

รายงานการวิจัย

เรื่อง

นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
Lexicalogy of Vipassanabhavana in Buddhist Scripture

โดย

พระมหาโกมล กมโล, รศ.ดร.

พระภavanaพิศาลเมธี (ประเสริฐ มนต์เสวี)

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (นิรันดร์ อภิปัญญา), ดร.

พระประเทือง ขนดีโก

ดร.ชำนาญ เกิดช่อ

นายสังข์वाल เสริมแก้ว

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

พ.ศ. 2565

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 800765064

รายงานการวิจัย

เรื่อง

นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
Lexicology of Vipassanabhavana in Buddhist Scripture

โดย

พระมหาโกมล กมโล, รศ.ดร.

พระภavanaพิศาลเมธี (ประเสริฐ มนต์เสวี)

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมมาจารย์ (นิรันดร์ อภิปัญโญ), ดร.

พระประเทือง ขนดีโก

ดร.ชำนาญ เกิดช่อ

นายสังข์वाल เสริมแก้ว

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

พ.ศ. 2565

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

MCU RS 800765064

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

Research Report

Lexicalogy of Vipassanabhavana in Buddhist Scripture

By

PhramahaKomon Kamalo

PhraPhawanaphisanmethi

PhraKhrupalatdsamphiphatthanammachan

PhraPrathueang Khantiko

Chamnan Koet Cho

Sangwan Soemkaeo

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Palisuksabuddhagosa Campus

B.E. 2565

Research Project Funded by Mahachulalongkornrajavidyalaya University

MCU RS 800765064

(Copyright Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

ชื่อรายงานการวิจัย:	นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
คณะผู้วิจัย:	พระมหาโกมล กมลโร ทร.ดร., พระภิกษุวิมลเมธี (ประเสริฐ มนต์เสวี), พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์ (นิรันดร์ อภิปัญญา), ดร., พระประเทือง ขนดีโก, ดร. ชำนาญ เกิดช่อ, นายสังข์वाल เสริมแก้ว
ส่วนงาน:	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
ปีงบประมาณ:	2565
ทุนอุดหนุนการวิจัย:	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

งานวิจัยเรื่อง “นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา” นี้ มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ เพื่อศึกษาชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา เพื่อสร้างชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา และเพื่อนำเสนอนามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา การวิจัยนี้เป็นการศึกษาเชิงเอกสาร โดยการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลด้วยกระบวนการสร้างคำศัพท์ตามหลักคัมภีร์สหทาทิวีสแล้วนำมาจัดชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนา ผลการศึกษาพบว่า

1) ชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา โดยศึกษาค้นคว้าในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แบ่งเป็นวรรคตามหลักภาษาบาลี จัดเป็นหมวดหมู่หรือวรรคตามฐานกรณ์ที่เกิด คือ (1) กวรรค ได้แก่ ก ข ค ฆ ง (2) จวรรค ได้แก่ จ ฉ ช ฌ ญ (3) ต วรรค ได้แก่ ต ถ ท ฐ ฑ (4) ปวรรค ได้แก่ ป ผ ฝ พ ภ ม และ (5) พยัญชนะอวรรค ได้แก่ ย ร ล ว ส ห อ

2) กระบวนการสร้างชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา โดยรวบรวมคำศัพท์เกี่ยวกับวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา มีวิธีการคัดเลือกคำศัพท์ตามหลักสติปัญญาสูตร นำมาวิเคราะห์ เพื่อแยกธาตุ วิภัติ ปัจจัย และทำให้เห็นที่มาของคำศัพท์ พร้อมแสดงความหมายและรูปวิเคราะห์ของบทบาลี แล้วประกอบให้เป็นบทบาลีสำเร็จตามกระบวนการสร้างคำศัพท์ตามคัมภีร์ สหทาทิวีส นำคำศัพท์ที่ผ่านกระบวนการสร้างดังกล่าวมาจัดเป็นชุดความรู้

3) การจัดชุดความรู้คำศัพท์นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาแบ่งเป็น 2 หมวดใหญ่ คือ 1) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาตามหลักสติปัญญา มี 4 หมวดย่อย คือ (1) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัญญา (2) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดเวทธานุปัสสนาสติปัญญา

(3) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัญญา (4) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัญญา และ 2) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดทั่วไป ที่ใช้ในการอธิบายการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

คำสำคัญ: นามานุกรม; วิปัสสนาภาวนา; คัมภีร์พระพุทธศาสนา

Research Title: Lexicalogy of Vipassanabhavana in Buddhist Scripture
Researchers: PhramahaKomon Kamalo, Assoc.Dr., Phrabhavanaphisanmethi (Prasert Montasevi), Phrakrupaladsampipatthanadhammajan (Niran Apipunyo), Dr., PhraPrathueang Khantiko, Dr.Chamnan Koet Cho, Mr.Sangwan Soemkaeo
Department: Mahachuralokornrajavidyalaya University
 Palisuksabuddhagosa Campus
Fiscal Year: 2565 / 2022
Research Scholarship Sponsor: Mahachuralokornrajavidyalaya University

Abstract

This research on ‘Lexicon of Vipassanabhavana in Buddhist Scriptures’ contains 3 objectives: to study the knowledge set of ‘Lexicon of Vipassanabhavana’, to create the knowledge set of ‘Lexicon of Vipassanabhavana’ and to present ‘Lexicon of Vipassanabhavana.’ This research was documentary research by collecting and analysis the data using the word formation process according to *Saddāvisesa* tradition and then brought it to organize a knowledge set of ‘Lexicon of Vipassanabhavana.’ The results showed that;

1. The knowledge set of ‘Lexicon of Vipassanabhavana’ appear in Buddhist scriptures were conducted according to Pali linguistic principle and classified into consonant categories by its original articulation, namely: the grouped consonants; (1) k, kh, g, gh, ṅ, (2) c, ch, j, jh, ñ, (3) t, th, d, dh, n (4) p, ph, b, bh, m, and (5) the ungrouped, y, r, l, v, s, h, ḷ, ṃ or ṇ.

2. The building process knowledge set of ‘Lexicon of Vipassanabhavana’ by collecting vocabulary about Vipassanabhavana in the Buddhist scriptures and selecting words according to the Satipatthana Sutra, then to bring the word analysis in order to parse of Pali words by illustrating the origin of each term composed of root, declension, suffix, literal meaning and derivation form of the Pali terms. After analysis, the words were combined as complete terms based on the word formation process in *Saddāvisesa* tradition and to be organized into a knowledge set.

3. This ‘Lexicon of Vipassanabhavana’ was designed into 2 main parts: 1) The knowledge set of ‘Lexicon of Vipassanabhavana’ taken from Mahasatipatthana teachings

consisting of 4 parts; (1) Lexicon or words found in *Kāyānupassanāsatipaṭṭhāna* section, (2) words found in *Vedanānupassanāsatipaṭṭhāna* section, (3) words found in *Cittānupassanāsatipaṭṭhāna* section, (4) words found in *Dhammānupassanāsatipaṭṭhāna* section, and 2) The knowledge set of general vocabularies used to clarify the Vipassana meditation practice.

Keywords: Lexicon; Vipassana Meditation; Buddhist Scriptures

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยนี้สำเร็จได้ด้วยดีด้วยความสำนึกในเมตตาธรรมพระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ อธิการบดี ผู้สถาปนาวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่ได้ประสิทธิประสาทความรู้ตั้งแต่ต้นและได้เคยส่งเสริมให้กำลังใจในการทำงานวิจัยของคณะผู้บริหารคณาจารย์และเจ้าหน้าที่ของมหาวิทยาลัยมาโดยตลอด

ขอขอบคุณคณะผู้บริหาร คณาจารย์ เจ้าหน้าที่หลายฝ่ายทั้งที่เป็นบรรพชิตและคฤหัสถ์ กล่าวคือ พระธรรมวชิรเมธี รองอธิการบดี พระธรรมวชิราจารย์ ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายบริหาร พระราชรัตนมุนี ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายกิจการนิสิต นายสุรพล หยกฟ้าวิจิตร ผู้อำนวยการสำนักงานวิทยาเขต รศ.ดร. เวทย์ บรรณกรกุล และ ดร.ชัยชาญ ศรีหานู มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ซึ่งคณาจารย์เหล่านี้ได้เมตตาให้คำชี้แนะรูปแบบ วิธีการ และการวิเคราะห์อย่างลึกซึ้งในเชิงตรรกะ ตรวจสอบความถูกต้องและความสมเหตุสมผลจนทำให้งานนี้สำเร็จเรียบร้อยได้เป็นอย่างดี

ขอขอบคุณ พระสุธีรัตนบัณฑิต, รศ.ดร. ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ และเจ้าหน้าที่ของสถาบันทุกท่านที่ได้บริหารจัดการเรื่องทุนสำหรับดำเนินงานและได้เชิญคณาจารย์ผู้ชำนาญการวิจัยมาให้ความรู้และฝึกอบรมวิธีการทำวิจัย จนทำให้ผู้วิจัยได้นำองค์ความรู้ที่ได้จากการฝึกอบรมมาปรับปรุงงานวิจัยและเติมเต็มสิ่งที่บกพร่องให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณ พระวรวงศ์ วรณัญ นักจัดการงานทั่วไป นางสาวชลิตา ประจำถิ่น นักจัดการงานทั่วไป นายสมบุญ จารุณะ รักษาการผู้อำนวยการสำนักงานวิทยาลัย นางสาววรพร ลีปอพราน เจ้าหน้าที่ธุรการ ทุกท่านของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่ได้ดำเนินการติดต่อประสานงานด้านต่าง ๆ จนทำให้งานวิจัยนี้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณ นางสาวอรุณรัตน์ จุมจัตร์ส บรรณารักษ์ นางสาวณัฐปวีร์ เปรมพัฒนพันธ์ บรรณารักษ์ และว่าที่ร้อยตรี อุทัย ภูมิประมาณ นักวิชาการคอมพิวเตอร์ ทุกคน ที่ได้บริการให้ยืมเอกสาร หนังสือ ตำราประกอบการวิจัยด้วยไมตรีจิต ขอขอบพระคุณคณาจารย์ทั้งหลายทั้งที่อยู่ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ส่วนกลางและวิทยาเขต ที่ได้แนะนำข้อมูล แหล่งค้นคว้าและวิธีการทำงานให้บรรลุเป้าหมาย

คุณประโยชน์ที่เกิดจากงานวิจัยนี้ คณะผู้วิจัยขอบูชาพระคุณบิดามารดาและบูรพาจารย์ทุกท่านที่เลี้ยงดูอบรมสั่งสอนและให้ความรู้ทั้งโดยตรงโดยอ้อมด้วยความเคารพและศรัทธา

พระมหาโกมล กมล, รศ.ดร., พระภวนาพิศาลเมธี (ประเสริฐ มนต์เสวี),
พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (นิรันดร์ อภิบุญโย), ดร., พระประเทือง ขนดีโก,
ดร.ชำนาญ เกิดช่อ, นายสังข์वाल เสริมแก้ว

23 สิงหาคม 2565

สารบัญ

บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 หลักการและเหตุผล	1
1.2 วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย	5
1.3 คำถามการวิจัย	5
1.4 กรอบแนวความคิดของการวิจัย	5
1.5 ระเบียบวิธีวิจัยและวิธีการดำเนินงานวิจัย	5
1.6 นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	6
1.7 การทบทวนวรรณกรรม	6
1.8 ผลที่คาดว่าจะได้รับ	10
บทที่ 2 กระบวนการสร้างคำศัพท์ตามหลักคัมภีร์สัททวิเสส	11
2.1 กระบวนการสร้างคำศัพท์หมวด กวรรค	11
2.2 กระบวนการสร้างคำศัพท์หมวด จวรรค	85
2.3 กระบวนการสร้างคำศัพท์หมวด ตวรรค	136
2.4 กระบวนการสร้างคำศัพท์หมวด ปวรรค	176
2.5 กระบวนการสร้างคำศัพท์หมวด อวรรค	261
2.6 สรุป	311
บทที่ 3 คำศัพท์นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนา	312
3.1 นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวด กวรรค	312
3.2 นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวด จวรรค	341
3.3 นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวด ตวรรค	392
3.4 นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวด ปวรรค	448
3.5 นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวด อวรรค	600
3.6 สรุป	684
บทที่ 4 ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนา	687
4.1 ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน	687
4.1.1 ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน	687

4.1.2	ชุดความรู้นํานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดเวทนาปิฎกฐาน	711
4.1.3	ชุดความรู้นํานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดจิตตานุปิฎกฐาน	716
4.1.4	ชุดความรู้นํานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปิฎกฐาน	723
4.2	ชุดความรู้นํานุกรมวิปัสสนาหมวดทั่วไป	769
4.3	องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย	782
4.4	สรุป	783
บทที่ 5	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	785
5.1	สรุปผลการวิจัย	785
5.1.1	เพื่อศึกษาชุดความรู้นํานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา	785
5.1.2	เพื่อสร้างชุดความรู้นํานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา	786
5.1.3	เพื่อนำเสนอนํานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา	805
5.2	ข้อเสนอแนะ	805
	บรรณานุกรม	806
	ภาคผนวก	812
	ประวัติผู้วิจัย	872

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ในงานวิจัยฉบับนี้ ผู้เขียนได้อ้างอิงข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาทศปิฎก 2500 และภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช 2539 โดยใช้อักษรย่อแทนชื่อเต็มคัมภีร์ตามระบบอ้างอิง เล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่าง ที.สี. (บาลี) 9/19/29. หมายถึง ทีฆนิกาย สीलขนธวคคปาลี พระไตรปิฎกเล่มที่ 9 ข้อ 19 หน้า 29 เป็นต้น ที.สี. (ไทย) 9/19/50. หมายถึง ทีฆนิกาย สीलขนธวคคปาลี พระไตรปิฎกเล่มที่ 9 ข้อ 19 หน้า 50 เป็นต้น

สำหรับ **อรรถกถา** อ้างอิงอรรถกถาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วย เล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่าง ที.สี.อ. (บาลี) 1/20/20. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสินี สीलขนธวคคอฎฐกถา เล่มที่ 1 ข้อ 13 หน้า 20 กรณีที่อรรถกถาเล่มใดไม่มีเลขข้อ รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วยเล่ม/หน้า ตัวอย่าง อภิ.สง.อ. (บาลี) 1/172 หมายถึง อภิธมมปิฎก ธมมสงคณิ อฎฐสาลินีอฎฐกถา เล่มที่ 1 หน้า 172 บางคัมภีร์มีจำนวนเล่มเดียว ใช้วิธีการอ้างอิงข้อ/หน้า ตัวอย่าง ชุ.ม.อ. (บาลี) 2/4. หมายถึง ชุททุกนิกาย สทฐมปชโชติกา มหานิทเทสอฎฐกถา ข้อ 2 หน้า 4 เป็นต้น

ฎีกา อ้างอิงฎีกาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่าง ที.ม.ฎีกา (บาลี) 1/3/5 หมายถึง ทีฆนิกาย นิลตลปกาสินี มหาวคคฎีกา เล่มที่ 1 ข้อ 3 หน้า 5 บางคัมภีร์มีจำนวนเล่มเดียว ใช้วิธีการอ้างอิงข้อ/หน้า ตัวอย่าง วชิร.ฎีกา (บาลี) 5/23. หมายถึง วชิรพทุธิฎีกา ข้อ 5 หน้า 23 เป็นต้น บางกรณีใช้ ที.สี.ฎีกา (บาลี) 404 หมายถึง ทีฆนิกาย สीलขนธวคคฎีกา หน้า 404

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังคปาลี	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังคปาลี	(ภาษาไทย)
วิ.ม.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวคคปาลี	(ภาษาไทย)
วิ.จ.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	จุฬวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
วิ.จ.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	จุฬวคคปาลี	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สीलขนธวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ที.สี.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สीलขนธวคคปาลี	(ภาษาไทย)
ที.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวคคปาลี	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวคคปาลี	(ภาษาไทย)
ม.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	มูลปณณาสกปาลี	(ภาษาบาลี)

ขุ.ขุ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ขุททกปาฐปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ขุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ขุททกปาฐปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.อิติ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.สุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิปาตปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.วิ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	วิมานวตถุปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.วิ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	วิมานวตถุปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.เปต.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เปตวตถุปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.เปต.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เปตวตถุปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.เถรี.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรีคาถาปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.เถรี.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรีคาถาปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ชาตกปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ชาตกปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.จู.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิตเทศปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.จู.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิตเทศปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสมภิทามคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสมภิทามคคปาติ	(ภาษาไทย)
ขุ.อป.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทานปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.อป.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทานปาติ	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.	(บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	ธมมสังคณีปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.	(ไทย)	=	อภิธมมปิฎก	ธัมมสังคณีปาติ	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.	(บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	วิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.	(ไทย)	=	อภิธัมมปิฎก	วิภังคปาติ	(ภาษาไทย)
อภิ.ปุ.	(บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	ปุคคลปญญตติปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปุ.	(ไทย)	=	อภิธัมมปิฎก	ปุคคลปญญตติปาติ	(ภาษาไทย)
อภิ.ย.	(บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	ยมกปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ย.	(ไทย)	=	อภิธัมมปิฎก	ยมกปาติ	(ภาษาไทย)
อภิ.ป.	(บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	ปฎฐานปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ป.	(ไทย)	=	อภิธัมมปิฎก	ปฎฐานปาติ	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

- วิ.อ. (บาลี) = วินัยปิฎก สมณตปาสาทิกา ปาราชิกกณฺทสํมาทิสเสสาทิมหาวคฺคาทือฏฺฐกถา
 วิ.อ. (ไทย) = วินัยปิฎก สมณตปาสาทิกา ปาราชิกกัณททลฯ มหาวคฺคาทือฏฺฐกถา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

- ที.ม.อ. (บาลี) = ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวคฺคอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
 ที.ม.อ. (ไทย) = ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวคฺคอุฏฺฐกถา (ภาษาไทย)
 ม.ม.อ. (บาลี) = มัชฌิมนิกาย ปปฺยจสุทฺธิ มุลปณฺณาสกอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
 ม.ม.อ. (ไทย) = มัชฌิมนิกาย ปปฺยจสุทฺธิ มุลปณฺณาสกอุฏฺฐกถา (ภาษาไทย)
 ม.ม.อ. (บาลี) = มัชฌิมนิกาย ปปฺยจสุทฺธิ มัชฌิมปณฺณาสกอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
 ม.ม.อ. (ไทย) = มัชฌิมนิกาย ปปฺยจสุทฺธิ มัชฌิมปณฺณาสกอุฏฺฐกถา (ภาษาไทย)
 ม.อุ.อ. (บาลี) = มัชฌิมนิกาย ปปฺยจสุทฺธิ อุปริปณฺณาสกอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
 ม.อุ.อ. (ไทย) = มัชฌิมนิกาย ปปฺยจสุทฺธิ อุปริปณฺณาสกอุฏฺฐกถา (ภาษาไทย)
 สํ.ส.อ. (บาลี) = สํยุตฺตนิคาย สารตฺถปฺปกาสินี สคาถวคฺคอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
 สํ.ส.อ. (ไทย) = สํยุตฺตนิคาย สารตฺถปฺปกาสินี สคาถวคฺคอุฏฺฐกถา (ภาษาไทย)
 สํ.นิ.ข.อ. (บาลี) = สํยุตฺตนิคาย สารตฺถปฺปกาสินีนิทาน-ชนธวคฺคอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
 สํ.นิ.ข.อ. (ไทย) = สํยุตฺตนิคาย สารตฺถปฺปกาสินีนิทาน-ชนธวคฺคอุฏฺฐกถา (ภาษาไทย)
 สํ.สพ.อ. (บาลี) = สํยุตฺตนิคาย สารตฺถปฺปกาสินี สพายตนวคฺคอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
 สํ.สพ.อ. (ไทย) = สํยุตฺตนิคาย สารตฺถปฺปกาสินี สพายตนวคฺคอุฏฺฐกถา (ภาษาไทย)
 สํ.ม.อ. (บาลี) = สํยุตฺตนิคาย สารตฺถปฺปกาสินี มหาวารวคฺคอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
 สํ.ม.อ. (ไทย) = สํยุตฺตนิคาย สารตฺถปฺปกาสินี มหาวารวคฺคอุฏฺฐกถา (ภาษาไทย)
 อง.ทูก.อ (บาลี) = สุตตฺตปิฎก องคฺตฺตรนิกาย มโนรณฺปุรณิ
 ทูกาทินิปาตอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
 อง.ทูก.อ (ไทย) = สุตตฺตปิฎก องคฺตฺตรนิกาย มโนรณฺปุรณิ
 ทูกาทินิปาตอุฏฺฐกถา (ภาษาไทย)
 อง.ฉก.อ (บาลี) = สุตตฺตปิฎก องคฺตฺตรนิกาย มโนรณฺปุรณิ
 ทูกาทินิปาตอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
 อง.ฉก.อ (ไทย) = สุตตฺตปิฎก องคฺตฺตรนิกาย มโนรณฺปุรณิ
 ทูกาทินิปาตอุฏฺฐกถา (ภาษาไทย)
 อง.สตต.ก.อ (บาลี) = สุตตฺตปิฎก องคฺตฺตรนิกาย มโนรณฺปุรณิ
 ปญฺจาทินิปาตอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
 อง.สตต.ก.อ (ไทย) = สุตตฺตปิฎก องคฺตฺตรนิกาย มโนรณฺปุรณิ
 ปญฺจาทินิปาตอุฏฺฐกถา (ภาษาไทย)
 อง.ทสก.อ (บาลี) = สุตตฺตปิฎก องคฺตฺตรนิกาย มโนรณฺปุรณิ
 ปญฺจาทินิปาตอุฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)

อง.ทสก.อ	(ไทย)	=	สุดตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย มโนรณปุรณี ปัญญาทินปาตอฎฐกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย ธम्मปทฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย ธัมมปทฎฐกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อุ.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี อุทานอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.อุ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี อุทานอฎฐกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี อิติวุตตกอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.อิติ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี อิติวุตตกอฎฐกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.สุ.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตถโชติกา สุตตนิปาตอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.สุ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตถโชติกา สุตตนิปาตอฎฐกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.เถร.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี เถรคาถาอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.เถร.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี เถรคาถาอฎฐกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ชา.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย ชาตกอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย ชาตกอฎฐกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ม.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย สหุทธมมปปชโชติกา มหานิทเทศอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ม.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย สหุทธมมปปชโชติกา มหานิทเทศอฎฐกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.จุ.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย สหุทธมมปปชโชติกา จุฬนิทเทศอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.จุ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย สหุทธมมปปชโชติกา จุฬนิทเทศอฎฐกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ป.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย สหุทธมมปปกาลินี ปฏิสมภิทามคคอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.ป.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย สหุทธมมปปกาลินี ปฏิสมภิทามคคอฎฐกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อป.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย วิสุทธชนวิลาสินี อปทานอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.อป.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย วิสุทธชนวิลาสินี อปทานอฎฐกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.พุทธ.อ.	(บาลี)	=	ขุททกนิกาย มจฺจฺรตถวิลาสินี พุทธวีสอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.พุทธ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย มจฺจฺรตถวิลาสินี พุทธวีสอฎฐกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง.อ.	(บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณีपालิ อฎฐสาลินีอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.สง.อ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณีपालิ อฎฐสาลินีอฎฐกถา	(ภาษาไทย)
อภิ.วิ.อ.	(บาลี)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังคपालิ สัมโมหวิโนทนีอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก วิภังคपालิ สัมโมหวิโนทนีอฎฐกถา	(ภาษาไทย)

ฎีกาปกรณ์วิเสส

วิภาวินี.	(บาลี)	=	อภิธรรมตถวิภาวินีฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ.	(บาลี)	=	วิสุทฺธิมคคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ.	(ไทย)	=	วิสุทฺธิมคคปกรณ์	(ภาษาไทย)

คัมภีร์

วิ.โยชนา (บาลี) = อภิธมมตถวิภาวินีโยชนา (ภาษาบาลี)

คัมภีร์สหทวิเสส

อภิธาน.สุจิ. (บาลี) = อภิธานปทีปิกาสุจิ (ภาษาบาลี)

อภิธาน.วณณ. (ไทย) = อภิธานวรรณนา (ภาษาไทย)

ชาตวตถ.นิ. (ไทย) = ชาตวตถสังคหปาฐนิสสยะ (ภาษาไทย)

ฐ. (บาลี) = ปทรูปสิทธิ (ภาษาบาลี)

โมค. (บาลี) = โมคคฺลลนพยากรณ์ (ภาษาบาลี)

นिरुตติ. (บาลี) = นිරุตติทีปนี (ภาษาบาลี)

นีติ.ชาตุ. (บาลี) = สหุทนีติ ชาตุมาลา (ภาษาบาลี)

บทที่ 1

บทนำ

1.1 หลักการและเหตุผล

ภาษาเป็นเครื่องมือการสื่อสารอันทรงอิทธิพลต่อวิถีชีวิตที่คนจะต้องเรียนรู้ และตระหนักว่าภาษานั้นเป็นเพียงเครื่องมือสื่อให้เข้าถึงความจริงและความประสงค์ที่ผู้ใช้ต้องการสื่อสาร โดยเฉพาะภาษาบาลีนั้น เป็นภาษาหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการสื่อสารหลักธรรมของพระองค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า **ภาสนติ อตถิ เอตยาติ ภาสา, มาครภาสา**¹ แปลว่า ชื่อว่า ภาษา เพราะเป็นเครื่องกล่าวเนื้อความ มีภาษามคร (บาลี) เป็นต้น อันเป็นภาษารักษาพระพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ประกาศคำสอนที่เป็นหลักในการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาเพื่อให้เข้าถึง มรรค ผล นิพพาน ซึ่งผู้ที่สืบทอดพระพุทธศาสนาต้องมีความรู้ความเข้าใจในหลักภาษาบาลีอย่างแตกฉาน เพราะคำศัพท์ภาษาบาลีมีความหลากหลายทั้งด้านความหมายและคำศัพท์ที่นำไปใช้

ภาษาบาลีนี้มีความหมายว่า “ภาษาที่เป็นระเบียบแบบแผน” หรือ “ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์” เป็นคำที่ใช้เจาะจงเรียกเฉพาะภาษาบาลีที่ใช้บันทึกพระไตรปิฎกเท่านั้น ส่วนภาษาบาลีที่ใช้ในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์ปกรณ์อื่น ๆ เช่นพงศาวดาร เป็นต้น พอจะอนุโลมเรียกว่า “ภาษาบาลี” ได้ในฐานะที่เป็นคัมภีร์อธิบายพระพุทธพจน์ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ดังนั้น ในปัจจุบันเมื่อเอ่ยถึง “ภาษาบาลี” จึงหมายรวมเอาทั้งภาษาบาลีที่ใช้ในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์ภาษาบาลีอื่น ๆ ทั้งหมด

เหตุผลที่พุทธศาสนิกชนในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทเชื่อว่าภาษาบาลีคือภาษามคร เพราะว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ที่พุทธคยา แคว้นมคธ และประกาศศาสนาในตอนแรกที่แคว้นมคธ ดินแดนแคว้นมคธจึงเป็นเวทีที่พระพุทธเจ้าทรงประสบผลสำเร็จในการประกาศพระพุทธศาสนาในระยะเริ่มแรก พระพุทธเจ้าถึงแม้จะไม่ได้เป็นชาวมคธ แต่ก็ทรงสามารถตรัสภาษามครได้ เพราะทรงเป็นพระสัพพัญญูในนิรุกติศาสตร์²

พระพุทธเจ้าทรงใช้คำที่ใช้สื่อสารกันอยู่ในยุคนั้น เช่นคำว่า วิชชา ธรรม พรหมจรรย์ ธรรมวินัย แม้กระทั่งคำว่า นิพพาน ที่แสดงถึงเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาเป็นคำที่ชาวอินเดียนั้น

---

¹ พระอัครวงศ์สเถระ, สัททนิธิตราตุมมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์. พระธรรมโมลี ตรวจชำระ, พระมหานันทมิตร ธรรมสาโร และจำรูญ ธรรมดา แปล, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบพาศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2546), หน้า 478.

² พัฒน์ เพ็งผลา, บาลีสันสกฤตในภาษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2533), หน้า 14.

ในยุคนั้นใช้พูดและสอนกันอยู่แล้ว แต่พระองค์ทรงนำมาใช้โดยให้ความหมายใหม่ตามทัศนะของพระองค์แทน ดังนั้น ในแง่ของรูปศัพท์จึงเหมือนกัน แต่ความหมายแตกต่างกัน ตัวอย่างเช่นคำว่า ธรรม ที่ท้าวสัทหมบตีพรหมกล่าวถึงเมื่อครั้งที่ทูลอาราธนาให้ทรงแสดงธรรม ท้าวสัทหมบตีพรหมได้ใช้คำว่า ธรรม เหมือนกัน แต่ใช้ในความหมายของธรรมที่ไม่บริสุทธิ์ ดังข้อความว่า “ธรรมที่ผู้มีมลทินทั้งหลายคิดกันแล้วไม่บริสุทธิ์ไม่ปรากฏในชนชาวมคธทั้งหลายมาก่อนแล้วขอพระองค์จึงเปิดอริยมรรคอันเป็นประตุนิพพานเถิด...”³ และอาหารดาบสและอุทกดาบสได้ใช้คำว่า ธรรม เรียกคำสอนในสำนักของท่านทั้งสองด้วยเช่นกัน⁴ ส่วนคำอื่น ๆ มีลักษณะเดียวกัน เช่นคำว่า พรหมจรรย์ กับ คำว่า ธรรมวินัย มีนัยเดียวกันคือเป็นคำที่ใช้พูดกันโดยทั่วไปในสำนักต่าง ๆ ของอินเดียยุคนั้น ดังที่พระองค์ตรัสเล่าถึงการเสด็จเข้าไปเรียนในสำนักของอาหารดาบสกับอุทกดาบสว่า “ข้าพเจ้าปรารถนาจะประพฤติพรหมจรรย์ในธรรมวินัยนี้”⁵ จะเห็นว่าคำเหล่านี้มีใช้กันแล้วในสำนักของอาจารย์ทั้งสอง ฉะนั้น ความเหมือนที่ต่างต่างนี้จึงอยู่ที่การให้ความหมายและเนื้อหาเฉพาะของแต่ละสำนักกว่ามีความมุ่งหมายถึงเฉพาะธรรมหรือสิ่งใด เช่นคำว่า ธรรม ตามทัศนะของอาหารดาบสหมายถึงข้อธรรมชั้นสูงสุดในสำนักนี้ คือ อากิญจัญญายตนฌาน⁶ ตามทัศนะของอุทกดาบส คือ เนวสัณญานาสัณญายตนฌาน⁷ แต่ในความหมายของพระพุทธเจ้า คำเหล่านี้หมายถึง วิชชา 3 อริยสัจ 4 ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น หรือหมายเอาเป้าหมายสูงสุดคือนิพพาน⁸ จะเห็นว่าในการใช้คำเพื่อเป็นอุบายวิธีแสดงให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจและเข้าถึงสิ่งที่ตรัสรู้แล้วนั้น พระองค์ทรงใช้คำที่มีใช้กันอยู่แล้วในยุคนั้นและเป็นที่เข้าใจกันเป็นอย่างดีว่าหมายถึงอะไร แต่ทรงให้ความหมายใหม่ตามทัศนะของพระองค์เพื่อตั้งความสนใจเข้าสู่ความหมายใหม่ที่พระองค์ประสงค์ให้เข้าใจและได้รู้ตามดังข้อความที่กล่าวถึงประเด็นการใช้ภาษานี้ไว้ในหนังสือพุทธธรรมตอนหนึ่งว่า การที่ต้องทรงสอนพุทธธรรมท่ามกลางวัฒนธรรมแบบพราหมณ์และความเชื่อถือตามลัทธิต่าง ๆ ของพวกสมณะสมัยนั้นทำให้พระพุทธเจ้าต้องทรงเกี่ยวข้องกับถ้อยคำทางศาสนาในลัทธิความเชื่อถือเหล่านั้นทั้งโดยการทรงได้รับฟังและการตรัสพาดพิงถึงและโดยที่พระองค์ทรงมีพระประสงค์ให้พุทธธรรมแผ่ไปเป็นที่เข้าใจและเป็นประโยชน์แก่ประชาชนอย่างกว้างขวางในเวลาอันรวดเร็วจึงปรากฏว่าพระองค์ทรงมีวิธีการปฏิบัติต่อถ้อยคำทางศาสนาเหล่านี้ เป็นที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งคือไม่ทรงนิยมหักล้างความเชื่อถือในรูปถ้อยคำที่ใช้ แต่ทรงหักล้างเฉพาะตัวความเชื่อถือที่แฝงอยู่เป็นความหมายของถ้อยคำเหล่านั้นกล่าวคือไม่ทรงปฏิเสธหรือขัดแย้งด้วยวิธีรุนแรงทรงนิยมการเปลี่ยนแปลงแบบไม่รู้สีกตัวหรือแบบโอนอ่อนผ่อนตามมากกว่าโดยนัยนี้พระองค์จึงทรงนำคำบัญญัติที่ใช้กันอยู่ในศาสนาเดิมมาใช้ในความหมายใหม่ตามแนวของพุทธธรรม

³ ม.ม.(บาลี) 13/338/320, ม.ม.(ไทย) 13/338/408.

⁴ ม.ม.(บาลี) 13/327/307, ม.ม.(ไทย) 13/327/395.

⁵ ม.ม.(บาลี) 13/327/307, ม.ม.(ไทย) 13/227/395. คำว่า พรหมจรรย์ ในที่นี้หมายถึงคำสั่งสอน ส่วนคำว่า ธรรมวินัย หมายถึงสำนักหรือศาสนาที่เป็นสถาบันของอาหารดาบสและอุทกดาบส.

⁶ ม.ม.(บาลี) 13/327/307, ม.ม.(ไทย) 13/227/395.

⁷ ม.ม.(บาลี) 13/328/310, ม.ม.(ไทย) 13/328/398.

⁸ ม.ม.(บาลี) 13/337/319, ม.ม.(ไทย) 13/337/407.

โดยเฉพาะบ้าง ทรงสร้างคุณค่าใหม่ให้แก่ถ้อยคำที่ใช้อยู่เดิมบ้างเช่นใช้ พรหม เป็นชื่อของสัตว์โลกที่เกิดตายประเภทหนึ่งบ้าง หมายถึงบิดามารดาบ้าง⁹

การใช้ภาษาในการประกาศพระศาสนาของพระพุทธเจ้าจึงมีลักษณะเด่นที่สำคัญ พอสรุปเป็นประเด็นได้ดังนี้คือ¹⁰

1) ทรงใช้ภาษาท้องถิ่นในการประกาศพระพุทธศาสนาเป็นที่ทราบกันดีว่าพระองค์ทรงใช้ภาษาของชาวมคธทุกระดับชั้นเป็นภาษาในการสั่งสอน เหตุผลสำคัญที่ทรงเลือกใช้ภาษามคธดังกล่าวนี้คือทรงถือเอาความเข้าใจและความสามารถรับรู้ได้เพื่อประโยชน์ฟังได้ฟังถึงของชาวมคธเป็นหลัก หากมองในแง่นี้บริบทสังคมที่จะสั่งสอนนั้นจึงเป็นตัวกำหนดการใช้ภาษาของพระพุทธเจ้า เพราะเมื่อทรงตัดสินพระทัยประกาศพระศาสนาในแคว้นมคธ การที่จะทำให้ชาวมคธเข้าใจถึงสิ่งที่พระองค์สอนได้นั้นต้องใช้ภาษาที่ชาวมคธสามารถเข้าใจได้ นั่นคือต้องสื่อด้วยภาษาถิ่นของพวกเขาเอง¹¹

2) ทรงใช้ภาษาสามัญที่ไม่ใช่ภาษาชั้นสูง แต่ใช้เป็นสื่อแสดงเหตุผลแห่งความจริงความถูกต้องและความดีงามเพราะเป้าหมายสำคัญของพุทธกิจคือการช่วยเหลือมนุษย์ให้หลุดพ้นจากความทุกข์ การใช้ภาษาที่ง่ายและเอื้อต่อการบรรลุเป้าหมายนั้น จึงเป็นสิ่งสำคัญ ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาได้มีภิกษุสองรูปที่มาจากตระกูลพราหมณ์เสนอให้พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้เล่าเรียนธรรมโดยใช้ภาษาสันสกฤตให้มีฉันทลักษณ์เป็นโคลงกาพย์โศลกเหมือนคัมภีร์พระเวทของพราหมณ์ซึ่งถือว่าเป็นภาษาชั้นสูงและเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ เพราะการปล่อยให้ศึกษาเล่าเรียนคำสอนด้วยภาษาเดิมของแต่ละคนจะทำให้คำสอนเสียหายและผิดเพี้ยนได้ แต่ปรากฏว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงอนุญาตตามที่ภิกษุสองรูปนี้เสนอแต่อย่างใด ไม่เพียงไม่ทรงอนุญาตเท่านั้นยังทรงห้ามการกระทำเช่นนั้นอีกด้วย เป็นที่มาของสิกขาบทข้อหนึ่งความว่า หากภิกษุใดละเมิดหรือฝืนกระทำให้ดังกล่าวดังกล่าวถือว่ามีความผิดปรับเป็นอาบัติทุกกฏต้องสำนึกตนและปรับปรุงตนเสียใหม่ทั้งไม่ให้ประพฤตินั้นอีกและทรงยืนยันที่จะให้เล่าเรียนคำสอนของพระองค์ด้วยภาษาเดิมคือภาษาชาวมคธ¹²

3) ทรงใช้ภาษา แต่ไม่ทรงยึดติดในภาษาที่ใช้ พระพุทธเจ้าทรงเล็งเห็นว่าโลกประสพ-การณของมนุษย์นั้นตกอยู่ในความเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา จึงไม่ประสงค์ที่แสดงด้วยภาษาที่แน่นอนตายตัว ภาษามนุษย์ที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกชื่อตามโลก (โลกสามัญญา) ภาษาของโลก (โลกนิรุตติ) โวหารของโลก (โลกโวหาร) บัญญัติของโลก (โลกบัญญัติ)¹³ ล้วนมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาไป

⁹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ 11, (โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: กรุงเทพมหานคร, 2552), หน้า 8.

¹⁰ การใช้ภาษาและวิธีการในการสอนของพระพุทธเจ้าผู้สนใจสามารถศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธวิธีในการสอน**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เบ็ญกมาน, 2542) และแสงจันทร์งาม, **วิธีสอนของพระพุทธเจ้า**, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2540).

¹¹ วิ.ม.(บาลี) 4/32/27, วิ.ม.(ไทย) 4/32/40.

¹² วิ.จ.(บาลี) 7/285/46, วิ.จ.(ไทย) 7/285/71.

¹³ ที.สี.(บาลี) 9/440/195, ที.สี.(ไทย) 9/440/195.

ตามสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติและวัฒนธรรมทางวัตถุ พระพุทธเจ้าจึงทรงใช้วิธีการอธิบายคำและความคิดด้วยการใช้ภาษาที่ไม่สุดโต่งไปด้านใดด้านหนึ่งระหว่างความไม่มีกฎเกณฑ์กับความเคร่งครัดทางภาษา¹⁴ หากแต่ทรงยอมรับและใช้ภาษาตามที่ชาวโลกนิยมใช้กันอยู่ ภาษาที่ชาวโลกใช้กันอยู่อย่างไร พระองค์ทรงใช้อย่างนั้น แต่ไม่ทรงยึดติดและไม่ทรงปฏิเสธภาษาเหล่านั้น

ในการแสดงหลักการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพานนั้น พระพุทธเจ้าทรงใช้คำศัพท์ที่คนทั่วไปใช้กันอยู่ แต่ทรงขยายความหมายให้ตรงตามสภาวะความเป็นจริง ดังคำว่า “กาย” ในสติปัฏฐานสูตรเป็นต้น เป็นคำหนึ่งที่คนทั่วไปคุ้นเคย มีความหมายตามหลักศัพทศาสตร์ 2 อย่าง คือ เทหะ-ร่างกาย และ ราสี-หมู่, กอง แต่ในคำว่า กายะ กายานุปัสสนา หรือ กายะ กายานุปัสสี ทรงหมายถึง กองรูป 18 ปรากฏในหมวดอานาปานะ หมวดอิริยาบถ หมวดสัมปชัญญะ หมวดปฏิกุสมนสิการ หมวดธาตุมนสิการ หมวดป่าช้า 9 และนိลกสิณเป็นต้น ที่ปรากฏด้วยการเจริญกรรมฐานภายใน จะเห็นได้ว่า ชุดความรู้คำศัพท์ภาษาบาลีนั้นมีหลากหลาย โดยเฉพาะคำศัพท์ภาษาบาลีที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมีกระจุกกระจายทั่วไป ยังไม่ได้จัดรวบรวมเป็นหมวดหมู่ เพื่อทำเป็นคู่มือและสื่อการสอน การรู้ที่มาและความหมายของคำศัพท์ภาษาบาลีทำให้โยคีผู้ปฏิบัติเข้าใจตัวบทและง่ายต่อการถ่ายทอดให้ผู้อื่น สื่อการเรียนการสอนที่สามารถใช้ได้จริงจึงจะสามารถสอนภาษาบาลีได้อย่างมีประสิทธิภาพ และส่งผลต่อเนื่องไปถึงผลการอ่านออกเขียนได้รวมถึงเข้าใจหลักในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของโยคีผู้ปฏิบัติได้ เมื่อมีคู่มือและสื่อที่ดีแล้ว ผู้สอนย่อมสามารถอธิบายคำศัพท์และที่มาของคำศัพท์ที่ปรากฏใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานได้เป็นอย่างดี

คณะผู้วิจัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆสนครปฐม ได้เปิดการเรียนการสอนตามหลักสูตร ขณะเดียวกันได้พัฒนาขีดความสามารถของอาจารย์ภายในสาขาให้มีความรู้ลึกจนที่สุดได้มีความคิดริเริ่มและตระหนักรู้ถึงแนวทางพัฒนาความรู้เชิงบูรณาการด้านภาษาบาลี กล่าวคือมีแนวคิดที่จะพัฒนาองค์ความรู้ทางภาษาบาลีให้แพร่หลายยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแสวงหาความรู้และความสามารถในการบริการวิชาการแก่ชุมชนแบบบูรณาการ และให้ประสานกับนโยบายการศึกษาไทย ตามแผนยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี และทิศทางแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2560-2574 ซึ่งหลักสูตรได้จัดบริการวิชาการแก่ผู้สอนภาษาบาลีอย่างต่อเนื่องในหัวข้อที่หลากหลาย โดยมุ่งเน้นให้สอดคล้องกับความต้องการของผู้สอนภาษาบาลีและสอดคล้องกับเนื้อหาการจัดการเรียนการสอนวิชาภาษาบาลีของมหาวิทยาลัยในทุกช่วงชั้น รวมถึงคำศัพท์นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาอันเป็นคำภาษาบาลีที่ใช้เป็นสื่อในการสอนการเจริญสมณะและวิปัสสนา มีคำว่ากรรมฐาน สมณะ กสิณ วิปัสสนา กาย เวทนา จิต ธรรม เป็นต้น ที่เป็นความรู้พื้นฐานก่อนที่โยคีผู้ปฏิบัติจะเข้าสู่ภาคปฏิบัติควรรู้เป็นเบื้องต้น ทั้งนี้ได้ยึดแนวในการเลือกคำศัพท์ตามมหาสติปัฏฐานสูตร จึงเป็นความจำเป็นที่คณะผู้วิจัยจะได้แยกแยะรากศัพท์ที่ประกอบด้วย ธาตุ ปัจจัย และวิภัติติกระบวนการสร้างคำศัพท์ด้วยสูตรทางไวยากรณ์ รูปวิเคราะห์ของคำศัพท์พร้อมความหมายใน

¹⁴ David J. Kalupahana, *A History of Buddhist Philosophy: Continuities and Discontinuities*, 1992, pp. 60-61.

ประโยคที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาอันจะเป็นคู่มือและสื่อการสอนที่ช่วยให้ผู้สอนสามารถอธิบายคำศัพท์และที่มาของคำศัพท์ที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานได้เป็นอย่างดีมีประสิทธิภาพ

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

โครงการวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์โครงการวิจัย 3 ประการดังนี้

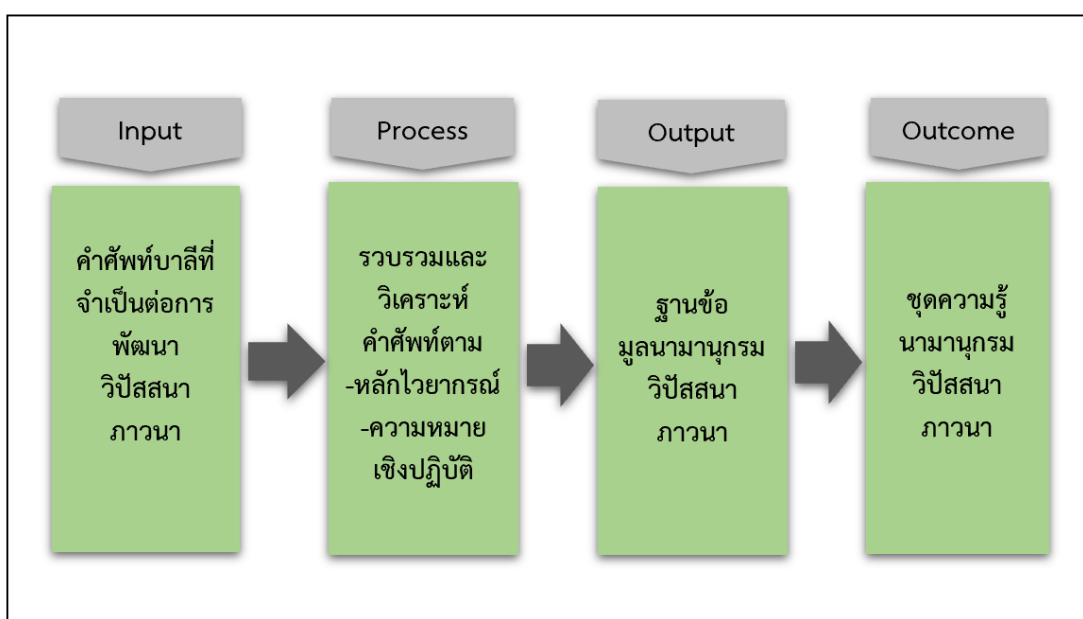
- 1.2.1 เพื่อศึกษาชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา
- 1.2.2 เพื่อสร้างชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา
- 1.2.3 เพื่อนำเสนอนามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา

1.3 คำถามการวิจัย

- 1.3.1 ชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา เป็นอย่างไร?
- 1.3.2 ชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา มีกระบวนการสร้างอย่างไร?
- 1.3.3 ชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา มีลักษณะเป็นอย่างไร?

1.4 กรอบแนวความคิดของการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ มีกรอบแนวคิด ดังนี้

1.5 ระเบียบวิธีวิจัยและวิธีการดำเนินงานวิจัย

สำหรับรูปแบบการวิจัยเรื่อง “นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา” คณะผู้วิจัยได้กำหนดรูปแบบ ดังนี้

1.5.1 ระเบียบวิธีวิจัย

สำหรับรูปแบบการวิจัยเรื่อง “นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา” คณะผู้วิจัยได้กำหนดรูปแบบหรือวิธีการวิจัยเป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีแนวทางการศึกษาในการจัดเก็บข้อมูลมาเป็นองค์ความรู้ต่อไป

1.5.2 วิธีการดำเนินการวิจัย

ขั้นตอนในการดำเนินการวิจัย ผู้วิจัยมีแนวทางการศึกษาในการจัดเก็บข้อมูล เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยแบ่งเป็น 5 ขั้นตอน คือ

- 1) รวบรวมคำศัพท์ภาษาบาลีที่จำเป็นต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- 2) จัดสร้างวิเคราะห์รากศัพท์ที่ประกอบด้วย ธาตุ ปัจจัย และวิภัตติ ตามหลักไวยากรณ์
- 3) จัดทำชุดองค์ความรู้เกี่ยวกับคำศัพท์วิปัสสนาภาวนา
- 4) สรุปผลการวิจัย พร้อมทั้งเสนอแนะประเด็นเพิ่มเติมเพื่อความสมบูรณ์ทางวิชาการต่อไป
- 5) เรียบเรียงเนื้อหาเสนอเป็นรูปเล่ม

1.6 นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

1.6.1 นามานุกรม หมายถึง การรวบรวมคำศัพท์ภาษาบาลีที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน โดยเรียงตามลำดับอักษรของคำศัพท์นั้น ๆ ไปตามฐานกรณ์ในภาษาบาลี เริ่มตั้งแต่พยัญชนะกวรรคเป็นต้นไป

1.6.2 วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งชัดในชั้น 5 ตามความเป็นจริงว่าไม่เที่ยง มีสภาวะทนได้ยาก ที่ไม่ใช่ตัวตนจะบังคับบัญชาได้ ปฏิบัติเพื่อให้เกิดญาณรู้แจ้งอริยสัจ 4

1.6.3 คัมภีร์พระพุทธศาสนา หมายถึง คัมภีร์พระไตรปิฎก รวมคัมภีร์ที่อธิบายพระธรรมวินัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ไม่ว่าจะเป็น อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์พิเศษ และสหทวิเสสต่าง ๆ ที่รจนาด้วยภาษาบาลีขึ้นในสมัยต่าง ๆ

1.7 การทบทวนวรรณกรรม

งานเอกสารทางวิชาการและวิจัยที่เกี่ยวกับวิปัสสนาภาวนามีมากมาย อาทิเช่น

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้รจนาไว้ใน มหาสติปัฏฐานสูตร ที่แปลและเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิวังศ์ ความว่า คำว่า “**กามฉันทะ**” คือ ความยินดีพอใจในกาม ความกำหนดในกาม ความเพลิดเพลินในกาม ตัณหาในกาม สิ้นหาในกาม ความเร่าร้อนในกาม ความหลงใหลในกาม ความหมกหมุ่นในกาม คือ ในสิ่งที่น่าชอบใจ ได้แก่ รูปสวย เสียงเพราะ กลิ่นหอม รสอร่อย และสัมผัสอ่อนนุ่ม แม้ความต้องการจะบรรลุลุณามวิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน¹⁵

¹⁵ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, มหาสติปัฏฐานสูตร, แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555) หน้า 289.

พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ. ได้กล่าวไว้ในเอกสารประกอบการสอนหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิตสาขาวิปัสสนาภาวนาไว้ว่า “**กามฉันทนิวรณ์**” เป็นสภาวะธรรมที่กั้นหรือห้ามไม่ให้บรรลุกุศลธรรม เรียกว่านิวรณ์ หมายถึงอกุศลธรรมที่คอยกีดกันไม่ให้เข้าถึงความดีเป็นสิ่งที่ขัดขวางไม่ให้เจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรมเป็นอกุศลธรรมที่กีดกันปิดกั้นปัญญา¹⁶

พระมหาสมปอง มุทีโต, ได้วิเคราะห์รูปศัพท์ คำว่า “**กามฉันทะ**” ไว้ในคัมภีร์อภิธานวรรณนาว่า กามฉันทะ แยกศัพท์เป็น กาม + ฉันทะ กาม หมายถึง ความรัก, ความใคร่, ความปรารถนา, มีวิเคราะห์ว่า กามยติ รติจณฺ์ อุปปาทยิตติ กาโม. ภาวะที่ทำให้ปรารถนา (กมุ ธาตุในความปรารถนา, พุทฺธิ อ เป็น อา) และว่า กามยติ กาโม. อาการที่ปรารถนา และว่า กามยิตติ กาโม. ภาวะอันสัตว์โลกปรารถนา กาม (กมุ อิจฉายํ + ณ) กาม, ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, ความใคร่. กามยิตติ กาโม อาการที่ปรารถนา ชื่อว่ากามะ (ลภ ณ, วุทฺธิ อ เป็น อา)¹⁷

ฉนฺท ความพอใจ, ความต้องการ วิเคราะห์ว่า ฉนฺทํ ฉนฺโท ความปรารถนา (ฉนฺท ธาตุในความหมายว่าปรารถนา อ ปัจจัย) ฉนฺท (ฉนฺท อิจฉายํ + อ) ความต้องการ, ความพอใจ. ฉนฺทํ ฉนฺโท ความพอใจชื่อว่าฉันทะ. ตตฺถ เม วิคฺโต ฉนฺโท เราปราศจากความพอใจในอารมณ์เหล่านั้น¹⁸

พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี) ได้กล่าวถึงคำว่า “**กามฉันทะ**” ไว้ในพจนานุกรมเพื่อการศึกษาศาสนา ขุด ศัพท์วิเคราะห์ว่า กามฉันทะ แยกศัพท์เป็น กาม + ฉันทะ กาม หมายถึง ความรัก, ความใคร่, ความปรารถนา, มีวิเคราะห์ว่า กามยติ รติจณฺ์ อุปปาทยิตติ กาโม. ภาวะที่ทำให้ปรารถนา (กมุ ธาตุในความปรารถนา, พุทฺธิ อ เป็น อา) และว่า กามยติ กาโม. อาการที่ปรารถนา และว่า กามยิตติ กาโม. ภาวะอันสัตว์โลกปรารถนา¹⁹

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวไว้ในพจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ว่า “**อริยสัจ 4 ในการกำหนดจกกรม**” อริยสัจ ความจริงอย่างประเสริฐ ความจริงที่ทำให้คนให้เป็นพระอริยะ มี 4 อย่าง คือ ทุกข์ (หรือทุกขสัจจะ) สมุทัย (หรือสมุทัยสัจจะ) นิโรธ (หรือนิโรธสัจจะ) มรรค (หรือมคฺคสัจจะ) หรือสัจจะที่พระอริยะแห่งตลอดอย่างนี้ก็ได้ คำว่า อริยสัจ มาจากคำว่า อริย + สัจจะ สองคำรวมกันแปลว่าเป็นสัจจะที่พระอริยะแห่งตลอด อริยสัจ 4 คือ ความจริงแท้ที่นำไปสู่ความสิ้นทุกข์ได้จริง ธรรมอันทำให้เป็นพระอริยะ พิจารณาอริยสัจ 4 ในการเดินจกกรมดังนี้ (1) การมีสติตามกำหนดรู้ รูปยก ย่างเหยียบ ขณะเดิน (2) การมีสติตามกำหนดรู้รูปยก ย่างเหยียบ ขณะเดินจกกรมเป็นอารมณ์ (3) การมีสติกำหนดรู้รูปยก รูปอย่าง รูปเหยียบ จนแจ้งรูปนาม และ (4) การมีสติกำหนดรู้รูปยก ย่างเหยียบ จนเห็นรูป-นาม²⁰

¹⁶ พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ, เอกสารประกอบการสอน สติปัญญาภาวนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2555), หน้า 468.

¹⁷ พระมหาสมปอง มุทีโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินต์ติ้งจำกัด, 2547), หน้า 211.

¹⁸ พระมหาสมปอง มุทีโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, หน้า 209.

¹⁹ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี) ป.ธ.9, ราชบัณฑิต, พจนานุกรมเพื่อการศึกษาศาสนา ขุด ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเสียง, 2558), หน้า 220.

²⁰ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 15, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2553), หน้า 569.

ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร) กล่าวไว้ในหนังสือ คู่มือการศึกษากรรมฐาน สังคหวิภาค พระอภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ 9 ว่า “ฌาน” การเจริญภาวนาให้ได้ถึงฌานนั้น มี 2 ประเภทด้วยกัน คือ (1) เจริญสมถภาวนาจนได้ฌาน เรียกว่า ปฏิปทาสิทธิฌาน คือ ได้ฌานด้วยการปฏิบัติแล้วเจริญวิปัสสนาภาวนาจนได้บรรลู่ (2) ไม่ได้เจริญสมถภาวนามาตั้งแต่ต้น แต่เมื่อเจริญวิปัสสนาภาวนาจนบรรลู่ถึงมัคคญาณด้วยอำนาจแห่งบุญญาธิการที่ได้สั่งสมมาแต่ปางก่อน ก็ถึงพร้อมซึ่งฌานด้วย การได้ฌานด้วยอาการอย่างนี้เรียกว่า มัคคสิทธิฌาน ได้ฌานด้วยอำนาจแห่งมรรค ถึงขั้นได้อภิญญา 6 ด้วยก็มี²¹

พระภavanaพิศาลเมธี วิ. ได้กล่าวไว้ว่า ความเป็นรูปนามในวิปัสสนา พระพุทธดำรัสที่ว่า “เมื่อจิตหลุดรู้ซึ้งว่าจิตหลุด” ปัญญาที่รู้อย่างนี้เรียกว่า นามรู้นาม เป็นญาณที่ 1 เรียกว่า “นามรูปปริจเฉทญาณ” ขณะที่จิตหลุดเกิดถ้ามีสติสัมปชัญญะกำหนดรู้อยู่เสมอ ๆ ก็ย่อมจะมีความชำนาญมากขึ้นแล้วพิจารณาต่อไปว่า อะไรเป็นปัจจัยให้ความหลุดเกิดปัญญาจะรู้ว่า เป็นความบกพร่องไม่สมควรแก่การทำงานของกายและจิตในขณะนั้น ๆ จิตหลุดจึงเกิดขึ้นได้ ปัญญาที่รู้อย่างนี้เป็นญาณที่ 2 เรียกว่า “ปัจจัยปริคคหญาณ” เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้า ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนด ละบัญญัติ เข้าสู่สมถะ ถอนความพอใจไม่พอใจออกเสียได้จนกำลังอินทรีย์แก่กล้าเข้าสู่ภคญาณขึ้นไป เมื่อเจริญวิปัสสนาญาณจนพัฒนาขึ้นไปตามลำดับตั้งแต่ต้นด้วยการเจริญสติปัฏฐานจนเต็มบริบูรณ์ จนถึงมรรคปลายทาง คือ อริยมรรคมีองค์ 8 ประหารกิเลสเข้าสู่กระแสพระนิพพานด้วยการตัดสังโยชน์ 3 เข้าสู่ความเป็นอริยบุคคล คือ ขั้นต้นคือพระโสดาบัน²²

พระโสภณมหาเถระ ได้กล่าวไว้ว่า นิรวณ เป็นเครื่องกันศกยภาพจิตไม่ให้บำเพ็ญกุศลชั้นสูง เช่น ฌาน วิปัสสนา มรรค ผล บุคคลที่ถูกนิรวณครอบงำย่อมไม่รู้ประโยชน์ตนและผู้อื่น ไม่อาจบรรลู่สมาธิและปัญญา นิรวณมี 5 ประการ คือ (1) กามฉันทะ (2) พยาบาทะ (3) ถีนมิทธะ (4) อุทธัจจกุกกุกจะ และ (5) วิจิกิจฉา²³

นายวรรณสิทธิ ไททยะเสรี ได้กล่าวไว้ว่า ปัสสัทธิ แปลว่า ความสงบ สภาธรรมหรือองค์ธรรมคือกายปัสสัทธิเจตสิก และจิตตปัสสัทธิเจตสิก ในโสภณสาธารณเจตสิก กายปัสสัทธิเจตสิกมีสภาวอาการเป็นธรรมชาติที่ทำความสงบให้เจตสิกชั้น 3 (เวทนาชั้น 3, สัญญาชั้น 3, สังขารชั้น 3) ในการทำงานอันเป็นกุศล จิตตปัสสัทธิเจตสิก มีสภาวอาการเป็นธรรมชาติที่ทำความสงบให้จิต (วิญญาณชั้น 3) ในการทำงานอันเป็นกุศล²⁴

พระธรรมกิตติวงศ์ ได้กล่าวไว้ว่า พยาบาทนิรวณ พยาบาท ความพยาบาท, การปองร้าย (อนภิริทธิ) พยาปชชติ วินสสติ จิตตเมตนาติ พยาปาโท ภาวะเป็นเหตุถึงความแปลกไปแห่งจิต (วิ + อา บทหน้า ปท ธาตุในความหมายว่าถึง, เป็นไป ณ ปัจจัย, พุทธิ อ ที่ ป เป็น อา, แปลง อิ เป็น ย, ฤ

²¹ ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **คู่มือการศึกษากรรมฐานสังคหวิภาค**, พระอภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ 9, กรุงเทพมหานคร: ประพาสต้นการพิมพ์, 2509, หน้า 106.

²² พระภavanaพิศาลเมธี วิ, **เอกสารประกอบการสอน รายวิชา สติปัฏฐานภาวนา**, 2555, หน้า 364.

²³ พระโสภณมหาเถระ, **มหาสติปัฏฐานสูตร** ทางสู่พระนิพพาน. พระพรหมโมลี ตรวจชำระ พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง, กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2549, หน้า 281.

²⁴ นายวรรณสิทธิ ไททยะเสรี, **คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ 2 เจตสิกสังคหวิภาค**, พิมพ์ครั้งที่ 11 (มูลนิธิแนบมหานีรานนท์, 2556) หน้า 61.

เป็น พ) พยาบาท (พยาบาท) หมายถึง ความคิดร้ายความขัดเคืองแค้นใจ ความเจ็บใจ ความขุ่นเคือง ความพยาบาทแห่งจิต ความประทุษร้ายในใจ ความชิง กิริยาที่ชิง ความเป็นผู้ชิง กิริยาที่พยาบาท ความเป็นผู้พยาบาท ความพิโรธตอบ ความดุร้าย²⁵

พระธรรมธีรราชมหามุนี ได้กล่าวไว้ว่า จิตเป็นมหัคคตะ (1) จิตตปริคคาทิกา สติ ทุกขสัจจ์ แปลว่า สติที่กำหนดรู้มหัคคตะจิตเป็นทุกขกถาคือสติของโยคีกำหนดจิตที่เป็นองค์ฌาน ได้แก่ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา (2) ตสสา สมุฏฐาปิกา ปุริมตณหา สมุทยสัจจ์ แปลว่า ตัณหา ก่อน ๆ ที่ยังสตินั้นให้เกิดขึ้นเป็นสมุทัย (3) อุกิณนํ อปวัตติ นิโรธสัจจ์ ความไม่เป็นไปแห่งทุกขกับ สมุทัยคือทุกขกับสมุทัยดับลงไป จัดเป็นนิโรธ และ (4) ทุกขปริชานโน สมุทยปชาหนโน นิโรธารมมโณ อริยมคโค มคคสัจจ์ แปลว่า อริยมรรค กำหนดรู้ทุกข ละสมุทัย นิโรธมีนิพานเป็นอารมณ์จัดเป็นมรรค สัจจ์²⁶

พระอนุรุธะได้กล่าวว่า อริยสัจ “ความจริงอันประเสริฐ หรือความจริงของพระ อริยบุคคล” อริยสัจจานี มีความหมายว่าสัจจะ คือ สภาพของธรรมที่มีจริง (แน่แท้ไม่แปรปรวน), ชื่อว่า สัจจะ เพราะมีสภาพเที่ยงแท้ไม่แปรเป็นอื่น คำว่า อริย (ประเสริฐ) กล่าวถึงเนื้อความอันสูงสุด เนื่องจากไม่แปรผันเพราะเหตุใด ๆ แก่บุคคลใด ในสถานที่หรือเวลาใด อริยาน สัจจานี = อริยสัจจานี แปลว่า ธรรมที่เป็นความจริงของพระอริยะทั้งหลาย ชื่อว่า อริยสัจจะ, อริยานิ ตถานิ สัจจานี = อริยสัจจานี แปลความว่า สัจจธรรมทั้ง 4 ที่เป็นความจริงไม่เปลี่ยนแปลง ชื่อว่า “อริยสัจจะ” ได้แก่ ทุกขอริยสัจ สมุทยอริยสัจ นิโรธอริยสัจ มรรคอริยสัจ²⁷

พระพุทธโฆสจารย์ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า อานาปานสติภาวนา อานาปาน มาจาก อาน ศัพท์ + อปาน ศัพท์ มีความหมายว่า ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก หรือลมหายใจ ออกและลมหายใจเข้า โดย อปาน ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า อานโต อปคต อปานํ อปานะ (คือลม หายใจที่ถัดมาจากลมหายใจเข้า/ลมหายใจออก) อรรถว่า อานนติ อสสาโส อปานนติ ปสสาโส อสสาสปสสาส นิमितตารมมณา สติ อานาปานสติ สติสีเสน เจตถ ตํ สมပ္ยุตตสมาธิภาวนา อธิปเปตา คำว่า อานํ คือ ลมหายใจเข้า คำว่า อปานํ คือ ลมหายใจออก สติที่มีลมหายใจเข้าและ ลมหายใจออกเป็นอารมณ์ ชื่อว่า อานาปานสติ อีกนัยหนึ่ง คำนี้ตัดบทเป็น อาน + อปาน มี สาทกในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรคว่า คำว่า อานะ แปลว่า ลมหายใจเข้า ไม่ใช่ลมหายใจออก²⁸

สรุปความได้ว่า จากการทบทวนวรรณกรรมข้างต้นจะเห็นได้ว่า นามานุกรมนั้นมีหลาย ประเภท เช่น นามานุกรมท้องถิ่น (Local Directories) นามานุกรมสถาบัน (Institutional Directories) นามานุกรมรัฐบาล (Government Directories) นามานุกรมบุคคลในอาชีพใดอาชีพ

²⁵ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.9, ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์**, พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เสียงเสียง, 2550), หน้า 475.

²⁶ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. 9), **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ 1, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินติ้ง จำกัด, 2550), หน้า 929.

²⁷ พระอนุรุธเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 732-734.

²⁸ วิสุทธิ. (บาลี) 1/120.

หนึ่ง (Professional Directories) และนามานุกรมด้านธุรกิจการค้า (Trade and Business Directories) ซึ่งยังไม่ปรากฏว่ามีท่านใดทำการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับนามานุกรมวิชาชีพสภานาฏนา ดั้งนั้นในงานวิจัยนี้ คณะผู้วิจัยจะได้ศึกษา ค้นคว้า รวบรวม และวิเคราะห์คำศัพท์บทบาทที่เกี่ยวกับการเจริญสมณะและวิชาชีพสภานาฏนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาซึ่งใช้วิธีการเลือกคำศัพท์ตามหลักสถิติพื้นฐาน 4 แล้วนำมาสร้างคำศัพท์ตามกระบวนการของหลักคัมภีร์กลุ่มสหททวิเสสและจัดสร้างชุดความรู้นามานุกรมคำศัพท์วิชาชีพสภานาฏนา เพื่อสะดวกในการศึกษาค้นคว้า และเจริญสมณวิชาชีพสภานาฏนาของผู้ที่สนใจสืบไป

1.8 ผลที่คาดว่าจะได้รับ

ผลที่จะเกิดขึ้นจากการวิจัยนี้เป็นชุดองค์ความรู้ด้านคำศัพท์บาลีวิชาชีพสภานาฏนาในพระพุทธศาสนา มีดังนี้

10.1 ได้ผลงานทางวิชาการ คือ รายงานการวิจัย จำนวน 1 ชิ้น บทความวิชาการ จำนวน 1 บทความ และกิจกรรม จำนวน 1 กิจกรรม

10.2 พระวิชาชีพสภานาฏนาจารย์ และโยคีผู้ปฏิบัติ ได้เรียนรู้ชุดความรู้นามานุกรมวิชาชีพสภานาฏนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ที่มีความหมายตรงตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา สามารถเป็นแบบอย่างในการเรียนคำศัพท์วิชาชีพสภานาฏนาในยุคดิจิทัลได้อย่างเหมาะสม

10.3 องค์ความรู้งานวิจัยและชุดข้อมูลเพื่อพัฒนานวัตกรรมสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในทางวิชาการและนำไปสร้างนวัตกรรมการสอนวิชาชีพสภานาฏนา ซึ่งจะทำให้เกิดความสะดวก เข้าใจง่าย และทันสมัยเพื่อให้พระภิกษุ-สามเณร หน่วยงานรัฐ องค์กร สถาบันการศึกษา สำนักปฏิบัติธรรม และประชาชนทั่วไปเกิดความสนใจศึกษาคำศัพท์บาลีที่จำเป็นต่อการปฏิบัติวิชาชีพสภานาฏนาซึ่งจะส่งผลให้เกิดองค์ความรู้ ปัญญาและศรัทธาในพระพุทธศาสนา

บทที่ 2

กระบวนการสร้างคำศัพท์ตามหลักคัมภีร์สหทาวีเสส

ภาษาบาลีเป็นภาษารักษาพระพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ประกาศคำสอนที่เป็นหลักในการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาเพื่อเข้าถึง มรรค ผล นิพพาน ซึ่งผู้ที่สืบทอดพระพุทธศาสนา ต้องมีความรู้ความเข้าใจในหลักภาษาบาลีอย่างแตกฉาน เพราะคำศัพท์ภาษาบาลีมีความหลากหลายทั้งด้านความหมายและคำศัพท์ ในบทนี้จะดำเนินการสร้างคำศัพท์ที่เลือกมาเป็นกรณีศึกษาแยกเป็น ๓ ชาติ ปัจจัย และกระบวนการสร้างโดยย่อและอ้างสูตรจากกลุ่มคัมภีร์สหทาวีเสส ทั้งนี้ คณะผู้วิจัยได้จัดหมวดหมู่ตามฐานกรณ์อักษรภาษาบาลีจากพยัญชนะวรรคไปจนถึงอวรรค เริ่มจากวรรคคือ ก ข ค ฆ ง เป็นลำดับไป

2.1 กระบวนการสร้างคำศัพท์หมวด กวรรค

1) กรรม ภาษาบาลีใช้ว่า กम्म (√กร กรณ-ทำ¹ + รम्म) คำศัพท์ว่า กम्म มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

กรณ กम्म การกระทำ ชื่อว่ากัมมะ.² กรียตติ กम्म.³ ชื่อว่ากัมมะ เพราะเป็นธรรมชาติที่ถูกบุคคลทำ. กรียตถาติ กम्म.⁴ ชื่อว่ากัมมะ เพราะเป็นธรรมชาติที่ถูกบุคคลทำ. กम्मนติ ตสมุฏจาปิกา เจตนา.⁵ บทว่า กम्म คือเจตนาที่ใ้กายวิญญูตตินั้นเกิดขึ้น. กรณ กम्म กรียา.⁶ การกระทำ ชื่อว่ากัมมะ คือกรียา. กตตพพนติ กम्म.⁷ ชื่อว่ากัมมะ เพราะอันบุคคลพึงทำ.

กสิกมมาทิกम्म กโรนตติ กम्मกรา. ชื่อว่ากัมมะ เพราะความหมายว่าทำงาน มีกสิกรรม เป็นต้น.⁸ เต สตตา นิรอยโต นิกขมนทวาริ ปापกम्मปจจยา นาธิจจณนติ. สัตว์เหล่านั้น ไปไม่ถึงประตูที่จะออกจากนรกนั้น เพราะบาปกรรมป็นปัจจัย.⁹ กम्मครุกนติ เจตนาครุกิ. คำว่า หนักอยู่ในกรรม คือหนักอยู่ในเจตนา.¹⁰

¹ ชาติวตถ.นิ. หน้า 49.

² อภิธาน.วณณ. หน้า 933.

³ รุ. หน้า 430.

⁴ วิ.โยชนา. 1/16/62.

⁵ วิ.โยชนา. 1/257/388.

⁶ วิ.โยชนา. 1/342/478.

⁷ วิ.โยชนา. 1/426/568.

⁸ ชุ.ม.อ. (บาลี) -/4/52, ชุ.ม.อ. (ไทย) -/4/71.

⁹ ชุ.ม.อ. (บาลี) -/4/52, ชุ.ม.อ. (ไทย) -/4/71.

¹⁰ ชุ.จ.อ. (บาลี) -/170/431, ชุ.จ.อ. (ไทย) -/170/550.

กมม ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า กร + รम्म ดังนี้

กร	กร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปเนกสนรส.
กร + รम्म	ลง รम्म ปัจจัย	ธราทีหิ รम्म.
กร + รम्म	รम्म ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ก อ ร + ร อมม	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสนฺสรี สเรนฯ.
ก อ ร + ร อมม	ลบ ร ท้ายธาตุ พร้อม ร	รหมฺหิ รนฺโต ราหิ โน.
ก ษ + อมม	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาหิมฺหิฯ.
กมม	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรึ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **กมม**

2) กามฉันทะ ภาษาบาลีใช้ว่า กามฉณฺท (กาม [√กมฺ อิจฺฉาย-ความปรารถนา-อยากได้-ชอบใจ, กนฺตีย-รักใคร่-ยินดี¹¹ + ฉนฺ] + ฉนฺท [√ฉทฺ อิจฺฉาย-ความปรารถนา¹² + ก]) คำศัพท์ว่า กามฉณฺท มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

กามะตีติ กามโ, โย วตฺถุกามํ กามะตี ปฏฺเจติ อิติ ตสฺมา โส ฌมฺโม กามโ,¹³ รูปาหิวิสยํ กามะตีติ กามโ, กามียตีติ กามโ.¹⁴ กามยติ รติจฺฉํ อุปฺปาทยตีติ กามโ.¹⁵ กามียเตติ กามโ โย เมณฺณ-ฌมฺโม ชเนน กามียเต อิจฺฉียเต อิติ ตสฺมา โส เมณฺณฌมฺโม กามโ.¹⁶ ฉนฺทํ ฉนฺโท ฉนฺทํ อารมฺมณฺสฺส อิจฺฉนํ ฉนฺโท.¹⁷ กามโ เอว ฉนฺโท กามฉนฺโท.¹⁸ ชื่อว่ากาม เพราะเป็นสภาวะธรรมที่ปรารถนาว่าตถุกาม, เพราะเป็นสภาวะธรรมที่ทำให้เกิดความปรารถนา, เพราะเป็นธรรมชาติยินดีพอใจอารมณ์มีรูปเป็นต้น, เพราะเป็นที่ยินดี (ของกามตัณหา), เพราะเมณฺณธรรมเป็นที่ปรารถนาของชน, ชื่อว่าฉันทะ เพราะปรารถนาอารมณ์ ดังนั้น ฉันทะคือความปรารถนาอารมณ์ จึงชื่อว่ากามฉันทะ

กามฉนฺโทติ สมาริปปฎฺฐิปกฺโข กามราโค. คำว่า กามฉันทะ คือกามราคะอันเป็นปฏิปักษ์ต่อสมาธิ¹⁹ กามฉนฺโท นานตฺตฺนติ วิกฺเขสฺพภาวโต นานารมฺมณฺตฺตา จ นานาสภาโวติ อตฺถโ. เอวํ สพฺพกิลฺเสสา เวทิตฺตฺพพา. คำว่า กามฉันทะชื่อว่าสภาวะต่าง ๆ ความว่า เป็นสภาวะต่างกัน เพราะมีความฟุ้งซ่าน และเพราะมีอารมณ์ต่างกัน พึงทราบกิลฺเสทังปวงโดยประการอย่างนี้²⁰ กามฉนฺโท

¹¹ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 48., อภิธาน.สุจิ. หน้า 346.

¹² ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 129.

¹³ วิ.โยชนา. 1/101/208.

¹⁴ นิตฺติ.ธาตฺ. หน้า 850.

¹⁵ อภิธาน.สุจิ. หน้า 346.

¹⁶ วิ.โยชนา. 2/27/19.

¹⁷ วิ.โยชนา. 1/430/570.

¹⁸ วิ.โยชนา. 1/294/426.

¹⁹ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/89/324, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/89/440.

²⁰ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/91/344, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/91/443-444.

นานตตุนติ กามจณฺโฑ สนฺตวุตฺติตาย อภาวโต น เอกสภาโว. คำว่า กามฉันทะเป็นสภาวะต่าง ๆ ความว่า กามฉันทะมิใช่สภาวะอันเดียวกัน เพราะไม่มีความเป็นไปอันสงบ²¹

กาม ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า กมฺ + ณฺ ดังนี้

กมฺ	กมฺ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
กม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
กม + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสรุชปทาทีโต ณ.
กม + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
กม + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฆานุพนฺโธ.
กฺ อ ม + ณฺ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ.
กฺ อ ม + ฌ อ	ลบ ณฺ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
กฺ อ>อา ม + อ	วุทธิ อ เป็น อา	อสีโยคนตสส วุทธิ การิตเ.
กาม	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **กาม**

ฉนฺท ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ฉนฺ + ท ดังนี้

ฉนฺ	ฉนฺ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ฉน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ฉนฺ	ลงนคฺหิตอาคม	นคฺคหิตณฺจ.
ฉนฺ + ท	ลง ท ปัจจัย	กทฺยาทีหิ โก.
ฉนฺ + ท	ท ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ฉนฺ + ทฺ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ.
ฉนฺ + ทฺ อ	ลบ ทฺ ของปัจจัย	กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺปจฺยยานํ.
ฉนฺท + อ	เปลี่ยนนคฺคหิต เป็น น	วคฺคนตํ วา วคฺเค.
ฉนฺท	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ฉนฺท**

กามจณฺท ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า กาม + ฉนฺท ดังนี้

กาม + ฉนฺท		
กาม + จณฺท	ช้อน จ	วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยฯ.

สำเร็จรูปเป็น **กามจณฺท**

²¹ ขุ.ป.อ. (บาลี) 1/96/350, ขุ.ป.อ. (ไทย) 1/96/450.

3) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ภาษาบาลีใช้ว่า กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน (กาย [กฺ + √อิ /อฺย คตฺยํ-ไป²² + ณ] + อนุปัสสนา [อนฺ + √ทิสฺ เปกฺขณฺ-เพงฺดู²³ + ยุ] + สติปัฏฐาน [สติ [√สรฺ สติ-อฺกฺกฺจฺหึสฺสทฺทฺเส-ระสฺสํ-ไค] , เกยฺจฺครฺรฺณ, กระจฺน-พฺงฺชฺน, เบยฺดฺเบยฺน, ออกฺเสยฺง, อฺกฺเขปฺวิตฺถาเร-ชฺตฺไป-ละ-ทฺง, ขยฺย-พิสฺตาร, คตฺยํ-ไป²⁴ + ตฺ] + ปฏฺฐาน [ป + √ฐา คตฺนฺวตฺยํ-หฺยฺต-ยฺน-ตฺงฺยฺอยู่²⁵ + ยุ]) คำศัพท์ว่า กาย, อนุปัสสนา, สติ และ ปฏฺฐาน มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

กฺวจฺฉิตฺตานํ อายฺ อฺปฺตฺตฺติฏฺฐานนฺติ กายฺ, เอเกกาเปกฺขยฺ อฺปฺปฏฺฐเณ กสงฺขาตา อวยฺวา อายนฺติ ยสฺมี โส กายฺ, กฺวจฺฉิตฺตานํ เกสาทินํ อายฺติ กายฺ, โส วยฺววยฺวานมฺปฺตฺตฺติฏฺฐานํ กายฺติ อธิสมฺมุโห วุจฺจโต.²⁶ ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่เกิดของสิ่งสกปรกทั้งหลาย, ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่ไป ของอวัยวะทั้งหลายที่ชื่อว่า กะ เหตุมีน้อยเมื่อมุ่งถึงแต่ละ ส่วน, กอง ท่านกล่าวไว้ในที่นี้ว่า “ส่วนของสิ่งสกปรกมีผมเป็นต้น ชื่อว่ากาย เปรียบเหมือนร่างกายนั้นเป็นที่เกิดขึ้นของอวัยวะ ทั้งหมด”

องคฺปจฺจคานํ เกสาทินญจ รมฺมานํ สมฺมุหฺฏเฐน หตฺถิกายรทฺกายาทโย วยฺ กายฺ²⁷ ชื่อว่ากาย เพราะมีความหมายว่าหมู่ของอวัยวะน้อยใหญ่และธรรมทั้งหลายเหมือนร่างกายช้าง และตัวถึงรถเป็นต้น

อยนฺติ เอตฺถาติ อายฺ เกสาทโย เอตฺถ สรีเร อยนฺติ ปวตฺตฺนฺติ อิติ ตสฺมา อิหํ สรีรํ อายฺ.²⁸ กฺวจฺฉิตฺตานํ เกสาทินํ อายฺ อฺปฺตฺตฺติเทโส กายฺ. ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่เกิดของส่วนทั้งหลายมีผม เป็นต้นที่นํารังเกยฺจ

อายนฺติ เอเตนาติ อายฺ รมฺมา เอเตน วิญฺญตฺติสงฺขาเตน รมฺเมน การณฺญเตน อายนฺติ อฺปฺปชฺชนฺติ อิติ ตสฺมา โส รมฺโม อายฺ วิญฺญตฺติ. กฺวจฺฉิตฺโต อายฺ กายฺ. อธิ กายสทฺโท กายวิญฺญตฺติ-วาจโก.²⁹ ชื่อว่าอายะ เพราะวิเคราะห์ว่า ธรรมทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นด้วยธรรมคือเหตุ กล่าวคือ วิญฺญตฺตินั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าอายะ หมายถึงวิญฺญตฺติ. ความเกิดขึ้นที่นํารังเกยฺจ ชื่อว่ากายะ. ในที่นี้ กาย-ศัพท์ มีความหมายว่ากายวิญฺญตฺติ.

อุภยฺมปิ ปน ปุริมฺปุริมฺญถาณานํ อนฺ อนุ ปสฺสนโต อนุปสฺสนาติ วุจฺจติ. ก็ปฏินิสสคฺคะทฺง 2 ประการ ท่านเรียกว่า อนุปัสสนา เพราะการพิจารณาเห็นญาณก่อน ๆ³⁰

กาเย อนุปสฺสนา กายานุปสฺสนา. รูปกาเย รูปสมฺมุเห อสฺสาสฺปสฺสาสาทิกสฺส อวยฺวกายสฺส ตตฺตฺกายภาเวเน วา อนิจฺจาติภาเวเน วา ยา ตสฺมี ตสฺมี กาเย สมฺโมโห ปหฺยฺยติ, ตาว ปุนฺปฺปุนํ นิรฺนตฺรฺสมฺนฺนุปสฺสนาติ อตฺโต.³¹ การตามรู้ภายในกองรูป ชื่อว่ากายานุปัสสนา หมายความว่า การติดตามรู้

²² ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 21.

²³ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 198.

²⁴ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 442., อภิธาน.สุจิ. หน้า 842.

²⁵ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 148.

²⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 347.

²⁷ ที.ม.อ.(บาลี) 2/373/371.

²⁸ วิ.โยชนา. 1/39/113.

²⁹ วิ.โยชนา. 1/59/151.

³⁰ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/236/317, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/236/413.

³¹ ปรมตฺถ.ฎีกา (บาลี) 7/331.

อย่างต่อเนืองสม่ำเสมอในอาการที่เป็นไปของกองรูปส่วนใดส่วนหนึ่งมีลมหายใจเข้าออกเป็นต้น โดยความเป็นกองรูปนั้น ๆ หรือโดยความเป็นสิ่งไม่เที่ยงเป็นต้นภายในกองรูปตราบจนขจัดความ หลงผิดในกองรูปนั้น ๆ ได้

สรติ สรนติ วา ตาย สรณมตตเมว วา เอสาติ สติ. ปมาท วา สรติ หีสตีติ สติ³² ชื่อว่าสติ เพราะระลึกได้ หรือเป็นเหตุให้ระลึกได้ หรือเพราะกำจัดความประมาท

สรนติ เอตาย สตตทา, สย วา สรติ, สรณมตตเมว วา เอตนติ สติ ชื่อว่าสติ เพราะทำให้เหล่าสัตว์ระลึก หรือเป็นสภาวะระลึกเอง หรือเป็นเพียงความระลึก³³

ปติภูจาทิ เอตถาติ ปฏุจาทิ, สติยา ปฏุจาทิ สติปฏุจาทิ ปฏุจเปตพพนติ ปฏุจาทิ, สติยา ปฏุจาทิ สติปฏุจาทิ ปฏุจาทิตติ ปฏุจาทิ, สติเยว ปฏุจาทิ สติปฏุจาทิ สติปฏุจาทิ คือที่ตั้งของสติ, คือสภาวะที่พึงตั้งไว้ด้วยสติ, คือ สติที่เข้าไปตั้งไว้/สติที่ตั้งไว้มั่น ป อุปสรรคตามนัยนี้ใช้ในความหมายว่า “เข้าไป, แล่นไป” หรือ “ยิง, มั่นคง”³⁴

เตเนวาท “สติญจ ขวาท ภิภุขเว สพพตถิกิ วทามิ”ติ ตสฺมา เอตถ “กาเย กายานุปสสี วิหริตี”ติ เอตตาวตทา กายานุปสสนาสติปฏุจาทิกมมฏุจาทิ วุตต โหติ. ด้วยเหตุที่นั่นนั่นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิภุขทั้งหลาย ตถาคตกล่าวสติแลว่า สำเร็จประโยชน์ในที่ที่ทั้งปวง” เพราะเหตุที่นั่น ในอธิการนี้ จึงเป็นอันท่านพระสารีบุตรกล่าวถึงกายานุปสสนาสติปฏุจาทิกมมฏุจาทิ โดยความเพียงเท่านี้ว่า เป็นผู้พิจารณาเห็นกายในกายเนื่อง ๆ อยู่.³⁵

กาย ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า กุ + อิ + ณ ดังนี้

กุ + อิ	อิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
กุ + อิ + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสรุขปทาทีโต ณ.
กุ + อิ + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
กุ + อิ + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิต วิย ฆานุพนุโธ.
กุ อุ + อิ + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
กุ อุ + อิ + ณ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตาน โณ โลปี.
กุ อุ + อิ>เอ + อ	วุทธิ อิ เป็น เอ	อสโยคนตสสุ วุทธิ การิตเต.
กุ อุ + เอ>อาย + อ	เปลี่ยน เอ เป็น อาย	เต อาวายา การิตเต.
กุ อุ + อาย + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
กุ ฐ + อาย + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจยยาทิเมหิฯ.
กาย	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

³² อภิธาน.สุจิ. หน้า 842.

³³ นีติ.ธาตุ. หน้า 402-403.

³⁴ พระโสภณมหาเถระ, มหาสติปฏุจาทิสูตฺร ทางสู่พระนิพพาน, พระพรหมโมลี ตรวจชำระ พระคันธसारากิจิ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2549), หน้า 24.

³⁵ ขุ.ป.อ. (บาลี) 1/36/189, ขุ.ป.อ. (ไทย) 1/36/243.

สำเร็จรูปเป็น กาย

อนุปสรรณา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อนุ + ทิส + ยุ ดังนี้

อนุ + ทิส	ทิส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อนุ + ทิส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสรรสส.
อนุ + ทิส + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	อิตถิมติยโว วา.
อนุ + ทิส + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
อนุ + ทิส > ปสรร + ยุ	เปลี่ยน ทิส เป็น ปสรร	ทิสสส ปสรรทิสสหกขา วา.
อนุ + ปสรร + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺวณฺ.
อนุ + ปสรร + อน + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปัจจโย.
อนุ + ปสรร + อน อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
อนุ + ปสรร + อน ๒ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปัจจยาทิเมหิฯ.
อนุปสรรณา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น อนุปสรรณา

สติ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สร + ตี ดังนี้

สร	สร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสรรสส.
สร + ตี	ลง ตี ปัจจัย	อิตถิมติยโว วา.
สร + ตี	ตี ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
สร + ตี	ลบ ร ท้ายธาตุ	รกาโร จ.

สำเร็จรูปเป็น สติ

ปฏฺฐาน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ป + ฐา + ยุ ดังนี้

ป + ฐา	ฐา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ป + ฐา + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	กตตุกรณปเทเสสุ จ.
ป + ฐา + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ป + ฐา + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺวณฺ.
ป + ฐ อ + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ป + ฐ ๒ + อน	ลบสระ อ ข้างหน้า	สรา สเร โลโป.
ป + ฐ + ๒ > อาน	ที่ฆะ อ เป็น อ	ที่ฆิ.
ป ฐ + ฐ + อาน	ซ้อน ฐ	วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา.
ปฏฺฐาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ปฏฺฐาน

กายานุปสรรณาสติปฏฺฐาน ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า กาย + อนุปสรรณา + สติ + ปฏฺฐาน ดังนี้

กาย + อนุปัสสนา + สติ + ปฏฺฐาน		
กาย อ + อนุปัสสนา		
+ สติ + ปฏฺฐาน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรนา.
กาย ๒ + อนุปัสสนา		
+ สติ + ปฏฺฐาน	ลบสระ อ ข้างหน้า	สรา สเร โลป.
กาย + อ>อา อนุปัสสนา		
+ สติ + ปฏฺฐาน	ที่ฆะ อ เป็น อา	ที่ฆิ.
กายอนุปัสสนาสติปฏฺฐาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น กายอนุปัสสนาสติปฏฺฐาน		

4) กายายตนะ ภาษาบาลีใช้ว่า กายายตนะ (กาย [กฺ + √อิ/อัย คติยฺ-ไป³⁶ + ณ] + อายตนะ [อา + √ยตี วายาเม-พยายาม, √ยต ปติยตเน-พยายาม-ขยัน-หมัน³⁷ + ยุ, อาย + √ตฺน วิตฺถาเร-แผลไป + อ, อายต + นี นยปาปุณเ-นำไป, ถึง³⁸ + อ]) คำศัพท์ว่า กาย (3) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์รูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า อายตนะ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

อายตนะติ วายมนฺติ เอตถ ผลกามาณี อายตนะ³⁹ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นที่ผู้ต้องการผลต้องเพียรพยายาม คือ บ่อเกิดของอารมณ์ ตาเป็นบ่อเกิดของรูปทั้งหมด หูเป็นบ่อเกิดของเสียงทั้งหมด จมูกเป็นบ่อเกิด ของกลิ่น ฯลฯ ท่านจึงกล่าวว่าบ่อเกิด คำว่า “บ่อ” เหมือนกับคำว่า “บ่อน้ำ” ของเรา บ่อน้ำนี้ถ้า น้ำ ออกอยู่เสมอ เราตักเท่าไรก็ไม่หมดสักที บ่อน้ำนั้นเรียกว่า บ่อสมบูรณ์บริบูรณ์

เอตถ อายตนะติ อายตนะโต อายตนะ, จกฺขุรูปาทิหิ. เอตานิ หิ ตตฺทวารารมณจิตตเจตสิกกา ฆมฺมา เสน เสน อนุภวนาทิกิจฺเจเน อายตนะติ อุกฺขหนฺติ ฆมฺนฺติ วายมนฺติ เอเตสุติ อายตนาเนติ วุจฺจนฺติ. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อายตนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นที่สืบต่อ ได้แก่ ทวารและอารมณ์มีจักขุและรูปเป็นต้น. ก็ทวารและอารมณ์มีจักขุและรูปเป็นต้นเหล่านั้น ได้ชื่อว่า อายตนะ เพราะเป็นที่สืบต่อ คือหมั่นเพียรพยายามทำกิจของตน ๆ มีการเสวย (รสอารมณ์) เป็นต้น ของจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายในทวารและอารมณ์นั้น ๆ⁴⁰

อายตฺเต ฆมฺเม ตโนติ วิตฺถาเรตีติ อายตนะ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นสภาวะแผ่คือขยาย ธรรมทั้งหลาย (จิต เจตสิก) อันเป็นไปในทวารและอารมณ์นั้น ๆ⁴¹

อิทฺถจ อนุมตฺตเค สํสาเร ปวตฺตํ อตีว อายตํ สํสารทุกฺขํ ยาว น นีวตฺตติ, ตาว นยฺนฺติ, ปวตฺตยฺนฺตีติ วุตฺตํ โหติ, อายตนะสฺส จ นยฺนฺโต อายตนะ ชื่อว่าอายตนะ เพราะนำสังสารทุกข์ที่ยาว นาน

³⁶ ธาตุวตฺต.นิ. หน้า 21.

³⁷ ธาตุวตฺต.นิ. หน้า 330, นีติ.ธตฺ. หน้า 187.

³⁸ ธาตุวตฺต.นิ. หน้า 225.

³⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 266.

⁴⁰ นีติ.ธตฺ. หน้า 187.

⁴¹ นีติ.ธตฺ. หน้า 682-683.

ไป มีคำอธิบายว่า ทุกข์ในสงสารที่ยาวนานยิ่งนักซึ่งดำเนินไปในสงสารที่ไม่ปรากฏเบื้องต้นนี้ ยังไม่หยุดยั้งไปได้ตราบดี ทวารและอารมณ์เหล่านี้ ย่อมเป็นไปอยู่ตราบนั้น.⁴²

อาเย ตโนติ อายตณฺจ นยตีติ อายตณํ ชื่อว่าอายตนะ เพราะความหมายว่าแผ่ไปในธรรมอันเป็นบ่อเกิด และเพราะความหมายว่านำไปสู่สังสารทุกข์อันยืดยาว.⁴³

อายตณ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อา + ยตี/ยต + ยฺ, อาย + ตณฺ + อ ดังนี้

อา + ยตี/ยต	ยตี/ยต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อา + ยต/ยต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสส.
อา + ยต/ยต + ยฺ	ลง ยฺ ปัจจัย	กตตุกรณปเทศสุ จ.
อา + ยต/ยต + ยฺ	ยฺ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อา + ยต/ยต + ยฺ > อน	เปลี่ยน ยฺ เป็น อน	อนกา ยฺณฺวณฺ.
อายตณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยฺตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อายตณ**

อาย + ตณฺ	ตณฺ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อาย + ตณ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสส.
อาย + ตณ + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญฺวตฺวาวิ วา.
อาย + ตณ + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อายตณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยฺตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อายตณ**

อายต + นี	นี ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อายต + นี + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญฺวตฺวาวิ วา.
อายต + นี + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อายต + น อี + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
อายต + น อี + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปฺจฺจยาติมฺหิ.
อายตณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยฺตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อายตณ**

กายายตณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า กาย + อายตณ ดังนี้

กาย + อายตณ		
กาย อ + อายตณ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
กาย อ + อายตณ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปฺจฺจยาติมฺหิ.
กายายตณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยฺตเต.

⁴² นิตฺติ.ธาตุ. หน้า 924.

⁴³ ขุ.ป.อ. (บาลี) 1/6/99, ขุ.ป.อ. (ไทย) 1/6/126.

สำเร็จรูปเป็น กายายตน

5) **กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้** ภาษาบาลีใช้ว่า วิเนยย โลเก อภิชฌาโทมนัสส์ (วิเนยย [วิ + √นี นยปาปุณเ-นำไป, ถึง⁴⁴ + ตวา], โลเก [โลก [√โลก ที่ปเน-แสดง, ทสเสน-ดู, เห็น⁴⁵ + อ, ลุช พินาเส-พินาศ⁴⁶ + อ + สมี], อภิชฌาโทมนัสส์ [อภิชฌา [อภิ + √เฉ อูชฌมานทหนณณ-จินตณทิตตีสุ-นินทา, เราร้อน, รั้บรู้-เฟ่ง, คิต, สว่าง-รุ่งเรือง⁴⁷ + อ + อวา] + โทมนัสส์ [ทุมน [ท + √มน ญาณ⁴⁸ + อ/ณ] + ญย]) คำศัพท์ว่า วิเนยย, โลเก และ อภิชฌาโทมนัสส์ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์ และรูปวิเคราะห์ดังนี้

โลกียติ ทิสสตีติ โลโก⁴⁹ ชื่อว่าโลก เพราะถูกเห็น, ลุชชติ ปลุชชตีติ โลโก⁵⁰ ชื่อว่าโลก เพราะจะพินาศไป

ปรสมปตตี อภิมุขิ กตวา ฉายตีติ อภิชฌา⁵¹ ชื่อว่าอภิชฌา เพราะคิดมุ่งถึงสมบัติของคนอื่น

ทุฏฐุ อโสภณิ มโน วา ตั ทุฏฐุ มโน เอตสส ปุคคลสส อตถิ อิติ ตสมา ทุมโน. ตั ทุมนั เอตสส อตถิติ ทุมโน.⁵² ใจที่ชั่ว คือไม่ดี ชื่อว่าทุมนะ อีกอย่างหนึ่ง บุคคลชื่อว่าทุมนะ เพราะมีใจชั่ว ๆ ใจชั่วนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าทุมนะ, ทุมนสส ภาโว โทมนัสส์⁵³ ชื่อว่าโทมนัสสะ เพราะเป็นผู้มีใจไม่ดี

โทมนัสส์ นาม จิตตปีฬนลกขณิ มานสั ทุกุขิ. ทุกุข์ทางใจ มีการบีบคั้นจิตเป็นลักษณะ ชื่อว่าโทมนัสส์⁵⁴

วิเนยย โลเก อภิชฌาโทมนัสสนติ วุตตัม. ตตถ วิเนยยาติ ตทงควินเยน วา วิกขมณวินเยน วา วินยิตวา. โลเกติ ตสมีญญเเว กายเ. กายเ ทิ อธิ ลุชชนปลุชชนญเจน โลโกติ อธิปะเปโต. ยสมา ปนสส น กายมตเตเยว อภิชฌาโทมนัสส์ ปหียติ เวทนาที่สุปิ ปหียติเยว. ตสมา ปญจปิ อูปาทานก-ชนธา โลโกติ วิวงเค วุตตัม. โลกสงฆาตตตา วา เตสั ฆมมานั อตถุทธารนเยนตัม วุตตัม. ยัม ปนาห “ตตถ กตโม โลโก? สเวว กายเ โลโก”ติ อยเมเวตถ อตถโถ. ตสมี โลเก อภิชฌาโทมนัสส์ วิเนยยาติ เอวั สมพนโธ ทุฏฐุโพ. ยสมา ปเนตถ อภิชฌาคคทเณน กามฉนโท โทมนัสสคคทเณน พยาปาโท สงคหิ คจจติ ตสมา นีวรณปริยาปนนพลวธมมทวยทสเสนน นีวรณปปหานั วุตตัม โหตีติ เวทิตพพิ. พระผู้มี

⁴⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 225.

⁴⁵ ธาตวตถ.นิ. หน้า 381.

⁴⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 375.

⁴⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 145.

⁴⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 76.

⁴⁹ วิ.โยชนา. 1/35/106.

⁵⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 768.

⁵¹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 234.

⁵² วิ.โยชนา. 1/155/272.

⁵³ รุ. หน้า 288.

⁵⁴ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/32-33/159, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/3233/207.

พระภาคเจ้าตรัสว่า **กำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้ (วิเนยย โลเก อภิชมาโทมนัส)** บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **กำจัด (วิเนยย)** ได้แก่ พึงกำจัด ด้วยการพรากองค์นั้น หรือด้วยการพรากออกไปด้วยการข่มไว้ คำว่า **ในโลก (โลก)** ได้แก่ ในกายนั้นนั่นเอง แท้จริง ในที่นี้ พระองค์ทรงประสงค์เอากายว่าโลก เพราะแตกสลาย แต่เพราะเหตุที่เธอ (พระโยคาวจรนั้น) ไม่ใช่จะละอภิชมาและโทมนัสได้เฉพาะเพียงแต่ในกายเท่านั้น แม้ในเวทนาเป็นต้นก็ละได้เหมือนกัน ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า “อุปาทานชั้นทั้ง 5 ก็ชื่อว่าโลก”⁵⁵ อีกนัยหนึ่ง เพราะธรรมเหล่านั้นเขานับกันว่าเป็นโลก ท่านจึงกล่าวคำว่า โลก นั้นไว้โดยการขยายความ ส่วนท่านกล่าวคำใดไว้ว่า “ในคำว่า **กำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้** นั้น โลก เป็นฉน กายนั้นนั่นแหละชื่อว่าโลก”⁵⁶ ในคำนี้ก็มิอธิบายเช่นนี้ และพึงเห็นความเกี่ยวเนื่องกันอย่างนี้ว่า พึงกำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกนั้น ก็เพราะเหตุที่ในพระสูตรนี้ กามฉันทะสงเคราะห์เข้ากับคำว่า อภิชมา พยาบาทสงเคราะห์เข้ากับคำว่า โทมนัส ฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าการละนิรวรณ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วด้วยการแสดงธรรม 2 ประการ ที่มีกำลังนับเนื่องด้วยนิรวรณ⁵⁷

วิเสเสน เจตถ อภิชมาวินเยน กายสมปตติมุลกสส อนุโรธสส โทมนัสสวินเยน กายวิปตติมุลกสส วิโรธสส อภิชมาวินเยน จ กาย อภิตติยา โทมนัสสวินเยน กายภาวนาย อนภิตติยา อภิชมาวินเยน กาย อภูตานํ สุภุชฆาวาทินํ ปกฺเขปสส โทมนัสสวินเยน กาย ภูตานํ อสุภุชฆาวาทินํ อปนยณสส จ ปหานํ วุตตํ. เตน โยคาวจรสส โยคานุกาโว โยคสมตถตา จ ทิปิตา โหติ. โยคานุกาโว ทิเอส ยทิตํ อนุโรธวิโรธวิปมุตโต อรติรติสโห อภูตฺปกฺเขปภูตูปนยณวิริทิตอ จ โหติ. อนุโรธวิโรธวิปมุตโต เจส อรติรติสโห อภูตํ อปกฺชิปนฺโต ภูตฉจ อนปนยณฺโต โยคสมตฺถโห โหติตี. แต่โดยพิเศษ ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการละความยินดีที่มีกายสมบัติเป็นมูลเหตุด้วยการกำจัดอภิชมา ตรัสการละความยินร้ายที่มีกายวิบัติเป็นมูลเหตุด้วยการกำจัดโทมนัส ตรัสการละความไม่ยินดีซึ่งในการอบรมกายด้วยการกำจัดโทมนัส ตรัสการละการเพิ่มความสวยงามและความสุขเป็นต้นที่ไม่มีในกายด้วยการกำจัดอภิชมา ตรัสการละการนำความไม่สวยงามและความทุกข์ที่มีอยู่จริงในกายออกไปด้วยการกำจัดโทมนัส ด้วยพระดำรัสว่า กำจัดอภิชมาและโทมนัสในโลกได้นั้น เป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอานุภาพแห่งความเพียร และความเป็นผู้สามารถในการประกอบความเพียรของพระโยคาวจร แท้จริง อานุภาพแห่งความเพียรนั้นได้แก่การที่พระโยคาวจรเป็นผู้พ้นแล้วจากความยินดีและความยินร้าย เป็นผู้ข่มความไม่ยินดีและความยินดี และเป็นผู้เว้นจากการเพิ่มสิ่งที่ไม่จริงเข้าไปและนำสิ่งที่มีจริงออกไป ก็พระโยคาวจรนี้เป็นผู้พ้นแล้วจากความยินดีและความยินร้าย เป็นผู้ข่มความไม่ยินดีและความยินดี ไม่เพิ่มสิ่งที่ไม่จริงเข้าไปและไม่นำสิ่งที่มีจริงออกไป ย่อมเป็นผู้สามารถในการประกอบความเพียรแล⁵⁸

อุปโร นโย “กาย กายานุปัสสี”ติ เอตถ อนุปัสสนาย กมมภูจฺจานํ วุตตํ. “วิหริตี”ติ เอตถ วุตตวิหริเตน กมมภูจฺจานิกสส กายปริหริณํ “อาตาศิ”ติอาทิสฺส ปน อาตาศิเปณ สมมปฺปธานํ สติ-

⁵⁵ อภ.วิ. (ไทย) 35/362/309

⁵⁶ อภ.วิ. (ไทย) 35/362/309

⁵⁷ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/373, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/545-546.

⁵⁸ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/373-4, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/546.

สมปชญเณ สพพตถกมมภูฐานัน กมมภูฐานปรีทรณูปาโย วา. สติยา วา กายานุปัสสนาวเสน ปฏิลทสมโถ สมปชญเณ วิปัสสนา อภิขมาโทมนสสนวินเณ ภาวนาพลั วุตตนติ เวทิตพพ. นัยอื่นอีก บัณฑิตพึงทราบว่ ในคำนี้ว่ “พิจารณาเห็นกายในกาย” พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกัมีภูฐานไว้ด้วย อนุปัสสนา (การพิจารณาเห็น) ส่วนในคำนี้ว่ “อยู่” ตรัสการบริหารกายไว้สำหรับผู้บำเพ็ญกัมีภูฐาน ด้วยการอยู่ตามที่กล่าวไว้แล้ว ในคำเป็นต้นว่ “มีความเพียร” ตรัสสัมมปัชาน (ความเพียรชอบ) ไว้ ด้วยอาตาปะ ตรัสกัมีภูฐานที่ให้สำเร็จประโยชน์ทุกอย่าง หรืออุบายสำหรับบริหารกัมีภูฐานไว้ ด้วย สติสัมปชญญะ อีกนัยหนึ่ง พระองค์ตรัสสมณะที่ได้มาแล้วด้วยอำนาจการพิจารณาเห็นกาย (กายานุปัสสนา) ด้วยสติ ตรัสวิปัสสนาไว้ด้วยสัมปชญญะ ตรัสกำลังแห่งภาวนาไว้ด้วยการกำจัดอภิขมา และโทมนัส⁵⁹

วิเนยย โลเก อภิขมาโทมนสสนติ ตตถ กตโม โลโก? สเวว กาโย โลโก. ปญจปิ อุปาทานกขนธา โลโก อัย วุจจติ โลโก. ตตถ กตมา อภิขมา? โย ราโค สาราคโค อนุนโย อนุโรโธ นนุที นนุทีราโค จิตตสส สาราคโค อัย วุจจติ อภิขมา. ตตถ กตม โทมนสส? ยั เจตสิกั อสาค เจตสิกั ทุกุขั เจตสมผลสสา อสาคา ทุกุขา เวทนา อิทั วุจจติ โทมนสส. อิติ อยญจ อภิขมา อิทญจ โทมนสส อิมมहि โลเก วินิตา โหนติ ปฏิวินิตา สนตา สมิตา วุปสมิตา อตถงคตา อพุกตถงคตา อปปิตา พยปปิตา โสสิตา วิโสสิตา พยนตีกตา เตน วุจจติ วิเนยย โลเก อภิขมาโทมนสสน”ติ. คำว่ **กำจัด อภิขมาและโทมนัสในโลกได้ (วิเนยย โลเก อภิขมาโทมนสส)** ความว่ บรรดาธรรมเหล่านั้น โลก เป็นเอน คือ กายนั้นนั้นแลชื่อว่าโลก อุปาทานขันธัทั้ง 5 ก็ชื่อว่าโลก นี้เรียกว่าโลก บรรดาธรรม เหล่านั้น อภิขมาเป็นเอน คือ ความกำหนด ความกำหนดนั ก ความชักนำให้คล้อยตามไป ความยินดี ความเพลิตเพลิต ความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิตเพลิต ความกำหนดนั กแห่งจิต⁶⁰ นี้เรียกว่า อภิขมา บรรดาธรรมเหล่านั้น โทมนัสเป็นเอน คือ ความไม่ยินดีทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความไม่ยินดี ทุกขเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางใจ นี้เรียกว่าโทมนัส อภิขมาและโทมนัสนี้ ดังที่กล่าวมานี้ถูกกำจัด ถูก กำจัดราบคาบ สงบ ระวัง ถูกทำให้สงบ ถูกทำให้เสียบ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศย่อยยับไป ถูกทำให้เหือดแห้งไป ถูกทำให้เหือดแห้งไปด้วยดี ถูกทำให้สิ้นไปในโลกนี้ นี้ เรียกว่าโทมนัส ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงตรัสว่ “พึงกำจัดอภิขมาและโทมนัสในโลกได้”⁶¹

วิเนยย ศัพทเป็นกิตกั มาจากรากศัพทว่ วิ + นี + ตวา ดังนี้

วิ + นี	นี ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + นี + ตวา	ลง ตวา ปัจจัย	ปุพพกาเลกตตูกานัน ตุนตวาฯ.
วิ + นี + ตวา	ตวา ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.
วิ + น อี + ตวา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
วิ + น อี + ตวา > ย	เปลี่ยน ตวา เป็น ย	สพเพहि ตุนาทีนั โย.
วิ + น อี > เอ + ย	วุทธิ อี เป็น เอ	อญเณสุ จ.

⁵⁹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/374, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/547.

⁶⁰ อภิ.วิ. (ไทย) 35/249/235

⁶¹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/374-5, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/547-548.

วิ + นุ เอ + ยย   ซ้อน ย   ประเทภาโว จานเ.
 วินะยย   นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง   นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **วินะยย**

โลก ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า โลก + อ, ลุช + อ + สมี ดังนี้

โลก	โลก ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
โลก	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
โลก + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณวุตวาวิ วา.
โลก + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
โลก	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **โลก**

ลุช	ลุช ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ลุช	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ลุช + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณวุตวาวิ วา.
ลุช + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ล อุ ช + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหิจิตมสสรํ สเรนา.
ล อุ>โอ ช + อ	วृทธิ อุ เป็น โอ	อณฺเณสุ จ.
ล โอ ช>ค + อ	เปลี่ยน ช เป็น ค	กคา จชาน.
ล โอ ค>ก + อ	เปลี่ยน ค เป็น ก	เตสุ วृทธิโลปาคมวิการ.
โลก	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **โลก**

โลก + สมี	ลง สมี วิภัตติ	โอภาเส สดตมี.
โลก อ + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหิจิตมสสรํ สเรนา.
โลก อ + สมี>เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมินิ วา.
โลก ษ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยยาทิมหิ.
โลก	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **โลก**

อภิชณา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อภิ + เณ + อ + อา ดังนี้

อภิ + เณ	เณ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อภิ + เณ + อ	ลง อ ปัจจัย	อิตฺถิมตฺติยโว วา.
อภิ + เณ + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อภิ + ฌ เอ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหิจิตมสสรํ สเรนา.
อภิ + ฌ ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยยาทิมหิ.
อภิ + ชณ + อ	ซ้อน ช	วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตฺติยปจมา.

อภิขณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
อภิขณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิติลึงค์	อิติถิมโต อาปัจโย.
อภิขณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนา.
อภิขณ ๒ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิ.
อภิขณา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น อภิขณา

โทมนสฺส ศัพท์เป็นศัพท์ที่มีกิตก์เป็นภายใน มาจากรากศัพท์ว่า ทุ + มน + อ, ทุมน + ณ, ทุมน + ญ + อ ดังนี้

ตุ + มน	มน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ตุ + มน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
ตุ + มน + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญฺตุวาวี วา.
ตุ + มน + อ	ชื่อว่ากิต	อญฺเณ กิต.
ตุมน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ทุมน

ตุมน		
ตุมน + ณ	ลง ณ ปัจจัย	สทฺธาทีโต ณ.
ตุมน อ + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนา.
ตุมน อ + ญ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	เตสฺ โณ โลโป.
ตุมน ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิ.
ตุมน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ทุมน

ตุมน		
ตุมน + ญย	ลง ญย ปัจจัย	ญยตตตา ภาเว ตฺ.
ตุมน + ญย	ลบ ณ อนุพันธ์	เตสฺ โณ โลโป.
ตุ อุ มน + ย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนา.
ตุ อุ>โอ มน + ย	วุทธิ อุ เป็น โอ	วุธาทีสรสฺส วาสฺโยคนตสฺส.
ตุ โอ มน + สย	ลง ส อากม	เตสุ วุทธิโลปาคมวิการ.
ตุ โอ มน + สย>ส	เปลี่ยน สย เป็น ส	การ-ศัพท์ ใน ยวตฺ ตลนทา.
ตุ โอ มน + สส	ซ้อน ส	ปรเทวภาโว จาเน.
โทมนสฺส	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
โทมนสฺส + อ	ลง อ วิกัตติ	กมฺมตฺเต ทฺติยา.
โทมนสฺส อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนา.
โทมนสฺส ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิ.

ขณิก	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.	
	สำเร็จรูปเป็น ขณิก	
ขณ	ขณ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ขณ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปเนกสรรสส.
ขณ + อ	ลง อ ปัจจัย	สพโต ญุตวาวิ วา.
ขณ + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ขณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.	
ขณ + อิก	ลง อิก ปัจจัยในตัทสตัดัตถิต	ทณทาทีโต อิกอิ.
ขณ อ + อิก	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ขณ อ + อิก	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมา.
ขณิก	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.	

สำเร็จรูปเป็น **ขณิก**

สมาธิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ส + อา + ธา + อิ ดังนี้

ส + อา + ธา	ธา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ส + อา + ธา + อิ	ลง อิ ปัจจัย	สณณาย ทาธาโต อิ.
ส + อา + ธา + อิ	อิ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ส → ม + อา + ธา + อิ	เปลี่ยนนิกหิต เป็น ม	มทา สเร.
ส ม + อา + ธา + อิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ส ม + อา + ธา + อิ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมา.
สมาธิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.	

สำเร็จรูปเป็น **สมาธิ**

ขณิกสมาธิ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ขณิก + สมาธิ ดังนี้

ขณิก + สมาธิ

สำเร็จรูปเป็น **ขณิกสมาธิ**

7) **ขันธ** ภาษาบาลีใช้ว่า ขนธ (√ขาท ภกขณ-กิน⁷⁰ + ก, √ขนุ วิหารณ-ฝ่า-ชุด-เงาะ⁷¹ + ธ, √ขน อวหารณ-ฝ่า-ชุด-เงาะ⁷² + ธ, √ขมุ ขนติย-อดทน⁷³, อวหารณ-ฝ่า-ชุด-เงาะ⁷⁴ + ต, ขั + √ธา

⁷⁰ ธาตวตถ.นิ. หน้า 78.

⁷¹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 75.

⁷² อภิธาน.สุจิ. หน้า 385.

⁷³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 76.

⁷⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 385.

ธารานโปสเน-ทรงไว้, ให้, เลี้ยงดู⁷⁵ + อ) คำศัพท์ว่า ขนธ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ตตถ สัชิตเตน ปญจุปาทานกขุณาปิ ทุกชาติ วจนโต สยมปิ ทุกขธมโมเยว สมานิ ชาติ ชราพยาธิมรณทุกชาติหิ อนเนเกหิ ทุกเขหิ ขชชติ ขาทิยตีติ ขนุโธ, เตเหว ทุกเขหิ ขณฺณติ อวทาริยตีติปิ ขนุโธ, ขนินฺติ ปริขณฺณตีติปิ ขนุโธ, อตเตน วา อตตนิเยน วา ตฺจจตฺตา ขิ สฺสณฺณการิ ธาเรตีติปิ ขนุโธ, รูปกขุณาปิ. ชื่อว่าชั้น์ เพราะถูกเคี้ยวกิน โดยความทุกข์มากเป็นอนเนกมีทุกข์คือความเกิด ความแก่ ความเจ็บ และความตายเป็นต้นในเมื่อทุกข-ธรรมปรากฏอยู่เอง เพราะมีพระพุทธดำรัสว่า “โดยสังเขป แม้อุปาทานชั้น์ 5 ก็เป็นทุกข์” หรือ ชื่อว่าชั้น์ เพราะถูกความทุกข์เหล่านั้น ขุดทำลาย หรือชื่อว่าชั้น์ เพราะขุดรอบด้าน หรือชื่อว่าชั้น์ เพราะทรงอาการอันว่างเปล่าไว้ เนื่องจากเป็นสภาพว่างเปล่าโดยความเป็นตนและของตน หมายถึง ชั้น์มีรูปชั้น์เป็นต้น⁷⁶

กั มตถกั ทธาตีติ กนุโธ, โส เอว ขนุโธ. ขมติ ภารมิติ วา ขนุโธ⁷⁷ ชื่อว่าชั้น์ เพราะเป็นอวัยวะที่รองรับศีรษะไว้ หรือเพราะทนแบกภาระ

ขนธ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ขาท + ก, ขนุ + ธ, ขน + ธ, ขมุ + ต, ขิ + ธา + อ, กั + ธา + อ ดังนี้

ขาท	ขาท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ขาท	ลบสฺระทฺายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
ขาท + ก	ลง ก ปัจจัย	ขาทามคฺมานิ ขนฺธนฺธคนฺธา.
ขาท + ก	ก ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ขาท + กุ อ	แยกพยัญชนะจากสฺระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรฺ สเรนา.
ขาท + คุ อ	ลบ กุ อนุพันธ์	กฺวจิ ธาตุวิทฺติปิปฺจฺจยานํ.
ขาท > ขนุ + อ	เปลี่ยน ขาท เป็น ขนุ	ขาทามคฺมานิ ขนฺธนฺธคนฺธา.
ขนธ	นำพยัญชนะประกอบกับสฺระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ขนุ

ขนุ/ขน	ขนุ/ขน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ขนุ/ขน	ลบสฺระทฺายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
ขนุ/ขน + ธ	ลง ธ ปัจจัย	รณฺชฺทาหิ ธทิตฺทกิริา กฺวจิ.
ขนุ/ขน + ธ	ธ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.

สำเร็จรูปเป็น ขนุ

ขมุ	ขมุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ขมุ	ลบสฺระทฺายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.

⁷⁵ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 209.

⁷⁶ นิติ.ธาตุ. หน้า 920-921.

⁷⁷ อภิธาน.สุจิ. หน้า 385.

ขม + ต	ลง ต ปัจจัย	อติเต ตตวนตุตาวี.
ขม + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ขม + ต>ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	จ-ศัพท์ ใน โท ธสฺส จ.
ข ม>° + ธ	เปลี่ยน ม เป็นนิคหิต (°)	กวจิ ธาตุวิภตติปปจฺจยानา.
ข ->น + ธ	เปลี่ยนนิคหิต (°) เป็น น	วคฺคนตํ วา วคฺเค.

สำเร็จรูปเป็น **ขนธ**

ขิ + ธา	ธา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ขิ + ธา	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺนวุตฺตาวี วา.
ขิ + ธา + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ขิ + ธ อา + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ขิ + ธ ธา + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปปจฺจยาทิมฺหิ.
ข ->น + ธ + อ	เปลี่ยนนิคหิต (°) เป็น น	วคฺคนตํ วา วคฺเค.
ขนธ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ขนธ**

กิ + ธา	ธา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
กิ + ธา	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺนวุตฺตาวี วา.
กิ + ธา + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
กิ + ธ อา + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
กิ + ธ ธา + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปปจฺจยาทิมฺหิ.
ก ->น + ธ + อ	เปลี่ยนนิคหิต (°) เป็น น	วคฺคนตํ วา วคฺเค.
ก>ข น + ธ + อ	เปลี่ยน ก เป็น ข	จ-ศัพท์ ใน โท ธสฺส จ.
กขนธ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ขนธ**

8) **คือนิวรรณ 5** อยู่ ภาษาบาลีใช้ว่า ปณฺจสุ นิวรรณสุ (ปณฺจสุ [ปณฺจ + สุ], นิวรรณสุ [นิวรรณ [นี + √ร ยาจิฉายภตฺย-ขอ, พรารณนา, เข้าหา-รับใช้, อาวเร-ปิดกั้น-กีดขวาง⁷⁸ + ยุ] + สุ) คำศัพท์ว่า ปณฺจสุ และ นิวรรณสุ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

นิวิริยเต ปฏฺิเสธียเต นิวรรณํ ธรรมชื่อว่านิวรรณะ เพราะปิดกั้น⁷⁹

ปณฺจสุ ศัพท์เป็นนาม มาจากศัพท์ว่า ปณฺจ + สุ ดังนี้

ปณฺจ		
ปณฺจ + สุ	ลง สุ วิภตฺติ	โอภาเส สตตฺมี.

⁷⁸ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 398.

⁷⁹ วิ.โยชนา. 2/262/208.

สำเร็จรูปเป็น **ปณจสุ**

นิวรณสุ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า **นี + วร + ยุ + ส** ดังนี้

นี + วร	วร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
นี + วร	ลบสรรทำยธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรส.
นี + วร + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	นันทาทิธิ ยุ.
นี + วร + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
นี + วร + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺวณ.
นี + วร + อ น > ณ	เปลี่ยน น เป็น ณ	รหาทิโต ณ.
นิวรณ	นำพยัญชนะประกอบสรรหหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
นิวรณ + ส	ลง ส วิกัตติ	โอกาเส สดตมี.
นิวรณ อ + ส	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
นิวรณ อ > เอ + ส	เปลี่ยน อ เป็น เอ	สุทิสวกาโร เอ.
นิวรณสุ	นำพยัญชนะประกอบสรรหหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **นิวรณสุ**

คือ กามฉันทะ ภาษาบาลีใช้ว่า กามฉนฺท (กาม [√กมฺ อิจฉาย-ความปรารถนา-อยากได้-ชอบใจ, กนฺติย-รักใคร่-ยินดี⁸⁰ + ณ] + ฉนฺท [√ฉทฺ อิจฉาย-ความปรารถนา⁸¹ + ก]) คำศัพท์ว่า กามฉนฺโท (2) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น

ตตฺถ สุภนิมิตเต อโยนิโสมนสิกาเรณ กามฉนฺทสส อุปปาโท โหติ. สุภนิมิตตํ นาม สุภมปิ สุภนิมิตตํ สุภารมณมปิ สุภนิมิตตํ. อโยนิโสมนสิกาโร นาม อนุปายมนสิกาโร อุปปณฺนสิกาโร อนิจฺเจ นิจฺจนฺติ วา ทุกฺเข สุขนฺติ วา อนตฺตนิ อตฺตาทิ วา อสุเก สุขนฺติ วา มนสิกาโร. ตํ ตตฺถ พหุลํ ปวตฺตยฺโต กามฉนฺโท อุปฺปชฺชติ. เตนาห ภควา “อตฺถิ ภิกฺขเว สุภนิมิตตํ ตตฺถ อโยนิโสมนสิการพหุสิกาโร อย-มาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา กามฉนฺทสส อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา กามฉนฺทสส ภิชฺชโยภาวาย เวปุลฺลยา”ติ ในคำเป็นต้นว่า **ด้วยเหตุใด (ยถา จ)** นั้น บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยว่า กามฉันทะจะเกิดขึ้นเพราะอโยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยไม่แยบคาย) ในสุภนิมิต สุภนิมิตที่งามก็ดี ที่มีอารมณ์งามก็ดี ชื่อว่า **สุภนิมิต** การมนสิการโดยไม่ถูกอุบาย การมนสิการโดยไม่ถูกทาง คือการมนสิการในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยงก็ดี ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่าเป็นสุขก็ดี ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่าเป็นอัตตาก็ดี ในสิ่งที่ไม่งามว่างามก็ดี ชื่อว่า **อโยนิโสมนสิการ** เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการนั้นให้เข้าไปในสุภนิมิตนั้นมากครั้ง กามฉันทะย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย สุภนิมิตมีอยู่ การทำมนสิการโดยไม่แยบคายในสุภนิมิตนั้นให้มาก นี้เป็นอาหารที่ทำให้กามฉันทะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น”⁸²

⁸⁰ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 48, อภิธาน.สุจิ. หน้า 346.

⁸¹ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 129.

⁸² ส.ม. (ไทย) 19/232/162

อสุกนิมิตเต ปน โยนิโสมนสิกาเรนสส ปหาน โหติ. อสุกนิมิตต์ นาม อสุกมปิ อสุการมมณปิ. โยนิโสมนสิกาโร นาม อุปายมนสิกาโร ปถมนสิกาโร อนิจเจ อนิจจุนติ วา ทุกเข ทุกขุนติ วา อนตตนิ อนตตาทิ วา อสุเก อสุกนติ วา มนสิกาโร. ตํ ตตถ พหุลํ ปวตตยโต กามจจนโท ปหียติ. เตนนาท ภควา “อตถิ ภิกขเว อสุกนิมิตต์ ตตถ โยนิโสมนสิการพหุสิกาโร อยามาหาโร อนุปปนุสส วา กามจจนทสส อนุปปาทาย อุปนุสส วา กามจจนทสส ปหานายา”ติ ส่วนในอสุกนิมิตต์บัตติพิงทราบวิจฉัยดังต่อไปนี้ การละอสุกนิมิตต์นั้นย่อมมิได้ด้วยโยนิโสมนสิการ อสุกนิมิตต์ที่ไม่งามก็ดี ที่มีอารมณ์ไม่งามก็ดี ชื่อว่า **อสุกนิมิต** การมนสิการโดยถูกอุบาย การมนสิการโดยถูกทาง คือ การมนสิการในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยงก็ดี ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่า เป็นทุกข์ก็ดี ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่า เป็นอนัตตาที่ดี ในสิ่งที่ไม่งามว่าไม่งามก็ดี ชื่อว่า **โยนิโสมนสิการ** ภิกษุผู้ทำโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปในอสุกนิมิตต์นั้นมากครั้ง ย่อมละกามฉันทะได้ เพราะเหตุฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย อสุกนิมิตต์มีอยู่ การทำมนสิการโดยแยบคายในอสุกนิมิตต์นั้นให้มาก นี้เป็นอาหารเพื่อทำกามฉันทะที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น หรือเพื่อละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว”⁸³

อปิง ฉ รมมา กามจจนทสส ปหานาย สวัตตุนติ อสุกนิมิตตสส อุกคโห อสุกภาวนานโยโค อินทริเยสุ คุตตทวารตา โภชเน มตตตถยตุตา กลยาณमितตตา สปปายกถาติ. อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันทะ คือ

1. การเรียนอสุกนิมิต
2. การบำเพ็ญอสุกภาวนา
3. ความเป็นผู้คุมครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย
4. ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ
5. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
6. การสนทนาเรื่องที่เป็นสปปายะ⁸⁴

ทสวิธยหิ อสุกนิมิตต์ อุกคณหนตสสาปิ กามจจนโท ปหียติ ภาเวนตสสาปิ อินทริเยสุ ปิ หิตทวารสสาปิ จตุนันํ ปญจันนํ อาโลปานํ โอกาเส สติ อุกกํ ปิวิตวา ยาปนสีลตาย โภชนมตตถยโนปิ. เตเนว วุตตะ:-

“จตตารโ ปญจ อาโลเป อภุตวา อุกกํ ปิเว.

อลํ ฆาสฺวิหาราย ปหิตตตสส ภิกขุโน”ติฯ

จริงอยู่ ภิกษุผู้เรียนอสุกนิมิต 10 ประการก็ดี ย่อมละกามฉันทะได้ ภิกษุผู้เจริญ (อสุกนิมิต) ก็ดี ฯลฯ ภิกษุผู้ปิดกั้นทวารในอินทรีย์ทั้งหลายก็ดี ... ภิกษุผู้รู้ประมาณในโภชนะ โดยเมื่อมีโอกาสจะฉันได้อีก 4-5 คำแล้วดื่มน้ำตามเป็นปกติก็ดี ก็ย่อมละกามฉันทะได้ เพราะเหตุฉะนั้น พระสารีบุตรเถระจึงกล่าววว่า

“พึงเลิกฉันก่อนอิ่ม 4-5 คำ แล้วดื่มน้ำ

เท่านั้นก็เพียงพอเพื่ออยู่ผาสุก

ของภิกษุผู้มีใจเด็ดเดี่ยวมุ่งพระนิพพาน”⁸⁵

⁸³ ส.ม. (ไทย) 19/232/165

⁸⁴ ที.ม.อ. (บาลี) 2/382/393, ที.ม.อ. (ไทย) 2/382/574.

⁸⁵ ขุ.เถร. (ไทย) 26/983/500

คือ พยาบาท ภาษาบาลีใช้ว่า พยาปาโท (พฺยาปาท [วิ + อา + √ปท คตฺย-ไป, ภิเร-ความ มั่นคง⁸⁶ + ณ] + สฺ) คำศัพท์ว่า พยาปาโท มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

พฺยาปาเทติ หิตสุขํ วิชาเสตีติ พฺยาปาโท ธรรมชื่อว่าพฺยาปาทะ เพราะทำลายประโยชน์สุข ให้พินาศ, พฺยาปชชติ เตน ธมฺเมน จิตฺตฺนติ พฺยาปาโท ธรรมชื่อว่าพฺยาปาทะ เพราะเป็นเหตุถึงความ แปรไปแห่งจิต.⁸⁷

ปฏิฆนิमितเต อโยนิโสมนสิกาเรน ปน พฺยาปาทสฺส อุปาปาโท โหติ. ตตฺถ ปฏิฆมปิ ปฏิฆ- นิमितฺตํ ปฏิฆารมฺมณมปิ ปฏิฆนิमितฺตํ. อโยนิโสมนสิกาโร สพฺพตฺถ เอกลกฺขโณว. ตํ ตสฺมี นิमितเต พหุลํ ปวตฺตยโต พฺยาปาโท อุปฺปชชติ. เตนนาท ภควา “อตฺถิ ภิกฺขเว ปฏิฆนิमितฺตํ ตตฺถ อโยนิโสมนสิการพหุสฺสิ- กારो อยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา พฺยาปาทสฺส อุปาปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา พฺยาปาทสฺส ภฺยโยภาวาย เวปุลลํ”ติ ในปฏิฆนิमित บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ พยาบาทก็ย่อมเกิดขึ้นได้เพราะการ มนสิการโดยไม่แยบคาย ในปฏิฆนิमितที่เป็นปฏิฆะก็ดี ที่มีอารมณ์เป็นปฏิฆะก็ดี ชื่อว่าปฏิฆนิमित การ มนสิการโดยไม่แยบคายมีลักษณะอย่างเดียวกันทั้งนั้น ในที่ทุกแห่ง เมื่อภิกษุทำการมนสิการโดยไม่ แยบคายนั้นให้เป็นที่ไปในนิमितนั้นมากครั้ง พยาบาทย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ปฏิฆนิमितมีอยู่ การทำมนสิการโดยไม่แยบคายในปฏิฆนิमितนั้นให้มาก นี้เป็น อาหารที่ทำให้พยาบาทที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำพยาบาทที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น”⁸⁸

เมตตาย ปน เจโตวิมุตติยา โยนิโสมนสิกาเรนสฺส ปหานํ โหติ. ตตฺถ เมตตาทิ วุตเต อปฺปนาปิ อุปาจารปิ วฏฺฏติ. เจโตวิมุตติติ อปฺปนา. โยนิโสมนสิกาโร วุตตลกฺขโณว. ตํ ตตฺถ พหุลํ ปวตฺตยโต พฺยาปาโท ปหฺยติ. เตนนาท ภควา “อตฺถิ ภิกฺขเว เมตตา เจโตวิมุตติ ตตฺถ โยนิโสมนสิการ- พหุสฺสิกาโร อยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา พฺยาปาทสฺส อนุปาปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา พฺยาปาทสฺส ปหานา ย”ติ ก็ในเมตตาเจโตวิมุตติบัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ การละพยาบาทนั้นย่อมมีได้ด้วยโยนิโส มนสิการ ในพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “เมตตา” ย่อมควรทั้งอัปนา ทั้งอุจาร อัปนานั้นเองชื่อว่าเจโตวิมุตติ โยนิโสมนสิการจึงมีลักษณะดังกล่าวแล้วนั้นแล ภิกษุผู้ทำโยนิโส- มนสิการนั้นให้เป็นที่ไปในเมตตาเจโตวิมุตตินั้นมากครั้ง ย่อมละพยาบาทได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระ ภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติมีอยู่ การทำมนสิการโดยแยบคายในเมตตาเจโต- วิมุตตินั้นให้มาก นี้เป็นอาหารเพื่อทำพยาบาทที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น หรือเพื่อละพยาบาทที่เกิดขึ้น แล้ว”⁸⁹

อปฺปิ จ ธมฺมา พฺยาปาทสฺส ปหานาย สํวตฺตฺนติ เมตตานิมิตฺตสฺส อุกฺคโห เมตตาทานานา- นุโยโค กมฺมสฺสกาปจฺจเวกฺขณา ปฏิสงฺขานพหุลตา กลฺยาณมิตฺตตา สปุปายกาตี.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 6 ประการย่อมเป็นที่ไปเพื่อการละพยาบาท คือ

1. การเรียนเมตตานิมิต
2. การบำเพ็ญเมตตาทานา
3. การพิจารณาภาวะที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน
4. ความเป็นผู้มากด้วยการพิจารณา

⁸⁶ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 235.

⁸⁷ วิ.โยชนา. 1/299/431, 1/357/495.

⁸⁸ ส.ม. (ไทย) 19/232/162

⁸⁹ ส.ม. (ไทย) 19/232/165

5. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร

6. การสนทนาเรื่องที่เป็นสัพบายะ⁹⁰

โอทิสสกอนโทสสกทิสสาพรณานนทอิ อถยตรวเสน เมตตํ อุกคณหนตสสาปิ พยาปาโท ปหียติ โอริโสโนริโสพรณวเสน เมตตํ ภาเวนตสสาปิ. “ตวํ เอตสส กุทฺโธ ก็ กริสสสิ กิมสส สีสาทินี วินาเสตุ สกขิสสสิ นนุ ตวํ อตตโน กมเมน อาคนตวา อตตโน กมเมนาว คมิสสสิ ปรสส กุชณนํ นาม วีตจติตงการ ตตตอย สลากคฺคาทินี คเหตุวา ปรํ ปหริตฺกามาตาสทิสํ โหติ. เอโสปิ ตว กุทฺโธ ก็ กริสสสิ ก็ เต สีสาทินี วินาเสตุ สกขิสสสิ เอส อตตโน กมเมน อาคนตวา อตตโน กมเมนาว คมิสสสิ อป- ปฏิจฉิตปเพณกํ วีย ปฏิวาตํ ชิตตโรฆมฺภูจิจ วีย จ เอตสเสเวส โกโร มตถเก ปติสสตี”ติ เอวํ อตตโน จ ปรสส จ กมมสสกตํ ปจจเวกฺขโตปิ อุกฺยกมมสสกตํ ปจจเวกฺขิตวา ปฏิสงฺขาเน จิตสสาปิ อสส- คฺคตตเถรสทิสเส เมตตภาวนารเต กลยาณमितเต เสวนตสสาปิ พยาปาโท ปหียติ. จานนีสชชชาติสุ เมตตานิสสิตสพายกถายปิ ปหียติ. จริจอยู่ ภิกษุผู้เรียนเมตตาอยู่ด้วยอำนาจการแผ่ไปโดยเจาะจงทิศ และไม่เจาะจงทิศอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ย่อมละพยาบาทได้ ภิกษุผู้เจริญเมตตาด้วยอำนาจการแผ่ไปสู่ ทิศโดยเจาะจงและไม่เจาะจง ฯลฯ ภิกษุผู้พิจารณาความที่ตนและผู้อื่นมีกรรมเป็นของตนอย่างนี้ว่า “เจ้าโกรธผู้นี้แล้วจักทำอะไรได้ เจ้าจักสามารถทำคุณธรรมมีศีลเป็นต้นของเขาให้พินาศได้หรือ เจ้า มาตามกรรมของตนแล้วจักไปตามกรรมของตนนั่นเองมิใช่หรือ ชื่อว่าการโกรธผู้อื่นเป็นเช่นกับการที่ บุคคลประสงค์จะถือเอาเก้าอี้ที่ปราศจากเปลว หลาวเหล็กที่ร้อน และคุณเป็นต้นขว้างปาชนอื่น แม้ผู้นี้ โกรธเจ้าแล้วจักทำอะไรได้ เจ้าจักสามารถทำคุณธรรมมีศีลเป็นต้นของเจ้าให้พินาศได้หรือ ผู้นี้มาตาม กรรมของตนแล้วจักไปตามกรรมของตนเท่านั้น ความโกรธนี้จักตกลงบนศีรษะของเขา เหมือนการ ส่งของไปแต่ไม่มีคนรับ และเหมือนการชดฝุ่นไปทวนลม” ก็ดี ... ภิกษุผู้พิจารณาความที่ตนและผู้อื่น ทั้ง 2 มีกรรมเป็นของตนแล้วดำรงตนอยู่ในการพิจารณาก็ดี ... ภิกษุผู้คบหากัลยาณมิตรผู้ยินดีใน เมตตาภาวนาเช่นกับพระอัสสคฺคตเถระก็ดี ก็ย่อมละพยาบาทได้ พระอัสสคฺคตเถระนั้นย่อมละ พยาบาทได้แม้ด้วยการสนทนาเรื่องที่เป็นสัพบายะอันอาศัยเมตตาในอิริยาบถทั้งหลายมีการยืนและ การนั่งเป็นต้น⁹¹

เตน วุตตํ “จ ธมฺมา พยาปาทสส ปหานาย สํวตฺตนตี”ติ. อิเมหิ ปน นหิ ธมฺเมหิ ปหีนสส พยาปาทสส อนาคามิมคฺเคน आयตี อนุปปาโท โหตีติ ปชานาติ. เพราะเหตุฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง ตรัสว่า “ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละพยาบาท” ก็ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า “พยาบาทที่เราละได้ แล้วด้วยธรรม 6 ประการนี้จะเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เพราะอนาคามิมรรค”⁹²

พยาปาโท ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + อา + ปท + ณ + สิ ดังนี้

วิ + อา + ปท	ปท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + อา + ปท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
วิ + อา + ปท + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสฺรุชปทาทีโต ณ.
วิ + อา + ปท + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อถฺยเถ กิต.
วิ + อา + ปท + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วีย ญาณุพฺนโร.

⁹⁰ ที.ม.อ. (บาลี) 2/382/394, ที.ม.อ. (ไทย) 2/382/575.

⁹¹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/382/394, ที.ม.อ. (ไทย) 2/382/576.

⁹² ที.ม.อ. (บาลี) 2/382/394, ที.ม.อ. (ไทย) 2/382/576.

วอิ + อา + ปอ ท + ณอ	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
วอิ + อา + ปอ ท + ฌอ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานั โณ โลป.
วอิ + อา + ปอ>อา ท + อ วุทธิ อ เป็น อา		อสโยคนตสส วุทธิ การิตเต.
วอิ>ย + อา + ปอา ท + อ เปลี่ยน อ เป็น ย		อิวณโณ ย นวา.
ว>พ ย + อา + ปอาท + อ เปลี่ยน ว เป็น พ		จ-ศัพทโน โท ฐสส จ.
พยาปาท	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
พยาปาท + ส	ลง ส วิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา.
พยาปาท อ + ส	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
พยาปาท อ + ส>โ	เปลี่ยน ส เป็น โ	โส.
พยาปาท ๒ + โ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิฯ.
พยาปาโท	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น พยาปาโท

คือ **ถีนมิทระ** (ความหดหู่และเซื่องซึม) ภาษาบาลีใช้ว่า ถีนมิทฺธ (ถีน [√ถิน สงโภปน-การหดเข้า⁹³ + อ] + มิทฺธ [√มิท การียกฺขมเน-ไม่อดทนในการทำ + ต, √มิท สติวิहनเน-ปล่อยสติ + ต, √มิท สติวิहनเน-ปล่อยสติ, อสามตฺถิเย-ไม่สามารถ + ต⁹⁴] ส) คำศัพท์ว่า ถีนมิทฺธ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ถีนนํ จิตตสฺส สงโภปนํ ถีนํ ความหดหู่ คือความหดเข้าของจิต ชื่อว่าถีนะ, มิทฺธนํ จิตตสฺส สติวิहनนํ มิทฺธํ ความเซื่องซึม คือความปล่อยสติของจิต ชื่อว่ามิทระ.⁹⁵

อจฺจนตปริสสมาทิการณา สพฺพกฺคนิมิตฺตํ มิทฺธํ ชื่อว่ามิทระ เพราะซึมเซาโงก่งวงจนร่างกายโอนเอียง ด้วยความเหน็ดเหนื่อยเป็นต้น, มุจฺฉาปาโย มิทฺธํ การเข้าถึงความหลง ชื่อว่ามิทระ, เมธยติ อกมฺมณฺณภาเวน วิหีสตีติ มิทฺธํ ชื่อว่ามิทระ เพราะเบียดเบียนโดยเป็นจิตที่ไม่ควรแก่การงาน, มิทฺธํ จิตตสฺส สติวิहनนํ มิทฺธํ ความเซื่องซึม คือความปล่อยสติของจิต ชื่อว่ามิทระ, มิหติ วิคตสามตฺถิโย โหตีติ มิทฺธํ ชื่อว่ามิทระ เพราะไม่สามารถ คือปราศจากความสามารถ.⁹⁶

ถีนณฺจ มิทฺธณฺจ ถีนมิทฺธํ ถีนะด้วย มิทระด้วย ชื่อว่าถีนและมิทระ.⁹⁷

อรติอาทิสฺส อโยนิสฺสมนสิกาเรณ ถีนมิทฺธสฺส อุปปาโท โหติ. ตนฺที นาม กายาลลียตา. วิชฺฌมิตา นาม กายวิณฺมนา. ฆตตสมฺมโท นาม ฆตตมฺจฺฉา ฆตตปริฬาโ. เจตโส ถีนตฺตํ นาม จิตตสฺส สีนากาโร. อิมेषฺ อรติอาทิสฺส อโยนิสฺสมนสิกาโร พหุลํ ปวตตยโต ถีนมิทฺธํ อุปปชฺชติ. เตนาท “อตฺถิ ภิกฺขเว อรติ ตนฺที วิชฺฌมิตา ฆตตสมฺมโท เจตโส ถีนตฺตํ ตตฺถ อโยนิสฺสมนสิกาโร พหุลิกาโร อยมาหาโร

⁹³ วิ.โยชนา. 1/463/589.

⁹⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 720.

⁹⁵ วิ.โยชนา. 1/463,464/589.

⁹⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 720.

⁹⁷ วิ.โยชนา. 1/300/432.

อนุปพนนสส วา ถินมิทสส อูปาทาย อูปพนนสส วา ถินมิทสส ภิกขุโยภาวาย เวปุลลาชา”ติ. ในคำเป็นต้นว่า **ความไม่ยินดี (อรรถ)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ถินมิทระย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยโยนิโสมนสิการ ที่ชื่อว่า**ความไม่ยินดี (อรรถ)** ได้แก่ ความระอา ที่ชื่อว่า**ความเกียจคร้าน (ตนทิ)** ได้แก่ ความเกียจคร้านทางกาย ที่ชื่อว่า**ความเมื่อยขบ (วิชมภิตา)** ได้แก่ การเอี้ยวกาย ที่ชื่อว่า**ความเมาอาหาร (ภตตสมมโท)** ได้แก่ ความเซื่องซึมที่เกิดจากอาหาร และความเร่าร้อนที่เกิดจากอาหาร ที่ชื่อว่า**ความที่จิตหดหู่ (เจตโส ถินตต)** ได้แก่ อาการหดหู่ของจิต เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการให้เป็นไปมากครั้ง ในธรรมมีอรรถเป็นต้นเหล่านี้ ถินมิทระย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความไม่ยินดี ความเกียจคร้าน ความเมื่อยขบของร่างกาย ความเมาอาหาร และความที่จิตหดหู่มีอยู่ การทำมนสิการโดยไม่แยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก นี่เป็นอาหารที่ทำให้ถินมิทระที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำให้ถินมิทระที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบุลย์ยิ่งขึ้น”⁹⁸

อารมภธาตุอาทิสฺส ปน โยนิโสมนสิกาเรณสฺส ปหานํ โหติ. อารมภธาตุ นาม ปรมารมภวิริยํ. นิกมภธาตุ นาม โสชชโต นิกขนตตาย ตโต พลวตฺรํ. ปรกมภธาตุ นาม ปรี ปรี ฌานํ อุกมมนโต ตโตปิ พลวตฺรํ. อิมสฺมี ติปฺปเกเท วิริเย โยนิโสมนสิการํ พหุลํ ปวตตยโต ถินมิทํ ปหียติ. เตนาห “อตถิ ภิกขเว อารมภธาตุ นิกมภธาตุ ปรกมภธาตุ ตถล โยนิโสมนสิการพหุลิกาโร อຍมาหาโร อนุปพนนสส วา ถินมิทสส อูปาทาย อูปพนนสส วา ถินมิทสส ปหานายา”ติ. แต่ในธรรมทั้งหลายมีอารมภธาตุเป็นต้นบัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ การละถินมิทระนั้นย่อมมีได้ด้วยโยนิโสมนสิการ ที่ชื่อว่า**ความริเริ่ม (อารมภธาตุ)** ได้แก่ ความเพียรที่เริ่มขึ้นครั้งแรก ที่ชื่อว่า**ความพากเพียร (นิกมภธาตุ)** ได้แก่ ความเพียรที่มีพลังมากกว่าความริเริ่มนั้น เพราะออกไปจากความเกียจคร้าน ที่ชื่อว่า**ความบากบั่น (ปรกมภธาตุ)** ได้แก่ ความเพียรที่มีพลังมากกว่าความพากเพียรแม้่นั้น เพราะก้าวไปสู่ฐานะยิ่งขึ้นไป ภิกษุผู้ทำโยนิโสมนสิการให้เป็นไปในความเพียร 3 ประเภทนี้มากครั้ง ย่อมละถินมิทระได้ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความริเริ่ม ความพากเพียร ความบากบั่นมีอยู่ การทำมนสิการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก นี่เป็นอาหารเพื่อทำให้ถินมิทระที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น หรือเพื่อละถินมิทระที่เกิดขึ้นแล้ว”⁹⁹

อปิจ ฉ ธมมา ถินมิทสส ปหานาย สํวตฺตตฺตนิ:- อติโภชนะ นิमितตคคาโห อิริยาปถสม- ปริวตตตนา อาโลกสญญามนสิกาโร อพฺโปกาสวาโส กลยาณमितตตา สปปายกถาติ. อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อละถินมิทระ คือ

1. การถือนิมิตในโภชนะมากเกินไป	2. การผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ
3. การมนสิการอาโลกสัญญา	4. การอยู่ในที่แจ้ง
5. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร	6. การสนทนาเรื่องที่เป็นสัปปายะ ¹⁰⁰

อาหารหตถก ตตรวภูฏก อลฺสาฏก กากมาสก ภูตตวมิตกโภชนํ ภูณชิตวา รตติภูจฺจาน- ทิวาภูจฺจานะ นิสินนสส ทิ สมณธมมํ กโรโต ถินมิทํ มหาหตฺถิ วิย โอตถรณตํ อาคจฺจติ จตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต- โอภาสํ ปน ฌเปตวา ปานียํ ปิวิตวา ยาปนสีลสส ภิกขุโน ตํ น โหตีติ เหว อติโภชนะ นิमितต

⁹⁸ ส.ม. (ไทย) 19/232/162

⁹⁹ ส.ม. (ไทย) 19/232/165

¹⁰⁰ ที.ม.อ. (บาลี) 2/382/395, ที.ม.อ. (ไทย) 2/382/577.

คุณหนตสสาปิ ถินมิทธํ ปทียติ. ยสฺมี อิริยาปเถ ถินมิทธํ โอกกมติ ตโต อญญํ ปริวตเตนตสสาปิ รตตี จนทาโลกทีปาโลกอกุกาโลเก ทิวา สุริยาโลกํ มนสิกรโธนตสสาปิ อพโภกาเส วสนตสสาปิ มหากสสปต- เณรสทิสเ ปทินถินมิทธเ กลยถนมิทเต เสนวนตสสาปิ ถินมิทธํ ปทียติ. จานนิตสขชาติสุ รุตงคนิสสิต- สปปายกถายปิ ปทียติ. ก็ภิกษุผู้ฉันโภชนะเหมือนหัตถกพรหมณ์ ตตรวัญญุกพรหมณ์ อลังสาฎก พรหมณ์ กากมาสกพรหมณ์ และภุตตวมิตกพรหมณ์แล้วนั่งบำเพ็ญสมณธรรมในที่พักกลางคืนและ ที่พักกลางวัน ถินมิทธะย่อมมาครอบงำเหมือนช้างใหญ่จะมาเหยียบ ภิกษุผู้เรียนนิมิตในการฉันมาก เกินไปอย่างนี้ว่า “แต่ถินมิทธะนั้นจะไม่มีแก่ภิกษุผู้เว้นโอกาสที่จะฉันอีก 4-5 คำแล้วดื่มน้ำตามเป็น ปกติ” ดังนี้ก็ดี ย่อมละถินมิทธะได้ ภิกษุผู้ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถอื่นจากอิริยาบถที่จะถูกถินมิทธะ ครอบงำอยู่ก็ดี ฯลฯ ภิกษุผู้มนสิการถึงแสงดวงอาทิตย์ในตอนกลางวัน ในแสงดวงจันทร์ แสงประทีป และแสงคบเพลิงในตอนกลางคืนอยู่ก็ดี ... ภิกษุผู้อยู่ในที่แจ้งก็ดี ... ภิกษุผู้คบหากัลยาณมิตรที่ละถิน มิทธะได้แล้วเช่นกับพระมหากัสสปเถระก็ดีย่อมละถินมิทธะได้ พระมหากัสสปเถระนั้นย่อมละถิน มิทธะได้แม้ด้วยการสนทนาเรื่องที่เป็นสปปายะอันอาศัยอุตุงคฺในอิริยาบถทั้งหลายมีการยืนและการนั่ง เป็นต้น¹⁰¹

เตน วุตตํ “ฉ ฆมา ถินมิทธสฺส ปทานาย สํวตตฺนตี”ติ. อิเมหิ ปน ฉหิ ฆมเมหิ ปทินสฺส ถินมิทธสฺส อรหตฺตมคฺเคน อายตี อนุปปาโท โหตีติ ปชานาติ. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง ตรัสว่า “ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละถินมิทธะ” ก็ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า “ถินมิทธะที่เราละได้ แล้วด้วยธรรม 6 ประการนี้จะเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เพราะอรหัตตมรรค”¹⁰²

ถินมิทธํ ศัพท์เป็นสมาสมิกิตกภายใน มาจากศัพท์ว่า ถิน [ถิน + อ] + มิทธ [มิท + ต, มิธ + ต, มิท + ต] สิ ดังนี้

ถิน	ถิน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ถิน	ลบสระท่ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
ถิน + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณวุตฺวาวิ วา.
ถิน + อ	อ ชื่อว่ากิต	อญฺเณ กิต.
ถ อิ ิน + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺตมสฺสรํ สเรนา.
ถ อิ>อี ิน + อ	ที่ฆะ อิ เป็น อี	กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยानํ.
ถิน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น ถิน

มิท	มิท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
มิท	ลบสระท่ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
มิท + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกมฺเมสุ ต.
มิท + ต	ต ชื่อว่ากิต	อญฺเณ กิต.
มิท + ต>ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	ธมา โยควิภาคใน ธมฺภเหทฺธา.

¹⁰¹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/382/395, ที.ม.อ. (ไทย) 2/382/577-578.

¹⁰² ที.ม.อ. (บาลี) 2/382/395, ที.ม.อ. (ไทย) 2/382/578.

สำเร็จรูปเป็น มิทร

มิธ/มิท	มิธ/มิท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
มิธ/มิท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโป ฯลฯ.
มิธ/มิท + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกรรมเสตุ ต.
มิธ/มิท + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
มิธ/มิท + ต > ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	ธตฺถเหติ ธตฺตา จ.
มิ ธ > ท/มิ ห > ท + ธ	เปลี่ยน ธ/ห ท้ายธาตุ เป็น ท	หจตุตถานมนฺตานํ โท ธ.

สำเร็จรูปเป็น มิทร

ถิ่นมิทร + ส	ลง ส วิภัตติ	ลึงคตเถ ปจฺจมา.
ถิ่นมิทร อ + ส	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺตมสฺสรํ สเรนา.
ถิ่นมิทร อ + ส > อ	เปลี่ยน ส เป็น อ	ส.
ถิ่นมิทร ษ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลฺจยาทิมฺหิฯ.
ถิ่นมิทร	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ถิ่นมิทร

คือ อุตฺถจฺจกุกฺกจจะ (ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ) ภาษาบาลีใช้ว่า อุตฺถจฺจกุกฺกจจ (อุตฺถจจ [อุ + ฐ กมฺปน-หวันฺไหว¹⁰³ + ต, อุ + √หน หีสาคตฺสฺ-เปียดเปียน, ไป¹⁰⁴ + ต + ญย] + กุกฺกจจ [กุ + √กร กรณ-ทำ¹⁰⁵ + ต + ญย] ส) คำศัพท์ว่า อุตฺถจฺจกุกฺกจจ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

อุทฺธ ฐนาติ กมฺปตฺติติ อุตฺธตฺ จิตฺตํ, อุตฺธโต วา ปุคฺคโล จิตฺตํหรือบุคคลชื่อว่าอุตฺถตะ เพราะหวันฺไหวขึ้นไป.¹⁰⁶ อุตฺธ อุตฺธ หนติ คจฺจตฺติติ อุตฺธโต ชื่อว่าอุตฺถตะ เพราะฟุ้งขึ้นข้างบนเรื่อย ๆ, อุตฺถตสฺส ภาโว อุตฺถจจ ความฟุ้งขึ้นข้างบนเรื่อย ๆ ชื่อว่าอุตฺถจจะ.¹⁰⁷

อุตฺถตจิตฺตสฺส ภาโว ปวตฺตตินิมิตฺตํ อุตฺถจจ ความเป็นไปของจิตฟุ้งขึ้นไปเป็นนิमित ชื่อว่าอุตฺถจจะ, อุตฺถจจ คจฺจตฺติติ อุตฺธโต ชื่อว่าอุตฺถตะ เพราะถึงความฟุ้งขึ้นไป.¹⁰⁸

กุกฺกจจ กโรตฺติติ กุกฺกจจ, จิตฺตํ ธรรมชาติที่ทำอาการน่าเกลียด ชื่อว่ากุกฺกตะ หมายถึงจิต. ตฺสมงฺคิ วา ตสฺส ภาโว วา กุกฺกจจ ความถึงพร้อมด้วยอาการที่น่าเกลียดนั้น หรือความเป็นธรรมชาติที่น่าเกลียดนั้น ชื่อว่ากุกฺกจจะ.¹⁰⁹

¹⁰³ วิ.โยชนา. 1/164/281.

¹⁰⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 259.

¹⁰⁵ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 49.

¹⁰⁶ วิ.โยชนา. 1/164/281.

¹⁰⁷ อภิธาน.สุจิ. หน้า 295.

¹⁰⁸ วิ.โยชนา. 1/447/581.

¹⁰⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 359.

กุกฉิต์ ปุคคเลน กตุนติ กุกตฺ ชื่อว่ากุกตะ เพราะเป็นธรรมชาติอันน่าเกลียดที่บุคคลทำ, ตสส กุกตสส ภาโว ปวตติณิมิตตํ กุกกุกจํ ความเป็นไปของธรรมชาติอันน่าเกลียดที่บุคคลทำนั้นเป็น นิमित ชื่อว่ากุกกุกจะ.¹¹⁰

อุทธจจณจ กุกกุกจณจ อุทธจจกุกกุกจํ อุทธจจะด้วย กุกกุกจะด้วย ชื่อว่าอุทธจและ กุกกุกจะ.¹¹¹

เจตโส อุอุปสเม อโยนิโสมนสิกาเรน อุทธจจกุกกุกจสส อุปปาโท โหติ. อุอุปสโม นาม อุอุปสนตกาโร อุทธจจกุกกุกจเมเวตํ อตถโต. ตตถ อโยนิโสมนสิการํ พหุลํ ปวตตโยโต อุทธจจกุกกุกจํ อุปปชชติ. เตนานา “อตถิ ภิกขเว เจตโส อุอุปสโม ตตถ อโยนิโสมนสิการพหุสิกาโร อยมาหาโร อนุปปนุสส วา อุทธจจกุกกุกจสส อุปปาทาย อุปปนุสส วา อุทธจจกุกกุกจสส ภยโยภาวาย เวปุล ลายา”ติ. ในความไม่สงบจิตบั่นทอนพิงทราภวินิจฉยดังต่อไปนี้ อุทธจจะและกุกกุกจะย่อมเกิดขึ้นได้ ด้วยอโยนิโสมนสิการ ที่ชื่อว่า**ความไม่สงบ (อุอุปสโม)** ได้แก่ อาการที่จิตไม่สงบ คำว่า **ความไม่สงบ** นี้โดยเนื้อความ ก็คืออุทธจจะและกุกกุกจะนั่นเอง เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการให้เป็นไปในความไม่ สงบนั้นมากครั้ง อุทธจจะและกุกกุกจะย่อมเกิดขึ้นได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความไม่สงบจิตมีอยู่ การทำมนสิการโดยไม่แยบคายในความไม่สงบจิตนั้นให้มาก นี้ เป็นอาหารที่ทำให้อุทธจจะและกุกกุกจะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำอุทธจจะและกุกกุกจะที่เกิดขึ้นแล้ว ให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น”¹¹²

สมาธิสงขาเต ปน เจตโส วูปสเม โยนิโสมนสิกาเรนสส ปหานํ โหติ. เตนานา “อตถิ ภิกขเว เจตโส วูปสโม ตตถ โยนิโสมนสิการพหุสิกาโร อยมาหาโร อนุปปนุสส วา อุทธจจกุกกุกจสส อนุปปาทาย อุปปนุสส วา อุทธจจกุกกุกจสส ปหานายา”ติ. ก็ในความสงบจิตกล่าวคือสมาธิบั่นทอน พึงทราภวินิจฉยดังต่อไปนี้ การละอุทธจจะและกุกกุกจะนั้นย่อมมีได้ด้วยอโยนิโสมนสิการ เพราะเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความสงบจิตมีอยู่ การทำมนสิการโดยแยบคายใน ความสงบจิตนั้นให้มากมีอยู่ นี้เป็นอาหารเพื่อทำอุทธจจะและกุกกุกจะที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น หรือ เพื่อละอุทธจจะและกุกกุกจะที่เกิดขึ้นแล้ว”¹¹³

อปิง ฉ ธมมา อุทธจจกุกกุกจสส ปหานาย ส่วตตุนติ พหุสสุตตา ปริปุจจกตา วินเย ปกตถณุตตา วุทเสวิตา กลยาณมิตตตา สปปายกถาติ. อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อ การละอุทธจจะและกุกกุกจะ คือ

1. ความเป็นพหูสูต
2. ความเป็นผู้สอบถาม
3. ความเป็นผู้รู้จักที่ทรงตัดสินแล้วในพระวินัย
4. การคบหาคนที่เจริญแล้ว
5. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
6. การสนทนาเรื่องที่เป็นสัปปายะ¹¹⁴

¹¹⁰ วิ.โยชนา. 1/458,462/587-8.

¹¹¹ วิ.โยชนา. 1/301/433.

¹¹² ส.ม. (ไทย) 19/232/163

¹¹³ ส.ม. (ไทย) 19/232/165

¹¹⁴ ที.ม.อ. (บาลี) 2/382/396, ที.ม.อ. (ไทย) 2/382/579.

พาทุสสุจเจเนปิ หิ เอกัง วา ทเว วา ตโย วา จตตารโ วา ปณจ วา นิกายเย ปาฬิวเสน อตถ-
 วเสน จ อุกคณหนตสสาปิ อุทจจกุกุกุจจํ ปหียติ. กบปิยาภกปิยปริปุจฉาพหุสสาปิ วินยปณตติยํ
 จินณวสิภาวตาย ปกตณณโนปิ วุฑฒेम महल्लกตเถरे อุปสงกมนตสสาปิ อุปาลิตเถรสทิสเส วินยธเร
 กลยามมิตเต เสวณตสสาปิ อุทจจกุกุกุจจํ ปหียติ จานนิสซชชาติสุ กบปิยาภกปิยนิสสิตสปปายกถายปิ
 ปหียติ. แท้จริง ภิกษุผู้เรียน 1 นิกายก็ดี 2 นิกายก็ดี 3 นิกายก็ดี 4 นิกายก็ดี 5 นิกายก็ดี แม้เพราะ
 การได้ฟังมามาก ด้วยอำนาจบาลี และด้วยอำนาจอรรถกถาก็ดี ย่อมละอุทัจจะและกุกุกุจจะได้ ภิกษุ
 ผู้มากด้วยการสอบถามสิ่งที่เป็นกัปปิยะและอักษัปปิยะก็ดี ฯลฯ ภิกษุผู้รู้จักที่ทรงตัดสินแล้วเพราะสังสม
 ความเชี่ยวชาญไว้ในวินัยบัญญัติก็ดี ... ภิกษุผู้เข้าไปหาท่านผู้เจริญ คือพระเถระผู้ใหญ่ก็ดี ... ภิกษุผู้คบ
 หากัลลยามิตรผู้ทรงจำวินัยเช่นกับพระอุบาลีเถระก็ดี ย่อมละอุทัจจะและกุกุกุจจะได้ พระอุบาลี
 เถระนั้นย่อมละอุทัจจะและกุกุกุจจะได้ แม้ด้วยการสนทนาเรื่องที่เป็นสัปปายะอันอาศัยสิ่งที่เป็น
 กัปปิยะและอักษัปปิยะในอิริยาบถทั้งหลายมีการยืนและการนั่งเป็นต้น¹¹⁵

เตน วุตตํ “ณ ฐมมา อุทจจกุกุกุจจสส ปหานาย สัวตตุนตี”ติ. อิเมหิ ปน ฉหิ ฐมเมหิ
 ปหิเน อุทจจกุกุกุจเจ อุทจจจสส อรหตตมคเคน กุกุกุจจสส อนาคามิมคเคน आयตี अनुप्पातो โหตีติ
 ปชานาติ. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละ
 อุทัจจะและกุกุกุจจะ” ก็ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า “เมื่อเราละอุทัจจะและกุกุกุจจะได้แล้วด้วยธรรม 6
 ประการนี้ อุทัจจะจะเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เพราะอรหัตตมรรค กุกุกุจจะจะเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เพราะ
 อนาคามิมรรค”¹¹⁶

อุทจจกุกุกุจจํ ศัพท์เป็นสมาสมิถิ์กัและตัทธิตภายใน มาจากศัพท์ว่า อุทจจ [อุ + ฐ +
 ต, อุ + หน + ต + ญ] + กุกุกุจ [ก + กร + ต + ญ] + สิ ดังนี้

อุ + ฐ	ฐ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อุ + ฐ + ต	ลง ต ปัจจย	พุธมาทิตเถ กตตริ.
อุ + ฐ + ต	ต ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.
อุ + ฐ อุ + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
อุ + ฐ อุ>อ + ต	เปลี่ยน อุ เป็น อุ	กวจิ ธาตุวิภตติปจจยानंฯ.
อุ + ทธ อุ + ต	ซ้อน ท	วคเค โฆสาโฆसानं ตติยปจมา.
อุทธ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น อุทธ

อุ + หน	หน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อุ + หน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาดุสสนโต โลโป ฯลฯ.
อุ + หน + ต	ลง ต ปัจจย	พุธมาทิตเถ กตตริ.
อุ + หน + ต	ต ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.
อุ + ห>ธ ฆ + ต	เปลี่ยน ท เป็น ฐ และลบ น	กวจิ ธาตุวิภตติปจจยानंฯ.

¹¹⁵ ที.ม.อ. (บาลี) 2/382/396, ที.ม.อ. (ไทย) 2/382/579.

¹¹⁶ ที.ม.อ. (บาลี) 2/382/396, ที.ม.อ. (ไทย) 2/382/579.

อุ + ทธ + ต	ซ็อน ท	วคเค โฆสาโฆसानัน ตติยปจมา.
สำเร็จรูปเป็น อุทธต		
อุทธต + ฌย	ลง ฌย ปัจจัยในภาวตัทธิต	ฌยตตตา ภาเว ตุ.
อุทธต + ฌย	ลบ ฌ อนุพันธ์	เตส โณ โลปี.
อุทธต อ + ย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
อุทธต ฮ + ย	ลบสระ อ ช้างหน้า	อวณโณ เย โลปยจ.
อุทธ ต + ย>จ	เปลี่ยน ตย เป็น จ	ยวต ตลนทการานัน พยณชนาฯ.
อุทธ + จจ	ซ็อน จ	ปรเทวภาโว จาเน.
สำเร็จรูปเป็น อุทธจจ		
ก + กร	กร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ก + กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนโต โลโป ฯลฯ.
ก + กร + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกมเมสุ ต.
ก + กร + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ก + กร + ต	ลบ ร ท้ายธาตุ	รกาโร จ.
ก + กก + ต	ซ็อน ก	ปรเทวภาโว จาเน.
กุกกต + ฌย	ลง ฌย ปัจจัยในภาวตัทธิต	ฌยตตตา ภาเว ตุ.
กุกกต + ฌย	ลบ ฌ อนุพันธ์	เตส โณ โลปี.
กุกกต อ + ย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
กุกกต ฮ + ย	ลบสระ อ ช้างหน้า	อวณโณ เย โลปยจ.
กุกก ต + ย>จ	เปลี่ยน ตย เป็น จ	ยวต ตลนทการานัน พยณชนาฯ.
กุกก + จจ	ซ็อน จ	ปรเทวภาโว จาเน.
กุกก อ + จจ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
กุกก อ>อุ + จจ	เปลี่ยน อ เป็น อุ	เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาฯ.
กุกกจจ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น กุกกจจ		
อุทธจจกุกกจจ + สิ	ลง สิ วิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา.
อุทธจจกุกกจจ อ + สิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
อุทธจจกุกกจจ อ + สิ>อ	เปลี่ยน สิ เป็น อ	สี.
อุทธจจกุกกจจ ฮ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.
อุทธจจกุกกจจ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น อุทธจจกุกกจจ		

คือ **วิจิทธิจณา** (ความล่งเลสงสัย) ภาษาบาลีใช้ว่า วิจิทธิจณา (วิ + ๙กิต โรคาปนยณณณณณา วาสสเสย-รักษาโรค-เยยวยา, ฐ, ปรารธนา, อยู่, สงสัง,¹¹⁷ ปฏิกรณ-การปฏิบัติตาม¹¹⁸ + ฉ + อ + อา + ส, วิจินนต [วิ + จิ วมัสาย-พิจารณา-ตรวจสอบ¹¹⁹ + นา + อนต] + กิต กิลมเน-เหน็ดเหนื่อย-ลำบาก¹²⁰ + ฉ + อ + อา + ส) คำศัพท์ว่า วิจิทธิจณา มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

วิคตา จิทธิจณา ญาณูปติกาโร เอตยาตติ วิจิทธิจณา ชื่อว่าวิจิทธิจณา เพราะเป็นเหตุจากไปแห่งความคิดพิจารณา อันเป็นการปฏิบัติตามคือโลกียญาณ. สภาว วิจินนโต ตาย กิจจติ กิลมตีติ วา วิจิทธิจณา ชื่อว่าวิจิทธิจณา เพราะเป็นเหตุลำบากแห่งบุคคลผู้คิดค้นสมาธิธรรม.¹²¹

วิจิทธิจณาธานีเยสุ ฌมเมสุ อโยนิโสมนสิกาเรน วิจิทธิจณาย อุปปาโท โหติ. วิจิทธิจณาธานียา ฌมมา นาม ปุณปุณฺณ วิจิทธิจณาย การณตตา วิจิทธิจณาว. ตตถ อโยนิโสมนสิการํ พหุลํ ปวตตยโต วิจิทธิจณา อุปปชชติ. เตนนาท “อตถิ ภิกขเว วิจิทธิจณาธานียา ฌมมา ตตถ อโยนิโสมนสิการพหุสิกาโร อโยมาหาโร อนุปปนนาย วา วิจิทธิจณาย อุปปาทาย อุปปนนาย วา วิจิทธิจณาย ภียโยภาวาย เวปุลลยา”ติ. ในธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งวิจิทธิจณาบัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ วิจิทธิจณาย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยอโยนิโสมนสิการ ที่ชื่อว่า**ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งวิจิทธิจณา** ได้แก่ วิจิทธิจณานั้นเอง เพราะเป็นเหตุแห่งความสงสัยแล้ว ๆ เล่า ๆ เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการให้เป็นไปในความสงสัยนั้นมากครั้ง วิจิทธิจณาย่อมเกิดขึ้นได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งวิจิทธิจณามีอยู่ การทำมนสิการโดยไม่แยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มากมีอยู่ นี้เป็นอาหารที่ทำให้วิจิทธิจณาที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำวิจิทธิจณาที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น”¹²²

กุสลาทีชฌมเมสุ โยนิโสมนสิกาเรน ปนสสา ปหานํ โหติ เตนนาท “อตถิ ภิกขเว กุสลากุสลา ฌมมา สาวชานวชชา ฌมมา เสวิตพพาเสวิตพพา ฌมมา หีนปณิตา ฌมมา กณหสุกสปปฎิภาคา ฌมมา. ตตถ โยนิโสมนสิการพหุสิกาโร อโยมาหาโร อนุปปนนาย วา วิจิทธิจณาย อนุปปาทาย; อุปปนนาย วา วิจิทธิจณาย ปหานายา”ติ. ก็ในธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลเป็นต้นบัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ การละวิจิทธิจณาเมื่อนั้นย่อมมีได้ด้วยอโยนิโสมนสิการ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลาย ที่เป็นกุศลและอกุศล มีโทษและไม่มีโทษ ที่ควรเสพและไม่ควรเสพ เลวและประณีต เป็นฝ่ายดำและฝ่ายขาวมีอยู่ การทำมนสิการโดยไม่แยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มากมีอยู่ นี้เป็นอาหารที่ทำให้วิจิทธิจณาที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำวิจิทธิจณาที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น”¹²³

อปิจ ฉ ฌมมา วิจิทธิจณาย ปหานาย ส่วตตณติ พหุสสุตตา ปริปุจจกตา วินเย ปกตณณตตา อธิโมกขพหุลตา กลยาณมิตตตา สปปายกถาติ. อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละวิจิทธิจณา คือ

¹¹⁷ ชาติวตถ.นิ. หน้า 56.

¹¹⁸ วิภาวินี.โยชนา. 1/164/280.

¹¹⁹ วิภาวินี.โยชนา. 1/163/279.

¹²⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 802.

¹²¹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 295.

¹²² ส.ม. (ไทย) 19/232/163

¹²³ ส.ม. (ไทย) 19/232/163

1. ความเป็นพหูสูต
2. ความเป็นผู้สอบถาม
3. ความเป็นผู้รู้จักที่ทรงตัดสินแล้วในพระวินัย
4. ความเป็นผู้มากด้วยอโณโกษ
5. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
6. การสนทนาเรื่องที่เป็นสัพปาเย¹²⁴

พหุสูตจเนปิ หิ เอกัง วาเปฯ ปญจ วา นิกายเย ปาฬิวเสน จ อุตถวเสน จ อุกคณหนตสสาปิ วิจิกิจฉา ปหียติ ตีณิ รตนานิ อารพภ ปริปุฉฉาพหุสสาปิ วินเย จินณวสีภาวสสาปิ ตีสุ รตนesu โอภูปนียสทสาสงขาตอโณโกษพหุสสาปิ สทธาธิมุตเต วกกสิตเถรสทิสเส กลยาณमितเต เสวณตสสาปิ วิจิกิจฉา ปหียติ ฐานนิสชชาที่สุ ตินณํ รตนานํ คุณนิสสิตสพายกถายปิ ปหียติ. แท้จริง ภิกษุผู้เรียน 1 นิกายก็ดี ฯลฯ 5 นิกายก็ดี แม้เพราะการได้ฟังมามาก ด้วยอำนาจบาลี และด้วยอำนาจอรรถกถาก็ดี ย่อมละวิจิกิจฉาได้ ภิกษุผู้มากด้วยการสอบถามปรารภพระรัตนตรัยก็ดี ฯลฯ ภิกษุผู้มีความเชี่ยวชาญที่สั่งสมไว้ในพระวินัยก็ดี ... ภิกษุผู้มากด้วยอโณโกษกล่าวคือศรัทธาที่มั่นคงในพระรัตนตรัยก็ดี ... ภิกษุผู้คบหากัลยาณมิตรเช่นกับพระวักกสิเถระผู้เป็นสัทธาวิมุตก็ดี ก็ย่อมละวิจิกิจฉาได้ พระวักกสิเถระนั้น ย่อมละวิจิกิจฉาได้แม้ด้วยการสนทนาเรื่องที่เป็นสัพปาเยอันอาศัยคุณของพระรัตนตรัย ในอิริยาบถทั้งหลายมีการยืนและการนั่งเป็นต้น¹²⁵

เตน วุตตํ “ฉ ธมมา วิจิกิจฉาย ปหานาย ส่วตตณตํ”ติ. อิเมหิ ปน ฉหิ ธมเมหิ ปหีนาย วิจิกิจฉาย โสตาปตติมคเคน อายตี อนุปปาโท โหตติติ ปชานาติ. เพราะเหตุฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละวิจิกิจฉา” ก็ภิกษุย่อมรู้ซึ้งว่า “วิจิกิจฉาที่เราละได้แล้วด้วยธรรม 6 ประการนี้ จะเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เพราะโสตาปตติมรรค”¹²⁶

วิจิกิจฉา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + กิต + ฉ + อ + อา + สิ, วิจินนต [วิ + จิ + นา + อนต] + กิต กิลมเน-เหณิตเหนือย-ล้าปาก¹²⁷ + ฉ + อ + อา + สิ ดังนี้

วิ + กิต	กิต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + กิต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
วิ + กิต + อ	ลง อ ปัจจัย	อิตถิมตยโว วา.
วิ + กิต + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
วิ + กิต + ฉ + อ	ลง ฉ ปัจจัย	ติชคุปกิตมาเนหิ ขณสา วา.
วิ + กิต + ฉ + อ	ซ้อน กิ หน้าธาตุ	กวจาทิวณณานเมกสสรานา.
วิ + กิต + ฉ + อ	กิ ที่ซ้อนมา เรียกว่า อัฟภาส	ปุพโพพภาโส.
วิ + กิต > จิ กิต + ฉ + อ	เปลี่ยน กุ อัฟภาส เป็น จ	กวกคสส จวกโค.
วิ + จิ กิต > จ + ฉ + อ	เปลี่ยน ตุ ท้ายธาตุ เป็น จ	พยณชนนตสส โจ ฉปปจเจสุฯ.
วิ + จิ กิ จ + ฉ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
วิ + จิ กิ จ + ฉ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.

¹²⁴ ที.ม.อ. (บาลี) 2/382/397, ที.ม.อ. (ไทย) 2/382/580.

¹²⁵ ที.ม.อ. (บาลี) 2/382/397, ที.ม.อ. (ไทย) 2/382/580-581.

¹²⁶ ที.ม.อ. (บาลี) 2/382/397, ที.ม.อ. (ไทย) 2/382/581.

¹²⁷ อภิธาน.สุจิ. หน้า 802.

วิจิกิจฉ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรึ ยุตเต.
วิจิกิจฉ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปัจจโย.
วิจิกิจฉ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
วิจิกิจฉ ฮ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจจยาทิมหิฯ.
วิจิกิจฉา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรึ ยุตเต.
วิจิกิจฉา + ส	ลง ส วิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา.
วิจิกิจฉา + ฮ	ลบ ส ทั้ง	เสสโต โลปํ คสิปี.

สำเร็จรูปเป็น **วิจิกิจฉา**

วิ + จิ	จิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + จิ + อนต	ลง อนต ปัจจัย	วตตมานเน มานนตา.
วิ + จิ + อนต	อนต ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.
วิ + จิ + นา + อนต	ลง นา ปัจจัยประจำหมวดธาตุ	กียาทีโต นา.
วิ + จิ + น อา + อนต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
วิ + จิ + น ฮ + อนต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจจยาทิมหิฯ.
วิจินนต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรึ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **วิจินนต**

วิจินนต + กิต	กิต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิจินนต + กิต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
วิจินนต + กิต + อ	ลง อ ปัจจัย	อิตถิมตยโว วา.
วิจินนต + กิต + อ	อ ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.
วิจินนต + กิต + ฉ + อ	ลง ฉ ปัจจัย	ติชคุปกิตมานเนหิ ขฉสา วา.
วิจินนต + กิต > จ + ฉ + อ	เปลี่ยน ต ท้ายธาตุ เป็น จ	พยณชนนตสส โจ ฉปปัจจเยสุฯ.
วิจินนต + กิจ + ฉ + อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
วิจินนต + กิจ + ฉ + ฮ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจจยาทิมหิฯ.
วิจินนตกิจฉ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรึ ยุตเต.
วิจินนตกิจฉ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปัจจโย.
วิจินนตกิจฉ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
วิจินนตกิจฉ ฮ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจจยาทิมหิฯ.
วิจินนตกิจฉา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรึ ยุตเต.
วิจินนตกิจฉา	ลบ นนต ศัพท์ทั้ง	เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาฯ.
วิจิกิจฉา + ส	ลง ส วิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา.
วิจิกิจฉา + ฮ	ลบ ส ทั้ง	เสสโต โลปํ คสิปี.

สำเร็จรูปเป็น **วิจิกิจฉา**

9) คือ โพอฆณงค์ 7 อยู่ ภาษาบาลีใช้ว่า สตตสุ โพอฆณงค์ (สตตสุ [สตต + สุ], โพอฆณงค์ สฺ โพอฆณงค์ (โพธิ [vพุธ ภาณ-รู้, วิชาสคติชาคเร-เบ่งบาน, ไป, ตื่น¹²⁸ + อี] + องค์ [vองค์ คมน-ไป-ถึง-บรรลุ¹²⁹ + อ] + สฺ) คำศัพท์ว่า สตตสุ และ โพอฆณงค์ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

สพพณฤตยญาณิ พุชฌติ เอตถาติ โพธิ¹³⁰. ชื่อว่าโพธิ เพราะเป็นที่ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า. จตตาริ สจจანი พุชฌิ ยถาสกั ปริณญาภิสมยาทิวเสน ปฏิวิวิชฌิติ โพธิ.¹³¹ ชื่อว่าโพธิ เพราะเป็น ญาณที่รู้แจ้งอริยสัจ 4 โดยความเกี่ยวเนื่องแห่งการรู้แจ้งทุกข์ที่ควรรู้เป็นต้นด้วยตนเอง. องค์ยเต ฌายเต เอเตน สมุททาโยติ องค์¹³². ชื่อว่าองค์ เพราะเป็นเหตุให้รู้ที่เกิดคือ ทำให้รู้ต้นกำเนิด.

โพอฆณงค์คาติ โพธิยา โพธิสส วา องค์คา. อิทั วุตตํ โหติ :- ยา เอสา ฌมมสามัคคี ยาย โลกุตตรมคคกขณเ อุปปชฆมานาย สีนุทจจปติฏฐานายูหนกามสุขตตกิลมณานุโยคอุจเฉทสสสตาทิกินิเวสาทินิ อเนกสํ อุปททวานํ ปฏิปกขภูตาย สติธมมวิจยวีริยปีติปัสสทธิสมาริอุเปกขาสงฆาตาย ฌมมสามัคคิยา อริยสาวโก พุชฌตีติ กตวา โพธิตี วุจจติ. พุชฌตีติ กิเลสสนตานิททาย วุฏฐหติ จตตาริ วา อริยสจจანი ปฏิวิวิชฌิติ นิพพานเมว วา สจจกโรติ ตสสา ฌมมสามัคคิสงฆาตาย โพธิยา องค์คาติปิ โพอฆณงค์คา ฌานงคคคคคคาทโย วิย. โย ปเนส ยถาวุตตปฏการาย เอตาย ฌมมสามัคคิยา พุชฌตีติ กตวา อริยสาวโก โพธิตี วุจจติ ตสส โพธิสส องค์คาติปิ โพอฆณงค์คา เสนงครณงค์คาทโย วิย. เตนาหุ อฏฐกถาจริยา “พุชฌณกสส ปุคคสส องค์คาติ วา โพอฆณงค์คา”ติ. อปิจ “โพอฆณงค์คาติ เกณญฺเฐน โพอฆณงค์คา โพธาย สํวตตณตีติ โพอฆณงค์คา”ติอาทินา นเยน โพอฆณงค์คาโร เวทิตัพโพ. คำว่า **โพอฆณงค์คา** ได้แก่ องค์แห่งความตรัสรู้ หรือองค์แห่งผู้ตรัสรู้ มีอธิบายดังต่อไปนี้ ธรรมสามัคคินี้ใด ท่านเรียกว่า โพธิ เพราะอธิบายว่า พระอริยสาวกตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคี คือ สติ ฌมมวิจยะ วีริยะ ปีติ ปัสสทธิ สมาริ อุเบกขา อันเป็นปฏิปักษ์ต่ออุปัทวะทั้งหลายเป็นอันมากมีอาทิจือความประมวธมาอันเป็นที่ประดิษฐานแห่งความหลุดพ้นและความฟุ้งซ่าน กามสุขัลลิกานุโยค อตตกิลมณานุโยค ความยึดมั่น อุจเฉททิกิณฺฐิและสสสตทิกิณฺฐิ ซึ่งเกิดขึ้นในขณะแห่งโลกุตตรมรรค คำว่า **พุชฌติ (ตรัสรู้)** ได้แก่ ออกจากความหลับ คือกิเลสสันดาน อีกอย่างหนึ่ง คือแห่งตลอดอริยสัจ 4 หรือกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพานนั่นเอง ชื่อว่าโพอฆณงค์ แม้เพราะความหมายว่า เป็นองค์แห่งโพธิ กล่าวคือธรรมสามัคคินั้น ดุจองค์ฌานและองค์มรรคเป็นต้น อนึ่ง พระอริยสาวกใด เรียกว่าโพธิ เพราะอธิบายว่า ตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคินั้น ซึ่งมีประการตามที่กล่าวแล้ง องค์แห่งพระอริยสาวกผู้ชื่อว่าโพธินั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า โพอฆณงค์ ดุจองค์แห่งกองทัพ องค์แห่งรถเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ พระอรธกถาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าว “อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าโพอฆณงค์ เพราะความหมายว่า เป็นองค์แห่งบุคคลผู้ตรัสรู้” อีกประการหนึ่ง พึง

¹²⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 276.

¹²⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 2.

¹³⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 662.

¹³¹ วิ.โยชนา. 1/38/111.

¹³² อภิธาน.สุจิ. หน้า 201.

ทราบความหมายแห่งโพชฌงค์ โดยนัยเป็นต้นว่า คำว่า โพชฌงค์ มีอธิบายว่า ชื่อว่าโพชฌงค์ ด้วยความหมายว่าอะไร ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะความหมายว่าเป็นไปพร้อมเพื่อการตรัสรู้.¹³³

ตตถ สุตตณเต ตาว โพชฌงค์าติ โพธิยา โพธิสฺส วา อังคาติ โพชฌงค์า. ก็ วุตต์ โหติ :- ยา หิ อัย ฌมมสามัคคี ยาย โลกุตตรมคคกฺขณเ อุปฺปชฺชมานาย สีนุทจฺจปตฺถิฏฺฐานาย หนกามสุขตต-กิลมณานุโยคอุจฺเจตสสสตากินิเวสาทินิ อเนเกสฺส อุปฺททวานํ ปฏิปทฺขณฺฑาย สติฌมมวิจยวีริยปีติ-ปัสสทิสมาธิอุเปกฺขาสงฺขาทาย ฌมมสามัคคิยา อริยสาวโก พุชฺชตฺติ กตฺวา โพธิตี วุจฺจติ พุชฺชตฺติ กิเลสสนตฺตานินิทฺทาย วุจฺจติ จตฺตาริ วา อริยสจฺจานิ ปฏิวิชฺชติ นิพฺพานเมว วา สจฺฉิกโรตฺติ วุตต์ โหติ. ยถา— “สุตต โพชฌงค์ ภาเวตฺวา อนุตฺตร สมนาสมโพธิ อภิสมฺพุทฺโธ”ติ ตสฺสา ฌมมสามัคคี-สงฺขาทาย โพธิยา อังคาติ โพชฌงค์า ฌานงฺคฺมคคกฺคาทโย วีย. โยเปส ยถาวุตฺตปฺปการาย เอตฺย ฌมม-สามัคคิยา พุชฺชตฺติ กตฺวา อริยสาวโก โพธิตี วุจฺจติ ตสฺส โพธิสฺส อังคาติปิ โพชฌงค์า เสนงค-รณฺงคทโย วีย. เตนานุ อฏฺฐกถาจรียา “พุชฺชนกสฺส ปุคฺคสฺส อังคาติ โพชฌงค์า”ติ. จะวินิจฉัยในพระสูตรนั้นก่อน คำว่า **โพชฌงค์** ความว่า ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะความหมายว่า เป็นองค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้หรือเป็นองค์แห่งท่านผู้ตรัสรู้ ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่าอย่างไร ท่านกล่าวอธิบายไว้ดังนี้ จริงอยู่ เพราะทำวิเคราะหว่า พระอริยสาวกย่อมตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคี คือ สติ ฌมมวิจยะ วีริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา ซึ่งเกิดขึ้นในขณะแห่งโลกุตตรมรรคเป็นปฏิปักษ์ ต่ออุปัทวะเป็นอันมาก มีความหดหู่ ความฟุ้งซ่าน ความตั้งอยู่เฉพะ ความประมวลมา ความประกอบ เนื่อง ๆ ซึ่งความสุขในกามคุณ การประกอบเนื่อง ๆ ในการยังตนให้ลำบาก ความยึดมั่นว่า ขาดสูญ และความยึดมั่นว่าเที่ยงเป็นต้น อันใด ธรรมสามัคคีนี้นั้น ท่านเรียกว่า “โพธิ” คำว่า **พุชฺชตฺติ** อธิบายว่า พระอริยสาวกตื่นขึ้นจากความหลับคือกิเลสสนตฺตาน หรือย่อมนั่งตลอดอริยสังทั้ง 4 ประการ หรือย่อมนั่งให้แจ้งซึ่งนิพพานนั้นเที่ยงเหมือนดังที่พระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเจริญโพชฌงค์ 7 ประการจึงได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ” ธรรมมีสติเป็นต้น ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะความหมายว่า “เป็นองค์แห่งโพธิกล่าวคือธรรมสามัคคีนี้นั้น” ดุจองค์ฌานและ องค์มรรคเป็นต้น พระอริยสาวกเมื่อนั่งใด ท่านเรียกว่า โพธิ เพราะทำการวิเคราะหว่า “ย่อมตรัสรู้ ด้วยธรรมสามัคคีนี้อันมีประการตามที่กล่าวแล้ว” ธรรมมีสติเป็นต้น ชื่อว่า โพชฌงค์ แม้เพราะ ความหมายว่า เป็นองค์แห่งท่านผู้ตรัสรู้ นั้น ดุจองค์แห่งกองทัพและองค์แห่งรถเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ พระอรธกถาจารย์จึงกล่าววว่า ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะความหมายว่า เป็นองค์แห่งบุคคลผู้ตรัสรู้.¹³⁴

สตุตฺสฺส คัพฺพเเป็นนาม มาจากคัพฺพทว่า สตุต + สฺส ดังนี้

สตุต

สตุต + สฺส

ลง สฺส วิภัตติ

โอภาเส สตุตมี.

สำเร็จรูปเป็น **ฉสฺ**

โพชฌงค์ คัพฺพเเป็นสมาสมีกิตฺกภายใน มาจากคัพฺพทว่า โพธิ [พฺฐ + อี] + องฺค [องฺค + อ] + สฺส ดังนี้

พฺฐ

พฺฐ ชื่อว่าธาตุ

ภูวาทโย ธาตโว.

¹³³ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/25/138, ที.ม.อ. (ไทย) 1/25/178.

¹³⁴ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/17/236, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/17/315-316.

พฺ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสรรสส.
พฺ + อี	ลง อี ปัจจัย	มุนาที่หิ จิ.
พฺ + อี	อี ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
พ อฺ ฐ + อี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
พ อฺ > โอ ฐ + อี	วृทธิ อฺ เป็น โอ	อณเณสุ จ.
โพธิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **โพธิ**

องค	องค ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
องค	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสรรสส.
องค + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญวุตวาวิ วา.
องค + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
องค	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **องค**

โพธิ + องค		
โพธิ อี + องค	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
โพธิ อี > ย + องค	เปลี่ยน อี เป็น ย	อิวันณโย ยํ นวา.
โพ ธิย > ฌ + องค	เปลี่ยน ธิย เป็น ฌ	ตถา กตตริ จ.
โพ ฌม + องค	ซ้อน ฌ	วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยา.
โพ ฌม อ + องค	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
โพ ฌม อ + องค	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปฺจจยาติมหิฯ.
โพ ฌม ฌค	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
โพ ฌม ฌค + สฺ	ลง สฺ วิภัติ	โอกาเส สตตมี.
โพ ฌม ฌค อ + สฺ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
โพ ฌม ฌค อ > เอ + สฺ	เปลี่ยน อ เป็น เอ	สุหิสวกาโร เอ.
โพ ฌม ฌค ฌค	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **โพ ฌม ฌค ฌค**

คือ รู้ชัดว่า “สติสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่ ฯลฯ” ภาษาบาลีใช้ว่า ‘อตฺถิ เม อชฺมตฺตํ สติสมฺโพชฌงฺคโ’ติ ปชานาติ ฯลฯ (สติสมโพชฌงคโ [สติ [วฺสร สติ-อูกกฺกฺฐหึสาสทฺเทสุ-ระลึก ได้, เกียจคร้าน, กระสัน-ฟุ้งซ่าน, เบียดเบียน, ออกเสียง, อุกเขปวิตถาเร-ซัดไป-ละ-ทิ้ง, ขยาย-พิสดาร,

คตย-ไป¹³⁵ + ตี) + สมโพชฌงค [ส + โพธิ [วพุธ ภาณ-รู้, วิกาสคตติชากเร-เบงบาน, ไป, ตั้น¹³⁶ + อี] + องค [วองค คมเน-ไป-ถึง-บรรล¹³⁷ + อ] + สึ) คำศัพท์ว่า สติ (3) และ สมโพชฌงค (9) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น

สนทนติ ปฎิลาภเวสน สวิชขมานิ. คำว่า **มีอยู่ (สนต)** ได้แก่ มีอยู่ด้วยอำนาจได้เฉพาะ สติสมโพชฌงคนติ สติสงฆาต สมโพชฌงค. คำว่า **สติสัมโพชฌงค (สติสมโพชฌงค)** ได้แก่ องค์แห่งธรรมเครื่องตรัสรู้กล่าวคือสติ

เอตถ ทิ สมพุชฌมติ อารทวิปสสโกโต ปฏุชย โยคาวจโรติ สมโพธิ. ยาย วา โส สติอาทิกาย สตตธมมสามคคิยา สมพุชฌมติ กิเลสนิททาโต อฏฐาติ สจจานิ วา ปฎิวิชฌมติ สา ธมมสามคคิ สมโพธิ. ตสส สมโพธิสส ตสสา วา สมโพธิยา องคนติ สมโพชฌงค. เตน วุตต “สติสงฆาต สมโพชฌงคน”ติ. จริงอยู่ ในคำนี้ว่า **สติสัมโพชฌงค (สติสมโพชฌงค)** มีวิเคราะห์ว่า พระโยคาวจรเป็นผู้ตรัสรู้ตั้งแต่เริ่มวิปัสสนา อีกอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรนั้นย่อมตื่น คือย่อมลุกขึ้นจากการหลับด้วยกิเลส หรือย่อมแทงตลอดสังขจะทั้งหลายด้วยธรรมสามัคคี 7 ประการมีสติเป็นต้นใด ธรรมสามัคคินั้นชื่อว่าสัมโพธิ องค์แห่งผู้ตรัสรู้นั้น หรือองค์แห่งธรรมสามัคคีเป็นเครื่องตรัสรู้นั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **สัมโพชฌงค** ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า “สัมโพชฌงคกล่าวคือสติ”

เสสสมโพชฌงคสุปี อิมินาว นเยน วจนตโต เวทิตพโพ. แม้ในสัมโพชฌงคที่เหลือ บัณฑิตพึงทราบความหมายตามถ้อยคำโดยนัยนี้เหมือนกัน

อสทนติ อปปฏิลาภเวสน อวิชขมานิ. คำว่า **ไม่มี (อสต)** ได้แก่ ไม่มีอยู่ด้วยอำนาจไม่ได้เฉพาะ¹³⁸

ยถา จ อนุปนนสชาติอาทิสู ปน สติสมโพชฌงคสส ตาว “อตถิ ภิกขเว สติสมโพชฌงคภูจानीยา ธมมา ตตถ โยนิโสมนสิการพหุลีกาโร อยามาหาโร อนุปนนสส วา สติสมโพชฌงคสส อุปาทาย อุปนุสนส วา สติสมโพชฌงคสส ภิชโยภาวาย เวปุลลาย ภาวนาย ปารีปุริยา สวัตตตี”ติ เอว อุปปาโท โหติ. ก็การเกิดขึ้นแห่งสติสัมโพชฌงคในคำเป็นต้นว่า **ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด (ยถา จ อนุปนนสส)** ย่อมมีได้ก่อนว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงคมีอยู่ การทำมนสิการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก อาหารนี้ย่อมเป็นไปเพื่อทำสติสัมโพชฌงค ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำสติสัมโพชฌงคที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น”¹³⁹

ตตถ สติเยว สติสมโพชฌงคภูจानीยา ธมมา. โยนิโสมนสิการ วุตตลกขโณเยว. ตตตถ พหุลี ปวตตยโต สติสมโพชฌงค อุปปชชติ. สติในสติสัมโพชฌงคที่นั้นนั้นแล ชื่อว่าธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค โยนิโสมนสิการมีลักษณะดังกล่าวแล้วนั้นแล เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปในธรรมเหล่านั้นมากครั้ง สติสัมโพชฌงคย่อมเกิดขึ้น¹⁴⁰

¹³⁵ ธาตวตถ.นิ. หน้า 442, อภิธาน.สุจิ. หน้า 842.

¹³⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 276.

¹³⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 2.

¹³⁸ ที.ม.อ. (บาลี) 2/385/400-01, ที.ม.อ. (ไทย) 2/385/586.

¹³⁹ ส.ม. (ไทย) 19/232/163

¹⁴⁰ ที.ม.อ. (บาลี) 2/385/401, ที.ม.อ. (ไทย) 2/385/586.

อุปจ จตตารโธ ธมมา สติสมโพชฌงคสส อุปปาทาย ส่วตตณติ สติสมปชฌณ มุฏฐสสตี-
 ปุคคลปริวชชนตา อุปภูจิสสตีปุคคลเสวนตา ตทธิมุตตตาดิ. อีกออย่างหนึ่ง ธรรม 4 ประการยอม
 เป็นไปพร้อม เพื่อทำสติสมโพชฌงคให้เกิดขึ้น คือ

1. สติสัมปชัญญะ
2. การเว้นบุคคลผู้มีสติหลงลืม
3. การคบหาบุคคลผู้มีสติตั้งมั่น
4. ความเป็นผู้น้อมไปในสตินั้น¹⁴¹

อภิภกนตาทีสุ ที สตตสุ จาเนสุ สติสมปชฌณน ภตตนิภชิตตกาทสิเส มุฏฐสสตีปุคคเล
 ปริวชชนน ติสสทตตเตอรอภยตเถรสทีเส อุปภูจิสสตีปุคคเล เสวนน จานนีสชชาติสุ สติ-
 สมุฏฐาปนตถ์ นินนโปณปพภาจริตตตาย จ สติสมโพชฌงค อุปปชชติ. เอ่ว จตุที การณนที
 อุปปนนสส ปนสส อรหตตมคเคน ภาวนาปาริปุริ โทตีติ ปชานาติ. แท้จริง สติสมโพชฌงคยอมเกิดขึ้น
 เพราะมีสติสัมปชัญญะในฐาณะ 7 ประการมีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น เพราะเว้นบุคคลผู้มีสติหลงลืม
 ผู้เช่นกับกาทีชอบเก็บอาหาร เพราะการคบหาบุคคลผู้มีสติตั้งมั่นเช่นกับพระตีสสทตตเถระและพระ
 อภยเถระเป็นต้น และเพราะเป็นผู้มีจิตโน้มไป น้อมไป และโอนไปเพื่อทำสติให้ตั้งมั่นในอิริยาบถ
 ทั้งหลายมีการยืนและการนั่งเป็นต้น ภิกษุยอมรู้ซัดว่า “ก็ความบริบูรณ์แห่งการเจริญสติสมโพชฌงค
 นั้นที่เกิดขึ้นแล้วเพราะเหตุ 4 ย่อมมีได้เพราะอรหัตตมรรค ด้วยอาการอย่างนี้”¹⁴²

คือ รู้ซัดว่า “ธัมมวิจยสมโพชฌงคภายในของเรามีอยู่ ฯลฯ” ภาษาบาลีใช้ว่า ‘อติ เม
 อชตตติ ธมมวิจยสมโพชฌงค’ติ ปชานาติ ฯลฯ (ธัมมวิจยสมโพชฌงค [ธมม [จฺร ธารณ-ทรงไว้,
 จิตยวธฺสน-ตั้งอยู่, พินาศ,¹⁴³ จฺล จาเล-ให้หวนไหว, กำจัด, คตฺถิเร-ไป, มั่นคง¹⁴⁴ + รम्म) + วิจย [วิ +
 จิ จยเน-ความสั่งสม¹⁴⁵ + อ] + สมโพชฌงค [ส + โปธิ [พฺธ ญาณ-รู้, วิทยาศาสตร์-แข่งบาน, ไป,
 ตึน¹⁴⁶ + อ] + องค [วองค คมเน-ไป-ถึง-บรรล¹⁴⁷ + อ] + ส) คำศัพท์ว่า สมโพชฌงค (9) มี
 กระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ธมม และ วิจย มี
 กระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ธฺรติ สพพนติ ธมม. อปาเยสวปตมานเ อธิคตมคคาทีเก สตเต ธาเรติ ธฺรติ เตนนาติ วา
 สลกขณฺ ธาเรติ ปจฺจเยที ธรียตีติ วา ธมโม.¹⁴⁸ ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงความดีทุกอย่างไว้. ชื่อว่าธัมมะ
 เพราะเป็นเครื่องป้องกันบุคคลผู้บรรลุมรรคเป็นต้นไม่ให้ตกไปในอบาย หรือที่ทรงลักษณะของตนไว้
 หรือที่ถูกปัจจัยทรงไว้

¹⁴¹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/385/401, ที.ม.อ. (ไทย) 2/385/586.

¹⁴² ที.ม.อ. (บาลี) 2/385/401, ที.ม.อ. (ไทย) 2/385/586-587.

¹⁴³ ธาตวตฺถ.น. หน้า 208.

¹⁴⁴ ธาตวตฺถ.น. หน้า 213.

¹⁴⁵ ธาตวตฺถ.น. หน้า 117.

¹⁴⁶ ธาตวตฺถ.น. หน้า 276.

¹⁴⁷ ธาตวตฺถ.น. หน้า 2.

¹⁴⁸ รุ. หน้า 429.

อดตานํ ชาเรเนเต อปาเย วฏฺฐทุกฺเข จ อปตฺมานเ กตฺวา ชาเรตีติ ธมฺโม ปริยตฺยาที.¹⁴⁹ ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงผู้มีธรรมไว้ไม่ให้ตกไปในอบายและทุกข์ในวัฏฏะ หมายถึงปริยัติธรรมเป็นต้น

ธมฺโมติ เอนกวิเชสุ ธมฺเมสุ โลกุตฺตโร อูปปาทีโต สจฺฉิกโต จ จตุสฺ อปาเยสุ สํสาเร วา สตเต อปตฺมานเ ชาเรตีติ ธมฺโม. อถฺวา โสตาปนฺนาทีหิ อริเยหิ ชาเรยิตฺติ น ปุณฺณชเนหิตฺติ ธมฺโม. จตฺตุมฺมิโก ปน สกฺกขณฺณํ ชาเรตีติ ธมฺโม กกฺขพตฺตาทีนา ผุสนาทีนา สนฺตืออาทีนา สกฺสกาเวณ ปณฺฑิตฺเตหิ ชาเรยิตฺติ สลฺลกฺขียตีติ ธมฺโม. เตปิฏฺโกล ปน ปาฬิธมฺโม สกฺตถปฺรตฺถาทีเกเท อตฺเถ ชาเรตีติ ธมฺโม. เกจฺจ ตฺ วา “ปาปเก อกฺุสเล ธมฺเม ธฺนาตี กมฺปตี วิทฺธึเสตีติ ธมฺโม¹⁵⁰ คำว่า “ธัมมะ” หมายถึง โลกุตตรธรรมที่เกิดขึ้นและธรรมอีกมากมายที่ต้องทำให้แจ้งชัด มีรูปวิเคราะหว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงสัตว์ไว้ ไม่ให้ตกไปในอบาย 4 หรือในสงสาร. ชื่อว่าธัมมะ เพราะพระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้นทรงไว้ มิใช่ปุณฺณชเนทฺรงไว้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าธัมมะ เพราะธรรมที่มีอยู่ในภูมิ 4 ทรงลักษณะของตนไว้. ชื่อว่าธัมมะ เพราะบัณฑิตสังเกตเห็นได้โดยมีสภาพของตน ๆ เป็นต้นว่า หยาบกระด้าง กระทบบัสนั้ส และสงบ. ส่วนพระบาทีคือพระไตรปิฎกมีรูปวิเคราะหว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะเป็นธรรมที่รักษาพระพุทฺทพจนั้ไว้ ที่ทรงประโยชน์ต่างกันไว้ มีประโยชน์ตนและประโยชน์ท่านเป็นต้น. ผู้รู้บางท่านกล่าวว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะกำจัดบาปอกุศล.

วิจฺยเตติ วิจโย ชื่อว่าวิจยะ เพราะคัดเลือก¹⁵¹

ธมฺมวิจยสมฺโพชฌงคฺส ปน “อตฺถิ ภิกฺขเว กุสลากุสลา ธมฺมาเปฯ กณฺหสุกฺกสฺปปฏิภาคา ธมฺมา ตตฺถ โยนิโสมนสิการพหฺลิกาโร อຍมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา ธมฺมวิจยสมฺโพชฌงคฺส อูปปาทาย อูปฺปนฺนสฺส วา ธมฺมวิจยสมฺโพชฌงคฺส ภฺยโยภาวาย เวปฺลฺลាយ ภาวนาย ปาฏิปุริยา สํวตฺตตี”ติ เวั อูปปาโท โหติ. ส่วนการเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ย่อมมีได้เช่นนี้ว่า “ภิกขุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและอกุศล ฯลฯ เป็นฝ่ายดำและฝ่ายขาวมีอยู่ การทำนสิการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มากมีอยู่ อาหารนี้ย่อมเป็นไป เพื่อทำธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น”¹⁵²

อปฺจ สตฺต ธมฺมา ธมฺมวิจยสมฺโพชฌงคฺส อูปปาทาย สํวตฺตฺนตี ปฺริปุจฺจกฺตา วตฺถุวิสท- กิริยา อินฺทฺริยสมตฺตปฺปฏิปาทนา พุปฺปณฺณปุคฺคลปฺริวชฺชนา ปณฺณวณฺตปุคฺคลเสวนา คมฺภีรญาณ- จริยปฺจจเวกฺขณา ตทณฺิฏฺตตฺตาตี. อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 7 ประการย่อมเป็นไปพร้อม เพื่อทำธัมม- วิจยสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น คือ

1. การสอบถาม
2. การทำวัตรให้ผ่องใส
3. การปรับอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ
4. การเว้นบุคคลผู้มีปัญญาทราม
5. การคบหาบุคคลผู้มีปัญญา
6. การพิจารณาความประพฤติดด้วยญาณอันลึกซึ้ง
7. การน้อมใจไปในธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น¹⁵³

¹⁴⁹ โมค. 7/136.

¹⁵⁰ นีติ.ธตฺ. หน้า 336-337, อภิธาน.สุจิ. หน้า 531-532.

¹⁵¹ อภิธาน.วณฺณ. หน้า 955.

¹⁵² ส.ม. (ไทย) 19/232/163

¹⁵³ ที.ม.อ. (บาลี) 2/385/402, ที.ม.อ. (ไทย) 2/385/587.

ธมม ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ธร + รมม, ฐ + รมม ดังนี้

ธร	ธร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ฐ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
ธร + รมม	ลง รมม ปัจจัย	ธราทีหิ รมโม.
ธร + รมม	รมม ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ฐ อ ฐ + ฐ อมม	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺตมฺสฺสรํ สเรนา.
ฐ อ ฐ + ฐ อมม	ลบ ฐ ท้ายธาตุ และ ฐ อนุพันธ์	รมฺหิ รมฺโต ราหิ โน.
ฐ ฐ + อมม	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปฺจฺจยา.
ธมม	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรํ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **ธมม**

ฐ	ฐ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ฐ + รมม	ลง รมม ปัจจัย	ธราทีหิ รมโม.
ฐ + รมม	รมม ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ฐ อุ + ฐ อมม	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺตมฺสฺสรํ สเรนา.
ฐ อุ + ฐ อมม	ลบ ฐ อนุพันธ์	รมฺหิ รมฺโต ราหิ โน.
ฐ ฐ + อมม	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปฺจฺจยา.
ธมม	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรํ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **ธมม**

วิจย ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + จิ + อ ดังนี้

วิ + จิ	จิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + จิ + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญฺจฺตฺวาวิ วา.
วิ + จิ + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
วิ + จ อ อิ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺตมฺสฺสรํ สเรนา.
วิ + จ อ อิ>เอ + อ	วุทธิ อิ เป็น เอ	อณฺเณสุ จ.
วิ + จ เอ>ออย + อ	เปลี่ยน เอ เป็น อย	เอ อย.
วิ + จ อย อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺตมฺสฺสรํ สเรนา.
วิ + จ อย ฐ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปฺจฺจยาติมฺหิ.
วิจย	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรํ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **วิจย**

คือ รู้ชัดว่า “วิริยสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่ ฯลฯ” ภาษาบาลีใช้ว่า ‘อตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ วิริยสฺมโพชฌงฺโก’ติ ปชานาติ ฯลฯ (วิริยสัมโพชฌงค์ [วิริย [วีโร [วีโร สุรุตเต-กล้าหาญ¹⁵⁴ + อ, √วิ คติย-ไป¹⁵⁵ + ร, วิ + √อิร กมปน-ห้วนไหว¹⁵⁶ + ณ] + อีย] + สมโพชฌงค [ส + โปธิ [√พุธ ณาณ-รู้, วิกาสคติชาคเร-เบ่งบาน, ไป, ตื่น¹⁵⁷ + อ] + องค [√องค คมเน-ไป-ถึง-บรรลุ¹⁵⁸ + อ] + ส]) คำศัพท์ว่า สมโพชฌงค์ (9) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วน คำศัพท์ว่า วิริย มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

วิริยตีติ วีโร, เวติ อุตตมภาว ยาศีติ วีโร, อีรณํ กมปนํ อีโร, วิกโต อีโร กมปนํ ยสฺมา โส วีโร.¹⁵⁹ ชื่อว่าวีระ เพราะกล้า, ชื่อว่าวีระ เพราะก้าวไปสู่ความสูงสุด, ชื่อว่าวีระ เพราะเป็นผู้ปราศจากความห้วนไหว

วีสส ภาโว วิริยํ, วีเร ภาวํ วิริยํ¹⁶⁰ ชื่อว่าวีริยะ เพราะเป็นภาวะของคนกล้า, ชื่อว่าวีริยะ เพราะมีอยู่ในคนกล้า

วิริยสัมโพชฌงคฺสฺส “อตฺถิ ภิกฺขเว อารมฺภชาตฺถํ นิกฺกมฺชาตฺถํ ปฺรกฺกมฺชาตฺถํ ตตฺถ โยนิโส มนสิการพหุสีกาโร อโยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา วิริยสฺมโพชฌงคฺสฺส อฺปฺปาทาย อฺปฺปนฺนสฺส วา วิริยสฺมโพชฌงคฺสฺส ภฺยโยภาวาย เวปฺตุลลํ ภาวนาย ปาโรปุริยา สํวตฺตตี”ติ เอวํ อฺปฺปาโท โหติ. ความเกิดขึ้นแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ย่อมมีได้โดยนัยว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความริเริ่ม ความพากเพียร ความบากบั่นมีอยู่ การทำมณสิการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก อาหารนี้ย่อมเป็นไปเพื่อทำวิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น”¹⁶¹

อปิจ เอกาทส ธมฺมา วิริยสฺมโพชฌงคฺสฺส อฺปฺปาทาย สํวตฺตนฺติ อฺปายภยปจฺจเวกฺขณตฺตา อานิสฺสทสฺสาวิตา คมนวิธิปจฺจเวกฺขณตฺตา ปิณฺฑปาทาปจฺจเวกฺขณตฺตา ทายชฺชมฺหตฺตปจฺจเวกฺขณตฺตา สตฺถุมฺหตฺตปจฺจเวกฺขณตฺตา ชาติมฺหตฺตปจฺจเวกฺขณตฺตา สพฺรหฺมจาริมฺหตฺตปจฺจเวกฺขณตฺตา กุสีตฺปุคฺคล-ปฺริวชฺชนตฺตา อารทฺธวิริยฺปุคฺคลเสวนตฺตา ตฺถมิมุตฺตตฺตาติ. อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 11 ประการย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อทำวิริยสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น คือ

1. การพิจารณาเห็นภัยในอบาย
2. การเห็นอานิสงส์
3. การพิจารณาเห็นทางดำเนิน
4. การประพฤตินำเกรงต่อบิณฑบาต

¹⁵⁴ ธาตวตฺถ.น. หน้า 415.

¹⁵⁵ ธาตวตฺถ.น. หน้า 414.

¹⁵⁶ ธาตวตฺถ.น. หน้า 26.

¹⁵⁷ ธาตวตฺถ.น. หน้า 276.

¹⁵⁸ ธาตวตฺถ.น. หน้า 2.

¹⁵⁹ อภิธาน.สุจ. หน้า 817.

¹⁶⁰ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2559), หน้า 77.

¹⁶¹ ส.ม. (ไทย) 19/232/164

5. การพิจารณาเห็นความเป็นใหญ่โดยความเป็นทายาท
6. การพิจารณาเห็นความเป็นใหญ่ของพระศาสนา
7. การพิจารณาเห็นความเป็นใหญ่โดยชาติ
8. การพิจารณาเห็นความเป็นใหญ่โดยเป็นเพื่อนพรหมจรรย์
9. การเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน
10. การคบหาบุคคลผู้ปรารถนาความเพียร
11. การน้อมใจไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น¹⁶²

วิริย ศัพท์เป็นต้นทิตถิมีกิตก์และสมาสภายใน มาจากรากศัพท์ว่า **วีร** [√วีร + อ, √วี + ร, วิ + √อีร + ณ] + อีย ดังนี้

วีร	วีร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วีรฺ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสรรสส.
วีร + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญุตฺวาวิ วา.
วีร + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
วีร	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **วีร**

วี	วี ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วี + ร	ลง ร ปัจจัย	กฺวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยานา.
วี + ร	ร ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.

สำเร็จรูปเป็น **วีร**

อีร	อีร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อีรฺ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสรรสส.
อีร + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสฺรุชฺปะทาทีโต ณ.
อีร + ณ	ณ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อีร + ณ	ณ ปัจจัยเหมือนการิตะ	การิตํ วิย ฆานุพฺนโธ.
อีร + อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
อีร	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อีร**

อีโร อ. ความห้วนไหว วิ (วิคโต) ไปปราศแล้ว ยสมา จากคนใด อิติ อตฺเถ ในความหมายนี้		
วิ + อีโร + ยสมา	เป็นบทพหุพีหิสมาส	อณฺเณปทตฺเตสุ พหุพฺพีหิ.
วิ + อีร + ย	ลบวิภตติทั้งหลาย	เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ.
วิ + อีร + ย	กลับเป็นศัพท์เดิม	ปกฺติ จฺสฺส สฺรณฺตฺสฺส.

¹⁶² ที.ม.อ. (บาลี) 2/385/404, ที.ม.อ. (ไทย) 2/385/590.

วิ + อีร	ลบ ย ศัพท์	วุตตถานมปโยโค.
ว อี + อีร	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรน ฯ.
ว + อีร	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสบุจจยาทิมาหิฯ.
วีร	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น วีร		
วีร + อีย	ลง อีย ปัจจัยตัดทิต	ชาตาทินมิมียา จ.
วี ร อ + อีย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
วี ร + อีย	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสบุจจยาทิมาหิฯ.
วีรีย	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น วีรีย		

คือ รู้ชัดว่า “ปีติสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่ ฯลฯ” ภาษาบาลีใช้ว่า ‘อตถิ เม อชฌตฺตํ ปีติสมโพชฌงฺคโ’ติ ปชานาติ ฯลฯ (ปีติสมโพชฌงฺค [ปีติ [√ปี (ปิ) ตปฺปน-อิมฺใจ, ปีติปาณ-ยินตี, ติม, สเส-งาม¹⁶³ + ติ, √ปีน (ปिन) ตปฺปน-อิมฺใจ¹⁶⁴ + ติ] + สมโพชฌงฺค [สฺ + โพธิ [√พุธ ณาณ-ฐฺ, วิกาส-คตฺติชาคเร-เบงฺบาน, ไป, ติน¹⁶⁵ + อี] + องฺค [√องฺค คมน-ไป-ถึง-บรรลฺ¹⁶⁶ + อ] + ลี) คำศัพท์ว่า สมโพชฌงฺค (9) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วน คำศัพท์ว่า ปีติ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปีณติ ตปฺเปตีติ ปีติ ชื่อว่าปีติ เพราะยินตี¹⁶⁷

ปีนยติ กายจิตตํ ตปฺเปติ วทฺเตตีติ วา ปีติ ชื่อว่าปีติ เพราะทำให้กายและจิตอิมฺเอิบ¹⁶⁸

ปีติสมโพชฌงฺคสฺส “อตถิ ภิกฺขเว ปีติสมโพชฌงฺคญฺจานียา ธมฺมา ตตถ โยนิโสมนสิการ-พหุสิกาโร อຍမာหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา ปีติสมโพชฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา ปีติ-สมโพชฌงฺคสฺส ภฺยโยภาวาย เวปฺลฺลាយ ภาวนาย ปารีปุริยา สฺวตฺตตี”ติ เอวฺ อุปฺปาโท โหติ ตตถ ปีติ-เยว ปีติสมโพชฌงฺคญฺจานียา ธมฺมา นาม. ตสฺสา อุปฺปาทกฺมนสิกาโร โยนิโสมนสิกาโร นาม. ความเกิดขึ้นแห่งปีติสัมโพชฌงฺคย่อมมีได้เช่นนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงฺคมีอยู่ การทำมนสิการโดยแยกกายในธรรมเหล่านั้นให้มาก อาหารนี้ย่อมเป็นไปเพื่อทำปีติสัมโพชฌงฺคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำปีติสัมโพชฌงฺคที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญให้บุลยยิ่งขึ้น”¹⁶⁹ ในปีติสัม

¹⁶³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 247.

¹⁶⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 633.

¹⁶⁵ ธาตวตถ.นิ. หน้า 276.

¹⁶⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 2.

¹⁶⁷ อภิธาน.สุจิ. หน้า 633.

¹⁶⁸ วิ.โยชนา. 1/4/26.

¹⁶⁹ ส.ม. (ไทย) 19/232/164

โพชฌงค์นั้น ปีตินั้นเองชื่อว่าธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ การมนสิการที่จะทำให้ปีติสัมโพชฌงค์นั้นเกิดขึ้นชื่อว่าโยนิโสมนสิการ¹⁷⁰

อภิง เอกาทส ธมมา ปีติสัมโพชฌงค์ส อูปาทาย ส่วตตุนติ พุทธานุสสติ ธมม สงฆ สील จาก เทวตานุสสติ อุปमानุสสติ ลูชบุคคลปรัวชนตา สนิทบุคคลเสวนตา ปสาทนียสุตตุนตปจจ เวกขณตา ตทิมุตตตาดิ. อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 11 ประการย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อทำปีติสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น คือ

1. พุทธานุสสติ
2. ธัมมานุสสติ
3. สังฆานุสสติ
4. สीलานุสสติ
5. จาคานุสสติ
6. เทวตานุสสติ
7. อุปमानุสสติ
8. การเว้นบุคคลผู้เศร้าหมอง(มีโทษ)
9. การคบหาบุคคลผู้่องใส
10. การพิจารณาพระสูตรซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส
11. การน้อมใจไปในปีติสัมโพชฌงค์นั้น¹⁷¹

ปีติ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปี + ติ, ปิน + ติ ดังนี้

ปี	ปี ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปี + ติ	ลง ติ ปัจจย	อิตถิมตยโว วา.
ปี + ติ	ติ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.

สำเร็จรูปเป็น ปีติ

ปิน	ปิน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปิน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ปิน + ติ	ลง ติ ปัจจย	อิตถิมตยโว วา.
ปิน + ติ	ติ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ปิน + ติ	ลบ ิน ท้ายธาตุ	คมชนนรรมาทีนมนโต.

สำเร็จรูปเป็น ปีติ

คือ รู้ชัดว่า “ปัสสทธิสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่ ฯลฯ” ภาษาบาลีใช้ว่า ‘อตถิ เม อชฌตต ปัสสทธิสัมโพชฌงค์โค’ติ ปชานาติ ฯลฯ (ปัสสทธิสัมโพชฌงค์โค [ปัสสทธิ [ป + √สภ อูปสมภเน- ความสงบ¹⁷² + ติ] + สมโพชฌงค์ [ส + โโพธิ [√พุธ ญาเณ-รู้, วิกาสคตติชาคเร-เบ่งบาน, ไป, ตื่น¹⁷³ + อี] + องค [√องค คมเน-ไป-ถึง-บรรลุ¹⁷⁴ + อ] + ลี) คำศัพท์ว่า สมโพชฌงค์ (9) มีกระบวนการสร้าง

¹⁷⁰ ที.ม.อ. (บาลี) 2/385/407, ที.ม.อ. (ไทย) 2/385/594.

¹⁷¹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/385/407, ที.ม.อ. (ไทย) 2/385/594-595.

¹⁷² วิ.โยชนา. 2/11/7.

¹⁷³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 276.

¹⁷⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 2.

คำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ปสสทฺธิ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปสสมณํ วูปสมนํ ปสสทฺธิ ความสงบ ชื่อว่าปัสสทฺธิ¹⁷⁵

ปสสทฺธิสมโพชฌงคสฺส “อตฺถิ ภิกฺขเว กายปสสทฺธิ จิตตปสสทฺธิ ตตฺถ โยนิโสมนสิการ-
พหุสึกาโร อยมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา ปสสทฺธิสมโพชฌงคสฺส อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา ปสสทฺธิ-
สมโพชฌงคสฺส ภิกฺขโถวาทาย เวปุลฺลทฺถาย ภาวนทาย ปาริปุริยา สํวตฺตตี”ติ เอวํ อุปฺปาโท โทติ. การเกิดขึ้น
แห่งปัสสทฺธิสมโพชฌงคย์่อมมีได้ดังนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความสงบกาย ความสงบจิตมีอยู่ การทำ
มนสิการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก อาหารนี้ย่อมเป็นไปเพื่อทำปัสสทฺธิสมโพชฌงค์ที่ยังไม่
เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำปัสสทฺธิสมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น”¹⁷⁶

อปิจ สตฺต ธมฺมา ปสสทฺธิสมโพชฌงคสฺส อุปฺปาทาย สํวตฺตนฺติ ปณฺฑิโกชนเสวนตา อุตฺตฺสุ-
เสวนตา อิริยาปฺลฺสุเสวนตา มชฺฌตฺตปโยคตา สารทฺธกายปฺคฺคฺลปรีวชฺชนตา ปสสทฺธกายปฺคฺคฺล-
เสวนตา ตทฺธิมุตฺตตฺตาติ. อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 7 ประการย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อทำปัสสทฺธิสมโพชฌงค์ให้
เกิดขึ้น คือ

1. การบริโภคนิโคโภชนะอันประณีต
2. การเสพสุขตามฤดู
3. การเสพสุขตามอิริยาบถ
4. การประกอบความเพียรวางตนเป็นกลาง
5. การเว้นบุคคลผู้มียกยาระสับกระส่าย
6. การคบหาบุคคลผู้มียกยสงบ
7. การน้อมใจไปในปัสสทฺธิสมโพชฌงค์นั้น¹⁷⁷

ปสสทฺธิ ศัพท์เป็นกิตฺก มาจากรากศัพท์ว่า ป + สํภ + ติ ดังนี้

ป + สํภ	สํภ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ป + สํภ	ลภสฺระทฺถายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
ป + สํภ + ติ	ลง ติ ปัจจัย	อิตฺถิมตฺติยโว วา.
ป + สํภ + ติ	ติ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ป + สํภ + ติ > ธิ	เปลี่ยน ต เป็น ธิ	ธมฺภเหหิ ธตฺวา จ.
ป + สํ ภ > ท + ธิ	เปลี่ยน ภ เป็น ท	หจตฺตฺถานมนฺตานํ โท ธ.
ป + ส (-) ท + ธิ	ลภนิกฺหิต (-) ที่ สํ ออก	พฺยณฺชน จ.
ป + สสทฺ + ธิ	ซ้อน ส	ปรเทวภาโว จาเน.

สำเร็จรูปเป็น **ปสสทฺธิ**

¹⁷⁵ วิ.โยชนา. 2/11/7.

¹⁷⁶ ส.ม. (ไทย) 19/232/164

¹⁷⁷ ที.ม.อ. (บาลี) 2/385/408, ที.ม.อ. (ไทย) 2/385/596.

คือ รู้ชัดว่า “สมาธิสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่ ฯลฯ” ภาษาบาลีใช้ว่า ‘อตฺถิ เม อชฺชตฺตํ สมาธิสํโพชฌงฺคโ’ติ ปชานาติ ฯลฯ (สมาธิสัมโพชฌงค์ [สมาธิ [ส + อา + √ธา ธารทาน โปสน-ทรงไว้, ให้, เลี้ยงดู¹⁷⁸ + อี] + สมโพชฌงค [ส + โพธิ [√พฺฐ ญาเณ-รู้, วิชาสคติชาคเร-แบ่งบาน, ไป, ตื่น¹⁷⁹ + อี] + องค [√องค คมเน-ไป-ถึง-บรรล¹⁸⁰ + อ] + ส) คำศัพท์ว่า สมาธิ (6) และ สมโพชฌงค (9) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น

สมาธิสัมโพชฌงคสส “อตฺถิ ภิกฺขเว สมณนิมิตฺตํ อพฺยคฺคณิมีตฺตํ ตตฺถ โยนิโสมนสิการพหุสิ-กาโร อยมมาหาโร อนุปฺปนฺนสฺส วา สมาธิสํโพชฌงคสฺส อุปฺปาทาย อุปฺปนฺนสฺส วา สมาธิ-สํโพชฌงคสฺส ภิกฺขโยภาวาย เวปุลลํ ภาวนาย ปาริปุริยา สํวตฺตตี”ติ เอว อุปฺปาโท โหติ. ตตฺถ สมโถว สมณนิมิตฺตํ อวิกฺเขปฺภูเจเน จ อพฺยคฺคณิมีตฺตนฺติ. การเกิดขึ้นแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ย่อมมีได้ อย่างนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สมณนิมิต อภัยคณินิมิตมีอยู่ การทำนสิการโดยแยบคายในนิมิตเหล่านั้นให้ มาก อาหารนี้ย่อมเป็นไปเพื่อทำสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น”¹⁸¹ สมณะในสมาธิสัมโพชฌงค์นั้นนั่นแลชื่อว่า เป็นสมณนิมิต และชื่อ ว่าเป็นอภัยคณินิมิต เพราะไม่ฟุ้งซ่าน ดังนี้แล¹⁸²

อปิจ เอกาทส ธมฺมา สมาธิสํโพชฌงคสฺส อุปฺปาทาย สํวตฺตนฺติ วตฺถุวิสทกิริยตา อินฺทริย-สมตตปฏฺิปาทนฺตา นิมิตฺตกุสลตา สมเย จิตฺตสฺส ปคฺคณฺหนฺตา สมเย จิตฺตสฺส นิคฺคณฺหนฺตา สมเย สมฺปทฺสนฺตา สมเย อชฺฌเปกฺขนฺตา อสมฺมาหิตปฺคฺคลปฺริวชฺชนฺตา สมฺมาหิตปฺคฺคลเสวนฺตา ฌาน-วิโมกฺขปจฺจเวกฺขณฺตา ตทฺธิมุตฺตตฺตาติ. อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 11 ประการย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อทำ สมาธิสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น คือ

1. การทำวัตถุให้หมดจด
2. การปรับอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ
3. ความฉลาดในนิมิต
4. การระครองจิตในสมัย
5. การข่มจิตในสมัย
6. การทำจิตให้สำเร็จในสมัย
7. การเพ่งดูจิตเฉย ๆ ในสมัย
8. การเว้นบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ
9. การคบหาบุคคลผู้มีจิตเป็นสมาธิ
10. การพิจารณาเห็นฌานและวิโมกข์
11. การน้อมใจไปในสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น¹⁸³

คือ รู้ชัดว่า “อุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่ ฯลฯ” ภาษาบาลีใช้ว่า ‘อตฺถิ เม อชฺชตฺตํ อุเบกฺขาสํโพชฌงฺคโ’ติ ปชานาติ ฯลฯ (อุเบกขาสัมโพชฌงค์ [อุเบกขา [อุ + √อิภฺช ทสฺสนงฺเกสุ-เห็น, กำหนด¹⁸⁴ + อ + อา] + สมโพชฌงค [ส + โพธิ [√พฺฐ ญาเณ-รู้, วิชาสคติชาคเร-แบ่ง

¹⁷⁸ ธาตวตฺถ.น. หน้า209.

¹⁷⁹ ธาตวตฺถ.น. หน้า 276.

¹⁸⁰ ธาตวตฺถ.น. หน้า 2.

¹⁸¹ ส.ม. (ไทย) 19/232/164

¹⁸² ที.ม.อ. (บาลี) 2/385/409, ที.ม.อ. (ไทย) 2/385/597.

¹⁸³ ที.ม.อ. (บาลี) 2/385/409, ที.ม.อ. (ไทย) 2/385/597-598.

¹⁸⁴ ธาตวตฺถ.น. หน้า 22.

บาน, ไป, ตื่น¹⁸⁵ + อี] + องค [vองค คมเน-ไป-ถึง-บรรล¹⁸⁶ + อ] + ลี) คำศัพท์ว่า สมโพชนงโค (9) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า อุเบกขา มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

อุเบกขัตติ อุเบกขา.¹⁸⁷ ชื่อว่าอุเบกขา เพราะเห็นโดยสมควร.

อุปตติโต อิกขตติ อุเบกขา. อิกฺขเ อนิกฺขเ อารมมณเ ปกฺขปาตาภาเวน อุปตติโต ยุตติโต อิกฺขติ อนุภวติ เวทียมานาปี มขมตตการสณฺจิตตยาติ อุเบกขา. สุขทุกฺขานํ อุปเตา ยุตตาว อวิรทฺธา อิกฺขา อนุภวณฺนติ อุเบกขา.¹⁸⁸ ชื่อว่าอุเบกขา เพราะเสวยโดยสมควร. ชื่อว่าอุเบกขา เพราะเสวยอารมณ์โดยเหมาะ คือโดยสมควร ได้แก่ แม้เมื่อเสวยอารมณ์ ก็เสวยด้วยอาการที่ดำรงอยู่ โดยอาการคือความเป็นกลาง โดยไม่ฝักฝ่ายในอารมณ์ที่ชอบใจ ไม่ชอบใจ. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าอุเบกขา เพราะเสวยอารมณ์อันเหมาะสมคือไม่เป็นปฏิปักษ์ต่อสุขเวทนาและทุกขเวทนา.

ทวิณฺณ เวทนานํ สมเป ปวตฺตา อิกฺขา อนุภวณฺนติ อุเบกขา.¹⁸⁹ ชื่อว่าอุเบกขา เพราะเสวยอารมณ์ที่เป็นไปใกล้เวทนาสองอย่าง (คือสุขเวทนาและทุกขเวทนา)

อุเบกขาสมโพชนงคฺสส “อตฺถิ ภิกฺขเว อุเบกขาสมโพชนงคฺสสุจฺจานียา ฐมา ตตฺถ โยนิโส-มนสิการพฺทฺสิกาโร อຍမာหาโร อนุပပນສສ วา อุเบกขาสมโพชนงคฺสส อุปฺปาทาย อุปฺပນສສ วา อุเบกขาสมโพชนงคฺสส ภยโยภาวาย เวပฺลลាយ ภาวนาย ปาริပູຣິຍາ ສົມດຕຕີ”ติ เหว อุปฺปาโท โหติ. ตตฺถ อุเบกฺขาว อุเบกฺขาสมโพชนงคฺสสุจฺจานียา ฐมา นาม. การเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาสัมโพชนงคฺย่อมมีได้ดังนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชนงคฺมีอยู่ การทำมนสิการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก อาหารนี้ย่อมเป็นไปเพื่อทำอุเบกขาสัมโพชนงคฺที่ยังไม่ให้เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำอุเบกขาสัมโพชนงคฺที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น”¹⁹⁰ อุเบกขาในอุเบกขาสัมโพชนงคฺนั้นนั่นแล ชื่อว่าธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชนงคฺ¹⁹¹

อปิจ ปญจ ฐมา อุเบกขาสมโพชนงคฺสส อุปฺปาทาย สົມດຕນຕີ สຕຕມชมตຕຕา สงฺขาร-มชมตຕຕา สຕຕສງฺขารເຄລាយນປຸគຄລປຣິວຸຊນຕາ ສຕຕສງາຣມชมตຕປຸគຄລເສວນຕາ ຕທຣີມຸຕຕຕາຕີ. อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 5 ประการย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อทำอุเบกขาสัมโพชนงคฺให้เกิดขึ้น คือ

1. การวางตนเป็นกลางในสัตว์
2. การวางตนเป็นกลางในสังขาร
3. การเว้นบุคคลผู้ผูกพันในสัตว์และสังขาร
4. การคบหาบุคคลผู้วางตนเป็นกลางในสัตว์และสังขาร
5. การน้อมใจไปในอุเบกขาสัมโพชนงคฺนั้น¹⁹²

¹⁸⁵ ธาตวตฺถ.น. หน้า 276.

¹⁸⁶ ธาตวตฺถ.น. หน้า 2.

¹⁸⁷ รฐ. หน้า437.

¹⁸⁸ วิ.โยชนา. 1/134/250.

¹⁸⁹ อภิธาน.สุจ. หน้า 302.

¹⁹⁰ ส.ม. (ไทย) 19/232/164

¹⁹¹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/385/410, ที.ม.อ. (ไทย) 2/385/599.

¹⁹² ที.ม.อ. (บาลี) 2/385/410, ที.ม.อ. (ไทย) 2/385/599.

อุปเอกษา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อุป + อิกฺข + อ + อา ดังนี้

อุป + อิกฺข	อิกฺข ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อุป + อิกฺข	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปฯ.
อุป + อิกฺข + อ	ลง อ ปัจจัย	อิตฺถิมตฺยโว วา.
อุป + อิกฺข + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อุป อ + อิกฺข + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนฯ.
อุป ษ + อิกฺข + อ	ลบสระหน้า	สฺรา สเร โลโป.
อุป + อี>เอ กฺข + อ	เปลี่ยน อี เป็น เอ	กฺวจาสวณฺณ ลุตเต.
อุปเอกษ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
อุปเอกษ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตฺถิลิงค์	อิตฺถิมโต อาปจฺจโย.
อุปเอกษ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนฯ.
อุปเอกษ ษ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สฺรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
อุปเอกษา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อุปเอกษา**

10) คือ อริยสัจ 4 อยู่ ภาษาบาลีใช้ว่า จตุสฺ อริยสจฺเจสฺ (จตุสฺ [จตุ + สฺ], อริยสจฺเจสฺ [อริย [हन हीसाकृत्य-प्रेयदपेयन, ไป¹⁹³ + อ, √อร คตฺย-ไป¹⁹⁴ + ณฺย] + สจฺจ [√สฺต สฺตจฺจ-ไม่ขาด, ติดต่อ, ประจํา¹⁹⁵ + ย, √สร คตฺสฺติจฺนฺตาหีสํสฺ-ไป, ระลิกฺได้, คิต, เปยฺดเปยฺน¹⁹⁶ + จ] + สฺ) คำศัพท์ว่า จตุสฺ, อริย และ สจฺเจสฺ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

กิลฺลสฺราย หนตฺตี อรโ, โส เอว อริโย. อรติ อธิคจฺฉติ มคฺคผลธฺมเมติ อริโย. กิลฺลเสหิ อารกาติ อริโย. โลเกหิ อรณฺมโย อุปคฺนตฺพโพิติ วา อริโย. ชื่อว่าอริยะ เพราะฆ่าข้าศึกคือกิลฺลสฺทั้งหลาย, เพราะบรรลฺลธรรมคืออมรรคและผล, เพราะห่างไกลจากกิลฺลสฺทั้งหลาย หรือเพราะชาวโลกพึงเข้าถึง¹⁹⁷

รากกฺษยเหตุภาเวน อวิปริตฺตตา จตุสฺจจฺปริยาปนฺนโต วา สจฺจํ. สนฺเตสฺ สาธฺสฺ ภาวํ สจฺจํ, สรติ आयติ ทุกฺขํ หีสฺตีติ สจฺจํ.¹⁹⁸ ชื่อว่าสัจจะ เพราะไม่ผิดไปจากความเป็นเหตุให้สิ้นโรค หรือเพราะนับเข้าในสัจจะ 4, ชื่อว่าสัจจะ เพราะเป็นคำพูดที่มีอยู่ในสัตบุรุษทั้งหลาย, ชื่อว่าสัจจะ เพราะเปยฺดเปยฺนทุกฺขํ

อริโย จ โส สจฺจณฺจฺจติ อริยสจฺจํ ประเสริฐด้วย และประเสริฐนั้นเป็นความจริงด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าอริยสัจ

¹⁹³ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 484.

¹⁹⁴ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 276.

¹⁹⁵ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 429.

¹⁹⁶ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 442.

¹⁹⁷ อภิธาน.สฺจ. หน้า 240.

¹⁹⁸ อภิธาน.สฺจ. หน้า 835.

จตุสุ ศัพท์เป็นนาม มาจากศัพท์ว่า จตุ + สุ ดังนี้

จตุ		
จตุ + สุ	ลง สุ วิภัติ	โอภาเส สดตมี.
จตุ อุ + สุ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนา.
จตุ อุ>อุ + สุ	ที่ฆะ อุ เป็น อุ	สุน์หิส จ.
จตุสุ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **จตุสุ**

อริย ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า หน + อ, อร + ญย ดังนี้

हन	हन ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
हन	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
हन + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโตณวุตวาวิ वा.
हन + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
हन>อรห + อ	हन เป็น อรห	เตสุ วุทธิโลปาคมวิการา.
อร อห>อริย + อ	เปลี่ยน อห เป็น อริย	เตสุ วุทธิโลปาคมวิการา.
อริย	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อริย**

อร	อร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
อร + ญย	ลง ญย ปัจจัย	ณโย จ.
อร + ญย	ญย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
อร + ญย	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิต วิย ฌนุพนุโธ.
อร + ย	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตาน โณ โลป.
อร + อี + ย	ลง อี อาคม	ยถาคมมิกาโร.
อริย	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อริย**

สจจ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สต + ย, สร + จ + สุ ดังนี้

สต	สต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
สต + ย	ลง ย ปัจจัย	วชาที่หิ ปพพชชาทโยฯ.
สต + ย	ย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ส + จ	เปลี่ยน ตย เป็น จ	วชาที่หิ ปพพชชาทโยฯ. ¹⁹⁹

¹⁹⁹ ร. หน้า 485.

ส + จจ	ซ้อน จ	ประเทภาโว จาเน.
สำเร็จรูปเป็น สจจ		
สร	สร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สรุ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสรรสส.
สร + จ	ลง จ ปัจจัย	ราชาทีหิ ปพพชชาทโยฯ.
สร + จ	จ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ส + จ	ลบ รุ ท้ายธาตุ	กวจิ ธาตุวิภตติปปจจยาน.
ส + จจ	ซ้อน จ	ประเทภาโว จาเน.
สำเร็จรูปเป็น สจจ		
สจจ + ส	ลง ส วิภัตติ	โอกาเส สดตมี.
สจจ อ + ส	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโรจิตมสสรุ สเรนฯ.
สจจ อ>เอ + ส	เปลี่ยน อ เป็น เอ	สุหิสวกาโร เอ.
สจเจสุ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น สจเจสุ		

คือ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี่ทุกข์” ภาษาบาลีใช้ว่า ‘อิทฺ ทุคฺชนฺ’ ติ ยถาภูตํ ปชานาติ (ทุกข์ [ท + √ขมฺ ฆนฺติยฺ-อดทน²⁰⁰ + กฺวิ, ทฺ [กฺจฺฉิตฺ/กฺจฺฉ] + ข, √ขณฺ วธฺ-ฆ่า, วิทฺธาณฺ-ทำลาย²⁰¹ + กฺวิ, ทฺวิ + √ขนฺ วิทฺธาณฺ-ทำลาย²⁰² + อ, ทฺ + √ชาท ภาทฺ-กิน²⁰³ + กฺวิ, √ทฺกฺช ทฺกฺชณฺ-ยากลำบาก²⁰⁴ + อ] + สฺ) คำศัพท์ว่า ทุกข์ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ทฺกฺกริ ขมนเมตถาติ ทฺกฺชฺ. กฺจฺฉิตฺ ฆิ สฺขนฺติ วา ทฺกฺชฺ. ทฺวิธา สฺขิ ฆนฺตีติปิ ทฺกฺชฺ.²⁰⁵ ทฺวิธา จิตฺตํ ฆนฺตีติ วา ทฺกฺชฺ. สฺกฺจฺจ ทฺกฺชฺ ฆาทฺยตีติปิ ทฺกฺชฺ. ทฺกฺชฺยตีติ ทฺกฺชฺ, ยสฺสุปฺปชฺชติ ตํ ทฺกฺชฺิตํ กโรตี-ตฺยตฺถ.²⁰⁶ ทฺกฺกริ ฆิ อสฺสาติ ทฺกฺชฺ. ชื่อว่าทุกข์ เพราะทน ได้ยาก, ชื่อว่าทุกข์ เพราะทำลายความสุขทางกายและใจ, ชื่อว่าทุกข์ เพราะบั่นทอนความสุขให้ หหมดไป, ชื่อว่าทุกข์ เพราะให้เกิดความยากลำบาก คือ ความทุกข์เกิดกับผู้ใดก็ทำให้ผู้นั้นได้รับ ความยากลำบาก, ชื่อว่าทุกข์ เพราะเป็นสภาพที่ไม่ให้ออกาส

²⁰⁰ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 76.

²⁰¹ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 73.

²⁰² ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 75.

²⁰³ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 78.

²⁰⁴ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 202.

²⁰⁵ นีติ.ธาทฺ. หน้า 52, 307, 946.

²⁰⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 518.

ทุกข ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ทุ + ขมฺ + กฺวิ, ทุ [กฺจฉิต/กฺจฉน] + ข [ขณ + กฺวิ], ทฺวิ + ขนฺ + อ, ทุ + ขาท + กฺวิ, ทุกข + อ ดังนี้

ทุ + ขมฺ	ขมฺ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ทุ + ขม	ลบสฺระท่ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสส.
ทุ + ขม + กฺวิ	ลง กฺวิ ปัจจย	กฺวิ จ.
ทุ + ขม + กฺวิ	กฺวิ ปัจจย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ทุ + ข + กฺวิ	ลบพยัญชนะท่ายธาตุ	ธาตุวณฺตสฺส โลโป กฺวิมฺหิ.
ทุ + ข	ลบ กฺวิ ปัจจย	กฺวิโลโป จ.
ทุ + ก ข	ซ้อณ ก	วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจฺมา.

สำเร็จรูปเป็น ทุกข

ทุ + ขณ	ขณ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ทุ + ขณ	ลบสฺระท่ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสส.
ทุ + ขณ + กฺวิ	ลง กฺวิ ปัจจย	กฺวิ จ.
ทุ + ขณ + กฺวิ	กฺวิ ปัจจย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ทุ + ข + กฺวิ	ลบพยัญชนะท่ายธาตุ	ธาตุวณฺตสฺส โลโป กฺวิมฺหิ.
ทุ + ข	ลบ กฺวิ ปัจจย	กฺวิโลโป จ.
ทุ + ก ข	ซ้อณ ก	วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจฺมา.

สำเร็จรูปเป็น ทุกข

ทฺวิ + ขนฺ	ขนฺ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ทฺวิ + ขน	ลบสฺระท่ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสส.
ทฺวิ + ขน + กฺวิ	ลง กฺวิ ปัจจย	กฺวิ จ.
ทฺวิ + ขน + กฺวิ	กฺวิ ปัจจย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ทุ + ขน + กฺวิ	เปลี่ยน ทฺวิ เป็น ทุ	จ-ศัพท์ ใน ตียะ ทฺตาปี จ.
ทุ + ข + กฺวิ	ลบพยัญชนะท่ายธาตุ	ธาตุวณฺตสฺส โลโป กฺวิมฺหิ.
ทุ + ข	ลบ กฺวิ ปัจจย	กฺวิโลโป จ.
ทุ + ก ข	ซ้อณ ก	วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจฺมา.

สำเร็จรูปเป็น ทุกข

ทุ + ขาท	ขาท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ทุ + ขาท	ลบสฺระท่ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสส.
ทุ + ขาท + กฺวิ	ลง กฺวิ ปัจจย	กฺวิ จ.
ทุ + ขาท + กฺวิ	กฺวิ ปัจจย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ทุ + ขา + กฺวิ	ลบพยัญชนะท่ายธาตุ	ธาตุวณฺตสฺส โลโป กฺวิมฺหิ.

ทฺ + ขา	ลบ กฺวิ ปัจจย	กฺวิโลโป จ.
ทฺ + ข	รัสสะ อา ที่ ขา เป็น อ	กฺวจิ ชาติวิภตติปจจยยานาฯ.
ทฺ + ก ข	ซ็อน ก	วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา.
สำเร็จรูปเป็น ทฺกข		
ทฺกข	ทฺกข ชื่อว่าชาติ	ภูวาทโย ชาติโว.
ทฺกข	ลบสระท้ายชาติ	ชาติสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสส.
ทฺกข + อ	ลง อ ปัจจย	สพฺพโต ญฺตุตวาวิ วา.
ทฺกข + อ	อ ปัจจย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สำเร็จรูปเป็น ทฺกข		
ทฺกข + อ	ลง อ วิภตติ	กมฺมตฺเต ทฺติยา.
ทฺกข อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปฺพพมฺโหจิตฺตมฺสฺสรํ สเรนาฯ.
ทฺกข ฆ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สโรโลโปมาเทสปจจยยาทิมฺหิฯ.
ทฺกข	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยฺตุเต.
สำเร็จรูปเป็น ทฺกข		

คือ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี่ทฺกขสมุทัย” ภาษาบาลีใช้ว่า ‘อัย ทฺกขสมุทโย’ ติ ยถา ภูตํ ปชานาติ (ทฺกข [ทฺ + √ขมุ ฆนฺตย-อตฺทน²⁰⁷ + กฺวิ, ทฺ [กฺจฺฉิตฺ/กฺจฺฉ] + ข, √ขณ วเธ-ฆ่า, วิทฺหารเณ- ทําลาย²⁰⁸ + กฺวิ, ทฺวิ + √ขนฺ วิทฺหารเณ-ทําลาย²⁰⁹ + อ, ทฺ + √ขาท ภกฺขเณ-กิน²¹⁰ + กฺวิ, √ทฺกข ทฺกข เณ-ยากลํบาก²¹¹ + อ] + สมุทโย [สฺ/สท + อุ + √อย คเต-โป²¹² + อ] + สฺ) คำศัพท์ว่า ทฺกข (10) มี กระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า สมุทโย มี กระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

สหาวเณ อุทฺยตีติ สมุทโย.²¹³ ชื่อว่าสมุทัย เพราะเกิดขึ้นพร้อมกับส่วนรวม. อวิชฺชาว สงฺขารอุปาทยมานา อุปาทาย ปวตฺติยา จ มฺลการณฺญเรณ สมุทโย นาม. อวิชฺชานันฺนแล เมื่อยังสังขาร ให้เกิดขึ้น ชื่อว่าสมุทัย ด้วยความหมายว่าเป็นมูลเหตุแห่งการเกิดขึ้น และแห่งความเป็น ไป.²¹⁴

²⁰⁷ ชาติวตฺถ.น. หน้า 76.

²⁰⁸ ชาติวตฺถ.น. หน้า 73.

²⁰⁹ ชาติวตฺถ.น. หน้า 75.

²¹⁰ ชาติวตฺถ.น. หน้า 78.

²¹¹ ชาติวตฺถ.น. หน้า 202.

²¹² ชาติวตฺถ.น. หน้า 15.

²¹³ อภิธาน.สุจ. หน้า 859.

²¹⁴ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/45/257, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/45/328.

สมุทยนติ รากสส สมุทยฺ. อถ วา ภงคสเสว ทสสนโต สงขารานํ อุทยํ. คำว่า สมุทย (เหตุเกิด) ได้แก่ ความตั้งขึ้นแห่งรากะ อีกอย่างหนึ่ง ความตั้งขึ้นแห่งสังขารทั้งหลาย เพราะเห็นแต่ความแตกดับอย่างเดียว.²¹⁵

สมุทย ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ส + อุ + อย + อ ดังนี้

ส + อุ + อย	อย ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
ส + อุ + อย	ลบสระท่ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ส + อุ + อย + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญุตวาวิ วา.
ส + อุ + อย + อ	อ ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.
ส + ํ + ม + อุ + อย + อ	เปลี่ยนนิกหิต (ํ) เป็น ม	มทา สเร.
สม + อุ + ท + อย + อ	ลง ท อาคม	ยวมทนตรา จากมา.
สมุทย	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สมุทย**

คือ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี่ทุกขนิโรธ” ภาษาบาลีใช้ว่า ‘อัย ทุกขนิโรโธ’ ติ ยถาภูตํ ปชานาติ (ทุกข [ท + √ขมุ ขนติย-อดทน²¹⁶ + กวิ, ท [กฺจฉิต/กฺจฉ] + ข, √ขณ วธ-ฆ่า, วิหารณ-ทำลาย²¹⁷ + กวิ, ทวิ + √ขณ วิหารณ-ทำลาย²¹⁸ + อ, ท + √ขาท ภกขณ-กิน²¹⁹ + กวิ, √ทุกข ทุกขณ-ยากลำบาก²²⁰ + อ] + นิโรโธ [นิ + √รุช โรธนา-วรรณสุ-ดับ, ปิดกั้น²²¹ + ณ] + ส) คำศัพท์ว่า ทุกข (10) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า นิโรโธ มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

นิรุชณนติ ยตถ รากาทโยติ นิโรโธ. รุชติ วา นิพพานนติ โรโธ กิเลส โส เอตถ นตถิติ นิโรโธ.²²² ชื่อว่านิโรธ เพราะ เป็นที่สิ้นกิเลสมีรากะเป็นต้น หรือเพราะดับกิเลส

นิโรธ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า นิ + รุช + ณ ดังนี้

นิ + รุช	รุช ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
นิ + รุช	ลบสระท่ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
นิ + รุช + ณ	ลง ณ ปัจจัย	ชาติยา กมมาทิมหิ โณ.
นิ + รุช + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.

²¹⁵ ขุ.ป.อ. (บาลี) 1/28/145, ขุ.ป.อ. (ไทย) 1/28/187.

²¹⁶ ชาติวตถ.นิ. หน้า 76.

²¹⁷ ชาติวตถ.นิ. หน้า 73.

²¹⁸ ชาติวตถ.นิ. หน้า 75.

²¹⁹ ชาติวตถ.นิ. หน้า 78.

²²⁰ ชาติวตถ.นิ. หน้า 202.

²²¹ อภิธาน.วณณ. หน้า 22.

²²² อภิธาน.สุจิ. หน้า 569.

นิ + รุ + ณ	ณ ปัจจัยเป็นเหมือนการิต	การิต วิย ณาณุนโธ.
นิ + ร อุ + ณ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
นิ + ร อุ + ณ + อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลป.
นิ + ร อุ>โอ + อ	วृทธิ อุ เป็น โอ	อสฺยคนตสส วृทธิ การิตเต.
นิโรธ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น นิโรธ

คือ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี่ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทา” ภาษาบาลีใช้ว่า ‘อัยฺ ทุกฺข-นิโรธคามินี ปฏิปทา’ติ ยถาภูตํ ปชานาติ (ทุกฺข [ทุ + √ขมฺ ขนฺติยฺ-อดทฺน²²³ + กฺวิ, ทุ [กฺจฺฉิตฺ/กฺจฺฉ] + ข, √ณฺ วเ-ฆ่า, วิทฺธาเรณ-ทําลาย²²⁴ + กฺวิ, ทฺวิ + √ขนฺ วิทฺธาเรณ-ทําลาย²²⁵ + อ, ทุ + √ชาท ภกฺขณฺ-กิน²²⁶ + กฺวิ, √ทุกฺข ทุกฺขณฺ-ยากํลาปํ²²⁷ + อ) + นิโรธ [นิ + √รุชฺ ไรฺธนา-วรณฺสฺ-ดับ, ปิตกัณฺ²²⁸ + ณ] + คามินี [√คฺมฺ คตฺมิทฺ-ไป²²⁹ + ณฺ + อินี] + สฺสิ, ปฏิปทา [ปติ + ปท คตฺยฺ-ไป, ติเร-มันคฺง²³⁰ + อ + อาย] + สฺสิ คำศัพท์ว่า ทุกฺข (10) และ นิโรธ (10) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า คามินี และ ปฏิปทา (51) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปฏิปชชติ เอตายาติ ปฏิปทา²³¹ ชื่อว่าปฏิปทา เพราะเป็นเครื่องปฏิบัติ. สา เอว นิพพานํ ปฏิปชชชติ เอตายาติ ปฏิปทา. มัชฌิมนั้นแล ชื่อว่าปฏิปทา เพราะความหมายว่า เป็นเหตุดำเนินไปสู่พระนิพพานของสัตว์ทั้งหลาย.²³²

ตตฺถ อิทํ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตํ ปชานาตีติ ชเปตฺวา ตณฺหํ เตภูมกฺขมเม “อิตํ ทุกฺขนฺ”ติ ยถาสภาวโต ปชานาติ ตสฺเสว โข ปน ทุกฺขสฺส ชนิกํ สมฺภูจฺจาปิกํ ปุริมตณฺหํ “อัยฺ ทุกฺขสมฺทโย”ติ อุกฺกิณฺนํ อปฺปวตฺตินิพพานํ “อัยฺ ทุกฺขนิโรธ”ติ ทุกฺขปริชานนํ สมฺทฺยปชนฺนํ นิโรธสจฺฉิกรณํ อริยมคฺคํ “อัยฺ ทุกฺขนิโรธคามินีปฏิปทา”ติ ยถาสภาวโต ปชานาตีติ อตฺถโธ. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข (อิตํ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ)** ความว่า ภิกษุย่อมรู้ชัดธรรมที่เป็นไปในภูมิ 3 ยกเว้นตัดตามสภาวะที่เป็นจริงว่า “นี่ทุกข” แต่ย่อมรู้ชัดตณหาเก่าที่เป็นเหตุให้ทุกขนั้นนั้นนั้นแลเกิดคือให้ตั้งขึ้น ตามสภาวะที่เป็นจริงว่า “นี่ทุกขสมุทัย” ย่อมรู้ชัดพระนิพพานที่เป็นเหตุให้ทุกขและทุกข

²²³ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 76.

²²⁴ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 73.

²²⁵ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 75.

²²⁶ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 78.

²²⁷ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 202.

²²⁸ อภิธาน.วณฺณ. หน้า 22.

²²⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 393.

²³⁰ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 235.

²³¹ รุ. หน้า 437.

²³² ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/30/252, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/30/337.

สมุทัยทั้ง 2 ไม่เป็นไป ตามสภาวะที่เป็นจริงว่า “นี้ทุกขนิโรธ” ย่อมรู้ชัดอริยมรรคที่เป็นเหตุกำหนดรู้ ทุกข์ เป็นเหตุละสมุทัย เป็นเหตุทำให้แจ้งนิโรธตามสภาวะที่เป็นจริงว่า “นี้ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทา”²³³

คามินี ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า คมฺ + ณี + อินี ดังนี้

คมฺ	คมฺ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
คม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
คม + ณี	ลง ณี ปัจจัย	อวสสกาธมิเณสุ ณี จ.
คม + ณี	ณี ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
คม + ณี	ณี เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ญาณุพนฺโธ.
คฺ อ ม + ณฺ อี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ.
คฺ อ ม + ฌฺ อี	ลบ ฌ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
คฺ อ>อา ม + อี	วฺทฺธิ อ เป็น อา	อสฺสโยคนตสฺส วฺทฺธิ การิตเ.
คามี	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรํ ยุตเต.
คามี + อินี	ลง อินี ปัจจัยในอิติลึงค์	ปติภิกฺขุราชึการนเตหิ อินี.
คาม อี + อินี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ.
คาม อี + อินี	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทิมหิฯ.
คามินี	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรํ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **คามินี**

ปฏิบัติ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปติ + ปท + อ + อา ดังนี้

ปติ + ปท	ปท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปติ + ปท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ปติ + ปท + อ	ลง อ ปัจจัย	อิติถิมตยโว วา.
ปติ + ปท + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ปติ>ปฏฺิ + ปท + อ	เปลี่ยน ปติ เป็น ปฏฺิ	กฺวจิ ปฏฺิ ปติสส.
ปฏฺิปท	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรํ ยุตเต.
ปฏฺิปท + อา	ลง อา ปัจจัยในอิติลึงค์	อิติถิมโต อาปจฺจโย.
ปฏฺิปท อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ.
ปฏฺิปท อ + อา	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทิมหิฯ.
ปฏฺิปทา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรํ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปฏิบัติ**

²³³ ที.ม.อ. (บาลี) 2/386/412, ที.ม.อ. (ไทย) 2/386/602.

11) คืออายตนะภายใน 6 และ อายตนะภายนอก 6 อยู่ ภาษาบาลีใช้ว่า ฉสฺ อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ อายตเนสุ (ฉสฺ [ฉ + สฺ], อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ [อชฺฌตฺติก + พาหิร + สฺ] อายตเนสุ [อา + √ยตี วายาเม-พยายาม, √ยต ปติยตเน-พยายาม-ขยัน-หมัน²³⁴ + ย, อาย + √ตฺนุ วิตถาเร-แผ่ไป + อ, อายต + นี นยปาปุณเ-นำไป, ถึง²³⁵ + อ] + สฺ) คำศัพท์ว่า อายตนะ (4) มีกระบวนการสร้าง คำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ฉสฺ และ อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ฉสฺ ศัพท์เป็นนาม มาจากศัพท์ว่า ฉ + สฺ ดังนี้

ฉ

ฉ + สฺ

ลง สฺ วิภัติ

โอภาเส สดตมี.

สำเร็จรูปเป็น ฉสฺ

อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า อชฺฌตฺติก + พาหิร + สฺ ดังนี้

อชฺฌตฺติกพาหิร

อชฺฌตฺติกพาหิร + สฺ

ลง สฺ วิภัติ

โอภาเส สดตมี.

อชฺฌตฺติกพาหิร อ + สฺ

แยกพยัญชนะจากสระ

ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนฯ.

อชฺฌตฺติกพาหิร อ>เอ + สฺ เปลี่ยน อ เป็น เอ

สุหิสฺวกาโร เอ.

อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ นำพยัญชนะประกอบสระหลัง

นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น อชฺฌตฺติกพาหิเรสุ

คือ ฐัชฺตตา ฐัชฺตรูป ภาษาบาลีใช้ว่า จกฺขุญฺจ ปชานาติ, รูเป จ ปชานาติ (จกฺขุ [√จกฺข ทสสนวาจาสสาทวิภาเวสุ-เห็น, บอ, ยินดี, ทำให้แจ้ง²³⁶ + ญ] + อ], รูเป [√รูป รูปเน-แปรปรวน²³⁷ + อ] + โย], ปชานาติ [ป + √ลา พุชฺฌเน-รู้²³⁸ + นา + ตี]) คำศัพท์ว่า จกฺขุ, รูเป และ ปชานาติ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

จกฺขติ อสสาเทติ รูปนติ จกฺขุ, จกฺขติ ปสฺสตีติ วา จกฺขุ.²³⁹ ชื่อว่าจกฺขุ เพราะพอใจรูป หรือ เพราะเห็นรูป. จกฺขตีติ จกฺขุ สมวิสมํ อภิพยตตํ วทนต์ วย โหตีติ อตโถ, อถวา “สุปํ จกฺขติ, มธฺ จกฺขตีติอาทีสุ วย ยสฺมา อสสาทโถปิ จกฺขุสทโท ภาติ, ตสฺมา “จกฺขติ วิถฺถาณาธิญฺจิตํ รูปํ อสสา เทนตํ วย โหตีติ อสสาทโถปิ คเหตุพโพ. “จกฺขุ โข มาคณฺฑิย รูปารามํ รูปตํ รูปสมมุทิตนฺติ ทิ วุตตํ. ชื่อว่าจกฺขุ เพราะบอกให้รู้ หมายความว่า เป็นเหมือนคอยชี้บอกที่ต่ำที่สูงให้ อีกอย่างหนึ่ง จกฺขุ-ศัพท์ มีความหมายว่า ยินดี, พอใจ ดังข้อความเบื้องต้นว่า ย่อมพอใจแกลง ย่อมพอใจน้ำหวาน ดังนั้น จึงควร

²³⁴ ธาตวตฺถ.น. หน้า 330, นีติ.ธตฺ. หน้า 187.

²³⁵ ธาตวตฺถ.น. หน้า 225.

²³⁶ ธาตวตฺถ.น. หน้า 112.

²³⁷ นีติ.ธตฺ. หน้า 612.

²³⁸ ธาตวตฺถ.น. หน้า 146.

²³⁹ อภิธาน.สุจ. หน้า 421.

ถือเอาแม้ความหมายว่า ยินดี, พอใจ ดังนั้นเป็นที่อาศัยของจักขุวิญญาณคล้ายกับว่าจะพอใจรูป สมดังพระพุทธดำรัสว่า มาคณฺทียะ นัยน์ตามีความพอใจในรูป, เพลิดเพลินในรูป, ยินดีในรูป.²⁴⁰

กิลฺจ ภิกฺขเว รุปํ วเทถ ? รูปปตฺติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา “รูปน”ติ วุจฺจติ. เกน รูปปติ ? สีเตนปิ รูปปติ, อุณฺหนปิ รูปปติ, ชิฆฺจฉายปิ รูปปติ, ปิปาสาเยปิ รูปปติ, ทํสมกสฺวาตาดตปสิริสฺป-สมผลเสเนปิ รูปปติ. รูปปตฺติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา “รูปน”ติ วุจฺจติ.²⁴¹ ภิกษุทั้งหลาย เพราะอะไรจึงเรียกว่า รูป เพราะสลายไปจึงเรียกว่า รูป สลายไปเพราะอะไร สลายไปเพราะหนาวบ้าง ร้อนบ้าง หิวบ้าง กระทบบ้าง เพราะสัมผัสแห่งเหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานบ้าง เพราะสลายไปจึงเรียกว่า รูป.

อิทํ สพฺพํ รูปนโต รุปํ. ทั้งหมดนี้ ชื่อว่ารูป เพราะมีลักษณะสลายไป.²⁴²

รูปยนตฺติ รุปา, วรรณวีกาโร อาปชฺชมานา หทยงคตภาวํ ปากเสณตฺติ อตฺถโ. ชื่อว่า รูป เพราะความหมายว่า ประภาศ อธิบายว่า เมื่อความวิการแห่งวรรณะย่อมเปิดเผยภาวะที่อยู่ในหทัย²⁴³

รูปนติ จตตาริ จ มหาภูตานิ จตฺตุนนฺจ มหาภูตานิ อุปาทายรูปานิ จตฺตวิสติ. สนตติวเสน สีตาทิหิ รูปนฺนฺจเน รุปํ. รูปนฺนฺจเนนาติ กุปฺนฺนฺจเน. สนตติวิปริณามวเสน หิ สีตาทิหิ ฆฺณฺณนียํ ฆมฺม-ชาตํ รูปนติ วุจฺจติ. บทว่า รูปํ ได้แก่ มหาภูตรูป 8 และอุปาทายรูป 24 อาศัยมหาภูตรูป 4. ชื่อว่า รูป เพราะอรธว่าเปลี่ยนแปลงไปด้วยความเย็นเป็นต้น โดยอำนาจสันตติ-ความสับสนต่อ. บทว่า รูปนฺนฺจเน ได้แก่ ความกำเริบ. ธรรมชาติที่ถูกรบกวนเป็นต้น กระทบด้วยการปรวนแปรของสันตติ ท่านกล่าวว่ารูป.²⁴⁴

ตตฺถ ฉสุ อชฺมตฺติกาหิเรสุ อายตเนสุติ จกฺขุ โสตํ ฆานํ ชิวหา กาโย มโนติ อิเมสุ ฉสุ อชฺมตฺติเกสุ รูปํ สทฺโท คนฺโธ รโส โฝฏฐพฺโพ ฆมฺโมติ อิเมสุ ฉสุ พาหิเรสุ. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า คือ **อายตนะภายใน 6 ประการ และอายตนะภายนอก 6 ประการ (ฉสุ อชฺมตฺติกาหิเรสุ อายตเนสุ)** ได้แก่ อายตนะภายใน 6 ประการนี้ คือ (1) ตา (2) หู (3) จมูก (4) ลิ้น (5) กาย (6) ใจ อายตนะภายนอก 6 ประการนี้ คือ (1) รูป (2) เสียง (3) กลิ่น (4) รส (5) โฝงฐัพพะ (6) ธรรมารมณ์²⁴⁵

จกฺขุญฺจ ปชานาตฺติ จกฺขุปฺสาทํ ยาถาวสรสสทฺกฺขณฺวเสน ปชานาติ. คำว่า **รู้ชัดตา (จกฺขุญฺจ ปชานาติ)** ได้แก่ รู้ชัดจักขุประสาท ด้วยอำนาจลักษณะแห่งกิจ ตามความเป็นจริง²⁴⁶

รูปเ จ ปชานาตฺติ พหิทฺธา จตฺตสมฺภูจฺจานิกฺรูปญฺจ ยาถาวสรสสทฺกฺขณฺวเสน ปชานาติ. คำว่า **รู้ชัดรูป (รูปเ จ ปชานาติ)** ความว่า รู้ชัดรูป ที่มีสมภูฐาน 4 ภายนอก ด้วยอำนาจลักษณะแห่งกิจตามความเป็นจริง

²⁴⁰ นิตฺติ.ธตฺต. หน้า 70-71, วิ.โยชนา 1/180-181/300-301.

²⁴¹ ส.ข. (บาลี) 17/79/71.

²⁴² ชุ.จฺ.อ. (บาลี) 100, ชุ.จฺ.อ. (ไทย) 144.

²⁴³ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/3/87, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/3/110.

²⁴⁴ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/21/119, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/21/154.

²⁴⁵ ที.ม.อ. (บาลี) 2/384/398-9, ที.ม.อ. (ไทย) 2/384/583.

²⁴⁶ ที.ม.อ. (บาลี) 2/384/399, ที.ม.อ. (ไทย) 2/384/583.

ยลจ ตฤยํ ปฏิจจ อุปฺปชฺชติ สยฺยชนนฺติ ยลจ ตํ จกฺขุ เจว รูปฺเป จาติ อุกฺกํ ปฏิจจ. กาม-
 ราคสยฺยชนํ ปฏิกฺข มาน ทัณฺณิ วิจิกฺกฉา สยฺยพตฺตปฺรามาส ภาวราค อีสสา มจฺฉริย อวิชชาสยฺยชนนฺติ ทสฺวิธํ
 สยฺยชนํ อุปฺปชฺชติ ตลฺยจ ยาถาวสฺสรสฺสทกฺขณวเสณ ปชานาติ. คำว่า **และสังโยชน์ใดอาศัยใจและ**
ธรรมารมณฺ์ทั้ง 2 (ยลจ ตฤยํ ปฏิจจ อุปฺปชฺชติ สยฺยโยชนํ) ความว่า ก็เพราะอาศัยอายตนะทั้ง 2
 คือ (1) ตา (2) รูป เรื่อย่อมรู้ชัดซึ่งสังโยชน์ อันจะเกิดขึ้น 10 ประการ ด้วยอำนาจลักษณะแห่งกิจตาม
 ความเป็นจริง คือ

1. กามราคสังโยชน์	2. ปฏิกฺขสังโยชน์
3. มานสังโยชน์	4. ทัณฺณิสยฺยชนํ
5. วิจิกฺกฉาสยฺยชนํ	6. สยฺยพตฺตปฺรามาสสังโยชน์
7. ภาวราคสังโยชน์	8. อีสสาสังโยชน์
9. มจฺฉริยสังโยชน์	10. อวิชชาสังโยชน์ ²⁴⁷

กถํ เปนตํ อุปฺปชฺชติตี? จกฺขุทฺวาเร ตาว อาปาถคตํ อิกฺกฐารมมณฺ์ กามสฺสาทวเสณ
 อสฺสาทยโต อภินนฺทโต กามราคสยฺยชนํ อุปฺปชฺชติ. อนิกฺกฐารมมณฺ์ กุชฺฌโต ปฏิกฺขสยฺยชนํ อุปฺปชฺชติ.
 “จเปตฺวา มํ โก อณฺโณ เอตํ อารมมณฺ์ วิภาเวตฺถ สมตฺถอ อตฺถิ”ติ มณฺโณโต มานสยฺยชนํ อุปฺปชฺชติ. เอตํ
 รูปารมมณฺ์ นิจจํ ฐวนฺติ คณฺหโต ทัณฺณิสยฺยชนํ อุปฺปชฺชติ. “เอตํ รูปารมมณฺ์ สตฺโต นฺ โข สตฺตสฺส นฺ โข”ติ
 วิจิกฺกฉโต วิจิกฺกฉาสยฺยชนํ อุปฺปชฺชติ. “สมปตฺตภิเว วต โน อิทํ สฺสทกฺ ขาตฺน”ติ ภวํ ปตฺเถนตฺสส ภา
 วราคสยฺยชนํ อุปฺปชฺชติ. “อายตมปิ เอวรูปํ สยฺยพตฺตํ สมาทียิตฺวา สกฺกา ทฺถุณฺ”ติ สยฺยพตฺตํ
 สมาทียนตฺสส สยฺยพตฺตปฺรามาสสยฺยชนํ อุปฺปชฺชติ. “อโห วต ตํ รูปารมมณฺ์ อณฺเณ น ลภยฺยณฺ”ติ
 อุกฺกยโต อีสสาสยฺยชนํ อุปฺปชฺชติ. อตฺตนา ทฺถุํ รูปารมมณฺ์ อณฺเณสฺส มจฺฉรายโต มจฺฉริยสยฺยชนํ
 อุปฺปชฺชติ. สพฺเพเหว สหชาตอณฺเณวเสณ อวิชชาสยฺยชนํ อุปฺปชฺชติ. ภาวํ กยฺยสังโยชน์นี้จะเกิดขึ้นได้
 อย่างไร ตอบว่า ข้าพเจ้าจะอธิบายในจักขุทวารก่อน เมื่อภิกษุยินดี เพลิดเพลินอิฏฐารมณฺ์ที่มาสูกลอง
 จักขุด้วยอำนาจความพอใจในกาม กามราคสังโยชน์ย่อมเกิดขึ้น เมื่อเธอโกรธในเพราะอนิกฺกฐารมณฺ์
 ปฏิกฺขสังโยชน์ย่อมเกิดขึ้น เมื่อเธอเข้าใจว่า “เวณฺเราเสียแล้ว ไม่มีใคร ๆ อันสามารถทำอารมณฺ์นี้ให้แจ่ม
 แจ้งได้” มานสังโยชน์ย่อมเกิดขึ้น เมื่อเธอยึดถือว่า “รูปารมณฺ์นี้เป็นของเที่ยง ยั่งยืน” ทัณฺณิสยฺยชนํ
 ย่อมเกิดขึ้น เมื่อเธอสงสัยว่า “รูปารมณฺ์นี้เป็นสัตว์ หรือเป็นของสัตว์หนอ” วิจิกฺกฉาสยฺยชนํ ย่อม
 เกิดขึ้น เมื่อเธอปรารถนาภพว่า “รูปารมณฺ์นี้มีใช้หาได้ง่ายในภพปัจจุบัน” ภาวสังโยชน์ย่อมเกิดขึ้น เมื่อ
 เธอสมาทานศีลและพรตว่า “เราสมาทานศีลและพรตเห็นปานนี้แล้วสามารถจะไ้รูปารมณฺ์นี้ต่อไป”
 สยฺยพตฺตปฺรามาสสังโยชน์ย่อมเกิดขึ้น เมื่อเธอริษยาว่า “โฉนฺหนอ ชนเหล่าอื่นจะไม่พึงไ้รูปารมณฺ์นี้”
 อีสสาสังโยชน์ย่อมเกิดขึ้น เมื่อเธอตระหนักรูปารมณฺ์ที่ตนได้แล้วต่อผู้อื่น มจฺฉริยสังโยชน์ย่อมเกิดขึ้น
 เมื่อเธอไม่รู้ด้วยอำนาจการไม่รู้ทั่วถึงธรรมที่เกิดขึ้นพร้อมกับธรรมทั้งหมดนั้นแล อวิชชาสังโยชน์ย่อม
 เกิดขึ้น²⁴⁸

ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺสาติ เยน การณฺ์น อสมฺททาจารย์วเสณ อนุปฺปนฺนสฺส ตสฺส ทสฺวิธสฺสาปิ
 สยฺยชนสฺส อุปฺปาโท โหติ ตลฺยจ การณฺ์น ปชานาติ. คำว่า **ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด (ยถา จ**

²⁴⁷ ที.ม.อ. (บาลี) 2/384/399, ที.ม.อ. (ไทย) 2/384/583.

²⁴⁸ ที.ม.อ. (บาลี) 2/384/399, ที.ม.อ. (ไทย) 2/384/583-584.

อนุปปนุสส) ความว่า การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์แม่ทั้ง 10 ประการนั้นที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการไม่ฟุ้งขึ้น ย่อมมีได้ด้วยเหตุใด ภิกษุย่อมรู้ชัดเหตุนี้²⁴⁹

ยถา จ อนุปปนุสสาติ อปฺปหีนฺภูเจเน ปน สมฺมาจาวรเสน วา ออนุปปนุสส ตสฺส ทสฺวิธสสาปิ สโยชนสส เยน การณน ปหานํ โหติ ตถจ การณํ ปชานาติ. คำว่า **ที่เกิดขึ้นแล้วมีได้ด้วยเหตุใด (ยถา จ อนุปปนุสส)** ความว่า ส่วนการละสังโยชน์แม่ทั้ง 10 ประการนั้นที่เกิดขึ้นแล้วเพราะยังละไม่ได้ หรือเพราะอำนาจการฟุ้งขึ้น ย่อมมีได้ด้วยเหตุใด เธอย่อมรู้ชัดเหตุนี้²⁵⁰

ยถา จ ปหีนุสสาติ ตทงคฺวิกฺขมณปฺปหานวเสน ปหีนุสสาปิ ตสฺส ทสฺวิธสส สโยชนสส เยน การณน อายตี ออนุปปาโท โหติ ตถจ ปชานาติ. คำว่า **ที่ละได้แล้ว ... มีได้ด้วยเหตุใด (ยถา จ ปหีนุสส)** ความว่า การที่สังโยชน์ทั้ง 10 ประการนั้นแม่ที่เธอละได้แล้วด้วยอำนาจตทั้งคปทานและวิกขัมภนปทานย่อมเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เพราะเหตุใด เธอก็รู้ชัดเหตุนี้ด้วย²⁵¹

เกณ การณน ปนสฺส อายตี ออนุปปาโท โหติ? ทิฏฺฐิวิจิจฺจนาสีลพฺพตปฺรามาสอิสฺสามจฉริย- เกทสฺส ตาว ปญจวิธสส สโยชนสส โสตาปตติมคฺเคน อายตี ออนุปปาโท โหติ. กามราคปฏิกฺขโยชน- ทวยสส โອฬาริกสฺส สกทาคามิมคฺเคน อณฺุสทคตสฺส อนาคามิมคฺเคน มานภวราคาวิชชาสโยชนต- ตยสฺส อรหตฺตมคฺเคน อายตี ออนุปปาโท โหติ. ถามว่า ก็เพราะเหตุใดสังโยชน์นั้นจึงเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ตอบว่า สังโยชน์ 5 ประการแรก แยกประเภทเป็นทิฏฐิ วิจิจจนา สีลพพตปรามาส อิสสา และมีจฉริยะ ย่อมเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เพราะโสตาปัตติมรรค สังโยชน์ที่เป็นคู่คือกามราคะและปฏิฆะอย่างหยาบย่อม เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เพราะสกทาคามิมรรค สังโยชน์ที่เป็นคู่คือกามราคะและปฏิฆะอย่างละเอียดย่อม เกิดขึ้นต่อไป ไม่ได้เพราะอนาคามิมรรค สังโยชน์ 3 ประการ คือ (1) มานะ (2) ภวราคะ (3) อวิชชา ย่อมเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เพราะอรหัตตมรรค²⁵²

จกฺขุ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า จกฺข + ฌ + อํ ดังนี้

จกฺข	จกฺข ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
จกฺข	ลบสฺระท่ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสส.
จกฺข + ฌ	ลง ฌ ปัจจัย	กาเล วตตมานาตีเต ฌวาทโย.
จกฺข + ฌ	ฌ ชื่อว่ากิต	อณฺุณ กิต.
จกฺข + ฌ	ฌ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฌานุพฺนโร.
จกฺข + ฌ อุ	แยกพยัญชนะจากสฺระ	ปุพฺพมโรจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
จกฺข + ฌ อุ	ลบ ฌ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
จกฺข	นำพยัญชนะประกอบกับสฺระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.
จกฺข + อํ	ลง อํ วิกัตติ	กมฺมตฺเถ ทุตฺติยา.
จกฺข + อํ	อุ ที่ ขุ ชื่อว่า ล	อุวณฺุณวณฺุณา ฌลา.

²⁴⁹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/384/399, ที.ม.อ. (ไทย) 2/384/584.

²⁵⁰ ที.ม.อ. (บาลี) 2/384/399-400, ที.ม.อ. (ไทย) 2/384/584.

²⁵¹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/384/400, ที.ม.อ. (ไทย) 2/384/584.

²⁵² ที.ม.อ. (บาลี) 2/384/400, ที.ม.อ. (ไทย) 2/384/584.

จกขุ + อ>°	เปลี่ยน อ เป็นนิคหิต (°)	อโหม นิคคหิต์ ฌลเปหิ.
จกขุ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **จกขุ**

รูป ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า รูป + อ + โย ดังนี้

รูป	รูป ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
รูป	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
รูป + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโตณวุตวาวิ วา.
รูป + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
รูป	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
รูป + โย	ลง โย วิภัตติ	กम्मตเถ พุติยา.
รูป อ + โย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
รูป อ + โย>เอ	เปลี่ยน โย เป็น เอ	สพพโยนินฺมาเอ.
รูป	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **รูป**

ปชานาติ ศัพท์เป็นอาชยาด มาจากรากศัพท์ว่า ป + ฌา + นา + ติ ดังนี้

ป + ฌา	ฌา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ป + ฌา + ติ	ติ ชื่อว่า วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ติ อนฺติ, สิ ธฯ.
ป + ฌา + ติ	ลง ติ วัตตมานาวิภัตติในปัจจุบัน	วัตตมานา ปจฺจุปปนฺเน.
ป + ฌา + ติ	ติ ชื่อว่าปรัสสพท	อถ ปุพฺพานิ วิภตฺตีนํ ฉฯ.
ป + ฌา + ติ	ลงวัตตมานาปรัสสพทในกัตตุวากกตฺตริ ปรัสสพท.	
ป + สส + ติ	ติ ชื่อว่า ปฐมบุรุษ เอกวจนะ	เทว เทว ปฐมฺมชฌิมุตฺตมาฯ.
ป + ฌา + ติ	ลง ติ ปฐมบุรุษ เอกวจนะ	นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิฯ.
ป + ฌา + นา + ติ	ลง นา ปัจจัยประจำหมวดธาตุ	กียาทีโต นา.
ป + ฌา>ชา + นา + ติ	เปลี่ยน ฌา เป็น ชา	ฌาสฺส ชาขฺंना.

สำเร็จรูปเป็น **ปชานาติ**

คือ **รู้ชัดหู รู้ชัดเสียง** ภาษาบาลีใช้ว่า โสตณฺจ ปชานาติ, สทฺเท จ ปชานาติ (โสตฺ [√สุ สวเน-ฟัง, หีสาย-เปียดเปียน, √สุส โสสเน-เหยี้ยวแห้ง, สช วิสฺสชฺชเน-สละ-ละ, √สร หีสาย-เปียดเปียน, √สุภ โสภเน-งาน + ต²⁵³], สทฺเท [√สปป อุจฺจารณ-ออกเสียง, ฌาณ-รู้ + อ, √สป สทฺเท-ออกเสียง²⁵⁴ + ท, √สทท กณฺเน-กล่าว²⁵⁵ + อ] + โย) คำศัพท์ว่า ปชานาติ (11) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูป

²⁵³ อภิธาน.สุจิ. หน้า 919.

²⁵⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 846.

²⁵⁵ วิ.โยชนา. 1/30/99.

วิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า โสดี และ สหุเท มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

สวดี นิพพาน อารมมณกรณวเสน คจฉตีติ โสโต. อถวา กิเลส สวดี หีสตีติ วา โสโต, โสตาปตติมคโค หิ สกวมณญเต ทิฏฐิตตสมปยุตตวิจิกจฉาสขาเต อปายคมนียญเต กิเลส สมมูล มหา- รุกข์ อปุนวิรุฬหิยา ฉินนโต วย อปุนพุกาย หีสตี ฉินนติ อนภาว คเมตีติ วุตต โหติ. อถวา กิเลส โสสาเปตีติ โสโต. อถวา กิเลส สขตี วิสขชเชตีติ โสโต. อถวา กิเลส สรตี หีสตีติ โสโต. อถวา สกวมณ กิเลสวโย ฉินนโต โสภตี ประเสน วิชินิตวา ชยปาน ปิวนโต มหาราชา วยาดิ โสโต. ชื่อว่า โสตะ เพราะเป็นธรรมที่บรรลुพระนิพพาน ด้วยอำนาจกระทำให้เป็นอารมณ์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า โสตะ เพราะกำจัดกิเลสทั้งหลาย. มีคำที่ท่านอธิบายว่า ความจริง โสตาปตติมรรค ย่อมกำจัดกิเลสทั้งหลายอันเป็นเหตุให้ไปสู่อบายกล่าวคือวิจิกจฉาที่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิอันอยู่ในตน ย่อมให้ถึงความไม่มี เพราะไม่มีอีก เปรียบเหมือนกำจัดต้นไม้ใหญ่พร้อมทั้งรากเพื่อไม่ให้งอกเงยอีก ฉะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าโสตะ เพราะทำกิเลสทั้งหลายให้แห้งไป. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าโสตะ เพราะละกิเลสทั้งหลายได้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าโสตะ เพราะกำจัดกิเลสทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าโสตะ เพราะขณะเข้าถึงคือกิเลสทั้งหลายอันอยู่ในตนได้แล้วย่อมงดงาม เปรียบเหมือน พระราชาผู้ยิ่งใหญ่ที่ทรงชนะหมู่เสนาของพระราชาอื่นแล้วทรงเสวยน้ำแห่งชัยชนะย่อมทรงงดงาม ฉะนั้น.

สปปติ อจจารียตีติ สหุโท ชื่อว่าสัททะ เพราะเป็นเสียงที่บุคคลพูดออกมา. สปปเต ภายเต อเนนาติ สหุโท ชื่อว่าสัททะ เพราะเป็นเสียงที่รู้เนื้อความ. สปนติ อเนนาติ สหุโท ชื่อว่าสัททะ เพราะเป็นเสียงที่ทำให้ได้ยิน. สหุทียติ สหุโท ชื่อว่าสัททะ เพราะเป็นเสียงที่บุคคลได้ยิน. สหุทียติ อตถิ อเนนาติ สหุโท ชื่อว่าสัททะ เพราะเป็นเสียงที่ทำให้รู้เนื้อความ.²⁵⁶

โสดี ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สุ + ต, สฺส + ต, สข + ต, สร + ต, สฺภ + ต + อ ดังนี้

สุ	สุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
สุ + ต	ลง ต ปัจจัย	พุทฺธมาทิตฺเถ กตฺตริ.
สุ + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สุ อ + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
สุ อ > โอ + ต	วृทธิ อ เป็น โอ	อณฺเณสุ จ.
โสดี	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น โสดี

สุส (สุภ ชาติก็เหมือนกัน)	สุส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
สุส	ลบสระท้ายธาตุ	ชาติสุสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
สุส + ต	ลง ต ปัจจัย	พุทฺธมาทิตฺเถ กตฺตริ.
สุส + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.

²⁵⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 846.

ส อ ส + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ส อ>โอ ส + ต	วृทธิ อ เป็น โอ	อณฺเณสุ จ.
ส โอ ส + ต	ลบ ส ท้ายธาตุ	คฺมขณนฺนรมาทีนมนฺโต.
โสต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรึ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น โสต

สข (สร ธาตุก็เหมือนกัน)	สข ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สข	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
สข + ต	ลง ต ปัจจัย	พฺธฺมาทีตฺเถ กตฺตริ.
สข + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ส อ ช + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ส อ>อุ ช + ต	เปลี่ยน อ เป็น อุ	กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยานํฯ.
ส อ>โอ ช + ต	วृทธิ อ เป็น โอ	อณฺเณสุ จ.
ส โอ ช + ต	ลบ ช ท้ายธาตุ	คฺมขณนฺนรมาทีนมนฺโต.
โสต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรึ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น โสต

โสต + อ	ลง อ วิภตฺติ	กมฺมตฺเถ พฺตฺติยา.
โสต อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
โสต อ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทีมฺหิฯ.
โสต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรึ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น โสต

สทเท ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สปป + อ, สป + ท, สทท + อ + โย ดังนี้

สปป	สปป ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สปป	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
สปป + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺนวุตฺวาวิ วา.
สปป + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ส ป>ทท + อ	เปลี่ยน ปป เป็น ทท	กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยานํฯ.
สทท	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรึ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น สทท

สป	สป ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สป	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
สป + ท	ลง ท ปัจจัย	รณฺชฺฐาทาทีหิ ธทิทฺทกิราฯ.
สป + ท	ท ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ส ป>ท + ท	เปลี่ยน ป เป็น ท	กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยานํฯ.

สำเร็จรูปเป็น สทท

สทท	สทท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สทท	ลบสรรห้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
สทท + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโตณวุตวาวิ วา.
สทท + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สทท	นำพยัญชนะประกอบสรรหหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สทท

สทท + โย	ลง โย วิภัติ	กมฺมตเถ ทุตฺติยา.
สทท อ + โย	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
สทท อ + โย > เอ	เปลี่ยน โย เป็น เอ	สพฺพโยนินฺมาเอ.
สทท	นำพยัญชนะประกอบสรรหหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สทเท

คือ **รัฐจัดจมุม รัฐจัดกลืน** ภาษาบาลีใช้ว่า ฆานญจ ปชานาติ, คนฺเ จ ปชานาติ (ฆานํ [√ฆา คนฺโรปาทาน-คฺมกลืน²⁵⁷ + ยุ] + อํ, คนฺเ [√คนฺธ อทฺทเน-จฺมลง, ปกาสน-ประกาศ-แสดง, เฉทเน-ตัด + อ, คฺม คตฺย-ไป²⁵⁸ + ก] + โย) คำศัพท์ว่า ปชานาติ (11) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ฆานํ และ คนฺเ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ฆายติ คนฺโรปาทานํ กโรตีติ วา ฆานํ ชื่อว่าฆานะ เพราะสุดคฺมกลืน. ฆายนฺติ อเนนาติ ฆานํ ชื่อว่าฆานะ เพราะเป็นเครื่องสุดคฺมกลืน.²⁵⁹

คนฺธเต ปีเสเต อภิเสยเต วา'ติ คนฺโร ชื่อว่าคฺนธะ เพราะจฺมลง (ในตัว). คนฺธติ วา อตฺตโน วตฺถุํ สฺวจติ ปกาเสติ อิทฺเมตถ อตฺถิติ เปสฺสญฺญํ กโรนฺโต วีย โหตีติ วา คนฺโร ชื่อว่าคฺนธะ เพราะเป็นสภาวะที่แสดงที่ตั้งของตน หรือเพราะเป็นสภาวะที่แสดงเหมือนเข้าไปส่อเสียดว่า มีของสิ่งนี้อยู่ในที่นี้.²⁶⁰

คนฺธติ อตฺตโน วตฺถุํ สฺวจติ ปกาเสตีติ คนฺโร. ปฏิจฺจนนํ วา บุพฺพผลาที “อิทฺเมตถ อตฺถิติ เปสฺสญฺญํ อฺปฺสฺหรนฺโต วีย ปกาเสตีติ คนฺโร ชื่อว่าคฺนธะ เพราะเป็นสภาวะที่แสดงที่ตั้งของตน อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าคฺนธะ เพราะเป็นสภาวะที่แสดงเหมือนเข้าไปส่อเสียดดอกไม้และผลไม้เป็นต้นอันปกปิดไว้ว่า มีของสิ่งนี้อยู่ในที่นี้²⁶¹

²⁵⁷ ธาตวตฺถ.น. หน้า 107.

²⁵⁸ ธาตวตฺถ.น. หน้า 91.

²⁵⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 416.

²⁶⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 395.

²⁶¹ นีติ.ธาตุ. หน้า 819.

คนุชยติ ฉินฺทติ มนาปคนฺโธ สฺคนุชภาเวน ทุกฺคนฺธํ, อมฺนาปคนฺโธ จ ทุกฺคนุชภาเวน สฺคนุชนฺติ คนฺโธ ชื่อว่าคันธะ เพราะกลืนที่น่าชอบใจ ย่อมตัดกลืนไม่ดีโดยความเป็นกลืนดี, กลืนที่ไม่น่าชอบใจ ย่อมตัดกลืนดีโดยความเป็นกลืนไม่ดี. วายูนา वा नीयमानो कञ्चित्ति คนฺโธ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าคันธะ เพราะถูกลมพัดไป.²⁶²

ฆานํ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ฆา + ยุ + อํ ดังนี้

ฆา	ฆา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ฆา + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	กตตุกรรมปเทศสุ จ.
ฆา + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ฆา + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา युณฺวณฺ.
ฆ อา + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนฯ.
ฆ อ + อน	ลบสระ อา ช้างหน้า	สรา สเร โสปี.
ฆ + อ > อา น	ที่ฆะ อ เป็น อา	ที่ฆํ.
ฆาน	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.
ฆาน + อํ	ลง อํ วิภัตติ	กมฺมตฺเถ ทฺติยา.
ฆาน อ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนฯ.
ฆาน อ + อํ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศฺปฺจฺยยาทิมฺหิฯ.
ฆานํ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **ฆานํ**

คนุช ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า คนุช + อ, คมฺ + ก + โย ดังนี้

คนุช	คนุช ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
คนุช	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
คนุช + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวตฺวาวิ वा.
คนุช + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
คนุช	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **คนุช**

คมฺ	คมฺ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
คม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
คม + ก	ลง ก ปัจจัย	ขาทามคฺมานํ ขนฺธฺนคฺนธา.
คม + ก	ก ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
คม + ก + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนฯ.
คม + ก + อ	ลบ ก อนุพันธ์	กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺจฺยยานํฯ.

²⁶² นีติ.ธาตุ. หน้า 947-8.

คน>คนธ + อ	เปลี่ยน คน เป็น คนธ	ขาทามคมานำ ขนธนธคนธา.
คนธ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น คนธ		
คนธ + โย	ลง โย วิภัตติ	กम्मตเถ พุติยา.
คนธ อ + โย	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสร สเรนา.
คนธ อ + โย>เอ	เปลี่ยน โย เป็น เอ	สพพโยนินมาเอ.
คนธ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น คนธ		

คือ **รู้ชัดสั้น รู้ชัดรส** ภาษาบาลีใช้ว่า ชิวหฺลฺจ ปชานาติ, รเส จ ปชานาติ (ชิวหา [√ชิว ปาณธารณ-ความมีอายุยืน²⁶³ + ห + อา, ชีวิต + อา + √ห อวฺหณ-เรียก²⁶⁴ + อ + อา] + อ, รเส [√รส สทฺทหานีสฺ-ทำเสียง, เสื่อม, อสฺสาทสิเนหเน-ยินดี-เปล็ดเพลิน, ติดใจ-ชอบใจ²⁶⁵ + อ, √รมฺ กิฬายฺ-เล่น²⁶⁶ + √ส อทเน-เคี้ยวกิน²⁶⁷ + อ] + โย) คำศัพท์ว่า ปชานาติ (11) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ชิวหฺ และ รเส มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ชิวฺนติ อเนนาติ ชีวิต.²⁶⁸ ชื่อว่าชีวิต เพราะมีอายุที่ช่วยให้สัตว์เป็นอยู่ได้. ชิวฺนติ ปวตฺตฺนติ เอตฺถ ฌมฺมาติ ชีวิต.²⁶⁹ ชื่อว่าชีวิต เพราะเป็นที่ไปแห่งธรรมทั้งหลาย

ชิวฺนติ เอตฺตยาติ ชิวฺหา ชื่อว่าชิวหา เพราะเป็นเครื่องให้ดำรงชีวิตอยู่. ชีวิตนิมิตฺตํ รโส ชีวิตํ นาม, ตํ อวฺหยตีติ วา ชิวฺหา ชื่อว่าชิวหา เพราะเรียกหารสที่กลืนเข้าไปอันชื่อว่าชีวิต เพราะเป็นเหตุแห่งการดำรงชีวิตอยู่.²⁷⁰

รสนติ ตํ สตฺตา อสฺสาเทนตีติ รโส ชื่อว่ารส เพราะเป็นที่ยินดีของสัตว์ทั้งหลาย. รมนฺตา ตํ อสนติ ภกฺขนตีติ รโส ชื่อว่ารส เพราะเป็นที่เปล็ดเพลินเคี้ยวกิน.²⁷¹

ชิวหฺ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ชิว + ห + อา, ชีวิต + อา + ห + อ + อา + อ ดังนี้

ชิว	ชิว ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ชิว	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนโต โลโป ฯลฯ.

²⁶³ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 140.

²⁶⁴ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 421.

²⁶⁵ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 345.

²⁶⁶ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 344.

²⁶⁷ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 18.

²⁶⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 451.

²⁶⁹ วิ.โยชนา. 1/193/310.

²⁷⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 450.

²⁷¹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 749.

ชีว + ห	ลง ห ปัจจัย	กาเล วตตมานาตีเต ฌวาทโย.
ชีว + ห	ห ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ช อี ว + ห	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ช อี>อิ ว + ห	รัสสะ อี เป็น อี	กฺวจาทิมชฺฌตฺตรานํ ทีฆรสฺสา.
ชีวห	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.
ชีวห + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตฺถิมโต อาปจฺจโย.
ชีวห อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ชีวห ๒ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทิมหิ.
ชีวหา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **ชีวหา**

ชีว	ชีว ชื่อว่าธาตุ	ฌวาทโย ธาตโว.
ชีว	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺตฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
ชีว + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตฺวณฺตฺตาวี.
ชีว + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ชีว + อี + ต	ลง อี อาคม	ยถาคมมิกาโร.
ชีวิต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **ชีวิต**

ชีวิต + อา + วห	วห ชื่อว่าธาตุ	ฌวาทโย ธาตโว.
ชีวิต + อา + วห	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺตฺสนโต โลโป ฯลฯ.
ชีวิต + อา + วห + อ	ลง อ ปัจจัย	อิตฺถิมตฺยโว วา.
ชีวิต + อา + วห + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ชีวิตอาวห	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.
ชีวิตอาวห + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตฺถิมโต อาปจฺจโย.
ชีวิตอาวห อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ชีวิตอาวห ๒ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทิมหิ.
ชีวิตอาวหา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.
ชีวิตอาวหา	ลบ วิตอา	เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปริตา.
ช อี วหา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ช อี>อิ วหา	รัสสะ อี เป็น อี	กฺวจาทิมชฺฌตฺตรานํ ทีฆรสฺสา.
ชีวหา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.
ชีวหา + อ	ลง อ วิภัตติ	กมฺมตฺเต ทฺตฺติยา.
ชีวห อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ชีวห ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทิมหิ.

ชีวิหฺ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น ชีวิหฺ		
รเส ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า รส + อ, รम् + อส + อ + โย ดังนี้		
รส	รส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
รส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
รส + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวุตฺวาวิ วา.
รส + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
รส	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น รส		
รมฺ + อส	รมฺ และ อส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
รมฺ + อส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
รมฺ + อส + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวุตฺวาวิ วา.
รมฺ + อส + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
รมส	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
รสมฺ	ลบ ม (ม+อ)	เตสุ วุทฺธิโลปาคมฺวิการวิปริตฺตาฯ.
สำเร็จรูปเป็น รส		
รส + โย	ลง โย วิภตฺติ	กมฺมตฺเถ พฺตุติยา.
รส อ + โย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมฺโหจฺจิตฺมสฺสรํ สเรนฯ.
รส อ + โย > เอ	เปลี่ยน โย เป็น เอ	สพฺพโยนินฺมาเอ.
รส	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น รเส		

คือ **รู้ชัดกาย รู้ชัดโณฏฐัพพะ** ภาษาบาลีใช้ว่า กายณฺจ ปชานาติ, โณฏฐัพเพ จ ปชานาติ (กายํ [กฺ + วอ/อย คตฺย-ไป²⁷² + ณ], โณฏฐัพเพ [ณฺส สมฺผลฺเส-เตตฺตอ-จฺบฺตอ-สํมฺฬส²⁷³ + ตพฺพ] + โย) คำศัพท์ว่า กาย (3) และ ปชานาติ (11) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า โณฏฐัพเพ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ผลิตฺทพฺ โณฏฐัพ โอาการํที่บุคคลกระทบสัมผัส ชื่อว่าโณฏฐัพพะ.²⁷⁴ ผลิตฺทพฺ โณฏฐัพ อารมณฺที่บุคคลกระทบสัมผัส ชื่อว่าโณฏฐัพพะ.²⁷⁵

โณฏฐัพเพ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ณฺส + ตพฺพ + โย ดังนี้

²⁷² ธาตวตฺถ.น. หน้า 21.

²⁷³ ธาตวตฺถ.น. หน้า 268.

²⁷⁴ อภิธาน.สุจ. หน้า 652.

²⁷⁵ รุ. หน้า 453.

ฝุส	ฝุส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ฝุส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
ฝุส + ตพพ	ลง ตพพ ปัจจัย	ภาวกรรมเมสุ ตพพานียา.
ฝุส + ตพพ	ตพพ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ฝ อุ ส + ตพพ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรนฯ.
ฝ อุ>โอ ส + ตพพ	วृทธิ อุ เป็น โอ	อณเณสุ จ.
ฝ โอ ส + ต>ภูจ พพ	เปลี่ยน สต เป็น ภูจ	สาทิ สนตปุจฺจนชหฺสาทิหิฯ.
โฝฏฐพพ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
โฝฏฐพพ + โย	ลง โย วิภัตติ	กम्मตเถ ทุตติยา.
โฝฏฐพพ อ + โย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรนฯ.
โฝฏฐพพ อ + โย>เอ	เปลี่ยน โย เป็น เอ	สพพโยนินฺมาเอ.
โฝฏฐพเพ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น โฝฏฐพเพ

คือ **รู้ชัดใจ รู้ชัดธรรมารมณ** ภาษาบาลีใช้ว่า มนญจ ปชานาติ, ธมฺเม จ ปชานาติ (มน [√มน โพรเน-รู้, คพเพ-ไอ้อวด, อภยาสฺปุชาสุ-เกิดบ่อย ๆ, บุชา, ธารณ-ทรงไว้²⁷⁶ + อ, √มา ปริมาณ-นับ, มานมฺหิ-เปรียบเทียบ, สทฺเท-ออกเสียง²⁷⁷ + ยุ + อ], ธมฺเม [√ธธ ธารณ-ทรงไว้, จิตฺยวธฺสเน-ตั้งอยู่, พินาศ,²⁷⁸ √จฺ จาเล-ให้ห้วนไหว, กัจจ, คตฺธิเร-ไป, มั่นคง²⁷⁹ + รมม] + โย) คำศัพท์ว่า ธมฺเม (9) และ ปชานาติ (11) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า มน มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

มนติ ชานาตีติ, เอกาย นาฬิยา เอกาย จ ตฺลายุ มิณฺมาโน วีย อารมฺมณ มิณฺมาติ ปริจฺฉินฺทตีติ วา มโน.²⁸⁰ ชื่อว่ามนะ เพราะรับรู้ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่ามนะ เพราะกำหนดนับอารมณ เหมือนถูกกำหนดนับด้วย 1 ทะนาน และ 1 ตราชั่ง, มนติ อารมฺมณ วิชานาตีติ มโน.²⁸¹ ชื่อว่ามนะ เพราะรับรู้ อารมณ.

มน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า มน + อ, มา + ยุ ดังนี้

มน	มน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
----	----------------	----------------

²⁷⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 305.

²⁷⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 310.

²⁷⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 208.

²⁷⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 213.

²⁸⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 700.

²⁸¹ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท, พิมพ์ครั้งที่ 2, หน้า 12.

มน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
มน + อ	ลง อ ปัจจย	สพพโตณวุตวาวิ วา.
มน + อ	อ ปัจจย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
มน	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น มน

มา	มา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
มา + ยุ	ลง ยุ ปัจจย	สพทกุธจลมนตตถรุจาที่หิ ยุ.
มา + ยุ	ยุ ปัจจย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
มา + อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ญณฺวณฺ.
ม อา + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ม + อน	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิฯ.
มน	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น มน

12) คืออุปาทานชั้น 5 อยู่ ภาษาบาลีใช้ว่า ปณฺจสุ อุปาทานกชนฺเธสุ (ปณฺจสุ [ปณฺจ + สุ], อุปาทานกชนฺเธสุ [อุปาทาน [อุป + อา + √ทา คหณ-ถือเอา²⁸² + ยุ] + ชนฺธ [√ชาท ภกฺชณ-กิน²⁸³ + ก, √ชนฺ วิทธารณ-ผ่า-ชุด-เจาะ²⁸⁴ + ธ, √ชน อวทธารณ-ผ่า-ชุด-เจาะ²⁸⁵ + ธ, √ขมฺ ขนฺตีย-อดทน²⁸⁶, อวทธารณ-ผ่า-ชุด-เจาะ²⁸⁷ + ต, ขิ + √ธา ธารทานโปสเน-ทรงไว้, ให้, เลี้ยงดู²⁸⁸ + อ] + สุ) คำศัพท์ว่า -ชนฺเธสุ (7) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ปณฺจสุ และ อุปาทาน มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ภุสฺ อาทินฺตฺติ อุปาทานา ชื่อว่าอุปาทานะ เพราะยึดไว้อย่างมั่น.²⁸⁹

อตตโน ผลํ อุปาทิยตี อุปาทานวเสน คนฺหตีติ อุปาทานํ ชื่อว่าอุปาทานะ เพราะยึดมั่นผลของตน²⁹⁰

²⁸² วิ.โยชนา. 1/111/218.

²⁸³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 78.

²⁸⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 75.

²⁸⁵ อภิธาน.สุจิ. หน้า 385.

²⁸⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 76.

²⁸⁷ อภิธาน.สุจิ. หน้า 385.

²⁸⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 209.

²⁸⁹ วิ.โยชนา. 2/262/208.

²⁹⁰ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี), พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด คำศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง 223 ถนนบำรุงเมือง, 2558), หน้า 107.

อุปาทานานัน โคจรภูตา ขนธา อุปาทานกขนธา ชั้นธอันเป็นอารมณ์ของการยึดมั่น ชื่อว่า อุปาทานชั้นธ²⁹¹

อุปาทานานัน อารมณภูตา ขนธา อุปาทานกขนธา กองอันเป็นอารมณ์แห่งความถือมั่น ชื่อว่าอุปาทานชั้นธ²⁹²

ปณจสุ ศัพท์เป็นนาม มาจากศัพท์ว่า ปณจ + สุ ดังนี้

ปณจ

ปณจ + สุ

ลง สุ วิภัตติ

โอภาเส สุตตมี.

สำเร็จรูปเป็น **ปณจสุ**

อุปาทานกขนธสุ ศัพท์เป็นสมาสมิถิ์กภายใน มาจากศัพท์ว่า อุปาทาน [อุป + อา + ทา + ยุ] + ขนธ + สุ ดังนี้

อุป + อา + ทา

ทา ชื่อว่าธาต

ภูวาทโย ธาตโว.

อุป + อา + ทา + ยุ

ลง ยุ ปัจจัย

กตตุกรณปะเทเสสุ จ.

อุป + อา + ทา + ยุ

ยุ ชื่อว่ากิต

อณเณ กิต.

อุป + อา + ทา + ยุ > อน

เปลี่ยน ยุ เป็น อน

อนกา ยุนฺวาน.

อุป อ + อา + ท อ + อน

แยกพยัญชนะจากสระ

ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรนฯ.

อุป อ + อา + ท อ + อน

ลบสระ อา ของ ทา ธาต

สรา สเร โลปี.

อุป + อา + ท + อ > อา น

ที่หะ อ เป็น อา

ที่ห.

อุปาทาน

นำพยัญชนะประกอบสระหลัง

นเย ปริ ยุตเต.

อุปาทาน + ขนธ

อุปาทาน + กขนธ

ซ้อน ก

วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจฺมา.

อุปาทานกขนธ + สุ

ลง สุ วิภัตติ

โอภาเส สุตตมี.

อุปาทานกขนธ อ + สุ

แยกพยัญชนะจากสระ

ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรนฯ.

อุปาทานกขนธ อ > เอ + สุ

เปลี่ยน อ เป็น เอ

สุทิสฺวกาโร เอ.

อุปาทานกขนธสุ

นำพยัญชนะประกอบสระหลัง

นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อุปาทานกขนธสุ**

อิตติ รูปนติ อิทํ รูปํ เอตตํ รูปํ น อิตโต ปริ รูปํ อตถิตติ สภาวโต รูปํ ปชานาติ. เวทนาที่สุปี
เอเสว นโย. อยเมตถ สงฺเขโป วิตถาเรน ปน รูปาทีน วิสุทฺธิมคฺเค ขนธกถายเมว วุตตานิ. อิตติ รูปสส
สมฺทโยติ เอวํ อวิชฺชาสมฺทยาทิวเสน ปณฺจหากาเรหิ รูปสส สมฺทโย. อิตติ รูปสส อตถงคโมติ เอวํ อวิชฺชา
นิโรธาทิวเสน ปณฺจหากาเรหิ รูปสส อตถงคโม. เวทนาที่สุปี เอเสว นโย. คำว่า **รูปเป็นอย่างไร (อิตติ
รูป)** ความว่า ภิกษุรู้รูปโดยสภาวะว่า “นี่รูป รูปกำหนดได้เท่านี้ รูปอื่นจากนี้ไม่มี” แม้ในเวทนาเป็น

²⁹¹ วิ.โยชนา. 2/262/208.

²⁹² ส.ข.ฐีกา (บาลี) 2/22/254, ที.ปา. (ไทย) 11/311/293,315/299, ส.สพ. (ไทย) 18/328/351, ส.ม. (ไทย) 19/179/113.

ต้นกัณยนี้เหมือนกัน ในรูปเป็นต้นนี้มีความย่อเพียงเท่านี้ ส่วนรูปเป็นต้นโดยพิสดารข้าพเจ้า(พระพุทโธสมาจารย์)ได้กล่าวไว้แล้วในกลาว่าด้วยชั้นในปกรณ์วิเสสชื่อสุทธิมรรคนั้นแล คำว่า **ความเกิดแห่งรูปเป็นอย่างไร (อิติ รูปสส สมุทโย)** ได้แก่ ความเกิดขึ้นแห่งรูปโดยอาการ 5 ประการ ด้วยอำนาจการเกิดขึ้นแห่งอวิชาเป็นต้น เป็นอย่างไร คำว่า **ความดับแห่งรูปเป็นอย่างไร (อิติ รูปสส อตถกโม)** ความว่า ความดับแห่งรูปโดยอาการ 5 ประการ ด้วยอำนาจความดับแห่งอวิชาเป็นต้น เป็นอย่างไร **แม้ในเวทนาเป็นต้นกัณยนี้เหมือนกัน**²⁹³

คือ รูป ภาษาบาลีใช้ว่า รูป (√รูป รูปเน-แปรปรวน²⁹⁴ + อ + อิ) คำศัพท์ว่า รูป (11) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น

คือ เวทนา ภาษาบาลีใช้ว่า เวทนา (√วิท ญาณมงคลเย-รู้, ความเป็นมงคล, ภาเว-ความมี, วิมีสนลาภตฤณย์-พิจารณา, ได้, ยินดี, อนุภาวนิวาสาชยานเถริเย-เสวย, อาศัยอยู่, พุด, มั่นคง²⁹⁵ + ยุ + อ) คำว่า เวทนา มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

เวทยตติ เวทนา²⁹⁶ ชื่อว่าเวทนา เพราะเสวย (อารมณฺ) เวทยตติ เวทนา. อารมณฺรสํ อนุภเวตติ วา.²⁹⁷ ชื่อว่าเวทนา เพราะรู้ หรือเสวยรสแห่งอารมณฺ.

วิทิตา เวทนาติ สามณฺญโต อุทฺททสฺสเนน วิทิตา เวทนา. ฯเปฯ เวทนาสุ ตาว สุขทุกฺขา ปากฺกฺวา, อุเปกฺขา ปน สุขุมมา ทฺุปริคฺคหา, น สฺนฺนฺสุ ปากฺกฺวา. สปิ จสฺส ปากฺกฺวา โหติ. คำว่า เวทนา จึงปรากฏ ได้แก่เวทนาที่ปรากฏด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยความเสมอกัน. ฯลฯ บรรดาเวทนาทั้งหลาย สุขเวทนาและทุกขเวทนาปรากฏชัดก่อน ส่วนอุเบกขาเวทนาละเอียด กำหนดถือเอาได้ยาก ไม่ปรากฏด้วยดี และแม้อุเบกขานั้นก็ยอมเป็นอันปรากฏแล้วแก่พระโยคินัน.²⁹⁸

เวทนา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิท + ยุ + อา ดังนี้

วิท	วิท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
วิท + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	อิติถิมตยโว วา.
วิท + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
วิท + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ญณฺวณฺ.
ว อิ ฑ + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ.
ว อิ > เอ ฑ + อน	วุทธิ อิ เป็น เอ	อณฺเณสุ จ.

²⁹³ ที.ม.อ. (บาลี) 2/383/398, ที.ม.อ. (ไทย) 2/383/582.

²⁹⁴ นิตติ.ธาตุ. หน้า 612.

²⁹⁵ ธาตวตถ.น. หน้า 410.

²⁹⁶ รุ. หน้า 439.

²⁹⁷ อภิธาน.สุจิ. หน้า 822.

²⁹⁸ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/167/126, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/167/168.

เวทน์	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
เวทน์ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิติถิลิงค์	อิติถิมโต อาปัจโย.
เวทน์ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสุสรํ สเรนา.
เวทน์ ๒ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปุพพจยาติมหิ.
เวทน์	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น เวทน์

คือ **สัญญา** ภาษาบาลีใช้ว่า สญญา (ส + √ญา พุชฌเน-รัฐ²⁹⁹ + ฤวิ) คำศัพท์ว่า สญญา มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

สญชานาติ เอตยาติ สญญา³⁰⁰ ชื่อว่าสัญญา เพราะเป็นเครื่องหมายให้รู้.

ยา ฌมฺมาติ นีลาทิภทํ อารมฺมณํ สญชานาติ สญญํ กตฺวา ชานาติ อิติ ตสฺมา สา ฌมฺมาติ สญญา³⁰¹ ธรรมชาติใด ย่อมรู้ คือย่อมรู้ทำให้จำได้ซึ่งอารมณ์อันต่างโดยสัมพันธ์เป็นต้น เพราะเหตุ นั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าสัญญา

สญญา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ส + ญา + ฤวิ ดังนี้

ส + ญา	ญา ชื่อว่าธาตุ	ญวาทโย ธาตโว.
ส + ญา + ฤวิ	ลง ฤวิ ปัจจัย	ฤวิ จ.
ส + ญา + ฤวิ	ฤวิ ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.
ส + ญา + ฌริ	ลบ ฤวิ ปัจจัย	ฤวิโลโป จ.
ส → ญ + ญา	เปลี่ยนนนิคหิต เป็น ญ	วคฺคนฺตํ วา วคฺเค.

สำเร็จรูปเป็น สญญา

คือ **สังขาร** ภาษาบาลีใช้ว่า สงฺขาร (ส + √กร กรณ-ทำ³⁰² + ฌ) คำศัพท์ว่า สงฺขาร มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

สงฺขรณํ สงฺขารโ³⁰³ ชื่อว่าสังขาร เพราะ ปรงฺแต่ง. สฺนฺหริํ กรียเต อนนนาติ สงฺขารโ.³⁰⁴ ชื่อว่าสังขาร เพราะเป็นเครื่องปรงฺแต่งที่ช่วยทำให้สวयงาม.

ปัจเจยฺหิ สงฺคมฺม กรียนฺตฺติ สงฺขารา³⁰⁵ ชื่อว่าสังขาร เพราะถูกปัจจัยทั้งหลายปรงฺแต่ง

²⁹⁹ ธาตวตถ.น. หน้า 146.

³⁰⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 841.

³⁰¹ วิ.โยชนา. 1/410/551.

³⁰² ธาตวตถ.น. หน้า 49.

³⁰³ รุ. หน้า 425.

³⁰⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 838.

³⁰⁵ วิ.โยชนา. 1/333/467.

สงขตํ อภิสงขโรนตีติ สงขารธา เย ชมมา สงขตํ อภิสงขโรนตี อิติ ตสฺมา เต ชมมา สงขารธา³⁰⁶ ธรรมเหล่าใด ย่อมปรุงแต่งซึ่งสังขตธรรม เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าสังขาร

สังขาร ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สํ + กร + ณ ดังนี้

สํ + กร	กร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สํ + กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
สํ + กร + ณ	ลง ณ ปัจจัย	ภาเว จ./กตตุกรรมปเทเสสุฯ.
สํ + กร + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
สํ + กร + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฏฺณานุพนฺโธ.
สํ + กร + ณ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนาฯ.
สํ + กร + ฌ + อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
สํ + กร > ขร + อ	เปลี่ยน กร เป็น ขร	ปุรสมฺปปริหิ กโรติสฺส ขฯ.
สํ + ข + ร + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนาฯ.
สํ + ข + อ > อาร + อ	วุทธิ อ เป็น อา	อสฺสียคนฺตสฺส วุทธิ การิตฺ.
ส + ิ > ง + ข + อาร + อ	เปลี่ยนนิกหิต เป็น ง	วคฺคนฺตํ วา วคฺเค.
สงขาร	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **สังขาร**

คือ **วิญญาน** ภาษาบาลีใช้ว่า วิญญาณ (วิ + √ญา พุชฺฌเน-รฺ³⁰⁷ + ยุ) คำศัพท์ว่า วิญญาณ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูวิเคราะห์ดังนี้

วิชานาตีติ วิญญาณ³⁰⁸ ชื่อว่าวิญญาณ เพราะรู้ชัด.

วิเสเสน อารมฺมณํ ชานาตีติ วิญญาณ³⁰⁹ ชื่อว่าวิญญาณ เพราะรู้อารมณ์ อย่างแจ่มชัด

วิญญาณ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + ญา + ยุ ดังนี้

วิ + ญา	ญา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + ญา + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	กตตุกรรมปเทเสสุ จ.
วิ + ญา + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
วิ + ญา + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺวณฺ.
วิ + ญา + อ น > ณ	เปลี่ยน น เป็น ณ	รหาทิโต ณ.
วิ + ณ + อ + อณ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนาฯ.

³⁰⁶ วิ.โยชนา. 1/515/556.

³⁰⁷ อภิธาน.สุจิ. หน้า 803.

³⁰⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 458.

³⁰⁹ วิ.โยชนา. 2/258/205.

วิ + ญ ๑+ อด	ลบสระ อา ข้างหน้า	สรา สเร โลปี.
วิ + ญ + ๑>อา ญ	ทีฆะ ๑ ตัวหลังเป็น อา	ทีฆ.
วิ + ญ ๑ + อา ญ	ซ้อน ญ	ปรเทวภาโว จาเน.
วิญญาณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น วิญญาณ

13) โคตรภูญาณ ภาษาบาลีใช้ว่า โคตรภูญาณ (โคตร [√คฺป สัรณ-การป้องกัน³¹⁰ + ทรณ, โค [√คฺมฺ คติมติ-ไป³¹¹ + ร] + ตา ปาเล-การรักษา-คุ้มครอง³¹² + ๑] + ภู [√ภู สดตายุ-มี-เป็น³¹³ + กฺวิ] + ญาณ [√ญา พุชฌเน-รู้³¹⁴ + ญ]) คำศัพท์ว่า โคตร, ภู และ ญาณ มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

โคปิยเตติ โคตร³¹⁵ ชื่อว่าโคตร เพราะ ภูรักษาป้องกัน. ๑ตเถ คจจตีติ โค, คํ ตายตีติ โคตร ชื่อว่าโค เพราะเป็นความรู้ที่เป็นไป ในความหมายว่าเป็นอารมณ์, ชื่อว่าโคตร เพราะรักษาความรู้ที่เป็นไปในความหมายว่าเป็นอารมณ์.³¹⁶

ภาวตีติ ภู ชื่อว่าภู เพราะมีอยู่.³¹⁷

ชานาติ ๑เนนาติ ญาณ³¹⁸ ชื่อว่าญาณ เพราะเป็นเหตุรู้. ๑ตาฏฺเฐน ญาณ ชื่อว่าญาณ เพราะมีความหมายว่ารู้.³¹⁹

ปฺลฺกฺชฺชนโคตตาทิกิถวนโต อริยโคตตาทิกิถวนโต จ โคตรภู, มหคคตสส โลกุตตรสส วา โคตตํ ภาเวติ วทเตตีติ โคตรภู ชื่อว่าโคตรภูญาณ เพราะครอบงำโคตรที่เป็นปฺลฺกฺชฺชนและทำโคตรที่เป็น อริยะ ให้เกิด หรือเป็นปัญญาที่ทำให้เชื้อสายแห่งมหัคคตะหรือโลกุตระเกิดขึ้นเจริญขึ้น³²⁰

โคตร ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า คฺป + ทรณ ดังนี้

คฺป	คฺป ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทย ๑ตโว.
คฺป	ลบสระท้ายธาตุ	๑ตฺตฺสสนโต โลโปเนกสสรสส.

³¹⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 393.

³¹¹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 393.

³¹² ๑ตฺตฺตถ.น. หน้า 161.

³¹³ ๑ตฺตฺตถ.น. หน้า 293.

³¹⁴ ๑ตฺตฺตถ.น. หน้า 146.

³¹⁵ รุ. หน้า 488.

³¹⁶ วิ.โยชนา. 2/381/312-313.

³¹⁷ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี), พจนานุกรมเพื่อการการศึกษาพุทธศาสนา ชุด ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 659.

³¹⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 458.

³¹⁹ ชุ.ป.๑. (บาลี) 1/75/320, ชุ.ป.๑. (ไทย) 1/75/412.

³²⁰ ชุ.ป.๑. (บาลี) 1/10/29, (ไทย) 1/10/37, พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี), พจนานุกรมเพื่อการการศึกษาพุทธศาสนา ชุด ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 314-315.

คฺป + ตรณ	ลง ตรณ ปัจจย	ฉทาทิหิ ตตรณ.
คฺป + ตรณ	ตรณ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
คฺป + ตรณ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลป.
โคป + ตร	วฺหติ อุ เป็น โอ	อสฺยคนตสฺส วฺหติ การิต.
โค ป>ต + ตร	เปลี่ยน ป เป็น ต	กฺวจิ ชาตุวิภตติปจฺจยानํ.
โคศ + ตร	ลบ ต ตัวหน้า	จ-ศัพทโน พยณฺชโน จ วิสณฺ.

สำเร็จรูปเป็น โคตร

คมุ	คมุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาตโว.
คม	ลบสระท้ายธาตุ	ชาตฺสสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
คม + โร	ลง โร ปัจจย	ยทฺนุปปนฺนา นิปาตนา.
คม + โร	โร ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
คฺ อ ม + ฐ โโอ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
คฺ อ ฆ + ฐ โโอ	ลบ ม ท้ายธาตุ และ ฐ อนุพันธ์	รมฺหิ รนฺโต ราติ โน.
โค	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรํ ยุตเต.
โค + ตา	ตา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาตโว.
โค + ตา + อ	ลง อ ปัจจย	สพฺพโตณฺจตุวาวี วา.
โค + ตา + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
โค + ตฺ อา + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
โค + ตฺ อา + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยاتيเมหิ.
โค + ต>ตร + อ	เปลี่ยน ต เป็น ตร	กฺวจิ ชาตุวิภตติปจฺจยानํ.
โคตร	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรํ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น โคตร

ภู ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ภู + กฺวิ ดังนี้

ภู	ภู ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาตโว.
ภู + กฺวิ	ลง กฺวิ ปัจจย	กฺวิ จ.
ภู + กฺวิ	กฺวิ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ภู + ศฺริ	ลบ กฺวิ ปัจจย	กฺวิโลโป จ.

สำเร็จรูปเป็น ภู

ณาน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ณา + ญ ดังนี้

ณา	ณา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาตโว.
ณา + ญ	ลง ญ ปัจจย	กตฺตฺกรณฺปะเทเสสุ จ.
ณา + ญ	ญ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ณา + ญ>อน	เปลี่ยน ญ เป็น อน	อนกา ญณฺฐนํ.

ณ + อ น>ณ	เปลี่ยน น เป็น ณ	รหาทีโต ณ.
ณ อ + อณ	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ณ ฮ+ อณ	ลบสระ อ ช่างหน้า	สรา สเร โสปี.
ณ + อ>อา ณ	ที่ฆะ อ ตัวหลังเป็น อา	ที่ฆิ.
ณณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ณณ**

โคตรณณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า โคตร + ณ + ณณ ดังนี้

โคตร + ณ + ณณ		
โคตร + ณ อุ + ณณ	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
โคตร + ณ อุ>อุ + ณณ	รัสสะ อุ เป็น อุ	กวจาติมชฌุตตรานํ ที่ฆา.
โคตรณณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **โคตรณณ**

14) ขนสัญญา ภาษาบาลีใช้ว่า ขนสณญา (ขน [√หน ที่สาคตฺย-เปียดเปียน, ไป³²¹ + อ] + สณญา [ส + √ณ พุชฌเน-ฐ³²² + กฺวี]) คำศัพท์ว่า สณญา (12) มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ขน มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

โลกานํ สนตํปํ หนตฺตี ฆโน, หนตฺ คจฺฉตฺตี ฆนํ.³²³ ชื่อว่าขนนะ เพราะกำจัดความร้อนของสัตว์โลก, เพราะเป็นไป (ไม่ขาดสาย).

สณฺขานาติ เอตยาติ สณฺญา³²⁴ ชื่อว่าสัญญา เพราะเป็นเครื่องหมายให้รู้.

ขนสณฺณตฺติ สนตฺตฺวเสณ ฆนฺนตฺติ สณฺณํ. คำว่า ขนสัญญา ได้แก่ ความหมายรู้ว่า เป็นก่อนด้วยอำนาจแห่งสันตติ.³²⁵

ขน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า หน + อ ดังนี้

หน	หน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
หน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนโต โลโปเนกสสรสส.
หน + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวุตฺวาวิ วา.
หน + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ห>ฆ น + อ	เปลี่ยน ห เป็น ฆ	โฆโยควิภาค โน สฺหนณฺญาฯ.

³²¹ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 484.

³²² ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 146.

³²³ อภิธาน.สุจิ. หน้า 414-415.

³²⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 841.

³²⁵ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/28/145, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/28/188.

ฆน นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ฆน**

สยญา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ส + ญา + กวิ ดังนี้

ส + ญา	ญา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ส + ญา + กวิ	ลง กวิ ปัจจัย	กวิ จ.
ส + ญา + กวิ	กวิ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ส + ญา + คุริ	ลบ กวิ ปัจจัย	กวิโลโป จ.
ส ->ณ + ญา	เปลี่ยนนิกหิต เป็น ณ	วคฺคนฺตฺ วา วคฺเค.

สำเร็จรูปเป็น **สยญา**

ฆนสยญา ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ฆน + สยญา ดังนี้

ฆน + สยญา

สำเร็จรูปเป็น **ฆนสยญา**

2.2 กระบวนการสร้างคำศัพท์หมวด จวรรค

15) จักขายตนะ ภาษาบาลีใช้ว่า จกขายตนะ (จกฺขุ [√จกฺข ทสสนวาจาสาทวิภาเวสุ-เห็น, บอกร, ยินดี, ทำให้แจ้ง³²⁶ + ณฺ] + อายตนะ [อา + √ยตี วายาเม-พยายาม, √ยต ปตียตเน-พยายาม-ขยัน-หมั่น³²⁷ + ยุ, อาย + √ตฺนุ วิตถาเร-แผ่ไป + อ, อายต + นี นยปาปุणे-นำไป, ถึง³²⁸ + อ]) คำศัพท์ว่า จกฺขุ (11) และ อายตนะ (4) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

16) จงกรม ภาษาบาลีใช้ว่า จงฺกรม (√จกฺม คเต-ไป, อิจฺฉาย-ต้องการ,³²⁹ ปทวิกฺเขเป-การก้าวเท้า³³⁰ + ณ) คำศัพท์ว่า จงฺกรม มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

จงฺกรมนตฺยเตรติ จงฺกโม³³¹ ชื่อว่าจกฺมะ เพราะเป็นที่เดินจงกรม

จงฺกรม ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า กมฺ + ณ ดังนี้

กมฺ	กมฺ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
กมฺ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
กมฺ + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสฺรุชฺปะทาทีโต ณ.
กมฺ + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.

³²⁶ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 112.

³²⁷ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 330, นีติ.ธาตุ. หน้า 187.

³²⁸ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 225.

³²⁹ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 48.

³³⁰ รุ. หน้า 352.

³³¹ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 422.

กม + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิต วิย ณาณุนุโธ.
กม + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
กม + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลป.
ก กม + อ	ซ้อน ก ต้นธาตุ	กฺวจาทิวณฺณานเมกสสรานํ ฯ.
ก กม + อ	ก ที่ซ้อนมาชื่อว่า อัปภาส	ปุพฺพโพพฺภาโส.
ก>จ กม + อ	เปลี่ยน ก อัปภาส เป็น จ	กฺวคฺคสฺส จฺวคฺโค.
จ - กม + อ	ลงนิกหิตอาคม	นิกคหิตฺตฺยจ.
จ -> ง กม + อ	เปลี่ยนนิกหิตเป็น ง	วคฺคนฺตํ วา วคฺเค.
จกม	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น จกม

17) **จิต** ภาษาบาลีใช้ว่า จิตฺต (√จินฺต ขานเน-ฐ³³² + ต, √จิ จเย-สังสม³³³ + ต, √จิตฺต จิตฺตฺกรณทสฺสนเลขาพฺฤเตสุ-ทำให้วิจิตร, เห็น, เขียน, อัจจรรย³³⁴ + อ, √จิตฺต สยเจตเน-กระตุ้นเตือน, โวหารุสฺสาเห-ซื้อขาย, อุตสาหะ³³⁵ + ตก) คำศัพท์ว่า จิตฺต มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ ดังนี้

อารมมณํ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ, วิขานาตฺติ อตฺโถ. สพฺเพสุ จิตฺเตสุ ยํ โลกียกุสลากุสลมหากิริยา จิตฺตํ ตํ ขวนวิถิวเสน อตฺตโน สนนฺตานํ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ. วิปากํ กम्मกิลเสหิ จิตฺนฺติ จิตฺตํ. ยถานูรูปโต จิตฺต- ตาย จิตฺตํ. จิตฺตกรณฺตาย จิตฺตํ.³³⁶ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ, วิญญาณํ, จิตฺตกมฺมาทิจ จิตฺตํ.³³⁷ ชื่อว่าจิตตะ เพราะคิด อารมมณํ อธิบายว่า รู้แจ้งอารมมณํ, ชื่อว่าจิตตะ เพราะสังสม กระแสจิตของตนโดยความเป็นชวนวิถิ คือ บรรดาจิตทุกดวง จิตที่เป็นกุศล อกุศล และมหากิริยาจิต ฝ่ายโลกียะ, ชื่อว่าจิตตะ เพราะกรรมกิลเสสังสมไว้แล้ว หมายถึงวิปากจิต, ชื่อว่าจิตตะ เพราะสภาพ ของตนมีความเป็นไปอย่างวิจิตร นานาประการ, ชื่อว่าจิตตะ เพราะคิด หมายถึงวิญญาณและจิตกรรมเป็นต้น ในที่นี้ พระอรรถกถาจารย์ได้ขยายความว่า บทว่า **จิตฺตํ (จิต)** ได้แก่ วิญญาณ ก็วิญญาณนั้น พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า จิต เพราะเป็นธรรมชาติที่วิจิตรพิสดารด้วยภูมิ วัตถุ อารมมณํ และวิถิจิตมีกิริยาจิตเป็นต้น

จิตฺต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า จินฺต + ต, จิ + ต, จิตฺต + อ, จิต + ตก ดังนี้

จินฺต	จินฺต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
จินฺต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนโต โลโปเนกสสรสฺส.

³³² ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 119.

³³³ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 117.

³³⁴ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 119.

³³⁵ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 119.

³³⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 428-29. นิตฺติ.ธาตฺ. หน้า 786-88.

³³⁷ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมมหาเถร), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท, พิมพ์ครั้งที่ 2, หน้า 120.

จินต + ต	ลง ต ปัจจัย	พุทธมาทิตเถ กตตริ.
จินต + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
จินต + ต ต	ลบ นต และ ซ้อน ต	คุปาทีนณจ.
สำเร็จรูปเป็น จิตต		
จิ	จิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
จิ + ต	ลง ต ปัจจัย	พุทฺธมาทิตเถ กตตริ.
จิ + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
จิ + ต ต	ซ้อน ต	ปรเทวภาโว จาเน.
สำเร็จรูปเป็น จิตต		
จิตต	จิตต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
จิตต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
จิตต + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญฺตุวาวี วา.
จิตต + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
จิตต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ฺยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น จิตต		
จิต	จิต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
จิต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
จิต + ตก	ลง ตก ปัจจัย	วชาทีหิ ปพฺพชฺชาทโยฯ.
จิต + ตก	ตก ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
จิต + ต	ลบ ก อนุพันธ์	กวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยानฺฯ.
สำเร็จรูปเป็น จิตต		

18) จิตตูปาทะ ภาษาบาลีใช้ว่า จิตตูปาท (จิตต [√จินต ชานเน-³³⁸ + ต, √จิ จเย-
 สัม ³³⁹ + ต, √จิตต จิตตฺกรณทสสนเลขาพฺกฺเตสุ-ทำให้วิจิตร, เห็น, เขียน, อัจจรรย ³⁴⁰ + อ, √จิต
 สยเจตเน-กระตุ้นเตือน, โวหารุสสาเห-ชื่อชาย, อุตสาหะ ³⁴¹ + ตก] + อุปาท [อ + √ปท คติมหิ-
 ไป ³⁴² + ณ]) คำศัพท์ว่า จิตต (17) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น
 ส่วนคำศัพท์ว่า อุปาท มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

³³⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 119.

³³⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 117.

³⁴⁰ ธาตวตถ.นิ. หน้า 119.

³⁴¹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 119.

³⁴² ธาตวตถ.นิ. หน้า 235.

อุปฺปชฺชตีติ อุปฺปาโท ชื่อว่าอุปฺปาทะ เพราะเกิดขึ้น.

จิตฺตํ เอว อุปฺปาโท จิตฺตูปฺปาโท³⁴³ การเกิดขึ้นคือจิต ชื่อว่าจิตตูปฺปาทะ

อุปฺปาท ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อุ + ปท + ณ ดังนี้

อุ + ปท	ปท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อุ + ปท	ลบสฺระทํายธาตฺ	ธาตฺสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
อุ + ปท + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสฺรุชฺปะทาทีโต ณ.
อุ + ปท + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อุ + ปท + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฌนํอนุพนฺโธ.
อุ + ป อ ท + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสฺระ	ปุพฺพมฺโหจิตฺมสฺสรํ สเรณฯ.
อุ + ป อ ท + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
อุ + ป อ>อา ท + อ	วฺุทธิ อ เป็น อา	อสีโยคนฺตสฺส วฺุทธิ การิตเ.
อุ ปฺป อ ท + อ	ซ้อน ป ต้นธาตุ	ปรเทวภาโว จานเ.
อุปฺปาท	นำพยัญชนะประกอบกับสฺระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อุปฺปาท**

จิตตูปฺปาท ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า จิตต + อุปฺปาท ดังนี้

จิตต + อุปฺปาท		
จิตต อ + อุปฺปาท	แยกพยัญชนะจากสฺระ	ปุพฺพมฺโหจิตฺมสฺสรํ สเรณฯ.
จิตต ฆ + อุปฺปาท	ลบสฺระหน้า ปกตีสฺระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปฺจฺยยาทิมฺหิฯ.
จิตตูปฺปาท	นำพยัญชนะประกอบกับสฺระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **จิตตูปฺปาท**

19) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ภาษาบาลีใช้ว่า จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน (จิตต [√จิตต
ชานเน-³⁴⁴ + ต, √จิ จเย-สังสม³⁴⁵ + ต, √จิตต จิตตฺทีกรณทสฺสนเลขาพฺกุเตสุ-ทำให้วิจิตฺร, เห็น, เขียน,
อัศฺจรรย³⁴⁶ + อ, √จิตต สณฺเจตเน-กระตุ้นเตือน, โวหารุสฺสาเห-ชื่อชาย, อุตฺสาหะ³⁴⁷ + ตก] +
อนุปัสสนา [อนฺ + √ทิส เปกฺขณ-เพ็งคฺ³⁴⁸ + ยุ] + สติปัฏฐาน [สติ [√สร คติหฺีสา จินฺตาสฺ-ไป,

³⁴³ วิ.โยชนา. 2/47/36..

³⁴⁴ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 119.

³⁴⁵ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 117.

³⁴⁶ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 119.

³⁴⁷ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 119.

³⁴⁸ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 198.

เปียดเปียน, คิต³⁴⁹ + ตี] + ปฏฺจฺจฺน [ป + √จฺจฺ คิตฺนฺวตฺยํ-หฺยฺต-ยฺน-ตฺ้งอฺยฺ³⁵⁰ + ยฺ] คำศัพท์ว่า จิตฺต (17) อนุปฺสฺสนา (3) และ สติปฏฺจฺจฺน (3) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

จิตตานุปฺสฺสนาสติปฏฺจฺจฺน ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า จิตฺต + อนุปฺสฺสนา + สติ + ปฏฺจฺจฺน ดังนี้

จิตฺต + อนุปฺสฺสนา + สติ + ปฏฺจฺจฺน

จิตฺต อ + อนุปฺสฺสนา

+ สติ + ปฏฺจฺจฺน   แยกพยัญชนะจากสระ   ปุพฺพมฺโหจิตฺตมฺสฺสรํ สเรนา.

จิตฺต อ + อนุปฺสฺสนา

+ สติ + ปฏฺจฺจฺน   ลบสระ อ ข้างหน้า   สรา สเร โลป.

จิตฺต + อ>อา อนุปฺสฺสนา

+ สติ + ปฏฺจฺจฺน   ทิฆะ อ เป็น อา   ทิฆ.

จิตตานุปฺสฺสนาสติปฏฺจฺจฺน   นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง   นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **จิตตานุปฺสฺสนาสติปฏฺจฺจฺน**

20) **จิตฺมฺีราคะ** ก็รู้ชัดว่า “**จิตฺมฺีราคะ**” จิตฺปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า “**จิตฺปราศจากราคะ**” ภาษาบาลีใช้ว่า สราคํ ว่า จิตฺตํ ‘สราคํ จิตฺตฺน’ติ ปชานาติ, วิตฺราคํ ว่า จิตฺตํ ‘วิตฺราคํ จิตฺตฺน’ติ ปชานาติ

จิตฺมฺีโทสะ ก็รู้ชัดว่า “**จิตฺมฺีโทสะ**” จิตฺปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า “**จิตฺปราศจากโทสะ**” ภาษาบาลีใช้ว่า สโทสํ ว่า จิตฺตํ ‘สโทสํ จิตฺตฺน’ติ ปชานาติ, วิตฺโทสํ ว่า จิตฺตํ ‘วิตฺโทสํ จิตฺตฺน’ติ ปชานาติ

จิตฺมฺีโมหะ ก็รู้ชัดว่า “**จิตฺมฺีโมหะ**” จิตฺปราศจากโมหะ ก็รู้ชัดว่า “**จิตฺปราศจากโมหะ**” ภาษาบาลีใช้ว่า สโมหํ ว่า จิตฺตํ ‘สโมหํ จิตฺตฺน’ติ ปชานาติ, วิตฺโมหํ ว่า จิตฺตํ ‘วิตฺโมหํ จิตฺตฺน’ติ ปชานาติ

จิตฺหตฺนุ ก็รู้ชัดว่า “**จิตฺหตฺนุ**” จิตฺฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่า “**จิตฺฟุ้งซ่าน**” ภาษาบาลีใช้ว่า สจิตฺตํ ว่า จิตฺตํ ‘สจิตฺตํ จิตฺตฺน’ติ ปชานาติ, วิกฺขิตฺตํ ว่า จิตฺตํ ‘วิกฺขิตฺตํ จิตฺตฺน’ติ ปชานาติ

จิตฺเป็นมหฺคคฺตะ ก็รู้ชัดว่า “**จิตฺเป็นมหฺคคฺตะ**” จิตฺไม่เป็นมหฺคคฺตะ ก็รู้ชัดว่า “**จิตฺไม่เป็นมหฺคคฺตะ**” ภาษาบาลีใช้ว่า มหฺคคฺตํ ว่า จิตฺตํ ‘มหฺคคฺตํ จิตฺตฺน’ติ ปชานาติ, อมฺหคคฺตํ ว่า จิตฺตํ ‘อมฺหคคฺตํ จิตฺตฺน’ติ ปชานาติ

³⁴⁹ ธาตวตฺถ.น. หน้า 442, อภิธาน.สุจ. หน้า 842.

³⁵⁰ ธาตวตฺถ.น. หน้า 148.

จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า “จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า” จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า” ภาษาบาลีใช้ว่า สอตุตฺร วา จิตฺตํ ‘สอตุตฺร จิตฺตณฺ’ติ ปชานาติ, อนนฺตตุตฺร วา จิตฺตํ ‘อนนฺตตุตฺร จิตฺตณฺ’ติ ปชานาติ

จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า “จิตเป็นสมาธิ” จิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่เป็นสมาธิ” ภาษาบาลีใช้ว่า สมาหิตํ วา จิตฺตํ ‘สมาหิตํ จิตฺตณฺ’ติ ปชานาติ, อสมาหิตํ วา จิตฺตํ ‘อสมาหิตํ จิตฺตณฺ’ติ ปชานาติ

จิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า “จิตหลุดพ้นแล้ว” จิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่หลุดพ้น” ภาษาบาลีใช้ว่า วิมุตฺตํ วา จิตฺตํ ‘วิมุตฺตํ จิตฺตณฺ’ติ ปชานาติ, อวิมุตฺตํ วา จิตฺตํ ‘อวิมุตฺตํ จิตฺตณฺ’ติ ปชานาติ

สราคํ [สฺห + ราก [วฺรณฺช ราเค-กำหนด, ย้อม³⁵¹ + ณ] + อ], วิตฺราคํ [วิต [วิ + อิตฺยชฺฌณฺยนิจฺฉาสฺส สทฺทฺทฺเน-ไป, สาธยาย, ปรรณนา, เชื้อ³⁵² + ต] + ราก [วฺรณฺช ราเค-กำหนด, ย้อม³⁵³ + ณ] + อ], สโทสํ [สฺห + โทส [วฺทฺส อปฺปีติวิกฺเต-เกลียดชัง, เปลี่ยนไป³⁵⁴ + ณ] + อ], วิตฺโทสํ [วิต [วิ + อิตฺยชฺฌณฺยนิจฺฉาสฺส สทฺทฺทฺเน-ไป, สาธยาย, ปรรณนา, เชื้อ³⁵⁵ + ต] + โทส [วฺทฺส อปฺปีติวิกฺเต-เกลียดชัง, เปลี่ยนไป³⁵⁶ + ณ] + อ], สโมหํ [สฺห + โมห [วฺมุห เวจิตฺเต-ปราศจากความคิด, หลง³⁵⁷ + ณ] + อ], วิตฺโมหํ [วิต [วิ + อิตฺยชฺฌณฺยนิจฺฉาสฺส สทฺทฺทฺเน-ไป, สาธยาย, ปรรณนา, เชื้อ³⁵⁸ + ต] + โมห [วฺมุห เวจิตฺเต-ปราศจากความคิด, หลง³⁵⁹ + ณ] + อ], สํชิตฺตํ [สํ + ฅิป อพฺยตฺตสทฺเท-พูดไม่ชัด, โนทเน-ชัดไป³⁶⁰ + ต + อ], วิกฺชิตฺตํ [วิ + ฅิป อพฺยตฺตสทฺเท-พูดไม่ชัด, โนทเน-ชัดไป³⁶¹ + ต + อ], มหคคตํ [มฺหนต + ฅมฺ คติมิหิ-ไป³⁶² + ต + อ], อมฺหคคตํ [น + มหคคต [มฺหนต + ฅมฺ คติมิหิ-ไป³⁶³ + ต] + อ], สอตุตฺรํ [สฺห + อุตฺตร [อุภ + ตฺร] + อ], อนนฺตตุตฺรํ [น + อุตฺตร [อุภ + ตฺร] + อ], สมาหิตํ [สํ + อา + ฅธา ธารฺทานโปสเน-ทรงไว้, ให้, เลี้ยงดู³⁶⁴ + อ + ต + อ], อสมาหิตํ [น + สมาหิต [สํ

³⁵¹ ชาติวตฺถ.น. หน้า 341.

³⁵² ชาติวตฺถ.น. หน้า 21.

³⁵³ ชาติวตฺถ.น. หน้า 341.

³⁵⁴ ชาติวตฺถ.น. หน้า 203.

³⁵⁵ ชาติวตฺถ.น. หน้า 21.

³⁵⁶ ชาติวตฺถ.น. หน้า 203.

³⁵⁷ ชาติวตฺถ.น. หน้า 324.

³⁵⁸ ชาติวตฺถ.น. หน้า 21.

³⁵⁹ ชาติวตฺถ.น. หน้า 324.

³⁶⁰ ชาติวตฺถ.น. หน้า 80.

³⁶¹ ชาติวตฺถ.น. หน้า 80.

³⁶² อภิธาน.สุจ. หน้า 393.

³⁶³ อภิธาน.สุจ. หน้า 393.

³⁶⁴ ชาติวตฺถ.น. หน้า 209.

+ อา + √ธา ธารทานโปสเน-ทรงไว้, ให้, เลี้ยงดู³⁶⁵ + อิ + ต] + อ], วิมุตต์ [วิ + √มุจ โมจเน-หลุด
พ้น³⁶⁶ + ต + อ], อวิมุตต์ [น + วิมุตต [วิ + √มุจ โมจเน-หลุดพ้น³⁶⁷ + ต] + อ] คำศัพท์ว่า สราคะ,
วีตราคะ, สโทส, วีตโทส, สโมห, วีตโมห, สชิตต์, วิกชิตต์ มหคคต, อมหคคต, สอตุตฺร, อนุตฺร, สสมาหิต,
อสสมาหิต, วิมุตต์ และ อวิมุตต์ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

รณชนํ รณชนติ वा राको.³⁶⁸ รณชนํ รณชนติ वा येन सो राको. रण्णन्ति ओनेनाति राको
रण्णियति ओनेनाति वा राको, สยं रण्णत्तिปิ राको रण्णन्ति स्तदा तेन, สยं वा रण्णत्ति, रण्णन्मत्तमेव वा
เอत्तन्ति राको ตन्ना.³⁶⁹ ชื่อว่าราคะ เพราะกำหนด. ชื่อว่าราคะ เพราะเป็นเหตุให้เกิดความกำหนด.
ชื่อว่าราคะ เพราะเป็นเหตุให้ถูกกำหนด. ชื่อว่าราคะ เพราะกำหนดเอง สัตว์ทั้งหลายย่อมกำหนดด้วย
ราคะนั้น. ชื่อว่าราคะ เพราะกำหนดเอง หรือเป็นเหตุให้กำหนด คือตัณหา.

ทุสสนํ โทโส. ทุสสนติ ऐतेनाति โทโส.³⁷⁰ ทุสสนติ तेन स्यं वा तुสसति तुสสนมत्तमेव वा
त्तन्ति โทโส.³⁷¹ การประทุษร้าย ชื่อว่าโทสะ. ชื่อว่าโทสะ เพราะเป็นเหตุทำให้ประทุษร้ายกัน. ชื่อว่า
โทสะ เพราะเป็นธรรมชาติประทุษร้าย.

มฺยहनฺติ มฺยหมตฺตमेव वा तन्ति मोहो.³⁷² มฺยहनฺติ तेन स्यं वा मฺยหति मฺยहनมत्तमेव तन्ति
मोहो.³⁷³ ชื่อว่าโมหะ เพราะเป็นเหตุทำให้หลง. ชื่อว่าโมหะ เพราะเป็นธรรมชาติหลงเอง.

มหत्तํ คตานิ, มहनฺเตหิ คตานิ มหคคตานิ ชื่อว่ามหัคคตะ สภาพธรรมที่ถึงความเป็นใหญ่
หรือท่านผู้ฟังที่ยิ่งใหญ่ได้เข้าถึง ชื่อว่ามหัคคตะ³⁷⁴

อุพฺภูโต อุตฺตยถํ อุตฺตโร ชื่อว่าอุตฺตระ เพราะมีความหมายที่ยิ่งกว่ายอด³⁷⁵

ตตฺถ สราคนฺติ อฏฺฐวิธโลภสสคคตํ. วีตราคนฺติ โลภियกุสลาพฺยาถํ. อิหํ ปน ยสฺมา สมนฺสนํ
น รมฺมสโมธานํ ตสฺมา อิธ ऐकपत्तेपि โลกุตฺตรํ น लभति. เสสํ จตฺตาริ อฏฺฐลจิตฺตานิ เนว ปุริมปทํ น
ปจฺฉิมปทํ ภาชนฺติ. สโทสนฺติ ทฺวิธโทมนสฺสสคคตํ. วีตโทสนฺติ โลภियกุสลาพฺยาถํ. เสสํ ทส อฏฺฐล-
จิตฺตานิ เนว ปุริมปทํ น ปจฺฉิมปทํ ภาชนฺติ. สโมहनฺติ วิจิกฺกฉาสคคตญฺเจว อุทฺตจฺจสคคตญฺจชาติ ทฺวิธํ.
คำว่า จิตฺมึราคะ (สราคะ) ได้แก่ จิตฺที่สหรคคตด้วยโลภะ 8 ดวง คำว่า จิตฺปราศจากราคะ (วีตราคะ)
ได้แก่ กุสลจิตฺฝ่ายโลภิยะและฝ่ายอัพฺยาถกฤต แต่จิตฺที่ปราศจากราคะนี้ เพราะเหตุที่การพิจารณาไม่ใช่

³⁶⁵ ธาตวตฺถ.น. หน้า209.

³⁶⁶ ธาตวตฺถ.น. หน้า 318.

³⁶⁷ ธาตวตฺถ.น. หน้า 318.

³⁶⁸ อภิธาน.สุจ. หน้า 751.

³⁶⁹ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคถาธรรมบท,
พิมพ์ครั้งที่ 2, หน้า 120.

³⁷⁰ อภิธาน.สุจ. หน้า 525.

³⁷¹ รฐ. หน้า 425-26.

³⁷² อภิธาน.สุจ. หน้า 731.

³⁷³ รฐ. หน้า 426.

³⁷⁴ วิ.โยชนา. 2/77/61.

³⁷⁵ อภิธาน.สุจ. หน้า 291.

เป็นการประชุมธรรม ฉะนั้น ในจิตตานุปัสสนานี้ โลกุตตรจิตจึงไม่มีแม้ในบทหนึ่ง ส่วนอกุศลจิต 4 ดวงที่เหลือไม่จัดเข้ากับบทแรก และไม่จัดเข้ากับบทหลัง คำว่า **จิตมีโทษะ (สโทส)** ได้แก่ จิตที่สหระคตกับ โทมนัส 2 ดวง คำว่า **จิตปราศจากโทษะ (วิตโทส)** ได้แก่ กุศลจิตฝ่ายโลกิยะและฝ่ายอัพยาภต อกุศลจิต 10 ดวงที่เหลือไม่จัดเข้ากับบทแรก และไม่จัดเข้ากับบทหลัง คำว่า **จิตมีโมหะ (สโมห)** ได้แก่ อกุศลจิต 2 ดวง คือ

1. จิตที่สหระคตด้วยวิจิกิจฉา
2. จิตที่สหระคตด้วยอุทธัจจะ³⁷⁶

ยสมา ปน โมโห สพพากุสเลสุ อุบุชชติ ตสฺมา เสสานิปี อิธ วฏฺฏนฺติเยว. อิมสมฺมิมฺเณว หิ ทฺวเก ทฺวาทสากุสลจิตตานิ ปรียาทินฺนानीติ. วิตโมหนฺติ โลกียกุสลาพยาภตํ. สงฺขิตฺตฺนฺติ ถินมิทฺธานุปัตตีติ. เอตฺตฺยหิ สงฺกฺขิตฺตฺนฺติ นาม. วิกฺขิตฺตฺนฺติ อุทฺตจฺจสหคตํ เอตฺตฺยหิ ปสฺนฺนจิตฺตํ นาม. ก็เพราะเหตุที่โมหะย่อมเกิดขึ้นในอกุศลจิตทุกดวง ฉะนั้น แม้อกุศลจิตที่เหลือจึงสมควรในจิตตานุปัสสนานี้ทีเดียว แท้จริง อกุศลจิตทั้ง 12 ดวงให้ผลเนื่องกันแล้วในจิตที่เป็นคู่กันนี้เท่านั้นแล คำว่า **จิตปราศจากโมหะ (วิตโมห)** ได้แก่ กุศลจิตฝ่ายโลกิยะและฝ่ายอัพยาภต คำว่า **จิตหตฺหุ (สงฺขิตต)** ได้แก่ จิตที่ตกไปตามถีนมิทฺธะ ความจริง จิตนี้ชื่อว่าเป็นจิตที่หตฺหุ คำว่า **จิตฟุ้งซ่าน (วิกฺขิตต)** ได้แก่ จิตที่สหระคตกับอุทธัจจะ ความจริง จิตนี้ชื่อว่าเป็นจิตที่ฟุ้งซ่าน³⁷⁷

มฺหคฺคตฺนฺติ รูปรูปรวจรฺ. อมฺหคฺคตฺนฺติ กามาวจรฺ. สอฺตฺตรนฺติ กามาวจรฺ. อนฺตฺตรนฺติ รูปรวจรฺ อรูปวจรฺ. ตตฺตราปี สอฺตฺตรํ รูปรวจรฺ อนฺตฺตรํ อรูปวจรฺเมว. สฺมาหิตนฺติ ยสฺส อปฺปนา สฺมาธิ อุปจฺรสมฺมาธิ วา อตฺถิ. อสฺมาหิตนฺติ อุภยสฺมาธิวิริทํ วิมุตฺตฺนฺติ ตทฺทกฺวิภฺษณวิมุตฺตีหิ วิมุตฺตํ. อวิมุตฺตฺนฺติ อุภยวิมุตฺตีวิริทํ. สฺมฺจฺเฉทปฏฺธิปฺปสฺสทฺธินิสฺสรณวิมุตฺตีเน ปน อิธ โอกาโสว นตฺถิ. คำว่า **จิตเป็นมหคคต (มฺหคคต)** ได้แก่ รูปรวจรจิตและอรูปวจรจิต คำว่า **จิตไม่เป็นมหคคต (อมฺหคคต)** ได้แก่ กามาวจรจิต คำว่า **จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า (สอฺตฺตร)** ได้แก่ กามาวจรจิต คำว่า **จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า (อนฺตฺตร)** ได้แก่ รูปรวจรจิตและอรูปวจรจิต บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำมั่นนั้นดังต่อไปนี้ จิตที่มีจิตอื่นยิ่งกว่าเป็นรูปรวจรจิต จิตที่ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าเป็นอรูปวจรจิตเท่านั้น คำว่า **จิตเป็นสมาธิ (สฺมาหิต)** ได้แก่ จิตที่มีอัปนาสมาธิ หรือมีอุปจฺรสมฺมาธิ คำว่า **จิตไม่เป็นสมาธิ (อสฺมาหิต)** ได้แก่ จิตที่เว้นจากสมาธิทั้ง 2 คำว่า **จิตหลุดพ้นแล้ว (วิมุตต)** ได้แก่ จิตที่หลุดพ้นแล้วด้วยตทฺทกฺวิมุตฺติและวิกฺขมฺภณวิมุตฺติ คำว่า **จิตไม่หลุดพ้น (อวิมุตต)** ได้แก่ จิตที่เว้นจากวิมุตติทั้ง 2 ส่วนสมฺจฺเฉทวิมุตฺติ ปฏิปฺสฺสทฺธิวิมุตฺติ และนิสฺสรณวิมุตฺติ ไม่มีช่องว่างในจิตตานุปัสสนานี้เลย³⁷⁸

สราค ศัพท์เป็นสมาสมิถกัภายใน มาจากศัพท์ว่า สห + ราค [รฺนช + ฌ] + อํ ดังนี้

รฺนช	รฺนช ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
รฺนช	ลฺบสฺระทฺายธาตฺ	ธาตฺสฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
รฺนช + ฌ	ลฺง ฌ ปัจจย	วิสฺรฺชปทาทีโต ฌ.
รฺนช + ฌ	ฌ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
รฺนช + ฌ	ฌ ปัจจยเหมือนการิตปัจจย	การิตํ วิย ฌานฺนุพฺนโธ.

³⁷⁶ ที.ม.อ. (บาลี) 2/381/391, ที.ม.อ. (ไทย) 2/381/570-571.

³⁷⁷ ที.ม.อ. (บาลี) 2/381/391, ที.ม.อ. (ไทย) 2/381/571.

³⁷⁸ ที.ม.อ. (บาลี) 2/381/391, ที.ม.อ. (ไทย) 2/381/571.

รณช + อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิดาน โณ โลปี.
ร ช + อ	เปลี่ยน นช เป็น ช	ณมติ รณชสส โช ภาวกรณณสุ.
รา ช + อ	วุทธิ อ เป็น อา	อสียคนตสส วุทธิ การิเต.
รา ค + อ	เปลี่ยน ช เป็น ค	กคา จชาน.
ราค	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ราค**

สห + ราค		
สห>ส + ราค	เปลี่ยน สห เป็น ส	เตสุ วุทธิโลปาคมวิการฯ.
สราค + อ	ลง อ วิภัตติ	กมมตเถ พุติยา.
สราค อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
สราค ฆ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.
สราค	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สราค**

วีตราค ศัพท์เป็นสมาสมิติดกภายใน มาจากศัพท์ว่า วีต [วิ + อิ + ต] + ราค [รณช + ณ]

+ อ ดังนี้

วิ + อิ	อิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + อิ + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนตฺตาวี.
วิ + อิ + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ว อิ + อิ + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ว อิ + อิ + ต	ลบสระ อิ ตัวหน้า	สรา สเร โลปี.
ว + อิ>อี + ต	ที่ฆะ อิ เป็น อี	ที่ฆ.
วีต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **วีต**

วีต + ราค		
วีตราค + อ	ลง อ วิภัตติ	กมมตเถ พุติยา.
วีตราค อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
วีตราค ฆ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.
วีตราค	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **วีตราค**

สโทส ศัพท์เป็นสมาสมิติดกภายใน มาจากศัพท์ว่า สห + โทส [ทุส + ณ] + อ ดังนี้

ทุส	ทุส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ทุส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ทุส + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสรุชปทาทีโต ณ.

ทุส + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ทุส + ณ	ณ ปัจจัยเหมือนการิตปัจจัย	การิต วิย ฏนุพนุโธ.
ทุส + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
ทุส + อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานั โณ โลปี.
โทส + อ	วृทธิ อุ เป็น โอ	อสโยคนตสส วृทธิ การิตเต.
โทส	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น โทส

สห + โทส		
สห>ส + โทส	เปลี่ยน สห เป็น ส	เตสุ วृทธิโลปาคมวีการาฯ.
สโทส + อ	ลง อ วิภัตติ	กมมตเถ ทูติยา.
สโทส อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
สโทส ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.
สโทส	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สโทส

วितโทส ศัพท์เป็นสมาสมิติดกัภายใน มาจากศัพท์ว่า วิต [วิ + อิ + ต] + โทส [ทุส + ณ] + อ ดังนี้

วิต + โทส		
วิตโทส + อ	ลง อ วิภัตติ	กมมตเถ ทูติยา.
วิตโทส อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
วิตโทส ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.
วิตโทส	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น วิตโทส

สมุห ศัพท์เป็นสมาสมิติดกัภายใน มาจากศัพท์ว่า สห + โมห [มุห + ณ] + อ ดังนี้

มุห	มุห ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
มุห	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
มุห + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสรุชปทาทีโต ณ.
มุห + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
มุห + ณ	ณ ปัจจัยเหมือนการิตปัจจัย	การิต วิย ฏนุพนุโธ.
มุห + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
มุห + อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานั โณ โลปี.
โมห + อ	วृทธิ อุ เป็น โอ	อสโยคนตสส วृทธิ การิตเต.
โมห	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น โมห

สท + โมห		
สท > ส + โมห	เปลี่ยน สท เป็น ส	เตสุ วุทธิโลปาคมิวการา.
สโหม + อ	ลง อ วิภัตติ	กมมตเถ ทุตติยา.
สโหม ห อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสร สเรนฯ.
สโหม ห ฆ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิฯ.
สโหม	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สโหม**

วิตโหม ศัพท์เป็นสมาสมีกิตก์ภายใน มาจากศัพท์ว่า วิต [วิ + อิ + ต] + โหม [มุห + ณ]
+ อ ดังนี้

วิต + โหม		
วิตโหม + อ	ลง อ วิภัตติ	กมมตเถ ทุตติยา.
วิตโหม ห อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสร สเรนฯ.
วิตโหม ห ฆ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิฯ.
วิตโหม	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **วิตโหม**

สัจิตต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ส + ชิป + ต + อ ดังนี้

ส + ชิป	ชิป ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ส + ชิป	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ส + ชิป + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนตฺตาวี.
ส + ชิป + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ส + ชิษ + ตต	ลบ ป ท้ายธาตุ และซ้อน ต	คุปาทีนณฺจ.
สัจิตต + อ	ลง อ วิภัตติ	กมมตเถ ทุตติยา.
สัจิตต ห อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสร สเรนฯ.
สัจิตต ห ฆ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิฯ.
สัจิตต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สัจิตต**

วิกขิตต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + ชิป + ต + อ ดังนี้

วิ + ชิป	ชิป ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + ชิป	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
วิ + ชิป + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนตฺตาวี.
วิ + ชิป + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
วิ + ชิษ + ตต	ลบ ป ท้ายธาตุ และซ้อน ต	คุปาทีนณฺจ.
วิ + กฺชิ + ตต	ซ้อน ก	วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจฺมา.
วิกขิตต + อ	ลง อ วิภัตติ	กมมตเถ ทุตติยา.

วิกิขิตต อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจติมสฺสรํ สเรนฯ.
วิกิขิตต ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลฺจยาติมฺหิฯ.
วิกิขิตต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรํ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **วิกิขิตต**

มหคฺคต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า มหนฺต + คมฺ + ต + อ ดังนี้

มหนฺต + คมฺ	คมฺ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
มหนฺต + คม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
มหนฺต + คม + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตฺวณฺตุตฺตาวี.
มหนฺต + คม + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
มหนฺต + คม + ต	ลบ ม ท้ายธาตุ	คมฺชนนฺรมาทินมนฺโต.
มหนฺต>ม + ค + ต	เปลี่ยน มหนฺต เป็น ม	กฺวจิ ธาตุวิกิตฺติปลฺจยานํฯ.
ม + คค + ต	ซ้อน ค	ปรเทวภาโว จาเน.
มหคฺคต + อ	ลง อ วิกิตฺติ	กมฺมตฺเถ ทฺติยา.
มหคฺคต อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจติมสฺสรํ สเรนฯ.
มหคฺคต ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลฺจยาติมฺหิฯ.
มหคฺคต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรํ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **มหคฺคต**

อมหคฺคต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า น + มหคฺคต [มหนฺต + คมฺ + ต + อ] ดังนี้

น + มหคฺคต		
น>อ + มหคฺคต	เปลี่ยน น เป็น อ	อตฺตํ นสฺส ตปฺปฺริเส.

สำเร็จรูปเป็น **อมหคฺคต**

สอฺตุตฺร ศัพท์เป็นสมาสมีกิตก์ภายใน มาจากศัพท์ว่า สห + อฺตุตฺร [อุภ + ตฺร] + อ ดังนี้

อุภ + ตฺร	ลง ตฺร ปัจจัย	วิเสเส ตฺรตฺมิสิทฺธิยฺภูชา.
อุภ + ตฺร	ลบ ภ	เตสุ วุทฺธิโลปาคมฺวิการวิปริตฺตาฯ.
อุ + ตฺตฺร	ซ้อน ต	ปรเทวภาโว จาเน.
สห + อฺตุตฺร		
สห>ส + อฺตุตฺร	เปลี่ยน สห เป็น ส	เตสุ วุทฺธิโลปาคมฺวิการฯ.
สอฺตุตฺร + อ	ลง อ วิกิตฺติ	กมฺมตฺเถ ทฺติยา.
สอฺตุตฺร อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจติมสฺสรํ สเรนฯ.
สอฺตุตฺร ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลฺจยาติมฺหิฯ.
สอฺตุตฺร	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรํ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **สอฺตุตฺร**

อนฺตุตฺร ศัพท์เป็นสมาสมีกิตก์ภายใน มาจากศัพท์ว่า น + อฺตุตฺร [อุภ + ตฺร + อ] ดังนี้

น + อฺตุตฺร		
-------------	--	--

น>อน + อุตตรี	เปลี่ยน น เป็น อน	สเร อน.
สำเร็จรูปเป็น อนุตตรี		
สมาहित ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ส + อา + ธา + อิ + ต + อัง ดังนี้		
ส + อา + ธา	ธา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ส + อา + ธา + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนตุตาวี.
ส + อา + ธา + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ส + อา + ฐ อา + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ส + อา + ฐ อา + อิ + ต	ลง อิ อากม	ยถาคมมิกาโร.
ส + อา + ฐ ฆ + อิ + ต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจยยาติมหิฯ.
ส ิ>ม + อา + ฐ + อิ + ต	เปลี่ยนนิคหิต (ิ) เป็น ม	มทา สเร.
สม + อา + ฐ >ห + อิ + ต	เปลี่ยน ฐ เป็น ห	กวจิ ธาตุวิกตติปจยยานฯ.
สมาहित	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สมาहित + อัง	ลง อัง วิกัตติ	กมมตเถ ทุตिया.
สมาहित อ + อัง	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
สมาहित ฆ + อัง	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจยยาติมหิฯ.
สมาहित	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สมาहित

อสมาहित ศัพท์เป็นสมาสมีกิตก์ภายใน มาจากศัพท์ว่า น + สมาहित [ส + อา + ธา + อิ + ต + อัง] ดังนี้

น + สมาहित

น>อ + สมาहित	เปลี่ยน น เป็น อ	อตตํ นสส ตปฺปริเส.
--------------	------------------	--------------------

สำเร็จรูปเป็น อสมาहित

วิมุตต์ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + มฺจ + ต + อัง ดังนี้

วิ + มฺจ	มฺจ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + มฺจ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนโต โลโปเนกสสรสส.
วิ + มฺจ + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนตุตาวี.
วิ + มฺจ + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
วิ + มฺจ + ตต	ลบ จ ท้ายธาตุ และซ้อน ต	คฺปาทีนญจ.
วิมุตต + อัง	ลง อัง วิกัตติ	กมมตเถ ทุตिया.
วิมุตต อ + อัง	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
วิมุตต ฆ + อัง	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจยยาติมหิฯ.
วิมุตต์	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น วิมุตต์

อวิมุตต์ ศัพท์เป็นสมาสมีกิตก์ภายใน มาจากศัพท์ว่า น + วิมุตต์ [วิ + มฺจ + ต + อัง] ดังนี้

น + วิมุตต์

น>อ + วิมุตต์

เปลี่ยน น เป็น อ

อตต์ นสส ตปฺปริเส.

สำเร็จรูปเป็น อวิมุตต์

21) **เจโตวิมุตติ** ภาษาบาลีใช้ว่า เจโตวิมุตติ (เจโต [√จิต สยเจตเน-กระตุ้นเตือน³⁷⁹ + ณ หรือมาจาก จิตต-ศัพท์ (17) มีวิธีการสร้างคำศัพท์ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น] + วิมุตติ [วิ +√มุจ โมจเน-หลุดพ้น³⁸⁰ + ติ]) คำศัพท์ว่า เจโต และ วิมุตติ มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

เจเตตีติ เจโต.³⁸¹ จินเตตีติ เจโต³⁸² ชื่อว่าเจตะ เพราะคิด.

สพฺพสงฺขาเรหิ วิมุจฺจนโต วิมุตฺติ³⁸³ ชื่อว่าวิมุตติ เพราะพ้นจากสังขารทั้งปวง, จิตเตน วิมุตฺติ เจโตวิมุตฺติ ชื่อว่าเจโตวิมุตติ เพราะพ้นด้วยจิต, สมภาิ รากโต วิมุตฺตตฺตา **เจโตวิมุตฺติ**, ปญฺญา อวิชฺชา วิมุตฺตตฺตา ปญฺญาวิมุตฺตีติ เวทิตพฺพา. วุตฺตฺ เจตํ ภควตฺตา “โย หิสฺส ภิกฺขเว สมภาิ, ตทสฺส สมภาินุทฺริยํ, ยา หิสฺส ภิกฺขเว ปญฺญา, ตทสฺส ปญฺญินุทฺริยํ, อิติ โข ภิกฺขเว รากฺวิราคา เจโตวิมุตฺติ, อวิชฺชาวิราคา ปญฺญาวิมุตฺตี”ติ, อปี เจตฺถ สมถผลํ **เจโตวิมุตฺติ** สมภาิบัณฺฑิตพิงฺทราบบว่า ชื่อว่าเจโต วิมุตฺติ เพราะพ้นแล้ว จากราคะ สมจริงดัง พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ความจริง สมภาิก็คือ สมภาินุทฺริยํ ปัญญา ก็คือปัญญินุทฺริยํ เพราะเหตุฉะนั้นแล ที่ชื่อว่าเจโตวิมุตติ เพราะ สำรอกโรคะ ที่ชื่อว่า ปัญญาวิมุตติ เพราะสำรอกอวิชชา” อีกอย่างหนึ่ง บัณฺฑิตพิงฺทราบบสมภาิและ ปัญญาในพระสูตรนี้ว่า “ผลของสมถะ ชื่อว่าเจโตวิมุตติ ฯลฯ”³⁸⁴

ตตฺถ จ สมภาิ รากโต วิมุตฺตตฺตา เจโตวิมุตฺติ. กัปรรตาสมาธิและปัญญานั้น สมภาิ พิงฺทราบบ ว่า ชื่อว่าเจโตวิมุตติ เพราะพ้นจากราคะ.³⁸⁵

เจต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า จิต + ณ ดังนี้

จิต	จิต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
จิต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
จิต + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสฺรุชฺปะทาทีโต ณ.
จิต + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
จิต + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฆานุพนฺโธ.
จ อี ต + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรนฯ.
จ อี ต + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
จ อี>เอ ต + อ	วุทธิ อี เป็น เอ	อสิโยคนตสฺส วุทธิ การิตเ.

³⁷⁹ อภิธาน.สุจิ หน้า 433.

³⁸⁰ ชาติวตฺถ.นิ หน้า 318.

³⁸¹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 433.

³⁸² อภิธาน.วณฺณ. หน้า 208.

³⁸³ อภิธาน.วณฺณ. หน้า 31.

³⁸⁴ ม.ม.อ. (บาลี) 1/69/177, ม.ม.อ. (ไทย) 1/69/255-256.

³⁸⁵ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/44/274, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/44/368.

เจต นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น เจต

วิมุตติ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + มุจ + ตี ดังนี้

วิ + มุจ	มุจ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + มุจ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
วิ + มุจ + ตี	ลง ตี ปัจจัย	อิตถิมตยโว วา.
วิ + มุจ + ตี	ตี ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
วิ + มุจ + ต ตี	ลบ จ และซ้อน ต	ภุขาทินมนโต โน ทวี จ.

สำเร็จรูปเป็น วิมุตติ

เจโตวิมุตติ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า เจต + วิมุตติ ดังนี้

เจต + วิมุตติ		
เจต อ + วิมุตติ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
เจต อ>โอ + วิมุตติ	เปลี่ยน อ เป็น โอ	เอเตสโมโลเป.
เจโตวิมุตติ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.	

สำเร็จรูปเป็น เจโตวิมุตติ

22) ซึ่งชกศพนันเขาทิ้งไว้ในป่าซึ่งตายแล้ว 1 วัน ตายแล้ว 2 วัน หรือตายแล้ว 3 วัน เป็นศพขึ้นอืด ศพเขียวคล้ำ ศพมีน้ำเหลืองเยิ้ม ภาษาบาลีใช้ว่า สรีรํ สิวถิกาย³⁸⁶ ฉนฺทิตํ เอกาหมตํ วา ทวีหมตํ วา ตีหมตํ วา อุทฺธมาตกํ วินีลกํ วิบุพพกชาติ (สรีรํ [√สร สติ-อุกกุญฺหิสาสทเท สุ-ระลิกได้, เกยจคร้าน, กระสัน-ฟุ้งซ่าน, เปียดเปียน, ออกเสียง, ออกเขปวิตถาเร-ซัดไป-ละ-ทิ้ง, ขยาย-พิสดาร, คตฺยํ-ไป³⁸⁷ + อีร + อํ] สิวถิกาย [ฉว + √ธิ ธารณ-ทรงไว้³⁸⁸ + ญว + อา + สมิ], ฉนฺทิตํ [√ฉนฺท ฉนฺทเน-ทิ้ง³⁸⁹ + อี + ต + อํ], เอกาหมตํ [เอกาห [เอก [√อิ คตฺยํ-ไป + ญว³⁹⁰] + อห [น + √หา จาเค-สละ-แบ่งปัน + อ³⁹¹] + √มร ปาณจาเค-สละชีวิต-ความตาย³⁹² + ต + อํ], ทวีหมตํ [ทวีส [ทวีส + อห] + √มร ปาณจาเค-สละชีวิต-ความตาย³⁹³ + ต + อํ], ตีหมตํ [ตีห [ตี + อห] + √มร ปาณจาเค-สละชีวิต-ความตาย³⁹⁴ + ต + อํ], อุทฺธมาตกํ [อุทฺธ + อุ + √มา มานมฺหิ-รัก-เปรียบเทียบ,

³⁸⁶ ฉ.ม. สิวถิกาย

³⁸⁷ ธาตวตถ.น. หน้า 442, อภิธาน.สุจิ. หน้า 842.

³⁸⁸ ธาตวตถ.น. หน้า 212.

³⁸⁹ ธาตวตถ.น. หน้า 128.

³⁹⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 308.

³⁹¹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 254.

³⁹² ธาตวตถ.น. หน้า 306.

³⁹³ ธาตวตถ.น. หน้า 306.

³⁹⁴ ธาตวตถ.น. หน้า 306.

สทเท-ออกเสียง³⁹⁵ + ต + ก + อัง, วินีลก์ [วิ + √นีล นีลวณณ-ดำ-ทำให้ดำ³⁹⁶ + อ + ก + อัง], วิบุพพกชาตฺ [วิบุพพก [วิ + √บุพพ บุรณ-เต็ม-ทำให้เต็ม³⁹⁷ + อ + ก] + ชาต [√ชน สททมิ-ทำให้เสียง, ชนเน-ความเกิดขึ้น³⁹⁸ + ต] + อัง] คำศัพท์ว่า สรีร์, สิวิกาย, ฉชชิตฺ, เอกาหมตฺ, ทวีหมตฺ, ตีหมตฺ, อุทฐมาตกฺ, วินีลก์ และ วิบุพพกชาตฺ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

สรีติ คจจตฺติ สรีร์ ชื่อว่าสรีระ เพราะเป็นไปตามปกติ สรรนติ วาตฺ หีสนตฺติ สรีร์ ชื่อว่าสรีระ เพราะเปียดเปียนลม³⁹⁹

ฉวา รียนเต เอตถาติ สิวิกาย ชื่อว่าสิวีกา เพราะเป็นที่ทิ้งซากศพ อามเก สุสานสมิ สิวีกา วุตตา ทานกลาว สิวีกา-ศัพท์ไว้ในปาชาศพบติ⁴⁰⁰

สทิสริทตตาย เอกภาเว ติฏฐตฺติ โเอก ชื่อว่าเอกะ เพราะดำรงอยู่ในความเป็นหนึ่ง เหตุไร ผู้เสมอเหมือน อสหายภาเวเน เอตติ คจจตฺติ โเอก ชื่อว่าเอกะ เพราะไปโดยไม่มีเพื่อน⁴⁰¹ น ชหาติ ปจฉาคมนนติ อหฺ ชื่อว่าอหะ เพราะไม่ละการย้อนกลับมา⁴⁰²

ตตถ เสยยถาปี ปสเสยยาติ ยถา ปสเสยย. สรีรรนติ มตสรีร์. สิวิกาย ฉชชิตนติ สุสานเน อปวิทฺธ. เอกาหฺ มตสส อสสาติ เอกาหมตฺ. ทวีหฺ มตสส อสสาติ ทวีหมตฺ. ตีหฺ มตสส อสสาติ ตีหมตฺ. กมมารภสตา รีย วายุนา อุทฺธ ชีวิตปริยาทานา ยถานุกกมฺ สมุคเตน สุนภาเวเน อุทฐมาตตตา อุทฐมาตฺ อุทฐมาตเมว อุทฐมาตกฺ. ปฏิกูลตตา วา กุจฉิตฺ อุทฐมาตนติ อุทฐมาตกฺ. วินีลฺ วุจจติ วิปริภินนนวนณฺ วินีลเมว วินีลก์. ปฏิกูลตตา วา กุจฉิตฺ วินีลนติ วินีลก์. มํสุสททฐาเนสุ รตตวณณสส ปุพพสนนิจยฐาเนสุ เสตวณณสส เยทยเยน จ นีลวณณสส นีลฐาเนสุ นีลสาฎกปารุตสเสว ฉว-สรีร์สเสตฺ อธิวจนฺ. ปริภินนฐาเนหิ นวหิ วา วณมุเขหิ วิสสนทมานปุพพฺ วิบุพพฺ วิบุพพเมว วิบุพพกฺ. ปฏิกูลตตา วา กุจฉิตฺ วิบุพพนติ วิบุพพกฺ. วิบุพพกฺ ชาตฺ ตถาภาวํ คตนติ วิบุพพกชาตฺ. คำว่า **ภิกษุเห็น ฯลฯ แม้นใจ (เสยยถาปี ปสเสยย)** ได้แก่ พึงเห็นฉันใด คำว่า **ซากศพ (สรีร์)** ได้แก่ ร่างกายของคน ที่ตายแล้ว คำว่า **อันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า (สิวีกาย ฉชชิต)** ได้แก่ ที่เขาทอดทิ้งไว้ในป่าช้า ร่างกายใดตายแล้ว 1 วัน เพราะเหตุนั้น ร่างกายนั้นชื่อว่าตายแล้ว 1 วัน ร่างกายใดตายแล้ว 2 วัน เพราะเหตุนั้น ร่างกายนั้นชื่อว่าตายแล้ว 2 วัน ร่างกายใดตายแล้ว 3 วัน เพราะเหตุนั้น ร่างกายนั้นชื่อว่าตายแล้ว 3 วัน ซากศพที่พองขึ้นด้วยลมเหมือนถูกสูบโดยช่างทอง ชื่อว่าอุทฐมาตตะ(เป็นศพขึ้นอืด) เพราะเป็นสภาพพองขึ้นโดยอืดขึ้นไปตามลำดับหลังจากสิ้นชีวิต อุทฐมาตตะนั่นเองชื่อว่าอุทฐมาตตะ อีกอย่างหนึ่ง ซากศพใดพองขึ้นอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล เพราะเหตุนั้น ซากศพนั้นจึงชื่อว่าอุทฐมาตตะ ซากศพที่มีผิวแตกเยิ้ม พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่าวินีละ(สีเขียว) วินีละนั่นเองชื่อว่าวินีละ อีกอย่างหนึ่ง ซากศพใดมีสีเขียวน่ารังเกียจ เพราะเป็นของปฏิกูล เพราะเหตุนั้น ซากศพนั้นชื่อว่าวินีละ

³⁹⁵ ธาตวตถ.น. หน้า 310.

³⁹⁶ ธาตวตถ.น. หน้า 226.

³⁹⁷ ธาตวตถ.น. หน้า 253.

³⁹⁸ ธาตวตถ.น. หน้า 134.

³⁹⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 867.

⁴⁰⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 893.

⁴⁰¹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 308.

⁴⁰² อภิธาน.สุจิ. หน้า 254.

(สีเขียวกล้า) คำว่า วินีลกะ นั้นเป็นชื่อของชาคศพที่มีสีแดงในที่ที่มีเนื้อนุ่ม มีสีขาวในที่ที่มีหนองค้ำ อยู่ และโดยมากมีสีเขียวในที่ที่มีสีเขียว เหมือนถูกคลุมไว้ด้วยผ้าสีเขียว อีกอย่างหนึ่ง หนองที่ไหลออกจากปากแผลทั้ง 9 แห่ง ที่แตกแย้มชื่อว่าวิปุกพะ (น้ำเหลือง) วิปุกพะนั่นเองชื่อว่าวิปุกพะ อีกอย่างหนึ่ง ชาคศพได้นำน้ำเหลืองแย้มนำรังเกียจ เพราะเป็นของปฏิกุล เพราะเหตุนั้น ชาคศพนั้นชื่อว่า วิปุกพะ ชาคศพใดเกิดเป็นน้ำเหลือง คือถึงความเป็นอย่างนั้น เพราะเหตุนั้น ชาคศพนั้นชื่อว่า วิปุกพกษัตระ (ศพมีน้ำเหลืองแย้ม)⁴⁰³

โส อิมเมว กายํ อุปสัหริติ ‘อยมปิ โข กาโย เอวรัมโม เอวภาวี เอวอนตีโต’ติ ภิกษุ นั้น นำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับให้เห็นว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้” ฉะนั้น

โส อิมเมว กายนติ โส ภิกขุ อิมํ อตตโน กายํ เตน กาเยน สหธิ ณาณน อุปสัหริติ อุปเนติ. กถ? อยมปิ โข กาโย เอวรัมโม เอวภาวี เอวอนตีโตติ. อิหิ วุตตํ โหติ:- อายุ อสุมา วิญญานนติ อิมสํ ตินณฺณ รมมานํ อตติตาย อยํ กาโย จานคมนาทิม โหติ อิมสํ ปน วิคมา อยมปิ โข กาโย เอวรัมโม เอวํ ปุติกสกาโวเยว เอวภาวี เอวํ อุตฺตมาตาทีเกโท ภวิสสตี เอวอนตีโต เอวํ อุตฺตมาตาทีภาวํ อนตติกุนโตติ. คำว่า ภิกษุ นั้น ฯลฯ กายนี้ (โส อิมเมว กาย) ความว่า ภิกษุ นั้นนำ คือ น้อมกายของตนนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับกายนั้นด้วยญาณนั่นเอง ถ้ามว่า นำเข้าไปอย่างไร ตอบว่า นำเข้าไปอย่างนี้ว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้” มีคำอธิบายไว้ดังนี้ว่า เพราะมีธรรม 3 ประการนี้ คือ (1) อายุ (2) ไออุ่น (3) วิญญาน กายนี้จึงทนต่อการยืนและการเดินเป็นต้นได้ แต่เพราะไม่มีธรรม 3 ประการนี้ ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น เพราะเหตุ นั้น กายนี้จึงมีสภาพเป็นของเนาเปื่อยอย่างนี้เท่านั้น คำว่า มีลักษณะอย่างนั้น (เอวภาวี) ได้แก่ กายนี้จักมีประภพเป็นของพองอืดขึ้นเป็นต้นอย่างนี้นั้นแล คำว่า ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้ (เอวอนตีโต) ได้แก่ ไม่ล่วงพ้นสภาวะมีการพองขึ้นเป็นต้นอย่างนั้นไปได้⁴⁰⁴

อิติ อชมตตํ วา กายเ กายานุปสสิ วิหริติ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุ ย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายใน⁴⁰⁵อยู่

อิติ อชมตตํ วาตี เอวํ อุตฺตมาตาทีปริคคณฺหนน อตตโน วา กายเ ปรสฺส วา กายเ กาเลน วา อตตโน กาเลน วา ปรสฺส กายเ กายานุปสสิ วิหริติ. คำว่า ด้วยวิธีนี้ (ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย) ภายใน (อิติ อชมตตํ วา) ความว่า ภิกษุ ชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายของตนอยู่บ้าง พิจารณาเห็นกายในกายของผู้อื่นอยู่บ้าง พิจารณาเห็นกายในกายของตนตามกาลอยู่บ้าง พิจารณาเห็นกายในกายของผู้อื่นตามกาลอยู่บ้าง โดยการกำหนดการพองขึ้นเป็นต้น ดังพรรณนามาฉะนี้⁴⁰⁶

สรีริ คัพทเป็นกิตก มาจากรากศัพท์ว่า สร + อีร + อ ดังนี้

สร

สร ชื่อว่าธาตุ

ภูวาทโย ธาตโว.

⁴⁰³ ที.ม.อ. (บาลี) 2/379/386, ที.ม.อ. (ไทย) 2/379/563-564.

⁴⁰⁴ ที.ม.อ. (บาลี) 2/379/386, ที.ม.อ. (ไทย) 2/379/564.

⁴⁰⁵ กายภายใน ในที่นี้หมายถึงอิริยาบถ 4 คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ในกายของตน (ที.ม.อ. (บาลี) 2/375/383)

⁴⁰⁶ ที.ม.อ. (บาลี) 2/379/386, ที.ม.อ. (ไทย) 2/379/564.

สรุ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
สรุ + อีร	ลง อีร ปัจจัย	รณชุกาที่หิ ธทิตทททททท.
สรุ + อีร	อีร ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
สรีร	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สรีร + อ	ลง อ วิภัตติ	กมมตเถ ทุตติยา.
สรีรุ อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนา.
สรีรุ ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยยาทิมหิ.
สรีรุ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สรีรุ

สรีฤกาย ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ฉว + ธิ + ญว + อา + สมี ดังนี้

ฉว + ธิ	สร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ฉว + ธิ + ญว	ลง ญว ปัจจัย	สพพโตณจตุวาวิ วา.
ฉว + ธิ + ญว	ญว ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ฉว + ธิ + ญว > ออก	เปลี่ยน ญว เป็น ออก	อนกา ยุณฺวาน.
ฉ อ ว + ฐ อิ + ออก	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนา.
ฉ อ ว + ฐ อิ + อก	ลบ อ สระหลัง	วา ปโร อสรูปา.
ฉ > ส อ ว + ฐ อิ + ก	เปลี่ยน ฉ เป็น ส	จ-ศัพท์ ใน โท ธสส จ.
ส อ > อี ว + ฐ > ฤ อิ + ก	เปลี่ยน อ เป็น อี และ ฐ เป็น ฤ	กวจิ ธาตุวิภตติปลจยยานา.
สรีฤก	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สรีฤก + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปลจโย.
สรีฤก อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนา.
สรีฤก ๒ + อา	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยยาทิมหิ.
สรีฤกา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สรีฤกา + สมี	ลง สมี วิภัตติ	โอกาเส สดตมี.
สรีฤก อา + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนา.
สรีฤก อา + สมี	อา ในอิตถิลิงค์ ชื่อว่า ฆ	อา โฆ.
สรีฤก อา + สมี > อาย	เปลี่ยน สมี เป็น อาย	ฆโต นาทีน.
สรีฤก ๒ + อาย	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยยาทิมหิ.
สรีฤกาย	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สรีฤกาย

ฉจจทิต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ฉจจท + อี + ต + อ ดังนี้

ฉจจท	ฉจจท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ฉจจท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.

ฉจจ + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนตฺตาวี.
ฉจจ + ต	ต ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ฉจจ + อี + ต	ลง อี อาคม	ยถาคมมิกาโร.
ฉจจิต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
ฉจจิต + อํ	ลง อํ วิภัตติ	กมฺมตฺเถ ทฺตฺติยา.
ฉจจิต อ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ฉจจิต ๒ + อํ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
ฉจจิต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ฉจจิต

เอกาหตํ, ทวีหตํ, ตีหตํ ศัพท์เป็นสมาสมิติก์ภายใน มาจากศัพท์ว่า เอกาห [เอก [อ + ญว] + อห [น + หา + อ] + มร + ต + อํ, ทวีห [ทวิ + อห] + มร + ต + อํ, ตีห [ติ + อห] + มร + ต + อํ] ดังนี้

เอกาห + มร	มร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
เอกาห + มร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
เอกาห + มร + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนตฺตาวี.
เอกาห + มร + ต	ต ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
เอกาห + มร + ต	ลบ ร ท้ายธาตุ	รกาโร จ.
เอกาหต + อํ	ลง อํ วิภัตติ	กมฺมตฺเถ ทฺตฺติยา.
เอกาหต อ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
เอกาหต ๒ + อํ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
เอกาหต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น เอกาหต

อุทฺธุมาทกํ ศัพท์เป็นสมาสมิติก์ภายใน มาจากศัพท์ว่า อุทฺธ + อุ + มา + ต + ก + อํ ดังนี้

อุทฺธ + อุ + มา	มา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อุทฺธ + อุ + มา + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนตฺตาวี.
อุทฺธ + อุ + มา + ต	ต ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
อุทฺธ อ + อุ + มา + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
อุทฺธ ๒ + อุ + มา + ต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
อุทฺธุมาท	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
อุทฺธุมาท + ก	ลง ก ปัจจัย	กฺวจิ สฺมาสนตฺคตฺตานมฺการนฺโต.
อุทฺธุมาทก + อํ	ลง อํ วิภัตติ	กมฺมตฺเถ ทฺตฺติยา.
อุทฺธุมาทก อ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.

อุทฺธฺมาตฺถ อ + อํ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิฯ.
อุทฺธฺมาตฺถํ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **อุทฺธฺมาตฺถํ**

วินิลกํ ศัพท์เป็นสมาสมิทธิกํภายใน มาจากศัพท์ว่า วิ + นิล + อ + ก + อํ ดังนี้

วิ + นิล	นिल ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + นิล	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
วิ + นิล + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺนวุตฺตาวี วา.
วิ + นิล + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
วินิล	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.
วินิล + ก	ลง ก ปัจจัย	กฺวจิ สฺมาสนฺตคฺคตฺตานมฺการนฺโต.
วินิลก + อํ	ลง อํ วิภตฺติ	กมฺมตฺเถ ทฺตฺติยา.
วินิลก อ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปฺพพฺมโธจฺจิตฺมสฺสรํ สฺเรณฯ.
วินิลก อ + อํ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิฯ.
วินิลกํ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **วินิลกํ**

วิปฺพพฺกชาตํ ศัพท์เป็นสมาสมิทธิกํภายใน มาจากศัพท์ว่า วิปฺพพฺก [วิ + ปฺพพ + อ + ก]

+ ชาต [ชน + ต] + อํ ดังนี้

วิ + ปฺพพ	ปฺพพ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + ปฺพพ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
วิ + ปฺพพ + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺนวุตฺตาวี วา.
วิ + ปฺพพ + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
วิปฺพพ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.
วิปฺพพ + ก	ลง ก ปัจจัย	กฺวจิ สฺมาสนฺตคฺคตฺตานมฺการนฺโต.

สำเร็จรูปเป็น **วิปฺพพฺก**

วิปฺพพฺก + ชน	ชน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิปฺพพฺก + ชน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
วิปฺพพฺก + ชน + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตฺตวณฺนวุตฺตาวี.
วิปฺพพฺก + ชน + ต	ต ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
วิปฺพพฺก + ช น > อ + ต	เปลี่ยน น ท้ายธาตุ เป็น อ	ชนาทินฺมา ติมฺหิ จ.
วิปฺพพฺก + ช อ อ + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปฺพพฺมโธจฺจิตฺมสฺสรํ สฺเรณฯ.
วิปฺพพฺก + ช อ อ + ต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิฯ.
วิปฺพพฺกชาต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.
วิปฺพพฺกชาต + อํ	ลง อํ วิภตฺติ	กมฺมตฺเถ ทฺตฺติยา.

วิบุพพกษัต อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
วิบุพพกษัต ษ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศสจจยาทมหิฯ.
วิบุพพกษัต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น วิบุพพกษัต

ซึ่งถูกกาจิกกิน นกตะกุ่มจิกกิน แร้งทั้งกิน สุนัขกัดกิน สุนัขจิ้งจอกกัดกิน หรือสัตว์เล็ก ๆ หลายนชนิดกั้กกินอยู่ ภาษาบาลีใช้ว่า กาเกหิ วา ขชชมานัน กุลเลหิ วา ขชชมานัน คิขเมหิ วา ขชชมานัน สุวาเนหิ วา ขชชมานัน สิงคาลเกหิ วา ขชชมานัน วิวิเธหิ วา ปาณกษาเตหิ (กาเกหิ [√กา สทเท-เปล่งเสียง-ออกเสียง⁴⁰⁷ + ก + หิ], ขชชมานัน [√ขาท ภกขณ-กิน⁴⁰⁸ + ย + มาน + อ], กุลเลหิ [กุล + √ลฺ เหน-ตัด + อ, √กุล สนธาน-แผ่ขยายไป⁴⁰⁹ + อล + หิ], คิขเมหิ [√คิธ อภิกงขาย-ต้องการอย่างยิ่ง⁴¹⁰ + ย/ณ + หิ], สุวาเนหิ [√สุน คติย-ไป, √สุ สวเน-ฟัง⁴¹¹ + อ + หิ], สิงคาลเกหิ [√สร คติที่สาจินตาสุ-ไป, เปียดเบียน, คิต⁴¹² + อล + ก + หิ], ปาณกษาเตหิ [ปาณก [ป + √อน ปาณเน-หายใจ⁴¹³ + ณว] + ษัต [√ชน สทหมหิ-ทำเสียง, ชนเน-ความเกิดขึ้น⁴¹⁴ + ต] + หิ]) คำศัพท์ว่า กาเกหิ, ขชชมานัน, กุลเลหิ, คิขเมหิ, สุวาเนหิ, สิงคาลเกหิ และ ปาณกษาเตหิ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

กา'ติ สทท กโรตีติ กาโก ชื่อว่ากากะ เพราะทำเสียงว่า “กา”⁴¹⁵

กุกุกุฏาทินัน กุล ลุณาตีติ กุลโล. กุลติ ปกฺเข ปสาเรตีติ กุลโล ชื่อว่ากุลละ เพราะตัดเชื้อสายของไก่เป็นต้น หรือ เพราะกางปีกออก⁴¹⁶

เคเรตีติ คิขโม ชื่อว่าคิขมะ เพราะหวัง (หาเหยื่อด้วยความหวัง)⁴¹⁷

สุนติ คจฉตีติ สุวาโน ชื่อว่าสุวาณะ เพราะไปเรื่อย ๆ สามิกสส วจัน สุนาตีติ สุวาโน ชื่อว่าสุวาณะ เพราะฟังคำของเจ้าของ⁴¹⁸

สสาปโย สรติ หีสตีติ สิงคาลो ชื่อว่าสิงคาละ เพราะเปียดเบียนกระต่ายเป็นต้น⁴¹⁹

⁴⁰⁷ ธาตวตถ.น. หน้า 52.

⁴⁰⁸ ธาตวตถ.น. หน้า 78.

⁴⁰⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 367.

⁴¹⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 403.

⁴¹¹ ธาตวตถ.น. หน้า 153.

⁴¹² อภิธาน.สุจิ. หน้า 885.

⁴¹³ ธาตวตถ.น. หน้า 253.

⁴¹⁴ ธาตวตถ.น. หน้า 134.

⁴¹⁵ อภิธาน.สุจิ. หน้า 344.

⁴¹⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 367.

⁴¹⁷ อภิธาน.สุจิ. หน้า 403.

⁴¹⁸ อภิธาน.วณณ. หน้า 646.

⁴¹⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 885.

ปกาเรน อนตตี ปาณโก ชื่อว่าปาณกะ เพราะมีชีวิตตามปกติทั่วไป⁴²⁰

ขชขมานนติ อุทราทีสุ นิสิตีตวา อุทรมंसโฏฐมंसอกชิกูฎาทีนิ ลุญจิตวา ลุญจิตวา ขาทีย-
มานัน. คำว่า **จิกกิน (ขชขมานัน)** ได้แก่ ซากศพที่ถูกสัตว์ทั้งหลายมีกาและแร้งเป็นต้นเกาะที่ท้องเป็นต้น
แล้วพากันรุมจิกกินเนื้อท้อง เนื้อริมฝีปาก และเข้าตาเป็นต้น⁴²¹

กาเกหิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า กา + ก + หิ ดังนี้

กา	กา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
กา + ก	ลง ก ปัจจัย	รณชูทาทีหิ ธทิตททิกรา กวจิ.
กา + ก	ก ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
กาก + หิ	ลง หิ วิภัตติ	กรณเณ ตติยา.
กากุ อ + หิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
กากุ อ>เอ + หิ	เปลี่ยน อ เป็น เอ	สุหิสวกาโร เอ.
กาเกหิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **กาเกหิ**

ขชขมานัน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ขาท + ย + มาน + อ ดังนี้

ขาท	ขาท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ขาท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
ขาท + มาน	ลง มาน ปัจจัย	วตตมานเน มานนตา.
ขาท + มาน	มาน ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ขาท + ย + มาน	ลง ย ปัจจัยในกรรม	ภาวกมเมสุ โย.
ขาท + ย>ชช + มาน	เปลี่ยน ทย เป็น ชช	วทมทคมุชครหาคาราทีหิฯ.
ขุ อา + ชช + มาน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ขุ อา>อ + ชช + มาน	รัสสะ อา เป็น อ	กวจิ ธาตุวิภตติปปจจยานันฯ.
ขชขมาน	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
ขชขมาน + อ	ลง อ วิภัตติ	กมมตเถ ทติยา.
ขชขมาน อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ขชขมาน ฆ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจจยาทิมหิฯ.
ขชขมานัน	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ขชขมานัน**

กุลเลหิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า กุล + ลุ + อ, กุล + อล + หิ ดังนี้

กุล + ลุ	ลุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
----------	----------------	----------------

⁴²⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 619.

⁴²¹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/379/386, ที.ม.อ. (ไทย) 2/379/564.

กุล + ล + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโตณวุตวาวิ วา.
กุล + ล + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
กุล + ล อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
กุล + ล อ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.
กุลล	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
กุลล + หิ	ลง หิ วิภัตติ	กรณ ตติยา.
กุลล อ + หิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
กุลล อ>เอ + หิ	เปลี่ยน อ เป็น เอ	สุหิสวกาโร เอ.
กุลเลหิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น กุลเลหิ

กุล	กุล ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
กุล	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
กุล + อล	ลง อล ปัจจัย	ปฎาที่หุล.
กุล + อล	อล ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
กุลล	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
กุลล + หิ	ลง หิ วิภัตติ	กรณ ตติยา.
กุลล อ + หิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
กุลล อ>เอ + หิ	เปลี่ยน อ เป็น เอ	สุหิสวกาโร เอ.
กุลเลหิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น กุลเลหิ

คิขเมหิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า คิธ + ย/ณ + หิ ดังนี้

คิธ	คิธ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
คิธ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
คิธ + ย	ลง ย ปัจจัย	อลกลสเลหิ ลยา.
คิธ + ย	ย ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
คิ ธ + ย>ณ	เปลี่ยน ธย เป็น ณ	ตสส จวคคยการวการตตฯ.
คิ + ชณ	ช้อน ช	วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา.
คิชณ + หิ	ลง หิ วิภัตติ	กรณ ตติยา.
คิชณ อ + หิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
คิชณ อ>เอ + หิ	เปลี่ยน อ เป็น เอ	สุหิสวกาโร เอ.
คิขเมหิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น คิขเมหิ

คิธ	คิธ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
คิธ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
คิธ + ฌ	ลง ฌ ปัจจัย	กาเล วตตมานาตีเต ฌวาทโย.
คิธ + ฌ	ฌ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
คิ ฌ>ช + ฌ	เปลี่ยน ฌ เป็น ช	กวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยान्.
คิขฌ + หิ	ลง หิ วิภตติ	กรณฺเณ ตติยา.
คิขฌ ฌ + หิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
คิขฌ ฌ>เอ + หิ	เปลี่ยน ฌ เป็น เอ	สุหิสฺวกาโร เอ.
คิขฌหิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น คิขฌหิ

สุวาณหิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สฺน + อ, สฺ + อ + หิ, ดังนี้

สฺน	สฺน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สฺน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
สฺน + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺจฺตวาวี วา.
สฺน + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สฺ อฺ น + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
สฺ อฺน>อฺวาน + อ	เปลี่ยน อฺน เป็น อฺวาน	สฺนสฺสนสฺสเณวานฺวานฺนฺนฺชฺ.
สฺ อฺวา น>ณ + อ	เปลี่ยน น เป็น ณ	รหาทิโต ณ.
สุวาณ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สุวาณ + หิ	ลง หิ วิภตติ	กรณฺเณ ตติยา.
สุวาณ ฌ + หิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
สุวาณ ฌ>เอ + หิ	เปลี่ยน ฌ เป็น เอ	สุหิสฺวกาโร เอ.
สุวาณหิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สุวาณหิ

สฺ	สฺ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สฺ + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺจฺตวาวี วา.
สฺ + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สฺ อฺ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
สฺ อฺ>อฺวาน + อ	เปลี่ยน อฺ เป็น อฺวาน	กวจิ ธาตุวิภตติปจฺจยान्.
สฺ อฺวา น>ณ + อ	เปลี่ยน น เป็น ณ	รหาทิโต ณ.
สุวาณ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สุวาณ + หิ	ลง หิ วิภตติ	กรณฺเณ ตติยา.
สุวาณ ฌ + หิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนา.

สุวาณ อ>เอ + ทิ	เปลี่ยน อ เป็น เอ	สุหิสวกาโร เอ.
สุวาณหิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สุวาณหิ**

สิงคาลเกหิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สร + อล + ก + ทิ ดังนี้

สร	สร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
สร + อล	ลง อล ปัจจัย	ปฎาที่หุล.
สร + อล	อล ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
สร>สิงค + อล	เปลี่ยน สร เป็น สิงค	กวจิ ธาตุวิภตติปปจจยานา.
สิงค + อ>อา ล	ที่หะ อ เป็น อา	กวจาทิมชมุตตรานัน ที่หรัสสา.
สิงคาล	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สิงคาล + ก	ลง ก ปัจจัย	กวจิ สมาสตคตตามมการนโต.
สิงคาลก + ทิ	ลง ทิ วิภตติ	กรณเณ ตติยา.
สิงคาลก อ + ทิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโรจิตมสสร สเรน.
สิงคาลก อ>เอ + ทิ	เปลี่ยน อ เป็น เอ	สุหิสวกาโร เอ.
สิงคาลเกหิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สิงคาลเกหิ**

ปาณกขาเตหิ ศัพท์เป็นสมาสมีกิตก์ภายใน มาจากศัพท์ว่า ปาณก [ป + อน + ณฺ] + ขาต [ชน + ต] + ทิ ดังนี้

ป + อน	อน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ป + อน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
ป + อน + ณฺ	ลง ณฺ ปัจจัย	สพพโตณฺวุตวาวิ วา.
ป + อน + ณฺ	ณฺ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ป + อน + ณฺ>อก	เปลี่ยน ณฺ เป็น อก	อนกา ยฺณฺวณ.
ป อ + อน + อก	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโรจิตมสสร สเรน.
ป ฐ + อน + อก	ลบ สระ อ ข้างหน้า	สรา สเร โลโป.
ป + อ>อา น + อก	ที่หะ อ เป็น อา	ที่หิ.
ป + อา น>ณ + อก	เปลี่ยน น เป็น ณ	รหาทิโต ณ.
ปาณก	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปาณก**

ปาณก + ชน	ชน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปาณก + ชน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
ปาณก + ชน + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนฺตฺตาวี.

ปาณก + ชน + ต	ต ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ปาณก + ช น>อา + ต	เปลี่ยน น ท้ายธาตุ เป็น อา	ชนาทินมา ติมหิ จ.
ปาณก + ช อ อา + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสรุ สเรนฯ.
ปาณก + ช อ อา + ต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสพจยยาติมหิฯ.
ปาณกชาต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
ปาณกชาต + หิ	ลง หิ วิภัตติ	กรณเ ตติยา.
ปาณกชาต อ + หิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสรุ สเรนฯ.
ปาณกชาต อ>เอ + หิ	เปลี่ยน อ เป็น เอ	สุหิสวกาโร เอ.
ปาณกชาเตหิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ปาณกชาเตหิ

(ซึ่ง)เป็นโครงกระดูกยังมีเนื้อและเลือด มีเอ็นริงรัดอยู่ ภาษาบาลีใช้ว่า อัญจิสงขลิกัม สมัสโลหิตัม นหารุสมพนธัม (อัญจิสงขลิกัม [อัญจि [√อสุ พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปน-ตัดไป-ทิ้ง⁴²² + ติ, √อส เขปน-ตัดไป-ทิ้ง + จิ, อา + √จา คติวิติย-การถอยกลับ⁴²³ + อี] + สงขลิก [ส + ชล พนธเน-ผูก + อิก + อัม], สมัสโลหิตัม [ส [สห] + มัส [√มน โปนเน-รู้, คพเพ-ไอ้อวด, อภยาสุปฺพสาสุ-เกิดบ่อย ๆ, บูชา, ธารณ-ทรงไว้⁴²⁴ + ส] + โลหิต [รฺห ชนเน-เกิด-งอกขึ้น⁴²⁵ + อี + ต] + อัม], นหารุสมพนธัม [นหารุ [√นห พนธโสเจยยสชชเน-ผูก, ทำให้หมดจด-อาบน้ำ, ตกแต่ง-จัดแจง⁴²⁶ + อารุ] + สมพนธ [ส + √พนธ พนธเน-ผูก⁴²⁷ + อ] + อัม] คำศัพท์ว่า อัญจิ (22), มัส (22) และ นหารุ (22) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ต่างกล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า สงขลิกัม โลหิตัม และ สมพนธัม มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ภุสฺ ชลติ อเนนาติ สงขลิกา ชื่อว่าสังขลิกา เพราะเป็นเครื่องผูกให้แน่นหนา

รฺหติ สรีเร พยาปนวเสนาติ โลหิตัม ชื่อว่าโลหิตะ เพราะเกิดขึ้นแผ่เข้าไปในร่างกาย⁴²⁸

สมัสโลหิตนตติ สวาเสสมัสโลหิตยฺยุตฺตํ. คำว่า ยังมีเนื้อและเลือด (สมัสโลหิตัม) ได้แก่ ที่ประกอบด้วยเนื้อและเลือดเหลือเศษติดอยู่⁴²⁹

สงขลิกัม ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ส + ชล + อิก + อัม ดังนี้

ส + ชล	ชล ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
--------	----------------	----------------

⁴²² ธาตวตถ.นิ. หน้า 18-19.

⁴²³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 148.

⁴²⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 305.

⁴²⁵ ธาตวตถ.นิ. หน้า 357.

⁴²⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 769, รุ. หน้า 480.

⁴²⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 270.

⁴²⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 770.

⁴²⁹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/379/386, ที.ม.อ. (ไทย) 2/379/564.

ส + ขล	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
ส + ขล + อิก	ลง อิก ปัจจัย	ภพเพ อิก.
ส + ขล + อิก	อิก ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ส ํ>ง + ขล + อิก	เปลี่ยนนิกหิต (ํ) เป็น ง	วคฺคนตํ วา วคฺเค.
สง + ขล + อิก + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปจฺโย.
สง + ขล + อิก + อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
สง + ขล + อิก + อ + อา	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺยาทิมฺหิ.
สงฺขลิกา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรํ ยุตเต.
สงฺขลิกา + อํ	ลง อํ วิภัตติ	กมฺมตฺเถ พุติยา.
สงฺขลิกิ อา + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
สงฺขลิกิ อ + อํ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺยาทิมฺหิ.
สงฺขลิกิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรํ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สงฺขลิกิ**

โลหิตํ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า รุห + อิ + ต + อํ ดังนี้

รุห	รุห ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
รุห	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
รุห + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตฺวณฺตฺตาวี.
รุห + ต	ต ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
รุ อุ ห + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
รุ อุ>โอ ห + ต	วูหธิ อุ เป็น โอ	อณฺเณสุ จ.
รุ>ล โอ ห + ต	เปลี่ยน ร เป็น ล	กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺยานํ.
ล โอ ห + อิ + ต	ลง อิ อาคม	ยถาคมฺมิกาโร.
โลหิต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรํ ยุตเต.
โลหิต + อํ	ลง อํ วิภัตติ	กมฺมตฺเถ พุติยา.
โลหิต อ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
โลหิต อ + อํ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺยาทิมฺหิ.
โลหิตํ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรํ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **โลหิตํ**

สมพฺนธํ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ส + พนฺธ + อ + อํ ดังนี้

ส + พนฺธ	พนฺธ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ส + พนฺธ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
ส + พนฺธ + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺนวุตฺตาวี วา.
ส + พนฺธ + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.

ส ํ + ม + พนฺธ + อ	เปลี่ยนนิคหิต (ํ) เป็น ม	วคฺคนตํ วา วคฺเค.
สมพฺพนฺธ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สมพฺพนฺธ + อํ	ลง อํ วิภัตติ	กมฺมตฺเถ พุติยา.
สมพฺพนฺธ อ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
สมพฺพนฺธ ฆ + อํ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสจฺจยาทิมฺหิ.
สมพฺพนฺธ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สมพฺพนฺธ

(ซึ่ง)เป็นโครงกระดูกไม่มีเนื้อ แต่ยังมีเลือดเปื้อนเปรอะ มีเอ็นรึงรัดอยู่ ภาษาบาลีใช้ว่า อัญญิกสงฺขลิกํ นิมนํสฺโลหิตมฺกฺขิตํ นฺหารุสมพฺพนฺธํ (อัญญิกสงฺขลิกํ [อัญญิ [วอสฺ พฺยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง⁴³⁰ + ติ, วอสฺ เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา + √จา คติวิติย-การถอยกลับ⁴³¹ + อี] + สงฺขลิก [สํ + ขล พนฺธเน-ผูก + อิก + อํ], นิมนํสฺโลหิตมฺกฺขิตํ [นิ + มํส [√มน โพนฺเน-รู้, คพฺเพ-ไอ้อวด, อภฺยาสฺปูชาสุ-เกิดบ่อย ๆ, บูชา, ธารณฺ-ทรงไว้⁴³² + ส] + โลหิต [รฺหฺ ชนเน-เกิด-งอกขึ้น⁴³³ + อี + ต] + มฺกฺขิต [มฺกฺข สํโยชนโรสเนสุ-ประกอบ, ทา, โกรธ⁴³⁴ + อี + ต] + อํ], นฺหารุสมพฺพนฺธํ [นฺหารุ [√นห พนฺธโรสเจยยสชฺเน-ผูก, ทำให้หมดจด-อาบน้ำ, ตกแต่ง-จัดแจง⁴³⁵ + อารุ] + สมพฺพนฺธ [สํ + √พนฺธ พนฺธเน-ผูก⁴³⁶ + อ] + อํ) คำศัพท์ว่า อัญญิกสงฺขลิกํ (22), มํสฺโลหิต (22) และ นฺหารุสมพฺพนฺธํ (22) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า มฺกฺขิตํ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

นิมนํสฺโลหิตมฺกฺขิตนฺติ มํเส ชิเนปิ โลหิตํ น สฺสสฺติ ตํ สนฺชายน วุตฺตํ “นิมนํสฺโลหิตมฺกฺขิตน” ติ. คำว่า ไม่มีเนื้อแต่ยังมีเลือดเปื้อนเปรอะ (นิมนํสฺโลหิตมฺกฺขิตํ) ความว่า แม้เมื่อเนื้อหมดไปแล้ว แต่เลือดยังไม่แห้ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาเลือดนั้นจึงตรัสว่า “ไม่มีเนื้อแต่ยังมีเลือดเปื้อนเปรอะ”⁴³⁷

มฺกฺขิตํ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า มฺกฺข + อี + ต + อํ ดังนี้

มฺกฺข	มฺกฺข ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
มฺกฺข	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนโต โลโป ฯลฯ.
มฺกฺข + ต	ลง ต ปัจจย	อตีเต ตตฺวณฺตุตาเว.
มฺกฺข + ต	ต ปัจจย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.

⁴³⁰ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 18-19.

⁴³¹ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 148.

⁴³² ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 305.

⁴³³ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 357.

⁴³⁴ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 298.

⁴³⁵ อภิธาน.สุจิ. หน้า 769, รุ. หน้า 480.

⁴³⁶ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 270.

⁴³⁷ ที.ม.อ. (บาลี) 2/379/387, ที.ม.อ. (ไทย) 2/379/564.

มกข + อี + ต	ลง อี อาคม	ยถาคมมิกาโร.
มกขิต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
มกขิต + อ	ลง อ วิภัตติ	กมมตเถ พุติยา.
มกขิต อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
มกขิต ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศสจจยาทิมหิฯ.
มกขิต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น มกขิต

(ซึ่ง)เป็นโครงกระดูกไม่มีเนื้อ แต่ยังมีเลือดเป็นนเประอะ มีเอ็นริงรัดอยู่ ภาษาบาลีใช้ว่า อัญจิสงฺขลิกํ อปคตมฺสโลหิตํ นหารุสมฺพนธํ (อัญจิสงฺขลิกํ [อัญจ [√อสุ พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง⁴³⁸ + ตี, √อส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา + √จา คติวิตุย-การถอยกลับ⁴³⁹ + อี] + สงฺขลิก [สํ + ชล พนฺธเน-ผูก + อิก + อ], อปคตมฺสโลหิตํ [อปคต [อป + √คมุ คติมฺหิ-ไป⁴⁴⁰ + ต] + มฺส [√มน โพธเน-รู้, คพเพ-ไอ้อวด, อภยาสปุชาสู-เกิดบ่อย ๆ, บุษฯ, ธารณ-ทรงไว้⁴⁴¹ + ส] + โลหิต [รุหฺ ชนเน-เกิด-งอกขึ้น⁴⁴² + อี + ต] + อ], นหารุสมฺพนธํ [นหารุ [√นห พนฺธโสเจยยสชฺชเน-ผูก, ทำให้หมดจด-อาบน้ำ, ตกแต่ง-จัดแจง⁴⁴³ + อารุ] + สมฺพนธ [สํ + √พนฺธ พนฺธเน-ผูก⁴⁴⁴ + อ] + อ] คำศัพท์ว่า อัญจิสงฺขลิกํ (22), มฺสโลหิตํ (22) และ นหารุสมฺพนธํ (22) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า อปคต มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

อปคต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อป + คมฺ + ต ดังนี้

อป + คม	คมฺ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อป + คม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนโต โลโป ฯลฯ.
อป + คม + ต	ลง ต ปัจจัย	อดีต ตตวนฺตฺตาวี.
อป + คม + ต	ต ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อป + คม + ต	ลบ ม ท้ายธาตุ	คมชนนฺรมาทินมนฺโต.

สำเร็จรูปเป็น อปคต

(ซึ่ง)เป็นโครงกระดูกไม่มีเอ็นริงรัดแล้ว กระจายกระจายไปในทิศใหญ่ ทิศเฉียง คือ กระดูกมีอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกเท้าอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกแข้งอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกขาอยู่ทาง

⁴³⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 18-19.

⁴³⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 148.

⁴⁴⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 393.

⁴⁴¹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 305.

⁴⁴² ธาตวตถ.นิ. หน้า 357.

⁴⁴³ อภิธาน.สุจิ. หน้า 769, รุ. หน้า 480.

⁴⁴⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 270.

ทิศหนึ่ง กระจุกสะเอวอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกหลังอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกซี่โครงอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกหน้าอกอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกแขนอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกไหล่อยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกคออยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกคางอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกฟันอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกศีรษะอยู่ทางทิศหนึ่ง ภาษาบาลีใช้ว่า อัญชิกาณี อปคตสมพนธานี ทิสสา วิทิสสา วิกขิตตานิ, อณเณน หตถญจิกัง, อณเณน ปาทญจิกัง, อณเณน ชงฆญจิกัง, อณเณน อรุญจิกัง, อณเณน กญญจิกัง, อณเณน ปิญจญจิกัง, อณเณน ผาสุกญจิกัง, อณเณน อรุญจิกัง, อณเณน พาทญจิกัง, อณเณน อังญจิกัง, อณเณน คีวญจิกัง, อณเณน หนุกญจิกัง, อณเณน ทนตญจิกัง, อณเณน สีสกญจิกัง. (อัญชิกาณี [√อสุ พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง⁴⁴⁵ + ตี, √อส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา + √สา คติวิตย-การถอยกลับ⁴⁴⁶ + อี] + ก + โย, อปคตสมพนธานี [อปคต [อป + √คมุ คติมิหิ-ไป⁴⁴⁷ + ต] + สมพนธ [สั + √พนธ พนธ-ผูก⁴⁴⁸ + อ] + โย], ทิสสา [√ทิส เปกฺขณ-เพ่งดู⁴⁴⁹ + อ + อา + โย], วิทิสสา [วิ + √ทิส เปกฺขณ-เพ่งดู⁴⁵⁰ + อ + อา + โย], วิกขิตตานิ [วิ + √ขิป อพยตตสทเท-พูดไม่ซัด, โนทเน-ซัดไป⁴⁵¹ + ต + โย], อณเณน [น + √ณามารณนิสาณตญจิก-ฆ่า, การลับ(มีด), ความยินดี, เปรณถุตยาโลจเนส-ส่งไป, สรรเสริญ, แลดู, พุชฌเน-รู้⁴⁵² + อ + นา], หตถญจิกัง [หตถ [√हन หีสาคตย-เบียดเบียน, ไป⁴⁵³ + ถ, หส หาสสทเทสุ-หัวเรา, ทำเสียง⁴⁵⁴ + ถ, หร หรณ-นำไป⁴⁵⁵ + ถ] + อญจิก [√อสุ พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง⁴⁵⁶ + ตี, √อส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา + √สา คติวิตย-การถอยกลับ⁴⁵⁷ + อี + ก] + อัง], ปาทญจิกัง [ปาท [√ปท คตย-ไป, ธิเร-ความมั่นคง⁴⁵⁸ + ณ] + อญจิก [√อสุ พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง⁴⁵⁹ + ตี, √อส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา + √สา คติวิตย-การถอยกลับ⁴⁶⁰ + อี + ก] + อัง], ชงฆญจิกัง [ชงฆา [√ชน สททมหิ-ทำเสียง, ชนเน-ความเกิดขึ้น⁴⁶¹ + ฆ + อา] + อญจิก [√อสุ พยาเป-แผ่กระจายไป,

⁴⁴⁵ ธาตวตถ.น. หน้า 18-19.

⁴⁴⁶ ธาตวตถ.น. หน้า 148.

⁴⁴⁷ อภิธาน.สุจิ. หน้า 393.

⁴⁴⁸ ธาตวตถ.น. หน้า 270.

⁴⁴⁹ ธาตวตถ.น. หน้า 198.

⁴⁵⁰ ธาตวตถ.น. หน้า 198.

⁴⁵¹ ธาตวตถ.น. หน้า 80.

⁴⁵² ธาตวตถ.น. หน้า 146.

⁴⁵³ ธาตวตถ.น. หน้า 484.

⁴⁵⁴ ธาตวตถ.น. หน้า 492.

⁴⁵⁵ ธาตวตถ.น. หน้า 488.

⁴⁵⁶ ธาตวตถ.น. หน้า 18-19.

⁴⁵⁷ ธาตวตถ.น. หน้า 148.

⁴⁵⁸ ธาตวตถ.น. หน้า 235.

⁴⁵⁹ ธาตวตถ.น. หน้า 18-19.

⁴⁶⁰ ธาตวตถ.น. หน้า 148.

⁴⁶¹ ธาตวตถ.น. หน้า 134.

เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง⁴⁶² + ตี, √อส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา + √จา คติวิตย-การถอยกลับ⁴⁶³ + อี + ก] +
 อัง, อรุณจิก [อรุ [√อร คตินาเส-ไป, พินาศ⁴⁶⁴ + อุ] + อฏจิก [√อส พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัด
 ไป-ทิ้ง⁴⁶⁵ + ตี, √อส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา + √จา คติวิตย-การถอยกลับ⁴⁶⁶ + อี + ก] + อัง,
 กฏจิก [กฏ [√กฏ สวรรณ-สำรวม-ระวัง⁴⁶⁷ + อี] + อฏจิก [√อส พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัดไป-
 ทิ้ง⁴⁶⁸ + ตี, √อส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา + √จา คติวิตย-การถอยกลับ⁴⁶⁹ + อี + ก] + อัง, ปิฏจิก
 [ปิฏ [√ปิฏ สหทสงฆาเตสุ-ทำเสียง, รวบรวม⁴⁷⁰ + ตี] + อฏจิก [√อส พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-
 ซัดไป-ทิ้ง⁴⁷¹ + ตี, √อส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา + √จา คติวิตย-การถอยกลับ⁴⁷² + อี + ก] + อัง,
 ผาสุกจิก [ผาสูกา [√ปา ปานรทขณชนปุรปาปุณเน-ตัม, รักษา, บริโภค, ให้เต็ม, ถัง⁴⁷³ + สุ + ก +
 อา] + อฏจิก [√อส พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง⁴⁷⁴ + ตี, √อส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา +
 √จา คติวิตย-การถอยกลับ⁴⁷⁵ + อี + ก] + อัง, อรุณจิก [อรุ [√อร คตินาเส-ไป, พินาศ,⁴⁷⁶ + อ, √อส
 ทาเห-เราร้อน-เผาไหม้⁴⁷⁷ + ร, อุ + √รา ปหาเร-ทุบ-ตี⁴⁷⁸ + อ, อรุ คติย-ไป⁴⁷⁹ + อ] + อฏจิก [√อส
 พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง⁴⁸⁰ + ตี, √อส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา + √จา คติวิตย-การ
 ถอยกลับ⁴⁸¹ + อี + ก] + อัง, พาหุจิก [พาหุ [√วห ปาปณวุทธิย-ให้ถึง, เจริญ,⁴⁸² + ณ, √พาธ
 วิพาธนพยาฆาเต-ห้าม, ทำลาย⁴⁸³ + ณ, √วร อวารณ-ห้าม-ปิดกั้น⁴⁸⁴ + ณ] + อฏจิก [√อส พยาเป-

⁴⁶² ชาติวตถ.นิ. หน้า 18-19.

⁴⁶³ ชาติวตถ.นิ. หน้า 148.

⁴⁶⁴ ชาติวตถ.นิ. หน้า 15.

⁴⁶⁵ ชาติวตถ.นิ. หน้า 18-19.

⁴⁶⁶ ชาติวตถ.นิ. หน้า 148.

⁴⁶⁷ อภิธาน.สุจิ. หน้า 15.

⁴⁶⁸ ชาติวตถ.นิ. หน้า 18-19.

⁴⁶⁹ ชาติวตถ.นิ. หน้า 148.

⁴⁷⁰ ชาติวตถ.นิ. หน้า 244.

⁴⁷¹ ชาติวตถ.นิ. หน้า 18-19.

⁴⁷² ชาติวตถ.นิ. หน้า 148.

⁴⁷³ ชาติวตถ.นิ. หน้า 241.

⁴⁷⁴ ชาติวตถ.นิ. หน้า 18-19.

⁴⁷⁵ ชาติวตถ.นิ. หน้า 148.

⁴⁷⁶ ชาติวตถ.นิ. หน้า 15.

⁴⁷⁷ ชาติวตถ.นิ. หน้า 32.

⁴⁷⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 304.

⁴⁷⁹ อภิธาน.วณณ. หน้า 363.

⁴⁸⁰ ชาติวตถ.นิ. หน้า 18-19.

⁴⁸¹ ชาติวตถ.นิ. หน้า 148.

⁴⁸² ชาติวตถ.นิ. หน้า 404.

⁴⁸³ ชาติวตถ.นิ. หน้า 272.

⁴⁸⁴ ชาติวตถ.นิ. หน้า 398.

แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง⁴⁸⁵ + ตี, √ส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา + √จา คติวิตย-การถอย
 กลับ⁴⁸⁶ + อิ + ก] + อัง], อังสุจิก [อัง [√อน ปาณชีวน-หายใจ, เป็นอยู่⁴⁸⁷ + ส, √อม คมน-ไป⁴⁸⁸ +
 ส] + อญจิก [√อส พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง⁴⁸⁹ + ตี, √ส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา +
 √จา คติวิตย-การถอยกลับ⁴⁹⁰ + อิ + ก] + อัง], คิวจิก [คฺวา [√คา สหุคตฺโถมนชาตฺสุ-ทำเสียง-ออก
 เสียง, ไป, สรรเสริญ, เกิด⁴⁹¹ + อิว + อา] + อญจิก [√อส พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง⁴⁹²
 + ตี, √ส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา + √จา คติวิตย-การถอยกลับ⁴⁹³ + อิ + ก] + อัง], หนุกจิก [หนุก
 [√หน หีสาคตฺย-ฆ่า, ไป⁴⁹⁴ + อุ + ก] + อญจิก [√อส พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง⁴⁹⁵ + ตี,
 √ส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา + √จา คติวิตย-การถอยกลับ⁴⁹⁶ + อิ + ก] + อัง], ทนตจิก [ทนต
 [√ทา อวชนทเน-ตัด⁴⁹⁷ + อนต, √ทส อทเน-กิน⁴⁹⁸ + อนต, √ทมุ ทมเน-ข่ม⁴⁹⁹ + ต] + อญจิก [√อส
 พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง⁵⁰⁰ + ตี, √ส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา + √จา คติวิตย-การ
 ถอยกลับ⁵⁰¹ + อิ + ก] + อัง], สีสกฺฎาหฺ [สีส [√สี พนธเน-ผูก⁵⁰² + ส, √สี สเย-นอน⁵⁰³ + ส] + กฺฎาห
 + อัง] คำศัพท์ว่า อญจิกานิ (22), อญจิก (22) และ อปคตสมพฺพธานิ (22) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์
 และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ทิสา, วิทิสา, วิกฺขิตตานิ, อณเณน, หตถจิก,
 ปาทจิก, ชงจจิก, อูรจจิก, กญจิก, ปญจจิก, ผาสจจิก, อูรจจิก, พาหจจิก, อังจจิก, คิวจิก,
 หนุกจิก, ทนตจิก, สีสกฺฎาหฺ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

⁴⁸⁵ ธาตวตถ.น. หน้า 18-19.

⁴⁸⁶ ธาตวตถ.น. หน้า 148.

⁴⁸⁷ ธาตวตถ.น. หน้า 12.

⁴⁸⁸ ธาตวตถ.น. หน้า 14.

⁴⁸⁹ ธาตวตถ.น. หน้า 18-19.

⁴⁹⁰ ธาตวตถ.น. หน้า 148.

⁴⁹¹ ธาตวตถ.น. หน้า 96.

⁴⁹² ธาตวตถ.น. หน้า 18-19.

⁴⁹³ ธาตวตถ.น. หน้า 148.

⁴⁹⁴ ธาตวตถ.น. หน้า 484.

⁴⁹⁵ ธาตวตถ.น. หน้า 18-19.

⁴⁹⁶ ธาตวตถ.น. หน้า 148.

⁴⁹⁷ อภิธาน.สุจิ. หน้า 500.

⁴⁹⁸ อภิธาน.วณณ. หน้า 353.

⁴⁹⁹ อภิธาน.วณณ. หน้า 353.

⁵⁰⁰ ธาตวตถ.น. หน้า 18-19.

⁵⁰¹ ธาตวตถ.น. หน้า 148.

⁵⁰² อภิธาน.สุจิ. หน้า 893.

⁵⁰³ อภิธาน.สุจิ. หน้า 893.

ทิสสติ จันทตตนาทิวเสน อัย ปริมา อัย ปจฉิมมา'ติ อาทินา นานปการโต ปณณายตีติ ทิสสา ชื่อว่าทิสสา (ทิส) เพราะปรากฏโดยการโคจรของพระจันทร์ว่า ทางนี้อยู่ข้างหน้า ทางนี้อยู่ข้างหลัง เป็นต้น⁵⁰⁴

ทิสสาหิ วินิคคตา วิทิสสา ชื่อว่าวิทิสสา (นิศน้อย) เพราะออกไปจากทิสใหญ่⁵⁰⁵

น ฌายเตติ อณโณ ชื่อว่าอณณะ เพราะคนไม่รู้⁵⁰⁶

อวยวานิ หนติ เอตถาติ หตโธ ชื่อว่าหัตถะ เพราะเป็นที่เปียกเปียกนอวัยวะอื่น. หสนติ อเนนาติ หตโธ ชื่อว่าหัตถะ เพราะเป็นเครื่องร่ำเรียง. หรนติ อเนนาติ หตโธ ชื่อว่าหัตถะ เพราะเป็นเครื่องนำของไป.⁵⁰⁷

ปชชเต คจฉตีติ ปาโท ชื่อว่าปาทะ เพราะดำเนนไป.⁵⁰⁸

ชายติ คมนเมตายาติ ชงฆา ชื่อว่าชังฆา เพราะเป็นเครื่องให้เกิดการเดิน.⁵⁰⁹

อรนติ อเนนาติ อुरु ชื่อว่าอुरु เพราะเป็นเครื่องไป.⁵¹⁰

กฏยเต อวารียเต วตถาทีหีติ กฏิ ชื่อว่ากฏิ เพราะถูกปกปิดด้วยผ้าถุง เป็นต้น.⁵¹¹

ปิฏฐติ สงฆาเตตีติ ปิฏฐิ ชื่อว่าปิฏฐิ เพราะติดกัน, วิสมทุกขํ ปิฏฐติ หีสตีติ ปิฏฐิ ชื่อว่าปิฏฐิ เพราะเปียกเปียกทุกขไม่เท่ากัน⁵¹²

ปาติ รกขตีติ ฆาสุกา ชื่อว่าฆาสูกา เพราะรักษา (อวัยวะภายในไว้).⁵¹³

วาทคมนวเสน อรติ คจฉตีติ อุโร ชื่อว่าอุระ เพราะเคลื่อนไปด้วยอำนาจลม, โสเคน ตาเพนเต อุตติ ทหตีติ อุโร ชื่อว่าอุระ เพราะร้อนรุ่ม เมื่อคนหุบตีด้วยความเศร้าโศก, ทุกขลาเภ สติ รนติ ปหรนติ เอตถ ฆนาติ อุโร ชื่อว่าอุระ เพราะคนพากันหุบตี เมื่อได้รับความทุกข์, ยกนาทโย อูรนติ ปวตตนติ เอตถาติ อุโร ชื่อว่าอุระ เพราะเป็นที่เป็นไปแห่งดับ เป็นต้น.⁵¹⁴

วหติ อเนนาติ พาทุ ชื่อว่าพาทุ เพราะเป็นเครื่องช่วยขึ้นไป, พาทติ อุพทเว นิวาเรตีติ พาทุ ชื่อว่าพาทุ เพราะห้ามอันตรายต่าง ๆ.⁵¹⁵

อนติ ชีวติ เอเตนาติ อโโส ชื่อว่าอังสะ เพราะเป็นเครื่องดำรงชีวิตอยู่, อมติ คจฉตีติ อโโส ชื่อว่าอังสะ เพราะเป็นไป.⁵¹⁶

⁵⁰⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 515.

⁵⁰⁵ อภิธาน.สุจิ. หน้า 805.

⁵⁰⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 208.

⁵⁰⁷ อภิธาน.วณณ. หน้า 370.

⁵⁰⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 619.

⁵⁰⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 440.

⁵¹⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 305.

⁵¹¹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 324.

⁵¹² อภิธาน.วณณ. หน้า 364.

⁵¹³ อภิธาน.วณณ. หน้า 373.

⁵¹⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 304, อภิธาน.วณณ. หน้า 363.

⁵¹⁵ อภิธาน.สุจิ. หน้า 657-8.

⁵¹⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 194, อภิธาน.วณณ. หน้า 356.

คายนติ เอตายาติ คีวา ชื่อว่าคีวา เพราะเป็นเครื่องขับร้อง.⁵¹⁷

หนุตติ โอทนาทิสฺ วณณวิเสสํ นาสติติ หนุโก ชื่อว่าหนุกะ เพราะบดสีต่าง ๆ ในข้าวสุกเป็นต้นให้แหลก.⁵¹⁸

ทายติ ภกฺขมเนนาติ หนโต ชื่อว่าทันตะ เพราะเครื่องตัดอาหาร, ทสนติ โภชฺชมเนนาติ หนโต ชื่อว่าทันตะ เพราะเป็นเครื่องกินอาหาร, อหมีติ หนโต ชื่อว่าทันตะ เพราะแข็งแรง.⁵¹⁹

สินาติ พนฺธติ เกเส โมลิกฺรณวเสน เอตถาติ สีสฺ ชื่อว่าสีสะ เพราะเป็นที่ผูกผมด้วยอำนาจการเกล้าเป็นมวย, สยนติ เอตถ อุกาโย’ติ สีสฺ ชื่อว่าสีสะ เพราะเป็นที่นอนของเหาเป็นต้น⁵²⁰

อณฺเณนาติ อณฺเณน ทิสภาเคน. คำว่า **ทางหนึ่ง (อณฺเณน)** ได้แก่ ทางส่วนแห่งทิศอื่น⁵²¹

หตฺถกฺกณฺติ จตฺสกฺกณฺเทมปิ หตฺถกฺกณฺกํ ปาฏฺเญกํ ปาฏฺเญกํ วิบุปฺกณฺณํ. ปาฏฺฐกฺกาทิสฺปิ เอเสว นโย. คำว่า **กระดุมมือ (หตฺถกฺกณฺก)** ได้แก่ กระดุมมือแม่ทั้ง 64 ชั้นกระจัดกระจายไป ต่างทิศทางกัน **แม่ในกระดุมเท้าเป็นต้น** ก็นัยนี้เหมือนกัน⁵²²

ทิส ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ทิส + อ + อา + โย ดังนี้

ทิส	ทิส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ทิส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
ทิส + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวตฺตวาวี วา.
ทิส + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ทิส	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.
ทิส + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปจฺจโย.
ทิส อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนฯ.
ทิส ษ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมหิฯ.
ทิส	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.
ทิส	อา ในอิตถิลิงค์ชื่อว่า ฆ	อา โฆ.
ทิส + โย	ลง โย วิภัตติ	กมฺมตฺเถ พุติยา.
ทิส + ไซ	ลง ไซ วิภัตติ	ฆปโต จ โยนํ โลโป.

สำเร็จรูปเป็น **ทิส**

วิทิส ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + ทิส + อ + อา + โย ดังนี้

วิ + ทิส	ทิส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
----------	-----------------	----------------

⁵¹⁷ อภิธาน.สุจิ. หน้า 405.

⁵¹⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 925.

⁵¹⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 500, อภิธาน.วณณ. หน้า 353.

⁵²⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 893.

⁵²¹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/379/387, ที.ม.อ. (ไทย) 2/379/564-565.

⁵²² ที.ม.อ. (บาลี) 2/379/387, ที.ม.อ. (ไทย) 2/379/565.

วิ + ทิส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
วิ + ทิส + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวตฺตวาวี วา.
วิ + ทิส + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
วิทิส	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.
วิทิส + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิङ्	อิตถิมโต อาปจฺจโย.
วิทิส อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
วิทิส ฆ + อา	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
วิทิสา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.
วิทิสา	อา ในอิตถิลิङ्ชื่อว่า ฆ	อา โฆ.
วิทิสา + โย	ลง โย วิภตฺติ	กมฺมตฺเถ ทฺติยา.
วิทิสา + โยม	ลบ โย วิภตฺติ	ฆปโต จ โยนํ โลโป.

สำเร็จรูปเป็น วิทิสา

วิกิขิตตานิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + ชิป + ต + โย ดังนี้

วิ + ชิป	ชิป ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + ชิป	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
วิ + ชิป + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตฺวณฺตฺตวาวี.
วิ + ชิป + ต	ต ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
วิ + ชิป + ตต	ลบ ป ท้ายธาตุ และซ้อน ต	คุปาทีนณฺจ.
วิ + กฺชิ + ตต	ซ้อน ก	วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตตฺติยปจฺมา.
วิกิขิตต + โย	ลง โย วิภตฺติ	กมฺมตฺเถ ทฺติยา.
วิกิขิตต อ + โย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
วิกิขิตต อ + โย > นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจฺจํ.
วิกิขิตต อ > อา + นิ	ที่ฆะ อ เป็น อา	โยสุ กตฺนิกาโรเปสุ ทิฆํ.
วิกิขิตตานิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น วิกิขิตตานิ

อณฺเณ ศัพท์เป็นสมาสีมีกิตก์ภายใน มาจากศัพท์ว่า น + ณ + อ + นา], ดังนี้

ณ	ณ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ณ + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวตฺตวาวี วา.
ณ + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ณ อา + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ณ ฆ + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
ณ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.
น + ณ		

น + ญณ	ซ้อน ญ	ประเทวภาโว จาเน.
น>อ + ญณ	เปลี่ยน น เป็น อ	อตตํ นสฺส ตปฺปริเส.
อญณ + นา	ลง นา วิภัตติ	กรณฺเ ตติยา.
อญณ อ + นา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจฺฉิตฺตมสฺสรํ สเรนา.
อญณ อ + นา>เอน	เปลี่ยน นา เป็น เอน	อโต เณน.
อญณ ฮ + เอน	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปลฺจยาทิมฺหิฯ.
อญเณน	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **อญเณน**

หตถ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า หน + ถ, หส + ถ, หร + ถ ดังนี้

हन/हस/हर	हन/हस/हर ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
हन/हस/हर	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
हन/हस/हर + ถ	ลง ถ ปัจจัย	สมาทิหิ ฌมา.
हन/हस/हर + ถ	ถ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.
हन्/हस/हर + ถ	ลบ न/स/र ท้ายธาตุ	กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปลฺจยานํฯ.

สำเร็จรูปเป็น **หตถ**

ปาท ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปท + ณ ดังนี้

पत	पत ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
पत	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
पत + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสฺรุชฺปะทาทีโต ฌ.
पत + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.
पत + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฌนฺนุพฺนโธ.
पु ओ त् + णु ओ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจฺฉิตฺตมสฺสรํ สเรนา.
पु ओ त् + ण् ओ	ลบ णु อนุพันธ์	การิตานํ ฌ โลโป.
पु ओ>आ त् + ओ	วृत्ति ओ เป็น आ	อสฺสโยคนฺตสฺส วृत्ติ การิตे.
पात	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปาท**

ขงฆา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ขน + ฆ + อา ดังนี้

खन	खन ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
खन	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
खन + ฆ	ลง ฆ ปัจจัย	ขนา ฌม. ⁵²³
खन + ฆ	ฆ ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.

⁵²³ โมค. (ณวาทิ) 7/37.

ช น>° + ฆ	เปลี่ยน น เป็นนิกหิต (°)	มนานํ นิคคหิต ⁵²⁴
ช °>ง + ฆ	เปลี่ยนนิกหิต (°) เป็น ง	วคคณตํ วา วคเค.
ชงฆ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปัจจโย.
ชงฆ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ.
ชงฆ ๒ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปัจจยาทิมหิฯ.
ชงฆา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ชงฆา**

อูรु ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อร + อุ ดังนี้

อร	อร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อรุ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
อรุ + อุ	ลง อุ ปัจจัย	กาเล วตตมานาตีเต ภูวาทโย.
อรุ + อุ	อุ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อ>อู รุ + อุ	เปลี่ยน อ เป็น อู	กวจิ ธาตุวิภตติปัจจยานํฯ.
อูรุ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อูรุ**

กฏิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า กฏ + อิ ดังนี้

กฏ	กฏ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
กฏ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
กฏ + อิ	ลง อิ ปัจจัย	มุนาที่หิ จิ.
กฏ + อิ	อิ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
กฏิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **กฏิ**

ปิฏฐิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปิฏฐ + ติ ดังนี้

ปิฏฐ	ปิฏฐ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปิฏฐ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
ปิฏฐ + ติ	ลง ติ ปัจจัย	มิทาที่หิ ตติติโย.
ปิฏฐ + ติ	ติ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ปิฏฐ + ต อิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ.
ปิ ฏฐ + ต>ฏฐิ อิ	เปลี่ยน ต พร้อม ฐ เป็น ฏฐ	สาทิสนตปุจณฺณขหฺสาที่หิ ฏฐโ.
ปิฏฐิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปิฏฐิ**⁵²⁴ โมค. (ชาติ) 5/96.

ผาสูกา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปา + ส + ก + อา ดังนี้

ปา	ปา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
ปา + ส	ลง ส ปัจจัย	วษาทีหิ ปพพชชาทโยฯ.
ปา + ส	ส ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ป อ + ส	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ป>ผ อ + ส	เปลี่ยน ป เป็น ผ	จ-ศัพท์ ใน โท ธสส จ.
ผาส	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
ผาส + ก	ลง ก ปัจจัย	กวจิ สมาสนตคตตามการนโต.
ผาส + ก + อา	ลง อา ปัจจัยในอิติลึงค์	อิติถิมโต อาปจโย.
ผาส + ก อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ผาส + ก อ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจยยาทิมหิฯ.
ผาสูกา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ผาสูกา**

อร ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อร + อ, อุส + ร, อ + รา + อ, อร + อ ดังนี้

อร	อร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
อร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
อร + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโตณวุตวาวิ วา.
อร + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
อ>อุ ร + อ	เปลี่ยน อ เป็น อุ	กวจิ ธาตุวิภตติปจยยานฯ.
อร	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อร**

อุส	อุส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
อุส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
อุส + ร	ลง ร ปัจจัย	วษาทีหิ ปพพชชาทโยฯ.
อุส + ร	ร ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
อุส + ร	ลบ ส ท้ายธาตุ	กวจิ ธาตุวิภตติปจยยานฯ.
อร	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อร**

อุ + รา	รา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
อุ + รา + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโตณวุตวาวิ วา.
อุ + รา + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
อุ + ร อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
อุ + ร อ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจยยาทิมหิฯ.

อร นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น อร

อร	อร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
อร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
อร + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโตณวุตวาวิ วา.
อร + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อร	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.	

สำเร็จรูปเป็น อร

พาทุ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วห + ณฺ, พาธ + ณฺ, วร + ณฺ ดังนี้

วห	วห ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
วห	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
วห + ณฺ	ลง ณฺ ปัจจัย	กาเล วตตมานาตีเต ฌวาทโย.
วห + ณฺ	ณฺ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
วห + ณฺ	ณฺ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฌนฺนุพนฺโธ.
ว อ ห + ณฺ อุ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
ว อ ห + ฌ อุ	ลบ ณฺ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
ว อ>อา ห + อุ	วุทธิ อ เป็น อา	อสฺยิยคนตสส วุทธิ การิตเ.
ว>พ อา ห + อุ	เปลี่ยน ว เป็น พ	จ-ศัพท์ ใน โท ธสส จ.
พาทุ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.	

สำเร็จรูปเป็น พาทุ

พาธ	พาธ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
พาธ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
พาธ + ณฺ	ลง ณฺ ปัจจัย	กาเล วตตมานาตีเต ฌวาทโย.
พาธ + ณฺ	ณฺ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
พาธ + ณฺ	ณฺ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฌนฺนุพนฺโธ.
พาธ + ณฺ อุ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
พาธ + ฌ อุ	ลบ ณฺ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
พา ธ>ห + อุ	เปลี่ยน ธ เป็น ห	กฺวจิ ชาติวิภตฺติปฺปจฺจยานํฯ.
พาทุ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.	

สำเร็จรูปเป็น พาทุ

วร	วร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
วร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
วร + ณฺ	ลง ณฺ ปัจจัย	กาเล วตตมานาตีเต ฌวาทโย.

ว ร + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ว ร + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิต วิย ฌานุพนุโธ.
ว อ ร + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ว อ ร + ณ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตาน โณ โลปี.
ว อ>อา ร + อ	วูทธิ อ เป็น อา	อสโยคนตสสุ วูทธิ การิตเ.
ว>พ อา ร + อ	เปลี่ยน ว เป็น พ	จ-ศัพท ใน โท ธสส จ.
พ อา ร>ห + อ	เปลี่ยน ร เป็น ห	กวจิ ธาตุวิภตติปปจจยานฯ.
พาทุ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น พาทุ

อัส ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อน + ส, อม + ส] ดังนี้

อน/อม	อน/อม ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อน/อม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
อน/อม + ส	ลง ส ปัจจัย	กาเล วตตมานาตีเต ฌวาทโย.
อน/อม + ส	ส ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
อ น>°/อ ม>° + ส	เปลี่ยน น/ม เป็นนิคหิต (°)	มนาน นิคคหิต ⁵²⁵ , อโม นิคคฯ.
อัส	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น อัส

คิวา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า คา + อิว + อา ดังนี้

คา	คา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
คา + อิว	ลง อิว ปัจจัย	กาเล วตตมานาตีเต ฌวาทโย.
คา + อิว	อิว ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ค อา + อิว	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ค อ + อิว	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.
คิว	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
คิว + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปจโย.
คิว อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
คิว อ + อา	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.
คิวา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น คิวา

หนุก ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า หน + อ + ก ดังนี้

หน	หน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
----	----------------	----------------

⁵²⁵ โมค. (ชาติ) 5/96.

หน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
หน + อุ	ลง อุ ปัจจัย	กาเล วุตตมานาตีเต ฌวาทโย.
หน + อ	อุ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
หนุ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
หนุ + ก	ลง ก ปัจจัย	กวจิ สมาสนตคตानมการนโต.

สำเร็จรูปเป็น **หนุ**ก

ทนต์ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ทา + อนฺต, ทส + อนฺต, ทมุ + ต ดังนี้

ทา	ทา ชื่อว่าธาตุ	ฌวาทโย ธาตโว.
ทา + อนฺต	ลง อนฺต ปัจจัย	วุตตมานเ มานนฺตา.
ทา + อนฺต	อนฺต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ทฺ อา + อนฺต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมฺสฺสรํ สเรนา.
ทฺ อฯ + อนฺต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมฺหิฯ.
ทนต์	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ทนต์**

ทส	ทส ชื่อว่าธาตุ	ฌวาทโย ธาตโว.
ทส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
ทส + อนฺต	ลง อนฺต ปัจจัย	วุตตมานเ มานนฺตา.
ทส + อนฺต	อนฺต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ทฺ อ ส + อนฺต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมฺสฺสรํ สเรนา.
ทฺ อ ส + อนฺต	ลบ ส ท้ายธาตุ	กวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยานํฯ.
ทฺ อ + อนฺต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมฺหิฯ.
ทนต์	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ทนต์**

ทมุ	ทมุ ชื่อว่าธาตุ	ฌวาทโย ธาตโว.
ทม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
ทม + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตฺวณฺตุตาวิ.
ทม + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ทม + ต > นต	เปลี่ยน ต เป็น นต และลบ ม	ปฏฺกมาทิมฺหิ นฺโต จ.

สำเร็จรูปเป็น **ทนต์**

สิส ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สิ + ส, สี + ส ดังนี้

สิ/สี	สิ/สี ชื่อว่าธาตุ	ฌวาทโย ธาตโว.
สิ/สี + ส	ลง ส ปัจจัย	กาเล วุตตมานาตีเต ฌวาทโย.
สิ/สี + ส	ส ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.

ส อี/ส อี + ส	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโหิจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ส อี>อี/ส อี + ส	ทีฆะ อี เป็น อี (สี ชาติ)	กวจิ ชาติวิภตติปจจยानां.
สีส	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สีส

(ซึ่ง)เป็นท่อนกระดูกสีขาวเหมือนสีสังข์ ภาษาบาลีใช้ว่า อฏฺฐิกานิ เสดานิ สงฺขวณฺณูป-
นิภาณิ (อฏฺฐิกานิ [√อสุ พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง⁵²⁶ + ติ, √อส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ,
อา + √ธา คติวิตุยฺ-การถอยกลับ⁵²⁷ + อี] + ก + โย], เสดานิ [√สิต สุกฺเ-ขาว-ทำให้ขาว⁵²⁸ + ณ, √สิ
เสวคตฺวิตุยฺ-เสพ, ไป, เจริญ⁵²⁹ + ต + โย], สงฺขวณฺณูปนิภาณิ [สงฺข [สฺ + √ขนฺ วิหารเณ-ชุด-เจาะ⁵³⁰
+ กฺวิ, √สมฺ อุปสมตฺไปกรรมเขเท-เข้าไปสงบ, ทำความเพียร, ลำบาก-เหน็ดเหนื่อย, สทฺเท-ทำเสียง⁵³¹
+ ข] + วนฺณ [√วนฺณ ฤตฺวิตฺถการสุกฺกทฺยยุตฺติที่ปเน=สรรเสริญ, ขยาย-พิสดาร, ทำให้เป็นสีขาว,
พยายาม, แสดง⁵³² + อ] + อุปนิภาณิ [อุป + นิ + √ภา ทิตฺตฺย-สว่าง-รุ่งเรือง⁵³³ + อ + โย]) คำศัพท์ว่า
อฏฺฐิกานิ (22) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า เสดานิ
และ สงฺขวณฺณูปนิภาณิ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

เสวียตฺติ เสโต ชื่อว่าเสตะ เพราะคนใช้สอย⁵³⁴ สิตฺวณฺเณหิ เสวียเตติ เสโต ชื่อว่าเสตะ
เพราะมีแต่สีขาว⁵³⁵

สฺ สุกฺกฺ ปจฺวี ขนฺตฺติ สงฺโข ชื่อว่าสังฆะ เพราะชุดดินด้วยดี สมมติ อุปสมตฺติ สงฺโข ชื่อ
ว่าสังฆะ เพราะสงบเงียบ⁵³⁶

วนฺณนํ ทีฆรสฺสาทิวเสน สณฺจนฺนติ วนฺโณ สณฺจานํ สันฺฐานชื่อว่าวันณะ เพราะเป็นการ
ตั้งอยู่โดยความเป็นสภาพยาวและสันเป็นต้น

เอตถ จ วนฺณิตฺโพ อยฺมีทิสฺติ ปกาเสตฺโพติ วนฺโณ สณฺจานํ.⁵³⁷ ก็ในคำว่า สປປຣາຊ-
ວຸໂນນີ ຟິງຫຣາບຣູປວິເຄຣາະທັດຕ່ອປີນີ ຮູປຣ່າງທີ່ຮື່ວ່າວັນນະ ເພາະເປັນສິ່ງທີ່ເສດອອກວ່າ ນີ້ ເປັນ
ເຊັ່ນນີ້

⁵²⁶ ชาติวตถ.นิ. หน้า 18-19.

⁵²⁷ ชาติวตถ.นิ. หน้า 148.

⁵²⁸ ชาติวตถ.นิ. หน้า 456.

⁵²⁹ ชาติวตถ.นิ. หน้า 452.

⁵³⁰ ชาติวตถ.นิ. หน้า 75.

⁵³¹ ชาติวตถ.นิ. หน้า 440.

⁵³² ชาติวตถ.นิ. หน้า 390.

⁵³³ ชาติวตถ.นิ. หน้า 288.

⁵³⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 914.

⁵³⁵ อภิธาน.วนฺณ. หน้า 411.

⁵³⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 837.

⁵³⁷ ที.สี.ฎีกา (อภิวิน) (บาลี) 1/1/226.

วณเณติ วิกิการมาปชชมานัน ทยงคตภาวํ ปกาเสตีติ วณโณ รูปายตน⁵³⁸ รูปายตนะ ชื่อว่า
วันณะ เพราะแสดงสภาพที่เป็นไปในใจเมื่อถึงความเปลี่ยนแปลง

วณณียติ อสงกรโต ววตถปิยตีติ วณโณ ชาตี⁵³⁹ ชาตีตระกุลชื่อว่าวันณะ เพราะถูกเขา
กำหนดไว้โดยไม่ระคนกัน

อยมทีโสตี วณเณติ ปกาเสตีติ วณโณ ฌิวพรรณที่ชื่อว่าวันณะ เพราะเป็นสิ่งที่แสดงออก

อจโณ วิปสนโนติอาทินา วณณิตพพญเจณ วณโณ, ฉวิ. ๗ เป ๗ ตตถ ฉวิยนติ ฉวิตตา
วณณชาตุเอว สุวณณวณโณติ เอตถ วณณคคหเนน คหิตาติ อปร⁵⁴⁰ ฌิวพรรณชื่อว่าวันณะ เพราะ
เป็นสิ่งที่คนชื่นชมว่า ฌิวผุดผ่อง ๗ ล ๗ ในคำว่า ฉวิย นั้น อาจารย์บางท่านกล่าวหมายถึงวันณะ (สี)
ที่เป็นไปในฌิวพรรณ ด้วยวันณะศัพท์ในอุททาหรณ์ว่า สุวณณวณโณ ผู้มีพระฉวีวรรณดุจสีทองคำ

วณณียติ ผลเมเตน ยถาสภาวโต วิกาวิยตีติ วณโณ การณ⁵⁴¹ เหตุชื่อว่าวันณะ เพราะเป็น
เครื่องแสดงผลตามสมควรแก่สภาวะ

วณณียติ อปมหนตาทิวเสน ปมียตีติ วณโณ ปมาณ⁵⁴² ขนาดชื่อว่าวันณะ เพราะถูกเขา
วัดขนาดไว้โดยความเป็นของน้อยหรือมากเป็นต้น

มหนตํ ชุททกํ มชณิมนติ วณเณตพพโต ปมาเนตพพโต วณโณ, ปมาณ⁵⁴³ ขนาดชื่อว่า
วันณะ เพราะถูกเขาวัดขนาดไว้ว่าเป็นของใหญ่ เล็ก ปานกลาง

วณณนํ กิตติยา อุกโขสนนติ วณโณ ปสํสา, วณณนํ คุณสํกิตตณํ วณโณ ปสํสา.⁵⁴⁴ การ
สรรเสริญชื่อว่าวันณะ เพราะมีการเป่าประกาศเกียรติคุณ

วณณียติ ปกาสิยติ อตถโถ อเนนาตี วณโณ อกฺขโร อักขรชื่อว่าวันณะ เพราะเป็นเครื่อง
ประกาศเนื้อความ

วณณียติ ปสํสียตีติ วณโณ คุณ⁵⁴⁵ คุณชื่อว่าวันณะ เพราะถูกเขาสรรเสริญ

เสตานิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สิต + ณ, สิ + ต + โย ดังนี้

สิต	สิต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สิต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
สิต + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสรุชปทาทีโต ณ.
สิต + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สิต + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฌานฺนพฺนโร.
ส อิต + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโรจิตมสสรํ สเรนฯ.

⁵³⁸ ที.สี.ฐีกา (อภินว) (บาลี) 1/1/226.

⁵³⁹ ที.สี.ฐีกา (อภินว) (บาลี) 1/1/226.

⁵⁴⁰ ที.ปา.ฐีกา (บาลี) 275/185.

⁵⁴¹ ที.สี.ฐีกา (อภินว) (บาลี) 1/1/226.

⁵⁴² ที.สี.ฐีกา (อภินว) (บาลี) 1/1/226.

⁵⁴³ ที.ปา.ฐีกา (บาลี) 275/185.

⁵⁴⁴ ที.สี.ฐีกา (อภินว) (บาลี) 1/1/227.

⁵⁴⁵ ที.สี.ฐีกา (อภินว) (บาลี) 1/1/226.

ส อี ต + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิดาน โณ โลปี.
ส อี>เอ ต + อ	วุทธิ อ เป็น อา	อสียคนตสส วุทธิ การิเต.
เสต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **เสต**

สิ	สิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
สิ + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนตฺตาวี.
สิ + ต	ต ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิตฺ.
ส อี + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ส อี>เอ + ต	วุทธิ อี เป็น เอ	อณเณสุ จ.
เสต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
เสต + โย	ลง โย วิภคฺติ	กมมตเถ ทุตฺติยา.
เสต อ + โย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
เสต อ + โย>นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจฺจํ.
เสต อ>อา + นิ	ทีฆะ อ เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆํ.
เสตานิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **เสตานิ**

สฺงข ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากกรากศัพท์ว่า ส + ขนุ + กฺวิ, สมุ + ข ดังนี้

ส + ขนุ	ขนุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
ส + ขน	ลบสระท้ายธาตุ	ชาติสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
ส + ขน + กฺวิ	ลง กฺวิ ปัจจัย	กฺวิ จ.
ส + ขน + กฺวิ	กฺวิ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิตฺ.
ส + ฆ + กฺวิ	ลบ ฆ ท้ายธาตุ	ชาติวณตสส โลโป กฺวิมฺหิ.
ส + ข + ฌริ	ลบ กฺวิ ปัจจัย	กฺวิ โลโป จ.
ส ิ>ง + ข	เปลี่ยนนิคหิต (ิ) เป็น ง	วคฺคนตฺ วา วคฺเค.

สำเร็จรูปเป็น **สฺงข**

สมุ	สมุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
สม	ลบสระท้ายธาตุ	ชาติสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
สม + ข	ลง ข ปัจจัย	กาเล วตตมานาตีเต ญฺวาทโย.
สม + ข	กฺวิ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิตฺ.
ส ม>ง + ข	เปลี่ยน ม เป็นนิคหิต (ิ)	มนานํ นิคคหิตํ.
ส ิ>ง + ข	เปลี่ยนนิคหิต (ิ) เป็น ง	วคฺคนตฺ วา วคฺเค.

สำเร็จรูปเป็น **สฺงข**

วณฺณ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วณฺณ + อ ดังนี้

วณฺณ	วณฺณ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วณฺณ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
วณฺณ + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวตฺตวาวี วา.
วณฺณ + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
วณฺณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **วณฺณ**

อุปนิทานิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อุป + นิ + ภา + อ + โย ดังนี้

อุป + นิ + ภา	ภา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อุป + นิ + ภา + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวตฺตวาวี วา.
อุป + นิ + ภา + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อุป + นิ + ภา อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺตมสฺสรํ สเรนฯ.
อุป + นิ + ภา อ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจยาทิมหิฯ.
อุปนิทา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
อุปนิทา + โย	ลง โย วิภตฺติ	กมฺมตฺเถ ทุตฺติยา.
อุปนิทา อ + โย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺตมสฺสรํ สเรนฯ.
อุปนิทา อ + โย > นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจฺจํ.
อุปนิทา อ > อ + นิ	ที่ชนะ อ เป็น อ	โยสุ กตฺนิกาโรเปสุ ทิฆิ.
อุปนิทานิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อุปนิทานิ**

(ซึ่ง)เป็นท่อนกระดูกองอยู่ด้วยกันเกินกว่า 1 ปี ภาษาบาลีใช้ว่า อฏฺฐิกานิ ปุณฺชกิตานิ เตโรวสุสสิกานิ (อฏฺฐิกานิ [วอสฺ พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง⁵⁴⁶ + ติ, วอสฺ เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา + √จา คติวิตฺย-การถอยกลับ⁵⁴⁷ + อี] + ก + โย], ปุณฺชกิตานิ [ปุณฺช [√ปุณฺช ราสีกรณ-ทำให้เป็นกอง⁵⁴⁸ + อ] + √กิต โรคาปนยณฺญาณิฉฉาวาสสฺเส-รักษาโรค-เหยียวยา, ฐึ, ปรรณนา, อยู่, สงสฺย⁵⁴⁹ + อ + โย], เตโรวสุสสิกานิ [เตโร + √วสุสฺ เสงเน-ราด-รด⁵⁵⁰ + อิก + โย]) คำศัพท์ว่า อฏฺฐิกานิ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ปุณฺชกิตานิ และ เตโรวสุสสิกานิ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

⁵⁴⁶ ธาตวตฺถ.น. หน้า 18-19.

⁵⁴⁷ ธาตวตฺถ.น. หน้า 148.

⁵⁴⁸ ธาตวตฺถ.น. หน้า 250.

⁵⁴⁹ ธาตวตฺถ.น. หน้า 56.

⁵⁵⁰ ธาตวตฺถ.น. หน้า 403.

ปุณฺชติ ราสีภวตีติ ปุณฺชโซ ชื่อว่าปุณฺชชะ เพราะรวมกันเป็นกอง⁵⁵¹
 เตโรวสฺสิกานีติ อติภกนฺตสํวจฺจรานิ. คำว่า เกินกว่า 1 ปี (เตโรวสฺสิกานิ) ได้แก่ ค้างปี⁵⁵²

ปุณฺชกิตานิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปุณฺช [ปุณฺช + อ] + กิต + อ + โย ดังนี้

ปุณฺช + กิต	กิต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปุณฺช + กิต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
ปุณฺช + กิต + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวตฺตวาวี วา.
ปุณฺช + กิต + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ปุณฺชกิต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรึ ยุตฺเต.
ปุณฺชกิต + โย	ลง โย วิภตฺติ	กมฺมตฺเถ พฺตุติยา.
ปุณฺชกิต อ + โย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจฺจิตฺมสฺสรํ สเรนาฯ.
ปุณฺชกิต อ + โย > นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจฺจํ.
ปุณฺชกิต อ > อา + นิ	ที่ขะ อ เป็น อา	โยสุ กตฺนิการโลเปสุ ที่ขมฺ.
ปุณฺชกิตานิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรึ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปุณฺชกิตานิ**

เตโรวสฺสิกานิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า เตโร + วสฺส + อิก + โย ดังนี้

เตโร + วสฺส	วสฺส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
เตโร + วสฺส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
เตโร + วสฺส + อิก	ลง อิก ปัจจัย	ภพฺเพ อิก.
เตโร + วสฺส + อิก	อิก ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
เตโรวสฺสิก	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรึ ยุตฺเต.
เตโรวสฺสิก + โย	ลง โย วิภตฺติ	กมฺมตฺเถ พฺตุติยา.
เตโรวสฺสิก อ + โย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจฺจิตฺมสฺสรํ สเรนาฯ.
เตโรวสฺสิก อ + โย > นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจฺจํ.
เตโรวสฺสิก อ > อา + นิ	ที่ขะ อ เป็น อา	โยสุ กตฺนิการโลเปสุ ที่ขมฺ.
เตโรวสฺสิกานิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรึ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **เตโรวสฺสิกานิ**

(ซึ่ง)เป็นกระตุกมุขเป็นชั้นเล็กชั้นน้อย ภาษาบาลีใช้ว่า อฏฺฐิกานิ ปูตีนิ จุณฺณกษาทานิ
 (อฏฺฐิกานิ [วอสุ พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปน-ซัดไป-ทิ้ง⁵⁵³ + ติ, วอสุ เขปน-ซัดไป-ทิ้ง + จิ, อา +

⁵⁵¹ อภิธาน.สุจ. หน้า 635.

⁵⁵² ที.ม.อ. (บาลี) 2/379/387, ที.ม.อ. (ไทย) 2/379/565.

⁵⁵³ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 18-19.

√ชา คติวิทย์-การถอยกลับ⁵⁵⁴ + อี) + ก + โย], ปูตินิ [√ปู ทุกคนเ-ก-ลื่นเหม็น⁵⁵⁵ + ตี + โย], จุณณก-ชาตานิ [จุณณก [√จุณณ ปิสณ-การบด⁵⁵⁶ + อ + ก] + ชาต [√ชน สททหมท-ทำเสียง, ชนเน-ความเกิดขึ้น⁵⁵⁷ + ต] + โย] คำศัพท์ว่า อกุจิกานิ และ -ชาตานิ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ปูตินิ และ จุณณก- มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปูยเตติ ปูติ ชื่อว่าปูติ เพราะมีกลิ่นเหม็น⁵⁵⁸

ปูตินิติ อพฺโภกาเส จิตานิ วาตาทปฏฺฐจิสมผลเสน เตโรวสุสิกาเนว ปูตินิ โหนติ อนโตภูมิกตานิ ปน จิตรฺรํ ติฏฺฐนฺติ. คำว่า **มุปน (ปูตินิ)** ได้แก่ กระจกที่เกิน 1 ปีที่อยู่กลางแจ้งย่อมจะมุปนไป เพราะการกระทบด้วยลม แดด และฝน แต่กระจกที่ฝังดินจะอยู่ได้นานกว่า⁵⁵⁹

จุณณกชาตานิติ จุณณํ จุณณํ หุตฺวา วิปฺกิญฺจณานิ. สพฺพตถ โส อิมเมวาทิ วุตตนเยน ชฺชชมนานาทินํ วเสน โยชนา กาทพฺพา. คำว่า **เป็นชั้นเล็กชั้นน้อย (จุณณกชาตานิ)** ได้แก่ เป็นของแหลกละเอียด กระจัดกระจาย ในทุกแห่ง บัณฑิตพึงทำการประกอบความด้วยอำนาจแห่งชาคศพที่ถูกกาและแรงจิกินเป็นต้น โดยนัยดังกล่าวแล้วว่า “ภิกษุชั้น ๆ ลฯ (กาย)นี้”⁵⁶⁰

ปูตินิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปู + ตี + โย ดังนี้

ปู	ปู ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาตโว.
ปู + ตี	ลง ตี ปัจจย	มิทาทีหิ ตติติโย.
ปู + ตี	ตี ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ปูติ + โย	ลง โย วิภตติ	กมฺมตฺเถ หุตฺติยา.
ปูต อี + โย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปูพฺพมโธจิตมฺสสรํ สเรนา.
ปูต อี + โย > นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจฺจ.
ปูต อี > อี + นิ	ทีฆะ อี เป็น อี	โยสุ กตนิการโลเปสุ ทีฆ.
ปูตินิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปูตินิ**

จุณณก ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า จุณณ + อ + ก ดังนี้

จุณณ	จุณณ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาตโว.
จุณณ	ลบสระท้ายธาตุ	ชาตฺสสนโต โลโป ลฯ.
จุณณ + อ	ลง อ ปัจจย	สพฺพโตณฺวุตฺวาวิ วา.

⁵⁵⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 148.

⁵⁵⁵ ธาตวตถ.นิ. หน้า 256.

⁵⁵⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 123.

⁵⁵⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 134.

⁵⁵⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 256.

⁵⁵⁹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/379/387, ที.ม.อ. (ไทย) 2/379/565.

⁵⁶⁰ ที.ม.อ. (บาลี) 2/379/387, ที.ม.อ. (ไทย) 2/379/565.

จฺณณ + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
จฺณณ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
จฺณณ + ก	ลง ก ปัจจัย	กฺวจิ สมาสนุตคตตามมการนโต.

สำเร็จรูปเป็น **จฺณณก**

23) ฆานสมาบัติ ภาษาบาลีใช้ว่า ฆานสมาปตติ (ฆาน [√ฆเ อูฆฆานทหนฆานจินตนา- ทิตติสุ-นินทา, เร้าร้อน, รั้ง, คิด, สว่าง⁵⁶¹ √ฆา วิจินตเน-ความคิดต่าง ๆ⁵⁶² + ยุ, √ฆป ทาเห-เร้า ร้อน-เผาไหม้⁵⁶³ + ยุ] + สมาปตติ [ส + อา + √ปท คติมฺหิ-ไป⁵⁶⁴ + ติ]) คำศัพท์ว่า ฆาน และ วิปตติ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ฆายเตติ ฆานํ, ปจฺจนิเก นีวรณธมฺเม ฆาเปตฺติ วา ฆานํ.⁵⁶⁵ ชื่อว่าฆาน เพราะคิด หรือ เพราะแผดเผา นีวรณธรรมที่เป็นข้าศึก. อาลมพน ฆายเตติ ฆานํ วิตกฺกาที ธมฺมชาตํ. ปจฺจนิเก ฆาเปตฺติ วา ฆานํ.⁵⁶⁶ ชื่อว่าฆาน เพราะคิดอารมณ์ หรือแผดเผาธรรมที่เป็นข้าศึก.

ฆานนติ ปจฺจนิเกฆาปนโต อารมฺมณลกฺขณฺูปนิชฺฆานโต จ จิตฺตวิเวโก วุจฺจติ. ตตถ อฏฺฐ สมาปตฺติโย นีวรณาทิปจฺจนิเกฆาปนโต อารมฺมณฺูปนิชฺฆานโต จ ฆานนติ วุจฺจติ. วิปสฺสนามคฺคผลานิสตตสยฺยทิปจฺจนิเกฆาปนโต, ลกฺขณฺูปนิชฺฆานโตเยว เจตถ ฆานานิ. จิตฺตวิเวก เรียกว่า ฆาน เพราะแผดเผาธรรมที่เป็นข้าศึกและเพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์และลักษณะ ในบทนั้น สมาบัติ 8 ประการ เรียกว่า ฆาน เพราะแผดเผาธรรมที่เป็นข้าศึกมีนิวรณเป็นต้น และเพราะเข้าไป เพ่งอารมณ์ ในคานานี้ วิปสฺสนา มรรค และผล เรียกว่า ฆาน เพราะแผดเผาธรรมอันเป็นข้าศึก มีสัตตสัณฺญาเป็นต้น และเพราะเข้าไปเพ่งลักษณะนั่นเอง.⁵⁶⁷

สมาปชฺชนํ สมาปชฺชเต วา สมาปตฺติ⁵⁶⁸ ชื่อว่าสมาบัติ เพราะเข้าถึงด้วยดี. สมาปชฺชิตพฺพํ ปุคฺคเลนาคี สมาปตฺติ⁵⁶⁹ ชื่อว่าสมาบัติ เพราะบุคคลเข้าถึงด้วยดี.

ฆานํ เอว สมาปตฺติ ฆานสมาปตฺติ.⁵⁷⁰ สมาบัติคือฆาน ชื่อว่าฆานสมาบัติ

⁵⁶¹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 145.

⁵⁶² ธาตวตถ.นิ. หน้า 144.

⁵⁶³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 144.

⁵⁶⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 235.

⁵⁶⁵ อภิธาน.สุจิ. หน้า 455.

⁵⁶⁶ วิ.โยชนา. 1/289/423.

⁵⁶⁷ ชุ.สุ.อ. (บาลี) 1/69/122, ชุ.สุ.อ. (ไทย) 1/69/161.

⁵⁶⁸ รุ. หน้า 439.

⁵⁶⁹ วิ.โยชนา. 1/362/502.

⁵⁷⁰ วิ.โยชนา. 2/467/388.

ปจรมิ ฌานนุติอาทีหิ อรหตตผลสมาปตตี समापचिदुगामसस विपससनाय आरम्मणภูता ฌานสมาปตติโย วุตตทา. อรหโตเตเวว हि विपससनाफलसमापत्तिपณित्तादिमुत्तिฌานสมาปตติโย सपप- กิเลสानं ปหिनตता อरณวิหาโรติ वत्तु ओरहनति. ด้วยคำว่าเป็นต้นว่า ปฐมฌาน ทานกล่าว ถึงฌาน สมาบัติอันเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาของผู้ประสงค์จะเข้าอรหัตผลสมาบัติ ก็วิปัสสนาผลสมาบัติ ความ น้อมไปในธรรมอันประณีต และฌานสมาบัติของพระอรหันต์เท่านั้น ควรจะกล่าวว่า อรณวิหาร เพราะท่านละกิเลสทั้งปวงได้แล้ว.⁵⁷¹

ฌาน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ฌ/ฌา + ยุ, ฌป + ยุ ดังนี้

ฌ	ฌ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ฌ + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	กตตุกรณปะเทเสสุ จ.
ฌ + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ฌ + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ญญวณ.
ฌ เอ + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสร สเรนฯ.
ฌ ๕ + อน	ลบสระ เอ ข้างหน้า	สรา สเร โลปี.
ฌ + อ > อา น	ที่ฆะ อ ตัวหลังเป็น อา	ที่ฆ.
ฌาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ฌาน

ฌา	ฌา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ฌา + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	กตตุกรณปะเทเสสุ จ.
ฌา + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ฌา + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ญญวณ.
ฌ อา + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสร สเรนฯ.
ฌ ๕ + อน	ลบสระ อา ข้างหน้า	สรา สเร โลปี.
ฌ + อ > อา น	ที่ฆะ อ ตัวหลังเป็น อา	ที่ฆ.
ฌาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ฌาน

ฌป	ฌป ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ฌป	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ฌป + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	กตตุกรณปะเทเสสุ จ.
ฌป + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ฌป + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ญญวณ.
ฌ ๕ + อน	ลบ ป ท้ายธาตุ	กวจิ ธาตุวิภตติปปจจยานฯ.

⁵⁷¹ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/82/327, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/82/421.

ณ อ + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ณ อ+ อน	ลบสระ อ ข้างหน้า	สรา สเร โลป.
ณ + อ>อา น	ที่ขะ อ ตัวหลังเป็น อา	ที่ขໍ.
ณาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ณาน**

สมาปตติ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ส + อา + ปท + ตี ดังนี้

ส + อา + ปท	ปท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ส + อา + ปท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรส.
ส + อา + ปท + ตี	ลง ตี ปัจจัย	อิตถิมตยโว วา.
ส + อา + ปท + ตี	ตี ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ส + อา + ปท + ต ตี	ลบ ท และซ้อน ต	คุปาทีนณจ.
ส →ม + อา + ป + ตติ	เปลี่ยนนิกหิตเป็น ม	มทา สเร.
สมาปตติ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สมาปตติ**

ณานสมาปตติ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ณาน + สมาปตติ ดังนี้

ณาน + สมาปตติ

สำเร็จรูปเป็น **ณานสมาปตติ**

24) ญาณ ภาษาบาลีใช้ว่า ญาณ (√ยา พุชฌเน-⁵⁷² + ยุ) คำศัพท์ว่า ญาณ (13) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น และมีอธิบายความว่า

ชานาติ อเนนาติ ญาณ⁵⁷³ ชื่อว่าญาณ เพราะเป็นเหตุรู้. จตตารี สจจანი ชานาตีติ ญาณ. สัพพธมเม ชานาตีติ ญาณ. ภาตีติ ญาณ.⁵⁷⁴ ชื่อว่าญาณ เพราะรู้แจ้งอริยสัจ 4, เพราะรู้ธรรมทั้งปวง, เพราะรู้.

สมุจเฉทภูเจเน ขเย ญาณนติ กิเลสสมุจฉินทณภูเจเน กิเลสขุยกเร อริยมคเค ญาณ. ชื่อว่า ญาณ ในความสิ้นไป เพราะมีสภาวะตัดขาด ได้แก่ ญาณในอริยมรรค อันกระทำความสิ้นไป แห่งกิเลส ด้วยความหมายว่าตัดกิเลสได้เด็ดขาด.⁵⁷⁵

⁵⁷² ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

⁵⁷³ อภิธาน.สุจิ. หน้า 458.

⁵⁷⁴ วิ.โยชนา. หน้า 1/2/7.

⁵⁷⁵ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/19/117, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/19/150.

25) **ญาณทัสสนวิสุทธิ** ภาษาบาลีใช้ว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ (ญาณ [√ยา พุชฌเน-รัฐ⁵⁷⁶ + ยุ] + ทสสน [√ทิส เพกฺขณ-เพ็งคฺ⁵⁷⁷ + ยุ] + วิสุทธิ [วิ + √สุธ สฺสุธยฺ-หมตจต-สะอาต⁵⁷⁸ + ติ]) คำศัพท์ว่า ญาณ (13) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ทสสน และ วิสุทธิ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ทสสียเตติ ทสสน⁵⁷⁹ ชื่อว่าทัสสนะ เพราะเห็น. ทสสนนติ ทสสนกริยา. อปิจ ทสสนนติ จกฺขุวิญญานํ, ตณฺหิ รูปารมมณํ ปสฺสตีติ ทสสนนติ วุจฺจติ. ตถา “ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ฌมฺมาตี วจฺนโต ทสสนํ นาม โสตาปตติมคฺโค. กิริยาการเห็น ชื่อว่าทัสสนะ อีกอย่างหนึ่ง บพฺวา ทสฺสน ได้แก่ จกฺขุวิญญาน กิจกฺขุวิญญานํ นั้น เรียกว่าทัสสนะ เพราะเป็นสภาวะ เห็นรูปารมมณํ อนึ่ง โสตาปตติมรรค ชื่อว่าทัสสนะ ดังพระพุทฺธพจนฺ์ว่า ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ฌมฺมา (ธรรมทั้งหลายอันโสตาปตติมรรคพึงละ).⁵⁸⁰ วิสุชฺฌนติ สตฺตา ราคาทิมเลหิ เอตยาตี วิสุทธิ⁵⁸¹ ชื่อว่า วิสุทธิ เพราะทำสัตว์ให้หมดจดจากมลทินมีราคาเป็นต้น

เอวํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา โส โยคาวจโร ตสฺมีเยว อาสเน นิสฺสินโน วุตฺตนเยน วิปฺสฺสิตฺวา กาม-ราคะปยาปาทานํ ตฺนุภาวํ กโรนฺโต ทุตฺติมคฺคํ ปาปุณาตี ตทฺนนฺตรํ วุตฺตนเยเนว ผลญจ. ตโต วุตฺตนเยน วิปฺสฺสิตฺวา กามราคะปยาปาทานํ อนวเสสฺสปฺพานํ กโรนฺโต ตุตฺติมคฺคํ ปาปุณาตี วุตฺตนเยน ผลญจ. ตโต ตสฺมีเยวอาสเน วุตฺตนเยน วิปฺสฺสิตฺวา รูปราคารูปราคมานุทฺธจฺจาวิชฺชาย อนวเสสฺสปฺพานํ กโรนฺโต จตฺตมคฺคํ ปาปุณาตี วุตฺตนเยน ผลญจ. เอตฺตวตฺตา เจส โหตี อรหามหาชฺีณาสโว ปจฺเจกพุทฺโธ. อิติ อิมสฺสุ จตฺตสฺสุ มคฺเคสฺสุ ญาณํ ญาณทัสสนวิสุทธิ นาม. พระโยคาวจรนั้น ครั้นพิจารณาอย่างนี้แล้ว ก็นั่งบนอาสนะนั้นนั่นเอง เห็นแจ้งโดยนัยที่กล่าวแล้ว กระทำกามราคะและพยาบาทให้เบาบาง ย่อมบรรลุตุตฺติมรรค ในลำดับต่อจากตุตฺติมรรคนั้นก็บรรลุอุรียผลโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล แต่นั้น พระโยคาวจรเห็นแจ้งโดยนัยที่กล่าวแล้ว ทำการละกามราคะและพยาบาทไม่ให้มีส่วนเหลือ ย่อมบรรลุตุตฺติมรรค และบรรลุตุตฺติยผลตามนัยดังกล่าวแล้ว แต่นั้น ณ อาสนะนั้นเอง พระโยคาวจร เห็นแจ้งโดยนัยที่กล่าวแล้วทำการละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทฺธจจะ และอวิชชาไม่ให้มีส่วน เหลือ ย่อมบรรลุจตฺตมรรค และบรรลุจตฺตยผลโดยนัยที่กล่าวแล้ว โดยเหตุเพียงเท่านี้ พระโยคาวจร นั้นก็เป็นพระปัจเจกสัมพุทฺธเจ้าผู้อรหันตมหาชฺีณาสพ ญาณในมรรค 4 เหล่านี้ ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธิ ด้วยประการฉะนี้.⁵⁸²

ทสฺสน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ทิส + ยุ ดังนี้

ทิส	ทิส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ทิส	ลบสฺระทฺายธาตฺ	ธาตฺสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
ทิส + ยุ	ลง ยุ ปัจจย	นฺนทาทีหิ ยุ.

⁵⁷⁶ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 146.

⁵⁷⁷ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 198.

⁵⁷⁸ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 472.

⁵⁷⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 506.

⁵⁸⁰ นีติ.ธาตฺ. หน้า 473-474.

⁵⁸¹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 814.

⁵⁸² พฺ.จ.อ. (บาลี) -/121/108-109, พฺ.จ.อ. (ไทย) -/121/155.

ทิส + ยู	ยู ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ทิส + ยู>อน	เปลี่ยน ยู เป็น อน	อนกา ยูณฺวณฺ.
ท อี ส + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรนฯ.
ท อี>อ ส + อน	เปลี่ยน อี เป็น อ	เตสุ วุฑฺธิโลปาคมฺวิการฯ.
ท อ สส + อน	ซ้อน ส	ปรเทวภาโว จาเน.
ทสฺสน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรํ ยูตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **ทสฺสน**

วิสุฑฺธิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + สุธ + ติ ดังนี้

วิ + สุธ	สุธ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + สุธ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
วิ + สุธ + ติ	ลง ติ ปัจจัย	อิตฺถิมตฺยโว วา.
วิ + สุธ + ติ	ติ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
วิ + สุธ + ติ>ธิ	เปลี่ยน ต เป็น ฐ	ธตฺมเกหิ ธตฺมา จ.
วิ + สุ ฐ>ท + ติ	เปลี่ยน ฐ ท้ายธาตุ เป็น ท	หจตฺตถานมนฺตานํ โท ธ.

สำเร็จรูปเป็น **วิสุฑฺธิ**

ณานทสฺสวิสุฑฺธิ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ณาน + ทสฺสน + วิสุฑฺธิ ดังนี้

ณาน + ทสฺสน + วิสุฑฺธิ

สำเร็จรูปเป็น **ณานทสฺสนวิสุฑฺธิ**

2.3 กระบวนการสร้างคำศัพท์หมวด **ตวรฺรค**

26) **คำรังสตีไว้เฉพาะหน้า**⁵⁸³ ภาษาบาลีใช้ว่า ปริมุขํ สตี อุกฺกุจเปตฺวา (ปริมุขํ [ปริ + √มุ พนฺธ-ผูก⁵⁸⁴ + ข, √มุข ปวตฺตฺย-เป็นไป⁵⁸⁵, วิวรฺณ-เปิด + อ + อัง]), (สตี [√สร คติหีสาจินฺตาสฺ-ไป, เปียดเปียน, คิต⁵⁸⁶ + ติ + อัง]), (อุกฺกุจเปตฺวา [อุกฺ + √จป คตินิวตฺย-หยุด-ยืน-ตั้งอยู่⁵⁸⁷ + เอ/เณ + ตฺวา]) คำศัพท์ว่า สตี (3) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ปริมุขํ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

⁵⁸³ คำรังสตีไว้เฉพาะหน้า หมายถึงตั้งสติมุ่งตรงต่อกัมมัญฐาน (วิสุฑฺธิ. (บาลี) 1/218/295)

⁵⁸⁴ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 318.

⁵⁸⁵ อภิธาน.สุจ. หน้า 721.

⁵⁸⁶ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 442, อภิธาน.สุจ. หน้า 842.

⁵⁸⁷ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 148.

มุนนติ พนฺธติ เอเตนาติ มุขํ. หิตสุขํ มุขติ ปวตตติ เอเตนาติ มุขํ.⁵⁸⁸ ชื่อว่ามุขะ เพราะเป็นอวัยวะที่ใช้พูดผูก (ไมตรี), ชื่อว่ามุขะ เพราะเป็นที่ทำให้ประโยชน์สุขเป็นไป. มุขียติ วิวริยตีติ มุขํ ชื่อว่ามุขะ เพราะคนอ้าออก⁵⁸⁹

ปริมุขํ สตี อุกฺกุชเปตฺวาติ กมฺมกฺุชานาภิมุขํ สตี จปยิตฺวา. อถ วา ปรีติ ปรีคคฺกุโห. มุขนฺติ นิยยานกฺุโห. สตีติ อุกฺกุชานกฺุโห. เตน วุจจติ “ปริมุขํ สตินฺ”ติ เอวํ ปฏฺิสมภิทายํ วุตฺตนเยนเปตฺถ อตฺโถ ทกฺุชพฺโ. ตตฺตฺรายํ สงฺเขโป, ปรีคคฺคิตฺตนิยยานํ สตี กตฺวาติ. บทว่า ปริมุขํ สตี อุกฺกุชเปตฺวา ได้แก่ ตั้งสติให้ป่ายหน้าต่อพระกรรมฐาน อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นเนื้อความในคำนี้ โดยนัยที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทา⁵⁹⁰ อย่างนี้ว่า ศัพท์ว่า ปรี มีปรีคคห (ความกำหนด) เป็นอรรถ ศัพท์ว่า มุข มีนิยยาน (ความออกไป) เป็นอรรถ ศัพท์ว่า สตี มีอุกฺกุชาน (ความตั้งมั่น) เป็นอรรถ เพราะเหตุนี้ จังตรีสว่า ปรีมุขํ สตี ดังนี้ก็ได้ ในปฏิสัมภิทานั้น มีเนื้อความย่อดังต่อไปนี้ว่า ทำสติมีการออกจากปฏิปักขิยธรรมอันกำหนดแล้ว ดังนี้⁵⁹¹

ปริมุขํ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปรี + มุ + ข, ปรี + มุข + อ + อํ ดังนี้

ปรี + มุ	มุ ชื่อว่าธาตุ	กฺุวาทโย ชาติโว.
ปรี + มุ + ข	ลง ข ปัจจัย	วชาทฺิหิ ปพฺพชฺชาทโยฯ.
ปรี + มุ + ข	ข ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.

สำเร็จรูปเป็น **ปริมุข**

ปรี + มุข	มุข ชื่อว่าธาตุ	กฺุวาทโย ชาติโว.
ปรี + มุข	ลบสระท้ายธาตุ	ชาติสุสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
ปรี + มุข + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญฺวุตฺวาวิ วา.
ปรี + มุข + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ปริมุข	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปริมุข**

ปริมุข + อํ	ลง อํ ทุตฺยวิภัตติ	กมฺมตฺเถ ทุตฺยวา.
ปริมุข อ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปฺพพมฺโธจิตฺมสฺสรํ สเรนาฯ.
ปริมุข อ + อํ	ลบสระหน้า ปกตฺิสระหลัง	สฺรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิตฺ.
ปริมุขํ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปริมุขํ**

อุกฺกุชเปตฺวา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อุป + จป + เอ + ตฺวา ดังนี้

อุป + จป	จป ชื่อว่าธาตุ	กฺุวาทโย ชาติโว.
----------	----------------	------------------

⁵⁸⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 721.

⁵⁸⁹ อภิธาน.วณฺณ. หน้า 352.

⁵⁹⁰ ชุ.ป. (บาลี) 31/164/188.

⁵⁹¹ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/218/295, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/218/385.

อุป + ฐป	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสุสรสส.
อุป + ฐป + ตวา	ลง ตวา ปัจจัย	บุพพกาเลกตตุกานัน ตุนตวาฯ.
อุป + ฐป + ตวา	ตวา ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
อุป + ฐป + เอ + ตวา	ลง เอ ปัจจัยประจำหมวดธาตุ	ภูวาทีโต อ.
อุป + ฐป + เอ + ตวา	ซ้อน ฐ	วคเค โฆสาโฆसानัน ตติยาฯ.
อุปฐปเตตวา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น อุปฐปเตตวา

27) **ตรุณวิปัสสนา** ภาษาบาลีใช้ว่า ตรุณวิปัสสนา (ตรุณ [√ตร ตรณปลวสมภมอภิกเว-ข้ามไป, ลอยน้ำ, หมุนไปไม่หยุด, ครอบงำ⁵⁹² + อณ] + วิปัสสนา [วิ + √ทิส เพกฺขณ-เพ่งดู⁵⁹³ + ยุ + อา]) คำศัพท์ว่า ตรุณ และ วิปัสสนา มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

พาลภาว์ ตรตีติ ตรุโณ⁵⁹⁴ ชื่อว่าตรุณ เพราะข้ามพ้นความเป็นเด็ก. อนิจจาทิวเสน วิวิธเน อากาเรน ธมเม ปสฺสตีติ วิปัสสนา⁵⁹⁵ ชื่อว่าวิปัสสนา เพราะเห็นสังขตธรรมมีขั้นเป็นต้น ด้วยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น. วิปัสสนาติ อนิจจาทิวเสน ขนฺธานัน วิปัสสนกั ญาณิ. ญาณที่เห็นแจ้งขั้นนี้ทั้งหลายโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ชื่อว่าวิปัสสนา.⁵⁹⁶

ยถาภูตญาณทสฺสนนฺติ ตรุณวิปัสสนา, อุทฺยพฺพญาณสฺเสตฺติ อธิวจนัน. จิตฺเตกคฺคตา ทิ ตรุณวิปัสสนาย อุปนิสฺสยปจฺจโย โหติ. ที่ชื่อว่าญาณทสฺสนะ ได้แก่ วิปัสสนาอย่างอ่อน คำนี้เป็นชื่อแห่งอุทฺยพฺพญาณ จริงอยู่ ความที่จิตมีอารมณ์แน่วแน่ เป็นอุปนิสฺสยปัจจัยแก่วิปัสสนา อย่างอ่อน.⁵⁹⁷

ยถาภูตญาณทสฺสนนฺติ ยถาสภาวชานนสงฺขาตํ ทสฺสนัน เอตฺน ตรุณวิปัสสนัน ทสฺเสติ. ตรุณวิปัสสนา ทิ พลววิปัสสนาย ปจฺจโย โหติ. ตรุณวิปัสสนาติ สงฺขารปริจฺเฉท ญาณิ กงฺขาวิตรณ ญาณิ สมมสเน ญาณิ มคฺคามคฺเค ญาณนฺติ จตฺตุนัน ญาณานัน อธิวจนัน. คำว่า ยถาภูตญาณทสฺสนะ ได้แก่ ความเห็นกล่าวคือความรู้ตามสภาวะที่เป็นจริง ทรงแสดงวิปัสสนาอย่างอ่อนด้วยญาณทสฺสนะนั้น จริงอยู่ วิปัสสนาอย่างอ่อน ย่อมเป็นปัจจัยแก่วิปัสสนาที่มีกำลัง คำว่า วิปัสสนาอย่างอ่อน เป็นชื่อว่าของญาณ 4 ประการคือ สังขารปริจเฉทญาณ (ญาณอันกำหนดสังขาร) กังขาวิตรณญาณ (ญาณอันข้ามความสงสัย) สัมมสนญาณ (ญาณกำหนดรู้ด้วยพิจารณา) มัคคามัคคญาณ (ญาณในอริยมรรคและไม่ใช่อริยมรรค).⁵⁹⁸

⁵⁹² ธาตวตถ.นิ. หน้า 159.

⁵⁹³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 198.

⁵⁹⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 480.

⁵⁹⁵ ขุ.ป.อ. (บาลี) 1/155/328, อภิ.สง.อ. (บาลี) 1/100/100.

⁵⁹⁶ นีติ.ธาตุ. หน้า 474-475.

⁵⁹⁷ วิ.อ. (บาลี) 3/366/504-505, วิ.อ. (ไทย) 3/366/641-642.

⁵⁹⁸ ส.นิ.ข.อ. (บาลี) 2/23/62, ส.นิ.ข.อ. (ไทย) 2/23/84.

ตรุณ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า **ตร + อุณ** ดังนี้

ตร	ตร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ตร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ตร + อุณ	ลง อุณ ปัจจัย	กวจิ ธาตุวิภตติปปจยยานา.
ตร + อุณ	อุณ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ตรุณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ตรุณ**

วิปัสสนา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า **วิ + ทิส + ยุ + อา** ดังนี้

วิ + ทิส	ทิส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + ทิส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
วิ + ทิส + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	อิตถิมตยโว วา.
วิ + ทิส + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
วิ + ทิส > ปสส + ยุ	เปลี่ยน ทิส เป็น ปสส	ทิสสส ปสสทิสสทกฺขา วา.
วิ + ปสส + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺวณ.
วิ + ปสส + อน + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปจโย.
วิ + ปสส อ + อน อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
วิ + ปสส อ + อน อ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปฺปจยยาติมฺหิฯ.
วิปัสสนา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **วิปัสสนา**

ตรุณวิปัสสนา ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า **ตรุณ + วิปัสสนา** ดังนี้

ตรุณ + วิปัสสนา

สำเร็จรูปเป็น **ตรุณวิปัสสนา**

28) **ตั้งกายตรง** ภาษาบาลีใช้ว่า อุชฺฐ กายํ ปณิธาย (อุชฺฐ [√อชฺ เขปคตีสฺ-ชฺว้างไป, ไป-ถึง⁵⁹⁹ + อ, √อร คตินาเสสุ-ไป-ถึง, พินาศ,⁶⁰⁰ ตปฺปน-เอิบอิม-อิมหนา⁶⁰¹ + ชฺ + อํ]), (กาย [กฺ + √อิ /อชฺ คตีย-ไป⁶⁰² + ณ + อํ]), (ปณิธาย [ป + นิ + √ธา ธารทานโปสเน-ทรงไว้, ให้, เลี้ยงดู⁶⁰³ + ตฺวา]) คำศัพท์ว่า กาย (3) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า อุชฺฐ และ ปณิธาย มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

⁵⁹⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 5.

⁶⁰⁰ ธาตวตถ.นิ. หน้า 225.

⁶⁰¹ วิ.โยชนา. 2/444/364.

⁶⁰² ธาตวตถ.นิ. หน้า 21.

⁶⁰³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 209.

บุคคลภาว อชติ คจฉตตี อชฺ ซึ่งว่าอชฺ เพราะไปสู่ความไม่คต⁶⁰⁴ อรติ อภฺฐิสภาเวน ปวตตตีติ อชฺ⁶⁰⁵ ซึ่งว่าอชฺ เพราะเป็นไปโดยไม่คต. อริยเต อภฺฐิสภาเวน ปวตตติเต อชฺ⁶⁰⁶ ซึ่งว่าอชฺ เพราะเป็นไปโดยไม่คต

อชฺ กายํ ปณิธายาติ อชฺปริมํ สรริํ อชฺกํ จเปตวา. อฏฺฐารสปฏิญฺจิกณฺณเก โภภฺยิยา โภภฺยิ ปฏฺฐิปาเทตวา. เอวณฺหิ นิสีทฺนตสฺส จมฺมมฺสนฺหารุณิ น ปณฺมนฺติ. อถสฺส ยา เตสํ ปณฺมนปฺจจยา ขณฺ ขณฺ เวทนา อชฺปชฺเซยฺย, ตา น อชฺปชฺชนฺติ. ตาสฺ อชฺปชฺชมานาสฺ จิตฺตํ เอกคฺคํ โหติ, กมฺมฏฺฐจานํ น ปริปตฺติ, วุทฺธิ ภาตี อชฺคจฉตฺติ. บทว่า อชฺ กายํ ปณิธาย ได้แก่ ตั้งร่างกายส่วนบนให้ตรง คือฝังกระดูกสันหลัง 18 ท่อนให้ที่สุตจรดกัน เพราะเมื่อพระโยคาวจรนั่งอย่างนี้ หนึ่ง เนื้อและเอ็นจะไม่ตึง เมื่อเป็นอย่างนั้น เวทนาที่มีการตึงของหนัง เนื้อ และเอ็นเหล่านั้นเป็นปัจจัย ที่จะพึงเกิดขึ้นทุก ๆ ขณะแก่พระโยคาวจรนั้นก็ไม่ได้เกิดขึ้น เมื่อเวทนาเหล่านั้นไม่เกิดขึ้น จิตก็ย่อมมีอารมณ์เป็นหนึ่ง กรรมฐานย่อมไม่ตก ย่อมถึงความเจริญงอกงามขึ้น⁶⁰⁷

อชฺ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อช + อ, อร + ชฺ ดังนี้

อช	อช ซึ่งว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อช	ลบสฺระทฺายธาตฺ	ธาตฺสฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
อช + อ	ลง อ ปัจจย	วชาทฺีหิ ปพฺพชฺชาทโยฯ.
อช + อ	อ ซึ่งว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
อ>อ ช + อ	เปลี่ยน อ ต้นธาตุ เป็น อ	กวจิ ธาตฺวิทฺติปฺจจยानํฯ.
อชฺ	นำพยัญชนะประกอบกับสฺระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น อชฺ

อร	อร ซึ่งว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อร	ลบสฺระทฺายธาตฺ	ธาตฺสฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
อร + ชฺ	ลง ชฺ ปัจจย	วชาทฺีหิ ปพฺพชฺชาทโยฯ.
อร + ชฺ	ชฺ ซึ่งว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
อร>อ ช + ชฺ	เปลี่ยน อร เป็น อ	วชาทฺีหิ ปพฺพชฺชาทโยฯ.

สำเร็จรูปเป็น อชฺ

อชฺ + อ	ลง อํ ทฺุตฺยิวาทฺิตฺติ	กมฺมตฺเถ ทฺุตฺยิยา.
อชฺ + อ	อ ที่ ชฺ ซึ่งว่า ล	อิวิณฺณวณฺณนา ฉลา.
อชฺ + อ>°	เปลี่ยน อ เป็นนิกฺทิต (°)	อโม่ นิกฺคทฺีตํ ฉลเปทฺิ.
อชฺ	นำพยัญชนะประกอบสฺระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น อชฺ

⁶⁰⁴ อภิธาน.วณฺณ. หน้า 868.

⁶⁰⁵ อภิธาน.สุจฺ. หน้า 290.

⁶⁰⁶ วิ.โยชนา. 1/294/427.

⁶⁰⁷ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/218/295, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/218/385.

ปณิธาย ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ป + นิ + ธา + ตวา ดังนี้

ป + นิ + ธา	ธา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ป + นิ + ธา + ตวา	ลง ตวา ปัจจัย	ปุพฺพกาลเอกตตุกานํ ตุนตวาฯ.
ป + นิ + ธา + ตวา	ตวา ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ป + นิ + ธา + ตวา > ย	เปลี่ยน ตวา เป็น ย	สพฺเพทึ ตฺนาทึนํ โย.
ป + นิ > ณี + ธา + ย	เปลี่ยน น เป็น ญ	จ-ศัพท์โน โท ธสฺส จ.

สำเร็จรูปเป็น **ปณิธาย**

29) ทวาร ภาษาบาลีใช้ว่า ทวาร (√ทวร สัรวณ-สัรววม-ปิดกั้น⁶⁰⁸ + ญ, ทฺวิ + √อร คตินาเสสุ-ไป-ถึง, พินาศ⁶⁰⁹ + ญ) คำศัพท์ว่า ทวาร มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ทวารนฺติ สัรวณฺติ เอเตนาติ ทวาริ⁶¹⁰ ชื่อว่าทวาร เพราะเป็นเหตุให้สัตว์สัรววมระวังกาย วาจาและจิต. เทว กวาภูณิ อรณฺติ อตฺเรติ ทวาริ. พุชฺชเน วารยณฺติ อสฺมา รกฺขกาติ วา ทวาริ. ปวิสนํ นิกฺขมญฺจาติ เทว กิจฺจาณิ เอตฺถาติ วา ทวาริ⁶¹¹ ชื่อว่าทวาร เพราะเข้าออกได้ครั้งละ 2 คน หรือเพราะเป็นเขตที่ผู้เฝ้ารักษาคนคนไม่ให้ออกไป หรือเพราะเป็นที่ ให้คนสองคนเดินสวนกันเข้าและออกได้.

ทวาร ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ทฺวร + ญ, ทฺวิ + อร + ญ ดังนี้

ทฺวร	ทฺวร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ทฺวร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
ทฺวร + ญ	ลง ญ ปัจจัย	วิสฺรุชฺปะทาทีโต ญ.
ทฺวร + ญ	ญ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ทฺวร + ญ	ญ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฆานฺนุพฺนโธ.
ทฺว อ ร + ญ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนาฯ.
ทฺว อ ร + ญ อ	ลบ ญ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
ทฺว อ > อา ร + อ	วฺทฺธิ อ เป็น อา	อสฺยิยคนตฺสฺส วฺทฺธิ การิตเ.
ทวาร	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ทวาร**

ทฺวิ + อร	อร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ทฺวิ + อร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
ทฺวิ + อร + ญ	ลง ญ ปัจจัย	วิสฺรุชฺปะทาทีโต ญ.
ทฺวิ + อร + ญ	ญ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.

⁶⁰⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 206.

⁶⁰⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 15.

⁶¹⁰ วิ.โยชนา. 1/59/152.

⁶¹¹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 526.

ทวิ + อร + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิต วิย ณาณุนโธ.
ทว อี + อร + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ทว อี + อร + ณ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลป.
ทว อี + อร + อ	ลบสระ อี ข้างหน้า	สรา สเร โลป.
ทว + อ>อา ร + อ	ทีฆะ อ เป็น อา	ทีฆ.
ทวาร	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ทวาร

29) ทักขิไณยสงฆ์ ภาษาบาลีใช้ว่า ทักขิไณยสงฆ์ (ทักขิไณย [√ทกข วุฑฒิสีฆวธคเต-
เจริญ, รวดเร็ว, ฆ่า, ไป⁶¹² + อิณ + อา + เณย, ทา ทาเน-ให้⁶¹³ + กุณิน + อา + เณย] + สงฆ์ [สั
+ √หน ฆฎิย-สับทอด⁶¹⁴ + ร]) คำศัพท์ว่า ทักขิไณย และ สงฆ์ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูป
วิเคราะห์ดังนี้

ทกขนติ วุฑฒนติ สตตะ เอตยาติ ทกขิณา, ทาทพพตถ, ตํ อรหตีติ ทักขิไณโย อริโย⁶¹⁵
ชื่อว่าทักขิณา เพราะเป็นเครื่องเจริญของสัตว์โลก คือสิ่งของที่จะให้ ชื่อว่าทักขิไณย เพราะเป็นผู้ควร
รับทักขิณานั้น คือพระอริยบุคคล. ทาทพพ ทักขิณา, ทักขิณํ อรหตีติ ทักขิไณโย.⁶¹⁶ ชื่อว่าทักขิณา
เพราะเป็นสิ่งที่ควรให้ ชื่อว่าทักขิไณย เพราะเป็นผู้ควรรับทาน. กम्मผลํ สททหิตวา ทาทพพทานํ
ทักขิณา, ทกขนติ วุฑฒนติ สตตะ เอตยา ยถาธิเปตยาหิ สมปตตีหิ อิทธา วุฑฒา อุกกัสมตตะ โหนตีติ
ทักขิณา. ทกขนติ โภคสมปทาหิ ทาย สา ทักขิณา, ตํ อรหตีติ ทักขิไณโย.⁶¹⁷ ชื่อว่าทักขิณา เพราะ
เป็นทานที่เขาเชื่อผลกรรมแล้วจึง ให้, เพราะเป็นเครื่องเพิ่มพูนคือเป็นเหตุปัจจัยให้สัตว์โลก
เจริญรุ่งเรืองอย่างอุกฤษฏ์ด้วยสมบัติตามความปรารถนา, เพราะทำให้เจริญด้วยโภคสมบัติเป็นต้น ชื่อ
ว่าทักขิไณย เพราะเป็นผู้ควรรับทักขิณานั้น.

สัหนติ สมคคํ กम्मํ สมุปคจจตีติ สัโฆ. สมมเทว กิเลสทรเถ หนตีติ วา สัโฆ⁶¹⁸ ชื่อว่าสงฆ์
เพราะเข้าถึงกรรมพร้อมเพรียงกัน หรือเพราะฆ่ากิเลสอันเร่าร้อนทั้งหลายได้ด้วยดี. สัหณนเต
นิพพิเสเสน ฌายนเต อวยวา ตสมินติ สัโฆ.⁶¹⁹ ชื่อว่าสงฆ์ เพราะเป็นที่รวบรวมส่วนต่าง ๆ. สัทธิภูจि-
สามณเณน สหโต ฆฎิโต สงัโฆ, สมมเทว กิเลสทรเถ หนตีติ วา สงัโฆ⁶²⁰ ชื่อว่าสงฆ์ เพราะเป็นหมู่แห่ง
พระอริยบุคคล 8 จำพวกที่สับทอดด้วยความเสมอเหมือนกันด้วยศีลและทิวฐิ หรือเพราะเป็นหมู่ ที่

⁶¹² ธาตวตถ.นิ. หน้า 182.

⁶¹³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 191.

⁶¹⁴ วิ.โยชนา. 1/2/18.

⁶¹⁵ ธาตวตถ.นิ. หน้า 182.

⁶¹⁶ วิ.โยชนา. หน้า 485.

⁶¹⁷ อภิธาน.สุจ. หน้า 499, นีติ.ธต. หน้า 67-68.

⁶¹⁸ รุ. หน้า 434.

⁶¹⁹ อภิธาน.สุจ. หน้า 838.

⁶²⁰ วิ.โยชนา. 1/2/17-18.

ขจัดความเร่าร้อนคือกิเลสทั้งหลายด้วยมรรคและผลทั้งหลายด้วยดี ด้วยอำนาจความสงบระงับอย่าง เต็มขาด

ทกฺขิณฺเณยฺย ศัพท์เป็นตั้ทฐิต มีศัพท์กิตก์อยู่ภายใน มาจากรากศัพท์ว่า ทกฺข + อธิณ + อา + เณยฺย, ทา + กฺขิณ + อา + เณยฺย ดังนี้

ทกฺข	ทกฺข ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ทกฺข	ลบสฺระท่ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
ทกฺข + อธิณ	ลง อธิณ ปัจจัย	วชาที่หิ ปพฺพชฺชาทโยฯ.
ทกฺข + อธิณ	อธิณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ทกฺข + อธิณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปจฺจโย.
ทกฺข + อธิณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสฺระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรนาฯ.
ทกฺข + อธิณ ฆ + อา	ลบสฺระหน้า ปกติสฺระหลัง	สฺรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมหิฯ.
ทกฺขิณฺนา	นำพยัญชนะประกอบกับสฺระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ทกฺขิณฺนา**

ทา	ทา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ทา + กฺขิณ	ลง กฺขิณ ปัจจัย	วชาที่หิ ปพฺพชฺชาทโยฯ.
ทา + กฺขิณ	กฺขิณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ทา + กฺขิณ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปจฺจโย.
ทฺ อา + กฺขิณ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสฺระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรนาฯ.
ทฺ อา + กฺขิณ ฆ + อา	ลบสฺระหน้า ปกติสฺระหลัง	สฺรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมหิฯ.
ทฺ อา>อ + กฺขิณ + อา	รัสสะ อา ของ ทา เป็น อ	รสฺสํ.
ทกฺขิณฺนา	นำพยัญชนะประกอบกับสฺระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ทกฺขิณฺนา**

ทกฺขิณฺนา	เป็นนามกิตก์	
ทกฺขิณฺนา + เณยฺย	ลง เณยฺย ปัจจัยในตั้ทฐิต	จ-ศัพท์ ในสูตร ฌ ราคาตฺสา.
ทกฺขิณฺ อา + ณฺ เณยฺย	แยกพยัญชนะจากสฺระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรนาฯ.
ทกฺขิณฺ อา + ณฺ เณยฺย	ลบ ณฺ อนุพันธ์	เตสฺ โณ โลบ.
ทกฺขิณฺ ฆ + เณยฺย	ลบสฺระหน้า ปกติสฺระหลัง	สฺรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมหิฯ.
ทกฺขิณฺเณยฺย	นำพยัญชนะประกอบกับสฺระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ทกฺขิณฺเณยฺย**

สฺงฺฆ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สฺ + หน + ร ดังนี้

สฺ + หน	หน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สฺ + หน	ลบสฺระท่ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
สฺ + หน + ร	ลง ร ปัจจัย	สฺหนฺณฺณาย วา โร โฆ.

ส + หน + ร	ร ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ส + หน > ฆ + ร	เปลี่ยน หน เป็น ฆ	สัณหณณาย วา โร โฆ.
ส + ฆ อ + ร อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ส + ฆ อ + ร อ	ลบ ร อนุพันธ์	รมหิ รนุโต ราหิ โน.
ส + ฆ ษ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิฯ.
ส -> ง + ฆ + อ	เปลี่ยนนิกหิต เป็น ง	วคคนตฺ วา วคเค.
สงฆ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สงฆ**

ทกฺขิณฺณยฺสงฆ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ทกฺขิณฺณยฺ + สงฆ ดังนี้

ทกฺขิณฺณยฺ + สงฆ

สำเร็จรูปเป็น **ทกฺขิณฺณยฺสงฆ**

30) **ทำความเข้าใจในตัวในการก้าวไป การถอยกลับ** ภาษาบาลีใช้ว่า อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต สมฺปชานการี โหติ (อภิกฺกนฺเต [อภิ + √กมุ คเต-ไป, อิจฺฉาย-ปรารธนา⁶²¹ + ต + สมิ], ปฏิกฺกนฺเต [ปติ + √กมุ คเต-ไป, อิจฺฉาย-ปรารธนา⁶²² + ต + สมิ], สมฺปชานการี (สมฺปชาน [ส + ป + √ลา มารณฺนิสํสาณฺตุฏฺฐิ-ฆ่า, การลับ(มีด), ความยินดี, เปรณฺณตฺยาโลจฺเนสฺ-ส่งไป, สรรเสริญ, แลดู, พุชฺฌเน-รู้⁶²³ + นา + อ, ส + ป + √ลา + นา + มาน] + การี [√กร กรณ-ทำ⁶²⁴ + ณี]) คำศัพท์ว่า อภิกฺกนฺเต, ปฏิกฺกนฺเต, สมฺปชาน และ การี มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

สติสมฺปชณฺณภาชนิยฺมหิ **อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต**ติ เอตถ ตาว อภิกฺกนฺตํ วุจฺจติ คมนํ, ปฏิกฺกนฺตํ นินฺวตฺตณํ, ตทฺถุยมฺปิ จตุสฺส อิริยาปเถสฺส ลพฺภติ. คมนเ ตาว ปุโรโต กายํ อภิหรนฺโต อภิกฺกมฺติ นาม, ปฏินินฺวตฺตณฺโต ปฏิกฺกมฺติ นาม. จาเนปิ จิตฺโกว กายํ ปุโรโต โอนาเมนฺโต อภิกฺกมฺติ นาม, ปจฺจโต อปนาเมนฺโต ปฏิกฺกมฺติ นาม. นิสฺซชายฺปิ นิสินฺนโกว อาสนสฺส ปุริมองฺคาภิมุโข สฺสรนฺโต อภิกฺกมฺติ นาม, ปจฺฉิมองฺคปฺปเทสฺส ปจฺจาสฺสรนฺโต ปฏิกฺกมฺติ นาม. พึงทราบวินิจฉัยในการจำแนกสติสัมปชัญญะ ดังต่อไปนี้ ในคำว่า **ในการก้าวไป การถอยกลับ (อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต)** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส เรียกการเดินไปว่า**การก้าวไป**ก่อน ตรัสเรียกการเดินกลับว่า**การถอยกลับ** แม้กิริยาทั้ง 2 ประการนั้นก็ หาได้ในอิริยาบถทั้ง 4 ข้าพเจ้า (พระพุทฺธโฆสฺสาจารย์) จะกล่าวอธิบายในการเดินไปก่อน บุคคลเมื่อ โยกกายไปข้างหน้า ชื่อว่า**ก้าวไป (อภิกฺกมฺติ)** เมื่อเอนกลับ ชื่อว่า**ถอยกลับ (ปฏิกฺกมฺติ)** แม้ในการยืน บุคคลผู้นอนอยู่นั้นเอง เมื่อโยกกายไปข้างหน้า ชื่อว่า**ก้าวไป (อภิกฺกมฺติ)** เมื่อโน้มไปข้างหลัง ชื่อว่า**ถอยกลับ (ปฏิกฺกมฺติ)** แม้ในการนั่ง บุคคลผู้นั่งอยู่นั้นเอง เมื่อโน้มตัวไปด้านหน้าตรงอาสนะ ชื่อว่า**ก้าวไป (อภิกฺกมฺติ)** เมื่อโยกกายด้านหลังไปเบื้องหลัง ชื่อว่า**ถอยกลับ (ปฏิกฺกมฺติ)**

⁶²¹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 48.

⁶²² ธาตวตถ.นิ. หน้า 48.

⁶²³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

⁶²⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 49.

สมปชาโนติ สมปชฌณสงขาเตน ฉาณน สมนนาโคโต. คำว่า **มีสัมปชัญญะ (สมปชาโน)** ได้แก่ ประกอบด้วยญาณกล่าวคือสัมปชัญญะ⁶²⁵

สมปชาโนติ ตตถ กตมํ สมปชฌณํ? ยา ปญญา ปชานนา วิจโย ปวิจโย ธมมวิจโย สลลภขณา อุปลภขณา ปจจุปลภขณา ปณฺทิจจํ โภสสลํ เนปุณฺณํ เวภพยา จินตา อุปรภิกขา ฐริเมธา ปริณายิกา วิปสสนา สมปชฌณํ ปโตโท ปญญา ปณฺณินฺทริยํ ปญญาพลํ ปญญาสตุลํ ปญญาปาสาโท ปญญาอาโลโก ปญญาโอภาโส ปญญาปชฺโชโต ปญญารตนํ อโมโห ธมมวิจโย สมมาทิฏฺฐิ อิทํ วุจฺจติ สมปชฌณํ. อิมินา สมปชฌณเณ อุเปโต โหติ ฯเปฯ สมนนาโคโต เตน วุจฺจติ สมปชาโนติ. คำว่า **มีสัมปชัญญะ (สมปชาโน)** ความว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น สัมปชัญญะเป็นไฉน คือ ปัญญา ความรู้ชัด ฯลฯ ความเห็นชอบ นี้เรียกว่าสัมปชัญญะ ภิกษุเป็นผู้ประกอบ ฯลฯ เพียบพร้อมด้วยสัมปชัญญะนี้ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า “มีสัมปชัญญะ”⁶²⁶

สมปชานการี โหติติ สมปชฌณเณ สพฺพภิกฺจฺจการี. สมปชฌณสเสว⁶²⁷ วา การี. โส หิ อภิกฺกนฺตาทีสุ สมปชฌณํ กโรเตว, น กตถจि สมปชฌณเณ วิรหิตो โหติ. ตตถ สาตถกสมปชฌณํ สปายสมปชฌณํ โคจรสมปชฌณํ อสมโมหสมปชฌณนฺติ จตุพฺพิธํ สมปชฌณํ. คำว่า **ทำความเข้าใจตัว (สมปชานการี โหติ)** ความว่า เป็นผู้ประกอบกิจทุกอย่างด้วยสัมปชัญญะหรือเป็นผู้ทำสัมปชัญญะนั้นเอง จริงอยู่ ภิกษุนั้นทำสัมปชัญญะในอริยาบถทั้งหลายมีการก้าวไปเป็นต้น ในอริยาบถไหน ๆ ก็ไม่เว้นจากสัมปชัญญะ ในคำว่า **ทำความเข้าใจตัว (สมปชานการี โหติ)** นั้น มีสัมปชัญญะ 4 ประการ คือ

1. สาตถกสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดว่ามีประโยชน์แก่ตน)
2. สัปปายสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดว่าเป็นที่สัปปายะ)
3. โคจรสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดว่าเป็นโคจร)
4. อสมโมหสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดโดยไม่หลง)⁶²⁸

อภิกกนเต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อภิ + กมฺ + ต + สมี ดังนี้

อภิ + กมฺ	กมฺ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อภิ + กมฺ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
อภิ + กมฺ + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกมเมสุ ต.
อภิ + กมฺ + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อภิ + ก ฆ + ต > นต	เปลี่ยน ต เป็น นต ลบ ม	ปกฺกมาทีหิ นโต จ.
อภิ + กภ + นต	ซ้อน ก	ปรเทวภาโว จาเน.
อภิกกนต + สมี	ลง สมี วิภัตติ	โอกาเส สตตมี.
อภิกกนต อ + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรนา.
อภิกกนต อ + สมี > เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมีนํ วา.

⁶²⁵ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/373, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/545.

⁶²⁶ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/374, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/547.

⁶²⁷ ฉ.ม. สมปชฌณเมว

⁶²⁸ ที.ส.อ. (บาลี) 1/214/166, ที.ส.อ. (ไทย) 1/214/252-3.

อภิกถกนต อ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยยาติมหิตา.
อภิกถกนเต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อภิกถกนเต**

ปฏิกถกนเต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปติ + กม + ต + สมี ดังนี้

ปติ + กม	กม ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปติ + กม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ปติ + กม + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกมเมสุ ต.
ปติ + กม + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ปติ + ก ฆ + ต > นต	เปลี่ยน ต เป็น นต ลบ ม	ปกกมาทิตินโต จ.
ปติ > ปฏี + ก + นต	เปลี่ยน ปติ เป็น ปฏี	กวจิ ปฏี ปติสส.
ปฏี + กก + นต	ซ้อน ก	ปรเทวภาโว จาเน.
ปฏิกถกนต + สมี	ลง สมี วิภัตติ	โอภาเส สดตมี.
ปฏิกถกนต อ + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนา.
ปฏิกถกนต อ + สมี > เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมินํ วา.
ปฏิกถกนต อ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยยาติมหิตา.
ปฏิกถกนเต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปฏิกถกนเต**

สมปชาน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ส + ป + ณา + นา + อ, ส + ป + ณา + นา + มาณ ดังนี้

ส + ป + ณา	ณา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ส + ป + ณา + นา	ลง นา ปัจจัยประจำหมวดธาตุ	กียาทิตो ना.
ส + ป + ณา + นา + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญุตวาวิ วา.
ส + ป + ณา + นา + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ส + ป + ชา + นา + อ	เปลี่ยน ณา เป็น ชา	ณาสส ชาชนา.
ส + ป + ชา + น อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนา.
ส + ป + ชา + น อ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยยาติมหิตา.
สม + ป + ชา + น + อ	เปลี่ยนนิกหิต เป็น ม	วคฺคนตํ วา วคฺเค.
สมปชาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สมปชาน**

ส + ป + ณา	ณา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ส + ป + ณา + นา	ลง นา ปัจจัยประจำหมวดธาตุ	กียาทิตो ना.
ส + ป + ณา + นา + มาณ	ลง มาณ ปัจจัย	วตตมานเน มานนฺตา.
ส + ป + ณา + นา + มาณ	มาณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.

สั + ป + ชา + นา + มาน	เปลี่ยน ฉา เป็น ชา	ฉาสส ชาขंना.
สั + ป + ชา + ฆ + มาน	ลบ นา ปัจจัย	นาศส โลโป ยการตต์.
สั + ป + ช อา + ม อาน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
สั + ป + ช อา + ฆ อาน	ลบ ม ของ มาน ปัจจัย	กวจิ ธาตุวิภตติปปจจยำนฯ.
สั + ป + ช อ + อาน	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจจยาทิมหิฯ.
สม + ป + ช + อาน	เปลี่ยนนิกหิต เป็น ม	วคคณตฺ วา วคเค.
สมปชาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สมปชาน

การี ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากกรากศัพท์ว่า กร + ณี ดังนี้

กร	กร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
กร + ณี	ลง ณี ปัจจัย	ตสสีลาทีสุ ณีตวาวิ จ.
กร + ณี	ณี ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
กร + ณี	ณี ปัจจัยเป็นเหมือนการิต	การิตฺ วิย ฆานุพฺนโธ.
ก อ ร + ณ อี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
ก อ ร + ฆ อี	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
ก อ>อา ร + อี	วุทธิ อ เป็น อา	อสโยคนตสสุ วุทธิ การิตเต.
การี	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น การี

ทำความเข้าใจในตัวในการแลดู การเปลี่ยนดู ภาษาบาลีใช้ว่า อาโลกิเต วิโลกิเต สมปชาน-การี โหติ (อาโลกิเต [อา + √โลก ที่ปเน-แสดง, ทสสเน-ดู, เห็น⁶²⁹ + อี + ต, ลุช พินาเส-พินาศ⁶³⁰ + อี + ต + สมิ], วิโลกิเต [วิ + √โลก ที่ปเน-แสดง, ทสสเน-ดู, เห็น⁶³¹ + อี + ต, ลุช พินาเส-พินาศ⁶³² + อี + ต + สมิ], สมปชานการี (สมปชาน [สั + ป + √ฉา พุชฌเน-รู้⁶³³ + ยุ] + การี [√กร กรณ-ทำ⁶³⁴ + ณี]) คำศัพท์ว่า สมปชาน (30) และ การี (30) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำว่า อาโลกิเต และ วิโลกิเต มีกระบวนการสร้างคำจะกล่าวต่อไป

อาโลกิเต วิโลกิเตติ เอตถ ปน อาโลกิตํ นาม ปุโรโต เปกฺขณํ. **วิโลกิตํ** นาม อนุทิสสาเปกฺขณํ. อณณานิปี เภฏฐา อุปริ ปจจโต เปกฺขณวเสน โอลอกิตอุลโลกิตวิโลกิตานิ นาม โหนติ, ตานิ อิท น คหิ

⁶²⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 381.

⁶³⁰ ธาตวตถ.นิ. หน้า 375.

⁶³¹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 381.

⁶³² ธาตวตถ.นิ. หน้า 375.

⁶³³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

⁶³⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 49.

ตานี. สารูปปวเสน ปน อีมาเนว เทว คหิตานี, อิติ⁶³⁵ อิมินา วา มุเชน สพพานิปิ ตานี คหิตาเนวาติ. ก็
ในคำว่า **ในการแลดู ในการเหลียวดู (อาโลกิตะ วิโลกิตะ)** นี้ การมองไปข้างหน้าชื่อว่าการแลดู
(อาโลกิต) การมองดูทางทิศเฉียง ชื่อว่าการเหลียวดู (วิโลกิต) แม้อิริยาบถอย่างอื่นมีการก้มลง การ
เงยขึ้น และการเหลียวไปมาด้วยอำนาจการมองข้างล่าง ข้างบน และข้างหลัง พระผู้มีพระภาคเจ้า
ไม่ได้ทรงระบุถึงอิริยาบถเหล่านั้นไว้ในที่นี้ แต่ด้วยอำนาจการกล่าวย่อ ทรงระบุถึงอิริยาบถ 2 ประการ
นี้เท่านั้น อนึ่ง โดยความสำคัญนี้ เป็นอันทรงระบุถึงอิริยาบถแม่ทั้งหมดนั้นนั่นแล⁶³⁶

อาโลกิตะ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อา + โลก + อิ + ต, อา + ลุช + อิ + ต +
สมิ ดังนี้

อา + โลก	โลก ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อา + โลก	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
อา + โลก + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกรรมเมสุ ต.
อา + โลก + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อา + โลก + อิ + ต	ลง อิ อาคม	ยถาคम्मิกาโร.
อาโลกิต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อาโลกิต**

อา + ลุช	ลุช ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อา + ลุช	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
อา + ลุช + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกรรมเมสุ ต.
อา + ลุช + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อา + ล อุ ช + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
อา + ล อุ>โอ ช + ต	วุทธิ อุ เป็น โอ	อณฺเณสุ จ.
อา + ล โอ ช>ค + ต	เปลี่ยน ช เป็น ค	กคา จชาน.
อา + ล โอ ค>ก + ต	เปลี่ยน ค เป็น ก	เตสุ วุทธิโลปาคम्मิกาโร.
อา + ล โอ ก + อิ + ต	ลง อิ อาคม	ยถาคम्मิกาโร.
อาโลกิต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อาโลกิต**

อาโลกิต + สมิ	ลง สมิ วิภัตติ	โอกาเส สตตมี.
อาโลกิต อ + สมิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
อาโลกิต อ + สมิ>เอ	เปลี่ยน สมิ เป็น เอ	สฺมาสมินํ วา.
อาโลกิต อ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมหิฯ.
อาโลกิต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

⁶³⁵ ฉ.ม.,อี. อิติสทโท น ทิสสติ

⁶³⁶ ที.สี.อ. (บาลี) 1/214/174, ที.สี.อ. (ไทย) 1/214/262.

สำเร็จรูปเป็น อาโลกิต

วิโลกิต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + โลก + อี + ต, วิ + ลุช + อี + ต + สมี มีกระบวนการสร้างรูปศัพท์เหมือนกับ อาโลกิต เพียงแต่เปลี่ยนอุปสรรคตัวหน้าจาก อา เป็น วิ เท่านั้น

ทำความเข้าใจลึกตัวในการคู้เข้า การเหยียดออก ภาษาบาลีใช้ว่า สมมิณชิตเต ปสริเต สมปชานการี โหติ (สมมิณชิตเต [สั + √อิชि กมเป-หฺวันไหว-เคลื่อนไหว⁶³⁷ + อี + ต + สมี], ปสริเต [ป + √สร สติอุกฤษหฺวีสาสทเทสุ-ระล็ก, เกยจคร้าน, กระสัน-ฟุ้งซ่าน, เปียดเปียน, ออกเสียง, ทสสน-เห็น, อุกเขปวิตุถาเร-ซัดไป, ขยาย-พิสดาร, คตย-ไป⁶³⁸ + เณ + อี + ต + สมี], สมปชานการี (สมปชาน [สั + ป + √ณา พุชณเน-รู้⁶³⁹ + ยู] + การี [วกร กรณ-ทำ⁶⁴⁰ + ณี]) คำศัพท์ว่า สมปชาน (30) และ การี (30) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำว่า สมมิณชิตเต และ ปสริเต มีกระบวนการสร้างคำจะกล่าวต่อไป

สมมิณชิตเต⁶⁴¹ ปสริเตติ ปพพานิ⁶⁴² สมมิณชนปสราณ. คำว่า ในการคู้เข้า การเหยียดออก (สมมิณชิตเต ปสริเต) ได้แก่ ในการคู้เข้าและเหยียดข้อพับออกไป⁶⁴³

สมมิณชิตเต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สั + อิชิ + อี + ต + สมี ดังนี้

สั + อิชิ	อิชิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สั + อิช	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
สั + อิช + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกมเมสุ ต.
สั + อิช + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
สั + อิช + อี + ต	ลง อี อากม	ยถาคมมิกาโร.
สั + อีช + อี + ต	ลงนิคหิตอากม (◌)	นิกคหิตถยจ.
สั + อิณช + อี + ต	เปลี่ยนนิคหิต (◌) เป็น ณ	วคคนตํ วา วคเค.
สม + อิณช + อี + ต	เปลี่ยนนิคหิต (◌) เป็น ม	มทา สเร.
สมม + อิณช + อี + ต	ซ้อน ม	ปรเทวภาโว จาเน.
สมมิณชิต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.
สมมิณชิต + สมี	ลง สมี วิภัตติ	โอกาเส สดตมี.
สมมิณชิต อ + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
สมมิณชิต อ + สมี > เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมินํ วา.

⁶³⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 22.

⁶³⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 442.

⁶³⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

⁶⁴⁰ ธาตวตถ.นิ. หน้า 49.

⁶⁴¹ ฉ.ม. สมมิณชิต, เอมปริปี

⁶⁴² ม.,อิ. สพพานํ หตถปาทานํ

⁶⁴³ ที.สี.อ. (บาลี) 1/214/177, ที.สี.อ. (ไทย) 1/214/265.

สมมติพิชิต ๒ + เอ   ลบสระหน้า ปกติสระหลัง   สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิฯ.
 สมมติพิชิต   นำพยัญชนะประกอบสระหลัง   นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สมมติพิชิต**

ปสارىเต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ป + สร + เณ + อิ + ต + สมี ดังนี้

ป + สร	สร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ป + สร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
ป + สร + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกมเมสุ ต.
ป + สร + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ป + สร + เณ + ต	ลง เณ ปัจจัยประจำหมวดธาตุ	จฺรฺราทีโต เณณยา.
ป + สร + เณ + ต	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฏฺณานุพนฺโธ.
ป + ส อ ร + ญ เอ + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมฺสสรํ สเรนฯ.
ป + ส อ ร + ฌ เอ + ต	ลบ ญ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
ป + ส อ>อา ร + เอ + ต	วุทธิ อ เป็น อา	อสฺยิคนฺตสฺส วุทธิ การิตเ.
ป + ส อา ร + เอ + อิ + ตลง อิ อาคม		ยถาคมมิกาโร.
ป + ส อา ร + ฌ + อิ + ตลบสระหน้า ปกติสระหลัง		สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิฯ.
ปสارىเต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
ปสارىเต + สมี	ลง สมี วิภัตติ	โอภาเส สดตฺมี.
ปสارىเต อ + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมฺสสรํ สเรนฯ.
ปสارىเต อ + สมี>เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมินํ วา.
ปสارىเต ๒ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิฯ.
ปสارىเต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปสارىเต**

ทำความเข้าใจในตัวในการครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร ภาษาบาลีใช้ว่า สังฆาฏิปตฺตจิวร-
 ธารणे สมฺปชานการี โหติ (สงฆาฏิปตฺตจิวรธารणे [สงฆาฏิ [สั + วมฺ ฺเจตฺยา-เพิ่มพูน, หีสนทิตฺตีสุ-
 เปียดเปียน, สว่าง⁶⁴⁴ + อิ] + ปตฺต [√ปต คตฺย-ไป, อิสฺสเร-ความเป็นใหญ่⁶⁴⁵ + ต, ปาต + √ตา ปาเล-
 รักษา⁶⁴⁶ + อ] + จิวร [จิ จเย-สั่งสม⁶⁴⁷ + อิวร] + ธารणे [√ธร จิตฺยวธฺสเน-ตั้งอยู่, พินาศ, ธารणे-ทรง

⁶⁴⁴ ชาติวตฺถ.น. หน้า 105.

⁶⁴⁵ ชาติวตฺถ.น. หน้า 233.

⁶⁴⁶ ชาติวตฺถ.น. หน้า 161.

⁶⁴⁷ ชาติวตฺถ.น. หน้า 117.

ไว้⁶⁴⁸ + ยุ) + สมิ), สมปขนการี (สมปขน [ส + ป + √ยา พุชฌเน-ฐ⁶⁴⁹ + ยุ) + การี [√กร กรณ-ท่า⁶⁵⁰ + ณี]) คำศัพท์ว่า สมปขน (30) และ การี (30) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำว่า สงฆาปฏิปัตตจิวรธารณ มีกระบวนการสร้างคำจะกล่าวต่อไป

สงฆาปฏิปัตตจิวรธารณติ เอตถ สงฆาปฏิจิวรณัน นิवासนปารุปนวเสน, ปตตสส ภิกขา-ปฏิคคณาทิวเสน⁶⁵¹ ปริโกโค ธารณิ นาม. ตตถ สงฆาปฏิจิวรธารณ ตาว นิวาเสตวา วา ปารุปีตวา วา ปินทาย จรโต อามิสลาโภ “สิตสส ปฏิฆาตายา”ติ อาทินา นเยน ภควตา วุตตูปกาโรเยว อตโธ อตโธ นาม. ในคำว่า **ในการครองผ้าสังฆาฏิ บาตร และจิวร (สงฆาปฏิปัตตจิวรธารณ)** นี้ การใช้สอยผ้าสังฆาฏิและจิวรด้วยอำนาจการนุ่งและการห่ม การใช้สอยบาตรด้วยอำนาจการรับอาหารเป็นต้น ชื่อว่าการครอง การได้อามิสของภิกษุผู้นุ่งและห่มแล้วเที่ยวไปบิณฑบาต และประโยชน์มีประการที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วโดยนัยเป็นต้นว่า เพื่อกำจัดความหนาว ชื่อว่าประโยชน์ในการครองผ้าสังฆาฏิและจิวรนั้นก่อน⁶⁵²

สงฆาฏิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ส + ฆฏ + อี ดังนี้

ส + ฆฏ	ฆฏ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
ส + ฆฏ	ลบสระท้ายธาตุ	ชาติสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
ส + ฆฏ + อี	ลง อี ปัจจัย	มุนาที่หิ จิ.
ส + ฆฏ + อี	อิ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ส + ฆ อ ฎ + อี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ส + ฆ อ>อา ฎ + อี	วृทธิ อ เป็น อา	อณเณสุ จ.
สง + ฆ อา ฎ + อี	เปลี่ยนนิกหิต (°) เป็น ง	วคคนต์ วา วคเค.
สงฆาฏิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สงฆาฏิ**

ปตต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปต + ต, ปาต + ตา + อ ดังนี้

ปต	ปต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
ปต	ลบสระท้ายธาตุ	ชาติสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
ปต + ต	ลง ต ปัจจัย	ฉาทาที่หิ ตตรณ.
ปต + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.

สำเร็จรูปเป็น **ปตต**

ปาต + ตา	ตา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
ปาต + ตา + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญวตุวาวิ วา.

⁶⁴⁸ ชาติวตถ.นิ. หน้า 208.

⁶⁴⁹ ชาติวตถ.นิ. หน้า 146.

⁶⁵⁰ ชาติวตถ.นิ. หน้า 49.

⁶⁵¹ ม. ภิกขาตถ.นิ. หน้า 146.

⁶⁵² ที.สี.อ. (บาลี) 1/214/178, ที.สี.อ. (ไทย) 1/214/267.

ปฺ อฺ ตฺ อ + ตฺ อฺ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ปฺ อ>อ ตฺ อ + ตฺ อฺ + อ	รัสสะ อฺ เป็น อ	กฺวจิ ฐาตุวิภตฺติปฺจฺจยानํฯ.
ปฺ อ ตฺ อ + ตฺ อฺ + อ	ลปฺ อ ที่ ต	ด้วย โลปฺ ใน โลปฺณจ ตฺตราฯ.
ปฺ อ ตฺ + ตฺ อ + อ	ลปฺสระหน้า ปกฺติสฺระหลัง	สฺรโลโปมาเทสฺปฺจฺจยาทิมฺหิฯ.
ปตฺต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปฺริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น ปตฺต

จิวร ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า จิ + อีวร ดังนี้

จิ	จิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ฐาตฺโว.
จิ + อีวร	ลง อีวร ปัจจย	จฺยาทิหิ อีวโร.
จิ + อีวร	อีวร ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
จฺ อี + อีวร	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
จฺ อี + อีวร	ลปฺสระหน้า ปกฺติสฺระหลัง	สฺรโลโปมาเทสฺปฺจฺจยาทิมฺหิฯ.
จิวร	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปฺริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น จีวร

ธารณ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ธร + ยุ + สมี ดังนี้

ธร	ธร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ฐาตฺโว.
ธร	ลปฺสระท้ายธาตุ	ฐาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
ธร + ยุ	ลง ยุ ปัจจย	นนฺทาทิหิ ยุ.
ธร + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ธร + ยุ>อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺวณฺ.
ธฺ อ ฐฺ + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ธฺ อ>อา ฐฺ + อน	วุทธิ อ เป็น อา	อณฺเณสุ จ.
ธฺ อา ฐฺ + อน>ณ	เปลี่ยน ณ เป็น ณ	รหาทิโต ณ.
ธารณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปฺริ ยุตฺเต.
ธารณ + สมี	ลง สมี วิภตฺติ	โอกาเส สตฺตมฺ.
ธารณ อ + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ธารณ อ + สมี>เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สฺมาสมินฺ ฺวา.
ธารณ อ + เอ	ลปฺสระหน้า ปกฺติสฺระหลัง	สฺรโลโปมาเทสฺปฺจฺจยาทิมฺหิฯ.
ธารณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปฺริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น ธารณ

ทำความเข้าใจตัวในการฉัน การตี้ม การเคี้ยว การลิ้ม ภาษาบาลีใช้ว่า อสิเต ปีเต ขายิเต สายิเต สมฺปชานการี โหติ (อสิเต [√อสิ ภูคฺตฺยาทานทิตฺติเชปฺยทเน-ปราภฺ, ไป, สว่าง, ข้าง, กิน,

อทเน-กิน, สงฆาตพยาเปสุ-รวมกัน, แผ่กระจายไป⁶⁵³ + อี + ต + สมี, ปีเต [√ปา ปานรทขณฺณชนปุร ปาปุณเน-ตัม, รักษา, บริโภค, ให้เต็ม, ถึง⁶⁵⁴ + ต + สมี], ขายีเต [√เข ขาทนสตตาสุ-เคี้ยวกิน, เป็นอยู่⁶⁵⁵ + อี + ต + สมี], สายีเต [√สา พล-มีกำลัง, ปาเก-หุง-ต้ม, อสสาเท-สบายใจ-เปล็ดเปล็นใจ⁶⁵⁶ + อี + ต + สมี], สมปชานการี (สมปชาน [สั + ป + √ฉา พุชมน-รู้⁶⁵⁷ + ยุ] + การี [√กร กรณ-ทำ⁶⁵⁸ + ณี]) คำศัพท์ว่า สมปชาน (30) และ การี (30) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำว่า อสิตะ, ปีเต, ขายีเต และ สายีเต มีกระบวนการสร้างคำจะกล่าวต่อไป

อสิตะที่สุ **อสิตะ**ติ ปิณทปาตโกชเน. **ปีเต**ติ ยาคุอาทิปาเน. **ขายีเต**ติ ปิฏจชชชาติขาทเน. **สายีเต**ติ มรฺฐาณิตาทีสายเน. ตตถ “เนว ทวายา”ติ อาทินา นเยน วุตโต อฏฺฐวิโรปี อตฺโถ อตฺโถ นาม. ในการฉันเป็นต้นบัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **ในการฉัน (อสิตะ)** ได้แก่ ในการฉันปิณทปาต คำว่า **การต้ม (ปีเต)** ได้แก่ ในการต้มข้าวยาคุเป็นต้น คำว่า **การเคี้ยว (ขายีเต)** ได้แก่ ในการเคี้ยวของเคี้ยวที่ทำจากแป้งเป็นต้น คำว่า **การลื้ม (สายีเต)** ได้แก่ ในการลื้มของลื้มมีน้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้น ในการฉันเป็นต้นนั้น ประโยชน์แม้ทั้ง 8 ประการที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้วโดยนัยเป็นต้นว่า ไม่ใช่เพื่อเล่น ชื่อว่าประโยชน์⁶⁵⁹

อสิตะ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อส + อี + ต + สมี ดังนี้

อส	อส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
อส + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกมเมสุ ต.
อส + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อส + อี + ต	ลง อี อาคม	ยถาคมมิกาโร.
อสิต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
อสิต + สมี	ลง สมี วิภัตติ	โอกาเส สตตมี.
อสิต อ + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
อสิต อ + สมี > เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมินํ วา.
อสิต ฐ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมหิฯ.
อสิตะ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อสิตะ**

⁶⁵³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 17-18.

⁶⁵⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 241.

⁶⁵⁵ นีติ.ธาตุ. หน้า 51.

⁶⁵⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 241.

⁶⁵⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

⁶⁵⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 49.

⁶⁵⁹ ที.สี.อ. (บาลี) 1/214/180, ที.สี.อ. (ไทย) 1/214/269.

ปีเต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปา + ต + สมี ดังนี้

ปา	ปา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปา + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกรรมเมสุ ต.
ปา + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ปฺ อา + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ปฺ อา>อี + ต	เปลี่ยน อา เป็น อี	จาปานมฺอี จ.
ปีต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.
ปีต + สมี	ลง สมี วิภัตติ	โอภาเส สดตฺมี.
ปีตฺ อ + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ปีตฺ อ + สมี>เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมฺนํ วา.
ปีตฺ อ + เ	ลบสระหน้า ปกตฺสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
ปีเต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปีเต**

ขายิต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า เข + อี + ต + สมี ดังนี้

เข	เข ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
เข + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกรรมเมสุ ต.
เข + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ขฺ เ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ขฺ เ>อาย + ต	เปลี่ยน เ เป็น อาย	เต อาวายโยคฺวิภาคฺในฺ เตฯ.
ขฺ อาย + อี + ต	ลง อี อากม	ยถาคมฺมิกาโร.
ขฺ อาย อ + อี + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ขฺ อาย อ + อี + ต	ลบสระหน้า ปกตฺสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
ขายิต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.
ขายิต + สมี	ลง สมี วิภัตติ	โอภาเส สดตฺมี.
ขายิตฺ อ + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ขายิตฺ อ + สมี>เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมฺนํ วา.
ขายิตฺ อ + เ	ลบสระหน้า ปกตฺสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
ขายิต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **ขายิต**

สายิต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สา + อี + ต + สมี ดังนี้

สา	สา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สา + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกรรมเมสุ ต.
สา + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.

ส อา + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ส อา>อาย + ต	เปลี่ยน อา เป็น อาย	อาการนตตามาโย.
ส อาย + อี + ต	ลง อี อาคม	ยถาคมมิกาโร.
ส อาย อ + อี + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ส อาย ๒ + อี + ต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.
สยิต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สยิต + สมิ	ลง สมิ วิภัตติ	โอกาเส สดตมี.
สยิต อ + สมิ	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
สยิต อ + สมิ>เอ	เปลี่ยน สมิ เป็น เอ	สมาสมินํ วา.
สยิต ๒ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.
สยิต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ขยิต

ทำความเข้าใจในตัวในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ภาษาบาลีใช้ว่า อุจจารปัสสาวกมเม สมฺปชานการี โหติ (อุจจารปัสสาวกมเม [อุจจาร [อุ + √จร จขเน-ละ, อุฯขิปเน-ทิ้ง⁶⁶⁰ + ณ] + ปัสสาว [ป + √สุ สนฺทน-ไหล⁶⁶¹ + ณ] + กมเม [√กร กรณ-ทำ⁶⁶² + รम्म + สมิ], สมฺปชานการี (สมฺปชาน [ส + ป + √ยา พุชณเน-รู้⁶⁶³ + ยุ] + การี [√กร กรณ-ทำ⁶⁶⁴ + ณ]) คำศัพท์ว่า กมม (1), สมฺปชาน (30) และ การี (30) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำว่า อุจจาร และ ปัสสาว มีรูปวิเคราะห์และกระบวนการสร้างคำดังนี้

อุจจารียเต ขหียเตติ อุจจาโร⁶⁶⁵ ชื่อว่าอุจจาระ เพราะเป็นสิ่งที่เขาขับออก, ปสวตีติ ปสสาโว ชื่อว่าปัสสาวะ เพราะไหลออก⁶⁶⁶

อุจจารปัสสาวกมเมติ อุจจารสฺส จ ปสสาวสฺส จ กรณ. ตตถ ปตตกาเล อุจจารปัสสาวํ อกโรนตสฺส สกลสรีโรโต เสทา มุจฺจนติ, อุกฺขินี รมฺนติ, จิตฺตํ น เอกคฺคํ โหติ, อณฺเณ จ โรคา อุปฺชชนฺติ. กโรนตสฺส ปน สพฺพนฺตํ น โหตีติ อยเมตถ อตฺถโธ. คำว่า การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ (อุจจาร-ปัสสาวกมเม) ได้แก่ ในเพราะการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ อธิบายว่า ครั้นถึงเวลานั้น บุคคลเมื่อไม่ได้ถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ เหนือจะไหลออกทั่วกาย นัยน์ตาจะพร่า จิตย่อมไม่มีอารมณ์เดียว และ

⁶⁶⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 289.

⁶⁶¹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 615.

⁶⁶² ธาตวตถ.นิ. หน้า 49.

⁶⁶³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

⁶⁶⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 49.

⁶⁶⁵ อภิธาน.สุจิ. หน้า 289.

⁶⁶⁶ อภิธาน.วณณ. หน้า 369.

โรคอื่น ๆ จะเกิดขึ้น แต่เมื่อถ่าย โรคทั้งหมดนั้นจะไม่มี เพราะเหตุนี้ ข้อความนี้จึงเป็นอธิบายในคำว่า การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ(อุจจารปัสสาวกมเม) นี้⁶⁶⁷

อุจจาร ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อุ + จร + ณ ดังนี้

อุ + จร	จร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อุ + จร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
อุ + จร + ณ	ลง ณ ปัจจัย	ธาตุยา กมมาทิมหิ โณ.
อุ + จร + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อุ + จร + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฆานุพนฺโธ.
อุ + จ อ ร + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
อุ + จ อ ร + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
อุ + จ อ>อา ร + อ	วृทธิ อ เป็น อา	อสฺยเณตสส วृทธิ การิตเ.
อุ + จจ อา ร + อ	ซ้อน จ	ปรเทวภาโว จาเน.
อุจจาร	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อุจจาร**

ปัสสาว ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ป + ส + ณ ดังนี้

ป + ส	ส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ป + ส + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสฺรุชฺปะทาทีโต ณ.
ป + ส + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ป + ส + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฆานุพนฺโธ.
ป + ส อุ + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
ป + ส อุ + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
ป + ส อุ>โอุ + อ	วृทธิ อุ เป็น โอุ	อสฺยเณตสส วृทธิ การิตเ.
ป + ส โอุ>อาว + อ	เปลี่ยน โอุ เป็น อาว	เต อาวายา การิตเ.
ป + ส อาว อุ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
ป + ส อาว ุ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปะจยาทิมหิฯ.
ป + สส อาว + อ	ซ้อน ส	ปรเทวภาโว จาเน.
ปัสสาว	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปัสสาว**

⁶⁶⁷ ที.สี.อ. (บาลี) 1/214/181, ที.สี.อ. (ไทย) 1/214/271.

ทำความเข้าใจลึกตัวในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง ภาษาบาลี
 ใช้ว่า คเต จิตะ นิสินเน สุตเต ชาคริตะ ภาสิตะ ตุน्हีภาเว สมปะชานการี โหติ (คเต [√คมุ คติมहि-ไป⁶⁶⁸
 + ต + สมิ], จิตะ [√จา คตินิวตย-หยุด-ยืน-ตั้งอยู่⁶⁶⁹ + ต + สมิ], นิสินเน [นิ + √สท นิสิตเน-นั่ง,⁶⁷⁰ +
 อิ + ต + สมิ], สุตเต [√สุป สเย-นอน⁶⁷¹ + ต + สมิ], ชาคริตะ [√ชาคร วิพฺเช-ความตื่น⁶⁷² + อิ + ต +
 สมิ], ภาสิตะ [√ภาส กถาชฺเต-พูด, สว่าง⁶⁷³ + อิ + ต + สมิ], ตุน्हีภาเว [ตุน्हี [ตฺห อหฺทเน-เปียก-
 ชุ่ม⁶⁷⁴ + ณา + อ + อี] + √ภู สดตฺปาตตีวฺทฺธยฺนุภาเวสุ-เกิด, เป็นไป, เจริญ, เสวย⁶⁷⁵ + ณ + สมิ],
 สมปะชานการี (สมปะชาน [สั + ป + √ลา พุชฺฌเน-รู้⁶⁷⁶ + ญ] + การี [√กร กรณ-ทำ⁶⁷⁷ + ณี]) คำศัพท์
 ว่า สมปะชาน (30) และ การี (30) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น
 ส่วนคำว่า คเต, จิต, นิสิน, สุตเต, ชาคริตะ, ภาสิตะ และ ตุน्हีภาเว มีกระบวนการสร้างคำจะกล่าว
 ต่อไป

คตาที่สุ คเตติ คมเน. จิตติ ฐานะ. นิสินเนติ นิสชชาย. สุตเตติ สยเน. ชาคริตติ ชาครณ.
 ภาสิตติ กถเน. ตุน्हีภาเวติ อถเน. “คจฺจนฺโต วา คจฺจามิตฺติ ปชานาติ, จิตฺโต วา จิตฺตมฺหิตฺติ ปชานาติ,
 นิสินฺโน วา นิสินฺนอมฺหิตฺติ ปชานาติ, สยาโน วา สยาโนมฺหิตฺติ ปชานาติ”ติ อิมสมฺมึ หิ สุตเต⁶⁷⁸ อพฺธาน-
 อิริยาปถา กถิตา, “อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต อาโลกิตฺเต วิลอกิตฺเต สมมฺมิลชิตฺเต ปสฺสริเต”ติ อิมสมฺมึ มชฺฌมฺมา,
 “คเต จิตะ นิสินเน สุตเต ชาคริตะ”ติ อธิ ปน ขุทฺทกจฺจนฺณียอิริยาปถา กถิตา. ตสฺมา เตสุปี วุตฺตนเย
 เนว สมปะชานการิตา เวทิตพฺพา. ในการเดินเป็นต้นบัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **การเดิน**
(คเต) ได้แก่ ในการเดินไป คำว่า **การยืน (จิต)** ได้แก่ ในการยืนอยู่ คำว่า **การนั่ง (นิสิน)** ได้แก่ ใน
 การนั่งอยู่ คำว่า **การนอน (สุตเต)** ได้แก่ ในการนอนอยู่ คำว่า **การตื่น (ชาคริต)** ได้แก่ ในการตื่นอยู่
 คำว่า **การพูด (ภาสิต)** ได้แก่ ในการกล่าว คำว่า **การนิ่ง (ตุน्हีภาเว)** ได้แก่ ในการไม่กล่าว ก็พระผู้
 มีพระภาคเจ้าได้ตรัสอธิบายยาวนานไว้ในสูตรนี้ว่า ภิกษุเมื่อเดินไปก็รู้ชัดว่า เรากำลังเดิน ยืนแล้วก็รู้
 ชัดว่า เรายืนแล้ว นั่งแล้วก็รู้ชัดว่า เรานั่งแล้ว หรือนอนอยู่ก็รู้ชัดว่า เรานอนอยู่ ตรัสอธิบายถกกลาง ๆ
 ไว้ในสูตรนี้ว่า ในการก้าวไป ในการถอยกลับ ในการแลดู ในการเหลียวดู ในการคู้เข้า ในการเหยียด
 ออก แต่ในหมวดนี้ พระองค์ตรัสอธิบายถกเล็กน้อยเล็ก ๆ น้อย ๆ ไว้ว่า ในการเดิน ในการยืน ในการ

⁶⁶⁸ อภิธาน.สุจ. หน้า 393.

⁶⁶⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 148.

⁶⁷⁰ ธาตวตถ.นิ. หน้า 432.

⁶⁷¹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 474.

⁶⁷² ธาตวตถ.นิ. หน้า 138.

⁶⁷³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 288.

⁶⁷⁴ อภิธาน.สุจ. หน้า 490.

⁶⁷⁵ ธาตวตถ.นิ. หน้า 293.

⁶⁷⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

⁶⁷⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 49.

⁶⁷⁸ ที.ม. (บาลี) 10/375/249.

นั่ง ในการนอน ในการตื่น เพราะเหตุนี้ บัณฑิตพึงทราบความเป็นผู้ทำความรู้สึกตัวเป็นปกติโดยนัยที่กล่าวไว้แล้วแม้ในฐานะเหล่านั้นนั้นแล⁶⁷⁹

ติปิฎกมหาสิวัตเถโร ปนาท :- โย จิรํ คนตวา วา จงกมิตวา วา อปรภาเค จิโต อิติ ปฏิสยจิกขติ “จงกมนกาลเอ ปวตตวา รูปารูปมมา เอตเถว นิรุทธา”ติ. อัย คเต สมปชานการี นาม. กิ พระมหาสิวัตเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกได้กล่าวไว้ว่า ผู้ใดเดินไปหรือจงกรมนาน ๆ ต่อมาจึงยืน ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า รูปธรรมและอรูปรธรรมที่เป็นไปแล้วในเวลาจงกรมดับไปแล้วในคราวจงกรมนี้ นั่นเอง ผู้นี้ชื่อว่าทำความรู้สึกตัวในการเดิน

โย สุขมายํ กโรนโต ปณห์ วา วิสสชเชนโต กมมภูจัน วา มนสิกรโรนโต จิรํ จตวา อปรภาเค นิสินโน อิติ ปฏิสยจิกขติ “จิตกาลเอ ปวตตวา รูปารูปมมา เอตเถว นิรุทธา”ติ. อัย จิตเต สมปชานการี นาม. ผู้ใดเมื่อส่ายกาย แก้ปัญหาหรือมนนิการกัมมัญฐานยืนอยู่นาน ต่อมาจึงนั่งย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่ารูปธรรมและอรูปรธรรมที่เป็นไปแล้วในเวลายืน ดับไปแล้วในคราวยืนนั้นนั่นเอง ผู้นี้ชื่อว่าทำความรู้สึกตัวในการยืน

โย สุขมายาทิกรณวเสนเว จิรํ นิสิติตวา อปรภาเค อุฏฺฐาย อิติ ปฏิสยจิกขติ “นิสินนกาลเอ ปวตตวา รูปารูปมมา เอตเถว นิรุทธา”ติ, อัย นิสินเน สมปชานการี นาม. ผู้ใดนั่งอยู่นานด้วยอำนาจการส่ายกายเป็นต้น ต่อมาจึงลุกขึ้น ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า รูปธรรมและอรูปรธรรมที่เป็นไปแล้วในเวลานั่ง ดับไปแล้วในเวลานั่งนั้นนั่นเอง ผู้นี้ชื่อว่าทำความรู้สึกตัวในการนั่ง

โย ปน นิปนฺนโก, สุขมายํ วา กโรนโต กมมภูจัน วา มนสิกรโรนโต นิทฺโท โอกกมิตวา อปรภาเค อุฏฺฐาย อิติ ปฏิสยจิกขติ “สยนกาลเอ ปวตตวา รูปารูปมมา เอตเถว นิรุทธา”ติ, อัย สุตเต ชาคริตเต จ สมปชานการี นาม. กิริยมยจิตตานํ หิ อปฺปวตตํ สุตตํ นาม, ปวตตํ ชาคริตํ นาม. ส่วนผู้ใดนอนอยู่ ส่ายกายอยู่ หรือมนสิการกัมมัญฐานไปพลาง ก้าวลงสู่ความหลับ ต่อมาจึงลุกขึ้น ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า รูปธรรมและอรูปรธรรมที่เป็นไปแล้วในเวลานอน ดับไปแล้วในเวลานอนนั้นนั่นเอง ผู้นี้ชื่อว่าทำความรู้สึกตัวในการนอนและการตื่น จริ่งอยู่ ความไม่เป็นไปแห่งกิริยาจิตนี้ชื่อว่าความหลับ ที่เป็นไปชื่อว่าความตื่น

โย ปน ภาสमानโน “อัย สทฺโท นาม โอลฺลเจ จ ปฏฺิจจ ทนเต จ ปฏฺิจจ ชิวฺหณจ ตาลฺลยจ ปฏฺิจจ จิตตสฺส จ ตทฺนุรูปํ ปโยคํ ปฏฺิจจ ชายตี”ติ สโต สมปชานโน จ ภาสตี. จิรํ วา ปน กาลํ สุขมายํ กตวา รมมํ วา กเถตวา กมมภูจัน วา ปวตเตตวา ปณห์ วา วิสสชเชตวา อปรภาเค ตฺถนฺทิจฺจ อิติ ปฏิสยจิกขติ “ภาสิตกาลเอ อุปฺปนนา รูปารูปมมา เอตเถว นิรุทธา”ติ. อัย ภาสิตเต สมปชานการี นาม. ส่วนผู้ใดเมื่อพูดก็มีสติ มีความรู้สึกตัวพูดว่า ธรรมดาเสียงนี้อาศัยริมฝีปาก ฟัน ลิ้น และเพดานแล้ว อาศัยประโยคที่สมควรแก่จิตนั้นเกิดขึ้น อีกอย่างหนึ่ง ผู้ใดส่ายกาย บอกรธรรม ทบทวนกัมมัญฐาน หรือแก้ปัญหาเป็นเวลานาน ต่อมา จึงเป็นผู้หนึ่ง ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า รูปธรรมและอรูปรธรรมที่เกิดขึ้นแล้วในเวลาพูดดับไปแล้วในเวลาพูดนั้นนั่นเอง ผู้นี้ชื่อว่าทำความรู้สึกตัวในการพูด

โย ตฺถนฺทิจฺจ จิรํ รมมํ วา กมมภูจัน วา มนสิกรตวา อปรภาเค อิติ ปฏิสยจิกขติ “ตฺถนฺทิจฺจ กาลเอ ปวตตวา รูปารูปมมา เอตเถว นิรุทธา”ติ. อุปาทายรูปปวตตยํ หิ สตี ภาสตี นาม, อสตี ตฺถนฺทิจฺจ ภาวตี นามาตี. อัย ตฺถนฺทิจฺจ ภาเว สมปชานการี นาม. ผู้ใดเป็นผู้หนึ่ง มนสิการธรรมหรือกัมมัญฐานนาน

⁶⁷⁹ ที.สี.อ. (บาลี) 1/214/182, ที.สี.อ. (ไทย) 1/214/272.

ต่อมา ย่อมพิจารณาเห็นดั่งนี้ว่า รูปธรรมและอรูปธรรมที่เป็นไปแล้วในเวลานึง ดับไปแล้วในเวลานึงนี้ นั่นเอง เมื่อมีการเป็นไปแห่งอุปาทายรูป เขาจึงชื่อว่าพุด เมื่อไม่มี ก็ชื่อว่าเป็นผู้หนึ่ง ผู้นี้ชื่อว่าทำความรู้สึกตัวในการนี้⁶⁸⁰

อิธ จตุสมปชฌณปริคคาหิกา สติ ทุกขสจจํ ตสสา สมฺมจฺจาปิกา ปุริมตณฺหา สมฺมทยสจจํ อฺภินฺนํ อปฺปวตฺติ นิโรธสจจํ วุตฺตปฺภาโร อริยมคฺโค มคฺคสจจํ. เอวํ จตุสจฺจวเสน อฺสสฺสกฺกิตฺวา นิพฺพุตี ปาปุณาตีตี อิทเมกสฺส จตุสมปชฌณปริคคาหกสฺส ภิกฺขุโน วเสน ยาว อรหตฺตา นิยฺยานมฺขนฺติ. ใน สัมปชฌณบรรพนี้ สติที่กำหนดสัมปชฌณะทั้ง 4 เป็นทุกขสังข์ ตัณหาที่มีมาก่อนอันยังสตินั้นให้ตั้งขึ้น เป็นสมุทยสังข์ ความไม่เป็นไปแห่งสติและตัณหาทั้ง 2 อย่าง เป็นนิโรธสังข์ อริยมรรคมีประการดังกล่าว มาแล้วเป็นมรรคสังข์ เธอชวนชวายเป็นอำนาจสังข์จะ 4 ประการอย่างนี้แล้วย่อมบรรลุความดับได้ เพราะเหตุนี้ ข้อนี้จึงเป็นทางแห่งการออกไปจากทุกข์จนถึงอรรถผลของภิกษุรูปหนึ่งผู้กำหนด สัมปชฌณะทั้ง 4⁶⁸¹

คเต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า คมฺ + ต + สฺมี ดังนี้

คมฺ	คมฺ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
คม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
คม + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนฺตฺตาวี.
คม + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ค มฺ + ต	ลบ ม ท้ายธาตุ	คมชนนฺรมาทินมนฺโต.
คต + สฺมี	ลง สฺมี วิภัตติ	โอกาเส สตฺตมี.
คตฺ อ + สฺมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
คตฺ อ + สฺมี > เอ	เปลี่ยน สฺมี เป็น เอ	สมาสฺมีนํ วา.
คตฺ อ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมาหิ.
คเต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **คเต**

จิต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า จา + ต + สฺมี ดังนี้

จา	จา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
จา + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนฺตฺตาวี.
จา + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
จฺ อา + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
จฺ อา > อี + ต	เปลี่ยน อา ท้ายธาตุ เป็น อี	จาปานมฺอี จ.
จิต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.
จิต + สฺมี	ลง สฺมี วิภัตติ	โอกาเส สตฺตมี.

⁶⁸⁰ ที.สี.อ. (บาลี) 1/214/182-3, ที.สี.อ. (ไทย) 1/214/272-3.

⁶⁸¹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/376/383, ที.ม.อ. (ไทย) 2/376/560.

จิต อ + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหิจิตมสสร สเรนฯ.
จิต อ + สมี>เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมินิ วา.
จิต อ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.
จิต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **จิต**

นิสินเน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า นิ + สท + ต + สมี ดังนี้

นิ + สท	สท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
นิ + สท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
นิ + สท + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวณฺตุตาวี.
นิ + สท + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
นิ + สท + ต>อินฺน	เปลี่ยน ต เป็น อินฺน และลบ ท	ภิทาทิตอ อินฺนอนฺนอณฺมา วา.
นิ + ส อ + อินฺน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหิจิตมสสร สเรนฯ.
นิ + ส อ + อินฺน	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.
นิสินน	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
นิสินน + สมี	ลง สมี วิภัตติ	โอกาเส สตตมี.
นิสินน อ + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหิจิตมสสร สเรนฯ.
นิสินน อ + สมี>เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมินิ วา.
นิสินน อ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.
นิสินเน	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **นิสินเน**

สุตเต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สุป + ต + สมี ดังนี้

สุป	สุป ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สุป	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
สุป + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวณฺเมสุ ต.
สุป + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สุ ๒ + ตต	ลบ ป ท้ายธาตุและซ้อน ต	คฺพาทีนณฺจ.
สุตต + สมี	ลง สมี วิภัตติ	โอกาเส สตตมี.
สุตต อ + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหิจิตมสสร สเรนฯ.
สุตต อ + สมี>เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมินิ วา.
สุตต อ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.
สุตเต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สุตเต**

ชาคริเต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ชาคร + อิ + ต + สมี ดังนี้

ชาคร	ชาคร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ชาคร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
ชาคร + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกรรมเมสุ ต.
ชาคร + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ชาคร + อิ + ต	ลง อิ อากม	ยถาคम्मิกาโร.
ชาคริต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
ชาคริต + สมี	ลง สมี วิภัตติ	โอภาเส สดตมี.
ชาคริต อ + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรฺ สเรนา.
ชาคริต อ + สมี > เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมินฺ ภา.
ชาคริต อ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลฺจยาทิมหิ.
ชาคริเต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ชาคริเต**

ภาสิต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ภาส + อิ + ต + สมี ดังนี้

ภาส	ภาส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ภาส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
ภาส + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกรรมเมสุ ต.
ภาส + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ภาส + อิ + ต	ลง อิ อากม	ยถาคम्मิกาโร.
ภาสิต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
ภาสิต + สมี	ลง สมี วิภัตติ	โอภาเส สดตมี.
ภาสิต อ + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรฺ สเรนา.
ภาสิต อ + สมี > เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมินฺ ภา.
ภาสิต อ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลฺจยาทิมหิ.
ภาสิต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ภาสิต**

ตฺห ศัพท์เป็นศัพท์กิตก์ภายใน มาจากรากศัพท์ว่า ตฺห + ณา + อ + อิ ดังนี้

ตฺห	ตฺห ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ตฺห	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
ตฺห + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺจตุวาวิ ภา.
ตฺห + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ตฺห + ณา + อ	ลง ณา ปัจจัยประจำหมวดธาตุ	คหาทีโต ปปณฺหา.
ตฺห + ณา + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรฺ สเรนา.

ตฺหฺ + ฌหฺ อา + อ	ลบ หฺ ท้ายธาตุ	ทโลโป ฌหามฺหิ.
ตฺ + ฌหฺ ฮา + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิฯ.
ตฺฌห	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.
ตฺฌห + อี	ลง อี ปัจจัยในตฺสฺตฺถตฺตฺทิต	ทณฺทาทีโต อิกอฺ.
ตฺฌหฺ อ + อี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรฺ สเรนาฯ.
ตฺฌหฺ ฮ + อี	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิฯ.
ตฺฌหฺ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น ตฺฌหฺ

ภาเว ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ฌ + ฌ + สมิ ดังนี้

ฌ	ฌ ชื่อว่าธาตุ	ฌวาทโย ธาตโว.
ฌ + ฌ	ลง ฌ ปัจจัย	ภาเว จ.
ฌ ฌ + ฌ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรฺ สเรนาฯ.
ฌ ฌ + ฌ อ	ลบ ฌ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
ฌ ฌ>โธ + อ	วุทธิ ฌ เป็น โธ	อสฺยิคนตฺสส วุทธิ การิตเ.
ฌ โธ>อว + อ	เปลี่ยน โธ เป็น อว	เต อวาวยา การิตเ.
ฌ อว อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรฺ สเรนาฯ.
ฌ อว ฮ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิฯ.
ภาว	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.
ตฺฌหฺภาว + สมิ	ลง สมิ วิภตฺติ	โอกาเส สตฺตฺมฺ.
ตฺฌหฺภาว อ + สมิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรฺ สเรนาฯ.
ตฺฌหฺภาว อ + สมิ>เอ	เปลี่ยน สมิ เป็น เอ	สมาสฺมินํ วา.
ตฺฌหฺภาว ฮ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจยาติมฺหิฯ.
ตฺฌหฺภาเว	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น ตฺฌหฺภาเว

31) ทิฏฐิสัมปन्नะ ภาษาบาลีใช้ว่า ทิฏฐิสมฺปนฺน (ทิฏฐิ [√ทิสฺ เปกฺษณ-เพงฺดู⁶⁸² + ตฺ] + สมฺปนฺน [สฺ + √ปทฺ คตฺย-ไป, ธิเร-ความมั่นคง⁶⁸³ + ต]) คำศัพท์ว่า ทิฏฐิ และ สมฺปนฺน มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

⁶⁸² ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 198.

⁶⁸³ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 235.

ทสสนํ ทิฏฐิ⁶⁸⁴ ชื่อว่าทิฏฐิ เพราะเห็น, สมมา ปสสตีติ ทิฏฐิ⁶⁸⁵ ชื่อว่าทิฏฐิ เพราะเห็นอย่างถูกต้อง. สมปชชิตี สมปนโน ชื่อว่าสัมปนนะ เพราะถึงพร้อมแล้ว.

ทิฏฐิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ทิส + ตี ดังนี้

ทิส	ทิส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ทิส	ลบสละท่ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ทิส + ตี	ลง ตี ปัจจัย	อิตถิมตยโว วา.
ทิส + ตี	ตี ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ทิส + ตี > ริฏฐิ	เปลี่ยน ตี เป็น ริฏฐิ	จ-ศัพท์ใน สาสทิสโต ตสสา.
ทิส + ริฏฐิ	ลบ ส และ ร อนุพันธ์	รมทิ รนฺโต ราทิ โน.
ท อิ + อิฏฐิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรํ สเรนา.
ท อิ + อิฏฐิ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสบุจฺจยาทิมหิฯ.
ทิฏฐิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ทิฏฐิ**

สมปนฺน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สํ + ปท + ต ดังนี้

สํ + ปท	ปท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สํ + ปท	ลบสละท่ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
สํ + ปท + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตฺวานตุตาวี.
สํ + ปท + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สํ + ปท + ต > อนน	ลบ ท และเปลี่ยน ต เป็น อนน	ภิทาทิต อินฺนอนนอณา วา.
สํ + ป อ + อนน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรํ สเรนา.
สํ + ป อ + อนน	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสบุจฺจยาทิมหิฯ.
ส -> ม + ป + อนน	เปลี่ยนนิกหิตเป็น ม	วคฺคนตํ วา วคฺเค.
สมปนฺน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สมปนฺน**

ทิฏฐิสมปนฺน ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ทิฏฐิ + สมปนฺน ดังนี้

ทิฏฐิ + สมปนฺน

สำเร็จรูปเป็น **ทิฏฐิสมปนฺน**

⁶⁸⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 513.

⁶⁸⁵ วิ.โยชนา. 2/705/574.

32) ทิฏฐิวิสสุทฺธิ ภาษาบาลีใช้ว่า ทิฏฐิวิสสุทฺธิ (ทิฏฐิ [√ทิส เพกษณ-เพ่งดู⁶⁸⁶ + ติ] + วิสสุทฺธิ [วิ + √สุทฺ สุกุญฺ-หมดจด-สะอาด⁶⁸⁷ + ติ]) คำศัพท์ว่า ทิฏฐิ (31) และ วิสสุทฺธิ (125) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

ทิฏฐิวิสสุทฺธิ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ทิฏฐิ + วิสสุทฺธิ ดังนี้

ทิฏฐิ + วิสสุทฺธิ

สำเร็จรูปเป็น **ทิฏฐิวิสสุทฺธิ**

33) ทิฏฐิปัตตะ ภาษาบาลีใช้ว่า ทิฏฐิปัตตะ (ทิฏฐิ [√ทิส เพกษณ-เพ่งดู⁶⁸⁸ + ติ] + ปัตตะ [ป + √อป ปาปุณฺ-ถึง-บรรลู่⁶⁸⁹ + ต]) คำศัพท์ว่า ทิฏฐิ (31) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ปัตตะ มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปาปุณฺตี ปัตโต⁶⁹⁰ ชื่อว่า ปัตตะ เพราะถึงแล้ว.

ปัตตะ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ป + อป + ต ดังนี้

ป + อป	อป ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ป + อป	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
ป + อป + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนฺตฺตาวี.
ป + อป + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ป + อ๒ + ตต	ลบ ป และซ้อน ต	คุปาทีนญจ.
ป อ + อ + ตต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรนฯ.
ป ๒ + อ + ตต	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมหิฯ.
ปัตตะ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปัตตะ**

ทิฏฐิปัตตะ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ทิฏฐิ + ปัตตะ ดังนี้

ทิฏฐิ + ปัตตะ

สำเร็จรูปเป็น **ทิฏฐิปัตตะ**

34) ทุกขสัมมสนะ ภาษาบาลีใช้ว่า ทุกขสมฺมสน (ทุกฺข [ทฺ + √ขมฺ ขนฺติโย-อดทน⁶⁹¹ +

⁶⁸⁶ ธาตวตฺถ.น. หน้า 198.

⁶⁸⁷ ธาตวตฺถ.น. หน้า 472.

⁶⁸⁸ ธาตวตฺถ.น. หน้า 198.

⁶⁸⁹ ธาตวตฺถ.น. หน้า 13.

⁶⁹⁰ รฐ. หน้า 455.

⁶⁹¹ ธาตวตฺถ.น. หน้า 76.

กวิ, ทู [กฺจฉิต/กิจฉ] + ข, √ขณ วธะ-ฆ่า, วิหารณ-ทำลาย⁶⁹² + กวิ, ทวิ + √ขนุ วิหารณ-ทำลาย⁶⁹³ + อ, ทู + √ขาท ภกฺขณ-กิน⁶⁹⁴ + กวิ, √ทุกฺข ทุกฺขณ-ยากลำบาก⁶⁹⁵ + อ) + สมมสน [ส + √มส สทท-หีสามสนโรสเน-ออกเสียง, เปียดเบียน, จับต้อง, โกรธ + ยุ⁶⁹⁶] คำศัพท์ว่า ทุกฺข (10) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า สมมสน มีรูปวิเคราะห์ว่า สมมสียเตสมมสน⁶⁹⁷ ชื่อว่าสมมสนะ เพราะถูกพิจารณา

สมมสน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ส + มส + ยุ ดังนี้

ส + มส	มส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ส + มส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปเนกสสรสส.
ส + มส + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	นุนาทิทิ ยุ.
ส + มส + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ส + มส + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ญญฺวณ.
ส → ม + มส + อน	เปลี่ยนนิคหิต เป็น ม	วคฺคนตฺ วา วคฺเค.
สมมสน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ญฺตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สมมสน**

ทุกฺขสมมสน ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ทุกฺข + สมมสน ดังนี้

ทุกฺข + สมมสน

สำเร็จรูปเป็น **ทุกฺขสมมสน**

35) ทุกฺขลักษณะ ภาษาบาลีใช้ว่า ทุกฺขลกฺขณ (ทุกฺข [ทู + √ขมุ ขนฺติย-อดทน⁶⁹⁸ + กวิ, ทู [กฺจฉิต/กิจฉ] + ข, √ขณ วธะ-ฆ่า, วิหารณ-ทำลาย⁶⁹⁹ + กวิ, ทวิ + √ขนุ วิหารณ-ทำลาย⁷⁰⁰ + อ, ทู + √ขาท ภกฺขณ-กิน⁷⁰¹ + กวิ, √ทุกฺข ทุกฺขณ-ยากลำบาก⁷⁰² + อ) + ลกฺขณ [√ลกฺข ทสฺสนงฺกเน-เห็น, ทำเครื่องหมาย + ยุ⁷⁰³] คำศัพท์ว่า ทุกฺข (10) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ลกฺขณ มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

⁶⁹² ธาตวตฺถ.น. หน้า 73.

⁶⁹³ ธาตวตฺถ.น. หน้า 75.

⁶⁹⁴ ธาตวตฺถ.น. หน้า 78.

⁶⁹⁵ ธาตวตฺถ.น. หน้า 202.

⁶⁹⁶ ธาตวตฺถ.น. หน้า 307.

⁶⁹⁷ วิ.โยชนา. 1/710/578-579.

⁶⁹⁸ ธาตวตฺถ.น. หน้า 76.

⁶⁹⁹ ธาตวตฺถ.น. หน้า 73.

⁷⁰⁰ ธาตวตฺถ.น. หน้า 75.

⁷⁰¹ ธาตวตฺถ.น. หน้า 78.

⁷⁰² ธาตวตฺถ.น. หน้า 202.

⁷⁰³ ธาตวตฺถ.น. หน้า 362.

ลกขียเต อเนนาติ ลกขณิ, ตเถว ลกขิตพพุนติ ลกขณิ.⁷⁰⁴ ชื่อว่าลักษณะ เพราะถูกใช้เป็น เครื่องหมาย หรือเพราะเป็นสภาวะที่บุคคล กำหนดไว้เช่นนั้น.

“ยทนิจจํ, ตํ ทุกขนุ”ติ วจนโตะ ตเทว ขนุธปญจกํ. กสมมา? อภินฺหํ ปฏิปฺพนโตะ. อภินฺหํ ปฏิปฺพนากาโร ทุกขลกขณิ. เพราะพระพุทธรังว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ เพราะเหตุไร เพราะบีบคั้นอยู่เนื่อง ๆ อาการบีบคั้นเนื่อง ๆ ชื่อว่าทุกข์ลักษณะ.⁷⁰⁵

ลกขณ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ลกข + ยุ ดังนี้

ลกข	ลกข ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ลกข	ลบสระท่ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ลกข + ยุ	ลง ยุ ปัจจย	นุนาทาทิธิ ยุ.
ลกข + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ลกข + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺณ.
ลกข + อ น > ณ	เปลี่ยน นุ เป็น ณ	รทาทีโต ณ.
ลกขณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ลกขณ**

ทุกขลกขณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ทุกข + ลกขณ ดังนี้

ทุกข + ลกขณ

สำเร็จรูปเป็น **ทุกขลกขณ**

36) ธมฺมานุสारी ภาษาบาลีใช้ว่า ธมฺมานุสारी (ธมฺม [√ธฺร ธารเณ-ทรงไว้, จิตฺยวธฺสเน-ตั้งอยู่, พินาส,⁷⁰⁶ √จฺ จาเล-ให้หวนไหว, กำจัด, คติธิเร-ไป, มั่นคง⁷⁰⁷ + รมฺม] + อฺนุสारी [อนฺ + √สฺร สติอฺกฺกณฺจฺหิสาสทฺเทสุ-ระลึกได้, เกยจคร้าน, กระสัน, เบียดเบียน, ออกเสียง, อกฺเขปวิตถาเร-ซัดไป, ขยาย, คตฺย-ไป⁷⁰⁸ + ณี]) คำศัพท์ว่า ธมฺม (9) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า อฺนุสारी มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

อนฺุสฺรณฺ อฺนุคฺมนฺ อฺนุสฺาโร⁷⁰⁹ การคล้อยตาม คือการเล่นไปตาม ชื่อว่าอนฺุสฺาระ, ธมฺมํ ธมฺเมน วา อฺนุสฺรตีติ ธมฺมานุสारी ชื่อว่าธมฺมานุสारी เพราะเล่นไปตามธรรมหรือด้วยธรรม. ปณฺเณ-สงฺขาตํ ธมฺมํ อฺนุสฺรตีติ, เตน วา ธมฺเมน นิพฺพานํ อฺนุสฺรตีติ ธมฺมานุสारी. ชื่อว่าธมฺมานุสारी เพราะความหมายว่า ระลึกถึงธรรมกล่าวคือปัญญาหรือว่าเล่นไปสู่พระนิพพานด้วยธรรมนั้น⁷¹⁰

⁷⁰⁴ อภิธาน.สุจิ. 761.

⁷⁰⁵ ชุ.จฺ.อ. (บาลี) 105, ชุ.จฺ.อ. (ไทย) 152.

⁷⁰⁶ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 208.

⁷⁰⁷ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 213.

⁷⁰⁸ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 442.

⁷⁰⁹ วิ.โยชนา. 1/162/278.

⁷¹⁰ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/221/190, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/221/255.

อนุสารี ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อนุ + สร + ณี ดังนี้

อนุ + สร	สร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อนุ + สร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโป ฯลฯ.
อนุ + สร + ณี	ลง ณี ปัจจัย	ตสสีลาทีสุ ณีตวารี จ.
อนุ + สร + ณี	ณี ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อนุ + สร + ณี	ณี ปัจจัยเป็นเหมือนการิต	การิตํ วิย ฏานุพนฺโธ.
อนุ + ส อ ร + ญ อี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรนฯ.
อนุ + ส อ ร + ญ อี	ลบ ญ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
อนุ + ส อ>อา ร + อี	วุทธิ อ เป็น อา	อสียคนตสฺส วุทธิ การิตเ.
อนุสารี	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อนุสารี**

ธมมานุสารี ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ธมม + อนุสารี ดังนี้

ธมม + อนุสารี		
ธมม อ + อนุสารี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรนฯ.
ธมม ฆ + อนุสารี	ลบสระหน้า	สรา สเร โลโป.
ธมม + อ>อา อนุสารี	ที่ฆะ อ เป็น อา	ที่ฆํ.
ธมมานุสารี	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ธมมานุสารี**

37) ธาตุ ภาษาบาลีใช้ว่า ธาตุ (√ธธา ธาธาณโปสน-ทรงไว้, ให้, เลี้ยงดู⁷¹¹ + ตุ) คำศัพท์ว่า ธาตุ มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

สกตถฺ ธาเรตีติ ธาตุ, ปรตถมปิ ธาเรตีติ ธาตุ, วิสตียา อุปสคฺเคสุ เยนเกณจิ อุปสคฺเคน อตถวิเสสกรณน ปฎิพฺพธา สทฺทชาติ อตถวิเสสมปิ ธาเรตีติ ธาตุ, อยํ อิมิสฺสา อยมิโต ปจฺจโย วโรติ อาทีนา อนนฺกปฺกาเรน ปณฺชิตฺเตหิ ธาเรตีติ ธาตุ⁷¹² ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงความหมายของตนไว้ และเพราะทรงความหมายของศัพท์อื่น จากความหมายเดิม ๆ สัททชาติที่เกี่ยวข้องกับบรรดาอุปสรรค 20 ตัว ตัวใดตัวหนึ่งและทำให้ขยายเนื้อความ ย่อมทรงเนื้อความพิเศษไว้ เพราะเหตุนั้น สัททชาตินั้น ชื่อว่าธาตุ และชื่อว่าธาตุ เพราะท่านผู้รู้ทรงจำไว้โดยประการหลากหลายเป็นต้นว่า นี่เป็นความหมายของธาตุนี้ นี่เป็นปัจจัยอันพิเศษจากธาตุนี้ ฯ

ตถถ ธาตุติ สลกฺขณํ ทธาติ ธาเรตีติ ธาตุ. อฏฺฐกถาสฺ ปน “สลกฺขณธารณโต ทุกฺขวิธานโต ทุกฺขวิธานโต จ ธาตุติ วุตตํ. ธาตุติ ปถวีธาตาทีธาตฺโย. ตถถ สลกฺขณธารณโตติ ยถา ติตถียปริกปฺปิโต ปกติ อตฺตาติ เอวมาทีโก สภาวโต นตถิ, น เอวเมตฺตา, เอตา ปน สลกฺขณํ สภาวํ ธาเรตีติ ธาตฺโย.

⁷¹¹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 209.

⁷¹² วิ.โยชนา. 1/2/5-6, อภิธาน.สุจิ. หน้า 537.

ทุกขวิชานโตติ ทุกขสส วิทหนโต. เอตา หิ ธาตุโย การณภาเวน ววตถิตา หุตวา ยถา อโยโลหาหิธาตุโย วีย อโยโลหาหิอเนกปปลการํ สสารทุกขํ วิทหนติ. ทุกขชานโตติ อนปปลกสส ทุกขสส วิชานมตตโต อวสวตตนโต, ตํ วา ทุกขํ เอตาหิ การณภูตาหิ สตเตหิ อนุวิธียติ, ตถาวิทตถจ ตํ เอเตสเวว ธียติ จปียติ, เอวํ ทุกขชานโต ธาตุโย. อปิง นิชชีวภูโธ ธาตุโวติ คเหตุพพํ, ตถา หิ ภควา “ฉ ธาตุโยยํ ภิกขุ ปุริโสติอาทิสฺส ชีวสญญาสมุหนตถํ ธาตุเทศนํ อกาสิติ. ในเรื่องนั้น บทว่า ธาตุ ความว่า ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงลักษณะของตนไว้ ส่วนในอรรถกถาทั้งหลายกล่าวว่า ชื่อว่าธาตุ เพราะทรงลักษณะ ของตน ไว้ เพราะกระทำและทรงทุกขไว้. บทว่า ธาตุ คือธาตุมีปฐมธาตุเป็นต้น. ในข้อนี้ บทว่า สลกขณ ธารณาหิโต ความว่า ธาตุเหล่านี้ มิใช่ไม่มีจริง เหมือนข้อความเป็นต้นว่า ปกติ อตตาทิ เตียรถียํดําริซัน ไม่มีจริงโดยสภาวะ แต่ธาตุเหล่านี้ ย่อมทรงลักษณะของตนไว้ คือสภาพของตนไว้ จึงชื่อว่าธาตุ. บทว่า ทุกขวิชานโต ความว่า เพราะกระทำทุกข โดยแท้จริงแล้ว ธาตุเหล่านี้ถูกกำหนด โดยความเป็นเหตุ ย่อมกระทำสังสารทุกขนํปปลการ เหมือนธาตุเหล็กและธาตุโลหะเป็นต้น ที่กระทำวัตถุณํปปลการมี เหล็กและโลหะเป็นต้น. บทว่า ทุกขชานโต ความว่า เพราะสักว่าทรงทุกข อันมากมายไว้ คือ ไม่ให้ เป็นไปในอำนาจ. อีกนัยหนึ่ง เหล่าสัตว์ย่อมกระทำทุกขนั้นด้วยธาตุเหล่านี้ ที่เป็นเหตุ ทุกขที่มีประการ ดังกล่าวย่อมถูกตั้งไว้ในธาตุเหล่านั้น โดยประการดังนี้ ชื่อว่าธาตุ เพราะ ทรงทุกขไว้. อีกนัยหนึ่ง โปรด ทราบว่า สภาพที่ไม่ใช่ชีวะ ชื่อว่าธาตุ ดังจะเห็นได้ว่า พระผู้มีพระภาค เจ้าทรงกระทำการแสดงธาตุ เพื่อเพิกถอนความสำคัญในชีวะในพระคํารัสว่า “ภิกขุ บุรุษนี้มีธาตุ 6” ดังนี้เป็นต้น⁷¹³

ธาตุ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ธา + ตฺ ดังนี้

ธา	ธา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตุโว.
ธา + ตฺ	ลง ตฺ ปัจจย	หนาที่หิ ญนุตโว.
ธา + ตฺ	ตฺ ปัจจย ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.

สำเร็จรูปเป็น ธาตุ

38) ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ภาษาบาลีใช้ว่า ธมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน (ธมม [√ธรรณ-ทรงไว้, จิตยวธฺสเน-ตั้งอยู่, พินาศ⁷¹⁴, √ธฺ จาเล-ให้หวั่นไหว, กำจัด, คติธิเร-ไป, มั่นคง⁷¹⁵ + รมม] + อนุปัสสนา [อนฺ + √ทิสฺ เพกฺขณ-เพ่งดู⁷¹⁶ + ยฺ] + สติปัฏฐาน [สติ [√สฺร คติหิสาจินตาสฺ-ไป, เปียดเปียน, คิต⁷¹⁷ + ติ] + ปฏฺฐาน [ป + √ฐา คตินิวตย-หยุด-ยืน-ตั้งอยู่⁷¹⁸ + ยฺ]) คำศัพท์ว่า ธมม (9) อนุปัสสนา (3) และ สติปัฏฐาน (3) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

ธมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ธมม + อนุปัสสนา + สติ + ปฏฺฐาน ดังนี้

⁷¹³ นีติ.ธาตุ. หน้า 965-966.

⁷¹⁴ ธาตุวตถ.น. หน้า 208.

⁷¹⁵ ธาตุวตถ.น. หน้า 213.

⁷¹⁶ ธาตุวตถ.น. หน้า 198.

⁷¹⁷ ธาตุวตถ.น. หน้า 442, อภิธาน.สุจิ. หน้า 842.

⁷¹⁸ ธาตุวตถ.น. หน้า 148.

ธมม + อนุปัสสนา + สติ + ปฏิจจ		
ธมม อ + อนุปัสสนา		
+ สติ + ปฏิจจ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรนา.
ธมม อ + อนุปัสสนา		
+ สติ + ปฏิจจ	ลบสระ อ ช้างหน้า	สรา สเร โลป.
ธมม + อ>อา อนุปัสสนา		
+ สติ + ปฏิจจ	ที่ฆะ อ เป็น อา	ที่ฆ.
ธมมานุปัสสนาสติปฏิจจ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น ธมมานุปัสสนาสติปฏิจจ		

39) นั่งคู้บัลลังก์⁷¹⁹ ภาษาบาลีใช้ว่า นิสิตติ ปลลงกั อากุชิตวา (นิสิตติ [นิ + √สท นิสิตเน-นั่ง,⁷²⁰ + อ + ตี], ปลลงกั [ปริ + √อภิ คติลกขณ-ไป, ทำเครื่องหมาย⁷²¹ + ณ + อัง], (อากุชิตวา [อา + √กฺช ตามนภกฺเชสุ-รักษา, กิน, โภกฺชเล-คต⁷²² + อี + ตวา]) คำศัพท์ว่า นิสิตติ ปลลงกั และ อากุชิตวา มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปริสมนตโต อคติ เอตถาติ ปลลงโก ชื่อว่าบัลลังกะ เพราะเป็นที่ทำลวดลายไว้โดยรอบ⁷²³

เอวมสส อุตฺตตยานุกฺกั ธาตุจฺริยานุกฺกฺลยจ อานาปานสฺสตีภาวนานูรูป เสนาสนํ อุปทิสิตวา อลีนาอนุทจฺจปกฺขิกํ สนตํ อิริยาปถํ อุปทิสนฺโต นิสิตตีติ อาท. อถสส นิสชขาย ทพฺพภาวํ อสฺสาส-ปสฺสาสนํ ปวตฺตณฺสฺสขตํ อารมฺมณฺปรคฺคหฺอุปายญจ ทสฺเสนโต ปลลงกั อากุชิตวาตีอาทิมาท. ตตฺถ ปลลงกนฺติ สมนตโต อูรฺพทฺธาสนํ. อากุชิตวาตี พนฺธิตฺวา. พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงชี้แจงเสนาสนะอันเหมาะสมแก่การเจริญอานาปานสติ อันสมควรแก่ฤดูทั้ง 3 และสมควรแก่ธาตุและจรियाแก่พระโยคาวจรอย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงชี้แจงอิริยาบถอันสงบ อันไม่เป็นไปในฝ่ายหุดหู่ และไม่ไปในฝ่ายฟุ้งซ่านแก่พระโยคาวจร นั้น จึงตรัสว่า นั่ง (นิสิตติ) ดังนี้ ลำดับนั้น เมื่อจะทรงแสดงการนั่งที่มั่นคง ภาวะที่เป็นไปสะดวกแห่งลมหายใจออกหายใจเข้า และอุบายในการกำหนดอารมณ์ จึงตรัสว่า คู้บัลลังก์ ดังนี้ เป็นต้น บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปลลงกั ได้แก่ การนั่งพิงขาโดยรอบ บทว่า อากุชิตวา ได้แก่ คู้เข้า.⁷²⁴

นิสิตติ ศัพท์เป็นอาชยาต มาจากรากศัพท์ว่า นิ + สท + อ + ตี ดังนี้

นิ + สท	สท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
นิ + สท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนฺโต โลโปเนกสฺสรสส.

⁷¹⁹ **นั่งคู้บัลลังก์** หมายถึงนั่งขัดสมาธิ (วิสุทธิ. (บาลี) 1/218/295)

⁷²⁰ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 432.

⁷²¹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 1.

⁷²² ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 292.

⁷²³ อภิธาน.วณฺณ. หน้า 406.

⁷²⁴ วิสุทธิ. (บาลี) 1/218/295, วิสุทธิ. (ไทย) 1/218/384-385.

นิ + สท + ตี	ตี ชื่อว่า วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ตี อนุติ, สี ๓ฯ.
นิ + สท + ตี	ลง ตี วัตตมานาวิภัตติในปัจจุบัน	วัตตมานา ปจฺจุปฺนเน.
นิ + สท + ตี	ตี ชื่อว่าปรีสสบท	อถ ปุพฺพานิ วิภตฺตึนํ ๓ฯ.
นิ + สท + ตี	ลงวัตตมานาปรีสสบทในกัตฺตฺวาจากกตฺตริ	ปรีสสบท.
นิ + สท + ตี	ตี ชื่อว่า ปฐมบุรุษ เอกวจนะ	เทว เทว ปจฺจมฺมชฺฉิมฺตฺตมา.
นิ + สท + ตี	ลง ตี ปฐมบุรุษ เอกวจนะ	นามมฺหิ ปยฺชชฺมาเนปฺปา.
นิ + สท + อ + ตี	ลง อ ปัจจัยประจําหมวตธาตฺ	ภูวาทิโต อ.
นิ + สท > สิท + อ + ตี	เปลี่ยน สท เป็น สิท	สทสฺส สิทตฺต.
นีสิทติ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น นีสิทติ

ปลลงกั ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปรี + อภิ + ณ + อํ ดังนี้

ปรี + อภิ	อภิ ชื่อว่าธาตฺ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปรี + อภิ	ลบสระท้ายธาตฺ	ธาตฺสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
ปรี + อภิ + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสฺรุชฺปะทาติโต ณ.
ปรี + อภิ + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ปรี + อภิ + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฌานฺนุพฺนโร.
ปรี อี + อภิ + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมฺโรจิตฺตมฺสฺสรํ สเรนา.
ปรี อี + อภิ + ณ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
ปรี อี + อภิ + อ	ลงนิกฺกิตฺตอคมตฺนธาตฺ	นิกฺกิตฺตญจ.
ปรี > ล อี + อภิ + อ	เปลี่ยน ร เป็น ล	จ-ศัพท์โน โท ธสฺส จ.
ปรี ล อี + อภิ + อ	ซ้อน ล	ปรเทวภาโว จาเน.
ปรี ลล อี + อภิ + อ	เปลี่ยนนิกฺกิตฺต เป็น ง	วคฺคนตํ วา วคฺเค.
ปรี ลล อี + อภิ + อ	ลบสระหน้า ปกฺติสฺระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
ปลลงก	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.
ปลลงก + อํ	ลง อํ ทุตฺติยาวิภัตติ	กมฺมตฺเต ทุตฺติยา.
ปลลงก อ + อํ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมฺโรจิตฺตมฺสฺสรํ สเรนา.
ปลลงก อ + อํ	ลบสระหน้า ปกฺติสฺระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
ปลลงกั	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น ปลลงกั

อากฺขิตฺตวา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อา + กฺษ + อี + ตฺวา ดังนี้

อา + กฺษ	กฺษ ชื่อว่าธาตฺ	ภูวาทโย ธาตโว.
อา + กฺษ	ลบสระท้ายธาตฺ	ธาตฺสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
อา + กฺษ + ตฺวา	ลง ตฺวา ปัจจัย	ปุพฺพกาเลกตฺตฺกานํ ตฺนตฺวาฯ.

อา + ฤช + ตวา	ตวา ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
อา + ฤช + อี + ตวา	ลง อี อาคม	ยถาคมมิกโร.
อาฤชิตวา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **อาฤชิตวา**

40) นาม ภาษาบาลีใช้ว่า นาม (√นม นตฺเร-นอบน้อม, ทำเสียง⁷²⁵ + อ) คำว่า นาม มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

นมตี นามยตีติ วา นามิ ชื่อว่านาม เพราะความหมายว่าน้อมไป อีกอย่างหนึ่ง เพราะความหมายว่าทำให้น้อมไป⁷²⁶

นามนมตี จตฺตารโ ชนฺธา อรุปีโน นิพฺพานญฺจ. จตฺตารโ ชนฺธา นมนฺญฺเจน นามิ. เต ทิ อารมฺมณฺณิกมฺหา นมนตี. สพฺพมปิ นามนฺญฺเจน นามิ. จตฺตารโ ทิ ชนฺธา อารมฺมณฺเณ อณฺเณมณฺเณ นามนตี นิพฺพานํ อารมฺมณฺณิยตีปจฺจยตฺตาย อตฺตนิ อนวชฺชรมฺเม นามเต. อิท ปน นามนตี โลกิกเมว อธิปฺเปตฺ. บทว่า นามิ ได้แก่ ชั้น 4 และนิพพานอันไม่มีรูป. ชั้น 4 ชื่อว่านาม เพราะอรรถว่าน้อมไป. จริงอยู่ ชั้นเหล่านี้มีอารมณ์เป็นตัวนำ ย่อมน้อมไป. นามแม้ทั้งหมดก็ชื่อว่าเป็นนาม ในอรรถว่าทำให้น้อมไป. จริงอยู่ ชั้น 4 ยังกันและกันให้ทำน้อมไปในอารมณ์ นิพพานยังธรรมที่ไม่มีโทษให้ทำน้อมไปในตน เพราะเป็นปัจจัยแห่งความเป็นใหญ่ในอารมณ์.⁷²⁷ นามสฺส นมนลกฺขณํ นามมิการน้อมไปเป็น ลักษณะ.⁷²⁸

สพฺพเมตฺ อารมฺมณฺณิกมฺหิ นมนโต นมนฺญฺเจน นามิ สภาวเฑทํมตฺ ชื่อว่านาม เพราะความหมายว่าน้อมไป โดยความน้อมไปมุ่งต่ออารมณ์⁷²⁹

นาม ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า นม + อ ดังนี้

นม	นม ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
นม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
นม + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวตฺตวาวี วา.
นม + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
น อ ม + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโรจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
น อ>อา ม + อ	วृทธิ อ เป็น อา	อณฺเณสุ จ.
นาม	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **นาม**

⁷²⁵ ธาตวตถ.นิ. หน้า 219.

⁷²⁶ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/6/99, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/6/126.

⁷²⁷ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/21/119, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/21/154.

⁷²⁸ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/37/224, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/37/285.

⁷²⁹ ชุ.จ.อ. (บาลี) 100, ชุ.จ.อ. (ไทย) 144.

41) **นามรูปปริจเฉทญาณ** ภาษาบาลีใช้ว่า นามรูปปริจเฉทญาณ (นาม [√นม นตรเว-
นอบน้อม, ทำเสียง⁷³⁰ + อ] + รูป [√รูป รูปโปเน-แปรปรวน⁷³¹ + อ] + ปริจเฉท [ปริ + ฉิทิ เทวธากเร-
การทำสองอย่าง⁷³² + ณ] + ญาณ [√ยา พุชฌเน-รัฐ⁷³³ + ย]) คำศัพท์ว่า นาม (40), รูป (11) และ
ญาณ (13) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ปริจเฉท มี
กระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

วิญญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ อธิ เวทนา สณฺหา สงฺขารกฺขนฺธา นามํ จตตาริ จ มหาภูตานิ
จตฺตนนฺนจ มหาภูตานิ อฺปาทายรูปํ รูปํ. อภาวคคฺพฺกเสยฺยกานํ อณฺทชานนฺนจ ปฏฺิสนฺธิกฺขณฺเน วตฺถุทสฺกํ
กายทสฺกนฺติ วิสฺติ รูปานิ ตโย จ อรูปิโน ขนฺธาติ เอเต เตวีสติ ธมฺมา วิญญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ
เวทิตฺตพฺพา. ภาวกานํ ภาวทสฺกํ ปกฺขิปปิตฺวา เตตฺตีส โอปปาทิกสฺตเตสฺสุ พฺรหฺมกายิกาทินํ ปฏฺิสนฺธิกฺขณฺเน
จกฺขุโสตฺตวตฺถุทสฺกานิ ชีวิตินฺทริยนวกฺกยจฺจติ เอกฺกนจตตาสีส รูปานิ ตโย จ อรูปิโน ขนฺธาติ เอเต ทฺวา-
จตตาสีส ธมฺมา วิญญาณปจฺจยา นามรูปํ. กามภเว ปน เสสโอปปาทิกานํ สํเสทชานํ วา สภาว-
กปฺริปฺนณฺนยตฺนนานํ ปฏฺิสนฺธิกฺขณฺเน จกฺขุโสตฺตชานชิวหากายวตฺถุภาวทสฺกานินฺติ สตตติ รูปานิ ตโย จ
อรูปิโน ขนฺธาติ เอเต เตสฺตตติ ธมฺมา วิญญาณปจฺจยา นามรูปํ. บทว่า **วิญญาณปจฺจยา นามรูป-**
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป ความว่า เวทนา สัญญา สังขาร เป็นนาม. มหาภูตรูป 4 และรูป
อาศัยมหาภูตรูป 4 เป็นรูป. ธรรม 23 เหล่านี้ได้รูป 20 คือ วัตถุทสกะ กายทสกะ ในขณะที่แห่งปฏิสนธิ
ของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์ ผู้ไม่มีภาวะ กับสัตว์ผู้เกิดในไข่ และอรูปชั้น 3 บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น เพราะ
วิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป. เพิ่มภาวทสกะแห่งสัตว์ผู้มีภาวรूप จึงเป็นธรรม 33. ธรรม 42 เหล่านี้
คือ รูป 39 คือ จักขุทสกะ โสตทสกะ วัตถุทสกะ และชีวิตินทรียนวกะ ในขณะที่แห่งปฏิสนธิของพรหม-
กายิกา คือเทพผู้นับเนื่องในหมู่พรหมเป็นต้น ในบรรดาสัตว์ผู้เป็นโอปปาติกะทั้งหลาย และอรูปชั้น
3. บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป. อนึ่ง ในกามภพธรรม 73 เหล่านี้ คือ รูป
70 ได้แก่ จักขุทสกะ โสตทสกะ ฆานทสกะ ชิวหาทสกะ กายทสกะ วัตถุทสกะ ภาวทสกะ ในขณะที่
ปฏิสนธิของโอปปาติกะก็ดี สังเสทชะก็ดี ซึ่งมีอายตนะบริบูรณ์ตามสภาพ. และอรูปชั้น 3. ชื่อว่า
เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป.⁷³⁴

ปริจเฉทํ ปริจเฉโท⁷³⁵ ชื่อว่าปริจเฉท เพราะการกำหนด. นามรูปํ ปริจฉิขฺยิตฺติ นาม-
รูปปริจเฉโท⁷³⁶ ชื่อว่านามรูปปริจเฉท เพราะนามและรูปถูกกำหนดไว้

ปริจเฉท ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปริ + ฉิทิ + ณ ดังนี้

ปริ + ฉิทิ	ฉิทิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปริ + ฉิท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.

⁷³⁰ ธาตวตถ.นิ. หน้า 219.

⁷³¹ นีติ.ธาตุ. หน้า 612.

⁷³² ธาตวตถ.นิ. หน้า 130.

⁷³³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

⁷³⁴ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/2/105/373, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/105/479.

⁷³⁵ วิ.โยชนา. 2/91/72.

⁷³⁶ วิ.โยชนา. 1/391/530.

ปริ + ฉิท + ณ	ลง ณ ปัจจัย	ภาเว จ.
ปริ + ฉิท + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ปริ + ฉิท + ณ	ณ ปัจจัยเป็นเหมือนการิต	การิตํ วิย ฆานุพนฺโธ.
ปริ + ณ อิท + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรนฯ.
ปริ + ณ อิท + ณ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลป.
ปริ + ณ อิท > เอ ท + อ	วูทธิ อี เป็น เอ	อสฺยคนตสฺส วูทธิ การิตเ.
ปริ + จณฺ เอ ท + อ	ซ้อน จ	วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยฯ.
ปริจเฉท	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปริจเฉท**

นามรูปปริจเฉทญาณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า นาม + รูป + ปริจเฉท + ญาณ
ดังนี้

นาม + รูป + ปริจเฉท + ญาณ

สำเร็จรูปเป็น **นามรูปปริจเฉทญาณ**

42) นิโรธสมาบัติ ภาษาบาลีใช้ว่า นิโรธสมาปตติ (นิโรธ [นิ + √รุช โรธนวารณฺส-ดับ, ปิดกั้น⁷³⁷ + ณ] + สมาปตติ [สํ + อา + √ปท คติมติ-ไป⁷³⁸ + ติ]) คำศัพท์ว่า นิโรธ (10) และ สมาปตติ (23) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นและมีรูปวิเคราะห์เพิ่มเติมว่า “นิรุชณฺนํ นิโรโธ, สมาปทฺชนํ สมาปตติ, นิโรธสฺส สมาปตติ นิโรธสมาปตติ. ความดับของจิตและเจตสิก เรียกว่า นิโรธ การทำความเพียรเพื่อเข้าถึงนิโรธ เรียกว่าสมาบัติ”⁷³⁹ คือความไม่เป็นไปของธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกด้วยการดับไปโดยลำดับ⁷⁴⁰

“สํสารจากรกฺสงฺขาโต นตฺถิ เอตถ โรโธ, เอตสฺมี วา อธิคเต ปุคฺคสฺส โรธานาโว โหติ, นิรุชณฺติ ทุกฺขเมตถาติ วา นิโรโธ, นิพฺพานํ.”⁷⁴¹ ชื่อว่า นิโรธ เพราะในพระนิพพานนั้นไม่มีฝั่ง กล่าวคือสังสารวัฏอันเป็นที่เที่ยวไป หรือว่า เมื่อบุคคลบรรลุพระนิพพานนั้นแล้ว ย่อมไม่มีฝั่ง หรือเป็นที่ดับทุกข์ ได้แก่ พระนิพพาน⁷⁴²

ยตสฺมี นีวตตเต ทุกฺข์ สํสารสฺมี อนนฺตํ เกทา อิมสฺส กายสฺส ชีวิตตสฺส จ สํขยา อณฺโโล ปุนพฺภาโว นตฺถิ สุวิมุตฺโตมฺหิ สพฺพธฺตี⁷⁴³ ทุกฺข์อันไม่มีที่สิ้นสุดในสังสารวัฏ ย่อมเป็นไปไม่ได้ในนิโรธที่ทรง

⁷³⁷ อภิธาน.วณฺณ. หน้า 22.

⁷³⁸ ธาตวตฺถ.น. หน้า 235.

⁷³⁹ พระภิกษุทันต๊ะ อาสภะมทเถระ, **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**, (กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท. : ม.ป.ป.), หน้า 250. พระพุทธโฆสเถระ.

⁷⁴⁰ พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, หน้า 1190.

⁷⁴¹ ชุ.เถร.อ. (บาลี) 28/493/159.

⁷⁴² พระคัมภีร์สาราภิวงศ์ (แปล และเรียบเรียง), **ปรมัตถที่ปณี**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยรายวัน การพิมพ์, 2549), หน้า 287-288.

⁷⁴³ ชุ.เถร.อ. (บาลี) 28/493/158.

แสดงไว้ เพราะกายนี้ดับ และเพราะชีวิตนี้สิ้นไปภพใหม่ไม่มีอีก เราเป็นผู้หลุดพ้นแล้วจากกิเลสและภพทั้งปวง⁷⁴⁴

นิโรธสมาปตติ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า นิโรธ + สมาปตติ ดังนี้

นิโรธ + สมาปตติ

สำเร็จรูปเป็น **นิโรธสมาปตติ**

43) นิพพาน ภาษาบาลีใช้ว่า นิพพาน (นิ + √เว ตนฺตฺสนฺตฺนาเน-ทอ, ร้อยรัด⁷⁴⁵ + ยุ) คำศัพท์ว่า นิพพาน มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

วานสงฆาตาย ตณฺหาย นิกฺขนตตฺตา นิพฺพาติ วา เอเตน รากคฺคิอาทิโกติ นิพฺพาน⁷⁴⁶ ชื่อว่า นิพพาน เพราะเป็นสภาพที่ดับสนิท เพราะหลุดพ้นจากตัณหาที่ชื่อว่าวานะ หรือเป็นธรรมเครื่องดับไฟ คือราคะเป็นต้น. วานสงฆาตาย ตณฺหาย อภาวา นิพฺพานิ. ชื่อว่านิพพาน เพราะไม่มีตัณหากล่าว คือวานะ.⁷⁴⁷

นิพพาน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า นิ + เว + ยุ ดังนี้

นิ + เว	เว ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
นิ + เว + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	สททกฺจล...รฺจากฺทฺธิ ยุ.
นิ + เว + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
นิ + เว + อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺวณฺ.
นิ + ว เอ + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจฺติมสฺสรฺ สเรนา.
นิ + ว ๕ + อน	ลบสระ เอ	สรา สเร โลป.
นิ + ว + อ>อา น	ที่ฆะ อ ที่ อน เป็น อา	ที่ฆิ.
นิ + วว + อาน	ซ้อน ว	ปรเทวภาโว จาเน.
นิ + พพ + อาน	เปลี่ยน วว เป็น พพ	จ ศัพท์โน โท ธสฺส จ.
นิพพาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **นิพพาน**

44) นิพพิทาญาณ ภาษาบาลีใช้ว่า นิพพิทาญาณ (นิพพิทา [นิ + √วิท วิมฺสนลาภตฺถุญฺย-พิจารณา, ใต้, ยินดี⁷⁴⁸ + อ + อา] + ญาณ [√ญา พุชฺฌเน-ฐ⁷⁴⁹ + ยุ]) คำศัพท์ว่า ญาณ (13) มี

⁷⁴⁴ ชุ.เถร.อ. (ไทย) 28/493/204.

⁷⁴⁵ อภิธาน.วณฺณ. หน้า 22.

⁷⁴⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 566.

⁷⁴⁷ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/161/96, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/161/96.

⁷⁴⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 410.

⁷⁴⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

กระบวนการ สร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า นิพพิทา มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

นิพพิทาสหคตาคติ วิปัสสนารมมณา. สา หิ สงขารesu นิพพิทนนโต นิพพิทาติ วุจจติ. “นิพพิทน์ วิรัชชตีติ หิ วุตต. คำว่า ที่ประกอบด้วยนิพพิทา (ความเบื่อหน่าย) ได้แก่ มีวิปัสสนาเป็นอารมณ์ จริงอยู่ วิปัสสนานั้นท่านเรียกว่า นิพพิทา เพราะหน่ายในสังขารทั้งหลาย.⁷⁵⁰

นิพพิทาติ สีขาปตตทา วุฏฐานคามินี พลลวิปัสสนา. ที่ชื่อว่านิพพิทา ได้แก่ วิปัสสนามีกำลังซึ่งเป็นเหตุให้ปลีกตัวออกที่ถึงความเป็นอย่างยอ.⁷⁵¹

ตสเสว เอว สงขารเอ อาทีนวัต ปสสนตสส ภาวทีสุปี สงขารานํ อาทีนวัตตา สพพสงขารesu อุกกณณา อนภริติ อุปปชชติ. อิทํ นิพพิทานุสสนาญาณํ นาม. เมื่อพระโยคาวจรนั้นเห็นสังขาร โดยความมีโทษอย่างนี้ ความเบื่อหน่าย ความไม่ยินดี ย่อมเกิดขึ้นในสังขารทั้งปวง เพราะสังขารทั้งหลายในภพเป็นต้นมีโทษ นี้ชื่อว่านิพพิทานุสสนาญาณ.⁷⁵²

นิพพิทา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า นิ + วิท + อ + อา ดังนี้

นิ + วิท	วิท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตวโ.
นิ + วิท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
นิ + วิท + อ	ลง อ ปัจจัย	อิตถิมตยโ วา.
นิ + วิท + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
นิ + วิท + อ	ซ้อน ว	ปรเทวภาโว จาเน.
นิ + พพิท + อ	เปลี่ยน วุ เป็น พพ	จ ศัพท์ใน โท ธสส จ.
นิพพิท	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
นิพพิท + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปัจจโย.
นิพพิท อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนา.
นิพพิท อ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลัจจยาติมฺหิ.
นิพพิทา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **นิพพิทา**

นิพพิทาญาณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า นิพพิทา + ญาณ ดังนี้

นิพพิทา + ญาณ

สำเร็จรูปเป็น **นิพพิทาญาณ**

⁷⁵⁰ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/30/152, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/30/198.

⁷⁵¹ วิ.อ. (บาลี) 3/366/504-505, วิ.อ. (ไทย) 3/366/641-642.

⁷⁵² ชุ.จ.อ. (บาลี) 106, ชุ.จ.อ. (ไทย) 153.

2.4 กระบวนการสร้างคำศัพท์หมวด ปวรรค

45) **ปริกรรม** ภาษาบาลีใช้ว่า ปริกรรม (ปริ + √กร กรณ-ทำ⁷⁵³ + รम्म) คำศัพท์ว่า ปริกรรม มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปริกโรติ ฌานํ ปฏิสงฺขโรตีติ ปริกรรมํ ภาวนา. ภาวนาย อาทิภูตํ วา กम्मํ ปริกรรมํ⁷⁵⁴ ภาวนา ชื่อว่าปริกรรม เพราะตกแต่งฌาน หรือเป็นการกระทำอันเป็นเบื้องต้นแห่งการเจริญภาวนา

ปริกรรม ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า กร + รम्म ดังนี้

ปริ + กร	กร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปริ + กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
ปริ + กร + รम्म	ลง รम्म ปัจจัย	ธราทีหิ รम्मโ.
ปริ + กร + รम्म	รम्म ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ปริ + กุ อ รุ + ร อมม	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
ปริ + กุ อ ฐ + ฐ อมม	ลบ ฐ ท้ายธาตุ พร้อม รุ	รรมหิ รนโต ราหิ โน.
ปริ + กุ อ + อมม	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสบุจจยาติมหิฯ.
ปริกรรม	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปริกรรม**

46) **ปริกรรมภาวนา** ภาษาบาลีใช้ว่า ปริกรรมภาวนา (ปริกรรม [ปริ + √กร กรณ-ทำ⁷⁵⁵ + รम्म] + ภาวนา [√ภู สตตปาตติวุทฺธยฺนุภาเวสุ-กิต, เป็นไป, เจริญ, เสวย⁷⁵⁶ + เณ + ยุ + อา]) คำศัพท์ว่า ปริกรรม (45) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ภาวนา มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ภาวียเต วชฺฌียเต ภาวนา.⁷⁵⁷ ชื่อว่าภาวนา เพราะทำให้มี คือทำให้เจริญ. ภาเวติ ภาวียติ เอตายาติ วา ภาวนา.⁷⁵⁸ ชื่อว่าภาวนา เพราะเป็นเครื่องถูกทำให้เจริญ

ภาวนา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ภู + เณ + ยุ + อา ดังนี้

ภู	ภู ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ภู + เณ	ลง เณ ปัจจัย	ธาทูหิ เณณณาเปฯ.
ภ อุ + ณ เอ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
ภ อุ + ฌ เอ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
ภ อุ>โอ + เอ	วุทธิ อุ เป็น โอ	อสโยคนตสส วุทธิ การิตเต.

⁷⁵³ ธาตวตถ.น. หน้า 49.

⁷⁵⁴ วิ.โยชนา. 1/310/440.

⁷⁵⁵ ธาตวตถ.น. หน้า 49.

⁷⁵⁶ ธาตวตถ.น. หน้า 293.

⁷⁵⁷ วิ.โยชนา. 1/277/411.

⁷⁵⁸ รุ. หน้า 436.

ภ โอ>อว + เอ	เปลี่ยน โอ เป็น อว	เต อวาวา การิตเต.
ภ อว อ + เอ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจติมสฺสรํ สเรนฯ.
ภ อว อ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปฺจจยาติมฺหิฯ.
ภาว	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.
ภาว + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	อิตฺถิมตฺยโว วา.
ภาว + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อถฺเถ กิตฺ.
ภาว + ยุ>อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺวณฺ.
ภาว เอ + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจติมสฺสรํ สเรนฯ.
ภาว ๕ + อน	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปฺจจยาติมฺหิฯ.
ภาวน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.
ภาวน + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตฺถิมโต อาปจฺจโย.
ภาวน อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจติมสฺสรํ สเรนฯ.
ภาวน อ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปฺจจยาติมฺหิฯ.
ภาวนา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ภาวนา**

ปริกมมภาวนา ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ปริกมม + ภาวนา ดังนี้

ปริกมม + ภาวนา

สำเร็จรูปเป็น **ปริกมมภาวนา**

47) บุญ ภาษาบาลีใช้ว่า ปุณฺณ (√ปฺ โสเธ-ชำระ, ทำให้หมดจด, สะอาด, คตฺย-ไป⁷⁵⁹ + น อาคม + ณฺย, ปุชฺช + √ชน สทฺทิมฺหิ-ส่งเสียง, ชนเน-เกิด⁷⁶⁰ + ณฺย, ปุชิต + √นึ นยปาปุณฺณ-นำไป, ถึง⁷⁶¹ + ณฺย, √ปฺณ นิปฺณณฺมเมสุ-ประพตฺติอันละเอียด⁷⁶² + ณ, √ปฺ โสเธ-ชำระ, ทำให้หมดจด, สะอาด⁷⁶³ + ย, √ปฺณ คตฺย-ไป, สํสม⁷⁶⁴ + ณฺย) คำศัพท์ว่า ปุณฺณ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปูนาตีติ ปุณฺณ. อตฺตโน การกํ ชนํ อตฺตสนฺตานํ วา ยตฺถ สยํ อฺปฺนํ ตํ สนฺตานํ ปุนาตี โสเธตีติ ปุณฺณ. ปุชฺชวํ ชนเตตีติ วา ปุณฺณ. สทา ปุชิตํ เนตีติ ปุณฺณ.⁷⁶⁵ ชื่อว่าปุณฺณ เพราะชำระให้

⁷⁵⁹ ธาตวตฺถ.น. หน้า 249.

⁷⁶⁰ ธาตวตฺถ.น. หน้า 134.

⁷⁶¹ ธาตวตฺถ.น. หน้า 225.

⁷⁶² ธาตวตฺถ.น. หน้า 251.

⁷⁶³ ธาตวตฺถ.น. หน้า 256.

⁷⁶⁴ ธาตวตฺถ.น. หน้า 252.

⁷⁶⁵ อภิธาน.สุจ. หน้า 635.

สะอาด. ชื่อว่าปุญญะ เพราะชำระคนผู้ทำหรือ สันดานที่เกิดในตนให้สะอาด. ชื่อว่าปุญญะ เพราะก่อให้เกิดภพที่น่าปรารถนาอย่างยิ่ง. ชื่อว่าปุญญะ เพราะนำความนำบุญมาให้ตลอดกาลทุกเมื่อ

ปุณฺติ สุนฺทรตฺตํ กโรตฺติ ปุณฺณ, กุสลํ, ปุณฺณียเต จริยเตติ ปุณฺณ, ปุณาตฺติติ ปุณฺณ, ปุญฺเต อเนนาติ ปุณฺณ, ปุณฺติ สคฺคํ คจฺจติ เอเตนาติ ปุณฺณ.⁷⁶⁶ ชื่อว่าปุญญะ เพราะสามารถบำเพ็ญ คือ ทำความดี คือกุศล. ชื่อว่าปุญญะ เพราะเป็นสิ่งที่ควรดำเนิน คือประพฤติ. ชื่อว่าปุญญะ เพราะชำระให้สะอาด. ชื่อว่าปุญญะ เพราะเป็นเหตุชำระให้หมดจด. ชื่อว่าปุญญะ เพราะเป็นเหตุให้ไปสู่สวรรค์.

ปุณฺนติ สุขณฺนติ สุตตา เอเตนาติ ปุณฺณ (ปุ + น อากม + ย ลง ย ปัจจัย ด้วยสูตร วทาทิหิโย).⁷⁶⁷ ชื่อว่าปุญญะ เพราะเป็นเครื่องชำระให้สะอาดของสัตว์ทั้งหลาย

ปุณฺณ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปุ + น + ณฺย, ปุชช + ชน + ณฺย, ปุชิต + นิ + ณฺย, ปุณ + ณ, ปุ + ย, ปุณ + ณฺย ดังนี้

ปุ	ปุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปุ + ณฺย	ลง ณฺย ปัจจัย	ณฺโย จ.
ปุ + ณฺย	ณฺย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ปุ + ณฺย	ณฺย เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฆานฺนุพนฺโธ.
ปุ + น + ณฺย	ลง น อากม	ยวมทนตรลา จาคมา.
ปุ + น + ณฺย	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลป.
ปุ + ณฺย > ณ	เปลี่ยน นฺย เป็น ณ	ยวตํ ตลนทการานํ.
ปุ + ณฺณ	ซ้อน ณ	ปรเทวภาโว จาเน

สำเร็จรูปเป็น ปุณฺณ

ปุชช + ชน	ชน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปุชช + ชน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสส.
ปุชช + ชน + ณฺย	ลง ณฺย ปัจจัย	ณฺโย จ.
ปุชช + ชน + ณฺย	ณฺย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ปุชช + ชน + ณฺย	ณฺย เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฆานฺนุพนฺโธ.
ปุชช + ชน + ณฺย	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลป.
ปุชช + ชน + ย	ลบ ชช ท้าย ปุชช ศัพท์	วณฺณาคโมฯ. ⁷⁶⁸
ปุ + ชน + ย	ลบ ช ต้นธาตุ	เตสุ วุฑฺธิโลปาคมวิการฯ.
ปุ + ณฺย > ณ	เปลี่ยน นฺย เป็น ณ	ยวตํ ตลนทการานํ.
ปุ + ณฺณ	ซ้อน ณ	ปรเทวภาโว จาเน.

⁷⁶⁶ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท, พิมพ์ครั้งที่ 2, หน้า 137.

⁷⁶⁷ นิรุตติ. หน้า 534.

⁷⁶⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 635.

สำเร็จรูปเป็น **ปุณณ**

ปุชิต + นี	นี ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปุชิต + นี + ฌย	ลง ฌย ปัจจัย	ณโย จ.
ปุชิต + นี + ฌย	ฌย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ปุชิต + นี + ฌย	ลบ ฌ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลปี.
ป อุ ชิต + น อี + ย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
ป อุ ชิต + น อี + ย	ลบสระ อี ทำย นี ธาตุ	ธาตุฯ ในธาตุสสนโต โลโปฯ.
ป อุ ชิต + น + ย	ลบ ชิต ทำย ปุชิต ศัพท์	วณฺณาคโมฯ. ⁷⁶⁹
ป อุ>อุ + น + ย	รัสสะ อุ เป็น อุ	กวจาทิมชฺณุตฺตรานํ ทีฆฯ.
ป อุ + ฌย>ณ	เปลี่ยน ฌย เป็น ณ	ยวตํ ตลนทการานํฯ.
ป อุ + ฌณ	ซ้อน ณ	ปรเทวภาโว จาเน.
ปุณณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรํ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปุณณ**

ปุณ	ปุณ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปุณ	ลบสระทำยธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ปุณ + ณ	ลง ณ ปัจจัย	ปุณณ. ⁷⁷⁰
ปุณ + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ปุ ณ>ณ + ณ	เปลี่ยน ณ เป็น ณ	กวจิ ธาตุวิภตฺติปฺปลจยानํฯ.

สำเร็จรูปเป็น **ปุณณ**

ปุ	ปุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปุ + ย	ลง ย ปัจจัย	วทาทิโย โย. ⁷⁷¹
ปุ + ย	ย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ปุ + น + ย	ลง น อากม	ยวมทนตรลา จากมา.
ปุ + ฌย>ณ	เปลี่ยน ฌย เป็น ณ	ยวตํ ตลนทการานํฯ.
ป อุ + ณ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
ป อุ>อุ + ณ	รัสสะ อุ เป็น อุ	กวจาทิมชฺณุตฺตรานํ ทีฆฯ.
ป อุ + ฌณ	ซ้อน ณ	ปรเทวภาโว จาเน.
ปุณณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรํ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปุณณ**⁷⁶⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 635.⁷⁷⁰ ธาตุวตฺถ.นิ. หน้า 94.⁷⁷¹ นิรุตฺติ. หน้า 533.

ปุ่น	ปุ่น ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปุ่น	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสุสรส.
ปุ่น + ฌย	ลง ฌย ปัจจัย	ฌโย จ.
ปุ่น + ฌย	ฌย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ปุ่น + ฌย	ฌย เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิต วิย ฌนุพนุโธ.
ปุ่น + ฌย	ลบ ฌ อนุพันธ์	การิตานัม โณ โลโป.
ปุ่น > ฌ	เปลี่ยน ฌ เป็น ฌ	ยวตฺ ตลณทการานา.
ป + ฌย	ซ้อน ฌ	ปรเทวภาโว ฌาเน.

สำเร็จรูปเป็น ปุณณ

48) **ปคคหะ** ภาษาบาลีใช้ว่า ปคคห (ป + √คห อาทาเน-ถือเอา, ทุพโพเธ-รู้ได้ยาก⁷⁷² + อ) คำศัพท์ว่า ปคคห มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปคคณหาตีติ ปคคโ⁷⁷³ ชื่อว่าปคคหะ เพราะยกย่อง. ปคคโหติ อุตสาหณ. คำว่า ปคคหะ ได้แก่ ทำให้อุตสาหะ.⁷⁷⁴ ปคคโห นาม วิปัสสนาสมปยุตตัม วีริยัม. ตสมี หิ ขณ อสิถิลมนจจารทุธํ สุปคคหิตัม วีริยัม อูปุชชติ. ชื่อว่าปคคหะ ก็คือความเพียรที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนา จริงอยู่ ในขณะนั้น ความเพียรที่ประคองไว้ดีแล้วไม่ย่อหย่อน ไม่ปรารถนากินไป ย่อมเกิดขึ้น.⁷⁷⁵

ปคคห ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ป + คห + อ ดังนี้

ป + คห	คห ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ป + คห	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
ป + คห + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโตณวุตวาวิ วา.
ป + คห + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ป + คคห + อ	ซ้อน ค	ปรทวภาโว ฌาเน.
ปคคห	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง ฌย ปริ ยุตเต.	

สำเร็จรูปเป็น ปคคห

49) **ปัจจัยปริคคหณณ** ภาษาบาลีใช้ว่า ปัจจัยปริคคหณณ (ปัจจัย [ปติ + √อิตยชฌยนิจฌาสุ สททหนเน จ-ไป, สาธยาย, ปรารณนา, เชื้อถือ⁷⁷⁶ + อ] + ปริคคห [ปรี + คห

⁷⁷² ธาตวตถ.นิ. หน้า 306.

⁷⁷³ รฐ. หน้า 416.

⁷⁷⁴ ขุ.ป.อ. (บาลี) 1/87/338, ขุ.ป.อ. (ไทย) 1/87/435.

⁷⁷⁵ ขุ.จ.อ. (บาลี) 104, ขุ.จ.อ. (ไทย) 150.

⁷⁷⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 21.

อาทาน-ธือเอา, พุโพเ-รู้ได้ยาก⁷⁷⁷ + อ) + ฅณ [ฅณา พุฅณ-รู้⁷⁷⁸ + ฅ] คำศัพท์ว่า ฅณ (13) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ปจจย และ ปรีคคห มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปจจย เอตสมา ผลเมตติ ปจจโย.⁷⁷⁹ ชื่อว่าปจจย เพราะเป็นที่เกิดผล. ปรีคคหาคติ ปรีคคโห ชื่อว่าปรีคคห เพราะกำหนดจับ.

ปจจย ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปติ + อี + อ ดังนี้

ปติ + อี	อี ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ฅาตโว.
ปติ + อี + อ	ลง อ ปจจย	สพพโตณวุตวาวิ วา.
ปติ + อี + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ปติ + อี>เอ + อ	วุทธิ อี เป็น เอ	อณเณสุ จ.
ปติ + เอ>ออย + อ	เปลี่ยน เอ เป็น อย	เอ อย.
ปติ + อย อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
ปติ + อย ฅ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจจยยาทิมาหิฯ.
ปติ + อย	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.
ป ตี>จ + อย	เปลี่ยน ตี เป็น จ	สพโพ จ ตี.
ป จ อ + อย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
ป จ ฅ + อย	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจจยยาทิมาหิฯ.
ป จจ + อย	ซ้อน จ	ปรเทวภาโว ฅาเน.
ปจจย	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปจจย**

ปรีคคห ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปรี + คห + อ ดังนี้

ปรี + คห	คห ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ฅาตโว.
ปรี + คห	ลบสระท้ายธาตุ	ฅาตฺสสนโต โลโป ฯลฯ.
ปรี + คห + อ	ลง อ ปจจย	สพพโตณวุตวาวิ วา.
ปรี + คห + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ปรี + คคห + อ	ซ้อน ค	ปรเทวภาโว ฅาเน.
ปรีคคห	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปรีคคห**

ปจจยปรีคคหฅณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ปจจย + ปรีคคห + ฅณ ดังนี้

ปจจย + ปรีคคห + ฅณ

⁷⁷⁷ ฅาตฺวตถ.น. หน้า 306.

⁷⁷⁸ ฅาตฺวตถ.น. หน้า 146.

⁷⁷⁹ รุ. หน้า 415, ฅ.ป.อ. (บาลี) 1/38/231, ฅ.ป.อ. (ไทย) 1/38/294.

สำเร็จรูปเป็น ปัจจยปริคคหณณ

50) **ปัจจเวกขณณญาณ** ภาษาบาลีใช้ว่า ปัจจเวกขณณญาณ (ปัจจเวกขณ [ปติ + อว + วิกฺข ทสฺสนงฺเกสุ-เห็น, กำหนด⁷⁸⁰ + ยุ] + ญาณ [วฺหา พุชฺฌเน-ฐึ⁷⁸¹ + ยุ]) คำศัพท์ว่า ญาณ (13) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ปัจจเวกขณ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปัจจเวกขณณญาณ ปฏิวิทิสจจสฺส จตุสฺสปี สจฺเจสุ อารมฺมณกรณวเสน. ปัจจเวกขณณญาณ ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจกระทำให้เป็นอารมณ์ในสังขจะแม่ทั้ง 4 แก่กฤษบุตรผู้มีสังขจะอันตนได้แห่ง ตลอดแล้ว.⁷⁸²

ปัจจเวกขณ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปติ + อว + วิกฺข + ยุ ดังนี้

ปติ + อว + วิกฺข	วิกฺข ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปติ + อว + วิกฺข	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
ปติ + อว + วิกฺข + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	กตตุกรรมปเทศสุ จ.
ปติ + อว + วิกฺข + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ปติ + อว + วิกฺข + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ญฺณวฺณ.
ปติ+อว+ อิ>เอกฺข + อน	วุทธิ อิ เป็น เอ	อณฺเณสุ จ.
ปติ+อว + เอกฺข + อน > ณ	เปลี่ยน น เป็น ณ	รหาทิโต ณ.
ปติ + อว + เอกฺขณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
ปติ>จ + อว + เอกฺขณ	เปลี่ยน ตี เป็น จ	สพฺโพ จํ ตี.
ป จ อ + อว อ + เอกฺขณ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรนฯ.
ป จ ฐ + อว ฐ + เอกฺขณ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปฺปัจจยาติมฺหิตา.
ป จจ + อว + เอกฺขณ	ซ้อน จ	ปรเทวภาโว จาเน.
ปัจจเวกขณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปัจจเวกขณ**

ปัจจเวกขณณญาณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ปัจจเวกขณ + ญาณ ดังนี้

ปัจจเวกขณ + ญาณ

สำเร็จรูปเป็น **ปัจจเวกขณณญาณ**

⁷⁸⁰ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 22.

⁷⁸¹ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 146.

⁷⁸² ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/108-109/398, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/108-109/510.

51) **ปัญญา** ภาษาบาลีใช้ว่า ปญญา (ป + √ญา พุชฌเน-⁷⁸³ + อ + อา) คำศัพท์ว่า ปญญา มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปญญาตืออาทีสุ ตสส ตสส อตถสส ปากฎกรณสงขาเตน ปญญาปนญฺเจน ปญญา, เตน เตน วา อนิจจาทีนา ปกาเรน ฌมเม ชานาตีติ ปญญา. ในคำว่า ปญญา มีอธิบายดังต่อไปนี้ ชื่อว่าปัญญา ด้วยความหมายว่าทำให้รู้ทั่ว กล่าวคือกระทำคามหมายนั้น ๆ ให้ปรากฏ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าปัญญา เพราะความหมายว่ารู้ธรรมทั้งหลายโดยประการมีความไม่เที่ยงเป็นต้นนั้น ๆ⁷⁸⁴

ปญญา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ป + ญา + อ + อา ดังนี้

ป + ญา	ญา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทยो चातवो.
ป + ญา + อ	ลง อ ปัจจัย	อิตถियมตियโว วา.
ป + ญา + อ	อ ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.
ป + ญญา + อ	ช้อน ญ	ปรเทวภาโว จาเน.
ป + ญญ อา + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ป + ญญ ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทีมฺหิฯ.
ปญญา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
ปญญา + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถियมโต อาปจฺจโย.
ปญญา อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ปญญา ๒ + อา	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทีมฺหิฯ.
ปญญา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปญญา**

52) **ปัญญาวิมุตติ** ภาษาบาลีใช้ว่า ปญญาวิมุตติ (ปญญา [ป + √ญา พุชฌเน-⁷⁸⁵ + อ + อา] + วิมุตติ [วิ + √มฺจ โมงฺเจ-หลุดพ้น⁷⁸⁶ + ติ]) คำศัพท์ว่า ปญญา (51) และ วิมุตติ (21) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น มีคำจำกัดความว่า

ปญญา อวิชชาเย วิมุตตตตฺตา ปญญาวิมุตติ. ปัญญา ฟังทราบทั่ว ชื่อว่าปัญญาวิมุตติ เพราะพ้นจากอวิชชา.⁷⁸⁷ ส่วนคำศัพท์ว่า ปญญาวิมุตโต มีรูปวิเคราะห์ว่า โย ปน อนตตโต มนสิกรโนโต เวท พหุโล ปญญินทริยํ ปฏิลภติ, โส โสตาปตติมคฺคกฺขเณ ฌมมานุสาริ โหติ, ฉสุ จาเนสุ ทิฏฺฐิปฺปตฺโต, อคฺคผล ปญญาวิมุตโต, ปชานนโต วิมุตโตติ ปญญาวิมุตโตติ. ก็บุคคลใดมนสิการอยู่โดยความเป็นอนัตตาเป็นผู้มากด้วยความรู้ ย่อมได้เฉพาะซึ่งปัญญินทริยํ บุคคลนั้น ชื่อว่าธัมมานุสาริในขณะแห่ง

⁷⁸³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

⁷⁸⁴ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/108-109/398, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/108-109/510.

⁷⁸⁵ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

⁷⁸⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 318.

⁷⁸⁷ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/44/274, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/44/368.

โสดาปัตติมรรค ชื่อว่าทวิปฏิปัตตะ ในฐานะทั้ง 6 ชื่อว่าเป็นปัญญาวิมุต ในอรรถกถา. บุคคลชื่อว่าปัญญาวิมุต เพราะความหมายว่า ผู้รู้ชัดอยู่ หลุดพ้นแล้ว.⁷⁸⁸

ปณณาวิมุตติ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ปณณาว + วิมุตติ ดังนี้

ปณณาว + วิมุตติ

สำเร็จรูปเป็น **ปณณาวิมุตติ**

53) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ภาษาบาลีใช้ว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (ปฏิปทา [ปติ + ปท คตยฺ-ไป, ติเร-มันคง⁷⁸⁹ + อ + อว] + ญาณ [√ยา พุชฌเน-ฐึ⁷⁹⁰ + ยุ] + ทสสน [√ทิส เพกขณ-เพงดู⁷⁹¹ + ยุ] + วิสุทธิ [วิ + √สุธ สุทฺธยฺ-หมตจต-สะอาด⁷⁹² + ติ]) คำศัพท์ว่า ปฏิปทา (10), ญาณ (13) ทสสน (25) และ วิสุทธิ (25) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ปฏิปทา + ญาณ + ทสสน + วิสุทธิ ดังนี้

ปฏิปทา + ญาณ + ทสสน + วิสุทธิ

สำเร็จรูปเป็น **ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ**

54) ปฏินิสสัคคานุปัสสนา ภาษาบาลีใช้ว่า ปฏินิสสัคคานุปัสสนา (ปฏินิสสัคค [ปติ + นิ + √สข อาลึงเค-สววมกอด⁷⁹³ + อ] + อนุปัสสนา [อนุ + √ทิส เพกขณ-เพงดู⁷⁹⁴ + ยุ]) คำศัพท์ว่า อนุปัสสนา (3) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ปฏินิสสัคค มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

ฉนฺนํ อนุปัสสนานํ ปริปุรตตํ ปฏินิสสชชตีติ ปฏินิสสคโค, ปฏินิสสคโค จ โส อนุปัสสนา จาติ ปฏินิสสคคานุปัสสนา. ชื่อว่าปฏินิสสัคค เพราะความหมายว่าสละคืน เพราะอนุปัสสนาทั้ง 6 บริบูรณ์ ปฏินิสสัคคะนั้นด้วย เป็นอนุปัสสนาด้วย เหตุนั้น จึงชื่อว่าปฏินิสสัคคานุปัสสนา⁷⁹⁵

ปฏินิสสัคค ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปติ + นิ + สข + อ ดังนี้

ปติ + นิ + สข	สข ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปติ + นิ + สข	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ปติ + นิ + สข + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโตณวุตวาวิ วา.
ปติ + นิ + สข + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.

⁷⁸⁸ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/222/191, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/222/256.

⁷⁸⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 235.

⁷⁹⁰ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

⁷⁹¹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 198.

⁷⁹² ธาตวตถ.นิ. หน้า 472.

⁷⁹³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 425.

⁷⁹⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 198.

⁷⁹⁵ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/9/101, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/9/128.

ปติ + นิ + สข>ค + อ	เปลี่ยน ข เป็น ค	กคา จชาน.
ปติ + นิ + สสคค + อ	ซ้อน ส และ ค	ปรเทวภาโว จาเน.
ปติ + นิสสคค	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
ปติ>ปฏี + นิสสคค	เปลี่ยน ปติ เป็น ปฏี	กวจิ ปฏี ปติสส.

สำเร็จรูปเป็น **ปฏินิสสคค**

ปฏินิสสคคานุปสสนา ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ปฏินิสสคค + อนุปสสนา ดังนี้

ปฏินิสสคค + อนุปสสนา		
ปฏินิสสคคอ + อนุปสสนา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสร สเรนฯ.
ปฏินิสสคคช + อนุปสสนา	ลบสระ อ ข้างหน้า	สรา สเร โลปี.
ปฏินิสสคค + อ>อานุปสสนา	ที่ชนะ อ ข้างหลังเป็น อ	ที่ขี.

สำเร็จรูปเป็น **ปฏินิสสคคานุปสสนา**

55) ปฏิสงขาญาณ ภาษาบาลีใช้ว่า ปฏิสงขาญาณ (ปฏิสงขา [ปติ + ส + √กร กรณ-
ทำ⁷⁹⁶ + ตวา] + ญาณ [√ยา พุชฌเน-รัฐ⁷⁹⁷ + ยุ]) คำศัพท์ว่า ญาณ (13) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์
และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น และอธิบายความว่า

อารมมณฺ์ ปฏิสงขาติ รูปกฺขนธาติอารมมณฺ์ ภงคโต ปฏิสงขาย ชานิตฺวา ปสฺสิตฺวา. คำว่า
อารมมณฺ์ ปฏิสงขา ความว่า พิจารณา คือรู้เห็นอารมณฺ์ มีรูปขันธ์เป็นต้นโดยความดับ.⁷⁹⁸

ปฏิสงขา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปติ + ส + กร + ตวา ดังนี้

ปติ + ส + กร	กร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปติ + ส + กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนโต โลโปเนกสฺสรสส.
ปติ + ส + กร + ตวา	ลง ตวา ปัจจัย	ปุพฺพกาเลกกตฺตฺกานํ ตฺนตฺวาฯ.
ปติ + ส + กร + ตวา	ตวา ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ปติ + ส + กร>ข + ตวา	เปลี่ยน กร เป็น ข	ปุรสมฺปปริที กโรติสส ขฯ.
ปติ + ส + ข + ตวา>ย	เปลี่ยน ตวา เป็น ย	สพฺเพหิ ตฺนาทีนํ โย.
ปติ + ส + ข + ย	เปลี่ยนนิกหิต เป็น ง	วคฺคนตํ วา วคฺเค.
ปติ + ส + ข อ + ย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสสร สเรนฯ.
ปติ + ส + ข อ>อ + ย	วุทธิ อ เป็น อ	อณฺเณสุ จ.
ปติ>ปฏี + ส + ข + ย	เปลี่ยน ปติ เป็น ปฏี	กวจิ ปฏี ปติสส.
ปฏิสงขาย	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปฏิสงขาย**

⁷⁹⁶ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 49.

⁷⁹⁷ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 146.

⁷⁹⁸ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/7/23, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/7/29.

ปฏิสงขานาณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ปฏิสงขาย + นาณ ดังนี้
 ปฏิสงขาย + นาณ
 ปฏิสงขาย + นาณ   ลบ ย ท้าย ปฏิสงขาย   ส เย จ.
 สำเร็จรูปเป็น **ปฏิสงขานาณ**

56) ปฏิสัมภิตาณ ภาษาบาลีใช้ว่า ปฏิสัมภิตาณ (ปฏิสัมภิตา [ปติ + ส + ภิ + ทวิธากรณวิเสสน-ทำให้เป็นสองส่วน, ทำให้ต่างกัน⁷⁹⁹ + อ + อา] + นาณ [√นา พุชฌเน-ฐ⁸⁰⁰ + ยุ]) คำศัพท์ว่า นาณ (13) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ปฏิสัมภิตา มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปฏิสัมภิตา⁸⁰¹ ชื่อว่าปฏิสัมภิตา เพราะแตกฉาน. ปฏิสัมภิตาติ ปเภทา. “อตเถ นาณํ อตถปฏิสัมภิตา, ฌมเม นาณํ ฌมมปฏิสัมภิตา, ตตร ฌมมนิรุตตาทิลาเป นาณํ นิรุตติ-ปฏิสัมภิตา, ฌาเนสุ นาณํ ปฏิภานปฏิสัมภิตาติ วุตตตตนา น อญยสส กสสจจิ ปเภทา, ฌาณสเสเต ปเภทา. คำว่า ปฏิสัมภิตา คือ ปัญญาอันแตกฉาน อธิบายว่า ปฏิสัมภิตา 4 ประการเหล่านี้ หาใช่เป็น ความแตกฉานแห่งอะไร ๆ อื่นไม่ เป็นความแตกฉานแห่งญาณเท่านั้น เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ ตรัสไว้ว่า “ความรู้ในอรรถ ชื่อว่าอตถปฏิสัมภิตา ความรู้ในธรรม ชื่อว่าฌมมปฏิสัมภิตา ความรู้ในการ กล่าวธรรมนิรุตตินั้น ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภิตา ความรู้ในญาณ ทั้งหลาย ชื่อว่าปฏิภานปฏิสัมภิตา.”⁸⁰²

ปฏิสัมภิตา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปติ + ส + ภิ + ท + อ + อา ดังนี้

ปติ + ส + ภิ	ภิ ชื่อว่าธาต	ภูวาทโย ธาตโว.
ปติ + ส + ภิ	ลบสระท้ายธาต	ธาตฺสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ปติ + ส + ภิ + อ	ลง อ ปัจจัย	อิตถิมติยโว วา.
ปติ + ส + ภิ + อ	อ ชื่อว่ากิต	อญเถ กิต.
ปติ > ปฏิ + ส + ภิ + ท + อ	เปลี่ยน ปติ เป็น ปฏิ	กวจิ ปฏิ ปติสส.
ปฏิ + สม + ภิ + ท + อ	เปลี่ยนนคหิต เป็น ม	วคคนตฺ วา วคเค.
ปฏิสัมภิต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
ปฏิสัมภิต + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปัจจโย.
ปฏิสัมภิต + อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนา.
ปฏิสัมภิต + ฮ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปุปัจจยาติมฺหิ.
ปฏิสัมภิตา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปฏิสัมภิตา**

⁷⁹⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 289.

⁸⁰⁰ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

⁸⁰¹ รุ. หน้า 437.

⁸⁰² ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/-/3, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/-/3-4.

ปฏิสมภิทาณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ปฏิสมภิตา + ณาณ ดังนี้
 ปฏิสมภิตา + ณาณ
 สำเร็จรูปเป็น **ปฏิสมภิทาณ**

57) ปรีเทวะ ภาษาบาลีใช้ว่า ปรีเทว (ปรีเทว [ปรี + √เทว/เทว เทวเน-ร้องไห้⁸⁰³ + อ]) คำศัพท์ว่า ปรีเทว มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปูนนปูนี สมนตโต วา เทโว ปรีเทโว. ชื่อว่าปรีเทวะ เพราะคร่ำครวญรำไรด้วยความโศกเศร้าหรือความโศกเศร้าทุกอย่าง.⁸⁰⁴ ปรีเทโวติ ปรีเทวนิ. ชาติพยสนาที่หิเยว ฌฎฐสส วจีปลาโป. คำว่า ความรำพัน ได้แก่ วาจาเพื่อพร่ำแห่งบุคคลผู้ถูกความเสื่อมแห่งญาติเป็นต้นนั้นแหละครบจำแล้ว.⁸⁰⁵

ปรีเทว ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปรี + เทว/เทว + อ ดังนี้

ปรี + เทว/เทว	เทว/เทว ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
ปรี + เทว	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ปรี + เทว + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโตณวุตวาวิ วา.
ปรี + เทว + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ปรีเทว	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปรีเทว**

58) ปริณญา ภาษาบาลีใช้ว่า ปริณญา (ปรี + √ญา พุชฌเน-รู้⁸⁰⁶ + อ + อา) คำศัพท์ว่า ปริณญา มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปริณญาปณชาติ ชานนปณญา. สาทิ พยาปณญเณ ปรีสทเทเน “อนิจจาติสามณณลกขณวเสน สกัจจสมาปนวเสน วา พยาปิตัง ชานนน”ติ กตวา ปริณญาติ วุจจติ. ที่ชื่อว่าปริณญา เครื่องกำหนดรู้ ได้แก่ ปริณญาเป็นเครื่องรู้. ความจริง ปริณยานั้นท่านเรียกว่า ปริณญา เพราะอธิบาย ด้วย ปรี-ศัพท์ ซึ่งมีความหมายว่าซึมซาบดังนี้ว่า เป็นความรู้อันซึมซาบด้วยอำนาจสามัญลักษณะ มีความไม่เที่ยงเป็นต้นหรือด้วยอำนาจซึมซาบไปในกิจของตน.⁸⁰⁷ ทุกขสส ปิพนฐฐาติเก จตุพพิเช ปรีชานิตพพาติ ปริณญา. ชื่อว่าปริณญา เพราะเป็นสิ่งที่พึงกำหนดรู้มี 4 อย่าง มีความหมายว่าบีบคั้น เป็นต้นแห่งทุกข⁸⁰⁸

ปริณญา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปรี + ญา + อ + อา ดังนี้

ปรี + ญา	ญา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
----------	----------------	-----------------

⁸⁰³ ชาติวตถ.นิ. หน้า 206.

⁸⁰⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 607.

⁸⁰⁵ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/10/102, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/10/130.

⁸⁰⁶ ชาติวตถ.นิ. หน้า 146.

⁸⁰⁷ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/21/39, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/21/49.

⁸⁰⁸ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/56-59/59, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/56-59/77.

ปริ + ณา + อ	ลง อ ปัจจัย	อิตถิมติยโว วา.
ปริ + ณา + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ปริ + ณา + อ	ซ็อน ณ	ปรเทวภาโว จาเน.
ปริ + ณา + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ปริ + ณา + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิฯ.
ปริณณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
ปริณณ + อ	ลง อ ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อापจฺจโย.
ปริณณ อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ปริณณ อ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิฯ.
ปริณณา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ปริณณา

59) ปุณฺณ ภาษาบาลีใช้ว่า ปุณฺณชน (ปุณฺ [√ปฺณ วิตถาเร-ขยาย-ทำให้กว้างขวาง⁸⁰⁹ + ณฺ] + ชน [√ชน ชนเน-ความเกิดขึ้น⁸¹⁰ + อ]) คำศัพท์ว่า ปุณฺณชน มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปุณฺณติ มหฺนตภาเวน ปตฺถรตีติ ปุณฺ. ชื่อว่าปุณฺ เพราะแผ่กว้างไป.⁸¹¹ กุสลากุสลํ ชเนตีติ ชโน. ชื่อว่าชน เพราะเป็นผู้ทำให้กุศลกรรมและอกุศลกรรม เกิด.⁸¹² อริเยหิ ปุณฺ วิสุฏฺโถ ชโน ปุณฺชชโน, ปุณฺ วา นานากิเลสํ ชเนตีติ ปุณฺชชโน. ชื่อว่าปุณฺ เพราะ เป็นผู้แยกออกเป็นอีกพวกหนึ่งจากพระอริยะ หรือเพราะเป็นผู้ทำให้กิเลสต่าง ๆ เกิดขึ้นอยู่.⁸¹³

โส ติ ปุณฺ นานปฺการานํ กิเลสํทํ ชนนาทํ ติ การณํ ปุณฺชชโน. ยถา— “ปุณฺ กิเลสํ ชเนตีติ ปุณฺชชนา, ปุณฺ อวิหตสฺกกายทิวฺจิกาทิ ปุณฺชชนา, ปุณฺ สตถารานํ มุขฺลโลภิกาทิ ปุณฺชชนา, ปุณฺ สพฺพคตฺตี อวฺภูจิตาติ ปุณฺชชนา, ปุณฺ นานาภิสงฺขาเร อภิสงฺขโรนตีติ ปุณฺชชนา, ปุณฺ นานาโอะฆะทิ วุยฺหนตีติ ปุณฺชชนา, ปุณฺ นานาสนฺดาเปหิ สนฺตปฺเปนตีติ ปุณฺชชนา, ปุณฺ นานาปริฬาเหหิ ปริทฺยหนตีติ ปุณฺชชนา, ปุณฺ ปณฺจสุ กามคฺเณสุ รตฺตา คิพฺธา คชิตา มุจฺฉิตา อชฺโฆสนฺนา ลคฺคา ลคฺคิตา ปฺลิตฺพุทฺธาติ ปุณฺชชนา, ปุณฺ ปณฺจหิ นีวรณํหิ อวฺจฺตา นิวฺจฺตา โอะวฺจฺตา ปิหิตา ปฏฺวิจฺฉนฺนา ปฏฺวิจฺฉิตาติ ปุณฺชชนา”ติ. ปุณฺ ติ วา คณฺนปฺลาตีตํ อริยธมฺมปรมฺมุขานํ นิจฺจธมฺมสมาจฺจารานํ ชนนา อนฺโตคฺคตฺตาปิ ปุณฺชชนา, ปุณฺ วา อຍ် วิสุเยว สงฺขํ คโต วิสฺสํญฺโจะ สีสฺสุตาทิกฺคณฺยุตฺเตหิ อริเยหิ ชโนตีปิ ปุณฺชชโน. จริจฺจอยู่ บุคคณฺนํ ชื่อว่าปุณฺ ด้วยเหตุทั้งหลายมีการยังกิเลสเป็นต้นอันหนาแน่นคือมีประการต่าง ๆ ให้เกิดเป็นต้น เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า ชื่อว่าปุณฺ เพราะความหมายว่า ยังกิเลสอันหนาแน่นให้เกิด, ชื่อว่า

⁸⁰⁹ ธาตวตฺถ.น. หน้า 206.

⁸¹⁰ ธาตวตฺถ.น. หน้า 134.

⁸¹¹ อภิธาน.สุจ. หน้า 638.

⁸¹² อภิธาน.สุจ. หน้า 441.

⁸¹³ อภิธาน.สุจ. หน้า 639.

ปุถุชน เพราะความหมายว่า มีสัทธิฐานอันยังกำจัดไม่ได้เป็นอันมาก, ชื่อว่าปุถุชน เพราะความหมายว่า ยังต้องคอยมองหน้าของศาสดาอยู่เป็นอันมาก, ชื่อว่าปุถุชน เพราะความหมายว่า ยังไม่ออกจากคติทั้งปวงเป็นอันมาก, ชื่อว่าปุถุชน เพราะความหมายว่า ประชงแต่งอภิสังขารต่าง ๆ เป็นอันมาก, ชื่อว่าปุถุชน เพราะความหมายว่า ถูกโอฆะต่าง ๆ พัดไปเป็นอันมาก, ชื่อว่าปุถุชน เพราะความหมายว่า เตือดร้อนอยู่ ด้วยความเดือดร้อนต่าง ๆ เป็นอันมาก, ชื่อว่าปุถุชน เพราะความหมายว่า ถูกความ ร่ำร้อนต่าง ๆ ทำให้เราร้อนอยู่เป็นอันมาก, ชื่อว่าปุถุชน เพราะความหมายว่า ยังกำหนด ยินดี รักใคร่ สยบ หมกมุ่น ยังติด ยังข้อง พัวพันอยู่ในเบญจกามคุณเป็นอันมาก, ชื่อว่าปุถุชน เพราะความหมายว่า ถูกนิเวรณ 5 ร้อยรัด ห้อมล้อม ห่อหุ้ม ปิดบัง ปกปิด ครอบงำ เป็นอันมาก, อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าปุถุชน แม้เพราะหยั่งลงในผู้หันหลังให้ธรรมของพระอริยเจ้า เป็นผู้ประพฤติ ธรรมต่ำอยู่เสมอ เป็น อันมาก คือล่วงเลยครรลองที่จะนับได้ หรือว่า ชื่อว่าปุถุชน แม้เพราะความหมายว่า ชนเป็นอันมากนี้ ถึง การนับว่า เป็นแผนกหนึ่งต่างหากทีเดียว ไม่เกี่ยวข้องกับพระอริยเจ้าผู้ประกอบด้วยคุณมีศีล และสุตะ เป็นต้น.⁸¹⁴

ปุถุ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ปุถ + ญ ดังนี้

ปุถ	ปุถ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปุถ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
ปุถ + ญ	ลง ญ ปัจจัย	กาเล วตตมานาตีเต ญวาทโย.
ปุถ + ญ	ญ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ปุถ + ญ	ญ ปัจจัยเป็นเหมือนการิต	การิตํ วิย ฆานุพนฺโธ.
ปุถ + ญ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมฺสสรํ สเรนฯ.
ปุถ + ญ อ	ลบ ญ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
ปุถุ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปุถุ**

ชน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ชน + อ ดังนี้

ชน	ชน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ชน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
ชน + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺนวุตฺวาวิ วา.
ชน + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ชน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ชน**

ปุถุชชน ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ปุถุ + ชน ดังนี้

ปุถุ + ชน		
ปุถุ + ชชน	ช้อน ช	ปรเทวภาโว จาเน.

⁸¹⁴ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/54/284, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/54/363.

สำเร็จรูปเป็น ปุณฺณชน

60) ไปสู่ป่า ไปสู่โคนไม้ ไปสู่เรือนว่าง⁸¹⁵ภาษาบาลีใช้ว่า อรณฺณคโตะ รุกฺขมฺมูลคโตะ สฺถวนาคารคโตะ (อรณฺณคโตะ [อรณฺณ [√อร คตินาเสสุ-ไป-ถึง, พินาศ,⁸¹⁶ ตปฺปน-เอิบอิม-อิมหนา⁸¹⁷ + อณฺณ/ณ, น + ราช] + คโตะ [√คฺมฺ คติมฺหิ-ไป⁸¹⁸ + ต + สฺหิ]), (รุกฺขมฺมูลคโตะ [รุกฺข [√รุกฺข วรรณ-ปิดกั้น, ผารุสเส-หยาบ⁸¹⁹ + อ, √รฺหฺ ชนเน-เกิด⁸²⁰ + ข] + มฺล [√มฺล ปติฏฺฐายฺ-ตั้ง-ดำรงอยู่, โรปนเนทฺโส-เอ-ปลูก, ตัด, ชำระ⁸²¹ + อ] + คโตะ [คฺมฺ + ต + สฺหิ]), (สฺถวนาคารคโตะ [สฺถวน [สฺน + ย, √สฺน คตฺสทฺเท-ไป, ออกเสียง⁸²² + ย], + อคาร [√อค คตฺยฺ-ไป⁸²³ + อาร, อค [น + √คฺมฺ คตฺยฺ-ไป⁸²⁴ + กฺวิ] + √รา ทานคฺคาเหสุ-ให้, ถือเอา⁸²⁵ + อ, น + คฺมฺ คตฺยฺ-ไป + อร] + คโตะ [คฺมฺ + ต + สฺหิ]) คำศัพท์ว่า อรณฺณคโตะ รุกฺขมฺมูลคโตะ สฺถวนาคารคโตะ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

อริยเต คมฺยเตติ อรณฺณํ, ชนา อรณฺติ คจฺจนฺติ เอตถาติ อรณฺณํ, นตฺถิ ราชฯ เอตถาติ อรณฺณ⁸²⁶ ชื่อว่าอรัญญะ เพราะถูกไปถึง, เพราะเป็นที่ไปของผู้คน, เพราะเป็นที่ไม่มีพระเจ้าแผ่นดิน. อริยเตติ อรณฺณํ ยํ วนํ ผลาทิกามฺเหติ ชเนหิ อริยเต ตปฺปเต อิติ ตสฺมา ตํ วนํ อรณฺณํ ชื่อว่าอรัญญะ เพราะเป็นที่ที่ผู้คนมีความต้องการผลไม้เป็นต้นอิมหนากัน

รุกฺขตฺติ รุกฺโข, รุกฺขเตติ รุกฺขยฺตฺติ รุกฺโข.⁸²⁷ รุกฺขตฺติ รุกฺโข.⁸²⁸ ชื่อว่ารุกขะ เพราะป้องกัน. ชื่อว่ารุกขะ เพราะงอกขึ้น. มฺลติ ปติฏฺฐาตฺติ มฺล⁸²⁹ ชื่อว่ามฺลละ เพราะตั้งมั่น.

⁸¹⁵ เรือนว่าง หมายถึงที่ที่สงัด คือเสนาสนะ 7 อย่าง เว้นป่า และโคนไม้ ได้แก่ (1) ภูเขา (2) ซอกเขา (3) ถ้ำ (4) ป่าช้า (5) ป่าช้า (6) ที่แจ้ง (7) ลอมฟาง ดูข้อ 320 หน้า 248 ในเล่มที่ 10 นี้

⁸¹⁶ ธาตวตฺถ.น. หน้า 225.

⁸¹⁷ วิโยชนา. 2/444/364.

⁸¹⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 393.

⁸¹⁹ ธาตวตฺถ.น. หน้า 351.

⁸²⁰ ธาตวตฺถ.น. หน้า 357.

⁸²¹ ธาตวตฺถ.น. หน้า 324.

⁸²² ธาตวตฺถ.น. หน้า 474.

⁸²³ ธาตวตฺถ.น. หน้า 2.

⁸²⁴ ธาตวตฺถ.น. หน้า 91.

⁸²⁵ ธาตวตฺถ.น. หน้า 347.

⁸²⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 239, อภิธาน.วณฺณ. หน้า 665.

⁸²⁷ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท, พิมพ์ครั้งที่ 2, หน้า 79.

⁸²⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 755.

⁸²⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 726.

สุนสส หิต์ สุนณิ, สุนติ ตุจณภาว คจณตติ สุนณิ⁸³⁰ ชื่อว่าสุนญะ เพราะเกื้อกูลต่อการไป หรือเพราะถึงความว่างเปล่า. อคนติ คจณนติ เอตถาติ อการิ, ฆริ. ฌมภาทโย เอก ราติ คณหาตติ อการิ. น คจณนตติ อคา, ฌมภาทโย, เอก ราติ คณหาตติ อการิ, อการิ. น คจณนตติ อคา, ฌมภาทโย, เอก ราติ คณหาตติ อการิ, อการิ.⁸³¹ ชื่อว่าอการะ เพราะเป็นสถานที่ไป ได้แก่ บ้าน, เรือน. ชื่อว่า อการะ เพราะถือเอาที่พหุสัมภาระของเรือนมีเสาเป็นต้น. ชื่อว่าอคะ เพราะไม่สามารถเคลื่อนย้ายไป ได้ คือที่พหุสัมภาระในการสร้างบ้านมีเสาเป็นต้น. ชื่อว่าอการะ เพราะถือเอาที่พหุสัมภาระที่ไม่มี การเคลื่อนย้ายมีเสาเป็นต้น.

อรณณโคโต วา รุกขมุลโคโต วา สุนณาคารโคโต วาติ อิทมสส สติปฏฐานภาวนานารูป-
เสนาสนปริคคหปริทีปนั. อิมสส หิ ภิกขุโน ทีฆรตต์ รุปาทิสู อารมมณเส อุนวิสสุ จิตตัม กมมฏฐานวิถิ
โธตริตุน อิจจติ ภูฏโคณยุตตรโถ วีย อุปปถเมว ชาวติ. ตสฺมา เสยยถาปิ นาม โคโป ภูฏเธนฺยา สพพิ
ซีริ ปิวิตฺวา วชตฺติ ภูฏวจฺฉ ฑเมตฺกาโม เชนฺโต อปเนตฺวา เอกมฺนเต มหนตฺ ฌมภํ นิขณิตฺวา ตตถ
โยตเตน พนฺธเยย. อถสฺส โส วจฺโฉ อีโต จิตฺ จ วิปฺพนทิตฺวา ปลายิตฺ อสฺสโกณโต ตเมว ฌมภํ อุปนิ-
สีเทยฺย วา อุปนิปฺชเชยฺย วา เอวเมว อิมินปิ ภิกขุณา ทีฆรตต์ รุปารมมณาทิสปานวชตฺติ ฑุฏฺฐจิตตัม
ฑเมตฺกาเมน รุปาทิอารมมณโต อปเนตฺวา อรณณํ วา รุกขมุลํ วา สุนณาคารํ วา ปวิสิตฺวา ตตถ สติ-
ปฏฐานารมมณตถมฺเภา สติโยตเตน พนฺธิตพฺพิ. เอวมสฺส ตํ จิตตัม อีโต จิตฺ จ วิปฺพนทิตฺวาปิ ปุพฺเพ
อาจินฺณารมมณํ อลภมานํ สติโยตตํ ฉินฺทิตฺวา ปลายิตฺ อสฺสโกณตํ ตเมวารมมณํ อุปจารปฺปนาวเสน
อุปนิสีทติ เจว อุปนิปฺชชติ จ. เตนนาหุ โปราณา:-

“ยถา ฌมเภา นิพนฺธเยย วจฺฉ ฑมํ นโร อีธ.

พนฺธเยยเวริ สกํ จิตตัม สติยารมมณ ฑพฺพน”ติฯ

เอวมสฺสเสตฺ เสนาสนํ ภาวนานารูปํ โหติ. เตน วุตตํ “อิทมสส สติปฏฐานภาวนานารูปเสนาสน
ปริคคหปริทีปน”ติ. คำนี้ว่า **ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี (อรณณโคโต วา รุกขมุล-
โคโต วา สุนณาคารโคโต วา)** เป็นคำแสดงกำหนดเสนาสนะที่สมควรแก่การเจริญสติปฏฐานสำหรับ
ภิกษุ นั้น ก็จิตของภิกษุนี้ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นสิ้นกาลนาน จึงไม่ต้องการหยั่งลงสู่
วิถีแห่งก็มีภูฐาน มีแต่จะเล่นออกนอกทางเท่านั้น เหมือนรถที่เทียมด้วยโคพยศมีแต่จะวิ่งออกนอก
ทางฉะนั้น เพราะเหตุนี้ คนเลี้ยงโคประสงค์จะฝึกลูกโคพยศที่ตนให้ตม้น้ำนมทุกหยดจากแม่โคพยศ
จนเติบโตแล้ว จะต้องพรางมันออกจากแม่โค ตอกหลักใหญ่ไว้ ณ ที่เหมาะสมแล้วใช้เชือกผูกไว้ที่หลัก
นั้น ลำดับนั้น ลูกโคตัวนั้นของเขา ก็จะตื่นรนไปทางโน้นและทางนี้ เมื่อไม่สามารถหนีไปได้ จึงต้อง
หมอบชิดหรือนอนชิดเสานั้นนั่นเอง ชื่อแม่ฉันใด ภิกษุแม่นี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ประสงค์จะฝึกจิตร้ายที่
เจริญขึ้นเพราะดีมีรสมีรูปารมณเป็นต้นตลอดกาลนาน จะต้องพรางจิตนั้นออกจากอารมณ์มีรูปเป็น
ต้น แล้วเข้าไปสู่ป่า โคนไม้ หรือเรือนว่าง ใช้เชือกคือสติผูกจิตไว้ที่หลักคืออารมณ์ของสติปฏฐานนั้น
จิตนั้นของภิกษุนี้แม้จะตื่นรนไปทางโน้นและทางนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์ที่เคยชินมาก่อน ทั้งไม่สามารถ

⁸³⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 900.

⁸³¹ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคถาธรรมบท, พิมพ์ครั้งที่ 2, หน้า 118.

จะตัดเชือกคือสติแล้วหนีไปได้ ก็จะมีจิตใจและแนบแน่นอยู่กับอารมณ์นั้นนั่นเอง ด้วยอำนาจอุปจาร-
สมาธิและอัปนาสมาธิ เพราะเหตุนี้ พระโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

“ภิกษุในพระศาสนานี้ ใช้สติผูกจิตของตนไว้ให้มั่น

ในอารมณ์ เหมือนคนเลี้ยงโคเมื่อฝึกลูกโค ย่อมผูกไว้ที่เสา”⁸³²

เสนาสนะนั้นเป็นสถานที่เหมาะแก่การเจริญกรรมฐานสำหรับภิกษุนี้ ด้วยอาการอย่างนี้
ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “คำนี้ว่า ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี” เป็น
คำแสดงถึงการกำหนดเสนาสนะที่สมควรแก่การเจริญสติปัญญาสำหรับภิกษุนี้”⁸³³

ตถุ อรรถกถาโคตติ “อรรถกถา นิคมิตวา พหิ อินทชลา สพพเมต อรรถกถา”ติ จ,
“อรรถกถา นาม เสนาสน์ ปณจณฺสติกํ ปจฉินฺ”ติ จ เอว วุตตลกฺขณฺสุ อรรถกถา ยํ ภิกฺขุ ปวิเวกฺสุ
อรรถกถา คโคต. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อรรถกถา ได้แก่ ไปแล้วสู่ป่าอันมีความสุขซึ่งเกิดจากความ
เงียบสงัดอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาป่าซึ่งมีลักษณะที่ท่านกล่าวอย่างนี้ว่า ที่ชื่อว่าป่า คือ สถานที่ที่เป็น
ภายนอกจากเสาเชื่อนออกไป ทั้งหมดนั้นจัดเป็นป่า และว่า เสนาสนะที่ชื่อว่าอยู่ในป่า คือสถานที่อันมี
ในที่สุด 500 คันธูปเป็นอย่างต่ำ”⁸³⁴

รุกขมูลคโคตติ รุกขสมิปี คโคต. สุนฺดาการคโคตติ สุนฺดา วิวิตโตกาสิ คโคต. เอตถ จ รเปตวา
อรรถกถา รุกขมูลก อวเสสสตตวิเสนาสนคโคตปิ สุนฺดาการคโคตติ วตฺต วฏฺฐติ. บทว่า รุกขมูลคโคต
ได้แก่ ไปสู่โคนไม้ บทว่า สุนฺดาการคโคต ได้แก่ ไปสู่ที่ว่าง คือโอกาสอันสงัด ก็ในพระบาลีบทนี้ เว้นป่า
และโคนไม้ แม้จะไปสู่เสนาสนะที่เหลืออีก 7 อย่าง จะเรียกว่า อยู่ในเรือนอันว่างเปล่า ก็ควร⁸³⁵

อรรถกถา ศัพท์เป็นกิตก์และสมาส มาจากรากศัพท์ว่า อร + อณฺณ/ณ, น + ราช ดังนี้

อร	อร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
อร + อณฺณ	ลง อณฺณ ปัจจัย	กาเล วตตมานาตีเต ภูวาทโย.
อร + อณฺณ	อณฺณ ชื่อว่ากิต	อณฺณ กิต.
อรรถกถา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อรรถกถา**

อร	อร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อร + ณ	ลง ณ ปัจจัย	กาเล วตตมานาตีเต ภูวาทโย.
อร + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณฺณ กิต.
อร + อณฺณ	ซ้อน ณ	ปรเทวภาโว จาเน.

สำเร็จรูปเป็น **อรรถกถา**

น + ราช เป็นสมาส

⁸³² ขุ.ป.อ. (บาลี) 2/163/102, วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/217/293

⁸³³ ที.ม.อ. (บาลี) 2/374/377, ที.ม.อ. (ไทย) 2/374/551-552.

⁸³⁴ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/218/294, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/218/384.

⁸³⁵ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/218/294, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/218/384.

น>อ + ราช	ลง น เป็น อ	อตต์ นสส ตปุริเส.
อ + ราช >ณ	เปลี่ยน ช เป็น ณ	เตสุ วุทธิโลปาคมวิการฯ.
อ + ร อา ณ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
อ + ร อา>อ ณ	รัสสะ อา เป็น อ	กวจาติมชฌุตตรานี ทีฆฯ.
อ + ร อ ณณ	ซ็อน ณ	ปรเทวภาโว จาเน.
อรณณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อรณณ**

คโต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า คม + ต + สติ ดังนี้

คมุ	คมุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
คม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
คม + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนตุตาวี.
คม + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ค ฆ + ต	ลบ ม ท้ายธาตุ	คมชนนหรรมาทีนมนโต.
คต + สติ	ลง สติ วิภัตติ	สิงคตเถ ปจมา.
คต + สติ>โอ	เปลี่ยน สติ เป็น โอ	โส.
คต อ + โอ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
คต อ + โอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาติมหิฯ.
คโต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **คโต**

รูกข ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า รูกข + อ, รุห + ข ดังนี้

รูกข	รูกข ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
รูกข	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
รูกข + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญุตตาวี วา.
รูกข + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
รูกข	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **รูกข**

รุห	รุห ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
รุห	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
รุห + ข	ลง ข ปัจจัย	ติชคุปกิตมานะหิ ฆดสา วา.
รุห + ข	ข ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
รุ ห>ก + ข	เปลี่ยน ห เป็น ก	โก เข จ.

สำเร็จรูปเป็น **รูกข**

มุล ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า มุล + อ ดังนี้

มุล	มุล ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
มุล	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
มุล + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญุตวาวิ วา.
มุล + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
มุล	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ญุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **มุล**

สุน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สุน + ย ดังนี้

สุน	สุน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
สุน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
สุน + ย	ลง ย ปัจจัย	ราชาทีหิ ปพพชชาทโยฯ.
สุน + ย	ย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สุ น+ย>ณ	เปลี่ยน นย เป็น ณ	ยวตฺ ตลนทการานา.
สุ + ณณ	ซ้อน ณ	ปรเทวภาโว จาเน.

สำเร็จรูปเป็น **สุน**

อค ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อค + อาร, อค [น + คม + กวิ] + รา + อ, น + คม + อร ดังนี้

อค	อค ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
อค	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
อค + อาร	ลง อาร ปัจจัย	ราชาทีหิ ปพพชชาทโยฯ.
อค + อาร	อาร ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อค	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ญุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อค**

ค ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า คม + กวิ ดังนี้

คม	คม ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
คม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
คม + กวิ	ลง กวิ ปัจจัย	กวิ จ.
คม + กวิ	กวิ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ค + กวิ	ลบ ม ท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป กวิมฺหิ.
ค + คฺริ	ลบ กวิ ปัจจัย	กวิโลโป จ.

สำเร็จรูปเป็น **ค**

อค ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า น + ค ดังนี้

น + ค	ตั้งเป็นศัพท์เดิม
-------	-------------------

น + ค	กัมมธารยสมาส ชื่อตปฺปฺริสสมาส	อุเก ตปฺปฺริสา
น>อ + ค	เปลี่ยน น เป็น อ	อตฺตํ นสฺส ตปฺปฺริเส.
สำเร็จรูปเป็น อค		
อค + รา	รา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อค + รา + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญฺตุตฺวาวิ วา.
อค + รา + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
อคฺ อ + รฺ อา + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจฺฉิตฺมสฺสรํ สเรนา.
อคฺ อ>อา + รฺ อา + อ	ที่ฆะ อ ที่ ค เป็น อา	กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺจฺยยานํ.
อคฺ อา + รฺ ธา + อ	ลบ อา ที่ รา ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปฺจฺยยาติมฺหิ.
อकार	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรํ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **อकार**

कार ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า คมฺ + อร ดังนี้

คมฺ	คมฺ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
คม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
คม + อร	ลง อร ปัจจัย	วชาทฺหิ ปพฺพชฺษาทโย.
คม + อร	อร ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
คม>ค + อร	เปลี่ยน คม เป็น ค	กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺจฺยยานํ.
คฺ อ + อร	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจฺฉิตฺมสฺสรํ สเรนา.
คฺ ธ + อร	ลบ ธ สระหน้า	สฺรา สเร โลโป.
คฺ + อ>อา ร	ที่ฆะ อ เป็น อา	ทฺฆิ.
कार	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรํ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **कार**

अकार ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า น + कार ดังนี้

น + कार	ตั้งเป็นศัพท์เดิม	
น + कार	กัมมธารยสมาส ชื่อตปฺปฺริสสมาส	อุเก ตปฺปฺริสา
น>อ + कार	เปลี่ยน น เป็น อ	อตฺตํ นสฺส ตปฺปฺริเส.

สำเร็จรูปเป็น **อकार**

सुणवाकार ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า สุณฺว + อकार ดังนี้

สุณฺว + อकार		
สุณฺว อ + อकार	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจฺฉิตฺมสฺสรํ สเรนา.
สุณฺว ธ + อकार	ลบสระ ธ ช้างหน้า	สฺรา สเร โลโป.
สุณฺว + อ>อา कार	ที่ฆะ อ เป็น อา	ทฺฆิ.
सुणवाकार	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรํ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **สุณณาการ**

61) ผลญาณ ภาษาบาลีใช้ว่า ผลญาณ (ผล [√ผล นิปผตติอพยตตสททภิชชนเภทน-คตปิปกาสจเลสุ-สำเร็จ, พุดไม่ซัด, แตกสลาย, ทำลาย, ไป, ปรากฎแจ้ง, ห้วนไหว⁸³⁶ + อ] + ญาณ [√ญา พุชฌเน-รัฐ⁸³⁷ + ยู]) คำศัพท์ว่า ญาณ (13) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ผล มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ผลติ เอเตน ปุตตนติ ผล⁸³⁸ ผลตีติ ผล⁸³⁹ ชื่อว่าผล เพราะเป็นเครื่องผลิตบุตร, ชื่อว่าผล เพราะผลัดดอก⁸³⁹ ผลติ วิบัจจตีติ ผล⁸³⁹, ตสมมี ผล เตสมปยุตตี ญาณ. ธรรมชาติที่ชื่อว่าผล เพราะความหมายว่า ผลัดผล คืออำนาจผล ญาณในผลนั้น คือที่สัมปยุต ด้วยผลนั้น ชื่อว่าผลญาณ.⁸⁴⁰

ผล ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ผล + อ ดังนี้

ผล	ผล ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ผล	ลบสระท่ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ผล + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญุตวาวิ วา.
ผล + อ	อ ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.
ผล	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ผล**

ผลญาณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ผล + ญาณ ดังนี้

ผล + ญาณ

สำเร็จรูปเป็น **ผลญาณ**

62) ผลสมาบัติ ภาษาบาลีใช้ว่า ผลสมาบัติ (ผล [√ผล นิปผตติอพยตตสททภิชชน-เภทนคตปิปกาสจเลสุ-สำเร็จ, พุดไม่ซัด, แตกสลาย, ทำลาย, ไป, ปรากฎแจ้ง, ห้วนไหว⁸⁴¹ + อ] + สมาปัตติ [ส + อา + √ปท คติมิหิ-ไป⁸⁴² + ติ]) คำศัพท์ว่า ผล (61) และ สมาปัตติ (23) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น และมีรูปวิเคราะห์ว่า

สมาปัตตีติ จ โลกุตตรผลภูตา จิตตเจตสิกธมมา. กิที่ชื่อว่าสมาบัติ ได้แก่ธรรมคือจิตและเจตสิกอันเป็นโลกุตตรผล.⁸⁴³

⁸³⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 263.

⁸³⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

⁸³⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 649.

⁸³⁹ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี), พจนานุกรมเพื่อการการศึกษาพุทธศาสตร์ ชุด ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 615.

⁸⁴⁰ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/12/32, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/12/40.

⁸⁴¹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 263.

⁸⁴² ธาตวตถ.นิ. หน้า 235.

⁸⁴³ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/29-30/40, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/29-30/50.

ผลสมาปัตติ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ผล + สมาปัตติ ดังนี้

ผล + สมาปัตติ

สำเร็จรูปเป็น **ผลสมาปัตติ**

63) พิจารณาเห็นภายในกายอยู่ ภาษาบาลีใช้ว่า กายะ กายานุปัสสี วิหริติ (กายะ (กาย [ก + √อิ/อย คติย-ไป⁸⁴⁴ + ณ + สมี], กายานุปัสสี [กาย + อนุปัสสี [อน + √ทิส เพกขณ-เพงดู⁸⁴⁵ + ณ], วิหริติ [วิ + √หริ วิหาระ-อยู่-อาศัย⁸⁴⁶ + อ + ติ]) คำศัพท์ว่า กาย (3) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์ และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า อนุปัสสี และ วิหริติ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

กายะ อหนติ วา มมนติ วา เอว คเหตุพพสส ยสส กสสจิจิ อนุปัสสนโต ตสส ตสเสว ปน เกสโลมาทิกสส นานาธมมสมุหสส อนุปัสสนโต กายะ เกสาทิธมมสมุหสงขาตกายานุปัสสี. พระโยคาวจรซึ่งว่าพิจารณา เห็นภายในกล่าวคือที่ประชุมแห่งธรรมมีผมเป็นต้นในกาย เพราะไม่เห็นแม้เพียงสิ่งเดียวในกายที่จะ ต้องยึดถืออย่างนี้ว่า “เราหรือของเรา แต่เพราะเห็นที่ประชุมแห่งธรรมต่าง ๆ กัน นั้นมีผมและขน เป็นต้น⁸⁴⁷

“กตมา อนุปัสสนา? ยา ปญญา ปชานนา วิจโย ปวิจโย ธมมวิจโย สลลภขณา อุลภขณา ปจจุปลภขณา ปณติจจํ โกสลลํ เนปุลลํ เวภพยา จินตา อุปปริกขา ฐรีเมธา ปริณายิกา วิปัสสนา สมุชฌณํ ปโตโท ปญญา ปญญินทริยํ ปญญาพลํ ปญญาสตุํ ปญญาปาสาทิ ปญญาอาโลโก ปญญา โอภาโส ปญญาปชโชโต ปญญารตนํ อโมโห ธมมวิจโย สมมาทิกฺขิจิ อัย วุจจติ อนุปัสสนา. อิมาย อนุปัสสนาย อูเปโต โหติ สมุเปโต อุกโต สมุคโต อุปนโน สมนนาคโต เตน วุจจติ อนุปัสสีติ. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คำว่า **พิจารณาเห็น (อนุปัสสี)** ความว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น การพิจารณาเห็นเป็นฉน คือ ปัญญา การรู้ชัด ฯลฯ ความเห็นชอบ นี้เรียกว่าอนุปัสสนา ภิกษุเป็นผู้ ประกอบประกอบพร้อม ดำเนินไป ดำเนินไปพร้อม เข้าถึง เข้าถึงพร้อม เพียบพร้อมด้วยอนุปัสสนานี้ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า “พิจารณาเห็น”⁸⁴⁸

อิมสมิ กายะ อนิจจโต อนุปัสสติ โน นิจจโต”ติอาทินา อนุภกเมน ปฐิสสมภิกายํ อากตณยสส สพพสเสว อนิจจลภขณาทีโน อากการสมุหสงขาตสส กายสส อนุปัสสนโตปี กายะ กายานุปัสสีติ เอวมปิ อตถโถ ทฎฐพโพ. ตถา หิ อัย กายะ กายานุปัสสนาปฏิบัติ ปฏิปนโน ภิกษุ อิมํ กายํ อนิจจานุปัสสนาทีนํ สตตณนํ อนุปัสสนานํ วเสน อนิจจโต อนุปัสสติ โน นิจจโต. ทุกฺขโต อนุปัสสติ โน สุขโต. อนตตโต อนุปัสสติ โน อตตโต. นิพพิหนติ โน นนทติ วิรชชติ โน รชชติ นิโรธติ. โน สมุเทติ ปฐินิสสชชติ โน อาทิตติ. โส ตํ อนิจจโต อนุปัสสนโต นิจจสณนํ ปชหติ ทุกฺขโต อนุปัสสนโต สุขสณนํ ปชหติ อนตตโต อนุปัสสนโต อตตสณนํ ปชหติ นิพพิหนโต นนทติ ปชหติ วิรชชชชโต รากํ ปชหติ

⁸⁴⁴ ธาตวตถ.น. หน้า 21.

⁸⁴⁵ ธาตวตถ.น. หน้า 198.

⁸⁴⁶ ธาตวตถ.น. หน้า 490.

⁸⁴⁷ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/372, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/544.

⁸⁴⁸ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/374, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/547.

นิโรธเนโต สมุหย์ ปชหติ ปฏินิสสชชนโต อาทานํ ปชหติ. ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นภายในกาย แม้เพราะพิจารณาเห็นภายในกายกล่าวคือที่ประชุมแห่งอาการมีลักษณะไม่เที่ยงเป็นต้นทั้งหมดที่มีนัยอันมาแล้ว ในปฏิสัมภิตามรรคโดยลำดับเป็นต้นว่า “ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นในกายนี้ โดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง”⁸⁴⁹ จริงอย่างนั้น ภิกษุผู้ปฏิบัติปฏิบัติปฏิบัติคือการพิจารณาเห็นภายในกายนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมพิจารณาเห็นภายในกายนี้ด้วยอำนาจอนุปัสสนา 7 ประการมีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง พิจารณาเห็น โดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณา เห็นโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ย่อมไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ย่อมไม่กำหนด ย่อมทำราคะ ให้ดับ ย่อมไม่ให้เกิด ย่อมสลละคืน ย่อมไม่ยึดถือ ภิกษุนั้นเมื่อพิจารณาเห็นภายในนั้น โดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็น โดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละ ราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสลละคืน ย่อมละอาทานะได้⁸⁵⁰

วิหระตี อิริยติ. คำว่า **อยู่ (วิหระตี)** ได้แก่ ดำเนินไป⁸⁵¹

วิหระตี อิริยติ ปวตตติ ปาเลติ ยเปติ ยาเปติ จรติ วิหระตี เตน วุจจติ วิหระตีติ. คำว่า **อยู่ (วิหระตี)** ได้แก่ เคลื่อนไหว เป็นไป เลี้ยงชีวิต ดำเนินไป ทำชีวิตให้ดำเนินไป เทียวไปอยู่ เพราะเหตุฉะนั้น จึงตรัสว่า “อยู่”⁸⁵²

กาย ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากศัพท์ว่า กาย + สมี ดังนี้

กาย + สมี	ลง สมี วิภัตติ	โอภาเส สดตมี.
กาย อ + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนา.
กาย อ + สมี > เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมินํ วา.
กาย ฮ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโรโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.
กาย	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **กาย**

อนุปสสิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อนุ + ทิส + ณี ดังนี้

อนุ + ทิส	ทิส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อนุ + ทิส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
อนุ + ทิส + ณี	ลง ณี ปัจจัย	ตสสิลาทิสฺส ณีตวาวิ จ.
อนุ + ทิส + ณี	ณี ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.
อนุ + ทิส + ณี	ณี ปัจจัยเป็นเหมือนการิต	การิตํ วิย ญาณุพนโธ.
อนุ + ทิส + ญ อี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนา.

⁸⁴⁹ ชุ.ป. (ไทย) 31/35/592

⁸⁵⁰ ชุ.ป. (ไทย) 31/35/592, ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/372, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/544.

⁸⁵¹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/373, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/545.

⁸⁵² ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/374, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/547.

อนุ + ทิส + ฌ อี	ลบ ณ อนุพันธ์	การิดานํ โณ โลปี.
อนุ + ทิส>ปสส + อี	เปลี่ยน ทิส เป็น ปสส	ทิสสส ปสสทิสสทกฯ วา.
อนุปสสี	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อนุปสสี**

กายานุปสสี ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า กาย + อนุปสสี ดังนี้

กาย + อนุปสสี		
กาย อ + อนุปสสี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
กาย ๒ + อนุปสสี	ลบสระ ๒ ช่างหน้า	สรา สเร โลปี.
กาย + ๒>อา นุปสสี	ที่ฆะ ๒ ตัวหลังเป็น อา	ที่ฆิ.
กายานุปสสี	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **กายานุปสสี**

วิหริติ ศัพท์เป็นอาชยัต มาจากรากศัพท์ว่า วิ + หร + ๒ + ติ ดังนี้

วิ + หร	หร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + หร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนโต โลโปเนกสสรสส.
วิ + หร + ติ	ติ ชื่อว่า วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ติ อนติ, สิ ธฯ.
วิ + หร + ติ	ลง ติ วัตตมานาวิภัตติในปัจจุบัน	วัตตมานา ปจฺจุปฺนเน.
วิ + หร + ติ	ติ ชื่อว่าปรัสสพท	อถ ปุพฺพานิ วิภตฺตีนํ ฉฯ.
วิ + หร + ติ	ลงวัตตมานาปรัสสพทในกัตตุวากกตฺตริ	ปรสสพท.
วิ + หร + ติ	ติ ชื่อว่า ปฐมบุรุษ เอกวจนะ	เทว เทว ปฐมมชฌิมุตตมา.
วิ + หร + ติ	ลง ติ ปฐมบุรุษ เอกวจนะ	นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปฺปา.
วิ + หร + ๒ + ติ	ลง ๒ ปัจจัยประจําหมวดธาตุ	ภูวาทิตฺโต.
วิหริติ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **วิหริติ**

64) พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ภาษาบาลีใช้ว่า จิตเต จิตตานุปสสี วิหริติ (จิตเต [จิตต [วจินต ขานเน-ฐึ⁸⁵³ + ต, √จิ จเย-สังสม⁸⁵⁴ + ต, √จิตต จิตตี-กรณทสสนเลขาพฤเตสุ-ทำให้วิจิตร, เห็น, เขียน, อัจจรรย⁸⁵⁵ + ๒, √จิต สยเจตเน-กระตุ้นเตือน, โวหารุสสาเห-ชื่อชาย, อุตสาหะ⁸⁵⁶ + ตก) + สมิ], จิตตานุปสสี [จิตต + อนุปสสี [อนุ + √ทิส เปกฺขณ-เพงฺดู⁸⁵⁷ + ณี], วิหริติ [วิ + √หริ วิหาเร-

⁸⁵³ ธาตฺตถ.น. หน้า 119.

⁸⁵⁴ ธาตฺตถ.น. หน้า 117.

⁸⁵⁵ ธาตฺตถ.น. หน้า 119.

⁸⁵⁶ ธาตฺตถ.น. หน้า 119.

⁸⁵⁷ ธาตฺตถ.น. หน้า 198.

อยู่-อาศัย⁸⁵⁸ + อ + ตี) คำศัพท์ว่า จิตต (17), อนุปัสสี (63) และ วิหริติ (63) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และ รูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

จิตตธมเมสุปี จิตตํ ตาว อารมมณธาธิปตีสหชาตภูมิกมมวิปากกิริยาทินานตตเภทานํ อนิจจาทีอนุปัสสนานํ นิทเทสวาเร อาคตสราคาทีเภทานญจ วเสน อนุปัสสีตพพํ. แม้บรรดาจิตและธรรมทั้งหลาย พระโยคาวจรควรพิจารณาเห็นจิตด้วยอำนาจการแยกประเภทเป็นจิตที่มีรากะเป็นต้น ที่มาแล้วในนิทเทสวาระแห่งอนุปัสสนา 7 ประการมีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น ซึ่งเป็นที่แยกประเภทต่าง ๆ กันมีอารมณ์ อธิปตี สหชาตธรรม ภูมิ กรรม วิปาก และกิริยาเป็นต้น

65) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ ภาษาบาลีใช้ว่า ธมเมสุ ธมมานุปัสสี วิหริติ (ธมเมสุ [√ธธ ธารณ-ทรงไว้, จิตยวธฺสเน-ตั้งอยู่, พินาศ,⁸⁵⁹ √ธ จาเล-ให้หวั่นไหว, กำจัด, คดีติเร-ไป, มั่นคง⁸⁶⁰ + รम्म] + สฺ), ธมมานุปัสสี [ธมม + อนุปัสสี [อนุ + √ทิส เพกฺขณ-เพ่งดู⁸⁶¹ + ณี], วิหริติ [วิ + √หริ วิหาเร-อยู่-อาศัย⁸⁶² + อ + ตี]) คำศัพท์ว่า ธมม (9), อนุปัสสี (63) และ วิหริติ (63) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

ธมมา สลกฺขณสามณฺยลกฺขณานํ สุณฺยตธมมสฺส อนิจฺจาทีสตตานุปัสสนานํ นิทเทสวาเร อาคตสฺนตาทิเภทานญจ วเสน อนุปัสสีตพฺพา. เสสํ วุตตฺตณฺยเมว. กามณฺยเจตฺถ ยสฺส กายสงฺขาเต โลเก อภิชฌาโทมนสฺสํ ปหีนํ ตสฺส เวทนาทีสุปี ตํ ปหีนเมว. นานาปุคฺคตวเสน ปน นานาจิตตฺกฺขณิกสตีปฺภูจฺจ านภาวนาวเสน จ สพฺพตฺถ วุตตํ. ควรพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลายด้วยอำนาจแห่งลักษณะของตนและลักษณะที่เสมอกันแห่งธรรม และการแยกประเภทสันตธรรม (ธรรมที่สงบ) ที่มาแล้วในนิทเทสวาระแห่งอนุปัสสนา 7 ประการมีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้นแห่งสุญญตธรรม คำที่เหลือมีนัยดังกล่าวแล้วนั้น แล

66) พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ ภาษาบาลีใช้ว่า สมุทย-ธมมานุปัสสี วา กายสมึ วิหริติ (สมุทยธมมานุปัสสี (สมุทย + [สฺ + อุ + √อย คติมิท-ไป⁸⁶³ + อ]) + ธมม [√ธธ ธารณ-ทรงไว้, จิตยวธฺสเน-ตั้งอยู่, พินาศ,⁸⁶⁴ √ธ จาเล-ให้หวั่นไหว, กำจัด, คดีติเร-ไป, มั่นคง⁸⁶⁵ + รम्म] + อนุปัสสี [อนุ + √ทิส เพกฺขณ-เพ่งดู⁸⁶⁶ + ณี]) คำศัพท์ว่า สมุทย (10), ธมม

⁸⁵⁸ ธาตวตฺถ.น. หน้า 490.

⁸⁵⁹ ธาตวตฺถ.น. หน้า 208.

⁸⁶⁰ ธาตวตฺถ.น. หน้า 213.

⁸⁶¹ ธาตวตฺถ.น. หน้า 198.

⁸⁶² ธาตวตฺถ.น. หน้า 490.

⁸⁶³ ธาตวตฺถ.น. หน้า 291.

⁸⁶⁴ ธาตวตฺถ.น. หน้า 208.

⁸⁶⁵ ธาตวตฺถ.น. หน้า 213.

⁸⁶⁶ ธาตวตฺถ.น. หน้า 198.

(9), อนุปสสี (63), กายสมิ (ดู กาย 63) และ วิหริติ (63) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

สมุทฺยธมฺมานุปสสี วาติ ยถา นาม กมฺมารสส ภสฺตยจ คคฺครนาฬิณฺจ ตชฺชยจ วายามิ ปฏฺิจจ วาโต อปรารฺปรี สลฺยจฺรติ เอวํ ภิกฺขุโน กรชกายนฺจ นาสปฺญณฺจ จิตฺตยจ ปฏฺิจจ อสฺสาสปสฺสาสกาโย อปรารฺปรี สลฺยจฺรติ. กายาทโย ธมฺมา สมุทฺยธมฺมา เต ปสฺสนโต “สมุทฺยธมฺมานุปสสี วา กายสมิ วิหริติ”ติ วุจฺจติ. คำว่า **พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (สมุทฺยธมฺมานุปสสี วา)** ความว่า ลมอาศัยสูบ ก้านสูบ และความพยายามอันเกิดจากสูบและก้านสูบของข้างทอง จึงพัดต้นไปมาได้ ฉันทิ กายคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกของภิกษุก็ฉันทันนั้น อาศัยกรชกาย โพรจจุมกและจิตจึงสัญจรไปมาได้ ธรรมทั้งหลายมีกายเป็นต้นชื่อว่าธรรมเป็นเหตุเกิด ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า “ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกายอยู่”⁸⁶⁷

67) พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ ภาษาบาลีใช้ว่า วยธมฺมานุปสสี วา กายสมิ วิหริติ (วยธมฺมานุปสสี (วย [วฺย คติย-ไป⁸⁶⁸ + อ]) + ธมฺม [วฺธฺร ธาเรน-ทรงไว้, จิตฺยวธฺสเน-ตั้งอยู่, พินาศ,⁸⁶⁹ วฺธฺ จาเล-ให้วันไหว, กำจัด, คติอิเร-ไป, มั่นคง⁸⁷⁰ + รมฺม] + อนุปสสี [อนุ + วฺทิส เพกฺขณ-เพ่งดู⁸⁷¹ + ณี]) คำศัพท์ว่า ธมฺม (9), อนุปสสี (63), กายสมิ (ดู กาย 63) และ วิหริติ (63) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำว่า วยมีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

วฺยติ ปริหานิ คจฺจตีติ วโย. วฺยติ อตฺตสมฺงคิปกฺคสฺส อณฺเณสยจ ปสฺสนตานํ สฺถนฺนตานํ วา ชนฺนํ สมฺปตฺติ วิปตฺตีติ วโย. ปีติโสมนสํ นิพฺพิทฺทณฺจ อวฺหายตีติ วา วโย.⁸⁷²

วยธมฺมานุปสสี วาติ ยถา ภสฺตยอ ปนิตาย คคฺครนาฬิยา ภินฺนาย ตชฺเช จ วายาเม อสฺติโส วาโต นปฺวตฺตตีติ เอวเมว กายे ภินฺเน นาสปฺญเ วิหริสฺเต จิตฺเต จ นิรุทฺเธ อสฺสาสปสฺสาสกาโย นาม นปฺวตฺตตีติ กายาทินิโรธา อสฺสาสปสฺสาสนิโรธติ เอวํ ปสฺสนโต “วยธมฺมานุปสสี วา กายสมิ วิหริติ”ติ วุจฺจติ. คำว่า **พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (วยธมฺมานุปสสี วา)** ความว่า เมื่อสูบลูกนำไป เมื่อก้านสูบหัก และเมื่อไม่มีความพยายามที่เกิดจากสูบและก้านสูบนั้น ลมนั้นจึงพัดต้นไม่ได้ ฉันทิ เมื่อกายแตกดับ โพรจจุมกไหว และเมื่อจิตดับแล้ว ชื่อว่ากายคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกจะสัญจรไม่ได้ ฉันทันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ ภิกษุเมื่อพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า “เพราะกายเป็นต้นดับไป จึงมีการดับแห่งการหายใจเข้าและการหายใจออก” พระองค์จึงตรัสเรียกว่า “ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ ในกายอยู่”⁸⁷³

⁸⁶⁷ ที.ม.อ. (บาลี) 2/374/380, ที.ม.อ. (ไทย) 2/374/555.

⁸⁶⁸ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 398.

⁸⁶⁹ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 208.

⁸⁷⁰ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 213.

⁸⁷¹ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 198.

⁸⁷² อภิธาน.สุจ. หน้า 784.

⁸⁷³ ที.ม.อ. (บาลี) 2/374/380, ที.ม.อ. (ไทย) 2/374/555.

สมุททวยธมมานุปสสี วา กายสมิ วิหริ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรม เป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่

สมุททวยธมมานุปสสี วาติ กาลน สมุทฺย กาลน วย อนุปสสนโต. คำว่า **พิจารณาเห็นทั้ง ธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (สมุททวยธมมานุปสสี)** ความว่า พิจารณาเห็นความเกิดขึ้น ตามเวลา พิจารณาเห็นความดับไปตามเวลา⁸⁷⁴

อตฺถิ กาโย’ติ วา ปนสส สติ ปจฺจุปฺภูจิตฺตา โหติ ยาวเทว ฅาณมตฺตตาย ปฏิสสตีตฺตตาย อนิสฺสีโต จ วิหริติ, น จ กิณฺจิ โลเก อุปาทิตฺติ. เอวมปิ⁸⁷⁵ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กายเ กายานุปสสี วิหริติ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ เท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล

อตฺถิ กาโยติ วา ปนสสชาติ กาโยว อตฺถิ น สตฺโต น ปุคฺคโล น อิตฺถิ น ปุริโส น อตฺตา น อตฺตนิยํ นาหํ น มม น โภจิ น กสฺสจฺจิติ เอวมสส สติ ปจฺจุปฺภูจิตฺตา โหติ. คำว่า **หรือว่า ภิกษุ นั้น ... กาย มีอยู่ (อตฺถิ กาโยติ วา ปนสส)** ความว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าอย่างนี้ว่า “กายเท่านั้น มี อยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร”⁸⁷⁶

ยาวเทวาติ ปโยชนปริจฺเจทวตฺถาปนเมตฺ. อิทํ วุตฺตํ โหติ:- ยา सा สति ปจฺจุปฺภูจิตฺตา โหติ सा न ओल्लभतฺตया. ओ छ यาวเทव ฅาณมตฺตตาย อปราปรํ อุตฺตรุตฺตรติ ฅาณปฺมาณตฺตया เจว สติ- ปฺมาณตฺตया จ สติสมฺปชฺฅณฺยานํ วทตฺตयाยาติ อตฺโถ. คำนี้ว่า **ก็เพียง ... เท่านั้น (ยาวเทว)** เป็นคำ กำหนดชี้ขาดประโยชน์ มีคำที่ท่านอธิบายไว้ดังนี้ว่า “สติที่เข้าไปตั้งไว้เฉพาะ ไม่ใช่เพื่อประโยชน์อย่าง อื่น โดยที่แท้เพียงเพื่อความรู้เท่านั้น คือ เพื่อญาณที่สูงขึ้นไปเป็นประมาณต่อๆ ไป และเพื่อสติเป็น ประมาณ อธิบายว่า เพื่อให้สติและสัมปชัญญะเจริญขึ้น”⁸⁷⁷

อนิสฺสีโต จ วิหริตีติ ตณฺหานิสฺสยทิฏฺฐินิสฺสยานํ วเสน อนิสฺสีโตว วิหริติ. คำว่า **ไม่อาศัยอยู่ (อนิสฺสีโต จ วิหริติ)** ความว่า ไม่ได้อาศัยอยู่ด้วยอำนาจแห่งตัณหานิสัยและทิฏฐินิสัย⁸⁷⁸

น จ กิณฺจิ โลเก อุปาทิตฺตีติ โลกสมิ กิณฺจิ รูปิ วาฯเปฯ วิญฺญาณํ วา “ออย เม อตฺตา วา อตฺตนิยํ วา”ติ น คณฺหาติ. คำว่า **และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก (น จ กิณฺจิ โลเก อุปาทิตฺติ)** ความว่า เธอจะไม่ยึดถืออะไร ๆ คือ รูป ฯลฯ วิญญาณในโลกว่า “นี่เป็นอัตตาหรือสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา ของเรา”⁸⁷⁹

เอวมปีติ อุปฺริ อตฺถิ อุปาทาย สมฺปิณฺชนตฺโถ ปิ-กาโร. อิมินา ปน ปเทน ภควา อานาปานปพฺพเทสนํ นิยฺยาเตตฺวา ทสฺเสติ. ปิอักษร ในคำว่า **อย่างนี้แล (เอวปิ)** ใช้ในความหมายว่า

⁸⁷⁴ ที.ม.อ. (บาลี) 2/374/380, ที.ม.อ. (ไทย) 2/374/555.

⁸⁷⁵ ฉ.ม. เอวมปิ โข

⁸⁷⁶ ที.ม.อ. (บาลี) 2/374/380, ที.ม.อ. (ไทย) 2/374/555.

⁸⁷⁷ ที.ม.อ. (บาลี) 2/374/380, ที.ม.อ. (ไทย) 2/374/555.

⁸⁷⁸ ที.ม.อ. (บาลี) 2/374/380, ที.ม.อ. (ไทย) 2/374/555.

⁸⁷⁹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/374/380, ที.ม.อ. (ไทย) 2/374/555-556.

รวม เพราะรวมไปถึงเนื้อความข้างหน้า อนึ่ง ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเทศนาว่าด้วยอานาปานสติบรรพมอให้ (สาวกทั้งหลาย) ดังนี้แล⁸⁸⁰

ตตถ อสสาสปสสาสปริคคาหิกา สติ ทุกขสจจํ ตสสา สมุจจาปิกา ปุริมตณฺหา สมุทยสจจํ อุภินฺนํ อปฺปวตฺติ นิโรธสจจํ ทุกขปริชานโน สมุทยปชฺหโน นิโรธารมฺมโณ อริยมคฺโค มคฺคสจจํ. เหวํ จตฺสจฺจวเสน อุตฺสกกิตฺวา นิพฺพุตี ปาปุณาตีติ อิทเมกสฺส อสสาสปสสาสวเสน อภินิวิจฺจสฺส ภิกฺขุโน ยาว อรหตฺตา นียยานมฺขุนติ. บรรดาสิ่งจะเหล่านั้น สติที่กำหนดลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเป็น ทุกขสังข์ ตัณหาที่มีมาก่อนอันยังสตินั้นให้ตั้งขึ้นเป็นสมุทยสังข์ ความไม่เป็นไปแห่งสติและตัณหาทั้ง 2 เป็นนิโรธสังข์ อริยมรรคที่มีการกำหนดรู้ทุกข์ มีการละสมุทัย มีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสังข์ เธอ ขวนขวายด้วยอำนาจสังข์จะ 4 ประการอย่างนี้แล้วย่อมบรรลุความดับได้ เพราะเหตุนี้ ข้อนี้จึงเป็น ทางแห่งการออกไปจากทุกข์จนถึงอรรถผลของภิกษุผู้ไม่ยึดมั่นรูปหนึ่ง ด้วยอำนาจลมหายใจเข้าและลมหายใจออก⁸⁸¹

ว ย ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ว ย + อ ดังนี้

ว ย	ว ย ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ว ย	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ว ย + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญฺตุวาวี วา.
ว ย + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ว ย	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	น ย เปรฺ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ว ย

68) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ภาษาบาลีใช้ว่า เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี วิหฺรติ (เวทนาสุ [√วิท ญาณมงคลเย-รู้, ความเป็นมงคล, ภาวะ-ความมี, วิมฺสนลาภตุญฺญ-พิจารณา, ได้, ยินดี, อนุภวนิวาสาชยานเถริเย-เสวย, อาศัยอยู่, พุด, มั่นคง⁸⁸² + ยุ + อา + ส], เวทนานุปสฺสี [เวทนา + อนุปสฺสี [อนุ + √ทิส เพกฺขณ-เพ่งดู⁸⁸³ + ณี], วิหฺรติ [วิ + √หฺร วิหาเร-อยู่-อาศัย⁸⁸⁴ + อ + ติ]) คำศัพท์ว่า เวทนา (12) อนุปสฺสี (63) และ วิหฺรติ (63) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และ รูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

อิทานิ เวทนาสุ. จิตเต. รมฺเมสุ รมฺมานุปสฺสี วิหฺรติ ฯเปฯ วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌา- โทมนสฺสนติ เอตถ เวทนาสุ เวทนานุปสฺสีติ เอวมาทิสฺสุ เวทนาทินฺนํ ปุณ วจเน ปโยชนํ กายานุปสฺสนายํ วุตตนเยเนว เวทิตพฺพํ. เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี. จิตเต จิตฺตานุปสฺสี. รมฺเมสุ รมฺมานุปสฺสีติ เอตถ ปน เวทนาติ ติสฺโส เวทนา ตา จ โลภียา เอว. จิตฺตมปิ โลภียํ ตถา รมฺมา. เตสํ วิภาโค นิตฺเทสวาระ ปากฺโข ภวิสฺสติ. เกวลํ ปนิช ยถา เวทนา อนุปสฺสีตพฺพา ตถา ตา อนุปสฺสนโต “เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี”ติ

⁸⁸⁰ ที.ม.อ. (บาลี) 2/374/380, ที.ม.อ. (ไทย) 2/374/556.

⁸⁸¹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/374/380-1, ที.ม.อ. (ไทย) 2/374/556.

⁸⁸² ธาตวตฺถ.น. หน้า 410.

⁸⁸³ ธาตวตฺถ.น. หน้า 198.

⁸⁸⁴ ธาตวตฺถ.น. หน้า 490.

เวทิตัพโพ. เอส นโย จิตตธมเมสุปิ. กถญจ เวทนา อนุปัสสีตพพาติ? สุขา ตาว เวทนา ทุกขโต ทุกขา สลลโต อทุกขมสุขา อนิจจโต. บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบประโยชน์ในการกล่าวซ้ำถึงเวทนาเป็นต้น ในคำเป็นต้นอย่างนี้ว่า **พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย (เวทนาสุ เวทนานุปัสสี)** ในคำนี้ว่า พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย ฯลฯ กำจัดอภิขมาและโทมนัสในโลกได้ ตามนัยดังกล่าวแล้ว ในกายานุปัสสนานั้นแล ก็ในคำนี้ว่า **พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย (เวทนาสุ เวทนานุปัสสี จิตเต จิตตานุปัสสี ธมเมสุ ธมมานุปัสสี)** คำว่า เวทนา (เวทนา) ได้แก่ เวทนา 3 ประการ และเวทนานั้นเป็นโลกียะเท่านั้น แม้จิตก็เป็นโลกียะ ธรรมทั้งหลายก็เหมือนกัน การจำแนกเวทนาเป็นต้นเหล่านั้นจักปรากฏในนิทเทสวาระ แต่ในที่นี้ บัณฑิตพึงทราบการจำแนกเวทนาแล้ว ๆ ว่า เวทนาอันพระโยคาวจรพึงพิจารณาเห็นได้โดยประการใด พระโยคาวจรเมื่อพิจารณาเห็นเวทนาเหล่านั้นโดยประการนั้น ชื่อว่าพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ในการพิจารณาเห็นจิตและการพิจารณาเห็นธรรมก็เช่นนี้เหมือนกัน⁸⁸⁵

สพฺพวา เอว เจตา “ทุกขา”ติปิ อนุปัสสีตพพา. วุตตถุเหตฺ “ยํ กิณฺจิ เวหิตํ ตํ ทุกขสมินฺติ วทามิ”ติ. สุขทุกขโตปิ จ อนุปัสสีตพพา. ยถา “สุขา เวทนา จิตฺตสุขา วิปริณามทุกขา”ติ. สพฺพ วิตถารตพฺพ. อปิจ อนิจฺจาติสฺตตอณฺุปฺสสนาวเสนปิ อนุปัสสีตพพา. ก็เวทนาทั้งหมดนั้นนั่นเองอันพระโยคาวจรพึงพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ความเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งนั้นเป็นทุกข์”⁸⁸⁶ สุขเวทนาจึงควรพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ เหมือนที่พระองค์ตรัสไว้ว่า “สุขเวทนาเป็นสุขเพราะเกิดขึ้น เป็นสุขเพราะตั้งอยู่ เป็นทุกข์เพราะแปรไป”⁸⁸⁷ บัณฑิตพึงขยายให้พิสดารทุกข้อ อีกอย่างหนึ่ง เวทนาควรพิจารณาเห็นแม้ด้วยอำนาจอนุปัสสนา 7 ประการมีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น⁸⁸⁸

69) ภาวคจิต ภาษาบาลีใช้ว่า ภาวคจิตต (ภว [√ภู สดตาปตติวุทฺธยฺนฺภาเวสุ-เกิด, เป็นไป, เจริญ, เสวย⁸⁸⁹ + อ] + องค [√องค คมเน-ไป-ถึง-บรรลุ⁸⁹⁰ + อ] + จิตต [จิตต [√จินต ชานเน-รู้⁸⁹¹ + ต, √จิ จเย-สั่งสม⁸⁹² + ต, √จิตต จิตฺตฺกฺรณทสฺสนเลขาพฺภูเตสุ-ทำให้วิจิตร, เห็น, เขียน, อัจจรรย⁸⁹³ + อ, √จิต สยเจตเน-กระตุ้นเตือน, โวหารุสฺสาเห-ซื้อขาย, อุตสาหะ⁸⁹⁴ + ตก]) คำศัพท์ว่า องค (9)

⁸⁸⁵ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/375, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/548.

⁸⁸⁶ ส.สพ. (ไทย) 18/259/284

⁸⁸⁷ ม.ม. (ไทย) 12/465/505

⁸⁸⁸ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/375-6, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/549.

⁸⁸⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 293.

⁸⁹⁰ ธาตวตถ.นิ. หน้า 2.

⁸⁹¹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 119.

⁸⁹² ธาตวตถ.นิ. หน้า 117.

⁸⁹³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 119.

⁸⁹⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 119.

และ จิตต (17) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ภาว มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ภาวตีติ ภาโว ปฏิสนธิจิตต์. องคยติ เหตุภาเวน ปวตตตีติ องคํ ภาวคจิตต์.⁸⁹⁵ ชื่อว่าภาวะ เพราะเป็นไป คือปฏิสนธิจิต ชื่อว่าองคํ เพราะเป็นเหตุเป็นไป คือภวังคจิต

ภาว ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ภา + อ ดังนี้

ภา	ภา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทยो चाटो.
ภา + อ	ลง อ ปัจจัย	सप्तोत्त ण्वुत्वावी वा.
ภา + อ	อ ชื่อว่ากิต	अण्वे गित्.
ภา อุ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	पुष्पमोचितमसृर् सरणा.
ภา อุ>โอ + อ	วृทธิ อุ เป็น โอ	अण्वेसु ज्.
ภา โอ>อว + อ	เปลี่ยน โอ เป็น อว	ओ अ सरे.
ภา อว อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	पुष्पमोचितमसृर् सरणा.
ภา อว อ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	स्रलोपोमात्सपुज्यातिमिहा.
ภาว	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	नये परि युत्ते.

สำเร็จรูปเป็น ภาว

ภวงคจิตต ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ภาว + องค + จิตต ดังนี้

ภาว + องค + จิตต		
ภาว อ + องค + จิตต	แยกพยัญชนะจากสระ	पुष्पमोचितमसृर् सरणा.
ภาว อ + องค + จิตต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	स्रलोपोमात्सपुज्यातिमिहा.
ภวงคจิตต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	नये परि युत्ते.

สำเร็จรูปเป็น ภวงคจิตต

70) ภาวนา ภาษาบาลีใช้ว่า ภาวนา ([√ภู สดตาปตติวृत्थยनुภาเวสุ-กิต, เป็นไป, เจริญ, เสวย⁸⁹⁶ + ฌ + ยุ + อา) คำศัพท์ว่า ภาวนา (46) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น

71) ภังคญาณ ภาษาบาลีใช้ว่า ภังคญาณ (ภังค [√ภนช อวมททเน-หัททำลาย⁸⁹⁷ + ฌ] + ญาณ [√ญา พุชฌเน-ฐิ⁸⁹⁸ + ยุ]) คำศัพท์ว่า ญาณ (13) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ภังค มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

⁸⁹⁵ วิ.โยชนา. 2/153/119.

⁸⁹⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 293.

⁸⁹⁷ ฐ. หน้า 425.

⁸⁹⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

ภณฺชนฺ ภงฺโค.⁸⁹⁹ ชื่อว่าภังคะ เพราะแตกหัก ไป.

ปูนปี โส รุปารูปธมฺเม “เอวํ อนิจฺจาติอาทินา วิปสฺสตี, ตสฺส สงฺขารา ลหุ ลหุ อาปาถํ อากจฺจนฺตี, ตโต อุปฺปาทํ วา จิตฺตี วา ปวตฺตํ วา นิमितฺตํ วา อารมฺมณํ อกฺตฺวา เตสํ ขยฺวยนิโรธเ เอว สตี สนฺติภูจฺจตี, อิทํ ภงฺคณฺณํ นาม. พระโยคาวจรผู้นั้น ย่อมเห็นรูปธรรมและอรูปธรรมแม้อีก โดยนัย เป็นต้นว่า “อย่างนี้ ไม่เที่ยง” สังขารทั้งหลายของผู้นั้น ย่อมมาสู่คล่องเร็วพลัน แต่นั้น เมื่อมีความสิ้น ความเสื่อมและความดับของสังขารเหล่านั้น พระโยคาวจรไม่กระทำความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความ เป็นไปหรืออนิมิตให้เป็นอารมณ์ ดำรงอยู่ นี้ชื่อว่าภังคญาณ.⁹⁰⁰

ภงค ศัพท์เป็นกิตฺก มาจากรากศัพท์ว่า ภนฺช + ณฺ ดังนี้

ภนฺช	ภนฺช ชื่อว่าธาตุ	ภฺวาทโย ธาตโว.
ภนฺช	ลบสฺระทฺยธาตุ	ธาตฺสฺสนฺโต โลโป ฯลฯ.
ภนฺช + ณ	ลง ณ ปัจจัย	ภาเว จ.
ภนฺช + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ภนฺช + ณ	ณ ปัจจัยเป็นเหมือนการิต	การิตํ วิย ญาณุพฺนโธ.
ภนฺช + ณฺ อ	แยกพยัญชนะจากสฺระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สฺเรนฯ.
ภนฺช + ณฺ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
ภน>° ช + อ	เปลี่ยน น เป็นนคฺหิต	นคฺคฺหิต สโยคาคิ โน.
ภ ° ช>ค + อ	เปลี่ยน ช เป็น ค	กคา จชานํ.
ภ °>ง ค + อ	เปลี่ยนนคฺหิต เป็น ง	วคฺคนฺตํ วา วคฺเค.
ภงค	นำพยัญชนะประกอบกับสฺระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **ภงค**

ภงคณฺณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ภงค + ณฺณ ดังนี้

ภงค + ณฺณ

สำเร็จรูปเป็น **ภงคณฺณ**

72) ภังคานุปัสสนาญาณ ภาษาบาลีใช้ว่า ภงคานุปัสสนาญาณ (ภงค [√ภนฺช อวมทฺทเน- หักทำลาย⁹⁰¹ + ณ] + อนุปัสสนา [อนฺ + √ทิสฺ เปกฺขณฺ-เพ็งดู⁹⁰² + ยฺ] + ณฺณ [√ณฺ พุชฺณเน-ฐึ⁹⁰³ + ยฺ]) คำศัพท์ว่า ภงค (71) อนุปัสสนา (3) และ ณฺณ (13) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ ได้กล่าวมาข้างต้น มีการอธิบายความหมายตามคัมภีร์อรรถกถา ดังนี้

⁸⁹⁹ ฐ. หน้า 425.

⁹⁰⁰ ชุ.จ.อ. (บาลี) 106, ชุ.จ.อ. (ไทย) 152.

⁹⁰¹ ฐ. หน้า 425.

⁹⁰² ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 198.

⁹⁰³ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 146.

โส อุทยพพยานุปัสสนาย จิตโต โยคาวจรโร มคคคามคควตถาปนเนน อุปกภิเลสวิมุตติ
 วิธีปฏิปนฺนํ อุทยพพยานุปัสสนาภาณํ “มคฺโค”ติ ฌตฺวา ติลกฺขนสลกฺขณเนน ตสฺเสว มคคฺสส สุวิสห-
 กรณตฺถํ ปุณ อุทยพพยานุปัสสนํ อารภิตฺวา อุทยพพเยน ปริจฉินฺเน สงฺขารे อนิจฺจาทีโต วิปสฺสตี. เอวํ
 ตสฺส ตํ ฌาณํ ติกฺขํ หุตฺวา วหตี, สงฺขารา ลหุ อุปฺภูทหนตี, ฌาเณ ติกฺขวหนเต สงฺขารेषุ ลหุ อุปฺภูจ-
 หนเตสุ อุปฺปาท์ อติกฺกมิตฺวา ภงฺเค เอว สตี สนฺติภูจตี. นิโรธาธิมุตตตฺตา วา อุทฺยํ ปหาย ภงฺเคยว สตี
 อุปฺภูสเปตี. เอตสฺมี ฌาเน ภงฺคานุปัสสนาภาณํ อุปฺปชฺชตี. พระโยคาวจรผู้ดำรงอยู่ในอุทฺยพพยานุ-
 ปัสสนาภาณนั้น รู้อุทฺยพพยานุปัสสนาญาณ ซึ่งพ้นจากอุปภิเลส ดำเนินไปตรงวิธี ด้วยการให้กำหนดมค-
 คามคคญาณว่าเป็นมรรค แล้วปรารภ อุทฺยพพยานุปัสสนาญาณอีก เพื่อกระทำมรรคนั้นนั้นแหละให้
 ผ่องแผ้วเป็นอย่างดี ด้วยการกำหนด ไตรลักษณ์ ย่อมพิจารณาเห็นสังขารทั้งหลาย ซึ่งกำหนดด้วย
 ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ญาณนั้นของพระ
 โยคาวจรนั้น ย่อมเป็นธรรมชาติ กล่าวขึงนำไป สังขารทั้งหลายย่อมปรากฏดับพลัน เมื่อญาณแก่กล้า
 นำไปอยู่ เมื่อสังขารทั้งหลาย ปรากฏดับพลัน สติก็จะก้าวล่วงความเกิดขึ้น ไม่ตั้งมั่นอยู่เฉพาะในความ
 ดับนั้น หรือว่า เพราะเสื่อมไป ในนิโรธ จึงละความเกิดขึ้นเสีย ยังสติให้ตั้งอยู่ในความดับอย่างเดียว ภง-
 คานุปัสสนาญาณ ย่อมเกิดขึ้น ในฐานะนี้.⁹⁰⁴

ภงฺคานุปัสสนาภาณ คัพฺพท์เป็นสมาส มาจากคัพฺพท์ว่า ภงฺค + อนุปัสสนา + ฌาณ ดังนี้

ภงฺค + อนุปัสสนา + ฌาณ

ภงฺค+อนุปัสสนา+ฌาณ แยกพยัญชนะจากสระ ปุพฺพมโรจิตมสฺสรํ สเรนา.

ภงฺค+อนุปัสสนา+ฌาณ ลบสระ อ ข้างหน้า สรา สเร โลป.

ภงฺค+อ>อานุปัสสนา+ฌาณ ทีฆะ อ เป็น อา ทีฆ.

ภงฺคานุปัสสนาภาณ นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ภงฺคานุปัสสนาภาณ

73) ภยญาณ หรือ ภยตุปฺภูฐานญาณ ภาษาบาลีใช้ว่า ภยญาณ (ภย [√ภี ภเย-กลัว⁹⁰⁵ +
 ฌ] + ฌาณ [√ฌา พุชฌเน-รู้⁹⁰⁶ + ยุ], ภยตุปฺภูฐานญาณ (ภยโต [ภย + โต]+ อุปฺภูฐาน [อุป + √ฐา
 คตินิวตฺย-การถอยกลับ⁹⁰⁷ + ยุ] + ฌาณ) คำศัพท์ว่า ฌาณ (13) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูป
 วิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ภย มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ภายนํ ภยํ ความน่ากลัว ชื่อว่า ภยะ.⁹⁰⁸

อุปฺภูฐานนฺตี วิปสฺสนาสมปยุตฺตา สตี. ตสฺมี หิ ขณฺเณ สุปฺภูจิตา สตี อุปฺปชฺชตี. ชื่อว่า
 อุปฺภูฐาน ก็คือสติที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนา จริงอยู่ ในขณะที่นั้น สติที่ตั้งมั่นดีแล้ว ย่อมเกิดขึ้น.⁹⁰⁹

⁹⁰⁴ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/51/277, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/51/354.

⁹⁰⁵ ธาตวตถ.นิ. หน้า 291.

⁹⁰⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

⁹⁰⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 148.

⁹⁰⁸ อภิธาน.วณณ. หน้า 229.

⁹⁰⁹ ชุ.จ.อ. (บาลี) 104, ชุ.จ.อ. (ไทย) 150.

ภยโต อุปฺภุจาทิตฺติ นิจฺจสุขอตฺตาทาวทสสนโต ยถากกมฺ ตํ ตํ ภยโต อุปฺภุจาทิตฺติ. ยา จ ภยตุภฺภูจาทเน ปถฺยวาทิตฺตาทินา “อุทฺทยพฺพยานุปฺสสนาถาณํ ภฺงคานุปฺสสนาถาณํ ภยตุภฺภูจาทนาถาณํ อาทินวานุปฺสสนาถาณํ นิพฺพิทานุปฺสสนาถาณํ มุญฺจิตฺกมฺยตาถาณํ ปฏฺฐิสฺงขานุปฺสสนาถาณํ สฺงขารุเพกฺขาถาณํ อนุโลมถาณ” นติ วุตเตสุ ปฏฺฐิปทาถาณทสสนวิสุทฺธิสฺงขาเตสุ นวสุ วิปฺสสนาถาณเสสุ ภยตุภฺภูจาทนาสมพฺนธเน อวตฺถาถาเนทเน ภินฺนานิ เอกภฺภูจาทินิ ตีณิ ถาณานิ วุตตานิ น เสสานิ. คำว่า **ภยโต อุปฺภุจาทิตฺติ** ความว่า นิमितและความเป็นไปได้ นั้น ๆ ย่อมปรากฏโดยความเป็นของน่ากลัวตามลำดับ เพราะแสดงถึงภาวะที่ไม่เที่ยง ไม่เป็นสุข ไม่ใช่ตัวตนด้วย. คำว่า **ยา จ ภยตุภฺภูจาทเน ปถฺยวาทิตฺตาทินา** เป็นต้น ท่านกล่าวถึงญาณ 3 ที่มีอรรถเป็นอันเดียวกันซึ่งแตกต่างกันโดยความต่างแห่งที่ตั้งลง เพราะเนื่องกันกับภยตุภฺภูจาทนาถาณ ในบรรดาวิปฺสสนาถาณทั้ง 9 ที่เรียกว่า ปฏฺฐิปทาถาณทสสนวิสุทฺธิที่กล่าวไว้ว่า “อุทฺทยพฺพยานุปฺสสนาถาณํ ภฺงคานุปฺสสนาถาณํ ภยตุภฺภูจาทนาถาณํ อาทินวานุปฺสสนาถาณํ นิพฺพิทานุปฺสสนาถาณํ มุญฺจิตฺกมฺยตาถาณํ ปฏฺฐิสฺงขานุปฺสสนาถาณํ สฺงขารุเพกฺขาถาณํ และอนุโลมถาณ” มิได้กล่าวญาณที่เหลือ.⁹¹⁰

อิมสฺส อุปฺปาทโต ปฏฺฐาย อัย โยคี “ยถา อิมเส สฺงขารา ภิชฺชนติ นิรุชฺฌนติ, เหว อตีเตปิ สฺงขารคตฺ ภิชฺชิ, อนาคเตปิ ภิชฺชิสฺสตี” ตี นิโรธเมว ปสฺสนโต ติภฺภูจาทิตฺติ. ตสฺส ภฺงคานุปฺสสนาถาณํ อาเสวนตสฺส พุทฺธิโรนตสฺส สพฺพภวโยนิคตฺติตฺตาวาเสสุ สมภททา สฺงขารา ชลิตองฺคการกาสุอาทโย วีย มหาพฺย หุตฺวา อุปฺภุจาทินติ. เอตํ ภยตุภฺภูจาทนาถาณํ นาม. ตั้งแต่ภักคญาณนี้เกิด พระโยคาวจร นี้ ดำรงอยู่เห็นความดับเท่านั้นว่า “สฺงขารทั้งหลายเหล่านี้ย่อมแตกดับไป ฉันทใด แม้ในอดีต สฺงขาร ก็แตกแล้ว แม้ในอนาคตก็จักแตก ฉันทนั้น” เมื่อพระโยคาวจรนั้นเสพภักคานุปฺสสนาถาณบ่อ ๆ กระทำให้มาก สฺงขารทั้งหลายอันแตกต่างกันในภพ กำเนิด คติ ฐิติ และสัตตवास ย่อมปรากฏเป็นภัย ใหญ่ หลวงดูจุหลุมถ่านเพลิงอันลุกโพล่งฉะนั้น นี้ชื่อว่าภยตุภฺภูจาทนาถาณ.⁹¹¹

ภย ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ภี + ณ ดังนี้

ภี	ภี ชื่อว่าธาตุ	ภวาทโย ธาตโว.
ภี + ณ	ลง ณ ปัจจัย	ภาเว จ.
ภี + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อญฺเณ กิต.
ภี + ณ	ณ ปัจจัยเป็นเหมือนการิต	การิตํ วีย ฆานุพฺนโร.
ภ อี + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	พุพฺพมโรจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ภ อี + ณ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลปี.
ภ อี>เอ + อ	วุทธิ อี เป็น เอ	อสีโยคนตสฺส วุทธิ การิตเต.
ภ เอ>อ ย + อ	เปลี่ยน เอ เป็น อ ย	เอ อ ย.
ภ อ ย + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	พุพฺพมโรจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ภ อ ย + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทิมหิฯ.
ภย	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นย เปรฺ ยุตเต.

⁹¹⁰ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/227/193, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/227/258.

⁹¹¹ ชุ.จ.อ. (บาลี) 106, ชุ.จ.อ. (ไทย) 152.

สำเร็จรูปเป็น ภาย

ภาย

ภาย + โต   ลง โต ปัจจัย   กวจิ โต ปลายมยตเถ.

สำเร็จรูปเป็น ภายโต

อุปฏฐาน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อุป + ฐา + ยู ดังนี้

อุป + ฐา	ฐา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อุป + ฐา + ยู	ลง ยู ปัจจัย	กตตุกรรมปนเทเสสุ จ.
อุป + ฐา + ยู	ยู ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
อุป + ฐา + ยู > อน	เปลี่ยน ยู เป็น อน	อนกา ยูณฺวณฺ.
อุป + ฐ อา + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
อุป + ฐ ฐา + อน	ลบ อา ช้างหน้า	สรา สเร โลปี.
อุป + ฐ + อ > อา น	ที่ฆะ อ เป็น อา	ที่ฆิ.
อุป + ฏฐ + อา น	ซ้อน ฐ	วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจมา.
อุปฏฐาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยูตเต.

สำเร็จรูปเป็น อุปฏฐาน

ภยถาณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ภาย + ถาณ ดังนี้

ภย + ถาณ

สำเร็จรูปเป็น ภยถาณ

ภยตฺอุปฏฐานถาณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ภายโต + อุปฏฐาน + ถาณ ดังนี้

ภยโต + อุปฏฐาน + ถาณ

ภยตฺ โโอ+อุปฏฐาน+ถาณ	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
ภยตฺ โธ+อุปฏฐาน+ถาณ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสบุจจยาทิมหิฯ.
ภยตฺอุปฏฐานถาณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยูตเต.

สำเร็จรูปเป็น ภยตฺอุปฏฐานถาณ

74) มรรคมีองค์ 8 ภาษาบาลีใช้ว่า อฏฺฐังคิก มคฺค (อฏฺฐังคิก [อฏฺฐ + ังคิก [√องค
 คมเน-ไป-ถึง-บรรลฺ⁹¹² + อ + อิก] + มคฺค [√มชช สุทธิโสธนภูสเน-หมดจด, ปัดกวาด, ประดับ⁹¹³ +
 ณ, √มคค อเนวสเน-แสวงหา, สงขารสปปเน-ปรุงแต่ง, ไป⁹¹⁴ + ณ], ม [√มร ปาณาจาเค-สละชีวิต-

⁹¹² ธาตวตถ.นิ. หน้า 2.

⁹¹³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 300.

⁹¹⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 299.

ความตาย⁹¹⁵ + ร] + ค [√คมุ คตฺย-ไป⁹¹⁶+ กฺวิ] คำศัพท์ว่า องค (9) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า อฏฺจงคิก และ มคค มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

อฏฺจ องคานิ อสสาติ อฏฺจงคิกโก. ชื่อว่าอฏฺจงคิกะ เพราะองค์แห่งมรรคนั้นมี 8.⁹¹⁷ ปถิเกหิมชชเต นิตติณฺ ํ กรียเตติ มคฺโค. ปถิเกหิมชชเตติ วา มคฺโค, มํ สิวํ คจฺจติ เอเตนาติ วา มคฺโค, นิพพานํ มคฺเคติ นิพพานตถิเกหิมชชเตติ วา มคฺคียตฺติ มคฺโค, กิเลเส มาเรตฺติ โม, คจฺจตฺติ โค, โม จ โส โค จาติ มคฺโค.⁹¹⁸ ชื่อว่ามคคะ เพราะเป็นทางที่นักเดินทางพากันทำให้สะอาดไม่ให้มีหญ้าขึ้น หรือเพราะเป็นทางที่คนเดินทางพากัน แสวงหา หรือเพราะเป็นทางที่บุคคลใช้ดำเนินไปสู่พระนิพพาน หรือเพราะเป็นธรรมที่ให้ถึงพระนิพพาน หรือเป็นธรรมที่ผู้ต้องการพระนิพพานดำเนินไป หรือเป็นวิธีการที่ดำเนินไปฆ่ากิเลส. อริโย อฏฺจงคิกโก มคฺโคติ ตตฺมคคฺวณฺณกิเลเสหิ อารกตฺตา อริยภาวกรตฺตา อริยผลปฏิลาภตฺตา จ อริโย. อฏฺจ องคานิ อสสาติ อฏฺจงคิกโก. คำว่า **อริโย อฏฺจงคิกโก มคฺโค** มีอธิบายว่า ชื่อว่าอริยะ เพราะห่างไกลจากกิเลสที่มรรคนั้นจะพึงฆ่า เพราะกระทำความเป็นอริยะ และเพราะได้เฉพาะซึ่งอริยผล. ชื่อว่าอฏฺจงคิกะ เพราะความหมายว่าองค์แห่งมรรคนั้นมี 8.⁹¹⁹ อฏฺจงคิกโก มคฺโคติ ก็ วุตฺตํ โหติ โย โส อฏฺจงคิกโก ฌมฺมสมฺมุโห โส เอเตน นิพพานํ คจฺจตฺติ คมนฺนุเจเน มคฺโค นามาติ วุตฺตํ โหติ. คำว่า **อฏฺจงคิกโก มคฺโค** มีคำกล่าวอธิบายอย่างไร มีอธิบายว่า ประชุมแห่งธรรมอันมีองค์ 8 นั้นใด ประชุมแห่งธรรม อันมีองค์ 8 ประการนั้น ชื่อว่ามรรคด้วยความหมายว่า ถึง เพราะความหมายว่าเป็นเหตุถึง พระนิพพาน.⁹²⁰

อฏฺจงคิก ศัพท์เป็นตัทธิตมีกิตก์ภายใน มาจากศัพท์ว่า อฏฺจ + องค + อิก ดังนี้

อฏฺจ + องค + อิก	ลง อิก ปัจจัยในตัทธิตตัทธิต	ทณฺหาทิโต อิกอี.
อฏฺจ อ + องค อ + อิก	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนฯ.
อฏฺจ ฆ + องค ฆ + อิก	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทิมหิฯ.
อฏฺจงคิก	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **อฏฺจงคิก**

มคค ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า มชช + ณ, มคค + ณ, ม [มร + ร] + ค [คมุ + กฺวิ] ดังนี้

มชช	มชช ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตุโว.
มชช	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโป ฯลฯ.
มชช + ณ	ลง ณ ปัจจัย	ธาตุยา กมฺมาทิมหิ โณ.

⁹¹⁵ ธาตวตถ.นิ. หน้า 306

⁹¹⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 91.

⁹¹⁷ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/25/138, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/25/178.

⁹¹⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 691.

⁹¹⁹ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/25/138, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/25/178.

⁹²⁰ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/28/248, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/28/331.

มชช + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
มชช + ณ	ณ ปัจจัยเป็นเหมือนการิต	การิต วิย ฏนานุพนโธ.
มชช + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
มชช + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตาน โณ โลโป.
ม ชช>คค + อ	เปลี่ยน ชช เป็น คค	กวจิ ชาติวิภตติปจจยानां.
มคค	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **มคค**

มคค	มคค ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
มคค	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
มคค + ณ	ลง ณ ปัจจัย	ธาตุยา กมมาทิมหิ โณ.
มคค + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
มคค + ณ	ณ ปัจจัยเป็นเหมือนการิต	การิต วิย ฏนานุพนโธ.
มคค + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
มคค + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตาน โณ โลโป.
มคค	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **มคค**

มร	มร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
มร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
มร + ร	ลง ร ปัจจัย	สัณหณณาย วา โร โฆ.
มร + ร	ร ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
มร + ร อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
มร + ฌ อ	ลบ ร ท้ายธาตุกับ ร อนุพันธ์	รมหิ รนโต ราทิ โน.
ม อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ม ฌ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจจยาทิมหิฯ.
ม	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ม**

คมุ	คมุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
คมุ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
คมุ + กวิ	ลง กวิ ปัจจัย	กวิ จ.
คมุ + กวิ	กวิ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
คฆ + กวิ	ลบ ม ท้ายธาตุ	ชาตวนตสส โลโป กวิมหิ.
ค + ฌริ	ลบ กวิ ปัจจัย	กวิโลโป จ.

สำเร็จรูปเป็น **ค**

ม + ค

ม + คค

ซ้อน ค

ประเทภาโว จาเน.

สำเร็จรูปเป็น **มคค**

75) มรณะ ภาษาบาลีใช้ว่า มรณ (มรณ [√มร ปาณจาเค-สละชีวิต-ความตาย⁹²¹ + ยุ]) คำศัพท์ว่า มรณ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

มรียเตติ มรณ⁹²² ความตาย ชื่อว่ามรณะ

มรณ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า มร + ยุ ดังนี้

มร	มร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
มร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
มร + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	นนทาทีหิ ยุ.
มร + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
มร + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา युณ्वन्.
มร + อ น > ณ	เปลี่ยน น เป็น ณ	รทาทีโต ณ.
มรณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ युत्เต.

สำเร็จรูปเป็น **มรณ**

76) มิจฉาทิฏฐิ ภาษาบาลีใช้ว่า มิจฉาทิฏฐิ (มิจฉา [√มิถ สงคมหีสามธาสุ-เกี่ยวข้อง, เปียดเปียน, มีปัญญา⁹²³ + กยป + ฐาป, √มิถ + ย + อา] + ทิฏฐิ [√ทิส เพกขณ-เพ่งดู⁹²⁴ + ติ]) คำศัพท์ว่า ทิฏฐิ (31) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า มิจฉา สามารถแยกเป็นกิตก์และเป็นศัพท์นิบาต มีรูปวิเคราะห์ว่า

มิจฉา ปสสติ, มิจฉา วา เอตาย ปสสนตีติ มิจฉาทิฏฐิ. อถ วา วิปริตา ทิฏฐีติ มิจฉาทิฏฐิ, อยถาวาทิฏฐีติ วา มิจฉาทิฏฐิ, วิรชมิตวา คหณโต วา วิตถา ทิฏฐีติ มิจฉาทิฏฐิ, อนตถาวหตธา ปณชิ เตหิ กุจฉิตา ทิฏฐีติ วา มิจฉาทิฏฐิ. มิจฉาทิฏฐีติ สสสตุงเจทาภินเวโส. ชื่อว่ามิจฉาทิฏฐิ เพราะความหมายว่า เห็นผิด หรือเพราะ ความหมายว่า เป็นเหตุเห็นผิด อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่ามิจฉาทิฏฐิ เพราะความหมายว่า เป็นความเห็น อันวิปริต อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่ามิจฉาทิฏฐิ เพราะความหมายว่า เป็นความเห็นที่ไม่เป็นไปตามความ เป็นจริง อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่ามิจฉาทิฏฐิ เพราะความหมายว่า ความเห็นที่คลาดเคลื่อนเป็นความเห็น ที่ไม่ถูกต้อง เพราะถือเอาผิด ๆ หรือเพราะความหมายว่า เป็น

⁹²¹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 306

⁹²² อภิธาน.สุจิ. หน้า 705.

⁹²³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 313.

⁹²⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 198.

ความเห็นอันบัณฑิตทั้งหลายเกลียด เพราะนำมาแต่สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ คำว่า **มิจฉาทิฏฐิ** ได้แก่ ความยึดมั่นว่าเที่ยง ว่าชาติสูญ.⁹²⁵

ยถาภูจจคฺคหณภาเวณ มิจฉา ปสฺสตีติ มิจฉาทิฏฐิ. สา “นตถิ ทินฺนน”ติอาทินา นเยน วิปริตทสฺสนลกฺขณา. ธรรมชาติชื่อว่ามิจฉาทิฏฐิ เพราะความหมายว่าเห็นผิด เพราะไม่มีการยึดถือ ตามความจริง มิจฉาทิฏฐินั้นมีการวิปริตโดยนัยเป็นต้นว่า ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผลดังนี้เป็น ลักษณะ.⁹²⁶

มิจฉา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า มิถ + กฺยปฺ + ฏฺฐาป, มิถ + ย + อา ดังนี้

มิถ	มิถ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
มิถ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสส.
มิถ + กฺยป	ลง กฺยป ปัจจย	วชาที่หิ ปพฺพชฺชาทโยฯ.
มิถ + กฺยป + ฏฺฐาป	ลง ฏฺฐาป ปัจจย	วชาที่หิ ปพฺพชฺชาทโยฯ.
มิถ + กฺยป + ฏฺฐาป	กฺยป และ ฏฺฐาป ปัจจย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
มิถ + ย + อา	ลบ ก, ย, ฏ, จ และ ป อนุพันธ์	กฺวจิ ชาติวิภตติปฺปจฺจยानํฯ.
มิถ + ย อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปฺพพมโธจิตมสฺสรํ สเรณฯ.
มิถ + ย + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
มิ + ฉ + อา	เปลี่ยน ถย เป็น ฉ	ตถา กตฺตริ จ.
มิ + จฉ + อา	ซ้อน จ	วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยฯ.
มิจฉา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **มิจฉา**

มิถ	มิถ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
มิถ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสส.
มิถ + ย	ลง ย ปัจจย	อลกฺสเสหิ ลยา.
มิถ + ย	ย ปัจจย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
มิ + ฉ	เปลี่ยน ถย เป็น ฉ	ตถา กตฺตริ จ.
มิ + จฉ	ซ้อน จ	วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยฯ.
มิ + จฉ + อา	ลง อา ปัจจยในอิติลึงค์	อิติถิมโต อาปจฺจโย.
มิ + จฉ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปฺพพมโธจิตมสฺสรํ สเรณ ฯ.
มิ + จฉ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
มิจฉา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **มิจฉา**

⁹²⁵ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/23/130, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/23/168.

⁹²⁶ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/40/239, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/40/306.

มิจฉาทิฏฐิ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า มิจฉา + ทิฏฐิ ดังนี้
 มิจฉา + ทิฏฐิ
 สำเร็จรูปเป็น **มิจฉาทิฏฐิ**

77) **มีความเพียร** ภาษาบาลีใช้ว่า **อาตาศปี** (อา + √ตป ทิตติลชชาสุ-สว่าง, ละอาย, อุพเพคิสฺสริเย-สะดุ้งกลัว, เป็นใหญ่, ขย-ความสิ้นไป, ทาหปีณเนสฺ-เร่าร้อน, เอิบอิม⁹²⁷ + ณ + อี) คำศัพท์ว่า อาตาศปี มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

อาตาศปีติ ตีสฺ ภาเวสุ กิเลส อาตาศปีติ อาตาศโป วิริยสเสตํ นามํ. อาตาศโป อสส อตถิติ อาตาศปี. คำว่า **มีความเพียร (อาตาศปี)** บันทิตพิงทราภวิเคราะห์ว่า ธรรมชาติโดยอ้อมเผาผลาญกิเลสทั้งหลายในภพทั้ง 3 เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า**อาตาศปะ** คำว่า **มีความเพียร (อาตาศปี)** นี้เป็นชื่อของวิริยะ (ความเพียร) ความเพียรของภิกษุนั้นมีอยู่ เพราะเหตุนั้น ภิกษุนี้ชื่อว่า**ผู้มีความเพียร**⁹²⁸

อาตาศปีติ ตตถ กตมํ อาตาศปํ? โย เจตสิโก วิริยารมโห นิคมโม ปรกภโม อุกุยาโม วายาโม อุกุสาโห อุกุโสฬหํ ภาโม อิติ อสิถิลปรกภมตา อนิกขิตตพทนทตา อนิกขิตตจรรตตา จุสสมปคคาหิ วิริยํ วิริยินฺทริยํ วิริยพลํ สมมวาวายาโม อิทํ วุจจติ อาตาศปํ. อิมินา อาตาศเปเน อุกุเปโต โหติฯเปฯ สมมวาคโต เตเน วุจจติ อาตาศปีติ. คำว่า **มีความเพียร (อาตาศปี)** ความว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น ความเพียร เป็นไฉน คือ การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ นี้เรียกว่า อาตาศปะ (ความเพียรเครื่องเผาผลาญ) ภิกษุเป็นผู้ประกอบ ฯลฯ เพียบพร้อมด้วยอาตาศปะนี้ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า “มีความเพียร”⁹²⁹

อาตาศปี ศัพท์เป็นกิตก์และตัทธิต มาจากรากศัพท์ว่า อา + ตป + ณ + อี ดังนี้

อา + ตป	ตป ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อา + ตป	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสส.
อา + ตป + ณ	ลง ณ ปัจจัย	ภาเว จ.
อา + ตป + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.
อา + ตป + ณ	ณ ปัจจัยเป็นเหมือนการิต	การิตํ วิย ฉานุพนฺโธ.
อา + ต อ ป + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรนา.
อา + ต อ ป + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โฉน โลโป.
อา + ต อ > อา ป + อ	วุทธิ อ เป็น อา	อสิโยคนตสฺส วุทธิ การิตเต.
อาตาศป	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อาตาศป**

อาตาศป	เป็นนามกิตก์	
อาตาศป + อี	ลง อี ปัจจัยในตัทธิต	ทณฺฑาทิทโต อิกอ.

⁹²⁷ ธาตวตถ.น. หน้า 157.

⁹²⁸ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/373, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/545.

⁹²⁹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/374, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/547.

อาตอป อ + อี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหิจิตมสสรฺ สเรนฯ.
อาตอป อ + อี	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยยาติมฺหิฯ.
อาตอป	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อาตอป**

มีสัมปชัญญะ ภาษาบาลีใช้ว่า **สมปชาโน** (ส + ป + √ลา มารณนิสสานตุฏฺฐิ-ฆ่า, การลับ (มีด), ความยินดี, เปรณฤตยาโลจนสุ-ส่งไป, สรรเสริญ, แลดู, พุชฌเน-ฐิ⁹³⁰ + นา + อ, ส + ป + √ลา + นา + มาน + ลี) คำศัพท์ว่า สมปชาโน มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

สมปชาโนติ สมปชณฺยสงฺขาเตน ฌาเณน สมณฺนาคโต. คำว่า **มีสัมปชัญญะ (สมปชาโน)** ได้แก่ ประกอบด้วยญาณกล่าวคือสัมปชัญญะ⁹³¹

สมปชาโนติ ตตถ กตมํ สมปชณฺยํ? ยา ปณฺญา ปชานนา วิจโย ปวิจโย ฌมฺมวิจโย สลลกฺขณา อุปลกฺขณา ปจฺจุปลกฺขณา ปณฺทิจจํ โกสลลํ เนปฺพณฺยํ เวภฺพยา จินฺตา อุปปริกฺขา ฐฺริเมธา ปริณายิกา วิปสฺสนา สมปชณฺยํ ปโตโท ปณฺญา ปณฺณินฺทริยํ ปณฺญาพลํ ปณฺญาสตลํ ปณฺญาปาสาโท ปณฺญาอาโลโก ปณฺญาโอภาโส ปณฺญาปชฺโชโต ปณฺญารตฺนํ โอมโห ฌมฺมวิจโย สมมาทิฏฺฐิ อิทํ วุจฺจติ สมปชณฺยํ. อิมินา สมปชณฺเณน อุเปโต โหติ ฯเปฯ สมณฺนาคโต เตน วุจฺจติ สมปชาโนติ. คำว่า **มีสัมปชัญญะ (สมปชาโน)** ความว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น สัมปชัญญะเป็นไฉน คือ ปัญญา ความรู้ชัด ฯลฯ ความเห็นชอบ นี้เรียกว่าสัมปชัญญะ ภิกษุเป็นผู้ประกอบ ฯลฯ เพียบพร้อมด้วยสัมปชัญญะนี้ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า “มีสัมปชัญญะ”⁹³²

สมปชาน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ส + ป + ฌา + นา + อ, ส + ป + ฌา + นา + มาน + ลี ดังนี้

ส + ป + ฌา	ฌา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
ส + ป + ฌา + นา	ลง นา ปัจจัยประจําหมวดธาตุ	กียาทิตฺ นา.
ส + ป + ฌา + นา + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญฺวุตฺวาวิ วา.
ส + ป + ฌา + นา + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ส + ป + ฌา + นา + อ	เปลี่ยน ฌา เป็น ชา	ฌาสฺส ชาชนา.
ส + ป + ฌา + น อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหิจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ส + ป + ฌา + น อ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยยาติมฺหิฯ.
สม + ป + ฌา + น + อ	เปลี่ยนนนิคหิต เป็น ม	วคฺคนตํ วา วคฺเค.
สมปชาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สมปชาน**

⁹³⁰ ธาตวตฺถ.น. หน้า 146.

⁹³¹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/373, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/545.

⁹³² ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/374, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/547.

ส + ป + ณ	ณ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ส + ป + ณ + นา	ลง นา ปัจจัยประจำหมวดธาตุ	กียาทิโต นา.
ส + ป + ณ + นา + มาน ลง มาน ปัจจัย		วตตมานเน มานนตา.
ส + ป + ณ + นา + มาน มาน ชื่อว่ากิต		อณเณ กิต.
ส + ป + ชา + นา + มาน เปลี่ยน ณ เป็น ชา		ณาสส ชาขंना.
ส + ป + ชา + ฌ + มาน ลบ นา ปัจจัย		ณาสส โลโป ยการตต์.
ส + ป + ช อ + ม อาน แยกพยัญชนะจากสระ		พุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ส + ป + ช อ + ฌ อาน ลบ ม ของ มาน ปัจจัย		กวจิ ธาตุวิกตติปปัจจยाना.
ส + ป + ช ฌ + อาน ลบสระหน้า ปกตสระหลัง		สรโลโปมาเทศปัจจยาทิมหิฯ.
สม + ป + ช + อาน เปลี่ยนนิกหิต เป็น ม		วคคณตฺ วา วคเค.
สมปชาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สมปชาน

สมปชาน + ลี	ลง ลี วิกัตติ	ลิจคตเถ ปจมา.
สมปชาน + ลี>โอ	เปลี่ยน ลี เป็น โอ	โส.
สมปชาน อ + โอ	แยกพยัญชนะจากสระ	พุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
สมปชาน ฌ + โอ	ลบสระหน้า ปกตสระหลัง	สรโลโปมาเทศปัจจยาทิมหิฯ.
สมปชานโน	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สมปชานโน

มีสติ ภาษาบาลีใช้ว่า สติมา (√สร คติหีสา จินตาสฺ-ไป, เบียดเบียน, คติ⁹³³ + ตี + มนตุ + ลี) คำศัพท์ว่า สติ (3) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น และมีอธิบายว่า

สติมาติ ภายปริคคาหิกาย สติยา สมณนาโคโต. คำว่า **มีสติ (สติมา)** ได้แก่ ประกอบด้วยสติที่ใช้กำหนดกาย⁹³⁴

สติมาติ ตตถ กตมา สติ? ยา สติ อนุสสติ ปฐิสสติ สติ สรณตา ธารณตา อปิลานตา อสมมุสนตา สติ สตินุหริยํ สติพลํ สมมาสติ อยํ วุจจติ สติ. อิมาย สติยา อุเปโต โหติฯเปฯ สมณนาโคโต เตน วุจจติ สติมาติ. คำว่า **มีสติ (สติมา)** ความว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น สติเป็นไหน คือ ความระลึกได้ ความตามระลึกได้ ความระลึกชอบ นี้เรียกว่าสติ ภิกษุเป็นผู้ประกอบ ฯลฯ เพียบพร้อมด้วยสตินี้ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า “มีสติ”⁹³⁵

⁹³³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 442, อภิธาน.สุจิ. หน้า 842.

⁹³⁴ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/373, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/545.

⁹³⁵ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/374, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/547.

อัย ปณ ยสฺมา สติยา อารมฺมณํ ปริคฺคเหตฺวา ปณฺณาย อนุปฺสฺสตี น หิ สติวิริหิตสฺส อนุปฺสฺสนา นาม อตฺถิ เตเนวาท “สติยจ ขวาทํ ภิกฺขเว สพฺพตฺถิกํ วทามิ”ติ. ตสฺมา เอตฺถ “กาเย กายานุปฺสฺสี วิหฺรตี”ติ เอตฺตาวตฺตา กายานุปฺสฺสนาสติปฺญฺจานํ วุตฺตํ โหติ. อถ วา ยสฺมา อนาตาปีโน อนฺโตสฺงเขโป อนฺตรายกโร โหติ อสมฺปชาโน อุบายปฺริคฺคเห อนุบายปฺริวชฺชเน จ สมฺมุยฺหติ มฺภูจฺสฺสตี อุบายาปฺริจฺจาเค อนุบายาปฺริคฺคเห จ อสมฺตโถ โหติ เตนสฺส ตํ กมฺมญฺจานํ น สมฺปชฺชตี. ตสฺมา เยสํ ฅมฺมานํ อานุกาเวณ ตํ สมฺปชฺชตี เตสํ ทสฺสนตฺถํ “อาตาปี สมฺปชาโน สติมา”ติ ก็เพราะเหตุที่ พระโยคาวจรนี้ครั้งใช้สติกำหนดอารมณ์แล้วจึงพิจารณาเห็นด้วยปัญญา ก็ชื่อว่าอนุปัสสนา ย่อมไม่มี แก่ผู้ปราศจากสติ เพราะเหตุที่นั่นนั่นเอง พระผู้มีพระภาคเจ้าเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็เราแล กล่าวว่ สติจำต้องประสงคฺในท่ทุกสถาน”⁹³⁶ เพราะเหตุที่นั่น ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัส กายานุปัสสนาสติปญฺจาน ด้วยพระดำรัสเพียงเท่านั้นว่า “กาเย กายานุปสฺสี วิหฺรตี (พิจารณาเห็นกายใน กายอยู่) อีกนัยหนึ่ง เพราะเหตุที่สำหรับผู้ไม่มีความเพียร ความหดหู่ภายใน ย่อมเป็นสาเหตุทำ อันตราย ผู้ไม่มีสัมปชัญญะย่อมหลงลืมสติในการกำหนดอุบายและในการ เว้นสิ่งที่ไม่ใช่อุบาย ผู้ที่ หลงลืมสติย่อมไม่สามารถในการกำหนดอุบายและการละสิ่งที่ไม่ใช่อุบาย ด้วยเหตุที่นั่น ก็มัญญานัน จึงไม่สำเร็จแก่เธอ ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงธรรมทั้งหลายที่มีอานุภาพ ให้สำเร็จก็มีมัญญานัน พระองค์จึงตรัสพระดำรัสนี้ว่า “มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ”⁹³⁷

สติมา ศัพท์เป็นกิตก์และตัทธิต มาจากศัพท์ว่า สติ + มนฺตุ + สติ ดังนี้

สติ	เป็นนามกิตก์	
สติ + มนฺตุ	ลง มนฺตุ ปัจจยฺในตัทธิต	สฺตยาทีหิ มนฺตุ.
สติมนฺตุ + สติ	ลง สติ วิภัตติ	ลฺิงคตฺเถ ปจฺจมา.
สติม นฺตุ+สฺ>อา	เปลี่ยน นฺตุ กับ สติ เป็น อา	อา สิมฺหิ.
สติม อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
สติม ๒ + อา	ลบสระหน้า ปกตฺสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิ.
สติมา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น สติมา

78) มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก ภาษาบาลีใช้ว่า โส สโตว อสฺสสตี, สโต ปสฺสสตี (สโต [√สร คติทึสาจินฺตาสฺ-ไป, เปียดเปียน, คิต⁹³⁸ + ติ + ณ + สติ]), (อสฺสสตี [อา + √สส ปาณน- สฺสนโสปป-ทึสาปลเว-หายใจ, เทียวแห่ง, นอนหลับ, เปียดเปียน, กระโดดหนีไปอย่างรวดเร็ว⁹³⁹ + อ + ติ]), (ปสฺสสตี [ป + √สส ปาณนสฺสนโสปปทึสาปลเว-หายใจ, เทียวแห่ง, นอนหลับ, เปียดเปียน,

⁹³⁶ ส.ม. (ไทย) 19/234/174

⁹³⁷ ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/373, ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/545.

⁹³⁸ ชาติวตฺถ.น. หน้า 442, อภิธาน.สุจ. หน้า 842.

⁹³⁹ ชาติวตฺถ.น. หน้า 446.

กระโดดหนีไปอย่างรวดเร็ว + อ + ต) คำว่า สโต, อสสสติ และ ปสสสติ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

สติ อสส อตถิ, ตสมิ วา วิชชตีติ สโต⁹⁴⁰ ชื่อว่าสตะ เพราะมีสติ

โส สโตว อสสสติ สโต ปสสสติติ โส ภิกขุ เอว นิสีทิตวา เอวณจ สตี อุပ္ภุชเปตวา ตั สตี อวิขหนโต สโต เอว อสสสติ สโต ปสสสติ, สโตการี โหตีติ วุตต โหติ. อิทานิ เยหากาเรหิ สโตการี โหติ, เต ทสเสตุ ทัฆิ วา อสสสนโตติอาทิมาห. บทว่า โส สโต วา อสสสติ สโต ปสสสติ ความว่า ภิกขุ นั้น นั่งอย่างนี้แล้ว และตั้งสติไว้มั่นอย่างนี้แล้ว เมื่อไม่ละสตินั้น ชื่อว่ามีสติหายใจออก มีสติหายใจเข้า ท่านอธิบายไว้ว่า เป็นสโตการี (ผู้ทำสติ) บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงอาการอันเป็นเหตุให้ภิกขุ นั้นได้ชื่อว่า สโตการี จึงตรัสคำว่า ทัฆิ วา อสสสนโต (หรือหายใจออกยาว) ดังนี้ เป็นต้น⁹⁴¹

สโต ศัพท์เป็นกิตก์และศัพท์ิต มาจากรากศัพท์ว่า สร + ติ + ณ + สติ ดังนี้

สร	สร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สร	ลบสระท่ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
สร + ติ	ลง ติ ปัจจัย	อิตถิมตยโว วา.
สร + ติ	ติ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สร + ติ	ลบ ร ท่ายธาตุ	รกาโร จ.

สำเร็จรูปเป็น สติ

สติ + ณ	ลง ณ ปัจจัย	สทฐาทิโต ณ.
สตุ อิ + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ.
สตุ อิ + ณ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	เตสํ โณ โลป.
สตุ อิ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลฺจจยาทิมาหิฯ.
สตุ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สด

สด + สติ	ลง สติ วิภัตติ	ลิ่งคตเถ ปจมา.
สด + สติ > โอ	เปลี่ยน สติ เป็น โอ	โส.
สด อ + โอ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ.
สด อ + โอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลฺจจยาทิมาหิฯ.
สโต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สโต

อสสสติ ศัพท์เป็นอาขยาด มาจากรากศัพท์ว่า อา + สส + อ + ติ ดังนี้

อา + สส	สส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อา + สส	ลบสระท่ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.

⁹⁴⁰ รุ. หน้า 297.

⁹⁴¹ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/219/295, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/219/385.

อา + สส + ตี	ตี ชื่อว่า วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ตี อนฺติ, สี ถฯ.
อา + สส + ตี	ลง ตี วัตตมานาวิภัตติในปัจจุบัน	วัตตมานา ปจฺจุปปนฺเน.
อา + สส + ตี	ตี ชื่อว่าปรัสสพท	อถ ปุพฺพานิ วิภตฺตึนํ ฉฯ.
อา + สส + ตี	ลงวัตตมานาปรัสสพทในกัตฺตฺวาจกกตฺตริ	ปรัสสพท.
อา + สส + ตี	ตี ชื่อว่า ปฐฺมบุรุษ เอกวจนะ	เทว เทว ปฐฺมมชฺฉิมฺมุตฺตมาฯ.
อา + สส + ตี	ลง ตี ปฐฺมบุรุษ เอกวจนะ	นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิฯ.
อา + สส + อ + ตี	ลง อ ปัจจัยประจําหฺมวตธาตฺ	ภูวาทีโต อ.
อา + สสส + อ + ตี	ซ็อน ส	ปรเทวภาโว จาเน.
อา>อ + สสส + อ + ตี	รัสสะ อา เป็น อ	กฺวจาติมชฺฉมฺมุตฺตรานํ ทีฆรสฺสาฯ.
อสสสตี	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **อสสสตี**

ปสฺสสตี ศัพท์เป็นอาชยาด มาจากรากศัพท์ว่า ป + สส + อ + ตี ดังนี้

ป + สส	สส ชื่อว่าธาตฺ	ภูวาทีโย ธาตโว.
ป + สส	ลบสระท้ายธาตฺ	ธาตฺสสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
ป + สส + ตี	ตี ชื่อว่า วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ตี อนฺติ, สี ถฯ.
ป + สส + ตี	ลง ตี วัตตมานาวิภัตติในปัจจุบัน	วัตตมานา ปจฺจุปปนฺเน.
ป + สส + ตี	ตี ชื่อว่าปรัสสพท	อถ ปุพฺพานิ วิภตฺตึนํ ฉฯ.
ป + สส + ตี	ลงวัตตมานาปรัสสพทในกัตฺตฺวาจกกตฺตริ	ปรัสสพท.
ป + สส + ตี	ตี ชื่อว่า ปฐฺมบุรุษ เอกวจนะ	เทว เทว ปฐฺมมชฺฉิมฺมุตฺตมาฯ.
ป + สส + ตี	ลง ตี ปฐฺมบุรุษ เอกวจนะ	นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิฯ.
ป + สส + อ + ตี	ลง อ ปัจจัยประจําหฺมวตธาตฺ	ภูวาทีโต อ.
ป + สสส + อ + ตี	ซ็อน ส	ปรเทวภาโว จาเน.
ปสฺสสตี	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปสฺสสตี**

79) มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ภาษาบาลีใช้ว่า เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ (เกสา [ฺกร ฺกรณ-ทำ⁹⁴² + กฺวิ + สฺมี] + √สี สเย-นอน⁹⁴³ + อ + โย], โลมา [√ลู/ลู ฉเนทเน-ตัด⁹⁴⁴ + มนฺ + โย], นขา [น + ข [√ชนฺ วเช-ฆ่า, วิทธารณ-ขุด-เจาะ⁹⁴⁵ + กฺวิ] + โย], ทนฺตา [√ทา อวชนฺทเน-ตัดเป็น

⁹⁴² ธาตวตถ.นิ. หน้า 49.

⁹⁴³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 462.

⁹⁴⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 769., รุ. หน้า 480.

⁹⁴⁵ ธาตวตถ.นิ. หน้า 73.

ท่อน-ขาดเป็นท่อน⁹⁴⁶ + อนต, ทมฺ ทมเน-อบรม⁹⁴⁷ + ต + โย], ตโจ [√ตจ ปาเล-รักษา-คัมครอง⁹⁴⁸ + อ (ณ) + สี]) คำศัพท์ว่า เกสา, โลมา, นขา, ทนตา และ ตโจ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

เก มตถเก เสติ ตัญจตีติ เกโส.⁹⁴⁹ ชื่อว่าเกสะ เพราะตั้งอยู่บนศีรษะ. วาริมหิ อุกเก, มุทุณิ สีเส จ กิ.⁹⁵⁰ ก ศัพท์มีความหมายว่า น้ำ และศีรษะ. เก สिरस्मी สยนติ ปวตตณตีติ เกสา⁹⁵¹ ชื่อว่าเกสะ เพราะเป็นไปบนศีรษะ

วพตมมานํ ลูยเตติ โลมํ.⁹⁵² ชื่อว่าโลมะ เพราะถูกตัดความยาว (ไม่ยาวออกไปเหมือนผม)

ชนติ พยวธานนติ ขิ. ขสทโท “ปญจกขนธา”ติ อาทีสุ อินฺทริเย สุลลเย จ ปวตโต.⁹⁵³ ชื่อว่าชะ เพราะปราศจากสิ่งกีดขวาง นตฺถิ ขิ อินฺทริยํ เอตถาติ นโฆ.⁹⁵⁴ ชื่อว่านชะ เพราะไม่มีความรู้สึก

ทายติ ภกฺโข อเนนาติ ทนโต. อหมีติ ทนโต.⁹⁵⁵ ชื่อว่าทันตะ เพราะใช้เคี้ยวอาหาร, เพราะ แข็งแรง

ตจติ สรีริ ปาเลตีติ ตโจ.⁹⁵⁶ ชื่อว่าตจจะ เพราะรักษาสร้อยไว้

พระโยคีครั้นถือนิมิตอย่างนี้แล้ว จึงกำหนดส่วนทั้งหมดด้วยอำนาจแห่งการกำหนดสี่ สัณฐาน ทิศ และโอกาสแล้วจึงกำหนดโดยความเป็นสภาวะปฏิกุล โดยส่วน 5 ด้วยอำนาจสี่ สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัยและโอกาสเกิด ในส่วนทั้งปวงนั้น มีอนุพุพพิกธา ดังต่อไปนี้ :- พึงทราบผมก่อน ผมนั้นมี สีดำโดยสีตามปกติ คือมีสีเหมือนลูกประคำตีควาย ว่าโดยสัณฐาน ยาวและกลม มีสัณฐานดุกคั่นซึ่ง โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาสที่ข้างทั้ง 2 กำหนดด้วยหมวกหู ข้างหน้ากำหนดชายหน้าผาก ข้างหลังกำหนดด้วยหลุมคอ หน้งสดที่ห่อหุ้มกระโหลกศีรษะไว้ เป็นโอกาสแห่งผม โดยปริจเฉทผม ทั้งหลาย เบื้องต่ำกำหนดด้วยพื้นรากของตนที่แยงเข้าไปประมาณเท่าปลายข้าวเปลือก ในหน้งหุ้ม ศีรษะตั้งอยู่ เบื้องบน กำหนดด้วยอากาศ ด้านขวางกำหนดด้วยเส้นของกันและกัน ผม 2 เส้นไม่มีโดย ที่เดียวกัน การกำหนดนี้จึงเป็นการกำหนดส่วนของตน ขึ้นชื่อว่าผมทั้งหลายที่ธรรมชาติมิได้ทำให้เจือปนกันกับส่วน 31 ส่วนที่เหลืออย่างนี้ว่า ผมมิใช่ขน ขนก็มีใช่ผม เป็นส่วนหนึ่งโดยเฉพาะ ฉะนั้น การ กำหนดนี้ จึงเป็นการกำหนดส่วนที่ไม่ใช่ของตน นี้เป็นการกำหนดผมทั้งหลายโดยสี่เป็นต้น⁹⁵⁷

⁹⁴⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 500.

⁹⁴⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 185.

⁹⁴⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 153.

⁹⁴⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 375.

⁹⁵⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 318.

⁹⁵¹ วิ.โยชนา. 3/314/472.

⁹⁵² อภิธาน.สุจิ. หน้า 769.

⁹⁵³ อภิธาน.สุจิ. หน้า 382.

⁹⁵⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 545.

⁹⁵⁵ อภิธาน.สุจิ. หน้า 500.

⁹⁵⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 466.

⁹⁵⁷ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/182/272, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/182/357.

ส่วนการกำหนดส่วนเหล่านั้น โดยความเป็นสภาวะปฏิกุล โดยอาการ 5 อย่าง ด้วยอำนาจสี่เป็นต้นมีดังนี้ :- ขึ้นชื่อว่าผมเหล่านี้ ว่าโดยสีก็ดี โดยสณฐานก็ดี โดยกลิ่นก็ดี โดยที่อาศัยก็ดี โดยโอกาสก็ดี ก็เป็นของปฏิกุล จริงอยู่ ขนทั้งหลายเห็นสิ่งของบางอย่างมีสีคล้ายผมในภาชนะข้าวต้มหรือในภาชนะข้าวสวย แม้จะเป็นของพึงพอใจ ก็ย่อมรังเกียจว่า โภชนะนี้เจือปนกับผม พวกท่านจงนำมันไปเสีย ผมทั้งหลายว่าโดยสีเป็นของปฏิกุลอย่างนี้ บุคคลทั้งหลายแม้เมื่อบริโภคในเวลากลางคืน แม้ถูกเปลือกรักหรือเปลือกปอกที่มีสณฐานคล้ายกับผม ก็รังเกียจเช่นนั้นเหมือนกัน ผมทั้งหลายว่าโดยสณฐาน เป็นของปฏิกุลดังกล่าวมาฉะนี้ อนึ่ง กลิ่นของผมทั้งหลายที่เว้นจากเครื่องทาหรือน้ำมันและเครื่องปรุงมีดอกไม้และรูป เป็นต้น ย่อมเป็นกลิ่นที่น่าเกลียดอย่างยิ่ง กลิ่นของผมที่เขาใส่เข้าไปในไฟน่าจะเกลียดยิ่งไปกว่านั้น จริงอยู่ ผมทั้งหลาย ว่าโดยสีและสณฐานแม้จะไม่เป็นของปฏิกุล แต่ว่าโดยกลิ่นเป็นของปฏิกุลแท้ เหมือนอย่างว่า อุจจาระของเด็กเล็ก โดยสีมีสีเหมือนขมิ้น แม้โดยสณฐาน ก็มีสณฐานคล้ายกับขมิ้น อนึ่ง ชากสุนัขดำที่ขึ้นพองถูกเขาทิ้งไว้ที่กองหยากเยื่อ โดยสีมีสีคล้ายผลตาลสุก โดยสณฐานมีสณฐานดังตะไคร่ที่เขาเกล็ดมาทิ้งไว้ แม้เขี้ยวของมันก็คล้าย กับดอกมะลิตุ้ม อุจจาระของเด็กและชากสุนัขแม่ทั้ง 2 ดังว่ามานี้ ว่าโดยสีและสณฐาน เป็นสิ่งที่ไม่น่าปฏิกุล แต่ว่าโดยกลิ่น เป็นของปฏิกุลทีเดียว ฉนใด แม้ผมทั้งหลาย ก็ฉนนั้น ว่าโดยสีและสณฐาน ก็ไม่ใช่ของปฏิกุล แต่โดยกลิ่นเป็นของปฏิกุลทีเดียว เหมือนอย่างว่า ใบไม้ที่ควรแกงกินได้ที่เกิดด้วยน้ำคร่ำที่ไหลออกจากบ้าน ในที่ที่ไม่สะอาด ย่อมเป็นของน่าเกลียด ไม่น่าบริโภคสำหรับพวกมนุษย์ชาวเมือง ฉนใด แม้ผมทั้งหลาย ก็ฉนนั้น ชื่อว่าเป็นของปฏิกุล เพราะเกิดด้วยการหลั่งไหลออกแห่งน้ำคร่ำ คือหนอง เลือด มูตร (ปัสสาวะ) กริสะ (อาหารเก่า) ดี และเสลด เป็นต้น นี่เป็นความปฏิกุล โดยที่อาศัยของผมเหล่านั้น ก็ชื่อว่าผมเหล่านี้เกิดแล้วในกองแห่งส่วน 31 เหมือนผักเกิดในกองคูฉะนั้น ผมเหล่านี้ ชื่อว่าน่าเกลียดอย่างยิ่ง เพราะเกิดในที่ไม่สะอาด เปรียบเหมือนผักดองเกิดในป่าช้าและที่กองหยากเยื่อ เป็นต้น และเปรียบเหมือนดอกบัวขาวและดอกบัวหลวงเป็นต้นเกิดที่คูเป็นต้นฉะนั้น นี่เป็นความปฏิกุลโดยอาการแห่งผมเหล่านั้น ก็พระโยคีพึงทราบว่าเป็นส่วนทั้งหลายเป็นสภาวะปฏิกุล โดยอาการ 5 อย่าง ด้วยอำนาจสี่ สณฐาน กลิ่น ที่อาศัยและโอกาส เหมือนผมฉะนั้นเกิด แต่พึงกำหนดส่วนแม้ทั้งหมดแยกกันออกเป็นคนละแผนก ๆ ด้วยอำนาจการกำหนดสี่ สณฐาน ทิศและโอกาส⁹⁵⁸

ในส่วนเหล่านั้น พึงทราบขนทั้งหลายก่อน ขนทั้งหลายว่าโดยสีตามปกติ ไม่เหมือนผม คือไม่ดำล้วน แต่มีทั้งดำและเหลือง ว่าโดยสณฐาน มีปลายนุ่มลง มีสณฐานเหมือนรากตาล ว่าโดยทิศเกิดในทิศทั้ง 2 ว่าโดยโอกาสเว้นโอกาสที่ผมตั้งอยู่ และเว้นฝ่ามือ ฝ่าเท้าเสีย โดยมากเกิดในหนังหุ้มศีรษะที่เหลือ ว่าโดยปริจเฉท(กำหนด) เบื้องต่ำกำหนดด้วยพื้นรากของตนที่แยงเข้าไปในหนังหุ้มศีรษะประมาณเท่าไข่เต่าตั้งอยู่ เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ ด้านขวางกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน ขน 2 เส้นไม่มีโดยที่เดียวกัน นี่เป็น การกำหนดส่วนของตนของขนเหล่านั้น ส่วนการกำหนดที่มีใช้ส่วนของตน ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁵⁹

คำว่า เล็บ เป็นชื่อของกาบเล็บ 20 กาบ เล็บแม้ทั้งหมดว่าโดยสีมีสีขาว ว่าโดยสณฐานมีสณฐานดังเกล็ดปลา ว่าโดยทิศเกิดในทิศทั้ง 2 คือ เล็บเท้าเกิดในทิศเบื้องบน เล็บมือเกิดในทิศเบื้อง

⁹⁵⁸ วิสุทธิ. (บาลี) 1/183/272-273, วิสุทธิ. (ไทย) 1/183/358-359.

⁹⁵⁹ วิสุทธิ. (บาลี) 1/184/273, วิสุทธิ. (ไทย) 1/184/359.

บน ว่าโดยโอกาสเล็บทั้งหลายตั้งอยู่บนหลังปลายนิ้วทั้งหลาย ว่าโดยกำหนดเล็บทั้งหลายกำหนดด้วยเนื้อปลายนิ้วในทิศทั้ง 2 ภายในกำหนดด้วยเนื้อหลังนิ้ว ภายนอกและปลายกำหนดด้วยอากาศ ด้านกว้าง กำหนดด้วยส่วนของกันและกัน เล็บ 2 เล็บไม่มีโดยที่เดียวกัน การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของเล็บเหล่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ตรงกันข้าม เช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁶⁰

ที่ชื่อว่าฟัน ได้แก่ กระดูกฟัน 32 ซี่ของคนผู้มีฟันครบบริบูรณ์ แม้ฟันเหล่านั้น ว่าโดยสีมีสีขาว ว่าโดยสีฐานมีสีฐานมากมาย จริงอยู่ บรรดาฟันเหล่านั้น ฟัน 4 ซี่ที่ทำกลางระเบียบฟันข้างล่าง มีสีฐานคล้ายกับเมล็ดน้ำเต้าที่เขาตั้งเรียงกันไว้ตามลำดับ ที่กอนดินเหนียว ฟันแต่ละซี่ที่ข้างทั้ง 2 ของฟัน 4 ซี่นั้น มีรากเดียว ปลายเดียว มีสีฐานดังดอกมะลิตูม ถัดฟันนั้นเข้าไปอีก มีฟันข้างละซี่ มีราก 2 ราก มีปลาย 2 ด้าน มีสีฐานเหมือนไม้ค้ายาน ถัดฟันนั้นเข้าไปอีก มีฟันข้างละ 2 ซี่ มีราก 3 ราก มีปลาย 3 ด้าน ถัดฟันนั้นเข้าไปอีก มีฟันข้างละ 2 ซี่ มีราก 4 ราก มีปลาย 4 ด้าน แม้ในระเบียบฟันข้างบนก็มีนัยนี้เหมือนกัน ว่าโดยทิศฟันทั้งหลายตั้งอยู่ในทิศเบื้องบน โดยโอกาสตั้งอยู่บนกระดูกคางทั้ง 2 ข้าง ฟันทั้งหลายว่าโดยกำหนด ข้างล่างกำหนดด้วยพื้นรากของตนที่ตั้งอยู่บนกระดูกคาง ข้างบนกำหนดด้วยอากาศ ด้านขวางกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน ฟัน 2 ซี่ ไม่มีโดยที่เดียวกัน การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของฟันเหล่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ตรงกันข้าม ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁶¹

ที่ชื่อว่าหนัง ได้แก่ หนังที่ตั้งหุ้มทั่วทั้งศีรษะ ข้างบนหนังนั้น ชื่อว่าผิวมีสีดำ สีคล้ำและสีเหลืองเป็นต้น ที่เมื่อเขาลอกออกแม้จากทั่วทั้งศีรษะ จะมีขนาดเท่าเมล็ดพุทรา ก็หนัง เมื่อว่าโดยสีมีสีขาวอย่างเดียว ก็ความที่หนังนั้นมีสีขาวนั้น ย่อมปรากฏในเมื่อผิวหนังถลอกออก เพราะถูกเปลวไฟกระทบและถูกประหารด้วยเครื่องประหารเป็นต้น ว่าโดยสีฐาน มีสีฐานคล้ายกับศีรษะ นี้เป็นความย่อในอริการว่าด้วยหนังนี้ แต่เมื่อว่าโดยพิสดาร หนังนิ้วเท้ามีสีฐานดังฝักตัวไหม หนังหลังเท้ามีสีฐานดังรองเท้าหุ้มสัน หน้าหน้าแข้งมีสีฐานเหมือนใบตาลห่อข้าวสวย หน้าขามีสีฐานเหมือนถุยง ที่เต็มไปด้วยข้าวสาร หนังหลังมีสีฐานเหมือนหนังหุ้มโล่ห์ หนังท้องมีสีฐานเหมือนหนังหุ้มรางพิณ หนังอก โดยมากมีสีฐานเป็น 4 เหลี่ยม หนังแขนทั้ง 2 ข้าง มีสีฐานเหมือน หนังหุ้มแล่งธนู หนังหลังมือมีสีฐานเหมือนฝักมิดโกน หรือมีสีฐานเหมือนกงไสโล่ห์ หนังนิ้วมือมีสีฐานเหมือนฝักกุญแจ หนังค้อมีสีฐานเหมือนเสื่อค่อ หน้าหน้าปรุเป็น ช่องน้อยช่องใหญ่ มีสีฐานเหมือนรังตึกแตน หนังศีรษะมีสีฐานเหมือนถลกบาตร ก็พระโยคาวจรผู้กำหนดพิจารณาหนัง ฟังส่งญาณไปเฉพาะหน้า ตั้งแต่ริมฝีปากล่างแล้ว กำหนดหนังที่หุ้มปากอยู่เป็นอันดับแรกก่อน จากนั้น ฟังกำหนดหนังหุ้มกระดูกหน้าผาก ลำดับนั้น จึงส่งญาณไปตามระหว่างกระดูกศีรษะและหนังศีรษะ เหมือนสอดมือเข้าไปทางระหว่างบาตรที่ใส่ไว้ในถลกบาตรและถลก แล้วแยกภาวะที่หนังซึ่งติดเนื่องกันเป็นอันเดียวกับกระดูกออกจากกัน ฟังกำหนดหนังศีรษะเถิด ที่นั้น ฟังกำหนดหนังคอ ต่อจากนั้น ฟังกำหนดหนังมือ ขวาทิ้งอุโนโลมและปฏิโลม ถัดจากนั้นฟังกำหนดหนังมือซ้าย โดยนัยนั้นเหมือนกัน ต่อจากนั้นฟังกำหนดหนังหลัง ครั้นกำหนดหนังหลังนั้นแล้ว ฟังกำหนดหนังเท้าข้างขวาทิ้งอุโนโลมและปฏิโลมเถิด ลำดับนั้นฟังกำหนดหนังเท้าซ้ายโดยนัยนั้นเหมือนกัน จากนั้นฟังกำหนดหนังกะเพาะปัสสาวะ

⁹⁶⁰ วิสุทธิ. (บาลี) 1/185/274, วิสุทธิ. (ไทย) 1/185/359-360.

⁹⁶¹ วิสุทธิ. (บาลี) 1/186/274, วิสุทธิ. (ไทย) 1/186/360.

หนังท้อง หนังอกและหนังคอไปตามลำดับเท่านั้นเกิด ภายหลังฟังกำหนดหนังคางข้างล่างถัดจากหนังคอแล้ว ให้ถึงหนังริมฝีปากกลางเป็นที่สุดจึงสำเร็จเกิด เมื่อพระโยคาวจรกำหนดหนังที่หยาบ ๆ อยู่อย่างนี้ แม้แต่หนังที่ละเอียดย่อมปรากฏ ว่าโดยทิศหนังนั้นเกิดในทิศทั้ง 2 ว่าโดยโอกาสตั้งหุ้มทั่วทั้งสรีระอยู่ ว่าโดยปริจเฉทเบื้องต้นกำหนดด้วยพื้นที่ตั้งอยู่ เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของหนังนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ตรงกันข้าม ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁶²

เกสา ศัพท์เป็นสมาสีภิกตักภายใน มาจากศัพท์ว่า ก [กร + กวิ] + สมี + สี + อ + โย
ดังนี้

กร	กร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
กรฺ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
กร + กวิ	ลง กวิ ปัจจัย	กวิ จ.
กร + กวิ	กวิ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
กรฺ + กวิ	ลบ รฺ ท้ายธาตุ	ชาตฺวานตสส โลโป กวิมฺหิ.
ก + คุริ	ลบ กวิ ปัจจัย	กวิโลโป จ.
ก + สมี	ลง สมี วิภัตติ	โอกาเส สตตฺมี.
กฺ อ + สมี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสสรฺ สเรนา.
กฺ อ + สมี > เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสฺมินิ วา.
กฺ ฌ + เอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมฺหิฯ.
เก	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น เก		
สี	สี ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
สี + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺจฺตฺวาวิ วา.
สี + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สี อี + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสสรฺ สเรนา.
สี อี + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมฺหิฯ.
สี	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น สี		
เกส + โย	ลง โย วิภัตติ	ลิ่งคตฺเถ ปจฺมา.
เกส + โอ > อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ.
เกสฺ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสสรฺ สเรนา.
เกสฺ ฌ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมฺหิฯ.
เกสา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

⁹⁶² วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/187/274-275, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/187/360-361.

สำเร็จรูปเป็น เกสา

โลมา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ลุ/ลู + มน + โย ดังนี้

ลุ/ลู	ลุ/ลู ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ลุ/ลู + มน	ลง มน ปัจจัย	ขยาที่หิ มน ม จ โต วา.
ลุ/ลู + มน	มน ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ล อุ/ล อุ + มน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ล อุ/ล อุ + มน	ลบ น ท้าย มน ปัจจัย	กวจิ ธาตุวิภตติปจจยานฯ.
ล โอ/ล โอ + ม	วृทธิ อุ/อุ เป็น โอ	อณเณสุ จ.
โลม	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
โลม + โย	ลง โย วิภตติ	ลึงคตเถ ปจมา.
โลม + โอ>อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพพโยนินมาเอ.
โลม อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
โลม ฆ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาติมหิฯ.
โลมา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น โลมา

นขา ศัพท์เป็นสมาสมีกิตก์ภายใน มาจากศัพท์ว่า น + ข [ขณ + กวี] + โย ดังนี้

ขณ	ขณ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ขณ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ขณ + กวี	ลง กวี ปัจจัย	กวี จ.
ขณ + กวี	กวี ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ขณ + กวี	ลบ ณ ท้ายธาตุ	ธาตวนตสส โลโป กวิมหิ.
ข + กวี	ลบ กวี ปัจจัย	กวีโลโป จ.
น + ข		
นข + โย	ลง โย วิภตติ	ลึงคตเถ ปจมา.
นข + โอ>อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพพโยนินมาเอ.
นข อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
นข ฆ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาติมหิฯ.
นขา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น นขา

ทนต์ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ทา + อนต, ทมฺ + ต + โย ดังนี้

ทา	ทา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ทา + อนต	ลง อนต ปัจจัย	วตตมานเน มานนตทา.
ทา + อนต	อนต ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.

ท อ + อนต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหิจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ท ฮ + อนต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิฯ.
ทนต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ทนต**

ทมุ	ทมุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ทม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ทม + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนตุตาวี.
ทม + ต	ท ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ทม + ต > นต	เปลี่ยน ต เป็น นต ลบ ม	ปกกมาทิทิ นโต จ.
ทนต + โย	ลง โย วิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา.
ทนต + โอ > อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพพโยนินมาเอ.
ทนต อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหิจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ทนต ฮ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิฯ.
ทนตา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ทนตา**

ตโจ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ตจ + อ + สติ ดังนี้

ตจ	ตจ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ตจ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
ตจ + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโตณวุตตาวี วา.
ตจ + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ตจ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
ตจ + สติ	ลง สติ วิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา.
ตจ + สติ > โอ	เปลี่ยน สติ เป็น โอ	โส.
ตจ อ + โอ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหิจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ตจ ฮ + โอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาทิมหิฯ.
ตโจ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ตโจ**

มีเนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต ฯลฯ ภาษาบาลีใช้ว่า มंसฺ นหารู อฏฺฐิ อฏฺฐิมิลชํ
วกกํ (มंसฺ [vมน โพนเน-ฐฺ, คพเพ-โธอวด, อภยาสปูชาสุ-เกิดบ่อย ๆ, บุษฯ, ธาเรน-ทรงไว้⁹⁶³ + ส + สติ],

⁹⁶³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 305.

นหารู [vnห พนธโสเจยยสชชเน-ผูก,ทำให้หมดจด-อาบน้ำ, ตกแต่ง-จัดแจง⁹⁶⁴ + อารุ + โย], อฎฐิ [√อสุ พยาเป-แผ่กระจายไป, เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง⁹⁶⁵ + ติ, √อส เขปเน-ซัดไป-ทิ้ง + ติ, อา + √รา คติ วิตย-การถอยกลับ⁹⁶⁶ + อี + สึ], อฎฐิมิลข์ [อฎฐิ + √มิขี + อ + สึ], วุกกั [√วจ กถเน-กล่าว-พูด, สนเทศเน ชี้แจง, ⁹⁶⁷ √วก อาทานปติขทิตตีสู-ถือเอา, ซัดเคื่อง, สว่าง⁹⁶⁸ + ก + สึ]) คำศัพท์ว่า มंस, นหารู, อฎฐิ, อฎฐิมิลข์ และ วุกกั มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

มนิตพพิ ภาตพพนติ มंस⁹⁶⁹ ชื่อว่ามังสะ เพราะเป็นสิ่งที่คนรู้จัก

นหติ พนธตติ นหารู, นหารู ชื่อว่านหารู เพราะเรียงรัด⁹⁷⁰

อสติ เขเปติ อทธานนติ อฎฐิ ชื่อว่าอฎฐิ เพราะเป็นสิ่งที่ทิ้งอยู่ตลอดเวลา⁹⁷¹ อสียตติ อฎฐิ ชื่อว่าอฎฐิ เพราะถูกทิ้งไป⁹⁷² อากุโส ติฎฐติ เอเตนาติ อฎฐิ ชื่อว่าอฎฐิ เพราะช่วยให้ร่างกายยืนอยู่ได้⁹⁷³

วจติ โอทนนติ วุกกั, วกติ วา โอทนั อาททาตติ วุกกั. ชื่อว่าวักกะ เพราะร้องเรียกข้าวสุก หรือเพราะถือเอาข้าวสุก

ชื่อว่าเนื้อ ได้แก่ ชิ้นเนื้อ 900 ชิ้น เนื้อแม่ทั้งหมดนั้น ว่าโดยสีมีสีแดงคล้ายกับดอก ทองกวาว ว่าโดยสีมีสีน้ำตาล เนื้อปลีแข็งมีสีน้ำตาลคล้ายกับข้าวสวยที่ห่อด้วยใบตาล เนื้อขามีสีน้ำตาล เหมือนลูกหินบด เนื้อตระโพกมีสีน้ำตาลเหมือนปลายก้อนเส้า เนื้อหลังมีสีน้ำตาลเหมือนเยื่อหุ้มลูกตาล กลม ๆ เนื้อซี่โครงทั้ง 2 มีสีน้ำตาลเหมือนดินเหนียวที่ฉาบไว้บาง ๆ ที่ท้องแห่งฉาง เนื้อถันมีสีน้ำตาล เหมือนก้อนดินเหนียวที่ผูกแขวนไว้ เนื้อแขนทั้ง 2 มีสีน้ำตาลเหมือนหนูใหญ่ที่ถูกถลกหนังวางซ้อนกันไว้ เมื่อพระโยคาวจรกำหนดส่วนที่หยาบ ๆ อย่างนี้ แม่ส่วนที่ละเอียดก็ย่อมปรากฏได้ ว่าโดยทิศเนื้อ เกิดในทิศทั้ง 2 ว่าโดยโอกาส ตั้งหุ้มกระดูก 320 ท่อนไว้ ว่าโดยปริจเฉท เบื้องต่ำกำหนดด้วยพื้นที่ติด ร่างกระดูก เบื้องบนกำหนดด้วยหนัง ด้านขวางกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน การกำหนดนี้เป็นการ กำหนดส่วนของตนของเนื้อนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ตรงกันข้าม เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁷⁴

ชื่อว่าเอ็น ได้แก่ เอ็น 900 เส้น ว่าโดยสี เอ็นแม่ทั้งหมดมีสีขาว ว่าโดยสีมีสีน้ำตาล มีสีน้ำตาล ต่าง ๆ กัน จจริงอยู่ในเส้นเอ็นเหล่านี้ เอ็นใหญ่ 5 เส้นรัดเรียงสรีระตั้งแต่ส่วนบนคอ ลงไปทางข้างหน้า เอ็นใหญ่ 5 เส้นแล่นลงไปทางข้างหลัง เอ็นใหญ่ 5 เส้นแล่นลงไปทางข้างขวา เอ็นใหญ่ 5 เส้นแล่นลง ไปทางข้างซ้าย แม้ที่รัดเรียงมือเบื้องขวาก็แล่นลงไปทางข้างหน้ามือ 5 เส้น แล่นลงไปทางข้างหลังมือ 5

⁹⁶⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 769, รุ. หน้า 480.

⁹⁶⁵ ธาตวตถ.นิ. หน้า 18-19.

⁹⁶⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 148.

⁹⁶⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 384.

⁹⁶⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 382.

⁹⁶⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 689.

⁹⁷⁰ อภิธาน.วณณ. หน้า 216.

⁹⁷¹ อภิธาน.วณณ. หน้า 216.

⁹⁷² วิโยชนา. 1/186/306.

⁹⁷³ อภิธาน.วณณ. หน้า 216.

⁹⁷⁴ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/188/275-276, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/188/361-362.

เส้น ที่รัดรีงมือซ้ายไว้ก็เหมือนกัน แม่ที่รัดรีงเท้าขวาก็แล่นลงไปทางข้างหน้าของเท้า 5 เส้น แล่นลงไปทางข้างหลังเท้าก็ 5 เส้น แม่ที่รัดรีงเท้าซ้ายก็เหมือนกัน ตามนัยตั้งว่ามานี้ รวมเป็นเอ็นใหญ่ 60 เส้น ชื่อว่าสรีร ธารกะ(ช่วยทรงร่างกายไว้)รัดรีงกายไว้อยู่แล่นลงไป เอ็นเหล่านี้ที่ท่านเรียกว่ากัณฑระตั้งนี้ บ้าง เอ็นเหล่านี้แม่ทั้งหมดมีสัณฐานเหมือนต้นคล้าอ่อน ส่วนเอ็นอื่น ๆ ครอบส่วนนั้น ๆ อยู่ เอ็นที่เล็กกว่านั้นมีสัณฐานเหมือนเชือกด้าย เอ็นอื่น ๆ ที่เล็กลงไปกว่านั้น มีสัณฐานเหมือนเถาหัวด้วน เอ็นอื่น ๆ ที่เล็กลงไปกว่านั้นอีก มีสัณฐานเหมือนสายพิณขนาดเขื่อง ๆ เอ็นอื่น ๆ มีสัณฐานเหมือนเส้นด้ายหยาบ ๆ เอ็นที่หลังมือและหลังเท้า มีสัณฐานเหมือนตีนนก เอ็นที่ศีรษะมีสัณฐานเหมือนตาข่ายบนศีรษะของเด็ก ๆ เอ็นที่หลังมีสัณฐานเหมือนร่างแหเปียกที่เขาคลือออกฝั่งแดดไว้ เอ็นที่เหลื่อแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่นั้น ๆ มีสัณฐาน เหมือนเส้นที่ถักเป็นตาข่ายซึ่งสรวมไว้ในสรีระ เอ็นเหล่านี้ว่าโดยทศ เกิดในทศทั้ง 2 ว่าโดยโอกาส รัดรีงกระดูกในสรีระทั้งสิ้นตั้งอยู่ ว่าโดยปริจเฉท เบื้องต่ำกำหนดด้วยพื้นที่ตั้งอยู่บนกระดูก 300 ท่อน เบื้องบนกำหนดด้วยส่วนที่ตั้งจรดเนื้อและหนัง ด้านขวางกำหนดด้วยส่วนของกินและกิน การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของเอ็นเหล่านี้ ส่วนการกำหนดส่วนที่ตรงกันข้ามเป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁷⁵

ชื่อว่ากระดูก ได้แก่ เว้นกระดูกฟัน 32 ซี่ กระดูกประมาณ 300 ท่อนที่เหลื่อ อย่างนี้คือ กระดูกมือ 64 ซี่ กระดูกเท้า 64 ซี่ กระดูกอ่อนแนบติดเนื้อ 64 ซี่ กระดูกสันเท้า 2 ซี่ กระดูกข้อเท้าที่เท้าแต่ละข้าง ข้างละ 2 ซี่ กระดูกแข้ง 2 ซี่ กระดูกเข่า 1 ซี่ กระดูกขา 1 ซี่ กระดูกสะเอว 2 ซี่ กระดูกสันหลัง 18 ซี่ กระดูกซี่โครง 24 ซี่ กระดูกอก 14 ซี่ กระดูกที่หัวใจ 1 ซี่ กระดูกกรากขวัญ 2 ซี่ กระดูก สะบัก 2 ซี่ กระดูกแขน 2 ซี่ กระดูกปลายแขนข้างละ 2 ซี่ กระดูกคอ 7 ซี่ กระดูกคาง 2 ซี่ กระดูกจมูก 1 ซี่ กระดูกตา 2 ซี่ กระดูกหู 2 ซี่ กระดูกหน้าผาก 1 ซี่ กระดูกศีรษะ 1 ซี่ กระดูกกระดูกโกลนศีรษะ 9 ซี่ กระดูกเหล่านี้แม่ทั้งหมด ว่าโดยสี มีสีขาว ว่าโดยสัณฐานมีสัณฐานต่าง ๆ กัน จริงอยู่ในกระดูกเหล่านี้ กระดูกปลายนิ้วเท้ามีสัณฐานเหมือนเมล็ดตุมกา กระดูกข้อกลางถัดจากกระดูกปลายนิ้วเท้าขึ้นเข้ามามีสัณฐานเหมือนเมล็ดขนุน กระดูกข้อโคนนิ้วเท้า มีสัณฐานเหมือนบั้นเขาวัว กระดูกหลังเท้ามีสัณฐานเหมือนกองแห้งค้ำที่เขาทูปไว้ กระดูกสันเท้ามีสัณฐานเหมือนเมล็ดผลตาลที่มีเมล็ดเดียว กระดูกข้อเท้ามีสัณฐานเหมือนลูกสะบ้าสำหรับเล่นที่เขาผูกไว้ ที่ซึ่งกระดูกแข้งตั้งอยู่ในกระดูกข้อเท้ามีสัณฐานเหมือนหน่อเป้งที่เขาปอกเปลือกออกแล้ว กระดูกแข้งเล็กมีสัณฐานเหมือนคันธนู กระดูกแข้งใหญ่มีสัณฐานเหมือนหลังงูผอม กระดูกเข่ามีสัณฐานเหมือนฟองน้ำที่แหงไปข้างหนึ่ง ที่ซึ่งกระดูกแข้งตั้งอยู่จรดกระดูกเข่า นั้น มีสัณฐานเหมือนเขาโคที่มีปลายหุ กระดูกขามีสัณฐานเหมือนด้ามมีดและขวานที่ตากไม่เรียบ ที่ซึ่งกระดูกขานั้นตั้งอยู่จรดกระดูกสะเอวมี่สัณฐานเหมือนลูกสะบ้าสำหรับเล่น ที่ซึ่งกระดูกเอวตั้งอยู่จรดกับกระดูกขานั้น มีสัณฐานเหมือนผลมะงั่วใหญ่ที่ถูกเฉือนปลายไว้ กระดูกสะเอว 2 ซี่ เป็นของเนื่องติดกันเป็นอันเดียว มีสัณฐานเหมือนเตาของช่างหม้อ ที่แยกกันเฉพาะชั้น มีสัณฐานเหมือนคิมของช่างทอง กระดูกตะโพกที่ตั้งอยู่ที่ข้อบั้น มีสัณฐานเหมือนพังพานงูที่เขาจับคว่าหน้าไว้ ปรุเป็นช่องน้อยช่องใหญ่ในที่ 7-8 แห่ง กระดูกสันหลัง ภายในมีสัณฐานเหมือนหว่งดีบุกที่เขาวางซ้อนทับกันไว้ ภายนอกมีสัณฐานเหมือนลูกประค้ำกลม ๆ ระหว่างกระดูกสันหลังเหล่านี้ มีกระดูกเป็นเตื่อยอยู่ 2-3

⁹⁷⁵ วิสุทธิ. (บาลี) 1/189/276, วิสุทธิ. (ไทย) 1/189/362-363.

ชั้นคล้ายกับพื้นเลื้อย ในกระดุกซี่โครง 24 ซี่ ซี่ที่แหงไปมีสัณฐานเหมือนเคียวที่แหงไป ซี่ที่เต็มมีสัณฐานเหมือนเคียวเต็ม แม้ทั้งหมดมีสัณฐานเหมือนปีกไก่ขาที่มันคลี่เหยียดออก กระดุกอก 14 ชั้น มีสัณฐานเหมือนคานหามที่คร่ำคร่า กระดุกที่หัวใจมีสัณฐานเหมือนแผ่นทัพพี กระดุกรากขวัญมีสัณฐานเหมือนด้ามมีดโลหะชนิดเล็ก กระดุกสะบักมีสัณฐานเหมือนจอบของชาวสิงหลที่แหงไปข้างหนึ่ง กระดุกแขนมีสัณฐานเหมือนด้ามแว่น กระดุกปลายแขนมีสัณฐานเหมือนแหง้าตาลคู่ กระดุกข้อมือมีสัณฐานเหมือนหวงตีบุกที่นางช่างเชื่อมให้ติดกันเป็นอันเดียว กระดุกหลังมือมีสัณฐานเหมือนกองแหง้าคล้ายที่เขาทูปไว้ กระดุกข้อโคนนิ้วมือมีสัณฐานเหมือนบันฑะเทาะว่ กระดุกข้อกลางมีสัณฐานเหมือนเมล็ดขนุนแหง กระดุกข้อปลายมีสัณฐานเหมือนเมล็ดตุมกา กระดุกคอ 7 ชั้นมีสัณฐานเหมือนแขนงไม้ไผ่กลม ๆ ที่เขาเอาไม้เสียบวางเรียงกันไว้เป็นลำดับ กระดุกคางข้างล่างมีสัณฐานเหมือนค้อนตีเหล็กของช่างเหล็ก กระดุกคางท่อนบนมีสัณฐานเหมือนมีดเหลาตอก กระดุกกระบอกตาและโพรงจมูกมีสัณฐานเหมือนเมล็ดตาลอ่อนที่ควักเยื่อออกแล้ว กระดุกหน้าผากมีสัณฐานเหมือนกะเปาะภาชนะสังข์ที่เขาวางคว่ำหน้าไว้ กระดุกหมวกหุ้มมีสัณฐานเหมือนฝักมีดโกนของช่างกลบกระดุกในโอกาสที่ติดเนื่องกันเป็นแผ่นในเบ้องบนแห่งหน้าผากและหมวกหุ้ม มีสัณฐานเหมือนท่อนแห่งแผ่นผ้า (ขึ้นเยื่อหุ้ม) ที่เต็มด้วยเปรียงซึ่งพรุนแล้ว กระดุกกระหม่อมมีสัณฐานเหมือนกระลามะพร้าวคดที่ถูกตัดปากแล้ว กระดุกศีรษะมีสัณฐานเหมือนกะโหลกน้ำเต้าที่เขาร้อยวางไว้ ว่าโดยทิศเกิดในทิศทั้ง 2 โดยโอกาสตั้งอยู่ในสรีระทั้งสี่โดยไม่แปลกกัน แต่ว่าโดยแปลกกัน ในกระดุกเหล่านี้กระดุกศีรษะตั้งอยู่บนกระดุกคอ กระดุกคอตั้งอยู่บนกระดุกสันหลัง กระดุกสันหลังตั้งอยู่บนกระดุกเอว กระดุกขาตั้งอยู่บนกระดุกหัวเข่า กระดุกหัวเข่าตั้งอยู่บนกระดุกแข้ง กระดุกแข้งตั้งอยู่บนกระดุกข้อเท้า กระดุกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดุกหลังเท้า ว่าโดยปริจเฉท ภายในกำหนดด้วยเยื่อในกระดุก ข้างบนกำหนดด้วยเนื้อ ที่ปลายและโคนกำหนดด้วยกันและกัน การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของกระดุกเหล่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ตรงกันข้าม ก็เช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁷⁶

ชื่อว่าเยื่อในกระดุก ได้แก่ เยื่อที่อยู่ในภายในกระดุกนั้น ๆ เยื่อในกระดุกนั้น ว่าโดยสี่มีสีขาว ว่าโดยสัณฐาน เยื่อที่อยู่ภายในกระดุกใหญ่ ๆ มีสัณฐานเหมือนยอดหวายใหญ่ที่หนึ่งใส่ไว้ในกระบอกไม้ไผ่ เยื่อที่อยู่ในภายในกระดุกเล็ก ๆ มีสัณฐานเหมือนยอดหวาย บาง ๆ ที่เขานึ่งใส่ไว้ในปล้องไม้เท้าไม้ไผ่ ว่าโดยทิศ เยื่อในกระดุกเกิดในทิศทั้ง 2 โดยโอกาสตั้งอยู่ในภายในกระดุก โดยปริจเฉทกำหนดด้วยพื้นภายในแห่งกระดุก การกำหนด นี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของเยื่อในกระดุกนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีไซ้ของตนของเยื่อในกระดุกนั้น ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁷⁷

ชื่อว่าม้าม ได้แก่ ก้อนเนื้อ 2 ก้อนมีขั้วเดียวกัน ม้ามนั้น ว่าโดยสี่มีสีแดงอ่อน คือมีสีเหมือนเมล็ดทองกวาว ว่าโดยสัณฐานมีสัณฐานเหมือนลูกสะบ้าคู่สำหรับเล่นของเด็ก ๆ หรือมีสัณฐานเหมือนมะม่วง 2 ผลที่ติดเนื่องอยู่ขั้วเดียวกัน ว่าโดยทิศ เกิดในทิศเบ้องบน ว่าโดยโอกาส ม้ามเป็นธรรมชาติติดอยู่กับเอ็นใหญ่ที่มีโคนเดียวซึ่งเลี้ยวออกจากหลุมคอไปได้หน่อยหนึ่งแยกออกเป็น 2 แฉกตั้งห่อหุ้ม

⁹⁷⁶ วิสุทธฺิ. (บาลี) 1/190/277-278, วิสุทธฺิ. (ไทย) 1/190/363-365.

⁹⁷⁷ วิสุทธฺิ. (บาลี) 1/191/279, วิสุทธฺิ. (ไทย) 1/191/365.

หัวใจอยู่ ว่าโดยปริจเฉท ม้ามกำหนดด้วยส่วนของม้าม การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของ ม้ามนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีไซ้ของตน ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁷⁸

มัส ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า มน + ส + ลี ดังนี้

มน	มน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
มน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
มน + ส	ลง ส ปัจจัย	วชาที่หิ ปพพชชาโทยา.
มน + ส	ส ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ม น>° + ส	เปลี่ยน น เป็นนิกหิต (°)	นิกคหิต สโยคาทิ โน.
มัส	นำพยัญชนะประกอบสระหน้า	นเย ปริ ยุตเต.
มัส + ลี	ลง ลี วิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา.
มัส + ลี>อ	เปลี่ยน ลี เป็น อ	ลี.
มัส อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
มัส ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยาทิมหิฯ.
มัส	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **มัส**

นหารู/นหารู ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า นห + อารุ + โย ดังนี้

นห	นห ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
นห	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
นห + อารุ	ลง อารุ ปัจจัย	วชาที่หิ ปพพชชาโทยา.
นห + อารุ	อารุ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
นหารู	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
นหารู + โย	ลง โย วิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา.
นหารู + โย	อุ ชื่อว่า ล	อิวนฺณฺวณฺณมา ฌลา.
นหารู อุ + โย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
นหารู อุ + โย	ลบ โย	ฌปโต จ โยน โลโป.
นหารู อุ>อุ	ที่ฆะ อุ เป็น อุ	โยสุ กตนิการโลเปสุ ที่ฆิ.
นหารู	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **นหารู**

อสุ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อสุ + ตี, อส + จิ, อา + ฐา + อิ + ลี ดังนี้

อสุ	อสุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อสุ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.

⁹⁷⁸ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/192/279, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/192/365.

อส + ตี	ลง ตี ปัจจัย	มิทาที่หิ ตติติโย.
อส + ตี	ตี ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อ ส + ตี > ฏจ	เปลี่ยน ต กับ ส ท้ายธาตุเป็น ฏจ	สาทิ สนตปุจณฺนหฺสาทิหิฯ.
อฏฺจ + สติ	ลง สติ วิภัตติ	ลึงคตเถ ปจฺมา.
อฏฺจ + สติ	ลบ สติ	เสสโต โลปํ คสิปิ.

สำเร็จรูปเป็น อฏฺจ

อส	อส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อส	ลบสฺระทํายธาตุ	ธาตฺสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
อส + จิ	ลง จิ ปัจจัย	วชาทิหิ ปพฺพชฺชาทโยฯ.
อส + จิ	จิ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อส + จิ	ลบ ส ท้ายธาตุ	กฺวจิ ธาตฺวิภตฺติปฺปจฺยานํฯ.
อ + ฏจ	ซ้อน ฏ	วคฺเค โฆสฺาโฆสฺานํ ตติยปจฺมา.
อฏฺจ + สติ	ลง สติ วิภัตติ	ลึงคตเถ ปจฺมา.
อฏฺจ + สติ	ลบ สติ	เสสโต โลปํ คสิปิ.

สำเร็จรูปเป็น อฏฺจ

อา + จา	จา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อา + จา + อี	ลง อี ปัจจัย	มฺุนาทิหิ จิ.
อา + จา + อี	ออี ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อา + จ อ + อี	แยกพยัญชนะจากสฺระ	ปฺพพฺมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนาฯ.
อา + จ อ + อี	ลบสฺระหน้า ปกตฺสฺระหลัง	สฺรโลโปมาเทสฺปจฺยาทิมฺหิฯ.
อา + ฏจ + อี	ซ้อน ฏ	วคฺเค โฆสฺาโฆสฺานํ ตติยปจฺมา.
อา > อ + ฏจ + อี	รัสสะ อา เป็น อ	รสฺสํ.
อฏฺจ	นำพยัญชนะประกอบสฺระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.
อฏฺจ + สติ	ลง สติ วิภัตติ	ลึงคตเถ ปจฺมา.
อฏฺจ + สติ	ลบ สติ	เสสโต โลปํ คสิปิ.

สำเร็จรูปเป็น อฏฺจ

อฏฺจิมิณฺขิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อฏฺจ + มิช + อ + สติ ดังนี้

อฏฺจ + มิช	มิช ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อฏฺจ + มิช	ลบสฺระทํายธาตุ	ธาตฺสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
อฏฺจ + มิช + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวตฺวาวิ วา.
อฏฺจ + มิช + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อฏฺจ + มิช + อ	ลงนิกหิต (°) อาคม	นิกฺคหิตฺตญจ.
อฏฺจ + มิณฺช + อ	เปลี่ยนนิกหิต (°) เป็น ณ	วคฺคนตํ วา วคฺเค.

อฏฐิมิณ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
อฏฐิมิณ + ส	ลง ส วิภัตติ	ลิ่งคตเถ ปจมา.
อฏฐิมิณ + ส > อ	เปลี่ยน ส เป็น อ	ส.
อฏฐิมิณ อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหิจิตมสสรุ สเรนา.
อฏฐิมิณ อ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจจยาทิมีหิ.
อฏฐิมิณ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น อฏฐิมิณ

วกกั ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วจ/วก + ก + ส ดั่งนี้

วจ/วก	วจ/วก ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วจ/วก	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรส.
วจ/วก + ก	ลง ก ปัจจัย	รณชุตาทิธิ ธทิททิททิรา กววจิ.
วจ/วก + ก	ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ว จ>ก/ วก + ก	เปลี่ยน จ เป็น ก	กวจิ ธาตวิภตติปจจยานา.
วกก + ส	ลง ส วิภัตติ	ลิ่งคตเถ ปจมา.
วกก + ส > อ	เปลี่ยน ส เป็น อ	ส.
วกก อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหิจิตมสสรุ สเรนา.
วกก อ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจจยาทิมีหิ.
วกกั	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น วกกั

ชื่อว่าหัวใจ ได้แก่ เนื้อหัวใจ หัวใจนั้น ว่าโดยสีมีสีเหมือนหลังกลีบดอกบัวแดง ว่าโดย สันฐาน มีสันฐานเหมือนดอกบัวตูมที่เขาปกกลีบนอกออกแล้ววางคว่ำหน้าไว้ ข้างนอกเกลี้ยง ข้างในเป็นเช่นเดียวกับภายในของดอกบัวชม หัวใจของพวกคนมีปัญญา แยมออกน้อยหนึ่ง ของพวกมีปัญญาอ่อน ตมมิตติเดียว และภายในหัวใจนั้นมีแอ่งขนาดที่เมล็ดบุนนาคตั้งอยู่ได้ ซึ่งเป็นที่ขังอยู่แห่งโลหิตประมาณกึ่งพายมือหนึ่ง ที่มีโนธาตุและมิโนวิญญูณธาตุอาศัยเป็นไป ก็โลหิตนี้นั้นของคนราคจริต มีสีแดง ของคนโทสจริต มีสีดำ ของคนโมหจริต มีสีคล้ายกับน้ำล้างเนื้อ ของคนวิตกจริตมีสีเหมือนเยื่อถั่วพุง ของคนสัทธาจริตมีสีเหมือนดอกกกรรมการ์ ของคนปัญญาจริตใสแจ้ว ไม่ชุ่มมัว ผ่องใสบริสุทธิ์ มีรัศมีเรืองรองปรากฏเหมือนแก้วมณีโดยกำเนิด ที่บุคคลเจียรไนแล้ว โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาสตั้งอยู่ในท่ามกลางถันทั้ง 2 ในภายในสรีระ โดยปริจเฉท หัวใจกำหนดด้วยส่วนของหัวใจ การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของหัวใจนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีไซ่ของตน เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁷⁹

ที่ชื่อว่าตับ ได้แก่ แผ่นเนื้อคู่ ตับนั้น ว่าโดยสีมีสีแดง แต่มีสีเหลืองเป็นพื้นไม่แดงจัดนัก มีสีคล้ายหลังกลีบดอกบัวขาว ว่าโดยสันฐานที่โคนเป็นอันเดียว ที่ปลายเป็นคู่ มีสันฐานเหมือนใบ

⁹⁷⁹ วิสุทธิ. (บาลี) 1/193/279, วิสุทธิ. (ไทย) 1/193/366.

ทองกลาง ก็ตบนั้นของพวกมีปัญญาที่บเป็นชั้นใหญ่เพียงอันเดียวเท่านั้น ของพวกคนมีปัญญาเล็ก ๆ 2 หรือ 3 ชั้น ว่าโดยทิศ ตบเกิดในทิศเบื้องบน ว่าโดยโอกาสตั้งแนบติดข้างขวาในระหว่างกันทั้ง 2 โดยปริเฉท ตบกำหนดด้วยส่วนของตบ การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของตบนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีใช้ของตนเป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁸⁰

ชื่อว่าพังผืด ได้แก่ เนื้อหุ้ม 2 ชนิด โดยแยกเป็นพังผืดที่ปกปิด 1 พังผืดที่ไม่ปกปิด 1 แม้ทั้ง 2 อย่างนั้น ว่าโดยสีมีสีขาว คือมีสีเหมือนผ้าเปลือกไม้เก่า ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาสของตน โดยทิศพังผืดที่ปกปิดเกิดในทิศเบื้องบน พังผืดที่ไม่ปกปิดนอกนี้เกิดในทิศทั้ง 2 โดยโอกาส พังผืดที่ปกปิดตั้งปิดหัวใจและม้าม พังผืดที่ไม่ปกปิดตั้งหุ้มเนื้อข้างใต้หนังในสรีระทั้งสิ้น โดยปริเฉท ข้างล่างกำหนดด้วยเนื้อ ข้างบนกำหนดด้วยหนัง ด้านกว้างกำหนดด้วยส่วนของพังผืด การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของพังผืดนั้น ส่วนการกำหนดที่มีใช้ของตน เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁸¹

ชื่อว่าไต ได้แก่ เนื้อที่มีสัณฐานเหมือนลิ้นตั้งอยู่ที่ข้างที่สุดท้อง ไตนั้นว่าโดยสีมีสีเขียว คือมีสีเหมือนดอกคนทีสอ (ดอกย่านทราย) โดยสัณฐานมีสัณฐานเหมือนลิ้นลูกโคดำ ไม่มีขี้ มีประมาณ 7 นิ้ว โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน ว่าโดยโอกาสตั้งแนบติดอยู่ข้างเบื้องบนพื้นที่ท้องที่ข้างซ้ายหัวใจ ที่เมื่อทะเลักออกมาข้างนอก เพราะถูกประหารด้วยเครื่องประหาร สัตว์ทั้งหลายย่อมสิ้นชีวิต ว่าโดยปริเฉท ไตก็กำหนดด้วยส่วนของไต การกำหนด นี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของไตนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีใช้ของตน เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁸²

ชื่อว่าปอด ได้แก่ เนื้อปอดประเภทที่เป็นชั้นเนื้อ 32 ชั้น ปอดนั้น ว่าโดยสี มีสีแดง คือมีสีเหมือนผลมะเดื่อที่ไม่สุกนัก ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานคล้ายกับชั้นขนมหวานที่เขาตัดไม่เรียบ ปอดนั้น เพราะถูกไอแห่งไฟธาตุที่เกิดแต่กรรมซึ่งพลุ่งขึ้น เหตุไม่มีของกินและของดื่มในภายในเผาพลาญแล้ว จึงไม่มีรส ไม่มีไอชา เหมือนก้อนใบไม้ที่ถูกสัตว์กัด เคี้ยวกินแล้ว โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน ว่าโดยโอกาสตั้งห้อยปิดทับหัวใจและตบในระหว่าง กันทั้ง 2 ในภายในสรีระ ว่าโดยปริเฉท ปอดก็กำหนดด้วยส่วนของปอด การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของปอดนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีใช้ของตน เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁸³

ชื่อว่าไส้ใหญ่ ได้แก่ ขนดไส้ใหญ่ที่ขดอยู่ในที่ 21 รอบ ของชายยาว 32 ศอก ของหญิงยาว 28 ศอก ไส้ใหญ่นั้น ว่าโดยสีมีสีขาว คือมีสีเหมือนก้อนกรวดขาวและปูนขาว โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนงูที่ถูกตัดหัววางขดไว้ในรางเลือด ว่าโดยทิศเกิดในทิศทั้ง 2 ว่าโดยโอกาสตั้งอยู่ในภายในสรีระ ณ ริมรอบหลุมคอและทวารหนัก เพราะข้างบนเลื้อยขึ้นไปถึงหลุมคอและข้างล่างเลื้อยลงมาจรดทวารหนัก ว่าโดยปริเฉทไส้ใหญ่กำหนดส่วนของไส้ใหญ่ การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของไส้ใหญ่นั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีใช้ของตน เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁸⁴

⁹⁸⁰ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/194/280, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/194/366.

⁹⁸¹ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/195/280, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/195/366-367.

⁹⁸² วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/196/280, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/196/367.

⁹⁸³ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/197/280-281, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/197/367.

⁹⁸⁴ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/198/281, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/198/367-368.

ชื่อว่าไส้น้อย ได้แก่ ไส้ที่พันอยู่ในฐานแห่งขนดของไส้ใหญ่ ไส้น้อยนั้น ว่าโดยสี มีสีขาว คือ มีสีเหมือนสีของรากจกกลนี้ ว่าโดยสัณฐานมีสัณฐานเหมือนรากของจกกลนี้นั่นเอง ว่าโดยทิศเกิดในทิศ ทั้ง 2 ว่าโดยโอกาส ไส้น้อยนั้น สำหรับพวกคนผู้ทำงานด้วยจอบและขวานเป็นต้น รัตปลายไส้ใหญ่ รวมกันเข้าไว้ในขนดไส้ใหญ่ตั้งอยู่ เหมือนเชือกยนต์ รัตแผ่นกระดานยนต์ในเวลาชักยนต์ฉะนั้น (และ) ตั้งอยู่ในระหว่างขนดไส้ใหญ่ 21 ขนด เหมือนเชือกน้อยที่เกี่ยวข้องประสานกันตั้งอยู่ในระหว่างวงเชือก สำหรับเช็ดเท้าฉะนั้น โดยปริจเฉท กำหนดด้วยส่วนของไส้น้อยนั้น การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของไส้น้อยนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีใช้ของตน เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁸⁵

ที่ชื่อว่าอาหารใหม่ ได้แก่ ของกิน ต้ม เคี้ยวและลุ่มที่มีอยู่ในท้อง อาหารใหม่นั้น ว่าโดยสีมีสีเหมือนอาหารที่กลืนกินเข้าไป โดยสัณฐานมีสัณฐานเหมือนข้าวสารที่ห่อไว้หลวม ๆ ในผ้ากรองน้ำ โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาสตั้งอยู่ในท้อง ชื่อว่าท้อง ได้แก่ เยื่อหุ้มไส้ใหญ่คล้ายกับพองลมที่เกิดในท่ามกลางผ้าเปียกที่เขารวบ ทั้ง 2 ชายเข้าด้วยกัน ข้างนอกเกลี้ยง ภายในสกปรกเหมือนผ้าห่อกากเนื้อ คล้ายดอกสำเภา แม้จะกล่าวว่ามีเหมือนภายในหนังขนุนที่เปื่อยยุ่ย ดังนี้ก็ควร ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยแห่งหมู่หนอน 32 ประเภทเป็นต้นอย่างนี้ คือหนอนนกทะเลหัวขวาน หนอนไส้เดือน หนอนเสี้ยนตาล หนอนปากเข็ม หนอนมีตัวเหมือนเส้นด้ายที่ชายผ้า ที่ขวกไขว่ เที่ยวเพ่นพ่านไปมา ที่เมื่อไม่มีน้ำและข้าวเป็นต้น ก็กระโดดร้องระงมย้ายเนื้อหัวใจ และในการกลืนกินน้ำและข้าวลงไปเป็นต้น พวกมันก็จะงดยปากรีย้อยแย่งข้าว 2-3 คำที่กลืนกินเข้าไปครั้งแรกอย่างฉับพลัน ซึ่งเป็นเรือนเกิด เป็นส้วม เป็นโรงพยาบาล และเป็นป่าช้าของหนอนเหล่านั้น ที่เป็นที่มีอุปมาเหมือนในบ่อน้ำคร่ำใกล้ประตูบ้านคนฉันทาล เมื่อฝนเม็ดใหญ่ ๆ ตกอยู่ในฤดูแล้ง ซากต่าง ๆ เช่นมูลตร กรีส ท่อนหนัง ขึ้นกระดุก ท่อนเอ็น น้ำลาย น้ำมูกและเลือดเป็นต้นที่ถูกน้ำพัดมาตกลง ระคนด้วยน้ำเปือกตม ล่องไปได้ 2-3 วัน ก็เกิดหมู่หนอน เตือดขึ้นด้วยกำลังแสงอาทิตย์แผดเผา ปูดเป็นพองและเป็นต่อมขึ้นข้างบน มีสีเขียว เข้ม มีกลิ่นเหม็นและน่าเกลียดอย่างยิ่ง ถึงความเป็นสภาวะที่ไม่ควรเข้าใกล้ ไม่ควรดู ตั้งอยู่ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงการสุตดมหรือลุ่ม ฉันทใด น้ำและข้าวเป็นต้นมีประการต่าง ๆ ก็ฉันทนั้น ถูกซากคือพันบดแล้ว ที่มีมือคือลิ้นตัวพลิกกลับไปกลับมาและเกลือกกลั้วด้วยน้ำลายและน้ำย่อย ปราศจากความถึงพร้อมด้วยสี กลิ่นและรสเป็นต้นในทันที เป็นเช่นเดียวกับน้ำข้าวของช่างหูก และรากสุนัขตกกลือกกลั้วไปด้วยดี เสดดและลม เปื่อยยุ่ยด้วยกำลังความร้อนแห่งไฟในท้อง เคลื่อนกล่นไปด้วยหมู่หนอน ปูดเป็นพองเป็นต่อมสูง ๆ ขึ้นไป ถึงความเป็นสภาวะที่เป็นกาก มีกลิ่นเหม็นและน่าเกลียดเป็นอย่างยิ่งตั้งอยู่ ซึ่งแม้แต่เพราะการไต่ยีนเข้า ก็เกิดความไม่พอใจในน้ำและข้าวเป็นต้น ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงการดูด้วยตา คือ ปัญญา และเป็นทีที่น้ำและข้าวเป็นต้นตกลงแล้ว ถึงความแยกกันเป็น 5 ส่วน คือส่วนหนึ่งถูกสัตว์กิน ส่วนหนึ่งถูกไฟธาตุในท้องเผา ส่วนหนึ่งเป็นมูลตร ส่วนหนึ่งเป็นกรีส ส่วนหนึ่งถึงความเป็นน้ำ (รส) แล้วไปเพิ่มเลือดและเนื้อเป็นต้น ว่าโดยปริจเฉท อาหารใหม่ กำหนดด้วยกะเปาะท้องและส่วนแห่งอาหารใหม่ การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของอาหารใหม่นั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีใช้ของตน เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁸⁶

⁹⁸⁵ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/199/281, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/199/368.

⁹⁸⁶ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/200/281-282, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/200/368-369.

ชื่อว่าอาหารเก่า ได้แก่ อุจจาระ อาหารเก่า นั้น ว่าโดยสีส่วนมากมีสีเหมือนอาหารที่กลืนกินแล้วนั่นเอง ว่าโดยสีฐานมีสีฐานเหมือนโอกาส ว่าโดยทิศเกิดในทิศเบื้องต่ำ ว่าโดยโอกาสตั้งอยู่ในกะเพาะอาหารเก่า ที่ชื่อว่ากะเพาะอาหารเก่า ได้แก่ ส่วนที่คล้ายกับกระบอกไม้ไผ่ สูงขนาด 8 นิ้ว ในที่สุดแห่งไส้ใหญ่ ในระหว่างไส้สะดือ และไส้โคณกระดูกลิ้นหลัง ซึ่งเป็นที่ที่ข้าวและน้ำเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ตกลงในกะเพาะอาหารใหม่ ที่ถูกไฟธาตุในท้องเผาผลาญเป็นคลื่นฟองน้ำ ถึงความเป็นสภาวะแหลกละเอียดเหมือนบดด้วยหินบด หลังไหลลงไปตามช่องไส้ใหญ่แล้วไปหมกตัวซังอยู่ เหมือนดินเหนียวที่เขาย่ำใส่ เข้าไว้ในปล้องไม้ไผ่ฉะนั้น เปรียบเหมือนน้ำฝนที่ตกลงในภูมิภาคเบื้องบนแล้วไหลบ่าลงไปยังเต็มภูมิภาคเบื้องต่ำฉะนั้น ว่าโดยปริจเฉท อาหารเก่ากำหนดด้วยกะเพาะกะเพาะอาหารเก่าและส่วนของอาหารเก่า การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของอาหารเก่า นั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีไซของตน ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁸⁷

ชื่อว่ามันสมอง ได้แก่ เยื่อในกระดูกที่ตั้งอยู่ในภายในกระดูกศีรษะ มันสมอง นั้นว่าโดยสีมีสีขาว คือมีสีเหมือนสีก้อนดอกเห็ด แม้จะกล่าวว่า มีสีเหมือนนมสดที่ยังไม่ทันแปรเป็นนมส้ม ดังนี้ก็ควร ว่าโดยสีฐานมีสีฐานเหมือนโอกาส โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน ว่าโดยโอกาสอาศัยแนวประสาน 4 แนวในภายในกระดูกศีรษะ ตั้งรวมกันอยู่ เหมือนก้อนแป้ง 4 ก้อนที่เขาตั้งรวมกันไว้ ฉะนั้น โดยปริจเฉทกำหนดด้วยพื้นในภายในกระดูกศีรษะและด้วยส่วนของมันสมอง การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของมันสมองนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีไซของตน ก็เป็นเช่นกับผมนั่นเอง⁹⁸⁸

ชื่อว่าดี ได้แก่ ดี 2 ชนิด คือดีชนิดที่เป็นฝักอย่างหนึ่ง ดีชนิดที่ไม่เป็นฝักอย่างหนึ่ง ในดี 2 ชนิดนั้น ดีชนิดที่เป็นฝัก ว่าโดยสีมีสีเหมือนน้ำมันมะขางชัน ๆ ดีที่ไม่มีฝักมีสีเหมือนดอกพิทูลเหี่ยว ว่าโดยสีฐาน ดีแม่ทั้ง 2 ชนิดมีสีฐานเหมือนโอกาส โดยทิศ ดีชนิดที่เป็นฝักเกิดในทิศเบื้องบน ดีชนิดที่ไม่เป็นฝักนอกนี้เกิดในทิศทั้ง 2 ว่าโดยโอกาส ดีที่ไม่เป็นฝักซึมซาบไปทั่วสรีระที่เลื้อยตั้งอยู่ เว้นที่แห่งผม ขน ฟันและเล็บที่พ้นไปจากเนื้อ และหนังที่กระด้างและแห้งผาก เหมือนหยาดน้ำมันซึมซาบไปทั่ว น้ำฉะนั้น ซึ่งเมื่อกำเรียบแล้ว สัตว์ทั้งหลายย่อมมีตาเหลือง มีตัวสั้นสะท้าน คันอยู่ ดีที่เป็นฝักตั้งอยู่ในฝักแห่งดีที่คล้ายกับฝักบวมขมใหญ่ ที่ตั้งแนบติดเนื้อตับในระหว่างหัวใจและปอด ที่เมื่อกำเรียบแล้ว สัตว์ทั้งหลายจะเป็นผู้วิกลจริต มีจิตวิปลาส ทั้งหิริและโอตตปะยะ ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ พูดคำที่ไม่ควรพูด คิดเรื่องที่ไม่ควรคิด ว่าโดยปริจเฉท ดีก็กำหนดด้วยส่วนของดี การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของดีนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีไซของตน ก็เป็นเช่นเดียวกับ ผมนั่นเอง⁹⁸⁹

ชื่อว่าเสลด ได้แก่ เสลดประมาณกอบหนึ่งในภายในสรีระ เสลดนั้นว่าโดยสีมีสีขาว คือมีสีเหมือนแตงหนู โดยสีฐานมีสีฐานเหมือนโอกาส โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาสตั้งอยู่ในกะเพาะท้อง ซึ่งในเวลากลืนกินน้ำและข้าวเป็นต้นลงไป เมื่อน้ำและข้าวเป็นต้นตกลงก็จะขาดออกเป็น 2 ส่วน แล้วกลับหุ้มรวมกันเข้าตั้งอยู่อีก เปรียบเหมือน สาหร่ายในน้ำ เมื่อไม้หรือก้อนกรวดตกลง ก็ขาดออกเป็น 2 ส่วน แล้วกลับหุ้มรวมกันเข้าตั้งอยู่อีก ฉะนั้น และเมื่อมีน้อย ท้องก็จะมิกลิ้นเหมือนซากศพ

⁹⁸⁷ วิสุทธิ. (บาลี) 1/201/283, วิสุทธิ. (ไทย) 1/201/369-370.

⁹⁸⁸ วิสุทธิ. (บาลี) 1/202/283, วิสุทธิ. (ไทย) 1/202/370.

⁹⁸⁹ วิสุทธิ. (บาลี) 1/203/283-284, วิสุทธิ. (ไทย) 1/203/370-371.

น่าเกลียดอย่างยิ่ง เหมือนผีแก่และเหมือนไข่นาฉนั้น ก็การเรอกี้ดี ปากกี้ดี ก็จะมีกลิ่นเหม็น เช่นเดียวกับซากศพเน่า ด้วยกลิ่นที่พุ่งขึ้นจากท้องนั้น และบุรุษนั้นยอมถึงความเป็นผู้ที่ใคร ๆ จะพึงกล่าวว่า เจ้าจง หลีกไป เจ้ายอมพนักกลิ่นเหม็น และที่เพิ่มขึ้นถึงความเป็นของหนา ย่อมปิดกั้นกลิ่น ซากศพไว้เฉพาะในภายในกะเปาะท้องเท่านั้น ตั้งอยู่เหมือนแผ่นกระดานสำหรับปิดที่เวจกุฎีฉนั้น โดยปริเฉทเสลดกำหนดด้วยส่วนของเสลด การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของเสลดนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีไซ่ของตน ก็เป็นเช่นเดียวกับฉนั้นเอง⁹⁹⁰

ชื่อว่าหนอง ได้แก่ หนองที่เป็นไปด้วยอำนาจโลหิตเสีย หนองนั้น ว่าโดยสีมีสีเหมือนใบไม้ เหลือง แต่ในสรีระของคนตาย หนองจะมีสีเหมือนน้ำข้าวขุ่นที่เสีย โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือน โอกาส โดยทิสมีในทิสทั้ง 2 ส่วนโดยโอกาส ชื่อว่าโอกาสเป็นนิตยซึ่งเป็นที่สะสมขังอยู่ของหนองไม่มี ในส่วนแห่งสรีระใด ๆ ที่ถูกต่อตำ หนามทิ่ม เครื่องประหารกระทบ และเปลวไฟเป็นต้นลาวก โลหิต ย่อมห่อสุก หรือฝีและต่อมเป็นต้นเกิดขึ้น หนองก็ขังอยู่ในส่วนแห่งสรีระนั้น ๆ โดยปริเฉทหนอง กำหนดด้วยส่วนของหนอง การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของหนองนั้น ส่วนการกำหนด ส่วนที่มีไซ่ของตน ก็เป็นเช่นเดียวกับฉนั้นเอง⁹⁹¹

ชื่อว่าโลหิต ได้แก่ โลหิต 2 ชนิด คือ โลหิตชั้น 1 โลหิตจาง 1 ในโลหิต 2 ชนิดนั้น โลหิต ชั้น ว่าโดยสี มีสีเหมือนน้ำครึ่งทั้งแก่และขุ่น โลหิตจางมีสีเหมือนน้ำครึ่งใส โดยสัณฐานโลหิตทั้ง 2 ชนิด มีสัณฐานเหมือนโอกาส โดยทิสโลหิตชั้นเกิดในทิสเบื้องบน โลหิตนอกนี้เกิดใน 2 ทิส ว่าโดย โอกาสโลหิตจางแผ่ซึบซาบไปทั่วสรีระที่มีชีวิตทุกแห่ง ตามแนวเครือข่ายแห่งเส้นเอ็นตั้งอยู่ เว้นที่เป็นที่ ตั้งอยู่ของนม ขน ฟัน และเล็บที่พันไปจากเนื้อ และหนังที่กระด้างและห่างผาก โลหิตชั้นเต็มส่วน ภายใต้แห่งที่ของตับ มีประมาณกอบ หนึ่ง ไหลออกที่ละนิดละหน่อย ณ เบื้องบนแห่งหัวใจ ม้ามและ ปอด หล่อเลี้ยงม้าม หัวใจ ตับและปอดให้ชุ่มชื้นขังอยู่ จริจอยู่ เมื่อมันไม่หล่อเลี้ยงม้ามและหัวใจเป็น ต้นให้ชุ่มอยู่ สัตว์ทั้งหลายยอมเป็นผู้กระหาย ว่าโดยปริเฉท โลหิตกำหนดด้วยส่วนของโลหิต การ กำหนดนี้ เป็นการกำหนดส่วนของตนของโลหิตนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีไซ่ของตน ก็เช่นเดียวกับ ฉนั้นเอง⁹⁹²

ชื่อว่าเหงื่อ ได้แก่ อาโปธาตุที่ไหลออกจากขุมขนเป็นต้น เหงื่อนั้นว่าโดยสีมีสีเหมือน น้ำมันงาใส โดยสัณฐานมีสัณฐานเหมือนโอกาส โดยทิสเกิดในทิสทั้ง 2 เมื่อว่าโดยโอกาส ชื่อว่าโอกาส ของเหงื่อเป็นนิตย ซึ่งเป็นที่ขังอยู่แห่งเหงื่อได้ทุกเมื่อเหมือนโลหิตไม่มี แต่เมื่อใด สรีระอบอ้าว เพราะ ความร้อนแห่งไฟ ความร้อนแห่งดวงอาทิตย์ หรือความเปลี่ยนแปลงแห่งฤดูเป็นต้น เมื่อนั้น เหงื่อย่อม ไหลออกจากรูแห่งขุมผมและรูแห่งขุมขนทุกเส้น เหมือนกำแห่งก้านดอกโกมุทที่มีรากเหง้าที่เขาดัดไม้ เรียบเพียงที่บุคคลยกขึ้นจากน้ำฉนั้น เพราะฉนั้น แม้สัณฐานของเหงื่อนั้น ก็พึงทราบด้วยอำนาจรู แห่งขุมผมและรูแห่งขุมขนนั้นเอง ก็พระโยคีผู้จะกำหนดพิจารณาเหงื่อ พึงใส่ใจเหงื่อด้วยอำนาจเหงื่อ ที่ขังอยู่เต็มรูแห่งขุมผมและรูแห่งขุมขนเท่านั้นเกิด ว่าโดยปริเฉทเหงื่อกำหนดด้วยส่วนเหงื่อ การ

⁹⁹⁰ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/204/284, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/204/371.

⁹⁹¹ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/205/284, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/205/371.

⁹⁹² วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/206/285, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/206/371-372.

กำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของเหื่อนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีไซของตน ก็เช่นเดียวกับผม
 นั้นเอง⁹⁹³

ชื่อว่ามันชั้น ได้แก่ มันชั้นแซ้น มันชั้นนั้นว่าโดยสีมีสีเหมือนขมื่นที่ถูกผ่า โดยสัณฐาน
 สำหรับคนผู้มีร่างกายอ้วนก่อน มีสัณฐานเหมือนผ้าเก่าเนื้อหยาบที่มีสีเหมือนขมื่นที่วางไว้ระหว่างหนึ่ง
 กับเนื้อ สำหรับคนผู้มีร่างกายผอม มันชั้นอาศัยเนื้อเหล่านี้คือ เนื้อแข็ง เนื้อขา เนื้อหลังที่ติดกับกระดูก
 สันหลัง เนื้อเกลียวแห่งท้อง มีสัณฐานเหมือนผ้าเก่าเนื้อหยาบที่มีสีเหมือนขมื่นที่วางซ้อนกันไว้ 2-3
 ชั้น โดยทิศเกิดในทิศทั้ง 2 โดยโอกาสสำหรับคนอ้วน มันชั้นซึมซาบไปทั่วทั้งสรีระ สำหรับคนผอมแอบ
 ติดเนื้อแข็งเป็นต้นอยู่ ซึ่งแม้ถึงการนับว่าเป็นน้ำมัน คนทั้งหลายก็ยังไม้อ้อเอาเพื่อประโยชน์เป็นน้ำมัน
 ทาศีระชะ ไม้อ้อเอาเพื่อประโยชน์เป็นน้ำมันสำหรับใช้ต้มน้ำที่จุ่มเป็นต้น เพราะเป็นสิ่งที่น่าเกลียดเป็น
 อย่างยิ่ง ว่าโดยปริจเฉท เบื้องต่ำมันชั้นกำหนดด้วยเนื้อ เบื้องบนกำหนดด้วยหนัง ด้านขวางกำหนดด้วย
 ส่วนของมันชั้น การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของมันชั้นนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีไซของ
 ตน ก็เช่นเดียวกับผมมันนั้นเอง⁹⁹⁴

ชื่อว่าน้ำตา ได้แก่ อาโปธาตุที่ไหลออกจากนัยน์ตาทั้ง 2 ข้าง น้ำตานันว่าโดยสีมีสีเหมือน
 น้ำมันงาใส โดยสัณฐานมีสัณฐานเหมือนโอกาส โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาสซึ่งอยู่ในกระบอก
 ตาทั้ง 2 ข้าง ก็น้ำตานี้ย่อมไม่รวมตัวซึ่งอยู่ในเบ้าตาตลอดไป เหมือนดีในฝักดี แต่เมื่อใดสัตว์เกิดดีใจ
 หัวเราะใหญ่ เกิดเสียใจร้องไห้คร่ำครวญ หรือกินอาหารเป็นพิษเห็นปานนั้น และเมื่อใดนัยน์ตาของ
 สัตว์เหล่านั้นถูกควัน รุสีหรือฝุ่นเป็นต้นกระทบ เมื่อนั้นน้ำตาเอ่อขึ้นเพราะความดีใจ เสียใจ อาหาร
 และฤดูที่ผิดปกติเหล่านี้ ย่อมซึ่งเต็มเบ้าตาหรือไหลออกมา ก็พระโยคีผู้กำหนดพิจารณา น้ำตา พึง
 กำหนดน้ำตาด้วยอำนาจน้ำตาที่ซึ่งเต็มกระบอกตาเท่านั้นเถิด ว่าโดยปริจเฉทกำหนดด้วยส่วนของ
 น้ำตา การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของน้ำตานัน ส่วนการกำหนดส่วนที่มีไซของตน ก็
 เช่นเดียวกับผมมันนั้นเอง⁹⁹⁵

ที่ชื่อว่าน้ำมันเหลว ได้แก่ น้ำมันที่เป็นเปลว น้ำมันเหลวนั้น ว่าโดยสีมีสีเหมือนน้ำมัน
 มะพร้าว แม้จะกล่าวว่า มีสีเหมือนน้ำมันที่เขาลาดลงในน้ำข้าวก็ควร ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือน
 หยาดน้ำที่ลอยคว้างแผ่ซ่านไปในเบื้องบนแห่งน้ำใสในเวลาอาบน้ำ โดยทิศเกิดในทิศทั้ง 2 โดยโอกาส
 ส่วนมาก มันเหลวซึ่งอยู่ตามฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า โพรงจุมก หน้าผาก และจงอยบ่า ก็มัน
 เหลวนนี้มีไซเป็นธรรมชาติละลายอยู่ทุกเมื่อในโอกาสเหล่านี้ แต่เมื่อใด ส่วนเหล่านั้นเกิดอบอ้าวขึ้น
 เพราะความร้อนแห่งไฟ ความร้อนแห่งดวงอาทิตย์ ฤดูเปลี่ยนแปลงและธาตุแปรปรวน เมื่อนั้น มัน
 เหลวนนั้นย่อมไหลซ่านไปข้างโน้นข้างนี้ในส่วนเหล่านั้น เหมือนหยาดน้ำมันที่แผ่ซ่านไปบนน้ำใส ใน
 เวลาอาบน้ำฉะนั้น ว่าโดยปริจเฉทกำหนดด้วยส่วนของมันเหลว การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของ
 ตนของมันเหลวนัน ส่วนการกำหนดส่วนที่มีไซของตน ก็เช่นเดียวกับผมมันนั้นเอง⁹⁹⁶

⁹⁹³ วิสุทธิตี. (บาลี) 1/207/285, วิสุทธิตี. (ไทย) 1/207/372.

⁹⁹⁴ วิสุทธิตี. (บาลี) 1/207/285-286, วิสุทธิตี. (ไทย) 1/207/372-373.

⁹⁹⁵ วิสุทธิตี. (บาลี) 1/208/286, วิสุทธิตี. (ไทย) 1/208/373.

⁹⁹⁶ วิสุทธิตี. (บาลี) 1/209/286, วิสุทธิตี. (ไทย) 1/209/373-374.

ชื่อว่าน้ำลาย ได้แก่ อาโปธาตุที่เป็นฟองเจือปนกันภายในปาก น้ำลายนั้นว่าโดยสีมีสีขาว คือมีสีขาวเหมือนฟองน้ำ โดยสัณฐานมีสัณฐานเหมือนโอกาส แม้จะกล่าวว่า มีสัณฐานเหมือนฟองน้ำ ก็ควร โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาสไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง 2 ข้างแล้วขังอยู่ที่ลิ้น ก็น้ำลายนี้จะชุมนุมกันขังอยู่ที่กระพุ้งแก้มทั้ง 2 ข้างนี้ตลอดไปหามิได้ แต่เมื่อใดสัตว์ทั้งหลายเห็นหรือนึกถึงอาหารเห็นปานนั้น หรือวางของร้อน ของขม ของเผ็ด ของเค็มและของเปรี้ยวอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ที่ปาก หรือมิฉะนั้น เมื่อใดสัตว์เหล่านั้นละเหยใจ หรือเกิดความรังเกียจขึ้นในอะไรสักอย่าง เมื่อนั้นน้ำลายก็เกิดขึ้นแล้วไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง 2 ข้างขังอยู่ที่ลิ้น อนึ่ง น้ำลายนี้ที่ปลายลิ้นมีจาง ๆ ที่โคนลิ้นจะข้น ก็ข้าวเม่าก็ดี ข้าวสารก็ดี ของเคี้ยวอย่างอื่นอะไรก็ดี ที่บุคคลใส่เข้าไปในปาก น้ำลายย่อมสามารถทำให้ชุ่มอยู่ได้มิได้หมดสิ้นไปเลย เหมือนน้ำซับในหลุมที่บุคคลขุดไว้ที่หาดทรายใกล้แม่น้ำ ฉะนั้น ว่าโดยปริจเฉทกำหนดด้วยส่วนของน้ำลาย การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของน้ำลายนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีไซของตนก็เช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁹⁷

ชื่อว่าน้ำมูก ได้แก่ น้ำไม่สะอาดที่ไหลออกจากมันสมอง น้ำมูกนั้นโดยสีมีสีเหมือนเยื่อเมือกตาลอ่อน โดยสัณฐานมีสัณฐานเหมือนโอกาส โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาสขังอยู่เต็มโพรงจมูก ก็น้ำมูกนี้จะได้รวมตัวกันขังอยู่ในโพรงจมูกนี้ทุกเมื่อไปหามิได้ อันที่จริง เปรียบเหมือนบุรุษห่อนมส้มไว้ในใบบัวแล้วเอาหนามแทงข้างล่าง ที่นั้น หยดนมส้มไหลออกมาตามร่องนี้ตกลงไปข้างนอก ชื่อฉันทไค เมื่อพวกสัตว์ร้องไห้หรือเกิดธาตุกำเริบ เพราะอำนาจอาหารและฤดูผิดปกติ ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน มันสมองจึงความเป็นเสลดเสียไหล ออกจากภายในศีรษะ หลั่งลงไปตามช่องบนเพดานแล้วไปขังอยู่จนเต็มโพรงจมูก หรือไหลออกไป ก็พระโยคีผู้กำหนดพิจารณาน้ำมูก พึงกำหนดพิจารณาด้วยอำนาจน้ำมูกที่ขังอยู่เต็มรูจมูกเท่านั้นเถิด ว่าโดยปริจเฉทกำหนดด้วยส่วนแห่งน้ำมูก การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของน้ำมูกนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีไซของตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁹⁸

ชื่อว่าไซข้อ ได้แก่ ซากที่เป็นโคลนภายในข้อต่อแห่งสรีระ ไซข้อนั้นว่าโดยสี มีสีเหมือนยางดอกกรรณิการ์ โดยสัณฐานมีสัณฐานเหมือนโอกาส ว่าโดยทิศเกิดในทิศทั้ง 2 โดยโอกาสไซข้อทำกิจคือการหยอดข้อต่อแห่งกระดูกให้สำเร็จ ตั้งอยู่ภายในข้อต่อแห่งกระดูก 180 ท่อน ก็บุคคลผู้มีไซข้อน้อย เมื่อลุกขึ้น นั่งลง เดินก้าวไปข้างหน้า ถอยกลับมาข้างหลัง คู้แขน เขยียดแขน กระดุกย้อมลั่นดังผោះ ๆ ไซข้อย่อมไหลไปเหมือนทำเสียงตืดนิ้วมือ เมื่อเขาเดินทางไกลประมาณ 1-2 โยชน์ วาโยธาตุย่อมกำเริบ เนื้อตัวย่อมเมื่อยขบ ส่วนผู้ที่มิใช่ไซข้อมาก ในเวลาลุกขึ้นและนั่งลงเป็นต้น กระดุกย้อมไม่ลั่นเสียงดังผោះ ๆ แม้เมื่อเขาเดินทางไกลแสนไกล วาโยธาตุก็ไม่กำเริบ เนื้อตัวก็ไม่เมื่อยขบ โดยปริจเฉทกำหนดด้วยส่วนแห่งไซข้อ การกำหนดนี้เป็นการกำหนดส่วนของตนของไซข้อนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีไซของตน ก็เช่นเดียวกับผมนั่นเอง⁹⁹⁹

ชื่อว่ามูตร ได้แก่ น้ำมูตร (น้ำปัสสาวะ) มูตรนั้น ว่าโดยสีมีสีเหมือนน้ำค้างถั่วเขียว โดยสัณฐานมีสัณฐานเหมือนน้ำที่อยู่ภายในหม้อน้ำที่เขาวางคว่ำปากไว้ โดยทิศเกิดในทิศเบื้องต่ำ โดยโอกาสขังอยู่ภายในกระเพาะปัสสาวะ ถูงแห่งกระเพาะปัสสาวะ ท่านกล่าวให้ชื่อว่าวัตติ ซึ่งเป็นที่ไหล

⁹⁹⁷ วิสุทธิ. (บาลี) 1/210/287, วิสุทธิ. (ไทย) 1/210/374.

⁹⁹⁸ วิสุทธิ. (บาลี) 1/211/287, วิสุทธิ. (ไทย) 1/211/374-375.

⁹⁹⁹ วิสุทธิ. (บาลี) 1/212/287-288, วิสุทธิ. (ไทย) 1/212/375.

เข้าไปแห่งมูตรแต่สรีระ แต่ทางไหลเข้าไปแห่งมูตรมิได้ปรากฏ ส่วนทางไหลออกปรากฏ อุปมาเหมือน น้ำครำที่ไหลซึมเข้าไปในหม้อเนื้อห่าที่ไม่มีปากที่บุคคลมัดโซ่ไว้ในบ่อน้ำครำ แต่ทางไหลซึมเข้าไปแห่ง น้ำครำนั้นมิได้ปรากฏฉะนั้น อนึ่ง ซึ่งเมื่อเต็มแล้วด้วยมูตร สัตว์ทั้งหลายย่อมมีความขวนขวายว่า เรา จักถ่ายปัสสาวะ โดยปริจเฉทกำหนดด้วยภายในแห่งกระเพาะปัสสาวะและส่วนแห่งมูตร การกำหนด นี้เป็น การกำหนดส่วนของตนของมูตรนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่มีใช้ของตน ก็เช่นเดียวกับผม นั้นเอง¹⁰⁰⁰

80) มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ภาษาบาลีใช้ว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ (ปฐวีธาตุ [ปฐวี [ป + √ถว คติย-ไป, ป + √ถร สตถรณ-แผไป¹⁰⁰¹ + อ + อี, √ปล ปติภูจาย- ตั้งอยู่, คติย-ไป¹⁰⁰² + อว + อี] + ธาตุ [√ธา ธารทานโปสเน-ทรงไว้, ให้, เลี้ยงดู¹⁰⁰³ + ต], อาโป [√อป พยาปเน-แผ่กระจายไป-เอิบอาบ-ซึมซาบ, ปาปุณเน-ถึง-บรรล + อ, อา + √ปา ปาเน-ดื่ม, โสสเน-เหยี่ยว-แห้ง¹⁰⁰⁴ + อ], เตโช [√ติช นิสามเน-เผาไหม้¹⁰⁰⁵ + ณ], วาโย [√วิ คมเน-ไป¹⁰⁰⁶ + ณ, √วา คติพนธคนเรสุ-ไป, ผูก, ตัด-เบียดเบียน, สุขปตติคคติเสวเน ถึงความสุขสบาย, ไป, เสพ¹⁰⁰⁷ + อ]) คำศัพท์ว่า ธาตุ (37) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ปฐวี, อาโป, เตโช และ วาโย มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปถวติ เอตถาติ ปฐวี ชื่อว่าปฐวี เพราะเป็นสถานที่ที่เกี่ยวไปของสัตว์ สัพพตถ ปตถรตีติ ปฐวี ชื่อว่าปฐวี เพราะแผ่ออกไปทุกที่ สหชาตรูปานิ ปถนติ ปติภูจุนติ เอตถาติ ปฐวี ชื่อว่าปฐวี เพราะเป็นสถานที่ที่มีสิ่งเกิดขึ้นคล้ายกัน ปถติ คจฉติ เอตถาติ ปฐวี ชื่อว่าปฐวี เพราะเป็นสถานที่ให้สัตว์ย้ายไป¹⁰⁰⁸

อโปติ สัพพตเรติ อาโป ชื่อว่าอาปะ เพราะซึมซาบไปในทุกที่ ปโปติ ตํ ตํ จานํ วิสรตีติ อาโป ชื่อว่าอาปะ เพราะไหลไปสู่ที่นั่น ๆ อาปิยตีติ อาโป ชื่อว่าอาปะ เพราะเกาะรวมกัน อาปิยติ โส สียตีติ อาโป ชื่อว่าอาปะ เพราะเหือดแห้งไป สหชาตรูปานิ อโปเตติ ปคฆราเปตีติ อาโป ชื่อว่าอาปะ เพราะให้รูปที่เกิดขึ้นร่วมกันไหลไป สหชาตรูปานิ อาปิยติ พुरुเหตีติ อาโป ชื่อว่าอาปะ เพราะให้ สหชาตรูปเจริญขึ้น¹⁰⁰⁹

¹⁰⁰⁰ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/213/288, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/213/375-376.

¹⁰⁰¹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 591.

¹⁰⁰² อภิธาน.วณณ. หน้า 248.

¹⁰⁰³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 209.

¹⁰⁰⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 262.

¹⁰⁰⁵ อภิธาน.สุจิ. หน้า 492.

¹⁰⁰⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 794.

¹⁰⁰⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 405.

¹⁰⁰⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 590.

¹⁰⁰⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 262.

เตเชติ เสสภูโตปาหารูปานีติ เตโซ ชื่อว่าเตชะ เพราะเผาภูตรูปและอุปาทายรูปให้มอดไหม้¹⁰¹⁰

วายุติ คจจตีติ วาโย ชื่อว่าวายุชะ เพราะพัดไป วายุติ ปุบุผาทินิ คนโธ เยน โส วาโย ชื่อว่าวายุชะ เพราะพัดพากลิ้นดอกไม้เป็นต้นไป¹⁰¹¹

เสยยถาปี ภิกขเว ทกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเตวาสี วา คาวี วธิตฺวา จตุมหาปเถ วิลโส ปฏิวชิตฺวา นิสินโน อสส, เอวเมว โข ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กายํ ยถาจิตฺตํ ยถาปณฺหิตํ ธาตุโส ปจฺจเวกฺขติ ‘อตฺถิ อิมสฺมี กายเ ปถวีธาตฺว อโปธาตฺว เตโชธาตฺว วาโยธาตฺว’ติ ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้มีความชำนาญ ครั้นฆ่าโคแล้ว แบ่งอวัยวะออกเป็นส่วน ๆ นิ่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง แม้นฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้น เหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า “ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่”

ยถา โภจฺจ โคฆาตโก วา ตสฺเสว วา ภตฺตเวตฺตนภโต อนฺเตวาสีโก คาวี วธิตฺวา วินิวิชฺฌิตฺวา จตฺสโส ทิสฺสา คตฺตานิ มหาปถานํ เวมชฌณฺณจฺจานสงฺขาเต จตุมหาปเถ โภจฺจธาสํ โภจฺจธาสํ กตฺวา นิสินโน อสส เอวเมว ภิกขุ จตฺตุนํ อิริยาปถานํ เยน เภนจฺจ อากาเรน จิตฺตฺตา ยถาจิตฺตํ ยถาจิตฺตฺตา จ ยถาปณฺหิตํ กายํ “อตฺถิ อิมสฺมี กายเ ปถวีธาตฺว ๒เปฯ วาโยธาตฺว”ติ เอวํ ปจฺจเวกฺขติ. คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคที่เป็นลูกจ้าง ครั้นฆ่าโคแล้วก็ฆ่าแหละแยกเป็นส่วน ๆ นิ่งชายอยู่ที่ทางสี่แพร่ง กล่าวคือที่ท่ามกลางถนนใหญ่ที่แยกไป 4 ทิศ ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกันพิจารณากายที่ชื่อว่าตามที่ตั้งอยู่ เพราะตั้งอยู่โดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งอิริยาบถทั้ง 4 และที่ชื่อว่าตามที่ตั้งอยู่ เพราะดำรงมั่นดีแล้วอย่างนี้ว่า “ในกายนี้ มีธาตุดิน (ปฐวีธาตฺว) ฯลฯ ธาตุลม (วาโยธาตฺว)”¹⁰¹²

ก็ วุตฺตํ โหติ:- ยถา โคฆาตกสฺส คาวี โปเสนตฺสสาปี อาฆาตํ ออาหารตฺสสาปี ออาหาริตฺวา ตตฺถ พนฺธิตฺวา ฐเปนตฺสสาปี วเรณตฺสสาปี วธิตํ มตฺตํ ปสฺสนตฺสสาปี ตาวเทว คาวีติ สญฺญา น อนฺตรธายติ ยาว นํ ปทาเลตฺวา พิลโส น วิภชฺติ. วิภชิตฺวา นิสินนสฺส ปนสฺส คาวีติ สญฺญา อนฺตรธายติ มํสสญฺญา ปวตฺตติ. นาสส เอวํ โหติ “อหํ คาวี วิภิกฺกณามิ อิเม คาวี หรฺนตี”ติ. อถ ขวสฺส “อหํ มํสํ วิภิกฺกณามิ อิเม มํสํ หรฺนตี” จฺเจว โหติ; เอวเมว อิมสฺสาปี ภิกขุโน ปุพฺเพ พาลปฺถุชฺชนกาเล คิหิภูตฺสสาปี ปพฺพชิตฺสสาปี ตาวเทว สตฺโตติ วา ปุคฺคโลติ วา สญฺญา น อนฺตรธายติ ยาว อิมเมว กายํ ยถาจิตฺตํ ยถาปณฺหิตํ ฆน วินิพฺโภคํ กตฺวา ธาตุโส น ปจฺจเวกฺขติ. ธาตุโส ปจฺจเวกฺขโต ปนสฺส สตฺตสญฺญา อนฺตรธายติ ธาตุวเสเนว จิตฺตํ สนฺติภูจฺติ. เตนนาห ภควา “อิมเมว กายํ ยถาจิตฺตํ ยถาปณฺหิตํ ธาตุโส ปจฺจเวกฺขติ ‘อตฺถิ อิมสฺมี กายเ ปถวีธาตฺว อโปธาตฺว เตโชธาตฺว วาโยธาตฺว’ติ. เสยยถาปี ภิกขเว ทกฺโข โคฆาตโก วา๒เปฯ วาโยธาตฺว”ติ. โคฆาตโก วีย หิ โยคี คาวีติ สญฺญา วีย สตฺตสญฺญา จตุมหาปเถ วีย จตฺตอิริยาปเถ พิลโส วิภชิตฺวา นิสินนภาโว วีย ธาตุโส ปจฺจเวกฺขณฺนติ อยเมตฺถ ปาฬิวนฺณนา. งามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอธิบายไว้อย่างไร ตอบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอธิบายไว้ว่า สำหรับคนฆ่าแม่โคเมื่อกำลังเลี้ยงโคก็ดี กำลังจูงไปที่ฆ่าก็ดี ครั้นนำมาแล้วกำลังผูกให้ยืนอยู่ในที่นั้นก็ดี กำลังฆ่าก็ดี กำลังดูแม่โคที่ถูกฆ่าตายไปก็ดี ความหมายรู้ว่าแม่โค ยังไม่จางหายไปทันที ทรายที่เขายังไม่ฆ่าแหละแม่โคนั้นแบ่งแยกออกเป็น

¹⁰¹⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 492.

¹⁰¹¹ อภิธาน.วณฺณ. หน้า 75.

¹⁰¹² ที.ม.อ. (บาลี) 2/378/385, ที.ม.อ. (ไทย) 2/378/561.

ส่วน ๆ แต่ครั้งนั้นแบ่งแล้ว ความหมายรู้ว่าแม่โค จึงจางหายไป ความหมายรู้ว่าเนื้อเข้ามาแทน เขาย่อมไม่มีความคิดอย่างนี้ว่า “เราขายแม่โค คนเหล่านี้นำแม่โคไป” โดยที่แท้ เขาจะมีความคิดเพียงเท่านั้นว่า “เราขายเนื้อ คนเหล่านี้นำเนื้อไป” ฉะนั้น ในเวลาที่ภิกษุแม้นี้ยังเป็นพาลปุถุชนในกาลก่อนนั้นก็ฉนั้น คือ สำหรับบุคคลผู้เป็นคฤหัสถ์ก็ดี เป็นบรรพชิตก็ดี ความหมายรู้ว่าสัตว์หรือบุคคล ยังไม่จางหายไปทันที トラบที่เขายังไม่ได้แยกกายนี้มันแลตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ตั้งปณิธานไว้ให้ออกจากความเป็นก่อนแล้วพิจารณาโดยความเป็นธาตุ แต่เมื่อเขาพิจารณาโดยความเป็นธาตุอยู่ ความหมายรู้ว่าสัตว์จะจางหายไป จิตจะตั้งมั่นอยู่ด้วยอำนาจการมนสิการว่าเป็นธาตุนั้นแล เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “เธอพิจารณากายนี้เท่านั้นตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ตั้งปณิธานไว้โดยความเป็นธาตุว่า “ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม” ภิกษุทั้งหลายเปรียบเหมือนนายโคฆาตก์(คนฆ่าโค) ผู้ชำนาญ ฯลฯ ธาตุลม” อธิบายว่า ภิกษุผู้บำเพ็ญเพียรเป็นเหมือนคนฆ่าโค ความหมายรู้ว่าสัตว์ เป็นเหมือนความหมายรู้ว่าแม่โค อธิบายทั้ง 4 เป็นเหมือนหนทาง 4 แพร่ง การ พิจารณาโดยความเป็นธาตุ เป็นเหมือนคนฆ่าโคผู้แบ่งเนื้อออกเป็นส่วน ๆ นี้เป็นการพรรณนาตามพระบาลีในชาตุมนสิการบรรพนี้¹⁰¹³

ปจวี ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ป + ถว + อ + อี, ป + ถร + อ + อี, ปถ + อว + อี ดังนี้

ป + ถว	ถว ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ป + ถว	ลบสกระทำยธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
ป + ถว + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโตณวุตวาวิ วา.
ป + ถว + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ป + ถ>จ ว + อ	เปลี่ยน ถ เป็น จ	จ-ศัพท์ ใน โท ธสส จ.
ป + จว + อ + อี	ลง อี ปัจจัยในอิตถิลิงค์	นทาทีโต วา อี.
ป + จว + อ + อี	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาติมหิฯ.
ปจวี	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปจวี**

ป + ถร	ถร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ป + ถร	ลบสกระทำยธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
ป + ถร + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโตณวุตวาวิ วา.
ป + ถร + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ป + ถ>จ ร + อ	เปลี่ยน ถ เป็น จ	จ-ศัพท์ ใน โท ธสส จ.
ป + จ ร>ว + อ	เปลี่ยน ร เป็น ว	จ-ศัพท์ ใน โท ธสส จ.
ป + จว + อ + อี	ลง อี ปัจจัยในอิตถิลิงค์	นทาทีโต วา อี.
ป + จว + อ + อี	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาติมหิฯ.

¹⁰¹³ ที.ม.อ. (บาลี) 2/378/385, ที.ม.อ. (ไทย) 2/378/562.

ปจวี	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น ปจวี		
ปถ	ปถ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปถ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
ปถ + อว	ลง อว ปัจจัย	วชาที่หิ ปพพชชาทโยฯ.
ปถ + อว	อว ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ป ถ>จ+ อว	เปลี่ยน ถ เป็น จ	จ-ศัพท์ ใน โท ธสส จ.
ปจ + อว + อี	ลง อี ปัจจัยในอิติลึงค์	นทาทีโต วา อี.
ปจ + อว อ + อี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรนฯ.
ปจ + อว อ + อี	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปฺปจฺจยาติมฺหิฯ.
ปจวี	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปจวี**

อาโป ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อป + อ, อา + ปา + อ ดังนี้

อป	อป ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อป	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
อป + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวตฺตวาวี วา.
อป + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อ>อา ป + อ	วृทธิ อ เป็น อา	อณฺเณสุ จ.
อาป	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อาป**

อา + ปา	ปา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อา + ปา + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวตฺตวาวี วา.
อา + ปา + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
อา + ป อา + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรนฯ.
อา + ป อ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปฺปจฺจยาติมฺหิฯ.
อาป	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อาป**

เตโช ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ติช + ณ ดังนี้

ติช	ติช ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ติช	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
ติช + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสฺรุชฺชปทาทีโต ณ.
ติช + ณ	ณ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ติช + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฌานฺนุพฺนโธ.

ต อี ช + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ต อี ช + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลป.
ต อี>เอ ช + อ	วृทธิ อี เป็น เอ	อสฺยิคนตสฺส วृทธิ การิตเ.
เตช	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น เตช

วಾಯ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + ณ, วา + อ ดังนี้

วิ	วิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสฺรุชปทาทีโต ณ.
วิ + ณ	ณ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
วิ + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฌานฺนุพนฺโธ.
ว อี + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ว อี + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลป.
ว อี>เอ + อ	วृทธิ อี เป็น เอ	อสฺยิคนตสฺส วृทธิ การิตเ.
ว เอ>อาย + อ	เปลี่ยน เอ เป็น อาย	เต อาวายา การิตเ.
ว อาย อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ว อาย ฌ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรฺโลโปมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิฯ.
วาย	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น วาย

วา	วา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วา + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺนวุตฺตวาวิ วา.
วา + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
วา + ย + อ	ลง ย อากม	ยวมทนตรลา จาคมา.
วาย	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น วาย

อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ	ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า อาป + ธาตุ, เตช + ธาตุ,	
วาย + ธาตุ ดังนี้		
อาป, เตช, วาย + ธาตุ		
อาป อ, เตช อ, วาย อ		
+ ธาตุ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
อาป อ>โอ, เตช อ>โอ,		
วาย อ>โอ + ธาตุ	เปลี่ยน อ ของมโนคณะเป็น โอ	เอเตสโม โลเป.
อาโปธาตุ, เตโชธาตุ,		
วาโยธาตุ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ

81) มุญจितุกัมยตาญาณ ภาษาบาลีใช้ว่า มุญจितุกัมยตาญาณ (มุญจิตุ [√มุจ โมงเข-หลุด
พ้น, จาเค-สละ¹⁰¹⁴ + ตุ] + กัมยตา [กาม [√กมุ อิจฉาย-ความปรารถนา-อยากได้-ชอบใจ, กนติย-รัก
ใคร-ยินดี¹⁰¹⁵ + ณ] + ตา] + ญาณ [√ญา พุชฌเน-รู้¹⁰¹⁶ + ยุ]) คำศัพท์ว่า กาม (2) และ ญาณ (13) มี
กระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า มุญจิตุ และ กัมยตา มี
กระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

มุญจิตุ จชิตุ กาเมติ อิจฉตีติ มุญจิตุกาโม, มุญจิตุกามสส ภาโว มุญจิตุกัมยตา. พระโยคีใด
ย่อมใคร่ คือย่อปรารถนาเพื่อจะปล่อย คือเพื่อจะละ เหตุนั้น พระโยคีนั่น ชื่อว่ามุญจิตุกามะ ภาวะ
แห่งพระโยคีผู้ใคร่จะปล่อย ชื่อว่ามุญจิตุกัมยตา.¹⁰¹⁷

สพพสงขารesu นิพพิณฑนตสส อุกกณฺจนตสส ตมฺหา สงขารคตา มุญจิตุกามตา นิสสริตฺ-
กามตา โหติ. อิทํ มุญจิตุกัมยตาญาณํ นาม. เมื่อเปื้อนหายอึดอันในสังขารทั้งปวง ความเป็นผู้ใคร่ จะ
พ้นจะสลัดออกไปจากสังขารนั้น ย่อมมีขึ้น นี้ชื่อว่ามุญจิตุกัมยตาญาณ.¹⁰¹⁸

มุญจิตุ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า มุจ + ตุ ดังนี้

มุจ	มุจ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
มุจ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
มุจ	ลงนิคหิตอาคม	นิคคหิตตญจ.
มุจ + ตุ	ลง ตุ ปัจจัย	อิจฉตเตสุ สมานกตตฤเกตุฯ.
มุจ + ตุ	ตุ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
มุจ + อี + ตุ	ลง อี อาคม	ยถาคมมิกาโร.
มุญจ + อี + ตุ	เปลี่ยนนิคหิต เป็น ณ	วคคณตํ วา วคเค.
มุญจิตุ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **มุญจิตุ**

กัมยตา ศัพท์เป็นตัทธิต มาจากศัพท์ว่า กาม + ตา ดังนี้

กาม	เป็นนามกิตก์	
กาม + ตา	ลง ตา ปัจจัยในตัทธิต	ณยตตตา ภาเว ตุ.
กาม + อ + ตา	ลง อ อาคม	เตสุ วุทธิโลปาคมวิการฯ.
ก อ ม อ + อ + ตา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ.
ก อ ม ษ + อ + ตา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปฺปจฺจยาทิมาหิฯ.

¹⁰¹⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 318.

¹⁰¹⁵ ธาตวตถ.นิ. หน้า 48, อภิธาน.สุจิ. หน้า 346.

¹⁰¹⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

¹⁰¹⁷ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/9/25, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/9/32.

¹⁰¹⁸ ชุ.จ.อ. (บาลี) 106, ชุ.จ.อ. (ไทย) 153.

ก อ ม + ย + อ + ตา   ลง ย อาคม   ยวมทนต์รลา จากมา.
 ก อ > อ ม + ย + อ + ตา   รัสสะ อา เป็น อ   กวจากทิมชฎตุตตรานั ที่ฆรสสาฯ.
 กมยตา   นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง   นเย ปรึ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **กมยตา**

มฺยจิตุกมยตาณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า มฺยจิตุ + กมยตา + ณาณ ดังนี้

มฺยจิตุ + กมยตา + ณาณ

มฺยจิตุ + กมยตา + ณาณ   ลปนิกหิต

พยัญชนะ จ.

สำเร็จรูปเป็น **มฺยจิตุกมยตาณ**

82) เมตตาเจโตวิมุตติ ภาษาบาลีใช้ว่า เมตตาเจโตวิมุตติ (เมตตา [√มิต สีนเห-ติดใจ-ชอบใจ-รัก, คพพเทนยวธเมธาสุ-โออวด, ลำบาก-เหน็ดเหนื่อย, ฆ่า, มีปัญญา¹⁰¹⁹ + ต + อา, มิตต + ณ + อา] + เจโต [√จิต สยเจตเน-กระตุ้นเตือน¹⁰²⁰ + ณ หรือมาจาก จิตต-ศัพท์ (17) มีวิธีการสร้างคำศัพท์ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น] + วิมุตติ [วิ + √มุจ โมจเน-หลุดพ้น¹⁰²¹ + ตี]) คำศัพท์ว่า เจต (21) และ วิมุตติ (21) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า เมตตา มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

เมชชติ สีนหตตีติ เมตตา, มิตเต ภาว วา เมตตา¹⁰²² ชื่อว่าเมตตา เพราะรักเอ็นดู หรือเพราะความรักที่มีอยู่ในมิตร.

มิชชตีติ เมตตา, สีนหตตีติ อตโถ. มิตเต วา ภาว, มิตตสส วา เอสา ปวตตีติ เมตตา. ชื่อว่าเมตตา เพราะมีความเยื่อใย อธิบายว่า ความรัก ชื่อว่าเมตตา เพราะมีความรักในมิตร หรือความเป็นไปแห่งความรักต่อมิตร.¹⁰²³

เมหติ เมชชตีติ เมตตา สีนยหตตีติ อตโถ. มิตเต วา ภาว, มิตตสส วา เอสา ปวตตีติ เมตตา, ปจจนิกรมเมหิ มุตตตตตา อารมมณ จาธิมุตตตตตา วิมุตติ, เจตโส วิมุตติ เจโตวิมุตติ, เมตตา เอว เจโต-วิมุตติ เมตตาเจโตวิมุตติ. ชื่อว่าเมตตา เพราะความหมายว่า รักใคร่ สนทนสนม อธิบายว่า เยื่อใย อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าเมตตา เพราะความหมายว่า มีอยู่ในมิตร หรือความเป็นไปของมิตร ชื่อว่าวิมุตติ เพราะพ้นจากกรรมอันเป็นข้าศึก และเพราะน้อมไปในอารมณ์ วิมุตติแห่งจิต ชื่อว่าเจโตวิมุตติ เจโต-วิมุตติคือเมตตานั่นแหละ ชื่อว่าเมตตาเจโตวิมุตติ.¹⁰²⁴

เมตตา ศัพท์เป็นกิตก์และตัทธิต มาจากรากศัพท์ว่า มิต + ต + อา, มิตต + ณ + อา ดังนี้

มิต

มิต ชื่อว่าธาตุ

ภูวาทโย ธาตโว.

¹⁰¹⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 313.

¹⁰²⁰ อภิธาน.สุจิ หน้า 433.

¹⁰²¹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 318.

¹⁰²² อภิธาน.สุจิ. หน้า 728.

¹⁰²³ ชุ.จ.อ. (บาลี) -/128/116, ชุ.จ.อ. (ไทย) -/128/166.

¹⁰²⁴ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/6/95, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/6/123-124.

มิท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
มิท + ต	ลง ต ปัจจัย	พุทธมาทิตเถ กตตริ.
มิท + ต	ต ชื่อว่ากิต	อถเณ กิต.
ม อิ ท + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ม อิ>เอ ท + ต	วृทธิ อิ เป็น เอ	อถเณสุ จ.
ม เอ + ตต	ซ็อน ต	ปรเทวภาโว จาเน.
ม เอ + ตต + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปัจจโย.
ม เอ + ตต อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ม เอ + ตต ฆ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสบุปัจจยาทิมหิฯ.
เมตตา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **เมตตา**

मितต	เป็นนามกิตก์	
मितต + ณ	ลง ณ ปัจจัยในตฺทิต	ณ ราคา เตน รตตฺฯ.
ม อิ ตต อ + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ม อิ ตต อ + ฆ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	เตส โณ โลโป.
ม อิ ตต ฆ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสบุปัจจยาทิมหิฯ.
ม อิ>เอ ตต + อ	วृทธิ อิ เป็น อา	วृทธาทิสรส วาสโยนตสสา.
เมตต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
เมตต + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปัจจโย.
เมตต อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
เมตต ฆ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสบุปัจจยาทิมหิฯ.
เมตตา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **เมตตา**

เมตตาเจโตวิมุตติ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า เมตตา + เจต + วิมุตติ ดังนี้

เมตตา + เจต + วิมุตติ		
เมตตา+เจต อ+วิมุตติ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
เมตตา+เจต อ>โอ+วิมุตติ	เปลี่ยน อ เป็น โอ	เอเตสโมโลเป.
เมตตาเจโตวิมุตติ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **เมตตาเจโตวิมุตติ**

83) เมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า “เราเดิน” ภาษาบาลีใช้ว่า คจจนโต วา ‘คจจามี’ติ ปชานาติ (คจจนโต ([√คจ् คติย-ไป¹⁰²⁵ + อ + อนต + สิ]), ปชานาติ [ป + √ฉา พุชมน-รัฐ¹⁰²⁶ + นา + ติ]) คำศัพท์ว่า คจจามี เทียบเคียง คจจนโต, และ ปชานาติ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ ได้กล่าวดังนี้

คจจนโต มีรูปวิเคราะห์ว่า คจจตีติ คจจนโต¹⁰²⁷ ชื่อว่าคัจฉันตะ เพราะกำลังไป

เอว อสสาสปสสาสวเสน กายานุปสสน วิภชิตวา อิทานิ อิริยาปถวเสน วิภชิตุ ปุน จปรนติ อาทิมหา. ตตถ กามัง โสณสังคาลาทโยปี คจจนตา “คจจามา”ติ ชานนติ น ปเนตฺ เอวรูปิ ชานนํ สนธาย วุตตํ. เอวรูปถวหิ ชานนํ สตตฺตฺพลทฺธิ น ปชหติ อตตสถณํ น อุกฺขมาภฺเวติ กम्मภฺฐานํ วา สติปฺภูจฺจ านภาวนา วา น โหติ. อิมสฺส ปน ภิกฺขุโน ชานนํ สตตฺตฺพลทฺธิ ปชหติ อตตสถณํ อุกฺขมาภฺเวติ กम्मภฺฐานนฺถ เจว สติปฺภูจฺจ านภาวนา จ โหติ. อิทยฺหิ “โก คจจติ กสฺส คมนํ ก็ การณา คจจตี”ติ เอวํ สมปชานนํ สนธาย วุตตํ. ฐานาที่สุปี เอสเว นโย. พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงจำแนกกายานุปัสสนา ด้วยอำนาจ ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกด้วยอำนาจอิริยาบถ จึงตรัสพระ ดำรัสเป็นต้นว่า **อีกประการหนึ่ง (ปุณ จปร)** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำเหล่านั้นดังต่อไปนี้ แม้สัตว์ ทั้งหลายมีสุนัขบ้านและสุนัขป่าเป็นต้น เมื่อเดินก็รู้ว่า “เรากำลังเดิน” ก็จริง ถึงอย่างนั้น พระผู้มี พระภาคเจ้าไม่ได้ตรัสพระดำรัสนั้นหมายถึงการรู้เช่นนี้ เพราะการรู้เช่นนี้ละสตัดุปัลลธิ (การยึดถือว่าเป็นสัตว์) ไม่ได้ ถอนสตัดสัญญา (ความหมายรู้ว่าเป็นสัตว์) ขึ้นไม่ได้ ไม่เป็นกัมมัญฐาน หรือสติปัญฐาน ภาวนา แต่การรู้ของภิกษุนี้ละสตัดุปัลลธิได้ ถอนสตัดสัญญาขึ้นได้ เป็นกัมมัญฐานและสติปัญฐาน ภาวนา จริงอยู่ พระองค์ตรัสพระดำรัสนี้หมายถึงการรู้เช่นนี้ว่า “ใครกำลังเดิน การเดินของใคร เขา เดินเพราะเหตุอะไร” แม้ในการยืนเป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน¹⁰²⁸

ตตถ โก คจจตีติ? น โภจฺจ สโต วา ปุคฺคโล วา คจจติ. กสฺส คมนนติ? น กสฺสจฺจ สตตสฺส วา ปุคฺคลสฺส วา คมนํ. ก็ การณา คจจตีติ จิตตฺกิริยา วโยธาตุวิปวาเรน คจจติ. ตสฺมา เอส เอวํ ปชานาติ “คจจามี”ติ จิตตํ อูปฺปชฺชติ ตํ วายํ ชเนติ วาโย วิถนฺตตี ชเนติ จิตตฺกิริยา วโยธาตุวิปวาเรน สกฺล กายสฺส ปฺรโต อภินิหาโร คมนนติ วุจฺจติ. ฐานาที่สุปี เอสเว นโย. บรรดาเหล่านั้น คำว่า **ใครกำลัง เดิน (โก คจจติ)** ความว่า ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคลไร ๆ กำลังเดิน คำว่า **การเดินของใคร (กสฺส คมน)** ความว่า ไม่ใช่การเดินของสัตว์หรือบุคคลไร ๆ คำว่า **เขากำลังเดินเพราะเหตุอะไร (ก็การณา คจจติ)** ความว่า เขาเดินเพราะการแผ่ขยายวโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต เพราะเหตุนั้น ภิกษุนี้จึงรู้ชัดอย่าง นี้ จิตย่อมเกิดขึ้นว่า “เราจักเดิน” จิตนั้นให้เกิดวโย ให้เกิดการไหวของวโย การเคลื่อนไหวกาย ทั้งหมดไปข้างหน้าเพราะการแผ่ขยายวโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่า การเดิน แม้ในการยืน เป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน¹⁰²⁹

คจจนโต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า คจ् + อ + อนต + สิ ดังนี้

¹⁰²⁵ ชาติวตถ.นิ. หน้า 398.

¹⁰²⁶ ชาติวตถ.นิ. หน้า 146.

¹⁰²⁷ รุ. หน้า 469.

¹⁰²⁸ ที.ม.อ. (บาลี) 2/375/381, ที.ม.อ. (ไทย) 2/375/556-557.

¹⁰²⁹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/375/381, ที.ม.อ. (ไทย) 2/375/557.

คมุ	คมุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
คม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
คม + อนต	ลง อนต ปัจจัย	วตตมานเน มานนตนา.
คม + อนต	อนต ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
คม + อ + อนต	ลง อ ปัจจัย	ภูวาทิตอ อ.
ค ม>จฉ + อ + อนต	เปลี่ยน ม เป็น จฉ	คมิสสนโต จโณ วา สพุพาสุ.
คจฉ + อ + อนต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจจยาติมหิฯ.
คจฉนต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
คจฉนต + ส	ลง ส วิภัตติ	ลิ่งคตเถ ปจมา.
คจฉนต + ส>โ	เปลี่ยน ส เป็น โ	โส.
คจฉนต อ + โ	แยกพยัญชนะจากสระ	พุพพมโธจิตมสสร สเรนา.
คจฉนต อ + โ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจจยาติมหิฯ.
คจฉนโต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น คจฉนโต

ปชานาติ ศัพท์เป็นอาชยาด มาจากรากศัพท์ว่า ป + ฉา + นา + ตี ดังนี้

ป + ฉา	ฉา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ป + ฉา + ตี	ตี ชื่อว่า วัตตมานาวิภัตติ	วตตมานา ตี อนติ, สติ ธฯ.
ป + ฉา + ตี	ลง ตี วัตตมานาวิภัตติในปัจจุบัน	วตตมานา ปจจุปปนเน.
ป + ฉา + ตี	ตี ชื่อว่าปรัสสบท	อถ พุพพานิ วิภตตีนิ ฉฯ.
ป + ฉา + ตี	ลงวัตตมานาปรัสสบทในกัตตุวากกตตริ	ปรสสพท์.
ป + สส + ตี	ตี ชื่อว่า ปฐมบุรุษ เอกวจนะ	เทว เทว ปฐมมชฌิมุตตมา.
ป + ฉา + ตี	ลง ตี ปฐมบุรุษ เอกวจนะ	นามมहि ปยุชชมาเนปีฯ.
ป + ฉา + นา + ตี	ลง นา ปัจจัยประจำหมวดธาตุ	กียาทิตอ นา.
ป + ฉา>ชา + นา + ตี	เปลี่ยน ฉา เป็น ชา	ฉาสส ชาขंना.

สำเร็จรูปเป็น ปชานาติ

84) **เมื่อยีน ก็รู้ชัดว่า “เรายีน”** ภาษาบาลีใช้ว่า จิตฺวา ‘จิตฺมहि’ติ ปชานาติ (จิตฺวา [√จฺ คตฺวิตฺย-การถอยกลับ¹⁰³⁰ + ต + สฺ]), อมฺหิ [√อส ภูคตฺยาทานทิตฺติเชปฺยทเน-ปรากฏ, ไป, สว่าง, ขว้าง, กิน, อทเน-กิน, สงฆาตฺพฺยาเปสุ-รวมกัน, แผ่กระจายไป¹⁰³¹ + อ + มิ], ปชานาติ [ป + √ฉา

¹⁰³⁰ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 148.

¹⁰³¹ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 17-18.

พหูชนเน-รัฐ¹⁰³² + นา + ตี) คำศัพท์ว่า จิโต (30) และ ปชานาติ (83) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำว่า อมติ และ จิโต มีกระบวนการสร้างคำจะกล่าวต่อไป

เมื่อนั่ง ก็รู้ซัดว่า “เรานั่ง” ภาษาบาลีใช้ว่า นิสินโน วา ‘นิสินโนมติ’ ตี ปชานาติ (นิสินโน [นิ + √สท นิสีทเน-นั่ง,¹⁰³³ + ต + สี]), อมติ [√อส ภูคตยาทานทิตติเชปยทเน-ปราภฏ, ไป, สว่าง, ขว้าง, กิน, อทเน-กิน, สงฆาตพยาเปสุ-รวมกัน, แผ่กระจายไป¹⁰³⁴ + อ + มิ], ปชานาติ [ป + √วา พหูชนเน-รัฐ¹⁰³⁵ + นา + ตี) คำศัพท์ว่า นิสินโต (30) ปชานาติ (83) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำว่า อมติ และ นิสินโน มีกระบวนการสร้างคำจะกล่าวต่อไป

เมื่อนอน ก็รู้ซัดว่า “เรานอน” ภาษาบาลีใช้ว่า สยาโน วา ‘स्याโนมติ’ ตี ปชานาติ (स्याโน [√สี สเย-นอน¹⁰³⁶ + มาน + สี]), อมติ [√อส ภูคตยาทานทิตติเชปยทเน-ปราภฏ, ไป, สว่าง, ขว้าง, กิน, อทเน-กิน, สงฆาตพยาเปสุ-รวมกัน, แผ่กระจายไป¹⁰³⁷ + อ + มิ], ปชานาติ [ป + √วา พหูชนเน-รัฐ¹⁰³⁸ + นา + ตี) คำศัพท์ว่า ปชานาติ (83) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำว่า อมติ และ สยาโน มีกระบวนการสร้างคำจะกล่าวต่อไป

ตตฺราปี หิ “ติฏฐามิ” ตี จิตตํ อุปฺปชฺชติ ตํ วายํ ชเนติ วาโย วิญญตฺตี ชเนติ จิตตฺกิริยวาโย ธาตุวิปฺพาเรน สกฺลกายสฺส โภกฺกิตฺ ปฏฺฐาย อฺสฺสิตฺภาโว ฐานนฺติ วุจฺจติ. “นิสีทามิ” ตี จิตตํ อุปฺปชฺชติ ตํ วายํ ชเนติ วาโย วิญญตฺตี ชเนติ จิตตฺกิริยวาโย ธาตุวิปฺพาเรน ฆฺเฏจิมฺกายสฺส สมฺภวณฺ อฺปริมฺกายสฺส อฺสฺสิตฺภาโว นิสฺชชฺชาติ วุจฺจติ. “स्याมิ” ตี จิตตํ อุปฺปชฺชติ ตํ วายํ ชเนติ วาโย วิญญตฺตี ชเนติ จิตตฺกิริยวาโย ธาตุวิปฺพาเรน สกฺลสฺริสฺส ติริยโต ปสฺราณํ สยณนฺติ วุจฺจติ. ในอริยาบถมีการยื่นเป็นต้นแต่นั้น บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ จริ่งอยู่ จิตย่อมเกิดขึ้นว่า “เราจักยื่น” จิตนั้นให้เกิดวาโย ให้เกิดการไหวของวาโย ภาวะที่กายทั้งหมดตั้งแต่นั้น (คือศีรษะถึงปลายเท้า) ยึดขึ้นเพราะการแผ่ขยาย วาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่า การยื่น จิตย่อมเกิดขึ้นว่า “เราจักนั่ง” จิตนั้นให้เกิดวาโย ให้เกิดการไหวของวาโย ภาวะที่ย่อกายท่อนล่างยึดกายท่อนบนขึ้นเพราะการแผ่ขยายวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่าการนั่ง จิตย่อมเกิดขึ้นว่า “เราจักนอน” จิตนั้นให้เกิดวาโย ให้เกิดการไหวของวาโย การเหยียดศีรษะทั้งหมดไปตามทางขวางเพราะการแผ่ขยายวาโยธาตุ ที่เกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่า การนอน¹⁰³⁹

อมติ ศัพท์เป็นอาชยาด มาจากรากศัพท์ว่า อส + อ + มิ ดังนี้

อส	อส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตุโว.
อส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.

¹⁰³² ธาตุวตถ.นิ. หน้า 146.

¹⁰³³ ธาตุวตถ.นิ. หน้า 432.

¹⁰³⁴ ธาตุวตถ.นิ. หน้า 17-18.

¹⁰³⁵ ธาตุวตถ.นิ. หน้า 146.

¹⁰³⁶ ธาตุวตถ.นิ. หน้า 462.

¹⁰³⁷ ธาตุวตถ.นิ. หน้า 17-18.

¹⁰³⁸ ธาตุวตถ.นิ. หน้า 146.

¹⁰³⁹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/375/381-2, ที.ม.อ. (ไทย) 2/375/557.

อส + มิ	มิ ชื่อว่า วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ตี อนุติ, สติ ถฯ.
อส + มิ	ลง มิ วัตตมานาวิภัตติในปัจจุบัน	วัตตมานา ปจฺจุปนฺเน.
อส + มิ	มิ ชื่อว่าปรัสสพท	อถ ปุพฺพานิ วิภตฺตึนํ ฉฯ.
อส + มิ	ลงวัตตมานาปรัสสพทในกัตฺตฺวาจากกตฺตริ ปรัสสพท.	
อส + มิ	มิ ชื่อว่า อุตตมบุรุษ เอกวจนะ	เทว เทว ปจฺจมฺมชฺฉิมุตฺตมา.
อส + มิ	ลง มิ อุตตมบุรุษ เอกวจนะ	นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิฯ.
อส + อ + มิ	ลง อ ปัจจัยประจําหฺมวตธาตฺ	ภูวาทิตฺ อ.
อส + ฆ + มิ	ลบ อ ปัจจัย	โลปลญฺเจตฺตมกาโร.
อส + มิ > มหิ	ลบ สฺ และเปลี่ยน มิ เป็น มหิ	อสฺสมา มิมานํ มหิมฺหานุตฺโลฯ.

สำเร็จรูปเป็น **อมฺหิ**

สยาโน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สฺ + อ + มาน + สฺ ดังนี้

สฺ	สฺ ชื่อว่าธาตฺ	ภูวาทโย ธาตฺโว.
สฺ + มาน	ลง มาน ปัจจัย	วัตตมานาเน มานนฺตา.
สฺ + มาน	มาน ชื่อว่ากิต	อถฺเถ กิตฺ.
สฺ + อ + มาน	ลง อ ปัจจัย	ภูวาทิตฺ อ.
สฺ อี + อ + มาน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมฺโหจิตฺมสฺสรํ สเรนาฯ.
สฺ อี > เอ + อ + มาน	วฺหฺธิ อี เป็น เอ	อถฺเถสุ จ.
สฺ เอ > อย + อ + มาน	เปลี่ยน เอ เป็น อย	เอ อย.
สฺ อย + ฆ + มาน	ลบ อ ปัจจัย	โลปลญฺเจตฺตมกาโร.
สฺ อย + มาน > อาน	เปลี่ยน มาน เป็น อาน	กฺวจิ ธาตฺวิภตฺติปฺปจฺจยानํฯ.
สฺยาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.
สฺยาน + สฺ	ลง สฺ วิภัตติ	ลึงคตฺเถ ปจฺจมา.
สฺยาน + สฺ > โอ	เปลี่ยน สฺ เป็น โอ	โส.
สฺยาน อ + โอ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมฺโหจิตฺมสฺสรํ สเรนาฯ.
สฺยาน ฆ + โอ	ลบสระหน้า ปกฺติสระหลัง	สรฺโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
สฺยาโน	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **สยาโน**

85) เมื่อตำราคงอยู่โดยอาการใด ๆ ก็รู้ชัดกายที่ตำราคงอยู่โดยอาการนั้น ๆ ภาษาบาลีใช้ว่า ยถา ยถา วา ปนสฺส กายโย ปณฺหิตฺโต โหติ, ตถา ตถา นมฺปชานาติ (กายโย (กาย [กฺ + √อ/อย

คติย-ไป¹⁰⁴⁰ + ณ + สฺย), ปณฺหิตโต [ป + นิ + √ธธา ธารทานโปสเน-ทรงไว้, ให้, เลี้ยงดู¹⁰⁴¹ + ต + สฺย]),
 ปชานาติ [ป + √ธธา พุชฺฌเน-รู้¹⁰⁴² + นา + ตฺย) คำศัพท์ว่า กาโย (3) และ ปชานาติ (83) มี
 กระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำว่า ปณฺหิตโต มีกระบวนการ
 สร้างคำจะกล่าวต่อไป

ยถา ยถา วา ปนสฺส กาโย ปณฺหิตโต โหติ ตถา ตถา นํ ปชานาตีติ สัพพสงคาหิกวจนเมตํ.
 อิทํ วุตฺตํ โหติ:- เยน เยน วา อากาเรนสฺส กาโย จิตฺโต โหติ เตน เตน นํ ปชานาติ. คมนากาเรน จิตฺตํ คจฺจน
 ตีติ ปชานาติ. จานนีสชชสยนากาเรน จิตฺตํ สยาโนติ ปชานาตีติ. คำนี้ว่า ก็รู้ชัดกายที่ดำรงอยู่โดย
 อากาณั้นๆ (ยถา ยถา วา ปนสฺส กาโย ปณฺหิตโต โหติ ตถา ตถา นํ ปชานาติ) เป็นคำที่ประมวล
 อิริยาบถทุกอย่าง มีคำอธิบายไว้ว่า กายของเธอดำรงอยู่โดยอาการใดๆ เธอก็รู้ชัดกายนั้นโดยอาการ
 นั้นๆ คือ รู้ชัดกายที่ดำรงอยู่โดยอาการที่เดินว่า “เรากำลังเดิน” รู้ชัดกายที่ดำรงอยู่โดยอาการที่ยืน นั่ง
 หรือนอนว่า “เรากำลังยืน นั่ง หรือนอน”¹⁰⁴³

สมุทฺทยธมฺมานุปสฺสึ วาติอาทิสฺส ปน อวิชชาสมุทฺทยา รูปสมุทฺทยโตอาทินา นเยน ปณฺจหาการ
 ธิ รูปกฺขนธสฺส สมุทฺทยो จ วโย จ นิหริตฺตโพ. ตถฺยทฺธิ สนธาย อธิ “สมุทฺทยธมฺมานุปสฺสึ วา”ติอาทิสฺส วุตฺตํ.
 อตฺถลิก กาโยติ วา ปนสฺสวาติอาทิสฺส วุตฺตสฺสทิสฺสเมว. ส่วนในคำเป็นต้นว่า พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด
 (สมุทฺทยธมฺมานุปสฺสึ วา) บัณฑิตพึงนำความเกิดขึ้นและความเสื่อมแห่งรูปขั้นธไปด้วยอาการ 5
 ประการ อย่างโดยนัยเป็นต้นว่า “เพราะอวิชชาเกิด รูปจึงเกิด”¹⁰⁴⁴ แท้จริง ในอิริยาบถบรรพนี้ คำเป็น
 ต้นว่า พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายถึงเหตุอัน คำเป็นต้นว่า “หรือว่า
 ภิกษุณั้น ... กายมีอยู่ (อตฺถลิก กาโยติ วา ปนสฺส) ก็เป็นเช่นกับคำที่กล่าวแล้วนั้นแล”¹⁰⁴⁵

อิธปิ จตฺตอริยาปถปริคฺคาหิกา สติ ทุกฺขสจฺจํ ตสฺสา สมฺภูจฺจาปิภา ปุริมตณฺหา สมุทฺทยสจฺจํ
 อุกฺกิณฺโณ อปฺปวตฺตติ นิโรธสจฺจํ ทุกฺขปริชานโน สมุทฺทยปชฺหโน นิโรธารมฺมโณ อริยมคฺโค มคฺคสจฺจํ. เหว
 จตฺตสจฺจวเสน อุตฺตสจฺจกิตฺวา นิพฺพุตี ปาปุณาตีติ อิทเมกสฺส จตฺตอริยาปถปริคฺคาหกสฺส ภิกฺขุโน ยาว อรหตฺ
 ตา นิยฺยานมฺขนฺตี. ก็ในอิริยาบถบรรพนี้ สติที่กำหนดอิริยาบถทั้ง 4 เป็นทุกขสังข ต้นหากที่มีมาก่อนอัน
 ยังสตินั้นให้ตั้งขึ้นเป็นสมุทฺทยสังข ความไม่เป็นไปแห่งสติและต้นหากทั้ง 2 เป็นนิโรธสังข อริยมรรคที่มีการ
 กำหนดรู้ทุกข มีการละสมุทฺทย มีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสังข เธอชวนชววยด้วยอำนาจสังขจะ 4
 ประการอย่างนี้แล้วย่อมบรรลุมรรคความดับได้ เพราะเหตุนี้ ข้อนี้จึงเป็นทางแห่งการออกไปจากทุกข
 จนถึงอรรถผลของภิกษุรูปหนึ่ง ผู้กำหนดอิริยาบถทั้ง 4¹⁰⁴⁶

ปณฺหิตโต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ป + นิ + ธา + ต + สฺย ดังนี้

ป + นิ + ธา

ธา ชื่อว่าธาตุ

ภูวาทโย ธาตโว.

¹⁰⁴⁰ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 21.

¹⁰⁴¹ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 209.

¹⁰⁴² ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 146.

¹⁰⁴³ ที.ม.อ. (บาลี) 2/375/382, ที.ม.อ. (ไทย) 2/375/558.

¹⁰⁴⁴ ชุ.ป. (ไทย) 31/50/78

¹⁰⁴⁵ ที.ม.อ. (บาลี) 2/375/383, ที.ม.อ. (ไทย) 2/375/559.

¹⁰⁴⁶ ที.ม.อ. (บาลี) 2/375/383, ที.ม.อ. (ไทย) 2/375/559.

ป + นิ + ธา + ต	ลง ต ปัจจัย	อดีต ตตวนตุตาวี.
ป + นิ + ธา + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ป + นิ + ธ อา + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ.
ป + นิ + ธ อา>อิ + ต	เปลี่ยน อา ทำยธาตุ เป็น อิ	กฺวจิ ธาตุวิภตติปฺปจฺยยานํฯ.
ป + นิ>ณิ + ธ อิ + ต	เปลี่ยน น เป็น ณ	รหาทิโต ณ.
ป + ณิ + ธ>หุ อิ + ต	เปลี่ยน ธ เป็น ห	กฺวจิ ธาตุวิภตติปฯ. ¹⁰⁴⁷
ปณฺหิต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.
ปณฺหิต + ส	ลง ส วิภตติ	ลิ่งคตฺเถ ปจฺมา.
ปณฺหิต + ส>โ	เปลี่ยน ส เป็น โ	โส.
ปณฺหิต อ + โ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ.
ปณฺหิต ฆ + โ	ลบสระหน้า ปกตฺสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺยยาทิมฺหิฯ.
ปณฺหิต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ปณฺหิต

86) เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้ายาว” เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกยาว” ภาษาบาลีใช้ว่า ที่ขมฺ ภา อสฺสสนฺโต ‘ที่ขมฺ อสฺสสํ’ติ ปชานาติ, ที่ขมฺ ภา ปสฺสสนฺโต ‘ที่ขมฺ ปสฺสสํ’ติ ปชานาติ (ที่ขมฺ [√หฺ คติปริตาปฺวทุธิสุ-ไป, เต็ดร็อน, เจริญ, หีสเน-เปียดเบียน¹⁰⁴⁸ + ข + อํ, ทิ ขเย-สิ้นไป¹⁰⁴⁹ + ข + อํ]), (ปชานาติ [ป + √ภา พุชฺฌเน-ฐึ¹⁰⁵⁰ + นา + ติ]) คำศัพท์ว่า อสฺสสนฺโต, อสฺสสํ, ปสฺสสนฺโต และ ปสฺสสํ เป็นคำศัพท์ที่เทียบเคียงกับคำศัพท์ว่า อสฺสสติ (78) และ ปสฺสสติ (78) ได้ เพราะฉะนั้นจึงไม่กล่าวไว้ในที่นี้ ส่วนคำศัพท์ว่า ที่ขมฺ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ทฺรฺสทฺเพน ทวติ คจฺจตฺติ ที่ขมฺ ชื่อว่าที่ขมฺ เพราะเป็นไปด้วยระยะเสียงที่ไกล

ตตฺถ ที่ขมฺ ภา อสฺสสนฺโตติ ที่ขมฺ ภา อสฺสสํ ปวตฺตยฺนฺโต. อสฺสสํโสติ พหิ นิกฺขมนฺวาโต. ปสฺสสํโสติ อนฺโตปวิสนฺวาโตติ วินยฺญจฺกถายํ วุตฺตํ. สุตฺตฺนตฺตฺจฺกถาสฺ ปน อฺปฺปฏิปาฏิยา อาคตฺ ตตฺถ สพฺเพสมฺปิ คพฺภเสยฺยกานํ มาตุกฺจฺฉินฺโต นิกฺขมนฺกาเล ปจฺมํ อพฺภนฺตรฺวาโต พหิ นิกฺขมฺติ. ปจฺฉา พาทิรฺวาโต สุขุมฺรขํ คเหตุวา อพฺภนฺตรํ ปวิสนฺโต ตาลุํ อหจฺจ นินฺพายติ. เอวํ ตาว อสฺสสํปสฺสสํสา เวทิตพฺพา. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ที่ขมฺ ภา อสฺสสนฺโต ได้แก่ หรือเมื่อหายใจออกยาว ในอรรถกถา พระวินัย¹⁰⁵¹ ท่านกล่าวไว้ว่า บทว่า อสฺสสํโส ได้แก่ ลมออกไปภายนอก บทว่า ปสฺสสํโส ได้แก่ ลมเข้าไปข้างใน แต่ในอรรถกถาพระสูตรทั้งหลาย มาตรงกันข้าม ในลม 2 อย่างนั้น ในเวลาที่คัมภัสโยกสัตว์

¹⁰⁴⁷ รุ. หน้า 458.

¹⁰⁴⁸ ธาตวตฺถ.น. หน้า 202.

¹⁰⁴⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 516.

¹⁰⁵⁰ ธาตวตฺถ.น. หน้า 146.

¹⁰⁵¹ วิ.อ. (บาลี) 1/446.

(สัตว์ผู้เกิดในครรภ์) แม้ทุกจำพวกคลอดจากครรภ์มารดา อันดับแรกลมภายในออกมาภายนอก ภายหลังลมภายนอกพาเอาธุลีละเอียดเข้าไปภายในจรดเพดานแล้วก็ดับ บันทิตพิงทราบลมอัสสาสะ และปัสสาสะอย่างนี้ก่อน¹⁰⁵²

ทีฆิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ทุ + ฆ, ทิ + ฆ + อัม ดังนี้

ตุ	ตุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ตุ + ฆ	ลง ฆ ปัจจย	วชาททิ ปพพชชาทโยฯ.
ตุ + ฆ	ฆ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ตุ อุ + ฆ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ตุ อุ>อี +	เปลี่ยน อุ เป็น อี	กวจิ ธาตุวิภตติปจจยानां.
ทีฆ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ทีฆ**

ทิ	ทิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ทิ + ฆ	ลง ฆ ปัจจย	วชาททิ ปพพชชาทโยฯ.
ทิ + ฆ	ฆ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ตุ อี + ฆ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ตุ อี>อี + ฆ	ทีฆะ อี เป็น อี	ทีฆิ.
ทีฆ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ทีฆ**

ทีฆ + อัม	ลง อัม ทุตติยาวิภตติ	กम्मตเถ ทุตติยา.
ทีฆ อ + อัม	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ทีฆ ฆ + อัม	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสบุจจยาทิมหิฯ.
ทีฆิ	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ทีฆิ**

เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้าสั้น” เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกสั้น” ภาษาบาลีใช้ว่า รสฺสํ วา อสฺสสนฺโต ‘รสฺสํ อสฺสสามิ’ติ ปชานาติ, รสฺสํ วา ปสฺสสนฺโต ‘รสฺสํ ปสฺสสามิ’ติ ปชานาติ (รสฺสํ [√รส สททหานิสฺ-ส่งเสียง-ออกเสียง, เสื่อม, อสฺสาทสิเนทเน-สบายใจ, ชอบใจ¹⁰⁵³ + ส + อัม] คำศัพท์ว่า อสฺสสนฺโต, อสฺสสามิ, ปสฺสสนฺโต, ปสฺสสามิ (78) และ ปชานาติ (11) เป็นคำศัพท์ที่เทียบเคียงได้ คำศัพท์ว่า รสฺสํ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

รสฺยเตติ รสฺโส ชื่อว่ารสสะ เพราะถูกส่งเสียงทักท้วง¹⁰⁵⁴

¹⁰⁵² วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/219/296, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/219/386.

¹⁰⁵³ ธาตวตฺถ.น. หน้า 345.

¹⁰⁵⁴ อภิธาน.วณฺณ. หน้า 868.

เอส นโย รสสพเทปี. อัย ปน วิเสโส, ยถา เอตถ “ทีฆิ อสสาสั อทธานสงฆาเต”ติ วุตตัง,
 เอวมิจ “รสสั อสสาสั อิตตรสงฆาเต อสสสตี”ติ อาคตัง. ตสมา รสส วเสน ยาว “เตน วุจจติ กาเย
 กายานุปสสนาสติปฏิฐานภาวนา”ติ, ตาว โยเชตพุพ. เอว อัย อทธานวเสน อิตตรวเสน จ อิเมหา-
 กาเรหิ อสสาสปสสาเส ปชานนโต ทีฆิ วา อสสสนโต ทีฆิ อสสสามิติ ปชานาติ ๆเปฯ รสสั วา
 ปสสสนโต รสสั ปสสสามิติ ปชานาตีติ เวทิตพุโพ. แมในบทที่กำหนดด้วยลมหายใจออกสั้น ก็นัยนี้
 เหมือนกัน ส่วนความแปลกกันมีดังนี้ คือ เหมือนอย่างว่า บทที่กำหนดด้วยลมหายใจออกหายใจเข้า
 ยาว ในกาลที่นับว่ายาวนั้น ท่านกล่าวว่า หายใจออกยาว ในกาลที่นับว่ายาว ฉันโต แมในบทที่กำหนด
 ด้วยลมหายใจออกสั้นนี้ ก็เหมือนกันกับที่กล่าวมาแล้วว่า ลมหายใจสั้นในกาลที่นับว่านิคหน้อย เพราะ
 เหตุนั้น ฟังประกอบด้วยสามารถแห่งลมหายใจออกหายใจเข้าสั้น จนถึงคำว่า ด้วยเหตุนั้น ท่านจึง
 เรียกว่า สติปฏิฐานภาวนาคือการตามเห็นกายในกาย พระโยคาวจรนี้เมื่อรู้ชัดลมหายใจออกหายใจเข้า
 โดยอาการเหล่านี้ ด้วยสามารถระยะกาลนาน และด้วยสามารถระยะกาลนิคหน้อยอย่างนี้ ฟังทราบวา
 เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ว่าเราหายใจออกยาว ฯลฯ เมื่อหายใจเข้าสั้นก็รู้ว่าเราหายใจเข้าสั้น¹⁰⁵⁵

รสสั ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า รส + ส + อ ดังนี้

รส	รส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
รส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
รส + ส	ลง ส ปัจจัย	วชาทีหิ ปพพชชาทโยฯ.
รส + ส	ส ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.

สำเร็จรูปเป็น รสส

รสส + อ	ลง อ พุติยาวิภัตติ	กมมตเถ พุติยา.
รสส อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
รสส ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจจยาทิมหิฯ.
รสสั	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น รสสั

87) เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนา” ภาษาบาลีใช้ว่า สุขิ วา เวหนิ
 เวทยมาโน ‘สุขิ เวหนิ เวทยามี’ติ ปชานาติ (สุขิ [สุข [สุ + √ขนุ วิทธารณ-ทำลาย¹⁰⁵⁶ + กวิ, สุ + ข
 [√ชน วเช- ฆ่า, วิทธารณ-ทำลาย¹⁰⁵⁷ + กวิ], √สุข ตักิริยาโย-ในกิริยาแห่งความสุขนั้น¹⁰⁵⁸ + อ, สุ + √
 ขาท ภกขณ-กิน¹⁰⁵⁹ + กวิ] + อ), เวหนิ [เวทนา [√วิท ญาณมงคลเย-รู้, ความเป็นมงคล, ภาเว-ความ

¹⁰⁵⁵ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/219/297, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/219/388.

¹⁰⁵⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 75.

¹⁰⁵⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 73.

¹⁰⁵⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 468.

¹⁰⁵⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 78.

มี, วิมฺสนลาภตฺถุญฺญํ-พิจารณา, ได้, ยินดี, อนุภวนิवासายานเถริเย-เสวย, อาศัยอยู่, พุด, มั่นคง¹⁰⁶⁰ +
 ยุ + อา) + อ], เวทยมาโน [√วิท ญาณมฺงคฺลเย-รู้, ความเป็นมงคล, ภาเว-ความมี, วิมฺสนลาภตฺถุญฺญํ-
 พิจารณา, ได้, ยินดี, อนุภวนิवासายานเถริเย-เสวย, อาศัยอยู่, พุด, มั่นคง¹⁰⁶¹ + ฌย + มาน + สี],
 เวทยามิ [√วิท ญาณมฺงคฺลเย-รู้, ความเป็นมงคล, ภาเว-ความมี, วิมฺสนลาภตฺถุญฺญํ-พิจารณา, ได้, ยินดี,
 อนุภวนิवासายานเถริเย-เสวย, อาศัยอยู่, พุด, มั่นคง¹⁰⁶² + ฌย + มิ], ปชานาติ [ป + √ปา พุชฌเน-
 รู้¹⁰⁶³ + นา + ติ]) คำศัพท์ว่า เวทนา (12) และ ปชานาติ (11) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และ รูป
 วิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า สุข, เวทยมาโน และ เวทยามิ มีกระบวนการสร้าง
 คำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

สุฏฺฐุ ทุกข์ ขนตีติ สุขิ. สุกริ ขโมกาสาทุเมตสฺสาติ วา สุขิ. สุขยตีติ วา สุขิ; ยสฺสุปฺปชฺชติ ตํ
 สุขิตํ กโรตีติ อตฺถโ. สุฏฺฐุ ทุกข์ ขาทตีติ วา สุขิ.¹⁰⁶⁴ ชื่อว่าสุขะ เพราะทำลายความทุกข์ให้หมดไป, ชื่อ
 ว่าสุขะ เพราะเป็นสภาพที่ให้โอกาส, ชื่อว่าสุขะ เพราะให้เกิดความสบาย คือ ความสุขเกิดกับผู้ใดก็ทำให้
 ผู้ผู้นั้น ได้รับความสบาย, ชื่อว่าสุขะ เพราะบั่นทอนความทุกข์ให้หมดไป.

ตเวท สุขยตีติ สุขิ, ยสฺสุปฺปชฺชติ, ตํ สุขิตํ กโรตีติ อตฺถโ. สุฏฺฐุ วา ขาทติ, ขนตี จ ภายจิตฺตา
 พารณฺตี สุขิ. เวทยิตะนั้นแล ชื่อว่าสุข เพราะความหมายว่าสบาย อธิบายว่า เวทยิตะ ย่อมเกิดแก่
 บุคคลใด ย่อมกระทำบุคคลนั้นให้ถึงความสุข อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสุข เพราะความหมายว่า เคี้ยวกิน
 และขุดความลำบากทางกายและทางจิตด้วยดี.¹⁰⁶⁵

สุข ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สุ + ขนุ + กฺวิ, สุ + ข [√ขณ + กฺวิ], สุข + อ, สุ +
 ขาท + กฺวิ ดังนี้

สุ + ขนุ	ขนุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สุ + ขน	ลบสฺระท่ายธาตุ	ธาตฺตฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
สุ + ขน + กฺวิ	ลง กฺวิ ปัจจัย	กฺวิ จ.
สุ + ขน + กฺวิ	กฺวิ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สุ + ข + กฺวิ	ลบพยัญชนะท่ายธาตุ	ธาตฺวณฺตสฺส โลโป กฺวิมฺหิ.
สุ + ข	ลบ กฺวิ ปัจจัย	กฺวิโลโป จ.

สำเร็จรูปเป็น สุข

สุ + ขณ	ขณ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สุ + ขณ	ลบสฺระท่ายธาตุ	ธาตฺตฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
สุ + ขณ + กฺวิ	ลง กฺวิ ปัจจัย	กฺวิ จ.

¹⁰⁶⁰ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 410.

¹⁰⁶¹ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 410.

¹⁰⁶² ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 410.

¹⁰⁶³ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 146.

¹⁰⁶⁴ อภิธาน.สุจ. หน้า 898.

¹⁰⁶⁵ พุ.ป.อ. (บาลี) 1/3/87, พุ.ป.อ. (ไทย) 1/3/110.

สุข + ขณ + กวิ	กวิ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
สุข + ข + กวิ	ลบพยัญชนะท้ายธาตุ	ธาตุวณตสส โลโป กวิมทิ.
สุข + ข	ลบ กวิ ปัจจัย	กวิโลโป จ.
สำเร็จรูปเป็น สุข		
สุข	สุข ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สุข	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
สุข + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญุตวาวิ วา.
สุข + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
สำเร็จรูปเป็น สุข		
สุข + ขาท	ขาท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สุข + ขาท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
สุข + ขาท + กวิ	ลง กวิ ปัจจัย	กวิ จ.
สุข + ขาท + กวิ	กวิ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
สุข + ขา + กวิ	ลบพยัญชนะท้ายธาตุ	ธาตุวณตสส โลโป กวิมทิ.
สุข + ขา	ลบ กวิ ปัจจัย	กวิโลโป จ.
สุข + ข	รัสสะ อา ที่ ขา เป็น อ	กวจิ ธาตุวิภตติปปจยยานา.
สำเร็จรูปเป็น สุข		
เวทยมานโน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิท + ฌย + มาน + สติ ดังนี้		
วิท	วิท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
วิท + มาน	ลง มาน ปัจจัย	วตตมานเน มานนตา.
วิท + มาน	มาน ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
วิท + ฌย + มาน	ลง ฌย ปัจจัยประจำหมวดธาตุ	จฺราทิโต ฌณนยา.
วิท + ฌย + มาน	ฌย เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฌานุพนโธ.
ว อิ ฑ + ฌ อ ย + มาน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
ว อิ ฑ + ฌ อ ย + มาน	ลบ ฌ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
ว อิ>เอ ฑ + อ ย + มาน	วุทธิ อิ เป็น เอ	อสยิคนตสส วุทธิ การิตเ.
เวทยมาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ญุตเต.
เวทยมาน + สติ	ลง สติ วิภตติ	ลิ่งคตเถ ปจมา.
เวทยมาน อ + สติ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
เวทยมาน อ + สติ>โอ	เปลี่ยน สติ เป็น โอ	โส.
เวทยมาน ษ + โอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจยยาทิมหิฯ.
เวทยมานโน	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ญุตเต.

สำเร็จรูปเป็น เวทยมาโน

เวทยามิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิท + ฌย + มิ ดังนี้

วิท	วิท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
วิท + มิ	มิ ชื่อว่า วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ติ อนติ, สิ ธา.
วิท + มิ	ลง มิ วัตตมานาวิภัตติในปัจจุบัน	วัตตมานา ปจฺจุปนฺเน.
วิท + มิ	มิ ชื่อว่าปรัสสบท	อถ ปุพฺพานิ วิภตฺตํ ฌา.
วิท + มิ	ลงวัตตมานาปรัสสบทในกัตตุวากกตฺตริ	ปรัสสปท.
วิท + มิ	มิ ชื่อว่า อุตตมบุรุษ เอกวจนะ	เทว เทว ปรมมชฌิมุตตมา.
วิท + มิ	ลง มิ อุตตมบุรุษ เอกวจนะ	นามมฺหิ ปยุชฺชมาเนปิยา.
วิท + ฌย + มิ	ลง ฌย ปัจจัยประจำหมวดธาตุ	จฺรธาทีโต ฌณฺญา.
วิท + ฌย + มิ	ฌย เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฌานุพฺนโธ.
ว อิ ท + ฌ อ ย อ + มิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺตมสสรํ สเรนา.
ว อิ ท + ฌ อ ย อ + มิ	ลบ ฌ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลปี.
ว อิ>เอ ท + อ ย อ + มิ	วฺหฺธิ อิ เป็น เอ	อสีโยคนตฺสส วฺหฺธิ การิตเ.
ว เอ ท + อ ย อ>อา + มิ	ที่ฆะ อ เป็น อา	อกาโร ที่ฆํ ทิมิเมสุ.
เวทยามิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นยเ ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น เวทยามิ

เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนา” ภาษาบาลีใช้ว่า ทุกฺขํ วา เวทณํ เวทยมาโน ‘ทุกฺขํ เวทณํ เวทยามิ’ ติ ปชานาติ (ทุกฺขํ [ทุกฺข [ท + √ขมุ ฆนฺตฺย-อดทณ¹⁰⁶⁶ + กฺวิ, ทฺ [กฺจฺ ฉิต/กฺจฺฉ] + ข, √ขณฺ วธ-ฆ่า, วิทฺธาเร-ทำลาย¹⁰⁶⁷ + กฺวิ, ทฺวิ + √ขณฺ วิทฺธาเร-ทำลาย¹⁰⁶⁸ + อ, ทฺ + √ขาท ภาขฺณ-กิน¹⁰⁶⁹ + กฺวิ, √ทุกฺข ทฺกฺขณฺ-ยากลำบาก¹⁰⁷⁰ + อ] + อ], เวทณํ [เวทนา [วิทฺ ฌาณ- มงฺคฺลเย-รู้, ความเป็นมงคล, ภาเว-ความมี, วิมฺสนลาภตฺถุญฺญํ-พิจารณา, ได้, ยินดี, อนุภวนิवासายานเถริเย-เสวย, อาศฺยอยู่, พุต, มั่นคง¹⁰⁷¹ + ยุ + อา] + อ], เวทยมาโน [วิทฺ ฌาณมงฺคฺลเย-รู้, ความเป็นมงคล, ภาเว-ความมี, วิมฺสนลาภตฺถุญฺญํ-พิจารณา, ได้, ยินดี, อนุภวนิवासายานเถริเย-เสวย, อาศฺย

¹⁰⁶⁶ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 76.¹⁰⁶⁷ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 73.¹⁰⁶⁸ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 75.¹⁰⁶⁹ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 78.¹⁰⁷⁰ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 202.¹⁰⁷¹ ธาตฺวตฺถ.นิ. หน้า 410.

อยู่, พุด, มั่นคง¹⁰⁷² + ฌย + มาน + สฺย, เวทยามิ [√วิท ฌาณมจฺจเย-ฐึ, ความเป็นมงคล, ภาเว-ความมี, วิมีสนลาภตฺถุญฺญํ-พิจารณา, ได้, ยินดี, อนุภวนิवासายานเถริเย-เสวย, อาศึยอยู่, พุด, มั่นคง¹⁰⁷³ + ฌย + มิ], ปชานาติ [ป + √ลา พุชฺฌเน-ฐึ¹⁰⁷⁴ + นา + ตฺยิ] คำศัพท์ว่า ทุกฺข (10), เวทนา (12), เวทยมาโน (87), เวทยามิ (87) และ ปชานาติ (11) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา” ภาษาบาลีใช้ว่า อทุกขมสุขํ ภา เวทนี เวทยมาโน ‘อทุกขมสุขํ เวทนี เวทยามิ’ติ ปชานาติ (อทุกขมสุขํ [อทุกฺข [น + ทุกฺข [ท + √ขมุ ขนฺตฺยํ-อดทน¹⁰⁷⁵ + ภาวิ, ทฺ [กฺจฺฉิตฺ/กฺจฺฉ] + ข, √ขณ วธ-ฆ่า, วิทฺหารณ-ทำลาย¹⁰⁷⁶ + ภาวิ, ทฺวิ + √ขนุ วิทฺหารณ-ทำลาย¹⁰⁷⁷ + อ, ทฺ + √ขาท ภกฺขณ-กิน¹⁰⁷⁸ + ภาวิ, √ทุกฺข ทุกฺขณ-ยากลำบาก¹⁰⁷⁹ + อ] + อสุข [น + สฺข [สฺ + √ขนุ วิทฺหารณ-ทำลาย¹⁰⁸⁰ + ภาวิ, สฺ + ข [√ขณ วธ-ฆ่า, วิทฺหารณ-ทำลาย¹⁰⁸¹ + ภาวิ], √สฺข ตฺกฺรยายํ-ในกิริยาแห่งความสุขนั้น¹⁰⁸² + อ, สฺ + √ขาท ภกฺขณ-กิน¹⁰⁸³ + ภาวิ] + อํ], เวทนี [เวทนา [√วิท ฌาณมจฺจเย-ฐึ, ความเป็นมงคล, ภาเว-ความมี, วิมีสนลาภตฺถุญฺญํ-พิจารณา, ได้, ยินดี, อนุภวนิवासายานเถริเย-เสวย, อาศึยอยู่, พุด, มั่นคง¹⁰⁸⁴ + ฌย + อา] + อํ], เวทยมาโน [√วิท ฌาณมจฺจเย-ฐึ, ความเป็นมงคล, ภาเว-ความมี, วิมีสนลาภตฺถุญฺญํ-พิจารณา, ได้, ยินดี, อนุภวนิवासายานเถริเย-เสวย, อาศึยอยู่, พุด, มั่นคง¹⁰⁸⁵ + ฌย + มาน + สฺย], เวทยามิ [√วิท ฌาณมจฺจเย-ฐึ, ความเป็นมงคล, ภาเว-ความมี, วิมีสนลาภตฺถุญฺญํ-พิจารณา, ได้, ยินดี, อนุภวนิवासายานเถริเย-เสวย, อาศึยอยู่, พุด, มั่นคง¹⁰⁸⁶ + ฌย + มิ], ปชานาติ [ป + √ลา พุชฺฌเน-ฐึ¹⁰⁸⁷ + นา + ตฺยิ] คำศัพท์ว่า เวทนา (12), เวทยมาโน (87), เวทยามิ (87) และ ปชานาติ (11) มีกระบวนการสร้าง

¹⁰⁷² ชาติวตฺต.น. หน้า 410.

¹⁰⁷³ ชาติวตฺต.น. หน้า 410.

¹⁰⁷⁴ ชาติวตฺต.น. หน้า 146.

¹⁰⁷⁵ ชาติวตฺต.น. หน้า 76.

¹⁰⁷⁶ ชาติวตฺต.น. หน้า 73.

¹⁰⁷⁷ ชาติวตฺต.น. หน้า 75.

¹⁰⁷⁸ ชาติวตฺต.น. หน้า 78.

¹⁰⁷⁹ ชาติวตฺต.น. หน้า 202.

¹⁰⁸⁰ ชาติวตฺต.น. หน้า 75.

¹⁰⁸¹ ชาติวตฺต.น. หน้า 73.

¹⁰⁸² ชาติวตฺต.น. หน้า 468.

¹⁰⁸³ ชาติวตฺต.น. หน้า 78.

¹⁰⁸⁴ ชาติวตฺต.น. หน้า 410.

¹⁰⁸⁵ ชาติวตฺต.น. หน้า 410.

¹⁰⁸⁶ ชาติวตฺต.น. หน้า 410.

¹⁰⁸⁷ ชาติวตฺต.น. หน้า 146.

คำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า อทุกขมสุข มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ทุกขโต อณฺณา อทุกขา, สุขโต อณฺณา อสุขา, อทุกขา จ สา อสุขา จาติ อทุกขมสุขา ธรรมชาติที่ชื่อว่าอทุกขา เพราะอื่นจากทุกข์ ชื่อว่าอสุขา เพราะอื่นจากสุข ธรรมชาติที่ชื่อว่าอทุกขาด้วย ธรรมชาติที่ชื่อว่าอทุกขานั้น เป็นธรรมชาติที่ชื่อว่าอสุขาด้วย ชื่อว่าอทุกขมสุขา¹⁰⁸⁸

ตถ สฺขี เวทนนฺตืออาทิสฺส อโย อปโรปิ ปชานนปริยาโย สฺขี เวทน์ เวทยามีติ ปชานาตีติ สุข เวทนาทุกขณฺเฏ ทุกขเวทนาย อภาวโต สฺขี เวทน์ เวทยมาโน “สฺขี เวทน์เยว เวทยามี”ติ ปชานาติ. เตน ยา ปุพฺเพ ภูตปุพฺพา ทุกขเวทนา ตสส อิทานิ อภาวโต อิมิสฺสา จ สุขาย เวทนาย อีโต ปจฺมํ อภาวโต เวทนา นม อนิจฺจา อธฺวา วิปริณามธฺมา อิติห ตถ สมนฺปาโน โหติ. คำว่า **ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุข เวทนา (สฺขี เวทน์ เวทยามีติ ปชานาติ) ความว่า** เพราะไม่มีทุกขเวทนาในขณะแห่งสุขเวทนา ภิกษุเมื่อเสวยสุขเวทนา จึงรู้ชัดว่า “เรากำลังเสวยสุขเวทนา” เพราะเหตุนั้น ภิกษุจึงเป็นอันรู้ชัดในสุขเวทนา และทุกขเวทนานั้นว่า “ธรรมดาว่าเวทนาไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความแปรผันเป็นธรรมดา เพราะทุกขเวทนาที่เคยมีมาก่อนในบัดนี้กลับไม่มี และเพราะสุขเวทนานี้ไม่มีมาก่อนแต่”¹⁰⁸⁹

วุตฺตมฺปิ เจตฺ ภควตา:-“ยสมฺมึ อคฺคิเวสฺสน สมเย สฺขี เวทน์ เวเทติ เนว ตสมฺมึ สมเย ทุกฺขี เวทน์ เวเทติ น อทุกขมสุขี เวทน์ เวเทติ สฺขีเยว ตสมฺมึ สมเย เวทน์ เวเทติ. ยสมฺมึ อคฺคิเวสฺสน สมเย ทุกฺขาเปฯ อทุกขมสุขี เวทน์ เวเทติ เนว ตสมฺมึ สมเย สฺขี เวทน์ เวเทติ น ทุกฺขี เวทน์ เวเทติ อทุกขมสุขี เยว ตสมฺมึ สมเย เวทน์ เวเทติ. สุขายปิ โข อคฺคิเวสฺสน เวทนา อนิจฺจา สงฺขตา ปฏิจฺจสมฺปปฺนนา ขยธฺมา วายธฺมา วิราจธฺมา นิโรธธฺมา. ทุกฺขาปิ โขฯเปฯ อทุกขมสุขายปิ โข อคฺคิเวสฺสน เวทนา อนิจฺจา ฯเปฯ นิโรธธฺมา. เอวํ ปสฺสํ อคฺคิเวสฺสน สฺตฺวา อริยสาวโก สุขายปิ เวทนาย นิพฺพินฺทติ ทุกฺขายปิ เวทนาย นิพฺพินฺทติ อทุกขมสุขายปิ เวทนาย นิพฺพินฺทติ นิพฺพินฺทํ วิรชฺชติ วิราคา วิมฺจฺจติ วิมฺตตสมฺมึ ‘วิมฺตตสมฺมึ’ติ ญาณํ โหติ ‘ซีณา ชาติ วุสิตํ พุทฺทมจฺริยํ กตํ ฅรณฺมยํ นาปรี อิตถตฺตยา’ติ ปชานาตี”ติ สมจฺริงดํ พฺระดํารัสฺสที่พฺระผู้มีพฺระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “อคฺคิเวสฺสนะ เมื่อใดบุคคลได้เสวยสุขเวทนา เมื่อนั้นเขาไม่ได้เสวยทุกขเวทนา ไม่ได้เสวยอทุกขมสุขเวทนา ได้เสวยแต่สุขเวทนาเท่านั้น เมื่อใดบุคคลเสวยทุกขเวทนา ฯลฯ เสวยอทุกขมสุขเวทนา เมื่อนั้นเขาย่อมไม่ได้เสวยสุขเวทนา ไม่ได้เสวยทุกขเวทนา ได้เสวยแต่อทุกขมสุขเวทนาเท่านั้น แม้สุขเวทนาแลไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไป เสื่อมไป คายไป และดับไปเป็นธรรมดา แม้ทุกขเวทนาแล ฯลฯ แม้อทุกขมสุขเวทนาแลก็ไม่เที่ยง ฯลฯ และดับไปเป็นธรรมดา อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เมื่อเห็นอย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในสุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคายกำหนด เพราะคายกำหนดจึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ก็มีญาณหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”¹⁰⁹⁰

อทุกขมสุขี ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า น + ทุกข + น + สุข + อ ดังนี้

น + ทุกข

¹⁰⁸⁸ วิ.โยชนา. 2/126/99.

¹⁰⁸⁹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/380/389, ที.ม.อ. (ไทย) 2/380/568-569.

¹⁰⁹⁰ ม.ม. (ไทย) 13/205/243

น>อ + ทุกข   เปลี่ยน น เป็น อ   อดตํ นสฺส ตปฺปฺริเส.
สำเร็จรูปเป็น **อทุกข**

น + สุข

น>อ + สุข   เปลี่ยน น เป็น อ   อดตํ นสฺส ตปฺปฺริเส.
สำเร็จรูปเป็น **อสุข**

อทุกข + อสุข

อทุกข + ม + อสุข	ลง ม อาคม	เตสุ วุฑฺธิโลปาคมวิการา.
อทุกขมสุข	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.
อทุกขมสุข + อ	ลง อ วิภัตติ	กम्मตเถ พุติยา.
อทุกขมสุข อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตมสฺสรํ สเรนฯ.
อทุกขมสุข ฆ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลฺจยาทิมฺหิฯ.
อทุกขมสุข	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อทุกขมสุข**

เมื่อเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส” ภาษาบาลีใช้ว่า
สามิสํ วา สุขํ เวทณํ เวทยามาโน ‘สามิสํ สุขํ เวทณํ เวทยามิ’ติ ปชานาติ

เมื่อเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส” ภาษาบาลี
ใช้ว่า นิรามิสํ วา สุขํ เวทณํ เวทยามาโน ‘นิรามิสํ สุขํ เวทณํ เวทยามิ’ติ ปชานาติ

เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนาที่มีอามิส” ภาษาบาลีใช้
ว่า สามิสํ วา ทุกฺขํ เวทณํ เวทยามาโน ‘สามิสํ ทุกฺขํ เวทณํ เวทยามิ’ติ ปชานาติ

เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส” ภาษา
บาลีใช้ว่า นิรามิสํ วา ทุกฺขํ เวทณํ เวทยามาโน ‘นิรามิสํ ทุกฺขํ เวทณํ เวทยามิ’ติ ปชานาติ

เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่มีอามิส”
ภาษาบาลีใช้ว่า สามิสํ วา อทุกฺขมสุขํ เวทณํ เวทยามาโน ‘สามิสํ อทุกฺขมสุขํ เวทณํ เวทยามิ’ติ ปชานาติ

เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มี
อามิส” ภาษาบาลีใช้ว่า นิรามิสํ วา อทุกฺขมสุขํ เวทณํ เวทยามาโน ‘นิรามิสํ อทุกฺขมสุขํ เวทณํ เวทยามิ’
ติ ปชานาติ

สามิสํ [สท + อามิส [อา + √มิส สททโกปเสกฺสุ-ทำเสียง, โกรธ, รต-รต¹⁰⁹¹ + อ, อา +
√มิ ปกฺเขปน-สอตแทรก-เพิ่ม, มาเน-เปรียบเทียบ, นิมีลเน-หลับตา¹⁰⁹² + สก] + อ], นิรามิสํ [นิ +
อามิส [อา + √มิส สททโกปเสกฺสุ-ทำเสียง, โกรธ, รต-รต¹⁰⁹³ + อ, อา + √มิ ปกฺเขปน-สอตแทรก-

¹⁰⁹¹ ชาติวตถ.นิ. หน้า 314.

¹⁰⁹² ชาติวตถ.นิ. หน้า 312.

¹⁰⁹³ ชาติวตถ.นิ. หน้า 314.

เพิ่ม, มาเน-เปรียบเทียบ, นิมีลเน-หลับตา¹⁰⁹⁴ + สก] + อ] มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

อามียติ อนุโต ปกขิปยตีติ อามิสฺ ชื่อว่าอามิสะ เพราะเขาใส่ไว้ภายใน¹⁰⁹⁵

สามิสฺ วา สุขนฺตออาทิสฺ สามิสสา สุขา นาม ปญจกามคุณามิสสนฺนิสฺสิตา ฉ เคหสิต โสมนสฺสเวทนา. นิรามิสสา สุขา นาม ฉ เนกขมมสิตฺโสมนสฺสเวทนา. สามิสสา ทุกฺขา นาม ฉ เคหสิตโทมนสฺสเวทนา. นิรามิสสา ทุกฺขา นาม ฉ เนกขมมสิตฺโทมนสฺสเวทนา. สามิสสา อทุกฺขมสุขา นาม ฉ เคหสิตอุเปกฺขาเวทนา. นิรามิสสา อทุกฺขมสุขา นาม ฉ เนกขมมสิตฺอุเปกฺขาเวทนา. ในคำเป็นต้นว่า **สุขเวทนาที่มีอามิส** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ โสมนัสเวทนาที่อาศัยเรือน 6 อาศัยอามิสคืออากามคุณ 5 ชื่อว่า**สุขเวทนาที่มีอามิส** โสมนัสเวทนาที่อาศัยเนกขัมมะ 6 ชื่อว่า**สุขเวทนาที่ไม่มีอามิส** โทมนัสเวทนาที่อาศัยเรือน 6 ชื่อว่า**ทุกขเวทนาที่มีอามิส** โทมนัสเวทนาที่อาศัยเนกขัมมะ 6 ชื่อว่า**ทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส** อุเบกขาเวทนาที่อาศัยเรือน 6 ชื่อว่า**อทุกขมสุขเวทนาที่มีอามิส** อุเบกขาเวทนาที่อาศัยเนกขัมมะ 6 ชื่อว่า**อทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส**¹⁰⁹⁶

สามิสฺ ศัพท์เป็นสมาสมิถิตกัภายใน มาจากศัพท์ว่า สห + อามิส [อา + มิส + อ, อา + มิ + สก] + อ ดังนี้

อา + มิส	มิส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
อา + มิส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
อา + มิส + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺนวุตฺวาวิ วา.
อา + มิส + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
อามิส	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ฺยฺตุเต.

สำเร็จรูปเป็น **อามิส**

อา + มิ	มิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
อา + มิ + สก	ลง สก ปัจจัย	กาเล วตฺตมานาตีเต ญฺวาทโย.
อา + มิ + สก	สก ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
อา + มิ + สก	ลบ ก อนุพันธ์	กฺวจิ ชาติวิภตฺติปฺปจฺยยานํฯ.

สำเร็จรูปเป็น **อามิส**

สห + อามิส		
สห > ส + อามิส	เปลี่ยน สห เป็น ส	เตสุ วุฑฺธิโลปาคมฺวิการฯ.
ส อ + อามิส	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนฯ.
ส ๒ + อามิส	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺยยาทิมฺหิฯ.
สามิส	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ฺยฺตุเต.

¹⁰⁹⁴ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 312.

¹⁰⁹⁵ อภิธาน.สุจ. หน้า 264.

¹⁰⁹⁶ ที.ม.อ. (บาลี) 2/380/390, ที.ม.อ. (ไทย) 2/380/569.

สามีส + อ	ลง อ วิภัติ	กมมตเถ ทุตติยา.
สามีส อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺตมสฺสรํ สเรนา.
สามีส ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมฺหิฯ.
สามีส	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สามีส

นิรามิส ศัพท์เป็นสมาสมิทธิกัภายใน มาจากศัพท์ว่า นิ + อามิส [อา + มิส + อ, อา + มิ + สก] + อ ดังนี้

นิ + อามิส		
นิ + ร + อามิส	ลง ร อาคม	ยวมทนตรลา จากมา.
นิรามิส	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
นิรามิส + อ	ลง อ วิภัติ	กมมตเถ ทุตติยา.
นิรามิส อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺตมสฺสรํ สเรนา.
นิรามิส ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมฺหิฯ.
นิรามิส	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น นิรามิส

2.5 กระบวนการสร้างคำศัพท์หมวด อวรรค (นอกวรรค)

88) โยคี ภาษาบาลีใช้ว่า โยคี (√ยฺช อุสฺสเห-อุตฺสาหะ-พยายาม, สมฺมาธิมฺหิ-ตั้งใจ-ตั้งมั่น, นิเนเท-นินทา, พนฺธเน-ผูก, ประกอบ¹⁰⁹⁷ + ณ + อี) คำศัพท์ว่า โยคี มีกระบวนการสร้างคำศัพท์ และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ยฺชฺชนํ สมฺพชฺฉณํ โยโค.¹⁰⁹⁸ การประกอบคือความเชื่อมโยง ชื่อว่าโยคะ. ยฺชฺชนํ โยโค¹⁰⁹⁹ การประกอบ ชื่อว่าโยคะ. โยโค อุสฺส อตฺถิ, ตสฺมี วา วิชฺชตีติ โยคี ชื่อว่าโยคี เพราะมีการประกอบ

โยคี ศัพท์เป็นกิตก์และตัทธิต มาจากรากศัพท์ว่า ยฺช + ณ + อี ดังนี้

ยฺช	ยฺช ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ยฺช	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺตฺสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
ยฺช + ณ	ลง ณ ปัจจัย	ภาเว จ.
ยฺช + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ยฺช + ณ	ณ ปัจจัยเป็นเหมือนการิต	การิตํ วิย ฌานฺนุพฺนโธ.
ยฺช + ณ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺตมสฺสรํ สเรนา.
ยฺช + ณ + อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.

¹⁰⁹⁷ ธาตฺตฺต.นิ. หน้า 337.

¹⁰⁹⁸ วิ.โยชนา. 1/30/99.

¹⁰⁹⁹ ร. หน้า 424.

ย อุ>โอ ช + อ	วุทธิ อุ เป็น โอ	อสีโยคนตสส วุทธิ การิเต.
ย โอ ช>ค + อ	เปลี่ยน ช เป็น ค	กคา จชาน.
โยค	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น โยค

โยค	เป็นนามกิตก์	
โยค + อี	ลง อี ปัจจัยในตัทธิต	ทณทาทิโต อิกอ.
โยค อ + อี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสร สเรนฯ.
โยค อ + อี	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปุจฉยาติมหิฯ.
โยคี	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น โยคี

89) โยนิโสมนสิการ ภาษาบาลีใช้ว่า โยนิโสมนสิการ (โยนิโส [โยนิ [√ย มิสสคตฺย-ปะปน-เจือปน, ไป, นิเนเท-นินทา, พนฺธ-ผูก¹¹⁰⁰ + นิ] + โส] + มนสิการ [มนสิ [มน [√มน โโพธเน-รู้, คพเพ-ไอ้อวด, อภยาสปุชาสุ-เกิดบ่อย ๆ, บูชา, ธารณ-ทรงไว้¹¹⁰¹ + อ, √มา ปริมาณ-นับ, มานมฺหิ-เปรียบเทียบ, สทเท-ออกเสียง¹¹⁰² + ยุ] + สมิ] + การ [√กร กรณ-ทำ¹¹⁰³ + ณ]) คำศัพท์ว่า โยนิโส และ มนสิการ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ยวติ มิสสีภวติ เถยเยสูติ โยนิ.¹¹⁰⁴ ปัญญาที่มีรวมอยู่ในฉื่อยยธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าโยนิ. โยนิยา วิภาเคน โยนิโส¹¹⁰⁵ โดยส่วน โดยแยกคาย ชื่อว่าโยนิโส. โยนิโสติ ปณณ อุปาเยน กุสลธมมสส ปจฺจภาเวนาติ อตฺถเ.¹¹⁰⁶ บทว่า โยนิโส ความว่า โดยแนวทาง คือโดยอุบาย ได้แก่โดยความเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรม.

มนติ ชานาตีติ, เอกาย นาฬิยา เอกาย จ ตฺลายุ มิณมาโน วีย อารมมณฺ มินาติ ปริจฺฉินฺทตีติ วา มโน.¹¹⁰⁷ ชื่อว่ามนะ เพราะรับรู้ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่ามนะ เพราะกำหนดนับอารมณ์ เหมือนถูกกำหนดนับด้วย 1 ทะราน และ 1 ตราซัง, มนติ อารมมณฺ วิชานาตีติ มโน.¹¹⁰⁸ ชื่อว่ามนะ เพราะรับรู้อารมณ์.

¹¹⁰⁰ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 334.

¹¹⁰¹ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 305.

¹¹⁰² ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 310.

¹¹⁰³ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 49.

¹¹⁰⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 741.

¹¹⁰⁵ รุ. หน้า 309.

¹¹⁰⁶ วิ.โยชนา. 1/300/432.

¹¹⁰⁷ อภิธาน.สุจิ. หน้า 700.

¹¹⁰⁸ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถารมมบท,

มนสิ กรณฺ มนสิกาโร¹¹⁰⁹ การกระทำไว้ในใจ ชื่อว่ามนสิการ. มนสมฺมึ กาโรติ มนสิกาโร มนสิ อารมมณสส กรณฺ. เยน ทิ อารมมณฺ กรียติ อารมมณฺสส สโยชนโต ตโต เอว เตน อารมมณฺมปิ มนสิ กรียตีติ มนสิกาโร¹¹¹⁰. ชื่อว่ามนสิการ เพราะกระทำไว้ในใจ คือทำอารมณ์ไว้ในใจ. จริงอยู่ ชื่อว่ามนสิการ เพราะถูกทำให้ไว้ในอารมณ์ เพราะการประกอบจิตไว้ด้วยอารมณ์ เหตุนั้น อารมณ์จึงถูกกระทำไว้ในใจ. เกวลํ เหตุถ มนสิกาโรติ สารลกฺขณฺเณ ยาปนกมนสิกาโร. จริงอยู่ มนสิการที่เป็น เยวา ปนกเจตสิกอันมีลักษณะให้แล่นไป ชื่อว่ามนสิการ.¹¹¹¹

โยนิโสมนสิกาโรติ สุตานํ ฌมมานํ อตฺตูปปริกฺขณฺวเสน อูปาเยน มนสิกาโร. คำว่า โยนิโส มนสิการ ได้แก่ การทำให้ไว้ในใจโดยอุบายด้วยอำนาจการเข้าไปพิจารณาอรรถแห่งธรรมที่ได้ฟังแล้ว.¹¹¹²

มนสิกาโร สมฺภูจฺจณฺเณติ โยนิโสมนสิกาโร สพฺพกฺุสลธมฺเม สมฺภูจฺาเปตีติ สมฺภูจฺจณฺเณ. ชื่อว่ามนสิการ เพราะมีสภาวะเป็นสมฺภูจฺจณฺเณ ความว่า ชื่อว่าโยนิโสมนสิการ ด้วยความหมายว่าเป็นสมฺภูจฺจณฺเณ เพราะความหมายว่ายังกฺุสลธมฺมทํปวงให้ตั้งขึ้น.¹¹¹³

โยนิโส ศัพท์เป็นกิตก์และตัทธิต มาจากศัพท์ว่า โยนิ [ยุ + นิ] + โส ดังนี้

ยุ	ยุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ยุ + นิ	ลง นิ ปัจจัย	กาเล วตฺตมานาตีเตฯ.
ยุ + นิ	นิ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ยุ อุ + นิ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรฺ สเรนา.
ยุ อุ>โอ + นิ	วุทธิ อุ เป็น โอ	อณฺเณสุ จ.
โยนิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **โยนิ**

โยนิ	เป็นนามกิตก์	
โยนิ + โส	ลง โส ปัจจัยในตัทธิต	จ-ศัพท์ ใน วิภาเค ธา จ.

สำเร็จรูปเป็น **โยนิโส**

มนสิการ ศัพท์เป็นกิตก์และสมาส มาจากศัพท์ว่า มนสิ [มน + อ, มา + ยุ + สมฺ] + การ [วกร + ณ] ดังนี้

มน	มน ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
มน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนโต โลโปเนกสสรสส.
มน + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวตฺวาวิ วา.
มน + อ	อ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.

¹¹⁰⁹ รุ. หน้า 243.

¹¹¹⁰ วิ.โยชนา. 1/419/560.

¹¹¹¹ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/188/156, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/188/209.

¹¹¹² ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/3/291, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/3/392.

¹¹¹³ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/20/117, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/20/151.

มน	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น มน		
มา	มา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
มา + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	สหทกฺวจลมนฺตตฺถจฺจาทีหิ ยุ.
มา + ยุ	ยุ ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
มา + อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ญณฺวณฺ.
ม อา + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ม + อน	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
มน	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น มน		
มน	เป็นนามกิตก์	
มน + สมี	ลง สมี วิภัตติ	โอกาเส สตตฺมี.
มน + อี	เปลี่ยน สมี เป็น อี	มโนคณาทีโต สมนินาฯ.
มน + ส อี	ลง ส อาคม	ส สเร วาคโม.
มนลี	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น มนลี		
กร	กร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
กร + ณ	ลง ณ ปัจจัย	ภาเว จ.
กร + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
กร + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฌานฺนุพฺนโธ.
ก อ ร + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ก อ ร + ณ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
ก อ>อา ร + อ	วृทธิ อ เป็น อา	อสฺยิคนฺตสฺส วृทธิ การิตเ.
การ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น การ

โยนิโสมนสิการ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า โยนิโส + มนสิการ ดังนี้

โยนิโส + มนสิการ

สำเร็จรูปเป็น โยนิโสมนสิการ

90) รูปฉาน ภาษาบาลีใช้ว่า รูปฉาน (รูป [√รูป รูปเน-แปรปรวน¹¹¹⁴ + อ) + ฉาน [√เฉ อุชฉานทหนฉานฉินฉนทิตตสุ-นินทา, เร้าร้อน, รั้ง, คัด, สว่าง¹¹¹⁵ √ฉา วิฉินฉเน-ความคิดต่าง ๆ¹¹¹⁶ + ยุ, √ฉป ทาเห-เร้าร้อน-เผาไหม้¹¹¹⁷ + ยุ] คำศัพท์ว่า รูป (11) และ ฉาน (23) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น

รูปฉาน ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า รูป + ฉาน ดังนี้

รูป + ฉาน

สำเร็จรูปเป็น **รูปฉาน**

91) ลักษณะูปนิชฉาน ภาษาบาลีใช้ว่า ลักษณะูปนิชฉาน (ลักษณ [√ลกษ ทสสนงกเน-เห็น, ทำเครื่องหมาย¹¹¹⁸ + ยุ] + ูปนิชฉาน [อุป + นิ + √เฉ อุชฉานทหนฉานฉินฉนทิตตสุ-นินทา, เร้าร้อน, รั้ง, คัด, สว่าง¹¹¹⁹ √ฉา วิฉินฉเน-ความคิดต่าง ๆ¹¹²⁰ + ยุ, √ฉป ทาเห-เร้าร้อน-เผาไหม้¹¹²¹ + ยุ] คำ ศัพท์ว่า ลักษณะ (35) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น และมีรูปวิเคราะห์ว่า

วิปัสสนา อนิจจาทิลक्षणสส ูปนิชฉานโต ลักษณะูปนิชฉานํ. วิปัสสนาย กตกิจจสส มคเคน อิฉฉนโต มคโค ลักษณะูปนิชฉานํ, ผลํ ปน นิโรธสจจํ ตถลักษณํ ูปนิชฉายตีติ ลักษณะูปนิชฉานํ. วิปัสสนา ชื่อว่าลักษณะูปนิชฉาน เพราะเข้าไปเพ่งอนิจจลักษณะเป็นต้น มรรค ชื่อว่าลักษณะูปนิชฉาน เพราะกิจที่ทำด้วยวิปัสสนาสำเร็จด้วยมรรค ส่วนผล ชื่อว่าลักษณะูปนิชฉาน เพราะความหมายว่าเข้าไปเพ่งลักษณะที่แท้คือนิโรธจํ.¹¹²²

ตถ ลักษณะูปนิชฉานํ นาม วิปัสสนามคคผลานิ. วิปัสสนา หิ ตีฉนิ ลักษณะานิ ูปนิชฉายตีติ ลักษณะูปนิชฉานํ. มคโค วิปัสสนาย อากตกิจจํ สาธะตีติ ลักษณะูปนิชฉานํ. ผลํ ตถลักษณํ นิโรธสจจํ ูปนิชฉายตีติ ลักษณะูปนิชฉานํ. บรรดาฉานทั้ง 2 ประการนั้น วิปัสสนา มรรค และผล ชื่อว่า**ลักษณะูปนิชฉาน** จริงอยู่ วิปัสสนาชื่อว่าลักษณะูปนิชฉาน เพราะเข้าไปเพ่งซึ่งลักษณะ 3 ประการ มรรคชื่อว่าลักษณะูปนิชฉาน เพราะให้สำเร็จกิจที่มาถึงในวิปัสสนา ผลชื่อว่าลักษณะูปนิชฉาน เพราะเข้าไปเพ่งซึ่งนิโรธจจจะอันมีลักษณะเช่นนั้น.¹¹²³

อุปนิชฉาน ศัพท์เป็นกิตก มาจากรากศัพท์ว่า อุป + นิ + เฉ/ฉา + ยุ, ฉป + ยุ ดังนี้

¹¹¹⁴ นิตติ.ชาตุ. หน้า 612.

¹¹¹⁵ ชาตวตถ.นิ. หน้า 145.

¹¹¹⁶ ชาตวตถ.นิ. หน้า 144.

¹¹¹⁷ ชาตวตถ.นิ. หน้า 144.

¹¹¹⁸ นิตติ.ชาตุ. หน้า 362.

¹¹¹⁹ ชาตวตถ.นิ. หน้า 145.

¹¹²⁰ ชาตวตถ.นิ. หน้า 144.

¹¹²¹ ชาตวตถ.นิ. หน้า 144.

¹¹²² ชุ.ม.อ. (บาลี) -/10/127, ชุ.ม.อ. (ไทย) -/10/167, ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/36/198, ชุ.ป.อ. (ไทย)

1/36/253.

¹¹²³ ส.ส.อ. (บาลี) 1/36/66, ส.ส.อ. (ไทย) 1/36/73.

อุป + นิ + เณ	เณ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อุป + นิ + เณ + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	กตตุกรณปเทเสสุ จ.
อุป + นิ + เณ + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
อุป + นิ + เณ + ยุ>อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺวณฺ.
อุป + นิ + ณ เอ + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนฯ.
อุป + นิ + ณ อ+ อน	ลบสระ เอ ข้างหน้า	สรา สเร โสปี.
อุป + นิ + ณ + อ>อา น	ที่ฆะ อ ตัวหลังเป็น อา	ที่ฆํ.
อุป + นิ + ชณ + อาน	ซ้อน ช	วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยฯ.
อุปนิชฌาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น อุปนิชฌาน

อุป + นิ + ฉา	ฉา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อุป + นิ + ฉา + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	กตตุกรณปเทเสสุ จ.
อุป + นิ + ฉา + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
อุป + นิ + ฉา + ยุ>อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺวณฺ.
อุป + นิ + ณ อา + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนฯ.
อุป + นิ + ณ อ+ อน	ลบสระ อา ข้างหน้า	สรา สเร โสปี.
อุป + นิ + ณ + อ>อา น	ที่ฆะ อ ตัวหลังเป็น อา	ที่ฆํ.
อุป + นิ + ชณ + อาน	ซ้อน ช	วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยฯ.
อุปนิชฌาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น อุปนิชฌาน

อุป + นิ + ฉป	ฉป ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อุป + นิ + ฉป	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โสโปเนกสฺสรสฺส.
อุป + นิ + ฉป + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	กตตุกรณปเทเสสุ จ.
อุป + นิ + ฉป + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
อุป + นิ + ฉป + ยุ>อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺวณฺ.
อุป + นิ + ณ ฌ + อน	ลบ ป ท้ายธาตุ	กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปจฺจยानํฯ.
อุป + นิ + ณ อ + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนฯ.
อุป + นิ + ณ อ+ อน	ลบสระ อ ข้างหน้า	สรา สเร โสปี.
อุป + นิ + ณ + อ>อา น	ที่ฆะ อ ตัวหลังเป็น อา	ที่ฆํ.
อุป + นิ + ชณ + อาน	ซ้อน ช	วคฺเค โฆสาโฆसानํ ตติยฯ.
อุปนิชฌาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น อุปนิชฌาน

ลกฺขณฺอุปนิชฌาน ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ลกฺขณ + อุปนิชฌาน ดังนี้

ลกขณ + อุปนิชฌมาน		
ลกขณ อ + อุปนิชฌมาน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
ลกขณ ๒ + อุปนิชฌมาน	ลบสระ อ ช้างหน้า	สรา สเร โลบปี.
ลกขณ + อุ>อฺ อุปนิชฌมาน	ที่ฆะ อุ ตัวหลังเป็น อ	ที่ฆิ.
ลกขณฺอุปนิชฌมาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น ลกขณฺอุปนิชฌมาน		

92) วัณฺณะ ภาษาบาลีใช้ว่า วัณฺณ (√วัณฺณ อวตตเน-หมฺนไป¹¹²⁴ + อ, √วตต วตตเน-เป็นไป¹¹²⁵ + อ) คำศัพท์ว่า วัณฺณ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้
 วัณฺณตีติ วัณฺณ¹¹²⁶ ชื่อว่าวัณฺณะ เพราะกลม, วตตเนตีติ วัณฺณา กิเลสวัณฺณกมมวัณฺณวิปากวัณฺณวเสน ตโย วัณฺณา.¹¹²⁷ ชื่อว่าวัณฺณะ เพราะความหมายเป็นไป. วัณฺณะ 3 คือ กิเลสวัณฺณะ กัมมวัณฺณะ และวิปากวัณฺณะ.

วัณฺณ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วัณฺณ + อ, วตต + อ ดังนี้		
วัณฺณ	วัณฺณ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วัณฺณ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลบปี ฯลฯ.
วัณฺณ + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวุตวาวิ วา.
วัณฺณ + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
วัณฺณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น วัณฺณ		
วตต	วตต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วตต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลบปี ฯลฯ.
วตต + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโตณฺวุตวาวิ วา.
วตต + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ว ตต>ณฺณ + อ	เปลี่ยน ตต เป็น ณฺณ	จ-ศัพท์ ใน โท ธสฺส จ.
วัณฺณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น วัณฺณ		

93) วัตฺถุรูป ภาษาบาลีใช้ว่า วัตฺถุรูป (√วส กนฺตินิวาสสุเท-ยินตี, อยู่, ให้ไหลออก, นตี- วาสนเนเท-โน้มนลง, อบกลีน, ตต, วจฺฉาทสิเนหฺสุ-ฆ่า, นุ่งห่ม, ซอบใจ, รุเต-ร้อง-ขัน¹¹²⁸ + ตฺ] +

¹¹²⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 388.

¹¹²⁵ วิ.โยชนา. 1/51/133.

¹¹²⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 777.

¹¹²⁷ วิ.โยชนา. 1/51/133.

¹¹²⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 401.

รูป [√รูป รูปปน-แปรปรวน¹¹²⁹ + อ] คำศัพท์ว่า รูป (11) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า วตถุ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

วสติ เอตถ ผลิ ตทายติตวุตติตยาติ วตถุ.¹¹³⁰ ชื่อว่าวตถุ เพราะมีความเป็นไปเกี่ยวข้องกับเหตุ. จิตตเจตสิกกา วสนติ เอตถ ฌมชาเตติ วตถุ.¹¹³¹ ชื่อว่าวตถุ เพราะเป็นที่ที่จิตและเจตสิกตั้งอยู่.

วตถุ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วส + ตฺ ดังนี้

วส	วส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วส	ลบสกระทำยธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
วส + ตฺ	ลง ตฺ ปัจจัย	หนาทิหิ ญนุตโว.
วส + ตฺ	ตฺ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
วส + ตฺ อฺ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
ว ส+ต>ตถ อฺ	เปลี่ยน สต เป็น ตถ	กวจิ ธาตุวิทติปปัจจยान์ฯ.
วตถุ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **วตถุ**

วตถุรูป ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า วตถุ + รูป ดังนี้

วตถุ + รูป

สำเร็จรูปเป็น **วตถุรูป**

94) วสี ภาษาบาลีใช้ว่า วสี (√วส กนตนิवासสุเท-ยินติ, อยู่, ให้ไหลออก, นติวาสนเฉเท-โน้มลง, อบกลิ้น, ตัด, วจฉาทสิเนหเส-ฆ่า, นุ่งห่ม, ขอบใจ, รุเต-ร้อง-ขัน¹¹³² + อ + อี) คำศัพท์ว่า วสี มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

เย สยตา อินทริเยสุ คณา เต วสีโน. วโส เยสํ อตถิ เต วสีโน. วสนํ สมตถนํ วโส, โส เอเตสํ อตถิติ वा वसगावेन समननाकता वा वसीनो.¹¹³³ ชื่อว่าวสี เพราะสำรวจอินทรีย์ หรือเพราะมีความคล่องแคล่ว หรือเพราะมีความสามารถ.

วสติ ยถารुजि पवत्तति यद्यिच्चं समतलेति वसी.¹¹³⁴ ชื่อว่าวสี เพราะสามารถเป็นไปได้ตามความต้องการ

“วสีภาวตา ปญญา”ติ เอตถ วุตตวสีโย วิสสชเชตฺ วสีติ ปญจ วสีโยติ อิตถิลิงคโวหาเรน วุตตํ. วโส เอว วสีติ วุตตํ โหติ. เมื่อจะวิสันาวสีท่านกล่าวไว้ในคำนี้ว่า วสีภาวตา ปญญา ท่านจึงกล่าว

¹¹²⁹ นิตติ.ธาตุ. หน้า 612.

¹¹³⁰ รุ. หน้า 497.

¹¹³¹ วิ.โยชนา. 1/399/539.

¹¹³² ธาตวตถ.นิต. หน้า 401.

¹¹³³ อภิธาน.สุจิ. หน้า 788.

¹¹³⁴ วิ.โยชนา. 2/451/373.

โดยโวหารเป็นอิตถิลิงค์ว่า วสตี ปลูก วสโย (วสี 5 ประการ) คำว่า วสี ได้แก่ วสี 5 ประการ มีคำอธิบายว่า ความชำนาญนั้นแหละ ชื่อว่าวสี.¹¹³⁵

วสี ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วส + อ + อี ดังนี้

วส	วส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโป ฯลฯ.
วส + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญุตวาวิ วา.
วส + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
วส	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ญุตเต.

สำเร็จรูปเป็น วส

วส	เป็นนามกิตก์	
วส + อี	ลง อี ปัจจัยในตัทธิต	ทณทาทีโต อิกอี.
วส อ + อี	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
วส อ + อี	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสบุพจยาทิมีหิฯ.
วสี	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ญุตเต.

สำเร็จรูปเป็น วสี

95) วิถีจิต ภาษาบาลีใช้ว่า วิถีจิตต (วิถิ [วี คมน-การไป¹¹³⁶ + ถิ] + จิตต [วจินต ชานเน-รู้¹¹³⁷ + ต, √จิ จเย-สั่งสม¹¹³⁸ + ต, √จิตต จิตตีกรรมทสสนเลขาพฤเตสุ-ทำให้วิจิตร, เห็น, เขียน, อัจจรรย¹¹³⁹ + อ, √จิต สณเจตเน-กระตุ้นเตือน, โวหารุสสาเห-ซื้อขาย, อุตสาหะ¹¹⁴⁰ + ตก]) คำศัพท์ว่า จิตต (17) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า วิถิ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

วิถิ คจฺจติ เอตถาติ วิถิ.¹¹⁴¹ ชื่อว่าวิถิ เพราะเป็นที่ที่ดำเนินไป. วิถินติ เอตายาติ วิถิ¹¹⁴² ชื่อว่าวิถิ เพราะเป็นเหตุที่จิตเป็นไป. วิถิยา ปรมปราย ปวตตานิ จิตตานิ วิถิจิตตานิ¹¹⁴³ ชื่อว่าวิถิจิตตะ เพราะจิตเป็นไปตามวิถิ

วิถิ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + ถิ ดังนี้

วิ	วิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
----	----------------	----------------

¹¹³⁵ ขุ.ป.อ. (บาลี) 1/85/330, ขุ.ป.อ. (ไทย) 1/85/425.

¹¹³⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 816.

¹¹³⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 119.

¹¹³⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 117.

¹¹³⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 119.

¹¹⁴⁰ ธาตวตถ.นิ. หน้า 119.

¹¹⁴¹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 816.

¹¹⁴² วิ.โยชนา. 2/268/221.

¹¹⁴³ วิ.โยชนา. 2/470/391.

วี + ถิ	ลง ถิ ปัจจัย	กาละ วัตตมานาตีเตฯ.
วี + ถิ	ถิ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.

สำเร็จรูปเป็น **วีถิ**

วีถิจิตต ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า วีถิ + จิตต ดังนี้

วีถิ + จิตต

สำเร็จรูปเป็น **วีถิจิตต**

96) วิปลาสธรรม ภาษาบาลีใช้ว่า วิปลาสธมม (วิปลาส [วิ + ปริ + √อสุ พยาเป-แผ่ กระจายไป, เขปเน-ซัดไป¹¹⁴⁴ + ณ] + ธมม [√ธรร ธารณ-ทรงไว้, จิตยวธฺสเน-ตั้งอยู่, พินาศ¹¹⁴⁵, √ธฺ จาเล-ให้ห้วนไหว, กำจัด, คติธิเร-ไป, มั่นคง¹¹⁴⁶ + รम्म]) คำศัพท์ว่า ธมม (9) มีกระบวนการสร้าง คำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า วิปลาส มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และ รูปวิเคราะห์ดังนี้

วิปลาสนํ วิปลาสโส ชื่อว่าวิปลาสสะ เพราะผิตเพี้ยนไป.¹¹⁴⁷

“อนิจฺเจ นิจฺจนฺ” ตีอาทินยปวตตวเสน ปรีวตเตตฺวา คาโห วิปลาสคฺคาโห. ความถือที่ เปลี่ยนแปลงไปโดยนัยเป็นต้นว่า “ถือในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง” ชื่อว่าความถือวิปลาส¹¹⁴⁸

วิปลาส ศัพท์เป็นกิตกัและสมาส มาจากศัพท์ว่า วิ + ปริ + อสุ + ณ ดังนี้

วิ + ปริ + อสุ	อสุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + ปริ + อสุ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
วิ + ปริ + อสุ + ณ	ลง ณ ปัจจัย	ภาเว จ.
วิ + ปริ + อสุ	ณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
วิ + ปริ + อสุ + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฏฺณานุพฺนโร.
วิ + ปริ อี + อสุ + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโรจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
วิ + ปริ อี + อสุ + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
วิ + ปริ อี + อ>อา ส + อ	วุทธิ อ เป็น อา	อสฺโยคนตฺสฺส วุทธิ การิตเ.
วิ + ปริ อี>ย + อาส + อ	เปลี่ยน อี เป็น ย	อิวณฺโณ ยํ นวา.
วิ + ปริ >ล ย + อาส + อ	เปลี่ยน ร เป็น ล	จ-ศัพท์ ใน โท ธสฺส จ.
วิ + ปริ >ล ย + อาส + อ	เปลี่ยน ลย เป็น ล	ยวตํ ตลนทการานา.
วิ + ปริ ลต + อาส + อ	ซ้อน ล	ปรเทวภาโว จาเน.

¹¹⁴⁴ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 18-19.

¹¹⁴⁵ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 208.

¹¹⁴⁶ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 213.

¹¹⁴⁷ อภิธาน.วณฺณ. หน้า 957.

¹¹⁴⁸ ขุ.ม.อ. (บาลี) -/12/159, ขุ.ม.อ. (ไทย) -/12/207.

วิปลาส นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **วิปลาส**

วิปลาสธมม ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า วิปลาส + ธมม ดังนี้

วิปลาส + ธมม

สำเร็จรูปเป็น **วิปลาสธมม**

97) วิปัสสนาญาณ ภาษาบาลีใช้ว่า วิปัสสนาญาณ (วิปัสสนา [วิ + √ทิส เพกฺขณ-เพ่ง
ดู¹¹⁴⁹ + ยุ + อา] + ญาณ [√ญา พุชฌเน-รู้¹¹⁵⁰ + ยุ]) คำศัพท์ว่า วิปัสสนา (27) และ ญาณ (13) มี
กระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น

วิปัสสนาญาณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า วิปัสสนา + ญาณ ดังนี้

วิปัสสนา + ญาณ

สำเร็จรูปเป็น **วิปัสสนาญาณ**

98) วิปัสสนาภาวนา ภาษาบาลีใช้ว่า วิปัสสนาภาวนา (วิปัสสนา [วิ + √ทิส เพกฺขณ-
เพ่งดู¹¹⁵¹ + ยุ + อา] + ภาวนา [√ภู + ฌ + ยุ + อา]) คำศัพท์ว่า วิปัสสนา (27) และ ภาวนา (46) มี
กระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น

วิปัสสนาภาวนา ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า วิปัสสนา + ภาวนา ดังนี้

วิปัสสนา + ภาวนา

สำเร็จรูปเป็น **วิปัสสนาภาวนา**

99) วิปัสสนายานิก ภาษาบาลีใช้ว่า วิปัสสนายานิก (วิปัสสนา [วิ + √ทิส เพกฺขณ-เพ่ง
ดู¹¹⁵² + ยุ + อา] + ยานิก [√ยา คติปาปุณ-ไป, เป็นไป¹¹⁵³ + ยุ + อิก อัสสัถิตีตทิตปัจจย]) คำศัพท์
ว่า วิปัสสนา (27) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า
ยานิก มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ยาน อสส อตถิติ ยานิก ชื่อว่ายานิก เพราะมียาน

ยานิก ศัพท์เป็นตัทธิตมีกิตก์ภายใน มาจากรากศัพท์ว่า ยา + ยุ + อิก ดังนี้

ยา	ยา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ยา + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	กตตุกรรมปเทศสุ จ.
ยา + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.

¹¹⁴⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 198.

¹¹⁵⁰ ธาตวตถ.นิ. หน้า 146.

¹¹⁵¹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 198.

¹¹⁵² ธาตวตถ.นิ. หน้า 198.

¹¹⁵³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 82, วิ.โยชนา. 1/400/542.

ยา + อน	เปลี่ยน ย เป็น อน	อนกา ยุณฺวณฺ.
ย อา + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจติมสฺสรฺ สเรนฯ.
ย อ + อน	ลบสระหน้า	สรา สเร โสปี.
ย + อ>อา น	ที่ฆะ อ เป็น อา	ที่ฆิ.
ยาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ยาน

ยาน + อิก	ลง อิก ปัจจัยในตัทธสตัดตัทธิต	ทณฺทาทีโต อิกอิ.
ยาน อ + อิก	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหฺจติมสฺสรฺ สเรนฯ.
ยาน อ + อิก	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาทิเมหิฯ.
ยานิก	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น ยานิก

วิปสสนายานิก ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า วิปสสนา + ยานิก ดังนี้

วิปสสนา + ยานิก

สำเร็จรูปเป็น วิปสสนายานิก

100) วิปัสสนูปกิเลส ภาษาบาลีใช้ว่า วิปัสสนูปกิเลส (วิปัสสนา [วิ + √ทิส เพกฺขณ-เพ่งดู¹¹⁵⁴ + ยุ + อา] + อุปกิเลส [อุป + √กิลิส อุปตาปนฺนิน-เราร้อน, เศร้าหมอง¹¹⁵⁵ + อ]) คำศัพท์ว่า วิปัสสนา (27) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า อุปกิเลส มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ทิฏฐมมสมฺปราเยสุ สตเต กิเลสฺนติ อุปตาปนฺนติ วิพาเรนฺตติ กิเลสฺสา. ชื่อว่ากิเลส เพราะความหมายว่ายังสัตว์ทั้งหลายให้เศร้าหมอง คือให้เดือดร้อน ได้แก่ให้ลำบาก ในทิฏฐธรรมและในสัมปรายภพ.¹¹⁵⁶ กิเลสฺนติ อุปตาปนฺนติ วิพาเรนฺตติ กิเลสฺสา, ฅามคตฺตมฺเจน ภูสา กิเลสฺสาคิ อุปกิเลสฺสา. ชื่อว่ากิเลส เพราะความหมายว่าทำจิตให้เศร้าหมอง คือทำจิตให้เราร้อน ได้แก่เบียดเบียนจิต ชื่อว่าอุปกิเลส เพราะความหมายว่าเป็นกิเลสที่รุนแรงด้วยความหมายว่า มีกำลัง.¹¹⁵⁷

จิตฺตํ อุปฺหนฺตฺวา กิลิสฺสตี สกิลิฏฺฐ กโรตฺตีติ อุปกิเลสฺโส. ชื่อว่าอุปกิเลส เพราะความหมายว่าเบียดเบียนจิต เศร้าหมอง คือกระทำให้มัวหมอง.¹¹⁵⁸

อุปกิเลสฺเสตี อุปคฺมม จิตฺตํ วิพาเรนฺเต อุกุสฺเส ฅมฺเม. วตฺโถปมาทิสฺสุ วุตเต อภิฅมาทโย วา. คำว่า อุปกิเลส คือออกุศลธรรมอันเข้าไปเบียดเบียนจิต หรืออภิฅมาเป็นต้นในพระดำรัสที่ตรัสไว้แล้ว

¹¹⁵⁴ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 198.

¹¹⁵⁵ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 58.

¹¹⁵⁶ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/88/340, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/88/437.

¹¹⁵⁷ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/64/302, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/64/386.

¹¹⁵⁸ ชุ.ม.อ. (บาลี) -/3/39, ชุ.ม.อ. (ไทย) -/3/55.

ในวัตุอุปมสูตรเป็นต้น¹¹⁵⁹

อุปทุกิเลส ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อุป + กิลิส + อ ดังนี้

อุป + กิลิส	กิลิส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อุป + กิลิส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
อุป + กิลิส + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญุตวาวิ วา.
อุป + กิลิส + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
อุป + กิลิ อี ส + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
อุป + กิลิ อี>เอ ส + อ	วูทธิ อี ตรงกลางเป็น เอ	กวจาทิมชมุตตรานํ ทีฆฯ.
อุป + กิลิ เอ ส + อ	ซ็อน ก	ปรเทวภาโว จาเน.
อุปทุกิเลส	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ญุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อุปทุกิเลส**

วิปัสสนูปกิเลส ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า วิปัสสนา + อุปกิเลส ดังนี้

วิปัสสนา + อุปทุกิเลส		
วิปัสสน อา + อุปทุกิเลส	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
วิปัสสน ฮา + อุปทุกิเลส	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสบุพจยาทิมหิฯ.
วิปัสสนูปกิเลส	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ญุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **วิปัสสนูปกิเลส**

101) วิมุตติ ภาษาบาลีใช้ว่า วิมุตติ (วิ + วมุจ โมจเน-หลุดพ้น¹¹⁶⁰ + ติ) คำศัพท์ว่า วิมุตติ

(21) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น และมีอธิบายความว่า

วิมุตตีติ จ อุปทุกิเลสเสหิ วิมุตตี ปริสุทธี จิตตํ, วิมุตตภาโว วา. ก็คำว่า วิมุตติ ได้แก่ จิตอันหลุดพ้น คือปริสุทธี จากอุปทุกิเลสทั้งหลาย หรือว่าภาวะที่หลุดพ้นแล้ว.¹¹⁶¹ ปริจจาคภูเจเน วิมุตตีติ ยํ ยํ ปริจจตตํ, ตโต ตโต วิมุตตตตา ผลวิมุตติ. ชื่อว่าวิมุตติ เพราะมีสภาวะสละ ได้แก่ ผลวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากธรรมชาติที่สละแล้วนั้น ๆ.¹¹⁶² วิมุตตีติ อรหตตผลวิมุตติ. คำว่า วิมุตติ ได้แก่ วิมุตติคือ อรหัตผล.¹¹⁶³

วิมุตตีติ อรหตตผล. จตฺตูปิโธปี หิ อริยมคโค อรหตตผลสฺส อุปนิสฺสยปจฺจโย โหติ. ที่ชื่อว่า วิมุตติ ได้แก่ อรหัตผล จริงอยู่ อริยมรรคแม้ 4 อย่าง จัดเป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่อรหัตผล.¹¹⁶⁴

¹¹⁵⁹ พุ.จ.อ. (บาลี) -152/142, พุ.จ.อ. (ไทย) -/152/205.

¹¹⁶⁰ ธาตวตถ.นิ หน้า 318.

¹¹⁶¹ พุ.ป.อ. (บาลี) 1/13/32, พุ.ป.อ. (ไทย) 1/13/40.

¹¹⁶² พุ.ป.อ. (บาลี) 1/19/117, พุ.ป.อ. (ไทย) 1/19/150.

¹¹⁶³ พุ.ป.อ. (บาลี) 1/25/139, พุ.ป.อ. (ไทย) 1/25/180.

¹¹⁶⁴ วิ.อ. (บาลี) 3/366/505, วิ.อ. (ไทย) 3/366/642.

กิเลสเหต วิมุตตตตตาททงควิมุตติอาทิวเสน วิมุตติ นาม. ชื่อว่าวิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายด้วยอำนาจเป็นตทงควิมุตติเป็นต้น.¹¹⁶⁵

102) วิมุตตีสุข ภาษาบาลีใช้ว่า วิมุตตีสุข (วิมุตติ [วิ +√มจ โมจเน-หลุดพ้น¹¹⁶⁶ + ติ] + สุข [สุ + √ขนุ วิหารเน-ทำลาย¹¹⁶⁷ + กวิ, สุ + ข [√ขณ วเช-ฆ่า, วิหารเน-ทำลาย¹¹⁶⁸ + กวิ], √สุข ตักรยาย-ในกิริยาแห่งความสุขนั้น¹¹⁶⁹ + อ, สุ + √ขาท ภกขณ-กิน¹¹⁷⁰ + กวิ) คำศัพท์ว่า วิมุตติ (21) และ สุข (87) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น

วิมุตตีสุখে ญาณานีติ วิมุตตีสุเขน สมပ္ยุตตานิ ญาณานิ. คำว่า ญาณในวิมุตตีสุข ได้แก่ ญาณอันสัပ္ยุตด้วยสุขอันเกิดเพราะความหลุดพ้น.¹¹⁷¹

วิมุตตีสุখে ญาณนติ ผลวิมุตตีสุขสมပ္ยุตตญาณญจ ผลวิมุตตีสุขารมณปะจจเวกขณ-ญาณญจ. ญาณในวิมุตตีสุข ได้แก่ ญาณที่สััมပ္ยุตด้วยผลวิมุตตีสุข และปะจจเวกขณญาณ ซึ่งมี ผลวิมุตตีสุขเป็นอารมณ.¹¹⁷²

วิมุตตีสุข ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า วิมุตติ + สุข ดังนี้

วิมุตติ + สุข

สำเร็จรูปเป็น **วิมุตตีสุข**

103) วิโมกข์ ภาษาบาลีใช้ว่า วิโมกข์ (วิ +√มจ โมกฺเข-หลุดพ้น, จาเค-สละ, กกกน-สาเจเย-บด, โ้อวต¹¹⁷³ + อ) คำศัพท์ว่า วิโมกข์ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

สุฏฺฐ มุจฺจนติ เอตถ เอเตน วา รากาทีหิตี วิโมกฺโข.¹¹⁷⁴ ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะเป็นที่อาศัยหลุดพ้นด้วยดี หรือเป็นเหตุอาศัยหลุดพ้นด้วยดี. กิเลสเหต วิมฺจจตีตี วิโมกฺโข.¹¹⁷⁵ ชื่อว่าวิโมกข์ เพราะหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลาย.

โย อัย จตุหิ อุปาทาเนหิ อนุปาทียิตวา จิตตสฺส อรหตฺตผลสงฺขาโต วิโมกฺโข, โสปี เอต-ทตถาย อปะจจยปรินิพพานตถาย เอวาตี อตโถ. ความว่า วิโมกข์ คือความหลุดพ้นแห่งจิตไม่ยึดมั่น

¹¹⁶⁵ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/18/239, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/18/319.

¹¹⁶⁶ ธาตวตถ.นิ หน้า 318.

¹¹⁶⁷ ธาตวตถ.นิ หน้า 75.

¹¹⁶⁸ ธาตวตถ.นิ หน้า 73.

¹¹⁶⁹ ธาตวตถ.นิ หน้า 468.

¹¹⁷⁰ ธาตวตถ.นิ หน้า 78.

¹¹⁷¹ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/152/81, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/152/112.

¹¹⁷² ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/183/143, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/183/192.

¹¹⁷³ ธาตวตถ.นิ หน้า 318.

¹¹⁷⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 730.

¹¹⁷⁵ วิ.โยชนา. 1/2/11.

ด้วยอุปาทาน 4 อย่างกล่าวคือออร์หัตผลนี้ไต่ แม้ความหลุดพ้นแห่งจิตนั้นก็เพื่อประโยชน์นี้ คือเพื่อประโยชน์แก่ปริณิพพานที่หาปัจจัยปรุงแต่งมิได้นั่นเอง.¹¹⁷⁶

อภฺร วิโมกฺขาติ อารมมณ อธิมุจฺจนญฺเณน ปจฺจนีกธฺมเมหิ จ สฺกฺขฺร มุจฺจนญฺเณน วิโมกฺขา.
 “กตเม อภฺร ? รูปี รูปานิ ปสฺสตี, อโย ปจฺโม วิโมกฺโข. อชฺมตฺตํ อรูปสฺสณฺณี พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตี, อโย
 ทฺตฺติโย วิโมกฺโข. ‘สุภฺน’เตว อธิมุตฺโต โหตี, อโย ตฺตฺติโย วิโมกฺโข. สพฺพโส รูปสฺสณฺณํ สมตฺกฺกมา ปฏฺธิ-
 สฺสณฺณํ อตฺถจฺกมา นานตฺตสฺสณฺณํ อมนสิการา ‘อนนฺโต อากาโส’ตี อากาसानญฺจายตฺนํ อุปสมฺปชฺช
 วิหฺรตี, อโย จตฺตฺโต วิโมกฺโข. สพฺพโส อากาसानญฺจายตฺนํ สมตฺกฺกมม ‘อนนฺตํ วิญฺญาณญฺจายตฺนํ
 อุปสมฺปชฺช วิหฺรตี, อโย ปญฺจโม วิโมกฺโข. สพฺพโส วิญฺญาณญฺจายตฺนํ สมตฺกฺกมม ‘นตฺถิ กิลฺลิจิ’ตี
 อากิลฺลญฺจายตฺนํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรตี, อโย ฉฺฉโร วิโมกฺโข. สพฺพโส อากิลฺลญฺจายตฺนํ สมตฺกฺกมม
 เนวสฺสณฺณานาสฺสณฺญาตฺนํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรตี, อโย สตฺตโม วิโมกฺโข. สพฺพโส เนวสฺสณฺณานาสฺสณฺญาตฺนํ
 สมตฺกฺกมม สฺสณฺญาเวทฺนยิตฺนโรธํ อุปสมฺปชฺช วิหฺรตี, อโย อภฺรโม วิโมกฺโข”ตี. คำว่า วิโมกข์ 8 มีอธิบาย
 ว่า ชื่อว่าวิโมกข์ ด้วยความหมายว่า น้อมไปในอารมณ์ และด้วยความหมายว่าพ้นด้วยดี จากธรรมที่
 เป็นข้าศึกทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า วิโมกข์ 8 เป็นไฉน คือ ผู้ได้รูปมาน ย่อมเห็นรูป
 ทั้งหมด นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ 1 ผู้ได้รูปสัญญาในภายในย่อมเห็นรูปในภายนอก นี่เป็น วิโมกข์ข้อที่ 2
 เป็นผู้น้อมใจไปว่างอย่างเดียว นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ 3 เข้าถึงอากาसानญฺจายตฺนนะว่า อากาศไม่มีที่สุด
 เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาทั้งหลายเพราะความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งปฏิขสัญญา เพราะมีได้ มนสิการานานต-
 สัญญาทั้งหลายโดยประการทั้งปวงอยู่ นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ 4 ก้าวล่วงอากาसानญฺจายตฺนนะ โดยประการ
 ทั้งปวง เข้าถึงวิญฺญาณญฺจายตฺนนะว่าวิญฺญาณไม่มีที่สุดอยู่ นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ 5 ก้าวล่วงวิญฺญาณญ-
 จายตฺนนะ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงอากิลฺลญฺจายตฺนนะว่า อะไร ๆ ไม่มีอยู่ นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ 6 ก้าว
 ล่วงอากิลฺลญฺจายตฺนนะ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงเนวสฺสณฺณานาสฺสณฺญาตฺนนะ อยู่ นี่เป็นวิโมกข์ข้อที่ 7
 ก้าวล่วงเนวสฺสณฺณานาสฺสณฺญาตฺนนะ โดยประการทั้งปวง เข้าถึงสฺสณฺญาเวทฺนยิตฺนโรธอยู่ นี่เป็นวิโมกข์ข้อ
 ที่ 8.¹¹⁷⁷

วิโมกฺโขติ ตทฺงคฺวิโมกฺโข. ชื่อว่าวิโมกข์ ได้แก่ ตทฺงคฺวิโมกข์.¹¹⁷⁸ วิโมกฺโขติ จ ผลวิโมกฺโข.
 ส่วนคำว่า วิโมกข์ ได้แก่ ผลวิโมกข์.¹¹⁷⁹ วิโมกฺโขติ วิกขมฺภนตทฺงคฺสมฺมุจฺเจทฺทปฺปฏิปสฺสทฺธินิสฺสรณวิมุตฺตีสุ
 ปญฺจสุ นิสฺสรณวิมุตฺติ นิพฺพานํ. คำว่า วิโมกข์ ได้แก่ บรรดาวิมุตติทั้ง 5 คือ วิกขมฺภนวิมุตติ ตทฺงค-
 วิมุตติ สมฺมุจฺเจทฺทวิมุตติ ปฺปฏิปสฺสทฺธิวิมุตติ นิสฺสรณวิมุตติ ชื่อว่านิพพาน.¹¹⁸⁰

กิลฺลเสหิ จ วิมุตฺตตฺตา วิโมกฺโข. และชื่อว่าวิโมกข์ เพราะพ้นจากกิลฺลเสทั้งหลาย.¹¹⁸¹

วิโมกข ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + มจ + อ ดังนี้

วิ + มจ

มจ ชื่อว่าธาตุ

ภูวาทโย ธาตโว.

¹¹⁷⁶ วิ.อ. (บาลี) 3/366/505, วิ.อ. (ไทย) 3/366/642.

¹¹⁷⁷ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/29/149, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/29/194.

¹¹⁷⁸ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/19/116, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/19/150.

¹¹⁷⁹ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/65/304, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/65/390.

¹¹⁸⁰ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/87/338, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/87/435-436.

¹¹⁸¹ ชุ.จ.อ. (บาลี) 107, ชุ.จ.อ. (ไทย) 154.

วิ + มุจ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
วิ + มุจ + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญวตุวาวิ วา.
วิ + มุจ + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
วิ + ม อุ จ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
วิ + ม อุ>โอ จ + อ	วุทธิ อุ เป็น โอ	อณเณสุ จ.
วิ + ม โอ จ>ช + อ	เปลี่ยน จ เป็น ช	กวจิ ธาตุวิทติปปจยยานฯ.
วิ + ม โอ กข + อ	ซ้อน ก	วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยฯ.
วิโมกข	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น วิโมกข

104) วิรติ ภาษาบาลีใช้ว่า วิรติ (วิ + √รมุ ก็หาย-เล่น¹¹⁸² + ติ) คำศัพท์ว่า วิรติ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

วิรมณฺ วิรติ¹¹⁸³ การเว้น ชื่อว่าวิรติ. พุจจริเทหิ วิรมนฺตติ วิรติโย.¹¹⁸⁴ ชื่อว่าวิรติ เพราะเว้นจากพุจจริตทั้งหลาย.

ปาณาติปาตาทีหิ ปน วิรติโย, อนภิขณาอพยาปาทสมมาทิฏฐิโย จาติ อิเม ทส กุสลกมมปถา นาม. ปาณาติปาตาทีหิ เอตถ วิรมนฺติ, สยํ วา วิรมติ, วิรมณฺมตตเมว วา เอตนฺติ วิรติ. ก็ธรรมทั้ง 10 เหล่านี้ คือ การวิรติจากปาณาติบาตเป็นต้น และอนภิขณา อพยาปาท สัมมาทิฏฐิ ชื่อว่ากุศลกรรมบถ ชื่อว่าวิรติ เพราะความหมายว่าเจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากปาณาติบาตรเป็นต้น หรือการงดเว้นเอง หรือเป็นเพียงความงดเว้นเท่านั้น.¹¹⁸⁵

ยา ปาณาติปาตาทีหิ วิรมนฺตสส กุสลจิตตสมปยุตฺตา วิรติ, สา ปภทโต ทิวิธา โหติ สมฺปตฺตวิรติ สมานานวิรติ สมฺจเณทวิรตีติ. ตตถ อสมานินฺนสิกขาปทานํ อตฺตโน ชาติวฺยพาทุสจจาทีนํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา “อฺยุตฺตํ อมฺหากํ เอวรูปํ กาทุนฺ”ติ สมฺปตฺตวตฺถุ อวิติกมฺนตฺตานํ อฺปฺปชฺชมานา วิรติ สมฺปตฺตวิรติ นาม. สมานินฺนสิกขาปทานํ ปน สิกขาปทสมานานํ จ ตตฺตตฺริ จ อตฺตโน ชีวิทมฺปิ ปริจฺจชิตฺวา วตฺถุ อวิติกมฺนตฺตานํ อฺปฺปชฺชมานา วิรติ สมานานวิรติ นาม. อริยมคฺคสมปยุตฺตา ปน วิรติ สมฺจเณทวิรติ นาม, ยสฺมา อฺปฺปตฺติโต ปภฺติ อริยบุคคลานํ “ปาณํ ฆาเตสฺสามา”ติอาทิจิตตมฺปิ น อฺปฺปชฺชตีติ. วิรติที่สัมปยุตต์ด้วยกุศลจิตของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นใด วิรตินั้น ว่าโดยประเภทมี 3 อย่าง คือสัมปตฺตวิรติ 1 สมานานวิรติ 1 สมฺจเณทวิรติ 1 บรรดาวิรติทั้ง 3 อย่างนั้น วิรติที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีได้สมานานสิกขาบท พิจารณาถึงชาติ วัย และการศึกษาเป็นต้น ของตนแล้วไม่ละเมียดวัตถุที่ประจวบเข้า ด้วยคิดว่า การทำบาปเช่นนี้ไม่สมควรแก่พวกเรา ดังนี้ ชื่อว่าสัมปตฺตวิรติ ส่วนวิรติที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้สมานานสิกขาบทแล้วยอมสละแม้ชีวิตของตน ไม่ยอมล่วงละเมียดวัตถุ

¹¹⁸² ธาตวตถ.นิ หน้า 344.

¹¹⁸³ อภิธาน.สุจิ. หน้า 809.

¹¹⁸⁴ วิ.โยชนา. 2/30/23.

¹¹⁸⁵ พ.ป.อ. (บาลี) 1/40/241, พ.ป.อ. (ไทย) 1/40/309.

ในเพราะการสมานสิกขาบท และในเพราะคุณธรรมที่ยิ่งไปกว่านั้น ชื่อว่าสมานวิริติ ส่วนวิริติ ที่สัมปยุตด้วยอริยมรรค ชื่อว่าสมุจเฉทวิริติ เพราะจำเดิมแต่เกิดนั้น พระอริยบุคคลทั้งหลายจะไม่เกิด แม้ความคิดว่า เราจะฆ่าสัตว์ ดังนี้เป็นต้น ฉะนั้นแล.¹¹⁸⁶

วิริติ ศัพท์เป็นนามกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + รมุ + ตี ดังนี้

วิ + รมุ	รมุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + รม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
วิ + รม + ตี	ลง ตี ปัจจัย	อติถยมตยโว วา.
วิ + รม + ตี	ตี ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
วิ + รม + ตี	ลบ ม ท้ายธาตุ	คมชนนรรมาทีนมนโต.

สำเร็จรูปเป็น วิริติ

105) วิสุทธิ ภาษาบาลีใช้ว่า วิสุทธิ (วิ + √สุธ สุทฺถยฺ-หตฺจต-สะอาต¹¹⁸⁷ + ตี) คำศัพท์ ว่า วิสุทธิ (25) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น มีการอธิบายความ ว่า

เต เอว ตทงคสมุจเฉทปฏิปัสสนนวิสุทธิภูตตตทา วิสุทธิ นาม. โฟฆมกฺเหล่านนนแลชื่อวว่า วิสุทธิ เพราะเป็นตทงควิสุทธิ สมุจเฉทวิสุทธิ และปฏิปัสสนวิสุทธิ.¹¹⁸⁸ เนกขมมาทิกา วิสุทธิ. ธรรมมี เนกขัมมะเป็นต้น ชื่อว่าวิสุทธิ.¹¹⁸⁹

106) วุฏฐานคามินีวิปัสสนา ภาษาบาลีใช้ว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา (วุฏฐาน [วิ + อุ + √ฐา คตินิวตยฺ-การถอยกลับ¹¹⁹⁰ + ยู] + คามินี [√คม คตฺมิทฺ-ไป¹¹⁹¹ + ณี + อินี] + วิปัสสนา [วิ + √ ทิส เพกฺขณ-เพงฺคฺ¹¹⁹² + ยู + อา]) คำศัพท์ว่า คามินี (10) และ วิปัสสนา (27) มีกระบวนการสร้าง คำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า วุฏฐาน มีกระบวนการสร้างคำศัพท์ และรูปวิเคราะห์ดังนี้

จิตตสส วุฏฐานภูโจติ โคตรภูจิตตสส นิมิตตโต, มคฺคจิตตสส ติมิตตปวตตโต วุฏฐานภูโจ. คำว่า สภาวะที่ออกแห่งจิต ได้แก่ สภาวะที่ออกไปจากนิमितแห่งโคตรภูจิต จากนิमितและปวัตตะแห่ง มรรคจิต.¹¹⁹³

ตํ ทิ อขมตฺตจิตตสนตนาเน อุกฺสลกฺขนฺธ อูปาทาย พหิทฺธาติ วุตตํ. ตสฺมา พหิทฺธา สงฺขาร- นิมิตตมฺหา วุฏฐาติ วิคตํ หุตฺวา อุกฺธํ ติฏฺฐตฺตี วุฏฐานํ, เตเนวาท :- “โคตรภูภาณํ สมุทฺยสส อสมฺจ-

¹¹⁸⁶ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/40/241-242, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/40/309.

¹¹⁸⁷ ธาตวตฺถ.น. หน้า 472.

¹¹⁸⁸ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/18/239, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/18/319.

¹¹⁸⁹ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/41/372, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/41/490.

¹¹⁹⁰ ธาตวตฺถ.น. หน้า 148.

¹¹⁹¹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 393.

¹¹⁹² ธาตวตฺถ.น. หน้า 198.

¹¹⁹³ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/14/109, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/14/139.

ฉันทนโต ปวตตนา น วุฏฐาติ, นิพพานารมมณโต ปน นิमितตา วุฏฐาตีติ เอกโต วุฏฐานํ โหตี”ติ. จริงอยู่สังขารนิमितนั้น ท่านเรียกว่านิमितภายนอก โดยเทียบอภุศลชั้นทั้งหลายในจิตตสันดานในภายใน เพราะเหตุนั้น คุณชาติใด ย่อมออกคือย่อมเป็นคุณชาติไปปราศแล้ว ตั้งพันจากนิमितภายนอก ได้แก่สังขารนิमित เหตุนี้ คุณชาตินั้น ชื่อว่าวุฏฐานะ เพราะเหตุนี้แน่แท้ พระพุทธโฆษาจารย์ จึงกล่าวไว้ว่า “โคตรภูญาณยังไม่ออกจากปวัตตะ (สังขาร) เพราะยังตัดขาดสมุทัย แต่ย่อมออกจาก นิमित เพราะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ด้วยเหตุนี้ จึงเป็นเอกโตวุฏฐานะ.”¹¹⁹⁴

เอว อธิคตสงขารเปกขสส กุลปุตตสส วิปัสสนา สีขาปตตนา โหตี. วุฏฐานคามินีวิปัสสนาตีเอตเทว. อสส ตํ สงขารูปเอกชาญาณํ อาเสวนตสส ติกุขตรา สงขารูปเอกชา อุปปชชตี. วิปัสสนาของกุลบุตรผู้บรรลุสังขารูปเอกชาญาณอย่างนี้ ย่อมถึงความสุดยอด วิปัสสนานั่นแน่แท้ และชื่อว่าวุฏฐานคามินีวิปัสสนา คือ การวางเฉยในสังขารอย่างแรงกล้า ย่อมเกิดขึ้นแก่พระโยคาวจร ผู้เสพสังขารูปเอกชาญาณนั้น.¹¹⁹⁵

วุฏฐาน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + อุ + ฐา + ยุ ดังนี้

วิ + อุ + ฐา	ฐา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + อุ + ฐา + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	กตตุกรรมปเทศสุ จ.
วิ + อุ + ฐา + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
วิ + อุ + ฐา + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺวานิ.
ว อิ + อุ + ฐ อา + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรนา.
ว อี + อุ + ฐ อา + อน	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปฺปจฺจยาติมฺหิฯ.
ว + อุ + ฐ อ + อน	ลบ อา ข้างหน้า	สรา สเร โลโป.
ว + อุ + ฐ + อ > อา น	ที่ฆะ อ เป็น อา	ที่ฆิ.
ว + อุ + ฐ + อาน	ซ้อน ฐ	วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยปจฺมา.
วุฏฐาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **วุฏฐาน**

วุฏฐานคามินีวิปัสสนา ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า วุฏฐาน + คามินี + วิปัสสนา ดังนี้

วุฏฐาน + คามินี + วิปัสสนา		
วุฏฐาน+คามินี+วิปัสสนา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรนา.
วุฏฐาน+คามินี>อิ+วิปัสสนา	รัสสะ อิ เป็น อิ	กฺวจากติมชฺฉุตฺตรานํ ที่ฆา.
วุฏฐานคามินีวิปัสสนา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **วุฏฐานคามินีวิปัสสนา**

¹¹⁹⁴ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/10/29, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/10/36.

¹¹⁹⁵ ชุ.จ.อ. (บาลี) 107, ชุ.จ.อ. (ไทย) 154.

107) **โวทาน** ภาษาบาลีใช้ว่า โวทาน (วิ + อว + √ทา ทานโสธนสุทฺธเนทรกฺขาปลาย-
นฺอุปตาเป-การให้, ชำระ, หมัดจต, รักษา, หนีไป, เตือดร้อน¹¹⁹⁶ + ยุ) คำศัพท์ว่า โวทาน มีกระบวนการ
สร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

โวทายติ สุขุมตีติ โวทานิ.¹¹⁹⁷ ชื่อว่าโวทานะ เพราะจิตผ่องแผ้วคือบริสุทธิ.

โวทายติ เตน จิตตํ ปริสุทฺธํ โทตีติ โวทานิ. จิตย้อมผ่องแผ้ว คือย้อมป็นธรรมชาติบริสุทธิ
ด้วยธรรมานั้น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่าโวทานะ.¹¹⁹⁸

โวทานนติ ภาณิ. ตํ หิ โวทายติ วิสุขุมตี เตน จิตตฺนติ โวทานิ. คำว่า โวทาน ได้แก่ญาณ
จริงอยู่ ญาณนั้นชื่อว่าโวทาน (ความผ่องแผ้ว) เพราะความหมายว่า เป็นเหตุทำจิตให้ผ่องแผ้วให้
บริสุทธิ.¹¹⁹⁹

โวทานนติ วิเสสภาคิยธมฺมิ. ความผ่องแผ้ว ได้แก่ ธรรมอันเป็นไปในส่วนแห่งความ
วิเศษ.¹²⁰⁰

โวทาน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + อว + ทา + ยุ ดังนี้

วิ + อว + ทา	ทา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + อว + ทา + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	กตตุกรณปเทศสุ จ.
วิ + อว + ทา + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
วิ + อว + ทา + ยุ>อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺวานิ.
ว อิ + อว + ท อา + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมฺสสรํ สเรนฯ.
ว อิ + อว + ท อา + อน	ลบ อิ ข้างหน้า	สรา สเร โลปี.
ว + อว>โอ + ท อา + อน	เปลี่ยน อว เป็น โอ	โอ อวสส.
ว + โอ + ท ออ + อน	ลบ ออ ข้างหน้า	สรา สเร โลปี.
ว + โอ + ท + อ>อา น	ที่ฆะ อ เป็น อา	ที่ฆิ.
โวทาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **โวทาน**

108) **ศรัทธา** ภาษาบาลีใช้ว่า สทฺธา (ส + √ธา ธารทานโปสเน-ทรงไว้, ให้, เลี้ยงดู,
สทฺทหนสนฺธิสุ-เลื่อมใส-เชื่อถือ, เชื่อม-ต่อ¹²⁰¹ + อ + อา) คำศัพท์ว่า สทฺธา มีกระบวนการสร้าง
คำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

¹¹⁹⁶ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 191.

¹¹⁹⁷ วิ.โยชนา. 2/241/192.

¹¹⁹⁸ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/152/81, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/152/168.

¹¹⁹⁹ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/168/128, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/168/171.

¹²⁰⁰ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/44/273, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/44/367.

¹²⁰¹ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 209.

สมมา จิตต์ นิเรติ เอตาย, สยั วา สหุทหนตฺติ สหฺธา.¹²⁰² ชื่อว่าสหฺธา เพราะเป็นเหตุตั้งจิตไว้ด้วยดี หรือเพราะเชื่อด้วยตนเอง.

สหฺธา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ส + ธา + อ + อา ดังนี้

ส + ธา	ธา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ส + ธา + อ	ลง อ ปัจจัย	อิตถิมตยโว วา.
ส + ธา + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ส อ + ฐ อา + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
ส อ ->น + ฐ อา + อ	เปลี่ยนนิกหิต เป็น น	วคคณตฺ วา วคเค.
ส อ น>ท + ฐ อา + อ	เปลี่ยน น เป็น ท	วชาทฺทฺทฺ ปพฺพชฺชาทโยฯ.
ส อ ท + ฐ อ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโรโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
สหฺธ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.
สหฺธ + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปจฺจโย.
สหฺธ อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
สหฺธ อ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโรโปมาเทสฺปจฺจยาทิมฺหิฯ.
สหฺธา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สหฺธา**

109) สิล ภาษาบาลีใช้ว่า สิล (√สิล อุปธารเน-เข้าไปทรงไว้¹²⁰³ + อ, สิล สมาธิ-ความตั้งมั่น, อธิกาภยาสุปธารเน-ยั้ง, ศึกษาเนื่อง ๆ ทรงไว้อย่างแรงกล้า-รองรับ¹²⁰⁴ + อ, สิ พนฺธเน-ผูก + ล) คำศัพท์ว่า สิล มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

สिलेति อุปธารेति สํสมงฺคิปุคฺคํ อปาเยสุ อุปตฺตนิवारणेณ ภูโส ธาเรตีติ สิลํ. อถวา. สิลยติ อุปธารियติ สฺปฺปริเสหิ ทหยมฺสนฺตรํ อุปเนตฺวา ธาเรยตีติ สิลํ¹²⁰⁵ ชื่อว่าสิละ เพราะทรง บุคคลผู้มีความพร้อมด้วยศีลนั้นไว้ โดยไม่ให้เกิดในอบายทั้งหลาย อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสิละ เพราะคนดีทั้งหลายน้อมนำเข้าไปในเนื้อคือหทัยแล้วทรงไว้.

สินฺติ พนฺธติ จิตฺตเมเตนาติ สิลํ. สิลติ สมาธิยติ กายกมฺมาทินํ สุสฺสียวเสน น วิปฺปกิรตีติ สิลํ. อถวา, สิลนฺติ สมาทหนติ จิตฺตํ เอเตนาติ สิลํ. สिलेติ กุสฺเส ฐมฺเม อุปธารेติ ปติฏฺฐาภาเวณ ภูโส ธาเรตีติ สิลํ.¹²⁰⁶ ชื่อว่าสิละ เพราะเป็นเครื่องผูกจิตไว้. ชื่อว่าสิละ เพราะทำให้จิตสงบ คือไม่กระสับกระส่ายด้วยอำนาจเป็นศีลที่ดีแห่งกายกรรมเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสิละ เพราะเป็นเครื่องทำจิตให้มั่น. ชื่อว่าสิละ เพราะเป็นเครื่องทรงกุศลธรรมไว้.

¹²⁰² รุ. หน้า 484.

¹²⁰³ วิ.โยชนา. 1/34/105.

¹²⁰⁴ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 464-465.

¹²⁰⁵ วิ.โยชนา. 1/34/105.

¹²⁰⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 892-893.

ปาณาติปาตาที่หิ วา วิรมนตสฺส วตตปฏิปัตตี วา ปุเรนตสฺส เจตนาทโย ฌมมา. เจตนา สील, เจตสิก สील, สวโร สील, อวิตกโกโม สील. ตตถ เจตนา สील นาม ปาณาติปาตาที่หิ วา วิรมนตสฺส วตตปฏิปัตตี วา ปุเรนตสฺส เจตนา. เจตสิก สील นาม ปาณาติปาตาที่หิ วิรมนตสฺส วิรติ. อปัจเจตนา สील นาม ปาณาติปาตาที่นิ ปชหนตสฺส สตต กम्मปถเจตนา. เจตสิก สील นาม “อภิขณฺโณ โลเก ปหาย วิคตาริขณฺเณ เจตสา วิหระตีติอาทินา นเย วุตตา อนภิขณาอพยาปททาตสมมาทิกฺขณฺณมมา. สมาธานํ วา กายกมมาที่นิ สุสียวเสณ อวิปฺปกิณฺณตาทิ อตฺโถ. อุปธารณํ วา กุสลานํ ฌมมานํ ปติฏฺฐานวเสณ อาหารภาโวติ อตฺโถ. เอตเทว เหตุถ อตถทวํ สทฺทลฺกขณฺวิฑู อนุชานนฺติ. อญฺเณ ปน สิริฏฺโฐ สीलฺโฐ, สีสฺลฺโฐ, สีสฺตฺโถติ เอมมาทินาปิ นเยเนตถ อตถํ วณฺณยนฺติ. ธรรมทํทั้งหลายมีเจตนาเป็นต้นของบุคคลผู้เว้นจากอกุศลธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น หรือ ของบุคคลผู้บำเพ็ญวัตรปฏิบัติอยู่ (ชื่อว่าศีล). เจตนาชื่อว่าศีล เจตสิกชื่อว่าศีล สังวรชื่อว่าศีล อวิตกกมฺมะ (ความไม่ล่วงละเมิด) ชื่อว่าศีล บรรดาสมาจารธรรมมีเจตนาเป็นต้นเหล่านั้น เจตนาชื่อว่าศีล ได้แก่ เจตนาของบุคคลผู้เว้นจาก อกุศลธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น หรือของบุคคลผู้บำเพ็ญวัตรปฏิบัติอยู่ เจตสิกชื่อว่าศีล ได้แก่ การงดเว้น ของบุคคลผู้เว้นจาก อกุศลธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง เจตนาชื่อว่าศีล ได้แก่ เจตนาในกรรมบถ 7 ประการ ของบุคคลผู้ละอกุศลธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น เจตสิกชื่อว่าศีล ได้แก่ สภาวธรรมคืออนภิขณา อพยาบาล และสัมมาทิกฺขณฺโณที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า บุคคลละอภิขณาในโลก มีใจปราศจากอภิขณาอยู่ เป็นต้น. ชื่อว่าศีล เพราะมีความหมายว่ารวมไว้ ด้วยดี ชื่อว่าการรวมไว้ด้วยดีนี้ได้แก่อะไร ได้แก่ การควบคุมไว้ด้วยดี หมายความว่า การที่กายกรรมเป็นต้นไม่กระจัดกระจายไปด้วยอำนาจความเป็นผู้มีระเบียบดี อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ ความเข้าไป โอบอุ้มไว้ คือ ความเป็นที่รองรับด้วยอำนาจความเป็นที่ตั้งมั่นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย จจริงอยู่ ท่านผู้รู้ลักษณะแห่งศัพท์ทั้งหลาย ย่อมยอมรับอรรถ (ความหมาย) ทั้ง ๒ ประการนี้เท่านั้นใน สील-ศัพท์นี้ ส่วนอาจารย์เหล่านั้น ย่อมพรรณนาอรรถในสील-ศัพท์นี้ไว้แต่โดยนัยอย่างนี้ว่า มีอรรถว่ายอด มีอรรถว่าปกติ มีอรรถว่าเย็น มีอรรถว่าเยือกเย็นดี เป็นต้น¹²⁰⁷

สาลี ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สลี + อ, สลี + อ, ลี + ล ดังนี้

สาลี	สาลี ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
สาลี	ลบสฺสระทํายชาติ	ชาติสฺสสนฺโต โลโปเนกสฺสสฺส.
สาลี + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญฺุตวาวิ วา.
สาลี + อ	อ ชื่อว่ากิต	อญฺเณ กิต.
ส อ ลี + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรนา.
ส อี > อี ลี + อ	ทึฆะ อี เป็น อี	กฺวจิ ชาติวิทติปฺปจฺจยํ.
สาลี	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ญฺุตเต.
สำเร็จรูปเป็น สาลี		
สาลี	สาลี ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.

¹²⁰⁷ วิสุทธิ. (บาลี) 1/6-7/7-8, วิสุทธิ. (ไทย) 1/6-7/11-12.

สีล	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
สีล + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญวตุวาวิ วา.
สีล + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
สีล	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สีล

สี	สี ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สี + ล	ลง ล ปัจจัย	อลกลสเลหิ ลยา.
สี + ล	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ส อี + ล	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนา.
ส อี>อี + ล	ที่ฆะ อี เป็น อี	กวจิ ธาตุวิภตติปจยยานา.
สีล	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น สีล

110) สกทาคามี ภาษาบาลีใช้ว่า สกทาคามี (สกี + อา + √คมฺ คติมิหิ-ไป¹²⁰⁸ + ณี) คำศัพท์ว่า สกทาคามี มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ปฏิสนธิวเสน สกีเยว อิมํ โลกํ อาคจฺจตีติ สกทาคามี, ตสฺส มคฺโค สกทาคามีมคฺโค. สกทาคามิสฺส ผลํ สกทาคามิผลํ. ชื่อว่าสกทาคามี เพราะความหมายว่ามาสู่โลกนี้ครั้งเดียวเท่านั้น ด้วยอำนาจการปฏิสนธิ มรรคแห่งสกทาคามีนั่น ชื่อว่าสกทาคามีมรรค ผลแห่งสกทาคามี ชื่อว่าสกทาคามีผล.¹²⁰⁹

สกทาคามี ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สกี + อา + คมฺ + ณี ดังนี้

สกี + อา + คมฺ	คมฺ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สกี + อา + คม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
สกี + อา + คม + ณี	ลง ณี ปัจจัย	อวสสกาธมิเณสุ ณี จ.
สกี + อา + คม + ณี	ณี ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
สกี + อา + คม + ณี	ณี เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ญานุนฺนโร.
สกี + อา + ค อ ม + ญ อี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนา.
สกี + อา + ค อ ม + ฌ อี	ลบ ญ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
สกี + อา+ค อ>อา ม + อี	วุทธิ อ เป็น อา	อสีโยคนตสฺส วุทธิ การิตเต.
สกี อี + อา + ค อา ม + อี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนา.
สกี อี + ทอา + ค อา ม + อี	ลง ท อาคม	ยวมทนตรลา จากมา.
สกี อี + ทอา + ค อา ม + อี	ลบนิกหิต ที่ประกอบกับ อี	พยัญชนะ จ.

¹²⁰⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 393.

¹²⁰⁹ ขุ.ป.อ. (บาลี) 1/19/116, ขุ.ป.อ. (ไทย) 1/19/149.

สภอิ>อ+ทอา+คอาวม + อี เปลี่ยน อิ เป็น โอ เตสุ วุทธิโลปาคัมวิการฯ.
 สกทาคามี นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.
 สำเร็จรูปเป็น สกทาคามี

111) สติปฏิฐาน ภาษาบาลีใช้ว่า สติปฏิฐาน (สติ [√สร คติหีส้า จินตาสฺ-ไป, เบียดเบียน, คิต¹²¹⁰ + ติ] + ปฏิฐาน [ป + √ฐา คตินิวตฺย-หฺยุต-ยฺน-ตั้งอยู่¹²¹¹ + ยุ]) คำศัพท์ว่า สติ (3) และ ปฏิฐาน (3) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น และมีอธิบายความว่า ปฏิฐาตีติ ปฏิฐานํ, อุปฺปฏิฐาติ โอกฺขนทิตฺวา ปกฺขนทิตฺวา ปวตฺตตีติ อตฺโถ. สติเยว ปฏิฐานํ สติปฏิฐานํ. อถ ภา สรณฺภูเจเน สติ, อุปฺปฏิฐานฺภูเจเน ปฏิฐานํ, สติ จ สภา ปฏิฐานญฺจาตีปิ สติปฏิฐานํ. อารมฺมณฺวเสน พหฺกา ตา สติโยตี สติปฏิฐานา. ชื่อว่าปฏิฐาน เพราะความหมายว่าตั้งไว้เฉพาะ อธิบายว่า เข้าไปตั้งไว้ คือก้าวลงแล่นไป ปฏิฐานคือสติ ชื่อว่าสติปฏิฐาน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสติ ด้วยความหมายว่าระลึก ชื่อว่าปฏิฐาน ด้วยความหมายว่าเข้าไปตั้งไว้ สตินั้นด้วย ตั้งไว้เฉพาะด้วย แม้เพราะเหตุนี้ ชื่อว่าสติ-ปฏิฐาน ชื่อว่าสติปฏิฐาน เพราะความหมายว่าสติเหล่านั้นมีจำนวนมาก ด้วยอำนาจแห่งอารมณฺ์.¹²¹²

สติปฏิฐานเนสุ อารมฺมณฺเสสุ โอกฺขนทิตฺวา ปกฺขนทิตฺวา อุปฺปฏิฐานโต อุปฺปฏิฐานํ, สติเยว อุปฺปฏิฐานํ สติปฏิฐานํ. ความปรากฏโดยการแล่นลงแล่นไปปรากฏในอารมณคือสติปฏิฐาน ความปรากฏคือสติ ชื่อว่าสติปฏิฐาน.¹²¹³

เอภาว นิพพานารมฺมณา สติ กายเวทนาจิตตมฺเมสุ สุขุสุขนิจฺจอตตสฺสญาปหานกิจฺจ-สฺสาณวเสน จตฺตารो สติปฏิฐานา นาม. สติอันมีพระนิพพานเป็นอารมณ้อย่างเดียวเท่านั้น ชื่อว่าสติ-ปฏิฐาน 4 ด้วยอำนาจให้สำเร็จกิจ คือ การละสุขสัญญา สุขสัญญา และอัตตสัญญา ในกาย เวทนา จิต และธรรม.¹²¹⁴

สติปฏิฐาน ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า สติ + ปฏิฐาน ดังนี้

สติ + ปฏิฐาน

สำเร็จรูปเป็น สติปฏิฐาน

112) สมถภาวนา ภาษาบาลีใช้ว่า สมถภาวนา (สมถ [√สม กรณ-ทำ¹²¹⁵ + ถ, สมฺ อุปสมโตไปกรณเขต-เข้าไปสงบ, ทำความเพียร, ลำบาก, สทฺเท-ออกเสียง¹²¹⁶ + ถ] + ภาวนา [√ภว +

¹²¹⁰ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 442, อภิธาน.สุจิ. หน้า 842.

¹²¹¹ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 148.

¹²¹² ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/72/314, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/72/401-402.

¹²¹³ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/13/106, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/13/136.

¹²¹⁴ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/65/303, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/65/387.

¹²¹⁵ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 49.

¹²¹⁶ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 440.

ณ + ยุ + อา]) คำศัพท์ว่า ภาวนา (46) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า สมถ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

กิเลส สมมติติ สมโถ สมภาติ.¹²¹⁷ ชื่อว่าสมถะ เพราะทำ กิเลสทั้งหลายให้สงบ หมายถึง สมภาติ. กามฉนฺทํ สมมติติ สมโถ.¹²¹⁸ ชื่อว่าสมถะ เพราะทำความพอใจ ในกามให้สงบลง. นีวรณ สมมติติ สมโถ.¹²¹⁹ ชื่อว่าสมถะ เพราะทำนินวณทั้งหลายให้สงบลง

กามฉนฺทาทโย ปจฺจนิกธมฺเม สมมติ วินาเสตีติ สมโถ. สมภาติสเสตํ นาม. ชื่อว่าสมถะ เพราะความหมายว่า ยังปัจจนิกธรรมทั้งหลายมีกามฉันทะเป็นต้นให้สงบ คือให้พินาศ คำนี้เป็นชื่อของสมภาติ.¹²²⁰

สมโถติ ติวโร สมโถ จิตตสมโถ อธิกรณสมโถ สัพพสังขารสมโถติ. ตตถ อฏฺฐสุ สมปตฺตีสุ จิตเตกคคตา จิตตสมโถ นาม. ตํ หิ อาคมฺม จิตตจลนํ จิตตวิปฺพนทํ สมมตติ วุปสมฺมตติ, ตสฺมา โส “จิตตสมโถ”ติ วุจฺจติ. สมมุขาวินยาทิสตติวโร อธิกรณสมโถ นาม. ตํ หิ อาคมฺม ตานิ ตานิ อธิกรณานิ สมมตติ วุปสมฺมตติ, ตสฺมา โส “อธิกรณสมโถ”ติ วุจฺจติ. ยสฺมา ปน สพฺเพ สงฺขารา นิพฺพานํ อาคมฺม สมมตติ วุปสมฺมตติ, ตสฺมา ตํ “สัพพสังขารสมโถ”ติ วุจฺจติ. คำว่า สมโถ ได้แก่ สมถะ 3 อย่างคือ 1. จิตตสมถะ (ความสงบแห่งจิต) 2. อธิกรณสมถะ (ความสงบแห่งอธิกรณ์) 3. สัพพสังขารสมถะ (ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง) บรรดาสมถะทั้ง 3 นั้น ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งในสมบัติทั้ง 8 ชื่อว่าจิตตสมถะ จริงอยู่ ความหวั่นไหวแห่งจิต ความกวัดแกว่งแห่งจิต อาศัยเอกัคคตาจิตนั้น ย่อมสงบ คือย่อมสงบระงับได้ เพราะฉะนั้น ความสงบนั้น จึงเรียกว่า จิตตสมถะ ชื่อว่าอธิกรณสมถะ มี 7 อย่าง มีสัมมุขาวินยเป็นต้น ด้วยว่า อธิกรณ์นั้น ๆ อาศัยอธิกรณสมถะนั้น ย่อมสงบ คือย่อมสงบระงับไป เพราะฉะนั้น ความสงบนั้น จึงเรียกว่า อธิกรณสมถะ ก็เพราะสังขารทั้งหลายทั้งปวง อาศัยพระนิพพานแล้ว ย่อมสงบ คือย่อมสงบระงับไป เพราะฉะนั้น พระนิพพานนั้น จึงเรียกว่า สัพพสังขารสมถะ.¹²²¹

สมถ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สม + ถ, สมุ + ถ ดังนี้

สม	สม ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
สม + ถ	ลง ถ ปัจจัย	สมาทิหิ ฌมา.
สม + ถ	ถ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สำเร็จรูปเป็น สมถ		
สมุ	สมุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
สมุ + ถ	ลง ถ ปัจจัย	สมาทิหิ ฌมา.
สมุ + ถ	ถ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.

¹²¹⁷ รุ. หน้า 480.

¹²¹⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 855.

¹²¹⁹ วิ.โยชนา. 1/309/438.

¹²²⁰ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/25/136, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/25/176.

¹²²¹ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/178/138, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/178/185.

สม อ + ถ   แยกพยัญชนะจากสระ   ปุพพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
 สม อ>อ + ถ   เปลี่ยน อ เป็น อ   เตสุ วุทธิโลปาคมวีการาฯ.
 สมถ   นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สมถ**

สมถภาวนา ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า สมถ + ภาวนา ดังนี้

สมถ + ภาวนา

สำเร็จรูปเป็น **สมถภาวนา**

113) สมถยานิก ภาษาบาลีใช้ว่า สมถยานิก (สมถ [√สม กรณ-ทำ¹²²² + ถ, สมฺ ออุปสม-
 ตโปกรรมเขเท-เข้าไปสงบ, ทำความเพียร,ลำบาก, สหฺเท-ออกเสียง¹²²³ + ถ] + ยานิก [√ยา คติ-
 ปาปุณ-ไป, เป็นไป¹²²⁴ + ยุ + อิก อัสสัถิตตฺทิตฺตฺปัจจยฺ]) คำศัพท์ว่า สมถ (112) และ ยานิก (99) มี
 กระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น

สมถยานิก ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า สมถ + ยานิก ดังนี้

สมถ + ยานิก

สำเร็จรูปเป็น **สมถยานิก**

114) สมาทาน ภาษาบาลีใช้ว่า สมาทาน (สํ + อา + √ทา ทานโสธนสุทธฺเฉทรกขา-
 ปลายนุปลาเป-การให้, ชำระ, หมัดจด, รักษา, หนีไป, เตือดร้อน¹²²⁵ + ยุ) คำศัพท์ว่า สมาทาน มี
 กระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

สํ สํมา อาทียเต สมาทานํ.¹²²⁶ ชื่อว่าสมาทาน เพราะถือเอาโดยชอบเป็นปกติ. สํ สฺมฺจฺ
 อาทียเตติ สมาทานํ. ชื่อว่าสมาทาน เพราะถือเอาด้วยดี.¹²²⁷

สมาทานภูเจนาติ ตํ ตํ ลิกขาปทํ สํมา อาทานภูเจน. คำว่า สมาทานภูเจน ความว่า
 เพราะความหมายว่าถือเอาโดยชอบซึ่งลิกขาบทนั้น ๆ.¹²²⁸

สมาทาน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สํ + อา + ทา + ยุ ดังนี้

สํ + อา + ทา	ทา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สํ + อา + ทา + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	นันทาทิธิ ยุ.
สํ + อา + ทา + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.

¹²²² ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 49.

¹²²³ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 440.

¹²²⁴ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 82, วิ.โยชนา. 1/400/542.

¹²²⁵ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 191.

¹²²⁶ วิ.โยชนา. 2/29/22.

¹²²⁷ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี), พจนานุกรมเพื่อการการศึกษาพุทธศาสนา ชุด ศัพท์วิเคราะห์,
 พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 896.

¹²²⁸ พ.ม.อ. (บาลี) -/17/192, พ.ม.อ. (ไทย) -/17/249.

ส + อา + ทา + ยุ>อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺวณฺ.
ส อ - + อา + ท อา + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	บุพฺพมโรจิตมฺสฺสรํ สฺเรนฯ.
ส อ ->ม + อา + ท อา + อน	เปลี่ยนนิกหิต เป็น ม	มทา สฺเร.
ส อ ม + อา + ท อ + อน	ลบ อา ข้างหน้า	สฺรา สฺเร โลปํ.
ส อ ม + อา + ท + อ>อา น	ที่ชนะ อ เป็น อา	ที่ฆิ.
สมาทาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **สมาทาน**

115) สมานิ ภาษาบาลีใช้ว่า สมานิ (ส + อา + √ธา ธารทานโปสเน-ทรงไว้, ให้, เลี้ยงดู¹²²⁹ + อี) คำศัพท์ว่า สมานิ (6) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น และมีอธิบายความว่า

ยสฺมา สพฺพโคปานสีนํ อาพฺนธฺนโต กุฎฺฐาคารกณฺณิกา วีย จิตฺตเจตฺตสิกาณํ สมฺปิณฺชนโต สมานิ กุสฺลณํ ฌมฺมานํ ปมุโข โหติ เชฏฺฐโก, ตสฺมา สมานิ ปมุขฺญเณนาติ วุตฺตํ. เพราะสมานิเป็นประมุขคือเป็นใหญ่แห่งกุศลธรรมทั้งหลาย เพราะรวบรวมจิตและเจตสิกไว้ เหมือนข้อฟ้าแห่งเรือนยอด เป็นประมุข เพราะเชื่อมไม้กลอนหลังคาทุกตัวไว้ เหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ชื่อว่าสมานิ ด้วยความหมายว่าเป็นที่ประชุมลง.¹²³⁰

116) สมานัตติ ภาษาบาลีใช้ว่า สมานัตติ (ส + อา + √ปท คติมติ-ไป¹²³¹ + ตี) คำศัพท์ว่า สมานัตติ (23) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น และมีอธิบายความว่า

สมานัตตฺตี จ โลกุตฺตรผลภูตา จิตฺตเจตฺตสิกมฺมา. ก็ที่ชื่อว่าสมานัตติ ได้แก่ธรรมคือจิตและเจตสิกอันเป็น โลกุตฺตรผล.¹²³²

สมานปฺชชตฺตี ผลสมานปฺตตี ปฏฺวีปฺชชติ. อนิมิตฺตา สมานปฺตตีติ นิमितฺตํ ภัยโต ทิสฺวา สมานนฺนตฺตา อนิมิตฺตา สมานปฺตติ นาม. อนิมิตฺตวิหฺรสมานปฺตตีติ วิปฺสฺสนาวิหฺรเวสน จ ผลสมานปฺตตีเวสน จ ตทฺถุญํ นาม โหติ. คำว่า สมานปฺชชติ ได้แก่ ย่อมถึงเฉพาะซึ่งผลสมานัตติ คำว่า อนิมิตฺตสมานปฺตตี ความว่า ชื่อว่าสมานัตติอันหาอนิมิตมิได้ เพราะเห็นนิमितโดยความเป็นภัยแล้วเข้าสมานัตติ คำว่า อนิมิตฺตวิหฺรสมานปฺตตี ความว่า ชื่อว่าทั้ง 2 นั้น ย่อมมิได้ ด้วยอำนาจวิปฺสฺสนาวิหฺร 1 ด้วยอำนาจผลสมานปฺตตี.¹²³³

¹²²⁹ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า209.

¹²³⁰ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/20/118, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/20/151.

¹²³¹ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 235.

¹²³² ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/29-31/40, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/29-31/176.

¹²³³ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/78/323, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/78/416.

117) สังขารุปกชาญาณ ภาษาบาลีใช้ว่า สังขารูปกชาญาณ (สังขาร [สั + √กร กรณ-ท่า¹²³⁴ + ณ] + อุปกชา [อุป + √อิกข ทสสงกเส-เห็น, กำหนด¹²³⁵ + อ + อา] + ญาณ [√ยา พุชฌเน-รู้¹²³⁶ + ยุ]) คำศัพท์ว่า สังขาร (12), อุปกชา (9) และ ญาณ (13) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น

โส เอวํ ติลกขณํ อารโอเปตวา สงขारे ปริคคณหนโต เตสु อนตตลกขณคส สุทิฏฺฐตทา “อตตทา”ติ วา “อตตนิยน”ติ วา อคคณขนโต สงขारेสุ ภยญจ นนทิจจ ปหาย สงขारेสุ อุทาสีโน โหติ มขมตโต “อหน”ติ วา “มมม”ติ วา น คณหาติ, तीसु ग्वेषु उपेक्षु, อิहो संखारूपेक्षायानं. พระโยคาวจรนั้น ยกสังขารทั้งหลายขึ้นสู่พระไตรลักษณ์อย่างนี้แล้ว กำหนดอยู่ซึ่งสังขารทั้งหลาย ไม่ยึดถือว่าเป็นตนหรือเนื่องด้วยตน เพราะเห็นชัดซึ่งความเป็นอนัตตลักษณะในสังขารเหล่านั้น ละความกลัวและความผลิตเฟลินในสังขารทั้งหลายเป็นผู้วางเฉยเป็นกลางในสังขารทั้งหลาย ไม่ยึดถือว่าเป็น เรา หรือ ของเรา เป็นผู้วางเฉยในภาพทั้ง 3 นี้ชื่อว่าสังขารุปกชาญาณ.¹²³⁷

สังขารุปกชาญาณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า สังขาร + อุปกชา + ญาณ ดังนี้

สังขาร + อุปกชา + ญาณ

สังขาร+อุปกชา+ญาณ แยกพยัญชนะจากสระ

ปุพฺพมโรจิตมฺสสรํ สเรนา.

สังขาร+อุปกชา+ญาณ ลบสระหน้า ปกติสระหลัง

สโรโลโปมาเทสปจฺจยาทิมหา.

สังขารุปกชาญาณ

นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สังขารุปกชาญาณ**

118) สัจญาเวทิตนิโรธสมาบัติ ภาษาบาลีใช้ว่า สัจญาเวทิตนิโรธสมาปตติ (สัจญา [สั + √ยา พุชฌเน-รู้¹²³⁸ + กวิ] + เวทิต [√วิท ญาณมกฺลเย-รู้, ความเป็นมกฺล, ภาพ-ความมี, วิมฺ สนลาภตุฏฺฐย-พิจารณา, ได้, ยินดี, อานุภวนิวาสายานนเถรีย-เสวย, อาศัยอยู่, พุด, มั่นคง¹²³⁹ + ณย + อิ + ต, เวท [√วิท อานุภเว-เสวย + ณ] + อยิต [√อย ปวตติย-เป็นไป + อิ + ต] + นิโรธ [นิ + √รธ โรธนา-วรณสุ-ดับ, ปิดกั้น¹²⁴⁰ + ณ] + สมาปตติ [สั + อา + √ปท คติมहि-ไป¹²⁴¹ + ติ]) คำศัพท์ว่า สัจญา (12) นิโรธ (10) และ สมาปตติ (23) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า เวทิต มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

¹²³⁴ ชาติวตต.นิ. หน้า 49.

¹²³⁵ ชาติวตต.นิ. หน้า 22.

¹²³⁶ ชาติวตต.นิ. หน้า 146.

¹²³⁷ ชุ.จ.อ. (บาลี) 106, ชุ.จ.อ. (ไทย) 153.

¹²³⁸ ชาติวตต.นิ. หน้า 146.

¹²³⁹ ชาติวตต.นิ. หน้า 410.

¹²⁴⁰ อภิธาน.วณณ. หน้า 22.

¹²⁴¹ ชาติวตต.นิ. หน้า 235.

เวทยตีติ เวทยิตฺ. เวทนํ อนุภวนํ เวโท. อยนํ ปวตตณํ อยิตฺ. เวเทน อยิตฺ ปวตตณํ เวทยิตฺ.¹²⁴² ชื่อว่าเวทยิตะ เพราะเสวยอารมณ์. ชื่อว่าเวทะ เพราะเสวยอารมณ์. ชื่อว่าอยิตะ เพราะเป็นไป. ชื่อว่าเวทยิตะ เพราะเป็นไปด้วยการเสวยอารมณ์.

เวทยิต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิท + ฌย + อิ + ต, เวท [วิท + ฌ] + อยิต [อย + อิ + ต] ดังนี้

วิท	วิท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
วิท + ฌย	ลง ฌย ปัจจัยประจำหมวดธาตุ	จฺราทีโต ฌณฺยา.
วิท + ฌย	ฌย เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฌนฺนุพนฺโธ.
ว อิ ฑ + ฌ อ ย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ว อิ ฑ + ฌ อ ย	ลบ ฌ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
ว อิ>เอ ฑ + อย	วุทธิ อิ เป็น เอ	อสฺสียคนฺตสฺส วุทธิ การิตเ.
เวทย	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรํ ยุตเต.
เวทย + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกมเมสุ ต.
เวทย + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
เวทย + อิ + ต	ลง อิ อาคม	ยถาคมมิกาโร.
เวทย อ + อิ + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
เวทย อ + อิ + ต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาติมฺหิ.
เวทยิต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรํ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น เวทยิต

วิท	วิท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
วิท + ฌ	ลง ฌ ปัจจัย	วิสฺรุชฺปะทาทีโต ฌ.
วิท + ฌ	ฌ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฌนฺนุพนฺโธ.
ว อิ ฑ + ฌ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ว อิ ฑ + ฌ อ	ลบ ฌ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป.
ว อิ>เอ ฑ + อย	วุทธิ อิ เป็น เอ	อสฺสียคนฺตสฺส วุทธิ การิตเ.
เวท	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรํ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น เวท

เวท + อย	อย ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
เวท + อย	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสสรสส.

¹²⁴² อภิธาน.สุจิ. หน้า 822.

เวท + อย + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกรรมเมสุ ต.
เวท + อย + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
เวท + อย + อี + ต	ลง อี อาคม	ยถาคคมมิกาโร.
เวท อ + อย + อี + ต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสสรฺ สเรนฯ.
เวท ๒ + อย + อี + ต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลฺจยยาทิมหิฯ.
เวทยิต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น เวทยิต

สณฺญาเวทยิตนิโรธสมาปตฺติ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า สณฺญา + เวทยิต + นิโรธ + สมาปตฺติ ดังนี้

สณฺญา + เวทยิต + นิโรธ + สมาปตฺติ

สำเร็จรูปเป็น สณฺญาเวทยิตนิโรธสมาปตฺติ

119) สัตตักขัตตฺุปรมโสดาบัน ภาษาบาลีใช้ว่า สตตกฺขตฺตฺุปรมโสดาบันน (สตตกฺขตฺตฺุ [สตต + กฺขตฺตฺุ] + ปรม [ปร + √มร ปาณจาเค-สละชีวิต-ความตาย¹²⁴³ + กฺวิ, ป + √รมฺ มนเน-ยินตี¹²⁴⁴ + ณ, √ปร ปาลนปุรณฺสุ-รักษา, ทำให้เต็ม¹²⁴⁵ + ม] + โสดาบันน [โสด [√สุ สวเน-ฟัง, ที่ สาย-เปียดเปียน, สฺสุ โสสน-เหยียดแห้ง, สข วิสสขเน-สละ-ละ, สร หีสาย-เปียดเปียน, สฺกุ โสภเน-งาน + ต¹²⁴⁶] + อาปนฺน [อา + √ปท คติมหิ-ไป¹²⁴⁷ + ต]) คำศัพท์ว่า โสด (11) มีกระบวนการสร้าง คำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า สตตกฺขตฺตฺุ, ปรม และ อาปนฺน มี กระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

สตตฺสุ วาเรสุ สตตกฺขตฺตฺุ ชายตีตี¹²⁴⁸ ชื่อว่าสัตตักขัตตฺุ เพราะเกิด 7 ครั้ง.

ปรี ปรจฺจนีกั มาเรตีตี ปรมฺ. ปกฺกฺฐภาเว รมติตี วา ปรมฺ, ปรตี อตฺตโน อุตฺตมภาวํ ปาเลตี ปุเรตี วา ปรมฺ.¹²⁴⁹ ชื่อว่าปรมะ เพราะเป็นสภาวะที่ยังธรรมที่เป็นข้าศึกให้ตาย หรือเป็น สิ่งที่ยินดีใน ความสูงสุด หรือเป็นสิ่งที่รักษาความสูงสุดของตนไว้.

สวตี นิพฺพานํ อารมฺมณฺกรณวเสน คจฺจตีตี โสโต. อถวา กิเลเส สวตี หีสตีตี วา โสโต, โสตาปตฺติมคฺโค ทิ สวชฺฌมฺภูเต ทิฏฺฐิคตฺสมปฺยุตฺตวิจิกฺกฉาสฺขาเต อปายคฺมนิยฺภูเต กิเลเส สมุลฺลํ มหา- รุกฺขํ อปฺนวิรุฬฺหิยา ฉินฺนฺโต วิย อปฺนพฺภวาย หีสตี ฉินฺนฺติ อนภาวํ คเมตีตี วุตฺตํ โหตี. อถวา กิเลเส โสสาเปตีตี โสโต. อถวา กิเลเส สขตี วิสสขฺเซตีตี โสโต. อถวา กิเลเส สรตี หีสตีตี โสโต. อถวา สกวชฺฌเม กิเลสารโย ชินฺนฺโต โสภตี ปรเสนํ วิชินฺนิตฺวา ชยฺปานํ ปิวนฺโต มหาราชา วิยาตี โสโต. ชื่อว่า

¹²⁴³ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 306.

¹²⁴⁴ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 344.

¹²⁴⁵ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 236.

¹²⁴⁶ อภิธาน.สุจิ. 919.

¹²⁴⁷ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 235.

¹²⁴⁸ รุ. หน้า 308.

¹²⁴⁹ อภิธาน.สุจิ. หน้า 604.

โสตะ เพราะเป็นธรรมที่บรรลुพระนิพพาน ด้วยอำนาจกระทำให้เป็นอารมณ์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า โสตะ เพราะกำจัดกิเลสทั้งหลาย. มีคำที่ท่านอธิบายว่า ความจริง โสตาปัตติมรรค ย่อมกำจัดกิเลสทั้งหลายอันเป็นเหตุให้ไปสู่อบายกล่าวคือวิจิกิจฉาที่ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิอันอยู่ในตน ย่อมให้ถึงความไม่มี เพราะไม่มีอีก เปรียบเหมือนกำจัดต้นไม้ใหญ่พร้อมทั้งรากเพื่อไม่ให้งอกเงยอีก ฉะนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าโสตะ เพราะทำกิเลสทั้งหลายให้แห้งไป. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าโสตะ เพราะละกิเลสทั้งหลายได้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าโสตะ เพราะกำจัดกิเลสทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าโสตะ เพราะชนะข้าศึกคือกิเลสทั้งหลายอันอยู่ในตนได้แล้วย่อมงดงาม เปรียบเหมือน พระราชาผู้ยิ่งใหญ่ที่ทรงชนะหมู่เสนาของพระราชาอื่นแล้วทรงเสวยน้ำแห่งชัยชนะย่อมทรงงดงาม ฉะนั้น. อาปชชิตถาติ อาปนโน. โสโต อาปนโน โสตาปนโน, โสตสส อาปณนโต โสตาปนโน.¹²⁵⁰ ชื่อว่าอาปนนะ เพราะบรรลุแล้ว. ชื่อว่าโสตาปนนะ เพราะถึงกระแสพระนิพพานแล้ว เพราะบรรลุ กระแสพระนิพพานแล้ว.

โสตาปนนาติ อริยมคฺคโสโต อาปนนา. คำว่า เป็นโสตาบัน ได้แก่ ผู้ถึงกระแสคือ อริยมรรค ครั้งแรก.¹²⁵¹

สตตฺกฺขตฺตฺปรมฺสสชาติ สตตฺกฺขตฺตฺปรมา สตตฺวารปรมา ภูวปตฺติ อตฺตภาวคฺคหณิ อสส, ตโต ปรี อกฺขมฺ ภว นาทิยตีติ สตตฺกฺขตฺตฺปรโม. ตสส สตตฺกฺขตฺตฺปรมฺสส โสตาปนฺนสส. คำว่า สัตตักขัตตฺปรมโสตาบัน ความว่า การอุบัติขึ้นในภพ คือการถือเอาอัตภาพ พึงมี 7 ครั้งเป็นอย่างยิ่ง คือมี 7 วาระเป็นอย่างยิ่ง ย่อมไม่ถือเอาภพที่ 8 ซึ่งยิ่งกว่านั้นไป เพราะเหตุนั้น พระโสตาบันนั้น จึงชื่อว่า สัตตักขัตตฺปรมะ. แห่งพระโสตาบันสัตตักขัตตฺปรมนั้น.¹²⁵²

สตตฺกฺขตฺตฺ ศัพท์เป็นศัพท์ิต มาจากรากศัพท์ว่า สตต + กฺขตฺตฺ ดังนี้

สตต + กฺขตฺตฺ   ลง กฺขตฺตฺ ปัจจัยในอภัยยตฺตฺหิต   เอกาทิโต สกิสส กฺขตฺตฺ.

สำเร็จรูปเป็น **สตตฺกฺขตฺตฺ**

ปรม ศัพท์เป็นกิตฺก มาจากรากศัพท์ว่า ปร + มร + กฺวิ, ป + รฺม + ณ, ปร + ม ดังนี้

ปร + มร	มร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
ปร + มร	ลบสระท่ายธาตุ	ชาติสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสส.
ปร + มร + กฺวิ	ลง กฺวิ ปัจจัย	กฺวิ จ.
ปร + มร + กฺวิ	กฺวิ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ปร + มร + กฺวิ	ลบ ร ท่ายธาตุ	ชาติวณฺตสส โลโป กฺวิมฺหิ.
ปร + ม + กฺวิ	ลบ กฺวิ ปัจจัย	กฺวิโลโป จ.

สำเร็จรูปเป็น **ปรม**

ป + รฺม	รฺม ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
ป + รฺม	ลบสระท่ายธาตุ	ชาติสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสส.
ป + รฺม + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสฺรุชฺปะทาทีโต ณ.

¹²⁵⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 919.

¹²⁵¹ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/151/79, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/151/109.

¹²⁵² ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/151/77, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/151/107.

ป + รม + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ป + รม + ณ	ณ ปัจจัยเป็นเหมือนการิต	การิต วิย ฌานุพนุโธ.
ป + รม + ณ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานัม โณ โลป.
ปรม	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปรม**

ปร	ปร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปร + ม	ลง ม ปัจจัย	สมาทิหิ ฌมา.
ปร + ม	ม ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.

สำเร็จรูปเป็น **ปรม**

อาปนุน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อา + ปท + ต ดังนี้

อา + ปท	ปท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อา + ปท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
อา + ปท + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนตุตาวี.
อา + ปท + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
อา + ป ท + ต > อนน	เปลี่ยน ต เป็น อนน, ลบ ท	ภิทาทิโต อินนอนนอณา วา.
อา + ป อ + อนน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
อา + ป ฐ + อนน	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยยาทิμηหิฯ.
อาปนุน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อาปนุน**

สตกขตตุปรมโสตาปนุน ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า สตกขตตุ + ปรม + โสต + อาปนุน ดังนี้

สตกขตตุ + ปรม + โสต + อาปนุน		
สตกขตตุ - + ปรม		
+ โสต อ + อาปนุน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
สตกขตตุ + ปรม		
+ โสต อ + อาปนุน	ลบนิกหิต	พยญชเน จ.
สตกขตตุ + ปรม		
+ โสต ฐ + อาปนุน	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปลจยยาทิμηหิฯ.
สตกขตตุปรมโสตาปนุน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สตกขตตุปรมโสตาปนุน**

120) สัตว์ ภาษาบาลีใช้ว่า สดต (√สนช สงเค-ติด-ข้อ¹²⁵³ + ต) คำศัพท์ว่า สดต มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

รูปที่สุ สยชตีติ สดโต. นิจฉนทราโคปิ รุพหิยา สดโตติ วุจจติ.¹²⁵⁴ ชื่อว่าสัตว์ เพราะติดอยู่ในรูปารมณเป็นต้น. แม้ผู้ปราศจากฉนทราคะแล้ว ก็เรียกว่าสัตว์ ตามความนิยม.

รูปที่สุ อสชชช สชชชติ สชชชชชตีติ วา สดโต.¹²⁵⁵ ชื่อว่าสัตว์ เพราะได้ติดแล้ว ย่อมติด หรือจกติดอยู่ในรูปารมณเป็นต้น.

สดต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สนช + ต ดังนี้

สนช	สนช ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สนช	ลบสระท่ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปเนกสสรสส.
สนช + ต	ลง ต ปัจจัย	พุธคมาทิตถเถ กตตริ.
สนช + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
สนช + ตต	ลบ ช ท่ายธาตุและช้อน ต	ภุชาทินมนโต โน ทวิ จ.
ส น>° + ตต	เปลี่ยน น เป็นนิกหิต (°)	นิกคหิต สโยคาทิ โน.
ส + ตต	ลบนิกหิต (°)	พยณชเน จ.

สำเร็จรูปเป็น **สดต**

121) สัทธรรม ภาษาบาลีใช้ว่า สทธมม (สนต [√สมฺ อุปสมตโปกรณเขเท-เข้าไปสงบ, ทำความเพียร, ล่าปาก¹²⁵⁶ + ต, สัส ปัสสเน-สรรเสริญ + ต, สท สดตาย-มี-เป็น + ต, √อส ภูคตยา ทานทิตติเขปยทเน-ปรากฏ, ไป, สว่าง, ซัดไป, กิน¹²⁵⁷ + อนต] + ธมม [√ธธ ธารณ-ทรงไว้, จิตย-วรธเน-ตั้งอยู่, พินาศ¹²⁵⁸, √ธ จาเล-ให้หวนไหว, กำจัด, คติธิเร-ไป, มั่นคง¹²⁵⁹ + รมม]) คำศัพท์ว่า ธมม (9) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า สนต มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ราคาพินิ สนตกรณตตา สนต. สมโนปจยสภาโว สนโต. ราคาทโย สมตตีติ สนโต.¹²⁶⁰ นิพพานชื่อว่าสันตะ เพราะทำราคาเป็นต้นให้สงบลงได้. สภาวะที่เกิดจากความสงบ ชื่อว่าสันตะ. ชื่อว่าสันตะ เพราะระงับราคาเป็นต้นได้.

¹²⁵³ อภิธาน.สุจิ. 843.

¹²⁵⁴ อภิธาน.สุจิ. หน้า 843.

¹²⁵⁵ รุ. หน้า 442.

¹²⁵⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 440.

¹²⁵⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 17.

¹²⁵⁸ ธาตวตถ.นิ. หน้า 208.

¹²⁵⁹ ธาตวตถ.นิ. หน้า 213.

¹²⁶⁰ อภิธาน.สุจิ. หน้า 847-848.

สฺยเตติ สนโต. สชชติ สฺวิชชตีติ สนโต.¹²⁶¹ ชื่อว่าสันตะ เพราะถูกยกย่อง. ชื่อว่าสันตะ เพราะมีปรากฏอยู่.

สฺตํ ฌมฺโม สทฺธมฺโม. สนโต ปสฺสฺวโห ฌมฺม สทฺธมฺโม. สนโต สฺวิชชมานา ฌมฺโม สทฺธมฺโม.¹²⁶² ชื่อว่าสัทธรรม เพราะเป็นธรรมของสัตบุรุษ. ชื่อว่าสัทธรรม เพราะบุคคลสรรเสริญ คือประเสริฐ. ชื่อว่าสัทธรรม เพราะมีปรากฏอยู่.

คุณาติสยโยควเสน สนโต สฺวิชชมานโน ปสฺตโถ สุนฺทโร วา ฌมฺโมติ สทฺธมฺโม. ชื่อว่าสัทธรรม เพราะเป็นธรรมที่มีอยู่พร้อม คือท่านยกย่องหรือเป็นธรรมที่ดี โดยเหตุที่ประกอบด้วยคุณอันดียิ่ง.¹²⁶³

สฺตํ ฌมฺโม, โสภโน วา ฌมฺโมติ สทฺธมฺโม. ธรรมของสัตบุรุษทั้งหลายหรือธรรมที่ดงาม ชื่อว่า สัทธรรม.¹²⁶⁴

สนต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สมุ + ต, สฺส + ต, สท + ต, อส + อนต ดังนี้

สมุ	สมุ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
สม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสสรสส.
สม + ต	ลง ต ปัจจัย	อตีเต ตตวนฺตฺตาวี.
สม + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ส ม + ต > นต	เปลี่ยน ต เป็น นต, ลบ ม	ปกฺกมาทีหิ นโต จ.

สำเร็จรูปเป็น **สนต**

สฺส	สฺส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
สฺส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสสรสส.
สฺส + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกมฺเมสุ ต.
สฺส + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สฺ ส + ต > นต	เปลี่ยน ต เป็น นต, ลบ ส	ปกฺกมาทีหิ นโต จ.
ส + นต	ลบนิกหิต	พฺยณฺชนเ จ.

สำเร็จรูปเป็น **สนต**

สท	สท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
สท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสสรสส.
สท + ต	ลง ต ปัจจัย	พฺรคฺมาทีตฺเถ กตฺตริ.
สท + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ส ท + ต > นต	เปลี่ยน ต เป็น นต, ลบ ท	ปกฺกมาทีหิ นโต จ.

สำเร็จรูปเป็น **สนต**

¹²⁶¹ วิ.โยชนา. 1/2/16.

¹²⁶² วิ.โยชนา. 1/2/16.

¹²⁶³ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี), พจนานุกรมเพื่อการการศึกษาพุทธศาสนา ชุด ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 881.

¹²⁶⁴ ขุ.ป.อ. (บาลี) 2/195/161, ขุ.ป.อ. (ไทย) 2/195/216.

อส	อส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
อส + อนต	ลง อนต ปัจจัย	วตตมานเน มานนตา.
อส + อนต	อนต ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
อส + อ + อนต	ลง อ ปัจจัย	ภูวาทิตอ อ.
อส + อ + อนต	ลบ อ ปัจจัย	โลปญเจตตมกาโร.
อส + อนต	ลบ อ ของ อส ธาตุ	สพพตถาสสสาทิลोपो จ.
สนต	นำพยัญชนะประเภทยกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สนต**

สทฺธมม ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า สนต + ธมม ดังนี้

สนต + ธมม		
สนต>ส + ธมม	เปลี่ยน สนต เป็น ส	สนตสทฺธสส โส เภ โพ จนเต.
ส + ทฺธมม	ซ้อน ท	วคเค โฆสาโฆसानํ ตติยา.

สำเร็จรูปเป็น **สทฺธมม**

122) สัทธานุสารี ภาษาบาลีใช้ว่า สัทธานุสารี (สทฺธา [ส + ฐา ธารทานโปสเน-ทรงไว้, ให้, เลี้ยงดู, สทฺทหนสนธิสุ-เลื่อมใส-เชื่อถือ, เชื่อม-ต่อ¹²⁶⁵ + อ + อา] + อนุสารี [อนุ + ฐร สติ อุกกณฺจทีสาสทเทสุ-ระลึกได้, เกียจคร้าน, กระสัน, เบียดเบียน, ออกเสียง, อุกเขปวิตถาเร-ขัดไป, ขยาย, คตฺย-ไป¹²⁶⁶ + ณี]) คำศัพท์ว่า สทฺธา (108) และ อนุสารี (36) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น และมีอธิบายความว่า

สทฺธํ อนุสสรติ อนุคฺจจติ, สทฺธาย วา นิพพานํ อนุสสรติ อนุคฺจจติติ สัทธานุสารี. ชื่อว่า สัทธานุสารี เพราะความหมายว่า ระลึกถึง คือติดตามศรัทธา อยู่เสมอ หรือว่าแล่นไปตาม คือติดตามไปสู่พระนิพพานด้วยศรัทธา.¹²⁶⁷

สัทธานุสารี ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า สทฺธา + อนุสารี ดังนี้

สทฺธา + อนุสารี		
สทฺธ อา + อนุสารี	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสฺสรํ สเรนฯ.
สทฺธ อห + อนุสารี	ลบสระ อา ข้างหน้า	สรา สเร โลปี.
สทฺธ + อ>อา นุสารี	ทิมะ อ เป็น อา	ทิมิ.
สัทธานุสารี	นำพยัญชนะประเภทยกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สัทธานุสารี**

¹²⁶⁵ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 209.

¹²⁶⁶ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 442.

¹²⁶⁷ ขุ.ป.อ. (บาลี) 2/221/190, ขุ.ป.อ. (ไทย) 2/221/255.

123) สัทธาวิมุต ภาษาบาลีใช้ว่า สทฺธาวิมุตฺต (สทฺธา [สฺ + √ธา ธารทานโปสเน-ทรงไว้, ให้, เลี้ยงดู, สทฺทหนสนธิสุ-เลื่อมใส-เชื่อถือ, เชื่อม-ต่อ¹²⁶⁸ + อ + อา] + วิมุตฺต [วิ + √มจ โมจเน-หลุดพ้น¹²⁶⁹ + ต]) คำศัพท์ว่า สทฺธา (108) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมา ข้างต้น ส่วนคำว่า วิมุตฺต มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

กิลเสหิ วิมุตตตตฺตา, อารมมณฺ จ อธิมุตตตตฺตา วิมุตตฺตฺนุโ. ชื่อว่าสภาวะที่หลุดพ้น เพราะหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลาย และเพราะน้อมไปในอารมณ์.¹²⁷⁰ ปญฺจสุ วิมุตตีสุ สมฺมจฺเณวิมุตตตตฺตา วิมุตตฺตฺนุโ. ชื่อว่าสภาวะที่หลุดพ้น เพราะเป็นสมฺมจฺเณวิมุตติ บรรดาวิมุตติทั้ง 5.¹²⁷¹

วิกขมภนฺวเสณ สมฺมจฺเณวเสณ วา กิลเสหิ วิมุตตตตฺตา อารมมณฺ จ อธิมุตตตตฺตา วิมุตตฺตฺนุเจณ สมฺมาธิ. ชื่อว่าสมาธิ เพราะมีความหมายว่าหลุดพ้นจากกิเลส เพราะหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลาย ด้วยอำนาจวิกขมภนวิมุตติ หรือด้วยอำนาจสมฺมจฺเณวิมุตติ และเพราะน้อมไปในอารมณ์.¹²⁷²

วิมุตตตตฺตาติ สพฺพกิลเสหิ มุตตภาเวณ. โดยความเป็นผู้หลุดพ้น ได้แก่ โดยความเป็นผู้พ้นจากกิเลสทั้งปวง.¹²⁷³

สทฺธินทฺริยสฺส อธิมุตตตตฺตา สกทาคามิณาคามิอรหตฺตมคฺคกฺขณฺเสสุ สทฺทหนโต วิมฺจฺจตีติ สทฺธาวิมุตโต. เพราะสทฺธินทฺริยมีประมาณยิ่ง บุคคลเชื่ออยู่จึงหลุดพ้นในขณะที่แห่งสกทาคามิมรรค อณาคามิมรรค และอรหตฺตมรรค เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น จึงชื่อว่าสทฺธาวิมุต.¹²⁷⁴

วิมุตฺต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + มจ + ต ดังนี้

วิ + มจ	มจ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
วิ + มจ	ลปสฺระทฺายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
วิ + มจ + ต	ลง ต ปัจจัย	อดีตเต ตตฺวานตฺตาวี.
วิ + มจ + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
วิ + มจ + ต ต	ลป จ และซ้อน ต	ภุชาทินมนโต โน ทฺวิ จ.

สำเร็จรูปเป็น **วิมุตฺต**

สทฺธาวิมุตฺต ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า สทฺธา + วิมุตฺต ดังนี้

สทฺธา + วิมุตฺต

สำเร็จรูปเป็น **สทฺธาวิมุตฺต**

¹²⁶⁸ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 209.

¹²⁶⁹ ชาติวตฺถ.นิ. หน้า 318.

¹²⁷⁰ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/11/104, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/11/132.

¹²⁷¹ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/16/111, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/16/142-143.

¹²⁷² ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/44/255, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/44/325.

¹²⁷³ ชุ.ม.อ. (บาลี) -/6/88, ชุ.ม.อ. (ไทย) -/6/115.

¹²⁷⁴ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/221/189-190, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/221/254.

124) สันตติ ภาษาบาลีใช้ว่า สนตติ (ส + √ตา สนตाने-สืบต่อ¹²⁷⁵ + ติ, ส + √ตनु วิตถาร-ขยาย¹²⁷⁶ + ติ) คำศัพท์ว่า สนตติ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ส สฎฐุ ตายตีติ สนตติ, สมมา ตโนตีติ สนตติ. ชื่อว่าสันตติ เพราะสืบต่อด้วยดี. ชื่อว่า สันตติ เพราะขยายไปด้วยดี.

สนตติ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ส + ตา + ติ, ส + ตनु + ติ ดังนี้

ส + ตา	ตา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
ส + ตา + ติ	ลง ติ ปัจจัย	อิตถิมตยโว วา.
ส + ตา + ติ	ติ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ส + ต อา + ติ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโหจิตมสสรํ สเรนฯ.
ส ->น + ต อา + ติ	เปลี่ยนนิกหิต เป็น น	วคคณตํ วา วคเค.
สน + ต อา>อ + ติ	รัสสะ อา เป็น อ	กวจิ ชาติวิภตติปจจนาฯ.
สนตติ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สนตติ**

ส + ตनु	ตनु ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
ส + ตน	ลบสระท้ายธาตุ	ชาติสุสนโต โลโปเนกสสรสส.
ส + ตน + ติ	ลง ติ ปัจจัย	อิตถิมตยโว วา.
ส + ตน + ติ	ติ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ส ->น + ตน + ติ	เปลี่ยนนิกหิต เป็น น	วคคณตํ วา วคเค.
สน + ตน + ติ	ลบ น ท้ายธาตุ	คมชนนรมาทีนมนโต.

สำเร็จรูปเป็น **สนตติ**

125) สัมปชัญญะ ภาษาบาลีใช้ว่า สัมปชณณ (ส + ป + √ฉา พุชมน-รู้¹²⁷⁷ + ยุ + ณณ) คำศัพท์ว่า สัมปชัญญะ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

สัมปชานาตีติ สัมปชานโน. ตสส ภาโว สัมปชณณ.¹²⁷⁸ ปัญญาที่รู้ทั่วถึง ชื่อว่าสัมปชานะ. ความเป็นปัญญาที่รู้ทั่วถึง ชื่อว่าสัมปชัญญะ.

สมมา ปกาเรหิ อนิจจาทีนํ ชานาตีติ สัมปชานโน, ตสส ภาโว สัมปชณณํ. ปัญญาชื่อว่า สัมปชานะ เพราะความหมายว่ารู้ความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น โดยประการต่าง ๆ โดยชอบ ความเป็นแห่งปัญญาที่รู้ความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น โดยประการต่าง ๆ โดยชอบนั้น ชื่อว่าสัมปชัญญะ.¹²⁷⁹

¹²⁷⁵ อภิธาน.วณณ. 465.

¹²⁷⁶ ชาติวตถ.นิ. 156.

¹²⁷⁷ ชาติวตถ.นิ. หน้า 146.

¹²⁷⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 860.

¹²⁷⁹ พุ.ป.อ. (บาลี) 1/108-109/399, พุ.ป.อ. (ไทย) 1/108-109/511.

สติ จ สมปชฌณจจาติ สรตีติ สติ. สมปชานาตีติ สมปชฌณํ, สมนตโต ปกาเรหิ ชานาตีติ
 อตโถ. สาทถกสมปชฌณํ สมปายสมปชฌณํ โคจรสมปชฌณํ อสมโมหสมปชฌณนติ อิมสส
 สมปชานสส วเสน เกโท เวทิตพโพ. คำว่า สติสัมปชัญญะ ความว่า ชื่อว่าสติ เพราะความหมายว่า
 ระลึกได้ ชื่อว่าสัมปชัญญะ เพราะความหมายว่ารู้ชัด อธิบายว่า รู้หลายอย่างรอบด้าน บัณฑิตพึงทราบ
 ประเภทแห่งสัมปชัญญะนี้ คือ 1. สาทถกสัมปชัญญะ รู้ชัดว่ามีประโยชน์ 2. สัมปายสัมปชัญญะ รู้ชัด
 ว่าเป็นสัมปายะ 3. โคจรสัมปชัญญะ รู้ชัดว่าเป็นโคจร 4. อสมโมหสัมปชัญญะ รู้ชัดว่าไม่หลง.¹²⁸⁰

สมปชฌณ ศัพท์เป็นตัทธิตที่มีกิตก์อยู่ภายใน มาจากรากศัพท์ว่า ส + ป + ณ + ย +
 ณย ดังนี้

ส + ป + ณ	ณ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ส + ป + ณ + ย	ลง ย ปัจจัย	กตตุกรณปะเทเสสุ จ.
ส + ป + ณ + ย	ย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ส + ป + ณ + ย > อน	เปลี่ยน ย เป็น อน	อนกา ยณฺวณ.
ส + ป + ณ > ชา + อน	เปลี่ยน ณ เป็น ชา	ณาสส ชาชนา.
ส อ - + ป + ช อ + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรนา.
ส อ -> ม + ป + ช อ + อน	เปลี่ยนนิกหิต เป็น ม	วคฺคนตํ วา วคเค.
ส อ ม + ป + ช อ + อน	ลบ อ ข้างหน้า	สรา สเร โลป.
ส อ ม + ป + ช + อ > อาน	ที่ขะ อ เป็น อาน	ที่ข.
สมปชาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.
สมปชาน + ณย	ลง ณย ปัจจัยในตัทธิต	ณยตตตา ภาเว ต.
สมปชาน + ณย	ลบ ณ อนุพันธ์	เตสํ โณ โลป.
สมปช อาน อ + ย	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตมสสรํ สเรนา.
สมปช อาน อ + ย	ลบสระ อ เพราะ ย ปัจจัย	อวณฺโณ เย โลปณจ.
สมปช อาน + ย > ณ	เปลี่ยน ณย เป็น ณ	ยวตํ ตลนทการานา.
สมปช อาน > อ + ณ	รัสสะ อาน เป็น อ	กฺวจาติมชฺมุตฺตรานา.
สมปช อ + ณย	ซ้อน ณ	ปรเทวภาโว จาเน.
สมปชฌณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สมปชฌณ**

126) สัมมสนญาน ภาษาบาลีใช้ว่า สัมมสนญาน [ส + √มส สททที่สามสนโรสเน-ออก
 เสียง, เปียดเปียน, จับต้อง, โกรธ + ย¹²⁸¹] + ฌาน [√ณ พุชณเน-รู้¹²⁸² + ย] คำศัพท์ว่า สัมมสน

¹²⁸⁰ ชุ.ม.อ. (บาลี) -/14/185, ชุ.ม.อ. (ไทย) -/14/240-241.

¹²⁸¹ ธาตวตฺถ.น. หน้า 307.

¹²⁸² ธาตวตฺถ.น. หน้า 146.

(34) และ ญาณ (13) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น และมีอธิบายความว่า

กตมฺ สมนฺสนญาณํ ? โส เอวํ ยถานุปุพฺพํ จตตาริ สจฺจานิ วุตถาเปตฺวา อถ ทุกฺขเมว คเหตุวา ยาว โคตรกฺขณํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต สมนฺสติ, อิทํ สมนฺสนญาณํ. สมนฺสนญาณํเป็น ไฉน คือ พระโยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดสัจจะทั้ง 4 ตามลำดับอย่างนี้แล้ว ที่นั้น ย่อมยึดเอาทุกข์นั้นแล มาพิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา ไปจนถึงโคตรกฺขณญาณนี้ชื่อว่าสมนฺสนญาณ.¹²⁸³

สมนฺสน ญาณนฺติ สมนฺมา อามสเน อนุมชฺชเน เปกฺขณ ญาณํ, กลาปสมนฺสนญาณนฺติ อตฺถโ. คำว่า ชื่อว่าสมนฺสนญาณ ความว่า ญาณในความเป็นเครื่องแตะต้อง คือลูบลำ ได้แก่ พง์เล็ง โดยชอบ อธิบายว่า ญาณเป็นเครื่องพิจารณาโดยกลาปะ.¹²⁸⁴

สมนฺสนญาณ ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า สมนฺสน + ญาณ ดังนี้

สมนฺสน + ญาณ

สำเร็จรูปเป็น **สมนฺสนญาณ**

127) สัมมปฺปธาน ภาษาบาลีใช้ว่า สมนฺปฺปธาน (สมนฺมา + ป + √ธา ธารทานโปสเน-ทรงไว้, ให้, เลี้ยงดู, สททหนสนธิสุ-เลื่อมใส-เชื่อถือ, เชื่อม-ต่อ¹²⁸⁵ + ยุ) คำศัพท์ว่า สมนฺปฺปธาน มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

สมนฺปฺปธานนฺสุ ปทหนฺติ เอเตนาติ ปธานํ, โสภณํ ปธานํ สมนฺปฺปธานํ, สมนฺมา วา ปทหนฺติ เอเตนาติ สมนฺปฺปธานํ, โสภณํ วา ตํ กิเลสวิรูปตตวิรหโต ปธานํ จ หิตสุขนิปผาทกตเตน เสฏฺฐภาวาว หนโต ปธานภาวกรณโต วา สมนฺปฺปธานํ. วีริยสเสตํ อธิวจนํ. ชื่อว่าปธาน เพราะความหมายว่าเป็นเหตุ เริ่มตั้งในสัมมปฺปธานทั้งหลาย ปธานอันงาม ชื่อว่าสัมมปฺปธาน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสัมมปฺปธาน เพราะความหมายว่าเป็นเหตุเริ่มตั้งโดยชอบ อีกอย่างหนึ่ง ปธานนั้นด้วย ชื่อว่างาม เพราะเว้น จากความผิดปกติด้วยอำนาจกิเลส ชื่อว่าสัมมปฺปธาน เพราะนำมาซึ่งความประเสริฐสุด หรือเพราะกระทำความเป็นประธาน ด้วยภาวะที่ให้สำเร็จประโยชน์สุข คำนี้เป็นชื่อแห่งวีริยะ.¹²⁸⁶

จตตาริ สมนฺปฺปธานาติ อนุปฺปนฺนํ อุกฺขลนํ อนุปฺปาทาย สมนฺปฺปธานํ, อุปฺปนฺนํ อุกฺขลนํ ปทานาย สมนฺปฺปธานํ, อนุปฺปนฺนํ อุกฺขลนํ อุปฺปาทาย สมนฺปฺปธานํ, อุปฺปนฺนํ อุกฺขลนํ จิตฺติยา สมนฺปฺปธานํ. ปทหนฺติ วายมนฺติ เอเตนาติ ปธานํ, วีริยสเสตํ นามํ. สมนฺปฺปธานนฺติ อวิปริตฺตปฺปธานํ การณปฺปธานํ อุปายปฺปธานํ โยนิโสปธานํ. เอกเมว วีริยํ กิจจวเสน จตฺธา กตฺวา สมนฺปฺปธานาติ วุตตํ. คำว่า สัมมปฺปธาน 4 ได้แก่ ความเพียรชอบ เพื่อยังกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น 1 ความเพียรชอบเพื่อละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว 1 ความเพียรชอบเพื่อยังกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น 1 ความเพียรชอบเพื่อความดำรงมั่นแห่งกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว 1 ธรรมชาติชื่อว่าปธาน เพราะความหมายว่า

¹²⁸³ ขุ.ป.อ. (บาลี) 1/36/178, ขุ.ป.อ. (ไทย) 1/36/230.

¹²⁸⁴ ขุ.ป.อ. (บาลี) 1/5/22, ขุ.ป.อ. (ไทย) 1/5/28.

¹²⁸⁵ ชาติวตฺถ.น. หน้า 209.

¹²⁸⁶ ขุ.ป.อ. (บาลี) 1/13/106, ขุ.ป.อ. (ไทย) 1/13/136.

เป็นเหตุตั้งไว้ คือพยายาม คำว่า ปธาน นี้ เป็นชื่อแห่งวีริยะ คำว่าสัมมปธาน ได้แก่ ความที่ไม่วิปริต ความเพียรโดยเหตุ ความเพียรโดยอุบาย ความเพียรโดยแบบคาย วีริยะเพียงคำเดียวนี้แหละ ท่านกล่าวว่สัมมปธานทั้งหลาย เพราะจำแนกเป็น 4 อย่างด้วยอำนาจแห่งกิจ.¹²⁸⁷

นิพพานารมณฺเณ เอกเมว วีริยํ อุปปนฺนํ อุปปนฺนํ อุกฺขลํ ปหานํ อุปตฺติกิจฺจสฺส, อนุปนฺนํ อนุปนฺนํ กุสฺลํ อุปปาทญฺจิตฺติกิจฺจสฺส สาธนวเสณ จตฺตารอ สมมฺปธานา นาม. วีริเยอยํ เตยฺวเท่าํนํซึ่งมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ชื่อว่าสัมมปธาน 4 ด้วยอำนาจให้สำเร็จกิจ คือละอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว และทำอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น กิจคือการทำอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น และดำรงอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้คงอยู่.¹²⁸⁸

ปทหนฺติ เอเตนาติ ปธานํ, โสภณํ ปธานํ สมมฺปธานํ. สมมา วา ปทหนฺติ เอเตนาติ สมมฺปธานํ, โสภณํ วา ตํ กิเลสํวิรูปปวตฺตทวิวิทโต ปธานญจ หิตฺสุขนิปฺผาทกฺกฺขเจณ เสฏฺฐภาวาวหนโต ปธานภาวกรณโต วาติ สมมฺปธานํ. วีริยสฺเสตํ อธิวจนํ. ชื่อว่าปธาน เพราะความหมายว่า เป็นเหตุตั้งไว้ ปธานอันงาม ชื่อว่าสัมมปธาน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าสัมมปธาน เพราะความหมายว่า เป็นเหตุตั้งไว้โดยชอบ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาตินั้นชื่อว่างาม เพราะเว้นจากความเป็นไปผิดรูป เพราะกิเลส และชื่อว่าปธาน เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้ประเสริฐ ด้วยความหมายว่ายังประโยชน์ เกื้อกูลและความสุข ให้สำเร็จหรือเพราะทำความเป็นประธาน เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าสัมมปธาน คำว่า สัมมปธานนี้เป็นชื่อของวีริยะ.¹²⁸⁹

สมมฺปธาน ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สมมา + ป + ธา + ยุ ดังนี้

สมมา + ป + ธา	ธา ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาโตโว.
สมมา + ป + ธา + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	กตตุกรรมปเทศสุ จ.
สมมา + ป + ธา + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สมมา + ป + ธา + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺวณฺ.
สมม อ + ป + ธ อ + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมฺโรจิตมฺสสรํ สเรนา.
สมม อ + ป + ธ อ + อน	รัสสะ อ เป็น อ	กฺวจาติมฺชฺมตฺตรานํ ทิมฺหา.
สมม อ + ป + ธ อ + อน	ลบ อ ช่างหน้า	สรา สเร โลป.
สมม อ + ป + ธ + อ > อ น	ที่ฆะ อ เป็น อ	ทิมฺ.
สมม อ + ป + ธ + อ น	ซ้อน ป	ปรเทวภาโว ธาเน.
สมมฺปธาน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **สมมฺปธาน**

¹²⁸⁷ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/72/314, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/72/402.

¹²⁸⁸ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/65/303, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/65/387-388.

¹²⁸⁹ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/43/261, ชุ.ป.อ. (ไทย) 2/43/349.

128) สัมมาทิฏฐิ ภาษาบาลีใช้ว่า สัมมาทิฏฐิ (สมมา + √ทิส เพกฺขณ-เพงฺคู¹²⁹⁰ + ติ) คำศัพท์ว่า ทิฏฐิ (31) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น มีอธิบายความว่า สัมมาทิฏฐิตี ยถาวนियยานิกกุลสลทิฏฐิ. คำว่า สัมมาทิฏฐิ ได้แก่ ความเห็นอันเป็นกุศลซึ่งเป็นเหตุนำ ออกจากวิถุญะตามความเป็นจริง.¹²⁹¹

สมมา ปสฺสตี, สมมา วา ตาย ปสฺสนตี, ปสฺตถา สุนฺทรา วา ทิฏฺฐิตี สัมมาทิฏฺฐิ. ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ เพราะเห็นชอบ หรือเป็นเหตุเห็นชอบ หรือมีทิฏฐิงามน่าสรรเสริญ.¹²⁹²

129) สำเนียงกว่า “เรากำหนดรู้กงมทั้งปวง หายใจเข้า” สำเนียงกว่า “เรากำหนดรู้กงมทั้งปวง หายใจออก” ภาษาบาลีใช้ว่า สพฺพกายปฏิสฺสเวที อสฺสสิสฺสามี’ตี สิกฺขตี, ‘สพฺพกายปฏิสฺสเวที ปสฺสสิสฺสามี’ตี สิกฺขตี (สพฺพกายปฏิสฺสเวที [สพฺพ [√สร สติอูกฺกฺกฺจฺหิสาสทเทสุ-ระลิกฺกได้, เกยจครัน, ฟังชาน, เปียดเปียน, ออกเสียง, ออกเขปวิตถาเร-ชัตไป, ขยาย, คตฺย-ไป¹²⁹³ + พ, สพฺพ คติหิสา-ปุรณ-ไป, เปียดเปียน, ให้เต็ม¹²⁹⁴ + อ] + กาย [กฺ + √อิ/อฺย คตฺย-ไป¹²⁹⁵ + ณ] + ปฏิสฺสเวที [ปฏิ + ส + √วิท ญาณมฺงคฺลฺย-รฺ, ความเป็นมฺงคฺล, ภาเว-ควมมี, วิมฺสนลาภตฺตฺตฺย-พิจารณา, ได้, ยินดี, อนุภว- นีวาสาขยานเถริเย-ใช้สอย, อาศฺยอยู่, พุด, มั่นคง]), (สิกฺขตี [√สิฺกฺข วิชฺโชปาทานมฺหิ-เข้าหาเพื่อเรียนวิชา + อ + ติ]) คำศัพท์ว่า กาย (3) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า สพฺพ, ปฏิสฺสเวที และ สิกฺขตี มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

สรตี ปวตฺตตีตี สพฺพ, สพฺพตี คจฺฉตี ปวตฺตตีตี วา สพฺพ¹²⁹⁶ ชื่อว่าสัพพะ เพราะเป็นไป

สพฺพกายปฏิสฺสเวที อสฺสสิสฺสามี ฯเปฯ ปสฺสสิสฺสามีตี สิกฺขตีตี สกฺลสฺส อสฺสาสกายสฺส อาทิมชฺมปริโยสานํ วิทิตํ กโรนฺโต ปากฺกํ กโรนฺโต อสฺสสิสฺสามีตี สิกฺขตี. สกฺลสฺส ปสฺสาสกายสฺส อาทิมชฺมปริโยสานํ วิทิตํ กโรนฺโต ปากฺกํ กโรนฺโต ปสฺสสิสฺสามีตี สิกฺขตี. เอว วิทิตํ กโรนฺโต ปากฺกํ กโรนฺโต ญาณสมฺปยุตฺตจิตฺเตน อสฺสตี เจว ปสฺสตี จ. ตสมฺมา “อสฺสสิสฺสามี ปสฺสสิสฺสามี”ตี สิกฺขตีตี วุจฺจตี. เอกสฺส หิ ภิกฺขุโน จฺฉณฺณวิจฺฉณฺณวิสฺสฺส อสฺสาสกาเย ปสฺสาสกาเย วา อาทิ ปากฺกํ โหตี, น มชฺม ปริโยสานํ. โส อาทิมฺเว ปริคฺคเหตุํ สกฺโกตี, มชฺมปริโยสานเณ กิลมตี. เอกสฺส มชฺมํ ปากฺกํ โหตี, น อาทิ ปริโยสานํ. เอกสฺส ปริโยสานํ ปากฺกํ โหตี, น อาทิมชฺมํ. โส ปริโยสานํเยว ปริคฺคเหตุํ สกฺโกตี, อาทิมชฺมเณ กิลมตี. เอกสฺส สพฺพมฺปิ ปากฺกํ โหตี, โส สพฺพมฺปิ ปริคฺคเหตุํ สกฺโกตี, น กตฺถจฺจ กิลมตี, ตาทิเสณ ภวิตพฺพนตี ทสฺเสนฺโต อาห “สพฺพกายปฏิสฺสเวที อสฺสสิสฺสามีตี ฯเปฯ ปสฺสสิสฺสามีตี สิกฺขตี”ตี. คำว่า เธอย่อมสำเนียงกว่า เรารู้ตลอดกายทั้งหมดหายใจออกหายใจเข้านี้ มีอธิบายว่า พระโยคาวจรภิกษุย่อมสำเนียงกว่า เรารู้ทำเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดแห่งกงมอัสสาสะทั้งสิ้นให้แจ่ม

¹²⁹⁰ ชาติวตฺถ.น. หน้า 198.

¹²⁹¹ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/108-109/400, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/108-109/513.

¹²⁹² ชุ.จ.อ. (บาลี) 99, ชุ.จ.อ. (ไทย) 143.

¹²⁹³ ชาติวตฺถ.น. หน้า 442.

¹²⁹⁴ ชาติวตฺถ.น. หน้า 437.

¹²⁹⁵ ชาติวตฺถ.น. หน้า 21.

¹²⁹⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 853.

แจ้จ้ง คือให้ปรากฏหายใจออก ย่อมสำเนียงกว่า เราจักทำเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดแห่งกลม ปัสสาสะทั้งสี่ให้แจ้จ้งแจ้จ้ง คือให้ปรากฏหายใจเข้า พระโยคาวจรเมื่อทำให้แจ้จ้งแจ้จ้ง คือให้ปรากฏ อย่างนี้ ย่อมหายใจออกหายใจเข้า ด้วยจิตที่ประกอบด้วยญาณ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ย่อม สำเนียงกว่า เราจักหายใจ ออกหายใจเข้า จริงอยู่ สำหรับภิกษุบางรูป ในกลมหายใจออกหรือกลม หายใจเข้า ที่ชานไปอย่างละเอียด เบื้องต้นย่อมปรากฏ ท่ามกลางและที่สุดไม่ปรากฏ เธออาจ กำหนดเฉพาะเบื้องต้นเท่านั้น ย่อมลำบากในท่ามกลางและที่สุด บางรูปท่ามกลางปรากฏ เบื้องต้น และที่สุดไม่ปรากฏ บางรูปที่สุดปรากฏ เบื้องต้นและท่ามกลางไม่ปรากฏ เธออาจกำหนดเฉพาะที่สุด เท่านั้น ย่อมลำบากในเบื้องต้นและท่ามกลาง บางรูปทั้งหมดปรากฏ เธอย่อมอาจกำหนดได้ทั้งหมด ไม่ลำบากในส่วนไหน ๆ เมื่อจะแสดงว่าพึงเป็นเช่นนั้น จึงกล่าวว่า สัพพกายปฏิสัเวที อสสสิสสามิติ ฯลฯ ปสสสิสสามิติ สิกขติ¹²⁹⁷

ตตถ สิกขตติ เอว ฆมุตติ วายมตี. โย วา ตถาภูตสส สัวโร, อยเมตถ อธิสสิสสิกขา. โย ตถา- ภูตสส สมานิ, อย อธิจิตตสิกขา. ยา ตถาภูตสส ปณณา, อย อธิปณณาสิกขาติ อิมานิ สิกขาโย ตสมิ อารมมณเ ตาย สติยา เตน มนสิกาเรณ สิกขติ อาเสวติ ภาเวติ พหุสิโรตติ เอวเมตถ อตโถ พุทฺธพโพ. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สิกขติ ความว่า ย่อมเพียร คือพยายามอย่างนี้ อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบอธิบายในบทนี้ว่า การสำรวมของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นอันใด การสำรวมนี้เป็นอธิ สสิสสิกขาในสิกขา 3 นี้ สมานิของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นอันใด สมานินี้เป็นอธิจิตตสิกขา ปัญญาของภิกษุผู้ เป็นอย่างนั้นอันใด ปัญญานี้เป็นอธิปัญญาสิกขา รวมความว่า สิกขา 3 เหล่านี้ พระโยคีย่อมศึกษา ย่อมเสพ ย่อมเจริญ ย่อมทำให้มากด้วยสตินั้น ด้วยมนสิการนั้น ในอารมณนั้น ต้องพยายามเพื่อให้ ญาณเกิด¹²⁹⁸

สพพ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สร + พ, สพพ + อ ดังนี้

สร	สร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
สร + พ	ลง พ ปัจจัย	วชาที่หิ ปพพชชาทโยฯ.
สร + พ	พ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ส ร > พ + พ	เปลี่ยน ร เป็น พ	กวจิ ธาตุวิภตติปปัจจยานันฯ.

สำเร็จรูปเป็น **สพพ**

สพพ	สพพ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สพพ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
สพพ + อ	ลง อ ปัจจัย	สพพโต ญุตวาวิ วา.
สพพ + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
สพพ	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ญุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สพพ**

¹²⁹⁷ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/220/298, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/220/389.

¹²⁹⁸ วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/220/298, วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/220/388-389.

ปฏิสัณเฑาะฐิ ศััพพ์เป็นกิตก์ มาจากรากศััพพ์ว่า ปฏิ + สั + วิท + ณี ดังนี้

ปฏิ + สั + วิท	วิท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ปฏิ + สั + วิท	ลบสัระท่ายธาตุ	ธาตุสสันโต โลโปเนกสสรสส.
ปฏิ + สั + วิท + ณี	ลง ณี ปัจจย	ตสสี่ลาทิสู ณีตวาวิ จ.
ปฏิ + สั + วิท + ณี	ณี ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ปฏิ + สั + วิท + ณี	ณี ปัจจยเป็นเหมือนการิต	การิต วิย ณาณุพนโธ.
ปฏิ + สั + ว อิ ท + ณ อี	แยกพยัญชนะจากสัระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ปฏิ + สั + ว อิ ท + ฌ อี	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตาน โณ โลโป.
ปฏิ + สั + ว อี>เอ ท + อี	วูทอิ อี เป็น เอ	อสียคนตสส วูทอิ การิตเ.
ปฏิสัณเฑาะฐิ	นำพยัญชนะประกอบกับสัระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปฏิสัณเฑาะฐิ**

สิกขติ ศััพพ์เป็นอาขยาด มาจากรากศััพพ์ว่า สิกข + อ + ติ ดังนี้

สิกข	สิกข ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สิกข	ลบสัระท่ายธาตุ	ธาตุสสันโต โลโปเนกสสรสส.
สิกข + ติ	ติ ชื่อว่า วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ติ อนติ, สิ ธฯ.
สิกข + ติ	ลง ติ วัตตมานาวิภัตติในปัจจุบัน	วัตตมานา ปัจจุปปนเน.
สิกข + ติ	ติ ชื่อว่าปรัสสบท	อถ ปุพพานิ วิภตตีนิ ฌฯ.
สิกข + ติ	ลงวัตตมานาปรัสสบทในกัตตุวากกตตริ	ปรัสสบท.
สิกข + ติ	ติ ชื่อว่า ปฐมบุรุษ เอกวจนะ	เทว เทว ปฐมมชฌิมุตตมา.
สิกข + ติ	ลง ติ ปฐมบุรุษ เอกวจนะ	นามมहि ปยุชชมาเนปีฯ.
สิกข + อ + ติ	ลง อ ปัจจยประจําหมวดธาตุ	ภูวาทิตอ.
สิกขติ	นำพยัญชนะประกอบสัระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **สิกขติ**

130) สำเนียงกว่า “เราระงับกายสังขาร¹²⁹⁹ หายใจเข้า” สำเนียงกว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจออก” ภาษาบาลีใช้ว่า ปสสมภยั กายสงขารั อสสสิสสามิ’ติ สิกขติ, ‘ปสสมภยั กายสงขารั ปสสสิสสามิ’ติ สิกขติ (ปสสมภยั [ป + สั + √ภี ภเย-กลัว¹³⁰⁰ + ณย + อนนต + สิ], (กายสงขารั [กาย [กั + √อิ/อย คติย-ไป¹³⁰¹ + ณ] + (สงขารั [สั + √กร กรณ-ทำ¹³⁰² + ณ + อ]) คำศััพพ์ว่า กาย

¹²⁹⁹ ระงับกายสังขาร หมายถึงผ่อนคลายลมหายใจหายบให้ละเอียดขึ้นไปโดยลำดับจนถึงขั้นที่จะต้องพิสูจน์ว่ามีลมหายใจอยู่หรือไม่ เปรียบเหมือนเสียงเคาะระฆังตีแล้วแผ่วลง (วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/220/299-302)

¹³⁰⁰ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 291.

¹³⁰¹ ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 21.

¹³⁰² ธาตวตฺถ.นิ. หน้า 49.

(3) และ สงขาร (12) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ปสสมภย มีกระบวนการสร้างคำศัพท์ดังนี้

ปสสมภย ภายสงขาร อสสสิสสามิติ ฯเปฯ ปสสสิสสามิติ สิขตติ โอพาริก ภายสงขาร ปสสมภนโต ปฏิปสสมภนโต นิโรธเนโต วุสเมนโต อสสสิสสามิ ปสสสิสสามิติ สิขตติ. ตตร เอว โอพาริกสุขุมตา จ ปสสทธิ จ เวทิตพพา. อิมสส หิ ภิกขุโน ปุพเพ อปริคคหิตกาเล กาโย จ จิตตณจ สทธา โหนติ โอพาริกา. ภายจิตตานัง โอพาริกตเต อวุปสนเต อสสาสปสสาสาปิ โอพาริกา โหนติ, พลวตรา หุตวา ปวตตนติ, นาสิกา นปโปหติ, มุเขน อสสสนโตปิ ปสสสนโตปิ ติฏฐติ. ยทา ปนสส กาโยปิ จิตตมปิ ปริคคหิตา โหนติ, ตทา เต สนตา โหนติ วุสสนตา. เตสุ วุสสนเตสุ อสสาสปสสาสา สุขุมตา หุตวา ปวตตนติ, “อตถิ นุ โจ นตถิ”ติ วิเจตพพตการปตตนา โหนติ. คำว่า เธอสำเนียงกว่า เราจักเป็นผู้ระงับกายสังขารหายใจออก ฯลฯ หายใจเข้า ความว่า เธอย่อมสำเนียงกว่า เราทำกายสังขารที่หายบให้สงบ ให้ระงับ ให้ดับ ให้เข้าไปสงบ หายใจออก หายใจเข้า ดังนี้ ในข้อนั้น พึงทราบ ความที่ลมหายใจออกหายใจเข้าหายาบ ละเอียด และสงบ ดังต่อไปนี้ จริงอยู่ในกาลก่อน คือในกาลที่ยังมิได้กำหนด กายและจิตของภิกษุนี้ เป็นกายจิตที่ระวนกระวาย หายาบ เมื่อความที่กายและจิตหายาบไม่สงบ แม้ลมหายใจออกและลมหายใจเข้าก็ยังจัดว่าเป็นของหายาบ คือย่อมเป็นไปอย่างแรงกล้า จมูกไม่พอหายใจ ต้องยื่นหายใจออก หายใจเข้าทางปาก แต่เมื่อใด ทั้งกายทั้งจิตของเธอถูกกำหนดแล้ว เมื่อนั้น ลมหายใจออกหายใจเข้าเหล่านั้นย่อมสงบระงับไป เมื่อกายและจิตเหล่านั้นสงบแล้ว ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกย่อมเป็นไปอย่างละเอียด ย่อมถึงอาการคือภาวะที่พึงวินิจฉัยว่า มีอยู่หรือไม่มีหนอ¹³⁰³

ปสสมภย ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ป + ส + ภี + ณย + อนต + สติ ดังนี้

ป + ส + ภี	ภี ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ป + ส + ภี + อนต	ลง อนต ปัจจัย	วตตมานเน มานนตา.
ป + ส + ภี + อนต	อนต ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ป + ส + ภี + ณย + อนต	ลง ณย ปัจจัย	จฺราทีโต เณณยา.
ป+ส+ภ อี+ณ อย อ+อนต	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
ป+ส+ภ อี+ณ อย อ+อนต	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานัง โณ โลป.
ป+ส+ภ อี+อ ย อ+อนต	ลบ อี	สรา สเร โลป.
ป+ส+ภ+อ ย อ+อนต	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจฺจยาติมหิฯ.
ป+ส ->ม+ภ+อ ย+อนต	เปลี่ยนนิกหิต (°) เป็น ม	วคคณตฺ วา วคเค.
ป+สสม+ภ+อ ย+อนต	ซ้อน ส	ปรเทวภาโว จาเน.
ปสสมภยนต	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นย ปริ ยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น ปสสมภยนต		
ปสสมภยนต + สติ	ลง สติ วิภัตติ	ลิ่งคตเถ ปจฺมา.

¹³⁰³ วิสุทธิ. (บาลี) 1/220/299, วิสุทธิ. (ไทย) 1/220/390.

ปสฺสมภย นต+สิ>อ	เปลี่ยน นต กับ สิ เป็น อ	สิมฺหิ คจฉนตาทินํ นตสทฺโทฯ.
ปสฺสมภย อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปฺพพมโธจฉตมสฺสรํ สเรนฯ.
ปสฺสมภย ๒ + อ	ลบสระหน้า ปกตฺติสระหลัง	สรโรโปมาเทสปจจยาทิมฺหิฯ.
ปสฺสมภย	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ปสฺสมภย**

131) ลีขาปตตวิปสฺสนา ภาษาบาลีใช้ว่า ลีขาปตตวิปสฺสนา (ลีขา [√ลี เสวคตฺวิฑฺฐยฺ-เสพ, ไป, เจริญ, เตเช-ทำให้คม, พนฺธเน-ผูก¹³⁰⁴ + ข + อา] + ปตต [ป + √อป ปาปุณ-ถึง-บรรลุ¹³⁰⁵ + ต] + วิปสฺสนา [วิ + √ทิส เพกฺขณ-เพ่งดู¹³⁰⁶ + ยุ + อา]) คำศัพท์ว่า ปตต (33) และ วิปสฺสนา (27) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า ลีขา มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ลีโนติ นิสานี ภาวตีติ ลีขา ชื่อว่าลีขา เพราะมีความคม. ลีเนติ พนฺธตีติ ลีขา ชื่อว่าลีขา เพราะผูกกัน.¹³⁰⁷ ฐโม ลีขา จูหา ยสฺสาติ ฐมฺลฺลฺโย ชื่อว่าฐมฺลฺลฺโย เพราะมีความเย็น.¹³⁰⁸

อาทินํ สมมฺลิตา ภาวสุติ ตาย อนุชฺมมจริตาสงฺขาตาย วิปสฺสนาย อนิจฺจการาทิโทสํ ติสฺสุ ภาวสุ สมฺนุสฺสนโต เอวํ อิมํ กายวิเวกจิตฺตวิเวกํ ลีขาปตตวิปสฺสนาสงฺขาตาย ปฏิปทาย อธิคฺโตติ วตตพฺโพ เอโก จเรติ เอวํ โยชนา เวทิตพฺพา. คำว่า พิจารณาเห็นโทษในภพ ความว่า บุคคลพิจารณาเห็นโทษมีอาการไม่เที่ยงเป็นต้น ในภพทั้ง 3 ด้วยวิปสฺสนา กล่าวคือความเป็นผู้ประพฤติตามธรรมนั้น พึงทราบว่าเป็นแล้วซึ่งกายวิเวกและจิตวิเวกนี้ด้วยปฏิบัติ กล่าวคือวิปสฺสนาอันถึงยอดอย่างนี้ พึงเที่ยวไปผู้เดียว พึงทราบการประกอบความ ดังนี้แล.¹³⁰⁹

ลีขา ศัพท์เป็นกิตฺก มาจากรากศัพท์ว่า ลี + ข + อา ดังนี้

ลี	ลี ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
ลี + ข	ลง ข ปัจจัย	วชาทฺทีหิ ปพฺพชฺชาทโยฯ.
ลี + ข	ช ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
ลี + ข + อา	ลง อา ปัจจัยอิติลึงค์	อิติถิมโต อาปจฺจโย.
ลี + ข อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปฺพพมโธจฉตมสฺสรํ สเรนฯ.
ลี + ข ๒ + อา	ลบสระหน้า ปกตฺติสระหลัง	สรโรโปมาเทสปจจยาทิมฺหิฯ.
ลีขา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ลีขา**

¹³⁰⁴ ชาติวตฺต.น. หน้า 432.

¹³⁰⁵ ชาติวตฺต.น. หน้า 13.

¹³⁰⁶ ชาติวตฺต.น. หน้า 198.

¹³⁰⁷ อภิธาน.สุจ. หน้า 883.

¹³⁰⁸ อภิธาน.สุจ. หน้า 542.

¹³⁰⁹ พ.สุ.อ. (บาลี) 1/69/122-123, พ.สุ.อ. (ไทย) 1/69/161.

ลิขิปตตวิปัสสนา ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า ลีขา + ปตต + วิปัสสนา ดังนี้
 ลีขา + ปตต + วิปัสสนา
 สำเร็จรูปเป็น **ลิขิปตตวิปัสสนา**

132) สุกขวิปัสสก ภาษาบาลีใช้ว่า สุกขวิปัสสก (สูกฺข [สุส โสสน-เหี้ยว-แห่ง¹³¹⁰ + ต] + วิปัสสก [วิ + √ทิส เพกฺขณ-เพงฺดู¹³¹¹ + ญฺว]) คำศัพท์ว่า สุกขวิปัสสก มีกระบวนการสร้างคำศัพท์ และรูปวิเคราะห์ดังนี้

อสุสฺสีติ สูกฺโข.¹³¹² ชื่อว่าสุกฺขะ เพราะได้เหือดแห้งแล้ว.

เย ปน ขณิกสมาธิมตฺเต จตฺวา วิปัสสนํ ปฏฺฐเปตฺวา อธิคตอคฺคฺมคฺคา, เต อาทิโต อนฺตรนฺตฺรา จ สมฺมาธิเชน ฆานนฺจฺเคน วิปัสสนาพณฺดรํ ปฏฺฐิสนฺธานานํ อภาวา สุกฺขา วิปัสสนา เอเตสนฺติ สุกฺขวิปัสสกานม. ส่วนพระเถระผู้ดำรงอยู่ในสมาธิเพียงสักว่าขณิกสมาธิ แล้วเริ่มเจริญวิปัสสนาจนได้บรรลุอรหัตผล ชื่อว่าสุกขวิปัสสกะ เพราะมีแต่วิปัสสนาล้วน ๆ ไม่มีการสืบทอดภายในวิปัสสนา ด้วยองค์ฌานอันเกิดแต่สมาธิในเบื้องต้น และในระหว่าง ๆ.¹³¹³

สูกฺข ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สุส + ต ดังนี้

สุส	สุส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สุส	ลบสฺระทฺยธาตฺ	ธาตฺสุสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺ.
สุส + ต	ลง ต ปัจจย	อตีเต ตตฺวณฺตุตฺวาวิ.
สุส + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
สุส + ต > กฺข	เปลี่ยน ต เป็น กฺข, ลบ ส	สุสฺปจสกฺโต กฺขกฺกา จ.

สำเร็จรูปเป็น **สูกฺข**

วิปัสสก ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิ + ทิส + ญฺว ดังนี้

วิ + ทิส	ทิส ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิ + ทิส	ลบสฺระทฺยธาตฺ	ธาตฺสุสนฺโต โลโปเนกสฺสรสฺ.
วิ + ทิส + ญฺว	ลง ญฺว ปัจจย	สพฺพโต ญฺวตฺวาวิ วา.
วิ + ทิส + ญฺว	ญฺว ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
วิ + ทิส > ปสฺส + ยฺ	เปลี่ยน ทิส เป็น ปสฺส	ทิสฺสฺส ปสฺสทิสฺสทฺกฺขา วา.
วิ + ปสฺส + ญฺว > อก	เปลี่ยน ญฺว เป็น อก	อนกา ยฺญฺวณฺ.
วิ + ปสฺส อ + อก	แยกพยัญชนะจากสฺระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สฺเรนฯ.
วิ + ปสฺส อ + อก	ลบสฺระหน้า ปกตฺสฺระหลัง	สฺรโลโปมาเทสฺปุจฺจยาทิมฺหิฯ.

¹³¹⁰ ธาตฺวตฺถ.นฺ. หน้า 476.

¹³¹¹ ธาตฺวตฺถ.นฺ. หน้า 198.

¹³¹² รุ. หน้า 447.

¹³¹³ พุ.เถร.อ. (บาลี) 2/1288/603, พุ.เถร.อ. (ไทย) 2/1288/797-798.

วิปัสสก นำพญัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น วิปัสสก

สุกขวิปัสสก ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า สุกข + วิปัสสก ดังนี้

สุกข + วิปัสสก

สำเร็จรูปเป็น สุกขวิปัสสก

133) สุข ภาษาบาลีใช้ว่า สุข (สุ + √ขณฺ วิหารณ-ทำลาย¹³¹⁴ + กฺวิ, สุ + ข [√ขณฺ ฆเ-ฆ่า, วิหารณ-ทำลาย¹³¹⁵ + กฺวิ], √สุข ตักรยาย-ในกิริยาแห่งความสุขนั้น¹³¹⁶ + อ, สุ + √ขาท ภกฺขณ-กิน¹³¹⁷ + กฺวิ) คำศัพท์ว่า สุข (87) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น มีอธิบายความว่า

สุขนฺติ กายิกเจตสิกสุขํ. ตณฺหิ ทฺวิธมฺปิ สมฺมาธิสฺส อฺปนฺนสฺสยปจฺจโย โหติ. ที่ชื่อว่าสุข ได้แก่ ความสบายทางกายและทางจิต จริงอยู่ สุขแม้ 2 อย่างนั้น เป็นอุปนีสสยปัจจัยแก่สมาธิ.¹³¹⁸

134) สุทธวิปัสสนา ภาษาบาลีใช้ว่า สุทธวิปัสสนา (สุทธ [√สุธฺ สุทธยฺ-หมดจด-สะอาด¹³¹⁹ + ต] + วิปัสสนา [วิ + √ทิสฺ เปกฺขณ-เพ่งดู¹³²⁰ + ยฺ + อา]) คำศัพท์ว่า วิปัสสนา (27) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า สุทธ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

สุขมฺมตี อารมฺมณปฺปฏิปทาตี วิหฺรตีตี สุทฺโธ.¹³²¹ ชื่อว่าสุทธะ เพราะหมดจด คืออยู่ด้วยปฏิบัติอันเป็นอารมณ์ ทั้งหลาย. สุขมฺมตีตี สุทฺธา¹³²² ชื่อว่าสุทธะ เพราะเป็นผู้หมดจดจากกิเลสทั้งหลาย.

สีลวโตปิ ปริจฺจตตกมฺมฏฺฐานสฺส นิทฺหารามตาทีมนฺยุตฺตสฺส น อฺปปชฺชตี, ปริสุทฺธสีลสฺส ปน กมฺมฏฺฐานเณ อฺปปมตฺตสฺส นามรूपํ ววตฺถเปตฺวา ปจฺจยปริคฺคเณน วิตีณฺณกฺงฺขสฺส ติลกฺขณฺ อโรเปตฺวา สงฺขารे สมฺมสนตฺสส อารทฺธวิปัสสกสฺส อฺปปชฺชตี, อฺปปนฺเน จ สุทฺธสมถฺลาลี สุทฺธ-วิปัสสนาลาลี วา อนฺตรา ฐเปตี. โส ที ทสฺปิ วิสตีมฺปิ ทีสฺมฺปิ วสฺसानิ กิเลสสมฺมทาจาร์ อฺปสฺสนโต “อหฺ โสตาปนโน”ตี วา “สกทาคามี”ตี วา “อนาคามี”ตี วา มณฺยตี, สมถวิปัสสนาลาลี ปน อรทฺเตเยว

¹³¹⁴ ชาติวตฺต.นิ. หน้า 75.

¹³¹⁵ ชาติวตฺต.นิ. หน้า 73.

¹³¹⁶ ชาติวตฺต.นิ. หน้า 468.

¹³¹⁷ ชาติวตฺต.นิ. หน้า 78.

¹³¹⁸ วิ.อ. (บาลี) 3/366/504, วิ.อ. (ไทย) 3/366/641.

¹³¹⁹ ชาติวตฺต.นิ. หน้า 472.

¹³²⁰ ชาติวตฺต.นิ. หน้า 198.

¹³²¹ วิ.โยชนา. 1/311/443.

¹³²² วิ.โยชนา. 2/553/463.

จเปติ. แต่ยอมเกิดขึ้นแก่ผู้มีศีลบริสุทธิ์ ผู้ไม่ประมาทในกรรมฐาน กำหนดนามรูป ข้ามความสงสัยได้ ด้วยปัจจัยปริศนาคณญาณแล้วยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ พิจารณาสังขารธรรม ปราภว วิปัสสนา และเมื่อเกิดขึ้น ย่อมเป็นผู้ได้สมณะล้วน ๆ บ้าง เป็นผู้ได้วิปัสสนาล้วน ๆ บ้าง ดำรงอยู่ใน ระหว่าง ก็ท่านนั้นเมื่อไม่เห็น กิเลสกำเริบ 10 ปีบ้าง 20 ปีบ้าง 30 ปีบ้าง ย่อมสำคัญว่า “เราเป็น พระโสดาบันก็มี เป็นพระสกคามีก็มี เป็นพระอนาคามีก็มี” แต่ผู้ได้สมณะและวิปัสสนาย่อมดำรงอยู่ ในอหัตผลทีเดียว.¹³²³

สุทฺธ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สุ + ต ดังนี้

สุธ	สุธ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สุธ	ลบสระท่ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสุสรสส.
วิ + สุธ + ต	ลง ต ปัจจัย	พุธคมาทิตฺเต กตฺตริ.
สุธ + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
สุธ + ต > ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	ธตฺตมเหติ ธตฺตา จ.
สุ ธ > ท + ธ	เปลี่ยน ธ ท่ายธาตุ เป็น ท	หจตฺตถานมนฺตานํ โท ธ.

สำเร็จรูปเป็น **สุทฺธ**

สุทฺธวิปสสนา ศัพท์เป็นสมาส มาจากรากศัพท์ว่า สุทฺธ + วิปสสนา ดังนี้

สุทฺธ + วิปสสนา

สำเร็จรูปเป็น **สุทฺธวิปสสนา**

135) เสขะ ภาษาบาลีใช้ว่า เสข (√สิกฺข วิชฺโชปาทานมฺหิ-เข้าหาเพื่อเรียนวิชา¹³²⁴ + ณ, สิกฺข [√สิกฺข + อ + อา] + ณ ปัจจัยตัดฺทิต, สห + √อิกฺข ทสฺสนงฺเกสุ-เห็น, กำหนด¹³²⁵ + ณ) คำศัพท์ว่า เสข มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และวิเคราะห์ดังนี้

ตีหิ สิกฺขาหิ ยุตฺตตฺตา เสกฺโข. สิกฺขตีติ เสกฺโข. อถวา สิกฺขณํ สิกฺขา, สา เยว ตสฺส สีลนฺติ เสกฺโข. อถวา อริยชาติยา तीสุ สิกฺขาสฺ ชาติ ตตฺถ วา ภาโว’ติ เสกฺโข. อถวา อิกฺขติ เอตยาติ อิกฺขา, มคฺคผลสมมาทิจฺฉิ; สห อิกฺขายาติ เสกฺโข.¹³²⁶ ชื่อว่าเสกขะ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยสิกขา 3. ชื่อว่าเสกขะ เพราะมีการศึกษาเป็นปกติ. ชื่อว่าเสกขะ เพราะเกิดหรือมีในสิกขา 3 โดยอริยชาติ. ชื่อว่าเสกขะ เพราะเป็นผู้เป็นไปกับด้วยเครื่องเห็น คือ มรรค ผล สัมมาทิจฺฉิ.

เสข ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สิกฺข + ณ, สิกฺข [สิกฺข + อ + อา] + ณ, สห + อิกฺข + ณ ดังนี้

สิกฺข	สิกฺข ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สิกฺข	ลบสระท่ายธาตุ	ธาตุสุสนโต โลโปเนกสุสรสส.

¹³²³ ขุ.ม.อ. (บาลี) -/21/405, ขุ.ม.อ. (ไทย) -/21/267.

¹³²⁴ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 115.

¹³²⁵ ธาตฺวตฺถ.น. หน้า 22.

¹³²⁶ อภิธาน.สุจิ. หน้า 913.

สิกฺข + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสรุชฺชปทาทีโต ณ.
สิกฺข + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฆานุพนฺโธ.
ส อฺ อิ กฺข + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺตมสฺสรํ สเรณฯ.
ส อฺ อิ กฺข + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลป.
ส อฺ อิ>เอ กฺข + อ	วฺทฺธิ อฺ เป็น เอ	อสฺสโยคนตสฺส วฺทฺธิ การิตเต.
เสกฺข	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **เสกฺข**

สิกฺข	สิกฺข ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
สิกฺข	ลบสระท้ายธาตุ	ชาติสฺสณโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
สิกฺข + อ	ลง อ ปัจจัย	อิตฺถิมตฺติยโว วา.
สิกฺข + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สิกฺข	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.
สิกฺข + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตฺถิมโต อาปจฺจโย.
สิกฺข อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺตมสฺสรํ สเรณฯ.
สิกฺข ฌ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทิมฺหิฯ.
สิกฺขา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.
สิกฺขา + ณ	ลง ณ ปัจจัยในตฺทิต	สทฺธาทีโต ณ.
ส อฺ อิ กฺข อา + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺตมสฺสรํ สเรณฯ.
ส อฺ อิ กฺข อา + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	เตสํ โณ โลป.
ส อฺ อิ>เอ กฺข อา + อ	วฺทฺธิ อฺ เป็น เอ	วฺทฺธาทิสฺรสฺส วาสฺสโยคนตสฺสฯ.
ส เอ กฺข ฌ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทิมฺหิฯ.
เสกฺข	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **เสกฺข**

สท + อิกฺข	อิกฺข ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ชาติโว.
สท + อิกฺข	ลบสระท้ายธาตุ	ชาติสฺสณโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
สท + อิกฺข + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสรุชฺชปทาทีโต ณ.
สท + อิกฺข + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฆานุพนฺโธ.
สท + อิกฺข + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺตมสฺสรํ สเรณฯ.
สท + อิกฺข + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลป.
สท>ส + อิกฺข + อ	เปลี่ยน สท เป็น ส	กฺวจิ ชาติวฺทฺทิตฺตปจฺจยานํฯ.
ส อ + อิกฺข + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺตมสฺสรํ สเรณฯ.
ส ฌ + อิกฺข + อ	ลบสระ อ ข้างหน้า	สรา สเร โลป.
ส + อฺ อิ>เอ กฺข + อ	เปลี่ยน อฺ เป็น เอ	กฺวจา'สวณฺณํ ลุตเต.

เสกข นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น เสกข

เสกข ลบ ก ตรงกลาง กวจากติมชฌุตตรานี ทีฆฯ.

สำเร็จรูปเป็น เสข

136) โสกะ ภาษาบาลีใช้ว่า โสก (√สจ โสเก-เศร้าโสก, สุทธิตินตภเทสุ-หมดจด, เปียกชุ่ม, ทำลาย¹³²⁷ + ณ) คำศัพท์ว่า โสก มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

สจณ โสโก¹³²⁸ ความเศร้าโสก ชื่อว่าโสกะ. โสโก โสจณ. ภาติโกค-โรคศีลทิวุทธิพยสนนทิวุจจสส จิตตสนตาโป. คำว่า ความเศร้าโสก ได้แก่ ความเศร้าโสก คือความเร่าร้อนแห่งจิตของบุคคลผู้ถูกความเสื่อมแห่งญาติ โภคะ โรค ศีล และทิวุจจ ถูกต้องแล้ว.¹³²⁹

โสโก นาม ภาติพยสนนทิวุจจสส อนโตนิชฌานลกขโณ จิตตสนตาโป. ความเดือดร้อนแห่งจิตซึ่งมีการแผดเผาในภายในเป็นลักษณะ แห่งสัตว์ผู้อันความวิบัติแห่งญาติเป็นต้นถูกต้องแล้ว ชื่อว่าโสกะ.¹³³⁰

โสก ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สจ + ณ ดังนี้

สจ	สจ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สจ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
สจ + ณ	ลง ณ ปัจจัย	ภาเว จ.
สจ + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิต วิย ฉานุพนโธ.
ส อุ จ + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ส อุ จ + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตาน โณ โลโป.
ส อุ>โอ จ + อ	วุทธิ อุ เป็น โอ	อสโยคนตสส วุทธิ การิตเ.
ส โอ จ>ก + อ	เปลี่ยน จ เป็น ก	กคา จชาน.
โสก	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุตเต.	

สำเร็จรูปเป็น โสก

137) โสตาปัตติมรรค ภาษาบาลีใช้ว่า โสตาปัตติมคค (โสตาปัตติ โสตา [√ส สวเน-ฟัง, หีสาย-เปียดเปียน, สส โสสเน-เหยวแห่ง, สช วิสสชชเน-สละ-ละ, สร หีสาย-เปียดเปียน, สฎ โสภเน-งาม + ต¹³³¹] + อาปัตติ [อา + √ปท คติมทิวุ-ไป¹³³² + ติวุ] + มคค [√มชช สุทธิโสธนญุสเน-หมดจด, ปัด

¹³²⁷ ธาตวตถ.นิ. หน้า 470.

¹³²⁸ อภิธาน.สุจิ. หน้า 917.

¹³²⁹ พุ.ป.อ. (บาลี) 1/10/102, พุ.ป.อ. (ไทย) 1/10/149.

¹³³⁰ พุ.ป.อ. (บาลี) 1/32-33/158, พุ.ป.อ. (ไทย) 1/32-33/206.

¹³³¹ อภิธาน.สุจิ. 919.

¹³³² ธาตวตถ.นิ. หน้า 235.

กวาด, ประดับ¹³³³ + ณ, √มคค อเนวสเน-แสวงหา, สงขารสปปเน-ปรุ้งแต่ง, ไป¹³³⁴ + ณ, ม [√มร ปาณจาเค-สละชีวิต-ความตาย¹³³⁵ + ร] + ค [√คมุ คตย-ไป¹³³⁶ + กวิ] คำศัพท์ว่า โสต (11) และ มคค (74) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า อาปตติ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

อาทิโต ปชชนํ อาปตติ, โสตสส อาปตติ โสตาปตติ.¹³³⁷ การเข้าถึงเป็นเบื้องต้นแรก ชื่อว่า อาปตติ การเข้าถึงกระแสแห่งพระนิพพานเป็นเบื้องต้นแรก ชื่อว่า โสตาปตติ.

มคคโสตสส อาปชชนํ โสตาปตติ, โสตาปตติ เอว มคโค โสตาปตติมคโค. โสตาปตติยา ผลํ โสตาปตติผลํ, สมาปชชียตีติ สมาปตติ, โสตาปตติผลเมว สมาปตติ โสตาปตติผลสมาปตติ. การถึงกระแสคือมรรค ชื่อว่า โสตาปตติ มรรคคือ โสตาปตติ ชื่อว่า โสตาปตติมรรค ผลแห่งการ ถึงกระแส ชื่อว่า โสตาปตติผล ชื่อว่า สมาปตติ เพราะความหมายว่าเข้าถึงสมาบัติ คือ โสตาปตติผล ชื่อว่า โสตาปตติผลสมาบัติ.¹³³⁸

อาปตติ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อา + ปท + ตี ดังนี้

อา + ปท	ปท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อา + ปท	ลปสทธายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสทธสส.
อา + ปท + ตี	ลง ตี ปัจจัย	อิตถิมตยโว วา.
อา + ปท + ตี	ตี ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
อา + ป ท + ตติ	ลป ท ท้ายธาตุ, ช้อน ต	คุปาทีนญจ.

สำเร็จรูปเป็น **อาปตติ**

โสตาปตติมคค ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า โสต + อาปตติ + มคค ดังนี้

โสต + อาปตติ + มคค		
โสต อ + อาปตติ + มคค	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํ สเรนฯ.
โสต ฮ + อาปตติ + มคค	ลปสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสบุจจยาติมหิฯ.
โสตาปตติมคค	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรึ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **โสตาปตติมคค**

138) โสตาบัน ภาษาบาลีใช้ว่า โสตาปนฺน (โสต [√สุ สวเน-ฟัง, หีสาย-เบียดเบียน, สฺส โสสเน-เหยียดแห้ง, สช วิสสชชเน-สละ-ละ, สร หีสาย-เบียดเบียน, สฺก โสภเน-งาน + ต¹³³⁹] + อาปนฺน

¹³³³ ธาตวตถ.นิ. หน้า 300.

¹³³⁴ ธาตวตถ.นิ. หน้า 299.

¹³³⁵ ธาตวตถ.นิ. หน้า 306

¹³³⁶ ธาตวตถ.นิ. หน้า 91.

¹³³⁷ วิ.โยชนา. 1/342/478.

¹³³⁸ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/19/116, ชุ.ป.อ. (ไทย) 1/19/149.

¹³³⁹ อภิธาน.สุจิ. 919.

[อา + √ปท คติมฺหิ-ไป¹³⁴⁰ + ต] คำศัพท์ว่า โสต (11) และ อาปนฺน (119) มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น

2.6 สรุป

จากข้อมูลที่ได้ศึกษากระบวนการสร้างและการวิเคราะห์คำศัพท์จากคัมภีร์ต่าง ๆ โดยนำมาเป็นกรณีศึกษาจำนวน 138 คำดังกล่าวที่ได้นำเสนอตั้งแต่เบื้องต้น ทำให้ทราบว่า คำศัพท์ ที่มีความหมายหลากหลายเป็นการอธิบายตามความหมายของธาตุที่ประกอบเป็นบทบาทลีซึ่ง สอดคล้องกับหลักธรรมของพระพุทธเจ้าอันมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล สมัยที่พระสาวกทั้งหลายทรงจำ สืบต่อพระธรรมวินัยที่เป็นพระไตรปิฎกด้วยมุขปาฐะ จะต้องทรงจำทั้งพระไตรปิฎกและอรรถกถาอยู่ในบุคคลคนเดียว แต่มาแยกจากกันตอนจารีกลงบนใบลาน ภิกษุผู้ที่ศึกษาแล้วนำไปเผยแผ่ต้องศึกษาทรงจำพระไตรปิฎกกับอรรถกถา

ปัจจุบันคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาตั้งแต่พระไตรปิฎกเป็นต้นมา มีการแปลภาษาบาลีเป็นภาษาไทยหลายฉบับด้วยกัน บางสำนวนอาจทำให้ผู้อ่านเกิดความสงสัยในความหมายที่ท่านผู้แปล แต่สำนวนแปลถอดความออกมา จำเป็นต้องใช้ภาษาบาลีตรวจสอบความถูกต้อง ดังนั้น ศาสนทายาททางพระพุทธศาสนาจึงต้องอนุรักษ์สืบทอดคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาคือพระไตรปิฎก ฉบับภาษาบาลี รวมถึงคัมภีร์บริวารด้วย และผู้จะอนุรักษ์สืบทอดคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาได้อย่างถูกต้องนั้น ต้องมีความรู้ความเข้าใจในหลักภาษาบาลีอย่างแตกฉานด้วย ซึ่งคุณสมบัติดังกล่าวนี้ ศาสนทายาทต้องศึกษาคัมภีร์สหทวิเสสอันเป็นคัมภีร์เครื่องมือการศึกษาภาษาบาลีแล้วนำความรู้ที่ได้ศึกษาอย่างแตกฉานไปประพฤติปฏิบัติและแนะนำสั่งสอนตามที่ได้ศึกษามาอย่างถูกต้อง พระพุทธศาสนาจึงจะดำรงมั่นคงถาวรโดยมีปริยัติศีลธรรมคือการศึกษาเป็นรากฐาน เพราะเมื่อศาสนทายาท ได้ศึกษาพระไตรปิฎกด้วยคัมภีร์เครื่องมือคือคัมภีร์สหทวิเสสที่เป็นภาษาบาลีแล้ว ย่อมสามารถนำไปปฏิบัติและส่งผลให้เกิดปฏิเวธได้ในที่สุด

---

¹³⁴⁰ ธาตวตถ.นิ. หน้า 235.

บทที่ 3

คำศัพท์นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนา

คำศัพท์พระพุทธพจน์ในการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาเพื่อเข้าถึง มรรค ผล นิพพาน เป็นคำศัพท์ภาษาบาลีที่มีความหลากหลายทั้งด้านความหมายและคำศัพท์ ในบทนี้จะดำเนินการรวบรวมคำศัพท์และความหมายที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ทั้งนี้ คณะผู้วิจัยได้จัดทำนามานุกรมวิปัสสนาภาวนาโดยจัดหมวดหมู่ตามฐานกรณ์อักษรภาษาบาลีจากพยัญชนะวรรคไปจนถึงอวรรค เป็นลำดับไป

3.1 นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวด กวรรค

กรรม แปลว่า การกระทำ หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา คือ ทำด้วยความตั้งใจหรือตั้งใจทำ มีความหมายเป็นกลาง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการทำดีหรือทำชั่วก็จัดเป็นกรรมทั้งสิ้น หากเป็นการทำความดีทำบุญกุศล เรียกว่า กุศลกรรม หากเป็นการทำความไม่ดี ทำในสิ่งที่ชั่วเป็นบาป เรียกว่าอกุศลกรรม¹

สัตว์ทั้งหลายตายแล้วไม่สูญ ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดไปตามอำนาจ กิเลสตัณหาและกรรมแห่งตน พระพุทธเจ้าเคยตรัสกับพระอานนที่ไว้ว่า “กรรม ชื่อ ว่าเป็นโรณา วิญญาณชื่อว่าเมล็ดพืช ตัณหาชื่อว่ายางเหนียวในเมล็ดพืช วิญญาณดำรงอยู่ได้เพราะธาตุหยาบ มีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดใหม่จึงมีต่อไปอีก ตัณหาทำให้สัตว์ต้องเกิดอีกจิตของสัตว์ย่อมแล่นไป สัตว์ที่ยังต้องเวียนว่ายในสังสารวัฏย่อมไม่อาจหลุดพ้นจากทุกข์ไปได้”² “สัตว์ทั้งปวงจะต้องตายเพราะชีวิตมีความตายเป็นที่สุด สัตว์ทั้งหลายจักเป็นไปตามกรรม ผู้ทำบาปจักไปนรก ส่วนผู้ทำบุญจักไปสวรรค์ ฉะนั้น บุคคลควรทำกรรมดีสะสมไว้เป็นสมบัติในโลกหน้า เพราะบุญทั้งหลายเป็นที่พึ่งของสัตว์ทั้งหลายในโลกหน้า”³

ผลวิบากแห่งกรรมที่สัตว์ทำชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี อุปปาติกสัตว์ไม่มี สมณพราหมณ์ที่ไปโดยชอบ ปฏิบัติโดยชอบ ทำโลกนี้และโลกหน้าให้แจ้งชัดด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้ว ประกาศให้รู้ทั่ว ไม่มีในโลกดังนี้ เป็นอันหวังข้อนี้ได้ คือจักเว้นกุศลธรรม 3 ประการนี้ คือกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต จักสมทานอกุศลธรรม 3 ประการนี้ คือ กายทุจริต วจิจทุจริต มโนทุจริต แล้วประพฤติข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะท่านสมณพราหมณ์เหล่านั้นไม่เห็นโทษความต่ำทราม ความเศร้าหมองแห่งอกุศลธรรม ไม่เห็นอานิสงสีในเนกขัมมะเป็นคุณฝ่ายขาวแห่งกุศลธรรม⁴

¹ อก.ทุก. (ไทย) 20/70/275, ชุ.ป.อ. (ไทย) 23/234/397.

² อก.ทุก. (ไทย) 20/77/300, ส.ส. (ไทย) 15/55/69.

³ ส.ส. (ไทย) 15/140/137.

⁴ ม.ม. (ไทย) 13/106/82.

กรรม แบ่งตามลักษณะของเจตนาที่เป็นเหตุให้กระทำความกรรม มี 2 ประเภท คือ

1. อุกุศลกรรม กรรมชั่ว หมายถึงการกระทำที่เกิดจากอกุศลมูล 3 ประการ ธรรม 3 อย่างที่เป็นไปในส่วนข้างเสื่อมเป็นไฉน คือ อุกุศลมูล 3 ได้แก่ อกุศลมูล คือ โลภะ อุกุศลมูลคือโทสะ อุกุศลมูลคือโมหะ ธรรม 3 อย่างนี้เป็นไปในส่วนข้างเสื่อม⁵ ได้แก่ การทำอกุศลกรรมบถ 10 หรือ ประพฤติทุจริต 3 ทางกาย วาจา ใจ ธรรม 10 อย่างที่เป็นไปในส่วนข้างเสื่อมเป็นไฉน ได้แก่ อกุศลกรรมบถ 10 คือ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้ออยากได้ของเขา ปองร้ายเขา เห็นผิดธรรม 10 อย่างเหล่านี้เป็นไปในส่วนข้างเสื่อม⁶

2. กุศลกรรม กรรมดี หมายถึง การกระทำที่ดีที่เกิดจากอกุศลมูล 3⁷ กรรม 3 อย่างเป็นไฉน คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ กรรมใดซึ่งบุคคลทำด้วยความไม่โลภ เกิดแต่ความไม่โลภมีความไม่โลภเป็นเหตุ มีความไม่โลภเป็นแดนเกิด กรรมนั้นเป็นกุศลกรรมนั้นไม่มีโทษ กรรม นั้นมีสุขเป็นผล กรรมนั้นเป็นไปเพื่อความดับกรรม⁸ กรรมนั้นไม่เป็นไปเพื่อเกิดกรรมเป็นการกระทำที่เกิดขึ้นจากกุศลเจตนาหรือเจตนาที่ดี ได้แก่ การบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุ ประพฤติกุศลกรรมบถ

บุคคลบางคนในโลกนี้ ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานมีประมาณยิ่งทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลมีประมาณยิ่ง ไม่เจริญบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยภาวนาเลย เมื่อตายไป เขาเข้าถึงความเป็นสหายแห่งเทวดาชั้นจาตุมหาราช ดูกรภิกษุทั้งหลาย มหาราชทั้ง 4 ในชั้นนั้น ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานเป็นอดีตแรก ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลเป็นอดีตแรก ย่อมก้าวล่วงเทวดาชั้นจาตุมหาราชโดยฐานะ 10 ประการ คือ อายุทิพย์ วรรณทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ อธิปไตยทิพย์ รูปทิพย์เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ โผฏฐัพพทิพย์⁹

บุคคลผู้ประพฤติสุจริต ตายแล้วจะได้ไปเกิดในสุคติโลก สวรรค์ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “หมู่สัตว์ที่ประกอบกายสุจริต วาจาสุจริต และมโนสุจริต ไม่กล่าวร้ายพระอริยะ มีความเห็นชอบและชักชวนผู้อื่นให้ทำกรรมตามความเห็นชอบ พวกเขาหลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติ โลกสวรรค์¹⁰

กฎแห่งกรรม 12 พระพุทธเจ้าได้ทรงบรรลุปุพเพนิวาसानุสสติญาณ และจุตูปปาตญาณอย่างสมบูรณ์แล้ว ซึ่งญาณทั้ง 2 นี้เป็นญาณที่ทำให้รู้แจ้งกฎธรรมชาติเรื่อง “กรรมและกฎแห่งกรรม” คนเหล่าใดแลพยายามในทางร้ายกาจ ย่อมเบียดเบียนมนุษย์ทั้งหลายด้วยการกระทำอันเจือด้วยความผลุนผลันก็ดี ด้วยการกระทำมีความประสงค์ต่าง ๆ ก็ดี คนเหล่านั้นกระทำทุกขให้แก่อื่น ฉันทใดแม้ผู้อื่นก็ย่อมทำทุกขให้แก่ตน ฉันทนั้น เพราะนรชนทำกรรมใดไว้ดีหรือชั่วก็ตาม ย่อมเป็นผู้รับผลแห่งกรรมที่ตนทำไว้นั้นโดยแท้¹¹

การให้ผลของกรรมแต่ละอย่าง หากไม่ให้ผลก่อน กรรมนั้นก็ให้ผลทันทีในชาตินี้ บุคคลบางคนที่ทำกรรมชั่วไว้มาก ละจากโลกนี้ไปแล้วกลับไปเกิดในสวรรค์นั้นไม่ได้หมายความว่ากรรมชั่ว

⁵ ที.ม. (ไทย) 11/323/254.

⁶ ที.ม. (ไทย) 11/470/285.

⁷ อ.ต.ก. (ไทย) 20/445/131.

⁸ อ.ท.ก. (ไทย) 20/551/250.

⁹ อ.ส.ต.ก. (ไทย) 23/126/188.

¹⁰ ม.ม. (ไทย) 13/15/18.

¹¹ ข.วิ. (ไทย) 26/269/244.

นั้นได้พาเขาไปเกิดในสวรรค์ แต่เป็นเพราะกรรมดีที่เขาได้เคยทำไว้แล้วก่อนหน้านั้นแล้ว หรือเพราะก่อนตายเขาได้เจริญวิปัสสนาภาวนาทำให้จิตเป็นสัมมาทิฐิ มีความเห็นชอบว่าชีวิตร่างกายมีสภาวะเกิด-ดับไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีสิ่งดลบันดาลหรือลงโทษ ผู้มีสัมมาทิฐิสมบุรณ์จะไม่ตกนรกอีกแล้ว¹² อาศัยจิตที่เป็นกุศลนั้น ทำให้เขาได้ไปเกิดในสวรรค์ก่อน ส่วนบาปกรรมที่เคยกระทำไว้มาก จะยังไม่สูญหายไปยังคงติดตามไปอยู่เสมอ เพียงแต่ยังไม่แสดงผลออกมา จนกว่ากรรมดีนั้นอ่อนกำลังลง เมื่อได้โอกาสก็จะเข้าทำหน้าที่ทันที ในชาติต่อ ๆ ไป

กำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกได้ (วิเนย โลก อกิขมาโทมนัส)

คำว่า **กำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกได้ (วิเนย โลก อกิขมาโทมนัส)** ความว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น โลกเป็นไฉน คือ กายนั้นนั่นแลชื่อว่าโลก อุปาทานชั้นทั้ง 5 ก็ชื่อว่าโลก นี้เรียกว่าโลก บรรดาธรรมเหล่านั้น อกิขมาเป็นไฉน คือ ความกำหนด ความกำหนัดนัก ความชักนำให้คล้อยตามไป ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนัดนักแห่งจิต นี้เรียกว่าอกิขมา บรรดาธรรมเหล่านั้น โทมนัสเป็นไฉน คือ ความไม่ยินดีทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความไม่ยินดี ทุกขเวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางใจ นี้เรียกว่าโทมนัส อกิขมาและโทมนัสนี้ ดังที่กล่าวมานี้ถูกกำจัด ถูกกำจัดราบคาบ สงบ ระวัง ถูกทำให้สงบ ถูกทำให้เสียบ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศย่อยยับไป ถูกทำให้เหือดแห้งไป ถูกทำให้เหือดแห้งไปด้วยดี ถูกทำให้สิ้นไปในโลกนี้ นี้เรียกว่าโทมนัส ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงตรัสว่า “พึงกำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกได้” เนื้อความแห่งบทเหล่านั้นข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)ได้กล่าวไว้แล้ว ด้วยอาการอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบนัยแห่งอรรถกถานี้พร้อมทั้งอธิบายความนั้น โดยการที่เทียบเคียงกันเกิด นี้เป็นการพรรณนาเนื้อความอุทเทสแห่งกายานุปัสสนาสติปัญฐานก่อน¹³

เพื่อจะทรงแสดงองค์แห่งการละกิเลส จึงตรัสว่า **กำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกได้ (วิเนย โลก อกิขมาโทมนัส)** บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **กำจัด (วิเนย)** ได้แก่ พึงกำจัด ด้วยการปราศองคั่น หรือด้วยการปราศออกไปด้วยการข่มไว้ คำว่า **ในโลก (โลก)** ได้แก่ ในกายนั้นนั่นเอง แท้จริง ในที่นี้ พระองค์ทรงประสงค์เอากายว่าโลก เพราะแตกสลาย แต่เพราะเหตุที่เธอ(พระโยคาวจรนั้น)ไม่ใช่จะละอกิขมาและโทมนัส ได้เฉพาะเพียงแต่ในกายเท่านั้น แม้ในเวทนาเป็นต้นก็ละได้เหมือนกัน ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า “อุปาทานชั้นทั้ง 5 ก็ชื่อว่าโลก”¹⁴ อีกนัยหนึ่ง เพราะธรรมเหล่านั้นเขานับกันว่าเป็นโลก ท่านจึงกล่าวคำว่า โลก นั้นไว้โดยการขยายความ ส่วนท่านกล่าวคำใดไว้ว่า “ในคำว่า **กำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกได้** นั้น โลก เป็นไฉน กายนั้นนั่นแหละชื่อว่าโลก”¹⁵ ในคำนั้นก็มื่ออธิบายเช่นนี้ และพึงเห็นความเกี่ยวเนื่องกันอย่างนี้ว่า พึงกำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกนั้น ก็เพราะเหตุที่ในพระสูตรนี้ กามฉันทะสงเคราะห์เข้ากับคำว่า อกิขมา

¹² ม.มู. (ไทย) 12/110/63., อง.เอกก. (ไทย) 20/305/39.

¹³ ที.ม.อ. (ไทย) 6/374/547-548.

¹⁴ อภิ.วิ. (ไทย) 35/362/309

¹⁵ อภิ.วิ. (ไทย) 35/362/309

พยายามทวงเคราะห์เข้ากับคำว่า โทมนัส ฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าการละนิรวณพระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วด้วยการแสดงธรรม 2 ประการ ที่มีกำลังนับเนื่องด้วยนิรวณ

แต่โดยพิเศษ ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสการละความยินดีที่มีกายสมบัติเป็นมูลเหตุด้วยการกำจัดอภิชฌา ตรัสการละความยินดีที่มีกายวิบัติเป็นมูลเหตุด้วยการกำจัดโทมนัส ตรัสการละความยินดียิ่งในกายด้วยการกำจัดอภิชฌา ตรัสการละความไม่ยินดียิ่งในการอบรมกายด้วยการกำจัดโทมนัส ตรัสการละการเพิ่มความสวยงามและความสุขเป็นต้นที่ไม่มีในกายด้วยการกำจัดอภิชฌา ตรัสการละการนำความไม่สวยงามและความทุกข์ที่มีอยู่จริงในกายออกไปด้วยการกำจัดโทมนัส ด้วยพระดำรัสว่า กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้นั้น เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงอานุภาพแห่งความเพียร และความเป็นผู้สามารถในการประกอบความเพียรของพระโยคาวจร แท้จริงอานุภาพแห่งความเพียรนั้น ได้แก่การที่พระโยคาวจรเป็นผู้พ้นแล้วจากความยินดีและความยินร้าย เป็นผู้ข่มความไม่ยินดีและความยินดี และเป็นผู้เว้นจากการเพิ่มสิ่งที่ไม่จริงเข้าไปและนำสิ่งที่จริงออกไป ก็พระโยคาวจรนี้เป็นผู้พ้นแล้วจากความยินดีและความยินร้าย เป็นผู้ข่มความไม่ยินดีและความยินดี ไม่เพิ่มสิ่งที่ไม่จริงเข้าไปและไม่นำสิ่งที่จริงออกไป ย่อมเป็นผู้สามารถในการประกอบความเพียร

กำหนด คือ การใส่ใจเพ่งรู้ในอารมณ์ที่จิตรับรู้ในปัจจุบันขณะอย่างจดจ่อ ต่อเนื่อง โดยไม่ซัดส่ายไปหาอารมณ์อื่น ๆ เช่น กำหนดรู้สัญญาแล้ว พึงข้ามโอฆะได้ ได้แก่ กาม สัญญา พยาบาทสัญญา วิหิงสาสัญญา เนกขัมมสัญญา อภยาบาทสัญญา อวิหิงสาสัญญา รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โสภณสัญญา อัมมสัญญา สัญญาใดเห็นปานนี้ คือ ความรู้พร้อม ความเป็นคืออันรู้พร้อม นี้เรียกว่า สัญญา คำว่า กำหนดรู้สัญญาแล้ว มีความว่า กำหนดรู้สัญญาด้วยปริญา 3 คือ ญาตปริญา ตีรณปริญา ปหานปริญา ญาตปริญา¹⁶

บุคคลไม่รู้ยิ่ง ไม่กำหนดรู้ ไม่หน่าย ไม่ละจักษุ ย่อมไม่ ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ บุคคลไม่รู้ยิ่ง ไม่กำหนดรู้ ไม่หน่ายไม่ละใจ ย่อมไม่ ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ส่วนบุคคลรู้ยิ่งกำหนดรู้หน่าย ละจักษุ ย่อมควรเพื่อความสิ้นทุกข์ บุคคลรู้ยิ่ง กำหนดรู้หน่าย ละใจ ย่อมควรเพื่อความสิ้นทุกข์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลไม่รู้ยิ่ง ไม่กำหนดรู้ ไม่หน่าย ไม่ละรูป ย่อมไม่ ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ บุคคลไม่รู้ยิ่ง ไม่กำหนดรู้ ไม่หน่าย ไม่ละเสียง กลิ่น รส โสภณพะ ธรรมารมณ ย่อมไม่ ควรเพื่อความสิ้นทุกข์ บุคคลรู้ยิ่ง กำหนดรู้หน่าย ละรูป ย่อมควรเพื่อความสิ้นทุกข์ บุคคลรู้ยิ่ง กำหนดรู้หน่าย ละเสียง กลิ่น รส โสภณพะ ธรรมารมณ ย่อมควรเพื่อความสิ้นทุกข์¹⁷

กำหนดรู้อารมณ์ คือ การเอาจิต (น้อมจิต, ส่งจิต, ส่งจิต) เข้าไปรับรู้อารมณ์ที่เกิดขึ้นด้วยความเชื่อมั่นในแนวปฏิบัติ มีวิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา โดยปราศจากการคิดนึกปรุงแต่ง หรือเพิ่มเติมสิ่งใดๆ ลงไปในการรับรู้มันๆ เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ เมื่อละธรรมที่ควรละ เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญ เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้ง ปิตินั้นย่อมปรากฏ เวทนาด้วยสามารถ ความเป็นผู้รู้แจ้งปิตินั้นใจออกหายใจเข้าอย่างนี้นั้นปรากฏ สติเป็นอนุปัสสนาญาณ เวทนาปรากฏ

¹⁶ ชุ.ม. (ไทย) 29/66/51.

¹⁷ ส.สพ. (ไทย) 18/161/92.

ไม่ใช่สติ สติปรากฏด้วย เป็นตัวสติด้วยบุคคลย่อมพิจารณาเวทนานั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุตั้งนั้นนั้น ท่านจึงกล่าวว่า สติปฏิฐานภาวนา คือ การพิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลาย¹⁸

การกำหนดรู้จักขายตนะกับรูปายตนะตามหลัก ญาณ 16

1. นามรูปปริจเฉทญาณ หรือ สังขารปริเฉท ญาณหรือความรู้ความเข้าใจในรูปและนาม คือแยกออกด้วยความเข้าใจว่าสิ่งใดเป็นรูปธรรม อันสัมผัสได้ด้วยอายตนะทั้ง 5 อันมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย สิ่งใดเป็นนามธรรม อันเพียงสัมผัสได้ด้วยใจอย่างถูกต้อง เหล่านี้เป็นความเข้าใจขั้นพื้นฐานในการพิจารณาธรรมให้เข้าใจยิ่งขึ้นไป (เป็นการเห็นด้วยปัญญาว่า สักแต่ว่า นาม กับ รูป ไม่มีตัวตนแท้จริง) – เรียกว่า เห็น นาม รูป

2. นามรูปปัจฉัยปริคคหญาณ หรือ สัมมาทสสนะ¹⁹ ญาณที่เข้าใจในเหตุปัจฉัย คือรู้เข้าใจว่านามและรูปว่าล้วนเกิดแต่เหตุปัจฉัย พระอรธรรคทศจารย์ในภายหลังๆเรียกว่าเป็น "จุฬโสดาบัน" คือพระโสดาบันน้อย ที่ถือว่าเป็นผู้มีคติหรือความก้าวหน้าอย่างแน่นอนในพระศาสนา (เห็นด้วยปัญญาว่า สิ่งทั้งหลายสักแต่ว่าเกิดแต่เหตุปัจฉัย) – เห็นความเป็นเหตุเป็นปัจจัยกันจึงเกิดขึ้น

3. สัมมสนญาณ²⁰ ญาณพิจารณา พิจารณาเห็นการเกิด การตั้งอยู่อย่างแปรปรวน การดับไป คือเห็นด้วยปัญญา(ปัญญาจักขุ)ใน ความไม่เที่ยง,แปรปรวนและดับไปทั้งหลายตามแนวทางพระไตรลักษณ์นั่นเอง (เห็นด้วยปัญญาว่า สิ่งทั้งหลายสักแต่ว่า ล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาไม่เป็นแก่นแกนแท้จริง) – เห็นพระไตรลักษณ์

4. อุทยัพพญาณ²¹ (อุทยัพพยานุปีสสนาญาณ - เรียกแบบ วิปัสสนาญาณ) ญาณอันเห็นการเกิดดับของชั้น 5 หรือเบญจขันธ์ หรือการเห็นการเกิดดับของรูปและนามนั่นเอง คือพิจารณาจนเห็นตามความเป็นจริงในการการเกิดขึ้นและดับไปของชั้น 5 จนเห็นได้ด้วยปัญญา (ปัญญาจักขุ)ในปัจจุบันจิตหรือปัจจุบันธรรมคือในขณะที่เกิดและค่อยๆ ดับสลายลงไป (เห็นและเข้าใจสภาวะธรรมดังกล่าวในแง่ปรมาตม เช่นเห็นสังขารขันธ์ความคิดที่ผิดว่าเพราะสังขารนี้จึงเป็นทุกข์ ไม่ใช่รายละเอียดปลีกย่อยของความคิดนั้นๆ และไม่ปรุงแต่งต่อในสิ่งที่เห็นนั้นๆ ด้วยถ้อยคิดใดๆ ดังการปฏิบัติในสติปฏิฐาน 4) เห็นการเกิดดับของรูปและนาม หรือกระบวนการของชั้น 5 ทางปัญญา

กามฉันทะ ความพอใจด้วยอำนาจแห่งกาม²²

ความยินดีพอใจในกาม ความกำหนัดในกาม ความเพลิดเพลินในกามตัณหาในกาม สีนหาในกาม ความเร่าร้อนในกาม ความหลงใหลในกาม ความหมกหมุ่นในกาม คือ ในสิ่งที่น่าพอใจได้แก่

¹⁸ ชุ.ป. (ไทย) 31/408/154.

¹⁹ อง.ปถจก. (ไทย) 22/115/193, ชุ.ป. (ไทย) 31/227/382.

²⁰ ชุ.ป. (ไทย) 31/48/74.

²¹ ชุ.ป. (ไทย) 31/49/77.

²² ที.ปา. (ไทย) 11/284/196.

รูปสวย เสียงเพราะ กลิ่นหอม รสอร่อย และสัมผัสอ่อนนุ่มแม้ความต้องการจะบรรลุล้วนวิปีศสนา มรรค ผล และนิพพาน²³

กามเป็นสิ่งที่น่าพอใจ ซึ่งเป็นได้ทั้งรูปธรรม นามธรรม กามที่เป็นรูปธรรมเรียกว่า วัตถุ กาม หมายถึง วัตถุที่น่าใคร่ ได้แก่ กามคุณ 5²⁴ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสิ่งที่สัมผัส อันน่าปรารถนา รักใคร่พอใจ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ส่วนกามที่เป็นนามธรรม เรียกว่า กิเลส กาม คือ กิเลสที่มีอยู่ในใจซึ่งมีสภาพยินดีพอใจ ราคะแลโทสะมีอรรถภาพนี้เป็นเหตุ ความไม่ยินดี ความยินดี และความสยดสยองเกิดแต่อรรถภาพนี้ ความตรึงใจเกิดแต่อรรถภาพนี้แล้ว ดักจิตไว้ได้เหมือนพวกเด็กดักกา อกุศลวิตกเป็นอันมากที่เกิดแต่ความเยื่อใยคือตัณหา เกิดขึ้นในตนแล้วแผ่ซ่านไปในวัตถุกามทั้งหลาย เหมือนย่านไทรที่เกิดแต่ลำต้นไทรแล้วแผ่ซ่านไปในป่า คนเหล่าใดรู้อรรถภาพนั้นว่าเกิดแต่สิ่งใด เขาย่อมบรรเทาเหตุเกิดนั้นเสียได้ คนเหล่านั้นย่อมข้ามห้วงกิเลสซึ่งข้ามได้ยาก และไม่เคยข้ามเพื่อความไม่มีภพอีกต่อไป²⁵

วัตถุกามจะสำเร็จแก่ผู้ปรารถนาสิ่งใดเมื่อได้สิ่งนั้นแล้วย่อมเป็นผู้มีใจเอิบอ้อม เมื่อปรารถนาเกิดความอยากได้แล้วกามเหล่านั้นย่อมเสื่อมไปสัตว์นั้นย่อมยับเยินเหมือนถูกลูกศรแทง ส่วนผู้ใดงดเว้นกามทั้งหลายเหมือนอย่างบุคคลเว้นศีระขงด้วยเท้าของตนผู้นั้นเป็นผู้มีสติยอมก้าวล่วงตัณหาในโลกนี้ได้ คนเหล่าใดยอมยินดีกามเป็นอันมาก คือนา ที่ดินเงิน โคน้ำ ทาสกรรมกร เหล่าสตรีและพวกพ้อง กิเลสทั้งหลายอันมีกำลังน้อย ย่อมครอบงำย่ำยีรชนนั้นได้ อันตรายทั้งหลายก็ย่อมย่ำยีรชนนั้น แต่ นั้นทุกขย่อมติดตามรชนผู้ถูกอันตรายครอบงำ เหมือนน้ำไหลเข้าสู่เรือที่แตกแล้ว เพราะฉะนั้นสัตว์ พึงเป็นผู้มีสติทุกเมื่องดเว้นกามทั้งหลายเสีย สัตว์ละกามเหล่านั้นได้แล้วพึงข้ามโอชะได้เหมือนบุรุษวิด เรือแล้วพึงไปถึงฝั่ง²⁶

กิเลสทั้งหลายเป็นสิ่งที่ถูกสังขมไว้ในกระแสจิตภพแล้วภพเล่า หมุ่สัตว์ผู้เกิดเป็นอยู่เหล่านี้ ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอรียเจ้า เป็นสัมมาทิฐิ ยึดถือการกระทำ ด้วยอำนาจสัมมาทิฐิ หมุ่สัตว์ผู้เกิดเป็นอยู่เหล่านั้น เบื้องหน้าแต่แตกกายตายไป เข้าถึงสุคติโลก สวรรค์ เราย่อมเล็งเห็นหมู่สัตว์ผู้กำลังจติ กำลังอุบัติ เลว ประณีตมีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ล่องจักขุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ผู้เข้าถึงตามกรรมด้วย ประการดังนี้ พราหมณ์ วิชชาที่สองนี้แล เราได้บรรลุแล้วในมัชฌิมยามแห่งราตรี อวิชชา เรากำจัดได้แล้ว วิชชาเกิดแก่เราแล้ว ความมืดเรากำจัดได้แล้วแสงสว่างเกิดแก่เราแล้ว เหมือนที่เกิดแก่บุคคลผู้ไม่ ประมาท มีความเพียรเผากิเลส สงจติไปแล้วอยู่นั้น²⁷

ดังนั้น เมื่อกามฉันทะปรากฏ จิตของนักปฏิบัติจะรับรู้ความชอบใจทันทีและจะเลิกความพอใจต่อสภาวะเดิมที่กำลังกำหนดรู้ก่อนแล้ว จึงควรกำหนดรู้กามฉันทะว่า “ชอบหนอ” ไม่ควรตั้ง

²³ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, **มหาสติปัฏฐานสูตร**, แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธ- สาราภิมัง, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555), หน้า 289.

²⁴ ส.ส. (ไทย) 15/732/227.

²⁵ ส.ส. (ไทย) 15/810/250.

²⁶ ชุ.ชุ. (ไทย) 25/408/360.

²⁷ วิ.ม. (ไทย) 1/3/6.

จิตให้กลับมากำหนดรู้สภาวะเดิน ที่จริงแล้วนักปฏิบัติไม่ควรเลือกกำหนดรู้อารมณ์ที่ต้องการในขณะที่ปฏิบัติธรรม ควรปล่อยให้จิตรู้อารมณ์ที่ปรากฏชัดเจนอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นกองรูป เวทนา จิต หรือกามฉันทะ เป็นต้น เพราะธรรมชาติของจิตจะรู้อารมณ์ที่ปรากฏชัดทางทวารทั้ง 6 เพียงอารมณ์ในแต่ละขณะตามแต่ละเหตุ ทั้งเหตุเกิด เหตุละ และเหตุดับตามสภาวะ

เหตุเกิด คือ อโยนิโสมนสิการ การใส่ใจโดยไม่แยกคายในอารมณ์ที่ตนชอบ ว่าน่าพอใจ เช่นพอใจในรูปร่างหน้าตาของเพศตรงข้าม อารมณ์ดังกล่าวเรียกว่า ศุภนิมิต ก็อะไรเล่าเป็นอาหาร ให้กามฉันทะที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นหรือที่เกิดแล้วให้เจริญไฟบุญยิ่งขึ้น ศุภนิมิตมีอยู่การกระทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในศุภนิมิตนั้นเป็นอาหารให้กามฉันทะที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้นหรือที่เกิดแล้วให้เจริญไฟบุญยิ่งขึ้น²⁸ เรื่อยอมไม่เล็งเห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่งที่จะเป็นเหตุให้กามฉันทะที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น หรือกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไฟบุญ เหมือนศุภนิมิต เมื่อบุคคลใส่ใจศุภนิมิตโดยไม่แยกคาย กามฉันทะที่ยังไม่เกิด ย่อมเกิดขึ้น และกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไฟบุญ²⁹

เหตุละ (ธรรมสำหรับละ) การละกามฉันทะเป็นงานของวิปัสสนาที่ดับเชื้อกิเลสให้สนิท ด้วยการละได้ชั่วขณะไปเรื่อยๆจนกระทั่งละได้เด็ดขาด บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งยังละไม่ได้แล้ว เรากล่าวบุคคลผู้นั้นว่า เป็นผู้หลงบุคคลนั้นเป็นผู้หลง เพราะเหตุยังละอาสวะทั้งหลายไม่ได้ อาสวะทั้งหลายอันทำให้เศร้าหมองให้เกิดในภพใหม่ ให้มีความกระวนกระวาย มีวิบากเป็นทุกข์ ให้มีชาติขรามณะต่อไป บุคคลผู้ใดผู้หนึ่งละเสียแล้ว เรากล่าวบุคคลผู้นั้นว่า เป็นผู้ไม่หลง บุคคลนั้นนับว่า เป็นผู้ไม่หลงเพราะเหตุละเสียได้ซึ่งอาสวะทั้งหลาย³⁰

เหตุละถิ่นมิถะที่เกิดขึ้นแล้ว และรู้ชัดซึ่งอาการเป็นเหตุไม่เกิดขึ้นต่อไปแห่งถิ่นมิถะที่ละได้แล้วอุทัจจกุกุกจะมียอยู่ในภายในก็รู้ว่า อุทัจจกุกุกจะของเรามีอยู่ในภายใน หรืออุทัจจกุกุกจะไม่มีอยู่ในภายในก็รู้ว่า อุทัจจกุกุกจะของเราไม่มีในภายใน ย่อมรู้ชัดซึ่งอาการเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งอุทัจจกุกุกจะที่ยังไม่เกิดขึ้นรู้ชัดซึ่งอาการเป็นเหตุละอุทัจจกุกุกจะที่เกิดขึ้นแล้ว และรู้ชัดซึ่งอาการเป็นเหตุไม่เกิดขึ้นต่อไปแห่งอุทัจจกุกุกจะที่ละได้แล้ว วิจิกจนามีอยู่ในภายในก็รู้ว่าวิจิกจนาของเรามีอยู่ในภายใน หรือวิจิกจนาไม่มีในภายในก็รู้ว่า วิจิกจนาของเราไม่มีในภายใน ย่อมรู้ชัดซึ่งอาการเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งวิจิกจนาที่ยังไม่เกิดขึ้น รู้ชัดซึ่งอาการเป็นเหตุละวิจิกจนาที่เกิดขึ้นแล้ว และรู้ชัดซึ่งอาการเป็นเหตุไม่เกิดขึ้นต่อไปแห่งวิจิกจนาที่ละได้แล้ว³¹

เหตุดับ หรือวิธีหยุด การใส่ใจโดยแยกคาย (โยนิโสมนสิการ) เป็นการเจริญสติรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน เมื่อสติเกิดขึ้นร่วมกับกุศลจิตและดำเนินไปด้วยกัน กามฉันทะย่อมเกิดไม่ได้ แม้ในขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมรู้สึกวกามฉันทะบังเกิดขึ้นในจิต ก็ควรกำหนดว่า “ชอบหนอ” การกำหนดรู้อย่างนี้เป็น การละกามฉันทะที่ปรากฏในขณะนั้นด้วยโยนิโสมนสิการคือวิปัสสนา นักปฏิบัติย่อมเข้าใจว่ากามฉันทะดับไปด้วยกำลังของวิปัสสนา ความเข้าใจนี้จัดเป็นการรู้ชัดถึงเหตุละกามฉันทะ อันเป็นวิปัสสนา

²⁸ ส.ม. (ไทย) 15/358/93.

²⁹ อง.เอกก. (ไทย) 20/12/2.

³⁰ ม.ม. (ไทย) 12/431/323.

³¹ อง.เอกก. (ไทย) 20/561/260.

นั่นเอง นอกจากนี้โยนิโสมนสิการในเรื่องนี้ยังเป็นกำหนดวิปัสสนาจิตที่ยังเห็นไตรลักษณ์ได้อีกทอดหนึ่งหมายความว่าในเบื้องต้นนักปฏิบัติย่อมยังเห็นไตรลักษณ์ของรูปนามในปัจจุบันขณะด้วยการเจริญสติ ต่อมาเมื่อจิตมีคุณภาพดีขึ้นด้วยกำลังสมาธิและปัญญา ก็จะสามารถกำหนดรู้วิปัสสนาจิตที่ยังเห็นไตรลักษณ์ได้อีกด้วย³²

เหตุไม่เกิดของกามฉันทะ วิธีละกามฉันทะได้เด็ดขาด ด้วยการเจริญอหัตตมรรค กล่าวคือ พระโสดาบันจะสามารถละกามฉันทะที่ปล่อยบายนได้ แม้จะยังมีความพอใจในกามอยู่ก็ไม่ผิดศีลข้อ 3 ที่ล่วงละเมิด ภรรยาของผู้อื่น พระสกทาคามี สามารถละ กามฉันทะหยาบที่เป็นการเสพกามได้ จึงไม่เสพกามอีก พระอนาคามีสามารถละกามราคะในกามคุณทั้ง 5 ได้ แต่ยังมีอินทรีย์รูปราคะและอรุปราคะคือรูปฌานและอรุฌานส่วนพระอรหันต์สามารถละรูปราคะได้และอรุปราคะได้ด้วยอหัตตมรรค จึงรู้เหตุไม่เกิดของกามฉันทะได้เองคืออหัตตมรรค ส่วนนักปฏิบัติที่ยังไม่ได้เป็นพระอรหันต์ก็รู้เหตุไม่เกิดด้วยสุตมยปัญญา คือ ปัญญาเรียนรู้ หรือจินตามยปัญญา³³ คือ ปัญญาคิดรู้

กามฉันทนิวรรณ์

สภาวะธรรมที่กั้นหรือห้ามไม่ให้บรรลุคุณธรรม³⁴ เรียกว่านิวรรณ์ หมายถึงอกุศลธรรมที่คอยกีดกันไม่ให้เข้าถึงความดีเป็นสิ่งที่ขัดขวางไม่ให้เจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติธรรม เป็นอกุศลธรรมที่กีดทับจิตปิดกั้นปัญญา³⁵ มีอยู่ 5 อย่าง คือ กามฉันทะพยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจะกุกกุจจะ วิจิกิจฉา

กามฉันทะ จึงมีความสำคัญเป็นลำดับแรกที่บุคคลควรพิจารณากำหนดรู้ในการปฏิบัติธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อกามฉันทะ (ความพอใจในกาม) ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า กามฉันทะภายในของเรามีอยู่ หรือเมื่อกามฉันทะภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า กามฉันทะภายในของเราไม่มีอยู่ การเกิดขึ้นแห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ การละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ และกามฉันทะที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุนี้”³⁶

กามฉันทนิวรรณ์ เป็นไฉน ความพอใจในกาม ความกำหนัดในกาม ความเพลิดเพลินในกาม ตัณหาในกาม สีนหาในกาม ความเร่าร้อนเพราะกาม ความหลงใหลในกาม ความหมกมุ่นในกาม ในกามทั้งหลาย นี้เรียกว่ากามฉันทนิวรรณ์”³⁷

กามฉันทนิวรรณ์ หมายถึง ธรรมเป็นเครื่องกั้นจิตไม่ให้สงบเป็นสมาธิ จิตติดและหมกมุ่นอยู่กับราคะเป็นต้น ถ้ากามฉันทนิวรรณ์ครอบงำจิตใจผู้ใดแล้วจิตใจผู้นั้นก็มีแต่หมกมุ่นมองไม่เห็นเหตุผล

³² พระโศภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, **มหาสติปัฏฐานสูตร**, แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธ-สาราภังค์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555), หน้า 289.

³³ จินตามยปัญญา ปัญญาสำเร็จด้วยการคิด, ที.ปา. (ไทย) 11/228/171.

³⁴ พระภาวนาพิศาลเมธี วิ, เอกสารประกอบการสอน **สติปัฏฐานภาวนา**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2555), หน้า 468.

³⁵ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ 31, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2561), หน้า 185.

³⁶ ที.ม. (ไทย) 10/382/316.

³⁷ อภิ.สง. (ไทย) 34/1159/296.

อันผิดถูกชั่วดีได้ เพราะความอยาก ความต้องการอารมณ์หรือวัตถุที่เป็นกามคุณก็ดีความพึงพอใจความยินดีคลั่งไคล้ในกามอารมณ์ก็ดีเรียกว่า กามฉันทนิเวรณ³⁸ เพราะกามคุณเป็นตัวอารมณ์แต่ที่เข้าไปยึดติดใจเป็นตัวกามฉันทนิเวรณ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ที่น่าใคร่ น่าปรารถนาเป็นตัวที่เข้าไปยึดติดใจ บรรดา นิเวรณ 6 นั้น กามฉันทนิเวรณเป็นไหน? ความพอใจคือความใคร่ ความกำหนดคือความใคร่ ความเพลิตเพลินคือความใคร่ ตัณหาคือความใคร่ เสนหาคือความใคร่ ความเร้าร้อนคือความใคร่ ความสยบคือความใคร่ความหมกมุ่นคือความใคร่ ในกามทั้งหลายอันใด นี้เรียกว่ากามฉันทนิเวรณ³⁹

ดังนั้น เมื่อกามฉันทนิเวรณเกิดขึ้น ต้องระลึกรู้เท่าทันความคิด ความตรึกนึกคิด เมื่อเกิดกามฉันทนิเวรณขึ้นมาแล้ว ก็ต้องกำหนดรู้สภาวะของกามฉันทนิเวรณนั้นก็จะสงบตัวลงได้พระพุทธเจ้าทรงตรัสสภาวะธรรมที่ไม่เป็นนิเวรณ ไว้ว่า “สภาวะธรรมที่ไม่เป็นอารมณ์ของนิเวรณเป็นไหนเว้นนิเวรณเหล่านั้นแล้วสภาวะธรรมที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยาภฤตที่เหลือซึ่งเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร และที่ไม่นับเนื่องในวิภวัญทุกข์ ได้แก่ เวทนาขันธ ฯลฯ วิญญาณขันธ รูปทั้งหมด และธาตุที่ปัจจัยไม่ปรุงแต่งสภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าไม่เป็นนิเวรณ”⁴⁰

ประเภทของกามฉันทนิเวรณ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ถ้ากาม⁴¹ นั้นสำเร็จด้วยดีแก่สัตว์นั้น ผู้อยากได้กามอยู่สัตว์ได้กามตามที่ต้องการแล้วย่อมเป็นผู้มีใจแน่แท้”⁴² คำว่า ผู้อยากได้กามอยู่ อธิบายว่า คำว่า กาม ได้แก่กาม 2 อย่าง แบ่งตามหมวด คือ 1) วัตถุกาม และ 2) กิเลสกาม

1. วัตถุกาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าพอใจ เครื่องอุปโภคเครื่องนุ่งห่ม ทาสหญิงชาย แพะ แกะ ไก่ สุกร ช้าง โค ม้า ลา ที่นา ที่สวน เงิน ทอง หมูบ้าน นิคมราชธานี แคว้น กองพลรบ คลังหลวง และวัตถุที่น่ายินดีอย่างใดอย่างหนึ่งชื่อว่า วัตถุกาม อีกอย่างหนึ่ง กามที่เป็นอดีต ที่เป็นอนาคต ที่เป็นปัจจุบัน กามที่เป็นภายในที่เป็นภายนอก ที่เป็นทั้งภายในและภายนอก กามอย่างหยาบ อย่างกลาง อย่างประณีต กามที่เป็นของสัตว์ในอบายที่เป็นของมนุษย์ที่เป็นของทิพย์ กามที่ปรากฏเฉพาะหน้า ที่เนรมิตขึ้นเอง ที่ไม่ได้เนรมิตขึ้นเอง ที่ผู้อื่นเนรมิตให้ กามที่มีผู้ครอบครอง ที่ไม่มีผู้ครอบครอง ที่ยึดถือว่าเป็นของเรา ที่ไม่ยึดถือว่าเป็นของเรา สภาวะธรรมที่เป็นกามาวจร ที่เป็นรูปาวจรที่เป็นอรูปาวจร แม้ทั้งปวง กามที่เป็นเหตุเกิดแห่งตัณหา เป็นอารมณ์แห่งตัณหา ที่ชื่อว่ากาม เพราะมีความหมายว่า น่าปรารถนา น่ายินดี นำลุ่มหลง เหล่านี้เรียกว่า วัตถุกาม⁴³

2. กิเลสกาม⁴⁴ คืออะไร คือ ความพอใจ ความกำหนด ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจความดำริ ความกำหนด ความกำหนดด้วยอำนาจความดำริชื่อว่ากาม ได้แก่ ความพอใจด้วยอำนาจความใคร่ ความกำหนดด้วยอำนาจความใคร่ ความเพลิตเพลินด้วยอำนาจความใคร่ ความทะเยอทะยานอยากด้วยอำนาจความใคร่ ความเยื้อยด้วยอำนาจความใคร่ ความเร้าร้อนด้วยอำนาจ

³⁸ กามฉันทนิเวรณ นิเวรณคือความพอใจในกาม, ที.ปา. (ไทย) 11/315/301.

³⁹ อภิ.สง. (ไทย) 34/1159/296.

⁴⁰ อภิ.สง. (ไทย) 34/1169/298.

⁴¹ ขุ.สุ.อ. (ไทย) 2/773/346.

⁴² ขุ.สุ. (ไทย) 25/773/687.

⁴³ ขุ.ม. (ไทย) 29/1/1.

⁴⁴ ขุ.ม. (ไทย) 29/1/1.

ความใคร่ความสยบด้วยอำนาจความใคร่ ความติดใจด้วยอำนาจความใคร่ หวังน้ำคือความใคร่ กิเลสเครื่องประกอบคือความใคร่ กิเลสเครื่องยึดมั่นคือความใคร่ กิเลสเครื่องกั้นจิตคือความพอใจด้วยอำนาจความใคร่ในกามทั้งหลาย”

กามฉันทนิเวรณ⁴⁵ ถือเป็นอุปสรรคแรกที่ทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมเกิดความยุ่งยากในการทำใจให้สงบพอที่จะยกขึ้นสู่วิปัสสนา นอกจากนั้นกามคุณซึ่งเป็นสิ่งปกปิดและผูกมัดปุถุชนที่ยังไม่ได้ฝึกหัดและขัดเกลาด้วยหลักธรรมคำสอนที่ถูกต้องให้ติดอยู่กับอภิวรรณและอนิภิวรรณไม่ยอมปล่อยวางต่อเมื่ออารมณ์ที่ปรากฏนั้นแปรเปลี่ยนไปย่อมเกิดความเศร้าโศกเสียใจ และเมื่อต้องประสบกับอภิวรรณย่อมเกิดความอึดอัดร้อนรน ยอยากให้อารมณ์ทั้งหลายดับไป หรือหายไปเมื่อต้องทนอยู่กับอภิวรรณย่อมเกิดความวุ่นวาย ไม่พอใจ และเกิดโทสะซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์และวุ่นวาย

กายสักขี

กายสักขี คือ ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย หรือ ผู้ประจักษ์กับตัว คือ ท่านที่ได้สัมผัสวิโมกข์ 8 ด้วยกาย และอวัยวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นอริยสัจ 4 ด้วยปัญญา เป็นอริยบุคคลชื่อปัญญาวิมุต เป็นอริยบุคคลชื่อกายสักขี เป็นอริยบุคคลชื่อทวิภูมิตตะ เป็นอริยบุคคลชื่อสัทธาวิมุต เป็นอริยบุคคลชื่อธรรมานุสारी เป็นอริยบุคคลชื่อสัทธานุสारी⁴⁶ เพราะล่วงแนวสัญญาธานุสญาณโดยประการทั้งปวงบรรลุสัญญาเวทิตนโรธ และอวัยวะทั้งหลายของเธอย่อมสิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา และอายตนะนั้นมีอยู่ด้วยอาการใด ๆ เธอย่อมถูกต้องอายตนะนั้นด้วยกายด้วยอาการนั้น ๆ โดยนิปปริยาย แม้เพียงเท่านี้แลพระผู้มีพระภาคตรัสกายสักขี⁴⁷

กายานุปัสสนา

กายานุปัสสนา หมายถึง การตั้งสติพิจารณากายตามสภาพความเป็นจริงคือการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ของสภาพทางกาย จากลมหายใจเข้าและลมหายใจออก, อิริยาบถทั้งสี่ มีสัมปชัญญะเห็นการเปลี่ยนแปลงในอิริยาบถน้อยใหญ่โดยเข้าใจถึงความไม่น่ายึดถือ, และการดูการในลักษณะสิ่งปฏิภูล, ในความเป็นธาตุทั้งสี่, และในสภาพของซากศพ⁴⁸ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนาก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว” เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกยาว” เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้าสั้น” เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกสั้น” สำเนียงยกว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวงหายใจเข้า”⁴⁹

⁴⁵ ที.ปา. (ไทย) 11/414/257.

⁴⁶ ม.ม. (ไทย) 13/164/131.

⁴⁷ อง.สตตก. (ไทย) 23/247/362.

⁴⁸ พูลศิริ โคตรชมพู, “การศึกษากายานุปัสสนาในมหาสติปัฏฐานสูตร”, สารนิพนธ์หลักสูตรดุขฎิบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2558), หน้า 4.

⁴⁹ ที.ม. (ไทย) 10/374/302.

กายสักซี พระอริยบุคคลผู้แล่นไปตามสมาธิ⁵⁰ หรือผู้แล่นตามไปด้วยสมาธิ คือ ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลที่มีสมาธิทรีย์แก่กล้า อบรมอริยมรรคโดยมีสมาธิเป็นตัวนำ ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุผลแล้วกลายเป็นกายสักซี เป็นผู้เห็นประจักษ์กับตัว สัมผัสวิโมกข์ 8 ด้วยนามกายที่เป็นสันตวิโมกข์หลุดพ้นด้วยอัปณิหิตวิโมกข์เพราะเห็นอารมณ์เป็นทุกข⁵¹

เมื่อมณสิการโดยความเป็นทุกขสมาธิทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสมาธิทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงได้โสดาปัตติมรรคเพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่าเป็นกายสักซีบุคคลอินทรีย์ที่ไปตามสมาธิทรีย์นั้นมี 4 ทั้งเป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย

กายสักซี คือ ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย⁵² หรือ ผู้ประจักษ์กับตัว คือ ท่านที่ได้สัมผัสวิโมกข์ 8 ด้วยกาย และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นอริยสัง 4 ด้วยปัญญา หมายเอาพระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป และจนถึงผู้กำลังปฏิบัติเพื่ออรหัตผล ที่มีสมาธิทรีย์แก่กล้ายิ่ง คือ ได้แก่อรุปรสมาธิชั้นใดชั้นหนึ่ง ในการปฏิบัติจัดอยู่ในผู้มีศรัทธาแก่กล้าด้วย ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุอรหัตผลกลายเป็นอุภาโตภาควิมุตติ⁵³

กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

การเจริญกายานุปัสสนา หมายถึง การตั้งสติพิจารณาให้เห็น กายภายนอก และ กายภายในด้วยการพิจารณาใน 5 หมวด ได้แก่ อานาปานสติ คือ เรียนรู้ในการทำสมาธิเข้าใจลมหายใจ เข้าออก เข้ายาวมีสติรู้ เข้าสั้นมีสติรู้ ลำดับที่สองคือ อิริยบท มีสติระลึกรู้ในอิริยาบถ ยืน เดิน นั่ง นอน และอิริยาบถย่อยอื่น ๆ ลำดับที่สาม คือสัมปชัญญะ การตั้งสติพิจารณากายให้รู้รอบตั้งแต่ปลายผมจรดปลายเท้าเพื่อให้เห็นความไม่งาม ความที่ไม่สามารถบังคับให้เป็นดังที่ใจปรารถนาได้ ความสกปรก ไม่น่ารักใคร่หลงใหล ลำดับที่สี่ คือปฏิกุศล พิจารณาความเป็นธาตุของร่างกาย ที่ประกอบกัน ลำดับที่ห้าคือธาตุมนสิการ พังพิจารณาร่างกายโดยเทียบกับศพในลักษณะต่าง ๆ เช่น ศพที่ถูกทิ้งขึ้นอืด ศพในสภาพต่าง ๆ บางที่เรียกหมวดป่าช้าทั้ง 9 เพื่อน้อมจิตเข้าระลึกรู้ในกายว่ามีธรรมดาเป็นเช่นนั้น จะได้คลายมานะ ละทิวี่ไม่ยึดมั่นถือมั่น เกิดเบื่อหน่ายคลายกำหนดไม่รักหลง ก็ไม่เกิดทุกข

การเจริญกายานุปัสสนา คือ การเพียรใช้สติสัมปชัญญะเข้าไปกำหนดรู้สิ่งที่เกิดขึ้นทางกายหรือคำในความหมายใกล้เคียงอื่น ก็โดยเป้าหมายที่สำคัญทางพระพุทธศาสนา คือ เพื่อให้เกิดปัญญารู้แจ้งตามสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข เป็นอนัตตา และยึดเอาภาวะนั้นเป็นอารมณ์หนึ่งเดียว คลายจากอารมณ์บัญญัติเป็นอารมณ์ปรมาตม ตามมรรคปฏิบัติทั้ง 5 ลำดับอย่างที่กล่าวข้างต้นเพื่อวัตถุประสงค์หลักการบรรลุธรรม ด้วยการพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ด้วยปัญญาเพื่อให้เห็นกายตามหลักการ

มีสติพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสได้ คำว่า ผู้มีสติ คือ เป็นผู้ที่มีสติด้วยเหตุ 4 ประการ กล่าวคือ เมื่อเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐานในกาย ก็

⁵⁰ ม.ม. (ไทย) 13/233/179.

⁵¹ ที.ม. (ไทย) 10/3731/301.

⁵² ม.ม. (ไทย) 13/230/179.

⁵³ ชุ.ป. (ไทย) 31/474/358, ที.ปา. (ไทย) 11/80/81.

ชื่อว่ามัสติ เมื่อเจริญเวทนานุปัสสนาสติปฏิฐานในเวทนาทั้งหลาย ก็ชื่อว่ามัสติ เมื่อเจริญจิตตานุปัสสนาสติปฏิฐานในจิต ก็ชื่อว่ามัสติ เมื่อเจริญธัมมานุปัสสนาสติปฏิฐานในธรรมทั้งหลาย ก็ชื่อว่ามัสติ ฯลฯ บุคคลนั้นเรียกว่า มัสติทุกเมื่อ⁵⁴

เมื่อพิจารณากายในกายเป็นภายใน มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มัสติ กำจัดอภิชญาและโทมนัสในโลกอยู่ เมื่อภิกษุพิจารณากายในกายเป็นภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตไว้โดยชอบ ผ่องใสโดยชอบในกายานุปัสสนา ตั้งจิตไว้โดยชอบ ผ่องใสโดยชอบในกายานุปัสสนา ยังญาณทัสสนะให้เกิดในกายอื่นในภายนอก พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเป็นภายใน มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มัสติกำจัดอภิชญาและโทมนัสในโลกอยู่ เมื่อพิจารณาเวทนาในเวทนาเป็นภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตไว้โดยชอบ ผ่องใสโดยชอบ เวทนานุปัสสนานั้น ตั้งจิตไว้โดยชอบ ผ่องใสโดยชอบในเวทนานุปัสสนายังญาณทัสสนะให้เกิดในเวทนาอื่นในภายนอก พิจารณาจิตในจิตเป็นภายใน มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มัสติ กำจัดอภิชญาและโทมนัสในโลกอยู่ เมื่อพิจารณาจิตในจิตเป็นภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตไว้โดยชอบ ย่อมผ่องใสโดยชอบ ในจิตตานุปัสสนานั้น ตั้งจิตไว้โดยชอบ ผ่องใสโดยชอบในจิตตานุปัสสนาแล้วยังญาณทัสสนะให้เกิดในจิตอื่นในภายนอก พิจารณาธรรมในธรรมเป็นภายใน มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มัสติ กำจัดอภิชญาและโทมนัสในโลกอยู่ เมื่อพิจารณาธรรมในธรรมเป็นภายในอยู่ ย่อมตั้งจิตไว้โดยชอบ ผ่องใสโดยชอบ ในธัมมานุปัสสนานั้น ตั้งจิตไว้โดยชอบ ผ่องใสโดยชอบในธัมมานุปัสสนาแล้วยังญาณทัสสนะให้เกิดในธรรมอื่นในภายนอก⁵⁵

มัสติกำหนดรู้จิต (โน้มจิต, สง่จิต, ส่องจิต, จับจิต) เข้าไปรับรู้อารมณ์หรือความรู้สึกต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะอย่างแนบสนิท จดจ่อต่อเนื่อง ฝ้าดูสภาวะปัจจุบันอารมณ์อันเป็นสภาพธรรมที่ปรากฏขึ้นตามความเป็นจริง โดยปราศจากการคิดนึก ปรุงแต่ง หรือเพิ่มเติมสิ่งใด ๆ ลงไปในทุก ๆ ขณะที่มีการกำหนดรู้อารมณ์นั้น ๆ เป็นการจำกัดขอบเขตอารมณ์ให้จิตรู้ ด้วยสติที่ประกอบพร้อมด้วยความเชื่อมั่นในแนวปฏิบัติ อันส่งผลให้มีวิริยะสมาธิ และปัญญาเพิ่มพูนขึ้นอย่างต่อเนื่อง กำหนดรู้ใจของสัตว์อื่นของบุคคลอื่นด้วยใจ คือ จิตมีราคะก็รู้ว่าจิตมีราคะ หรือจิตปราศจากราคะก็รู้ว่าจิตปราศจากราคะ จิตมีโทสะ ก็รู้ว่าจิตมีโทสะหรือจิตปราศจากโทสะก็รู้ว่าจิตปราศจากโทสะ จิตมีโมหะก็รู้ว่าจิตมีโมหะ หรือจิตปราศจากโมหะก็รู้ว่าจิตปราศจากโมหะ จิตหตฺหุก็รู้ว่าจิตหตฺหุ หรือจิตฟุ้งซ่านก็รู้ว่าจิตฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหรรคก็รู้ว่าจิตเป็นมหรรค หรือจิตไม่เป็นมหรรค ก็รู้ว่าจิตไม่เป็นมหรรคจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่าจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า หรือจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าก็รู้ว่าจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิก็รู้ว่าจิตเป็นสมาธิ หรือจิตไม่เป็นสมาธิก็รู้ว่าจิตไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นก็รู้ว่าจิตหลุดพ้น หรือจิตไม่หลุดพ้นก็รู้ว่าจิตไม่หลุดพ้น⁵⁶

ในการเจริญวิปัสสนานั้น ไม่ใช่การท่องบ่น, หรือสาธยายเหมือนสมณะ แต่เป็นการบอกไปตามอาการที่จิตรู้ด้วยสัมมาวาจา ช่วยในการปรับจิตและสติให้ไฟกัศต่ออารมณ์ รับรู้อารมณ์ที่ปรากฏอย่างใส่ใจ ก่อเกิดเป็นไตรสิกขาอย่างครบถ้วน คือ ความสำรวมของผู้เพียรพยายามใส่ใจกำหนด

⁵⁴ ขุ.ม. (ไทย) 29/413/225., ขุ.จ. (ไทย) 30/98/25.

⁵⁵ ที.ม. (ไทย) 10/205/165.

⁵⁶ ม.ม. (ไทย) 13/351/260.

จัดเป็นอริสตีลสิกขา ความตั้งใจมั่นของผู้เพียรพยายามใส่ใจกำหนด จัดเป็นอริจิตตสิกขา ความรู้ทั่วถึงของผู้เพียรพยายามใส่ใจกำหนด จัดเป็นอริปัญญาสิกขา⁵⁷

กำหนดรู้ขั้นพิจารณา คือ กำหนดรู้สังขารด้วยการพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ ว่าสิ่งนั้น ๆ มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา พิจารณาโดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ เป็นโรค... ดังหัว ฝี ดังลูกศร ลำบาก อาพาธ เป็นอย่างอื่น ไม่มีอำนาจ ชำรุด เสนียด อุบาทว์ ภัย อุปสรรค ห้วนไหว แตกพังไม่ยั่งยืน ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่ซ่อนเร้น ไม่มีที่พึ่ง วาง เปล่า สูญ เป็นโทษ มีความแปรไปเป็นธรรมดาไม่มีแก่นสาร มูลแห่งความลำบาก ดังเพชรฆาต ปราศจากความเจริญ มีอาสวะ มีเหตุปัจจัยปรุงแต่งเหยื่อมาร มีชาติเป็นธรรมดา มีชราเป็นธรรมดา มีพยาธิเป็นธรรมดา มีมรณะเป็นธรรมดามีโสกะปริเทวะ ทุกข์โทมนัสและอุปายาสเป็นธรรมดา มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา...พิจารณาเห็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ดับไป ชวนให้แช่มชื่น เป็นอาทีนวะ เป็นนิสสรณะ ญาณที่ปรากฏ คือ ญาณที่ 3 สัมมสนญาณ และญาณที่ 4 อุทยัพพญาณ⁵⁸ ญาณที่ปรากฏ คือ ญาณที่ 3 สัมมสนญาณ⁵⁹ (แบบแก่) ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นไตรลักษณ์ เห็นความเกิด-ดับของรูปนาม แต่ที่รูว่ารูปนามดับไปก็เพราะเห็นรูปนามใหม่เกิดสืบต่อแทนขึ้นมาแล้ว เห็นอย่างนี้เรียกว่า สันตติยังไม่ขาด และยังอาศัยจินตามยปัญญาอยู่ ญาณที่ 4 อุทยัพพญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นไตรลักษณ์ชัดเจน โดยสันตติขาด คือเห็นรูปนามดับไปในทันทีที่ดับและเห็นรูปนามเกิดในขณะที่เกิด คือเห็นทันทั้งในขณะที่เกิดและขณะที่ดับเป็น ญาณที่เห็นรูป-นามเกิดดับตามความเป็นจริง

ภูมิแห่งตีสรรพริปัญญา กำหนดรู้ขั้นพิจารณา คือ รู้ด้วยปัญญาที่หยั่งลึกซึ่งไปถึงสามัญลักษณะ ได้แก่รู้ถึงการที่สิ่งนั้น ๆ เป็นไปตามกฎธรรมดา โดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตาภูมิแห่งตีสรรพริปัญญา เริ่มตั้งแต่การพิจารณากองสังขาร จนถึงอุทยัพพยานุสสนา⁶⁰ (การพิจารณาเห็นความเกิดและความดับ) ปริปัญญานี้ก็คือ การตามกำหนดอย่างจดจ่อต่อเนื่องจนแจ้งสามัญลักษณะของอารมณ์ที่กำหนดจัดเข้าใน อริยสัจ 4 คือ “สมุทัย (จินตนาญาณความรู้ที่เป็นไปกับความดำริ หมายถึง วิปัสสนาญาณขั้นต้นที่ยังอ่อน ตรุณวิปัสสนา) และนิโรธ (ตทังคินิโรธ ดับด้วยองค์นั้น ๆ คือ ดับกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ หรือธรรมที่ตรงข้าม เช่น ดับสีกกายทิฐิด้วยความรู้ที่กำหนดแยก รูปนามออกได้ เป็นการดับชั่วคราวในกรณีนั้น ๆ)”

ปหานปริปัญญา กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือ รู้ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดติดเป็นอิสระจากสิ่งนั้น ๆ ได้ (ละวิปลาสได้) และปฏิบัติต่อสิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้องภูมิแห่งปหานปริปัญญาแบ่งเป็นขั้น ๆ เริ่มตั้งแต่พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงยอมละนิจจสัญญาเสียได้ พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ยอมละสุขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) เสียได้ พิจารณาเห็นโดยความไม่เป็นตัวตนละอัตตสัญญา (สำคัญว่าเป็นตัวตน) เสียได้ เป็หน่วยความเพติดเพลิน สำรอกราคาะดับตณหา สละคินความยึดถือเสียได้จัดเข้าใน อริยสัจ 4 คือ “แจ้งนิโรธ (อริยสัจ 4 สมบูรณ์ขึ้น) ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

⁵⁷ อัง.เอกก. (ไทย) 12/523/219.

⁵⁸ ขุ.ป. (ไทย) 31/49/77.

⁵⁹ ขุ.ป. (ไทย) 31/48/74.

⁶⁰ ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบันชื่อว่าอุทยัพพยานุสสนาญาณ ญาณที่พิจารณาเห็นความเกิดและความดับ, ขุ.ป. (ไทย) 31/6/2.

ปหานปริญาเป็นไฉน? มุนีพิจารณาอย่างนี้แล้ว ย่อมละ บรรเทา ทำให้สิ้นไปให้ถึงความไม่มีในภายหลัง ซึ่งฉันทราคะในสัญญา สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ฉันทราคะ ในสัญญาใด ท่านทั้งหลายจงละฉันทราคะนั้นเสีย ฉันทราคะนั้นจักเป็นของอันท่านทั้งหลายละแล้ว มีมูลรากอันตัดขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งจุดตาลยอดด้วน⁶¹

ญาณที่ปรากฏจัดเข้าใน อริยสัจ 4⁶² คือ “นิโรธ ตทังคนิโรธ ดับด้วยองค์นั้น ๆ คือ ดับกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ หรือธรรมที่ตรงข้าม เช่น ดับสักกายทิฏฐิด้วยความรู้ที่กำหนดแยกอุปทานม ออกได้ เป็นการดับชั่วคราวในกรณีนั้น ๆ, สมุทัย ตทังคนิโรธ ดับด้วยองค์นั้น ๆ คือ ดับกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ หรือธรรมที่ตรงข้าม, และเริ่มแจ้งนิโรธ อริยสัจ 4 เกิดโดยสมบูรณ์ขึ้นตามลำดับ ทุกข์, สมุทัย, นิโรธ, มรรค” พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า เธอทั้งหลายพึงละฉันทราคะในสิ่งที่ไม่เที่ยงเสีย ก็อะไรเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง รูปเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เธอทั้งหลายพึงละฉันทราคะในรูปนั้นเสีย. เวทนา ... สัญญา ... สังขาร ... วิญญาณเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เธอทั้งหลายพึงละฉันทราคะในวิญญาณเสีย⁶³

กายายตนะ (กายปสาท)

กายายตนะนั้น เป็นไฉน? กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป 4 นับเนื่องในอตภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, สัตว์นี้ ถูกต้องแล้ว หรือถูกต้องอยู่ หรือจักถูกต้อง หรือพึงถูกต้อง ซึ่ง โฝงฐัพพะอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ด้วยกายใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้, นี้เรียกว่า กายบัง กายายตนะบัง กายธาตุบัง กายินทรีย์บัง โลกบัง ทวารบัง สมุทรวงบัง ปณทระบัง เขตบัง วัตถุบัง ผังนี้บัง บ้านว่างบัง รูปทั้งนี้เรียกว่า กายายตนะ⁶⁴ กายายตนะ เป็นไฉน กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป 4 นี้เรียกว่า บ้านว่างบัง นี้เรียกว่า กายายตนะ⁶⁵

กายวิญญาณธาตุ เป็นไฉน จิต มโน มานัส หทัย ปณทระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณวิญญาณขันธ กายวิญญาณธาตุที่สมกัน อาศัสมหาภูตรูปและโฝงฐัพพะารมณเกิดขึ้นนี้เรียกว่า กายวิญญาณธาตุ⁶⁶

กายายตนะ เป็นไฉน กายายตนะใดเป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป 4 นับเนื่องในอตภาพ เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เช่น กำลังรู้ จักรู้หรือพึงรู้สัมผัสที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ด้วยกายใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้เรียกว่า กายะบัง กายายตนะบัง กายธาตุบัง กายินทรีย์บัง โลกบัง ทวารบัง สมุทรวงบัง ปณทระบังเขตบัง วัตถุบัง ผังนี้บัง บ้านว่างบัง นี้เรียกว่า กายายตนะ⁶⁷

กายายตนะ (เป็นรูปธรรม) องค์ธรรมของ กายายตนะ (กาย) ได้แก่ กายปสาท และ ลักษณะของโฝงฐัพพะายตนะ (สัมผัส) โฝงฐัพพะายตนะ⁶⁸ คือ สัมผัสอาการสัมผัสทั้งปวงสิ่งที่รู้สึกได้

⁶¹ ชุ.ม. (ไทย) 29/66/51.

⁶² ที.ม. (ไทย) 10/86/79.

⁶³ ส.ช. (ไทย) 17/337/173.

⁶⁴ อภิ.สง. (ไทย) 34/520/183.

⁶⁵ อภิ.วิ. (ไทย) 35/100/61.

⁶⁶ อภิ.วิ. (ไทย) 35/129/81.

⁶⁷ อภิ.วิ. (ไทย) 35/159/114.

⁶⁸ โฝงฐัพพะายตนะ อายตนะคือโฝงฐัพพะ, ที.ปา. (ไทย) 11/123/316.

ด้วยการกระทบสัมผัสต่อกายเรียกว่า โงฐฐัพพายตนะเป็นเครื่องต่อเป็นอายตนะภายนอก รูปที่เป็น โงฐฐัพพายตนะ นั้นเป็นไฉน ผัสสะใด อาศัยมหาภูตรูป 4 เป็นผัสสะที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ได้แก่ โงฐฐัพพายตนะได้แก่ โงฐฐัพพารมณฺ์ คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึงเห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่ ผัสสะใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เคยกระทบ กำลังกระทบ จักกระทบ หรือพึงกระทบที่กายปสาทซึ่ง เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ นี้ชื่อว่าโงฐฐัพพะบังโงฐฐัพพายตนะบัง โงฐฐัพพธาตุรูปนี้ชื่อว่าโงฐฐัพ พายตนะ⁶⁹

โงฐฐัพพายตนะ เป็นไฉน ผัสสะใดอาศัยมหาภูตรูป 4 เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เช่นโงฐฐัพพายตนะ ได้แก่โงฐฐัพพารมณฺ์ คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่ผัสสะใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เคยกระทบ กำลังกระทบ จักกระทบ หรือพึงกระทบที่ชิกาย ปสาทซึ่งเห็นไม่ได้แต่กระทบได้นี้ชื่อว่าโงฐฐัพพะบัง โงฐฐัพพายตนะบัง โงฐฐัพพธาตุ รูปนี้ชื่อว่าโงฐฐัพ พายตนะแม้อื่นใดอาศัยมหาภูตรูป 4 เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้มีอยู่ เช่น บุคคลเคยรับรู้ สัมผัสกำลังถูกสัมผัส จักรู้หรือพึงสัมผัสใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ ด้วยกายสัมผัสที่เห็นไม่ได้แต่ กระทบได้ นี้เรียกว่า โงฐฐัพพะบังโงฐฐัพพายตนะบัง โงฐฐัพพธาตุบัง นี้เรียกว่าโงฐฐัพพายต นะ⁷⁰

กายตนะ (กาย) เป็นอายตนะภายในเป็นตัวรับสิ่งมากระทบโงฐฐัพพายตนะ (สัมผัส) เป็นอายตนะภายนอก เป็นตัวรู้โงฐฐัพพารมณฺ์ทั้งปวง กายตนะ กับ โงฐฐัพพายตนะ เป็นเหตุ การรู้ สัมผัส เป็นผล รูปภายในเป็นสัปปฏิขะ นั้น เป็นไฉน? จักขายตนะ ฯลฯ กายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายในเป็นสัปปฏิขะ รูปภายนอกที่เป็นสัปปฏิขะ นั้น เป็นไฉน? รูปายตนะ ฯลฯ โงฐฐัพพายตนะ รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นสัปปฏิขะ รูปภายนอกที่เป็นอัปปฏิขะ นั้น เป็นไฉน? อิตถินทรีย์ ฯลฯ กพฬิงการาหาร รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปภายนอกที่เป็นอัปปฏิขะ⁷¹

กายตนะ และโงฐฐัพพายตนะ ตามหลักปริยญา 3 และญาณ 16

คำว่า อายตนะ แปลว่า เขตหรือแดน หมายถึง เป็นที่ต่อ ที่บรรจบ ที่ประชุมกัน ทำให้เกิด การรับรู้ในสิ่งต่าง ๆ ส่วน กายตนะ คือ ประสาทรับรู้และโงฐฐัพพายตนะ คือ สัมผัสต่าง ๆ กล่าวถึงปริยญา 3 และวิปัสสนาญาณ กายตนะและโงฐฐัพพายตนะ นั้นจะปรากฏขึ้นตั้งแต่ ญาณ ที่ 1-16 ขึ้นอยู่กับเหตุและปัจจัยของแต่ละบุคคล จะเห็นได้ชัดเจนมากน้อยขนาดไหน

ปริยญา 3⁷² คือ การกำหนดรู้ เป็นกิจในทุกข์ตรงกับหลักว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ เป็นสิ่งที่ ควรศึกษาให้รู้จักให้เข้าใจชัดตามสภาพที่เป็นจริง หมายถึง การทำความเข้าใจและกำหนดขอบเขต ของปัญหา

ญาณปริยญา คือ การกำหนดรู้ด้วยให้ป็นสิ่งอันรู้แล้ว เป็นการกำหนดรู้ขั้นรู้จัก เป็นการ กำหนดรู้ตามสภาวลักษณะ คือ ทำความรู้จักจำเพาะตัวของสิ่งนั้นโดยตรง พอให้ชื่อว่า ได้เป็นอันรู้จัก สิ่งนั้นแล้ว เช่น รู้ว่า นี้คือ เวทนา เวทนาคือสิ่งที่มีลักษณะเสวยอารมณ์ เป็นต้น

⁶⁹ อภ.สง. (ไทย) 34/630/202.

⁷⁰ อภ.วิ. (ไทย) 35/165/117.

⁷¹ อภ.สง. (ไทย) 34/597/205.

⁷² ชุ.ม. (ไทย) 29/62/48.

ตรณปริญา คือ การกำหนดรู้ด้วยการพิจารณา เป็นการกำหนดรู้โดยสามัญลักษณะ คือ ทำความรู้จักสิ่งนั้นโดยพิจารณาเห็นตามความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่น เวทนาไม่เที่ยง มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนเป็นตน

ปหานปริญา คือ การกำหนดรู้ด้วยการละ เป็นการกำหนดรู้โดยตัดทางมิให้ฉันทะราคะ เกิดมีในสิ่งนั้น คือรู้ว่าสิ่งนั้นเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาแล้วละนิจจสัญญาเป็นต้น ในสิ่งนั้นเสียได้

ปริญา 3 นี้ตามมติในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ท่านว่าเป็นโลกียะมีชั้น 5 เป็นอารมณ์ เป็นกิจในอริยสัจ ข้อที่ 1 คือ ทุกข์ ในทางปฏิบัติ จัดเข้าใน วิสุทธิข้อ 3 ถึง 6 คือ

ตั้งแต่ญาณที่ 1 (นามรูปปริจเฉทญาณ) ถึง ญาณที่ 2 (ปัจจัยปริคคหญาณ) เป็นภูมิของญาณปริญา ซึ่งตรงกับวิสุทธิที่ 3 (ทวิวิสุทธิ) และวิสุทธิที่ 4 (กัณหาวิตรณวิสุทธิ)

ตั้งแต่ ญาณที่ 3 (กลาปัสสัมมสนญาณ) จนถึง ญาณที่ 4 (อุทยัพพญาณ) เป็นภูมิของตรณปริญา ซึ่งตรงกับวิสุทธิที่ 5 (มคคัมคคญาณทสสนวิสุทธิ)

ตั้งแต่ ญาณที่ 5 (กัณคญาณ) ขึ้นไปเป็นภูมิของปหานปริญา ซึ่งตรงกับ วิสุทธิที่ 6 (ปฏิบัติญาณทสสนวิสุทธิ)

เมื่อกล่าวถึงกิจในอริยสัจ 4 คือหน้าที่อันจะพึงทำในอริยสัจ 4 แต่ละอย่าง เป็นข้อปฏิบัติให้ถูกต้องและเสร็จสิ้นในอริยสัจ 4 แต่ละอย่างชื่อว่า รู้ริยสัจหรือเป็นผู้ตรัสรู้แล้ว ดังนี้

การกำหนดรู้วิปัสสนาภาวนานั้นแรกเริ่ม กำหนดรู้ที่บัญญัติที่มีอยู่ก่อนเช่น ดิน น้ำ ไฟ และลมเป็นบัญญัติที่มีอยู่จริง จากนั้นก็รู้ในส่วนสำคัญๆ คือ รู้สภาวะของรูป และสภาวะของนาม เมื่อเข้าใจใน รูปและนามโดยความเป็นจริง คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาแล้ววิปัสสนาก็เกิดขึ้นเองอัตโนมัติทันที มีคำกล่าวที่ว่า “บัญญัติไม่มีจริงเหมือนเงาคนที่บินไปในน้ำ คนทั่วไปที่ยึดมั่นในบัญญัติย่อมไม่อาจพ้นจากทุกข์ได้”⁷³ หมายความว่า บัญญัติเป็นสิ่งที่ปกปิดสภาวะความจริงเอาไว้ วิธีการที่จะทำให้สิ่งที่ปิดบังความจริงนี้มีวิธีเดียวคือ การเจริญสติปัฏฐาน 4 เพราะสติปัฏฐานเป็นเส้นทางที่เปิดเผยความจริงได้อย่างแจ่มแจ้งชัดเจน ว่า รูปและนามที่กำหนดรู้อยู่เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่มีตัวตน การหยั่งรู้ “สภาวะธรรมเป็นบันไดขั้นแรกแห่งการปฏิบัติธรรมเพื่อความดับทุกข์”⁷⁴ หมายความว่า ความจริงคือความทุกข์นั้นถ้าเราหยั่งรู้ในสภาวะของมันตามความเป็นจริงแล้ว ก็จะสามารถละบัญญัติที่เป็นของปลอมนั้นเสีย เพราะรับรู้ในสภาวะของธรรมชาติตามที่มีอยู่จริง ว่า มีแต่ทุกข์เท่านั้น ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป นอกจากกองทุกข์แล้วในโลกนี้ก็ไม่มีอะไรเกิด อะไรดับมีหลักสนับสนุนในการพิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนามนั้น เรียกว่า สันตติชาติ

เมื่อผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานกำหนดการเกิดดับของรูปนาม เพิกสันตติเสียได้แล้ว ลักษณะคือเครื่องหมายที่บอกให้รู้ว่า รูปนามเป็นอนิจจังกิปรากฎตามความเป็นจริง⁷⁵ การกำหนดรู้รูป

⁷³ พระคันธสาราภิวังศ์, **ส่องสภาวะธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์), 2551, หน้า 2.

⁷⁴ พระคันธสาราภิวังศ์, **ส่องสภาวะธรรม**, หน้า 4.

⁷⁵ พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสิสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม 2**, แปลโดย พระคันธ-สาราภิวังศ์, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, 2550), หน้า 525.

นามคือ การเจริญปัญญานั้นเอง การกำหนดบัญญัติในที่นี้หมายถึง รูป และ นาม ชั้น 5 เป็นต้นที่เป็น อารมณ์ของวิปัสสนาภูมิ

กาเย กายานุปสฺสี วิหริติ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่

คำว่า **ในกาย (กาเย)** ได้แก่ ในรูปกาย แท้จริง รูปกายพระผู้มีพระภาคทรงประสงค์ว่า กาย ในพระสูตรนี้เหมือนกายข้างและกายและตัวถึงรถเป็นต้น เพราะเป็นที่รวมแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ และแห่งธรรมทั้งหลายมีผมเป็นต้น ก็รูปกายชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่รวม ฉันท รูปกายชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่มาแห่งสิ่งที่น่าเกลียดทั้งหลาย ก็ฉันทนั้น เพราะรูปกายนั้น เป็นที่มาแห่งสิ่งที่น่าเกลียดทั้งหลาย คือสิ่งที่น่าขยะแขยงยิ่ง แม้เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากาย คำว่า **ที่มา (อาโย)** ได้แก่ แดนเกิด ในคำว่า กายนั้น มีอธิบายเฉพาะคำดังต่อไปนี้ กายชื่อว่าอายะ เพราะเป็นแดนเกิด

ถามว่า อะไรเกิด

ตอบว่า ธรรมมีผมเป็นต้นที่น่าเกลียดเกิด

ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่มาแห่งสิ่งที่น่าเกลียดทั้งหลายด้วยอาการอย่างนี้

ก็แล บัณฑิตพึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคแม้จะตรัสไว้แล้วว่า “ในกาย” แต่ก็ยังระบุถึง กายเป็นครั้งที่ 2 อีกว่า “พิจารณาเห็นกาย” เพื่อจะทรงแสดงถึงการแยกความเป็นก้อนด้วยการ กำหนด โดยไม่ให้ปะปนกัน ด้วยเหตุนี้ พระโยคาวจรยังไม่ใช่ผู้พิจารณาเห็นเวทนาในกาย หรือผู้ พิจารณาเห็นจิตและธรรมในกาย โดยที่แท้ เป็นผู้พิจารณาเห็นกายในกายเท่านั้น ด้วยคำว่า พิจารณา เห็นกาย นั้น เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงการกำหนดโดยไม่ให้ปะปนกัน โดยทรงแสดงอาการคือ การพิจารณา เห็นกายในวัตถุกล่าวคือกาย อนึ่ง พระโยคาวจรไม่ใช่ผู้พิจารณาเห็นธรรมอย่างเอก นอกจากอวัยวะน้อยใหญ่ในกาย ทั้งไม่ใช่พิจารณาเห็นหญิงหรือชายนอกจากผม ขนเป็นต้นในกาย ก็ ในคำนี้ว่า พิจารณาเห็นกายในกาย พระโยคาวจรไม่ใช่ผู้พิจารณา เห็นธรรมอย่างเอกนอกจากภูตรูป และอุปาทายรูป แม้ในกายกล่าวคือที่ประชุมแห่งภูตรูปและอุปาทายรูปมีผม ขนเป็นต้น โดยที่แท้ เป็นผู้พิจารณาเห็นที่ประชุมแห่งองคัพพหุ เหมือนผู้มองเห็นองค์ประกอบของรถ เป็นผู้พิจารณาเห็นที่ ประชุมแห่งผม ขนเป็นต้น เหมือนผู้มองเห็นส่วนต่างๆ ของตัวเมือง และเป็นผู้พิจารณาเห็นที่ประชุม แห่งภูตรูปและอุปาทายรูปนั่นเอง เหมือนคนลอกกาบกล้วยออกจากต้นกล้วย และเหมือนคนแบก้ามือ เปล่าออก เพราะเหตุนี้ ย่อมเป็นอันพระองค์ทรงแสดงการแยกความเป็นก้อน โดยทรงแสดงถึงวัตถุ กล่าวคือกาย ด้วยอำนาจการประชุมโดยประการต่าง ๆ นั่นเอง อนึ่ง ในคำว่า พิจารณาเห็นกายในกาย นี้ ไม่ปรากฏเป็นกาย เป็นหญิง เป็นชาย หรือเป็นธรรมอะไรอื่น นอกจากที่ประชุมตามที่กล่าวแล้ว แต่ สัตว์ทั้งหลายยังเชื่อมั่นผิดๆ อย่างนั้นๆ ในสภาวะเพียงการประชุมแห่งธรรมตามที่กล่าวแล้วนั้นแล เพราะเหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

“ตนย่อมไม่เห็นรูปที่ผู้อื่นเห็นแล้ว

ผู้อื่นก็ไม่เห็นรูปที่ตนเห็นแล้ว

บุคคลเมื่อไม่เห็น จึงหลงไหลแล้วติดอยู่

เขาผู้ติดอยู่ จึงไม่หลุดพ้นไปได้”

คำนี้ว่า “ในกาย” พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วเพื่อแสดงการแยกความเป็นก้อนเป็นต้น และด้วยอาทิศัพท์ ในคำนี้ว่า ขนวินิพโกคาทิตสสนตถ์(เพื่อแสดงการแยกความเป็นก้อนเป็นต้น)

บัณฑิตพึงทราบแม้การอธิบายว่า แท้จริงพระโยคาวจรนี้พิจารณาเห็นกายในกายอย่างเดี่ยวเท่านั้น ไม่ได้พิจารณาเห็นธรรมอย่างอื่น⁷⁶

ถามว่า มีคำอธิบายไว้อย่างไร

ตอบว่า มีคำอธิบายไว้ว่า คนทั้งหลายพิจารณาเห็นพยัคฆแต่แต่ที่ไม่ใช่น้ำว่าเป็นน้ำ ฉันทิ
พระโยคาวจรหาพิจารณาเห็นกายนี้ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งเป็นของไม่คงดงามนั้นแล้ว
เที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา และคงดงามฉนั้นนั้นไม่ โดยที่แท้ พิจารณาเห็นเป็นสักว่ากาย มีคำที่ท่านอธิบาย
ไว้ดังนี้ว่า “คือ พิจารณาเห็นว่า เป็นที่ประชุมของกายที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่คงดงาม
เท่านั้น อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า กายนี้ได้มีลมหายใจออก มีลมหายใจเข้าเป็น
เบื้องต้น และมีกระดูกที่จะกลายเป็นผุยผงเป็นที่สุด พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วโดยนัยเป็นต้นว่า
“ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่าก็ดี ฯลฯ มีสติหายใจเข้า”⁷⁷ และกายใด ที่ท่านพระสารี
บุตรกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า “ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นกองปฐวีธาตุโดยความไม่
เที่ยง ฯลฯ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นกองอาโปธาตุ ฯลฯ กองเตโชธาตุ ฯลฯ กองวาโย
ธาตุ ฯลฯ กองผม ฯลฯ กองขน ฯลฯ กองผิว ฯลฯ กองหนัง ฯลฯ กองเนื้อ ฯลฯ กองเลือด ฯลฯ กอง
เอ็น ฯลฯ กองกระดูก ฯลฯ กองไขกระดูก”⁷⁸ เพราะพิจารณาเห็นกายนั้นทั้งหมดในกายนี้เท่านั้น พระ
โยคาวจรจึงชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกาย

อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า พระโยคาวจรชื่อว่าพิจารณาเห็นกาย
กล่าวคือที่ประชุมแห่งธรรมมีผมเป็นต้นในกาย เพราะไม่เห็นแม้เพียงสิ่งเดียวในกายที่จะต้องยึดถือ
อย่างนี้ว่า “เราหรือของเรา แต่เพราะเห็นที่ประชุมแห่งธรรมต่างๆ กันนั้นมีผมและขนเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกาย
แม้เพราะพิจารณาเห็นกาย กล่าวคือที่ประชุมแห่งอาการมีลักษณะไม่เที่ยงเป็นต้นทั้งหมดที่มีนัยอัน
มาแล้วในปฏิสัมภิทามรรคโดยลำดับเป็นต้นว่า “ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นในกายนี้ โดย
ความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง”⁷⁹ จริงอย่างนั้น ภิกษุผู้ปฏิบัติปฏิบัติคือการพิจารณา
เห็นกายในกายนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมพิจารณาเห็นกายนี้ด้วยอำนาจอนุปัสสนา 7 ประการมี
อนิจจานุปัสสนาเป็นต้นโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็น
ทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็น
อนัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ย่อมไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ย่อมไม่กำหนด ย่อมทำราคะให้ดับ ย่อม
ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ย่อมไม่ยึดถือ ภิกษุนั้นเมื่อพิจารณาเห็นกายนั้น โดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจ
สัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็น
อนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละราคะได้ เมื่อ
ทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะได้⁸⁰

⁷⁶ ที.ม.อ. (ไทย) 2/373/543.

⁷⁷ ม.อ. (ไทย) 14/148/187

⁷⁸ ชุ.ป. (ไทย) 31/35/592

⁷⁹ ชุ.ป. (ไทย) 31/35/592

⁸⁰ ชุ.ป. (ไทย) 31/35/592

คือ ธรรมที่เป็นภายในก็มี เป็นภายนอกก็มี ธรรมภายในเรียกว่า อัชฌัตติกะ ธรรมภายนอกเรียกว่า พาหิระ⁸¹ ภายที่เป็นภายใน หมายถึง เกิดที่ตัวเรา เกิดที่กาย ที่เราสมมติว่าตัวเรา ที่ตนก็มีคนอื่นก็มีถือว่าเป็นภายนอกเรียกว่ามีประเภทต่าง ๆ สภาพหยาบก็มี ละเอียดก็มี อย่างหยาบเรียกว่า โอปาหิระ อย่างละเอียดเรียกว่า สุขุมะ⁸² อย่างเช่นรูป รูปบางชนิดจะเป็นรูปที่ละเอียด เช่น รูปน้ำ อาโป เป็นสุขุมรูปเป็นรูปละเอียด พวกรูปคือ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย หทยัตถุรูป รูปหัวใจก็ถือว่าเป็นรูปละเอียด ส่วนรูปหยาบมีพวกสี่ เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ ประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูกประสาทลิ้น ประสาทกาย เป็นรูปหยาบ เพราะฉะนั้นไม่ว่าจะเป็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณซึ่งมีลักษณะที่หยาบและละเอียด นับว่าเป็นกลุ่มเป็นกองหนึ่ง

กิเลส เป็นธรรมชาติฝ่ายอกุศลที่ประกอบกับจิต มีอยู่ในสันดานของปุถุชนทุกคน ทำให้จิตเสื่อมทราม ชักจูงให้ทำความชั่วต่าง ๆ มีวิเคราะห์ว่า “กิเลสเนติ อุปตาเปเนตติ กิเลสา” ธรรมชาติใด ย่อมทำให้เศร้าหมองเร่าร้อน ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า “กิเลส”⁸³ กิเลสเป็นสภาพธรรมที่เศร้าหมองและเร่าร้อน ทำสัตว์ทั้งหลายที่ยังมีกิเลสให้ต้องเศร้าหมองและเร่าร้อน จำแนกออกเป็น 3 ระดับ คือ (1) วิติกมกิเลส กิเลสที่ทำให้ไม่ละอายชั่วกลัวบาป ทำให้ประพฤติชั่ว ทำทุจริตทางกาย วาจา ทำให้ล่วงละเมิดศีล (2) ปริยภูฏานกิเลส กิเลสที่กัณฐมรมจิต คุกรุ่นอยู่ภายในใจ ได้แก่ ความโลภ ความโกรธ ความหลง และนิวรณ์ 5⁸⁴ และ (3) อนุสัยกิเลส กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน เหมือนยักษ์หลัก

กิเลส ที่พระอริยบุคคลประหาณพระอริยบุคคลและการละกิเลสแต่ละประเภท สามารถสรุปได้ว่า พระโสดาบัน คือ ผู้ยังโสดาปัตติมรรคให้เกิดแล้ว ย่อมละการไปในอบาย ได้การละทิฐฐิและวิจิกิจฉา พระสกทาคามี คือ ผู้ยังสกทาคามีมรรคให้เกิดแล้ว ย่อมทำราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางลง จะมาสู่โลกนี้ อีกเพียงครั้งเดียว (ประหาณให้เป็นตุนุกระ คือ เบาบางลง) พระอนาคามี คือ ผู้ยังอนาคามีมรรคให้เกิดแล้ว ย่อมละกามราคะและพยาบาทได้โดยไม่มีเหลือ ไม่กลับมาสู่ความเป็นสัตว์ในกามภพอีก (ประหาณแบบสมุจเฉท) พระอรหันต์คือ ผู้ยังอรหัตมรรคให้เกิดแล้ว ย่อมละกิเลสไม่มีส่วนเหลือเป็นพระชินาสพเป็นพระทักขิไณย ผู้เลิศในโลก

ทิฐฐิและวิจิกิจฉา 2 อย่างนี้โสดาปัตติมรรคประหาณได้โดยเด็ดขาด โทสะนั้น อนาคามีมรรคประหาณได้โดยเด็ดขาด โลภะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะและอโนตตปปะ⁸⁵ นั้น อรหัตตมรรคประหาณได้โดยเด็ดขาด”

⁸¹ ชันธ 3 เป็นพาหิระ ญาณชันธเป็นอัชฌัตติกะ รูปชันธ เป็นอัชฌัตติกะก็มี เป็นพาหิระก็มี ชันธ 4 เป็นนอุปาทารูปชันธ เป็นอุปาทากมี เป็นนอุปาทากมี เป็นอุปาทินนระก็มี เป็นนอุปาทินนระก็มี, อภ.วิ. (ไทย) 35/93/57.

⁸² อง.เอกก. (ไทย) 20/1/1.

⁸³ ที.ม. (ไทย) 10/77/74.

⁸⁴ นิวรณ์ คือ กิเลสที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดีมี 5 อย่าง คือ (1) กามฉันทะ ความพอใจในกาม (2) พยาบาท ความคิดร้าย (3) ถีนมิทระ ความหดหู่และเซื่องซึม (4) อุทธัจจกุกกัจจะ ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ และ (5) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย (ที.ปา. (ไทย) 11/315/301).

⁸⁵ ขุ.ม. (ไทย) 29/949/473.

กิจที่พึงจะทำต่อทุกขอริยสัง พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า ทุกขอริยสังควรกำหนดรู้ ดังนั้น กิจญาณในทุกขอริยสัง คือกำหนดรู้สภาวะที่เป็นทุกข์ รู้สภาพอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ รู้ตำแหน่งแห่งที่ของทุกข์ ซึ่งจะต้องรู้ตามสภาพที่แท้จริงของมัน คือ ไม่ใช่รู้ตามสภาพที่เราอยากให้มีเป็นหรือตามที่เราเกลียดชังมัน ถ้าจัดเป็นขั้น ได้แก่ ขั้นแกลง หรือสำรวจปัญหาที่จะต้องทำความเข้าใจ และรู้ขอบเขต เมื่อทำกิจสมบูรณ์แล้ว ญาณที่ปรากฏ คือ นามรูปปริเฉทญาณ ญาณที่รู้ความเป็นจริงของธรรมชาติทั้งปวงว่า เป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น คือ มองเห็นความต่างกันของธรรมชาติ 2 อย่าง คือ เห็นรูปก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง เห็นนามก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง⁸⁶ จัดเป็นทุกข์ (จินตญาณ)⁸⁷

กุกกัจเจตสิก

ปลุณานุปาลกขณ มีความเดือดร้อนอยู่เนืองๆ ในภายหลัง เป็นลักษณะกตาคทานุโสจน รสมีการตามเดือดร้อนอยู่เนืองๆ ถึงบาปที่ได้กระทำแล้ว และบุญที่ยังไม่ได้กระทำ เป็นกิจวิปปฏิสารปัจจุภูฐาน มีความกินแหนงใจอยู่ เป็นผลกตาคตปฏฐฐาน มีการทาบาบ มิได้ทำบุญ เป็นเหตุไกล⁸⁸

องค์ธรรม อุทัจจกุกกัจจนีวรณ์ องค์ธรรมได้แก่อุทัจจเจตสิก และกุกกัจเจตสิกองค์ธรรมได้แก่ กุกกัจเจตสิก ที่ใน อกุศลจิต 12 สหจรด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยอุทัจจจะ มีรูปเป็น อารมณ์ หรือมีเสียงเป็นอารมณ์ มีกลิ่นเป็นอารมณ์ มีรสเป็นอารมณ์ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ มีธรรมเป็นอารมณ์⁸⁹

ลักษณะการเกิดของ กุกกัจเจตสิก ธรรมชาติที่เราร้อนใจ รำคาญใจ ทาหน้าทำให้จิตมีความรู้สึกร้อนใจรำคาญใจในอกุศลที่ได้บาปแล้ว และอกุศลที่ยังไม่ได้ทำ⁹⁰

เมื่ออุทัจจกุกกัจจนีวรณ์ มีภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า อุทัจจกุกกัจจนีวรณ์มีอยู่ภายในจิต เมื่ออุทัจจกุกกัจจนีวรณ์ ไม่มีภายในจิต ย่อมรู้ชัดว่า อุทัจจกุกกัจจนีวรณ์ไม่มีอยู่ภายในจิตความที่อุทัจจกุกกัจจนีวรณ์เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วยความที่อุทัจจกุกกัจจนีวรณ์เกิดขึ้นแล้วเสียได้ด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วยความที่อุทัจจกุกกัจจนีวรณ์อันตนละเสียแล้ว ไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยประการใด ย่อมรู้ประการนั้นด้วย⁹¹

ด้วยวิธีนี้ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่พิจารณาเห็น

⁸⁶ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐานวิชาครู**, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ช. โฆสิตพิพัฒน์ จำกัด, 2543), หน้า 83.

⁸⁷ ส.ม. (ไทย) 19/1725/441.

⁸⁸ ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะที่จิตเกาะแห่งปรมาตธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิปริยญาณธรรม), 2537, หน้า 18.

⁸⁹ อภ.สง. (ไทย) 34/334/121.

⁹⁰ สรรค์ชัย พรหมฤๅษี, **คู่มือประกอบการศึกษาสภาวะธรรม 72**, (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก), 2540, หน้า 23.

⁹¹ ม.ม. (ไทย) 12/115/113.

ธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือ พิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ชื่อว่าผู้นั้นมีสติปรากฏอยู่ เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุจึงชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ นีวรณ 5 ประการอยู่⁹²

ธัมมานุปัสสนา⁹³ เป็นการกำหนดรู้กายใจรวมทั้งอารมณ์ภายนอกที่เป็นสภาวะธรรมล้วนไม่มีบุรุษสตรี ไม่มีภาวะบุคคล ความเป็นเรา เขา โดยมองเห็นว่ากายเป็นที่ประชุมของธาตุ เป็นภาวะคิดอ่านทำการ และไม่ยึดว่าเป็นธาตุของใคร ไม่ยึดว่าใครเป็นผู้คิด มีเพียงสภาวะธรรมทางกายและใจที่เกิดขึ้นและดับไปตามเหตุปัจจัย⁹⁴

ในการเจริญธัมมานุปัสสนานี้ จะเจริญก็ต่อเมื่อมีสภาวะรูปนามที่ปรากฏแจ่มชัดขึ้นมากกว่าอาการpong-yub หรืออาการอื่นใดในหมวดกายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนาและจิตตานุปัสสนานั้น คือ ขณะที่กำลังติดตามพิจารณาอาการpong-yub หรือ สภาวะก้าวอย่างอย่างใกล้ชิดอยู่นั้น ถ้า เกิดอาการแปรปรวนของรูปนามไปจากปกติ ปรากฏอย่างชัดแจ้งเข้ามา ก็ให้กำหนดรู้สภาวะนั้นทันที เมื่อเกิดความพอใจรักใคร่ ความพยายาม ความหดหู่ท้อถอย ความฟุ้งซ่าน ราคะฉันทะหรือความลึกลับสงสัย (นีวรณ) ก็ต้องกำหนดรู้ ได้ลิ้มรสหรือได้ถูกต้องสิ่งของก็ต้องสิ่งของก็ต้องกำหนดรู้ทันทีหรือเมื่อเกิดความไม่พอใจ ความละอาย ความเมตตา ความคิด ความเห็น ความโลภ ความโกรธ ความริษยา ฯลฯ ก็กำหนดรู้เช่นเดียวกันตามความเป็นจริง⁹⁵ เมื่ออาการของความคิดนึกและความจำได้หมายรู้ต่างๆ ดับไปด้วยอำนาจการตามกำหนดรู้แล้ว จึงกลับไปกำหนดกายานุปัสสนาอย่างเดิม

การพิจารณากำหนดรู้สภาวะธรรม ต้องกำหนดรู้ไปตามลำดับตั้งแต่อย่างหยาบไปจนถึงอย่างละเอียดที่สุด ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่ลึกซึ้งกว่าการเห็นกาย เวทนา และจิตอย่างใดอย่างหนึ่งตามที่ได้ปฏิบัติมา ให้ความจริงแบบสัจจะคือ อริยสัจ การปฏิบัติไม่ใช่แค่ให้กำหนดรู้เรื่องสภาวะธรรมอันเป็นทุกข์ทั้งปวงเท่านั้น แต่ต้องมีการกำหนดรู้ทางดับทุกข์รวมไว้ด้วย ดังนั้น สภาวะธรรมทั้งปวงในหมวดของธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ จำแนกออกได้เป็น 5 หมวด คือ หมวดนีวรณ 5⁹⁶ หมวดขันธ 5⁹⁷ หมวดอายตนะ 12⁹⁸ และหมวดโพชฌงค์ 7⁹⁹ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่กำจัดอภิชฌาโทมนัสในโลกเสียได้

⁹² ม.ม. (ไทย) 12/115/112.

⁹³ ม.ม. (ไทย) 12/141/78.

⁹⁴ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิยาตอ), มหาสติปัฏฐานสูตรทางสู่พระนิพพาน, แปลโดยพระคันธ-สาราวิวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, 2549), หน้า 280.

⁹⁵ ม.ม. (ไทย) 12/114/111.

⁹⁶ ที.ม. (ไทย) 10/382/316.

⁹⁷ ที.ม. (ไทย) 10/383/318.

⁹⁸ ที.ม. (ไทย) 10/384/319.

⁹⁹ ที.ม. (ไทย) 10/385/312.

โกลังโกละโสดาบัน ได้แก่ โสดาบันที่สร้างบารมีมาปานกลาง มีปัญญาและสมาธิเท่าๆ กัน เจริญวิปัสสนาภาวนาและสมถภาวนามาพอ ๆ กัน เมื่ออินทรีย์แก่กล้าก็สามารถบรรลุมรรคผลได้อย่างปานกลาง ประเภทนี้จะปฏิสนธิในมนุษย์ภูมิหรือเทวภูมิอีก 2-6 ชาติเป็นอย่างมากก็จะบรรลุอรหัตตผล เป็นพระอริยบุคคลแล้วดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน พระโกลังโกละโสดาบันเพราะสังโยชน์ 3 หมดสิ้นไปแล้วยังท่องเที่ยวไปสู่ 2 หรือ 3 ตระกูล (ภพ) แล้วจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ก็หรือว่าเมื่อยังไม่ถึง ยังไม่แทงตลอดวิมุตตินั้น เธอเป็นพระสัตตักขัตตูปรมโสดาบัน เพราะสังโยชน์ 3 หมดสิ้นไป ยังท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์อย่างมากเพียง 7 ครั้ง แล้วจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้¹⁰⁰

กังขาวิตรณวิสุทธิ¹⁰¹ ได้แก่ ญาณที่ 2 ปัจจัยปริคคหญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นเหตุปัจจัยของรูปนาม ที่เกิดภายในตน ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ เพราะก้าวข้ามความสงสัย 8 ประการ คือ (1) สงสัยในพระพุทธคุณทั้ง 9 (2) สงสัยในพระธรรมคุณทั้ง 6 (3) สงสัยในสังฆคุณทั้ง 9 (4) สงสัยในสิกขา คือ ข้อปฏิบัติในศีล สมาธิ ปัญญา (5) สงสัยในขันธ 5 ที่เป็นอดีต (6) สงสัยในขันธ 5 ที่เป็นอนาคต (7) สงสัยในขันธ 5 ที่เป็นอดีตและอนาคต และ (8) สงสัยในปฏิจจสมุปบาท

ขณิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะเกิดขึ้นได้ในขณะคนเรามีจิตจดจ่ออยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นเวลานานๆ แต่สมาธินี้เมื่อนำมาใช้ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยการกำหนดสภาวะปรมาตถของรูปนาม เป็นไปตามความเป็นจริงเป็นธรรมนำไปสู่การสิ้นทุกข์โดยสิ้นเชิงใดทานเรียกขณิกสมาธิในการเจริญวิปัสสนานี้ว่าวิปัสสนาขณิกสมาธิ¹⁰² และ ขณิกสมาธิ ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาเป็นหลักโดยยึดอารมณ์ที่เปนมรรตคือ รูปนามด้วยการพิจารณาขันธ 5 อายุตนะ 12 ธาต 18 เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาตามที่ปรากฏเฉพาะหน้าตามหลักสติปัฏฐานสูตรสมาธิที่ได้จากการกำหนดอารมณ์วิปัสสนาเรียกอีกอย่างว่าลักขณูปนิชฌาน¹⁰³

ขณิกสมาธิ เป็นความตั้งมั่นของจิตขณะพิจารณารูป-นามทุกๆ ขณะที่เกิด-ดับ เมื่อจิตมีสติระลึกรู้อารมณ์ปรมาตถ์อย่างต่อเนื่อง ปราศจากนิรวณ ขณะนั้นมีอินทรีย์ 5 คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิและปัญญามีกำลังสม่ำเสมอ ส่วนอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิใช้เป็นบาทฐานเพื่อการเจริญวิปัสสนาของผู้เป็นสมถยานิก คือ เมื่อจิตมีความตั้งมั่น ปราศจากความฟุ้งซ่านอ่อนครวแก่การงาน เมื่อจิตถอนออกจากอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิแล้ว ก็เจริญวิปัสสนาด้วยจิตที่มีขณิกสมาธิต่อไป¹⁰⁴

ขณิกสมาธิสมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ

¹⁰⁰ อ.จ.เอกก. (ไทย) 20/528/224.

¹⁰¹ ม.ม. (ไทย) 12/296/204.

¹⁰² พระมหาวินัย วชิรเมธี. “ศึกษาขณิกสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร”, วารสารบัณฑิตศาสตร์ ปีที่ 13 ฉบับที่ 2 กรกฎาคม – ธันวาคม 2558, หน้า 76.

¹⁰³ พระมหาวินัย วชิรเมธี, “ศึกษาขณิกสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร”, หน้า 78.

¹⁰⁴ พระโสภณมหาเถระ, วิปัสสนานัย เล่ม 1, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ชำระ และพระคันธ-สราวิวงศ์แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นการพิมพ์, 2555), หน้า 59.

สมาธินั้นดำเนินไปในอารมณ์ด้วยอาการเดียวอย่างต่อเนื่อง ไม่ถูกนิรวรณที่เป็นปฏิปักษ์กันครอบงำ ย่อมตั้งจิตไว้มั่นเหมือนฉนวนสมาธิที่ยังลงแล้ว เป็นความตั้งมั่นของจิตขณะพิจารณารูป-นามต่างๆ ขณะที่เกิด-ดับ เมื่อจิตมีสติระลึกรู้อารมณ์ปรมาตถ์อย่างต่อเนื่อง ปราศจากนิรวรณ ในขณะนั้นมีอินทรีย์ 5¹⁰⁵ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิและปัญญาที่กำลังสม่ำเสมอ ส่วนอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิใช้เป็นบาทฐานเพื่อการเจริญวิปัสสนาของผู้เป็นสมถยานิก คือ เมื่อจิตมีความตั้งมั่น ปราศจากความฟุ้งซ่าน อ่อนครวญแก่การงาน เมื่อจิตถอนออกจากอุปจาร สมาธิหรืออัปนาสมาธิแล้ว ก็เจริญวิปัสสนาด้วยจิตที่มีขณิกสมาธิต่อไป¹⁰⁶

ขณิกสมาธิ นี้สงบชั่วขณะ ๆ ก็จริง แต่เมื่อมีกำลังแก่กล้า ก็สามารถบรรลุถึงโลกุตตรอัปนาสมาธิ คือมรรค ผล นิพพานได้ อุปมาเหมือนกับเม็ดงา มีขนาดเล็กมาก มีน้ำมันน้อยยังไม่พอใช้ แต่หาหลายเม็ดรวมกันแล้วก็ได้น้ำมันมาก ข้อนี้นั้น วิปัสสนาขณิกสมาธิ ก็ฉันนั้น บุคคลมีจิตไปรู้อารมณ์ใดที่ตั้งสติกำหนดที่นั่น ได้ขณิกสมาธิเกิดขึ้นมาทันที บางคนเข้าใจว่าต้องมีสติกำหนดเพ่งอารมณ์อยู่เพียงอารมณ์เดียวใจจึงจะสงบมีสมาธิดี เมื่อมีอารมณ์อื่นแทรกเข้ามาก็ไม่ยอมกำหนด เพราะเกรงว่าถ้ากำหนดตาม ใจจะฟุ้งซ่านเสียสมาธิ การเข้าใจอย่างนี้เป็น การเข้าใจผิด เพราะขณิกสมาธิ มากไปด้วยสติสัมปชัญญะ ไม่อาจให้ฟุ้งซ่านได้

ชั้น 5 ของพระอรหันต์

ธรรมดาชั้น 5 เป็นสังขตธรรม คือ ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง และมีสภาพเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไป หากปราศจากเหตุปัจจัยแล้ว ชั้น 5 เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อมีเหตุปัจจัยให้เกิดชั้น 5 จึงเกิด เมื่อหมดเหตุปัจจัย ชั้น 5 ก็ดับ ดังที่พระอัสสชิกล่าวแก่อุปลิสสะปริพาชก ซึ่งภายหลังคือท่านพระสารีบุตรว่า “ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสถึงเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัสอย่างนี้”¹⁰⁷ ด้วยเหตุนี้ ชั้น 5 ของพระอรหันต์เมื่อดับ จึงปรินิพพาน เพราะหมดเหตุปัจจัยที่จะให้เกิดแล้ว จึงไม่เกิดอีก ไม่ว่าจะป็นรูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น จึงเป็นไปไม่ได้ที่จะเหลือแต่จิต บริสุทธิ์ ในเมื่อจิตก็คือวิญญาณชั้น เมื่อวิญญาณชั้นซึ่งรวมอยู่ในชั้น 5 ดับ จึงไม่เหลือชั้นใด ๆ ให้กลับมาเป็นทุกขีได้อีก ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “กายของตถาคตมีต้นหาอันจะนำไปสู่ภพขาดแล้ว แต่ยังคงดำรงอยู่ เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายย่อมเห็นตถาคตชั่วเวลาที่กายของตถาคตยังดำรงอยู่เท่านั้น แต่เมื่อกายแตกแล้วเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจะไม่เห็นตถาคต”¹⁰⁸

ผู้ที่ทำลายต้นหาอันเป็นเหตุให้เกิดในภพต่าง ๆ ได้ขาดแล้ว เป็นพระอรหันต์แล้ว ยังมีชีวิตอยู่ เทวดาและมนุษย์ย่อมเห็นกายของพระอรหันต์ได้ แต่เมื่อพระอรหันต์สิ้นชีวิตแล้ว คือปรินิพพาน

¹⁰⁵ บุญชญา วิวิชจร, “ความสัมพันธ์ระหว่างอินทรีย์กับพละในการปฏิบัติวิปัสสนากาวานา”, วารสาร มจร บาลีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์ ปีที่ 3 ฉบับที่ 1 มกราคม-มิถุนายน 2560, หน้า 107.

¹⁰⁶ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม 1, หน้า 59.

¹⁰⁷ ชุ.อป. (ไทย) 32/284/45.

¹⁰⁸ ที.สี. (ไทย) 9/147/46.

แล้ว เทวดาและมนุษย์ย่อมไม่เห็นกายของท่าน เพราะกายของท่านเมื่อดับแล้ว ก็หมดเชื้อที่จะให้เกิดอีก¹⁰⁹ อนึ่ง การดับขั้น 5 ของพระอรหันต์ไม่เรียกว่าสูญ แต่เรียกว่า “หมดเหตุปัจจัยที่จะให้เกิดอีก”

อีกนัย จุติจิตของพระอรหันต์ท่านเรียกว่า จริมจิต¹¹⁰ คือ เป็นจิตดวงสุดท้ายในสังสารวัฏ สำหรับบุคคลที่ตายแล้วยังต้องเกิดอีกจิตดวงสุดท้ายในแต่ละชาติเรียกว่า จุติจิต¹¹¹ เพราะเมื่อจุติจิตดับแล้วจะมีปฏิสนธิจิตเกิดขึ้นในภพใหม่ ชาติใหม่อีก ทั้งนี้บุคคลที่ยังไม่เป็นพระอรหันต์นั้น ไม่ว่าจะเกิดมาแล้วกี่ล้าน กี่ภพชาติ จิตก็เกิดดับติดต่อกันมาตลอดทุกๆ ชาติ คือจุติจิตดับแล้วปฏิสนธิจิตก็เกิดสืบต่อไปอีกทุก ๆ ชาติ ต่อเมื่อบรรลุปะเป็นพระอรหันต์แล้ว จุติของท่านจึงชื่อว่าจริมจิต คือเป็นจิตดวงสุดท้ายของการเกิดมาในสังสารวัฏอันยาวนาน เพราะไม่มีปฏิสนธิจิตสืบต่ออีกแล้ว

ขั้น 5¹¹² แปลว่า กอง หมวด หมู่ ได้แก่ รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น และ วิญญาณขั้น โดยย่อ ได้แก่ รูปและนาม

คำว่า “ขณฺธ” ในความหมายสุดท้ายนี้คำว่า “ขณฺธ” สามารถแยกเป็น 2 ศัพท์ คือ คำว่า “ข” และ คำว่า “ธ” ซึ่งคำว่า “ข” แปลว่า อินทรีย์ วางเปล่า สวรรค์ และยอด สอนคำว่า “ธ” แปลว่า ทรงไว้ ดังนั้น เมื่อคำว่า “ข” และคำว่า “ธ” รวมกันจึงมีความหมายที่แตกต่างกัน 4 ประการ ได้แก่ “ขณฺธ” ในความหมาย ทรงไว้ซึ่งอินทรีย์ กล่าวคือ ทรงไว้ซึ่งความเป็นใหญ่มีตาซึ่งเป็นใหญ่ในการมองเห็น เป็นต้น คำว่า “ขานิ จกฺขุนฺทริยาทีนึ ธาเรนฺตึตี ขนฺธา” “ขณฺธ” ในความหมาย ทรงไว้ซึ่งความวางเปล่า คือสูญจากสัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา สูญจากความเที่ยง ความสุข ความสวยงาม เป็นต้น คำว่า “อตฺตนิจฺจาทีหิ ขิ สฺสณฺธ ธาเรนฺตึตี ขนฺธา” “ขณฺธ” ในความหมาย ผู้ทรงไว้ซึ่งสวรรค์ กล่าวคือบุคคลอาศัยขั้น 5 นี้แล้วสามารถสร้างทานกุศล ศีลกุศล และภาวนากุศลได้ เพราะผลแห่งกุศลเอง บุคคลจึงไปสวรรค์ได้ คำว่า “ขิ สคฺคํ ธาติ วิทธาตีตี ขนฺโธ” และ “ขณฺธ” ในความหมาย ทรงไว้ซึ่งยอด หมายความว่า บุคคลที่ฉลาดสามารถฝนอบรมขั้น 5 ใหญ่ผู้นั้นจะเป็นยอดคน กล่าวคือเป็นผู้ประเสริฐสุดในโลกได้¹¹³

คำว่า “กัม มตฺถกัม ทธาตีตี กนฺโธ, โส เอว ขนฺโธ” นอกจากนี้ คำว่า “ขณฺธ” ยังมีความหมายอีก 4 ประการ ได้แก่ “ขณฺธ” ในความหมายภาวะ หมายความว่า การยึดถือขั้น 5 เป็นภาวะที่หนักมาก เช่น “ภารา หเว ปถจก ขนฺธา” “ขณฺธ” ในความหมาย สภาวะธรรมที่ถูกความทุกข์เคี้ยวกิน เช่น “ชาติชรามรณาทีหิ ขาทิตพฺโพตีขนฺโธ (ขั้น 5 เป็นสภาวะธรรมที่ถูกความเกิด ความแก่ และความตายเคี้ยวกิน)”¹¹⁴ คือเมื่อเกิดเป็นชีวิตขึ้นมาจะไปสู่ความแก่ จากความแก่ก็ไปสู่ความตายขั้นถูกกัดกินจนช

¹⁰⁹ ชุ.จ. (ไทย) 30/6/61.

¹¹⁰ จริมจิต คือ ความหลุดพ้นแห่งจิต อัง.สตตก. (ไทย) 23/4/4.

¹¹¹ ธรรมที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นปัจจัยแก่ธรรมที่สัมปยุตด้วย อทุกขมสุขเวทนา โดยอนันตรปัจจัย คือ จุติจิตที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นปัจจัยแก่อุปบัติจิตที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา โดยอนันตรปัจจัย อภิ.ป. (ไทย) 40/1158/624.

¹¹² อภิ.วิ. (ไทย) 35/979/635.

¹¹³ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิเถร), **หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ 6, (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, 2543), หน้า 233.

¹¹⁴ พระมหาสมปอง มุทิโต, **คัมภีร์อภิธานวรรณา**, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินท์ติ้ง, 2547), หน้า 773.

วงเวลาที่จะอยู่ ในโลกเหลือน้อยลงไปเรื่อย ๆ “ขันธ” ในความหมาย สภาวะธรรมที่ถูกทุกขตัดทอนอยู่ เสมอ เช่น “เตเหว ทุกเขหิ ขณญติ อวทารียตีติ ขนโร” และ “ขันธ” ในความหมายสภาวะธรรมที่ถูก พญามัจจุราชทำลายอยู่โดยรอบดาน เช่น “ขณียติ ปริขณญตีติ ขนโร”

ดังนั้น “ขันธ” ในหลักธรรมขันธ 5 เป็นเพียงหนึ่งในความหมายแห่งคำว่า “ขันธ” เท่านั้น แต่มีความสำคัญที่สุดในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งมีความหมายสื่อถึงความไม่เปนแกนสารความไม่ สวยงาม ความทุกข์ ความไม่เที่ยง และความไม่ใชตัวตน แต่สามารถพัฒนาเพื่อนำไปสู่ความเจริญ ติราบเทาที่ปัจจัยยังมี จนถึงพระนิพพาน คำว่า ขันธ หมายถึง เป็นกลุ่ม เป็นกอง คำว่าเป็นกลุ่ม เป็น กอง ในที่นี้ไม่ได้หมายความถึงว่ามีจำนวนมาก ๆ มารวมกัน แต่หมายถึงว่า มันมีประเภทต่าง ๆ กัน รวมกันเรียกว่า เป็นขันธประเภทต่าง ๆ มี 5 ประเภท¹¹⁵

ประเภทที่ 1 คือ ธรรมที่เป็นอดีต ปัจจุบัน คือ หมายถึงขันธ 5¹¹⁶ ที่เป็นอดีต คือ ดับไป แล้วก็มี กำลังปรากฏก็มี ที่เกิดขึ้นในข้างหน้าก็มี ความที่มีประเภทต่างกันอย่างนี้ก็เลยรวมหมด เรียกว่าเป็นกอง ถ้าเป็น อดีต ปัจจุบัน อนาคต ของรูป ก็เป็นกองรูป ถ้าเป็นอดีต ปัจจุบัน อนาคตของ เวทนาก็เป็นกองเวทนา

ประเภทที่ 2 คือ ธรรมที่เป็นภายในก็มี เป็นภายนอกก็มี ธรรมภายในเรียกว่า อัชฌัตติกะ ธรรมภายนอกเรียกว่า พาหิระ¹¹⁷ ขันธที่เป็นภายใน หมายถึง เกิดที่ตัวเรา เกิดที่กาย ที่เราสมมติว่าตัว เรา ที่ตนก็มีคนอื่นก็มีถือว่าเป็นภายนอกเรียกว่ามีประเภทต่าง ๆ

ประเภทที่ 3 คือสภาพหยาบก็มี ละเอียดก็มี อย่างหยาบ เรียกว่า โอพาริกะ¹¹⁸ อย่าง ละเอียดเรียกว่า สุขุมะ¹¹⁹ อย่างเช่นรูป รูปบางชนิดจะเป็นรูปที่ละเอียด เช่น รูปน้ำ อาโป เป็นสุขุมรูป เป็นรูปละเอียด พวงภาวรูปคือ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย หทยวัตถุรูป รูปหัวใจก็ถือว่าเป็นรูป ละเอียด ส่วนรูปหยาบมีพวกสี เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ประสาทตา ประสาทหู ประสาทจมูก ประสาทลิ้น ประสาทกาย เป็นรูปหยาบ เพราะฉะนั้นไม่ว่าจะเป็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งมีลักษณะที่หยาบและละเอียด นับว่าเป็นกลุ่มเป็นกองหนึ่ง

ประเภทที่ 4 คือ เป็นหีนะและเป็นปณีตะ คือสภาพอย่างเลวก็มีอย่างประณีตก็มี¹²⁰

ประเภทที่ 5 คือ เป็นทุระและเป็นสันติกะ คือไกลกับใกล้ ไกลก็มี ใกล้ก็มี ไกลในที่นี้ คือรู้ ได้ยาก ปัญญาารู้ได้ยากใกล้รู้ได้ง่ายก็มี

ดังนั้น การรวมเข้าเป็นกลุ่มเป็นกองของรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ชื่อว่า ขันธ ซึ่งไม่ได้หมายความว่ามีจำนวนมากมารวมกัน แต่หมายเอาการรวมตัวกันของขันธประเภทต่าง ๆ คือที่เป็นอดีต ปัจจุบัน ภายใน ภายนอก หยาบ ละเอียด ไกล ใกล้ รู้ง่าย รู้ยาก

¹¹⁵ ที.ม. (ไทย) 9/213/72.

¹¹⁶ ม.ม. (ไทย) 14/453/404.

¹¹⁷ ขันธ 3 เป็นพาหิระ วิญญาณขันธเป็นอัชฌัตติกะ รูปขันธ เป็นอัชฌัตติกะก็มี เป็นพาหิระก็มี ขันธ 4 เป็นนอุปาทารูปขันธ เป็นอุปาทากมี เป็นนอุปาทากมี เป็นนอุปาทินนระก็มี เป็นนอุปาทินนระก็มี, อภิ.วิ. (ไทย) 35/93/57.

¹¹⁸ อภิ.วิ. (ไทย) 35/34/15.

¹¹⁹ อ.จ.เอกก. (ไทย) 20/1/1.

¹²⁰ อภิ.วิ. (ไทย) 35/45/18.

โคตรภูญาณ

ปัญญาในการออกและหลีกไปจากนิมิตภายนอก ชื่อว่า โคตรภูญาณ¹²¹ โดยตัดขาดจากโคตรปุถุชน เข้าสู่โคตรของพระอริยะ ปัญญาที่ทำลายโคตรปุถุชนแล้วเข้าสู่โคตรพระอริยะเจ้า ปัญญาที่ทำลายโคตรของปุถุชน เป็นปัญญาที่ไม่แล่นไปสู่ความเป็นไปของรูปนาม แต่แล่นไปสู่ญาณที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ คือ ย่างเข้าสู่โคตรของพระอริยะเจ้า¹²²

รูปนามพร้อมทั้งจิตที่รู้ดับลงไป สงบเงียบไป หน่วงพระนิพพานเป็นอารมณ์ ณ ตรงที่เริ่มขาดความรู้สึกวินาทีแรก จัดเป็นโคตรภูญาณ ทรงอยู่เพียง 1 ขณะจิตเท่านั้น คือ (1) ปัญญาที่ครอบงำความเกิดเรียกว่า โคตรภูญาณ (2) ปัญญาที่ครอบงำความเป็นไปของรูปนาม เรียกว่า โคตรภูญาณ (3) ปัญญาที่ครอบงำรูปนามภายนอก เรียกว่า โคตรภูญาณ และ (4) ปัญญาที่แล่นไปสู่ความเกิดขึ้นของรูปนาม เรียกว่า โคตรภูญาณ¹²³

อนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นติดต่อกันเนื่องในวิถีจิตเดียวกัน อนุโลมญาณจะเกิดขึ้นก่อน 2 หรือ 3 ครั้ง เพื่อให้จิตแข็งแกร่งขับไล่โมหะ (ที่ปิดบังปัญญาไม่ให้เห็นอริยสัจ 4) ออกไป ด้วยการกำหนดรู้สังขารโดยพระไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์แล้วผ่านไป จากนั้นโคตรภู ญาณก็เกิดขึ้นทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ ครอบงำข้ามพ้นโคตรปุถุชน¹²⁴

โคตรภูญาณ¹²⁵ จิตเห็นพระนิพพาน ตัดขาดจากโคตรปุถุชนเป็นโคตรอริยชน เมื่อจิตหมดความอยาก (ไม่มีตัณหา) จิตก็ปล่อยวางอารมณ์ทั้งปวง ถอยเข้าหาจิตผู้รู้อย่างอัตโนมัติ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพาน ตัดขาดจากโคตรปุถุชนเป็นโคตรอริยชน เมื่อจิตหมดความอยาก (ไม่มีตัณหา) จิตก็ปล่อยวางอารมณ์ทั้งปวง ถอยเข้าหาจิตผู้รู้อย่างอัตโนมัติ มีความหมายว่า เมื่อจิตของพระโยคีตั้งอยู่แล้วในอนุโลมญาณ ต่อจากนั้นก็ก้าวขึ้นสู่โคตรภูญาณ ทำหน้าที่โอนจากโคตรปุถุชน ที่หนาแน่นไปด้วยกิเลสไปสู่โคตรอริยชนที่ห่างไกลจากกิเลส กล่าวโดยวิถีจิต เมื่ออนุโลมขณะ ซึ่งมีไตรลักษณ์คือความเกิดดับแห่งรูปนามเป็นอารมณ์นั้นดับไปแล้วก็เป็นปัจจัยให้เกิดโคตรภูจิต ยึดหน่วงพระนิพพานเป็นอารมณ์นำมาซึ่งปัญญาที่รู้ยิ่งในสันตติลักษณะ คือพระนิพพาน ตามลำดับแห่งวิถีจิตที่ชื่อวามรรควิถี

โยคีผู้ปฏิบัติที่มีอนุโลมญาณเกิดขึ้นแล้ว เมื่ออนุโลมญาณแม้ทั้ง 3 (หรือ 2) เหล่านี้ได้ทำลายความมืด (คือ กิเลส) ชนิดหนา ๆ ที่ปิดบัง (อริยะ) สัจจะอยู่ ให้อันตรายไปตามสมควรแก่กำลังของตน จิตของโยคินั้น ก็ไม่แล่นไป ไม่ตั้งมั่น ไม่น้อมไป ไม่ข้อง ไม่ติด ไม่เกาะ ในสังขารทั้งปวง (แต่) ถอยกลับ งอกกลับ วกกลับ เหมือนหยาดน้ำ กลอกกลิ้งกลับจากใบบัว นิมิต (คือสังขาร) ที่เป็นอารมณ์ทั้งปวงก็ดี ความเป็นไป (ของสังขาร) ที่เป็นอารมณ์ทั้งปวงก็ดี ยังปรากฏโดยปรีโธ (คือสิ่ง

¹²¹ ชุ.ป. (ไทย) 31/142/53.

¹²² พระธรรมธีรราชมุณี (โชดก ภาณสิทธิ), วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยวงค์พรินท์ติ้ง จำกัด, 2554), หน้า 608.

¹²³ พระธรรมธีรราชมุณี, คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐานวิชาครู, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ช. โฆสิตพิพัฒน์ จำกัด, 2543), หน้า 62.

¹²⁴ ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยาม ว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, จัดพิมพ์เนื่องในลานพระราชทานเพลิงศพ ท่านเจ้าคุณพระราชวิสุทธโสมิสิ, (กรุงเทพมหานคร: 2524), หน้า 228.

¹²⁵ ชุ.ป. (ไทย) 31/142/53.

ขัดขวาง)อยู่ในทันที เมื่ออารมณ์คือนิमितและความเป็นไปได้ (ของสังขาร) ทุกประการ ปรากฏโดยปริโยท
 อยู่ นั่น ณ ตอนท้ายสุดแห่งอาเสวนะ (3 หรือ 2 ครั้ง) ของอนุโลมญาณ โคตรภูญาณที่เป็นญาณถึงยอด
 เป็นที่สุดของวิปัสสนาก็เกิดขึ้นทำนิโรธ คือ พระนิพพานอันปราศจากสังขารไม่มีนิमित ไม่มีความเป็นไป
 ให้เป็นอารมณ์ข้ามพ้นโคตรปฏุชน พ้นการเรียกว่าปฏุชน ก้าวลงสู่โคตรพระอริยะสู่การเรียกขานว่า
 พระอริยะสู่ภูมิพระอริยะ ซึ่งเป็นการรำพึงถึงครั้งแรก คำนึงถึงเป็นครั้งแรก ในอารมณ์พระนิพพาน ทำ
 ให้สำเร็จความเป็นปัจฉัยของ อริยะมรรค โดยอาการ 6 คือโดย อนันตรปัจฉัย สมันตรปัจฉัย อาเส
 วนปัจฉัย อุปนิสสยปัจฉัย นัตถิปัจฉัย และวิคตปัจฉัย ไม่หวนกลับมาอีก ซึ่ง (เป็นญาณที่) ท่านกล่าว
 ระบุถึงไว้ว่า “ปัญหาในการหวนกลับ ด้วยการออกจากสังขารภายนอก เรียกว่าโคตรภูเพราะครอบงำ
 ความเกิดขึ้น ความเป็นไป ความคับแค้นใจ (ของสังขารทั้งหลาย) เพราะครอบงำนิमितคือสังขาร
 ภายนอก เพราะเล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น เล่นไปสู่ความไม่เป็นไปได้ ฯลฯ สู่ความไม่คับแค้นใจสู่นิโรธ สู่
 พระนิพพาน เรียกว่า โคตรภู เพราะครอบงำความเกิดขึ้น (ของสังขาร) แล้วเล่นไปสู่ความไม่เกิดขึ้น
 (คือนิพพาน)”¹²⁶

โคตรภูญาณ ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงจากนิमितภายนอก ชื่อว่า โคตรภูญาณ (ญาณ
 ครอบโคตร)¹²⁷ โดยตัดขาดจากโคตรปฏุชน เข้าสู่โคตรของพระอริยะ¹²⁸ ปัญญาที่ทำลายโคตรปฏุชน
 แล้วเข้าสู่โคตรพระอริยะเจ้า ปัญญาที่ทำลายโคตรของปฏุชน เป็นปัญญาที่ไม่เล่นไปสู่ความเป็นไปของ
 รูปนาม แต่เล่นไปสู่ญาณที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ คือ อย่างเข้าสู่โคตรของพระอริยะเจ้า¹²⁹

อนุโลมญาณและโคตรภูญาณเกิดขึ้นติดต่อกันเนื่องในวิถิจิตเดียวกัน อนุโลมญาณจะ
 เกิดขึ้นก่อน 2 หรือ 3 ครั้ง เพื่อให้จิตแข็งแกร่งขับไล่โมหะ (ที่ปิดบังปัญญาไม่ให้เห็นอริยสัจ 4)
 ออกไป ด้วยการกำหนดรู้สังขารโดยพระไตรลักษณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์แล้วผ่านไป
 จากนั้นโคตรภู ญาณก็เกิดขึ้นทำพระนิพพานเป็นอารมณ์ ครอบงำข้ามพ้นโคตรปฏุชน¹³⁰

ปฏุชน แปลว่า คนผู้หนา มีความหมาย 9 อย่าง คือ

1. ผู้มีกิเลสหนาด้วยประการต่าง ๆ ได้แก่ มีสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส
2. ผู้หนาด้วยคติทั้ง 5 ผู้ไม่ออกจากคติทั้ง 5 อันหนา
3. ผู้สร้างสังขารชั้นธอันหนาทั้ง 3
4. ผู้ถูกโอฆะอันหนาทั้ง 4 พัดไป
5. ผู้เร่าร้อนด้วยความเร่าร้อนอันหนา
6. ผู้กำหนด ชอบใจ ติดใจ ช้อง จม หลง พัวพันอยู่ในกามคุณทั้ง 5 อย่างแน่นหนา
7. ผู้ถูกนิวรณ์ 5 อันหนาครอบงำท่วมทับหุ้มห่อปกปิดไว้ให้มืด
8. ผู้หยั่งลงสู่ธรรมอันต่ำสู่มารยาทอันต่ำ ผู้หันหลังให้อริยธรรม

¹²⁶ พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสโภ) ผู้แปล, (กรุงเทพฯ-
 มหานคร: ธนาเพส จำกัด, 2554), หน้า 1131-1132.

¹²⁷ ขุ.ป. (ไทย) 31/1/16.

¹²⁸ พระธรรมธีรราชมหามุนี, **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน**, หน้า 62.

¹²⁹ พระธรรมธีรราชมุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ), **วิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 608.

¹³⁰ ธนิต อยู่โพธิ์, **วิปัสสนานิยาม**, หน้า 228.

9. ผู้ปราศจากสารธรรมทั้ง 5¹³¹

เพราะเป็นผู้ที่ยังมีกิเลสเพราะมีกำหนดจิตใจ ลุ่มหลง มัวเมาในกามคุณเป็นอันมาก เพราะไม่มีการศึกษาธรรมและปฏิบัติธรรมถึงการบรรลุมรรคผลและเพราะการเป็นอยู่ที่แตกต่างจากพระอริยะทั้งหลาย ดังข้อความว่า ชื่อว่าปุถุชน เพราะถูกโอฆะกิเลสต่าง ๆ เป็นอันมากพัดพาไป¹³²

คัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า ชื่อว่าปุถุชน เพราะยังกิเลสหนาให้เกิดขึ้น เพราะกำจัดสักกายทิฏฐิอันหาไม่ได้ เพราะเห็นแก่หน้าของศาสดาทั้งหลายเป็นอันมาก เพราะร้อยรัดไว้ด้วยคติต่าง ๆ เป็นอันมากเพราะปรุงแต่งอกิสังฆารต่าง ๆ มาก เพราะถูกห้วงคือกิเลสต่าง ๆ มาก พัดพาไปเพราะเดือดร้อนด้วยความเดือดร้อนต่างๆ เป็นอันมากเพราะถูกความเร่าร้อนต่าง ๆ เป็นอันมากเผาผลาญ เพราะกำหนดอยากยินดี สยบ ชบ ติต คล้องพั้วพันในกามคุณ 5 เป็นอันมาก เพราะกั้น ล้อม ชัดขวาง ปิด ปกปิด ครอบด้วยนิรณัน 5 เป็นอันมาก

อีกนัย ชื่อว่า ปุถุชน เพราะเป็นชนมีความประพฤติธรรมต่ำหยั่งลงในภายใน มีการเบือนหน้าจากอริยธรรม จะเลยการนับครั้งที่หนึ่งเป็นอันมาก หรือเพราะชนนี้มากแยกพวกออกไปไม่สมาคัมกับพระอริยะผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลและสุตะเป็นต้น พระพุทธเจ้าตรัสถึงปุถุชนไว้ 2 จำพวก คือ อัมธปุถุชน กัลยาณปุถุชน¹³³

ชื่อว่า ปุถุชน ด้วยเหตุว่า ยังทำกิเลสมากมายให้เกิด อย่างที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า ปุถุชนยังกิเลสมากมายให้เกิด เพราะยังกำจัดสักกายทิฏฐิมากมายไม่ได้ เพราะส่วนมากออกไปจากคติทั้งปวงไม่ได้ เพราะส่วนมากสร้างบุญบาปต่างๆ เพราะส่วนมากถูกโอฆะต่างๆ พัดไป ถูกความเดือดร้อนให้เดือดร้อน ถูกความเร่าร้อนให้เร่าร้อน กำหนดยินดี รักใคร่ สยบ หมกมุ่น ช้อง ติต พัวพัน อยู่ในกามคุณ 5 เพราะถูกนิรณัน 5 กางกั้น กำบัง เคลือบ ปกปิด ครอบงำหยั่งลงในชนจำนวนมาก ซึ่งนับไม่ถ้วน ล้วนแต่เบือนหน้าหนีอริยธรรม มีแต่ประพฤติธรรมที่เลวทราม

ปุถุชน คือคนที่ยังไม่รู้จักสิ่งที่ควรรู้จัก แม้จะตำตาอยู่เสมอ คือ ไม่รู้จักนิรณันทั้งห้า อันได้แก่ ความครุ่นคิดในกาม-พยาบาท-หตฺหุ-ฟุ้งซ่าน-ลึงเลในชีวิต ว่าเป็นสิ่งที่ทำลายความสงบสุข หรือไม่รู้ว่ ความโลภ-โกรธ-หลง นั้นเป็นสิ่งที่นำมาซึ่งทุกข์, แล้วก็ไม่กลัว, จึงได้ชื่อว่า ปุถุชน คือ คนมีความหนา แห่งไฟฟ้าในดวงตา¹³⁴

ปุถุชนแบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่

1. อัมธปุถุชน คือ ชนผู้หนา จนได้นามว่าคนบอด หมายถึง ทั้งบอด ทั้งหนา ได้แก่บุคคลที่ไม่ได้เรียน ไม่ได้สอบถาม ไม่ได้ฟัง ไม่ได้จำ ไม่ได้พิจารณาวิปัสสนาภูมิทั้ง 6 เช่น ชั้น 5 เป็นต้น

2. กัลยาณปุถุชน คือ คนที่มีกิเลสหนา แต่ได้นามว่าเป็นคนดี เพราะได้เรียนรู้ได้พิจารณาวิปัสสนาภูมิ 6 ตั้งตนในศีล 5 กัลยาณธรรม 5¹³⁵

¹³¹ พระธรรมธีรราชมุนี, *วิปัสสนากรรมฐาน*, พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 601-602.

¹³² ชุ.ม. (ไทย) 29/51/179.

¹³³ ผู้ประกอบในกุศลธรรม ผู้กระทำให้บริบูรณ์ในธรรมอันเป็นที่สุดของพระอเสขะ ผู้ไม่อาลัยในร่างกายและชีวิตผู้สละชีวิตแล้ว ชื่อว่า กัลยาณปุถุชน, ชุ.ป. (ไทย) 31/86/32.

¹³⁴ พุทธทาสภิกขุ, *มรดกที่ขอฟ้าไว้*, (กรุงเทพฯ: ธรรมสภาและสถาบันสันติธรรม, 2536), หน้า 47.

¹³⁵ วิ.ม. (ไทย) 1/375/505.

ชนสัญญา

ชนสัญญา แปลว่า ความสำคัญว่าเป็นกลุ่มก้อน คือ ความสำคัญผิดในสภาวะธรรมที่รวมกัน อยู่เป็นกลุ่มเป็นก้อนของชั้น 5 ว่าเป็นตัวเป็นตน ว่ามีสาระแก่นสาร จึงทำให้ไม่เห็นความแยกกันของ รูป-นามเป็นคนละอย่างได้ เมื่อไม่สามารถกระจายความเป็นกลุ่มก้อน (ชนสัญญา) ให้แยกออกจากกัน ได้ จึงไม่มีโอกาสที่จะเห็นความไม่ใช่ตัวตนได้ ทำให้หลงยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตน แต่แท้จริงแล้วเป็น เพียงธาตุที่ประกอบขึ้นเป็นคน ถ้าแยกออกแล้วไม่มีความเป็นคนเลย ต่อเมื่อรวมกันเข้าจึงสมมติชื่อว่า เป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ เมื่อไม่เห็นอนัตตา วิปลาสที่เรียกว่า “อัตตวิปลาส” คือ ความสำคัญผิดว่าเป็นตัวตน ความสำคัญผิด คิดผิด เห็นผิด คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงในสภาพของไตรลักษณ์ อันเป็นไปใน ส่วนจิตและเจตสิก 3 ประการ คือ สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส และ ทิฏฐิวิปลาสนั้น และเป็นไปในส่วนของวัตถุเป็นที่ตั้ง ก็ต้องเกิดขึ้น และเป็นปัจจัยแก้ตัณหา¹³⁶

ฆานวิญญาณ

ฆานวิญญาณ สภาพที่รู้แจ้งอารมณ์ทางจุมก หมายถึง อเหตุกวิบากจิต 2 ดวง ซึ่งเกิดที่ ฆานวัตถุ (ฆานปสาท) ทำขายนกิจ คือ รับรู้คันธารมณที่กระทบทางจุมก รับรู้กลิ่นที่ดีเป็นกุศลวิบาก 1 ดวง รับรู้กลิ่นที่ไม่ดีเป็นอกุศลวิบาก 1 ดวง

ฆานวิญญาณ¹³⁷ เกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนาทั้ง 2 ดวงเพราะกลิ่นเป็นอุปาทายรูปกระทบ กับฆานประสาท ซึ่งเป็นอุปาทายรูปเช่นกัน เหมือนนุ่นหรือสำลี กระทบกับนุ่นหรือสำลีที่วางอยู่บนทั้ง การกระทบจึงไม่รุนแรงเหมือนทางกายเพราะโณภูฏัพพะซึ่งเป็นมหาภูตรูป 3 (ดินไฟ ลม) กระทบกับ กายปสาท ซึ่งอาศัยมหาภูตรูปที่กาย เหมือนก้อนกระทบกับนุ่นหรือสำลีที่วางอยู่บนทั้งการกระทบจึง รุนแรงทำให้เกิดสุขเวทนาหรือทุกข์เวทนา

โงกง่วง (ถีนมิทธนิวรรณ)

ความโงกง่วง ในโมคคัลลานสูตร มีคำกล่าวไว้เกี่ยวกับคำว่า ง่วง ที่พระผู้มีพระภาคทรง ตรัสถามพระโมคคัลลานะว่า ดูกรโมคคัลลานะ เธอง่วงหรือ พระมหาโมคคัลลานะกราบทูลว่า อย่าง นั้น พระเจ้าข้า ฯ ดูกรโมคคัลลานะ เมื่อเธอมีสัญญา ความง่วงนั้นย่อมครอบงำได้ เธอพึงทำไว้ในใจซึ่ง สัญญานั้นให้มาก ข้อนี้จะเป็นเหตุให้เธอละความง่วงได้ ถ้ายังละไม่ได้เธอพึงตริตรองพิจารณาถึง ธรรมตามที่ตนได้สดับแล้ว ได้เรียนมาแล้วด้วยใจข้อนี้จะเป็นเหตุให้เธอละความง่วงได้ ถ้ายังละไม่ได้ พึงสารถายธรรมตามที่ได้สดับมาแล้วได้เรียนมาแล้วโดยพิสดาร ข้อนี้จะเป็นเหตุให้ละความง่วงนั้นได้

ถ้ายังละไม่ได้ พึงยอนช่องหูทั้งสองข้าง เอามือลูบตัว ข้อนี้จะเป็นเหตุให้ละความง่วงนั้นได้ ถ้ายังละไม่ได้ พึงลุกขึ้นยืน เอาน้ำล้างตา เหลียวดูทิศทั้งหลาย แหงนดูดาวนักษัตรฤกษ์ ข้อนี้จะเป็น เหตุให้ละความง่วงนั้นได้ ถ้ายังละไม่ได้ พึงทำในใจถึงเอาโลกสัญญา ตั้งความสำคัญในกลางวันว่า กลางวันอย่างไร กลางคืนอย่างนั้น กลางคืนอย่างไร กลางวันอย่างนั้น มีใจเปิดเผยอยู่ขณะนี้ ไม่มีอะไร

¹³⁶ พระสมณพร พุทธธรรมาจารย์, “ศึกษาการละวิปลาสด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, วารสารสันติ ศึกษาปริทรรศน์ มจร ปีที่ 4 ฉบับพิเศษ, หน้า 187.

¹³⁷ ฆานวิญญาณ ความรู้อารมณ์ทางจุมก, ที.ปา. (ไทย) 11/323/316.

หุ้มห่อ ทำจิตอันมีแสงสว่างให้เกิด ข้อนี้จะเป็นเหตุให้เธอละความง่วงนั้นได้ ถ้ายังละไม่ได้ แต่นั่นเธอพึงอธิษฐานจงกรม กำหนดหมายเดินกลับไปกลับมา สำรวมอินทรีย์ มีใจไม่คิดไปในภายนอก ข้อนี้จะ เป็นเหตุให้เธอละความง่วงนั้นได้¹³⁸

ความโง่งง เป็นโง่งง ความโง่งงในที่นี้ คือ ความง่วงงุน หรือกิริยาที่ง่วงงุน สภาพที่ใจ ง่วงงุน ความเกียจคร้าน กิริยาที่เกียจคร้าน และสภาพที่เกียจคร้าน อันใด นี้เรียกว่า ความโง่งง¹³⁹

3.2 นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวด จวรรค

จงกรม

จงกรม ศัพท์เดิมจากภาษาสันสกฤต แต่ศัพท์ภาษาบาลีจริง ๆ มาจากคำว่า “จงกรม” นิยม พุทธิตราศัพทในภาษาสันสกฤตว่า “จงกรม” แต่คำว่า “กรม” ในที่นี้ไม่ได้หมายความว่า การเดิน เวียนเป็นวงกลม จงกรม หมายถึง การก้าวไป มาจาก กม ธาตุมีความหมายว่า ความก้าวไป คือ การ เดินไปกลับโดยมีสติกำกับอยู่ในขณะเดินนั้น ๆ ในพระไตรปิฎก ไม่ได้ให้ความหมายของการเดินจงกรม ไว้มากนัก หากแต่ตรัสว่า เป็นการกำหนดสติที่กายเป็นอิริยาบถหนึ่งในอิริยาบถทั้ง 4 อิริยาบถปัพพะก็ คือการเดินธรรมดาดอย่างมี “สติ” หรือมีสติคอยกำหนดอยู่ในเวลาเดิน “ภิกขเว คจฉนโต วา คจฉามีติ ปชานาติ.” เมื่อผู้ปฏิบัติเดินอยู่ ก็รู้ว่ากำลังเดินอยู่¹⁴⁰

พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า “ปุณ จ ปรี ภิกขเว ภิกขุ คจฉนโต วา คจฉามีติ ปชานาติ, จิตฺต วาจิตฺมฺหิตติ ปชานาติ นิสินฺโน วา นิสินฺนํมฺหิตติ ปชานาติ, สยาโน วา สยาโนมฺหิตติ ปชานาติ, ยถา ยถา วาปนสฺส กาโย ปณฺหิตโต โหติ ตถา ตถา นํ ปชานาติ.”¹⁴¹ ภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติอีกประการหนึ่ง คือ ภิกษุเมื่อเดินอยู่ย่อมรู้ชัดว่าเดินอยู่ เมื่อยืนอยู่รู้ชัดว่ายืนอยู่ เมื่อนั่งอยู่รู้ชัดว่านั่งอยู่ เมื่อนอนอยู่ก็รู้ชัด ว่านอนอยู่ หรือว่าตั้งกายไว้ด้วยอาการอย่างใดอยู่ ก็ย่อมรู้ชัดด้วยอาการอย่างนั้น¹⁴²

ในขณะที่เดิน ผู้ปฏิบัติพึงมีสติรู้เท่าทันอาการเคลื่อนไหวของเท้าแต่ละย่างก้าว เมื่อสมาธิแก่ กล้ามากขึ้น จะสามารถรับรู้จิตที่ต้องการจะเดินได้อีกโดยรู้ว่า จิตที่ต้องการเดินจะเกิดขึ้นก่อน แล้วจึง เกิดอาการเคลื่อนไหวต่อมา ลักษณะธาตุขณะเดิน การยกเกิดจากธาตุไฟและธาตุลม การย่าง เกิดจาก ธาตุไฟและธาตุลม การก้าวไปข้างหน้าเกิดจากธาตุไฟและธาตุลม การเหยียบเกิดจากธาตุดินและธาตุ น้ำ การวางเกิดจากธาตุดินและธาตุน้ำ การกอดเกิดจากธาตุดินและธาตุน้ำ ขณะเดิน การยกเกิดจาก ธาตุไฟเป็นหลักธาตุลมคล้อยตาม เพราะธาตุไฟมีสภาพเบากว่าธาตุลม ตามอาการปรากฏ ปัจจุบัน- ฐาน¹⁴³ ของธาตุไฟว่า มีการให้ถึงความอ่อน หรือการพุ่งขึ้นสูงเป็นเครื่องปรากฏ

¹³⁸ อ.ส.ต.ต.ก. (ไทย) 23/58/73.

¹³⁹ อ.ภ.วิ. (ไทย) 35/874/428.

¹⁴⁰ ที.ม. (บาลี) 10/275/324.

¹⁴¹ ที.ม. (บาลี) 10/275/324, ที.ม. (ไทย) 10/375/304.

¹⁴² ที.ม. (ไทย) 10/375/304, ม.ม. (ไทย) 12/134/74.

¹⁴³ ช.ป. (ไทย) 32/121/169.

การย่าง (อติหรม) เกิดจากธาตุลมเป็นหลักธาตุไฟเคลื่อนตาม เพราะมีสภาพผลักดันตามอาการปรากฏของธาตุลม ว่า มีการผลักดันเป็นเครื่องปรากฏ¹⁴⁴ แม้สัตว์ดิรัจฉานเมื่อเดินไป ก็รู้ว่าตัวเดินก็จริงอยู่ แต่พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสหมายเอาความรู้เช่นนั้น เพราะความรู้เช่นนั้นละความเห็นวาสัตว์ไม่ได้เพิกถอนความเข้าใจวาสัตว์ไม่ได้ ไม่เป็นภาวนาหรือสติปัญฐานภาวนาส่วนการรู้ของภิกษุผู้เจริญกายานุปัสสนานี้ย่อมละความเห็นวาสัตว์ เพิกถอนความเข้าใจวาสัตว์ได้ เป็นทั้งภาวนาและเป็นสติปัญฐานภาวนา

สมาธิที่ได้จากการเดินจงกรมย่อมตั้งอยู่นาน หมายความว่า สมาธิที่ได้จากการเดินจงกรมย่อมก่อให้เกิดสมาบัติ คือ รูปฌาน 4 อรูปฌาน 4¹⁴⁵ อย่างไรก็ตาม การบรรลุฌานหรือเข้าฌานสมาบัตีย่อมมีได้ในอิริยาบถหนึ่งเท่านั้น เพราะฌานจิตทำหน้าที่ค้ำจุนรูปไม่ให้เคลื่อนไหว และหมวดอิริยาบถที่จัดเป็นวิปัสสนาเท่านั้น การเดินจงกรมตามหลักของสติปัญฐานสูตรสามารถเกื้อหนุนให้นักปฏิบัติบรรลุสมาบัติ 8 ได้ในขณะนั่ง ยืน หรือนอนที่เป็นอิริยาบถหนึ่ง ทั้งนี้เพราะวิปัสสนาอาจเป็นบาทเกื้อหนุนให้สมณะก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว เหมือนกับการที่สมณะอาจเกื้อหนุนให้สมณะก้าวหน้าได้เช่นเดียวกัน สมาธิที่ได้จากการเดินจงกรม คือ สมาธิในสมาบัติ 8¹⁴⁶ อย่างไรก็ดีอย่างหนึ่งที่บุคคลผู้ทำการเดินจงกรมได้รับแล้วย่อมตั้งอยู่ได้นาน ความจริงแล้วอารมณ์ที่บุคคลผู้ยืนได้รับย่อมวิบัติไปในขณะนั่ง อารมณ์ที่บุคคลผู้นั่งได้รับย่อมวิบัติไปในขณะนอน ส่วนอารมณ์ที่บุคคลผู้เดินจงกรมได้รับในอารมณ์ที่เคลื่อนไหวย่อมไม่วิบัติไปในขณะยืน นั่ง และนอน

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมชำระจิตให้สะอาดจากกรรมเครื่องกั้นจิต ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดวัน ตอนต้นปฐมยามแห่งราตรี ชำระจิตให้สะอาดจากกรรมเครื่องกั้นจิตด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ในมัชฌิมยามแห่งราตรีสำเร็จสี่หไสยาสโดยข้างเบื้องขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะกระทำความหมายในอันลุกขึ้นไวโนใจ ในปัจฉิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นแล้วทำจิตให้สะอาดจากกรรมเครื่องกั้นจิต ด้วยการจงกรม¹⁴⁷

สาเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงเน้นการเดินจงกรมก่อนจะนั่งกรรมฐานก็เพราะว่าการเดินจงกรมนั้นก่อให้เกิดสมาธิได้เร็วกว่าการนั่งกรรมฐานเนื่องจากสภาวะเดินที่ประกอบด้วยการยก ย่าง และเหยียบประจักษ์ชัดกว่าสภาวะพองยุบ สภาวะนั่งที่เป็นการค้ำของร่างกายส่วนล่าง และตั้งตรงของร่างกายส่วนบน และสภาวะสัมผัสของนิ้วมือหรือริมฝีปากเป็นต้นที่นักปฏิบัติกำหนดรู้ในขณะนั่ง ในสมัยพุทธกาลมีพระภิกษุบางรูปบรรลุธรรมด้วยการเดินจงกรมอย่างเดียว เช่น พระสุภทัตตะผู้เป็นสาวกรูปสุดท้าย ผู้บรรลุธรรมด้วยการสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ในมหาปริณีพพานสูตร¹⁴⁸ กล่าวว่า ท่านพึงธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้วไปเดินจงกรมในป่าสาละ ก็ได้บรรลุธรรมในขณะเดินจงกรมนั่นเอง

¹⁴⁴ ส.ข. (ไทย) 17/592/302.

¹⁴⁵ ม.อ. (ไทย) 14/94/111.

¹⁴⁶ สมาบัติ ได้แก่ อนุปัฟพวิหารสมาบัติ 9 คือ ปฐมฌานสมาบัติ ทุตติยานสมาบัติ ตติยานสมาบัติ จตุตถฌานสมาบัติ อากาสนัญจนสมาบัติ วิญญาณัญจนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ สัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ, อภิ.วิ. (ไทย) 35/845/417.

¹⁴⁷ ส.นิ. (ไทย) 16/99/187.

¹⁴⁸ ที.ม. (ไทย) 10/165/111.

การบรรลุนิพพานชั่วขณะที่เรียกว่า ตัทธกนิโรธ ด้วยการให้สำเร็จความดับวัฏทุกข์ คือ กิเลสที่อาจเกิดขึ้นเมื่อมีได้เจริญสติตั้งแต่อวิชชาที่ปกปิดสภาวะเกิดดับที่เป็นอนิจจลักษณะไว้ พร้อมด้วยกรรมและวิบากชั้นร์ จัดเป็นการกระทำให้แจ้งนิพพาน ชื่อว่า สัจฉิกิริยากิจ คือ กิจกระทำให้แจ้ง¹⁴⁹ (หมายถึง การให้สำเร็จความดับวัฏทุกข์โดยตรง ยังไม่ใช้การรู้เห็นความดับของรูปนามคือนิพพานอย่างแท้จริง)

การอบรมอริยมรรคมีองค์ 8 มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น ที่เป็นฝ่ายโลกียะ ชื่อว่า ภาวนากิจ¹⁵⁰ คือ กิจอบรมทุกขณะนี้นักปฏิบัติเจริญสติระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบันจนกระทั่งเกิดปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับอย่างชัดเจน อริยสัจ 4 ย่อมประจักษ์เสมออย่างนี้ ต่อเมื่อนักปฏิบัติบรรลุปิสนาญาณชั้นต่างๆ จนกระทั่งบรรลุนิพพานด้วยมรรคญาณก็จะหยั่งเห็นความดับสนิทของรูปนามอย่างชัดเจน อริยสัจ 4 ที่ปรากฏในขณะนั้น คือ การหยั่งเห็นความดับของรูปนามที่กำหนดรู้จัดอยู่จัดเป็นการกำหนดรู้ทุกขสัจ และปริญาปฏิเวธ¹⁵¹ คือ การแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้

การละความพอใจในรูปนามทั้งหมด จัดเป็นการละสมุทยสัจ และปหานปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการละ

การรู้นิพพานที่เป็นความดับรูปนามทั้งหมดเป็นอารมณ์ เป็นการกระทำให้แจ้งนิโรธสัจ และสัจฉิกิริยาปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการกระทำให้แจ้ง

การเจริญอริยมรรคมีองค์ 8 ฝ่ายโลกุตตระ เป็นการอบรมมรรคสัจ และภาวนาปฏิเวธคือการแทงตลอดด้วยการอบรม

โดยประการดังนี้ ในเวลาบรรลุนิพพานด้วยมรรคญาณ นักปฏิบัติชื่อว่าเป็นผู้แทงตลอดอริยสัจ 4 คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธและมรรคในขณะเดียวกัน ด้วยการกำหนดรู้ การละ การกระทำให้แจ้ง และการอบรมเปรียบเสมือนประทีปที่ทำการ 4 อย่างในขณะเดียวกัน คือ การให้แสงสว่าง การทำลายความมืด การเผาไฉ้ และการย้งน้ำมันให้แห้ง

จักขายตนะ อายตนะคือตา¹⁵² หมายถึง แดนติดต่อคือ ตา คำว่าจักขายตนะ (ประสาทตา)ในที่นี้หมายถึงระบบของเส้นประสาท ซึ่งเป็นส่วนของร่างกายจริง ๆ ไม่ใช่ความรู้สึกที่เกิดขึ้น ณ จุดของประสาทส่วนนั้น ๆ ซึ่งเป็นส่วนของจิตใจ

จักขายตนะ เป็นคำรวมของ จักขุและอายตนะ จักขุ คือตา อายตนะ คือ ที่ประชุม ที่เกิด ฉะนั้นจักขายตนะ คือจักขุซึ่งเป็นที่ประชุม เป็นที่เกิดนั่นเอง

ตา หมายถึง ประสาทที่รับรูปต่าง ๆ ได้ อยู่ในลูกนัยน์ตา บางทีเรียกว่า จักขุประสาท องค์ธรรมของจักขายตนะ คือ จักขุปราสาท

¹⁴⁹ ชุ.ป. (ไทย) 31288/184.

¹⁵⁰ ส.ม. (ไทย) 19/405/262.

¹⁵¹ ความสิ้นไปแห่งราคะ ความสิ้นไปแห่งโทสะ ความสิ้นไปแห่งโมหะนี้เรียกว่าความรอบรู้, ส.ช. (ไทย) 17/55/26.

¹⁵² ชุ.ป. (ไทย) 31/4/16.

จักขุปราสาท คือ ส่วนสำคัญของตา ทำให้มองเห็นเป็นรูปที่กระทบกับสิ่งที่ ปรากฏ ทางตา ได้ 1 รูป¹⁵³ จักขุ คือ จักขายตนะ เป็นอายตนะที่ปรากฏ เพราะเป็นวิสัยที่เห็นได้ และกระทบได้ เหตุนี้จึงทรงแสดงเป็นข้อแรก ของอายตนะ โดยจักขายตนะ ถูกจัดอยู่ในส่วนของ อายตนะภายใน 6 ซึ่งประกอบด้วย จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะ นั่นเอง

รูปลายตนะ อายตนะ¹⁵⁴ คือ รูป (รูปที่เห็นได้กระทบได้) คือ แสงสีที่มากกระทบประสาทตา หรือจักขายตนะ

องค์ธรรม ของ รูปลายตนะ คือ รูปารมณ

รูปารมณ คือ อารมณที่เป็นรูป ได้แก่สีต่าง ๆ เป็นอารมณของจิตที่รู้ทางตา

รูปที่เรียกว่า รูปลายตนะ¹⁵⁵ นั้นเป็นไฉน รูปใดเป็นสี อาศัยมหาภูตรูป 4 เป็นสิ่งที่เห็นได้ และกระทบได้ ได้แก่ สีเขียวครามสีเหลืองสีแดงสีขาวสีดำสีหงสบาทสีคล้ำ สีเขียวไปไม้สีม่วงยาวสั้น ละเอียดหยาบกลมรีสี่เหลี่ยมหกเหลี่ยม แปดเหลี่ยมสิบกเหลี่ยมกลุ่มดองเงาแดดแสงสว่างมืดเมฆ หมอกควันละอองแสงจันทร์แสงอาทิตย์ แสงดาวแสงกระจกแสงแก้วมณีแสงสังข์แสงมุกดาแสงแก้ว ไพฑูรย์แสงทองแสงเงิน หรือรูปแม่อื่นใดเป็นสีอาศัยมหาภูตรูป 4¹⁵⁶ เป็นสิ่งที่เห็นได้และกระทบได้ มีอยู่, เพราะปรารภรูปใด จักขุสัมผัสอาศัยจักขุ เกิดขึ้นแล้วหรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เพราะปรารภรูปใด เวทนาอันเกิดแก่จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ จักขุวิญญาน อาศัยจักขุเกิดขึ้นแล้วหรือเกิดขึ้นอยู่หรือจักเกิดขึ้นหรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ จักขุสัมผัสมีรูปใดเป็นอารมณ อาศัยจักขุเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น ฯลฯ เวทนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ สัญญา ฯลฯ เจตนา ฯลฯ จักขุวิญญาน มีรูปใดเป็นอารมณ อาศัยจักขุเกิดขึ้นแล้ว หรือเกิดขึ้นอยู่ หรือจักเกิดขึ้น หรือพึงเกิดขึ้น, รูปนี้เรียกว่ารูปบ้าง รูปลายตนะบ้าง รูปธาตุบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า รูปลายตนะ¹⁵⁷ โดย รูปลายตนะถูกจัดอยู่ในส่วนของ อายตนะภายนอก 6 ซึ่งประกอบด้วยรูปลายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อัมมายตนะนั่นเอง

จักขายตนะกับรูปลายตนะเป็น อายตนะ คู่ที่ 1 คือ จักขายตนะ (ประสาทตา) กับ รูปลายตนะ (แสง สี ที่มากกระทบตาให้เห็นเป็นภาพต่าง ๆ)

จักขุ ตา เป็นแดนรับรู้รูป เกิดความรู้คือ จักขุวิญญานเห็นการรับรู้ต่างๆ จะเกิดขึ้นได้ เมื่ออายตนะภายนอกมากกระทบกับอายตนะภายในที่เหมาะสมกันเป็นคู่ๆ ทำให้เกิดการรับรู้ทางทวาร หรืออวัยวะนั้น ๆ ขึ้นเช่น เมื่อรูปลายตนะ คือ แสง สีต่าง ๆ ซึ่งสะท้อนมาจากผิวของวัตถุใด ๆ มากกระทบกับจักขายตนะ คือประสาทตา ซึ่งอยู่ที่เรตินา (จอร์รับภาพในกระบอกตา) ก็เกิดจักขุวิญญาน (จิตที่ทำหน้าที่ในการเห็นภาพของวัตถุนั้น) ขึ้นที่จักขายตนะนั้น

¹⁵³ สุจินต์ บริหารวนเขตต์, **ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขป และภาคผนวก**, พิมพ์ครั้งที่ 4, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ โอ.เอส.พริ้นติ้งเฮาส์, 2553), หน้า 38.

¹⁵⁴ ที.ปา. (ไทย) 11/323/316.

¹⁵⁵ อภิ.สง. (ไทย) 34/617/197.

¹⁵⁶ ที.สี. (ไทย) 9/487/216.

¹⁵⁷ อภิ.สง (ไทย) 34/618/197.

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า อายตนะภายใน¹⁵⁸ และอายตนะภายนอก¹⁵⁹ เป็นเหตุให้มีผลเกิดขึ้น เช่น

- จักขายตนะกับรูปายตนะ (เป็นเหตุ) การเห็น (เป็นผล)
- โสตตนะกับสัททตนะ (เป็นเหตุ) การได้ยิน (เป็นผล)
- ฆานายตนะกับคันธตนะ (เป็นเหตุ) การได้กลิ่น (เป็นผล)
- ชีวหายตนะกับรสตนะ (เป็นเหตุ) การร่ำรส (เป็นผล)
- กายายตนะกับโผฏฐัพพตนะ (เป็นเหตุ) การรู้สัมผัส (เป็นผล)
- มนายตนะกับธัมมตนะ (เป็นเหตุ) การรู้เรื่องราวต่าง ๆ (เป็นผล)¹⁶⁰

เหตุกับผลที่กล่าวมานี้ เป็นไปตามสภาวะ อายตนะต่าง ๆ เหล่านี้ มีการชวนชวนพยายามเพื่อให้ผลของตนเกิดสิ่งที่เชื่อมต่อกับเหล่านี้ ทำให้จิตและเจตสิกธรรมกว้างขวางเจริญขึ้น คือเมื่ออายตนะภายในและภายนอกมากระทบกันเข้า เกิดการรู้อารมณ์ทางทวารนั้น ๆ วิธีจิตต่าง ๆ มีจักขุทวาร วิธียอมเกิดขึ้น วิธีจิตนั้นเมื่อเกิด มิใช่เกิดเพียงวิธีเดียว แต่จะเกิดจำนวนนับไม่ถ้วน ในวิธีจิตหนึ่ง ๆ นั้น มีจิตหลายชนิดเกิดขึ้น ทั้งกุศลและอกุศล ทั้งวิบาก ทั้งกิริยา อากาโรที่เกิขึ้นดังกล่าวนี้ เรียกว่า จิต เจตสิก¹⁶¹ เจริญกว้างขึ้นนอกจากนี้ กุศลธรรม มีศรัทธา สติ ปัญญา อกุศลธรรม มีโลภะ โทสะ เป็นต้น เมื่อเกิดในระยะแรกยังมีกำลังอ่อน แต่เมื่อวิธีจิตเกิดวนเวียนซ้ำหลายรอบเข้า กำลังแห่งกุศล และอกุศลเหล่านี้ก็เพิ่มมากขึ้นตามลำดับ กระทั่งสำเร็จเป็นสุจริต ทุจจริต ลักษณะดังกล่าวนี้ เรียกว่า จิต เจตสิก มีความเจริญกว้างขวางเพราะอาศัยการกระทบเชื่อมต่อของอายตนะภายในภายนอกนี้เอง¹⁶²

จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน¹⁶³

มีสติพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่มีความเพียร มีสัมปชัญญะ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้ พระพุทธเจ้าทรงจำแนกไว้ 16 ประการ

1. เมื่อจิตมีราคะเกิดขึ้น สติกำหนดรู้ว่า จิตมีราคะ
2. เมื่อจิตปราศจากราคะ สติกำหนดรู้ว่าจิตปราศจากราคะ
3. เมื่อจิตมีโทสะเกิดขึ้น สติกำหนดรู้ว่า จิตมีโทสะ
4. เมื่อจิตปราศจากโทสะ สติกำหนดรู้ว่า จิตปราศจากโทสะ
5. เมื่อจิตมีโมหะเกิดขึ้น สติกำหนดรู้ว่า จิตมีโมหะ
6. เมื่อจิตปราศจากโมหะ สติกำหนดรู้ว่า จิตปราศจากโมหะ
7. เมื่อจิตหดหู่และท้อถอย สติกำหนดรู้ว่า จิตหดหู่ ท้อถอย
8. เมื่อจิตฟุ้งซ่าน สติกำหนดรู้ว่า จิตฟุ้งซ่าน

¹⁵⁸ ที.ม. (ไทย) 10/384/319.

¹⁵⁹ ที.ม. (ไทย) 10/384/319.

¹⁶⁰ ส.ส. (ไทย) 15/153/194.

¹⁶¹ ชุ.ป. (ไทย) 31/409/155.

¹⁶² ส.ม. (ไทย) 19/1685/423.

¹⁶³ ม.ม. (ไทย) 12/114/111.

9. เมื่อจิตเป็นมหัคคตะ สติกำหนดรู้ว่า จิตเป็นมหัคคตะ
10. เมื่อจิตไม่เป็นมหัคคตะ สติกำหนดรู้ว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ
11. เมื่อจิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า สติกำหนดรู้ว่า จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า
12. เมื่อจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า สติกำหนดรู้ว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า
13. เมื่อจิตสงบแล้ว (สมาहितจิต) สติกำหนดรู้ว่า จิตสงบ
14. เมื่อจิตไม่สงบ (อสมาहितจิต) สติกำหนดรู้ว่า จิตไม่สงบ
15. เมื่อจิตพ้นจากกิเลสแล้ว สติกำหนดรู้ว่า จิตพ้นจากกิเลส
16. เมื่อจิตไม่พ้นจากกิเลส สติกำหนดรู้ว่า จิตไม่พ้นจากกิเลส

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “จิตมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุจึงชื่อว่าพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่

พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ 1. จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ จนถึงข้อ 16. จิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่หลุดพ้น” ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “จิตมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุจึงชื่อว่าพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่¹⁶⁴

แสดงให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสไว้เกี่ยวกับจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ให้แก่พระภิกษุทั้งหลายฟัง เพื่อให้ได้พิจารณาอาการของจิตนั้น คือ ไม่ว่า จะเป็นจิตในจิตภายในและภายนอก ทั้งจิตในจิตภายในและจิตในจิตภายนอก และให้พิจารณาเห็นธรรมที่เกิดขึ้นในจิต ดับในจิต และทั้งเกิดทั้งดับในจิต ให้ตั้งสติกำหนดรู้เฉพาะขณะปัจจุบันเท่านั้น ว่าจิตมีอยู่ ก็เพียงอาศัยตั้งสติระลึกรู้ เท่านั้น เมื่อตั้งสติกำหนดรู้อยู่ทุกขณะจิตอย่างนี้ อาการอย่างต่าง ๆ และอาการคิดเห็นต่าง ๆ ก็ตั้งอยู่ไม่ได้อาศัยอยู่ไม่ได้ ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้เกิดคลายความยึดมั่นถือมั่นจากสิ่งทั้งปวงได้ นี้เรียกว่า ภิกษุได้พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่

จิตมีธรรมชาติเกิด-ดับสืบต่อกัน การเกิด-ดับของจิตนี้เป็นไปใน 2 ลักษณะ คือ เกิด-ดับในภวังคจิต และเกิด-ดับในวิถีสื่อ เมื่อรับอารมณ์ การทำงานของจิตก็เช่นกัน ทำงานใน 2 ลักษณะคือทำในวิถีสื่อ และในภวังคจิต¹⁶⁵ การเกิดดับต่อเนื่องของจิตเป็นอยู่หลายภพชาติยาวนาน จึงเหมือนจิตเป็นกระแส เป็นแถวแนวไม่ขาดสาย จึงเรียกว่า กระแสจิต จิตยังมีหน้าที่ที่เป็นไปตามกระบวนการธรรมชาติเป็นขั้นตอนต่อเนื่อง การกระทำทุกอย่างที่เกิดขึ้นทางกาย วาจา ใจ จะสำเร็จลุล่วงได้ก็ต้อง

¹⁶⁴ ที.ม. (ไทย) 10/381/315.

¹⁶⁵ อภิ.ป. (ไทย) 40/418/265.

อาศัยจิต และเจตสิกที่เกิดขึ้นทำกิจหน้าที่ของตน ๆ จิตเกิดขึ้นและดับไปรวดเร็วดุจแล่นไปในอารมณ์ อยู่ตลอดเวลา และยังสามารถทำกิจต่าง ๆ ให้สำเร็จไปได้อีกด้วย หน้าที่การทำงานของจิตเรียกว่า กิจ

จิต หนึ่ง จิตมีธรรมชาติเกิด-ดับสืบต่อกัน การเกิด-ดับของจิตนี้เป็นไปใน 2 ลักษณะ คือ เกิด-ดับในภวังคจิตและเกิด-ดับในวิถี คือ เมื่อรับอารมณ์ การทำงานของจิตก็เช่นกัน ทำงานใน 2 ลักษณะ คือ ทำในวิถีจิต และในภวังคจิต การเกิดดับต่อเนื่องของจิตเป็นอยู่หลายภพชาติยาวนานจึง เหมือนจิตเป็นกระแส เป็นแถวแนวไม่ขาดสาย จึงเรียกว่า กระแสจิต

จิตยังมีหน้าที่ที่เป็นไปตามกระบวนการธรรมชาติเป็นขั้นตอนต่อเนื่อง การกระทำทุกอย่างที่เกิดขึ้นทางกาย วาจา ใจ จะสำเร็จลุล่วงได้ก็ต้องอาศัยจิต และเจตสิกที่เกิดขึ้นทำกิจหน้าที่ของตน ๆ จิตเกิดขึ้นและดับไปรวดเร็วดุจแล่นไปในอารมณ์ อยู่ตลอดเวลา และยังสามารถทำกิจต่าง ๆ ให้สำเร็จไปได้อีกด้วย หน้าที่การทำงานของจิตเรียกว่า กิจ

1. ปฏิสนธิ คือ ทำหน้าที่ที่เกิดขึ้นสืบต่อไปในภพใหม่ เป็นขณะจิตแรกที่ปรากฏขึ้นในภพใหม่นั้น และจะปรากฏขึ้นเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น ในภพชาติหนึ่ง ๆ

2. ภวังคจิต คือ จิตที่ทำหน้าที่รักษาองค์แห่งภพ หมายถึง รักษากรรมวิบากของรูปธรรม นามธรรม สืบต่อจากปฏิสนธิวิบากจิต และปฏิสนธิกัมมชรูป ให้ดำรงอยู่ได้ในภพนั้น ๆ トラบเท่าอำนาจแห่งชนกรรมจะส่งผลให้เป็นที่อายุสังขารจะพึงตั้งอยู่ได้ ภวังคจิตนี้เป็นหน้าที่ตามธรรมชาติของจิต ที่จะต้องทำกิจนี้อยู่เสมอ จิตจะหยุดทำกิจนี้ ก็ต่อเมื่อขณะที่มีอารมณ์ใหม่ ในปัจจุบัน มาคั่นตอนให้จิตขึ้นวิถีรับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันเสียเท่านั้น พ้นจากการขึ้นวิถีรับอารมณ์ใหม่แล้ว จิตจะต้องทำหน้าที่ในการรักษาองค์แห่งภพนี้อยู่เสมอตลอดเวลา

จิตตูปาทะ

จิตตูปาทะ¹⁶⁶ คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับเจตสิกที่ประกอบรวม ขณะ คือ จิตเกิดขึ้นดวงหนึ่งก็นับเป็นขณะหนึ่ง เรียกว่า ขณะจิต จิตที่เกิดขึ้นดวงหนึ่งๆนั้นยังแบ่งได้เป็น 3 อนุขณะ คือ อุปาทขณะ (ขณะที่จิตเกิดขึ้น) ฐิติขณะ (ขณะที่จิตตั้งอยู่) ภัคขณะ (ขณะที่จิตนั้นดับไป)

อนึ่ง จิต 17 ขณะเท่ากับอายุของรูปธรรม 1 รูป คือ จิตเกิดดับไป 17 ขณะ รูปจึงดับไปหนหนึ่ง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า รูปแต่ละรูปมีอายุเท่ากับจิตเกิดดับไป 17 ขณะ ดังนั้นรูปแต่ละรูปจึงมีอายุเท่ากับ 51 อนุขณะ คือ เป็นอุปาทขณะ 1 อนุขณะ เป็นฐิติขณะ 49 อนุขณะและเป็นภัคขณะ 1 อนุขณะ ดังนั้นจึงเห็นได้ว่า อุปาทขณะของจิตกับอุปาทขณะของรูปมี 1 อนุขณะเท่ากัน ภัคขณะของจิตกับภัคขณะของรูปก็เท่ากันอีก

ส่วนฐิติขณะของจิตมี 1 อนุขณะ แต่ฐิติขณะของรูปนั้นมีถึง 49 อนุขณะ รูปจึงมีอายุยืนยาวกว่าจิตมาก รูปธรรมทั้งหมดมี 28 รูป แต่รูปที่มีอายุ 17 ขณะจิตมีเพียง 22 รูป ส่วนอีก 6 รูปคือ วิญญูติรูป 2 ลักษณะรูป 4 มีอายุไม่ถึง 17 ขณะจิต เพราะวิญญูติรูป 2 เกิดพร้อมกับจิตและดับไปพร้อมกับจิต จึงมีอายุเท่ากับอายุของจิตดวงเดียว คือ 3 อนุขณะเท่านั้น

¹⁶⁶ อภ.สง. (ไทย) 34/1/27.

ส่วนลักษณะรูป 4 อุบายรูป¹⁶⁷ และสันตติรูป เป็นรูปที่อุปาทาขณะ มีอายุเพียง 1 อนุขณะ เท่านั้น ไม่ถึง 51 ขณะ

ขรรตารูป เป็นรูปที่ฐิติขณะมีอายุ 49 อนุขณะเท่านั้นไม่ถึง 51 ขณะ

อนิจจตารูป เป็นที่ภังคขณะมีอายุเพียง 1 อนุขณะ ไม่ถึง 51 ขณะ

เป็นอันว่าลักษณะรูปทั้ง 4 นี้ แต่ละรูปมีอายุไม่ถึง 51 อนุขณะ แม้แต่สักรูปหนึ่ง จิตของอริยบุคคล

จิตของอริยบุคคล เป็นจิตที่พ้นโลกหรือเหนือโลก คือไม่ท่องเที่ยวในโลภทั้ง 3 ภูมิทั้ง 3 คือ ไม่ท่องเที่ยวอยู่ในกามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ โลกุตตรจิตมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ นิพพานเป็นธรรมที่พ้นโลก เหนือโลกทั้ง 3 อารมณ์พระนิพพานไม่เกิด-ดับ ไม่เปลี่ยนแปลง ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งเพราะเป็นอสังขตธรรม แต่ตัวของจิตยังคงเกิด-ดับตามปกติทั่วไปเพียงแต่อารมณ์พระนิพพานไม่เกิด-ดับ เพราะเป็นอารมณ์พิเศษ ไม่ใช่อารมณ์ของปุถุชนเรียกว่าโลกุตตรจิต 8 ประกอบด้วย

1. โลกุตตรกุศลจิต¹⁶⁸ หรือมรรคจิต เป็นกุศลจิตที่เกิดขึ้นรับนิพพานอารมณ์ ทำลายและดับกิเลสอย่างสิ้นเชิง ไม่กลับมาเกิดใหม่ได้อีกเลย มี 4 ดวง คือ โสดาปัตติมรรคจิต สกทาคามิมรรคจิต อนาคามิมรรคจิต และอรหัตมรรคจิต

2. โลกุตตรวิปากจิต¹⁶⁹ หรือผลจิต เป็นผลของมรรคจิต เมื่อมรรคจิตพร้อมทำลายกิเลสแล้วผลจิตเกิดติดต่อกันทันที ไม่มีระหว่างคั่น ไม่ต้องรอเวลา เรียกว่าเป็น อกาลิก ผลจิตมี 4 ดวงเท่ากับมรรคจิต เรียกผู้เข้าถึงผลจิตว่าเป็นพระอริยบุคคล พ้นจากความเป็นปุถุชน โดยมีชื่อเรียกผลจิต และพระอริยบุคคล ดังต่อไปนี้ คือ โสดาปัตติมรรคจิตทำให้เป็นพระโสดาบัน สกทาคามิมรรคจิตทำให้เป็นพระสกทาคามี อนาคามิมรรคจิตทำให้เป็น พระอนาคามี อรหัตมรรคจิตทำให้เป็นพระอรหันต์¹⁷⁰

จิตอุปาทาหะ คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับเจตสิกที่ ในวิถีจิตนั้น ๆ ในขณะที่เจริญวิปัสสนานั้น “ผู้ปฏิบัติไม่สามารถนำเอาจิตอุปาทาแต่ละดวงมากำหนดรู้หรือพิจารณาแยกเป็นดวง ๆ ได้เลย จึงต้องกำหนดโดยวิถีจิตทั้งวิถี”¹⁷¹ เช่น เมื่อจิตรับอารมณ์ใหม่ที่ผ่านเข้ามาทางจักขุทวาร และจิตขึ้นสู่วิถีหรือจักขุทวารวิถี การกำหนดรู้รูปรามณนี้ เป็นการกำหนดรู้ทั้งวิถีจิตที่กำลังเกิดขึ้น มิใช่กำหนดรู้จิตแต่ละดวงที่กำลังดำเนินอยู่ “โดยวิถีจิตย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติธรรมเหมือนเป็นเพียงหน่วยเดียว”¹⁷²

จิตอุปาทาหะ คือ จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับเจตสิกที่ประกอบรวม

¹⁶⁷ รูปที่เป็นภายนอกมีจิตเป็นสมมุติฐาน, อภ.ธ. (ไทย) 34/769/223.

¹⁶⁸ อภ.สง. (ไทย) 34/196/86.

¹⁶⁹ อภ.สง. (ไทย) 34/505/139.

¹⁷⁰ พระมหาธรรมาธิคุณ (ธรรมาธิคุณ), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์สถานภาพ คุณสมบัตินิพพานของพระโสดาบันในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2547), หน้า บทคัดย่อ.

¹⁷¹ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, จำรูญธรรมดา แปล, **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา**, พิมพ์ครั้งที่ 3, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นการพิมพ์, 2564), หน้า 213.

¹⁷² พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **ปฏิจกสมุปปาต เหตุผลแห่งวิภูษิตการ**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2553), หน้า 114.

จิตปราศจากราคะ

บรรดาบทเหล่านี้ บทว่า จิตมีราคะ คือจิตที่เกิดพร้อมด้วยโลภะ 8 อย่าง. บทว่า จิตปราศจากราคะ คือจิตที่เป็นกุศล และอพยพากฤตฝ่ายโลกิยะ. แต่ข้อนี้เป็นการพิจารณา มิใช่เป็นการชุมนุชธรรม เพราะฉะนั้น ในคำว่า จิตมีราคะ นี้ จึงไม่ได้โลกุตตรจิต¹⁷³ แม้แต่บทเดียว. อกุศลจิต 4 ดวงที่เหลือ จึงไม่เข้าบทต้น ไม่เข้าบทหลัง

จิตฝ่ายกุศล

จิตฝ่ายกุศล กุศลจิต แบ่งออกเป็น 4 ประเภท ตามภูมิชั้นที่ ต่ำและสูง คือ

1. กามาวจร¹⁷⁴ คือ จิตที่ท่องเที่ยวไปในกาม ที่เป็นฝ่ายกุศลมี 8
2. รูปาวจร คือ จิตที่ท่องเที่ยวไปในรูปที่เป็นฝ่ายกุศล (หมายถึงจิตที่ได้ ฌาน คือฌานที่เพ่งรูปเป็นอารมณ์) มี 5
3. อรูปาวจร คือ จิตที่ท่องเที่ยวไปในอรูปที่เป็นฝ่ายกุศล (หมายถึงจิตที่ได้รูปฌาน คือฌานที่เพ่งนาม หรือสิ่งที่ไม่มียุขเป็นอารมณ์) มี 4
4. โลกุตตระ คือ จิตที่พ้นจากโลก (หมายถึงจิตที่เป็นมรรค 4) มี 4

วิธีกำหนดจิตมีราคะ และจิตไม่มีราคะพระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุสราคะ ภาว จิตตฺสราคะ จิตตฺนติ ปชานาติ” ภิกษุ จิตมีราคะก็รู้ชัดว่า “จิตมีราคะ” จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า “จิตปราศจากราคะ” คำว่า ราคะ หมายถึงความกำหนัด ความยินดีเกี่ยวกับเรื่องเพศ แต่ในที่นี้หมายถึง ความยินดีพอใจสิ่งที่มาปรากฏทางทวารทั้งหลาย 6 โยคีพึงตามรู้เท่าทันจิตดังกล่าวโดยกำหนดว่า “ชอบหนอ โลกหนอ” ในบางขณะเมื่อกำหนดเพียงครั้งเดียว จิตดังกล่าวอาจสงบไปได้ แต่ถ้าจิตยังไม่สงบก็กำหนดสติตามรู้ จนกว่าจิตจะสงบระงับไปทั้งหมด เมื่อจิตนั้นสงบแล้วก็พึงตามรู้จิตที่ผ่องใสปราศจากราคะ โดยกำหนดว่า “รู้หนอ” จิตดังกล่าวชื่อว่า จิตปราศจากราคะบรรดาบทเหล่านี้ บทว่า จิตมีราคะ คือจิตที่เกิดพร้อมด้วยโลภะ 8 อย่าง บทว่า จิตปราศจากราคะ คือจิตที่เป็นกุศล และ อพยพากฤตฝ่ายโลกิยะ แต่ข้อนี้ เป็นการพิจารณา มิใช่เป็นการชุมนุชธรรม เพราะฉะนั้นใน คำว่าจิตมีราคะ นี้ จึงไม่ได้โลกุตตรจิต แม้แต่บทเดียว อกุศลจิต¹⁷⁵ 4 ดวง ที่เหลือ จึงไม่เข้าบทต้น ไม่เข้าบทหลังสติกำหนดจิตปราศจากราคะเป็นอริยสัจ 4

พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรม เป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็น ทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติ¹⁷⁶ ปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “จิตมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ

¹⁷³ ม.ม. (ไทย) 12/414/450.

¹⁷⁴ ม.ม. (ไทย) 12/409/444.

¹⁷⁵ ม.ม. (ไทย) 12/158/161.

¹⁷⁶ วิ.ม. (ไทย) 1/2/2.

เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหา¹⁷⁷ และทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลกภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ อย่างนี้แล”

จิตตามุปัสสนาสติปัฏฐาน มีข้อแตกต่างกันอย่างเดียว คือ พึงประกอบความว่า สติที่กำหนดจิตเป็นอารมณ์ เป็นทุกขสังข แล้วพึงทราบว่าเป็นทางปฏิบัติ นำออกจากทุกข ของภิกษุผู้กำหนดจิตเป็นอารมณ์ การกำหนดจิตที่ปราศจากราคะเป็นอริยสังข 4

1. สติที่กำหนดจิตที่ปราศจากราคะเป็นอารมณ์เป็นทุกขสังขอารมณ์รูปนามที่ปรากฏเป็นทุกข เพราะการเกิด แก่ เจ็บ ตาย ว่าโดยสภาวะแล้วคือ รูปนามทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ มีการบีบคั้นในตัว ดังนั้นสติและอารมณ์ที่ถูกจัดรู้เป็นทุกข เรียกว่าสังขารทุกขตา ความเป็นทุกขเพราะเป็นสังขาร ได้แก่ตัวสภาวะของสังขารคือสิ่งทั้งปวงซึ่งเกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ซึ่งรวมถึงตัวสติและจิตที่ปราศจากราคะด้วย

2. ตัณหามีในก่อนอันยังทุกขสังขนั้นให้ตั้งขึ้นเป็นสมุทัยสังขความอยากของผู้ปฏิบัติ นั้นเป็นตัณหา ความอยากพ้น อยากบรรลุตธรรม อยากปฏิบัติสติปัฏฐาน แม้ว่าจะเป็นการอยากในฝ่ายดี แต่ก็จัดเป็นตัณหาเพราะมีสภาพที่ปรุงแต่งจิตให้เกิดการปฏิบัติธรรม ซึ่งความอยากและอารมณ์ที่ถูกความอยากปรุงแต่งเป็นสังขาร ที่ตกอยู่ในสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข เป็นอนัตตา¹⁷⁸ เช่นเดียวกัน แต่ตัวสติที่กำหนดรู้ นั้นย่อมเป็นอโลภะ คือไม่ใช่ความอยากปรุงแต่งที่ทำให้เกิดภพชาติ แต่ตัวสติเป็นตัวหยุดการปรุงแต่งเนื่องด้วยตัณหา เป็นตัวตัดภพ ตัดชาติ

3. ความไม่เป็นไปแห่งสังขจะทั้งสอง เป็นนิโรธสังข คือสภาวะที่ทุกขและสมุทัยถูกละในเวลาเดียวกัน ซึ่งเป็นสภาวะที่ดับไปด้วยอำนาจของสติที่เข้าไปกำหนดรู้จิตที่ปราศจากกิเลสได้นั้น ก็ไม่ก่อให้เกิดการปรุงแต่งจากอำนาจของกิเลสทั้งหลาย ตัวอย่างเช่นเราอยากกินข้าวเพราะหิว เมื่อเราได้กินข้าวจนอิ่มแล้ว ก็ไม่เกิดความอยากอีก อยากอยากนั้นดับไป ไม่ปรุงแต่งอีก เช่นเดียวกับบุคคลที่มีสติรู้อารมณ์ ย่อมหยุดการปรุงแต่งที่เกิดจากตัณหา เป็นอาการของการละตัณหา ซึ่งตัณหาที่ถูกละนั้นเป็นนิโรธ คือความดับ การรู้ปราศจากราคะด้วยสติ ย่อมทำให้จิตตื่นรู้ เป็นสภาวะที่จิตกับอารมณ์แยกออกจากกัน ที่ปราศจากสัตว์ บุคคล เรา เขา เป็นตังคณิโรธ¹⁷⁹ ความดับชั่วคราว เมื่อโยคีกำหนดเห็นอาการที่ดับไปบ่อย ย่อมทำให้ถึงซึ่งวิปัสสนาญาณที่สูงต่อไป

4. อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกขสังข ละสมุทัยสังข มีนิโรธสังขเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสังข ปัญญาที่เข้าไปรู้ถูกที่ด้วยวิปัสสนาญาณ ย่อมละการปรุงแต่งจากตัณหา จิตที่ไม่ถูกปรุงแต่งดับไปเป็นนิโรธ ปัญญาที่กำหนดเห็นความดับอย่างต่อเนื่อง สติสมาธิปัญญาย่อมมีกำลังตามลำดับ ทำให้มรรคสมบูรณ์โดยลำดับคือสัมมาทิฏฐิ¹⁸⁰ คือ สภาวะการเห็น สัมมาสังกัปปะ คือ สภาวะยกอารมณ์ในการกำหนด สัมมาวาจา คือ สภาวะที่กำหนดถูกต้องตามอารมณ์ที่ปรากฏในปัจจุบัน สัมมาภิมันตะ คือ สภาวะที่รูปนามเป็นฐานของการกำหนดรู้ สัมมาอาชีวะ คือ สภาวะที่ผ่องแผ้วที่เกิดจากการกำหนดรู้รูปนาม สัมมาวายามะ คือ สภาวะที่ระคองไว้ ในการกำหนดที่ต่อเนื่อง สัมมาสติ คือ สภาวะที่ตั้งไว้

¹⁷⁷ วิ.ม. (ไทย) 1/39/27.

¹⁷⁸ วิ.ป. (ไทย) 8/257/342.

¹⁷⁹ ชุ.ป. (ไทย) 31/24/580.

¹⁸⁰ ที.ม. (ไทย) 10/290/224.

ตื่นรู้ต่อรูปนาม ไม่ปราศจากความยินดี ยินร้าย สัมมาสมาธิ คือ สภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อการรู้ ไม่มีความฟุ้งซ่าน ที่เกื้อกูลต่อวิปัสสนาญาณ¹⁸¹

ดังนั้น ในการกำหนดรู้จิตที่ปราศจากราคะเป็นอารมณ์ ต้องเข้าไปรู้ตามความเป็นจริง คือ จิตกับอารมณ์ที่ถูกจิตรู้ โดยปราศจากตัวตน และเห็นลักษณะของธรรมทั้ง 2 เป็นสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีความเกิดดับ อยู่เป็นนิจ จนเกิดวิปัสสนาญาณชั้น อริยมรรค ดับกิเลสอย่างถาวร เมื่อนั้น กระบวนการของอริยสัจทั้ง 4 ย่อมสมบูรณ์พร้อมกัน ไม่ก่อน ไม่หลัง บุคคลนั้นย่อมเป็นอริยบุคคล จนเข้าสู่พระนิพพาน เป็นอสังขตธรรม¹⁸² ไม่มีการปรุงแต่ง ที่พระพุทธร่องค์สรรเสริญว่า “นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง” ดังนี้

พระโสดาบันผู้บรรลุธรรม โดยผู้กำหนดจิตจิตปราศจากราคะ โสดาบัน แบ่งเป็น 3 ประเภท

1. เอกพีซี (เอ-กะ-พี-ซี) ผู้มีพีซีคืออัตตภาพอันเดียว ก็จะมีบรรลุเป็นพระอรหันต์
2. โกลังโกละ (โก-ลิ่ง-โก-ละ) ผู้ไปจากสกุลสู่สกุล คือจะมาเกิดอีกเพียง 2-3ชาติเท่านั้น แล้วจะได้สำเร็จเป็นอรหันต์
3. สัตตักขัตตุงปรมะ¹⁸³ (สัด-ตัก-ขัต-ตุง-ปะ-ระ-มะ) ผู้มีเจ็ดครั้งเป็นอย่างยิ่ง คือจะต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏอีกไม่เกิน 7 ชาติ ก็จะได้บรรลุธรรมเป็นอรหันต์ ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

จิตมีสมาธิ

สมาธิตามหลักพระพุทธศาสนาทั้ง 3 ระดับมีพลังที่แตกต่างกันโดยสมาธิในระดับอุปปจารสมาธิเป็นสมาธิเมื่อจิตตั้งมั่นโดยละนิวรณ์ทั้ง 5¹⁸⁴ นิวรณ์ 5 หมายถึง สิ่งที่ยึดติดไม่ให้ก้าวหน้าในคุณธรรมประกอบด้วย (1) กามฉันทะ (ความพอใจในกาม) (2) พยาบาท (ความคิดร้าย) (3) ถีนมทระ (ความหดหู่และเซื่องซึม) (4) อุทธัจจกุกกุกและ (5) วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ได้เป็นช่วงที่เกิดปฏิภาคนิมิต (ภาพที่มองเห็นในใจของสิ่งที่ใช้เป็นอารมณ์กรรมฐานซึ่งประณีตลึกซึ้งเลยจากขั้นที่เป็นภาพติดตาไปอีกขั้นหนึ่งเป็นการเกิดสัญญาบริสุทธิ์ปราศจากสีปราศจากมลทินสามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามความปรารถนาเป็นสมาธิจนเจียนจะแน่วแน่โดยสมบูรณ์ใกล้จะถึงฌานเมื่อชำนาญชำนาญขั้นดีแล้วก็จะแน่วแน่กลายเป็นอัปนาสมาธิอันเป็นองค์แห่งฌานต่อไป

1. จิตแข็งแรงมีพลังมากท่านเปรียบได้ว่าเหมือนกระแสน้ำที่ถูกควบคุมให้ไหลพุ่งไปในทิศทางเดียวย่อมมีกำลังแรงกว่าน้ำที่ถูกปล่อยให้ไหลพวกระบายออกไป
2. จิตราบเรียบสงบซึ่งเหมือนสระหรือบึงน้ำใหญ่ที่มีน้ำนิ่งไม่มีลมพัดต้องไม่มีสิ่งรบกวนให้กระเพื่อมไหว

¹⁸¹ ที.สี. (ไทย) 9/234/77.

¹⁸² ส.สพ. (ไทย) 18/366/448.

¹⁸³ อง.นวก. (ไทย) 23/12/458.

¹⁸⁴ ที.สี. (ไทย) 9/216/73.

3. จิตใสกระจ่างมองเห็นอะไรก็ได้ชัดเหมือนน้ำสงบนิ่งไม่เป็นริ้วคลื่นไม่วุ่นไม่ขุ่นมัวไม่สับสนไม่เร้าร้อนไม่กระวนกระวาย

4. จิตนุ่มนวลควรแก่งานหรือเหมาะแก่การใช้งานเพราะไม่เครียดไม่กระด้างไม่วุ่นไม่ขุ่นมัวไม่สับสนไม่เร้าร้อนไม่กระวนกระวาย

เมื่อจิตที่ได้รับการฝึกฝนดีแล้วโดยเฉพาะในเรื่องของการเจริญสมาธิจะมีความสงบเย็นมั่นคงไม่หวั่นไหวไปกับอารมณ์ที่มากระทบยังเป็นสมาธิระดับอัปปนาสมาธิก็จะมีคุณสมบัติสูงขึ้นไปตามลำดับในพระไตรปิฎกได้กล่าวถึงลักษณะจิตที่มีสมาธิโดยเฉพาะสมาธิระดับอัปปนาสมาธิไว้ดังนี้

1. ตั้งมั่น (สมาหิตะ) คือ ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่จิตกำหนด
2. บริสุทธิ์ (ปริสุทธะ) คือ หหมดจดจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองจิต
3. ผ่องใส (ปริโยธิตะ) คือ ไม่มีกิเลสเครื่องทำให้ขุ่นมัว
4. เรียบเสมอ (อนังคณะ) คือ ภาวะจิตที่ไม่ฟูไม่แฟบหรือขึ้น ๆ ลง ๆ
5. ปราศจากสิ่งที่จะทำให้มัวหมอง (วิคตูปกิเลส) คือ ไม่มีกิเลสเครื่องเศร้าหมองมา

รบกวน

6. นุ่มนวล (มุกฺกุตตะ) คือ มีความอ่อนโยนไม่หยาบกระด้าง
7. ควรแก่การงาน (กัมมณียะ) คือ เหมาะที่จะใช้งานโดยเฉพาะงานด้านพัฒนาปัญญา
8. มั่นคง (ฐิตะ) คือ ดำรงมั่นเหมือนเสาเชื่อมไม้โยกโคลงหรือหวั่นไหว

ในลักษณะของจิตที่เป็นสมาธิดังกล่าวท่านพุทธทาสได้อธิบายลักษณะที่ 7 คือกัมมณียะว่า จิตที่ควรแก่การงานมีความสำคัญหรือเป็นจุดมุ่งหมายของสมาธิในพระพุทธศาสนา ลักษณะของจิตที่มีสมาธิเช่นนี้ว่าจะป็นสนามปฏิบัติการทางปัญญาเป็นตัวหนุนให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงในสังขารธรรมไม่ใช่อยู่ในฌานสมาบัติแข็งทื่อเหมือนตุ๊กตาหินทำอะไรไม่ได้ภาวะจิตที่อยู่ในฌานจะพิจารณาธรรมไม่ได้เลยมีแต่จะติดอยู่ในฌานนั้นตลอดไปผู้จะพิจารณาธรรมคือเข้าสู่วิปัสสนาได้จะต้องออกจากฌานเสียก่อนแล้วพิจารณาธรรมหรือเข้าสู่วิปัสสนาจึงจะบรรลุผลนิพพานสามารถแก้ปัญหาเรื่องทุกขได้¹⁸⁵

ดังนั้นคุณลักษณะของผู้ที่มีสมาธิจิตที่เป็นสมาธิขั้นสมบูรณ์เฉพาะอย่างยิ่งสมาธิถึงขั้นฌาน พระอรุณการยเรียกว่า “ จิตประกอบด้วยองค์ 8 ” องค์ 8 นั้นท่านนับจากคำบรรยายที่เป็นพุทธพจน์กล่าวคือ 1) ตั้งมั่น 2) บริสุทธิ์ 3) ผ่องใส 4) เรียบเสมอ 5) ปราศจากสิ่งมัวหมอง 6) นุ่มนวล 7) ควรแก่การงาน และ 8) มั่นคงจิตที่มีองค์ประกอบเช่นนี้เหมาะแก่การนำเอาไปใช้ได้ดีที่สุดในว่าจะเอาไปใช้งานทางปัญญาพิจารณาให้เกิดความรู้เข้าใจถูกต้องแจ้งชัดหรือใช้ในทางสร้างพลังจิตให้เกิดปัญญาสมาบัติอย่างใด ๆ ก็ได้

จิตตั้งมั่น เป็นรูปนามในวิปัสสนาอย่างไร พระพุทธเจ้าทรงตรัสวิธีพิจารณา ยกขึ้นสู่วิปัสสนาว่า การปฏิบัติเจริญสติกำหนดพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับใน

¹⁸⁵ พุทธทาสภิกขุ, การทำสมาธิและวิปัสสนาที่แท้สมาธิวิปัสสนาตามวิธีธรรมชาติ, (กรุงเทพฯ-มหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, 2540), หน้า 2.

จิตอยู่ ดังนั้นการเจริญสติกำหนดรู้พิจารณาอย่างมีสติอยู่เฉพาะหน้า “จิตมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่ถูกตัณหาและทิณฐิครอบงำ มีความรู้สึกยึดมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ อย่างนี้แล

การเจริญวิปัสสนาเพื่อกำหนดพิจารณาจิต เป็นการสำรวจตัวเองด้านใน เพื่อกำหนดแนวทางที่ถูกต้องจริง ๆ ของการปฏิบัติวิปัสสนา ภาวะที่จิตเป็นกุศลหรืออกุศล ถือว่าเป็นภาวะธรรมดาในโลกียวิสัย จุดสำคัญอยู่ที่การกำหนดรู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลงของกระแสจิต คือ การตามดูกระบวนการทำงานของจิต ไม่ใช่การกั้นกระแสจิต เมื่อจิตเกิดความตั้งมั่นก็รู้ให้กำหนดรู้ตามสภาวะอาการเกิดตามความเป็นจริงนั้น ๆ จนกว่าจะดับสิ้นไปทั้งจิต ในอนาคต อดีต ปัจจุบัน

การปฏิบัติในข้อนี้ก็เพื่อจะกำจัดซึ่งความเห็นว่าเป็นของเที่ยง หรือบรรเทาเสีย ซึ่งความเที่ยงที่จะเข้าไปยึดถือความเที่ยงนั้น ไม่ว่าจะเป็ความเปลี่ยนแปลงอันใดที่เกิดขึ้นในชีวิต ผู้ปฏิบัติจะได้มองความเปลี่ยนแปลงนั้น โดยไม่รู้สึกเสียอะไร เพราะพิจารณาแล้วในชีวิตของเราย่อมมีความเปลี่ยนแปลง แล้วก็มองดูด้วยสติว่ามันเป็นอย่างนี้เอง

วิธีการกำหนดจิต เมื่อจิตตั้งมั่นเกิดขึ้น ก็ปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักของ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน¹⁸⁶ คือ ให้มีสติกำหนดรู้ เมื่อจิตมีความตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตมีความตั้งมั่น เมื่อจิตปราศจากความตั้งมั่นก็รู้ว่าจิตปราศจากความตั้งมั่น ในเวลาปฏิบัติจริง ๆ จะต้องภาวนา เพื่อให้เกิดผลดี คือ ภาวนาให้ทันอารมณ์ปัจจุบัน เช่น ภาวนาว่า “ราคะหนอ” ปกสติดลไปที่หทัยวัตถุ เรียกว่าโยนิโสมนสิการ ทำไว้ในใจจนถึงที่เกิดของจิต ถ้าจิตตั้งมั่นก็ให้ภาวนาว่า “ตั้งมั่นหนอ ๆ” เมื่อปฏิบัติถูกต้องจะได้ผลตามขั้นตอนของ ศีลสมาธิ ปัญญา คือ ถ้า ศีล สมาธิ ปัญญาแก่กล้า จะสามารถเห็นความเกิดดับของ รากจิต โทสจิต โมหจิต และจิตที่ตั้งมั่น ได้เป็นอย่างดี เมื่อเห็นความเกิดดับแล้ว ถ้าเพียรพยายามต่อไป จะเกิดวิปัสสนาญาณตามลำดับ จนถึงมรรคญาณ ผลญาณ¹⁸⁷ ปัจจุบันขณะญาณได้ ถ้ายังไม่ถึงก็จะทำให้ผู้นั้นได้แต่ทั้งควิมุตติและวิกขมภณวิมุตติ คือ มีจิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยองค์พระกรรมฐานนั้นและหลุดพ้นการข่มไว้ด้วยอำนาจของขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ

ข้อที่ว่า พิจารณาเห็นจิตในจิตภายใน เห็นจิตในจิตภายนอก เป็นต้นนั้นว่า เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดพิจารณาจิตของตนเองอยู่บ่อยๆอย่างนี้ สามารถจะรู้ชัด ซึ่งความเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาแห่งจิตของตนได้ดี เมื่อรู้จิตของตนได้ดีแล้วก็สามารถรู้ชัดซึ่งความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แห่งจิตของคนอื่นได้ดี เมื่อรู้จิตของตนได้ดี แล้วก็สามารรู้จิตของคนอื่นได้ดีเช่นเดียวกัน และบางครั้งก็รู้จิตของตน บางครั้งก็รู้จิตของคนอื่น เพราะฉะนั้นจึงสรุปใจความว่า

ข้อที่ว่า พิจารณาเห็นจิตในจิตในภายใน ได้แก่ พิจารณาเห็นจิตของตน

ข้อที่ว่า พิจารณาเห็นจิตในจิตในภายนอก ได้แก่ พิจารณาเห็นจิตของคนอื่น

ข้อที่ว่า พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอก ได้แก่ บางครั้งพิจารณาเห็นจิตของตน บางครั้งพิจารณาเห็นจิตของคนอื่น

¹⁸⁶ ม.ม. (ไทย) 12/114/111.

¹⁸⁷ ข.ป. (ไทย) 31/63/102.

ข้อที่ว่า พิจารณาเห็นความเกิดขึ้น พิจารณาความเสื่อมไปพิจารณาเห็นทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในจิต ได้แก่ พิจารณาเห็นจิตของตน การพิจารณา“จิตตั้งมั่น” เป็นอริยสัจ 4¹⁸⁸ ได้ดังนี้ (1) สติที่กำหนดรู้ จิตตั้งมั่นเป็นอารมณ์ จัดเป็นทุกขสัจ (2) ตัณหาก่อนที่จะตั้งมั่นให้เกิดขึ้น จัดเป็นสมุทัยสัจ (3) การไม่เกิดของทุกขสัจและสมุทัยสัจ คือ ทุกข์กับสมุทัยดับลงไปจัดเป็นนิโรธสัจ (4) อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย มีนิโรธเป็นอารมณ์ จัดเป็นมรรคสัจ ทางสัจจะ 4 อย่างนี้ ย่อมบรรลुพระนิพพานดับทุกข์ เข้าถึงความเป็นพระโสดาบัน

เมื่อเจริญสติปัฏฐาน และ โยนิโสมนสิการอยู่ จนมีความเป็น ศีลวิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ถึงความบริสุทธิ์ดีแล้ว จะเข้าสู่ทวิวิสุทธิ จะเห็นตามจริงว่า รูปนามนี้ไม่ใช่เรา และ “เมื่อจิตตั้งมั่น ก็รู้ชัดวาจิตตั้งมั่น” คือ จิตมีสติ ไปกำหนดรู้ จิตตั้งมั่น เรียกว่า นามรูนาม ในญาณที่ 1 คือ “นามรูปปริจเฉทญาณ” (ญาติปริญาติ¹⁸⁹) ปัญญาแยก รูป แยกนามได้ สามารถรู้ว่า เป็นนามที่เกิดต่อกับนาม เห็นว่าไม่มีตัวเรา มีแต่เหตุปัจจัยระหว่าง นามกับนาม หมดความสงสัย เข้าสู่กัขาวิตรณวิสุทธิ เป็นญาณที่ 2 เรียกว่า “ปัจจยปริคคหญาณ” เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้า ขึ้นตามลำดับ เห็นความเกิดดับของจิตจนกระทั่งถึง พลวอุทยัพพญาณ เป็น ตีรณปริญาติ¹⁹⁰

วิปัสสนาญาณพัฒนาขึ้นตามลำดับ ตั้งแต่กัขญาณ เห็นดับส่วนเดียว ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนด เร่งการปฏิบัติจนถึงมรรคปลายทาง อริยสัจบริบูรณ์ คือ อริยมรรคมืองค์ 8 ประหารกิเลส เป็นสมุจเฉทพหาน¹⁹¹ (พหานปริญาติ) เข้าสู่กระแสพระนิพพาน ละสังโยชน์เบื้องต่ำ 3¹⁹² คือ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา และ สีลัพพตปรามาส เข้าสู่ความเป็นพระโสดาบัน

จิตปราศจากโมหะ

จิตที่ปราศจากโมหะ¹⁹³ หมายถึง จิตมีธรรมชาติประภัสสร คือ ผุดผ่องตามปกติเหมือนน้ำใสสะอาดไม่หลงมกมาย ไม่ประมาทเป็นเพียงสภาวะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส และนึกคิดเท่านั้น ปราศจากการปรุงแต่งหรือตอบสนองต่อสิ่งที่พบอยู่ แต่จิตประกอบร่วมกับนามธรรมอีกอย่างหนึ่งเสมอ คือเจตสิก (สภาวะปรุงแต่งจิต) ดังนั้น จิตจึงเศร้าหมองไปด้วยอำนาจของเจตสิกฝ่ายต่ำ คือ โลภะโทสะ โมหะ เหมือนน้ำใสสะอาดที่เปลี่ยนไปตามสีที่ผสม ฉะนั้น ตัวอย่างเช่น ในขณะที่วิญญาณทางตาเห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่ง จิตของทุกคนจะทำหน้าที่รู้รูปเป็นอารมณ์ แต่โลภะทำให้รู้สึกชอบสิ่งที่เห็น โทสะทำให้ไม่ชอบ ดังนั้น เจตสิกฝ่ายต่ำทำให้จิตเสียความเป็นกลางอยู่เสมออย่างนี้ มีลักษณะที่พอใจหรือไม่พอใจ และเพิ่มพูนกิเลสมากขึ้นเรื่อย ๆ จิตที่มีได้อบรมไว้ดีย่อมทำให้เหล่าสัตว์ติดอยู่ในบ่วงกิเลส ส่วนจิตที่อบรมดีแล้วย่อมส่งผลให้จิตเป็นอิสระหลุดพ้นได้โดยพลัน

¹⁸⁸ ม.ม. (ไทย) 21/119/118.

¹⁸⁹ ข.ม. (ไทย) 29/13/63.

¹⁹⁰ ตีรณปริญาติ คือ นักปราชญ์ทำสิ่งที่รู้แล้วให้ปรากฏอย่างนี้แล้ว พิจารณาตณหา คือ พิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์, ข.จ. (ไทย) 30/52/214.

¹⁹¹ ข.ป. (ไทย) 31/24/33.

¹⁹² ม.ม. (ไทย) 13/130/144.

¹⁹³ ม.ม. (ไทย) 13/256/303.

พระพุทธเจ้าตรัสวิธีพิจารณา ยกขึ้นสู่วิปัสสนาว่า การปฏิบัติเจริญสติกำหนดพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในและภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ ดังนั้นการเจริญสติกำหนดรู้พิจารณาอย่างมีสติอยู่เฉพาะหน้าว่า “จิตมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้นไม่ถูกค้นหาและทฤษฎีครอบงำ มีความรู้สึกไม่ยึดมั่นอะไรๆในโลก ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่อย่างนี้¹⁹⁴

การพิจารณาจิตปราศจากโมหะจัดเป็นอริยสัจ 4

การพิจารณาเห็นจิตในจิต¹⁹⁵ หมายถึงว่า ให้พิจารณาจิตแต่ละอาการจากอาการทั้งหมดของจิต โดยพิจารณาให้เห็นจริงทั้งภายในและภายนอกและมีปกติพิจารณาอย่างต่อเนื่อง โดยพิจารณาให้เห็นปัจจัยอันปรุงแต่งให้จิตนี้เกิดขึ้นมาบ้าง ให้เสื่อมไปบ้าง ทั้งเกิดและเสื่อมบ้าง หรือเมื่อจิตนี้เกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่ต่อหน้า ก็กำหนดว่าเป็นเพียงเพื่อให้เกิดความรู้ เพื่ออาศัยระลึก อย่าให้ค้นหาและทฤษฎีเกิดขึ้น และไม่ยึดมั่นอะไร ๆ ในโลกด้วย

ทุกขสัจจะ¹⁹⁶ การเห็นทุกอริยสัจนั้น เปรียบเหมือนการรู้ความจริง เช่นเดียวกันกับการกำหนดจิตปราศจากโมหะเมื่อผู้ปฏิบัติได้กำหนดรู้ว่าจิตนั้นเป็นจิตที่ปราศจากโมหะ ก็เท่ากับว่าได้รับรู้ทุกอริยสัจแล้วอาการที่จิตปราศจากโมหะ สติที่กำหนดรู้จิตที่ปราศจากโมหะจัดเป็นทุกขสัจ กล่าวเป็นนามธรรม ที่มีสภาพเกิดดับ คงทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ บีบคั้นอยู่ในตัว ไม่อยู่ในอำนาจใคร แม้ว่า เป็นจิตที่เป็นปัญญา แต่ปัญญาในขั้นนี้เป็นโลกิยะที่เป็นของชั่วคราว เป็นลักษณะที่โยคีมีสติกำหนดจิตที่เป็นโมหะ คืออายตนะจิตที่เผลอไป หลงไป หรือจิตที่มีความสงสัยในการปฏิบัติ หรือจิตที่เป็นอุทธัจจะ เช่น กำหนดว่า สงสัยหนอ ๆๆ สติที่เข้าไปรู้อารมณ์ และธรรมที่ถูกจิตรู้เป็นทุกขสัจ ธรรมเหล่านั้น มีสภาพที่ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ไม่แน่นอนเกิดความอยากในการที่จะให้สติหลุดพ้นในอาการของโมหะ คือ ความหลงงมงาย ความประมาท

สมุทยสัจจะ¹⁹⁷ ความอยากก่อนที่จะมีสติเห็นอาการของอารมณ์ที่ดับไปเป็นสมุทัยนั้นคือ ความอยากทำความดี อยากปฏิบัติธรรมอยากบรรลุตธรรม อยากเป็นพระอริยบุคคล อาการของสติที่รู้ตัวว่าดับอารมณ์ที่ถูกจิตรู้ ดับขณะปัจจุบันเป็นนิโรธเพราะจิตเป็นสภาพที่ดับไป ปัญญาที่รู้อารมณ์ทั้งหลาย ตั้งแต่กำหนดรู้จิตที่เป็นโมหะ ละค้นหาเพราะรู้แจ้งในอารมณ์ ไม่ได้ละค้นหาเพราะกำหนดละตัวค้นหา แต่การจะละค้นหาได้เกิดจากการมีสติ สมาธิ ปัญญา รู้แจ้งในจิตที่ปราศจากโมหะอย่างแจ่มชัดตัวอย่างเช่น โยคีกำหนดจิตที่ไม่มีโมหะว่า “รู้หนอ ๆๆ” ขณะนั้นย่อมไม่เข้าไปยึดว่าเรากำหนดปราศจากตัวเรา ตัวเขา หรือสัตว์ ปัญญาที่รู้เช่นนี้ย่อมไม่ก่อภพชาติ เพราะมีวิชชากำจัดอวิชชาเหตุให้เกิดค้นหา อุปาทาน และไม่เข้าใจผิดว่าเราได้วิมุตติหลุดพ้นจากกิเลส เพราะสติที่ตื่นรู้จากการกำหนดจิตปราศจากกิเลส

¹⁹⁴ พระภิกษุญาณพิศาลเมธี วิ, (ประเสริฐ มนต์เสวี, พรหมจันทร์), เอกสารประกอบการสอน ราชวิทยาลัยปริยัติศึกษา, 2555, หน้า 347.

¹⁹⁵ ส.ม. (ไทย) 19/397/256.

¹⁹⁶ การบัญญัติสภาวะธรรมที่เป็นความจริงว่าเป็นสัจจะ, อภิ.ป. (ไทย) 36/4/136.

¹⁹⁷ อภิ.วิ. (ไทย) 35/1078/495.

นิโรธสังจะ เมื่อจิตที่เป็นไปกับความไม่รู้กล่าวคือโมหะเกิดขึ้น ให้โยคีตามกำหนดจิตเหล่านั้นทุก ๆ ขณะที่เกิดขึ้น และเมื่อจิตเหล่านั้นดับไป จิตทั้งหลายที่บริสุทธิ์หมดจดจากโมหะก็จะเกิดขึ้นเรียกจิตเหล่านั้นว่า วิตโมหจิต¹⁹⁸ แปลว่า “จิตที่ปราศจากโมหะ” โยคีพึงตามกำหนดแม้ซึ่งจิตเหล่านั้นทุก ๆ ขณะที่เกิดขึ้นดับ อาการที่ดับนั้น จัดเป็นนิโรธ เพราะอาการที่ไม่มีตัณหาปรุงแต่งจิต อันเกิดจากการที่โยคีกำหนดจิตปราศจากโมหะเป็นอารมณ์ที่ดับไป เห็นชัดในอารมณ์ ไม่เข้าไปยึดถืออาการที่ดับนั้นเป็นการดับที่เป็นโลกยนิโรธ ถ้าไม่สามารถดับกิเลสได้อย่างสิ้นเชิง แต่เมื่อโยคีกำหนดสติในอารมณ์นั้น ๆ อย่างต่อเนื่อง ย่อมนำไปสู่วิปัสสนาญาณ ตามลำดับ จนได้มรรคญาณประหารกิเลสชั้นโลกุตระได้ได้อย่างเด็ดขาด

มรรคสังจะ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกขสัง ละสมุทัยสัง มีนิโรธสังเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสังกล่าว คือ โยคีกำหนดเห็นจิตที่ไม่มีโมหะเกิดดับ จัดเป็นอโมหะจัดเป็นกุศลมูล¹⁹⁹ พระองค์ตรัสไว้ว่ากรรมที่บุคคลผู้ไม่มีโมหะทำทางกาย วาจา และใจจัดกัลมฐัม ไม่ก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อื่นด้วยเรื่องที่ไม่เป็นจริง ด้วยการเบียดเบียนจงจำ ให้เสียทรัพย์ ตีเตียน หรือขบไล่ โดยอวดอ้างว่า “เรามีกำลัง ทรงพลัง” ก็จัดเป็นกุศลกรรม กุศลธรรมจำนวนมากเหล่านี้ที่เกิดจากอโมหะ²⁰⁰ เมื่อโมหะเป็นเหตุ เมื่อโมหะเป็นแดนเกิด²⁰¹ เมื่อโมหะเป็นปัจจัย ย่อมเกิดมีแก่บุคคลผู้ไม่มีโมหะนั้นด้วยประการฉะนี้ จะเห็นว่าจิตที่รู้ความเป็นจริงในรูปนามจัดเป็นอสมโมหะ คือ ปัญญาญาณ ที่หยุดปรุงแต่งรูปนามจากกิเลส ย่อมละตัณหา อาการของจิตที่ละตัณหาย่อมดับทุกข์ ทำให้นิโรธแจ้งขึ้น กระบวนการกำหนดเช่นนี้เป็นกระบวนการของอริยมรรคที่ทำให้โยคีบรรลุเป็นพระอริยบุคคล

ดังนั้น การกำหนดจิตตามอุปสมวาสติปัญญาฐาน ข้อจิตปราศจากโมหะ เป็นการกำหนดที่จัดเป็นอริยสัง 4 ในการกำหนดแต่ละขณะจิต ซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ช่วง คือ 1) ช่วงโลกียะ คือการกำหนดตามสติปัญญาฐาน หมวดจิตตามอุปสมวาสติ ซึ่งการกำหนดในขั้นนี้เป็นการกำหนดให้อริยสัง 4 ชั้นโลกียะที่ไม่สามารถดับกิเลสได้เด็ดขาด คือขณะกำหนดจิตไม่มีโมหะเป็นอารมณ์ จัดเป็นทุกข์เพราะรูปนามเป็นสภาพที่เป็นทุกข์ ขณะรู้รูปนามด้วยสติเบื้องต้น ย่อมหลุดการปรุงแต่งของกิเลสที่ก่อให้เกิดภพชาติ คือตัณหาไม่สามารถเกิดขึ้นได้โดยอาศัยรูปนามได้ ขณะที่ไม่มีตัณหาปรุงแต่งจิต เป็นนิโรธคือความดับทุกข์ได้ชั่วคราว คือ ตถังคนิโรธ²⁰² หรือ วิชัมภนนิโรธ ซึ่งไม่สามารถดับกิเลสได้ ขึ้นตอนเหล่านี้จัดเป็นบุพพาคมรรค คือมรรคที่ทำให้เกิดบ่อย ๆ ส่วนโยคีที่กำหนดเห็นอาการของจิตที่ปราศจากโมหะเกิดดับ บ่อย ๆ อย่างต่อเนื่อง ย่อมยังอินทรีย์ให้แก่กล้าตามลำดับ จนการกำหนดนั้นเป็นมรรคจิต คือ สภาวะที่จิตกับอารมณ์ที่จิตรู้ อารมณ์ที่เป็นจิตปราศจากโมหะดับไปพร้อมกัน ประหารกิเลสชั้นอนุสัย ด้วยสมุจเฉทประหาร บรรลุเป็นพระอริยบุคคลเบื้องต้น คือพระโสดาบันในมรรคจิตแรก ละสักกายทิฏฐิความเห็นผิดว่ามีตัวตน ศีลพตปรมาสความประพลติผิดที่คิดว่าจะบรรลุธรรมได้ และวิจิกิจฉาความสงสัยในคุณพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ย่อมถูกละด้วยพระโสดาบัน

¹⁹⁸ พระโสมณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), *วิปัสสนาธุณี*, หน้า 306.

¹⁹⁹ อ.จ.เอกก. (ไทย) 20/70/277.

²⁰⁰ อ.จ.ทุก. (ไทย) 20/70/278.

²⁰¹ อ.จ.ทุก. (ไทย) 20/70/278.

²⁰² ช.ป. (ไทย) 31/706/580

จิตปราศจากโมหะ²⁰³ จัดเป็นใช้สติกำหนดรู้เห็นการเกิดดับจนละอุปาทานชั้น 5 ได้แล้ว จนเกิดอินทรีย์แก่กล้าสามารถละอาสวะกิเลสด้วยการใช้สติกำหนดรู้จนเกิดปัญญาจัดเป็นอัมมานุสारी²⁰⁴

จิตมีราคะ

คำว่า ราคะ หมายถึง ความกำหนัดความยินดีเกี่ยวกับเรื่องเพศ แต่ในที่นี้หมายถึงความยินดีพอใจสิ่งที่มาปรากฏทางทวารทั้ง 6 เมื่อจิตมีราคะก็รูววจิตมีราคะ เมื่อจิตปราศจากราคะก็รูววจิตปราศจากราคะ ราคะคือความกำหนัด ความยินดีในกาม ความติดใจ หรือความยอมใจติดอยู่ในวัตถุ กาม เราจะรู้สึกตัวววจิตมีราคะได้ก็ต่อเมื่อศึกษาไวกองววจิตมีราคะเป็นอย่างดี และตกลงกับ ตัวเอง ไวลวงหนาวาจะดูขณะเกิดราคะเป็นอย่างดี ไม่เช่นนั้นธรรมชาติของมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายจะไม่รู้สึกตัวเลยววจิตมีราคะ เมื่อเกิดราคะยอมถูกดึงดูดให้ติดไว้กับวัตถุกามโดยไมสนใจอะไรทั้งสิ้น

ทางมาของราคะมักเกิดจากการได้เห็นรูปลักษณะทางเพศอันตองตาหรือยวนใจ การเห็นรูปแลวรู้สึกถูกดึงดูดใจจดจ่อคือจิตมีราคะ การผูกความคิดทางเพศขึ้นมาแล้วเรายินดีตรึงนึกต่อ กระทั่งเกิดอาการกระโจนเข้าไปวายนในห้วงจินตนาการทางกามารมณ อาการ คือจิตมีราคะ หากรู้สึกตัวในทันทีที่จิตมีราคะราคะจะถูกแทนที่ด้วยสติเราจะเห็นทันทีวราคะหายไปเช่น ตาจะถอนจากอาการจดจ่อรูปภายนอก หรือใจจะถอยออกมาจากห้วงจินตนาการทางกามารมณกลับเขามารู้สึกถึงความว่างจากราคะอันเป็นภายใน ขณะแห่งการรู้ความว่างจากราคะนั้นเอง คือ การรูววจิตปราศจากราคะ

แต่หากสติเกิดไม่ทันเพราะไม่ตั้งใจดีสังเกตุไวลวงหนา ราคะที่มีในจิตจะเหมือนหวงน้ำที่ ลามเปยกไปถึงกาย และก่อให้เกิดอารมณ์เพศที่เหนียวแน่น เหมือนกายใจถูกตรึงไว้ให้ติดอยู่กับ ราคะ อย่างยากจะระงับ หากเคยเจริญสติเห็นกายโดยความเป็นของสกปรกมาก่อน ก็เหมือนมีเครื่องมือ ถอนใจออกจากกามได้ไมยาก มิฉะนั้นก็ต้องหมั่นใจกันตรงๆ ซึ่งก็อาจก่อให้เกิดความเก็บ กตหรือไม ก็ปล่อยใจเลยตามเลย ซึ่งก็เป็นการถลาลมจมปลักอยู่กับเหตุแห่งทุกขกันต่อไป

วิธีดับอารมณ์ราคะ วิธีดับอารมณ์นี้พระพุทธเจ้าทรงแสดงวิธีแก้ไว้ 2 ทาง คือ การเจริญ สมถกัมมัฏฐาน ทำให้สงบ และ การเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐาน การเจริญมหาสติปัฏฐาน 4²⁰⁵

การเจริญสมถะ²⁰⁶ ได้แก่ การพิจารณากายคตาสติ และอสุภะกัมมัฏฐาน กายคตาสติ คือ การพิจารณากายของตนเองเป็นของน่าเกลียด (ปฏิกูลบรรพ)²⁰⁷ ส่วนอสุภะกัมมัฏฐาน การพิจารณาซากศพที่ตายไปแล้วโดยเป็นของน่าเบื่อ ไม่น่ายินดี ดังได้แสดงไว้ในนวสีวธิกภาพพะ หมวดการพิจารณา 9 ปาฐา ในฐานภายในกาย

การเจริญวิปัสสนา ได้แก่ การเจริญสติ²⁰⁸ เพื่อเข้าไปทำลาย ขณะ คือกลุ่มก้อนของ อุปาทานชั้น²⁰⁹ ให้แตกสลายไป การเข้าไปทำลายนั้น เราต้องรู้จักที่ตั้งของอุปาทานชั้น ซึ่งฐานจิต

²⁰³ ม.ม. (ไทย) 13/256/303.

²⁰⁴ อัมมานุสारी หมายถึง ผู้แล่นไปตามธรรมชาติ ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้า บรรลุผลแล้วกลายเป็นทวิภูติ (ผู้บรรลุธรรมด้วยความเห็นถูกต้อง), ที.ปา. (ไทย) 11/332/337.

²⁰⁵ ที.ม. (ไทย) 10/273/216.

²⁰⁶ อ.จตุกก. (ไทย) 21/170/237.

²⁰⁷ ม.ม. (ไทย) 12/136/75.

²⁰⁸ ม.ม. (ไทย) 12/131/73.

²⁰⁹ ที.ม. (ไทย) 10/291/224.

ในจิต แบ่งที่ตั้งไว้ 2 อย่าง คือ ภายใน ภายนอก ภายในได้แก่ ในจิตภายในภายนอกได้แก่ ในจิต ภายนอก การเจริญวิปัสสนาให้กำหนดเป็น 3 ส่วน คือ ภายใน ภายนอก และทั้งภายในทั้งภายนอก วิธีตั้งบาราคะ ที่ตั้งของจิต คือ มนายนะ อายตนะของใจ (ที่หัวใจ) ซึ่งเรามักเรียกกันง่าย ๆ ว่าทางใจ แต่ใจของเราท่านแยกเป็น 2 คือ ภายใน กับภายนอก

วิธีกำหนดจิตมีราคะ ภาวนาให้ทันอารมณ์ปัจจุบัน (อาร์มมณปัจจุัจ) ²¹⁰ เช่น ภาวนาว่า “ราคะหนอ ๆ” ปกสดีลงไปทักทายวัตถุเรียกว่าโยนิโสมนสิการทำไว้ในใจจนถึงที่เกิดของจิตเมื่อปฏิบัติ ถูกต้องตามหลักนี้จะได้ผลตามขั้นของศีล สมาธิ ปัญญา คือ ถ้าศีลสมาธิ ปัญญา แก่กล้าสามารถจะ เห็นความเกิดดับของ ราคะจิต ได้เป็นอย่างดีเมื่อเห็นความเกิดดับแล้ว ถ้าเพียรพยายามทำต่อ ๆ ไป สามารถจะเกิดวิปัสสนาญาณขึ้นโดยลำดับ ๆ จนถึงมรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ ²¹¹ ได้ ถ้า ยังไม่ถึงก็จะทำให้ผู้นั้นได้ตั้งทวิมุตติและวิกขัมภณวิมุตติ ²¹² คือ มีจิตหลุดพ้นจากกิเลสด้วยองค์ของพระ กรรมฐานนั้น และหลุดพ้นด้วยการข่มไว้ด้วยอำนาจของฌณิกสมาธิ อุปะจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ

การกำหนดจิตมีราคะเป็นอารมณ์ ต้องกำหนดโดยความเป็นสภาวะธรรม ไม่ส่งจิตไป กำหนดที่ตัวบัญญัติ เช่น ใคร ทำอะไร ที่ไหน อย่างไร แต่กำหนดถึงสภาวะที่เป็นราคะโดยปราศจาก บุคคล เรา เขา เมื่อมีการกำหนดอยู่เช่นนี้ วิปัสสนาญาณย่อมเกิดขึ้นตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณ เพิ่มพูน อินทรีย์จนเห็นอาการเกิดดับระหว่างจิตมีราคะกับจิตไม่มีราคะ ส่งผลให้วิปัสสนาญาณแก่กล้าจนถึง มรรคญาณ รู้แจ้งอริยสัจ 4 บรรลุเป็นพระอริยบุคคลตามลำดับของอริยมรรค ²¹³

จิตที่ปราศจากราคะเป็นอริยสัจ 4 คือ เมื่อพิจารณาทั้งจิตภายใน ภายนอก และเห็นการ เกิดขึ้นของธรรมในจิตมีราคะ การดับของธรรมในราคะจิต และทั้งเหตุเกิดขึ้นเหตุดับในราคะจิต เมื่อ สติเกิดขึ้นในระหว่างพิจารณา พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุผู้มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้า ว่า จิตมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่น ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก” ²¹⁴ เห็นจิตมีราคะ รู้ตามที่อาการที่จิตปรากฏด้วยสติ ไม่คิดนึกปรุงแต่ง เป็นการ อาศัยจิตเพื่อเห็นความเป็นจริงตามธรรมชาติ ที่อิงอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นในมหาสติปัญญาฐานสูตร ข้อ จิตตานุปัสสนา

สติที่กำหนดจิตมีราคะเป็นอารมณ์เป็นทุกขสัจ ตัณหาที่มีในก่อนอันยังทุกขสัจนั้นให้ตั้งขึ้น เป็นสมุทัยสัจ ความไม่เป็นไปแห่งสัจจะทั้งสอง เป็นนิโรธสัจ อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกขสัจ ละสมุทัยสัจ มีนิโรธสัจเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสัจ ภิกษุโยคาวจรชวนชวายเป็นด้วยอำนาจสัจจะ 4 อย่างนี้ ย่อมบรรลุ ความดับทุกข์ มีรายละเอียด ดังนี้

1. สติที่กำหนดจิตมีราคะเป็นอารมณ์เป็นทุกขสัจ อารมณนามที่ปรากฏเป็นทุกข เพราะมีสภาพเกิดดับ นามทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ ถูกบีบคั้นในตัว ดังนั้นอารมณ์ที่ถูกจิตรู้เป็นทุกข

²¹⁰ ส.นิ. (ไทย) 16/28/79.

²¹¹ อภิ.วิ. (ไทย) 35/795-796/510.

²¹² ชุ.เปต. (ไทย) 26/1181/533.

²¹³ ม.ม. ไทย) 12/ 258/266.

²¹⁴ ที.ม. (ไทย) 10/381/315.

เรียกว่าสังขารทุกขตา ความเป็นทุกข์เพราะเป็นสังขาร ได้แก่ตัวสภาวะของสังขาร²¹⁵ คือสิ่งทั้งปวงซึ่งเกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ซึ่งรวมถึงตัวสติและจิตที่มีราคาด้วย ตัวอย่างเช่น โยคิกำหนดว่า “ราคาหนอ ๆ” “หรือชอบหนอ ๆๆ” สติที่กำหนดรู้และอารมณ์ราคาที่ถูกกำหนดเป็นทุกข์เพราะมีความเกิดปรากฏขึ้น หรือเป็นสังขตธรรม และต้องดับไปในที่สุด

2. ตัณหามีในก่อนอันยังทุกขสังขานั้นให้ตั้งขึ้นเป็นสมุทัยสังข ความอยากของผู้ปฏิบัตินั้นเป็นตัณหา ความอยากพ้น อยากบรรลุตธรรม อยากปฏิบัติสติปัญญา แม้ว่าจะเป็นความอยากในฝ่ายดี แต่ก็จัดเป็นตัณหาเพราะมีสภาพที่ปรุงแต่งจิตให้เกิดการปฏิบัติธรรมเป็นฉันทะ ซึ่งความอยากเป็นตัณหาปรุงแต่งอารมณ์ ที่เกิดจากอวิชชาความรู้ การปรุงแต่งอารมณ์เป็นสังขาร ที่ตกอยู่ในสภาพไม่เที่ยง²¹⁶ เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่นเดียวกัน แต่ตัวสติที่กำหนดรู้ที่ย่อมเป็นอโลภะ คือไม่ใช่ความอยากที่ทำให้เกิดภพชาติ แต่ตัวสติเป็นตัวหยุดการปรุงแต่งเนื่องด้วยตัณหาเป็นตัวตัดภพ ตัดชาติ

3. ความไม่เป็นไปแห่งสังขจะทั้งสอง เป็นนิโรธสังข คือสภาวะที่ทุกข์และสมุทัยถูกละในเวลาเดียวกัน ซึ่งเป็นสภาวะที่ดับไปด้วยอำนาจของสติที่เข้าไปกำหนดรู้จิตที่ปราศจากกิเลสได้นั้น ก็ไม่ก่อให้เกิดการปรุงแต่งจากอำนาจของกิเลสทั้งหลาย ตัวอย่างเช่นเราอยากกินข้าวเพราะหิว เมื่อเราได้กินข้าวจนอิ่มแล้ว ก็ไม่เกิดความอยากอีก อยากอยากนั้นดับไป ไม่ปรุงแต่งอีก เช่นเดียวกับบุคคลที่มีสติรู้อารมณ์ ย่อมหยุดการปรุงแต่งที่เกิดจากตัณหา เป็นอาการของการละตัณหา ซึ่งตัณหาที่ถูกละนั้นเป็นนิโรธ คือความดับ²¹⁷ การรู้อารมณ์ราคาด้วยสติ ย่อมทำให้จิตตื่นรู้ เป็นสภาวะที่จิตกับอารมณ์แยกออกจากกัน ที่ปราศจากสัตว์ บุคคล เรา เขา เป็นตทังคนิโรธความดับชั่วคราว เมื่อโยคิกำหนดเห็นอาการที่ดับไปบ่อย ย่อมทำให้ถึงซึ่งวิปัสสนาญาณที่สูงต่อไป ตัวอย่างเช่น โยคิกำหนดว่า “ราคาหนอ ๆ” “หรือชอบหนอ ๆๆ” สติที่กำหนดรู้และอารมณ์ราคาที่ถูกกำหนดดับไป เป็นนิโรธเพราะมีความดับปรากฏขึ้น ย่อมเป็นเหตุปัจจัยให้ถึงอสังขตธรรม คือพระนิพพาน

4. อริยมรรค²¹⁸ ที่กำหนดรู้ทุกขสังข ละสมุทัยสังข มีนิโรธสังขเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสังข ปัญญาที่เข้าไปรู้ถูกที่ด้วยวิปัสสนาญาณ ย่อมละการปรุงแต่งจากตัณหา จิตที่ไม่ถูกปรุงแต่งดับไปเป็นนิโรธปัญญาที่กำหนดเห็นความดับอย่างต่อเนื่อง สติสมาธิปัญญาย่อมมีกำลังตามลำดับ ทำให้มรรคสมบูรณ์โดยลำดับคือ สัมมาทิฐิ คือ สภาวะการเห็น สัมมาสังกัปปะ คือ สภาวะยกอารมณ์ในการกำหนด สัมมาวาจา คือ สภาวะที่กำหนดถูกต้องตามอารมณ์ที่ปรากฏในปัจจุบัน สัมมาภิมันตะ คือ สภาวะที่รูปนามเป็นฐานของการกำหนดรู้ สัมมาอาชีวะ คือ สภาวะที่ผ่องแผ้วที่เกิดจากการกำหนดรู้รูปนาม สัมมาวายามะ คือ สภาวะที่ระครองไว้ ในการกำหนดที่ต่อเนื่อง สัมมาสติ คือ สภาวะที่ตั้งไว้ตื่นรู้ต่อรูปนาม ไม่ปราศจากความยินดี ยินร้าย สัมมาสมาธิ คือ สภาวะที่จิตแน่วแน่ต่อการรู้ ไม่มีความฟุ้งซ่าน ที่เกื้อกูลต่อวิปัสสนาญาณ²¹⁹

²¹⁵ วิ.จ. (ไทย) 7/437/375.

²¹⁶ วิ.ม. (ไทย) 4/22/29.

²¹⁷ วิ.ม. (ไทย) 1/2/2.

²¹⁸ วิ.ม. (ไทย) 4/22/29.

²¹⁹ ชุ.ป. (ไทย) 31/52/83.

ดังนั้น การกำหนด²²⁰ ฐิติที่มีราคะเป็นอาวมณั ต้องเข้าไปรู้ตามความเป็นจริง คือจิตกับอาวมณัที่ถูกจิตรู้ โดยปราศจากตัวตน และเห็นลักษณะของธรรมทั้ง 2 เป็นสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งมีความเกิดดับ อยู่เป็นนิจ จนเกิดวิปัสสนาญาณชั้น อริยมรรค ดับกิเลสอย่างถาวร เมื่อนั้นกระบวนการของอริยสังทั้ง 4 ย่อมสมบูรณ์พร้อมกัน ไม่ก่อน ไม่หลัง บุคคลนั้นย่อมเป็นอริยบุคคล²²¹ เข้าสู่พระนิพพาน เป็นอสังขตธรรม ไม่มีการปรุงแต่งที่พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญว่า “นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง” พระโสดาบันที่บรรลุด้วยการกำหนดจิตมีราคะ

ในการกำหนดสติปัฏฐาน 4 หมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ข้อจิตมีราคะ เป็นการเจริญสติที่อาศัยขณิกสมาธิในการเดินปัญญา บุคคลที่กำหนดอาวมณัเช่นนี้ ย่อมไม่เป็นกายสักขีเพราะต้องอาศัยวิโมกข์ 8 ที่เป็นสันตวิโมกข์²²² และไม่เป็นสัทธานุสारीประเภทสมาธิ ดังนั้นสรุปได้ว่าพระโสดาบันที่กำหนดจิตมีราคะย่อมบรรลุเป็นพระโสดาบันได้ 2 ประเภท คือสัทธานุสारीประเภทสติและธัมมานุสारी มีรายละเอียด ดังนี้

1. เป็นธัมมานุสारी²²³ คือ กำหนดจิตมีราคะเป็นอาวมณั จนเห็นความเกิดดับจนเข้าสู่สภาวะจิตที่แปรปรวนความคุมไม่ได้ อาการจิตมีความเบาสบาย เห็นอาการเกิดดับของอาวมณัอย่างสม่ำเสมอ เป็นลักษณะของสภาวะอนัตตา โดยกำหนดเห็นอาการดับไปของจิตมีราคะเพราะสติปัญญาโดยมี ขณิกสมาธิ เป็นเหตุใกล้ ทำให้บรรลุธรรมเพราะปัญญินทรีย์นำ หลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์²²⁴ เพราะเห็นอาวมณัจิตมีราคะเป็นอนัตตา

2. เป็นสัทธานุสारी²²⁵ ประเภทสติ คือ โยคีเจริญสติเห็นจิตมีราคะเกิดดับ จนเข้าสู่การเห็นอาวมณัที่ดับไปไฉนเดียว ไม่สามารถกำหนดนิมิตเครื่องหมายใด ๆ ได้เพราะอาการดับที่ไวมาก การเห็นเช่นนี้เพราะสัทธินทรีย์มีกำลังแก่กล้า บรรลุเป็นพระโสดาบันประเภทสัทธานุสारीที่มากด้วยสติ หลุดพ้นด้วยอนิมิตตวิโมกข์²²⁶ เพราะเห็นความไม่เที่ยงของราคะจิต²²⁷ ดังนั้น การบรรลุธรรมของผู้ที่กำหนดจิตมีราคะเป็นอาวมณั พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่าเป็นวิปัสสนาญาณิกอย่างอ่อน ซึ่งพระโสดาบันทั้งสองประเภทที่แสดงมานี้ถูกกำหนดด้วยอินทรีย์ที่นำตนให้บรรลุธรรม โดยอาศัยขณิกสมาธิเป็นฐาน

จิตมีโทสะ

การกำหนดรู้จิตมีโทสะ ตามนัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร²²⁸ จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโทสะ²²⁹

²²⁰ วิ.มหา. (ไทย) 1/38/26.

²²¹ วิ.มหา. 1/78/773.

²²² ม.ม. (ไทย) 13/182/211.

²²³ ธัมมานุสारी ท่านผู้ประพฤติตามธรรม, ที.ปา. (ไทย) 11/336/224.

²²⁴ วิ.มหา. (ไทย) 1/207/191.

²²⁵ ส.ช. (ไทย) 17/478/250.

²²⁶ วิ.มหา. (ไทย) 1/199/185.

²²⁷ วิ.มหา. (ไทย) 1/6-10/4.

²²⁸ ที.ม. (ไทย) 10/273/216.

²²⁹ ที.ม. (ไทย) 10/381/314.

ลักษณะของจิตมีโทสะ ตามนัยแห่งพระอภิธรรม จิตมีโทสะอยู่ในกลุ่มของอกุศลจิต 12 ดวง
ชื่อว่า โทสมูลจิต 2 คือ จิตที่เกิดขึ้นโดยมีโทสเจตสิก เป็นประธาน

ดวงที่ 1 เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน เกิดพร้อมด้วยความเสียใจ (โทมนัส)
ประกอบด้วยความโกรธ (ปฏิฆะ)

ดวงที่ 2 เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน เกิดพร้อมด้วยความเสียใจ (โทมนัส)
ประกอบด้วยความโกรธ (ปฏิฆะ)

การพิจารณาจิตมีโทสะนั้น ถ้าเกิดความเสียใจ (โทมนัส) มากกว่าความโกรธ (ปฏิฆะ) นี้
จัดเป็นการพิจารณาเวทนานุปัสสนา ส่วนถ้าความโกรธ (ปฏิฆะ) มากกว่าความเสียใจ นี้เป็นการพิจารณา
จิตตานุปัสสนา ว่าด้วยจิตมีโทสะ

เจตสิกที่ประกอบกับจิตมีโทสะ มีจำนวน 20 และ 22 ดวง ได้แก่ อัญญาสมานเจตสิก 12
(เว้นปีติ) โทจตุกเจตสิก 4 โมจตุกเจตสิก 4 และ ธิทุกเจตสิก 2 (ธิทุก 2 จะประกอบเฉพาะที่มีการชักชวน
เท่านั้น) ซึ่งกลุ่มโทจตุกเจตสิก 4 จะเป็นตัวหลักในการเข้าประกอบกับจิตมีโทสะ ได้แก่ โทสะ (โกรธ)
อิสสา (ริษยา) มัจฉริยะ (หวงแหน) และ กุกกุจจะ (เดือดร้อนใจ)

ลักษณะของจิตมีโทสะ ธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำ ได้กล่าวถึงรากเหง้าของอกุศลทั้งปวง รวมทั้ง
ความโกรธมีสาเหตุภายใน คือ โทสะ, อวิชชา, อโยนิโสมนสิการ, อัสมิมานะ, อหิริกะ, อนัตตตัปปะ และ
อุทธัจจะ แต่เมื่อว่าด้วยรากเหง้าแห่งธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำคือตณหา²³⁰

ปุราณาสตตนิทเทศขุททิกนิกาย มหานิเทศว่าด้วยเหตุเกิดความโกรธ 10 อย่าง ได้กล่าวถึง
อาการของความโกรธ โดยสามารถจัดแบ่งเป็นกลุ่มได้ดังนี้ (1) เกิดภายในใจ เช่น เคือง, แค้น, ชัง และมุ่ง
ร้าย (2) แสดงออก ทางกาย - วาจา แต่ควบคุมไว้ได้ ไม่ลงมือกระทำ เช่น ใจขุนมัว, หน้าเจ้าหน้าอ, คาง
สั้น, พูดคำหยาบ และ ทำตาขวาง (3) ลงมือกระทำ แต่บุคคลอื่นไม่ได้รับบาดเจ็บ เช่น คว่ำไม้คว่ำมีด เงื่อ
ไม้และมีด ฟาดฟันแต่ยังไม่มีแผล (4) ลงมือกระทำบุคคลอื่นได้รับบาดเจ็บถึงชีวิต เช่น ฟาดฟันมีแผล
กระดูหัก อวัยวะขาดหลุด ทำให้เสียชีวิต (5) เมื่อฆ่าผู้อื่นตายแล้ว ฆ่าตนเองด้วย ร้ายแรงอย่างยิ่ง²³¹

ลักษณะที่จตุกของ โทสเจตสิก (โกรธ) ได้แก่ (1) มีความหยาบกระด้าง เป็นลักษณะ (2) มี
การทำให้จิตตนและผู้อื่นหม่นไหม้ เป็นกิจ (3) มีการประทุษร้าย การทำลาย เป็นผล (4) มี อาฆาตวัตถุ
10 เป็นเหตุใกล้ให้เกิด²³²

เหตุเกิดของโทสะ อาฆาตวัตถุ 10 คือ ความอาฆาต เป็นเหตุใกล้ให้เกิดโทสะ ได้แก่ (1) ผู้นี้
ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา (2) ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา (3) ผู้นี้ทำสิ่งที่ไม่เป็น
ประโยชน์แก่เรา (4) ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ขอบพของเรา (5) ผู้นี้กำลังทำสิ่ง
ที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่ขอบพของเรา (6) ผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่คนผู้เป็นที่รักที่
ขอบพของเรา (7) ผู้นี้ทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ขอบพของเรา (8) ผู้นี้กำลังทำ

²³⁰ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่
31, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, 2558), หน้า 141.

²³¹ ชุ.ม. (ไทย) 29/85/253.

²³² ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จตุกแห่งปรมัตถธรรม, (กรุงเทพมหานคร:
บริษัทคัลเลอร์ส โฟร์ จำกัด, 2537), หน้า 17.

สิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา (9) ผู้นี้จักทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา และ (10) ความโกรธเกิดขึ้นในฐานะอันไม่สมควร²³³

วิธีการฝึกปัญญาเห็นจิตในจิต “จิตมีโทสะ” ตามนัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร พิจารณาเห็นจิตในจิต “จิตที่มีโทสะ” ได้แก่ จิตภายใน คือจิตตน และ จิตภายนอก คือจิตผู้อื่น เสมอกันด้วยความเป็น “จิตมีโทสะ” ย่อมไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา

พิจารณาเห็นธรรมที่เป็นเหตุเกิดและเหตุดับตามนัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร (1) ธรรมที่เป็นเหตุเกิด ได้แก่ เกิดจากกิเลสในตนเอง (โทสมูลจิต-อสังขาริก) คือ อวิชชา เป็นเหตุให้เกิดวิญญาน และ สิ่งมากระทบ (โทสมูลจิต-สังขาริก) คือ อาฆาตวัตถุ²³⁴ (2) เห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ได้แก่ ญาณ (ปัญญา)²³⁵

นอกจากนี้ยังมีปรากฏธรรมเป็นเหตุเกิด และ เหตุดับในปุราณาสุตตนิเทศ กล่าวว่ามีผู้ใดละความโกรธได้แล้ว ทำให้สงบได้แล้ว เผาด้วยไฟ คือ ญาณ แล้ว ผู้นั้น ตรัสเรียกว่า ผู้ไม่โกรธเพราะ ละความโกรธได้แล้วเพราะ กำหนดรู้วัตถุแห่งความโกรธได้แล้ว เพราะ ตัดเหตุแห่งความโกรธได้แล้ว รวมความว่า ผู้ไม่โกรธ²³⁶

วัตถุประสงค์การฝึกจิตในจิต “จิตมีโทสะ” มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “จิตมีโทสะ” มีอยู่เพียงเพื่ออาศัย (1) เจริญญาณ (ญาณมตตาย) (2) เจริญสติ (ปฏิสสติมตตาย) เท่านั้นเป็นผู้ไม่อาศัย “ตัณหา และ ทิฏฐิ” อยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก²³⁷

วิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามเป็นจริงการเจริญปัญญา²³⁸ ซึ่งจะมีหมวดธรรมอันเป็นพื้นฐานดำเนินไปของวิปัสสนา ที่จะมองดูรู้เข้าใจให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามเป็นจริงได้นั้น เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ 6 ได้แก่ ชั้น 5, आयตนะ 12, ธาตุ 18, อินทรี 22, อริยสัจ 4 และ ปฏิจสมุปบาท²³⁹ โดยสามารถอธิบาย “จิตมีโทสะ” เข้าในวิปัสสนาภูมิ 6 ได้ดังนี้ (1) จิตมีโทสะ กับ ชั้น 5 เข้าได้ใน นามชั้น 4 ได้แก่ เวทนาชั้น (เวทนาเจตสิก) สัญญาชั้น (สัญญาเจตสิก) สังขารชั้น (เจตสิก 20 ดวงที่เข้าประกอบ) และ วิญญานชั้น (โทสมูลจิต 2) (2) จิตมีโทสะ กับ ธาตุ 18 เข้าได้ใน มโนวิญญานธาตุ และ ธรรมธาตุ คือ ธรรมารมณ์ (องค์ธรรมได้แก่ เจตสิก สุขุมรูป และ นิพพาน) (3) จิตมีโทสะ กับ आयตนะ 12 เข้าได้ใน มนายนะ (4) จิตมีโทสะ กับ อินทรี 22 เข้าได้ใน มนินทรี เมื่อเจริญวิปัสสนาจะเข้าได้ใน สัทินทรี, วิริยินทรี, สตินทรี, สามาอินทรี, ปัญญินทรี เมื่อถึงความเป็นโสดาปัตติ-มรรค จะเป็นอนันัญญาตัญญูสามิตินทรี และ ตั้งแต่โสดาปัตติผล จนถึง อรหัตตมรรค เป็นอัญญู

²³³ ชุ.ม. (ไทย) 29/85/253.

²³⁴ วิ.ป. (ไทย) 8/998/323.

²³⁵ ที.ม. (ไทย) 10/381/314.

²³⁶ ชุ.ม. (ไทย) 29/85/253.

²³⁷ ที.ม. (ไทย) 10/381/314.

²³⁸ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 31, หน้า 70.

²³⁹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 15, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2553), หน้า 370.

นทรีย์ (5) จิตมีโทษะ กับ อริยสัง 4 เข้าได้ใน ทุกขสังข์ (6) จิตมีโทษะ กับ ปฏิจจสมุปบาท 12 จะเข้าได้ในองค์แห่งวิญญาน

การกำหนดรู้จิตมีโทษะ สงเคราะห์เข้าลำดับญาณ 16 ปริญา 3 และ วิสุทธิ 7 สามารถดูภาพตารางด้านบนประกอบคำอธิบาย คือ เมื่อเจริญสติปัฏฐาน และ โยนิโสมนสิการอยู่ จนมีความเป็นศีลวิสุทธิ และ จิตตวิสุทธิ ถึงความบริสุทธิ์ดีแล้ว จะเข้าสู่ทิวาสวิสุทธิ จะเห็นตามจริงว่า รูปนามนี้ไม่ใช่เรา และ “เมื่อจิตมีโทษะ ก็รู้ซั้ว จิตมีโทษะ” คือ จิตมีสติ ไปกำหนดรู้ จิตมีโทษะ เรียกว่า นามรูนาม ในญาณที่ 1 นามรูปปริจเฉทญาณ²⁴⁰ ปัญญาแยก रूप แยกนามได้ สามารถรู้ว่า เป็นนามที่เกิดต่อกับนาม เห็นว่าไม่มีตัวเรา มีแต่เหตุปัจจัยระหว่าง นามกับนาม หมดความสงสัย เข้าสู่กัฏฐาวิตถณวิสุทธิ²⁴¹ เป็นญาณที่ 2 ปจจยปริคคญาณ ทั้ง 2 ญาณนี้ จัดเป็น ญาณปริญา²⁴² เพราะรู้ตามลักษณะสภาวะของ อารมณ์ แยกออกมาได้

จิตมีโทษะ เป็นนามชั้น 4 มีสภาพเกิดดับ เปลี่ยนแปลงไป ทนอยู่ไม่ได้ และ บังคับบัญชาไม่ได้ เป็นตามกฎไตรลักษณ์ เมื่อเกิดญาณปัญญาเห็นตามความจริง จะเห็นว่า มีเพียงผู้รู้ คือ สติ และ อารมณ์ที่ถูกรู้ คือ จิตมีโทษะ เท่านั้นเห็นการเกิดดับ และเห็นการดับเป็นลักษณะของจินตญาณ หรือ การอนุমানนั้น เข้าสู่ญาณที่ 3 สัมมสนญาณ²⁴³ และ เมื่อเห็นตามความจริงมากเข้า สติ สมาธิมีกำลังมากขึ้น เกิดวิปัสสนูปกิเลสขึ้น แต่ด้วยกำลังของปัญญา ที่รู้ว่ามีโทษทาง หรือ นี้ไม่ใช่ทางนั้น เพราะเห็นความดับลงทีละขณะ ๆ เป็นตทังคนิโรธ จึงสามารถผ่านวิปัสสนูปกิเลสมาได้ จัดเป็น มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ เข้าสู่ญาณที่ 4 อุททยัพพญาณ²⁴⁴ ทั้งสองญาณนี้จัดเป็น ตีรณปริญา เพราะ เห็นลักษณะของ พระไตรลักษณ์

วิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น เห็นความดับลงของรูปนามโดยส่วนเดียว คือ เห็นนิโรธสัง เป็นการดับลงทีละขณะ ๆ อย่างชัดเจน ซึ่งเกิดจาก ตทังคปหาน นั่นคือกระบวนการอริยสัง 4 เกิดโดยสมบูรณ์ทั้ง ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรคขึ้นตามลำดับ เข้าสู่ญาณที่ 5 ฅถญาณ ไปถึงจน ญาณที่ 13 โคตรภูญาณ²⁴⁵ จัดเป็น ปหานปริญา เพราะ กำหนดรู้ถึงขั้นละ กำหนดรู้สังขารว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จัดเป็น ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

อารมณ์ที่กำหนดรู้ขึ้น เริ่มละบัญญัติลงบางส่วน เข้าสู่ความเป็นปรมาตถมากขึ้นตามลำดับ เห็นแจ้งชัดถึงรูปนามนี้ โดยความเป็นกฏสามัญทั้ง 3 คือ ปิบบัน ตั้งอยู่ไม่ได้ บังคับบัญชาไม่ได้ ย่อมเปื้อนหน่ายคลายกำหนด ถอนความพอใจ ไม่พอใจในจิตออกเสียได้ เมื่อแจ้งชัดในอารมณ์ปรมาตถที่ปรากฏ

วิปัสสนาญาณพัฒนาขึ้นตามลำดับ ตั้งแต่มรรคต้นทาง คือ บุพพภาคมรรค ได้เจริญสติปัฏฐานจนเต็มบริบูรณ์ ถึงมรรคปลายทาง เข้าสู่ญาณที่ 14 มัคคญาณ²⁴⁶ อริยสังข์ทั้ง 4 สมบูรณ์เกิดเป็น

²⁴⁰ ปริจเฉทญาณ ความรู้ในการกำหนดในรูป-นาม, ที.ปา. (ไทย) 11/239/183.

²⁴¹ กัฏฐาวิตถณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย, ที.ปา. (ไทย) 11/359/419.

²⁴² ชุ.ม. (ไทย) 29/62/48.

²⁴³ ชุ.ป. (ไทย) 31/48/74.

²⁴⁴ ชุ.ป. (ไทย) 31/49/77.

²⁴⁵ ชุ.ป. (ไทย) 31/59/94.

²⁴⁶ ชุ.ป. (ไทย) 31/108/168.

มัครสมังคี อริยมรรคมีองค์ 8 ทำหน้าที่ประหารกิเลส จัดเป็นสมุจเฉตปหานเข้าสู่กระแสพระนิพพาน ละสังโยชน์เบื้องต่ำ 3 คือ สักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉา และ สีลัพพตปรามาส เข้าสู่ความเป็นพระโสดาบัน จัดเป็นญาณที่ 15 ผลญาณ และ พิจารณา อารมณ์พระนิพพาน กิเลสที่ละ กิเลสที่เหลือ ในญาณที่ 16 ปัจจเวกขณญาณ²⁴⁷ พระโสดาบัน กับ จิตมีโทสะ

วิโมกขกถานิทเทศแสดงถึงโสดาปัตติมรรค หรือการเข้าถึงความเป็นพระโสดาบัน ไว้ 3 ประเภท ดังนี้

1. สัทธานุสारी²⁴⁸ คือ เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงสังขารมีปริมาณยิ่ง เพราะสังขารมีปริมาณยิ่งบุคคลจึงได้โสดาปัตติมรรคเพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่าเป็นสัทธานุสारी บุคคลอินทรีย์ที่เป็นไปตามสังขารมี 4 ทั้งเป็นสหชาติปัจจัยอัญญมัญญปัจจัยนิสสยปัจจัย สัมปัตตปัจจัย

2. กายสักขี²⁴⁹ คือ เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกขสมานินทรีย์มีปริมาณยิ่ง เพราะสมานินทรีย์มีปริมาณยิ่งบุคคลจึงได้โสดาปัตติมรรคเพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่าเป็นกายสักขีบุคคลอินทรีย์ที่เป็นไปตามสมานินทรีย์มี 4 ทั้งเป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปัตตปัจจัย

3. ธรรมานุสारी²⁵⁰ คือ เมื่อมนสิการโดยความเป็นอนัตตาปัญญาอินทรีย์ มีปริมาณยิ่ง เพราะปัญญาอินทรีย์มีปริมาณยิ่งบุคคลจึงได้โสดาปัตติมรรคเพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่าเป็นธรรมานุสारी บุคคลอินทรีย์ที่เป็นไปตามปัญญาอินทรีย์มี 4 ทั้งเป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปัตตปัจจัย²⁵¹

การพิจารณาจิตมีโทสะ โดยเห็นจิตในจิต พิจารณาละโดยมีสติและโยนิโสมนสิการเป็นตัวนำ เมื่อมีการกำหนดรู้ โกรธหนอ ๆ อารมณ์โทสะนั้น เกิดแต่เหตุปัจจัยมาปรุงแต่ หาใช้บุคคลตัวตนเราเขาไม่ เมื่อมีจิตที่พร้อมด้วยปัญญาบริบูรณ์พิจารณาตัดละดับลงทันที หยุดการปรุงแต่งด้วยสังขตธรรม²⁵²

โดยจิตมีโทสะนี้ สามารถใช้เป็นอารมณ์ในการพิจารณาด้วยปัญญาตั้งแต่ญาณเบื้องต้น จนถึงอนุโลมญาณ ต่อจากนั้น โคตรภูญาณ มัคคญาณ ผลญาณ จะเกิดขึ้นตามลำดับ รับนิพพานเป็นอารมณ์ เข้าสู่กระแสของอสังขตธรรม ดังนั้น ปัญญา กำหนดรู้ และ ละอารมณ์ จิตมีโทสะ นั้น เมื่อเข้าสู่กระแสพระนิพพานจะเป็นพระโสดาบันแบบ “ธัมมานุสारी” คือ มีปัญญาอินทรีย์แก่กล้า มีมนสิการโดยความเป็นอนัตตาในสังขารูปกษายาญาน

ส่วนพระโสดาบันประเภท กายสักขี ซึ่งต้องมีบาทฐานจากรูปฌาน และ อรูปฌาน ไม่ทราบพิจารณาจิตมีโทสะ เพราะฌานจะระงับดับนิวรณ์ 5 ไว้ จัดเป็นวิขัมภนปหาน และ เมื่อว่าโดยการ

²⁴⁷ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 31, หน้า 95.

²⁴⁸ ที.ปา. (ไทย) 11/336/224.

²⁴⁹ ที.ปา. (ไทย) 11/105/111.

²⁵⁰ ชุ.ป. (ไทย) 31/221/373.

²⁵¹ ชุ.ป. (ไทย) 31/221/371.

²⁵² ส.ช. (ไทย) 17/159/87.

สัมปยุตตธรรม ปิติเจตสิก ซึ่งเป็นหนึ่งในองค์ฌานจะไม่เข้าประกอบในโทสมูลจิต 2 อย่างแน่นอน²⁵³

ส่วนพระโสดาบันประเภท สัทธานุสारी เป็นผู้มากด้วยอหิมอกข์ คือ การน้อมใจ มีศรัทธา ซาบซึ้งอย่างแรงกล้า เป็นการพิจารณาอารมณ์ฝ่ายกุศล ซึ่งอารมณ์โทสะซึ่งเป็นอกุศลจะพิจารณาได้ยาก จิตมีโมหะ ในจิตตานุสสนาสติปฏิฐาน

จิตตานุสสนาสติปฏิฐานคือการมีสติกำหนดรู้ จิตรวม ๆ ว่าขณะนั้นจิตเป็นอย่างไร เช่น จิตมีราคะ จิตไม่มีราคะ จิตมีโทสะ จิตไม่มีโทสะ จิตมีโมหะ จิตไม่มีโมหะ จิตหุดหู่ จิตฟุ้งซ่าน จิตเป็นฌาน จิตไม่เป็นฌาน จิตเป็นสมาธิ จิตไม่เป็นสมาธิ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตหลุดพ้น จิตไม่หลุดพ้น เป็นต้น การมีสตรีนั่นมีจิตเป็นฐาน ระลึกรู้ว่า จิตมีอาการแบบนี้ ๆ หรือไม่แบบ นี้ ๆ ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เป็นเรา ไม่ใช่ตัวใจตนของเรา เช่น รู้ว่า จิตมีราคะ ไม่ใช่เรามีราคะแต่เป็นจิตที่มีราคะ จิตนั้นมีโทสะไม่ใช่เรามีโทสะ ขณะนี้จิตไม่รู้แจ้งในอารมณ์ประกอบด้วยความหลงไม่ใช่เราหลง จะสังเกตได้ว่า อาการของจิตก็อย่างหนึ่ง จิตที่เป็นธาตุรู้อาการนั้นก็อย่างหนึ่ง สิ่งเหล่านี้ไม่ได้เป็นเรา มันเป็นเรื่องของจิต พยายามบังคับยังไงก็ไปบังคับมันไม่ได้ มันเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย เมื่อปัจจัยดับ มันก็ดับของมันเอง ไม่อยากให้มันดับก็ไม่ได้ เช่นจิตมีโทสะ มีอาการโกรธไม่พอใจ จะบังคับให้โกรธตลอดไป ห้ามเลิกโกรธนะ โกรธนี้เป็นเราเราบังคับมันได้ ความเป็นจริงแล้วก็บังคับไม่ได้ หรือ จิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ จะให้จิตเป็นสมาธิตลอดไป บังคับได้หรือไม่ ก็บังคับไม่ได้ มันเป็นไปตามเหตุปัจจัย เกิดดับตามเหตุปัจจัยเป็นจิตที่มีอาการนั้น ๆ ไม่ใช่เรามี จิตเป็นอย่างนั้น ๆ ไม่ใช่เราเป็น และ จิตและเจตสิกที่ประกอบจิตนั้นเป็นเพียงชั้นต่าง ๆ ที่อาศัยกันและกันเกิดไม่ใช่ตัวตนของเรา

จิตมีโมหะ จิตปราศจากโมหะ

การกำหนด จิตมีโมหะ²⁵⁴ หมายถึง การมีสติกำหนดรู้จิตที่ประกอบด้วยความหลง อันได้แก่โมหมูลจิต 2 ดวง คือ 1) จิตที่มีความหลงเกิดพร้อมกับความเฉย ๆ ประกอบด้วยความลังเลใจ (วิจิกิจฉา) และ 2) จิตที่มีความหลงเกิดพร้อมกับความเฉย ๆ ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน อย่างไรก็ตาม โมหะ (ความหลง) นั้นประกอบกับอกุศลจิต 12 ทุกดวงทั้ง โลกมูลจิต 8 โทสมูลจิต 2 และ โมหมูลจิต 2 ก็ล้วนแต่ประกอบด้วยโมหะเจตสิกด้วยกันทั้งสิ้น ขณะที่โมหะกำหนดด้วยความเพียรพอใจ ขณะนั้นก็เรียกว่าหลงอยู่ ขณะที่โกรธขาดสติก็เรียกว่าหลงอยู่เช่นกัน โมหะนี้เป็นอกุศลที่ละเอียดเห็นได้ยาก และประกอบกับอกุศลจิตทุกประเภท ทั้งนี้การกำหนดจิตมีโมหะในพระอริยธรรมท่านประมวลไว้ในหมวด 2 นี้เท่านั้น คือ จิตที่หลงอยู่แต่ไม่ประกอบด้วยโลภะหรือโทสะ แต่หมายเหตุให้ทราบว่ามีโมหะมีอยู่ในอกุศลจิตทั้งหมด โมหมูลจิตทั้ง 2 ดวงประกอบด้วย โมจตุกเจตสิก²⁵⁵ มี 4 เจตสิกได้แก่ โมหเจตสิก อหิริกเจตสิก โนตตปเจตสิก และอุทธีจเจตสิก ส่วน วิจิกิจฉาเจตสิกไม่มีพวกและประกอบได้เฉพาะแต่ โมหมูลจิตที่เป็นวิจิกิจฉา ดวงเดียวเท่านั้น

²⁵³ พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ , ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ 1-2-6 จิต เจตสิก รูป นิพพาน, พิมพ์ครั้งที่ 6, (กรุงเทพมหานคร : หจก. ทิพย์วิสุทธิ์, 2554), หน้า 51.

²⁵⁴ ที.สี. (ไทย) 9/242/81.

²⁵⁵ พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ 1-2-6 จิต เจตสิก รูป นิพพาน หลักสูตรชั้น จุฬารัตนธรรมิกตรี, หน้า 37

โมหเจตสิก คือ ความหลง ความไม่รู้จริงตามสภาวะของอารมณ์ มีการไม่รู้เป็นลักษณะมีการปกปิดไว้ซึ่งสภาวะแห่งอารมณ์เป็นกิจมีความมืดมนเป็นผลมีการไม่เอาใจใส่เป็นอันตีก่ออารมณ์นั้น (อโยนิโสมนสิการ) เป็นเหตุใกล้ที่ว่าไม่รู้นั้นหมายความว่าไม่รู้ในการสังวรรู้ แต่ไม่รู้ในสิ่งที่ไม่ควรรู้ ความไม่รู้ในที่นี้ หมายความว่าเอาเฉพาะความรู้ในธรรม 8 ประการ คือ (1) ไม่แจ้งในทุกข์ (2) ไม่แจ้งเหตุให้เกิดทุกข์ (3) ไม่แจ้งการดับทุกข์ (4) ไม่แจ้งหนทางที่จะดับทุกข์ (5) ไม่แจ้งในชั้น์ आयตन ธาตุ อินทรีย์สังขปฏิจจสมุปบาท ที่เป็นส่วนอดีต (อเหตุกทิกฺขุณี ไม่เชื่อเหตุ)²⁵⁶ (6) ไม่แจ้งในชั้น์ आयตน ธาตุอินทรีย์ สังขปฏิจจสมุปบาท ที่เป็นส่วน อนาคต (อฺจฺเจททิกฺขุณี²⁵⁷ เห็นว่าสุญฺญและนัตถิกทิกฺขุณี ไม่เชื่อผล)

อิทธิกเจตสิก คือ ความไม่ละอายต่อการทำบาป ไม่ละอายต่อการทำอกุศลมีการไม่เกลียดต่อกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต เป็นต้น เป็นลักษณะมีการกระทำบาป เป็นกิจมีความไม่เกลียดต่อบาปธรรม เป็นผลมีการไม่เคารพตน เป็นเหตุใกล้ที่ไม่เคารพตน เพราะไม่ละอายต่อ วย ไม่ละอายต่อเพศไม่ละอายต่อ ตระกูลและ/หรือ ไม่ละอายต่อ อกุศล

อนัตตปเจตสิก²⁵⁸ คือ ความไม่สะดุ้งกลัวต่อการทำบาป ไม่สะดุ้งกลัวต่อการทำอกุศล มีการไม่สะดุ้งกลัวต่อบาป เป็นลักษณะมีการทำบาป เป็นกิจมีความไม่เกลียดต่อบาปธรรม เป็นผลไม่มีการเคารพผู้อื่น เป็นเหตุใกล้

อุทธัจเจตสิก²⁵⁹ คือความฟุ้งซ่าน ไม่สงบ คิดฟุ้งไปในอารมณ์ต่าง ๆ มีความไม่สงบ เป็นลักษณะมีการไม่มั่นในอารมณ์เดียว เป็นกิจมีความหวั่นไหว เป็นผลมีการไม่เอาใจใส่เป็นอันตีก่ออารมณ์นั้น เป็นเหตุใกล้

วิจิกิจฉาเจตสิก²⁶⁰ คือ ความสงสัย ความลังเลไม่แน่ใจ ในอารมณ์ต่าง ๆ สงสัยตัดสินอารมณ์ไม่ได้มีความสงสัย เป็นลักษณะ มีการหวั่นไหวในอารมณ์ เป็นกิจมีการไม่สามารถตัดสินใจได้ เป็นผลมีการไม่เอาใจใส่เป็นอันตีก่ออารมณ์นั้น เป็นเหตุใกล้ความสงสัยทั้งหลายไม่ใช่เป็นวิจิกิจฉาเจตสิกนี้ทั้งหมด

ความสงสัยในวิจิกิจฉาเจตสิกนี้ หมายความว่าความสงสัยในธรรม 8 ประการเท่านั้น คือ 1) สงสัยในพระพุทธเจ้า ว่าเห็นจะไม่มีตัวจริง น่าจะสมมุติขึ้น หรือสงสัยในพระพุทธคุณ 9 2) สงสัยในพระธรรม ว่ามคค 4 ผล 4 นิพพาน 1 มีจริงหรือและธรรมนี้นำออกจากทุกข์ ได้จริงหรือ 3) สงสัยในพระสงฆ์ ว่าสงฆ์ที่ตั้งอยู่ในมคค 4 ผล 4 มีจริงหรือ สงฆ์ที่ปฏิบัติดีจริงมีหรือ ผลแห่งทานที่ถวายแก่สงฆ์ มีจริงหรือ 4) สงสัยในสิกขา 3 (ศีล สมาธิ ปัญญา) ว่ามีจริงหรือ ผลานิสงส์แห่งการศึกษาปฏิบัติในสิกขา 3 มีจริงหรือ 5) สงสัยในชั้น์ 5 आयตน ธาตุที่เป็นส่วนอดีตมีจริงหรือ คือ สงสัยว่าชาติก่อนมีจริงหรือ (อเหตุกทิกฺขุณี)²⁶¹ 6) สงสัยในชั้น์ आयตน ธาตุ ที่เป็นอนาคต มีจริงหรือ คือสงสัยว่า ชาติหน้า

²⁵⁶ ส.ช. (ไทย) 17/429/222.

²⁵⁷ ที.สี. (ไทย) 9/49/32.

²⁵⁸ ส.นิ. (ไทย) 16/384/159.

²⁵⁹ อจ.ปญจก. (ไทย) 22/386/402.

²⁶⁰ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ 1-2-6 จิต เจตสิก รูป นิพพาน** หลักสูตรชั้น จุฬารัตนธรรมิกถรี, หน้า 38.

²⁶¹ ม.ม. (ไทย) 13/100/106.

มีจริงหรือ (อุจเฉททิฏฐิ)²⁶² 7) สงสัยในชั้น 7) อายุตฺน ธาตุ ทั้งที่เป็นส่วนอดีตและอนาคตนั้น มีจริงหรือ คือสงสัยทั้งชาติก่อนและชาติหน้า (อภิริยทิฏฐิ)²⁶³ 8) สงสัยในปฏิจจสมุปบาทธรรม คือ ธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลอาศัยกันเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสายเลยนั้น มีจริงหรือ (อัตตทิฏฐิ)²⁶⁴ 9) หนึ่งความสงสัยอย่างอื่นที่ไม่ใช่ธรรม 8 ประการ เช่นสงสัยในเรื่องสมมุติและบัญญัติ ไม่เป็นกิเลส

ในภาคปฏิบัติถ้ารู้ชัดว่าจิตหลงอยู่ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงเท่านี้ก็ใช้ได้ให้ใช้คำให้ถูกกับอาการที่ปรากฏ เช่น เมื่อจิตหลงอยู่ประกอบด้วยวิจิกิจฉาให้กำหนดว่า สงสัยหนอ หรือ วิจิกิจฉาหนอ หรือถ้านึกคำไม่ออกแค่รู้ชัดในอาการแล้วกำหนดว่ารู้หนอ ก็ใช้ได้คือรู้ชัดว่าจิตมีวิจิกิจฉา ทั้งนี้อาการที่จิตไปรู้ ต้องชัดว่าความสงสัยนี้เข้าค่ายวิจิกิจฉา คือ ความสงสัยทั้ง 8 ประการนี้เท่านั้น ถ้าไม่ใช่ก็เป็นสงสัยความอยากรู้ธรรมตาเป็น จิตมีราคะอยากรู้อารมณ์อยากได้คำตอบอย่างนี้ เป็นจิตที่หลงด้วยและมีราคะด้วยนั่นเอง ก็เลือกกำหนดอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ขึ้นอยู่กับว่าอาการไหนปรากฏชัดกว่าส่วนอาการหลงประเภทอื่นๆ ที่ไม่เจือด้วยราคะหรือโทสะถือว่า เป็นจิตที่หลงอยู่เกิดขึ้นพร้อมกับความเฉยๆประกอบด้วยอุทัจจไม่ประกอบด้วยวิจิกิจฉาทั้งสิ้น ภาคปฏิบัติให้ใช้คำว่า ฟุ้งหนอ คิดหนอ หรือ เผลอหนอ ตามอาการที่ปรากฏตามจริงก็ใช้ได้

ตัวอย่างอาการจิตมีโมหะในภาคปฏิบัติเช่นเมื่อนั่งภาวนาอยู่ การกำหนดช้าลง ๆ จนนิ่งไปไม่กำหนดอะไร สงบสบายเพลิน ๆ นิ่ง ๆ ไม่รู้ว่าขณะปัจจุบันนี้จิตรู้อะไร อันนี้คือโมหะเข้าแล้วเป็นโมหะที่ไม่ประกอบด้วยความสงสัย ขณะเดินกลับที่พักบริการรถเข็นอย่างหนอช้าอย่างหนอไปตลอดบริการต่อเนื่องแต่คำบริการไม่ตรงกับอาการบางที่เร็วไปเข้าไปหรือขวสลับซ้ายซ้ายสลับขวาคือเมื่อก้าวเท้าซ้ายบริการรถเข็นว่าขวาย่างหนอ เมื่อก้าวเท้าขวาบริการรถเข็นว่าซ้ายอย่างหนอ อย่างนี้ก็เรียกว่า จิตมีความหลงเช่นกันเป็นความหลงที่ไม่ประกอบด้วยความสงสัย ขณะที่เดินจงกรมอยู่มีกลิ่นมาจากโรงครัวระทบบวมกเกิดความรู้สึกสงสัยใส่ว่า อาหารเพลเป็นอะไร ทันทีที่อาการนั้นปรากฏ กำหนดจิตมีราคะตามอาการความอยากรู้ก็ได้ หรือ รู้ชัดว่าจิตนั้นประกอบความหลงอยู่ก็ได้เพราะไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริงทั้งนี้ขึ้นอยู่กับว่า อาการราคะ หรือ อาการโมหะชัดว่าขึ้นอยู่กับ ลำดับญาณคือปัญญา ในญาณต้นๆ ความไวของสติความเฉียบคมของปัญญาอาจจะเห็นแค่จิตมีราคะ แต่พอสติไวขึ้นปัญญามีกำลังมากขึ้นอาการของโมหะปรากฏชัดขึ้นก็กำหนด จิตมีโมหะ ไม่ใช่เรื่องผิด

กระบวนการของอริยสัจ 4 ในการกำหนดจิตมีโมหะ ขณะที่จิตมีโมหะอยู่นั้น ไม่ได้กำหนดรู้ทุกข์เพราะขาดโยนิโสมนสิการขณะนั้นเป็นอกุศล ขณะที่สติรู้ชัดจิตมีโมหะ ขณะนั้นเป็นกุศล เป็นคนละขณะกันไม่เกิดซ้อนกัน กิจในอริยสัจ 4 สำเร็จพร้อม ณ ขณะที่จิตมีสติรู้ชัดนั้นสติที่รู้ชัดว่าจิตมีโมหะนั้นคือทุกข์อริยสัจ ขณะที่สติกำหนดรู้อาการตามจริงอยู่นั้นความไม่รู้แจ้ง (อวิชชา) ในจิตนั้นก็ถูกละไปนี่คือละสมุทัย ความดับแห่งสมุทัยคือความดับแห่งวิชชาและความดับของจิตที่มีโมหะนั้น

²⁶² ส.นิ. (ไทย) 16/17/28.

²⁶³ ม.ม. (ไทย) 13/97/100.

²⁶⁴ ช.ม. (ไทย) 29/428/230.

เรียกว่าแจ้งนิโรธ และ อริยมรรค (มีสัมมาทิฐิ เป็นต้น) ที่กำหนดรู้จิตมีโมหะละสมุทัยและมีนิโรธสัง เป็นอารมณ์นี้เป็น มรรคสัง²⁶⁵

ในภาคปฏิบัติ ตัวอย่างเช่นเมื่อภวานาอยู่กำหนดขาลงจนการทำในใจโดยแยกกายหายไป การกำหนดหายไป มีความสงบสบายเพลินๆ แต่ไม่รู้ว่าขณะนี้รู้อะไรจิตรู้อะไรระลึกไม่ได้ ขณะนั้น แม้ว่าจะมีความเบาสบาย แต่ไม่ใช่กุศล ขณะนั้นเป็นอกุศลจิตที่ประกอบด้วยโมหะ เป็นที่สังเกตได้ว่าผู้ ปฏิบัติธรรมในปัจจุบันนี้เข้าใจว่าสถานะนี้เป็นกุศล อาศัยว่าเป็นสมณะทำสมาธิไม่ใช่อบรมปัญญา แต่จริงๆแล้วสถานะตรงนี้ขาดเอกัคคตารมณ์และยังขาดสติด้วยจึงเป็นสัมมาสมาธิไม่ได้เลย สมณะทั้ง 40 กองแม้อารมณ์จะต่างกันแต่ อาศัยสติทำให้เกิดสมาธิด้วยกันทั้งสิ้น มีไข่มุมฐานที่เอาสมาธิอย่างเดียว แล้วทิ้งสติกลายเป็นโมหะกัมมฐานอย่างทุกวันนี้ จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งที่จะต้องช่วยกันทำความเข้าใจให้ถูกต้องว่า แม้เป็นสมณะกัมมฐาน สัมมาสมาธิล้วนเกิดจากสติทั้งสิ้น ถ้าต้องการทราบถึง สถานะที่จิตมีโมหะว่าเป็นอย่างไร ผู้ปฏิบัติลองนึกย้อนไปถึงตอนที่เริ่มฝึกสมาธิใหม่ ๆ ก็จะเห็นได้ไม่ ยากเลย ว่าจริง ๆ แล้วเราเคยทำโมหะกัมมฐานกันมาแล้วนับไม่ถ้วน ล้วนแต่เป็นการเจริญอกุศล ทั้งสิ้นแต่ก็เป็นข้อที่น่าสังเกตว่าผู้ที่ฝึกสมาธิแบบโมหะกัมมฐานแบบนี้มามากพอได้ฟังธรรมที่ถูกต้อง ขึ้นมาได้รู้อะไรเป็นอะไรแล้วการเห็นจิตมีโมหะสำหรับผู้ฝึกสมาธิมาก่อนจะเห็นได้ง่ายว่าผู้มีสมาธิน้อย หรือผู้ที่ไม่เคยฝึกสมาธิมาเลย

สติที่กำหนดจิตมีโมหะนั้นเป็นการเห็นทุกขในอริยสัง สติตรงนี้ต้องมีกำลังมาก พอสมควรเพราะโมหะเป็นกิเลสอย่างละเอียด เป็นแม่ทัพแห่งกิเลส กำหนดเห็นได้ยากกว่ากิเลสอย่าง อื่นทั้งหมด การกำหนดรู้จิตมีราคะ จิตมีโทสะ นับว่ายากกว่า เห็นได้ง่ายกว่า ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับอินทรีย์ ขึ้นอยู่กับลำดับวิปัสสนาญาณของแต่ละบุคคลด้วย การเห็นจิตมีโมหะนั้นนับว่าเห็นถึง ต้นตอ คือเห็น ต้นตอของสมุทัย สุดท้ายแล้วจะมาจบตรงนี้ จบตรงนี้ที่โมหะคืออวิชชา ในสมัยพุทธกาลมีคนเข้ามา เฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วถามพระองค์ว่า อะไรเป็นเหตุเกิดแห่งอวิชชา พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ท่านได้ กล่าวเลยคำถามไปเสียแล้วเพราะอวิชชาเป็นจุดเริ่มต้นเป็นเหตุของทุกขทั้งหมดเหนือไปกว่านี้ไม่มีอีก แล้ว แต่ทว่าอวิชชาก็เป็นธรรมที่มีอาหารไม่ใช่ธรรมที่ไม่มีอาหาร ก็อะไรเล่าเป็นอาหารของอวิชชา พระพุทธเจ้าทรงอธิบายว่า นิวรณ์ทั้ง 5²⁶⁶ นั้นแหละคืออาหารของอวิชชา และ อาหารของนิวรณ์²⁶⁷ ว่าโดยย่อก็คือ กายทุจริต วาจทุจริต มโนทุจริตนั่นเอง สรุปลงๆ คือ โยนิโสมนสิการการไม่ทำในใจ โดยแยกกาย การไม่กำหนดรู้อริยสังทุก ๆ ขณะนั้นแหละคือต้นตอ คือ สมุทัย

ความดับแห่งอวิชชาและจิตมีโมหะคือนิโรธสัง เป็นที่สุด คือเป็นสิ่งที่ ปุถุชน ตลอดจน อนาคามีบุคคลพึงทำให้แจ้ง เพื่อให้บรรลุถึง อรหันตมรรค อรหันตผล ถ้ายังไม่หมดกิเลสเข้าถึงอรหันต์ ผล ยังไงก็ต้องได้กำหนด จิตมีโมหะ แน่นอน

การแจ้งอริยสังด้วยการกำหนดด้วยการมีสติกำหนดจิตมีโมหะนี้มีคุณค่ามามีอันสูงค่ามาก จิตมีโมหะนั้น ปุถุชนทั่วไปก็มีจิตประเภทนี้เกิดขึ้นเยอะมากตลอดทั้งวัน เป็นทุกขที่เกิดตลอด 24

²⁶⁵ พระธรรมมีราชมหาหมณี (โชดก ญาณสิทธิ), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, 2550), หน้า 929.

²⁶⁶ ที.สี. (ไทย) 9/465/203.

²⁶⁷ ส.ม. (ไทย) 19/183/110.

ชั่วโงง ก็ว่าได้ เกิดมากกว่า จิตมีราคะ มากกว่า จิตมีโทสะ เกิดมากกว่าจนเทียบกันมิได้ แต่ปุถุชน กำหนดเห็นได้น้อยที่สุดเพราะเห็นยากที่สุด ส่วนอริยบุคคลเบื้องต้น 3 มีพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี สามารถละจิตมีโมหะที่ประกอบด้วยวิจิจจณาได้ประเภทเดียว แต่ก็ยังต้องกำหนดรู้จิตมีโมหะที่ไม่ประกอบด้วยวิจิจจณาอยู่ ยังละไม่ได้ มีเพียงแค่พระอรหันต์เท่านั้นที่ไม่ต้องกำหนดจิตมีโมหะแล้ว เพราะเห็นด้วยปัญญาอันชอบ คือเห็นอริยสังขณหมดกิเลสแล้วนั่นเอง

การกำหนดจิตมีโมหะในจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน²⁶⁸ เมื่อเจริญสติปัฏฐานจนบรรลุโสดาบันแล้วจัดเป็นการบรรลุธรรมประเภทใดระหว่างอัมมานุสारी หรือ สัทธานุสारी

สัทธานุสारी และ อัมมานุสारी หมายถึง มรรคจิต²⁶⁹ เมื่อใดที่บุคคลมี อินทรีย์ 6 แกรอบ วิปัสสนาญาณ 6 แกรอบ โพชฌงค์ 6 แกรอบ เข้าถึงอนุโลมญาณ โคตรภูญาณ เกิดมรรคจิตขึ้น ปัญญา ประหารกิเลสบางเหล่า (สังโยชน์เบื้องต้น 3) ขณะถัดมา กิเลสบางเหล่าถูกประหาร เป็นผลจิต ผลนั้น เกิดขึ้นติดกันไม่มีในระหว่าง มรรคจิตนั้น ว่าโดยสภาวะธรรมคือ จิตที่สมังคีด้วยมรรคมองค์ 8 เป็นโลกุตตรมรรค ถ้าว่าโดยบุคคลาภิภูฐาน คือ สัทธานุสारी หรือ อัมมานุสारी²⁷⁰ นั่นเอง

สัทธานุสारी และ อัมมานุสारी จึงหมายถึง มรรคจิต นั้น และ ไม่ได้หมายความรวมถึง ปุถุชนที่กำลังเจริญบุพพภาคมรรคอยู่ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายไว้ว่า “ภิกษุ ท. ... สัทธานุสारी ก้าวลงสู่อริยมรรค หยั่งลงสู่ภูมิของสัตบุรุษ ผ่านภูมิของปุถุชนได้แล้ว ... ไม่สมควรตายตราบเท่าที่ยังไม่ทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ... อัมมานุสारी ก้าวลงสู่อริยมรรค หยั่งลงสู่ภูมิของสัตบุรุษ ผ่านภูมิของปุถุชนได้แล้ว... ไม่สมควรตายตราบเท่าที่ยังไม่ทำให้แจ้งโสดาปัตติผล”²⁷¹ พระพุทธเจ้าทรงรับรองไว้ชัดเจนอีกด้วยว่า ก่อนที่บุคคลนี้จะตาย จะต้องเข้าถึงโสดาปัตติผลคือสำเร็จเป็นพระโสดาบันแน่นอน ทั้งนี้เพราะมรรคจิตและผลจิตนั้นเป็น อากาลิโก ให้ผลไม่จำกัดกาล ให้ผลในทันที เกิดขึ้นติดกันไม่มีในระหว่างเกิดขึ้นในวิถิจิตเดียวกันนั่นเอง

อะไรคือความเหมือนและความต่างระหว่างสัทธานุสारीและอัมมานุสारी การที่มรรคจิตจะเกิดขึ้นได้นั้นจะต้องผ่านทางสายเอกหรือทางสายเดียวคือ สติปัฏฐาน 4²⁷² มาก่อนแน่นอน ทั้งสัทธานุสारीและอัมมานุสारीนั้นได้ปฏิบัติสติปัฏฐาน 4 มาแล้วทั้งสิ้น ถ้าไม่ได้ปฏิบัติในชาตินี้ ก็ต้องเคยปฏิบัติมาแล้วในชาติก่อน ๆ อย่างเช่นบุคคลในสมัยพุทธกาล เพียงฟังธรรมแล้วบรรลุธรรมเลยมีอยู่ ทั้งสัทธานุสारीและอัมมานุสारी อินทรีย์ 6 แกรอบแล้ว วิปัสสนาญาณ 6 แกรอบแล้ว และ โพชฌงค์ 6 แกรอบแล้ว จึงเข้าถึงมรรคจิตได้ ทั้งคู่เห็นอริยสัง 4²⁷³ ทำลายความเห็นผิดว่าเป็นตัวตนคือสัkkายทิฐิ ละวิจิจจณา ละศีลพัทพรามาส ได้เหมือนกัน ทั้งคู่ประกอบด้วย สัทอินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ และ ปัญญาอินทรีย์ เหมือนกัน

²⁶⁸ ม.ม. (ไทย) 12/114/111.

²⁶⁹ มรรคจิต สภาวะธรรมที่เป็นกุศล, อภ.สง. (ไทย) 34/277/89.

²⁷⁰ อัมมานุสारी ผู้แล่นไปตามธรรม, ที.ปา. (ไทย) 11/332/337.

²⁷¹ ม.ม. (ไทย) 17/302/320.

²⁷² ที.ม. (ไทย) 10/373/301.

²⁷³ วิ.ม. (ไทย) 4/14/21.

ความต่าง คือ สัทธานุสारीเล่นไปถึงมรรคจิตนั้นโดยมีศรัทธานำ แต่ธัมมานุสारीเล่นไปถึงมรรคจิตนั้นโดยมีปัญญา นำ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตา ... หู ... จมูก ... ลิ้น ... กาย ... ใจ เป็นสิ่งไม่เที่ยง มีความแปรปรวนเป็นปกติ มีความเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นเป็นปกติ ... ภิกษุทั้งหลาย บุคคลใด มีความเชื่อแน่นอมจิตไปในธรรม 6 อย่างนี้ ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลนี้เราเรียกว่าเป็น สัทธานุสारी ... ภิกษุทั้งหลาย ธรรม 6 อย่างเหล่านี้ ทนต่อการเพ่งโดยประมาณอันยิ่งแห่งปัญญา ของบุคคลใด ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลนี้เราเรียกว่า ธัมมานุสारी” สัทธานุสारीเมื่อฟังธรรมแล้วอาศัยเพียงศรัทธาในตถาคตนั้นมีความเลื่อมใสในตถาคตเชื่อว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่เที่ยงๆ ทำให้เข้าถึงมรรคจิตได้แต่ ธัมมานุสारीเมื่อฟังธรรมแล้ว นอกจากจะมีศรัทธาในตถาคตแล้วยังมีการเพ่งด้วยปัญญาอันยิ่งว่าตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั้นไม่เที่ยงๆ ด้วย เข้าถึงมรรคจิตได้

จากที่พระพุทธเจ้าตรัสลำดับของอริยบุคคลจากพระอรหันต์ พระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน ธัมมานุสारी และ สัทธานุสारी²⁷⁴ เป็นที่สังเกตได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงเรียงลำดับจากผู้มีอินทรีย์สมบูรณ์ไปหาผู้ที่มีอินทรีย์น้อยลงไปตามลำดับ ในที่นี้แสดงให้เห็นว่า ธัมมานุสारीที่อาศัยปัญญาอันยิ่งเล่นสู่มรรคจิตนั้นมีอินทรีย์ที่แก่กว่าสัทธานุสारीผู้อาศัยเพียงศรัทธานำเล่นสู่มรรคจิตทั้งนี้ไม่ได้กล่าวถึงความเร็วช้าแห่งการบรรลุ เพราะบุคคลมีปัญญาน้อยบรรลุช้าก็มีบรรลุเร็วก็มี บุคคลมีปัญญามากบรรลุช้าก็มีบรรลุเร็วก็มี กล่าวถึงแต่ว่า สัทธานุสारीผู้มีอินทรีย์คือศรัทธากล้าเมื่อบรรลุผลแล้วกลายเป็นสัทธาวิมุตติ ส่วนธัมมานุสारीที่มีอินทรีย์คือปัญญาคล้าเมื่อบรรลุผลแล้วจะเป็นทิวฐิปัตตะ²⁷⁵

โสดาปัตติมรรค²⁷⁶ นอกจาก ธัมมานุสारी สัทธานุสारी มีอีกชื่อว่า กายสักขี²⁷⁷ เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง อนิจจัง สัทธาอินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสัทธาอินทรีย์มีประมาณยิ่งจึงได้โสดาปัตติมรรค บุคคลนี้เรียกว่า สัทธานุสारी เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ สมานินทรีย์มีประมาณยิ่ง เพราะสมานินทรีย์มีประมาณยิ่งจึงได้โสดาปัตติมรรค บุคคลนี้เรียกว่า กายสักขี เมื่อมนสิการโดยความไม่ใช่ตัวตน อนัตตา ปัญญาอินทรีย์²⁷⁸ มีประมาณยิ่ง เพราะปัญญาอินทรีย์มีประมาณยิ่งจึงได้โสดาปัตติมรรค บุคคลนี้เรียกว่า ธัมมานุสारी

การรู้อัตถิธรรมมีโมหะในจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน²⁷⁹ กำหนดแล้วจะเห็นโดยความไม่เที่ยงก็ได้ เห็นโดยความเป็นทุกข์ก็ได้ หรือเห็นโดยความไม่ใช่ตัวตนก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับอินทรีย์และลำดับของวิปัสสนาญาณของแต่ละบุคคลถ้าเห็นจิตมีโมหะโดยความเป็นของไม่เที่ยงก็เรียกว่าขณะนั้นสัทธาอินทรีย์นำ ถ้าเห็นโดยความเป็นทุกข์ก็สมานินทรีย์นำ ถ้าเห็นโดยความเป็นอนัตตาก็ปัญญาอินทรีย์นำ ในสมัยที่กำหนดนั้น อย่างไรก็ตาม ผู้ปฏิบัติ ไม่ได้กำหนดจิตมีโมหะอย่างเดียวและการเห็นไตรลักษณ์ก็ไม่ได้เห็นเพียงมุมใดมุมเดียว บางครั้งก็เห็นโดยความไม่เที่ยงบ้าง บางครั้งเห็นโดยความเป็นทุกข์บ้าง บ้าง

²⁷⁴ ธัมมานุสारी ผู้เล่นไปตามธรรม, สัทธานุสारी ผู้เล่นไปตามศรัทธา, ที.ปา. (ไทย) 11/150/112.

²⁷⁵ ทิวฐิปัตตะ ผู้บรรลุสัมมาทิฐิ, ที.ปา. (ไทย) 11/150/111.

²⁷⁶ ส.ข. (ไทย) 17/206/278.

²⁷⁷ กายสักขี ผู้เป็นพยานในนามกายด้วยกาย, ที.ปา. (ไทย) 11/332/337.

²⁷⁸ ปัญญาอินทรีย์ อินทรีย์คือปัญญา, ที.ปา. (ไทย) 11/320/310.

²⁷⁹ ม.ม. (ไทย) 12/114/111.

ครั้งเห็นโดยความเป็นอนัตตาบ้าง สุตทำแล้ว ก่อนที่จะเกิดมรรคจิต อินทรีย์ใดนำก็จะจัดสรรให้ บรรลุโสดาปัตติมรรคในลักษณะนั้น ๆ ... ถ้ามว่าเรารู้ได้มีว่าเราบรรลุโสดาปัตติมรรคแบบไหน ก็อาจ รู้ได้ถ้ามีปัญหา มาก อย่างพระพุทธเจ้ามีปัญหา มากนี้รู้ได้ว่า ก่อนข้ามมรรคจิตเข้าโดยมีอินทรีย์ใดนำ แต่ไม่ใช่ว่า พระโสดาบันทุกคนจะรู้ว่าตนถึงโสดาปัตติมรรคด้วยอินทรีย์ใดนำ เพราะอินทรีย์เป็นผู้ จัดสรร การกำหนดจิตมีโมหะจึงเป็นเหตุให้ได้ทั้ง ธรรมานุสारी สัทธานุสारी หรือ กายสักขี ขึ้นอยู่กับ อินทรีย์ของแต่ละบุคคลก่อนที่จะถึงมรรคจิตนั่นเองจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า²⁸⁰

จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ได้แก่จิตที่เป็นรูปาวจรและอรูปาจร. แม้ในจิตเหล่านั้น จิตที่ชื่อว่า สุตตตระ ได้แก่จิตเป็นรูปาวจร จิตชื่อว่า อนุตตระ²⁸¹ ได้แก่จิตที่เป็นอรูปาจร. วิเคราะห์ได้ว่าเป็นจิต ของพระโสดาบันผู้ปรารถนาจะเข้าสู่มรรคเบื้องสูง

เมื่อพิจารณาทั้งจิตภายใน ภายนอก และเห็นการเกิดขึ้นของธรรมในจิตมีราคะ การดับ ของธรรมในราคะจิต และทั้งเหตุเกิดขึ้นเหตุดับในราคะจิต เมื่อสติเกิดขึ้นในระหว่างพิจารณา พระ สัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุผู้มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า จิตมีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญ ญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก”²⁸² เห็นจิตมี ราคะ รู้ตามที่อาการที่จิตปรากฏด้วยสติ ไม่คิดนึกปรุงแต่ง เป็นการอาศัยจิตเพื่อเห็นความเป็นจริงตาม ธรรมชาติ ที่อิงอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น ว่าด้วยมหาสติปัฏฐานสูตร²⁸³ ข้อจิตตานุปัสสนา²⁸⁴ ดังนี้

วินิจฉัยว่า พระอรหันต์กำหนดจิตที่ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ที่เป็นระดับฌานเพื่อกำหนดเห็น องค์ฌานเหล่านั้นเกิดดับ เพราะจิตที่มีกำลังแก่กล้าด้วยอำนาจของฌานจิต เห็นอาการเหล่านั้นเกิดดับ ไป บรรลุอรหันต์มรรคเบื้องสูงขึ้นไปจนถึงพระนิพพาน การกำหนดจิตที่ปราศจากราคะเป็นอรหันต์ 4 คือ

1. สติที่กำหนดจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าเป็นอารมณ์เป็นทุกขสังขาร อารมณ์นามที่ปรากฏเป็น ทุกข์ เพราะต้องเกิด แก่ ตาย ว่าโดยสภาวะแล้วคือ นามทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ มีการบีบคั้นในตัว ดังนั้นสติและอารมณ์ที่ถูกจิตรู้เป็นทุกข์ เรียกว่าสังขารทุกขตา²⁸⁵ ความเป็นทุกข์เพราะเป็นสังขาร ได้แก่ตัวสภาวะของสังขารคือสิ่งทั้งปวงซึ่งเกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง ซึ่งรวมถึงตัวสติและจิตที่มีราคะด้วย ตัวอย่างเช่น โยคีกำหนดว่า “รู้หนอ ๆ” “สติที่กำหนดรู้และอารมณ์ฌานที่ถูกกำหนดเป็นทุกข์เพราะมี ความเกิดปรากฏขึ้น หรือเป็นสังขตธรรม²⁸⁶

2. ตัณหามีในก่อนอันยังทุกขสังขารนั้นให้ตั้งขึ้นเป็นสมุทัยสังขาร ความอยากของผู้ปฏิบัติ นั้น เป็นตัณหา ความอยากพ้น อยากบรรลุธรรม อยากปฏิบัติสติปัฏฐาน แม้ว่าจะจะเป็นความอยากในฝ่ายดี แต่ก็จัดเป็นตัณหาเพราะมีสภาพที่ปรุงแต่งจิตให้เกิดการปฏิบัติธรรมเรียกว่าฉันทะองค์ฌานและ อารมณ์ที่ถูกความอยากปรุงแต่งเป็นสังขาร ที่ตกอยู่ในสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

²⁸⁰ ม.อ. (ไทย) 14/82/91/

²⁸¹ อภ.วิ. (ไทย) 35/365/312.

²⁸² ที.ม. (ไทย) 10/381/315.

²⁸³ ที.ม. (ไทย) 10/373/301.

²⁸⁴ ม.ม. (ไทย) 12/114/111.

²⁸⁵ ที.ปา. (ไทย) 11/305/266

²⁸⁶ ม.ม. (ไทย) 12/462/502

เช่นเดียวกัน แต่ตัวสติที่กำหนดรู้นั้นย่อมเป็นสภาพที่ปรุงแต่ง คือไม่ใช่ความอยากปรุงแต่ที่ทำให้เกิดภพชาติ²⁸⁷ แต่ตัวสติเป็นตัวหยุดการปรุงแต่งเนื่องด้วยตัณหา เป็นตัวตัดภพ ตัดชาติ

3. ความไม่เป็นไปแห่งสังขจะทั้งสอง เป็นนิโรธสังข คือสภาวะที่ทุกข์และสมุทัยถูกละในเวลาเดียวกัน ซึ่งเป็นสภาวะที่ดับไปด้วยอำนาจของสติที่เข้าไปกำหนดรู้จิตที่ปราศจากกิเลสได้นั้น²⁸⁸ ก็ไม่ก่อให้เกิดการปรุงแต่งจากอำนาจของกิเลสทั้งหลาย ซึ่งตัณหาที่ถูกละนั้นเป็นนิโรธ คือความดับการรู้อารมณ์จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าด้วยสติ ย่อมทำให้จิตตื่นรู้ เป็นสภาวะที่จิตกับอารมณ์แยกออกจากกัน ที่ปราศจากสัตว์ บุคคล เรา เขา เป็นนิโรธคือความดับ

4. อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกข์สังข ละสมุทัยสังข มีนิโรธสังขเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสังข ปัญญาที่เข้าไปรู้ถูกที่ด้วยวิปัสสนาญาณ ย่อมละการปรุงแต่งจากตัณหา จิตที่ไม่ถูกปรุงแต่งดับไปเป็นนิโรธปัญญาที่กำหนดเห็นความดับอย่างต่อเนื่อง สติสมาธิปัญญาย่อมมีกำลังตามลำดับ ทำให้มรรคสมบูรณ์โดยลำดับคือที่เกื้อกูลต่อวิปัสสนาญาณ²⁸⁹

ดังนั้น ในการกำหนดรู้จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าเป็นอารมณ์ ต้องเข้าไปรู้ตามความเป็นจริง คือจิตกับอารมณ์ที่ถูกจิตรู้ โดยปราศจากตัวตน และเห็นลักษณะของธรรมทั้ง 2 เป็นสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีความเกิด ดับ อยู่เป็นนิจ จนเกิดวิปัสสนาญาณขึ้น อริยมรรค ดับกิเลสอย่างถาวร เมื่อนั้น กระบวนการของอริยสังขทั้ง 4 ย่อมสมบูรณ์พร้อมกัน ไม่ก่อน ไม่หลัง บุคคลนั้นย่อมเป็นอริยบุคคลและอริยบุคคลที่ปรารถนามรรคเบื้องสูง ย่อมกำหนดตามจิตเป็นอารมณ์เพื่อเข้าสู่อริยบุคคลเบื้องสูงยิ่ง ๆ ขึ้นไป จนถึงพระนิพพาน การบรรลุพระโสดาบันที่กำหนดจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า

การกำหนดจิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่าบรรลุเป็นพระโสดาบัน แนวทางการปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติมรรค คือ การปฏิบัติสมถยานิก หรือวิปัสสนายานิก ด้วยวิธีใดวิธีหนึ่ง โดยการเจริญสมถหรือวิปัสสนาก่อนแล้วจึงใช้วิปัสสนาญาณจนเกิดปัญญาเห็นแจ้งในธรรมชาติที่แท้จริงของรูปและนามซึ่งมีลักษณะเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์ และไม่อยู่ในอำนาจของใครผู้ที่ปฏิบัติเห็นการเปลี่ยนแปลงของอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาจึงเป็นแนวทางการปฏิบัติเพื่อบรรลุพระโสดาบัน

1. โยคีผู้หวังจะเป็นพระโสดาบันเจริญตามจิตจนเข้าสู่วิโมกข์ 8²⁹⁰ ที่เป็นอรุปรมาณ (สันตวิโมกข์) แล้วหลุดพ้นเพราะสมาธิในทริยน้ำ เพราะเห็นทุกข์ในนามธรรม ด้วยอัปปนิตวิโมกข์²⁹¹ เป็นกายสักขี

2. ผู้ที่กำหนดตามจิตที่ไม่สันตวิโมกข์ กำหนดพิจารณาองค์ตามเป็นอารมณ์ ด้วยขณิกสมาธิ เห็นอารมณ์เหล่านั้นเป็นอนัตตา บังคับ บัญชาไม่ได้ เพราะปัญญินทริยแก่กล้า หลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์ เป็นธัมมานุสारी²⁹²

²⁸⁷ วิ.ม. (ไทย) 4/2/4

²⁸⁸ ชุ.ช. (ไทย) 25/79/341

²⁸⁹ ส.ม. (ไทย) 19/479/288

²⁹⁰ ที.ปา. (ไทย) 11/350/236.

²⁹¹ ชุ.ป. (ไทย) 31/226/381.

²⁹² ม.ม. (ไทย) 13/182/211.

3. ผู้ที่เห็นความเกิดดับในฉนจิต ที่เห็นนั้นเพราะมีศรัทธานำมา ไม่ได้เกิดจากการเพ่งกำหนดอารมณ์เพราะเป็นสมถยานิกตั้งแต่ต้น เห็นลักษณะขององค์ฉนโดยความไม่เที่ยง มีสัทธินทรีย์แก่กล้า หลุดพ้นด้วยอนิมิตตะวิโมกข์ เป็นสัทธานุสारी²⁹³

อีกกรณีหนึ่งสำหรับการกำหนดจิตที่ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า วินิจฉัยว่าเป็นพระอริยบุคคลที่ปรารถนาจะได้มรรคเบื้องสูง โดยการเจริญฉนจิตเพื่อให้มีกำลัง แล้วเห็นองค์ฉนนั้นเกิดดับเป็นอารมณ์วิปัสสนา ย่อมบรรลุเป็นพระอริยบุคคลเบื้องสูงตั้งแต่พระอนาคามีจนถึงพระอรหันต์ โดยถูกจำแนกตามกำลังอินทรีย์ 3 หรือวิโมกข์ 3²⁹⁴ ดังนี้

สรุปความ การเจริญสติปัฏฐาน โดยการกำหนดจิตที่ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า เป็นหนทางการบรรลุเป็นพระอริยบุคคล ดับกิเลสตามกำลังของอินทรีย์ที่ตนเคยสะสมไว้ ซึ่งผู้ปฏิบัติอาจมีเทคนิคการกำหนดที่ต่างกัน บางท่านเป็นสมถยานิก และบางท่านเป็นวิปัสสนายานิก แต่ที่สุดของการปฏิบัติธรรม โยคีต้องเห็นรูปนามเป็นวิปัสสนาอารมณ์ คือเกิดดับ แม้แต่จิตเองก็เกิดดับกับอารมณ์ที่ถูกรู้ รู้แจ้งในอริยสัจ 4 บรรลุเป็นพระอริยบุคคลตามลำดับ คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ดังนั้นอริยสัจ 4 จึงเป็นหัวใจของคำสอนในพระพุทธศาสนา ที่เป็นหนึ่งเดียวในโลก

จิตไม่สงบ²⁹⁵ ตามนัยแห่งมหาสติปัฏฐานสูตร กล่าวถึง จิตไม่สงบ หรือ จิตไม่เป็นสมาธิ ว่า จิตไม่เป็นสมาธิก็รู้ชัดว่า “จิตไม่เป็นสมาธิ” (อสมานจิต)²⁹⁶ องค์ธรรมได้แก่ โลภียจิตที่เว้นจากสมาธิจิตมีอัปนาสมาธิ และ อุปะจารสมาธิ

อารมณ์ที่เข้ามากระทบจิตนั้นแบ่งเป็น 2 ชั้น คือ อารมณ์ชั้นใน และ อารมณ์ชั้นนอกอารมณ์ชั้นในนั้น ได้แก่ ความนึกคิดที่เกิดขึ้นภายในจิตและอารมณ์ชั้นนอกนั้น ก็ได้แก่ อารมณ์ที่เข้ามาทางอายตนะ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายสัมผัส รวม 5 ทางด้วยกัน เมื่ออารมณ์ใด ๆ เข้ามากระทบจิตแล้ว ย่อมส่งผลให้เกิดความรู้สึกทุกข์-สุข (เวทนา) ขึ้นเมื่อความรู้สึกทุกข์-สุขเกิดขึ้น ก็ย่อมส่งผลให้เกิดจิตสังขาร คือ รัก, ชัง, เฉย ๆ ซึ่งเป็นกิเลส รวม 16 ชนิดขึ้นด้วย แล้วแต่ว่าจะเป็นอารมณ์ชนิดใดเข้ามากระทบ หรือแล้วแต่ว่าจะเป็นอารมณ์ชั้นในหรือชั้นนอก

ลำดับการทำงานของปฏิบัติหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีอยู่ 3 ชั้น ดังนี้คือ

1. พิจารณาจิตในจิตเป็นภายในบ้าง (คือ ความนึกคิดของตน)
2. พิจารณาจิตในจิตเป็นภายนอกบ้าง (คือ อารมณ์ที่เข้ามาทางอายตนะ 5)
3. พิจารณาจิตในจิตทั้งภายในและภายนอกบ้าง (คือ ทั้งความนึกคิดและอารมณ์ที่เข้ามาทางอายตนะ 5)

มาทางอายตนะ 5)

กล่าวให้ชัด ก็คือ เมื่อกิเลสอย่างใดเกิดขึ้นที่จิต ไม่ว่าจะมาจากอารมณ์ภายนอกก็ดี ภายในก็ดี ก็รีบยกจิตเข้าไปตั้งไว้ที่ฐานที่ตั้งสติ และเพียรระครองไว้ไม่ให้แลบออกไปปรุงแต่งเป็นกิเลสอย่างอื่นต่อไปอีกได้ทุกครั้งตลอดชีวิตจิตสังขารที่ผ่านไปแล้วเป็นอดีต จิตสังขารที่ยังมาไม่ถึงเป็นอนาคต อย่า

²⁹³ ส.ข. (ไทย) 17/302/320.

²⁹⁴ วิ.ม. (ไทย) 1/214/202.

²⁹⁵ ม.ม. (ไทย) 12/40/36.

²⁹⁶ ที.ม. (ไทย) 10/381/315.

เก็บเอามาคิด เพราะไม่สามารถทำอะไรให้ดีขึ้นได้แล้ว ผู้ปฏิบัติจะต้องสนใจกับจิตสังขารเฉพาะหน้า คือ สลัดปล่อยวางออกไปเพียงประการเดียวเท่านั้นดังพรรณนามาจะนี้

- ภิกษุยอมพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในบ้าง
- พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในจิตบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในจิตบ้าง
- พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในจิตบ้าง

หลักการปฏิบัติจิตตามปัสสนาสติปัฏฐาน²⁹⁷

1. ห้ามจงใจที่จะเฝ้าดูจิต แต่ให้จิตที่ตั้งมั่นเป็นสัมมาสมาธินั้นเห็นเอง ซึ่งจิตที่ตั้งมั่นเป็นสัมมาสมาธิ จะมีคุณสมบัติที่เป็นธรรมชาติของเขาอย่างนั้นอยู่แล้วไม่ต้องตั้งใจดูเลย แต่เขาก็เห็นของเขาเองได้ คล้าย ๆ กับเราเพียงลืมตาขึ้นเท่านั้น ไม่ได้ตั้งใจมองดู แต่ตาก็เห็นภาพได้เองการตั้งใจเฝ้าดูจิต จะมีผลในทางลบ 2 อย่าง

- เกิดอึดตาตัวตนที่เป็นการกระทำขึ้น เพราะ ในการภาวนานั้น จุดมุ่งหมายเพื่อการเห็นสัญญาตา เข้าใจในความว่างเปล่าแห่งสัญญาตา (จิตไม่สงบ) แต่เมื่อเกิดอึดตาตัวตนขึ้นจากการกระทำที่เป็นการพยายามไปเฝ้าดู สภาวะสัญญาตาก็จะไม่เกิดให้นักภาวนาเห็นแจ้งได้

- จิตจะนิ่ง ไม่แสดงอาการทางจิตออกมา เพราะเป็นการจ้องจิตไว้ไม่ให้ไหวติง ซึ่งถ้าเป็นอย่างนี้ นักภาวนาจะไม่เกิดปัญหาในการภาวนา ซึ่งข้อนี้ นักภาวนาชาวไทย ชอบกันมาก การทำให้จิตนิ่ง แต่เป็นการนิ่งที่ไร้ปัญญา

2. เพียงแต่เห็น ก็พอแล้ว ไม่ต้องไปแยกแยะ หรือ หาชื่อเลยว่า อาการนี้มีชื่อว่าอะไร เป็นบาป หรือ บุญ ก็ไม่ต้องไปแยกแยะด้วย

3. เห็นแล้วอย่าตามไป แล้วอาการที่เห็นเขาจะหายไปเองเป็นไตรลักษณ์

คำว่า เป็นผู้มีสติมีความว่า เป็นผู้มีสติด้วยเหตุ 4 อย่าง คือเมื่อเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐานในกาย ชื่อว่า เป็นผู้มีสติ, เมื่อเจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานในเวทนาทั้งหลาย ชื่อว่า เป็นผู้มีสติ, เมื่อเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานในจิต ชื่อว่า เป็นผู้มีสติ เมื่อเจริญธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน²⁹⁸ ในธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า เป็นผู้มีสติ อย่างไรก็ตามเมื่อมีสติ สมาธิ ปัญญา เข้ามาพร้อมกันมีสติและสมาธิมากำกับ กำหนดรู้ทันต่อเหตุการณ์ต่อสภาวะที่เกิดขึ้นการขับเคลื่อน หรือการควบคุมของสภาวะจิตของสติ ก็จะเป็นไปได้ง่ายตายและราบรื่นจิตของเราก็จะรู้ว่าขณะนี้จิตท่องเที่ยวไปในเรื่องบุญพอใจ ก็กำหนด พอใจหนอไม่พอใจ ก็กำหนด ไม่พอใจหนอนี้คือ การกำหนดด้วยสติ

²⁹⁷ ม.ม. (ไทย) 12/140/78.

²⁹⁸ ม.ม. (ไทย) 12/141/78.

การเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยพิจารณา อริยสัจ 4 เป็นหนึ่งในวิปัสสนาภูมิ 6 ได้แก่ ชั้น 5, อายตนะ 12, ธาตุ 18, อินทรีย์ 22, อริยสัจ 4 และ ปฏิจจสมุปบาท²⁹⁹ สติกำหนดจิตเป็นอริยสัจ 4³⁰⁰ ไว้ดังนี้

สติที่กำหนดรู้ จิตไม่สงบ เป็นอารมณ์ เป็นทุกข์สัง

ตัณหาที่มีในก่อนอันยังสติที่กำหนดรู้ จิตไม่สงบ เป็นสมุทัยสัง

การไม่เกิดของทุกข์สังและสมุทัยสัง เป็นนิโรธสัง

อริยมรรคที่ กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย มีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรคสัง

อธิบายได้ว่า การที่สติกำหนดรู้ จิตในจิต คือ จิตไม่สงบ โดยสติ คือ ตัวผู้รู้ และ จิตไม่สงบ เป็นอารมณ์ที่ถูกรู้ จัดเป็นทุกข์สัง ซึ่งเป็นธรรมฝ่ายผล

โดยมีเหตุเกิดจาก ตัณหา หรือ ฉันทราคะ ที่มีในก่อน ยังให้เกิดสติที่กำหนดรู้ จิตไม่สงบ เป็นอารมณ์นั้น เป็นธรรมฝ่ายเหตุ เรียกว่า สมุทัยสัง

เมื่อกำหนดรู้เท่าทันในตัวทุกข์ คือ จิตไม่สงบนั้น โดยมีตัณหาที่ยังให้เกิด ทั้งสองนี้ ดับลงหรือไม่เกิดขึ้น จัดเป็นธรรมฝ่ายผล เรียกว่า นิโรธสัง

โดยมีเหตุเกิดจาก การเจริญอริยมรรค หรือ หนทางอันประเสริฐ³⁰¹ โดยมีการกำหนดรู้ จิตที่ไม่สงบ อันเป็นตัวทุกข์ และ ละตัณหาที่ยังให้สติกำหนดรู้ทุกข์ รวมทั้งการแจ้งในนิโรจ จัดเป็นธรรมฝ่ายเหตุ เรียกว่า มรรคสัง ซึ่งกระบวนการอริยสัจที่ปรากฏอยู่ในมหาสติปัฏฐานสูตร³⁰² นี้ เป็นการเจริญสติปัฏฐานที่เป็นบุพพาคมรรค จากต้นทาง เจริญขึ้นตามลำดับ โดยการแจ้งการเกิด-ดับ เห็นเหตุแห่งทุกข์ และ ทางดับทุกข์ โดยมีการดับลงแต่ละขณะที่มีการกำหนดรู้ตัวทุกข์ เป็น ตทังคปหาน ยังไม่ใช่ลำดับการเข้าสู่กระแสพระนิพพาน แต่เป็นการสร้างเหตุ หรือ การดำเนินไปยังทางสายเอก เพื่อสู่จุดหมายปลายทางคือ อริยมรรคมืองค์ 8 เข้าสู่ความเป็นอริยบุคคลนั่นเอง

จิตหลุดพ้นจากกิเลส

จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมายถึง “การกำหนดรู้จิตว่าเป็นเพียงจิต ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เราของเรา บุรุษ หรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนกเป็นจิตที่ประกอบด้วย โลภะ เป็นต้น³⁰³

จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมายถึง “ ผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นจิตในจิต มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้ เราไม่บอกอานาปานสติแก่ภิกษุผู้หลงลืม ไม่มีสัมปชัญญะ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่³⁰⁴

²⁹⁹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 15, หน้า 370.

³⁰⁰ วิ.ม. (ไทย) 5/75/75.

³⁰¹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า 512.

³⁰² ที.ม. (ไทย) 10/273/216.

³⁰³ พระมหาจักรกฤษณ์, เนติปริภรณ์, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลอธิบาย พระธรรมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิตตรวจชำระ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, 2550), หน้า 107.

³⁰⁴ ม.อ. (ไทย) 14/149/190.

คำว่า กิเลส คือ” สิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง ความชั่วที่แฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิด ทำให้จิตใจ ชุ่นมัวไม่บริสุทธิ์³⁰⁵ “จิตหลุดพ้นจากกิเลส หมายถึง” สภาพอาการที่รู้ละรู้ดับรู้คลายความยึดถือในสิ่ง ที่ทำให้ใจให้เศร้าหมอง ละดับคลายไปตามลำดับขั้นจนถึงความไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวงได้และในพระ อภิธรรมท่านจัดกิเลส ไว้ 3 ชั้น คือ (1) วิติกมกิเลส (2) ปริยภูฐานกิเลส และ (3) อนุสัยกิเลส จะหลุด พ้นจากกิเลสทั้ง 3 ระดับนี้ด้วยสิกขา 3 คือ

1. อธิศีลสิกขา³⁰⁶ ได้แก่ สิกขาคือศีลอันยิ่ง คือ จะทำให้พ้นจากความประพฤติดีตทาง กายวาจาได้ เรียกว่า พ้นจากวิติกมกิเลส (กิเลสหยาบ) ได้ด้วยกำลังศีล เป็น ตทั้งควิมุตติ หมายถึง หลุดพ้นชั่วคราวได้แก่ ศีล

2. อธิจิตตสิกขา ได้แก่ สิกขาคือจิตอันยิ่ง คือ จะสามารถข่มนิรวรณทางจิตได้ เรียกว่า ข่มปริยภูฐานกิเลส (กิเลสกลาง) ได้ด้วยกำลังฌาน เป็น วิกขัมภณวิมุตติ หมายถึง พ้นด้วยการข่มไว้ ได้แก่ สมานิ

3. อธิปัญญาสิกขา ได้แก่ สิกขาคือปัญญาอันยิ่ง คือ จะตัดกิเลสที่นอนเนื่องในจิตได้ เต็ดขาดเรียกว่า ตัดอนุสัยกิเลส (กิเลสอย่างละเอียด) ได้ด้วยกำลังปัญญา เป็น สมุจเฉทวิมุตติ หมายถึง หลุดพ้นได้เด็ดขาด³⁰⁷ ได้แก่ มรรค

สรุป 2 ข้อเบื้องต้นยังไม่พ้นจากกิเลสอย่างแท้จริง เป็นแต่เพียงข่มกิเลส ไว้เฉย ๆ ถ้าไม่ อบรมอริสิกขา 2 ไว้อย่างต่อเนื่องกิเลส 2 ข้อก็กำขึ้นได้ แต่ข้อที่ 3 พ้นจากกิเลสได้โดยเด็ดขาด กิเลส ไม่เกิดอีกแล้วตามชั้นภูมิของพระอรียะนั้น ๆ เป็นผู้บริสุทธิ์ในปัจจุบัน และพระอรียบุคคลที่พ้นจาก กิเลส ถึงพระนิพพาน โดยแท้จริง คือ พระอรหันต์

จิตหลุดพ้นจากกิเลสในมงคลสูตร เมื่อเราอาบน้ำชำระล้างร่างกายเรียบร้อยแล้ว ก็จะมีผล ตามมาซึ่งเราอาจบรรยายได้หลายลักษณะ เช่น ไม่สกปรก ไม่เลอะเทอะ ไม่เหนียว เหนอะหนะ สะอาดสดชื่นผ่องใส ในทำเดียวกัน เมื่อเราปฏิบัติฝึกฝนตนเองจนกิเลสต่าง ๆ ร่อนหลุดไปจากใจแล้ว เราก็อาจบรรยายสภาพจิตของเราในขณะนั้นได้หลายลักษณะ³⁰⁸ จิตของผู้ที่ถูกโลกธรรมกระทบแล้ว ไม่หวั่นไหว จิตไม่เศร้าโศก จิตปราศจากธุลี จิตเกษม เทวดาและมนุษย์ทำมงคลดังกล่าวมาแล้ว ไม่ พ่ายแพ้ในข้าศึกทั้งปวง ย่อมถึงความสวัสดิ์ในที่ทุกสถาน และความหมายของมงคลแต่ละข้อ ดังนี้

1. จิตไม่หวั่นไหวในโลกธรรม คือ มีความหนักแน่นขุ่นเขาไม่ยินดียินร้ายในลาภยศ สรรเสริญ สุข หรือความเสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา ทุกข์ อีกต่อไป

2. จิตไม่โศก คือ หลุดพ้นจากยางเหนียวแห่งบ่วงสินหา ไม่ลุ่มหลงในความรักอีกต่อไป มีใจที่อึดเอิบ ไม่แห้งผาก ผ่องใส ไม่เศร้าหมอง

³⁰⁵ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ 8, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์ 2538), หน้า 18.

³⁰⁶ ชุ.ป. (ไทย) 31/738/361.

³⁰⁷ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ 19, (กรุงเทพมหานคร: เอส. อาร์. พรินติ้งแมส โปรดักส์จำกัด, 2553), หน้า 166-167.

³⁰⁸ ชุ.สุ. (ไทย) 25/271/563.

3. จิตปราศจากรูลี คือ กิเลสต่าง ๆ ทั้งหลายทั้งละเอียดย้อนหลุดไปจากใจหมด เหมือนหยาดน้ำตกลากไปบ้วนอย่างนั้น

4. จิตเกษม³⁰⁹ คือ มีความสุข ปลอดภัยจากภัยอันตราย ทั้งหลายอันเนื่องจากการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏสงสารสามารถตัดโดยคะ เครื่องผูกสัตว์ไว้ในภพทั้งสาม ได้ขาดสะบั้นโดยสิ้นเชิง จึงมีอิสระเสรีเต็มที่มีใจที่สะอาดผ่องใส บริสุทธิ์ บริบูรณ์ สิ้นเชิง เข้าพระนิพพานตามพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และเหล่าพระอรหันต์สาวกทั้งหลาย

เจโตวิมุตติ หมายถึง ผลอันเกิดจากสมาธิ คือ ความหลุดพ้นด้วยสมถภาวนา มีสมถะเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนา เมื่อบรรลุอรหัตตผลก็ได้ชื่อว่า “อุกโตภาควิมุต³¹⁰” ผู้หลุดพ้นทั้งสองส่วน คือ (1) หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปรสมาบัติ (2) หลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค

ฉันทสัมปทา

ฉันทสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ, การทำฉันทะให้ถึงพร้อม, ความใฝ่ใจอยากจะทำ กิจหน้าที่และสิ่งทั้งหลายที่เกี่ยวข้องให้ถึงงาม, ความใฝ่รู้ใฝ่สร้างสรรค์ “ภิกษุทั้งหลายเมื่อดวงอาทิตย์ กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิตฉันใด สีสสัมปทาก็เป็นตัวนำเป็นบุพนิมิตเพื่อ ความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ 8 ฉันทันนั้นภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีลพึงหวังข้อนี้ได้ว่า ฉันทสัมปทา³¹¹

ซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งตายแล้ว 1 วัน ตายแล้ว 2 วัน หรือตายแล้ว 3 วัน เป็นศพขึ้นอืด ศพเขียวคล้ำ ศพมีน้ำเหลืองเยิ้ม (สรীর สิวถิกาย³¹² ฉพทิตฺตฺ อเอกาหมตฺ วา ทวิหมตฺ วา ตีหมตฺ วา อุทฺธมาตกํ วินีลกํ วิปฺพพฺพชาตฺ)

หมวดป่าช้า 9 หมวด³¹³ คือให้พิจารณาสภาพร่างกายในสภาพศพที่ตายแล้วขึ้นอืด สภาพศพที่ถูกสัตว์เช่นนกการุมจิกรุมกิน ศพที่เป็นซากเหลือแต่เอ็นรัดกระดูกไว้ ศพที่มีสภาพโครงกระดูกไม่มีเลือดและเนื้อ ศพที่มีแต่กระดูกกระจัดกระจายไม่มีเอ็นรัด ซากศพที่เห็นแต่กระดูกสีขาวเหมือนสังข์ ซากศพที่เป็นท่อนกระดูก มีแต่กระดูกอยู่ด้วยกันเกิน 1 ปี และ พิจารณากายให้เห็นเป็นสภาพซากศพที่ถูกทิ้งให้เป็นกระดูกปนเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยและพิจารณาเห็นภายในกายภายในได้พร้อม กับทาคความเข้าใจตระหนักไว้ว่ากายมีอยู่เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นด้วย ตัณหาและทิลฺลึ

³⁰⁹ ชุ.สุ. (ไทย) 25/271/563.

³¹⁰ ผู้หลุดพ้นทั้ง 2 ส่วน หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมถะมาจนได้สมาบัติ 8 แล้วจึงใช้สมถะ นั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไป ชื่อว่าหลุดพ้น 2 ส่วน คือ (1) หลุดพ้นจากรูปกายด้วย อรุปรสมาบัติ (วิกขัมภนะ) (2) หลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค (สมุจเฉตะ) อุกโตภาควิมุต (ผู้หลุดพ้นทั้ง 2 ส่วน, ที.ปา. (ไทย) 11/150/111.

³¹¹ ฉันทสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยฉันทะ ในที่นี้หมายถึงความพอใจคือความต้องการที่จะทำความดี, ส.ม. (ไทย) 19/55/44.

³¹² ฉ.ม. สิวถิกาย

³¹³ ที.ม. (ไทย) 10/372-373/301-302.

ปุณ จปริ ภิกขเว ภิกขุ ภิกขุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง

พระผู้มีพระภาคครั้งทรงจำแนกกายานุปัสสนาด้วยอำนาจการมนสิการโดยเป็นธาตุอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกด้วยความเป็นซากศพในป่าช้า 9 ชนิด จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า อีกประการหนึ่ง (ปุณ จปริ)

เสยยถาปิ ปสเสยย สรีริ สิวถิกาย³¹⁴ ฉชุตติ เอกาหตัม วา ทวิหตัม วา ตีหตัม วา อุทฺธูมาตกัม วินีลกัม วิปฺพพทชาตัม ภิกขุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งตายแล้ว 1 วัน ตายแล้ว 2 วัน หรือตายแล้ว 3 วัน เป็นศพชิ้นอืด ศพเขียวคล้ำ ศพมีน้ำเหลืองเยิ้ม แม้นั้นใด

คำว่า ภิกขุเห็น ฯลฯ แม้นั้นใด (เสยยถาปิ ปสเสยย) ได้แก่ พึงเห็นฉนั้นใด คำว่า ซากศพ (สรีริ) ได้แก่ ร่างกายของคนที่ยังตายแล้ว คำว่า อันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า (สิวถิกาย ฉชุตติ) ได้แก่ ที่เขาทอดทิ้งไว้ในป่าช้า ร่างกายใดตายแล้ว 1 วัน เพราะเหตุนั้น ร่างกายนั้นชื่อว่าตายแล้ว 1 วัน ร่างกายใดตายแล้ว 2 วัน เพราะเหตุนั้น ร่างกายนั้นชื่อว่าตายแล้ว 2 วัน ร่างกายใดตายแล้ว 3 วัน เพราะเหตุนั้น ร่างกายนั้นชื่อว่าตายแล้ว 3 วัน

คำว่า อุทฺธูมาต เพราะเป็นของพองขึ้น โดยที่มันอืดขึ้น ๆ ตามลำดับ นับแต่สิ้นชีวิตไป มีอาการเหมือนลูกหนังที่พองขึ้นด้วยลม อุทฺธูมาต ศัพท์นั่นเอง ใต้รูปเป็น อุทฺธูมาตก อีกอย่างหนึ่ง อสุภที่พองขึ้นอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกุล ฉะนั้นจึงชื่อว่า อุทฺธูมาตก คำว่า อุทฺธูมาตกะ นี้เป็นชื่อของซากศพ เห็นปานนั้น แปลว่า ซากศพที่พองอืดขึ้นอย่างหนึ่ง ซากศพที่พองอย่างน่าเกลียดอย่างหนึ่ง³¹⁵

ซากศพที่พองขึ้นด้วยลมเหมือนลูกสูบโดยข้างทอง ชื่อว่าอุทฺธูมาตกะ(เป็นศพชิ้นอืด) เพราะเป็นสภาพพองขึ้นโดยอืดขึ้นไปตามลำดับหลังจากสิ้นชีวิต

ให้ฟังพิจารณาซากศพที่ชิ้นอืด บวม พองตรงไหน เมื่อกำหนดจุดจํารูปได้ชัดเจนดีแล้วให้หลับตานึกเห็นภาพนั้นพร้อมกับภาวนาว่า "อุทฺธูมาตกะกังปะภิกกุลัง" ภาวนาและนึกให้เห็นสภาพว่า "ซากศพชิ้นอืดพองน่าเกลียด" อย่างนี้ตลอดไป ถ้ายังจําภาพนั้นไม่ได้ให้สํมตพิจารณาดูอีก แล้วหลับตาภาวนา "อุทฺธูมา ตะกัง ปะภิกกุลัง" นี้กว่า "ซากศพชิ้นอืดพองน่าเกลียด" เรื่อยไปจนกระทั่งเกิด "อุคคหนิमित" คือ นิमितติดตาหลับตาก็ยังเห็นซากศพนั้นพองขึ้น ๆ จนติดตาติดใจ จะนึกเมื่อไรก็เห็นภาพนั้นได้ทันที

เมื่อพิจารณาเห็นภาพนั้นติดตาจนชินอยู่ในความทรงจําดับนี้แล้วจะเกิด "ปฏิภาคนิมิต" คือ นิमितเทียบเคียงขึ้น ภาพซากศพที่พองขึ้นจะผิดไปจากเดิมเปลี่ยนไปเหมือนกับคนอ้วนพีที่มีผิวพรรณผ่องใสกำลังนอนหลับอยู่

อุทฺธูมาตกะ ซากศพที่พองขึ้นอืด ท่านสอนเพื่อเป็นที่สบายของบุคคลผู้มีความกำหนดในทรวดทรง สันฐาน เพราะอสุภกรรมฐานข้อนี้แสดงให้เห็นเนื้อแท้ของทรวดทรงสันฐาน ว่ามีสภาพไม่คงที่ ในที่สุดก็ต้องขึ้นอืดพอง เหม็นเน่า เป็นสิ่งโสโครกไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าชอบใจอย่างนี้

อุทฺธูมาตะนั้นเองชื่อว่าอุทฺธูมาตกะ อีกอย่างหนึ่ง ซากศพใดพองขึ้นอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกุล เพราะเหตุนี้ ซากศพนั้นจึงชื่อว่าอุทฺธูมาตกะ ซากศพที่มีผิวงแตกเยิ้ม พระผู้มีพระภาค

³¹⁴ ฉ.ม. สิวถิกาย

³¹⁵ วิสุทธิ. (ไทย) 1/102/315.

ตรัสเรียกว่าวินีละ(สีเขียว) วินีละนั่นเองชื่อว่าวินีละ อีกอย่างหนึ่ง ชากศพใดมีสีเขียวน่ารังเกียจ เพราะเป็นของปฏิกูล เพราะเหตุนั้น ชากศพนั้นชื่อว่าวินีละ(สีเขียวคล้ำ)

คำว่า **วินีละ** นั้นเป็นชื่อของชากศพที่มีสีแดงในที่มีเนื้อนุ่ม มีสีขาวในที่มีหนองค้างอยู่ และโดยมากมีสีเขียวในที่มีสีเขียว เหมือนถูกคลุมไว้ด้วยผ้าสีเขียว อีกอย่างหนึ่ง หนองที่ไหลออกจากปากแผลทั้ง 9 แห่ง ที่แตกเย็บชื่อว่าวิปุกพะ(น้ำเหลือง) วิปุกพะนั้นเองชื่อว่าวิปุกพะ

อสุภะที่มีสีเขียวคละไปด้วยสีต่าง ๆ เรียกว่า วินีล วินีล ศัพท์นั่นเอง ได้รูปเป็น วินีลก แปลว่า อสุภะมีสีเขียวคละไปด้วยสีต่าง อีกอย่างหนึ่ง อสุภะมีสีเขียวน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า วินีลก แปลว่า อสุภะมีสีเขียวน่าเกลียด

คำว่า วินีละ นี้เป็นชื่อของชากศพที่มีสีแดงในที่มีเนื้อหนา มีสีเขียว ในที่ ๆ มันบ่มหนอง และโดยมากมีสีเขียวเป็นดังคลุมผ้าสีเขียวไว้ ในที่ ๆ เขียว³¹⁶

ให้ฟังพิจารณาชื่อของชากศพนั้นว่า สีอะไร โดยปกติจะมีสีแดง สีเขียว และ สีขาวปนกัน ให้หลับตาภาวนา "วินีละกัง ปะฎีกุลัง" นึกเห็นว่า "สีต่าง ๆ นั้นน่าเกลียด" นิมิตติตตา จะมีสีแดง เขียวขาว คละกันเป็นสีพริ้ว ๆ

วินีละ ชากศพที่เขียวคล้ำ มีสีแดง เขียว ขาว ปะปนกันไปตามสภาพ ท่านสอนไว้เพื่อเป็นที่สบายของบุคคลที่มีความพอใจหนักไปทางรักใคร่ผิวพรรณที่ผุดผ่อง เพราะกรรมฐานข้อนี้แสดงให้เห็นว่า ผิวพรรณนั้นไม่ได้สวยจริง ในที่สุดก็จะกลายเป็นผิวพรรณที่มีสีเลอะเทอะ เลอะเลือน แปรแป้นไปด้วยสิ่งโสโครกที่ผิวพรรณนั้นหุ้มห่อไว้ จะหลังไหลออกมากลายเป็นของน่าเกลียดโสโครก

อีกอย่างหนึ่ง ชากศพใดมีน้ำเหลืองเย็บน่ารังเกียจ เพราะเป็นของปฏิกูล เพราะเหตุนั้น ชากศพนั้นชื่อว่า **วิปุกพะ** ชากศพใดเกิดเป็นน้ำเหลือง คือถึงความเป็นอย่างนั้น เพราะเหตุนั้น ชากศพนั้นชื่อว่าวิปุกพชาตะ(ศพมีน้ำเหลืองเย็บ)

อสุภะที่เป็นหนองกำลังไหลเยิ้มอยู่ ณ ที่ ๆ มันแตกปริ ชื่อว่า วิปุกพ วิปุกพ ศัพท์นั่นเอง ได้รูปเป็น วิปุกพ แปลว่า อสุภะที่เป็นหนองไหลเยิ้มอยู่ อีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่เป็นหนองอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งปฏิกูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า วิปุกพ แปลว่า อสุภะที่เป็นหนองอย่างน่าเกลียด คำว่า วิปุกพะ นี้เป็นชื่อของชากศพเห็นปานดั่งนั้น³¹⁷

ให้ฟังพิจารณาชากศพที่มีน้ำหนองไหลหลับตาภาวนา "วิปุกพกัง ปะฎีกุลัง" นึกว่า "น้ำหนองที่ไหลนั้นน่าเกลียด" นิมิตติตตา จะเห็นน้ำหนองไหลอยู่ ไม่ขาดสาย ส่วนนิมิตเทียบเคียง จะปรากฏน้ำหนองนั้นนิ่งอยู่ไม่เหมือนติด

วิปุกพะ ชากศพที่มีน้ำเหลือง น้ำหนองไหลเย็บ ท่านสอนไว้เป็นที่สบายสำหรับบุคคลที่มีความยินดีในผิวพรรณที่ปรุงด้วยเครื่องหอม เอามาฉาบไว้ อสุภะนี้แสดงให้เห็นว่า เครื่องหอมที่ประทินผิวนั้นไม่มีความหมาย ในที่สุดก็ต้านทานสิ่งโสโครกที่อยู่ภายในไม่ได้ น้ำเลือด น้ำเหลือง น้ำหนอง ของโสโครกที่มีอยู่ภายในจะทะลักออกมาทับถมเครื่องหอมให้หายไปตามสภาพที่เป็นอยู่จริงตา

³¹⁶ วิสุทธิ. (ไทย) 1/102/315.

³¹⁷ วิสุทธิ. (ไทย) 1/102/316.

โส อิมเมว กายํ อุปสัหริติ ‘อยมปิ โข กาโย เอวรัมโม เอวภาวี เอวอนตีโต’ติ ภิกษุณฺณํ
นำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับให้เห็นว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความ
เป็นอย่างนั้นไปได้” ฉะนั้น

คำว่า ภิกษุณฺณํ ฯลฯ กายนี้ (โส อิมเมว กาย) ความว่า ภิกษุณฺณํ นำ คือ น้อมกายของตนนี้
เข้าไปเปรียบเทียบกับกายนั้นด้วยญาณนั่นเอง

ถามว่า นำเข้าไปอย่างไร

ตอบว่า นำเข้าไปอย่างนี้ว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้น
ความเป็นอย่างนั้นไปได้”

มีคำอธิบายไว้ดังนี้ว่า เพราะมีธรรม 3 ประการนี้ คือ (1) อายุ (2) โออุณ (3) วิญญาน
กายนี้จึงทนต่อการยืนและการเดินเป็นต้นได้ แต่เพราะไม่มีธรรม 3 ประการนี้ ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่าง
นั้น เพราะเหตุนี้ กายนี้จึงมีสภาพเป็นของเนาเปื่อยอย่างนี้เท่านั้น

คำว่า มีลักษณะอย่างนั้น (เอวภาวี) ได้แก่ กายนี้จักมีประเภทเป็นของพองอืดขึ้นเป็นต้น
อย่างนั้นนั่นแล

คำว่า ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้ (เอวอนตีโต) ได้แก่ ไม่ล่วงพ้นสภาวะมีการพอง
ขึ้นเป็นต้นอย่างนั้นไปได้

คำว่า ด้วยวิธีนี้ (ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย)ภายใน (อติ อชฺมตฺตํ วา) ความว่า ภิกษุ
ชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายของตนอยู่บ้าง พิจารณาเห็นกายในกายของผู้อื่นอยู่บ้าง พิจารณาเห็น
กายในกายของตนตามกาลอยู่บ้าง พิจารณาเห็นกายในกายของผู้อื่นตามกาลอยู่บ้าง โดยการ
กำหนดการพองขึ้นเป็นต้น ดังพรรณนามาฉะนี้

เสยฺยถาปิ ปสฺเสยฺย สรฺรํ สีวถิกาย ฉชฺชิตฺตํ กาเกหิ วา ขชฺชมานํ กุลเลหิ วา ขชฺชมานํ
คิชฺเมหิ³¹⁸ วา ขชฺชมานํ สุวาณฺเนหิ วา ขชฺชมานํ สิงคาลเกหิ วา ขชฺชมานํ วิวิเธหิ วา ปาณกขาเตหิ
ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งถูกกาจิกกิน นกตะกุ่มจิกกิน แร้งทิ้งกิน สุนัขกัดกิน สุนัข
จิ้งจอกกัดกิน หรือสัตว์เล็ก ๆ หลายชนิดกัดกินอยู่ แม่นั่นใด

คำว่า จิกกิน (ขชฺชมาน) ได้แก่ ซากศพที่ถูกสัตว์ทั้งหลายมีกาและแร้งเป็นต้นเกาะที่ท้อง
เป็นต้นแล้วพากันรุมจิกกินเนื้อท้อง เนื้อริมฝีปาก และเบ้าตาเป็นต้น

คำว่า ยังมีเนื้อและเลือด (สมฺสโลหิต) ได้แก่ ที่ประกอบด้วยเนื้อและเลือดเหลือเศษติดอยู่
อสุภะที่สัตว์ทั้งหลายมีสุนัขบ้านและสุนัขป่าเป็นต้นกัดกินโดยอาการต่าง ๆ ตรงนี้บ้างตรง
นั้นบ้าง ฉะนั้นจึงชื่อว่า วิชทายิต วิชทายิต ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น วิชทายิตก แปลว่า อสุภะที่สัตว์กัดกิน
โดยอาการต่าง ๆ อีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่ถูกสัตว์กัดกินอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกูล ฉะนั้นจึง
ชื่อว่า วิชทายิตก แปลว่า อสุภะที่ถูกสัตว์กัดกินอย่างน่าเกลียด คำว่า วิชทายิตกะ นี้เป็นชื่อของซากศพ
เห็นปานดังนั้น³¹⁹

³¹⁸ ฉ.ส. คิชฺเมหิ วา ขชฺชมานํ กงเกหิ วา ขชฺชมานํ สุนฺเขหิ วา ขชฺชมานํ พยัคฺเขหิ วา ขชฺชมานํ ทีปิทิ
วา ขชฺชมานํ สิงคาลเกหิ วา

³¹⁹ วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/102/316.

ให้ฟังพิจารณาดูซากศพที่ถูกสัตว์ต่าง ๆ กัดกินจนเป็นรอยแหว่งไว้ในที่ต่าง ๆ ขณะพิจารณาให้ภาวนาว่า "วกายิตตะกัณฑ์กุญฺญ" และนึกว่า "รอยที่ถูกสัตว์กัดกินนั้นน่าเกลียด" นิมิตติตตา ที่ปรากฏคือ เป็นรูปซากสัตว์กัดกินไปทั้งตัว ส่วนนิมิตเทียบเคียง ปรากฏเป็นรูปซากศพที่มีร่างกายสมบูรณ์

วกายิตตะ ซากศพที่ถูกสัตว์กัดกิน แหว่ง ทานสอนไว้เป็นที่สบายของผู้มีความกำหนด ยินดีในกลิ่นเนื้อบางส่วนของร่างกาย ธรรมเนียมนี้แสดงให้เห็นว่า ส่วนของกลิ่นเนื้อบางช่วงที่ตนใคร่ปรารถนานั้น ในไม่ช้าก็ต้องวิปริตสลายตัวไป และเต็มไปด้วยสิ่งโสโครก ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจในที่สุด

โส อิมเมว กายํ อุปสฺหริติ ‘อยมปิ โข กาโย เอวธมโม เอวภาวิ เอวอนตฺโต’ติ ภิกษุนี้ นำกายนี้เข้าไปเปรียบ เทียบให้เห็นว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้” ฉะนั้น (ได้อธิบายไว้แล้วในข้ออุทฺตมาตก)

เสยฺยถาปิ ปสเสยฺย สรีริํ สิวถิกาย ฉทฺทิตํ อฏฺฐิสงฺขลิกํ สมฺสโลหิตํ นหารุสมฺพนฺธํ ๑เปฯ ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกยังมีเนื้อและเลือด มีเอ็นรัดอยู่ แม้ฉนั้นใด ภิกษุนี้ นำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบให้เห็นว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้” ฉะนั้น (ได้อธิบายไว้แล้วในข้ออุทฺตมาตก)

อฏฺฐิสงฺขลิกํ นิมนฺสโลหิตมกฺขิตํ นหารุสมฺพนฺธํ ๑เปฯ ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเนื้อ แต่ยังมีเลือดเปื้อนเปรอะ มีเอ็นรัดอยู่ แม้ฉนั้นใด ภิกษุนี้ นำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบให้เห็นว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้” ฉะนั้น

อสุภะที่มีโลหิตเคลื่อนกลาดเรียราดไป คือไหลออกตรงนี้บ้างตรงโน้นบ้าง ฉะนั้นจึงชื่อว่า โลหิตก แปลว่า อสุภะที่มีโลหิต คำว่า โลหิตกะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่เปราะเปื้อนไปด้วยโลหิตซึ่งไหลออกอยู่³²⁰

ให้พิจารณาซากศพที่มีเลือดไหลขณะพิจารณาว่า "โลหิตตะกัณฑ์กุญฺญ" นึกว่า "เลือดที่ไหลนั้นน่าเกลียด" นิมิตติตตา เห็นเป็นเลือดไหลคล้ายผาแดงที่ถูกลมพัดปลิวไสวอยู่ ส่วนนิมิตเทียบเคียง นั้นปรากฏเป็นสีแดงนึ่งสงบอยู่โดยไม่เคลื่อนไหว

โลหิตกะ ซากศพที่ถูกประหารมีเลือดไหลนอง ทานสอนไว้เป็นที่สบายของผู้กำหนด ยินดีในร่างกายที่ตกแต่งด้วยเครื่องประดับ คือบูชาอารมณ์มากกว่าเนื้อแท้ ธรรมเนียมนี้แสดงให้เห็นว่า อารมณ์นั้นไม่สามารถจะรักษาแห่งที่ของก้อนเนื้อที่รองรับเครื่องประดับไว้ได้ ในไม่ช้าสิ่งสกปรกโสโครกภายในจะหลั่งไหลออกมาในที่สุด เครื่องประดับ หรือ อารมณ์อันเป็นที่เจริญตามิได้มีอำนาจในการต้านทานกฎของธรรมดาไว้ได้เลย

อฏฺฐิสงฺขลิกํ อปคตมฺสโลหิตํ นหารุสมฺพนฺธํ ๑เปฯ ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเนื้อ แต่ยังมีเลือดเปื้อนเปรอะ มีเอ็นรัดอยู่ แม้ฉนั้นใด ภิกษุนี้ นำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบให้เห็นว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้” ฉะนั้น

³²⁰ วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/102/317.

คำว่า **ไม่มีเนื้อแต่ยังมีเลือดเปื้อนเปราะ** (นิมมัสโลहितมกฺขิตฺ) ความว่า แม่เมื่อเนื้อหมดไปแล้ว แต่เลือดยังไม่แห้ง พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาเลือดนั้นจึงตรัสว่า “ไม่มีเนื้อแต่ยังมีเลือดเปื้อนเปราะ” คำว่า **ทางหนึ่ง** (อณฺเณน) ได้แก่ ทางส่วนแห่งทิศอื่น

อฏฺฐิกานิ อปคตสมฺพนฺธา³²¹ ทิสา วิทิสา วิกฺขิตฺตานิ, **อณฺเณน หตฺถฏฺฐิกิ, อณฺเณน ปาทฏฺฐิกิ,** [³²²] **อณฺเณน ชงฺฆฏฺฐิกิ, อณฺเณน อูรฺฏฺฐิกิ, อณฺเณน**³²³ **กฺกฏฺฐิกิ, อณฺเณน ปิฏฺฐิกิ, อณฺเณน ผาสฺกฏฺฐิกิ, อณฺเณน อูรฺฏฺฐิกิ, อณฺเณน พาหุฏฺฐิกิ, อณฺเณน อํสฏฺฐิกิ, อณฺเณน คีวฏฺฐิกิ, อณฺเณน นนฺทฏฺฐิกิ, อณฺเณน ทนฺตฏฺฐิกิ, อณฺเณน สีสกฺกฺหาหิ. โส อิมเมว กายํ อูปลํหฺรติ ‘ออยมฺปิ โข กาโย เอวํมโม เอวํภาวิ เอวอนฺตีโต’ติ** ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเอ็นรึงรัดแล้ว กระจายกระจายไปในทิศใหญ่ ทิศเฉียง คือ กระดูกมีอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกเท้าอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกแข้งอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกขาอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกสะเอวอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกหลังอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกซี่โครงอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกหน้าอกอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกแขนอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกไหล่อยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกคออยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกคางอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกฟันอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกศีรษะอยู่ทางทิศหนึ่ง แม้นั้นใด ภิกษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับเห็นว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้” ฉะนั้น

อสุภะที่ทิ้งกระจายอยู่ ชื่อว่า **วิกฺขิตฺต วิกฺขิตฺต** ศัพท์นั่นเองได้รูปเป็น **วิกฺขิตฺต** แปลว่า อสุภะที่ทิ้งกระจายอยู่ อีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่ทิ้งกระจายอยู่อย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิภูล ฉะนั้นจึงชื่อว่า **วิกฺขิตฺต** แปลว่า อสุภะที่ทิ้งกระจายอยู่อย่างน่าเกลียด คำว่า **วิกฺขิตฺต** กะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่ทิ้งไว้ ณ ที่นั้น ๆ อย่างนี้ คือมีอยู่ทางหนึ่ง เท้าอยู่ทางหนึ่ง ศีรษะอยู่ทางหนึ่ง³²⁴

คำว่า **กระดูกมี** (**หตฺถฏฺฐิกิ**) ได้แก่ กระดูกมีแม่ทั้ง 64 ชิ้นกระจัดกระจายไป ต่างทิศทางกัน **แม่ในกระดูกเท้าเป็นต้น** ก็นัยนี้เหมือนกัน

อสุภะนั้นถูกฟันด้วย ทิ้งกระจายอยู่โดยนัยก่อนนั้นแลด้วย ฉะนั้นจึงชื่อว่า **หตฺวิกฺขิตฺต** แปลว่า อสุภะที่ถูกฟันและทิ้งกระจายอยู่ คำว่า **หตฺวิกฺขิตฺต** กะ นี้เป็นชื่อของซากศพที่ถูกฟันด้วย ศัสตราที่องค์อวัยวะทั้งหลายโดยอาการตั้งกากบาท(ถูกฟันยับเหมือนรอยตีนกา) แล้วทิ้งกระจายอยู่โดยนัยดังกล่าวแล้ว³²⁵

ให้นำซากศพที่ถูกสับเป็นท่อนๆ มาวางเรียงกันท่อนละ 1 นิ้ว แล้วเพ่งพิจารณาภาวนาว่า "หะตะวิกฺขิตฺตตะกัํ ปะภฺกฺกัลัง" นึกว่า "รอยสับเป็นท่อนๆนั้นน่าเกลียด" นิमितติตตา ที่ปรากฏคือ เห็นรอยแผลศพถูกสับฟัน นิमितเทียบเคียง นั้น ปรากฏเป็นรูปร่างสมบูรณ์ ไม่มีรื้อรอยที่ถูกสับฟัน

หตฺวิกฺขิตฺต กะ ซากศพที่ถูกบั่นเป็นท่อน ๆ นำมาวางใกล้ ๆ กัน (ห่างกันประมาณ 1 นิ้ว) ทานสอนไว้เป็นที่สบายของผู้มีความกำหนดยินดีในข้อต่อ คือ ร่างกายที่มีอาการ 32 ครบถ้วน คน

³²¹ ก. อปคตนหารุสมฺพนฺธา

³²² ฉ.ม. อณฺเณน โคปผกฏฺฐิกิ

³²³ ฉ.ม.สี. อณฺเณน กฺกฏฺฐิกิ อณฺเณน ผาสฺกฏฺฐิกิ อณฺเณน ปิฏฺฐิกิ อณฺเณน ชนฺธฏฺฐิกิ

³²⁴ วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/102/316.

³²⁵ วิสุทฺธิ. (ไทย) 1/102/317.

ประเภทนี้รักไม่เลือก ถ้าเห็นว่าเป็นคนที่มีอวัยวะไม่บกพร่องเป็นรักได้ ธรรมเนียมนี้แสดงให้เห็นว่า การติดต่อของส่วนต่าง ๆ ของร่างกายนี้ ไม่จริงยั่งยืน ในไม่ช้าก็ต้องพลัดพรากจากกันตามกฎของธรรมดา

เสยยถาปี ปสเสยย สรีร์ สิวถิกาย ฉพทิต์ อฏฐิกานี เสตานี สงขวณณูปนิภาณิ³²⁶ ฯ ภาปะ ภาษุเห็นชากศพอันเขาทังไว้ในปาชา ซึ่งเป็นท่อนกระดูกสีขาวเหมือนสีสังข์ แม้นันใด ภาษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบให้เห็นว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้” ฉนั้นัน (ได้อธิบายไว้แล้วในข้ออุทฺธมาตค)

อฏฐิกานี ปุณชกิตานี เตโรวสุถิกานี ฯ ภาปะ ภาษุเห็นชากศพอันเขาทังไว้ในปาชา ซึ่งเป็นท่อนกระดูกกองอยู่ด้วยกันเกินกว่า 1 ปี แม้นันใด ภาษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบให้เห็นว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้” ฉนั้นัน

อฏฐิกานี ปุติณี จุณณกษาทานี. โส อิมเมว กาย์ อุปสัทรติ ‘อุมปิ โข กาโย เอวรัมโม เอวภาวี เอวอนตโต’ติ ภาษุเห็นชากศพอันเขาทังไว้ในปาชา ซึ่งเป็นกระดูกผุเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย แม้นันใด ภาษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบให้ เห็นว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้” ฉนั้นัน

อฏฐิ ศัพท์ที่แปลว่ากระดูกนั่นเอง ได้รูปเป็น อฏฐิก แปลว่า อสุภะที่เป็นกระดูกอีกอย่างหนึ่ง อสุภะที่เป็นกระดูกอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกุล ฉะนั้นจึงชื่อว่าอฏฐิก แปลว่า อสุภะที่เป็นกระดูกอย่างน่าเกลียด คำว่า อฏฐิกะ นี้เป็นชื่อของอสุภะที่เป็นกระดูกที่อ่อนเตี้ยแม้นในโครงกระดูก³²⁷

ให้เอาชากศพที่เป็นกระดูกมีเนื้อเลือดหนังเอ็นหรือจะเป็นโครงกระดูกล้วน ๆ ก็ได้มาฟังพิจารณา พร้อมกับภาวนาว่า “อฏฐิกํ ปฏิกุล” และนึกว่า “กระดูกนั้นน่าเกลียด” อุดคหนิมิต หรือนิมิตติดตาในอสุภะกองนี้จะปรากฏกระดูกเป็นแห่งๆเคลื่อนไหวไปมา ส่วน ปฏิภาคนิมิต คือ นิมิตเทียบเคียงจะปรากฏสภาพของกองกระดูกที่วางเฉยอยู่เป็นกอง ๆ

อิตติ อชมตตฺ วา กายเ กายานุปสฺสี วิหริติ ด้วยวิธีนี้ ภาษุยอมพิจารณาเห็นกายในกายภายใน³²⁸อยู่

คำว่า ด้วยวิธีนี้ (ภาษุพิจารณาเห็นกายในกาย)ภายใน (อิตติ อชมตตฺ วา) ความว่า ภาษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายของตนอยู่บ้าง พิจารณาเห็นกายในกายของตนตามกาลอยู่บ้าง โดยการกำหนดชากศพที่กาและแรงจิกกินเป็นต้นจนถึงสภาวะเป็นผุยผง ดังพรรณนามาฉะนี้

พหิทธา วา กายเ กายานุปสฺสี วิหริติ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่

ความว่า ภาษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่ หมายถึง พิจารณาเห็นกายในกายของคนอื่นตามกาลอยู่บ้าง โดยการกำหนดชากศพที่กาและแรงจิกกินเป็นต้นจนถึงสภาวะเป็นผุยผง

³²⁶ ก. สงขวณณสนนิภาณิ; ฉ.ม.อิ. สงขวณณปฏิภาคานี

³²⁷ วิสุทธิ. (ไทย) 1/102/317.

³²⁸ กายภายใน ในที่นี้หมายถึงอิริยาบถ 4 คือ ยืน เดิน นั่ง นอน ในกายของตน (ที.ม.อ. (บาลี)

อชฌตตพหิทธา วา กายเ กายานุปสฺสี วิหริติ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่

คำว่า หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ หมายถึง ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายภายในตนและภายนอกตน เป็นซากศพที่ขึ้นอืด ซากศพที่มีสีต่าง ๆ ซากศพที่มีน้ำเหลือง น้ำหนองไหล ซากศพที่เป็นท่อนเล็ก ท่อนใหญ่ ซากศพที่ถูกสัตว์กัดกิน ซากศพที่ถูกสับเป็นท่อน ๆ ซากศพที่มีเลือดไหล ซากศพที่มีหนอน ซากศพที่กระจัดกระจายอยู่ห่างกัน ซากศพที่เป็นกระดูก ตามลำดับ ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายภายในตนและภายนอกตนอยู่³²⁹

ฌมาน การเจริญภาวนาให้ได้ถึงฌมานั้น มี 2 ประเภทด้วยกัน คือ

1. เจริญสมถภาวนาจนได้ฌาน นี้เรียกว่า ปฏิปทาสิทธิฌาน คือได้ฌานด้วยการปฏิบัติ แล้วเจริญวิปัสสนาภาวนาจนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์

2. ไม่ได้เจริญสมถภาวนามาตั้งแต่ต้น แต่เมื่อเจริญวิปัสสนาภาวนาจนบรรลุถึงมัคคญาณด้วยอำนาจแห่งบุญญาธิการที่ได้สั่งสมมาแต่ปางก่อน ก็ถึงพร้อมซึ่งฌานด้วย การได้ฌานด้วยอาการอย่างนี้เรียกว่า มัคคสิทธิฌาน ได้ฌานด้วยอำนาจแห่งมรรค ถึงขั้นได้อภิญญา 6 ด้วยก็มี³³⁰

ฌาน องค์ประกอบจิตของผู้ต้องการหลุดพ้น ที่แนบแน่นกับอารมณ์สมาธิถึงขั้นอัปปนา เรียกว่าจิตมีฌาน มหัคคตจิต³³¹ หรืออริจิต คือ ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์สมณะจนแน่น³³²

ในเบื้องต้น มีองค์ประกอบ 5 ประการ คือ (1) วิตก ความที่จิตจรดอารมณ์อย่างแนบแน่น (2) วิจาร จิตการกำหนดอารมณ์เพียงอย่างเดียวอย่างจดจ่อ (3) ปีติ ได้แก่ ผรรณาปีติ ที่มีอาการสบายแผ่ซ่านไปทั่วร่างกาย (4) สุข มีอารมณ์สำราญเยือกเย็น และ (5) เอกัคคตา จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่านสอดส่ายหาอารมณ์อื่น³³³

องค์ฌานทั้ง 5 ประการนี้เป็นคุณเครื่องกำจัดนิวรณ์ 5 โดยตรง แบบข่มไว้ชั่วคราว ในทุกขณะที่ยังปรากฏองค์ฌานอยู่ ที่เรียกว่า วิกขัมภนปหาน³³⁴

ในคัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกายอธิบายว่า เอกัคคตา ย่อมกำจัดความใคร่ในกาม (กามฉันท)³³⁵

ปีติ ย่อมกำจัดความพยายาม (พยายาม)

วิตก ย่อมกำจัดความง่วงเหงาซึ่มเซา (สินมิท)

³²⁹ อ่างแล้ว

³³⁰ ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), คู่มือการศึกษาการธรรมฐานสังคหวิภาค, พระอภิธรรมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ 9, (พระนคร: ประพาสตันการพิมพ์, 2509), หน้า 106.

³³¹ มหัคคตจิต คือ จิตที่ถึงความใหญ่เพราะมีฌาน อภิ.สง.อ. (บาลี) 1/12/92.

³³² ม.ม. (ไทย) 12/560/604.

³³³ อภิ.สง. (ไทย) 34/84/42.

³³⁴ การละกิเลสด้วยอำนาจของการข่มด้วยองค์ฌาน เป็นการสงบชั่วคราว ประดุจ หินทับหญ้า ขุ.ป. (ไทย) 31/24/34.

³³⁵ ส.ม. (ไทย) 19/438/112.

สุข ย่อมกำจัดความฟุ้งซ่าน (อุทธัจจกุกกัจจ)

วิจารณ์ ย่อมกำจัดความลึกลับสงสัย (วิจิกิจฉา)³³⁶

เมื่อมีศีลบริสุทธิบริบูรณ์ดีแล้ว ชื่อว่ามีรากฐานมั่นคงที่จะทำสมาธิ เพื่อชำระใจให้บริสุทธิ์ สมาธิที่เกิดจากศีลบริสุทธินี้ย่อมมีกำลังมาก เป็นบาทฐานในการเจริญปัญญาต่อไป ดังที่พระพุทธเจ้า ตรัสว่า “สมาธิอันบุคคลอบรมโดยมีศีลเป็นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันบุคคลอบรมโดยมีสมาธิเป็นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตอันบุคคลอบรมโดยมีปัญญาเป็นฐาน ย่อมหลุดพ้นโดยชอบจาก อาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภาวาสวะ อวิชชาสวะ”³³⁷

ฌานสมาบัติ การเข้าถึงฌานจิต หรือการเข้าอยู่ในฌานจิต เป็นโลกียะ คือ การเข้า อารมณ์ฌานเพื่อหนีทุกข์เวทนา โดยปรารถนาจะเสวยฌานสุข มีความอึดใจ หรือความวางเฉยอยู่ใน อารมณ์ฌานนั้น トラบเท่าเวลาที่ตนอธิษฐานไว้ ได้แก่ รูปฌาน 4 และอรูปฌาน 4 (สมณะ) ฌาน สมาบัตินี้เป็นอานิสงส์ของโลกียฌานสมาธิ

ผลของฌานสมาบัติทำให้เกิดอภิญญา 5 ได้แก่ (1) อิทธิวิธี ความรู้ที่ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ (2) ทิพโสต ความรู้ที่ทำให้มีหูทิพย์ (3) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดรู้ใจคนอื่นได้ (4) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ และ (5) ทิพจักขุ ความรู้ที่ทำให้มีตาทิพย์³³⁸

ฌานสมาบัติ คือ การเข้าอยู่ในฌาน มีบัญญัติเป็นอารมณ์ ต้องเป็นผู้เจริญสมณะ 30 กอง (จาก 40) ได้แก่ แก่สลิณ 10 อสุภะ 10 อานาปานสติ 1 กายคตาสติ 1 อัปปมัญญา 4 และ อารูปปี 4 และ ได้ฌานตั้งแต่ปฐมฌานขึ้นไป จนถึงจตุตถฌาน และชำนาญจนสามารถยกขึ้นสู่อรูปสมาธิได้ผู้ได้ฌาน เมื่อจะเข้าสมาบัตินั้น โดยนึกถึงความทุกข์ยากลำบากที่จะต้องรับรู้อารมณ์เล็กๆ น้อยๆ (ปริตตารมณ์) เทียบไม่ได้เลยกับอารมณ์ในฌาน (มหัคคตารมณ์)³³⁹ จึงนำเอาพระกัมมัฏฐานอย่างใดอย่างหนึ่งอันถูก กับอภัยของตนขึ้นมาบริกรรม จนเกิดอุคคหนิมิต ปฏิภาคนิมิต เป็นอุปจารสมาธิจนถึงอัปนาสมาธิ ข่มนิวรณ์ 5 เสียได้ เป็นไปตามฌานชวนวิถิ คือบริกรรมแล้วขึ้นสู่อโนโลม (นุ) จากอโนโลมขึ้นสู่อโคตรภูฌาน (โค) ข้ามโคตรภกม ถึงฌาน (ฌ) แล้วแน่วแน้อยู่ในพระกัมมัฏฐาน

การเข้าฌานสมาบัติ เพื่อหนีทุกข์เวทนา โดยปรารถนาจะเสวยฌานสุข ยังความอึดใจหรือ ความวางเฉย แน่วแน้อยู่ในอารมณ์กัมมัฏฐานนั้น トラบเท่า เวลาที่ตนอธิษฐาน (คือ ตั้งความปรารถนาอันแน่วแน่มั่นคงอย่างแรงกล้า)ไว้ ผู้เข้าฌานสมาบัติได้ต้องเป็นผู้ที่ได้ฌานและต้องมีศีล คือ ความชำนาญความแคล่วคล่องทั้ง 5 ประการ³⁴⁰ ได้แก่ (1) อาวัชชนวสี ความชำนาญในการ นึกที่จะเข้าฌานตามที่ตนตั้งใจ (2) สมาปชชนวสี ความชำนาญในการเข้าฌาน (3) อธิษฐานวสี ความชำนาญในการ ตั้งความปรารถนาที่จะให้ ฌานจิต ตั้งมั่นอยู่เป็นเวลาเท่าใด (4) วุฏฐานวสี ความชำนาญในการ ออกจากฌาน และ (5) ปัจจเวกขณวสี ความชำนาญในการ พิจารณาองค์ฌาน

³³⁶ ชุ.ม.อ. (ไทย) 5/1/-/299, ชุ.ป.อ. (ไทย) 7/1/-/499.

³³⁷ ที.ม. (บาลี) 10/159/86, ที.ม. (ไทย) 10/76/96 .

³³⁸ ที.ส. (ไทย) 9/234/77.

³³⁹ อง.เอกก. (ไทย) 24/29/57.

³⁴⁰ ชุ.ป. (ไทย) 31/85/143.

เมื่อฉันทลาภบุคคล มีความคล่องแคล่วว่องไว ในวสีทั้ง 5 แล้ว เวลาจะเข้าฉานสมาบัตินั้น กิจเบื้องต้นต้องตั้งความปรารถนา (อธิษฐาน) ว่าจะเข้าฉานสมาบัติเป็นเวลา.... (ตามความประสงค์ว่าจะเข้าอยู่นานสักกี่ชั่วโมง หรือกี่วัน) ขอให้ฉานจิตที่เคยได้แล้วนั้นจงบังเกิดขึ้นตามความปรารถนานี้เถิด ขณะที่ตั้งความปรารถนา (อธิษฐาน) นี้ กามจิตอันเป็นมหากุศลญาณสัมปยุตต สำหรับปุถุชนและพระเสกขบุคคล หรือกามจิตอันเป็นมหากิริยาญาณสัมปยุตต สำหรับพระอรหันต์ ก็เกิดมีวิถิจิต (มโนทวารวิถิ)³⁴¹ ต่อจากนั้นก็เจริญสมถภาวนาเข้าฉานสมาบัติ โดยเพ่งปฏิภาคนิมิตที่ตนเคยได้เคยผ่านมาแล้วนั้น วิถิจิต (ฉานสมาปัตตวิถิ)³⁴² ก็จักเกิด (ถ้าเป็นตีกขบุคคลที่ไม่มีบริกรรม) ต่อจากโคตรภูฉานจิตก็เกิดเรื่อยไปตราบเท่า เวลาที่ตนตั้งความปรารถนาไว้ ต่อเมื่อครบกำหนดเวลาที่ตนอธิษฐานไว้แล้ว ฉานจิตจึงจะหยุดเกิด แล้วก็ปรั้งจิตต่อไปตามปกติ อนึ่ง ฉานลาภบุคคลผู้ได้เพียงปฐมฉานก็ต้องเข้าฉานสมาบัติในปฐมฉาน เท่าที่ตนได้ ที่เป็นธรรมตาสามัญ แต่ถ้าได้ฉานที่สูงขึ้นไปก็เข้าได้ทั้งฉานสูงเท่าที่ตนได้ และเข้าสมาบัติในฉานที่ต่ำกว่าก็ได้ด้วย เช่นผู้ที่ได้ ตติยฉานเข้าตติยฉานสมาบัติได้ เข้าตติยฉานสมาบัติได้หรือจะเข้าปฐมฉานสมาบัติ ก็ได้ (ข้อนี้ผิดกับ การเข้าผลสมาบัติ ซึ่งจะกล่าวต่อไป)

ผู้เข้าฉานสมาบัติได้ต้องเป็นผู้ที่ได้ฉานและต้องมีวสี คือ ความชำนาญความคล่องแคล่วว่องไวทั้ง 5 ประการ³⁴³ ได้แก่

1. อาวชิชนวสี ความชำนาญในการ นึกที่จะเข้าฉานตามที่ตนตั้งใจ
2. สมาปัชนวสี ความชำนาญในการ เข้าฉาน
3. อธิษฐานวสี ความชำนาญในการ ตั้งความปรารถนาที่จะให้ ฉานจิต ตั้งมั่นอยู่เป็นเวลาเท่าใด
4. วุฏฐานวสี ความชำนาญในการ ออกจากฉาน
5. ปัจจเวกชนวสี ความชำนาญในการ พิจารณาองค์ฉาน

เมื่อ ฉานลาภบุคคล คือบุคคลผู้ได้ฉาน มีความคล่องแคล่วว่องไว ในวสีทั้ง 5 แล้วเวลาจะเข้าฉานสมาบัตินั้น กิจเบื้องต้นต้องตั้งความปรารถนา (อธิษฐาน) ว่าจะเข้าฉานสมาบัติเป็นเวลา.... (ตามความประสงค์ว่าจะเข้าอยู่นานสักกี่ชั่วโมง หรือกี่วัน) ขอให้ฉานจิตที่เคยได้แล้วนั้นจงบังเกิดขึ้นตามความปรารถนานี้เถิด

ขณะที่ตั้งความปรารถนา(อธิษฐาน) นี้ กามจิตอันเป็นมหากุศลญาณสัมปยุตต สำหรับปุถุชนและพระเสกขบุคคล หรือกามจิตอันเป็นมหากิริยาญาณสัมปยุตต สำหรับพระอรหันต์ ก็เกิดมีวิถิจิต (มโนทวารวิถิ)³⁴⁴ ต่อจากนั้นก็เจริญสมถภาวนาเข้าฉานสมาบัติ โดยเพ่งปฏิภาคนิมิตที่ตนเคยได้

³⁴¹ พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ 4 วิถีสังคหะ**, พิมพ์ครั้งที่ 8, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ์, 2553), หน้า 59-61.

³⁴² พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ 4 วิถีสังคหะ**, หน้า 106.

³⁴³ ชุ.ป. (ไทย) 31/85/143.

³⁴⁴ พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ 4 วิถีสังคหะ**, พิมพ์ครั้งที่ 8, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ์, 2553), หน้า 59-61.

เคยผ่านมาแล้วนั้น วิถีจิต (มานสมาปัตติวิถี)³⁴⁵ ก็จะเกิดดังนี้ ภา--ภ--น--ท--มโน--ปริ--อุป--อนุ--โค--ณ- เกิดดับเรื่อยไป -ณ -ภ...

(ถ้าเป็นติกขบุคคลที่ไม่มีปริกรรม) ต่อจากโคตรภู มานจิตก็เกิดเรื่อยไปตราบเท่า เวลาที่ตนตั้งความปรารถนาไว้ ต่อเมื่อครบกำหนดเวลาที่ตนอธิษฐานไว้แล้ว มานจิตจึงจะหยุดเกิด แล้วก็ เป็นภวังคจิตต่อไปตามปกติ อนึ่ง มานลาภบุคคลผู้ได้เพียงปฐมมานก็ต้องเข้ามานสมาบัติในปฐมมานเท่าที่ตนได้ ที่เป็นธรรมดาสามัญ แต่ถ้าได้มานที่สูงขึ้นไป ก็เข้าได้ทั้งมานสูงเท่าที่ตนได้ และเข้าสมาบัติในมานที่ต่ำกว่าก็ได้ด้วย เช่นผู้ที่ได้ ตติยมาน เข้าตติยมานสมาบัติได้ เข้าทุติยมานสมาบัติได้ หรือจะเข้าปฐมมานสมาบัติ ก็ได้ (ข้อนี้ผิดกับ การเข้าผลสมาบัติ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป)

ญาตปริญญา

ญาตปริญญาเป็นไฉน อธิษณยอมรู้ซึ่งผัสสะ คือ ย่อมรู้ ย่อมเห็นว่าจักขุสัมผัส นี้เสตสัมผัส นี้ขานสัมผัส นี้ชีวหาสัมผัส นี้กายสัมผัส นี้มโนสัมผัส นี้อจิวนสัมผัส นี้ภูมิสัมผัส นี้สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งสุขเวทนา นี้สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนา นี้สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งอทุกขมสุขเวทนา นี้ผัสสะอันสัมปยุตด้วยกุศลจิต³⁴⁶ “ปัญญารู้อย่างนี้ ชื่อว่าญาณโดยความหมายว่าปรากฏอยู่แล้ว” ดังนี้ แล้วกล่าวไว้โดยสังเขปอย่างนี้ว่า “ธรรมทั้งหลายใดๆ เป็นธรรมที่รู้แล้วด้วยความรู้อย่างนี้ ธรรมทั้งหลายนั้นๆ เป็นธรรมปรากฏแล้ว” ดังนี้ (และ) กล่าวไว้โดยพิสดารโดยนัยว่า “สิ่งทั้งปวงพึงรู้ด้วยความรู้อย่างนี้ และสิ่งทั้งปวงที่พึงรู้ด้วยความรู้อย่างนี้คืออะไร จักขุ เป็นสิ่งที่พึงรู้ความรู้อย่างนี้...ดังนี้ ชื่อว่า ญาตปริญญา การกำหนดรู้สิ่งที่ได้รู้แล้ว ความรู้ด้วยปัญญารู้อย่างนี้ซึ่งนามและรูปพร้อมทั้งปัจเจก (ของนามและรูปนั้น) เป็นภูมิพื้นเฉพาะของญาตปริญญานั้น

ญาณ คือ ปัญญา แปลว่า ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี”³⁴⁷ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงลักษณะแห่งญาณไว้ว่า “ญาณ มีการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งความมืด คือโมหะ อันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความหายหลงเป็นผล ส่วนสมาธิจัดเป็นปทัฏฐาน (คือ เหตุใกล้) ของญาณนั้น”³⁴⁸

วิปัสสนาญาณ คือ ปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็นโดยประการต่างๆ ในสภาวะลักษณะของรูปและนาม ตามความเป็นจริง ว่าสภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งความจริง 4 ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค³⁴⁹ มีลักษณะรู้สภาวะธรรมดา 3 ประการแห่งธรรมทั้งหลาย คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ส่องแสงให้ความสว่างและกำจัดความมืดคืออวิชชา (ความไม่รู้) ขณะเดียวกันก็ทำวิชชาคือความรู้ ซึ่งเปรียบเสมือนความสว่างให้เกิดขึ้น ทำให้หายจากความหลง รู้ทั่วถึงและแทงตลอดสภาวะธรรมทั้งปวง ส่วนสมาธิจัดเป็นเหตุใกล้ของญาณนั้น”

³⁴⁵ พระสัทธัมมโชติกะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ 4 วิถีสังคหะ, หน้า 106.

³⁴⁶ ชุ.ม. (ไทย) 29/62/48.

³⁴⁷ อภ.สง. (ไทย) 34/34/33.

³⁴⁸ วิสุทธิ. (บาลี) 2/76.

³⁴⁹ อภ.สง. (ไทย) 34/34/33.

วิปัสสนาจัดเป็นฌาน ประเภทเพ่งพิจารณาลักษณะอารมณ์รูป-นาม วิปัสสนาญาณ³⁵⁰ ชื่อว่าลักขณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปเพ่งรู้พระไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น มัคคญาณได้ชื่อว่าลักขณูปนิชฌาน เพราะเป็นผู้ทำให้กิจที่รู้แจ้งไตรลักษณ์ของวิปัสสนาญาณสำเร็จลง ส่วนผลญาณ ได้ชื่อว่าลักขณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปรู้แจ้งลักษณะอันแท้จริงของนิโรธสังขะ

เมื่อเจริญวิปัสสนาสมบูรณ์แล้ว ทำให้เกิดอภิญญาเพิ่มอีก 1 คือ อาสวักขยญาณ (ญาณที่ทำให้อาสวะ³⁵¹ ลื่นไป) ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงตั้งเนิ่น ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่ออาสวักขยญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา” เมื่อเธอรู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นจาก..อาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป ผลของอาสวักขยญาณ³⁵² คือทำให้บรรลุลิขิตมรรค ผล นิพพาน ดับกิเลสตัณหาได้อย่างสิ้นเชิง

ญาณ ความรู้สึกตัวด้วยปัญญา ความหยั่งรู้ด้วยปัญญาประจักษ์แจ้ง ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาหรือสติปัฏฐานเพียงเท่านั้น³⁵³ คือ ความรู้ ซึ่งตรงข้ามต่ออวิชชา เมื่อญาณเกิดขึ้นอวิชชาก็ดับไป นามรูปหรือสังขารทั้งปวงที่มีมูลมาจากอวิชชาก็ย่อมดับไป เรียกว่าดับไปเพราะการเกิดขึ้นของญาณ เช่น คนดับไป เพราะความรู้ที่เกิดขึ้นว่า คนไม่มี มีแต่ขันธธาตุอายตนะเป็นต้น ..แม้โดยปริยายนี้ก็เป็นอันกล่าวได้ว่าดับไปเพราะอำนาจแห่งความเกิดขึ้นของญาณหรืออวิชชา³⁵⁴ หมายความว่า ญาณที่เป็นวิปัสสนาญาณแท้ต้องเป็นความรู้ที่เกิดจากการพิจารณาเห็นพระไตรลักษณ์ ที่เป็นไปเพื่อตัดละอวิชชาเท่านั้น ส่วนญาณนอกนั้นเป็นเพียงความรู้สึกระดับสัมปชัญญะ ยังไม่จัดเป็นวิปัสสนาญาณ³⁵⁵

ญาณ แปลว่า ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความเห็นแจ้ง³⁵⁶ มีการตรัสรู้สภาวะธรรมเป็นลักษณะมีการกำจัดเสียซึ่งโมหะอันปิดบังสภาวะธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความหายหลงเป็นผล สมาธิจัดเป็นเหตุใกล้ของญาณนั้น”³⁵⁷ เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งตามความจริง ที่เรียกว่า รู้อริยสัง 4 คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค มีลักษณะแห่งการรู้สภาวะธรรมตาแห่งธรรมทั้งหลาย คือ ลักษณะ 3 มี อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มีลักษณะส่องแสงให้ความสว่าง และกำจัดความมืด หรือกำจัดอวิชชา คือ ความไม่รู้ ซึ่งเป็นเหมือนกับความมืดอันทำให้หลงให้สิ้นสูญไปขณะเดียวกัน ก็ทำอวิชชา คือ ความรู้ซึ่งเปรียบเสมือนความสว่างให้เกิดขึ้น ทำให้หายจากความหลงมีลักษณะรู้ทั่วถึงธรรมทั้งหลายมีลักษณะการแห่งตลอดสภาวะธรรมทั้งปวง

³⁵⁰ ที.สี. (ไทย) 9/131/72.

³⁵¹ อาสวะ หมายถึง กิเลสที่หมักหมม หรือต้องอยู่ในสันดาน ไหลซึมซ่านไปย้อมจิตเมื่อประสบอารมณ์ต่าง ๆ, ชุ.จุ. (ไทย) 31/51/211.

³⁵² วิมहा. (ไทย) 1/3/6.

³⁵³ วิสุทธฺิ. (บาลี) 2/205.

³⁵⁴ พุทธทาสภิกขุ, อานาปานสติภาวนา, หน้า 405.

³⁵⁵ วิสุทธฺิ. (บาลี) 1/298. ชุ.ป. (ไทย) 31/51/82.

³⁵⁶ อภิ.สง. (ไทย) 34/34/33.

³⁵⁷ วิสุทธฺิ. (บาลี) 2/76.

ญาณ คือ ปัญญาหรืออโมหะ มืดมัวธรรมเป็นอันเดียวกัน คือ ปัญญาเจตสิก (จิตที่ประกอบด้วยปัญญาเจตสิกเรียกว่าญาณสัมปยุตต์³⁵⁸ หรือ ปัญญาทรีย) คือ ภาวะที่รู้ชัด ภาวะที่ฉลาด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี³⁵⁹ ญาณมีการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งความมืด คือ โมหะ อันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความหายหลงเป็นผล ส่วนสมาธิจัดเป็นปทัฏฐาน (คือ เหตุใกล้) ของญาณนั้น ผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว (เป็นสมาธิ) ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง เป็นปัญญาเครื่องรู้ในอริยสัจ 4 รู้ตามความเป็นจริงในอริยสัจว่า นี่เป็นทุกข์ นี่เป็นเหตุแห่งทุกข์ นี่เป็นการดับทุกข์ นี่เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ และรู้ว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละ นิโรธควรทำให้แจ้ง มรรคควรเจริญ จนถึงที่สุดรู้ว่า ทุกข์ได้รู้แล้ว สมุทัยได้ละแล้ว นิโรธได้ทำให้แจ้งแล้ว และมรรคได้เจริญแล้ว

วิปัสสนาญาณ คือ ปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็นโดยประการต่าง ๆ ในสภาวะลักษณะของรูปและนามตามความเป็นจริง ว่าสภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งความจริง 4 ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค³⁶⁰ มีลักษณะรู้สภาวะธรรมตา 3 ประการแห่งธรรมทั้งหลาย คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ส่องแสงให้ความสว่างและกำจัดความมืด คือ อวิชชา (ความไม่รู้) ขณะเดียวกันก็ทำวิชชา คือ ความรู้ (ซึ่งเปรียบเสมือนความสว่าง) ให้เกิดขึ้น

ญาณ แปลว่า ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความเห็นแจ้ง³⁶¹ มีการตรัสรู้สภาวะธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งโมหะอันปิดบังสภาวะธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความหายหลงเป็นผล สมาธิจัดเป็นเหตุใกล้ของญาณนั้น เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งตามความจริงที่เรียกว่า รู้อริยสัจ 4 คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธมรรค มีลักษณะแห่งการรู้สภาวะธรรมตาแห่งธรรมทั้งหลาย คือ ลักษณะ 3 มี อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มีลักษณะส่องแสงให้ความสว่าง และกำจัดความมืด หรือกำจัดอวิชชา คือ ความไม่รู้ ซึ่งเป็นเหมือนกับความมืดอันทำให้หลงให้สิ้นสูญไปขณะเดียวกัน ก็ทำวิชชา คือ ความรู้ซึ่งเปรียบเสมือนความสว่างให้เกิดขึ้น ทำให้หายจากความหลงมีลักษณะรู้ทั่วถึงธรรมทั้งหลายมีลักษณะการแทงตลอดสภาวะธรรมทั้งปวง

ญาณ คือ ปัญญาหรืออโมหะ มืดมัวธรรมเป็นอันเดียวกัน คือ ปัญญาเจตสิก (จิตที่ประกอบด้วยปัญญาเจตสิกเรียกว่าญาณสัมปยุตต์³⁶² หรือ ปัญญาทรีย) คือ ภาวะที่รู้ชัด ภาวะที่ฉลาด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี³⁶³ ลักษณะแห่งญาณมีการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งความมืด คือ โมหะ อันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความหายหลงเป็นผล ส่วนสมาธิจัดเป็นปทัฏฐาน (คือ เหตุใกล้) ของญาณนั้น ผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว (เป็นสมาธิ) ย่อมรู้เห็นตามเป็นจริง

³⁵⁸ มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกาแปล, พิมพ์ครั้งที่ 5, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2535), หน้า 96.

³⁵⁹ อภิ.สง. (ไทย) 34/34/33.

³⁶⁰ อภิ.สง. (ไทย) 34/34/33.

³⁶¹ อภิ.สง. (ไทย) 34/34/33.

³⁶² มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกาแปล, 2535, หน้า 96.

³⁶³ อภิ.สง. (ไทย) 34/34/33.

ญาณ เป็นปัญญาเครื่องรู้ในอริยสัจ 4 รู้ตามความเป็นจริงในอริยสัจว่า นี่เป็นทุกข์ นี่เป็นเหตุแห่งทุกข์ นี่เป็นการดับทุกข์ นี่เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ และรู้ว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ สมุทัยควรละ นิโรธควรทำให้แจ้ง มรรคควรเจริญ จนถึงที่สุดรู้ว่า ทุกข์ได้รู้แล้ว สมุทัยได้ละแล้ว นิโรธได้ทำให้แจ้งแล้ว และมรรคได้เจริญแล้ว

ญาณ 16 นับตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ จนถึง ปัจจเวกชนญาณ³⁶⁴ ซึ่งบังเกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาแบบวิปัสสนายานิก หรือสุทธวิปัสสนา

ญาณ 16 คือ ลำดับญาณที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง แก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาล้วน หรือที่เรียกว่า การเจริญสุทธญาณิกวิปัสสนา ตามลำดับมี 16 ประการ แบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ

1. ญาณระดับต้น เป็นญาณเห็นรูป เห็นนาม ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ³⁶⁵ ปัจจย-ปริคคหญาณและสัมมสนญาณ ยังเป็นญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจสุตมยปัญญา และจินตามยปัญญาอยู่ ยังมีอารมณ์เป็นบัญญัติผสมอยู่มาก

2. ญาณระดับกลาง เป็นญาณเห็นไตรลักษณ์ในรูป-นาม ได้แก่ อุทยัพพญาณ เป็นญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจภาวนามยปัญญา แต่ยังมีจินตามยปัญญาผสมอยู่บ้าง มีอารมณ์เป็นวิปัสสนา คือ มีรูป-นามปรมาตถ์เป็นอารมณ์

3. ญาณระดับสูง เป็นญาณรู้แจ้งพระไตรลักษณ์ เห็นความไม่เที่ยง เห็นความทนสภาพอยู่ไม่ได้ เห็นความไม่ใช่ตัวตนในทุกรูป-ทุกนามที่กำหนดรู้ ได้แก่ กังคญาณ เป็นต้นไป เป็นไปด้วยอำนาจภาวนามยปัญญาโดยแท้ มีอารมณ์เป็นปรมาตถ์ล้วน³⁶⁶

ญาณ 16 แบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ

1. ญาณระดับต้น เป็นญาณ เห็นรูป เห็นนาม ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจย-ปริคคหญาณ และสัมมสนญาณ ยังเป็นญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจสุตมยปัญญา และจินตามยปัญญา³⁶⁷ ยังมีอารมณ์ผสม คือ เป็นบัญญัติอารมณ์ผสมอยู่มาก

2. ญาณระดับกลาง เป็นญาณเห็นไตรลักษณ์ในรูปนาม ได้แก่ อุทยัพพญาณ³⁶⁸ เป็นญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจภาวนามยปัญญา แต่ยังมีจินตามยปัญญาผสมอยู่บ้าง

3. ญาณระดับสูง เป็นญาณรู้แจ้งพระไตรลักษณ์ เห็นความไม่เที่ยง เห็นความทนสภาพอยู่ไม่ได้ เห็นความไม่ใช่ตัวตนในทุกรูปนามที่กำหนดรู้ ได้แก่ กังคญาณ เป็นต้นไป เป็นไปด้วยอำนาจภาวนามยปัญญาโดยแท้ มีอารมณ์ปรมาตถ์ล้วน การแบ่งญาณ 16 ออกเป็น 3 ระดับ คือ ต้น กลางสูง หรือเรียกอีกอย่างว่า อ่อน กลาง แก่ ก็เพื่อให้เห็นว่า การพัฒนาปัญญา หรือญาณ นั้น เป็นไปแบบค่อยเป็นค่อยไป มีขั้นตอนการเปลี่ยนแปลงจากหยาบ ไปสู่ความละเอียด ประณีต คือ เริ่มต้นเห็นด้วย

³⁶⁴ ชุ.ช. (ไทย) 25/240/206.

³⁶⁵ ที.ปา. (ไทย) 11/239/183.

³⁶⁶ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), *วิปัสสนานัย เล่ม 1*, หน้า 69.

³⁶⁷ จินตามยปัญญา ปัญญาสำเร็จด้วยการคิด, ที.ปา. (ไทย) 11/228/171.

³⁶⁸ ชุ.ช. (ไทย) 25/397/354.

ตาเนื้อเห็นเป็นบัญญัติจนพัฒนาเป็นเห็นด้วยตาปัญญา เห็นเป็นปรมัตถ์ และมีการพัฒนาอินทรีย์ 5 พละ 5 ให้กล้าแข็ง ขึ้นไปเป็นลำดับ ๆ

ญาณ 16 นับตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณ จนถึง ปัจจเวกชนญาณ³⁶⁹ ซึ่งบังเกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาแบบวิปัสสนายานิก หรือสุทธวิปัสสนา คือ ลำดับญาณที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง แก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาล้วน หรือที่เรียกว่า การเจริญสุทธญาณวิปัสสนา ตามลำดับมี 16 ประการ แบ่งออกเป็น 3 ระดับ คือ

1. ญาณระดับต้น เป็นญาณเห็นรูป-เห็นนาม ได้แก่ นามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณและสัมมสนญาณ ยังเป็นญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจสุตมยปัญญา และจินตามยปัญญาอยู่ ยังมีอารมณ์เป็นบัญญัติผสมอยู่มาก

2. ญาณระดับกลาง เป็นญาณเห็นไตรลักษณ์ในรูป-นาม ได้แก่ อุกฤษฏญาณ เป็นญาณที่เป็นไปด้วยอำนาจภาวนามยปัญญา แต่ยังมีจินตามยปัญญาผสมอยู่บ้าง มีอารมณ์เป็นวิปัสสนา คือ มีรูป-นามปรมัตถ์เป็นอารมณ์

3. ญาณระดับสูง เป็นญาณรู้แจ้งพระไตรลักษณ์ เห็นความ ไม่เที่ยง เห็นความทนสภาพอยู่ไม่ได้ เห็นความไม่ใช่ตัวตนในทุกรูป-ทุกนามที่กำหนดรู้ ได้แก่ ภังคญาณเป็นต้นไป เป็นไปด้วยอำนาจภาวนามยปัญญาโดยแท้ มีอารมณ์เป็นปรมัตถ์ล้วน³⁷⁰ การแบ่งญาณ 16 ออกเป็น 3 ระดับ คือ ต้น กลาง สูง หรือเรียกอีกอย่างว่า อ่อน กลาง แก่ ก็เพื่อให้เห็นว่า การพัฒนาปัญญา หรือญาณนั้น เป็นไปแบบค่อยเป็นค่อยไป มีขั้นตอนการเปลี่ยนแปลงจากหยาบ ไปสู่ความละเอียด ประณีต คือ เริ่มต้นเห็นด้วยตาเนื้อเห็นเป็นบัญญัติจนพัฒนาเป็นเห็นด้วยตาปัญญา เห็นเป็นปรมัตถ์ และมีการพัฒนาอินทรีย์ 5 พละ 5 ให้กล้าแข็ง ขึ้นไปเป็นลำดับ ๆ

ญาณทัสสนวิสุทธิ³⁷¹ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาในมรรคญาณ ที่เห็นแจ้งพระนิพพาน เป็นปัญญาขั้นสูงสุดของการเจริญวิปัสสนาจนเห็นอริยสัจทั้ง 4 ครบถ้วน คือตั้งแต่วิสุทธิที่ 1 ถึงวิสุทธิที่ 6 นั้นรู้อริยสัจเพียง 2 สัจจะ คือ รู้ทุกข์สัจกับสมุทัยสัจ ส่วนญาณทัสสนวิสุทธิเป็นโลกุตตรวิสุทธิ เพราะรู้แจ้งอริยสัจทั้ง 4 ทั้งนี้วิสุทธิแต่ละอย่างจะเป็นปัจจัยแก่กันและกันตามลำดับ ไม่มีการข้ามขั้น

ญาณทัสสนวิสุทธิ ได้แก่ ญาณที่ 14 มรรคญาณ ญาณที่ 15 ผลญาณ³⁷² และญาณที่ 16 ปัจจเวกชนญาณ ที่ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ³⁷³ เพราะชำระใจให้พ้นจากมลทิน คือ โมหะ (ความหลง ความไม่รู้เรื่อง) 8 อย่างเสียได้ คือ 1) ไม่รู้ว่ากายใจนั้นเป็นทุกข์ 2) ไม่รู้ว่าความยินดีพอใจนั้นเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ 3) ไม่รู้ว่าพระนิพพานนั้นเป็นธรรมที่ดับทุกข์ 4) ไม่รู้ว่าองค์มรรค 8 นั้นเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งพระนิพพาน 5) ไม่รู้ในภพชาติที่เคยมีมา หมายถึง ไม่มีความเชื่อในภพก่อนๆ 6) ไม่รู้ภพชาติที่จะมีในข้างหน้า หมายถึง ไม่เชื่อในการที่จะเกิดต่อไป 7) ไม่รู้ในภพชาติที่เคยมีมาและจะมีต่อไปหมายถึง

³⁶⁹ ชุ.จุ. (ไทย) 25/240/206.

³⁷⁰ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), *วิปัสสนานัย เล่ม 1*, หน้า 69.

³⁷¹ ม.ม. (ไทย) 12/298/206.

³⁷² ชุ.วิ. (ไทย) 26/162/211.

³⁷³ ม.ม. (ไทย) 12/297/205.

ไม่มีความเชื่อทั้งในภพก่อนและภพหน้า คงเชื่ออยู่แต่ในปัจจุบันภพนี้ว่า มีการกำเนิดขึ้นมาจากบิดามารดา เมื่อตายแล้วก็หมดเรื่องกัน และ 8) ไม่รู้ในความเป็นไปแห่งสัตว์ทั้งหลายว่า ได้แก่กรรมที่เป็นเหตุและเป็นผล มีอริชชา ตัณหา เป็นที่อาศัย และเกิดขึ้นติดต่อกันเนื่องกัน ในระหว่างที่ยังไม่เข้าถึงพระนิพพานนั้น

3.3 นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวด ตวรรค

ตำราสติไว้เฉพาะหน้า³⁷⁴ (ปริมุข สติ อุปฏฐเปตวา) คือให้มีสติพิจารณาไว้เฉพาะหน้า³⁷⁵

คำว่า “ตำราสติมั่น” ที่เรียกว่า “ปริมุข” นั้น หมายถึงสติที่ตั้งมั่นในอารมณ์ที่จะกำหนดซึ่งในขั้นนี้ได้แก่ลมหายใจโดยตรง. ท่านจำกัดความไว้ว่า ทำจิตให้เป็นเอกัคคตาต่อลมหายใจ คือมีลมหายใจอย่างเดียว ที่จิตกำลังรู้สึกอยู่ หรือกำหนดอยู่. คำว่า สติ ในที่นี้ เป็นเพียงการกำหนดล้วน ๆ ยังไม่เกี่ยวกับความรู้ หรือการพิจารณาแต่อย่างใด เพราะเป็นเพียงขั้นที่เพิ่งเริ่มกำหนดเท่านั้น. โดยพฤติการณ์ ก็คือ นั่งตัวตรงแล้วก็เริ่มระดมความสังเกตหรือความรู้สึกทั้งหมด ตรงไปยังลมหายใจ ที่ตนกำลังหายใจอยู่นั่นเอง ผู้กระทำไม่จำเป็นต้องหลับตาเสมอไป กล่าวคือสามารถทำได้ทั้งลืมตา โดยทำให้ตาของตนจ้องจับอยู่ที่ปลายจมูกของตน จนกระทั่งไม่เห็นสิ่งอื่นใด. อาศัยกำลังใจที่เข้มแข็งแล้วย่อมจะทำได้โดยไมยาก. ตาสีมอยู่ และมองอยู่ที่ปลายจมูกก็จริง แต่จิตไม่ได้มามองด้วย คงมุ่งอยู่ที่การจะกำหนดลม หรือติดตามลมแต่อย่างเดียว. การทำอย่างลืมตา ยากกว่าการหลับตา, ต้องใช้ความพยายามมากในเบื้องต้น แต่แล้วก็ได้ผลคุ้มกัน คือวงว่ยาก และมีกำลังจิตเข้มแข็งกว่า ในตอนหลัง ; หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ เป็นผู้ที่สามารถดำรงสติได้มั่นคงกว่านั่นเอง. พวกที่ตั้งใจจะทำการอย่างเข้มแข็ง ถึงขนาดเป็นโยคีที่สมบูรณ์แบบ ย่อมได้รับการแนะนำให้เริ่มฝึกอย่างลืมตาทั้งนั้น. (พุทธศาสนานานาชาติฉบับสมบูรณ์)

ดับกรรม ดังที่พระองค์ตรัสไว้ว่า “กรรมเก่าเป็นไฉน คือ จักขุ (ตา) ฟังเห็นว่าเป็นกรรมเก่า เพราะถูกปัจจัยทั้งหลายปรุงแต่งแล้วสำเร็จด้วยเจตนา เป็นที่ตั้งแห่งการเสวยอารมณ์ (เวทนา) หนึ่ง หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็เช่นกัน ฟังเห็นว่าเป็นกรรมเก่า เพราะถูกปัจจัยปรุงแต่งแล้ว สำเร็จด้วยเจตนาเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา นี้เราเรียกว่า กรรมเก่า

กรรมใหม่ เป็นอย่างไร คือ กรรมที่บุคคลทำด้วยกาย วาจา ใจ นี้เราเรียกว่า กรรมใหม่ ความดับกรรม เป็นอย่างไร คือ นิโรธที่ถูกต้องวิมุตติ เพราะดับกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรมได้ นี้เราเรียกว่า ความดับกรรม ปฏิปทาที่ให้ถึงความดับกรรม อะไรบ้าง คือ อริยมรรคมีองค์ 8”³⁷⁶

เดินจงกรม ในการปฏิบัติวิปัสสนา คำว่า จงกรม มาจากคำสันสกฤตว่า จงกรม หมายถึง การเดินไปมาในสถานที่แห่งเดียว เพื่อผ่อนคลายความเมื่อยจากการนั่ง หรือเพื่อเจริญสติ พระพุทธเจ้า

³⁷⁴ ตำราสติไว้เฉพาะหน้า หมายถึงตั้งสติมุ่งตรงต่อกัมมัฏฐาน วิสุทธิ. (บาลี) 1/218/295.

³⁷⁵ วิสุทธิ. (ไทย) 1/218/295.

³⁷⁶ ส.สพ. (ไทย) 18/146/179.

ทรงแสดงถึงการเดินจงกรมเป็นเบื้องต้นในหมวดอิริยาบถ เพื่อเน้นการเดินจงกรมก่อนจะนั่ง
กรรมฐานในการเจริญวิปัสสนา

แม้ในพระสูตรอื่นก็กล่าวถึงการเดินจงกรมก่อนการนั่งกรรมฐานว่า “ชาครियมนุยุตตา
ภวิสสาม, ทิวส์ จงกเมน นิสชชชย อวารณียะหิ ฌเมหิ จิตต์ ปริโสเธสสาม, รตติยา ปจมี ยามิ จงกเมน
นิสชชชย อวารณียะหิ ฌเมหิ จิตต์ ปริโสเธสสาม, รตติยา มชฉิมิ ยามิ ทกขิณน ปสเสน สีหเสยย
กปเปสสาม ปาเท ปาหิ อจจาชย สตา สมปชานา อฏฐานสณณ มนสิกริตวา, รตติยา ปจฉิมิ ยามิ
ปจจจชย จงกเมน นิสชชชย อวารณียะหิ ฌเมหิ จิตต์ ปริโสเธสสามา”ติ เอเวหิ โว ภิกขเว
สิกขิตัพพ”³⁷⁷

“เราทั้งหลายจักเป็นผู้ประกอบ ความเพียรในธรรมเป็นเครื่องตั้งอย่างต่อเนื่อง จักชำระ
จิตให้บริสุทธิ์จากกรรมอันเป็นเครื่องขัดขวางด้วยการเดินจงกรมและการนั่งตลอดวัน จักชำระจิตให้
บริสุทธิ์จากกรรมเป็นเครื่องขัดขวางด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปฐมยามแห่งราตรี สำเร็จ
การนอนดูราชสีห์โดยตะแคงข้างเบื้องขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ”

อิธ ภิกขเว นนโท ทิวส์ จงกเมน นิสชชชย อวารณียะหิ ฌเมหิ จิตต์ ปริโสเธติ.รตติยา ปจมี
ยามิ จงกเมน นิสชชชย อวารณียะหิ ฌเมหิ จิตต์ ปริโสเธติ. รตติยา มชฉิมิ ยามิ ทกขิณน ปสเสน สีห
เสยย กปเปติ. ปาเท ปาหิ อจจาชย สโต สมปชานอ อฏฐานสณณ มนสิกริตวา. รตติยา ปจฉิมิ ยามิ
ปจจจชย จงกเมน นิสชชชย อวารณียะหิ ฌเมหิ จิตต์ ปริโสเธติ.³⁷⁸

“นันทะ ต้องชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมเครื่องก้างกัน ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอด
วัน ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมเครื่องก้างกันด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอด ปฐมยามแห่งราตรี
สำเร็จสีหไสยาโดยตะแคงข้างขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ ทำอฏฐานสัญญา (ความ
หมายใจว่าจะลุกขึ้น) ไว้ในใจในมัชฌิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมเครื่องก้างกัน
ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี ภิกษุทั้งหลาย นี้แล คือวิธีประกอบความเพียร
เครื่องตั้งอยู่เนื่อง ๆ สำหรับนันทะ”³⁷⁹

สาเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงเน้นการเดินจงกรมก่อนจะนั่งกรรมฐานก็เพราะว่าการเดิน
จงกรมนั้นก่อให้เกิดสมาธิได้เร็วกว่าการนั่งกรรมฐานเนื่องจากสภาวะเดินที่ประกอบด้วยกาย ยก ย่าง
และเหยียบประจักษ์ชัดกว่าสภาวะพองยุบ สภาวะนั่งที่เป็นการคู้เข้าของร่างกายส่วนล่าง และตั้งตรง
ของร่างกายส่วนบน และสภาวะสัมผัสของนิ้วมือหรือริมฝีปากเป็นต้นที่นักปฏิบัติกำหนดรู้ในขณะที่นั่ง
ในสมัยพุทธกาลมีพระภิกษุบางรูปบรรลุธรรมด้วยการเดินจงกรมอย่างเดียว เช่น พระสุภัททะผู้เป็น
สาวกรูปสุดท้าย ผู้บรรลุธรรมด้วยการสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ในอรรถกถาของมหาปรินิพพานสูตร
กล่าวว่า ท่านพึงธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้วอธิษฐานที่จงกรมขึ้น ณ ที่ส่วนหนึ่งของอุทยาน พากเพียร
พยายามอยู่ เมื่อชำระวิปัสสนาให้หมดจด จึงบรรลุอรหัตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย³⁸⁰

³⁷⁷ ม.ม. (บาลี) 12/467/500-501.

³⁷⁸ อ.อ.จก. (บาลี) 23/99/169.

³⁷⁹ อ.อ.จก. (ไทย) 23/10/245.

³⁸⁰ ที.ม.อ. (ไทย) 6/215/288.

พระพุทธเจ้าสอนให้กำหนดรู้อิริยาบถอันเกิดด้วยกายนี้ นับแต่เดิน ยืน นั่ง ไปจนกระทั่งนอน ที่เคยสำคัญว่า เรา ของเรา บุรุษ สตรี ในขั้นนี้ ต้องรู้ว่าสักแต่เป็นสภาวะธรรมหนึ่ง เช่น การเดินเป็นเพียงสภาวะเบาพลัดต้น หนัก และสัมผัสแข็งอ่อนของเท้าที่เคลื่อนไปข้างหน้า เกิดจากจิตที่ต้องการจะเดินซึ่งเกิดขึ้นก่อนกิริยาเดิน และกิริยาเดินก็มีความเกิดขึ้นและดับไปเป็นธรรมดา เมื่อสภาวะยกสิ้นสุดแล้วสภาวะย่างย่อเกิดขึ้น เมื่อสภาวะย่างสิ้นสุดแล้วสภาวะเหยียบย่อเกิดขึ้นในสภาวะยกไม่มีสภาวะย่างหรือเหยียบ แม้ในสภาวะย่างไม่มีสภาวะเหยียบเช่นกัน ความเข้าใจอย่างนี้จัดเป็นการตามรู้ในกองรูปภายใน ชื่อว่า ปัจจกขญาณ คือ ปัญญาหยั่งเห็นโดยประจักษ์ โดยมีลำดับผลการปฏิบัติดังนี้

สมุทยมมานุปสสี วา กายสมิ วิหริติ.

วยธมมานุปสสี วา กายสมิ วิหริติ.

สมุทรวยธมมานุปสสี วา กายสมิ วิหริติ.

1. ภิกษุย่อมตามรู้สภาวะคือความเกิดขึ้นในกองรูปอยู่บ้าง
2. ตามรู้สภาวะคือความดับไปในกองรูปอยู่บ้าง
3. ตามรู้สภาวะคือทั้งความเกิดขึ้นและความดับไปในกองรูปอยู่บ้าง”

ความจริงเพียงการรู้ว่าเป็นกองรูปนั้นยังไม่เพียงพอที่จะขจัดความหลงผิด นักปฏิบัติต้องเห็นประจักษ์ในความไม่เที่ยงเสียก่อนจึงจะคลายความเห็นผิดว่าเที่ยงได้ ดังนั้น การเห็นประจักษ์ในความเกิดดับจึงสำคัญมาก จัดว่าเป็นพื้นฐานให้นักปฏิบัติหยั่งเห็นความเป็นทุกข์และความไม่ใช่ตัวตนในโอกาสต่อไป และการเห็นประจักษ์ในไตรลักษณ์ดังกล่าวก็คือ วิปัสสนา แปลว่า “การหยั่งเห็นโดยประการต่าง ๆ คือ ความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน” การปฏิบัติวิปัสสนาก็คือการเจริญสติปัญญา นั่นเอง

คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า รูปย่อมเกิดขึ้นด้วยเหตุ 4 อย่าง³⁸¹ คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม เหล่านี้เป็นเหตุ เพราะเป็นผู้ให้เกิดขึ้น อาหารเป็นปัจจัยเพราะเป็นผู้อุปถัมภ์³⁸² เมื่อมีเหตุ 4 อย่างนี้ รูปจึงเกิดขึ้นโดยอวิชชา ตัณหา อุปาทานและกรรม เป็นเหตุอดีต ส่วนอาหารเป็นเหตุปัจจุบัน อนึ่ง รูปย่อมดับไปด้วยการดับแห่งเหตุ 4 อย่างนั้น เมื่อเหตุ 4 อย่างนี้ดับไป รูปจึงดับไป กล่าวโดยประสบการณ์ในการปฏิบัติว่า ในบางขณะนักปฏิบัติอาจเข้าใจถึงเหตุเกิดของรูปว่า “รูปเกิดขึ้นเพราะมีอวิชชาที่ไม่รู้รูปตามความเป็นจริง เพราะมีตัณหาพอใจในรูป เพราะมีกรรมที่ให้ผลเป็นรูปในปัจจุบัน และเพราะมีอาหารที่รับประทาน” ในบางขณะอาจเข้าใจว่า “รูปเกิดขึ้นเพราะมีจิตที่ต้องการทำอากัปกิริยานั้น ๆ เกิดขึ้นก่อน” หรือเข้าใจว่า “รูปเย็นเกิดขึ้นเพราะธาตุไฟที่มีความร้อนน้อย หรือรูปร้อนเกิดขึ้นเพราะธาตุไฟที่มีความร้อนมาก” ดังนี้เป็นต้น ความเข้าใจดังกล่าวเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเองของแต่ละคน ส่วนใหญ่ นักปฏิบัติมักรับรู้ “จิตสั่ง” คือจิตที่ประกอบด้วยฉันทะและเจตนาในการทำอากัปกิริยาทางกาย วาจา ใจ โดยกำหนดว่า “อยากเดินหนอ” “อยากเหยียดหนอ” “อยากคู้หนอ” “อยากขึ้นหนอ” หรือ “อยากลงหนอ” เป็นต้น การรู้เห็นเหตุเกิดขึ้นและเหตุดับไปอย่างนี้ เป็นวิปัสสนาญาณที่ 2 ชื่อว่า ปัจจยปริคคหญาณ คือ ปัญญาเห็นเหตุปัจจัย

³⁸¹ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 1025.

³⁸² เรื่องเดียวกัน, หน้า 996.

ต่อมานักปฏิบัติย่อมหยั่งเห็นความแปรปรวนของรูปได้ โดยรับรู้ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของสภาวะยก อย่าง เป็นต้น กล่าวคือสภาวะยกเกิดขึ้นแล้วดำเนินต่อไปชั่วขณะ แล้วสิ้นสุดลง สภาวะอย่างจึงเกิดขึ้นแล้วดำเนินไปจนกระทั่งสิ้นสุด ในที่สุดจึงเกิดสภาวะเหยียบที่เกิดขึ้น แล้วดำเนินต่อไปแล้วสิ้นสุด สภาวะยกไม่มีในสภาวะอย่าง สภาวะอย่างไม่มีในสภาวะเหยียบ การรู้เห็นความเกิดขึ้น และดับไปอย่างนี้ เป็นวิปัสสนาญาณที่ 3 ชื่อว่า สัมมสนญาณ คือ ปัญญารู้เห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป

ตรุณวิปัสสนา หรือตรุณอุทฺทพฺพญาณนี้เป็นญาณแรกในวิปัสสนาญาณ 9 อันเป็นตัววิปัสสนา คือ ปัญญาความรู้ที่ทำให้เกิดความรู้แจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ความจริงญาณนี้ชื่อว่า อุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณ คือ ญาณที่ตามเห็นความเกิดและความดับของสังขาร โดยการพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและดับไปในขั้นที่ 5 (รูปนาม) อย่างชัดเจนว่า ขั้นที่ 5 ที่เกิดขึ้นแล้วก็ต้องแตกดับไปเหมือนกันหมด ดังนั้น ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน ชื่อว่าอุทฺทพฺพยานุปัสสนาญาณ³⁸³ เมื่อผู้ปฏิบัติมาถึงอุทฺทพฺพญาณใหม่ๆ (อ่อน ๆ) เริ่มปรากฏวิปัสสนูปกิเลสคือ สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง ทำให้วิปัสสนาเสื่อมไป เพราะผู้ปฏิบัติธรรมที่พบเห็นสิ่งเหล่านี้อาจสำคัญผิดว่า ตนได้บรรลุมรรคผลนิพพานแล้วหยุดปฏิบัติ หรือ แม้จะไม่สำคัญผิดอย่างนั้น ก็อาจยินดีพอใจ ส่งผลให้การเจริญสติขาดช่วง และความก้าวหน้าลดลง แต่ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมเข้าใจว่า เป็นเพียงทางผ่านเหมือนป้ายบอกทาง แล้วกำหนดรู้ตามความเป็นจริงก็ไม่อาจทำให้วิปัสสนาเสื่อมมี 10 ประการ³⁸⁴ วิปัสสนูปกิเลส 10 ประการจะเกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาเมื่อได้บรรลุถึงอุทฺทพฺพญาณที่ยังอ่อนอยู่ ถ้ามีผู้มีความเพียรนั้นพลาดพลั้งหลงกลต่อวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้แล้ว ย่อมจะเข้าถึงสภาวะที่เรียกว่า ตกเหวตายอยู่เพียงนี้ คือ ไม่สามารถจะบำเพ็ญความเพียรในวิปัสสนาต่อไป เพราะเข้าใจผิดคิดว่า ตนสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว แต่ถ้ามีอุปนิสัยบารมีดีในอดีตชาติ คือ ผู้ที่ควรบรรลุมรรคผลเพราะปฏิสนธิด้วยไตรเหตุ และสามารถพาตนให้ผ่านวิปัสสนูปกิเลสไปได้แล้ว วิปัสสนาญาณก็จะดำเนินไปตามแนวทางแห่งรูปนาม (สังขาร) มีอาการเกิดดับชัดเจนขึ้นจนพบสภาวะในญาณต่อ ๆ ไป³⁸⁵

เมื่อผู้ปฏิบัติมาถึงอุทฺทพฺพญาณใหม่ๆ (อ่อนๆ) เริ่มปรากฏวิปัสสนูปกิเลสคือ สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง ทำให้วิปัสสนาเสื่อมไป เพราะผู้ปฏิบัติธรรมที่พบเห็นสิ่งเหล่านี้อาจสำคัญผิดว่าตนได้บรรลุมรรคผลนิพพานแล้วหยุดปฏิบัติ หรือ แม้จะไม่สำคัญผิดอย่างนั้น ก็อาจยินดีพอใจ ส่งผลให้การเจริญสติขาดช่วง และความก้าวหน้าลดลง แต่ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมเข้าใจว่า เป็นเพียงทางผ่านเหมือนป้ายบอกทาง แล้วกำหนดรู้ตามความเป็นจริงก็ไม่อาจทำให้วิปัสสนาเสื่อมมี 10 ประการ³⁸⁶

วิปัสสนูปกิเลส 10 ประการนี้ จะเกิดแก่ผู้เจริญวิปัสสนาเมื่อได้บรรลุถึงอุทฺทพฺพญาณที่ยังอ่อนอยู่ ถ้ามีผู้มีความเพียรนั้นพลาดพลั้งหลงกลต่อวิปัสสนูปกิเลสเหล่านี้แล้ว ย่อมจะเข้าถึงสภาวะที่เรียกว่า ตกเหวตายอยู่เพียงนี้ คือ ไม่สามารถจะบำเพ็ญความเพียรในวิปัสสนาต่อไป เพราะเข้าใจผิด

³⁸³ ชุ.ป. (ไทย) 31/50/81.

³⁸⁴ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), *อริยวังสปฏิปทา*, หน้า 128.

³⁸⁵ พระอาจารย์ ภัททันตะ อาสภเถระ ฉัมมาจริยะ, *วิปัสสนาที่ปณีฎีกา*, หน้า 59-60.

³⁸⁶ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), *อริยวังสปฏิปทา*, หน้า 128.

คิดว่า ตนสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว แต่ถ้ามีอุปนิสัยบารมีดีในอดีตชาติ คือ ผู้ที่ควรบรรลุมรรคผล เพราะปฏิสนธิด้วยไตรเหตุ และสามารถพาตนให้ผ่านวิปัสสนูปกิเลสไปได้แล้ว วิปัสสนาญาณก็จะดำเนินไปตามแนวทางแห่งรูปนาม (สังขาร) มีอาการเกิดดับชัดเจนขึ้น จนพบสภาวะในญาณต่อ ๆ ไป³⁸⁷

ตั้งกายตรง (อุชฺ ภายํ ปณฺธาย)

คำว่า **ตั้งกายตรง (อุชฺ ภายํ ปณฺธาย)** ความว่า ตั้งกายท่อนบนให้ตรงให้กระดูกสันหลัง 18 ท่อน จรดกันและกัน เมื่อภิกษุนั่งอย่างนี้ หนัง เนื้อ และเอ็นย่อมไม่งอ ลำดับนั้น เวทนาที่เกิดทุกขณะแก่ภิกษุ เพราะความงอแห่งหนัง เนื้อ และเอ็นเหล่านั้นเป็นเหตุก็ไม่เกิดขึ้น เมื่อเวทนาไม่เกิดขึ้นจิตจะมีอารมณ์เป็นอันเดียวกับมีภูฐานย่อมไม่ตกไป ย่อมถึงความเจริญเพิ่มพูน³⁸⁸

คำว่า “ตั้งกายตรง” หมายความว่า ให้นั่งตัวตรงนั่นเอง. คำว่าตรง ในที่นี้ หมายถึงกระดูกสันหลังตั้งตรงราวกระดูกเอาแกนเหล็กตรง ๆ เข้าไปสอดไว้ในกระดูกสันหลัง. ทั้งนี้เพราะท่านต้องการจะให้ข้อกระดูกสันหลังทุก ๆ ข้อจกดกันสนิทเต็มหน้าตัดของมัน ด้วยความมุ่งหมายว่าการทำอย่างนี้จะมีผลคือโลหิตและลมหายใจ เป็นไปอย่างถูกต้องตามธรรมชาติ ซึ่งเป็นสิ่งที่พึงประสงค์มากที่สุดในกรณีนี้. อีกอย่างหนึ่งก็คือ ทุกขเวทนาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากเลือดลมในกายเดินไม่สะดวกนั้น จะเกิดขึ้นได้โดยยากหรือมีแต่น้อยที่สุด นี้เป็น ความมุ่งหมายทางรูปธรรม ในทางนามธรรม มุ่งหมายถึงการทำจิตให้ตรงแน่ว ไม่เอียงซ้ายหรือเอียงขวา หรือเอียงหน้าเอียงหลัง ด้วยความโน้มไปสู่กามสุขัลลิกานุโยคหรืออตตกิลมถานุโยคเป็นต้น. พึงทราบว่ามีผู้ทำได้ดี จะมีตัวตรงอยู่ได้ตลอดเวลาทั้งในขณะที่สมาธิและหลับตา หรือแม้แต่เมื่อจิตเข้าสู่สมาธิ ไร้อำนาจในการควบคุมแล้วก็ตาม

ตั้งกายตรงคือไม่พึง และไม่ค้อมกาย ตั้งกายให้ตรง ตั้งสติให้มีหน้าโดยรอบ คือรอบหน้า คือให้มีสติสมบูรณ์นั่นเอง ในการที่จะพึง และในการที่จะปฏิบัติ และให้ประกอบด้วยคุณธรรมอันเป็นอุปการะทั้ง 4 ประการดังที่กล่าวมาข้างต้น คือมีความเพียรเพียรเพียร มี สัมปชานะ ความรู้ตัวหรือความรู้พร้อม มีสติ กำจัดความยินดีในร้ายในโลก เจาะจงเข้ามาคือในกายในเวทนาในจิตในธรรมที่ปฏิบัตินี้ (อานาปานสติ สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก)

ไตรสิกขา³⁸⁹ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา การปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาสูงสุดเพื่อการพ้นทุกข์นั้น พระพุทธเจ้าพระองค์ทรงวางรูปแบบไว้อย่างดีเพื่อให้สามารถเรียนรู้ฝึกหัดขัดเกลาพัฒนาจิตเพื่อการลด ละ เลิก กิเลส ตัณหาและอุปาทกกระบวนการไตรสิกขาให้มุ่มมอง ในรูปแบบที่กว้างที่สุดทำให้เห็นภาพรวมแบบกว้างๆ มีประเด็นสำคัญ 2 ประเด็นที่ควรทราบเกี่ยวกับไตรสิกขา คือ

1. เป็นการบำเพ็ญศีลสมาธิ ปัญญา การที่ใช้คำว่าบำเพ็ญก็เพื่อต้องการสื่อสารให้เข้าใจว่าเป็นวิถีชีวิต คือการใช้สติสัมปชัญญะและความเพียรด้วยความอดทน คือ ขั้นตอนในการดำเนินชีวิตตลอดเวลาตั้งแต่ต้นจนกระทั่งถึงเวลานอนอยู่ภายใต้กรอบการปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญา ปฏิบัติไป

³⁸⁷ พระอาจารย์ ภัททันตะ อาสภเถระ ธัมมาจริยะ, **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**, หน้า 59–60.

³⁸⁸ วิ.อ. (ไทย) 6/165/570.

³⁸⁹ อจ.ตัก. (ไทย) 20/87/312.

ตลอดต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย เมื่อเริ่มต้นปฏิบัติใหม่ ๆ ก็จะมีปฏิบัติได้ไม่สมบูรณ์ตลอดเวลา มีข้อบกพร่องต่าง ๆ เช่น ผิดศีลบางข้อบางเรื่องบางเวลา สมาธิไม่ตั้งมั่น โดยเฉพาะเวลาที่เผชิญกับปัญหาต่าง ๆ สู้กำลังของกิเลสไม่ไหว ขาดสติขาดปัญญาในการปฏิบัติตนให้ถูกต้องตามเหตุปัจจัย เพื่อให้เกิดประโยชน์ท่านและตน เป็นต้น

2. การปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญา จะต้องปฏิบัติไปพร้อมกันทั้งสามส่วนเนื่องจากทั้งสามส่วนจะส่งผลถึงกัน คือ เมื่อมีศีลที่มั่นคง ก็จะส่งเสริมให้เกิดสมาธิ เมื่อมีสมาธิที่ตั้งมั่นก็จะส่งเสริมให้เกิดปัญญา เมื่อมีปัญญาก็จะสามารถรักษาศีลและมีสมาธิ เพราะฉะนั้นจะต้องพยายามปฏิบัติในแต่ละส่วนให้ถึงพร้อมให้สมบูรณ์ และปฏิบัติให้ครบทั้งสามส่วนไปพร้อม ๆ กัน ส่งเสริมกันและกัน เมื่อปฏิบัติตามนี้ก็จะทำให้เกิดผล คือ มีแรงส่งทำให้สามารถปฏิบัติได้ถูกต้องมากขึ้น ๆ ไปตามลำดับ

ทวาร แปลว่า ประตูเป็นที่เข้าออกของอารมณ์ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ³⁹⁰

1. จักขุทวาร เป็นจักขุประสาทรูปที่สัมผัสกับอยู่บริเวณตา มีลักษณะที่สามารถกระทบกับรูปารมณ์ได้คือ สิ่งที่สามารรถรู้ได้ทางตา แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการมองเห็นรูป

2. โสตทวาร เป็นโสตประสาทรูปที่สัมผัสกับอยู่บริเวณช่องหู มีลักษณะที่สามารถกระทบกับสัททวารมณ์ คือ เสียงที่สามารรถรู้ได้ทางหู แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการได้ยินเสียง

3. ฆานทวาร เป็นฆานประสาทรูปที่สัมผัสกับอยู่บริเวณโพรงจมูก มีลักษณะที่สามารถกระทบกับคันธารมณ์คือ กลิ่นที่สามารรถรู้ได้ทางจมูก แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการดมกลิ่น

4. ชิวหาทวาร เป็นชิวหาประสาทรูปที่สัมผัสกับอยู่บริเวณปลายลิ้น มีลักษณะที่สามารถกระทบกับรสารมณ์ คือ รสที่สามารรถรู้ได้ทางลิ้น แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการลิ้มรส

5. กายทวาร เป็นกายประสาทรูปที่สัมผัสกับอยู่ทั่วร่างกาย มีลักษณะที่สามารถกระทบกับโผฏฐัพพารมณ์ คือ ความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง ตึงไหว ที่สามารรถถูกต้องได้ทางกาย แล้วเกิดการรับรู้ขึ้นมา เป็นการถูกต้องสัมผัส

6. มโนทวาร เป็นจิตในการรับรู้อารมณ์ในทางทวารทั้ง 6 กระบวนการรับอารมณ์ มีอุปกรณ์ในการรับอารมณ์ที่สำคัญ เช่น การรับรู้อารมณ์ทางจักขุ มีเครื่องมือในการรับอารมณ์ คือ “จักขุประสาท” จักขุประสาททำหน้าที่หลายประการด้วยกัน หน้าที่การทำงานในด้านแรกเรียกว่า ทวาร หรือทางผ่าน เรียกว่า จักขุทวาร, ทำหน้าที่เป็นวัตถุหรือเป็นที่อาศัยของจิตและเจตสิก เรียกว่า จักขุวัตถุ, ทำหน้าที่เป็นอายตนะภายใน เรียกว่าจักขายตนะทำหน้าที่เป็นธาตุ เรียกว่า จักขุธาตุ เป็นต้น กระบวนการรับอารมณ์ทางทวารอื่นก็เป็นไปในทำนองเดียวกันนี้

ทักษิณยสงฆ์

สงฆ์ผู้ควรรับทักษิณา หมายถึง หมู่อริยบุคคล 4 คู่คือ 8 บุคคล พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคนี้ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำ

³⁹⁰ พระสังฆมณฑลสังฆคณาจารย์, ปรหมัตตสังฆคณาจารย์, ปริเฉทที่ 3 และ 7 หลักสูตรจุฬารัตนนิพนธ์, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ทิพยวิสุทธี จำกัด, 2544), หน้า 31.

อัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก³⁹¹ ได้แก่ พระภิกษุผู้บรรลุมรรคผลแล้วเท่านั้น เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า พระอริยสงฆ์³⁹² คือ ภิกษุผู้รู้แจ้งธรรม ผู้ปฏิบัติตามคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้บรรลุถึงความรู้อันสามารถกำจัดกิเลส และสังโยชน์ได้ตามภูมิขั้นของตน ได้แก่หมู่แห่งบุคคล 8 จำพวก คือ ผู้ดำรงอยู่ในมรรค 4 ผู้ดำรงอยู่ในผล 4 ชื่อว่าอริยสงฆ์³⁹³ ดังนี้

1. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อละสังโยชน์ 3 ชื่อว่าผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งโสดาปัตติผล
2. บุคคลใดละสังโยชน์ 3 ได้แล้ว บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นโสดาบัน
3. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำกามราคะและพยาบาทให้เบาบางชื่อว่าผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งสกทาคามีผล
4. บุคคลใดทำกามราคะและพยาบาทให้เบาบาง บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นสกทาคามี
5. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อละกามราคะและพยาบาทโดยไม่เหลือชื่อว่าผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอนาคามีผล
6. บุคคลใดละกามราคะและพยาบาทได้โดยไม่เหลือ บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอนาคามี
7. บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล หรือพระอรหันต์ หมายถึง บุคคลผู้ละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาได้โดยไม่เหลือ
8. บุคคลใดละรูปราคะ อรูปราคะมานะ อุทธัจจะ และอวิชชาได้โดยไม่เหลือ บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นอรหันต์³⁹⁴

ทำความรู้สึกตัว (สมปชานการี โหติ)

หมวดสัมปชัญญะ³⁹⁵คือให้ตั้งสติพิจารณาความรู้สึก ในการก้าว การเดิน การเสียวหน้า หลัง การคู้เหยียดเคลื่อนไหว รวมทั้งพฤติกรรมอื่นใดในชีวิตประจำวัน เพื่อทำความเข้าใจถึงเหตุที่เกิด และเหตุที่ดับในกายอยู่อย่างต่อเนื่อง อาการที่ปรากฏเฉพาะหน้าว่ากายมีอยู่เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณเจริญสติ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นด้วยตัณหาและทิฐิ

คำว่า **ทำความรู้สึกตัว (สมปชานการี โหติ)** ความว่า เป็นผู้ประกอบกิจทุกอย่างด้วยสัมปชัญญะหรือเป็นผู้ทำสัมปชัญญะนั้นเอง จริงอยู่ ภิกษุนั้นทำสัมปชัญญะในอริยาบถทั้งหลายมีการก้าวไปเป็นต้น ในอริยาบถไหน ๆ ก็ไม่เว้นจากสัมปชัญญะ ในคำว่า **ทำความรู้สึกตัว (สมปชานการี โหติ)** นั้น มีสัมปชัญญะ 4 ประการ คือ

- 1) สาทถกสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดว่ามีประโยชน์แก่ตน)
- 2) สัปปายสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดว่าเป็นที่สัปปายะ)
- 3) โคจรสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดว่าเป็นโคจร)

³⁹¹ อจ.ฉก.ก. (ไทย) 22/10/422 – 423.

³⁹² อริยะ อธิบายว่า เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลสทั้งหลาย เพร่ามดำเนินในทางเสื่อม เพราะดำเนินไปในทางเจริญ อภิ.วิ.อ. (ไทย) 44/1007/636.

³⁹³ ม.ม.อ. (ไทย) 9/415/291.

³⁹⁴ อภิ.ป. (ไทย) 36/41/156.

³⁹⁵ ที.ม. (ไทย) 10/376/305.

4) อสัมโมหสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดโดยไม่หลง)

บรรดาสัมปชัญญะ 4 ประการนั้น เมื่อเกิดจิตคิดจะก้าวไป การไม่ไปตามอำนาจจิตนั้นแล แล้วกำหนดสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ว่า ด้วยการไปในที่นี้ จะมีประโยชน์แก่เราหรือไม่หนอ แล้วถือเอาแต่ประโยชน์ ชื่อว่า **สาตถกสัมปชัญญะ** บรรดาสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ทั้ง 2 ประการนั้น ความเจริญทางธรรมเพราะได้เห็นเจตีย์ ได้เห็นต้นโพธิ์ ได้เห็นพระสงฆ์ ได้เห็นพระเถระ และได้เห็นอารมณ์ฝ่ายอสุภะเป็นต้น ชื่อว่าสิ่งที่เป็นประโยชน์ อีกนัยหนึ่ง แม้เพราะได้เห็นเจตีย์หรือต้นโพธิ์แล้วทำปติมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น เพราะเห็นพระสงฆ์แล้วทำปติมีพระสงฆ์เป็นอารมณ์ให้เกิดขึ้น เธอเมื่อพิจารณาอารมณ์นั้นนั่นเองโดยความสิ้นไปและความเสื่อมไปก็จะบรรลอรหัตตผล เธอครั้งเห็นพระเถระทั้งหลายแล้วดำรงอยู่ในโอวาทของพระเถระเหล่านั้น เห็นอารมณ์ที่เป็นอสุภะแล้วทำปฐมณานให้เกิดขึ้นในอารมณ์ที่เป็นอสุภะนั้น พิจารณาอารมณ์นั้นนั่นเองโดยความสิ้นไปและความเสื่อมไปก็จะบรรลอรหัตตผล เพราะเหตุนี้ การเห็นสิ่งเหล่านั้นจึงชื่อว่าประโยชน์ของตน แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า แม้ความเจริญทางอามิสก็มีประโยชน์เหมือนกัน เพราะอาศัยอามิสนั้นแล้วปฏิบัติธรรมเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์

ส่วนการกำหนดสิ่งที่เป็นสัปปายะและอสัปปายะในการเดินไปนั้นแล้วถือเอาแต่สิ่งที่เป็นสัปปายะ ชื่อว่า **สัปปายสัมปชัญญะ**

ถามว่า เป็นอย่างไร

ตอบว่า การเห็นเจตีย์ ชื่อว่ามีประโยชน์ก่อน ก็หากบริษัทประชุมกันในระหว่าง 10 โยชน์ หรือ 12 โยชน์ เพื่อบูชาเจตีย์เป็นการใหญ่ พวกผู้หญิงบ้าง พวกผู้ชายบ้างพากันประดับตกแต่งตามสมควรแก่สมบัติตน เดินเที่ยวไปเหมือนรูปจิตรกรรม เธอจะเกิดความอยากได้ในอิฏฐารมณนั้น เกิดความขัดเคืองในอนิฏฐารมณ เกิดความหลงในการมองดูที่ไม่เหมาะสม จึงต้องอาบัติช้อกายสังสัคคะ มีอันตรายแก่ชีวิตและพรหมจรรย์ สถานที่ตั้งพรรณนามานี้เป็นอสัปปายะ ในเพราะไม่มีอันตรายมีประการดังกล่าวแล้ว จึงชื่อว่า เป็นสัปปายะ แม้ในการเห็นต้นโพธิ์ก็นัยนี้เหมือนกัน แม้การเห็นพระสงฆ์ก็มีประโยชน์ แต่หากเมื่อพวกมนุษย์พากันสร้างปะรำใหญ่ในภายในหมู่บ้านแล้วฟังธรรมตลอดคืน การประชุมของประชาชนและอันตรายจะมีโดยประการที่กล่าวแล้วนั้นแล สถานที่ตั้งพรรณนามานี้จัดเป็นอสัปปายะ ในเพราะไม่มีอันตรายจึงจะเป็นสัปปายะ แม้ในการเห็นพระเถระผู้มีบริษัทบริวารมากก็นัยนี้เหมือนกัน

แม้การเห็นอารมณ์ที่เป็นอสุภะก็มีประโยชน์ และเพื่อแสดงเนื้อความนั้น จึงมีเรื่องเล่าดังต่อไปนี้

ได้ทราบว่ามีภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งพาสามเณรไปหาไม้ชำระฟัน สามเณรแหวะออกจากทางเดิน ล่วงหน้าไปก่อน เห็นอารมณ์อสุภะแล้วทำปฐมณานให้เกิดขึ้น ทำปฐมณานั้นนั้นแลให้เป็นบาทพิจารณาสังขารทั้งหลาย ทำให้แจ้งผล 3 ได้ยื่นกำหนดกัมมัฏฐานเพื่อมรรคเบื้องสูง ภิกษุหนุ่มเมื่อไม่เห็นสามเณรนั้นจึงร้องเรียกว่าสามเณร สามเณรนั้นคิดว่า “ตั้งแต่วันที่บวชแล้ว เราไม่เคยให้พระเรียกถึง 2 ครั้งเลย เราจักทำคุณพิเศษเบื้องสูงให้เกิดขึ้นแม้ในวันอื่น” แล้วได้ตอบว่า “อะไร ขอรับ” เมื่อภิกษุหนุ่มกล่าวว่า “มาเถิด เธอก็ดำเนินโดยคำเดียวเท่านั้น” แล้วพูดว่า “ท่านขอรับ ขอจงไปทางนี้ก่อน” แล้วยื่นหันหน้ามองไปทางทิศตะวันออกครู่หนึ่ง ณ โอกาสที่มยีนเกิด ภิกษุหนุ่มนั้นทำตามนั้นได้ บรรลุคุณพิเศษที่สามเณรนั้นได้บรรลุแล้วนั้นแล อารมณ์อสุภะอย่างเดียวได้เกิดเป็นประโยชน์แก่คน 2

คน ดังพรรณนามาฉะนี้ ก็อารมณ์สุภะนี้แม้จะมีประโยชน์ดังพรรณานี้ แต่อารมณ์สุภะคือหญิงก็เป็นอสังขารสำหรับชาย และอารมณ์สุภะคือชายก็เป็นอสังขารสำหรับหญิง อารมณ์สุภะที่มีส่วนเสมอกันเท่านั้นจึงจะเป็นสังขาร เพราะเหตุนี้ การกำหนดสังขารอย่างนั้น ก็ชื่อว่า **สังขารสัมปชัญญะ**

ก็การเรียนเอาโคจรกล่าวคือกัมมัฏฐานซึ่งเป็นที่ชอบใจของตนในกัมมัฏฐาน 38 ประการ แล้วรับเอากัมมัฏฐานนั้นเดินไปในที่โคจรเพื่อศึกษาจาร ชื่อว่า **โคจรสัมปชัญญะ** สำหรับผู้มีสังขารที่มีประโยชน์กำหนดเอาแล้วอย่างนี้ เพื่อความแจ่มชัดแห่งโคจรสัมปชัญญะนั้น ผู้ศึกษาควรทราบสัมปชัญญะ 4 หมวดดังต่อไปนี้ คือ

ในพระธรรมและพระวินัยนี้

- 1) ภิกษุบางรูปนำไปไม่นำกลับ
- 2) ภิกษุบางรูปนำกลับแต่ไม่นำไป
- 3) ภิกษุบางรูปทั้งไม่นำไปและไม่นำกลับ
- 4) ภิกษุบางรูปทั้งนำไปและนำกลับ

บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุใดชำระจิตให้ผ่องใสจากกรรมทั้งหลายที่เป็นเหตุเกี่ยวข้อง ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน ตลอดปฐมยามแห่งราตรีก็เช่นนั้น ในมัชฌิมยามจึงจำวัด แม้ในปัจฉิมยามก็ให้เวลาผ่านพ้นไปด้วยการนั่งและการจงกรม ไม่ต้องกล่าวถึงการทำวัตรที่ลานเจดีย์ ลานโพธิ์ เธอจะรดน้ำต้นโพธิ์ ตั้งน้ำตม่น้ำใช้ไว้ สมาทานปฏิบัติวัตรมีอาจารย์วัตรและอุปัชฌาย์วัตรเป็นต้น และวัตรในคัมภีร์ชั้นธกะทั้งหมด เธอทำสรีรบริกรรมแล้วเข้าไปยังเสนาสนะ นั่งขัดสมาธิ 2-3 ครั้งพอให้อบอุ่นแล้วปฏิบัติกัมมัฏฐาน ในเวลาภิกษาจาร ลูกขึ้นแล้วถือบาตรและจีวรออกจากเสนาสนะ มนสิการกัมมัฏฐานโดยมุ่งกัมมัฏฐานนั่นเอง เดินไปถึงลานเจดีย์ หากมีกัมมัฏฐานมีพุทธานุสติเป็นอารมณ์ ก็ไม่ทิ้งกัมมัฏฐานนั้น เข้าไปยังลานเจดีย์ หากมีกัมมัฏฐานอย่างอื่น ก็พักกัมมัฏฐานนั้นไว้เหมือนใช้มือจับสิ่งของวางไว้ที่เชิงบันได ยึดเอาปิติมิพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์แล้วขึ้นไปยังลานเจดีย์ หากเป็นเจดีย์ใหญ่ ก็ทำประทักษิณ 3 ครั้งแล้วไหว้ทั้ง 4 ด้าน หากเป็นเจดีย์เล็ก ก็ทำประทักษิณอย่างนั้นเหมือนกันแล้วไหว้ทั้ง 8 ด้าน ครั้นไหว้เจดีย์เสร็จแล้วไปลานโพธิ์ ไหว้ต้นโพธิ์ด้วยความเคารพ เหมือนกับทำต่อพระพักตร์พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า เธอครั้นไหว้เจดีย์และต้นโพธิ์อย่างนี้แล้วไปยังที่ที่ตนพักกัมมัฏฐานไว้ รับเอากัมมัฏฐานที่พักไว้เหมือนใช้มือถือเอาสิ่งของที่ตนวางไว้ ในที่ใกล้บ้าน ห่มจีวรแล้วเข้าไปบิณฑบาตยังหมู่บ้านโดยมุ่งกัมมัฏฐานเท่านั้น ครั้นนั้น คนทั้งหลายเห็นเธอแล้วบอกว่า พระคุณเจ้าของเราทั้งหลายมาแล้ว พวกกันต้อนรับ รับเอาบาตร นิมนต์ให้นั่งบนศาลาโรงฉันหรือบนเรือน ถวายข้าวยาคุกแล้ว ล้างเท้า ทาน้ำมัน แล้วพากันนั่งเบื้องหน้า บ้างก็ถามปัญหา บ้างก็ประสงค์จะฟังธรรม トラบที่ภักดียังไม่สำเร็จ พระอรธกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า แม้หากพวกเขาจะไม่นิมนต์ให้ท่านกล่าว ชื่อว่าธรรมกถาท่านก็ควรแสดงที่เดียวเพื่อสงเคราะห์ประชาชน จริงอยู่ ธรรมกถาที่พ้นจากกัมมัฏฐานย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น เธอครั้นกล่าวธรรมกถาโดยมุ่งกัมมัฏฐานเท่านั้น ฉันทอาหารแล้วทำอนุโมทนาโดยมุ่งกัมมัฏฐานเท่านั้น แม้เมื่อจะกลับ มีพวกคนเดินไปส่ง ออกจากบ้าน ไปแล้ว ก็ให้พวกเขากลับ ณ ที่นั้นแล้วเดินทางต่อไป

ครั้งนั้น สามเณรและภิกษุหนุ่มทั้งหลายผู้ทำภักดีกายนอกบ้านเสร็จแล้วออกไปก่อนเห็นเธอแล้วพากันต้อนรับ รับเอาบาตรจีวรของเธอ ได้ทราบว่ ภิกษุครั้งโบราณทั้งหลายไม่เลือกว่า

เป็นอุปถัมภ์หรืออาจารย์ของพวกเรา ก็พากันทำวัตร ทำด้วยการกำหนดวัตรเฉพาะหน้า ภิกษุเหล่านั้นจะถามท่านว่า ท่านขอรับ คนเหล่านี้ มีความสัมพันธ์ฝ่ายโยมมารดาหรือโยมบิดาของท่านหรือ

ภิกษุนั้น : พวกท่านเห็นอะไรจึงถาม

ภิกษุทั้งหลาย : คนเหล่านี้มีความรักความนับถือมากในท่านหรือ

ภิกษุนั้นเดินกล่าวคุณของคนเหล่านั้นไปว่า ผู้มีอายุ สิ่งใดแม้มารดาและบิดาก็ทำได้ยาก สิ่งนั้นคนเหล่านี้ทำให้ผม แม้บาตรและจีวรของผมก็เป็นของคนเหล่านั้นเหมือนกัน ด้วยอายุภาพของคนเหล่านี้ เมื่อมีภัย ผมก็ไม่รู้จักภัยเลย เมื่อมีความอดอยาก ผมก็ไม่รู้จักความอดอยากเลย คนทั้งหลายที่มีอุปการะแก่ผมเช่นนี้ย่อมไม่มี ท่านเรียกภิกษุนี้ว่า ชื่อว่า**นำไป ไม่นำกลับ**

แต่ไม่ต้องกล่าวถึงว่า เมื่อภิกษุใดทำวัตรปฏิบัติมีประการดังกล่าวแล้ว เตโชธาตุที่เกิดจากกรรมจะแสดงออก ปล่อยวางอนุปาตินนกงสังขารยึดเอาอนุปาตินนกงสังขาร เหนือจะไหลออกจากร่างกาย ก็มีภุมมฐานก็จะไม่ขึ้นสู่วิถี ไม่ต้องกล่าวถึงว่า ภิกษุนั้นจะถือเอาบาตรและจีวร ธิปไตยเข้าบ้านเพื่อช้ำวยาคุและภิกษาในเวลาใดที่ใดทั้งหลายออกไปหากินนั่นเอง ได้ช้ำวยาคุ ไปยังหอนฉันแล้วฉันครั้งนั้น ด้วยเหตุเพียงดื่มช้ำวยาคุ 2-3 อึกของท่านเท่านั้น เตโชธาตุที่เกิดจากกรรมจะปล่อยวางอนุปาตินนกงสังขาร ยึดเอาอนุปาตินนกงสังขาร ท่านย่อมดับความกระวนกระวายที่เกิดจากเตโชธาตุ เหมือนอาบน้ำ 100 หม้อ ดื่มช้ำวยาคุแล้วล้างบาตรและบ้วนปากโดยมุ่งกัมมภุมมฐาน ในระหว่างภัต ก็มนสิการกัมมภุมมฐานเที่ยวบิณฑบาตไปในที่ที่เหลือ ฉันทอาหารโดยมุ่งกัมมภุมมฐาน ตั้งแต่นั้นจะรับเอากัมมภุมมฐานที่ปรากฏขึ้นติดต่อกันไปเหมือนระลอกคลื่นแล้วเดินไป ท่านเรียกภิกษุนี้ว่า ชื่อว่า**นำกลับ แต่ไม่นำไป** ก็ภิกษุทั้งหลายเช่นนี้ดื่มช้ำวยาคุแล้ว พรารภวิปัสสนาแล้วบรรลุอรหัตตผลในพุทธศาสนานับจำนวนไม่ถ้วน ในเกาะสี่หลั่นแล บนหอนฉันในหมู่บ้านเหล่านั้น ๆ อาสนะสำหรับนั่งดื่มช้ำวยาคุก็ไม่มี ภิกษุผู้ดื่มช้ำวยาคุแล้วบรรลุอรหัตตผลก็ไม่มี

ก็ภิกษุใดอยู่ด้วยความประมาท ทอดทิ้งธุระ ทำลายวัตรที่ควรทำ มีจิตผูกพันอยู่กับกิเลส ดุจตะปุดจริงใจ 5 ประการ ไม่ทำความหมายรู้ว่า ชื่อว่ากัมมภุมมฐานมีอยู่ เข้าไปบิณฑบาตยังหมู่บ้านเที่ยวคลุกคลีด้วยการคลุกคลีกับคฤหัสถ์ที่ไม่เหมาะสม ฉันทแล้วมีบาตรเปล่าออกไป ท่านเรียกภิกษุนี้ว่า ชื่อว่า**ทั้งไม่นำไปและไม่นำกลับ**

ส่วนภิกษุที่ท่านกล่าวว่า **ทั้งนำไปและนำกลับ** นั้นบัณฑิตพึงทราบด้วยอำนาจวัตรของผู้เดินไปเดินกลับ จริงอยู่ กุลบุตรทั้งหลายผู้ประสงค์ประโยชน์ บวชในศาสนาแล้วเมื่อจะอยู่โดยลำพังผู้เดียว 10 ปีบ้าง 20 ปีบ้าง 30 ปีบ้าง 40 ปีบ้าง 50 ปีบ้าง 100 ปีบ้าง ย่อมอยู่โดยทำกติกาวัดว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายไม่ใช่บวชหลบหนี ไม่ใช่บวชหลบภัย ไม่ใช่บวชเลี้ยงชีพ แต่ประสงค์จะพ้นจากทุกข์จึงบวชในศาสนา เพราะฉะนั้น ในเวลาเดินนั้นแล ท่านทั้งหลายจงข่มกิเลสที่เกิดขึ้นในเวลาเดิน ในเวลาอื่น ในเวลานั่งก็เหมือนกัน ในเวลานอนนั่นเอง จงข่มกิเลสที่เกิดขึ้นในเวลาอน

ภิกษุเหล่านั้นครั้งทำกติกาวัดไว้อย่างนี้แล้ว เมื่อไปศึกษาจาร ในระหว่างครึ่งอุสสกะ หนึ่งอุสสกะ ครึ่งคาวุตหรือหนึ่งคาวุต จะมีก้อนหินอยู่ เมื่อมนสิการกัมมภุมมฐานอยู่ก็จะเดินไปด้วยสัญญา นั้นถ้าหากกิเลสเกิดขึ้นแก่ใครในเวลาเดิน ภิกษุนั้นก็จะข่มกิเลสนั้นในที่นั้นนั่นเอง เมื่อไม่สามารถอย่างนั้นก็จะหยุดยืน ลำดับนั้น ภิกษุอื่นแม้เมื่อตามหลังเธอมาก็จะหยุดยืน เธอก็จะเตือนตนเองว่า ภิกษุนี้ได้รู้ถึงวิตถ์ที่เกิดขึ้นแก่เจ้า ข้อนี้ไม่สมควรแก่เจ้า แล้วเจริญวิปัสสนาก้าวลงสู่อริยมุขิ ณ ที่นั้นนั่นเอง เมื่อ

ไม่อาจทำอย่างนั้นได้ก็จะนั่ง ในคำว่า ลำดับนั้น ภิกษุอื่นแม้เมื่อตามหลังเธอมาก็จะหยุดนั่ง ก็นัยนี้เหมือนกัน ภิกษุนั้นแม้เมื่อไม่สามารถจะก้าวลงสู่ริยภูมิได้ ก็จะขมกิลสนั้น เดินมนสิการกัมมัฏฐานไปที่เดียว จะไม่ยกเท้าขึ้นด้วยจิตที่ปราศจากกัมมัฏฐาน หากยกเท้าขึ้นด้วยจิตที่ปราศจากกัมมัฏฐาน ก็จะย้อนกลับไปยังที่เดิมนั่นเอง เหมือนพระมหาปุสสเทวเถระชาวอาลินทกะ

ได้ทราบว่ พระเถระนั้นบำเพ็ญวัตรของผู้เดินไปเดินกลับอยู่ตลอด 19 พรรษาที่เดียว เล่ากันว่า แม้คนทั้งหลายกำลังไถ กำลังหว่าน กำลังนวด และกำลังทำการงานทั้งหลายอยู่ในระหว่างทาง เห็นพระเถระเดินไปอย่างนั้น จึงสนทนากันว่า พระเถระนี้เดินไปเดินกลับบ่อยๆ ท่านคงจะหลงทางหรือหลงลืมอะไรละกรรมัง พระเถระนั้นไม่คำนึงถึงถ้อยคำนั้น บำเพ็ญสมณธรรมด้วยจิตที่ประกอบด้วยกัมมัฏฐานเท่านั้น ได้บรรลุอรหัตตผลภายในพรรษาที่ 20 เทวดาผู้สิงสถิตย์อยู่ที่ปลายทางที่จงกรม ได้ยินใช้นี้ทำเป็นประทีปในวันที่ท่านบรรลุอรหัตตผล แม้ทำวมหาราชทั้ง 4 ทำวสัฏกะจอมเทพ และทำวสัทธัมมปิณฑมก็ได้มาบำรุง และท่านพระวนวาสิมหาตีสเถระครั้งเห็นแสงสว่างนั้น ในวันที่ 2 จึงถามท่านว่า เวลากลางคืน ได้มีแสงสว่างในสำนักของท่าน เป็นแสงสว่างอะไรหรือ พระเถระเมื่อจะทำการกลบเกลื่อนจึงกล่าวคำเป็นต้นว่า แสงประทีปก็ดี แสงแก้วมณีก็ดี ล้วนชื่อว่าแสงสว่าง ต่อมา ท่านถูกรบเร้าว่า ท่านปกปิดหรือ จึงรับคำว่า ใช่ แล้วเล่าเรื่องให้ฟัง

และเหมือนกับพระมหานาคเถระชาวกาฬลิมณฑป ได้ทราบว่ แม้พระเถระนั้นเมื่อจะบำเพ็ญวัตรของผู้เดินไปเดินกลับได้อธิษฐานการจงกรมเท่านั้นตลอด 7 พรรษาว่า เราจักบูชาความเพียรอันยิ่งใหญ่ของพระผู้มีพระภาคเป็นปฐมก่อน ได้บำเพ็ญวัตรของผู้เดินไปเดินกลับอีก 16 พรรษาจึงบรรลุอรหัตตผล ท่านมีจิตประกอบด้วยกัมมัฏฐานเท่านั้นยกเท้าขึ้น เมื่อจิตฟุ้งซ่านเพราะพราก (จากกัมมัฏฐาน) ก็จะกลับเดินไปใกล้บ้านยีนหม่มผ้า ณ ที่ที่ชวนให้สงสัยว่า เป็นแม่โคหรือเป็นบรรพชิตกันแน่ ใช้น้ำจากกอไม้ล้างบาตรแล้วทำการอมน้ำไว้

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะท่านคิดว่า ขอเราอย่าได้มีการฟุ้งซ่านจากกัมมัฏฐาน แม้เพราะเหตุที่พูดกับเหล่าคนที่มาถวายอาหารหรือกราบไหว้ว่า “ขอจงมีอายุยืนทั่วกันเถิด” แต่ท่านถูกถามถึงวันว่า “วันนี้เป็นวันอะไร ขอรับ” ถูกถามถึงจำนวนภิกษุ หรือถูกถามปัญหา ก็จะกลืนน้ำแล้วจึงบอก แม้หากจะไม่มีผู้ถามถึงวันเป็นต้น ในเวลาออกไป ก็จะบ้วนน้ำที่ประตูป้านแล้วจึงไป

และเหมือนภิกษุ 50 รูปซึ่งจำพรรษาที่กลัมพิตถวิหาร ได้ทราบว่ ในวันอาสาฬหบูชา (วันเพ็ญกลางเดือน 8) ภิกษุเหล่านั้นได้ทำกติกาวัตรกันว่า “พวกเรายังไม่บรรลุอรหัตตผลแล้วจะไม่สนทนากัน” และเมื่อเข้าไปบิณฑบาตในบ้าน ก็จะอมน้ำแล้วจึงเข้าไป เมื่อถูกคนถามถึงวันเป็นต้น ก็ได้ปฏิบัติแล้วตามนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล คนทั้งหลาย ณ ที่นั้นเห็นรอยบ้วนน้ำแล้วจึงรู้ได้ว่า วันนี้ พระเถระมารูปเดียว วันนี้พระเถระมา 2 รูป และพากันคิดอย่างนี้ว่า “ท่านเหล่านั้นไม่ยอมสนทนากับพวกเราเหล่านั้นหรืออย่างไร หรือแม้พวกเดียวกันก็ไม่สนทนา หากพวกท่านไม่สนทนากันเอง จักเกิดการวิวาทกันแน่นอน มาเถิด พวกเราจะทำให้ท่านเหล่านั้นขอขมาตนเอง” ทุกคนจึงพากันไปบริหารแล้ว ก็ไม่ได้เห็นพระภิกษุในที่แห่งเดียวกันถึง 2 รูป ในจำนวนภิกษุ 50 รูป ต่อมา บรรดาคนเหล่านั้น คนตาดีจะพูดว่า พ่อคุณ สถานที่อยู่ของเหล่าคนที่ทะเลาะกันจะไม่เป็นเช่นนี้ คือ ลานเจดีย์ ลานต้นโพธิ์ ก็กวาดไว้เรียบร้อย ไม้กวาดก็เก็บไว้อย่างดี น้ำดื่มนี้ใช้ก็จัดตั้งไว้เรียบร้อย หลังจากนั้น คนเหล่านั้นก็พา

กันกลับไป ฝึกหัดเหล่านั้นบรรลุผลในภายในพรชานันนั้นเอง แล้วได้พิจารณาด้วยวิสุทธิ
พิจารณาในวันมหาปวารณา

ฝึกหัดมีจิตประกอบด้วยกัมมัฏฐานเท่านั้น ยกเท้าขึ้นเดินไปถึงที่ใกล้บ้านแล้วทำการอมน้ำ
สังเกตหนทางทั้งหลาย ในหนทางใดไม่มีน้กเลงสุราและน้กเลงพนันเป็นต้น เหล่าคนที่ทะเลาะกัน หรือ
ช่างดูร้าย ม้าดูร้ายเป็นต้น ก็จะเดินไปตามหนทางนั้น เหมือนท่านมหานาคเถระชาวกาฬลีสถัมณฑป
และเหล่าภิกษุผู้เข้าจำพรรษาในกลัมพิตตวิหาร ดังพรรณนามาฉะนี้ ก็เธอเมื่อเที่ยวบิณฑบาตในบ้าน
นั้นจะไม่เดินเร็ว เหมือนคนรีบร้อน เพราะไม่มีจุดประสงค์ที่ชื่อว่าจุดประสงค์สำหรับผู้ถือการเดินบิณฑบาต
เร็ว จะไม่เดินโคลงกาย เหมือนเควียนบรรทุกันมาถึงพื้นที่ขรุขระ อนึ่ง เธอเข้าไปตามลำดับเรือน ยืน
คอยเวลาพอสมควร เพื่อสังเกตผู้ที่ประสงค์จะถวาย หรือไม่ประสงค์จะถวายนั้น รับอาหารแล้วอยู่ใน
หมู่บ้านหรือนอกหมู่บ้าน หรือกลับมายังวิหารที่เดียวแล้วนั่ง ณ โอกาสที่สมควรตามสบาย มนสิการ
กัมมัฏฐาน ทำความหมายรู้ว่าเป็นปฏิกุศลให้เกิดขึ้นในอาหาร พิจารณาอาหารนั้นด้วยอำนาจข้ออุปมา
เหมือนน้ำมันหยอดเพลลา ผ่าพื้นแผลและเนื้อบุตร ฉันทอาหารที่ประกอบด้วยองค์ 8 ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่
เพื่อมัวเมา ไม่ใช่เพื่อตกแต่ง ไม่ใช่เพื่อประดับฯ และฉันทแล้วก็ทำกิจด้วยน้ำ เสร็จแล้วระงับความ
ลำบากที่เกิดจากอาหารสักครู่หนึ่ง มนสิการกัมมัฏฐานเท่านั้น ทั้งเวลาหลังอาหารเหมือนกับเวลาก่อน
อาหาร และทั้งปัจฉิมยามเหมือนกับปุริมยาม ท่านเรียกภิกษุนี้ว่าชื่อว่า**ทั้งนำไปและนำกลับ**

ก็เธอเมื่อบำเพ็ญวัตรของผู้เดินไปเดินกลับกล่าวคือการนำไปและนำกลับนี้ หากมีอุปนิสัย
สมบูรณ์ก็จะบรรลุผลในปฐมวัยนั่นเอง หากไม่บรรลุในปฐมวัย ต่อไปก็จะบรรลุในมัชฌิมวัย
หากไม่บรรลุในมัชฌิมวัย ต่อไปก็จะบรรลุในปัจฉิมวัย หากไม่บรรลุในปัจฉิมวัย ต่อไปก็จะบรรลุใน
เวลาใกล้ตาย ต่อไปก็จะเป็นที่บุตรแล้วบรรลุ หากเป็นที่บุตรแล้วไม่บรรลุ เมื่อพระพุทเจ้ายังไม่
เสด็จอุบัติ ก็จะได้เกิดแล้วทำให้แจ้งปัจเจกโพธิญาณ หากไม่ได้ทำให้แจ้งปัจเจกโพธิญาณ ต่อไปก็จะ
เป็นผู้รู้ได้ฉับพลันในที่เฉพาะพระพักตร์ของพระพุทเจ้าทั้งหลาย เหมือนพระพาหิยทารุจิรยเถระ มี
ปัญญามากเหมือนพระสารีบุตรเถระ มีฤทธิ์มากเหมือนพระมหาโมคคัลลานเถระ เป็นผู้ทรงจุดศ
เหมือนพระมหากัสสปเถระ เป็นผู้มัจจุษุทธิพย์เหมือนพระอนรุทธเถระ เป็นพระวินัยธรมเหมือนพระอุ
บาลีเถระ เป็นพระธรรมกถึกเหมือนพระปุลณณมันตานีบุตรเถระ เป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตรเหมือนพระเรว
ตเถระ เป็นพหูสูตเหมือนพระอานนทเถระ หรือเป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษาเหมือนพระราหุลเถระพุทบุตร
ภิกษุผู้ทั้งนำไปและนำกลับใน 4 วาระนี้จะมีโคจรสัมปชัญญะถึงความเป็นยอด (วิปัสสนา) ด้วย
ประการดังพรรณนามาฉะนี้

ส่วนความไม่หลงลืมในอิริยาบถมีการก้าวไปเป็นต้น ชื่อว่า**อสัมโมหสัมปชัญญะ** ซึ่งควร
ทราบอย่างนี้ว่า ภิกษุในศาสนานี้เมื่อก้าวไปหรือถอยกลับ ไม่หลงลืมเหมือนกับปุถุชนผู้บอดเขลาซึ่ง
หลงลืมในอิริยาบถมีการก้าวไปเป็นต้นว่า อตตาท้าวไป อตตาท้าวไป อตตาท้าวไป หรือเราก้าวไป เราให้
เกิดการก้าวไป เมื่อจิตเกิดขึ้นว่า เราจะก้าวไป วาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เมื่อจะยังวิญญูติให้เกิด
ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกันกับจิตดวงนั้นเท่านั้น โครงกระดูกที่สมมติว่าเป็นกายนี้จะก้าวไปเพราะอำนาจการแผ่
วาโยธาตุที่เกิดจากการทำของจิต ด้วยอาการอย่างนี้ เมื่อโครงกระดูกนั้นก้าวไปอย่างนี้ ในการยกเท้า
แต่ละข้างขึ้น ธาตุ 2 ชนิด คือ (1) ปฐวีธาตุ (ธาตุดิน) (2) อาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) จะหย่อนและอ่อนลง
ธาตุอีก 2 ชนิดนอกนี้จะต้องและมีกำลัง ในการย่างเท้าและการสับเท้าก็เหมือนกัน ในการหย่อนเท้าลง
ธาตุ 2 ชนิด คือ (1) เตโชธาตุ (ธาตุไฟ) (2) วาโยธาตุ (ธาตุลม) จะหย่อนและอ่อนลง ธาตุ อีก 2 ชนิด

นอกนี้ จะตั้งและมีกำลัง ในการเหยียบและการกดเท้าก็เหมือนกัน รูปธรรมและอรูปธรรมที่เป็นไปเพราะการยกเท้าขึ้นนั้นย่อมไม่ถึงกาย่างเท้า ที่เป็นไปในการย่างเท้าก็เหมือนกัน คือ ย่อมไม่ถึงการสืบท่า ที่เป็นไปในการสืบท่าก็ย่อมไม่ถึงการหย่อนเท้า ที่เป็นไปในการหย่อนเท้าก็ย่อมไม่ถึงการเหยียบที่เป็นไปในการเหยียบก็ย่อมไม่ถึงการกดเท้า ข้อทุกข้อและที่ต่อทุกแห่งเป็นไปตามระบบในที่นั้นๆ นั้น แล จะลั่นเปาะแปะ ๆ เหมือนเมล็ดงาที่เขาใส่ลงในกะทะที่ร้อน ในเรื่องทีกล่าวมานั้น จะมีใครคนหนึ่งก้าวไป หรือจะมีการก้าวไปของใครคนหนึ่งเล่า แท้จริง โดยปรมาตถ์ ธาตุทั้งหลายเท่านั้นเดิน ธาตุทั้งหลายยืน ธาตุทั้งหลายนั่ง ธาตุทั้งหลายนอน เพราะในส่วนนั้น ๆ

จิตดวงอื่นเกิดขึ้น ดวงอื่นดับไป

พร้อมก็รูป (ไม่ใช่ดวงเดียวกัน)

เหมือนกระแสน้ำไหลติดต่อกันไปเป็นระลอกแล

ความไม่หลงลืมในอิริยาบถมีการก้าวไปเป็นต้น ดังพรรณนามาฉะนี้ ชื่อว่าอัสสัมโหมสัมปชัญญะ³⁹⁶

ปุณ จปริ ภิกขเว ภิกขุ ภิกขุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง

พระผู้มีพระภาคครั้งทรงจำแนกกายานุปัสสนาด้วยอำนาจการมนสิการโดยเป็นอิริยาบถอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกด้วยความเป็นสัมปชัญญะ จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า อีกประการหนึ่ง (ปุณ จปริ)

อภิภุกนเต ปฏิภุกนเต สมปชานการี โหติ ภิกขุทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ

คำว่า ในการก้าวไป การถอยกลับ (อภิภุกนเต ปฏิภุกนเต) นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกการเดินไปว่าการก้าวไปก่อน ตรัสเรียกการเดินกลับว่าการถอยกลับ แม้กิริยาทั้ง 2 ประการนั้นก็หาได้ในอิริยาบถทั้ง 4 ซ้ำพเจ้า (พระพุทธโฆสอาจารย์) จะกล่าวอธิบายในการเดินไปก่อน บุคคลเมื่อโยกกายไปข้างหน้า ชื่อว่าก้าวไป (อภิภุกมติ) เมื่อเอนกลับ ชื่อว่าถอยกลับ (ปฏิภุกมติ) แม้ในการยืน บุคคลผู้ยืนอยู่นั่นเอง เมื่อโยกกายไปข้างหน้า ชื่อว่าก้าวไป (อภิภุกมติ) เมื่อโน้มไปข้างหลัง ชื่อว่าถอยกลับ (ปฏิภุกมติ) แม้ในการนั่ง บุคคลผู้ที่นั่งอยู่นั่นเอง เมื่อโน้มตัวไปด้านหน้าตรงอาสนะ ชื่อว่าก้าวไป (อภิภุกมติ) เมื่อโยกกายด้านหลังไปเบื้องหลัง ชื่อว่าถอยกลับ (ปฏิภุกมติ) แม้ในการนอนก็นัยนี้เหมือนกัน³⁹⁷

อาโลกิเต วิลอกิเต สมปชานการี โหติ ทำความรู้สึกตัวในการแลดู การเหลียวดู

ก็ในคำนี้ว่า ในการแลดู ในการเหลียวดู (อาโลกิเต วิลอกิเต) การมองไปข้างหน้าชื่อว่า การแลดู (อาโลกิตี) การมองดูทางทิศเฉียง ชื่อว่าการเหลียวดู (วิลอกิตี) แม้อิริยาบถอย่างอื่นมีการก้มลง การเงยขึ้น และการเหลียวไปมาด้วยอำนาจการมองข้างล่าง ข้างบน และข้างหลัง พระผู้มีพระภาคไม่ได้ทรงระบุถึงอิริยาบถเหล่านั้นไว้ในที่นี้ แต่ด้วยอำนาจการกล่าวย่อ ทรงระบุถึงอิริยาบถ 2 ประการนี้เท่านั้น อนึ่ง โดยความสำคัญนี้ เป็นอันทรงระบุถึงอิริยาบถแม่ทั้งหมดนั้นนั่นแล³⁹⁸

บรรดาสัมปชัญญะเหล่านั้น เมื่อเกิดความคิดขึ้นว่า “เราจักมอดดู การกำหนดยึดเอาประโยชน์โดยไม่มอดดูด้วยอำนาจจิตนั่นเอง” ชื่อว่าสาตถกสัมปชัญญะ ซึ่งควรทราบโดยยกท่าน

³⁹⁶ ที.สี.อ. (ไทย) 1/214/253-262.

³⁹⁷ ที.สี.อ. (ไทย) 1/214/252-253.

³⁹⁸ ที.สี.อ. (ไทย) 1/214/262.

พระนันทะขึ้นเป็นพยานทางกาย สมจริงดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย หากนันทะจำเป็นต้องมองดูทิศตะวันออก นันทะต้องสำรวจมิจิตทั้งหมดมองดูทิศตะวันออกด้วยคิดว่า เมื่อเรามองดูทิศตะวันออกอยู่อย่างนี้ บาปอกุศลธรรมคืออกิขมาและโทมนัสจักครอบงำจิตของเรา ไม่ได้ นันทะต้องเป็นผู้มีสัตถกสัมปชัญญะในการมองดูนั้นอย่างนี้ หากนันทะจำเป็นต้องมองดูทิศตะวันตก ฯลฯ ทิศเหนือ ฯลฯ ทิศใต้ ฯลฯ ทิศเบื้องบน ฯลฯ ทิศเบื้องล่าง ฯลฯ หากนันทะจำเป็นต้องมองดูทิศเฉียง นันทะต้องสำรวจมิจิตทั้งหมดมองดูทิศเฉียงด้วยคิดว่า เมื่อเรามองดูทิศเฉียงอยู่อย่างนี้ บาปอกุศลธรรมคืออกิขมาและโทมนัสจักครอบงำจิตของเราไม่ได้ นันทะต้องเป็นผู้มีสัมปชัญญะในการมองดูนั้นอย่างนี้”³⁹⁹

อีกอย่างหนึ่ง แม้ในสัมปชัญญะบรรพนี้ บัณฑิตพึงทราบสัตถกสัมปชัญญะและสัปปายสัมปชัญญะด้วยอำนาจการเห็นเจตีย์ที่กล่าวไว้แล้วในตอนต้นเป็นต้นนั้นแล ส่วนการไม่ละกัมมัฏฐานเท่านั้น ชื่อว่าโคจรสัมปชัญญะ เพราะเหตุนี้ ผู้เจริญกัมมัฏฐานมีชั้น ๓ ธาตุ และอายตนะเป็นอารมณ์ ควรแลดูและเหลียวดู โดยมุ่งกัมมัฏฐานของตนเท่านั้น ก็หรือผู้เจริญกัมมัฏฐานมีกสิณเป็นต้นเป็นอารมณ์ ควรแลดูและเหลียวดูด้วยอำนาจกัมมัฏฐานเท่านั้น (เหมือนกัน) ชื่อว่าอัตตภาภายในจะเป็นผู้แลดูหรือเหลียวดูย่อมไม่มี แต่เมื่อเกิดความคิดขึ้นว่า เราจะมองดู วาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เมื่อจะยังวิญญูติให้เกิด ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับจิตดวงนั้นนั่นเอง ด้วยประการฉะนี้ เปลือกตาด้านล่างจะร่นลง ด้านล่าง เปลือกตาด้านบนจะเล็กขึ้นด้านบน เพราะอำนาจการขยายวาโยธาตุที่เกิดจากการทำของจิต ไม่มีใครที่ชื่อว่าเปิด (เปลือกตา) ด้วยเครื่องยนต์ ต่อจากนั้น จักขุวิญญูณก็ให้ทสสนกิจสำเร็จเกิดขึ้น ก็ความรู้สีก้าว ด้วยประการดังพรรณนามาฉะนี้ ชื่อว่าอสมโหสัมปชัญญะในสัมปชัญญะบรรพนี้

อีกอย่างหนึ่ง ในเรื่องสัมปชัญญะนี้ บัณฑิตพึงทราบอสมโหสัมปชัญญะ แม้ด้วยอำนาจความเป็นมูลปริญญา (การกำหนดรู้ขั้นต้น) เป็นอาคันตุกะ (เป็นแขก) และเป็นตาวากาลิกะ (เป็นไปชั่วคราว) ก่อนอื่น บัณฑิตพึงทราบอสมโหสัมปชัญญะด้วยอำนาจมูลปริญญาดังต่อไปนี้

ภวังคจิต (จิตที่ให้ตกอยู่ในภวังค์)

อาวชชนจิต (จิตที่นึกห่วงอารมณ์) ทสสนจิต (จิตที่เห็นอารมณ์)

สัมปฏิจฉนจิต (จิตที่รับอารมณ์) สันตริณจิต (จิตที่พิจารณาอารมณ์)

โวภูฏัพพนจิต (จิตที่กำหนดอารมณ์) ชวนจิต (จิตที่เล่นไปหาอารมณ์) เป็นที่ 7

หน้าที่ของจิตแต่ละขณะ

บรรดาจิตทั้ง 7 ดวงนั้น ภวังคจิตทำกิจที่เป็นองค์แห่งอุปตติภาพให้สำเร็จเป็นไป มโนธาตุฝ่ายกิริยาทำภวังคจิตนั้นให้หมุนกลับแล้วทำอาวชชนกิจให้สำเร็จเป็นไป เพราะอาวชชนจิตนั้นดับไป จักขุวิญญูณทำทสสนกิจให้สำเร็จเป็นไป เพราะทสสนจิตนั้นดับไป มโนธาตุฝ่ายวิบากทำสัมปฏิจฉนกิจให้สำเร็จเป็นไป เพราะสัมปฏิจฉนจิตนั้นดับไป มโนวิญญูณธาตุฝ่ายวิบากทำสันตริณกิจให้สำเร็จเป็นไป เพราะสันตริณจิตนั้นดับไป มโนวิญญูณธาตุฝ่ายกิริยาทำโวภูฏัพพนกิจให้สำเร็จเป็นไป เพราะโวภูฏัพพนจิตนั้นดับไป ชวนจิตจะเล่นไป 7 ครั้ง บรรดาชวนจิตทั้ง 7 ดวงนั้น แม้ในชวนจิตที่ 1 ย่อมไม่มีการแลดูและการเหลียวดูด้วยอำนาจความกำหนัด ชัดเคื่อง และความหลงว่า นี่เป็นหญิง นี่เป็นชาย แม้ในชวนจิตที่ 2 ฯลฯ แม้ในชวนจิตที่ 7 ก็ไม่มี แต่เมื่อวิถิจิตเหล่านี้แตกดับเป็นไปด้วยอำนาจจิต

³⁹⁹ อัง.อภุจก. (ไทย) 23/9/214

ดวงแรกและจิตดวงสุดท้าย เหมือนเหล่าทหารในสนามรบ ย่อมมีการแลดูและเหลียวดูด้วยอำนาจ ความกำหนดเป็นต้นว่า นี่เป็นหญิง นี่เป็นชาย บัณฑิตพึงทราบอสมโหสัมพันธ์ปัญญาด้วยอำนาจมูล ปริญา ในสัมปชัญญบรรพนี้ก่อน

ก็เมื่อรูปปรากฏในจักขุทวาร ต่อจากการไหวของภวังคจิต เมื่อวิถิจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้น เกิดขึ้นแล้วดับไปด้วยอำนาจการทำกิจของตนให้สำเร็จ ชวนจิตย่อมเกิดขึ้นในลำดับสุดท้าย ชวนจิต นั้นจะเป็นเหมือนอาคันตุกบุรุษ ที่จักขุทวารอันเป็นเหมือนเรือนของอาวัชชนจิตเป็นต้นที่เกิดขึ้นก่อน แม้เมื่อวิถิจิตมีอาวัชชนจิตเป็นต้นไม่กำหนด ไม่ขัดเคือง และไม่หลง ในจักขุทวารอันเป็นเหมือนเรือน ของอาวัชชนจิตเป็นต้น ชวนจิตจะกำหนด ขัดเคืองและหลงก็ไม่ควร เหมือนอาคันตุกบุรุษจะเข้าไปขอ อดไรสักอย่างในเรือนของคนอื่น เมื่อพวกเขาเจ้าของเรือนพากันนั่งนิ่ง แล้วจะทำการบังคับก็ไม่ควร พึง ทราบอสมโหสัมพันธ์ปัญญาด้วยอำนาจความเป็นแขก ดังพรรณนามาฉะนี้

อนึ่ง จิตที่มีวิภูฏัพพนจิตเป็นที่สุดในจักขุทวารเหล่านี้ที่เกิดขึ้น จะแตกดับไปในที่นั้นๆ นั้นเอง พร้อมทั้งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย จะไม่ประจวบกันเลย เพราะเหตุนี้ จิตนอกนี้จึงเป็นไป ชั่วคราวเท่านั้น ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบอสมโหสัมพันธ์ปัญญาด้วยอำนาจความเป็นไปชั่วคราวอย่างนี้ ว่า เมื่อคนทั้งหมด (ส่วนมาก) ในเรือนหลังเดียวตายไปแล้ว คนคนเดียวที่ยังเหลืออยู่ซึ่งก็จะตายในไม่ ช้านั้นแล จะยินดียิ่งในการพอรำและขับร้องเป็นต้นย่อมไม่ควร ฉันทใด เมื่ออาวัชชนจิตเป็นต้น สัมปยุตอยู่ในทวารเดียวกันแตกดับไปแล้วในที่นั้นๆ นั้นเอง แม้ชวนจิตที่ยังเหลืออยู่ซึ่งจะแตกดับไป ใน ขณะนั้นนั้นแหละ จะยินดียิ่งด้วยอำนาจความกำหนด ขัดเคือง และความหลง ก็ไม่ควร ฉันทนั้น เหมือนกัน

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบอสมโหสัมพันธ์ปัญญาด้วยอำนาจการพิจารณาชั้น ๕ อย่างตะ ชาติ และปัจจัยดังต่อไปนี้ ก็ในคำว่า ชั้นนี้เป็นต้นนี้ ทั้งจักขุและรูปชื่อว่ารูปชั้น การเห็นชื่อว่า วิญญาณชั้น เวทนาที่สัมปยุตกับวิญญาณชั้นนั้นชื่อว่าเวทนาชั้น สัญญาชื่อว่าสัญญาชั้น ผัสสะ เป็นต้นชื่อว่าสังขารชั้น ในเพราะการประจวบกันแห่งชั้น 5 ประการเหล่านี้ การแลดูและการเหลียว ดูจึงปรากฏด้วยอาการอย่างนี้ ในเพราะการแลดูและการเหลียวดูปรากฏด้วยอำนาจชั้น 5 ประการ นั้น จะมีใครสักคนแลดู เหลียวดูเล่า

อีกประการหนึ่ง จักขุชื่อว่าจักขุชวยตนะ รูปชื่อว่ารูปายตนะ การเห็นชื่อว่ามายนตนะ สัมปยุตธรรมมีเวทนาเป็นต้นชื่อว่าธัมมายตนะ ในเพราะการประจวบกันแห่งอายตนะทั้ง 4 ประการ นั้นนั้นแล การแลดูและการเหลียวดูจึงปรากฏด้วยอาการอย่างนี้ ในเพราะการแลดูและการเหลียวดู ปรากฏด้วยอำนาจอายตนะทั้ง 4 ประการนั้น จะมีใครสักคนแลดู เหลียวดูเล่า

อีกประการหนึ่ง จักขุชื่อว่าจักขุธาตุ รูปชื่อว่ารูปธาตุ การเห็นชื่อว่าจักขุวิญญาณธาตุ เวทนา เป็นต้นที่สัมปยุตกับจักขุวิญญาณธาตุนั้นชื่อว่าธัมมธาตุ ในเพราะการประจวบกันแห่งธาตุทั้ง 4 ประการนั้น การแลดูและการเหลียวดูจึงปรากฏด้วยอาการอย่างนี้ ในเพราะการแลดูและการเหลียวดู ปรากฏด้วยอำนาจชั้น 5 ประการนั้น จะมีใครสักคนแลดู เหลียวดูเล่า

อีกประการหนึ่ง จักขุเป็นนิสสยปัจจัย รูปเป็นอาร์มณปัจจัย อาวัชชนะเป็นอนันตรปัจจัย สมันตรปัจจัย อุปนิสสยปัจจัย นัตถิปัจจัย และวิคตปัจจัย อาโลกะเป็นอุปนิสสยปัจจัย เวทนาเป็นต้น เป็นสหชาติปัจจัย ในเพราะการประจวบกันแห่งปัจจัยเหล่านั้น การแลดูและการเหลียวดูจึงปรากฏได้ ด้วยอาการอย่างนี้ ในเพราะการแลดูและการเหลียวดูปรากฏด้วยอำนาจปัจจัยนั้น จะมีใครสักคนแลดู

เหลียวดูเล่า บัณฑิตพึงทราบอสมโสมปชัญญะแม้ด้วยอำนาจการพิจารณาชั้น ๓ อายตนะ ๓๓ และ ปัจจัย ในเพราะการแลดูและการเหลียวดูนี้ ดังพรรณนามาฉะนี้⁴⁰⁰

สมมิถชิตะ ปสริเต สมปะชานการี โหติ ทำความรู้อีกตัวในการคู้เข้า การเหยียดออก

คำว่า **ในการคู้เข้า การเหยียดออก (สมมิถชิตะ ปสริเต)** ได้แก่ ในการคู้เข้าและเหยียด ออกไปเป็นปัจเจกไป บรรดาอสมปชัญญะทั้ง 4 ประการนั้น การไม่ทำการคู้เข้าและการเหยียดออก ด้วย อำนาจจิต กำหนดสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์เพราะการคู้เข้าและการเหยียดมือและเท้า ออกไปเป็นปัจเจกแล้วถือเอาแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์ ชื่อว่าสาตถกสัมปชัญญะ ในการคู้เข้าและการ เหยียดออกนั้น บัณฑิตพึงทราบการถือเอาสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์อย่างนี้ว่า เมื่อภิกษุ นั้นคู้มือและเท้าเข้า หรือเหยียดมือและเท้าออกไปนานๆ เวทนาจะเกิดขึ้นทุก ๆ ขณะ จิตย่อมไม่ได้ อารมณ์เลิศเป็นหนึ่ง ก็มีภฏฐานจะตกไป เธอก็ไม่ได้บรรลุคุณวิเศษ แต่เมื่อเธอคู้เข้าพอเหมาะ เหยียด ออกพอเหมาะ เวทนาเหล่านั้นจะไม่เกิดขึ้น จิตย่อมมีอารมณ์เดียว ก็มีภฏฐานถึงความเจริญ เธอก็จะ ได้บรรลุคุณวิเศษ

ก็เมื่อมีประโยชน์อยู่ การที่พระโยคาวจรกำหนดสถานที่ที่เป็นสปปายะและไม่เป็นสปปายะแล้วถือเอาแต่สถานที่ที่เป็นสปปายะ ชื่อสปปายสัมปชัญญะ ในสปปายสัมปชัญญะนั้นมีนัย ดังต่อไปนี้

ได้ทราบทั่วว่า ภิกษุหนุ่มทั้งหลายพากันสาธยายอยู่ที่ลานเจดีย์ใหญ่ ภิกษุณีสาวทั้งหลายพากันฟังธรรมอยู่ด้านหลังภิกษุเหล่านั้น บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งเหยียดมือออกไปถึง กายสังสัคคะแล้วได้กลายเป็นคฤหัสถ์ไปเพราะเหตุที่นั่นนั่นเอง ภิกษุแม่อีกรูปหนึ่งเมื่อจะเหยียดเท้า ออกไปก็เหยียดเข้าไปในกองไฟ ไฟไหม้เท้าจนถึงกระดูก อีกรูปหนึ่งเหยียดออกไปที่จอมปลวก ท่านก็ได้ถูกงูพิษกัด อีกรูปหนึ่งเหยียดออกไปที่ด้ามกลด งูปีแก้วก็ได้กัดท่าน เพราะเหตุนี้ ภิกษุไม่เหยียด เท้าออกไปในที่ที่ไม่เป็นสปปายะเช่นนี้ พึงเหยียดออกไปในที่ที่เป็นสปปายะเท่านั้น นี่เป็นสปปาย สัมปชัญญะในอิริยาปถบรรพนี้

อนึ่ง บัณฑิตพึงแสดงโคจรสัมปชัญญะด้วยเรื่องแห่งพระมหาเถระดังต่อไปนี้ ได้ทราบว่า พระมหาเถระนั่งในที่พักกลางวันแล้ว เมื่อจะสนทนากับอันเตวาสิกทั้งหลาย ได้กำมือโดยฉับพลัน แบน ออกเหมือนเดิมอีก แล้วค่อย ๆ กำอีก เหล่าอันเตวาสิกได้ถามท่านว่า เพราะเหตุไร ขอรับ ได้ทำจึงได้ กำมือโดยฉับพลัน แบนออกเหมือนเดิมอีก แล้วค่อย ๆ กำอีก พระมหาเถระตอบว่า คุณ ตั้งแต่ผมเริ่ม มนสิการก็มีภฏฐาน ผมไม่เคยละก็มีภฏฐานแล้วกำมือเลย แต่บัดนี้ เมื่อพูดกับพวกคุณ ผมปล่อย ก็มีภฏฐานแล้วกำมือ เพราะเหตุนี้ ผมจึงแบแล้วกำใหม่ เหล่าอันเตวาสิกกราบเรียนว่า ดีแล้ว ขอรับ ธรรมดาภิกษุควรเป็นเช่นนี้ แม้อิริยาปถบรรพนี้ บัณฑิตพึงทราบทั่วว่า การไม่ละก็มีภฏฐานนั่นเอง ชื่อ ว่าโคจรสัมปชัญญะ ด้วยอาการอย่างนี้

ชื่อว่าอิตถาภายในอะไร ๆ ที่จะเป็นผู้คู้เข้าหรือเหยียดออกย่อมไม่มี แต่การคู้เข้าและการ เหยียดออกจะมีได้เพราะการขยายวาโยธาตุที่เกิดจากการทำของจิตมีประการดังกล่าวแล้ว เป็น

⁴⁰⁰ ที.สี.อ. (ไทย) 1/214/262-265.

เหมือนการเคลื่อนไหวมือและเท้าของหุ่นไม้ เพราะการชักด้วยเชือก เพราะเหตุนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าการกำหนดรู้อย่างนี้ ชื่อว่าอสมโหสัมปชัญญะในอิริยาปถบรรพนี้⁴⁰¹

สังฆาฏิปัตตจิวรธารณ สมฺปขนการี โหติ ทำความรู้สึกรู้ตัวในการครองสังฆาฏิ บาตร และจิวร

ในคำนี้ว่า ในการครองผ้าสังฆาฏิ บาตร และจิวร (สงฆาฏิปัตตจิวรธารณ) การใช้สอยผ้าสังฆาฏิและจิวรด้วยอำนาจการนุ่งและการห่ม การใช้สอยบาตรด้วยอำนาจการรับประทานอาหารเป็นต้น ชื่อว่าการครอง การได้อามิสของภิกษุผู้นุ่งและห่มแล้วเที่ยวไปบิณฑบาต และประโยชน์มีประการที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วโดยนัยเป็นต้นว่า เพื่อกำจัดความหนาว ชื่อว่าประโยชน์ในการครองผ้าสังฆาฏิและจิวรนั้นก่อน บัณฑิตพึงทราบสาเหตุกสมปชัญญะด้วยอำนาจแห่งประโยชน์นั้น

ก็จิวรเนื้อละเอียดเป็นสัปายะแก่ภิกษุผู้มีปกติร้อนและผู้อ่อนกำลัง แต่จิวรเนื้อหยาบ 2 ชั้นเป็นสัปายะแก่ภิกษุผู้มีปกติหนาว ผิดไปจากนี้ไม่เป็นสัปายะ จิวรเก่าไม่เป็นสัปายะแก่ผู้ใดเลย เพราะจิวรเก่านั้นจะทำให้เกิดกังวลแก่ผู้นั้นโดยการใช้ผ้าปะเป็นต้น จิวรอันเป็นที่ตั้งแห่งความโลภแยกประเภทเป็นผ้าชั้นเดียวและผ้าเปลือกไม้เป็นต้นก็อย่างนั้น จริงอยู่ จิวรเช่นนั้นจะทำอันตรายต่อการอยู่อาศัย และทำอันตรายต่อชีวิตสำหรับผู้อยู่คนเดียวในป่า แต่ว่าโดยตรง จิวรใดเกิดขึ้นด้วยอำนาจมิจฉาอาชีวะมีการทำนimitเป็นต้น และจิวรใดเมื่อท่านใช้สอย อกุศลธรรมเจริญขึ้น กุศลธรรมเสื่อมลง จิวรนั้นไม่เป็นสัปายะ ผิดไปจากนี้เป็นสัปายะ ในสัมปชัญญะบรรพนี้ บัณฑิตพึงทราบสัปายะสัมปชัญญะด้วยอำนาจจิวรนั้นและพึงทราบโคจรสัมปชัญญะด้วยอำนาจการไม่ละกัมมัญฐานนั่นเอง

ชื่อว่าอิตถาภายในอะไร ๆ ที่จะห่มจิวรย่อมไม่มี แต่การห่มจิวรมีได้เพราะการขยายวาโยธาตุที่เกิดจากการทำของจิตมีประการดังกล่าวแล้ว บรรดาจิวรและกายทั้ง 2 นั้น แม้จิวรก็ไม่มิจิต แม้กายก็ไม่มิจิต จิวรก็รู้ว่า เราห่มกาย แม้กายก็ไม่รู้ว่า เราถูกจิวรห่ม ธาตุทั้งหลายเท่านั้นปกคลุมกลุ่มธาตุไว้เหมือนใช้ผ้าเก่าห่อคัมภีร์ไว้ เพราะเหตุนี้ ภิกษุได้จิวรที่ดีจึงไม่ควรดีใจ ได้จิวรที่ไม่ดีก็ไม่ควรเสียใจ

จริงอยู่ คนบางพวกทำการสักการะในจอมปลวกที่มีนาโคอยู่อาศัย และรุกขเจดีย์เป็นต้น ด้วยดอกไม้ ของหอมธูปและผ้าเป็นต้น บางพวกทำการไม่สักการะด้วยการถวายอุจจาระและปัสสาวะรด เอาโคลนทา ตีด้วยท่อนไม้ และศัสตราวุธเป็นต้น จอมปลวก และต้นไม้เป็นต้นย่อมไม่ดีใจ หรือเสียใจ เพราะสิ่งนั้น ฉันทิ ภิกษุก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ได้จิวรที่ดีแล้วก็ไม่ควรดีใจ ได้จิวรที่ไม่ดีแล้วก็ไม่ควรเสียใจ เพราะเหตุนี้ ในสัมปชัญญะบรรพนี้ บัณฑิตพึงทราบอสมโหสัมปชัญญะด้วยอำนาจการพิจารณาเป็นไปด้วยอาการอย่างนี้

แม้ในการอุ้มบาตร บัณฑิตก็พึงทราบสาเหตุกสมปชัญญะด้วยอำนาจประโยชน์ที่ภิกษุไม่รีบร้อนถือบาตรพึงได้เพราะการถือบาตรเป็นปัจจัยอย่างนี้ว่า เราถือบาตรนี้ (โดยมุ่งกัมมัญฐาน)เที่ยวไปบิณฑบาตก็จะได้อาหาร

ก็บาตรหนักไม่เป็นสัปายะแก่ภิกษุผู้มีร่างกายผอมและทุพพลภาพ บาตรที่เชื่อมแผ่นเหล็ก 4-5 แผ่น ซึ่งขัดไม่เรียบร้อยไม่เป็นสัปายะแก่ผู้ใดเลย แม้บาตรที่ล้างให้สะอาดได้ยากก็ไม่ควร เพราะภิกษุเมื่อล้างบาตรนั้นนั่นเองก็จะมีอาการกังวลใจ อนึ่ง บาตรที่มีสีเหมือนแก้วมณีเป็นที่ตั้งแห่ง

⁴⁰¹ ที.สี.อ. (ไทย) 1/214/265-267.

ความโลภ ไม่เป็นสัปปายะตามนัยที่กล่าวแล้วในเรื่องจิวรนั้นแล ส่วนบาตรที่ได้มาแล้วด้วยอำนาจการทำนิมิตเป็นต้นซึ่งเมื่อใช้สอยอยู่ อกุศลธรรมย่อมเจริญขึ้น กุศลธรรมย่อมเสื่อมลง บาตรนี้ไม่เป็นสัปปายะโดยสิ้นเชิง ผิดจากนี้ไปเป็นสัปปายะ ในสัมปชัญญะบรรพนี้ บัณฑิตพึงทราบสัปปายสัมปชัญญะด้วยอำนาจบาตรนั้น บัณฑิตพึงทราบโคจรสัมปชัญญะด้วยอำนาจการไม่ละกัมมัญฐาน

ชื่อว่าอัตตาทายในอะไร ๆ ที่จะถือบาตรย่อมไม่มี แต่การถือบาตรมิได้เพราะการขยายวาโยธาตุที่เกิดจากการทำของจิตเท่านั้น บรรดาบาตรและมือทั้งสองนั้น แม้บาตรก็ไม่มีจิต แม้มือก็ไม่มีจิต บาตรก็ไม่รู้ว่า เราถูกมือถือ แม้มือก็ไม่รู้ว่า บาตรถูกเราถือ ธาตุทั้งหลายเท่านั้นถือเอากลุ่มธาตุเหมือนการใช้เข็มจับบาตรที่ระบมด้วยไฟ เพราะเหตุนี้ ในสัมปชัญญะบรรพนี้ บัณฑิตพึงทราบอสมโหสัมปชัญญะด้วยอำนาจการพิจารณาที่เป็นไปด้วยอาการอย่างนี้

อีกอย่างหนึ่ง คนทั้งหลายผู้มีความเอ็นดูมาก ครั้นเห็นพวกคนอนาถานอนอยู่ที่ศาลาของคนอนาถา มีมือและเท้าด้วน มีน้ำเหลืองและเลือดทั้งหมู้นอนไหลออกจากปากแผล มีแมลงวันหัวเขียวตอมอยู่ จึงนำผ้าพันแผลและยา พร้อมทั้งกระเบื้องเป็นต้นเข้าไปเพื่อคนเหล่านั้น บรรดาสิ่งของเหล่านั้น แม้ผ้าเนื้อละเอียดจะถึงแก่คนบางพวก ผ้าเนื้อหยาบถึงแก่คนบางพวก แม้กระเบื้องใส่ยาที่มีสัณฐานดีถึงแก่คนบางพวก ที่มีสัณฐานไม่ดีถึงแก่คนบางพวก คนเหล่านั้นก็ไม่ดีใจ หรือเสียใจในสิ่งเหล่านั้น เพราะพวกเขาต้องการผ้าเพียงใช้ปิดแผลเท่านั้น และต้องการกระเบื้องเพียงใช้ใส่ยาเท่านั้น ฉันทิ ภิกษุผู้พิจารณาเห็นจิวรเหมือนผ้าพันแผล พิจารณาเห็นบาตรเหมือนกระเบื้องใส่ยา และพิจารณาเห็นอาหารที่ได้ในบาตรเหมือนยาในกระเบื้อง ก็ฉันทิเหมือนกัน บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นผู้บำเพ็ญสัมปชัญญะขั้นสูงสุด ด้วยอสมโหสัมปชัญญะในการครองสังฆาฏิ บาตร และจิวร⁴⁰²

อลิตเต ปิตเต ขายิตเต สายิตเต สมปะชานการี โหติ ทำความรู้สึกรู้ตัวในการฉันทิ การตีมน การเคี้ยว การล้มน

ในการฉันทิเป็นต้นบัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **ในการฉันทิ (อลิตเต)** ได้แก่ ในการฉันทิบิณฑบาต คำว่า **การตีมน (ปิตเต)** ได้แก่ ในการตีมนข้าวยาคุเป็นต้น คำว่า **การเคี้ยว (ขายิตเต)** ได้แก่ ในการเคี้ยวของเคี้ยวที่ทำจากแป้งเป็นต้น คำว่า **การล้มน (สายิตเต)** ได้แก่ ในการล้มนของล้มนมีน้ำผึ้งและน้ำอ้อยเป็นต้น ในการฉันทิเป็นต้นนั้น ประโยชน์แม้ทั้ง 8 ประการที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วโดยนัยเป็นต้นว่า ไม่ใช่เพื่อเล่น ชื่อว่าประโยชน์ บัณฑิตพึงทราบสาดลกสัมปชัญญะด้วยอำนาจประโยชน์นั้น

ก็ผู้ใดไม่สบายเพราะโภชนะใด ในบรรดาโภชนะที่เตร้าหมอง ประณีต ขม และหวาน โภชนะนั้นเป็นอสัปปายะสำหรับผู้นั้น ส่วนโภชนะใดภิกษุได้มาโดยการทำนิมิตเป็นต้น และโภชนะใดเมื่อเธอฉันทิอยู่ อกุศลธรรมย่อมเจริญขึ้น กุศลธรรมย่อมเสื่อมลง โภชนะนั้นเป็นอสัปปายะโดยส่วนเดียว ที่ผิดจากนี้เป็นสัปปายะ ในสัมปชัญญะบรรพนี้ บัณฑิตพึงทราบสัปปายสัมปชัญญะด้วยอำนาจโภชนะที่เป็นสัปปายะนั้น และบัณฑิตพึงทราบโคจรสัมปชัญญะด้วยอำนาจการไม่ละกัมมัญฐาน

ชื่อว่าอัตตาทายในอะไร ๆ ที่จะเป็นผู้กินย่อมไม่มี การรับบาตรมิได้เพราะอำนาจการขยายวาโยธาตุที่เกิดจากการทำของจิตมีประการดังกล่าวแล้ว ชื่อว่าการหย่อนมือลงในบาตรมิได้เพราะอำนาจการขยายวาโยธาตุที่เกิดจากการทำของจิต การปั้นคำข้าว การยกคำข้าว และการเปิดปากรับมี

⁴⁰² ที.สี.อ. (ไทย) 1/214/267-269.

ได้เพราะอำนาจการขยายวโยธาตุที่เกิดจากการทำของจิต ไม่มีใครใช้กุญแจและเครื่องยนต์เปิด กระดุกคาง การวางคำข้าวไว้ในปาก การที่ฟันบนทำหน้าที่แทนสาก การที่ฟันล่างทำหน้าที่แทนครก และการที่ลิ้นทำหน้าที่แทนมือ มีได้เพราะการขยายวโยธาตุที่เกิดจากการทำของจิตนั่นเอง ด้วยเหตุอย่างนี้ ในการฉันทเป็นต้นนั้น น้ำลายใสที่ปลายลิ้น น้ำลายข้นที่โคนลิ้นก็จะคลุกเคล้าคำข้าวนั้น คำข้าว นั้นจะพลิกไปมาด้วยมือคือลิ้น ในครกคือฟันล่าง เปียกชุ่มด้วยน้ำคือน้ำลาย ถูกบดละเอียดด้วยสากคือ ฟันบน ไม่มีใครที่จะชื่อว่าใช้ช้อนหรือทัพพีสอดเข้าไปภายใน คำข้าวเข้าไปได้เพราะวโยธาตุนั่นเอง ไม่มีใครจะชื่อว่าห้ามคำข้าวที่เข้าไปแล้ว ๆ ทำให้สุมเป็นกองฟางได้ คำข้าวดำรงอยู่ด้วยอำนาจวโย ธาตุเท่านั้น ไม่มีใครจะชื่อว่าตั้งเตาติดไฟต้มคำข้าวที่ดำรงอยู่นั้น ๆ แต่คำข้าวจะย่อยไปเพราะเตโซธาตุ ไม่มีใครจะชื่อว่าใช้ไม้หรือไม้เท้าเขี่ยคำข้าวที่เปียกแล้ว ๆ ออกไปข้างนอก วโยธาตุเท่านั้นนำออกไป ด้วยเหตุอย่างนี้ วโยธาตุนำคำข้าวเข้าไป นำออกไป ให้ดำรงอยู่ ให้พลิกไปมา ให้ย่อยไป ให้เหลืออกาก นำกากออกไป ปฐวีธาตุให้ดำรงอยู่ ให้พลิกไปมา ให้ย่อยไป ให้เหลือ อาโปธาตุให้เกาะกุมไว้ และรักษา ให้สดอยู่ เตโซธาตุย่อยคำข้าวที่เข้าไปข้างในให้สลายไป อากาศธาตุแยกเป็นช่อง วิญญาณธาตุค้ำึงถึง เพราะอาศัยการประกอบกันโดยชอบในธาตุนั้น ๆ เพราะเหตุนี้ ในสัมปชัญญะบรรพนี้ บัณฑิตพึง พิจารบอสมัมโหสมัมปชัญญะ ด้วยอำนาจการพิจารณาที่เป็นไปด้วยอาการอย่างนี้

อีกอย่างหนึ่ง ในสัมปชัญญะบรรพนี้ บัณฑิตพึงทราบอสมัมโหสมัมปชัญญะโดยการพิจารณา ถึงความเป็นปฏิกุล 10 ประการอย่างนี้ คือ

1) โดยการไป	2) โดยการแสวงหา
3) โดยการบริโภค	4) โดยที่อาศัย
5) โดยการเก็บไว้	6) โดยส่วนที่ยังไม่ย่อย
7) โดยส่วนที่ย่อยแล้ว	8) โดยผล
9) โดยชิมซาบ	10) โดยเปรอะเปื้อน

อนึ่ง บัณฑิตควรถือเอาถ้อยคำอย่างพิสดารในสัมปชัญญะบรรพนี้ได้จากนิทเทศที่ว่าด้วยความปฏิกุลในอาหารในปรภณชื่อวิสุทธีมรรค⁴⁰³

อุจจารปัสสาวกมเม สมุชานการี โหติ ทำความรู้สึกรู้ตัวในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ คำว่า การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ (อุจจารปัสสาวกมเม) ได้แก่ ในเพราะการถ่ายอุจจาระ และปัสสาวะ อธิบายว่า ครั้นถึงเวลานั้น บุคคลเมื่อไม่ได้ถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ เหงื่อจะไหลออกทั่ว ภาย นัยน์ตาจะพร่า จิตย่อมไม่มีอารมณ์เดียว และโรคอื่น ๆ จะเกิดขึ้น แต่เมื่อถ่าย โรคทั้งหมดนั้นจะ ไม่มี เพราะเหตุนี้ ข้อความนี้จึงเป็นอธิบายในคำว่า การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ (อุจจารปัสสาวกมเม) นี้ บัณฑิตพึงทราบสาตถกสัมปชัญญะด้วยอำนาจแห่งเนื้อความนี้

ก็เมื่อภิกษุถ่ายอุจจาระและปัสสาวะในที่ที่ไม่เหมาะสมย่อมต้องอาบัติ เสื่อมยศ มีอันตราย ต่อชีวิต เมื่อถ่ายในที่เหมาะสม สิ่งทั้งหมดนั้นจะไม่มี เพราะเหตุนี้ การถ่ายในที่เหมาะสมนี้จึงเป็นสัปปายะในคำว่า การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ (อุจจารปัสสาวกมเม) นี้ บัณฑิตพึงทราบสัปปาย สัมปชัญญะด้วยอำนาจแห่งเนื้อความนี้ และพึงทราบโคจรสัมปชัญญะด้วยอำนาจการไม่ละ กัมมัญฐานนั่นเอง

⁴⁰³ ที.สี.อ. (ไทย) 1/214/269-271.

ชื่อว่าอัสตาดภายในอะไร ๆ ที่จะถ่ายอุจจาระและปัสสาวะย่อมไม่มี แต่การถ่ายอุจจาระและปัสสาวะมิได้เพราะการขยายวโยธาตุที่เกิดจากการทำของจิต เหมือนอย่างว่า เมื่อผีแก่แล้ว เพราะผีแตก หนองและเลือดจะไหลออกไปเองโดยไม่มีความต้องการ และภาชนะใส่น้ำที่มีน้ำเต็มจนล้น น้ำก็จะล้นออกไปจากภาชนะใส่น้ำโดยไม่มีความต้องการ ฉนใด อุจจาระและปัสสาวะที่ขังอยู่ในลำไส้ใหญ่และกระเพาะปัสสาวะก็ฉนนั้น ถูกกำลังลมบีบคั้นก็จะไหลออกไปเอง แม้จะไม่มีความต้องการ ก็อุจจาระและปัสสาวะที่ถ่ายออกไปอย่างนี้ จะไม่มีแก้อัตตาของภิกษุฉนนั้น จะไม่มีแก้อัตตาของผู้อื่น จะมีก็แต่การขับถ่ายทางร่างกายอย่างเดียวนั้น งามว่า เหมือนอะไร ตอบว่า เหมือนเมื่อบุคคลเหน้าแก่ ทั้งจากคนโทน้ำ น้ำนั้นจะไม่มีเพื่อตน จะไม่มีเพื่อชนเหล่าอื่นเลย มีเพียงการชำระล้างอย่างเดียวเท่านั้น ฉนใด ในสัมปชัญญะบรรพนี้ บัณฑิตพึงทราบอสมโสมสัมปชัญญะด้วยอำนาจการพิจารณาที่เป็นไป ฉนนั้น⁴⁰⁴

คเต จิต นิสินเน สุตเต ชาคริต ภาสิต ตุณทีภาเว สมปชานการี โหติ ทำความรู้สึกตัวในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง

ในการเดินเป็นต้นบัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ คำว่า **การเดิน (คเต)** ได้แก่ ในการเดินไป คำว่า **การยืน (จิต)** ได้แก่ ในการยืนอยู่ คำว่า **การนั่ง (นิสินเน)** ได้แก่ ในการนั่งอยู่ คำว่า **การนอน (สุตเต)** ได้แก่ ในการนอนอยู่ คำว่า **การตื่น (ชาคริต)** ได้แก่ ในการตื่นอยู่ คำว่า **การพูด (ภาสิต)** ได้แก่ ในการกล่าว คำว่า **การนิ่ง (ตุณทีภาเว)** ได้แก่ ในการไม่กล่าว ก็พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอธิบายถยาวนานไว้ในสูตรนี้ว่า ภิกษุเมื่อเดินไปก็รู้ชัดว่า เรากำลังเดิน ยืนแล้วก็รู้ชัดว่า เรายืนแล้ว นั่งแล้วก็รู้ชัดว่า เรานั่งแล้ว หรือนอนอยู่ก็รู้ชัดว่า เรานอนอยู่ ตรัสอธิบายถกลาง ๆ ไว้ในสูตรนี้ว่า ในการก้าวไป ในการถอยกลับ ในการแลดู ในการเหยียดดู ในการคู้เข้า ในการเหยียดออก แต่ในหมวดนี้ พระองค์ตรัสอธิบายถปลุกย่อยเล็ก ๆ น้อย ๆ ไว้ว่า ในการเดิน ในการยืน ในการนั่ง ในการนอน ในการตื่น เพราะเหตุฉนนั้น บัณฑิตพึงทราบความเป็นผู้ทำความรู้สึกตัวเป็นปกติโดยนัยที่กล่าวไว้แล้วแม้ในฐานะเหล่านั้นนั้นแล

ก็พระมหาสิวลเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกได้กล่าวไว้ว่า ผู้ใดเดินไปหรือจงกรมนาน ๆ ต่อมาจึงยืน ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า รูปธรรมและอรุปรธรรมที่เป็นไปแล้วในเวลาจงกรมดับไปแล้วในคราวจงกรมนั้นนั่นเอง ผู้นี้ชื่อว่าทำความรู้สึกตัวในการเดิน

ผู้ใดเมื่อสาธยาย แก่ปัญหา หรือมนสิการกัมมัฏฐานยืนอยู่นาน ต่อมาจึงนั่ง ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า รูปธรรมและอรุปรธรรมที่เป็นไปแล้วในเวลายืน ดับไปแล้วในคราวยืนนั้นนั่นเอง ผู้นี้ชื่อว่าทำความรู้สึกตัวในการยืน

ผู้ใดนั่งอยู่นานด้วยอำนาจการสาธยายเป็นต้น ต่อมาจึงลุกขึ้น ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า รูปธรรมและอรุปรธรรมที่เป็นไปแล้วในเวลานั่ง ดับไปแล้วในเวลานั่งนั้นนั่นเอง ผู้นี้ชื่อว่าทำความรู้สึกตัวในการนั่ง

ส่วนผู้ใดนอนอยู่ สาธยายอยู่ หรือมนสิการกัมมัฏฐานไปพลาง ก้าวลงสู่ความหลับ ต่อมาจึงลุกขึ้น ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า รูปธรรมและอรุปรธรรมที่เป็นไปแล้วในเวลานอน ดับไปแล้วในเวลา

⁴⁰⁴ ที.สี.อ. (ไทย) 1/214/271-272.

นอนนั้นนั่นเอง ผู้นี้ชื่อว่าทำความรู้สึกตัวในการนอนและการตื่น จริงอยู่ ความไม่เป็นไปแห่งกิริยาจิตนี้ชื่อว่าความหลับ ที่เป็นไปชื่อว่าความตื่น

ส่วนผู้ใดเมื่อพูดก็มีสติ มีความรู้สึกตัวพูดว่า ธรรมดาเสียงนี้อาศัยริมฝีปาก ฟัน ลิ้น และเพดานแล้วอาศัยประโยคที่สมควรแก่จิตนั้นเกิดขึ้น อีกอย่างหนึ่ง ผู้ใดสาธยาย บอกธรรม ทบทวน กัมมัฏฐาน หรือแก้ปัญหาเป็นเวลานาน ต่อมา จึงเป็นผู้หนึ่ง ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า รูปธรรมและอรูปธรรมที่เกิดขึ้นแล้วในเวลาพูดดับไปแล้วในเวลาพูดนั้นนั่นเอง ผู้นี้ชื่อว่าทำความรู้สึกตัวในการพูด

ผู้ใดเป็นผู้หนึ่ง มนสิการธรรมหรือกัมมัฏฐานนาน ต่อมา ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า รูปธรรมและอรูปธรรมที่เป็นไปแล้วในเวลานึง ดับไปแล้วในเวลานึงนั้นนั่นเอง เมื่อมีการเป็นไปแห่งอุปาทายรูป เขาจึงชื่อว่าพูด เมื่อไม่มี ก็ชื่อว่าเป็นผู้หนึ่ง ผู้นี้ชื่อว่าทำความรู้สึกตัวในการนี้⁴⁰⁵

ทิวฐิปัตตะ คือ ผู้บรรลุสัมมาทิวฐิ หมายถึง ท่านผู้เข้าใจอริยสังขุกต้องและอัสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไปจนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อพระอรหันต์ ที่มีปัญญินทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ เพราะรู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว และถูกต้องด้วยปัญญาว่า “สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ความดับนิท (แห่งสังขาร) เป็นสุข⁴⁰⁶

ทิวฐิวิสุทธิ นามรูปานํ ยถาทสสนํ ทิวฐิวิสุทธิ นาม. ความเห็นนามและรูปตามเป็นจริง เรียกว่า ทิวฐิวิสุทธิ⁴⁰⁷ หมายถึง ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นลักษณะเฉพาะของสภาวะธรรมทางกาย (รูป) และทางใจ(นาม) แยกออกจากกันได้ตามความเป็นจริง คือ รูปมีสภาพเปลี่ยนแปลงชำรุดทรุดโทรม นามมีสภาพนุ่มไปสู่อารมณ์หรือรู้อารมณ์นั้น ชื่อว่า ทิวฐิวิสุทธิ สรุปลคือ ความเห็นนามและรูปตามเป็นจริง ซึ่งครอบงำสัตว์ตัญญา (คือ ความสำคัญหมายรู้ว่ามิสัตว์) เสียได้ แล้วตั้งอยู่ในภูมิที่ไม่ลุ่มหลงของโยคาวจรผู้กำหนดนามและรูปโดยนัยต่างๆ ชื่อว่า ทิวฐิวิสุทธิ⁴⁰⁸

ทิวฐิวิสุทธิ ได้แก่ ญาณที่ 1 นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นปัญญาที่กำหนดรู้เห็น รูปนาม ตามสภาวะที่เป็นจริง ที่ชื่อว่า ทิวฐิวิสุทธิ เพราะชำระใจของโยคีบุคคลให้ปราศจากสักกายทิวฐิหรืออัตตทิวฐิ กังขาวิตรณวิสุทธิ ดังปรากฏภูบาลีว่า “เอตสเสว ปน นามรูปสส ปจจยปริคคหณณ เตสุ อทธาสุ กงขํ วิตริตวา จิตํ ญาณํ กงขาวิตรณวิสุทธิ นาม”.⁴⁰⁹ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นในสภาวะของกาย (รูป) กับใจ (นาม) เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน คือ ทั้งรูปและนามเป็นเหตุเป็นผล ซึ่งกันและกันอยู่ทุกขณะ” เป็นความบริสุทธิ์แห่งปัญญาเครื่องข้ามพ้นความสงสัย ได้แก่ ความบริสุทธิ์เพราะหายสงสัย คือขณะที่พิจารณาอยู่พบเพียงเหตุและผล ที่ล่วงมาแล้วก็เพียงเหตุและผล ต่อไปก็มีเพียงเหตุและผลเท่านั้น ความรู้อยู่ในขั้นตรณปริญา คือ รู้สามัญญลักษณะ (อุปาทะ ฐิติ ภังคะ) ของไตรลักษณ์

⁴⁰⁵ ที.สี.อ. (ไทย) 1/214/272-273.

⁴⁰⁶ อง.สตตค.อ. (บาลี) 17/14/231.

⁴⁰⁷ วิสุทธิ. (บาลี) 3/206. พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 977.

⁴⁰⁸ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 994.

⁴⁰⁹ วิสุทธิ. (บาลี) 3/220. พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 995.

ทิฐีสัมปโน ได้แก่ พระอริยสาวก คือพระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาในมรรค พระโสดาบันนั้นมีชื่อมาก เช่น ชื่อว่า ทิฐีสัมปโน ผู้ถึงพร้อมด้วยทิฐิ ทสฺสนนสัมปโน ผู้ถึงพร้อมด้วยทัสสนะ อาคโต อิมํ สทฺธมฺมํ ผู้มาถึงพระสัทธรรม ปสฺสติ อิมํ สทฺธมฺมํ ผู้เห็นพระสัทธรรมอยู่ เสกฺขณฺณสมนฺนาคโต ผู้ประกอบด้วยญาณของพระเสกขะ เสกฺขาย วิชฺชาย สมนฺนาคโต ผู้ประกอบด้วยวิชาของพระเสกขะ ฐมฺมโสดสฺมาปฺโน ผู้ถึงพร้อมด้วยกระแสธรรม อริโย นิพฺเพธิกปฺปโย ผู้มีปัญญาเครื่องฆ่าแรกกิเลสอันประเสริฐ อมตทวารอํหาจฺตฺติภูตฺติ ผู้ตั้งอยู่ใกล้ประตูพระนิพพาน เป็นอริยบุคคลผู้มีทัสสนะสมบูรณ์⁴¹⁰

ทุกข์ คือ ความทุกข์ทางกาย ความไม่สำราญทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่เป็นทุกข์ไม่สำราญ อันเกิดจากกายสัมผัส⁴¹¹ เป็นที่ตั้งอันเป็นเค้ามูลแห่งกองทุกข์ มีอยู่ 5 อย่าง คือ

1. อุปาทะ ได้แก่ ความเกิดขึ้นแห่งชั้น 5 อาศัยอดีตกรรม ถ้าไม่มีอดีตกรรม คือกรรมเก่าที่ได้ทำไว้ในภพก่อนแล้ว ชั้นนี้เดี๋ยวนี้ก็จะไม่มี ชั้นนี้จึงเป็นของที่น่ากลัวมาก เพราะประกอบไปด้วยทุกข์นานาประการ

2. ปวัตตะ ได้แก่ ความเป็นไปไม่ขาดสายของรูปนามในรูปภพ อรูปภพ เป็นของที่น่ากลัวเพราะเป็นทุกข์ ถูกทุกข์ต่าง ๆ บีบคั้นอยู่เนื่อง ๆ

3. นิमितตะ ได้แก่ รูปนามที่เป็นอดีต ปัจจุบันเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ เป็นของบังคับบัญชาไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร ๆ ทั้งสิ้น เป็นของนิดหน่อย ว่างเปล่า ไม่มีเจ้าของ ไม่มีสาระแก่นสาร มีแต่ตายไปฝ่ายเดียว ดังนั้น รูปนามจึงเป็นของที่น่ากลัวสำหรับผู้ที่มีปัญญาพิจารณา

4. อายุหนะ ได้แก่ กรรมเป็นเหตุให้ถือปฏิสนธิอีกต่อไปคือ กุศลกรรมนำไปเกิด ในสุคติโลกสวรรค์ อกุศลกรรมนำไปเกิดในอบายภูมิทั้ง 4 ดังนั้น รูปนามจึงเป็นของที่น่ากลัว

5. ปฏิสนธิ ได้แก่ การเกิดอีก เพราะผลกรรมที่ทำไว้ดังกล่าวมานั้น เมื่อเกิดเป็นรูปนามขึ้นมาเมื่อใด ทุกข์ก็ต้องติดตามมาเมื่อนั้น ดุจเห็นหัวงู ดันดินขึ้นมาเมื่อใด ฝุ่นก็ติดขึ้นมาเมื่อนั้น ดังนั้น รูปนามจึงเป็นของที่น่ากลัว⁴¹²

ทุกข์ ที่ตั้งแห่งกองทุกข์โดยอ้อม มีอยู่ 10 อย่าง คือ

1. คติ ทางเป็นที่ดำเนินไปแห่งชีวิต เมื่อแตกตายทำลายชั้นนี้ไปแล้วมี 2 ทาง คือ ทุกคติ(ทางที่ไม่ดี คือไปเกิดในอบายภูมิ 4 เพราะอำนาจความโลภ ความโกรธ ความหลง) สุคติ (ทางที่ดีคือไปเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม เพราะอำนาจแห่งกามาวจรกุศล รูปาวจรกุศล อรูปาวจรกุศล)

2. นิพพตติ ได้แก่ ความปรากฏแห่งชั้น แยกเป็น 3 อย่างคือ (1) นามนิพพตติ ได้แก่ วิบากปฏิสนธิในรูปภูมิ (2) รูปนิพพตติ ได้แก่ วิบากปฏิสนธิในอสัญญสัตตภูมิ (3) นามรูปนิพพตติ ได้แก่วิบากปฏิสนธิใน 26 ภูมิที่เหลือ

⁴¹⁰ อ.ท.อ. (ไทย) 16/45/202.

⁴¹¹ ม.อ. (ไทย) 14/373/420-421.

⁴¹² พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ฐ. 9), **วิปัสสนากรรมฐาน ภาค 1 เล่ม 2**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, 2548), หน้า 183-195.

3. อุปัตติ ได้แก่ ภาพที่จะต้องเกิด คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ

4.ชาติ ได้แก่ ปฏิสนธิ มี 3 คือ 1) เอกโวหารชาติ ได้แก่ ปฏิสนธิในอสังขยัตถภูมิ
2) จตุโวหารชาติ ได้แก่ ปฏิสนธิในอรูปภูมิ 3) ปลยโวหารชาติ ได้แก่ ปฏิสนธิใน 26 ภูมิที่เหลือ

5. ขรา ได้แก่ ความคร่ำคร่า ความแก่ ความเสื่อมไปของรูปนามมีอยู่ 3 อย่างคือ

1) สัมมติขรา แก่ตามสมมติโวหารของชาวโลก เช่น ผมหงอก ฟันหัก เป็นต้น 2) สันตติขรา แก่ไปตามลำดับของรูปนาม นับตั้งแต่ปฏิสนธิจนกระทั่งถึงตาย มีความสืบต่อ คือ สันตติอยู่ตลอดไป
3) ขณิกขรา แก่ชั่วขณะหนึ่ง ๆ ได้แก่ ฐิติขณะ คือ อุปปาพะ เกิด ฐิติ แก่ และภังคะ ตาย

6. พยาธิ ได้แก่ ความเจ็บไข้ คือ ทุกขเวทนาเพราะถูกโรค 49 อย่างเบียดเบียน โรคในตาในหู ในจมูก ในลิ้น ในกาย โรคในศีรษะ โรคในปาก โรคฟัน โรคโอ โรคหู โรคหืด (โรคสะเกือก) โรคหวัดโรคร้อนใน (ไข้พิษ) ไข้เซื่องซึม โรคในท้อง ลมจับ โรคบิด จุกเสียด (ตะคริว) โรคลงราก โรคเรื้อน โรคฝี โรคกลาก โรคมัยคร่อ โรคลมบ้าหมู หิดเปื่อย หิดด้าน คุดทะราด หูด ละออง อาเจียน โลหิต โรคดีเดือต โรคเบาหวาน เริม พุพอง ริดสีดวง อาพารมีดีเป็นสมุฏฐาน อาพารมีเสมหะเป็นสมุฏฐาน อาพารมีลมเป็นสมุฏฐาน ไข้สันนิบาต คือความเจ็บที่เกิดแต่ดี เสมหะ และลมทั้ง 3 นี้เจือกัน ความเจ็บเกิดแต่ฤดูแปรปรวน ความเจ็บเกิดแต่การผลัดเปลี่ยนอริยาบถ ความเจ็บเกิดแต่ความเพียรกล้า ความเจ็บเกิดแต่วิบากกรรม ความเจ็บเกิดเพราะความเย็น ความร้อน ความหิว กระจาย เกิดเพราะอุจจาระปัสสาวะ

7. มรณะ คือความตาย แบ่งออกเป็น 3 อย่าง คือ 1) สัมตีมรณะ ตายโดยสมมติ
2) ขณิกมรณะ ตายชั่วขณะหนึ่ง ๆ ตายอยู่ทุกฝีก้าว ทุกขณะ หายใจเข้าออก ทุกขณะตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส กายถูกเย็นร้อนอ่อนแข็ง ใจคิดธรรมารมณ์ 3) สมุจเจทมรณะ ตายโดยตัดขาดจากวิญญูสงสาร ได้แก่ การตายของพระอรหันต์

ทุกข์ ได้แก่ ชาติทุกข์ ขราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ โสภปริเทวทุกข์โทมนัสอุปายาสทุกข์ ทุกข์คือความเสียหาย⁴¹³ ทุกข์ ... ล้วนเกิดมาจากอุปธิเป็นต้นเหตุ.. คือตัณหา⁴¹⁴ หมายถึง ภาวะที่เป็นไปเพื่อความบีบคั้น ชัดเคืองกตตัน ไม่อาจสงบเป็นปกติจิตอยู่ได้อันเกิดจากการรับรู้ทางตาเห็นรูป หูได้ยิน จมูกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายถูกต้อง ใจนึกคิดอารมณ์ที่ประกอบอยู่ด้วยอวิชชา ตัณหาและอุปาทานขันธ ทุกข์จึงเกิดขึ้น เช่น เมื่อตาเห็นเสื้อสวย ไม่มีสติรู้เท่าทันจิตเพราะถูกอวิชชาบดบังไว้ ไม่มีปัญญารู้แจ้งอารมณ์ ก็จะเกิดสังขารปรุงแต่งว่า “เสื้อสวย น่าจะเป็นของเรา” เกิดตัณหาอยากได้ขึ้นภายในใจ แล้วยึดมั่นในจิตนั้นว่า “เราอยากได้” ภาพ-ชาติจึงเกิดขึ้นทันทีโดยความเป็นผู้อยากได้เสื้อตัวนั้น ความบีบคั้นกตตันภายในใจด้วยความอยากได้ หรือความชัดเคืองเพราะไม่อาจจะได้ ก็เกิดตามมา ทุกข์จึงเกิดขึ้น ฯลฯ ตาและเสื้อที่เห็น เป็นรูปขันธรู้สึกว่ายพึงพอใจ เป็นเวทนาขันธ หมายรู้ในเสื้อนั้นว่าสวย เป็นสัญญาขันธ นึกอยากได้หรือนึกเสียใจว่าไม่อาจซื้อได้เพราะราคาแพง เป็นสังขารขันธ ความรู้อารมณ์เช่นนั้น เป็นวิญญานขันธ สิ่งนั้นทั้งหมดชื่อว่าใคร่ครวญแล้วด้วยใจ เพราะเป็นสิ่งที่ใช่ใจ

⁴¹³ พุ.จ. (ไทย) 30/18/118.

⁴¹⁴ พุ.จ. (ไทย) 30/19/121.

นั้นตามใคร่ครวญ ด้วยคำนี้ว่า ใคร่ครวญแล้วด้วยใจ พระองค์หมายถึงตัณหา มานะและทิฐิว่า มีวิญญานเป็นอารมณ์⁴¹⁵ อุปาทานชั้น 5 ก่อให้เกิดทุกข์ มีเหตุปัจจัยดังนี้แล

ทุกขลักษณะโดยอาการ 25 ประการ⁴¹⁶ ดังนี้

1. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้ ถูกบีบคั้นเนื่อง ๆ
2. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นโรค เสียตแวง เบียดเบียนอยู่เสมอ
3. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นคัมภีร์ เป็นดุจหัวฝีที่กัลดหนอง มีทั้งเลือด ทั้งหนอง ทั้งเจ็บ ทั้งปวด เช่น เป็นแผลเปื่อยเน่า เป็นมะเร็ง ขี้เรื้อนกัดถึง ผด ผื่น หนองคุดทะราด พุพอง เป็นต้น
4. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นสัสสะ เป็นลูกศรปักเสียบ ทิ่มแทงอยู่เสมอ เช่น เจ็บปวด เมื่อย คั้น แสบ ร้อน หนาว หิว กระจาย เป็นต้น
5. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นอชะ คับแคบ เบียดเบียน เตือดร้อน
6. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นอฆมูล เป็นรากเหง้าเค้ามูลแห่งความคับแคบ แห่งความเตือดร้อน เพราะโรคร้าย และกิเลสทั้งหลาย
7. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นอาหาร เจ็บป่วย เช่น ถูกยิง ถูกแทง ถูกไฟ เป็นไข้ เป็นอัมพาต เป็นหืด เป็นหอบ เป็นริดสีดวง เป็นต้น
8. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นอิตติ ความหายนะ
9. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นอุปัทวะ เช่น ถูกรถทับ ถูกรถชน ประสบกับอุปัทวะเหตุอื่น ๆ อีก สุดแท้แต่จะเกิด
10. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นภัยเป็นของน่ากลัว เพราะจะต้องเผชิญกับภัยนานาชนิดเช่น อัคคีภัย อุทกภัย วาตภัย โจรภัย ทุพภิกขภัย ซาติภัย ชราภัย มรณภัย เป็นต้น
11. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นอุปัสัค สิ่งที่ขัดขวางกีดกันกั้นไม่ให้ชีวิตดำเนินไปได้โดยราบรื่น
12. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นอตาณะ ไม่มีอะไรจะมาต้านทานไว้ได้ ต้องเป็นไปตามเหตุตามปัจจัยของเขา เช่น เจ็บ ตาย เป็นต้น
13. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นอเลณะ ป้องกันอะไรไม่ได้ จะหลีกเลี่ยงอยู่ที่ไหน ๆ ก็ไม่พ้นทุกข์ไปได้
14. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นอสรณะ ไม่มีที่พึ่งเพราะต้องแตกดับไป ทำลายไป สลายไป ทนอยู่ไม่ได้
15. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นอาทีนวะ มีทุกข์ มีโทษมาก ทั้งภายนอกภายใน
16. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นวธกะ ผู้ฆ่าเพราะเป็นคุณนายเพชรฆาตคอยถือดาบเช่นฆ่าสรรพสัตว์อยู่ตลอดเวลาไม่มียกเว้นใคร ๆ
17. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นสาสวะ บ่อเกิดแห่งอาสวะทั้ง 4 คือ กามาสวะ อาสวะ คือ กาม ภวาสวะ อาสวะคือ ภพ อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา ทิฐุสาสวะ อาสวะคือ ทิฐิ

⁴¹⁵ ม.ม.อ. (ไทย) 9/241/23.

⁴¹⁶ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 1018.

18. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นมารามิส เป็นเหยื่อหลอก เป็นเหยื่อล่อให้สรรพสัตว์ หลงติดบ่วง ดุจพรวนเบ็ดตกปลาฉะนั้น

19. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นชาติธัมมะ เกิดมารับกองทุกข์เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้น จากความเกิดไปได้ เกิดมาเมื่อใดก็หอบเอาทุกข์มาเมื่อนั้น ดุจเห็นหัวงูโผล่จากดินเมื่อใด ก็ดันเอาฝุ่น มาพร้อมกันเมื่อนั้น ฉะนั้น

20. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นชราธัมมะ มีความแก่ มีความเสื่อม มีความทรุดโทรม เป็นธรรมดา ไม่มีใครห้ามและแก้ไขได้เลย

21. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นพยาธิธัมมะ มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่มีใครล่วงพ้น ความเจ็บไข้ไปได้เลย

22. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นโสภณธัมมะ มีความเศร้าโศกเป็นธรรมดา เศร้าโศก เพราะเสื่อมญาติ เสื่อมทรัพย์ เป็นโรค ไม่มีใครล่วงพ้นไปได้เลยแม้แต่คนเดียว เว้นพระอริยเจ้าเท่านั้น

23. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นปริเวธธัมมะ มีความร้องไห้บ่นเพื่อเป็นธรรมดา เพราะ ถูกความเสื่อมต่าง ๆ ครอบงำ

24. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นอุปายาสธัมมะ มีความคับแค้นใจเป็นธรรมดา คับแค้น เพราะเหตุ 5 ประการ มีความเสื่อมญาติ เป็นต้น โดยองค์ธรรม ได้แก่ โทสะ นั่นเอง

25. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นสังกิเลสธัมมะ มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา เศร้า หมองเพราะกิเลสทั้ง 10 คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตปปะ

ทุกข์สัมมสนะ (พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์) ผู้ที่อายุยังน้อยคบหาสมาคมกับคนวัย ใกล้เคียงกันอยู่อย่างรื่นเริงย่อมยากที่จะเข้าใจว่ารูปนามของตนเป็นสิ่งที่น่ากลัว แต่ผู้ที่มีอายุมากขึ้นแล้ว พบกับศพคนสูงอายุที่เสียชีวิตด้วยโรคภัย อีกทั้งตนเองก็เจ็บป่วยไม่สบายคิดได้ว่าจะต้องตาย ย่อม สำคัญรูปนามของตนว่าน่ากลัว ในกรณีเดียวกัน ผู้ที่ไม่รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามโดยประจักษ์ย่อม ไม่สำคัญว่ารูปนามน่ากลัว ต่อเมื่อได้รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามว่าไม่ได้ตั้งอยู่เพียงชั่วพริบตาเดียว ย่อมเข้าใจว่ารูปนามน่ากลัว เพราะเกิดขึ้นแล้วดับสูญไป หรือเข้าใจว่ารูปนามน่ากลัว น่ารังเกียจ ไม่ดี งาม เป็นทุกข์เพราะถูกบีบคั้นโดยความเกิดดับ ด้วยเหตุนี้ ผู้ที่รู้เห็นความเกิดดับของสภาวะpong-ยูนั่ง เหยียด คู้ เคลื่อนไหว ฯลฯ ย่อมเข้าใจว่ารูปดังกล่าวน่ากลัว ไม่ดีงาม เป็นทุกข์เพราะถูกบีบคั้นโดย ความเกิดดับ หรือเพราะดับสูญอยู่เสมอ หรือเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ที่ทนได้ยาก

ทุกข์อริยสัง คือ ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บก็เป็นทุกข์ ความตายก็ เป็นทุกข์ ความประสพกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุปาทานชั้น 5 ก็เป็นทุกข์⁴¹⁷ ชาติ คือ ความเกิด ความ

⁴¹⁷ วิ.ม. (ไทย) 4/14/21, ม.ม. (ไทย) 12/91/86.

เกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิด ความบังเกิดเฉพาะความปรากฏแห่งชั้นันท์ ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ⁴¹⁸

ทุกขอริยสังข์ คือ ความจริงแท้ที่ปรากฏให้จิตรับรู้คือทุกข์ ในที่นี้หมายถึง สภาพธรรมที่ปรากฏ คือ ธรรมชาติทั้งปวงที่รับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้นกาย หรือใจ ซึ่งล้วนตกอยู่ในสภาพที่เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยอยู่ตลอดเวลา คงทนสภาพอยู่ไม่ได้และบังคับบัญชาไม่ได้ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส อารมณ์สัมผัส และความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ แม้แต่ความสุข ก็เป็นทุกข์ เพราะเกิดแล้วก็มีอาการเปลี่ยนแปลง ดับไปทุกครั้ง

ความทุกข์หรือสภาพที่ทนได้อายก กล่าวให้ลึกลงไปอีก หมายถึงสภาวะของสิ่งทั้งหลายที่ตกอยู่ในกฎแห่งความไม่เที่ยง ซึ่งประกอบด้วยภาวะบีบคั้น กดดัน ชัดแย้ง ชัดข้อง มีความบกพร่องไม่สมบูรณ์ในตัว ขาดแก่นสาร และความเที่ยงแท้ ไม่อาจให้ความพึงพอใจเต็มแท้จริงสรูป คือ การที่กำหนดเห็นรูปนามเป็นทุกข์ คือ เห็นอารมณ์ชัด เพราะอารมณ์ที่ปรากฏล้วนเป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่งสภาพที่ไม่คงที่ เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ (คำว่า ทุกข์ เป็นคำศัพท์สำคัญในพระพุทธศาสนา และใช้ในความหมายที่กว้างและลึกกว่าในภาษาไทยมาก โดยปกติในภาษาไทยเราใช้คำว่า ทุกข์ กับ ความรู้สึกที่ไม่น่าพอใจ หรือความทุกข์ระทมขมขื่น แต่ในภาษาบาลี ทุกข์ โดยย่อจะหมายถึง ความคงสภาพอยู่ไม่ได้ของสิ่งต่าง ๆ ในโลกดังกล่าว การทำความเข้าใจศัพท์คำว่า ทุกข์ ให้กระจ่าง จะช่วยให้ผู้ศึกษาไม่เกิดความรู้สึกว่าพระพุทธศาสนา มองโลกในแง่ร้าย เมื่ออ่านเนื้อหาบางตอน เช่น “การเกิดเป็นทุกข์” “ทั้งในกาลก่อนและบัดนี้ เราสอนแต่ทุกข์ และนิโรธแห่งทุกข์” เป็นต้น ทั้งนี้เพราะท่านชี้ไปที่ตัวสภาวะที่คงสภาพอยู่ไม่ได้ มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา(นั่นเอง) กล่าวโดยย่อ ทุกข์ (ในไตรลักษณ์) คือ ความคงสภาพอยู่ไม่ได้

กิจที่พึงจะทำต่อทุกขอริยสังข์ พระพุทธเจ้าบอกว่า ทุกข์ อริยสัจจ์ ปริณญะยัญ ทุกขอริยสังข์ ควรกำหนดรู้ ดังนั้น กิจญาณในทุกขอริยสังข์ คือกำหนดรู้สภาวะที่เป็นทุกข์ รู้สภาพอันเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ รู้ตำแหน่งแห่งที่ของทุกข์ ซึ่งจะต้องรู้ตามสภาพที่แท้จริงของมัน (คือ ไม่ใช่รู้ตามสภาพที่เราอยากให้มันเป็นหรือตามที่เรากลียดชังมัน เป็นต้น) ถ้าจัดเป็นขั้น ได้แก่ ขั้นแกล้ง หรือสำรวจปัญหาที่จะต้องทำความเข้าใจ และรู้ขอบเขต

เมื่อทำกิจสมบูรณ์แล้ว ญาณที่ปรากฏ คือ นามรูปปริเฉทญาณ ญาณที่รู้ความเป็นจริงของธรรมชาติทั้งปวงว่า เป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น คือ มองเห็นความต่างกันของธรรมชาติ 2 อย่าง คือ เห็นรูปก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง เห็นนามก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง⁴¹⁹ จัดเป็นทุกข์ (จินตญาณ)”

ทุกขัง แปลว่า สภาวะที่บีบคั้น ของธรรมชาติ หมายความว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีลักษณะที่เป็นทุกข์มองดูแล้วน่าสังเวชใจ นำให้เกิดความทุกข์ใจแก่ผู้มีความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในสิ่งนั้น ๆ เช่น “สภาวะของชั้นันท์ 5 เป็นตัวทุกข์ อันมีต้นเหตุเป็นมูลเหตุแห่งทุกข์” อีกนัยหนึ่ง คำว่า ทุกขัง หรือ ทุกขตา เป็นลักษณะที่ 2 ของไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นผลเกี่ยวข้องกับลักษณะที่ 1 คือ อนิจจัง กล่าวคือ สิ่งใดไม่

⁴¹⁸ ม.อ. (ไทย) 14/373/418.

⁴¹⁹ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ) , **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐานวิชาครู**, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ช. โฆสิตพิพัฒน์ จำกัด, 2543.), หน้า 83.

เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งที่เป็นทุกข์เพราะความไม่เที่ยง โดยทั่วไปคำว่าทุกข์ ใช้ใน 3 ความหมาย ใหญ่ ๆ ที่พระองค์ได้รู้ บรรลุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่ อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึง บอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้งปวงเป็น ทุกข์” ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาตุนั้นคือความ ตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุนั้นว่า “ธรรม ทั้ง ปวงเป็นอนัตตา” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”⁴²⁰ กล่าวคือ

1. ความหมายธรรมดา หมายถึง ความไม่สบายกายไม่สบายใจ ซึ่งตรงข้ามกับลักษณะ ของสุข ทุกขเวทนาเป็นหนึ่งในชั้น 5

2. ความหมายที่ลึกซึ่งหมายถึงทุกขลักษณะ ซึ่งเป็นทุกขในไตรลักษณ์

3. ความหมายทางปรัชญาและจิตวิทยา หมายถึง ประสบการณ์ทางจิต ที่เจ็บปวดทรมาน หรือ สภาวะที่บีบคั้นซึ่งเกิดมาจากความยึดมั่นถือมั่นในชั้น 5 ว่าเป็นตัวตน

อีกนัยหนึ่ง ถ้ามองลึกเข้าไปถึงเนื้อหาภายในของสรรพสิ่ง “อชมตติกา ธมมา” ว่าภายในของ สรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงนี้ มีธรรมชาติอยู่ 3 ชนิด คือ ธรรมชาติที่เป็นบวก ธรรมชาติที่เป็นลบ และ ธรรมชาติที่เป็นกลาง ธรรมชาติฝ่ายบวก หมายถึง ธรรมชาติที่เกิดขึ้นใหม่ที่กำลังพัฒนา กำลังก้าวหน้า กำลังเจริญเติบโต ธรรมชาติฝ่ายลบ หมายถึง ธรรมชาติที่เก่าแก่ ที่ล่าช้า กำลังฝืดกัก กำลังเสื่อมสลาย ธรรมชาติทั้งสองฝ่ายนี้จะขัดแย้งกันปะทะกัน ลักษณะนี้เรียกว่า สภาวะทุกข์ หรือทุกข์ขัง แล้วก็กลับเข้าสู่ สภาวะไม่มีบวกไม่มีลบ เป็นอภัยกตธาธัมมา แล้วก็เริ่มขัดแย้งกันอีก แล้วก็กลับเข้าสู่สภาวะอย่างเดิมอีก จะเป็นอย่างไรเรื่อยไปจนกว่าจะสิ้นสุดอายุขัยของสิ่งนั้น ๆ

พึงทำความเข้าใจว่า ความขัดแย้งของธรรมชาติฝ่ายบวกและฝ่ายลบ หรือตัวทุกข์ขัง นี้เองที่ เป็นตัวผลักดัน ให้สรรพสิ่งทั้งหลายเกิดความเปลี่ยนแปลงทางคุณภาพ จากคุณภาพที่ด้อยกว่า ไปสู่ คุณภาพที่ดีกว่าเรื่อย ๆ ไป เพราะฉะนั้น อภัยกตธะ มีลักษณะเป็นเพียง สัจธรรมสัมพัทธ์เท่านั้น ส่วน สภาวะทุกข์หรือทุกข์นั้นเป็นสัจธรรมสมบูรณ์ พุทธศาสนาจำแนกทุกข์ออกเป็น 3 ชนิด คือ

1. ทุกขทุกข์ตา ทุกข์ที่เป็นความรู้สึกทุกข์ คือ ความทุกข์กาย ทุกข์ใจไม่สบาย เจ็บปวดเมื่อยขบ โศกเศร้า เป็นต้น อย่างที่เข้าใจกันโดยสามัญ ตรงตามชื่อตามสภาพ ที่เรียก กันว่า ทุกขเวทนา (ความทุกข์อย่างปกติที่เกิดขึ้น เมื่อประสบอนิฏฐารมณ์)

2. วิปริณามทุกข์ตา คือ ทุกข์เนื่องด้วยความผันแปร หรือทุกข์ที่แฝงอยู่ในความผัน แปรของสุข คือความสุขที่กลายเป็นความทุกข์หรือทำให้เกิดทุกข์เพราะความแปรปรวนกลับกลายเป็น ของมันเอง(ภาวะที่ตามปกติก็สบายดีเฉยอยู่ไม่รู้รู้สึกทุกข์อย่างใดเลย แต่ครั้งได้เสวยความสุขบางอย่าง พอ สุขนั้นจางลงหรือหายไป ภาวะเดิมที่เคยรู้สึกสบายเป็นปกติ นั้น กลับกลายเป็นทุกข์ไป เสมือนเป็นทุกข์ แฝงซึ่งจะแสดงตัวออกมาในทันทีที่ความสุขนั้นจางหรือเลือนลางไป ยิ่งสุขมากขึ้นเท่าใดก็กลับ กลายเป็นทุกข์รุนแรงมากขึ้นเท่านั้น เสมือนว่าทุกข์ที่แฝงขยายตัวตามขึ้นไปถ้าความสุขนั้นไม่เกิดขึ้น

⁴²⁰ อจ.ติก. (ไทย) 20/137/385.

ทุกข์เพราะสุขนั้นก็ไม่มีแม้เมื่อยังเสวยความสุขอยู่ พอนึกว่าสุขนั้นอาจจะต้องสิ้นสุดไปก็ทุกข์ด้วยหวาด
กังวล ใจหาย ไหวหวั่น ครั้นเวลาแห่งความสุขผ่านไปแล้ว ก็หวนระลึกด้วยความละห้อยหาว่า เราเคย
มีสุขอย่างนี้ ๆ บัดนี้สุขนั้นไม่มีเสียแล้วหนอ)

3. สังขารทุกขตา คือ ทุกข์ตามสภาพสังขาร คือ สภาวะของตัวสังขารเอง หรือ สิ่ง
ทั้งหลายที่เกิดจากเหตุปัจจัย ได้แก่ชั้น 5 (รวม มรรค ผล ซึ่งเป็นโลกุตตรธรรม) เป็นทุกข์ คือ เป็นสภาพ
ที่ถูกบีบคั้นด้วยปัจจัยที่ขัดแย้ง มีการเกิดขึ้น และการสลายหรือดับไป ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวของมันเอง
อยู่ในกระแสแห่งเหตุปัจจัย จึงเป็นสภาพซึ่งพร้อมที่จะก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้ไม่รู้เท่าทันต่อสภาพและ
กระแสทั้งเข้าไปฝืนกระแสด้วยความอยากความยึดถือ ไม่เข้าไปเกี่ยวข้องและปฏิบัติต่อมันด้วยปัญญา⁴²¹

โทมนัส คือ ความทุกข์ทางใจ ความไม่สำราญใจ ความเสวยอารมณ์ที่เป็นทุกข์ไม่สำราญ
อันเกิดจากมโนสัมผัส⁴²²

ธรรมะ คือ สภาพที่มีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมชาติ รวมทั้งเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้ธรรมชาติ
ต่าง ๆ เป็นไป เป็นธรรมที่พระองค์ทรงบรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่ใช่
วิสัยตรรกะ ละเอียดย บัณฑิตจึงจะรู้ได้⁴²³ “เพราะเหตุนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมีเพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึง
เกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป⁴²⁴ เพราะความที่สิ่งนี้เป็นปัจจัยของ
สิ่งนี้ อย่างนี้⁴²⁵ เช่น ธรรมะของไฟคือร้อน ธรรมะของความหิวคืออยากกิน ธรรมะของความโลภคือ
อยากได้ ธรรมะของความโกรธคืออยากทำลาย ธรรมะของเวทนาคือเสวยอารมณ์ ธรรมะของวิญญาน
(จิต) คือรู้อารมณ์ ธรรมะของสมาธิหรือสมาธิคือขมกิลเลส ธรรมะของปัญญาญาณคือตัดขาดกิลเลส เป็นต้น

ไฟร้อนตามสภาวะธรรมชาติของไฟเอง มิใช่เพราะใครบังคับหรือดลบันดาล อากาศเย็นตาม
ธรรมชาติที่ความร้อนลดลง มิใช่เพราะใครบังคับหรือดลบันดาล ความโลภทำให้อยากได้ตามธรรมชาติ
ของความโลภเอง มิใช่ใครบังคับหรือดลบันดาล ปัญญาญาณตัดกิลเลสตามธรรมชาติของปัญญาเอง
มิใช่เพราะใครบังคับหรือดลบันดาล มรรคผลทำให้ไม่ตกอบายภูมิตามธรรมชาติของมรรคผลเอง มิใช่
เพราะใครบังคับหรือดลบันดาล เพราะมรรคให้ถึงความเป็นธรรมชาติไม่เกิดขึ้นเป็นธรรมดา⁴²⁶ ฯลฯ
คือ เป็นไปตามเหตุตามปัจจัยนั้น ๆ ที่เรียกว่า “อิทัปปัจจยตา⁴²⁷” ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

อิมสมิ สติ อิทั โหติ เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
อิมสสุปปาทา อิทั อูปปชติ เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด
อิมสมิ อสติ อิทั น โหติ เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี

⁴²¹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับขยายความ, หน้า 87.

⁴²² ม.อ. (ไทย) 14/373/420-421.

⁴²³ ที.ม. (ไทย) 10/64/36.

⁴²⁴ ชุ.ม. (ไทย) 29/186/526.

⁴²⁵ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 865.

⁴²⁶ ชุ.อ.อ. (ไทย) 21/2/59.

⁴²⁷ ส.นิ. (ไทย) 16/37/79. ชุ.มหา. (ไทย) 29/186/526.

อิมสส นิโรธา อิหํ นิรุชฺชติ⁴²⁸ เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ

ธรรมะ คือ ธรรมชาติที่ปรากฏ ที่มีอยู่ เป็นอยู่ ตามธรรมชาติที่มีอยู่จริง รวมทั้งเหตุปัจจัยที่ปรุงแต่งให้ธรรมชาติต่าง ๆ เป็นไปด้วย เป็นสิ่งที่ทำให้ผู้บังคับบัญชาหรือเป็นเจ้าของมิได้ เช่น ธรรมะของไฟคือร้อน ธรรมะของความโลภคืออยากได้ ธรรมะของปัญญาญาณคือตัดกิเลสชาติเป็นต้น

คำสอนของพุทธศาสนาเป็นเพียงการนำกฎความจริงของธรรมชาติมาบอกเท่านั้น พระพุทธเจ้าได้บำเพ็ญบารมีมาแล้วหลายแสนโกฏิจาติ จนได้ตรัสรู้เป็นสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์ทรงรู้แจ้งกฎเกณฑ์ทั้งปวงของธรรมชาติว่า สิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมีอะไรเป็นสาเหตุ อะไรเป็นปัจจัย พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ สีสพาวน เขตกรุงโกสัมพี ครั้งนั้นทรงหยิบใบประดู่ลาย 2-3 ใบขึ้นมา แล้วรับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจะเข้าใจความชื่อนั้นว่าอย่างไร ใบประดู่ลาย 2-3 ใบที่เราหยิบขึ้นมากับใบที่อยู่บนต้น อย่างไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลาย กราบทูลว่า ใบที่อยู่บนต้นไม้นั้นมากกว่า ใบประดู่ลาย 2-3 ใบที่พระองค์ทรงหยิบขึ้นมามีเพียงเล็กน้อย พระพุทธเจ้าข้า

ภิกษุทั้งหลาย สิ่งที่เรารู้แล้วแต่มิได้บอกเธอนั้นมีมาก เพราะเหตุไรเราจึงมิได้บอก? เพราะสิ่งนี้ไม่มีประโยชน์ ไม่ใช่จุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย ไม่เป็นไปเพื่อคลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อดับทุกข์ ไม่เป็นไปเพื่อสงบระงับ ไม่เป็นไปเพื่อรู้ยิ่ง ไม่เป็นไปเพื่อตรัสรู้ ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน เหตุฉะนั้น เราจึงมิได้บอก

สิ่งอะไรเล่าที่เราบอกแล้ว คือ เราบอกว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เพราะเหตุไรเราจึงบอก เพราะสิ่งนี้มีประโยชน์ เป็นจุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับทุกข์ เพื่อสงบ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เพราะเหตุนี้แลเราจึงบอก”⁴²⁹

ธรรมานุสารี คือ ผู้เล่นไปตามธรรม หรือผู้เล่นตามไปด้วยธรรม คือ ปัญญาสิทธิ์ของบุคคลใดเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผลมีประมาณยิ่ง บุคคลนั้นย่อมเจริญอริยมรรคอันมีปัญญาเป็นตัวนำ มีปัญญาเป็นประธาน⁴³⁰ ท่านผู้นี้บรรลุปัจจุตติวิโมกข์เพราะเห็นอารมณ์เป็นอนัตตา

เมื่อมณสิการโดยความเป็นอนัตตาปัญญาสิทธิ์ มีประมาณยิ่งเพราะปัญญาสิทธิ์มีประมาณยิ่งบุคคลจึงได้โสดาปัตติมรรค เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่าเป็นธรรมานุสารีบุคคลอินทรีย์ที่เป็นไปตามปัญญาสิทธิ์นั้นมี 4 ทั้ง เป็นสหชาติปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย สัมปยุตตปัจจัย⁴³¹

ธัมมานุสารี คือ ผู้เล่นไปตามธรรม(ปัญญา) หมายถึง พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้าเป็นตัวนำ อริยบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล มีปัญญาแก่กล้าเป็นตัวนำ ชื่อว่า ธัมมานุสารี อริยบุคคลผู้ตั้งอยู่แล้วในผล คือ โสดาปัตติผล สกทาคามิผล หรืออนาคามิผล มีปัญญาแก่กล้าเป็นตัวนำ ชื่อว่าทิฎฐิปัตตะ ถ้าบรรลุ

⁴²⁸ ส.นิ. (บาลี) 16/75/49, ส.นิ. (ไทย) 16/22/38.

⁴²⁹ ส.ส. (ไทย) 19/1101/613.

⁴³⁰ อ.ส.ต.ก.อ. (ไทย) 17/14/233.

⁴³¹ ช.ป. (ไทย) 31/221/373.

อรหัตผลโดยมีสมาธิระดับรูปสมาธิ 4 เป็นบาทฐานกลายเป็นอุภโตภาควิมุตติ ถ้าบรรลอรหัตผล โดย
มีสมาธิระดับรูปสมาธิ 4 หรือ ขณิกสมาธิเป็นบาทฐาน กลายเป็นปัญญาวิมุตติ

ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มี
สัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก พระพุทธเจ้าทรงจำแนกไว้ 5 หมวด

1. หมวดนิเวรณ คือ ธรรมเป็นเครื่องขวางกั้น หรือห้ามไม่ให้บรรลुकุศลธรรม มี 5
ประการคือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจ-กุกกุงจะ วิจิกิจฉา

2. หมวดขันธ์ คือ กองอุปาทานขันธ์ 5 กอง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

3. หมวดอายตนะ คือ อายตนะภายใน 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายนอก
6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธัมมารมณ

4. หมวดโพฆณงค์ คือ องค์แห่งธรรมเครื่องตรัสรู้ 7 ประการ คือ สติ ธัมมวิจยะ วิริยะ
ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา

5. หมวดสังขจะ คือ สภาวะธรรมที่เป็นจริงอันประเสริฐ มี 4 ประการ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ
มรรค⁴³²

ธาตุ 6 มีจักขุธาตุ (ธาตุคือจักขุปสาท)⁴³³ ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีเนื้อความว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่
ชีวะ เป็นแต่สภาวะแท้ ๆ นั้นเอง ธาตุ พอง-ยุบเป็นวาทุธาตุกรรมฐาน การกำหนดรู้ลักษณะอาการ
ของธาตุ 4 คือ (1) ธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) มีลักษณะแข็งและอ่อน (2) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) มีลักษณะไหล
และเกาะกุม (3) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) มีลักษณะร้อนและเย็น (4) ธาตุลม (วาโยธาตุ) มีลักษณะ
เคลื่อนไหวและหย่อนตึง

ธาตุที่เห็นอาการได้ง่าย คือธาตุลม เพราะมีลักษณะเคลื่อนไหว และเมื่อกำหนดได้ชัดเจน
แล้ว จะรู้ลักษณะเฉพาะของธาตุอื่น ๆ ไปด้วย ด้วยเหตุนี้บางคนจึงเรียกกรรมฐานแบบนี้ว่า “วาทุธาตุ
กรรมฐาน”⁴³⁴ พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า “ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็น
กายในกายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็น
เหตุเกิดในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้ง
ธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ‘กายมีอยู่’ ก็เพียงเพื่ออาศัย
เจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย(ตัณหาและทิฏฐิ)อยู่ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก”⁴³⁵ สภาวะ
อาการพอง-ยุบนั้นเป็นหนึ่งในลม 6 ประเภท คือ

1. ธาตุลมที่พัดขึ้นสู่เบื้องบน (อุทธัจจคมาวโย) ทำให้เกิดอาการเรอ คลื่นไส้ อาเจียน
หน้ามืด ตาลาย ปวดศีรษะและความดันโลหิตสูง

⁴³² ที.ม. (ไทย) 10/381/314-315.

⁴³³ ส.นิ. (ไทย) 16/85/169.

⁴³⁴ จำลอง ดิษยวณิช, **วิปัสสนากรรมฐานและเขวณารมณ ฉบับปรับปรุง**, (เชียงใหม่: ห้างหุ้นส่วน
จำกัด เชียงใหม่โรงพิมพ์แสงศิลป์, 2563), หน้า 52-54.

⁴³⁵ ม.ม. (ไทย) 12/113/109.

2. ชาติอุลมที่พัดลงเบื้องล่าง (อโธคมวาโย) ทำให้เกิดอาการผายลม การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะและการคลอดบุตร
3. ชาติอุลมที่อยู่ในช่องท้อง (กุจฉิสยวาโย) ทำให้เกิดอาการพองและอาการยุบของท้อง
4. ชาติอุลมที่อยู่ในลำไส้ (โกฏฐาสยวาโย) ทำให้เกิดก๊าซและอาการแน่น อืดอืดในท้อง เช่น ท้องอืด แน่นท้อง ท้องเฟ้อ เป็นต้น
5. ชาติอุลมที่แล่นไปทั่วร่างกาย (อังกมังกานุสวาริวาโย) ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวส่วนต่างๆ ของร่างกาย เช่น ยืน นั่ง ก้ม เงย เป็นต้น
6. ชาติอุลมหายใจเข้าออก (อัสสาสปัสสาสวาโย) คือ ลมหายใจเข้าออก ชาติอุลมชนิดนี้ ใช้เป็นอารมณ์กำหนดในอานาปานสติ⁴³⁶

นั่งสมาธิได้บุญมากกว่าให้ทาน 300 เท่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรับรองไว้ว่า “บุคคลใดให้น้ำนมโคเป็นทานครั้งละประมาณ 100 หม้อ วันละ 3 เวลา เช้า เที่ยง เย็น การเจริญเมตตาทำจิตให้เป็นสมาธิเพียงชั่วระยะเวลาการหยดลง ของหยาดน้ำนมโคเพียงหนึ่งหยด ย่อมมีผลมากกว่าทานที่บุคคลนั้นให้แล้ว 3 ครั้งในแต่ละวัน”⁴³⁷ นั่งสมาธิได้มาน ไปเกิดในพรหมโลก

บุคคลบางคนในโลกนี้... บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เขาชอบใจปฐมฌานนั้น ตีใจปฐมฌานนั้น และถึงความปลื้มใจกับปฐมฌานนั้น เขาดำรงอยู่ในปฐมฌานนั้น น้อมใจไปในปฐมฌานนั้น ไม่เสื่อม เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทวดาชั้นพรหม พวกเทวดาชั้นหมู่พรหมมีอายุประมาณ 1 กัปฯ

บุคคลบางคน... บรรลุจตุตถฌานที่มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เขาชอบใจฌานนั้น..เขาดำรงอยู่ในจตุตถฌานนั้น น้อมใจไปในปฐมฌานนั้น ไม่เสื่อม เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทวดาชั้นสุกสิณหะ พวกเทวดาชั้นสุกสิณหะมีอายุประมาณ 4 กัป⁴³⁸

นั่งคู้บัลลังก์⁴³⁹ (นีสีหติ ปลงกัม อากุชิตวา)

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ปลงกัม ได้แก่ การนั่งพับขาทั้ง 2 โดยรอบ⁴⁴⁰ (คือนั่งขัดสมาธิ) หมายถึง นั่งคู้แขนเข้ามาใช้มือขวาทับมือซ้าย และคู้ขาเข้ามานั่งเท้าขวาทับเท้าซ้าย คือขัดเสมาหรือว่านั่งพับเพียบตามสะดวก

ซึ่งทำนึ่งที่นิยมกันมีอยู่ 3 ท่า ดังนี้

- 1) นั่งเรียงขา
- 2) นั่งเท้าขวาทับเท้าซ้าย
- 3) นั่งขัดสมาธิเพชร

⁴³⁶ จำลอง ดิษยวณิช, วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ์ ฉบับปรับปรุง, หน้า 51.

⁴³⁷ ส.นิ. (ไทย) 16/315/226.

⁴³⁸ อ.จตุกก. (ไทย) 21/123/187-9.

⁴³⁹ **นั่งคู้บัลลังก์** หมายถึงนั่งขัดสมาธิ (วิสุทธ. (บาลี) 1/218/295)

⁴⁴⁰ วิ.อ. (ไทย) 6/165/570.

นาม คือ สภาวะที่รับรู้ทางใจและความรู้สึกนึกคิดต่างๆ มีการน้อมไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะมีหน้าที่ประกอบกับจิตและเจตสิกด้วยกันมีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ นามชั้น 4 คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้น คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมชาติใด ย่อม น้อมไปสู่อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่านาม คือ น้อมไปสู่อารมณ์ เพราะความหมายว่าน้อมไป⁴⁴¹

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมชาติใดย่นมน้อมไปสู่อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า นาม คือ น้อมไปสู่อารมณ์⁴⁴² นาม หมายถึง ชั้นที่มีรูปร่าง 4 อย่าง (เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ)

นามรูปปริจเฉทญาณ

โยคีผู้เป็นวิปัสสนายานิก (เจริญวิปัสสนาล้วน) เมื่อกำหนดรู้ธาตุ 4 โดยสังเขปหรือโดยพิสดาร ด้วยมุ่งในการพิจารณาธาตุเหล่านั้น ครั้นรวมรูปทั้งหมดเข้าเป็นอันเดียวกันโดยลักษณะ คือ ความเสื่อมสลาย ก็เห็นว่า นี่คือรูป เมื่อพิจารณาเห็นรูปอย่างนี้แล้ว อรูปธรรมทั้งหลายก็ปรากฏทาง ทวาร และกำหนดเช่นนี้ ด้วยความเป็นธาตุ 18 ด้วยอายตนะ 12 ทางชั้น 5 โดยย่นย่ออย่างนี้ว่า “บรรดารูปนั้นคือ มหาภูตรูป 4 และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป 4” ดังนี้ แล้วกำหนดมโนด้วย และ เอกเทศของธัมมายตนะด้วยว่า “นาม” แล้วกำหนดนามและรูปว่า นามนี้ด้วย รูปนี้ด้วย เรียกว่า “นาม-รูป” การเห็นนามและรูปตามเป็นจริง ซึ่งครอบงำสัตตสัญญา (คือ ความสำคัญหมายรู้ว่ามิสัตว์) เสียได้ แล้วตั้งอยู่ในภูมิที่ไม่ลุ่มหลงของโยคาวจรผู้กำหนดรู้นามและรูป แม้คำว่า “นามรูปวัญฐานการ กำหนดรู้นามและรูป” ก็ดี⁴⁴³ คำว่า “สังขารปริจเฉท (การกำหนดรู้สังขาร)” ก็ดี เป็นชื่อของการเห็น นามและรูปตามเป็นจริงนี้เหมือนกัน

เมื่อศึกษาในปฏิสัมภิทามรรค พบว่า ญาณนี้มีอรรถเดียวกันกับวัตถุนานัตตญาณ เพราะมี สภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการกำหนดธรรมที่เป็นภายใน ชื่อว่า วัตถุนานัตต ญาณ⁴⁴⁴ โคจรนานัตตญาณ⁴⁴⁵ ภูมินานัตตญาณ และธัมมนานัตตญาณ⁴⁴⁶ เป็นญาณที่รู้ความเป็นจริงของธรรมชาติทั้งปวงว่า เป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น คือ มองเห็นความต่างกันของธรรมชาติ 2 อย่าง คือ เห็นรูปก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง เห็นนามก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง เช่น เห็นว่าการเคลื่อนไหวก็เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งที่ไม่สามารถจะรับรู้อะไรได้ด้วยตัวเอง เป็นเพียงแต่ ธรรมชาติที่เกิดขึ้นมาแล้วก็สลายตัวไป จัดว่าเป็นรูปธรรม ส่วนตัวที่เข้าไปรู้เป็นธรรมชาติที่สามารถจะ

⁴⁴¹ ชุ.ป.อ. (ไทย) 42/6/126. นาม หมายถึง ชั้นที่มีรูปร่าง 4 อย่าง (เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ ชุ.จ. (ไทย) 30/5/58.

⁴⁴² ชุ.ป.อ. (ไทย) 7/1/248, ชุ.จ. (ไทย) 30/5/58.

⁴⁴³ ชื่อญาณที่ 1 (นามรูปปริจเฉทญาณ)นี้ว่า นามรูปวัญฐาน และสังขารปริจเฉท, พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 978.

⁴⁴⁴ ชุ.ป. (ไทย) 31/66/109-111.

⁴⁴⁵ ชุ.ป. (ไทย) 31/67/112-114.

⁴⁴⁶ ชุ.ป. (ไทย) 31/72/121-122.

รับรู้อะไรได้ จัดเป็นนามธรรม สภาวะที่เห็นความต่างกันของธรรมชาติ 2 อย่างนี้คือ เห็นว่ารูปก็อย่างหนึ่ง เห็นว่านามก็อย่างหนึ่ง อย่างนี้เรียกว่าสามารถแยกแยะแยกนามได้

นิพัตติ ได้แก่ ความปรากฏแห่งขั้น แยกเป็น 3 อย่าง คือ
 นามนิพัตติ ได้แก่ วิบากปฏิสนธิในรูปภูมิ
 รูปนิพัตติ ได้แก่ วิบากปฏิสนธิในอสัญญสัตตภูมิ
 นามรูปนิพัตติ ได้แก่ วิบากปฏิสนธิใน 26 ภูมิที่เหลือ⁴⁴⁷

นิพพาน แปลว่า ดับ หรือ สภาวะที่ดับเย็น หรือการพ้นจากปวงทุกข์และรูปนามที่เกิดดับ อยู่ มีลักษณะพิเศษดังนี้

สนธิ ลกฺขณํ นิพพานมีอาการสงบจากการแตกดับของรูปนามเป็นลักษณะ
 อจฺจติ รสํ นิพพานย่อมทรงไว้ซึ่งคุณที่พ้นจากการเสื่อมสลายดับหายเป็นรส
 อนิมิตฺตํ ปจฺจุปฺภูจฺจํ นิพพานย่อมพ้นจากสัจฐานนิमितเป็นผลปรากฏ คือไม่อยู่ในวิสัยที่จะบอกได้ ซึ่งรูปพรรณสัณฐานของนิพพานว่าเป็นอย่างไร

ปทฺถุจฺจํ น ลพฺภติ นิพพานไม่มีเหตุใกล้ให้เกิด เพราะนิพพานเป็นธรรมที่พ้นจากเหตุจากปัจจัยทั้งปวง โดยความเป็นธรรมเกษม คือ เป็นที่ปกป้อง เป็นที่หลีกเลี่ยง เป็นที่พึ่ง ที่อาศัย ที่ปลอดภัย ที่ไม่จืด ที่ไม่ตาย⁴⁴⁸

นิพพาน แปลว่า ดับ หรือ สภาวะที่ดับเย็น⁴⁴⁹ เป็นธรรมที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง คือ ปัจจัยทั้งหลายกระทำไม่ได้⁴⁵⁰ คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า เพราะความเป็นธรรมอันใครๆ บอกไม่ได้ว่า “เพราะปัจจัยโน้นทำ”⁴⁵¹ มีสภาวะเป็นรูป⁴⁵²

นิพพาน เป็นทางดำเนินถึงความไม่แก่ และไม่ตาย ไม่มีความเศร้าโศก ไม่ถูกขี้ศึก เบียดเบียน ไม่พลาด ไม่มีภัย ไม่มีความเดือดร้อน⁴⁵³

นิพพาน คือ ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวงเป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท⁴⁵⁴

ในนิพพาน ไม่มีดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มีดวงดาวส่องแสง ไม่มีดวงอาทิตย์ส่องแสง ไม่มีดวงจันทร์ส่องแสง และไม่มีความมืด ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ทั้งสองย่อมไม่มีในนิพพานนั้น⁴⁵⁵ ความ

⁴⁴⁷ พระธรรมธีรราชฆาตุมณี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. 9) วิปัสสนากรรมฐาน ภาค 1 เล่ม 2, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, 2548), หน้า 183-195.

⁴⁴⁸ ชุ.จ. (ไทย) 30/67/252.

⁴⁴⁹ ชุ.จ. (ไทย) 30/67/252.

⁴⁵⁰ ชุ.อ.ป.อ. (ไทย) 44/503/450.

⁴⁵¹ ชุ.ธ.อ. (ไทย) 20/218/237.

⁴⁵² ชุ.อ.อ. (ไทย) 21/71/484.

⁴⁵³ ชุ.เถรี. (ไทย) 26/514/639.

⁴⁵⁴ ชุ.ม. (ไทย) 29/6/25.

⁴⁵⁵ ชุ.อ.อ. (ไทย) 21/71/484.

เกิดขึ้นแห่งนิพพานไม่ปรากฏ ความเสื่อมไม่มี ความเป็นอย่างอื่นของนิพพานนั้น ก็ไม่ปรากฏ นิพพาน จึงเป็นสภาวะเที่ยง มั่นคง แน่แท้ มีความไม่แปรผันไปเป็นธรรมดา รวมความว่า สภาวนั้นอันอะไร นำไปมิได้ ไม่กำเริบ⁴⁵⁶

นิพพาน เป็นธรรมชาติที่สงบจากรูป-นาม ชั้น 5 เพราะพ้นจากตัณหาอย่างเด็ดขาด พระอรหันต์ทั้งหลายเมื่อเข้าถึงชั้นปรินิพพานแล้ว วัฏฏ์ทุกข์ต่างๆ ที่เป็นการเกิด แก่ เจ็บ ตาย ก็ดับสูญสิ้นทั้งหมดโดยไม่มีเหลือ สิ้นภพสิ้นชาติแล้วอย่างสิ้นเชิง เพราะว่าธรรมเหล่านั้นมาถึงนิพพานแล้วย่อมดับไป⁴⁵⁷

สรุปก็คือ “สิ่งใดมีในโลกนี้ สิ่งนั้นไม่มีในนิพพาน” หมายความว่า ในโลกนี้มีความทุกข์ แสดงว่าในนิพพานไม่มีความทุกข์ ในโลกนี้มีความสุขที่ยังผันแปรดับไปทุกๆ ครั้ง นั่นก็หมายความว่า ในนิพพานมีความสุขชนิดที่ไม่ผันแปร ไม่แตกดับ เป็นความสุขที่ถาวร

นิพพาน เป็นสภาพธรรมที่ปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง ไม่ได้เกิดจากปัจจัย ปัจจัยทั้งหลายกระทำไม่ได้⁴⁵⁸ คือ ไม่ได้เกิดจากอุปาทานชั้น 5 เมื่อไม่มีอุปาทานชั้น 5 ก็ไม่มีการปรุงแต่งอารมณ์ทั้งในทางบุญหรือบาปอีกต่อไป ไม่มีเหตุให้ต้องบีบคั้นกดดันอีกแล้ว ทุกข์จึงไม่อาจเกิดขึ้นได้อีก ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุผู้ชียาสาฬหะปรุงแต่งปัญญาภิสังขาร อပ္ปัญญาภิสังขาร อาเนญชาภิสังขาร บ้างหรือ” “ไม่ใช่อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “อีกอย่างหนึ่ง เมื่อสังขารทั้งหลายไม่มีโดยประการทั้งปวง เพราะสังขารดับวิญญานพึงปรากฏหรือ”⁴⁵⁹ เพราะสังขารทั้งหลายที่ดับไปแล้วอย่างนี้ดับไป วิญญานเป็นต้นจึงดับ เพราะวิญญานเป็นต้นนั้นดับ นามรูปจึงดับ⁴⁶⁰ “เพราะกำจัดอวิชชาได้ เพราะมีวิชาเกิดขึ้น เมื่อไม่ปรุงแต่ง ไม่จงใจ ก็ไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก เมื่อไม่ถือมั่นก็ไม่สะดุ้งกลัวเมื่อไม่สะดุ้งกลัว ก็ปรินิพพานเฉพาะตน รู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’”⁴⁶¹

คัมภีร์อภิมัตถสังคหะ อธิบายว่า นิพพานเป็นนามธรรม แต่มีใช้นามชั้น เพราะนิพพานเป็นชั้นวิมุตติ คือพ้นจากความเป็นชั้น มีได้นับเนื่องอยู่ในชั้น ด้วยมีข้อแตกต่างจากชั้น ดังต่อไปนี้ ชั้นนี้เป็นได้ทั้ง 3 กาล คือ อดีต ปัจจุบัน อนาคต ส่วนนิพพานเป็น กาลวิมุตติ คือ เป็นธรรมที่พ้นจากกาลทั้ง 3 นั้น

ชั้นนี้เป็นได้ทั้ง อัชฌัตติกะ (ภายใน) และ พหิทธา (ภายนอก) แต่นิพพานเป็นธรรมภายนอกอย่างเดียว

⁴⁵⁶ ขุ.จ. (ไทย) 30/120/391.

⁴⁵⁷ ส.นิ.อ. (ไทย) 13/2/29.

⁴⁵⁸ ขุ.อป.อ. (บาลี) 44/503/4508.

⁴⁵⁹ ส.นิ. (ไทย) 16/51/102. อภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญ คือเป็นบาป สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย ส.นิ.อ. (บาลี) 2/51/89, ขุ.ม.อ. (บาลี) 25/216. อาเนญชาภิสังขาร คือ อภิสังขารที่เป็นอาเนญชา สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคง ไม่หวั่นไหว ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นอรุปาวจร 4 หมายถึงภาวะจิตที่มั่นคง แน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน (ส.นิ.อ. (บาลี) 2/51/89, ขุ.ม.อ. (บาลี) 25/216.)

⁴⁶⁰ ส.นิ.อ. (ไทย) 44/1/15.

⁴⁶¹ ส.นิ. (ไทย) 16/51/101.

ชั้นเป็นได้ทั้ง โอฟาริกะ (หยาบ) และสุขุมะ (ละเอียด) ส่วนนิพพานเป็นธรรมสุขุมอย่าง
เดียว

ชั้นเป็นได้ทั้ง หีนะ (เลว) และปณีตะ (ประณีต) ส่วนนิพพานเป็นธรรมปณีตอย่างเดียว

ชั้นเป็นได้ทั้งสันติเก (ใกล้) และทุเร (ไกล) ส่วนนิพพานเป็นธรรมที่ไกลจากสังขตธรรม
อย่างเดียว ไม่เป็นธรรมใกล้

อีกประการหนึ่ง ปรมัตถธรรม 3 (จิต เจตสิก รูป) หรือชั้น 5 นั้น เป็นสังขตธรรม คือเป็น
ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่ง และเป็นไปตามเหตุปัจจัย กล่าวคือ จิตและเจตสิกจะต้องมีอารมณ์ วัตถุ
มนสิการมาปรุงแต่ง จึงจะเกิดขึ้นและเป็นไปได้ รูปก็มีกรรม จิต อุตฺ อาหาร เป็นปัจจัยปรุงแต่ง ส่วน
นิพพานเป็นอสังขตธรรม คือเป็นธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง พ้นจากปัจจัยปรุงแต่งแล้ว นับเป็นสิ่งที่
เป็น “อมตะ”

ด้วยเหตุที่นิพพานเป็นกาลวิมุตติ เป็นชั้นวิมุตติ และเป็นอสังขตธรรม จึงนับได้ว่าเป็นสิ่ง
ประเสริฐสุด ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “นิพพาน ปรม วทนติ พุทธา พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่า
นิพพานเป็นบรมธรรม”⁴⁶²

นิพพานนั้นเป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งหมด มีความสงบเป็นลักษณะ มีความไม่แตกดับ
เป็นกิจ มีภาวะไม่มีนิमितหมายเป็นอาการไม่ปรากฏ หรือมีการสลัดออกจากภพเป็นผลปรากฏ และ
นิพพานนั้นไม่มีเหตุปัจจัยให้เกิด เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เกิด ไม่แก่และไม่ตาย มีแต่เหตุให้ถึงให้บรรลุคือ
มรรคมรรค 8⁴⁶³

นิพพาน : ดับนาม-รูป อชิตมาณพหุลถามพระพุทธเจ้าว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์
ปัญญา สติ นาม และรูป ดับที่ไหน” พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “อชิตะ เธอได้ถามปัญหานี้ในใด เรา
จะกล่าวแก่ปัญหานี้ แก่เธอ นามและรูปดับไม่มีส่วนเหลือในใด ปัญญา สติ นามและรูปนั้น ย่อมดับ
ไปในที่นั้น เพราะวิญญานดับ”⁴⁶⁴ คัมภีร์จูฬนิทเทส อธิบายว่า⁴⁶⁵

นาม ได้แก่ ชั้นที่มีใช้รูป 4 (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน)

รูป ได้แก่ มหาภูตรูป 4 และรูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้ง 4 (รูป 28)⁴⁶⁶

ดับ ได้แก่ เข้าไปสงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้

นามและรูปนั้นดับไปในที่นั้นเพราะวิญญานดับ หมายถึง ธรรมคือ นามและรูป ที่พึงเกิด
ในสังสารมีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ เว้นภพ 7 ย่อมดับ คือ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะวิญญาน
อันประกอบด้วยอภิสังขารธรรมดับไป ด้วยโสตาปัตติมคคญาณ

ธรรม คือ นามและรูปที่พึงเกิดในภพ 5 เว้นภพ 2 ย่อมดับ คือ เข้าไปสงบ ถึงความตั้งอยู่
ไม่ได้ ระวังไปในที่นั้น เพราะวิญญานอันประกอบด้วยอภิสังขารธรรมดับไป ด้วยสกทาคามีมคคญาณ

⁴⁶² ที.ม. (บาลี) 10/90/43., ที.ม. (ไทย) 10/90/50.

⁴⁶³ ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). *คู่มือการศึกษากรรมฐานสังคหวิภาค พระอภิธรรมมัตถ
สังคหะ ปริจเฉทที่ 5*, หน้า 52.

⁴⁶⁴ ชุ.สุ. (ไทย) 25/1044/747.

⁴⁶⁵ ชุ.จ. (ไทย) 30/6/60.

⁴⁶⁶ ชุ.จ. (ไทย) 30/5/58, อภิ.สง. (ไทย) 34/584-984/169-255.

ธรรม คือ นามและรูปที่พึงเกิดในรูปธาตุ หรืออรูปธาตุ เว้นหนึ่งภพ
 ย่อมดับ คือ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ถึงความระงับไปในที่นั้น เพราะวิญญานอันประกอบด้วย
 อภิสังขารธรรมดับไป ด้วยอนาคามีมัคคญาณ

ธรรม คือ นามและรูปที่พึงเกิด ย่อมดับ คือเข้าไปสงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ระงับไปในที่
 นั้น เพราะวิญญานอันประกอบด้วยอภิสังขารธรรมดับไป ด้วยอรหัตตมัคคญาณ

ปัญญา สติ นาม และรูปย่อมดับ คือ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะจรมวิญญาน (จิตดวง
 สดท้าย)⁴⁶⁷ ดับไป ย่อมมีของพระชีนาสพผู้หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหา

นิพพาน คือ สภาวะที่ดับเย็น⁴⁶⁸ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทอธิบายสภาพของ
 “นิพพาน” ไว้ว่า นิพพาน เป็นธรรมเกษม เป็นที่ปกป้อง เป็นที่หลีกเลี่ยง เป็นที่พึ่ง ที่อาศัย ที่ปลอดภัย
 ที่ไม่จุติ ที่ไม่ตาย ที่ดับเย็น⁴⁶⁹

นิพพาน เป็นที่สิ้นตัณหา⁴⁷⁰

นิพพาน เป็นเหตุล่วงพ้นวิญญานฐิติได้ทั้งหมด⁴⁷¹

ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ นี้เรียกว่า นิพพาน⁴⁷²

นิพพาน เป็นที่สละความถือมั่น⁴⁷³

นิพพาน เป็นภาวะซึ่งไม่แก่ ไม่ตาย เป็นภาวะเย็นสนิท⁴⁷⁴

นิพพาน คือ ธรรมเป็นที่ระงับสังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดทิ้งอุปธิทั้งหมด เป็นที่สิ้นตัณหา
 เป็นที่คลายกำหนด เป็นที่ดับกิเลส เป็นที่เย็นสนิท⁴⁷⁵

นิพพาน ชื่อว่า ไม่แก่ ไม่ตาย เพราะว่ามีผู้สงบแล้ว ย่อมไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตายไม่กำเริบ
 ไม่ทะเยอทะยาน แม้มีนั้นก็ไม่มีเหตุที่ต้องเกิด⁴⁷⁶

นิพพานนี้ ไม่แก่ ไม่ตาย เป็นทางดำเนินถึงความไม่แก่และไม่ตาย ไม่มีความเศร้าโศก ไม่
 ถูกขำศึกเบียดเบียน ไม่พลาด ไม่มีภัย ไม่มีความเดือดร้อน⁴⁷⁷

“ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน” ... “ความไม่เข้าไปเป็นนิพพาน” ... “อนิมิตเป็นนิพพาน” ...
 “ความไม่มีกรรมเป็นเครื่องประมวลมาเป็นนิพพาน” ... “ความไม่มีปฏิสนธิเป็นนิพพาน” ... “อดีตเป็น
 นิพพาน” .. “ความไม่บังเกิดเป็นนิพพาน” ... “ความไม่อุบัติเป็นนิพพาน” ... “ความไม่เกิดเป็นนิพพาน” ..
 “ความไม่แก่เป็นนิพพาน” ... “ความไม่เจ็บไข้เป็นนิพพาน” ... “ความไม่ตายเป็นนิพพาน” ... “ความไม่

⁴⁶⁷ อ.จ.ท.อ. (ไทย) 16/91/330.

⁴⁶⁸ ชุ.จ. (ไทย) 30/67/252.

⁴⁶⁹ ชุ.จ. (ไทย) 30/67/252.

⁴⁷⁰ ชุ.จ. (บาลี) 20/1108/369.

⁴⁷¹ ส.ส. (ไทย) 15/216/316.

⁴⁷² ส.สพ. (ไทย) 18/314/335.

⁴⁷³ ส.ม. (ไทย) 19/34/34.

⁴⁷⁴ ชุ.อป. (ไทย) 32/494/75.

⁴⁷⁵ ชุ.ม. (ไทย) 29/6/25.

⁴⁷⁶ ม.อ. (ไทย) 14/370/414.

⁴⁷⁷ ชุ.เถรี. (ไทย) 26/514/639.

เศร้าโศกเป็นนิพพาน”...“ความไม่รำพันเป็นนิพพาน” ควรรู้อย่างยิ่งว่า “ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน” ควรรู้อย่างยิ่งว่า “ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร ความไม่เกิดขึ้นเป็นนิพพาน”...“ความเป็นไปเป็นสังขาร ความไม่ เป็นไปเป็นนิพพาน”...“นิमितเป็นสังขาร อนิमितเป็นนิพพาน”...“กรรมเป็นเครื่องประมวลมาเป็นสังขาร ความไม่มีกรรมเป็นเครื่องประมวลมาเป็นนิพพาน”...“ปฏิสนธิเป็นสังขาร ความไม่มีปฏิสนธิเป็น นิพพาน”...“คติเป็นสังขาร อคติเป็นนิพพาน”...“ความบังเกิดเป็นสังขาร ความไม่บังเกิดเป็น นิพพาน”...“ความอุบัติเป็นสังขาร ความไม่อุบัติเป็นนิพพาน”...“ความเกิดเป็นสังขาร ความไม่เกิด เป็นนิพพาน”...“ความแก่เป็นสังขาร ความไม่แก่เป็นนิพพาน”...“ความเจ็บไข้เป็นสังขาร ความไม่เจ็บ ไข้เป็นนิพพาน”...“ความตายเป็นสังขาร ความไม่ตายเป็นนิพพาน” ...“ความเศร้าโศกเป็นสังขาร ความไม่เศร้าโศกเป็นนิพพาน”...“ความรำพันเป็นสังขาร ความไม่รำพันเป็นนิพพาน” “ความคับแค้น ใจเป็นสังขาร ความไม่คับแค้นใจเป็นนิพพาน”⁴⁷⁸

นิพพาน แปลว่า ดับ หรือ สภาวะที่ดับเย็น หรือการพ้นจากปวงทุกข์และรูปนามที่เกิดดับ อยู่ มีลักษณะพิเศษดังนี้

สนธิ ลक्षण นิพพานมีอาการสงบจากการแตกดับของรูปนามเป็นลักษณะ
อจุติ รส นิพพานย่อมทรงไว้ซึ่งคุณที่พ้นจากการเสื่อมสลายดับหายเป็นรส
อนิมิตต์ ปัจจุปฏิสนธิ นิพพานย่อมพ้นจากสัจฐานนิमितเป็นผลปรากฏ คือไม่อยู่ในวิสัยที่

จะบอกได้ ซึ่งรูปพรรณสัณฐานของนิพพานว่าเป็นอย่างไร

ผู้ที่เข้านิโรธสมาบัติได้ต้องเป็นผู้ที่เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติ ดังนี้

1. ต้องเป็นพระอนาคามี หรือพระอรหันต์
2. ต้องได้ฌานสมาบัติทั้ง 8 กล่าวคือ ต้องได้รูปฌานและอรุณฌาน
3. ต้องมีวสี ชำนาญคล่องแคล่วในสัมปทา 4 ประการ ได้แก่
  - มีสมถะและวิปัสสนาผล คือ มีสมาธิและปัญญาเป็นกำลังชำนาญ
  - ชำนาญในการระงับกายสังขาร (คือลมหายใจเข้าออก) ชำนาญในการระงับ วิ

สังขาร (คือ วิตก วิจารณ์ ที่ปรุงแต่งวจา) ชำนาญในการ ระงับจิตตสังขาร (คือสัญญาและเวทนาที่ทำให้ เจตนาปรุงแต่งจิต)

- ชำนาญในโสฬสญาณ (คือ ญาณทั้ง 16)
- ชำนาญใน ฌานสมาบัติ 8 มาก่อน

ดังนั้น การเข้านิโรธสมาบัติจำเป็นต้องใช้กำลังทั้ง 2 ประการ คือ กำลังสมถภาวนา ต้องถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน และกำลังวิปัสสนาที่ต้องถึงตติยมรรคเป็นอย่างต่ำ กล่าวคือต้อง ใช้ทั้งกำลังสมาธิและกำลังปัญญาควบคู่กันด้วย

4. ต้องเป็นบุคคลที่อยู่ในภูมิที่มีชั้น 5 (คือ ปญจโวการภูมิ) เพราะในอรุณภูมิเข้านิโรธ สมาบัติไม่ได้ ด้วยเหตุว่า ไม่มีรูปฌาน

พระอนาคามีหรือพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ 8 อันเพียบพร้อม ดังกล่าวนี้ เมื่อจะเข้า นิโรธสมาบัติ ต้องดำเนินการเข้าสลักกันระหว่างสมถะและวิปัสสนา เรียกว่า ยุคันทวิปัสสนา หมายถึงเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไป เมื่อเธอเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไป มรรคย่อม

⁴⁷⁸ ชุ.ป. (ไทย) 31/10/20 - 21.

เกิด เธอเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอเสพ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อม ละสังโยชน์ ได้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นสุดไป⁴⁷⁹ กระทำดังนี้

- เข้าปฐมฌานที่ตนได้มาแล้วเป็นอารมณ์ ปฐมฌานกุศลจิตสำหรับพระอนาคามี หรือ ปฐมฌานกิริยาจิต สำหรับพระอรหันต์ เป็นปฐมฌานวิถีสี่ ดังนี้ ภ - น - ท - มโน - ปริ - อุป - อนุ - โค - ฌาน - ภ

- เมื่อออกจากปฐมฌานแล้ว ต้องพิจารณาองค์ฌาน โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาซึ่งการพิจารณาเช่นนี้ เรียกว่า ปัจจเวกขณวิถีสี่ ภ--น--ท--มโน--ช--ช--ช--ช--ช--ช--ช--ช--ภ

- เข้าทุติยฌาน

- เข้าปัจจเวกขณวิถีสี่ (พิจารณาองค์ฌานโดยไตรลักษณ์)

- เข้าตติยฌาน

- เข้าปัจจเวกขณวิถีสี่

- เข้าจตุตถฌาน

- เข้าปัจจเวกขณวิถีสี่

- เข้าอากาสาัญญาายตนะ

- เข้าปัจจเวกขณวิถีสี่

- เข้าวิญญาณ์ญาายตนะ

- เข้าปัจจเวกขณวิถีสี่

- เข้าอากิญจัญญาายตนะ

- เมื่อออกจากอากิญจัญญาายตนะแล้ว ไม่ต้องเข้าปัจจเวกขณวิถีสี่ แต่เข้าอิชฌานวิถีสี่

นิพพาน มีความหมาย 3 อย่าง

1. กิเลสนิพพาน หมายถึง การบรรลอรหัตตมรรคญาณของพระอรหันต์ กิเลสนิพพาน มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สอุปาทิเสสนิพพาน แปลว่า พระนิพพานที่ยังมีชั้น 5 เหลืออยู่ หมายถึง พระนิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่

2. ชั้นนิพพาน มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อนุปาติเสสนิพพาน แปลว่า พระนิพพานที่ไม่มีอุปาทานชั้น 5 เหลืออยู่ หมายถึงเป็นนิพพานของพระอรหันต์ที่ดับชั้นเข้าสู่อมตมหา นิพพานแล้วนั่นเอง (มรณภาพ) ดับชั้นเข้าสู่ปรินิพพาน

ในเรื่องชั้นนิพพานนี้ ท่านได้เขียนพรรณนาถึงการนิพพานของพระพรหมที่เป็นพระอรหันต์ ทั้งอยู่ในรูปภูมิ 16 ชั้น และอยู่ในรูปภูมิ 4 ชั้นเมื่อถึงเวลาสิ้นอายุพรหมแล้วก็จะดับชั้นปรินิพพานที่ชั้นของตน ส่วนเทวดาที่เป็นพระอรหันต์ก็เช่นกัน คือ จะต้องเข้าถึงการดับปรินิพพานในวิมานของตน แต่มีเวลากำหนดนิพพานต่างกัน คือ ถ้าเป็นเทวดาทั้ง 5 ชั้น ไม่นับชั้นแรกคือจาตุมหาราชิกาแล้ว เมื่อบรรลุปะเป็นพระอรหันต์แล้วก็ย่อมจะดับชั้นเข้าสู่ปรินิพพานในวันนั้น ก็มีแต่เทวดาชั้นแรกเท่านั้นที่เมื่อบรรลุปะเป็นพระอรหันต์แล้ว สามารถที่จะอยู่จวบจนถึงกาลอวสานแห่งอายุไขได้ถามว่า ทำไมเทวดาจึงดับชั้นปรินิพพานเร็ว?

⁴⁷⁹ อจ.จตุกก. (ไทย) 21/170/238.

ตอบว่า เพราะบนสวรรค์นั้นมีแต่ความสุขทางกามารมณ์ ไม่มีที่สังัดอันเป็นสัปปายะ สำหรับพระอรหันต์ แต่ที่เทวดาอรหันต์ชั้นจาตุมหาราชิกายอยู่ได้นาน เพราะภพภูมิของท่านอยู่ที่เดียวกับมนุษย์ สามารถแสวงหาที่สังัดอันเป็นสัปปายะแก่การดำรงชีพของพระอรหันต์ผู้สิ้นอาสวะแล้วได้

ส่วนการปรินิพพานของฆราวาสผู้ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์นั้น ท่านก็ได้ยกเอาการดับขันธปรินิพพานของพระพุทธบิดามาแสดงให้เห็น พระเจ้าสุทโธทนะนั้นก่อนที่จะสวรรคต พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปเทศนาให้ฟังจนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ในวันนั้น แล้วก็ดับขันธปรินิพพานในวันนั้นด้วย เพราะเพศแห่งฆราวาสไม่สามารถจะรองรับความเป็นพระอรหันต์ได้ ถ้าฆราวาสบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์แล้วไม่ได้บวชภายในวันนั้นก็ต้องสิ้นสุดชีวิตในวันนั้น และการปรินิพพานของพระอรหันต์นั้น ท่านยกเอาการดับขันธเข้าสู่ปรินิพพานในหลายลักษณะ เช่น พระอรหันต์ย่นิพพานแล้วอธิษฐานให้ศพยกมือพนมหันหน้าไปทางที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ คือพระนาลกะ พระอรหันต์นั่งนิพพานแล้วอธิษฐานให้ไฟลุกไหม้ธาตุขึ้นเอง โดยไม่มีส่วนเหลือ คือ พระพุกุลมหาสาวก พระอรหันต์นิพพานบนนภากาศแล้วอธิษฐานให้พระธาตุตกลงมายังฝั่งแม่น้ำทั้งสองฝั่งให้พระญาติได้นำไปสักการะ คือ พระอานนท์พุทธอนุชา และการนิพพานของพระติสสอรหันต์ในศาสนาของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสัปปะ ท่านปรินิพพานโดยการอธิษฐานจิตว่าไม่ให้ใครสามารถเคลื่อนย้ายสรีระท่านได้ นอกจากบุรุษ เชิญใจที่ถวายทานแก่ท่านก่อนที่ท่านจะได้บรรลุอรหัตตมรรคญาณ 7 วัน เพื่อเป็นการสงเคราะห์บุรุษ เชิญใจ

ในการดับขันธปรินิพพานของพระอรหันต์นั้น จะเกิดมีปาฏิหาริย์อย่างใดอย่างหนึ่ง ถึงแม้พระอรหันต์องค์นั้นจะไม่มีอิทธิฤทธิ์ ไม่ได้อธิษฐานอะไรไว้ในเวลาดับขันธปรินิพพาน ก็จะต้องมีมนุษย์หรือเทวดาเป็นผู้อธิษฐานให้เกิดปาฏิหาริย์เอง

3. ธาตุนิพพาน หมายถึง ความดับไปโดยไม่เหลือแห่งพระบรมสารีริกธาตุทั้งปวง ขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในกาลเมื่อศาสนาของพระองค์ได้เสื่อมถอยลงไปจนหมดสิ้นแล้วโดยแท้จริง พระพุทธเจ้ามีการเข้าสู่นิพพานถึง 3 ครั้ง คือ

- ครั้งตรัสรู้ที่ต้นพระศรีมหาโพธิ์ ในตอนนั้นพระองค์ทรงเข้าถึงกิเลสนิพพานซึ่งเรียกว่าเป็น สอุปาทิเสสนิพพาน

- ครั้งเมื่อพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานที่ป่าสาละ เมือง กุสินารา ซึ่งในตอนนั้นเป็นการเสด็จดับขันธปรินิพพาน ที่เรียกว่า อนุปาติเสสนิพพาน

- การนิพพานแห่งพระบรมสารีริกธาตุของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งยังไม่มาถึง แต่จะมีขึ้นก่อนที่ศาสนาจะถึงกาลอวสาน หมายความว่า ในอนาคตข้างหน้าศาสนาของพระโคตมพุทธเจ้าจะค่อยอันตรธาน เพราะมนุษย์มีกิเลสมากยิ่งขึ้น ชั้นแรกนั้น พระปริยัติธรรมจะอันตรธานก่อน ด้วยจะหาผู้ศึกษาธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าไม่มี เมื่อคำสอนของพระพุทธเจ้าอันตรธานไป ผู้ที่บวชเข้ามาก็ไม่รู้ว่าจะปฏิบัติธรรมอย่างไร เพราะหาอาจารย์ผู้บอกแนวทางปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้าไม่ได้ ผู้ที่จะบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลจึงหมดไป เมื่อไม่มีผู้ปฏิบัติถูกทางตามอริยมรรคมีองค์ 8 ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้แล้ว การบรรลุคุณวิเศษก็จะหมดไป หลังจากนั้นก็จะเกิดมีโคตรภูสงฆ์ขึ้น

โคตรภูสงฆ์ คือ พระภิกษุทั้งหลายในสมัยนั้น จะไม่มีศิลาจารวัตรอันดีงาม และเกิดความเบื่อหน่ายการนุ่งห่มจีวรรุงรัง ก็จะตัดเฉพาชิ้นส่วนของจีวรมาผูกที่แขน เพื่อแสดงให้เห็นว่าเป็นพระ

ในพระพุทธศาสนาเท่านั้นแล้วก็มีเมียมีลูก และทำมาหากินเองด้วยการทำไร่ ทำนา ค่าขาย ไม่ต่างอะไรจากฆราวาส สมดังที่ได้ตรัสกับพระอานนท์เถระว่า

“อานนท์ ก็ในอนาคตกาล จักมีแต่เหล่าโคตรภูภิกษุ มีผ้ากาสาจะพันคอ เป็นผู้ทุศีล มีธรรมเลวทราม คนทั้งหลายจักถวายทานเจาะจงพระสงฆ์ได้ในภิกษุ ผู้ทุศีลเหล่านั้น แม้ในเวลานั้น เราก็ยังกล่าวทักษิณาทันถวายในสงฆ์ว่า มีอานิสงส์ นับไม่ได้ ประมาณไม่ได้ แต่ที่เราไม่กล่าวปาฏิปุคคิกทานว่า มีผลมากกว่า ทักษิณาทันถวายในสงฆ์โดยปริยายไร ๆ เลย” ดังนี้⁴⁸⁰

นิพพิทาญาณ ญาณนี้ : เมื่อเห็นรูป-นามเป็นภัยและเป็นโทษด้วยประการต่าง ๆ ทั้งพิจารณาเห็นซ้ำเห็นซากอยู่อย่างนี้ ก็ยังเห็นภัย เห็นโทษชัดขึ้นก็เป็นธรรมดาที่จะต้องเกิด ความเบื่อหน่ายต่อรูป-นามทั้งปวง อันเกิดจากปัญญาที่เห็นแจ้งถึงภัยและโทษ ของสังขารรูป-นามทั้งปวง มิใช่เบื่อหน่ายในอารมณ์อันไม่เป็นที่น่าชื่นชมยินดีอันเนื่องด้วยโทษ เพราะความเบื่อหน่ายอันเนื่องมาจากโทษนั้นเป็นการเลือกเบื่อหน่ายสิ่งใดที่ไม่ชอบก็เบื่อหน่าย แต่สิ่งใดที่ยังชอบ อยู่ก็ไม่เบื่อหน่าย เป็นต้น แต่ว่าการเบื่อหน่ายด้วยปัญญาเป็นการเบื่อหน่ายต่อสิ่งทั้งปวงมิใช่เลือกเบื่อเหมือนอย่างเนื่องด้วยโทษ นิพพิทาญาณนี้เบื่อหน่ายต่อสังขารรูป-นามในทุก ๆ ภูมิ ที่เบื่อหน่ายสังขารรูป-นามในทุก ๆ ภูมิ ก็เพราะสังขารรูป-นามไม่ว่าจะอยู่ในภูมิไหนก็เป็นภัยเป็นโทษทั้งนั้น

นิพพิทาญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นเกิดความเบื่อหน่ายในรูป-นาม เบื่อหน่ายในชั้น 5 จิตคลายความเพติดเพลินพึงพอใจในภพชาติต่าง ๆ เพราะพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง.. เพราะพิจารณาเห็นความคลายออกได้.. เพราะพิจารณาเห็นความดับไป.. เพราะพิจารณาเห็นความสละคืน⁴⁸¹

แต่เมื่อจะกล่าวโดยภาคปฏิบัติแล้ว ย่อสรุปลงมาดังนี้ คือ:-

1. ผู้ปฏิบัติเบื่อหน่ายต่อรูปนามทางทวารทั้ง 6
2. รู้สึกใจคอเหี่ยวแห้ง คล้ายกับขี้เกียจ แต่ก็ยังกำหนดรูปนามได้ดี
3. ใจไม่เบิกบาน มีอาการเศร้าโศกดูจพลัดพรากจากของรัก ของชอบใจ ฉะนั้น
4. มีใจเอือม ๆ เบื่อ ๆ เมื่อก่อนเห็นว่าอบายภูมิ 4 เท่านั้นเป็นของไม่ตี ส่วนมนุษย์ เทวดา ยังเห็นว่าดีอยู่ แต่บัดนี้รู้สึกว่พระนิพพานเท่านั้นดีที่สุดในอกนั้นไม่ตีเลย
5. มีใจน้อมไป โอนไปสู่พระนิพพาน
6. กำหนดรูปนามไม่เพติดเพลิน
7. ทุก ๆ อย่างที่กำหนดรู้ ไม่เห็นมีดีที่ตรงไหนเลย มีแต่ไม่ตีทั้งนั้นและไม่มีความสนุกเพติดเพลิน
8. ไม่อยากพูดจาปราศรัยกับใคร ๆ ไม่อยากพบใคร อยากอยู่ในห้องคนเดียวเท่านั้น
9. เมื่อก่อนได้ยินเขาพูดว่าเบื่อ แต่ยังไม่เคยเห็นว่าจะนำเบื่อตรงไหน แต่บัดนี้รู้แล้วว่าเบื่อจริง ๆ
10. มีความรู้สึกแห่งแล้งในใจคล้าย ๆ กับอยู่กลางสนามหญ้ากว้าง ๆ ซึ่งแห้งแล้งเต็มทนมีแต่แดดเผาให้หญ้าเหี่ยวแห้งอยู่ตลอดเวลา

⁴⁸⁰ ม.อ. (ไทย) 14/380/430.

⁴⁸¹ ชุ.ป. (ไทย) 31/183/288.

11. ไม่พอใจยินดีในโลกธรรม อยากจะให้ถึงสันติเร็ว ๆ

12. ทานอาหารน้อย นอนน้อย พุดน้อย⁴⁸²

อนัตตลักษณะมี 5 ประการ ดังนี้

1. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร ๆ ทั้งสิ้น

2. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นประ โดยความเป็นปรปักษ์

3. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นริตตะ โดยความเป็นของเปล่า

4. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นตฺถุญ โดยเป็นของว่าง

5. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นสุญญะ โดยเป็นของสูญ⁴⁸³

นิโรธ แปลว่า ความดับทุกข์ (ทุกขนิโรธ) ได้แก่ภาวะที่เข้าถึง เมื่อกำจัดอวิชชา สำรอกตัณหาสิ้นแล้ว ไม่ถูกตัณหาอ้อมใจ หรือฉุดลากไป ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย ความเบื่อหน่าย หรือความคับข้องติดขัดอย่างใด ๆ หลุดพ้นเป็นอิสระ ประสบความสุขที่บริสุทธิ์ สงบปลอดภัยโปร่งเบา ผ่องใสเบิกบาน เรียกสั้น ๆ ว่านิพพาน เมื่อบุคคลเข้าถึงสัจจะย่อม ละอวิชชา รู้ภาวะของการดับทุกข์ ซึ่งจะต้องกระทำให้ประจักษ์แจ้ง ถ้าจัดเป็นขั้น ก็ได้แก่ ขั้นเล็งเห็นรู้ภาวะที่หมดปัญหาที่เอาเป็นจุดหมาย ให้เห็นว่า การแก้ปัญหาเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ และจุดหมายนั้นควรเข้าถึง ซึ่งจะต้องทำให้สำเร็จด้วยมรรค ลักษณะอาการของนิโรธมี 5 ระดับ ดังนี้

1. วิกขัมภนนิโรธ คือ การดับด้วยการข่มไว้ เป็นการดับกิเลสของท่านผู้บำเพ็ญฌานย่อมข่มนิรรมณ์ไว้ได้ ตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้น

2. ตทังคนิโรธ คือ การดับด้วยองค์นั้น ๆ คือ ดับกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับหรือธรรมที่ตรงข้าม เช่น ดับสักกายทิฏฐิด้วยความรู้ที่กำหนดแยกนามรูปออกได้ เป็นการดับชั่วคราวในกรณีนั้น ๆ (เมื่อกำหนดรู้รูปนามตามความเป็นจริงจนสติมีกำลัง สมาธิมั่นคง ปัญญาในวิปัสสนาญาณแก้กลางจนเห็นอารมณ์กับจิตตัวรู้อารมณ์ดับพร้อมกันในทีละขณะนั้น ๆ สงเคราะห์ได้ตั้งแต่ ภัทศญาณ ขึ้นไป)

3. สมุจเฉทนิโรธ คือ การดับด้วยตัดขาด ดับกิเลสเสร็จสิ้นเด็ดขาด ด้วยโลกุตตรมรรค ในขณะที่แห่งมรรคนั้น ชื่อสมุจเฉทนิโรธ (มัคคญาณ)

4. ปฏิปัสสทธินิโรธ คือ การดับด้วยสงบระงับ อาศัยโลกุตตรมรรคดับกิเลสเด็ดขาดไปแล้ว บรรลุโลกุตตรผล กิเลสเป็นอันสงบระงับไปหมดแล้ว ไม่ต้องขวนขวายเพื่อดับอีกในขณะที่แห่งผลนั้นชื่อ ปฏิปัสสทธินิโรธ (ผลญาณ)

5. นิสสรณนิโรธ (ดับด้วยสลัดออกได้ หรือดับด้วยปลอดภัยไป คือ ดับกิเลสเสร็จสิ้นแล้ว ดำรงอยู่ในภาวะที่กิเลสดับแล้วนั้นยั่งยืนตลอดไป ภาวะนั้นชื่อนิสสรณนิโรธ ได้แก่อมตธาตุ คือ นิพพาน

⁴⁸² พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ภาณสิทฺธิ ป.ธ. 9), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค 1 เล่ม 2, หน้า 205-222.

⁴⁸³ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 1018.

นิโรธ คือ ความดับกิเลส, ภาวะไร้กิเลสและไม่มีทุกข์เกิดขึ้น หรือเรียกว่ากระบวนการปฏิบัติจนอุปบาทหายดับ

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เรียกสั้น ๆ ว่า มรรค แปลว่า ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรค หรือทางอันประเสริฐ มีองค์ประกอบ 8 คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา เพราะเป็นทางสายกลาง ซึ่งดำเนินไปพอดีที่จะให้ถึงนิโรธ โดยไม่ติดข้องหรือเอียงไปหาที่สุดสองอย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยค (ความหมกมุ่นในกามสุข) และอัตตakilมถานุโยค (การประกอบความลำบากแก่ตน คือ บีบคั้นทรมานตนเองให้เดือดร้อน) แต่เมื่อบุคคลผู้ปฏิบัติเข้าถึงสังขารนี้แล้ว จะละอวิชชา รู้มรรคที่เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์ ซึ่งจะต้องฝึกฝนปฏิบัติถ้าจัดเป็นขั้นก็ได้แก่ ขั้นกำหนดวางแบบแผน หรือขั้นรับทราบวิธีการ ขั้นตอน และรายละเอียดทั้งหลายในการแก้ไขปัญหากำจัดสาเหตุของปัญหานั้น ซึ่งจะต้องลงมือปฏิบัติหรือดำเนินการต่อไปอย่างเป็นรูปธรรม⁴⁸⁴

นิโรธ แปลว่า ความดับ นั้นมีอยู่ 2 อย่าง คือ

1. อุปบาทนิโรธ ความดับของรูปนาม ในภังคญาณ
2. อนุบาทนิโรธ ความดับสนิทของขั้น 5 คือ นิโรธสมาบัติ

นิโรธ แปลว่า ความดับ มีอยู่ 2 อย่าง คือ 1) ขณิกนิโรธ ความดับชั่วคราว หมายถึงเอาความสิ้น ความเสื่อมไปของรูปนาม 2) อนุบาทนิโรธ การดับของอวิชาในสันดานของพระอรหันต์

นิโรธ แปลว่า ความดับ นั้นมีอยู่ 2 อย่าง คือ 1) อุปบาทนิโรธ ความดับของรูปนาม ในภังคญาณ 2) อนุบาทนิโรธ ความดับสนิทของขั้น 5 คือ นิโรธสมาบัติ

นิโรธ แปลว่า ความดับ มีอยู่ 2 อย่าง คือ 1) ขณิกนิโรธ ความดับชั่วคราว หมายถึงเอาความสิ้น ความเสื่อมไปของรูปนาม 2) อนุบาทนิโรธ การดับของอวิชาในสันดานของพระอรหันต์

นิโรธสมาบัติ คือ การเข้าถึงซึ่งความดับของจิตและเจตสิก ไม่จัดเป็นโลกียะหรือโลกุตระ เพราะไม่มีจิตจะดับ คือ การเข้าถึงความดับสัญญา (ความหมายรู้) และเวทนา (ความเสวยอารมณ์) ทั้งหมด ซึ่งรวมไปถึงการดับจิตและเจตสิกอื่น ๆ พร้อมทั้งรูปที่เกิดจากจิตด้วย แต่รูปที่เกิดจากกรรม อุดและอาหารยังคงเป็นไปอยู่ เพราะฉะนั้น ผู้ที่เข้านิโรธสมาบัติจึงยังมีชีวิตอยู่ ซึ่งเข้าได้ถึง 7 วัน เรียกว่า เข้าสัญญาเวทิตนิโรธ เปรียบเหมือนฝึกนิพพาน เข้าสู่ความดับสนิทแห่งนามขั้น โดยปราศจากอันตรายใด ๆ เป็นมหาสันติสุข อันยอดเยี่ยม

นิโรธสมาบัติ คือ การเข้าอยู่ในการดับของจิต เจตสิกและจิตตชรูป หรือการดับวิสังขาร กายสังขาร จิตตสังขาร กล่าวคือ เมื่อภิกษุเข้าสัญญาเวทิตนิโรธสมาบัติ วิสังขารดับก่อน ต่อจากนั้น กายสังขาร จิตตสังขารจึงดับ⁴⁸⁵ เป็นสภาพที่ปราศจากรูปนามโดยแท้ เป็นการเข้าสู่พระนิพพาน ในปัจจุบันต่างจากผลสมาบัติ คือผลสมาบัตินั้นเป็นเพียงจิต คือผลจิต มีพระนิพพานเป็นอารมณ์เท่านั้น

⁴⁸⁴ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม (ฉบับปรับปรุงขยาย), หน้า 849-850.

⁴⁸⁵ ส.สพ. (ไทย) 18/348/381.

นิโรธสมาบัติ จำเป็นต้องใช้กำลังทั้ง 2 ประการ คือ กำลังสมถภาวนา ต้องถึงแนวสัญญา นาสัญญาตณณาน และกำลังวิปัสสนาก็ต้องถึงตติยมรรคเป็นอย่างต่ำ กล่าวคือต้องใช้ทั้งกำลังสมาธิ และกำลังปัญญาควบคู่กันด้วย พระอนาคามีหรือพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ 8 อันเพียบพร้อม ดังกล่าวนี้นี้ เมื่อจะเข้านิโรธสมาบัติ ต้องดำเนินการเข้าสลับกันระหว่างสมถะและวิปัสสนา เรียกว่า ยุคันทรวิปัสสนา คือเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไป⁴⁸⁶

นิโรธสมาบัติ ภูมิอันเป็นตั้งที่เป็นที่อยู่อาศัย ของสัตว์ที่จะเข้านิโรธสมาบัติได้นั้นจะต้องเป็นภูมิของสัตว์ที่มีองค์ประกอบของชั้น 5 ครอบ คือ รูป วิทยัญญณ สังขาร สัญญา เวทนา ซึ่งได้แก่ สัตว์ใน “ปัญจโวการภพที่เป็นสุคติภูมิ 22 ภูมิเท่านั้น” ดังนี้ 1) มนุษย์ 2) จาตุมาหารชิกา 3) ดาวดึงส์ 4) ยามา 5) ดุสิตา 6) นิมมานนรดี 7) ปรนิมมิตสวัตตี 8) ปาริสัชชาพรหม 9) บุโรหิตตาพรหม 10) มหาพรหมมาพรหม 11) ปริตตาภาพรหม 12) อัปมาณาพรหม 13) อาภัสระพรหม 14) ปริตตสุภาพรหม 15) อัปมาณสุภาพรหม 16) สุกกิณพรหม 17) เวหิปผลาพรหม 18) อวิหาพรหม 19) อดัปปาพรหม 20) สุทิสสาพรหม 21) สุทิสสิพรหม และ 22) อกนิษฐพรหม

สัตว์ในภูมิเหล่านี้สามารถบรรลุธรรมเป็นพระอนาคามีและพระอรหันต์ได้ ส่วนสัตว์ในภูมิอื่นไม่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ ดังปรากฏข้อความในนิโรธสูตรว่า เป็นไปได้ที่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยสมาธิ ถึงพร้อมด้วยปัญญา เข้าสัญญาเวทิตนโรธบ้าง ออกสัญญาเวทิตนโรธบ้าง หากเธอไม่บรรลุอรหัตผลในปัจจุบัน ก็เป็นไปได้ที่เธอจะล่วงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทวดาผู้มีคำข้าวเป็นรักษาแล้วเข้าถึงกายมโนมัยชั้นใดชั้นหนึ่ง เข้าสัญญาเวทิตนโรธบ้าง ออกจากสัญญาเวทิตนโรธบ้าง⁴⁸⁷

พระสารีบุตรเถระได้กล่าวถึงการเข้านิโรธสมาบัติในพรหมโลกไว้ว่า “เข้าถึงกายมโนมัยชั้นใดชั้นหนึ่ง เข้าสัญญาเวทิตนโรธบ้าง ออกจากสัญญาเวทิตนโรธบ้าง”⁴⁸⁸ หนังสือวิปัสสนาที่ปณีฎีกา ระบุว่า “กามภูมินี้ได้แก่ มนุษยภูมิเท่านั้นเพราะ เทวภูมินั้นไม่มีโอกาสเข้านิโรธสมาบัติได้ เนื่องจากโลกีย์อารมณ์กามคุณมีมากมาย ฉะนั้น หากที่สงบไม่ได้ ถ้าเป็นพระอนาคามีก็ย้ายไปพรหมโลก ถ้าเป็นพระอรหันต์ไม่ช้าไม่นานก็ปรินิพพาน”

การเข้านิโรธสมาบัติเหมือนฝึกอนุภาติเสสนิพพาน เข้าสู่ความดับสนิทแห่งนามขันธ์ โดยปราศจากอันตรายใด ๆ เป็นมหาสมาบัติอันเยี่ยม ดังนั้นจึงนิยมเข้านิโรธสมาบัติด้วยศรัทธาและฉันทะ ในอมตธรรมนั้น และเข้าได้ครั้งละไม่เกิน 7 วัน ผู้ที่จะเข้านิโรธสมาบัติ มีคุณลักษณะดังนี้

1. ต้องเป็นพระอนาคามี หรือพระอรหันต์
2. ต้องได้ฌานสมาบัติทั้ง 8
3. ต้องมีวสี ชำนาญคล่องแคล่วในสัมปทา 4 คือ ถึงพร้อมด้วย
  - 1) ชำนาญสมาธิและปัญญา คือ สมถพละและวิปัสสนาพละ

⁴⁸⁶ อจ.จตุกก. (ไทย) 21/170/238.

⁴⁸⁷ อจ.ปญจก. (ไทย) 22/116/273.

⁴⁸⁸ อจ.ปญจก. (ไทย) 22/116/273.

2) ชำนาญในการระงับสังขาร 3 ได้แก่ กายสังขาร คือลมหายใจเข้าออก กองธาตุทั้งหลาย วีสังขาร คือ วิตก วิจารณ์ ที่ปรุงแต่งวาทา จิตตสังขารคือสัญญาและเวทนาที่ทำให้เจตนาปรุงจิต

3) ชำนาญในโสฬสญาณ คือ ญาณ 16

4) ชำนาญในฉานสมาบัติ 8 ดังนั้นการเข้านิโรธสมาบัติ จำเป็นต้องใช้กำลังทั้ง 2 ด้าน คือ กำลังสมถภาวนา ต้องถึงแนวสัญญานาสัญญายตนฉาน และกำลังวิปัสสนาที่ต้องถึงอนาคามี ผลเป็นอย่างน้อย เมื่อท่านผู้มีบุรพกิจอันตนชวนชวายุด้วยสมถะและวิปัสสนาแล้ว ยังแนวสัญญานาสัญญายตนะให้ดับอยู่ การเข้านิโรธสมาบัติเป็นอย่างนี้⁴⁸⁹

4. ต้องเป็นบุคคลในภูมิที่มีชั้น 5 คือ ปัญจโวการภูมิ เพราะในอรุณภูมิ เข้านิโรธสมาบัติไม่ได้ ด้วยเหตุว่าไม่มีรูปฉาน

เมื่อปรารภจะเข้านิโรธสมาบัติ ต้องเริ่มจากเข้าฉานสลักกับเจริญวิปัสสนา ตั้งแต่ชั้นปฐมฉานเป็นต้นมาตามลำดับจนถึงฉาน 8 และแนวสัญญานาสัญญายตนฉานจะเกิดขึ้นเพียง 2 ขณะจิต แล้วต่อจากนั้นก็จะเป็นนิโรธสมาบัติ ดับจิต เจตสิก จิตตชรูปทั้งหมด เมื่อจะออกจากนิโรธสมาบัติ ก็เกิดผลจิตขึ้น 1 ขณะ แล้วจิตจึงลงสู่ภวังค์ ผลจิตที่เกิดขึ้นภายหลังแนวสัญญานาสัญญายตนะอย่างนี้ เรียกว่า ผลจิตเกิดในลำดับแห่งแนวสัญญานาสัญญายตนะ

นิโรธสมาบัติ เป็นสภาวะของความดับจิตและเจตสิก (สัญญาและเวทนา) ของผู้เข้านิโรธสมาบัติได้ดับลงอย่างสนิท โดยไม่มีส่วนเหลือ เป็นการที่จิตหยุดการทำงานลงชั่วคราวราบเท่าที่อยู่ในนิโรธสมาบัติ จิตสังขารจึงดับในภายในนิโรธสมาบัติ⁴⁹⁰

วินิจฉัยโดยการจำแนก นิโรธ มีความหมายว่า สลัดออก, สงัด, อันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้เป็นอมตะ ฯลฯ

วินิจฉัยโดยการวิเคราะห์ศัพท์ นิ ในบทว่า นิโรธ แสดงความไม่มี และศัพท์ว่า โรธ แสดงถึงผู้ท่องเที่ยว เพราะฉะนั้นจึงได้แก่ ความไม่มีความท่องเที่ยวไปแห่งทุกข์ (การท่องเที่ยวไปในสงสาร) เพราะว่างจากคติทั้งปวง อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบรรลอรุณวิสัยที่สามนั้นแล้ว จึงความไม่มีการท่องเที่ยวไปแห่งทุกข์ (การท่องเที่ยวไปในสงสาร) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ทุกขนิโรธ (ทุกขนิโรธ) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อการท่องเที่ยวไปนั้น อีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า ทุกขนิโรธ เพราะเป็นปัจจัยแก่ความไม่เกิด คือแห่งความดับสนิทแห่งทุกข์

นิโรธสังขจะ มีความสงบเป็นลักษณะ มีการไม่จุติเป็นรส มีการไม่มีนิमितเป็นปัจจุภูมิจาน.

สันตบพ (ความสงบ) เป็นชื่อแห่งพระนิพพาน จริงอยู่ ภิกษุผู้เห็นปานนั้น ย่อมบรรลอุธิบายว่า ย่อมประสบซึ่งพระนิพพาน อันเป็นส่วนแห่งความสงบโดยแท้ ชื่อวาระงับสังขาร เพราะความที่สังขารทั้งปวงเป็นสภาพสงบระงับแล้ว⁴⁹¹ นิพพานนี้มีลักษณะสงบจากกิเลสและทุกข์ในวิภูฏะคือ รูปนาม และไม่มีสังขารูปนามที่เกิดดับอยู่เสมอ ที่จริงแล้วพระนิพพานได้ชื่อว่าวิสังขาร⁴⁹²

⁴⁸⁹ ชุ.ป. (ไทย) 42/85/428.

⁴⁹⁰ ส.สหา.อ. (ไทย) 14/348/201.

⁴⁹¹ ชุ.ธ.อ. (ไทย) 20/376/547.

⁴⁹² พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม 2, หน้า 472.

พระสารีบุตรเถระระบุว่า ปัญญาที่มีความชำนาญในการระงับสังขาร 3 ด้วยญาณจริยา 16 และด้วยสมาธิจริยา 9 เพราะประกอบด้วยพละ 2 อย่าง ปัญญาที่ชื่อว่า นิโรธสมาบัติญาณ⁴⁹³ เพราะเหตุที่บัณฑิตทั้งหลาย ทำอริย (มรรคและผล) ปัญญาให้เกิดแล้ว เข้าสมาบัติอันสงบ ซึ่งเข้าถึงการนับว่าเป็นนิพพาน ในทิวทัศน์ธรรมที่เดียวนี้⁴⁹⁴

นิโรธสมาบัติ การเข้านิโรธสมาบัติกับการเข้าเสวยผลพระนิพพานในปัจจุบันนั้นคนละประเภทกัน เพราะว่า การเสวยผลสมาบัตินั้นมีนิพพานเป็นอารมณ์ แต่การเข้านิโรธสมาบัตินี้จิตเจตสิกดับ และพระอริยบุคคลผู้จะเข้านิโรธสมาบัติได้นั้นมีภูมิกณเฑียรอยู่ ดังนี้⁴⁹⁵

บุคคลที่เป็นปุถุชนอยู่ ย่อมไม่สามารถที่จะเข้านิโรธสมาบัติได้ พระโสดาบันอริยบุคคลก็ย่อมไม่สามารถที่จะเข้านิโรธสมาบัติได้ พระสกิทาคามีอริยบุคคล ก็ย่อมไม่สามารถที่จะเข้านิโรธสมาบัติได้ พระอนาคามีอริยบุคคลที่เป็นสุขวิปัสสกะก็ย่อมไม่สามารถที่จะเข้านิโรธสมาบัติได้ พระอรหันตอริยบุคคลที่เป็นสุขวิปัสสกะก็ย่อมไม่สามารถที่จะเข้านิโรธสมาบัติได้ พระพรหมอนาคามีอริยบุคคลและพระพรหมอรหันตอริยบุคคล ซึ่งสถิตอยู่ในอรุณภพพรหมโลก ก็ย่อมไม่สามารถที่จะเข้านิโรธสมาบัติได้ ?

วิเศษชื่อว่า พระอนาคามีอริยบุคคล และพระอรหันตอริยบุคคล ผู้ได้อัฐภูมิตสมาบัติ พระอนาคามีและพระอรหันตมหาชีนาสพ ผู้ได้บรรลุมานสมาบัติทั้ง 8 ซึ่งเป็นผู้ประกอบด้วยกำลังทั้ง 2 คือ กำลังแห่งสมณะ 1 กำลังแห่งวิปัสสนา 1 จึงจะสามารถเข้านิโรธสมาบัติอันแสนประเสริฐได้ เพราะการเข้านิโรธสมาบัติ ย่อมจักปรากฏมีแก่พระอริยบุคคลผู้บริบูรณ์อยู่ด้วยกำลังแห่งสมณะและกำลังแห่งวิปัสสนาเท่านั้น สมจริงดังคำที่กล่าวไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า

“ก็ท่านผู้ใด พยายามอยู่ด้วยอำนาจแห่งสมณะอย่างเดียว ท่านผู้นั้นย่อมบรรลุนิวาสญาณาสัญญาตนสมาบัติ แล้วก็ดำรงอยู่ได้เพียงแค่ว่า นิวาสญาณาสัญญาตนสมาบัติเท่านั้น และท่านผู้ใดพยายามอยู่ด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาอย่างเดียว ท่านผู้นั้นย่อมบรรลุนิวาสสมาบัติ แล้วก็ดำรงอยู่ได้เพียงแค่ว่าผลสมาบัติเท่านั้น ส่วนท่านผู้ใดพยายามอยู่ด้วยอำนาจแห่งสมณะและวิปัสสนาพร้อมเพรียงกันทั้ง 2 ประการ ท่านผู้นั้นย่อมบรรลุนิวาสญาณาสัญญาตนสมาบัติแล้วยัง นิวาสญาณาสัญญาตนสมาบัติให้ดับและสามารถเข้าถึงนิโรธสมาบัติได้ในฉับพลันนั้น” ดังนี้

วิธีนิโรธสมาบัติ

1. จิตตชรูป เมื่อพระอนาคามีบุคคลหรือพระอรหันตบุคคลได้เข้ามานสมาบัติ 8 หรือ 9 ตามลำดับ นิวาสญาณาสัญญาตนสมาบัติจิตเกิดขึ้น 2 ขณะก็จะเข้าถึงนิโรธสมาบัติ และนับตั้งแต่ขณะนั้นเป็นต้นไป จิต เจตสิกดับลงหมด จิตตชรูปไม่เกิดขึ้นอีกจนกระทั่งออกจากนิโรธสมาบัติ ซึ่งพฤติการณ์ของจิตจำแนกออกไปได้ 3 ขณะ คือ (1) อุปปาทขณะ คือ ขณะที่กำลังเกิด (2) ฐิติขณะ คือ ขณะที่ตั้งอยู่ (3) ภังคขณะ คือ ขณะที่จิตกำลังดับ จิตตชรูปเดิมทั้ง 17 กลาปก็จะดับลงตามลำดับ

⁴⁹³ ชุ.ป. (ไทย) 31/34/3.

⁴⁹⁴ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 1202.

⁴⁹⁵ พระพรหมโมลี (วิลาศญาณวโร ป.ธ. 9), กรรมที่ปณี, หน้า 414-415.

2. จิตตปัจจัยอุตฺตชรูป จิตตปัจจัยอุตฺตชรูปมีพฤติกรรมเป็นไปเช่นเดียวกับจิตตชรูปทุกประการ เพียงแต่ว่าการเกิดขึ้นนั้นเหลื่อมกัน 1 ขณะเท่านั้น จิตตปัจจัยอุตฺตชรูปก็ดับลงหมดจนกระทั่งออกจากนิโรธสมาบัติ

3. อุตฺตปัจจัยอุตฺตชรูป อุตฺตปัจจัยอุตฺตชรูปเป็นผลมาจากจิตตปัจจัยอุตฺตชรูป เมื่อจิตตปัจจัยอุตฺตชรูปมีการเปลี่ยนแปลง อุตฺตปัจจัยอุตฺตชรูปย่อมมีการเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย อุตฺตปัจจัยอุตฺตชรูปจะลดจำนวนกลาปลงเมื่อถึงภังคะขณะของจิตตวงที่ต่อจากมานจิตตวงที่ 2 ซึ่งจะลดลงเหลือ 459 กลาป ซึ่งเป็นผลมาจากกัมมปัจจัยอุตฺตชรูป และอาหารปัจจัยอุตฺตชรูป และจะมีจำนวนเท่านี้เรื่อยไปจนกว่าจะออกจากนิโรธสมาบัติ โดยที่กัมมชรูป อาหารชรูป กัมมปัจจัยอุตฺตชรูป อาหารปัจจัยอุตฺตชรูปยังคงมีอยู่ตามเดิม ไม่เปลี่ยนแปลง⁴⁹⁶

นิโรธสมาบัติ ภูมิอันเป็นตั้งที่เป็นที่อยู่อาศัย ของสัตว์ที่จะเข้านิโรธสมาบัติได้นั้นจะต้องเป็นภูมิของสัตว์ที่มีองค์ประกอบของชั้น 5 ครอบ คือ รูป วิทยัญญา สังขาร สัญญา เวทนา ซึ่งได้แก่ สัตว์ใน “ปัจจุวัฏการภพที่เป็นสุคติภูมิ 22 ภูมิต่างนั้น” ดังนี้ 1) มนุษย์ 2) จาตุมหทาราชิกา 3) ดาวดึงส์ 4) ยามา 5) ดุสิตา 6) นิมมานนรตี 7) ปรนิมมิตสวัตตี 8) ปาริสัชชาพรหม 9) บุโรหิตตาพรหม 10) มหาพรหมมาพรหม 11) ปริตตภาพรหม 12) อัปมาณพรหม 13) อาภัสระพรหม 14) ปริตตสุภาพรหม 15) อัปมาณสุภาพรหม 16) สุภิกิณพรหม 17) เวหิปผลาพรหม 18) อวิหาพรหม 19) อตปปาพรหม 20) สุทฺตสาพรหม 21) สุทฺตสีพรหม และ 22) อกนิษฐพรหม

สัตว์ในภูมิเหล่านี้สามารถบรรลุธรรมเป็นพระอนาคามีและพระอรหันต์ได้ ส่วนสัตว์ในภูมิอื่นไม่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ ดังปรากฏข้อความในนิโรธสูตรว่า เป็นไปได้ที่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยสมาธิ ถึงพร้อมด้วยปัญญา เข้าสัญญาเวทียตินิโรธบ้าง ออกสัญญาเวทียตินิโรธบ้าง หากเธอไม่บรรลุอรหัตผลในปัจจุบัน ก็เป็นไปได้ที่เธอจะล่วงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทวดาผู้มีคำข้าวเป็นรักษาแล้วเข้าถึงกายมโนมัยชั้นใดชั้นหนึ่ง เข้าสัญญาเวทียตินิโรธบ้าง ออกจากสัญญาเวทียตินิโรธบ้าง⁴⁹⁷

พระสารีบุตรเถระได้กล่าวถึงการเข้านิโรธสมาบัติในพรหมโลกไว้ว่า “เข้าถึงกายมโนมัยชั้นใดชั้นหนึ่ง เข้าสัญญาเวทียตินิโรธบ้าง ออกจากสัญญาเวทียตินิโรธบ้าง”⁴⁹⁸

หนังสือวิปัสสนาที่ปณีฎีการะบุว่า “กามภูมินี้ได้แก่ มนุษยภูมิต่างนั้นเพราะ เทวภูมินั้นไม่มีโอกาสเข้านิโรธสมาบัติได้ เนื่องจากโลกียอารมณ์กามคุณมีมากมาย ฉะนั้น หากที่สงบไม่ได้ ถ้าเป็นพระอนาคามีก็ย้ายไปพรหมโลก ถ้าเป็นพระอรหันต์ไม่ช้าไม่นานก็ปรินิพพาน”

นิโรธสมาบัติ คือ การเข้าสู่ความดับสนิทแห่งนามขันธ์ โดยปราศจากอันตรายใด ๆ เป็นมหาสันติสุข อันยอดเยี่ยม เพราะเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยสมาธิ ถึงพร้อมด้วยปัญญา เข้าสัญญาเวทียตินิโรธบ้าง ออกจากสัญญาเวทียตินิโรธบ้าง จึงเข้าสมาบัติด้วยหมายใจว่า เราจักเป็นผู้ไม่มี

⁴⁹⁶ พระสังฆมณฑลสังฆราช อัมมาจาริยะ, **ปรมัตถโคตติยะ ปริเฉทที่ 4 วิถีสังคหะ**, พิมพ์ครั้งที่ 7, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, 2547), หน้า 178 - 179.

⁴⁹⁷ อจ.ปญจก. (ไทย) 22/116/273.

⁴⁹⁸ อจ.ปญจก. (ไทย) 22/116/273.

จิตถึงนิโรธคือนิพพาน แล้วอยู่เป็นสุขในทิววิหารธรรม⁴⁹⁹ ดังนั้น พระอริยเจ้าจึงนิยมเข้าผลสมาบัติ และนิโรธสมาบัติด้วยศรัทธา และฉันทะในอมตธรรมนั้น จนกว่าจะนิพพาน (สมถ+วิปัสสนา) ดังคำกล่าวของพระสารีบุตรว่า “นิโรธสมาบัติเป็นที่นอนของข้าพระองค์”⁵⁰⁰

นิโรธสมาบัติ ผลที่เกิดขึ้นโดยตรงแก่บุคคลผู้เข้านิโรธสมาบัติ มีในหลาย ๆ ลักษณะ ดังนี้
 อาหุเนยยสูตรและทักษิณียสูตรได้แสดงชนิดและประเภทของพระอริยบุคคลในระดับต่าง ๆ ตามภูมิธรรมที่ได้บรรลุแล้ว และแสดงถึงความเป็นบุคคลผู้มีคุณสมบัติของพระอริยะ บุคคลดังกล่าวเป็นกลุ่มบุคคลที่มีความพิเศษ อาศัยสงสัในความเป็นบุคคลผู้ถึงความสำเร็จ 5 ประการ ของพระอริยบุคคล (ทั้งพระอริยบุคคลที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้และที่ไม่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้คือ

- 1) อาหุเนย เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย
- 2) ปาหุเนย เป็นผู้ควรแก่ของต้อนรับ
- 3) ทักษิเนย เป็นผู้ควรแก่ทักษิณาของชาวโลกและเทวดา
- 4) อัญชลีกรณียะ เป็นผู้ควรทำการอัญชลี และ
- 5) โลกานุตตรบุญเขตตะ เป็นเขตบุญอันยอดเยี่ยมแห่งโลก

พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ในอาหุเนยยสูตรว่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคล 10 จำพวกนี้ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลกบุคคล 10 จำพวกไหนบ้าง คือ

- 1) พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า
- 2) พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า
- 3) ท่านผู้เป็นอุภโตภาควิมุต
- 4) ท่านผู้เป็นปัญญาวิมุต
- 5) ท่านผู้เป็นกายสักขี
- 6) ท่านผู้เป็นทิวฐิปัตตะ
- 7) ท่านผู้เป็นสัทธาวิมุต
- 8) ท่านผู้เป็นธัมมานุสारी
- 9) ท่านผู้เป็นสัทธานุสारी และ

10) ท่านผู้เป็นโคตรภู ภิกษุทั้งหลาย บุคคล 10 จำพวกนี้ เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ฯลฯ เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก⁵⁰¹

นิโรธสมาบัติ เป็นผลที่เกิดขึ้นโดยตรงแก่บุคคลผู้เข้านิโรธสมาบัติ มีลักษณะเป็นที่พักผ่อนอันประเสริฐ “ทิวฐธรรมนิพพาน”⁵⁰² หรือ “ทิวฐธรรมสุขวิหาร” อาศัยสงสัของนิโรธสมาบัติในการใช้เป็นที่พักผ่อนอันประเสริฐพบว่ามีอยู่ในพระสูตรหลายแห่งและมีการใช้สำนวนภาษาที่แตกต่างกัน

⁴⁹⁹ ขุ.ป.อ. (ไทย) 42/85/428.

⁵⁰⁰ ขุ.อป. (ไทย) 32/357/55.

⁵⁰¹ อง.ทสก. (ไทย) 24/16/29 - 30.

⁵⁰² ส.สพ.อ. (ไทย) 14/348/203.

เช่น “พระพุทธเจ้าทรงมีธรรมเป็นเครื่องอยู่”⁵⁰³ “พระพุทธเจ้าทรงเข้าอนุปัฏพวิหารธรรม 9”⁵⁰⁴ “พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุด ทรงเป็นพระสยัมภู เป็นบุคคลผู้เลิศ เสด็จหลีกเร้นอยู่”⁵⁰⁵ “พระสารีบุตรใช้นิโรธสมาบัติเป็นที่นอน”⁵⁰⁶ และ “พระอนุรุทธะ พระนันทิยะ พระกิมิละ มีปฐมฌานจนถึงนิโรธสมาบัติเป็นเครื่องอยู่อย่างผาสุกในปัจจุบัน บรรลุสัญญาเวทิตนิโรธอยู่ เพราะเห็นด้วยปัญญา”⁵⁰⁷ ฯลฯ เหล่านี้เป็นต้น

หุติยกามภูสูตรอรรถกถาระบุว่า ชื่อว่านิโรธนี้อย่างไร ตอบว่า การพิจารณาชั้น 4 แล้วไม่เข้าไป ถ้ามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น พวกภิกษุยอมเข้านิโรธนั้น เพื่อประโยชน์อะไร ตอบว่า ย่อมเข้าเพื่อประโยชน์ว่า พวกเรา (เคย) เป็นผู้กระสันในความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลาย (บัดนี้) จักเป็นผู้ไม่มีจิตอยู่เป็นสุขตลอด 7 วัน นิโรธนี้ชื่อว่าทิวฐธรรมนิพพานนิพพานในปัจจุบัน⁵⁰⁸

หนังสือพุทธธรรมระบุว่า เท่าที่ได้กล่าวมาในเรื่องความสุขนี้ เห็นควรสรุปให้เห็นขั้นตอนและประเภทชัดเจนขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ดังนี้

1. เวทิตสุข (สุขที่เป็นเวทนา หรือสุขที่มีการเสวยอารมณ์) กามสุข สุขเนื่องด้วยกาม หรือสุขเกิดจากกามคุณ และ ฌานสุข สุขเนื่องด้วยฌานหรือสุขที่เป็นวิบากแห่งฌาน (สุขเนื่องด้วยรูปฌาน 4 ชั้น สุขเนื่องด้วยอรุปรมาณ 4 ชั้น)

2. อเวทิตสุข (สุขที่ไม่เป็นเวทนา หรือสุขที่ไม่มีการเสวยอารมณ์)

3. นิโรธสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยนิโรธสมาบัติคือการเข้าสัญญาเวทิตนิโรธ เรียกว่านิพพานสุข สุขเนื่องด้วยนิพพาน⁵⁰⁹ เพราะสภาวะของนิโรธสมาบัติเป็นสภาพความดับของนามชั้น 4 ที่มีความคล้ายกับสภาวะของนิพพาน ไม่มีสภาพความเกิด-ความดับของสังขารธรรมที่เบียดเบียนเป็นความสงบ สงัด ที่พึงเข้าถึง และเป็นสภาวะของความสุขอันประณีตโดยปริยาย นิโรธสมาบัติเป็นที่หลีกเร้น เป็นธรรมเครื่องอยู่อย่างผาสุก เป็นวิหารธรรม เป็นที่พักผ่อน อันประเสริฐของพระอริยบุคคลทั้งหลาย ซึ่งเป็นการพักผ่อนด้วยการอาศัยอำนาจของฌานสมาบัติ และวิปัสสนาญาณเพื่อการเข้าถึง

4. สมာธิวิปการาฤทธิ์ สมာธิวิปการาฤทธิ์ หมายถึง อำนาจหรือคุณวิเศษที่เกิดจากฌานสมาบัติของบุคคลผู้เข้านิโรธสมาบัติได้ เป็นคุณวิเศษที่เกิดด้วยอำนาจสมณะในกาลก่อนหรือภายหลังสมาธิ หรือในขณะแห่งสมานนั้น”⁵¹⁰ คืออำนาจของฌานสมาบัติที่แผ่ซ่านไปทั่วร่างกายของผู้เข้านิโรธสมาบัติ ซึ่งจะคุ้มครองมิให้ได้รับอันตรายใดๆ ที่อาจเกิดขึ้นกับร่างกายและวัตถุสิ่งของที่เกี่ยวข้องกับผู้เข้านิโรธสมาบัติ อย่างเช่น “กรณีของพระสัจจิวะที่ได้รับอันตรายจากไฟที่คนเลี้ยงโคที่ได้ช่วยกันทำฉาปนกิจร่างกายของท่าน เพราะคนเลี้ยงโคเข้าใจว่า ท่านได้มรณะภาพ จึงหาหญ้า ไม้ และมูลโคมา

⁵⁰³ ที.ม. (ไทย) 10/13/6., ที.ม.อ. (บาลี) 2/13/18 - 19.

⁵⁰⁴ อง.นวก. (ไทย) 23/41/532.

⁵⁰⁵ ชุ.อป. (ไทย) 32/1/150., ชุ.อป.อ. (บาลี) 2/33/56.

⁵⁰⁶ ชุ.อป. (ไทย) 32/357/55.

⁵⁰⁷ ม.ม. (ไทย) 12/329/362.

⁵⁰⁸ ส.สพ.อ. (ไทย) 14/348/203.

⁵⁰⁹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับขยายความ, หน้า 555.

⁵¹⁰ พระพุทธโฆสเถระ, วิสุทธิมรรค, หน้า 659.

กองสุมกาย ท่านพระสังยุชิวะ จุดไฟเผาแล้วจากไป”⁵¹¹ และกรณีของพระสารีบุตรที่ไม่ได้รับอันตรายใด ๆ จากการทำร้ายของนันทะยักษ์ที่พาดกระบองลงบนศีรษะในขณะที่ท่านเข้าฌานสมาบัติในที่โล่งแจ้งและเป็นขณะที่อยู่ในนิโรธสมาบัติ นั่งเข้าสมาธิอยู่ในที่แจ้ง⁵¹²

5. อินทรีย์ผ่องใส อินทรีย์ผ่องใส หมายถึง ร่างกายของผู้เข้าสมาบัติจะมีความผ่องใสที่สามารถเห็นและรู้สึกได้ในเชิงประจักษ์ ปรากฏอยู่ในพระสูตรหลายแห่งดังนี้

นิโรธสมาบัติตีสสูตร ระบุว่า.... ต่อมาเวลาเย็น ท่านพระสารีบุตรออกจากที่หลีกเร้นแล้วเข้าไปยังพระเชตวัน ท่านพระอานนทได้เห็นท่านพระสารีบุตรกำลังเดินมาแต่ไกลจึงถามว่า “ท่านสารีบุตร อินทรีย์ของท่านผ่องใสยิ่งนัก สีหน้าก็บริสุทธิ์ผุดผ่อง วันนี้ ท่านสารีบุตรอยู่ด้วยวิหารธรรมอะไร” ท่านพระสารีบุตรตอบว่า “ท่านผู้มีอายุ วันนี้ ผมลวงเนวสัญญานาสัญญาตนฉานโดยประการทั้งปวงเข้าสัญญาเวทิตนิโรธ (สมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนา) อยู่ ผมนั้นไม่ได้คิดว่า ‘เราเข้าสัญญาเวทิตนิโรธอยู่ หรือเข้าสัญญาเวทิตนิโรธแล้ว หรือว่าออกจากสัญญาเวทิตนิโรธแล้ว’”⁵¹³

มหาเวทลลสูตร ระบุว่า.... สัตว์ผู้ตายคือทำกาละไปแล้วมีกายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขารดับระงับไป มีอายุหมดสิ้นไป ไม่มีโออุณ มีอินทรีย์แตกทำลาย ส่วนภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทิตนิโรธ มีกายสังขาร วจีสังขาร และจิตตสังขารดับ ระงับไป แต่อายุยังไม่หมดสิ้นยังมีโออุณมีอินทรีย์ผ่องใส สัตว์ผู้ตาย คือ ทำกาละไปแล้วกับภิกษุผู้เข้าสัญญาเวทิตนิโรธต่างกันอย่างไร⁵¹⁴

สุสิมสูตร ระบุว่า ครั้งนั้น เทพบุตรบริษัทของสุสิมเทพบุตร เมื่อสุสิมเทพบุตรกำลังกล่าวสรรเสริญคุณของท่านพระสารีบุตรอยู่ ต่างปลื้มปีติเบิกบานใจ เกิดปีติโสมนัสมีรัศมีวรัณะเปล่งปลั่งปรากฏอยู่ ดุจแก้วมณีและแก้วไพฑูรย์อันงดงามตามธรรมชาติถูกนายช่างเจียรไนดีแล้ว แปรเปลี่ยมวางไว้บนผ้ากัมพลสีเหลือง ส่องแสงแพรวพราวสุกสกาวอยู่ ฉะนั้น เทพบุตรบริษัทของสุสิมเทพบุตรเมื่อสุสิมเทพบุตรกำลังกล่าวสรรเสริญคุณของท่านพระสารีบุตรอยู่ ต่างปลื้มปีติเบิกบานใจ เกิดปีติโสมนัส มีรัศมีวรัณะเปล่งปลั่งปรากฏอยู่ ดุจทองแท่งชมพูนุทเป็นของที่บุตรนายช่างทองผู้ขยันใส่เข้าหลอมโล่ลทิน จนสิ้นราศีแล้ว วางไว้บนผ้ากัมพลสีเหลือง ส่องแสงแพรวพราวสุกสกาวอยู่ ฉะนั้นเทพบุตรบริษัทของสุสิมเทพบุตร ฯลฯ มีรัศมีวรัณะเปล่งปลั่งปรากฏอยู่ดุจดาวศุกร์เมื่ออากาศปลอดโปร่งปราศจากหมู่เมฆในฤดูสารทกาล ส่องแสงแพรวพราวสุกสกาวอยู่ในเวลาใกล้รุ่ง ฉะนั้น เทพบุตรบริษัทของสุสิมเทพบุตร เมื่อสุสิมเทพบุตรกำลังกล่าวสรรเสริญคุณของท่านพระสารีบุตรอยู่ ต่างปลื้มปีติเบิกบานใจ เกิดปีติโสมนัส ดุจแก้วมณีและแก้วไพฑูรย์อันงดงามตามธรรมชาติ ถูกนายช่างเจียรไนดีแล้ว แปรเปลี่ยม วางไว้บนผ้ากัมพลสีเหลือง ส่องแสง แพรวพราวสุกสกาวอยู่ ฉะนั้น⁵¹⁵

6. ทำให้มารตาบอด พระอริยบุคคลผู้บรรลุฌานสมาบัติตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงสัญญาเวทิตนิโรธสมาบัติ ย่อมได้ชื่อว่าเป็นผู้ทำให้มารตาบอด ซึ่งมีข้อความปรากฏในพระสูตรดังต่อไปนี้

⁵¹¹ ม.ม. (ไทย) 12/507/547.

⁵¹² ขุ.อ. (ไทย) 24/34/239.

⁵¹³ ส.ข. (ไทย) 17/340/347.

⁵¹⁴ ม.ม. (ไทย) 17/457/455.

⁵¹⁵ ส.ส. (ไทย) 15/110/122.

(1) นิวาปสูตร ระบุว่า ที่ซึ่งมารและบริวารของมารไปไม่ถึง เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังต์จากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เราเรียกภิกษุนี้ว่า 'ได้ทำให้ตาบอด คือ ทำลายดวงตาของมารเสียอย่างไม่มีร่องรอย ถึงการที่มารใจบาปมองไม่เห็น' ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง เพราะล่วงแนวสัญญาณาสัญญาตนฌานโดยประการทั้งปวง ภิกษุบรรลุสัญญาเวทิตินิโรธอยู่ ก็เพราะเห็นด้วยปัญญา เธอย่อมมีอาสวะสิ้นไป เราเรียกภิกษุนี้ว่า 'ได้ทำให้ตาบอด คือ ทำลายดวงตาของมารเสียอย่างไม่มีร่องรอย ถึงการที่มารใจบาปมองไม่เห็น และข้ามพ้นตัณหาอันเป็นเครื่องข้องอยู่ในโลกได้แล้ว'⁵¹⁶

(2) ปาสราสิสูตร ระบุว่า อนึ่ง เนื้อป่าเมื่อเที่ยวไปตามป่าใหญ่ ย่อมวางใจเดิน ยืน นั่ง นอน ซ่อนนั้นเพราะเหตุไร เพราะไม่ได้พบกับนายพรานเนื้อ แม้นั้นใด ภิกษุก็ฉันทันนั้นเหมือนกัน สังต์จากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เราเรียกภิกษุนี้ว่า 'ผู้ทำให้มาร ตาบอด คือ ทำลายดวงตาของมารอย่างไม่มีร่องรอย ถึงการที่มารใจบาปมองไม่เห็น' ฯลฯ

ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง เพราะล่วงแนวสัญญาณาสัญญาตนฌานโดยประการทั้งปวง

ภิกษุบรรลุสัญญาเวทิตินิโรธอยู่ ก็เพราะเห็นด้วยปัญญา เธอย่อมมีอาสวะสิ้นไป เราเรียกภิกษุ นี้ว่า 'ผู้ทำให้มารตาบอด คือ เป็นผู้ทำให้มารใจบาปมองไม่เห็นเพราะทำลายดวงตาของมารอย่างไม่มีร่องรอย' เป็นผู้ข้ามพ้นตัณหาอันข้องอยู่ในอารมณ์ต่างๆ ในโลกได้ ย่อมวางใจ เดิน ยืน นั่ง นอน ซ่อนนั้นเพราะเหตุไร เพราะไม่ได้ดำเนินอยู่ในทางของมารใจบาป⁵¹⁷

คำว่า ได้ทำให้ตาบอด ความว่า ภิกษุไม่ได้ทำลายนัยน์ตาของมาร แต่จิตของภิกษุ ผู้เข้าฌานมีวิปัสสนาเป็นบาทอาศัยอารมณ์ชื่อนี้เป็นไป ดังนั้น มารจึงไม่สามารถเห็นได้เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ได้ทำให้ตาบอด คำว่า คือทำลายดวงตาของมารเสียอย่างไม่มีร่องรอย ความว่า โดยปริยายนั้นนั่นเอง เธอจึงทำลายแล้วโดยประการที่ดวงตาของมารจะไม่มีทาง คือ หมดทาง ไม่มีที่ตั้ง ไม่มีอารมณ์ คำว่า ถึงการที่มารใจบาปมองไม่เห็น ความว่า โดยปริยายนั้นนั่นเอง มารผู้มีบาปจึงมองไม่เห็น แท้จริง มารนั้นไม่สามารถเห็นร่างกาย คือ ญาณของภิกษุผู้เข้าฌานมีวิปัสสนาเป็นบาทนั้นด้วยตาเนื้อของตนได้⁵¹⁸

พระอริยบุคคลทั้งหลายที่เจริญปัญญาเพื่อความพ้นทุกข์ โดยใช้ฌานสมาบัติตั้งแต่ปฐมฌานจนถึงนิโรธสมาบัติเป็นพื้นฐาน แห่งการเจริญปัญญาในการเพิกถอนกิเลส และด้วยอำนาจของปัญญาในการพิจารณาไตรลักษณ์และอริยสัจ 4 จึงเป็นวิปัสสนาญาณที่ทำให้มารตาบอด มารมองไม่เห็น เพราะวิปัสสนาญาณที่เป็นไปในการเพิกถอนกิเลสจนเป็นผู้บรรลุความสงบ สงัด กำจัดอาสวะได้ตามกำลังปัญญาของตน เป็นอานิสงส์ของอริยปัญญาในพระพุทธศาสนาซึ่งมีความสัมพันธ์เชื่อมโยง

⁵¹⁶ ม.ม. (ไทย) 12/271/294.

⁵¹⁷ ม.ม. (ไทย) 12/287/317.

⁵¹⁸ ม.ม.อ. (ไทย) 9/271/96.

มาถึงพระอริยบุคคลผู้ที่สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ ผลแก่บุคคลอื่นที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับบุคคลผู้เข้านิโรธสมาบัติ

อานิสงส์ต่อบุคคลอื่น หมายถึง ผลแห่งบุญที่เกิดขึ้นกับผู้ที่ได้ถวายทานแก่พระอริยบุคคลผู้ ออกจากนิโรธสมาบัติใหม่ ๆ เป็นบุคคลแรก ปรากฏข้อความดังนี้

1. กุณฑธานเถรปทานระบุว่า เราจักพยากรณ์ผู้ที่บำรุงพระพุทธเจ้า ผู้เป็นดังพญาเนื้อชาติไกรสร ท่านทั้งหลายจงฟังเรากล่าวเถิด ผู้ที่จักเป็นเทวราช 11 ชาติ และเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ 34 ชาติ ในกัปที่ 100,000 พระศาสดาพระนามว่าโคดม ตามพระโคตร ทรงสมภพในราชสกุลโอกกากราช จักอุบัติขึ้นในโลกผู้จักดำเนินงามทั้งหลายผู้มีศีล ผู้ไม่มีอาสวะ จักได้การขนานนามเพราะวิบากแห่งบาปกรรม เขาจักมีนามว่ากุณฑธานะ⁵¹⁹

สักกทานสูตรอรรถกถา ระบุว่า จจริงอยู่ ในปฏิสัมภิทามรรค ท่านหมายเอานิโรธสมาบัตินี้ถามว่า อย่างไร ชื่อว่าญาณในสัญญาธิโรธสมาบัติเพราะประกอบด้วยผละ 2 เพราะสงบระงับสังขาร 3 เพราะญาณจรिया 16 เพราะสมาธิจรिया 9 เพราะความเป็นผู้เชี่ยวชาญ ดังนี้แล้ว จึงกล่าวว่า บทว่า ทวิหิ พลहेได้แก่ ผละ 2 คือ สมถผละ วิปัสสนาผละ. ฟังทราบความพิสดารต่อไป กล่าวด้วยนิโรธสมาบัตินี้ ท่านพรรณนาไว้แล้วในวิสุทธิมรรคแล. ก็เพราะเหตุไร พระเถระนี้ไม่เข้าผลสมาบัติ แต่เข้านิโรธสมาบัติ ? เพราะจะอนุเคราะห์เหล่าสัตว์. จจริงอยู่ พระมหาเถระนี้ ใช้สมาบัติได้แม้ทั้งหมด แต่โดยมากท่านเข้านิโรธสมาบัติ เพราะจะอนุเคราะห์สัตว์. เพราะเมื่อท่านเข้านิโรธสมาบัตินี้แล้วออกสักการะแม้มีประมาณน้อยที่เขากระทำ ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มากเป็นพิเศษแล⁵²⁰

อจาหมทายิกาอรรถกถา ระบุว่า บทว่า โมทิตา จาหมทายิกาความว่า ก็หญิงชื่อนั้นถวายทานเพียงข้าวตัง ยังบันเทิงอยู่ด้วยทิพยสมบัติในกามาวจรสวรรค์ชั้นที่ 5 ท่านแสดงว่า ขอท่านจงดูผลของท่านซึ่งพร้อมด้วยเขตสัมปทา (คือ พระทักษิณโยยบุคคลผู้เป็นปฏิคาหก) ทำวสักกะ สดับว่า ทานของหญิงนั้นมีผลใหญ่ และมีอานิสงส์ผลใหญ่แล้ว เมื่อทรงสรรเสริญทานนั้นอีกจึงตรัสว่า นำอศจรรย์จริงหนอ ทานที่หญิงกำพร้าตั้งไว้ดีแล้วในพระคุณเจ้ามหาจักสสะ ทักษิณาสำเร็จผลแล้วด้วยไทยธรรมที่ได้มาจากผู้อื่น ความเป็นเอกอัครมเหสีของพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งนารีผู้งามทั่วสรรพางค์กายสามีมองมีรูปร่าง ได้ครอบครองแล้วนั้น ยังมีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่ 16 ของการถวายข้าวตังนั้น ทองคำร้อยแห่ง ม้าร้อยตัว ราชรถเทียมม้าอัสตรร้อยคัน หญิงสาวประดับต่างหูแก้วมณีแสนนาง ก็ยังมีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่ 16 ของการถวายข้าวตังนั้น ช้างมาตังคะเกิดในป่าหิมพานต์ ประมาณ 100 เชือกมีงอนงามทรงพลังมาก มีสายคล้องคอทอง ตกแต่งด้วยเครื่องลาดและเครื่องประดับที่วิจิตรบรรจงด้วยทอง ก็ยังมีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่ 16 ของการถวายข้าวตังนั้น การที่พระเจ้าจักรพรรดิได้ครอบครองมหาทวีปทั้งสี่ในโลกนั้นนั้นก็ยังมีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่ 16 ของการถวายข้าวตังนั้น⁵²¹

อานิสงส์ที่เกิดกับบุคคลผู้ที่ได้ถวายทานแก่พระอริยบุคคลที่ออกจากนิโรธสมาบัติ พบว่าการปฏิบัติใด ๆ หรือการถวายทานแก่พระอริยบุคคลผู้ออกจากนิโรธสมาบัติใหม่ ๆ พบว่ามีอานิสงส์ที่ยิ่งใหญ่และจัดเป็นทิฏฐุธรรมเวทนิยกรรม คือ กรรมที่ให้ผลในทันทีหรือภายใน 7 วันพระอริยบุคคลผู้

⁵¹⁹ ชุ.อป. (ไทย) 32/6-11/150-151.

⁵²⁰ ชุ.อุ.อ. (บาลี) 21/27/241.

⁵²¹ ชุ.วิ.อ. (ไทย) /189-194/117-120.

เข้านิโรธสมาบัติจึงได้ชื่อว่าโลกานุตตรปุณยเขตตะ เป็นเขตบุญอันยอดเยี่ยมแห่งโลกทานที่ได้ถวายแก่พระอริยบุคคลผู้ออกจากนิโรธสมาบัติจะให้ผลในทันที

การถวายทานหรือการกระทำใดๆ แก่พระอริยบุคคลผู้ออกจากนิโรธสมาบัติที่จัดเป็น “ปรีกัทธิกุศลธรรมเวทนิยกรรมนั้นจะต้องถึงพร้อมด้วยสัมปทาทั้ง 4” คือ (1) เจตนาสัมปทา มีเจตนาอันแรงกล้ายิ่งในการทำกุศลนั้น (2) ปัจจัยสัมปทา ปัจจัยที่ทำให้กุศลนั้นได้มาด้วยความบริสุทธิ์ (3) วัตถุสัมปทา บุคคลผู้รับทานนั้นเป็นพระอนาคามีหรือพระอรหันต์ และ (4) คุณาติเรกสัมปทา พระอนาคามี หรือพระอรหันต์ผู้รับทานนั้นถึงพร้อมด้วยคุณอันพิเศษ คือ ออกจากนิโรธสมาบัติใหม่ๆ

การถวายทานจะต้องบริบูรณ์พร้อมทั้งสองส่วน คือ (1) ฝ่ายผู้ถวายทาน และ (2) ฝ่ายของผู้รับทานนั้นจึงส่งผลให้ทานนั้นมีผลมากมีอานิสงส์มาก

การตั้งความปรารถนาเพื่อฐานะอันประเสริฐในพระพุทธศาสนาทั้งหลายล้วนมีส่วนเกี่ยวข้องกับนิโรธสมาบัติทั้งสิ้น โดยเป็นผลจากการถวายทานแก่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอริยบุคคลที่ออกจากนิโรธสมาบัติ เพราะมีจิตเลื่อมใส เกิดศรัทธา แล้วตั้งความปรารถนาในฐานะนั้น ๆ หรือได้รับการพยากรณ์ผลแห่งทานเมื่อได้ถวายทานแล้ว ซึ่งผลแห่งทานนั้นได้ส่งผลให้ประสพแต่กุศลวิบากและให้ผลต่อเนื่องที่ยาวนานทั้งสิ้น จากฐานข้อมูลในพระพุทธศาสนาไม่พบว่าผู้มีอานิสงส์ของทานชนิดใดที่จะให้ผลมากและยิ่งใหญ่เทียบเท่ากับการถวายทานกับพระอริยบุคคลผู้เพิ่งออกจากนิโรธสมาบัติเลย จากเหตุผลข้อนี้จึงมีน้ำหนักเพียงพอที่จะสนับสนุนสมมติฐานที่ว่า อานิสงส์ของทานที่ได้ถวายแก่พระอริยบุคคลทั้งหลายที่เพิ่งออกจากนิโรธสมาบัติให้ผลที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในบรรดาทานทั้งหลาย

นิโรธสมาบัติมีลักษณะสภาวะที่เป็นอาการดับลงของสังขาร 3 ไม่มีจิตในขณะที่อยู่ในนิโรธสมาบัติ สภาวะนั้นไม่แตกต่างจากคนตาย มีเพียงกัมมชรูป คือ ใ่อุ่นเป็นเครื่องรักษาสภาพแห่งความมีชีวิตไว้ โดยมหาภูตรูป 4 ยังไม่เสื่อมสลายไป เพราะร่างกายยังมีอาหารหล่อเลี้ยงความมีชีวิตของผู้เข้านิโรธสมาบัติต่อไปได้ถึง 7 วัน แม้ไม่มีการกินอาหารเข้าไปเลย ในการเข้านิโรธสมาบัติสามารถอยู่ในสมาบัตินั้นได้นานที่สุด 7 วัน หากไม่มีสิ่งใดมาเป็นเงื่อนไขที่ทำให้ต้องออกจากสมาบัติเสียก่อน เหตุที่ทำให้ต้องออกจากนิโรธสมาบัติก่อนเวลาเมื่ออยู่ 3 ประการ คือ (1) อายุสังขารที่เหลือน้อยไม่ถึง 7 วัน (2) พระพุทธเจ้าทรงเรียกหา และ (3) สงฆ์เรียกหา

คุณสมบัติของผู้เข้านิโรธสมาบัติ ผู้ที่จะสามารถเข้านิโรธสมาบัติได้นั้นจะต้องเป็น พระอริยบุคคล 2 จำพวกเท่านั้น คือ (1) พระอนาคามี และ (2) พระอรหันต์ ที่มีความชำนาญในสมาบัติ 8 และบุคคลดังกล่าวนี้จะต้องเป็นพระอริยบุคคลที่อยู่ในปัจเจกภาวะเท่านั้น หมายถึง ภพภูมิของสัตว์ที่มีองค์ประกอบของชีวิตที่มีชั้น 5 ครบ ซึ่งสัตว์ดังกล่าวนี้อยู่ในสุคติภูมิ 22 ประกอบด้วยภูมิต่าง ๆ ดังนี้ มนุสสภูมิ 1 เทวภูมิ 6 พรหมภูมิ 15

นิโรธสมาบัติสุข สุขเนื่องด้วยนิโรธสมาบัติคือการเข้าสัญญาเวทยิตินิโรธ เรียกว่านิพพานสุข สุขเนื่องด้วยนิพพาน⁵²² เพราะสภาวะของนิโรธสมาบัติเป็นสภาพความดับของนามขันธ์ 4 ที่มีความคล้ายกับสภาวะของนิพพาน ไม่มีสภาพความเกิด-ความดับของสังขารธรรมที่เบียดเบียน เป็น

⁵²² พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับขยายความ**, หน้า 555.

ความสงบ สงัด ที่พึงเข้าถึง และเป็นสภาวะของความสุขอันประณีตโดยปริยาย นิโรธสมาบัติเป็นที่ หลีกเร้น เป็นธรรมเครื่องอยู่อย่างผาสุก เป็นวิหารธรรม เป็นที่พักผ่อน อันประเสริฐของพระ อริยบุคคลทั้งหลาย ซึ่งเป็นการพักผ่อนด้วยการอาศัยอำนาจของฌานสมาบัติ และวิปัสสนาญาณเพื่อ การเข้าถึง

เข้านิโรธสมาบัติ จำเป็นต้องใช้กำลังทั้ง 2 ประการ คือ กำลังสมถภาวนา ต้องถึงแนว สัจญานาสนัญญาตนฌาน และกำลังวิปัสสนาก็ต้องถึงตติยมรรคเป็นอย่างต่ำ กล่าวคือต้องใช้ทั้งกำลัง สมถิและกำลังปัญญาควบคู่กันด้วย พระอนาคามีหรือพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ 8 อันเพียบพร้อม ดังกล่าวนี้ เมื่อจะเข้านิโรธสมาบัติ ต้องดำเนินการเข้าสลับกันระหว่างสมถะและวิปัสสนา เรียกว่า ยุคนัทรวิปัสสนา คือเจริญสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไป⁵²³ กระทำดังนี้

1) เข้าปฐมฌานที่ตนได้มาแล้วเป็นอารมณ์ ปฐมฌานกุศลจิตสำหรับพระอนาคามี หรือ ปฐมฌานกิริยาจิต สำหรับพระอรหันต์ เป็นปฐมฌานวิถิ

2) เมื่อออกจากปฐมฌานแล้ว ต้องพิจารณาองค์ฌาน โดยความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งการพิจารณาเช่นนี้เรียกว่า ปัจจเวกขณวิถิ

3) เข้าทุติยฌาน

4) เข้าปัจจเวกขณวิถิ (พิจารณาองค์ฌานโดยไตรลักษณ์)

5) เข้าตติยฌาน

6) เข้าปัจจเวกขณวิถิ

7) เข้าจตุตถฌาน

8) เข้าปัจจเวกขณวิถิ

9) เข้าอากาสาณัญญาตนะ

10) เข้าปัจจเวกขณวิถิ

11) เข้าวิญญาณัญญาตนะ

12) เข้าปัจจเวกขณวิถิ

13) เข้าอากิญจัญญาตนะ และ

14) เมื่อออกจากอากิญจัญญาตนะแล้ว ไม่ต้องเข้าปัจจเวกขณวิถิ แต่เข้าอิชฺฐฐานวิถิ โดยทำบุพพกิจ 4 อย่าง⁵²⁴ ได้แก่ นานาพทธ อวิโกปน อิชฺฐฐานว่า บริหารต่าง ๆ ตลอดจนร่างกายของ ข้าพเจ้า ขออย่าให้เป็นอันตราย, สงฆปฏิมาณน อิชฺฐฐานว่า เมื่อสงฆ์ประชุมกัน ต้องการตัวข้าพเจ้า ขอให้ออกได้ โดยมีต้องให้มาตาม, สตถุปกุโกสน อิชฺฐฐานว่า ถ้าพระพุทธานุเจ้ามีพระประสงค์ตัว ข้าพเจ้า ก็ขอให้ออกได้ โดยมีต้องให้มีผู้มาตาม และ อทธาน ปริจเฉท อิชฺฐฐานกำหนดเวลาเข้า ว่าจะ เข้าอยู่นานสักเท่าใด รวมทั้งพิจารณาอายุสังขารของตนด้วยว่าจะอยู่ถึง 7 วัน หรือไม่ ถ้าจะตาย ภายใน 7 วัน ก็ไม่เข้า หรือเข้าให้น้อยกว่า 7 วัน

15) อิชฺฐฐานแล้วก็เข้าเนวสัจญานาสนัญญาตนฌานวิถินี้ เนวสัจญานาสนัญญาตน ฌาน เกิดขึ้น 2 ขณะ

⁵²³ อ.จ.ตฤก. (ไทย) 21/170/238.

⁵²⁴ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 1196 - 1199.

16) ลำดับนั้น จิตเจตสิกและจิตตชรูปก็ดับไป ไม่มีเกิดขึ้นอีกเลย ส่วนกัมมชรูป อุตุชรูปและอาหารชรูป ยังคงดำรงอยู่และดำเนินไปตามปกติ หาได้ดับไปด้วยไม่ จิต เจตสิกและจิตตชรูปคงดับอยู่จนกว่าจะครบกำหนดเวลาที่ได้อิच्छานไว้

17) เมื่อครบกำหนดเวลาที่ได้อิच्छานไว้ ซึ่งเรียกว่า ออกจากนิโรธสมาบัตินั้น อนาคตามีผลสำหรับอนาคตามิบุคคล หรืออรรถัตตผลสำหรับอรรถัตตบุคคล ก็เกิดขึ้น 1 ขณะก่อน ต่อจากนั้น จิต เจตสิกและจิตตชรูปจึงจะเกิดตามปกติ ต่อไปตามเดิม⁵²⁵

ออกนิโรธสมาบัติ..ความเป็นไปของรูปวิถิ

1. จิตตชรูป เมื่อพระอนาคตามิบุคคลหรือพระอรรถัตตบุคคลออกจากนิโรธสมาบัติ อนาคตามีผลจิตหรืออรรถัตตผลจิตเกิดขึ้นหนึ่งดวงแล้วก็ดับลง ต่อจากนั้นจิตก็เป็นภวังค์ ซึ่งภวังค์นี้ไม่สามารถระบุได้แน่ชัดว่าเกิดมากน้อยเพียงใด แต่จะเป็นอยู่เพียงชั่วระยะเวลาหนึ่งแล้วจิตก็จะขึ้นสู่วิถิ ในลำดับถัดไป ในขณะที่ผลจิตเกิดขึ้นในอุปาทกขณะ จิตตชรูปก็เกิดขึ้นและตั้งอยู่จนครบอายุ คือ 17 กลาป เป็นเช่นนี้เรื่อยไปทุกขณะของจิต

2. จิตตปัจจยอุตุชรูป จิตตปัจจยอุตุชรูปมีพฤติการณ์ เป็นไปเช่นเดียว กับจิตตชรูปทุกประการเพียงแต่ว่าการเกิดขึ้นนั้นเหลื่อมกัน 1 ขณะเท่านั้น เมื่อจิตตปัจจยอุตุชรูปเกิดขึ้นที่ อุปาทกขณะของผลจิต จิตตปัจจยอุตุชรูปย่อมจะเกิดขึ้นที่ฐิติขณะของผลจิตเช่นเดียวกันและเพิ่มจำนวนขึ้นจนครบ 17 กลาป และคงมีจำนวนเท่านี้เรื่อยไป

3. อุตุปัจจยอุตุชรูป อุตุปัจจยอุตุชรูปเป็นผลมาจากจิตตปัจจยอุตุชรูป เมื่อจิตตปัจจยอุตุชรูปเกิดขึ้นที่ฐิติขณะของผลจิต อุตุปัจจยอุตุชรูปย่อมมีการเพิ่มขึ้นที่ภังคกขณะของผลจิต เรื่อยไปจนมีจำนวน 476 กลาป และจะมีจำนวนเท่านี้เรื่อยไป จนกว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงโดยกัมมชรูป อาหารชรูป กัมมปัจจยอุตุชรูป อาหารปัจจยอุตุชรูปยังคงมีอยู่ตามเดิมไม่เปลี่ยนแปลง⁵²⁶

การแสดงทัศนะของพระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะนี้ ใช้รูปแบบคำภีร์อภิธัมมัตถสังคหะของพระอนุรุธาจารย์เป็นต้นแบบ”⁵²⁷ จำแนกเนื้อหาในการเรียนรู้ให้เข้าใจได้ง่าย

นิโรธสมาบัติวิถิ การเข้านิโรธสมาบัติเหมือนฝึคนิพพาน เข้าสู่ความดับสนิทแห่งนามขันธ์ โดยปราศจากอันตรายใด ๆ เป็นมหาสันติสุขอันยอดเยี่ยม

นิโรธ มีความหมายว่า ความดับแห่งกิเลสและไม่มีทุกข์เกิดขึ้น หรือ สภาวะที่กิเลสดับที่หมายถึง พระนิพพานนั่นเอง⁵²⁸ จำแนกได้ 5 อากาโร ดังนี้

1. วิกขัมภนนิโรธ ดับด้วยข่มไว้ คือ การดับกิเลสของท่านผู้บำเพ็ญฌาน ถึงปฐมฌาน ย่อมข่มนิรวณไว้ได้ ตลอดเวลาที่อยู่ในฌานนั้น

⁵²⁵ วรรณสิทธิ ไทยะเสวี (รวบรวม), **คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 4 วิถิสังคหะ-วิภาค**, พิมพ์ครั้งที่ 7, (มูลนิธิเนรมิตหานิราชนน, นครปฐม: 2559), หน้า 100-103.

⁵²⁶ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรหมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ 4 วิถิสังคหะ**, หน้า 174 - 175.

⁵²⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า ง - จ.

⁵²⁸ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ 19, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทเอส.อาร์. พริ้นติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, 2553), หน้า 167

2. ตหังคนิโรธ คือ ดับกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับหรือธรรมที่ตรงข้าม เช่น ดับสักกายทิฏฐิด้วยความรู้ที่กำหนดแยกนาม-รูปออกได้ เป็นการดับชั่วคราวในกรณีนั้น ๆ

3. สมุจเฉทนิโรธ ดับด้วยตัดขาด คือ ดับกิเลสเสร็จสิ้นเด็ดขาด ด้วยโลกุตตรมรรค ในขณะที่แห่งมรรคนั้น ชื่อสมุจเฉทนิโรธ

4. ปฏิปัสสัทธินิโรธ ดับด้วยสงบระงับ คือ อาศัยโลกุตตรมรรคดับกิเลสเด็ดขาดไปแล้ว บรรลุโลกุตระผล กิเลสเป็นอันสงบระงับไปหมดแล้ว ไม่ต้องขวนขวายเพื่อดับอีก ในขณะที่แห่งผลนั้น ชื่อปฏิปัสสัทธินิโรธ เช่น นิโรธของผู้เข้าผลสมาบัติ

5. นิสสรณนิโรธ ดับด้วยสลัดออกได้⁵²⁹ คือ ดับกิเลสเสร็จสิ้นแล้ว ก็ดำรงอยู่ในภาวะที่กิเลสดับแล้วนั้น ยั่งยืนตลอดไป นี้ชื่อว่า นิสสรณนิโรธ ได้แก่ อมตมหานิพพาน

ผู้ที่เข้านิโรธสมาบัติได้ต้องเป็นผู้ที่เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติ ดังนี้ (1) ต้องเป็นพระอนาคามี หรือพระอรหันต์ (2) ต้องได้ฌานสมาบัติทั้ง 8 กล่าวคือ ต้องได้รูปฌานและอรุณฌาน (3) ต้องมีวิสาขานาญคล่วงแคล้วในสัมปทา 4 ประการ ได้แก่

1) มีสมถะและวิปัสสนาผล คือ มีสมาธิและปัญญาเป็นกำลังขำนาญ

2) ขำนาญในการระงับกายสังขาร (คือลมหายใจเข้าออก)

3) ขำนาญในการระงับ วจีสังขาร (คือ วิตก วิจารณ์ ที่ปรุงแต่งวาจา) และ

4) ขำนาญในการ ระงับจิตตสังขาร (คือสัญญาและเวทนาที่ทำให้เจตนาปรุงแต่งจิต), ขำนาญในโสฬสญาณ (คือ ญาณทั้ง 16), ขำนาญในฌานสมาบัติ 8 มาก่อน

นิโรธอริยสัง ความจริงอันประเสริฐ คือ ความดับแห่งทุกข์ ได้แก่ ความดับของทุกข์สังขที่ เป็นรูปนามทั้งหมดนี้ เมื่อกำจัดอวิชชาสารอกตัณหาซึ่งเป็นเหตุสิ้นแล้ว ทุกข์ที่เป็นผลก็ดับสิ้นไปไม่ถูก ตัณหาย่อมใจหรือหลุดลากไป ไม่ถูกบีบคั้นด้วยความรู้สึกกระวนกระวาย ความเบื่อหน่ายหรือความคับ ข้องติดขัดอย่างใด ๆ หลุดพ้นเป็นอิสระ ประสบความสุขที่บริสุทธิ์ สงบ ปลอดภัยโปร่งโล่งเบา ผ่องใส เบิกบาน หรือเรียกว่านิพพาน ถ้าเรารู้ทันความจริงของโลกและชีวิต แล้วเปลี่ยนวิธีสัมพันธ์เสียใหม่ โดยไม่สัมพันธ์ด้วย อวิชชา ตัณหา อุปาทาน (กิเลสต่าง ๆ) เป็นสัมพันธ์กับสิ่งทั้งหลายด้วยปัญญา เมื่อ พัฒนาปัญญาจนถึงที่สุด สมุทัยก็หายไป กลายเป็นนิโรธ ความคับข้องติดขัดใด ๆ ภายในจิตใจ กลายเป็นความหลุดพ้นเป็นอิสระ ปลอดภัยโปร่งโล่งเบากล่าวโดยย่อ นิโรธ คือ นิพพาน

เมื่อมีสติ สมาธิ และปัญญาญาณสมบูรณ์ ย่อมพ้นไปจากสังขารที่เป็นทุกข์ (รูป-นามอัน เป็นสังขตธรรม) ได้และพ้นจากกิเลสตัณหาอย่างสิ้นเชิง ชนิดที่ไม่อาจเป็นทุกข์ได้อีกเลย นั่นคือ “พระ นิพพาน คือ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วย วิราคะ ความสละ ความสละทิ้ง ความพ้น ความไม่อาลัยใน ตัณหา”⁵³⁰

พระพุทธเจ้าบอกกิจที่พึงจะทำต่อนิโรธอริยสังว่า ทุกขนิโรธ อริยสังจัจ สจฺจิกาทพฺพ. ทุกขนิโรธอริยสังควรทำให้แจ้ง กิจญาณในนิโรธคือรู้ภาวะความดับทุกข์ ซึ่งต้องทำให้ประจักษ์แจ้ง ถ้า จัดเป็นขั้น ได้แก่ขั้นเล็งเห็นภาวะหมดปัญหา ที่เอาเป็นจุดหมาย ให้เห็นว่า การแก้ไขปัญหานั้นไปได้

⁵²⁹ ชุ.ป. (ไทย) 31/24/580.

⁵³⁰ วิ.ม. (ไทย) 4/14/21, ที.ม. (ไทย) 10/401/334.

และจุดหมายนั้นควรเข้าถึง ซึ่งจะต้องทำให้สำเร็จ โดยรู้เข้าใจอยู่ว่า การเข้าถึงจุดหมายนั้นจะสำเร็จหรือเป็นไปได้อย่างไร

นิพพานที่เป็นอารมณ์ของผลสมาบัติ นิพพานที่เป็นอารมณ์ของผลสมาบัตินี้ มีชื่อเรียกได้ 3 อย่าง ตามอาการที่เข้าสู่ความดับนั้น มีลักษณะต่างกัน⁵³¹ ดังนี้

1. อนิมิตตนิพพาน หมายถึง นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้ที่เห็นอนิจจัง ผู้มนสิการด้วยความไม่เที่ยง ย่อมนำจิตออกไปสู่นิพพาน อันปราศจากนิมิตเครื่องหมาย ซึ่งเป็นความดับด้วยอำนาจแห่ง อนิมิตตวิโมกข์ สำหรับผู้ที่สะสมบุญกรรมด้านศรัทธามาก คือมีสัทธินทรีย์แรงกล้า เมื่อเจริญวิปัสสนาภาวนาไปตามลำดับ วุฏฐานคามินีวิปัสสนากำลังดำเนินอยู่นั้น (อนุโลมญาณ)⁵³² เข้าใกล้สู่ความดับหรือเข้าสู่อารมณ์นิพพาน ผู้ปฏิบัติจะเห็นอนิจจลักษณะของสังขารธรรม รูป-นาม โดยความเป็น อนิจจัง เห็นความไม่เที่ยง เห็นอาการ เกิด-ดับ ชัดเจนมากที่สุด เพราะอนิจจลักษณะมีกำลังแรงมากกว่าพระไตรลักษณ์อื่น ๆ เป็นเหตุให้ผู้ปฏิบัติสามารถเห็นรูปนามที่ปรากฏ เช่น อาการ พอง-ยุบ จะแสดงอาการสุขุมละเอียดยิ่ง นิ่มนวล พริ้วเบา แล้ว พอง-ยุบ ค่อย ๆ เร็วเข้า ๆ จนถี่ ๆ และดับไปในที่สุดเหมือนกับว่าลืมหันไปไม่รู้ตัว เมื่อเข้าผลสมาบัติ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้ที่เห็นอนิจจัง ชื่อว่าอนิมิตตนิพพาน เพราะบุญญาธิการแต่ปางก่อนเป็นผู้อบรมมากด้วยศีล

2. อัปภินิหิตนิพพาน หมายถึง นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้ที่เห็นทุกข์ ผู้มนสิการโดยความเป็นทุกข์ ย่อมนำจิตออกไปสู่นิพพาน คือ การสงัดจากความตื่นรนอันเป็นเหตุให้เกิดสรรพทุกข์ ซึ่งเป็นความดับด้วยอำนาจแห่งอัปภินิหิตวิโมกข์ คือนิโรธานุปัสสนาญาณพ้นจากภินิหิตวิโมกข์ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าอัปภินิหิตวิโมกข์⁵³³ สำหรับบุคคลที่เพเลิดเพลินยินดีในรูป เพราะสำคัญผิดว่ารูปนามที่ปรากฏในขณะยืน เดิน นั่ง นอน เห็น ได้ยิน ฯลฯ เป็นสิ่งที่น่ารักใคร่พอใจ เรียกว่า ภินิหิต หรือ ภินิหิตะ แต่ผู้ที่รู้เห็นเช่นนี้ชื่อว่า อัปภินิหิตานุปัสสนา คือ ปัญญาเห็นว่าไม่น่าปรารถนา ย่อมละความปรารถนาสุข (ภินิหิต) และได้ชื่อว่าทุกขานุปัสสนา คือ ปัญญาเห็นว่าไม่ทุกข์อีกด้วย⁵³⁴ ดังนั้นนิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้ที่เห็นทุกข์ ชื่อว่าอัปภินิหิตนิพพาน เพราะบุญญาธิการแต่ปางก่อนนั้น เป็นผู้อบรมมากด้วยสมาธิ

3. สุกขัตตนิพพาน หมายถึง นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้เห็นอนัตตา ผู้มนสิการโดยความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตนของสังขารธรรม ย่อมนำจิตออกไปสู่นิพพาน ซึ่งเป็นความดับด้วยอำนาจแห่งสุกขัตตวิโมกข์ เป็นผู้ว่างจากทุกข์นั้น เพราะเหตุนี้ วิโมกข์นั้นจึงเป็นสุกขัตตวิโมกข์⁵³⁵ สำหรับบุคคลที่สำคัญผิดว่ามีตัวตนที่ทำอกัปกิริยามีการยืน เดิน นั่ง นอน ฯลฯ เมื่อเจริญวิปัสสนาจนกระทั่งบรรลุลูกัญญาณและปรากฏอนัตตานุปัสสนาแล้วย่อมเข้าใจว่ามีเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น

⁵³¹ พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ 9 เล่ม 2 วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า 247-251.

⁵³² พระโสภณมหาเถระ, **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์)**, แปลโดย จำรูญธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2553), หน้า 566.

⁵³³ ชุ.ป. (ไทย) 31/223/389.

⁵³⁴ พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม 2**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, 2550), หน้า 608.

⁵³⁵ ชุ.ป. (ไทย) 31/228/386.

แล้วดับไป ไม่มีบุคคล เรา ของเรา จึงไม่อยู่ในอำนาจของผู้ใด การรู้เห็นอย่างนี้ ชื่อว่า สุนฺญตา-
นุปัสสนา ปัญญาเห็นว่าว่างเปล่า หรืออนัตตานุปัสสนา คือ ปัญญาเห็นว่าไม่ใช่ตัวตน ย่อมละความ
ยึดมั่นว่าเป็นตัวตน (อภินิเวส) ⁵³⁶ ดังนั้น เมื่อเข้าผลสมาบัติ นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้เห็นอนัตตา
นั้นมีชื่อว่า สุนฺญตานิพพาน เพราะบุญญาธิการแต่ปางก่อนนั้น เป็นผู้อบรมมากด้วยปัญญา

3.4 นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวด ปวรรค

ปวรรคธรรม คือการบรรลุโลกุตตรธรรม ⁵³⁷ หรือการบรรลุวิชา และวิมุตติ รู้แจ้งแทง
ตลอดอริยสัจ 4 (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) ⁵³⁸ ละสังโยชน์และอนุสัย ⁵³⁹ ได้ตามกำลังมรรคนั้น ๆ เป็น
พระอริยบุคคล 4 จำพวก โลกุตตรธรรม 9 ธรรมที่พ้นไปจากสังขตธรรม ชั้น 5 ⁵⁴⁰ ได้แก่ อริยมรรค 4
สามัญญผล 4 และนิพพาน 1

อริยมรรค คือ ธรรมเครื่องละสังโยชน์ ⁵⁴¹ และอนุสัยกิเลสได้อย่างเด็ดขาด สิ้นเชิง แบ่งเป็น
4 ระดับ ดังนี้

1. โสตาปัตติมรรค ย่อมละสังโยชน์ 3 ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส
ได้อย่างเด็ดขาดสิ้นเชิง และอนุสัย 2 ประการ คือ ทิฏฐานุสัย และวิจิกิจฉานุสัยย่อมสิ้นไปด้วย

2. สกทาคามิมรรค ย่อมละสังโยชน์ 2 ประการ คือ กามราคสังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์
ส่วนหยาบๆ ได้อย่างเด็ดขาด สิ้นเชิง และอนุสัย 2 ประการ คือ กามราคานุสัย และปฏิฆานุสัยที่
หยาบๆ ย่อมสิ้นไปด้วย

3. อนาคามิมรรค ย่อมละสังโยชน์ 2 ประการ คือ กามราคสังโยชน์ และปฏิฆสังโยชน์ส่วน
ละเอียดได้ และอนุสัย 2 ประการ คือ กามราคานุสัย และปฏิฆานุสัยส่วนละเอียด ย่อมสิ้นไปด้วย

4. อรหัตตมรรค ย่อมละสังโยชน์ 5 ประการนี้ คือ รูปราคะ อรูป-ราคะ มานะ อุทธัจจะ
และอวิชชาได้ และอนุสัย 3 นี้คือ มานานุสัย ภวราคานุสัยและอวิชชานุสัย ย่อมสิ้นไปด้วย ⁵⁴²

⁵³⁶ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เล่ม 2**, หน้า 608.

⁵³⁷ ชุ.ป. (บาลี) 31/478/361, อง.ปญจก.อ. (บาลี) 3/57/31.

⁵³⁸ ส.ม. (บาลี) 19/1091/376, ส.ม. (ไทย) 19/1091/605.

⁵³⁹ อนุสัย คือ กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นสันดาน มี 7 ประการ ที.ปา. (บาลี) 11/357/259, ที.ปา.
(ไทย) 11/357/399. มีอธิบายในหน้าที่ 39.

⁵⁴⁰ พ้นจากธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง ได้แก่ ชั้น 5 (อภิ.สง. (ไทย) 34/1089/277)

⁵⁴¹ สังโยชน์ หมายถึง กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ มี 10 ประการ คือ (1) สักกายทิฏฐิ ความเห็นผิด
ว่าชีวิตเป็นตัวตน ที่เที่ยงแท้ถาวร (2) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัยไม่เชื่อมั่นในกุศลธรรมที่ปรากฏ (3) สีลัพพตปรามาส
ถือวัตรผิด ๆ สำคัญว่าจะพ้นทุกข์ได้เพียงเพราะศีลและวัตร (4) กามฉันทะ ความยินดีพอใจในอารมณ์สัมผัสที่น่าใคร่
(5) พยาบาท ความขัดเคืองไม่พอใจในอารมณ์ที่ไม่น่าใคร่ (6) รูปราคะ ความยินดีในอารมณ์รูปमान (7) อรูปราคะ
ความยินดีในอารมณ์รูปमान (8) มานะ ความยึดถือว่าเป็นผู้รู้ และ (9) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ที่
น่ายินดี น่ายึดถืออื่น ๆ (10) อวิชชา ความไม่รู้แจ้งเหตุปัจจัยในอารมณ์อุเบกขา (อารมณ์มาน) อง.ทสก. (ไทย)
24/13/21.

⁵⁴² ชุ.ป. (ไทย) 31/2/415-6.

สามัญญผล แปลว่า ผลสูงสุดของการเป็นสมณะผู้เจริญมรรคมีองค์ 8 มาอย่างสมบูรณ์แล้ว⁵⁴³ หรือ ผลจากการละสังโยชน์และอนุสัยกิเลส ทำให้รู้แจ้งพระนิพพาน 4 ประการ คือ (1) โสตาปัตติผล รู้แจ้งพระนิพพาน อันเป็นผลจากการบรรลุโสดาปัตติมรรค (2) สกทาคามีผล รู้แจ้งพระนิพพาน อันเป็นผลจากการบรรลุสกทาคามีมรรค (3) อนาคามีผล รู้แจ้งพระนิพพาน อันเป็นผลจากการบรรลุอนาคามีมรรค และ (4) อรหัตตผล รู้แจ้งพระนิพพาน อันเป็นผลจากการบรรลุอรหัตตมรรค

บรรลุตระมขั้นสูงสุด ก็คือการบรรลุวิชชาและวิมุตติ⁵⁴⁴ วิชชา แปลว่า ความรู้แจ้ง ในที่นี้มุ่งหมายถึงปัญญาในมรรคทั้ง 4⁵⁴⁵ ทำหน้าที่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ 4 วิมุตติ ความหลุดพ้น คือ หลุดพ้นจากกิเลสเหล่านั้น ๆ ด้วยการละกิเลสอันมรรคฆ่าแล้ว⁵⁴⁶

ปริกกรรม มาจากคำว่า ปริกมม หมายถึง การจัดแจง, การทอ่งบ่น, การบำเพ็ญ⁵⁴⁷ เป็นการกระทำขั้นต้นในการเจริญภาวนา คือ กำหนดใจเพ่งวัตถุ หรือนึกถึงอารมณ์ที่กำหนดนั้นซ้ำ ๆ อยู่ในใจเพื่อทำใจให้สงบ⁵⁴⁸

ปริกกรรมภาวนาในการเจริญสมณะ คือ การกำหนดเพ่งอารมณ์ นึกภาวนาในใจซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนกระทั่งจิตถูกดึงมาเกาะติดกับนิมิต ส่วนการปริกกรรมภาวนาในการปฏิบัติวิปัสสนานั้น ไม่ใช่การทอ่งบ่น, หรือสาธยายเหมือนสมณะ แต่เป็นการเอาจิต (โน้มนจิต, น้อมจิต) เข้าไปรับรู้อารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะอย่างจดจ่อ เผื่อดูสภาวะปัจจุบันอารมณ์อันเป็นสภาพธรรมที่ปรากฏขึ้นตามความเป็นจริง โดยปราศจากการคิดนึกพิจารณาปรุงแต่งหรือเพิ่มเติมสิ่งใด ๆ ลงไปในทุกๆ ขณะที่มีการกำหนดรู้ ด้วยสติที่ประกอบพร้อมด้วยความเชื่อมั่นในแนวปฏิบัติ อันส่งผลให้มีวิริยะสมาธิ และปัญญาเพิ่มพูนขึ้นอย่างต่อเนื่อง เป็นการระลึกรู้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบัน การปริกกรรมมีความสำคัญต่อการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างยิ่งโดยเฉพาะการปฏิบัติแบบสุทธวิปัสสนา จัดเป็นวิชชามานบัญญัติ คือบัญญัติแสดงเนื้อความที่ปรากฏ สื่อนี้ให้รู้สภาวะธรรมนั้น ๆ ได้อย่างชัดเจน ในเรื่องนี้ท่านมหาสีสยาดอ (พระโสภณมหาเถระ) อธิบายไว้ว่า ผู้ปฏิบัติต้องทำความเข้าใจในความแตกต่างกันของปัจจุบันธรรมและปัจจุบันอารมณ์

ปัจจุบันธรรม คือ รูปนามที่เกิดเป็นปัจจุบันอยู่เรื่อยไป และ ปัจจุบันอารมณ์ คือ รูปนามที่ปรากฏในปัจจุบันเฉพาะหน้า อารมณ์ที่มีความสำคัญต่อการปฏิบัติวิปัสสนา คือ ปัจจุบันอารมณ์ เพราะอภิขณาโทมนัสจะเกิดขึ้นได้หรือไม่ได้อยู่ที่ว่า ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดได้เท่าทันตามความเป็นจริงหรือไม่ หากกำหนดได้ทัน ว่ามีรูปอะไร นามอะไรเกิดขึ้นในอารมณ์ปัจจุบัน ขณะนั้นอภิขณาและ

⁵⁴³ ส.ม.หา. (ไทย) 19/35/35, ขุ.ป.อ. (บาลี) 2/187/155.

⁵⁴⁴ วิชชาและวิมุตติ หมายถึง ผลญาณและสัมปยุตตธรรมที่เหลือ (อง.ทสก.อ. (บาลี) 3/61-62/352.)

⁵⁴⁵ อง.เอกก.อ. (ไทย) 1/2/-/274.

⁵⁴⁶ ขุ.ป.อ. (ไทย) 7/1/-/780.

⁵⁴⁷ พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สารคำ), รศ. ดร. จำลอง สารพัดนึก, **พจนานุกรม บาลี-ไทย**, ครั้งที่ 3/10/, 2538, หน้า 336.

⁵⁴⁸ ป. อ. ประยุตโต, **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546), หน้า 108.

โทมนัสย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เท่ากับว่าในขณะที่นั้นสมุทัยอันเป็นเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ย่อมถูกละไป (ทำลาย ตัณหา) ดังนั้น ความสำคัญจึงอยู่ตรงที่ว่าต้องคอยสังเกตให้ได้ทันในปัจจุบันอารมณ์

หลายคนสงสัยว่า : การปฏิบัติแบบนี้มากไปด้วยคำบริกรรม มีแต่คำบัญญัติจะเป็น วิปัสสนาได้อย่างไร? ตอบว่า : การเจริญวิปัสสนาเป็นการระลึกภูมิจิตปัจจุบัน คำบริกรรมจะทำให้รับรู้คำบัญญัติเป็นอารมณ์ก็จริง แต่ก็ช่วยให้จิตจดจ่ออารมณ์มากขึ้นในเบื้องต้น จากนั้นจึงสามารถ หยั่งเห็นรูปนามตามสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาได้ เมื่อวิปัสสนาญาณมี กำลังมากขึ้นแล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องใช้คำบริกรรมอีกต่อไปเพราะในขณะที่ต่อจากนั้นจะสามารถรู้รูปนาม ได้ชัดเจน จนเห็นความเกิด-ดับอย่างรวดเร็วของสภาวะธรรมที่กำลังกำหนดอยู่ ดังข้อความในคัมภีร์ มหาภูทิกว่า “นनु จ ตชชาปณตติวเสน สภาวะมโม คยหิตติ. สจจ คยหิติ ปุพพภาเค ภาวนาย ปน วพฒมานาย ปณตติ สมติกกมิตวา สภาเวเยว จิตตํ ติฏฐติ.”⁵⁴⁹ “ถามว่า บุคคลย่อมรับรู้สภาวะธรรม โดยเนื่องด้วยชื่อบัญญัติได้หรือ? ตอบว่า จริงอยู่ในเบื้องต้นย่อมรับรู้เนื่องด้วยบัญญัติ (คือ คำ บริกรรมสลับกันไป) แต่ในเมื่อภาวนาเจริญขึ้น จิตย่อมล่วงบัญญัติแล้วดำรงอยู่ในสถานะเดียว (ไม่มีคำ บริกรรมอีก)” มีหลักฐานที่เกี่ยวกับการใช้คำบริกรรมที่เป็นบัญญัติดังนี้ “มนสา สขมาโย ลกขณ ปฏิเวธสส ปจโย โหติ. ลกขณปฏิเวธ มคคผลปฏิเวธสส ปจโย โหติ.”⁵⁵⁰ การสาธยายทางจิต เป็น ปัจจัยแก่การแทงตลอดไตรลักษณ์ การแทงตลอดไตรลักษณ์เป็นปัจจัยแก่การแทงตลอดมรรคผล

เมื่อโยคีบุคคลมีอารมณ์บัญญัติ พร้อมด้วยกำหนดอารมณ์ปรมัตถ์ และปฏิบัติต่อเนื่องได้ตี ยิ่งขึ้น สติ สมาธิจะเริ่มมีกำลังเรียกว่า สมาธิญาณแก่กล้า ก็จะรู้รูปปรมัตถ์และนามปรมัตถ์แท้ ๆ ว่ามี สภาวะลักษณะ คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง เคลื่อนไหวปรากฏให้กำหนดรู้ได้ เรียกว่า ความจริงปรากฏ เมื่อ ความจริงปรากฏ สมมุติก็หาย สมมุติเป็นเพียงสื่อให้เข้าถึงความจริง เป็นอุปกรณ์ร่วมทำให้เห็นความ จริงเท่านั้น เช่นกันก่อนที่จะเข้าถึงปรมัตถ์ก็ต้องผ่านบัญญัติก่อน ไม่ผ่านบัญญัติ จะเข้าถึงปรมัตถ์ได้ อย่างไร เหมือนจะเข้าบ้านต้องเปิดประตูก่อน ไม่เปิดประตูจะเข้าบ้านได้อย่างไร ฉะนั้นแล⁵⁵¹

ในเบื้องต้นของการปฏิบัติจะให้เห็นปรมัตถ์ล้วน ๆ เลยทีเดียวย่อมเป็นไปไม่ได้ ในที่นี้จึงให้ มีอารมณ์บัญญัติพร้อมด้วยกำหนดอารมณ์ปรมัตถ์เป็นข้อปฏิบัติโดยตรง

บัญญัตินั้นว่าโดยหลักใหญ่มีอยู่ 2 อย่าง คือ วิชขมานบัญญัติ และอวิชขมานบัญญัติการ บัญญัติตั้งชื่อว่ารूप เวทนา สัญญา ฯลฯ อาโปธาตุ วาโยธาตุตามสภาพความเป็นจริง ชั้นนี้มีอยู่ ธาตุ 4 ก็มีอยู่เป็นปรมัตถ์แท้ ๆ เพียงแต่นำปรมัตถ์นั้นมาตั้งชื่อเรียกเพื่อใช้สื่อสารความหมายให้รับรู้ร่วมกัน การบัญญัติตั้งชื่ออย่างนี้เรียกว่า วิชขมานบัญญัติ (บัญญัติที่มีอยู่) ส่วนบัญญัติที่ไม่มีปรมัตถ์สภาวะ คือ ปราศจากความเป็นจริง

ปรากฏตัวอย่าง การใช้คำบริกรรมภาวนาในคัมภีร์อรรถกถาว่า พระจุฬปันถนังแลดูพระ อาทิตย์ พลังลูบท่อนผ้าขาว บริกรรมว่า “โรชหรณ โรชหรณ” เมื่อท่านลูบท่อนผ้านั้นอยู่ ท่อนผ้าได้ เศร้าหมองไปตามลำดับ จึงเกิดปัญญาเห็นสภาวะธรรมว่า “ท่อนผ้านี้สะอาดอยู่แต่เดิม มาถูกเข้ากับ

⁵⁴⁹ วิสุทธิมหาภูทิก (บาลี) 1/316.

⁵⁵⁰ อภิ.วิ.อ. (บาลี) 2/243, วิสุทธิ. (บาลี) 1/265.

⁵⁵¹ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม 1, หน้า 69.

อรรถภาพนี้ จึงละปกติเดิมเสีย กลายเป็นของเศร้าหมองอย่างนี้ไปได้ สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ ครั้นแล้วเริ่มกำหนดรู้ความสิ้นและความเสื่อม เจริญวิปัสสนา”

พระศาสดาทรงทราบว่ “จิตของพระจุฬป็นถกขึ้นสู่วิปัสสนาแล้ว” จึงตรัสว่า “จุฬป็นถกเธออย่าทำความเข้าใจเฉพาะท่อนผ้านั้นว่า “เศร้าหมองแล้วติดธุลี ก็ธุลีทั้งหลายมีธุลี คือราคะ เป็นต้น

มีอยู่ในภายในของเธอ เธอจงกำจัดมันออกเสีย” ดังนี้แล้ว ในกาลจบคาถา พระจุฬป็นถกบรรลุประอรหันต์ พร้อมด้วยปฏิสัมภทา⁵⁵²

จะเห็นได้ว่า การบริกรรมก็คือการเจริญสติปัญญานพิจารณาดูสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีอยู่จริง จนเกิดปัญญารู้แจ้งขึ้นมาในสิ่งนั้นจริง ๆ เช่น พระจุฬป็นถก ที่บริกรรมลูบผ้าขาว จนเกิดปัญญาขึ้น ในขณะที่จิตเดียวก็บรรลอรหันต์ได้ แสดงให้เห็นว่า การบริกรรมด้วยจิตจดจ่อต่อเนืองในเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่มีอยู่ในปัจจุบันตามความเป็นจริงก็จะเกิดปัญญาแวบขึ้นมา ประดุจสายฟ้าแลบ และพิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนาม แล้วก็หลุดพ้นด้วยขณะจิตเดียวเท่านั้น เพราะว่ากิริยาที่ทำบริกรรมในขณะที่เจริญกรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง มีลักษณะคล้ายกับการท่องบ่นในใจ การสาธยาย การใคร่ครวญ หรือการไตร่ตรอง การเพ่งวัตถุ หรือนึกถึงอารมณ์ที่กำหนดนั้นซ้ำ ๆ อยู่ในใจเป็นการเพิ่มวิริยะทางใจ คือทำให้จิตสงบจากนิรวณ โดยอาศัยการบริกรรมเป็นเครื่องช่วยให้รู้ตัวในขณะที่ปัจจุบันแล้วพัฒนาการ เกิดเป็นโยนิโสมนสิการอันเป็นตัวปัญญาพิจารณาเห็นความเสื่อมสิ้นดับสูญของสรรพสิ่งโดยความไม่มีอะไรเป็นแก่นสารเป็นเหตุให้ละอุปาทานขันธ 5 เสียได้

บริกรรมภาวนา คำว่า บริกรรม มาจากคำว่า ปริกรรม หมายถึง การจัดแจง,การท่องบ่น, การบำเพ็ญ⁵⁵³ เป็นการกระทำขั้นต้นในการเจริญภาวนา คือ กำหนดใจเพ่งวัตถุ หรือนึกถึงอารมณ์ที่กำหนดนั้นซ้ำ ๆ อยู่ในใจ เพื่อทำใจให้สงบ⁵⁵⁴

บริกรรมภาวนาในการเจริญสมณะ คือ การกำหนดเพ่งอารมณ์ นึกภาวนาในใจซ้ำแล้วซ้ำเล่า จนกระทั่งจิตถูกดึงมาเกาะติดกับนิมิต ส่วนการบริกรรมภาวนาในการปฏิบัติวิปัสสนานั้น ไม่ใช่การท่องบ่น,หรือสาธยายเหมือนสมณะ แต่เป็นการเอาจิต (โน้มนจิต, น้อมจิต) เข้าไปรับรู้อารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะอย่างจดจ่อ เผื่อดูสภาวะปัจจุบันอารมณ์อันเป็นสภาพธรรมที่

⁵⁵² อ.จ.ตฤก. (ไทย) 21/172/183-184. ข.ธ.อ. (ไทย) 40/330. คำว่า ปฏิสัมภทา 4 คือ 1) อรรถปฏิสัมภทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ ได้แก่ ความเข้าใจแจ่มแจ้งในความหมายของถ้อยคำต่าง ๆ 2) ธรรมปฏิสัมภทา ปัญญาแตกฉานในธรรม ได้แก่ ความเข้าใจแจ่มแจ้งในข้อธรรมต่างๆ สามารถอธิบายโดยพิสดารได้ 3) นิรุติปฏิสัมภทา ปัญญาแตกฉานในภาษา คือ รู้ภาษาต่างๆ และรู้จักใช้ถ้อยคำชี้แจงแสดงอรรถและธรรมให้คนอื่นเข้าใจได้ 4) ปฏิภาณปฏิสัมภทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ ได้แก่ ความมีไหวพริบ สามารถเข้าใจคิดเหตุผลได้เหมาะสมทันการ และมีความรู้ความเข้าใจชัดในความรู้อย่างต่างๆ อ.จ.ตฤก. (บาลี) 21/172/183-184, ข.ป. (บาลี) 31/110/123, อภิ.วิ. (บาลี) 35/718/359.

⁵⁵³ พระอรรถคณาธิการ (ชวินทณ สारคำ), รศ. ดร. จำลอง สารพัตนิก, พจนานุกรม บาลี-ไทย, ครั้งที่ 3/10/, 2538, หน้า 336.

⁵⁵⁴ ป. อ. ประยุดโต, พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546), หน้า 108.

ปรากฏขึ้นตามความเป็นจริง โดยปราศจากการคิดนึกพิจารณาปรุงแต่งหรือเพิ่มเติมสิ่งใด ๆ ลงไปในทุก ๆ ขณะที่มีการกำหนดรู้ ด้วยสติที่ประกอบพร้อมด้วยความเชื่อมั่นในแนวปฏิบัติ อันส่งผลให้มีวิริยะสมาธิ และปัญญาเพิ่มพูนขึ้นอย่างต่อเนื่อง เป็นการระลึกรู้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบัน การบริกรรมมีความสำคัญต่อการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างยิ่งโดยเฉพาะการปฏิบัติแบบสุทธวิปัสสนา จัดเป็นวิชขมานบัญญัติ คือบัญญัติแสดงเนื้อความที่ปรากฏ สื่อนำให้รู้สภาวะธรรมนั้น ๆ ได้อย่างชัดเจน ในเรื่องนี้ท่านมหาสีสยาตอ (พระโสภณมหาเถระ) อธิบายไว้ว่า ผู้ปฏิบัติต้องทำความเข้าใจในความแตกต่างกันของปัจจุบันธรรมและปัจจุบันอารมณ์

ปัจจุบันธรรม คือ รูปนามที่เกิดเป็นปัจจุบันอยู่เรื่อยไปและปัจจุบันอารมณ์ คือ รูปนามที่ปรากฏในปัจจุบันเฉพาะหน้า อารมณ์ที่มีความสำคัญต่อการปฏิบัติวิปัสสนา คือ ปัจจุบันอารมณ์ เพราะอกิขณาโทษนั้นจะเกิดขึ้นได้หรือไม่ได้อยู่ที่ว่า ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดได้เท่าทันตามความเป็นจริงหรือไม่ หากกำหนดได้ทันว่ามีรูปอะไร นามอะไรเกิดขึ้นในอารมณ์ปัจจุบัน ขณะนั้นอกิขณาและโทษนั้นย่อมเกิดขึ้นไม่ได้เท่ากับว่าในขณะที่นั้นสมุทัยเป็นเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ย่อมถูกละไป (ทำลายตัณหา) ดังนั้น ความสำคัญจึงอยู่ตรงที่ว่าต้องคอยสังเกตให้ได้ทันในปัจจุบันอารมณ์

การเจริญวิปัสสนาเป็นการระลึกรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน คำบริกรรมจะทำให้รับรู้คำบัญญัติเป็นอารมณ์ก็จริง แต่ก็ช่วยให้จิตจดจ่ออารมณ์มากขึ้นในเบื้องต้น จากนั้นจึงสามารถหยั่งเห็นรูปนามตามสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาได้ เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นแล้วก็ไม่จำเป็นต้องใช้คำบริกรรมอีกต่อไปเพราะในขณะที่ต่อจากนั้นจะสามารถรู้รูปนามได้ชัดเจน จนเห็นความเกิด-ดับอย่างรวดเร็วของสภาวะธรรมที่ กำลังกำหนดอยู่ ดังข้อความในคัมภีร์มหาภูทิกว่า “นनु จตชชาพลุตติวเสน สภาวธมโม คยหตตี. สจจ คยหติ ปุพฺพภาเค ภาวนาย ปน วพฺพมานาย ปญฺญตตี สมตักกมิตฺวา สภาเวเยว จิตฺตํ ตีฏฺฐติ.”⁵⁵⁵

ในเบื้องต้นย่อมรับรู้เนื่องด้วยบัญญัติ (คือ คำบริกรรมสลักกันไป) แต่ในเมื่อภาวนาเจริญขึ้น จิตย่อมล่วงบัญญัติแล้วดำรงอยู่ในสถานะเดียว (ไม่มีคำบริกรรมอีก)” มีหลักฐานที่เกี่ยวกับการใช้คำบริกรรมที่เป็นบัญญัติดังนี้ “มนสา สุขมาโย ลกฺขณปฏิเวธสฺส ปจฺจโย โหติ. ลกฺขณปฏิเวโธ มคฺคผลปฏิเวธสฺส ปจฺจโย โหติ.”⁵⁵⁶ การสาธยายทางจิต เป็นปัจจัยแก่การแห่งตลอดไตรลักษณ์ การแห่งตลอดไตรลักษณ์เป็นปัจจัยแก่การแห่งตลอดมรรคผล

เมื่อโยคีบุคคลมีอารมณ์บัญญัติ พร้อมด้วยกำหนดอารมณ์ปรมัตถ์ และปฏิบัติต่อเนื่องได้ดียิ่งขึ้น สติ สมาธิจะเริ่มมีกำลังเรียกว่า สมาธิญาณแก่กล้า ก็จะรู้รูปปรมัตถ์และนามปรมัตถ์แท้ ๆ ว่ามีสภาวลักษณะ คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็งเคลื่อนไหวปรากฏให้กำหนดรู้ได้ เรียกว่า ความจริงปรากฏ เมื่อความจริงปรากฏ สมมุติก็หาย สมมุติเป็นเพียงสื่อให้เข้าถึงความจริง เป็นอุปกรณ์ร่วมทำให้เห็นความจริงเท่านั้น เช่นกันก่อนที่จะเข้าถึงปรมัตถ์ก็ต้องผ่านบัญญัติก่อน ไม่ผ่านบัญญัติ จะเข้าถึงปรมัตถ์ได้อย่างไร เหมือนจะเข้าบ้านต้องเปิดประตูก่อน ไม่เปิดประตูจะเข้าบ้านได้อย่างไร ฉะนั้นแล⁵⁵⁷

มีศัพท์บาลีแสดงการกำหนดรู้อยู่ 2 ศัพท์ คือ ปชานาติ และสิกขติ

⁵⁵⁵ วิสุทธิมหาภูทิก (บาลี) 1/316.

⁵⁵⁶ อภ.วิ.อ. (บาลี) 2/243, วิสุทธิตี. (บาลี) 1/265.

⁵⁵⁷ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), *วิปัสสนานัย เล่ม 1*, หน้า 69.

1. บทว่า ปชานาติ แปลว่า รู้ชัด เป็นผลเกิดขึ้นจากการกำหนดรูรููป นามปัจจุบันอันอาศัย การบริกรรมภาวนาเป็นเครื่องประดับประคองคัมภีร์อรรถกถาอธิบาย⁵⁵⁸ ว่าแม้สัตว์ดิรัจฉาน เช่น สุนัข บ้าน สุนัขจิ้งจอก เมื่อเดินไปก็รู้ว่า ตัวเดินไปก็จริงอยู่ แต่พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสหมายเอาความรู้เช่นนั้น เพราะความรู้เช่นนั้นละความเห็นว่สัตว์ไม่ได้ เพิกถอนความเข้าใจว่าสัตว์ไม่ได้ ไม่เป็นกรรมฐานหรือ สติปัญญาภาวนา ส่วนการรู้ของผู้เจริญภาวนาย่อมละความเห็นว่สัตว์ เพิกถอนความเข้าใจว่าสัตว์ได้ เป็นทั้งกรรมฐานและเป็นสติปัญญาภาวนา และคำที่ตรัสหมายถึงความรู้ชัดอย่างนี้ว่าใครเดิน การเดิน ของใคร เดินได้เพราะอะไร ตอบว่า ไม่ใช่สัตว์ หรือบุคคลไร ๆ เดิน ไม่ใช่การเดินของสัตว์หรือบุคคล ไร ๆ เดิน เดินได้เพราะการแผ่ไปของวาโยธาตุอันเกิดจากจิตปรารถนา เพราะฉะนั้นภิกษุผู้นั้นย่อมรู้ชัด ว่า จิตคิดว่าจะเดิน จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาตุ ทำให้เกิดความเคลื่อนไหว การนำสกลกายให้ก้าวไป ข้างหน้าด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุ อันเกิดจากจิตปรารถนา เรียกว่าเดิน แม้ในอริยาบถอื่นก็ เหมือนกัน เกิดจิตปรารถนาขึ้นว่าเราจะนั่ง จิตนั้นก็ทำให้เกิดวาโยธาตุ ๆ ก็ทำให้เกิดความจงใจใน ความเคลื่อนไหว ความคู้กายเบื้องล่างลง ทรงกายเบื้องบนขึ้น ด้วยความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิด แต่การทำของจิต เรียกว่านั่ง

กายเปรียบเหมือนเกวียน เพราะอรรถว่าไม่รู้ ธาตุลมที่เกิดจากจิตเปรียบเหมือนโค จิต เปรียบเหมือน สารถี เมื่อจิตเกิดขึ้นว่า จะเดิน จะยืน วาโยธาตุที่ทำให้เกิดความเคลื่อนไหวก็เกิดขึ้น อริยาบถมีเดินเป็นต้น ย่อมเป็นไปเพราะความไหวตัวแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่การทำของจิต⁵⁵⁹

2. บทว่า สิกฺขติ แปลว่า สำเนียง คือ เพียรพยายามกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏในขณะ ปัจจุบันอย่างใส่ใจ ก่อเกิดเป็นไตรสิกขาอย่างครบถ้วน คือ ความสำรวมของผู้เพียรพยายามใส่ใจ กำหนด จัดเป็นอธิศีลสิกขา ความตั้งใจมั่นของผู้เพียรพยายามใส่ใจกำหนด จัดเป็นอธิจิตตสิกขา ความรู้ทั่วถึงของผู้เพียรพยายามใส่ใจกำหนด จัดเป็นอธิปัญญาสิกขา⁵⁶⁰

อานิสงส์ของการกำหนดมี 7 ประการ ได้แก่

1. สักกายทิฏฐิหาย เนื่องจากขณะที่เข้าไปกำหนดรู้นั้น ก็จะได้รู้ว่าในตัวเรา ไม่ใช่เรา สัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา เมื่อเข้าใจอยู่อย่างนี้ก็ชื่อว่า ขจัดสักกายทิฏฐิ ได้

2. สัมมาทิฏฐิมรรคเกิด เมื่อขณะกำหนดรู้อยู่ใน ความสำคัญมั่น หมายความว่า เป็นเราเป็นของ ของเราไม่มี ความรู้สึกยินดียินร้ายไม่เกิด และ ไม่มีความรู้สึกยินดียินร้าย ในโลกะ โทสะ โมหะ ผล คือ กิเลสก็ไม่เข้ามาเจือในจิต

3. ตทังคปหาน ดับกิเลสชั่วขณะ เมื่อกำหนดรู้อยู่กิเลสดับไปชั่วขณะ ดับไปหายไปชั่วขณะ หนึ่ง จึงเป็นตทังคปหาน คือ ประหานกิเลส หรือ ดับกิเลสชั่วขณะหนึ่ง มิใช่ตลอดกาล

4. เกิดอนิจจานุปัสสนา ในขณะกำหนด จะเกิดการเห็นถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ไม่เที่ยงโดยมี การเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปเป็นธรรมดา

5. ทุกขสังข เมื่อกำหนดรู้อาการนั้น ๆ จะแสดงสภาวลักษณะให้เห็น พระไตรลักษณ์ เห็น อาการเกิด ดับ เกิดความเบื่อหน่ายในรูปนาม

⁵⁵⁸ ที.ม.อ. (บาลี) 2/375/381.

⁵⁵⁹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/375/381.

⁵⁶⁰ วิสุทธิ. (บาลี) 1/220/298.

6. สัสตทิฎฐิหาย ผลการจากกำหนดรู้ ทำให้เห็นว่า แต่ละรูปแต่ละนามล้วนเกิด ดับ มิได้เนื่องเป็นอันเดียวกัน เมื่อเข้าใจอย่างนี้ เรียกว่า สันตติชาติ คือ ความสืบทอดขาดไป

7. อุจเฉททิฎฐิหาย เมื่อเข้าใจว่า พอง ยุบ มิได้เป็นอันเดียวกันรูปนามสังขารมิได้สืบทอดเนื่องกันเป็นอันเดียวกัน ก็ทำให้เข้าใจว่า รูปนาม แต่กาลก่อนไม่มี แต่เดี๋ยวนี้เกิดมี ถึงเกิดมีมาก็จริง แต่ก็ต้องแตกสลายไปดับไปเป็นธรรมดา มิได้สูญสิ้นไปหากรูปนามยังมีกิเลสอยู่⁵⁶¹

การบริการภวณา มีความสำคัญต่อการปฏิบัติวิปัสสนาอย่างยิ่งโดยเฉพาะการปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐาน 4 จัดเป็นวิชขมานบัญญัติ⁵⁶² คือคำบัญญัติแสดงเนื้อความที่ปรากฏสื่อให้รู้สภาวะธรรมชัดเจนยิ่งขึ้น

ในการเจริญวิปัสสนาเบื้องต้น คำบริการแม้จะทำให้รับรู้คำบัญญัติเป็นอารมณ์ก็จริง แต่ก็ช่วยให้จิตจดจ่ออารมณ์มากขึ้น จากนั้นจึงสามารถหยั่งเห็นรูป-นามตามสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาได้ เมื่อวิปัสสนาญาณมีกำลังมากขึ้นแล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องใช้คำบริการอีกต่อไป เพราะสามารถรู้รูป-นามได้ชัดเจนแล้ว ดังข้อความในคัมภีร์มหาฎีกาว่า “นनु จ ตชชา-ปณตติวเสน สภาวะธมโม คยหตีติ. สจจ คยหติ ปุพพภาเค ภาวนาย ปน วฑฒมานาย ปณตตีสมตติกมิตวา สภาเวเยว จิตตํ ติฎฐติ.”⁵⁶³

ในเบื้องต้นบุคคลย่อมรับรู้เนื่องด้วยบัญญัติ (คำบริการสลับกันไป) แต่ในเมื่อภวณาเจริญขึ้น จิตย่อมล่วงบัญญัติแล้วดำรงอยู่ในสภาวะธรรมเท่านั้นมีหลักฐานยืนยันเกี่ยวกับการใช้คำบริการที่เป็นบัญญัติว่า “มนสา สชฌาโย ลกขณปฏิเวธสส ปจจโย โหติ. ลกขณปฏิเวโ มคคผล ปฏิเวธสส ปจจโย โหติ.”

การสาธยายทางจิต เป็นปัจจัยแก่การแทงตลอดไตรลักษณ์ การแทงตลอดไตรลักษณ์เป็นปัจจัยแก่การแทงตลอดมรรคผล⁵⁶⁴

อนึ่ง พระสารีบุตรเถระอธิบายความหมายของสัมมาวาจา ไว้ว่า “ชื่อว่าสัมมาวาจา เพราะมีสภาวะกำหนด เป็นวิธีการและเป็นเหตุเพื่อละมิจฉาวาจา ฯลฯ เพื่อครอบงำกิเลสเพื่อรู้แจ้งธรรม”⁵⁶⁵

เมื่อนำเนื้อมะพร้าวออกจากกะลาได้ทั้งหมดแล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องสนใจเปลือกอีกต่อไป เมื่อเห็นอาการพองว่าไม่ใช่ท้องพอง เห็นอาการยุบว่าไม่ใช่ท้องยุบ เห็นรูป นามเป็นเพียงธาตุที่ถูกรู้ บัญญัติธรรมเกาะติดอารมณ์ไม่ได้อีก เพราะเห็นแจ้งด้วยปัญญาแล้วว่าเป็นเพียงธาตุล้วน ๆ ที่เกิดดับไปตามเหตุปัจจัยของเขาเองอยู่ตลอดเวลา หาบัญญัติมิได้

⁵⁶¹ พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุฐานาจารย์, **วิปัสสนาธุระ**, (กรุงเทพมหานคร: บจก. C100 Co., Ltd., 2536), หน้า20-24.

⁵⁶² บัญญัติเรียกชื่อสภาวะธรรมที่มีอยู่จริง ดูใน ขุ.อิติ.อ. (ไทย) 1/4/-/108.

⁵⁶³ วิสุทธิมหาฎีกา (บาลี) 1/316.

⁵⁶⁴ อภ.วิ.อ. (บาลี) 2/243, วิสุทธิ. (บาลี) 1/265.

⁵⁶⁵ ขุ.ป. (ไทย) 31/237/402.

บุญ แปลว่า ชำระ คือเป็นเครื่องชำระล้างกาย วาจา ใจให้สะอาด⁵⁶⁶ เปรียบเหมือนน้ำยา ล้างจานชำระความสกปรกที่ติดอยู่ให้หมดไป กลายเป็นจานที่สะอาด เช่นเดียวกันกับกาย วาจา ใจที่ สกปรกด้วยบาปทุจริต ก็ต้องเอาบุญเข้าชำระจึงสะอาด

บุญ แปลว่า เต็มเต็ม คือ เต็มจิตใจของผู้กระทำให้เต็มด้วยคุณงามความดี ธรรมดาใจของ คนเราจะพร่องอยู่เป็นนิตย์ ถ้าไม่มีสิ่งใดเติมลงไปก็จะพร่องมากขึ้น คนร่ำรวยหลายคนเต็มเต็มความ พร่องในใจด้วยการสะสมของมีราคา แต่พระพุทธเจ้าแนะนำให้สั่งสมบุญอันเป็นที่พึงในโลกหน้าได้⁵⁶⁷

บุญ แปลว่า ให้สำเร็จ⁵⁶⁸ คือ คุณเครื่องสนับสนุนให้ประสบผลสำเร็จในสิ่งที่ปรารถนามาก ยิ่งขึ้น เช่น ช่วยให้การค้าขายมีกำไรมากยิ่งขึ้น

บุญ แปลว่า ความสุข คือ เมื่อชำระจิตใจสะอาดแล้ว เอาบุญใส่ไว้แทนจนเต็มบริบูรณ์ ใจก็ เกิดความเอิบอิ่มเป็นสุข ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “บุญเป็นชื่อของความสุข⁵⁶⁹ ผู้หวังประโยชน์สุขพึง ฝึกฝนบำเพ็ญบุญ คือ ควรบำเพ็ญทาน รักษาศีลและเจริญเมตตาภาวนา ย่อมเข้าถึงโลกที่มีความสุข ปราศจากการเบียดเบียน”⁵⁷⁰

ปฏิบัติศีลธรรม ธรรมะอันเป็นหลักปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าทรงสอน ได้แก่ การเจริญภาวนา เจริญมรรคมีองค์ 8 เพื่อทำอริยมรรคอริยผลให้แจ้งตามแนวไตรสิกขา

ภาวนา แปลว่า ธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระเสจจิต ทำให้กุศลที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น และทำ ให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเพิ่มพูนยิ่งขึ้น⁵⁷¹ เป็นการปรารถนาความเพียรอันเป็นที่ตั้งของความสุขพิเศษ คือ ความสุขในฌาน และความสุขในมรรคผล⁵⁷² มีอยู่ 2 แบบ

1. สมถภาวนา คือ การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบเป็นสมาธิ เมื่อจิตตั้งมั่นแน่วแน่อยู่กับ อารมณ์สมถะอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งจนเป็นเอกัคคตารมณ์ เกิดเป็นฌาน เมื่อทำให้สมบุรณ์ครบถ้วนใน ฌาน เกิดเป็นสมาบัติ 8 ผลของการเจริญสมาบัติให้สมบุรณ์ คือเกิดอภิญญา 5⁵⁷³

ฌาน แปลว่า การเพ่ง คือ ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแนบแน่น⁵⁷⁴ มี 2 ลักษณะ คือ (1) อารัมมณูปนิชฌาน การเพ่งอารมณ์แบบสมถะได้แก่ ฌานสมาบัติ และ (2) ลักษณะอุปนิชฌาน การ เพ่งพินิจให้เห็นไตรลักษณ์ ตามแบบวิปัสสนา⁵⁷⁵ ในกรณีนี้ แม้แต่มรรคผลก็เรียกว่าฌานได้ เพราะเพ่ง ลักษณะที่เป็นสุญญตาของนิพพานบ้าง⁵⁷⁶

⁵⁶⁶ ชุ.อป. (ไทย) 32/145/704, ชุ.อิ.อ. (ไทย) 1/4/-/387.

⁵⁶⁷ ส.ส. (ไทย) 15/115/133.

⁵⁶⁸ ชุ.วิ.อ. (ไทย) 2/1/-/30.

⁵⁶⁹ อ.จ.สตตก. (ไทย) 23/62/120.

⁵⁷⁰ ชุ.อิติ. (ไทย) 25/22/367.

⁵⁷¹ พระคัมภีร์สาราวิวงศ์ (แปล), **ปรมัตถทีปนี**, หน้า 478, 760.

⁵⁷² อ.จ.ฉก.อ. (บาลี) 3/107/157.

⁵⁷³ อ.จ.ฉก.อ. (บาลี) 3/27/111.

⁵⁷⁴ ม.ม. (ไทย) 12/560/604, ม.อ. (ไทย) 14/117/98.

⁵⁷⁵ ที.ม.อ. (บาลี) 1/347/315, ชุ.ธ.อ. (บาลี) 2/61-65. ดูเพิ่มเติมบทที่ 8.

⁵⁷⁶ ชุ.อ.อ. (บาลี) 1/536, ชุ.ป.อ. (บาลี) 221, อภิ.ส. อ. (บาลี) 273.

อารัมมณูปนิชฌาน คือ ภาวะที่จิตสงบนิ่งอันเนื่องมาจากการเพ่งอารมณ์ฌาน แบ่งเป็น 2 อย่าง คือ รูปฌาน และอรูปรฌาน (1) รูปฌาน คือ การเพ่งรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี 4 ระดับตามอารมณ์ที่ประณีตขึ้นไปตามลำดับ คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน และ (2) อรูปรฌาน คือ การเพ่งรูปธรรมเป็นอารมณ์ มี 4 ระดับ คือ อากาสนัญญายตนฌาน วิญญาณัญญายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน และ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน

2. วิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งในขั้น 5 หรือรูป นามตามความเป็นจริง ว่าไม่เที่ยง มีสภาวะทนได้ยาก ที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ เป็นการปฏิบัติเพื่อให้เกิดญาณรู้แจ้งอริยสัจ 4⁵⁷⁷ ที่เรียกว่า “ญาณ”

ญาณ คือ ปัญญา แปลว่า ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี⁵⁷⁸ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงลักษณะแห่งญาณไว้ว่า “ญาณ มีการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะมีการกำจัดเสียซึ่งความมืด คือโมหะ อันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความหายหลงเป็นผลส่วนสมาธิจัดเป็นปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้) ของญาณนั้น”⁵⁷⁹

วิปัสสนาญาณ คือ ปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็นโดยประการต่างๆ ในสภาวะลักษณะของรูปและนาม⁵⁸⁰ ตามความเป็นจริงว่าสภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตนเป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งความจริง 4 ประการคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค⁵⁸¹ มีลักษณะรู้สภาวะธรรมตา 3 ประการแห่งธรรมทั้งหลาย คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ส่องแสงให้ความสว่างและกำจัดความมืดคืออวิชชา (ความไม่รู้) ขณะเดียวกันก็ทำวิชาคือความรู้ ซึ่งเปรียบเสมือนความสว่างให้เกิดขึ้น ทำให้หายจากความหลง รู้ทั่วถึงและแทงตลอดสภาวะธรรมทั้งปวง ส่วนสมาธิจัดเป็นเหตุใกล้ของญาณนั้น”⁵⁸²

วิปัสสนาจัดเป็นฌาน ประเภทเพ่งพิจารณาลักษณะอารมณ์รูป-นาม ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า วิปัสสนา อนิจจาติลกขณสส อุปนิชฌานโต ลกขณูปนิชฌานัง. วิปัสสนาย กิจจสส มคเคน อิชฌนโต มคโค ลกขณูปนิชฌานัง. ผลัง ปน นิโรธสจจัน ตถลกขณัง อุปนิชฌายตีติ ลกขณูปนิชฌานัง นาม.⁵⁸³

วิปัสสนาญาณ ชื่อว่าลักขณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปเพ่งรู้พระไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น มักควมได้ชื่อว่าลักขณูปนิชฌาน เพราะเป็นผู้ทำให้กิจที่รู้แจ้งไตรลักษณ์ของวิปัสสนาญาณ สำเร็จลง ส่วนผลญาณ ได้ชื่อว่าลักขณูปนิชฌาน เพราะเข้าไปรู้แจ้งลักษณะอันแท้จริงของนิโรธสัจจะ

⁵⁷⁷ ที.ปา. (ไทย) 11/352/242, อ.จ.ตฤก.อ. (บาลี) 2/254/447.

⁵⁷⁸ อภิ.สง. (ไทย) 34/34/33.

⁵⁷⁹ วิสุทธฺิ. (บาลี) 2/76.

⁵⁸⁰ รูป คือ ธรรมชาติที่แตกสลาย เพราะความร้อนบ้าง ความเย็นบ้าง อยู่เสมอ อ.จ.ตฤก.อ. (ไทย) 1/1/-/33. นาม คือ สภาวะที่รับรู้ทางใจและความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ น้อมไปสู่อารมณ์อยู่เสมอ ดูใน ขุ.ป.อ. (ไทย) 7/1/-/248.

⁵⁸¹ อภิ.สง. (ไทย) 34/34/33.

⁵⁸² วิสุทธฺิ. (บาลี) 2/76.

⁵⁸³ ที.ม.อ. (บาลี) 1/347/315, ขุ.ธ.อ. (บาลี) 2/61-65.

เมื่อเจริญวิปัสสนาสมบูรณ์แล้ว ทำให้เกิดอภิญญาเพิ่มอีก 1 คือ อาสวัชฌญาณ (ญาณที่ทำให้อาสวะ⁵⁸⁴ ลื่นไป) ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ บริสุทธิ์ ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงตั้งเนิ่น ปรากฏจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว ภิกษุผู้นั้นย่อมจิตไปเพื่ออาสวัชฌญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า ‘นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา’ นี้อาสวะ นี้อาสวสมุทัย นี้อาสวนิโรธ นี้อาสวนิโรธคามินีปฏิปทา’ เมื่อเธอรู้เห็นอยู่อย่างนี้จิตย่อมหลุดพ้นจาก..อาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’⁵⁸⁵ ผลของอาสวัชฌญาณ คือทำให้บรรลุลิขิตมรรค ผล นิพพาน ดับกิเลสตัณหาได้อย่างสิ้นเชิง⁵⁸⁶ อันเป็นจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา ในการจะปฏิบัติให้สำเร็จผลในภาวนาทั้ง 2 นี้ได้ต้องดำเนินการศึกษาให้ครบถ้วนในหลักไตรสิกขา⁵⁸⁷ เพียงเท่านั้น ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า “สมณะและวิปัสสนามีศีลเป็นปทัฏฐาน⁵⁸⁸บุคคลผู้ที่ยังต้องศึกษา 3 จำพวก คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี ยังต้องฝึกอบรมในไตรสิกขา คือ (1) อธิศีลสิกขา (2) อธิจิตตสิกขา และ (3) อธิปัญญาสิกขา⁵⁸⁹

ปฏินิสสัคคานุปัสสนา เป็นชื่อแห่งวิปัสสนาและมรรคที่สละคืนเสียซึ่งกิเลสพร้อมทั้งชั้น (วิปาก) และอภิสังขาร (กรรม) ด้วยอำนาจตหังคปหาน (วิปัสสนาญาณ) และน้อมไปในพระนิพพาน อันตรงกันข้ามกับกิเลสโดยความที่น้อมโน้มไปทางนั้นเพราะเห็นโทษในสังขตธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนการกำหนดพิจารณาเห็นความสละคืนซึ่งรูปนามว่า “ปฏินิสสัคคานุปัสสี อสสสิสสามิติ สิกขติ ปฏินิสสัคคานุปัสสี ปสสสิสสามิติ สิกขติ.” เธอยอมสำเหนียกว่า “เราจักพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเขา” เธอยอมสำเหนียกว่า “เราจักพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก”

ความสละคืน มี 2 อาการ คือ (1) ปริจจาคปฏินิสสัคคะ (ความสละคืนด้วยการสละเสีย) คือ สละเสียซึ่งกิเลสพร้อมทั้งชั้นคือวิปาก และอภิสังขารคือกรรม ด้วยอำนาจตหังคปหาน และ (2) ปกขันทนปฏินิสสัคคะ (ความสละคืนด้วยการถ่วงเข้าไป) คือความถ่วงไปในพระนิพพาน อันตรงกันข้ามกับกิเลสโดยความน้อมไปแห่งปัญญา เห็นโทษในสังขตธรรม สภาวะญาณที่เกิดขึ้น ได้แก่ สังขารูปเพชฌัญญานช่วงปลาย, อนุโลมญาณ โคตรภูญาณ มรรคญาณ ผลญาณ และปัจจเวกขณญาณ วิปัสสนาญาณและมรรคญาณทั้ง 2 นี้เรียกว่า อนุปัสสนา เพราะเห็นพระนิพพานภายหลังญาณก่อน ๆ ภิกษุเป็นผู้ประกอบด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนาทั้ง 2 อย่างนั้น ชื่อว่าสำเหนียกว่า “เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความสลัดคืน หายใจเขา หายใจออก”

ปฏินิสสัคคานุปัสสนา เป็นชื่อแห่งวิปัสสนาและมรรคที่สละคืนเสียซึ่งกิเลสพร้อมทั้งชั้น (วิปาก) และอภิสังขาร (กรรม) ด้วยอำนาจตหังคปหาน (วิปัสสนาญาณ) และน้อมไปในพระนิพพาน

⁵⁸⁴ อาสวะ หมายถึง กิเลสที่หมักหมม หรือต้องอยู่ในสันดาน ไหลซึมซ่านไปย้อมจิตเมื่อประสพอารมณ์ต่าง ๆ ขุ.จ. (ไทย) 31/51/211, อ.จ.ต.ก.อ. (ไทย) 1/3/-/49.

⁵⁸⁵ ที.ม. (ไทย) 9/234-248/77-84.

⁵⁸⁶ ที.สี.อ. (บาลี) 1/429/315, ที.ปา.อ. (บาลี) 1/78/28.

⁵⁸⁷ ม.ม. (ไทย) 13/138/155.

⁵⁸⁸ อ.จ.ต.ก. (ไทย) 20/86/312, ม.ม.อ. (ไทย) 1/1/-/415, ม.ม.อ. (บาลี) 1/7/44.

⁵⁸⁹ อ.จ.ต.ต.ก.อ. (บาลี) 3/20/165, อ.จ.ต.ต.ก.ฎีกา (บาลี) 3/20/192.

อันตรงกันข้ามกับกิเลสโดยความที่น้อมโน้มไปทางนั้นเพราะเห็นโทษในสังขตธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสอนการกำหนดพิจารณาเห็นความสละคืนซึ่งรูปนาม ว่า “ปฏินิสสคคานุปสสี อสสสิสสามิติ ลิกขติ ปฏินิสสคคานุปสสี ปสสสิสสามิติ ลิกขติ.” เธอยอมสำเหนียกว่า “เราจักพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจเขา” เธอยอมสำเหนียกว่า “เราจักพิจารณาเห็นความสละคืนหายใจออก” ความสละคืนมี 2 อาการ คือ (1) ปริจจาคปฏินิสสคคะ (ความสละคืนด้วยการสละเสีย) คือ สละเสียซึ่งกิเลสพร้อมทั้งขั้นคือวิปาก และอภิสังขารคือกรรมด้วยอำนาจตทังคพหวน และ (2) ปกขันทนปฏินิสสคคะ (ความสละคืนด้วยการเล่นเข้าไป) คือการเล่นไปในพระนิพพาน อันตรงกันข้ามกับกิเลสโดยความน้อมไปแห่งปัญญา เห็นโทษในสังขตธรรม

ปฏิปทาญาณทัตสนวิสุทธิ ปัญญาที่บริสุทธิ์เข้าถึงทางที่ถูก ตรงสู่พระนิพพานโดยถูกต้องแล้ว หมายถึง อารมณอันเป็นปฏิปทาที่ถูกต้อง ตัณหาและทิฐิไม่สามารถเข้าไปในอารมณนั้นได้ มีไตรลักษณ์ในนาม รูป เป็นอารมณ เป็นตัวถูกรู้ ส่วนปัญญาเป็นตัวรู้อารมณไตรลักษณ์นั้นความรู้เช่นนี้เป็นปัจจัยแก่วิปัสสนาญาณเบื้องสูงต่อเนื่องไปถึงโคตรภูญาณ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ 9 คือ ญาณที่ 4 อุทยัพพญาณ ญาณที่ 5 ภังคญาณ ญาณที่ 6 ภยญาณ ญาณที่ 7 อาทิวราญาณ ญาณที่ 8 นิพพิทาญาณ ญาณที่ 9 มนุจิตุกัมยตาญาณ ญาณที่ 10 ปฏิสังขญาณ ญาณที่ 11 สังขารุเปกขญาณ ญาณที่ 12 อนุลอมญาณเพราะว่าวิปัสสนาญาณทั้ง 9 นี้ ชำระใจให้พ้นจากความสำคัญผิดทั้ง 3 มี นิจจสัญญา สุขสัญญา อตตสัญญา จึงได้ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัตสนวิสุทธิ

ปฏิเวธ มี 2 อย่าง คือ อารัมมณปฏิเวธ และอัสมโมหปฏิเวธ มรรคญาณขณะนั้นมีนิพพานเป็นอารมณ เรียกว่า อารัมมณปฏิเวธ ส่วนทุกข์ สมุทัย และมรรคสังทั้ง 3 นั้นไม่มีความสงสัย ความรู้ความเห็นอันบริสุทธิ์อยู่นั้นเรียกว่า อัสมโมหปฏิเวธ

ปฏิเวธสังกรรม ปฏิเวธ แปลว่า บรรลุเสร็จจะแล้ว คือ บรรลุโลกุตตรธรรมแล้ว พระสังกรรมที่ได้บรรลุจากการปฏิบัติให้สมบุรณ์ในไตรสิกขา ทำมรรคมืองค์ 8 ให้เจริญตามแนวทางปริยัติสังกรรม และปฏิบัติสังกรรมข้างต้น ผลที่เกิดขึ้นคือ “บรรลุธรรม”⁵⁹⁰

ปฏิสังขญาณ ปัญญาเห็นสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ โดยเหตุทั้งหลายว่า โดยถูกบีบคั้นอยู่เนื่องนิตย์ โดยเป็นสิ่งที่ทนยาก (คือทนอยู่ไม่ได้) โดยเป็นที่ตั้งของทุกข์ โดยเป็นโรค โดยเป็นแผลฝี โดยเป็นลูกศรโดยเป็นของชั่วร้าย โดยเป็นอาหาร โดยเป็นอุบาทว์ โดยเป็นภัย โดยเป็นอุปสรรค โดยไม่มีที่ต้านทาน โดยไม่มีที่กำบัง โดยไม่มีที่พึ่ง โดยเป็นโทษ โดยเป็นมูลของความลำบาก โดยเป็นผู้ฆ่า โดยเป็นสิ่งเป็นไปกับอาสวะ โดยเป็นเหยื่อของมาร โดยเป็นสิ่งมีชาติเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีชราเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีพยาธิเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีมรณะเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีโสกะเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีอุปายาสเป็นธรรมดา โดยเป็นสิ่งมีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา ย่อมเห็นได้โดยเป็นของไม่งาม อันเป็นบริวารแห่งทุกข์ลักษณะโดยเหตุทั้งหลายเช่นว่า โดยเป็นสิ่งไม่งาม โดยเป็นสิ่งมี

⁵⁹⁰ ที.ปา. (ไทย) 11/354/378, ม.ม.อ. (บาลี) 2/311/139.

กลืนเหม็น โดยเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ โดยเป็นสิ่งปฏิกูล โดยเป็นสิ่งมิใช่กำจัด (ความปฏิกูล) ได้ด้วยการตบแต่ง โดยเป็นสิ่งที่น่าเกลียด โดยเป็นสิ่งที่น่าขยะแขยง

ปฏิสังขชาญาณ คือ การเห็นสังขารทั้งหลายเป็นอนัตตา โดยเป็นสิ่งมิใช่ตัวตน โดยเป็นฝ่ายอื่น โดยเป็นของว่าง โดยเป็นของเปล่า โดยเป็นของสูญ โดยเป็นของไม่มีใครเป็นเจ้าของ โดยเป็นของไม่มีใครเป็นใหญ่ โดยเป็นของไม่อยู่ในอำนาจใคร ผู้เห็นตามความเป็นจริงดังกล่าวมานั้นได้ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้ว เพราะเหตุไรจึงกำหนดสังขารทั้งหลายอย่างนั้น การกำหนดอย่างนั้นเพื่อหาวิธีแห่งการปลดปล่อยให้สำเร็จ⁵⁹¹

ปฏิสัมภิทาญาณ 4 พระพุทธเจ้าทรงประกอบด้วยปฏิสัมภิทาญาณ มีความรู้แตกฉานครบทั้ง 4 ด้าน⁵⁹² คือ

1. อรรถปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ ได้แก่ความเข้าใจแจ่มแจ้งในความหมายของถ้อยคำ หรือข้อธรรมต่าง ๆ สามารถอธิบายแยกแยะได้โดยพิสดาร แม้เห็นเหตุใด ๆ ก็ทรงสามารถเชื่อมโยงแยกแยะกระจายความคิดออกไปล่วงรู้ถึงผลต่างๆ ที่จะเกิดขึ้นได้

2. ธรรมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม ได้แก่ความเข้าใจแจ่มแจ้งในถ้อยคำ หรือข้อธรรมต่าง ๆ สามารถจับใจความคำอธิบายโดยพิสดารมาตั้งเป็นกระทู้หรือหัวข้อได้ เมื่อมองเห็นผลต่าง ๆ ที่ปรากฏ ก็สามารถสืบสาวกลับไปหาเหตุได้

3. นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในภาษา คือรู้ภาษาต่าง ๆ และรู้จักใช้ถ้อยคำชี้แจงแสดงอรรถ และธรรมให้คนอื่นเข้าใจ และเห็นตามได้

4. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ ได้แก่ ทรงมีไหวพริบ คิดเหตุผลได้เหมาะสมทันการ และมีความรู้ความเข้าใจชัดในความรู้ต่าง ๆ ว่ามีแหล่งที่มา มีประโยชน์อย่างไร สามารถเชื่อมโยงความรู้ทั้งหลายเข้าด้วยกัน สร้างความคิดและเหตุผลขึ้นใหม่ได้⁵⁹³

ปกขันทนปฏินิสัสคคะ (สละคืนด้วยการเล่นเข้าไป) คือ ความเล่นไปในพระนิพพานอันตรงกันข้ามกับกิเลสโดยความโน้มไปแห่งปัญญาเห็นโทษในสังขตธรรม จัดเป็นสัมมาวิมุต

ปัดคะ หมายถึง วิริยะ คือความเพียร เพราะว่า ความเพียรที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนานั้นแลเป็นความเพียรที่ไม่หย่อนเกินไป ไม่ตั้งเกินไป ประคับประคองไว้เป็นอย่างดี ก็เกิดขึ้นแก่โยคินั้น⁵⁹⁴ ปัดคะสงเคราะห์เข้าในวิริยะเจตสิก มีลักษณะเฉพาะ ดังนี้

- อุตสาหณลกขณ มีความอดทนต่อสู้กับความลำบาก เป็นลักษณะ
- สหชาตานิ อุปตถมณรสี มีการอดทนธรรมที่เกิดพร้อมกันกับตนไม่ ให้อ่อนหลังเป็นกิจ
- อสีสันทนปจจุปจทาน มีการไม่ถอย เป็นผล

⁵⁹¹ วิสุทธิ. (บาลี) 2/328.

⁵⁹² อ.จ.ตฤก. (ไทย) 21/172/243, ชุ.ป. (บาลี) 31/110/123, อภิ.วิ. (บาลี) 35/718/359.

⁵⁹³ อ.จ.ตฤก. (บาลี) 21/172/183, ชุ.ช.อ. (บาลี) 8/206.

⁵⁹⁴ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 1066.

- สิวเวศตฤ ปทภูฐาน มีความสลด คือสังเวควัตถุ 8 เป็นเหตุใกล้⁵⁹⁵

- วิริยารมภเวศตฤ ปทภูฐาน หรือ วิริยารัมภเวศตฤ 8⁵⁹⁶ เป็นเหตุใกล้

เมื่อผู้ปฏิบัติจะเกิดความเพียรอย่างมาก เป็นความเพียรที่สัมปยุตด้วยวิปัสสนาซึ่งเป็นการปฏิบัติที่ไม่ตั้งเกินไปไม่หย่อนเกินไปประคับประคองไว้เป็นอย่างดีพยายามในการปฏิบัติอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย เกิดความขยันขันแข็งเป็นพิเศษจนทำให้ตนเองแปลกใจว่าเหตุใดตนจึงได้มีวิริยะมากไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อยในการปฏิบัติเช่นนี้และเมื่อมนสิการไม่ดีก็จะเข้าใจตนเองผิดไปว่าได้มรรคผลนิพพานแล้ว ทำให้ไม่มีความคิดจะปฏิบัติวิปัสสนาต่อไป

ปัจจัยปริศคหญาณ ปัจจัย แปลว่า เหตุและผล ปริศคห แปลว่า กำหนดรู้ ญาณ แปลว่า ปัญญา รวมความว่า ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นในสภาวะของรูปกับนามเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน คือ ทั้งรูปและนามเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกันอยู่ทุกขณะ มีปัญญากำหนดรู้ทั้งเหตุและผล เหตุคือสิ่งที่เกิดก่อน ผลคือเกิดทีหลัง เช่น รูปเกิดก่อนนามเกิดทีหลัง นามเกิดก่อนรูปเกิดทีหลัง เป็นต้น⁵⁹⁷ บางที่เรียกว่า ธัมมัญญูติญาณบ้าง ยถาภูตญาณบ้าง สัมมาทสสนะบ้าง⁵⁹⁸ และผู้ประกอบด้วยญาณขั้นนี้เรียกว่าเป็น จูฬโสดาบัน คือ พระโสดาบันน้อยเป็นผู้มีคติในทางก้าวหน้าทีแน่นอนในพระพุทธศาสนา เมื่อว่าตามชื่อญาณนี้ปรากฏแต่ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเนื้อหาสาระของญาณนี้ตรงกับธัมมัญญูติญาณ (ญาณในการกำหนดที่ตั้งแห่งธรรม)⁵⁹⁹

กำหนดรู้เหตุและปัจจัยของนามและรูปว่า “นามและรูปนี้จะไม่มีความหามีได้ เพราะนามและรูปทุกอย่าง ถึงความเป็นอย่างหนึ่งอย่างเดียวกันทั้งหมดในที่ทุกแห่งและในกาลทุกเมื่อ (นามและรูปนั้น) จะมีเทพเจ้าเป็นเหตุหามีได้ เพราะนอกไปจากนามและรูปแล้ว หามีเทพเจ้าใด ๆ ไม่ เพราะถึงแม้ศาสตพวักใดจะกล่าว (ทักทักเอา) ว่า นามรูปเป็นประมาณนั้นแหละ คือเทพเจ้ามีพระอิศวร เป็นต้น นามและรูปที่เขากล่าวว่าเป็นเทพเจ้ามีพระอิศวร เป็นต้นของพวกศาสดาเหล่านั้น ก็ถึงภาวะเป็นของหาเหตุมิได้ เพราะฉะนั้น นามและรูปนั้นต้องมีเหตุมีปัจจัย เหตุและปัจจัยเหล่านั้นคืออะไรหนอแล”⁶⁰⁰

ปัจจัยเวกชนญาณ ญาณนี้เป็นญาณที่เกิดขึ้นต่อจากผลญาณ คือ เมื่อได้เข้าสู่ความดับแล้ว ครั้งเมื่อรู้สึกตัวก็มาพิจารณาว่าตนเองนั้นเป็นอะไรไป ข้อมูลในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า ตทาสมุทาคเต ธมฺเม ปสฺสเน ปญฺญา. ปัญญาในการพิจารณาเห็นธรรมที่เข้ามาประชุม ในขณะนั้น⁶⁰¹ เป็นญาณรู้ด้วยการ พิจารณาทบทวน คือ สำรวจรู้มรรคผลและกิเลสที่ละได้แล้ว กิเลสที่เหลืออยู่ และ

⁵⁹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

⁵⁹⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 29.

⁵⁹⁷ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), **ลำดับโสฬสญาณ**, หน้า 59.

⁵⁹⁸ ชุ.ป. (ไทย) 31/227/383.

⁵⁹⁹ ชุ.ป. (ไทย) 31/45/70.

⁶⁰⁰ พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาภ อภิสมมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ 7, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, 2551), หน้า 995.

⁶⁰¹ ชุ.ป. (ไทย) 31/65/106-109

นิพพาน (เว้นพระอรหันต์ ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่)⁶⁰² จิตเห็นในมรรคจิต ผลจิต นิพพาน กิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังคงเหลืออยู่ เป็นญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณา ทบทวน คือ สำรวจรู้มรรค ผล กิเลสที่ละได้แล้ว กิเลสที่เหลืออยู่ และนิพพาน (เว้นพระอรหันต์ ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่)⁶⁰³ พระอริยบุคคลท่านนั้นสำรวจทบทวนดูมรรคว่า “ข้าพเจ้ามาด้วยมรรคนี้แน่แล้ว” จากนั้นก็สำรวจทบทวนดูผลว่า “อานิสงส์ตั้งนี้ข้าพเจ้าได้รับแล้ว” สำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ละได้แล้ว จากนั้นสำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ต้องประหาณด้วยมรรค 3 เบื้องสูงว่า “กิเลสทั้งหลายชื่อนี้ ๆ ยังเหลืออยู่” และในที่สุด ก็สำรวจทบทวนดูพระอมตนิพพานว่า “พระธรรมนี้ ข้าพเจ้าแทงตลอดโดยอารมณ์แล้ว” พระโสดาบันอริยสาวกมีปัจจเวกขณะ (คือ การสำรวจทบทวน) 5 ประการ ดังกล่าวนี้และพระโสดาบันมีปัจจเวกขณะ 5 ฉันใด แม้พระสกทาคามีและพระอนาคามีทั้งหลายก็มีปัจจเวกขณะ 5 ฉันนั้น แต่ของพระอรหันต์ไม่มีการสำรวจทบทวนดูกิเลสที่เหลือแล เพราะท่านละกิเลสทั้งหลายหมดแล้ว⁶⁰⁴

ปัจจเวกขณะญาณ ปัญญาในการเห็นธรรมที่มาร่วมกันในขณะนั้น⁶⁰⁵ เป็นญาณกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาทบทวนย้อนหลัง หรือการสำรวจทบทวน⁶⁰⁶ มีอยู่ 4 ประการ คือ (1) พิจารณามรรคว่า เรามาแล้วโดยมรรคนี้ (2) พิจารณาผลว่าอานิสงส์นี้เราได้แล้ว (3) พิจารณากิเลสที่ละแล้วว่า กิเลสเหล่านี้เราละได้แล้ว และ (4) พิจารณานิพพานว่า ธรรมวิเศษนี้ เราแทงตลอดแล้วโดยมีนิพพานเป็นอารมณ์⁶⁰⁷ ญาณนี้เป็นญาณที่เกิดขึ้นต่อจากผลญาณ คือ เมื่อได้เข้าสู่ความดับแล้ว ครั้งเมื่อรู้สึกตัวก็มาพิจารณาว่าตนเองนั้นเป็นอะไรไป ข้อมูลในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า ตทา สมุทาคเต ฌเม ปสสเน ปญญา. ปัญญาในการพิจารณาเห็นธรรมที่เข้ามาประชุมในขณะนั้น⁶⁰⁸ เป็นญาณรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน คือสำรวจรู้มรรคผลและกิเลสที่ละได้แล้ว กิเลสที่เหลืออยู่ และนิพพาน (เว้นพระอรหันต์ ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่)⁶⁰⁹

จิตเห็นในมรรคจิต, ผลจิต, นิพพาน, กิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังคงเหลืออยู่ คือ พระอริยบุคคลท่านนั้นสำรวจทบทวนดูมรรคว่า “ข้าพเจ้ามาด้วยมรรคนี้แน่แล้ว” 1 จากนั้นก็สำรวจทบทวนดูผลว่า “อานิสงส์ตั้งนี้ข้าพเจ้าได้รับแล้ว 1 สำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ละได้แล้ว 1 จากนั้น สำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ต้องประหาณด้วยมรรค 3 เบื้องสูงว่า “กิเลสทั้งหลายชื่อนี้ ๆ ของข้าพเจ้ายังเหลืออยู่” 1 และในที่สุด ก็สำรวจทบทวนดูพระอมตนิพพานว่า “พระธรรมนี้ ข้าพเจ้าแทงตลอดโดยอารมณ์แล้ว” 1 พระโสดาบันอริยสาวกมีปัจจเวกขณะ (คือ การสำรวจทบทวน) 5 ประการด้วยประการดังกล่าวนี้ และพระโสดาบันมีปัจจเวกขณะ 5 ฉันใด แม้พระสกทาคามีและ

⁶⁰² ชุ.ป. (ไทย) 31/65/106, วิสุทฺธิ. (บาลี) 2/662-804/250-350.

⁶⁰³ ชุ.ป. (ไทย) 31/65/106, วิสุทฺธิ. (บาลี) 2/662-804/250-350.

⁶⁰⁴ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทฺธิมรรค, หน้า 1137.

⁶⁰⁵ ชุ.ป. (ไทย) 31/65/106.

⁶⁰⁶ ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนาภิธาน, หน้า 252.

⁶⁰⁷ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ.9), คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐาน, หน้า 68.

⁶⁰⁸ ชุ.ป. (ไทย) 31/65/106-109.

⁶⁰⁹ ชุ.ป. (ไทย) 31/65/106, วิสุทฺธิ. (บาลี) 2/662-804/250-350.

พระอนาคามีทั้งหลายก็มีปัจจเวกขณะ 5 ฉะนั้น แต่ของพระอรหันต์ไม่มีการสำรวจทบทวนดูกิเลสที่เหลืออีกแล้ว (เพราะท่านละกิเลสทั้งหลายหมดแล้ว)⁶¹⁰

ญาณนี้ปรากฏในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภีทามรรค (ญาณที่ 14) และในคัมภีร์วิสุทธิ-มรรคสาระสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติได้พิจารณากิเลสที่ตนละได้และที่ตนยังละไม่ได้ สำหรับกิเลสที่ยังละไม่ได้ ผู้ปฏิบัติก็จะมุ่งหน้าเจริญวิปัสสนากรรมฐานเพื่อที่จะได้บรรลุคุณธรรมที่สูงขึ้นไป จนกว่าจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ สภาวะของญาณนี้ : ญาณพิจารณา มรรค ผล นิพพาน เป็นญาณพิจารณา เหมือนคนที่ผ่านเหตุการณ์อะไรมา ก็จะกลับพิจารณาสิ่งที่ผ่านมา แต่ญาณนี้ พิจารณามรรคที่ตนเองได้ พิจารณาผลที่ตนเองได้พิจารณาพระนิพพาน และถ้าคนมีหลักปริยัติ ก็จะพิจารณากิเลสอันใด ที่ละ ไปได้แล้ว กิเลสอันใดที่ยังเหลืออยู่และถ้าคนไม่มีหลักปริยัติก็พิจารณาแค่ มรรค ผล นิพพาน ในระหว่างที่ญาณ ก้าวขึ้นสู่อุโลมญาณ โคตรภูญาณ มรรคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณะญาณนี้ ท่านก็อุปมาให้ฟัง เหมือนกับ บุคคลที่จะก้าวกระโดดข้ามฝั่ง ฝั่งมันอยู่ไกล ก็โหนเถาว์วัลย์ ก็ต้องอาศัยกำลังที่วิ่งมาอย่างแรง วิ่งมาด้วยความไว แล้วก็เหินยวเอาเถาว์วัลย์โยนตัวขึ้นไป ในขณะที่โยนตัวขึ้นไป ก็เหมือนเป็นอุโลมญาณ คล้อยไป พอข้ามไปถึงฝั่งหนึ่งก็ปล่อยเถาว์วัลย์นั้นในขณะที่ปล่อยนั้น เหมือนกับโคตรภูญาณ คือปล่อยอารมณ์ที่เป็นโลกียะ ได้แก่รูป-นาม ไปรับนิพพานซึ่งเป็นโลกุตระเป็นอารมณ์ แล้วก็ตกลงถึงพื้น ในขณะที่ตกลงถึงพื้น เหมือนเป็นมรรคญาณ แล้วพอตั้งหลักได้ก็เป็นผลญาณเกิดขึ้น หลังจากนั้นก็พิจารณา แต่ว่าในสภาวะธรรมของโลกุตระ ผู้ปฏิบัติที่เข้าถึงแล้วก็ไม่สามารถนำมาแสดงให้แจ่มแจ้งได้ เพราะเป็นเรื่องที่รู้ได้เฉพาะตน บุคคลอื่นที่ยังเข้าไม่ถึงจะไม่สามารถจะทำความเข้าใจได้อย่างลึกซึ้ง เพราะว่าความคิดความอ่านของปุถุชน ก็จะมีความรู้สึกที่อยู่ในโลกเป็นไปในโลกนี้ มันจะมีขอบเขตของการนึกคิด ความเข้าใจอยู่ในโลก ส่วนสภาพโลกุตระธรรมที่พ้นโลกนั้นปุถุชนจะคิดไปไม่ถึงเลย จะไม่สามารถจะทำ ความเข้าใจได้อย่างถ่องแท้

คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อธิบายว่า⁶¹¹ ปัจจเวกขณะ หมายถึง ขณะสุดท้ายของ (โสดาปัตติ) ผลจิต ซึ่งพระอริยบุคคลจะสำรวจทบทวนดูมรรค 1 สำรวจทบทวนดูผล 1 สำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ละได้แล้ว 1 สำรวจทบทวนดูกิเลสทั้งหลายที่ยังเหลืออยู่ 1 สำรวจทบทวนดูพระนิพพาน 1 ด้วยการเกิดของชวนจิตเหล่านั้นซึ่งตรงกับความหมายในพระอภิธรรมมัตถสังคหจรกถา ดังที่ได้กล่าวไว้ว่า อริยบัณฑิตทั้งหลายย่อมพิจารณา มรรค ผล นิพพาน เฉพาะท่านที่เป็นพหูสูตรคงแก่เรียน ย่อมพิจารณากิเลสที่ละได้แล้วและที่ยังเหลือ ส่วนโยคีบุคคลนอกนั้นไม่ได้พิจารณา สอบสวนเพราะไม่รู้ปริยัติแต่ทำการกำหนดต่อไป⁶¹²

ปัญญาเป็นเครื่องเพ่งรู้ในธรรมคือมรรคและผล กับทั้งในธรรม คือสังขะ 4 ที่เกิดขึ้นในมรรคขณะและผลขณะ ถึงพร้อมแล้ว ประชุมกันในกาลนั้น ด้วยสามารถแห่งการได้เฉพาะและด้วยสามารถแห่งการแทงตลอด หลังจากทีโสดาปัตติผลในมรรควิถิ เกิดขึ้น จิตของพระโสดาบันก็ลงถ่วงค์ เมื่อตัดถ่วงค์ขาด มโนทวาราวชชนะก็เกิดขึ้นเพื่อพิจารณามรรค เมื่อดับลง ชวนจิตจึงพิจารณามรรคก็เกิดขึ้น 7 ขณะโดยลำดับ เมื่อลงสู่ถ่วงค์อีก อาวัชชนะจิตเป็นต้นก็เกิดขึ้น เพื่อพิจารณาธรรมทั้งหลาย

⁶¹⁰ สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 1137.

⁶¹¹ พระพุทธโฆสเถระ รจนา, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, 2560, หน้า 1,137.

⁶¹² สงคห. (บาลี) หน้า 62.

เช่น ผลเป็นต้น เพราะความเกิดแห่งธรรมเหล่าใดมีผลเป็นต้น พระโสดาบันนั้นก็พิจารณามรรค, ผล, กิเลสที่ละแล้ว, กิเลสที่ยังเหลือ และพระนิพพาน พระอริยสาวกชั้นโสดาบันมีปัจจเวกขณะ 5 อย่าง ด้วยประการนี้ ปัจจเวกขณะของพระสทาคามีและพระอนาคามีก็มีเหมือนพระโสดาบัน แต่ของพระอรหันต์มีปัจจเวกขณะ 4 อย่างคือ ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่

ปัจจเวกชนวิถิ ปัจจเวกขณะ แปลว่า พิจารณา หมายถึง การพิจารณาเพื่อให้ทราบตามสภาวะธรรมที่เป็นจริง

ปัจจเวกชนวิถิ คือ ลำดับความเป็นไปของจิตที่พิจารณาถึงสภาพแห่งความเป็นจริง เป็นมหากุศลหรือมหากิริยาชวนมนโทวารวิถิ อันเป็นกามวิถิ คือ เมื่อมัคควิถิสิ้นสุดลงแล้วต้องมีปัจจเวกชนวิถิอย่างแน่นอน จะไม่มีปัจจเวกชนวิถิเกิดภายหลังมัคควิถินั้นไม่ได้ ในหนังสือวิปัสสนากรรมฐานที่ปณี ปริจเฉทที่ 9 ได้อธิบายถึงวิถิของจิตในญาณต่าง ๆ โดยอิงมาจากคัมภีร์พระอภิธรรม ปริจเฉทที่ 9 หน้า 244⁶¹³โดยในส่วนนี้จะแสดงถึงมัคควิถิจิตซึ่งเป็นวิถิแห่งโลกุตระซึ่งใช้ระดับสมาธิขั้นอัปปนาสมาธิ ซึ่งต่างจากปัจจเวกชนวิถิที่เป็นโลกียญาณ ใช้สมาธิระดับขณิกสมาธิ ดังนี้

มัคควิถิ

ภ น ท ม ปริ อุ นุ โค โส มัค ผ ผ ... ภ ปัจจ

ภ น ท ม ปริ อุ นุ โว สก มัค ผ ผ .... ภ ปัจจ

ปัจจเวกชนวิถิ

ภ น ท ม ช ช ช ช ช ช ภ .....

จะเห็นได้ว่า ปัจจเวกชนญาณนั้นเกิดหลังจากที่จิตเข้าสู่ภวังคจิตจากมัคควิถิ โดยปัจจเวกชนวิถิกับมัคควิถินั้นเป็นคนละวิถิแห่งจิต โดยในปัจจเวกชนวิถินั้นจะพิจารณามรรค ผลกิเลสที่ละ กิเลสที่เหลือและนิพพาน ในมโนทวารวิถิ ในส่วนของ ชวนะทั้ง 7 นี้ตัวอารมณ์มิได้ปรากฏเฉพาะหน้า แต่เป็นการตามดูกิเลสที่ละได้แล้วในอดีต ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้อุปมากระบวนการของญาณทัสนวิสุทธิ ไว้ประจูดั่งคนข้ามคูน้ำ

ปัจจเวกชนวิถิที่เกิดภายหลังมัคควิถิ ก็เพื่อพิจารณาธรรม 5 ประการ คือ (1) พิจารณามัคค (2) พิจารณาผล (3) พิจารณานิพพาน (4) พิจารณากิเลสที่ละแล้ว และ (5) พิจารณากิเลสที่คงเหลืออยู่ในปัจจเวกขณะ 5 ประการนี้เฉพาะ 3 ประการแรกคือ การพิจารณามัคค 1 การพิจารณาผล 1 และการพิจารณานิพพาน 1 ต้องมี ต้องพิจารณาอย่างแน่นอน ขาดไม่ได้

ส่วนการพิจารณากิเลสที่ละแล้ว 1 และการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ 1 นั้น บางทีก็พิจารณา บางทีก็ไม่พิจารณา กล่าวคือ ถ้าผู้นั้นได้ศึกษาทางปริยัติ จึงจะทราบเรื่องราวของกิเลส เมื่อทราบก็พิจารณาได้ แต่ถ้าไม่ได้ศึกษามา ก็ไม่ทราบเรื่องจึงไม่พิจารณา

ปัจจเวกชนวิถิที่เกิดหลังจากโสดาปัตติมัคควิถิ สกทาคามีมัคควิถิ และอนาคามีมัคควิถิ พิจารณาทั้ง 5 ประการ ส่วนปัจจเวกชนวิถิที่เกิดภายหลังอรหัตตมัคควิถิพิจารณาเพียง 4 ประการ

⁶¹³ พระสังฆมณฑลสังฆคณาจารย์, อภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 9, (กรุงเทพฯมหานคร: หจก. ทิพยวิสุทธิ, 2559), หน้า 244.

เว้นการพิจารณาภิเลสที่คงเหลือ เพราะพระอรหันต์ละกิเลสได้หมดสิ้นแล้วไม่มีกิเลสที่เหลือยู่มปัจจุบัน
เวกชนวิถีที่เกิดภายหลังมคควิถี เป็น 19 ประการ คือ

ปัจจเวกชนวิถี ที่เกิดภายหลัง โสตาปัตติมคควิถี 5

ปัจจเวกชนวิถี ที่เกิดภายหลัง สกทาคามิมคควิถี 5

ปัจจเวกชนวิถี ที่เกิดภายหลัง อนาคามิมคควิถี 5

ปัจจเวกชนวิถี ที่เกิดภายหลัง อรหัตตมคควิถี 4

ปัจจเวกชนวิถีเกิดหลังจากอาทิกัมมิกฆานวิถี และฆานสมาบัติวิถี ทำหน้าที่พิจารณาองค์
ฆานนั้นก็ได้ แต่ไม่แน่นอนว่าจะต้องมีเสมอไปแต่หลังจากอภิญญาวิถี ผลสมาบัติวิถี หรือนิโรธ
สมาบัติวิชานั้น ปัจจเวกชน วิถีไม่เกิด

ปัญญา แปลว่า ความเข้าใจ ความรู้ชัด สภาวะที่ช่วยให้รู้ชัด รู้ทั่วถึงได้ ชื่อว่าปัญญา⁶¹⁴
คัมภีร์อังคุตตรนิกายอธิบายว่า ปัญญา หมายถึง ความรู้ธรรมที่เป็นกุศล อกุศล ธรรมที่มีโทษ ไม่มีโทษ
ธรรมดำ (ธรรมที่ให้ผลเป็นทุกข์) ธรรมขาว (ธรรมที่ให้ผลเป็นสุข) ธรรมที่ควรเสพ ธรรมที่ไม่ควรเสพ
ธรรมที่ไม่สามารถทำให้เป็นพระอริยะ และธรรมที่สามารถทำให้เป็นอริยะ⁶¹⁵ หมายถึงปัญญาระดับ
โลกิยะ เป็นความรู้ที่เกิดจากการฟัง และการคิดพิจารณา

ปัญญา หมายถึง เครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิด และความดับอันเป็นอริยะ ชำแรกกิเลส
ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ⁶¹⁶ หมายถึง ปัญญาระดับโลกุตระ เป็นความรู้ที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนา
ตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งบรรลุมรรคผล⁶¹⁷

ปัญญาระดับญาณ คือ ความหยั่งรู้ด้วยปัญญาประจักษ์แจ้ง เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากการ
หยั่งรู้สภาวะแห่งความจริงทั้งหลาย ตามความเป็นจริง เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นเฉพาะภายในตัวของผู้รู้
เท่านั้น เป็นการเรียนรู้โดยประสบการณ์ตรง ตามหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ความรู้ระดับ
ญาณนี้ได้แก่ “ญาณ 16”⁶¹⁸

ปัญญาระดับตรัสรู้ หรือ สัมโพธิ คือ ความรู้ระดับญาณขั้นสูงสุดในพุทธปรัชญา เป็นญาณ
ที่รู้ว่าตนหลุดพ้นจากสภาวะธรรมฝ่ายสังขตะทั้งปวง และเมื่อได้บรรลุโลกุตระธรรมก็รู้ว่าตนได้อยู่จบ
พรหมจรรย์แล้ว กิจที่จะพึงทำทุกอย่างก็ได้ทำเสร็จแล้ว ได้บรรลุถึงความเป็นอิสระจากโลกิยะธรรมทั้ง
มวลโดยสมบูรณ์ไม่มีกิจที่ต้องทำอีกต่อไป ความรู้ระดับนี้จะเกิดขึ้นได้ต้องมีเงื่อนไข 3 ประการ คือ ได้
ปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ 8 บริบูรณ์ด้วยดี มีความรู้ระดับญาณเกิดขึ้นแล้วโดยสมบูรณ์ และเกิด

⁶¹⁴ พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, 2542),
หน้า 209.

⁶¹⁵ อจ.นวก. (ไทย) 23/5/439.

⁶¹⁶ อจ.สตุตค. (ไทย) 23/4/7.

⁶¹⁷ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบ
เรียง, (พิมพ์ครั้งที่ 9, 2553.) หน้า 731.

⁶¹⁸ ที.ปา. (ไทย) 11/305/272, ชุ.ป. (ไทย) 31/1-65/7-109.

ความเปลี่ยนแปลง 5 ประการคือ เปลี่ยนแปลงทางปัญญา เปลี่ยนแปลงทางคุณภาพจิต เปลี่ยนแปลงทางอารมณ์ เปลี่ยนแปลงทางทัศนคติ และเปลี่ยนแปลงทางพฤติกรรม⁶¹⁹

ปัญญาระดับทิวฐิติ หมายถึง ความเห็นซึ่งรวมถึงความเชื่อถือความเข้าใจตามนัยเหตุผล ความรู้ที่เป็นพรรณณะแนวคิดหรือทฤษฎีต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นหลังจากการฟัง การคิด ที่เป็นไปตามกระบวนการทางเหตุผลหรืออนุมาน เป็นการเห็นความจริงรวบยอดที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ต่างๆ ซึ่งเป็นความรู้ที่ได้จากการคิดแบบวิเคราะห์เปรียบเทียบ แล้วทำการสังเคราะห์สรุปรวบยอดกลายเป็นพรรณณะ มโนภาพ หรือความเข้าใจ เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากการฟัง หรือสุดมยปัญญา และการคิดที่เรียกว่า จินตามยปัญญา ตามพรรณณะของพุทธปรัชญาแบ่งความรู้ระดับทิวฐิติออกเป็น 2 ประเภท คือ มิจฉาทิวฐิติ คือ ความเห็นที่ผิดจากความเป็นจริงเป็นไปเพื่อสร้างโลกสร้างกิเลส และสัมมาทิวฐิติ คือ ความเห็นชอบเห็นความจริง ได้แก่ การเห็นที่ถูกต้องตามอริยสัจ 4 ดัง พระผู้มีพระภาคตรัสว่าภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิวฐิติคืออะไร คือความรู้ในทุกข์ ความรู้ในสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า สัมมาทิวฐิติ⁶²⁰

ปัญญาระดับวิญญาน คือ ความรู้แจ้งอารมณ์อันเป็นความรู้เริ่มแรกเมื่อเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส กายถูกต้องสัมผัสเป็นต้น ซึ่งจะกลายเป็นเวทนาต่อไป เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นโดยอาศัยทวารทั้ง 6 เป็นฐาน ขณะตาสัมผัสกับรูปเกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า จักขุวิญญาน ขณะหูสัมผัสกับเสียงเกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า โสตวิญญาน ขณะจมูกสัมผัสกับกลิ่นเกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า ฆานวิญญาน ขณะลิ้นสัมผัสกับรสเกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาน ขณะกายสัมผัสกับโผฏฐัพพะเกิดความรู้ขึ้น เรียกว่า กายวิญญาน ขณะที่ใจสัมผัสกับธรรมเกิดความรู้ขึ้น นี้เรียกว่า มโนวิญญาน⁶²¹ ความรู้ระดับวิญญานนี้เป็นความรู้ที่มีความบริสุทธิ์เนื่องจากเป็นการรู้โดยตรง ในระยะแรกยังไม่มีรายละเอียดหรือความหมายอะไร เมื่อตาเห็นรูปก็รู้เพียงว่าเห็นเท่านั้นแต่ไม่รู้ว่าเป็นรูปอะไร การเกิดขึ้นของความรู้ระดับวิญญานนี้จะเกิดขึ้นได้ต้องมีองค์ประกอบ 3 อย่างคือ อายตนะ อารมณ์ และจิตทำหน้าที่จัดจ่อในอารมณ์ 6

ปัญญาระดับสัญญา หมายถึง การจำได้หมายรู้ เป็นความรู้ระดับรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่างๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้น ๆ ได้ มีความละเอียดกว่าความรู้ระดับวิญญาน เกิดขึ้นโดยอาศัยการเทียบเคียงระหว่างประสบการณ์เดิม หรือความรู้เก่ากับความรู้ใหม่ แบ่งออกเป็น 6 อย่างตามทางแห่งการรับรู้ คือ รูปสัญญา สัทสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพสัญญา และธัมมสัญญา ความรู้ระดับสัญญานี้เป็นกระบวนการเก็บรวบรวม และสะสมข้อมูลของการเรียนรู้และวัตถุดิบสำหรับความคิดนั่นเอง⁶²²

ปัญญาระดับอภิญา คือ ความรู้ที่เกิดขึ้นจากความสามารถพิเศษทางจิต โดยการฝึกจิตให้มีพลังโดยไม่ต้องอาศัยประสาทสัมผัสใดๆ ทั้งสิ้น เป็นสิ่งที่สามารถรับรู้ได้โดยไม่ขึ้นกับกาลเวลา การรับรู้ระดับนี้เมื่อเกิดขึ้นสามารถที่จะรับรู้สิ่งต่างๆ ได้เกินวิสัยสามัญของมนุษย์ เรียกความรู้แบบนี้ว่า

⁶¹⁹ บุญมี แทนแก้ว, ญาณวิทยา, (กรุงเทพมหานคร: ธนะการพิมพ์, 2535), หน้า 55.

⁶²⁰ ม.ม. (ไทย) 12/135/126-128.

⁶²¹ ที.ปา. (ไทย) 11/323/316.

⁶²² เตือน คำดี, พุทธปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร: โอ เอส พรินติ้ง เฮ้าส์, 2534), หน้า 129.

อภิญา มี 6 ประการ คือ (1) อิทธิวิธี คือ ความสามารถแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง เช่น คนเดียวทำให้เป็นหลายคน ทำที่มีดให้สว่าง (2) ทิพโศตะ คือ ความสามารถในการได้ยินเสียงทั้งเสียงทิพย์เสียงมนุษย์ทั้งระยะใกล้ไกล (3) เจโตปริยญาณ คือ การรู้ใจคนอื่น สามารถบอกได้ว่าเขาคิดอย่างไร (4) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ความสามารถระลึกชาติในอดีตได้ (5) ทิพจักขุ คือ ความสามารถในการมองเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้จัดเป็นอันมาก และ (6) อาสวักขยญาณ คือ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะกิเลส⁶²³ ความรู้ระดับอภิญาทั้ง 6 นี้ อภิญา 5 ข้อแรกจัดเป็นโลกียอภิญา เป็นความรู้ระดับสามัญทั่วไปผู้ที่ได้อภิญานี้อาจเป็นสัมมาทิฐิหรือมิจฉาทิฐิก็ได้ ส่วนอภิญาข้อที่ 6 คือ อาสวักขยญาณ จัดเป็นโลกุตตร อภิญา เป็นความรู้ระดับสูงผู้ได้อภิญาข้อนี้จะเป็นสัมมาทิฐิเท่านั้น

ปัญญาวิมุตติ คือ พระอรหันต์ผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา เป็นผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วนๆ มี 5 ประเภท คือ

1. พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้จตุตถฌาน
2. พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้ตติยฌาน
3. พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้ทุติยฌาน
4. พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้ปฐมฌาน (ได้ก่อนทำวิปัสสนา)
5. พระปัญญาวิมุตติ ผู้ได้สุกขวิปัสสก (พระวิปัสสนายานิก)⁶²⁴

พระอรหันต์ประเภทวิปัสสนายานิกนี้ หมายถึง พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วนๆ มีได้สัมผัสวิโมกข์ 8 แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา⁶²⁵ ซึ่งในชั้นคัมภีร์อรรถกถาได้บัญญัติชื่อพิเศษเรียกว่า สุกขวิปัสสก เป็นอันดับสุดท้ายในพระปัญญาวิมุตติ⁶²⁶

อริยบุคคลประเภทนี้ ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล โดยมีฉนิกสมาธิเป็นบาทฐาน ปฏิบัติสุทธวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน 4 เพื่อบรรลุโสดาปัตติผล ด้วยกำลังของปัญญินทรีย์เป็นอัมมานุสารี คือ ผู้แล่นไปตามธรรม หรือผู้แล่นตามไปด้วยธรรม มีปัญญาเป็นตัวนำ ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว กลายเป็นทิฐิปปัตตะ เมื่อบรรลุพระอรหันต์เป็นประเภท ”ปัญญาวิมุตติ” ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ของผู้ใด ประจักษ์ชัดโดยยิ่งด้วยปัญญาอย่างนี้ ผู้นี้เราเรียกว่า อัมมานุสารี ก้าวลงสู่อริยมรรค หยั่งลงสู่ภูมิของสัตบุรุษ ผ่านภูมิของปุถุชนได้แล้วไม่ควรทำกรรมที่ทำแล้วไปเกิดในนรกกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน หรือภูมิแห่งเปรตไม่สมควรตายตราบเท่าที่ยังไม่ทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ภิกษุทั้งหลาย ผู้ได้รู้เห็นธรรมเหล่านี้เป็นอย่างนี้ ผู้นี้เราเรียกว่า “อริยสาวกผู้เป็นโสดาบันไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า”⁶²⁷

ปัญญาวิมุตติมีมากกว่าฌานลาภบุคคล

⁶²³ ที.ปา. (ไทย) 11/356/394-396.

⁶²⁴ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า 332.

⁶²⁵ อัง.สตตก.อ. (บาลี) 3/14/161.

⁶²⁶ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า 450.

⁶²⁷ ส.ช. (ไทย) 17/302-311/320-327, ส.ส. (ไทย) 18/70/60.

พระอริยะที่เป็นสุขขวิปัสสกบุคคล เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปัญญาวิมุตติมีจำนวนมากกว่าพระอริยะ ที่เป็นฆานลาภบุคคล นั้นมากมาย เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าเจโตวิมุตติ ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย พระพุทธเจ้าตรัสกับพระสารีบุตรว่า “อิเมสฺส ทิ สารีบุตรต ปณณนํ ภิกขุสตันนํ สญฺจติ ภิกขุ เตวิชชา สญฺจติ ภิกขุ ฉฬภิญญา สญฺจติ ภิกขุ อุภโตภาควิมุตตา อถ อิตเร ปณณาวิมุตตา.” ตุก่อนสารีบุตร ในพระภิกษุ 500 รูป 60 รูปเป็นเทวิชชบุคคล 60 รูปเป็นฉฬภิญญาบุคคล 60 รูปเป็นอุภโตภาควิมุตติบุคคล นอกนั้นทั้งหมดเป็นปัญญาวิมุตติบุคคล⁶²⁸

พระพุทธเจ้าตรัสสภาวะจิตของพระอรหันต์ผู้สุขขวิปัสสกะว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อมนสิการสักกายะ จิตของเธอย่อมไม่แล่นไป ไม่เลื่อนใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไปในสักกายะ แต่เมื่อมนสิการถึงความดับสักกายะ จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อนใส ตั้งอยู่ น้อมไปในความดับสักกายะ จิตนั้นของเธอชื่อว่า เป็นจิตดำเนินไปได้แล้วเจริญดีแล้ว ตั้งอยู่ดีแล้ว หลุดพ้นดีแล้ว พราออกดีแล้วจากสักกายะ เธอหลุดพ้นแล้วจากอาสวะ และความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้นซึ่งเกิดขึ้นเพราะสักกายะเป็นปัจจัย ย่อมไม่สวดยเวทนานั้น เรียกว่า ชาติที่สลัดสักกายะ”⁶²⁹

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายเสริมว่า “นี่เป็นวิธีการที่พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วนส่งจิตในอภิตตผลสมาบัติไปยังอุปาทานชั้น 5 เพื่อทดสอบดูว่า ความยึดมั่นในชั้น 5 ว่าเป็นอัตตายังมีอยู่หรือไม่”⁶³⁰

สุขขวิปัสสกบุคคล หรือวิปัสสนายานิก⁶³¹ คือ แม้แต่จิตที่สงบชั่วขณะก็สามารถนำมาเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนาได้⁶³² คัมภีร์มูลปณณาสกัฎฐีกากล่าวว่า “น ทิ ขณิกสมาธิ วินา วิปัสสนา สมภวติ”⁶³³ แปลว่า หากขาดขณิกสมาธิ วิปัสสนาก็เกิดไม่ได้ คือต้องอาศัยขณิกสมาธิเป็นบาท

เมื่อวิปัสสนาญาณสูงขึ้นตามลำดับ การเพ่งลักษณะอารมณ์ก็จะแนบแน่นขึ้นเช่นกัน เมื่อมรรคจิตเกิดขึ้นก็ย่อมบริบูรณ์พร้อมด้วยองค์ฌานทั้ง 5 จัดเป็นปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิต สกทาคามิมรรคจิต อนาคามิมรรคจิต อรหัตตมรรคจิต ของสุขขวิปัสสกบุคคล จัดเข้าเป็นปฐมฌานด้วยกันทั้งสิ้น ดังอรรถกถาอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาว่า “วิปัสสนานियเมน ทิ สุขขวิปัสสกสส อุปปนนมคโคปิ สมาปตติลาภินอ ฌาน ปาทก อกตวา อุปปนนมคโคปิ ปรมชฌาน ปาทก กตวา ปกิณณกสงฆาเร สมมสิตวา อุปปาทิตมคโคปิ ปรมชฌานิกเว โหติ สพเพสุ สตตโพชฌงค์านิ อฏฺฐมคคฺจกานิ ปณจฌานงคานิ โหติ.”⁶³⁴

มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระสุขขวิปัสสกโดยกำหนดวิปัสสนาก็ดี, มรรคที่ไม่ทำฌานให้เป็นบาทเกิดขึ้นแก่ผู้ได้สมาบัติก็ดี, มรรคที่ภิกษุทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้วพิจารณาสังขารเล็กๆ น้อยๆ ให้เกิดขึ้นก็ดี, ในมรรคทั้งหมดนั้น มีโพชฌงค์ 7 องค์มรรค 8 องค์ฌาน 5 อยู่ด้วย

⁶²⁸ ส.ส. (บาลี) 15/215/230, ส.ส. (ไทย) 15/215/313.

⁶²⁹ อ.จ.ปญจก. (บาลี) 22/200/230, อ.จ.ปญจก. (ไทย) 22/200/341.

⁶³⁰ อ.จ.ปญจก.อ. (บาลี) 3/200/83.

⁶³¹ อ.จ.จตุกก.อ. (ไทย) 2/-/-/255,355, ชุ.เถร.อ. (ไทย) 2/3/4/567.

⁶³² ชุ.เถร.อ. (บาลี) 2/1288/603.

⁶³³ ม.ม.ฐีกา (บาลี) 1/49/257, วิสุทธิติ.มหาฐีกา (บาลี) 1/3/15.

⁶³⁴ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1 /324, อภิ.สง.อ. (บาลี) 1/443.

แม้มรรคที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ก็ย่อมประกอบด้วยองค์ฌาน คือ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา อย่างครบถ้วน⁶³⁵

พระอริยะประเภทปัญญาวิมุตติมีมากกว่าฌานลาภบุคคล

พระอริยะที่เป็นสุขขวิปัสสกบุคคล เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปัญญาวิมุตติมีจำนวนมากกว่าพระอริยะ ที่เป็นฌานลาภบุคคล นั้นมากมาย เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า เจโตวิมุตติ ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย พระพุทธเจ้าตรัสกับพระสารีบุตรว่า “อิมสฺสฺหิ สารีบุตรตฺถ ปญฺจนํ ภิกขุสฺตํ สญฺญิ ภิกขุ เทวิชชา สญฺญิ ภิกขุ ฉฬภิญญา สญฺญิ ภิกขุ อุภโตภาควิมุตฺตา อถ อิตฺเร ปญฺญาวิมุตฺตา สารีบุตร ในพระภิกษุ 500 รูป 60 รูปเป็นเทววิชชบุคคล 60 รูปเป็นฉฬภิญญาบุคคล 60 รูปเป็นอุภโตภาควิมุตติบุคคล นอกนั้นทั้งหมดเป็นปัญญาวิมุตติบุคคล”⁶³⁶

พระพุทธเจ้าตรัสสภาวะจิตของพระอรหันต์ผู้สุขขวิปัสสกะว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อมนสิการสักกายะ จิตของเธอย่อมไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ไม่น้อมไปในสักกายะ แต่เมื่อมนสิการถึงความดับสักกายะ จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อมใส ตั้งอยู่ น้อมไปในความดับสักกายะ จิตนั้นของเธอชื่อว่า เป็นจิตดำเนินไปดีแล้วเจริญดีแล้ว ตั้งอยู่ดีแล้ว หลุดพ้นดีแล้ว พรากออกดีแล้วจากสักกายะ เธอหลุดพ้นแล้วจากอาสวะ และความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้นซึ่งเกิดขึ้นเพราะสักกายะเป็นปัจจัย ย่อมไม่สวดยเวหนานั้น เรียกว่า ธาตุที่สลัดสักกายะ”⁶³⁷

พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ๆ มิได้สัมผัสวิโมกข์ 8 แต่สิ้นอาสวะเพราะเห็นด้วยปัญญา⁶³⁸ ซึ่งในชั้นคัมภีร์อรรถกถาได้บัญญัติชื่อพิเศษเรียกว่า สุขขวิปัสสก เป็นอันดับสุดท้ายในพระปัญญาวิมุตติ⁶³⁹ อริยบุคคลประเภทนี้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งซึ่งโสดาปัตติผล โดยมีขณิกสมาธิเป็นบาทฐาน ปฏิบัติสุทธวิปัสสนาตามแนวสติปัฏฐาน 4 เพื่อบรรลุโสดาปัตติผล ด้วยกำลังของปัญญินทรีย์เป็นธัมมานุสारी คือ ผู้แล่นไปตามธรรม หรือผู้แล่นตามไปด้วยธรรม มีปัญญาเป็นตัวนำ ท่านผู้นี้ถ้าบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว กลายเป็นทิสฺสุปัตตตะ เมื่อบรรลุพระอรหันต์เป็นประเภทปัญญาวิมุตติ พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเหล่านี้ของผู้ใด ประจักษ์ชัดโดยยิ่งด้วยปัญญาอย่างนี้ผู้นี้เราเรียกว่า ธัมมานุสारी ก้าวลงสู่อริยมรรค หยั่งลงสู่ภูมิของสัตบุรุษ ผ่านภูมิของปุถุชนได้แล้วไม่ควรทำกรรมที่ทำแล้วไปเกิดในนรกกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน หรือภูมิแห่งเปรตไม่สมควรตายตราบเท่าที่ยังไม่ทำให้แจ้งโสดาปัตติผล ภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดรู้เห็นธรรมเหล่านี้อย่างนี้ ผู้นี้เราเรียกว่า “อริยสาวกผู้เป็นโสดาบันไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า”⁶⁴⁰

ปัญญาศึกษา ปัญญา แปลว่า ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี⁶⁴¹

⁶³⁵ อ.ท.ก. (ไทย) 20/95/328.

⁶³⁶ ส.ส. (บาลี) 15/215/230, ส.ส. (ไทย) 15/215/313.

⁶³⁷ อ.จ.ป.จ.ก. (บาลี) 22/200/230, อ.จ.ป.จ.ก. (ไทย) 22/200/341.

⁶³⁸ อ.จ.ส.ต.ก.อ. (บาลี) 3/14/161.

⁶³⁹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรมฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า 450.

⁶⁴⁰ ส.ช. (ไทย) 17/302-311/320-327.

⁶⁴¹ อ.ภ.ส.ง. (ไทย) 34/34/33.

อธิปัญญาศึกษา แปลว่า ปัญญาผู้รู้รูป-นาม เห็นแจ้งพระไตรลักษณ์และอริยสัจ 4 อัน
 กุลบุตรผู้ต้องการพ้นทุกข์ จำต้องศึกษาและเจริญให้มีขึ้น ด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา⁶⁴² ในคัมภีร์
 มหานิเทศว่า อธิปัญญาศึกษา คือ ภาชนะในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีปัญญาประกอบด้วยปัญญาอันประเสริฐ
 หยั่งถึงความเกิดและความดับ เพิกถอนกิเลส ให้บรรลุลถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ เธอรู้ตามความเป็น
 จริงว่า “นี้ทุกข์” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์)” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า
 “นี้ทุกข์นิโรธ (ความดับทุกข์)” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติเครื่อง
 ดำเนินไปสู่ความดับทุกข์)” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “เหล่านี้าสวะ” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้
 อาสวะสมุทัย” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้อาสวนิโรธ” เธอรู้ตามความเป็นจริงว่า “นี้อาสวนิโรธคา
 มินีปฏิปทา” นี้ชื่อว่า อธิปัญญาศึกษา⁶⁴³

อธิปัญญานี้ทำให้หลุดพ้นได้จริง ดังที่คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า ปัญญาทำให้หลุดพ้นได้
 จริง ด้วยอำนาจสมุจเฉทวิมุตติ⁶⁴⁴ พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับอธิปัญญาศึกษาไว้ในพระอภิธรรมปิฎก
 และ ตรีสิกขาปทานอนุสยิกิเลส ไว้ในพระอภิธรรมปิฎก เพราะความที่ปัญญาเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสย
 กิเลส⁶⁴⁵ คือ กิเลสที่แฝงตัวนอนเนื่องอยู่ในสันดานของสัตว์มี 7 คือ (1) กามราคะ ความกำหนัดในกาม
 (2) ปฏิฆะ ความหงุดหงิดขัดเคือง (3) ทิฏฐิ ความเห็นผิด (4) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย (5) มานะ
 ความถือตัว (6) ภวราคะ ความกำหนัดในภพ และ (7) อวิชชา ความไม่รู้แจ้งอารมณ์⁶⁴⁶

ปรมัตถ์ คือ สภาวะที่เป็นความจริงตามความหมายที่แท้จริง ที่ตรงตามสภาวะไม่
 แปรปรวน วิปริตไปด้วยประการใด ๆ และเป็นสภาวะธรรมที่ทำให้สัตว์ผู้รู้แจ้งแล้วพ้นจากวิภูฏสงสาร
 คือสิ้นทุกข์ไม่มีส่วนเหลือได้จริง ได้แก่ ปรมัตถธรรม 4 ประการ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน⁶⁴⁷ การ
 ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ต้องอาศัยอารมณ์เป็นพื้นที่ในการปฏิบัติการ ธรรมที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา
 ได้ ต้องเป็นสิ่งที่มิใช่จริง ไม่เปลี่ยนแปลงจากสภาวะของตน นั่นคือ ต้องเป็นปรมัตถ์อารมณ์เท่านั้น

การรู้อารมณ์ปรมัตถ์เป็นการรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อการเจริญวิปัสสนา เพราะหากไม่รู้
 อารมณ์ปรมัตถ์อย่างถูกต้อง และแจ่มชัดแล้ว ก็ไม่อาจนำไปสู่การเจริญวิปัสสนาให้เกิดผลได้ เพราะ
 อารมณ์ที่จะให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งในการเจริญวิปัสสนา ตั้งแต่อุทยัพพญาณเป็นต้นไป ต้องเป็น
 อารมณ์ปรมัตถ์ล้วน ๆ ปรมัตถธรรมที่เป็นอารมณ์ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา ย่นย่อลงเป็น 2
 ประเภท คือ

1. รูป ธรรมชาติที่แตกสลายอยู่เสมอ เพราะความร้อนบ้าง ความเย็นบ้าง เป็นต้น⁶⁴⁸
 ได้แก่ รูปชั้นนั้นเอง เป็นอารมณ์ที่รับรู้ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย⁶⁴⁹

⁶⁴² ชุ.ม.อ. (ไทย) 5/1/-/650.

⁶⁴³ ชุ.ม. (ไทย) 29/10/48.

⁶⁴⁴ ชุ.อ.อ. (ไทย) 1/3/-/394.

⁶⁴⁵ อภิ.สง.อ. (ไทย) 1/1/-/49.

⁶⁴⁶ ที.ปา. (ไทย) 11/332/223.

⁶⁴⁷ พระสังฆมณฑลสังฆสภา, ปรมัตถ์โชติกะ ปริเฉทที่ 1-2, (กรุงเทพมหานคร: จัดพิมพ์โรง
 พิมพ์พิทยวิสุทธิ, 2540), หน้า 3.

⁶⁴⁸ อง.เอกก.อ. (ไทย) 1/1/33.

2. นาม (ที่เป็นโลกียธรรม) เป็นธรรมชาติที่โน้มไปสู่อารมณ์อยู่เสมอ⁶⁵⁰ ได้แก่ นามชั้น 4 (เวทนา สัญญา สังขาร จัดเป็นเจตสิก และวิญญาณ จัดเป็นจิต) คือ ความรู้สึกนึกคิดภายในใจ ส่วนนิพพานเป็นโลกุตตรธรรม ไม่ใช่ฐานะที่รับรู้ได้ หรือถึงจะรับรู้ได้ก็ไม่มีประโยชน์ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา⁶⁵¹

จิต ธรรมชาติที่รู้อารมณ์⁶⁵² คือ ได้รับความรู้อารมณ์อยู่เสมอ⁶⁵³ ธรรมชาติของจิตนั้น มีอยู่ 3 ประการ คือ (1) มีการรับรู้อารมณ์อยู่เสมอ⁶⁵⁴ (2) เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรู้อารมณ์ได้คล้าย ๆ กับผู้นำ (3) ทำสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตให้วิจิตรพิสดาร⁶⁵⁵

เจตสิก เป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด อาศัยจิตรู้อารมณ์⁶⁵⁶ เจตสิกทั้งหลายจะรู้อารมณ์ได้ก็ต้องมีจิตเป็นที่อาศัย หากขาดจิตเสียแล้ว เจตสิกก็รู้อารมณ์ไม่ได้⁶⁵⁷ ถ้าเปรียบจิตเป็นน้ำ เจตสิกเป็นสีแดง ผสมกันเป็นน้ำแดง เมื่อผสมกันแล้วไม่สามารถแยกน้ำออกจากสีแดงได้ฉันทใด จิตและเจตสิกก็ไม่สามารถแยกออกจากกันเป็นอิสระได้ฉันทนั้น⁶⁵⁸

เจตสิกนี้เป็นสิ่งปรุงแต่งจิตให้มีความเป็นไปต่าง ๆ⁶⁵⁹ ไม่ว่าจะเป็นความพอใจ ความไม่พอใจ ความรัก ความเกลียด ความสงบ หรือฟุ้งซ่าน ล้วนเป็นคุณสมบัติของเจตสิกทั้งสิ้น แต่เจตสิกเกิดขึ้นเองและแสดงพฤติกรรมเองไม่ได้ ต้องอาศัยจิตเป็นตัวแสดงพฤติกรรมแทน

รูป คือ ธรรมชาติที่ผันแปรแตกดับไป เพราะปัจจัยตรงกันข้ามเสมอ ๆ⁶⁶⁰ เป็นธรรมชาติที่มีอยู่จริง ผู้ที่ได้กระทบสัมผัสจะมีความรู้สึกเหมือนกันหมด คือ มีสภาวะแตกสลายอยู่เสมอ⁶⁶¹

นิพพาน ธรรมชาติที่สงบจากรูปนาม ชั้น 5 พ้นจากตัณหาอย่างเด็ดขาด⁶⁶² พ้นจากการปรุงแต่งทั้งปวง ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า เป็นอสังขตธรรม⁶⁶³ จัดเป็นนามที่เป็นโลกุตตระ

ปรับอินทรีย์ การนำเอากุศลธรรมที่มีพลัง และสมรรถนะหลายประการที่อยู่ภายในกายใจ มาปรับให้บรรลุผลที่พึงปรารถนาอันสูงสุด ในการปฏิบัติวิปัสสนาสติปัฏฐาน 4 นั้น กุศลธรรมที่มีสมรรถนะความเป็นใหญ่ เรียกว่า อินทรีย์ ส่วนกุศลที่ก่อให้เกิดกำลัง เรียกว่าพละ ซึ่งจำแนกไว้อย่าง

⁶⁴⁹ อภิ.วิ.อ. (บาลี) 147.

⁶⁵⁰ ชุ.ป.อ. (ไทย) 7/1-/248.

⁶⁵¹ ที.ม.ฎีกา (บาลี) 2/430.

⁶⁵² ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/62/36.

⁶⁵³ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/62/108, อภิ.สง.อ. (บาลี) 127/110.

⁶⁵⁴ อภิ.สง.อ. (บาลี) 110-112, มงคล. (บาลี) 2/56/432.

⁶⁵⁵ ชุ.อป.อ. (บาลี) 2/987/161.

⁶⁵⁶ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/62/135.

⁶⁵⁷ อภิ.สง.อ. (บาลี) 206/190.

⁶⁵⁸ ชุ.ม.อ. (บาลี) 1/25.

⁶⁵⁹ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/144/313.

⁶⁶⁰ ชุ.ม.อ. (บาลี) 1/12.

⁶⁶¹ อภิ.วิ.อ. (บาลี) 147.

⁶⁶² ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/62/96.

⁶⁶³ ชุ.อป.อ. (บาลี) 1/503/338.

ละ 5 อย่างเท่ากัน คือ การปรับศรัทธาให้เสมอกับปัญญา การปรับวิริยะให้เสมอกับสมาธิ สติต้องเจริญให้มาก ซึ่งมีวิธีการดังนี้

1. การปรับอินทรีย์โดยการกำหนดให้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบันที่เกิดขึ้นภายในกายใจ ณ ปัจจุบันขณะนั้น ดังเมื่อสันตติอำมาตย์พึงธรรมพร้อมทั้งเจริญสติปัญญาโดยกำหนดรูปนามปัจจุบันที่ปรากฏชัด จึงไม่เกิดกิเลสที่หวนคิดถึงอดีต หรือใฝ่ฝันอนาคต และหยั่งเห็นสภาวะธรรมรูปนามที่เกิดดับตามความเป็นจริง จนกระทั่งบรรลุมรรคญาณทั้ง 4 ตามลำดับ ในที่สุดได้บรรลุอรหัตตผล ไม่ยึดมั่นด้วยตัณหาและทิฏฐิ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสข้อความว่า “อุปสนโต จริสสสิ (ก็จักเป็นผู้สงบไปได้)”⁶⁶⁴

2. การปรับอินทรีย์โดยการกำหนดเวลา ในการเดินจงกรม และการนั่งสมาธิ เช่น การเพิ่มเวลาในการเดินจงกรม และการนั่งสมาธิ จาก 15 นาที เป็น 20 นาที 25 นาที 30 นาที ไปจนถึง 60 นาที เป็นต้น

3. การปรับอินทรีย์โดยการเพิ่มระยะในการเดินจงกรม และการกำหนดจุดในขณะนั่งสมาธิ เช่น การเดินจงกรมตั้งแต่ระยะที่ 1 ระยะที่ 2 ระยะที่ 3 ไปจนถึงระยะที่ 6 หรือการเพิ่มการกำหนดถี่ ๆ ในการก้าวแต่ละระยะ เป็นต้น

4. การปรับอินทรีย์โดยการเพิ่มการกำหนดอิริยาบถย่อย เช่น การคู้ กำหนดว่า คู้หนอ ๆ ๆ การเหยียดกำหนดว่า เหยียดหนอ ๆ ๆ การเหลียวหน้า แลหลัง กำหนดว่า เหลียวหนอ ๆ ๆ เป็นต้น

5. การปรับอินทรีย์โดยการเพิ่มการกำหนดต้นจิต หมายถึง การกำหนดอารมณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นที่ใจ เช่น ก่อนเดินจงกรมกำหนดว่า อยากเดินหนอ ๆ ถ้าฟุ้งซ่าน กำหนดว่า ฟุ้งหนอ ๆ ถ้าว่าง กำหนดว่า ว่างหนอ ๆ ๆ เป็นต้น

6. การปรับอินทรีย์โดยการสำรวจอินทรีย์ 6 หมายถึง การกำหนดอารมณ์ต่างๆ ที่กระทบทางทวารทั้ง 6 อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เช่น ถ้าเห็นกำหนดว่า “เห็นหนอ” ถ้าได้ยินกำหนดว่า “ได้ยินหนอ” ถ้าได้กลิ่นกำหนดว่า “กลิ่นหนอ” ถ้ารู้รสกำหนดว่า “รสหนอ” ถ้าถูกต้องสัมผัสกำหนดว่า “ถูกหนอ” ถ้ารับสิ่งต่าง ๆ กำหนดว่า “รู้หนอ” เป็นต้น

7. เพิ่มความถี่ในการกำหนดสภาวะรูป สภาวะนามให้มากขึ้นการปรับอินทรีย์และผลให้เสมอกัน คือ การปรับศรัทธาให้เสมอกับปัญญา อย่าให้อย่างหนึ่งอย่างใดมากน้อยกว่ากัน ถ้าศรัทธายิ่งปัญญาหย่อน ความโลภจะเข้าครอบงำ ถ้าปัญญายิ่ง ศรัทธาหย่อน ความลึกลับสงสัยจะเข้าครอบงำ และจะต้องปรับวิริยะให้เสมอกับสมาธิ ถ้าวิริยะยิ่ง สมาธิหย่อน ความฟุ้งซ่านจะเข้าครอบงำ ถ้าสมาธิยิ่ง วิริยะหย่อน ความง่วงจะเข้าครอบงำ ดังนั้น ถ้าอย่างหนึ่งอย่างใดน้อยเกินไป ก็ต้องเพิ่มเข้าไปให้เสมอกัน โดยมีสติคอยควบคุมอยู่ตลอดเวลา การปฏิบัติจะได้ผลเร็วหรือช้า ก็ขึ้นอยู่กับ การปรับอินทรีย์และผลนี้เป็นประการสำคัญ

สาเหตุที่ทำให้อินทรีย์แก่กล้า 9 ประการ มีพระบาลี ว่า “นวกาการเหติ อินทริยานิ ติกขานิ ภวนติ อุปปนูปปนนานิ สงขารานิ ขยเมว ปสสตี, ตตถ จ สกกจจกิริยาย สมปาเทติ, สาทจจกิริยาย

⁶⁶⁴ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), มหาสติปัญญาสูตรทางสู่พระนิพพาน, แปลโดยพระคันธสาราภิวังค์, หน้า 15.

สมปาเทติ, สปปายกิริยาย สมปาเทติ, สมานิสส จ นิमितตคคาเหน, โพชฌงคานญจ อนุปวัตตตนตาย, กาเย จ ซีวีเต จ อนตรา จ อโพยสาเนนาติ.”

อินทรีย์ 5 ย่อมแก่กล้าเพราะเหตุ 9 ประการ คือ ต้องปฏิบัติ ดังนี้

1. กำหนดเห็นแต่ความสิ้นไปหมดไปของรูปนาม ซึ่งเกิดขึ้นในทุก ๆ ขณะ ถึงแม้บางครั้งอาการดับจะไม่ปรากฏ ก็ต้องพยายามกำหนดให้ได้ มองให้เห็น แต่อย่าพยายามหาเหตุผลที่จะทำให้เห็นว่า รูปนามเป็นของเที่ยง

2. ยังวิปัสสนาญาณให้ถึงพร้อม โดยการกำหนดอย่างเื้อื่อต่อกรรมฐานเพื่อให้เห็นความดับไปของรูป นามนั้น

3. เจริญวิปัสสนาญาณให้บริบูรณ์โดยการทำอย่างต่อเนื่อง ทำอย่างคงเส้นคงวา อย่าหยุดในระหว่างการปฏิบัติ

4. เจริญวิปัสสนาญาณให้บริบูรณ์โดยการทำแต่สิ่งที่เป็นสปปายะต่อการกำหนดเท่านั้น สปปายะ 7 คือ (1) อวาสา ที่อยู่เหมาะสม (2) โจร ที่เที่ยวไปมาหมู่บ้านเหมาะสม (3) ภัตตะถ้อยคำเหมาะสม (4) บุคคละ บุคคลผู้คบหาเหมาะสม (5) โภชนะ อาหารเหมาะสม (6) อุดุบรรายากาศเหมาะสม และ (7) อิริยาปะละ อิริยาปะละเหมาะสม

5. เจริญวิปัสสนาญาณให้บริบูรณ์โดยการกำหนดเหตุของวิปัสสนาสมาธิ คือ การกำหนดรูปนามจนทำให้สมาธิตั้งมั่นอย่างแน่วแน่

6. เจริญวิปัสสนาญาณให้บริบูรณ์โดยการเจริญโพชฌงค์ให้ถูกต้อง คือ อารมณในการเจริญภาวนาทก ให้เจริญปีติ วิริยะ ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์

7. กกล้าสละทั้งกายและชีวิตของตน หมายถึง ขณะเจริญภาวนาอยู่นั้นมีอารมณ์ฟุ้งซ่านขึ้นมา ให้เจริญปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา

8. เจริญภาวนาให้บริบูรณ์ ด้วยความอดทนอย่างไม่ย่อท้อกับทุกซ์ซึ่งเกิดขึ้นในทุกขณะ โดยพร้อมที่จะอุทิศทั้งกายและใจหมายถึง ต้องมีใจมั่นคงไม่หวั่นไหวต่อความทุกซ์ยากลำบาก ไม่คำนึงแม้กระทั่งความตาย และ

9. ไม่เลิกเจริญวิปัสสนาญาณกลางคัน คือ ทำให้ถึงที่สุด⁶⁵

ปรับอินทรีย์ให้สมคูลย์ การนำเอาคุณธรรมที่มีพลังที่เรียกว่า พละ และคุณธรรมที่มีสมรรถนะความเป็นใหญ่ ที่เรียกว่า อินทรีย์ ที่อยู่ภายในจิตใจของเรามาปรับให้สอดคล้องกัน เป็นกำลังให้บรรลุผลที่พึงปรารถนาอันสูงสุด ที่เรียกว่า การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน

การปรับอินทรีย์ หมายถึง การนำเอาคุณธรรมที่มีพลัง และสมรรถนะหลายประการที่อยู่ภายในจิตใจ มาปรับให้บรรลุผลที่พึงปรารถนาอันสูงสุดในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คุณธรรมที่มีสมรรถนะความเป็นใหญ่ เรียกว่า อินทรีย์ ส่วนคุณธรรมที่ก่อให้เกิดกำลัง เรียกว่าพละ ซึ่งจำแนกไว้อย่างละ 5 อย่างเท่ากัน คือ การปรับศรัทธาให้เสมอกับปัญญา การปรับวิริยะให้เสมอกับสมาธิ สติต้องเจริญให้มาก กล่าว คือ การปรับศรัทธากับปัญญาให้เสมอกัน และปรับสมาธิกับวิริยะให้เสมอกัน

⁶⁵ วิสุทธิ (บาลี) 2/280-1, โสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสีสยาตอ), พระคันธสารากวีวงศ์ แปลและเรียบเรียง, วิปัสสนานัย 2, หน้า 163-165.

1. ปรับศรัทธากับปัญญาให้เสมอกัน เพราะถ้าศรัทธามากกว่าปัญญา บุคคลก็จะเลื่อมใสจนเกินไป หรือเลื่อมใสในเหตุที่ไม่น่าเลื่อมใส ถ้าปัญญามากกว่าศรัทธา บุคคลก็จะหนักไปข้างอวดดี เป็นเหมือนโรคคือยารักษาให้หายยาก ถ้าธรรมทั้งสองเสมอกัน บุคคลจะเลื่อมใสในเหตุที่น่าเลื่อมใส

2. ปรับสมาธิกับวิริยะให้เสมอกัน เพราะถ้าสมาธิมากกว่า วิริยะ ความเกียจคร้านจะครอบงำ เนื่องจากสมาธิเป็นฝ่ายเดียวกันกับความเกียจคร้าน ถ้าวิริยะมากกว่าสมาธิ ความฟุ้งซ่านจะครอบงำ เนื่องจากวิริยะเป็นฝ่ายเดียวกันกับความกัณท์ฟุ้งซ่าน ดังนั้นสมาธิที่ประกอบควบคู่กับวิริยะ จิตจะไม่ตกไปในฝ่ายความเกียจคร้าน วิริยะที่ประกอบควบคู่กับสมาธิ จิตจะไม่ตกไปในฝ่ายความฟุ้งซ่าน แต่สำหรับ สติ นั้น พระผู้บำเพ็ญก็มีมาตรฐานควรบำเพ็ญให้มีพลังทุกที่ทุกเวลาเพื่อให้ทราบว่าเป็น “ความบรรลุธรรมอันนี้ย่อมมีได้ด้วยภาวนาต่อเนืองไป ก็แลครั้งธรรมอันนี้ พระโยคีได้บรรลุแล้วก็ไม่มิจที่จะต้องทำยิ่งขึ้นไปอะไรอีกเลย ดุจเกลือ จำต้องมีในกับข้าวทุกอย่าง ดุจอำมาตย์ผู้ชำนาญการ จำต้องปรารภในราชการทุกอย่าง”⁶⁶⁶

มีพุทธพจน์รับรองคำกล่าวของพระสารีบุตรว่า อินทรีย์ 5 อย่างนี้ส่งผลเป็นปัจจัยต่อเนื่องกัน กล่าวคือ ศรัทธาทำให้เกิดความเพียร ความเพียรช่วยให้สติมั่นคง เมื่อสติมั่นคงแล้ว กำหนดอารมณ์ก็ได้สมาธิ เมื่อมีสมาธิดีแล้ว ก็เกิดความเข้าใจมองเห็นซึ่งถึงโทษของอวิชชา ตัณหาที่เป็นเหตุแห่งสังสารวัฏ มองเห็นคุณค่าของนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะปราศจากความมืดแห่งอวิชชา และความทรมานทรมายแห่งตัณหา สงบประณีตดีเยี่ยม ครั้นเมื่อรู้ชัดเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยตนเองแล้ว ก็จะเกิดมีศรัทธาที่เป็นศรัทธาอย่างยิ่งหรือยิ่งกว่าศรัทธา หมุนเวียนกลับเป็นสัทอินทรีย์อีก ดังพุทธพจน์ตอนสุดท้ายว่า “ดูกรสารีบุตร อริยสาวกนั้นแล เพียรพยายามอย่างนี้ ครั้นเพียรพยายามแล้วก็ระลึกอย่างนี้ ครั้นระลึกแล้วก็ตั้งจิตมั่นอย่างนี้ ครั้นตั้งจิตมั่นแล้วก็รู้ชัดอย่างนี้ ครั้นรู้ชัดแล้วก็เชื่ออย่างนี้ ว่า ธรรมทั้งหลายที่แต่ก่อนนี้เราเพียงแต่ได้ยินได้ฟังเท่านั้น ย่อมเป็นดังนี้แล ดังเราสัมผัสอยู่ด้วยตัว และเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญา อยู่ในบัดนี้”⁶⁶⁷

ในคัมภีร์มหาเวรรคอรคธกถา ได้อธิบายการปรับอินทรีย์ไว้ว่า อินทรีย์ยานฉจ สมตํ ปฏิวิชมาติ สทฐาทินิ อินทรีย์ยานํ สมตํ สมภาวํ. ตตถ สทฐํ ปณณาย ปณณฉจ สทฐาย วิริยํ สมาธินา สมาธิฉจ วิริเยน โยชยมาโน อินทรีย์ยานํ สมตํ ปฏิวิชม.⁶⁶⁸ และสารัตถทีปนีฎีกาได้อธิบายไว้ว่า อินทรีย์ยานฉจ สมตํ อธิฐฐาหิติ สทฐาทินิ อินทรีย์ยานํ สมตํ สมภาวํ อธิฐฐาหิ. ตตถ สทฐํ ปณณาย, ปณณฉจ สทฐาย, วิริยํ สมาธินา, สมาธิฉจ วิริเยน โยชยตา อินทรีย์ยานํ สมตํ อธิฐฐตา นาม โหติ. สติ ปน สพพตติกา, สา สทาปิ พลวตีเยว วฏฐติ.⁶⁶⁹

การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน คือ การปรับศรัทธาให้เสมอกับปัญญา และปรับปัญญาให้เสมอกับศรัทธา ปรับวิริยะให้เสมอกับสมาธิ และปรับสมาธิให้เสมอกับวิริยะ ส่วนสตินั้นยังมีเท่าไรก็ยิ่ง

⁶⁶⁶ วิ.ม.อ. (บาลี) 3/243/164, อง.ฉก.อ. (บาลี) 3/55/136, วิสุทธิ. (บาลี) 1/62/140-141, สารตถ.ฎีกา (บาลี) 3/243/353.

⁶⁶⁷ ส.ม. (ไทย) 19/520/333.

⁶⁶⁸ วิ.ม.อ. (บาลี) 3/243/164.

⁶⁶⁹ สารตถ.ฎีกา (บาลี) 3/243/352-353.

ดีไม่มีคำว่าเกิน⁶⁷⁰ ในพุทธพจน์แสดงปฏิบัติ 4 ว่าด้วยแนวการปฏิบัติธรรมของบุคคลที่แตกต่างกันไป เป็น 4 ประเภทคือ บางพวกปฏิบัติลำบากทั้งรู้ได้ช้า บางพวกปฏิบัติลำบากแต่รู้ได้เร็ว บางพวกปฏิบัติสะดวกแต่รู้ได้ช้า บางพวกปฏิบัติสะดวกทั้งรู้ได้เร็ว พระพุทธองค์ทรงชี้แจงว่า ตัวการที่กำหนดให้รู้ช้าหรือรู้เร็วก็คืออินทรีย์ 5 กล่าวคือ ถ้าอินทรีย์ 5 อ่อนไปก็รู้ช้า ถ้าอินทรีย์ 5 แก่ล้าก็รู้ได้เร็ว⁶⁷¹ แม้แต่การที่พระอนาคามีแตกต่างกันออกไปเป็นประเภทต่าง ๆ ก็เพราะอินทรีย์ 5 เป็นตัวกำหนดด้วย⁶⁷² หรือกว้างออกไปอีก ความพร่งพร้อมและความหย่อนแห่งอินทรีย์ 5 นี้แล เป็นเครื่องวัดความสำเร็จเป็นอริยบุคคลชั้นต่าง ๆ ทั้งหมดกล่าวคือ เพราะอินทรีย์ 5 เต็มบริบูรณ์ก็เป็นพระอรหันต์ อินทรีย์ 5 อ่อนกว่านั้นก็พระอนาคามี อ่อนกว่านั้นก็พระสกทาคามี อ่อนกว่านั้นก็พระโสดาบัน ประเภทธัมมานุสारी อ่อนกว่านั้นก็พระโสดาบันประเภทสัทธานุสारी ดังนั้นเป็นต้น ตลอดจนว่า ถ้าไม่มีอินทรีย์ 5 เสียเลยโดยประการทั้งปวง ก็จัดเป็นพวกปุถุชนคนภายนอกมีคำสรุปว่า ความแตกต่างแห่งอินทรีย์ทำให้มีความแตกต่างแห่งผล ความแตกต่างแห่งผลทำให้มีความแตกต่างแห่งบุคคล หรือว่าอินทรีย์ต่างกัน ทำให้ผลต่างกัน ผลต่างกันทำให้บุคคลต่างกัน⁶⁷³

ปริยญา แปลว่า กำหนดรู้ หรือทำความรู้จัก หมายถึง การทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ โดยครบถ้วนหรือรอบด้าน⁶⁷⁴ แบ่งออกเป็น 3 ชั้น

1. ญาณปริยญา กำหนดรู้ขั้นรู้จัก คือ รู้ตามสภาวะลักษณะ ได้แก่ รู้จักจำเพาะตัวของสิ่งนั้นตามสภาวะลักษณะแท้ ว่ารูปมีลักษณะสลาย เวหนามีลักษณะเสวยอารมณ์ สัญญามีลักษณะกำหนดได้หมายรู้ ดังนี้ เป็นต้น

ภูมิแห่งญาณปริยญา เริ่มตั้งแต่กำหนดสังขาร จนถึงกำหนดปัจจัย ปริยญานี้ก็คือการตามกำหนดอย่างจดจ่อต่อเนื่อง จนแจ้งลักษณะเฉพาะของอารมณ์ที่กำหนดนั่นเอง

กำหนดรู้ขั้นรู้จัก คือ กำหนดรู้สิ่งนั้น ๆ ตามลักษณะที่เป็นสภาวะของมันเอง พอให้แยกออกจากสิ่งอื่น ๆ ได้ การกำหนดรู้ผัสสะ คือ รู้เห็นว่า นี่ตาสัมผัส นี่หูสัมผัส นี่จมูกสัมผัส นี่ลิ้นสัมผัส นี่ที่ตั้งแห่งเวทนาที่เป็นทุกข์ นี่สัมผัสเป็นที่ตั้งแห่งเวทนาเป็นอทุกขมสุข...นี่ผัสสะอันประกอบด้วยกุศลจิต นี่ผัสสะอันประกอบด้วยอกุศลจิต นี่ผัสสะอันประกอบด้วยอัพยาทจจิต นี่ผัสสะอันประกอบด้วยกามาวจรจิต นี่ผัสสะอันประกอบด้วยรูปาวจรจิต นี่ผัสสะอันประกอบด้วยอรูปาวจรจิต...นี่ผัสสะเป็นของว่างเปล่า นี่ผัสสะเป็นศีล นี่ผัสสะเป็นสมาธิ นี่ผัสสะเป็นโลกียะ นี่ผัสสะเป็นโลกุตตระ นี่ผัสสะเป็นอดีต นี่ผัสสะเป็นอนาคต นี่ผัสสะเป็นปัจจุบัน ญาณที่ปรากฏ คือ ญาณที่ 1 นามรูปปริจเฉทญาณ และ ญาณที่ 2 ปัจจัยปริคคญาณ

⁶⁷⁰ วิ.ม.อ. (บาลี) 3/243/164, สารตถ.ฎีกา (บาลี) 3/243/352-353.

⁶⁷¹ อจ.จตุกก. (ไทย) 21/162/227.

⁶⁷² อจ.จตุกก. (ไทย) 21/164/236.

⁶⁷³ ส.ม. (ไทย) 19/483/294.

⁶⁷⁴ ชุ.ม. (ไทย) 29/62/60. วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) 3/230.

2. ตีรณปริญา กำหนดรู้ชั้น “พิจารณา” คือ รู้ด้วยปัญญาที่หยั่งลึกซึ่งไปถึงสามัญลักษณะ⁶⁷⁵ ได้แก่ รู้ถึงการที่สิ่งนั้น ๆ เป็นไปตามกฎธรรมดาโดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เช่น เวทนาและสัญญา นั้น ไม่เที่ยงมีความแปรปรวนเป็นธรรมดาไม่ใช่ตัวตน

ภูมิแห่งตีรณปริญา เริ่มตั้งแต่การพิจารณาของสังขาร จนถึงอุทยัพพยานุปัสสนา (เห็นความเกิดและดับ) ปริญญานี้ ก็คือการตามกำหนดอย่างจดจ่อต่อเนื่องจนแจ้งสามัญลักษณะของอารมณ์ที่กำหนดนั่นเอง

กำหนดรู้ชั้นพิจารณา คือ กำหนดรู้สังขารด้วยการพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ว่าสิ่งนั้น ๆ มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา พิจารณาโดยความไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์ เป็นโรค... ดังหัวฝี ดังลูกศร ลำบาก อาหาร เป็นอย่างอื่น ไม่มีอำนาจ ชำรุด เสนียด อุบาทว์ ภัยอุปสรรคหวั่นไหวแตกพังไม่ยั่งยืน ไม่มีที่ต้านทาน ไม่มีที่ซ่อนเร้น ไม่มีที่พึ่ง วาง เปล่า สูญ เป็นโทษ มีความแปรไปเป็นธรรมดาไม่มีแก่นสาร มูลแห่งความลำบาก ดังเพชรฆาต ปราศจากความเจริญ มีอาสวะ มีเหตุปัจจัยปรุงแต่งเหยื่อมาร มีชาติเป็นธรรมดา มีชราเป็นธรรมดา มีพยาธิเป็นธรรมดา มีมรณะเป็นธรรมดามีโสกะปริเทวะ ทุกข์โทมนัสและอุปายาสเป็นธรรมดา มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา...พิจารณาเห็นเหตุเกิดแห่งทุกข์ดับไป ชวนให้แช่มชื่น เป็นอาทิวาระ เป็นนิสสรณะ ญาณที่ปรากฏ คือ ญาณที่ 3 สัมมสนญาณ และญาณที่ 4 อุทยัพพญาณ

ญาณที่ปรากฏ คือ ญาณที่ 3 สัมมสนญาณ (แบบแก่) ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นไตรลักษณ์ เห็นความเกิด ดับของรูปนาม แต่ที่รูว่ารูปนามดับไปก็เพราะเห็นรูปนามใหม่เกิดสืบทอดแทนขึ้นมาแล้ว เห็นอย่างนี้เรียกว่า สันตติยังไม่ขาด และยังอาศัยจินตามยปัญญาอยู่ ญาณที่ 4 อุทยัพพญาณปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นไตรลักษณ์ชัดเจน โดยสันตติขาด คือเห็นรูปนามดับไปในทันทีที่ดับและเห็นรูปนามเกิดในขณะที่เกิด คือเห็นทันทั้งในขณะที่เกิดและขณะที่ดับ เป็นญาณที่เห็นรูป-นามเกิดดับตามความเป็นจริง

ภูมิแห่งตีรณปริญา กำหนดรู้ชั้นพิจารณา คือ รู้ด้วยปัญญาที่หยั่งลึกซึ่งไปถึงสามัญลักษณะ ได้แก่รู้ถึงการที่สิ่งนั้น ๆ เป็นไปตามกฎธรรมดา โดยพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตาภูมิแห่งตีรณปริญา เริ่มตั้งแต่การพิจารณาของสังขาร จนถึงอุทยัพพยานุปัสสนา (การพิจารณาเห็นความเกิดและความดับ) ปริญญานี้ก็คือ การตามกำหนดอย่างจดจ่อต่อเนื่องจนแจ้งสามัญลักษณะของอารมณ์ที่กำหนดจัดเข้าใน อริยสัจ 4 คือ “สมุทัย(จินตตญาณความรู้ที่เป็นไปกับความดำริ หมายถึง วิปัสสนาญาณขั้นต้นที่ยังอ่อน ตรุณวิปัสสนา) และนิโรธ (ตทั้งคณิโรธ ดับด้วยองค์นั้น ๆ คือ ดับกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ หรือธรรมที่ตรงข้าม เช่น ดับสัทธิกายทัญญูด้วยความรู้ที่กำหนดแยกรูปนามออกได้ เป็นการดับชั่วคราวในกรณีนั้น ๆ)”

3. ปหานปริญา⁶⁷⁶ กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือ รู้ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดติดเป็นอิสระจากสิ่งนั้น ๆ ได้ (ละวิปลาสได้) และปฏิบัติต่อสิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้องภูมิแห่งปหานปริญาแบ่งเป็นขั้น ๆ

⁶⁷⁵ ตีรณภูเต ญาณิ แปลว่า ปัญญามีความหมายว่าใคร่ครวญ ได้แก่ ปัญญาที่มีการเข้าใคร่ครวญเป็นสภาวะหรือมีการพิจารณาเป็นสภาวะ.

⁶⁷⁶ คำว่า ปหาน ปล่อย แปลว่า ปัญญาในการละ ปัญญาเป็นเครื่องละวิปลาสทั้งหลายมีนิจจสัญญาวิปลาส เป็นต้น หรือธรรมชาติโดยอมละนิจจสัญญาวิปลาส เป็นต้นได้ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ปหานา

เริ่มตั้งแต่พิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาเสียได้ พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกขย่อมละสุขสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นสุข) เสียได้ พิจารณาเห็นโดยความเป็นตัวตนละอัตตสัญญา (สำคัญว่าเป็นตัวตน) เสียได้ เบื่อหน่ายความเพลิตเพลิน สำรอกราคะดับตัณหา สละคืนความยึดถือเสียได้จัดเข้าใน อริยสัจ 4 คือ “แจ้งนิโรธ (อริยสัจ 4 สมบูรณ์ขึ้น) ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

ในญาณที่ 14 เป็นสมุจเฉทประหาณ คือ ดับด้วยตัดขาด คือ ดับกิเลสเสร็จสิ้นเด็ดขาดด้วยโลกุตตรมรรค ในขณะที่แห่งมรรคนั้นสติ สมาธิปัญญา และธรรมฝ่ายการตรัสรู้ทั้งปวง รวมลงที่จิตดวงเดียวเป็นมรรคสมังคี

ในญาณที่ 15 เป็นปฏิปัสสัทธินิโรธ ดับด้วยสงบระงับ คือ อาศัย โลกุตตรมรรค ดับกิเลสเด็ดขาดไปแล้ว บรรลุโลกุตตรผล กิเลสเป็นอันสงบระงับไปหมดแล้ว ไม่ต้องขวนขวายเพื่อดับอีก ในขณะที่แห่งผลนั้น

เมื่อเข้าสู่พระนิพพาน เป็นนิสสรณนิโรธดับด้วยสลัดออกได้ หรือดับด้วยปลดปล่อยไป คือ ดับกิเลสเสร็จสิ้นแล้ว ดำรงอยู่ในภาวะที่ดับกิเลสแล้วนั้น ยั่งยืนตลอดไป ได้แก่ อมตธาตุ คือ นิพพาน ภูมิแห่งปหานปริญาแบ่งตามการประหาณวิปลาส⁶⁷⁷ ดังนี้

1. เมื่อโยคี พิจารณาเห็นความดับของรูป นาม (ในภังคญาณ) แล้วจากนั้นพิจารณาเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาเสียได้

2. พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข เห็นความบีบคั้นให้คงสภาพเดิมอยู่ไม่ได้ ย่อมละสุขสัญญา (ความสำคัญผิดว่าเป็นสุข) เสียได้

4. พิจารณาเห็นโดยความไม่ใช่ตัวตน ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของใคร ย่อมละอัตตสัญญา (ความสำคัญผิดว่าเป็นตัวตน) เสียได้

5. เมื่อนั้น ย่อมเบื่อหน่ายความเพลิตเพลิน สำรอกราคะ ดับตัณหา สละคืนความยึดถือ (ละอุปาทานในชั้น 5) ได้⁶⁷⁸

กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ คือ กำหนดรู้สังขารว่าเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา จนถึงขั้นละนิจจสัญญา เป็นต้น⁶⁷⁹ การกำหนดละจากกิเลสโดยการบรรเทา ทำฉันทะระคะในผัสสะให้สิ้นไปดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลายฉันทะระคะในผัสสะใด ท่านทั้งหลายจงละฉันทะระคะนั้นฉันทะระคะนั้นจักเป็นของอันท่านทั้งหลายละแล้ว มีมูลรากอันตัดขาดแล้ว ทำให้ไม่มีที่ตั้งดุจตาลยอดด้วนถึงความไม่มีในภายหลัง มีความไม่เกิดขึ้นในอนาคตเป็นธรรมดา โดยประการอย่างนี้”

ญาณที่ปรากฏจัดเข้าในอริยสัจ 4⁶⁸⁰ คือ “นิโรธ (ตทังคนิโรธ ดับด้วยองค์นั้น ๆ คือ ดับกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ หรือธรรมที่ตรงข้าม เช่น ดับสักกายทิฏฐิด้วยความรู้ที่กำหนดแยกอุปนาม

ปัญญา คือ “ญาณเป็นเครื่องละนิจจสัญญาวิปลาส” อีกอย่าง “คำว่า ปริจจาคภูเจ ญาณในอรรถว่าสละ ได้แก่ มีการสละนิจจสัญญาวิปลาสเป็นต้น เป็นสภาวะ” ขุ.ป.อ. (ไทย) 7/93.

⁶⁷⁷ ปัญญาเครื่องละวิปลาส ชื่อว่า **ปหานปัญญา** (ขุ.ป.อ. (ไทย) 7/1/-/93.) วิปลาสธรรม คือ ธรรมที่มาปิดบังพระไตรลักษณ์ ทำให้สรรพสัตว์ไม่เห็นความจริงของรูป นาม มี 3 ประการ คือ (1) ทิฏฐิวิปลาส ความเห็นผิด ๆ (2) จิตตวิปลาส ความคิดผิดๆ และ (3) สัญญาวิปลาส ความจดจำมาผิดๆ (วิสุทธิ. (บาลี) 2/366.)

⁶⁷⁸ ขุ.จ.อ. (ไทย) 6/-/-/645, ขุ.ป.อ. (ไทย) 7/1/-/91.

⁶⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 223.

⁶⁸⁰ ขุ.ม. (ไทย) 29/13/63.

ออกได้ เป็นการดับชั่วคราวในกรณีนั้น ๆ), สมุทัย (ตทั้งคณิโรธ ดับด้วยองค์นั้น ๆ คือ ดับกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ หรือธรรมที่ตรงข้าม เช่น ดับสีกายทิฏฐิด้วยความรู้ที่กำหนดแยกอุปนามออกได้ เป็นการดับชั่วคราวในกรณีนั้น ๆ), และเริ่มแจ้งนิโรธ (อริยสัจ 4 เกิดโดยสมบูรณ์ขึ้นตามลำดับ) ทุกข์, สมุทัย, นิโรธ, มรรค”

ปริเทวะ คือ ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาที่ร้องไห้ กิริยาที่คร่ำครวญ ภาวะที่ร้องไห้ ภาวะที่คร่ำครวญ ของผู้ที่ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ⁶⁸¹

ปัสสัทธิ หมายถึง ความสงบเย็นกายใจ ความผ่อนคลายรื่นสบาย⁶⁸² ปัสสัทธิในวิปัสสนา ทราบว่าเมื่อโยคีนั่งอยู่ในที่พักกลางคืนก็ดี กลางวันก็ดี ในสมัยนั้น ทั้งกายและจิตไม่มีความกระวนกระวาย 1 ไม่มีความหนัก 1 ไม่มีความกระด้าง 1 ไม่มีความไม่ควรแก่งาน (ในการปฏิบัติ) 1 ไม่มีความเจ็บไข้ 1 ไม่มีความคดโกง 1 แต่ทว่าในสมัยนั้นแล กายและจิตของโยคีนั้น สงบ 1 เบา 1 อ่อน 1 ควรแก่งาน 1 ผ่องใส 1 เทียงตรง 1 เป็นแท้เลย โยคีนั้นเป็นผู้มีกายและใจอันธรรมทั้งหลายมีปัสสัทธิเป็นต้นเหล่านี้อนุเคราะห์แล้ว ในสมัยนั้นก็เสวยความยินดี ที่เรียกว่า มีใจของมีอยู่ในมนุษย์⁶⁸³

ปัสสัทธิสงเคราะห์เข้าไป ในกายปัสสัทธิเจตสิก และจิตตปัสสัทธิเจตสิก มีลักษณะเฉพาะดังนี้

- กายจิตตานัน ทรณุปสมลกฤษณา มีการทำให้จิตเจตสิกสงบจากความเร่าร้อน เป็นลักษณะ
- กายจิตตทรณนิมมททธรสา มีการกำจัดความเร่าร้อนของจิต เจตสิก เป็นกิจ
- กายจิตตานัน อปริปนุทนต์สตีภาวปัจจุภูจนา มีความเยือกเย็น ไม่ดิ้นรน เป็นผล
- กายจิตตปทภูจนา มีจิตและเจตสิก เป็นเหตุใกล้

จิตใจมีความสงบอย่างมาก มีความนิ่ง ความสงบลงไปอย่างมากปราศจากความซัดส่าย ฟุ้งซ่านในขณะที่มีปัสสัทธิปรากฏ มีสภาวะธรรม บางอย่างเกิดร่วมคือลหุตตา มุทุตา กัมมัญญตา ปาคูญญตา แลอุชุกตา

บุถุชน แปลว่า คนผู้หนา มีความหมาย 9 อย่าง คือ (1) ผู้มีกิเลสหนาด้วยประการต่าง ๆ ได้แก่มี สีกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส เป็นต้น (2) ผู้หนาด้วยคติทั้ง 5 ผู้ไม่ออกจากคติทั้ง 5 อันหนา (3) ผู้สร้างสังขารชั้นธอันหนาทั้ง 3 (4) ผู้ถูกโอบล้อมอันหนาทั้ง 4 พัดไป (5) ผู้เร่าร้อนด้วยความเร่าร้อนอันหนา (6) ผู้กำหนด ชอบใจ ติดใจ ช้อง จม หลง พัวพันอยู่ในกามคุณทั้ง 5 อย่างแน่นหนา (7) ผู้ถูกนิวรรณ์ 5 อันหนาครอบงำท่วมทับหุ้มห่อปกปิดไว้ให้มืด (8) ผู้หยั่งลงสู่ธรรมอันต่ำสู่มารยาทอันต่ำ ผู้หันหลังให้อริยธรรม และ (9) ผู้ปราศจากสารธรรมทั้ง 5⁶⁸⁴

⁶⁸¹ ม.อ. (ไทย) 14/373/420-421.

⁶⁸² พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า 165.

⁶⁸³ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 1065.

⁶⁸⁴ พระธรรมธีรราชมณี, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า 601-602.

คัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรคอธิบายว่า ชื่อว่าปุถุชน เพราะยังกิเลสหนาให้เกิดขึ้น เพราะกำจัดสักกายทิฐิอันหนาไม่ได้ เพราะเห็นแก่หน้าของศาสดาทั้งหลายเป็นอันมาก เพราะร้อยรัดไว้ด้วยคติต่าง ๆ เป็นอันมาก เพราะปรุงแต่งอภิสังขารต่าง ๆ มาก เพราะถูกห้วงคือกิเลสต่าง ๆ มาก พัดพาไป เพราะเดือดร้อนด้วยความเดือดร้อนต่าง ๆ เป็นอันมาก เพราะถูกความเร่าร้อนต่าง ๆ เป็นอันมากเผาผลาญ เพราะกำหนดอยากยินดี สยบ ชบ ติด คล้องพัพพันในกามคุณ 5 เป็นอันมาก เพราะ กั้น ล้อม ชัดขวาง ปิด ปกปิด ครอบด้วยนิรณัน 5 เป็นอันมาก

ชื่อว่า ปุถุชน ด้วยเหตุว่า ยังทำกิเลสมากมายให้เกิด อย่างที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร เถระกล่าวไว้ว่า ปุถุชนยังกิเลสมากมายให้เกิด เพราะยังกำจัดสักกายทิฐิมากมายไม่ได้ เพราะส่วนมากออกไปจากคติทั้งปวงไม่ได้ เพราะส่วนมากสร้างบุญบาปต่าง ๆ เพราะส่วนมากถูกโอฆะต่าง ๆ พัดไป ถูกความเดือดร้อนให้เดือดร้อน ถูกความเร่าร้อนให้เร่าร้อน กำหนดยินดี รักใคร่ สยบ หมกมุ่นข้อง ติด พัวพัน อยู่ในกามคุณ 5 เพราะถูกนิรณัน 5 กางกั้น กำบัง เคลือบ ปกปิด ครอบงำ หยั่งลงในชนจำนวนมาก ซึ่งนับไม่ถ้วน ล้วนแต่เป็นอนาถนารีธรรม มีแต่ประพตติธรรมที่เลวทราม⁶⁸⁵

ปุถุชน คือคนที่ยังไม่รู้จักสิ่งที่ควรรู้จัก แม้จะตำตาอยู่เสมอ คือ ไม่รู้จักนิรณันทั้งห้า อัน ได้แก่ ความครุ่นคิดในกาม - พยาบาท - หตหุ - ฟุ้งซ่าน - ลังเลในชีวิต ว่า เป็นสิ่งที่ทำลายความสงบสุข หรือไม่รู้ว่า ความโลภ - โกรธ - หลง นั้น เป็นสิ่งที่นำมาซึ่งทุกข์, แล้วก็ไม่ได้, จึงได้ชื่อว่า ปุถุชน คือ คนมีความหนา แห่งไผ่ฝ้าในดวงตา⁶⁸⁶

ปุถุชนแบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ (1) อันธปุถุชน คือ ชนผู้หนา จนได้นามว่าคนบอด หมายถึง ทั้งบอด ทั้งหนา ได้แก่บุคคลที่ไม่ได้เรียน ไม่ได้สอบถาม ไม่ได้ฟัง ไม่ได้จำ ไม่ได้พิจารณา วิปัสสนาภูมิทั้ง 6 เช่น ชันธ 5 เป็นต้น และ (2) กัลยาณปุถุชน คือ คนที่มีกิเลสหนา แต่ได้นามว่าเป็นคนดีเพราะได้เรียนรู้ได้พิจารณาวิปัสสนาภูมิ 6 ตั้งต้นในศีล 5 กัลยาณธรรม 5⁶⁸⁷

ปุถุชน แปลว่า ชนผู้หนา มีความหมาย 9 อย่าง คือ

1. ผู้มีกิเลสหนาด้วยประการต่าง ๆ ได้แก่มีสักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส เป็นต้น
2. ผู้หนาด้วยคติทั้ง 5 ผู้ไม่ออกจากคติทั้ง 5 อันหนา
3. ผู้สร้างสังขารขันธอันหนาทั้ง 3
4. ผู้ถูกโอฆะอันหนาทั้ง 4 พัดไป
5. ผู้เร่าร้อนด้วยความเร่าร้อนอันหนา
6. ผู้กำหนด ชอบใจ ติดใจ ข้อง จม หลง พัวพันอยู่ในกามคุณทั้ง 5 อย่างแน่นหนา
7. ผู้ถูกนิรณัน 5 อันหนาครอบงำท่วมทับหุ้มห่อปกปิดไว้ให้มืด
8. ผู้หยั่งลงสู่ธรรมอันต่ำสู่มารยาทอันต่ำ ผู้หันหลังให้อริยธรรม
9. ผู้ปราศจากสารธรรมทั้ง 5⁶⁸⁸

⁶⁸⁵ ส.นิ.อ. (ไทย) 2/-/-/295.

⁶⁸⁶ พุทธศาสนิกฯ, มรดกที่ขอลงไว้, หน้า 47.

⁶⁸⁷ พระสังฆมณฑลชวาบรัม, ธรรมมาจริยะ, วิปัสสนากรรมฐาน, 2559, หน้า 217.

⁶⁸⁸ พระธรรมธีรราชมณี, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า 601-602.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ปุณฺณ เพราะเป็นชนมีความประพฤติธรรมต่ำหยั่งลงในภายใน มีการเบือนหน้าจากอริยธรรม จะเลยการนับครั้งที่หนึ่งเป็นอันมาก หรือเพราะชนนี้มากแยกพวกออกไปไม่สมาคมกับพระอริยะผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลและสุตะเป็นต้น พระพุทธเจ้าตรัสถึงปุณฺณไว้ 2 จำพวก คือ อัมมปุณฺณ 1 กัลยาณปุณฺณ 1⁶⁸⁹ ดังนี้

ไปสู่ป่า (อรณฺณคโตะ) ไปสู่โคนไม้ (รุกขมุลคโตะ) ไปสู่เรือนว่าง⁶⁹⁰ (สุณฺณาการคโตะ)

คำนี้ว่า **ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี (อรณฺณคโตะ วา รุกขมุลคโตะ วา สุณฺณาการคโตะ วา)** เป็นคำแสดงกำหนดเสนาสนะที่สมควรแก่การเจริญสติปัฏฐานสำหรับภิกษุ นั้น ก็จิตของภิกษุนี้ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นสิ้นกาลนาน จึงไม่ต้องการหยั่งลงสู่วิถีแห่งกัมมัญฐาน มีแต่จะเล่นออกนอกทางเท่านั้น เหมือนรถที่เทียมด้วยโคพยศมีแต่จะวิ่งออกนอกทาง ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ คนเลี้ยงโคประสงค์จะฝึกลูกโคพยศที่ตนให้ต็ม้านมทุกหยดจากแม่โคพยศจนเติบโตแล้ว จะต้องพรางมันออกจากแม่โค ดอกหลักใหญ่ไว้ ณ ที่เหมาะสมแล้วใช้เชือกผูกไว้ที่หลักนั้น ลำดับนั้น ลูกโคตัวนั้นของเขา ก็จะตื่นรนไปทางโน้นและทางนี้ เมื่อไม่สามารถหนีไปได้ จึงต้องหมอบชิดหรือนอนชิดเสานั้นนั่นเอง ชื่อแม่ฉันโต ภิกษุเมื่อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ประสงค์จะฝึกจิตร้ายที่เจริญขึ้นเพราะดีรมสิรูปารมณฺ์เป็นต้นตลอดกาลนาน จะต้องพรางจิตนั้นออกจากอารมณ์มีรูปเป็นต้น แล้วเข้าไปสู่ป่า โคนไม้ หรือเรือนว่าง ใช้เชือกคือสติผูกจิตไว้ที่หลักคืออารมณ์ของสติปัฏฐานนั้น จิตนั้นของภิกษุนี้แม้จะตื่นรนไปทางโน้นและทางนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์ที่เคยชินมาก่อน ทั้งไม่สามารถจะตัดเชือกคือสติแล้วหนีไปได้ ก็จะมีจิตและแนบแน่นอยู่กับอารมณ์นั้นนั่นเอง ด้วยอำนาจอุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ เพราะเหตุนี้ พระโหราจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

“ภิกษุในพระศาสนานี้ ใช้สติผูกจิตของตนไว้ให้มั่น

ในอารมณ์ เหมือนคนเลี้ยงโคเมื่อฝึกลูกโค ย่อมผูกไว้ที่เสา”⁶⁹¹

เสนาสนะนั้นเป็นสถานที่เหมาะแก่การเจริญกรรมฐานสำหรับภิกษุนี้ด้วยอาการอย่างนี้ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า คำว่า “ไปสู่ป่า เป็นต้นนี้ เป็นการแสดงการกำหนดเสนาสนะที่สมควรแก่การเจริญสติปัฏฐานสำหรับภิกษุนี้”⁶⁹²

คำว่าเรือนว่างนี้ก็ถือว่าสถานที่ ๆ แม้จะเป็นบ้านเรือน แต่ก็เป็นที่สงบจากเสียงทั้งหลายเป็นต้น เช่น จากเสียงคนที่พูดจากกันเอะอะ แม้ว่าการมานั่งปฏิบัติอยู่ในที่ซึ่งอยู่ด้วยกันมาก แต่จัดไว้สำหรับอบรมฟังกรรมฐาน และปฏิบัติกรรมฐาน จึงสงเคราะห์เข้าไปในเรือนว่างได้ แม้ว่าจะมากคนด้วยกัน แต่ก็สงบจากเสียงพูดจากกันเป็นต้น เพราะต่างก็มีความสำรวมกายวาจาใจของตนให้เป็นศีลทำสมาธิในการฟัง เพื่อให้ได้ปัญญาในธรรม อันเป็นหลักสำคัญในการปฏิบัติ

⁶⁸⁹ ชุ.ป.อ. (ไทย) 7/2/-/52.

⁶⁹⁰ **เรือนว่าง** หมายถึงที่ที่สงบ คือเสนาสนะ 7 อย่าง เว้นป่า และโคนไม้ ได้แก่ (1) ภูเขา (2) ซอกเขา (3) ถ้ำ (4) ป่าช้า (5) ป่าชฎ (6) ที่แจ้ง (7) ลอมฟาง ดูข้อ 320 หน้า 248 ในเล่มนี้

⁶⁹¹ ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/163/102, วิสุทธิ. (บาลี) 1/217/293, ม.ม. (ไทย) 12/139/133.

⁶⁹² ที.ม.อ. (ไทย) 6/374/551-552

ผลญาณ จิตเห็นพระนิพพานโดยสวप्นผลแห่งสันติสุข สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติถึงญาณนี้แม้กิเลสจะถูกประหารไปได้อย่างเด็ดขาดด้วยมรรคญาณ แต่อำนาจของกิเลสก็ยังไม่เหลืออยู่ เช่นเดียวกับที่เอาน้ำไปรดถ่านไฟ ให้อันยังเหลืออยู่ในพื้นที่ไฟไหม้ แต่ไฟนั้นดับแล้ว การประหารกิเลสด้วยผลญาณก็มีนัยเช่นนี้ ญาณนี้เป็นโลกุตตรญาณ เกิดขึ้นมา 2 ขณะ เป็นผลของมรรคญาณ ทำหน้าที่รับนิพพานเป็นอารมณ์ 2 ขณะ แล้วก็ดับลง อรรถกถาแสดงไว้ว่า โยคีท่านใดมีอนุโลมจิต 2 (อุปจาร และอนุโลม) ขวนจิตที่ 3 ของโยคีท่านนั้นเป็นโคตรภู ขวนจิตที่ 4 เป็นมรรคจิต มีผลจิต 3 ขวนะ โยคีท่านใด มีอนุโลมจิต 3 (บริกรรม อุปจารและอนุโลม) ขวนจิตที่ 4 ของโยคีท่านนั้นเป็นโคตรภู ขวนจิตที่ 5 เป็นมรรคจิต มีผลจิต 2 ขวนะ⁶⁹³

ภวังคจิต⁶⁹⁴ คือ จิตที่เกิดดับอยู่ในกระแสภวังค์ ไม่ได้รับรู้โลกภายนอกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รวมทั้งเวลานอนหลับแล้วไม่ฝัน แสดงว่าจิตอยู่ในภวังค์ เวลาหลับภวังคจิตก็เกิด ดับ เช่นเดียวกับจิตดวงอื่น ๆ เช่นกัน และมีอารมณ์ติดมาตั้งแต่ปฏิสนธิ คำว่า ภวังค์ หมายถึง องค์แห่งภพ เป็นจิตตั้งแต่ปฏิสนธิ จนถึงจุติ (ตาย) ขณะใดที่จิตไม่ได้ขึ้นสู่อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จิตขณะนั้นเป็นภวังค์ แต่เมื่อจิตรับอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ (ทวาร 6) แล้ว ขณะนั้น จิตก็ไม่ใช้ภวังค์ จัดว่าพ้นไปจากภวังค์แล้ว เมื่อจิตรับอารมณ์ทางทวาร 6 เห็นหรือได้ยินต่าง ๆ เรียกว่า จิตขึ้น วิถีรับอารมณ์ เมื่อขึ้นวิถีรับอารมณ์แล้ว ก็จะมีภวังคจิตคั่นสลับตลอด จิตขึ้นวิถีรับอารมณ์ใหม่จบแล้ว ก็มีภวังคจิตคั่นอีก สลับกันอยู่เช่นนี้ตลอดที่เราตื่นอยู่ การทำงานของจิตรวดเร็วมาก เราจึงไม่รู้สึกรู้สีกแม้จิตเป็นภวังค์ไม่ได้ขึ้นวิถีรับอารมณ์แต่จิตก็ทำงานตลอดเวลา คือ เกิด ดับ และมีอารมณ์ที่ติดมาตั้งแต่ปฏิสนธิ (เกิด)⁶⁹⁵

ผลญาณ ปัญญาที่หยุดความพยายาม ชื่อว่าผลญาณ⁶⁹⁶ เป็นญาณในอริยผล เกิดขึ้นสืบต่อจากมรรคญาณ เมื่อมรรคญาณปรากฏขึ้นแล้ว ผลญาณก็ปรากฏตามมาทันทีที่ไม่มีระหว่างกลางคั่นเลย มีข้อที่พึงทราบไว้ในที่นี้คือ มรรคญาณนี้จะเป็นมรรคขั้นใดก็ตามย่อมปรากฏขึ้นครั้งเดียวเท่านั้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ทำการประหารกิเลสต่าง ๆ ตามอำนาจของมรรค นั้น ๆ เช่น ปฐมมรรคเกิดขึ้นก็ทำการประหารกิเลสที่ปฐมมรรคมีอำนาจประหารได้ เป็นต้น สำหรับในที่นี้ คือในการปฏิบัติวิปัสสนา ก็มีภูมิจิตที่กำลังกล่าวถึงอยู่ที่นี่ มรรคญาณที่ปรากฏนี้เรียกว่า ปฐมมรรค หรือ โสตาปัตติมรรค ซึ่งทำการประหารกิเลสได้ 5 อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ 1 วิจิกิจฉา 1 สีลัพพตปรามาส 1 อปายคมนิยยาม ราคะ 1 อปายคมนิยปฏิฆะ 1

⁶⁹³ พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, หน้า 1135.

⁶⁹⁴ ภวังคจิต คือจิตที่ทำหน้าที่ รักษาองค์แห่งภพ หมายความว่าถึงรักษากรรมวิบากของรูปธรรมนามธรรม สืบต่อจากปฏิสนธิวิบากจิต และปฏิสนธิกัมมชรูป ให้ดำรงอยู่ในภพนั้นๆ トラบเท่าอำนาจแห่งขณกรรมจะส่งผลให้เป็นไปเท่าที่อายุสังขารจะพึงตั้งอยู่ได้ ภวังคจิตนี้เป็นหน้าที่ตามธรรมดาของจิต ที่จะต้องทำกิจนี้อยู่เสมอ จิตจะหยุดทำกิจนี้ ก็ต่อเมื่อขณะที่มีอารมณ์ใหม่ ในปัจจุบันมาคั่นตอนให้จิตขึ้นวิถีรับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันเสียเท่านั้น พ้นจากการขึ้นวิถีรับอารมณ์ใหม่แล้ว จิตจะต้องทำหน้าที่ในการรักษาองค์แห่งภพนี้อยู่เสมอตลอดเวลา

⁶⁹⁵ พระอนุรุทธเถระ, **พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 3 ปกิณกสังคหวิภาค**, รวบรวมโดย วรรณสิทธิ์ ไวยยะเสรี, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, 2551), หน้า 33-40.

⁶⁹⁶ ชุ.ป. (ไทย) 31/63/102.

ผลญาณนี้ เป็นโลกุตระเช่นเดียวกับมรรคญาณ เพราะมรรคญาณ เป็นเหตุจึงเกิดผลญาณขึ้น อารมณ์เป็นนิพพาน กิริยาที่เข้าสู่ความดับครั้งแรกนี้ จึงแยกได้ดังนี้ คือ ดับเจียบตอนแรกเป็นโคตรญาณ ยังเป็นโลกีย์ แต่อารมณ์เป็นนิพพาน ดับเจียบตอนกลางเป็นมรรคญาณเป็นโลกุตระ ดับเจียบตอนสุดท้ายเป็นผลญาณเป็นโลกุตระ ในที่นี้ การประหาณกิเลสมี 2 อย่างคือ สมุจเฉทปหาน และ ปฏิปัสสัมภนปหาน การประหาณกิเลสในมรรคญาณนั้นเรียกว่า สมุจเฉทปหาน ส่วนในผลญาณนั้นเรียกว่า ปฏิปัสสัมภนปหาน มีอุปมาเหมือนไฟที่กำลังลุกไหม้ติดฟืนอยู่ บุคคลต้องการจะดับไฟจึงเอาน้ำไปรดที่ฟืนนั้น ไฟก็จะดับไป แต่เมื่อไฟดับแล้วยังมีไอเหลืออยู่ ต่อเมื่อเอาน้ำรดอีก 2-3 ครั้ง ไอก็จะเจียบหายไป ข้อนี้อันใดเมื่อกิเลสได้ถูกประหาณโดยมรรคญาณแล้ว แต่อำนาจของกิเลสนั้นยังเหลืออยู่ เช่นเดียวกับเอาน้ำรดไฟจนดับแล้ว แต่ยังมีไอเหลืออยู่ การเอาน้ำรดอีก 2 - 3 ครั้งจนไอเจียบหายไปนั้น เปรียบเหมือนการประหาณอำนาจของกิเลสโดยผลญาณนั่นเอง ฉะนั้น จึงเรียกว่า ปฏิปัสสัมภนปหาน ผลญาณนี้จัดเข้าในญาณทัสสนวิสุทธิ โดยอนุโลม⁶⁹⁷

ในญาณนี้ จิตเห็นพระนิพพานโดยเสวยผลแห่งสันติสุข คือ กิเลสจะถูกประหาณไปได้ อย่างเด็ดขาดด้วยมรรคญาณ แต่อำนาจของกิเลสก็ยังไม่เหลืออยู่ เช่นเดียวกับการเอาน้ำไปรดถ่านไฟไอร้อนยังเหลืออยู่ในฟืน แต่ไฟดับสิ้นแล้ว ญาณนี้จัดเป็นโลกุตรญาณเกิดขึ้นมา 2 ขณะ เป็นผลของมรรคญาณ ทำหน้าที่รับนิพพานเป็นอารมณ์ 2 ขณะแล้วก็ดับลงจากนั้นจึงตกแก้วค้ำผู้บรรลุซึ่งอริยผล เพราะความบังเกิดขึ้นแห่งผลจิตใด ถัดจากนั้นแต่ความบังเกิดขึ้นแห่งผลจิตนั้น ปัจจเวกขณญาณจึงตัดกระแสนวักขาคเป็นไปตามควร เมื่อผลจิตเกิดครบถ้วนตามจำนวนที่ควรเกิด (2 หรือ 3 ขณะ) แล้วก็ เป็นอันสิ้นสุดวิถิจิต ที่เรียกว่า มรรควิถิ ซึ่งวิถินี้มีอนุโลมญาณ โคตรญาณ มรรคญาณและผลญาณรวม 4 ญาณด้วยกัน ครั้นจบมรรควิถิแล้วก็เป็นภวักตามควร จึงเป็นปัจจเวกขณญาณต่อไปผลญาณนี้เป็นการสละคืนแบบปกขันทนปฏินิสสัคคะ (สละคืนด้วยการเล่นเข้าไป) คือ ความเล่นไปในพระนิพพาน อันตรงกันข้ามกับกิเลสโดยความโน้มไปแห่งปัญญาเห็นโทษในสังขตธรรม จัดเป็นสัมมาวิมุต

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค⁶⁹⁸ พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า ปัญญาที่หยุดความพยายามชื่อว่าผลญาณ เป็นอย่างไร คือ ในขณะที่แห่งโสดาปัตติมรรค ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะมีสภาวะเห็นย่อมาจากมัจฉาทิฐิ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมัจฉาทิฐินั้น จากขั้นนี้ ทั้งหลาย และออกจากสรรพนิมิตภายนอก สัมมาทิฐิย่อเกิดขึ้นเพราะหยุดความ พยายามนั้น การหยุดความพยายามนั้นเป็นผลของมรรค

ผลญาณ ปัญญาที่หยุดความพยายาม ชื่อว่าผลญาณ⁶⁹⁹ เป็นญาณในอริยผล เกิดขึ้นสืบต่อจากมรรคญาณ เมื่อมรรคญาณปรากฏขึ้นแล้ว ผลญาณก็ปรากฏตามมาทันทีไม่มีระหว่างกลางคั่นเลย มีข้อที่พึงทราบไว้ในที่นี้คือ มรรคญาณนี้จะเป็นมรรคขั้นใดก็ตามย่อมาปรากฏขึ้นครั้งเดียวเท่านั้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ทำการประหาณกิเลสต่าง ๆ ตามอำนาจของมรรคนั้น ๆ เช่น ปฐมมรรคเกิดขึ้นก็ทำการประหาณกิเลสที่ปฐมมรรคมีอำนาจประหาณได้ เป็นต้น สำหรับในที่นี้ คือในการปฏิบัติวิปัสสนา

⁶⁹⁷ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ. วิปัสสนาที่ปณีฎีกา. พิมพ์ครั้งที่ 9, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ เลียงเชียง, ม.ป.ป.ป), หน้า 200-205.

⁶⁹⁸ ชู.ป. (ไทย) 31/63/102-104.

⁶⁹⁹ ชู.ป. (ไทย) 31/63/102.

กัมมัญฐานที่กำลังกล่าวถึงอยู่นี้ มรรคญาณที่ปรากฏนี้เรียกว่า ปฐมมรรค หรือ โสดาปัตติมรรค ซึ่งทำการประหารกิเลสได้ 5 อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ 1 วิจิกิจฉา 1 สีลัพพตปรามาส 1 อปายคมนียกามราคะ 1 อปายคมนียปฏิฆะ 1 ผลญาณนี้ เป็นโลกุตระเช่นเดียวกับมรรคญาณ เพราะมรรคญาณเป็นเหตุจึงเกิดผลญาณขึ้น อารมณ์เป็นนิพพาน กิริยาที่เข้าสู่ความดับครั้งแรกนี้ จึงแยกได้ดังนี้ คือ ดับเจียบตอนแรกเป็นโคตรภูญาณ ยังเป็นโลกีย์ แต่อารมณ์เป็นนิพพาน ดับเจียบตอนกลางเป็นมรรคญาณ เป็นโลกุตระ ดับเจียบตอนสุดท้ายเป็นผลญาณเป็นโลกุตระ

ในที่นี้ การประหารกิเลสมี 2 อย่างคือ สมุจเฉทปหาน และ ปฏิปัสสัมภนปหาน การประหารกิเลสในมรรคญาณนั้นเรียกว่า สมุจเฉทปหาน ส่วนในผลญาณนั้นเรียกว่า ปฏิปัสสัมภนปหาน มีอุปมาเหมือนไฟที่กำลังลุกไหม้ติดพื้นอยู่ บุคคลต้องการจะดับไฟจึงเอาน้ำไปรดที่พื้นนั้น ไฟก็จะดับไป แต่เมื่อไฟดับแล้วยังมีไอเหลืออยู่ ต่อเมื่อเอาน้ำรดอีก 2-3 ครั้ง ไอก็จะเจียบหายไป ซ่อนนี้ฉันใด เมื่อกิเลสได้ถูกประหารโดยมรรคญาณแล้ว แต่อำนาจของกิเลสที่ยังเหลืออยู่ เช่นเดียวกับเอาน้ำรดไฟจนดับแล้ว แต่ยังมีไอเหลืออยู่ การเอาน้ำรดอีก 2-3 ครั้งจนไอเจียบหายไปนั้น เปรียบเหมือนการประหารอำนาจของกิเลสโดยผลญาณนั่นเอง ฉะนั้น จึงเรียกว่า ปฏิปัสสัมภนปหาน ผลญาณนี้จัดเข้าในญาณทัสสนวิสุทธิ โดยอนุโลม⁷⁰⁰

ในญาณนี้ จิตเห็นพระนิพพานโดยเสวยผลแห่งสันติสุข คือ กิเลสจะถูกประหารไปได้ อย่างเด็ดขาดด้วยมรรคญาณ แต่อำนาจของกิเลสก็ยังมีเหลืออยู่ เช่นเดียวกับการเอาน้ำไปรดถ่านไฟ ไอร้อนยังเหลืออยู่ในพื้น แต่ไฟดับสิ้นแล้ว ญาณนี้จิตเป็นโลกุตระญาณเกิดขึ้นมา 2 ขณะ เป็นผลของมรรคญาณ ทำหน้าที่รับนิพพานเป็นอารมณ์ 2 ขณะแล้วก็ดับลง จากนั้นจึงตกภวังค์ ผู้นี้บรรลุซึ่งอริยมผล เพราะความบังเกิดขึ้นแห่งผลจิตใด ถัดจากนั้นแผ่ความบังเกิดขึ้นแห่งผลจิตนั้น ปจจเวกขณญาณ จึงตัดกระแสภวังค์ขาดเป็นไปตามควร เมื่อผลจิตเกิดครบถ้วนตามจำนวนที่ควรเกิด (2 หรือ 3 ขณะ) แล้วก็ดับอันสิ้นสุดวิถิจิต ที่เรียกว่า มรรควิถิ ซึ่งวิถินี้มีอนุโลมญาณ โคตรภูญาณ มรรคญาณและผลญาณ รวม 4 ญาณด้วยกัน ครั้นจบมรรควิถิแล้วก็ดับเป็นภวังค์ตามควร จึงเป็นปัจจเวกขณญาณต่อไป

ผลสมบัติ คือ การเข้าถึงซึ่งอริยมผลจิต หรือการเข้าอยู่ในอริยมผลจิต เป็นโลกุตระ เป็นการเข้าอยู่ในอารมณ์พระนิพพานที่ได้มาจากอริยมผลญาณ อันบังเกิดแล้วแก่ตน เพื่อเสวยโลกุตระสุขซึ่งเป็นความสงบสุขที่พึงเป็นประจักษ์ได้ในปัจจุบัน (วิปัสสนา) ซึ่งผลสมบัตินี้เป็นอันสงฆ์ของวิปัสสนาภาวนา การเข้าผลสมบัตินี้จะฝึกหัดให้เกิดความชำนาญจนเป็นวิเสสเหมือนอย่างในการเข้าสมาบัติวิถิไม่ได้⁷⁰¹ เพราะอำนาจแห่งมรรคจิตที่เกิดขึ้นเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น

ผล (ผลจิต) + สมบัติ (การเข้าถึง)⁷⁰² หมายถึง การเข้าถึงผลจิตของพระอริยมบุคคลที่เกิดขึ้นสืบต่อกันทางมโนทวารโดยไม่มีภวังคจิตเกิดคั่น ตลอดเวลาที่อธิษฐานไว้ เป็นการเข้าอยู่ในอารมณ์พระนิพพาน ที่ได้มาจากอริยมผลญาณ ที่เกิดแก่ตน เพื่อเสวยวิมุตติสุข หรือ โลกุตระสุข⁷⁰³

⁷⁰⁰ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ. วิปัสสนาที่ปณีฎีกา. พิมพ์ครั้งที่ 9, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ เลียงเชียง, หน้า 200 - 205.

⁷⁰¹ ม.อ. (ไทย) 14/97/114.

⁷⁰² ชุ.ป.อ (ไทย) 7/1/55/312.

ผลสมาบัติ คือ การเข้าอยู่ในผลจิตที่ตนถึงแล้ว การที่จิตประกอบไปด้วยองค์ฌาน มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ผลสมาบัตินี้ ปุถุชนทั่วไปเข้าไม่ได้ แม้ว่าจะได้รูปฌาน 4 อรูปสมาธิ 4 ก็ไม่อาจที่จะเข้าผลสมาบัติได้ เข้าได้เฉพาะพระอริยบุคคลเท่านั้นผลจิตจะมี 2 ลักษณะ คือ (1) ผลจิตที่เกิดขึ้นต่อจากมัคคจิตในมัคควิถี โดยไม่มีระหว่างคั่น ถ้าเป็นมันทบุคคล ผลจิตก็จะเกิดขึ้นอีกหนึ่งขณะ (รวมเป็น 2) เพราะมีปริกรรม (ปริ) ถ้าเป็นตีกบุคคล ผลจิตก็จะเกิดขึ้นต่อไปอีก 2 ขณะ (รวมเป็น 3) (2) ผลจิตที่เป็นการเข้าผลสมาบัติ เมื่อกำหนดรูปนามจนเห็นพระไตรลักษณ์ เกิดวิปัสสนาญาณขึ้นตามลำดับ ๆ ผลจิตดวงแรกนั้นก็เกิดในลำดับแห่งโคตรภู ซึ่งเป็นอนันตรปัจจัยมาจากอนุโลมจิต (อนุโลมจิตของพระอรหันต์ ก็เป็นอนันตรปัจจัยแก่ผลสมาบัติ (ผล) ของพระอรหันต์ อนุโลมจิตของพระเสขบุคคล ก็เป็นอนันตรปัจจัยแก่ผลสมาบัติของพระเสขบุคคล

บางทีภวังคจิตเกิดในลำดับแห่งผลก็มี หลังจากที่ผลจิตเกิดขึ้นครบกำหนด 2 หรือ 3 ขณะจิตในมัคควิถี หรือหลังจากเข้าผลสมาบัติครบตามกำหนดเวลาที่กำหนดไว้ ผลจิตที่เกิดติดต่อกันมาก็เกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้ายแล้วดับลง ต่อจากนั้นภวังคจิตก็จะเกิดขึ้นต่อกันทันที คือออกจากผลสมาบัติแล้วจิตก็จะลงสู่ภวังค์ อย่างนี้เรียกว่า ภวังคจิตเกิดในลำดับแห่งผล

คัมภีร์มัชฌิมนิกาย มหาเวทลลสูตรอธิบายว่า ขณะที่กำหนดสังขารนิมิต อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นอารมณ์ อยู่ดี ๆ ก็สลัดทิ้งอารมณ์เหล่านั้นหมด ถัดจากนั้นช่วงที่ขณะจิตเข้านิพพานธาตุ อันสงบปราศจากอารมณ์ต่าง ๆ นั้นแหละ คือ การเข้าผลสมาบัติ⁷⁰⁴ คัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกายอธิบายว่า ผลสมาบัติเป็นโลกุตระมานจิต เป็นวิบากแห่งโลกุตระกุศลจิต อันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียว⁷⁰⁵ คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า ผลสมาบัติคือการเข้าอยู่ในความดับ (นิโรธ) ของอริยผลจิต

ผลสมาบัติ คือ ความแนบอยู่ในนิโรธแห่งอริยผล⁷⁰⁶ ปุถุชนทั้งปวงเข้าไม่ได้ เพราะยังไม่ได้บรรลุลูก อริยผล ส่วนพระอริยะทั้งปวงเข้าได้ เพราะได้บรรลุลูกอริยผลแล้ว แต่ว่าพระอริยะชั้นสูง ย่อมไม่เข้าผลสมาบัติขั้นต่ำ เพราะผลขั้นต่ำระงับไปแล้ว ด้วยการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่น พระอริยะชั้นต่ำ ระงับไปแล้ว ด้วยการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่น พระอริยะชั้นต่ำเล่า ก็เข้าผลสมาบัติขั้นสูงหาได้ไม่ เพราะยังไม่ได้บรรลุลูก อันพระอริยะทั้งหลาย ย่อมเข้าผลสมาบัติของตน ๆ เท่านั้น

เพื่อทฤษฎธรรมสุขวิหาร (ความพักอยู่สำราญในปัจจุบันชาติ) เหมือนอย่างพระราชเสวยสุขในราชสมบัติ ฉันทิ พระอริยะทั้งหลายคิดว่า เราทั้งหลายจักเสวยอริยโลกุตระสุขทำอัทธานปริเฉท (กำหนดกาล) แล้วก็เข้าผลสมาบัติในทุกขณะที่ต้องการฉันทินั้น

อันดับแรกการเข้าผลสมาบัตินั้นย่อมมีด้วยอาการ 2 คือ เพราะไม่มนสิการถึงอารมณ์อื่น นอกจากพระนิพพาน 1 เพราะมนสิการถึงแต่พระนิพพาน 1 ดังพระธัมมทินนาเถรีกถาว่า (แก้ววิสาขา

⁷⁰³ วรรณสิทธิ ไทหะเสวี, คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 4, พิมพ์ครั้งที่ 5, หน้า 97 – 100.

⁷⁰⁴ คุรายละเอียดใน ม.มู (ไทย) 12/458/407.

⁷⁰⁵ ชุ.อุ.อ. (ไทย) 1/3/38/53.

⁷⁰⁶ พระพุทธโฆสเถระ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค, 2560, หน้า 1185-1189.

อุบาสิกา) ว่า “อาวุโส ปัจจัยแห่งการเข้าอนิมิตตาเจโตวิมุตติมี 2 คือ ไม่นมสิการถึงนิมิตทั้งปวง 1 นมสิการถึงแต่ธาตุอันไม่มีนิมิต 1

ในอภิธรรมมัตถสังคหะได้แสดงไว้ว่า “สพเพสมปิ ยถาสกั ผลวเสน สาธารณา”⁷⁰⁷ พระอริยบุคคลทั้งหมดย่อมเป็นสาธารณแก่ผลสมาบัติวิถึ โดยอาศัยผลของตนเอง หมายถึง พระอริยบุคคลทั้งหมดทำให้ผลสมาบัติวิถึเกิดขึ้นได้ คือเข้าผลสมาบัติได้ พระโสดาบันย่อมเข้าโสดาปัตติผลสมาบัติ พระสกทาคามีย่อมเข้าสกทาคามีผลสมาบัติ พระอนาคามีย่อมเข้าอนาคามีผลสมาบัติ พระอรหันต์ย่อมเข้าอรหัตผลสมาบัติ

ในวิสุทธิมรรคได้แสดงถึงเกจิภาวะที่แย้งไว้ว่า “ในการเข้าผลสมาบัตินั้น ผู้เข้าต้องเป็นพระอนาคามีและพระอรหันต์เท่านั้นจึงจะเข้าได้ ส่วนพระโสดาบันและพระสกทาคามีเนื่องจากยังมีสมาธิไม่บริบูรณ์จึงไม่สามารถเข้าได้” มีวินิจฉัย (ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค) ว่า “แม้ปุถุชนผู้เป็นเจ้าของทรัพย์สมบัติของตนเองคือโลกียฉนาก็สามารถเข้าฉนของตนได้ ฉะนั้น อริยบุคคลผู้เป็นเจ้าของทรัพย์สมบัติของตนเองคือผลสมาบัติ เหตุใดจึงจะเข้าไม่ได้ ย่อมเข้าได้แน่นอน” ในปฏิสัมภิทามรรคแสดงไว้ว่า “โสดาปัตติผลสมาปตตถาย สกทาคามีผลสมาปตตถาย อุปาทำ อภิภุยตีติ โคตรภู”⁷⁰⁸

พระบาลีนี้เป็นการแสดงถึงโสดาปัตติผลสมาบัติ และ สกทาคามีผลสมาบัติโดยตรง เพราะฉะนั้น พระโสดาบันและพระสกทาคามี ย่อมเข้าผลสมาบัติของตน ๆ ได้แน่นอน (ซึ่งตรงกันกับที่วิสุทธิมรรคว่าไว้)

นิพพาน ที่เป็นอารมณ์ของผลสมาบัตินั้นมี 3 อากา⁷⁰⁹ คือ

1. อนิมิตตนิพพาน หมายถึงว่า ผู้ที่ก้าวขึ้นสู่มรรคผลนั้น เพราะเห็นความไม่เที่ยงอันปราศจากนิมิต, เครื่องหมาย คือ อนิจจัง โดยบุญญาธิการแต่ปางก่อน แรงด้วยศีล เมื่อเข้าผลสมาบัติก็ค้อมอนิมิตตนิพพานเป็นอารมณ์

2. อัปณิหิตนิพพาน หมายถึงว่า ผู้ที่ก้าวขึ้นสู่มรรคผลนั้น เพราะเห็นความทนอยู่ไม่ได้ต้องเปลี่ยนแปลงไป อันหาเป็นปณิธิที่ตั้งไม่ได้ คือทุกขัง โดยบุญญาธิการแต่ปางก่อนแรงด้วยสมาธิเมื่อเข้าผลสมาบัติก็ค้อมอัปณิหิตนิพพานเป็นอารมณ์

3. สญญตนนิพพาน หมายถึงว่า ผู้ที่ก้าวขึ้นสู่มรรคผลนั้น เพราะเห็นความไม่ใช่ตัวตนบังคับบัญชาไม่ได้ อันเป็นความว่างเปล่า คืออนัตตา โดยบุญญาธิการแต่ปางก่อนแรงด้วยปัญญาเมื่อเข้าผลสมาบัติก็ค้อมสญญตนนิพพานเป็นอารมณ์⁷¹⁰

บุคคลที่เข้าผลสมาบัติได้ต้องเป็นพระอริยบุคคล ส่วนปุถุชนจะเข้าผลสมาบัติไม่ได้เลยพระอริยเจ้าที่จะเข้าผลสมาบัติก็เข้าได้เฉพาะอริยผลที่ตนได้ที่ตนถึงครั้งสุดท้ายเท่านั้น แม้อริยผลที่ตนได้และผ่านพ้นมาแล้วก็ไม่สามารถจะเข้าได้ กล่าวคือ พระโสดาบันก็เข้าผลสมาบัติได้แต่โสดาปัตติผล

⁷⁰⁷ มหามกุฏราชวิทยาลัย, อภิธรรมมตฺถสงคฺหปาทียา สห อภิธรรมมกตฺตวิภาวีนีนาม อภิธรรมมตฺถสงคฺห-
ฎีกา, พิมพ์ครั้งที่ 7, (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538), หน้า 57.

⁷⁰⁸ ชุ.ป. (ไทย) 31/60/97.

⁷⁰⁹ ชุ.เถร.อ. (ไทย) 2/3/4/563.

⁷¹⁰ ที.ปา.อ. (ไทย) 3/-/2/320.

พระสกทาคามีก็เข้าผลสมาบัติได้แต่สกทาคามีผลเท่านั้น จะเข้าโสดาปัตติผล ซึ่งถึงแม้ว่าตนจะเคยได้เคยผ่านเคยพ้นมาแล้ว ก็หาได้ไม่

พระอนาคามีก็เข้าผลสมาบัติได้แต่เฉพาะอนาคามีผล พระอรหันต์ก็เข้าผลสมาบัติได้แต่อรหันต์ผลโดยเฉพาะเช่นกัน พระอริยบุคคลผู้จะเข้าผลสมาบัติ กิจเบื้องต้นก็ต้องตั้งความปรารถนาว่าจะเข้าผลสมาบัติเป็นเวลาที่ชั่วโมง หรือกี่วัน ขอให้ผลจิตที่เคยปรากฏมาแล้วนั้น จงบังเกิดขึ้นตามความปรารถนานี้เถิด

ขณะที่ตั้งความปรารถนา (อธิษฐาน) นี้ จิตปรารถนาอันเป็นมหากุศลญาณสัมปยุตต์สำหรับพระอริยเบื้องต้น 3 หรือจิตปรารถนาอันเป็นมหาภิรชาญาณสัมปยุตต์สำหรับพระอรหันต์ก็เกิดมีวิถีจิตซึ่งเรียกว่า อธิษฐานวิถี (มโนทวารวิถี) ต่อจากอธิษฐานวิถี ก็เจริญวิปัสสนาภาวนามีรูปนามเป็นอารมณ์ เริ่มแต่อุทยัพพญาณเป็นต้นไป ผลจิตจะเกิดวิถีจิตนี้ชื่อว่า ผลสมาบัติวิถี⁷¹¹

ผู้ที่กำลังเจริญวิปัสสนาอยู่นั้น ก่อนที่เข้าสู่ผลสมาบัติจะเห็นอารมณ์รูป นาม โดยความเป็นพระไตรลักษณ์ชัดเจน และในขณะนั้นภวังคฉนและภวังคัจเฉพะเกิดขึ้น แล้วก็ดับลง ต่อจากนั้นมโนทวาราวชชจิตก็เกิดขึ้นรับสภาพรูปหรือนามแล้วก็ดับลง ในลำดับนั้นมหากุศลญาณสัมปยุตต์ 4 ดวง หรือมหาภิรชาญาณสัมปยุตต์ชววจิต 4 ดวงดวงใดดวงหนึ่งเกิดขึ้น 4 ขณะ ของมันทบุคคล หรืออนุโลมจิต 3 ขณะของตักขบุคคล⁷¹²

อนุโลมทั้ง 4 มีสังขารธรรมที่เป็นไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ เมื่ออนุโลมจิตดวงสุดท้ายดับลง ต่อจากนั้นผลจิตก็เกิดขึ้นติดต่อกันเรื่อยๆ ผลจิตจะปรากฏขึ้นมามากมายตลอดเวลาที่ได้อธิษฐานไว้ เมื่อครบกำหนดเวลาตามที่ตนได้อธิษฐานไว้แล้ว ภวังคจิตจะเกิดขึ้น เป็นอันว่าออกจากผลสมาบัติ คือสิ้นสุดผลสมาบัติวิถี

อนึ่ง จิตในผลสมาบัติวิถีนี้ ไม่เรียกว่า บริกรรม อุปะการะ อนุโลม โคตรภู เหมือนอย่างในมรรควิถี แต่เรียก อนุโลมอย่างเดียว ทั้ง 4 ขณะ เพราะผลสมาบัติวิถีนี้ ไม่ได้ทำการประหาณกิเลสเหมือนอย่างในมรรควิถี เป็นแต่จิต 4 ดวงนี้เกิดขึ้นเพื่ออนุโลมให้จิตถึงพระนิพพาน หรือให้แนบแน่นในอารมณ์พระนิพพาน

ผลสมาบัติ บุคคลที่เข้าผลสมาบัติได้ต้องเป็นผู้เจริญวิปัสสนา จนบรรลุมรรค ผล นิพพานเป็นพระอริยบุคคล ดังเช่น พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี หรือ พระอรหันต์ ส่วนปุถุชนจะเข้าผลสมาบัติไม่ได้ แม้ว่าจะได้รูปฌาน 4 รูปฌาน 4 แล้วก็ดี ก็ไม่อาจที่จะเข้าผลสมาบัติได้ เหตุเพราะยังไม่เคยบรรลุมรรคผล ไม่เคยพบเห็นอารมณ์นิพพานมาก่อน

ส่วนพระอริยบุคคลนั้น ๆ จะเข้าผลสมาบัติได้ก็เฉพาะอริยผลที่ตนได้ครั้งสุดท้ายเท่านั้น⁷¹³ แม้อริยผลที่เคยได้ผ่านมาแล้วก็ไม่สามารถที่จะเข้าผลสมาบัติด้วยผลจิตที่ผ่านมาแล้วนั้นได้ เช่น ผู้ได้บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้ว จะมาเข้าผลสมาบัติของพระอนาคามีไม่ได้ เป็นต้น กล่าวคือ พระโสดาบันต้องเข้าผลสมาบัติด้วยโสดาปัตติผลจิต พระสกทาคามีเข้าผลสมาบัติด้วยสกทาคามีผลจิต พระ

⁷¹¹ พระสังฆมณฑล, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ 4 วิถีสังคหะ, หน้า 107.

⁷¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 117.

⁷¹³ ชุ.อ.อ.(ไทย) 1/-/3/53.

อนาคามีเข้าผลสมาบัติด้วยอนาคามีผลจิต และพระอรหันต์เข้าผลสมาบัติได้ด้วยอรหัตผลโดยเฉพาะเช่นกัน⁷¹⁴

ลำดับการเข้าผลสมาบัติ พระอริยสาวกผู้มีความประสงค์จะเข้าผลสมาบัติ ฟังไปในที่ลับคน ปลีกตัวอยู่ผู้เดียว ทำวิปัสสนาเพ่งพิจารณาสังขารโดยวิปัสสนาญาณ ตั้งแต่ญาณที่ 4 อุทยัพพญาณ เป็นต้นไป จิตของพระอริยสาวกผู้มีวิปัสสนาญาณตามลำดับเป็นไปแล้ว ย่อมแนบแน่นในนิโรธ โดยเป็นผลสมาบัติ ในลำดับแห่งโคตรภูญาณ (โฆทาน) อันมีสังขารเป็นอารมณ์ ในการเข้าผลสมาบัตินี้ เพราะความที่พระอริยสาวกนั้นน้อมจิตไปเพื่อผลสมาบัติ จึงเกิดแต่ผลเท่านั้นแม้แก่พระเสขะ มรรคหาเกิดขึ้นไม่

บางคนกล่าวว่า “พระโสดาบันประสงค์ว่าจักเข้าผลสมาบัติ ทำวิปัสสนาไปก็จะเป็นพระสกทาคามี พระสกทาคามีเล่า...ตั้งใจทำวิปัสสนาไปก็จะเป็นพระอนาคามี” คำกล่าวเช่นนี้ไม่ถูกต้อง เพราะ “เมื่อเป็นอย่างนั้น พระอนาคามีตั้งใจทำวิปัสสนาไปก็จักเป็นพระอรหันต์ พระอรหันต์...ก็จักเป็นพระปัจเจกพุทธ และพระปัจเจกพุทธ...ก็จักเป็นพระพุทธเจ้าได้ละซี” เพราะเหตุนี้คำของอาจารย์เหล่านั้นนั้นจึงไม่ควรยึดถือ

เรื่องนี้มีอธิบายอยู่แล้วในเรื่องโคตรภูธรรม 10 ซึ่งแยกวิปัสสนาสำหรับมรรคและสำหรับผลเป็นคนละอย่างด้วย แม้เพราะเหตุนี้ จึงไม่ควรถือเอาแต่นั้นเท่านั้น คือ “ผลเท่านั้นเกิดขึ้นแม้แก่พระเสขะ มรรคหาเกิดขึ้นไม่ ผลที่เกิดขึ้นเล่า ถ้ามรรคที่พระอริยบุคคลผู้นั้นได้บรรลุเป็นปฐมฉานิกมรรค (มรรคมีปฐมฉาน) ก็เป็นปฐมฉานิกผลเหมือนกัน เกิดขึ้นแก่พระอริยบุคคลผู้นั้น ถ้ามรรคเป็นทุติยฉานิกะ ผลก็เป็นทุติยฉานิกะ เป็นต้น มรรคเป็นฉานิกะใดฉานิกะหนึ่ง ผลก็เป็นฉานิกะใดฉานิกะหนึ่งเหมือนกัน”

คัมภีร์อภิมมตสังคหะได้แสดงให้เห็นว่า พระอริยบุคคลทั้งหมดย่อมเป็นทั่วไปแก่ผลสมาบัติวิธี โดยอาศัยผลของตนเอง พระอริยบุคคลทั้งหมดทำให้ผลสมาบัติวิธีเกิดขึ้นได้ คือเข้าผลสมาบัติได้ พระโสดาบันย่อมเข้าโสดาปัตติผลสมาบัติ พระสกทาคามีย่อมเข้าสกทาคามีผลสมาบัติ พระอนาคามีย่อมเข้าอนาคามีผลสมาบัติ พระอรหันต์ย่อมเข้าอรหัตตผลสมาบัติ⁷¹⁵

บางพวกกล่าวแย้งว่า “การเข้าผลสมาบัตินั้น ต้องเป็นพระอนาคามี หรือพระอรหันต์เท่านั้นจึงจะเข้าได้ ส่วนพระโสดาบันและพระสกทาคามีไม่สามารถเข้าได้ เนื่องจากยังมีสมาธิไม่บริบูรณ์” มีวินิจฉัยว่า “แม้ปุถุชนผู้เป็นเจ้าของทรัพย์สมบัติของตนเอง คือโลกียฉาน ก็สามารถเข้าฉานของตนได้ ฉะนั้น อริยบุคคลผู้เป็นเจ้าของทรัพย์สมบัติของตนคือผลสมาบัติ เหตุใดจะเข้าไม่ได้ เข้าได้แน่นอน”⁷¹⁶

ผลสมาบัติวิธี

โลกุตรวินิบากจิตที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นผลจากการดับกิเลสของ มรรคเป็นสมุจเฉทแล้ว โลกุตรวินิบากจิต (ผลจิต) มี 4 ประเภท ตามการดับกิเลสของมรรค คือ

⁷¹⁴ ที.ปา.อ. (บาลี) 3/93/232.

⁷¹⁵ สงคห. (บาลี) 57.

⁷¹⁶ วิสุทธิ. (บาลี) 2/389.

พระธรรม ที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น เนื่องด้วยพระองค์ทรงเป็นผู้รู้แจ้งธรรมทั้งปวงแล้ว จึงทรงเลือกเฟ้นสั่งสอนเฉพาะธรรมะที่เป็นไปเพื่อการละอกุศล และเจริญกุศล ตามหลักการแห่งอริยสัจ 4 เท่านั้น⁷²⁰ โดยมีวิธีการและขั้นตอน 3 ประการ คือ

1. สัพพปาปสฺส อภินิ การไม่ทำบาปทั้งปวง ด้วยการรักษาศีล
2. กุสลสฺสุปสมปทา การทำกุศลให้ถึงพร้อม ด้วยการให้ทาน⁷²¹ และเจริญสมถภาวนา (สมาธิ)
3. สจิตตปริโยทปนํ การทำให้บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว⁷²² ด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา (ปัญญา)⁷²³

พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน “พระธรรม” แก่เพื่อนผู้ร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย เพื่อให้ชาวโลกพ้นจากทุกข์⁷²⁴ มีความสุขสงบจนถึงขั้นสูงสุด คือบรรลุมรรค⁷²⁵ ผล นิพพาน รอดพ้นจากความทุกข์ทรมานในอบายภูมิ⁷²⁶ อย่างสิ้นเชิง ธรรมะที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้น เป็นธรรมะที่ทรงไว้ซึ่งผู้บรรลุมรรค ผล และทำให้แจ้งพระนิพพานแล้ว ไม่ให้ตกไปในอบายภูมิ 4 และทำให้ผู้ที่เข้าถึงธรรมะแล้ว ปลอดภัยโล่งใจอย่างยิ่ง⁷²⁷

พระธรรม ในที่นี้หมายถึง กฎความจริงที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบแล้วเลือกเฟ้นนำมาประกาศต่อ ในสถานที่ต่าง ๆ ในโอกาสต่าง ๆ และแก่บุคคลต่าง ๆ ตามสมควรแก่สติปัญญา และทักษะของบุคคลนั้นๆ เพื่อให้เขาได้คลายทุกข์ คลายโศก เมื่อพระสงฆ์สาวกได้ยินได้ฟังก็ช่วยกันจดจำไว้ แล้วถ่ายทอดต่อๆ กันมา อย่างเป็นระบบไม่ผิดเพี้ยน พระพุทธเจ้าทรงเลือกสอนเฉพาะธรรมะที่ทรงไว้ซึ่งผู้บรรลุมรรคผลไม่ให้ตกไปในอบายภูมิ 4 และในวิภูฏทุกข์เท่านั้น 10 ประการ คือ อริยมรรค 4 อริยผล 4 นิพพาน 1 และปริยัติธรรม⁷²⁸ รวมเรียกว่า “พระสัทธรรม”⁷²⁹ ซึ่งประมวลได้เป็น 3 ประการ คือ ปริยัติ สัทธรรม ปฏิบัติสัทธรรม และปฏิเวธสัทธรรม

⁷²⁰ ส.ส. (ไทย) 19/1101/613., ส.ส.อ. (บาลี) 1/172/185. กุศลธรรม คือ ธรรมะที่ส่งเสริมให้ผู้ประพฤติกุศลธรรมนั้นๆ ฉลาดขึ้นไปตามลำดับ จนเกิดปัญญาญาณ รู้แจ้งอริยสัจ 4 สำเร็จมรรค ผล นิพพานได้ ประสบสุขอย่างถาวร ดูใน ที.ปา.อ. (ไทย) 3/1/-/225, ขุ.ป.อ. (ไทย) 7/1/-/554.

⁷²¹ ที.ปา.อ. (ไทย) 3/2/-/389. อง.นวก.อ. (ไทย) 4/-/-/483.

⁷²² ผ่องใสปราศจากนิวรณ์ 5 ประการ ดูใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) 6/4/95

⁷²³ ขุ.เถร.อ. (ไทย) 2/3/1/23, ขุ.ธ. (บาลี) 25/183/49.

⁷²⁴ ม.ม. (ไทย) 12/407/442.

⁷²⁵ กิเลส เมารณโต คจฉตติ มคโค. ภาวะที่ฆ่ากิเลสออกไปได้. ขุ.เถร.อ. (บาลี) 2/36/158. หมายถึง วิชา ได้แก่ ญาณรู้แจ้ง ดูใน ส.นิ.อ. (บาลี) 2/4/25.

⁷²⁶ ม.ม.อ. (ไทย) 1/1/-/325.

⁷²⁷ ขุ.ขุ.อ. (ไทย) 1/1/-/17.

⁷²⁸ โลกุตตรธรรม 9 คือ อริยมรรค 4 สามัญญผล 4 และนิพพาน 1 ม.ม.อ. (บาลี) 2/311/139, ขุ.ป. (บาลี) 31/478/361, ขุ.อุ.อ. (ไทย) 1/3/-/508.

⁷²⁹ ม.ม.อ. (ไทย) 1/2/-/181.

คุณลักษณะของพระสัทธรรม พุทธบริษัททั้งหลายต่างพากันนำมาสาธยายสรรเสริญตลอด 2,600 ปี ว่า “สวากขาโต ภคฺวตา ธมฺโม สนฺทิกฺกุสิโก อกาลิกโ อหิปสฺสิโก โอปนยิกโ ปจฺจตฺตฺ เวทิตฺพโ วิญญฺหิ.”⁷³⁰ แต่ละบทมีความหมาย ดังนี้

1. สวากขาโต เป็นธรรมที่ทรงตรัสไว้ดีแล้ว สมบูรณ์ทั้งอรรถ และพยัญชนะดีพร้อมทั้งเบื้องต้นท่ามกลาง และในที่สุด คุณธรรมข้อนี้หมายถึงพระปริยัติธรรม

2. สนฺทิกฺกุสิโก เป็นธรรมที่ผู้ศึกษาและปฏิบัติพึงเห็นได้ด้วยตนเอง คุณธรรมข้อนี้ หมายถึงโลกุตตรธรรมทั้ง 9

3. อกาลิกโ เป็นธรรมที่ปฏิบัติได้และให้ผลทันทีในขณะนั้นเลยทีเดียว โดยไม่ต้องรอเวลาแต่อย่างใด คุณธรรมข้อนี้หมายถึง มัคคจิต 4

4. อหิปสฺสิโก เป็นธรรมที่ให้ผลได้อย่างแท้จริงจนสามารถพิสูจน์ได้คุณธรรมข้อนี้หมายถึงโลกุตตรธรรมทั้ง 9

5. โอปนยิกโ เป็นธรรมที่ควรน้อมนำมาให้บังเกิดแก่ตน และทำให้แจ้งแก่ตน หมายความว่า ควรบำเพ็ญเพียรให้เกิดมัคคจิต ผลจิต ก็แจ้งซึ่งพระนิพพาน

6. ปจฺจตฺตฺ เวทิตฺพโ วิญญฺหิ เป็นธรรมที่ผู้รู้รู้ได้เฉพาะตนเอง ผู้อื่นหารู้ด้วยไม่ว่า มรรคเราเจริญ ผลเราบรรลุนิโรธเราแจ้งแล้ว เป็นการรู้ด้วยการประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง⁷³¹

หลักสำหรับตัดสินธรรมะที่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า มีอยู่ 8 ประการ คือธรรมเหล่าใดเป็นไปเพื่อความกำหนด (สราคะ) เพื่อการประกอบตนอยู่ในความทุกข์ (สังโยคะ) เพื่อสะสมกิเลส (อาจยะ) เพื่อความอยากใหญ่ (มหิจฉตา) เพื่อความไม่สันโดษ (อสันตฺกฺกุสิตา) เพื่อความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ (สังคณิกา) เพื่อความเกียจคร้าน (โกสัชชยะ) และเพื่อความเลี้ยงยาก (ทุพฺภรตา) พึงทราบว่ามีไชธรรม ไม่ใช่วินัย ไม่ใช่คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

ส่วนธรรมใดเป็นไปเพื่อความคลายกำหนด (วิราคะ) เพื่อการไม่ประกอบตนไว้ในกองกิเลส (วิสังโยคะ) เพื่อการไม่สะสมกองกิเลส (อุปจยะ) เพื่อความปรารถนาน้อย (อัปปิจฉตา) เพื่อความสันโดษ (สันตฺกฺกุสิตา) เพื่อการไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ (อสังคณิกา) เพื่อความไม่เกียจคร้าน คือ ความเพียรติดต่อสม่ำเสมอ (วิริยารัมภะ) เพื่อความเลี้ยงง่าย (สุภรตา) พึงทราบว่ามีไชธรรมวินัยเป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า⁷³²

คัมภีร์ คำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระอรหันต์ได้รวบรวมไว้ สืบต่อกันมา มีมากถึง 84,000 พระธรรมขันธ์ ปัจจุบันบันทึกเป็นตัวอักษรอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกจำนวน 45 เล่ม สาเหตุที่พระพุทธศาสนามีคำสอนมากมายถึงเพียงนี้ เพราะพระบรมศาสดาได้ทรงประกาศคำสั่งสอนเป็นเวลายาวนานถึง 45 ปี แม้คำสอนของพระพุทธเจ้าจะมีมากมายปานนี้ แต่เมื่อประมวลคำสั่งสอนที่เป็นหลักใหญ่ เป็นหัวใจของพุทธศาสนาก็มีอยู่เพียง 3 ประการเท่านั้น⁷³³ คือ

⁷³⁰ อง.ฉก. (บาลี) 22/10/276, อง.ฉก. (ไทย) 22/10/422.

⁷³¹ ชุ.จ.อ. (ไทย) 6/-/-/503.

⁷³² อง. อฎฐก. (ไทย) 23/53/339.

⁷³³ ที.ม. (ไทย) 10/90/50, ที.ม.อ. (บาลี) 90/76, วิ.มหา.อ. (บาลี) 1/19/191.

1. สัพพปาปสส อกรรม การไม่ทำบาปทั้งปวง ด้วยการรักษาศีล เว้นจากการประพฤติทุจริตทางกาย วาจา ใจ และประกอบกรประพฤติสุจริตทางกาย วาจา ใจ
2. กุสลสสุปปสมปทา การทำกุศลให้ถึงพร้อม ด้วยการให้ทาน และเจริญสมถภาวนาทำจิตให้สงบ⁷³⁴ เช่น กำหนดลมหายใจ หรือสวดมนต์ภาวนา เป็นต้น ผลการปฏิบัติสมถภาวนานี้จะทำให้บรรลุถึงฌานอภิญญาได้⁷³⁵ แต่ยังไม่บรรลุธรรม ผู้ปฏิบัติสมถกรรมฐานที่ปรารถนาบรรลุพระนิพพานจะต้องปฏิบัติวิปัสสนาต่อไปอีก
3. สจิตตปริโยทปนํ การทำใจให้บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว⁷³⁶ ด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา ใช้ปัญญาญาณพิจารณาให้เห็นแจ้งในอารมณ์ที่ปรากฏในขณะที่ปัจจุบันขณะตามความเป็นจริง⁷³⁷ ผลจากการปฏิบัติวิปัสสนาจะทำให้ผู้ปฏิบัติดับกิเลสตัณหาได้ บรรลุถึงมรรค ผล นิพพานในที่สุด

พระพุทธเจ้า “สมณโคตม” ทรงประกอบด้วยคุณสมบัติที่เรียกว่า ธรรมส์โมธาน (การประชุมพร้อมแห่งธรรม) อย่างครบถ้วน พระองค์ได้ตั้งความปรารถนาที่จะเป็นพระพุทธเจ้าด้วยใจและด้วยวาจามาเป็นระยะเวลาถึง 16 อสงไขย และเมื่อได้รับพุทธพยากรณ์จากพระที่ปึงกรพุทธเจ้าแล้ว ทรงบำเพ็ญบารมี 30 ทศ ในฐานะพระนิยตโพธิสัตว์อีก 4 อสงไขยแสนกัป เมื่อบำเพ็ญบารมีครบสมบูรณ์แล้วจึงไปบังเกิดเป็นท้าวสันตสิทตบนสวรรคค์ชั้นดุสิต และเมื่อเกิดบุพพนิมิต จึงจุติมาอุบัติในโลกมนุษย์ เพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า จนในที่สุดได้ตรัสรู้เป็น “พระสัมมาสัมพุทธเจ้า”

จตุโยนิปริจเฉทญาณ พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้รู้ ผู้เห็นด้วยญาณทัสสนะในกำเนิด 4 ประการ ได้แก่ (1) อันทชะกำเนิด คือ กำเนิดจากไข่ (2) ชลาพุชะกำเนิด คือ กำเนิดจากครรภ์มารดา (3) สันเสทชะกำเนิด คือ กำเนิดจากของโสโครก เช่น ปลาเน่า, ซากศพเน่า, ขนหมู, น้ำคร่ำ หรือเถาโคล (ของสกปรก) และ (4) โอปปาติกะกำเนิด คือ เกิดเติบโตขึ้นทันที เช่น เทวดา, สัตว์นรกบางจำพวก, มนุษย์บางจำพวก และเปรตบางจำพวก⁷³⁸

ปัญญาคติปริจเฉทญาณ พระพุทธเจ้าทรงมีญาณกำหนดคติ 5 คือ ความรู้ในคติ 5 คือ (1) นรก (2) กำเนิดดิรัจฉาน (3) เปรตวิสัย (4) มนุษย์ และ (5) เทพ พร้อมทั้งทรงทราบหนทางและข้อปฏิบัติที่จะทำให้เกิดในคตินั้น ๆ นอกจากนั้นยังทรงทราบนิพพาน อันเป็นสภาพที่ดับเย็นปราศจากกิเลสและความทุกข์ พร้อมทั้งหนทางและข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงพระนิพพาน⁷³⁹

อสาธารณญาณ 6 ประการที่มีเฉพาะในพระพุทธเจ้า ไม่ทั่วไปแก่สาวก คือ

1. อินทริยโปรปริยัตตญาณ คือ ญาณหยั่งรู้อินทรีย์อันยิ่งอันหย่อนของสัตว์
2. อาสยานุสยญาณ คือ ญาณหยั่งรู้อนุสัย คือ ความโน้มใจไปทั้งทางดีทางชั่ว และอนุสัยคือกิเลสที่นอนเนื่องในสันดาน มีกามราคะ เป็นต้น มีอวิชชาเป็นที่สุด

⁷³⁴ ที.ปา.อ. (ไทย) 3/2/-/389. อจ.นวก.อ. (ไทย) 4/-/-/483.

⁷³⁵ ชุ.เถร.อ. (ไทย) 2/3/1/23

⁷³⁶ การทำจิตให้ผ่องใสปราศจากนิวรณ์ 5 ประการ ดูใน ชุ.ธ.อ. (บาลี) 6/4/95.

⁷³⁷ ชุ.เถร.อ. (ไทย) 2/3/1/24.

⁷³⁸ ม.ม. (ไทย) 12/152/152.

⁷³⁹ ม.ม. (ไทย) 18/153/152.

3. ยมกปาฏิหาริยญาณ คือ ญาณอันทำให้สามารถแสดงปาฏิหาริย์เป็นคู่ ๆ ได้ คือ ปาฏิหาริย์เรื่องด้วยธาตุน้ำและธาตุไฟ

4. มหากรุณาสมาปัตติญาณ คือ ญาณในการเข้าสมาบัติมีมหากรุณาเป็นอารมณ์

5. สัพพัญญุตญาณ คือ ญาณรู้แจ้งธรรมทั้งปวง

6. อนาวารณญาณ คือ ญาณรู้แจ้งอันไม่มีข้อขัด ไม่มีเครื่องกั้น⁷⁴⁰

จักขุ 5 พระจักขุอันเป็นสมบัติของพระพุทธเจ้า ทำให้พระองค์ทรงมองเห็นสังขารอย่างแท้จริงในทุกแง่มุม ตามหลักฐานในพระบาลีมี 5 ประการ คือ

1. มังสจักขุ หรือตาเนื้อ คือ ทรงมีพระเนตรอันงาม มีอำนาจ เห็นแจ่มใส ไว และเห็นไกล

2. ทิพพจักขุ หรือตาทิพย์ คือ ทรงมีพระญาณอันเห็นหมู่สัตว์ผู้เป็นไปต่าง ๆ กัน ด้วยอำนาจกรรม

3. ปัญญาจักขุ หรือตาปัญญา คือ ทรงประกอบด้วยพระปัญญาคุณยิ่งใหญ่ เป็นเหตุให้สามารถตรัสรู้อริยสังขาร เป็นต้น

4. พุทธจักขุ หรือตาพระญาณ คือ ทรงประกอบด้วยอินทริยปโรปริยัตตญาณ และอาสยานุสยญาณ เป็นเหตุให้ทรงทราบอริยาคัยและอุปนิสัยแห่งเวไนยสัตว์ แล้วทรงสั่งสอนแนะนำให้บรรลุคุณวิเศษต่าง ๆ ยิ่งพุทธกิจให้บริบูรณ์

5. สมันตจักขุ หรือ ตาเห็นรอบ คือ ทรงประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณ อันหยั่งรู้ธรรมทุกประการ⁷⁴¹

เวสารัชชญาณ 4 พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้แก้แล้วกล้าใน 4 เรื่อง เป็นเหตุให้พระองค์สามารถบันลือสีหนาท ประกาศพรหมจักรให้เป็นไป คือ ไม่ทรงเห็นเหตุว่าจะมีสมณพราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครในจักรวาล ที่จะทักท้วงพระองค์โดยชอบธรรมในข้อที่ว่า

1. ธรรมที่ทรงปฏิญาณว่าตรัสรู้แล้ว ว่ายังไม่ได้ตรัสรู้

2. อาสวะที่ทรงปฏิญาณว่าสิ้นไปแล้ว ว่ายังไม่สิ้นไป

3. ธรรมที่ตรัสว่าทำอันตราย ว่าไม่อาจทำอันตรายแก่ผู้เสพได้จริง

4. ทรงแสดงธรรมเพื่อประโยชน์อย่างใด

ประโยชน์อย่างนั้นไม่นำผู้ซึ่งทำตามให้สิ้นทุกข์โดยชอบได้⁷⁴² นี่เป็นการยืนยันยืนยันความเป็นพระสัมมาสัมพุทธะอย่างองอาจ สอดคล้องกับคุณสมบัติของพระองค์ที่มีอยู่จริง โดยในข้อ 1 เป็นการยืนยันยืนยันความเป็นสัพพัญญู ข้อ 2 ยืนยันความบริสุทธิ์ของพระองค์ว่าทรงละกิเลสได้สิ้นเชิง ข้อ 3 เป็นการยืนยันว่าธรรมะฝ่ายดำมีผลแก่ผู้กระทำเสมอ ข้อ 4 เป็นการยืนยันผลของการปฏิบัติตามที่ตรัสสั่งสอน⁷⁴³ ทั้งทศพลญาณ และเวสารัชชญาณทั้ง 4 นี้ ถือว่าเป็นกำลังที่ทำให้พระพุทธเจ้าเปล่งวาจา

⁷⁴⁰ ชุ.ป. (ไทย) 31/73,121/6,186.

⁷⁴¹ ชุ.ม. (ไทย) 29/11/55, ที.ม.อ. (บาลี) 1/186/169, 1/334/300.

⁷⁴² ม.ม. (ไทย) 12/150/148, ม.ม.อ. (บาลี) 1/148/348.

⁷⁴³ อ.จ.ต.ก. (ไทย) 21/24/39.

อย่างองอาจ ดุจพญาราชสีห์ ไม่หวั่นเกรงผู้ใด⁷⁴⁴ เป็นคุณสมบัติที่พระองค์ได้สั่งสมมาทั้งในอดีตและปัจจุบัน เป็นสิ่งที่ทำให้พุทธบริษัทเชื่อมั่น ในการที่จะประพฤติปฏิบัติตามที่พระองค์ทรงสั่งสอน

อภัยปณญาณ พระพุทธเจ้าไม่ทรงครั้นคร้ามในบริษัท 8 ประกอบด้วยญาณทำความเข้าใจ หรือเป็นผู้แก้แล้วเข้าไปหาบริษัท 8 เพื่อทักทาย สนทนา ปราศรัย ไต่ถาม ไต่ตอบ โดยไม่เห็นเหตุที่จะเกิดความไม่ปลอดภัย ความกลัว ความสะทกสะท้าน แก่พระองค์ บริษัททั้ง 8 ได้แก่ (1) กษัตริย์ (2) พราหมณ์ (3) คฤหบดี (ผู้ครองเรือน) (4) สมณะ (5) เทพชั้นจาตุมหาราช (6) เทพชั้นดาวดึงส์ (7) มาร และ (8) พรหม⁷⁴⁵

วิชา 3 และ วิชา 8 พระพุทธเจ้าทรงมีญาณรู้แจ้ง มีญาณรู้วิเศษ 3 ประการ ได้แก่

1. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ญาณที่เป็นเหตุให้ระลึกขันธ์ที่อาศัยอยู่ในชาติก่อนได้, ระลึกชาติได้ไม่มีที่สิ้นสุด

2. จุตูปปาตญาณ คือ ญาณกำหนดรู้จุดและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นไปตามกรรม เห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทิพพจักขุญาณ

3. อาสวักขยญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย, ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ, ความตรัสรู้⁷⁴⁶

วิชา 3 นี้ ทรงแสดงให้ละเอียดไปอีก 8 ประการ ดังนี้

1. วิปัสสนาญาณ หรือญาณในวิปัสสนา หรือญาณที่เป็นวิปัสสนา คือ ปัญญาที่พิจารณาเห็นสังขาร คือ นามรูป โดยความเป็นพระไตรลักษณ์ มีต่างกันออกไปเป็นชั้น ๆ ต่อเนื่องกัน

2. มโนมยิทธิ หรือฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ ฤทธิ์ทางใจ คือ นิรมิตกายอื่นออกจากกายนี้ ดุจชักไส้ออกจากหน้าปล้อง ชักตาบจากฝัก หรือชักงูออกจากคราบ

3. อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ เช่นคนเดียวทำเป็นหลายคนได้ ทำกลับให้เป็นคนเดียวได้ ทำที่มืดให้สว่างได้ กำบังตัวไม่ให้ใครเห็นได้ ช่วยกำบังคนอื่นก็ได้ด้วย เมื่อต้องการจะไป ณ ที่ใดไม่มีอะไรขัดขวางได้ ไม่ว่าจะเป่าหรือกำแพงหรือภูเขา เหมือนไปในอากาศ ดำดินได้เหมือนดำน้ำ เดินบนน้ำได้เหมือนเดินบนดิน ไปในอากาศได้เหมือนนก ฯลฯ การแสดงอิทธิวิธีครั้งสำคัญ ได้แก่ ทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์เพื่อทำลายมานะของพระญาติ เพื่อปราบพวกเดียรถีย์ และแสดงปาฏิหาริย์ปราบพยศหัวหน้าชฎิล 3 พี่น้อง

4. ทิพพโสต หูทิพย์ ฟังได้ทั้งเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งระยะใกล้และไกล

5. เจโตปริยญาณ ความรู้ที่กำหนดใจผู้อื่นได้ รู้ใจคนอื่นได้ว่าเขาคิดอย่างไร มีจิตอย่างไร

6. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้ ตั้งแต่ชาติหนึ่ง สองชาติ จนถึงระลึกได้เป็นกัปๆ ทรงสามารถระลึกถอยหลังไปได้ไม่มีกำหนด

7. ทิพพจักขุญาณ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า จุตูปปาตญาณ สามารถมองเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้จุติอยู่เป็นอันมาก ใครไปเกิดที่ไหนด้วยกรรมอะไร สามารถรู้ได้ด้วยญาณนี้

⁷⁴⁴ ม.ม.อ. (บาลี) 1/148/348, ที.สี.ฎีกา (บาลี) 1/403/454.

⁷⁴⁵ ม.ม. (ไทย) 12/151/150.

⁷⁴⁶ วิ.ม.อ. (บาลี) 1/1/103-118, ส.ส.อ. (บาลี) 1/176/202.

8. อาสวักขยญาณ ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ กล่าวโดยเฉพาะ คือ ญาณในอริยสัจ 4 หรือ ปฏิจจสมุปบาท ได้แก่ ความรู้ในทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ถือว่าเป็นวิชาประการสุดท้ายที่ทำให้ความเป็นพุทธะสมบูรณ์และบริสุทธิ์⁷⁴⁷

พระพุทธเจ้า เพราะทรงรู้แจ้งธรรมชาติทั้งปวงด้วยพระองค์เอง และทรงสอนให้ผู้อื่นรู้ตามได้ด้วย พระพุทธเจ้าทรงเป็นที่พึ่งโดยการกำจัดความกลัวของสัตว์ทั้งหลาย ช่วยสัตว์ทั้งหลายให้ดำเนินไปสู่ประโยชน์ที่แท้จริง และช่วยให้ถอยห่างจากสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์เกื้อกูล เป็นมหาบุรุษ อุบัติมาเพื่อบำเพ็ญประโยชน์สุขและเกื้อกูลแก่สรรพสัตว์ทรงเป็นดวงประทีปของจักรวาล ชี้หนทางสว่างแก่ผู้ไม่รู้ ทรงประกาศสัจธรรม เพื่อความสงบร่มเย็นของโลก อนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อบำเพ็ญประโยชน์เกื้อกูลและความสุขสงบของเทวดาและมนุษย์⁷⁴⁸

พระพุทธคุณซึ่งเป็นกิตติศัพท์อันเลื่องลือ ที่พุทธบริษัทผู้เลื่อมใสศรัทธา สาธยายสรรเสริญ พระพุทธเจ้า มาตลอด 2600 ปี ว่า “อติปิ โส ภควา อรหํ สรรพบุรุษ วิชชาจรณสมปนโน สุคติโลกวิทู อนุตตโร ปุริสทมมสารถิ สตถา เทวมนุสสานํ พุทโธ ภควา.”⁷⁴⁹

1. อรหํ หมายถึง ห่างไกลจากกิเลส เพราะกำจัดเข้าศึก คือ กิเลส เพราะหักซึ่งกำแห่งสังสารวัฏ คือ การเวียนว่ายตายเกิด เพราะเป็นผู้ควรรับไทยธรรม และเพราะไม่ทำบาปในทีลัทธิแล้ว

2. สรรพบุรุษ หมายถึง ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบเพราะรู้ธรรมทั้งปวงโดยชอบ และด้วยพระองค์เอง⁷⁵⁰

3. วิชชาจรณสมปนโน หมายถึง ทรงเพียบพร้อมด้วยวิชา⁷⁵¹ และจรณะ⁷⁵²

4. สุคติ หมายถึง เสด็จไปดี เพราะมีการเสด็จไปงาม เพราะเสด็จไปสู่ฐานะที่ดี เพราะเสด็จไปโดยชอบ และเพราะตรัสไว้โดยชอบ

5. โลกวิทู หมายถึง รู้แจ้งโลก เพราะทรงรู้แจ้งโลก เหตุเกิดโลก ความดับโลก วิธีปฏิบัติให้บรรลุถึงความดับโลก (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) และทรงรู้แจ้งโลกทั้ง 3 คือ สังขารโลก สัตว์โลก โอกาสโลก

⁷⁴⁷ ที.สี. (ไทย) 9/471/205.

⁷⁴⁸ ชุ.อิตติ. (ไทย) 28/84/480, ที.สี.อ. (ไทย) 1/1/-/172.

⁷⁴⁹ วิ.มหา. (บาลี) 1/1/1. อัง.ฉก. (บาลี) 22/10/275.

⁷⁵⁰ ชุ.อ.อ. (บาลี) หน้า 128.

⁷⁵¹ วิชา ได้แก่ วิชา 3 และวิชา 8 ดังนี้ **วิชา 3** คือ (1) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้ระลึกชาติได้ (2) จุตูปปาตญาณ ความหยั่งรู้จติ (ตาย) และอุบัติ (เกิด) ของสัตว์ (3) อาสวักขยญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ **วิชา 8** คือ (1) วิปัสสนาญาณ ญาณที่เป็นตัววิปัสสนา (2) มโนมยิทธิ มีฤทธิ์ทางใจ (3) อิทธิวิธี แสดงฤทธิ์ได้ต่าง ๆ (4) ทิพพโสต หูทิพย์ (5) เจตปริยญาณ ปรียากำหนดรู้จิตผู้อื่นได้ (6) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้ระลึกชาติได้ (7) ทิพพจักขุ ตาทิพย์ หรือเรียกว่าจุตูปปาตญาณ (8) อาสวักขยญาณ ความหยั่งรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ ดูใน วิ.มหา.อ. (บาลี) 1/1/103-118.

⁷⁵² **จรณะ 15** หมายถึง ข้อปฏิบัติอันเป็นทางบรรลุวิชา 15 ข้อ คือ (1) สีสสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีล (2) อินทริยสังวร การสำรวมอินทริย์ (3) โภชนมัตตัญญูตา ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค (4) ชาครยานุโยค การหมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่น (5) มีศรัทธา (6) มีหิริ (7) มีโอตตปปะ (8) เป็นพหูสูต (9) วิริยารัมภะ ปรารถนาความเพียร (10) มีสติมั่นคง (11) มีปัญญา (12) ปฐมณาน (13) ทุตติมาน (14) ตติยมาน (15) จตุตถมาน, ดูใน วิ.มหา. (ไทย) 1/1/1- 2.

6. อนุตตโร ปุริสทมมสารถิ หมายถึง เป็นสารถิผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เพราะทรงฝึกฝนคนที่ควรฝึก ทั้งเทวดา มนุษย์ อมนุษย์ สัตว์ดิรัจฉานด้วยอุบายต่าง ๆ จนมีผู้บรรลุธรรมได้

7. สตถา เทวมนุสสานํ หมายถึง เป็นบรมครูของเหล่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะทรงสั่งสอนเทวดาและมนุษย์ ด้วยประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน ตามสมควรแก่ประโยชน์ที่เทวดาและมนุษย์จะพึงได้รับ และเพราะทรงช่วยพาหุสัตว์ให้พ้นความกัณดาร คือ ความเกิด ดุจหัวหนังกองเกวียน พาบริวารข้ามทางกัณดาร หรือทะเลทรายฉะนั้น

8. พุทฺโธ หมายถึง เป็นพระพุทฺธเจ้า เพราะทรงรู้แจ้งธรรมชาติทั้งปวงด้วยพระองค์เอง และทรงสอนให้ผู้อื่นรู้ตามได้ด้วย

9. ภควา หมายถึง (1) ทรงมีโชค (2) ทรงทำลายข้าศึกคือกิเลส (3) ทรงประกอบด้วยภคธรรม 6 ประการ (ความเป็นใหญ่เหนือจิตของตน โลกุตตรธรรม ยศ สิริ ความสำเร็จประโยชน์ตามต้องการและความเพียร) (4) ทรงจำแนกแจกแจงธรรม (5) ทรงเสพอริยธรรม (6) ทรงคายตัณหาในภพทั้งสาม (7) ทรงเป็นที่เคารพของชาวโลก (8) ทรงอบรมพระองค์ดีแล้ว และ (9) ทรงมีส่วนแห่งปัจฉัย 4⁷⁵³

พุทฺธคุณ ทั้ง 9 ประการย่อได้เป็น 2 ประเภท คือ (1) อตฺตหิตสมบัตติ ประโยชน์ส่วนตนคือทรงบำเพ็ญประโยชน์ส่วนพระองค์เองเสร็จสิ้นสมบูรณ์ คุณข้อนี้มุ่งเอาพระปัญญาเครื่องให้สำเร็จความเป็นพระพุทฺธเจ้า ได้แก่ข้อ 1, 2, 3 และ 5 (2) พรหิตปฏิบัติ ประโยชน์เพื่อผู้อื่น ทรงบำเพ็ญเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น คุณข้อนี้มุ่งเอาพระกรุณาเป็นเครื่องให้สำเร็จพุทฺธกิจ คือหน้าที่ของพระพุทฺธเจ้า และความเป็นโลกนาถ (เป็นที่พึ่งของชาวโลก) ได้แก่ข้อ 6, 7 ส่วนข้อ 4, 8 และ 9 เป็นทั้งพรหิตปฏิบัติและอตฺตหิตสมบัตติ⁷⁵⁴

พระพุทฺธเจ้าเปรียบเหมือนหมอผ่าตัดผู้ป่วยที่ถูกลูกศรยิงปักอก หมอไม่จำเป็นต้องใส่ใจว่าคนยิงเป็นใคร ทำไมคนร้ายจึงยิง (ปัญหาเรื่อง “ใครสร้างโลก”) หมอทำหน้าที่เพียงเร่งผ่าตัดช่วยชีวิตให้เร็วที่สุด แต่ถ้าผู้ป่วยไม่ยอมให้ผ่าตัดเอาลูกศรออก โดยตั้งเงื่อนไขว่า “ต้องหากคนยิงให้ได้ก่อนเขาหน้าตาเป็นอย่างไร? ผู้หญิงหรือผู้ชาย ต้องให้เขาบอกเหตุผลที่ยิงให้ได้ก่อน ผมจึงจะยอมให้หมอผ่าตัดเอาลูกศรออก” ถ้าเป็นเช่นนี้ก็รับรองได้ว่าผู้ป่วยต้องเสียชีวิตก่อนอย่างแน่นอน⁷⁵⁵ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

หากมีใครกล่าวว่า トラบใดที่พระผู้มีพระภาคยังไม่ทรงตอบว่า “โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง? ฯลฯ (โลกเกิดขึ้นได้อย่างไร) トラบนั้นเราก็จักยังไม่ปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระองค์” ต่อให้บุคคลนั้นสิ้นชีวิตไป ตถาคตก็ไม่ตอบเรื่องนั้น เปรียบเหมือนบุรุษผู้ถูกยิงด้วยลูกศรอาบยาพิษอย่างร้ายแรง มิตร ญาติสายโลหิตของบุรุษนั้นนำเขาไปหาแพทย์ผู้ชำนาญในการผ่าตัดมารักษา บุรุษผู้ถูกลูกศรยิงนั้น กล่าวว่า ‘トラบใดที่เรายังไม่รู้จักคนที่ยิงเรา เราก็จักไม่ให้ถอนลูกศรนี้ออกไป’ ฯลฯ ‘トラบใดที่เรายังไม่รู้จักลูกธนูที่เขาใช้ยิงว่า เป็นลูกศรธรรมดาลูกศรคม ลูกศรหัวเกาทัณฑ์ ลูกศรหัวโลหะ ลูกศรหัวเขี้ยวสัตว์ หรือลูกศรพิเศษ トラบนั้นเราก็จักไม่ให้ถอนลูกศรนี้ออกไป’ เมื่อเป็นเช่นนี้

⁷⁵³ ม.ม. (ไทย) 17/95/434-435, อภ.ฉก. (ไทย) 36/281/529, ชุ.สุตต.อ. (ไทย) 1/6/-/530.

⁷⁵⁴ วิสุทธิ.มหาฎีกา (ไทย) 1/246/338. และ 1/258/381.

⁷⁵⁵ คุรยละเอียดโน ม.ม. (ไทย) 13/126/137.

ต่อให้บุรุษนั้นตายไป เขาก็จะไม่รู้เรื่องนั้นเลย⁷⁵⁶ และตรัสอีกว่า เราไม่ตอบปัญหาว่า โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง ฯลฯ (โลกเกิดขึ้นได้อย่างไร) เราไม่ตอบเพราะเหตุไร? เพราะปัญหานั้นไม่มีประโยชน์ ไม่เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความคลายทุกข์ เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ และเพื่อนิพพาน เหตุนี้เราจึงไม่ตอบ

ปัญหาอะไรเล่าที่เราตอบ คือปัญหาว่า นี้ทุกข์ นี้เหตุให้เกิดทุกข์ นี้ความพ้นทุกข์ นี้ทางให้พ้นทุกข์ เราตอบเพราะเหตุไร? เราตอบเพราะมีประโยชน์ เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์เป็นไปเพื่อความคลายทุกข์ เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน เหตุนี้เราจึงตอบ เพราะเหตุนี้ เธอจงจำปัญหาที่เราไม่ตอบว่าเป็นปัญหาที่เราไม่ตอบ และจงจำปัญหาที่เราตอบว่าเป็นปัญหาที่เราตอบเถิด⁷⁵⁷

พระสงฆ์ ย่อมาจากภาษาบาลีว่า “ภิกขุสงฆ์” แปลว่า หมู่แห่งพระภิกษุผู้เห็นอริยสัจ 4 และนิพพานโดยประจักษ์ มีความเป็นอยู่เบียดเสียด แต่ไม่เสียดสีกัน เพราะเสมอกันด้วยวิถุฐิและศีล⁷⁵⁸ หรือ ผู้ช่วยกำจัดภัยของสัตว์โลก เพราะทำทานที่เขาถวายแล้วเมื่อน้อย ให้ได้ผลมาก ให้ได้ผลไพบูลย์⁷⁵⁹ พระสงฆ์ชื่อว่าเป็นสรณะ เป็นที่พึ่ง ที่ระลึก เพราะกำจัดภัยของสัตว์ทั้งหลายได้ โดยการทำให้ผู้บำเพ็ญบุญเมื่อน้อย ให้ได้รับผลไพบูลย์⁷⁶⁰ ภิกษุ แปลว่า ผู้เห็นภัยในวัฏฏะ ปฏิบัติภาวนาเพื่อทำลายกิเลส เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยไตรสิกขา⁷⁶¹ ซึ่งได้แก่ กัลยาณปุถุชน พระเสขะ และพระอรหันต์ทั้งหลาย⁷⁶²

พระสงฆ์ ความหมายโดยทั่วไป หมายถึงหมู่ชนที่ฟังคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้วปฏิบัติตามพระธรรมวินัย หรือหมายถึง พระภิกษุในพระพุทธศาสนา⁷⁶³ แบ่งออกเป็น 2 ประเภท⁷⁶⁴ คือ

คุณลักษณะของพระสงฆ์ พุทธบริษัททั้งหลายต่างพากันนำมาสาธยายสรรเสริญตลอด 2,600 ปี ว่า “สุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงโฆ. อุสุปฏิปันโน ภควโต สาวกสงโฆ. ฌายปฏิปันโน ภควโต สาวกสงโฆ. สามิจิปฏิปันโน ภควโต สาวกสงโฆ. ยทิต จตตารี ปุริสยุดานิ อฏฐปุริสปุคคลา. เอสภควโต สาวกสงโฆ. อาหุเนยโย ปาหุเนยโย ทกขิณเวยโย อณชลิกรณเวย โอนุตตโร ปุณณกุเขตต์โลกสส.”⁷⁶⁵

1. สุปฏิปันโน เป็นผู้ปฏิบัติดี คือ ปฏิบัติตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคโดยทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) ไม่ย่อหย่อนเกินไปและไม่ตึงเกินไปและปฏิบัติได้โดยไม่ถอยหลัง

⁷⁵⁶ ม.ม. (ไทย) 13/126/138.

⁷⁵⁷ ม.ม. (ไทย) 13/128/141.

⁷⁵⁸ มีปัญญาเห็นอริยสัจเหมือนกัน (ขุ.วิ.อ. (ไทย) 2/1/-/450.)

⁷⁵⁹ ที.สี.อ. (ไทย) 1/1/-/483.

⁷⁶⁰ ขุ.อิติ.อ. (ไทย) 1/4/-/438.

⁷⁶¹ ขุ.เถร.อ. (ไทย) 2/3/1/94. ขุ.เถร.อ. (ไทย) 2/3/4/274.

⁷⁶² ขุ.ป. (ไทย) 31/10/565.

⁷⁶³ พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.9, ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุด ...คำวัด**, หน้า 655.

⁷⁶⁴ พระญาณธชช, **ปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า 129.

⁷⁶⁵ อง.ฉก.ก. (บาลี) 22/10/276, อง.ฉก.ก. (ไทย) 22/10/422.

2. อุชุปฏิปนโน เป็นผู้ปฏิบัติตรง คือ ปฏิบัติตรงตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคอันเป็นข้อปฏิบัติอันยังสัตว์ให้ถึงพระนิพพาน และไม่โอ้อวดเพื่อให้คนทั่วไปเห็นว่าปฏิบัติเคร่งครัดกว่าใคร ๆ

3. ฉายปฏิปนโน เป็นผู้ปฏิบัติถูกต้อง คือ ปฏิบัติไม่ผิดเพี้ยนไปจากหลักคำสอนของพระผู้มีพระภาค

4. สามิจิปฏิปนโน เป็นผู้ปฏิบัติสมควร คือ สมควรที่จะได้รับความเคารพนับถือ เป็นผู้ไม่มกมาย สำรวมระวังปิดกั้นบาปอกุศลไม่ให้เกิดขึ้นในตน และรู้จักประพฤติดตนต่อผู้อื่นในทางที่ตรง

5. อาหุเนยโย เป็นผู้ควรแก่ของค่านับ คือ เป็นผู้ควรรับของที่มีผู้นำมาถวาย ที่เรียกว่าอาหุณะ ด้วยความเคารพเพราะคุณของท่านทั้ง 4 ประการดังกล่าวข้างต้น

6. ปาหุเนยโย เป็นผู้ควรแก่การต้อนรับ คือ เมื่อเป็นผู้ที่ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกต้อง และเป็นผู้ปฏิบัติสมควรแล้ว ไม่ว่าจะท่านจะไปอยู่ที่ใด ย่อมยังประโยชน์สุขและประโยชน์เกื้อกูลให้เกิด ณ ที่นั้น

7. ทกขิเนยโย เป็นผู้ควรแก่ทักษิณา ควรแก่ของทำบุญ คือ เมื่อท่านเป็นผู้ที่ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกต้อง และเป็นผู้ปฏิบัติสมควรแล้ว ย่อมสมควรที่จะได้รับของบริจาทาน (ทักษิณาทาน) ซึ่งยังประโยชน์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้บริจาคและผู้ที่ย่ำแย่ไปแล้ว

8. อลขสิทธินโย เป็นผู้ควรแก่การทำอัญชลี ควรแก่การกราบไหว้ คือ พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูกต้อง ปฏิบัติสมควร เป็นผู้บริสุทธิ์ ย่อมตั้งอยู่ในฐานะที่ควรแก่การกระทำอัญชลี คือ ความเคารพกราบไหว้

9. อนุตตรํ ปุณณกเขตต์ โลกุตส เป็นนानุญอันยอดเยี่ยมของโลก เป็นแหล่งปลูกฝัง และเผยแผ่ความดีที่ยอดเยี่ยมของโลก คือ พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติถูกต้อง ปฏิบัติสมควร และเป็นผู้บริสุทธิ์สมควรได้รับการกราบไหว้บูชาและทักษิณาทาน อันยังประโยชน์มากอานิสงส์มากดุจผืนนาที่มีดินดีอุดมสมบูรณ์ เมล็ดพืชที่หว่านหรือปลูกลงบนผืนดินนี้ย่อมให้ผลดีเหมือนดังนानุญอันยอดเยี่ยมของโลก⁷⁶⁶

พระรัตนตรัย สรณะ ทั้ง 3 พระพุทธเจ้าเป็นอันดับแรก เพราะเป็นผู้เลิศกว่าสัตว์ทั้งปวง ทรงช่วยสัตว์ทั้งปวงให้ได้รับประโยชน์สุข พระธรรมเป็นอันดับสอง เพราะเป็นแดนเกิดของพระพุทธเจ้านั้น และเป็นประโยชน์แท้จริง ของสัตว์ทั้งปวง พระสงฆ์เป็นอันดับสุดท้าย เพราะทรงไว้ซึ่งพระธรรมนั้น และเป็นผู้ได้บรรลุประโยชน์สุขนั้นแล้ว พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนพระจันทร์เพ็ญ พระธรรมเปรียบเหมือนกลุ่มรัศมีของพระจันทร์ พระสงฆ์เปรียบเหมือนโลกที่เอบอ้อมด้วยรัศมีของพระจันทร์เพ็ญที่ทำให้เกิดขึ้น⁷⁶⁷

พระอรหันต์ คือ ผู้ที่ห่างไกลจากบาปที่ก่อให้เกิดความเศร้าหมองทั้งปวง ละกิเลสที่นำไปเกิดในภพชาติใหม่ได้อย่างเด็ดขาดแล้ว ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “อกุศลธรรมทั้งหลายอัน

⁷⁶⁶ อภ.ป. (ไทย) 36/207/190.

⁷⁶⁷ ชุ.ช.อ. (ไทย) 1/1/-/19.

ลามก อันเศร้าหมอง อันเป็นเหตุให้ไปเกิดในภพใหม่ มีผลเป็นทุกข์ เพื่อชาติ ชราและมรณะต่อไป ของ ท่านผู้ห่างไกลจากกิเลส ย่อมไม่มี ภิกษุย่อมเป็นพระอรหันต์อย่างนี้แล”⁷⁶⁸

พระอรหันต์เป็นผู้สิ้นอาสวะ⁷⁶⁹แล้ว คือถอนขึ้นได้ เป็นของเกิดขึ้นอีกไม่ได้ เผลอแล้วด้วยไฟ คือญาณ เหตุนี้จึงเรียกว่า พระชีนาสพ

พระอรหันต์เป็นผู้อยู่จบแล้ว คือ จบแล้วในธรรมเครื่องอยู่ของพระอริยะ มีจรณะอัน ประพฤติดีแล้ว ฉะนั้น จึงชื่อว่าผู้อยู่จบแล้ว

พระอรหันต์เป็นผู้ทำกิจเสร็จแล้ว คือ กิจที่จะพึงทำเพื่อบรรลุนิพพานไปแห่งทุกข์ย่อมไม่มีเพราะทำเสร็จเรียบร้อยแล้ว ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “การสั่งสมกิจที่ต้องทำอันทำเรียบร้อยแล้ว ของภิกษุผู้มีจิตสงบหลุดพ้นแล้วโดยชอบนั้น ย่อมไม่มี กิจที่พึงทำอีกก็ไม่มี”⁷⁷⁰

พระอรหันต์เป็นผู้ปลงภาระลงแล้ว คือ ชั้นธรรมาภิเสกภาระ อภิสังขารภาระ⁷⁷¹ พระอรหันต์ปลงลงแล้ว ยกลงแล้ว วางแล้ว

พระอรหันต์เป็นผู้สิ้นสังโยชน์แล้ว คือ สังโยชน์เครื่องผูกสัตว์ไว้ในภพ เชื่อมภพไว้ด้วยภพ ท่านละได้แล้ว เผลอแล้วด้วยไฟคือญาณ⁷⁷²

พระอรหันต์ เป็นผู้ควรแก่การบูชาอันพิเศษ เป็นพระชีนาสพผู้หมดกิเลสอาสวะแล้วเป็นผู้ สิ้นภพสิ้นชาติแล้ว ไม่ผิดไม่เกิดอีกแล้วเป็นผู้หลุดพ้นจากสังสารวัฏไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป แล้ว⁷⁷³

พระอรหันต์มี 3 ประเภท คือ

1. พระอรหันต์ที่ตรัสรู้นุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ด้วยพระองค์เอง และสามารถโปรด เวไนยสัตว์ให้พ้นทุกข์ คือให้ถึงมรรคผลนิพพานได้ด้วย เพราะทรงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอาสยานุสยญาณ (รู้อรรถาจารย์ของเวไนยสัตว์) อินทริยโพรปริยัตติญาณ (รู้อินทริยของสัตว์ว่าอย่างไรหรือหย่อนเพียงใด) และ สัพพัญญุตญาณ (รู้ทุกสิ่งทุกอย่าง)⁷⁷⁴

⁷⁶⁸ ม.ม. (ไทย) 12/434/463. ชุ.อุ.อ. (ไทย) 1/3/-/137.

⁷⁶⁹ อาสวณฺติ จิรํ ปริวสนฺตํ อสวา. สิ่งที่หมักหมมอยู่ในใจนานๆ มี 4 ประการ (1) กามาสวะ ความติดใจกามคุณ 5 ..ที่หมักหมมอยู่ในใจ (2) ภาวาสวะ ความชอบใจในอติภาพของตน ในรูปภพ อรูปภพ... (3) ทิฏฐาสวะ ความเห็นผิดจากความเป็นจริงแห่งสภาวะธรรม... (4) อวิชาสวะ ความไม่รู้เหตุผลตามเป็นจริง.. (ที.ปา.อ. (บาลี) 1/187)

⁷⁷⁰ ชุ.จุ.พ. (ไทย) 30/84/297, อจ.ฉก.ก. (ไทย) 22/55/538.

⁷⁷¹ ปญฺญาภิสังขาร คือ อภิสังขารที่เป็นบุญ ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นกามาจารและรูปาจาร (ส.นิ.อ. (บาลี) 2/51/89, ชุ.ม.อ. (บาลี) 25/216) อปญฺญาภิสังขาร คือ อภิสังขารที่เป็นปฏิบัติต่อบุญ คือเป็นบาป ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย (ส.นิ.อ. (บาลี) 2/51/89, ชุ.ม.อ. (บาลี) 25/216) อาเนญฺชาภิสังขาร คือ สภาพที่ปรุงแต่งภพ อันมั่นคง ไม่หวั่นไหว หมายถึงจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิแห่งจตุตถฌาน (ส.นิ.อ. (บาลี) 2/51/89.)

⁷⁷² ส.ส.อ. (บาลี) 1/224, ม.ม.อ. (ไทย) 1/-/1/100.

⁷⁷³ ชุ.ม. (ไทย) 29/6/27, ชุ.ป. (ไทย) 31/183/289, ที.ม.อ. (บาลี) 1/116/48.

⁷⁷⁴ อจ.อภุจก. (ไทย) 23/64/366.

2. พระอรหันต์ปัจเจกพุทธเจ้า ตรัสรู้ได้ด้วยพระองค์เอง แต่ไม่สามารถใช้บัญญัติส่งปรมาตถ์ให้ผู้อื่นรู้ตาม คือ สอนได้แต่ไม่อาจให้รู้ตามได้ พระปัจเจกพุทธเจ้าจะบังเกิดเฉพาะในยุคที่ว่างจากศาสนาพุทธเท่านั้น⁷⁷⁵

3. พระอรหันต์ที่ตรัสรู้เองไม่ได้ คือ ต้องอาศัยคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงสามารถบรรลุธรรมได้ อันได้ชื่อว่า “อนุพุทธะ”⁷⁷⁶

พระอรหันต์ สำหรับพระอรหันต์ที่ได้อภิญญาด้วยนั้นมี 2 จำพวก คือ

1. เตวิชโช พระอรหันต์ผู้ได้วิชา 3 คือ (1) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้ (2) ทิพพจักขุญาณ หรือจุตูปปาตญาณ ตาทิพย์ รู้จุดิ (การตาย) และปฏิสนธิ (การเกิด) ของสัตว์ทั้งหลาย (3) อาสวักขยญาณ ปัญญารู้แจ้งที่ทำให้สิ้นกิเลสอาสวะ อนึ่งอาสวักขยญาณนี้ เป็นญาณที่ทั่วไปแก่พระอรหันต์ทุกองค์ แม้พระอรหันต์ที่ไม่ได้สมาบัติก็มี

2. ฉพภิญโญ พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา 6 คือ (1) อิทธิวิธี ความรู้ทำให้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ (2) ทิพพโสต ญาณที่ทำให้มีหูทิพย์ (3) เจโตปริยญาณ ญาณที่ทำให้กำหนดใจคนอื่นได้ (4) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ญาณที่ทำให้ระลึกชาติได้ (5) ทิพพจักขุ ญาณที่ทำให้มีตาทิพย์ (6) อาสวักขยญาณ ญาณที่ทำให้อาสวะสิ้นไป 5 ข้อแรกเป็นโลกียอภิญญา ข้อสุดท้ายเป็นโลกุตตระ⁷⁷⁷

ปัจจุบันยังมีพระอรหันต์อยู่อีกหรือไม่ สำหรับคำถามที่ว่า มีพระอรหันต์อยู่อีกหรือไม่คงจะหมายถึงพระอรหันต์ที่เป็นอนุพุทธะ หรือที่เรียกว่า พระอรหันต์สาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในข้อนี้ขอตอบว่า ถ้าหากว่าเดี๋ยวนี้ยังมีการเจริญมรรคมงคล 8 กันอยู่ พระอรหันต์ก็ยังมีอยู่ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “ตราบใดที่ยังมีผู้เจริญมรรคมงคล 8 ตราบนั้นโลกนี้ก็จะมีพระอรหันต์”⁷⁷⁸

พระอรรถกถาจารย์ท่านได้อธิบายขยายความในข้อนี้ว่า ในยุคแรกคือ นับตั้งแต่ครั้งพุทธกาลสมัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้ายังทรงมีพระชนม์อยู่จนถึง พ.ศ. 1000 เป็นยุคของพระอรหันต์ผู้ได้ปฏิสัมภิทาญาณ

ในยุคที่ 2 นับตั้งแต่ พ.ศ. 1001 ถึง พ.ศ. 2000 เป็นยุคของพระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา 6

ในยุคที่ 3 นับตั้งแต่ พ.ศ. 2001 ถึง พ.ศ. 3000 เป็นยุคของพระ-อรหันต์ผู้ได้วิชา 3

ในยุคที่ 4 นับตั้งแต่ พ.ศ. 3001 ถึง พ.ศ. 4000 เป็นยุคของพระ-อรหันต์สุกขวิปัสสกะ

ในยุคที่ 5 นับตั้งแต่ พ.ศ. 4001 ถึง พ.ศ. 5000 เป็นยุคพระ-อนาคามี⁷⁷⁹

ถ้าพิจารณาตามคำอธิบายนี้ ก็ตอบได้ทันทีว่า เดี่ยวนี้ยังมีพระอรหันต์อยู่ เพราะเป็นยุคที่ 3 ซึ่งเป็นยุคของพระอรหันต์ผู้ได้วิชา 3

⁷⁷⁵ ชุ.อป.อ. (บาลี) 1/85/156.

⁷⁷⁶ อง.อ. (บาลี) 3/14/161.

⁷⁷⁷ ที.สี. (ไทย) 9/234-248/77-84.

⁷⁷⁸ ที.ม. (ไทย) 10/214/162.

⁷⁷⁹ อง.เอก.อ. (ไทย) 32/167.

พระโพธิสัตว์ หมายถึง ผู้ปรารถนาให้ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มี 2 ประเภท คือ พระนิยตโพธิสัตว์ คือ พระโพธิสัตว์ผู้ได้รับพยากรณ์จากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งแล้ว และพระอนิยตโพธิสัตว์ คือ พระโพธิสัตว์ผู้ยังมิได้รับการพยากรณ์

พระนิยตโพธิสัตว์ หลังจากได้รับพุทธพยากรณ์จากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งแล้ว จะไม่ประกอบด้วยฐานะที่ไม่สมควร 18 ประการ คือ (1) ไม่เป็นคนบอดแต่กำเนิด (2) ไม่เป็นคนหนวกแต่กำเนิด (3) ไม่เป็นคนบ้า (4) ไม่เป็นคนใบ้ (5) ไม่เป็นคนแคะ (6) ไม่เกิดในชนชาติมีลักษณะ (7) ไม่เกิดในท้องของนางทาสี (8) ไม่เป็นคนนิยมฉฉาภิภูฏฐิ (คนที่มีความเห็นผิดที่แน่วแน่) (9) ไม่เป็นคนกลับเพศ (10) ไม่ทำอนันตริยกรรม 5 อย่าง (11) ไม่เป็นคนโรคเรื้อน (12) อตภาพสุดท้ายไม่เวียนมาในกำเนิดดิรัจฉาน (13) ไม่มีอตภาพใหญ่กว่าช้าง (14) ไม่เกิดในขุปปิปลาสิกเปรตและนิชฌามตัมหิกเปรต (15) ไม่เกิดในจำพวกกาลกัญชิวาสูรทั้งหลาย (16) ไม่เกิดในอเวจีนรก (17) ไม่เกิดในโลกันตริกรนรก และ (18) ไม่เป็นมารในสวรรค์ชั้นกามาวจร ไม่เกิดในอสังขญิปภในรูปาวจรภูมิ ไม่เกิดในภพสุทธาวาส ไม่เกิดในอนันติมภพ ไม่ก้าวไปสู่จักรวาลอื่น⁷⁸⁰

พอง-ยุบ เป็นวาโยธาตุกรรมฐาน

ธาตุที่เห็นอาการได้ง่ายคือธาตุลม เพราะมีลักษณะเคลื่อนไหว และทำให้ธาตุอื่นเคลื่อนไหว เมื่อกำหนดธาตุลมได้ชัดเจนแล้วจะรู้ลักษณะเฉพาะของธาตุอื่นๆ ไปด้วย ด้วยเหตุนี้ บางคนจึงเรียกรวมกรรมฐานแบบนี้ว่า “วาโยธาตุกรรมฐาน” ดังพระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า

“ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกาย ซึ่งตั้งอยู่ตามที่ตั้งอยู่ตามปกติ โดยความเป็นธาตุว่า มีอยู่ในกายนี้ ภิกษุย่อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่บ้าง ฝ่าตามดูกายในกายภายนอกอยู่บ้าง ฝ่าตามดูกายในกายทั้งภายในและภายนอกอยู่บ้าง ด้วยประการฉะนี้ หรือฝ่าตามดูสิ่งที่เกิดขึ้นในกายอยู่บ้าง ฝ่าตามดูสิ่งที่ดับไปในกายอยู่บ้าง ฝ่าตามดูสิ่งที่เกิด-ดับในกายอยู่บ้าง ภิกษุนั้นเข้าไปตั้งสติอยู่ว่า กายมีอยู่ เพียงเพื่อ “รู้” เท่านั้น เพียงเพื่อระลึกรู้เท่านั้น ตัณหาและทิฏฐิอาศัยไม่ได้ ทั้งไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลก”⁷⁸¹

อาการพอง ยุบนั้นเป็นหนึ่งในธาตุลม 6 ประเภท คือ ธาตุลมที่อยู่ในช่องท้อง (กุจฉิสยวาโย) ทำให้เกิดอาการพองและอาการยุบของท้อง⁷⁸² หลายคนคัดค้านการปฏิบัติตามแนวนี้ว่า “พองยุบไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก” แต่ความจริงแล้วพอง ยุบ จัดเป็นธาตุลม โดยเป็นลมในท้อง เรียกว่า กุจฉิสยวาโย ดังนั้น วิธีปฏิบัติโดยการกำหนดอาการท้องพอง-ยุบจึงเป็นวิธีที่ถูกต้อง เพราะเป็นธรรมชาติที่มีอยู่จริง และในการกำหนดครั้งหนึ่งๆ นั้น ประกอบพร้อมด้วยความเพียร ความรู้ชัด สติ ระลึกรู้เท่าทันอารมณ์ปัจจุบันและเป็นการปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญา เพราะจิตที่คอยระมัดระวังในอาการพอง-อาการยุบเป็น ศีล จิตที่แนบแน่นอยู่กับอาการพอง อาการยุบ เป็น สมาธิ การเข้าไปรู้แจ้งอาการเกิด ดับของกัจฉิสยวาโยธาตุ เป็น ปัญญา อาการเคลื่อนไหวของหน้าท้องที่เกิดจากลมหายใจ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วาโยโณภูฏฐิพพะรูป (รูปที่ลมกระทบถูกต้อง) เป็นปรมัตถ์สภาวะที่เกี่ยวข้องด้วย

⁷⁸⁰ ชุ.ส.อ. (ไทย) 1/5/-/109.

⁷⁸¹ ม.ม. (บาลี) 12/137/106.

⁷⁸² นายแพทย์จำลอง ดิษยวณิช, *วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ์*, เชียงใหม่ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด เชียงใหม่โรงพิมพ์แสงศิลป์, 2549), หน้า 51.

การเคลื่อนไหวเพราะมีวาโยธาตุ ในสังยุตตนิกาय กล่าวไว้ว่า “โผฏฐัพพะ อนิจฺจโต ชานโต ปสฺสโต อวิชชา ปหิยติ วิชชา อุปฺปชชาติ. โยคีบุคคลที่โผฏฐัพพารมณฺญถูกต้องสัมผัสนั้น ตั้งสติกำหนดรู้เห็นอยู่ ว่าไม่เที่ยง บุคคลนั้นอวิชชาหายไป วิชชาญาณปรากฏ”

มหาสี่สยะยาดอ (พระโสภณมหาเถระ) แสดงไว้ในวิสุทธิญาณกถา ว่า “อก วา ปน นิสินฺนสฺส โยคิโน อุทฺเท อสฺสาสปสฺสาส-ปจฺจยา ปวตฺต วาโยโผฏฐัพพรูปุ อุนนมนโอนมนากาเรน นินฺนตฺร ปากฺกุ โหติ ตมปี อุปนิสฺสาย อุนนมติ โอนมติ อุนนมติ โอนมตฺติ อาทิชา สลลฺกเขตฺทพฺ” “โยคีบุคคลเมื่อนั่งลงแล้ว ในบริเวณท้องนั้น อัสสาสะปัสสาสะวาโยธาตุเป็นเหตุเป็นปัจจัย วาโยโผฏฐัพพรูปุนี้ปรากฏชัดเจนอยู่เสมอ ในขณะที่นั่งตั้งสติกำหนดเจริญวิปัสสนากาวนา ว่า พองหนอ-ยุบหนอ พองหนอ ยุบหนอ”

พอง-ยุบ ไม่ใช่วิปัสสนา

การท่องว่า “พองหนอ ยุบหนอ” ไม่ใช่วิปัสสนา? ถูกต้องแล้ว

ท่องพอง ยุบ ท้องป่อง ท้องแฟบไม่ใช่วิปัสสนา? ถูกต้องแล้ว

พระพุทเจ้าไม่เคยสอนว่า พอง ยุบเป็นวิปัสสนา? ถูกต้องแล้ว

หลวงพ่อโชดก (พระธรรมธีรราชฆานามุนี) อธิบายว่า

ถ้าท่องพอง ท้องยุบเป็นวิปัสสนา? ว้าว คว้าย มันก็มีท้องพองท้องยุบ มันก็ทำกรรมฐานอยู่ ละซิ! เด็กเกิดมาใหม่ ๆ ก็มีท้องพอง ยุบ แต่เด็กก็ไม่ได้ปฏิบัติวิปัสสนาเพราะวิปัสสนาเป็นชื่อของปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นจากการกำหนดพอง ยุบอีกทีหนึ่ง...ถูกต้องแล้วที่พอง-ยุบไม่ใช่วิปัสสนาแต่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้ เพราะเป็นลักษณะอาการของวาโยธาตุในท้อง ทำอย่างไรพอง ยุบ จึงจะเป็นวิปัสสนา?

วิปัสสนาคืออะไร วิ แปลว่า แฉ่ง ปัสสนา แปลว่าเห็น เห็นอะไร? (1) เห็นรูปเห็นนาม (2) เห็นปัจจุบันธรรม (3) เห็นพระไตรลักษณ์

วิปัสสนานั้นมีอะไรเป็นอารมณ์? มีขั้น 5 คือรูปกับนามเป็นอารมณ์ ได้แก่ รูปท้องที่พองที่ยุบ นี่เป็น รูปขั้น เวทนาเวลาหายใจเข้าแล้วรู้สึกสบาย นี่เป็น สุขเวทนา รู้สึกไม่สบายนี่เป็น ทุกขเวทนา รู้สึกเฉย ๆ นี่เป็นอุเบกขาเวทนา จำได้ว่าอาการนี้พองหนอ อาการนี้ยุบหนอนี้เป็น สัญญาขั้น อาการแต่งให้พองสั้น พองยาว ชัด ไม่ชัด นี่เป็น สังขารขั้น ใจที่รู้แจ้งอารมณ์ นี่เป็นวิญญานขั้น

เวลาหายใจเข้าแล้วรู้สึกสบายนี้โลภะเกิด เวลารู้สึกไม่สบายนี้โทสะเกิด เวลารู้สึกเฉย ๆ นี้โมหะเกิด ทำอย่างไรจึงจะระงับกิเลสได้ ก็ต้องกำหนดรู้ทันอารมณ์ปัจจุบัน เช่น ภาวนาว่าพองหนอ แล้วท้องยังไม่พอง นี่ก็ถือว่าไม่ทันปัจจุบัน หรือท้องพองก่อนแล้วมาภาวนาที่หลัง นี่ก็ถือว่าใช้ไม่ได้ ต้องไปพร้อม ๆ กัน

ขณะที่กำหนดรู้ทันอารมณ์ปัจจุบัน นี่เป็นศีลในองค์มรรคเพราะในขณะที่กำหนดรู้พองหนอ-ยุบหนอนี้กายกรรม 3 วชิกรรม 4 บริสุทธิ์ ตรงไหนเป็นสมาธิ? ขณะที่กำหนดรู้ทัน ตั้งสติมั่นอยู่ที่อารมณ์กรรมฐาน นี่เป็นสมาธิ คือ ขณะที่กำหนดพองหนอ-ยุบหนอ ใจไม่เผล่อ ไม่ฟุ้งซ่านไปหาอารมณ์อื่น นี่เป็นสมาธิ

รู้รูป รู้นาม รู้สภาวะธรรมที่กำลังกำหนด เห็นความไม่เที่ยง เห็นความบีบคั้น ไม่คงทนสภาพ ไม่ใช่ตัวตน นี่เป็นปัญญา มีขณิมาปฏิบัติ กลางอยู่ที่ไหน? กลางอยู่ที่การกำหนดรู้ทันอารมณ์

ปัจจุบัน กลางอยู่ที่ปัจจุบันคือทันกัน ชั้น 5 เกิดที่ไหนกิเลสเกิดที่นั่น เมื่อสติกำหนดรู้ทันแล้ว นั่นคือ มัชฌิมาปฏิปทา ทางสายกลาง กลางอยู่ที่ชั้น 5 ชั้น 5 เป็นสนามรบของกิเลส เมื่อใดไม่กำหนด เผลอสติ กิเลสมันเข้า เมื่อใดที่เรามีสติ กิเลสเข้าไม่ได้ พระพุทธเจ้าตรัสบอกว่า “การเห็นแจ้งชั้น 5 โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เป็นวิปัสสนา”⁷⁸³ พอง-ยุบเป็นอาการของวาโยธาตุ เป็นรูป ชั้นมีใช้หรือ? แล้ว! การกำหนดพอง-ยุบจะไม่เป็นวิปัสสนาได้อย่างไร?

พอง-ยุบเป็นธาตุปรมาณู

นายแพทย์วรวิทย์ เจริญศิริ อธิบายว่า “กะบังลมเป็นกล้ามเนื้อหลักที่ใช้ในการหายใจ หากสังเกตดูเด็กทารกหรือคนปกติเวลาหลับสนิท จะพบว่าท้องจะป่องออกขณะหายใจเข้า เพราะว่า กะบังลมหดตัวลงมา ทำให้กระเพาะอาหารและลำไส้ถูกดันออกมา ขณะหายใจออก กะบังลมจะคลายตัวกลับขึ้นไปทำให้ท้องยุบลง การหายใจด้วยกะบังลมจะเป็นเช่นนี้ โดยธรรมชาติ”

ศาสตราจารย์เกียรติคุณนายแพทย์จำลอง ดิษยวณิช อธิบายว่า “กระบวนการหายใจ ซึ่งเป็นกระบวนการตามธรรมชาติ แต่คนส่วนใหญ่มักเข้าใจไขว้เขวว่า เมื่อหายใจเข้า ลมหายใจจะผ่านปลายจมูกเข้าไปในปอด แล้วเคลื่อนลงไปท้องจึงส่งผลให้ท้องพอง แต่ความจริงไม่เป็นเช่นนั้น การหายใจเป็นกระบวนการที่เกิดจากการทำงานของกล้ามเนื้อกะบังลม ทรวงอก และกระดูกซี่โครงกะบังลมก็อยู่ในระหว่างช่องท้อง โดยอยู่ด้านล่างของปอด ตามปกติเมื่อเราหายใจเข้า กะบังลมจะหดตัว กดอวัยวะในช่องท้อง ส่งผลให้ท้องพองออกมา และเมื่อหายใจออก กะบังลมจะยืดขึ้นส่งผลให้ท้องยุบลง” และได้อธิบายถึงวิธีการกำหนดว่า “พองหนอ-ยุบหนอนั้น เป็นเพียงคำภวานาซึ่งเป็นอารมณ์บัญญัติ เพื่อก่อให้เกิดสมาธิเท่านั้น ไม่ใช่เป็นอารมณ์ปรมาณู

การกำหนดในใจว่า “พองหนอ ยุบหนอ” จะต้องพยายามสังเกตดูอาการพอง-อาการยุบ ซึ่งเป็นอารมณ์ปรมาณู แน่นนอนในระยะเริ่มต้น มักจะกำหนดได้เพียงอารมณ์บัญญัติก่อน ต่อไปเมื่อวิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึกได้)สมาธิ (ความสงบตั้งมั่นของจิต) และปัญญา (ความรู้แจ้ง) พัฒนามากขึ้น ก็จะค่อย ๆ เห็นอารมณ์ปรมาณู คือ อาการยุบ-อาการพองชัดขึ้นๆ เป็นลำดับ การกำหนดอารมณ์ของพองหนอ-ยุบหนอ คือการกำหนดวาโยโผฏฐัพพะรูป (รูปตามที่ลมกระทบถูกต้อง)”⁷⁸⁴

อาการพอง-ยุบเป็นธาตุลมที่อยู่ในท้อง ซึ่งเป็นธาตุปรมาณู⁷⁸⁵ มีอาการเคลื่อนไหวตั้งห้อยออกไปตามการหดตัวและขยายตัวของกะบังลม ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “อชฺมตฺติกา วาโยธาตุ อชฺมตฺต ปจฺจตฺต วาโย วาโยคต ฌมฺภิตตฺต รูปสฺส อชฺมตฺต อฺปาทินฺน เสยฺยถิท อฺทฺธงคฺมา วาตา อโรคฺมา วาตา กุจฺฉิสฺยา วาตา โภจฺจฺฉิสฺยา วาตา.”⁷⁸⁶ วาโยธาตุที่เป็นภายใน คือ ลมพัดไปมาธรรมชาติ

⁷⁸³ ม.อ. (ไทย) 14/306/372.

⁷⁸⁴ นายแพทย์จำลอง ดิษยวณิช, *วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ์*, เชียงใหม่: ห้างหุ้นส่วนจำกัด เชียงใหม่โรงพิมพ์แสงศิลป์, 2549), หน้า 39.

⁷⁸⁵ ปรมาณู แปลว่า ความเป็นจริงอันถ่องแท้ อันเป็นเนื้อแท้ เพราะไม่มีความผิดแผก เปลี่ยนไปเป็นอย่างอื่น ดูใน ชุ.เถร.อ. (ไทย) 2/3/3/105.

⁷⁸⁶ ม.ม. (บาลี) 12/305/267, วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/387.

ที่เคลื่อนไหว เครื่องค้ำจุนรูปภายในตน มีเฉพาะตนที่กรรมยึดถือซึ่งเป็นภายในตน เช่น ลมพัดขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้

คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า “อิมสมิ กายะ ..โย วิตถมณภาโว วา สมุทธรณภาโว อโย วาโย ธาตุ”⁷⁸⁷ ในร่างกายนี้ สิ่งใดทำให้อิริยาบถใหญ่ย่อยเคร่งตึงต้งมั่นก็ดี ทำให้เคลื่อนไหวไปมาก็ดี นี้เป็น วาโยธาตุ

อนึ่ง อาการpong-ยุบอันเป็นวาโยธาตุในท้องนี้ จัดเป็นวิปัสสนาภูมิ คือ เป็นรูปชั้น เป็น โผฐัพพายตนะ เป็นโผฐัพพธาตุ และเป็นทุกขสัง ในธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐานอีกด้วย ทั้งเป็น สภาวะทางกายที่สอดคล้องกับหมวดอิริยาบถปัพพะ ในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ดังพระบาลีว่า “ยถา ยถา วา ปนสสุ กายो ปณฺหิตो โหติ, ตถา ตถา นํ ปชานาติ.”⁷⁸⁸

เธอดังกายไว้ด้วยกิริยาทำทางอย่างไร ๆ ก็รู้ซัดกิริยาทำทางอย่างนั้น ๆ (เห็นท้องpong ก็รู้ตามอาการว่า “pongหนอ” เห็นท้องยุบก็รู้ตามอาการว่า “ยุบหนอ”)

อริยสัง 4 ในการกำหนดรู้pong-ยุบ การเจริญสติปัฏฐาน⁷⁸⁹ กำหนดรู้อาการpong-ยุบ วินิจฉัย ดังนี้ สติกำหนดรู้อาการ pong-ยุบ เป็นอารมณ์เป็นทุกขสัง ตัณหาที่มีในก่อน อันยังสติกำหนดรู้ อาการ pong-ยุบ เป็นอารมณ์นั้นให้ตั้งขึ้น เป็นสมุทัยสัง การหยุดทุกขสัง และสมุทัยสังทั้งสอง เป็นนิโรธสัง อริยมรรคที่กำหนดรู้ทุกขสังสมุทัยสังมีนิโรธเป็นอารมณ์เป็นมรรคสัง และ ภิกษุโยคาวจร ขวนขวาย โดยทางสังจะ 4 อย่างนี้ ย่อมบรรลุนิพพานดับทุกขได้แล⁷⁹⁰ ซึ่งเป็นการแสดงเรียงลำดับ ทุกข สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นการดับลงทีละขณะของการกำหนดรู้จัดเป็นตังคินิโรธโดยขณะกำหนดรู้อาการpong-ยุบ มืองค์ 8 ของอริยมรรคอยู่ครบถ้วน เมื่อจะแยกให้ละเอียดลงไปยิ่งกว่านั้น ขณะเจริญภาวนากำหนดรู้ อาการpong-อาการยุบอยู่นั้น องค์มรรค 8 ประการมีอยู่พร้อม⁷⁹¹ คือ

1. ขณะท้องpong-ยุบ มีปัญญาเห็นชัดในอาการนั้น โดยความเป็นรูป ส่วนจิตที่รู้pong-ยุบ เป็นนาม ซึ่งเกิด-ดับตามเหตุปัจจัย จัดเป็นสัมมาทิฐิ

2. เมื่อมีอาการpong-ยุบ ปรากฏอยู่ที่ท้อง ดำริยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ส่งไปกำหนดรู้อาการ pong-ยุบนั้น ให้ประจักษ์ จัดเป็นสัมมาสังกัปปะ

3. กำหนดรู้อาการpong-ยุบ ตามลักษณะอาการ ด้วยการน้อมจิตพร้อมกับบริกรรมภาวนา ว่า “pongหนอ”-“ยุบหนอ” จัดเป็นสัมมาวาจา⁷⁹²

4. กำหนดรู้ทุกครั้ง que เห็นอาการpong กำหนดรู้ทุกครั้ง que เห็นอาการยุบ กำหนด “คิดหนอ” ทุกครั้งที่เห็นอาการคิด ฯลฯ จัดเป็นสัมมาภัมมันตะ

5. เมื่อกำหนดอย่างจดจ่อต่อเนื่อง กายย่อมผ่อนคลาย จิตย่อมผ่อนคลาย ช่วยให้สติจับอารมณ์ ได้ถูกต้องตามความเป็นจริง ยิ่งขึ้น จัดเป็นสัมมาอาชีวะ

⁷⁸⁷ วิสุทธิ. (บาลี) 1/389, อัง.ตัก.อ. (ไทย) 1/3/-/284.

⁷⁸⁸ ที.ม. (บาลี) 10/35/260-1.

⁷⁸⁹ ที.ม. (ไทย) 10/372/301

⁷⁹⁰ ที.ม.อ. (ไทย) 14/300/316.

⁷⁹¹ ที.สี.อ. (ไทย) 1/2/-/109, ม.ม.อ. (ไทย) 1/1/-/112.

⁷⁹² “การสารถายทางจิต เป็นปัจจัยแก่การแห่งตลอดไตรลักษณ์ การแห่งตลอดไตรลักษณ์ เป็นปัจจัย แก่การแห่งตลอดมรรค ผล” วิสุทธิ. (บาลี) 1/265.

6. การประคับประคองจิตใจให้ระลึกรู้อยู่แต่อารมณ์ปัจจุบันที่ปรากฏไม่ปล่อยให้หลงไหลไปตามอารมณ์อดีตหรืออนาคต จัดเป็นสัมมาวายามะ

7. การเข้าไปตั้งความระลึกรู้อย่างจดจ่อต่อเนื่อง ไว้ในอารมณ์รูป-นามปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงเกิด-ดับไปตามเหตุปัจจัย จัดเป็นสัมมาสติ

8. ความไม่ฟุ้งซ่าน จิตตั้งมั่นในอารมณ์ปัจจุบันด้วยอำนาจอุเบกขา-สัมโพชฌงค์ เป็นพื้นฐานในการเจริญสมาธิภาวนาในระดบวิปัสสนาญาณต่อไป จัดเป็นสัมมาสมาธิ⁷⁹³

สัมมปธาน 4 ในการกำหนดรู้pong-ยุบ

การเจริญสติปัฏฐาน 4 มีองค์ประกอบสำคัญในการปฏิบัติ 3 ประการ ดังพระบาลีว่า “อาตาปี สมปะชาโน สติมา”⁷⁹⁴ มีความเพียร รู้พร้อม อย่างมีสติ ได้แก่ สัมมาวายามะ สัมมาทิฐิ และสัมมาสติ⁷⁹⁵

ขณะที่โยคีบุคคลกำลังเพียรพยายามตั้งใจกำหนดpong-ยุบอย่างจดจ่อ มีความใส่ใจกำหนดสภาวะต่างๆ อย่างถี่ถ้วนอยู่นั้น เป็นการทำหน้าที่ของอาตาปี อันเป็นสัมมาวายามะในองค์มรรค คือวิริยเจตสิก เรียกว่า เจริญสัมมปธาน 4 ประการ⁷⁹⁶ คือ

1. สังวรปธาน เพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในชั้นธสันดาน ในขณะกำหนดpong-ยุบอยู่นั้น กำหนดตามความเป็นจริงโดยความเป็นรูป-นาม สติไม่เผลอจากรูป-นาม ขณะนั้นศีล สมาธิ ปัญญาที่มีพร้อม ศีลกำจัดกิเลสหายาบ ๆ (วิตกกัมภีเลส) ที่ล่วงออกมาทางกายหรือวาจา สมาธิกำจัดกิเลสอย่างกลางที่จะล่วงออกมาทางใจ ได้แก่นิวรรณ 5 (ปริยฎฐานกิเลส) ปัญญากำจัดกิเลสอย่างละเอียดที่นอนเนื่องอยู่ในชั้นธสันดาน (อนุสัยกิเลส) ตรงที่รู้pong-ยุบนั่นนั่นแหละเป็นสังวรปธาน เพราะขณะนั้น ความโลภ ความโกรธ ความหลงไม่เกิด

2. ปหานปธาน เพียรละวิตกทั้ง 3 คือ กามวิตก (คิดหมกมุ่นในกาม) พยาบาทวิตก (คิดปองร้าย) วิหิงสาวิตก (คิดเบียดเบียน) ในขณะเจริญสติกำหนดpong-ยุบอยู่นั้น วิตกทั้ง 3 ไม่เกิดขึ้น เพราะสติเป็นธรรมเครื่องปิดกั้นอกุศลวิตกทั้ง 3 นั้น⁷⁹⁷ อกุศลกับอกุศลเกิดขึ้นพร้อมกันไม่ได้ อุปมาเหมือนสว่างกับความมืด ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ ขณะกำหนดpong-ยุบ จึงเป็นความเพียรละอกุศลวิตกไปในตัว

3. ภาวนาปธาน เพียรบำเพ็ญโพชฌงค์ 7 ให้เกิดขึ้น ในขณะกำหนดpong-ยุบอยู่นั้น สติกำหนดรู้pong-ยุบ จัดเป็นสติสัมโพชฌงค์ การพิจารณาไตร่ตรองpong-ยุบ จัดเป็นธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ความตั้งใจ กำหนดpong-ยุบจัดเป็นวิริยสัมโพชฌงค์ ความเฝ้าอิมไม่กระวนกระวาย จัดเป็นปีติ-สัมโพชฌงค์ ความสงบใจ จัดเป็นปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ใจตั้งมั่นอยู่กับpong-ยุบ จัดเป็นสมาธิ-สัมโพชฌงค์จิตเพ่งรู้จนเห็นแจ้งในอาการpong-ยุบ จัดเป็นอุปกขาสัมโพชฌงค์ ในขณะที่บำเพ็ญ

⁷⁹³ ม.อ. (ไทย) 14/136/176, ข.ป. (ไทย) 31/168/261.

⁷⁹⁴ ที.ม. (บาลี) 10/373/248, ม.ม. (บาลี) 12/106/77.

⁷⁹⁵ ม.อ. (ไทย) 14/258-278/181-186.

⁷⁹⁶ ม.ม.อ. (ไทย) 1/1/-/671, ข.ป.อ. (ไทย) 7/1/-/491.

⁷⁹⁷ ข.จ. (ไทย) 30/5/55.

โพชฌงค์อยู่นั้นวิเวกทั้ง 3 คือ กายวิเวก จิตตวิเวกและอุปธิวิเวก ก็มีพร้อม น้อมไปสู่การสละกิเลส เพราะฉะนั้นในขณะที่กำหนดพอง-ยุบอยู่นั้น จึงเป็นภาวนาปธาน

4. อนุรักษนาปธาน เพียรรักษาวิปัสสนากุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้คงอยู่ และพอกพูนให้มีมากขึ้น ด้วยการหมั่นระลึกถึงรูปนามอยู่เนื่อง ๆ ในขณะที่กำหนดพอง-ยุบอยู่นั้น ศีลก็มี สมาธิก็มี ปัญญาที่มี กายกรรม 3 วจีกรรม 4 มีอยู่บริบูรณ์ในขณะนั้น จัดเป็นศีล จิตตั้งมั่นในอารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน จัดเป็นสมาธิ เห็นรูป-นามโดยความเป็นพระไตรลักษณ์ จัดเป็นปัญญา ชื่อว่าตามรักษาใจให้ตั้งมั่นอยู่ในศีล สมาธิ ปัญญาอย่างแท้จริง ตรงนี้แหละเป็นมัชฌิมาปฏิบัติ เป็นทางสายกลางอย่างแท้จริง จัดเป็นอนุรักษนาปธาน คือ เพียรตามรักษาไตรสิกขาอย่างถูกต้อง⁷⁹⁸

โพชฌงค์ คือ องค์แห่งการรู้แจ้งด้วยปัญญาตรัสรู้⁷⁹⁹ เมื่อองค์นั้นๆสมบูรณ์พร้อมด้วยการเจริญสติปัญญา 4 ย่อมเกิดเป็น “สัมโพชฌงค์” สัมโพชฌงค์ คือ องค์ธรรมสามัคคีเครื่องตรัสรู้แห่งอริยสาวก อันประเสริฐ⁸⁰⁰ มี 7 องค์ คือ

1. สติสัมโพชฌงค์ ความระลึกถึง อันเป็นองค์แห่งการตรัสรู้⁸⁰¹ คือ สติเจตสิกที่ระลึกถึงอารมณ์อยู่ในฐานกาย เวทนา จิต และธรรม ต่อเนื่องกัน ระลึกถึงสภาวะธรรมในปัจจุบันขณะ โดยปราศจากอคติ ระลึกถึงชัดอยู่ในสภาพธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย และที่ดับไปตามเหตุปัจจัยเท่านั้น⁸⁰²

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสติสัมโพชฌงค์ไว้ก่อน เพราะเป็นอุปการะแก่โพชฌงค์ที่เหลือทั้งหมด ดังพระบาลีว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็เรากล่าวสตินั้นแล ว่ามีประโยชน์แก่ธรรมทั้งปวง”⁸⁰³

2. ัมมวิจยสัมโพชฌงค์ การเลือกเฟ้นเจริญกุศลธรรมอันเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ปัญญาเจตสิกที่รู้รูปและนามว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่การพิจารณาเพียงใคร่ครวญด้วยสุตมยปัญญา หรือคิดนึกเอา แต่เป็นการรู้แจ้งสภาวะธรรมด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา⁸⁰⁴

ัมมวิจยะ แปลว่า เลือกเฟ้นธรรม ได้แก่ ไตรตรองเลือกเฟ้นสัง-กรรมทั้ง 4 ประการ คือ เลือกกำหนดทุกข์ (รูป-นาม, ชั้น 5) เลือกละอวิชชาและตัณหา เลือกทำนิพพานให้แจ้ง และเลือกเจริญมรรคทั้ง 8

3. วิริยสัมโพชฌงค์ ความเพียรเป็นองค์แห่งการตรัสรู้⁸⁰⁵ คือ วิริยเจตสิกที่แก่กล้าเป็นวิริยอินทรีย์ เป็นสภาวะที่แก่กล้าทำให้ธรรมดำเนินไปต่อเนื่อง และถูกวิธี ประคองจิตไม่ให้ห่อเหี่ยวในการ

⁷⁹⁸ อจ.จตุกก. (ไทย) 35/69/219-220.

⁷⁹⁹ โพธิยา โพธิสส อังโคติ โพชฌงค์โค. (ม.ม.อ. (บาลี)1/27/91-92, พุชมติ เอตายาติ โพธิ ปณญา ดูใน อภิ.วิ.อ. (บาลี) 466/332.,ส.ส. (ไทย)3/52/58.

⁸⁰⁰ ปสฏุโธ สุนทโร โพชฌงค์โคติ สมโพชฌงค์โค. (อภิ.วิ.อ. (บาลี) 466/332).

⁸⁰¹ สติ เอว สมโพชฌงค์โค สติสมโพชฌงค์โค. (ม.ม.อ. (บาลี) 1/27/91-92.)

⁸⁰² ที.ม. (ไทย) 10/385/358-359, ที.ม.อ. (บาลี) 2/2/332.

⁸⁰³ ส.ม. (ไทย) 19/234/174, ม.ม.อ. (ไทย) 1/1/-/195.

⁸⁰⁴ ชุ.ป.อ. (ไทย) 7/1/-/283, ม.ม.อ. (ไทย) 1/1/-/194.

⁸⁰⁵ ที.ม. (ไทย) 10/385/359, ที.ม.อ. (ไทย) 2/2/336-342.

เจริญภาวนา⁸⁰⁶ ผู้เจริญวิปัสสนาเพื่อกำหนดจดจ่ออย่างแรงกล้าตามสภาวะปัจจุบันด้วยสัมมปธาน 4⁸⁰⁷ ในทางกายคือตั้งกายให้ตรงเสมอ ในทางใจคือจดจ่อสภาวะปัจจุบันที่รู้สึกว่าจะชอบไม่ชอบ กำหนดให้รู้เท่าทันอารมณ์⁸⁰⁸

4. ปิตีสัมโพชฌงค์ ความอิมใจเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ ปิติเจตสิกที่มีความอิมใจในการเจริญสติปัฏฐาน ปิติแผ่ซ่านไปด้วยความยินดี ทำให้กายและจิตฟูขึ้น มี 5 ประการ คือ (1) ขุททกาศปิติ ปิติเล็กน้อย มีขนลุกทั่วร่างกายหรือน้ำตาไหล (2) ขณิกาศปิติ ปิติชั่วขณะ ปรากฏแม้ในขณะที่เพ่งหลับตาก็มี (3) โอกกันติกาศปิติ ปิติซึมซับ คล้ายคลื่นหรือกระแสไฟ (4) อุพเพงคาศปิติ ปิติโลดโผน ทำให้กายลอยได้ (5) ผรณาศปิติ ปิติซาบซาบ ซาบซาบทรวงอกไปมาทั่วร่างกายปิติประเภทหลังมีกำลังกว่าประเภทแรก เมื่อกำหนดรู้เท่าทันจะสามารถขจัดและอารมณ์ขึ้นสู่วิปัสสนาและโลกุตตรธรรมได้

5. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ความสงบกายสงบใจอันเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ (ปัสสัทธิเจตสิก) สงบกายสงบใจในขณะที่กำหนดรู้กาย เวทนา จิต ธรรม มีสภาพสงบกิเลสไม่มีกิเลสรบกวนใจให้เศร้าหมอง ไมโลภ ไมโกรธ ไม่หลง บางครั้งเหมือนอยู่คนเดียวในโลก เงียบสงบ ไม่กระวนกระวาย มีความเยือกเย็นอันเกิดจากความไม่ดิ้นรนแห่งกาย(กายปัสสัทธิ) และจิต (จิตปัสสัทธิ)

6. สมาธิสัมโพชฌงค์ สมาธิเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ เอกัคคตาเจตสิก ความตั้งใจมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวอย่างแน่วแน่ของกุศลจิต ไม่ฟุ้ง⁸⁰⁹

7. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามความเป็นจริงเป็นองค์แห่งการตรัสรู้⁸¹⁰ อุเบกขา แปลว่า เป็นกลางวางเฉย องค์ธรรมได้แก่ ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก ที่ทำให้จิตเป็นกลาง หรือสม่ำเสมอในสภาพธรรมที่ปรากฏ แต่อุเบกขาที่เป็นสัมโพชฌงค์นั้น มีลักษณะพิจารณาสภาพธรรม (กาย เวทนา จิต ธรรม) ตามความเป็นจริง⁸¹¹ ไม่ให้ตกไปในฝักฝ่ายแห่งอารมณ์ที่ชอบและไม่ชอบ หักห้ามความหย่อนและยิ่งแห่งจิต⁸¹² เมื่อกำหนดรู้สภาวะธรรมได้อย่างสม่ำเสมอแล้ว ก็ไม่ต้องปรับอินทรีย์ 5 ให้เสมอกันอีก เพราะมีสภาวะสมดุลไม่ยิ่งหย่อนกว่ากัน ด้วยอำนาจโพชฌงค์ทั้ง 6 ประการ ที่บำเพ็ญมาตั้งแต่ต้น เรียกว่า เป็นผลของโพชฌงค์ทั้ง 6 ข้างต้นนั่นเอง⁸¹³ และเมื่อโพชฌงค์ทั้ง 7 บริบูรณ์ก็ทำให้เกิดปัญญาญาณ ถึงขั้น “สังขารุเปกขาญาณ” ที่เป็นปัญญาเจตสิกอย่างสมบูรณ์⁸¹⁴

⁸⁰⁶ ขุ.ป.อ. (ไทย) 7/1/-/283, ม.ม.อ. (ไทย) 1/1/-/194.

⁸⁰⁷ 1) เพียรระวังไม่ให้บาปอกุศลเกิดขึ้น 2) เพียรละบาปอกุศล 3) เพียรทำกุศลให้เกิดขึ้น 4) เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้ว (ที.ปา. (ไทย) 11/310/201)

⁸⁰⁸ ม.ม.อ. (ไทย) 1/1/-/762.

⁸⁰⁹ ขุ.ป.อ. (ไทย) 7/1/-/283, ม.ม.อ. (ไทย) 1/1/-/194.

⁸¹⁰ ที.ม. (ไทย) 10/385/321. ดูเพิ่มเติม หน้า 486.

⁸¹¹ ที.สี.อ. (ไทย) 1/1/-/177.

⁸¹² ม.ม.อ. (ไทย) 1/-/-/764.

⁸¹³ ส.ม.อ. (ไทย) 5/2/-/260.

⁸¹⁴ ขุ.ม.อ. (ไทย) 5/1/-/318.

เมื่อเจริญวิปัสสนาภาวนา ทำสังขารเพกขาญาณให้บริบูรณ์แล้ว จิตย่อมวางเฉยต่อสังขาร⁸¹⁵ อยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่ คือ อนิมิตตวิโมกข์⁸¹⁶ หรือ อับปณิตวิโมกข์⁸¹⁷ หรือสุญญตวิโมกข์⁸¹⁸ เป็นไปเพื่อวิชาและวิมุตติ สมดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “โพชฌงค์ 7 ที่บริบูรณ์ย่อมทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์”⁸¹⁹

โพชฌงค์ 7 ในการกำหนดรู้ฟอง-ยวบ จิตเป็นปัจจัยให้เกิดและให้รู้อาการฟอง-ยวบ ในการเกิดของอาการฟอง-ยวบและอิริยาบถน้อยใหญ่นั้น ต้องอาศัยเวลา สถานที่ และอวัยวะของแต่ละบุคคล ปรากฏเป็นความพร้อมมูลแห่งองค์ตรัสรู้ ดังต่อไปนี้

1. สติสัมโพชฌงค์ การกำหนดอาการฟอง-ยวบครั้งหนึ่ง ๆ เกิดสติรู้ถึงอาการฟองและยวบได้ ชัด ไม่ชัด ช้าหรือเร็ว เป็นต้น

เบื้องต้น สติของเราไม่อาจรับรู้สภาวะธรรมได้ทันปัจจุบัน ผู้ปฏิบัติบางท่านมักใส่ใจต่อคำบริการว่า “ฟองหนอ-ยวบหนอ” โดยไม่รู้ถึงสภาวะตั้ง-หย่อนของท้องอย่างชัดเจน ทำให้ไม่ประสบความสำเร็จในการปฏิบัติ อันที่จริงคำบริการเป็นเพียงเครื่องช่วยในการปฏิบัติ เหมือนห่วงยางที่ช่วยในการว่ายน้ำ พยางค์ให้ลอยน้ำ ฉะนั้นในขณะที่บริการอยู่ไม่ควรใส่ใจคำบริการ แต่ให้พินิจ จิตจดจ่อต่อสภาวะธรรมทางกายและใจ เท่านั้น

จิตของเขาย่อมรับรู้เท่าทันสภาวะธรรมปัจจุบันได้ ไม่ว่าจะทางทวารใดในทวารทั้ง 6 หรือแม้จะเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วเพียงใดก็ตาม จัดเป็นสติสัมโพชฌงค์ เกิดขึ้นตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ 4 (อุทยัพพญาณ) เป็นต้นไป เพราะเป็นปัญญาญาณที่ยังเห็นอาการเกิด-ดับได้แล้ว⁸²⁰

2. ัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ในการกำหนดฟอง-ยวบแต่ละครั้ง เห็นรูป คือเห็นอาการตั้ง-หย่อนของโณภูมิจิตตวิโมกข์บริเวณท้อง เห็นนาม คือเห็นจิตที่เข้าไปรู้อาการของรูปนั้น ๆ เกิดเป็นสัมมาทิฐิ เกิดทิฐิวิสสุทธิตริภูมิ เห็นอริยสัจ 4 คือเห็นอาการเกิด-ดับของรูป-นาม ที่เป็นทุกขสภาวะ

3. วิริยสัมโพชฌงค์ ผู้ปฏิบัติเพียรจดจ่ออย่างแรงกล้า ตามสภาวะปัจจุบันที่ปรากฏ พยายามตั้งใจกำหนดฟอง-ยวบอย่างจดจ่อ มีความใส่ใจกำหนดสภาวะต่าง ๆ อย่างถี่ถ้วน จนเห็นอาการเกิดดับของรูป-นามที่ปรากฏได้ชัดแจ้งขึ้น ตามลำดับ

4. ปีติสัมโพชฌงค์ ผู้ปฏิบัติมีสติจดจ่อในอาการฟอง-ยวบ รู้เท่าทันความเกิดดับของรูปและนามที่ปรากฏในการกำหนดนั้น เมื่อโยนิโสมนสิการอยู่เช่นนี้ ปราโมทย์ย่อมเกิด เมื่อมีปราโมทย์ ปีติย่อมเกิดขึ้น

⁸¹⁵ ขุ.ป. (ไทย) 31/55/88-89.

⁸¹⁶ อนิมิตตวิโมกข์ องค์ธรรมได้แก่ อริยมรรค ซึ่งทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์แล้วเป็นไปโดยอาการไม่มีนิมิตคือ ไม่มีนิจจนิมิต ไม่มีฐวนิมิต และไม่มีอัตตนิมิต

⁸¹⁷ อับปณิตวิโมกข์ องค์ธรรมได้แก่ อริยมรรค ซึ่งทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ โดยอาการไม่มีที่ตั้งแห่งกิเลสต้นเหตุ ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น.

⁸¹⁸ สุญญตวิโมกข์ องค์ธรรมได้แก่ อริยมรรค ซึ่งทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ โดยอาการว่างเปล่า คือว่างเปล่าจากราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น.

⁸¹⁹ อง.ทสก. (ไทย) 24/61/136.

⁸²⁰ ที.ม. (ไทย) 10/385/322.

5. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ผู้ที่กำหนดรู้ฟอง-ยวบจนเห็นไตรลักษณ์ ย่อมเกิดปัญญารู้แจ้ง เมื่อรู้แจ้งย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ปีติย่อมเกิด เมื่อใจมีปีติกายย่อมสงบ ผู้มีกายสงบย่อมเสวยสุข

6. สมာธิสัมโพชฌงค์ ผู้ที่กำหนดรู้ฟอง-ยวบจนมีกายสงบ ผู้มีกายสงบ ย่อมเสวยสุข เมื่อใจมีความสุข จิตย่อมเป็นสมาธิ

7. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ผู้มีจิตตั้งมั่นเป็นสมาธิ ย่อมพิจารณา⁸²¹สภาพธรรมที่ปรากฏด้วยจิตที่เป็นกลาง⁸²² ตามความเป็นจริงว่า สภาพธรรมที่ปรากฏเป็นเพียงรูป-นามที่เกิดดับตามเหตุปัจจัยเท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ย่อมเกิดปัญญารู้แจ้งธรรม โดยมีมรรคมงคล 8 เป็นเหตุ⁸²³

ฟังสัทธรรม ย่อมก่อให้เกิดอานิสงส์ 5 ประการ ดังนี้

1. ย่อมได้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยได้ฟังมาก่อน (อสนุสฺสํ สุนาติ)
2. ย่อมเข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้นในสิ่งที่ได้ฟังแล้ว (สุตฺตํ ปริโยทเปติ)
3. ย่อมบรรเทาความสงสัยในเรื่องต่าง ๆ ได้ (กงฺขํ วิหนติ)
4. ย่อมทำความเห็นให้ตรง (ถูกต้อง) ได้ (ทิกฺขณฺฐิ อฺชฺช กโรติ)
5. จิตของผู้ฟังย่อมเลื่อมใส (จิตตสฺส ปสฺสตี) ⁸²⁴

ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการฟังพระสัทธรรมจากสัตบุรุษ เป็นเหตุทำให้ได้กัมมัฏสกตญาณ⁸²⁵ อันเป็นญาณที่เป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้อริยสัจ 4⁸²⁶ ปัญญาเช่นนี้เรียกว่า “สุตมยปัญญา” ปัญญาที่เกิดขึ้นเพราะการฟัง⁸²⁷

เมื่อได้ฟังคำสอนของสัตบุรุษแล้วย่อมเกิดความเข้าใจในเหตุและผลของทุกข์ที่เกิดขึ้น และเข้าใจแนวทางที่ถูกต้องในการออกไปจากทุกข์นั้น ๆ ได้อย่างถูกวิธี แม้จะยังไม่ถึงขั้นดับทุกข์ได้ แต่ก็เกิดศรัทธาเชื่อมั่นและพร้อมที่จะปฏิบัติในแนวทางที่เป็นไปเพื่อการดับทุกข์

⁸²¹ ที.สี.อ. (ไทย) 1/1/-/177, ม.ม.อ. (ไทย) 1/1/-/194.

⁸²² สังขารุเปกขาญาณ ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร อัง.จตุกก.อ. (บาลี) 2/162/387, อัง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) 2/162/425.

⁸²³ ขุ.ป. (ไทย) 31/74/125, อัง.เอก.อ. (ไทย) 1/1/-/202.

⁸²⁴ อัง.ปญจก. (บาลี) 22/202/276.

⁸²⁵ เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน เชื่อว่าแต่ละคนเป็นเจ้าของจะต้องรับผิดชอบ เสวยวิบากไปตามกรรม หมายถึง สัมมาทิฏฐิ (อภิ.วิ. (ไทย) 35/793/509)

⁸²⁶ ม.ม. (ไทย) 12/89/81, ม.ม.อ. (บาลี) 1/89/209.

⁸²⁷ เป็นเหตุให้ได้ปัญญาที่เป็นโลกียะและโลกุตระ ขุ.สุ.อ. (บาลี) 1/190/267.

ภวังคจิต⁸²⁸ คือ จิตที่เกิดดับอยู่ในกระแสภวังค์ ไม่ได้รับรู้โลกภายนอกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รวมทั้งเวลานอนหลับแล้วไม่ฝัน แสดงว่าจิตอยู่ในภวังค์ เวลาหลับภวังคจิตก็เกิด-ดับ เช่นเดียวกับจิตดวงอื่น ๆ เช่นกัน และมีอารมณ์ติดมาตั้งแต่ปฏิสนธิ

คำว่า ภวังค์ หมายถึง องค์แห่งภพ เป็นจิตตั้งแต่ปฏิสนธิ จนถึงจุติ (ตาย) ขณะใดที่จิตไม่ได้ขึ้นสู่อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จิตขณะนั้นเป็นภวังค์ แต่เมื่อจิตรับอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ(ทวาร 6) แล้ว ขณะนั้น จิตก็ไม่ใช่ภวังค์ จัดว่าพ้นไปจากภวังค์แล้ว เมื่อจิตรับอารมณ์ทางทวาร 6 เห็นหรือได้ยินต่าง ๆ เรียกว่า จิตขึ้นวิถีรับอารมณ์ เมื่อขึ้นวิถีรับอารมณ์แล้ว ก็จะมีภวังคจิตคั่นสลับตลอด จิตขึ้นวิถีรับอารมณ์ใหม่จบแล้ว ก็มีภวังคจิตคั่นอีก สลับกันอยู่เช่นนี้ตลอดที่เรา ยังตื่นอยู่ การทำงานของจิตรวดเร็วมาก เราจึงไม่รู้สึกรู้สียง แม้จิตเป็นภวังค์ไม่ได้ขึ้นวิถีรับอารมณ์แต่จิตก็ทำงานตลอดเวลา คือเกิด-ดับ และมีอารมณ์ที่ติดมาตั้งแต่ปฏิสนธิ (เกิด)⁸²⁹

ภยภูณ หรือ ภยตุปฏิฐานภูณ ปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นว่ารูปนามนี้เป็นภัย เป็นที่น่ากลัวเหมือนคนกลัวสัตว์ร้าย เช่น เสือ เป็นต้น ผู้ปฏิบัติจะเห็นว่า ภพชาติทั้งปวง (คือ การที่จิตเข้าไปอิงอาศัยอารมณ์ต่าง ๆ นั้น) เป็นของไม่ปลอดภัย เนื่องจากอารมณ์ทั้งปวงล้วนแต่เกิดดับ เป็นปัญญาที่กำหนดจรรู้เห็นว่ารูป-นามนี้เป็นภัยเป็นที่น่ากลัวเหมือนคนกลัวสัตว์ร้าย ผู้ปฏิบัติจะเห็นว่าภพชาติทั้งปวง (คือ การที่จิตเข้าไปอิงอาศัยอารมณ์ต่างๆ นั้น) เป็นของไม่ปลอดภัย เนื่องจากอารมณ์ทั้งปวงล้วนแต่เกิด-ดับ⁸³⁰

ภาวณา คือ การฝึกอบรมทางด้านจิตใจ เป็นการบำเพ็ญเพียรให้ยิ่งๆ ขึ้นไป พระพุทธเจ้าตรัสว่า “เธอทั้งหลายจงลุกขึ้นเถิด จงนั่งเถิด จงบากบั่นขยันศึกษาปฏิบัติธรรมเถิด กาลเวลาอย่าได้ล่วงเลยเธอทั้งหลายไปเลย เพราะเหล่าชนผู้ปล่อยวันเวลาให้ล่วงไปเปล่า ย่อมแออัดทุกข์ทรมานกันในวันกร”⁸³¹

ภังคภูณ ภูณที่พิจารณาเห็นการดับไปของรูปนามโดยส่วนเดียว ดังมีวจนัตถะแสดงว่า อุทยิ มุญจิตวา วเย ปวตตติ ญาณิ ภังคภูณานิ แปลว่า ภูณที่ปล่อยความเกิด แล้วเป็นไปในความเสื่อมชื่อว่า ภังคภูณ องค์ธรรมได้แก่ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลภูณสัมปยุตตจิต⁸³²

⁸²⁸ ภวังคจิต คือจิตที่ทำหน้าที่ รักษาองค์แห่งภพ หมายความว่าถึงรักษากรรมวิบากของรูปธรรมนามธรรม สืบต่อจากปฏิสนธิวิบากจิต และปฏิสนธิกัมมชรูป ให้ดำรงอยู่ได้ในภพนั้นๆ トラบเท่าอำนาจแห่งชนกกรรมจะส่งผลให้เป็นไปเท่าที่อายุสังขารจะพึงตั้งอยู่ได้ ภวังคจิตนี้เป็นหน้าที่ตามธรรมชาติของจิต ที่จะต้องทำกิจนี้อยู่เสมอ จิตจะหยุดทำกิจนี้ ก็ต่อเมื่อขณะที่มีอารมณ์ใหม่ ในปัจจุบันมาคั่นตอนให้จิตขึ้นวิถีรับอารมณ์ใหม่ในปัจจุบันเสียเท่านั้น พ้นจากการขึ้นวิถีรับอารมณ์ใหม่แล้ว จิตจะต้องทำหน้าที่ในการรักษาองค์แห่งภพนี้อยู่เสมอตลอดเวลา

⁸²⁹ พระอนุรุทธเถระ, **พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 3 ปกิณกสังคหวิภาค**, รวบรวมโดย วรรณสิทธิ์ไวทยะเสวี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, 2551), หน้า 33-40.

⁸³⁰ พระภาวณาพิศาลเมธี วิ. **อานาปานสติภาวนา ลำดับการบรรลุธรรมของพระพุทธเจ้า**, หน้า 330.

⁸³¹ อง.ฉก.อ. (บาลี) 3/107/157, ชุ.อ. (ไทย) 25/336/577.

⁸³² พระสังฆมัตถสังคหะ อัมมาจารย์, **ปรมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 9 เล่ม 2 วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า 132.

ปัญญาของผู้ที่เจริญวิปัสสนากรรมฐาน จนถึงภังคญาณคือ ญาณที่ 5 เป็นต้นไป จึงจะได้นามว่า อธิปัญญา มีองค์ 3 คือ (1) อารมมณปฏิสงขา พิจารณารูปนามที่เกิดขึ้น เฉพาะหน้าซึ่งเรียกว่า “ปัจจุบัน” (2) ภังคานุปัสสนา ตามเห็นเฉพาะความดับไปของรูปนามฝ่ายเดียว และ (3) สุธณโตอุပ္ภูฐาน เห็นรูปนามปรากฏโดยความเป็นของสูญ คือ วางเปล่าจากสัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา มีเพียงรูปนามเท่านั้น ถ้าใครพิจารณาเห็นอย่างนี้จะละอรรถทานุทฺธิเสียได้และพญามัจจุราชก็จะไม่ตามทัน ซึ่งปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกว่า

“สุธณโต โลกํ อเวกขสสุ โมฆราช สทา สโต อตตทานุทฺธิ โอหจจ เอวํ มจฺจุตฺตโร เอวํ โลกํ อเวกขนตํ มจฺจุราชา น ปสสตี.” ตุก่อนโมฆราช เธอจึงมีสติทุกเมื่อ พิจารณาเห็นโลกโดยความเป็นของสูญถอนอรรถทานุทฺธิ คือ ความตามเห็นว่าเป็นตัวตนเสียได้เมื่อพิจารณาเห็นอย่างนี้ จึงจะข้ามพ้นพญามัจจุราชได้ เพราะพญามัจจุราชไม่สามารถจะพบเห็นบุคคลผู้พิจารณาเห็นโลกโดยอาการอย่างนี้ได้ ดังนี้”⁸³³

ภังคญาณนี้เป็นภูมิแห่งปหานปริณญา คือเป็นการกำหนดรู้ถึงขั้นละเอียด คือ รู้ถึงขั้นที่ทำให้ถอนความยึดติดเป็นอิสระจากสิ่งนั้น ๆ ได้ถูกต้อง จัดเข้าในนิโรธสังและมรรคสัง คือ เป็นตทังคนิโรทที่ดับต้นหาและอุปาทานด้วยองค์นั้น ๆ คือ ดับกิเลสด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับ หรือธรรมที่ตรงข้าม เช่นดับสักกายทิฏฐิด้วยความรู้ที่กำหนดแยกรูป-นามออกได้ เป็นการดับชั่วคราวในกรณีนั้น ๆ และเริ่มแจ้งนิโรธ

ภังคานุปัสสนาญาณ พระสารีบุตรเถระระบุว่า เป็น “วิปัสสนาญาณ” เพราะเป็นญาณที่เกิดปัญญาเห็นความดับที่เป็นจุดจบสิ้นของอารมณ์และจิตรู้ เห็นแจ้งชัดในอาการที่สิ่งทั้งหลายดับไป ๆ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงล้วนจะต้องดับสลายไปทั้งหมด พร้อมกับจิตที่เข้าไปรู้ ดังที่ท่านอธิบายว่า จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป พระโยคาวจรพิจารณาอารมณ์ นั้นแล้วพิจารณาเห็นความดับแห่งจิตนั้น พิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง พิจารณาเห็น โดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็น โดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนด ย่อมทำราคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ไม่ยึดถือ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละ ราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะได้⁸³⁴

เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละอตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละ ราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะได้⁸³⁵

⁸³³ ชุ.สุ. (ไทย) 25/1126/772, อตตทานุทฺธิ หมายถึงสักกายทิฏฐิ

⁸³⁴ ชุ.ป. (บาลี) 31/112/83.

⁸³⁵ ชุ.ป. (บาลี) 31/112/83.

ในญาณนี้ อารมณ์และจิตที่กำหนดได้ดับหายไปพร้อม ๆ กันทุกครั้ง นั้น คือ ปัญญาพิจารณาเฉพาะความดับไปของรูปนามอยู่เนื่อง ๆ กำหนดจนจิต ดับไปพร้อมอารมณ์ อากาโรผลอ้อย ๆ แล้วจิตเกาะกับนิรวณ เพราะความดับไปของจิตกับอารมณ์ จิตจึงไปเกาะอารมณ์ที่เคยชิน คือกิเลส พบแต่การดับ นิमितหรืออาการปรากฏรวดเร็ว ตามไม่ทัน สติตั้งมั่นอยู่ในนิโรธ เห็นว่า “สังขารเกิดขึ้นอย่างนี้แล้วดับไปอย่างนี้ เป็นธรรมดาเนื่อง ๆ” คือ ทางอันประเสริฐ ที่ทำให้ผู้ปฏิบัติพ้นทุกข์ได้ เมื่อทำมรรคมีองค์ 8 ให้สมบูรณ์ซึ่งเป็นกระบวนการเกิดจากการกำหนดรู้รูป-นาม ที่ประกอบด้วยยชานาติ (ใสใจ)

มรรคนี้ “เป็นมรรคเบื้องต้น” ซึ่งเป็นโลกียะ⁸³⁶ ได้แก่ สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 เป็นต้นที่จะนำไปสู่อริยมรรคที่เป็นโลกุตระ ประหาณกิเลสอย่างสิ้นเชิง โดยที่พัฒนาวิปัสสนาญาณตามลำดับจนถึงมรรคญาณ องค์มรรคทั้ง 8 ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกัน คือ สัมมาทิฐิ⁸³⁷ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ

มรรคญาณนั้นทำหน้าที่ละสมุทัย ดับกิเลสโดยสมุจเฉทประหาณ บรรลุเป็นพระอริยบุคคลตามลำดับ จัดเป็นอริยสัจ 4 ในญาณที่ 14, 15, 16 เห็นแจ้งนิโรธสัจ อริยสัจ 4 เกิดขึ้นตามลำดับจนสมบูรณ์

มนสิการ มาจากโยนิโสมนสิการ เป็นคำที่ปรากฏในพระไตรปิฎก หมายถึง ความคิด หรือ การพิจารณาในใจโดยอุบายอันแยบคาย⁸³⁸ เป็นการใช้ความคิดถูกวิธี คือ การทำในใจโดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า จนตลอดสาย แยกแยะออกพิเคราะห์ดูด้วยปัญญาที่คิดเป็นระเบียบและโดยอุบายวิธี ให้เห็นสิ่งนั้น ๆ ตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย พระพุทธองค์ตรัสว่า เราไม่เห็นแม้ธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้นหรือเป็นเหตุให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไปเหมือน โยนิโสมนสิการนี้⁸³⁹ สามารถแสดงรายละเอียดให้เห็นเป็น 3 ประการ ตามลักษณะ ได้ดังต่อไปนี้

1. การมนสิการโดยความไม่เที่ยง (อนิจจัง) คำว่า อนิจจัง (อนิตยะ ในภาษาสันสกฤต) เป็นลักษณะที่ 1 ในไตรลักษณ์ ซึ่งโดยทั่วไปถือว่าเป็นรากฐานของลักษณะที่ 2 และ ที่ 3 คือ ทุกขังและอนัตตา⁸⁴⁰ เพราะอะไรสิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์และสิ่งใดไม่เที่ยง จึงไม่ควรถือสิ่งนั้นว่าเป็นตัวตนและของตน หมายถึง อนิจจัง คือ ความไม่คงที่ ความเปลี่ยนแปลง ทุกสิ่งทุกอย่างไม่คงที่ ทุกสิ่งทุกอย่างเปลี่ยนแปลงไป “สุทธิ ธมมา ปวัตตนติ” ธรรมชาติโดยแท้ย่อมเปลี่ยนแปลงไป คือมีการเปลี่ยนแปลงทั้งในทางปริมาณและในทางคุณภาพ โดยเปลี่ยนแปลงจากสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ไปสู่สภาวะธรรมอีกอย่างหนึ่งเรื่อยไป จนกว่ารูปธรรมนามธรรมนั้น ๆ จะสิ้นสุดยุติลงตามอายุขัยของสิ่งนั้นๆ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ เป็นปรากฏการณ์ หรือความประจักษ์แห่งสภาพภายนอกของสิ่งนั้นๆเพราะเหตุนี้ เมื่อ

⁸³⁶ ส.ม. (ไทย) 19/253/178.

⁸³⁷ ที.ม. (ไทย) 10/290/224, ขุ.ป. (ไทย) 31/26/468.

⁸³⁸ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ : ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ 12, กรุงเทพมหานคร, 2546), หน้า 57.

⁸³⁹ อจ.เอก. (ไทย) 20/67/12.

⁸⁴⁰ อจ.ติก. (ไทย) 20/137/385, ส.ช. (ไทย) 17/31/44.

มนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณ (ความรู้) ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนี้ถึง นิกันตีว่า “นิกันตีเป็นธรรม” เพราะนิกันตีถึงนิกันตีนั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุผู้มีใจถูกอุทธัจจะนั้นกันไว้โดยนัยนี้ ย่อมไม่รู้ชัด ความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า มีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้ในเวลาที่ยึดตั้งมั่นสงบอยู่ภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่⁸⁴¹

2. การมนสิการโดยความเป็นทุกข์ (ทุกข์) คำว่า ทุกขัง แปลว่า สภาวะที่บีบคั้น ของ ธรรมชาติ หมายความว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีลักษณะที่เป็นทุกข์มองดูแล้วน่าสังเวชใจ นำให้เกิดความทุกข์ใจแก่ผู้มีความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในสิ่งนั้น ๆ เช่น “สภาวะของชั้น 5 เป็นตัวทุกข์ อันมีต้นเหตุเป็น มูลเหตุแห่งทุกข์” อีกนัยหนึ่ง คำว่า ทุกขัง หรือ ทุกขตา เป็นลักษณะที่ 2 ของ ไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นผล เกี่ยวข้องกับลักษณะที่ 1 คือ อนิจจัง กล่าวคือ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือสิ่งที่เป็นทุกข์เพราะ ความไม่เที่ยง

ดังนั้น เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ญาณ (ความรู้) ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนี้ถึงนิกันตีว่า “นิกันตีเป็นธรรม” เพราะนิกันตีถึงนิกันตีนั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุผู้มีใจถูกอุทธัจจะนั้นกันไว้ โดยนัยนี้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตตามความเป็นจริงเพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า มีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกันไว้ในเวลาที่ยึดตั้งมั่นสงบอยู่ภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุด ขึ้น ตั้งมั่นอยู่⁸⁴²

3. การมนสิการโดยความเป็นอนัตตา (อนตตา) คำว่า อนตตา เป็นลักษณะที่ 3 และลักษณะ สุดท้ายของไตรลักษณ์ หรือสามัญญลักษณะเช่นเดียวกับอริยสัจ 4 อนตตา เป็นคำสอนเฉพาะของพระ สัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น (พุทธานั สามุกสิกา ธมมเทสนา, สามุกกังสิกาเทสนา)⁸⁴³ และเป็นหลัก คำสอนในพุทธศาสนาที่ปฏิเสธ อัตตา หรืออัตมัน ของศาสนาพราหมณ์ ฮินดูโดยตรง คำสอนเรื่อง อนัตตานั้นแหละที่มีความแตกต่างจากศาสนาพราหมณ์ ฮินดู โดยสิ้นเชิง ตามนิรุกติศาสตร์คำว่า อนัตตา มาจากคำว่า น + อัตตา วิเคราะห์ว่า อตตโน อภาโว แปลว่า ความไม่มีแห่งอัตตาหรือตัวตน คำว่า อัตตา ในภาษาบาลีมีใช้อยู่ 2 แบบ คือ อัตตา และ อัตตะ ซึ่งถูกใช้เป็นเอกพจน์เท่านั้นในพระไตรปิฎก

อนึ่ง บรรดาสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่ ในทางปรมัตถ์ให้เราได้สัมผัสและรับรู้ นั้นมันมีอยู่ใน สภาพของการเป็น “สังขาร” คือ มีอยู่อย่างปรุงแต่งประกอบกันของหลายสิ่งหลายอย่าง มิได้มีอยู่อย่างโดด เดี่ยว สังขารนั้น ๆ จึงต้องมีสัมพัทธ์กัน เกี่ยวพันกัน และพึ่งพิงกัน ทั้งต้องถูกจำกัดด้วยกาลเวลา คือ มี อายุขัยแห่งการดับ ไม่มีสิ่งใดที่มีอยู่เป็นอนันตกาล ก็มีแต่ความว่างเปล่าหรือความไม่มีนั่นเอง จะเห็นได้ว่า ในที่สุดของสิ่งที่สุคนั้น สิ่งที่มีอยู่จริง ก็คือความไม่มี บรรดาสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่ในภาวีสัญนั้นไม่ ว่า รูปธรรมก็ดี นามธรรมก็ดี (นอกจากนิพพาน) ล้วนมีอยู่อย่าง เป็นสังขาร คือ เป็นสังขตธรรม ทั้งสิ้น ก็เมื่อ สรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่นั้น ล้วนมีอยู่อย่าง เป็นสังขารที่ปรุงแต่งประกอบกันเข้า สิ่งนั้น ๆ ทั้งหลาย ก็ ย่อมตกอยู่ภายใต้กฎแห่ง “ไตรลักษณ์” คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาทั้งสิ้น ดังนั้น อนัตตาเป็นกฎของ

⁸⁴¹ ชุ.ป. (ไทย) 31/6/426.

⁸⁴² ชุ.ป. (ไทย) 31/6/426.

⁸⁴³ ที.สี. (ไทย) 9/298,355/109,149, ชุ.อุ. (ไทย) 25/43/256.

ธรรมชาติโดยสังขจะ จะทำงานร่วมกับอนิจจะและทุกขะเพื่อปรุงแต่งความเป็นโลก และทำงานเป็นเอกเทศในความเหนือโลก

มโนทวารวิถี คือ ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางใจ เป็นวิถีจิตของอารมณ์ทางใจ มโนทวารวิถี หมายถึง กระแสทำงานภายในจิต สืบต่อมาจากกระบวนการทางปัญจทวารวิถีอีกทีหนึ่ง ทำให้จิตมีกระบวนการแห่งความนึกคิดพิจารณา ทำให้เกิดจินตภาพ และมโนภาพต่าง ๆ ขึ้นมาโดยมีการทำหน้าที่รับรู้ เสพ เสวยผลแห่งอารมณ์นั้น ๆ ในช่วงภวังคจิตและช่วงวิถีจิต จิตย่อมเกิดและดับไปตามลำดับ โดยมีชื่อเรียกต่าง ๆ ตามหน้าที่ต่อ ๆ กันไปดังนี้

1. ช่วงภวังคจิต มี 3 ขณะ ได้แก่ (1) อดีตภวังค์ คือ ภวังคจิตที่สืบต่อมาจากก่อน (2) ภวังคฉลนะ คือ ภวังค์ไหวตัวจากอารมณ์ใหม่มากระทบ (3) ภวังคุปัจเฉทนะ คือ ภวังค์ตัดขาดจากอารมณ์เก่า หรือตัดกระแสของภวังค์ให้ขาดไปโดยสิ้นเชิง

2. ช่วงวิถีจิต มี 14 ขณะ ได้แก่ (1) อาวัชชนะ คือ การคำนึงอารมณ์ใหม่ทางทวาร 5 เรียกว่า ปัญจทวาราวัชชนะ หรือเรียกตามทวาร เช่น ขณะที่เกิดทางจักขุทวาร เป็นจักขุทวาราวัชชนะ เป็นต้น (2) ปัญจวิญญาณ คือ การรู้อารมณ์ในอารมณ์ทั้ง 5 ถ้ารูปมากระทบก็ให้เห็นอารมณ์นั้นเป็นจักขุวิญญาณ ถ้าเสียงมากระทบก็ได้ยินอารมณ์นั้นเป็นโสตวิญญาณ เป็นต้น (3) สัมปฏิจฉนะ คือ การรับอารมณ์จากปัญจวิญญาณ เพื่อเสนอแก่สันตிரณะเท่านั้น (4) สันตிரณะ คือ การพิจารณาไตรตรองอารมณ์ที่รับมา (5) โวภูฏัพพะนะ คือ การกำหนดอารมณ์ หรือการตัดสินใจอารมณ์ (6)–(12) ชวนะ คือ การเล่นไปในอารมณ์ที่โวภูฏัพพะนะกำหนดไว้แล้ว ด้วยความเร็วเหมือนอสณิปาตติดต่อกัน 7 ขณะจิต (13)–(14) ตทาลัมพะนะ คือ การหน่วงอยู่กับอารมณ์หรือเก็บอารมณ์ต่อจากชวนะติดต่อกัน 2 ขณะจิต แล้วก็สิ้นสุดวิถี คือ เป็นอันจบกระบวนการของวิถีจิต 1 วิถี อารมณ์ก็ดับไป แล้วจิตก็ตกไปในภวังค์⁸⁴⁴ เมื่อนับตลอดทั้งสองช่วง คือ ตั้งแต่อดีตภวังค์จุดเริ่มมาจนจบวิถีจิต รวมทั้งหมดเป็น 17 ขณะจิต⁸⁴⁵

มโนทวารวิถี มี 3 อย่าง⁸⁴⁶ ดังนี้

1. มโนทวารวิถีผสม คือ มโนทวารวิถีที่ปรากฏพร้อมกับปัญจทวารวิถี ดังความว่า “อารมณ์หนึ่ง ๆ ย่อมมาปรากฏในทวารอย่างละสอง ๆ ...การที่รูปรามณ์ปัจจุบันเป็นต้นกระทบในจักขุประสาทเป็นต้น และการมาปรากฏในมโนทวารด้วยการยังภวังคจิตให้ไหว ย่อมมีได้ในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง”

2. มโนทวารวิถีที่ติดตามปัญจทวารวิถี คือ เมื่อทวาร 5 ถูกอารมณ์กระทบแล้วครั้งหนึ่ง ครั้งวิถีจิตที่ดำเนินไปในทวาร 5 ดับไปแล้ว อารมณ์ 5 ที่ผ่านมาแล้วก็มาปรากฏในมโนทวารตามสภาวะ กระแสภวังค์ที่เป็นทวารของกระแสวิถีจิต ชื่อว่า มโนทวารที่ติดตามปัญจทวาร และจิตเหล่านั้นก็เป็นวิถีจิตที่ติดตาม

3. มโนทวารวิถีที่สำเร็จเฉพาะ คือ เมื่อภวังคจิตที่มีอารมณ์ 6 มาปรากฏโดยประการนั้น ๆ ปราศจากการติดตาม โดยกระทบในทวาร 5 ได้แก่ อารมณ์มาปรากฏได้ด้วยเหตุต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

⁸⁴⁴ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 764-768.

⁸⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 378.

⁸⁴⁶ พระอนนุทธะและพระญาณธชนะ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า 396., 385-386.

อารมณ์ที่เคยพบ คือ อารมณ์ 5 ที่ทวาร 5 เคยรับมาก่อน, อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่เคยพบ, อารมณ์ที่เคยสดับคืออารมณ์ 6 ที่เคยสดับจากคนอื่นแล้วรับเอามา, อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่เคยสดับ, ความเชื่อต่อบุคคลอื่น, ความพอใจคือความเห็นของตน, ความดำริอาการ คือความดำริโดยประการนั้น ๆ โดยอาศัยเค้ามูลของอรรถ เค้ามูลของพยัญชนะ และเค้ามูลของเหตุ, ความเหมาะสมแก่การใคร่ครวญด้วยความรู้, แรงกรรมต่าง ๆ, อานุภาพของฤทธิ์ต่าง ๆ, อำนาจของธาตุแปรปรวน, อำนาจของการที่เทวดานำมาแสดง, อำนาจของการตามรู้หรือริยัสัจ, และอำนาจของการรู้แจ้ง (ด้วยโลกุตตรญาณ) เป็นต้น

มหัคคตจิต⁸⁴⁷ หรืออริจิต คือ ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์สมณะจนแน่วแน่⁸⁴⁸ ในเบื้องต้น มีองค์ประกอบ 5 ประการ คือ (1) วิตก ความที่จิตจรตอารมณ์อย่างแนบแน่น (2) วิจารณ์ จิตการกำหนดอารมณ์เพียงอย่างเดียวอย่างจดจ่อ (3) ปีติ ได้แก่ ปรณาปีติ ที่มีอาการสบายแผ่ซ่านไปทั้งร่างกาย (4) สุข มีอารมณ์สำราญเยือกเย็น (5) เอกัคคตา จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่านสอดส่ายหาอารมณ์อื่น⁸⁴⁹

องค์ฌานทั้ง 5 ประการนี้เป็นคุณเครื่องกำจัดนิวรณ์ 5 โดยตรง แบบข่มไว้ชั่วคราว ในทุกขณะที่ยังปรากฏองค์ฌานอยู่ ที่เรียกว่า วิกขัมภน-ปหาน⁸⁵⁰ ดังคัมภีร์อรรถกถาพุทธทศนิกายอธิบายว่า

เอกัคคตา	ย่อมกำจัดความใคร่ในกาม (กามฉันท)
ปีติ	ย่อมกำจัดความพยาบาท (พยาบาท)
วิตก	ย่อมกำจัดความง่วงเหงาซึ่มเซา (ถีนมิทธ)
สุข	ย่อมกำจัดความฟุ้งซ่าน (อุทธัจจกุกกัจจ)
วิจารณ์	ย่อมกำจัดความลังเลสงสัย (วิจิกิจฉา) ⁸⁵¹

เมื่อมีศีลบริสุทธิบริบูรณ์ดีแล้ว ชื่อว่ามีรากฐานมั่นคงที่จะทำสมาธิ เพื่อชำระใจให้บริสุทธิ์สมาธิที่เกิดจากศีลบริสุทธินี้ย่อมมีกำลังมาก เป็นบาทฐานในการเจริญปัญญาต่อไป ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “สมาธิอันบุคคลอบรมโดยมีศีลเป็นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันบุคคลอบรมโดยมีสมาธิเป็นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตอันบุคคลอบรมโดยมีปัญญาเป็นฐาน ย่อมหลุดพ้นโดยชอบจาก อาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภาวาสวะ อวิชชาสวะ”⁸⁵²

มรณะ คือ ความจู่ติ ความเคลื่อนไป จากหมู่มสัตว์นั้น ๆ ความทำลายไป ความหายไปความตายกล่าวคือมฤตยู การทำกาลละ ความแตกแห่งขันธ ความทอดทิ้งร่างกายความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ของสัตว์เหล่านั้น ๆ⁸⁵³ แบ่งออกเป็น 3 อย่าง คือ 1) สัมมตมรณะ ตายโดยสมมติ 2) ขณิกมรณะ ตายชั่วขณะหนึ่ง ๆ ตายอยู่ทุกฝีก้าว ทุกขณะ หายใจเข้าออก ทุกขณะตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น

⁸⁴⁷ มหัคคตจิต คือจิตที่ถึงความเป็ใหญ่เพราะมีฌาน อภ.สง.อ. (บาลี) 1/12/92.

⁸⁴⁸ ม.ม. (ไทย) 12/560/604, ม.อ. (ไทย) 14/117/98.

⁸⁴⁹ อภ.ส. (ไทย) 34/84/42.

⁸⁵⁰ ขุ.ป. (ไทย) 31/24/34, ขุ.อิติ.อ. (บาลี) 1/35/126.

⁸⁵¹ ขุ.ม.อ. (ไทย) 5/1/-/299, ขุ.ป.อ. (ไทย) 7/1/-/499.

⁸⁵² ที.ม. (บาลี) 10/159/86, ที.ม. (ไทย) 10/76/96 .

⁸⁵³ ม.อ. (ไทย) 14/373/420-421.

สิ้นได้รส ภายถูกเย็นร้อนอ่อนแข็ง ใจคิดธรรมารมณ์ และ 3) สมุจเฉทมรณะ ตายโดยตัดขาดจากวิญญูสงสาร ได้แก่ การตายของพระอรหันต์⁸⁵⁴

โสกะ ปริเทวะ อุปายาส มีอุปมา ดังนี้

1. โสกะ เปรียบเหมือนน้ำกะทิที่กำลังเดือด
2. ปริเทวะ เปรียบเหมือนน้ำกะทิที่เดือดเต็มที่แล้ว ล้นกระทะออกมา
3. อุปายาส เปรียบเหมือนน้ำกะทิที่ล้นออกมานั้นเหือดแห้งไป
4. พยสนะ คือ ความเสื่อมทั้ง 5 ข้อนี้ เป็นเหตุ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เป็นผล
5. มุลวัตถุ 5 ปริยายวัตถุ 10 นี้ เป็นของที่นำกลัวมาก เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นว่ารูปนาม เป็นของน่ากลัวเช่นนี้ ก็จัดเป็น ภยญาณ⁸⁵⁵

มรรค หมายถึง ทาง หนทาง ว่าโดยองค์ประกอบ คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกเต็มว่า อริยอัฏฐังคิกมรรค แปลว่า ทางมีองค์ 8 ประการอันประเสริฐ เรียกสามัญว่า มรรคมืองค์ 8⁸⁵⁶

มรรค แปลว่า ธรรมที่ฆ่ากิเลส วิเคราะห์ว่า กิเลส มาเรณโต คจฺจติ นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคิตฺติ วา มคฺโค, สมมาทิจฺฉิอาทโย อญฺจ ธมฺมา.⁸⁵⁷ เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ (ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ) ได้แก่ อริยอัฏฐังคิกมรรคหรือทางอันประเสริฐ มีองค์ประกอบ 8 คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ที่เรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทาเพราะเป็นทางสายกลาง ซึ่งดำเนินไปพอดีที่จะให้ถึงนิโรธ โดยไม่ติดข้อง หรือเอียงไปหาที่สุดสองอย่างคือ กามสุขัลลิกานุโยค (ความหมกมุ่นในกามสุข) และอัตตกิลมณานุโยค (การประกอบความลำบากแก่ตน คือ บีบคั้นทรมานตนเองให้เดือดร้อน) แต่เมื่อบุคคลผู้ปฏิบัติเข้าถึงสัจจะนี้แล้ว จะละอวิชชา รู้มรรคาที่เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์ ซึ่งจะต้องฝึกฝนปฏิบัติ ถ้าจัดเป็นขั้นก็ได้แก่ ขั้นกำหนดวางแบบแผน หรือขั้นรับทราบวิธีการ ขั้นตอน และรายละเอียดทั้งหลายในการแก้ไขปัญหาการจัดสาเหตุของปัญหานั้น ซึ่งจะต้องลงมือปฏิบัติหรือดำเนินการต่อไปอย่างเป็นรูปธรรม⁸⁵⁸

ชื่อว่า มรรค เพราะฆ่ากิเลสทั้งหลายได้ หรือเพราะผู้ต้องการพระนิพพานจะต้องแสวงหามรรคมืองค์ประกอบ 8 ประการ ดังนี้

1. สัมมาทิฐิ แปลว่า ความรู้ชอบ คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกข์สมุทัย ความรู้ในทุกข์นิโรธ ความรู้ในทุกข์นิโรธคามินีปฏิบัติ
2. สัมมาสังกัปปะ แปลว่า ความดำริชอบ คือ ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในความไม่พยายาบาท ความดำรินอนไม่เบียดเบียน

⁸⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 183-195.

⁸⁵⁵ อ้างแล้ว.

⁸⁵⁶ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ 27, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, 2559), หน้า 299.

⁸⁵⁷ ชุ.เถร.อ. (บาลี) 2/36/158.

⁸⁵⁸ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม (ฉบับปรับขยาย)**, หน้า 849-850.

3. สัมมาวาจา แปลว่า เจรจาชอบ คือ การงดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการพูดส่อเสียด งดเว้นจากการพูดคำหยาบและการพูดเพื่อเจ้อ

4. สัมมากัมมันตะ แปลว่า การกระทำชอบหรือการงานชอบ คือ การงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขามิได้ให้ งดเว้นจากการประพฤตินิโคตม⁸⁵⁹

5. สัมมาอาชีวะ แปลว่า เลี้ยงชีพชอบ คือ เว้นจากการเลี้ยงชีพที่ผิดเสีย ประกอบอาชีพที่สุจริต ไม่ผิดจากทำนองคลองธรรม ทำให้คนอื่นต้องเดือดร้อนด้วยวิธีต่างๆ หาเลี้ยงชีวิตโดยความขยันหมั่นเพียร ไม่เบียดเบียนผู้อื่นให้เดือดร้อน

6. สัมมาวายามะ แปลว่า เพียรชอบ หรือพยายามชอบ คือ มีฉันทะ ปรารถนาความเพียร ประคองจิตไว้ ตั้งจิตไว้เพื่อมิให้อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น เพื่อละอกุศลธรรมที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดบังเกิดขึ้น เพื่อความตั้งอยู่ไม่เลือนหาย เจริญยิ่งไพบูลย์เต็มเปี่ยมแห่งกุศลธรรมที่บังเกิดขึ้นแล้ว⁸⁶⁰

7. สัมมาสติ แปลว่า ระลึกชอบ คือตั้งสติในทางที่ถูกต้องตรงต่อการบรรลุมรรคผล ได้แก่มีสติพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีสติพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่ มีสติพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่... สติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้

8. สัมมาสมาธิ แปลว่า ตั้งใจมั่นชอบ คือ การฝึกอบรมจิตให้สงบจากกาม สงบจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌาน มีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ เป็นต้น⁸⁶¹

อนึ่ง มรรค หมายถึง ทางเดินของใจจากความทุกข์ไปสู่ความเป็นอิสระ (พระนิพพาน) หลุดพ้นจากทุกข์ที่หลงยึดถือและประกอบขึ้นในส้นด้วยอำนาจของอวิชชา มรรคมองค์ 8 ประการถึงพร้อมเป็นอันเดียวกันทั้งแปดอย่าง ดุจเชือกพันแปดเกลียว พระสารีบุตรเถระอธิบายองค์แห่งมรรค ไว้ว่า

มรรคชื่อว่า สัมมาทิฏฐิเพราะมีสภาวะเห็น

มรรคชื่อว่า สัมมาสังกัปปะเพราะมีสภาวะตรึกตรอง

มรรคชื่อว่า สัมมาวาจาเพราะมีสภาวะกำหนด

มรรคชื่อว่า สัมมากัมมันตะเพราะมีสภาวะเป็นสมุฏฐาน

มรรคชื่อว่า สัมมาอาชีวะเพราะมีสภาวะผ่องแผ้ว

มรรคชื่อว่า สัมมาวายามะเพราะมีสภาวะประคองไว้

มรรคชื่อว่า สัมมาสติเพราะมีสภาวะตั้งมั่น

มรรคชื่อว่า สัมมาสมาธิเพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน⁸⁶²

ปฏิบัติอย่างไรให้มรรคเกิดขึ้น พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า ภิกษุ นั้น เมื่อนึกถึงชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อรู้ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อเห็นชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อพิจารณาชื่อว่าปฏิบัติ เมื่ออธิษฐานจิตชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อประคองความเพียรไว้ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อดังสติไว้มั่นชื่อว่าปฏิบัติ

⁸⁵⁹ ที.ม. (ไทย) 10/299/348.

⁸⁶⁰ ที.ม. (ไทย) 14/299/348.

⁸⁶¹ ที.ม. (ไทย) 10/299/348. ม.อุ. (ไทย) 14/136/176.

⁸⁶² ชุ.ป. (ไทย) 31/2/415.

เมื่อตั้งใจไว้มั่นชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญาชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่งชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อละธรรมที่ควรละชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งชื่อว่าปฏิบัติ ภิคุชปฏิบัติอย่างนี้

ควรเจริญมรรคอย่างไร พระสารีบุตรเถระอธิบายว่า คือภิกษุณั้นเมื่อนึกถึง...ชื่อว่าเจริญ เมื่อรู้...ชื่อว่าเจริญ เมื่อเห็น...ชื่อว่าเจริญ เมื่อพิจารณา...ชื่อว่าเจริญ เมื่ออธิษฐานจิตชื่อว่าเจริญ เมื่อน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาชื่อว่าเจริญ เมื่อประกอบความเพียรไว้ชื่อว่าเจริญ เมื่อตั้งสติไว้มั่น ชื่อว่าเจริญ เมื่อตั้งใจไว้มั่นชื่อว่าเจริญ เมื่อรู้ชัดด้วยปัญญาชื่อว่าเจริญ เมื่อรู้ยิ่งธรรมที่ควรรู้อย่างยิ่งชื่อว่าเจริญ

เมื่อกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ชื่อว่าเจริญ เมื่อละธรรมที่ควรละชื่อว่าเจริญ เมื่อเจริญธรรมที่ควรเจริญชื่อว่าเจริญ เมื่อทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งชื่อว่าเจริญ เจริญอย่างนี้⁸⁶³ และอธิบายมรรคที่เจริญทำให้มีขึ้นแล้วย่อมละสังโยชน์ และทำอนุสัยให้สิ้นไปได้ ว่า ผู้เจริญวิปัสสนาย่อมละสังโยชน์ 3 นี้ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส อนุสัย 2 นี้ คือ ทิฏฐานุสัยและวิจิกิจฉานุสัยย่อมสิ้นไปด้วยโสดาปัตติมรรค

ย่อมละสังโยชน์ 2 นี้ คือ กามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์ส่วนหยาบ ๆ อนุสัย 2 นี้ คือ กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัยส่วนหยาบ ๆ ย่อมสิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค

ย่อมละสังโยชน์ 2 นี้ คือ กามราคสังโยชน์และปฏิฆสังโยชน์ส่วนละเอียด อนุสัย 2 นี้ คือ กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย ส่วนละเอียด ๆ ย่อมสิ้นไปด้วยอนาคามิมรรค

ย่อมละสังโยชน์ 5 นี้ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา อนุสัย 3 นี้ คือ มานานุสัย ภวราคานุสัยและอวิชชานุสัย ย่อมสิ้นไปด้วยอรหัตตมรรค⁸⁶⁴

มรรคญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพาน และตัดขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉทประหาณ สติ สมาธิ ปัญญา และธรรมฝ่ายการตรัสรู้ทั้งปวงย่อมรวมลงที่จิตดวงเดียวเป็นมรรคสมังคีกำลังของมรรคจะทำหน้าที่แหวกมโนวิญญูญาณ ซึ่งห่อหุ้มปิดบังธรรมชาติอันบริสุทธิ์ออก ตามกำลังของมรรคนั้น ๆ

มรรคญาณ ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงไปทั้งจากกิเลสชั้นและจากนิमितภายนอก คือ ในขณะที่แห่งโสดาปัตติมรรค ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฏฐิ เพราะมีสภาวะเห็น ย่อมออกจากมิจฉาทิฏฐิ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาทิฏฐินั้น ออกจากชั้นทั้งหลายและออกจากนิमितภายนอกทั้งปวง เพราะเหตุนี้ ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงไปทั้งจากกิเลสชั้นและจากนิमितภายนอก ชื่อว่ามรรคญาณ

ญาณที่ชื่อว่าสัมมาสังกัปปะ เพราะมีสภาวะตรัสรู้ตรง ย่อมออกจากมิจฉาสังกัปปะ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสังกัปปะนั้น ออกจากชั้นทั้งหลาย และออกจากนิमितภายนอกทั้งปวง เพราะเหตุนี้ ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงไป ทั้งจากกิเลสและจากนิमितภายนอก ชื่อว่ามรรคญาณ

ญาณที่ชื่อว่าสัมมาวาจาเพราะมีสภาวะกำหนดรู้ไว้ ย่อมออกจากมิจฉาวาจา ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาวาจาจากชั้นทั้งหลาย และออกจาก สรรพนิมิตภายนอก เพราะเหตุ

⁸⁶³ ชุ.ป. (ไทย) 31/2/414.

⁸⁶⁴ ชุ.ป. (ไทย) 31/2/415.

นั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญหาในการออกและหลีกเลี่ยง ทั้งจากกิเลสและจากนิमितภายนอก ชื่อว่ามรรคญาณ

ญาณที่ชื่อว่าสัมมากัมมันตะ เพราะมีสภาวะเป็นสมุฏฐาน ย่อมออกจากมิจฉากัมมันตะ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉากัมมันตะนั้น ออกจากชั้นทั้งหลาย และออกจากนิमितภายนอก ทั้งปวง เพราะเหตุนี้ ปัญหาในการออกและหลีกเลี่ยง ทั้งจากกิเลสและจากนิमितภายนอก ชื่อว่ามรรคญาณ

ญาณที่ชื่อว่าสัมมาอาชีวะ เพราะมีสภาวะผ่องแผ้ว ย่อมออกจากมิจฉาอาชีวะ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาอาชีวะนั้น ออกจากชั้นทั้งหลาย และออกจากนิमितภายนอกทั้งปวง เพราะเหตุนี้ ปัญหาในการออกและหลีกเลี่ยง ทั้งจากกิเลสและจากนิमितภายนอก ชื่อว่า มรรคญาณ

ญาณที่ชื่อว่าสัมมาวายามะ เพราะมีสภาวะระคองไว้ ย่อมออกจากมิจฉาวายามะ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาวายามะนั้น จากชั้นทั้งหลายและ ออกจากสรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ปัญหาในการออกจากสรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้ และหลีกเลี่ยงทั้งจากกิเลสชั้นและจากนิमितภายนอก ชื่อว่ามรรคญาณ

ญาณที่ชื่อว่าสัมมาสติ เพราะมีสภาวะตั้งมั่น ย่อมออกจากมิจฉาสติ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสตินั้น จากชั้นทั้งหลาย และออกจากสรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ปัญหาในการออกและหลีกเลี่ยงทั้งจากกิเลสชั้นและจากนิमितภายนอก ชื่อว่ามรรคญาณ

ญาณที่ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากมิจฉาสมาธิ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น ออกจากชั้นทั้งหลายและออกจากนิमितภายนอกทั้งหมดเพราะเหตุนี้ ปัญหาในการออกและหลีกเลี่ยง ทั้งจากกิเลสชั้นและจากนิमितภายนอก ชื่อว่ามรรคญาณ

ในขณะที่แห่งสกทาคามีมรรค ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะมีสภาวะเห็น ฯลฯ ญาณที่ชื่อว่าสัมมาสมาธิเพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ (กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้ในภพคือกามราคะ) จากปฏิขันธ์โยชน์ จากกามราคานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคือกามราคะ) จากปฏิฆานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคือปฏิฆะ) ส่วนหยาบ ๆ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น จากชั้นทั้งหลาย และออกจากนิमितภายนอกทั้งปวง เพราะเหตุนี้ ปัญหาในการออก และหลีกเลี่ยง ทั้งจากกิเลสชั้น และจากนิमितภายนอก ชื่อว่ามรรคญาณ

ในขณะที่แห่งอนาคามีมรรค ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฐิเพราะมีสภาวะเห็น ฯลฯ ญาณที่ชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ จากปฏิขันธ์โยชน์ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัยที่ละเอียด ๆ ออกจากเหล่ากิเลสที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธินั้น จากชั้นทั้งหลาย และออกจากสรรพนิमितภายนอก เพราะเหตุนี้ ปัญหาในการออกและหลีกเลี่ยงจากกิเลสชั้นและจากนิमितภายนอก ชื่อว่ามรรคญาณ

ในขณะที่แห่งอรหัตมรรค ญาณที่ชื่อว่าสัมมาทิฐิ เพราะมีสภาวะเห็น ฯลฯ ที่ชื่อว่าสัมมาสมาธิเพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่านย่อมออกจากรูปราคะ (ความกำหนัดในรูป) จากอรูปราคะ (ความกำหนัดในอรูปรูป) จากมานะ (ความถือตัว) จาก อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) จากอวิชชา (ความไม่รู้) จากมานานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่อง อยู่ในสันดานคือมานะ) จากภวราคานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคือภวราคะ) จากอวิชชานุสัย (กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานคืออวิชชา) ออกจากเหล่ากิเลสที่

เป็นไปตามมิจฉาสมานีนัน จากชั้นทั้งหลายและออกจากนิมิตภายนอกทั้งปวง เพราะเหตุนั้น ปัญญา ในการออกและหลีกเลี่ยงไปทั้งจากกิเลสชั้นและ จากนิมิตภายนอก ชื่อว่ามรรคญาณ

บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยอริยมรรค ย่อมเผากิเลสที่ยังไม่เกิดด้วย โลกุตตรฌานที่เกิดขึ้น แล้ว เพราะเหตุนี้ จึงเรียกโลกุตระว่าเป็นฌาน บุคคลนั้นย่อมไม่หวั่นไหวเพราะทิวฏฐิต่าง ๆ เป็นผู้ฉลาดในฌานและวิโมกข์

พระโยคาวจรตั้งจิตมั่นแล้วย่อมเห็นแจ้งฉันใด เมื่อเห็นแจ้งก็พึงตั้งจิตมั่นฉันนั้นทั้งสมณะ และวิปัสสนาได้เกิดขึ้นในขณะนั้น มีส่วนเสมอกันดำเนินไปคู่กันความเห็นว่าสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ นิโรธ⁸⁶⁵ เป็นสุขปัญญาที่ออกจากธรรมทั้งสองย่อมถูกต้องอมตบท⁸⁶⁶

โสดาปัตติมรรคญาณ ทำหน้าที่ประหารสัทธิกายทิวฏฐิ, วิจิกิจฉา สีสัพพตปรามาส (มิจฉาทิวฏฐิ และวิจิกิจฉา) ได้อย่างเด็ดขาด⁸⁶⁷ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้ ชื่อว่าเป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน

โสดาบัน แปลว่า ถึงกระแสพระนิพพาน⁸⁶⁸ หมายความว่าผู้ที่บรรลุถึงความเป็นพระโสดาบันแล้ว จักมุ่งหน้าไปตามกระแสพระนิพพานจนบรรลุความเป็นพระอรหันต์ ไม่มีวันตกต่ำ เป็นผู้ไม่ตกไปในอบาย 4 คือ นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เปรต อสุรกาย มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ คือ มรรค 3 เบื้องสูง ได้แก่ สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรคในวันข้างหน้า เมื่อเกิดในภพใหม่ เป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็เกิดได้ไม่เกิน 7 ครั้ง⁸⁶⁹ เพราะประหารอกุศลกรรมบถ 5 ประการ คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉาจาร มุสาวาท และมิจฉาทิวฏฐิได้โดยเด็ดขาดเป็นสมุจเฉท⁸⁷⁰

สกทาคามิมรรคญาณ ทำหน้าที่บรรเทาหาคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางได้ แต่ยังคงกำจัดหาคะและปฏิฆะอย่างเด็ดขาด ไม่ได้ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้ชื่อว่าเป็นพระสกทาคามี เป็นผู้ไม่ตกไปในอบาย 4 มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ คือมรรคเบื้องสูง ได้แก่ อนาคามิมรรค อรหัตมรรคในวันข้างหน้า เมื่อเกิดในภพใหม่ก็เกิดได้เพียง 1 ครั้ง⁸⁷¹

คำว่า สกทาคามี แปลว่า กลับมาอีกครั้งเดียวหรือครั้งหนึ่ง คือ ผู้ที่บรรลุเป็นพระสกทาคามีจะกลับมาเกิดในกามภูมิ ได้แก่มนุษย์โลกอีกครั้งเดียวเท่านั้น⁸⁷² พระสกทาคามีนี้ ละกิเลสได้เท่ากับพระโสดาบัน ไม่ได้ละเพิ่มอีกแต่ประการใด เพียงแต่ทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางลงเท่านั้น

อนาคามิมรรคญาณ ทำหน้าที่ประหารสัทธิกายทิวฏฐิ วิจิกิจฉา สีสัพพตปรามาส พร้อมทั้งหาคะโทสะ โมหะได้โดยเด็ดขาดสิ้นเชิง ผู้ปฏิบัติสำเร็จญาณนี้ชื่อว่าเป็นพระอนาคามี⁸⁷³

⁸⁶⁵ นิโรธ ในที่นี้ หมายถึงนิพพาน (ช.ป.อ. (บาลี) 1/17/300.)

⁸⁶⁶ อมตบท ในที่นี้หมายถึง นิพพาน (ช.ป.อ. (บาลี) 1/17/300.)

⁸⁶⁷ อ.ทสก. (ไทย) 24/13/21.

⁸⁶⁸ อ.ทสก.อ. (บาลี) 3/63-64/353.

⁸⁶⁹ อ.ภ.ป. (ไทย)36/31/122, อ.ภ.ป.ญ.อ. (บาลี) 31/53.

⁸⁷⁰ อ.ต.ก.อ. (บาลี) 2/87/242.

⁸⁷¹ ที.สี. (ไทย) 9/373/156.

⁸⁷² ที.สี. (ไทย) 9/373/156, ช.ป.อ. (บาลี) 2/151/78.

⁸⁷³ อ.ต.ก.อ. (บาลี) 2/88/243.

คำว่า อนาคามี แปลว่า ไม่กลับมาอีก หมายความว่า ผู้ที่บรรลุเป็นพระอนาคามีในมนุษย์โลกหรือเทวโลก เมื่อหมดอายุขัยแล้ว จะไปเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสและดับขันธปรินิพพานในพรหมโลกนั้น จักไม่กลับมาเกิดในมนุษย์โลกหรือเทวโลกอีก⁸⁷⁴

อรหัตมรรคญาณ สามารถประหาณสังโยชน์กิเลสที่ผูกมัดใจทั้งหมดได้โดยเด็ดขาด⁸⁷⁵ ผู้ปฏิบัติสำเร็จญาณนี้ชื่อว่าบรรลุอรหัตต์โดยสมบูรณ์ นับว่าเป็นผู้ล้างบาปได้แล้ว เพราะไม่มีกิเลสอันเป็นเหตุให้เกิดบาป และไม่มีกิเลสให้ถือกำเนิดในภพใหม่อีก⁸⁷⁶ พระอรหัตต์นั้นไม่มีการเวียนเกิด-เวียนตายและภพใหม่ก็ไม่มีอีก เมื่อไม่เกิดอีกก็ไม่แก่ ไม่ตายอีกต่อไป⁸⁷⁷ ในพระสูตรต้นตปิฎก ทุติยโสเจยยสูตรปรากฏข้อความว่า “ผู้มีกายสะอาด มีวาจาสะอาด มีใจสะอาด ไม่มีอาสวะเป็นผู้สะอาดถึงพร้อมด้วยความสะอาด บัณฑิตทั้งหลายเรียกว่าเป็นผู้ล้างบาปได้แล้ว”⁸⁷⁸

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายบทว่า บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่า เป็นผู้มีบาปอันล้างเสียแล้วเพราะเป็นผู้ล้างคือชำระบาปทั้งปวงที่เกิดขึ้นในอายตนะแม่ทั้งปวง ด้วยมรรคญาณ⁸⁷⁹

อรหัตต์ แปลว่า ผู้ควรแก่การบูชาอันวิเศษ เพราะเป็นผู้ควรแก่ทักษิณาอันเลิศ⁸⁸⁰ ได้ชื่อว่า ชีนาสพ เพราะเป็นผู้ที่หมดกิเลสอาสวะแล้ว⁸⁸¹ เป็นผู้สิ้นภพสิ้นชาติแล้ว เป็นผู้พ้นแล้ว ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป

เมตตาเจโตวิมุตติจัดเป็นโลกุตตรฌานที่เป็นบาทฐานให้เจริญวิปัสสนาเพื่อตัดละกิเลสขั้นสูงขึ้นไปได้ บุคคลที่เจริญเมตตาเจโตวิมุตตินั้นต้องเป็นผู้มีสัมมาทิฐิสมุญญะ รักษาอินทรี 5 กำหนดจดจ่อต่อเนื่อง จนเกิดสภาพธรรมของมรรคผลขั้นสูงกว่าเดิม และทดสอบจนสภาวะชัดเจนแล้ว พระวิปัสสนาจารย์จะให้โอชฐานธรรม หรือโอชฐานนิโรธสมาบัติ จึงต้องอาศัยพระวิปัสสนาจารย์ที่มีประสบการณ์สูง มีความเข้าใจแตกฉานในปริยัติ ปฏิบัติ และมีประสบการณ์การสอบอารมณ์ในสภาวะธรรมต่าง ๆ ซึ่งการโอชฐานธรรมจะมีหลายขั้นตอนตามลำดับของพระอริยเจ้าแต่ละบุคคล ดังนั้น ผู้ปฏิบัติจำเป็นต้องรู้ถึงลำดับของการละกิเลสหรือละสังโยชน์แต่ละขั้น เปรียบเสมือนมีแผนที่ในการเดินทางไปสู่จุดหมายซึ่งการดำเนินไปสู่วิมุตติประกอบด้วยองค์ 5 ได้แก่ การแสดง สดับ สาระยาย ไคร่ครวญธรรม และอบรมจิต⁸⁸² โดยเฉพาะการฟังเป็นพื้นฐานนำไปสู่การไคร่ครวญธรรม และอบรมจิตได้ถูกทาง

⁸⁷⁴ อ.ต.ก. (ไทย) 20/88/316.

⁸⁷⁵ กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ไว้กับทุกข์ 10 ประการ คือ (1) สักกายทิฐิ (2) วิจิกิจฉา (3) สีสัพพตพรามาส (4) กามฉันทะหรือกามราคะ (5) พยาบาทหรือปฏิฆะ (6) รุปราคะ (7) อรูปราคะ (8) มานะ (9) อุทธัจจะ (10) อวิชชา อ.ท.สก. (ไทย) 24/13/21.

⁸⁷⁶ ชุ.อิติ. (ไทย) 25/44/394.

⁸⁷⁷ ชุ.ม. (ไทย) 29/38/138, ชุ.ธ.อ. (บาลี) 2/60.

⁸⁷⁸ อ.ต.ก. (ไทย) 20/122/368.

⁸⁷⁹ ชุ.ม.อ. (บาลี) 14/173.

⁸⁸⁰ วิมหา.อ. (บาลี) 1/1/103-118.

⁸⁸¹ ที.ปา.อ. (บาลี) 1/116/48.

⁸⁸² อ.จ.ป.ญจ. (ไทย) 22/26/33.

มรรคญาณ จิตเห็นพระนิพพานและตัดขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉทประหาณ⁸⁸³ สติ สมาธิ ปัญญาและธรรมฝ่ายการตรัสรู้ทั้งปวงรวมลงที่จิตดวงเดียว เป็นมรรคสมังคี มรรคแหวกมโนวิญญูญาณ ซึ่งห่อหุ้มปิดบังธรรมชาติบริสุทธิ์ออก ญาณนี้เป็นโลกุตตรญาณ จะทำหน้าที่ประหาณกิเลสระดับ อนุสัยกิเลส ทำหน้าที่รู้ทุกข์ ละเหตุแห่งทุกข์ แฉงนิโรธความดับทุกข์ เจริญตนเองเต็มที่คือองค์มรรค 8 มีการประชุมพร้อมกัน ทำหน้าที่ละอนุสัยกิเลสแล้วก็ดับลง มีนิพพานเป็นอารมณ์ขณะที่จิตเป็นโคตรภู นั้น เป็นเวลาที่เริ่มดับวับลงไป เพราะได้นิพพานคือความดับเป็นอารมณ์จิตจึงดับวับไปต่อจากนั้น มรรคจิตก็เกิดรับนิพพานที่โคตรภูจิตรับแล้วนั้นเป็นอารมณ์ต่อไปชั่วขณะจิตหนึ่ง ญาณที่เกิดร่วมกับ มรรคจิตนั้น เรียกว่า มรรคญาณ⁸⁸⁴

พระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติอย่างหนึ่งคือ ภิกษุยอมพิจารณาเห็นกายนี้ ตามที่ดำรงอยู่ ตามที่เป็นไปอยู่โดย ความเป็นธาตุว่า ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลมมีอยู่ใน กาย”⁸⁸⁵

พระโสภณมหาเถระอธิบายว่า การกำหนดรู้สภาวะpong-ยุบจัดเป็นธาตุกรรมฐานตามพระ บาลีข้างต้น โดยสภาวะpong-ยุบเป็นสมในท้องที่ดันให้pongออกและหดยุบลงตามลักษณะของวาโยธาตุ วิตถมณฑลขณา สภาวะตั้งหย่อนของธาตุลมที่เป็นโณฐฐัพพารมณ เป็นลักษณะพิเศษของ วาโยธาตุ

สมุทธีรณรสา การทำให้เคลื่อนไหวจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง เป็นหน้าที่ของวาโยธาตุ อภินิหารปจจุปฏฐาน⁸⁸⁶ การผลัดดันออก ขยายออก ดึงออก เป็นอาการปรากฏของวาโยธาตุและเป็น การฝึกปฏิบัติในหมวดอิริยาบถในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ยถา ยถา วา ปนสส กาโย ปณิหิตो โทติ, ตถา ตถา น ปชานาติ.” เธอตั้งกายไว้ด้วยกิริยาอาการอย่างใด ๆ ก็รู้ชัด กิริยาอาการอย่างนั้น ๆ⁸⁸⁷

มหาสีสยาตอ หรือ พระโสภณมหาเถระ ท่านเชี่ยวชาญทั้งปริยัติและปฏิบัติ ในประวัติเล่า ว่า ท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกามาก มีศิษย์มากมาย ต่อมาท่าน ต้องการปฏิบัติวิปัสสนา ซึ่งเป็นเนื้อแท้ของพระพุทธศาสนาที่แท้จริง จึงเที่ยวสืบค้นหาสำนักปฏิบัติ วิปัสสนาที่มีหลักการสอดคล้องกับคัมภีร์ที่ได้ศึกษามา ในที่สุดได้เลือกปฏิบัติแบบกำหนดท้องpong-ท้องยุบกับอาจารย์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบท่านหนึ่ง จนเห็นผลจริง ว่าวิปัสสนามีไข่ม้อยู่แต่ในตำรา การ กำหนดดูอาการท้องpong-ท้องยุบอย่างจดจ่อต่อเนื่องนี้แหละ เป็นการเจริญวิปัสสนาให้บรรลุถึงมรรค ผลนิพพานได้จริง อีกวิธีหนึ่ง ความสอดคล้องกันระหว่างการกำหนดอาการpong-อาการยุบกับหลัก ปฏิบัติในพระคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ผู้สนใจหาอ่านได้จากหนังสือ “วิปัสสนานัย”⁸⁸⁸ อ้างอิงหลักฐานที่มาของแต่ละข้อความไว้อย่างชัดเจน ระบุเชิงอรรถไว้ครบถ้วน

⁸⁸³ ส.นิ.อ. (บาลี) 2/70/143.

⁸⁸⁴ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 1135.

⁸⁸⁵ ที.ม. (ไทย) 10/378/307.

⁸⁸⁶ ที.ม. (บาลี) 10/38/262, อภ.สง.อ. (บาลี) 1/391.

⁸⁸⁷ ที.ม. (บาลี) 10/35/260-1.

⁸⁸⁸ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย, พระพรหมโมลี ตรวจชำระ.

อนึ่ง ในการประชุมทำสังคายนาครั้งที่ 6 ณ นครย่างกุ้ง ในปี พ.ศ. 2500 นั้น ท่านได้รับหน้าที่สำคัญยิ่งในคราวครั้งนั้น คือ เป็นผู้ตั้งปุจฉา ถามข้อความในพระไตรปิฎก เพื่อให้พระเถระระดับทรงอภิญญาความจำเป็นเลิศนามว่า พระเถระจารย์วิจิตตาสาราภิวังสะ เป็นผู้วิสัชนา เปรียบเทียบได้กับท่านพระมหากัสสปมหาเถระ ในการสังคายนาครั้งแรก

มรรคมืองค์ 8 ในการกำหนดรู้ฟอง-ยุบ เมื่อจะแยกให้ละเอียดลงไปยังกว่านั้น ขณะเจริญภาวนา กำหนดรู้อาการฟอง-ยุบอยู่นั้น องค์มรรค 8 ประการมีอยู่พร้อม⁸⁸⁹ คือ

1. ขณะท้องฟอง-ยุบ มีปัญญาเห็นชัดในอาการนั้น โดยความเป็นรูป ส่วนจิตที่รู้ฟอง-ยุบเป็นนาม ซึ่งเกิด-ดับตามเหตุปัจจัย จัดเป็นสัมมาทิฐิ
2. เมื่อมีอาการฟอง-ยุบ ปรากฏอยู่ที่ท้อง ดำริยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ส่งไปกำหนดรู้อาการฟอง-ยุบนั้น ให้ประจักษ์ จัดเป็นสัมมาสังกัปปะ
3. กำหนดรู้อาการฟอง-ยุบ ตามลักษณะอาการ ด้วยการน้อมจิตพร้อมกับบริกรรมภาวนาว่า “ฟองหนอ”-“ยุบหนอ” จัดเป็นสัมมาวาจา⁸⁹⁰
4. กำหนดรู้ทุกครั้งที่เห็นอาการฟอง กำหนดรู้ทุกครั้งที่เห็นอาการยุบ กำหนด “คิดหนอ” ทุกครั้งที่เห็นอาการคิด ฯลฯ จัดเป็นสัมมาภิมันตะ
5. เมื่อกำหนดอย่างจดจ่อต่อเนื่อง กายย่อมผ่อนคลาย จิตย่อมผ่องใส ช่วยให้สติจับอารมณ์ได้ถูกต้องตามความเป็นจริงยิ่งขึ้น จัดเป็นสัมมาอาชีวะ
6. การประคับประคองจิตให้ระลึกรู้อยู่แต่อารมณ์ปัจจุบันที่ปรากฏไม่ปล่อยใจให้หลงไหลไปตามอารมณ์อดีตหรืออนาคต จัดเป็นสัมมาวายามะ
7. การเข้าไปตั้งความระลึกอย่างจดจ่อต่อเนื่อง ไว้อารมณ์รูป-นามปัจจุบัน ที่เปลี่ยนแปลงเกิด-ดับไปตามเหตุปัจจัย จัดเป็นสัมมาสติ
8. ความไม่ฟุ้งซ่าน จิตตั้งมั่นในอารมณ์ปัจจุบันด้วยอำนาจอุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นพื้นฐานในการเจริญสัมมาทิฐิต่อไป จัดเป็นสัมมาสมาธิ⁸⁹¹

มรรคอรียสัจ คือ ความจริงแท้ที่ว่า ทางปฏิบัติให้เข้าถึงพระนิพพานมีอยู่จริง และสามารถปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริงได้ในปัจจุบันขณะนี้ นั่นคือ การเจริญปัญญา ศีลและสมาธิ ทำมรรคมืองค์ 8 ให้เจริญขึ้น⁸⁹²

ปฏิบัติหรือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ มืองค์ 8 ที่เรียกว่า เป็นทางสายกลาง ซึ่งดำเนินไปพอดีที่จะให้ถึงนิโรธ โดยไม่ติดข้องหรือเอียงไปหาที่สุดสองอย่าง คือ ความหมกมุ่นในกามสุข และการบีบคั้นทรมานตนเองให้เดือดร้อน เป็นกระบวนวิธีพัฒนามนุษย์ไปสู่การมีปัญญา จนกระทั่งไม่ต้อง

⁸⁸⁹ ที.สี.อ. (ไทย) 1/2/-/109, ม.ม.อ. (ไทย) 1/1/-/112.

⁸⁹⁰ “การสารถายทางจิต เป็นปัจจัยแก่การแทงตลอดไตรลักษณ์ การแทงตลอดไตรลักษณ์ เป็นปัจจัยแก่การแทงตลอดมรรค ผล” วิสุทธิ. (บาลี) 1/265.

⁸⁹¹ ม.อ. (ไทย) 14/136/176, ขุ.ป. (ไทย) 31/168/261.

⁸⁹² ส.สพ. (ไทย) 18/67/57, ส.ม. (ไทย) 19/1084/599.

อาศัย อวิชา ตัณหา อุปาทาน ในการดำเนินชีวิตก้าวข้ามการดำเนินชีวิตโดยอาศัยแรงจูงใจจากกิเลส อันเป็นเหตุแห่งทุกข์ไปสู่การอยู่ด้วยปัญญาดำเนินชีวิตด้วยแรงจูงใจจากความปรารถนาในสิ่งดีงาม

พระพุทธเจ้าบอกกิจที่พึงจะทำต่อมรรคอริยสัจ ว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจ ภา เวตพุพฺพ. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจควรเจริญ กิจญาณในมรรคคือรู้ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ซึ่งจะต้องฝึกฝนปฏิบัติพัฒนาเจริญเดินทางไปถ้าจัดเป็นขั้น ได้แก่ ขั้นกำหนดวาง หรือรับทราบ วิธีการ ขั้นตอนและรายละเอียดทั้งหลายในการแก้ไขกำจัดสาเหตุของปัญหานั้น ซึ่งจะต้องลงมือ ปฏิบัติและดำเนินต่อไป พุทฺธิให้เข้าใจง่าย ๆ คือ รู้ว่า ทุกข์หรือปัญหาของเราคืออะไร, ทุกข์นั้นเกิดจาก อะไร, เราต้องการหรือพึงต้องการผลสำเร็จอะไร และจะเป็นไปได้อย่างไร, เราจะต้องทำอะไรบ้าง

มรรคนี้ “เป็นมรรคเบื้องต้น” ซึ่งเป็นโลกียะ⁸⁹³ ได้แก่ สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 เป็นต้น ที่จะนำไปสู่อริยมรรคที่เป็นโลกุตระ ประหามกิเลสอย่างสิ้นเชิง โดยที่พัฒนาวิปัสสนาญาณตามลำดับ จนถึงมรรคญาณ องค์มรรคทั้ง 8 ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกัน คือ สัมมาทิฏฐิ⁸⁹⁴ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ มรรคญาณนี้ทำหน้าที่ละสมุทัย ดับกิเลส โดยสมุจเฉทประหาม บรรลุเป็นพระอริยบุคคลตามลำดับ จัดเป็นอริยสัจ 4 ในญาณที่ 14, 15, 16 เห็นแจ้ง นิโรธสัจ อริยสัจ 4 เกิดขึ้นตามลำดับจนสมบูรณ์

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ได้แก่ ญาณที่ 3 สัมมสนญาณ คือ ญาณที่ไตร่ตรองใน ลักษณะทั้ง 3 ของรูปนาม และอุทยัพพญาณเบื้องต้น คือ ปัญญาที่เห็นความเกิดขึ้น และดับไปของ รูปนาม แต่ยังไม่พ้นอยู่ในระหว่างนั้นเป็น มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะว่าวิปัสสนาญาณทั้งสอง นี้ชำระใจให้พ้นจากคาหะทั้ง 3 คือ ความยึดมั่นโดยตัณหา มานะ ทิฏฐิในอุปกิเลส 10 อย่าง ฉะนั้น เมื่ออุทยัพพญาณเบื้องต้น (อย่างอ่อน) เมื่อโยคีที่เห็นความเกิดดับของรูปนามนั้นเกิดขึ้นติดต่อกัน แม้ว่าจะมีอุปกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นรบกวนขัดข้องอยู่ก็ตามถ้าใจไม่เข้าไปเกาะเกี่ยวยุ่งอยู่กับ อุปกิเลส แต่ประการใด คงเห็นอยู่แต่ความเกิดดับของรูปนาม ต่อไปอย่างไม่หยุดหย่อนเวลานั้นแลได้ ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

มิจฉาทิฏฐิ คือ กิเลสที่ทำให้สรรพสัตว์ยังต้องตกนรก ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ผู้เป็น มิจฉาทิฏฐิ เรากล่าวว่ามีคติ 1 ใน 2 คือ นรก หรือกำเนิดเดรัจฉาน⁸⁹⁵ เหล่าสัตว์ที่ประกอบด้วย มิจฉาทิฏฐิ หลังจากตายแล้วย่อมไปเกิดในอบาย หุคติ วินิบาต นรก⁸⁹⁶ บุคคลผู้มีปัญญาทราวม ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ หลังจากตายแล้ว จะไปเกิดในนรก”⁸⁹⁷ มิจฉาทิฏฐิกิเลสนี้ กำจัดให้สิ้นซากได้

⁸⁹³ ส.ม. (ไทย) 19/253/178.

⁸⁹⁴ ที.ม. (ไทย) 10/290/224, ชุ.ป. (ไทย) 31/26/468.

⁸⁹⁵ ที.สี. (ไทย) 9/509/224.

⁸⁹⁶ อจ.เอก. (ไทย) 20/304/39.

⁸⁹⁷ ชุ.อิติ. (ไทย) 25/32/379.

ด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา บรรลุโสดาปัตติมรรคญาณเพียงเท่านั้น⁸⁹⁸ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับมิจฉาทิฎฐิ คือ โสดาปัตติมรรค เท่านั้น⁸⁹⁹ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “บุคคลเมื่อรู้ เมื่อเห็นจักขุ โดยความไม่เที่ยง ...เห็นรูปโดยความไม่เที่ยง ...เห็นจักขุวิญญานโดยความไม่เที่ยง ...เห็นจักขุสัมผัสโดยความไม่เที่ยง จึงละมิจฉาทิฎฐิได้ ฯลฯ เมื่อรู้เห็นแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข หรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ ที่เกิดขึ้นเพราะมนัสสัมผัสเป็นปัจจัย โดยความไม่เที่ยง (โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา) จึงละมิจฉาทิฎฐิได้ บุคคลเห็นอย่างนี้ จึงละมิจฉาทิฎฐิได้ (พระโสดาบัน)”⁹⁰⁰

มีความเพียร (อาตาศปี)

คำว่า มีความเพียร (อาตาศปี) บัณฑิตพึงทราบวิเคราะห์ว่า ธรรมชาติโดยอเนกผลาญกิเลสทั้งหลายในภพทั้ง 3 เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินี้ชื่อว่าอาตาศปี คำว่า มีความเพียร (อาตาศปี) นี้เป็นชื่อของวิริยะ(ความเพียร) ความเพียรของภิกษุนี้มีอยู่ เพราะเหตุนี้ ภิกษุนี้ชื่อว่าผู้มีความเพียร⁹⁰¹

อาตาศปี หมายถึง ความเพียรเพ่งเพื่อเผากิเลส ดังที่ปรากฏใน ปธานสูตร⁹⁰² สังวรสูตร⁹⁰³ มี 4 ประการ คือ เพียรเพื่อละอกุศลเก่า เพียรเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ เพียรเพื่อทำกุศลใหม่ และเพียรเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่า พระอรุทธกาลจารย์ได้กล่าวเสริมว่าความเพียรชื่อว่า อาตาศปี เพราะเผากิเลสทั้งหลายหรือยังกิเลสทั้งหลายให้เราร้อนทั่ว⁹⁰⁴

อาตาศปี หมายถึง ความเพียรเพ่งเพื่อเผากิเลส พึงทราบวิเคราะห์ดังนี้ ชื่อว่า อาตาศปี เพราะอรุทธว่าอเนกผลาญกิเลสในภพ 3 คำว่า อาตาศปีนี้เป็นชื่อของวิริยะ. อาตาศปี ของภิกษุนี้มีอยู่ เหตุนี้ ภิกษุนี้จึงชื่อว่า อาตาศปี⁹⁰⁵

อันคำว่า อาตาศปี ข้อแรกนั้น แปลว่ามีความเพียรตามความมุ่งหมาย แต่ถ้าจะแปลตามศัพท์ก็แปลว่ามีเครื่องเผากิเลส ก็คือมีความเพียรเป็นเครื่องเผากิเลสนั่นเอง เพราะการปฏิบัติในสติปัฏฐานทุกข้อนั้นต้องการเผากิเลสทั้งนั้น

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก กล่าวว่า “อันกิเลสนั้นจะเป็นกองโลภก็ตาม กองโกรธก็ตาม กองหลงก็ตาม หรือเรียกชื่ออย่างอื่นว่าตัณหา ความดีนรันทะยานอยากเป็นต้น ล้วนเป็นเครื่องเผาจิตใจทั้งนั้น เพราะฉะนั้น ถ้าไม่เพียรเผากิเลสเสีย กิเลสก็ย่อมบังเกิดขึ้นเผาจิตใจของบุคคลนั่นเอง เพราะฉะนั้น ทางพระพุทธศาสนาจึงสอนให้มีอาตาศปีคือความเพียรเผากิเลส เพราะว่ากิเลสนี้เผาได้ คือทำลายได้ ละได้ ด้วยธรรมปฏิบัติ มีการปฏิบัติในสติปัฏฐานเป็นต้น พระพุทธเจ้าจึงได้ประทานธรรมะ สำหรับเป็นอุปการะในการปฏิบัติสติปัฏฐานไว้ด้วย เป็น 4 ข้อดังกล่าว คือมีความเพียรเผากิเลส ดังนี้”

⁸⁹⁸ อ.จตุกก.อ. (บาลี) 2/38/339

⁸⁹⁹ อ.สตตก.อ. (บาลี) 3/54/190.

⁹⁰⁰ ส.ส. (ไทย) 18/165/200.

⁹⁰¹ ที.ม.อ. (ไทย) 6/374/547.

⁹⁰² อ.จตุ. (ไทย) 21/13/23-24.

⁹⁰³ อ.จตุ. (ไทย) 21/14/24-27.

⁹⁰⁴ ม.อ.อ. (ไทย) 3/272/234..

⁹⁰⁵ ที.ม.อ. (ไทย) 6/373/545..

ความเพียร หมายถึง ความก้าวไปข้างหน้า ความดำเนินไป ความบากบั่น ความพยายาม ความอดุสาหะ ความหมั่น ความออกแรง ความไม่ถอยหลัง ความทรงไว้ ความไม่ย่อหย่อน ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคอง ธุระไว้วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ สัมมาวายามะ ที่เป็นไปทางจิต⁹⁰⁶

ความเพียร หมายถึง ความบากบั่น ความพยายามทำกิจไม่ทอดทิ้ง ความขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน เอาธุระ กำลังความเพียร (Power of energy or diligence) ความเพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น ความเพียรละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว ความเพียรเจริญทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ความเพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไป และให้เพิ่มขึ้น⁹⁰⁷

อรรถกถาสัพพสาสน์วรรคสุตตรกล่าวว่⁹⁰⁸ ความเพียรเป็นสภาวะที่แก่กล้า มี ความประคับประคองจิตเป็นลักษณะ มีการอุปถัมภ์จิตเป็นกิจ มีความไม่ท้อแท้แห่งจิตเป็นเครื่องปรากฏมี ความเพียรเป็นคุณสมบัติหรือ อาการอย่างหนึ่งของจิตเป็นคุณสมบัติที่เป็นกลาง ๆ ไม้ดี ไม้ชั่ว

ในการปฏิบัติโยคีต้องมีความขยัน ความพากเพียรในการกำหนดสติให้ต่อเนื่อง ปัญญาที่นำไปสู่มรรคผลจึงจะเกิดขึ้นได้ เพราะปัญญาเกิดขึ้นได้เพราะความเพียร เสื่อมไปเพราะความไม่พากเพียร ดังพุทธพจน์ที่ว่า

โยคา เว ชายเต ฐิริ	อโยคา ฐิริสงขโย
เอตฺ เทวธาปลํ ญตวา	ภวาย วิภวาย จ
ตถตตานํ นิเวเสยย	ยถา ฐิริ ปวทตติ

ปัญญาย่อมเกิดขึ้นเพราะประกอบความเพียร เสื่อมสิ้นไปก็เพราะไม่ประกอบ ความเพียร รู้ทางทั้งสองของความเกิด ความเสื่อมแห่งปัญญาแล้ว ปัญญาจะเกิดขึ้นได้ด้วยประการใด ก็พึงตั้งตนไว้ด้วยประการนั้นดังนี้⁹⁰⁹

มีสัมปชัญญะ (สัมปชานโน)

คำว่า มีสัมปชัญญะ (สัมปชานโน) ได้แก่ ประกอบด้วยญาณกล่าวคือสัมปชัญญะ⁹¹⁰

คำว่า มีสัมปชัญญะ (สัมปชานโน) ความว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น สัมปชัญญะเป็นไฉน คือ ปัญญา ความรู้ชัด ฯลฯ ความเห็นชอบ นี้เรียกว่าสัมปชัญญะ ภิกษุเป็นผู้ประกอบ ฯลฯ เพียบพร้อมด้วยสัมปชัญญะนี้ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า “มีสัมปชัญญะ”⁹¹¹

สัมปชัญญะหมายถึง ความรู้สีกตัวอยู่เสมอ พระพุทธองค์ทรงตรัสการปฏิบัติแบบให้ รู้สีกตัวอยู่เสมอ⁹¹²

⁹⁰⁶ อภ.ธ. (บาลี) 34/37/14, อภ.ธ. (ไทย) 34/22/31.

⁹⁰⁷ ที.ปา. (บาลี) 11/306/198, ที.ปา. (ไทย) 11/306/277.

⁹⁰⁸ ม.ม.อ. (ไทย) 12/10/1.

⁹⁰⁹ ชุ.ธ. (บาลี) 25/30/52, ชุ.ธ. (ไทย) 25/276/117.

⁹¹⁰ ที.ม.อ. (ไทย) 6/373/545.

⁹¹¹ ที.ม.อ. (ไทย) 6/374/547.

⁹¹² ม.ม. (บาลี) 12/134/105, ม.ม. (ไทย) 12/109/105.

สัมปชัญญะคือ ความรู้ตัว ความรู้ชัด เข้าใจชัดตามความเป็นจริง รู้โดยประการต่าง ๆ แยกออกเป็น 4 ศัพท์ คือ สัม+ป+ชัญญะ+ปัพพะ

ส แปลว่า พร้อม

ป แปลว่า ทัว, ยิง

ชัญญะ แปลว่า รู้, เข้าใจ ได้แก่ปัญญา

ปัพพะ แปลว่า ข้อ, หมวด, ตอน

เมื่อต่อกันเข้าได้รูปเป็น สัมปชัญญูปัพพะ แปลว่า หมวดที่ว่าด้วยการกำหนดรู้ทุก ๆ ขณะ หมายความว่า หมวดนี้ พระพุทธองค์ทรงชี้แจงแสดงไขบอกรวมถึงวิธีปฏิบัติไว้อย่างละเอียดละออ ชัดเจนแจ่มแจ้งมาก ถ้าปฏิบัติได้ตามนี้ ก็เลยจะไม่มีโอกาสเข้ามาอย่าเฝ้าจิตใจได้เลยแม้แต่น้อย⁹¹³

ในพระอภิธรรมมัตถสังคหะแสดงลักษณะของสัมปชัญญะ ดังนี้⁹¹⁴

- มีการแทงตลอดสภาวะธรรมเป็นลักษณะ คือ การแทงตลอดอริยสังข

- มีการส่องให้เห็นสภาวะของอารมณ์ตามความเป็นจริง คือ ย่อมสามารถหยั่งเห็น

สภาวะลักษณะของนามรูป

- มีการไม่ลุ่มหลงเป็นผล คือ จิตย่อมไม่ยึดติดสภาวะธรรมนั้น ๆ

- มีสมาธิอันมั่นคงเป็นเหตุใกล้ คือ มีการจดจ่อทุก ๆ อาการและความรู้สึก

สัมปชัญญะจึงเป็นตัวปัญญาที่เข้าไปรู้อันจะลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตะลักษณะ เพราะเห็นแจ้งธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง

สัมปชัญญะ 4 ประเภท

1) สาทตสัมปชัญญะ การกำหนดว่า อารมณ์ที่พิจารณานี้เป็นประโยชน์หรือไม่ ? เห็นไตรลักษณ์ได้หรือไม่ ? สาทตสัมปชัญญะคือปัญญาที่รู้ถึงประโยชน์ของการเจริญสติปัฏฐาน 4 ว่าเป็นวิธีการฝึกจิตเพื่อให้ไปถึงเป้าหมายคือ พระนิพพาน แล้วจากนั้นเริ่มลงเจริญสติปัฏฐาน หรือเจริญวิปัสสนากรรมฐาน ที่เป็นหนทางเดียว ในการพ้นจากทุกขอริยสังข และเข้าถึงความสุขสูงสุดของพระพุทธศาสนา

2) โจรสัมปชัญญะ การกำหนดว่า อารมณ์ที่พิจารณานี้ปรากฏในปัจจุบัน เกิดขึ้นเองหรือได้นึกคิดปรุงแต่งสร้างขึ้น เห็นปัจจุบันหรือไม่ ? การกำหนดเจริญสติตามการรับรู้หรืออารมณ์ของจิตที่เกิดขึ้นได้ทันปัจจุบันจากอารมณ์หนึ่ง ไปอีกอารมณ์หนึ่ง ได้อย่างต่อเนื่องตลอดเวลาที่เจริญกรรมฐาน ในอิริยาบถย่อย เดินจงกรม และนั่งสมาธิ โดยไม่ได้เกิดความคิดปรุงแต่ง หรือพิจารณาด้วยความคิด

3) สัมปายะสัมปชัญญะ การกำหนดว่า อารมณ์ที่พิจารณานี้เป็นที่สบายแก่จิตแก่จรีตหรือไม่ ? เป็นการพยายามควบคุมการกำหนดสติ จดจ่อเกินไปเคร่งเครียด หรือปล่อยรู้อบายตาม

⁹¹³ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), วิปัสสนากัมมัฏฐาน (มหาสติปัฏฐาน), สหธรรมิกจำกัด, กรุงเทพฯ, 2532, หน้า 211.

⁹¹⁴ วรณสิริ ไทยะเสวี, คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 2 ชื่อ เจตสิกสังคหวิภาค, หน้า 9.

ธรรมชาติ สัมผัสสัมผัสปัญญะเป็นเพียงการมีสติระลึกรู้อารมณ์ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยไม่เพ่ง จี๋ บังคับ กัด อารมณ์ใด ๆ ที่เกิดขึ้น เพียงแต่เจริญสติกำหนดได้ต่อเนื่องเท่าทันตามจิต ที่ไปรับอารมณ์อย่างเป็นธรรมชาติ

4) อสมิมหะสัมผัสปัญญะ การกำหนดว่า อารมณ์ที่พิจารณานี้เป็นสมมุติบัญญัติ หรือเป็นปรมาตถ์ เห็นรูปร่างหรือไม่ ? อสมิมหะสัมผัสปัญญะเป็นปัญญาที่เจริญสติระลึกรู้ได้ทันอารมณ์ที่เกิดขึ้น โดยไม่เผละ มีน นิ่ง หรือคิดฟุ้งซ่าน ด้วยอารมณ์โมหะ เพียงเจริญสติให้ทันปัจจุบันขณะ

สัมผัสปัญญะในที่นี้หมายถึงการรู้สึกตัวแบบมีสติการกำหนดระลึกรู้ อยู่ตลอดเวลาในทุก ๆ อาการทุก ๆ ความเคลื่อนไหว ไม่หลงลืมสติ เรียกว่า อสมิมหะสัมผัสปัญญะ

ผู้ปฏิบัติธรรมควรมีความรู้สึกรู้ตัวชัด ไม่หลงลืมในขณะที่ทำกิจใด ๆ เช่น ในอิริยาบถทั้งหลาย มีการก้าวไปข้างหน้า เป็นต้น พระอรธรรคกถาจารย์⁹¹⁵ จึงได้กล่าวถึงลักษณะของธาตุต่าง ๆ ในขณะยกเท้า การก้าวเท้าในระยะหนึ่ง ๆ สามารถแบ่งออกเป็น 6 ส่วน ดังปรากฏข้อความว่า⁹¹⁶

1) การยกส้นเท้าขึ้นจากพื้น เรียกว่า ตตถ อุทธรณํ นาม ปาทสส ภูมิตโต อุกชิปนํฯ ทางปฏิบัติกำหนดว่า “ยกส้นหนอ” เกิดจากธาตุไฟเป็นหลัก และธาตุลมคล้อยตาม เพราะธาตุไฟมีสภาพเบากว่าธาตุลม ตามอาการปรากฏ (ปัจจุปัฏฐาน) ของธาตุไฟว่า มททวานูปปาทนปจฺจุปฺภูจฺจนา (มีการให้ถึงความอ่อน/การฟุ้งขึ้นสูงเป็นเครื่องปรากฏ)

2) การยกเท้าขึ้นไปข้างหน้า เรียกว่า อติธรณํ นาม ปุโรโต ธรณํฯ ทางปฏิบัติกำหนดว่า “ยกหนอ” เกิดจากธาตุลมเป็นหลัก ธาตุไฟคล้อยตาม เพราะมีสภาพผลัดดัน ตามอาการปรากฏของธาตุลมว่า อภินีหารปจฺจุปฺภูจฺจนา (มีการผลัดดันเป็นเครื่องปรากฏ)

3) ครั้นเห็นตอ เห็นหนาม (หรือ) เห็นที่ขชาติ (งู) เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ก้าวเท้า (เฉียง) ไปข้างโน้นและข้างนี้ เรียกว่า วิตีธรณํ นาม ขาณู กณฺฏกาทิขชาติอาทิสู กิณฺจิทเว ทิสฺวา อิตฺ จิตฺ จ ปาทสฺสจฺจจฺจณํ ฯ ทางปฏิบัติกำหนดว่า “ย่างหนอ” เกิดจากธาตุลมเป็นหลัก ธาตุไฟคล้อยตาม เพราะมีสภาพผลัดดัน

4) การหย่อนเท้าต่ำลง เรียกว่า โวสฺสชฺชณํ นาม ปาทสฺส เภจฺจนา โอรฺปนํ ฯ ทางปฏิบัติกำหนดว่า “ลงหนอ” เกิดจากธาตุน้ำเป็นหลัก ธาตุดินคล้อยตามเพราะธาตุน้ำมีสภาพหนักกว่าธาตุดิน ตามลักษณะของธาตุน้ำว่า ปคฺขรณลกฺขณา (มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม)เนื่องด้วยธาตุน้ำมีลักษณะไหลไปสู่ที่ต่ำจึงหนักกว่าธาตุดิน

5) การวางเท้าลงบนพื้นดิน เรียกว่า สนฺนิกฺเขปนํ นาม ปจฺวิเตเล จปนํ ฯ ทางปฏิบัติกำหนดว่า “ถูกหนอ” เกิดจากธาตุดินเป็นดินเป็นหลัก ธาตุน้ำคล้อยตาม เพราะมีสภาพสัมผัสความแข็งหรืออ่อน ตามลักษณะของธาตุดินว่า กกฺขพตฺตลกฺขณา (มีลักษณะแข็งหรืออ่อน) และตามหน้าที่ของธาตุดินว่า ปติฏฺฐานารสา (มีหน้าที่ตั้งไว้)

⁹¹⁵ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, ที.สี.อ. (บาลี) 1/214/173 – 174, ส.ม.อ. (บาลี) 3/364/261., อภ.วิ.อ. (บาลี) 1/513/380.

⁹¹⁶ ที.สี.อ. (บาลี) 1/214/173-174, ส.ม.อ. (บาลี) 3/364/261.

6) การกดเท้าลงกับพื้นในเวลาจะยกเท้าอีกข้างหนึ่งขึ้น เรียกว่า สนฺนิรุมภณํ นาม ปุณฺ ปาทุพุทธธรรมาเล ปาทสส ปฐวียา สหฺธิ อภินิปปิพฺพนํ ฯ ทางปฏิบัติกำหนดว่า “กดหนอ” เกิดจากธาตุ ดินเป็นหลัก ธาตุน้ำเคลื่อนตาม

มีสติ (สติมา)

คำว่า มีสติ (สติมา) ได้แก่ ประกอบด้วยสติที่ใช้กำหนดกาย ก็เพราะเหตุที่พระโยคาวจรนี้ ครั้นใช้สติกำหนดอารมณ์แล้วจึงพิจารณาเห็นด้วยปัญญา ก็ชื่อว่าอนุปัสสนาย่อมไม่มีแก่ผู้ปราศจากสติ เพราะเหตุนี้ตนเอง พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็เราแลกล่าวว่ สติจำต้องประสงคฺใน ที่ทุกสถาน” เพราะเหตุนี้ ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสกายานุปัสสนาสติปฏิฐาน⁹¹⁷

คำว่า มีสติ (สติมา) ความว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น สติเป็นไฉน คือ ความระลึกได้ ความ ตามระลึกได้ ความระลึกชอบ นี้เรียกว่าสติ ภิกษุเป็นผู้ประกอบ ฯลฯ เพียบพร้อมด้วยสตินี้ เพราะเหตุ นี้จึงตรัสว่า“มีสติ”⁹¹⁸

สติมา หมายถึง การระลึกได้ นึกได้ สำนึกอยู่ไม่เผลอ ไม่หลง คือระลึกได้ก่อนทำ พุด คิด ก่อนขยับเขยื้อนเคลื่อนไหว ไม่เผลอจากการระลึกรู้สึกรู้สีกตัวตลอดเวลา

สติ หมายถึง ความระลึกได้ นึกได้ สำนึกอยู่ไม่เผลอ คือระลึกได้ก่อนทำ พุด คิด ก่อนขยับ เขยื้อนเคลื่อนไหว ไม่เผลอจากการระลึกรู้สึกรู้สีกตัวตลอดเวลา ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสว่า “ภิกษุ ทั้งหลาย สัมมาสติเป็นไฉน? ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาใน เวทนาอยู่ ฯลฯ พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มี สัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกเสียได้ เรียกว่า สัมมาสติ ฯ ในที่นี้มุ่งหมายการ ระลึกรู้สึกรู้สีกตัวในขณะที่เป็นปัจจุบันอย่างต่อเนื่อง ฉะนั้น ลักษณะของคนที่มีสติต้องมีการระลึกรู้สึกรู้สีกตัว อยู่เสมอ

ในขุททกนิกาย มหานิเทศ ได้ให้คำจำกัดความของคำว่า มีสติด้วยเหตุ 4 อย่าง⁹¹⁹ คือ

- 1) ชื่อว่ามีสติ เมื่อเจริญสติปฏิฐานพิจารณากายในกาย
- 2) ชื่อว่ามีสติ เมื่อเจริญสติปฏิฐานพิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลาย
- 3) ชื่อว่ามีสติ เมื่อเจริญสติปฏิฐานพิจารณาจิตในจิต
- 4) ชื่อว่ามีสติเมื่อเจริญสติปฏิฐานพิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลาย

มีสติด้วยเหตุอีก 4 อย่าง คือ

- 1) ชื่อว่ามีสติ เพราะเว้นจากความเป็นผู้ไม่มีสติ
- 2) ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้กระทำสิ่งทั้งหลายที่ควรทำด้วยสติ (หมายความว่า ผู้ปฏิบัติ

ธรรมต้องมีสติกำหนดกิริยาอาการทุก ๆ อย่าง)

⁹¹⁷ ที.ม.อ. (ไทย) 6/373/545.

⁹¹⁸ ที.ม.อ. (ไทย) 6/374/547.

⁹¹⁹ ชุ.ม. (ไทย) 29/3/12 – 13.

3) ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้กำจัดสิ่งทั้งหลายที่เป็นฝ่ายตรงข้ามกับสติ (หมายความว่า หากผู้ปฏิบัติธรรม มีความพลอ ความหลงเกิดขึ้นจักต้องรีบกำหนดสติระลึกรู้ เพื่อละความพลอ ความหลงนั้น ๆ)

4) ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้ไม่หลงลืมธรรมทั้งหลายที่เป็นมูลเหตุแห่งสติ (ผู้ปฏิบัติธรรม ต้องมีสติอยู่กับกาย เวทนา จิต และธรรม)

มีสติด้วยเหตุอีก 4 อย่าง คือ

1) ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยสติ (หมายความว่า ผู้ปฏิบัติธรรมต้องสามารถตามระลึกได้ในฐานทั้ง 4

2) ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้ชำนาญในสติ (หมายความว่า แม้เวทนาจะปรากฏอย่างรุนแรง ผู้ปฏิบัติธรรมก็จะไม่ขาดการกำหนดสติ)

3) ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้คล่องแคล่วในสติ (หมายความว่า หากมีอารมณ์แทรกเข้ามา ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดสติรู้ได้ทันที)

4) ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้ไม่หวนกลับจากสติ (หมายความว่า ผู้ปฏิบัติธรรมจะไม่ขาดการกำหนดรู้ไม่ว่าจะอยู่ในสถานใด ๆ จะสามารถกำหนดรู้ได้อย่างอัตโนมัติ)

มีสติด้วยเหตุอีก 4 อย่าง คือ

1) ชื่อว่ามีสติ เพราะมีอยู่ตามปกติ (หมายความว่า ผู้ปฏิบัติธรรมต้องมีการกำหนดรู้ตลอดเวลาให้เป็นปกติ)

2) ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้สงบ (หมายความว่า ผู้ปฏิบัติธรรมต้องเป็นผู้สงบกาย สงบ วาจา และ สงบใจ)

3) ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้ระงับ

4) ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมของสี่ตบรูช

มีสติด้วยเหตุอีก 10 อย่าง คือ

1) ชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึงพุทธคุณ

2) ชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึงธรรมคุณ

3) ชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึงสังฆคุณ

4) ชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึงศีลที่ตนรักษา

5) ชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึงทานที่ตนบริจาคแล้ว

6) ชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึงคุณที่ทำให้ตนเป็นทเวตดา

7) ชื่อว่ามีสติ เพราะตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก

8) ชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึงความตายที่จะต้องมาเป็นธรรมดา

9) ชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกทั่วไปในกาย(ให้เห็นว่าไม่งาม)

10) ชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึงธรรมเป็นที่สงบระงับ(กิเลสและความทุกข์) คือนิพพาน

คำว่า <ทุกเมื่อ> ในคำว่า <ภิกษุผู้มีสติทุกเมื่อ พึงศึกษาเพื่อกำจัดตัณหาเหล่านั้น> ได้แก่ ทุกเมื่อ คือ ในกาลทั้งปวง ตลอดกาลทั้งปวง ตลอดกาลเป็นนิจ ตลอดกาลยั่งยืน ตลอดกาลต่อเนื่องกัน ตลอดกาลสืบเนื่อง ตลอดกาลติดต่อกัน ตลอดกาล เป็นลำดับ ตลอดกาลติดต่อกันเหมือนระลอกคลื่น ตลอดกาลเป็นไปต่อเนื่องไม่ขาดสาย ตลอดกาลสืบต่อกันกระชั้นชิด ตลอดกาลก่อนภัต หลังภัต ตลอด

ปฐมยาม มัชฌิมยาม ปัจฉิมยาม ตลอดข้างแรม ข้างขึ้น ตลอดฤดูฝน ฤดูหนาว ฤดูร้อนตลอดปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย⁹²⁰

พระโสภณมหาเถระได้อธิบายถึงสติว่ามี 4 ลักษณะด้วยกัน⁹²¹

อภิลาปนลกขณา สติ มีการรู้แบบไม่เลื่อนลอย เป็นลักษณะ

อสมโมหระสา สติ มีการรู้แบบไม่หลงลืม เป็นหน้าที่

อารกขปจจุปฏฐนา สติ มีการคุ้มครองใจ เป็นผล

กายาทีสติปฏฐานปทฐานา สติ มีกายเป็นเหตุใกล้ให้เกิด

มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก (โส สโตว อสฺสสตี, สโต ปสฺสสตี)

หมวดลมหายใจเข้าออก⁹²² คือให้มีสติพิจารณาไว้เฉพาะหน้า⁹²³ กับอาการหายใจเข้า กับอาการหายใจออก เห็นลมหายใจทั้งหยาบ ละเอียด เหมือนการเคาะระฆังครั้งแรกดังกังวานแล้วผ่อนลงและเงียบในที่สุด ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกมีลักษณะเป็นเช่นนั้นเป็นการพิจารณาที่เรียกว่า เห็นกายในกายภายใน (ภายในกาย ในที่นี้หมายถึงลมหายใจเข้าออกของตน)⁹²⁴

คือ ภิกษุหายใจเข้ายาวในกาลที่นับว่ายาวหายใจออกยาวในกาลที่นับว่ายาว หายใจเข้าหายใจออกยาวในกาลที่นับว่ายาว ฉันทะเกิดขึ้นแก่เธอผู้ทั้งหายใจเข้าหายใจออกยาวในกาลที่นับว่ายาว

หายใจเข้ายาวที่ละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจฉันทะในกาลที่นับว่ายาว หายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจฉันทะในกาลที่นับว่ายาว เธอทั้งหายใจเข้าหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจฉันทะ ในกาลที่นับว่ายาวความปราโมทย์เกิดขึ้นแก่เธอผู้ทั้งหายใจเข้าหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจฉันทะในกาลที่นับว่ายาว

หายใจเข้ายาวที่ละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจความปราโมทย์ในกาลที่นับว่ายาว หายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจความปราโมทย์ในกาลที่นับว่ายาว หายใจเข้าหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้นด้วยอำนาจความปราโมทย์ในกาลที่นับว่ายาว จิตของเธอผู้ทั้งหายใจเข้าหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้น ด้วยอำนาจความปราโมทย์ ในกาลที่นับว่ายาว ย่อมหลีกออกจากอาการหายใจเข้าหายใจออกยาว อุเบกขาย่อมตั้งอยู่

กายคือลมหายใจเข้าหายใจออกยาวด้วยอาการ 9 อย่างนี้ ย่อมปรากฏ ความปรากฏเป็นสติ อนุปัสสนาเป็นญาณ กายย่อมปรากฏ ไม่ใช่สติสติปรากฏด้วย เป็นตัวระลึกด้วย ภิกษุพิจารณาเห็นกายนั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่าสติปฏฐานภาวนาก็คือการพิจารณาเห็นกายในกาย"⁹²⁵

⁹²⁰ ชุ.ม. (ไทย) 29/151/414.-415.

⁹²¹ พระโสภณมหาเถระ, โพชฌงค์ 7 เฉพาะหมวดสติ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ส.ยอดสิงห์, 2554), หน้า 19.

⁹²² ที.ม. (ไทย) 10/374/302-304.

⁹²³ วิสุทธิ. (ไทย) 1/218/295.

⁹²⁴ ที.ม.อ. (ไทย) 2/374/554.

⁹²⁵ ชุ.ป. (ไทย) 31/166/257.

แม้ในบทว่า "สั้น" ก็สั้นนี้เหมือนกัน ส่วนความต่างกันมีดังนี้ในคำนี้ว่ายาว ท่านกล่าวว่า "ภิกษุระบายลมหายใจออกยาวในกาลที่นับว่านาน" ฉันทใด ในคำนี้ว่าสั้น ก็มาว่า "ภิกษุระบายลมหายใจออกสั้น ในกาลที่นับว่านิดหน่อย" ฉันทนั้น เพราะเหตุนี้ ฟังประกอบด้วยคำนี้ว่าสั้น ไปจนถึงว่า "ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงเรียกว่า สติปฏิฐานภาวนาก็คือการพิจารณาเห็นกายในกาย" ภิกษุนี้เมื่อรู้ชัดลมหายใจออกหายใจเข้าด้วยอาการ 9 อย่างนี้ ทั้งด้วยอำนาจกาลนาน และด้วยอำนาจกาลนิดหน่อย ฟังทราบว่าเป็นภิกษุเมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่าตนหายใจออกยาว ฯลฯ หรือเมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่าตนหายใจเข้าสั้น

และเมื่อเธอรู้อย่างนี้

อาการ 4 อย่าง คือ ลมหายใจเข้ายาวลมหายใจเข้าสั้น

และแม่ลมหายใจออกก็เช่นนั้น

ย่อมเป็นไปที่ปลายจมูกของภิกษุเท่านั้น⁹²⁶

คำว่า สำเนียงว่าเรารู้ชัดกองลมทั้งปวง หายใจเข้า ฯลฯ หายใจออก (สพพกายปปฏิสเวที อสสสิสสามิ ฯเปฯ ปสสสิสสามิตี สิขติ) ความว่า ภิกษุเมื่อทำเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด แห่งกองลมหายใจเข้าทั้งสั้นให้แจ่มแจ้ง คือทำให้ปรากฏ ย่อมสำเนียงว่า "เราจักหายใจเข้า" เมื่อทำเบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดแห่งกองลมหายใจออกทั้งสั้นให้แจ่มแจ้ง คือทำให้ปรากฏย่อมสำเนียงว่า "เราจักหายใจออก" ภิกษุเมื่อทำให้แจ้ง คือทำให้ปรากฏอย่างนี้ หายใจเข้าก็ดี หายใจออกก็ดี ด้วยจิตที่ประกอบด้วยญาณ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า "ย่อมสำเนียงว่า เราจักหายใจเข้าหายใจออก (อสสสิสสามิ ปสสสิสสามิตี สิขติ)"

จริงอยู่ เบื้องต้นในกองลมหายใจเข้า หรือในกองลมหายใจออกที่ปราศจากความละเอียด ย่อมปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง แต่ท่ามกลางและที่สุดไม่ปรากฏ เธออาจกำหนดได้เฉพาะเบื้องต้นเท่านั้น ย่อมลำบากในท่ามกลางและที่สุด ท่ามกลางย่อมปรากฏแก่ภิกษุ(อีก)รูปหนึ่ง แต่เบื้องต้นและที่สุดไม่ปรากฏ เธออาจกำหนดได้เฉพาะท่ามกลางเท่านั้น ย่อมลำบากในเบื้องต้นและที่สุด รูปหนึ่งมีที่สุดปรากฏแต่เบื้องต้นและท่ามกลางไม่ปรากฏ เธออาจกำหนดได้เฉพาะที่สุดเท่านั้นย่อมลำบากในเบื้องต้นและท่ามกลาง เบื้องต้นท่ามกลางและที่สุดทั้งหมดย่อมปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง เธอย่อมอาจกำหนดได้แม้ทั้งหมด ไม่ลำบากในส่วนไหน ๆ เมื่อจะแสดงว่า "ภิกษุอื่นฟังเป็นผู้เช่นนั้น" ท่านจึงกล่าวว่า "สำเนียงว่า เรารู้ชัดกองลมทั้งปวงหายใจเข้า ฯลฯ หายใจออก"

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า สำเนียง (สิขติ) ความว่า พากเพียรพยายาม อย่างนี้

อีกอย่างหนึ่ง ฟังเห็นเนื้อความในคำนี้ว่า สำเนียง อย่างนี้ว่า ศึกษา เสพเจริญ ทำให้มาก ซึ่งศึกษา 3 อย่าง คือ ในอธิการว่าด้วยการเจริญอานาปานสตินี้สังวรใดของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น นี้เป็นอธิศีลศึกษา สมာธิใดของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นนี้เป็นอธิจิตตศึกษา ปัญญาใดของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้น นี้เป็นอธิปัญญาศึกษาด้วยสติ ด้วยมโนสิการ ในอารมณ์นั้นในนัยต้นและนัยหลัง เพราะเหตุที่โดยนัยต้น ภิกษุฟังหายใจเข้าและหายใจออกอย่างเดียวเท่านั้น ไม่ต้องทำอะไรอื่น ตั้งแต่เวลารู้ชัดลมหายใจเข้าหายใจออกนี้ไป ควรทำความพากเพียรในการทำญาณให้เกิดขึ้นเป็นต้น ดังนั้น ในภาวนานัยเบื้องต้นนี้ ฟังทราบว่าเป็นภิกษุด้วยกาลปัจจุบันว่า "ภิกษุรู้ชัดว่า หายใจเข้ารู้ชัดว่า หายใจออก" ยก

⁹²⁶ วิสุทธิ, (บาลี) 1/220/297, ชุ.ป.อ. (บาลี) 2/163/104.

บาลีด้วยคำอนาคต โดยนัยว่า "สำเนียงกว่ารู้ซัดกมลทั้งปวงหายใจเข้า (สพพกายปปฏิสเวที อสสสิสสามิติ)" เป็นต้น เพื่อแสดงอาการมีการทำญาณให้เกิดขึ้นเป็นต้น ที่ภิกษุควรทำตั้งแต่บัดนี้ไป⁹²⁷

คำว่า “ภิกษุนั้นเป็นผู้มีสติอยู่นั้นเทียว” มีสิ่งที่ต้องวินิจฉัยตรงคำว่า “มีสติ” ถ้าถามว่ามีสติในอะไรขึ้นมาก่อน ก็ต้องตอบว่ามีสติไปตั้งแต่การหายใจ คือมีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก. เมื่อการหายใจเข้าและออกถูกกำหนดอยู่เพียงใด ภิกษุนั้นก็ได้ชื่อว่า สโตการี คือผู้ทำสติอยู่เพียงนั้น. ฉะนั้น จะพูดกลับกันว่า “มีสติหายใจ” หรือ “หายใจมีสติ” ก็ย่อมมีความหมายเท่ากัน. ลมหายใจเข้าเรียกว่า อาปานะ, ลมหายใจออกเรียกว่าอานะ รวม 2 คำเข้าด้วยกัน โดยวิธีสนธิตัวหนังสือ หรือสนธิทางเสียงก็ตามย่อมได้เป็นคำเดียวว่า “อานาปานะ” ; แปลว่า ลมหายใจเข้าและออก. สติที่กำหนดลมทั้งเข้าและออก นั้น ชื่อว่า อานาปานสติ. ผู้กระทำสติเช่นนี้ชื่อว่า สโตการี ในที่นี้ (พุทธทาส อานาปานสติฉบับสมบูรณ์)

ทีฆี วา อสสสนโต ‘ทีฆี อสสสามิ’ติ ปชานาติ, ทีฆี วา ปสสสนโต ‘ทีฆี ปสสสามิ’ติ ปชานาติ เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ซัดว่า “เราหายใจเข้ายาว” เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ซัดว่า “เราหายใจออกยาว”

อานาปานสติข้อนี้ กล่าวถึงการหายใจเข้า-ออก ยาว เป็นส่วนสำคัญฉะนั้น สิ่งที่ต้องทำความเข้าใจก็คือ คำที่ว่า หายใจยาว นั่นเอง. เพื่อให้เป็นการเข้าใจง่ายแก่ผู้ปฏิบัติ ผู้ปฏิบัติควรจะต้องฝึกหัด และสังเกตการหายใจเข้า-ออกให้ยาวกว่าธรรมดาให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ เพื่อจะให้ทราบว่ายาวที่สุดนั้นเป็นอย่างไรเสียก่อน, แล้วจะได้นำไปเปรียบเทียบกับการหายใจตามปกติธรรมดาว่ามันยาวสั้นกว่ากันอย่างไร, แล้วนำไปเปรียบเทียบกับการหายใจที่สั้นกว่าธรรมดา เช่น การหายใจในเวลาเหนื่อย เป็นต้น ว่ามันยาวสั้นกว่ากันอย่างไรต่อไปอีก. และในที่สุด ควรจะมีการทดลองหายใจอย่างสั้นที่สุด เท่าที่จะให้สั้นได้ ด้วยการบังคับของเราเอง เพื่อเปรียบเทียบกับอีกครึ่งหนึ่ง ในที่สุดก็จะทราบได้ว่า คำว่าหายใจยาว หรือหายใจสั้นนั้น มีความหมายต่างกันอย่างไร หรือมีตัวจริงอยู่อย่างไร และจะเป็นผู้สามารถกำหนดลมหายใจที่ยาวหรือสั้น ได้ถูกต้องตามที่ต้องการ.

ข้อที่ว่าให้พยายามหายใจให้ยาวที่สุด เท่าที่จะหายใจได้นั้น มีข้อที่ต้องควรกำหนดคือ จะกินเวลานานประมาณ 30 - 40 วินาที ในระยะหนึ่ง ๆ เท่าที่เราจะผ่อนให้ยาวได้ ทั้งเข้าและออก : และให้สังเกตว่า จะต้องนั่งตัวตรงจริง ๆ จึงจะหายใจได้ยาวถึงที่สุดจริง ๆ และ เมื่อหายใจเข้าถึงที่สุดจริง ๆ นั้นจะมีอาการปรากฏว่าส่วนท้องแฟบถึงที่สุด ส่วนโครงอกพองออกถึงที่สุด, และโดยนัยตรงกันข้าม เมื่อหายใจออกถึงที่สุด ก็จะมีอาการปรากฏว่าท้องป่องออกไป ส่วนโครงอกแฟบ อย่างนี้จึงเรียกว่ายาวถึงที่สุดจริง ๆ มีความหมายอยู่ตรงที่ว่ามีการหายใจทั้งยาว ทั้งนาน.

เพื่อเข้าใจเรื่องนี้ได้ถึงที่สุด ควรพิจารณาเพื่อการเปรียบเทียบ เลยไปถึงการหายใจสั้น. คำว่า “หายใจสั้น” จะมีอาการตรงกันข้าม คือเมื่อหายใจเข้าท้องป่องออกไป, เมื่อหายใจออก ท้องแฟบเข้ามา พอเป็นทางสังเกตได้ว่าที่เป็นดังนี้ เป็นเพราะหายใจเข้าน้อย จนไม่ถึงกับทำให้โครงอกตอนบนพองออกไปมาก หรือหายใจออกน้อย จนไม่ทำให้โครงอกตอนบนแฟบเข้าไปมากอาการที่ปรากฏที่ท้องจึงแตกต่างกันอย่างตรงกันข้าม ซึ่งผู้ฝึกหัดจะต้องรู้จักสังเกตให้ดี มิฉะนั้นจะเข้าใจผิดและสับสนกันไปหมด. เกี่ยวกับเรื่องนี้ อาจจะยุติเป็นหลักที่เรียกว่า “หายใจเข้าสั้น” ก็คือ สั้นเพียงเท่าที่ทำให้

⁹²⁷ วิ.มหา.อ. (ไทย) 1/165/573-574.

โครงอกขยายออกหน่อยหนึ่ง แต่ไม่ถึงกับทำให้ท้องแฟบ. ถ้าถึงกับทำให้ท้องแฟบ ก็เรียกว่า หายใจเข้ายาว. ที่เรียกว่า “หายใจออกสั้น” ก็คือ หายใจออกหน่อยหนึ่งเพียงที่ทำให้โครงอกแฟบลงหน่อยหนึ่ง แต่ไม่ถึงกับทำให้ท้องป่องออก. ถ้าถึงกับทำให้ท้องป่องออก ก็เรียกว่าเป็นการหายใจออกยาว. ข้อเท็จจริงอยู่ตรงที่ว่าโครงอกแฟบมากหรือน้อยนั่นเอง ; ส่วนท้องนั้นจะมีการตรงกันข้ามกับโครงอกเสมอไป ในเมื่อมีการหายใจอย่างยาวที่สุด ทั้งเข้าและออก.

ผู้มีการศึกษาเกี่ยวกับอวัยวะเครื่องหายใจ มีปอดเป็นต้นมาแล้วเป็นอย่างดี ย่อมอาจจะเข้าใจเรื่องนี้ได้ดี. คำว่า “หายใจนาน” พระอรุณฤกษ์อาจารย์แนะนำให้สังเกตการหายใจของสัตว์ 2 ประเภท. สัตว์ประเภทแรก เช่น ช้าง มีระยะหายใจนานกว่าสัตว์ประเภทหลัง เช่น หนู หรือกระต่าย. การกำหนดเอาเวลาเป็นหลักเช่นนี้ แม้จะเรียกว่าหายใจช้าหรือเร็วก็ตาม ผลย่อมเป็นอย่างเดียวกันกับคำว่าหายใจยาวหรือสั้น. นี้กล่าวเฉพาะในการปฏิบัติกำหนดลมหายใจ ; ส่วนข้อเท็จจริงที่ว่า ลมจะเข้าไปมากหรือน้อยกว่ากันอย่างไรนั้น เป็นอีกเรื่องหนึ่งต่างหาก. สิ่งที่ต้องการความสังเกตในความแตกต่างอีกอย่างหนึ่ง ก็คือ “การหายใจเบา” หรือ “หนัก” “หายาบ” หรือ “ละเอียด”. ถ้าหากลมกระทบพื้นผิวแห่งช่องหายใจรุนแรง ก็เรียกว่าหายใจหนักหรือหายาบ ถ้าหากกระทบพื้นผิวเหล่านั้นไม่รุนแรง หรือถึงกับว่าไม่รู้สึกรู้ว่ากระทบ ก็เรียกว่าหายใจเบาหรือละเอียด. อาการทั้งสองอย่างนี้ เป็นสิ่งที่ควรศึกษาให้เข้าใจอย่างยั้งไว้อย่างเดียวกันเพราะมีเรื่องที่จะต้องปฏิบัติในข้อต่อไปข้างหน้าเกี่ยวกับเรื่องนี้.

ลมหายใจที่สั้นหรือยาว นี้ ย่อมขึ้นอยู่กับอารมณ์ทางจิตและความผันแปรทางร่างกาย หรือแม้ที่สุด เพียงแต่การไปสนใจมันเข้าเท่านั้น มันก็ทำให้การหายใจนั้น สั้นหรือยาว ออกไปได้กว่าธรรมดา. เพราะฉะนั้น ในขั้นแรกเราจะต้องสังเกตความสั้นยาว ที่มันเปลี่ยนแปลงไปตามสิ่งแวดล้อม ซึ่งกำลังแวดล้อมอยู่ในขณะนั้น เช่นถ้าอารมณ์ปรกติดี การหายใจก็ยาวกว่า เมื่อมีอารมณ์ร้ายเช่น ความโกรธเป็นต้นเข้าครอบงำ. หรือเมื่อร่างกายสบายดี ลมหายใจก็ยาวกว่าเมื่อร่างกายกำลังผิดปกติเพราะความเหน็ดเหนื่อย เป็นต้น. แม้ลมหายใจจะมีอาการอยู่อย่างนั้น อย่างไรก็ดี แต่พอเราไปตั้งใจทำการกำหนดมันเข้ามันก็จะต้องยาวกว่านั้นอีกเป็นธรรมดา. เพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติจะต้องรู้จักสังเกตความพลิกแพลงของลมหายใจในลักษณะอย่างนี้ด้วย จึงจะกำหนดความยาวหรือสั้นได้โดยถูกต้อง หรืออย่างน้อยที่สุด ก็กำหนดได้ว่า มันยาวกว่ากันเท่าไรแล้ว. ทำการกำหนดไปเป็นเวลานานพอสมควร ก็จะรู้จักความสั้นยาวที่แน่นอนยิ่งขึ้น⁹²⁸

รศสุ วา อสสุสนโต ‘รศสุ อสสุสามิ’ติ ปชานาติ, รศสุ วา ปสสุสนโต ‘รศสุ ปสสุสามิ’ติ ปชานาติ เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัคว่า “เราหายใจเข้าสั้น” เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัคว่า “เราหายใจออกสั้น”

อานาปานสติข้อนี้ มีความหมายแตกต่างจากขั้นที่หนึ่ง เพียงที่กล่าวถึงลมหายใจที่สั้น. ลมหายใจสั้นในที่นี้ เป็นเพียงชั่วขณะ คือชั่วที่มีการฝึกให้หายใจสั้นแทรกแซงเข้ามา. เมื่อบุคคลผู้ปฏิบัติรู้ความที่ลมหายใจสั้นเป็นอย่างไรอย่างทั่วถึงแล้ว ระวังความสนใจต่ออาการแห่งการหายใจชนิดที่เรียกว่าสั้นนั้นเสีย ไปหายใจอยู่ด้วยลมหายใจที่เป็นปรกติ ซึ่งจะเรียกว่าสั้นหรือยาวก็ได้ แล้วแต่จะเอา

⁹²⁸ พุทธศาสนิกชน, อานาปานสติภาวนา, หน้า 72-73

หลักเกณฑ์อย่างใดเป็นประมาณ ปัญหาทั้งหมดไป ไม่มีสิ่งที่จะต้องอธิบายเป็นพิเศษ สำหรับกรณีที่มีการหายใจสั้น.

แต่ถ้าหากว่าบุคคลผู้นั้น มารู้สึกตัวว่า ตนเป็นผู้มีการหายใจสั้นกว่าคนธรรมดาอยู่เป็นปกติวิสัย ก็พึงถือว่าระยะหายใจเพียงเท่านั้น ของบุคคลนั้นเป็นการหายใจที่เป็นปกติอยู่แล้ว. และเมื่อได้ปรับปรุงการหายใจให้เป็นปกติแล้ว ก็ถือเอาเป็นอัตราปกติสำหรับทำการกำหนดในระยะเวลาเริ่มแรก เป็นลำดับไปจนกว่าจะเกิดฉันทะและปราโมทย์ ซึ่งมีความยาวแห่งลมหายใจเพิ่มขึ้นเป็นลำดับๆ และมีกรรมวิธีต่าง ๆ ดำเนินไปจนครบทั้ง 10 ชั้น ตามที่กล่าวมาแล้วในอานาปานสติขั้นที่หนึ่งอันว่าด้วยการหายใจยาว ฉันทะก็ฉันทนั้น. ในกรณีที่มีการหายใจสั้นเป็นพิเศษ เพราะเหตุหนึ่งหรือการตกใจหรือโรคภัยไข้เจ็บเบียดเบียนนั้น ย่อมมีการกำหนดให้รู้ว่สั้นเพียงในขณะนั้นเท่านั้น เมื่อสิ่งเหล่านั้นผ่านไปแล้ว การหายใจก็เป็นปกติ และดำเนินการปฏิบัติไปโดยนัยแห่งการหายใจปกติ เพราะการหายใจสั้นชนิดนั้นได้ผ่านไปแล้วโดยไม่ต้องคำนึง.

ในกรณีที่มีการหายใจสั้นแทรกแซงเข้ามา เพราะอุบัติเหตุอย่างอื่นก็ตาม เพราะความสับสนแห่งการฝึกในชั้นที่ยังไม่ลงรูปลงรอยก็ตาม การหายใจสั้นเหล่านั้นถูกกำหนดรู้ว่าสั้น แล้วก็ผ่านไป ไม่กลับมาอีก ปัญหาทั้งหมดไป. ในกรณีที่เรารู้สึกให้ลมหายใจสั้น เพื่อการทดลองในการศึกษานั้น ย่อมหมดปัญหาไปในขณะที่การทดลองสิ้นสุดลง. สำหรับความมุ่งหมายอันแท้จริงแห่งการฝึกลมหายใจสั้นนั้น มีอยู่ว่า เมื่อฝึกจิตให้เป็นสมาธิได้ด้วยลมหายใจอย่างยาวแล้ว ก็ควรฝึกให้เป็นสมาธิด้วยลมหายใจสั้น ซึ่งเป็นของยากขึ้นไปกว่าให้ได้ด้วย เพื่อความสามารถและคล่องแคล่วถึงที่สุด ในการฝึกสมาธิด้วยลมหายใจทุกชนิดนั่นเอง.

สรุปความว่า การหายใจสั้นในอานาปานสติขั้นที่สองนี้ กล่าวไว้สำหรับการหายใจสั้นที่จะพึงมีแทรกแซงเข้ามาเอง เป็นครั้งคราว และที่เป็นในการฝึกเพื่อการสังเกตเปรียบเทียบให้เรา รู้จักลักษณะแห่งการหายใจยาว – สั้น และมีอะไรแตกต่างกันอย่างไรตามธรรมชาติเท่านั้น. เมื่อได้กำหนดจนเข้าใจดีทั้งสองอย่างแล้ว การกำหนดก็ดำเนินไปในการหายใจที่เป็นไปตามปกติหรือในอัตราที่เราถือว่าเป็นปกติ และสามารถเป็นสมาธิอยู่ทั้งในขณะที่มีลมหายใจสั้นหรือยาว ไม่หวั่นไหว. การหายใจตามธรรมชาติ ย่อมเปลี่ยนไปตามอำนาจสิ่งแวดล้อม เช่นฉันทะเป็นต้น สั้น ๆ ยาว ๆ แทรกแซงกันบ้าง แต่ก็ไม่มากมายนัก ซึ่งจะต้องได้รับการแก้ไขตามกรณีที่เกิดขึ้น เช่นเมื่อมีความหงุดหงิดเกิดขึ้น ก็สังเกตได้ด้วยลมหายใจที่สั้นเข้า แล้วก็แก้ไขด้วยการน้อมจิตไปสู่ความปราโมทย์ ซึ่งจะทำให้ลมหายใจกลับยาวไปตามเดิม. ความรู้สึกตัวทั่วพร้อมของบุคคลผู้ปฏิบัติตนเอง ทำให้กำหนดได้ทั้งลมหายใจที่ยาวและสั้น ไม่ว่าจะมันจะเกิดขึ้นสลับซับซ้อนอย่างไรและสามารถกำหนดให้เป็นสมาธิได้ ไม่ว่าจะมันจะอยู่ในสภาพที่เรียกว่ายาวหรือสั้น.

เมื่อการปฏิบัติได้ดำเนินมาถึงขั้นที่สองนี้แล้ว เราอาจจะเข้าใจหลักการปฏิบัติได้ด้วยการอุปมากับการไกวเปล : การไกวเปลในที่นี้ เป็นการไกวเปลของคนเลี้ยงเด็ก. เมื่อคนเลี้ยงเด็กจับเด็กใส่เปลลงไปในใหม่ ๆ เด็กก็ยังไม่หลับ และพยายามที่จะลงจากเปล ซึ่งอาจจะตกจากเปลเมื่อไรก็ได้ เขาจะต้องระวังด้วยการจับตาดู ไม่ว่าจะเปลนั้นจะแกว่งไปทางไหน จะแกว่งสั้นหรือแกว่งยาว จะแกว่งเร็วหรือแกว่งช้า ตามการต่อสู้อย่างเด็กก็ตาม, หรือการชักอันไม่สม่ำเสมอของตนเองก็ตาม, หมายความว่า เขาจะต้องจับตาดูอยู่ทุกครั้งที่แกว่ง และทุกทิศทางที่มันแกว่งไป. ครั้งไหนแกว่งไปสั้น ครั้งไหนแกว่งไปยาวอย่างไร เขาย่อมรู้ได้ดี. การกำหนดลมหายใจในขั้นนี้ ก็มีอุปมาเช่นนั้น. ด้วยอำนาจที่สติหรือจิตก็

ตาม กำหนดอยู่ที่ลมหายใจนั้น จึงทราบความที่ลมหายใจแล่นไปช้าหรือเร็ว สั้นหรือยาว ได้อยู่ตลอดเวลา เพราะความที่สติไม่ผลจากลมนั้น และดำเนินไปโดยทำนองนี้จนกว่าจะสม่ำเสมอเป็นระเบียบดี จึงเริ่มกำหนดในชั้นละเอียดยิ่งขึ้นไป คือในอานาปานสติขั้นที่สาม. กรรมวิธีแห่งการเกิดขึ้นของฉันทะ ปราโมทย์ และอื่น ๆ มีสติ ญาณและลมหายใจเป็นต้น ในการหายใจสั้นนี้ ย่อมเป็นไปโดยทำนองเดียวกันกับที่เกิดจากการหายใจยาว โดยประการทั้งปวง.

สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสสามิ’ติ สิกฺขติ, ‘สพฺพกายปฏิสํเวที ปสฺสสิสสามิ’ติ สิกฺขติ
 สำเนียงกว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจเข้า” สำเนียงกว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจออก”

อานาปานสติขั้นนี้ มีข้อที่จะต้องวินิจฉัยก็คือ คำว่า “สำเนียง”, คำว่า “กำหนดรู้หรือรู้พร้อมเฉพาะ”, คำว่า “กองลมทั้งปวง”, และ การที่อานาปานสติได้ดำเนินถึงขั้นที่เรียกว่า ญาณ โดยสมบูรณ์ได้แล้วตั้งแต่ขั้นนี้ไป :

คำว่า “สำเนียง” หรือ “ในบทศึกษา” หมายถึงการประพตปฏิบัติในบทที่ทำนวางไว้ สำหรับการปฏิบัติที่เรียกว่าสิกขานั้นเอง และมีการจำแนกไว้เป็น 3 สิกขา คือ สีสสิกขา, สมานสิกขา, หรือ จิตตสิกขา, และ ปัญญาสิกขา. เกี่ยวกับการที่จะทำในบทศึกษาให้ครบทั้ง 3 อย่างได้อย่างไรนั้น ท่านแนะนำให้พิจารณาว่า เมื่อผู้หนึ่งมีการกำหนดลมหายใจเป็นต้นอยู่ ชื่อว่าย่อมมีการสำรวม. เมื่อมีการสำรวม ชื่อว่าย่อมมีศีล. นี้จัดเป็นสีสสิกขาของภิกษุหนึ่ง ในขณะที่นั้นโดยสมบูรณ์ เพราะว่าเธอไม่สามารถล่วงสิกขาบทใด ๆ ได้ในขณะที่นั้น. นี้ชื่อว่าเธอย่อมทำอยู่ในบทศึกษาคือศีล 1) และเมื่อสติของเธอ นั้นไม่ละจากอารมณ์ ไม่ปราศจากอารมณ์ ไม่ทิ้งอารมณ์ กล่าวคือลมหายใจเป็นต้นนั้น ย่อมชื่อว่าเธอมีสมานิ คือความที่จิตมีอารมณ์อยู่ที่อารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง เพียงอารมณ์เดียวและตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์นั้น ภิกษุหนึ่งชื่อว่าย่อมทำในบทศึกษาคือสมานิ อยู่ในขณะนั้น. นี้จัดว่าเป็นสมานิสสิกขาของภิกษุหนึ่ง 1) ถัดจากนั้นก็คือการเห็นซึ่งอารมณ์นั้น ๆ หรือในอารมณ์นั้น ๆ ว่ามีลักษณะแห่งธรรมเป็นอาทิอยู่อย่างไร และเห็นความที่สติเป็นต้นปรากฏชัดเกี่ยวกับอารมณ์นั้น ๆ (คำว่า “อารมณ์นั้น ๆ” คือหมายถึงอารมณ์ของอานาปานสติในขั้นที่ตนกำลังปฏิบัติ ในเวลานั้น ชั้นใดชั้นหนึ่งใน 16 ชั้นนั่นเอง.) ก็ดี นี้ชื่อว่าญาณหรือปัญญาของภิกษุหนึ่ง ในขณะนั้น. เป็นอันว่าในขณะที่นั้น เธอนั้นย่อมทำในบทศึกษาคือปัญญาหรือปัญญาสิกขา 1) ดังนั้น ภิกษุหนึ่ง จึงเป็นผู้ปฏิบัติอยู่ในบทแห่งสิกขาทั้งสามโดยครบถ้วน, และเป็นที่น่าสนใจอย่างยิ่งในข้อที่ว่า ด้วยข้อปฏิบัติเพียงอย่างเดียวได้ทำให้เกิดมีสิกขา ขึ้นพร้อมกันทั้ง 3 สิกขา อันเป็นเครื่องรับประกันว่า แม้ด้วยการทำอยู่เพียงเท่านี้ ก็ย่อมทำให้เป็นที่สมบูรณ์ได้ด้วยศีล สมานิ และปัญญา เป็นการชี้ให้เห็นความน่าอัศจรรย์ของสิ่งที่เรียกว่า ศีล สมานิ ปัญญา. และเป็นคำตอบของปัญหาที่ว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนปริยัติมาอย่างสมบูรณ์นั้นจะสามารถปฏิบัติ ศีล สมานิ ปัญญา ให้สมบูรณ์ได้โดยวิธีไร พร้อมกันไปในตัว.

สิ่งที่พึงสังเกตอีกอย่างหนึ่ง คือข้อที่ว่า ในบรรดาอานาปานสติทั้ง 16 ชั้นนั้น พระองค์ได้ทรงเริ่มใช้คำว่า “ย่อมทำในบทศึกษา” ตั้งแต่ขั้นที่สามนี้เป็นต้นไป ตลอดจนถึงขั้นสุดท้าย ซึ่งมีความหมายว่า ตั้งแต่ขั้นที่ 3 ถึงขั้นที่ 16 นั้น เป็นตัวการปฏิบัติที่เรียกได้ว่า เป็นตัวสิกขาแท้ และยังแถมมีครบทั้ง 3 สิกขาอีกด้วย. ส่วนขั้นที่ 1 และขั้นที่ 2 เป็นเพียงขั้นริเริ่ม คือเริ่มฝึกหัดกำหนดอารมณ์ จะมีบ้างก็เพียงการสำรวม ซึ่งเป็นศีล ; ส่วนที่เป็นสมานิและปัญญายังไม่ปรากฏเต็มตามความหมาย จึงยังไม่ถือว่ามีการทำในบทศึกษาที่สมบูรณ์ ในขั้นที่ 1 และขั้นที่ 2 นั้น ซึ่งเป็นเพียงการ

กำหนดลมเป็นส่วนใหญ่ ; เพิ่งมาสมบูรณ์ในขั้นที่ 3 นี้เอง จึงกล่าวได้ว่าเป็นขั้นที่เริ่มมีญาณแล้วโดยสมบูรณ์ตามความหมาย.

คำว่า “กำหนดรู้” หรือ “รู้พร้อมเฉพาะ” ในที่นี้ หมายถึงความรู้ที่สมบูรณ์ สูงขึ้นไปกว่าความรู้ที่เป็นเพียงสัมผัสัญญะอย่างในขั้นที่หนึ่งและขั้นที่สอง. คำว่า รู้พร้อม คือ รู้หมดทุกอย่าง. คำว่า รู้เฉพาะ คือ รู้อย่างละเอียดชัดเจนไปทุกอย่าง. รวมความว่ารู้อย่างสมบูรณ์ในกรณีนั้นๆ และในอันดับนั้น ๆ อย่างชัดเจน ซึ่งในที่นี้ได้แก่รู้จักสิ่งที่เรียกว่า กาย กล่าวคือลมหายใจนั่นเอง ว่ามีลักษณะอย่างไร มีผลดีอย่างไร มีเหตุและมีผลอย่างไร เป็นต้น. เมื่อคำว่า กาย ในที่นี้ ได้แก่ลมหายใจ การรู้ก็คือรู้ลักษณะสันยาวของลมหายใจ, อาการแห่งการเคลื่อนไหวของลมหายใจ, สมุฏฐานแห่งลมหายใจ คือความที่มีชีวิตยังเป็นไปอยู่, และผลจากลมหายใจคือความที่ลมหายใจนี้กำลังทำหน้าที่เป็นกายสังขาร หรือเป็นปัจจัยแก่ชีวิตส่วนที่เป็นรูปธรรมโดยตรงนี้อยู่ ดังนี้ เป็นต้น. เมื่อก้าวโดยสรุปก็คือรู้อะไรทั้งปวงของลมหายใจโดยตรงนั่นเอง. และใจความสำคัญที่ต้องรู้นั้น ต้องไปสิ้นสุดลงที่รู้ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ของสิ่งหรือภาวะเหล่านี้ทั้งหมด ซึ่งจะได้กล่าวถึงในขั้นที่สูงขึ้นไปตามลำดับ.

คำว่า “กองลมทั้งปวง” หรือ “กายทั้งปวง” ควรจะได้รับการวินิจฉัยเฉพาะคำว่า “กาย” โดยตรงเสียก่อน จะทำให้เข้าใจได้ง่ายขึ้น. คำว่า “กาย” แปลว่า หมู, และแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือนามกายและรูปกาย. นามกาย คือหมูนามหรือกลุ่มนามธรรม ได้แก่ความรู้สึกนึกคิดนึกของจิตรวมทั้งจิตเอง ที่เรียกโดยทั่วไปว่า เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นวงกว้าง. แต่โดยเฉพาะในที่นี้นั้นได้แก่ความรู้สึกต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในขณะที่มีการกำหนดลมหายใจ เช่นฉันทะเกิดขึ้น ปราโมทย์เกิดขึ้น สติเกิดขึ้นความรู้สึกตัวทั่วพร้อมเกิดขึ้น เหล่านี้ล้วนแต่เป็นกลุ่มนามกาย ซึ่งจัดเป็นกายประเภทหนึ่ง. ส่วน รูปกาย นั้น โดยทั่วไปหมายถึงมหาภูตรูป คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ที่เป็นส่วนประกอบส่วนใหญ่ของร่างกาย. แต่ในที่นี้ คำว่า รูปกาย หมายถึงลมหายใจที่เนื่องกันอยู่กับมหาภูตรูปทั้งสี่ นั้น โดยเฉพาะ ในฐานะเป็นสิ่งที่ทำให้มหาภูตรูปนั้นดำรงอยู่ได้ มีค่าหรือมีความหมายอยู่ได้ และทั้งเป็นที่ตั้งแห่งนามกาย มีเวทนาเป็นต้น สืบไปได้. กล่าวโดยสรุปก็คือ กาย กล่าวคือลมหายใจทำหน้าที่เป็นกายสังขาร คือปรุงแต่งรูปกายให้เป็นที่ตั้งแห่งนามกายได้สืบไปนั่นเอง, เมื่อผู้พิจารณาได้พิจารณาเห็นความที่กายทั้งปวง (คือทั้งรูปกายและนามกาย) มีอยู่อย่างไร และสัมพันธ์กันอย่างไรแล้ว ก็ย่อมพิจารณาเห็นความสำคัญของกาย คือลมหายใจโดยเฉพาะได้ ในฐานะที่ควรเพ่งเล็งเพียงสิ่งเดียวในที่นี้. เมื่อเป็นดังนี้ ย่อมเป็นการเพียงพอแล้ว ที่จะกล่าวว่า “ภิกษุนี้เป็นผู้มีปรกติดตามเห็นซึ่งกายในกายทั้งหลาย” (กาเยกายานุปัสสี) คือเธอได้มองเห็นกายอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดากายทั้งหลายโดยประจักษ์ ซึ่งในที่นี้หมายถึงการเห็นด้วยปัญญา ซึ่งกายคือลมหายใจ ในระหว่างกายทั้งหลายอย่างอื่น ๆ ทั้งที่เป็นรูปกายและนามกาย. อาศัยเหตุข้อนี้เองเป็นใจความสำคัญ จึงทำให้อานาปานสติจตุกกะที่หนึ่ง พลอยได้ชื่อว่า กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งมีหลักสำคัญว่า ภิกษุเป็นผู้มีปรกติดตามเห็นซึ่ง กายในกาย ทั้งหลาย อยู่เป็นประจำ ซึ่งในที่นี้ได้แก่ รู้อยู่ทุกลมหายใจเข้าออก ดังนี้.

คำว่า “ทั้งปวง” แม้จะกินความไปถึงว่ากายทุกชนิด ก็จริงอยู่ แต่ในที่นี้ หมายความว่า กายคือลมหายใจทั้งหมด หรือเรื่องทั้งหมดที่เกี่ยวกับกายนั้น. เมื่อคำว่า กาย ในที่นี้ได้แก่ลมหายใจ เรื่องที่จะต้องรู้ ก็คือเรื่องทุกเรื่องเกี่ยวกับลมหายใจนั้นโดยตรง คือว่าลมหายใจนั้น มีลักษณะอาการเป็นต้นอย่างไร ? และมีอะไรเกิดขึ้นเนื่องจากลมหายใจนั้น ? อนึ่งสำหรับอานาปานสติขั้นที่สามนี้ ยังอยู่ในกลุ่มของเรื่องที่เป็นสมาธิโดยส่วนใหญ่ คำว่ากายทั้งปวง จึงมีความหมายส่วนใหญ่ เท่าที่

เกี่ยวกับความเป็นสมาธิ ที่ทำให้เกิดขึ้นได้เนื่องจากลมหายใจนั้น เพราะฉะนั้น จึงกล่าวได้โดยเจาะจงว่ากายทั้งปวงก็คือลมหายใจทั้งปวงนั่นเอง. การกำหนดรู้กายทั้งปวง ก็คือการกำหนดรู้ลมหายใจโดยประการทั้งปวง นั่นเอง⁹²⁹

ปัสสุมภย์ กายสังขาร อสฺสสิสฺสามิ'ติ ลิกฺขติ, 'ปัสสุมภย์ กายสังขาร ปัสสสิสฺสามิ'ติ ลิกฺขติ สำเนียงว่า “เราะระงับกายสังขาร⁹³⁰ หายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราะระงับกายสังขาร หายใจออก”

คำว่า สำเนียงว่า เราจะระงับกายสังขาร หายใจเข้า หายใจออก (ปัสสุมภย์ กายสังขาร อสฺสสิสฺสามิ ฯเปฯ ปัสสสิสฺสามิ'ติ ลิกฺขติ) ความว่า สำเนียงว่า “จักระงับ ระงับเฉพาะ ทำให้ดับสนิท ทำให้สงบนิ่งซึ่งกายสังขารที่หยาบ หายใจเข้าหายใจออก”

ในอธิการนั้น พึงทราบความหยาบ ความละเอียด และความระงับอย่างนี้ในกาลก่อน คือในเวลาที่ยังมีได้กำหนดกายและจิตของภิกษุนี้ มีความกระวนกระวาย เมื่อความหยาบแห่งกายและจิตที่หยาบยังไม่เข้าไปสงบ แม้ลมหายใจเข้าหายใจออก ก็เป็นของหยาบ เป็นไปรุนแรงยิ่งขึ้น จมูกย่อมไม่พอ(หายใจ) ภิกษุใช้ปากช่วยหายใจเข้าบ้าง หายใจออกบ้างอยู่ แต่เมื่อใดกายหรือจิตของภิกษุนั้นเป็นอันระงับกำหนด เมื่อนั้นกายและจิตเหล่านั้นจึงเป็นอันสงบระงับ เมื่อกายและจิตเหล่านั้นสงบระงับ ลมหายใจเข้าหายใจออกเป็นไปละเอียด คือถึงอาการที่ต้องวิจัยว่า “ยังมีอยู่หรือไม่” เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษวิ่งลงจากภูเขาหรือปลงภาระหนักลงจากศีรษะยืนอยู่ ย่อมมีลมหายใจเข้าหายใจออกหยาบ จมูกย่อมไม่พอ(หายใจ) เขาใช้ปากช่วยหายใจเข้า หายใจออกอยู่ แต่เมื่อใดเขาบรรเทาความเหน็ดเหนื่อยนั้นได้อาบและดื่มน้ำ วางผ้าเปียกไว้ตรงหทัย นอนที่ร่มเงาอันเย็น เมื่อนั้นลมหายใจเข้าหายใจออกของเขาเป็นไปละเอียด คือถึงอาการที่ต้องวิจัยดูว่า “ยังมีอยู่หรือไม่” แม้ฉันทใด ในกาลก่อน คือในเวลาที่ยังมีได้กำหนด กายและจิตของภิกษุนี้ ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ฯลฯ ถึงอาการที่ต้องวิจัยดู

ถามว่า ข้อนั้นเป็นได้เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะในกาลก่อน คือในเวลาที่ยังมีทันได้กำหนด ภิกษุนั้นไม่มีการผูกใจ การประมวณไฝ่ใจ และการพิจารณาว่า “เราจะระงับกายสังขารที่หยาบ ๆ” แต่ในเวลาที่กำหนดจึงมี ด้วยเหตุนี้ กายสังขารในเวลาที่ได้กำหนดของภิกษุนั้นจึงละเอียดกว่าเวลาที่ยังมีทันได้กำหนด

ด้วยเหตุนี้ พระโบราณจารย์จึงกล่าวว่า

“เมื่อกายและจิตมีความกระวนกระวาย

กายสังขารย่อมเป็นไปเหลือประมาณ

เมื่อกายไม่กระวนกระวาย

กายสังขารย่อมเป็นไปละเอียด”⁹³¹

⁹²⁹ พุทธศาสนิกฯ, อานาปานสติภาวนา, หน้า 81-83

⁹³⁰ **ระงับกายสังขาร** หมายถึงผ่อนคลายลมหายใจหยาบให้ละเอียดขึ้นไปโดยลำดับจนถึงขั้นที่จะต้องพิสูจน์ว่ามีลมหายใจอยู่หรือไม่ เปรียบเหมือนเสียงเคาะระฆังครั้งแรกจะมีเสียงดังกังวานแล้วแผ่วลงจนถึงเงียบหายไปสนิทที่สุด (วิสุทธิ. (บาลี) 1/220/299-302)

⁹³¹ วิสุทธิ. (บาลี) 2/220/299, ขุ.ป.อ. (บาลี) 2/163/107.

แม้ในการกำหนด กายสังขารเป็นของหยาบ แต่เป็นของละเอียดในอุปจารแห่งปฐมฌาน แม้ในอุปจารแห่งปฐมฌานนั้น กายสังขารก็เป็นของหยาบ แต่เป็นของละเอียดในปฐมฌาน ทั้งในปฐมฌานและอุปจารแห่งทุติยฌาน กายสังขารยังเป็นของหยาบ แต่เป็นของละเอียดในทุติยฌาน ทั้งในทุติยฌานและอุปจารแห่งตติยฌาน กายสังขารเป็นของหยาบ แต่เป็นของละเอียดในตติยฌาน ทั้งในตติยฌานและอุปจารแห่งจตุตถฌาน กายสังขารยังเป็นของหยาบ แต่เป็นของละเอียดยิ่งในจตุตถฌาน ย่อมถึงความไม่เป็นไป นี่เป็นมติของพระทีมภิกขุและพระสังยุตตภิกขุ

ส่วนพระมัชฌิมภิกขุ ปรรณากายสังขารที่ละเอียดว่าเป็นอุปจารแห่งฌานที่สูง ๆ ขึ้นไปกว่าฌานที่ต่ำ ๆ ลงมาอย่างนี้ว่า "ในปฐมฌานกายสังขารเป็นของหยาบ แต่เป็นของละเอียดในอุปจารแห่งทุติยฌาน" แต่ตามมติของอาจารย์ทุกฝ่าย กายสังขารที่เป็นไปในเวลาที่ยังมีได้กำหนดย่อมระงับไปในเวลาที่กำหนดกายสังขารที่เป็นไปในเวลาที่กำหนด ย่อมระงับไปในอุปจารแห่งปฐมฌาน ฯลฯ กายสังขารที่เป็นไปในอุปจารแห่งจตุตถฌาน ย่อมระงับไปในจตุตถฌาน นี่เป็นนัยในสมณะก่อน

ส่วนนัยในวิปัสสนาพิงทราบดังนี้

กายสังขารที่เป็นไปในการที่ยังมิได้กำหนดเป็นของหยาบ แต่เป็นของละเอียดในการกำหนดมหาภูตรูป กายสังขารที่หยาบนั้น ก็เป็นของละเอียดในการกำหนดอุปาทยรูป กายสังขารที่หยาบนั้น ก็เป็นของละเอียดในการกำหนดรูปทั้งสี่ กายสังขารที่หยาบนั้น ก็เป็นของละเอียดในการกำหนดรูป กายสังขารที่หยาบนั้นก็เป็นของละเอียดในการกำหนดรูปและอรุ กายสังขารที่หยาบนั้น ก็เป็นของละเอียดในการกำหนดปัจฉัย กายสังขารที่หยาบนั้น ก็เป็นของละเอียดในการกำหนดนามรูปพร้อมปัจฉัย กายสังขารที่หยาบนั้น ก็เป็นของละเอียดในวิปัสสนาที่มีลักษณะเป็นอารมณ์ กายสังขารในวิปัสสนาที่มีกำลังอ่อนนั้นเป็นของหยาบ แต่เป็นของละเอียดในวิปัสสนาที่มีกำลังในสมถวิปัสสนานัยนั้น พึงทราบความระงับแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกที่เกิดก่อน ด้วยลมหายใจเข้าหายใจออกที่เกิดหลัง ๆ โดยนัยที่กล่าวไว้ในเบื้องต้น ในวิปัสสนานัยนี้พึงทราบลมหายใจเข้าหายใจออกที่หยาบและละเอียด และความระงับอย่างนี้

ส่วนในปฏิสัมภิทามรรต ท่านกล่าวเนื้อความแห่งค่านั้น พร้อมกับคำท้วงและคำตอบอย่างนี้

คำว่า "ภิกษุสำเหนียกว่า เราจักระงับกายสังขารหายใจเข้า ฯลฯ หายใจออก" เป็นอย่างไร กายสังขารเป็นไฉน ลมหายใจเข้ายาวเป็นไปทางกาย ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยกาย จัดเป็นกายสังขาร ภิกษุระงับ ดับ เข้าไปสงบกายสังขารเหล่านั้น สำเหนียกอยู่ ลมหายใจออกยาวเป็นไปทางกาย ธรรมเหล่านี้ ฯลฯ ลมหายใจเข้าสั้น ฯลฯ ลมหายใจออกสั้น รู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจเข้า รู้แจ้งกองลมทั้งปวงหายใจออก เป็นไปทางกาย ธรรมเหล่านี้เนื่องด้วยกาย จัดเป็นกายสังขาร ภิกษุระงับ ดับ เข้าไปสงบกายสังขารเหล่านั้น สำเหนียกอยู่

ความนุ่มไปข้างหน้า ความนุ่มไปข้าง ๆ ความนุ่มไปด้วยดี ความนุ่มไปทั่ว ความห้วน ความห้วนไหว ความโยก ความโยกโคลงแห่งกายใด ด้วยกายสังขารเห็นปานใด ภิกษุสำเหนียกว่า "เราจักระงับกายสังขารหายใจเข้า" สำเหนียกว่า "เราจักระงับกายสังขาร หายใจออก"

ความไม่นุ่มไปข้างหน้า ความไม่นุ่มไปข้าง ๆ ความไม่นุ่มไปด้วยดี ความไม่นุ่มไปทั่ว ความไม่ห้วน ความไม่ห้วนไหว ความไม่โยก ความไม่โยกโคลงแห่งกายใด ด้วยกายสังขารเห็นปานใด

ภิกษุสำเนียงว่า "เราจักระงับกายสังขารที่ละเอียดสุขุมเห็นปานนั้น หายใจเข้า" สำเนียงว่า "เราจักระงับกายสังขารเห็นปานนั้น หายใจออก"

หากภิกษุสำเนียงว่า "เราจักระงับกายสังขารหายใจเข้า" สำเนียงว่า "เราจักระงับกายสังขารหายใจออก" เมื่อเป็นเช่นนี้ การได้ลมก็ดี ลมหายใจเข้าหายใจออกก็ดี อานาปานสติก็ดี อานาปานสติสมาธิก็ดี จะเกิดขึ้นไม่ได้ และสมาบัตินั้นบัณฑิตทั้งหลายจะเข้าหรือออกก็ไม่ได้

หากภิกษุสำเนียงว่า "เราจักระงับกายสังขารหายใจเข้า ฯลฯ หายใจออก" เมื่อเป็นเช่นนี้ การได้ลมก็ดี ลมหายใจเข้าหายใจออกก็ดี อานาปานสติก็ดี อานาปานสติสมาธิก็ดี จะเกิดขึ้นได้ และสมาบัตินั้น ๆ บัณฑิตทั้งหลายจะเข้าหรือออกก็ได้

ถามว่า เหมือนอะไร

ตอบว่า เหมือนเมื่อบุคคลเคาะกังสดาล เสียงดังเป็นไปก่อน เพราะกำหนดใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งเสียงดังได้ดีแล้ว เมื่อเสียงดังเบาลง ต่อมาภายหลัง เสียงค่อย ๆ ย่อมเป็นไป เพราะกำหนดใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งเสียงค่อยได้ดีแล้ว เมื่อเสียงค่อยเบาลงอีก ต่อมาภายหลัง จิตจึงเป็นไปได้ แม้เพราะนิมิตแห่งเสียงค่อยเป็นอารมณ์ ลมหายใจเข้าหายใจออกที่หายาบ ก็ฉนั้นเหมือนกัน ย่อมเป็นไปก่อนเพราะกำหนดใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกที่หายาบได้ดีแล้ว เมื่อลมหายใจเข้าหายใจออกอย่างหายาบเบาลง ต่อมาภายหลัง ลมหายใจเข้าหายใจออกอย่างละเอียด จึงเป็นไป เพราะกำหนดใส่ใจ จดจำนิมิตแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกอย่างละเอียดได้ดีแล้ว เมื่อลมหายใจเข้าหายใจออกอย่างละเอียดเบาลงอีก ต่อมาภายหลัง จิตย่อมไม่ถึงความฟุ้งซ่าน แม้เพราะมีนิมิตแห่งลมหายใจเข้าหายใจออกอย่างละเอียดเป็นอารมณ์

เมื่อเป็นเช่นนี้ การได้ลมก็ดี ลมหายใจเข้าหายใจออกก็ดี อานาปานสติก็ดี อานาปานสติสมาธิก็ดี ย่อมเกิดได้ และสมาบัตินั้น บัณฑิตทั้งหลายจะเข้าหรือออกก็ได้

ลมหายใจเข้าหายใจออกที่ท่านกล่าวไว้ในคำว่า "ระงับกายสังขาร" เป็นกายความตั้งอยู่เป็นสติ อนุปัสสนาเป็นญาณ กายที่ตั้งมั่นไม่ใช่สติ สติเป็นทั้งความเข้าถึงอารมณ์ตั้งอยู่และเป็นตัวระลึก ภิกษุพิจารณาเห็นกาย(กองลมอัสสาสปัสสาสะ) นั้นด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า สติปฏิฐานภาวนา ก็คือการพิจารณาเห็นกายในกาย⁹³²

ในคำนี้ว่า ระงับกายสังขาร มีการพรรณนาบทไปตามลำดับแห่งจตุกกะที่ 1 ที่ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจกายอนุปัสสนาเท่านั้นก่อน

เพราะในอธิการนี้ จตุกกะนี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจกัมมัญฐานของภิกษุผู้เริ่มบำเพ็ญเพียร ส่วน 3 จตุกกะนอกนี้ ท่านกล่าวด้วยอำนาจเวทนาอนุปัสสนาจิตตานุปัสสนาและธัมมานุปัสสนา ของภิกษุผู้ได้บรรลุฌานในจตุกกะที่ 1 ดังนั้น ฟังทราบวิธีมีการชำระศีลเป็นต้นทั้งหมด ที่พระพุทธบุตรเจริญกัมมัญฐานนี้แล้วประสงค์จะบรรลุอรหัตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาด้วยวิปัสสนาอันมีอานาปานสติและจตุตถฌานเป็นปทัฏฐาน ฟังกระทำตั้งแต่ต้นด้วยอำนาจกุกุบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญเพียรในอานาปานสติก็มีกัมมัญฐานนี้ก่อน อย่างนี้⁹³³

⁹³² ชุ.ป. (ไทย) 33/275/224.

⁹³³ วิ.มหา.อ. (ไทย) 1/165/575-579.

อานาปานสติข้อนี้ มีสิ่งที่ต้องศึกษาและวินิจฉัย อยู่ตรงคำที่ว่า “กายสังขาร” และคำว่า “ทำกายสังขารให้รำงับอยู่” ซึ่งจะได้กล่าวเป็นลำดับไป : คำว่า “กายสังขาร” หมายถึง ลมหายใจ ในเมื่อทำหน้าที่ปรุงแต่งมหาภูตรูป อันเป็นที่ตั้งแห่งเวทนาเป็นต้น ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ไม่จำเป็นต้องวินิจฉัยอีกในที่นี้ แต่ควรจะเข้าใจสืบไปว่า ลมหายใจเป็นสิ่งที่เนื่องกันอยู่กับร่างกายอย่างใกล้ชิด ในฐานะเป็นสิ่งที่ปรุงสิ่งต่าง ๆ ที่เนื่องกับร่างกาย เช่นความร้อนหนาวในร่างกาย การเคลื่อนไหวของร่างกาย ตลอดถึงความอ่อนสลายและความแข็งกระด้างเป็นต้น ของร่างกาย เพราะฉะนั้น จึงเป็นอันกล่าวได้ว่า ร่างกายกับลมหายใจนี้ มีความสัมพันธ์กัน ในทางที่จะหายาบหรือละเอียด ในทางที่จะระส่ำระสายหรือสงบรำงับ ดังนี้เป็นต้น ได้พร้อมกันไปในตัว ซึ่งเป็นเหตุให้เราสังเกตได้ว่า เมื่อร่างกายหายาบหรือระส่ำระสายเป็นต้น ลมหายใจก็หายาบหรือระส่ำระสายไปตาม ; เมื่อลมหายใจละเอียดหรือรำงับ ร่างกายก็สุขุมหรือรำงับไปตาม ; ฉะนั้น การบังคับร่างกาย ก็คือการบังคับลมหายใจ ; การบังคับลมหายใจ ก็คือการบังคับร่างกายพร้อมกันไปในตัว. เมื่อลมหายใจละเอียดหรืออยู่ในภาวะที่ละเอียด ร่างกายก็สุขุมละเอียดไม่กระด้าง ไม่เมื่อยขบ และไม่ระส่ำระสายอย่างอื่น ๆ จึงเป็นอันว่านอกจากจะเป็นเครื่องสังเกตว่า เป็นไปด้วยกันหรือเสมอกันทุกลักษณะและอาการแล้ว ยังเป็นสิ่งที่ต้องได้รับการกำหนดหรือการฝึกฝนพร้อมกันไปในคราวเดียวกัน ในฐานะเป็นเครื่องส่งเสริมซึ่งกันและกัน ดังที่กล่าวแล้ว⁹³⁴

คำว่า “การทำกายสังขารให้รำงับ” นั้น ควรจะได้วินิจฉัยถึงกิริยาที่เรียกว่า “รำงับ” ให้เป็นที่เข้าใจแจ่มแจ้งกันเสียก่อน.

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ลมหายใจที่เป็นอยู่ตามธรรมชาตินั้นจัดเป็นของหายาบหรือบัญญัติว่าหายาบ แต่ทำไมปรากฏเพราะมิได้กำหนด ครั้นพอสักว่าไปกำหนดเข้าเท่านั้น ความหายาบก็จะปรากฏขึ้นมาทันทีอย่างรุนแรงแล้วก็จะเริ่มเปลี่ยนไปในทางที่จะละเอียดหรือสงบรำงับลง. ถ้ายังไปพิจารณาจริง ๆ เข้าด้วยแล้ว ก็ยิ่งละเอียดรำงับลงอีกตามลำดับ ดังนี้. ข้อนี้อุปมาเพื่อจะให้เข้าใจง่ายขึ้น โดยเปรียบกับเสียงฆ้องเมื่อมีการตีฆ้อง ย่อมเกิดเสียงดังที่สุดของฆ้องขึ้น. เมื่อเสียงดังที่สุด ลั่นสุดไปแล้ว ย่อมเหลือแต่เสียงกังวานเป็นระยะยาว. เสียงกังวานในระยะแรก ย่อมดังมากเกือบเท่ากับเสียงที่ตีโดยตรงแต่แล้วเสียงกังวานนั้น ย่อมค่อย ๆ น้อยลง หรือจางลง ๆ จนถึงขนาดจะไม่ได้ยินเสียง และเงียบหายไปมากที่สุด. เปรียบเทียบกันได้กับลมหายใจ ที่มีลักษณะอาการละเอียดหรือรำงับลง ๆ เช่นเดียวกับเสียงกังวานของฆ้อง ฉันทใดก็ฉันทนั้น. ขณะที่ยังไม่มีการตีฆ้องเสียงก็ไม่ปรากฏ นี้ย่อมเหมือนกับขณะที่ยังไม่ได้กำหนดลมหายใจ รู้สึกว่าสิ่งต่าง ๆ เงียบไปหมด หรือราวจะว่ามีได้มีการหายใจเลย ทั้ง ๆ ที่มีการหายใจอยู่เป็นปรกติ นี่เป็นเพราะยังไม่ได้กำหนด. พอสักว่าไปกำหนดเข้าก็รู้ทันทีว่ามีการหายใจ และอยู่ในระดับที่หายาบ เช่นเดียวกับเอาไม้ไปตีฆ้อง ก็เกิดเสียงชนิดที่ดังมากหรือหายาบมากขึ้นมาทันที. ครั้นมีการกำหนดลมหายใจแล้วมันก็เริ่มละเอียดไปตามลำดับของการกำหนดหรือการพิจารณาที่ยิ่งละเอียดลงตามลำดับ รำงับลงตามลำดับ เหมือนเสียงกังวานของฆ้องฉันทนั้น, ทั้งหมดนี้ เพื่อจะชี้ให้เห็นใจความสำคัญ 2 ประการ คือถ้าไม่มีการกำหนด ก็เป็นของหายาบ หายาบอยู่ตามปกติ แต่เรามีรู้สึก, และเมื่อไปกำหนดเข้า ย่อมเปลี่ยนเป็นของละเอียดยิ่งขึ้นไปตามลำดับ. แต่การละเอียดโดยอัตโนมัติเช่นนี้ ยังไม่เป็นการเพียงพอ เราจึงต้องทำให้ละเอียดให้ถึงที่สุดจริง ๆ โดยวิธี

⁹³⁴ พุทธทาสภิกขุ, อานาปานสติภาวนา, หน้า 13

แห่งอานาปานสติขั้นที่สี่นี้. นี่คือความหมายของคำว่า “ร่างรับ” ในบทบาทที่มีอยู่ว่า “เราเป็นผู้ทำกายสังขารให้ร่างรับอยู่” ดังนี้

เสยยถาปิ ภิกขเว ทกโข ภมกาโร วา ภมการนเตวาสี วา ทีฆิ วา อณฺณโต⁹³⁵ ‘ทีฆิ อณฺณามี’ติ ปชานาติ, รสฺสํ วา อณฺณโต ‘รสฺสํ อณฺณามี’ติ ปชานาติ ภิกขุทั้งหลาย ช่างกลิ้ง หรือ ลูกมือช่างกลิ้งผู้มีความชำนาญ เมื่อชักเชือกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราชักเชือกยาว” เมื่อชักเชือกสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราชักเชือกสั้น” แม้นั้นใด

คำว่า เมื่อชักเชือกยาว (ทีฆิ วา อณฺณโต) ได้แก่ เมื่อเหยียดมือและเท้าออก แล้วชักเชือกยาวมาในเวลาซึ่งหนังกลองเป็นต้นที่ลูกใหญ่ คำว่า เมื่อชักเชือกสั้น (รสฺสํ วา อณฺณโต) ได้แก่ เมื่อชักเชือกสั้นมาอย่างช้า ๆ ในเวลาร้อยเข็มในเครื่องประดับงาเป็นต้นที่ขึ้นเล็ก คำว่า ก็ฉนั้นเหมือนกัน (เอวเมว โข) ความว่า ภิกขุแม้นี้ก็ฉนั้นนั้น[เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้ายาว” ฯลฯ] สำเนียงกว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจออก” ด้วยอำนาจลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ที่เป็นไป แล้วด้วยอำนาจลมหายใจเข้าและลมหายใจออกที่มีระยะยาวนาน และด้วยอำนาจลมหายใจเข้าและลมหายใจออกที่มีระยะสั้น⁹³⁶

คำว่า **ภิกขุทั้งหลาย** เปรียบเหมือนนายช่างกลิ้ง หรือลูกมือของนายช่างกลิ้งผู้ขยัน นี่เป็นเพียงคำอุปมาเท่านั้น.

คำว่า **ในกายภายใน** ก็ดีนี้เป็นเพียงอุปมาเท่านั้น. แต่อุปมานั้นก็ย่อมไม่มาในคำนั้น. มาแต่อุปจารก็มีหลักฐานที่เหลือ. แต่ก็ยังไม่ถึง

คำว่า **ผู้ขยัน** หมายถึง ผู้ฉลาด (ผู้ชำนาญ)

คำว่า **ชักเชือกกลิ้งยาวก็ดี** ความว่า เหยียดมือ เหยียดเท้า ชักเชือกยาวในเวลาซึ่งกลองช่องพิณเป็นต้น ซึ่งเป็นของใหญ่.

คำว่า **ชักเชือกสั้นก็ดี** ความว่า ชักเชือกสั้นๆ ในเวลาซึ่งของเล็กๆ น้อยๆ เช่นงาและลิ้มสลัก เป็นต้น.

คำว่า **ฉนั้นเหมือนกันแล** ความว่า แม้ภิกขุนี้ก็ฉนั้นนั้น เมื่อหายใจเข้ายาวโดยลมอัสสาสะ และปัสสาสะ ที่เป็นไปโดยระยะยาวและระยะสั้น ก็รู้ชัดว่าเราหายใจเข้ายาว ฯลฯ คอยสำเนียงอยู่ว่าเราหายใจออกยาวดังนี้. เมื่อเธอสำเนียงอยู่อย่างนี้ ฌาน 4 ย่อมเกิดในนิมิตแห่งลมอัสสาสะปัสสาสะ. เธอออกจากฌานแล้ว จะกำหนดลมอัสสาสะปัสสาสะ หรือองค์ฌานได้.⁹³⁷

อิติ อชฺมตฺตํ วา กายเ กายานุปสฺสี วิหริติ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายใน⁹³⁸ อยู่ ความว่า พิจารณาเห็นกายในกาย คือลมอัสสาสะปัสสาสะของตนอยู่อย่างนี้.

คำว่า **ด้วยวิธีนี้** (ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกาย)ภายใน (อิติ อชฺมตฺตํ วา) ความว่า ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกของตนอยู่อย่างนี้⁹³⁹

⁹³⁵ ก. อณฺณโต

⁹³⁶ ที.ม.อ. (ไทย) 2/473/553-554.

⁹³⁷ ที.ม.อ. (ไทย) 6/374/554-555.

⁹³⁸ กายภายใน ในที่นี้หมายถึงลมหายใจเข้าออกของตน (ที.ม.อ. (บาลี) 2/374/379)

⁹³⁹ ที.ม.อ. (ไทย) 6/374/554.

คำว่า **ในกาย (กาย)** ได้แก่ ในรูปกาย แท้จริง รูปกายพระผู้มีพระภาคทรงประสงค์ว่า กาย ในพระสูตรนี้ เหมือนกายข้างและกายและตัวถั่งรถเป็นต้น เพราะเป็นที่รวมแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ และแห่งธรรมทั้งหลายมีผมเป็นต้น ก็รูปกายชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่รวม ฉันทใด รูปกายชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่มาแห่งสิ่งที่น่าเกลียดทั้งหลาย ก็ฉันทนั้น เพราะรูปกายนั้น เป็นที่มาแห่งสิ่งที่น่าเกลียดทั้งหลาย คือสิ่งที่น่าขยะแขยงยิ่ง แม้เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากาย คำว่า **ที่มา (อาโย)** ได้แก่ แดนเกิด ในคำว่า กายนั้น มีอธิบายเฉพาะคำดังต่อไปนี้ กายชื่อว่าอายะ เพราะเป็นแดนเกิด

ถามว่า อะไรเกิด

ตอบว่า ธรรมมีผมเป็นต้นที่น่าเกลียดเกิด

ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่มาแห่งสิ่งที่น่าเกลียดทั้งหลายด้วยอาการอย่างนี้

ก็แล บัณฑิตพึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคแม้จะตรัสไว้แล้วว่า “ในกาย” แต่ก็ยังระบุถึง กายเป็นครั้งที่ 2 อีกว่า “พิจารณาเห็นกาย” เพื่อจะทรงแสดงถึงการแยกความเป็นก้อนด้วยการ กำหนด โดยไม่ให้ปะปนกัน ด้วยเหตุนี้ พระโยคาวจรยังไม่ใช่ผู้พิจารณาเห็นเวทนาในกาย หรือผู้ พิจารณาเห็นจิตและธรรมในกาย โดยที่แท้ เป็นผู้พิจารณาเห็นกายในกายเท่านั้น ด้วยคำว่า พิจารณา เห็นกาย นั้น เป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงการกำหนดโดยไม่ให้ปะปนกัน โดยทรงแสดงอาการคือ การพิจารณา เห็นกายในวัตถุกล่าวคือกาย อนึ่ง พระโยคาวจรไม่ใช่ผู้พิจารณาเห็นธรรมอย่างเอก นอกจากอวัยวะน้อยใหญ่ในกาย ทั้งไม่ใช่พิจารณาเห็นหญิงหรือชายนอกจากผม ขนเป็นต้นในกาย ก็ ในคำนี้ว่า พิจารณาเห็นกายในกาย พระโยคาวจรไม่ใช่ผู้พิจารณา เห็นธรรมอย่างเอกนอกจากภุตรูป และอุปาทายรูป แม้ในกายกล่าวคือที่ประชุมแห่งภุตรูปและอุปาทายรูปมีผม ขนเป็นต้น โดยที่แท้ เป็นผู้พิจารณาเห็นที่ประชุมแห่งองคัพพหุ เหมือนผู้มองเห็นองค์ประกอบของรถ เป็นผู้พิจารณาเห็นที่ ประชุมแห่งผม ขนเป็นต้น เหมือนผู้มองเห็นส่วนต่าง ๆ ของตัวเมือง และเป็นผู้พิจารณาเห็นที่ประชุม แห่งภุตรูปและอุปาทายรูปนั่นเอง เหมือนคนลอกกาบกล้วยออกจากต้นกล้วย และเหมือนคนแบกกำมือ เปล่าออก เพราะเหตุนี้ ย่อมเป็นอันพระองค์ทรงแสดงการแยกความเป็นก้อน โดยทรงแสดงถึงวัตถุ กล่าวคือกาย ด้วยอำนาจการประชุมโดยประการต่างๆ นั่นเอง อนึ่ง ในคำว่า พิจารณาเห็นกายในกาย นี้ ไม่ปรากฏเป็นกาย เป็นหญิง เป็นชาย หรือเป็นธรรมอะไรอื่น นอกจากที่ประชุมตามที่กล่าวแล้ว แต่ สัตว์ทั้งหลายยังเชื่อมั่นผิด ๆ อย่างนั้น ๆ ในสภาวะเพียงการประชุมแห่งธรรมตามที่กล่าวแล้วนั้นแล เพราะเหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า

“ตนย่อมไม่เห็นรูปที่ผู้อื่นเห็นแล้ว

ผู้อื่นก็ไม่เห็นรูปที่ตนเห็นแล้ว

บุคคลเมื่อไม่เห็น จึงหลงไหลแล้วติดอยู่

เขาผู้ติดอยู่ จึงไม่หลุดพ้นไปได้”

คำนี้ว่า “ในกาย” พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วเพื่อแสดงการแยกความเป็นก้อนเป็นต้น และด้วยอาทิศัพท์ ในคำนี้ว่า ขนวินิพโกคาทิสสนตถ์(เพื่อแสดงการแยกความเป็นก้อนเป็นต้น) บัณฑิตพึงทราบแม้การอธิบายดังต่อไปนี้ :- แท้จริง พระโยคาวจรนี้พิจารณาเห็นกายในกายอย่างเดียวนั้น ไม่ได้พิจารณาเห็นธรรมอย่างอื่น

ถามว่า มีคำอธิบายไว้อย่างไร

ตอบว่า มีคำอธิบายไว้ว่า คนทั้งหลายพิจารณาเห็นพยับแดดแม้ที่ไม่ใช้น้ำว่าเป็นน้ำ ฉันทิ
 พระโยคาวจรหาพิจารณาเห็นกายนี้ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ซึ่งเป็นของไม่คงดงามนั้นแลว่า
 เที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา และคงดงามฉนั้นนั้นไม่ โดยที่แท้ พิจารณาเห็นเป็นสักว่ากาย มีคำที่ท่านอธิบาย
 ไว้ดังนี้ว่า “คือ พิจารณาเห็นว่า เป็นที่ประชุมของกายที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่คงดงาม
 เท่านั้น อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า กายนี้ได้มีลมหายใจออก มีลมหายใจเข้าเป็น
 เบื้องต้น และมีกระดูกที่จะกลายเป็นผุยผงเป็นที่สุด พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วโดยนัยเป็นต้นว่า
 “ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ไปสู่ป่าก็ดี ฯลฯ มีสติหายใจเข้า”⁹⁴⁰ และกายใด ที่ท่านพระสารี
 บุตรกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า “ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นกองภูววิธาตุโดยความไม่
 เที่ยง ฯลฯ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นกองอาโปธาตุ ฯลฯ กองเตโชธาตุ ฯลฯ กองวาโย
 ธาตุ ฯลฯ กองผม ฯลฯ กองขน ฯลฯ กองผิว ฯลฯ กองหนัง ฯลฯ กองเนื้อ ฯลฯ กองเลือด ฯลฯ กอง
 เอ็น ฯลฯ กองกระดูก ฯลฯ กองไขกระดูก”⁹⁴¹ เพราะพิจารณาเห็นกายนั้นทั้งหมดในกายนี้เท่านั้น
 พระโยคาวจรจึงชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกาย

อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า พระโยคาวจรชื่อว่าพิจารณาเห็นกาย
 กล่าวคือที่ประชุมแห่งธรรมมีผมเป็นต้นในกาย เพราะไม่เห็นแม้เพียงสิ่งเดียวในกายที่จะต้องยึดถือ
 อย่างนี้ว่า “เราหรือของเรา แต่เพราะเห็นที่ประชุมแห่งธรรมต่าง ๆ กันนั้นมีผมและขนเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกาย
 แม้เพราะพิจารณาเห็นกาย กล่าวคือที่ประชุมแห่งอาการมีลักษณะไม่เที่ยงเป็นต้นทั้งหมดที่มีนัยอัน
 มาแล้วในปฏิสัมภิทามรรคโดยลำดับเป็นต้นว่า “ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นในกายนี้ โดย
 ความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง”⁹⁴² จริงอย่างนั้น ภิกษุผู้ปฏิบัติปฏิบัติคือการพิจารณา
 เห็นกายในกายนี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ย่อมพิจารณาเห็นกายนี้ด้วยอำนาจอนุปัสสนา 7 ประการมี
 อนิจจานุปัสสนาเป็นต้นโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็น
 ทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความ
 เป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ย่อมไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ย่อมไม่กำหนด ย่อมทำราคะให้ดับ ย่อม
 ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ย่อมไม่ยึดถือ ภิกษุนั้นเมื่อพิจารณาเห็นกายนั้น โดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจ
 สัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็น
 อนัตตา ย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิได้ เมื่อคลายกำหนด ย่อมละราคะได้ เมื่อ
 ทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะได้⁹⁴³

พหิทธา วา กายเย กายานุปัสสี วิหริตี พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก⁹⁴⁴อยู่ (กาย
 ภายนอก ในที่นี้หมายถึงลมหายใจเข้าออกของผู้อื่น (ที.ม.อ.384/379) ความว่า หรือพิจารณาเห็น
 กายในกาย คือลมอัสสาสปัสสาสะของคนอื่น อยู่.

⁹⁴⁰ ม.อ. (ไทย) 14/148/187.

⁹⁴¹ ชุ.ป. (ไทย) 31/35/592.

⁹⁴² ชุ.ป. (ไทย) 31/35/592.

⁹⁴³ ชุ.ป. (ไทย) 31/35/592.

⁹⁴⁴ กายภายนอก ในที่นี้หมายถึงลมหายใจเข้าออกของผู้อื่น (ที.ม.อ. (บาลี) 2/384/379)

คำว่า ในกายภายนอก (พหิทธา วา) ความว่า ในกายคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกของผู้อื่น⁹⁴⁵

อชมตตพหิทธา วา กายเย กายานุปสฺสี วิหริติ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก สุดท้ายถึงระดับการเห็นฐานแห่งการเกิดลมเข้าลมออก เรียกว่าเห็นเหตุเกิดลมเข้าและออก เกิดปัญญารู้ว่ากายมีอยู่เพียงเพื่ออาศัยเจริญมาน เจริญสติ ไม่ควรมียึดมั่นถือมั่นด้วยตัณหาและทิฐิ

คำว่า หรือทั้งภายในทั้งภายนอก (อชมตตพหิทธา วา) ความว่า ในกายคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกของตนตามกาล ในกายคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกของผู้อื่นตามกาล ด้วยคำว่า หรือทั้งภายในทั้งภายนอก (อชมตตพหิทธา วา) นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสถึงกาลที่ลมหายใจนั้นเข้า ๆ ออก ๆ โดยไม่พังกัมมัญฐานที่เข้าของ กัมมัญฐานทั้ง 2 ประการนี้ย่อมหาไม่ได้ในเวลาเดียวกัน⁹⁴⁶

สมุทฺถมมานุปสฺสี วา กายสฺมี วิหริติ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่

คำว่า พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (สมุทฺถมมานุปสฺสี วา) ความว่า ลมอาศัยสูบ ก้านสูบ และความพยายามอันเกิดจากสูบและก้านสูบของช่างทอง จึงพัดต้นไปมาได้ ฉันทใด กายคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกของภิกษุก็ฉันทนั้น อาศัยกรชกาย โพรงจุมกและจิตจึงสัญจรไปมาได้ ธรรมทั้งหลายมีกายเป็นต้นชื่อว่าธรรมเป็นเหตุเกิด ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า “ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกายอยู่”⁹⁴⁷

วยธมมานุปสฺสี วา กายสฺมี วิหริติ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่

คำว่า พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (วยธมมานุปสฺสี วา) ความว่า เมื่อสูบลูกนำไป เมื่อก้านสูบหัก และเมื่อไม่มีความพยายามที่เกิดจากสูบและก้านสูบนั้น ลมนั้นจึงพัดต้นไม่ได้ ฉันทใด เมื่อกายแตกดับ โพรงจุมกโหว่ และเมื่อจิตดับแล้ว ชื่อว่ากายคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออกจะสัญจรไม่ได้ ฉันทนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนี้ ภิกษุเมื่อพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า “เพราะกายเป็นต้นดับไป จึงมีการดับแห่งการหายใจเข้าและการหายใจออก” พระองค์จึงตรัสเรียกว่า “ภิกษุผู้พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ ในกายอยู่”⁹⁴⁸

สมุทฺถวยธมมานุปสฺสี วา กายสฺมี วิหริติ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่

คำว่า พิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (สมุทฺถวยธมมานุปสฺสี) ความว่า พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นตามเวลา พิจารณาเห็นความดับไปตามเวลา⁹⁴⁹

⁹⁴⁵ ที.ม.อ. (ไทย) 2/374/554.

⁹⁴⁶ ที.ม.อ. (ไทย) 2/374/554-555.

⁹⁴⁷ ที.ม.อ. (ไทย) 2/374/555.

⁹⁴⁸ อ่างแล้ว

⁹⁴⁹ อ่างแล้ว

อดติ กาโย'ติ วา ปนสส สติ ปจจุปฏฐิตา โหติ ยาวเทว ญาณมตตาย ปฏิสสติมตตาย อนิสสิโต จ วิหริติ, น จ กิญจิ โลเก อูปาทิยติ. เอวมปิ⁹⁵⁰ ภิกขเว ภิกขุ กาเย กายานุปสสี วิหริติ หรือว่า ภิกษุเหล่านั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ เท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล

คำว่า หรือว่า ภิกษุเหล่านั้น ... กายมีอยู่ (อดติ กาโยติ วา ปนสส) ความว่า ภิกษุเหล่านั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าอย่างนี้ว่า “กายเท่านั้นมีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่ อตตะตา ไม่ใช่สิ่งที่เนื่องด้วยอตตะตา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร”

คำนี้ว่า ก็เพียง ... เท่านั้น (ยาวเทว) เป็นคำกำหนดชี้ขาดประโยชน์ มีคำที่ท่านอธิบายไว้ ดังนี้ว่า “สติที่เข้าไปตั้งไว้เฉพาะ ไม่ใช่เพื่อประโยชน์อย่างอื่น โดยที่แท้เพียงเพื่อความรู้เท่านั้น คือ เพื่อ ญาณที่สูงขึ้นไปเป็นประมาณต่อ ๆ ไป และเพื่อสติเป็นประมาณ อธิบายว่า เพื่อให้สติและสัมปชัญญะ เจริญขึ้น

คำว่า ไม่อาศัยอยู่ (อนิสสิโต จ วิหริติ) ความว่า ไม่ได้อาศัยอยู่ด้วยอำนาจแห่งตัณหา นิสัย และทิฏฐินิสัย

คำว่า และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก (น จ กิญจิ โลเก อูปาทิยติ) ความว่า เธอจะไม่ยึดถืออะไร ๆ คือ รูป ฯลฯ วิญญาณในโลกว่า “นี่เป็นอตตะตาหรือสิ่งที่เนื่องด้วยอตตะตาของเรา” ปี อักษร ในคำว่า อย่างนี้แล (เอวปิ) ใช้ในความหมายว่ารวม เพราะรวมไปถึงเนื้อความข้างหน้า อนึ่ง ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงเทศนาว่าด้วยอานาปานสติบรรพมอบให้(สาวกทั้งหลาย) ดังนี้ แล⁹⁵¹

คำว่า ไม่ถูกกิเลส อาศัยอยู่ ความว่า ไม่ถูกกิเลสอาศัย ด้วยอำนาจแห่งกิเลสเป็นที่อาศัย คือตัณหา และทิฏฐิอยู่.

คำว่า ไม่ยึดถือสิ่งไร ๆ ในโลกด้วย ความว่า ไม่ถือสิ่งไร ๆ ในโลก คือรูป ฯลฯ หรือ วิญญาณว่า นี่เป็นตัวของเรา นี้อันในตัวของเรา.

มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง (เกสา โลมา นขา ทนตา ตโจ)

หมวดสิ่งปฏิภูล⁹⁵² คือให้ตั้งสติพิจารณาเห็นกายจากส่วนบนตั้งแต่ปลายผมลงมาถึง ส่วนล่างสุดคือฝ่าเท้า โดยรอบที่มีหนังห่อหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่างๆดังพุทธ ดารัสว่า “ในกายนี้มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ลำไส้เล็ก อาหารใหม่อาหารเก่าดีเสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูล” และให้พิจารณาเห็นกายในสภาพของงูที่มีปากสองข้างที่ภายในบรรจุน้ำ ของมากมาย ผู้มีสติเปรียบเหมือนคนตาดีจึงสามารถแยกแยะสิ่งต่างๆออกได้ และพิจารณาเห็นกายใน

⁹⁵⁰ ฉ.ม. เอวมปิ โข

⁹⁵¹ ที.ม.อ. (ไทย) 6/374/555.

⁹⁵² ที.ม. (ไทย) 10/377/306.

กายภายในได้พร้อมกับทำความเข้าใจตระหนักไว้ว่ากายมีอยู่เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นด้วยตัณหาและทิฐิ

ปุณ จปริ ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาทตลา อโร เกสมตถกา ตจปรินนตํ
ปุณนนานุปการสส อสุจิโน ปจจเวกขติ ‘อถถิ อิมสมิ กายเ ภิกขุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุ
 พิจารณาเห็นกายนี้ ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ
 เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ ว่า ในกายนี้

พระผู้มีพระภาคครั้งทรงจำแนกกายานุปัสสนาด้วยอำนาจการมนสิการโดยเป็นสัมชัญญะ
 อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกด้วยความเป็นปฏิกุศล จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า **อีกประการหนึ่ง**
(ปุณ จปริ)

เกสา โลมา นขา ทนตา ตโจ มีมม ขน เล็บ ฟัน หนัง

คำว่า **ผม (เกสา)** ที่เรียกโดยภาษาบาลีว่า “เกสา” เป็นเส้นยาว สีของมันน่าเกลียด สีดำ
 สีขาวหงอกกลิ่นของมันน่าเกลียด หนังศีรษะหล่อเลี้ยงผมด้วยเลือดด้วยน้ำเหลือง อยู่บนศีรษะ สำหรับ
 รับฝุ่นละอองดูความน่าเกลียดแล้วจะไปหลงว่าสวยงามได้อย่างไร ฉะนั้น ที่เคยหลงว่าสวยงามนั้น เมื่อ
 ไม่กัซัวโงงมานี้เต็ยวนนี้ต้องเลิกละกันที เพื่อมีจิตเปลี่ยนไป เพื่อความเหมาะสมแห่งผ้ากาสาเยและการ
 ปฏิบัติธรรม จึงต้องยกระดับจิตให้พ้นจากการรักสวยรักงาม⁹⁵³

พระโยคาวจรย่อมนำกำหนดว่า “ผมทั้งหลายเกิดที่หนังศีรษะ กำหนดจากกรอบบนสุดของ
 หน้าผาก รอบไปหากงหู ลงไปหาหลุมคอ” พระโยคาวจรย่อมนำกำหนดในผมเหล่านั้นว่า “หญ้า
 กุณฐะ⁹⁵⁴ซึ่งเกิดแล้วบนยอดจอมปลวก ย่อมไม่รู้ว้ว่า “เราทั้งหลายเกิดแล้วบนยอดจอมปลวก” แม้ยอด
 จอมปลวกก็ไม่วู้ว้ว่า “หญ้ากุณฐะเกิดแล้วบนเรา” ฉนั้นใด ผมทั้งหลายก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน ย่อมไม่วู้ว้ว่า
 “เราทั้งหลายเกิดที่หนังศีรษะ แม้หนังศีรษะก็ไม่วู้ว้ว่า “ผมทั้งหลายเกิดที่เรา” พระโยคาวจรนั้นย่อมนำ
 กำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ไม่มีเจตนา เป็นอภัยาก
 ฤต ว้างเปล่า ปฏิกุศลด้วยกลิ่นเหม็นและน่ารังเกียจอย่างยิ่ง ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนี้ อาจารย์ผู้ท้วงทักท้วงว่า “พระโยคาวจรนี้ย่อมนำกำหนด
 อาการ 32 ประการนี้โดยสี่เป็นต้นอย่างไร” จริงอยู่ พระโยคาวจรนี้ เมื่อเจริญอาการ 32 ประการโดย
 จำแนกหนึ่งเป็นที่ 5 เป็นต้นโดยนัยมีอาทิวว่า “มีอยู่ในกายนี้ ผม” จึงกำหนดผมทั้งหลายโดยสี่เช่นที่
 พระผู้มีพระภาคพระองค์นี้เห็นแล้วก่อนว่า “มีสีดำ” ว่าโดยทรวดทรง เธอย่อมนำกำหนดว่า “ผม
 ทั้งหลายเป็นเกลียวยาวเหมือนคันตาชั่ง” แต่ว่าโดยทิศ เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกทศใน
 กายนี้ตั้งแต่สะดือขึ้นไปว่า “ทศเบื้องบน” ตรัสเรียกทศใต้สะดือลงมาว่า “ทศเบื้องล่าง” ฉะนั้น เธอจึง
 กำหนดว่า “ผมทั้งหลายเกิดแล้วในทศเบื้องบนแห่งกายนี้” ว่าโดยโอกาส

คำว่า **การกำหนด(ปริจเจทโต)** ได้แก่ การกำหนด 2 ประการ คือ

⁹⁵³ พระครูติลาภานุรักษ์ (ปราโมทย์ มหาวีโร), **ศึกษามูลกัมมัฏฐานในกายคตาสติ**, สารนิพนธ์ปริญญา
 พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
 2558, หน้า 25.

⁹⁵⁴ ในวิสุทธิมรรคคัมภีร์ให้ความหมายว่า กุณฐะดินานีติ ขุททกดินานี แปลว่า หญ้ากุณฐะ ได้แก่ หญ้า
 ตันเล็ก ๆ

1) การกำหนดส่วนที่เป็นของตน   2) การกำหนดส่วนที่ไม่ใช่ของตน

บรรดาการกำหนด 2 ประการนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดโดยการกำหนดส่วนที่เป็นของตนอย่างนี้ว่า “เรากำหนดผมทั้งหลายเบื้องล่างได้ด้วยพื้นหนังที่ผมทั้งหลายตั้งอยู่ หรือด้วยพื้นเดิมของตนที่พวกมันเข้าไปตั้งอยู่ในพื้นหนังนั้นประมาณปลายเมล็ดข้าวเปลือก เบื้องบนเรากำหนดได้ด้วย ความว่าง เบื้องขวางเรากำหนดได้ด้วยผมด้วยกันเอง” และเธอย่อมกำหนดโดยการกำหนดส่วนที่ไม่ใช่ของตนอย่างนี้ว่า “ผมทั้งหลายไม่ใช่อาการ 31 ประการที่เหลือ อาการ 31 ประการที่เหลือก็ไม่ใช่ผมทั้งหลาย” พระโยคาวจรย่อมกำหนดผมทั้งหลายโดยสี่เป็นต้นอย่างนี้ก่อน⁹⁵⁵

คำว่า **ขน (โลมา)** เรียกโดยบาลีว่า “โลมา” พิจารณาอย่างเดียวกับผม⁹⁵⁶ เพราะมันคล้ายกัน ผิดกันแต่ว่าเป็นเส้นเล็ก ๆ อยู่เต็มไปด้วยตามตัว เช่น ขนคิ้ว หนวด เครา และ ขนอ่อนตามตัว เป็นต้นการพิจารณาผมอย่างไรก็พิจารณาขนอย่างนั้น คือว่าอย่าได้ไปเห็นความงามตามธรรมดาทั่วไป ทั้งตัว ที่มีขนละเอียดครอบคลุมอยู่⁹⁵⁷

พระโยคาวจรย่อมกำหนดขนทั้งหลายแม้ในอาการ 31 ประการที่เหลือว่า “ว่าโดยสี่ ขนทั้งหลาย โดยมาก มีสีเขียว” หรือมีสีเช่นที่พระโยคาวจรนั้นเห็นแล้ว ว่าโดยทรวดทรง เธอย่อมกำหนดว่า “ขนทั้งหลายมีทรวดทรงเหมือนคันธนูโค้ง หรือมีทรวดทรงเหมือนเสี้ยนตาลที่ปลายงอขึ้นข้างบน” ว่าโดยทิศ พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดว่า “ขนทั้งหลายเกิดแล้วในทิศทั้ง 2 ว่าโดยโอกาส เว้นฝ่ามือ และฝ่าเท้าแล้ว โดยมาก ขนทั้งหลายเกิดแล้วที่หนังแห่งร่างกายที่เหลือ”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “หญาคาที่เกิดขึ้นในสถานที่บ้านเก่า ย่อมไม่รู้ว่ “เราทั้งหลายเกิดแล้วในสถานที่บ้านเก่า” และสถานที่บ้านเก่าก็ไม่รู้ว่ “หญาคาเกิดแล้วในเรา” ฉนใด ขนทั้งหลายก็ฉนนั้นเหมือนกันย่อมไม่รู้ว่ “เราทั้งหลายเกิดแล้วที่หนังแห่งร่างกาย” และหนังแห่งร่างกายก็ไม่รู้ว่ “ขนทั้งหลายเกิดแล้วในเรา” พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดว่ “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ไม่มีเจตนา เป็นอภัยาก ฤต ว่างเปล่า ปฏิกุลด้วยกลิ่นเหม็นอย่างยิ่งและน่ารังเกียจ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่ “เรากำหนดขนทั้งหลายเบื้องล่างได้ด้วยพื้นแห่งหนังที่ขนตั้งอยู่ หรือด้วยพื้นแห่งรากของตนที่เข้าไปตรึงอยู่ประมาณเท่าตัวเหาที่พื้นแห่งหนังนั้น เบื้องบนเรากำหนดได้ด้วย ความว่าง เบื้องขวางเรากำหนดได้ด้วยขนด้วยกันเอง” นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งขนเหล่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั้นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดขนทั้งหลายด้วยอาการอย่างนี้⁹⁵⁸

คำว่า **เล็บ (นขา)** โดยภาษาบาลีว่า “นขา” ที่งอกอยู่ตามปลายนิ้วมือ และปลายนิ้วเท้า เล็บถือเป็นอวัยวะที่ใครหลาย ๆ คนต่างให้ความสำคัญไม่ได้ยิ่งหย่อนไปกว่าเส้นผมหรือผิวพรรณเลย แม้มันจะเป็นอวัยวะชิ้นเล็ก ๆ ก็ตาม

⁹⁵⁵ ชุ.ขุ.อ. (ไทย) 18/66-67.

⁹⁵⁶ ม.อ. (ไทย) 14/154/198.

⁹⁵⁷ พระครูติลกานูรักษ์ (ปราโมทย์ มหาวีโร), **ศึกษามูลกัมมัฏฐานในกายคตาสติ**, สารนิพนธ์ปริญา พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, 2558, หน้า 25.

⁹⁵⁸ ชุ.ขุ.อ. (ไทย) 18/68.

พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “ผู้ที่มีเล็บครบก็มีเล็บ 20 เล็บเท่านั้น เล็บเหล่านั้นแม่ทั้งหมด ว่าโดยสี ในโอกาสที่พ้นจากเนื้อออกมา จะมีสีขาว ในโอกาสที่ติดอยู่กับเนื้อ จะมีสีแดง” ว่าโดยทรวดทรง เธอย่อมกำหนดว่า “เล็บทั้งหลายจะมีทรวดทรงตามโอกาสที่ตั้งอยู่ของตน โดยมาก จะมีทรวดทรงเหมือนเมล็ดมะขาง หรือมีทรวดทรงเหมือนเกล็ดปลา” ว่าโดยทิศ พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดว่า “เล็บทั้งหลายเกิดแล้วในทิศทั้ง 2 ว่าโดยโอกาส เล็บเหล่านั้นตั้งอยู่แล้วที่ปลายนิ้วทั้งหลาย”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “เมล็ดมะขางที่พวกเขาเด็กชาวบ้านเสียบไว้ที่ปลายไม้ ย่อมไม่รู้ว่า “เราทั้งหลายถูกพวกเขาเด็กชาวบ้านเสียบไว้ที่ปลายไม้” แม้ไม่ทั้งหลายก็ไม่รู้ว่า “เมล็ดมะขางถูกพวกเขาเด็กชาวบ้านเสียบไว้ที่เรา” ฉะนั้น เล็บทั้งหลายก็ฉนั้นเหมือนกันย่อมไม่รู้ว่า “เราทั้งหลายตั้งอยู่แล้วที่ปลายนิ้วทั้งหลาย แม้นิ้วทั้งหลายก็ไม่รู้ว่า “เล็บทั้งหลายตั้งอยู่แล้วที่ปลายของเรา” พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ไม่มีเจตนา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “เรากำหนดเล็บทั้งหลายเบื้องต้นได้ด้วยเนื้อของนิ้วที่โคน และด้วยพื้นซึ่งตั้งอยู่ที่โคนนั้น กำหนดเล็บทั้งหลายเบื้องต้นได้ด้วยควมว่างที่ปลาย และด้วยหนังที่ปลายจากข้างทั้ง 2 ของนิ้วทั้งหลายในข้างทั้ง 2 ข้าง” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งเล็บเหล่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั้นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดเล็บทั้งหลายโดยสีเป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁵⁹

คำว่า **พิน(หนตา)** เรียกโดยภาษาบาลีว่า “ทันตา” เป็นเรื่องที่สามารถมองเห็นง่ายที่สุด มีสีสนววรรณเหมือนกระดุก เกิดคืองอกในเหงือก⁹⁶⁰ มีหน้าที่การงานสำหรับเคี้ยวบด มีรูปร่างของมันน่าเกลียด ทุกชิ้น่าเกลียด มีกลิ่นเหม็น ฉะนั้น จึงกล่าววาพินเป็นสิ่งปฏิกุล ไม่สวยงามและไม่ควรยึดมันถือมัน

พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “ผู้ที่มีพินครบก็มีพิน 32 ซี่ พินเหล่านั้นแม่ทั้งหมด ว่าโดยสี จะมีสีขาว” ว่าโดยทรวดทรง เธอย่อมกำหนดว่า “พินทั้งหลายของผู้มีพินตั้งเรียงกันเสมอ ย่อมปรากฏเหมือนแผ่นสังข์ที่เขาตัดใบที่คมออกแล้ว และเหมือนพวงดอกไม้ขาวตุ้มที่เขาร้อยไว้เรียบร้อย พินทั้งหลายของผู้มีพินตั้งเรียงกันไม่เสมอ จะมีทรวดทรงต่าง ๆ กัน เหมือนลำดับตั้งบนห่อฉันทเกา” พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “ความจริง ที่ปลายแฉกพินทั้ง 2 ข้างของพินเหล่านั้น มีพิน 8 ซี่ ที่แบ่งเป็นข้างล่างข้างละ 2 ซี่ ข้างบนข้างละ 2 ซี่ มีปลาย 4 ปลาย มีราก 4 ราก มีทรวดทรงเหมือนเก้าอี้ยาว มีพิน 8 ซี่ ซึ่งตั้งอยู่แล้วตามลำดับนั้นนั้นแล ด้านในของพินแม่เหล่านั้น มีปลาย 3 ปลาย มีราก 3 ราก มีทรวดทรงเหมือนกระบี่ มีพิน 4 ซี่ ที่แบ่งทั้งข้างล่าง และข้างบนข้างละ 1 ซี่ ตามลำดับนั้นนั้นแล ด้านในของพินแม่เหล่านั้น มีปลาย 2 ปลาย มีราก 2 ราก มีทรวดทรงเหมือนไม้ค้ำยานน้อย [เกวียน] มีพินที่เป็นเขี้ยว 4 ซี่ ซึ่งตั้งอยู่แล้วตามลำดับนั้นนั้นแล ด้านในของพินแม่เหล่านั้น มีปลาย 1 ปลาย มีราก 1 ราก มีทรวดทรงเหมือนดอกมะลิตุ้ม ที่กลางแฉกพินทั้ง 2 ข้างจากพินที่เป็นเขี้ยว นั้น มีพิน 8 ซี่ ที่แบ่งเป็นข้างล่างข้างละ 4 ซี่ ข้างบนข้างละ 4 ซี่ มีปลาย 1 ปลาย มีราก 1 ราก มีทรวดทรงเหมือน

⁹⁵⁹ ชุ.ช.อ. (ไทย) 18/68-69.

⁹⁶⁰ ม.อ. (ไทย) 14/154/198-199.

เมล็ดน้ำเต้า ว่าโดยทิศ ฟันทั้งหลายเกิดแล้วในทิศเบื้องบน ว่าโดยโอกาส ฟันบนทั้งหลายตั้งอยู่แล้วที่กระดูกคางเบื้องบน มีปลายลงเบื้องล่าง ฟันล่างทั้งหลายตั้งอยู่แล้วที่กระดูกคางเบื้องล่าง มีปลายขึ้นข้างบน”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “เสาทันทั้งหลายที่บุรุษช่างก่อสร้างสั่งให้ตั้งไว้ที่พื้นหินเบื้องล่าง สั่งให้สอดเข้าไปที่พื้นหินเบื้องบน ย่อมไม่รู้ว่า “เราทั้งหลายถูกบุรุษช่างก่อสร้างสั่งให้ตั้งไว้ที่พื้นหินเบื้องล่าง ถูกสั่งให้สอดเข้าไปที่พื้นหินเบื้องบน แม้พื้นหินเบื้องล่างก็ไม่รู้ว่า “เสาทันทั้งหลายตั้งอยู่แล้วที่เรา” แม้พื้นหินเบื้องบนก็ไม่รู้ว่า “เสาทันทั้งหลายตั้งอยู่แล้วที่เรา” ฉันทใด ฟันทั้งหลายก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า “เราทั้งหลายตั้งอยู่แล้วที่กระดูกคางเบื้องล่าง สอดเข้าไปในกระดูกคางเบื้องบน” แม้กระดูกคางเบื้องล่างก็ไม่รู้ว่า “ฟันทั้งหลายตั้งอยู่แล้วที่เรา” แม้กระดูกคางเบื้องบนก็ไม่รู้ว่า “ฟันทั้งหลายสอดเข้าไปแล้วในเรา” พระโยคาวจรนั้นยอมกำหนดว่า “แท้จริงธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “เรากำหนดฟันทั้งหลายแถวล่างได้ด้วยหลุมกระดูกคาง และด้วยพื้นรากของตนที่สอดกระดูกคางเข้าไปตั้งอยู่ แถวบนเรากำหนดได้ด้วยควมว่าง เบื้องขวางเรากำหนดได้ด้วยฟันด้วยกันเอง” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งฟันเหล่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั่นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดฟันโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁶¹

คำว่า **หนัง (ตโจ)** เรียกโดยภาษาบาลีว่า “ตโจ” หนังที่ห่อหุ้มทั่วทั้งตัวนี้⁹⁶² มีสีสนวรรณะของมันน่าเกลียด กลิ่นของมันน่าเกลียด หน้าที่การงานของมันก็น่าเกลียด คอยรับฝุ่นละอองอยู่ทั่วตัวเป็นที่ถ่ายออกแห่งความร้อน หรือสิ่งสกปรกในร่างกายนี้⁹⁶³

พระโยคาวจรยอมกำหนดแม้หนังซึ่งปกปิดการสะสมกองซากศพต่างๆไว้ ในภายในร่างกายโดยสีว่า “มีสีขาว” เธอยอมกำหนดว่า “ก็แม้ถ้าหนังนั้น ย่อมปรากฏเหมือนมีสีแตกต่างกันด้วยอำนาจสีดำและสีขาวเป็นต้น ก็เพราะถูกสะสมไว้ด้วยเครื่องย้อมผิว แม้อย่างนั้น มันก็มีสีขาวอยู่นั่นเอง เพราะสีที่มีส่วนเสมอกัน แต่ความที่หนังนั้นมีสีขาวได้นั้น ย่อมปรากฏบนผิวที่ถลอกออกเพราะถูกเปลวไฟกระทบและถูกประหารด้วยเครื่องประหารเป็นต้น ว่าโดยทรวดทรง โดยย่อ หนังนั้นมีทรวดทรงเหมือนเสื้อ โดยพิสดาร มีทรวดทรงแตกต่างกัน” จริงอย่างนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดในหนังนั้นว่า “หนังปลายนิ้วเท้ามีทรวดทรงเหมือนรังไหม หนังหลังเท้ามีทรวดทรงเหมือนรองเท้าหุ้มส้น หนังแข้งมีทรวดทรงเหมือนใบตาลห่อภัตตร์ หนังหน้าขามีทรวดทรงเหมือนถุงยาวที่บรรจุน้ำจันจนเต็ม หนังตะโพกมีทรวดทรงเหมือนผ้ากรองน้ำที่บรรจุน้ำจันเต็ม หนังแผ่นหลังมีทรวดทรงเหมือนหนังหุ้มโล่หนังท้องมีทรวดทรงเหมือนหนังหุ้มรางพิณ หนังอกโดยมากมีทรวดทรง 4 เหลี่ยม หนังแขนทั้ง 2 ข้างมีทรวดทรงเหมือนหนังหุ้มแล่งธนู หนังหลังมือมีทรวดทรงเหมือนฝักมิดโกน หรือมีทรวดทรงเหมือนถุงใส่โล่หนังนิ้วมือมีทรวดทรงเหมือนฝักกุญแจ หนังค้อมีทรวดทรงเหมือนเสื้อมีคอ

⁹⁶¹ ชุ.ช.อ. (ไทย) 18/69-70.

⁹⁶² ม.อ. (ไทย) 14/154/198-199.

⁹⁶³ พระครูติลกานุกรักษ์ (ปราโมทย์ มหาวิโร), **ศึกษามูลกัมมัฏฐานในกายคตาสติ**, สารนิพนธ์ปริญาพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา, 2558, หน้า 25.

หนังที่ใบหน้ามีทรวดทรงเหมือนเหมือนรังตั้งแต่นที่ปรุเป็นช่องน้อยช่องใหญ่ หนังศีรษะมีทรวดทรงเหมือนถลกบาตร”

อนึ่ง พระโยคาวจรผู้กำหนดถือเอาหนังเป็นอารมณ์ เมื่อสังจิตเข้าไปตามระหว่างหนังและเนื้อ ตั้งแต่ริมฝีปากบน อันดับแรก พึงกำหนดหนังที่ใบหน้าก่อน จากนั้น พึงกำหนดหนังศีรษะ ต่อมา พึงกำหนดหนังคอกายนอก จากนั้น พึงกำหนดหนังมือขวา ทั้งตามลำดับ ทั้งทวนลำดับ ต่อมา พึงกำหนดหนังมือซ้าย โดยลำดับนั้นนั้นแล จากนั้น พึงกำหนดหนังแผ่นหลัง ต่อมา พึงกำหนดหนังตะโพก แม้จากนั้น ก็พึงกำหนดหนังเท้าขวา ทั้งตามลำดับ ทั้งทวนลำดับ ต่อมา พึงกำหนดหนังเท้าซ้าย จากนั้น พึงกำหนดหนังกระเพาะปัสสาวะ หนังท้อง หนังหัวใจ และหนังภายในคอ จากนั้น พึงกำหนดหนังคางเบื้องล่าง ต่อมา พึงกำหนดหนังริมฝีปากเบื้องล่าง พึงกำหนดหนังริมฝีปากอย่างนั้นอีก จนถึงเบื้องบน” ว่าโดยทิส พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดว่า “หนังเกิดแล้วในทิสทั้ง 2 ว่าโดยโอกาสหนังนั้นห่อหุ้มทั่วร่างกายตั้งอยู่แล้ว”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “หนังสดของหีบที่หุ้มด้วยหนังสด ย่อมไม่รู้ว่า “เราหุ้มหีบไว้” แม้หีบก็ไม่รู้ว่า “เราถูกหนังสดหุ้มไว้” ฉันทิหนังก็ฉันทินั้นเหมือนกันย่อมไม่รู้ว่า “เราหุ้มร่างกายที่ประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง 4 นี้ไว้” แม้ร่างกายที่ประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง 4 นี้ ก็ไม่รู้ว่า “เราถูกหนังหุ้มไว้” พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ส่วน พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างเดียวเลยว่า “ร่างกายนี้

ซึ่งมีหนังสดห่อหุ้มไว้ มี 9 ช่อง

มีแผลมาก ไม่สะอาดและมีกลิ่นเหม็น

ย่อมไหลออกได้โดยรอบ”

ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “เรากำหนดหนังเบื้องล่างได้ด้วยเนื้อด้วยพื้นที่ติดอยู่ที่เนื้อนั้น และด้วยผิวเบื้องบน” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งหนังนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั้นแล เพราะเหตุนี้พระโยคาวจรจึงกำหนดหนังโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁶⁴

มัสี นหารู อฏฺฐิ อฏฺฐิมิลฺลํ วกฺกํ เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต⁹⁶⁵

⁹⁶⁴ ขุ.ขุ.อ. (ไทย) 18/71-72.

⁹⁶⁵ คำว่า **วิกกะ** โบราณแปลว่า “ม้าม” และแปล คำว่า **ปัททะ** ว่า “ไต” แต่ในที่นี้ แปลคำวิกกะ ว่า “ไต” และแปลคำปัททะ ว่า “ม้าม” อธิบายว่า ไต ได้แก่ ก้อนเนื้อ 2 ก้อนมีขั้วเดียวกัน รูปร่างคล้ายลูกสะบ้าของเด็ก ๆ หรือคล้ายผลมะม่วง 2 ผลที่ติดอยู่ในขั้วเดียวกัน มีเอ็นใหญ่รัดจากลำคอลงไปถึงหัวใจ แล้วแยกออกห้อยอยู่ทั้ง 2 ข้าง (ขุ.ขุ.อ. (บาลี) 43-44) พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 แปล “วิกกะ” ว่า “ไต” และให้บทนิยามของ “ไต” ไว้ว่า “อวัยวะคู่หนึ่งของคนและสัตว์ อยู่ในช่องท้องใกล้กระดูกสันหลัง ทำหน้าที่ขับของเสียออกมา กับน้ำปัสสาวะ” แปล “ปัททะ” ว่า “ม้าม” และให้บทนิยามไว้ว่า “อวัยวะภายในร่างกายมีกระเพาะอาหารข้างซ้าย มีหน้าที่ทำลายเม็ดเลือดแดง สร้างเม็ดน้ำเหลือง และสร้างภูมิคุ้มกันของร่างกาย”, Buddhaddatta Mahathera, A. Concise Pali-English Dictionary; Rhys Davids. T.W. Pali-English Dictionary, ให้ความหมายของคำว่า “วิกกะ” ตรงกันว่า หมายถึง “ไต” (Kidney)

คำว่า **เนื้อ (มีสี)** พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “เนื้อในร่างกายแยกออกได้ 900 ชิ้น ว่าโดยสี มีสีแดงคล้ายดอกทองกวาว” ว่าโดยทรวดทรง เธอยอมกำหนดว่า “เนื้อที่มีทรวดทรงแตกต่างกันออกไป” จริงอย่างนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดในเนื้อเหล่านั้นว่า “เนื้อแข็งมีทรวดทรงเหมือนข้าวสวยภายในห่อใบตาล อาจารย์บางพวกกล่าวว่า “มีทรวดทรงเหมือนดอกลำเจียกตูมยังไม่บาน” ดังนั้นก็มี เนื้อขาวอ่อนมีทรวดทรงเหมือนลูกหินบดที่ทำด้วยปูนขาว เนื้อตะโพกมีทรวดทรงเหมือนปลายก้อนเส้า เนื้อแผ่นหลังมีทรวดทรงเหมือนแผ่นก้อนน้ำตาลจากตาล เนื้อซี่โครงทั้ง 2 ข้างมีทรวดทรงเหมือนฉาบด้วยดินเหนียวบาง ๆ ในส่วนท้องยุงข้าวซึ่งทำด้วยซี่ไม้ เนื้อเต้านมมีทรวดทรงเหมือนก้อนดินชุ่มที่ปั้นให้กลมแล้วโยนไป เนื้อแขนทั้ง 2 ข้างมีทรวดทรงเหมือนหนูตัวใหญ่ที่เขาตัดหาง หัว และเท้า ลอกหนังออกแล้วตั้งประกบคู่กันไว้ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “มีทรวดทรงเหมือนสุนัขเจ้าเนื้อ” ดังนั้นก็มี เนื้อแก้มมีทรวดทรงเหมือนเมล็ดกุ่มที่เขาวางไว้ที่ส่วนของแก้ม อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “มีทรวดทรงเหมือนกบ” ดังนั้นก็มี เนื้อลิ้นมีทรวดทรงเหมือนกลีบบัว เนื้อจมูกมีทรวดทรงเหมือนกำนของไปไม้ที่เขาวางคว่าหน้าไว้ เนื้อเข้าตามีทรวดทรงเหมือนผลมะเดื่อที่สุกครึ่งผล เนื้อศีรษะมีทรวดทรงเหมือนการฉาบบางๆในกระทะที่ใช้ระบมบาตร” อนึ่ง ว่าโดยทรวดทรง พระโยคาวจรผู้กำหนดถือเอาเนื้อเป็นอารมณ์ พึงกำหนดเนื้อส่วนหยาบๆเหล่านี้เท่านั้น อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “เพราะว่า เมื่อพระโยคาวจรถูกอาจารย์สอนให้กำหนดอยู่อย่างนี้ เนื้อส่วนที่ละเอียดทั้งหลายก็จะมาสู่คลองแห่งญาณได้” ว่าโดยทิศ พระโยคาวจรนั้นยอมกำหนดว่า “เนื้อเกิดแล้วในทิศทั้ง 2 ว่าโดยโอกาส เนื้อนั้นฉาบตามกระดูก 300 ท่อนที่เป็นโครง ตั้งอยู่แล้ว”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “ดินหยาบที่ฝาเรือนที่เขาฉาบด้วยดินหยาบยอมไม่รู้ว่า “เราฉาบฝาเรือนไว้” แม้ฝาเรือนก็ไม่รู้ว่า “เราถูกดินหยาบฉาบไว้” ฉันทัด เนื้อที่แยกออกได้ 900 ชิ้นก็ฉันทัดเหมือนกัน ย่อมไม่รู้ว่า “เราฉาบกระดูก 300 ท่อนไว้” แม้กระดูก 300 ท่อนก็ไม่รู้ว่า “เราถูกเนื้อที่แยกออกได้ 900 ชิ้นฉาบไว้” พระโยคาวจรนั้นยอมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ส่วน พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างเดียวเลยว่า

“เนื้อ 900 ชิ้นได้ฉาบเรือนร่าง
อันคลาคล่ำด้วยหมู่หนอนชนิดต่าง ๆ
ซึ่งเนาเหม็นเหมือนสถานที่เก็บคูไว้”

ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “เรากำหนดเนื้อเบื้องต้นได้ด้วยร่างกระดูก และด้วยพื้นที่แห่งเนื้อซึ่งตั้งอยู่ที่ร่างกระดูกนั้น เบื้องบนเรากำหนดได้ด้วยหนัง เบื้องขวางเรากำหนดได้ด้วยเนื้อด้วยตนเอง” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งเนื้อนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับฉันทัด เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดเนื้อโดยสีเป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁶⁶

คำว่า **เอ็น (นหารู)** พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “เอ็นที่แยกออกได้ 900 เส้นในร่างกายว่าโดยสี มีสีขาว” อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “มีสีเหมือนน้ำผึ้ง” ดังนั้นก็มี ว่าโดยทรวดทรง เธอยอมกำหนดว่า “เอ็นเหล่านั้นมีทรวดทรงแตกต่างกัน” จริงอย่างนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดในเอ็น

⁹⁶⁶ พ.ช.อ. (ไทย) 18/72-73.

เหล่านั้นว่า “เอ็นใหญ่ทุกเส้นมีทรวดทรงเหมือนดอกกันทละตุม เอ็นทั้งหลายที่ละเอียดกว่านั้นมีทรวดทรงเหมือนเชือกบ่วงคล้องหมู เอ็นทั้งหลายที่เล็กกว่านั้นมีทรวดทรงเหมือนเถาวัลย์เนา เอ็นทั้งหลายที่เล็กกว่านั้นมีทรวดทรงเหมือนสายพิณใหญ่ของชาวสิงหล เอ็นทั้งหลายที่เล็กกว่านั้นมีทรวดทรงเหมือนเส้นด้ายหยาบ เอ็นทั้งหลายที่หลังมือและหลังเท้ามีทรวดทรงเหมือนตีนนก เอ็นทั้งหลายที่ศีรษะมีทรวดทรงเหมือนผ้าบางๆที่เขาวางไว้บนศีรษะของเด็กชาวบ้าน เอ็นทั้งหลายที่หลังมีทรวดทรงเหมือนแหจับปลาที่เขาทำให้เปียกน้ำแล้วคลี่ตากแดดไว้ เอ็นที่เหลือซึ่งโยงไปตามอวัยวะใหญ่น้อยนั้นๆในร่างกายนี้ มีทรวดทรงเหมือนเส้นตาข่ายที่เขาสวมไว้ที่ร่างกาย” ว่าโดยทศ พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดว่า “เอ็นทั้งหลายเกิดแล้วในทิศทั้ง 2 ก็บรรดาเอ็นเหล่านั้น เอ็นใหญ่ 60 เส้นเหล่านี้เป็นเครื่องช่วยทรงร่างกายไว้บ้าง เป็นเครื่องช่วยจัดระเบียบของร่างกายไว้บ้าง อย่างนี้ คือ เอ็นใหญ่มีชื่อว่ากัณฐะ 5 เส้น เหนียวรังไว้ตั้งแต่กัณฐะข้างขวาทั้งข้างหน้าและข้างหลังไปถึงข้างซ้าย อีก 5 เส้นเหนียวรังไว้ตั้งแต่กัณฐะข้างซ้ายทั้งข้างหน้าและข้างหลังไปถึงข้างขวา อีก 5 เส้นเหนียวรังไว้ตั้งแต่หลุมคอข้างขวาทั้งข้างหน้าและข้างหลังไปถึงข้างซ้าย อีก 5 เส้นเหนียวรังไว้ตั้งแต่หลุมคอข้างซ้ายทั้งข้างหน้าและข้างหลังไปถึงข้างขวา เอ็นใหญ่มีชื่อว่ากัณฐะเหมือนกัน 10 เส้น คือ ข้างหน้า 5 เส้น ข้างหลัง 5 เส้นเหนียวรังมือข้างขวาตริงไว้ ...เหนียวรังมือข้างซ้ายตริงไว้ ...เหนียวรังเท้าข้างขวาตริงไว้ และเอ็นใหญ่มีชื่อว่ากัณฐะเหมือนกัน 10 เส้น คือ ข้างหน้า 5 เส้น ข้างหลัง 5 เส้นเหนียวรังเท้าข้างซ้ายตริงไว้ อย่างนั้นเหมือนกัน” ว่าโดยโอกาส พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดว่า “ในระหว่างหนังกับกระดูกและเนื้อกับกระดูก ในร่างกายของตน มีเอ็นทั้งหลายเกาะดิ่งกระดูกทั้งหลายไว้ตั้งอยู่”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “บรรดาไม้คดที่ถูกกรากเถาวัลย์เกาะดิ่งไว้ รากเถาวัลย์ทั้งหลายย่อมไม่รู้ว่า “ไม้คดทั้งหลายถูกเราทั้งหลายเกาะดิ่งไว้” แม้ไม้คดทั้งหลายก็ไม่รู้ว่า “เราทั้งหลายถูกกรากเถาวัลย์ทั้งหลายเกาะดิ่งไว้” ฉันทิ เอ็นทั้งหลายก็ฉันทินั้นเหมือนกันย่อมไม่รู้ว่า “กระดูก 300 ท่อนถูกเราทั้งหลายเกาะดิ่งไว้” แม้กระดูก 300 ท่อนก็ไม่รู้ว่า “เราทั้งหลายถูกเอ็นทั้งหลายเกาะดิ่งไว้” พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ส่วน พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างเดียวเลย

“เอ็น 900 เส้นย่อมเกาะดิ่ง

ร่างกระดูกไว้ในเรือนร่างประมาณวาหนึ่ง

เหมือนเถาวัลย์เกาะดิ่งเรือนไว้ ฉะนั้น”

ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “เรากำหนดเอ็นทั้งหลายเบื้องต้นได้ด้วยกระดูก 300 ท่อน หรือด้วยพื้นที่เอ็นตั้งอยู่ที่กระดูกนั้น เบื้องบนเรากำหนดได้ด้วยหนังและเนื้อ เบื้องขวางเรากำหนดได้ด้วยเอ็นด้วยกันเอง” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งเอ็นเหล่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั่นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดเอ็นโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁶⁷

คำว่า **กระดูก (อภุจ)** พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “กระดูกซึ่งมีประเภตดั่งที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วทั้งหมดนั่นแล ว่าโดยสี่ มีสี่ขาว” โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า “เพราะถือแยกกระดูกพื้น 32

⁹⁶⁷ ชุ.ข.อ. (ไทย) 18/74-75.

ชี้ไว้ต่างหาก กระดูกที่เหลือในร่างกายจึงเป็นกระดูกมือ 64 ชิ้น กระดูกเท้า 64 ชิ้น กระดูกอ่อนที่ติดกับเนื้อ 64 ชิ้น กระดูกสันเท้า 2 ชิ้น กระดูกข้อเท้าในเท้าแต่ละข้างเท้าละ 2 ชิ้น กระดูกแข้ง 2 ชิ้น กระดูกเข่า 1 ชิ้น กระดูกขา 1 ชิ้น กระดูกสะเอว 2 ชิ้น กระดูกสันหลัง 18 ชิ้น กระดูกซี่โครง 24 ชิ้น กระดูกอก 14 ชิ้น กระดูกหัวใจ 1 ชิ้น กระดูกไหปลาร้า 2 ชิ้น กระดูกไหล่ 2 ชิ้น กระดูกต้นแขน 2 ชิ้น กระดูกปลายแขนข้างละ 2 ชิ้น กระดูกคอ 7 ชิ้น กระดูกคาง 2 ชิ้น กระดูกจมูก 1 ชิ้น กระดูกตา 2 ชิ้น กระดูกหู 2 ชิ้น กระดูกหน้าผาก 1 ชิ้น กระดูกกระหม่อม 1 ชิ้น กระดูกกระดูกโกลนศีรษะ 9 ชิ้น”

ว่าโดยทรวดทรง พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “กระดูกทั้งหลายมีทรวดทรงแตกต่างกัน” จริงอย่างนั้น พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดในกระดูกเหล่านั้นว่า “กระดูกปลายนิ้วเท้าทั้งหลายมีทรวดทรงเหมือนเมล็ดตุ้มกา กระดูกข้อกลางของนิ้วทั้งหลายถัดจากกระดูกปลายนิ้วเท่านั้นไป มีทรวดทรงเหมือนเมล็ดขนุนที่ยังไม่แก่เต็มที่ กระดูกข้อต้นมีทรวดทรงเหมือนบัณเฑาะว์ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “มีทรวดทรงเหมือนเกล็ดหางนกยูง” ดังนี้ก็มี กระดูกเท้าด้านหลังมีทรวดทรงเหมือนกองรากต้นกันทละที่เขาทุบแล้ว กระดูกสันเท้ามีทรวดทรงเหมือนเมล็ดผลตาลซึ่งมีเมล็ดเดียว กระดูกข้อเท้ามีทรวดทรงเหมือนลูกกลมของเล่นที่ผู้กรวมกันไว้ กระดูกชิ้นเล็กในกระดูกแข้งทั้งหลายมีทรวดทรงเหมือนคันธนู กระดูกชิ้นใหญ่มีทรวดทรงเหมือนหลังงูตัวมีเส้นเอ็นเหี่ยวแห้งเพราะหิวกระหาย สถานที่ที่กระดูกแข้งตั้งอยู่ในกระดูกข้อเท้าทั้งหลายมีทรวดทรงเหมือนหน่อต้นเป้งถูกลอกเปลือก สถานที่ที่กระดูกแข้งตั้งอยู่ในกระดูกเข่ามีทรวดทรงเหมือนยอดตะโพน กระดูกเข่ามีทรวดทรงเหมือนฟองน้ำที่กระจายออกจากข้างหนึ่ง กระดูกขาทรวดทรงเหมือนด้ามมีดและด้ามขวานที่ถูกฉากคร่ำๆ สถานที่ที่กระดูกขาตั้งอยู่ในกระดูกสะเอวมีทรวดทรงเหมือนหลอดเป่าไฟของช่างทอง โอกาสที่กระดูกขาตั้งอยู่ในกระดูกสะเอวนั้นมีทรวดทรงเหมือนผลบุนนาคตัดปลาย กระดูกสะเอวแม้มี 2 ชิ้นก็ติดเนื่องเป็นอันเดียวกัน มีทรวดทรงเหมือนเตาไฟที่ข้างหม้อทั้งหลายก่อไว้ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “มีทรวดทรงเหมือนหมอนของดาบส” ดังนี้ก็มี กระดูกตะโพกมีทรวดทรงเหมือนคราบงูที่เขาวางคว่ำหน้า กระดูกสันหลัง 18 ชิ้นซึ่งมีช่องน้อยใหญ่ในที่ 7-8 แห่ง ภายในมีทรวดทรงเหมือนผืนผ้าโพกศีรษะที่เขาวางซ้อนกันไว้ ภายนอกมีทรวดทรงเหมือนแล่งกลม กระดูกสันหลังเหล่านั้นมีหนาม 2 – 3 อันเหมือนกับฟันเลื่อย บรรดากระดูกซี่โครง 24 ชิ้น กระดูกซี่โครงที่มีครบมีทรวดทรงเหมือนเคียวของชาวสิงหลที่มีฟันครบ กระดูกซี่โครงที่ไม่มีครบมีทรวดทรงเหมือนเคียวของชาวสิงหลที่มีฟันไม่ครบ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “กระดูกซี่โครงทั้งหมดนั้นแลมีทรวดทรงเหมือนปีกทั้ง 2 ข้างที่ไก่ขาที่คลี่ออก” ดังนี้ก็มี กระดูกอก 14 ชิ้นมีทรวดทรงเหมือนแฉกแผ่นไม้คานหามเก่าๆ กระดูกหัวใจมีทรวดทรงเหมือนแผ่นของทัพพี กระดูกไหปลาร้ามีทรวดทรงเหมือนด้ามมีดโลหะเล่มเล็กๆ บรรดากระดูกไหปลาร้าเหล่านั้น กระดูกไหปลาร้าเบื้องล่างมีทรวดทรงเหมือนพระจันทร์ครึ่งเสี้ยว กระดูกแขนด้านหลังมีทรวดทรงเหมือนใบขวาน อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “มีทรวดทรงเหมือนจอบชาวสิงหลที่ถูกตัดแล้ว” ดังนี้ก็มี กระดูกแขนมีทรวดทรงเหมือนด้ามกระจกเงา อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “มีทรวดทรงเหมือนด้ามมีดเล่มใหญ่” ดังนี้ก็มี กระดูกปลายแขนมีทรวดทรงเหมือนเง้าตาลคู้ กระดูกข้อมือมีทรวดทรงเหมือนผืนผ้าโพกศีรษะที่เขาวางติดรวมกันไว้ กระดูกมือด้านหลังมีทรวดทรงเหมือนกองเง้าต้นกันทละที่เขาทุบแล้ว กระดูกข้อโคนของนิ้วมือมีทรวดทรงเหมือนบัณเฑาะว์ กระดูกข้อกลางมีทรวดทรงเหมือนเมล็ดขนุนที่ไม่บริบูรณ์ กระดูกข้อปลายมีทรวดทรงเหมือนเมล็ดตุ้มกา กระดูกคอ 7 ชิ้นมีทรวดทรงเหมือนท่อนหน่อไม้ไฟที่เขาจะปิ้งทั้งหลายแล้ววางเรียงกันไว้ กระดูกคางเบื้อง

ล่างมีทรวดทรงเหมือนเชือกผูกค้อนเหล็กของช่างทองทั้งหลาย กระจุกคางเบื่องบนมีทรวดทรงเหมือน
 สิวสำหรับแกะสลัก กระจุกเข้าตาและโพรงจมูกมีทรวดทรงเหมือนลูกตาลอ่อนที่เขายังไม่ลอกเยื่อออก
 กระจุกหน้าผากมีทรวดทรงเหมือนกระโหลกสังข์แตกที่เขาวางคว่ำหน้าไว้ กระจุกกกหูมีทรวดทรง
 เหมือนกล่อมมีดโกนของช่างแต่งผม บรรดากระจุกหน้าผากและกกหู กระจุกในโอกาสที่ติดกันเป็น
 แผ่นตอนบนมีทรวดทรงเหมือนท่อนผ้าเก่าสำหรับปิดหม้อน้ำลูกหนาๆ ที่เต็มเปี่ยม กระจุกหัวมี
 ทรวดทรงเหมือนมะพร้าวทุยที่เขาตัดปากออกแล้ว กระจุกศีรษะมีทรวดทรงเหมือนกะโหลกน้ำเต้า
 เก่าแก่ที่เขาร้อยวางไว้” ว่าโดยทศ พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดว่า “กระจุกทั้งหลายเกิดแล้วในทิศทั้ง
 2”

ว่าโดยโอกาส เธอย่อมกำหนดว่า “กระจุกทั้งหลายตั้งอยู่แล้วทั่วร่างกายโดยไม่แปลกกัน
 แต่ว่า ว่าโดยความแปลกกัน กระจุกศีรษะตั้งอยู่บนกระจุกคอ กระจุกคอตั้งอยู่บนกระจุกสันหลัง
 กระจุกสันหลังตั้งอยู่บนกระจุกสะเอว กระจุกสะเอวตั้งอยู่บนกระจุกขา กระจุกขาตั้งบนกระจุกเข้า
 กระจุกเข้าตั้งอยู่บนกระจุกแข้ง กระจุกแข้งตั้งอยู่บนกระจุกข้อเท้า กระจุกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระจุกเท้า
 ด้านหลัง กระจุกเท้าด้านหลังตั้งยันกระจุกข้อเท้าไว้ กระจุกข้อเท้าตั้งยันกระจุกแข้งไว้ ฯลฯ กระจุก
 คอตั้งยกกระจุกศีรษะขึ้น” บัณฑิตพึงทราบกระจุกแม่ที่เหลือโดยทำนองนี้ ดังพรรณนามาฉะนี้

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “บรรดาทัฬหสัมภาระมี
 อัฐ ไม้ กลอน และอุปกรณ์สำหรับก่อสร้างเป็นต้น อัฐเป็นต้นทุก ๆ ก้อนที่ก่อไว้ตอนบนย่อมไม่รู้ว่า
 “เราทั้งหลายตั้งอยู่แล้วบนอัฐเป็นต้นทุก ๆ ก้อนที่ก่อไว้ตอนล่าง” แม้อัฐเป็นต้นทุก ๆ ก้อนที่ก่อไว้
 ตอนล่างก็ไม่รู้ว่า “เราทั้งหลายยกอัฐเป็นต้นทุก ๆ ก้อนที่ก่อไว้ตอนบนอยู่” ฉนใด กระจุกศีรษะ
 ทั้งหลายก็ฉนนั้นเหมือนกันย่อมไม่รู้ว่า “เราทั้งหลายตั้งอยู่แล้วบนกระจุกคอทั้งหลาย” ฯลฯ กระจุก
 ข้อเท้าทั้งหลายย่อมไม่รู้ว่า “เราทั้งหลายตั้งอยู่แล้วบนกระจุกเท้าด้านหลังทั้งหลาย” แม้กระจุกเท้า
 ด้านหลังทั้งหลายก็ไม่รู้ว่า “เราทั้งหลายตั้งยันกระจุกข้อเท้าทั้งหลายไว้” พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนด
 ว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ส่วนพระ
 โยคาวจรผู้พิจารณาโดยความเป็นจริงอย่างเดียวยังนี้ว่า “กระจุก 300 ท่อนที่เป็นโครงสร้าง
 เหล่านี้ ถูกเอ็น 900 เส้น และเนื้อ 9 ชั้นผูกและฉาบไว้ ถูกหนังที่ทับเป็นอันเดียวกันเหนียวรั้งไว้ มียาง
 เหนียวไหลไปตามประสาทรบรส 7,000 มีหยดเหงื่อที่กรองด้วยขุมขน 99,000 หยด มีตระกูลหนอน
 80 ตระกูล จึงถึงการนับว่า “กาย” ก็จะไม่เห็นสิ่งไร ๆ ที่ตนควรเข้าไปยึดถือ แต่จะเห็นเพียงร่าง
 กระจุกที่ถูกเอ็นรัดตรึงไว้ ซึ่งคลาคล่ำไปด้วยซากศพต่าง ๆ อย่างเดียวเท่านั้น ครั้นเห็นแล้ว จึงชื่อว่า
 เข้าถึงความป็นโอรสของพระศพ เหมือนอย่างที่มีพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

“กระจุกที่เรียงรายกัน เชื่อมต่อกันเป็นอันมาก
 ตั้งเรียงลำดับกันแล้วจากกายนี้ ไม่ใช่จากที่ไหนๆ เลย
 กายนี้มีเอ็นทั้งหลายผูกมัดไว้ มีขรที่เตือนได้ ไม่มีความคิด
 เปรียบได้กับท่อนไม้และดุ้นฟืน” และว่า

“ซากศพเกิดในซากศพ ของไม่สะอาดเกิดในของไม่สะอาด
 ของเปื้อยเน่าเกิดในกายอันเปื้อยเน่า แม้ของเหม็นก็เกิดในของเหม็น
 ของที่มีความเสื่อมเป็นธรรมดาเกิดในของที่มีความแตกไปเป็นธรรมดา
 กองกระจุกเกิดในกองกระจุก เธอทั้งหลายจงกำจัดความพอใจ

ในกายอันเปื่อยเน่านั้นเสีย เธอทั้งหลายจักเป็นโอรสของพระศพพล”

ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “เรากำหนดกระดูกภายในได้ด้วยเยื่อในกระดูก เรากำหนดกระดูกข้างบนได้ด้วยเนื้อ เรากำหนดกระดูกที่ปลายและโคนได้ด้วยกระดูกด้วยกันเอง” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งกระดูกเหล่านั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั่นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดกระดูกโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁶⁸

คำว่า **เยื่อในกระดูก (อฏฐิมิถข)** พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “เยื่อในกระดูก ซึ่งอยู่ในภายในกระดูกทั้งหลายอันมีประเภทตามที่กล่าวแล้วในร่างกาย ว่าโดยสี่ มีสีขาว” ว่าโดยทรวดทรงเธอย่อมกำหนดว่า “เยื่อในกระดูกมีทรวดทรงเหมือนโอกาสของตน” คือ พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “เยื่อในกระดูกที่อยู่ในภายในกระดูกทุก ๆ ท่อนที่มีขนาดใหญ่ มีทรวดทรงเหมือนหน่อหวายขนาดใหญ่ที่เขาสอดหมุนใส่เข้าไปในข้อไม้ไผ่และไม้้อขนาดใหญ่ เยื่อในกระดูกที่อยู่ในภายในกระดูกทุก ๆ ท่อนที่มีขนาดเล็ก มีทรวดทรงเหมือนหน่อหวายขนาดเล็กที่เขาสอดหมุนใส่เข้าไปในข้อไม้ไผ่และไม้้อทุก ๆ ท่อนที่มีขนาดเล็ก” ว่าโดยทิศ พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดว่า “เยื่อในกระดูกเกิดแล้วในทิศทั้ง 2 ว่าโดยโอกาส เยื่อในกระดูกนั้นตั้งอยู่แล้วในภายในกระดูกทั้งหลาย”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “นมสั้มและน้ำอ้อยที่อยู่ภายในในไม้ไผ่และไม้้อเป็นต้นย่อมไม่รู้ ว่า “เราทั้งหลายอยู่ในภายในไม้ไผ่และไม้้อเป็นต้น” แม้ไม้ไผ่และไม้้อเป็นต้นก็รู้ว่า “นมสั้มและน้ำอ้อยอยู่ในภายในเราทั้งหลาย” ฉนใด เยื่อในกระดูกก็ฉนนั้นเหมือนกันย่อมไม่รู้ ว่า “เราอยู่ในภายในกระดูกทั้งหลาย” แม้กระดูกทั้งหลายก็รู้ว่า “เยื่อในกระดูกอยู่ในภายในเราทั้งหลาย” พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “เรากำหนดเยื่อในกระดูกได้ด้วยพื้นภายในกระดูกทั้งหลาย และด้วยส่วนแห่งเยื่อในกระดูก” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งเยื่อในกระดูกนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั่นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดเยื่อในกระดูกโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁶⁹

ไต (วฏก) วัคกะ โบราณแปลว่า ม้าม และแปลคำว่า ปิหกะ ว่าไต แต่ในที่นี้ แปล วัคกะ ว่าไต และแปล ปิหกะ ว่าม้าม อธิบายว่า ไต ได้แก่ ก้อนเนื้อ 2 ก้อน มีขั้วเดียวกัน รูปร่างคล้ายลูกสะบ้าของเด็ก ๆ หรือคล้ายผลมะม่วง 2 ผลที่ติดอยู่ในขั้วเดียวกัน มีเอ็นใหญ่เรียงรัดจากลำคอกลงไปถึงหัวใจและแยกออก ห้อยอยู่ทั้ง 2 ข้าง⁹⁷⁰ และให้บทนิยามไว้ว่า “อวัยวะคู่หนึ่งของคนและสัตว์ อยู่ในช่องท้องใกล้กระดูกสันหลัง ทำหน้าที่ขับของเสียออกมากับน้ำปัสสาวะ”⁹⁷¹

พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “ไตแม้ที่แยกออกจากกันเป็นลูกกลม 2 ลูก ในภายในร่างกาย ว่าโดยสี่ มีสีแดงอ่อน คือมีสีเหมือนเมล็ดต้นทองกวาว” ว่าโดยทรวดทรง เธอย่อมกำหนดว่า

⁹⁶⁸ ชุ.ช.อ. (ไทย) 18/75-79.

⁹⁶⁹ ชุ.ช.อ. (ไทย) 18/80-81.

⁹⁷⁰ ชุ.ช.อ. (ไทย) 4244.

⁹⁷¹ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 หน้า 362.

“ไถมีทรวงเหมือนลูกกลมสำหรับเล่นที่เขาร้อยด้วยด้ายของพวกเด็กชาวบ้าน” อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “ไถมีทรวงเหมือนมะม่วง 2 ผลที่ขั้วเดียวกัน” ดังนั้นก็ว่าโดยทศ พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดว่า “ไถเกิดแล้วในทิศเบื้องบน ว่าโดยโอกาส ไถนั้นถูกเอ็นหยาบซึ่งออกมาจากหลุมคอ มีโคนเดียวกัน ตัดไปหน่อยหนึ่งแล้วแยกออกเป็น 2 ส่วน รัตตริงล้อมเนื้อหัวใจตั้งอยู่”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “มะม่วง 2 ผลอยู่ที่ติดขั้วเดียวกัน ย่อมไม่รู้ว่ “เราถูกขั้วรัดไว้” แม้ขั้วก็รู้ว่า “เรารัดมะม่วง 2 ผลไว้” ฉนั้นใด ไต่ก็ฉนั้นนั้นเหมือนกันย่อมไม่รู้ว่ “เราถูกเอ็นหยาบรัดไว้” แม้เอ็นหยาบก็ไม่รู้ว่ “เรารัดไถไว้” พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “เรากำหนดไถได้แล้วด้วยส่วนแห่งไถ” นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งไถนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับฉนั้นแล เพราะเหตุฉนั้น พระโยคาวจรจึงกำหนดไถโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁷²

ทหย์ ยกนํ กิโลกํ ปทกํ ปปผาสํ หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด

คำว่า **หัวใจ (ทหย์)** พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “หัวใจในภายในร่างกาย ว่าโดยสี่ มีสีแดงและมีสีเหมือนสีหลังกลีบปทุมแดง” ว่าโดยทรวงทรง เธอ่อมกำหนดว่า “หัวใจมีทรวงทรงเหมือนดอกปทุมตุ้มที่เขาลอกกลีบออกแล้ววางคว่ำหน้าลง ก็หัวใจนั้น ข้างหนึ่งเป็นช่องเหมือนผลบุนนาคที่ถูกตัดยอด ข้างนอกเกลี้ยงกลา ข้างในเป็นเช่นกับข้างในของผลบวบขม หัวใจของคนปัญญา มากแยมินิดน้อย หัวใจของคนปัญญาน้อยตุ้มอย่างเดียวกัน มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยรูปใดเป็นไป เพราะถอดรูปนั้นออกไปแล้ว เลือดประมาณครึ่งพายมือจะขังอยู่ภายในหัวใจกล่าวคือก่อนเนื้อส่วนที่เหลือ คนราคะจริตจะมีเลือดสีแดง คนโทสะจริตจะมีเลือดสีดำ คนโมหจริตจะมีเลือดสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ คนวิทกจริตจะมีเลือดสีเหมือนน้ำเยื่อถั่วพู คนสัทธาจริตจะมีเลือดสีเหมือนดอกกรรณิการ คนปัญญาจริตจะมีเลือดฟ่องใสไม่ขุ่นมัว หัวใจนั้นย่อมปรากฏโชติช่วงเหมือนแก้วมณีโดยกำเนิดที่ชำระแล้ว ว่าโดยทศ หัวใจเกิดแล้วในทิศเบื้องบน ว่าโดยโอกาส หัวใจนั้นตั้งอยู่ตรงกลางนมทั้ง 2 ข้างในภายในร่างกาย”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “กลอนสลักที่ตั้งอยู่กลางหน้าต่าและบานประตูทั้ง 2 ย่อมไม่รู้ว่ “เราตั้งอยู่แล้วตรงกลางหน้าต่าและบานประตูทั้ง 2” แม้หน้าต่าและบานประตูก็รู้ว่ “กลอนสลักตั้งอยู่กลางเราทั้งหลาย” ฉนั้นใด หัวใจก็ฉนั้นนั้นเหมือนกันย่อมไม่รู้ว่ “เราตั้งอยู่แล้วตรงกลางนมทั้ง 2 เต่า” แม้นมทั้งหลายก็รู้ว่ “หัวใจตั้งอยู่ตรงกลางเราทั้งหลาย” พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดว่า “เรากำหนดหัวใจได้แล้วด้วยส่วนแห่งหัวใจ” นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งหัวใจนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับฉนั้นแล เพราะเหตุฉนั้น พระโยคาวจรจึงกำหนดหัวใจโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁷³

⁹⁷² พุ.ช.อ. (ไทย) 18/80.

⁹⁷³ พุ.ช.อ. (ไทย) 18/80-81.

คำว่า **ตับ (ยกน)** หมายถึง ก้อนเนื้อคู่ที่ชาวโลกรู้จักกันว่าตับในภายในร่างกาย โดยสืว่า “ตับมีสีเหมือนสีหลังกลีบนอกของดอกโกมุทที่มีสีแดง สีค่อนข้างขาว และสีแดงจัด” ว่าโดยทรวตทรวง เธอย่อมกำหนดว่า “ตับมีโค่นเดียวกัน ที่ปลายเป็นคู่ มีทรวตทรวงเหมือนดอกทองกลาง” แต่ สำหรับ คนปัญญาที่บ้ทั้งหลาย ตับนั้นมีแฉกเดียวเท่านั้น แต่ใหญ่ สำหรับคนมีปัญญาทั้งหลาย ตับนั้นมี 2 หรือ 3 แฉก แต่เล็ก” ว่าโดยทิต พระโยคาวจรนั้นยอมกำหนดว่า “ตับเกิดแล้วในทิตเบ้องบน ว่าโดยโอกาส ตับนั้นอาศัยสีข้างด้านขวาตั้งอยู่ในภายในนมทั้ง 2 ข้าง”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “ชิ้นเนื้อซึ่งแขวนอยู่ที่ ข้างกระเบ้องหม้อ ย่อมไม่รู้วว่า “เราแขวนอยู่ที่ข้างกระเบ้องหม้อ” แม้ข้างกระเบ้องหม้อก็ไม่วรู้วว่า “ชิ้นเนื้อแขวนอยู่ที่เรา” ฉันไต่ ตับก็ฉันนั้นเหมือนกันยอมไม่รู้วว่า “เราตั้งอยู่ติดกับสีข้างด้านขวาในภายใน นมทั้ง 2 ข้าง” แม้สีข้างด้านขวาภายในนมทั้ง 2 ข้างก็ไม่วรู้วว่า “ตบตั้งอยู่ติดกับเรา” พระโยคาวจรยอม กำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดค้ำนึ่งและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดย การกำหนด พระโยคาวจรนั้นยอมกำหนดว่า “เรากำหนดตบได้แล้วด้วยส่วนแห่งตบ” นี้เป็นการ กำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งตบนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับฉมนั้นแล เพราะเหตุฉนั้น พระโยคาวจรจึงกำหนดตบโดยสีเป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁷⁴

คำว่า **พังผืด (กิโลกม)** ต่อจากนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “พังผืดแม้ทั้ง 2 ชนิดใน ร่างกาย คือ (1) ชนิดปิด (2) ชนิดไม่ปิด ว่าโดยสี มีสีเหมือนผ้าเก่าสีขาว” ว่าโดยทรวตทรวง เธอย่อม กำหนดว่า “พังผืดมีทรวตทรวงเหมือนโอกาสของตน ว่าโดยทิต พังผืดเกิดแล้วในทิตทั้ง 2 ว่าโดยโอกาส พังผืดชนิดปิดคลุมหัวใจและไตตั้งอยู่ พังผืดชนิดไม่ปิดหุ้มเนื้อภายใต้หนังทั่วร่างกายตั้งอยู่”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “ผ้าเก่าบนเนื้อที่ถูกผ้า เก่าพันไว้ยอมไม่รู้วว่า “เราพันเนื้อไว้” แม้เนื้อก็ไม่รู้วว่า “เราถูกผ้าเก่าพันไว้” ฉันไต่ พังผืดก็ฉันนั้น เหมือนกันยอมไม่รู้วว่า “เราทั้งหุ้มทั้งพันหัวใจและไต และเนื้อภายใต้หนังทั่วร่างกายไว้” แม้หัวใจและ ไต และเนื้อภายใต้หนังทั่วร่างกายก็ไม่รู้วว่า “เราถูกพังผืดพันไว้” พระโยคาวจรนั้นยอมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดค้ำนึ่งและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการ กำหนด เธอย่อมกำหนดว่า “เรากำหนดพังผืดเบ้องล่างได้ด้วยเนื้อ เบ้องบนเรากำหนดได้ด้วยหนัง เบ้องขวาเรากำหนดได้แล้วด้วยส่วนแห่งพังผืด” นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งพังผืดนั้น ส่วน การกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับฉมนั้นแล เพราะเหตุฉนั้น พระโยคาวจรจึง กำหนดพังผืดโดยสีเป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁷⁵

คำว่า **ม้าม (ปัท)** พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “ม้ามในภายในร่างกาย ว่าโดยสี มีสี เหมือนดอกคนที่สอแห่งสีเขียว” ว่าโดยทรวตทรวง เธอย่อมกำหนดว่า “โดยมาก ม้ามมีขนาด 7 นิ้ว ไม่ พันกัน มีทรวตทรวงเหมือนลิ้นลูกโคค้ำ ว่าโดยทิต ม้ามเกิดแล้วในทิตเบ้องบน ว่าโดยโอกาส ม้ามนั้น อาศัยข้างบนแผ่นท้องในข้างซ้ายของหัวใจตั้งอยู่ เมื่อม้ามออกมาข้างนอกเพราะถูกประหารด้วยเครื่อง ประหาร สัตว์ทั้งหลายก็จะสิ้นชีวิต”

⁹⁷⁴ ชุ.ชุ.อ. (ไทย) 18/81-82.

⁹⁷⁵ ชุ.ชุ.อ. (ไทย) 18/82-83.

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “ก่อนโคมัย [มูลโค] ที่ตั้งอยู่ติดกับข้างบนของซุ้มย่อมไม่รู้ว่ “เราตั้งอยู่ติดกับข้างบนของซุ้ม” แม้ข้างบนของซุ้มก็รู้ว่ “ก่อนโคมัยตั้งอยู่ติดกับเรา” ฉันทไ ม้ามก็ฉันทนั้นเหมือนกันยอมไม่รู้ว่ “เราตั้งอยู่ติดกับข้างบนของพื้นที่อง” แม้ข้างบนของพื้นที่องก็รู้ว่ “ม้ามตั้งอยู่ติดกับเรา” พระโยคาวจรนั้นยอมกำหนดว่ “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่โดยการกำหนด เธอย่อมกำหนดว่ “เรากำหนดม้ามได้แล้วด้วยส่วนแห่งม้าม” นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งม้ามนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั้นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดม้ามโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁷⁶

คำว่ **ปอด (ปบุผาส)** พระโยคาวจรยอมกำหนดว่ “**ปอด**แม้ที่แยกออกจากกันเป็นชิ้นเนื้อ 32 ชิ้นในภายในร่างกาย ว่โดยสี่ มีสีแดงเหมือนผลมะเดื่อที่สุกยังไม่จัด” ว่โดยทรวตทรวง เธอย่อมกำหนดว่ “ปอดมีทรวตทรวงเหมือนชิ้นขนมที่ถูกตัดไม่เสมอ” อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่ “มีทรวตทรวงเหมือนกองขี้ธูก่อกำแพง” ดั่งนี้ก็ม ปอดนี้ไม่มีรส ไม่มีไอชะ เป็นเหมือนเส้นฟางที่สัตว์เคี้ยวกินแล้ว เพราะถูกกระทบด้วยไออุ่นของไฟที่เกิดแต่กรรม ซึ่งปลุงขึ้น ในเพราะไม่มีอาหารที่ดื่มที่ลิ้มเป็นต้นในภายใน” ว่โดยทิต พระโยคาวจรนั้นยอมกำหนดว่ “ปอดเกิดแล้วในทิตเบื้องบน ว่โดยโอกาส ปอดนั้นตั้งห้อยคลุมหัวใจและตั้งอยู่ในระหว่างนมทั้ง 2 ข้างในภายในร่างกาย”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่ “**รังนก**ที่ห้อยอยู่ในภายในยุงเก่า ย่อมไม่รู้ว่ “เราตั้งห้อยอยู่ในภายในยุงเก่า” แม้ภายในยุงเก่าก็รู้ว่ “รังนกตั้งห้อยอยู่ในเรา” ฉันทไ ปอดก็ฉันทนั้นเหมือนกันยอมไม่รู้ว่ “เราตั้งห้อยอยู่ระหว่างนมทั้ง 2 ข้างในภายในร่างกาย” แม้ระหว่างนมทั้ง 2 ข้างในภายในร่างกาย ก็ไม่รู้ว่ “ปอดตั้งห้อยอยู่ในเรา” พระโยคาวจรยอมกำหนดว่ “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่โดยการกำหนด เธอย่อมกำหนดว่ “เรากำหนดปอดได้แล้วด้วยส่วนแห่งปอด” นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งปอดนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั้นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดปอดโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁷⁷

อนต์ อนตคุณิ อุทริยิ กริส มตถลุงคิ ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า

คำว่ **ลำไส้ใหญ่ (อนต์)** พระโยคาวจรยอมกำหนดว่ “**ลำไส้ใหญ่**ในภายในร่างกายของบุรุษยาว 32 ศอก ของสตรียาว 28 ศอก ซึ่งขดอยู่ในที่ 21 ขด ว่โดยสี่ มีสีเหมือนน้ำตาลกรวดและปูนขาวสีขาว” ว่โดยทรวตทรวง เธอย่อมกำหนดว่ “ลำไส้ใหญ่มีทรวตทรวงเหมือนซากงูเรื้อนที่เขาตัดหัววางขดไว้ในรางเลือด ว่โดยทิต ลำไส้ใหญ่เกิดแล้วในทิตทั้ง 2 ว่โดยโอกาส ลำไส้ใหญ่นั้นตั้งอยู่แล้วในภายในร่างกาย ซึ่งมีหลุมคอและทางเดินของกริส [อุจจาระ] เป็นที่สุด เพราะเบื้องบนโยงกับหลุมคอ และเบื้องล่างโยงกับทางเดินของกริส”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่ “**ซากงูเรื้อน**สีระชะขาที่เขาวางไว้ในรางเลือด ย่อมไม่รู้ว่ “เราตั้งอยู่แล้วในรางเลือด” แม้รางเลือดก็รู้ว่ “ซากงูสีระชะขาตั้งอยู่แล้วในเรา” ฉันทไ ลำไส้ใหญ่ก็ฉันทนั้นเหมือนกันยอมไม่รู้ว่ “เราตั้งอยู่แล้วภายในร่างกาย” แม้

⁹⁷⁶ ชุ.ช.อ. (ไทย) 18/83.

⁹⁷⁷ ชุ.ช.อ. (ไทย) 18/83-84.

ภายในร่างกายก็ไม่ว่า “ไส้ใหญ่ตั้งอยู่แล้วในเรา” พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด เธอยอมกำหนดว่า “เรากำหนดไส้ใหญ่ได้แล้วด้วยส่วนแห่งไส้ใหญ่” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งไส้ใหญ่ ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั่นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดปอดโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁷⁸

คำว่า **ไส้น้อย (อนตคุณ)** พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “ไส้น้อยในภายในร่างกายในภายใน ว่าโดยสี่ สีขาวเหมือนสีรากงกลณี” ว่าโดยทรวดทรง เธอยอมกำหนดว่า “ไส้น้อยมีทรวดทรงเหมือนรากงกลณีนั่นแล” อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “ไส้น้อยมีทรวดทรงเหมือนเยี่ยวโค” ดังนี้ก็มี ว่าโดยทิศ พระโยคาวจรนั้นยอมกำหนดว่า “ไส้น้อยเกิดแล้วในทิศทั้ง 2 ว่าโดยโอกาส ไส้น้อยนั้นตั้งอยู่ในระหว่างไส้ใหญ่ 21 ขด เหมือนด้ายยนต์ที่พันแผ่นกระดานยนต์ไว้เวลาที่ซักยนต์ของคนทำจอบและขวานเป็นต้น เหมือนเชือกที่มัดภายในขนดรวมกันไว้ที่ปลายตาล แล้วร้อยเย็บภายในขนดนั้นจากระหว่างวงกลมเชือกสำหรับเช็ดเท้าไว้ ตั้งอยู่ ฉะนั้น”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “เชือกที่ร้อยเย็บวงกลมเชือกสำหรับเช็ดเท้ายอมไม่รู้ว่า “เราร้อยเย็บวงกลมเชือกสำหรับเช็ดเท้าตั้งอยู่” แม้วงกลมเชือกสำหรับเช็ดเท้าก็ไม่รู้ว่า “เชือกร้อยเย็บเราตั้งอยู่” ฉนั้นใด ไส้เล็กก็ฉนั้นนั่นเหมือนกันยอมไม่รู้ว่า “เราพันไส้ใหญ่ตั้งอยู่ในภายในขนด 21 ขนด” แม้ไส้ใหญ่ก็ไม่รู้ว่า “ไส้เล็กพันเราตั้งอยู่” พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “เรากำหนดไส้เล็กได้แล้วด้วยส่วนแห่งไส้เล็ก” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งไส้เล็กนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั่นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดไส้เล็กโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁷⁹

คำว่า **อาหารใหม่ (อุทริย)** พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “อาหารใหม่ในภายในร่างกายว่าโดยสี่ มีสีเหมือนอาหารที่ตนกลิ้นเข้าไป” ว่าโดยทรวดทรง เธอยอมกำหนดว่า “อาหารใหม่มีทรวดทรงเหมือนข้าวสารที่ผูกหลวมๆไว้ในผ้ากรองน้ำ ว่าโดยทิศ อาหารใหม่เกิดแล้วในทิศเบื้องบน ว่าโดยโอกาส อาหารใหม่นั้นตั้งอยู่แล้วในท้อง” ธรรมดาว่าท้อง เป็นเช่นกับโป่งลมที่เกิดเองตรงกลางผ้าเปียกซึ่งถูกบีบทั้ง 2 ข้าง เป็นพื้นของไส้ใหญ่ ภายนอกเกลี้ยงเกลา ภายในเป็นเช่นกับผ้าซักระดูสีเศร้าหมองที่เขาพันขยະเนื้อไว้” อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “เป็นเช่นกับข้างในของผลขนุนที่เคียดปลาน” ดังนี้ก็มี เป็นอวัยวะที่หมุ่นอนแยกประเภทได้ 32 ตระกูลมีอาทಿಯ่างนี้ คือ พยาธิปากขอ พยาธิไส้เดือน พยาธิเส้นยตาล พยาธิปากเข็ม พยาธิเส้นด้ายที่ชายผ้า ผู้เที่ยวแฟนพานไปมาอาศัยอยู่ เป็นเรือนเกิด ส้วม โรงพยาบาล และป่าช้าของหมุ่นอนผู้เมื่อไม่มีน้ำดื่มและอาหารเป็นต้น ก็จะทำกันโลดแล่น ร้องระงม ประทุษร้ายเนื้อหัวใจ ในเวลาที่คนกลืนน้ำดื่มและอาหารเป็นต้นลงไป ก็จะทำกันเงยปาก รีบกลืนจุกยื้อแย่งคำข้าว 2-3 คำที่คนกลืนลงไปคำแรกทันที เป็นอวัยวะที่น้ำดื่มและอาหารเป็นต้นมีประการต่างๆ ที่ถูกสากคือฟันบดละเอียดแล้ว ถูกมือคือลิ้นตัวตวัดพลิกกลับไปมา เกลือกกล้วยด้วยน้ำลายและน้ำย่อย ปราศจากความถึงพร้อมด้วยสี่ กลิ่น และรสไปในขณะนั้น เป็นเช่นเดียวกับน้ำข้าว

⁹⁷⁸ ชุ.ช.อ. (ไทย) 18/84-85.

⁹⁷⁹ ชุ.ช.อ. (ไทย) 18/85.

ในที่ทอหูกและรากสุนัข ตกลงไปเกลือกกิ้วด้วยดี เสมหะ และลม เปื่อยยุ่ยไปด้วยกำลังความร้อน แห่งไฟในท้อง คลาคล่ำไปด้วยหมุ่หนอง ผุดขึ้นเป็นฟองเป็นต่อมสูง ๆ ขึ้นไป ถึงความเป็นกาก มีกลิ่นเหม็น และน่ารังเกียจเป็นอย่างยิ่งตั้งอยู่ เปรียบเหมือนเมื่อฝนเม็ดใหญ่ ๆ ในฤดูแล้งตกลงในบ่อน้ำคร่ำ ไกล่ประตูป้านคนจันทาล ซากต่างๆ ตั้งแต่ปีสสาวะ อุจจาระ หนึ่ง กระดุก ท่อนเอ็น น้ำลาย น้ำมูก และเลือด ก็ถูกน้ำพัดมาตกลง ชุ่มมัวเป็นน้ำเปือกตม เกิดหมุ่หนอง ล่วงไป 2-3 วัน ก็เดือดขึ้นเพราะ กำลังความร้อนจากดวงอาทิตย์ ปล่อยฟองและต่อมสูงๆขึ้นไป มีสีเขียวจัด มีกลิ่นเหม็น น่ารังเกียจ ถึงความเป็นรูปไม่ควรรเพื่อเข้าใกล้ หรือเพื่อกู ตั้งอยู่ ฉะนั้น จะกล่าวไปไปถึงความเป็นรูปที่ควรเพื่อสุดดม หรือเพื่อลิ้มเล่า เป็นอวัยวะที่แม้เพราะได้ยีน ก็เกิดความไม่พอใจในน้ำดื่มและอาหารเป็นต้น จะกล่าว ไปไปถึงดูด้วยตาคือปัญญา แล้วเกิดความไม่พอใจในน้ำดื่มและอาหารเป็นต้นแล้ว และเป็นอวัยวะที่น้ำ ดื่มและอาหารเป็นต้นตกลงไปแล้วจะถึงการแยกออกเป็น 5 ส่วน คือ

- 1) สัตว์ทั้งหลายพากันเคี้ยวกินไป 1 ส่วน
- 2) ไฟธาตุในท้องเผาไหม้ไป 1 ส่วน
- 3) กลายเป็นปีสสาวะไป 1 ส่วน
- 4) กลายเป็นอุจจาระไป 1 ส่วน
- 5) ถึงความเป็นรสแล้วเพิ่มความเป็นเลือดและเนื้อเป็นต้นไป 1 ส่วน

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “รากสุนัขที่อยู่ในราง สุนัขอันน่ารังเกียจอย่างยิ่งยอมไม่รู้ว่า “เราตั้งอยู่ในรางสุนัข” แม้รางสุนัขก็ไม่รู้ว่า “รากสุนัขตั้งอยู่ใน เรา” ฉันทอ อาหารใหม่ก็ฉันทอนั้นเหมือนกันยอมไม่รู้ว่า “เราตั้งอยู่ในท้องที่มีกลิ่นเหม็นและน่ารังเกียจ อย่างยิ่งนี้” แม้ท้องก็ไม่รู้ว่า “อาหารใหม่ตั้งอยู่ในเรา” พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรม เหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจร นั้นยอมกำหนดว่า “เรากำหนดอาหารใหม่ได้แล้วด้วยส่วนแห่งอาหารใหม่” นี้เป็นการกำหนดส่วนที่ เสมอกันแห่งอาหารใหม่นั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั้นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดอาหารใหม่โดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁸⁰

คำว่า **อาหารเก่า [อุจจาระ] (กริส)** หมายถึง “อาหารเก่าในภายในร่างกาย ว่าโดยสี่ โดยมาก มีสีเหมือนอาหารที่กลืนกินเข้าไป” ว่าโดยทรวดทรง เธอยอมกำหนดว่า “อาหารเก่านี้มี ทรวดทรงเหมือนโอกาส ว่าโดยทิศ เกิดแล้วในทิศเบื้องล่าง ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ในกระเพาะอาหาร เก่า” ที่ชื่อว่ากระเพาะอาหารเก่า ได้แก่ ส่วนที่คล้ายกับกระบอกไม้ไผ่ประมาณสูงประมาณ 8 นิ้ว มีอยู่ ในที่สุดแห่งไส้ใหญ่ ในระหว่างสะดือและโคนกระดุกสันหลัง ซึ่งเป็นที่ที่น้ำดื่มและอาหารเป็นต้นอย่าง ใดอย่างหนึ่ง ตกลงในกระเพาะอาหารใหม่ ถูกไฟในท้องเผาแล้วเผาอีกจนเป็นฟองน้ำ แล้วถึงความเป็นสภาพแหลกละเอียดเหมือนถูกบดด้วยหินบด ไหลลงตามช่องแห่งไส้ใหญ่แล้วสะสมรวมกันอยู่ เหมือนดินเหลืองที่เขาขยำใส่ไว้ในปล้องไม้ไผ่ ฉะนั้น เปรียบได้กับน้ำฝนที่ตกในภูมิภาคเบื้องบน ไหล บ่าไปเต็มภูมิภาคเบื้องต่ำแล้วขังอยู่ ฉะนั้น

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “ดินเหลืองที่เขาขยำใส่ ลงไปในปล้องไม้ไผ่ยอมไม่รู้ว่า “เราตั้งอยู่ในปล้องไม้ไผ่” แม้ปล้องไม้ไผ่ก็ไม่รู้ว่า “ดินเหลืองตั้งอยู่ใน

⁹⁸⁰ ชุ.ข.อ. (ไทย) 18/86-87.

เรา” ฉันทิ อาหารเก๋ากัฉันทินั้นเหมือนกันยอมไม่รู้ว่ “เรตตั้งอยูในกระพะอะอาหารเก๋” แมักระพะอะอาหารเก๋ากัไม่รู้ว่ “อาหารเก๋ากัตั้งอยูในเรา” พระโยคาวจรยอมกำหนดว่ “แท้จริง ธรรมเหล่านัีปราศจากความคิดค้ำนังและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่โดยการกำหนด พระโยคาวจรนั้นยอมกำหนดว่ “เรากำหนดอาหารเก๋ากัได้แล้วด้วยส่วนแห่งอาหารเก๋ากั” นัีเป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งอาหารเก๋ากันั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั้นแล เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรจึงกำหนดอาหารเก๋ากัโดยสัีเป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁸¹

ค้ำว่ **มันสมอง (มตถลุงค)** พระโยคาวจรยอมกำหนดว่ “มันสมองในภายในกะโหลกศีรษะในร่างกาย ว่โดยสัี มีสัีเหมือนกัอนดอกเห็ดสัีขาว” อาจารย์พวกหนึ่งกล้ำว่ “มีสัีเหมือนน้ำนมที่สุกแล้วเดือดพล่านอยู” ดั่งนัีก็มี” ว่โดยทรวดทรง เอะยอมกำหนดว่ “มันสมองมีทรวดทรงเหมือนโอกาส ว่โดยทิส มันสมองเกิดแล้วในทิสเบ้องบน ว่โดยโอกาส มันสมองนั้นเป็นประเภทกัอนมันสมอง 4 กัอน ที่อศัยแนวประสาน 4 แนวในภายในกะโหลกศีรษะ ตั้งรวมกันอยู เหมือนกัอนแป้ง 4 กัอนที่เขตตั้งรวมกันไว้ ฉะนั้น”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่ “กัอนแป้งหรือน้ำนมที่สุกแล้วเดือดพล่านอยูที่เขตใส่วไนกะโหลกน้้ำเต้าเก๋ากั ยอมไม่รู้ว่ “เรตตั้งอยูในกะโหลกน้้ำเต้าเก๋ากั” แมักระโหลกน้้ำเต้าเก๋ากัไม่รู้ว่ “กัอนแป้งหรือน้ำนมที่สุกแล้วเดือดพล่านอยูตั้งอยูในเรา” ฉันทิ มันสมองก็ฉันทินั้นเหมือนกันยอมไม่รู้ว่ “เรตตั้งอยูในกะโหลกศีรษะ” แมักระโหลกศีรษะก็ไม่รู้ว่ “มันสมองตั้งอยูในเรา” พระโยคาวจรยอมกำหนดว่ “แท้จริง ธรรมเหล่านัี ปราศจากความคิดค้ำนังและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่โดยการกำหนด พระโยคาวจรนั้นยอมกำหนดว่ “เรากำหนดมันสมองได้แล้วด้วยส่วนแห่งมันสมอง” นัีเป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งมันสมองนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั้นแล เพราะเหตุนั้น พระโยคาวจรจึงกำหนดมันสมองโดยสัีเป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁸²

ปัตติ์ เสมหะ ปุพพิ โสหิต์ เสโท เมโท ตี เสดด หนอง เลือด เหงื่อ มันซัน

ค้ำว่ **ตี (ปัตติ์)** หมายถึง “ตีในร่างกายทั้ง 2 ชนิด คือ (1) ตีที่เป็นฝัก (2) ตีที่ไม่เป็นฝัก ว่โดยสัี มีสัีเหมือนน้้ำมันมะขางซัน” อาจารย์พวกหนึ่งกล้ำว่ “ตีที่ไม่เป็นฝักมีสัีเหมือนดอกพิกุลแห่ง” ดั่งนัีก็มี โดยทรวดทรง ดันั้นมัทรวดทรงเหมือนโอกาส ว่โดยทิส ตีเกิดแล้วในทิสทั้ง 2 ว่โดยโอกาส ตีที่ไม่เป็นฝัก เว้นที่ตั่งแห่งผมน ซน ฟัน และเล็บที่ฟันไปจากเนื้อและหนังกัแห่งกระด้างแล้ว ซิมซาบไปทั่วร่างกายที่เหลือตั่งอยู เหมือนหยาดน้้ำมันซิมซาบน้้ำตั่งอยู ฉะนั้น ซึ่งเมื่อกำเริบแล้ว นัยนตาทั้งหลายจะเหลืออง วิงเวียน ตัวจะสั่น และคัน ตีที่เป็นฝักตั่งอยูในลูงน้้ำตีซึ่งเหมือนกับฝักบวบขมเชื้องๆ ที่ตั่งอยูติดกับเนื้อตบในระหว่างหัวใจและปอด ซึ่งเมื่อกำเริบแล้ว สัตว์ทั้งหลายจะเป็นบ้ำ มีจิตวิปลาสทั้งหิริและโอดตบปะแล้วทำสัีที่ไม่ควรทำ พุดค้ำที่ไม่ควรพุด คิดเรื้องที่ไม่ควรคิด

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่ “น้้ำมันที่ซิมซาบน้้ำตั่งอยู ยอมไม่รู้ว่ “เรตซิมซาบน้้ำตั่งอยู” แม้น้้ำก็ไม่รู้ว่ “น้้ำมันซิมซาบเรตตั่งอยู” ฉันทิ ตีที่ไม่เป็นฝักก็ฉันทินั้นเหมือนกันยอมไม่รู้ว่ “เรตซิมซาบร่างกายตั่งอยู” แม้ร่างกายก็ไม่รู้ว่ “ตีที่ไม่เป็นฝักซิมซาบ

⁹⁸¹ ชุ.ชู.อ. (ไทย) 18/87-88.

⁹⁸² ชุ.ชู.อ. (ไทย) 18/88-89.

เราตั้งอยู่” เหมือนอย่างว่า น้ำฝนที่ซึ่งอยู่ในฝักบัวบวมแข็งๆ ย่อมไม่รู้ว่า “เราซึ่งอยู่ในฝักบัวบวมแข็งๆ” แม้ฝักบัวบวมแข็งๆก็ไม่รู้ว่า “น้ำฝนซึ่งอยู่ในเรา” ฉันทไต ดีที่เป็นฝักก็ฉันทนั้นเหมือนกันย่อมไม่รู้ว่า “เราตั้งอยู่ในถุงน้ำดี” แม้ถุงน้ำดีก็ไม่รู้ว่า “ดีที่เป็นฝักตั้งอยู่ในเรา” พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “เรากำหนดดีได้แล้วด้วยส่วนแห่งดี” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งดีนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับขมมันนั้นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดดีโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁸³

คำว่า **เสลด (เสมหะ)** พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “เสลดมีประมาณเต็มบาตรใบหนึ่งในภายในร่างกาย ว่าโดยสี มีสีเหมือนน้ำในแตงหนุสสีขาว” ว่าโดยทรวดทรง เธอ่อมกำหนดว่า “เสลดมีทรวดทรงเหมือนโอกาส ว่าโดยทิศ เสลดเกิดแล้วในทิศเบื้องบน ว่าโดยโอกาส เสลดนั้นตั้งอยู่บนพื้นท้อง ซึ่งเป็นสิ่งที่เมื่อน้ำดื่มและอาหารเป็นต้นตกลงในเวลากลืนกินอาหารมีน้ำดื่มและอาหารเป็นต้น ก็จะแยกออกเป็น 2 ส่วนแล้วกลับมารวมกันอีก เหมือนใบสาหร่ายในน้ำ เมื่อไม้หรือกระเบื้องตกก็จะกระจายออกเป็น 2 ส่วนแล้วกลับมารวมกันอีก ฉะนั้น ซึ่งเมื่อมีน้อย พื้นท้องจะมีกลิ่นเหมือนซากศพที่นำรังเกียจอย่างยิ่ง เหมือนหัวผีสุก เหมือนไข่ไก่เน่า ฉะนั้น ด้วยกลิ่นที่พุ่งขึ้นจากท้องนั้นนั้นแล การเรอกดี ปากก็ดี ย่อมส่งกลิ่นเหม็นเช่นเดียวกับซากศพที่เน่า และชายผู้นั้นก็จะถูกเขาพูดไล่ต้อนว่า “จงออกไปเจ้าส่งกลิ่นเหม็น” และเป็นสิ่งที่พอกพูน จนหนาแน่นขึ้นแล้ว ก็ช่วยครอบงำหยุดยั้งกลิ่นเหม็นในภายในพื้นท้องได้เหมือนกัน เหมือนแผ่นกระดานปิดส้วมที่ช่วยครอบงำหยุดยั้งกลิ่นเหม็นไว้ ฉะนั้น”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “แผ่นพองน้ำบนบ่อโสโครก ย่อมไม่รู้ว่า “เราตั้งอยู่ในบ่อโสโครก” แม้บ่อโสโครกก็ไม่รู้ว่า “แผ่นพองน้ำตั้งอยู่ในเรา” ฉันทไต เสลดก็ฉันทนั้นเหมือนกันย่อมไม่รู้ว่า “เราตั้งอยู่ที่พื้นท้อง” แม้พื้นท้องก็ไม่รู้ว่า “เสลดตั้งอยู่ในเรา” พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “เรากำหนดเสลดได้แล้วด้วยส่วนแห่งเสลด” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งเสลดนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับขมมันนั้นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดเสลดโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁸⁴

คำว่า **หนอง (ปุพฺพ)** พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “หนองในร่างกาย ว่าโดยสี มีสีเหมือนใบไม้เหลือง” ว่าโดยทรวดทรง หนองมีทรวดทรงเหมือนโอกาส ว่าโดยทิศ หนองเกิดแล้วในทิศทั้ง 2 ว่าโดยโอกาส ธรรมดว่าโอกาสประจำของหนองไม่มี หนองสะสมตั้งอยู่ในที่ใด แต่เมื่อส่วนแห่งร่างกายถูกตอ หนาม เครื่องประหาร และเปลวไฟเป็นต้นกระทบแล้ว เลือดจะรวมตัวห่ออยู่ หรือเกิดฝีและต่อมเป็นต้นในโอกาสใดๆ หนองย่อมตั้งอยู่โอกาสนั้น ๆ”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “ยางที่ไหลออกในส่วนที่ต้นไม้ถูกคมขวานเป็นต้นฟันแล้วตั้งอยู่ในที่นั้นๆ ย่อมไม่รู้ว่า “เราตั้งอยู่ในส่วนที่ต้นไม้ถูกฟันแล้ว” แม้ส่วนที่ต้นไม้ถูกฟันแล้วก็ไม่รู้ว่า “ยางไม้ตั้งอยู่ในเรา” ฉันทไต หนองก็ฉันทนั้นเหมือนกันย่อมไม่รู้ว่า “เรา

⁹⁸³ ชุ.ช.อ. (ไทย) 18/89-90.

⁹⁸⁴ ชุ.ช.อ. (ไทย) 18/90.

ตั้งอยู่ในส่วนที่ร่างกายถูกต่อและหนามเป็นต้นในที่นั้นๆกระทบแล้ว หรือตั้งอยู่ในส่วนที่ผิวและต่อมเป็นต้นผุดขึ้น” แม้ส่วนนั้นก็ไม่รู้ว่า “หนองตั้งอยู่ในเรา” พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “เรากำหนดหนองได้แล้วด้วยส่วนแห่งหนอง” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งหนองนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั้นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดหนองโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁸⁵

คำว่า **เลือด (โลหิต)** พระโยคาวจรย่อมกำหนดในเลือด 2 ชนิดในร่างกาย อย่างนี้ คือ (1) เลือดชั้น (2) เลือดจางว่า “ว่าโดยสีก่อน เลือดชั้นมีสีเหมือนน้ำครั่งทั้งแก่และชั้น” เธอย่อมกำหนดว่า “เลือดจางมีสีเหมือนน้ำครั่งใส” ว่าโดยทรวดทรง เลือดทั้งหมดมีทรวดทรงเหมือนโอกาสของตน ว่าโดยทิศ พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดว่า “เลือดชั้นเกิดแล้วในทิศเบื้องบน เลือดจางเกิดแล้วในทิศทั้ง 2” ว่าโดยโอกาส วันที่ที่ของผมน ขน ฟัน และเล็บพันจากเนื้อ และหนังที่กระด้างและแห้งเสียแล้ว เลือดจางจะแผ่กระจายไปตลอดร่างกายที่มีชีวิตทุกส่วน ตามแนวเครือข่ายแห่งเส้นเอ็นแล้วซึ่งอยู่ เลือดชั้นทำส่วนภายใต้ดับให้เต็ม แล้วให้หยาดประมาณเต็มบาตรใบหนึ่งหยดลงเบื้องบนไต หัวใจ ดับ และปอดทีละหน่อย ทำไต หัวใจ ดับ และปอดให้เปียกชุ่มซึ่งอยู่ ซึ่งเมื่อไม่ทำไตและหัวใจเป็นต้นให้เปียกชุ่มอยู่ สัตว์ทั้งหลายก็จะกระหายน้ำ”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “น้ำที่ซึ่งอยู่ในภวษณะเก่าแก่ ซึ่งทำกอนดินเป็นต้นข้างใต้ให้เปียกชุ่มอยู่ ย่อมไม่รู้ว่า “เราซึ่งอยู่ในภวษณะเก่าแก่ ทำกอนดินเป็นต้นให้เปียกชุ่มอยู่” แม้ภวษณะเก่าแก่ หรือกอนดินเป็นต้นข้างใต้ ก็ไม่รู้ว่า “น้ำซึ่งอยู่ในเรา หรือทำเราทั้งหลายให้เปียกชุ่มซึ่งอยู่” ฉนใด เลือดก็ฉนนั้นเหมือนกันย่อมไม่รู้ว่า “เราทำไตและหัวใจเป็นต้นข้างใต้ของดับให้เปียกชุ่มซึ่งอยู่” แม้ที่ข้างใต้ของดับ หรือไตและหัวใจเป็นต้น ก็ไม่รู้ว่า “เลือดซึ่งอยู่ในเรา หรือทำเราทั้งหลายให้เปียกชุ่มอยู่” พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรนั้นย่อมกำหนดว่า “เรากำหนดเลือดได้แล้วด้วยส่วนแห่งเลือด” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งเลือดนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั้นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดเลือดโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁸⁶

คำว่า **เหงื่อ (เสโท)** พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “เหงื่อในร่างกาย ว่าโดยสี มีสีเหมือนน้ำมันงาใส” ว่าโดยทรวดทรง เธอย่อมกำหนดว่า “เหงื่อมีทรวดทรงเหมือนโอกาส ว่าโดยทิศ เหงื่อเกิดแล้วในทิศทั้ง 2 ว่าโดยโอกาส ธรรมดว่าโอกาสประจำอันเป็นที่ที่เหงื่อจะพึงตั้งอยู่ทุกเมื่อเหมือนเลือดได้ ไม่มี แต่เพราะเหตุที่เมื่อใด ร่างกายเราร้อนเพราะความร้อนไฟจากไฟ ความร้อนไฟจากดวงอาทิตย์ และฤดูแปรปรวนเป็นต้น เมื่อนั้น เหงื่อจะไหลออกจากรูขุมผมและรูขุมขนทั้งหมด เหมือนน้ำในกำเ้งาบัวและกำนบัวที่เขาตัดไม่เรียบพวยกขึ้นจากน้ำแล้ว ฉะนั้น พระโยคาวจรจึงกำหนดเหงื่อนั้น โดยทรวดทรงได้ ด้วยอำนาจรูขุมผมและรูขุมขนเหล่านั้น ท่านบูรพาจารย์ทั้งหลายก็ได้กล่าวไว้แล้วว่า

⁹⁸⁵ ชุ.ช.อ. (ไทย) 18/91.

⁹⁸⁶ ชุ.ช.อ. (ไทย) 18/91-92.

“อนึ่ง พระโยคาวจรผู้กำหนดถือเอาเหงื่อเป็นอารมณ์ พึงใส่ใจเหงื่อด้วยอำนาจที่เหงื่อทำรุ่มผมและรุ่มผมขนให้เต็มแล้วตั้งอยู่ได้เท่านั้น”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “น้ำที่ไหลออกจากช่องกำเหง้าบัวและก้านบัว ย่อมไม่รู้ว่า “เราไหลออกจากช่องกำเหง้าบัวและก้านบัว” แม้ช่องกำเหง้าบัวและก้านบัวก็ไม่รู้ว่า “น้ำไหลออกจากเราทั้งหลาย” ฉนใด เหงื่อก็ดังนั้นเหมือนกันย่อมไม่รู้ว่า “เราไหลออกจากรุ่มผมและรุ่มผมขนทั้งหลาย” แม้รุ่มผมและรุ่มผมขนทั้งหลายก็ไม่รู้ว่า “เหงื่อไหลออกจากเราทั้งหลาย” พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “เรากำหนดเหงื่อได้แล้วด้วยส่วนแห่งเหงื่อ” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งเหงื่อนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั่นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดเหงื่อโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁸⁷

คำว่า มันทัน (เมโท) พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “มันทันในระหว่างหนังกับเนื้อในร่างกาย ว่าโดยสี่ มีสีเหมือนขมิ้นที่ถูกผ่าแล้ว” ว่าโดยทรวดทรง เธอ่อมกำหนดว่า “มันทันมีทรวดทรงหลายอย่าง” จริงอย่างนั้น มันทันของบุคคลผู้มีร่างกายอ้วน มีความสุข ที่ตั้งแผ่ไปในระหว่างหนังกับเนื้อ มีทรวดทรงเหมือนผ้าเก่าเนื้อดีชนิดหนึ่งที่เขาย้อมด้วยขมิ้น มันทันของบุคคลผู้มีร่างกายผอม มีทรวดทรงเหมือนท่อนผ้าเก่าเนื้อดีชนิดหนึ่งซึ่งย้อมด้วยขมิ้นที่เขารวบวงไว้ติดกับเนื้อแข็ง เนื้อขา เนื้อหลังที่ยึดติดกับสันหลัง และเนื้อพันท้อง ว่าโดยทิศ มันทันเกิดแล้วในทิศทั้ง 2 ว่าโดยโอกาส มันทันใดแม้ถูกนับว่าเป็นยางเหนียว ใครๆก็ไม่รวบรวมไว้เพื่อเป็นน้ำมันทาศีรษะ เพื่อเป็นน้ำมันสำหรับนัตถ์ เพื่อเป็นน้ำมันผสมข้าวสาร เพื่อเป็นน้ำมันสำหรับตามประทีป เพราะเป็นของน่ารังเกียจอย่างยิ่ง มันทันนั้นของบุคคลผู้มีร่างกายอ้วนตั้งแผ่ไปทั่วร่างกาย ของบุคคลผู้มีร่างกายผอม ตั้งอยู่ติดกับเนื้อแข็งเป็นต้น

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “ผ้าเก่าเนื้อดีชนิดหนึ่งที่เขาย้อมด้วยขมิ้นที่ตั้งอยู่ติดกับกองเนื้อย่อมไม่รู้ว่า “เราตั้งอยู่ติดกับกองเนื้อ” แม้กองเนื้อก็ไม่รู้ว่า “ผ้าเก่าเนื้อดีชนิดหนึ่งที่เขาย้อมด้วยขมิ้นตั้งอยู่ติดกับเรา” ฉนใด มันทันก็ฉนนั้นเหมือนกันย่อมไม่รู้ว่า “เราตั้งอยู่ติดกับร่างกายทั้งสิ้น หรือตั้งอยู่ติดกับเนื้อที่แข็งเป็นต้น” แม้ร่างกายทั้งสิ้นหรือเนื้อที่แข็งเป็นต้น ก็ไม่รู้ว่า “มันทันตั้งอยู่ติดกับเรา” พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า “เรากำหนดมันทันเบื้องต้นได้ด้วยเนื้อ เบื้องบนเรากำหนดได้ด้วยหนัง โดยรอบเรากำหนดได้แล้วด้วยส่วนแห่งมันทัน” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งมันทันนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั่นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดมันทันโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁸⁸

อสุ วสา เขโห สิงฆาณิกา ลลิกา มุตตนะ’ติ น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไช้อ มุตร”

⁹⁸⁷ พุ.ช.อ. (ไทย) 18/92-93.

⁹⁸⁸ พุ.ช.อ. (ไทย) 18/93-94.

คำว่า **น้ำตา (อสสุ)** พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “**น้ำตา**ในร่างกาย ว่าโดยสี มีสีเหมือนน้ำมันงาใส” ว่าโดยทรวดทรง เธอย่อมกำหนดว่า “**น้ำตา**มีทรวดทรงเหมือนโอกาส ว่าโดยทิศ น้ำตาเกิดแล้วในทิศเบื้องบน ว่าโดยโอกาส น้ำตานั้นซึ่งอยู่แล้วในเบ้าตาทั้ง 2” ก็น้ำตานั้น หาชังอยู่ในเบ้าตาทั้ง 2 ทุกเมื่อ เหมือนน้ำดีที่ซึ่งอยู่ในถุงน้ำดีไม่

ถามว่า น้ำตานั้นซึ่งอยู่ได้อย่างไรเล่า

ตอบว่า เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเกิดความดีใจก็หัวเราะดังลั่น เกิดความเสียใจร้องไห้ ครวญ หรือกลืนกินอาหารที่มีพิษเห็นปานนั้น และเมื่อใด ตาทั้ง 2 ข้างของสัตว์เหล่านั้น ถูกควันละออง และฝุ่นเป็นต้นกระทบ เมื่อนั้น น้ำตาก็จะเกิดเพราะความดีใจ ความเสียใจ และอาหารที่มีพิษเป็นต้น แล้วซึ่งอยู่เต็มเบ้าตา และไหลออกมา

ท่านบูรพาจารย์ทั้งหลายพรรณนาไว้ว่า “อนึ่ง พระโยคาวจรผู้กำหนดถือเอาน้ำตาเป็นอารมณ์ พึงใส่ใจน้ำตานั้นด้วยอำนาจที่น้ำตาซึ่งเต็มเบ้าตาแล้วเท่านั้น”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “น้ำที่ซึ่งอยู่ในเบ้าของเมสันต์ลูกตาลรุ่นที่เขาตัดปลายแล้วทั้งหลายย่อมไม่รู้ว่า “เราซึ่งอยู่ในเบ้าของเมสันต์ลูกตาลรุ่นที่เขาตัดปลายแล้วทั้งหลาย” แม้เบ้าของเมสันต์ลูกตาลรุ่นที่เขาตัดปลายแล้วทั้งหลายก็ไม่รู้ว่า “น้ำซึ่งอยู่ในเราทั้งหลาย” ฉนใด น้ำตาก็ฉนนนั้นเหมือนกันยอมไม่รู้ว่า “เราซึ่งอยู่ในเบ้าตาทั้ง 2” แม้เบ้าตาทั้ง 2 ก็ไม่รู้ว่า “น้ำตาซึ่งอยู่ในเราทั้งหลาย” พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “เรากำหนดกำหนดว่าน้ำตาได้แล้วด้วยส่วนแห่งน้ำตา” นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งน้ำตานั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั้นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดน้ำตาโดยสีเป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁸⁹

คำว่า **มันเหลว (วสา)** พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “มันเหลวกว่าคือยางเหนียวที่ละลายในภายในร่างกาย ว่าโดยสี มีสีเหมือนน้ำมันที่เขาราดลงในข้าวตัง” ว่าโดยทรวดทรง เธอย่อมกำหนดว่า “มีทรวดทรงเหมือนโอกาส” ว่าโดยทิศ พระโยคาวจรนั้นยอมกำหนดว่า “มันเหลวเกิดแล้วในทิศทั้ง 2 ว่าโดยโอกาส มันเหลวนั้นซึ่งอยู่แล้วที่ฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า โพรงจุมก หน้าผาก และจอยบ่า แต่มันเหลวนั้นมิใช่เป็นธรรมชาติละลายแล้วซึ่งอยู่ในโอกาสเหล่านั้นทุกเมื่อเท่านั้น

ถามว่า มันเหลวนั้นละลายแล้วซึ่งอยู่ในโอกาสเหล่านั้น อย่างไร

ตอบว่า เมื่อใด ส่วนเหล่านั้นเกิดอบอ้าวขึ้น เพราะความมีส่วนที่ไม่เสมอกันของความร้อนแห้งไฟ ความมีส่วนที่ไม่เสมอกันของความร้อนแห่งดวงอาทิตย์ ความมีส่วนที่ไม่เสมอกันของฤดู และความมีส่วนที่ไม่เสมอกันแห่งธาตุ เมื่อนั้น มันเหลวก็จะละลายแล้ววิ่งแล่นไปในส่วนนั้นๆทันที เหมือนน้ำค้ำแข็งที่วิ่งแล่นไปในถึงเก็บน้ำที่มีน้ำใส ฉะนั้น

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “น้ำค้ำแข็งที่ซึ่งแผ่ไปทั่วถึงเก็บน้ำอยู่ ย่อมไม่รู้ว่า “เราซึ่งแผ่ไปทั่วถึงเก็บน้ำทั้งหลายอยู่” แม้ถึงเก็บน้ำทั้งหลายก็ไม่รู้ว่า “น้ำค้ำแข็งซึ่งแผ่ไปทั่วเราทั้งหลายอยู่” ฉนใด มันเหลวก็ฉนนนั้นเหมือนกันยอมไม่รู้ว่า “เราซึ่งแผ่ไปทั่วฝ่ามือเป็นต้นอยู่” แม้ฝ่ามือเป็นต้นก็ไม่รู้ว่า “มันเหลวซึ่งแผ่ไปทั่วเราทั้งหลายอยู่” พระโยคาวจร

⁹⁸⁹ ชุ.ข.อ. (ไทย) 18/94-95.

ยอมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “เรากำหนดมันเหลวได้แล้วด้วยส่วนแห่งมันเหลว” นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งมันเหลวนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนด เช่นเดียวกันกับผมนั่นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดมันเหลวโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁹⁰

คำว่า **น้ำลาย (เขโห)** พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “น้ำลายภายในปากในภายในร่างกาย ว่าโดยสี่ มีสีเหมือนฟองน้ำสีขาว” ว่าโดยทรวดทรง เธอยอมกำหนดว่า “น้ำลายมีทรวดทรงเหมือนโอกาส” อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “มีทรวดทรงเหมือนฟองน้ำทะเล” ดังนี้ก็มี ว่าโดยทิศ พระโยคาวจรนั้นยอมกำหนดว่า “น้ำลายเกิดแล้วในทิศเบื้องบน ว่าโดยโอกาส น้ำลายนั้นไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง 2 ข้าง แล้วมาซึ่งอยู่ที่ลิ้น” แต่น้ำลายนี้มีได้รวมตัวกันซึ่งอยู่ที่ลิ้นนี้ทุกเมื่อไป

ถามว่า น้ำลายนี้รวมตัวกันซึ่งอยู่ อย่างไรเล่า

ตอบว่า เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเห็น หรือนึกถึงอาหารเช่นนั้น หรือวางของบางอย่าง อย่างใด อย่างหนึ่ง บรรดาของร้อน ของขม ของเผ็ด ของเค็ม และของเปรี้ยว ลงในปาก และเมื่อใด หัวใจของสัตว์เหล่านั้นยอมอ่อนเพลีย หรือความรังเกียจในสิ่งใดๆเกิดขึ้น เมื่อนั้น น้ำลายจะเกิดขึ้น ไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง 2 ข้าง แล้วมาซึ่งอยู่ที่ลิ้น อนึ่ง น้ำลายนี้ ที่ปลายลิ้น จะมีน้อย ที่โคนลิ้น จะมีมาก และน้ำลายนั้นจะไม่ถึงความหมดสิ้นไป สามารถเปียกชุ่มข้าวเม่า ข้าวสาร หรือของเคี้ยวอย่างอื่นบางอย่างที่เขาใส่ลงไปปากได้ตลอดเวลาเลยทีเดียว เหมือนน้ำในหลุมที่ใครๆขุดไว้ที่หาดทรายใกล้แม่น้ำ สามารถชุ่มอยู่ได้ตลอดเวลา ฉะนั้น

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “น้ำที่ซึ่งอยู่บนพื้นบ่อที่ใคร ๆ ขุดไว้บนหาดทรายใกล้แม่น้ำยอมไม่รู้ว่า “เราซึ่งอยู่บนพื้นบ่อ” แม้พื้นบ่อก็ไม่รู้ว่า “น้ำซึ่งอยู่แล้วบนเรา” ฉนั้นใด น้ำลายก็ฉนั้นเหมือนกันยอมไม่รู้ว่า “เราไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง 2 ข้างแล้วมาซึ่งอยู่บนพื้นลิ้น” แม้พื้นลิ้นก็ไม่รู้ว่า “น้ำลายไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง 2 ข้างแล้วมาซึ่งอยู่บนเรา พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “เรากำหนดน้ำลายได้แล้วด้วยส่วนแห่งน้ำลาย” นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งน้ำลายนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนด เช่นเดียวกันกับผมนั่นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดน้ำลายโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁹¹

คำว่า **น้ำมูก (สิงฆาณิกา)** พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “น้ำมูกในร่างกาย ว่าโดยสี่ มีสีเหมือนเยื่อตาลุ่นสีขาว” ว่าโดยทรวดทรง เธอยอมกำหนดว่า “น้ำมูกมีทรวดทรงเหมือนโอกาส” อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า “มีทรวดทรงเหมือนหน่อหวายที่เขาใส่ติดต่อกันในโพรงจุมูกีบ ๆ เข้าไป” ดังนี้ก็มี ว่าโดยทิศ พระโยคาวจรนั้นยอมกำหนดว่า “น้ำมูกเกิดแล้วในทิศเบื้องบน ว่าโดยโอกาส น้ำมูกนั้นซึ่งอยู่เต็มโพรงจุมูกี” แต่น้ำมูกนี้มีได้รวมตัวกันซึ่งอยู่ที่โพรงจุมูกีนี้ทุกเมื่อไป

ถามว่า น้ำมูกนี้รวมตัวกันซึ่งอยู่ที่โพรงจุมูกีนี้ อย่างไรเล่า

⁹⁹⁰ ชุ.ช.อ. (ไทย) 18/95-96.

⁹⁹¹ ชุ.ช.อ. (ไทย) 18/96-97.

ตอบว่า เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายร้องไห้ หรือเกิดธาตุกำเริบ ด้วยอำนาจอาหารและฤดูที่ไม่เสมอกัน เมื่อนั้น มันสมองที่กลายเป็นเสลดเสีย ก็จะไหลออกจากภายในศีรษะ ไหลลงไปตามช่องบนเพดาน แล้วซังอยู่เต็มโพรงจมูก เหมือนบุรุษหอนมส้มไว้ในใบบัวแล้วใช้หนามเจาะใบบัวด้านล่าง เมื่อเป็นเช่นนั้น ยอดนมส้มก็จะไหลย้อยออกจากช่องนั้นแล้วตกลงไปในภายนอก ฉะนั้น

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “นมสัมผัสที่เขาใส่ไว้ในหอยโข่งย่อมไม่รู้ว่า “เราซังอยู่ในหอยโข่ง” แม้หอยโข่งก็ไม่รู้ว่า “นมสัมผัสซังอยู่ในเรา” ฉนใด น้ำมูกก็ฉนนั้นเหมือนกันย่อมไม่รู้ว่า “เราซังอยู่ในโพรงจมูกทั้ง 2 ข้าง” แม้โพรงจมูกทั้ง 2 ข้างก็ไม่รู้ว่า “น้ำมูกซังอยู่ในเราทั้ง 2 ข้าง” พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “เรากำหนดน้ำมูกได้แล้วด้วยส่วนแห่งน้ำมูก” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งน้ำมูกนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั่นแล เพราะเหตุฉนั้น พระโยคาวจรจึงกำหนดน้ำมูกโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁹²

คำว่า **ไซซ้อ (ลลิกา)** พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “ไซซ้อในภายในร่างกาย ก็คือซากศพที่สิ้นเป็นมันในภายในที่ต่อแห่งร่างกาย ไซซ้อฉนั้น ว่าโดยสี่ มีสี่เหมือนยางต้นกรรณิการ” ว่าโดยทรวดทรง เหยยอมกำหนดว่า “ไซซ้อมีทรวดทรงเหมือนโอกาส ว่าโดยทิศ ไซซ้อเกิดแล้วในทิศทั้ง 2 ว่าโดยโอกาส ไซซ้อฉนั้นให้สำเร็จกิจคือหน้าที่หยอดซ้อต่อแห่งกระดูกทั้งหลาย แล้วซังอยู่ในภายในซ้อต่อ 180 แห่ง” แต่ไซซ้อฉนี้ ของผู้ใดมีน้อย เมื่อผู้ฉนั้นลุกขึ้น นั่งลง ก้าวไปข้างหน้า ถอยกลับข้างหลัง งอแขนเข้า เหยียดแขนออก กระดูกทั้งหลายก็จะลั่นดังกุกกับ เขาจึงเดินไปเหมือนคนทำเสียงตีดนิ้ว เมื่อเขาเดินทางไกลไปได้แม้เพียง 1 โยชน์ 2 โยชน์ วาโยธาตุก็จะกำเริบ[เป็นลม] ท้วทั้งตัวก็ลำบาก ส่วนไซซ้อฉนี้ ของผู้ใดมีมาก กระดูกทั้งหลายของผู้ฉนั้นก็จะไม่ลั่นดังกุกกับในขณะที่ลุกและนั่งเป็นต้น เมื่อเขาเดินทางแม้ไกล ๆ วาโยธาตุก็ไม่กำเริบ ท้วทั้งตัวก็ไม่ลำบาก”

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “น้ำมันสำหรับหยอดเพลาย่อมไม่รู้ว่า “เราหยอดเพลแล้วซังอยู่” แม้เพลาก็ไม่รู้ว่า “น้ำมันหยอดเราแล้วซังอยู่” ฉนใด ไซซ้อก็ฉนนั้นเหมือนกันย่อมไม่รู้ว่า “เราหยอดที่ต่อ 180 แห่งแล้วซังอยู่” แม้ที่ต่อ 180 แห่งก็ไม่รู้ว่า “ไซซ้อหยอดเราทั้งหลายแล้วซังอยู่” พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “เรากำหนดไซซ้อได้แล้วด้วยส่วนแห่งไซซ้อ” นี่เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งไซซ้อฉนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั่นแล เพราะเหตุฉนั้น พระโยคาวจรจึงกำหนดไซซ้อโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁹³

คำว่า **มูตร [ปัสสาวะ] (มุตต์)** พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “มูตรในภายในร่างกาย ว่าโดยสี่ มีสี่เหมือนน้ำต่างถั่วเขียว” ว่าโดยทรวดทรง เหยยอมกำหนดว่า “มูตรมีทรวดทรงเหมือนน้ำที่อยู่ภายในหม้อน้ำที่เขาบรรจุน้ำเต็มแล้ววางคว่ำปากไว้ ว่าโดยทิศ มูตรเกิดแล้วในทิศเบื้องล่าง ว่าโดยโอกาส มูตรฉนั้นซังอยู่ในภายในกระเพาะปัสสาวะ” ณกระเพาะปัสสาวะพระผู้มีพระภาคตรัสเรียกชื่อ

⁹⁹² ชุ.ช.อ. (ไทย) 18/97-98.

⁹⁹³ ชุ.ช.อ. (ไทย) 18/98.

ว่ากะเพาะปัสสาวะ ซึ่งเป็นที่ที่มูตรเข้าไปทางร่างกาย แต่ทางเข้าไปของมูตรนั้นจะไม่ปรากฏ ส่วนทางออกเท่านั้นปรากฏแล้วเหมือนรสน้ำโสโครกยอมเข้าไปในหม้อรองซึ่งที่คว่ำปากไว้ ซึ่งถูกโยนลงไป ในบ่อโสโครก แต่ทางเข้าไปของรสน้ำโสโครกนั้นไม่ปรากฏ ฉะนั้น

ในการเจริญอาการ 32 ประการนั้น พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “รสน้ำโสโครกที่ซึ่งอยู่ในหม้อรองซึ่งที่คว่ำปากไว้ ซึ่งถูกโยนลงไปบ่อน้ำโสโครก ย่อมไม่รู้ว่า “เราซึ่งอยู่ในหม้อรองซึ่งที่คว่ำปากไว้” แม้หม้อรองซึ่งที่คว่ำปากไว้ก็ไม่รู้ว่า “รสน้ำโสโครกซึ่งอยู่ในเรา” ฉนใด มูตรฉนนั้นเหมือนกันก็ย่อมไม่รู้ว่า “เราซึ่งอยู่ในกระเพาะปัสสาวะ” แม้กะเพาะปัสสาวะก็ไม่รู้ว่า “มูตรซึ่งอยู่ในเรา” พระโยคาวจรยอมกำหนดว่า “แท้จริง ธรรมเหล่านี้ ปราศจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล” ว่าโดยการกำหนด พระโยคาวจรนั้นยอมกำหนดว่า “เรากำหนดมูตรได้ด้วยส่วนแห่งมูตร” นี้เป็นการกำหนดส่วนที่เสมอกันแห่งมูตรนั้น ส่วนการกำหนดส่วนที่ไม่เสมอกันก็กำหนดเช่นเดียวกันกับผมนั่นแล เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรจึงกำหนดมูตรโดยสี่เป็นต้นด้วยอาการอย่างนี้⁹⁹⁴

เสยยถาปี ภิกขเว อุกโตมุขา มูโตฬี⁹⁹⁵ ปุรา นานาวีหิตสส ธณณสส ภิกขุทั้งหลาย อุกมีปาก 2 ข้าง เต็มไปด้วยธัญพืชชนิดต่าง ๆ

คำว่า มีปาก 2 ข้าง (อุกโตมุขา) ได้แก่ อุกประกอบด้วยปากทั้ง 2 ด้าน คือ (1) ด้านล่าง (2) ด้านบนคำว่า ชนิดต่าง ๆ (นานาวีหิตสส) ได้แก่ ต่างชนิดกัน

เสยยถี ? สาสิณิ วิหิณิ มุคคานิ มาसानิ ติสานิ ตณฺฑุลานิ คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง เมล็ดงา ข้าวสาร

ความในข้อนี้เป็นการยกเปรียบเทียบเป็นอุปมาอุปไมยให้เห็นถึงองค์ประกอบต่าง ๆ ที่อยู่ในอุกซึ่งมีปาก 2 ด้าน ที่บรรจุไปด้วยเมล็ดธัญพืชชนิดต่าง ๆ มี ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง เมล็ดงา ข้าวสาร อุปมาอุปไมยว่า อุก คือ ร่างกายนี้ที่บรรจุไปด้วยอวัยวะน้อยใหญ่มีอาการ 32 ประการ ซึ่งเป็นสิ่งปฏิภูลน่าเกลียด

ตเมณิ จกฺขมา บุริโส มุญจิตฺวา ปจฺจเวกฺเขยฺย ‘อิเม สาสิ, อิเม วิหิ, อิเม มุคคา, อิเม มาสา, อิเม ติสา, อิเม ตณฺฑุลา’ติ คนตาตีเปิดอุกยวมนั้นออก พิจารณาเห็นว่า “นี้เป็นข้าวสาลี นี้เป็นข้าวเปลือก นี้เป็นถั่วเขียว นี้เป็นถั่วเหลือง นี้เป็นเมล็ดงา นี้เป็นข้าวสาร” แม้ฉนใด

ในข้อนี้ มีการเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมาดังนี้ แท้จริง กายคือมหาภูตรูป 4 เป็นเหมือนอุกมีปาก 2 ข้าง อาการ 32 มีผมเป็นต้นเป็นเหมือนธัญพืชชนิดต่างๆ ที่ใส่ปนกันในอุกนั้น พระโยคาวจรเป็นเหมือนบุรุษผู้ตาดี บัณฑิตพึงทราบว่ อาการปรากฏชัดแห่งอาการ 32 แก่พระโยคาวจร เป็นเหมือนเวลาที่ธัญพืชชนิดต่าง ๆ ปรากฏแก่บุรุษนั้นผู้แก่ถุนั้นแล้วพิจารณาดู

มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม (ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ)

หวมถมนสิการธาตุ⁹⁹⁶คือให้พิจารณาเห็นกายในความเป็นธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมดังมีพระพุทธดำรัสว่า “คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้มีความชำนาญ ครั้นฆ่าโคแล้วแบ่งอวัยวะ

⁹⁹⁴ ชุ.ขุ.อ. (ไทย) 18/98-99.

⁹⁹⁵ ก.ฉ.ม. ปุโตฬี; อี. มูโตลี

⁹⁹⁶ ที.ม. (ไทย) 10/378/307.

ออกเป็นส่วนๆ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง แม้นฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่”และพิจารณาเห็นกายในกายภายในได้พร้อมกับทำความเข้าใจตระหนักไว้ว่ากายมีอยู่เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณเจริญสติ ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นด้วยตัณหาและทิฐิ

ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีเนื้อความว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็นแต่สภาวะแท้ ๆ นั้นเอง ธาตุ พอง-ยุบเป็นวาทะธาตุกรรมฐาน การกำหนดรู้ลักษณะอาการของธาตุ 4 คือ (1) ธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) มีลักษณะแข็งและอ่อน (2) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) มีลักษณะไหลและเกาะกุม (3) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) มีลักษณะร้อนและเย็น (4) ธาตุลม (วาโยธาตุ) มีลักษณะเคลื่อนไหวและหย่อนตึง

ปุณ จปริ ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กายํ ยถาจิตํ ยถาปณฺหิตํ ธาตุโส ปจฺจเวกฺขติ ‘อตฺถิ อิมสฺมิ กายเ ปฐวีธาตฺว อาโปธาตฺว เตโชธาตฺว วาโยธาตฺว’ติ ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุ พิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า “ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่”

พระผู้มีพระภาคครั้งทรงจำแนกกายานุปัสสนาด้วยอำนาจการมนสิการโดยเป็นปฏิกุศลอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกด้วยความเป็นธาตุ จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า **อีกประการหนึ่ง (ปุณ จปริ)**

ธาตุ ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีเนื้อความว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็นแต่สภาวะแท้ ๆ นั้นเอง ธาตุ พอง-ยุบเป็นวาทะธาตุกรรมฐาน การกำหนดรู้ลักษณะอาการของธาตุ 4 คือ 1) ธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) มีลักษณะแข็งและอ่อน 2) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) มีลักษณะไหลและเกาะกุม 3) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) มีลักษณะร้อนและเย็น 4) ธาตุลม (วาโยธาตุ) มีลักษณะเคลื่อนไหวและหย่อนตึง

ธาตุดิน ปฐวีธาตุภายใน เป็นอย่างไร

คือ อุปาทินนกรูป⁹⁹⁷ ภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแข็งแข็ง เป็นของหยาบ ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไข้ใหญ่ ไข้่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใดที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแข็งแข็ง เป็นของหยาบ

ธาตุน้ำ อาโปธาตุภายใน เป็นอย่างไร

คือ อุปาทินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ น้ำตา มันข้น เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไข้ข้อ มูล หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ

ธาตุไฟ เตโชธาตุภายใน เป็นอย่างไร

คือ อุปาทินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเร่าร้อน มีความเร่าร้อน ได้แก่ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้อบอุ่น ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้ทรุดโทรม ธรรมชาติที่

⁹⁹⁷ **อุปาทินนกรูป** หมายถึงรูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน คำนี้เป็นชื่อของรูปที่ดำรงอยู่ภายในสรีระ ที่ยึดถือจับต้อง ลูบคลำได้ เช่น ผม ขน ฯลฯ อาหารใหม่ อาหารเก่า คำนี้กำหนดจำแนกหมายเอาปฐวีธาตุ ภายใน แต่สำหรับอาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ก็มีนัยเช่นเดียวกัน พึงทราบความพิสดารในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค (ม.มุ.อ. (บาลี) 2/302/130)

เป็นเครื่องทำร่างกายให้เร่าร้อน ธรรมชาติที่เป็นเครื่องย่อยสิ่งที่กินแล้ว ต้มแล้ว เคี้ยวแล้ว และลุ่มรสแล้ว หรืออุปาทินกรุปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเร่าร้อน มีความเร่าร้อน⁹⁹⁸

ธาตุลม วาโยธาตุภายใน เป็นอย่างไร

คือ อุปาทินกรุปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา ได้แก่ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก หรืออุปาทินกรุป ภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา⁹⁹⁹

ธาตุที่เห็นอาการได้ง่าย คือธาตุลม เพราะมีลักษณะเคลื่อนไหว และเมื่อกำหนดได้ชัดเจนแล้ว จะรู้ลักษณะเฉพาะของธาตุอื่น ๆ ไปด้วย ด้วยเหตุนี้บางคนจึงเรียกกรรมฐานแบบนี้ว่า “วาโยธาตุกรรมฐาน”¹⁰⁰⁰ พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ว่า “ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ‘กายมีอยู่’ ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย(ตณหาและทิวฐิ)อยู่ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก”¹⁰⁰¹ สภาวะอาการpong-yub นั้นเป็นหนึ่งในลม 6 ประเภท คือ

- 1) ธาตุลมที่พัดขึ้นสู่เบื้องบน (อุทธังคมาโย) ทำให้เกิดอาการเรอ คลื่นไส้ อาเจียน หน้ามืด ตาลาย ปวดศีรษะและความดันโลหิตสูง
- 2) ธาตุลมที่พัดลงเบื้องล่าง (อโรธคมาโย) ทำให้เกิดอาการผายลม การถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะและการคลอดบุตร
- 3) ธาตุลมที่อยู่ในช่องท้อง (กุจฉิสยวาโย) ทำให้เกิดอาการpong และอาการrub ของท้อง
- 4) ธาตุลมที่อยู่ในลำไส้ (โกฏฐาสยวาโย) ทำให้เกิดก๊าซและอาการแน่น อืดอัดในท้อง เช่น ท้องอืด แน่นท้อง ท้องเฟ้อ เป็นต้น
- 5) ธาตุลมที่แล่นไปทั่วร่างกาย (อังกมังคานุสารีวาโย) ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวส่วนต่างๆ ของร่างกาย เช่น ยืน นั่ง ก้ม เงย เป็นต้น
- 6) ธาตุลมหายใจเข้าออก (อัสสาสปีสสาสวาโย) คือ ลมหายใจเข้าออก ธาตุลมชนิดนี้ใช้เป็นอารมณ์กำหนดในอานาปานสติ¹⁰⁰²

เสยยถาปี ภิกขเว ทกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเตวาสี วา คาวิ วริตฺวา จตุมหาปเถ วิลโล ปฏิวริชิตฺวา นิสินฺโน อสฺส, เอวเมว โข ภิกขเว ภิกขุ อิมเมว กายํ ยถาจิตฺตํ ยถาปณฺหิตํ ธาตุโส ปจฺจเวกฺขติ ‘อตฺถิ อิมสฺมี กายเ ปจฺจวธาตุ อวโปธาตุ เตโธธาตุ วาโยธาตุ’ติ ภิกขุทั้งหลาย คนฆ่าโค

⁹⁹⁸ ดูเทียบ ม.ม. (ไทย) 12/302-305/330-336

⁹⁹⁹ ดูเทียบ ม.ม. (ไทย) 12/302-305/330-336

¹⁰⁰⁰ จำลอง ดิษยวณิช, วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ์ ฉบับปรับปรุง, (เชียงใหม่: ห้างหุ้นส่วนจำกัด เชียงใหม่โรงพิมพ์แสงศิลป์, 2563, หน้า 52-54.

¹⁰⁰¹ ม.ม. (ไทย) 12/113/109.

¹⁰⁰² จำลอง ดิษยวณิช, วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ์ ฉบับปรับปรุง, หน้า 51.

หรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้มีความชำนาญ ครั้นฆ่าโคแล้ว แบ่งอวัยวะออกเป็นส่วน ๆ นิ่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง แม้อันใด ภิกษุก็ฉันนั้น เหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า “ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่”

ในพระดำรัสเหล่านั้น มีการพรรณานี้ด้วยความพร้อมทั้งข้ออุปมาดังต่อไปนี้ คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคที่เป็นลูกจ้าง ครั้นฆ่าโคแล้วก็ฆ่าแหละแยกเป็นส่วน ๆ นิ่งชายอยู่ที่ทาง 4 แพร่ง กล่าวคือที่ท่ามกลางถนนใหญ่ที่แยกไป 4 ทิศ ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกันพิจารณากายที่ชื่อว่าตามที่ตั้งอยู่ เพราะตั้งอยู่โดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งอิริยาบถทั้ง 4 และที่ชื่อว่าตามที่ดำรงอยู่ เพราะดำรงมั่นดีแล้วอย่างนี้ว่า “ในกายนี้ มีธาตุดิน(ปฐวีธาตุ) ฯลฯ ธาตุลม(วาโยธาตุ)

ถามว่า พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายไว้อย่างไร

ตอบว่า พระผู้มีพระภาคตรัสอธิบายไว้ว่า สำหรับคนฆ่าแม่โคเมื่อกำลังเลี้ยงโคก็ดี กำลังจูงไปที่ฆ่าก็ดี ครั้นนำมาแล้วกำลังผูกให้ยืนอยู่ในที่นั้นก็ดี กำลังฆ่าก็ดี กำลังดูแม่โคที่ถูกฆ่าตายไปก็ดี ความหมายรู้ว่าแม่โค ยังไม่จางหายไปทันที トラบที่เขายังไม่ฆ่าแหละแม่โคนั้นแบ่งแยกออกเป็นส่วนๆ แต่ครั้งนั้นแบ่งแล้ว ความหมายรู้ว่าแม่โค จึงจางหายไป ความหมายรู้ว่าเนื้อเข้ามาแทน เขาย่อมไม่มีความคิดอย่างนี้ว่า “เราขายแม่โค ชนเหล่านี้ฆ่าแม่โคไป” โดยที่แท้ เขาจะมีความคิดเพียงเท่านั้นว่า “เราขายเนื้อ ชนเหล่านี้ฆ่าเนื้อไป” ฉันใด ในเวลาที่ภิกษุเมื่อนั้นยังเป็นพาลปุถุชนในกาลก่อนก็ฉันนั้น คือสำหรับบุคคลผู้เป็นคฤหัสถ์ก็ดี เป็นบรรพชิตก็ดี ความหมายรู้ว่าสัตว์หรือบุคคล ยังไม่จางหายไปทันที トラบที่เขายังไม่ได้แยกกายนี้มันแลตามที่ดำรงอยู่ ตามที่ตั้งปณิธานไว้ให้ออกจากความเป็นก้อนแล้ว พิจารณาโดยความเป็นธาตุ แต่เมื่อเขาพิจารณาโดยความเป็นธาตุอยู่ ความหมายรู้ว่าสัตว์จะจางหายไป จิตจะตั้งมั่นอยู่ด้วยอำนาจการมนสิการว่าเป็นธาตุนั้นแล เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “เธอพิจารณากายนี้เท่านั้นตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ตั้งปณิธานไว้โดยความเป็นธาตุว่า “ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม” ภิกษุทั้งหลายเปรียบเหมือนนายโคฆาตก์(คนฆ่าโค) ผู้ชำนาญ ฯลฯ ธาตุลม”

อธิบายว่า ภิกษุผู้บำเพ็ญเพียรเป็นเหมือนคนฆ่าโค ความหมายรู้ว่าสัตว์ เป็นเหมือนความหมายรู้ว่าแม่โค อิริยาบถทั้ง 4 เป็นเหมือนหนทาง 4 แพร่ง การ พิจารณาโดยความเป็นธาตุ เป็นเหมือนคนฆ่าโคผู้แบ่งเนื้อออกเป็นส่วน ๆ นี้เป็นการพรรณนาตามพระบาลีในธาตุมนสิการบรรพนี้ ส่วนกล่าวด้วยกัมมัญฐาน ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสจารย์)ได้ขยายให้พิสดารไว้แล้วในปกรณ์วิเสสชื่อวิสุทธิมรรค

มัญญจิตกัมมัตถญาณ เป็นปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากฐานะทั้ง 5 คือ

1. ความเกิดขึ้นความบังเกิด ความเกิด
2. ความเป็นไป ความอุบัติ คติ
3. นิमित ความแก่ ความเจ็บไข้ ความตายความเศร้าโศก ความรำพัน ความคับแค้นใจ
4. กรรมเป็นเครื่องประมวลมา
5. ปฏิสนธิ โดยการพิจารณาและดำรงมั่นอยู่ใน 4 วาระ คือ (1) เป็นภย-ปลอดภย (2) เป็นทุกข์-เป็นสุข (3) เป็นอามิส-ไม่เป็นอามิส (4) เป็นสังขาร (สังขารและอุเบกขา)-เป็นนิพพาน

เป็นปัญญาความรู้ที่ปรารถนาจะปลดปล่อย(สังขารทั้งหลาย)ไปเสีย เพราะในเวลานั้น ทุกขเวทนาชนิดต่าง ๆ ก็ปรากฏขึ้นในกายของโยคีผู้นั้นด้วย และความไม่ต้องการจะอยู่ในอิริยาบถ อันหนึ่งอันเดียวนาน ๆ ก็ปรากฏขึ้นโดยมากด้วย ถึงแม้ความคิดเหล่านั้นจะไม่เกิดขึ้น แต่ความไม่ สะดวกสบายของสังขารทั้งหลายก็ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้น ในระหว่างที่กำหนดอยู่เป็นระยะ ๆ นั้น บุคคลผู้ปฏิบัติผู้นั้นจะปรารถนาอยู่อย่างนี้ว่า ทำไฉน ฉันทจะพ้นจากอิริยาบถนี้ไปเสียได้โดยเร็วจะ บรรลุสถานที่สูงของสังขารทั้งหลายเหล่านี้ จะสลัดสังขารทั้งหลายนี้ออกไปเสียโดยสิ้นเชิง ดังนี้บ้าง

ในเวลานั้นจิตของผู้ปฏิบัติจะปรารถนาอยู่อย่างนี้ ทุก ๆ ครั้งที่กำหนดอยู่ว่า (1) ทำไฉน จะพ้นจากอิริยาบถนี้ไปเสียได้โดยเร็ว (2) ทำไฉน จึงจะบรรลุสถานที่สูงของสังขารทั้งหลายเหล่านี้ (3) ทำไฉน จึงจะสลัดสังขารทั้งหลายนี้ออกไปเสียโดยสิ้นเชิง สามารถละการข้องอยู่ในกามได้”¹⁰⁰³

เมื่อเบื่อหน่ายเอือมระอาไม่ยินดีอยู่ด้วยนิพพิทาญาณ จิตไม่ข้องไม่เกาะไม่ติดอยู่ในสังขาร ที่มีความแตกดับ ที่ดำเนินไปอยู่ในภพ 3 กำเนิด 4 คติ 5 วิญญาณฐิติ 7 และสัตตาวาส 9 แม้อย่าง หนึ่ง เป็นจิตที่ปรารถนาจะพ้นสลัดออกไปจากสังขารทั้งปวง¹⁰⁰⁴ โบราณขนานนามว่า “ญาณม้วน เสื่อ” สภาวะของญาณนี้ คือ มีความรู้สึกใครจะหนีให้พ้น เมื่อมันเบื่อแล้วก็ใครจะหนี มีความรู้สึก อยากรจะหนีไป เหมือนบุคคลที่อยู่ใน กองเพลิง มันก็อยากจะไปให้พ้นจากกองเพลิงเหล่านี้ จากนั้นเมื่อ เพียรพยายามต่อไปก็จะขึ้นญาณที่ โยคีบุคคลผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน จนเกิดปัญญาถึงกับมีความเบื่อ หน่ายต่อรูปธรรมนามธรรมอันเป็นสังขารธรรม ตั้งหน้าเจริญภาวนาต่อไปโดยปราศจากความท้อถอย มี ความเบื่อหน่ายในรูป-นามยิ่งขึ้น ก็เกิดความมุ่งหมาย ที่จะให้พ้นสิ่งที่ไม่ดี สิ่งชั่ว เป็นภัย เป็นโทษ นำ เบื่อหน่าย คือสังขารรูป-นาม ที่มุ่งจะให้พ้นจากสังขารรูป-นาม ที่จะหนีจากสังขาร รูป-นามนี้แหละ เรียกว่า มุญจิตุกัมยตาญาณ การพ้นจากรูป-นาม การหนีจากรูป-นาม ก็คือ การพ้นจากทุกขโทษภัย นั้นเอง เป็นความมุ่งมั่นที่จะพ้นอย่างแรงกล้า อันเกิดจากปัญญาที่เรียกว่า ภาวนามยปัญญา ไม่ใช่หนีจะ พ้นอย่างเลื่อนลอย โดยไม่ได้มีการเจริญภาวนาแต่อย่างใด เป็นปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากฐานะทั้ง 5 คือ (1) ความเกิดขึ้น ความบังเกิด ความเกิด (2) ความเป็นไป ความอุปบัติ คติ (3) นิमित ความแก่ ความเจ็บไข้ ความตาย ความเศร้าโศก ความรำพัน ความคับแค้นใจ (4) กรรมเป็นเครื่องประมวลมา (5) ปฏิสันธิ โดยการพิจารณาและดำรงมั่นอยู่ใน 4 วาระ คือ (1) เป็นภัย-ปลอดภัย (2) เป็นทุกข์-เป็น สุข (3) เป็นอามิส-ไม่เป็นอามิส (4) เป็นสังขาร (สังขารและอุเบกขา)-เป็นนิพพาน

เป็นปัญญาความรู้ที่ปรารถนาจะปลดปล่อย (สังขารทั้งหลาย) ไปเสีย เพราะในเวลานั้น ทุกขเวทนาชนิดต่าง ๆ ก็ปรากฏขึ้นในกายของโยคีผู้นั้นด้วย และความไม่ต้องการจะอยู่ในอิริยาบถ อันหนึ่งอันเดียวนาน ๆ ก็ปรากฏขึ้นโดยมากด้วย ถึงแม้ความคิดเหล่านั้นจะไม่เกิดขึ้น แต่ความไม่ สะดวกสบายของสังขารทั้งหลายก็ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้น ในระหว่างที่กำหนดอยู่เป็นระยะ ๆ นั้น บุคคลผู้ปฏิบัติผู้นั้นจะปรารถนาอยู่อย่างนี้ว่า ทำไฉน ฉันทจะพ้นจากอิริยาบถนี้ไปเสียได้โดยเร็ว จะ บรรลุสถานที่สูงของสังขารทั้งหลายเหล่านี้ จะสลัดสังขารทั้งหลายนี้ออกไปเสียโดยสิ้นเชิง ดังนี้บ้าง

¹⁰⁰³ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัยเล่ม 2, 2550, หน้า 304.

¹⁰⁰⁴ วิสุทธิ. (บาลี) 2/326, อ้างแล้ว, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 756, 1091.

ในเวลานั้นจิตของผู้ปฏิบัติจะปรารถนาอยู่อย่างนี้ ทุก ๆ ครั้งที่กำหนดอยู่ว่า (1) ทำไฉน จะพ้นจากอิริยาบถนี้ไปเสียได้โดยเร็ว (2) ทำไฉน จึงจะบรรลุสถานที่สงบของสังขารทั้งหลายเหล่านี้ (3) ทำไฉน จึงจะสลัดสังขารทั้งหลายนี้ออกไปเสียโดยสิ้นเชิง สามารถละการข้องอยู่ในกามได้”¹⁰⁰⁵

เมตตาเจโตวิมุตติ เมตตา แปลว่า มิตร ภาวะรวมประโยชน์ ความปรารถนาดีต่อผู้อื่น อย่างจริงใจ เจโตวิมุตติ¹⁰⁰⁶ แปลว่าความหลุดพ้นแห่งจิต หลุดจากอำนาจของกิเลสด้วยการฝึกสมาธิ เมตตาเจโตวิมุตติ แปลว่าภาวะหลุดพ้นแห่งจิตอาศัยเมตตาตามนเป็นบาทฐานให้วิปัสสนาญาณ พัฒนาขึ้นตามลำดับ ภาวะของเมตตาแบ่งเป็น 3 ชั้น ได้แก่

1. เมตตาเทียม คือ แผ่ความปรารถนาดีให้ผู้อื่นมีความสุข ปราศจากทุกข์¹⁰⁰⁷ ซึ่งเป็น ภาวะปรุงแต่งจิตด้วยการส่งเมตตาให้กับบุคคลอันเป็นที่รัก โดยยึดว่าเป็นบิดา มารดา ญาติพี่น้อง เพื่อน ผูกไว้ด้วยอำนาจตัณหาเปมะ องค์ธรรมได้แก่ โลภเจตสิก จึงมีอารมณ์เป็นปิยมนาปัสตวัญญู การแผ่จะเริ่มจากตนเอง ผู้มีพระคุณ (บุคคล) ญาติมิตรคนรู้จัก (กลุ่ม) ซึ่งเป็นชั้นบริกรรมภาวนาและ บริกรรมนิमित ที่ใช้คำบริกรรมพร้อมปรุงจิตเพื่อเข้าสู่สมาธิระดับสูงขึ้นได้

2. เมตตาแท้ คือ แผ่ด้วยจิตที่เป็นกลาง มีความเสมอภาคกันทั้ง 4 บุคคล ได้แก่ ตนเอง ผู้เป็นที่รัก ผู้เป็นกลาง และผู้เป็นศัตรู เริ่มมีการทำลายขอบเขต เรียกว่า “สึมสัมภท” จิตเข้าสู่อุจจาร สมาธิและอุคคหนิมิต โดยแผ่แบบเจาะจง 7 กลุ่ม (11 กลุ่มย่อย) ได้แก่ หญิงทั้งหลาย ชายทั้งหลาย จนถึง สัตว์นรกทั้งหลาย จิตแนบกับอารมณ์ที่แผ่ให้ได้มากขึ้น และเริ่มมีอาการปิติ สุข ปรากฏขึ้น เมื่อ ปล่อยจิตให้สบาย ๆ จะขึ้นสู่สมาธิขั้นถัดไปได้

3. เมตตาตามน¹⁰⁰⁸ คือ แผ่เมตตาทำลายขอบเขตสึมสัมภทได้สมบูรณ์แล้ว แผ่ด้วยจิตไม่มี ขอบเขต ไม่มีประมาณ มีกำลังถึงระดับตามน เป็นอัปนาสมาธิและปฏิภาคนิमितต้องใช้ในการแผ่เมตตา ระลึกถึงด้วยใจแล้วแผ่ออกไป ไม่ใช้การบริกรรมแบบท่องจำเมตตาตามนที่จะมีกำลังนั้น จะเป็นบาท ฐานต่อการเข้ามรรคผลได้ โดยแผ่ไปยังบุคคลแบบไม่เจาะจง 5 บุคคล มีสัตว์ทั้งปวง เป็นต้น

ซึ่งการแผ่เมตตาภาวนาโดยส่งจิตไปตามกลุ่มต่าง ๆ เป็นการส่งจิตระลึกไปตามความรู้สึก หรือสัญญาจำที่เราเคยรู้มา เป็นสักว่าจิตปรุงแต่งขึ้นมาเท่านั้นหาใช้สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา พยายามตั้งสติรักษาจิตให้ตั้งมั่นเฉพาะสิ่งที่แผ่ให้เท่านั้น โดยส่งความปรารถนาดีให้บุคคลเหล่านั้นมีความสุข ปราศจากความทุกข์รักษาอุเบกขาและไม่หวั่นไหวตามสิ่งที่จิตปรุงแต่งขึ้นมา

¹⁰⁰⁵ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาญาณเล่ม 2, 2550, หน้า 304.

¹⁰⁰⁶ ที.ปา. (ไทย) 10/110/82, เจโตวิมุตติ หมายถึง หลุดพ้นด้วยกำลังของการฝึก เช่น สมาบัติ 8 เป็น เจโตวิมุตติอันละเอียดประณีต ที.สี.อ. 373/281.

¹⁰⁰⁷ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), พรหมวิหาร, แปลโดย พระคันธะสาราภิงศ์, (กรุงเทพฯ- มหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555), หน้า 4.

¹⁰⁰⁸ ส.นิ. (ไทย) 16/225/314., เมตตาตามน หรือ เมตตาเจโตวิมุตติ ในที่นี้หมายถึงเมตตาที่เกิดจาก ตติยฌานและจตุตถฌาน เพราะพ้นจากปัจจนิกธรรม (ธรรมที่เป็นข้าศึก) กล่าวคือนิรวรณ์ 5 ประการ ได้แก่ กาม ฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ และวิจิกิจฉา ที.ปา.อ. 326/234, อง.เอกก.อ. 1/7/42, อง.ฉก.อ. 3/13/104.

พระวิปัสสนาจารย์ให้เจริญเมตตาภาวนาในช่วงเช้า โดยเริ่มตั้งแต่แผ่ให้ตนเอง จนถึงชนทั้งหลายเท่านั้น เพื่อให้จิตมีกำลังสมาธิเป็นบาทให้แก่การเจริญวิปัสสนา แต่ระหว่างวันจะมุ่งเน้นที่วิปัสสนาเป็นสำคัญจนกว่าจะมีญาณปัญญาแก่รอบเข้าสู่การตัดละสังโยชน์เบื้องต่ำ 3 มีสัมมาทิฏฐิสมบูรณ์แล้ว เป็นผู้ปิดประตูอบายภูมิได้แน่นอนแล้วจึงจะเพิ่มการแผ่ขึ้นชั้นพรหมจนถึงสัตว์นรก และเข้าสู่การเจริญเมตตาเจโตวิมุตติต่อไปได้

เมตตาเจโตวิมุตติ คือ ภาวะหลุดพ้นแห่งจิตโดยอาศัยเมตตาสมาธิระดับอัปนาภาวนา ทำลายขอบเขตสัมผัสสัมภพ มีความรักเสมอกันทั้งต่อตนเอง ผู้เป็นที่รัก ผู้เป็นกลาง และศัตรูจิตเป็นอัปปัญญากว้างขวาง ไม่มีประมาณ จิตแผ่ไปในอาการแผ่ 4 ได้แก่ “จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ มีสุขรักษาตนอยู่เถิด” โดยแผ่ไปยังอนิสบุคคล คือ แผ่ไม่เจาะจงบุคคล 5 จำพวก และแผ่ไปในทิศทั้ง 10 โดยมีคำบริกรรมและขั้นตอน¹⁰⁰⁹ ดังนี้

อนิสบุคคล (ไม่เจาะจง) 5 จำพวก ได้แก่

- 1) สัตว์ทั้งปวง
- 2) สิ่งมีชีวิตที่มีลมหายใจทั้งปวง
- 3) สิ่งมีวิญญาณทั้งปวง
- 4) บุคคลทั้งปวง
- 5) ผู้ที่นับเนื่องด้วยอัตรภาพทั้งปวง

ทิศทั้ง 10 ได้แก่ (1) บูรพา (ตะวันออก) (2) ปัจฉิม (ตะวันตก) (3) อุตฺร (เหนือ) (4) ทักษิณ (ใต้) (5) อากเนย์ (ตะวันออกเฉียงใต้) (6) พายัพ (ตะวันตกเฉียงเหนือ) (7) อีสาน (ตะวันออกเฉียงเหนือ) (8) หรตี (ตะวันตกเฉียงใต้) (9) เบื้องล่าง และ (10) เบื้องบน

วิธีแผ่ การแผ่เมตตาเจโตวิมุตติ จะแผ่ต่อจากเมตตาภาวนา กล่าวคือ แผ่ให้ตนเอง จนถึงสัตว์นรก มีคำบริกรรมว่า “ขอให้ข้าพเจ้ามีความสุข ขอให้ข้าพเจ้าปราศจากทุกข์” เป็นต้น จนจิตเป็นเมตตาแท้แล้ว

จึงเข้าสู่การแผ่เมตตาเจโตวิมุตติ เริ่มจากสัตว์ทั้งปวง (บุคคล) และเริ่มที่ทิศบูรพา (ทิศ) คำบริกรรมว่า” ขอสัตว์ทั้งปวงในทิศบูรพา จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ มีสุข รักษาตนเถิด” ขณะแผ่จะสนใจเฉพาะสิ่งที่เราแผ่ให้ คือสัตว์ทั้งปวง จะไม่สนใจอาการแทรกใด ๆ ทั้งสิ้น เมื่อส่งไปจนสุด อาจมีอาการตัด หรือแผ่ไปต่อไม่ได้แล้ว จึงเปลี่ยนทิศถัดไป เป็นทิศปัจฉิม ยังคงแผ่ให้บุคคลเดิมอยู่ แผ่ไปจนสุด จนกระทั่งครบ 10 ทิศ (ทิศเบื้องล่าง) จากนั้นให้จะเปลี่ยนเป็นบุคคลที่ 2 คือ”สิ่งมีชีวิตที่มีลมหายใจทั้งปวง” ในทิศบูรพา ทำเช่นเดิมจนครบ 10ทิศ แล้วจึงเปลี่ยนบุคคลจนครบ 5 บุคคล บุคคลละ 10 ทิศ

พระวิปัสสนาจารย์จะเป็นผู้พิจารณาว่าในบัลลังก์หนึ่งๆ อาจจะให้แผ่ไปทิศเดียวจนสุด หรือ บางบัลลังก์ให้แผ่ทั้ง 10 ทิศ ขึ้นอยู่กับสภาวะของโยคีบุคคล ดังนั้นต้องมีการสอบอารมณ์เป็นประจำ และเมื่อมีกำลังอินทรีย์พัฒนาอย่างต่อเนื่องจนถึงระดับหนึ่งแล้ว พร้อมทั้งมีสภาพธรรมปรากฏชัดเจนตามเกณฑ์ที่พระวิปัสสนาจารย์ได้เห็นควร ได้แก่ สภาวะของฌานสมาบัติ ความเป็นวสี และสภาวะของโสฬสญาณ เป็นต้น จึงจะให้โยคีบุคคลแผ่เมตตาอินทรีย์ต่อไป

¹⁰⁰⁹ ขุ.ป. (ไทย) 31/22/461.

แม่เมตตาอินทรีย์ วิธีแม่เช่นเดียวกับเมตตาเจโตวิมุตติ กล่าวคือแม่บุคคลแรก ได้แก่ สัตว์ทั้งปวง คำบริการรว่า “ขอสัตว์ทั้งปวง ในทิศบูรพา จงเป็นผู้ไม่มีเวร มีความปลอดภัย โปร่ง มีสุขเถิด” จนครบ 10 ทิศ จึงเปลี่ยนบุคคลลำดับที่ 2 แล้วแม่จนครบ 10 ทิศ จึงเปลี่ยนบุคคลไปจนครบทั้งหมดการแม่ให้อารมณ์สนใจอยู่เฉพาะสิ่งที่เราแม่ให้เท่านั้น จิตแรกที่แม่ออกให้มีคำบริการและเป็นเมตตาตามเมื่อจิตละกรรมจนเข้าสู่เบกขามาแล้ว ทรงอยู่ในความว่าง เห็นจิตผู้รู้เกิดดับในความว่างและเคลื่อนต่อไปนั่นคือเข้าสู่รูปสมาธิไปตามลำดับ

การพัฒนาญาณปัญญาในเมตตาอินทรีย์นั้น จะต้องส่งเมตตาจิตที่ระลึกถึงธรรมที่ทำให้พ้นจากพยาบาทและกิเลสต่าง ๆ เพื่อให้จิตหลุดพ้นจากกิเลสที่กัณฐรมจิตทั้งปวงเป็น “เจโตวิมุตติ” ด้วยอาการ 8 อย่าง¹⁰¹⁰ ดังนี้

1. ด้วยเว้นความบีบคั้นไม่บีบคั้นสัตว์ทั้งปวง
2. ด้วยเว้นการฆ่าไม่ฆ่าสัตว์ทั้งปวง
3. ด้วยเว้นการทำให้เดือดร้อนไม่ทำสัตว์ทั้งปวงให้เดือดร้อน
4. ด้วยเว้นความย่ำยีไม่ย่ำยีสัตว์ทั้งปวง
5. ด้วยเว้นการเบียดเบียนไม่เบียดเบียนสัตว์ทั้งปวง
6. ขอสัตว์ทั้งปวงจงเป็นผู้ไม่มีเวรอย่าได้มีเวรกัน
7. จงเป็นผู้มีสุขอย่ามีทุกข์
8. จงมีตนเป็นสุขอย่ามีตนเป็นทุกข์

เมตตาเจโตวิมุตติเข้าสู่สมาธิ 9 ระดับ การแม่เมตตาเจโตวิมุตติจัดเป็นโลกุตตรฌาน เพราะบุคคลที่สามารถปฏิบัติเมตตาเจโตวิมุตตินั้น จะต้องเป็นผู้มีสัมมาทิฐิที่สมบูรณ์ ได้แก่ พระอรិยะเจ้าทั้งหลาย มีจิตที่เป็นโลกุตตรจิต (ผลจิต) เมื่อทำฌานจึงเกิดเป็นโลกุตตรฌาน ซึ่งขณะที่แม่เมตตาออกไปสู่ทิศต่าง ๆ ให้บริการไปว่า “ขอสรรพสัตว์ทั้งปวง ที่อยู่ในทิศตะวันออก จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ มีสุข รักษาตนเถิด” เป็นต้น โดยอารมณ์หลักที่ต้องยึดให้มั่นคง ได้แก่ สิ่งที่เราแม่ให้ในที่นี้คือ สรรพสัตว์ทั้งปวง แล้วน้อมจิตเมตตาออกไป แท้จริงแล้วขณะที่แม่เมตตาออกไปนั้นจะมีอารมณ์เปลี่ยนแปลงเกิดดับทุกขณะ แต่เราจะไม่สนใจการเกิดดับนั้น ไม่สนใจอารมณ์แทรกใดๆ ทั้งสิ้น ยังมีสติ สมาธิจดจ่อตั้งมั่นกับสิ่งที่เราแม่ให้มากเท่าไร ภาวะของฌานก็จะพัฒนาอย่างรวดเร็วขึ้นเท่านั้น จากปฐมฌาน เข้าสู่ทุติยฌาน ตติยฌาน จนกระทั่งถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะไปตามลำดับ

ยกอารมณ์ฌานขึ้นสู่วิปัสสนา เมื่อเจริญเมตตาภาวนาจนบรรลุฌานแล้ว ก็สามารถใช้ฌานเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาต่อไป จนเข้าถึงปัญญาญาณชั้นต่าง ๆ โดยลำดับ การยกฌานขึ้นสู่วิปัสสนา แบ่งเป็น 2 แบบ ได้แก่

1. เมตตาฌานเป็นบาทฐานให้วิปัสสนา (วิปัสสนาอันมีสมณะนำ)¹⁰¹¹ คือ แม่เมตตาจนจิตเข้าถึงเมตตาฌานก่อน จนจิตทรงสมาธิอยู่ โดยสภาวะที่ชัดจะอยู่ที่จตุตถฌาน เป็นต้น หรือเข้าสู่รูป

¹⁰¹⁰ ชุ.ป. (ไทย) 31/23/463.

¹⁰¹¹ อง.จตูกก. (ไทย) 21/170/238.

สมาธิแล้วจิตจะถอยออกจากฌาน แล้วพิจารณาองค์ฌานที่ถอยออกมาตามลำดับ จนเข้าสู่การพิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนามเป็นวิปัสสนา ซึ่งจิตจะมีกำลังของสมาธิที่ตั้งมั่นเป็นบาทฐานให้การตัดละสังโยชน์ ละอนุสัยกิเลสที่ผูกพันจำนวนมาก เห็นความเกิดดับของรูปนามไม่ขาดสาย และตัดกิเลสได้แบบถอนรากถอนโคน วิธีการปฏิบัติ เริ่มจากแผ่ให้ตนเองจนถึงสัตว์นรก โดยจิตที่แผ่แยกตามกลุ่มทั้งเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาตามที่กล่าวมาแล้ว เมื่อแผ่ออกไปจนจิตละคำบริการกรรม ละองค์ฌานไปจนจิตเป็นอุเบกขาฌาน มีความตั้งมั่น ทรงนั่งอยู่ (จตุตถฌาน) ต่อมาเห็นความเกิดดับของจิตรู้ในความว่าง คือเข้าสู่รูปสมาธิ โดยจิตจะหน่วงความว่างเป็นอารมณ์ (อากาศบัญญัติ) ต่อมาจิตเพิกความว่างออก เห็นแต่จิตรู้เกิดดับนับไม่ถ้วน จนเข้าสู่ความไม่มีอะไร ไม่มีประมาณ (นัตถิปัญญุตติ) ต่อมาจิตเพิกความไม่มีอะไรออก กลับมารู้ที่ภาวะรู้สลับไม่รู้ เข้าออกจนชำนาญ (เนวสัญญานาสัญญายตนะ) ทรงอยู่ตามเห็นความเกิดดับของจิตรู้ จนเริ่มจิตถอยจากฌานให้ตามพิจารณาองค์ฌานที่เปลี่ยนแปลง จนจิตทรงอารมณ์ปกติ แล้วพิจารณารูปนามเกิดดับเป็นวิปัสสนาต่อไป นี้คือวิปัสสนาอันมีสมณะที่เป็นเมตตาฌานเป็นบาทฐาน

2. การเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไป (ยุคนัทณัย) ด้วยการแผ่เมตตาโดยบริการกรรม เช่น “ขอให้สัตว์ทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ มีสุขรักษาตนอยู่เถิด” สลับกับการใช้สติพิจารณาจิตที่ประกอบด้วยเมตตา ภาวนาบริการกรรม อย่างมีสติ เห็นจิตที่รับรู้ และจิตที่ภาวนาตลอดจนอิริยาบถต่างๆ และเสียงที่เปล่งออกมาจะดับไปทันที นี่คือการบรรลุวิปัสสนาปัญญาที่รู้เห็นอนิจจลักษณะได้อย่างแท้จริง วิธีนี้ไม่ต่างกับวิธีปฏิบัติของผู้เจริญวิปัสสนาโดยกำหนดรู้การเห็นการได้ยิน การถูกต้องสัมผัส หรือการคิดนึก ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันขณะ ผู้เข้าเมตตาฌาน เมื่อออกจากฌานแล้วจะต้องกำหนดรู้ฌานจิตที่เพ่งดับไป เช่นกัน ที่ต่างกันก็มีเพียงผู้ที่ได้ฌานจะกำหนดรู้ฌานจิต ส่วนผู้ที่ไม่ได้ฌานก็กำหนดรู้จิตที่รับรู้สภาวะเห็น ได้ยิน เป็นต้น ผู้ปฏิบัติที่ไม่ได้ฌาน พึงเจริญยุคนัทณวิปัสสนาด้วยการแผ่เมตตาบริการกรรม สลับกับการใช้สติพิจารณาจิตที่ประกอบด้วยเมตตา¹⁰¹²

เมตตาเจโตวิมุตติ จัดเป็นโลกุตตรฌานที่เป็นบาทฐานให้เจริญวิปัสสนาเพื่อตัดละกิเลสขั้นสูงขึ้นไปได้ บุคคลที่เจริญเมตตาเจโตวิมุตตินั้นต้องเป็นผู้มีสัมมาทิฐิสมบุรณ์ รักษาอินทรีย์ 5 กำหนดจดจ่อต่อเนื่อง จนเกิดสภาพธรรมของมรรคผลขั้นสูงกว่าเดิม และทดสอบจนสภาวะชัดเจนแล้ว พระวิปัสสนาจารย์จะให้อธิษฐานธรรม หรืออธิษฐานนิโรธสมาบัติ จึงต้องอาศัยพระวิปัสสนาจารย์ที่มีประสบการณ์สูง มีความเข้าใจแตกฉานในปริยัติ ปฏิบัติ และมีประสบการณ์การสอบอารมณ์ในสภาวะธรรมต่างๆ ซึ่งการอธิษฐานธรรมจะมีหลายขั้นตอนตามลำดับของพระอริยเจ้าแต่ละบุคคล ดังนั้น ผู้ปฏิบัติจำเป็นต้องรู้ถึงลำดับของการละกิเลสหรือละสังโยชน์แต่ละขั้น เปรียบเสมือนมีแผนที่ในการเดินทางไปสู่จุดหมายซึ่งการดำเนินไปสู่วิมุตติประกอบด้วยองค์ 5 ได้แก่ การแสดง สดับ สาธยาย ไคร่ครวญธรรม และอบรมจิต¹⁰¹³ โดยเฉพาะการฟังเป็นพื้นฐานนำไปสู่การไคร่ครวญธรรม และอบรมจิตได้ถูกทาง

เมตตาเจโตวิมุตติเข้าสู่สมาธิ 9 ระดับ

¹⁰¹² พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **พรหมวิหาร**, แปลโดย พระคัมภีระสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ประยูรสารสันไทย การพิมพ์, 2555), หน้า 78.

¹⁰¹³ อภ.ปญจก. (ไทย) 22/26/33.

การแผ่เมตตาเจโตวิมุติจัดเป็นโลกุตตรมาน เพราะบุคคลที่สามารถปฏิบัติเมตตาเจโตวิมุตินั้น จะต้องเป็นผู้มีสัมมาทิฐิที่สมบูรณ์ ได้แก่ พระอริยะเจ้าทั้งหลาย มีจิตที่เป็นโลกุตตรจิต (ผลจิต) เมื่อทำมานจึงเกิดเป็นโลกุตตรมาน

ซึ่งขณะที่แผ่เมตตาออกไปสู่ทิศต่าง ๆ ให้บริกรรมไปว่า “ขอสรรพสัตว์ทั้งปวง ที่อยู่ในทิศตะวันออก จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ มีสุข รักษาตนเถิด” เป็นต้น โดยอารมณ์หลักที่ต้องยึดให้มั่นคง ได้แก่สิ่งที่เราแผ่ให้ในที่นี้คือ สรรพสัตว์ทั้งปวง แล้วน้อมจิตเมตตาออกไป แท้จริงแล้วขณะที่แผ่เมตตาออกไปนั้นจะมีอารมณ์เปลี่ยนแปลงเกิดดับทุกขณะ แต่เราจะไม่สนใจการเกิดดับนั้น ไม่สนใจอารมณ์แทรกใด ๆ ทั้งสิ้น ยังมีสติ สมาธิจดจ่อตั้งมั่นกับสิ่งที่เราแผ่ให้มากเท่าไร ภาวะของมานก็จะพัฒนาอย่างรวดเร็วขึ้นเท่านั้น จากปฐมมาน เข้าสู่ทุติยมาน ตติยมาน จนกระทั่งถึงเนวสัญญานาสัญญายณะ ไปตามลำดับ มีดังนี้

1. ปฐมมาน

องค์มาน : มี 5 ได้แก่ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา

อาการ : แผ่ไปแล้วมีความสงบระงับของนิรวณ 5 จิตตั้งมั่นอยู่กับคำบริกรรม และอาการแผ่ไปสู่สัตว์ทั้งปวง อาการมีดังนี้

- 1) มีคำบริกรรม และนึกร่นอมไปยังบุคคลที่แผ่ให้ (วิตก วิจารณ์)
- 2) ร่างกายเบาสบาย จิตแจ่มชื่น (ปีติ)
- 3) มีความสุขกาย สุขใจ (สุข)
- 4) จิตที่ตั้งมั่น จะสงบไม่ซัดส่าย ระงับจากนิรวณต่างๆ (เอกัคคตา)
- 5) หูได้ยินเสียงชัด แต่ไม่รำคาญ คุมอารมณ์ได้เป็นปกติ
- 6) ลมหายใจเบาลงเล็กน้อย
- 7) จิตยังไม่มีกำลังมากนัก บางครั้งก็เคลื่อนไปสู่อุปจารสมาธิได้ง่าย และ
- 8) จิตมีอาการเคลิ้มเหมือนจะหลับ แต่ไม่หลับ ตัวยตรงดี ต่อมากล้ายหวิวตกจากที่สูง (อารมณ์หยาบของปฐมมานที่ไม่ทรงตัว)

วิธีแผ่ : บริกรรมพร้อมทั้งส่งจิตเมตตา การแผ่ให้ปรุงแต่งจิตจนรู้สึกเปี่ยมด้วยความปรารถนาดีต่อเหล่าสัตว์ ชุ่มเย็น อาจมีแสงสว่าง ส่งจิตเมตตาให้โดยไม่มีส่วนเหลือ และสนใจเฉพาะสิ่งที่เราแผ่ให้ เช่น สัตว์ทั้งปวง จนสงบระงับจากนิรวณ และไม่สนใจอาการแทรกใด ๆ แม้ว่าจะชัดเจนหรือรุนแรงสักเพียงใด จนจิตละคำบริกรรมเอง นั่นคือเข้าสู่ทุติยมาน

2. ทุติยมาน

องค์มาน : มี 3 ได้แก่ ปีติ สุข และเอกัคคตา

อาการ : ไม่มีคำบริกรรม จิตละวิตก วิจารณ์ จะเห็นอาการของปีติต่างๆ อย่างชัดเจน อาการมีดังนี้

- 1) ไม่มีคำบริกรรม ไม่มีความคิด ไม่มีเสียงพากย์ (ละวิตก ละวิจารณ์)
- 2) จิตมีความเอิบอิม ชุ่มชื่น เบา สว่าง เป็นต้น (ปีติ)
- 3) มีความสุขกาย สุขใจ (สุข)
- 4) จิตสงบ ประณีต ทรงอารมณ์สมาธิได้ดีขึ้น (เอกัคคตา)
- 5) จิตจับอารมณ์ได้ไวขึ้น จิตน้อมเข้าภายใน ไม่ซัดส่าย

- 6) ลมหายใจและเสียงแผ่วเบาลงอีก
- 7) ตั่งมั่นอยู่แต่บรรณกรรมหาย (อาการจิตทรงสมาธิสูงขึ้น) และ
- 8) เฉลอ สิมตัว สิมภาวนา (เคลื่อนจากฌาน 2 ไปอุปจารสมาธิ)

วิธีแผ่: แผ่โดยจิตจับอยู่กับสิ่งที่เราแผ่ให้ โดยไม่สนใจอาการแทรกใด ๆ จิตจะละความคิด (วิตก) ละเสียงพากย์ เสียงพูดในจิต (วิจารณ์) ละบรรณกรรมเอง แต่จะสังเกตเห็นอาการผิดปกติต่าง ๆ เช่น เบาหนัก ตัวขยาย ไหว โยก เอน สั่น ปากจับ สะบัด ซาบซ่า เย็น ร้อน เป็นต้น ซึ่งปกติจะส่งผลต่อกาย ควรทรงกายให้ตรงไว้ ทำเช่นนี้ไปเรื่อย ๆ จนจิตละปกติต่าง ๆ เอง และสังเกตเห็นอาการของสุขอย่างชัดเจน นั่นคือเข้าสู่ตติยฌาน

3. ตติยฌาน

องค์ฌาน : มี 2 ได้แก่ สุข และเอกัคคตา

อาการ : ไม่มีคำบรรณกรรม ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ ไม่มีปกติ จะเห็นเฉพาะอาการสุข สงบภายในขึ้นอย่างชัดเจน ตัวตรงนิ่ง อาการมีดังนี้

- 1) ความชุ่มชื้น เอบอิมหายไป แต่จิตจะมีสุขเด่นชัดขึ้น (ละปกติ)
- 2) จิตมีความสุข โดยไม่มีปกติ (สุข)
- 3) จิตมีสมาธิ ทรงตัวมากยิ่งขึ้น (เอกัคคตา)
- 4) กายตั้งตรง เหมือนถูกถือไว้
- 5) ลมหายใจเบามาก จนเกือบไม่รู้สึกรู้สึกรู้
- 6) หูได้ยินเสียงเบามาก พอได้ยินแผ่ว ๆ ขาด ๆ หาย ๆ
- 7) มีเวทนาแรง เช่น ปวด ร้อน หนาว อย่าขยับตัวฌานจะเคลื่อน
- 8) รักษากำลังใจให้มั่นคง พยายามไม่สนใจอาการแทรกใด ๆ ทั้งสิ้น และ

9) จิตตั้งลึกในสมาธิมาก จนบางครั้งจะมีภพนิมิตต่าง ๆ หรือเป็นภาพภพชาติต่าง ๆ ไหลมาเหมือนดูภาพยนตร์ อาจเห็นได้ชัดหรือไม่ชัด ที่ชัดจะเสมือนอยู่ในเหตุการณ์จริง สัมผัสได้ทางทวารทั้ง 6 ตรรกะต่อระหว่างฌาน 3 กับ ฌาน 4 จะใช้สำหรับฝึกอภิปัญญาจิต แต่ถ้าเห็นภาพแล้วมีสติและปัญญาญาณ จะพิจารณาเห็นความเบื้อหนายในภพชาติ สังสารวัฏ จะตัดละได้อย่างรวดเร็วจิตจะนุ่มเข้าสู่ทางพ้นทุกข์

วิธีแผ่ : เมื่อแผ่จนจิตละคำบรรณกรรม ละวิตก ละวิจารณ์ ละปกติ ก็ให้แผ่ต่อไปโดยจิตจับอยู่กับสิ่งที่เราแผ่ให้ โดยไม่สนใจอาการแทรกใด ๆ จะสังเกตเห็นอาการสุข สงบระงับภายในอย่างชัดเจนมีอาการตัวลือตรงแข็ง หูได้ยินแผ่วมาก ลมหายใจเบาละเอียด อาจจะมีทุกขเวทนาแทรกเข้ามาเป็นระยะ ให้พยายามรักษาอาการนิ่ง สนใจต่อสิ่งที่เราแผ่ถึงเท่านั้น ก็จะมีอาการสงบระงับ ทรงสมาธิ นิ่งจิตเป็นอุเบกขาอยู่ภายในนั่นคือเข้าสู่จตุตถฌาน

4. จตุตถฌาน

องค์ฌาน : มี 2 ได้แก่ เอกัคคตา และอุเบกขา

อาการ : ไม่มีบรรณกรรม ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ ไม่มีปกติ ไม่มีสุข มีแต่อาการสงบระงับ ทรงสมาธิ เป็นอุเบกขาอยู่ภายใน อาการมีดังนี้

- 1) ทรงอารมณ์เป็นหนึ่ง เต็ดเดี่ยว มั่นคงมาก (เอกัคคตา)
- 2) เหมือนไม่มีลมหายใจ จิตสว่าง รู้ชัด อาจจะมีหุดับ

- 3) ไม่รู้สัมผัสจากภายนอก ถึงรู้จะกลับมาเร็วมาก
- 4) มีความทรงตัวของจิตเป็นปกติ (อุเบกขา)
- 5) ไม่มีภาพ มีแต่สภาวะรู้ กำหนดแค่ รู้หนอ หรือ รู้ ๆ ๆ
- 6) สันฐานกายไม่ซัด สภาวะลอย ๆ ถ้าสงสัยมานจะเคลื่อนหลุด

วิธีแผ่ : เมื่อแผ่จนจิตละความสุข กายยังคงทรงนิ่งอยู่ จิตทรงอารมณ์เป็นหนึ่งไม่เคลื่อนเหมือนไม่หายใจ หูดับ ไม่รับสัมผัสภายนอก รู้ชัด โลง ๆ ว่าง ๆ จิตเฉย อาจมีมานหมอกบาง ๆ หากสงสัยหรือนึกคิด ฌานจะเคลื่อนออกมาทันที ครั้งแรก ๆ ให้พยายามทรงสภาวะฌาน 4 ไว้ก่อน สัก 5-10 นาที ในสภาวะโล่ง โปร่ง สบาย

เมื่อฝึกจนชำนาญ (วสี) จะทรงได้นานขึ้น แล้วให้สังเกตในความโล่ง ว่าง จะมีภาวะรู้ที่อยู่ภายใน ถ้ายังไม่เห็นให้ลองบริหารมรรค รู้ ๆ ๆ เป็นจังหวะ และเพิ่มสังเกตอาการสุดรู้แต่ครั้งด้วยเปรียบเหมือนปาก้อนดิน (ตัวรู้) ใส่กำแพง (ภาวะว่าง) ซึ่งก้อนดินที่ปาถูกกำแพงอากาศ ย่อมแตกไปทุก ๆ ครั้งที่เราปาไปถึง ก็คือเห็นอาการเกิดดับของจิตรู้แต่ละขณะ ๆ ทำเช่นนี้ไปเรื่อย ๆ จนจิตเรียนรู้เห็นอาการเกิดดับของจิตรู้ได้ละเอียดและถี่ขึ้น ต่อมาเห็นจิตรู้เกิดดับในสภาวะหมอกหนาแน่นที่บ นั่นคือเข้าสู่อาภาสานัญญาตนะ

5. อาภาสานัญญาตนะ

องค์ฌาน : มี 2 ได้แก่ เอกัคคตา และอุเบกขา

อาการ : มีแต่อาการสมาธิตั้งมั่น จิตวางเฉย มีอารมณ์เป็น “อาภาสบัญญัติ” คือ กำหนดรู้ อาภาสไม่มีที่สิ้นสุด อาการมีดังนี้

- 1) เห็นจิตตัวรู้เกิดดับในความว่างได้อย่างชัดเจน
- 2) เห็นจิตตัวรู้เกิดดับได้ละเอียดขึ้น จิตรู้อาจเคลื่อนที่ไปเรื่อย ๆ
- 3) มีความว่าง อากาศจาง ๆ หมอกขาว ๆ และหนาแน่นที่บ
- 4) เห็นจิตพยายามจะเคลื่อนทะลุผ่านความว่าง หรือ สภาวะต่าง ๆ
- 5) เห็นจิตหาทางลัดเลาะ กระโดดข้ามสภาวะที่กั้นอยู่ และ
- 6) บางครั้งอาจมีแสงสว่างเจิดจ้า จนมองไม่เห็นทางไป

วิธีแผ่ : เมื่อสามารถสังเกตเห็นจิตรู้ เกิดดับบนความว่าง (กำแพงอากาศ) ได้มากและถี่ขึ้น ละเอียดขึ้น อาจเป็นหมอกจาง ๆ หรือหนาแน่นที่บ หรือสว่างจ้าจนมองไม่เห็น ผู้ปฏิบัติที่สะสมกำลังของจิตอย่างดีแล้ว ด้วยการกำหนดรู้ทั้งในและนอกบัลลังก์อย่างจดจ่อต่อเนื่อง จนบ่มเพาะอินทรีย์ 5 สมบูรณ์ จิตรู้ก็จะสามารถพุ่งทะลุผ่านสภาวะต่าง ๆ ได้ไม่ยากนัก จนพบแต่ภาวะรู้ ๆ ๆ ๆ ที่เคลื่อนพุ่งออกไปอย่างต่อเนื่อง นั่นคือเข้าสู่วิญญานัญญาตนะ

6. วิญญานัญญาตนะ

องค์ฌาน : มี 2 ได้แก่ เอกัคคตา และอุเบกขา

อาการ : จิตเป็นกลาง ทรงสมาธิตั้งมั่นอยู่กับภาวะรู้อย่างเดียวเท่านั้น ฌานนี้มีอารมณ์เป็นปรมาตม์ อาการมีดังนี้

- 1) มีอาการเคลื่อนของจิตตัวรู้อย่างต่อเนื่อง เป็นภาวะ รู้ ๆ ๆ ๆ ๆ ๆ
- 2) เห็นจิตรู้เกิดดับถี่ ๆ ได้อย่างชัดเจน เหมือนรถวิ่งบนทางขรุขระ

วิธีแผ่ : เมื่อสามารถสังเกตเห็นจิตรู้เกิดดับอย่างต่อเนื่องไม่หยุด และเห็นได้อย่างชัดเจนว่ามีแต่ภาวะรู้ ๆ ๆ ๆ ที่เคลื่อนพุ่งออกไป โดยไม่มีบริกรรม อาจรู้สึกได้ชัดเหมือนรถวิ่งบนทางขรุขระจนกระทั่งจิตวิ่งผ่านเข้าสู่ภาวะโล่ง ว่าง แต่รู้สึกการเคลื่อนในความโล่งนั้น โดยไม่เห็นจิตรู้เกิดดับแต่อย่างใด นั่นคือเข้าสู่อาภิญญาญาณตนะ

7. อาภิญญาญาณตนะ

องค์ฌาน : มี 2 ได้แก่ เอกัคคตา และอุเบกขา

อาการ : มีแต่อาการปรากฏของสมาธิตั้งมั่น จิตวางเฉย หรือไม่รับสัมผัสกระทบภายนอก มีอารมณ์เป็น”นัตถิภาวะบัญญัติ” คือ ความเหลืออยู่ของอากาศแม้เพียงเล็กน้อยก็ไม่มี อาการดังนี้

1) จิตรู้ ๆ ๆ ๆ จะพุ่งเข้าสู่ภาวะโล่ง ว่าง ไม่มีประมาณ

2) มีการเคลื่อนอยู่ในภาวะโล่งว้างอย่างเนื่อง โดยไม่เห็นจิตตัวรู้

วิธีแผ่ : เมื่อสามารถสังเกตจิตวิ่งผ่านเข้าสู่ภาวะโล่ง ว่าง กว้างขวาง มีการเคลื่อนไปอย่างไร้หยุด โดยไม่เห็นจิตรู้เหมือนเดิมแล้ว มีแต่อาการเคลื่อนไปยาว ๆ อยู่ในความโล่งว้าง พุ่งต่อเนื่องไปจนกระทั่งมีภาวะเห็นจิตตัวรู้เกิดดับขึ้นมาอีกครั้ง แต่อาการรู้จะเบาบางมาก รู้สลับไม่รู้ เหมือนอยู่ในความฝัน นั่นคือเข้าสู่เนวสัญญานาสัญญาญาณตนะ

8. เนวสัญญานาสัญญาญาณตนะ

องค์ฌาน : มี 2 ได้แก่ เอกัคคตา และอุเบกขา

อาการ : มีแต่อาการปรากฏของสมาธิตั้งมั่น จิตวางเฉย เมื่อผ่านภาวะเคลื่อนไปในความโล่ง ว่าง จนเห็นจิตตัวรู้เกิดดับขึ้นมาอีกครั้ง ซึ่งเป็นภาวะรู้อันประณีตยิ่งกว่าในฌานก่อนนี้ ซึ่งเป็นปรมาตม์ อารมณ์ มีอาการดังนี้

1) ครั้งแรก ๆ เข้าสู่เนวสัญญานาสัญญาญาณตนะ จะเห็นจิตตัวรู้เกิดดับได้เบาบางมาก เบลอ ๆ

2) มีอาการ รู้สลับไม่รู้ ขาด ๆ ลืม ๆ ทรงฌานอยู่ได้ไม่นาน

3) จิตมักจะขาดดับแบบสมาธิ หรือ เคลื่อนออกจากฌาน

4) เมื่อมีความชำนาญ จะทรงอยู่ได้นานขึ้น เห็นรายละเอียดได้ชัดขึ้นจะเริ่มจำได้ และพัฒนาสมาธิขึ้นไปอีกระดับ

5) ปรากฏภาพนิมิต (สัญญา) เหมือนความฝัน ซึ่งเข้าใจว่าเป็นภาวะของจิตใต้สำนึก ปรากฏขึ้นมาเมื่อสะสมอินทรีย์ที่มากพอ จะสามารถพุ่งทะลุผ่านนิมิตในจิตใต้สำนึกได้

วิธีแผ่ : เมื่อสามารถสังเกตจิตตัวรู้เกิดดับอีกครั้ง แบบรู้สลับไม่รู้ ไปเรื่อย ๆ คือเข้าสู่เนวสัญญานาสัญญาญาณตนะในระยะแรก จะเบลอ รู้บ้าง ไม่รู้บ้าง จำได้บ้าง ไม่ได้บ้าง และทรงอยู่ได้ไม่นาน ต่อเมื่อมีการสะสมอินทรีย์ที่มีกำลังมากพอ และเข้าถึงได้บ่อยขึ้น จะทำให้เห็นสภาวะชัดเจน และจำได้มากขึ้น คือมีอาการภาพนิมิต เหมือนความฝันเกิดขึ้นมาก ซึ่งเป็นภาวะของจิตใต้สำนึก เช่น ภาพอาหารที่ชอบปรากฏขึ้นมา มีภาวะจิตที่อยากจะกิน แต่ก็จะมีจิตลุ่มคิดขึ้นว่า นี่เป็นเวลาหลังเที่ยงก็จะละการกินนั้นลงเสียเพื่อรักษาไว้ซึ่งศีลอันบริสุทธิ์ หรือมีภาพของบุคคลที่เราไม่ชอบปรากฏขึ้นจะเห็นอาการจิตที่ปรุงแต่งโทษตามสัญญาเก่า แล้วอาการโทษจะดับลงอย่างรวดเร็ว เป็นต้น ภาวะจิตใต้สำนึกตรงนั้น จะเบลอ ๆ ควบคุมไม่ได้ มีเพียงแต่ภาวะตามรู้ ตามดูไปเรื่อย ๆ จนดับลงเอง

เมื่อจิตสะสมกำลังมากพอจะสามารถพุ่งทะลุผ่านภาวะจิตได้สำนึกต่าง ๆ ได้อย่างรวดเร็ว มาก เป็นสักว่ากองสังขาร รู้แล้วละ ทะลุผ่านไปจนแตะสุดขอบของเนวสัญญานาสัญญายตนะ จะมีภาวะรู้ที่แคบลง แต่ชัดเจน มีภาวะของของเวทนาและสัญญาเกิดดับอยู่ภายในภาวะนั้น เป็นขั้นที่จะนำไปสู่สัญญาเวทิตนโรธ ซึ่งต้องอาศัยการฝึกความชำนาญ มีวิธีการดังนี้

ขั้นฝึกความชำนาญก่อนเข้าสู่สัญญาเวทิตนโรธ

อาการ : เมื่อจิตแตะสุดขอบของเนวสัญญานาสัญญายตนะ จะมีอาการว่าง แต่จิตรู้เวทนาได้ชัด โดยจิตจะมีอาการรู้ที่แคบลง แต่ภาวะนั้นแจ่มชัด เหมือนมาขยายอยู่เต็มหน้า หรือลงไปแนบอยู่กับอาการรู้นั้น มีแต่ความว่าง ไม่มีนิมิต ไม่มีที่ตั้ง ขอเรียกว่า “ภาวะรู้ว่างแคบชัด” แต่จะมีอาการเด่นชัดของเวทนาและสัญญาอยู่ภายในภาวะนั้น จนกระทั่งเห็นอาการดับของเวทนาเป็นขณะ ๆ สลับกับภาวะของจิตรู้ (วิญญาณ) ให้เฝ้าดูไปเรื่อย ๆ (นี่คือภาวะเตรียมเข้าสู่สัญญาเวทิตนโรธ)

ซึ่งครั้งแรก ๆ ที่เข้าไปถึงภาวะสัญญาเวทิตนโรธ จะเห็นได้สั้นมาก ยังไม่ค่อยชัด สิ่งที่สำคัญ คือ มีการเก็บสะสมอินทรีย์ทั้งวันทีมากพอ ทำให้สมาธิมีกำลังจะเห็นได้ชัดขึ้น การฝึกเพื่อเข้าสู่ภาวะว่างแคบชัดนั้น คือ จับที่จิตตัวรู้เป็นแกนหลัก โดยพิจารณาเฝ้าดู จิตรู้สลับกับเวทนา จิตรู้จะเห็นเพียง การมีอยู่ของเวทนาและอาการดับของเวทนา สลับกันไป โดยแรก ๆ ต้องเข้าไปเห็น แล้วออกมาพิจารณาว่าเมื่อครู่เห็นอารมณ์เกิดดับอย่างไร เพราะสัญญาก็เกิดดับอยู่เช่นกันให้ทำแบบนี้ไปเรื่อย ๆ จนเห็นการมีอยู่ของเวทนา และอาการดับของเวทนา สลับกับจิตรู้อย่างรวดเร็ว พิจารณาได้รวดเร็ว เกิดขึ้นติดต่อกันเป็นสายเกิดดับนับไม่ถ้วน โดยไม่มีการจัดแจงสภาวะ รู้ตามไป จนเปลี่ยนแปลงเคลื่อนออก หลังจากที่ผ่านมาสภาวะนี้มา สังเกตเห็นว่าการเห็นเวทนาเกิดดับสลับกับจิตรู้จะทำได้เป็นปกติ เช่น เดินจงกรม นั่งภาวนา อาบน้ำ จะสามารถแนบจิตลงตามดูการเกิด-ดับในเวทนาได้อย่างรวดเร็ว เป็นวสี

9. สัญญาเวทิตนโรธ

เมื่อฝึกจิตจนชำนาญตามที่กล่าวมาแล้ว จิตเข้าไปสู่ชั้นละเอียด การเข้าสู่สัญญาเวทิตนโรธจะเกิดขึ้นเอง ไม่สามารถจัดแจงสภาวะได้ เพียงแต่ตามรู้เท่านั้น หรือเรียกว่า เข้านิโรธสมาบัติ ซึ่งครั้งแรก ๆ จะเข้าได้สั้นๆ แต่สังเกตเห็นอาการดับที่ต่างจากการดับปกติ คือจิตตชรูปดับด้วย ต่อมาจิตเข้าได้อีก เริ่มเห็นเส้นทาง เห็นรายละเอียดเพิ่มขึ้น จึงเริ่มเข้าสู่ขั้นตอนดังนี้วิธีฐานจิต :

1) ตั้งนโม 3 จบ “ขอให้ภายในบัลลังก์นี้เข้าสู่โรธสมาบัติด้วยเทอญ”

2) แผ่เมตตาตนเองถึงสัตว์นรกด้วยพรหมวิหาร 4 (ตามกลุ่ม)

3) ขยายจิตออกเป็นอัปป์มัญญา แล้วแผ่เมตตาเจโตวิมุตติ 10 ทิศ

4) แผ่เมตตาอินทรีย์ทิศเดียวแบบละเอียด เข้าสมาบัติ 8 ตามลำดับด้วยองค์วิ 5 โดย

อธิฐานเข้าปฐมฌาน ทรงอยู่สักครู่แล้วออกมาพิจารณาองค์ฌาน จากนั้นอธิฐานเข้าทุติยฌาน (ระงับวีสังขาร) ทรงอยู่ พิจารณาองค์ฌานเข้าตติยฌาน ทรงอยู่ พิจารณา เข้าจตุตถฌาน (ระงับกาย

สังขาร) ...อาภาสานัญญาตนะ ...วิญญานัญญาตนะ... อากิญจัญญายตนะ (อธิษฐานบุพพกิจ)¹⁰¹⁴ และเนวสัญญานาสัญญาตนะ (ส่วนจิตตสังขาร จะระงับในสัญญาเวทิตนโรธ)¹⁰¹⁵

5) ตะขอเนวสัญญานาสัญญาตนะ สภาวะรู้-ว่างแคบชัด จากนั้นให้เฝ้าดูการทำงานของจิต สังเกตเห็นจิตเคลื่อนดิ่งลงเบื้องล่าง วนกลับขึ้นมา แล้วละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก จนเหมือนนอนอยู่ในหทัยวัตถุ

6) จากนั้นจิตจะละเอียดถึงที่สุด ตัดการรับรู้ภายนอกทั้งหมด ตามรู้อาการดับ ๆ ๆ ๆ เกิดแบบละเอียดถี่ิบ ๆ จนตัดดับไป ซึ่งการดับนั้นเล็กมากเหมือนจุดของปลายเข็ม แต่เห็นได้อย่างชัดเจน พอจิตรับอารมณ์จะมีอาการสั้นในหทัยวัตถุ 3 ขณะ อาการขึ้นรับอารมณ์นี้จะสัมพันธ์กับมัคคจิต-ผลจิตที่ตนถึง (ตรงจิตขาดเหมือนเศษเสี้ยววินาที แต่เวลาจริงประมาณ 15 นาที) และ

7) พอจิตรับอารมณ์จะยังคงมีอารมณ์จิตที่ละเอียดมาก เหมือนตอนก่อนขาดไป แล้วจะค่อย ๆ หยาบขึ้น ๆ เป็นลำดับ เห็นอาการถอยลงมาที่ละมาน 8-7-6-5-4-3-2-1 อย่างชัดเจน

ฉานขึ้นสู่วิปัสสนา

เมื่อเจริญเมตตาภาวนาจนบรรลุฉานแล้ว ก็สามารถใช้ฉานเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาต่อไป จนเข้าถึงปัญญาญาณชั้นต่าง ๆ โดยลำดับ การยกฉานขึ้นสู่วิปัสสนา แบ่งเป็น 2 แบบได้แก่

1. เมตตาฉานเป็นบาทฐานให้วิปัสสนา (วิปัสสนาอันมีสมณะนำ)¹⁰¹⁶ คือ แผ่เมตตาจนจิตเข้าถึงเมตตาฉานก่อน จนจิตทรงสมาธิอยู่ โดยสภาวะที่ชัดจะอยู่ที่จตุตถฉาน เป็นต้น หรือเข้าสู่รูปสมาธิแล้วจิตจะถอยออกจากฉาน แล้วพิจารณาองค์ฉานที่ถอยออกมาตามลำดับ จนเข้าสู่การพิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนามเป็นวิปัสสนา ซึ่งจิตจะมีกำลังของสมาธิที่ตั้งมั่นเป็นบาทฐานให้การตัดละสังโยชน์ ละอนุสัยกิเลสที่ผูกขึ้นจำนวนมาก เห็นความเกิดดับของรูปนามไม่ขาดสาย และตัดกิเลสได้แบบถอนรากถอนโคน

วิธีการปฏิบัติ เริ่มจากแผ่ให้ตนเองจนถึงสัตว์นรก โดยจิตที่แผ่แยกตามกลุ่มทั้งเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาตามที่กล่าวมาแล้ว เมื่อแผ่ออกไปจนจิตละคำบริกรรม ละองค์ฉานไปจนจิตเป็นอุเบกขาฉาน มีความตั้งมั่น ทรงนิ่งอยู่ (จตุตถฉาน) ต่อมาเห็นความเกิดดับของจิตรู้ในความว่าง คือเข้าสู่รูปสมาธิ โดยจิตจะหน่วงความว่างเป็นอารมณ์ (อากาสบัญญัติ) ต่อมาจิตเพิกความว่างออก เห็นแต่จิตรู้เกิดดับนับไม่ถ้วน จนเข้าสู่ความไม่มีอะไร ไม่มีประมาณ (นตถบัญญัติ) ต่อมาจิตเพิกความไม่มีอะไรออก กลับมารู้ที่ภาวะรู้สลับไม่รู้ เข้าออกจนชำนาญ (เนวสัญญานาสัญญาตนะ) ทรงอยู่ตามเห็นความเกิดดับของจิตรู้ จนเริ่มจิตถอยจากฉานให้ตามพิจารณาองค์ฉานที่เปลี่ยนแปลง จนจิตทรงอารมณ์ปกติ แล้วพิจารณารูปนามเกิดดับเป็นวิปัสสนาต่อไป นี่คือวิปัสสนาอันมีสมณะที่เป็นเมตตาฉานเป็นบาทฐาน

¹⁰¹⁴ วิสุทธิ (ไทย) 1196-1199., ออกจากอากิญจัญญายตนะเพื่อทำ **บุพพกิจ 4** ก่อนเข้านิโรธสมาบัติได้แก่ (1) อธิษฐานบริหารพันอันตราย (2) อธิษฐานทันการเข้าประชุมสงฆ์ (3) พระพุทธเจ้ารับสั่งหาให้ออกเถิด และ (4) อธิษฐานตรวจจิตตั้งอยู่ได้เกิน 7 วัน (ข้อ 1-3 ไม่อธิษฐานก็ได้ แต่ข้อ 4 ถ้าเข้า 7 วัน ในมนุสสุภูมิพึงกระทำ)

¹⁰¹⁵ ชุ.ม. (ไทย) 29/14/69.

¹⁰¹⁶ อง.จตุกก. (ไทย) 21/170/238.

2. การเจริญสมณะและวิปัสสนาคบคู่กันไป (ยุคนัทณัย) ด้วยการแผ่เมตตาโดยกรรม เช่น “ขอให้สัตว์ทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่เบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ มีสุขรักษาตนอยู่เถิด” สลับกับการใช้สติพิจารณาจิตที่ประกอบด้วยเมตตา ภาวนากรรม อย่างมีสติ เห็นจิตที่รับรู้ และจิตที่ภาวนา ตลอดจนอริยาบถต่าง ๆ และเสียงที่เปล่งออกมาจะดับไปทันที นี่คือการบรรลุวิปัสสนาปัญญาที่รู้เห็น อนิจจลักษณะได้อย่างแท้จริง

วิธีนี้ไม่ต่างกับวิธีปฏิบัติของผู้เจริญวิปัสสนาโดยกำหนดรู้การเห็นการได้ยิน การถูกต้อง สัมผัส หรือการคิดนึก ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันขณะ ผู้เข้าเมตตาภาวนา เมื่อออกจากภาวนาแล้วจะต้อง กำหนดรู้มานะจิตที่เพิ่งดับไป เช่นกัน ที่ต่างกันก็มีเพียงผู้ที่ได้มานะกำหนดรู้มานะจิต ส่วนผู้ที่ไม่ได้ มานะก็กำหนดรู้จิตที่รับรู้สภาวะเห็น ได้ยิน เป็นต้น ผู้ปฏิบัติที่ไม่ได้มานะ พึงเจริญยุคนัทณัยวิปัสสนาด้วยการแผ่เมตตากรรม สลับกับการใช้สติพิจารณาจิตที่ประกอบด้วยเมตตา¹⁰¹⁷

เมื่อเดินอยู่ก็รู้ชัดว่า เราเดิน

ภิกษุเมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า “เราเดิน”¹⁰¹⁸ (คจฺจนฺโต วา ‘คจฺจามิ’ติ ปชานาติ)

คำว่า เมื่อเดินอยู่ก็รู้ชัดว่า เราเดิน หมายถึง การเดินเพื่อให้มีสติระลึกรู้ คือเดินให้รู้ชัดถึง สภาพธรรมต่าง ๆ ไม่ว่าเท้า ไม่ว่าอาการเคลื่อนไหว อาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น สามารถรู้ได้ชัดว่าเท้าแต่ละข้างที่เหยียบพัวอยู่นั้นอยู่อย่างไร รู้ชัดอาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น มีสภาพเป็นอย่างไร เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เป็นอย่างไร อย่างนี้เรียกว่ารู้ชัด สอดคล้องกับหลักวิปัสสนาว่า “อนิจจา ทิวเสน วิวิเรน อากาเรหิ ธมฺเมหิ ปสฺสตีติ วิปัสสนา” ปัญญาใด ย่อมเห็นสังขตธรรมมีขึ้นเป็นต้น ด้วยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ฉะนั้น ปัญญานั้น จึงได้ชื่อว่า วิปัสสนา¹⁰¹⁹

ความจริงคนทั่วไปที่มีได้เจริญสติปัญญาจนรู้วาทนเดิน ใจมิได้อยู่กับอาการเดินนั้น แต่ใจมัก คิดถึงเรื่องในอดีตหรืออนาคตโดยมิได้รับรู้สภาวะเดินอย่างแท้จริง ในบางครั้งแม้จะรู้ถึงการเดินก็มีความสำคัญว่าเป็นอดีต ตัวตน เป็นเราที่เดินอยู่ การเดินมีความเที่ยงไม่แปรปรวน เพราะกิริยาเดิน ดำรงอยู่เหมือนเดิม มิได้ปรากฏสภาวะเกิดดับ ความรู้สึกของคนทั่วไปจึงมี อดีตสัญญา คือ ความสำคัญว่าเป็นตัวตน ไม่ใช่สติปัญญาหรือวิปัสสนา

นักปฏิบัติผู้ตามรู้สภาวะเดินในปัจจุบันขณะย่อมจะมีสติและปัญญาแตกต่างจากการรับรู้ของคนทั่วไป กล่าวคือ เขาย่อมรับรู้จิตที่ต้องการจะเดินก่อนโดยกำหนดว่า “อยากเดินหนอ” แล้วสามารถตามรู้สภาวะเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงที่สุด เขารู้ว่าสภาวะเคลื่อนไหว เกิดขึ้นจากจิตที่สั่งให้เคลื่อนไหว และสภาวะเคลื่อนไหวนั้นก็มีความขาดช่วงในระยะที่ยก ย่าง และเหยียบไม่ปะปนกัน หลังจากนั้นก็จะยังเห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วของสภาวะเคลื่อนไหวโดยละเอียด นักปฏิบัติผู้เกิดสภาวะธรรมอย่างนี้ย่อมจะเข้าใจว่าไม่มีตัวเรา ของเรา ซึ่งเป็นผู้เดิน มีเพียงจิตที่สั่งงานและกลุ่มรูปที่เคลื่อนไหวจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง มีสภาพไม่เที่ยงเพราะเกิดขึ้นแล้วดับ

¹⁰¹⁷ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), **พรหมวิหาร**, แปลโดย พระคันธะสาราภิวังศ์, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555), หน้า 78.

¹⁰¹⁸ ที.ม. (บาลี) 10/375/289, ที.ม. (ไทย) 10/375/304.

¹⁰¹⁹ ขุ.ป.อ. (บาลี) 1/155/328 ,อภิ.สง.อ. (บาลี) 100/100.

ไป เป็นทุกข์เพราะถูกบีบคั้นด้วยความกดดัน และไม่ใช้ตัวตนที่ผู้ใดอาจบังคับบัญชาได้ เขาย่อมเพิกถอน ความเห็นผิดว่ามีบุคคล ตัวตน เป็นเรา ของเรา และละความยึดมั่นในตัวตน

การเดินทางจะต้องเดินช้า ๆ ดังปรากฏเรื่องราวใน ขนปทกัลยาณีสสูตร¹⁰²⁰ จึงจะสามารถรู้สภาวะธรรมเหล่านั้นได้ เริ่มจากการเห็นด้วยปัจฉักขญาณว่ารูปแต่ละรูปที่เคลื่อนไหวไปนั้นเป็นคนละอันกัน นามแต่ละนามมิใช่เป็นอันเดียวกัน รูปยกเท้าอย่างหนึ่ง รูปเคลื่อนเท้าไปก็อย่างหนึ่ง รูปเท้าที่เหยียบกับพื้นก็เป็นอีกอย่างหนึ่งไม่ใช่อันหนึ่งอันเดียวกัน แม้นามคือจิตใจที่รู้เช่นเดียวกัน จิตที่ไปรู้อาการเท้ายกอย่างหนึ่ง จิตที่ไปรู้เท้าที่เคลื่อนไปก็อย่างหนึ่ง จิตที่ไปรู้เท้าที่เหยียบกับพื้นก็เป็นอีกอย่างหนึ่งไม่ใช่อันหนึ่งอันเดียวกัน

เดินจงกรมในการปฏิบัติวิปัสสนา คำว่า จงกรม มาจากคำสันสกฤตว่า จงกรม หมายถึง การเดินไปมาในสถานที่แห่งเดียว เพื่อผ่อนคลายความเมื่อยจากการนั่ง หรือเพื่อเจริญสติ พระพุทธองค์ทรงแสดงถึงการเดินจงกรมเป็นเบื้องต้นในหมวดอิริยาบถ เพื่อเน้นการเดินจงกรมก่อนจะนั่งกรรมฐานในการเจริญวิปัสสนา

แม้ในพระสูตรอื่นก็กล่าวถึงการเดินจงกรมก่อนการนั่งกรรมฐานว่า ชาครियมนุยุตฺตา ภวิสสาม, ทิวสํ จงกเมน นิสชชชย อวารณียะหิ ฐมเมหิ จิตฺตํ ปริโสเธสสาม, รตติยา ปจฺมํ ยามํ จงกเมน นิสชชชย อวารณียะหิ ฐมเมหิ จิตฺตํ ปริโสเธสสาม, รตติยา มชฺฉิมํ ยามํ ทกฺขิเณน ปสฺเสน สีหเสยฺยํ กปฺเปสสาม ปาเท ปาทํ อจฺจาชาย สตา สมฺปชานา อฏฺฐานสณฺณํ มนสิกริตฺวา, รตติยา ปจฺฉิมํ ยามํ ปจฺจฺจฺจชาย จงกเมน นิสชชชย อวารณียะหิ ฐมเมหิ จิตฺตํ ปริโสเธสสามา”ติ เอวณฺหิ โว ภิกฺขเว สิกฺขิตัพพ¹⁰²¹

“เราทั้งหลายจักเป็นผู้ประกอบ ความเพียรในธรรมเป็นเครื่องตั้งอย่างต่อเนื่อง จักชำระจิตให้บริสุทธิ์จากธรรมอันเป็น เครื่องขัดขวางด้วยการเดินจงกรมและการนั่งตลอดวัน จักชำระจิตให้บริสุทธิ์จาก ธรรมเป็นเครื่องขัดขวางด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปฐมยามแห่งราตรี สำเร็จการนอนดูราชสีห์โดยตะแคงข้างเบื้องขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ”

อิธ ภิกฺขเว นนฺโท ทิวสํ จงกเมน นิสชชชย อวารณียะหิ ฐมเมหิ จิตฺตํ ปริโสเธติ.รตติยา ปจฺมํ ยามํ จงกเมน นิสชชชย อวารณียะหิ ฐมเมหิ จิตฺตํ ปริโสเธติ. รตติยา มชฺฉิมํ ยามํ ทกฺขิเณน ปสฺเสน สีหเสยฺยํ กปฺเปติ. ปาเท ปาทํ อจฺจาชาย สโต สมฺปชานโน อฏฺฐานสณฺณ มนสิกริตฺวา. รตติยา ปจฺฉิมํ ยามํ ปจฺจฺจฺจชาย จงกเมน นิสชชชย อวารณียะหิ ฐมเมหิ จิตฺตํ ปริโสเธติ.¹⁰²²

“ภิกษุทั้งหลาย ในธรรมวินัยนี้ ยามกลางวันนั้นภิกษุข่มชำระจิตให้สะอาดจากธรรมเครื่องกั้นจิต ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดวัน ตอนต้นปฐมยามแห่งราตรี ชำระจิตให้สะอาดจากธรรมเครื่องกั้นจิตด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ในมัชฌิมยามแห่งราตรีสำเร็จสีหไสยาสโดยข้างเบื้องขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะ กระทำความหมายในอันลุกขึ้นไว้ในใจ ในปัจฉิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นแล้วทำจิตให้สะอาดจากธรรมเครื่องกั้นจิต ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง”

¹⁰²⁰ ส.ม.อ. (ไทย) 5/763/456.

¹⁰²¹ ม.ม. (บาลี) 12/423/368.

¹⁰²² อ.อ.จก. (บาลี) 23/9/140.

สาเหตุที่พระพุทธรองค์ทรงเน้นการเดินจงกรมก่อนจะนั่งกรรมฐานก็เพราะว่าการเดินจงกรมนั้นก่อให้เกิดสมาธิได้เร็วกว่าการนั่งกรรมฐานเนื่องจากสภาวะเดินที่ประกอบด้วยกายก ย่าง และเหยียบประจักษ์ชัดกว่าสภาวะพองยุบ สภาวะนั่งที่เป็นการคู้เข้าของร่างกายส่วนล่าง และตั้งตรงของร่างกายส่วนบน และสภาวะสัมผัสของนิ้วมือหรือริมฝีปากเป็นต้นที่นักปฏิบัติกำหนดรู้ในขณะนั่ง ในสมัยพุทธกาลมีพระภิกษุบางรูปบรรลุธรรมด้วยการเดินจงกรมอย่างเดียว เช่น พระสุภัททะผู้เป็นสาวกรูปสุดท้าย ผู้บรรลุธรรมด้วยการสั่งสอนของพระพุทธรองค์ ในอรรถกถาของมหาปรินิพพานสูตรกล่าวว่า ท่านพึงธรรมจากพระพุทธรองค์แล้วอธิษฐานที่จงกรมขึ้น ณ ที่ส่วนหนึ่งของอุทยาน พากเพียรพยายามอยู่ เมื่อชำระวิปัสสนาให้หมดจด จึงบรรลุอรหัตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทาทั้งหลาย¹⁰²³

พระพุทธรเจ้าสอนให้กำหนดรู้อิริยาบถอันเกิดด้วยกายนี้ นับแต่เดิน ยืน นั่ง ไปจนกระทั่งนอน ที่เคยสำคัญว่า เรา ของเรา บุรุษ สตรี ในขั้นนี้ ต้องรู้ว่าสักแต่เป็นสภาวะธรรมหนึ่ง เช่น การเดินเป็นเพียงสภาวะเบาผลักดัน หนัก และสัมผัสแข็งอ่อนของเท้าที่เคลื่อนไปข้างหน้า เกิดจากจิตที่ต้องการจะเดินซึ่งเกิดขึ้นก่อนกิริยาเดิน และกิริยาเดินก็มีความเกิดขึ้นและดับไปเป็นธรรมดา เมื่อสภาวะยกสิ้นสุดแล้วสภาวะย่างย่อมนเกิดขึ้น เมื่อสภาวะย่างสิ้นสุดแล้วสภาวะเหยียบย่อมนเกิดขึ้นในสภาวะยกไม่มีสภาวะย่างหรือเหยียบ แม้ในสภาวะย่างไม่มีสภาวะเหยียบเช่นกัน ความเข้าใจอย่างนี้จัดเป็นการตามรู้ในกองรูปภายใน ชื่อว่า ปัจจกขญาณ คือ ปัญญาหยั่งเห็นโดยประจักษ์

พึงทราบความว่าแม้สัตว์ดิรัจฉานเช่นสุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอกเป็นต้น เมื่อเดินไปก็รู้ว่าตัวเดินก็จริงอยู่ แต่ในอิริยาบถนั้น มิได้ตรัสหมายเอาความรู้เช่นนั้น เพราะความรู้เช่นนั้น ละความเห็นว่าเป็นสัตว์ไม่ได้ เพิกถอนความเข้าใจว่าเป็นสัตว์ไม่ได้ ไม่จัดว่าเป็นกรรมฐาน หรือสติปัญฐานภาวนาเลย¹⁰²⁴

ส่วนการรู้ของภิกษุ (ผู้ปฏิบัติธรรม) นี้ ย่อมละความเห็นว่าเป็นสัตว์ เพิกถอนความเข้าใจว่าเป็นสัตว์ได้ เป็นทั้งกรรมฐาน และเป็นสติปัญฐานภาวนา และคำที่ตรัสหมายถึง ความรู้ชัดอย่างนี้ว่า ใครเดิน การเดินของใคร เดินได้เพราะอะไร แม้ในอิริยาบถอื่น ๆ มีการยืนเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน

คำว่า ใครกำลังเดิน (โก จจฺจติ) ความว่า ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคลใด ๆ กำลังเดิน คำว่า การเดินของใคร (กสฺส คมนิ) ความว่า ไม่ใช่การเดินของสัตว์หรือบุคคลใด ๆ คำว่า เขากำลังเดินเพราะเหตุอะไร (กึการณา จจฺจติ) ความว่า เขาเดินเพราะการแผ่ขยายวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต เพราะเหตุนั้น ภิกษุนี้จึงรู้ชัดอย่างนี้ จิตย่อมนเกิดขึ้นว่า “เราจักเดิน” จิตนั้นให้เกิดวาโย ให้เกิดการไหวของวาโย การเคลื่อนไหวของวาโยทั้งหมดไปข้างหน้าเพราะการแผ่ขยายวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่า การเดิน แม้ในการยืนเป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน

ในอิริยาบถมีการยืนเป็นต้นแม้ที่นั้นบัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ จริ่งอยู่ จิตย่อมนเกิดขึ้นว่า “เราจักยืน” จิตนั้นให้เกิดวาโย ให้เกิดการไหวของวาโย ภาวะที่กายทั้งหมดตั้งแต่ที่สุด(คือศีรษะถึงปลายเท้า) ยึดขึ้นเพราะการแผ่ขยายวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่า การยืน จิตย่อมนเกิดขึ้นว่า “เราจักนั่ง” จิตนั้นให้เกิดวาโย ให้เกิดการไหวของวาโย ภาวะที่ย่อกายท่อนล่างยึดกายท่อนบนขึ้นเพราะการแผ่ขยายวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่าการนั่ง จิตย่อมนเกิดขึ้นว่า “เราจัก

¹⁰²³ ที.ม.อ. (ไทย) 2/215/288.

¹⁰²⁴ ที.ม.อ. (ไทย) 2/2/298.

นอน” จิตนั้นให้เกิดวาโย ให้เกิดการไหวของวาโย การเหยียดสรีระทั้งหมดไปตามทางขวางเพราะการแผ่ขยายวาโยธาตุ ที่เกิดจากกิริยาของจิต เรียกว่า การนอน

อริยาบถที่มีแก่บุคคลนั้นผู้รู้ ผู้เห็นอยู่อย่างนี้ เรียกว่า “สัตว์กำลังเดิน สัตว์กำลังยืน” แต่ ว่าโดยความ สัตว์ชนิดไหน การเดินไป หรือการยืนอยู่ ไม่มีเลย เหมือนอย่างคำที่เรียกว่า “เกวียนกำลังเคลื่อน เกวียนกำลังหยุด” ธรรมดาว่าเกวียนอะไรที่กำลังเคลื่อนหรือกำลังหยุดไม่มีเลย แต่เมื่อนายสารถีผู้ฉลาดเทียมโค 4 ตัวขับไป จึงมีเพียงการเรียกว่า “เกวียนกำลังเคลื่อน เกวียนกำลังหยุด” ฉันทไต ภายก็ฉันทนั้นเหมือนกันเป็นเหมือนเกวียน เพราะไม่รับรู้ ลมที่เกิดจากจิตเป็นเหมือนโค จิตเป็นเหมือนนายสารถี เมื่อเกิดความคิดขึ้นว่า “เราจะเดิน เราจะยืน” วาโยธาตุที่เกิดการไหว จะเกิดขึ้น การเดินเป็นต้นก็จะเป็นไปเพราะการแผ่ขยายวาโยธาตุที่เกิดจากกิริยาของจิต หลังจากนั้น ย่อมมีเพียงการเรียกว่า “สัตว์กำลังเดิน สัตว์กำลังยืน เรากำลังเดิน เรากำลังยืน” เพราะเหตุนี้ พระโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า

“เรือแล่นไปได้เพราะกำลังลม

ลูกศรแล่นไปได้เพราะกำลังของสาย ฉันทไต

กายนี้ก็ฉันทนั้น เดินไปได้เพราะลม(ภายใน)พัดผัน

แม้กายยนต์นี้ที่นายช่าง(คือตณหา)ประกอบไว้แล้ว

เมื่อเดินไปด้วยอำนาจสายชักนั้นแล

ย่อมเดิน ย่อมยืน ย่อมนั่ง เพราะอำนาจสายชักคือจิต

ในเรื่องนี้ จะมีสัตว์อะไรนอกจากเหตุปัจจัย

ที่ยืนหรือเดินไปด้วยอำนาจภาพของตน”

เพราะเหตุนี้ พระโยคาวจรนี้เมื่อกำหนดอริยาบถมีการเดินเป็นต้นที่เป็นไปแล้วด้วยอำนาจเหตุและปัจจัยอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบ ว่า ผู้ที่เมื่อกำลังเดินก็รู้ชัดว่า “เรากำลังเดิน”(เมื่อยืนแล้ว นั่งแล้ว นอนอยู่) ก็รู้ชัดว่า “เรายืนแล้ว นั่งแล้ว นอนอยู่”¹⁰²⁵

คัมภีร์วิสุทธิมรรค และพระอรุณกถาจารย์ ได้กล่าวถึง ลักษณะของธาตุในขณะยกเท้า การก้าวเท้าระยะหนึ่ง แบ่งออกเป็น 6 ส่วน ในการปฏิบัติวิปัสสนาเปรียบเทียบการเดินจงกรม 6 ระยะ คือ

1. การยกขึ้นจากพื้น เรียกว่า อุทธนะ - ยก ทางปฏิบัติกำหนดว่า “ยกส้นหนอ” เกิดจากธาตุไฟเป็นหลัก และธาตุลมคล้อยตาม เพราะธาตุไฟมีสภาพเบากว่าธาตุลม ตามอาการปรากฏ (ปัจจุบันฐาน) ของธาตุไฟว่า มหุทวานุปาทนปจจุปฏฐานา (มีการให้ถึงความอ่อน/การพุ่งขึ้นสูงเป็นเครื่องปรากฏ)

2. การยื่นเท้าไปข้างหน้า เรียกว่า อติหระนะ - ย่าง ทางปฏิบัติกำหนดว่า “ยกหนอ” เกิดจากธาตุลมเป็นหลัก ธาตุไฟคล้อยตาม เพราะมีสภาพผลัดดัน ตามอาการปรากฏของธาตุลมว่า อภินิหารปจจุปฏฐานา (มีการผลัดดันเป็นเครื่องปรากฏ)

¹⁰²⁵ ที.ม.อ. (ไทย) 2/375/556-557.

3. ครั้นเห็นตอ เห็นหนาม (หรือ) เห็นทีฆชาติ (งู) เป็นต้น อย่างไม่อย่างหนึ่งแล้ว ก้าวเท้า (เลี้ยว) ไปข้างโน้นและข้างนี้ เรียกว่า วิถีธรรมะ - ย้าย ทางปฏิบัติกำหนดว่า “ย่างหนอ” เกิดจากธาตุลมเป็นหลัก ธาตุไฟคล้อยตาม เพราะมีสภาพผลัดกัน

4. การหย่อนเท้าต่ำลง เรียกว่า โวสัสชชนะ - ลง ทางปฏิบัติกำหนดว่า “ลงหนอ” เกิดจากธาตุน้ำเป็นหลัก ธาตุดินคล้อยตามเพราะธาตุน้ำมีสภาพหนักกว่าธาตุดิน ตามลักษณะของธาตุน้ำว่า ปคฺขรณลกฺขณา (มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม) เนื่องด้วยธาตุน้ำมีลักษณะไหลไปสู่ที่ต่ำจึงหนักกว่าธาตุดิน

5. การวางเท้าลงบนพื้นดิน เรียกว่า สันนิกเขปนนะ - เหยียบ ทางปฏิบัติกำหนดว่า “ถูกหนอ” เกิดจากธาตุดินเป็นดินเป็นหลัก ธาตุน้ำคล้อยตาม เพราะมีสภาพสัมผัสความแข็งหรืออ่อนตามลักษณะของธาตุดินว่า กกฺขพตฺตลกฺขณา (มีลักษณะแข็งหรืออ่อน) และตามหน้าที่ของธาตุดินว่า ปตฺติฏฺฐานารสา (มีหน้าที่ตั้งไว้)

6. การกดเท้าลงกับพื้นในเวลาจะยกเท้าอีกข้างหนึ่งขึ้น เรียกว่า สันนิรุมภนะ - กด ทางปฏิบัติกำหนดว่า “กดหนอ” เกิดจากธาตุดินเป็นหลัก ธาตุน้ำคล้อยตาม

จกรม ศัพท์เดิมจากภาษาสันสกฤต แต่ศัพท์ภาษาบาลีจริง ๆ มาจากคำว่า “จกรม” นิยมพูดติดรากศัพท์ในภาษาสันสกฤตว่า “จกรม” แต่คำว่า “กรม” ในที่นี้ไม่ได้หมายความว่า การเดินเวียนเป็นวงกลม จกรม หมายถึง การก้าวไป มาจาก กม ธาตุมีความหมายว่า ความก้าวไป คือ การเดินไปกลับโดยมีสติกำกับอยู่ในขณะเดินนั้นๆ ในพระไตรปิฎก ไม่ได้ให้ความหมายของการเดินจกรมไว้มากนัก หากแต่ตรัสว่า เป็นการกำหนดสติที่กายเป็นอิริยาบถหนึ่งในอิริยาบถทั้ง 4 อิริยาบถปัพพะก็คือการเดินธรรมดามี “สติ” หรือมีสติคอยกำหนดอยู่ในเวลาเดิน “ภิกฺขเว คจฺจนฺโต วา คจฺจามิตฺติ ปชานาติ.” เมื่อผู้ปฏิบัติเดินอยู่ ก็รู้ว่ากำลังเดินอยู่”¹⁰²⁶

พระพุทธเจ้าทรงตรัสไว้ว่า “ปุณ จ ปรี ภิกฺขเว ภิกฺขุ คจฺจนฺโต วา คจฺจามิตฺติ ปชานาติ, จิโต วาจิโตมฺหิติ ปชานาติ นิสินฺโน วา นิสินฺโนมฺหิติ ปชานาติ, สยาโน วา สยาโนมฺหิติ ปชานาติ, ยถา ยถา วาปนสฺส กาโย ปณฺหิตโธ โหติ ตถา ตถา นํ ปชานาติ”¹⁰²⁷ ภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติอีกประการหนึ่ง คือ ภิกษุเมื่อเดินอยู่ย่อมรู้ชัดว่าเดินอยู่ เมื่อยืนอยู่รู้ชัดว่ายืนอยู่ เมื่อนั่งอยู่รู้ชัดว่านั่งอยู่ เมื่อนอนอยู่รู้ชัดว่านอนอยู่ หรือว่าตั้งกายไว้ด้วยอาการอย่างใดอยู่ ก็ย่อมรู้ชัดด้วยอาการอย่างนั้น¹⁰²⁸

ในขณะที่เดิน ผู้ปฏิบัติพึงมีสติรู้เท่าทันอาการเคลื่อนไหวของเท้าแต่ละย่างก้าว เมื่อสมาธิแก่กล้ามากขึ้น จะสามารถรับรู้จิตที่ต้องการจะเดินได้อีกโดยรู้ว่า จิตที่ต้องการเดินจะเกิดขึ้นก่อน แล้วจึงเกิดอาการเคลื่อนไหวต่อมา ลักษณะธาตุขณะเดิน การยกเกิดจากธาตุไฟและธาตุลม การย่าง เกิดจากธาตุไฟและธาตุลม การก้าวไปข้างหน้าเกิดจากธาตุไฟและธาตุลม การเหยียบเกิดจากธาตุดินและธาตุน้ำ การวางเกิดจากธาตุดินและธาตุน้ำ การกดเกิดจากธาตุดินและธาตุน้ำ ขณะเดิน การยกเกิดจาก

¹⁰²⁶ ที.ม. (บาลี) 10/275/324.

¹⁰²⁷ ที.ม. (บาลี) 10/275/324, ที.ม. (ไทย) 10/375/304.

¹⁰²⁸ ที.ม. (ไทย) 10/375/304, ม.ม. (ไทย) 12/134/74.

ธาตุไฟเป็นหลักธาตุลมคล้ายตาม เพราะธาตุไฟมีสภาพเบากว่าธาตุลม ตามอาการปรากฏ ปัจจุบันฐาน¹⁰²⁹ ของธาตุไฟว่า มีการให้ถึงความอ่อน หรือการพุ่งขึ้นสูงเป็นเครื่องปรากฏ

การย่าง (อติหรณ) เกิดจากธาตุลมเป็นหลักธาตุไฟคล้ายตาม เพราะมีสภาพปลักตันตามอาการปรากฏของธาตุลม ว่า มีการปลักตันเป็นเครื่องปรากฏ¹⁰³⁰ แม้สัตว์ดิรัจฉานเมื่อเดินไป ก็รู้ว่าตัวเดินก็จริงอยู่ แต่พระพุทธรเจ้ามิได้ตรัสหมายเอาความรู้เช่นนั้น เพราะความรู้เช่นนั้นละความเห็นวาสัตว์ไม่ได้เพิกถอนความเข้าใจวาสัตว์ไม่ได้ ไม่เป็นภาวนาหรือสติปัญฐานภาวนาส่วนการรู้ของภิกษุผู้เจริญกายานุปัสสนานี้ย่อมละความเห็นวาสัตว์ เพิกถอนความเข้าใจวาสัตว์ได้ เป็นทั้งภาวนาและเป็นสติปัญฐานภาวนา

สมาธิที่ได้จากการเดินจงกรมย่อมตั้งอยู่นาน หมายความว่า สมาธิที่ได้จากการเดินจงกรมย่อมก่อให้เกิดสมาบัติ คือ รูปฌาน 4 อนุฌาน 4¹⁰³¹ อย่างไรก็ตาม การบรรลุฌานหรือเข้าฌานสมาบัตีย่อมมีได้ในอิริยาบถหนึ่งเท่านั้น เพราะฌานจิตทำหน้าที่ค้ำจุนรูปไม่ให้เคลื่อนไหว และหมวดอิริยาบถก็จัดเป็นวิปัสสนาเท่านั้น การเดินจงกรมตามหลักของสติปัญฐานสูตรสามารถเกื้อหนุนให้นักปฏิบัติบรรลุสมาบัติ 8 ได้ในขณะนั่ง ยืน หรือนอนที่เป็นอิริยาบถหนึ่ง ทั้งนี้เพราะวิปัสสนาอาจเป็นบาทเกื้อหนุนให้สมณะก้าวหน้าอย่างรวดเร็ว เหมือนกับการที่สมณะอาจเกื้อหนุนให้สมณะก้าวหน้าได้เช่นเดียวกัน สมาธิที่ได้จากการเดินจงกรม คือ สมาธิในสมาบัติ 8¹⁰³² อย่างไรก็ตามหนึ่งที่บุคคลผู้ทำการเดินจงกรมได้รับแล้วย่อมตั้งอยู่ได้นาน ความจริงแล้วอารมณ์ที่บุคคลผู้นั่งได้รับย่อมวิบัติไปในขณะนั่ง อารมณ์ที่บุคคลผู้นั่งได้รับย่อมวิบัติไปในขณะนอน ส่วนอารมณ์ที่บุคคลผู้เดินจงกรมได้รับในอารมณ์ที่เคลื่อนไหวย่อมไม่วิบัติไปในขณะยืน นั่ง และนอน

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุยอมชำระจิตให้สะอาดจากธรรมเครื่องกั้นจิต ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดวัน ตอนต้นปฐมยามแห่งราตรี ชำระจิตให้สะอาดจากธรรมเครื่องกั้นจิตด้วยการจงกรม ด้วยการนั่ง ในมัชฌิมยามแห่งราตรีสำเร็จสหัสายาสโดยข้างเบื้องขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสติสัมปชัญญะกระทำความหมายในอันลุกขึ้นไวโนใจ ในปัจฉิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นแล้วทำจิตให้สะอาดจากธรรมเครื่องกั้นจิต ด้วยการจงกรม¹⁰³³

สาเหตุที่พระพุทธรเจ้าทรงเน้นการเดินจงกรมก่อนจะนั่งกรรมฐานก็เพราะว่าการเดินจงกรมนั้นก่อให้เกิดสมาธิได้เร็วกว่าการนั่งกรรมฐานเนื่องจากสภาวะเดินที่ประกอบด้วยการยก หย่าง และเหยียบประจักษ์ชัดกว่าสภาวะพองยุบ สภาวะนั่งที่เป็นการคู้เข้าของร่างกายส่วนล่าง และตั้งตรงของร่างกายส่วนบน และสภาวะสัมผัสของนิ้วมือหรือริมฝีปากเป็นต้นที่นักปฏิบัติกำหนดรู้ในขณะนั่ง ในสมัยพุทธกาลมีพระภิกษุบางรูปบรรลุธรรมด้วยการเดินจงกรมอย่างเดียว เช่น พระสุภัททะผู้เป็น

¹⁰²⁹ ขุ.ป. (ไทย) 32/121/169.

¹⁰³⁰ ส.ช. (ไทย) 17/592/302.

¹⁰³¹ ม.อ. (ไทย) 14/94/111.

¹⁰³² สมาบัติ ได้แก่ อนุปัพพวิหารสมาบัติ 9 คือ ปฐมฌานสมาบัติ ทุตติยานสมาบัติ ตติยานสมาบัติ จตุตถฌานสมาบัติ อากาสนัญญาตนสมาบัติ วิญญาณัญญาตนสมาบัติ อากิญจัญญาตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ สัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ, อภิ.วิ. (ไทย) 35/845/417.

¹⁰³³ ส.นิ. (ไทย) 16/99/187.

สาวกรูปสุดท้าย ผู้บรรลุนิพพานด้วยการสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ในมหาปริณิพพานสูตร¹⁰³⁴ กล่าวว่า ท่านพึงธรรมจากพระพุทธเจ้าแล้วไปเดินจงกรมในป่าสาละ ก็ได้บรรลุนิพพานในขณะที่เดินจงกรมนั่นเอง

พระพุทธเจ้าสอนให้กำหนดรู้อิริยาบถอันเกิดด้วยกายนี้ นับแต่เดิน ยืน นั่ง ไปจนกระทั่งนอน ที่เคยสำคัญว่า เรา ของเรา บุรุษ สตรี ในขั้นนี้ ต้องรู้ว่าสักแต่เป็นสภาวะธรรมหนึ่ง เช่น การเดินเป็นเพียงสภาวะเบาผลักดัน หนัก และสัมผัสแข็งอ่อนของเท้าที่เคลื่อนไปข้างหน้า เกิดจากจิตที่ต้องการจะเดินซึ่งเกิดขึ้นก่อนกิริยาเดิน และกิริยาเดินก็มีความเกิดขึ้นและดับไปเป็นธรรมดา เมื่อสภาวะยกสิ้นสุดแล้วสภาวะอย่างย่อเกิดขึ้น เมื่อสภาวะอย่างสั้นสุดแล้วสภาวะเหยียบย่อเกิดขึ้น ในสภาวะยกไม่มีสภาวะอย่างหรือเหยียบ แม้อันสภาวะอย่างไม่มีสภาวะเหยียบเช่นกัน ความเข้าใจอย่างนี้ จัดเป็นการตามรู้ในกองรูปภายใน ชื่อว่า ปัจจกขญาณ คือ ปัญญาหยั่งเห็น

ความจริงเพียงการรู้ว่าเป็นกองรูปนั้นยังไม่เพียงพอที่จะขจัดความหลงผิด นักปฏิบัติต้องเห็นประจักษ์ในความไม่เที่ยงเสียก่อนจึงจะคลายความเห็นผิดว่าเที่ยงได้ ดังนั้น การเห็นประจักษ์ในความเกิดดับจึงสำคัญมาก จัดว่าเป็นพื้นฐานให้นักปฏิบัติหยั่งเห็นความเป็นทุกซ์และความไม่ใช่ตัวตน ในโอกาสต่อไป และการเห็นประจักษ์ในไตรลักษณ์ดังกล่าวก็คือ วิปัสสนา¹⁰³⁵ แปลว่า “ความเห็นแจ้ง คือ ความไม่เที่ยงเป็นทุกซ์ ไม่ใช่ตัวตน” การปฏิบัติวิปัสสนา คือ การเจริญสติปัญญานั่นเอง

รูปย่อเกิดขึ้นด้วยเหตุ 4 อย่าง คือ อริชชา ตัณหากรรมและอาหาร เมื่อมีเหตุ 4 อย่างนี้ รูปจึงเกิดขึ้นโดยอริชชา ตัณหา และกรรม เป็นเหตุอดีต ส่วนอาหารเป็นเหตุปัจจุบัน อนึ่ง รูปย่อดับไปด้วยการดับแห่งเหตุ 4 อย่างนั้น เมื่อเหตุ 4 อย่างนี้ดับไป รูปจึงดับไป กล่าวโดยประสบการณ์ในการปฏิบัติว่า ในบางขณะนักปฏิบัติอาจเข้าใจถึงเหตุเกิดของรูปว่า รูปเกิดขึ้นเพราะมีอริชชาที่ไม่รู้รูปตามความเป็นจริง เพราะมีตัณหาพอใจในรูป เพราะมีกรรมที่ให้ผลเป็นรูปในปัจจุบัน และเพราะมีอาหารที่รับประทาน ในบางขณะอาจเข้าใจว่า รูปเกิดขึ้นเพราะมีจิตที่ต้องการทำอากัปกิริยานั้น ๆ เกิดขึ้นก่อน หรือเข้าใจว่า รูปเย็นเกิดขึ้นเพราะธาตุไฟที่มีความร้อนน้อย หรือรูปร้อนเกิดขึ้นเพราะธาตุไฟที่มีความร้อนมาก ดังนี้ เป็นต้น ความเข้าใจดังกล่าวเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นเองของแต่ละคน ส่วนใหญ่ นักปฏิบัติมักไม่รู้ “จิตสัง” คือจิตที่ประกอบด้วยฉันทะและเจตนาในการทำอากัปกิริยาทางกาย วาจาใจ โดยกำหนดว่า “อยากเดินหนอ” “อยากเหยียดหนอ” “อยากคู้หนอ” “อยากขึ้นหนอ” หรือ “อยากลงหนอ” การรู้เห็นเหตุเกิดขึ้นและเหตุดับไปอย่างนี้ เป็นวิปัสสนาญาณที่ 2 ชื่อว่า ปัจจยปริคคหญาณ คือ ปัญญาเห็นเหตุปัจจัย

ต่อมานักปฏิบัติย่อหยั่งเห็นความแปรปรวนของรูปได้ โดยรับรู้ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของสภาวะยก ย่าง กล่าวคือสภาวะยกเกิดขึ้นแล้วดำเนินต่อไปชั่วขณะ แล้วสิ้นสุดลงสภาวะอย่างจึงเกิดขึ้นแล้วดำเนินไปจนกระทั่งสิ้นสุด ในที่สุดจึงเกิดสภาวะเหยียบที่เกิดขึ้น แล้วดำเนินต่อไปแล้วสิ้นสุด สภาวะยกไม่มีในสภาวะอย่าง สภาวะอย่างไม่มีในสภาวะเหยียบ การรู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไปอย่างนี้ เป็นวิปัสสนาญาณที่ 3 ชื่อว่า สัมมสนญาณ¹⁰³⁶ คือ ปัญญาเห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป

¹⁰³⁴ ที.ม. (ไทย) 10/165/111.

¹⁰³⁵ ที.ปา. (ไทย) 11/352/369.

¹⁰³⁶ ขุ.ป. (ไทย) 31/48/74.

หลังจากนั้นเขาย่อมบรรลุวิปัสสนาญาณที่ 4 ชื่อว่า อุทยัพพญาณ¹⁰³⁷ คือ ปัญญาให้เห็นความเกิดดับ เขาสามารถหยั่งเห็นความเกิดดับอย่างชัดเจนว่า สภาวะยก ย่าง และเหยียบนั้น เกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็วถึยิบ ไม่คงอยู่แม้เพียงเศษหนึ่งส่วนล้านวินาที ในบางขณะอาจรู้เห็นความเกิดดับของรูปกายได้อีกด้วย ต่อมาย่อมบรรลุวิปัสสนาญาณที่ 5 ชื่อว่า กังคญาณ คือ ปัญญาให้เห็นความดับโดยรับรู้ความดับไปของรูปนามหมายควาว่า สภาวะยกเป็นต้นปรากฏเพียงความดับไปเหมือนเป็นเงาดำ ๆ โดยปราศจากสภาวะเกิดขึ้นอย่างชัดเจน

การเดินจงกรมระยะที่ 1 “ขวาย่างหนอ ซ้าย่างหนอ” ขณะก้าวเท้าขวาให้กำหนดว่า “ขวาย่างหนอ” ขณะก้าวเท้าซ้ายให้กำหนดว่า “ซ้าย่างหนอ” ทอดสายตาไปข้างหน้าประมาณ 1 วา หรือ 4 ศอก เมื่อเดินไปจนสุดที่จงกรมให้ยืนกำหนดว่า “ยืนหนอ ๆ” จากนั้น เอี้ยวตัวกลับ ขณะเอี้ยวตัวกลับให้กำหนดว่า “กลับหนอ ๆ” เมื่อกลับแล้วยืนอยู่ก็ให้กำหนดว่า “ยืนหนอ ๆ” เมื่อเดินจงกรมต่อไปก็ให้กำหนดเหมือนเดิมอีก จนได้สมาธิดีก่อนแล้ว จึงทำตามแบบฝึกหัดต่อ ๆ ไป

ในขณะที่กำหนดรู้อาการเดินให้มีสติสัมปชัญญะเข้าไปกำกับอาการเคลื่อนไหวที่กำลังปรากฏอยู่ตามความเป็นจริง ว่า ขวาย่างหนอ ซ้าย่างหนอ แต่ไม่ให้ใส่ใจสัณฐานของเท้าในขณะที่เดิน การกำหนดต้องได้หนึ่งระยะ คำกำหนดต้องไม่ขาดช่วงในขณะที่กำหนดรู้อาการเดิน ให้เดินกลับไปกลับมาอย่างนี้ รู้เท่าทันความรู้สึกของเวทนาที่ปรากฏ จิตที่รับรู้ต้องตัดขาดจากความเป็นสัณฐานทั้งปวงที่รับรู้ ที่ปรากฏอยู่นั้น

การเดินจงกรมระยะที่ 2 คือ “ยกหนอ เหยียบหนอ” ให้เดินระยะที่ 1 ก่อน ดังนี้ (1) กำหนดระยะที่ 1 “ขวาย่างหนอ ซ้าย่างหนอ” (2) กำหนดระยะที่ 2 “ยกหนอ เหยียบหนอ”

ในขณะที่กำหนดรู้อาการเดินให้มีสติสัมปชัญญะเข้าไปกำกับอาการเคลื่อนไหวที่กำลังปรากฏอยู่ตามความเป็นจริงว่า ยก-หนอ เหยียบ-หนอ (แต่ไม่ให้ใส่ใจสัณฐานของเท้าในขณะที่เดิน การกำหนดต้องได้ 2 ระยะ คำกำหนดต้องไม่ขาดช่วงในขณะที่กำหนดรู้อาการเดิน ให้เดินกลับไปกลับมาอย่างนี้ 1 ชั่วโมงจะทำให้สมาธิ สติปัญญาแก่กล้า)

- 1) ต้องกำหนดรู้อาการของต้นจิตก่อนเสมอว่า อยากเดินหนอ 3 ครั้งก่อนที่จะเดิน
- 2) เท้าที่ยกกับการกำหนดรู้ต้องพร้อมกันเรียกว่าทันอาการ
- 3) ขณะเดินต้องไม่ใส่ใจสัณฐานของเท้าแต่ดูที่อาการที่กำลังเคลื่อนไปของเท้า
- 4) ขณะเดินต้องไม่เอาสันเท้าหรือปลายเท้าลง ให้ลงเต็มเท้าพร้อมกัน
- 5) จดจ่ออยู่กับอาการยก
- 6) อาการเหยียบโดยใส่ใจอย่างต่อเนื่อง
- 7) ขณะเดินต้องให้เป็นไปตามธรรมชาติมากที่สุด
- 8) ขณะเดินถ้าจิตส่งออกไปข้างนอกให้หยุดเดินแล้วกำหนดอาการนั้นทันที
- 9) ขณะเดินไม่ควรพุดคุยหรือสนใจต่ออารมณ์อื่น (ถ้าจิตข้องเกี่ยวต้องกำหนดรู้)
- 10) ถ้าเกิดเวทนาต้องหยุดเดินแล้วกำหนดรู้อาการนั้นทันที

¹⁰³⁷ พ.ป. (ไทย) 31/49/77.

การเดินทางกรรมระยะที่ 3 คือ “ยกหนอ อย่างหนอ เขยิบหนอ” ให้เดินระยะที่ 1-2 ก่อน ดังนี้ (1) กำหนดระยะที่ 1 “ขวาย่างหนอ ซ้าย่างหนอ” (2) กำหนดระยะที่ 2 “ยกหนอ เขยิบหนอ” และ (3) กำหนดระยะที่ 3 “ยกหนอ อย่างหนอ เขยิบหนอ”

1) ในขณะที่กำหนดรู้อาการเดินให้มีสติสัมปชัญญะเข้าไปกำกับอาการเคลื่อนไหวที่กำลังปรากฏอยู่ตามความเป็นจริงว่า ยกหนอ อย่างหนอ เขยิบหนอ (หมายเหตุ แต่ไม่ให้ใส่ใจสีฐานของเท้าในขณะที่เดิน การกำหนดต้องได้สามระยะค้ำกำหนดต้องไม่ขาดช่วงในขณะที่กำหนดรู้อาการเดิน ให้เดินกลับไปกลับมาอย่างนี้ 1 ชั่วโมงเป็นดีที่สุด เพราะได้ผลเร็ว สมာธิตี สติปัญญาแก่กล้า)

2) กำหนดรู้อาการของต้นจิตก่อนเสมอ (อยากเดินหนอ 3 ครั้ง)

3) กำหนดรู้อาการยก - ย่าง - เขยิบ ให้ได้ 3 ระยะ

4) ใส่ใจในอาการยก - อาการย่าง - อาการเขยิบ

5) สังเกตตั้งแต่เริ่มต้นท่ามกลางและที่สุดของการรู้อาการให้ชัดเจน

6) ถ้ามีอาการที่จิตรับรู้ในขณะที่เดินให้หยุดเดินแล้วกำหนดรู้อาการนั้นทันที

การเดินทางกรรมระยะที่ 4 คือ “ยกสั้นหนอ ยกหนอ อย่างหนอ เขยิบหนอ” ให้เดินระยะที่ 1-3 ก่อน ดังนี้ (1) กำหนดระยะที่ 1 “ขวาย่างหนอ ซ้าย่างหนอ” (2) กำหนดระยะที่ 2 “ยกหนอ เขยิบหนอ” (3) กำหนดระยะที่ 3 “ยกหนอ อย่างหนอ เขยิบหนอ” และ (4) กำหนดระยะที่ 4 “ยกสั้นหนอ ยกหนอ อย่างหนอ เขยิบหนอ”

1) ในขณะที่กำหนดรู้อาการเดินให้มีสติสัมปชัญญะเข้าไปกำกับอาการเคลื่อนไหวที่กำลังปรากฏอยู่ตามความเป็นจริง ว่า ยกสั้นหนอ ยกหนอ อย่างหนอ เขยิบหนอ (ไม่ใส่ใจสีฐานของเท้าในขณะที่เดิน การกำหนดต้องได้สี่ระยะค้ำกำหนดต้องไม่ขาดช่วงในขณะที่กำหนดรู้อาการเดิน เดินกลับไปกลับมา 1 ชั่วโมงเป็นดีที่สุด เพราะได้ผลเร็ว สมာธิตี สติปัญญาแก่กล้า)

2) กำหนดรู้อาการของต้นจิต (อยากเดินหนอ 3 ครั้ง)

3) กำหนดรู้อาการทั้ง 4 ระยะให้ชัดเจนและจดจ่อต่ออาการที่กำลังเคลื่อนไหวอยู่

4) การกำหนดรู้ต้องสม่ำเสมอกับอาการที่เคลื่อนไหวอยู่ให้ทันปัจจุบันอารมณ์

5) ถ้าจิตรับอารมณ์ภายนอกให้หยุดแล้วกำหนดรู้ทันที (ถ้าไม่ชัดเจนก็ไม่ต้อง)

การเดินทางกรรมระยะที่ 5 คือ “ยกสั้นหนอ ยกหนอ อย่างหนอ ลงหนอ ถูกหนอ” ให้เดินระยะที่ 1 - 4 ก่อน ดังนี้ (1) กำหนดระยะที่ 1 “ขวาย่างหนอ ซ้าย่างหนอ” (2) กำหนดระยะที่ 2 “ยกหนอ เขยิบหนอ” (3) กำหนดระยะที่ 3 “ยกหนอ อย่างหนอ เขยิบหนอ” (4) กำหนดระยะที่ 4 “ยกสั้นหนอ ยกหนอ อย่างหนอ เขยิบหนอ” และ (5) กำหนดระยะที่ 5 “ยกสั้นหนอ ยกหนอ อย่างหนอ ลงหนอ ถูกหนอ”

1) ในขณะที่กำหนดรู้อาการเดินให้มีสติสัมปชัญญะเข้าไปกำกับอาการเคลื่อนไหวที่กำลังปรากฏอยู่ตามความเป็นจริง ว่า ยกสั้นหนอ ยกหนอ อย่างหนอ ลงหนอ ถูกหนอ (หมายเหตุ แต่ไม่ให้ใส่ใจสีฐานของเท้าในขณะที่เดิน การกำหนดต้องได้ห้าระยะค้ำกำหนดต้องไม่ขาดช่วงในขณะที่กำหนดรู้อาการเดิน ให้เดินกลับไปกลับมาอย่างนี้ 1 ชั่วโมงเป็นดีที่สุด เพราะได้ผลเร็ว สมာธิตี สติปัญญาแก่กล้า)

2) กำหนดรู้อาการของต้นจิต (อยากเดินหนอ 3 ครั้ง)

3) จดจ่อตั้งแต่เริ่มกำหนดรู้จนถึงสิ้นสุดการกำหนดรู้อาการ

4) กำหนดรู้ว่าการให้เป็นธรรมชาติมากที่สุดไม่เกร็งเกินไป

การเดินจงกรมระยะที่ 6 “ยกส้นหนอ ยกหนอ ย่างหนอ ลงหนอ ถูกหนอ กตหนอ” ให้เดินระยะที่ 1 - 5 ก่อน ดังนี้ (1) กำหนดระยะที่ 1 “ขวาย่างหนอ ซ้าย่างหนอ” (2) กำหนดระยะที่ 2 “ยกหนอ เขยียบหนอ” (3) กำหนดระยะที่ 3 “ยกหนอ ย่างหนอ เขยียบหนอ” (4) กำหนดระยะที่ 4 “ยกส้นหนอ ยกหนอ ย่างหนอ เขยียบหนอ” (5) กำหนดระยะที่ 5 “ยกส้นหนอ ยกหนอ ย่างหนอ ลงหนอ ถูกหนอ” และ (6) กำหนดระยะที่ 6 “ยกส้นหนอ ยกหนอ ย่างหนอ ลงหนอ ถูกหนอ กตหนอ”

1) ในขณะที่กำหนดรู้ว่าการเดินให้มีสติสัมปชัญญะเข้าไปกำกับอาการเคลื่อนไหวที่กำลังปรากฏอยู่ตามความเป็นจริง ว่า ยกส้นหนอ ยกหนอ ย่างหนอ ลงหนอ ถูกหนอ กตหนอ แต่ไม่ให้ใส่ใจสัญญาณของเท้าในขณะที่เดิน การกำหนดต้องได้หกระยะคำกำหนดต้องไม่ขาดช่วงในขณะที่กำหนดรู้ว่าการเดินให้เดินกลับไปกลับมาอย่างนี้ 1 ชั่วโมงเป็นดีที่สุด เพราะได้ผลเร็ว สมารถสติปัญญาแก้กล้า

2) กำหนดรู้ว่าการต้นจิต (อยากเดินหนอ 3 ครั้ง)

3) จดจ่อกับอาการเคลื่อนไหวในแต่ละช่วงให้ชัดเจน (ทันปัจจุบัน)

4) การกำหนดรู้ว่าการต้องพร้อมเพรียงกันกับอาการที่เคลื่อนไหว

5) ใส่ใจกับการกำหนดรู้ให้เป็นไปตามธรรมชาติ

6) การกำหนดรู้ว่าการต้องเข้าไปใกล้อาการมากที่สุดแต่ไม่ใช่ท่องเอา

วิธีปฏิบัติขณะหันกลับตัว เมื่อเดินจงกรมไปสุดสถานที่แล้ว ให้หยุดยืนวางเท้าเคียงคู่กัน กำหนดว่า “ยืนหนอ” 3 ครั้ง เมื่อจะกลับตัว ผู้ปฏิบัติจะกลับทางขวาหรือทางซ้ายก็ได้ แล้วค่อย ๆ หันตัวกลับช้า ๆ พร้อมกับกำหนดว่า “กลับหนอ ๆ ๆ” กลับ 3 คู่ กำหนด 6 ครั้ง (ประมาณ 60 องศา) เมื่อหันกลับเสร็จแล้วก่อนจะเดินก็กำหนดว่า “ยืนหนอ ๆ ๆ” เหมือนครั้งแรก แล้วจึงเดินจงกรมและกำหนดต่อไปว่า (กรณีเดินจงกรมระยะที่ 1 อยู่) “ขวาย่างหนอ” “ซ้าย่างหนอ” การเดินจงกรมและกำหนดกลับไปกลับมาอยู่อย่างนี้ เพื่อให้จิตตั้งมั่นอยู่กับ อิริยาบถเดิน จนกว่าจะครบตามเวลาที่กะไว้ เช่น 30 นาที หรือ 40 นาที หรือ 50 หรือ 1 ชั่วโมง

การเดินจงกรมแบบสติปัญญา 4

การเดินจงกรมและการมีสติกำหนดรู้ตัวอยู่เสมอ เป็นวิธีปฏิบัติตามมหาสติปัญญาสูตรในอิริยาบถปีพพะ กายานุปัสสนาสติปัญญาที่ว่า “เมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า เราเดิน” หรือว่า “เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่า เรายืน”¹⁰³⁸ และเมื่อกลับพร้อมกับกำหนดรู้ตัวอยู่เสมอ ก็เป็นการปฏิบัติตามสัมปชัญญูปพะ กายานุปัสสนาสติปัญญาแห่งมหาสติปัญญาสูตรที่ว่า “ทำความรู้ตัวในการก้าวไป การถอยกลับ”¹⁰³⁹

การเดินจงกรมแบบกายานุปัสสนาสติปัญญา¹⁰⁴⁰

ในการเดินจงกรมหลังจากโยคีกราบสติปัญญา 4 แล้วให้มีสติในการยืน กำหนดยืนตัวตรงเอามือขวาจับข้อมือซ้าย สันเท้าทั้ง 2 ชิดเสมอกัน ส่วนปลายเท้าแยกออกจากกันพอประมาณ (ประมาณ 2-3 นิ้ว) ยืนให้ถนัด ศีรษะตั้งตรง ไม่ควรเอียงซ้าย หรือเอียงขวา ให้ทอดสายตาไปประมาณ

¹⁰³⁸ ที.ม. (ไทย) 10/375/304.

¹⁰³⁹ ที.ม. (ไทย) 10/376/305.

¹⁰⁴⁰ ม.ม. (ไทย) 12/107/102.

4 คอก ศีรษะของผู้ปฏิบัติก็จะไม่ก้มหรือเงยจนเกินไป พอดีแก่การเดินจงกรมนาน ๆ เมื่อจัดทำยืนเรียบร้อยแล้ว ให้หลับตา ดึงสติมาจับอยู่ที่ร่างกาย อย่าปล่อยสติออกไปจากร่างกาย ให้ภาวนาว่า “ยืนหนอ ๆ ๆ” 3 หน หรือจนกว่าพร้อมที่จะเดิน แต่ถ้าความง่วง ซึม คิด ฟุ้งมีอยู่ในจิตก็อย่าเพิ่งเดิน ให้ยืนกำหนดรู้อาการอยู่อย่างนั้นก่อน พร้อมกับมีสติกำหนดพิจารณารู้อาการของรูปยืน การยืนตัวตรง เป็นลักษณะของการตั้งตรงของร่างกาย จัดเป็นสภาวะตั้งของวาโยธาตุ¹⁰⁴¹ ให้เห็นรูปของตัวเอง ยืนอยู่ตั้งแต่พื้นเท้าจนถึงปลายผมจากปลายผมถึงพื้นเท้า เห็นรูปยืนชัดคล้ายกับว่ามีกระจกใบใหญ่ ทั้ง 4 ด้าน รวมทั้งข้างบนและข้างล่าง เรียกว่าให้มีสติกำหนดพิจารณารู้รูปยืนชัดเจตแล้วให้สัสมาประมาณกึ่งหนึ่ง (อย่าหลับตาเดิน)

ให้โยคีกำหนดสติไปจับอยู่เท้าขวา เดินช้า ๆ พร้อมกับภาวนาอยู่ในใจว่า “ขวาย่างหนอ” ขณะที่ภาวนาในใจว่า “ขวา” ให้ยกเท้าขวาชั้นพร้อมกัน ไม่ก่อนไม่หลังกัน ให้พร้อมกันพอดี ๆ และมีสติกำหนดพิจารณารู้อาการของเท้าขวาทีกขึ้นพร้อมกันไปด้วย เรียกว่าครบองค์ 3 คือ (1) การยกเท้า (2) ใจนึกคำบริกรรมว่า “ขวา” และ (3) ให้มีสติกำหนดพิจารณารู้อาการของเท้าที่ยกขึ้น ขณะว่า “ย่าง” ต้องเคลื่อนเท้าไปอย่างช้า ๆ พร้อมกับลากเสียงยาว ๆ และมีสติกำหนดพิจารณารู้อาการของเท้าที่ย่างพร้อมกันไปด้วย ในขณะที่จะว่า “หนอ” และขณะที่ว่า “หนอ” เท้าต้องลงถึงพื้นพอดีกับกับคำบริกรรม ส่วนข้างซ้ายก็ปฏิบัติเช่นเดียวกันอย่างนี้เป็น การเจริญกายานุสสนาสติปัฏฐาน

การเดินจงกรมแบบเวทนานุสสนาสติปัฏฐาน¹⁰⁴²

ขณะที่โยคีเดินจงกรม 1 ชั่วโมงอยู่นั้น ถ้ามีเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น เช่น สุข ทุกข์ เหนื่อย เวียนศีรษะ เจ็บ ปวด แสบร้อน ซาบซ่าน หนาว เย็น คั้น ซา หรือเฉย ๆ เป็นต้น ถ้าอาการเหล่านี้ปรากฏขึ้นมาชัดเจน ก็ให้หยุดเดิน แล้วให้เอาสติไปกำหนดพิจารณาที่อาการของเวทนานั้น ๆ โดยภาวนาว่า “สุขหนอ ทุกข์หนอ เหนื่อยหนอ เวียนศีรษะหนอ...คั้นหนอ ซาหนอ เฉย ๆ หนอ” เป็นต้น ตามอาการของเวทนานั้น ๆ สุดแต่เวทนาอย่างไรจะปรากฏชัดเจน พร้อมกับให้มีสติกำหนดพิจารณารู้อาการของเวทนานั้น ๆ ว่ามีอาการอย่างไรพร้อมกันไปในขณะเดียวกันด้วย การกำหนดพิจารณารู้เวทนา ไม่ใช่กำหนดให้เวทนาดับไป แต่เป็นเพียงให้โยคีผู้ปฏิบัติมีสติกำหนดพิจารณารู้อาการของเวทนาที่เกิดขึ้นในขณะนั้นให้ทราบชัดตามความเป็นจริง ทุกขณะ ๆ ไปเท่านั้นอย่างนี้เป็น การเจริญเวทนานุสสนาสติปัฏฐาน¹⁰⁴³

การเดินจงกรมแบบจิตตานุสสนาสติปัฏฐาน¹⁰⁴⁴

ขณะที่โยคีเดินจงกรม 1 ชั่วโมงอยู่นั้น จิต คิดถึงอดีต อนาคต หรือฟุ้งซ่าน ก็ให้หยุดเดินก่อน แล้วกำหนดไปที่อาการนั้นบริกรรมในใจว่า “คิดหนอ ๆ ๆ” “ฟุ้งหนอ ๆ ๆ” ฟันที่ที่เกิดรู้ทันไปตามอาการที่จิตเข้าไปรู้อาการนั้น ๆ เพราะถ้าเราเดินในขณะที่จิตคิดถึงอดีต อนาคต หรือ ฟุ้งซ่าน ก็เปรียบเหมือนการเอาน้ำสกปรกไปล้างจาน ๆ ก็ไม่สะอาด จะล้างจานให้สะอาดน้ำต้องสะอาดก่อน ฉะนั้น เลยต้องหยุดเดินเพื่อไปบำบัดที่จิตก่อนอาการคิดนึกมันมีความซับซ้อนหลาย

¹⁰⁴¹ ที.ม. (ไทย) 10/375/304.

¹⁰⁴² ม.ม. (ไทย) 12/113/109.

¹⁰⁴³ ม.ม. (ไทย) 12/139/77.

¹⁰⁴⁴ ม.ม. (ไทย) 12/140/78.

อย่าง เพราะอาการคิดกับนึกมันต่างกัน คือ อาการคิดที่ไม่เป็นเรื่องไม่เป็นราวและไม่ได้มาจากเจตนาที่จะคิดอย่างนี้เรียกว่าคิดแต่ถ้าจิตมันไม่ได้อยากคิดแต่มันไปคิดของมันเองแบบสับสนเป็นเรื่องเป็นราวแบบนี้เรียกว่าฟุ้ง แต่บางครั้งจิตมันตั้งใจคิดคือมีความเป็นเราเข้าไปตั้งใจให้ใช้คำว่าตริกหรือนึกเพราะมันมาจากความตั้งใจของเรา และบางทีโยคีเห็นเป็นภาพหนึ่งเป็นหน้าคนปรากฏขึ้นมาให้ใช้คำว่าเห็นหนอ แต่ถ้าเป็นภาพเคลื่อนไหวให้ใช้คำว่า คิดหนอ โยคีกำหนดเห็นอาการของจิตที่คิด กำหนดอาการนั้น ไม่ใช่กำหนด เรื่องราวที่คิด สถานที่ บุคคล เพียงรู้ว่ากำลังคิดอยู่จนเห็นว่าจิตรู้จักความคิด เป็นคนละอัน ปราศจากความรู้สึกว่าเป็นผู้คิด หรือความคิดเป็นเราเมื่ออาการ คิด นึก หรือฟุ้ง ดับไปก็ให้กำหนดเดินจงกรมต่อไปตามปกติอย่างนี้เป็น การเจริญจิตตานุปัตสนาสติปฏิฐาน

การเดินจงกรมแบบแบบธัมมานุปัสสนาสติปฏิฐาน¹⁰⁴⁵

โยคีกำหนดรู้เท่าทันอาการตามสภาพธรรมที่ชัดเจน ในขณะนั้นความรู้สึกว่าเราเป็นผู้รู้เท่าไม่ปรากฏปราศจากภาวะแห่งบุคคล ตัวตน เรา เขา มีเพียงอารมณ์ที่ปรากฏชัดกับจิตที่เข้าไปรู้เท่านั้น ให้เดินจงกรมให้เท่ากับเวลานั่งภาวนา เดินให้ครบทั้ง 6 จังหวะ และเพิ่มอาการรู้ของจิตลงไปมีอาการก้าวอย่างเป็นทิวคูน คือ เพิ่มความถี่ของจิตรู้ลงในการกำหนด และเพิ่มการกำหนดรู้จิตอยากเห็น อยากมอง อยากพูด อยากคุย ให้จิตที่อยากมองอยากคุยนั้น ๆ ดับไป..โดยไม่ หันไปมองหรือเปลือยพูดคุย ให้ได้ทันก่อนทุกครั้ง และเจาะลึกสภาวะธัมมานุปัสสนาให้มากขึ้น โดยเฉพาะ “ตณหาหนอ (อยากหนอ)” “มานะหนอ (ยึดหนอ)” “ทิวคูนหนอ (หลงหนอ)” ในขณะกำหนดเดินจงกรมเปลือยบอรู้สึกลงหุดหิด กำหนดวงซิมกำหนดอาการว่า “ซิมหนอ ๆ” หรือมีสิ่งมารบกวนรู้สึกรำคาญ กำหนดอาการว่า “รำคาญหนอ ๆ” เมื่อญาณสูงขึ้นสภาวะธรรมละเอียดนิ่มนวล บางบางก็กำหนดว่า “รู้หนอ ๆ” หรือ “รู้ ๆ ๆ ๆ” จนกว่าอารมณ์ทั้งรูปทั้งนามดับไปหมดสิ้นอย่างสิ้นเชิงนี้เป็น การเจริญธัมมานุปัสสนาสติปฏิฐาน¹⁰⁴⁶

การเดินจงกรมโดยการกำหนดตามหลักอริยสัจ 4

อริยสัจ 4¹⁰⁴⁷ ที่ประจักษ์แก่ผู้ปฏิบัติธรรมที่ระลึกถึงกิริยาเดิน โดยไม่อิงอาศัยตณหาและทิวคูน คือ การรู้เห็นความเกิดดับของรูปที่เคลื่อนไหวในขณะที่เดิน จิตที่ต้องการจะเดิน สติที่ระลึกถึงและปัญญาที่หยั่งเห็น เป็นต้น จัดเป็นการกำหนดรู้ทุกขสัจ ชื่อว่า ปริยญาภิกิจ คือ กิจกำหนดรู้¹⁰⁴⁸ การละความพอใจในสภาวะธรรมที่กำหนดรู้ อยู่ จัดเป็นการละสมุทัยสัจได้ชั่วขณะเป็นตทังคปหาน ชื่อว่า ปหานกิจ คือ กิจละ¹⁰⁴⁹

อริยสัจ คือ ความจริงอันประเสริฐ ความจริงที่ทำคนให้เป็นพระอริยะ 4 อย่าง คือ ทุกข์ (หรือ ทุกขสัจจะ) สมุทัย (หรือ สมุทัยสัจจะ) นิโรธ (หรือ นิโรธสัจจะ) มรรค (หรือ มัคคสัจจะ)¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁵ ม.ม. (ไทย) 12/141/78.

¹⁰⁴⁶ ม.ม. (ไทย) 12/141/78.

¹⁰⁴⁷ ที.ม. (ไทย) 10/386/324.

¹⁰⁴⁸ ส.สพ. (ไทย) 18/60/49.

¹⁰⁴⁹ ส.สพ. (ไทย) 18/24/22.

¹⁰⁵⁰ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 15, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2553), หน้า 569.

หรือสัจจะที่พระอริยะแห่งตลอดอย่างนี้ก็ได้คำว่าอริยสัจ มาจากคำว่า อริย+สัจจะ สองคำรวมกัน แปลว่าเป็นสัจจะที่พระอริยะแห่งตลอด อริยสัจ 4 คือ ความจริงแท้ที่นำไปสู่ความสิ้นทุกข์ได้จริง ธรรมอันทำให้เป็นพระอริยะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ 4 ประการ¹⁰⁵¹ พิจารณาอริยสัจ 4 ในการเดินจงกรมดังนี้

1) การมีสติตามกำหนดรู้ รูปยก อย่าง เหยียบ ขณะเดินจงกรมเป็นอารมณ์ จนเห็นรูปเห็นนาม นี่เป็นขั้นกำหนดรู้ทุกข์ จัดเป็น ทุกขอริยสัจ การเจริญสติกำหนดรู้อิริยาบถเดิน ขณะยก อย่าง เหยียบ ปรากฏอาการของธาตุ 4 เช่นอาการมีไหล ไหว ตึง หย่อน แข็ง อ่อน เย็น ร้อน สภาพธรรมทั้งหลายที่ปรากฏชัดในขณะเดินจัดเป็น รูป และจิตที่เข้าไปรับรู้อาการของกายรวมถึงอาการของธาตุทั้งหลาย เช่น จิตเข้าไปรู้อาการยก อย่าง เหยียบ เย็น ร้อน อ่อนแข็ง เป็นต้น จัดเป็น นาม เมื่อเจริญสติมากขึ้น สมาธิตั้งมั่น ปัญญาแก่กล้าจนเห็นแจ้งเป็นรูปเป็นนาม แยกรูปแยกนาม เห็นรูป-นามว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตนบังคับบัญชาไม่ได้ไม่มีตัวตน บุคคล เรา เขา นี่เป็นกระบวนการขั้นกำหนดรู้ทุกข์ จัดเป็น ทุกขอริยสัจ¹⁰⁵²

2) การมีสติตามกำหนดรู้รูปยก อย่าง เหยียบ ขณะเดินจงกรมเป็นอารมณ์ จนสติมีกำลังมากขึ้น สมาธิตั้งมั่นทำให้เกิดปัญญาเห็นต้นเหตุที่ทำให้เกิดสติกำหนดละรูป-นามนั้น เป็นขั้นกำหนดละสมุทัย จัดเป็น สมุทยอริยสัจ จิตตอยาก (ตัดหา) ในการเดิน จิตที่อยากจะยก อย่าง เหยียบ และเจตนาในการกำหนดรู้ในขณะเดินจงกรม จัดเป็นสมุทยสัจและ การมีสติตามกำหนดรู้รูป ขณะยก อย่าง เหยียบ ขณะเดินจงกรมเป็นอารมณ์ จนสติมีกำลังมากขึ้น สมาธิตั้งมั่น ทำให้เกิดปัญญาเห็นต้นเหตุที่ทำให้เกิดสติขั้นกำหนดละรูป-นามนั้น เป็นกระบวนการขั้นกำหนดละจัดเป็น สมุทยอริยสัจ¹⁰⁵³

3) การมีสติกำหนดรู้รูปยก รูปอย่าง รูปเหยียบ จนแจ้งรูปนาม เห็นอาการเปลี่ยนไป ดับไปของรูป-นามและจิตตัวรู้ นี่เป็นการแจ้งนิโรธ จัดเป็นนิโรธอริยสัจ¹⁰⁵⁴ การมีสติกำหนดรู้รูป-นามในการเดินจงกรม ขณะยก อย่าง เหยียบ จนเกิดสติ สมาธิปัญญามากขึ้นมีกำลังจนเห็นแจ้งรูปและนาม คือเห็นอาการดับไปของอารมณ์และจิตตัวรู้ในขณะนั้น ๆ จัดเป็น นิโรธอริยสัจ¹⁰⁵⁵

4) การมีสติกำหนดรู้รูปยก อย่าง เหยียบ จนเห็นรูป-นาม, เห็นเหตุปัจจัยและอาการเปลี่ยนแปลงไปของรูป-นามนั้น จนแจ้งอาการดับของรูป-นามแจ่มชัดมากขึ้น ๆ เป็นการเจริญมรรคจัดเป็น มรรคอริยสัจ

การมีสติกำหนดรู้รูป-นามในอิริยาบถเดิน ในขณะยก อย่าง เหยียบ จนเห็นรูป-นามตามความเป็นจริง เห็นเหตุปัจจัยและเห็นอาการเปลี่ยนแปลงไปของรูป-นามนั้น จนแจ้งอาการดับของรูป-นามแจ่มชัดมากขึ้นเป็นกระบวนการเจริญมรรค จัดเป็นมรรคอริยสัจ หรือนิยมเรียกว่า มรรคมืองค์

¹⁰⁵¹ ส.ม. (ไทย) 19/1678/422.

¹⁰⁵² ม.ม. (ไทย) 12/146/82.

¹⁰⁵³ ที.ม. (ไทย) 10/400/372.

¹⁰⁵⁴ วิ.ม. (ไทย) 4/15/23.

¹⁰⁵⁵ ที.ม. (ไทย) 10/401/332.

8¹⁰⁵⁶ ขณะที่เจริญสติปัฏฐาน 4 กำหนดรู้อาการในขณะที่เดินจงกรมอยู่นั้น องค์มรรคทั้ง 8 ประการมีอยู่พร้อม ดังนี้

1) ปัญญาเห็นแจ้งชัดอาการยก อย่าง เหยียบ โดยความเป็นรูป เห็นแจ้งชัดจิตที่รู้ยกอย่างเหยียบ เป็นนาม ซึ่งเกิด-ดับตามเหตุปัจจัย จัดเป็นสัมมาทิฐิ

2) เมื่อมีอาการยก อย่าง เหยียบ ปรากฏอยู่ในขณะเดิน ดำริยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ กำหนดรู้อาการยก อย่าง เหยียบนั้น ให้ประจักษ์แก่จิต จัดเป็นสัมมาสังกัปปะ

3) การกำหนดรู้อาการยก อย่าง เหยียบ ตามลักษณะอาการ ด้วยการน้อมจิตพร้อมกับบริกรรมภาวนาว่า “ขวย่างหนอ ซ้าย่างหนอ ยกหนอ เหยียบหนอ” จัดเป็นสัมมาวาจา

4) กำหนดรู้ทุกครั้งที่เห็นอาการยก (ยกหนอ), กำหนดรู้ทุกครั้งที่เห็นอาการย่าง (ย่างหนอ), กำหนดรู้ทุกครั้งที่เห็นอาการเหยียบ (เหยียบหนอ), กำหนดว่า “คิดหนอ” ทุกครั้ง ที่เห็นอาการคิด ฯลฯ จัดเป็นสัมมากัมมันตะ

5) เมื่อกำหนดอย่างจดจ่อต่อเนื่อง กายย่อมผ่อนคลาย จิตย่อมผ่อนคลาย ช่วยให้สติจับอารมณ์ได้ถูกต้องตรงตามความเป็นจริงยิ่งขึ้น จัดเป็นสัมมาอาชีวะ

6) การระคับระคองจิตให้ระลึกอยู่แต่อารมณ์ปัจจุบันที่ปรากฏไม่ปล่อยให้หลงไหลไปตามอารมณ์อดีตหรืออนาคต จัดเป็นสัมมาวายามะ

7) การเข้าไปตั้งความระลึกอย่างจดจ่อต่อเนื่อง ไว้ในอารมณ์รูป-นามปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลง เกิด-ดับไปตามเหตุปัจจัย จัดเป็นสัมมาสติ

8) ความไม่ฟุ้งซ่าน จิตตั้งมั่นในอารมณ์รูป-นามอย่างจดจ่อ ต่อเนื่องด้วยอำนาจอุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นบาทฐานในการเจริญสัมมาทิฐิ ในระดับวิปัสสนาญาณต่อไป จัดเป็นสัมมาสมาธิ

อานิสงส์ของการเดินจงกรม 5 ประการ ¹⁰⁵⁷

1) อุตธานกุขโม โหติ ทำให้เดินทางไกลได้ทน เช่น พระพุทธเจ้าทรงเดินไปเผยแผ่ธรรมตลอด 45 พรรษา บางครั้งเดินไกลถึง 16 โยชน์ เช่น ตอนตรัสรู้ใหม่ ๆ ทรงเดินทางไป 7 วัน เพื่อโปรดปัญจวัคคีย์ เป็นต้น

2) ปธานกุขโม โหติ ทำให้เป็นผู้มีความเพียร หมายความว่า ทำให้เกิดความเพียรในการตามรู้สภาวะธรรมต่าง ๆ ได้อย่างต่อเนื่อง

3) อปุปาพาโร โหติ ทำให้เป็นผู้มีความไข้เจ็บน้อย หมายความว่า เพราะการเดินทำให้ร่างกายแข็งแรง สุขภาพจึงสมบูรณ์

4) อสิตํ ปิตํ ขายิตํ สายิตํ สมมาปริณามํ คจฺจติ ทำให้อาหารที่กิน ต็ม เคี้ยว ย่อยได้ดี เพราะการเดินจะช่วยในระบบการย่อยอาหารจึงทำให้เกิดมีการเผาผลาญพลังงานตลอดเวลา

5) จงฺกมาธิคโตะ สมานิ จิรฺภูจฺติโก โหติ สมาธิที่บรรลุในขณะที่เดินจงกรมตั้งแน่วแน่อยู่นาน เพราะเมื่อนั่งกรรมฐานจิตใจจะจดจ่อได้ดีกับสภาพธรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น คือจิตใจจะไม่วอกแวก ไม่คิดถึงอดีตหรืออนาคต

¹⁰⁵⁶ ชุ.จ. (ไทย) 30/10/75.

¹⁰⁵⁷ อัง.ปญจก. (บาลี) 22/29/31, อัง.ปญจก. (ไทย) 22/29/41.

อานิสงส์สูงสุดสามารถทำให้ผู้ปฏิบัติธรรมบรรลุธรรมได้ ดังเช่น เรื่องที่ปรากฏในคัมภีร์ วิสุทธิมรรค เรื่องพระเถระเดินบิณฑบาตเดินไปเดินกลับ ชาวบ้านนี้กว่าท่านลืมนอะไร กล่าวคือ เมื่อท่านลืมนสติกำหนดรู้ในการเคลื่อนไปของเท้าท่านจะหยุดและพิจารณาว่าลืมน ฌ จุดตรงไหนแล้ว ย้อนกลับไปที ๆ ลืมนั้น และกำหนดรู้ใหม่ ปฏิบัติอยู่อย่างนั้นถึง 30 ปีจึงได้บรรลุธรรม

จิตฺต วา ‘จิตฺตมฺหี’ติ ปชานาติ เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่า “เรายืน”

พระพุทธองค์ได้ตรัสสอนไว้ว่า “จิตฺต วา จิตฺตมฺหีติ ปชานาติ” แปลความว่า “ เมื่อยืนอยู่ก็รู้ว่ายืนอยู่” หมายความว่า ให้ยืนตัวตรง และศีรษะตั้งตรงไม่ก้มหรือเงยหน้าวางเท้าทั้งสองเคียงคู่กัน ให้ปลายเท้าเสมอกันและให้ห่างกันเล็กน้อย มือทั้งสองประสานกันไว้ข้างหน้าหรือข้างหลังก็ได้ สายตามองไปหรือทอดสายตาไปข้างหน้าประมาณ 1 หรือ 2 เมตร ตั้งสติไว้ที่กาย รู้อาการของกายที่กำลังยืน ตั้งตรงอยู่นั้น แล้วกำหนดพร้อมบริกรรมในใจว่า “ยืนหนอ ๆๆ” นี้เรียกว่า ยืนกำหนด

การยืนต้องรู้ชัดที่อาการยืน 100 % กำหนดยืนให้รู้ทั่วทุกส่วนของร่างกายโดยรวม ดังพระบาลีว่า ป + ชานาติ ตรงไหนก็ได้ เพราะสาระสำคัญคือต้องการให้จิตได้อยู่กับกาย รู้ตรงไหน รู้ที่กายของตน ๆ ในกายคตาสติสูตรพระองค์ทรงตรัสว่า กายคือ อากา 32 เกสา โลมา เป็นต้น

ผู้ปฏิบัติเมื่อเจริญสติในอิริยาบถยืนอยู่ต้องรู้ชัด ด้วยการกำหนดรู้ 3 อย่างพร้อมกัน คือ อาการที่ยืนปัจจุบัน 1 ใจที่รู้ 1 และคำในใจ 1

รู้ชัด 3 ส่วนของร่างกาย คือตั้งแต่ศีรษะลงไปท้อง จากส่วนท้องลงไปเท้า จากเข่าลงไป ที่ปลายเท้า เหมาะสำหรับผู้ที่เคยผ่านการปฏิบัติมา

รู้ชัด 2 ส่วนของร่างกาย คือตั้งแต่ศีรษะจนถึงเอว จากเอวลงไปปลายเท้า เหมาะสำหรับผู้มีสมาธิดีแล้ว

รู้ชัด 1 ส่วนของร่างกาย คือตั้งแต่ศีรษะยันปลายเท้า โดยใช้เพียงแค่ความรู้สึกรู้โดยรวม หรือไล่ความรู้สึกลงไปปลายเท้าแล้วย้อนกลับขึ้นมาหรือจะยืนถ่ายเทน้ำหนักไปที่ละข้างซ้าย ๆ แล้วสังเกตดูอาการที่เคลื่อนไหว

หมายเหตุ : สำหรับผู้ปฏิบัติธรรมใหม่ไม่ควรไล่ความรู้สึก เนื่องจากวิธีการนี้ ต้องใช้การเพ่งสูง จึงอาจทำให้รู้สึกตึง มีนศีรษะได้

วิธีการปฏิบัติ

1) ยืนตัวตั้งตรง คอตรง หน้าตรง หลังตรง มือไขว้กันไว้ข้างหน้าหรือข้างหลังก็ได้
2) ยกมือซ้ายมาที่ข้างลำตัวขยับไปด้านหลังวางที่หลังเอวแล้วยกมือขวาตามมาวางทับมือซ้าย โดยมีสติระลึกความรู้สึกกำหนดอาการอิริยาบถในขณะยกมือนั้น ๆ ใช้องค์ภาวนา “ขยับ...หนอ, พลิก...หนอ, ไป...หนอ, วาง....หนอ, ถูก.....หนอ”

3) หรีตาเพียงครั้งเดียว ทอดสายตาไปไกลประมาณ 2-3 เมตร

4) สติระลึกรู้อาการยืน คือ ความรู้สึกที่ร่างกาย ที่ตั้งตรง แล้วกำหนดว่า "ยืนหนอ" 3 ครั้ง

5) ขณะที่บริกรรมในใจว่า "ยืนหนอ" ผู้ปฏิบัติต้องระลึกรู้รู้สึกตัวว่า ตนเองยืนอยู่จริง ๆ ไม่ใช่ในรูปภาพการยืนขึ้นมา

6) จิตแนบแน่นกับความรู้สึกถึงอาการตั้งตรงของร่างกาย ควบคู่ไปกับคำบริกรรมสิ่งที่พึงเว้นขณะกำหนดยืน

- 1) ไม่ควรหลับตา หรือสอดสายสายตาเพื่อหาอารมณ์อื่น ๆ
- 2) ไม่ควรก้มหน้าจนเกินไป หรือแหงนหน้ามองสิ่งอื่น ๆ โดยไม่จำเป็น
- 3) ไม่เพ่งดูสัญญาณบัญญัติส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกาย โดยเฉพาะ เช่น ปลายเท้า หัวเข่า หน้าท้องตรงสะดือ หน้าอก ศีรษะ หน้าผาก ปลายผม เป็นต้น ควรกำหนดรู้เพียงแต่อารมณ์หรือความรู้สึกตัวขณะที่ยืนอยู่เท่านั้น

ประโยชน์ของการยืนกำหนด

- 1) ทำให้การกำหนดเกิดความต่อเนื่องกัน
- 2) จิตเป็นสมาธิได้ค่อนข้างง่าย
- 3) ทุกขเวทนามีน้อย ใช้พื้นที่น้อยในการกำหนด
- 4) ทำลายบัญญัติของรูปยืน เป็นสภาพรู้อาการ
- 5) ทำให้เข้าใจสภาพของเหตุปัจจัย อันอิงอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป

นิสสินโน วา ‘นิสสินโนมหี’ติ ปชานาติ เมื่อนั่ง ก็รู้ชัดว่า “เรานั่ง”

คำว่า “นิสสินโน วา นิสสินโนมหีติ ปชานาติ” แปลความว่า “เมื่อนั่งก็รู้ชัดว่าเรานั่ง” หมายความว่า ให้นั่งตัวตรง หน้าตรง หลังตรง นำเท้าขวามาทับเท้าซ้าย หลังตาลงเบาๆ ใช้ใจเข้าไปรู้สึกถึงอาการที่นั่งอยู่ แล้วกำหนดว่า “นั่งหนอ” “ถูกหนอ” ถูกที่มีอัมผัสผัสกัน จากนั้นสังเกตความเคลื่อนไหวที่ผนังท้อง เมื่อท้องคั่นออกมา ให้บริการในใจว่า “พองหนอ” สติต้องตามระลึกรู้อาการ ตั้งแต่ท้องเริ่มพอง ขณะอาการพองตั้งอยู่ ขณะที่พองหายไป ยุบหนอก็ให้กำหนดตั้งแต่เริ่มยุบ ขณะอาการยุบตั้งอยู่ และยุบหายไป

คำบริการและอาการพอง-ยุบ ต้องตรงกันอย่างสอดคล้อง ไม่ใช่พอง-ยุบ หายไปแล้วจึงค่อยบริการตามหลัง หรือพอง-ยุบยังไม่ปรากฏก็บริการไปก่อนเสียแล้ว ส่วนหนอนั้นบริการต่อท้ายเมื่ออาการนั้น ๆ สิ้นสุดลงพร้อมกัน

วิธีปฏิบัติ

- 1) นิ่งชัดสมาธิ ตั้งกายให้ตรง คอตรง
- 2) ต้องมีสติระลึกอาการ เคลื่อนไหวของท้องพอง - ยุบ
- 3) จิตใจจดจ่อและแนบชิดที่อาการขึ้น ๆ ลง ๆ ของท้องพอง-ยุบ
- 4) วางจิตกำหนดที่ตรงสะดือขณะที่กำหนดควรหลับตา
- 5) ใช้จิตเพียรดูอาการเคลื่อนไหวบริเวณท้อง
- 6) ขณะที่ท้องพองขึ้นกำหนด บริการในใจ ว่า “พองหนอ”
- 7) ขณะที่ท้องแฟบลงกำหนด บริการในใจ ว่า “ยุบหนอ”
- 8) จิตที่รู้อาการพอง-ยุบ กับคำบริการและสติที่ระลึกรู้ควรให้พร้อมกัน

สิ่งที่พึงเว้นขณะนั่งกำหนด

- 1) ไม่นั่งตัวงอเอนเอียง หรือก้มศีรษะ(เว้นแต่มีสภาพร่างกายเป็นเช่นนั้น)
- 2) ไม่เปล่งเสียงหรือบ่นพึมพำในขณะกำหนดอาการพอง-ยุบ
- 3) ไม่ควรลืมตาเพื่อสอดสายหาอารมณ์ภายนอก
- 4) ไม่ควรพยายามเคลื่อนไหวร่างกายบ่อยจนเกินไป
- 5) ไม่ควรนั่งฟังเก้าอี้ พนักพิง เส้า (ยกเว้นแก่สภาวะ)

- 6) สรุปไม่ควรนำคำบริกรรมที่ไม่ตรงตามสภาวะธรรมที่เป็นจริงมาใช้
- 7) ไม่ควรบังคับสมหายใจเข้า-ออก เพื่อหวังจะกำหนดอาการpong-ยุบ พยายามกำหนดให้ใกล้เคียงธรรมชาติมากที่สุด

ประโยชน์ของการนั่ง

- 1) จิตตั้งมั่น และเป็นสมาธิได้ง่าย
- 2) สภาวะธรรมปรากฏค่อนข้างชัดเจน
- 3) อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ชัดเจน
- 4) เป็นอิริยาบถที่เอื้อต่อการบรรลุ มรรค ผล นิพพานได้มากกว่าอิริยาบถอื่น ๆ
- 5) เป็นอิริยาบถที่รวมความพร้อม เพื่อการบรรลุธรรมในขั้นต่าง ๆ

นั่งสมาธิได้บุญมากกว่าให้ทาน 300 เท่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรับรองไว้ว่า “บุคคลใดให้น้ำนมโคเป็นทานครั้งละประมาณ 100 หม้อ วันละ 3 เวลา เข้า เทียง เย็น การเจริญเมตตาทำจิตให้เป็นสมาธิเพียงชั่วระยะเวลาการหยดลง ของหยาดน้ำนมโคเพียงหนึ่งหยด ย่อมมีผลมากกว่าทานที่บุคคลนั้นให้แล้ว 3 ครั้งในแต่ละวัน”¹⁰⁵⁸ นั่งสมาธิได้มาน ไปเกิดในพรหมโลก

บุคคลบางคนในโลกนี้... บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เขาชอบใจปฐมฌานนั้น ตีใจปฐมฌานนั้น และถึงความปลื้มใจกับปฐมฌานนั้น เขาดำรงอยู่ในปฐมฌานนั้น น้อมใจไปในปฐมฌานนั้น ไม่เสื่อม เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทวดาชั้นพรหม พวกเทวดาชั้นหมู่พรหมมีอายุประมาณ 1 กัป ฯลฯ

บุคคลบางคน... บรรลุจตุตถฌานที่มีอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ เขาชอบใจฌานนั้น..เขาดำรงอยู่ในจตุตถฌานนั้น น้อมใจไปในปฐมฌานนั้น ไม่เสื่อม เมื่อตายไป ย่อมเข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับพวกเทวดาชั้นสุภกนิหะ พวกเทวดาชั้นสุภกนิหะมีอายุประมาณ 4 กัป¹⁰⁵⁹

สยานโน วา ‘สยานมที’ติ ปชานาติ หรือเมื่อนอน ก็รู้ชัดว่า “เรานอน”

พระองค์ทรงตรัสการมีสติเป็นเครื่องตื่นตลอดเวลา แม้กระทั่งการนอน หากนอนแบบขาดสติ ก็จะมีโทษเกิดขึ้น ดังที่พระอุบาลีเคยทูลถามพระพุทธเจ้าถึงโทษของผู้นอนแบบขาดสติว่า

โทษของการนอนลืมสติ¹⁰⁶⁰

- อุ. บุคคลผู้นอนลืมสติไม่รู้ตัว นอนหลับ มีโทษเท่าไรหนอแล พระพุทธเจ้าข้า?
- พ. ดูก่อนอุบาลี บุคคลผู้ลืมสติไม่รู้สีกตัว นอนหลับ มีโทษ 5 นี้ โทษ 5 อะไรบ้าง? คือ:-
- 1) หลับเป็นทุกข์
  - 2) ตื่นเป็นทุกข์
  - 3) ฝันเห็นสิ่งเลวทราม
  - 4) เทวดาไม่รักษา
  - 5) น้ำอสุจikelื่อน

อุบาลี บุคคลผู้ลืมสติไม่รู้สีกตัวนอนหลับมีโทษ 5 นี้แล

¹⁰⁵⁸ ส.นิ. (ไทย) 16/315/226.

¹⁰⁵⁹ อง.จตุกก. (ไทย) 21/123/187-9.

¹⁰⁶⁰ วิ.ป. (บาลี) 8/1224/505, วิ.ป. (ไทย) 8/466/665.

ดังนั้น หากผู้ปฏิบัติอนาถาสติกำหนดรู้ก็จะได้รับโทษดังกล่าวนั่นเอง จึงจำเป็นที่ผู้ปฏิบัติธรรมทั้งหลายต้องเจริญสติในทุก ๆ การนอนเนื่องจากว่าการนอนของมนุษย์มีหลากหลายลักษณะ

การนอน 4 แบบ (เสยยาสูตร)¹⁰⁶¹

พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ไสยา (การนอน) 4 ประการนี้ การนอน 4 ประการอะไรบ้าง คือ

เปตไสยา	(นอนอย่างคนตาย) 1
กามโกศีไสยา	(นอนอย่าง คนบริโภคกาม) 1
ตถาคตไสยา	(นอนอย่าง ตถาคต) 1
สีหไสยา	(นอนอย่างราชสีห์) 1

นอนอย่างคนตาย เป็นอย่างไร คือ ส่วนมากคนตายนอนหงาย นี้เรียกว่า นอนอย่างคนตาย

นอนอย่างคนบริโภคกาม เป็นอย่างไร คือ ส่วนมากคนบริโภคกามย่อมนอนตะแคงซ้าย นี้เรียกว่า นอนอย่างคนบริโภคกาม

นอนอย่างตถาคต เป็นอย่างไร คือ ตถาคตในธรรมวินัยนี้สังต์จากกาม ฯลฯ บรรลุจุดตถุณานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ นี้เรียกว่า นอนอย่างตถาคต

นอนอย่างราชสีห์ เป็นอย่างไร คือพญาราชสีห์ยอมสำเร็จการนอนตะแคงขวา ซ้อนเท้า เหลื่อมเท้า สอดหางเข้าในระหว่างโคนขา มันตื่นขึ้นยืดกายส่วนหน้าแล้วเหลียวดูกายส่วนหลัง ถ้ามันเห็นกายผิดแปลกหรือไม่ปกติอย่างไรไป มันยอมเสียใจด้วยเหตุนี้ แต่ถ้าไม่เห็น อะไรผิดปกติ มันยอมดีใจ นี้เรียกว่า นอนอย่างราชสีห์

การนอนสีหเสยโย คือ แบบพญาราชสีห์ เล่ากันว่าสีหะผู้มิครราชเป็นผู้มีใจเป็นของตนเอง ย่อมสำเร็จการนอนโดยข้างขวา เพราะฉะนั้น การนอนนี้ จึงชื่อว่า สีหเสยยา จริงอยู่ สีหะผู้มิครราช วางเท้าหน้าทั้งสองไว้ที่หนึ่ง วางเท้าหลังสองเท้าไว้ที่หนึ่ง และเอาหางใส่ไว้ระหว่างขาอ่อน แล้วกำหนดโอกาส (คือ การปรากฏ) ทั้งเท้าหน้าและเท้าหลังและหาง อันตนวางไว้แล้วจึงนอนวางศรีษะบนสองเท้าหน้า เพราะความที่ตนเป็นผู้มีอำนาจมาก แม้นอนตลอดวันตื่นขึ้นมากก็ไม่สะดุ้งตื่น (ตกใจตื่น) เมื่อจะลุกขึ้นก็ยกศรีษะขึ้นดูการปรากฏของเท้าหน้าเป็นต้นตามที่ตนวางไว้ถ้าว่าการปรากฏของเท้าเป็นต้นเคลื่อนไปสู่ที่ใด ๆ จากที่วางไว้ของ ๆ ตน ด้วยคิดว่า ลักษณะนี้ไม่ควรแก่ความเป็นผู้กล้าหาญโดยชาติของตน แล้วก็จะนอนในที่นั้นนั่นแหละ ไม่ออกไปหาอาหาร ก็ถ้าว่า เท้าหน้าเป็นต้น ที่ตนตั้งไว้แล้ว ไม่เคลื่อนผิดปกติไปย่อมเป็นผู้มีใจยินดีว่าเร็งและคิดว่า อาการนี้สมควรแก่ความเป็นผู้กล้าหาญของตนโดยชาติ แล้วจะลุกขึ้นแสดงท่าหาวของสีหะ สะบัดสร้อยคอ และบันลือสีหนาทสิ้นสามครั้ง แล้วจึงออกไปแสวงหาอาหาร

พระองค์ตรัสว่า อันว่าราชสีห์มีความเพียรไม่ย่อหย่อน ในอิริยาบถ นั่ง นอน ยืน เดิน ประคองใจไว้ทุกเมื่อ ฉันทใด, เธอจงประคองความเพียรไว้ให้มั่นคงในภพทั้งปวง ฉันทนั้น

¹⁰⁶¹ ส.สพ. (บาลี) 21/246/331, ส.สพ. (ไทย) 21/246/366.

3.5 นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวด อวรรค (นอกวรรค)

ยกเมตตาเจโตวิมุตติขึ้นสู่วิปัสสนา

เมื่อเจริญเมตตาภาวนาจนบรรลุฌานแล้ว ก็สามารถใช้ฌานเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาต่อไป จนเข้าถึงปัญญาญาณขั้นต่าง ๆ โดยลำดับ การยกฌานขึ้นสู่วิปัสสนา แบ่งเป็น 2 แบบได้แก่

1. เมตตาฌานเป็นบาทฐานให้วิปัสสนา (วิปัสสนาอันมีสมณะนำ)¹⁰⁶² คือ แผ่เมตตาจนจิตเข้าถึงเมตตาฌานก่อน จนจิตทรงสมาธิอยู่ โดยสภาวะที่ชัดจะอยู่ที่จตุตถฌาน เป็นต้น หรือเข้าสู่รูปสมาธิแล้วจิตจะถอยออกจากฌาน แล้วพิจารณาองค์ฌานที่ถอยออกมาตามลำดับ จนเข้าสู่การพิจารณาเห็นความเกิดดับของรูปนามเป็นวิปัสสนา ซึ่งจิตจะมีกำลังของสมาธิที่ตั้งมั่นเป็นบาทฐานให้การตัดละสังขโยชน์ ละอนุสัยกิเลสที่ผุดขึ้นจำนวนมาก เห็นความเกิดดับของรูปนามไม่ขาดสาย และตัดกิเลสได้แบบถอนรากถอนโคน วิธีการปฏิบัติ เริ่มจากแผ่ให้ตนเองจนถึงสัตว์นรก โดยจิตที่แผ่แยกตามกลุ่มทั้งเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาตามที่กล่าวมาแล้ว เมื่อแผ่ออกไปจนจิตละคำบริกรรมละองค์ฌานไปจนจิตเป็นอุเบกขาฌาน มีความตั้งมั่น ทรงนิ่งอยู่ (จตุตถฌาน) ต่อมาเห็นความเกิดดับของจิตรู้ในความว่าง คือเข้าสู่รูปสมาธิ โดยจิตจะห่วงความว่างเป็นอารมณ์ (อากาศบัญญัติ) ต่อมาจิตเพิกความว่างออก เห็นแต่จิตรู้เกิดดับนับไม่ถ้วนจนเข้าสู่ความไม่มีอะไร ไม่มีประมาณ (นตถบัญญัติ) ต่อมาจิตเพิกความไม่มีอะไรออก กลับมารู้ที่ภาวะรู้สลับไม่รู้ เข้าออกจนชำนาญ (เนวสัญญานาสัญญายตนะ) ทรงอยู่ตามเห็นความเกิดดับของจิตรู้ จนเริ่มจิตถอยจากฌานให้ตามพิจารณาองค์ฌานที่เปลี่ยนแปลง จนจิตทรงอารมณ์ปกติ แล้วพิจารณารูปนามเกิดดับเป็นวิปัสสนาต่อไป นี่คือนามานุกรมวิปัสสนาอันมีสมณะที่เป็นเมตตาฌานเป็นบาทฐาน

2. การเจริญสมณะและวิปัสสนาคบคู่กันไป (ยุคนันทนัย) ด้วยการแผ่เมตตาโดยบริกรรม เช่น “ขอให้สัตว์ทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีเบียดเบียนกัน ไม่มีทุกข์ มีสุขรักชาติตนอยู่เถิด” สลับกับการใช้สติพิจารณาจิตที่ประกอบด้วยเมตตา ภาวนาบริกรรม อย่างมีสติ เห็นจิตที่รับรู้ และจิตที่ภาวนาตลอดจนอริยาบถต่าง ๆ และเสียงที่เปล่งออกมาจะดับไปทันที นี่คือการบรรลุวิปัสสนาปัญญาที่รู้เห็นอนิจจลักษณะได้อย่างแท้จริง วิธีนี้ไม่ต่างกับวิธีปฏิบัติของผู้เจริญวิปัสสนาโดยกำหนดรู้การเห็นการได้ยิน การถูกต้องสัมผัส หรือการคิดนึก ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันขณะ ผู้เข้าเมตตาฌาน เมื่อออกจากฌานแล้วจะต้องกำหนดรู้ฌานจิตที่เพ่งดับไป เช่นกัน ที่ต่างกันก็มีเพียงผู้ที่ได้ฌานจะกำหนดรู้ฌานจิต ส่วนผู้ที่ไม่ได้ฌานก็กำหนดรู้จิตที่รับรู้สภาวะเห็น ได้ยิน เป็นต้น ผู้ปฏิบัติที่ไม่ได้ฌาน พึงเจริญยุคนันทวิปัสสนาด้วยการแผ่เมตตาบริกรรม สลับกับการใช้สติพิจารณาจิตที่ประกอบด้วยเมตตา¹⁰⁶³

โยคี หรือ โยคาวจร หมายถึง ผู้ประกอบความเพียรในกรรมฐาน เป็นผู้ฉลาดเฉียบแหลมในการปกครองจิต ช่มจิต ทำจิตให้รำแรง ทำจิตให้ตั้งมั่น และวางเฉยได้ปกครองจิตให้ตั้งอยู่ด้วยธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปีติสัมโพชฌงค์ช่มจิต เมื่อจิตฟุ้งซ่านก็ช่มด้วยปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

¹⁰⁶² อก.จตุกก. (ไทย) 21/170/238.

¹⁰⁶³ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), พรหมวิหาร, แปลโดย พระคันธะสาราภิงค์, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555), หน้า 78.

สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์ทำจิตให้ร่าเริง ด้วยการพิจารณาสังเวควัตถุ 8 ประการ (ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ทุกข์ในอบาย ทุกข์มีวิภวัญญะเป็นมูลในอดีต ทุกข์มีวิภวัญญะเป็นมูลในอนาคต ทุกข์มีการแสวงหาอาหารเป็นมูลในปัจจุบัน) หรือด้วยการระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัย จิตตั้งมั่น ทำจิตให้เว้นจากความหดหู่และฟุ้งซ่าน ด้วยผูกใจไว้กับวิริยะและสมาธิ หรืออุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิวางเฉย พระโยคีรู้ความหดหู่ ฟุ้งซ่านแห่งจิต จิตอภิมยในอารมณ์กสิณเป็นต้น หรือจิตสัมปยุตด้วยฌานแล้ว ไม่พึงชวนชวายในการประคองจิต ช่มจิต ทำจิตให้ร่าเริง ควรกระทำการวางเฉยอย่างเดียว¹⁰⁶⁴

เมื่อโยคีกำหนดรู้ จนเห็นรูป เห็นนาม ว่าเป็นคนละส่วน คนละความรู้สึกกัน ไม่ได้ปนกัน การรู้จักจำแนกรูปและนามอันเป็นสิ่งที่รู้หรือเป็นอารมณ์เครื่องระลึกของสติออกจากจิตผู้รู้ หมายถึง ความรู้จักรูปธรรม-นามธรรม ว่าสิ่งที่มีอยู่ ที่เป็นของจริง ก็มีแต่รูปธรรมและนามธรรมเท่านั้นจึงเกิดเป็นปัญญาญาณขั้นที่ 1 ที่เรียกว่า นามรูปปริจเฉทญาณ

โยนิโสมนสิการ แปลว่า ทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย เป็นธรรมอย่างเอกที่เป็นเหตุให้ธรรมต่างๆ ที่เป็นกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น ได้เกิดขึ้น และทำให้ละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วได้ เป็นเหตุทำให้โพชฌงค์เกิดขึ้นและเจริญบริบูรณ์ เป็นไปเพื่อบรรลุธรรม

โยคี หมายถึง ผู้ประกอบความเพียรในกัมมัฏฐาน เป็นผู้ฉลาดเฉียบแหลมในการประคองจิต ช่มจิต ทำจิตให้ร่าเริง จิตตั้งมั่น และวางเฉย

ประคองจิต ให้ตั้งอยู่ด้วยธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยะสัมโพชฌงค์ ปิติสัมโพชฌงค์

ช่มจิต เมื่อจิตฟุ้งซ่านก็ช่มด้วยปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์

ทำจิตให้ร่าเริง ด้วยการพิจารณาสังเวควัตถุ 8 ประการ (ชาติ ชรา พยาธิ มรณะ ทุกข์ในอบาย ทุกข์มีวิภวัญญะเป็นมูลในอดีต ทุกข์มีวิภวัญญะเป็นมูลในอนาคต ทุกข์มีการแสวงหาอาหารเป็นมูลในปัจจุบัน) หรือด้วยการระลึกถึงคุณของพระรัตนตรัย

จิตตั้งมั่น ทำจิตให้เว้นจากความหดหู่และฟุ้งซ่าน ด้วยผูกใจไว้กับวิริยะและสมาธิหรืออุปจารสมาธิและ อัปนาสมาธิ

วางเฉย พระโยคีรู้ความหดหู่ ฟุ้งซ่านแห่งจิต จิตอภิมยในอารมณ์กสิณ เป็นต้น หรือจิตสัมปยุตด้วยฌานแล้ว ไม่พึงชวนชวายในการประคองจิต ช่มจิต ทำจิตให้ร่าเริง ควรกระทำการวางเฉยอย่างเดียว¹⁰⁶⁵

โยนิโสมนสิการ แปลว่า ทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย เป็นธรรมอย่างเอกที่เป็นเหตุให้ธรรมต่างๆ ที่เป็นกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น ได้เกิดขึ้น และทำให้ละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วได้ เป็นเหตุทำให้โพชฌงค์เกิดขึ้นและเจริญบริบูรณ์ เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระสัทธรรม” เป็นธรรมเครื่องละวิปัสสา 4 ประการ คือ

1. ทำไว้ในใจโดยแยบคายว่า “สังขารร่างกายเป็นอสุภะ ล้วนแต่ไม่สวย ไม่งาม” เมื่อโยนิโสมนสิการในอสุภานิमितเช่นนี้ กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้นก็ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้วก็ละได้ ย่อมรู้ชัด

¹⁰⁶⁴ ชุ.ม.อ. (บาลี) 210/479-480.

¹⁰⁶⁵ ชุ.ม.อ. (บาลี) 210/479-480.

ตามความเป็นจริงในสังขารร่างกายที่เป็นอสุภะว่า “ไม่งาม” ละสขวิปลาส (สำคัญว่า “เป็นของสวยงาม”) ได้

2. ทำไว้ในใจโดยแยบคายว่า “รูป-นามสังขารทั้งปวง เป็นทุกข์ ล้วนแต่ไม่สุข ไม่สบาย ไม่คงสภาพ” เมื่อโยนิโสมนสิการเช่นนี้ ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ จิตย่อมเป็นสมาธิ ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง ในสิ่งที่เห็นทุกข์ว่า “เป็นทุกข์” ละสขวิปลาส (สำคัญว่า “เป็นสุข”) ได้

3. ทำไว้ในใจโดยแยบคายว่า “รูป-นามสังขารทั้งปวงเป็นอนิจจัง ล้วนแต่ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน” เมื่อโยนิโสมนสิการเช่นนี้ ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ จิตย่อมเป็นสมาธิ ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่า “ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน” ละนิจวิปลาส (สำคัญว่าเที่ยงแท้) ได้

4. ทำไว้ในใจโดยแยบคายว่า “รูปธรรม-นามธรรมเป็นอนัตตา ล้วนแต่ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามใจปรารถนาได้” เมื่อโยนิโสมนสิการเช่นนี้ ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ จิตย่อมเป็นสมาธิ ผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริงในสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนว่า “ไม่ใช่ตัวตน” ละอัตตวิปลาส (ว่าเป็นอัตตา) ได้

โยนิโสมนสิการ แปลว่า ทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย เป็นธรรมอย่างเอกที่เป็นเหตุให้ธรรมต่าง ๆ ที่เป็นกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น ได้เกิดขึ้น และทำให้ละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วได้ เป็นเหตุทำให้โพชฌงค์เกิดขึ้นและเจริญบริบูรณ์ เป็นไปเพื่อบรรลุธรรม

นามรูปปริจเฉทญาณ การเห็นนามและรูปตามเป็นจริง ซึ่งครอบงำสัตตสัณญญา (คือ ความสำคัญหมายรู้ว่า มีสัตว์) เสียได้ แล้วตั้งอยู่ในภูมิที่ไม่ลุ่มหลงของโยคาวจรผู้กำหนดรู้นามและรูป แม้คำว่า “นามรูปววัฏฐาน การกำหนดรู้นามและรูป” ก็ดี¹⁰⁶⁶ คำว่า “สังขารปริจเฉท (การกำหนดรู้สังขาร)” ก็ดี เป็นชื่อของการเห็นนามและรูปตามเป็นจริงนี้เหมือนกัน

เมื่อศึกษาในปฏิสัมภิทามรรคพบว่า ญาณนี้มีอรรถเดียวกันกับวัตถุนานัตตญาณ¹⁰⁶⁷ โคจร นานัตตญาณ¹⁰⁶⁸ ภูมินานานัตตญาณ และธัมมนานัตตญาณ¹⁰⁶⁹ “เป็นญาณที่รู้ความเป็นจริงของธรรมชาติทั้งปวงว่า เป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น คือ มองเห็นความต่างกันของธรรมชาติ 2 อย่าง คือ เห็นรูปก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง เห็นนามก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง เช่นว่า เห็นว่าการเคลื่อนไหวก็เป็นธรรมชาติอย่างหนึ่งที่สามารถจะรับรู้อะไรได้ด้วยตัวเอง เป็นเพียงแต่ธรรมชาติที่เกิดขึ้นมาแล้วก็สลายตัวไป จัดว่าเป็นรูปธรรม ส่วนตัวที่เข้าไปรู้เป็นธรรมชาติที่สามารถจะรับรู้อะไรได้จัดเป็นนามธรรม สภาวะที่เห็นความต่างกันของธรรมชาติ 2 อย่างนี้คือ เห็นว่ารูปก็อย่างหนึ่ง เห็นว่านามก็อย่างหนึ่ง อย่างนี้เรียกว่าสามารถแยกgrupแยกนามได้

¹⁰⁶⁶ นามรูปววัฏฐาน และสังขารปริจเฉท นี้เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นญาณอันดับแรก หรือญาณที่ 1 ในญาณ 16.

¹⁰⁶⁷ ขุ.ป. (บาลี) 31/66/78, ขุ.ป. (ไทย) 31/66/109.

¹⁰⁶⁸ ขุ.ป. (บาลี) 31/67/81, ขุ.ป. (ไทย) 31/67/112.

¹⁰⁶⁹ ขุ.ป. (บาลี) 31/72/87, ขุ.ป. (ไทย) 31/72/121.

โยนิโสมนสิการนี้ เป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดในกระบวนการพัฒนาสติและปัญญา ในระดับ ลึกซึ้งยิ่งขึ้น เป็นไปในภายในจิตใจ ช่วยส่งเสริมทำให้เกิดสติและสัมปชัญญะที่ยิ่งขึ้นไป

โยนิโสมนสิการ เป็นเหตุให้เกิดปัญญา แต่การมีโยนิโสมนสิการก็ไม่จำเป็นต้องเกิดปัญญา เสมอไป เพราะมีเหตุผลหลายอย่างที่ทำให้เกิดปัญญา ถ้าท่านไม่มีสติ ปัญญาจะเกิดได้อย่างไร ถ้าท่าน ไม่มีสมาธิ ปัญญาจะเกิดได้อย่างไร ธรรมเหล่านี้ก็เป็นเหตุให้เกิดปัญญาเหมือนกัน ไม่เฉพาะแต่โยนิโสมนสิการเท่านั้น แต่โยนิโสมนสิการเป็นเหตุพิเศษที่เดียวที่ต้องสำเหนียกก่อน คือ ไม่ถือเอาอำนาจแห่ง อัตตา ไม่ถือเอาอำนาจแห่งทิฐิ ป้องกันความปรารถนา คือ ตัณหาที่จะเกิดในเวลานั้น ไม่น้อมไปสู่ สภาวะธรรมอารมณ์ภายนอก คือ ใส่ใจเฉพาะอารมณ์ที่ป้องกันตัณหาและทิฐิเท่านั้น ต้องป้องกันกิเลส ไม่ใช่ตัวโยนิโสมนสิการโดยตรง ธรรมที่ป้องกันกิเลสได้ คือ ตัวปัญญานั้นเอง ปัญญาเกิดขึ้นแล้วจะ ป้องกันกิเลสได้ ซึ่งเป็นกิเลสที่ต้องป้องกันอันดับแรก คือ ตัณหาและทิฐิ ดังนั้นจึงต้องทำปัญญาให้ เกิดขึ้นเพื่อป้องกันตัณหาและทิฐิก่อน ปัญญาต้องอาศัยโยนิโสมนสิการเหมือนกัน

การป้องกันจะป้องกันตั้งแต่วาระไหน การป้องกันไม่ใช่ป้องกันในขณะที่เข้ากรรมฐาน เท่านั้น ต้องป้องกันก่อนไปเลย จะต้องโยนิโสมนสิการเสียก่อน ก่อนไปใส่ใจอะไร กระทำอารมณ์อะไร ในการใส่ใจก่อนไปปฏิบัติเช่นนั้น เป็นการป้องกันตัณหาเป็นอันดับแรก ตัณหาในที่นี้คือ ตัณหาอย่าง ละเอียดย ไม่ใช่ตัณหาอย่างหยาบ อยากได้เห็นรูปสวย ๆ อยากได้ยินเสียงเพราะ ๆ ฯลฯ แม้ต้องการ อย่างอื่น ก็นอกเหนือจากการพันทุกข์ก็เป็นตัณหาแล้ว ความต้องการอย่างนั้น เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ต่อไปอีกจะพันทุกข์ไปไม่ได้

โยนิโสมนสิการนี้ เป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดในกระบวนการพัฒนาสติและปัญญา ในระดับ ลึกซึ้งยิ่งขึ้น เป็นไปในภายในจิตใจ ช่วยส่งเสริมทำให้เกิดสติและสัมปชัญญะที่ยิ่งขึ้นไป

โยนิโสมนสิการ เป็นเหตุให้เกิดปัญญา แต่การมีโยนิโสมนสิการก็ไม่จำเป็นต้องเกิดปัญญา เสมอไป เพราะมีเหตุผลหลายอย่างที่ทำให้เกิดปัญญา ถ้าท่านไม่มีสติ ปัญญาจะเกิดได้อย่างไร ถ้าท่าน ไม่มีสมาธิ ปัญญาจะเกิดได้อย่างไร ธรรมเหล่านี้ก็เป็นเหตุให้เกิดปัญญาเหมือนกัน ไม่เฉพาะแต่โยนิโสมนสิการเท่านั้น แต่โยนิโสมนสิการเป็นเหตุพิเศษที่เดียวที่ต้องสำเหนียกก่อน คือ ไม่ถือเอาอำนาจแห่ง อัตตา ไม่ถือเอาอำนาจแห่งทิฐิ ป้องกันความปรารถนา คือ ตัณหาที่จะเกิดในเวลานั้น ไม่น้อมไปสู่ สภาวะธรรมอารมณ์ภายนอกคือใส่ใจเฉพาะอารมณ์ที่ป้องกันตัณหาและทิฐิเท่านั้น ต้องป้องกันกิเลส ไม่ใช่ตัวโยนิโสมนสิการโดยตรง ธรรมที่ป้องกันกิเลสได้ คือ ตัวปัญญานั้นเอง ปัญญาเกิดขึ้นแล้วจะ ป้องกันกิเลสได้

กิเลสที่ต้องป้องกันอันดับแรก คือ ตัณหาและทิฐิ ดังนั้นจึงต้องทำปัญญาให้เกิดขึ้นเพื่อ ป้องกันตัณหาและทิฐิก่อน ปัญญาต้องอาศัยโยนิโสมนสิการเหมือนกัน

การป้องกันจะป้องกันตั้งแต่วาระไหน การป้องกันไม่ใช่ป้องกันในขณะที่เข้ากรรมฐาน เท่านั้นต้องป้องกันก่อนไปเลย จะต้องโยนิโสมนสิการเสียก่อน ก่อนไปใส่ใจอะไร กระทำอารมณ์อะไร ในการใส่ใจก่อนไปปฏิบัติเช่นนั้น เป็นการป้องกันตัณหาเป็นอันดับแรก ตัณหาในที่นี้คือ ตัณหาอย่าง ละเอียดยไม่ใช่ตัณหาอย่างหยาบ อยากได้เห็นรูปสวย ๆ อยากได้ยินเสียงเพราะ ๆ ฯลฯ แม้ต้องการ อย่างอื่น ก็นอกเหนือจากการพันทุกข์ก็เป็นตัณหาแล้ว ความต้องการอย่างนั้น เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ต่อไปอีกจะพันทุกข์ไปไม่ได้

มนสิการ มาจากโยนิโสมนสิการ เป็นคำที่ปรากฏในพระไตรปิฎก หมายถึง ความคิด หรือ การพิจารณาในใจโดยอุบายอันแยบคาย¹⁰⁷⁰ เป็นการใช้ความคิดถูกวิธี คือ การทำในใจโดยแยบคาย มองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณาสืบค้นถึงต้นเค้า จนตลอดสาย แยกแยะออกพิเคราะห์ดูด้วย ปัญญาที่คิดเป็นระเบียบและโดยอุบายวิธี ให้เห็นสิ่งนั้น ๆ ตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุ ปัจจัย พระพุทธองค์ตรัสว่า เราไม่เห็นแม้ธรรมอย่างหนึ่งที่เป็นเหตุให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็เกิดขึ้น หรือเป็นเหตุให้อกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไปเหมือน โยนิโสมนสิการนี้¹⁰⁷¹ สามารถแสดง รายละเอียดให้เห็นเป็น 3 ประการ ตามลักษณะ

1. การมนสิการโดยความไม่เที่ยง (อนิจจัง) คำว่า อนิจจัง (อนิตยะ ในภาษาสันสกฤต) เป็น ลักษณะที่ 1 ในไตรลักษณ์ ซึ่งโดยทั่วไปถือว่าเป็นรากฐานของลักษณะที่ 2 และ ที่ 3 คือ ทุกขังและ อนัตตา¹⁰⁷² เพราะอะไรสิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์และสิ่งใดไม่เที่ยง จึงไม่ควรถือสิ่งนั้นว่าเป็นตัวตน และของตน หมายถึง อนิจจัง คือ ความไม่คงที่ ความเปลี่ยนแปลง ทุกสิ่งทุกอย่างไม่คงที่ ทุกสิ่งทุกอย่างเปลี่ยนแปลงไป “สุทฺธิ ธมฺมา ปวตฺตन्ตฺติ” ธรรมชาติโดยแท้ย่อมเปลี่ยนแปลงไป คือมีการเปลี่ยนแปลงทั้งในทางปริมาณและในทางคุณภาพ โดยเปลี่ยนแปลงจากสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ไปสู่ สภาวะธรรมอีกอย่างหนึ่งเรื่อยไป จนกว่ารูปธรรมนามธรรมนั้น ๆ จะสิ้นสุดยุติลงตามอายุขัยของสิ่งนั้น ๆ ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ เป็นปรากฏการณ์ หรือความประจักษ์แห่งสภาพภายนอกของสิ่งนั้น ๆ

เพราะเหตุนี้ เมื่อมนสิการโดยความไม่เที่ยง ญาณ (ความรู้) ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุณีถึง นิกันติ ว่า “นิกันติเป็นธรรม” เพราะนึกถึงนิกันตินั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุผู้มีใจถูกอุทธัจจะนั้นกั้นไว้ อย่างนี้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า มีใจถูกอุทธัจจะในธรรมกั้นไว้ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่¹⁰⁷³

2. การมนสิการโดยความเป็นทุกข์ (ทุกข์) คำว่า ทุกขัง แปลว่า สภาวะที่บีบคั้น ของ ธรรมชาติ หมายความว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีลักษณะที่เป็นทุกข์มองดูแล้วน่าสังเวชใจ นำให้เกิดความทุกข์ใจแก่ผู้มีความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในสิ่งนั้น ๆ เช่น “สภาวะของชั้น 5 เป็นตัวทุกข์ อันมีต้นเหตุเป็น มูลเหตุแห่งทุกข์” อีกนัยหนึ่ง คำว่า ทุกขัง หรือ ทุกขตา เป็นลักษณะที่ 2 ของ ไตรลักษณ์ ซึ่งเป็นผล เกี่ยวข้องกับลักษณะที่ 1 คือ อนิจจัง กล่าวคือ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือสิ่งที่เป็นทุกข์เพราะ ความไม่เที่ยง ดังนั้น เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ญาณ (ความรู้) ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุณีถึงนิกันติว่า “นิกันติเป็นธรรม” เพราะนึกถึงนิกันตินั้น ความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ภิกษุผู้มีใจถูกอุทธัจจะนั้นกั้นไว้ อย่างนี้ ย่อมไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความไม่เที่ยงตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นทุกข์ตามความเป็นจริง ไม่รู้ชัดความปรากฏโดยความเป็นอนัตตาตามความเป็นจริงเพราะเหตุนี้

¹⁰⁷⁰ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 12, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546), หน้า 57.

¹⁰⁷¹ อ.จ.เอกก. (ไทย) 20/67/12.

¹⁰⁷² อ.จ.ต.ก. (ไทย) 20/137/385, ส.ช. (ไทย) 17/31/44.

¹⁰⁷³ ช.ป. (ไทย) 31/6/426.

ท่านจึงกล่าวว่า มีใจถูกอุทธรณ์จะในธรรมกันไว้ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่¹⁰⁷⁴

3. การมนสิการโดยความเป็นอนัตตา (อนัตตา) คำว่า อนัตตา เป็นลักษณะที่ 3 และลักษณะสุดท้ายของไตรลักษณ์ หรือสามัญลักษณ์เช่นเดียวกับอริยสัจ 4 อนัตตา เป็นคำสอนเฉพาะของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น (พุทธานัน สามุกสิกา ฌมมเทศนา, สามุกังสิกาเทศนา)¹⁰⁷⁵ และเป็นหลักคำสอนในพุทธศาสนาที่ปฏิเสธ อัตตา หรืออาตมันโดยตรง คำสอนเรื่องอนัตตานี้แหละที่มีความแตกต่างจากศาสนาอื่นโดยสิ้นเชิง ตามนิรุกติศาสตร์คำว่า อนัตตา มาจากคำว่า น + อัตตา วิเคราะห์ว่า อตตโน อภาโว แปลว่า ความไม่มีแห่งอัตตาหรือตัวตน คำว่า อัตตา ในภาษาบาลีมีใช้อยู่ 2 แบบ คือ อัตตา และ อัตตะ ซึ่งถูกใช้เป็นเอกพจน์เท่านั้นในพระไตรปิฎก

อนึ่ง บรรดาสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่ในทางปรมาตมิให้เราได้สัมผัสและรับรู้มันมันมีอยู่ในสภาพของการเป็น “สังขาร” คือ มีอยู่อย่างปรุงแต่งประกอบกันของหลายสิ่งหลายอย่าง มิได้มีอยู่อย่างโดดเดี่ยว สังขารนั้น ๆ จึงต้องมีสัมพันธ์กัน เกี่ยวพันกัน และพึ่งพิงกัน ทั้งต้องถูกจำกัดด้วยกาลเวลาคือมีอายุขัยแห่งการดับ ไม่มีสิ่งใดที่มีอยู่เป็นอนันตกาล ก็มีแต่ความว่างเปล่าหรือความไม่มีนั่นเอง จะเห็นได้ว่าในที่สุดของสิ่งที่สุดนั้น สิ่งที่มีอยู่จริง ก็คือความไม่มี บรรดาสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่ในภาววิสัยนั้นไม่ว่ารูปธรรมก็ดี นามธรรมก็ดี (นอกจากนิพพาน) ล้วนมีอยู่อย่างเป็น สังขาร คือ เป็นสังขตธรรม ทั้งสิ้นก็เมื่อสรรพสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่มีอยู่นั้น ล้วนมีอยู่อย่างเป็นสังขารที่ปรุงแต่งประกอบกันเข้า สิ่งนั้น ๆ ทั้งหลาย ก็ย่อมตกอยู่ภายใต้กฎแห่ง “ไตรลักษณ์” คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตาทั้งสิ้น ดังนั้น อนัตตาเป็นกฎของธรรมชาติโดยสัจจะ จะทำงานร่วมกับอนิจจะและทุกขะเพื่อปรุงแต่งความเป็นโลก และทำงานเป็นเอกเทศในความเหนือโลก

รูป คือ สิ่งที่รับรู้ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น และกาย ซึ่งได้แก่สี เสียง กลิ่น รส สัมผัสต่าง ๆ ซึ่งมีการแตกดับหรือเสื่อมสลายอยู่เสมอเป็นลักษณะ คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า ธรรมชาติโดยอมแตกสลาย เพราะความร้อนบ้าง ความเย็นบ้างเหตุนี้ธรรมชาตินี้เรียกว่า รูป¹⁰⁷⁶

รูป หมายถึง มหาภูตรูป 4 และรูปที่อาศัยมหาภูตรูปนั้น คือ รูปใหญ่ รูปต้นเดิม คือ ธาตุ 4 ได้แก่ (1) ปรฐวีธาตุ สภาวะที่แผ่ไปหรือกินเนื้อที่สภาพอันเป็นหลักที่ตั้งที่อาศัยแห่งสหชาติรูป เรียกสามัญว่า ธาตุแข็งแข็ง หรือธาตุดิน (2) อาโปธาตุสภาวะที่เอิบอาบหรือดูดซึม ซ่านไป ขยายขนาดผืนที่ พูนเข้าด้วยกัน เรียกสามัญว่า ธาตุเหลว หรือธาตุน้ำ (3) เตโชธาตุ สภาวะที่ทำให้ร้อน เรียกสามัญว่า ธาตุไฟ (4) วาโยธาตุ สภาวะที่ทำให้สั่นไหว เคลื่อนที่ คำจุนเรียกสามัญว่า ธาตุลม¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷⁴ พ.ป. (ไทย) 31/6/426.

¹⁰⁷⁵ ที.สี. (ไทย) 9/298/109, พ.อ. (ไทย) 25/43/256.

¹⁰⁷⁶ อ.ง.เอกก.อ. (ไทย) 1/1/33.

¹⁰⁷⁷ ที.สี. (ไทย) 9/487-499/216, พ.จ. (ไทย) 30/5/58.

รูปฌาน ที่เกิดขึ้นจากการเจริญสมณะตามลำดับว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราได้ปรารภความเพียร มีความเพียรไม่ย่อหย่อนแล้วมีสติมั่นคง ไม่เลอะเลือน มีกายสงบไม่กระสับกระส่าย มีจิตตั้งมั่นมีอารมณ์เป็นหนึ่ง

1. เรานั้นสังัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่

2. เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป เราบรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่

3. เพราะปิติจางคลายไป เรามีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขามีสติ อยู่เป็นสุข

4. เพราะละสุขและทุกขี้ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปแล้ว เราบรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกขี้และไม่มิสุข มีสติบริสุทธิ เพราะอุเบกขาอยู่¹⁰⁷⁸

ลักษณะปนิชฌาน คือ วิปัสสนาฌานที่เพ่งพิจารณาลักษณะของสังขารอารมณ์ (ชั้น 5) หรือรูป-นามให้เห็นไตรลักษณ์ตามแบบวิปัสสนาภาวนา¹⁰⁷⁹ แม้แต่มรรคผลก็เรียกว่าฌานได้ เพราะเพ่งลักษณะที่เป็นสุญญตาของนิพพาน¹⁰⁸⁰

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า วิปัสสนา อนิจจาติลกขณสส อุปนิชฌานโต ลกขณูปนิชฌานัง. วิปัสสนาย กิจจสส มคฺเคน อิชฌนโต มคฺโค ลกขณูปนิชฌานัง. ผลํ ปนนิโรธสจฺจํ ตถลกขณํ อุปนิชฌายตฺติ ลกขณูปนิชฌานัง นาม.¹⁰⁸¹

วิปัสสนาญาณชื่อว่าลักษณะปนิชฌานเพราะเข้าไปเพ่งรู้ไตรลักษณ์ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น มรรคญาณชื่อว่าลักษณะปนิชฌาน เพราะเป็นผู้ทำให้กิจที่รู้แจ้งไตรลักษณ์ของวิปัสสนาญาณสำเร็จลง ส่วนผลญาณ ได้ชื่อว่า ลักษณะปนิชฌาน เพราะเข้าไปรู้แจ้งลักษณะอันแท้จริงของนิโรธสัจจะ

ลักษณะปนิชฌานนำมาซึ่งปัญญาที่เรียกว่า ภาวนามยปัญญา เป็นความรู้พิเศษที่คนทั่วไปไม่มีพัฒนามาจากสุดมยปัญญาและจินตามยปัญญา เรียกว่า ญาณ เป็นความรู้ทั้งเป็นส่วนโลกียะและโลกุตระ เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมได้เจริญลักษณะปนิชฌานจนเกิดเป็นญาณ ย่อมเกิดประโยชน์แก่ผู้นั้นอย่างน้อย 4 ประการ¹⁰⁸² คือ

1. นานากิเลสวิหัตสนํ เป็นญาณปัญญาที่สามารถกำจัดกิเลสที่มีอยู่ในภายในของคนทั่วไป แบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ ญาณปัญญาระดับที่จะเป็นโลกียะ และระดับที่เป็นโลกุตระ

1) ญาณปัญญาระดับโลกียะ เป็นญาณปัญญาสามารถทำลายกิเลสต่าง ๆ ให้เบาบางลงตามลำดับ ทำลายสักกายทิฏฐิ เป็นต้น เริ่มตั้งแต่รู้เห็นตามความเป็นจริงของสังขารทั้งหลายเป็นเพียง

¹⁰⁷⁸ อภ.วิ. (ไทย) 35/623/413.

¹⁰⁷⁹ ที.ม.อ. (บาลี) 1/347/315, ชุ.ธ.อ. (บาลี) 2/61-65.

¹⁰⁸⁰ ชุ.อ.อ. (บาลี) 1/536. ชุ.ป.อ. (บาลี) 221. อภ.ส. อ. (บาลี) 273.

¹⁰⁸¹ ที.ม.อ. (บาลี) 1/347/315, ชุ.ธ.อ. (บาลี) 2/61-65.

¹⁰⁸² พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธจาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ 10, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพลส จำกัด, 2554), หน้า 1148.

รูปนามเท่านั้น เห็นด้วยปัญญาว่ารูปนามเป็นของเนื่องกันอาศัยกันเป็นไตรลักษณ์ มีความเกิดดับ สลับกันไป เป็นสังขารดับสิ้นไม่มีเหลือเป็นของน่ากลัว เป็นโทษ น่าเบื่อหน่าย ควรที่จะหลีกเลี่ยง ไม่ควร เข้าไปยึดถือว่าเป็นตัวตน เป็นต้น เป็นญาณปัญญาระดับเห็นตามความเป็นจริงก่อนแต่ยังไม่สามารถ กำจัดสิ่งที่เห็นด้วยปัญญานั้นให้สิ้นไปได้

2) ญาณปัญญาระดับโลกุตระ เป็นญาณปัญญาที่สามารถจัดสิ่งที่ปรากฏด้วยปัญญาที่รับรู้ได้ เห็นแล้ว เช่น มีปัญญาเห็นว่า ชั้น 5 หรือรูปนามเป็นบ่อเกิดของความทุกข์ทั้งปวง เมื่อเห็นด้วยญาณ ปัญญาอย่างนั้นแล้วก็กำจัดสิ่งเหล่านั้น เรียกว่าญาณปัญญานั้นว่า มรรคญาณ ผลญาณ อันเป็นปัญญา ฝ่ายโลกุตระ เป็นญาณปัญญาเหนือโลกหรือพ้นจากโลก ทำให้ผู้ถึงปัญญาระดับนี้เป็นผู้สามารถดับทุกข์ ได้อย่างแท้จริง ด้วยปัญญาอันเป็นโลกุตระนี้ วิปัสสนาญาณที่โยคีทำให้เกิดมีขึ้นแล้ว สามารถทำลาย ข่ายกิเลสที่ติดตามมาตลอดกาลนานให้พินาศไปได้ เปรียบเหมือนสายฟ้าทำลายภูเขา ไฟป่าทำลายป่า ดวงอาทิตย์กำจัดความมืด ปัญญาส่วนนี้เป็นปัญญาเห็นประจักษ์ได้ด้วยตนเอง ฉะนั้น¹⁰⁸³

2. อริยผลสามภวนิ เป็นญาณปัญญาให้ผู้ปฏิบัติได้เสวยรสของอริยผล คือ ผู้ที่ได้พัฒนา ปัญญาธรรมตาจนเป็นญาณ สามารถทำลายกิเลสระดับต่าง ๆ มีโสดาบัน เป็นต้นแล้ว ยังได้เสวยผล อันประเสริฐซึ่งเกิดจากมรรค ผลนั้นด้วย ถ้าจะกล่าวถึงอานิสงส์อันเป็นของพระอริยบุคคลผู้ได้บรรลุ มรรคผลแล้ว ก็คือ เป็นผู้สามารถเข้าสมาบัติได้ตามมรรค ผลที่ตนได้บรรลุ เพื่อประโยชน์อยู่เป็นสุขใน ชีวิตปัจจุบัน เรียกว่า ความสุขในทวิภวธรรม (ปัจจุบันขณะ) ท่านเปรียบพระอริยบุคคลผู้เข้าสมาบัติ เหมือนพระราชาทรงเสวยสุขในราชสมบัติ เหมือนเทวดาเสวยสุขในทิพยสมบัติ ผู้เป็นอริยบุคคลท่าน ต้องการเสวยสมบัติของท่านอันเป็นโลกุตระสุขจึงเข้าสมาบัติเพื่อเสวยสุขนั้น

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า สามัญญผลอันประเสริฐสุดยอดระงับความทุกข์กระวนกระวาย คลายกามารมณ์เครื่องล่อใจออกไป มีอมตนิพพานเป็นอารมณ์ สงบผ่องใส ท่วมทับด้วยความสุข บริสุทธิมีโอชะ แซ่มชื่น อ่อนหวานเป็นอย่างยิ่ง ประดุจน้ำหวานที่เจือปนด้วยน้ำอมฤต เพราะเหตุที่ ท่านบัณฑิตได้ทำวิปัสสนาปัญญาให้เกิดขึ้น จึงประสบความสุขอันประเสริฐยิ่ง ซึ่งเป็นรสของอริย ผล นั้น เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่า การเสวยรสของอริยผลเป็นอานิสงส์ของวิปัสสนาภาวนา¹⁰⁸⁴

3. นิโรธสมาบัติสมาปัชชนสมตถตา คือ ผู้มีญาณปัญญาสามารถเข้านิโรธสมาบัติได้ ผู้ เกิดญาณปัญญาจากการเจริญวิปัสสนา ไม่ได้แต่เพียงได้เสวยรสของอริยผลอย่างเดียว รวมทั้งสามารถ เข้านิโรธสมาบัติ (ปัญญาที่มีความชำนาญ ในการระงับสังขาร 3 ด้วยญาณจริยา 16 และด้วยสมาธิ จริยา 9 เพราะประกอบด้วยพละ 2 อย่าง ชื่อว่า นิโรธสมาบัติญาณ)¹⁰⁸⁵ อีกด้วย อันเป็นอานิสงส์ ของปัญญาภาวนา การเข้านิโรธสมาบัตีย่อมมีได้เฉพาะอนาคามีบุคคลและพระอรหันต์ เท่านั้น เพราะ ท่านทั้งหลายเหล่านี้เป็นผู้ชำนาญด้วยญาณจริยา 16 สมาธิจริยา 9 เป็นผู้ประกอบด้วยพละ 2 และ

¹⁰⁸³ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ 10, หน้า 1149.

¹⁰⁸⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1154.

¹⁰⁸⁵ ชุ.ป. (ไทย) 31/34/3.

เพราะความสงบไปแห่งสังขาร 3¹⁰⁸⁶ ท่านผู้เป็นพระอนาคามี และพระชีนาสพทั้งหลาย ย่อมเข้านิโรธสมาบัติเพื่ออยู่เป็นสุขในกาลปัจจุบัน

4. อาหุเนยยภาวาทิสัทธา คือ ผู้ได้ญาณปัญญาได้รับความนับถือเป็นอย่างยิ่ง คือ เมื่อได้ญาณปัญญาอันเป็นโลกุตระแล้ว ไม่ใช่แต่เพียงอยู่เป็นสุขโดยการเข้านิโรธสมาบัติเท่านั้น แต่ยังเป็นที่ปรารถนาของผู้ต้องการบุญ เป็นผู้ควรนับถือ เป็นผู้ควรต้อนรับ เป็นผู้ควรแก่การทักซิณา เป็นผู้ควรแก่การกราบไหว้ และเป็นเนื่อนาบุญของเทวดา และมนุษย์ทั้งหลายด้วยนั้น เป็นอานิสงส์ของโลกุตระปัญญา และสำหรับผู้พัฒนาปัญญาจนเกิดเป็นญาณระดับโลกุตระแล้ว ย่อมได้อานิสงส์ต่าง ๆ

วิภูษะ แปลว่า วนเวียน หมายถึง การหมุนเวียนไปด้วยอำนาจกิเลส กรรม และวิบากเมื่อยังมีกิเลสก็เป็นเหตุให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมก็ต้องได้รับวิบาก คือผลกรรม เมื่อเสวยวิบากอยู่ก็เกิดกิเลสอีก เมื่อเกิดกิเลสก็ทำกรรมอีก เรียกวงจรเช่นนี้ว่า วิภูจักร ตัวอย่างเช่น อยากกินขนม (กิเลส) หาขนมมากิน (กรรม) รู้สึกอร่อยชอบใจ (วิบาก) ตัดใจในรสอร่อย อยากกินอีก(กิเลส) จึงไปหาขนมอร่อย ๆ มากินอีก (กรรม) เป็นต้น และการหมุนเวียนอย่างนี้ทำให้เจ้าของกิเลส กรรม และวิบากนั้นต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพภูมิต่าง ๆ ไม่จบสิ้น เรียกการเวียนว่ายตายเกิดอย่างนี้ว่า วิภูสงสาร หรือสังสารวัฏ วิภูษะ 3 คือ (1) กิเลสวิภูษะ วงจรกิเลส ประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน (2) กัมมวิภูษะ วงจรกรรม ประกอบด้วยสังขารและกรรมภพ และ (3) วิปากวิภูษะ วงจรวิบาก ประกอบด้วยวิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ซึ่งแสดงออกในรูปอุปปัตติภพชาติ ชรามรณะ¹⁰⁸⁷ เป็นต้น

วิญญาณ (จิต) นั้น มีอาการกระพริบเกิด-ดับไปตามอารมณ์ที่ยึดหน่วงหรือที่รับรู้อยู่ตลอดเวลา¹⁰⁸⁸ เปรียบเหมือนลึงที่โหนต้นไม้ ปลอยกิ่งหนึ่งไปจับอีกกิ่งหนึ่ง จากต้นหนึ่งไปเหนี่ยวรั้งอีกต้นหนึ่งอยู่ตลอดเวลา จิตก็เช่นกัน จิตดวงเก่าดับไป-จิตดวงใหม่เกิดขึ้นเหนี่ยวรั้งอารมณ์ใหม่ต่อ ๆ ไป จึงทำให้ยังรู้สึกว่าการกระแสนจิต หรือความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ยังดำรงอยู่ต่อเนื่อง ไม่ได้ดับขาด ดังนั้น เมื่อสัตว์ตายลงจึงไม่ได้ดับสูญไปเสียทั้งหมด เพราะขณะตายยังมีอารมณ์มาให้จิตเหนี่ยวรั้งไว้อยู่ อารมณ์ของจิตขณะตายมี 3 ลักษณะ คือ (1) กรรมอารมณ์ (2) กรรมนิมิตอารมณ์ และ (3) คตินิมิตอารมณ์ จิตดวงเก่า (จุติจิต) ดับลงตรงที่ตายก็จริง แต่เพราะมีอารมณ์กรรม อย่างใดอย่างหนึ่งนี้ มาปรากฏให้จิตยึดรั้งไว้ จึงเกิดจิตดวงใหม่ (ปฏิสนธิจิต) ต่อไปอีก ชีวิตสรรพสัตว์จึงไม่ได้จบสิ้นลงที่ความตาย อย่างที่เข้าใจกัน

เมื่อสัตว์ตายลงก็ยังคงเกิดอีกเรื่อย ๆ ยังไม่สามารถดับภพชาติ เข้าสู่พระนิพพานได้ก็เปรียบเหมือนลึงที่โหนจากต้นไม้ต้นหนึ่ง แล้วพลาดตกลง สู้พื้น แต่ขณะที่กำลังค่อย ๆ ตกลงสู่พื้นดินนั้น ยังมีกำลังเรียวแรงและสัญญาธาตุของความเป็นลึง (สัตว์) อยู่ จึงได้ไปเหนี่ยวรั้งต้นไม้ต้นหนึ่งไว้ทุก ๆ ครั้ง จึงยังไม่ตกลงพื้นตาย ยังโหนไปยังต้นไม้ต้นต่อ ๆ ไปได้อีกเรื่อย ๆ ฉนั้นใด จิตของสรรพ

¹⁰⁸⁶ ชุ.ป. (ไทย) 31/83-84/141-143.

¹⁰⁸⁷ อภ.ทสก.อ. (ไทย) 3/117-118/375.

¹⁰⁸⁸ ชุ.ป. (ไทย) 31/51/82.

สัตว์ก็เช่นกัน เมื่อตายลงหรือดับลงขณะหนึ่ง ๆ ก็ยังมีกำลังของตัณหาและอุปาทานเหนียวแน่นอยู่ จึงยังยึดรั้งเกาะติดอารมณ์ต่อไปอีกเรื่อย ๆ จึงยังไม่ตกเข้าสู่พระนิพพานเสียที แต่หากผู้ใดมีความศรัทธาในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์มากพอ ลงมือฝึกเจริญสติปัฏฐาน 4 จนมีกำลังสติและปัญญาญาณมากพอจนสามารถ เข้าไปเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร หรือวิญญาณ ณ ขณะที่เกิดและขณะที่ดับของภวะนั้น ๆ ได้ ส่งผลให้เกิดวิปัสสนาญาณอย่างสมบูรณ์¹⁰⁸⁹

เมื่อครบทั้ง 16 ชั้นก็บรรลุมรรค ผล นิพพานได้ คือ ทำลายอวิชชา ตัณหา อุปาทานได้สิ้นซากแล้ว จิตก็จะไม่มีกิเลสตัณหาให้ไปเหนียวรั้งยึดติดในอารมณ์ใด ๆ ด้วยอำนาจอุปาทาน (ความยึดติด) อีกต่อไป ณ ขณะนั้นเมื่อจิตดวงสุดท้าย (จรมีวิญญาณ)¹⁰⁹⁰ คือ จิตสุดท้าย หมายถึง จุติจิตของพระอรหันต์ ขณะเข้าสู่พระนิพพาน ดับลงก็จะตกเข้าสู่พระนิพพานอย่างถาวร¹⁰⁹¹ ชนิดที่ไม่ต้องกลับมาเหน็ดเหนื่อยหรือดิ้นรนเพื่อยึดเกาะเหนียวรั้งอารมณ์ใด ๆ อีกต่อไปเหมือนลิงที่สิ้นกำลัง (กิเลส) แล้วยอมตกลงสู่พื้นดินเต็ม ๆ แรง กระแทกพื้นตาย ไม่มีวันฟื้นขึ้นมาได้อีก

ขณะที่ลิงเกาะอาศัยอยู่ที่ต้นไม้ต้นเดิมอยู่หลายสิบปี เมื่อลิงกินเนื้อผลไม้เสร็จแล้วก็ได้ขว้างเมล็ดลงไปทั่วพื้นทุก ๆ ครั้ง เมล็ดก็ไต่อกเติบโตขึ้นมาเป็นต้นไม้ต้นหนึ่งเรื่อย ๆ จิตของสัตว์ก็เช่นกัน เมื่อเสพอารมณ์ที่มากกระทบทางตา หู ใจ ลิ้น กาย หรือใจ ด้วยอำนาจของกิเลสตัณหาและอุปาทานแล้ว ก็ไปก่อกรรมดีบ้าง กรรมชั่วบ้าง เหมือนลิงที่กินผลไม้แล้วก็ได้ขว้างเมล็ดออกไป กรรมนั้น ๆ ก็จะไปเป็นอารมณ์ให้แก่จิตขณะตาย (จุติจิต) ยึดหน่วงเหนียวรั้งไว้ ก่อให้เกิดปฏิสนธิจิตในภพชาติใหม่ ต่อไปเรื่อย ๆ

แต่หากลิงตัวใดกินผลไม้แล้วไม่คายเมล็ดทิ้ง หน่อกิ่งเมล็ดจนแหลกละเอียด เหมือนกับผู้เจริญสติปัฏฐาน 4 เพียรกำหนดรู้ทุกการกระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กายใจ จนเกิดปัญญาญาณทำลายอาสวกิเลสเสียได้ ลิงตัวนั้นก็จะมีเมล็ดให้เขยื้อยทิ้ง ต้นไม้ต้นใหม่ก็จะไม่งอกขึ้นมาได้อีกอารมณ์ที่จะให้จิตไปยึดรั้งด้วยอำนาจตัณหาและอุปาทานก็ไม่มีอีก เมื่อจิต (วิญญาณ) ดับลงขณะตายก็จะสิ้นภพสิ้นชาติ “ทุกซัทั้งหมดยอมเกิดเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย เพราะวิญญาณดับลงทุกซัจึงเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป” ตกเข้าสู่พระนิพพานอย่างถาวร

วิญญาณเป็นธรรมชาติที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา มีสภาพเป็นอนัตตา วิญญาณเกิดดับไปตามเหตุตามปัจจัยอยู่ตลอดเวลา¹⁰⁹² ตถาคตเรียกสิ่งนี้ว่า ‘จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง’ จิตเป็นต้นนั้นดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน เปรียบเหมือนลิงเมื่อเที่ยวไปในป่าเล็กและป่าใหญ่ จับกิ่งไม้ ปล่อยกิ่งไม้นั้นแล้ว ย่อมจับกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งนั้นแล้วย่อมจับกิ่งอื่นต่อไป ฉะนั้น ตถาคตจึงเรียกสิ่งนี้ว่า ‘จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง’ จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไปตลอดทั้งคืนและวัน เมื่อวิญญาณเก่าดับไป วิญญาณใหม่ก็เกิดขึ้นใหม่ เป็นคนละวิญญาณกัน แต่มีกรรมอารมณ์ที่นำสัตว์ให้ตายและนำสัตว์ให้เกิดร่วมกัน สัตว์ที่ถือกำเนิดขึ้นในภพชาติใหม่จึงต้องเสวยวิบากกรรมที่สืบเนื่องมาแต่ชาติก่อน ๆ แต่ก็ไม่สามารถจดจำชาติก่อนได้ เพราะเป็นชั้น 5 (สัญญาชั้น 5) คนละชุด

¹⁰⁸⁹ ที.ม. (ไทย) 10/63/35.

¹⁰⁹⁰ พุ.จ.อ. (บาลี) 6/7.

¹⁰⁹¹ ส.ช. (ไทย) 17/5/19.

¹⁰⁹² ส.นิ. (ไทย) 16/61/116.

กัน และเพราะการสืบทอดกันของวิญญาณ (จิต) ที่เกิด-ดับอย่างรวดเร็วนั้นเป็นไปอย่างรวดเร็วไม่เว้น
 ระยะเวลา! จนส่งผลให้เกิดการรับรู้ที่ผิดพลาดคลาดเคลื่อนไปจากความเป็นจริง (เหมือนกับที่เข้าใจผิดว่า
 แสงไฟที่หลอดไฟฟ้าส่องสว่างต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา) ส่งผลให้เกิดการปรุงแต่งและเข้าใจผิดในสภาวะ
 ของตัวเองว่าเป็นตัว เป็นตน เป็นเรา เป็นเขา อนึ่งวิญญาณนั้น จะเกิดขึ้นพร้อมกับชั้น 5 เสมอ ๆ
 เมื่อมีชั้น 5 ก็ยังมีการสืบทอดอารมณ์กรรม(สืบทอดจากวิญญาณและชั้น 5 ก่อน ๆ ไปสู่รูป-นาม
 ชั้น 5 ใหม่ ๆ อยู่ตลอดเวลา) คือ เมื่อยังมีการเสพออารมณ์กรรมที่สืบทอดมาอยู่ ก็ยังต้องเสวยวิบาก
 กรรมต่อไป ไม่สิ้นสุด (แต่เมื่อใดที่ปฏิบัติวิปัสสนาจนเกิดปัญญาญาณอย่างสมบูรณ์ จนเข้าถึงภาวะที่
 “วิญญาณดับ (พระนิพพาน)”¹⁰⁹³ ได้

การเสพออารมณ์กรรมของชั้น 5 ก็จะดับขาดลง จึงไม่เกิดการเสวยวิบากกรรมใด ๆ อีก
 แล้ว นั่นคือการเข้าสู่พระนิพพาน

หลักการในเรื่องนี้ คือ เมื่อบุคคลตายลง ไม่ได้มีชั้นใดชั้นหนึ่งไปเกิดในภพชาติใหม่
 ทั้งสิ้น แม้แต่วิญญาณ (เก่า) ขณะตาย ก็ไม่ได้ไปเกิดในภพชาติใหม่ การอุบัติขึ้นของชีวิตในภพชาติใหม่
 นั้น เป็นผลสืบเนื่องมาจากกิเลสตัณหาและกรรม ที่ชั้น 5 ในภพชาติเก่าได้ทำเอาไว้ ดังที่พระอรหันต์
 ท่านอธิบายไว้ว่า “นามเป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง รูปเป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง วิญญาณ¹⁰⁹⁴ อยู่ท่ามกลาง
 ตัณหาจัดเป็นเครื่องร้อยรัด ตัณหาย่อมร้อยรัดนาม-รูปและวิญญาณนั้นไว้ เพราะตัณหาเป็นที่ตั้งขึ้น
 แห่งภพ (ชาติใหม่) นั้น ๆ”¹⁰⁹⁵ ดังนั้น ชีวิตเราในเวลานี้กับชีวิตในชาติที่แล้ว หรือชาติหน้า จึงไม่ใช่คน
 เดียวกัน แต่ไม่ใช่ตัดขาดคนละคนกัน ซึ่งชั้น 5 เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยแม้เหตุปัจจัยที่เกิดก่อนก็
 แตกดับไปก่อน ชั้น 5 ที่เกิดก่อนและชั้น 5 ที่เกิดทีหลังย่อมไม่ได้เห็นกันและกัน¹⁰⁹⁶ เสียทีเดียว เพราะ
 ชีวิตที่เกิดใหม่นั้นเป็นผลของกิเลส

กรรมที่ชีวิตในชาติก่อนได้ทำไว้ อนึ่ง หากปัจจุบันขณะนี้ไม่มีตัณหาและอุปาทานที่เข้าไป
 ยึดชั้น 5 ว่าเป็นตัวตน ตัวเราที่จะไปทำกรรมก็ไม่มีเมื่อไม่มีกรรมก็เข้าถึงความสิ้นกรรม วิบากกรรมที่
 จะเป็นเชื้อเหตุให้วิญญาณเข้าไปยึดนาม สร้างรูป ไปถือกำเนิดในภพใหม่ก็จะมี สิ้นภพสิ้นชาติ เข้าสู่
 พระนิพพาน จิตวิญญาณเข้าถึงความเป็นสัตว์ (ประเภทมนุษย์ เทพ เดรัจฉาน เปรต อสุรกาย สัตว์
 นรก) ก็เพราะประกอบอยู่ด้วยตัณหาและอุปาทาน จึงเข้าไปยึดชั้น 5 ว่าเป็นเรา เป็นของเรา ภพชาติ
 ใหม่จึงยังมีต่อไปอีกเรื่อย ๆ แต่การขบเคี้ยวเมล็ดผลไม้ให้แหลกละเอียดที่ละเมล็ด ๆ เป็นเรื่องที่ต้อง
 ฝืนใจทำเพราะมีรสชาติผาดและขม การเจริญวิปัสสนาภาวนา ตามแนวสติปัฏฐาน 4 ก็ดูจะเดียวกัน
 ต้องอดทนฝืนทำ จึงจะทำได้

วิญญาณเวียนว่ายตายเกิด วิญญาณ (จิต) นั้นมีอาการกระพริบเกิด-ดับไปตามอารมณ์ที่
 ยึดหน่วงหรือที่รับรู้อยู่ตลอดเวลา¹⁰⁹⁷ เปรียบเหมือนลิงที่โหนต้นไม้ ปล่อยกิ่งหนึ่งไปจับอีกกิ่งหนึ่ง จาก

¹⁰⁹³ ที.สี. (ไทย) 9/289/348-350.

¹⁰⁹⁴ อ.ฉก.อ. (บาลี) 3/61/147)

¹⁰⁹⁵ อ.ฉก. (ไทย) 22/61/562.

¹⁰⁹⁶ ช.ม. (ไทย) 29/39/144.

¹⁰⁹⁷ ช.ป. (ไทย) 31/51/82.

ต้นหนึ่งไปเหนียวรั้งอีกต้นหนึ่งอยู่ตลอดเวลา จิตก็เช่นกัน จิตดวงเก่าดับไปจิตดวงใหม่เกิดขึ้นเหนียวรั้ง อารมณ์ใหม่ต่อ ๆ ไปจึงทำให้ยังรู้สึกว่าการเสียดใจ หรือความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ยังดำรงอยู่ต่อเนื่อง ไม่ได้ดับขาด ดังนั้น เมื่อสัตว์ตายลงจึงไม่ได้ดับสูญไปเสียทั้งหมด เพราะขณะตายยังมีอารมณ์มาให้จิตเหนียวรั้งไว้อยู่ อารมณ์ของจิตขณะตายมี 3 ลักษณะ คือ (1) กรรมอารมณ์ (2) กรรมนิมิตอารมณ์ และ (3) คตินิมิตอารมณ์จิตดวงเก่า (จตุตถจิต) ดับลงตรงที่ตายก็จริง แต่เพราะมีอารมณ์กรรม อย่างไม่อย่างหนึ่งนี้ มาปรากฏให้จิตยึดรั้งไว้ จึงเกิดจิตดวงใหม่ (ปฏิสนธิจิต) ต่อไปอีก ชีวิตสรรพสัตว์จึงไม่ได้จบสิ้นลงที่ความตาย อย่างที่เข้าใจกัน

การสืบต่อของชั้น 5 ก็เป็นไปดุจเดียวกัน ขณะที่กำลังจะตายนั้น เมื่อวิญญาณเก่า (จตุตถจิต)ดับลงแล้ว หากไม่มีกรรมอารมณ์ใด ๆ (อันเนื่องมาจากตัณหาอุปาทานที่ชักนำสู่ภพชาติใหม่) มาเป็นอารมณ์แก่จตุตถจิตขณะตาย จึงไม่มีเชื้อเหตุให้วิญญาณใหม่ (ปฏิสนธิจิต) ตั้งขึ้นได้อีก¹⁰⁹⁸ ก็จะตกเข้าสู่พระนิพพานในขณะนั้นทันที เพราะเหตุนี้ พระอรหันต์ผู้สิ้นราคะ โทสะ โมหะแล้วจึงไม่ไปเกิดในชาติใหม่อีกแล้ว เข้าสู่นิพพานอย่างถาวร

หลักการในเรื่องนี้ คือ เมื่อบุคคลตายลง ไม่ได้มีชั้นใดชั้นหนึ่งไปเกิดในภพชาติใหม่ทั้งสิ้น แม้แต่วิญญาณ (เก่า) ขณะตายก็ไม่ได้ไปเกิดในภพชาติใหม่ การอุบัติขึ้นของชีวิตในภพชาติใหม่นั้น เป็นผลสืบเนื่องมาจากกิเลสตัณหาและกรรม ที่ชั้น 5 ในภพชาติเก่าได้ทำเอาไว้ ดังที่พระอรหันต์ท่านอธิบายไว้ว่า “นามเป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง รูปเป็นส่วนสุดอีกด้านหนึ่ง วิญญาณ¹⁰⁹⁹ อยู่ท่ามกลาง ตัณหาจัดเป็นเครื่องร้อยรัด ตัณหาเยอรมร้อยรัดนาม-รูปและวิญญาณนั้นไว้ เพราะตัณหาเป็นที่ตั้งขึ้นแห่งภพ (ชาติใหม่) นั้น ๆ”¹¹⁰⁰ ดังนั้น ชีวิตเราในเวลานี้กับชีวิตในชาติที่แล้ว หรือชาติหน้า จึงไม่ใช่คนเดียวกัน แต่ก็ไม่ใช่ตัดขาดคนละคนกัน¹¹⁰¹ เสียทีเดียว เพราะชีวิตที่เกิดใหม่นั้นเป็นผลของกิเลส

อนึ่ง หากปัจจุบันขณะนี้ไม่มีตัณหาและอุปาทานที่เข้าไปยึดชั้น 5 ว่าเป็นตัวตน ตัวเราที่จะไปทำกรรมก็ไม่มี เมื่อไม่มีกรรมก็เข้าถึงความสิ้นกรรม วิบากกรรมที่จะเป็นเชื้อเหตุให้วิญญาณเข้าไปยึดนาม สร้างรูป ไปถือกำเนิดในภพใหม่ก็จะมี สิ้นภพสิ้นชาติ เข้าสู่พระนิพพาน จิตวิญญาณเข้าถึงความเป็นสัตว์ (ประเภทมนุษย์ เทพ เดรัจฉาน เปรต อสุรกาย สัตว์นรก) ก็เพราะประกอบอยู่ด้วยตัณหาและอุปาทาน จึงเข้าไปยึดชั้น 5 ว่าเป็นเรา เป็นของเรา ภพชาติใหม่จึงยังมีต่อไปอีกเรื่อย ๆ

วิถิจิต¹¹⁰² คือ จิตพร้อมด้วยเจตสิกที่เกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกันเป็นแถว เป็นจิตที่กำลังเกิดขึ้นรับอารมณ์ใหม่ นับตั้งแต่การปรากฏของอารมณ์ (รูป เสียง...) ที่มากระทบทางทวาร (ตา หู...) ในทุก ๆ ความรู้สึกนึกคิดอันมีที่มาและที่ไป ที่มาของความรู้สึกนึกคิดในเบื้องต้น คือ อารมณ์หรือสิ่ง

¹⁰⁹⁸ ส.นิ. (ไทย) 16/38/79.

¹⁰⁹⁹ ปฏิสนธิวิญญาณ อภ.ฉก.อ. (บาลี) 3/61/147.

¹¹⁰⁰ อภ.ฉก. (ไทย) 22/61/562.

¹¹⁰¹ ชั้นเกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัย แม้เหตุปัจจัยที่เกิดก่อนก็แตกดับไปก่อน ชั้นที่เกิดก่อนและชั้นที่เกิดทีหลังย่อมไม่ได้เห็นกันและกัน ดูใน ชุ.ม. (ไทย) 29/39/144.

¹¹⁰² ได้แก่ สีต่าง ๆ เสียงต่าง ๆ กลิ่นต่าง ๆ รสต่าง ๆ เย็น ร้อน อ่อนแข็ง หย่อน ตึง และอัมมามารมณ์ อันได้แก่ จิต เจตสิก ปสาทรูป 4 สุขุมรูป 16 นิพพาน และบัญญัติ

เร้าเมื่อมีอารมณ์มากกระทบทางทวารต่าง ๆ (ประสาทสัมผัส) จะเกิดจิตชนิดต่าง ๆ เพื่อทำหน้าที่รับรู้ และตอบสนองสิ่งเร้า นั้น จำแนกโดยประเภทใหญ่ ๆ มี 2 ประเภท คือ

1. ปัญจทวารวิถี คือ ความเป็นไปของจิตและเจตสิก ที่เกิดทางทวารทั้ง 5 ได้แก่ จักขุทวารวิถี โสตทวารวิถี ฆานทวารวิถี ชิวหาทวารวิถีกายทวารวิถี¹¹⁰³ ปัญจทวารวิถีเป็นวิถีจิตในกามภูมิเท่านั้น ส่วนมโนทวารวิถีเป็นวิถีจิตในกามภูมิและในภูมิที่สูงขึ้นไปอีก คืออัปนามโนทวารวิถี (จำแนกออกเป็นโลกียอัปนาวิถี และโลกุตตรอัปนาวิถี)

2. มโนทวารวิถี คือ ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางใจ เป็นวิถีจิตของอารมณ์ทางใจ สืบต่อมาจากกระบวนการทางปัญจทวารวิถีอีกทีหนึ่ง ทำให้จิตมีกระบวนการแห่งความนึกคิดพิจารณาทำให้เกิดจินตภาพ และมโนภาพต่าง ๆ ขึ้นมา โดยมีการทำหน้าที่รับรู้ เสพ เสวยผลแห่งอารมณ์นั้น ๆ ย่อมเกิดและดับไปตามลำดับ¹¹⁰⁴ เมื่อนับตลอดทั้งสองช่วง คือ ตั้งแต่อดีตภวังค์จุดเริ่มมาจนจบวิถีจิตรวมทั้งหมดเป็น 17 ขณะจิต¹¹⁰⁵

วิถีจิต คือ ความเป็นอยู่ หรือความเป็นไปของจิตและเจตสิกตามลำดับที่เกิดก่อนและหลัง ในอดีตกาล (กาลที่เป็นไปถัดจากปฏิสนธิกาล) ในเมื่อประสบกับอารมณ์ใหม่ในวาระหนึ่ง ๆ เป็นการทำงานของจิตเมื่อมีการรับรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กายใจ การทำงานของจิตเมื่อประกอบเจตสิกนั้น มี 14 กิจด้วยกัน คือ ปฏิสนธิกิจ ภวังคกิจ อาวัชชนกิจ สวณกิจขายนกิจ สายนกิจ ผุสสนกิจ สัมปฏิจณกิจ สันตริณกิจ โวภูฐัพพกิจ ชวนกิจ ตทาลัมพนกิจ (ตทารัมมณกิจ) และจตุตทิจ วิถีจิตที่เป็นไปกับอารมณ์ทางปัญจทวาร ไว้ 4 แบบ คือ

1. อติมหันตารมณ จิตขั้นสู่วิถี รับรู้อารมณ์ที่กำลังแรงมากที่สุด ถึง 17 ขณะ
2. มหันตารมณ จิตขั้นสู่วิถีรับรู้อารมณ์ มีกำลังอ่อนกว่าอติมหันตารมณ มหันตารมณวิถีมีได้ 2 นัย คือจิตเกิดดับ 16 และ 15 ขณะ
3. ปริตตารมณ จิตขั้นวิถีรับรู้อารมณ์มีกำลังอ่อน วิถีนี้เกิดได้ 6 นัย คือ จิตเกิดดับ 14, 13, 12, 11, 10 และ 9 ขณะ
4. อติปริตตารมณ จิตขั้นวิถีรับรู้อารมณ์มีกำลังอ่อนที่สุด วิถีนี้เกิดได้ 6 นัย คือ จิตเกิดดับ 8, 7, 6, 5, 4 และ 3 ขณะ

นอกจากการรับรู้อารมณ์ทางปัญจทวาร มีวิถีจิตที่เกิดขึ้น ดังที่ได้ยกตัวอย่างไปแล้ว คือ อติมหันตารมณ ก็ยังมีการรับรู้อารมณ์ของจิตทางมโนทวาร การรับอารมณ์ทั้ง 6 ในทางมโนทวารสามารถรับรู้อารมณ์ทั้ง 6 ได้ ทั้งในอดีต ปัจจุบัน อนาคต อารมณ์ที่ปรากฏทางมโนทวารปรากฏได้ทุกอารมณ์ ไม่จำกัดกาลของอารมณ์นั้น

วิถีจิตทางมโนทวารนี้ มี 4 นัย คือ

1. อติวิภูตารมณ อารมณ์ปรากฏชัดเจนทางใจมากที่สุด
2. วิภูตารมณ อารมณ์ปรากฏชัดทางใจ แต่ไม่เท่าอติวิภูตารมณ
3. อวิภูตารมณ อารมณ์ไม่ปรากฏชัดทางใจ ไม่มีขณะ ยังไม่เสพอารมณ์

¹¹⁰³ พระสัทธัมมโชติกะธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ 3, 7**, หน้า 17.

¹¹⁰⁴ พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, หน้า 764-768.

¹¹⁰⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 378.

4. อตฺตวิภูตารมณฺญํ อารมณฺญํไม่ปรากฏทางใจเลย เพียงแต่ทำให้ภวังคจิตไหวเท่านั้น จิตไม่ขึ้นวิธึรับอารมณฺญํใหม่เลย เกิดได้ในฝืนของปุถุชน เรียกได้ว่า จิตไม่ขึ้นวิธึรับอารมณฺญํเลย

วิธึจิต คือ จิตพร้อมด้วยเจตสิกที่เกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกันเป็นแถว เป็นจิตที่กำลังเกิดขึ้นรับอารมณฺญํใหม่¹¹⁰⁶ ได้แก่ สีต่าง ๆ เสียงต่าง ๆ กลิ่นต่าง ๆ รสต่าง ๆ เย็น ร้อน อ่อนแข็ง หย่อน ตึง และธัมมารมณฺญํ อันได้แก่ จิต เจตสิก ปสาทรูป 4 สุขุมรูป 16 นิพพาน และบัญญัติ¹¹⁰⁷

อัปฺปนาวิธึ

อัปฺปนา แปลว่า ทำลาย คือ ทำลายกิเลส มีนิรวรณฺเป็นต้น หมายถึง จิตที่แนบแน่นอยู่ในอารมณฺเดียว ถ้าเคยได้อัปฺปนาคิตในอารมณฺใด เมื่อจิตดวงนั้นเกิดขึ้นอีกขณะใดก็จะต้องมีอารมณฺอย่างนั้นเสมอไป ไม่เปลี่ยนแปลงเป็นอารมณฺอย่างอื่นเลย

อัปฺปนาคิต คือ จิตที่แนบแน่นอยู่ในอารมณฺเดียวโดยเฉพาะ ได้แก่ จิต 35 ดวง (พิสตาร 67) คือ มหัคคตจิต 27 โลกุตตรจิต 8 หรือ 40

ส่วน อัปฺปนาวิธึ คือ วิธึจิตที่มีอัปฺปนาคิตอยู่ในวิธึนั้น ได้แก่ จิต 26 ดวง (พิสตาร 58) คือ มหัคคตกุสลจิต 9 มหัคคตกิริยาจิต 9 โลกุตตรจิต 8 หรือ 40

อัปฺปนาชวณะ คือ ชวณจิตที่แนบแน่นอยู่ในอารมณฺเดียวโดยเฉพาะได้แก่ จิต 26 หรือ 58 เท่ากัน และเหมือนกันกับอัปฺปนาวิธึจิตนั่นเอง เพราะชวณะเป็นจิตที่อยู่ในวิธึ

อัปฺปนาวิธึ หรืออัปฺปนาชวณะเกิดได้ทางมโนทวารวิธึทางเดียวเท่านั้น ไม่เกิดทางปัญจทวารวิธึเลย

อัปฺปนาวิธึ เป็นมโนทวารวิธึก็จริง แต่ไม่จำแนกเป็นวิภูตารมณฺวิธึ และอวิภูตารมณฺวิธึ เหมือนอย่างมโนทวารกามวิธึ เพราะอัปฺปนาวิธึมิแต่วิภูตารมณฺวิธึอย่างเดียว ด้วยเหตุว่า ถ้าอารมณฺนั้นไม่ชัดเจนแจ่มแจ้งจริง ๆ แล้ว อัปฺปนาชวณะจะเกิดไม่ได้เลย โดยจำแนกได้เป็น 2 ประเภท คือ โลกียอัปฺปนาวิธึ โลกุตตรอัปฺปนาวิธึ ดังนี้

โลกียอัปฺปนาวิธึ

โลกียอัปฺปนาคิต ได้แก่มหัคคตจิตทั้ง 27 ดวง แต่โลกียอัปฺปนาวิธึ ได้แก่มหัคคตชวณจิต 18 ดวง (มหัคคตกุสลจิต 9 มหัคคตกิริยาจิต 9) เท่านั้น ส่วนมหัคคตวิบากจิตอีก 9 ดวงนั้นไม่นับเป็นโลกียอัปฺปนาวิธึ เพราะเป็นจิตที่พ้นวิธึและไม่นับเป็นโลกียอัปฺปนาชวณะ เพราะไม่ได้ทำชวณกิจ

โลกียอัปฺปนาวิธึนี้ กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ วิธึจิตที่ได้มาน ที่ถึงมาน ที่มานจิตเกิด (ทั้งนี้หมายเฉพาะมานจิตที่เป็นกุสลและกิริยาเท่านั้น ยกเว้นมานจิตที่เป็นวิบาก เพราะเป็นจิตที่พ้นวิธึ) ผู้ที่ได้ปฐมมานเป็นครั้งแรก ก็ดี ได้ทุติยมานเป็นครั้งแรก ก็ดี ตลอดจนถึงได้เนวสัณญานาสัณญายตนมานเป็นครั้งแรกก็ดี วิธึจิตที่มานจิตนั้น ๆ เกิดเป็นครั้งแรก เรียกว่า อาทิกัมมิกมานวิธึ

โลกุตตรอัปฺปนาวิธึ

¹¹⁰⁶ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, *ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ 3, 7*, หน้า 37.

¹¹⁰⁷ วรณฺสสิทฺธิ ไวทยเสวี, *คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 4 วิธึสังคหวิภาค*, พิมพ์ครั้งที่ 5, นครปฐม, 2547, หน้า 17.

โลกุตตรอัปนาวิธ คือ วิถีจิตที่มีโลกุตตรจิตในวิชชา นั้น โลกุตตรจิตเป็นจิตที่แนบแน่นแน่ว แน่ในพระนิพพานเป็นอารมณ์แต่อย่างเดียวนั้น จะมีอารมณ์เป็นอย่างอื่นไม่ได้ โลกุตตรอัปนาวิธ ได้แก่ โลกุตตรจิต (มัคคจิต 4 ผลจิต 4) ตีเหตุบุคคลเจริญวิปัสสนาจนบรรลุมรรคผล วิถีจิตที่ถึงมรรคถึงผลนั้นเรียกว่า มรรควิถี

อภิญาวิธ

อภิญา แปลว่า รู้ยิ่ง รู้พิเศษ เป็นจิตที่มีความรู้อันยิ่งใหญ่ มีอำนาจสามารถที่จะบันดาลให้เกิดสิ่งที่ตนปรารถนาได้ ต้องใช้รูปาวจรปัญจกถา หรือรูปาวจรปัญจกถากิริยาที่ได้มาจากกสิณเป็นบาทให้เกิดอภิญาจิต ดังนั้น อภิญานี้จึงมีได้แต่ในภูมิที่มีชั้น 5 เพราะต้องทำด้วยรูปฌาน อภิญาต้องอาศัยรูปาวจรฌานเป็นบาทให้เกิดขึ้น มี 5 ประการ คือ

1. บุพเพนิวาสานุสสติ ระลึกชาติก่อนที่เคยเกิดมาแล้วได้

2. ทิพพจักขุ หรือจตุปปาตญาณ (ตาทิพย์) สามารถเห็นเหตุการณ์ไกล ๆ ที่ไปไม่ถึงได้ และรู้จิตปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลาย

3. ประจิตตวิชชานน หรือ เจโตปริยญาณ รู้จักจิตใจของผู้อื่นได้

4. ทิพพโสต คือ หูทิพย์ สามารถฟังเสียงที่ไกล ๆ ได้

5. อิทธิวิธี แสดงอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ ได้

ผู้จะทำอภิญาได้ ต้องเป็นผู้มีลักษณะดังต่อไปนี้ คือ

1. ได้สมาบัติทั้ง 8 คือ ได้ทั้งรูปฌานสมาบัติ และอรุณสมาบัติ โดยครบถ้วน

2. ต้องได้ทำการฝึกฝนเป็นพิเศษอีก 14 นัย ทำให้ได้อภิญาและต้องแคล่วคล่องว่องไว

วิปัสสนธรรม 3 ประการ คือ ทิฐิวิปัสสน (ความเห็นผิด) จิตตวิปัสสน (รู้ผิด) และ สัจฉิวิปัสสน (จำผิด) องค์ของวิปัสสน มี 4 คือ (1) สุภวิปัสสน สำคัญว่ารูป-นามสวयงาม (2) สุขวิปัสสน สำคัญว่ารูป-นามเป็นสุข (3) นิจจวิปัสสน สำคัญว่ารูป-นามเที่ยง และ (4) อัตตวิปัสสน สำคัญว่ารูป-นามเป็นตัวตน¹¹⁰⁸ วิปัสสนธรรมนี้เกิดขึ้นเพราะไม่ได้กำหนดรู้ความจริงของรูป-นาม การที่จะละวิปัสสนธรรมนี้ได้ก็โดยการกำหนดรูปรูป-นามตามนัยของสติปัฏฐาน 4 เท่านั้น ในคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า สติปัฏฐาน 4 มุ่งแสดงการละหรือทำลายวิปัสสนธรรมทั้ง 4 เป็นหลัก คือ (1) สุภวิปัสสน กำจัดได้ด้วยการเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือละความสำคัญผิดว่ารูป-นามเป็นของสวयงามเสียได้ (2) สุขวิปัสสน กำจัดได้ด้วยการเจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือละความสำคัญผิดว่ารูป-นามเป็นสุขเสียได้ (3) นิจจวิปัสสน กำจัดได้ด้วยการเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ ละความสำคัญผิดว่ารูป-นามเป็นของเที่ยงเสียได้ และ (4) อัตตวิปัสสน กำจัดได้ด้วยการเจริญธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ ละความสำคัญผิดว่ารูป-นามเป็นตัวเป็นตนเสียได้¹¹⁰⁹

¹¹⁰⁸ อัง.จตุกก. (ไทย) 21/49/44, วิสุทธิ. (บาลี) 2/366.

¹¹⁰⁹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/369, ม.ม.อ. (บาลี) 1/106/254, วิสุทธิ. (บาลี) 2/361.

วิปัสสนา แปลว่า ปัญญาหยั่งรู้รูปธรรมและนามธรรมตามความเป็นจริง ว่าสภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน ได้แก่ ภาวนาปัญญา¹¹¹⁰ มีศัพทวิเคราะหว่า อนิจจา ทิวเสน วิวิธเน อากาเรน ธมเม ปสสตีติ วิปัสสนา¹¹¹¹ ปัญญาโดยอมเห็นสังขตธรรมมีขันธเป็นต้น ด้วยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ฉะนั้นปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา ความเห็นแจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ โดยความเป็นรูปนามที่พิเศษนอกออกไปจากบัญญัติ โดยการละทิ้งสัททบัญญัติ อตถบัญญัติเสียสิ้น และเห็นแจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ โดยอาการเป็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ อสุภะ ที่พิเศษนอกออกไปจากนิจจสัญญาวิปาส สขสสัญญาวิปาส อตถสัญญาวิปาส สขสัญญาวิปาสเสีย ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่ในมหากุศลจิต มหากริยาจิต¹¹¹²

วิปัสสนาจารย์ บุคคลสัปปายคือบุคคลที่เกื้อกูลที่เหมาะสมในการแนะนำสั่งสอน และคอยช่วยเหลือผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาให้ได้ผลดี ช่วยให้ผู้สมาธิตั้งมั่น ปัญญาเพิ่มพูนไม่เสื่อมถอย เรียกว่าวิปัสสนาจารย์¹¹¹³ ซึ่งเป็นบุคคลที่ถึงพร้อมด้วยศีลคุณ สมาธิคุณ ปัญญาธิคุณ โยคีสมควรเข้าไปสนทนาปราศรัยในขณะที่กำลังปฏิบัติอยู่ เมื่อได้อาศัยแล้วเป็นเหตุทำให้จิตที่ยังไม่เป็นสมาธิเป็นสมาธิ จิตที่เป็นสมาธิแล้วจะตั้งมั่นยิ่งขึ้น พร้อมในการพิจารณาธรรมให้เกิดปัญญาต่อไป สิ่งทีวิปัสสนาจารย์ควรคำนึงในการสอน

1. รู้ถึงความแตกต่างระหว่างบุคคลและคำนึงถึงวิธีสอนที่เหมาะสมแก่บุคคล รู้ลักษณะความแตกต่างของบุคคล โดยคำนึงถึงจริต 6 ประการ ได้แก่ รากะจริต โทสะจริต โมหะจริต สัทธาจริต พุทธิจริต และวิตกจริต และรู้ระดับความสามารถของบุคคล
2. การปรับวิธีสอนให้เหมาะสมกับบุคคล แม้สอนเรื่องเดียวกัน แต่ต่างบุคคล ก็ทรงใช้วิธีที่ต่างกัน โดยพิจารณาจากจริต บุคลิกลักษณะ อธิยาศัยและประเภทของบุคคลเป็นที่ตั้ง
3. ต้องคำนึงถึงความพร้อม ความสุกงอม บาลีใช้คำว่า “ปริปากะ” (ความแก่รอบแห่งอินทรีย์) ของผู้เรียน แต่ละบุคคลเป็นราย ๆ ไป ถ้ายังไม่พร้อมก็ต้องรอจนกว่าจะพร้อม
4. สอนด้วยการให้ลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง คือ การให้ได้รับประสบการณ์ตรง ซึ่งจะให้ผู้เรียนรู้เข้าใจชัดเจน ด้วยประสบการณ์ของตนเอง เช่น ทรงสอนพระจูฬปันถกผู้โง่เขลา โดยการให้นำผ้าขาวไปลูบลำ
5. การสอนโดยให้ผู้เรียนมีส่วนร่วม โดยมีการแสดงข้อคิดความเห็นโต้ตอบกันได้อย่างเสรี ซึ่งหลักการอย่างนี้เป็นวิถิแห่งปัญญา วิธีการนี้ทรงใช้เป็นประจำซึ่งเป็นลักษณะของการถามตอบมี 2 ลักษณะ คือ ใช้ข้อบายให้ผู้เรียนแสดงความคิดเห็นออกมาแล้วชี้ช่องทางเข้าสู่ความรู้ที่ต้องการจะสอน และโต้ตอบกันแบบเสรีโดยมุ่งแสวงหาความรู้ร่วมกัน

¹¹¹⁰ วิชาวินิ.ฎีกา (บาลี) หน้า 267.

¹¹¹¹ ขุ.ป.อ. (บาลี) 1/155/328, อภ.สง.อ. (บาลี) 1/100/100.

¹¹¹² พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ 9 เล่ม 1 สมถกรรมฐานที่ปณี**, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพมหานคร: บริษัท วี.อินเตอร์ พรีนธ์ จำกัด, 2547), หน้า 15.

¹¹¹³ ธนิต อยู่โพธิ, **วิปัสสนานัย**, พิมพ์ครั้งที่ 7, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2540), หน้า 11-16.

6. เอาใจใส่บุคคลผู้ที่ควรได้รับความสนใจเป็นพิเศษ เป็นราย ๆ ไป ตามสมควรแก่กาลเทศะ และเหตุการณ์เช่น เรื่องของธิดาช่างหูก เป็นต้น

7. ช่วยเหลือเอาใจใส่คนที่ด้อยกว่า เช่นเรื่อง พระปุตติคัตตะตีสสะเถระ ผู้มีกายเปื่อยเน่าจนภิกษุทั้งหลายพากันรังเกียจและไม่ยอมดูแล แต่พระองค์เสด็จไปดูดูแล และสอนด้วยพระองค์เองหรือกรณีที่ทรงสงเคราะห์พระจูฬปันถก เป็นต้น

วิปัสสนาจารย์ทำหน้าที่ “ช่วยปรับอินทรีย์” ก่อนปฏิบัติ โยคีมักพูดว่า “ที่มาปฏิบัติไม่ได้หวังอะไรมาก ขอให้ใจสงบ อยู่ปฏิบัติได้ครบกำหนดเวลาก็พอแล้ว” แต่เมื่อได้ลงมือปฏิบัติไป 3-4 วัน จะมีคำถามเกิดขึ้นในใจแทบทุกคนว่า “ทำอย่างไร จึงจะมีความก้าวหน้า

ในการปฏิบัติ วิปัสสนาญาณจะเกิดขึ้นได้อย่างไร?”

พระวิปัสสนาจารย์ฟังให้คำตอบว่า “ความก้าวหน้าในการปฏิบัติวิปัสสนาขึ้นอยู่กับการพัฒนาอินทรีย์ 5 ให้สมดุลและเพิ่มกำลังพลทั้ง 5 ให้แก่กล้าขึ้นตามลำดับ” ซึ่งนั่นหมายความว่า พระวิปัสสนาจารย์จะต้องอธิบายให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจความหมายและความสำคัญของการปรับอินทรีย์ พร้อมทั้งมีกระบวนการบ่มเพาะอินทรีย์ และพอกพูนกำลังพลให้เกิดขึ้นในชั้นธสันดานของโยคีผู้ปฏิบัติให้แก่กล้าขึ้นตามลำดับ ตามจำนวนระยะเวลาที่ปฏิบัติเพิ่มขึ้น ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุอาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีลแล้ว เจริญทำให้มากซึ่งอินทรีย์ 5 ย่อมถึงความเจริญองกามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย”¹¹¹⁴

วิปัสสนาจารย์ช่วยปรับอินทรีย์ โยคีมักพูดว่า “ที่มาปฏิบัติไม่ได้หวังอะไรมาก ขอให้ใจสงบ อยู่ปฏิบัติได้ครบกำหนดเวลาก็พอแล้ว” แต่เมื่อได้ลงมือปฏิบัติไป 3-4 วัน จะมีคำถามเกิดขึ้นในใจแทบทุกคนว่า “ทำอย่างไร จึงจะมีความก้าวหน้าในการปฏิบัติ วิปัสสนาญาณจะเกิดขึ้นได้อย่างไร?” พระวิปัสสนาจารย์ ฟังให้คำตอบว่า “ความก้าวหน้าในการปฏิบัติวิปัสสนาขึ้นอยู่กับ การปรับอินทรีย์ 5 ให้สมดุลและเพิ่มกำลังพล 5 ให้แก่กล้าขึ้นตามลำดับ” ซึ่งนั่นหมายความว่า พระวิปัสสนาจารย์จะต้องอธิบายให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจความหมายและความสำคัญของการปรับอินทรีย์ให้สมดุลกัน พร้อมทั้งมีกระบวนการบ่มเพาะอินทรีย์และพอกพูนกำลังพลให้เกิดขึ้นในชั้นธสันดานของโยคีผู้ปฏิบัติให้แก่กล้าขึ้นตามลำดับ ตามจำนวนระยะเวลาที่ปฏิบัติเพิ่มขึ้น ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุอาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีลแล้ว เจริญ ทำให้มากซึ่งอินทรีย์ 5 ย่อมถึงความเจริญองกามไพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย” วิปัสสนาจารย์ ทำหน้าที่ “ช่วยปรับอินทรีย์” ก่อนปฏิบัติ โยคีมักพูดว่า “ที่มาปฏิบัติไม่ได้หวังอะไรมาก ขอให้ใจสงบ อยู่ปฏิบัติได้ครบกำหนดเวลาก็พอแล้ว” แต่เมื่อได้ลงมือปฏิบัติไป 3-4 วัน จะมีคำถามเกิดขึ้นในใจแทบทุกคนว่า “ทำอย่างไร จึงจะมีความก้าวหน้าในการปฏิบัติ วิปัสสนาญาณจะเกิดขึ้นได้อย่างไร?” พระวิปัสสนาจารย์ ฟังให้คำตอบว่า “ความก้าวหน้าในการปฏิบัติวิปัสสนาขึ้นอยู่กับ การปรับอินทรีย์ 5 ให้สมดุลและเพิ่มกำลังพล 5 ให้แก่กล้าขึ้นตามลำดับ” ซึ่งนั่นหมายความว่า พระวิปัสสนาจารย์จะต้องอธิบายให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจความหมายและความสำคัญของการปรับอินทรีย์ให้สมดุลกัน พร้อมทั้งมีกระบวนการบ่มเพาะอินทรีย์และพอกพูนกำลังพลให้เกิดขึ้นในชั้นธสันดานของโยคีผู้ปฏิบัติให้แก่กล้าขึ้นตามลำดับ ตามจำนวนระยะเวลาที่

¹¹¹⁴ พ.ป.อ. (ไทย) 7/1/713/344.

ปฏิบัติเพิ่มขึ้น ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุอาศัยศีล ตั้งอยู่ในศีลแล้ว เจริญ ทำให้มากซึ่งอินทรีย์ 5 ย่อมถึงความเจริญองกามโพบูลย์ในธรรมทั้งหลาย”¹¹¹⁵

วิปัสสนาญาณ คือ ปัญญาหยั่งรู้ หยั่งเห็นโดยประการต่าง ๆ ในสภาวะลักษณะของรูปและนามตามความเป็นจริง ว่าสภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งความจริง 4 ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค¹¹¹⁶ มีลักษณะรู้สภาวะธรรมตา 3 ประการแห่งธรรมทั้งหลาย คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ส่องแสงให้ความสว่างและกำจัดความมืด คือ อวิชชา (ความไม่รู้) ขณะเดียวกันก็ทำวิชชา คือความรู้ (ซึ่งเปรียบเสมือนความสว่าง) ให้เกิดขึ้น ทำให้หายจากความหลง รู้ทั่วถึงแทงตลอดสภาวะธรรมทั้งปวง สมารถจัดเป็นเหตุใกล้ของญาณนั้น”¹¹¹⁷

ปัญญารู้แจ้งที่บังเกิดขึ้นภายในจิตของผู้กำหนดรู้รูป-นาม อันเป็นผลจากการปฏิบัติให้สมบูรณ์ในไตรสิกขา (ศีล สมาธิ ปัญญา) จนสภาพจิตของบุคคลตั้งมั่นไม่หวั่นไหวเป็นสมาธิ สงบปราศจากกิเลสนิวรณ์ น้อมไปเพื่อรู้แจ้งชัดอริยสัจ 4¹¹¹⁸ และยังมีญาณที่ยิ่งใหญ่ที่สุดอีกญาณหนึ่ง เรียกชื่อเฉพาะว่า โภธิญาณ แปลว่า ปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าที่ทำให้เกิดพระพุทธศาสนา ญาณนี้เป็นความรู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะธรรมทั้งปวงอย่างแจ่มแจ้งชัดเจนแล้ว¹¹¹⁹

ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์ แล้วพิจารณาเห็นความดับ ได้แก่ จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป เมื่อพิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว พิจารณาเห็นความดับไปแห่งจิตนั้นด้วย พิจารณาเห็นอย่างไรชื่อว่า พิจารณาเห็น คือ พิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่กำหนดย่อมทำราคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตาย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละนันทิ (ความยินดี) ได้ เมื่อคลายกำหนดย่อมละราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืน ย่อมละอาทานะ (ความยึดถือ) ได้”¹¹²⁰

พระสารีบุตรเถระอธิบายวิธีพิจารณาธรรมเพื่อให้เกิดวิปัสสนาญาณที่เห็นแจ้งชัดในอริยสัจ 4¹¹²¹ ว่า “ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์ แล้วพิจารณาเห็นความดับ ชื่อว่าวิปัสสนาญาณ.. คือ จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป พิจารณาอารมณ์นั้น แล้วพิจารณาเห็นความดับไปแห่งจิตนั้นด้วย พิจารณาอย่างไรชื่อว่าพิจารณาเห็น คือ พิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนด ไม่

¹¹¹⁵ พุ.ป.อ. (ไทย) 7/1/713/344.

¹¹¹⁶ อภ.สง. (ไทย) 34/34/33.

¹¹¹⁷ วิสุทธิ. (บาลี) 2/76.

¹¹¹⁸ ส.ม. (ไทย) 19/1670/530.

¹¹¹⁹ พุ.ม. (ไทย) 29/728/436.

¹¹²⁰ พุ.ป. (ไทย) 31/52/82.

¹¹²¹ วิสุทธิ. (บาลี) 1/220/298.

กำหนด ย่อมทำราคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตาย่อมละอัตตสัญญาได้ เมื่อเบื่อหน่ายย่อมละความกำหนดยินดีได้ เมื่อคลายกำหนดย่อมละราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละคืนย่อมละความยึดถือได้”¹¹²²

วิปัสสนาภาวนา คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งในชั้น 5 หรือรูป-นามตามความเป็นจริง ว่าไม่เที่ยง มีสภาวะทนได้ยาก ที่ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ เป็นการปฏิบัติเพื่อให้เกิดญาณรู้แจ้งอริยสัจ 4¹¹²³ ที่เรียกว่า “ญาณ”

ญาณ คือ ปัญญา แปลว่า ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี”¹¹²⁴ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงลักษณะแห่งญาณไว้ว่า “ญาณ มีการตรัสรู้สภาวะแห่งธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งความมืด คือโมหะ อันปิดบังสภาวะแห่งธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความหายหลงเป็นผล ส่วนสมาธิจัดเป็นปทัฏฐาน (คือเหตุใกล้) ของญาณนั้น”¹¹²⁵

วิปัสสนาภาวนา เป็นการอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งชัดในชั้น 5 ตามความเป็นจริงว่าไม่เที่ยง มีสภาวะทนได้ยาก ที่ไม่ใช่ตัวตนจะบังคับบัญชาได้ ปฏิบัติเพื่อให้เกิดญาณรู้แจ้งอริยสัจ 4¹¹²⁶ ที่เรียกว่า “ญาณ” เป็นการใคร่ครวญธรรม เพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรมโดยความเป็นไตรลักษณ์¹¹²⁷ แต่ที่เราไม่เห็นรูป-เห็นนามตามความเป็นจริง (โดยความเป็นไตรลักษณ์) ได้โดยง่าย นั่นก็เพราะว่ามีธรรม 3 ประการ¹¹²⁸ เป็นเครื่องขวางกั้นเอาไว้ ก็คือ สันตติปิดบังอนิจจัง อริยาบถปิดบังทุกข์ ขณสัญญาปิดบังอนัตตา

วิปัสสนา คือ ปัญญาเห็นแจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ โดยความเป็นรูป-นาม ที่พิเศษนอกออกไปจากบัญญัติ โดยการละทิ้งสัททบัญญัติ อตตบัญญัติเสียสิ้น และเห็นแจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ มีรูปารมณเป็นต้น โดยอาการไม่งาม ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ที่พิเศษนอกออกไป จากสุขสัญญาวิปัสสนา นิจจสัญญาวิปัสสนา สุขสัญญาวิปัสสนา อตตสัญญาวิปัสสนาเสีย ได้แก่ปัญญาเจตสิกที่ในมหากุศลจิต และมหาภิริยาจิต¹¹²⁹

¹¹²² ขุ.ป. (ไทย) 31/51/82.

¹¹²³ ที.ปา. (ไทย) 11/352/242, อัง.จตุกก.อ. (บาลี) 2/254/447.

¹¹²⁴ อภิ.สง. (ไทย) 34/34/33.

¹¹²⁵ วิสุทธิ. (บาลี) 2/76.

¹¹²⁶ ที.ปา. (ไทย) 11/352/242, อัง.จตุกก.อ. (บาลี) 2/254/447.

¹¹²⁷ อัง.สตตก.อ. (บาลี) 3/20/165, อัง.สตตก.ฎีกา (บาลี) 3/20/192.

¹¹²⁸ อัง.สตตก.ฎีกา (บาลี) 1/341.

¹¹²⁹ พระสังฆธรรมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉท 9 เล่ม 1**, พิมพ์ครั้งที่ 5 กรุงเทพมหานคร: บริษัท วี.อินเตอร์ พริ้นท์ จำกัด., 2547, หน้า 15.

การเจริญวิปัสสนา คือ การเพ่งพินิจพิจารณาสภาพธรรมตามเป็นจริง¹¹³⁰จนเห็นแจ้งพระไตรลักษณ์ แต่ที่เราไม่เห็นรูป-เห็นนามตามความเป็นจริงได้โดยง่ายนั้น ก็เพราะว่ามีธรรม 3 ประการเป็นเครื่องขวางกั้นไว้ คือ สันตติปิดบังอนิจจัง อริยาบถปิดบังทุกข์ ขณสังขญาปิดบังอนัตตา¹¹³¹

1) สันตติปิดบังอนิจจัง สันตติ หมายถึง การเกิดขึ้นติดต่อกันอย่างรวดเร็วจึงเกิดความสับสนแห่งกรรม ฤดู จิต อาหาร ตัวอย่างที่เข้าใจได้ง่าย เช่น ขนเก่าหลุดร่วงไป ขนใหม่เกิดขึ้นแทน ความคิดเก่าดับไป ความคิดใหม่มาแทน ปิดบังไม่ให้เห็นความเป็นอนิจจัง ของสภาพธรรมที่ปรากฏ ปิดบังไม่ให้เห็นความไม่เที่ยงของรูป-นาม ทำให้เห็นเหมือนกับว่า รูป-นามนี้ยังมีอยู่เรื่อย ๆ ไป เมื่อไม่เห็นความจริงของรูป-นาม ก็เกิดความสำคัญผิดในรูป-นามว่า “เป็นของเที่ยง” เรียกว่า นิจจวิปลาต

2) อริยาบถปิดบังทุกข์ หมายถึง การเปลี่ยนอริยาบถมาปิดบังทุกข์ เช่น เมื่อเราเดินเมื่อยก็เปลี่ยนเป็นนั่ง นั่งเมื่อยก็เปลี่ยนเป็นนอน ทำให้เข้าใจว่าสังขารนี้ไม่ได้ทุกข์อะไร การเปลี่ยนอริยาบถบ่อยทำให้ไม่เห็นความจริงของรูป-นามว่า มีทุกข์เบียดเบียนบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา เมื่อไม่เห็นทุกข์ ก็เข้าใจผิดว่าเป็นสุข เรียกว่า”สุขวิปลาต” เป็นปัจจัยแก้ค้นหาทำให้ปรารถนาดีขึ้นไป ตามอำนาจของค้นหา ที่อาศัยรูป-นามเกิดขึ้น เพราะเหตุที่ไม่ได้พิจารณาอริยาบถ จึงทำให้ไม่เห็นทุกข์ (ผู้ไม่เห็นทุกข์ย่อมไม่เห็นอริยสัจ 4)

3) ขณสังขญาปิดบังอนัตตา ขณสังขญา แปลว่าความสำคัญมั่นหมายว่าเป็นกลุ่มก้อนเดียวกัน หมายถึง ความสำคัญผิดในสภาพธรรมที่รวมกันอยู่เป็นกลุ่มเป็นก้อนของชั้น 5 ว่าเป็นตัวเป็นตน และสำคัญว่ามีสาระแก่นสาร จึงทำให้ไม่สามารถเห็นความแยกกันของรูป-ของนามเป็นคนละอย่างได้ เมื่อไม่สามารถกระจายความเป็นกลุ่มเป็นก้อนคือขณสังขญา ให้แยกออกจากกันได้ จึงไม่มีโอกาสที่จะเห็นความไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตนได้ ทำให้หลงยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตน แต่แท้จริงแล้วเป็นเพียงธาตุต่าง ๆ ประกอบขึ้นเป็นคน ถ้าแยกออกแล้วไม่มีความเป็นคนเลย ต่อเมื่อรวมกันเข้า จึงสมมติชื่อว่าเป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ เมื่อไม่เห็นอนัตตา วิปลาตที่เรียกว่า “อัตตวิปลาต” (ความสำคัญผิดว่าเป็นตัวตน) ก็ต้องเกิดขึ้น และเป็นปัจจัยแก้ค้นหา¹¹³² (ค้นหาคือสมุทัยสัจ เป็นเหตุโดยตรงให้ทุกข์เกิด)

วิธีทำลายเครื่องปิดบังไตรลักษณ์ทั้ง 3 ประการนี้ได้ มีอยู่เพียงทางเดียวเท่านั้น นั่นคือปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน 4 นอกจากนี้ไม่มีทางใดอีกเลย¹¹³³ สติปัฏฐาน 4 เท่านั้นที่สามารถทำลายวิปลาตและทำให้เกิดวิปัสสนาปัญญา เห็นความจริงของรูป-นามได้¹¹³⁴

วิปัสสนา จำแนกรูปแบบออกได้เป็น 4 แบบ ดังนี้

1) สมถปุพพังคมวิปัสสนา วิปัสสนามีสมถะนำหน้า เรียกเต็มว่า สมถปุพพังคมวิปัสสนาภาวนา¹¹³⁵ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ เป็นสมถะเกิดก่อน มี

¹¹³⁰ อง.สตตก.อ. (บาลี) 3/20/165, อง.สตตก.ฎีกา (บาลี) 3/20/192.

¹¹³¹ ดูใน อง.สตตก.ฎีกา (บาลี) 1/341 .

¹¹³² วิสุทธิ. (บาลี) 3/ 275, วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) 3/ 522.

¹¹³³ ดูใน ม.ม.อ. (บาลี)1/106/254.

¹¹³⁴ ม.อ.อ. (บาลี) 3/399/247.

¹¹³⁵ ดูใน ขุ.ป. (ไทย) 31/535/433 , 31/2/414.

สภาวะพิจารณาเห็นธรรมที่เกิดในสมาธินั้น โดยความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตาเกิดภายหลัง สมถะจึงมีก่อน วิปัสสนามีภายหลัง¹¹³⁶ ดังนี้

2) วิปัสสนาปุพพังคมสมถะ สมถะมีวิปัสสนานำหน้า เรียกเต็มว่า วิปัสสนาปุพพังคมสมถะภาวนา¹¹³⁷ มีสภาวะพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตาอันเป็นวิปัสสนาเกิดก่อน สภาวะที่จิตปล่อยธรรมทั้งหลายที่เกิดในวิปัสสนานั้นเป็นอารมณ์ และสภาวะที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ไม่ฟุ้งซ่านเป็นสมถะ วิปัสสนาจึงมีก่อน สมถะมีภายหลัง¹¹³⁸

3) ยุคันทรสมถวิปัสสนา สมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน เรียกเต็มว่า สมถวิปัสสนายุคันทรภาวนา การเจริญสมถะและวิปัสสนาคอบคู่ไปด้วยกัน¹¹³⁹ ด้วยอาการ 16 อย่าง

1. ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์	2. ด้วยมีสภาวะเป็นโคจร
3. ด้วยมีสภาวะละ	4. ด้วยมีสภาวะสละ
5. ด้วยมีสภาวะออก	6. ด้วยมีสภาวะหลีกออก
7. ด้วยมีสภาวะละเอียดย	8. ด้วยมีสภาวะประณีต
9. ด้วยมีสภาวะหลุดพ้น	10. ด้วยมีสภาวะไม่มีอาสวะ
11. ด้วยมีสภาวะเป็นเครื่องข้าม	12. ด้วยมีสภาวะไม่มีนิมิต
13. ด้วยมีสภาวะไม่มีปณิหิตะ	14. ด้วยมีสภาวะเป็นสุญญตะ
15. ด้วยสภาวะมีรสเป็นอย่างเดียวกัน	16. ด้วยสภาวะไม่ล่องเลยกัน

เมื่อละอุทธัจจะจึงมีสมาธิ คือ ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน โดยมีนิโรธเป็นอารมณ์ เมื่อภิกษุนั้นละอวิชชาจึงมีวิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นสภาพที่มีนิโรธเป็นอารมณ์ สมถะและวิปัสสนาจึงมีรสเป็นอย่างเดียวกัน เป็นคู่กัน ด้วยมีสภาวะเป็นอารมณ์¹¹⁴⁰

4) ธัมมูทัจจวิคคหิตมานัส วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมูธัจจ คือความฟุ้งซ่านธรรมหรือตื่นธรรม (ความเข้าใจผิดยึดเอาผลที่ประสบในระหว่างว่าเป็นนิพพาน)¹¹⁴¹ มีใจถูกอุทธัจจะ ในธรรมกันไว้ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีสภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่มรรคก็เกิดแก่เธอ ในภายหลัง¹¹⁴²

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในวิธีที่ 4 นี้ คือ เมื่อผู้ปฏิบัติกำลังมนสิการชั้น 5 อย่างหนึ่งอย่างใดโดยไตรลักษณ์ ก็จะมีโอกาส คือแสงสว่างขึ้นมา ญาณ ปีติ ปัสสทธิ (ความสงบเย็น) สุข อธิโมกข์ (ความปลงใจหรือศรัทธาแก่กล้า) ปัคคาหะ (ความเพียรที่พอดี) อุပ္ภูฐาน (สติชัดหรือสติกำกับอยู่) อุเบกขา (จิตเรียบเสมอเป็นกลาง) หรือ นิกันติ (ความตั้งใจ)¹¹⁴³ อย่างไรก็ดีอย่างหนึ่งขึ้นมา ผู้ปฏิบัตินี้ถึงโอกาสเป็นต้นนั้นว่าเป็นธรรม คือเข้าใจว่าเป็นมรรค ผล หรือนิพพาน เพราะการนึกไป

¹¹³⁶ ชุ.ป. (บาลี) 31/2/307, ชุ.ป. (ไทย) 31/2/414.

¹¹³⁷ ม.อ.อ. (บาลี) 1/105, วิสุทธิ. (บาลี) 2/333.

¹¹³⁸ ชุ.ป. (บาลี) 31/4/310, ชุ.ป. (ไทย) 31/4/418.

¹¹³⁹ ม.อ. (ไทย) 14/153-65/116-122, ม.อ.อ. (บาลี) 3/499-500 .

¹¹⁴⁰ ชุ.ป. (บาลี) 31/5/311-315, ชุ.ป. (ไทย) 31/5/420-424.

¹¹⁴¹ ชุ.ป. (ไทย) 31/542-3/445-8.

¹¹⁴² ชุ.ป. (บาลี) 31/5/315-317, ชุ.ป. (ไทย) 31/5/425-426.

¹¹⁴³ ชุ.ป. (บาลี) 31/7/317, ชุ.ป. (ไทย) 31/7/426.

เช่นนั้น ก็จะเกิดความฟุ้งซ่าน ผู้ปฏิบัติมีใจถูกชักให้เขวไปด้วยอุทธัจจะแล้วก็จะไม่รู้ตามความเป็นจริง ซึ่งสภาพที่ปรากฏอยู่ โดยภาวะเป็นของไม่เที่ยง โดยภาวะที่เป็นทุกข์ โดยภาวะที่เป็นอนัตตา ก็จะทำให้เนิ่นช้าในการปฏิบัติได้

วิปัสสนายานิก หมายถึง ผู้มีวิปัสสนาเป็นยาน ผู้เริ่มปฏิบัติด้วยเจริญวิปัสสนาทีเดียว โดยไม่เคยฝึกหัดเจริญสมาธิใด ๆ มาก่อน เมื่อเจริญวิปัสสนา คือ ใช้ปัญญาพิจารณาความจริงเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกทางแล้ว จิตก็จะสงบขึ้น เกิดมีสมาธิตามมาเอง¹¹⁴⁴ มีวิปัสสนาล้วน ๆ เป็นเครื่องนำทาง หรือบุคคลผู้ไปสู่มรรค ผล นิพพานโดยอาศัยวิปัสสนาล้วน ๆ เป็นยานพาหนะ¹¹⁴⁵ โดยมีปริมัตถ์เป็นอารมณ์ คือกำหนดรูปและนามหรือชั้น 5 आयตนะ 12 ธาตุ 6 หรือธาตุ 18 เป็นต้น เป็นอารมณ์ โดยทางพระไตรลักษณ์ จนบรรลุมรรค ผล นิพพาน คือ ผู้เจริญวิปัสสนาด้วยการอาศัยฉนิกสมาธิเป็นฐานในการปฏิบัติ ทำให้ดำเนินไปสู่มรรค ผล และนิพพาน ด้วยการเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ บุคคลประเภทนี้มีฉนิกสมาธิอย่างเดียวกันเป็นจิตตวิสุทธิ¹¹⁴⁶ เมื่อฉนิกสมาธิแก่กล้ามากขึ้น ความตั้งมั่นแห่งจิตเหมือนฉนวนในสมถภาวนาย่อมเกิดขึ้น แม้อารมณ์ที่เป็นรูปนามจะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพที่ปรากฏชัด ความตั้งมั่นก็คงอยู่อย่างนั้น ลำดับจิตที่เกิดก่อนและลำดับจิตที่ภายหลังมีกำลังทัดเทียมกัน สมาธิดังกล่าวต่างจากฉนวนในสมถภาวนาคือฉนวนในสมถภาวนารับรู้อารมณ์บัญญัติอย่างเดียว ไม่ปรากฏความเป็นรูปนาม ทั้งปราศจากสภาวะของพระไตรลักษณ์ แต่สมาธิของวิปัสสนารับรู้อารมณ์ปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงได้บ้าง ทั้งปรากฏความเป็นรูปนาม เมื่อญาณแก่กล้าขึ้นก็จะหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ที่รู้เห็นความเกิดดับเป็นต้น

วิปัสสนายานิก ตามรูปร่างเป็นหลัก คือ ตามรูปร่างของธาตุ 4 ธาตุใดธาตุหนึ่งที่ปรากฏชัดเจนในขณะจิตปัจจุบัน คือ ธาตุดินมีลักษณะแข็งปรากฏชัดในรูปทั้งหมด แต่ขณะที่แสงจันทร์แสงอาทิตย์ปรากฏ มีลักษณะอ่อนมีความแข็งน้อย ธาตุน้ำมีลักษณะเกาะกุมทำให้วัตถุที่แข็งอยู่รวมกันก่อตัวเป็นรูปร่างได้ (ทำให้วัตถุที่อ่อนไหลไปได้) ธาตุไฟมีลักษณะเย็นหรือร้อน ธาตุลมมีลักษณะหยาบหรือตึง และปรากฏสภาวะเคลื่อนไหว¹¹⁴⁷

การตามรูปร่างเป็นหลัก เป็นการเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ใช้ฉนิกสมาธิพิจารณาอาการของรูป โดยเฉพาะธาตุลมที่เคลื่อนไหว¹¹⁴⁸ โดยลักษณะ 7 ประการ คือ 1) อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง 2) ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ 3) อนัตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน 4) นิพพิทานุปัสสนา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย 5) วิราคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความคลายกำหนัด 6) นิโรธานุปัสสนา พิจารณาเห็นความดับกิเลส 7) ปฏิสนิสส์คคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส¹¹⁴⁹ นี่เป็นการเจริญวิปัสสนาของวิปัสสนายานิก

¹¹⁴⁴ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า 449.

¹¹⁴⁵ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, หน้า 60.

¹¹⁴⁶ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม 1, หน้า 61.

¹¹⁴⁷ คู่มือพระญาณธชเถระ (แลตสีสยาตอ), อานาปานทีปนี, หน้า 37.

¹¹⁴⁸ ชุ.เถร.อ. (บาลี) 2/1288/603.

¹¹⁴⁹ ม.ม.อ. (บาลี) 1/65/169.

วิปัสสนาญาณิกกำหนดรู้รูป-นาม (ชั้น 5) ที่ปรากฏชัดในขณะปัจจุบัน สติรู้เท่าทันสภาวะจิตเจตสิกและอายตนะภายนอกเป็นที่ตั้ง การหยั่งรู้ไม่อาจกำหนดรู้สังขารธรรมในอรรถภาพของตนโดยสิ้นเชิงได้¹¹⁵⁰ จึงกำหนดเฉพาะอารมณ์ที่จิตรู้ชัด ดังข้อความในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกาว่า “ยถาปากฎ วิปัสสนาภินิเวโส¹¹⁵¹ พึงเจริญวิปัสสนาตามอารมณ์ที่ปรากฏชัด”

วิปัสสนูปกิเลส สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง¹¹⁵² สภาพที่ใจถูกอุทธัจจะในธรรมกัณฑ์ไว้ ความฟุ้งซ่านในธรรม¹¹⁵³ สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง และให้รายละเอียดเพิ่มเติมว่า สาเหตุที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมองเกิดจากใจที่ถูกความฟุ้งซ่านในธรรม คืออุปกิเลสครอบงำ และเกิดแก่ผู้ที่ได้ตรองวิปัสสนาอันดับแรก มีชื่อเรียกว่า อุทยัพพยานูปัสสนาญาณ¹¹⁵⁴ คัมภีร์พุทธศาสนาหลายคัมภีร์ระบุว่าวิปัสสนูปกิเลส 9 ประการแรกเป็นที่ตั้งของอุปกิเลส มิใช่อุปกิเลส ส่วนนิกัณฑ์เป็นอุปกิเลส (โดยตรง) เมื่อผู้ปฏิบัติยติในญาณ เป็นต้นนั้น ๆ ภาวนาย่อมเสื่อมไป คนที่มีการดับน้อยย่อมสำคัญว่าได้บรรลุธรรมแล้วในธรรมที่ยังมิได้บรรลุ เป็นอารมณ์ที่ตั้งของอุปกิเลส คือเครื่องเศร้าหมอง 3 ประการอันได้แก่ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ จึงชื่อว่า อุปกิเลส โดยอ้อม ส่วนนิกัณฑ์เป็นตัณหาที่ทำให้วิปัสสนาเศร้าหมอง จึงชื่อว่า อุปกิเลส โดยตรง และชื่อว่า อุปกิเลสวัตถุ (ที่ตั้งของอุปกิเลส) เพราะเป็นอารมณ์ที่ตั้งของตัณหาเป็นต้น¹¹⁵⁵

อุปกิเลสมี 10 คือ โอภาส ญาณ ปีติ ปัสสัทธิ สุข อธิโมกข์ ปัคคหะอุปภูฐานะ อุเบกขา และนิกัณฑ์ เมื่อขาดสติก็จะเข้าไปยึดถือว่า “โอภาสเกิดขึ้นแก่เราแล้ว” ก็จะเกิดวิปัสสนูปกิเลสขึ้น โดยการยึดถือ 3 ทาง คือยึดถือโดย ทิฏฐิ มานะ และตัณหา ที่เรียกว่าอุปกิเลสเพราะเป็นวัตถุ (ที่ตั้ง) ของอุปกิเลส มิใช่เพราะเป็นอกุศล ส่วนนิกัณฑ์เป็นทั้งอุปกิเลสและเป็นที่ตั้งของอุปกิเลสด้วย เป็นกิเลสในระดับผู้มีวิปัสสนาญาณ เมื่อเป็นวิปัสสนาก็จะมีปรมาตถ์เป็นอารมณ์ ซึ่งหมายความว่าวิปัสสนูปกิเลสเป็นอารมณ์ประเภทธรรมารมณ์ โดยมีอุปกิเลส 10 เป็นสิ่งเร้าให้เกิดวิปัสสนูปกิเลส โดยการยึดถือ 3 ทางคือยึดถือโดยทิฏฐิ ยึดถือโดยมานะ และยึดถือโดยตัณหา และเกิดแก่บุคคลผู้ปฏิบัติชอบ ผู้มีความพากเพียรในการปฏิบัติอย่างยิ่งยวด¹¹⁵⁶

¹¹⁵⁰ ม.อ.ฎีกา (บาลี) 3/326.

¹¹⁵¹ วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) 2/432.

¹¹⁵² พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ 6, 2550, หน้า 1061.

¹¹⁵³ ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) 31/6-7/425-427.

¹¹⁵⁴ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 1060-61.

¹¹⁵⁵ พระพุทธทศตเถระ, อภิธัมมวาทาร, พิมพ์ครั้งที่ 3, พระอัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิตตรวจชำระ, พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, 2555), หน้า 430-432.

¹¹⁵⁶ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 1067.

วิมุตติ หมายถึง ความหลุด แสดงถึงลักษณะการหลุดพ้นในลักษณะต่าง ๆ เช่น วิมุตติสุข¹¹⁵⁷ วิมุตติชั้น¹¹⁵⁸ วิมุตติญาณทัสนะ¹¹⁵⁹ วิมุตตานุตตรियะ¹¹⁶⁰ เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ¹¹⁶¹ วิมุตติรส¹¹⁶² เป็นต้น มีความหมายที่แสดงลักษณะแห่งความหลุดพ้นโดยประการต่าง ๆ ในปรมัตถโชติกา อุทานอรรถกถา อธิบายความหมายของวิมุตติว่า วิมุตติ ได้แก่ ภาวะที่จิตหลุดพ้นด้วยอำนาจสงบระงับอุปกิเลส และทุกข์ทั้งสิ้น¹¹⁶³ ในสัทธัมมปชโชติกาปฏิสัมภิตามรรคอรรถกถา อธิบายความหมายของวิมุตติว่า “ชื่อว่าวิมุตติ เพราะอรรถว่าปล่อย เพราะพ้นจากกิเลสนั้นด้วยการละกิเลสอันมรรคฆ่าแล้ว ได้แก่ อริยมรรคนั่นเอง”¹¹⁶⁴

คำว่า “วิมุตติ” คือ ความหลุดพ้นออกจากเครื่องผูกมัดเป็นอิสระเสรี เรียกว่า เป็นผล เมื่อแยกโดยละเอียดแล้วเป็น 2 ตอน คือ เป็นทั้งมรรคและทั้งผล กิริยาที่หลุดพ้นออกไปขณะที่หลุดพ้นเป็นมรรค ภาวะที่หลุดพ้นออกไปแล้วมีความเป็นอิสระเสรีอยู่เป็นปกติ เรียกว่า ผล ซึ่งวิมุตติเป็นภาวะฝ่ายผล กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นภาวะเสร็จงานและเป็นภาวะที่อำนวยความสะดวกการทำงานต่อไป ไม่ใช่เป็นตัวการทำงานเอง วิมุตตินั้นเป็นเครื่องแสดงถึงการเข้าถึงนิพพาน เรียกว่าเป็นอาการสำแดงนิพพาน¹¹⁶⁵ วิมุตตินี้เป็นความหลุดพ้นจากอกุศลธรรมทั้งหลาย หลุดพ้นจากกิเลสอันเป็นเครื่องผูกมัดเป็นสภาวะที่มีความเป็นอิสระจากความยึดมั่นทั้งหลายเป็นการพ้นจากอำนาจของวิภูฏะอย่างสิ้นเชิง วิมุตตินี้เป็นลักษณะของพระนิพพาน ซึ่งเป็นจุดหมายปลายทางในการประพฤติพรหมจรรย์ อันมีวิมุตติเป็นแก่นเป็นสาระสูงสุดในพระพุทธศาสนาตามที่ปรากฏในพระสูตรต้นตปิฎก อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาตสิกขานิสังสสูตร ความว่า

พรหมจรรย์มีวิมุตติเป็นแก่น เป็นอย่างไร คือ ธรรมทั้งหลายเราแสดงแก่สาวกทั้งหลายในธรรมวินัยนี้เพื่อความสิ้นไปแห่งทุกข์โดยชอบทุกประการ ธรรมทั้งหลายเราแสดงแล้วแก่สาวกทั้งหลายเพื่อความสิ้นไปแห่งทุกข์โดยชอบทุกประการโดยวิธีใด ๆ ธรรมทั้งหลายนั้นเป็นธรรมอันวิมุตติถูกต้องแล้วโดยวิธีนั้น ๆ พรหมจรรย์มีวิมุตติเป็นแก่น เป็นอย่างนี้แล¹¹⁶⁶

ในพระวินัยปิฎกแสดงความสำคัญของวิมุตติที่เป็นความหลุดพ้นในสิ่งทั้งปวง ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญอย่างหนึ่งของพระพุทธศาสนา ที่พระพุทธเจ้าทรงอุปมาไว้ว่า ธรรมวินัยนี้มีรสเดียว คือ วิมุตติรส(ความหลุดพ้น) เหมือนมหาสมุทรมีรสเดียว คือ รสเค็ม¹¹⁶⁷ ความสำคัญของวิมุตติ คือเป็นที่สุดแห่ง

¹¹⁵⁷ วิ.ม. (ไทย) 4/1/1.

¹¹⁵⁸ วิ.ม. (ไทย) 4/84/145.

¹¹⁵⁹ วิ.ม. (ไทย) 4/84/142.

¹¹⁶⁰ ที.ปา. (ไทย) 11/305/273.

¹¹⁶¹ ที.สี. (ไทย) 9/373/156.

¹¹⁶² วิ.จ. (ไทย) 7/385/284.

¹¹⁶³ ขุ.อุ.อ. (ไทย) 1/3/-/52.

¹¹⁶⁴ ขุ.ป.อ. (ไทย) 7/1/-/180-181.

¹¹⁶⁵ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ 40, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์แพรวแอนดีโฮม จำกัด, 2557), หน้า 334.

¹¹⁶⁶ อง.จตุกก. (ไทย) 21/245/365.

¹¹⁶⁷ วิ.จ. (ไทย) 7/385/284.

ทุกข์ เป็นภาวะของพระนิพพาน เรียกอีกอย่างว่า นิโรธสัง ซึ่งคำว่า นิโรธ เป็นคำไวพจน์ของพระนิพพาน¹¹⁶⁸ ปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า ปหานะ 5 คือ 1. วิกขัมภนปหานะ (การละด้วยการข่มไว้) 2. ตทังคปหานะ(การละด้วยองค์นั้น ๆ) 3. สมุจเฉทปหานะ(การละด้วยการตัดขาด) 4. ปฏิปัสสัทธิปหานะ (การละด้วยสงบระงับ) 5. นิสสรณปหานะ (การละด้วยสลัดออกได้)

การละนิรแณด้วยการข่มไว้ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญปฐมฌาน การละทิกฺขุสังโยชน์ด้วยองค์นั้น ๆ ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญสมาธิซึ่งเป็นส่วนแห่งการชำแรกกิเลสสมุจเฉทปหานะ ซึ่งเป็นโลกุตตรมรรค และปฏิปัสสัทธิปหานะซึ่งเป็นโลกุตตรผลในขณะแห่งผล ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญมรรคที่ให้ถึงความสิ้นไป และนิสสรณปหานะเป็นนิโรธ คือ พระนิพพาน¹¹⁶⁹ วิมุตติมี 5 ลำดับ คือ (1) วิกขัมภนวิมุตติ (2) ตทังควิมุตติ (3) สมุจเฉทวิมุตติ (4) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ (5) นิสสรณวิมุตติ วิมุตติ 5 นี้ เป็นเช่นเดียวกันกับคำอธิบายของปหาน 5 วิเวก 5 วิชาคะ 5 และโอสัคคะ 5 อันหมายถึง ความปล่อยความสละการละนิรแณด้วยการข่มไว้ ย่อมมีแก่ผู้เจริญปฐมฌาน ชื่อว่า วิกขัมภนวิมุตติ การละทิกฺขุสังโยชน์นั้น ๆ ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญสมาธิ อันเป็นไปในส่วนการชำแรกกิเลส ชื่อว่า ตทังควิมุตติ ส่วนสมุจเฉทปหานอันเป็น โลกุตตรมรรค ชื่อว่าสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิปหานอันเป็นโลกุตตรผลในขณะแห่งผล ย่อมมีแก่บุคคลผู้เจริญมรรคเครื่องให้ถึงความสิ้นไป ชื่อว่า ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณปหาน เป็นนิโรธ คือ นิพพาน ชื่อว่า นิสสรณวิมุตติ

คัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถาที่ปรากฏคำว่า วิกขัมภนปหานะ การข่ม นิรแณเป็นต้นไว้ด้วยโลกียสมาธินั้น ๆ ดุจเอาหม้อเหวี่ยงลงไปใต้น้ำที่มีจอกแหน ทำให้จอกแหนกระจายไปไม่ไกล การละนิรแณด้วยการข่มไว้ย่อมมีแก่ผู้เจริญปฐมฌาน เพราะนิรแณปรากฏ อันที่จริงนิรแณยังไม่ครอบงำจิตเรวหนัก ทั้งในส่วนเบื้องต้น ทั้งในส่วนเบื้องหลังแห่งฌาน เมื่อจิตถูกนิรแณครอบงำ ฌานย่อมเสื่อม แต่จิตเป็นต้นยังเป็นไปได้ ไม่เป็นปฏิปักษ์ทั้งก่อนหลังตั้งแต่ทุติยฌานเป็นต้น เพราะฉะนั้นการข่มนิรแณจึงปรากฏ การละธรรมที่ควรละนั้น ๆ โดยเป็นปฏิปักษ์กันด้วยองค์ฌานอันเป็นส่วนของวิปัสสนานั้น ๆ ดุจตามประทีปไว้ในตอนกลางคืน ละความมืดเสียได้ ด้วยตทังคปหานะ การละทิกฺขุสังโยชน์นั้น ๆ ย่อมมีแก่ผู้เจริญสมาธิอันเป็นไปในส่วนแห่งการชำแรกกิเลส การละทิกฺขุสังโยชน์โดยเป็นของหยาบ เพราะทิกฺขุสังโยชน์เป็นของหยาบ นิจสังญาเป็นต้นละเอียดย เพราะหยั่งลงในทิกฺขุสังโยชน์ 62 สมาธิอันเป็นไปในส่วนแห่งการชำแรกกิเลส ได้แก่ สมาธิสัมปยุตด้วยวิปัสสนา การละโดยอาการที่ตัดขาดธรรมอันเป็นสังโยชน์ ด้วยอริยมรรคญาณ ดุจต้นไม้ที่ถูกสายฟ้าฟาด นี้ชื่อว่า สมุจเฉทปหานะ คือ นิพพาน กล่าวคือ นิโรธ¹¹⁷⁰ ในคัมภีร์สุมังคลวิลาสณี อธิบายว่า “ตทังควิมุตติ และวิกขัมภนวิมุตติชื่อว่า วิมุตติ ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติพึงทราบว่าเป็นปรมวิมุตติ”¹¹⁷¹ ในสุมังคลวิลาสณีสรุปความว่า วิมุตติมี 5 อย่าง คือ พันด้วยข่มไว้ (วิกขัมภนวิมุตติ) พันชั่วคราว (ตทังควิมุตติ) พันเด็ดขาด(สมุจเฉทวิมุตติ) พันอย่างสงบ (ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ) พันออกไป (นิสสรณวิมุตติ) ในวิมุตติ

¹¹⁶⁸ พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 21, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์แพรวแอนดโฮม จำกัด, 2556), หน้า 388.

¹¹⁶⁹ ชุ.ป. (ไทย) 31/24/34.

¹¹⁷⁰ ชุ.ป.อ. (ไทย) 7/1/-/353-355.

¹¹⁷¹ ที.สี.อ. (ไทย) 2/1/-/148-149.

เหล่านั้น สมาบัติ 8 จัดเป็นวิกขัมภณวิมุตติ เพราะพ้นจากนิวรรณ์เป็นต้นที่ข่มไว้ได้เอง อนุปัสสนา 7 มี อนิจจานุปัสสนาเป็นต้น จัดเป็น ตทังควิมุตติ เพราะกำหนดโดยเป็นข้าศึกของธรรมนั้น ๆ เพราะพ้นจากนิจจสัจญญาเป็นต้นเหล่านั้น อริยมรรค จัดเป็นสมุจเฉทวิมุตติ เพราะพ้นจากกิเลสที่ตัดขาดแล้วเอง สามัญญผล 4 จัดเป็นปฏิปัสสัทธิวิมุตติ เพราะเกิดขึ้นในที่สุดแห่งการสงบของกิเลสด้วยอานาภาพมรรค นิพพาน จัดเป็นนิสสรณวิมุตติ เพราะพ้นคือเพราะปราศจากคือ เพราะตั้งอยู่ไกลจากกิเลสทั้งปวง¹¹⁷²

ในคัมภีร์สุมังคลวิลาสนี้ อธิบายว่า “ตทังควิมุตติ และวิกขัมภณวิมุตติชื่อว่า วิมุตติ ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติพึงทราบว่าเป็นปรมวิมุตติ”¹¹⁷³

ในสุมังคลวิลาสนี้สรุปความว่า วิมุตติมี 5 อย่าง คือพ้นด้วยข่มไว้ (วิกขัมภณวิมุตติ) พ้นชั่วคราว (ตทังควิมุตติ) พ้นเด็ดขาด (สมุจเฉทวิมุตติ) พ้นอย่างสงบ (ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ) พ้นออกไป (นิสสรณวิมุตติ) ในวิมุตติเหล่านั้น

สมาบัติ 8 จัดเป็นวิกขัมภณวิมุตติ เพราะพ้นจากนิวรรณ์เป็นต้นที่ข่มไว้ได้เอง อนุปัสสนา 7 มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น จัดเป็น ตทังควิมุตติ เพราะกำหนดโดยเป็นข้าศึกของธรรมนั้น ๆ เพราะพ้นจากนิจจสัจญญาเป็นต้นเหล่านั้น อริยมรรค จัดเป็นสมุจเฉทวิมุตติ เพราะพ้นจากกิเลสที่ตัดขาดแล้วเอง สามัญญผล 4 จัดเป็นปฏิปัสสัทธิวิมุตติ เพราะเกิดขึ้นในที่สุดแห่งการสงบของกิเลสด้วยอานาภาพมรรค นิพพาน จัดเป็นนิสสรณวิมุตติ เพราะพ้นคือเพราะปราศจากคือ เพราะตั้งอยู่ไกลจากกิเลสทั้งปวง¹¹⁷⁴

วิมุตติสุข กับการเข้าผลสมาบัติ

คัมภีร์อรรถกถา¹¹⁷⁵ อธิบายว่า วิมุตติสุขนี้นั้นมี 2 อย่าง โดยการจำแนกความเป็นไปของผลจิต คือ ในมรรควิถี 1 ในกาลอื่น 1 ผลจิต 3 หรือ 2 ขณะ ที่มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ อันเป็นผลของวิมุตติสุขนั้น ๆ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับอริยมรรคแต่ละมรรค เพราะโลกุตระกุศลมีวิบากในลำดับ ในคราวที่อนุโลมจิต 2 ดวงเกิดในขบวนการที่อริยมรรคเกิดขึ้น จิตดวงที่ 3 จัดเป็นโคตรภูจิต ดวงที่ 4 จัดเป็นมรรคจิต ต่อแต่นั้นไปเป็นผลจิต 3 ดวง แต่ในคราวที่อนุโลมจิตเกิดขึ้น 3 ดวง จิตดวงที่ 4 เป็นโคตรภูจิต ดวงที่ 5 เป็นมรรคจิต ต่อแต่นั้นไปเป็นผลจิต 2 ดวง จิตดวงที่ 4 ที่ 5 ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจอัปปนา ต่อแต่นั้นเป็นไปไม่ได้อีก เพราะใกล้ต่อภวังคจิต แต่ผลจิตในกาลอื่น ย่อมเป็นไปด้วยผลสมาบัติ และที่เกิดขึ้นแก่ท่านผู้ออกจากนิโรธสมาบัติ ท่านสงเคราะห์ด้วยผลสมาบัตินั้นเอง ก็ผลสมาบัตินี้ว่าโดยอรรถ เป็นวิบากแห่งโลกุตระกุศลจิต อันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ พึงทราบว่าเป็นอัปปนา

ปุถุชนทั้งหมดเข้าไม่ได้เพราะยังไม่ได้บรรลุ อนึ่ง พระอริยเจ้าชั้นต่ำก็เหมือนกัน เข้าผลสมาบัติชั้นสูงไม่ได้ แม้พระอริยเจ้าชั้นสูงก็ไม่เข้าผลสมาบัติชั้นต่ำเหมือนกัน เพราะท่านสงพระงับด้วยการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่น พระอริยเจ้านั้น ๆ ย่อมเข้าผลสมาบัติของตน ๆ เท่านั้น แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า พระโสดาบันบุคคลและพระสกทาคามีบุคคล ย่อมไม่เข้าผลสมาบัติ พระอริยบุคคลชั้นสูง

¹¹⁷² ที.ม.อ. (ไทย) 2/1/-/93-94. ส.ม.อ. (ไทย) 5/1/-/418.

¹¹⁷³ ที.สี.อ. (ไทย) 2/1/-/148-149.

¹¹⁷⁴ ที.ม.อ. (ไทย) 2/1/-/93-94. ส.ม.อ. (ไทย) 5/1/-/418.

¹¹⁷⁵ พุ.อุ.อ. (ไทย) 2/50.

2 พวกเท่านั้น ย่อมเข้าได้ เพราะท่านกระทำให้บริบูรณ์ในสมาธิ ข้อนั้นไม่ใช่เหตุ เพราะแม้ปุถุชนก็เข้า โลภียสมาธิที่ตนได้ อีกอย่างหนึ่ง จะป่วยกล่าวไปโดยด้วยการคิดถึงเหตุในข้อนี้

สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ในปฏิสัมภิตาว่า สังขารเบกขาญาณ 10 เหล่าไหน เกิดขึ้นด้วย วิปัสสนา โคตรภูธรรม 10 เหล่าไหน เกิดขึ้นด้วยวิปัสสนา ในการแก้ปัญหาดังกล่าวนี้ ท่านกล่าวถึงการ เข้าผลสมาบัติของพระอริยเจ้าเหล่านั้นว่า เพื่อประโยชน์แก่ โสดาปัตติผลสมาบัติ เพื่อประโยชน์แก่ สกทาคามีผลสมาบัติ เพราะฉะนั้น จึงตกลงกันในข้อนี้ว่า พระอริยเจ้าแม้ทั้งปวงย่อมเข้าผลสมาบัติ ตามที่เป็นของตน ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุไร พระอริยเจ้าเหล่านั้นจึงเข้าสมาบัติ? ตอบว่า เพื่ออยู่เป็นสุข ในปัจจุบัน เหมือนอย่างว่าพระราชาทรงหลายเสวยสุขในราชสมบัติ เทวดาทรงหลายเสวยทิพย์สุข ฉันทิ พระอริยเจ้าทั้งหลายก็ฉันทินั้น ย่อมกำหนดกาลว่า จักเสวยโลกุตระสุข จึงเข้าผลสมาบัติในขณะที่ ต้องการ ถ้ามว่า ก็ผลสมาบัตินั้น เข้าอย่างไร หยุดอย่างไร ออกอย่างไร? ตอบว่า การเข้าผลสมาบัตินั้น มี 2 อย่าง คือ ไม่นมนสิการอารมณ์อื่นนอกจากพระนิพพาน และมนสิการถึงพระนิพพาน เหมือนดังที่ ท่านกล่าวไว้ว่า ปัจจัยแห่งการเข้าเจโตวิมุตติสมาบัติ อันไม่มีนิมิต มี 2 อย่าง คือการไม่นมนสิการถึง นิมิตทั้งปวง และการใส่ใจถึงธาตุที่ทานิมิตมิได้ มีลำดับการเข้าผลสมาบัติ ดังนี้ ผู้ต้องการผลสมาบัติพึง ไปในที่ลับ หลีกเร้นอยู่ พิจารณาสังขารด้วยอุทยัพพญาณเป็นต้น เมื่อท่านมีวิปัสสนาญาณโดยลำดับ อันดำเนินไปอย่างนี้ จิตย่อมเป็นอัปนาในนิโรธด้วยอำนาจผลสมาบัติ ในลำดับโคตรภูญาณมีสังขาร เป็นอารมณ์ ก็ผลจิตเท่านั้นเกิด มรรคจิตไม่เกิดแม้แก่พระเสกขบุคคล เพราะท่านน้อมไปในผลสมาบัติ

ส่วนบางคนกล่าวว่า พระโสดาบันคิดว่าจักเข้าผลสมาบัติของตนแล้วเจริญวิปัสสนาเป็น พระสกทาคามี และพระสกทาคามีคิดว่าจักเข้าผลสมาบัติของตนแล้วเจริญวิปัสสนาได้เป็นอนาคามี เช่นนี้ไม่ถูกต้อง.. เพราะเมื่อเป็นเช่นนั้น พระอนาคามีก็จักเป็นพระอรหันต์ พระอรหันต์ก็จักเป็นพระ ปัจเจกพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าก็จักเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ฉะนั้น วิปัสสนาจึงให้สำเร็จ ประโยชน์ตามความยินดีในจิตสันดานตามอัธยาศัย ด้วยเหตุนี้ แม้สำหรับพระเสกขบุคคลก็เกิดแต่ผล จิตเหมือนกัน มรรคจิตไม่เกิด ถ้าท่านบรรลุมรรคจิตที่สัมปยุตด้วยปฐมฌานไซ้ แม้ผลจิตที่สัมปยุต ด้วยปฐมฌานเท่านั้น ก็เกิดแก่ท่าน ถ้าท่านบรรลุมรรคจิตที่สัมปยุตด้วยฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง ใน บรรดาทุติยฌานเป็นต้นไซ้ ผลจิตที่สัมปยุตด้วยฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาทุติยฌานเป็นต้น ก็ ย่อมเกิด

ถ้ามว่า ก็เพราะเหตุไร ในที่นี้ โคตรภูญาณจึงไม่มีนิพพานเป็นอารมณ์ เหมือนญาณที่เป็น ปุเรจาริกของมรรคญาณ? ตอบว่า เพราะผลญาณไม่เป็นนียยานิกธรรม อริยมรรคเท่านั้นเป็นนียยานิก ธรรม สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า ธรรมเหล่าไหนเป็นนียยานิกธรรม? อริยมรรค 4 ที่เป็นอุปริยาปัน นะ เป็นนียยานิกธรรม. เพราะฉะนั้น ญาณอันเป็นอนันตรปัจจัยแห่งสภาวะธรรมที่เป็นนียยานิกะโดย ส่วนเดียว ซึ่งดำเนินไปโดยสภาวะที่ออกจากทั้งสองฝ่าย พึงออกจากนิมิตได้เลย เพราะฉะนั้น โคตรภู ญาณนั้น มีพระนิพพานเป็นอารมณ์จึงจะถูก แต่ว่า ญาณที่เป็นปุเรจาริกของผลญาณ ซึ่งมีสภาวะไม่ ออกไป เพราะไม่เป็นนียยานิกธรรม เหตุที่ไม่ตัดขาดกิเลส ซึ่งกำลังเป็นไปโดยเป็นวิบากของอริยมรรค นั้น เพราะได้เจริญอริยมรรคไว้ แม้บางครั้งจะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ก็ไม่ถูกไม่ควร เพราะอนุโลม ญาณในทั้ง 2 ฝ่าย มีอาการไม่เสมอกัน

จริงอยู่ อนุโลมญาณในอริยมรรควิธี อันถึงความบริบูรณ์อย่างอุกฤษฏ์ด้วยโลกียญาณ อัน เป็นเครื่องทำลายกองโลภะเป็นต้นอันมากมาย ซึ่งไม่เคยแทงตลอดได้อย่างดี เกิดขึ้นอนุโลมแก่มรรค

ญาณ ส่วนในผลสมาบัติวิถือนุโลมญาณนั้น ๆ ไม่มีความขวนขวายในอริยมรรควิถีนั้น เพราะตัดกิเลส นั้น ๆ ได้เด็ดขาด เกิดเป็นเพียงบริกรรมแห่งความพร่งพร้อม ด้วยสุขอันเกิดแต่ผลสมาบัติของพระ อริยเจ้าอย่างเดียว เพราะฉะนั้น อนุโลมญาณเหล่านั้น จึงไม่มีการออกจากปัจจัยไหน ๆ เพราะญาณใน ที่สุดแห่งอนุโลมญาณเหล่านั้น (อันมีสังขารเป็นนิमित) พึงมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ จากการออก สมาบัติ¹¹⁷⁶

วิริติ แปลว่า งดเว้น ละเว้น คือ เจตนาที่ตั้งใจงดเว้นจากการทำชั่วทางกาย ทางวาจาและ ทางใจ เมื่อบุคคลได้รักษาศีลแล้ว เป็นผู้มียกย วาจาสะอาด ใจเป็นปกติ มีอยู่ 3 ประการ คือ

1. สัมปัตตวิริติ เจตนางดเว้นสิ่งที่ประจวบเฉพาะหน้า คือไม่ได้ตั้งใจงดเว้นไว้ก่อนเลย แต่ เมื่อประสบเหตุที่จะทำชั่ว นึกคิดพิจารณาขึ้นได้ขณะนั้นว่า ตนมีชาติตระกูล วัย หรือคุณวุฒิ เช่นนี้ ไม่สมควรกระทำการกรรมเช่นนี้ แล้วงดเว้นเสียได้

2. สมาทานวิริติ เจตนางดเว้นโดยการตั้งเจตนาไว้ คือ สมาทานสิกขาบทไว้ แล้วก็งดเว้น ตามที่ได้สมาทานนั้น

3. สมุจเฉทวิริติหรือเสตุฆาตวิริติ เว้นตัดขาดโดยการเจริญวิปัสสนาจนเกิด “มรรคญาณ” ประหามิงฉนาทิกุณฺฐิได้เด็ดขาด คือ การงดเว้นจากความชั่วของพระอริยะทั้งหลายนั่นเอง¹¹⁷⁷

วิสุทฺธิ

ทิกุณฺฐิวิสุทฺธิ นามรูปานํ ยถาวทสสนํ ทิกุณฺฐวิสุทฺธิ นาม.¹¹⁷⁸ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็น ลักษณะเฉพาะของสภาวะธรรมทางกาย (รูป) และทางใจ(นาม) แยกออกจากกันได้ตามความเป็นจริง คือ รูปมีสภาพเปลี่ยนแปลงซำรุดทรุดโทรม นามมีสภาพนุ่มไปสู่อารมณ์หรือรู้อารมณ์นั้น ชื่อว่า ทิกุณฺฐิวิสุทฺธิ¹¹⁷⁹ ทิกุณฺฐิวิสุทฺธิ ได้แก่ ญาณที่ 1 นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นปัญญาที่กำหนดรู้เห็น รูปนาม ตามสภาวะที่เป็นจริง ที่ชื่อว่า ทิกุณฺฐิวิสุทฺธิ เพราะชำระใจของโยคีบุคคลให้ปราศจากสักรายทิกุณฺฐิหรืออัตตทิกุณฺฐิ

กังขาวิตรณวิสุทฺธิ เอตสเสว ปน นามรูปสส ปจฺจยปริคคหณน ตีสุ อทฺธาสุ กงฺขํ วิตริตฺวา จิตฺ ญาณํ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ นาม.¹¹⁸⁰ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นในสภาวะของกาย(รูป) กับใจ(นาม) เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน คือ ทั้งรูปและนามเป็นเหตุเป็นผล ซึ่งกันและกันอยู่ทุกขณะ” เป็นความบริสุทธิ์แห่งปัญญาเครื่องข้ามพ้นความสงสัย ได้แก่ ความบริสุทธิ์เพราะหายสงสัย คือ ขณะที่พิจารณาอยู่พบเพียงเหตุและผล ที่ล่วงมาแล้วก็เพียงเหตุและผล ต่อไปก็มีเพียงเหตุและผลเท่านั้น ความรู้นี้อยู่ในขั้นตรียมปริญญา คือ รู้สามัญญลักษณะ (อุปาทะ ฐิติ ภังคะ) ของไตรลักษณ์

¹¹⁷⁶ ชุ.อุ.อ. (ไทย) 2/50.

¹¹⁷⁷ ม.ม.อ. (ไทย) 1/1/-/558.

¹¹⁷⁸ วิสุทฺธิ. (บาลี) 2/250.

¹¹⁷⁹ วิกาวินี.ฎีกา (บาลี) หน้าที่ 268. (มหามกุฏฯ)

¹¹⁸⁰ วิสุทฺธิ. (บาลี) 2/263.

กั๊งขาวิตรณวิสุทธิตี ได้แก่ ญาณที่ 2 ปัจจัยปริคคหญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นเหตุปัจจัยของรูปนาม ที่เกิดภายในตน ชื่อว่า กั๊งขาวิตรณวิสุทธิ เพราะก้าวข้ามความสงสัย 8 ประการ คือ

- 1) พุทฺธ กงฺขติ สงฺสัยในพระพุทฺธคุณทั้ง 9
- 2) ธมฺเม กงฺขติ สงฺสัยในพระธรรมคุณทั้ง 6
- 3) สัมเม กงฺขติ สงฺสัยในสังฆคุณทั้ง 9
- 4) สิทธิ กงฺขติ สงฺสัยในสิกขา คือ ข้อปฏิบัติในศีล สมาธิ ปัญญา
- 5) ปุพฺพนเต กงฺขติ สงฺสัยในชั้นที่ 5 ที่เป็นอดีต
- 6) อปรนกงฺขติ สงฺสัยในชั้นที่ 5 ที่เป็นอนาคต
- 7) ปุพฺพนตาปรนเต กงฺขติ สงฺสัยในชั้นที่ 5 ที่เป็นอดีตและอนาคต
- 8) อิทธิปัจจัยตาปฏิจฺจสมปฺปนเนสฺสุ ธมฺเมสุ กงฺขติ. สงฺสัยในปฏิจฺจสมปฺบาท

3. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความเห็นอันบริสุทธิ์ที่เกิดขึ้นว่าเป็นทางหรือมิใช่ทาง คือสามารถตัดสินใจได้ว่า การยินดีในนิमितเป็นทางผิด การกำหนดเท่านั้นจึงจะเป็นทางถูก ญาณจึงจะแจ่มชัดขึ้นอีก¹¹⁸¹

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ได้แก่ ญาณที่ 3 สัมมสนญาณ คือ ญาณที่ไตร่ตรองในลักษณะทั้ง 3 ของรูปนาม และอุทัยพยุญาณเบื้องต้น คือ ปัญญาที่เห็นความเกิดขึ้น และดับไปของรูปนาม แต่ยังไม่อยู่ในระหว่างนั้นเป็น มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะว่าวิปัสสนาญาณทั้งสองนี้ชำระใจให้พ้นจากคาหะทั้ง 3 คือ ความยึดมั่นโดยตัณหา มานะ ทิฏฐิในอุปกิเลส 10 อย่าง ซึ่งเป็นหนทางผิดเสียได้ ฉะนั้น เมื่ออุทัยพยุญาณเบื้องต้น (อย่างอ่อน) ของโยคีที่เห็นความเกิดดับของรูปนามนั้น เกิดขึ้นติดต่อกันไม่ขาดสายโดยสะดวกสบาย แม้ว่าจะมีอุปกิเลส 10 อย่าง อย่างไม่อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นรบกวนขัดข้องอยู่ก็ตาม ใจก็ไม่เข้าไปเกาะเกี่ยวยุ่งอยู่กับอุปกิเลส 10 นี้ แต่ประการใด คงเห็นอยู่แต่ความเกิดดับของรูปนาม ต่อไปอย่างไม่หยุดหย่อนเวลานั้นแลได้ชื่อว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ

4. ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ปัญญาที่บริสุทธิ์เข้าถึงทางที่ถูก ตรงสู่พระนิพพานโดยถูกต้องแล้ว หมายถึง อารมณ์อันเป็นปฏิปทาที่ถูกต้อง ตัณหาและทิฏฐิไม่สามารถเข้าไปในอารมณ์นั้นได้ มีไตรลักษณ์ในนาม-รูป เป็นอารมณ์ เป็นตัวถูกรู้ ส่วนปัญญาเป็นตัวรู้อารมณ์ไตรลักษณ์นั้น ความรู้เช่นนี้ เป็นปัจจัยแก่วิปัสสนาญาณเบื้องสูงต่อเนื่องไปถึงโคตรญาณ มีดังนี้

ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ได้แก่ วิปัสสนาญาณ 9 คือ ญาณที่ 4 อุทัยพยุญาณ ญาณที่ 5 ภังคญาณ ญาณที่ 6 ภยญาณ ญาณที่ 7 อาทินวญาณ ญาณที่ 8 นิพพิทาญาณ ญาณที่ 9 มุญฺจิตุกัมยตาญาณ ญาณที่ 10 ปฏิสังขยาญาณ ญาณที่ 11 สังขารุเปกขาญาณ ญาณที่ 12 อนฺโลมญาณ เพราะว่าวิปัสสนาญาณทั้ง 9 นี้ ชำระใจให้พ้นจากความสำคัญผิดทั้ง 3 มี นิจฺจสฺสญาณ สุขสฺสญาณ อตฺตสฺสญาณ จึงได้ชื่อว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ

5. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาในมรรคญาณ ที่เห็นแจ้งพระนิพพาน เป็นปัญญาขั้นสูงสุดของการเจริญวิปัสสนาจนเห็นอริยสัจทั้ง 4 ครบถ้วน คือ ตั้งแต่วิสุทธิที่ 1 ถึงวิสุทธิที่ 6

¹¹⁸¹ ม.ม. (ไทย) 12/298/295.

นั้นรู้ร้อยสัจเพียง 2 สัจจะ คือ รู้ทุกขสัจกับสมุทัยสัจ ส่วนญาณทัสสนวิสุทธิเป็นโลกุตตรวิสุทธิ เพราะรู้แจ้งอริยสัจทั้ง 4 ทั้งนี้วิสุทธิแต่ละอย่างจะเป็นปัจจัยแก่กันและกันตามลำดับ ไม่มีการข้ามขั้น

ญาณทัสสนวิสุทธิ ได้แก่ ญาณที่ 14 มรรคญาณ ญาณที่ 15 ผลญาณ และญาณที่ 16 ปัจจเวกชนญาณ ที่ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะชำระใจให้พ้นจากมลทิน คือ โมหะ (ความหลง ความไม่รู้เรื่อง) 8 อย่างเสียได้ คือ 1) ไม่รู้ว่ากายใจนั้นเป็นทุกข์ 2) ไม่รู้ว่าความยินดีพอใจนั้นเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ 3) ไม่รู้ว่าพระนิพพานนั้นเป็นธรรมที่ดับทุกข์ 4) ไม่รู้ว่าองค์มรรค 8 นั้นเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงซึ่งพระนิพพาน 5) ไม่รู้ในภพชาติที่เคยมีมา หมายถึง ไม่มีความเชื่อในภพก่อน ๆ 6) ไม่รู้ภพชาติที่จะมีในข้างหน้า หมายถึง ไม่เชื่อในการที่จะเกิดต่อไป 7) ไม่รู้ในภพชาติที่เคยมีมาและจะมีต่อไป หมายถึง ไม่มีความเชื่อทั้งในภพก่อนและภพหน้า คงเชื่ออยู่แต่ในปัจจุบันภพนี้ว่า มีการกำเนิดขึ้นมาจากบิดามารดา เมื่อตายแล้วก็หมดเรื่องกัน และ 8) ไม่รู้ในความเป็นไปแห่งสัตว์ทั้งหลายว่า ได้แก่ ธรรมที่เป็นเหตุ และเป็นผล มีอริยธรรม ตัณหา เป็นที่อาศัย และเกิดขึ้นติดต่อกันเนื่องกัน ในระหว่างที่ยังไม่เข้าถึงพระนิพพานนั้นว่า ไม่ใช่ธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลแต่อย่างใด คงเกิดขึ้นและเป็นไปตามอำนาจของพระเจ้าที่ได้จัดสร้างขึ้น

วฏฐานคามินี วิปัสสนาที่ถึงการออกไป คือ ไปสืบทอดกันกับมรรค ดังมีหลักรับรองได้ว่า “มคเคน สทธีชฎยติ. สืบทอดกันกับมรรค” วฏฐานะ แปลว่า ออกไป ได้แก่ มรรค ด้วยเหตุ 2 ประการ

1. นิमितตภูตโต อภินิวิฐจวตภูตโต ออกจากนิमित ออกจากวัตถุ ที่เป็นเหตุให้ยึดมั่นถือมั่น ได้แก่ชั้น 5 ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนานั้นเอง

2. อชมตตปวัตตนโต ออกจากความเป็นไปแห่งมัจฉาทิฎฐิในภายในชั้นสันดานของตน และออกจากกองกิเลสที่เป็นไปตามมัจฉาทิฎฐินั้นเพราะเหตุทั้ง 2 ประการนี้ วิปัสสนา นั้น จึงได้ชื่อว่า “วฏฐานคามินี”

วฏฐานคามินี แปลว่า ที่ตั้งของการออก เป็นเครื่องออก เป็นทางออก คือออกจากวิปัสสนาญาณ อันหมายถึงถึงการออกจากกิเลส ออกจากทุกข์ ออกจากสังสารวัฏ และที่ว่า ถึงแล้วซึ่งความเป็นยอตนั้น วิปัสสนาที่ออกจากนิमित จากวัตถุที่เป็นเหตุให้ยึดมั่นถือมั่น ได้แก่ อุปาทานชั้น 5 ซึ่งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา หมายความว่า ถึงที่สุดแห่งวิปัสสนาญาณ คือปัญญาที่เห็นการเกิด-ดับของรูป-นาม ผละออกจากการเห็นรูป-นามเกิดดับในตอนนี ทั้งอารมณ์ไตรลักษณ์ที่ญาณนี้ เพราะญาณต่อไป คือโคตรภูญาณนั้นมีพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้ว สังขารูปกขาญาณและอนุโลมญาณทั้ง 2 ญาณเป็นวิปัสสนาที่ถึงแล้วซึ่งความเป็นยอด จึงมีชื่อว่า วฏฐานคามินี เป็นเครื่องออกไปจากทุกข์ กำหนดรู้อารมณ์ตามที่จิตรู้ โดยให้จิตเลือกอารมณ์เอง แล้วรู้ไปตามอาการรู้นั้น ๆ จนดับ ตั้งแต่จิตแรกที่ตั้ง จนถึงจิตสุดท้ายที่หลับ

วฏฐานคามินีวิปัสสนา แปลว่า ญาณที่แก่กล้าถึงความเป็นยอด เตรียมกำลังออกจากกิเลสและกองทุกข์ด้วยอำนาจแห่งมรรค ดังที่ได้บรรยายมาแล้ว จึงสรุปผลได้เป็น 4 ข้อ ดังนี้ คือ

1. ผู้ที่เห็นรูปนามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในเบื้องต้นแต่เวลาถึงมรรค ก็เห็นอนิจจังชัด ผู้้นั้นมากด้วยอริโมกษ์ คือ มีสัทธามาก ได้สัทธินทรีย์ ย่อมหลุดพ้น คือถึงพระนิพพานด้วยอนิมิตต

วิโมกข์ เป็นสัทธานุสารีในขณะมรรคที่ 1 คือ โสตาปัตติมรรค เป็นสัทธาวิมุต ในฐานะ 7 คือ โสตาปัตติผล สกิทาคามิมรรค สกิทาคามีผล อนาคามิมรรค อนาคามีผล และอรหัตตมรรค

2. ถ้าออกทางทุกข์ คือ เมื่อถึงมรรค เห็นแจ้งทุกข์ ผู้นั้นมากด้วยปัสสัทธิ คือ ความสงบ ได้สมาธิในทรีย์ ย่อมหลุดพ้นด้วยอัปปนิตติวิโมกข์ เป็นกายสักขีในที่ทุกแห่ง

3. ถ้าผู้ใดเจริญสมถกรรมฐาน จนได้อรุณญาณแล้ว เอาเป็นบาทของวิปัสสนา เจริญวิปัสสนาต่อ จนได้บรรลอรหัตตมรรค อรหัตตผล ผู้นั้นเป็นอุภโตภาควิมุตในผลอันเลิศ คือ อรหัตตผล

4. ถ้าออกทางอนัตตา ผู้นั้นมากด้วยเวทนะ คือความรู้ย่อมได้ปัญญาในทรีย์ หลุดพ้นด้วยสุญญตวิโมกข์ เป็นธัมมานุสารีในขณะมรรคที่ 1 คือ โสตาปัตติมรรค เป็นทวิภูมิตะในฐานะ 6 คือ ในขณะโสตาปัตติผล 1 สกิทาคามิมรรค 1 สกิทาคามีผล 1 อนาคามิมรรค 1 อนาคามีผล 1 และอรหัตตมรรค 1 เป็นปัญญาวิมุต ในผลอันเลิศ คือ อรหัตตผล เพื่อให้ภูฐานคามินีวิปัสสนานี้แจ่มแจ้งพร้อมกับญาณต้น คือ ภยญาณ อาทีนญาณ นิพพิทาญาณ มุญจิกัมมตาญาณ ปฏิสังขยาญาณ สังขารุเพกขาญาณ อนุโลมญาณ กับญาณสุดท้าย คือ โคตรภูญาณ

วิธีของภูฐานคามินีวิปัสสนา¹¹⁸² คือการออกจากรูปนาม จนห่วงนิพพานเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นชื่อของ 3 ญาณ คือสังขารุเพกขาญาณตอนปลาย อนุโลมญาณ และโคตรภูญาณ ภูฐานคามินี้ อีกความหมายหนึ่งคือ ส่วนสืบต่อของอริยมรรค¹¹⁸³ อริยมรรคชื่อว่าภูฐานะ คือการสลัดคืนรูปนาม

ภูฐานคามินีวิปัสสนา ดำเนินไปตามวิธี เพราะอินทรีย์เสมอกัน บริบูรณ์ไม่ขัดข้อง จนหมดความรู้สึกครั้งสุดท้ายที่อนุโลมญาณครั้งผ่านอนุโลมญาณ ก็เข้าเขตโคตรภูญาณดังกล่าวมาแล้ว เมื่อพ้นจากโคตรภูญาณก็เข้าถึงญาณที่สำคัญที่สุดคือ มรรคญาณ ในการปฏิบัตินั้น พึงทราบว่ายศิผู้ปฏิบัติเริ่มก้าวเข้าสู่ความดับตั้งแต่ย่าง เข้าเขตโคตรภูแล้ว แม้มาถึงมรรคญาณนี้ก็ยังคงอยู่ในความดับและอาการที่เข้าสู่ความดับนั้นก็ไม่เหมือนกัน มีลักษณะการต่างกัณดังต่อไปนี้

1. ขณะที่ภูฐานคามินีวิปัสสนากำลังดำเนินไปอยู่ รูป, นาม สังขาร มีอาการสุขุมละเอียด เป็นอย่างยิ่งเป็นธรรมดาแล้วค่อยเร็วเข้า ๆ จนถึยิบ และในที่สุดก็ดับไปเลย ลักษณะการอย่างนี้เรียกว่าอนิมิตตวิโมกข์ คือดับทางอนิจจัง หรือเข้าสู่มรรคทางอนิจจัง ฉะนั้น ท่านอนุรุทธาจารย์แสดงไว้ว่า : ยทิวภูฐานคามินีวิปัสสนา ทุกขโต วิปัสสติ อปปนิตโต วิโมกโข นาม โหติ.

ถ้าภูฐานคามินีวิปัสสนาเห็นพิเศษโดยความไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิมิตตวิโมกข์

2. ขณะที่ภูฐานคามินีวิปัสสนากำลังดำเนินไปอยู่ เกิดทุกขเวทนาขึ้นมาอย่างแสนสาหัส เช่นเกิดแน่นหน้าอกเรื่อยขึ้นมาถึง ลำคอในที่สุดก็ดับไป ลักษณะอาการอย่างนี้เรียกว่า อัปปนิตติวิโมกข์ คือ ดับทางทุกขัง หรือเข้าสู่มรรคทางทุกขัง ฉะนั้น ท่านอนุรุทธาจารย์แสดงไว้ว่า ยทิวภูฐานคามินีวิปัสสนา อนิจจโต วิปัสสติ อนิมิตโต วิโมกโข นาม โหติ.

ถ้าภูฐานคามินีวิปัสสนาเห็นพิเศษ โดยความเป็นทุกข์ ชื่อว่า อัปปนิตติวิโมกข์

3. ขณะที่ภูฐานคามินีวิปัสสนากำลังดำเนินไปอยู่ รูปนามมีอาการสุขุมละเอียดเป็นอย่างยิ่ง แล้วก็ค่อย ๆ น้อยลง ๆ เหมือนเส้นด้ายที่เล็กที่สุดแล้วขาดหายไป อาการอย่างนี้เรียกว่า สุญญตวิโมกข์ คือ ดับทางอนัตตา หรือเข้าสู่มรรคทางอนัตตา ดังที่ท่านอนุรุทธาจารย์แสดงไว้ว่า ยทิวภูฐาน

¹¹⁸² ม.อ. (ไทย) 14/310/377.

¹¹⁸³ วิสุทธิ. (บาลี) 2/782/339.

คา+มีนวิปัสสนา อนตโต วิปัสสติ สุธมฺมโต วิโมกฺโข นาม โหติ. ถ้าภูฐานคามินีวิปัสสนาเห็นพิเศษ โดยความเป็นอนัตตา ชื่อว่า สุธมฺมโตวิโมกซ์

ถ้ามีคำถามว่า เหตุไฉนโยคีบุคคลจึงเข้าสู่ความดับไปไม่เหมือนกัน?

พึงตอบว่า เพราะการสร้างสมบารมีมาแตกต่างกัน ผู้ใดสร้างมาทางใดก็ดับทางนั้น คือผู้ที่มีสัทธินทรีย์แก่กล้า มีศรัทธาเป็นบุพพาธิการอันสูง คือได้สร้างสมมาแต่ชาติก่อนเป็นกำลัง ส่งให้ ขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอยู่นั้น ผู้นั้นย่อมจะเห็นแจ้งชัดแต่อนิจจลักษณะมากที่สุด ทั้งนี้จึงเข้าใจว่า พระไตรลักษณ์อื่น ๆ ก็เห็นเช่นเดียวกัน แต่ไม่แจ่มแจ้งชัดเจนเท่าอนิจจลักษณะนี้ เพราะอนิจจลักษณะมีกำลังแรงกล้า ฉะนั้น เมื่อภูฐานคามินีวิปัสสนาคือ ตวิปัสสนาที่จะเข้าสู่มรรคกำลังเป็นไปอยู่นั้น ย่อมจะทำให้เห็นรูป นามแสดงความไม่เที่ยงแล้วก็เข้าสู่มรรคเลย ลักษณะอย่างนี้เรียกว่า อนิมิตตวิโมกซ์ คือหลุดพ้นจากอนิจจัง

ผู้ที่มีสมาธิทรีย์แก่กล้า มีสมาธิเป็นบุพพาธิการอันตนเอง สั่งสมมาแต่ชาติก่อนเป็นกำลัง แแรงส่งให้ในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาอยู่นั้น ผู้นั้นย่อมจะเห็นอย่างแจ่มชัดในทุกขลักษณะมากที่สุด ชัดเจนกว่าพระไตรลักษณ์อื่น ๆ เพราะทุกขลักษณะมีกำลังแรงกล้า ฉะนั้น เมื่อภูฐานคามินีวิปัสสนากำลังดำเนินไปอยู่นั้น ย่อมจะเห็นรูป, นามแสดงความเป็นทุกขให้ปรากฏเห็นอย่างชัดเจนแล้วเข้าสู่มรรคเลย ลักษณะอย่างนี้เรียกว่า อัปปณิหิตวิโมกซ์ คือ หลุดพ้นจากทางทุกขัง

สำหรับผู้ที่มิปัญญาธิทรีย์แก่กล้า มีปัญญาเป็นบุพพาธิการอัน ตนเคยสร้างสมมาแต่ชาติ ก่อนเป็นกำลังแรงส่งให้ในขณะที่ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอยู่นั้น ผู้นั้นย่อมจะเห็นชัดเจนในอนัตต ลักษณะมากที่สุด ชัดเจนกว่าพระไตรลักษณ์อื่น ๆ เพราะอนัตตลักษณะมีกำลังมากกว่า ฉะนั้น เมื่อภูฐานคามินีวิปัสสนากำลังดำเนินไปอยู่ ย่อมจะเห็นรูป, นามแสดงความเป็นอนัตตาให้ปรากฏอย่าง ชัดเจน เมื่อเห็นอนัตตาอย่างชัดเจนแล้ว ภูฐานคามินีวิปัสสนาก็จะเข้าสู่มรรคเลย ลักษณะอย่างนี้ เรียกว่า สุธมฺมโตวิโมกซ์ คือ หลุดพ้นทางอนัตตา หรือเข้าสู่มรรคทางอนัตตลักษณะ

เวทนา พระพุทธองค์ตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อะไรเรียกว่าเวทนา? เพราะเสวย อารมณ์สุขบ้าง เสวยอารมณ์ทุกข์บ้าง เสวยอารมณ์ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์บ้าง จึงเรียกว่าเวทนา”¹¹⁸⁴ ก็คือ ความรู้สึกสบาย ความรู้สึกไม่สบาย และรู้สึกเฉย ๆ

เวทียติ อาลมพนรสํ อนุภาตติ เวทนา. ชื่อว่าเวทนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เสวยคือกิริยารสของอารมณ์¹¹⁸⁵ มีลักษณะที่จตุกะ ดังนี้

- 1) เวทียตลกขณา มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ
- 2) อนุภวนรสา มีการเสวยรสอารมณ์เป็นกิจ
- 3) อธิฐาการสมโภครสา มีความเสวยอารมณ์ที่ชอบเป็นกิจ
- 4) เจตสิกอสสาทปจฺจจุปฺภูฐานา มีความพอใจทางใจเป็นปัจจุภูฐาน

¹¹⁸⁴ ส.ข. (ไทย) 17/79/121, ม.ม. (ไทย) 12/450/490.

¹¹⁸⁵ พระสมุ้งคฺลเถระ, อภิธมฺมตฺถสฺสคฺคฺพาลิยา สท อภิธมฺมตฺถวิภาวิณี นาม อภิธมฺมตฺถสฺสคฺคฺทฺฐีกา, พิมพ์ครั้งที่ 8, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2542), หน้า 99.

5) ปัสสทธิปทธานา มีปัสสทธิเป็นปทัฏฐาน¹¹⁸⁶

พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย อะไรเรียกว่าเวทนา? เพราะเสวยอารมณ์สุขบ้าง เสวยอารมณ์ทุกข์บ้าง เสวยอารมณ์ไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์บ้าง จึงเรียกว่าเวทนา”¹¹⁸⁷

เวทนานุปัสสนา¹¹⁸⁸ แปลว่า ปัญญาตามพิจารณาเห็นเวทนาเนื่อง ๆ หมายความว่า ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดเวทนา คือ เอาเวทนาเป็นอารมณ์ จนสามารถเห็นความเกิดดับของเวทนา และได้บรรลุมรรคผลนิพพานเป็นปริโยสาน

บาลีว่า “เวทนาสุ เวทนานุปัสสี” แปลว่า ตามกำหนดเห็นอาการของเวทนาอย่างหนึ่งในบรรดาอาการเวทนาทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ที่เป็นทุกข์ สุข หรืออุเบกขาทั้งทางกายทางใจ

การตามรู้เวทนา หยั่งเห็นความเกิดดับของเวทนา ดังพระพุทธพจน์ว่า เธอตามรู้สภาวะความเกิดขึ้นในเวทนาอยู่บ้าง ความดับบ้าง ทั้งความเกิดดับในเวทนาอยู่บ้างเธอย่อมเข้าไปตั้งสติว่าเวทนามี ก็เพียงสักว่าเอาไว้รู้ เอาไว้ระลึกเท่านั้น เธออยู่อย่างไม่ถูกตัดหาที่ปฏิญญาเข้าอาศัย และไม่ถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

“อิธ ภิกขเว ภิกขุ สุขํ วา เวทนํ เวทียมาโน สุขํ เวทนํ เวทียมาตี ปชานาติ. ทุกข์ วา เวทนํ เวทียมาโน ทุกข์ เวทนํ เวทียมาตี ปชานาติ. อทุกขมสุขํ วา เวทนํ เวทียมาโน อทุกขมสุขํ เวทนํ เวทียมาตี ปชานาติ.”¹¹⁸⁹ ภิกษุในพระศาสนาเมื่อเสวยสุขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยสุขเวทนาอยู่ เมื่อเสวยทุกข์เวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยทุกข์เวทนาอยู่ เมื่อเสวยอุเบกขาเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยอุเบกขาเวทนาอยู่”¹¹⁹⁰

การพิจารณาเวทนามี 3 อย่างคือ

1) สุขเวทนา คือ ความรู้สึกทางกาย ได้แก่ ความสบายกาย ความโล่ง เป็นต้น ผู้ปฏิบัติตามกำหนดรู้สุขเวทนา ตามความเป็นจริง ย่อมรู้ชัดว่า มีเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนไม่มีเราของเรา

2) ทุกขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางกาย ได้แก่ ความเจ็บ ปวด เมื่อย ชา คัน ร้อน เย็น จุกเสียดเหน็บ เป็นต้น ผู้ปฏิบัติตามกำหนดรู้ทุกข์เวทนา ตามความเป็นจริงย่อมรู้ชัดว่า มีเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีเรา ของเรา

3) อุเบกขาเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นกลาง ไม่สุขไม่ทุกข์ เมื่ออุเบกขาเวทนาเกิดขึ้นก็รู้ว่าไม่สุขไม่ทุกข์ คือ เฉย ๆ¹¹⁹¹

การพิจารณาเวทนาให้ละเอียดออกอีก เป็น 5 อย่าง คือ

1) สุขเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกเป็นสุขทางกาย

2) ทุกขเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางกาย

¹¹⁸⁶ อภ.สจ. (ไทย) 34/311-312.

¹¹⁸⁷ ส.ช. (ไทย) 17/79/121.ม.ม. (ไทย) 12/450/490.

¹¹⁸⁸ พระธรรมธีรราชมุณี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.9), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินติ้ง จำกัด, 2550), หน้า 920-924.

¹¹⁸⁹ ที.ม. (บาลี) 10/380/265.

¹¹⁹⁰ ที.ม. (ไทย) 10/380/313.

¹¹⁹¹ ส.สพ. (ไทย) 18/270/302-303.

3) โสมนัสเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกเป็นสุขทางใจ

4) โทมนัสเวทนา ได้แก่ ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางใจ

5) อุเบกขาเวทนา ได้แก่ ไม่สุข ไม่ทุกข์ รู้สึกเฉย ๆ

คัมภีร์พระอภิธรรมอธิบาย การพิจารณาเวทนา 9 อย่าง คือ¹¹⁹²เวทนาอิงกามคุณ (อามิส) หมายถึง ความพอใจกามคุณ 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส ได้แก่

1) เสวยสุขเวทนาอยู่ มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนา

2) เสวยทุกข์เวทนาอยู่ มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลังเสวยทุกข์เวทนา

3) เสวยอุเบกขาเวทนาอยู่ มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวทนา

4) เสวยสุขเวทนามีอามิสอยู่ มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนามีอามิส

5) เสวยทุกข์เวทนามีอามิสอยู่ มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลังเสวยทุกข์เวทนามีอามิส

6) เสวยอุเบกขาเวทนามีอามิสอยู่ มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวทนามีอามิส

7) เสวยสุขเวทนาไม่มีอามิสอยู่ มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลังเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส

8) เสวยทุกข์เวทนาไม่มีอามิส มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลังเสวยทุกข์เวทนาไม่มีอามิส

9) เสวยอุเบกขาเวทนาไม่มีอามิสอยู่ มีสติระลึก รู้ชัดว่า กำลังเสวยอุเบกขาเวทนาไม่มี

อามิส

พระองค์ตรัสสอนวิธีพิจารณา ยกขึ้นสู่วิปัสสนาต่อไปอีกว่า

ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายนอกอยู่หรือ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในเวทนาทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่าเวทนามีอยู่ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยค้นหา และทิวฏฐิอยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ อย่างนี้แล

พระพุทธองค์ตรัสการพิจารณาเวทนาไว้อีกว่า ดูก่อนอัครศิเวสนะ ในสมัยใดเสวยสุขเวทนา สมัยนั้น ไม่เสวยทุกข์เวทนา ไม่เสวยอุทกขมสุขเวทนาสมัยนั้น ย่อมเสวยแต่สุขเวทนาเท่านั้น ดูก่อนอัครศิเวสนะ ในสมัยใดเสวยทุกข์เวทนา ฯลฯ เสวยอุทกขมสุขเวทนา สมัยนั้น ไม่เสวยสุขเวทนา ไม่เสวยทุกข์เวทนา สมัยนั้น ย่อมเสวยอุทกขมสุขเวทนาเท่านั้น ดูก่อนอัครศิเวสนะ แม้สุขเวทนาแล ก็ไม่เที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันเกิดขึ้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดามีความดับไปเป็นธรรมดามิ่ทุกข์เวทนาและ ฯลฯ ดูก่อนอัครศิเวสนะ แม้อุทกขมสุขเวทนาแล ก็ไม่เที่ยง มีปัจจัย ปรุงแต่งแล้ว ฯลฯ มีความดับไปเป็นธรรมดา ดูก่อนอัครศิเวสนะ อริยสาวกดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในเวทนาอันเป็นสุขบ้าง ย่อมเบื่อหน่ายในเวทนาอันเป็นทุกข์บ้าง ย่อมเบื่อหน่ายในเวทนาอันเป็นอุทกขมสุขบ้าง เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนดเพราะคลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้วย่อมรู้ชัดว่า เราหลุดพ้นแล้ว เธอย่อมทราบชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่พึงทำทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีอีก

¹¹⁹² อภ.วิ. (ไทย) 35/363/310.

การกำหนดรู้เวทนา¹¹⁹³ การกำหนดรู้รูปมีหลักการสำคัญ 3 ประการ คือ ด้วยสามารถแห่งผัสสะ ด้วยสามารถแห่งเวทนา และด้วยสามารถแห่งจิต คือ เมื่อผู้ปฏิบัติกำหนดรู้รูปกรรมฐานแล้ว การที่จิตและเจตสิกตกไปในอารมณ์ครั้งแรกนั้น ผัสสะที่กระทบอารมณ์นั้นก็เกิดขึ้น ปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติบางคน เมื่อจิตเสวยอารมณ์นั้นเวทนาเมื่อเกิดขึ้นก็ย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติบางคน และวิญญูญาณอันเกิดขึ้นกำหนดรู้อารมณ์นั้นอยู่ ก็ย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติบางคน

ในความถ้อยมั่น 3 อย่างนั้น ผัสสะย่อมปรากฏแก่ภิกษุใด แม้ภิกษุนั้น ย่อมกำหนดรู้สภาพธรรมว่า มิใช่ผัสสะอย่างเดียวกันเท่านั้นย่อมเกิดขึ้น แม้เวทนาอันเสวยอยู่ซึ่งอารมณ์นั้นก็เกิดขึ้น พร้อมกับผัสสะนั้น แม้สัญญาอันจำซึ่งอารมณ์นั้น แม้เจตนาอันคิดซึ่งอารมณ์นั้น แม้วิญญูญาณ อันรู้แจ้งซึ่งอารมณ์นั้นก็ย่อมเกิดขึ้นด้วยผัสสะนั้น

เวทนาย่อมปรากฏแก่ภิกษุใด แม้ภิกษุนั้นก็ย่อมกำหนดสภาพธรรมว่า มิใช่เวทนาอย่างเดียวกันเท่านั้นเกิดขึ้น แม้ผัสสะอันกระทบอยู่ซึ่งอารมณ์นั้นนั้นแหละย่อมเกิดขึ้นกับเวทนานั้น แม้สัญญาอันจำซึ่งอารมณ์นั้น แม้เจตนาอันคิดซึ่งอารมณ์นั้น แม้วิญญูญาณอันรู้แจ้งซึ่งอารมณ์นั้น ก็ย่อมเกิดขึ้นกับเวทนานั้น

วิญญูณาย่อมปรากฏแก่ภิกษุใด แม้ภิกษุนั้นก็ย่อมกำหนดรู้สภาพธรรมว่า มิใช่วิญญูญาณอย่างเดียวกันเท่านั้นเกิดขึ้น แม้ผัสสะอันกระทบอยู่ซึ่งอารมณ์นั้นนั้นแหละย่อมเกิดขึ้น แม้เวทนาอันเสวยอยู่ซึ่งอารมณ์นั้น แม้สัญญาอันจำซึ่งอารมณ์นั้น แม้เจตนาอันคิดซึ่งอารมณ์นั้น ก็ย่อมเกิดขึ้นกับวิญญูณานั้น

เมื่อภิกษุนั้นใคร่ครวญอยู่ว่า ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญูญาณ ธรรมทั้ง 5 นี้อาศัยอยู่กับอะไร ย่อมทราบชัดว่า อาศัยมหาภูตรูป 4 และ อุปาทายรูป ดังนั้น จึงเห็นแจ้งชัดว่า มหาภูตรูป (ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม) เป็นรูปธรรม ส่วนผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญูญาณ ทั้ง 5 นี้เป็นนามธรรม เมื่อใคร่ครวญอยู่ว่าขันธทั้งหลายมีอะไรเป็นเหตุ ย่อมเห็นว่า มีอวิชชาเป็นต้นเป็นเหตุ

ในลำดับนั้นจึงยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ด้วยการพิจารณานามรูปพร้อมด้วยปัจจัย ว่านี้เป็นปัจจัย นี้เป็นธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย สัตว์หรือว่าบุคคลไม่มี มีแต่เพียงกองแห่งสังขารเท่านั้น พิจารณาเห็นอนิจจัง ทุกขังอนัตตาโดยลำดับ มุ่งหวังซึ่งการแทงตลอดในวันนี้ๆ ก็หรือว่า เธอได้อุตุสัปปายะ ปุคคสัปปายะ โภชนสัปปายะ และธัมมัสสวนสัปปายะ แล้วนั่งโดยบัลลังก์เดียวกันนั้นแหละ ยังวิปัสสนาให้ถึงที่สุดแล้วดำรงอยู่ในพระอรหัตต์

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสรูปกรรมฐานก็ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งเวทนาเพราะเหตุไร เพราะความเกิดขึ้นแห่งเวทนาทั้งหลาย ย่อมปรากฏ เพราะว่าการเกิดขึ้นแห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้งหลายปรากฏอยู่ คือ ในกาลใด สุขเวทนาเกิดขึ้น ทำให้สรีระทั้งสิ้นกระเพื่อมอยู่ สั่นไหวอยู่ ซาบซ่านแผ่ไปอยู่เป็นราวกะให้เคี้ยวกินเนยใสอันชำระแล้วตั้งร้อยครั้ง ราวกะให้ดับอยู่ซึ่งความร่าร้อนด้วยน้ำตั้งพันหม้อ ย่อมให้เปล่งวาจาว่า สุขหนอ สุขหนอ ในกาลใด ทุกขเวทนา เกิดขึ้น ก็ทำให้สรีระทั้งสิ้นกระเพื่อมอยู่ สั่นไหวอยู่ ซาบซ่านแผ่ไปอยู่ เป็นราวกับว่าเข้าไปสู่กระเบื้องที่ร้อน ราวกับว่าราดอยู่ด้วยน้ำทองแดงที่ละลายแล้ว ราวกับว่ากำคบเพลิงไม้ที่ใส่เข้าไปในหญ้าและต้นไม้อายุที่แห้งใน

¹¹⁹³ ม.ม.อ. (ไทย) 1/1/-/ 706.

ป่า ทำให้บ่นเพื่อรำพันอยู่ว่า ทุกข์จริง ทุกข์จริง ความเกิดขึ้นแห่งสุขเวทนา และทุกขเวทนา ย่อมปรากฏ

สำหรับอทุกขมสุขเวทนานั้นชี้แจงให้เห็นได้โดยยาก ไม่แจ่มแจ้งดังความมืด แต่ย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติเองว่า อทุกขมสุขเวทนานั้นเป็นอาการปานกลาง ด้วยสามารถแห่งการปฏิเสธความยินดีและยินร้าย เพราะความสุขและความทุกข์ปราศจากไป เปรียบเหมือน นายพรานเนื้อตามรอยเท้า เนื้อตัวที่หนีขึ้นไปบนระหว่างแผ่นหิน ในเวลาอื่นพรานรอยเท้าเนื้อที่ฝั่งนี้ของแผ่นหิน แม้ไม่เห็นรอยเท้า ในท่ามกลาง ก็จะทราบได้โดยนัยว่า เนื้อนี้ขึ้นไปจากที่ตรงนี้ลงมาจากที่ตรงโน้น ในท่ามกลาง มันจักไปบนแผ่นหินตรงนี้ ฉันทิ ข้อนั้นก็ฉันทิ เพราะว่า ความเกิดขึ้นแห่งสุขเวทนาย่อมปรากฏ เป็นราวกับว่ารอยเท้าในที่ที่เป็นที่ขึ้นไป ความเกิดขึ้นแห่งทุกขเวทนาย่อมปรากฏเป็นราวกับว่า รอยเท้าในที่ที่เป็นที่ก้าวลง อทุกขมสุขเวทนาย่อมปรากฏแก่ผู้ถือเอาว่า อทุกขมสุขเวทนา เป็นอาการปานกลางด้วยสามารถแห่งการปฏิเสธความยินดีและยินร้าย ในเพราะการปราศจากสุขและทุกขเวทนา ราวกับว่าการถือเอาโดยนัยว่า เนื้อที่ขึ้นไปบนแผ่นหินตรงนี้ ลงไปตรงโน้น ในท่ามกลางมันจะเดินไปตรงนี้

เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ¹¹⁹⁴ เวทนานั้นเองเสวยสุข ไม่ใช่สัตว์หรือบุคคลอื่น เพราะเวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ และเวทนาเสวยได้ก็เพราะอาศัยวัตถุกับอารมณ์¹¹⁹⁵

เวทนา การเสวยอารมณ์ คือการเสวยวิบากที่เกิดร่วมกับผัสสะ ด้วยปฏิสนธิวิญญาณบ้าง ด้วยสหายนะเป็นปัจจัยบ้าง¹¹⁹⁶ ซึ่งมีลักษณะที่จตุกะดังนี้

มีการรู้สึกอารมณ์เป็นลักษณะ

มีการเสวยรสอารมณ์เป็นกิจ หรือมีความเสวยอารมณ์ที่ชอบเป็นกิจ

มีความพอใจทางเป็นปัจจุภูฐาน มีปัสสัทธิเป็นปทัฏฐาน

สุขเวทนาจก็ตาม ทุกขเวทนาจก็ตาม อุเบกขาเวทนาจก็ตาม ทั้งหมดมีการเสวยอารมณ์เป็นรส คือ ผัสสะก็เพียงกระทบอารมณ์เท่านั้น สัญญามีเพียงจำอารมณ์เท่านั้น เจตนามีเพียงความตั้งใจเท่านั้น วิญญาณมีการรู้แจ้งอารมณ์เท่านั้น แต่เวทนาเท่านั้นที่เสวยรสแห่งอารมณ์โดยส่วนเดียว เพราะความเป็นเจ้าของโดยความเป็นใหญ่

เวทนา ในเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานนั้น เมื่อมีสมาธิในระดับหนึ่งแล้วจะสามารถแยกรูปกับนาม ดังที่ปรากฏในตำราว่า “ผู้ที่มีได้กำหนดรู้ทุกขเวทนาย่อมสำคัญตนว่าเจ็บอยู่ จัดว่าเจ็บทั้งกายและใจ แต่ผู้ที่กำหนดรู้แล้วเกิดสมาธิในระดับหนึ่งที่สามารถครอบงำทุกขเวทนาได้ โดยรู้เห็นว่าทุกขเวทนาเป็นเพียงสภาวะทนได้ยาก ส่วนจิตที่กำหนดรู้เป็นนามธรรมอีกส่วนหนึ่ง ก็จะเจ็บกาย แต่ใจไม่เจ็บ”¹¹⁹⁷ นี้เป็นจิตตานุปัสสนา

¹¹⁹⁴ ม.ม.อ. (ไทย) 1/1/-/706, ชุ.ม.อ. (ไทย) 5/1/-/392.

¹¹⁹⁵ ส.ช.อ. (ไทย) 3/196.

¹¹⁹⁶ ชุ.ป.อ. (ไทย) 7 /1/-/649.

¹¹⁹⁷ พระโสภณมหาเถระ, มหาสติปัฏฐานสูตร, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, 2557),

การกำหนดเวทนา รู้สึกสุข ทุกข์, เฉย ๆ เมื่อมีการเกิดรู้สึก ชอบเป็นโลภะ ไม่ชอบเป็น โทสะ เฉย ๆ หรือไม่รู้สึกอะไร¹¹⁹⁸ เป็นโมหะนี่คือเป็นอาการของจิตที่ผู้ปฏิบัติพึงกำหนดรู้ จัดเป็นจิต ตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สภาวะชอบ, ไม่ชอบ, เฉย ๆ เป็นอาการที่ปรากฏทางอายตนะใจในอายนะ 6 อาการนี้เป็นธรรมารมณฺ์ กำหนดรู้ด้วยธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ตามในพระสูตร¹¹⁹⁹ ว่า

รู้ชัดใจ รู้ชัดธรรมารมณฺ์ และสังโยชน์ใดอาศัยใจและธรรมารมณฺ์ทั้ง 2 นั้นเกิดขึ้นก็รู้ชัดสังโยชน์นั้นการเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น

การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกมิได้ด้วยเหตุใดก็รู้ชัดเหตุ นั้น ด้วยวิธี นี้ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย ทั้ง ภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่

หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ‘ธรรมมีอยู่’ ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย(ตัมหาและทัญญู) อยู่ ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุจึงชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อายตนะภายใน 6 และอายตนะภายนอก 6 อยู่อย่างนี้แล

การตามรู้เวทนา, จิต หรือธรรมสลับกัณนั้น นักปฏิบัติที่รับรู้ว่ามีเพียงอาการ จะรู้สึกว่าการเหล่านั้นไม่ใช่ส่วนหนึ่งของเรา ไม่มีเราอยู่ในอาการนี้ ความรู้สึกเช่นนี้จัดว่ากำจัดสัทธิกัญญู เพราะรู้ว่ามีเพียงอาการสุข, ทุกข์และไม่สุขไม่ทุกข์และจิตที่กำหนดรู้ อยู่ ไม่มีอดีตตัวตนใด ๆ หลังจากนั้นย่อมเกิดปัญญารู้แจ้งความเกิดดับรวดเร็วของอาการเหล่านั้นและจิตที่กำหนดรู้ ปัญญาที่เกิดขึ้นได้หยั่งเห็นความไม่เที่ยงของของอาการคือเวทนา ผู้ที่หยั่งเห็นความเกิดดับของจิตอย่างนี้ย่อมปราศจากความยึดมั่นในโลกอุปาทานขันธ เขาไม่ทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อสร้างภพชาติ จึงบรรลุความพ้นทุกข์ด้วยจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เมื่อนักปฏิบัติเจริญสติรู้ตามหมวดอายตนะ ทางใจ กระบวนธรรมอย่างเดียวกันย่อมปรากฏคือ อายตนะภายในและภายนอกนี้เป็นเพียงสภาวะธรรมไม่ใช่เราไม่ใช่เขา บุรุษ หรือสตรี เมื่อแยกแยะอายตนะที่ละส่วนออกไป บุคคลก็จะเป็นเพียงกองสังขารที่เป็นกระบวนการเชื่อมโยงกันของอายตนะทั้งหลายเหล่านั้น ผู้ปฏิบัติธรรมที่เกิดปัญญาหยั่งเห็นอย่างนี้ย่อมไม่ยึดมั่นถือมั่นกองสังขารด้วยประการใด ๆ แม้กองธรรมที่ใช้เพื่อเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน อันได้แก่ ขันธ, อายตนะ, โพชฌงค์และอริยสัจ ที่ใช้ในการกำหนดรู้เวทณาก็เช่นเดียวกัน นี้จัดเป็นธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

การกำหนดเวทนาสามารถทำให้เป็นเวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา หรือธัมมานุปัสสนาก็ได้ แล้วแต่ที่ผู้ปฏิบัติจะกำหนด วิธีการต่างกันแต่มีเป้าหมายคือการเห็นพระไตรลักษณ์อันเป็นสามัญลักษณะ เป็นความจริงเที่ยงแท้ สามารถกำจัดสันตติตัวปิดบัง ทำให้เกิดปัญญาญาณเหมือนกัน

อริยสัจ 4 ในการกำหนดรู้เวทนา

¹¹⁹⁸ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ภาณสิทธิ), *คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐานวิชาครู*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, 2533). หน้า 254.

¹¹⁹⁹ ม.ม. (ไทย) 12/118/116.

อริยสัง ความจริงอย่างประเสริฐ, ความจริงของพระอริยะ, ความจริงที่ทำให้คนให้เป็นพระอริยะ มี 4 อย่าง คือ ทุกข์ (หรือ ทุกขสังขจะ) สมุทัย (หรือ สมุทัยสังขจะ) นิโรธ (หรือ นิโรธสังขจะ) มรรค (หรือ มัคคสังขจะ) สังขจะที่พระอริยะแห่งตลอด อย่างนี้ก็ได้

คำว่า อริยสัง มาจากคำว่า อริย+สังจะ สองคำรวมกัน แปลว่า เป็นสังขจะที่พระอริยะแห่งตลอด อริยสัง 4 คือ ความจริงแท้ที่นำไปสู่ความสิ้นทุกข์ได้จริง¹²⁰⁰ ธรรมอันทำให้เป็นพระอริยะ¹²⁰¹

กระบวนการของอริยสัง 4 ในการกำหนดเวทนา มีดังนี้

อหตตต วา เวทนาสุ เวทนานุปัสสี วิหริติ ภิกษุยอมเห็นเวทนาในเวทนาภายในบ้าง

พหิททา วา เวทนาสุ เวทนานุปัสสี วิหริติ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกบ้าง

อหตตตพหิททา วา เวทนาสุ เวทนานุปัสสี วิหริติ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในทั้งภายนอกบ้าง

สมุทยมมานุปัสสี วา เวทนาสุ วิหริติ พิจารณาเห็นธรรมคือความเกิดขึ้นในเวทนา

วยธมมานุปัสสี วา เวทนาสุ วิหริติ พิจารณาเห็นธรรมคือความเสื่อมในเวทนา

สมุทยวยธมมานุปัสสี วา เวทนาสุ วิหริติ พิจารณาเห็นธรรมคือทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมในเวทนาบ้าง

อตถิ เวทนาติ วา ปนสส สติ ปจฺจุปฺปฏิจฺจา โหติ อีกอย่างหนึ่ง สติของเธอที่ตั้งมั่นอยู่ว่า เวทนามี

ยาวเทว ฌาณมตตาย ปฏิสฺสตีตตาย อนิสฺสตีโต จ วิหริติ ก็เพียงสักว่าความรู้ เพียงสักว่าอาศัยระลึกเท่านั้น เธอเป็นผู้อันตณหาและทิวี่ไม่อาศัยอยู่แล้ว

น จ ภิกฺขุ โลเก อุปาทิยติ. และไม่ถึงมันอะไร ๆ ในโลก

เอว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุทั้งหลาย อย่างนี้แล

ภิกฺขุ เวทนาสุ เวทนานุปัสสี วิหริติ. ภิกฺขุชื่อว่าพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาอยู่

1. ทุกอริยสัง คือ ความทุกข์ หรือสภาพที่ทนได้ยากของมนุษย์ กล่าวให้ลึกลงไปอีก หมายถึงสภาวะของสิ่งทั้งหลาย ที่ตกอยู่ในกฎธรรมดา แห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ซึ่งประกอบด้วยภาวะบีบคั้น กดดัน ขัดแย้ง ขัดข้อง มีความบกพร่อง ไม่สมบูรณ์ในตัว ขาดแก่นสาร และความเที่ยงแท้ ไม่อาจให้ความพึงพอใจเต็มแท้จริง สรูป คือ การที่กำหนดเห็นรูปนามเป็นทุกข์ คือ เห็นอารมณ์ชัด เพราะอารมณ์ที่ปรากฏล้วนเป็นสิ่งที่ถูกปรุงแต่ง สภาพที่ไม่คงที่ เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ

อริยสัง 4 ในการกำหนดเวทนาพิจารณาได้ดังนี้

1) เวทนาปริคคาพิกา สติ ทุกขสจฺจ. สติที่กำหนดรู้เวทนา จัดเป็นทุกขสังขกล่าวคือ สติที่เข้าไปกำหนดรู้เวทนาที่เกิดขึ้นจากผัสสะ ว่าเป็นสุขเวทนา หรือทุกขเวทนา หรืออุเบกขาเวทนา ทั้งที่เกิดขึ้นโดยอามิส และไม่อิงอามิส เป็นทุกข์เพราะถูกปรุงแต่งขึ้น

2) ตสฺสา สมฺภูฐาปิคา ปุริมตณฺหา สมุทยสจฺจ. ตณฺหาก่อน ๆ ที่ยังสตินั้นให้เกิดขึ้น จัดเป็นสมุทยสังข กล่าวคือ ตณฺหา คือเวทนาที่เกิดจากผัสสะ คือการกระทบกันของอายตนะภายในและภายนอก เกิดเป็นสุขเวทนา หรือ ทุกขเวทนา หรือ อุเบกขาเวทนา เป็นสมุทยสังข

¹²⁰⁰ อภ.วิ.มูลฎีกา (บาลี) 1/189/58.

¹²⁰¹ ขุ.เถร. (บาลี) 2/36/158.

3) อุภินัน อปุปวตติ นิโรธสจฺจ. ความไม่เป็นไปแห่งทุกข์กับสมุทัย คือ ทุกข์กับสมุทัยดับลง ไป จัดเป็นนิโรธสจฺจ กล่าวคือ เมื่อมีสติกำหนดรู้ ในเวทนาต่าง ๆ เช่นปวดหนอ ในขณะที่เกิดอาการ ทุกขเวทนา แล้วสามารถหยั่งเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนของเวทนาที่เกิดขึ้น จัดว่าละ อวิชชาได้ชั่วขณะเป็นตทังคนิโรธ เมื่อละอวิชชาได้ ตัณหาที่ยินดีพอใจหรือไม่พอใจในขณะที่เกิดเวทนา ย่อมไม่เกิดขึ้น จัดว่าละตัณหาได้ชั่วขณะเช่นเดียวกัน เมื่อตัณหาไม่มี ความยึดมั่นและการทำกรรมดี กรรมชั่วก็ไม่มีและผลที่เกิดจากกรรมอันได้แก่ วิญญาณ นามรูป อายุตนะ 6 ผัสสะ และเวทนาย่อมดับ ไปในขณะที่ตัณหาดับเมื่อประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ การละตัณหาด้วยวิปัสสนา ที่ เป็นตทังคนิโรธนี้ จะเป็นปัจจัยให้ผู้ปฏิบัติธรรมได้บรรลุการละตัณหาอย่างเด็ดขาดเป็นสมุจเฉทนิโรธ และสามารถดับ ทุกข์ที่เนื่องด้วยตัณหานั้น ๆ

4) ทุกขปริชานโน สมุทยปชหโน นิโรธารมมโณ อริยมคฺโค มคฺคสจฺจ. อริยมรรคกำหนดรู้ ทุกข์ ละสมุทัย นิโรธมีนิพพานเป็นอารมณ์ จัดเป็นมคฺคสจฺจ กล่าวคือ เมื่อเจริญสติกำหนดรู้เวทนา ทั้งหลายที่เกิดขึ้นในปัจจุบันจนกระทั่งหยั่งเห็นความเกิดดับแล้วย่อมได้ชื่อว่าเป็นผู้เจริญอริยสัจทั้ง 4 กล่าวคือ การกำหนดรู้ทุกขเวทนาที่เกิดขึ้นคือการกำหนดรู้ทุกขสัจ การละความเพลิดเพลินยินดีในสุข เวทนา หรือ ทุกขเวทนา ที่รับรู้ด้วยสติอยู่ คือการละสมุทยสัจ การไม่เกิดขึ้น แห่งตัณหา อุปาทาน ผัสสะ เวทนาที่เป็นผลกรรม ด้วยการกำหนดรู้ปัจจุบันเป็น การกระทำนิโรธสจฺจให้แจ้ง การดับตัณหา เป็นต้นดังกล่าว จัดเป็นการดับชั่วขณะด้วยวิปัสสนาซึ่งเรียกว่า ตทังคนิโรธ เมื่อบรรลุอริยมรรคอย่าง แท้จริงจึงจะรับรู้การดับของเวทนาทั้งปวงโดยประจักษ์ได้ การหยั่งเห็นลักษณะพิเศษของรูปนามแต่ ละอย่างและลักษณะทั่วไปคือไตรลักษณ์ จัดเป็นสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ เป็นสัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาวาจา สัมมาภังคะ สัมมาอาชีวะ การเจริญสติระลึกรู้ปัจจุบันอัน ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ 8 เหล่านี้ จัดเป็น การเจริญมรรคสัจ

โฆทาน แปลว่า บริสุทธิ หรือผ่องแผ้ว ซึ่งมีความหมายว่า พระสกทาคามีมีธรรมที่บริสุทธิ กว่าผ่องแผ้วกว่าพระโสดาบัน พระอนาคามีก็มีธรรมที่บริสุทธิยิ่งกว่า ผ่องแผ้วยิ่งกว่าพระสกทาคามี ส่วนพระอรหันต์นั้น เป็นผู้ที่ชาวสะอาตบริสุทธิหมดจดผ่องแผ้วด้วยประการทั้งปวง มรรควิถีของพระ โสดาบันที่บรรลุสกทาคามีมรรคก็ดี มรรควิถีของพระสกทาคามีที่บรรลุถึงอนาคามีมรรคก็ดี และมรรค วิถีของพระอนาคามีที่บรรลุถึงอรหัตมรรคก็ดี เหมือนกับมรรควิถีของตีเหตุกบุคคลที่บรรลุโสดาปัตติ มรรคทุกประการ ผิดกันเล็กน้อย ตรงที่ไม่เรียก โคตรภู แต่เรียกว่า “โฆทาน” เท่านั้นเอง สาเหตุที่ไม่ เรียกโคตรภู เพราะไม่ต้องเปลี่ยนโคตรใหม่ ด้วยว่าเป็นโคตรอริยะเหมือนกันอยู่แล้ว

โฆทาน วิถีจิตของพระโสดาบันที่บรรลุสกทาคามีมคฺค-ผล ก็ดี วิถีจิตของพระสกทาคามีที่ บรรลุอนาคามีมคฺค-ผลก็ดี วิถีจิตของพระอนาคามีที่บรรลุอรหัตตมคฺค-ผล ก็ดี มีวิถีจิต คือมคฺควิถี อย่างเดียวกับที่ได้แสดงมาแล้วนี้ ส่วนโคตรภูนั้นไม่เรียกว่า โคตรภู แต่เรียกว่า โฆทาน

ในมคฺควิถี โคตรภู หมายความว่าตัดจากโคตรปุณฺณเป็นโคตรอริยะ ตัดจากโคตรชนที่ หนาแน่นไปด้วยกิเลสเป็นโคตรชนที่ห่างไกลจากกิเลส

โฆทาน แปลว่า ธรรมขาว หมายความว่า พระสกทาคามี มีธรรมที่ขาวกว่า สะอาดกว่า พระโสดาบัน พระอนาคามีก็มีธรรมที่ขาวยิ่งกว่า สะอาดยิ่งกว่าพระสกทาคามี สำหรับพระอรหันต์นั้น เป็นผู้ที่ชาวสะอาตบริสุทธิหมดจดด้วยประการทั้งปวงวิถีจิตของพระโสดาบันที่บรรลุสกทาคามีมคฺคผล

กัตติวิถิจิตของพระสภากาฬามีที่บรรลุลอานาคามีมีคผลกัตติวิถิจิตของพระอนาคามีที่บรรลอรหัตตมัคคผลกัตติ มีวิถิจิต คือมัคควิถีย่อยกับที่ได้แสดงมาแล้วนี้ ส่วนโคตรภูนั้นไม่เรียกว่า โคตรภูแต่เรียกว่า โวทาน ซึ่งในมัคควิถิคโคตรภู หมายความว่า ตัดจากโคตรปุณฺณเป็นโคตรอริยะ ตัดจากโคตรชนที่หนาแน่นไปด้วยกิเลสเป็นโคตรชนที่ห่างไกลจากกิเลส

ศรัทธา

ศรัทธา แปลว่า ทรงไว้พร้อม หรือความเชื่อ คือ มีความเชื่อมั่นในประโยชน์จากสิ่งทีกระทำอยู่ เมื่อมีความเชื่อมั่นในคุณค่าของงานนั้น งานที่กำลังทำก็จะมีกำลังใจ และพัฒนาจนประสบผลสำเร็จสูงสุด เมื่อได้พึงธรรมจากสัตว์บุรุษย่อย ๆ ก็จะมีเชื่อมั่นที่มีเหตุผล คือ

1. ตถาคตโพธิศรัทธา เชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เชื่อมั่นว่า ทรงตรัสธรรมบัญญัติวินัยไว้ด้วยดี ทรงเป็นผู้นำทางที่แสดงให้เห็นว่า หากฝึกตนด้วยดี ก็สามารถเข้าถึงภูมิธรรมสูงสุดบริสุทธิ์หลุดพ้นได้

2. กัมมศรัทธา เชื่อว่ากรรมมีอยู่จริง คือ เชื่อว่าการกระทำโดยมีเจตนาย่อมเป็นกรรม ความชั่วหรือความดีที่ทำแล้วย่อมมีผล และผลดีผลชั่วต้องมีเหตุ ผลดีเกิดจากกรรมดี ผลชั่วเกิดจากกรรมชั่ว และเชื่อว่าสิ่งที่ปรารถนาสำเร็จได้โดยการทำความดีที่ถูกต้อง มีใจด้วยการอ่อนน้อม

3. วิปากศรัทธา เชื่อว่าผลของกรรมมีจริง คือ เชื่อว่ากรรมที่ทำแล้วต้องมีผล และผลทุกอย่างย่อมมาจากเหตุ ไม่มีผู้สร้างผู้ดับบันดาล

4. กัมมัสสกตาศรัทธา เชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตนเอง แต่ละคนจะต้องเสวยวิบากกรรม เป็นไปตามการกระทำของตน¹²⁰²

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาต้องการพัฒนาอินทรีย์ให้แก่กล้าขึ้นไปเรื่อย ๆ เมื่อศรัทธาตั้งมั่นอย่างแก่กล้าแล้ว ก็จะส่งผลหนุนเนื่องให้อินทรีย์อื่น ๆ ตั้งมั่นและแก่กล้าขึ้นไปด้วย กล่าวคือ ศรัทธาทำให้เกิดความเพียร (วิริยะ) ความเพียรช่วยให้สติมั่นคง เมื่อสติมั่นคงแล้วกำหนดอารมณ์ใด ก็จะได้สมาธิ เมื่อสมาธิดีแล้วก็จะเกิดความเข้าใจ มองเห็นถึงโทษของอวิชชาและตัณหาที่เป็นสาเหตุแห่งการเวียนว่ายตายเกิด และมองเห็นคุณค่าของพระนิพพาน ซึ่งเป็นภาวะสงบสันติ ครั้นเมื่อรู้ชัดเข้าใจแจ่มแจ้งด้วยตนเองแล้ว จะเกิดมีศรัทธาที่เป็นศรัทธาอย่างยิ่ง ที่ยิ่งกว่าศรัทธาสามัญ หมุนเวียนกลับเป็นสัทธินทรีย์อีก¹²⁰³ เหตุปัจจัยให้เกิดปัญญา(สัมมาทิฐิ) เริ่มต้นจากศรัทธา โดยอาศัยศรัทธาเป็นตัวส่งเสริมให้เกิดวิริยะ สติ สมาธิ น้อมเข้าสู่ปัจจัยภายใน คือ โยนิโสมนสิการ¹²⁰⁴ เป็นคุณเครื่องให้เกิดจินตามยปัญญา อันน้อมนำไปสู่ภาวนามยปัญญา ทำให้เกิดความเห็นที่ถูกต้องตรงตามความเป็นจริง ในสังขารทั้งปวงว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน

¹²⁰² อภ.วิ. (ไทย) 35/822/443, อภ.สตตค.ฎีกา (บาลี) 3/37/203.

¹²⁰³ ส.ม.หา. (ไทย) 19/520/333.

¹²⁰⁴ โยนิโสมนสิการ หมายถึง การทำไว้ในใจโดยถูกอุบาย โดยถูกทาง ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่า “ไม่เที่ยง” ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่า “เป็นทุกข์” ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่า “เป็นอนัตตา” หรือที่เรียกว่า สัจจานุโลมิภญาณ ดูใน ม.ม.อ. (บาลี) 1/15/71.

ศีล แปลว่า ปกติ เป็นข้อปฏิบัติสำหรับควบคุมกายและวาจา ให้ตั้งอยู่ในภาวะปกติ หมายความว่า คนที่มีจิตเป็นปกติไม่ถูกความ โลก โกรธ หลงเข้าครอบงำ เมื่อจะทำอะไรทางกายด้วย จิตที่เป็นปกติก็ไม่ทำสิ่งที่ชั่ว เมื่อจะพูดอะไรทางวาจาก็ไม่พูดเรื่องชั่วเรื่องโกหก เมื่อจะคิดเรื่องราว อะไรทางใจ ก็ไม่คิดเป็นไปทางที่ชั่ว¹²⁰⁵

รักษาศีล 5 ได้บุญมากกว่าเป็นชาวพุทธ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “การที่บุคคลมีเจตนา งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ งดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ งดเว้นจากการประพฤตินิन्दใน กาม งดเว้นจากการพูดเท็จ งดเว้นจากการเสพของมีนเมาคือสุราและเมรัย อันเป็นเหตุแห่งความ ประมาท นี่เป็นการกระทำที่ใช้ทุนทรัพย์น้อย และเตรียมม่น้อย แต่มีผลานิสงส์มากกว่านิตยทานที่ ทำสืบกันมา มากกว่าการถวายกุฏิวิหาร และมากกว่าการเข้าถึงสรณคมน์”¹²⁰⁶

อานิสงส์รักษาศีล

1. บุคคลผู้มีศีล สมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมมีทรัพย์สมบัติมาก
2. กิตติศัพท์อันงามของบุคคลผู้มีศีล ย่อมขจรไปทั่วทุกทิศ
3. บุคคลผู้มีศีลไปในที่ไหนย่อมแก่ล้าก้าองอาจ ไม่แก้อเขิน
4. บุคคลผู้มีศีลย่อมไม่หลงลืมสติ ก่อนตาย
5. บุคคลผู้มีศีลตายแล้ว ย่อมไปเกิดในสุคติ โลก สวรรค์¹²⁰⁷

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “บุคคลผู้มีศีล เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ มีความละอาย มีความ เอ็นดูต่อสัตว์หลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ..กลับมาเกิดเป็นมนุษย์ในที่ใด เขาก็จะเป็นคน มีอายุยืน”¹²⁰⁸

“บุคคลทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลมีประมาณยิ่ง หลังจากตายแล้ว เขาย่อมเกิด ร่วมกับเทวดาชั้นจาตุมหาราช ชั้นดาวดึงส์..ชั้นยามา..ชั้นดุสิต..ชั้นนิมมานรดี ย่อมครอบงำเทวดา ทั้งหลายได้โดยฐานะ 10 ประการ คือ อายุที่เป็นทิพย์ วรรณะที่เป็นทิพย์ สุขที่เป็นทิพย์ ยศที่เป็นทิพย์ อธิปไตยที่เป็นทิพย์ รูปที่เป็นทิพย์ เสียงที่เป็นทิพย์ กลิ่นที่เป็นทิพย์ รสที่เป็นทิพย์ โภกฐัพพะที่เป็น ทิพย์”¹²⁰⁹

อริสัสสิกขา แปลว่า ศีลขั้นสูงสุดที่กุลบุตรผู้ต้องการหลุดพ้นจากทุกข์จำต้องศึกษา¹²¹⁰ มี รายละเอียดในคัมภีร์มหานิทเทสว่า “อริสัสสิกขาเป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ที่มีศีล ส้ารวม

¹²⁰⁵ พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 1, 2546, หน้า 245.

¹²⁰⁶ ที.ม. (ไทย) 9/352/147.

¹²⁰⁷ ที.ป. (ไทย) 11/150/94, วิสุทธิ. (บาลี) 1/242-3.

¹²⁰⁸ ม.อ. (ไทย) 14/290/350.

¹²⁰⁹ อง.นวก. (ไทย) 23/36/294-5.

¹²¹⁰ ข.ม.อ. (ไทย) 5/1/-/650.

ด้วยการสังวรในปาติโมกข์¹²¹¹ สมบูรณ์ด้วยอาจารย์¹²¹² และโคจร เห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย
สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลายอยู่ คือ สีสันต์เล็ก¹²¹³ สีสันต์ใหญ่¹²¹⁴ ศิลเป็นที่พึ่ง เป็นเบื้องต้น
เป็นความประพฤติ เป็นความสำรวม เป็นความระวัง เป็นหัวหน้า เป็นประธานเพื่อความถึงพร้อมแห่ง
ธรรมที่เป็นกุศล นี้ชื่อว่าอธิสสิกขา

อรรถกถาพระวินัยอธิบายว่า ศิล 5 และ 10 เป็นศิลปะที่มีแต่เดิม พระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นก็ตาม
ยังมีได้อุบัติขึ้นก็ตาม ศิลนั้นก็มิได้อยู่แล้วในโลก ..ส่วนปาฏิโมกข์สังวรศิลป์ ท่านเรียกว่าอธิสศิล เป็นศิลปะที่ยิ่ง
และสูงสุดกว่าบรรดาโลกียศิลป์ทั้งหมด ดุจพระอาทิตย์ยิ่งกว่าแสงสว่างทั้งปวง มีอยู่เฉพาะในกาลที่
พระพุทธเจ้าอุบัติเท่านั้น เพราะบุคคลอื่นไม่สามารถบัญญัติขึ้นได้ พระพุทธเจ้าผู้ทรงตัดกระแสแห่ง
ความประพฤติเสียหายทางกายและวาจาได้เด็ดขาดแล้วเท่านั้น จึงจะบัญญัติศิลปสังวรนี้ได้¹²¹⁵

อธิสศิล คือปาฏิโมกข์สังวรนี้ สามารถทำให้หลุดพ้นได้จริง ดังที่คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า
ศิล นี้ชื่อว่าปาฏิโมกข์ เพราะตัวศิลทำให้หลุดพ้นได้จริง ด้วยตทังคิวิตติ หลุดพ้นจากวิตติ
กมโชนัน ๆ เฉพาะอย่าง ที่จริงศิลปสังวรเป็นเหตุทำพระนิพพานให้เกิดขึ้น เหมือนพระอาทิตย์ทำ
อรุณให้เกิด และมีส่วนเปรียบด้วยพระนิพพานนั้น เพราะทำกิเลสให้ดับตามสมควร อีกอย่างหนึ่ง ชื่อ
ว่าปาฏิโมกข์ เพราะแปรไปคือทำทุกขให้พ้นไป¹²¹⁶ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอธิสสิกขาไว้ในพระวินัย
ปิฎก ตรัสการละวิตกกมกิเลสไว้ในพระวินัยปิฎก เพราะความที่ศิลปเป็นปฏิปักษ์ต่อการก้าวล่วงของ
กิเลส (วิตกกมกิเลส)¹²¹⁷

พระพุทธเจ้าตรัสคุณลักษณะของศิล ไว้ว่า “สีลํ กิเรว กลฺยาณํ สีลํ โลเก อนุตฺตรํ อริยวฺตฺติ
สมาจาโร เยน วุจจติ สีลวา.” ศิลเท่านั้นเป็นกรรมดี ศิลยอดเยี่ยมในโลก ผู้ประพฤติชอบในธรรมจรรยา
ของพระอริยะ ท่านเรียกว่า ผู้มีศิล¹²¹⁸

สีลสมํ กิเลสสมลวิโสธนํ นตฺถิ. เครื่องชำระมลทิน คือ กิเลสเสมอด้วยศิล ไม่มี¹²¹⁹

นิพพานนครูปเวสเน จ สีลสมํ ทวารํ นตฺถิ.¹²²⁰ ประตุในการเข้าไปยังนคร คือ พระ
นิพพาน เสมอด้วยศิลไม่มี

เมื่อใดศิลปบริสุทธิ์ดีแล้ว เมื่อนั้นภิกษุอาศัยศิล ตั้งอยู่ในศิลแล้วพึงเจริญสติปัญญา 4¹²²¹

¹²¹¹ สังวร หมายถึง การไม่ล่วงละเมิดทางกาย วาจา ปาติโมกข์ หมายถึงศิลปสิกขาบท ที่เป็นเหตุให้
ผู้รักษาลุดพ้นจากทุกข์ ดูใน (วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/14/17)

¹²¹² อาจารย์ หมายถึงการไม่ล่วงละเมิดทางกาย และวาจา หรือการสำรวมศิลปทั้งหมด คือการไม่เลี้ยง
ชีพด้วยอาชีพที่ผิด (วิสุทฺธิ. (บาลี) 1/14/18)

¹²¹³ หมายถึง อาบัติที่แก้ไขได้ คืออาบัติสังฆาทิเสสสงมา (ขุ.ม.อ. (บาลี) 10/120)

¹²¹⁴ หมายถึง อาบัติที่แก้ไขไม่ได้ คือ อาบัติปาราชิก (ขุ.ม.อ. (บาลี) 10/120)

¹²¹⁵ วิ.ม.ท.อ. (ไทย) 1/1/-/777.

¹²¹⁶ ขุ.อ.อ. (ไทย) 1/3/-/394.

¹²¹⁷ อภ.ส.ง.อ. (ไทย) 1/1/-/49.

¹²¹⁸ ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) หน้า 176., ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) 9/2/-/284.

¹²¹⁹ ขุ.อ.อ. (บาลี) 301. ขุ.อ.อ. (ไทย) 2/1/-/176-177.

¹²²⁰ ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) 176. ขุ.พุทธ.อ. (ไทย) 9/2/-/284.

¹²²¹ ส.ม. (ไทย) 19/369/213.

สกทาคามี แปลว่า กลับมาอีกครั้งเดียว คือจะกลับมาเกิดในโลกมนุษย์หรือเทวโลกอีกครั้งเดียวเท่านั้น ละกิเลสได้เท่ากับพระโสดาบัน แต่ทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางลง ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ภิกษุณัณมีศีลประจำตัวและมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น เพราะสังโยชน์ 3 ประการสิ้นไป และเพราะราคะ โทสะ โมหะเบาบาง เธอจึงเป็นสกทาคามี มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้”¹²²²

การละสังโยชน์ของพระสกทาคามี

พระสกทาคามี สามารถกำจัดกามราคะอย่างหยาบ¹²²³ โทสะอย่างหยาบ เหล่ากิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกันนั้น¹²²⁴ และกามุปาทานที่เป็นกามราคะอย่างหยาบได้เด็ดขาด¹²²⁵ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“พระสกทาคามีเป็นผู้มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้าฯลฯ เลื่อมใสยิ่งในพระธรรม ฯลฯ ในพระสงฆ์ ฯลฯ ไม่มีหาสปัญญา ไม่มีชวนปัญญา ทั้งไม่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ เขาจึงเป็นพระสกทาคามี เพราะสังโยชน์ 3 ประการสิ้นไป เพราะบรรเทา ราคะ โทสะ และโมหะให้เบาบาง¹²²⁶ มาสู่โลกนี้¹²²⁷ อีกเพียงครั้งเดียว..”¹²²⁸

พระสกทาคามีบุคคล 5 ประเภท คือ

1) พระสกทาคามี ประเภทที่สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์แล้วไปเกิดเป็นเทพในเทวโลก และจุติจากเทวโลกกลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีกครั้งหนึ่ง จึงบรรลุอรหัตตผลและดับขันธเข้าสู่ปรินิพพานในโลกมนุษย์

2) พระสกทาคามี ประเภทที่สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์แล้ว กระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างต่อเนื่องจนกระทั่งบรรลุอรหัตตผลและดับขันธเข้าสู่ปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้

3) พระสกทาคามี ประเภทที่สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในโลกมนุษย์แล้วไปเกิดเป็นเทพในเทวโลกอีกครั้งหนึ่ง จึงบรรลุอรหัตตผลและดับขันธเข้าสู่ปรินิพพานในเทวโลกนั้น

4) พระสกทาคามี ประเภทที่สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในสมัยที่เกิดเป็นเทพในเทวโลกแล้วกระทำความเพียรเจริญวิปัสสนาภาวนาอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งบรรลุอรหัตตผล และดับขันธเข้าสู่ปรินิพพานในเทวโลกนั้น

¹²²² ส.ม.อ. (ไทย) 5/2/-/300., อจ.ทุก. (ไทย) 20/83/313.

¹²²³ ความกำหนดจิตใจในกาม ดูใน อภ.วิ. (ไทย) 35/969/620.

¹²²⁴ ดูใน ขุ.อิติ.อ. (ไทย) 1/4/-/415., ขุ.ม. (ไทย) 29/7/33.

¹²²⁵ ดูใน ขุ.อ.อ. (ไทย) 1/3/-/372.

¹²²⁶ เบาบางลง โดยอาการทั้งสองอย่าง คือ ด้วยการเกิดขึ้นในบางครั้งบางคราว และมีปริมาณฐานกิเลส น้อย กิเลสย่อมไม่เกิดขึ้นเรื่อยๆ เหมือนปฏุชน

¹²²⁷ ผู้บรรลุสกทาคามีผลในโลกมนุษย์แล้วบังเกิดในเทวโลก..ก็มี กลับมาสู่โลกมนุษย์..ก็มี ดูใน ที.ม.อ. (ไทย) 2/1/-/374.

¹²²⁸ ส.ม.ทา. (ไทย) 19/1021/534.

5) พระสกทาคามี ประเภทที่สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในสมัยที่เกิดเป็นเทพในเทวโลก แล้วจุติจากเทวโลกกลับมาเกิดในโลกมนุษย์อีกครั้งหนึ่ง จึงบรรลอรหัตตผล และดับขันธ เข้าสู่ปรินิพพานในโลกมนุษย์นี้¹²²⁹

พระสกทาคามีนี้ ไม่แตกต่างจากพระโสดาบันมากนัก เพราะยังมีครอบครัวยู่ เพียงแต่มีกิเลสที่เบาบางกว่าพระโสดาบันเท่านั้น

ถามว่า : ก็พระสกทาคามีนี้ แตกต่างกับพระโสดาบันเอกพีชี่อย่างไรบ้าง? ตอบว่า : พระโสดาบันเอกพีชี่ ท่านมีปฏิสนธิครั้งเดียวเท่านั้น ส่วนพระสกทาคามีท่านมีปฏิสนธิ 2 ครั้ง ข้อนี้เป็นเพราะการกระทำที่แตกต่างกันระหว่างพระอริยะทั้งสองนั้น¹²³⁰

ศีล สมาธิ ปัญญาของพระสกทาคามี

พระสกทาคามีละกิเลสได้เท่ากับพระโสดาบัน แต่ทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางลง เป็นผู้บริบูรณ์ในศีล มีสมาธิพอสมควร มีปัญญาพอสมควร¹²³¹ ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิพอสมควร มีปกติทำปัญญาพอสมควร ภิกษุนั้นล่วงละเมิดสิกขาบทเล็กน้อยบ้าง ออกจากอาบัติบ้าง ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะในการต้องอาบัติและการออกจากอาบัติเล็กน้อยนี้ เราไม่กล่าวความเป็นคนไม่เหมาะสมไว้ แต่สิกขาบทเหล่าใดเป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ สมควรแก่พรหมจรรย์ ภิกษุนั้นมีศีลประจำตัวและมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เพราะสังโยชน์ 3 ประการสิ้นไป และเพราะราคะ โทสะ โมหะเบาบาง เธอจึงเป็นสกทาคามี มาสู่โลกนี้อีกเพียงครั้งเดียวก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์...พ้นจากอบาย”¹²³²

นอกจากนี้ สามารถกำจัดกามราคะอย่างหยาบ โทสะอย่างหยาบได้¹²³³ และละกามุปาทานที่เป็นกามราคะอย่างหยาบได้เด็ดขาด¹²³⁴

สกทาคามีผลบุคคล คือผู้ที่ผ่านสกทาคามีมรรคมาแล้ว คุณสมบัติที่สำคัญของสกทาคามีผลบุคคล คือ ถ้ายังไม่สามารถบรรลอรหัตตผลที่สูงขึ้นไปได้ในชาตินี้ก็จะกลับมาเกิดในโลกมนุษย์หรือเทวโลกอีกเพียงครั้งเดียว

สกทาคามีมรรคบุคคล คือบุคคลในขณะมรรคจิตเกิดขึ้นเป็นครั้งที่ 2 ละกิเลสได้เท่ากับพระโสดาบัน แต่กิเลสที่เหลือให้เบาบางลง (ราคะ โทสะ และโมหะ)

¹²²⁹ ม.ม.อ. (ไทย) 1/1/-/428. อภิป.อ. (ไทย) 3/-/238.

¹²³⁰ อภิป.อ. (ไทย) 3/-/238.

¹²³¹ ไม่มีทางตกต่ำ หมายถึง ไม่ตกไปในอบาย 4 คือ 1. นรก 2. กำเนิดสัตว์เดรัจฉาน 3. แดนเปรต 4. อสุรกาย (ดูใน อง.ติก.อ. (บาลี) 2/87/242.)

¹²³² อง.ทุก. (ไทย) 20/87/313, อง.นวก. (ไทย) 23/12/457.

¹²³³ ชุ.อิตติ. อ. (ไทย) 1/4/-/415.

¹²³⁴ ชุ.อ.อ. (ไทย) 1/3/-/372.

สกทาคามีมรรคญาณ ทำหน้าที่บรรเทาโรค โทสะ และโมหะให้เบาบางได้ แต่ยังไม่จัด
 ราคะและปฏิฆะอย่างเด็ดขาด ไม่ได้ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้ชื่อว่าเป็นพระสกทาคามี เป็นผู้
 ไม่ตกไปในออบาย 4 มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ คือมรรคเบื้องสูง ได้แก่ อนาคามีมรรค
 อรหัตมรรคในวันข้างหน้า เมื่อเกิดในภพใหม่ก็เกิดได้เพียง 1 ครั้ง¹²³⁵ คำว่า สกทาคามี แปลว่า
 กลับมาอีกครั้งเดียวหรือครั้งหนึ่ง คือ ผู้ที่บรรลุปะเป็นพระสกทาคามีจะกลับมาเกิดในกามภูมิ ได้แก่
 มนุษย์โลกอีกครั้งเดียวเท่านั้น¹²³⁶ พระสกทาคามีนี้ ละกิเลสได้เท่ากับพระโสดาบัน ไม่ได้ละเพิ่มอีกแต่
 ประการใด เพียงแต่ทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางลงเท่านั้น

สติ แปลว่า ความระลึกอารมณ์ ทำหน้าที่กำจัดความประมาท¹²³⁷ เป็นธรรมเครื่องปิดกั้น
 กระแสกิเลส¹²³⁸

สติปัญญา แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการเจริญสติระลึกอารมณ์ 4 ประการ¹²³⁹ คือ กาย
 เวทนา จิต ธรรม¹²⁴⁰ องค์ธรรม ได้แก่ สติเจตสิก¹²⁴¹

ผู้เจริญสติปัญญา 4 เท่านั้นจึงจะทำองค์แห่งการตรัสรู้ พร้อมทั้งความรู้แจ้ง และความ
 หลุดพ้นให้บริบูรณ์ได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า¹²⁴² “สติปัญญา 4 ที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำให้โพชฌงค์ 7
 บริบูรณ์ โพชฌงค์ 7 ที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์”

สติ แปลว่า ความระลึก ทำหน้าที่กำจัดความประมาท¹²⁴³ เป็นธรรมเครื่องปิดกั้นกระแส
 กิเลส¹²⁴⁴ ผู้เจริญสติเท่านั้นจึงจะทำองค์แห่งการตรัสรู้และปัญญาารู้แจ้งให้บริบูรณ์ได้ ดังพระพุทธพจน์
 ว่า “สติปัญญา 4 ที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำให้โพชฌงค์ 7 บริบูรณ์ โพชฌงค์ 7 ที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำให้
 วิชาและวิมุตติบริบูรณ์”¹²⁴⁵

สติปัญญา 4 วิเคราะห์ว่า ปมาท สรติ หีสติติ สติ. สติ แปลว่า ความระลึกอารมณ์ ทำ
 หน้าที่กำจัดความประมาท¹²⁴⁶ เป็นธรรมเครื่องปิดกั้นกระแสกิเลสตัณหา¹²⁴⁷

¹²³⁵ ที.สี. (ไทย) 9/373/156.

¹²³⁶ ที.สี. (ไทย) 9/373/156., ขุ.ป.อ. (บาลี) 2/151/78.

¹²³⁷ ขุ.ม.อ. (ไทย) 5/1/-/107.

¹²³⁸ คุรายละเอียดยใน ขุ.จ. (ไทย) 30/5/55.

¹²³⁹ ที.ม.อ. (บาลี) 2/367-68, ที.ม.ฎีกา (บาลี) 2/357-59.

¹²⁴⁰ คุรายละเอียดยใน ส.ส.อ. (ไทย) 1/1/-/130, ขุ.อิติ.อ. (ไทย) 1/4/-/205.

¹²⁴¹ พระสัทธัมมโชติกะธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะปริจเฉทที่ 7**, หน้า 131.

¹²⁴² อง.ทสก. (ไทย) 24/61/136.

¹²⁴³ คุใน ขุ.ม.อ. (ไทย) 5/1/-/107.

¹²⁴⁴ คุรายละเอียดยใน ขุ.จ. (ไทย) 30/5/55.

¹²⁴⁵ อง.ทสก. (ไทย) 24/61/136.

¹²⁴⁶ คุรายละเอียดยใน ขุ.ม.อ. (ไทย) 5/1/-/107.

¹²⁴⁷ คุรายละเอียดยใน ขุ.จ. (ไทย) 30/5/55.

สติยา ปุณฺณานิ สติปุณฺณานิ.¹²⁴⁸ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการระลึกรู้อารมณ์ 4 ประการ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก¹²⁴⁹ ผู้เจริญสติปัฏฐาน 4 เท่านั้นจึงจะทำองค์แห่งการตรัสรู้ พร้อมทั้งความรู้แจ้งความหลุดพ้นให้บริบูรณ์ได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า “สติปัฏฐาน 4 ที่บริบูรณ์ย่อมทำให้โพชฌงค์ 7 บริบูรณ์ โพชฌงค์ 7 ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์”¹²⁵⁰

สติปัฏฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการเจริญสติระลึกรู้อารมณ์ 4 ประการ¹²⁵¹ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม¹²⁵² หรือการปฏิบัติมีสติเป็นประธาน องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก¹²⁵³ สำคัญของสติปัฏฐาน พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียว เป็นทางสายเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพานเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางสายนี้คือสติปัฏฐาน 4 ได้แก่ 1) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน 2) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน 3) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน 4) อิมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน”

ผู้เจริญสติปัฏฐาน 4 เท่านั้นจึงจะทำองค์แห่งการตรัสรู้ พร้อมทั้งความรู้แจ้ง และความหลุดพ้นให้บริบูรณ์ได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า “สติปัฏฐาน 4 ที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำให้โพชฌงค์ 7 บริบูรณ์ โพชฌงค์ 7 ที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์”¹²⁵⁴

สติปัฏฐาน 4 เป็นหนทางปฏิบัติ ที่ทำให้ผู้ปฏิบัติบรรลุ มรรค ผล นิพพานได้โดยได้แสดงไว้ในส่วน อุทเทสของมหาสติปัฏฐานสูตร ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียว เป็นทางสายเอก เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางสายนี้คือสติปัฏฐาน” เป็นทางสายเอก หมายถึง เป็นทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะ พึงประพฤติธรรมอยู่แต่ผู้เดียวเป็นทางของบุคคลผู้ค้นพบผู้เดียว คือ พระพุทธเจ้าเท่านั้น เป็นทางปฏิบัติในศาสนาเดียว คือ พระพุทธศาสนาเท่านั้น และเป็นทางสายเดียวที่ดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือ พระนิพพาน¹²⁵⁵ พระพุทธโฆสเถระอธิบาย สติปัฏฐาน ไว้ว่าในโพธิปักขิยธรรม¹²⁵⁶ เป็นธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งความตรัสรู้ คือ เกื้อกูลแก่การตรัสรู้ ธรรมที่เกื้อหนุนแก่การนิพพาน ทั้งหลายนั้น ชื่อว่า ปุณฺณานิ เพราะรุดแล่นเข้าไปตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลายสตินั้นแหละ เป็นปุณฺณานิ ชื่อ สติปัฏฐาน แต่ทว่า สติ นั้น จำแนกโดย 4 ส่วน เพราะดำเนินไปด้วยการถือโดยอาการว่า ไม่งาม เป็นทุกข์ ไม่เที่ยง และเป็นอนัตตา และด้วยการทำกิจให้สำเร็จในการละเสีย ซึ่งความสำคัญ ว่างาม ว่าเป็นสุข ว่าเป็นเที่ยง ว่าเป็นอนัตตา ในกาย ในเวทนา ในจิต และในธรรม เพราะฉะนั้น

¹²⁴⁸ ที.ม.ฎีกา (บาลี) 3/73357.

¹²⁴⁹ พระสังฆมณฑลสังฆราช อัมมาจริยะ, **ปรมัตถ์สังคหะปริจเฉทที่ 7**, หน้า 131.

¹²⁵⁰ อัง.ทสก. (ไทย) 24/61/136.

¹²⁵¹ ที.ม.อ. 2/367-68.

¹²⁵² ส.ส.อ. (ไทย) 1/1/-/130.

¹²⁵³ พระสังฆมณฑลสังฆราช อัมมาจริยะ, **ปรมัตถ์สังคหะ ปริจเฉทที่ 7**, หน้า 131

¹²⁵⁴ อัง.ทสก. (ไทย) 24/61/136.

¹²⁵⁵ ที.ม.อ. (บาลี) 1/373/359.

¹²⁵⁶ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ 18, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส อาร์ พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, 2553), หน้า 273.

ท่านจึงกล่าวว่า สติปัฏฐาน 4¹²⁵⁷ สติปัฏฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติสติเป็นประธาน¹²⁵⁸ หรือ อีกนัยหนึ่ง แปลว่า ธรรมอันเป็นอารมณ์ของสติ¹²⁵⁹

การเจริญสติปัฏฐาน 4 คือ การปฏิบัติสมณะและวิปัสสนา สามารถแยกย่อยให้เห็นว่า การปฏิบัติสมณะกรรมฐานก็เพื่อให้เกิดจิตตวิสุทธิ และการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานก็เพื่อให้เกิดปัญญาวิสุทธิ นั่นเอง การเจริญสติปัฏฐาน 4 เป็นรายละเอียดวิธีการปฏิบัติของกระบวนการไตรสิกขา¹²⁶⁰ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา การปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาสูงสุดเพื่อการพ้นทุกข์นั้น พระพุทธเจ้าพระองค์ทรงวางรูปแบบไว้อย่างดีเพื่อให้สามารถเรียนรู้ฝึกหัดขัดเกลาพัฒนาจิตเพื่อการลด ละ เลิก กิเลส ตัณหาและอุปาทากระบวนการไตรสิกขาให้มุมมอง ในรูปแบบที่กว้างที่สุดทำให้เห็นภาพรวมแบบกว้าง ๆ

สติปัฏฐาน 4 ย่อมทำให้โพชฌงค์ 7 บริบูรณ์ การตรัสรู้ธรรมต้องอาศัยการเจริญสติให้บริบูรณ์ เพื่อให้เกิดวิปัสสนาปัญญา¹²⁶¹ เมื่อเห็นความจริงของรูป-นาม ก็ทำให้แจ้งอริยสัจ 4¹²⁶² วิปัสสนาปัญญาจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยการเจริญสติ และสมาธิตามแนวสติปัฏฐาน 4 ผู้เจริญสติปัฏฐาน 4 เท่านั้นจึงจะทำองค์แห่งการตรัสรู้ พร้อมทั้งความรู้แจ้ง และความหลุดพ้นให้บริบูรณ์ได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า “สติปัฏฐาน 4 ที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำให้โพชฌงค์ 7 บริบูรณ์ โพชฌงค์ 7 ที่บริบูรณ์แล้ว ย่อมทำให้วิชชาและวิมุตติบริบูรณ์”¹²⁶³ สติปัฏฐาน คือ ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการระลึกอารมณ์ มี 4 ประการ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม¹²⁶⁴ การเจริญสติปัฏฐาน คือ การตั้งสติระลึกอารมณ์ที่มากระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รู้ไปตามอาการที่เห็น ตามที่ได้ยิน ที่ได้กลิ่น ที่ได้สัมผัส ที่ได้รู้สึก ที่ได้รู้สึกรู้ไม่ตัตสันติ ชั่ว ชอบหรือไม่ชอบ ยินดีหรือไม่ยินดี คือ การระลึกด้วยสติอย่างจดจ่อต่อเนื่องในทุกอาการที่กระทบ ตามลักษณะอาการของอารมณ์นั้น ๆ ย่อมจัดเป็นการเจริญสติปัฏฐาน 4 ทั้งสิ้น

1. กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติกำหนดพิจารณากาย

กาย ในที่นี้หมายถึงลักษณะอาการของธาตุ 4 โดยการกำหนดเห็นลักษณะอาการของกายที่ปรากฏอยู่ อันได้แก่ รูปขันธ์ ด้วยความเพียร ด้วยสัมปชัญญะ ด้วยสติ ไมยยินดียินร้าย ดังพุทธดำรัสว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกเสียได้”¹²⁶⁵ ตามดูกายย่อย คือ อาการทั้งหมดในร่างกายนี้ กำหนดดูเป็นของไม่

¹²⁵⁷ พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ 6, (Taipei: The Corporate Body of Buddha Education Foundation, 2550), หน้า 1142.

¹²⁵⁸ ที.ม.อ. (บาลี) 376-378., ที.ม.ฎีกา (บาลี) 357-359.

¹²⁵⁹ พระสังฆมณฑลสังฆคณาจารย์, *ประมวลสังคหะปริเฉทที่ 7*, พิมพ์ครั้งที่ 5, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสังฆมณฑลสังคณาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538), หน้า 131.

¹²⁶⁰ มรรคมีองค์ 8 รวมอยู่ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา, อภ.ต.ก.อ. (บาลี) 2/30/108., ดูในม. (ไทย) 13/20/192.

¹²⁶¹ ดูใน อภ.วิ.อ. (บาลี) 770/441-443.

¹²⁶² อภ.ปญจ.อ. (บาลี) 1/36.

¹²⁶³ อภ.ทสก. (ไทย) 24/61/136.

¹²⁶⁴ ดูใน ที.ม.อ. (บาลี) 2/367-68, ที.ม.ฎีกา (บาลี) 2/357-59.

¹²⁶⁵ ที.ม. (บาลี) 10/273/322., ที.ม. (ไทย) 10/372/301.

สวยงาม ละความสำคัญผิดว่าสวยงาม เห็นเป็นไตรลักษณ์ เหมาะสำหรับผู้เป็นตัณหาจริต และสมถยานิก มีปัญญาน้อย¹²⁶⁶

2. เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติกำหนดพิจารณาเวทนา

เวทนา คือ สภาวะเสวยอารมณ์¹²⁶⁷ หมายถึง ความรู้สึกต่อสิ่งเร้าที่มากระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มี 3 อากาโร คือ สุขเวทนา (สบาย) ทุกขเวทนา (กดดัน บีบคั้น) และอทุกขมสุขเวทนา (รู้สึกเฉย) ตามรู้ จนเห็นความเกิด-ดับของเวทนา ดังพระพุทธพจน์ว่า “เธอตามรู้สภาวะความเกิดขึ้นในเวทนาอยู่บ้าง ความดับบ้าง ทั้งความเกิดและความดับในเวทนาอยู่บ้าง ย่อมเข้าไปตั้งสติว่า เวทนามีก็เพียงสักว่าเอาไว้อู้ เอาไว้ระลึกรู้ เธออยู่อย่างไม่ถูกตัณหาและทัญญู เข้าอิงอาศัย”

สติกำหนดรู้เวทนาตามดูเวทนาในร่างกายนี้ กำหนดดูว่าทั้งหมดนั้นเป็นทุกข์ ละความสำคัญผิดว่าสุข เห็นเป็นไตรลักษณ์ เหมาะสำหรับผู้เป็นตัณหาจริต และสมถยานิก มีปัญญามาก¹²⁶⁸

3. จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติกำหนดพิจารณาจิต

จิต เป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ คือ รับอารมณ์อยู่เสมอ¹²⁶⁹ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา มีสติกำหนดรู้จิตย่อย (เช่น จิตมีราคะ จิตปราศจากราคะ เป็นต้น) ในจิตใหญ่ พิจารณาเนื่อง ๆ ซึ่งจิต คือ ความนึกคิดต่าง ๆ เช่น ดูว่าจิตมีราคะ หรือไม่มีราคะ จิตมีโทสะ หรือไม่มีโทสะ จิตมีโมหะ หรือไม่มีโมหะ ฯลฯ โดยพิจารณาให้เห็นตามความเป็นจริง ว่าเป็นแต่เพียงความนึกคิด ไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ยั่งยืน ไม่ใช่ตัวตน¹²⁷⁰ ละความสำคัญผิดว่าเที่ยง เห็นเป็นไตรลักษณ์ เหมาะสำหรับผู้เป็นทัญญูจริต และเป็นวิปัสสนายานิก มีปัญญาน้อย¹²⁷¹

4. ัมมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติกำหนดพิจารณาสภาพธรรม

ธรรม หมายถึง สภาวะที่ทรงสภาพของตนไว้¹²⁷² คือ เป็นอยู่อย่างไกรก็เป็นอย่างนั้น เช่น สติเป็นธรรมชาติระลึกรู้ได้ ปัญญาเป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ เป็นต้น¹²⁷³ เป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับจิต ผู้เจริญวิปัสสนาพิจารณาสภาพธรรมต่างๆ ที่มาปรากฏให้จิตรู้ หรือที่จิตน้อมไปรู้ มีธรรมอะไรเกิดขึ้นก็รู้ชัดในธรรมนั้น ๆ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม ทั้งภายในและภายนอก รู้ไปตามลำดับ ตั้งแต่อย่างหยาบไปจนถึงอย่างละเอียดที่สุด ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติที่ลึกซึ้งกว่าการเห็นกาย เวทนาและจิตตามที่ได้ปฏิบัติมา ให้ความจริงแบบอริยสัจ ไม่ใช่เพียงแค่งำหนดรู้สภาวะธรรมอันเป็นทุกข์เท่านั้น แต่ต้องมีการกำหนดรู้ถึงทางดับทุกข์ของทุกข์นั้น ๆ ด้วย กำหนดรู้สภาวะที่ปรากฏให้รู้ว่า "สภาวะธรรมทั้งหมดนั้นเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน" จนละความสำคัญผิดว่าเป็นตัวตนได้ เหมาะสำหรับผู้เป็นทัญญูจริตและวิปัสสนายานิก มีปัญญามาก¹²⁷⁴ สติปัฏฐาน 4 นี้เป็นมูลแห่งการทำโพชฌงค์ 7 ให้บริบูรณ์

¹²⁶⁶ ดูใน ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/369.

¹²⁶⁷ อารมมณสสรส เวทยนติ อนุภวนตติ เวทนา. ดูใน อภิ.ส.อ. (บาลี) 2/89.

¹²⁶⁸ ที.ม. (บาลี) 10/380/265. ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/369.

¹²⁶⁹ อารมมณฺ จินตตฺติ จิตฺตํ, วิชานาตฺติ. อภิ.สง.อ. (บาลี) 1/127/110.

¹²⁷⁰ ดูใน ที.ม. (บาลี) 10/381/255, ที.ม. (ไทย) 10/381/314-315.

¹²⁷¹ ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/369.

¹²⁷² อตตโน ปน สภาวํ ชาเรตฺติ ฐมฺมา. ดูใน อภิ.สง.อ. (บาลี) 1/86.

¹²⁷³ ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) 10/382-403/316-338.

¹²⁷⁴ ดูใน ที.ม.อ. (บาลี) 2/373/369.

ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “สติปัญญา 4 ที่ภิกษุเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมทำโพชนงค์ 7 ให้บริบูรณ์¹²⁷⁵

สมถภาวนา คือ การฝึกอบรมจิตให้เกิดความสงบเป็นสมาธิ เมื่อจิตตั้งมั่นแน่วแน่อยู่กับอารมณ์สมถะอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งจนเป็นเอกัคคตารมณ์ เกิดเป็นฌาน เมื่อทำให้สมบุรณ์ครบถ้วนในฌาน เกิดเป็นสมาบัติ 8 ผลของการเจริญสมาบัติให้สมบุรณ์ คือเกิดอภิญญา 5¹²⁷⁶

ฌาน แปลว่า การเพ่ง คือ ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์จนแนบแน่น¹²⁷⁷ มี 2 ลักษณะ คือ 1) อารัมมณูปนิชฌาน การเพ่งอารมณ์แบบสมถะได้แก่ ฌานสมาบัติ 2) ลักษณะอุปนิชฌาน การเพ่งพินิจให้เห็นไตรลักษณ์ ตามแบบวิปัสสนา¹²⁷⁸ ในกรณีนี้ แม้แต่มรรคผลก็เรียกว่าฌานได้ เพราะเพ่งลักษณะที่เป็นสัจจะของนิพพานบ้าง¹²⁷⁹

สมถยานิก ตามรู้ नाम เป็นหลัก คือ ตามรู้เวทนา จิต หรือสภาพธรรม¹²⁸⁰ ที่ปรากฏในขณะที่จิตปัจจุบัน ได้แก่ บุคคลผู้บรรลุนานแล้ว ควรเข้าฌานนั้นบ่อยๆ เมื่อเกิดความชำนาญในการเข้าฌานแล้ว จึงยกองค์ฌานที่ปรากฏชัด คือ ปิติ สุข หรืออุเบกขาขึ้นสู่พระไตรลักษณ์เจริญวิปัสสนา พิจารณาเห็นสภาพธรรมตามลำดับสมาบัติและองค์ฌาน¹²⁸¹ โดยลักษณะ 7 ประการ คือ 1) อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง 2) ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ 3) อนัตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน 4) นิพพิทานุปัสสนา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย 5) วิราคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความคลายกำหนัด 6) นิโรธานุปัสสนา พิจารณาเห็นความดับกิเลส 7) ปฏินิสสัคคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส¹²⁸² นี่เป็นการเจริญวิปัสสนาของสมถยานิก

สมถยานิกกำหนดรู้องค์ฌานเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นนามธรรมที่ปรากฏชัดเมื่อออกจากฌาน คือกำหนดรู้ฌานจิตตูปาทในขณะปัจจุบัน มีหทัยรูปเป็นที่ตั้ง¹²⁸³

สมาธิ 9 ระดับ ด้วยการเจริญเมตตาเจโตวิมุตติ

สมาธิ หรือ ฌาน แปลว่า เพ่งจนจิตแน่วแน่จนถึงอัปปนาสมาธิ ในสมถะ 40 กองนั้นกองที่จัดเป็นอัปปนาสมาธิ มี 30 กอง ได้แก่ กสิณ 10 อานาปานสติ 1 อสุภะ 10 กายคตาสติ 1 อัปปมัญญา 4 และ อารูป 4

¹²⁷⁵ ดูใน ม.อุปรี. (ไทย) 14/149/189.

¹²⁷⁶ ดูใน อง.ฉก.อ. (บาลี) 3/27/111.

¹²⁷⁷ ม.ม. (ไทย) 12/560/604, ม.อ. (ไทย) 14/117/98.

¹²⁷⁸ ที.ม.อ. (บาลี) 1/347/315, ชุ.ธ.อ. (บาลี) 2/61-65. ดูเพิ่มเติมบทที่ 8

¹²⁷⁹ ชุ.อ.อ. (บาลี) 1/536, ชุ.ป.อ. (บาลี) 221 , อภิ.ส. อ. (บาลี) 273.

¹²⁸⁰ ม.อ. (บาลี) 14/148/133.

¹²⁸¹ ม.อ.อ. (บาลี) 4/58.

¹²⁸² ม.ม.อ. (บาลี) 1/65/169.

¹²⁸³ ที.ม.ฐีกา (บาลี) 2/376.

สมาธิ 9 ระดับ คือ ลำดับของการเพ่งจิตจนเป็นฌาน โดยมีรูปธรรมและอรุปรธรรมเป็นอารมณ์ หรือเรียกว่า สมาบัติ 9¹²⁸⁴ ได้แก่รูปสมาบัติ 4 อรุปรสมาบัติ 4 และสัญญาเวทิตนโรธ อธิบายดังนี้

1. ปฐมฌาน มีองค์ 5 คือ วิตก (ตรึก) วิจารณ์ (ตรอง) ปีติ (อิ่มใจ) สุข (สบายใจ) และ เอกัคคตา(จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง)

2. ทุตติยฌาน มีองค์ 3 คือ ปีติ สุข เอกัคคตา

3. ตติยฌาน มีองค์ 2 คือ สุข เอกัคคตา

4. จตุตถฌาน มีองค์ 2 คือ อุเบกขา เอกัคคตา

5. อากาสนัญญาตนะ คือ กำหนดที่ว่างหาที่สุดมิได้ เป็นอารมณ์

6. วิญญาณัญญาตนะ คือ กำหนดวิญญาณหาที่สุดมิได้เป็นอารมณ์

7. อากิญจัญญาตนะ คือ กำหนดภาวะที่ไม่มีอะไร ๆ เป็นอารมณ์

8. เนวสัญญานาสัญญาตนะ คือ ภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เป็นอารมณ์¹²⁸⁵

9. สัญญาเวทิตนโรธ คือ ภาวะที่ดับสัญญาและเวทนามี 2 คือ อสัญญสมาบัติมีแก่ปุถุชน และนิโรธสมาบัติเฉพาะพระอนาคามีและพระอรหันต์ ผู้ชำนาญในสมาบัติ 8 ข้างต้นจึงจะเข้าได้¹²⁸⁶

ฌาน 2 จำแนกโดยสภาพธรรมของผู้ปฏิบัติ มี 2 ประเภท ได้แก่

1. โลกียฌาน คือ ฌานของปุถุชน สมาธิย่อมเสื่อมด้วยธรรมอันเป็นข้าศึก (นิรวณ) เป็นภาวะผู้ยังไม่รู้แจ้งวิมุตติที่ยอดเยี่ยมในธรรมวินัยนี้¹²⁸⁷ แม้ผู้นั้นจะสามารถเข้าถึงสมาบัติ 8 ได้ ก็จัดเป็นโลกียฌาน ลักษณะของโลกียฌาน ต้องใช้การเพ่งสยบในอารมณ์เดียวที่เป็นบัญญัติ (อารัมมณูปนิชฌาน) โลกียฌานต้องใช้การนั่งเข้าฌานเท่านั้น และมีเสียงเป็นข้าศึกต่อฌาน

2. โลกุตตรฌาน คือ ฌานที่บุคคลนั้นยอมไม่หวั่นไหวเพราะทิวฏฐิต่าง ๆ เป็นผู้ฉลาดในฌานและวิโมกข์ ตั้งจิตมั่นแล้วย่อมเห็นแจ้งทั้งสมณะและวิปัสสนาเกิดขึ้นได้ในขณะนั้น และเห็นว่าสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ เห็นนิพพานเป็นสุข¹²⁸⁸เป็นฌานของพระอริยเจ้าทั้งหลาย ได้แก่ สมาบัติ 8 ผลสมาบัติ และนิโรธสมาบัติ ซึ่งจะสามารถเห็นการเกิดดับของรูปนามเป็นไปตามกฎพระไตรลักษณ์ ในขณะที่ทำฌาน (ลักษณะอุปนิชฌาน) โลกุตตรฌานสามารถจะทำฌานขณะเดินจงกรม ทำอริยาบทย่อยต่าง ๆ แม้ขณะนั่งเจริญฌาน หูก็จะได้ยินเสียงแต่จะไม่สนใจ แม้แต่เจริญจนเข้าอรุปรสมาธิ บางครั้งรู้กายแต่จะไม่สนใจ และสามารถกลับเข้าสู่อารมณ์ฌานได้อย่างรวดเร็ว

ฌานของอัปปมัญญา 4 ลักษณะของฌานที่เกิดจากการเจริญอัปปมัญญา หรือ พรหมวิหาร 4 ได้แก่ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา มีดังนี้

¹²⁸⁴ อภ.วิ. (ไทย) 35/808/519.

¹²⁸⁵ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 21, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธรรม, 2556), หน้า 344,513.

¹²⁸⁶ อภ.ปญจ.อ. (ไทย) 735/282.

¹²⁸⁷ ส.ม. (ไทย) 19/235/178.

¹²⁸⁸ ขุ.ป. (ไทย) 31/62/101.

1. อารมณ์ : เป็นบัญญัติ เรียกว่า สัตวบัญญัติ ซึ่งต่างจากบัญญัติอารมณ์ทั้งหมด กล่าวคือ เป็นบัญญัติอารมณ์แต่ไม่มีภาพ

2. กาวนา 3 : เป็นบริกรรมกาวนา อุปจารกาวนา อัปนากาวนา

3. นิमित 3 : เป็นบริกรรมนิमित อุคคหนิमित (โดยปริยาย) และปฏิภาคนิमित (โดยปริยาย)¹²⁸⁹ บริกรรมนิमित คือ เริ่มแผ่เมตตาตนเองถึงเวรีบุคคล อุคคหนิमित คือ เมตตาจิตเกิดทั่วไปยังไม่เข้าถึง สัมผัสเภท ปฏิภาคนิमित คือ สำเร็จสัมผัสเภทแล้ว, โดยปริยาย เพราะเป็นกรรมฐานที่ใส่ใจ ไม่ได้อาศัย การเห็นหรือกระทบ

4. รูปฌาน 4 : เมตตา มุทิตา กรุณา ได้ปฐมฌานถึงตติยฌาน ส่วนอุเบกขาได้จตุตถฌาน

5. ยกขึ้นสู่อุปสมถิ 4 : จากภาวะรูปฌาน 4 มีความว่างและจิตรู้เกิดดับทรงอยู่ ให้ กำหนดที่ว่างหาที่สุดมิได้ เป็นอารมณ์แล้วเจริญต่อไปในรูปสมถิ 4 โดยมีการแผ่จิตออกไปเป็นลำดับ สมถิ 9 ระดับ หรืออนุปปทวิหารธรรม¹²⁹⁰ หมายถึงธรรมเครื่องอยู่ที่ต้องเข้าสมาบัติ ตามลำดับ เรียกว่า สมาบัติ 9 หรือ สมาธิจรिया 9¹²⁹¹ มีดังนี้ ภิกษุชั้นละนิวรรณ์ 5 ประการนี้ที่เป็นเครื่อง เสร้าหมองแห่งจิตเป็นเครื่องทอนกำลังปัญญาแล้วส่งตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุ “ปฐมฌาน” ที่มีวิตกวิจารณ์และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไปบรรลุ “ทุติย ฌาน” มีความผ่อนคลายในภายในมีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้นไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์แต่ปีติและสุขอันเกิดจาก สมาธิอยู่

เพราะปีติจางคลายไปมีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะเสวยสุขด้วยนามกายบรรลุ “ตติยฌาน” ที่พระอรหิระทั้งหลายสรรเสริญว่า ‘ผู้มีอุเบกขามีสติอยู่เป็นสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้เพราะโสมนัส และโทมัสดับไปก่อนบรรลุ “จตุตถฌาน” ที่ไม่มีทุกข์และไม่มีสุขมีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่¹²⁹²

เพราะล่องรูปสัญญาดับปฏิขสัญญาไม่กำหนดนันทตสัญญาโดยประการทั้งปวงบรรลุ “อากาสนัญญาตนะ” โดยกำหนดว่า ‘อากาสนาที่สุดมิได้ เพราะล่องอากาสนัญญาตนะโดย ประการทั้งปวงบรรลุ “วิญญาณัญญาตนะ” โดยกำหนดว่า วิญญาณหาที่สุดมิได้

เพราะล่องวิญญาณัญญาตนะได้โดยประการทั้งปวงบรรลุ “อากัญญาตนะ” โดย กำหนดว่า ‘ไม่มีอะไร เพราะล่องอากัญญาตนะโดยประการทั้งปวง บรรลุ “เนวสัญญานาสัญญา- ตนะ” เพราะล่องเนวสัญญานาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวง บรรลุ “สัญญาเวทิตนโรธ” เพราะ เห็นด้วยปัญญา อาสวะทั้งหลายของเธออ่อนสิ้นไป¹²⁹³

สรุปความดับไปตามลำดับองค์ฌานของสมาธิ 9 ระดับ มีดังนี้ 1. กามสัญญาของผู้เข้า ปฐมฌานดับไป 2. วิตก วิจารณ์ของผู้เข้าทุติยฌานดับไป 3. ปีติของผู้เข้าตติยฌานดับไป 4. ลมหายใจ เข้าลมหายใจออก (กาย) ของผู้เข้าจตุตถฌานดับไป 5. รูปสัญญาของผู้เข้าอากาสนัญญาตนะดับ

¹²⁸⁹ พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจาริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ 9 เล่ม 1 สมถกรรมฐานที่ปณี, หน้า 189.

¹²⁹⁰ อ.น.น.ก.อ. (ไทย) 3/32-33/307.

¹²⁹¹ ชุ.ป. (ไทย) 31/85/143.

¹²⁹² ม.ม. (ไทย) 13/13/16.

¹²⁹³ ม.ม. (ไทย) 12/323/355.

ไป 6. อากาสนัญญาตนสัญญาของผู้เข้าวิญญาณัญญาตนณานดับไป 7. วิญญาณัญญาตนสัญญาของผู้เข้าอากัญญาตนณานดับไป 8. อากัญญาตนสัญญาของผู้เข้าเนวสัญญานาสัญญาตนดับไป 9. สัญญาและเวทนาของผู้เข้าสัญญาเวทิตนโรธดับไป

สมาบัติ แปลว่า เข้าถึง คือ เข้าถึงจุดของอารมณ์ที่เป็นสมาธิ เป็นสภาวะสงบประณีตที่พึงเข้าถึง โดยทั่วไปหมายถึงการบรรลุธรรม การเข้าฌาน¹²⁹⁴ ส่วนอารมณ์สมาธิที่ยังไม่เข้าระดับฌานยังไม่เรียกว่า สมาบัติ มีอยู่ 3 ประเภท คือ ฌานสมาบัติ ผลสมาบัติ และนิโรธสมาบัติ สมาบัติวิธีหมายถึงวิถีจิตที่เข้าถึงและอยู่ในที่นั้นแล้ว คือ เมื่อจะเข้าสมาบัตินั้น ๆ ต้องตั้งความปรารถนาโดยอธิษฐานว่าจะอยู่ในสมาบัติมีกำหนดเวลานานเท่าใด ก็ขอให้จิตที่ปรากฏนั้นจงบังเกิดขึ้นตามความปรารถนาเถิด¹²⁹⁵

การเข้าถึงซึ่งอริยผลจิต หรือการเข้าอยู่ในอริยผลจิต เป็นโลกุตตระ เป็นการเข้าอยู่ในอารมณ์พระนิพพานที่ได้มาจากอริยผลฌาน อันบังเกิดแล้วแก่ตน เพื่อเสวยโลกุตตรสุข ซึ่งเป็นความสงบสุขที่พึงเป็นประจักษ์ได้ในปัจจุบัน (วิปัสสนา) ผลสมาบัตินี้เป็นอันสังคข์ของวิปัสสนาภาวนา การเข้าผลสมาบัตินี้จะฝึกหัดให้เกิดความชำนาญจนเป็นวิธีเหมือนอย่างในการเข้าฌานสมาบัติวิธีไม่ได้¹²⁹⁶ เพราะอำนาจแห่งมรรคจิตที่เกิดขึ้นเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น

ผล (ผลจิต) + สมาปัตติ (การเข้าถึง)¹²⁹⁷ หมายถึง การเข้าถึงผลจิตของพระอริยบุคคล ที่เกิดขึ้นสืบต่อกันทางมโนทวารโดยไม่มีภวังคจิตเกิดขึ้น ตลอดเวลาที่อธิษฐานไว้ เป็นการเข้าอยู่ในอารมณ์พระนิพพาน ที่ได้มาจากอริยผลญาณ ที่เกิดแก่ตน เพื่อเสวยวิมุตติสุข หรือ โลกุตตรสุข

คัมภีร์มัชฌิมนิกาย มหาเวทลสูตรอธิบายว่า ขณะที่กำหนดสังขารนิมิต อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นอารมณ์ อยู่ดี ๆ ก็สลัดทิ้งอารมณ์เหล่านั้นหมด ถัดจากนั้นช่วงที่ขณะจิตเข้านิพพานธาตุ อันสงบปราศจากอารมณ์ต่าง ๆ นั้นแหละ คือ การเข้าผลสมาบัติ¹²⁹⁸ คัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกายอธิบายว่า ผลสมาบัติเป็นโลกุตระฌานจิต เป็นวิบากแห่งโลกุตระกุศลจิต อันมีพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียว¹²⁹⁹ คัมภีร์วิสุทธิมรรคอธิบายว่า ผลสมาบัติคือการเข้าอยู่ในความดับ (นิโรธ) ของอริยผลจิต

ผลสมาบัติ คือ ความแนบอยู่ในนิโรธแห่งอริยผล¹³⁰⁰ ปุถุชนทั้งปวงเข้าไม่ได้ เพราะยังไม่ได้บรรลุ อริยผล ส่วนพระอริยะทั้งปวงเข้าได้ เพราะได้บรรลุอริยผลแล้ว แต่ว่าพระอริยะชั้นสูง ย่อมไม่เข้าผลสมาบัติชั้นต่ำ เพราะผลชั้นต่ำระงับไปแล้ว ด้วยการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่น พระอริยะชั้นต่ำระงับไปแล้ว ด้วยการเข้าถึงความเป็นบุคคลอื่น พระอริยะชั้นต่ำเล่า ก็เข้าผลสมาบัติชั้นสูงหาได้ไม่ เพราะยังไม่ได้บรรลุ อันพระอริยะทั้งหลาย ย่อมเข้าผลสมาบัติของตน ๆ เท่านั้น บางคนกล่าวว่า "แม้

¹²⁹⁴ อัง.ทุก.อ. (บาลี) 2/164/71.

¹²⁹⁵ ขุ.ป. (ไทย) 31/42/608-609.

¹²⁹⁶ ม.อ. (ไทย) 14/97/114.

¹²⁹⁷ ขุ.ป.อ. (ไทย) 7/1/55/312.

¹²⁹⁸ ม.ม. (ไทย) 12/458/407.

¹²⁹⁹ ขุ.อ.อ. (ไทย) 1/3/38/53.

¹³⁰⁰ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, 2560, หน้า 1185-1189.

พระโศดาลัยและพระสกทาคามีก็เข้าไม่ได้ พระอริยะชั้นสูงเท่านั้นจึง เข้าได้ เพราะพระอริยะชั้นสูง 2 พวกนั้นบริบูรณ์ด้วยสมาธิแล้ว" วินิจฉัยว่า : ที่กล่าวอ้างเช่นนั้นไม่ถูกต้องเลย เพราะแม้ปุถุชนก็เข้าโลกียสมาธิที่ตนได้แล้วได้ แต่ว่าประโยชน์อะไรด้วยการคิดว่าเป็นเหตุไม่เป็นเหตุในข้อนี้เล่า เพราะเหตุนี้ จึงควรถึงความตกลงในปัญหากรรมข้อนี้ได้ว่า "พระอริยะทั้งปวงทุกชั้นย่อมเข้าผลสมาบัติของตน ๆ ได้"

เข้าผลสมาบัติเพื่ออะไร? เพื่อทิวรรุธรรมสุขวิหาร (ความพักอยู่สำราญในปัจจุบันชาติ) เหมือนอย่างพระราชาสวยสุขในราชสมบัติ ฉันทิ พระอริยะทั้งหลายคิดว่า เราทั้งหลายจักเสวยอริยโลกุตระสุข ทำอรรถานปริเฉท (กำหนดกาล) แล้วก็เข้าผลสมาบัติในทุกขณะที่ต้องการฉันทิ

เข้าผลสมาบัติอย่างไร ย้อยู่อย่างไร ออกอย่างไร? อันดับแรกการเข้าผลสมาบัตินั้นย่อมมีด้วยอาการ 2 คือ เพราะไม่มโนการถึงอารมณ์อื่นนอกจากพระนิพพาน 1 เพราะมโนการถึงแต่พระนิพพาน 1 ดังพระธัมมทินนาเถรกล่าว (แก่วิสาขอุบาสก) ว่า "อาวุโส ปัจจัยแห่งการเข้าอนิมิตตา-เจโตวิมุติมี 2 คือ ไม่มโนการถึงนิมิตทั้งปวง 1 มโนการถึงแต่ธาตุอันไม่มีนิมิต คือ นิพพาน 1 ในอภิธรรมมตตสังคหะ ได้แสดงไว้ว่า "สพเพสมปิ ยถาสกัม ผลวเสน สาธารณาว"¹³⁰¹ พระอริยบุคคลทั้งหมดย่อมเป็นสาธารณแก่ผลสมาบัติวิธี โดยอาศัยผลของตนเอง หมายถึง พระอริยบุคคลทั้งหมดทำให้ผลสมาบัติวิธีเกิดขึ้นได้ คือเข้าผลสมาบัติได้ พระโศดาลัยยอมเข้าโศดาปัตติผลสมาบัติ พระสกทาคามียอมเข้าสกทาคามีผลสมาบัติ พระอนาคามียอมเข้าอนาคามีผลสมาบัติ พระอรหันต์ยอมเข้าอรหันต์ผลสมาบัติ

ในวิสุทธิมรรคได้แสดงถึงเกจิวาทีที่แย้งไว้ว่า "ในการเข้าผลสมาบัตินั้น ผู้เข้าต้องเป็นพระอนาคามีและพระอรหันต์เท่านั้นจึงจะเข้าได้ ส่วนพระโศดาลัยและพระสกทาคามีเนื่องจากยังมีสมาธิไม่บริบูรณ์จึงไม่สามารถเข้าได้" มีวินิจฉัย (ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค) ว่า "แม้ปุถุชนผู้เป็นเจ้าของทรัพย์สมบัติของตนเองคือโลกียฉาน ก็สามารถเข้าฉานของตนได้ ฉะนั้น อริยบุคคลผู้เป็นเจ้าของทรัพย์สมบัติของตนเองคือผลสมาบัติ เหตุใดจึงจะเข้าไม่ได้ ย่อมเข้าได้แน่นอน" ในปฏิสัมภิทามรรคแสดงไว้ว่า "โศดาปัตติผลสมาปตตตถาย สกทาคามีผลสมาปตตตถาย อุปปาโท อภิภูยตติ โคตรภู"¹³⁰² พระบาลีนี้เป็นการแสดงถึงโศดาปัตติผลสมาบัติ และ สกทาคามีผลสมาบัติโดยตรง เพราะฉะนั้น พระโศดาลัยและพระสกทาคามี ย่อมเข้าผลสมาบัติของตนๆ ได้แน่นอน (ซึ่งตรงกันกับที่วิสุทธิมรรคว่าไว้)

สมาทานศีล

1. ปาณาติปาตา เวระมะณี สิกขาปะทัง สะมาทิยามิ ข้าพเจ้าสมาทานซึ่งสิกขาบท คือ เว้นจากฆ่าสัตว์ด้วยตนเองและไม่ใช้ให้ผู้อื่นฆ่า

2. อะทินนาทานา เวระมะณี สิกขาปะทัง สะมาทิยามิ ข้าพเจ้าสมาทานซึ่งสิกขาบท คือ เว้นจากลัก ฉ้อ ของผู้อื่นด้วยตนเอง และไม่ใช้ให้ผู้อื่นลัก ฉ้อ

¹³⁰¹ ธรรมบท, อภิธรรมตตตสงคหปาฐิยา สห อภิธรรมมกตวิภาวินีนาม อภิธรรมตตตสงคหฎฐิภา, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2538), หน้า 57.

¹³⁰² ขุ.ป. (ไทย) 31/60/97.

3. อะพรหมจริยา เวระมะณี สิกขาปะทัง สะมาதியามิ ข้าพเจ้าขอสมათานซึ่งสิกขาบท คือ เว้นจากการเสพเมถุนธรรม กรรมอันเป็นข้าศึกแก่พรหมจรรย์

4. มุสาวาทา เวระมะณี สิกขาปะทัง สะมาதியามิ ข้าพเจ้าสมათานซึ่งสิกขาบท คือ เว้นจากพูดเท็จ คำไม่เป็นจริง และคำล่อลวง อำพรางผู้อื่น

5. สุราเมระยะมัชชะปะมาทัฏฐานา เวระมะณี สิกขาปะทัง สะมาதியามิ ข้าพเจ้าขอสมათานซึ่งสิกขาบทคือ เว้นจากการดื่มสุราและเมรัย เครื่องดองของเมาทำให้คลั่งไคล้ต่าง ๆ

6. วิกาละโภชนา เวระมะณี สิกขาปะทัง สะมาதியามิ ข้าพเจ้าขอสมათานซึ่งสิกขาบท คือ เว้นจากบริโภคอาหารในเวลาวิกาล

7. นัจจะคีตะวาทิตะวิสุกะทัสสะนะ มาลาคันธะวิเลปะนะ ธารณะมัตถะนะวิภูสะนัฏฐานา เวระมะณี สิกขาปะทัง สะมาதியามิ ข้าพเจ้าสมათานซึ่งสิกขาบท คือ เว้นจากการดู ฟัง ฟ้อนรำ ขับร้องและประโคมเครื่องดนตรีต่าง ๆ ดูการเล่นที่เป็นข้าศึกแก่กุศล และตัดทรงตบแต่งร่างกายด้วยเครื่องประดับและดอกไม้ของหอมเครื่องทาเครื่องย้อมผัดผิวให้งามต่าง ๆ

8. อุจจาสะยะนะมะหาสะยะนา เวระมะณี สิกขาปะทัง สะมาதியามิ. ข้าพเจ้าสมათานซึ่งสิกขาบทคือ เว้นจากนั่งนอนเหนือเตียงตั้ง มีเท้าสูงเกิน ประมาณ และที่นั่ง ที่นอนอันสูงใหญ่ภายในใสนุ่นและสำลี อาสนะอันวิจิตรไปด้วยลวดลายงามด้วยเงินทองต่าง ๆ

อิมานิ อัฐฐะสิกขาปะทานิ สะมาதியามิ (ว่า 3 ครั้ง)

พระวิปัสสนาจารย์กล่าวสรุปคือว่า

สีเลน สุขตี ยนติ สีเลน โภคสมปทา

สีเลน นิพพุตี ยนติ ตสฺมา สีลํ วิโสธเย.

สีเลน สุขตี ยนติ ผู้รักษาศีลย่อมไปดี คือ ปราศจากโทษภัย มีคนสรรเสริญต้อนรับ และเป็นที่อบอุ่นใจของผู้พบเห็น

สีเลน โภคสมปทา ผู้รักษาศีลจะได้โภคสมบัติคนมีศีลเท่านั้นจึงจะสามารถรักษาทรัพย์ไว้ได้

สีเลน นิพพุตี ยนติ ผู้มีศีลย่อมเข้าถึงความอยู่เย็นเป็นสุข เข้าถึงความดับคือนิพพาน

ตสฺมา สีลํ วิโสธเย เพราะฉะนั้น ท่านพึงชำระศีลให้หมดจด

(สิกข์ ปจฺจกฺขามิ คิหิตี มํ ธาเรถ. ข้าพเจ้าขอบอกกล่าสิกขา ท่านทั้งหลายจำข้าพเจ้าไว้ว่าเป็นคฤหัสถ์)

สมათานพระกรรมฐาน

1. อิมานํ ภควา อุตตภาวํ ตุมหากํ ปริจฺจขามิ. ข้าแต่องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพเจ้าขอมอบกายถวายชีวิตนี้แต่พระพุทธเจ้า แต่พระธรรมเจ้า แต่พระสงฆ์เจ้า เพื่อเจริญพระกรรมฐาน ณ โอกาสต่อไป

2. อิมานํ อัจฉริย อุตตภาวํ ตุมหากํ ปริจฺจขามิ. ข้าแต่พระอาจารย์ ข้าพเจ้าขอมอบกายถวายชีวิตนี้แก่ท่าน เพื่อเจริญกรรมฐาน ณ โอกาสต่อไป

3. นิพฺพานสฺส เม ภนฺเต สจฺฉิกรณฺตถาย กมฺมฏฺฐานํ เทหิ. ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงให้พระกรรมฐานแก่ข้าพเจ้า เพื่อประโยชน์แก่การทำให้แจ้งซึ่งมรรค ผล พระนิพพาน ณ โอกาสต่อไปนี้

4. แม่เมตตาแก่ตนเอง อหิ สุขิตโต โหมิ, นิททุกุโข โหมิ, อเวโร โหมิ, อพยาปชโณ โหมิ, อนินโธ โหมิ, สุขี อุตตานํ ปริหารามิ. ขอให้ข้าพเจ้ามีความสุข ปราศจากทุกข์ ไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่มี ความเบียดเบียน ไม่มี ความเดือดร้อน ขอให้มีความสุข รักษาตนอยู่เถิด

5. แม่เมตตาแก่สรรพสัตว์ สัพเพ สัตตา อเวรา โหนตุ, อพยาปชมา โหนตุ, อนินชา โหนตุ, สุขี อุตตานํ ปริหารนตุ. ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มี ความเบียดเบียน ไม่มี ความเดือดร้อน มีความสุขรักษาตนอยู่เถิด

6. เจริญมรณานุสสติ

อรุว์ เม ชีวิติ	ชีวิตของเราเป็นของไม่ยั่งยืน
อรุว์ มรณิ	ความตายเป็นของยั่งยืน
อวสสํ มยา มริตพพิ	อันเราจะพึงตายเป็นแท้
มรณปริโยसानํ เม ชีวิติ	ชีวิตของเรามีความตายเป็นที่สุตรอบ
ชีวิติ เม อนิยติ	ชีวิตของเราเป็นของไม่เที่ยง
มรณิ เม นิยติ	ความตายของเราเป็นของเที่ยง

เป็นโชคอันดีของเราแล้วหนอ ที่ได้มีโอกาสมาสมาทาน ปฏิบัติพระกรรมฐาน ณ บัดนี้ ไม่เสียที่ที่เราได้เกิดเป็นมนุษย์ พบพระพุทธศาสนา

7. ตั้งสัจจาธิษฐาน

เยเนว ยนติ นิพพานิ	พุทธา เตสญจ สาวกา
เอกายเนน มคเคน	สติปฏิฐานสญญินา.

พระพุทธเจ้าและเหล่าพระอริยสาวก ย่อมดำเนินไปสู่พระนิพพาน

ด้วยหนทางสายนี้ อันเป็นทางสายเอก ซึ่งนักปราชญ์ราชบัณฑิตทั้งหลายรู้ทั่วถึงกันแล้วว่า ได้แก่ สติปฏิฐาน 4 ข้าพเจ้าขอตั้งสัจจาธิษฐาน ปฏิญาณตนต่อพระรัตนตรัย ต่อครูอาจารย์ ว่าจะตั้งอกตั้งใจประพฤติปฏิบัติจริง ๆ เท่าที่ตนสามารถ เท่าที่ตนมีโอกาสจะประพฤติปฏิบัติได้ เพื่อบูชาพระรัตนตรัย

8) ตั้งความปรารถนา

อิมาย ธมมานุธมมปฏิบัติยา รตนตตยํ ปุเชมิ. ข้าพเจ้าขอบูชา ซึ่งพระพุทธเจ้า ซึ่งพระธรรม ซึ่งพระสงฆ์ ด้วยการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมนี้

อทธา อิมาย ปฏิปัตติยา ชาติชราพยาธิมรณาทีหิ ปฏิมุจจิสสามิ. ข้าพเจ้าจักพ้นจากชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ และมรณทุกข์ ด้วยการปฏิบัติธรรมนี้แน่นอน

อุกาสะ อุกาสะ ณ โอกาสบัดนี้ ข้าพเจ้า ขอสมาทานพระกรรมฐานขอขณิกสมาธิ อุปะการสมาธิ อัปปนาสมาธิ และวิปัสสนาญาณ ขอจงบังเกิดขึ้นในชั้นธสันดานของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจะตั้งสติกำหนดรู้ไว้ที่อาการพอง อาการยุบ สามหน และเจ็ดหน ร้อยหน และพันหน ด้วยความไม่ประมาท ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สมุทัย แปลว่า เหตุเกิดแห่งทุกข์ หรือสาเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ได้แก่ ความอยาก ที่ยึดถือเอาตัวตนเป็นที่ตั้ง โดยอาการที่มีเรา ซึ่งจะเสพ ที่จะได้ จะเป็น จะไม่เป็น อย่างนั้นอย่างนี้ ทำให้ชีวิตถูกบีบคั้นด้วยความเร่าร้อน ร่ารอน กระวนกระวาย ความหวงแหน เกลียดชัง หวั่นกลัว หวาดระแวง

ความเบื่อหน่าย หรือความคับข้องติดขัด ในรูปใดรูปหนึ่ง อยู่ตลอดเวลา ไม่อาจปลดปล่อยโล่งเบา เป็นอิสระ สดชื่นเบิกบานได้ อย่างบริสุทธิ์สิ้นเชิง ไม่รู้จักความสุข ชนิดที่เรียกว่า ไร้ใฝ่ฝ้า และไม่อด เพื่อ เมื่อบุคคลผู้ปฏิบัติเข้าถึงสัจจะอวิชาได้ย่อมรู้สิ่งที่เป็นสาเหตุเกิดของทุกข์ ซึ่งจะต้องกำจัดเสีย ถ้าจัดเป็นขั้น ได้แก่ สืบค้น วิเคราะห์และวินิจฉัยมูลเหตุของปัญหา ซึ่งจะต้องแก้ไขกำจัดให้หมดสิ้นไป

สมุทัยอริยสัง ความจริงแท้ที่ว่าความทุกข์ทั้งมวลที่สรรพสัตว์ประสบอยู่ หรือรับรู้ทางอายตนะ 6 อยู่ นั่น ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัยนั้นคือ อวิชา ตัณหา และอัสวะกิเลส ที่หมักดองอยู่ในขันธสันดานของสัตว์¹³⁰³ แต่ละตนนั่นเอง ตัณหานั้นมีอยู่ 3 ประการ คือ

1. กามตัณหา คือ ความอยากได้อย่างโน้นอย่างนี้ ซึ่งเกิดจากตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เช่น ตาเห็นรูปสวยงาม ก็เกิดความอยากได้ อยากได้บ้านสวย ๆ ราคาแพง อยากได้เสื้อผ้าสวย ๆ อยากได้รถยนต์คันงาม เป็นต้น ความอยากทำนองนี้เป็นความอยากในสิ่งที่รักใคร่ และน่าพอใจ เป็นความอยากที่ไม่รู้จัก เมื่อไม่ได้ตามความประสงค์ก็จะเกิดทุกข์

2. ภวตัณหา คือ ความอยากเป็นอย่างโน้นอย่างนี้ เป็นความอยากได้ในตำแหน่งฐานะที่สูงขึ้นตามที่ตนรักใคร่และพอใจ เช่น อยากเป็นข้าราชการในตำแหน่งสูงๆ อยากเป็นมหาเศรษฐีและอยากเป็นบุคคลที่มีชื่อเสียง เป็นต้น เมื่อไม่ได้ตั้งใจปรารถนาก็เป็นทุกข์

3. วิภวตัณหา คือ ความอยากไม่เป็นความอยากไม่มี จัดเป็นความอยากที่ประกอบกับความเบื่อหน่ายในสภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน โดยต้องการจะหลีกเลี่ยงให้พ้นจากสภาพนั้นไป เช่น อยากไม่เป็นคนโง่ อยากไม่เป็นคนพิการ และอยากไม่เป็นคนยากจน เป็นต้น ซึ่งความอยากไม่เป็นนี้ ถ้าไม่เป็นที่ตามที่ต้องการแล้วก็จะทำให้เกิดทุกข์ เช่นเดียวกัน

สมุทยอริยสัง คือ ความจริงแท้ที่ว่า ความทุกข์ทั้งมวลที่สรรพสัตว์ประสบอยู่ หรือรับรู้ทางอายตนะ 6 อยู่ นั่น ล้วนเกิดจากเหตุทั้งสี่ ไม่ได้เกิดขึ้นเอง หรือใครบันดาลให้เกิดขึ้น เหตุปัจจัยนั้นคือ ตัณหาและอัสวะกิเลสที่หมักดองอยู่ในขันธสันดานของสัตว์แต่ละตนนั่นเอง หรือกระบวนการปฏิบัติสมุปปาทสหายเกิด เหตุเบื้องต้น คือ อวิชาและตัณหาที่ทำให้วางใจ วางตัว แสดงออก สัมพันธ์ต่อชีวิตและโลกอย่างไม่ถูกต้อง ไม่เป็นไปด้วยความรู้ตามเป็นจริง แต่เป็นไปด้วยความยินดียินร้ายชอบชัง เป็นต้น ตลอดจนกิเลสทั้งหลายที่สืบเนื่องมา เช่น ความกลัว ความถือตัว ความริษยา ความหวาดระแวง ฯลฯ นั่นแหละ คือที่ไหลเนื่องมาแห่งปัญหาความทุกข์ของมนุษย์ ตัณหาเป็นตัวบงการ อวิชาคอยหนุนอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เป็นสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมดา และดำเนินไปตามกฎธรรมชาติ การที่คนเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งใดก็ตาม ถ้าเกี่ยวข้องกับมีกิเลส มีความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งนั้นด้วยกิเลส ก็จะเกิดปัญหา มีทุกข์ขึ้นมา คือ ก้าวจากทุกข์ในสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่ตามธรรมชาติ มาเป็นทุกข์ในใจเรากล่าวโดยย่อ สมุทัย คือ กิเลสทั้งหลายประดามี

สภาพธรรมของสมุทัย คือ เจตนาที่เข้าไปกำหนดรู้ ตัณหาที่อยากกำหนด เป็นกระบวนการเกิดขึ้นของรูปนาม คือ ปฏิจสมุปปาทสหายเกิด ปัจจยการ เป็นหลักธรรมที่อธิบายถึงการเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายเพราะอาศัยซึ่งกันและกัน การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยซึ่งกันและกันเกิดมีขึ้นเพราะมีปัจจัย 12 ประการ เกิดขึ้นสืบเนื่องกันมาตามลำดับ ดังนี้ คือ

เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

¹³⁰³ พ.อ.อ. (ไทย) 44/363.

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
 เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
 เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
 เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
 เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
 เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อูปาทานจึงมี
 เพราะอูปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
 เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
 เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี

ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส และความคับแค้นใจ ก็มีพร้อม ความเกิดขึ้นแห่ง
 กองทุกข์คืออูปาทานชั้นจึงมีต่อไป

อนึ่ง พระพุทธเจ้าบอกกิจที่พึงจะทำต่อทุกขอริยสัจว่า ทุกขสมุทัย อริยสัจจ์ ปหาตัพพี.
 ทุกขสมุทัยอริยสัจควรละ สิ่งที่เป็นสาเหตุแห่งทุกข์ที่ต้องกำจัดเสีย ถ้าจัดเป็นชั้น ๆ ได้แก่ ชั้นสืบค้น
 วิเคราะห์และวินิจฉัยมูลเหตุของปัญหาซึ่งจะต้องแก้ไขกำจัดให้หมดสิ้นไป

สละคืน (สลัดคืน) จิตสละรูปเป็นความสละคืนด้วยการสละเสีย จิตแล่นไปในนิพพานซึ่ง
 เป็นความดับแห่งรูป เป็นความสละคืนด้วยความแล่นไป¹³⁰⁴ คือ

1. โยคีกำหนดภายในแล้วออกจากภายใน 1 กำหนดภายในแล้วออกจากภายนอก 1
 กำหนดจากภายนอกแล้วออกจากภายนอก 1 กำหนดจากภายนอกแล้วออกจากภายใน 1

2. โยคีกำหนดในรูปแล้วออกจากรูป 1 กำหนดในรูปแล้วออกจากอรูปรูป 1 กำหนดในอรูปรูป
 แล้วออกจากอรูปรูป 1 กำหนดในอรูปรูปแล้วออกจากรูป 1 ออกจากชั้นทั้ง 5 พร้อมกัน 1

3. โยคีกำหนดโดยความไม่เที่ยง ออกจากความไม่เที่ยง 1 กำหนดโดยความไม่เที่ยง ออก
 จากความเป็นทุกข์ จากความไม่มีอัตตา 1 กำหนดโดยความเป็นทุกข์ จากความไม่เที่ยง จากความไม่มี
 อัตตา 1 กำหนดโดยความไม่มีอัตตา ออกจากความไม่มีอัตตา จากความไม่เที่ยง จากความเป็นทุกข์ 1

ถาม กำหนดอย่างไร? ออกอย่างไร? ตอบว่า 1. โยคีท่านที่ 1 กำหนดอยู่ในสังขารภายใน
 ทั้งหลาย แต่เริ่มแรกมาเลย ครั้นกำหนดแล้ว ก็เห็นสังขารภายในเหล่านั้น แต่เพราะเหตุที่ ภูฏฐานะ
 (การออกไป) คือมรรค ห้ามโดยเพียงแต่การเห็นสังขารภายในล้วน ๆ เท่านั้นไม่ ต้องเห็นแม้สังขาร
 ภายนอกด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น เขาจึงเห็นชั้นทั้งหลายของผู้อื่นบ้าง เห็นสังขารทั้งหลายที่เป็น
 อนุปาทินนกะบ้าง ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีอัตตา โยคีท่านนั้นกำหนดรู้ภายในตามกาลเวลา
 กำหนดรู้ภายนอกตามกาลเวลา ในเวลากำหนดรู้ภายในวิปัสสนาของโยคีท่านนั้น ผู้กำหนดรู้อยู่อย่างนี้
 ก็สืบต่ออยู่กับมรรค โยคีท่านนี้ชื่อว่า กำหนดภายในแล้วออกไปจากภายใน

¹³⁰⁴ พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ.8), อานาปานสติภาวนา ลำดับการ
 บรรลุธรรมของพระพุทธเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2555), หน้า 301-
 302.

แต่ถ้าวิปัสสนาของโยคีท่านนั้นสืบต่ออยู่กับมรรคในเวลากำหนดรู้ภายนอก โยคีท่านนี้ ชื่อว่า กำหนดภายในแล้วออกไปจากภายนอก แม้ในการกำหนดรู้จากภายนอกแล้วออกไปจากภายนอก และในการกำหนดรู้จากภายนอกแล้วออกมาจากภายใน ก็มีนัยดังนี้¹³⁰⁵

2. โยคีอีกท่านหนึ่ง (ท่านที่ 2) กำหนดอยู่ในรูป แต่แรกเริ่มมาเลย ครั้นกำหนดแล้วก็เห็น รูปรูปและอุปาทายรวมกองเดียวกัน แต่เพราะเหตุที่ภูฏานะ(การออกไป) หามิได้เพียงแต่การเห็นรูป ล้วน ๆ เท่านั้นไม่ แม้รูปก็ต้องเห็นด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้นโยคีจึงทำรูปให้เป็นอารมณ์ แล้วเห็น อรูป คือ เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ ที่เกิดขึ้นว่า “นี่ เป็นอรูป” โยคีท่านนั้น กำหนดรู้รูปตาม กาลเวลา กำหนดรู้รูปตามกาลเวลา เมื่อโยคีนั้นกำหนดรู้รูปร่างนี้ วิปัสสนาในการกำหนดรู้รูป ก็สืบต่อ กับมรรค โยคีผู้นี้ชื่อว่า กำหนดอยู่ในรูปแล้วออกไปจากรูป

แต่ถ้าวิปัสสนาของโยคีนั้น สืบต่ออยู่กับมรรคในเวลากำหนดรู้อรูป โยคีผู้นี้ชื่อว่า กำหนด อยู่ในรูปแล้วออกไปจากรูป แม้ในการกำหนดอยู่ในรูปแล้วออกไปจากรูปก็ดี และในการกำหนด อยู่ในอรูปแล้ว ออกไปจากรูปก็ดี ก็มีนัยดังนี้ แต่ในการกำหนดอย่างนี้ว่า “ยังภิกขุ สมุทฺถมมํ สพฺพนตํ นิโรธมมํ-สิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมด มีความดับไปเป็นธรรมดา ดังนี้ แล้วออกไปโดยอาการอย่างนั้นเช่นกัน โยคี(ท่านนี้) ชื่อว่า ออกไปจากขั้นทั้ง 5 พร้อมกัน

3. โยคีท่านหนึ่ง (ท่านที่ 3) กำหนดรู้สังขารทั้งหลายโดยความไม่เที่ยง มาแต่แรกเริ่มเลย แต่เพราะเหตุที่ภูฏานะ หามิได้เพียงแต่กำหนดรู้โดยความไม่เที่ยงเท่านั้นไม่ต้องกำหนดรู้โดยความเป็น ทุกข์บ้าง โดยความเป็นอนัตตาบ้าง ด้วยเหมือนกัน เพราะฉะนั้น โยคีจึงกำหนดรู้โดยความเป็น ทุกข์บ้าง โดยความเป็นอนัตตาบ้าง เมื่อโยคีนั้นปฏิบัติแล้วอย่างนี้ ภูฏานะก็มีขึ้นในเวลากำหนดรู้โดย ความไม่เที่ยง โยคีท่านนี้ชื่อว่ากำหนดโดยความไม่เที่ยงแล้วออกไปจากความไม่เที่ยงแต่ถ้าภูฏานะมี แก่โยคีนั้นในเวลากำหนดรู้โดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา โยคีท่านนี้ชื่อว่ากำหนดโดยความ ไม่เที่ยงแล้วออกไปจากทุกข์ จากอนัตตา แม้ในการกำหนดโดยความเป็นทุกข์ โดยความเป็นอนัตตา แล้วออกไปจากลักษณะที่เหลือนอกนี้ ก็มีนัยดังนี้¹³⁰⁶ สภาวะธรรมในขั้นนี้เป็นสภาวะธรรมที่สูงที่สุด เข้าสู่ อริยมรรค อริยผล โดยจะแบ่งสภาวะธรรมออกเป็น 2 ส่วน คือ 1) ส่วนที่หนึ่งเป็นภูฏานคามินี วิปัสสนา คือสังขารูปกขาญาณตอนปลาย อนุโลมญาณ และโคตรภูฏาน 2) ส่วนที่สองเป็นความสืบ ต่อของญาณข้างต้น คือมรรคญาณ ผลญาณและปัจจุเวกขณญาณ

สอบอารมณ์ ในคัมภีร์พุทธศาสนาไม่ปรากฏคำนี้ แต่ปรากฏคำที่ใกล้เคียงกัน คือ คำว่า แก้อารมณ์ ซึ่งปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายพุทธพจน์ว่า ปญฺจตเต อาสเนติ ปธานิกภิกขุ อตฺตโน วสนฺภูฏานเน โอวทิตฺตฺ อากตฺตสฺส พุทฺทสฺส ภควโต นิสิตฺนตฺถ ยถาลาเภเน อาสเน ปญฺญาเปตฺวาว ปธาน กโรนฺติ, อณฺว อลภมานาปุราณปณฺณานิปี สนฺถริตฺวา อุปริ สงฆาภี ปญฺญาเปนฺติ.¹³⁰⁷

¹³⁰⁵ พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดยสมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ ครั้งที่ 7, (กรุงเทพมหานคร: ม.ป.พ., 2551), หน้า 1112.

¹³⁰⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1113.

¹³⁰⁷ อ.ฉก.อ.(บาลี) 3/55/135, อ.ฉก.ฎีกา (บาลี) 3/55/147

พุทธอาสน์ที่ปลูลาดไว้ หมายถึง ตั่ง เตียง แผ่นกระดาน แผ่นหิน หรือกองทรายที่ภิกษุผู้บำเพ็ญเพียรปลูลาดไว้เพื่อเป็นที่ประทับของพระผู้มีพระภาคที่จะเสด็จมาให้โอวาท แก้อารมณ์กัมมัญฐานถึงที่อยู่ของตน ถ้าหาอาสนะนั้นไม่ได้ จะใช้ใบไม้เก่า ๆ ปลูลาดก็ได้ โดยลาดสังฆาฏิไว้บน นี้เป็นธรรมเนียมสำหรับภิกษุนักปฏิบัติ

ในมหาปุณณมสูตร เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงเรื่องรูปนามเป็นไตรลักษณ์แล้ว ทรงสอบถามความเข้าใจของภิกษุเหล่านั้นว่า “รูปและนามเป็นสิ่งที่เที่ยงหรือไม่เที่ยง” ภิกษุทั้งหลายตอบด้วยความเข้าใจว่า “ไม่เที่ยง” พระองค์จึงตรัสถามต่อไปว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข” ภิกษุทั้งหลายทูลตอบตรงกันว่า “เป็นทุกข์” เมื่อจบพระสูตรนี้ ภิกษุประมาณ 60 รูป ได้บรรลุอรหัตตผล¹³⁰⁸

ในจุฬารุโรวาทสูตร พระพุทธองค์ตรัสถามพระราหุลว่า “อายตนะทั้งหลายมี ตา หู เป็นต้น เที่ยงหรือไม่เที่ยง พระราหุลทูลตอบด้วยความเข้าใจว่า “ไม่เที่ยง” พระองค์จึงตรัสถามต่อไปว่า “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข” พระราหุลทูลตอบว่า “เป็นทุกข์” สุดท้ายพระองค์ทรงสรุปว่า “อายตนะและขันธ 5 ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ควรถือว่าเป็นเรา เป็นของเรา” เมื่อจบพระสูตรนี้ พระราหุลได้บรรลุอรหัตตผลพร้อมกับเทวดาอีกหลายพันองค์¹³⁰⁹ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าการสอบอารมณ์ของพระพุทธเจ้า นอกจากจะเป็นประโยชน์กับคู่สนทนาแล้ว ยังเป็นประโยชน์กับผู้ที่ได้ยินอีกด้วย

ในการสอบอารมณ์แต่ละครั้ง พระวิปัสสนาจารย์จะให้เวลาอย่างเต็มที่ ผู้ปฏิบัติท่านใดที่ปฏิบัติถูกต้อง ท่านจะให้เพียรกำหนดต่อไป ผู้ที่ปฏิบัติผิดพลาด ท่านจะแนะนำแก้ไขให้ทันที บางครั้งผู้ปฏิบัติมีความต้อตึง ต้องการปฏิบัติตามความชอบใจของตนเอง พระวิปัสสนาจารย์จำเป็นต้องใช้ความแข็งกร้าว ก็เพื่อให้ผู้ปฏิบัติเกิดความสลัดใจ ละทิ้งการปฏิบัติที่ผิดพลาด ด้วยการดูหรือพูดด้วยเสียงดัง สอดคล้องกับเรื่องของพระวักลีที่ถูกพระพุทธเจ้าขับไล่ออกจากสำนักเพื่อให้เกิดความสลัดใจ สุดท้ายเมื่อท่านยอมลดทิฏฐิ แล้วปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้า จึงบรรลุอรหัตตผล¹³¹⁰

เมื่อผู้ปฏิบัติได้ฝึกเดินจงกรมระยะที่หนึ่ง ได้นั่งสมาธิตามที่กำหนดไว้ และได้เจริญสติให้ทันอารมณ์ปัจจุบัน ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถหลังจากนั่งสมาธิแล้ว ครูผู้ฝึกจะเป็นผู้ติดตามผลที่เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติ ให้ผู้ปฏิบัติเล่าถึงผลการปฏิบัติที่ทำไปแล้วให้กันและกันฟัง เมื่ออาจารย์ผู้สอนได้ทราบแล้ว จะได้ชี้แนะสิ่งที่ควรแก้ไข หรือสิ่งที่ควรจะทำต่อไป

สังขารุเปกขาญาณ

ปัญญาที่ปรารภจะพ้นไป พิจารณาตำรงมันอยู่ ชื่อว่า สังขารุเปกขาญาณ เป็นอย่างไร¹³¹¹ คือ ปัญญาที่ปรารภจะพ้นไปจากความเกิดขึ้น พิจารณาตำรงมันอยู่ ปัญญาที่ปรารภจะพ้นไปจากความเป็นไป พิจารณาตำรงมันอยู่ ปัญญาที่ปรารภจะพ้นไปจากนิमित พิจารณาตำรง

¹³⁰⁸ ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) 14/85-90/96-104.

¹³⁰⁹ ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) 14/416-419/407-475.

¹³¹⁰ ชุ.ธ.อ. (ไทย) 43/392-394.

¹³¹¹ ชุ.ป. (ไทย) 31/54/86-87.

มันอยู่ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากกรรมเป็นเครื่องประมวลมาพิจารณาดำรงมันอยู่ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากปฏิสนธิ พิจารณาดำรงมันอยู่ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากคติ พิจารณาดำรงมันอยู่ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความบังเกิด พิจารณาดำรงมันอยู่ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความอับติ พิจารณาดำรงมันอยู่ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความเกิด พิจารณาดำรงมันอยู่ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความแก่ พิจารณาดำรงมันอยู่ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความเจ็บไข้ พิจารณาดำรงมันอยู่ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความตาย พิจารณาดำรงมันอยู่ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความเศร้าโศก พิจารณาดำรงมันอยู่ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความรำพัน พิจารณาดำรงมันอยู่ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความคับแค้นใจ พิจารณาดำรงมันอยู่ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณาดำรงมันอยู่ว่า ความเกิดขึ้นเป็นทุกข์ เป็นต้น..... ฯลฯ จนถึง... ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณาดำรงมันอยู่ว่า ความเกิดขึ้นเป็นภัย เป็นต้น..... ฯลฯ จนถึง...ความคับแค้นใจเป็นภัย ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณาดำรงมันอยู่ว่า ความเกิดขึ้นเป็นอามิส เป็นต้น..... ฯลฯ จนถึง...ความคับแค้นใจเป็นอามิส ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไป พิจารณาดำรงมันอยู่ว่า ความเกิดขึ้นเป็นสังขาร เป็นต้น.... ฯลฯ จนถึง...ความคับแค้นใจเป็นสังขาร แม้แต่ สังขารและอุเบกขา ก็เป็นสังขาร ความเป็นไปในสังขาร ญาณแห่งเฉยสังขารเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สังขารุเพกขญาณ

สัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ เรียกสั้น ๆ กันว่า นิโรธสมาบัติ ซึ่งเมื่อนับร่วมกับฌานทั้ง 8 ก็เรียกว่าเป็น อนุปปพวิหาร ธรรมเป็นเครื่องอยู่โดยลำดับ, ธรรมเครื่องอยู่ที่ประณีต ต่อกันไปโดยลำดับ อันมี 9 คือ รูปฌาน 4 อรูปฌาน 4 และสัญญาเวทิตนโรธ เป็นองค์ที่ 9 ที่ประณีตสูงสุด

สัญญาเวทิตนโรธสมาบัตินี้ มาจากคำว่า สัญญา (ความจำได้, ความหมายรู้) เวทนา (การเสวยอารมณ์) นิโรธ (การดับ) และสมาบัติ (ภาวะสงบประณีต) ทั้ง 4 คำสมาสรวมกันเป็น สัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ ที่หมายถึง สภาวะสงบประณีตที่เกิดจากสัญญาและเวทนาดับไป¹³¹² พระสารีบุตรได้อธิบายในไว้ ปรากฏในหลายสูตร เช่น

1) กลหวิบาทสูตร ระบุว่า "บุคคลไม่เป็นผู้มีสัญญาโดยสัญญาปกติ ไม่เป็นผู้มีสัญญาโดยสัญญาผิดปกติ เป็นผู้ไม่มีสัญญาก็มิใช่ ปราศจากสัญญาก็มิใช่ เมื่อบุคคลดำเนินอย่างนี้รูปจึงไม่มี เพราะส่วนแห่งธรรมเป็นเครื่องเน้นข้ามิตันเหตุมาจากสัญญา"¹³¹³

2) กลหวิบาทสูตรตนิทเทศ ระบุว่า เป็นผู้ไม่มีสัญญาก็มิใช่ปราศจากสัญญาก็มิใช่ อธิบายว่า คนเหล่าใดเข้านิโรธสมาบัติได้แล้ว และเป็นอสังขยีสัตว์คนเหล่านั้น ตรัสเรียกว่าผู้ไม่มีสัญญาบุคคลนั้นมีใช่ผู้เข้านิโรธสมาบัติได้แล้ว มิได้เป็นอสังขยีสัตว์ คนเหล่าใดได้รูปสมาบัติ 4 คนเหล่านั้น ตรัสเรียกว่าผู้ปราศจากสัญญาบุคคลนั้นมีใช่ผู้ได้รูปสมาบัติ 4 รวมความว่า เป็นผู้ไม่มีสัญญาก็มิใช่ปราศจากสัญญาก็มิใช่¹³¹⁴

¹³¹² คุรยลละเอียตโน อภิปญจ.อ. (ไทย) 23/735/282.

¹³¹³ ขุ.สุ. (ไทย) 25/881/712.

¹³¹⁴ ขุ.ม. (ไทย) 29/109/331.

คัมภีร์ปัญญาปกรณ์อรรถกถา¹³¹⁵ระบุว่า บัดนี้ ชื่อว่าเรื่องสัญญาเวทียิต

นิโรธสมาบัติ คือ สมาบัติที่ดับสัญญาและเวทนา ในเรื่องนั้น ธรรมอะไร ๆ ชื่อว่าสัญญาเวทียิตนิโรธสมาบัติหาไม่มี มีแต่ความดับขั้นทั้ง 4 เท่านั้น เพราะฉะนั้น สัญญาเวทียิตนิโรธสมาบัตินั้นจึงไม่ใช่โลกีย์ ไม่ใช่โลกุตตระ ความเห็นคุณลักษณะนี้กายเหตุว่าว่า สัญญาเวทียิตนิโรธสมาบัติไม่เป็นโลกีย์ เพราะเป็นโลกุตตระ นั้นแหละผิด

บัดนี้ ชื่อว่าเรื่องสมาบัติที่ให้เข้าถึงภพอสังขัตต์ ในเรื่องนั้นภาวนาที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งสัญญาวิราคะ เป็นอสังขัตต์สมาบัติบ้าง เป็นนิโรธสมาบัติบ้าง ชื่อว่าสัญญาเวทียิตนิโรธสมาบัติ เพราะฉะนั้น สัญญาเวทียิตนิโรธสมาบัติจึงมี 2 คือ เป็นโลกียะและโลกุตตระ บรรดาสมาบัติเหล่านั้นสมาบัติที่เป็นเหตุให้เข้าถึงอสังขัตต์ของปุถุชนเป็นโลกียะที่เป็นของพระอริยะทั้งหลายเป็นโลกุตตระ แต่สมาบัติที่เป็นของพระอริยะนั้นย่อมไม่เป็นสมาบัติที่เป็นเหตุให้เข้าถึงความเป็นอสังขัตต์ ก็ชนเหล่าใดมีความเห็นผิดคุณลักษณะนี้กายเหตุว่าทั้งหลายว่าสัญญาเวทียิตนิโรธสมาบัติเป็นสมาบัติที่ให้เข้าถึงความเป็นอสังขัตต์โดยไม่แปลกกัน เพราะไม่ทำวิภาคอย่างนี้"¹³¹⁶

สัญญาและเวทนาสามารถจำแนกออกได้เป็น 2 ชนิดตามคุณสมบัติของบุคคล คือ

1. สัญญาเวทียิตนิโรธสมาบัติ หมายถึง การดับสัญญาและเวทนาของพระอริยบุคคลผู้ที่มีคุณสมบัติครบตามเงื่อนไข โดยการใช้กำลัง 2 ส่วน คือ กำลังของสมาธิและกำลังของวิปัสสนาทำงานร่วมกันแบบบูรณาการจนบรรลุความดับของจิตสังขาร เรียกว่า การเข้านิโรธสมาบัติ [ศัพท์นี้ใช้เฉพาะกรณีที่เป็นกรกล่าวถึงบุคคลผู้เข้าสัญญาเวทียิตนิโรธสมาบัติที่มีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เท่านั้น และภายใต้เงื่อนไขในข้อนี้ "ศัพท์สัญญาเวทียิตนิโรธสมาบัติจึงเป็นคำไวพจน์กับศัพท์นิโรธสมาบัติ"]¹³¹⁷

2. สัญญาสมาบัติ หมายถึง การดับสัญญาและเวทนาของปุถุชน (กลุ่มคนนอกศาสนา) ที่ทำการดับสัญญาและเวทนาโดยการใช้กำลังของสมาธิเพียงอย่างเดียว ซึ่งสามารถพบได้กับคนนอกศาสนาบางพวกที่บำเพ็ญสมาธิจนบรรลุจุดตถกาม เพราะเป็นผู้เห็นโทษของการมีสัญญาและเกิดความหลงผิดเนื่องจากปัญญาไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงจึงปรารถนาลงการดับสัญญา การเข้าถึงสมาบัติชนิดนี้ของปุถุชนเรียกว่าการเข้าสัญญาสมาบัติ ปุถุชนผู้บรรลุสัญญาสมาบัติ ถ้าอำนาจของฌานยังไม่เสื่อมไป เมื่อสิ้นชีวิตจากโลกนี้ก็จะเป็นไปในอสังขัตตภูมิ เป็นพรหมภูมิชั้นจตุตถกาม

การจำแนกสัญญาเวทียิตนิโรธออกเป็น 2 ชนิดนั้น มีปรากฏตั้งแต่ ในสมัยพุทธกาลแล้ว ดังปรากฏข้อความในกถาวิภาทสูตร ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเกี่ยวกับสัญญาที่ปกติและสัญญาที่

¹³¹⁵ คัมภีร์ปัญญาปกรณ์อรรถกถา พระพุทธโฆสเถระแปลจาก คัมภีร์ปัจฉิมอรรถกถา เรียบเรียงแล้วรวบรวมจัดไว้เป็นคัมภีร์อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก ชื่อว่า คัมภีร์ปรมัตถทีปนี อธิบายเนื้อความในพระอภิธรรมปิฎก 5 คัมภีร์ คือ 1. คัมภีร์ธาทุกถา 2. คัมภีร์ปุคคัลบัญญัติ 3. คัมภีร์กถาวัตถุ 4. คัมภีร์ยมก 5. คัมภีร์ปัญญาฐาน, ตูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, วิสุทธิมรรค, หน้า 11. สมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพน ในรัชกาลที่ 1, สังคดียวงศ์, พระปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณ์) แปล, พิมพ์ครั้งที่ 2, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, 2521), หน้า 109,

¹³¹⁶ อภ.ปญจ.อ. (บาลี) /728-735/280-282.

¹³¹⁷ ตูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 11, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546), หน้า 269.

ผิดปกติ ในเรื่องนี้พระพุทธเจ้าทรงแยกสมาบัติที่มีสัญญาผิดปกติไว้ต่างหากจากนิโรธสมาบัติ แต่เป็นสมาบัติที่มีการดับลงของสัญญาและเวทนาเช่นเดียวกัน และเรื่องนี้พระสารีบุตรได้อธิบายปรากฏในกถาวิภาตสูตรในคัมภีร์สุตตนิเทศ ความแตกต่างจึงอยู่ที่ว่า ความดับสัญญาและเวทนานั้น เป็นของพระอริยะหรือเป็นของปุถุชน และเป็นเหตุผลของสัญญาเวทิตินิโรธว่า เป็นความดับลงของสัญญาและเวทนา ซึ่งมี 2 อย่าง คือ นิโรธสมาบัติ และอสัญญาสมาบัติ

เรื่องสมาบัติที่ให้เข้าถึงภพอสัญญสัตว์นี้ ภาวนาที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งสัญญาวิราคะ เป็นอสัญญาสมาบัติบ้าง เป็นนิโรธสมาบัติบ้าง จึงชื่อว่า สัญญาเวทิตินิโรธสมาบัติ เพราะฉะนั้นสัญญาเวทิตินิโรธสมาบัติจึงมี 2 คือ เป็นโลกียะอย่างหนึ่ง และโลกุตระอย่างหนึ่ง

สมาบัติที่เป็นเหตุให้เข้าถึงอสัญญสัตว์ของปุถุชน เป็นโลกียสมาบัติ ส่วนที่เป็นของพระอริยะทั้งหลายเป็นโลกุตระ และสมาบัติที่เป็นของพระอริยะนั้นย่อมไม่เป็นสมาบัติที่เป็นเหตุให้เข้าถึงความเป็นอสัญญสัตว์ คือ คนเหล่าใดมีความเห็นผิดว่า สัญญาเวทิตินิโรธสมาบัติเป็นสมาบัติที่ให้เข้าถึงความเป็นอสัญญสัตว์ โดยไม่แปลกกัน เพราะไม่ได้จำแนกรายละเอียดอย่างนี้¹³¹⁸ การแสดงอรรถาธิบายดังกล่าวนี้ได้ปรากฏขึ้นในช่วงหลังสังคายนา ครั้งที่ 3 เพราะเกิดความเข้าใจในพระธรรมวินัยผิดเพี้ยนขึ้น เนื่องจากมีนักบวชนอกศาสนาบางกลุ่มได้ปลอมบวชเข้ามา เพื่อประโยชน์ในลาภสักการะ และเพื่ออาศัยพระศาสนาในการยังชีพ นักบวชเหล่านี้ไม่ได้ละทิ้งลัทธิความเชื่อเดิมของตน ทั้งยังไม่ได้ศึกษาเรียนรู้หลักคำสอนที่ถูกต้อง ใช้ความประพฤติดีๆ ที่ตนคุ้นเคยแล้วเที่ยวประกาศว่าพระพุทธเจ้าทรงสอนอย่างนี้ เกิดความเสื่อมขึ้นแก่พุทธศาสนา โดยเฉพาะประเด็นเรื่องนิโรธสมาบัตินี้ เพราะ"ภิกษุบางพวกมีความเข้าใจเพียงแค่ว่าความหมายตามรูปศัพท์ จึงเป็นปัญหาภายในคณะสงฆ์ที่สั่งสมความเห็นที่แตกต่างกันมาอย่างยาวนานในประวัติศาสตร์"¹³¹⁹ ดังนี้ จึงเป็นเหตุผลให้หีบยกประเด็นปัญหานี้มาทำการอธิบายให้เกิดความชัดเจนถูกต้อง เพื่อให้ปัญหายุติลง ในการสังคายนาครั้งที่ 3

สกัดกั้นตัณหา ได้แก่ โสตาบันที่สร้างบารมีมาอย่างอ่อน มีสมาธิมาก แต่ปัญญาน้อย เจริญวิปัสสนาภาวนามาน้อย เมื่ออินทรีย์แก่กล้าก็สามารถบรรลุมรรคผล อย่างเชื่องช้า อย่างไรก็ตามพระโสตาบันประเภทนี้จะปฏิสนธิในมนุษยภูมิหรือเทวภูมิอีกเพียง 7 ชาติ¹³²⁰ ก็จะบรรลุอรหัตตผล¹³²¹

ศีลธรรม หมายถึง ธรรมเครื่องคล้ายกำหนดยินดี มี 3 ประการ

1. ปรียติศีลธรรม คำสอนของพระพุทธเจ้า อันเป็นเนื้อหาที่ทรงวางไว้เป็นแบบแผนอย่างบริบูรณ์ นำไปปฏิบัติให้เกิดผลได้จริง
2. ปฏิบัติศีลธรรม การเจริญสมณะและวิปัสสนา ทำอริยมรรคมีองค์ 8 หรือ ศีล สมาธิ ปัญญาให้บริบูรณ์ โดยการฝึกหัดปฏิบัติขัดเกลา

¹³¹⁸ อภ.ปญจ.อ. (บาลี) --/735/282.

¹³¹⁹ เสถียร โพธิ์นันทะ, ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา, หน้า 127-131.

¹³²⁰ ชุ.ป. (ไทย) 31/151/230.

¹³²¹ ดูใน อภ.ป. (บาลี) 36/31/122, อง.ติก.อ. (บาลี) 2/87/242.

3. ปฏิเวธศีลธรรม ผลจากปฏิบัติให้สมบูรณ์ในไตรสิกขานั้น ๆ ตามสมควรแก่เหตุ จนถึงบรรลุมรรค ผล นิพพาน¹³²²

สัทธานุสारी คือ ผู้แล่นไปตามศรัทธา หมายถึง พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้าเป็นตัวนำ¹³²³

สัทธานุสारी คือ ผู้แล่นตามไปด้วยศรัทธา คือ ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผลที่มีสัทธินทรีย์แก่กล้า อบรมอริยมรรคโดยมีศรัทธาเป็นตัวนำ ท่านผู้นี้บรรลุเป็นอนิมิตตะวิโมกข์เพราะเห็นอารมณ์เป็นอนิจจัง¹³²⁴

เมื่อมนสิการโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง เต็มเปี่ยมด้วยสัทธินทรีย์ เพราะสัทธินทรีย์มีประมาณยิ่ง บุคคลนั้นจึงได้โสดาปัตติมรรค เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่าเป็นสัทธานุสारीบุคคลอินทรีย์ที่เป็นไปตามสัทธินทรีย์

โสดาปัตติมรรคบุคคล คือบุคคลในขณะที่มีมรรคจิตเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ที่เรียกว่าโสดาปัตติมรรคจิต โสดาปัตติมรรคบุคคลนี้นับเป็นอริยบุคคลขั้นแรกและได้ชื่อเป็นผู้เข้าถึงกระแสนิพพาน มรรคจิตในขั้นนี้จะทำลายกิเลสได้ดังนี้ คือ (ในที่นี้จะใช้กิเลส 10 ประการ อันเป็นรูปแบบประเภทหนึ่งของการแบ่งประเภทของกิเลสเป็นหลัก) มิจฉาทิฏฐิกิเลส และวิจิกิจฉากิเลส

โสดาปัตติผลบุคคล หรือเรียกกันทั่วไปว่า โสดาบัน คือผู้ที่ผ่านโสดาปัตติมรรคมาแล้ว โดยคุณสมบัติที่สำคัญของโสดาบันคือ ปิดกั้นอบายภูมิจิตโดยเด็ดขาด มีความแน่นอนที่จะบรรลุพระอรหันต์ในวันข้างหน้า

สัทธาวิมุต คือ ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา หมายถึง ท่านผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้อง ได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระอรหันต์ที่มีสัทธินทรีย์แก่กล้า

สันตติ หมายถึง การเกิดขึ้นติดต่อกันของรูปและนามอย่างรวดเร็ว คือความสืบท่อแห่งกรรม ฤๅ จิต อาหาร ตัวอย่างที่เข้าใจได้ง่าย เช่น ขนเก่าหลุดล่องไป ขนใหม่เกิดขึ้นแทนความคิดเก่าดับไปความคิดใหม่มาแทน มาปิดบังไม่ให้เห็นความเป็นอนิจจัง จึงเป็นเครื่องปิดบังไม่ให้เห็นความไม่เที่ยงของรูปและนาม ทำให้เห็นเหมือนกับว่า รูปและนามนี้ยังมีอยู่เรื่อย ๆ ไป เมื่อเห็นความจริงของรูปและนามไม่ได้ก็เกิดความสำคัญผิดในรูป-นามว่า “เป็นของเที่ยง” เรียกว่า นิจจวิปลาส

สัมปชัญญะ แปลว่า ความรู้ตัวทั่วพร้อม ความไม่พินเพื่อน คือ มีความไตร่ตรองก่อนทำก่อนพูด ก่อนคิด ได้แก่ รู้ชัดโดยถูกต้อง ไม่หลงลืมสติ ไม่พินเพื่อนในขณะที่ยืน เดิน นั่ง นอน กิน ดื่มน้ำ

¹³²² คูใน วิ.ม.อ. (บาลี) 2/438/425., อภ.เอก.อ. (ไทย) 1/-/1/167.

¹³²³ คูใน อภ.สวดต.อ. (บาลี) 3/14/162, อภ.ปญจ.อ. (บาลี) 30/50-53.

¹³²⁴ คูรายละเอียดใน ส.ช. (ไทย) 17/302/320.

ทำ พุด คิด เป็นต้น¹³²⁵ และสติสัมปชัญญะเป็นหลักธรรมที่มีอุปการะมาก ที่จะส่งผลให้ผู้ปฏิบัติธรรม ได้ประพฤตินอยู่ในแนวทางที่ถูกต้อง ทำ พุด หรือคิดสิ่งใดก็ทำ พุด หรือคิดด้วยความสำรวม ระมัดระวังไม่ให้อาปพฤกษิตเกิดขึ้นและเป็นปทัฏฐานในการพัฒนากาย วาจา ใจ ให้สูงขึ้น¹³²⁶

สัมมสนญาณ อตีตानาคตปัจจุปปนนานิ ธมมานิ สงฺขิปตฺวา ววตถานเณ ปญฺญา สัมมสน-
ญาณิ. ปัญญา รู้แจ้งในขณะที่กำหนดสภาวะลักษณะของรูป-นามโดยอาการ 3 อย่าง คือ โดยความเป็น
อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา คือปัญญาที่กำหนดจนเห็นไตรลักษณ์ เห็นความเกิดดับของรูปนาม แต่ที่รู้
ว่ารูปนามดับไปก็เพราะเห็นรูปนามใหม่เกิดขึ้นต่อแทนขึ้นมา คือสันตติยังไม่ขาด และยังอาศัยจิน
ตามยปัญญาอยู่ อีกนัยหนึ่ง เป็นญาณที่ยกูปนามขึ้นสู่ไตรลักษณ์ว่า รูปนามทั้งปวงนั้นปรากฏเป็น
คราว ๆ เมื่อถูกรู้ และรูปนามทั้งปวงนั้นล้วนหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยตกอยู่ใต้กฎไตร
ลักษณ์ ปัญญา รู้แจ้งในขณะที่กำหนดสภาวะลักษณะของรูป-นามโดยอาการ 3 อย่าง คือ โดยความเป็น
อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา¹³²⁷ เป็นปัญญาเครื่องพิจารณาเห็นรูปนามเป็นไตรลักษณ์เพราะเหตุว่ามี
ลักษณะ 3 อย่าง คือ

1. อนิจจัง ลักษณะความแปรปรวนไม่ยั่งยืน ความไม่เที่ยง
2. ทุกขัง ลักษณะความบีบคั้น ความทนได้ยาก เป็นทุกข์
3. อนัตตา ลักษณะความไม่ใช่ตัวตน

เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏทั้งในคัมภีร์ปฏิสัมภิตามรรค (ญาณที่ 5) และคัมภีร์วิสุทธิ
มรรค สารสำคัญของญาณนี้คือ ผู้ปฏิบัติรู้ว่ารูปนามดับไปและเห็นรูปนามใหม่เกิดขึ้นสืบต่อกันไปแต่
สันตติ (ความสืบต่อ) ยังไม่ขาดเพราะเป็นเพียงความรู้ด้วยจินตญาณ (ความนึกพิจารณา) หลักฐานใน
คัมภีร์สัทธัมมปกาสินี : อิทานิ ยสฺมา เหฏฺฐา สรุเปณ นามรูป ววตถานถานนํ วุตตํ, ตสฺมา ปญฺจธา
นามรูปปุเปทํ ทสฺเสตุ อชฺมตตวตถานเณปญฺญาวตถุนานตเต ญาณนฺตืออาทินิ ปญฺจ ญาณานิ
อุทฺทึฏฺฐานิ¹³²⁸ ปัญญาญาณที่ประจักษ์แจ้งการเกิดดับสืบต่อกันอย่างรวดเร็วของนามและรูปแยก
ออกเป็น 4 นัยคือ

- 1) กลาปสัมมสนนัย เห็นชัดถึงรูปอดีต รูปปัจจุบัน รูปอนาคต รูปภายใน รูปภายนอก รูป
หยาบ รูปละเอียด รูปใกล้ รูปไกล รูปเลว รูปประณีต ทั้งหมดเป็นอนิจจังสิ้นไปฝ่ายเดียวไม่มีกลับ
- 2) อัถธานสัมมสนนัย เห็นรูปนามในอดีตไม่เป็นปัจจุบันรูปนามปัจจุบันไม่เป็นอนาคต รูป
ภายในไม่เป็นรูปภายนอกเป็นต้น มีเหตุปัจจัยกันอยู่ ปัจจุบันติ อนาคตติ ปัจจุบันชั่ว อนาคตชั่ว
- 3) สันตติสัมมสนนัย พิจารณาเห็นรูปพร้อมหายไป รูปเย็นเกิด รูปเย็นดับ-รูปร้อนเกิด รูป
นามไม่เที่ยงเป็นอนัตตา
- 4) ขณสัมมสนนัย เห็นความเกิดดับกันอยู่เรื่อยไปไม่ว่าจะยืน เดิน นั่ง นอน เห็นว่าชั้น 5
เกิดเพราะอวิชชาเกิด ชั้น 5 ดับเพราะอวิชชาดับ ตั้งแต่ญาณ 1 ถึงญาณ 3 นี้เรียกว่า “ญาตปริญญา”

¹³²⁵ วิสุทธิ.ฎีกา (ไทย) 1/219/207.

¹³²⁶ อง.ทสก. (ไทย) 23/80/405/406.

¹³²⁷ ชุ.ป. (ไทย) 31/5/1.

¹³²⁸ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1/36.

คือปัญญาที่ประจักษ์ลักษณะของนามธรรมและรูปธรรมที่ปรากฏโดยสภาพไม่ใช่ตัวตน เป็นพื้นฐานให้
 น้อมพิจารณาลักษณะของรูปนามอื่นเพิ่มขึ้น¹³²⁹

อนิจจลักษณะ โดยอาการ 10 ประการ ดังนี้

1. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นอนิจจัง มีความไม่เที่ยง
2. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นปโลกะ มีความแตกทำลาย
3. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นจละ มีความหวั่นไหว เปลี่ยนแปลง
4. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นปังกุ มีความฝุ่ไป
5. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นอัทธวะ ความไม่ยั่งยืน
6. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นวิปริณามธัมมะ มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา
7. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นอสารกะ ความไม่มีแก่นสาร
8. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นวิภาวะ ปราศจากความเจริญ
9. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นสังขตะ เป็นของถูกปัจจัยปรุงแต่ง
10. พิจารณาเห็นชั้น 5 ว่าเป็นมรณธัมมะ มีความตายเป็นธรรมดา¹³³⁰

อนิจจสัมมสนะ (การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง)

ผู้ปฏิบัติที่สามารถกำหนดรู้เท่าทันปัจจุบันได้ย่อมรู้เห็นว่า สภาวะpong สภาวะyub สภาวะ
 หนึ่ง สภาวะเหยียด สภาวะคู้ สภาวะเคลื่อนไหว เป็นต้น เกิดขึ้นแล้วดับไป อย่างเช่น สภาวะpong
 ปรากฏขึ้นแล้วดำเนินไปชั่วขณะจึงสิ้นสุดลง แล้วจึงเกิดสภาวะyub หลังจากสภาวะpongจึงเกิดขึ้นอีก
 จะเห็นได้ว่าสภาวะyubไม่มีในสภาวะpong และสภาวะpongก็ไม่มีในสภาวะyub แม้สภาวะยก ย่าง และ
 เหยียบ ก็เกิดขึ้นแล้วสิ้นสุดลงในแต่ละขณะ สภาวะยกไม่มีในสภาวะย่าง สภาวะย่างก็ไม่มีในสภาวะ
 เหยียบ ดังนี้ เป็นต้น เขาย่อมเข้าใจว่ารูปที่กำหนดอยู่นั้นไม่เที่ยงเขาย่อมอนุมานรู้ว่า

1. รูปทั้งหมดในอดีตไม่เที่ยง
2. รูปทั้งหมดในอดีตย่อมดับ
3. รูปทั้งหมดในอนาคตไม่เที่ยง
4. รูปทั้งหมดในปัจจุบันไม่เที่ยง
5. ในขณะที่หายใจออก เห็นว่ารูปภายในดับไปในภายใน ไม่ดำรงอยู่ภายนอก จึงไม่เที่ยง
6. ในขณะที่หายใจเข้า เห็นว่ารูปภายนอกทั้งหมดดับไปในภายนอก ไม่ดำรงอยู่ภายนอก

จึงไม่เที่ยง

7. รูปหยาบที่ปรากฏในภายนอกในขณะที่สี เสียง กลิ่น รส หรือสัมผัส มีสภาวะดับไปไม่
 เที่ยง ไม่ถึงรูปที่ละเอียด

8. รูปละเอียดที่ปรากฏในภายนอกในขณะที่สี เสียง กลิ่น รส หรือสัมผัส มีสภาวะดับไป
 ไม่เที่ยง ไม่ปะปนกันในรูปแบบ

9. ในขณะที่สุขภาพดี คือรูปเลวทั้งหมดสิ้นไปดับไป ไม่ถึงรูปประณีต จึงมีสภาวะไม่เที่ยง

¹³²⁹ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, พิมพ์ครั้งที่ 7, หน้า 1009.

¹³³⁰ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, 2560, หน้า 1018.

10. ในขณะที่รู้สึกไม่สบายสุขภาพทรุดโทรม รูปประณีตหมดสิ้นไปดัดไป จึงมีสภาวะไม่เที่ยง

11. ในขณะที่เหยียดแขน ขา สภาวะเหยียดสิ้นไป รูปไกลดัดไป ไม่ตั้งอยู่ในรูปใกล้ จึงมีสภาวะไม่เที่ยง

12. ในขณะที่คู้แขน-ขา การคู้สิ้นไป รูปไกลดัดไป ไม่ถึงรูปใกล้ จึงมีสภาวะไม่เที่ยง

ทุกข์สัมมสนะ (พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์)

ผู้ที่อายุยังน้อยคบหาสมาคมกับคนวัยใกล้เคียงกันอยู่อย่างรื่นเริงย่อมยากที่จะเข้าใจว่ารูปนามของตนเป็นสิ่งที่น่ากลัว แต่ผู้ที่อายุมากขึ้นแล้วพบกับศพคนสูงอายุที่เสียชีวิตด้วยโรคร้าย อีกทั้งตนเองก็เจ็บป่วยไม่สบายคิดได้ว่าจะต้องตาย ย่อมสำคัญรูปนามของตนว่าน่ากลัว ในกรณีเดียวกัน ผู้ที่ไม่รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามโดยประจักษ์ย่อมไม่สำคัญว่ารูปนามน่ากลัว ต่อเมื่อได้รู้เห็นความเกิดดับของรูปนามว่าไม่ได้ตั้งอยู่เพียงชั่วพริบตาเดียวย่อมเข้าใจว่ารูปนามน่ากลัว เพราะเกิดขึ้นแล้วดับสูญไป หรือเข้าใจว่ารูปนามน่ากลัว น่ารังเกียจ ไม่ดีงาม เป็นทุกข์เพราะถูกบีบคั้นโดยความเกิดดับ

ด้วยเหตุนี้ ผู้ที่รู้เห็นความเกิดดับของสภาวะพอง-ยุบ นิ่ง เหยียด คู้ เคลื่อนไหว ฯลฯ ย่อมเข้าใจว่ารูปดังกล่าวน่ากลัว ไม่ดีงาม เป็นทุกข์เพราะถูกบีบคั้นโดยความเกิดดับ หรือเพราะดับสูญอยู่เสมอ หรือเพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ที่ทนได้ยาก

อนัตตสัมมสนญาณ (พิจารณาเห็นความไม่ใช่ตัวตน) มักปรากฏขึ้นในขณะเหล่านี้ คือ

1. เมื่อพบความเกิดขึ้นของรูปที่ไม่ต้องการให้เกิดขึ้น
2. เมื่อพบความดับไปของรูปที่ไม่ต้องการให้ดับไป
3. เมื่อพบความเกิดขึ้นและความดับไปของรูปนามในปัจจุบันขณะ
4. ปัญญาในการกำหนดรวม (สภาวะธรรม) ว่าเป็นอนัตตาเพราะเป็นสภาพไร้แก่นสาร ชื่อว่า สัมมสนญาณ

สัมมสนญาณ ช่วงปลาย คือ ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นรูป-นามเป็นไตรลักษณ์เหตุว่ามีลักษณะ 3 อย่าง มากด้วยอำนาจของสมาธิ คือไตรลักษณ์ เป็นอาการปรากฏแห่งปรมาตถธรรมมิใช่สมมติบัญญัติ ในอนิจจังและทุกขัง 2 ประการแรก มีการรู้และสอนกันมาก่อนแล้ว แต่อนัตตานั้นเป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าเกิดจากพระสัพพัญญุตญาณแล้วทรงนำมาสั่งสอน ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสในอนัตตลักขณสูตร เมื่อกล่าว “สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา” เป็นการกล่าว “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” และรวมไปถึง “สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็ต้องเป็นทุกข์ มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา”เสมอ เริ่มด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ ในชั้น 5 เที่ยงหรือไม่เที่ยงก่อนเสมอ ตรัสเน้นอนัตตาในอนัตตลักขณสูตร 4 ประการ เพื่อแสดงให้เห็นการละอุปาทานชั้น 5 มิจฉาทิฏฐิ 10¹³³¹ สักกายทิฏฐิ 20¹³³² และอัตตานุทิฏฐิ 20¹³³³ คือ

1) ตรัสชั้น 5 เป็นอนัตตา เป็นไปเพื่ออาพาธ ไม่สามารถให้เป็นอย่างนี้ อย่าได้เป็นอย่างนี้

¹³³¹ พุ.ป. (บาลี) 31/136/157, พุ.ป. (ไทย) 31/136/211.

¹³³² พุ.ป. (บาลี) 31/137/157-158, พุ.ป. (ไทย) 31/137/212.

¹³³³ พุ.ป. (บาลี) 31/130-5/147-156, พุ.ป. (ไทย) 31/130-5/200-210.

2) ตรัสถามให้ตอบว่า ชั้น 5 เทียงหรือไม่เทียง เมื่อไม่เทียง เป็นทุกข์หรือเป็นสุข สิ่งใดไม่เทียง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา ซึ่งตอบว่าไม่ควรเห็น

3) ตรัสชั้น 5 ทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบันภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต โกลหรือใกล้ ทั้งหมดนั้น นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นอย่างนั้น นั่นไม่ใช่อิตตาของเรา

4) ตรัสผู้ได้ระดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายคลายกำหนด จิตหลุดพ้น มีญาณรู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี”¹³³⁴

ญาณนี้ ปรากฏทั้งในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค (ญาณที่ 8)¹³³⁵ และคัมภีร์วิสุทธิมรรค สารสำคัญของญาณนี้ก็คือ ผู้ปฏิบัติจะเห็น (ภาพนิมิต) ร่างกายที่ค่อย ๆ พองขึ้นอืดที่บริเวณท้อง ลำตัว แขน หลังมือ หลังเท้า เป็นต้น สักกระยะหนึ่งอาการพองอืดก็จะค่อย ๆ ยุบลงตามปกติ¹³³⁶ เป็นปัญหาที่กำหนดจนรู้เห็นว่ารूप-นามนี้เป็นโทษ เหมือนผู้ที่เห็นไฟกำลังไหม้เรือนตนอยู่ จึงคิดหนีจากเรือนนั้นในระหว่างที่อิงอาศัยอารมณ์นั้น จิตไม่ได้ความสุขจริง เพราะภพชาติทั้งปวงล้วนแต่มีทุกข์มีโทษในตัวเอง¹³³⁷

สัมมปธาน 4 ในการกำหนดรู้พอง-ยุบ การเจริญสติปัฏฐาน 4 มีองค์ประกอบสำคัญในการปฏิบัติ 3 ประการ ดังพระบาลีว่า “อาตาปี สมปะชาโน สติมา”¹³³⁸ มีความเพียร รู้พร้อม อย่างมีสติ ได้แก่ สัมมาวายามะ สัมมาทิฐิ และสัมมาสติ¹³³⁹ ขณะที่โยคีบุคคลกำลังเพียรพยายามตั้งใจกำหนด พอง-ยุบอย่างจดจ่อ มีความใส่ใจกำหนดสภาวะต่าง ๆ อย่างถึถ้วนอยู่นั้น เป็นการทำหน้าที่ของอาตาปี อันเป็นสัมมาวายามะในองค์มรรค คือ วิริยเจตสิก เรียกว่า เจริญสัมมปธาน 4 ประการ¹³⁴⁰ คือ

1. สังวรปธาน เพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในขันธสันดาน ในขณะที่กำหนดพอง-ยุบอยู่นั้น กำหนดตามความเป็นจริงโดยความเป็นรูป-เป็นนาม สติไม่ผล่อจากรูป-นาม ขณะนั้นศีล สมาธิ ปัญญาที่มีพร้อม ศีลกำจัดกิเลสหยาบ ๆ (วิตกกัมภกิเลส) ที่ล่วงออกมาทางกายหรือวาจา สมาธิกำจัดกิเลสอย่างกลางที่จะล่วงออกมาทางใจ ได้แก่นิวรณ์ 5 (ปริยภูฏานกิเลส) ปัญญากำจัดกิเลสอย่างละเอียดที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน (อนุสัยกิเลส) ตรงที่รู้พอง-ยุบนั้นนั่นแหละเป็นสังวรปธาน เพราะขณะนั้น ความโลภ ความโกรธ ความหลงไม่เกิด

2. ปหานปธาน เพียรละวิตกทั้ง 3 คือ กามวิตก (คิดหมกมุ่นในกาม) พยาบาทวิตก (คิดปองร้าย) วิหิงสาวิตก (คิดเบียดเบียน) ในขณะที่เจริญสติกำหนดพอง-ยุบอยู่นั้น วิตกทั้ง 3 ไม่เกิดขึ้น

¹³³⁴ ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) 4/20-24/27-31, วิ.ม. (ไทย) 4/20-24/27-31.

¹³³⁵ พุ.ป. (ไทย) 31/53/84.

¹³³⁶ วิสุทธิ. (บาลี) 2/322.

¹³³⁷ พุ.จ.อ. (ไทย) 6/821/651.

¹³³⁸ ที.ม. (บาลี)10/373/248, ม.ม. (บาลี) 12/106/77.

¹³³⁹ ดูรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) 14/258-278/181-186.

¹³⁴⁰ ม.ม.อ. (ไทย) 1/1/-/671. พุ.ป.อ. (ไทย) 7/1/-/491.

เพราะสติเป็นธรรมเครื่องปิดกั้นอกุศลวิตกทั้ง 3 นั้น¹³⁴¹ กุศลกับอกุศลเกิดขึ้นพร้อมกันไม่ได้ อุปมาเหมือนสว่างกับความมืด ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ ขณะกำหนดพอง-ยุบ จึงเป็นความเพียรระลอกุศลวิตกไปในตัว

3. ภาวนาปธาน เพียรบำเพ็ญโพชฌงค์ 7 ให้เกิดขึ้น ในขณะที่กำหนดพอง-ยุบอยู่นั้น สติกำหนดรู้พอง-รู้ยุบ จัดเป็นสติสัมโพชฌงค์ การพิจารณาใคร่ครวญพอง-ยุบ จัดเป็นธัมมวิจย-สัมโพชฌงค์ ความตั้งใจ กำหนดพอง-ยุบจัดเป็นวิริยสัมโพชฌงค์ ความเฝ้าอ้อมไม่กระวนกระวาย จัดเป็นปิติสัมโพชฌงค์ ความสงบใจ จัดเป็นปัสสทธิสัมโพชฌงค์ ใจตั้งมั่นอยู่กับพอง-ยุบ จัดเป็นสมาธิสัมโพชฌงค์ จิตเพ่งรู้จนเห็นแจ้งในอาการพอง-ยุบ จัดเป็นอุpekขาสัมโพชฌงค์ ในขณะที่บำเพ็ญโพชฌงค์อยู่นั้น วิเวกทั้ง 3 คือ กายวิเวก จิตตวิเวกและอุปธิวิเวก ก็มีพร้อม น้อมไปสู่การสละกิเลส เพราะฉะนั้น ในขณะที่กำหนดพอง-ยุบอยู่นั้น จึงเป็นภาวนาปธาน

4. อนุรักษนาปธาน เพียรรักษาวิปัสสนากุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้คงอยู่ และพอกพูนให้มีมากขึ้น ด้วยการหมั่นระลึกถึงรูปนามอยู่เนื่อง ๆ ในขณะที่กำหนดพอง-ยุบอยู่นั้น ศีลก็มี สมาธิก็มี ปัญญาก็มี ภาวกรรม 3 วชิกรรม 4 มีอยู่บริบูรณ์ในขณะนั้น จัดเป็นศีล จิตตั้งมั่นในอารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน จัดเป็นสมาธิ เห็นรูป-นามโดยความเป็นพระไตรลักษณ์ จัดเป็นปัญญา เชื่อว่าตามรักษาใจให้ตั้งมั่นอยู่ในศีลสมาธิ ปัญญาอย่างแท้จริง ตรงนี้แหละเป็นมัชฌิมาปฏิบัติ เป็นทางสายกลางอย่างแท้จริง จัดเป็นอนุรักษนาปธาน คือ เพียรตามรักษาไตรสิกขาอย่างถูกต้อง¹³⁴²

สัมมาทิฐิ แปลว่า ความเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง มีลักษณะ 5 ประการ คือ ไม่อาจยึดถือสังขารว่าเป็นของเที่ยง ไม่อาจยึดถือสังขารว่าเป็นสุข ไม่อาจยึดถือธรรมว่าเป็นอัตตา ไม่อาจทำอนันตริยกรรม ไม่อาจเชื่อความบริสุทธิ์โดยถือมงคลต้นข้าว ไม่อาจแสวงหาเขตบุญนอกศาสนา¹³⁴³

ปัจจัยที่มีอุปการะในการทำให้สัมมาทิฐิเกิดขึ้นอย่างสมบูรณ์ มี 2 ประการ¹³⁴⁴ คือ

1. ปัจจัยภายนอก เรียกว่า ปรโตโฆสะ คือ เสียงจากผู้อื่น เป็นการกระตุ้น หรือชักจูงจากภายนอก จากผู้อื่นที่ติงามถูกต้องถูกธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรับฟังธรรม คำแนะนำจากบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตร เป็นต้น ข้อนี้ เป็นวิธีการแห่งศรัทธา

2. ปัจจัยภายใน เรียกว่า โยนิโสมนสิการ คือ การทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย เป็นการรู้จักคิด รู้จักพิจารณา โดยมองตามสิ่งที่นั่น ๆ สืบค้นถึงต้นเค้า สืบสาวให้ตลอดสาย แยกแยะสิ่งนั้นๆ ออกให้เห็นตามสภาวะที่สืบต่อกันแห่งเหตุปัจจัย ข้อนี้เป็นวิธีการแห่งปัญญา¹³⁴⁵

ปัจจัยภายนอกมีจุดเริ่มต้นด้วยศรัทธา อาศัยศรัทธาเป็นเหตุปัจจัยส่งเสริมให้เกิดปัญญา การพัฒนาปัญญาจึงต้องอาศัยปัจจัยภายนอก คือ กัลยาณมิตร¹³⁴⁶ และปัจจัยภายในคือโยนิโส-

¹³⁴¹ คุรยละเอียดใน ขุ.จ. (ไทย) 30/5/55.

¹³⁴² คุรยละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) 35/69/219-220.

¹³⁴³ อง.ฉกก. (ไทย) 22/93/617.

¹³⁴⁴ อง.ติก. (ไทย) 20/371/110.

¹³⁴⁵ ม.ม. (ไทย) 12/452/491.

¹³⁴⁶ อง.อฎก. (ไทย) 23/173/334-337.

มนสิการนั้น เป็นตัวหลักการใช้ปัญญา เพื่อพัฒนาให้เกิดสัมมาทิฐิที่สมบูรณ์พร้อม จนเป็นพระโสดาบัน¹³⁴⁷

องค์ประกอบเครื่องบรรลุนิโสดาบัน มี 4 ประการ คือ

1. สปัริสสังเสวะ (การคบหาสัตบุรุษ)
2. สัทธัมมัสสวนะ (การฟังพระสัทธรรม)¹³⁴⁸
3. โยนิโสมนสิการ (การมนสิการโดยแยกกาย)¹³⁴⁹
4. อัมมานุสम्मปฏิบัติ (การปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม)¹³⁵⁰

พระอริยบุคคลชั้นโสดาบันขึ้นไปเท่านั้น ที่เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฐิอย่างสมบูรณ์¹³⁵¹

ธรรมเครื่องบรรลุนิโสดาบันทั้ง 4 ประการนี้ก่อให้เกิดการบรรลุธรรมขึ้นได้ใน 5 ขณะ¹³⁵²

คือ

1. ขณะที่ได้รับฟังธรรมแสดงจากพระศาสดา หรือพระอริยเจ้า
2. ขณะที่ตัวเองกำลังแสดงธรรมแจ่มแจ้งให้คนอื่นฟัง
3. ขณะที่ตัวเองทอ้งสาธยายธรรมที่รับรู้มาให้คนอื่นฟัง
4. ขณะที่ตัวเองได้ตรึกตรองใคร่ครวญธรรมที่รับรู้เรียนรู้มา
5. บรรลุธรรมด้วยวิปัสสนาปัญญาอันมีสมาธิเป็นบาทฐาน¹³⁵³

สิกขาปัตตัง วิปัสสนาที่ถึงยอด ถึงปลาย ถึงความสุดยอด ได้แก่ สังขารุเปกขาญาณ ที่ครบองค์ 6 เมื่อครบองค์ 6 แล้วผู้นั้นก็มีหวังจะได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน อย่างแน่นอน

สิกขาปัตตัง วิปัสสนาที่ถึงยอดสูงสุด ได้แก่ สังขารุเปกขาญาณที่มีภาวะลักษณะครบองค์

6 คือ

1. สามารถละความกลัวและความยินดีในการวางเฉยต่อปวงสังขาร
2. ไม่ดีใจและไม่เสียใจ (หากแต่มีสติสัมปชัญญะ) ในการวางเฉยต่อปวงสังขาร
3. มีจิตเป็นกลางในการกำหนดรูป-นามนั้น กำหนดได้ง่ายโดยไม่จำเป็นต้องขมกั้ขมมัน
4. แน่วแน่อยู่ได้นาน คือ มีปัญญาเห็นรูป-นามเกิดดับเป็นไปติดต่อกันได้ดี
5. ยั่งยืนยิ่งละเอียดสุขุม ดุจร้อนแป้ง
6. พ้นจากอารมณ์ที่ฟุ้งซ่าน คือ ไม่ฟุ้งซ่าน

¹³⁴⁷ ม.อ.อ. (บาลี) 3/127/74, อง.เอกก.อ. (บาลี) 1/268/402

¹³⁴⁸ ปรัตโธสสะ หมายถึง การฟังธรรมเป็นที่สบายเหมาะสมแก่ตน เช่นพระสารีบุตรเถระได้ฟังธรรมจากพระอัสสชิเถระว่า ‘ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ..’ (วิ.ม. (ไทย) 4/60/73, ม.ม.อ. (บาลี) 2/452/254.)

¹³⁴⁹ โยนิโสมนสิการ หมายถึง การทำไว้ในใจโดยถูกอุบาย โดยถูกทาง กล่าวคือการนึก การน้อมนึก การผูกใจ การใส่ใจ การทำไว้ในใจในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่า ไม่เที่ยง ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่า เป็นทุกข์ ในสิ่งที่เป็นอนัตตาว่า เป็นอนัตตา หรือโดยสัญจานุโลมิกญาณ (ม.ม.อ. (บาลี) 1/15/71.)

¹³⁵⁰ ส. ม. (ไทย) 19/1046/569.

¹³⁵¹ ม.อ.อ. (บาลี) 3/127/74, อง.เอกก.อ. (บาลี) 1/268/402.

¹³⁵² ที.ปา. (ไทย) 11/322/313.

¹³⁵³ อง.ปญจก. (ไทย) 22/61/110, อง.ทสก. (ไทย) 24/56/123.

เมื่อมีสภาวะลักษณะครบทั้ง 6 แล้วผู้นั้นก็มีหวังที่จะได้บรรลุมรรคผล นิพพาน อย่างแน่นอน¹³⁵⁴

ลีขาปัตตวิปัสสนา คือยอดแห่งวิปัสสนา ได้แก่ สังขารุเพกขาญาณตอนปลาย เป็นการวางเฉยต่อรูปนามที่อยู่ในวิถีของการออกจากรูปนาม โดยเป็นฐานของการออก 3 ฐาน¹³⁵⁵ คือ

1. อนิจจานุปัสสนา ญาณพ้นจากนิมิตว่าเที่ยง ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา หลุดพ้นด้วยการเห็นเนืองๆ ว่าไม่มีนิมิต¹³⁵⁶

2. ทุกขานุปัสสนา ญาณพ้นจากนิมิตว่าสุข ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา หลุดพ้นด้วยการเห็นเนืองๆ ว่าไม่มีตัณหาเป็นที่ตั้ง

3. อนัตตานุปัสสนา ญาณพ้นจากนิมิตว่าอัตตา ชื่อว่า สุธมฺมุตตานุปัสสนา หลุดพ้นด้วยการเห็นเนืองๆ โดยความว่างเปล่าจากอัตตา

เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาซ้ำแล้วซ้ำอีก ก็จะปรากฏผล ดังนี้

- 1) ละความกลัว ละความยินดี วางเฉยในรูป-นาม
- 2) ไม่ยึดเอาถือเอาว่า รูป-นามเป็นเรา ของเรา ตัวตน
- 3) ไม่หวนไปยินดีในภพ 3 กำเนิด 4 คติ 5 วิญญาณฐิติ 7 สัตตवास 9 อีกต่อไป
- 4) เมื่อมีสติที่มีกำลังแก่กล้า กิเลสครอบงำไม่ได้
- 5) วางเฉยในรูป รส กลิ่น เสียง เป็นต้น
- 6) ไม่ใส่ใจอารมณ์บัญญัติ
- 7) ไม่สังสมทุกข์ พยายามตัดรากลอนโคณทุกข์อย่างเต็มที่
- 8) สภาวะของสังขารุเพกขาญาณยิ่งนานก็ยิ่งละเอียด ประณีตยิ่ง ๆ ขึ้นไป และนุ่มไปอยู่ด้วยอนุปัสสนา 3 จนกว่าจะเข้าถึงวิโมกขมุข 3¹³⁵⁷

สูกขวิปัสสก (ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน) จะได้สมาธิถึงระดับฌาน ก็ต่อเมื่อถึงขณะแห่งมรรค¹³⁵⁸ คือ จิตที่สงบชั่วขณะก็สามารถนำมาเป็นพื้นฐานในการเจริญวิปัสสนาได้ แต่ถ้าหากขาดขณิกสมาธิ วิปัสสนาก็เกิดขึ้นไม่ได้ ต้องอาศัยขณิกสมาธิเป็นบาทจึงจะเจริญวิปัสสนาได้ เมื่อวิปัสสนาญาณสูงขึ้นตามลำดับ การเพ่งลักษณะอารมณ์ก็จะแนบแน่นขึ้นเช่นกัน เมื่อมรรคจิตเกิดขึ้นก็ย่อมบริบูรณ์พร้อมด้วยองค์ฌานทั้ง 5 จัดเป็นปฐมฌานโสตาปัตติมัคคจิต สกทาคามิมรรคจิต อนาคามิมรรคจิต และอรหัตมรรคจิตของสูกขวิปัสสกบุคคล จัดเข้าเป็นปฐมฌานด้วยกันทั้งสิ้น พระผู้มีพระภาคตรัสถึงสภาวะจิตของพระอรหันต์ผู้เป็นพระสูกขวิปัสสกว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อมนสิการสักกายะ จิตของเธอย่อมไม่แล่นไป ไม่เลื่อมใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไปในสักกายะ แต่เมื่อมนสิการถึงความ

¹³⁵⁴ ดูใน ขุ.จ.อ. (ไทย) 6/-/653.

¹³⁵⁵ ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) 31/219/365..

¹³⁵⁶ ขุ.ป. (ไทย) 31/219/366.

¹³⁵⁷ ขุ.ป. (ไทย) 31/219/365.

¹³⁵⁸ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า 418.

ดับสักกายะ จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อนใส ตั้งอยู่ น้อมไปในความดับสักกายะ จิตนั้นของเธอชื่อว่าเป็น จิตดำเนินไปดีแล้ว เจริญดีแล้ว ตั้งอยู่แล้ว หลุดพ้นดีแล้ว พรากออกดีแล้วจากสักกายะ เธอหลุดพ้น แล้วจากอาสวะ และความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้นซึ่งเกิดขึ้นเพราะสักกายะเป็นปัจจัย ย่อมไม่เสวย เวทนานั้น เรียกว่า ธาตุที่สลัดสักกายะ ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายเสริมว่านี่เป็นวิธีการที่พระอรหันต์ผู้ บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ส่งจิตในอรหัตผลสมบัติไปยังอุปาทานชั้นทั้ง 5 เพื่อทดสอบดูว่าความยึดมั่นใน ชั้นทั้ง 5 ว่าเป็นอัตตายังมีอยู่หรือไม่¹³⁵⁹

สุกขวิปัสสกบุคคล หรือวิปัสสนายานิก¹³⁶⁰ การเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ผู้ปฏิบัติจนบรรลุ มรรค ผลได้แล้วเพราะแม้แต่จิตที่สงบชั่วขณะก็สามารถนำมาเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนาได้¹³⁶¹ ดัง คัมภีร์มูลปณาสกัฎฐีกากล่าวว่า “น หิ ขณิกสมาธิ วินา วิปัสสนา สมภวติ”¹³⁶² หากขาดขณิกสมาธิ วิปัสสนาก็เกิดไม่ได้ คือต้องอาศัยขณิกสมาธิเป็นบาทจึงจะเจริญวิปัสสนาได้ ความเห็นแจ้งตามความ เป็นจริงของรูป-นาม ชั้น 5 โดยที่ยังไม่ได้เจริญสมณะมาก่อนและยังไม่ได้มานสมาบัติ เริ่มปฏิบัติ วิปัสสนาทีเดียว ใช้สมาธิเพียงระดับขณิกสมาธิ คือ รู้ทันปัจจุบันทุกขณะของรูปนามโดยความเป็นไตร ลักษณะ จนได้บรรลุ มรรค ผล นิพพาน เรียกว่าวิปัสสนายานิก และเมื่อสิ้นอาสวะกิเลส มีชื่อเรียกว่า สุกขวิปัสสกบุคคล หรือปัญญาวิมุตติบุคคล คือ บุคคลที่หลุดพ้นด้วยความสามารถแห่งปัญญา¹³⁶³

เมื่อวิปัสสนาญาณสูงขึ้นตามลำดับ การเพ่งลักษณะอารมณ์ก็จะแนบแน่นขึ้นเช่นกัน เมื่อ มรรคจิตเกิดขึ้นก็ย่อมบริบูรณ์พร้อมด้วยองค์ฌานทั้ง 5 จัดเป็นปฐมฌานโสตาปัตติมรรคจิต สกทาคามีมรรคจิต อนาคามีมรรคจิต อรหัตมรรคจิต ของสุกขวิปัสสกบุคคล จัดเข้าเป็นปฐมฌาน ด้วยกันทั้งสิ้น ดังอรรถกถาอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาว่า

“วิปัสสนานियเมน หิ สุกขวิปัสสกสส อุปปนนมคโคปิ समाปตติลาภิโน ฌาน ปาทก ออกตวา อุปปนนมคโคปิ ปฐมฌาน ปาทก กตวา ปกิณณกสงขารे สมมสิตวา อุปปาทิตมคโคปิ ปฐมฌานนิโวกะ โหติ สพเพสุ สตตโพชฌงค์านิ อฏฐมคคังคานิ ปญจ ฌานงคานิ โหติ.”¹³⁶⁴

มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระสุกขวิปัสสกโดยกำหนดวิปัสสนา ก็ดี, มรรคที่ไม่ทำฌานให้เป็นบาท เกิดขึ้นแก่ผู้ได้สมาบัติก็ดี, มรรคที่ภิกษุทำปฐมฌานให้เป็นบาทแล้วพิจารณาสังขารเล็ก ๆ น้อย ๆ ให้ เกิดขึ้นก็ดี, ในมรรคทั้งหมดนั้น มีโพชฌงค์ 7 องค์มรรค 8 องค์ฌาน 5 อยู่ด้วย แสดงว่า แม้มรรคที่ เกิดขึ้นแล้วแก่ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ก็ย่อมประกอบด้วยองค์ฌาน คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา อย่างครบถ้วน¹³⁶⁵

¹³⁵⁹ พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี), วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ใน พระไตรปิฎก, หน้า 400-401.

¹³⁶⁰ อัง.จตุก.อ. (ไทย) 2/255, 355, ชุ.เถร.อ. (ไทย) 2/3/4/567.

¹³⁶¹ ชุ.เถร.อ. (บาลี) 2/1288/603.

¹³⁶² ม.ม.ฐีกา (บาลี) 1/49/257, วิสุทฺธิ.มหาฐีกา (บาลี) 1/3/15.

¹³⁶³ อัง.ทุก. (ไทย) 20/90/79, วิสุทฺธิ.มหาฐีกา (บาลี) 1/21.

¹³⁶⁴ ชุ.ป.อ. (บาลี) 1 /324, อภิ.สง.อ. (บาลี) 1/443.

¹³⁶⁵ อัง.ทุก. (ไทย) 20/95/328.

พระอริยะที่เป็นสุขขวิปีสสกบุคคล เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปัญญาวิมุตติ มีจำนวนมากกว่าพระอริยะ ที่เป็นฆานลาภบุคคล นั้นมากมาย เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าเจโตวิมุตติ ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย พระพุทธเจ้าตรัสกับพระสารีบุตรว่า “อิมสํ ทิ สารีบุตร ปณฺจนํ ภิกฺขุสฺตานํ สญฺจิกฺกขุ เทวิชชา สญฺจิกฺกขุ ฉฬภิญญา สญฺจิกฺกขุ อุกฺโกตภาควิมุตฺตา อถ อิตฺเร ปณฺญาวิมุตฺตา. สารีบุตร ในพระภิกษุ 500 รูป 60 รูปเป็นเทววิชชบุคคล 60 รูปเป็นฉฬภิญญาบุคคล 60 รูปเป็นอุกโกตภาควิมุตติบุคคล นอกนั้นทั้งหมดเป็นปัญญาวิมุตติบุคคล”¹³⁶⁶

พระพุทธเจ้าตรัสสภาวะจิตของพระอรหันต์ผู้สุขขวิปีสสกกว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อมนสิการสักกายะ จิตของเธอย่อมไม่แล่นไป ไม่เลื่อนใส ไม่ตั้งอยู่ ไม่น้อมไปในสักกายะ แต่เมื่อมนสิการถึงความดับสักกายะ จิตของเธอจึงแล่นไป เลื่อนใส ตั้งอยู่ น้อมไปในความดับสักกายะ จิตนั้นของเธอชื่อว่าเป็นจิตดำเนินไปดีแล้วเจริญดีแล้ว ตั้งอยู่ดีแล้ว หลุดพ้นดีแล้ว พรากออกดีแล้วจากสักกายะ เธอหลุดพ้นแล้วจากอาสวะ และความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้นซึ่งเกิดขึ้นเพราะสักกายะ เป็นปัจจัย ย่อมไม่สวดยเวทนานั้น เรียกว่า ชาติที่สลัดสักกายะ”¹³⁶⁷

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายเสริมว่า “นี่เป็นวิธีการที่พระอรหันต์ผู้บำเพ็ญวิปีสสนาล้วน สงจิตในอภิมผลสมาบัติไปยังอุปาทานชั้น 5 เพื่อทดสอบดูว่า ความยึดมั่นในชั้น 5 ว่าเป็นอัตตา ยังมีอยู่หรือไม่”¹³⁶⁸

สุข หมายถึง ความสุขจากการประกอบวิปีสสนา เป็นความสุขอันประณีตยิ่งเกิดขึ้นท่วมทับไปในสรีรกายทั้งสิ้น¹³⁶⁹ ความสุขประกอบวิปีสสนา สงเคราะห์เข้าไปในสุขเวทนาเจตสิกและโสมนัสเวทนาเจตสิก

สุขเวทนาเจตสิกมีลักษณะเฉพาะ ดังนี้

- อิฏฐโณฏฐพพานุภวนลกฺขณา มีการสัมผัสกับโณฏฐัพพารมณ์ที่ดี เป็นลักษณะ
- สมပ္ยุตฺตานํ พยุหนฺรสา มีการทำให้สัมပ္ยุตฺตรมฺมเจริญ เป็นกิจ
- กายิกอสฺสาทปจฺจุภฺจฺจนา มีความยินดีทางกาย เป็นผล
- กายินฺทฺริยปทฺถฺจนา มีกายปสาท เป็นเหตุใกล้

โสมนัสเวทนาเจตสิกมีลักษณะเฉพาะ¹³⁷⁰ ดังนี้

- อิฏฺฐารมฺมณฺณนุภวนลกฺขณา มีการเสวยอารมณ์ที่ดี เป็นลักษณะ
- อิฏฺฐาการสมฺโภครสา มีการประจวบกับอาการที่น่าปรารถนา เป็นกิจ
- เจตสิกอสฺสาทปจฺจุภฺจฺจนา มีความชื่นชมยินดีทางใจ เป็นผล
- ปสฺสทฺธิปทฺถฺจนา มีความสงบกายใจ เป็นเหตุใกล้

¹³⁶⁶ ส.ส. (บาลี) 15/215/230. ส.ส. (ไทย) 15/215/313.

¹³⁶⁷ อง.ปณฺจก. (บาลี) 22/200/230. อง.ปณฺจก. (ไทย) 22/200/341.

¹³⁶⁸ อง.ปณฺจก.อ. (บาลี) 3/200/83.

¹³⁶⁹ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า 1066.

¹³⁷⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

เมื่อมีความสบายมากในขณะที่กำลังปฏิบัติอยู่นั้น ความสุขอันประณีตก็บังเกิดขึ้นท่วมท้นไปทั่วสรีระกายเป็นสุขท่วมท้นหัวใจ ไม่สามารถจะบรรยายให้ถูกต้องได้ เพราะเป็นสุขที่มีรสอันล้ำลึก แปรผลประหลาดทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่า เป็นนิพพานหรือทำให้ยินดีพอใจ(นิกันติ)เป็นโลภะ ส่งผลให้การเจริญสติไม่ต่อเนื่องและรูป-นามไม่ชัดเจน จัดเป็นวิปัสสนูปกิเลส

สุขในนิพพาน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

“นตฺถิ สฺนฺติ ปรี สุขํ ความสุขอื่นนอกจากความสงบไม่มี”¹³⁷¹

“ปรมา สฺนฺติ นิพฺพานํ นิพฺพานมีคํความสงบอย่างยิ่ง”¹³⁷²

นิพพานเป็นสภาวะที่ปราศจากกิเลสเครื่องบีบคั้น เมื่อไม่มีกิเลสแล้วจึงเป็นสุขอย่างยิ่ง เป็นสุขชนิดที่ไม่อาจกลับมาเป็นทุกข์ได้อีก ดังพระพุทธพจน์ว่า “นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ”¹³⁷³ พระนิพพานเป็นบรมสุข”

ในเรื่องนี้ มีประเด็นปัญหาว่า “สุขจะมีในพระนิพพานได้อย่างไร ในเมื่อนิพพานไม่มีการเสวยอารมณ์” แก้วว่า ความที่ไม่เสวยอารมณ์นั้นแหละเป็นความสุขที่แท้จริง เพราะความสุขที่เสวยอารมณ์นั้น ยังตกอยู่ในกฎพระไตรลักษณ์ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ยั่งยืนถาวร ดังนั้น สุขเวทนาที่ยังเสวยอารมณ์จึงได้ชื่อว่า วิปริณามทุกข์ เพราะความสุขนั้นยังต้องวิปริตผันแปรไปเป็นทุกข์ได้อีก อย่างแน่นอน ส่วนสุขในนิพพานไม่ใช่สุขเวทนา แต่เป็นสันติสุข¹³⁷⁴ เป็นสุขชนิดที่จะไม่ผันแปรไปเป็นอื่นอีกแล้ว ดังที่พระสารีบุตรเถระอธิบายไว้ว่า “พระนิพพาน ที่ไม่มีเวทนานั้นแลเป็นสุข เพราะไม่มีกามคุณ 5 คือ รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู กลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น โผฏฐัพพะที่พึงรู้แจ้งทางกาย อันน่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนด

สุขโสมนัสที่อาศัยกามคุณ 5 เกิดขึ้นเรียกว่ากามสุข ภิกษุในธรรมวินัยนี้สังัดจากกามบรรลุลุฆาน ถ้าเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ สัญญามนสิการที่ประกอบด้วยกามยังฟุ้งขึ้น เป็นความบีบคั้นแก่ภิกษุนั้น ทุกข์ฟุ้งเกิดขึ้นแก่คนผู้มีสุขเพียงเพื่อความบีบคั้นกังวล แม้ฉันทิ สัญญามนสิการที่ประกอบด้วยกามเหล่านั้นก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ย่อมฟุ้งขึ้นแก่ภิกษุนั้น ข้อนี้เป็นความกตตันแก่ภิกษุนั้น ความกตตันนี้ท่านเรียกว่าทุกข์ ด้วยเหตุนี้แลพึงทราบว่ นิพพานเป็นสุขได้อย่างไรเล่า”¹³⁷⁵

อนึ่ง แม้พระพุทธเจ้าทรงรู้ ว่ามีวิธีการอย่างไรบ้างจึงจะหลุดพ้นไปจากทุกข์ทั้งปวงได้ แต่พระองค์ก็ยอมรับว่า ไม่สามารถทำให้ใครเข้าถึงความหลุดพ้นนั้นได้ จนกว่าเขาผู้นั้นจะเข้าถึงได้ ด้วยความเพียรแห่งตนเอง ๆ พระองค์เป็นเพียงผู้ชี้ทางให้เท่านั้น ดังพุทธพจน์ว่า “นิพพานมีอยู่ ทางไปนิพพานมีอยู่ เรา (ตถาคต) ผู้ชักชวนมีอยู่ เมื่อเป็นเช่นนี้ สาวกที่เราสั่งสอนอยู่อย่างนี้ พรา้สอนอยู่อย่างนี้ บางพวกสำเร็จนิพพาน อันถึงที่สุดโดยส่วนเดียว บางพวกก็ไม่สำเร็จ ในเรื่องนี้ เราจะทำ

¹³⁷¹ ชุ.ธ. (บาลี) 25/202/52, ชุ.ธ. (ไทย) 25/202/95.

¹³⁷² อง.จตุก. (บาลี) 21/23/28, อง.จตุก. (ไทย) 21/23/38.

¹³⁷³ คูใน ม.ม. (บาลี) 13/215/191, ม.ม. (ไทย) 13/215/190.

¹³⁷⁴ อง.จตุก.อ. (บาลี) 2/16/294

¹³⁷⁵ อง.สตต. (ไทย) 23/34/500.

อย่างไรได้ ตถาคตก็เป็นแต่ผู้บอกทาง เราเองก็เพียงบอกทางให้ บุคคลผู้ปฏิบัติด้วยตนเอง จะพึงหลุดพ้นได้”¹³⁷⁶

สุทธวิปัสสนา ผู้บรรลุมรรคผลด้วยการเจริญสุทธวิปัสสนาเรียกว่า สุขวิปัสสกบุคคล¹³⁷⁷ ลำดับปัญญาารู้แจ้งเพื่อวิมุตติ มีลำดับดังนี้

1. ขั้นรู้ว่า นามรูปมีอาการเกิด-ดับ (อุท্থัพพยานุปัสสนาญาณ) หมายถึง รู้ว่านามรูป คือชีวิตคนเรานั้นมีเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ดับไปแล้วก็เกิดขึ้น วนเวียนอยู่อย่างนี้ตลอด

2. ขั้นรู้ว่า นามรูปมีแตกดับเป็นจุดจบสิ้น (ภังคานุปัสสนาญาณ) หมายถึง รู้ว่านามรูปแม้จะมีเกิดขึ้น แต่การเกิดขึ้นนั้นก็ไม่ใช่เที่ยงแท้ ท้ายที่สุดก็แตกดับไปถ่ายเดียว ไม่มีอะไรที่เกิดแล้วจะเที่ยงแท้ยั่งยืน

3. ขั้นรู้ว่า นามรูปปรากฏเป็นของน่ากลัว (ภยตูปัญฐานญาณ) หมายถึง รู้ว่านามรูปมีแตกดับเป็นจุดจบสิ้นแล้วก็เกิดความรู้ต่อไปว่านามรูปทั้งปวงไม่ว่าจะอยู่ในภพใดคติใดต่างล้วนปรากฏเป็นของน่ากลัวทั้งสิ้น เพราะต้องแตกดับสลายไป ไม่มีส่วนใดปลอดภัยเสมอ

4. ขั้นรู้ว่า นามรูปเป็นโทษ (อาทีนวานุปัสสนาญาณ) หมายถึง เมื่อรู้ว่านามรูปปรากฏเป็นของน่ากลัวแล้วก็เกิดความรู้ต่อไปว่านามรูปทั้งหมดเป็นโทษ คือ เป็นสิ่งมีความบกพร่องจะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์

5. ขั้นรู้ว่า นามรูปเป็นของน่าเบื่อหน่าย (นิพพิทานุปัสสนาญาณ) หมายถึง เมื่อรู้ว่านามรูปทั้งหมดเป็นโทษแล้วก็เกิดความรู้ต่อไปว่านามรูปทั้งหมดนั้นเป็นของน่าเบื่อหน่ายไม่น่าเพลิดเพลินติดใจ

6. ขั้นรู้ปรารถนาจะพ้นไปจากนามรูป (มฺญจิตฺกัมยตาญาณ) หมายถึงเมื่อรู้ว่านามรูปเป็นของน่าเบื่อหน่ายแล้วก็เกิดความรู้ขึ้นต่อไป คือ รู้อยากพ้นไปจากนามรูปเหล่านั้น กล่าวคือ ไม่อยากมีตัวตนอีกต่อไป ไม่อยากเกิดใหม่ในภพภูมิต่าง ๆ อีกต่อไป เพราะเห็นภัยของนามรูปและเกิดความเบื่อหน่ายอย่างแท้จริง

7. ขั้นรู้พิจารณาทบทวน (ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ) หมายถึง เมื่อรู้เบื่อหน่ายในนามรูปถึงขั้นอยากจะพ้นไปให้หมดสิ้นแล้วก็เกิดความรู้ต่อไปว่า การจะพ้นจากนามรูปไปได้อย่างหมดสิ้นนั้นต้องยกเอานามรูปขึ้นมาพิจารณาทบทวนด้วยหลักไตรลักษณ์กล่าวคือ ต้องพิจารณานามรูปจนเห็นชัดว่าไม่เที่ยง ถูกบีบคั้นให้ผันแปรและไม่มีตัวตนที่แท้จริง เพื่อมองหาอุบายที่จะพ้นไปจากนามรูปนั้นให้ได้

8. ขั้นรู้วางใจเป็นกลางในสังขาร คือนามรูป (สังขารุเปกขาญาณ) หมายถึง เมื่อรู้พิจารณา นามรูปซ้ำ ด้วยหลักไตรลักษณ์แล้วก็เกิดความรู้ขึ้นต่อไป คือ รู้วางใจเป็นกลาง เพราะมีความเข้าใจตามสภาพเป็นจริงว่า นามรูปทั้งปวงย่อมไม่เที่ยง ถูกบีบคั้นให้ผันแปร และไม่มีตัวตนที่แท้จริง แล้ววางใจเป็นกลางได้ไม่ยินดียินร้าย จากนั้นก็เห็นว่า นิพพาน คือการดับนามรูปได้สิ้น เป็นทางแห่งความสงบ และญาณ คือความรู้ที่มุ่งตรงต่อนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับนามรูปเสียได้

¹³⁷⁶ ม.อ. (ไทย) 14/77/57-58, ชุ.จุพ. (ไทย) 30/33/166.

¹³⁷⁷ ดูรายละเอียดใน ชุ.เถร.อ. (บาลี) 2/1288/603

9. ขั้นรู้สอดคล้องตามอริยสัจ (สังขานุโลมิกญาณ) หมายถึง เมื่อรู้วางใจเป็นกลางในนามรูปจนเกิดญาณ คือความรู้มุ่งตรงต่อนิพพานแล้วก็เกิดความรู้ขั้นต่อไป คือรู้สอดคล้องตามอริยสัจว่า นามรูปทั้งหมดล้วนเป็นทุกข์ซึ่งมูลเหตุมาจากตัณหา แต่ถึงอย่างไรนามรูปทั้งหมดนั้นก็ดับได้โดยการปฏิบัติตามมรรคมืองค์ 8¹³⁷⁸

สุทธีวิปัสสนา แบบพอง-ยุบ มหาสึสยาตอ หรือ พระโสภณมหาเถระ ท่านเชี่ยวชาญทั้งปริยัติและปฏิบัติ ในประวัติเล่าว่า ท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกามาก มีศิษย์มากมาย ต่อมาท่านต้องการปฏิบัติวิปัสสนา ซึ่งเป็นเนื้อแท้ของพระพุทธศาสนาที่แท้จริง จึงเที่ยวสืบค้นหาสำนักปฏิบัติวิปัสสนาที่มีหลักการสอดคล้องกับคัมภีร์ที่ได้ศึกษามา ในที่สุดได้เลือกปฏิบัติแบบกำหนดท้องพอง-ท้องยุบกับอาจารย์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบท่านหนึ่ง จนเห็นผลจริง ว่าวิปัสสนามีใช้มีอยู่แต่ในตำรา การกำหนดดูอาการท้องพอง-ท้องยุบอย่างจดจ่อต่อเนืองนี้แหละ เป็นการเจริญวิปัสสนาให้บรรลุถึงมรรคผลนิพพานได้จริง อีกวิธีหนึ่ง ความสอดคล้องกันระหว่างการกำหนดอาการพอง-อาการยุบกับหลักปฏิบัติในพระคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ผู้สนใจหาอ่านได้จากหนังสือ “วิปัสสนานัย”¹³⁷⁹ อ้างอิงหลักฐานที่มาของแต่ละข้อความไว้อย่างชัดเจน ระบุเชิงอรรถไว้ครบถ้วน

อนึ่ง ในการประชุมทำสังคายนาครั้งที่ 6 ณ นครย่างกุ้ง ในปี พ.ศ. 2500 นั้น ท่านได้รับหน้าที่สำคัญยิ่งในคราวครั้งนั้น คือ เป็นผู้ตั้งปุจฉา ถามข้อความในพระไตรปิฎก เพื่อให้พระเถระระดับทรงอภิญญาความจำเป็นเลิศนามว่า พระเถระจารย์วิจิตตาสาราภิวังสะ เป็นผู้วิสัชนา เปรียบเทียบได้กับท่านพระมหากัสสปมหาเถระ ในการสังคายนาครั้งแรก

พระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ข้อปฏิบัติอย่างหนึ่งคือ ภิกษุยอมพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ดำรงอยู่ ตามที่เป็นไปอยู่โดย ความเป็นธาตุว่า ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลมมีอยู่ในกาย”¹³⁸⁰

พระโสภณมหาเถระอธิบายว่า การกำหนดรู้สภาวะพอง-ยุบจัดเป็นธาตุกรรมฐานตามพระบาลีข้างต้น โดยสภาวะพอง-ยุบเป็นสมในท้องที่ดันให้พองออกและหดยุบลงตามลักษณะของวาโยธาตุ วิตถมณลกขณา สภาวะตั้งหย่อนของธาตุลมที่เป็นโณฐฐัพพารมณ เป็นลักษณะพิเศษของวาโยธาตุ

สมุทธีรณรสา การทำให้เคลื่อนไหวจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง เป็นหน้าที่ของวาโยธาตุ อภินิหารปัจจุภูจัน¹³⁸¹ การผลัดดินออก ขยายออก ตึงออก เป็นอาการปรากฏของวาโยธาตุ

¹³⁷⁸ ขุ.ป. (ไทย) 31/1/1, วิสุทธี. (บาลี) 3/262-318.

¹³⁷⁹ พระโสภณมหาเถระ (มหาสึสยาตอ), วิปัสสนานัย, พระพรหมโมลี ตรวจชำระ.

¹³⁸⁰ ที.ม. (ไทย) 10/378/307.

¹³⁸¹ ที.ม. (บาลี) 10/38/262, อภิ.สง.อ. (บาลี) 1/391.

และเป็นการฝึกปฏิบัติในหมวดอิริยาบถในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “ยถา ยถา วา ปนสส กาโย ปณฺหิตโต โหติ, ตถา ตถา นํ ปชานาติ.” เธอตั้งกายไว้ด้วยกิริยาอาการอย่างใด ๆ ก็รู้ชัดกิริยาอาการอย่างนั้น ๆ¹³⁸²

ดังที่พระโสภณมหาเถระ(มหาสีสยาตอ)อธิบาย และประสบการณ์การปฏิบัติของผู้เขียนเองยืนยันได้ว่า การเจริญสติกำหนดลักษณะอาการของวาโยธาตุ เป็นการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่ต้องตามหลักสติปัฏฐาน 4 อย่างแน่นอน เพราะในขณะที่ปฏิบัติจริง ๆ นั้น มีใจกำหนดรู้แต่อาการของวาโยธาตุ (อาการพอง-ยุบ) แต่เพียงอย่างเดียว ถ้าหากมีอาการอื่น ๆ แทรกเข้ามาชัดเจนกว่า หรือจิตเคลื่อนไปรับอารมณ์อื่น ๆ ก็ให้กำหนดอารมณ์นั้น ๆ จนอาการนั้น ๆ ดับไปจากจิต หรือจิตดับไปจากอารมณ์นั้น ๆ เสียก่อน จึงจะกลับมากำหนดรู้ลักษณะอาการของวาโยธาตุได้อีก และเมื่อเจริญภาวนาจนสภาวะญาณสูงขึ้น สภาวะอาการของวาโยธาตุดับไปสิ้นแล้ว ก็ให้ตามกำหนดรู้อารมณ์ที่ยังเหลืออย่างอื่น ๆ ต่อไป โดยเฉพาะสภาวะธรรมารมณ์ที่ปรากฏทางจิต อาการของจิต และตัวจิตเองที่รับรู้ธรรมารมณ์นั้น จนกว่าสภาวะทั้งที่เป็นธรรมารมณ์และจิตที่รับรู้ธรรมารมณ์นั้น ๆ ดับจนหมดสิ้นไป จากนั้นจะหวังเอาพระนิพพาน มาเป็นอารมณ์ได้เองโดยอัตโนมัติ

เสขะ ผู้ยังต้องศึกษา คือ ศึกษาอริสัสสิกขาบ้าง อริจิตตสิกขาบ้าง อริปัญญาสิกขาบ้าง ผู้ศึกษาเพื่อกำจัด บรรเทา ละ สงบ ระวัง¹³⁸³

พระเสขะ หมายถึง พระอริยบุคคล 7 จำพวกคือ 1) พระโสดาปัตติมรรค 2) พระโสดาปัตติผล 3) พระสกทาคามีมรรค 4) พระสกทาคามีผล 5) พระอนาคามีมรรค 6) พระอนาคามีผล 7) พระอรหัตตมรรค¹³⁸⁴ มีพระโสดาบัน เป็นต้นคือผู้ยังต้องศึกษาตามไตรสิกขา คือศีล สมาธิ และปัญญาเพื่อละสังโยชน์ หรือประหัตกิเลส ยังไม่บรรลุอรหัต ยังปรารถนาธรรมที่เกษมจากโยคะอย่างยอดเยี่ยมอยู่¹³⁸⁵ เพื่อบรรลุธรรมสูงขึ้น จนถึงเป็นพระอรหันต์ คือ ผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฐิที่เกิดพร้อมกับผล 3 และมรรค 4¹³⁸⁶ ฯลฯ ประกอบด้วยสัมมาสมาธิสัมมาทิฐิที่เกิดพร้อมกับผล 3 และมรรค 4

เพราะเป็นผู้ได้เจริญสติปัฏฐาน 4 ประการคือ 1) พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติกำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้ 2) พิจารณาเห็นนเวทนาในเวทนาทั้งหลาย ฯลฯ 3) พิจารณาเห็นจิตในจิต ฯลฯ 4) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้¹³⁸⁷

บางข้อเป็นผู้อาศัยตั้งอยู่ในเสขภูมิ คือ 1) รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา 2) พิจารณา รู้ชัดว่าสมณะหรือพราหมณ์อื่นนอกศาสนาผู้

¹³⁸² ที.ม. (บาลี) 10/35/260-1.

¹³⁸³ อัง.ติก. (ไทย) 20/525/312.

¹³⁸⁴ ที.ปา. (ไทย) 11/333/224.

¹³⁸⁵ ชุ.ธ. (ไทย) 25/36/40, ม.อุ. (ไทย) 14/100/81.

¹³⁸⁶ ส.ม. (ไทย) 19/25/18.

¹³⁸⁷ ส.ม. (ไทย) 19/784/251.

แสดงธรรมจริงแท้แน่นอนเหมือนพระผู้มีพระภาคไม่มีเลย 3) รู้ชัดว่า อินทรีย์ 5 ประการ คือ 1) สัทธินทรีย์ 2) วิริยอินทรีย์ 3) สตินทรีย์ 4) สมาธินทรีย์ 5) ปัญญาอินทรีย์ อันมีคติ มีความเป็นเลิศ มีผล และมีที่สุด ท่านยังไม่ถูกต้องด้วยนามกาย แต่ท่านเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญา¹³⁸⁸ เป็นผู้ที่มีธรรม 6 ประการของพระเสขะ คือ 1) ความเป็นผู้ไม่ชอบการงาน 2) ความเป็นผู้ไม่ชอบการพูดคุย 3) ความเป็นผู้ไม่ชอบการนอนหลับ 4) ความเป็นผู้ไม่ชอบการคลุกคลีด้วยหมู่ 5) ความเป็นผู้คุมครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย(สำหรับระวางอายตนะ 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ) 6) ความเป็นผู้รู้จักประมาณในการบริโภค¹³⁸⁹

โสกะ แปลว่า ความเศร้าโศก มีลักษณะเร่าร้อนอยู่ภายใน มี 5 ประการ ได้แก่ พยสนะ คือความเสื่อม 5 คือ 1) ญาติพยสนโสกะ โศกเศร้าเพราะเสื่อมญาติ 2) โภคพยสนโสกะ โศกเศร้าเพราะเสื่อมโภคะ 3) โรคพยสนโสกะ โศกเศร้าเพราะโรคเบียดเบียน 4) สีสพยสนโสกะ โศกเศร้าเพราะสีลวิบัติ 5) ทิฎฐิพยสนโสกะ โศกเศร้าเพราะเห็นผิด สำหรับปริเทวะ การร่ำไห้ บ่นเพ้อ จำแนกออกเป็น 5 เช่นกันคือ โศกเศร้าเพราะเสื่อมญาติ เพราะเสื่อมโภคะ เป็นต้น และอุปายาส ความคับแค้นใจ ได้แก่ ความเศร้าโศกอย่างสุดซึ่ง องค์ธรรม ได้แก่ โทสเจตสิก มี 5 อย่างเหมือนกัน เช่น คับแค้นใจเพราะเสื่อมญาติ เพราะเสื่อมโภคะ คับแค้นใจเพราะถูกโรคเบียดเบียน เป็นต้น

โสกะ ปริเทวะ อุปายาส มีอุปมาดังนี้

โสกะ เปรียบเหมือนน้ำกะทิที่กำลังเดือด

ปริเทวะ เปรียบเหมือนน้ำกะทิที่เดือดเต็มที่แล้ว ล้นกะทะออกมา

อุปายาส เปรียบเหมือนน้ำกะทิที่ล้นออกมานั้นเหือดแห้งไป

พยสนะ คือ ความเสื่อมทั้ง 5 ข้อนี้ เป็นเหตุ โสกะ ปริเทวะ อุปายาส เป็นผล

มูลวัตถุ 5 ปริยายวัตถุ 10 นี้ เป็นของที่น่ากลัวมาก เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นว่า รูปนามเป็นของน่ากลัวเช่นนี้ ก็จัดเป็น ภยญาณ¹³⁹⁰

โสดาบัน แปลว่า ถึงกระแส หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสที่จะนำไปสู่พระนิพพาน¹³⁹¹ จะต้องได้บรรลุพระอรหัตผลในอนาคตอย่างแน่นอน เป็นบุคคลผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ 8 ทางอันประเสริฐ 8 ประการ ได้แก่

- 1) สัมมาทิฎฐิ เห็นชอบ
- 2) สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ
- 3) สัมมาวาจา เจรจาชอบ

¹³⁸⁸ ส.ม. (ไทย) 19/1032/337.

¹³⁸⁹ อภ.ฉก. (ไทย) 22/302/477.

¹³⁹⁰ พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ. 9), วิปัสสนากรรมฐาน ภาค 1 เล่ม 2, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, 2548), หน้า 183-195.

¹³⁹¹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 12, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2551), หน้า 44.

- 4) สัมมากัมมันตะ ทำการงานชอบ
- 5) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ
- 6) สัมมาวายามะเพียรชอบ
- 7) สัมมาสติ ระลึกชอบ
- 8) สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ¹³⁹²

คำว่า โสตะ เป็นชื่อของอริยมรรคมืองค์ 8¹³⁹³ ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับพระสารีบุตรว่า “สารีบุตร ที่เรียกว่า โสตา โสตา โสตา เป็นอย่างไร” พระสารีบุตรกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ ผู้เจริญอริยมรรคมืองค์ 8...เป็นโสดา”¹³⁹⁴ พระพุทธเจ้าตรัสว่า “สารีบุตรที่เรียกว่า ผู้บรรลุโสดาคือใคร” พระสารีบุตรกราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ผู้ใดประกอบด้วยอริยมรรคมืองค์ 8 นี้ เรียกว่า ผู้บรรลุโสดา...”¹³⁹⁵

โสดาบ้น แม้ยังไม่สมบูรณ์ด้วยสมาธิ และปัญญา แต่ก็เป็นผู้มีสัมมาทิฐิสมบูรณ์แล้ว¹³⁹⁶ และได้บรรลุธรรมแล้ว¹³⁹⁷ หน่วงนิพพานมาเป็นอารมณ์ได้แล้ว และเป็นนิตยบุคคลที่มีความแน่นอน คือ ไม่ตกไปในอบายภูมิ 4 อีกแล้ว และจะบำเพ็ญให้บริบูรณ์ในสมาธิ และปัญญาให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป บรรลุเป็นพระอรหันต์ในภพเบื้องหน้า อีกไม่เกิน 7 ชาติ อย่างแน่นอน¹³⁹⁸

โสดาบ้น ละสังโยชน์ ได้ 3 คือ

- 1) สักกายทิฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวเรา ของเรา ยังติดแน่นในสมมติว่าเป็นตัวตน เรา เขา
- 2) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัยในพระรัตนตรัย ในความเป็นไปของชีวิต เป็นต้น ทำให้ไม่มั่นใจที่จะดำเนินชีวิตไปตามหลักธรรม
- 3) สีลัพพตปรามาส ความถ่อมมั่นในศีลพรต คือ ความยึดถือในกฎระเบียบอย่างงมงาย เห็นว่าจะบริสุทธิ์หลุดพ้นได้เพียงเพราะศีล¹³⁹⁹

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ผู้เป็นพระโสดาบ้นย่อมมีจิตสงัดจากสักกายทิฐิ วิจิกิจฉา¹⁴⁰⁰ สีลัพพตปรามาส ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย¹⁴⁰¹ และเหล่ากิเลสที่อยู่ในพวกเดียวกับสักกายทิฐิ เป็นต้นนั้น”¹⁴⁰²

¹³⁹² ส.ม. (บาลี) 19/1001/300.ส.ม. (ไทย) 19/1001/495.

¹³⁹³ ม.ม. (ไทย) 12/-/58.

¹³⁹⁴ ส.ม. (ไทย) 19/1430/495.

¹³⁹⁵ ส.ม. (ไทย) 19/1432/495.

¹³⁹⁶ ความถึงพร้อมด้วยสัมมาทิฐิ 5 ประการ คือ (1) กัมมัชสกตาสัมมาทิฐิ (2) ฌานสัมมาทิฐิ (3) วิปัสสนาสัมมาทิฐิ (4) มัคคสัมมาทิฐิ (5) ผลสัมมาทิฐิ (อง.ทุก.อ. (บาลี) 2/175/71)

¹³⁹⁷ พุ.ป. (ไทย) 31/37/57. ชื่อว่า อปรามัญฐะ เพราะตณหาและทิฐิไม่เกาะเกี่ยว และเพราะใคร ๆ ไม่สามารถปรามาสได้ว่า ท่านเคยต้องอาบัตินี้มา

¹³⁹⁸ ไม่ตกไปในอบาย 4 อีกแล้ว ดูใน อก.ตัก.อ. (บาลี) 2/87/242.

¹³⁹⁹ อง.ฉก.ก. (ไทย) 22/361/488. พุ.ม.อ. (บาลี) 7/98.

¹⁴⁰⁰ วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย 8 ฐานะ ดูใน ที.สี. (ไทย) 9/174/494.

¹⁴⁰¹ ที.ปา. (ไทย) 11/332/223. ดูเพิ่มเติมหน้า 35.

¹⁴⁰² พุ.ม. (ไทย) 29/7/33.

พระโศดาบันสามารถประหาณอกุศลกรรมบถ 6 ประการได้แล้ว คือ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ พุดส่อเสียด และมีจนาทิมูลิได้เด็ดขาดแล้ว¹⁴⁰³ ชื่อว่าผู้ถึงพร้อมด้วยทัสสนะ ประกอบด้วยวิชาของพระเสขะ ผู้เข้าถึงกระแสธรรม ผู้ยืนจรตประต้อมตะ¹⁴⁰⁴

นอกจากนี้ยังสามารถกำจัดราคะ โทสะ โมหะอย่างหยาบที่จะทำให้ไปตกอบายภูมิได้¹⁴⁰⁵ และละอุปาทาน 3 คือ ทิฏฐุปาทาน สีสัพพตูปาทาน และอิตตวาทุปาทานได้เด็ดขาด¹⁴⁰⁶

แม้พระโศดาบันบุคคลจะสามารถละกิเลสได้ เพียง 2 อย่าง แต่ท่านก็ตัดสังสารวัฏลงได้มาก ตามประเภทแห่งพระโศดาบัน 3 ประเภท ดังนี้

1) เอกพีชีโศดาบัน ได้แก่ พระโศดาบันที่สร้างบารมีมาแก่กล้า มากด้วยปัญญาเจริญสมถภาวนามาน้อย เจริญวิปัสสนามาก เมื่ออินทรีย์แก่กล้าก็สามารถบรรลุมรรค ผลได้อย่างรวดเร็ว พระโศดาบันประเภทนี้จะปฏิสนธิอีกเพียงชาติเดียวก็จะบรรลุอรหัตตผล¹⁴⁰⁷ เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาแล้วดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน¹⁴⁰⁸

2) โกลังโกลโศดาบัน ได้แก่ พระโศดาบันที่สร้างบารมีมาปานกลาง มีปัญญาและสมาธิเท่าๆ กัน เจริญวิปัสสนาภาวนาและสมถภาวนามาพอ ๆ กัน เมื่ออินทรีย์แก่กล้าก็สามารถบรรลุมรรค ผลได้อย่างปานกลาง พระโศดาบันประเภทนี้จะปฏิสนธิในมนุษยภูมิหรือเทวภูมิอีก 2-6 ชาติเป็นอย่าง มากก็จะบรรลุอรหัตตผล เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาแล้วดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน¹⁴⁰⁹

3) สัตตักขัตตูปรมโศดาบัน ได้แก่ พระโศดาบันที่สร้างบารมีมาอย่างอ่อน มีสมาธิมากแต่ปัญญาน้อย เจริญสมถภาวนามาก เจริญวิปัสสนาภาวนามาน้อย เมื่ออินทรีย์แก่กล้า ก็สามารถบรรลุมรรค ผล อย่างเชื่องช้า แต่อย่างไรก็ตาม พระโศดาบันประเภทนี้จะปฏิสนธิในมนุษยภูมิหรือเทวภูมิอีกเพียง 7 ชาติ¹⁴¹⁰ ก็จะบรรลุอรหัตตผล เป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนาแล้วดับขันธเข้าสู่ปรินิพพาน¹⁴¹¹

พระโศดาบันเป็นผู้มีอริยกันตศีลบริบูรณ์¹⁴¹² คือศีลที่บริสุทธิ์ ไม่มีราศีด้วยตัณหาและทิมูลิ เพราะเป็นศีลที่เกิดจากคุณธรรมภายใน ไม่มีกิเลสเป็นเหตุให้ละเมิด เป็นไปเองตามปกติธรรมชาติ โดย

¹⁴⁰³ อัง.ติก. อ. (ไทย) 1/3/-/45.

¹⁴⁰⁴ อัง.ฉก. (ไทย) 22/90/615, อัง.เอกก.อ. (บาลี) 1/268/402, อัง.ฉก.อ. (บาลี) 3/54/133.

¹⁴⁰⁵ ดูใน ขุ.อิติ. อ. (ไทย) 1/4/-/415.

¹⁴⁰⁶ ดูใน ขุ.อุ.อ. (ไทย) 1/3/-/372.

¹⁴⁰⁷ ขุ.ป. (ไทย) 31/151/230.

¹⁴⁰⁸ ดูใน อัง.ติก.อ. (บาลี) 2/88/242, อัง.ติก.ฎีกา (บาลี) 2/88/237. พระอาจารย์ภัททันตอาสภมหาเถระ ธรรมจาริยะ อัครมหาภิกษุฐานาจาริยะ, ดร., **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**, 2539), หน้า 151.

¹⁴⁰⁹ ดูใน อภิ.ปุ. (บาลี) 36/32/122-123, อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) 32/54.

¹⁴¹⁰ ขุ.ป. (ไทย) 31/151/230.

¹⁴¹¹ ดูใน อภิ.ปุ. (บาลี) 36/31/122, อัง.ติก.อ. (บาลี) 2/87/242.

¹⁴¹² คือ ศีลที่พระอริยะชื่นชม หมายถึง ศีลที่ประกอบด้วยมรรคและผล คือ ความสำรวมทุกชนิด ที่.ม.อ. (บาลี) 159/146, อัง.จตก.อ. (บาลี) 2/52/349.

ไม่ต้องคอยยึดถือเอาไว้ เรียกว่า “อปรามัญฐศีล”¹⁴¹³ มีสมาธิพอประมาณ มีปัญญาพอประมาณ ไม่มีทางตกต่ำ¹⁴¹⁴ได้อีก ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีปกติทำศีลให้บริบูรณ์ มีปกติทำสมาธิพอ ประมาณ มีปกติทำปัญญาพอประมาณ ภิกษุนั้นล่วงละเมิดสิกขาบทเล็กน้อย¹⁴¹⁵บ้าง ออกจากอาบัติบ้าง ช้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะในการต้องอาบัติและการออกจากอาบัติเล็กน้อยนี้ เราไม่กล่าวความเป็นคนไม่เหมาะสม (แก่ มรรคผล) ไว้ แต่สิกขาบทเหล่าใด เป็นเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์¹⁴¹⁶ สมควรแก่พรหมจรรย์ ภิกษุนั้นมีศีลประจำตัวและมีศีลมั่นคงในสิกขาบทเหล่านั้น ศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย เพราะสังโยชน์ 3 ประการสิ้นไป เธอจึงเป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ ในวันข้างหน้า¹⁴¹⁷

“เมื่อใด อริยสาวกรับภัยเวร 5 ประการได้แล้วประกอบด้วยองค์ เครื่องบรรลุนโสดาบัน 4 ประการ เห็นแจ้งแทงตลอดอริยอุบายธรรม¹⁴¹⁸ ..เมื่อนั้น อริยสาวกนั้น เมื่อหวังอยู่พึงพยากรณ์ตนเอง ว่า เรามีนรกสิ้นแล้ว มีกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานสิ้นแล้ว มีภูมิแห่งเปรตสิ้นแล้ว มีอบาย ทุกคติและวินิบาต¹⁴¹⁹ สิ้นแล้ว เป็นโสดาบันแล้ว¹⁴²⁰ ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิ¹⁴²¹ ในวันข้างหน้า”

พระโสดาบันรับภัยเวร 5 ประการได้แล้ว คือ

1. ฆ่าสัตว์ เพราะการฆ่าสัตว์เป็นปัจจัย จึงประสบภัยเวรที่เป็นไปใน ปัจจุบันบ้าง ใน สัมปรายภพบ้าง เสวยทุกขโทมนัสทางใจบ้าง บุคคลผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ย่อมไม่ประสบภัยเวรที่เป็นไปในปัจจุบัน ที่เป็นไปในสัมปรายภพ ทั้งไม่ต้องเสวยทุกขโทมนัสทางใจ บุคคลผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์แล้ว ย่อมประสบภัยเวรนั้นได้ อย่างนี้

2. ลักทรัพย์ ...

3. ประพฤติผิดในกาม ...

4. พุดเท็จ ...

5. เสพของมีนเมา คือ สุราและเมรัย¹⁴²²...

พระโสดาบันประกอบด้วยองค์เครื่องบรรลุนโสดาบัน 4 ประการ คือ

¹⁴¹³ ขุ.ป. (ไทย) 31/37/57. เป็นศีลที่ค้นหาและทฎฐิไม่เกาะเกี่ยว และใคร ๆ ไม่สามารถปรามาสได้ว่า ท่านเคยต้องอาบัตินี้มา

¹⁴¹⁴ ไม่ตกไปในอบาย 4 อีกแล้ว ดูใน อง.ติก.อ. (บาลี) 2/87/242.

¹⁴¹⁵ อาบัติที่เหลือ เว้นปาราชิก 4 ดูใน อง.ติก.อ. (บาลี) 2/87/241.

¹⁴¹⁶ อาบัติปาราชิก 4 ดูใน อง.ติก.ฎีกา (บาลี) 2/87/234.

¹⁴¹⁷ อง.ทุก. (ไทย) 20/83/313.

¹⁴¹⁸ มรรคพร้อมทั้งวิปัสสนา ดูใน อง.ทสก.อ. (บาลี) 3/91-92/367.

¹⁴¹⁹ ทั้ง 3 คำนี้เป็นไวยากรณ์ของนรก ดูใน อง.เอกก.อ. (บาลี) 1/43/50)

¹⁴²⁰ ผู้ประกอบด้วยอริยมรรคมีองค์ 8 (อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) 31/530)

¹⁴²¹ สัมโพธิ หมายถึง มรรค 3 เบื้องสูง คือ สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค) อง.ติก.อ. (บาลี) 2/87/242, อง.ติก.ฎีกา. (บาลี) 2/87/235)

¹⁴²² สุราและเมรัย ดูใน ขุ.ขุ.อ. (บาลี) 1/17-18.

1) ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าว่า “แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ ฯลฯ เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค”

2) ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรมว่า “พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรนำมาเข้ามาในตน ฯ”

3) ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ว่า “พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ฯลฯ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก”

4) ประกอบด้วยศีลที่พระอริยะชั้นชม ไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ต่างพร้อย ท่านผู้รู้สรรเสริญ ไม่ถูกค้นหาและทักท้วงครอบงำ เป็นไปเพื่อสมาธิ¹⁴²³

ทิวฐิของพระโสดาบัน พระโสดาบันถึงพร้อมด้วยทิวฐิ มีความเห็นชอบ 6 ประการ คือ

1. เป็นผู้ไม่อาจยึดถือสังขารว่าเป็นของเที่ยง
2. เป็นผู้ไม่อาจยึดถือสังขารว่าเป็นสุข
3. เป็นผู้ไม่อาจยึดถือธรรมว่าเป็นอัตตา
4. เป็นผู้ไม่อาจทำอนันตริยกรรม¹⁴²⁴
5. เป็นผู้ไม่อาจเชื่อความบริสุทธิ์โดยถือมงคลต้นข้าว¹⁴²⁵
6. เป็นผู้ไม่อาจแสวงหาเขตบุญนอกศาสนานี้¹⁴²⁶

เมื่อบรรลุโสดาบัน¹⁴²⁷แล้ว เป็นผู้มีความเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เพราะเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล 5 สามารถประหามิงฉาทิวฐิ และวิจิกิจฉาได้อย่างเด็ดขาด เจตนาที่จะละเมิดศีล 5 ไม่มีอีกแล้ว¹⁴²⁸ เปรียบเหมือนงูพิษที่ถูกถอดเขี้ยวแล้ว ถึงจะมีความเกรี้ยวกราดอยู่ แต่ก็ทำร้ายใครไม่ได้อีก

พระโสดาบันแม้จะมีความโกรธอยู่ แต่ก็ไม่ได้คิดอาฆาตทำร้ายใคร แม้จะมีความโลภอยู่ก็ไม่คิดจะขโมยของใคร ถึงจะมีความหลงอยู่แต่ก็ไม่คิดแสวงหาโลกียสุขด้วยการเสพของมีนเมา แม้ยังต้องอยู่ท่ามกลางโลกธรรม 8¹⁴²⁹ แต่ก็จะไม่ถูกเขี้ยวเล็บของโลกขบกัดอีกต่อไป การดำรงชีวิตอยู่ในโลกของพระโสดาบันเปรียบเหมือนลิ้นงูในปากงู เพราะแม้ต้องอยู่ท่ามกลางเขี้ยวพิษ แต่ไม่เคยโดนพิษทำร้ายเลยแม้สักครั้ง หรือเปรียบเหมือนมือที่ไม่มีแผล คนลงในหม้อยาพิษ ก็ไม่เกิดโทษ¹⁴³⁰

¹⁴²³ อก.ทสก. (ไทย) 24/92/212.

¹⁴²⁴ อภิ.วิ. (ไทย) 35/941/595, อก.ฉก.อ. (บาลี) 3/86/155

¹⁴²⁵ ถ้าวารูป เสียง กลิ่น รส โภภุฐิพะพะ เป็นมงคล (อก.ฉก.อ. (บาลี) 3/92/15

¹⁴²⁶ อก.ฉก. (ไทย) 22/92/616.

¹⁴²⁷ ผู้เข้าถึงกระแสธรรม ผู้ยืนจรตประต้อมตะ’อง.เอกก.อ. (บาลี) 1/268/402.

¹⁴²⁸ พุ.ธ. (ไทย) 25/10/12.

¹⁴²⁹ โลกธรรม คือ เรื่องราวที่เกิดขึ้นประจำโลก 8 ประการ คือ มีลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ สรรเสริญ นินทา สุข ทุกข์ ดูใน อก.อฎก. (ไทย) 23/96/159.

¹⁴³⁰ พุ.ธ. (ไทย) 25/124/70.

พระโศดาลัย จะบรรลอรหันต์อีกไม่เกิน 7 ชาติ โดยอัตโนมัติ เมื่อบรรลอรหันต์แล้ว ก็จะได้ประสพสุขในพระนิพพาน ชนิดที่ไม่ต้องกลับมาทุกข์อีก เพราะเป็นบรมสุขที่ไม่เจือด้วยกามคุณ 5 อีกต่อไป¹⁴³¹

การพยากรณ์พระโศดาลัย การที่จะรู้ว่าใครเป็นพระอริยบุคคลชั้นไหนนั้น ต้องเป็นผู้ที่มีภูมิธรรมเสมอกันหรือสูงกว่าจึงจะรู้ได้¹⁴³² แต่คนธรรมดาที่ไม่ใช่พระอริยเจ้าก็ยังพอสังเกตได้ว่าใครเป็นพระโศดาลัย โดยการอนุমানเอา อาจจะถูกหรือผิดก็ได้ มีหลักในการอนุมандังนี้ คือ ผู้ที่บรรลุเป็นพระโศดาลัยแล้ว เป็นผู้มีศรัทธาไม่หวั่นไหว เป็นผู้ที่ย่อมมอบกายถวายชีวิตแด่พระรัตนตรัย ถึงจะถูกฆ่าตายก็ไม่ยอมกล่าวดูหมิ่นพระรัตนตรัย หรือมีคนเอาเงินเอาทองมากองไว้ข้างหน้า แล้วบอกว่าเงินทองทั้งหมดนี้จะ เป็นของท่าน ถ้าท่านยอมกล่าว “พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ไม่ตีจริง” พระโศดาลัยจักไม่พูดอย่างเด็ดขาด ดังเช่น นายสุปปพุทธกฐิ¹⁴³³

ลักษณะบางประการของพระโศดาลัย

1) พระโศดาลัยบางท่านไม่รู้ว่ตนเองบรรลุธรรมแล้ว พระเจ้ามหานามะ ทรงบรรลุโศดาลัยแล้ว แต่ก็ยังไม่รู้ตัว จึงเกิดข้อสงสัยในคติของตน ดังปรากฏเรื่องราวในคัมภีร์พระไตรปิฎกว่า

พระเจ้ามหานามะทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ครึ่งหนึ่ง หม่อมฉันลืมนสติปรารภพระผู้มีพระภาคเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ หม่อมฉันคิดว่า “หากเราพึงถึงแก่กรรมในเวลานี้ คติของเราจะเป็นอย่างไรหนอ?” พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “อย่าทรงกลัวเลยมหายาพิตร การสวรรคตของพระองค์จักไม่เลวทราม กาลกิริยาก็จักไม่เลวทรามย่อมโน้มไปสู่นิพพานโน้มไปสู่นิพพาน โอนไปสู่นิพพาน”¹⁴³⁴

2) พระโศดาลัยยังมีครอบครัว ความเป็นอยู่ของพระโศดาลัยเหมือนกันกับคนทั่วไป เพราะยังมีความโลภ โกรธ หลงอยู่ ยังมีครอบครัว มีลูกมีหลานอยู่ เช่น นางวิสาขา เป็นพระโศดาลัย ตั้งแต่ยังเป็นเด็ก เมื่อโตเป็นสาวได้แต่งงาน ให้กำเนิดลูกชาย 10 คน ลูกสาว 10 คน เมื่อนางไปวัดก็จะ มีทั้งลูกทั้งหลานไปด้วย คนทั้งหลายก็จะถามว่า “นางวิสาขาคนไหน”¹⁴³⁵ นี้ก็แสดงให้เห็นว่าพระโศดาลัยนั้นก็เหมือนกับคนทั่วไป อย่างแยกไม่ออก

3) พระโศดาลัยยังมีความประมาทอยู่ พระโศดาลัยแม้เป็นพระอริยบุคคลมีทฤษฎีที่สมบูรณ์แล้ว แต่ยังไม่สมบูรณ์ด้วยสติและปัญญา ยังมีความประมาทอยู่บ้าง ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า “พระโศดาลัยเหล่าใด รู้แจ้งอริยสัจที่พระศาสดาผู้มีปัญญาลึกซึ้งแสดงแล้ว ถึงแม้ว่าพระโศดาลัยจะประมาทไปบ้าง แต่ท่านเหล่านั้นก็จะไม่ถือกำเนิดในภพที่ 8”¹⁴³⁶ “พระโศดาลัยพ้นแล้ว

¹⁴³¹ อง.นวก. (ไทย) 23/34/500.

¹⁴³² อง.ติก.อ. (ไทย) 1/3/-/266.

¹⁴³³ ขุ.อุ. (ไทย) 25/43/256.

¹⁴³⁴ ส.ม. (ไทย) 19/1018/523.

¹⁴³⁵ ขุ.อุ. (ไทย) 25/78/340.

¹⁴³⁶ ไม่เกิดในภพที่ 8 เพราะท่านละสังโยชน์ 3 ประการ (สักกายทิฎฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส) ได้แล้ว และจะเวียนเกิดเวียนตายในเทวโลกและโลกมนุษย์อย่างมาไม่เกิน 7 ครั้ง แล้วบรรลอรหันต์ผล (ขุ.ขุ.อ. (บาลี) 6/163-164)

จากอบายทั้ง 4 และจะไม่ทำอภิฐาน 6¹⁴³⁷ ถึงแม้ว่าพระโศดาบันนั้นจะทำบาปกรรม¹⁴³⁸ ทางกาย ทางวาจา หรือทางใจไปบ้าง ท่านก็ไม่ปกปิดบาปกรรมนั้นไว้ ผู้เห็นบท¹⁴³⁹แล้วไม่อาจทำอย่างนั้น”¹⁴⁴⁰

โศดาบัน¹⁴⁴¹ หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสพระนิพพาน คือเข้าสู่มรรคเป็นผู้ประกอบด้วย อริยมรรคมีองค์ 8 เพราะคำว่า โสตะ เป็นชื่อของอริยมรรคมีองค์ 8¹⁴⁴² คือเดินทางถูกต้องตาม อริยมรรคอย่างแท้จริง รู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ 5 ประการ อินทรีย์ 5 ประการ คือ 1) สัทธินทรีย์ 2) วิริยอินทรีย์ 3) สตินทรีย์ 4) สมาธินทรีย์ 5) ปัญญาอินทรีย์¹⁴⁴³ ตามความเป็นจริง เป็นผู้ไม่ตกไปในอบายภูมิ 4อบายภูมิ 4 คืออนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน แดนเปรต และพวกอสุรกาย¹⁴⁴⁴ มีความแน่นอนที่จะบรรลุเป็นพระอรหันต์ในวันข้างหน้า ดังปรากฏข้อความใน คัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรคว่า พระโศดาบันเป็นผู้มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระพุทธเจ้าว่า แม้เพราะเหตุนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ฯลฯ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาคเป็นผู้มั่นคง เลื่อมใสยิ่งในพระธรรม ฯลฯ ในพระสงฆ์ ฯลฯ ไม่มีหาสปัญญา (มีปัญญาร่าเริง) เพราะเป็นผู้ทำสติปัญญา 4 สัมมปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โภชณงค์ 7 และอริยมรรคมีองค์ 8 ให้เจริญ¹⁴⁴⁵ ไม่มีชวนปัญญา(ปัญญารวดเร็ว) เพราะเล่นไปเร็วในรูปที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน และเล่นไปเร็วในนิพพาน อันเป็นที่ดับชาติ ชรา มรณะ โดยพิจารณาทำให้แจ่มแจ้ง ว่ามีความดับไปเป็นธรรมดา¹⁴⁴⁶ ทั้งไม่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ เขาจึงเป็นพระโศดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า เพราะสังโยชน์ 3 ประการสิ้นไป แม้บุคคลนั้นก็พ้นจากนรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุกคติ และวินิบาต¹⁴⁴⁷

โศดาปัตติมรรคญาณ ทำหน้าที่ประหาคณสักกายทิฐิ, วิจิกิจฉา สัสสปตปรามาส (มิจฉาทิฐิ และวิจิกิจฉา) ได้อย่างเด็ดขาด¹⁴⁴⁸ ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาจนสำเร็จญาณนี้ ชื่อว่าเป็นพระอริยบุคคลชั้นโศดาบัน

¹⁴³⁷ อภิฐาน 6 คือ ไม่ทำกรรมหนัก 6 ประการ ได้แก่ 1) ฆ่ามารดา 2) ฆ่าบิดา 3) ฆ่าพระอรหันต์ 4) ทำโลหิตของพระพุทธเจ้าให้ห้อ 5) ทำให้สงฆ์แตกกัน 6) เข้ารีตศาสดาอื่น (ขุ.ขุ.อ. (บาลี) 6/166)

¹⁴³⁸ บาปกรรม หมายถึง การต้องอาบัติเบา มิได้หมายถึงอาบัติหนัก คูใน ขุ.ขุ.อ. (บาลี) 6/167 และดู วิ.มहा. (ไทย) 2/50/238.

¹⁴³⁹ บท หมายถึง ทางแห่งนิพพาน ขุ.ขุ.อ. (บาลี) 6/167.

¹⁴⁴⁰ ขุ.ขุ. (ไทย) 25/11/12.

¹⁴⁴¹ ม.ม. (ไทย) 12/54/58.

¹⁴⁴² อ.ทสก. (ไทย) 24/64/142.

¹⁴⁴³ ส.ม. (ไทย) 19/845/283.

¹⁴⁴⁴ ม.ม.อ. (ไทย) 1/-/-/426.

¹⁴⁴⁵ ม.อ.อ. (ไทย) 3/2/-/57.

¹⁴⁴⁶ ม.อ.อ. (ไทย) 3/2/-/58.

¹⁴⁴⁷ ส.ม. (ไทย) 19/1543/534.

¹⁴⁴⁸ อ.ทสก. (ไทย) 24/13/21.

โสดาปัตติมรรคบุคคล คือบุคคลในขณะที่มรรคจิตเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ที่เรียกว่าโสดาปัตติมรรคจิต โสดาปัตติมรรคบุคคลนี้นับเป็นอริยบุคคลขั้นแรกและได้ชื่อเป็นผู้เข้าถึงกระแสนิพพาน มรรคจิตในขั้นนี้จะทำลายกิเลสได้ดังนี้ คือ (ในที่นี้จะใช้กิเลส 10 ประการ อันเป็นรูปแบบประเภทหนึ่งของ การแบ่งประเภทของกิเลสเป็นหลัก) มิจฉาทิฏฐิกิเลส และวิจิกิจฉากิเลส โสดาปัตติผลบุคคล หรือเรียกกันทั่วไปว่า โสดาบัน คือผู้ที่ผ่านโสดาปัตติมรรคมาแล้ว โดยคุณสมบัติที่สำคัญของโสดาบัน คือ ปิดกั้นออบายภูมิโดยเด็ดขาด มีความแน่นอนที่จะบรรลุพระอรหันต์ในวันข้างหน้า

หนอ การกำหนดว่า “หนอ” เป็นการเพิ่มกำลังให้แก่ ขณิกสมาธิ คือ ถ้ากำหนดเพียง พอง-ยุบ คำบริกรรมกับอาการไม่พร้อมกัน ขณะกำหนดว่าพอง อาการพองยังไม่หมดแต่คำบริกรรมหมดแล้ว ทำให้จิตพุ่งออกไปข้างนอก ถ้าใส่คำว่า “หนอ” ต่อท้าย ก็จะทำให้จิตกับอาการ สมาธิที่ได้ก็จะมีความกำลัง พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ) วัดมหาธาตุฯ ท่าพระจันทร์ กรุงเทพฯ ได้บัญญัติใช้ก่อนและสอนศิษย์ยานุศิษย์สืบต่อมา ในภาษาพม่าใช้คำว่า “พองแต-เปงแต” ซึ่งแปลเป็นภาษาไทยว่า “พองอยู่-ยุบอยู่” โดยเหตุที่ภาษาพมามักประกอบกริยาคุณพากย์เหมือนภาษาบาลี จึงใช้ แต (อยู่) ควบคู่ไปกับคำว่า พอง-เปง ดังนั้น คำบริกรรมนั้นจึงมีสองคำว่า พองแต-เปงแต (พองอยู่-ยุบอยู่) อย่างไรก็ตามคนไทยทั่วประเทศคุ้นเคยกับคำว่า พองหนอ-ยุบหนอ คำบริกรรมนั้นมีประโยชน์เพื่อให้เกิดจดจ่อมากขึ้น เป็นการเพิ่มวิริยะทางใจเพื่อไม่ให้ตามรู้อย่างผิวเผิน เปรียบเหมือนก้อนดินเหนียวที่ขว้างใส่ผนังด้วยกำลังแรง ย่อมกระทบถูกผนังและติดแน่น ถ้าถูกขว้างด้วยกำลังไม่เพียงพอ ก็อาจพุ่งไปไม่ถึงผนัง หรือแม้กระทบผนังก็ไม่ติดแน่น¹⁴⁴⁹

พระธรรมธีรราชมหามุนี(โชดก ญาณสิทธิ) ท่านอธิบายว่า คำว่า “หนอ” มาจากคำบาลีว่า “วต” แปลว่า “หนอ” ก็ได้ แปลว่า ธรรมที่ทาสรรพสัตว์ให้ข้ามพ้นวิภูฏสงสาร ก็ได้ วิเคราะห์ว่า วิภูฏสงสาร ตาเรตติ วิต (ธมโม) แปลว่า ธรรมใด ย่อมยังสรรพสัตว์ให้ข้ามวิภูฏสงสาร ฉะนั้น ธรรมนั้นชื่อว่า “หนอ” หมายถึง สติปัญญา¹⁴⁵⁰

อนึ่ง ท่านเคยอธิบายว่า คำว่า “หนอ” ที่นำมาประกอบคำภาวนานั้น หมายถึง “สักแต่ว่า” เช่น เห็นหนอ หมายถึง สักแต่ว่าเห็น เมื่อเห็นแล้วก็ได้มีจิตใจผูกพันเกาะเกี่ยว สิ่งที่เห็นเป็นเพียงรูป การรู้ในใจเป็นนาม แต่การกำหนดรูปนามนั้นยังเข้าไป หากใช้คำว่า หนอ จะเกิดสติรู้ได้เท่าทันเร็วกว่า หรืออย่างคำว่า เจ็บหนอ ก็หมายถึงสักแต่ว่าเจ็บ ทั้งนี้ย่อมโยงไปถึงความเข้าใจที่ว่า ความเจ็บย่อมมีกับแต่ละบุคคลเป็นธรรมดา จะได้ไม่ถือมั่น ไม่ใส่ใจ ความเจ็บจิตมุ่งจะเข้าสู่สภาวะธรรมที่เกิดขึ้น จึงเป็นวิถีทางที่จะทำให้มีความเจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติขั้นสูงต่อไปได้¹⁴⁵¹ คำว่า “หนอ” มีประโยชน์อย่างไร เรื่อง “การกำหนดหนอ” นี้ถ้าย้อนกลับไปแหล่งเดิม คือ ประเทศพม่า ซึ่งเป็น

¹⁴⁴⁹ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสะยาตอ), **วิปัสสนาญ้ย เล่ม 1**, หน้า 174.

¹⁴⁵⁰ พระครูประสาทสังวรกิจ, **ธรรมะภาคปฏิบัติ**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2543), หน้า 43.

¹⁴⁵¹ วริยา ชินวรรณและคณะ, **วิวัฒนาการการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย**, (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหิดล, 2537), หน้า 252.

สถานที่พระธรรมธีรราชฆาต (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ.9) ไปปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ประเทศพม่า จะพบว่า ใช้คำว่า “แต่” เช่น พองแต่ เบ่งแต่ เป็นกิริยาที่กำลังกระทำอยู่

พระธรรมธีรราชฆาต จะพยายามอธิบายด้วยหลักเหตุผล ก็ไม่สามารถคลายความ แคลงใจเกี่ยวกับเรื่อง หนอ หนอ ได้ และพองหนอ ยุบหนอ ก็ไม่ใช่เป็นภาษาพม่า แต่เป็นภาษาไทยที่ ทุกคนเข้าใจความหมายของคำนี้ดี ดังนั้น ท่านได้กล่าวถึงประโยชน์ของ “หนอ” ไว้ว่า

1. คำว่า “หนอ” มีประโยชน์สำหรับเพิ่มขณิกสมาธิ (สมาธิชั่วขณะ) ให้มีกำลังกล้าเพื่อจะ ให้ผู้ปฏิบัติเห็นรูปนาม เห็นพระไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) เห็นปัจจุบันธรรมได้ติดุจไฟนีออน ตามธรรมดา ไฟนีออนก็มีแสงสว่างติดอยู่แล้ว แต่ถ้าเพิ่มหม้อไฟเข้าไปอีกยังมีแสงสว่างมากขึ้นกว่าเดิม อีกหลายเท่า การที่จะเพิ่มขณิกสมาธิก็เช่นเดียวกัน ตามปกติเวลากำหนดยก ยก หยีบ ก็มิขณิกสมาธิอยู่แล้ว ถ้าเพิ่มหนอเข้าไปอีกจะเป็นการถ่วงเวลาให้ช้าลงอีก สมาธิจึงมีกำลังแรงขึ้นกว่าเดิมอีก หลายเท่า เมื่อสมาธิมีกำลังแรงขึ้นก็เป็นเหตุให้เกิดปัญญาได้ง่าย เพราะปัญญามีสมาธิเป็นบรรทัดฐาน หรือการมีสมาธิเป็นเหตุให้ได้ใกล้ชิดที่จะให้ปัญญาเกิดขึ้น

2. คำว่า “หนอ” มีประโยชน์สำหรับคั่นรูป คั่นนามให้ขาดตอน ให้ขาดจังหวะ เพื่อจะให้ผู้ ปฏิบัติได้เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

3. ขณะที่ผู้ปฏิบัติกำหนด “ยกหนอ อย่างหนอ หยีบหนอ” อยู่ ภายสุจริต ความไม่ ประพฤติชั่วทางกาย คือ ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ลักทรัพย์ ไม่ประพฤติผิดประเวณี วิสสุจริต ความไม่ประพฤติชั่ว ทางวาจา คือไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ ไม่พูดเพ้อเจ้อ มโนสุจริต ความไม่ประพฤติชั่วทางใจ คือ จิตไม่มีความโลภ จิตไม่มีความพยาบาท จิตไม่มีความเห็นผิด มีความบริสุทธิ์ดีทั้งไตรทวาร อันนี้ จัดเป็นศีล ใจไม่ผลออกจากขณะเดิน ยก ยก หยีบ เป็นสมาธิ เห็นรูปนามเป็นสิ่งที่ตกอยู่ในไตรลักษณ์ เป็นปัญญา

อาสวักขยญาณ หมายถึง ความรู้เป็นเหตุสิ้นอาวาระ ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอา สวะทั้งหลาย ความตรัสรู้ (เป็นความรู้ที่พระพุทธเจ้าได้ในยามสุดท้ายแห่งราตรี วันตรัสรู้) ข้อ 3 ใน ญาณ 3 หรือวิชา 3 ข้อ 6 ในอภิญา 6 ข้อ 8 ในวิชา 8 และ ข้อ 10 ใน ทศพลญาณ¹⁴⁵²

3.6 สรุป

คณะผู้วิจัยได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักคัมภีร์ พระพุทธศาสนา มาจัดเป็นชุดความรู้พร้อมอธิบายความหมายของคำศัพท์ แบ่งเป็นชุดความรู้ 5 หมวด คือ

1. หมวดการรุด อาทิเช่น กรรม, กามฉันทะ, กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน, กายายตนะ, กำจัดอกิฆมาและโทมนัสในโลกได้, ขณิกสมาธิ, ชันธ, คือนิเวรณ 5, คือโพฆงค์ 7, คืออริยสัง 4, คือ อายตนะภายใน 6 และอายตนะภายนอก 6, คืออุปาทานขันธ 5

¹⁴⁵² สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ 27, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, 2559), หน้า 558.

2. หมวดจวรรค อาทิเช่น จักขายตนะ, จงกรม, จิต, จิตตูปปาหะ, จิตตานุปัสสนา-สติปัฏฐาน, จิตมีราคะ-ปราศจากราคะ จิตมีโทสะ-ปราศจากโทสะ จิตมีโมหะ-ปราศจากโมหะ จิตหลุด-ฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหัคคตะ-ไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า-ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิ-ไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นแล้ว-ไม่หลุดพ้น แล้ว, เจโตวิมุตติ, ซึ่งชากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า, ฌานสมาบัติ, ญาณ, ญาณทัสสนวิสุทธิ

3. หมวดตวรรค อาทิเช่น ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า, ตรุณวิปัสสนา, ตั้งกายตรง, ทวาร, ทักขิไณยสงฆ์, ทำความรู้จักตัว (ในการก้าวไป การถอยกลับ, ในการแลดู การเสียวดู, ในการคู้เข้า การเหยียดออก, ในการครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร, ในการฉัน การดื่ม การเคี้ยว การลิ้ม, ในการถ่าย อุจจาระและปัสสาวะ, ในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง), ทิฏฐิสัมปันนะ, ทิฏฐิวิสุทธิ, ทิฏฐิปัตตะ, ทุกขสัมมสนะ, ทุกขลักษณะ, ัมมานุสारी, ธาตุ, ัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน, นังคูปัลลังก์, นาม, นามรูปปริจเฉทญาณ, นิโรธสมาบัติ, นิพพาน, นิพพิทาญาณ

4. หมวดปวรรค อาทิเช่น บริกรรม, บริกรรมภาวนา, บุญ, ปัคคหะ, ปัจจัยปริคคญาณ, ปัจจเวกชนญาณ, ปัญญา, ปัญญาวิมุตติ, ปฏิภาญาณทัสสนวิสุทธิ, ปฏินิสัคคานุปัสสนา, ปฏิสังขาญาณ, ปฏิสัมภทาญาณ, ปรีเทวะ, ปริญา, ปุณฺชน, ไปสู่ป่า ไปสู่โคนไม้ ไปสู่เรือนว่าง, ผลญาณ, ผลสมาบัติ, พิจารณาเห็นกายในกายอยู่, พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่, พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่, พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่, พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่, พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่, ภาวังคจิต, ภาวนา, ภัคฺคญาณ, ภัคฺคาณุปัสสนาญาณ, ภยญาณ หรือ ภยตูปัฏฐานญาณ, มรรคมืองค์ 8, มรณะ, มิจฉาทิฏฐิ, มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ, มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก, มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ฯลฯ, มีธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม, มุญฺจิตุกัมมยตา ญาณ, เมตตาเจโตวิมุตติ, เมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า “เราเดิน”, เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่า “เรายืน”, เมื่อดำรงกายอยู่โดยอาการใด ๆ ก็รู้ชัดกายที่ดำรงอยู่โดยอาการนั้น ๆ, เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้ายาว” เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกยาว” เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้าสั้น” เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกสั้น”, เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนา” เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนา” ฯลฯ

5. หมวดอวรรค อาทิเช่น โยคี, โยนิโสมนสิการ, รูปฌาน, ลักขณุปนิชฌาน, วัฏฏะ, วัตถุรูป, วสี, วิถิจิต, วิปลาสธรรม, วิปัสสนาญาณ, วิปัสสนาภาวนา, วิปัสสนายานิก, วิปัสสนูปกิเลส, วิมุตติ, วิมุตตिसุข, วิโมกข์, วิรตี, วิสุทธิ, ฐาณคามินีวิปัสสนา, โวทาน, ศรัทธา, ศील, สกทาคามี, สติปัฏฐาน, สมถภาวนา, สมถยานิก, สมาทาน, สมาธิ, สมาบัติ, สังขารุเปกขาญาณ, สัญญาเวหิตินิโรธสมาบัติ, สัตตักขัตตูปรมโสดาบัน, สัตว์, สัทธรรม, สัทธานุสारी, สัทธาวิมุต, สันตติ, สัมปชัญญะ, สัมมสนญาณ, สัมมปธาน, สัมมาทิฏฐิ, สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจเข้า” สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจออก”, สำเนียงว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจออก”, ลีลาปัตตวิปัสสนา, สุขวิปัสสก, สุข, สุขวิปัสสนา, เสขะ, โสกะ, โสดาปัตติมรรค, โสดาบัน

จำนวนคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่จัดเป็นชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนาทั้งสิ้น 535 ศัพท์ สามารถจัดเป็นชุดความรู้ได้ 2 หมวดใหญ่ คือ 1) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร ซึ่งประกอบไปด้วย 5 หมวดย่อย คือ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน และ 2) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป

บทที่ 4

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนา

คณะผู้วิจัยได้ดำเนินการจัดทำกระบวนการสร้างคำศัพท์ รวบรวมความหมายที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาด้านการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน ในบทที่ 4 นี้ คณะผู้วิจัยได้จัดชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาเป็น 2 หมวดใหญ่ คือ ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน และชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาหมวดทั่วไป พร้อมทั้งได้จัดชุดความรู้หมวดธรรมะเบ็ดเตล็ดทั่วไปที่ใช้ในการอธิบายการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอีก 1 หมวดย่อย รวมเป็น 5 หมวดย่อย มีรายละเอียดดังนี้

4.1 ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน

คณะผู้วิจัยได้จัดชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาในหมวดแรกนี้เป็นการจัดตามหลักสติปัฏฐาน ซึ่งเป็นพระสูตรที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎกที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา โดยแบ่งเป็น 4 หมวด คือ ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และ ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีรายละเอียดดังนี้

4.1.1 ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ในหมวดนี้ คณะผู้วิจัยได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนามาจัดเป็นชุดความรู้ตามหลักของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในมหาสติปัฏฐานสูตรโดยจัดเป็นหมวดของกายานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นหมวดแรก ซึ่งคณะผู้วิจัยได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องพร้อมทั้งอธิบายความหมายเพื่อให้เกิดความเข้าใจในความหมายของคำศัพท์ โดยจัดหมวดหมู่ตามหมวดที่ปรากฏในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ หมวดอานาปานสติ หมวดอิริยาปถ หมวดสัมปชัญญะ หมวดปฏิกุลมณสิการ หมวดธาตุมนสิการ และหมวดนวสีถิก ในตารางนอกจากจะแสดงความหมายแล้ว และได้แสดงความหมายเพิ่มเติมของคำศัพท์ที่ปรากฏอยู่ในบทที่ 2 และบทที่ 3 ด้วย เพื่อสะดวกในการสืบค้นหาความหมายของคำศัพท์เพิ่มเติม ด้วยเพื่อสะดวกในการสืบค้นหาความหมายเพิ่มเติม ตามตารางที่ 4.1 ดังนี้

ตารางที่ 4.1 ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาตามหลักกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
1	กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน	การมีสติพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ คือ การมีสติกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก อิริยาบถความเคลื่อนไหว การรู้สึกตัวทั่วพร้อม การมนสิการสิ่งปฏิภูลน่าเกลียดในกาย การมนสิการธาตุ 4 และการพิจารณาซากศพ 9 โดยอาศัยความเพียร สติ สัมปชัญญะ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสได้	14
2	พิจารณาเห็นกายในกายอยู่	คำว่า กาย หมายถึง ร่างกายของตนเอง ส่วนคำว่า ในกาย (กาย) ได้แก่ ในรูปกายของตนเอง เช่น ลมหายใจที่อยู่ในกายนี้ อิริยาบถ สัมปชัญญะ ธาตุ อากาโร 32 และซากศพ 9 ลักษณะที่เนื่องด้วยร่างกายนี้ ดังนั้น การพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ จึงหมายถึง การมีสติกำหนดพิจารณาลมหายใจ เป็นต้น	214, 330
3	มีความเพียร	มีความเพียรเพิกกิเลสให้เร่าร้อน เพื่อละอภุศลเก่า เพียรเพื่อไม่ทำอภุศลใหม่ เพียรเพื่อทำอภุศลใหม่ และเพียรเพื่อเพิ่มพูนอภุศลเก่า	233
4	มีสัมปชัญญะ	มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมอยู่เสมอ หรือรู้ชัดใน 4 ลักษณะ คือ 1) สาทถกสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดว่ามีประโยชน์แก่ตน) 2) สัปพายสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดว่าเป็นที่สัปบายะ) 3) โจรสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดว่าเป็นโจจร) 4) อสัมโมหสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดโดยไม่หลง)	234, 413, 539
5	มีสติ	มีการระลึกได้ในกิจที่ทำ ในคำที่พูด ในอิริยาบถที่เคลื่อนไหว โดยไม่หลงลืมร่างกาย คือรู้ชัดในร่างกายตามส่วนต่าง ๆ	236, 562
6	กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้	ข่มความยินดี ยินร้ายในอารมณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทางร่างกายได้ ทั้งลมหายใจ อิริยาบถ สัมปชัญญะ ธาตุ อากาโร 32 และซากศพ 9 ได้อย่างเท่าทัน	20, 313
7	ไปสู่ป่า ไปสู่โคนไม้ ไปสู่เรือนว่าง	ไปสู่สถานที่ที่มีความสงบเหมาะสมกับกับเจริญสติปัฏฐานภาวนา เช่น ป่า โคนไม้ และเรือนว่าง เป็นต้น เพื่อป้องกันจิตของผู้ปฏิบัติฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ที่เข้ามา	206, 506
8	นั่งคู้บัลลังก์	นั่งคู้แขนเข้ามาใช้มือขวาทับมือซ้าย และคู้ขาเข้ามานั่งเท้าขวา	185, 439

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		ทับเท้าซ้าย คือขัดสละหมาด หรือว่านั่งพับเพียบตามสะดวก	
9	ตั้งกายตรง	ตั้งกายท่อนบนให้ตรงให้กระดูกสันหลัง 18 ท่อน จรดกันและกัน ไม่นั่งตัวโค้ง ตัวงอ	153
10	ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า	คำว่า “ดำรงสติมั่น” ที่เรียกว่า “ปริมุข” นั้น หมายถึงสติที่ตั้งมั่นในอารมณ์ที่จะกำหนดที่เกิดขึ้นในขณะหนึ่ง ๆ	150, 404
คำศัพท์หมวดอานาปานสติ			
11	มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก	การมีสติระลึกรู้ ระลึกได้ถึงอาการของลมหายใจเข้า กับอาการหายใจออก เห็นลมหายใจเข้าออก ตลอดเวลา	237
12	เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้ายาว” เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกยาว”	การมีสติระลึกรู้ ระลึกได้ถึงอาการของลมหายใจเข้ายาว กับอาการหายใจออกยาว เห็นลมหายใจทั้งเข้าและออกยาว ตลอดเวลา	276 , 567
13	เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้าสั้น” เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกสั้น”	การมีสติระลึกรู้ ระลึกได้ถึงอาการของลมหายใจเข้าสั้น กับอาการหายใจออกสั้น เห็นลมหายใจทั้งเข้าและออกสั้น ตลอดเวลา	278, 569
14	สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวงหายใจเข้า” สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวงหายใจออก”	คำว่าสำเนียง หมายถึง การศึกษาการพิจารณา หรือการสังเกต คำว่า กำหนดรู้ หมายถึง การใช้สติในการเข้าไประลึกรู้ ส่วนคำว่า กองลมทั้งปวง หมายถึง ลมทั้ง 6 กองที่มีในกาย คือ ลมในท้อง ลมหายใจ ลมขึ้นเบื้องบน ลมพัดลงข้างล่าง ลมพัดทั่วสรรพางกาย หรือ รู้กายทั้งปวง หมายถึง รูปร่าง และนามกาย นั่นเอง ดังนั้น การสำเนียงว่าเรากำหนดรู้กองลมทั้งปวงหายใจเข้าออก หมายถึง การสังเกตที่อาการของลมหายใจที่มีอาการเข้าออกไปอยู่ที่กองลมส่วนไหนใน 6 กองในร่างกาย	331, 570
15	สำเนียงว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราระงับ	คำว่าสำเนียง หมายถึง การศึกษาการพิจารณา หรือการสังเกต คำว่า ระงับ หมายถึง การทำให้ดับ ทำให้สงบนิ่ง ส่วนคำว่า กายสังขาร หมายถึง การปรุงแต่งทางร่างกายของลมหายใจเข้าออก ดังนั้น การระงับกายสังขาร จึงหมายถึง ความ	334, 573

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	กายสังขาร หายใจออก”	สงบของการปรุ่่งแต่งทางร่างกาย หนึ่งสงบ ไม่ขยับเขยื้อน เคลื่อนไหวร่างกายทั้งหายใจเข้าและหายใจออก	
16	ภิกษุทั้งหลาย ช่างกลึง หรือลูกมือช่างกลึงผู้มีความชำนาญ เมื่อชักเชือกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราชักเชือกยาว” เมื่อชักเชือกสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราชักเชือกสั้น” แม้ฉันใด	เป็นคำอุปมาที่เปรียบเทียบการดึงเชือกกับลมหายใจเข้าออกที่ยาวสั้นแตกต่างกัน คำว่า ช่างกลึง หรือลูกมือช่างกลึงผู้มีความชำนาญ แสดงให้เห็นถึงผู้มีความชำนาญ คำว่า เมื่อชักเชือกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราชักเชือกยาว” หมายถึงผู้ดึงจะรู้ชัดว่าการดึงเชือกยาว คำว่า เมื่อชักเชือกสั้น ได้แก่ เมื่อชักเชือกสั้นอย่างช้าๆ ผู้ดึงเชือกย่อมรู้ชัดว่ากำลังดึงเชือกสั้น	577
17	ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้ายาว” เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกยาว”	เป็นคำอุปมาที่เปรียบเทียบการดึงเชือกกับลมหายใจเข้าออกที่ยาวสั้นแตกต่างกัน คำว่า เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้ายาว” หมายถึง เมื่ออาการของลมหายใจที่ไหลเข้าทางช่องจมูกไปสู่อก ท้อง ตามลำดับ มีความยาวด้วยลมหายใจ กล่าวคือ มีช่วงเวลาที่ยาวเข้านาน คำว่า เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกยาว” หมายถึง เมื่ออาการของลมหายใจที่ไหลออกจากอก และโพรงจมูกตามลำดับ มีความยาวด้วยลมหายใจ กล่าวคือ มีช่วงเวลาที่ยาวออกนาน	276
18	ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่	การมีสติระลึกรู้ ระลึกได้ สังเกตถึงอาการของลมหายใจเข้าที่ไหลเข้าไปในร่างกาย คือ โพรงจมูก อก ท้องตามลำดับ เห็นลมหายใจทั้งหยาบ ละเอียด ตลอดเวลา	214
19	พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่	การมีสติระลึกรู้ ระลึกได้ โดยสังเกตถึงอาการของลมหายใจออกที่ไหลออกจากร่างกาย คือ ท้อง อก โพรงจมูก ตามลำดับ เห็นลมหายใจทั้งหยาบ ละเอียด ตลอดเวลา หรือ อีกประการหนึ่ง การมีสติระลึกรู้ ระลึกได้ สังเกตถึงอาการของลมหายใจของคนอื่นอยู่ เห็นลมหายใจทั้งหยาบ ละเอียด ตลอดเวลา	580
20	หรือพิจารณาเห็นกายใน	การมีสติระลึกรู้ ระลึกได้ โดยสังเกตถึงอาการของลมหายใจเข้า	581

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	กายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่	และออกจากร่างกาย ตามลำดับ เห็นลมหายใจทั้งหยาบละเอียด ตลอดเวลา อีกประการหนึ่ง สังเกตถึงอาการของลมหายใจเข้าและออกจากร่างกายของตนเองและคนอื่นอยู่	
21	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่	การมีสติระลึกรู้ ระลึกได้ โดยสังเกตถึงเหตุเกิดลมหายใจ คือ ร่างกายที่ประกอบไปด้วย โพรงจุมก ออก ท้อง พร้อมทั้งจิตที่ตามเห็นลมหายใจทั้งหยาบ ละเอียด ตลอดเวลา	218, 581
22	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่	การมีสติระลึกรู้ ระลึกได้ โดยสังเกตถึงอาการของลมหายใจใน ร่างกายที่ดับไป เพราะกายที่สงบระงับเป็นเหตุทำให้การปรุงแต่งทางร่างกายดับไป	219, 581
23	หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ(แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่	การมีสติระลึกรู้ ระลึกได้ โดยสังเกตถึงเหตุเกิดอาการของลมหายใจที่ปรากฏทางร่างกาย คือ โพรงจุมก ออก ท้อง และจิต พร้อมทั้งสังเกตถึงเหตุดับอาการของลมหายใจ คือ ความสงบระงับร่างกาย	220, 582
24	หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล	การมีสติระลึกรู้ที่อยู่ที่ลมหายใจเข้าหรือออกในร่างกายนี้ โดยมีการระลึกรู้ว่าลมหายใจที่ปรากฏอยู่เฉพาะหน้านั้นมีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่สิ่งที่มีชีวิต ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ลมหายใจที่เกิดขึ้นกับร่างกายนี้มีเพื่อทำให้เกิดปัญญา เพื่ออาศัยในการทำให้สติเจริญขึ้นเท่านั้น ไม่มีความทะยานอยากให้ลมหายใจเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ตามความคิดเห็นที่ผิดของตน ว่าเป็นร่างกายตน เป็นลมหายใจของตน เป็นต้น โดยไม่ยึดมั่นถือมั่นทั้งลมหายใจเข้าออกและร่างกาย เรียกว่า พิจารณาเห็นกายในกายอยู่	220, 582
หมวดอิริยาบถ			
25	ภิกษุเมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า “เราเดิน”	การเดินเพื่อให้มีสติระลึกรู้ คือเดินให้รู้ชัดถึงสภาพธรรมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเท้า ไม่ว่าจะอาการเคลื่อนไป อาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น สามารถรู้ได้ชัดว่าเท้าแต่ละข้างที่เหยียบพื้นอยู่นั้นอยู่อย่างไร รู้ชัดอาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น มีสภาพเป็นอย่างไร เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เป็นอย่างไร อย่างนี้เรียกว่ารู้ชัด	269

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
26	การเดินจงกรม	ความก้าวไป คือ การเดินไปกลับโดยมีสติกำกับอยู่ในขณะเดินนั้น ๆ	345, 634
27	การเดินจงกรมแบบกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน	การเดินจงกรมที่กำกับด้วยสติตั้งแต่ทำยืน การยกเท้า การก้าวเท้า จนกระทั่งการหย่อนเท้าลงพื้น	637
28	การเดินจงกรมแบบเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน	การเจริญสติกำหนดรู้เวทนาที่กำลังเกิดขึ้นแทรกในขณะที่เดินจงกรมอยู่	638
29	การเดินจงกรมแบบจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน	การเจริญสติกำหนดรู้ความคิด คิดถึงอดีต อนาคต หรือฟุ้งซ่านของจิตที่เกิดขึ้นแทรกในขณะที่เดินจงกรมอยู่	638
30	การเดินจงกรมแบบอัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน	การเจริญสติกำหนดรู้สภาพธรรมที่เกิดขึ้นแทรกในขณะที่เดินจงกรมอยู่ โดยรู้เท่าทันอาการตามสภาพธรรมที่ชัดเจนในขณะนั้นความรู้สึกว่าเราเป็นผู้รู้เท่าไม่ปรากฏปราศจากภาวะแห่งบุคคล ตัวตน เรา เขา มีเพียงอารมณ์ที่ปรากฏชัดกับจิตที่เข้าไปรู้เท่านั้น	639
31	การเดินจงกรมโดยการกำหนดตามหลักอริยสัจ 4	การรู้เห็นความเกิดดับของรูปที่เคลื่อนไหวในขณะที่เดิน จิตที่ต้องการจะเดิน สติที่ระลึกรู้และปัญญาที่หยั่งเห็น เป็นต้น จัดเป็นการกำหนดรู้ทุกขสัจ ชื่อว่า ปริญญากิจ คือ กิจกำหนดรู้การละความพอใจในสภาวะธรรมที่กำหนดรู้ อยู่ จัดเป็นการละสมุทัยสัจได้ชั่วขณะเป็นตถังคปหาน ชื่อว่า ปหานกิจ คือ กิจละ	639
32	การเดินจงกรมในการปฏิบัติวิปัสสนา	การเดินไปมาในสถานที่แห่งเดียว โดยเดินกลับไปมาเพื่อผ่อนคลายความเมื่อยจากการนั่ง หรือเพื่อเจริญสติ	638
33	การเดินจงกรมระยะที่ 1	เดินก้าวไปข้างหน้าเพียง 1 จังหวะ คือก้าวเท้าข้างใดข้างหนึ่งไปด้านหน้าครั้งเดียว โดยใช้คำบริกรรมกำกับ เช่น ขณะก้าวเท้าขวาให้กำหนดว่า “ขวาย่างหนอ” ขณะก้าวเท้าซ้ายให้กำหนดว่า “ซ้ายย่างหนอ”	634
34	การเดินจงกรม	เดินก้าวไปข้างหน้าเพียง 2 จังหวะ คือยกเท้าข้างใดข้างหนึ่งไป	635

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	ระยะที่ 2	ข้างบน และเหยียบลงพื้นด้านล่าง โดยใช้คำบริกรรมกำกับ เช่น ขณะยกเท้าขึ้นให้กำหนดว่า “ยกหนอ” ขณะเหยียบเท้าลงกำหนดว่า “เหยียบหนอ”	
35	การเดินจงกรม ระยะที่ 3	เดินก้าวไปข้างหน้าเพียง 3 จังหวะ คือยกเท้าข้างใดข้างหนึ่งไปข้างบน ยื่นเท้าไปด้านหน้า และเหยียบลงพื้นด้านล่าง โดยใช้คำบริกรรมกำกับ เช่น ขณะยกเท้าขึ้นให้กำหนดว่า “ยกหนอ” ขณะก้าวเท้าไปข้างหน้ากำหนดว่า “ย่างหนอ” ขณะเหยียบเท้าลงกำหนดว่า “เหยียบหนอ”	635
36	การเดินจงกรม ระยะที่ 4	เดินก้าวไปข้างหน้าเพียง 4 จังหวะ คือยกส้นเท้าขึ้น ยกเท้าขึ้นข้างบน ยื่นเท้าไปด้านหน้า และเหยียบลงพื้นด้านล่าง โดยใช้คำบริกรรมกำกับ เช่น ขณะยกส้นเท้าขึ้นให้กำหนดว่า “ยกส้นหนอ” ขณะยกเท้าขึ้นให้กำหนดว่า “ยกหนอ” ขณะก้าวเท้าไปข้างหน้ากำหนดว่า “ย่างหนอ” ขณะเหยียบเท้าลงกำหนดว่า “เหยียบหนอ”	636
37	การเดินจงกรม ระยะที่ 5	เดินก้าวไปข้างหน้าเพียง 5 จังหวะ คือยกส้นเท้าขึ้น ยกเท้าขึ้นข้างบน ยื่นเท้าไปด้านหน้า ปลายเท้าลงมาแตะพื้นด้านล่าง และเหยียบลงพื้นเต็มฝ่าเท้า โดยใช้คำบริกรรมกำกับ เช่น ขณะยกส้นเท้าขึ้นให้กำหนดว่า “ยกส้นหนอ” ขณะยกเท้าขึ้นให้กำหนดว่า “ยกหนอ” ขณะก้าวเท้าไปข้างหน้ากำหนดว่า “ย่างหนอ” ขณะหย่อนเท้าลงกำหนดว่า “ลงหนอ” ขณะเหยียบเท้าลงกำหนดว่า “ถูกหนอ”	636
38	การเดินจงกรม ระยะที่ 6	เดินก้าวไปข้างหน้าเพียง 6 จังหวะ คือยกส้นเท้าขึ้น ยกเท้าขึ้นข้างบน ยื่นเท้าไปด้านหน้า ปลายเท้าลงมาแตะพื้นด้านล่าง เหยียบลงพื้นเต็มฝ่าเท้า และกดเท้าลงที่พื้นให้เต็มฝ่าเท้า โดยใช้คำบริกรรมกำกับ เช่น ขณะยกส้นเท้าขึ้นให้กำหนดว่า “ยกส้นหนอ” ขณะยกเท้าขึ้นให้กำหนดว่า “ยกหนอ” ขณะก้าวเท้าไปข้างหน้ากำหนดว่า “ย่างหนอ” ขณะหย่อนเท้าลงกำหนดว่า “ลงหนอ” ขณะเหยียบเท้าลงกำหนดว่า “ถูกหนอ” ขณะกดเท้าลงกำหนดว่า “กดหนอ”	636
39	การเดินจงกรม สติปัฏฐาน 4	การเดินจงกรมที่มีการเจริญสติกำหนดรู้ตัวอยู่เสมอในฐานกาย ฐานเวทนา ฐานจิต และฐานธรรม	637

ชุดความรู้นิตยสารวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
40	เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่า “เรายืน”	ให้ยืนตัวตรง และศีรษะตั้งตรงไม่ก้มหรือเงยหน้าวางเท้าทั้งสอง เคียงคู่กัน ให้ปลายเท้าเสมอกันและให้ห่างกันเล็กน้อย มือทั้งสองประสานกันไว้ข้างหน้าหรือข้างหลังก็ได้ สายตามองไปหรือทอดสายตาไปข้างหน้าประมาณ 1 หรือ 2 เมตร ตั้งสติไว้ที่กาย รู้อาการของกายที่กำลังยืนตั้งตรงอยู่นั้น แล้วกำหนดพร้อมบริกรรมในใจว่า “ยืนหนอ ๆๆ” นี้เรียกว่า รู้ชัดว่า “เรายืน”	271, 642
41	เมื่อนั่ง ก็รู้ชัดว่า “เรานั่ง”	ให้นั่งตัวตรง หน้าตรง หลังตรง นำเท้าขวามาทับเท้าซ้าย หลังตกลงเบา ๆ ใจใจเข้าไปรู้สึกถึงอาการของร่างกายที่นั่งอยู่ แล้วมีสติกำหนดว่า “นั่งหนอ” “ถูกหนอ” ถูกที่มีอัมผัสผัสกัน	271, 644
42	พอง-ยุบ ไม่ใช่วิปัสสนา	เพราะวิปัสสนาเป็นชื่อของปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดขึ้นจากการกำหนดพอง ยุบอีกทีหนึ่ง	530
43	พอง-ยุบ เป็นธาตุกรรมฐาน	พอง ยุบ จัดเป็นธาตุสม โดยเป็นลมในท้อง เรียกว่า กุศลยาโย อาการเคลื่อนไหวของหน้าท้องที่เกิดจากลมหายใจเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วาโยโณภูฏัพพะรูป (รูปที่ลมกระทบถูกต้อง) เป็นปรมาตถ์สภาวะที่เกี่ยวข้องด้วยการเคลื่อนไหวเพราะมีวาโยธาตุ	529
44	พอง-ยุบ เป็นธาตุปรมาตถ์	อาการเคลื่อนไหวตึงหย่อนไปตามการหดตัวและขยายตัวของกะบังลม เป็นวาโยธาตุที่เป็นภายใน คือ ลมพัดไปมาธรรมชาติที่เคลื่อนไหว เครื่องค้ำจุนรูปภายในตน มีเฉพาะตนที่กรรมยึดถือ ซึ่งเป็นภายในตน	495, 531
	เมื่อนอน ก็รู้ชัดว่า “เรานอน”	ให้นอนตัวตรง หน้าตรง หลังตรง นำเท้าขวามาเหลื่อมเท้าซ้าย หลังตกลงเบา ๆ ใจใจเข้าไปรู้สึกถึงอาการของร่างกายที่นอนอยู่ แล้วมีสติกำหนดว่า “นอนหนอ” “ถูกหนอ” ถูกที่ร่างกายสัมผัสพื้นที่นอน	272
45	ภิกษุหนึ่ง เมื่อดำรงกายอยู่โดยอาการใด ๆ ก็รู้ชัดกายที่ดำรงอยู่โดยอาการนั้น ๆ	การมีสติระลึก รู้ ระลึกได้ โดยสังเกตถึงอาการเคลื่อนไหวของร่างกาย อวัยวะน้อยใหญ่ทุกส่วนที่เคลื่อนไหว เช่น แขน ขา ศรีษะ ท้อง เป็นต้น ที่อยู่ในร่างกายของตนเอง	274
46	ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายใน	ด้วยวิธีการมีสติระลึก รู้ ระลึกได้ โดยสังเกตอาการของร่างกายของตนอยู่ คือ การยืน เดิน นั่ง นอน และสังเกตอาการความ	ดูเปรียบเทียบ

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	อยู่	เคลื่อนไหวทุกส่วนที่เป็นไปในร่างกายอยู่ คำว่า กาย คือ ร่างกายของตน ส่วนคำว่า ในกาย คือ ความเคลื่อนไหวที่ปรากฏในร่างกายของตน	หน้า 214
47	พิจารณาเห็นกายในกาย ภายนอก อยู่	การมีสติระลึกรู้ ระลึกได้ โดยสังเกตถึงอาการเคลื่อนไหวของร่างกาย คือ การยืน เดิน นั่ง นอน ในทุกความเคลื่อนไหวของร่างกายนี้ หรือ อีกประการหนึ่ง การมีสติระลึกรู้ ระลึกได้ สังเกตถึงการเคลื่อนไหวร่างกายของคนอื่นอยู่	ดู เปรียบเทียบ หน้า 580
48	หรือพิจารณาเห็นกายใน กายทั้งภายในทั้ง ภายนอกอยู่	การมีสติระลึกรู้ ระลึกได้ โดยสังเกตถึงอาการของร่างกาย คือ การยืน เดิน นั่ง นอน และในทุกความเคลื่อนไหวของร่างกายนี้ หรือ อีกประการหนึ่ง การมีสติระลึกรู้ ระลึกได้ สังเกตถึงการเคลื่อนไหวร่างกายของตนและคนอื่นอยู่	ดู เปรียบเทียบ หน้า 581
49	พิจารณาเห็นธรรมเป็น เหตุเกิด (กาย) ในกาย อยู่	เหตุเกิดของความเคลื่อนไหวร่างกาย คือ ความไม่รู้ ทำให้เกิดการขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวของร่างกาย (ทำให้เกิดผิด เห็นผิด ว่ามีกายที่เคลื่อนไหว) อีกประการหนึ่งเพราะมีอาหารเป็นเหตุเกิดของร่างกายนี้	275
50	พิจารณาเห็นธรรมเป็น เหตุดับ (แห่งความ เคลื่อนไหวตามหมวด อิริยาบถ) ในกายอยู่	เหตุดับของความเคลื่อนไหวร่างกาย คือ การมีสติระลึกรู้ ทำให้ความอยากเคลื่อนไหวที่เป็นไปตามอำนาจแห่งอวิชชาดับไป จึงทำให้รู้เพียงการรู้ถึงความเคลื่อนไหวของร่างกายเท่านั้น ไม่มีร่างกายของใคร	275
51	หรือพิจารณาเห็นทั้ง ธรรมเป็นเหตุเกิดทั้ง ธรรมเป็นเหตุดับ (แห่ง ลมหายใจ) ในกายอยู่	เหตุเกิดและดับของอาการของลมหายใจที่ปรากฏทางร่างกาย คือ ความไม่รู้ เป็นเหตุให้เกิด ส่วนการมีสติระลึกรู้เป็นเหตุดับ โดยการมีสติระลึกรู้ ระลึกได้ โดยสังเกตถึงอาการเคลื่อนไหวของร่างกาย หากไม่มีสติกำหนดรู้ ร่างกายจะปรากฏมีว่าเป็นร่างกายเรา หากมีสติกำหนดรู้จะมีร่างกายแต่ไม่มีมีเราในขณะที่ สติ	ดู เปรียบเทียบ หน้า 220, 582
52	หรือว่า ภิกษุผู้นั้นมีสติ ปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงเพื่อ อาศัยเจริญญาณ เจริญ สติเท่านั้น ไม่อาศัย	การมีสติระลึกรู้ที่อยู่ที่ความเคลื่อนไหวในร่างกายนี้ โดยมีการ ระลึกรู้ว่าร่างกายที่ปรากฏอยู่เฉพาะหน้านั้นมีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่สิ่งที่ไม่เนื่องด้วย อัตตา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ความ เคลื่อนไหวของร่างกายที่เกิดขึ้น มีเพื่อทำให้เกิดปัญญา เพื่อ	ดู เปรียบเทียบ หน้า 220, 582

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	(ตัณหาและทิวฏฐิ) อยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล	อาศัยในการทำให้สติเจริญขึ้นเท่านั้น ไม่มีความทะยานอยากให้ความเคลื่อนไหวร่างกายเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ (ตามความคิดเห็นที่ผิดของตน ว่าเป็นร่างกายตน เป็นความเคลื่อนไหวของร่างกายตน เป็นต้น) โดยไม่ยึดมั่นถือมั่นทั้งความเคลื่อนไหวของร่างกายและร่างกาย เรียกว่า พิจารณาเห็นกายในกายอยู่	
คำศัพท์หมวดสัมปชัญญะ			
53	สัมปชัญญะ	ความรู้ตัว, ความรู้ตัวทั่วพร้อม, ความรู้ชัด, ความรู้ทั่วชัด ในการก้าวไป การถอยกลับ การแลดู การเหลียวดู การคู้เข้า การเหยียดออก การครองสังขมาภิ บาดรและจิวร การฉัน การตีม การเคี้ยว การลุ่ม การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง	159, 720
54	ภิกษุทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ	ขณะที่เคลื่อนไหวร่างกายไปข้างหน้า มีการยกเท้าเคลื่อนไป เป็นต้น ชื่อว่าก้าวไป (อภิภกมติ) เมื่อร่างกายเอนกลับ มีการยกเท้าถอยกลับมาด้านหลัง เป็นต้น ชื่อว่าถอยกลับ (ปฏิกมมติ)	159
55	ทำความรู้สึกตัวในการแลดู การเหลียวดู	มีความรู้สึกตัวในขณะที่มองไปข้างหน้าชื่อว่าการแลดู (อาโลกิต) และมีความรู้สึกตัวในขณะที่มองดูทางทิศเฉียง ชื่อว่าการเหลียวดู (วิโลกิต)	159
56	ทำความรู้สึกตัวในการคู้เข้า การเหยียดออก	มีความรู้สึกตัวในการคู้แขนหรือขาเข้าหาลำตัว ชื่อว่า ทำความรู้สึกตัวในการคู้เข้า การทำความรู้สึกตัวในการเหยียดมือและเท้าออกไปจากลำตัวหรือร่างกาย ชื่อว่า เหยียดออกทำความรู้สึกตัวในการเหยียดออก	164, 422
57	ทำความรู้สึกตัวในการครองสังขมาภิ บาดร และจิวร	มีความรู้สึกตัวในขณะที่เคลื่อนไหวมือหรือร่างกายโดยไม่หลงลืม ในขณะที่เคลื่อนไหวมือเพื่อการครองจิวร สังขมาภิ และการถือประคองบาตรก็มีความรู้สึกถึงมือที่ถือประคองอยู่	165, 423
58	ทำความรู้สึกตัวในการฉัน การตีม การเคี้ยว การลุ่ม	มีความรู้สึกตัวในขณะที่เคลื่อนไหวมือในการหยิบ จับ ตัก ยกอาหารในขณะที่กำลังฉัน การตีม และมีความรู้สึกตัวในขณะที่ฟันขยับขึ้นลงขณะเคี้ยว มีความรู้สึกตัวในขณะที่อาหารหรือน้ำไหลลงสู่คอไปท้อง และมีความรู้สึกตัวในขณะที่รู้สึกตัว	168, 425

ชุดความรู้นิตยสารกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายนุปัสสนาสติปัญญา			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
59	ทำความเข้าใจในตัวในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ	มีความรู้สึกตัวในขณะที่ถ่ายอุจจาระและปัสสาวะกำลังเคลื่อนออกจากลำไส้ไปสู่ทวารและหลุดจากร่างกายในที่สุด	170, 426
60	ทำความเข้าใจในตัวในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง	มีความรู้สึกตัวในขณะที่ยืน เดิน นั่ง นอน ได้กล่าวไว้แล้วในหมวดอิริยาบถ ส่วนการตื่น ให้มีความรู้สึกตัวในขณะที่ตื่นขึ้นที่แรกกว่ารู้สึกที่ร่างกายหรือจิตใจ ในการพูดให้มีความรู้สึกตัวในขณะที่ขยับปาก ส่วนในการนั่งให้มีความรู้สึกตัวในขณะที่ร่างกายนั่งหรือล้มหายใจไม่มีปรากฏ ให้รู้ชัดอยู่ว่านั่ง	172, 427
61	ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่	ด้วยวิธีในหมวดสัปชัญญะดังกล่าวข้างต้น ให้พิจารณาเห็นถึงความรู้สึกตัวในขณะที่ก้าวไป การถอยกลับ ในการแลดู การเหยียดดูในการคู้เข้า การเหยียดออก ในการครองสังฆาฏิ บาตร และจีวรในการฉัน การตีม การเคี้ยว การลิ้ม ในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ในการยืน เดิน นั่ง นอน การตื่น การพูด การนิ่งที่อยู่ภายในร่างกายของตนเอง	ดูเปรียบเทียบหน้า 214
62	พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่	ด้วยวิธีในหมวดสัปชัญญะดังกล่าวข้างต้น ให้พิจารณาเห็นถึงความรู้สึกตัวในขณะที่ก้าวไป การถอยกลับ ในการแลดู การเหยียดดูในการคู้เข้า การเหยียดออก ในการครองสังฆาฏิ บาตร และจีวรในการฉัน การตีม การเคี้ยว การลิ้ม ในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ในการยืน เดิน นั่ง นอน การตื่น การพูด การนิ่งที่อยู่กับคนอื่นอยู่	ดูเปรียบเทียบหน้า 580
63	หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่	ให้พิจารณาเห็นถึงความเคลื่อนไหวต่างๆ ที่อยู่ภายในร่างกายของตนด้วย และพิจารณาเห็นถึงความเคลื่อนไหวต่าง ๆ ที่อยู่ภายนอกคือร่างกายของคนอื่นอยู่	ดูเปรียบเทียบหน้า 581
64	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (กาย) ในกายอยู่	เหตุเกิดของความเคลื่อนไหวร่างกาย(กรรมคือการกระทำ) คือ ความไม่รู้ (อวิชชา) ทำให้เกิดการขยับเขยื้อนเคลื่อนไหวของร่างกาย ด้วยอำนาจแห่งความอยากเคลื่อนไหว(ตัณหา) อีกประการหนึ่งเพราะมีอาหาร (มีผัสสาหาร เป็นต้น) เป็นเหตุเกิดของการเคลื่อนไหวร่างกายนี้ด้วย	ดูเปรียบเทียบหน้า 218, 581
65	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งความ	เหตุดับของความเคลื่อนไหวร่างกาย คือ การมีสติระลึกรู้ ทำให้ความอยากเคลื่อนไหวที่เป็นไปตามอำนาจแห่งอวิชชาดับไป จึง	ดูเปรียบเทียบ

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	เคลื่อนไหวตามหมวดสัมพันธ์) ในกายอยู่	ทำให้รู้เพียงการรู้ถึงความเคลื่อนไหวของร่างกายเท่านั้น แม้เห็นลักษณะการเปลี่ยนแปลงอยู่รูปก็ดับ	หน้า 219, 581
66	หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่	ให้มีสติกำหนดพิจารณาอาการของความเคลื่อนไหวร่างกายตามหมวดสัมพันธ์นี้ คือ ความไม่รู้ เป็นเหตุให้ความเคลื่อนไหวต่างเกิดขึ้นด้วยอกนาจแห่งต้นหา ส่วนการมีสติระลึกรู้เป็นเหตุดับอวิชชา เพราะความไม่รู้ดับไป ความอยากเคลื่อนไหวจึงดับ	ดูเปรียบเทียบหน้า 220, 582
67	หรือว่า ภิกษุนี้มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ต้นหาและทิวฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล	การมีสติระลึกรู้ถึงความเคลื่อนไหวในร่างกายนี้ตามหมวดสัมพันธ์ โดยมีการระลึกรู้ว่าร่างกายซึ่งกำลังเคลื่อนไหวอยู่ที่ปรากฏอยู่เฉพาะหน้านั้นมีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่อดีต ไม่ใช่สิ่งที่เนื่องด้วยอดีต ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ความเคลื่อนไหวของร่างกายที่เกิดขึ้น มีเพื่อทำให้เกิดปัญญา เพื่ออาศัยในการทำให้สติเจริญขึ้นเท่านั้น ไม่มีความทะยานอยากให้ความเคลื่อนไหวร่างกายเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ (ตามความคิดเห็นที่ผิดของตน ว่าเป็นร่างกายตน เป็นความเคลื่อนไหวของร่างกายตน เป็นต้น) โดยไม่ยึดมั่นถือมั่นทั้งความเคลื่อนไหวของร่างกายและร่างกาย เรียกว่า พิจารณาเห็นกายในกายอยู่	ดูเปรียบเทียบหน้า 220, 582
คำศัพท์หมวดมนสิการสิ่งปฏิกุศล			
68	ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมา เบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ	พระผู้มีพระภาคครั้งทรงจำแนกกายานุปัสสนาด้วยอำนาจมณสิการโดยเป็นสัมชัญญะอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนกด้วยความเป็นปฏิกุศล จึงได้ตรัสแนะนำต่อไปว่า ให้พิจารณาร่างกายของตนตั้งแต่เบื้องบนคือปลายผมลงมาถึงเบื้องล่างคือฝ่าเท้า ที่มีหนังหุ้มอยู่ทั่วร่างกายนี้ เป็นสิ่งที่ไม่สะอาดโดยประการต่าง ๆ	330
69	ผม	ให้พิจารณาถึงเส้นผมที่เป็นเส้นยาว สีของมันน่าเกลียด สีดำ สีขาว หงอกกลิ่นของมันน่าเกลียด หนังศีรษะหล่อเลี้ยงผมด้วยเลือดด้วยน้ำเหลือง อยู่บนศีรษะ	240, 583
70	ขน	ให้พิจารณาอย่างเดียวกับผม เพราะมันคล้ายกัน ผิดกันแต่ว่าเป็นเส้นเล็ก ๆ อยู่เต็มไปตามตัว เช่น ขนคิ้ว หนวด เครา และ	240, 584

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		ขนอ่อนตามตัว เป็นต้นการพิจารณาผมอย่างไรก็พิจารณาขนอย่างนั้น	
71	เล็บ	ให้พิจารณาถึงเล็บ ที่งอกอยู่ตามปลายนิ้วมือ และปลายนิ้วเท้า มีทั้งขี้ดิน ขี้โคล ที่อยู่ในเล็บนี้ เป็นของไม่สะอาด	240, 585
72	ฟัน	ให้พิจารณาถึงฟัน มีรูปร่างของมนำเกลียด ทุกชิ้นนำเกลียด มีกลิ่นเหม็น ฉะนั้น จึงกล่าวว่าเป็นสิ่งปฏิกุล ไม่สวยงาม	240, 586
73	หนัง	ให้พิจารณาถึงผิวหนังที่ห่อหุ้มทั่วทั้งตัวนี้ มีสีสนวรรณะของมนำเกลียด กลิ่นของมนำเกลียด หน้าที่การงานของมันก็นำเกลียด คอยรับฝุ่นละอองอยู่ทั่วตัว เป็นที่ถ่ายออกแห่งความร้อน หรือสิ่งสกปรกในร่างกายนี้	240, 587
74	เนื้อ	ให้พิจารณาถึงเนื้อที่เนาหมื่นอยู่เป็นประจำ (หากแม้ไม่ทำ ความสะอาด มีการอาบน้ำ เป็นต้น) เป็นสิ่งนำเกลียด	247, 589
75	เอ็น	ให้พิจารณาถึงเอ็นทั้งหลายที่มีดกระดุกตามส่วนต่าง ๆ ของร่างกายอยู่นี้ เป็นเส้นสีขาวน้ำผึ้ง ร้อยรัดสิ่งที่ไม่สะอาด คือเอ็น 900 เส้นย้อมเกาะดั่งร่างกระดูกไว้ในเรือนร่างประมาณวาหนึ่ง เหมือนเถาวัลย์เกาะดั่งเรือนไว้	247, 590
76	กระดูก	ให้พิจารณาถึงกระดูก 300 ท่อนที่เป็นโครงสร้างเหล่านี้ ถูกเอ็น 900 เส้น และเนื้อ 9 ชิ้นผูกและฉาบไว้ ถูกหนังที่หีบเป็นอันเดียวกันเหนียวรั้งไว้ มียางเหนียวไหลไปตามประสาทบรรล 7,000 มีหยดเหงื่อที่กรองด้วยขุมขน 99,000 หยด มีตระกูลหนอน 80 ตระกูล จึงถึงการนับว่า ‘กาย’ ก็จะไม่เห็นสิ่งใดๆ ที่ตนควรเข้าไปยึดถือ แต่จะเห็นเพียงร่างกระดูกที่ถูกเอ็นรัดตรึงไว้ ซึ่งคลาคล่ำไปด้วยซากศพต่าง ๆ อย่างเดียวเท่านั้น	247, 591
77	เยื่อในกระดูก	ให้พิจารณาถึงเยื่อในกระดูกซึ่งอยู่ในกระดูกส่วนต่างๆ ตามร่างกายเป็นสิ่งไม่สะอาด	247, 590
78	ไต	ให้พิจารณาถึงไต ไต ได้แก่ ก้อนเนื้อ 2 ก้อน มีขี้ัวเดียวกัน รูปร่างคล้ายลูกสะบ้าของเด็ก ๆ หรือคล้ายผลมะม่วง 2 ผลที่ติดอยู่ในขี้ัวเดียวกัน มีเอ็นใหญ่รั้งรัดจากลำคอลงไปถึงหัวใจและแยกออก ห้อยอยู่ทั้ง 2 ข้าง ทำหน้าที่ขับของเสียออกมากับน้ำ	247, 254, 590

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		ปัสสาวะ จึงเป็นของไม่สะอาด	
79	หัวใจ	ให้พิจารณาถึงหัวใจนั้น ข้างหนึ่งเป็นช่องเหมือนผลบุนนาคที่ถูกตัดยอด ข้างนอกเกลี้ยงเกลา ข้างในเป็นเช่นกับข้างในของผลบวบขม มีเลือดไหลผ่านข้างใน เป็นของไม่สะอาด	253, 595
80	ตับ	ให้พิจารณาถึงตับ ซึ่งเป็นก้อนเนื้อคู่ในภายในร่างกาย มีรูปลักษณะเหมือนดอกโกมุต มีสีแดงเข้ม เป็นของไม่สะอาด	253, 596
81	พังผืด	ให้พิจารณาถึงพังผืดชนิดปิดคลุมหัวใจและไตตั้งอยู่ พังผืดชนิดไม่ปิดหุ้มเนื้อภายในหนังทั่วร่างกายตั้งอยู่ เป็นของไม่สะอาด สีเหมือนผ้าเก่าสีขาว	253, 596
82	ม้าม	ให้พิจารณาถึงม้ามที่อวัยวะข้างบนแผ่นท้องในข้างซ้ายของหัวใจตั้งอยู่ เป็นของไม่สะอาด	597
83	ปอด	ให้พิจารณาถึงปอดมีทรวงตรงเหมือนชิ้นขนมที่ถูกตัดไม่เสมอ มีสีแดงเหมือนผลมะเดื่อที่สุกยังไม่จัด เป็นของไม่สะอาด	254, 597
84	ลำไส้ใหญ่	ให้พิจารณาถึงลำไส้ใหญ่นั้นตั้งอยู่แล้วในภายในร่างกาย ซึ่งมีหลุมคอและทางเดินของกรีส [อุจจาระ] เป็นที่สุด เพราะเบื้องบนโยงกับหลุมคอ และเบื้องล่างโยงกับทางเดินของกรีส	254, 598
85	ลำไส้เล็ก	ให้พิจารณาถึงลำไส้เล็กนั้นตั้งอยู่ในระหว่างลำไส้ใหญ่ 21 ขด เหมือนด้ายยนต์ที่พันแผ่นกระดานยนต์ไว้เวลาที่ซักยนต์ของคนทำจอบและขวานเป็นต้น เหมือนเชือกที่มีมัดภายในขนดรวมกันไว้ที่ปลายดาด แล้วร้อยเย็บภายในขนดนั้นจากระหว่างวงกลมเชือกสำหรับเช็ดเท้าไว้ เป็นของไม่สะอาด	254, 598
86	อาหารใหม่	ให้พิจารณาถึงอาหารที่กลืนลงไปคำแรกทันที เป็นอวัยวะที่น้ำดื่มและอาหารเป็นต้นมีประการต่าง ๆ ที่ถูกสากคือฟันบดละเอียดแล้ว ถูกมือคือลิ้นตัวพลิกกลับไปมา เกลือกกล้วยด้วยน้ำลายและน้ำย่อย ปราศจากความถึงพร้อมด้วยสี กลิ่น และรสไปในขณะนั้น เป็นเช่นเดียวกับน้ำข้าวในที่ทอทุกและรากสุนัข ตกลงไปเกลือกกล้วยด้วยดี เสมหะ และลม เปื่อยยุ่ยไปด้วยกำลังความร้อนแห่งไฟในท้อง คลาคล้ำไปด้วยหมู่หนอน ผุดขึ้นเป็นฟองเป็นต่อมสูงๆขึ้นไป ถึงความเป็นกาก มีกลิ่น	255, 599

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		เหม็น และน่ารังเกียจเป็นอย่างยิ่งตั้งอยู่	
87	อาหารเก่า	ให้พิจารณาถึงน้ำดื่มและอาหารเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ตกลงในกระเพาะอาหารใหม่ ถูกไฟในท้องเผาแล้วเผาอีกจนเป็นฟองน้ำ แล้วถึงความเป็นสภาพแหลกละเอียดเหมือนถูกบดด้วยหินบด ไหลลงตามช่องแห่งไส้ใหญ่แล้วสะสมรวมกันอยู่ เหมือนดินเหลืองที่เขาย่ำใส่ไว้ในปล้องไม้ไผ่	256, 600
88	เยื่อในกระโหลกศีรษะ	ให้พิจารณาถึงมันสมองนั้นเป็นประเภทก้อนมันสมอง 4 ก้อน ที่อาศัยแนวประสาน 4 แนวในภายในกระโหลกศีรษะ ตั้งรวมกันอยู่ เหมือนก้อนแป้ง 4 ก้อนที่เขาดังรวมกันไว้	256, 601
89	ดี	ให้พิจารณาถึงดีที่ไม่เป็นฝัก เว้นที่ตั้งแห่งผม ขน ฟัน และเล็บที่พ้นไปจากเนื้อและหนังที่แห่งกระด้างแล้ว ซึมซาบไปทั่วร่างกายที่เหลือตั้งอยู่ ดีที่เป็นฝักตั้งอยู่ในถุงน้ำดีซึ่งเหมือนกับฝักบวบขม เชื่อง ๆ ที่ตั้งอยู่ติดกับเนื้อตับในระหว่างหัวใจและปอด ซึ่งเมื่อกำเรียบแล้ว สัตว์ทั้งหลายจะเป็นบ้า มีจิตวิปลาส	256, 601
90	เสลด	ให้พิจารณาถึงเสลดนั้นตั้งอยู่บนพื้นท้อง ซึ่งเป็นสิ่งที่เมื่อน้ำดื่มและอาหารเป็นต้นตกลงในเวลาสิ้นกินอาหารมีน้ำดื่มและอาหารเป็นต้น ก็จะแยกออกเป็น 2 ส่วนแล้วกลับมารวมกันอีก ซึ่งเมื่อมีน้อย พื้นท้องจะมีกลิ่นเหมือนซากศพที่น่ารังเกียจอย่างยิ่ง เหมือนหัวผีสุก เหมือนไข่ไก่เน่า ฉะนั้น ด้วยกลิ่นที่พุ่งขึ้นจากท้องนั้นนั่นแล การเรอก็ดี ปากก็ดี ย่อมส่งกลิ่นเหม็นเช่นเดียวกับซากศพที่เน่า	257, 602
91	หนอง	ให้พิจารณาถึงหนองในร่างกายมีสีเหมือนใบไม้เหลือง เมื่อส่วนแห่งร่างกายถูกตอ หนาม เครื่องประหาร และเปลวไฟเป็นต้นกระทบแล้ว เลือดจะรวมตัวห่ออยู่ หรือเกิดฝีและต่อมเป็นต้นในโอกาสใด ๆ หนองย่อมตั้งอยู่โอกาสนั้น ๆ	257, 602
92	เลือด	ให้พิจารณาถึงเลือดชั้นทำส่วนภายใต้ตับให้เต็ม แล้วให้หยาดประมาณเต็มบาตรใบหนึ่งหยดลงเบื้องบนไต หัวใจ ตับ และปอดทีละหน่อย ทำไต หัวใจ ตับ และปอดให้เปียกชุ่มซังอยู่ ซึ่งเมื่อไม่ทำไตและหัวใจเป็นต้นให้เปียกชุ่มอยู่ สัตว์ทั้งหลายก็จะกระหายน้ำ	257, 603

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
93	เหงื่อ	ให้พิจารณาถึงเหงื่อเป็นอารมณ์ พึงใส่ใจเหงื่อด้วยอำนาจที่เหงื่อทำรุ่มผมและรุ่มขนให้เต็มแล้วตั้งอยู่ได้เท่านั้น	258, 604
94	มันชั้น	ให้พิจารณาถึงมันชั้นนั้นของบุคคลผู้มีร่างกายอ้วนตั้งแต่ไปทั่วร่างกาย ของบุคคลผู้มีร่างกายผอม ตั้งอยู่ติดกับเนื้อแข็งเป็นต้น มันชั้นใดแม้ถูกนับว่าเป็นยางเหนียว ใคร ๆ ก็ไม่รวบรวมไว้ เพราะเป็นของน่ารังเกียจอย่างยิ่ง	258, 604
95	น้ำตา	ให้พิจารณาถึงน้ำตาที่ขังอยู่แล้วในเบ้าตาทั้ง 2 มีสีเหมือนน้ำมันงาใส เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเกิดความดีใจก็หัวเราะดังลั่นเกิดความเสียใจร้องไห้ ครวญครวญ หรือกลืนกินอาหารที่มีพิษเห็นปานนั้น และเมื่อใด ตาทั้ง 2 ข้างของสัตว์เหล่านั้น ถูกควั่นละออง และฝุ่นเป็นต้นกระทบ เมื่อนั้น น้ำตาก็จะเกิดเพราะความดีใจ ความเสียใจ และอาหารที่มีพิษเป็นต้น แล้วขังอยู่เต็มเบ้าตา และไหลออกมา	258, 605
96	มันเหลว	ให้พิจารณาถึงมันเหลวกล่าวคือยางเหนียวที่ละลายในภายในร่างกาย มีสีเหมือนน้ำมันที่เขาราดลงในข้าวตัง ขังอยู่แล้วที่ฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า โพรงจุมก หน้าผาก และจงบอบ่า	259, 606
97	น้ำลาย	ให้พิจารณาถึงน้ำลายนั้นไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง 2 ข้าง มาขังอยู่ที่ลิ้น มีลักษณะเหมือนฟองน้ำทะเล บางครั้งมีกลิ่นเน่าเหม็น เป็นของไม่สะอาด	259, 606
98	น้ำมูก	ให้พิจารณาถึงน้ำมูกนั้นขังอยู่เต็มโพรงจมูก เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายร้องไห้ หรือเกิดธาตุกำเริบ ด้วยอำนาจอาหารและฤดูที่ไม่เสมอกัน เมื่อนั้น มันสมองที่กลายเป็นเสลดเสีย ก็จะไหลออกจากภายในศีรษะ ไหลลงไปทางช่องบนเพดาน แล้วขังอยู่เต็มโพรงจมูก เป็นสิ่งไม่สะอาด	259, 607
99	ไขข้อ	ให้พิจารณาถึงไขข้อในภายในร่างกาย ก็คือซากศพที่สิ้นเป็นมันในภายในที่ต่อแห่งร่างกาย เป็นสิ่งไม่สะอาด	260, 608
100	มูตร	ให้พิจารณาถึงมูตร(ปัสสาวะ) นั้นขังอยู่ในภายในกระเพาะปัสสาวะ ทางออกของมูตรปรากฏแล้วเหมือนรสน้ำโสโครกยอมเข้าไปในหม้อรองซึ่งที่คว่ำปากไว้ ซึ่งถูกโยนลงไปในปีโสโครก	260, 608

ชุดความรู้ภาษามนุษย์วิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		แต่ทางเข้าไปของรสน้ำโสโครกนั้นไม่ปรากฏ	
101	ภิกษุทั้งหลาย ถูงมีปาก 2 ข้าง เต็มไปด้วยธัญพืช ชนิดต่าง ๆ	เป็นคำอุปมาของร่างกายที่เปรียบเหมือนกับถูงที่มีปาก 2 ข้าง คือ ด้านบนกับด้านล่าง ภายในบรรจุไปด้วยธัญพืชหลายชนิดที่แตกต่างกัน	609
102	คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง เมล็ด งา ข้าวสาร	เป็นคำอุปมาของอวัยวะทั้ง 32 มี เกสา ผม เป็นต้น ที่เปรียบเหมือนกับธัญพืชที่มีหลายชนิด มี ข้าวสาลี เป็นต้น	609
103	คนตาดีเปิดถูงยาวนั้น ออก พิจารณาเห็นว่า “นี่เป็นข้าวสาลี นี่เป็นข้าวเปลือก นี่เป็นถั่วเขียว นี่เป็นถั่วเหลือง นี่เป็นเมล็ดงา นี่เป็นข้าวสาร” แม้ฉันใด	เป็นคำอุปมาของการเจริญวิปัสสนาจนยังเห็นความจริงในอาการ 32 ที่มีอยู่ในร่างกายนี้ ที่เปรียบเหมือนกับการเห็นข้าวสาลี ข้าวเปลือก เป็นต้น ที่แยกกันอยู่ ไม่ใช่สิ่งเดียวกัน	609
104	ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตั้งแต่ ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมา เบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่ โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ	เป็นคำอุปมาของผู้ปฏิบัติสามารถยังเห็นอาการ 32 มี เกสา ผม เป็นสิ่งไม่สะอาด เป็นของน่าเกลียด เป็นต้น ที่มีอยู่ในร่างกาย ตั้งแต่ด้านบน คือ ผม ลงมาด้านล่าง คือ เท้า ถูกห่อหุ้มไปด้วยหนัง เป็นสิ่งไม่สะอาด	584
105	ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายใน	ด้วยการปฏิบัติตามหมวดปฏิกุลมนสิการ คือ การพิจารณาอาการ 32 เป็นของน่าเกลียด เป็นสิ่งไม่สะอาด เป็นของปฏิกูล ดังกล่าวมานี้ ผู้ปฏิบัติย่อมเห็น อาการ 32 ดังกล่าว ล้วนอยู่ในร่างกายนี้ ร่างกายกับอาการ 32 ที่อยู่ในร่างกายไม่ใช่สิ่งเดียวกัน	ดูเปรียบเทียบ หน้า 214
106	พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก	ด้วยการปฏิบัติตามหมวดปฏิกุลมนสิการ คือ การพิจารณาอาการ 32 เป็นของน่าเกลียด เป็นสิ่งไม่สะอาด เป็นของปฏิกูล ดังกล่าวมานี้ ผู้ปฏิบัติย่อมเห็น อาการ 32 ดังกล่าว ล้วนอยู่ในร่างกายของคนอื่นด้วย ร่างกายกับอาการ 32 ที่อยู่ในร่างกายของคนอื่นไม่ใช่สิ่งเดียวกัน	ดูเปรียบเทียบ หน้า 580

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
107	หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่	การพิจารณาอาการ 32 เป็นของน่าเกลียด เป็นสิ่งไม่สะอาด เป็นของปฏิกูล ล้วนอยู่ในร่างกายของตนด้วย ของคนอื่นด้วย ร่างกายกับอาการ 32 ที่อยู่ในร่างกายของตนและคนอื่นไม่ใช่สิ่งเดียวกัน	ดู เปรียบเทียบ หน้า 581
108	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (อาการ 32) ในกายอยู่	เหตุเกิดของอาการ 32 คือ กรรมหรือการกระทำที่เกิดจากความไม่รู้ (อวิชชา) ด้วยอำนาจแห่งความอยาก(ตัณหา) จึงส่งผลให้เกิดมีอาการ 32 อีกประการหนึ่งเพราะมีอาหาร (มีผัสสาหาร เป็นต้น) เป็นเหตุเกิดอาการ 32 นี้ด้วย	ดู เปรียบเทียบ หน้า 218, 581
109	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (ลมหายใจ) ในกายอยู่	เหตุดับของความเคลื่อนไหวร่างกาย คือ การมีสติระลึกรู้ ทำให้ความอยากเคลื่อนไหวที่เป็นไปตามอำนาจแห่งอวิชชาดับไป จึงทำให้รู้เพียงการรู้ถึงความเคลื่อนไหวของร่างกายเท่านั้น แม้เห็นลักษณะการเปลี่ยนแปลงอยู่รูปก็ดับ	ดู เปรียบเทียบ หน้า 219, 581
110	หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (ลมหายใจ) ในกายอยู่	สติที่กำหนดมนสิการปฏิกูล เป็นทุกขสังข ตัณหาที่มีมาก่อนอันยังสตินั้นให้ตั้งขึ้นเป็นสมุทัย ความไม่เป็นไปแห่งธรรมทั้งสอง (สติและตัณหา) เป็นนิโรธ อริยมรรคที่มีการกำหนดรู้ทุกข ละสมุทัย มินิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรค เจอชวนชวายเป็นอำนาจ ทั้ง 4 ประการอย่างนี้แล้วย่อมบรรลุลความดับได้	ดู เปรียบเทียบ หน้า 220, 582
111	หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล	การมีสติระลึกรู้อาการ 32 ในร่างกายนี้ตามหมวดปฏิกูล มนสิการ โดยมีการระลึกรู้ว่าอาการ 32 ที่อยู่ในร่างกายนี้มีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่สิ่ง ที่เนื่องด้วยอตตา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร อาการ 32 ในร่างกายที่เกิดขึ้น มีเพื่อทำให้เกิดปัญญา เพื่ออาศัยในการทำให้สติเจริญขึ้นเท่านั้น ไม่มีความทะยานอยากให้ความเคลื่อนไหวร่างกายอาการ 32 เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ (ตามความคิดเห็นที่ผิดของตน ว่าเป็นร่างกายตน เป็นความเคลื่อนไหวของร่างกายตน เป็นต้น) โดยไม่ยึดมั่นถือมั่นทั้งอาการ 32 ที่อยู่ในร่างกายและร่างกาย เรียกว่า พิจารณาเห็นกายในกายอยู่	ดู เปรียบเทียบ หน้า 220, 582
หมวดมนสิการธาตุ			
112	ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุ	พระผู้มีพระภาคครั้งทรงจำแนกกายานุปัสสนาด้วยอำนาจการ มนสิการโดยเป็นปฏิกูลอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงจำแนก	261

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	พิจารณาเห็นกายนี้ ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า “ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่”	ด้วยความเป็นธาตุ จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า อีกประการหนึ่ง (ปุณ จปร) พิจารณาเห็นร่างกายที่เป็นอยู่ขณะนี้ว่า เป็นธาตุ เพราะมีเนื้อความว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็นแต่สภาวะแท้ ๆ นั้นเอง ธาตุ 4 ที่อยู่ในร่างกายนี้ คือ 1) ธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) มีลักษณะแข็งและอ่อน 2) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) มีลักษณะไหลและเกาะกุม 3) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) มีลักษณะร้อนและเย็น 4) ธาตุลม (วาโยธาตุ) มีลักษณะเคลื่อนไหวและหย่อนตึง	
113	ธาตุ	ชื่อว่า ธาตุ เพราะมีเนื้อความว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็นแต่สภาวะแท้ ๆ	610
114	ธาตุดิน	ให้มีสติกำหนดตระลึกรู้ส่วนที่มีลักษณะแข็งและอ่อนในร่างกายของตน ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไข่มดไข่น้อยอาหารใหม่ อาหารเก่า หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใดที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของแข็งแข็ง เป็นของหยาบ	263, 610
115	ธาตุน้ำ	ให้มีสติกำหนดตระลึกรู้ส่วนที่มีลักษณะไหลและเกาะกุม ได้แก่ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ น้ำตา มันทัน เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเอิบอาบ มีความเอิบอาบ	264, 611
116	ธาตุไฟ	ให้มีสติกำหนดตระลึกรู้ส่วนที่มีลักษณะร้อนและเย็น ได้แก่ ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้อบอุ่น ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้ทรุดโทรม ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำร่างกายให้เราร้อน ธรรมชาติที่เป็นเครื่องย่อยสิ่งที่กินแล้ว ต้มแล้ว เคี้ยวแล้ว และลึ้มรสแล้ว หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของเราร้อน มีความเราร้อน	265, 611
117	ธาตุลม	ให้มีสติกำหนดตระลึกรู้ส่วนที่มีลักษณะเคลื่อนไหวและหย่อนตึง ได้แก่ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก หรืออุปาทินนกรูป ภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา	265, 611

ชุดความรู้นิตยสารกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
118	ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคมีความชำนาญ ครั้นฆ่าโคแล้ว แบ่งอวัยวะออกเป็นส่วน ๆ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง แม้นั้นใด ภิกษุก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า “ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่”	เป็นเนื้อความที่อุปมาดังต่อไปนี้ คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคที่เป็นลูกจ้าง ครั้นฆ่าโคแล้วก็ฆ่าและแยกเป็นส่วน ๆ นั่งขายอยู่ที่ทาง 4 แพร่ง กล่าวคือที่ทำมกลางถนนใหญ่ที่แยกไป 4 ทิศ ฉนั้นใด ภิกษุก็ฉนั้นนั้นเหมือนกันพิจารณากายที่ชื่อว่าตามที่ตั้งอยู่ เพราะตั้งอยู่โดยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งอริยาบถทั้ง 4 และที่ชื่อว่าตามที่ตั้งอยู่ เพราะดำรงมั่นดีแล้วอย่างนี้ว่า “ในกายนี้ มีธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) ธาตุลม (วาโยธาตุ)	612
119	ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่	ด้วยวิธีการพิจารณาตามหมวดธาตุมนสิการนี้ พึงหยั่งเห็นธาตุทั้งหลาย คือ 1) ธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) มีลักษณะแข็งและอ่อน 2) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) มีลักษณะไหลและเกาะกุม 3) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) มีลักษณะร้อนและเย็น 4) ธาตุลม (วาโยธาตุ) มีลักษณะเคลื่อนไหวและหย่อนตึง ที่มีอยู่ในร่างกายนี้	ดูเปรียบเทียบหน้า 214
120	พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่	ด้วยวิธีการพิจารณาตามหมวดธาตุมนสิการนี้ พึงหยั่งเห็นธาตุทั้งหลายที่มีอาศัยอยู่ในร่างกายของคนอื่น คือ 1) ธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) มีลักษณะแข็งและอ่อน 2) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) มีลักษณะไหลและเกาะกุม 3) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) มีลักษณะร้อนและเย็น 4) ธาตุลม (วาโยธาตุ) มีลักษณะเคลื่อนไหวและหย่อนตึง	ดูเปรียบเทียบหน้า 580
121	หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่	พึงหยั่งเห็นธาตุทั้งหลาย คือ 1) ธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) มีลักษณะแข็งและอ่อน 2) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) มีลักษณะไหลและเกาะกุม 3) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) มีลักษณะร้อนและเย็น 4) ธาตุลม (วาโยธาตุ) มีลักษณะเคลื่อนไหวและหย่อนตึง มีอยู่ในร่างกายนี้ของตนและคนอื่นอยู่ด้วย อีกประการหนึ่ง พึงหยั่งเห็นธาตุทั้งหลายตั้งอยู่ในร่างกายนี้หรือหยั่งเห็นร่างกายนี้เป็นที่อาศัยของธาตุทั้งหลายอยู่	ดูเปรียบเทียบหน้า 581
122	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งธาตุ)	เหตุเกิดของธาตุ 4 คือ กรรมหรือการกระทำที่เกิดจากความไม่รู้ (อวิชชา) ด้วยอำนาจแห่งความอยาก(ตัณหา) จึงส่งผลให้เกิดมี	ดูเปรียบเทียบ

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	ทั้งหลาย) ในกายอยู่	ธาตุ 4 อีกประการหนึ่งเพราะมีอาหาร (มีผัสสาหาร เป็นต้น) เป็นเหตุเกิดธาตุ 4 นี้ด้วย	หน้า 218, 581
123	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่	เหตุดับของความธาตุ 4 คือ การมีสติระลึกรู้ธาตุตามความเป็นจริง ทำให้ความอยากเคลื่อนไหวเป็นไปตามอำนาจแห่งอวิชชาดับไป จึงทำให้รู้เพียงการรู้ถึงธาตุ 4 ที่กำลังเกิดและดับไปเท่านั้น แม้เห็นลักษณะการเปลี่ยนแปลงอยู่ธาตุก็ดับ	ดูเปรียบเทียบ หน้า 219, 581
124	หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่	สติที่กำหนดธาตุมนสิการ เป็นทุกขสังข ตัณหาที่มีมาก่อนอันยังสตินั้นให้ตั้งขึ้นเป็นสมุทัย ความไม่เป็นไปแห่งธรรมทั้งสอง (สติและตัณหา) เป็นนิโรธ อริยมรรคที่มีการกำหนดรู้ทุกข ละสมุทัย มินิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรค เธอชวนขยายด้วยอำนาจทั้ง 4 ประการอย่างนี้แล้วย่อมบรรลุความดับได้	ดูเปรียบเทียบ หน้า 220, 582
125	หรือว่า ภิกษุผู้นั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล	การมีสติระลึกรู้ธาตุ 4 ในร่างกายนี้ตามหมวดธาตุมนสิการ โดยมีการระลึกรู้ว่าธาตุ 4 ที่อยู่ในร่างกายนี้มีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ธาตุ 4 ในร่างกายที่เกิดขึ้น มีไว้เพื่อทำให้เกิดปัญญา เพื่ออาศัยในการทำ ให้สติเจริญขึ้นเท่านั้น ไม่มีความทะยานอยากให้ธาตุ 4 เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ (ตามความคิดเห็นที่ผิดของตน ว่าเป็นร่างกายตน เป็นความเคลื่อนไหวของร่างกายตน เป็นต้น) โดยไม่ยึดมั่นถือมั่นทั้งธาตุ 4 ที่อยู่ในร่างกายและร่างกาย เรียกว่าพิจารณาเห็นกายในกายอยู่	ดูเปรียบเทียบ หน้า 220, 582
หมวดป่าช้า 9 หมวด			
126	ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งตายแล้ว 1 วัน ตายแล้ว 2 วัน ตายแล้ว 3 วัน	พึงพิจารณาร่างกายของคนที่ตายแล้ว 1 วัน ตายแล้ว 2 วัน ตายแล้ว 3 วัน ซึ่งถูกทิ้งไว้ในป่าช้า (สิวลิกาย ฉพฺพิตติ)	109, 388
127	ซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งเป็นศพขึ้นอืด	พิจารณาซากศพที่พองขึ้น โดยที่มันอืดขึ้น ๆ ตามลำดับ นับแต่สิ้นชีวิตไป มีอาการเหมือนลูกหนังที่พองขึ้นด้วยลม เป็นอสุภที่พองขึ้นอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิกุล	114, 388

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
128	ซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งศพเขียวคล้ำ	พิจารณาซากศพที่มีสีแดงในที่ที่มีเนื้อมัน มีสีขาวในที่ที่มีหนองค้ำอยู่ และโดยมากมีสีเขียวในที่ที่มีสีเขียว เหมือนถูกคลุมไว้ด้วยผ้าสีเขียว	114, 389
129	ซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งเป็นศพมีน้ำเหลืองเยิ้ม	พิจารณาซากศพที่มีหนองที่ไหลออกจากปากแผลทั้ง 9 แห่ง ที่แตกเยิ้ม อสุภะที่เป็นหนองกำลังไหลเยิ้มอยู่ ณ ที่ ๆ มันแตกปริ	390
130	ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งถูกกาจิกกิน นกตะกรุมจิกกิน แร้งทั้งกิน สุนัขกัดกิน สุนัขจิ้งจอกกัดกิน หรือสัตว์เล็ก ๆ หลายชนิดกัดกินอยู่ แม้นินไต่	ให้ฟังพิจารณาดูซากศพที่ถูกสัตว์ต่าง ๆ กัดกินจนเป็นรอยแหงงไว้ในที่ต่าง ๆ คือซากศพที่ถูกสัตว์ทั้งหลายมีกาและแร้ง เป็นต้นเกาะที่ท้องเป็นต้นแล้วพากันรุมจิกกินเนื้อท้อง เนื้อริมฝีปาก และเข้าตาเป็นต้น	115, 391
131	ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกยังมีเนื้อและเลือด มีเอ็นรัดอยู่	พิจารณาเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกยังมีเนื้อและเลือด มีเอ็นรัดอยู่ เป็นอสุภะที่มีโลหิตเคลื่อนกลาดเรียราดไป คือไหลออกตรงนี้บ้างตรงโน้นบ้าง	121, 392
132	ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเนื้อ แต่ยังมีเลือดเปื้อนเปราะ มีเอ็นรัดอยู่	พิจารณาเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกที่เนื้อหมดไปแล้ว แต่เลือดยังไม่แห้ง	124, 392
133	ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเอ็นรัดแล้ว กระจายกระจายไปในทิศใหญ่ ทิศเฉียง คือกระดูกมีอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกเท้าอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกแข้งอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกขาอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูก	ให้พิจารณาซากศพที่เป็นโครงกระดูกไม่มีเอ็นรัดแล้ว กระจายกระจายไปในทิศต่าง ๆ เป็นอสุภะที่ทั้งกระจายอยู่อย่างนำเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิญ์ หรือพิจารณาซากศพที่ถูกฟันด้วย ศัสตราที่องค์อวัยวะทั้งหลายโดยอาการตั้งกากบาท(ถูกฟันยับเหมือนรอยตีนกา) แล้วทั้งกระจายอยู่	125, 393

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	สะเอวอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกหลังอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกซี่โครงอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกหน้าอกอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกแขนอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกไหล่อยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกคออยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกคางอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกสันอยู่ทางทิศหนึ่ง กะโหลกศีรษะอยู่ทางทิศหนึ่ง		
134	ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็นท่อนกระดูกสีขาวเหมือนสีสังข์	ให้เอาซากศพที่เป็นกระดูกมีเนื้อเลือดหนังเอ็นหรือจะเป็นโครงกระดูกล้วน ๆ ก็ได้มาเพ่งพิจารณาว่า อสุภะที่เป็นกระดูกอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิญกุล	138, 393
135	ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็นท่อนกระดูกกองอยู่ด้วยกันเกินกว่า 1 ปี	ให้เอาซากศพที่เป็นกระดูกที่ไม่มีเนื้อเลือดหนังเอ็นหรือเป็นโครงกระดูกล้วน ๆ ที่กองกันอยู่เกินกว่า 1 ปี ก็ได้มาเพ่งพิจารณาว่า อสุภะที่เป็นกระดูกอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิญกุล	142, 394
136	ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็นกระดูกผุเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย	ให้เอาซากศพที่เป็นกระดูกมีป่นเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย มาเพ่งพิจารณาว่า อสุภะที่เป็นกระดูกป่นเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยอย่างน่าเกลียด เพราะเป็นสิ่งที่ปฏิญกุล	143, 394
137	ภิกษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับเห็นว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้” ฉะนั้น	นำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับเห็นว่า “ถึงร่างกายของตบนี้ก็ต้องตายกลายเป็นซากศพทั้งหลาย มีสภาพขึ้นอืด เขียวคล้ำ มีน้ำเหลืองไหล เป็นต้น อย่างนั้น มีลักษณะเหมือนกันอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้”	111, 394

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
138	ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่	ด้วยวิธีพิจารณาตามหมวดนวสัจฉิกนี้ พึงเห็นร่างกายของตนนี้ โดยความเป็นซากศพทั้งหลาย มีอาการพองขึ้น เชียวคล้ำ มีน้ำเหลืองไหล เป็นต้น มีอยู่ในร่างกายนี้	112, 394
139	พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่	ด้วยวิธีพิจารณาตามหมวดนวสัจฉิกนี้ พึงเห็นร่างกายนี้ โดยเป็นซากศพทั้งหลาย มีอาการพองขึ้น เชียวคล้ำ มีน้ำเหลืองไหล เป็นต้น มีอยู่ในร่างกายของคนอื่นด้วย	394
140	หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่	ด้วยวิธีพิจารณาตามหมวดนวสัจฉิกนี้ พึงเห็นร่างกายของตนนี้ โดยเป็นซากศพทั้งหลาย มีอาการพองขึ้น เชียวคล้ำ มีน้ำเหลืองไหล เป็นต้น มีอยู่ในร่างกายของตนด้วยและของคนอื่นด้วย	395
141	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด(แห่งซากศพ) ในกายอยู่	แม้ในนวสัจฉิกบรรพนี้ บัณฑิตพึงนำความเกิดขึ้นไปแห่งรูปชั้นธเท่า่นั้นเข้าไปประกอบ อีกประการหนึ่ง เพราะมีธรรม 3 ประการนี้ คือ (1) อายุ (2) ไออุ่น (3) วิญญาณ กายนี้จึงทนต่อการเย็นและการเดินเป็นต้นได้ แต่เพราะไม่มีธรรม 3 ประการนี้ ถึงกายนี้ก็มิสภาพอย่างนั้น เพราะเหตุฉะนั้น กายนี้จึงมีสภาพเป็นของเน่าเปื่อยอย่างนี้เท่านั้น	395
142	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งซากศพ) ในกายอยู่	แม้ในนวสัจฉิกบรรพนี้ บัณฑิตพึงนำความเสื่อมไปแห่งรูปชั้นธเท่า่นั้นเข้าไปประกอบ	ดูเปรียบเทียบ หน้า 219, 581
143	หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่	สติที่กำหนดนวสัจฉิก เป็นทุกขสังข ตัณหาที่มีมาก่อนอันยังสตินั้นให้ตั้งขึ้นเป็นสมุทัย ความไม่เป็นไปแห่งธรรมทั้งสอง (สติและตัณหา) เป็นนิโรธ อริยมรรคที่มีการกำหนดรู้ทุกข ละสมุทัย มีนิโรธเป็นอารมณ์ เป็นมรรค เธอชวนชวนด้วยอำนาจทั้ง 4 ประการอย่างนี้แล้วย่อมบรรลุความดับได้	ดูเปรียบเทียบ หน้า 220, 582
143	หรือว่า ภิกษุผู้นั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น	การมีสติระลึกรู้ซากศพที่คือร่างกายนี้มีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ร่างกายที่เป็นซากศพเกิดขึ้น มีไว้เพื่อทำให้เกิดปัญญา เพื่ออาศัยในการทำให้สติเจริญขึ้นเท่านั้น ไม่มีความทะยานอยากให้ร่างกายที่เป็นซากศพนี้ เพื่อให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ (ตามความคิดเห็นที่ผิดของตน ว่าเป็นร่างกายตน เป็นต้น) โดยไม่ยึดมั่นถือมั่นทั้ง	ดูเปรียบเทียบ หน้า 220, 582

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล	ร่างกายที่เป็นซากศพที่อยู่ภายในร่างกายและร่างกาย เรียกว่าพิจารณาเห็นกายในกายอยู่	

สรุป คำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน พบคำอยู่ 143 คำ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวดเบื้องต้นแห่งกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีจำนวน 11 ศัพท์ 2) คำศัพท์หมวดอานาปานสติ มีจำนวน 14 ศัพท์ 3) คำศัพท์หมวดอิริยาบถ มีจำนวน 28 ศัพท์ 4) คำศัพท์หมวดสัมปชัญญะ มีจำนวน 15 ศัพท์ 5) คำศัพท์หมวดปฏิกุลมณสิการ มีจำนวน 44 ศัพท์ 6) คำศัพท์หมวดธาตุมนสิการ มีจำนวน 14 ศัพท์ และ 6) คำศัพท์หมวดนวนสิถิก มีจำนวน 17 ศัพท์

4.1.2 ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ในหมวดนี้ ได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนามาจัดเป็นชุดความรู้ตามหลักของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในมหาสติปัฏฐานสูตรโดยจัดเป็นหมวดของเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งคณะวิจัยได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องพร้อมทั้งอธิบายความหมายเพื่อให้เกิดความเข้าใจในความหมายของคำศัพท์ และได้แสดงหน้าของคำศัพท์ที่ปรากฏอยู่ในบทที่ 2 ด้วยเพื่อสะดวกในการสืบค้นหาความหมายเพิ่มเติม ตามตารางที่ 4.2 ดังนี้

ตารางที่ 4.2 ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาตามหลักเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
หมวดเวทนาเบื้องต้น			
1	เวทนา	การเสวยอารมณ์ของจิต มี 3 อย่าง คือ ความรู้สึกสบาย ความรู้สึกไม่สบาย และรู้สึกเฉย ๆ	684
2	เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน	การเจริญสติระลึกรู้ที่การเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข ทุกข์ และกลาง ๆ คือ ไม่สุขไม่ทุกข์ ทั้งที่มีสิ่งอื่นทำให้เกิดขึ้น หรือเกิดขึ้นมาเอง	701

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	ตำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
3	มีความเพียร	มีความเพียรตามระลึกถึงความรู้สึกสุข ทุกข์ ความรู้สึกเป็นกลาง ๆ อย่างต่อเนื่อง	557
4	มีสัมปชัญญะ	มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อมในเวทนาทั้งหลายอยู่เสมอ	559
5	มีสติ	มีการระลึกได้ในเวทนาทั้งหลายอยู่	562
6	กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้	ข่มความยินดี ยินร้ายในเวทนาทั้งหลายที่เกิดขึ้นได้	20, 313
หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
7	เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนา”	ขณะที่รู้สึกถึงความสุข ให้มีสติระลึก รู้ชัดว่ากำลังรู้สึกมีความสุขอยู่ (ไม่ได้รู้ถึงสิ่งที่ทำให้มีความสุข)	279
8	สุข	ความสุขจากการประกอบวิปัสสนา เป็นความสุขอันประณีต ยิ่งเกิดขึ้นท่วมทับไปในสรีรกายทั้งสิ้น	730
9	สุขเวทนา	ความรู้สึกทางกาย ได้แก่ ความสบายกาย ความโล่ง เป็นต้น	730
10	เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนา”	ขณะที่รู้สึกถึงความทุกข์ ให้มีสติระลึก รู้ชัดว่ากำลังรู้สึกมีความทุกข์อยู่ (ไม่ได้รู้ถึงสิ่งที่ทำให้มีความทุกข์)	282
11	ทุกข์	ความทุกข์ทางกาย ความไม่สำราญทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่เป็นทุกข์ไม่สำราญ อันเกิดจากกายสัมผัส	428
12	ทุกข์ลักษณะ	ลักษณะแห่งความเป็นทุกข์ เช่น มีสภาวะทนอยู่ไม่ได้ ถูกบีบคั้นเนื่อง ๆ เสียดแทง เบียดเบียนอยู่เสมอ	431
13	ทุกข์สัมมสนะ	การพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ที่กำลังปรากฏอยู่	433
14	ทุกข์อริยสัง	ความเกิดก็เป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสพกับสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ไม่ได้สิ่งที่ปรารถนาก็เป็นทุกข์ โดยย่นย่อ อุปาทานชั้น 5 ก็เป็นทุกข์	416

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
15	ทุกข์เวทนา	ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางกาย ได้แก่ ความเจ็บ ปวด เมื่อย ชา คัน ร้อน เย็น จุกเสียดเหนื่อย เป็นต้น	695
16	ทุกข์	สภาวะที่บีบคั้นของธรรมชาติ หมายความว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีลักษณะที่เป็นทุกข์มองดูแล้วน่าสังเวชใจ นำให้เกิดความทุกข์ใจแก่ผู้มีความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในสิ่งนั้น ๆ	434
17	ทุกข์ลักษณะ	ลักษณะแห่งความเป็นทุกข์ เช่น มีสภาวะทนอยู่ไม่ได้ ถูกบีบคั้นเนื่อง ๆ เสียดแทง เบียดเบียนอยู่เสมอ	431
18	เมื่อเสวยทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขมสุขเวทนา”	ขณะที่รู้สึกถึงความรู้สึกเฉย ๆ คือไม่สุข ไม่ทุกข์ อันมีสติตื่นรู้ อยู่ ให้มีสติระลึกชัดว่ากำลังรู้สึกมีความความรู้สึกเฉย ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ อันมีสติตื่นรู้ อยู่	282
19	อุเบกขาเวทนา	ความรู้สึกเป็นกลาง ไม่สุขไม่ทุกข์ เมื่ออุเบกขาเวทนาเกิดขึ้น ก็รู้ว่าไม่สุขไม่ทุกข์ คือ เฉย ๆ	686
หมวดเวทนามีอามิส			
20	เมื่อเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส”	ขณะที่รู้สึกถึงความทุกข์ ที่มีสิ่งอื่น เช่น รูป เสียง เป็นต้น อันทำให้เกิดความรู้สึกสุขเกิดขึ้น ให้มีสติระลึกชัดว่ากำลังรู้สึกมีความสุข ที่มีสิ่งอื่นทำให้เกิดขึ้นอยู่	
21	เมื่อเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส”	ขณะที่รู้สึกถึงความสุข ที่มีสิ่งอื่น เช่น รูป เสียง เป็นต้น อันทำให้เกิดความรู้สึกสุขเกิดขึ้น ให้มีสติระลึกชัดว่ากำลังรู้สึกมีความสุข ที่มีสิ่งอื่นทำให้เกิดขึ้นอยู่ (รู้ความรู้สึกสุข)	286
22	เมื่อเสวยทุกข์เวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกข์เวทนาที่มีอามิส”	ขณะที่รู้สึกถึงความทุกข์ ที่มีสิ่งอื่น เช่น รูป เสียง เป็นต้น อันทำให้เกิดความรู้สึกทุกข์เกิดขึ้น ให้มีสติระลึกชัดว่ากำลังรู้สึกมีความทุกข์ ที่มีสิ่งอื่นทำให้เกิดขึ้นอยู่	286
หมวดเวทนาไม่มีอามิส			
23	เมื่อเสวยทุกข์เวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกข์เวทนาที่มีอามิส”	ขณะที่รู้สึกถึงความทุกข์ ที่มีสิ่งอื่น เช่น รูป เสียง เป็นต้น อันทำให้เกิดความรู้สึกทุกข์เกิดขึ้น ให้มีสติระลึกชัดว่ากำลังรู้สึกมีความทุกข์ ที่มีสิ่งอื่นทำให้เกิดขึ้นอยู่	286

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
24	เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส”	ขณะที่รู้สึกถึงความทุกข์ อันไม่มีสิ่งที่ทำให้เกิดความรู้สึกทุกข์เกิดขึ้น ให้มีสติระลึกชัดว่ากำลังรู้สึกมีความทุกข์ อันไม่มีสิ่งที่ทำให้เกิดขึ้นอยู่	
25	เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่มีอามิส”	ขณะที่รู้สึกถึงความรู้สึกเฉย ๆ หรือเป็นกลาง ไม่สุข ไม่ทุกข์ ที่มีสิ่งอื่น เช่น รูป เสียง เป็นต้น อันทำให้เกิดความรู้สึกเฉย ๆ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์เกิดขึ้น ให้มีสติระลึกชัดว่ากำลังรู้สึกมีความเฉย ๆ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ ที่มีสิ่งอื่นทำให้เกิดขึ้นอยู่	286
26	เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส”	ขณะที่รู้สึกถึงความรู้สึกเฉย ๆ หรือเป็นกลาง ไม่สุข ไม่ทุกข์ ซึ่งไม่มีสิ่งที่ทำให้เกิดความรู้สึกเฉย ๆ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์เกิดขึ้น ให้มีสติระลึกชัดว่ากำลังรู้สึกมีความเฉย ๆ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ อันไม่มีสิ่งที่ทำให้เกิดขึ้นอยู่	286
27	เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส”	ขณะที่รู้สึกถึงความรู้สึกเฉย ๆ หรือเป็นกลาง ไม่สุข ไม่ทุกข์ ซึ่งไม่มีสิ่งที่ทำให้เกิดความรู้สึกเฉย ๆ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์เกิดขึ้น ให้มีสติระลึกชัดว่ากำลังรู้สึกมีความเฉย ๆ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ อันไม่มีสิ่งที่ทำให้เกิดขึ้นอยู่	286
หมวดบทสรุป			
28	ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายใน อยู่	ด้วยวิธีพิจารณาตามหมวดเวทนานี้ พึงเห็นความรู้สึกสุขทุกข์ ความรู้สึกไม่สุข ไม่ทุกข์ ทั้งมีสิ่งที่ทำให้เกิดและสิ่งที่เกิดขึ้นเอง มีอยู่ในเวทนาที่มีอยู่ในร่างกายของตนนี้	ดู เปรียบเทียบ หน้า 214
29	พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายนอก อยู่	ด้วยวิธีพิจารณาตามหมวดเวทนานี้ พึงเห็นความรู้สึกสุขทุกข์ ความรู้สึกไม่สุข ไม่ทุกข์ ทั้งมีสิ่งที่ทำให้เกิดและสิ่งที่เกิดขึ้นเอง มีอยู่ในเวทนาที่มีอยู่ในร่างกายของคนอื่นด้วย	ดู เปรียบเทียบ หน้า 580
30	หรือพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่	ด้วยวิธีพิจารณาตามหมวดเวทนานี้ พึงเห็นความรู้สึกสุขทุกข์ ความรู้สึกไม่สุข ไม่ทุกข์ ทั้งมีสิ่งที่ทำให้เกิดและสิ่งที่เกิดขึ้นเอง มีอยู่ในเวทนาที่มีอยู่ในร่างกายของตนนี้และมีอยู่ในร่างกายของคนอื่นด้วย	ดู เปรียบเทียบ หน้า 581

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
31	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในเวทนาทั้งหลายอยู่	พิจารณาเห็นเหตุเกิดเวทนานี้ คือ ผัสสะ การกระทบจากอายตนะภายในและอายตนะภายนอก จึงส่งผลให้เกิดมีเวทนาขึ้น อีกประการหนึ่ง พิจารณาเห็นธรรมทั้งหลายที่เป็นเหตุเกิดเวทนา เช่น ความสงบ หรือสมาธิ เป็นเหตุให้เกิดปีติ สุข การเกิดนิมิตภายใน ทำให้รู้สึกทุกข์ เป็นต้น	ดู เปรียบเทียบ หน้า 218, 581
32	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่	พิจารณาเห็นเหตุดับของความเวทนานี้ คือ ความดับผัสสะ หรือดับการกระทบจากอายตนะทั้งภายในและภายนอก โดยการมีสติระลึกรู้การกระทบสัมผัสตามความเป็นจริง	ดู เปรียบเทียบ หน้า 219, 581
33	หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่	พิจารณาเห็นเหตุเกิดเวทนานี้ คือ ผัสสะ การกระทบจากอายตนะภายในและอายตนะภายนอก จึงส่งผลให้เกิดมีเวทนาขึ้น พิจารณาเห็นเหตุดับของความเวทนานี้ คือ ความดับผัสสะ อีกประการหนึ่ง พิจารณาเห็นธรรมทั้งหลายที่เป็นเหตุเกิดเวทนา เช่น ความสงบ หรือสมาธิ เป็นเหตุให้เกิดปีติ สุข การเกิดนิมิตภายใน ทำให้รู้สึกทุกข์ เป็นต้น โดยมีสติระลึกรู้ความเป็นจริงของเวทนานั้น ย่อมปรากฏความไม่เที่ยง คือ เปลี่ยนแปลงไปอย่างอื่น หรือดับไปนั่นเอง	ดู เปรียบเทียบ หน้า 220, 582
34	หรือว่า ภิกษุผู้มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “เวทนามีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ อย่างนี้แล	การมีสติระลึกรู้ว่าเวทนาทั้งหลายเหล่านี้มีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่อดีต ไม่ใช่สิ่งที่เนื่องด้วยอดีต ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร เวทนาทั้งหลายมีไว้เพื่อทำให้เกิดปัญญา เพื่ออาศัยในการทำ ให้สติเจริญขึ้นเท่านั้น ไม่มีความทะยานอยากให้เวทนาทั้งหลายเหล่านี้ที่อยู่หรือหายไปอย่างนั้นอย่างนี้ (ตามความคิดเห็นที่ผิดของตน ว่าเป็นตัวตน เป็นต้น) โดยไม่ยึดมั่นถือมั่นเวทนาทั้งหลายที่อยู่ภายในเวทนา เรียกว่า พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่	ดู เปรียบเทียบ หน้า 220, 582

สรุป คำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน พบคำอยู่ 34 ศัพท์ แบ่งเป็น 1) หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานเบื้องต้น จำนวน 6 ศัพท์ 2) หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จำนวน 13 ศัพท์ 3) หมวดเวทนามีอามิส จำนวน 3 ศัพท์ และ 4) หมวดเวทนาไม่มีอามิส จำนวน 5 ศัพท์ หมวดเวทนาสรุปท้าย จำนวน 7 ศัพท์

4.1.3 ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ในหมวดนี้ ได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนากวามาจัดเป็นชุดความรู้ตามหลักของการปฏิบัติวิปัสสนากวามาในมหาสติปัฏฐานสูตรโดยจัดเป็นหมวดของจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งคณะวิจัยได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องพร้อมทั้งอธิบายความหมายเพื่อให้เกิดความเข้าใจในความหมายของคำศัพท์ได้ และได้แสดงความหมายเพิ่มเติมของคำศัพท์ที่ปรากฏอยู่ในบทที่ 2 และบทที่ 3 ด้วย เพื่อสะดวกในการสืบค้นหาความหมายของคำศัพท์เพิ่มเติม ตามตารางที่ 4.3 ดังนี้

ตารางที่ 4.3 ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาตามหลักจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนากวามาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
หมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
1	จิต	ธรรมชาติที่รู้อารมณ์ คือ ได้รับรู้อารมณ์อยู่เสมอ ธรรมชาติของจิตนั้น มีอยู่ 3 ประการ คือ (1) มีการรับรู้อารมณ์อยู่เสมอ (2) เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรู้อารมณ์ได้คล้าย ๆ กับผู้นำ (3) ทำสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตให้วิจิตรพิสดาร	96, 657, 702
2	จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน	การมีสติพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่มีความเพียร มีสัมปชัญญะ กำจัดอกิขณาและโทมนัสในโลกได้	97, 350
3	พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่	พิจารณาเห็นจิตด้วยอำนาจการแยกประเภทเป็นจิตที่มีราคะ เป็นต้น ที่ปรากฏอยู่ภายในจิตของตน	217
4	จิตมีราคะก็รู้ชัดว่า “จิตมีราคะ” จิตปราศจากราคะก็รู้ชัดว่า “จิตปราศจากราคะ”	จิตที่เกิดพร้อมด้วยโลภะ 8 อย่าง ซึ่งเป็นจิตที่มีความกำหนัด ความยินดีในกาม ความติดใจ สิ่งที่มาปรากฏทางทวารทั้ง 6 มีอยู่ให้มีสติระลึกชัดว่าจิตมีราคะอยู่ จิตที่เป็นกุศล และอพยพากฤตฝ่ายโลกียะ ซึ่งเป็นจิตที่ไม่มีความกำหนัด ไม่มีความยินดีในกาม ไม่มีความติดใจ สิ่งที่มาปรากฏทางทวารทั้ง 6 มีอยู่ ให้มีสติระลึกชัดว่าจิตไม่มีราคะอยู่	101, 354, 364
5	จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า “จิตมีโทสะ” จิตปราศจากโทสะก็รู้ชัดว่า “จิตปราศจากโทสะ”	จิตมีโทสะอยู่ในกลุ่มของอกุศลจิต 12 ดวง ชื่อว่า โทสมูลจิต 2 คือ จิตที่เกิดขึ้นโดยมีโทสะเจตสิก เป็นประธาน ลักษณะของจิตมีโทสะ ธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำ ได้กล่าวถึงรากเหง้าของอกุศลทั้งปวง รวมทั้งความโกรธมีสาเหตุภายใน คือ โทสะ มีความหยาบกระด้าง เป็นลักษณะ มีการทำให้จิตตนและผู้อื่นหม่นหมอง เป็นกิจ มีการประทุษร้าย การทำลาย	101, 368

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		เป็นผล มีอาฆาตวัตถุ 10 เป็นเหตุใกล้ให้เกิด	
6	จิตมีโมหะ ก็รู้ซัดว่า “จิตมีโมหะ” จิตปราศจากโมหะ ก็รู้ซัดว่า “จิตปราศจากโมหะ”	จิตที่ประกอบด้วยความหลง อันได้แก่โมหมูลจิต 2 ดวง คือ 1) จิตที่มีความหลงเกิดพร้อมกับความเฉย ๆ ประกอบด้วย ความลึกลับใจ(วิจิภิจฉา) และ 2) จิตที่มีความหลงเกิดพร้อมกับความเฉย ๆ ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน จิตมีธรรมชาติประภัสสร คือ ผุดผ่องตามปกติเหมือนน้ำใส สะอาดไม่หลงงมงาย ไม่ประมาทเป็นเพียงสภาวะเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัส และนึกคิดเท่านั้นปราศจากการปรุงแต่ง หรือตอบสนองต่อสิ่งที่พบอยู่	101, 361, 373
7	จิตหลุดรู้ ก็รู้ซัดว่า “จิตหลุดรู้” จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ซัดว่า “จิตฟุ้งซ่าน”	จิตที่กำลังหลุดรู้ คือทอดออกจากอารมณ์กรรมฐาน (ไม่ยอมกำหนดรู้) ให้มีสติระลึกว่าจิตกำลังหลุดรู้ ท้อถอยจากอารมณ์ จิตที่คิดไม่หยุดทั้งเรื่องราวในอดีต ปัจจุบัน อนาคต คือ จิตที่กำลังฟุ้งซ่าน ให้มีสติระลึกว่าจิตกำลังฟุ้งซ่าน	38, 101
8	จิตเป็นมหัคคตะ ก็รู้ซัดว่า “จิตเป็นมหัคคตะ” จิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็รู้ซัดว่า “จิตไม่เป็นมหัคคตะ”	จิตที่กำลังได้ฌานหรือเข้าฌานอยู่ ให้มีสติระลึกว่าจิตกำลังได้ฌานหรือเข้าฌานอยู่ (จิตที่มีอารมณ์ฌานเป็นหนึ่งเดียว เพราะจิตที่กำลังแก่กล้าด้วยอำนาจของฌานจิต) หากจิตที่ไม่ได้ฌานหรือไม่ได้เข้าฌานอยู่ ให้มีสติระลึกว่าจิตไม่ได้ฌานหรือไม่ได้เข้าฌานอยู่ (จิตที่มีอารมณ์อื่นนอกเหนือไปจากอารมณ์ฌาน)	101
9	จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ซัดว่า “จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า” จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ซัดว่า “จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า”	จิตกำลังรับรู้เรื่องราวของสิ่งภายนอกอื่น ๆ จากอารมณ์กรรมฐานที่กำหนด ให้มีสติระลึกว่าจิตกำลังรับรู้สิ่งภายนอกอื่น ๆ อยู่ หรือจิตที่กำลังอยู่กับอารมณ์กรรมฐานที่กำหนดอยู่ ให้มีสติระลึกว่า จิตอยู่กับอารมณ์กรรมฐาน ไม่มีการรับรู้สิ่งอื่นหรืออารมณ์อย่างอื่นอยู่	101
10	จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ซัดว่า “จิตเป็นสมาธิ” จิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ซัดว่า “จิตไม่เป็นสมาธิ”	จิตที่ตั้งมั่นในอารมณ์กรรมฐานเป็นหนึ่งเดียว คือ อุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิ ให้มีสติระลึกว่าจิตกำลังตั้งมั่นมีอารมณ์เป็นหนึ่งเดียวอยู่ หรือจิตไม่ตั้งมั่นเป็นหนึ่งเดียวในอารมณ์กรรมฐาน ให้มีสติระลึกว่าจิตไม่ได้ตั้งมั่นเป็นหนึ่งเดียวในอารมณ์กรรมฐาน	102

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
18	จิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า “จิตหลุดพ้นแล้ว” จิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่หลุดพ้น”	จิตที่หลุดพ้นจากอารมณ์โดยชั่วคราวหรือโดยการข่มไว้ด้วยอำนาจแห่งสมาธิ ให้มีสติระลึกว่าจิตหลุดพ้นจากอารมณ์อยู่ หรือว่า จิตไม่หลุดพ้นจากอารมณ์กรรมฐานหรืออารมณ์ต่าง ๆ ให้มีสติระลึกชัดว่าจิตไม่หลุดพ้นจากอารมณ์ต่าง ๆ	102
19	ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่	ด้วยวิธีนี้ให้ผู้ปฏิบัติพึงพิจารณาตามเห็นจิตที่มีราคะ จิตที่ไม่มีราคะ จิตที่มีโทสะ จิตที่ไม่มีโทสะ จิตที่มีโมหะ จิตที่ไม่มีโมหะ จิตหตหุ่ จิตไม่หตหุ่ จิตฟุ้งซ่าน จิตไม่ฟุ้งซ่าน จิตที่ได้ฌาน จิตที่ไม่ได้ฌาน จิตที่มีสิ่งอื่นปรากฏอยู่ในขณะกำลังรู้จิต จิตที่ไม่มีสิ่งอื่น จิตที่ตั้งมั่น จิตที่ไม่ตั้งมั่น จิตที่หลุดพ้นจากอารมณ์ จิตที่ไม่หลุดพ้นจากอารมณ์ ซึ่งมีอยู่ภายในตนอยู่	ดู เปรียบเทียบ หน้า 214
20	พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกอยู่	ด้วยวิธีนี้ให้ผู้ปฏิบัติพึงพิจารณาตามเห็นจิตที่มีราคะ จิตที่ไม่มีราคะ จิตที่มีโทสะ จิตที่ไม่มีโทสะ จิตที่มีโมหะ จิตที่ไม่มีโมหะ จิตหตหุ่ จิตไม่หตหุ่ จิตฟุ้งซ่าน จิตไม่ฟุ้งซ่าน จิตที่ได้ฌาน จิตที่ไม่ได้ฌาน จิตที่มีสิ่งอื่นปรากฏอยู่ในขณะกำลังรู้จิต จิตที่ไม่มีสิ่งอื่น จิตที่ตั้งมั่น จิตที่ไม่ตั้งมั่น จิตที่หลุดพ้นจากอารมณ์ จิตที่ไม่หลุดพ้นจากอารมณ์ ซึ่งเป็นของคนอื่น	ดู เปรียบเทียบ หน้า 580
21	หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่	ด้วยวิธีนี้ให้ผู้ปฏิบัติพึงพิจารณาตามเห็นจิตที่มีราคะ จิตที่ไม่มีราคะ จิตที่มีโทสะ จิตที่ไม่มีโทสะ จิตที่มีโมหะ จิตที่ไม่มีโมหะ จิตหตหุ่ จิตไม่หตหุ่ จิตฟุ้งซ่าน จิตไม่ฟุ้งซ่าน จิตที่ได้ฌาน จิตที่ไม่ได้ฌาน จิตที่มีสิ่งอื่นปรากฏอยู่ในขณะกำลังรู้จิต จิตที่ไม่มีสิ่งอื่น จิตที่ตั้งมั่น จิตที่ไม่ตั้งมั่น จิตที่หลุดพ้นจากอารมณ์ จิตที่ไม่หลุดพ้นจากอารมณ์ ซึ่งมีอยู่ภายในตนอยู่ และที่เป็นของคนอื่นอยู่	ดู เปรียบเทียบ หน้า 581
22	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่	พิจารณาถึงธรรมทั้งหลายที่เป็นเหตุเกิด คือ ความไม่รู้จึงเป็นเหตุให้เกิด จิตมีราคะ เป็นต้น	ดู เปรียบเทียบ หน้า 218, 581
23	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่	คำว่า พิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุดับ ความว่า พิจารณาความดับไปตามเวลา	ดู เปรียบเทียบ

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
			หน้า 219, 581
25	หรือพิจารณาเห็น ทั้งธรรม เป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุ ดับในจิตอยู่	คำว่า พิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (สมุทยวอยธมานุปัสสี) ความว่า พิจารณาเห็นความเกิดขึ้นตามเวลา พิจารณาเห็นความดับไปตามเวลา	ดู เปรียบเทียบ หน้า 220, 582
26	หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏ อยู่เฉพาะหน้าว่า “จิตมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัย เจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณา เห็นจิตในจิตอยู่ อย่างนี้แล	การมีสติระลึกว่าจิตนี้มีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สิ่งที่เนื่องด้วยตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร จิตมีไว้เพื่อทำให้เกิด ปัญญา เพื่ออาศัยในการทำให้สติเจริญขึ้นเท่านั้น ไม่มีความทะยานอยากให้จิตนี้อยู่หรือหายไปอย่างนั้นอย่างนี้ (ตามความคิดเห็นที่ผิดของตน ว่าเป็นตัวตน เป็นต้น) โดยไม่ยึดมั่นถือมั่นจิตทั้งหลายที่อยู่ภายในจิต เรียกว่า พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่	ดู เปรียบเทียบ หน้า 220, 582
หมวดจิตทั่วไป			
27	กิเลส	เป็นธรรมชาติฝ่ายอกุศลที่ประกอบด้วยจิต มีอยู่ในสันดานของปุถุชนทุกคน ทำให้จิตเสื่อมทราม ชักจูงให้ทำความชั่วต่าง ๆ จำแนกออกเป็น 3 ระดับ คือ (1) วิติกมมกิเลส กิเลสที่ทำให้ไม่ละอายชั่วกลัวบาป (2) ปริยภูฐานกิเลส กิเลสที่กลุ่มรุมจิต คุกรุ่นอยู่ภายในใจ และ (3) อนุสัยกิเลส กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน	332
28	กิจของจิต	การทำหน้าที่ของจิต 14 อย่าง คือ (1) ทำหน้าที่เกิดขึ้นสืบต่อไปในภพใหม่ (2) ทำหน้าที่รักษาองค์แห่งภพ (3) ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ 6 (4 - 8) ทำหน้าที่เห็นอารมณ์ 6 (9) ทำหน้าที่รับปัญจารมณต์ต่อจากทวิปัญจวิญญาณจิต (10) ทำหน้าที่ไต่สวนปัญจารมณต์ต่อจากสัมปฏิจฉนกิจ (11) ทำหน้าที่ตัดสินปัญจารมณต์โดยความเป็นกุศล อกุศล (12) ทำหน้าที่เสพอารมณต์ 6 (13) ทำหน้าที่รับอารมณ์ที่เหลือจากชวนจิตเสพแล้ว (14) ทำหน้าที่สิ้นจากภพปัจจุบัน	353

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
29	ขณะจิต	จิตเกิดขึ้นดวงหนึ่งก็นับเป็นขณะหนึ่ง จิตที่เกิดขึ้นดวงหนึ่ง ๆ นั้นยังแบ่งได้เป็น 3 อนุขณะ คือ อุบาทขณะ (ขณะที่จิตเกิดขึ้น) ฐิติขณะ (ขณะที่จิตตั้งอยู่) ภังคขณะ (ขณะที่จิตนั้นดับไป)	353
30	ขณิกสมาธิ	เป็นความตั้งมั่นของจิตขณะพิจารณารูป-นามทุก ๆ ขณะที่เกิด-ดับ เมื่อจิตมีสติระลึกอารมณ์ปรมาตม์อย่างต่อเนื่อง	26, 336
31	จิตของอริยบุคคล	เป็นจิตที่พ้นโลกหรือเหนือโลก คือไม่ท่องเที่ยวในโลกทั้ง 3 ภูมิทั้ง 3 คือไม่ท่องเที่ยวอยู่ในกามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ	353
32	จิตตูปาทะ	จิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับเจตสิกที่ประกอบรวม	98, 352
33	จิตมีสมาธิ	จิตตั้งมั่น (สมาหิตะ) คือ ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่จิตกำหนด บริสุทธิ์ (บริสุทธิ์) คือ หมดจดจากกิเลสเครื่องเศร้าหมอง จิต ผ่องใส (ปริโยธิตะ) คือ ไม่มีกิเลสเครื่องทำให้ขุ่นมัว เรียบเสมอ (อนังคณะ) คือ ภาวะจิตที่ไม่ฟูไม่แฟบหรือขึ้น ๆ ลง ๆ ปราศจากสิ่งที่จะทำให้ขุ่นมัว (วิคตูปกิเลส) คือ ไม่มีกิเลสเครื่องเศร้าหมองมารบกวน นุ่มนวล (มูทุตตะ) คือ มีความอ่อนโยนไม่หยาบกระด้าง ควรแก่การงาน (กัมมณียะ) คือ เหมาะที่จะใช้งานโดยเฉพาะงานด้านพัฒนาปัญญา และ มั่นคง (ฐิตะ) คือ ดำรงมั่นเหมือนเสาเขื่อนไม่โยกโคลงหรือหวั่นไหว	357
34	จิตไม่สงบ	จิตไม่เป็นสมาธิ โดยมีต้นเหตุที่ยังให้เกิด	40
35	จิตหลุดพ้นจากกิเลส	สภาพอาการที่รู้ละรู้ดับรู้คลายความยึดถือในสิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง ละดับคลายไปตามลำดับขั้นจนถึงความไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวงได้	385
36	เจตสิก	เป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด อาศัยจิตรู้อารมณ์ เจตสิกทั้งหลายจะรู้อารมณ์ได้ก็ต้องมีจิตเป็นที่อาศัย หากขาดจิตเสียแล้ว เจตสิกก็รู้อารมณ์ไม่ได้	ดูเทียบหน้า 374
37	เจโตวิมุตติ	ผลอันเกิดจากสมาธิ คือ ความหลุดพ้นด้วยสมถภาวนา มีสมถะเป็นพื้นฐานเจริญวิปัสสนา	387

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
38	ฌาน	องค์ประกอบจิตของผู้ต้องการหลุดพ้น ที่แนบแน่นกับอารมณ์สมาธิถึงขั้นอัปปนาเรียกว่าจิตมีฌาน มหัคคตจิต หรืออริจิต คือ ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์สมถะจนแน่วแน่	292
39	ฌานสมาบัติ	การเข้าถึงฌานจิต หรือการเข้าอยู่ในฌานจิต เป็นโลกียะ คือ การเข้าอารมณ์ฌานเพื่อหนีทุกข์เวทนา โดยปรารถนาจะเสวยฌานสุข มีความอึดใจ หรือความวางเฉยอยู่ในอารมณ์ฌานนั้น トラบเท่าเวลาที่ตนอธิษฐานไว้	398
40	ตทาลัมพณกิจ	จิตที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ที่หลีกจากขวนจิตเสพแล้ว ในกามอารมณ์หรือวิภูตารมณ์	662
41	ปัญจทวารวิถี	คือ ความเป็นไปของจิตและเจตสิก ที่เกิดทางทวารทั้ง 5 ได้แก่ จักขุทวารวิถี โสททวารวิถี ฆานทวารวิถี ชิวหาทวารวิถี กายทวารวิถี	661-662
42	มโนทวารวิถี	ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางใจ เป็นวิถีจิตของอารมณ์ทางใจ มโนทวารวิถี	545, 661-662
43	มหัคคตจิต	ภาวะจิตที่เพ่งอารมณ์สมถะจนแน่วแน่	546
44	เมตตาเจโตวิมุตติ	ภาวะหลุดพ้นแห่งจิตอาศัยเมตตามานเป็นบาทฐานให้วิปัสสนาญาณพัฒนาขึ้นตามลำดับ	268
45	เมตตาเจโตวิมุตติเข้าสู่สมาธิ 9 ระดับ	การแผ่เมตตาเจโตวิมุตติจัดเป็นโลกุตตรมาน จากปฐมฌานเข้าสู่ทุติยฌาน ตติยฌาน จนกระทั่งถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะไปตามลำดับ	617
46	ยกเมตตาเจโตวิมุตติขึ้นสู่วิปัสสนา	เมื่อเจริญเมตตาทวารจนบรรลุฌานแล้ว ก็สามารถใช้ฌานเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาต่อไป จนเข้าถึงปัญญาญาณชั้นต่าง ๆ โดยลำดับ	647
47	โยนิโสมนสิการ	ทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคาย เป็นธรรมอย่างเอกที่เป็นเหตุให้ธรรมต่าง ๆ ที่เป็นกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น ได้เกิดขึ้น และทำให้ละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วได้ เป็นเหตุทำให้โพฆมงค์เกิดขึ้นและเจริญบริบูรณ์	288

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
48	รูปฌาน	ฌานที่เกิดขึ้นจากการเจริญสมณะตามลำดับ	292
49	ลักษณะปนิชฌาน	วิปัสสนาฌานที่เพ่งพิจารณาลักษณะของสังขารอารมณ์ (ชั้น 5) หรือรูป-นามให้เห็นไตรลักษณ์ตามแบบวิปัสสนาภาวนา	292
50	โลกียอัปปनावิถี	ได้แก่มหัคคตจิตทั้ง 27 ดวง แต่โลกียอัปปनावิถี ได้แก่มหัคคตชวณจิต 18 ดวง (มหัคคตกุสลจิต 9 มหัคคตกิริยาจิต 9) เท่านั้น	663
51	โลกุตตรอัปปनावิถี	วิถิจิตที่มีโลกุตตรจิตในวิถินั้น โลกุตตรจิตเป็นจิตที่แนบแน่น แน่วแน่ในพระนิพพานเป็นอารมณ์แต่อย่างเดียวนั้น	663
52	วสี	ความชำนาญในฌาน ทำฌานได้ตามปรารถนา ณ ที่ใดเมื่อไรก็ได้	295
53	วิถิของวุฏฐานคามินีวิปัสสนา	การออกจากรูปนาม จนห่วงนิพพานเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นชื่อของ 3 ญาณ คือ สังขารูปเพกขาญาณตอนปลาย อนุโมญาณ และโคตรภูญาณ	682
54	วิถิจิต	จิตพร้อมด้วยเจตสิกที่เกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกันเป็นแถว เป็นจิตที่กำลังเกิดขึ้นรับอารมณ์ใหม่	296, 661
55	วิมุตติ	ความหลุด แสดงถึงลักษณะการหลุดพ้นในลักษณะต่าง ๆ เป็นความหลุดพ้นจากอกุศลธรรมทั้งหลาย	301, 674
56	วิมุตตिसุข	ความสุขที่เกิดขึ้นจากการหลุดพ้น มี 2 อย่าง โดยการจำแนกความเป็นไปของผลจิต คือ ในมรรควิถิ 1 ในกาลอื่น 1 ผลจิต 3 หรือ 2 ขณะ ที่มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ อันเป็นผลของวิมุตตिसุขนั้น ๆ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับอริยมรรคแต่ละมรรค	302, 677
57	วิโมกข์	ความหลุดพ้นในระดับต่าง ๆ ของฌาน 4 ประการ มีรูปฌาน 4 อรูปฌาน 4	302
58	วิริติ	งตเว้น ละเว้น คือ เจตนาที่ตั้งใจตเว้นจากการทำชั่วทางกาย ทางวาจา และทางใจ เมื่อบุคคลได้รัรักษาศีลแล้ว เป็นผู้	304, 679

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		มีกาย วาจาสะอาด ใจเป็นปกติ	
59	วิสุทธิ	ปัญหาที่ถึงความบริสุทธิ์จากกิเลส	305, 679
60	สมาธิ 9 ระดับ	ลำดับของการเพ่งจิตจนเป็นฌาน โดยมีรูปธรรมและอรุปรธรรมเป็นอารมณ์ หรือเรียกว่า สมาบัติ 9 ได้แก่รูปสมาบัติ 4 อรูปสมาบัติ 4 และสัญญาเวทิตนโรธ	704
61	สมาธิวิปหาราฤทธิ์	อำนาจหรือคุณวิเศษที่เกิดจากฌานสมาบัติของบุคคลผู้เข้านิโรธสมาบัติได้ เป็นคุณวิเศษที่เกิดด้วยอำนาจสมณะในกาลก่อนหรือภายหลังสมาธิ หรือในขณะแห่งสมาธินั้น	460
62	สมาบัติ	เข้าถึง คือ เข้าถึงจุดของอารมณ์ที่เป็นสมาธิ เป็นสภาวะสงบ ประณีตที่พึงเข้าถึง โดยทั่วไปหมายถึงการบรรลุฌาน การเข้าฌาน	706
63	สละคืน	จิตสละรูปเป็นความสละคืนด้วยการสละเสีย จิตแล่นไปในนิพพานซึ่งเป็นความดับแห่งรูป เป็นความสละคืนด้วยความแล่นไป	713
64	สัญญาเวทิตนโรธสมาบัติ	สภาวะสงบประณีตที่เกิดจากสัญญาและเวทนาดับไป	716
65	สันตติ	การเกิดขึ้นติดต่อกันเนื่องกันของรูปและนามอย่างรวดเร็ว คือความสืบทอดแห่งกรรม ฤดู จิต อาหาร	720

สรุป คำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน พบคำอยู่ 65 คำศัพท์ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวดแห่งจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีจำนวน 26 ศัพท์ 2) คำศัพท์หมวดทั่วไปเกี่ยวข้องกับจิต มีจำนวน 39 ศัพท์ ดังนี้

4.1.4 ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ในหมวดนี้ ได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนามาจัดเป็นชุดความรู้ตามหลักของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในมหาสติปัฏฐานสูตรโดยจัดเป็นหมวดของธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งคณะวิจัยได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องพร้อมทั้งอธิบายความหมายเพื่อให้เกิดความเข้าใจในความหมายของคำศัพท์ และได้แสดงความหมายเพิ่มเติมของคำศัพท์ที่ปรากฏอยู่ในบทที่ 2 และบทที่ 3 ด้วย เพื่อสะดวกในการสืบค้นหาความหมายของคำศัพท์เพิ่มเติม ตามตารางที่ 4.4 ดังนี้

ตารางที่ 4.4 ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาตามหลักธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
1	ธรรมะ	สภาพที่มีอยู่เป็นอยู่ตามธรรมชาติ รวมทั้งเหตุปัจจัยปรุงแต่งให้ธรรมชาติต่าง ๆ เป็นไป	436
2	ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน	การเจริญสติในธรรมทั้งหลายมีนิวรรณ์ อุปาทานชั้น 5 อายตนะ โทษณงค์ และสัจจะ 4 โดยมีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก	438
หมวดนิวรรณ์ 5			
3	ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ นิวรรณ์ 5 อยู่ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ นิวรรณ์ 5 อยู่ อย่างไร	พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคือ นิวรรณ์ 5 อยู่ อย่างไร	ดูเทียบหน้า 330
4	กามฉันทะ	ความพอใจ ความใคร่ ความยึดติดด้วยอำนาจแห่งกาม	12
5	กามฉันทนิวรรณ์	ธรรมเป็นเครื่องกั้นจิตไม่ให้สงบเป็นสมาธิ จิตติดและหมกมุ่นอยู่กับราคะเป็นต้น	320
6	คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อ กามฉันทะ (ความพอใจในกาม) ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “กามฉันทะภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อ กามฉันทะ ภายใน ไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “กามฉันทะภายในของเราไม่มีอยู่”	ผู้ปฏิบัติพึงรู้ชัดถึงความพอใจที่เกิดจากกามคุณ คือ รูปสวย กลิ่นหอม รสอร่อย เสียงไพเราะ สัมผัสถูกใจ เมื่อมีอยู่ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึกว่าจิตของตนกำลังมีพอใจที่เกิดจากกามคุณอยู่ หรือเมื่อความพอใจด้วยอำนาจแห่งกามไม่มีอยู่ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึกว่าจิตของตนไม่มีความพอใจที่เกิดจากกามคุณอยู่	318
7	การเกิดขึ้น แห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุานั้น	กามฉันทะจะเกิดขึ้นเพราะอโยนิโสมนสิการ(การมนสิการโดยไม่แยบคาย)ในสุกนิมิต สุกนิมิตที่งามก็ดี ที่มีอารมณ์งามก็ดี ชื่อว่าสุกนิมิต การมนสิการโดยไม่ถูกอุปาย การมนสิการโดยไม่ถูกทาง คือการมนสิการในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยงก็ดี ในสิ่งที่เป็ทุกขว่าเป็นสุขก็ดี ในสิ่งที่เป็อนัตตาว่าเป็นอัตตาก็ดี ในสิ่งที่ไม่งามว่างามก็ดี ชื่อว่าอโยนิโส	318

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		มนสิการ เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปในสุกนิมิตนั้นมากครั้ง กามฉันทะย่อมเกิดขึ้น	
8	การละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น	การละอสุกนิมิตนั้นย่อมมีได้ด้วยโยนิโสมนสิการ อสุกนิมิตที่ไม่งามก็ดี ที่มีอารมณ์ไม่งามก็ดี ชื่อว่าอสุกนิมิต การมนสิการโดยถูกอุบาย การมนสิการโดยถูกทาง คือการมนสิการในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยงก็ดี ในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่า เป็นทุกข์ก็ดี ในสิ่งที่ป็นอนัตตาว่าเป็นอนัตตาที่ดี ในสิ่งที่ไม่งามว่าไม่งามก็ดี ชื่อว่าโยนิโสมนสิการ ภิกษุผู้ทำโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปในอสุกนิมิตนั้นมากครั้ง ย่อมละกามฉันทะได้ อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันทะ คือ 1. การเรียนอสุกนิมิต 2. การบำเพ็ญอสุกภาวนา 3. ความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรียทั้งหลาย 4. ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ 5. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร 6. การสนทนาเรื่องที่เป็นสัปปายะ	318
9	และกามฉันทะที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด ก็รู้ชัด เหตุนั้น	จริงอยู่ ภิกษุผู้เรียนอสุกนิมิต 10 ประการก็ดี ย่อมละกามฉันทะได้ ภิกษุผู้เจริญ(อสุกนิมิต)ก็ดี ฯลฯ ภิกษุผู้ปิดกั้นทวารในอินทรียทั้งหลายก็ดี ... ภิกษุผู้รู้ประมาณในโภชนะ โดยเมื่อมีโอกาสจะฉันได้อีก 4-5 คำแล้วตม่น้ำตามเป็นปกติก็ดี ก็ย่อมละกามฉันทะได้ แม้ภิกษุผู้คบหากัลยาณมิตร ผู้ยินดีในอสุกภาวนา เช่นกับพระตีสเถระผู้ยินดีในเจริญอสุกก็มีพื้นฐาน ก็ย่อมละกามฉันทะได้ พระตีสเถระนั้นย่อมละกามฉันทะได้แม้ด้วยการสนทนาเรื่องที่เป็นสัปปายะอันอาศัยอสุก 10 ในอิริยาบถทั้งหลายมีการยืนและการนั่งเป็นต้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันทะ” พระเถระนั้นย่อมรู้ชัดว่า “ก็กามฉันทะที่เราละได้แล้วด้วยธรรม 6 ประการนี้ จะเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เพราะอรรถตมรรค”	319
10	เมื่อพยายาม (ความคิดร้าย) ภายในมืออยู่ ก็รู้ชัดว่า	ผู้ปฏิบัติพึงรู้ชัดถึงความไม่พอใจที่เกิดขึ้นภายในจิตของตน	33

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	“พยาบาทภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อพยาบาทภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “พยาบาทภายในของเราไม่มีอยู่”	เมื่อมีอยู่ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึกว่าจิตของตนกำลังมีความไม่พอใจกำลังเกิดขึ้นอยู่ หรือเมื่อความไม่พอใจไม่มีอยู่ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึกว่าจิตของตนไม่มีความไม่พอใจที่อยู่	
11	การเกิดขึ้นแห่งพยาบาทที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง	พยาบาทย่อมเกิดขึ้นได้เพราะอโยนิโสมนสิการ ในปฏิขนิมิตนั้น ปฏิขะกัตี อารมณฺแห่งปฏิขะกัตีชื่อว่าปฏิขนิมิต อโยนิโสมนสิการมีลักษณะอย่างเดียวกันทั้งนั้น ในที่ทุกแห่ง เมื่อภิกษุทำอโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปในนิมิตนั้นมากครั้ง พยาบาทย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุหนึ่ง พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ปฏิขนิมิตมีอยู่ การทำมนสิการโดยไม่แยบคายในปฏิขนิมิตนั้นให้มาก นี้เป็นอาหารที่ทำให้พยาบาทที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำพยาบาทที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น	34
12	การละพยาบาทที่ เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง	การละพยาบาทนั้นย่อมมีได้ด้วยอโยนิโสมนสิการ ในพระดำรัสนั้นที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า “เมตตา” ย่อมควรทั้งอัปนา ทั้งอุปจาร อัปพานั้นเองชื่อว่าเจโตวิมุตติ อโยนิโสมนสิการจึงมีลักษณะดังกล่าวแล้วนั้นแล ภิกษุผู้ทำอโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปในเมตตาเจโตวิมุตตินั้นมากครั้ง ย่อมละพยาบาทได้ เพราะเหตุหนึ่ง พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติมีอยู่ การทำมนสิการโดยแยบคายในเมตตาเจโตวิมุตตินั้นให้มาก นี้เป็นอาหารเพื่อทำพยาบาทที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น หรือเพื่อละพยาบาทที่เกิดขึ้นแล้ว อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละพยาบาท คือ 1. การเรียนเมตตานิมิต 2. การบำเพ็ญเมตตาภาวนา 3. การพิจารณาภาวะที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน 4. ความเป็นผู้มากด้วยการพิจารณา 5. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร 6. การสนทนาเรื่องที่เป็นสัพปายะ	546, 617
13	และพยาบาทที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด	จริงอยู่ ภิกษุผู้เรียนเมตตาทอดอยู่ด้วยอำนาจการแผ่ไปโดยเจาะจงทิศและไม่เจาะจงทิศอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ย่อมละพยาบาทได้ ภิกษุผู้เจริญเมตตาดำรงด้วยอำนาจการแผ่ไปสู่ทิศ	614

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	ก็รู้ชัดเหตุ นั้น	โดยเจาะจงและไม่เจาะจง ฯลฯ ภิกษุผู้พิจารณาความที่ตนและผู้อื่นมีกรรมเป็นของตนอย่างนี้ว่า “เจ้าโอรสผู้นี้แล้วจักทำอะไรได้ เจ้าจักสามารถทำคุณธรรมมีศีลเป็นต้นของเขาให้พินาศได้หรือ เจ้ามาตามกรรมของตนแล้วจักไปตามกรรมของตนนั้นเองมิใช่หรือ” ชื่อว่าการโอรสผู้อื่นเป็นเช่นกับการที่บุคคลประสงค์จะถือเอาเก้าอี้ที่ปราศจากเปลวหลาวเหล็กที่ร้อน และคุณเป็นต้นกว้างไปชนอื่น แม้ผู้นี้โอรสเจ้าแล้วจักทำอะไรได้ เขาก็สามารถทำคุณธรรมมีศีลเป็นต้นของเจ้าให้พินาศได้หรือ ผู้นี้มาตามกรรมของตนแล้วจักไปตามกรรมของตนเท่านั้น ความโอรสนี้จักตกลงบนศีรษะของเขา เหมือนการส่งของไปแต่ไม่มีคนรับ และเหมือนการชดฝุ่นไปทวนลม” กัถี ... ภิกษุผู้พิจารณาความที่ตนและผู้อื่นทั้ง 2 มีกรรมเป็นของตนแล้วดำรงตนอยู่ในการพิจารณา กัถี ... ภิกษุผู้คบหากัลยาณมิตรผู้ยินดีในเมตตาภาวนาเช่นกับพระอัสสสุตตเถระ กัถี ก็ย่อมละพยาบาทได้ พระอัสสสุตตเถระนั้นย่อมละพยาบาทได้แม้ด้วยการสนทนาเรื่องที่เป็นสัพพายะอันอาศัยเมตตาในอิริยาบถทั้งหลายมีการยืนและการนั่งเป็นต้น เพราะเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละพยาบาท” ก็ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า “พยาบาทที่เราละได้แล้วด้วยธรรม 6 ประการนี้จะเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ เพราะอนาคามีมรรค	
14	เมื่อถีนมิทระ (ความหดหู่และ เชื่องซึม) ภายในมืออยู่ ก็รู้ชัดว่า “ถีนมิทระภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อถีนมิทระภายใน ไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “ถีนมิทระภายในของเราไม่มีอยู่”	ผู้ปฏิบัติพึงรู้ชัดถึงความหดหู่และความเชื่องซึม เมื่อมีอยู่ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึก รู้ว่าจิตของตนกำลังมีความหดหู่และความเชื่องซึมอยู่ หรือเมื่อความหดหู่และความเชื่องซึมไม่มีอยู่ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึก รู้ว่าจิตของตนไม่มีความหดหู่และความเชื่องซึมอยู่	35
15	ง่วง	อาการของจิตที่หดหู่ที่ถ้อยจากอารมณ์ ชิม เป็นต้น	344
16	โง่งง	ความง่วงงุน หรือกิริยาที่ง่วงงุน สภาพที่โง่งงงุน ความเกียจคร้าน กิริยาที่เกียจคร้าน และสภาพที่เกียจคร้าน	344
17	การเกิดขึ้นแห่ง ถีนมิทระที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด	ถีนมิทระย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยโยนิโสมนสิการ ที่ชื่อว่าความไม่ยินดี (อโรติ) ได้แก่ ความระอา ที่ชื่อว่าความเกียจคร้าน	36

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	ก็รูชัดเหตุ นั้น	(ตุนทิ) ได้แก่ ความเกียจคร้านทางกาย ที่ชื่อว่าความเมื่อย ขบ (วิชมภิตา) ได้แก่ การเอี้ยวกาย ที่ชื่อว่าความเมา อาหาร (ภตตสมมโท) ได้แก่ ความเซื่องซึมที่เกิดจากอาหาร และความเร่าร้อนที่เกิดจากอาหาร ที่ชื่อว่าความที่ จิตหดหู่ (เจตโส สีนตติ) ได้แก่ อาการหดหู่ของจิต เมื่อ ภิคุทำโยนิโสมนสิการให้เป็นไปมาครั้งในธรรมมีอรรถิ เป็นต้นเหล่านี้ ถิ่นมิทระย่อมเกิดขึ้น เพราะเหตุ นั้น พระผู้ มีพระภาคจึงตรัสว่า “ภิคุทั้งหลาย ความไม่ยินดี ความ เกียจคร้าน ความเมื่อยขบของร่างกาย ความเมาอาหาร และความที่จิตหดหู่มีอยู่ การทำมนสิการโดยไม่แยบคาย ในธรรมเหล่านั้นให้มาก นี้เป็นอาหารที่ทำให้ถิ่นมิทระที่ยังไม่ เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำถิ่นมิทระที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญ ไพบุลย์ยิ่งขึ้น	
18	ละ ถิ่นมิทระที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ ด้วยเหตุใด ก็รูชัดเหตุ นั้น	การละถิ่นมิทระนั้นย่อมมีได้ด้วยโยนิโสมนสิการ ที่ชื่อว่า ความริเริ่ม (อารมภธาตุ) ได้แก่ ความเพียรที่เริ่มขึ้นครั้งแรก ที่ชื่อว่าความพากเพียร (นิกุกมธาตุ) ได้แก่ ความ เพียรที่มีพลังมากกว่าความริเริ่มนั้น เพราะออกไปจาก ความเกียจคร้าน ที่ชื่อว่าความบากบั่น (ปรกุกมธาตุ) ได้แก่ ความเพียรที่มีพลังมากกว่าความพากเพียรนั้น เพราะ ก้าวไปสู่ฐานะอื่นๆ ขึ้นไป ภิคุผู้ทำโยนิโสมนสิการให้ เป็นไปในความเพียร 3 ประเภทนี้มาครั้ง ย่อมละถิ่น มิทระได้ อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อละถิ่นมิทระ คือ 1. การถือนิมิตในโภชนะมากเกินไป 2. การผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ 3. การมนสิการอาโลกสัญญา 4. การอยู่ในที่แจ้ง 5. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร 6. การสนทนาเรื่องที่เป็นสัพบายะ	37
19	และถิ่นมิทระที่ละได้แล้ว จะ ไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด ก็รูชัด เหตุ นั้น	ก็ภิคุผู้ฉันโภชนะเหมือนหัตถกพรหมณ์ ตัตรวัญญุก พรหมณ์ อลังสาฎกพรหมณ์ กากมาสกพรหมณ์ และ ภูตตวมิตกพรหมณ์แล้วนั่งบำเพ็ญสมณธรรมในที่ปก กลางคืนและที่พักกลางวัน ถิ่นมิทระย่อมมาครอบงำ	37

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		เหมือนช่างใหญ่จะมาเหยียบ ภิกษุผู้เรียนนิมิตในการฉัน มากเกินไปอย่างนี้ว่า “แต่ถีนมิทธะนั้นจะไม่มีแก่ภิกษุผู้เว้น โอกาสที่จะฉันอีก 4-5 คำแล้วตีมน้ำตามเป็นปกติ” ดังนี้ก็ ดี ย่อมละถีนมิทธะได้ ภิกษุผู้ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถอื่นจาก อิริยาบถที่จะถูกถีนมิทธะครอบงำอยู่ก็ดี ฯลฯ ภิกษุผู้ มนสิการถึงแสงดวงอาทิตย์ในตอนกลางวัน ในแสงดวง จันทร์ แสงประทีป และแสงคบเพลิงในตอนกลางคืนอยู่ก็ดี ... ภิกษุผู้อยู่ในที่แจ้งก็ดี ... ภิกษุผู้คบหากัลยาณมิตรที่ละ ถีนมิทธะได้แล้วเช่นกับพระมหากัสสปเถระก็ดีย่อมละถีน มิทธะได้ พระมหากัสสปเถระนั้นย่อมละถีนมิทธะได้แม้ ด้วยการสนทนาเรื่องที่เป็นสปปายะอันอาศัยจุดคงคใน อิริยาบถทั้งหลายมีการยืนและการนั่งเป็นต้น เพราะเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ธรรม 6 ประการย่อม เป็นไปเพื่อการละถีนมิทธะ” ก็ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า “ถีนมิทธะ ที่เราละได้แล้วด้วยธรรม 6 ประการนี้จะเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ เพราะอรรถตมรรค	
20	เมื่ออุทัจจกุกกุงจะ(ความ พึงช่านและร้อนใจ)ภายในมี อยู่ ก็รู้ชัดว่า “อุทัจจกุกกุง จะภายในของเรามีอยู่” หรือ เมื่ออุทัจจกุกกุงจะภายใน ไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “อุทัจจกุก กุงจะภายในของเราไม่มีอยู่”	ผู้ปฏิบัติพึงรู้ชัดถึงความพึงช่านและร้อนใจที่ เมื่อมีอยู่ ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึกรู้ว่าจิตของตนกำลังมีความ พึงช่านและความร้อนใจอยู่ หรือเมื่อความพึงช่านและ ความร้อนใจไม่มีอยู่ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึกรู้ว่าจิต ของตนไม่มีความพึงช่านและความร้อนใจอยู่	38
21	กุกกุงจเจตสิก	มีความเดือดร้อนอยู่เนื่อง ๆ ในภายหลัง เป็นลักษณะ องค์ ธรรมได้แก่ กุกกุงจเจตสิก	333
22	การเกิดขึ้นแห่งอุทัจจกุกกุง จะที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุ ใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น	อุทัจจจะและกุกกุงจะย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยโยนิโสมนสิการ ที่ชื่อว่าความไม่สงบ (อวุปสม) ได้แก่ อาการที่จิตไม่สงบ คำว่า ความไม่สงบ นี้โดยเนื้อความ ก็คืออุทัจจจะและกุก กุงจะนั่นเอง เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการให้เป็นไปใน ความไม่สงบนั้นบางครั้ง อุทัจจจะและกุกกุงจะย่อมเกิดขึ้น ได้ เพราะเหตุ นั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ภิกษุ ทั้งหลาย ความไม่สงบจิตมีอยู่ การทำมนสิการโดยไม่แยบ คายในความไม่สงบจิตนั้นให้มาก นี่เป็นอาหารที่ทำอุทัจ จจะและกุกกุงจะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำอุทัจจจะและ	39

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		กุกกุงจะที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญโพยูลย์ยิ่งขึ้น	
23	การละอุทัจจกุกกุงจะที่เกิดขึ้นแล้วมีได้ด้วย เหตุใด ก็รู้ชัด เหตุนั้น	การละอุทัจจจะและกุกกุงจะนั้นย่อมมีได้ด้วยโยนิโสมนสิการ อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละอุทัจจจะและกุกกุงจะ คือ 1. ความเป็นพหูสูต 2. ความเป็นผู้สอบถาม 3. ความเป็นผู้รู้จักที่ทรงตัดสินแล้วในพระวินัย 4. การคบหาคนที่เจริญแล้ว 5. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร 6. การสนทนาเรื่องที่เป็นสัพบายะ	40
24	และอุทัจจกุกกุงจะที่จะได้ แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วย เหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น	แท้จริง ภิกษุผู้เรียน 1 นิกายก็ดี 2 นิกายก็ดี 3 นิกายก็ดี 4 นิกายก็ดี 5 นิกายก็ดี แม้เพราะการได้ฟังมามาก ด้วยอำนาจบาติ และด้วยอำนาจรรถกถาก็ดี ย่อมละอุทัจจจะและกุกกุงจะได้ ภิกษุผู้มากด้วยการสอบถามสิ่งที่เป็นกัปปิยะและอกัปปิยะก็ดี ฯลฯ ภิกษุผู้รู้จักที่ทรงตัดสินแล้ว เพราะสั่งสมความเชี่ยวชาญไว้ในวินัยบัญญัติก็ดี ... ภิกษุผู้เข้าไปหาท่านผู้เจริญ คือพระเถระผู้ใหญ่ก็ดี ... ภิกษุผู้คบหากัลยาณมิตรผู้ทรงจำวินัยเช่นกับพระอุบาลีเถระก็ดี ย่อมละอุทัจจจะและกุกกุงจะได้ พระอุบาลีเถระนั้นย่อมละอุทัจจจะและกุกกุงจะได้ แม้ด้วยการสนทนาเรื่องที่เป็นสัพบายะอันอาศัยสิ่งที่เป็นกัปปิยะและอกัปปิยะในอิริยาบถทั้งหลายมีการยืนและการนั่งเป็นต้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละอุทัจจจะและกุกกุงจะ” ก็ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า “เมื่อเราละอุทัจจจะและกุกกุงจะได้แล้วด้วยธรรม 6 ประการนี้ อุทัจจจะจะเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เพราะอรหัตตมรรค กุกกุงจะจะเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เพราะอนาคามิมรรค	40
25	เมื่อวิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “วิจิกิจฉา ภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อวิจิกิจฉาภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “วิจิกิจฉา ภายในของเรามีอยู่”	ผู้ปฏิบัติพึงรู้ชัดถึงความสงสัย เมื่อมีอยู่ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึกว่าจิตของตนกำลังมีความสงสัยอยู่ หรือเมื่อความสงสัยไม่มีอยู่ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึกว่าจิตของตนไม่มีความสงสัยอยู่	42

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
26	การเกิดขึ้นแห่งวิจิจฉาที่ยังไม่เกิดขึ้นมีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น	วิจิจฉาย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยโยนิโสมนสิการ ที่ชื่อว่าธรรม เป็นที่ตั้งแห่งวิจิจฉา ได้แก่ วิจิจฉานั้นเอง เพราะเป็นเหตุแห่งความสงสัยแล้ว ๆ เถลา ๆ เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการให้เป็นไปในความสงสัยนั้นบางครั้ง วิจิจฉาย่อมเกิดขึ้นได้	43
27	การละวิจิจฉาที่เกิดขึ้น แล้วมีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น	การละวิจิจฉาแม้นั้นย่อมมีได้ด้วยโยนิโสมนสิการ อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละวิจิจฉา คือ 1. ความเป็นพหูสูต 2. ความเป็นผู้สอบถาม 3. ความเป็นผู้รู้จักที่ทรงตัดสินแล้วในพระวินัย 4. ความเป็นผู้มากด้วยอิโมกข์ 5. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร 6. การสนทนาเรื่องที่เป็นสัพปายะ	44
28	และวิจิจฉาที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น	แท้จริง ภิกษุผู้เรียน 1 นิกายก็ดี ฯลฯ 5 นิกายก็ดี แม้เพราะการได้ฟังมามาก ด้วยอำนาจบาสิ และด้วยอำนาจอรรถกถาก็ดี ย่อมละวิจิจฉาได้ ภิกษุผู้มากด้วยการสอบถามปรารภพระรัตนตรัยก็ดี ฯลฯ ภิกษุผู้มีความเชี่ยวชาญที่สั่งสมไว้ในพระวินัยก็ดี ... ภิกษุผู้มากด้วยอิโมกข์กล่าวคือศรัทธาที่มั่นคงในพระรัตนตรัยก็ดี ... ภิกษุผู้คบหากัลยาณมิตรเช่นกับพระวักกเถระผู้เป็นสัทธาวิมุตก็ดี ก็ย่อมละวิจิจฉาได้ พระวักกเถระนั้นย่อมละวิจิจฉาได้แม้ด้วยการสนทนาเรื่องที่เป็นสัพปายะอันอาศัยคุณของพระรัตนตรัย ในอิริยาบถทั้งหลายมีการยืนและการนั่งเป็นต้น เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ธรรม 6 ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละวิจิจฉา” ก็ภิกษุย่อมรู้ชัดว่า “วิจิจฉาที่เราละได้แล้วด้วยธรรม 6 ประการนี้ จะเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้เพราะโสคาปัตติมรรค	44
29	ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่	ด้วยวิธีนี้ให้ปฏิบัติพึงพิจารณาตามเห็นความเกิดขึ้นของความพอใจในกามคุณทั้งหลาย ความพยาบาท ความง่วง ความฟุ้งซ่าน และความสงสัย พร้อมวิธีการละนิรวันท์ ทั้งกับนิรวันท์ทั้งหลายที่ละได้แล้ว และนิรวันท์เหล่านี้จะไม่เกิดขึ้นอีกด้วยวิธีการใด ซึ่งมีอยู่ภายในตนอยู่	ดูเปรียบเทียบหน้า 214

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนากถาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
30	พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่	ด้วยวิธีนี้ให้ผู้ปฏิบัติพิจารณาตามเห็นความเกิดขึ้นของความพอใจในกามคุณทั้งหลาย ความพยาบาท ความง่วง ความฟุ้งซ่าน และความสงสัย พร้อมวิธีการละนิวรณ์ ทั้งกับนิวรณ์ทั้งหลายที่ละได้แล้ว และนิวรณ์เหล่านี้จะไม่เกิดขึ้นอีกด้วยวิธีการใด ที่เป็นของคนอื่นอยู่	ดู เปรียบเทียบ หน้า 580
31	หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่	ด้วยวิธีนี้ให้ผู้ปฏิบัติพิจารณาตามเห็นความเกิดขึ้นของความพอใจในกามคุณทั้งหลาย ความพยาบาท ความง่วง ความฟุ้งซ่าน และความสงสัย พร้อมวิธีการละนิวรณ์ ทั้งกับนิวรณ์ทั้งหลายที่ละได้แล้ว และนิวรณ์เหล่านี้จะไม่เกิดขึ้นอีกด้วยวิธีการใด ที่มีอยู่ภายในตนอยู่และเป็นของคนอื่นอยู่	ดู เปรียบเทียบ หน้า 581
32	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่	ให้พิจารณาถึงเหตุเกิดของนิวรณ์ทั้งหลาย คือการโยนิโสมนสิการ เป็นต้น ดังที่ได้อธิบายความหมายของเหตุเกิดนิวรณ์ข้างต้นมาแล้ว ในข้อ 7, 11, 17, 22 และ 26	ดู เปรียบเทียบ หน้า 218, 581
33	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่	ให้พิจารณาถึงเหตุดับของนิวรณ์ทั้งหลาย คือ การโยนิโสมนสิการ เป็นต้น ดังที่ได้อธิบายความหมายของเหตุเกิดนิวรณ์ข้างต้นมาแล้ว ในข้อ 8, 12, 18, 23 และ 27	ดู เปรียบเทียบ หน้า 219, 581
34	หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรม เป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่	ให้พิจารณาถึงเหตุเกิดของนิวรณ์ 5 คือ ไม่ได้โยนิโสมนสิการ การไม่แยกคายในธรรมทั้งหลาย ให้พิจารณาถึงเหตุดับของความสงสัยคือ การโยนิโสมนสิการ การแยกคายในธรรมทั้งหลาย	ดู เปรียบเทียบ หน้า 220, 582
35	หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก	การมีสติระลึกรู้นิวรณ์ 5 โดยมีการระลึกรู้ว่านิวรณ์ 5 นี้มีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ร่างกายที่เป็นขันธ 5 มีไว้เพื่อทำให้เกิดปัญญา เพื่ออาศัยในการทำสติเจริญขึ้นเท่านั้น ไม่มี ความทะยานอยากให้ร่างกายที่เป็นนิวรณ์ 5 นี้ เพื่อให้อยู่หรือหายไปอย่างนั้นอย่างนี้ (ตามความคิดเห็นที่ผิดของตน	ดู เปรียบเทียบ หน้า 220, 582

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนากาวาฬวมถัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ นิวรณ์ 5 อยู่ อย่างนี้แล	ว่าเป็นตัวตน เป็นต้น) โดยไม่ยึดมั่นถือมั่นนิวรณ์ทั้งหลายที่อยู่ภายในร่างกาย เรียกว่า พิจารณาเห็นภายในกายอยู่	
หมวดชั้น 5			
36	ชั้น 5 ของพระอรหันต์	ชั้น 5 ของพระอรหันต์เมื่อดับ จึงปรินิพพาน เพราะหมดเหตุปัจจัยที่จะให้เกิดแล้ว จึงไม่เกิดอีก	337
37	ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น 5 อยู่ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น 5 อยู่ อย่างไร	พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคือ ชั้น 5 อยู่ อย่างไร	ดูเทียบหน้า 330
38	คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น 5 อยู่ว่า	ให้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายคือ ชั้น 5 อยู่ ว่า	330
39	รูป	ธรรมชาติที่แตกสลายอยู่เสมอ เพราะความร้อนบ้าง ความเย็นบ้าง เป็นต้น ได้แก่ รูปชั้นนั้นเอง เป็นอารมณ์ที่รับรู้ได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย	88
40	วัตถุรูป	รูปอันเป็นที่ตั้งอาศัยของจิตและเจตสิกและรองรับจิตและเจตสิกทั้งหลายนั้น ตามสภาพของตนเช่นเดียวกัน มี ตา หู เป็นต้น	654
41	“รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้”	มหาภูตรูป 4 และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป 4 นี้เรียกว่ารูป รูปเกิดขึ้นเพราะอวิชชา ความไม่รู้ในธรรม 8 ประการมีไม่รู้ชั้น 3 เป็นต้น รูปเกิดขึ้นเพราะตัณหา ความทะยานอยากในภพ คือกรรมภพ การแสวงหาการกระทำกรรมต่าง ๆ ทางกาย วาจา ใจ รูปเกิดขึ้นเพราะอุปาทาน การยึดมั่นถือมั่นในความคิดเห็นของตน เป็นต้น รูปเกิดขึ้นเพราะอาหาร มีกวฬิงกรอาหาร ทารคือคำข้าว เป็นต้น รูปมีลักษณะเสื่อมสลายไปด้วยเหตุปัจจัย มีความเย็นร้อน เป็นต้น รูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปมี เพราะความดับแห่งอวิชชา	88

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		ค้นหา อุปาทาน และอาหาร อีกประการหนึ่ง อริยมรรคประกอบด้วยองค์แปด เป็นปฏิบัติ อันให้ถึงความดับแห่งรูป	
42	เวทนาเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้	เวทนา เกิดแต่จักขุสัมผัส (ตากระทบกับรูป) โสตสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส นี้เรียกว่าเวทนา ความเกิดขึ้นแห่งเวทนาย่อมมีเพราะเกิดแห่งผัสสะคือการกระทบระหว่างตากับรูป เป็นต้น ความดับแห่งเวทนาย่อมมีเพราะความดับแห่งผัสสะ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ 8 ประการ เป็นปฏิบัติ ให้ถึงความดับแห่งเวทนา	88
43	สัญญาเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้	ความจำหมายในรูป ความจำหมายในเสียง ความจำหมายในกลิ่น ความจำหมายในรส ความจำหมายในโผฏฐัพพะ ความจำหมายในธรรมารมณ์.... นี้เรียกว่าสัญญา ความเกิดขึ้นแห่งสัญญาย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ ความดับแห่งสัญญาย่อมมี เพราะความดับแห่งผัสสะ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ 8 ประการ.... เป็นปฏิบัติ ให้ถึงความดับแห่งสัญญา	89
44	ขณสัญญา	คือความสำคัญผิดในสภาวะธรรมที่รวมกันอยู่เป็นกลุ่มเป็นก้อนของขันธ์ 5 ว่าเป็นตัวเป็นตน ว่ามีสาระแก่นสาร	344
45	สังขารเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งสังขารเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งสังขารเป็นอย่างนี้	สัญญาเจตนา (ความตั้งใจมุ่งหวังอย่างแรง) ในรูป สัญญาเจตนาในเสียง สัญญาเจตนาในกลิ่น สัญญาเจตนาในรส สัญญาเจตนาในโผฏฐัพพะ สัญญาเจตนาในธรรมารมณ์.... นี้เรียกว่าสังขาร ความเกิดขึ้นแห่งสังขาร ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งผัสสะ ความดับแห่งสังขาร ย่อมมีเพราะความดับแห่งผัสสะ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ 8 ประการ.... เป็นปฏิบัติ ให้ถึงความดับแห่งสังขาร	454
46	วิญญานเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งวิญญานเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งวิญญานเป็นอย่างนี้”	ความรู้รู้อารมณ์ทางตา...ทางหู...ทางจมูก...ทางลิ้น...ทางกาย...ทางมโน...นี้เรียกว่าวิญญาน ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาน ย่อมมีเพราะความเกิดขึ้นแห่งนามรูป ความดับแห่งวิญญาน ย่อมมีเพราะความดับแห่งนามรูป อริยมรรคประกอบด้วยองค์ 8 ประการ.... เป็นปฏิบัติ ให้ถึงความดับแห่งวิญญาน	657

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
47	ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่	ด้วยวิธีพิจารณาผู้ปฏิบัติพึงตามเห็นความเกิด ความดับ ที่มีอยู่ภายในชั้น 5 (คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ) ของตนอยู่	ดู เปรียบเทียบ หน้า 214
48	พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอก อยู่	ด้วยวิธีพิจารณาผู้ปฏิบัติพึงตามเห็นความเกิด ความดับ ที่มีอยู่ภายในชั้น 5 (คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ) ของคนอื่นอยู่	580
49	หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่	ด้วยวิธีพิจารณาผู้ปฏิบัติพึงตามเห็นความเกิด ความดับ ที่มีอยู่ภายในชั้น 5 (คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และ วิญญาณ) ของตนอยู่ หรือมีอยู่ในร่างกายของคนอื่นด้วย	581
50	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่	ให้พิจารณาถึงเหตุเกิดของรูป คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทานกรรม เหตุเกิดเวทนา คือ ผัสสะ เหตุเกิดสัญญา คือ มโนสัญเจตนา เหตุเกิดสังขาร คือ อวิชชา และเหตุเกิดของวิญญาณ คือ สังขาร	218, 581
51	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่	เหตุดับของรูป คือ อวิชชาดับ เหตุดับของเวทนาคือ ผัสสะดับ เหตุดับสัญญา คือ มโนสัญเจตนาดับ เหตุดับสังขาร คือ อวิชชาดับ และเหตุดับของวิญญาณ คือ สังขารดับ	219, 581
52	หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่	ให้พิจารณาถึงเหตุเกิดของรูป คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทานกรรม เหตุดับของรูป คือ อวิชชาดับ เหตุเกิดเวทนา คือ ผัสสะ เหตุดับของเวทนาคือ ผัสสะดับ เหตุเกิดสัญญา คือ มโนสัญเจตนา เหตุดับสัญญา คือ มโนสัญเจตนาดับ เหตุเกิดสังขาร คือ อวิชชา เหตุดับสังขาร คือ อวิชชาดับ และ เหตุเกิดของวิญญาณ คือ สังขาร เหตุดับของวิญญาณ คือ สังขารดับ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ 8 ประการ.... เป็นปฏิปทาให้ถึงความดับแห่งชั้น 5	220, 582
53	หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่”	การมีสติระลึกรู้ชั้น 5 โดยมีการระลึกรู้ว่าชั้น 5 นี้มีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่อดีต	220, 582

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน				
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)	
	ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น 5 อยู่ อย่างนี้แล	ไม่ใช่สิ่งที่เกิดด้วยอตตตา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ร่างกายที่เป็นชั้น 5 มีไว้เพื่อทำให้เกิดปัญญา เพื่ออาศัยในการทำให้สติเจริญขึ้นเท่านั้น ไม่มี ความทะยานอยากให้ร่างกายที่เป็นชั้น 5 นี้ เพื่อให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ (ตามความคิดเห็นที่ผิดของตน ที่เป็น ตัวตน เป็นต้น) โดยไม่ยึดมั่นถือมั่นทั้งร่างกายที่เป็นชั้น 5 ทั้งหลายที่อยู่ภายในร่างกายและร่างกาย เรียกว่า พิจารณาเห็นภายในกายอยู่		
หมวดอายตนะ				
54	ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อายตนะ ภายใน 6 และอายตนะ ภายนอก 6 อยู่	ผู้ปฏิบัติพึงพิจารณาเห็นอายตนะภายใน คือ อายตนะ ภายใน 6 ประการนี้ คือ (1) ตา (2) หู (3) จมูก (4) ลิ้น (5) กาย (6) ใจ อายตนะภายนอก 6 ประการนี้ คือ (1) รูป (2) เสียง (3) กลิ่น (4) รส (5) โผฏฐัพพะ (6) ธรรมารมณ์		
55	ทวาร	ประตูเป็นที่เข้าออกของอารมณ์ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ	410	
56	คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ชัดตา รู้ชัดรูป สัมผัสขณิไดอาศัยตา และรูปทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น	ผู้ปฏิบัติพึงมีสติระลึกรู้อยู่ที่ตา มีสติรู้ชัดเสียงที่เกิดในเบ้าตา รูปใดที่รู้ความหมายว่าเป็นรูปของสิ่งใด เช่น รูปผู้หญิง ผู้ชาย สุนัข บ้าน เป็นต้น ให้มีสติรู้ว่ารูปเหล่านั้นเป็นสิ่งสมมุติเกิดขึ้น	71	
57	จักขายตนะ	เป็นคำรวมของ จักขุและอายตนะ จักขุ คือตา อายตนะ คือ ที่ประชุม ที่เกิด ฉะนั้นจักขายตนะ คือจักขุซึ่งเป็นที่ประชุม เป็นที่เกิด (ของผัสสะ วิญญาณ เวทนา) นั้นเอง	348	
58	การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัด เหตุนั้น การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง	การที่รูปที่เป็นสิ่งสมมุติต่าง ๆ เหล่านั้นจะไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ให้เจริญสติรู้อย่างนั้น การที่จิตละรูปบัญญัติ อันเป็นสมมุติได้ด้วยประการใด ให้เจริญสติระลึกรู้ อย่างนั้น	73	
59	และสังโยชน์ที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุ	และรูปบัญญัติอันเป็นสมมุติต่าง ๆ ไม่เกิดขึ้นอีกด้วยประการใด เช่น การกำหนดสติระลึกรู้ว่า “เห็นหนอ ๆ ๆ” ตลอดเวลา เป็นต้น ก็ให้รู้ชัดถึงวิธีการนั้น	74	

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	ใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น		
60	รู้ชัดหู รู้ชัดเสียง สังโยชนใด อาศัยหูและเสียงทั้งสองนั้น เกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนั้น การละสังโยชนที่ เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชนที่ละ ได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง	มีสติระลึกรู้อยู่ที่หู มีสติรู้ชัดเสียงที่เกิดในช่องหู เสียงใดที่รู้ ความหมายว่าเป็นเสียงของสิ่งใด เช่น เสียงคน เสียงดนตรี เป็นต้น ให้มีสติรู้ว่าเสียงที่เป็นสมมุติเกิดขึ้น การที่เสียง สมมุติต่าง ๆ เหล่านี้จะไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ให้เจริญ สติรู้เช่นนั้น การที่จิตละเสียงสมมุติได้ด้วยประการใด ให้ เจริญสติระลึกรู้เช่นนั้น และเสียงสมมุติต่าง ๆ ไม่เกิดขึ้น อีกด้วยประการใด เช่น การกำหนดสติระลึกรู้ว่า “ได้ยิน หนอ ๆๆ” ตลอดเวลา เป็นต้น ก็ให้รู้ชัดถึงวิธีการนั้น	76
61	รู้ชัดจมูก รู้ชัดกลิ่น สังโยชนใด อาศัยจมูกและกลิ่นทั้งสองนั้น เกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชนนั้น การ เกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่ เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัด เหตุหนึ่ง การละสังโยชนที่เกิด ขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัด เหตุหนึ่ง และสังโยชนที่ละได้ แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง	มีสติระลึกรู้อยู่ที่จมูก มีสติรู้ชัดเสียงที่เกิดในช่องจมูก กลิ่น ใดที่รู้ความหมายว่าเป็นกลิ่นของสิ่งใด เช่น กลิ่นอาหาร กลิ่นหอม กลิ่นเหม็น เป็นต้น ให้มีสติรู้ว่ากลิ่นที่เป็นสมมุติ เกิดขึ้น การที่กลิ่นสมมุติต่าง ๆ เหล่านี้จะไม่เกิดขึ้นด้วย ประการใด ให้เจริญสติรู้เช่นนั้น การที่จิตละกลิ่นอันเป็น สมมุติได้ด้วยประการใด ให้เจริญสติระลึกรู้เช่นนั้น และ กลิ่นอันเป็นสมมุติต่าง ๆ ไม่เกิดขึ้นอีกด้วยประการใด เช่น การกำหนดสติระลึกรู้ว่า “กลิ่นหนอ ๆๆ” ตลอดเวลา เป็น ต้น ก็ให้รู้ชัดถึงวิธีการนั้น	79
62	ฆานวิญญาน	สภาพที่รู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก	344
63	รู้ชัดลิ้น รู้ชัดรส สังโยชนใด อาศัยลิ้นและรสทั้งสองนั้น เกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชนนั้น การ เกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่ เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัด เหตุหนึ่ง การละสังโยชนที่ เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชนที่ละ	มีสติระลึกรู้อยู่ที่ลิ้น มีสติรู้ชัดเสียงที่เกิดในช่องปาก รสใดที่ รู้ความหมายว่าเป็นรสของสิ่งใด เช่น รสอาหาร รสเปรี้ยว รสหวาน เป็นต้น ให้มีสติรู้ว่ารสเป็นสังมุติเกิดขึ้น การที่ รสที่เป็นสังมุติต่าง ๆ เหล่านี้จะไม่เกิดขึ้นด้วยประการ ใด ให้เจริญสติรู้เช่นนั้น การที่จิตละรสอันเป็นสมมุติได้ ด้วยประการใด ให้เจริญสติระลึกรู้เช่นนั้น และรสอันเป็น สมมุติต่าง ๆ ไม่เกิดขึ้นอีกด้วยประการใด เช่น การกำหนด	81

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		ได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้	สติระลึกรู้ว่า “รสนอ ๆๆ” ตลอดเวลา เป็นต้น ก็ให้รู้ชัดถึงวิธีการนั้น
64	รู้ชัดกาย รู้ชัดโณภูฏัพพะ สังโยชนใดอาศัยกายและ โณภูฏัพพะ ทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชนนั้น การเกิดขึ้น แห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ การ ละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ และ สังโยชนที่ละได้แล้ว จะไม่ เกิดขึ้นต่อไปอีก มีได้ด้วยเหตุ ใด ก็รู้ชัดเหตุนี้	มีสติระลึกรู้ที่อยู่ที่ยังไม่เกิดขึ้น การที่การกระทบสมมุติต่าง ๆ เหล่านี้จะไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ให้เจริญสติรู้เช่นนั้น การที่จิตละการกระทบอันเป็นสมมุติได้ด้วยประการใด ให้เจริญสติระลึกรู้เช่นนั้น และการกระทบอันเป็นสมมุติต่าง ๆ ไม่เกิดขึ้นอีกด้วยประการใด เช่น การกำหนดสติระลึกรู้ว่า “สัมผัสรสนอ ๆๆ หรือ รุหนอ ๆๆ” ตลอดเวลา เป็นต้น ก็ให้รู้ชัดถึงวิธีการนั้น	84
65	กายายตนะ	กายใด เป็นปสาทรูป อาศัยมหาภูตรูป 4 นับเนื่องใน อตภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, สัตว์นี้ ถูกต้อง แล้ว หรือถูกต้องอยู่ หรือจักถูกต้อง หรือพึงถูกต้อง ซึ่ง โณภูฏัพพะอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ด้วยกายใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ องค์ธรรมได้แก่ กาย ปสาท (เป็นรูปธรรม)	327
66	โณภูฏัพพายตนะ	ผัสสะใดอาศัยมหาภูตรูป 4 เป็นรูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบ ได้ เช่นโณภูฏัพพายตนะ ได้แก่โณภูฏัพพารมณฺ์ คือ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ มีอยู่ ผัสสะใดที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ เคยกระทบ กำลังกระทบ จักกระทบ หรือพึงกระทบที่กายปสาทซึ่งเห็นไม่ได้แต่ กระทบได้ องค์ธรรมได้แก่ สัมผัสต่าง ๆ เป็น (รูปธรรม)	327
67	รู้ชัดใจ รู้ชัดธรรมารมณฺ์ สังโยชนใดอาศัยใจและ ธรรมารมณฺ์ ทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชนนั้น	มีสติระลึกรู้ที่อยู่ที่ยังไม่เกิดขึ้น การที่การกระทบสมมุติต่าง ๆ เหล่านี้จะไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ให้เจริญสติรู้เช่นนั้น	85
68	การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่ เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัด เหตุนี้	ให้สติรู้ถึงความรู้สึกที่เป็นสมมุติเกิดขึ้น การที่ความรู้สึก สมมุติต่าง ๆ เหล่านี้จะไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ให้เจริญ สติรู้เช่นนั้น	73

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
69	การละสังโยชน์ที่ เกิดขึ้นแล้วมิ ได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น	การที่จิตละความรู้สึกอันเป็นสมมุติได้ด้วยประการใด ให้ เจริญสติระลึกรู้เช่นนั้น	73
70	และสังโยชน์ที่ละ ได้แล้วจะไม่ เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุ ใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น	และความรู้สึกอันเป็นสมมุติต่าง ๆ ไม่เกิดขึ้นอีกด้วย ประการใด เช่น การกำหนดสติระลึกว่า “รักหนอ ๆๆ รู้ หนอ ๆๆ” ตลอดเวลาเป็นต้น ก็ให้รู้ชัดถึงวิธีการนั้น	74
71	ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็น ธรรมในธรรมทั้งหลายภายใน อยู่	ด้วยวิธีพิจารณาผู้ปฏิบัติพึงตามเห็นความเกิด ความดับ ที่ มีอยู่ภายในอายตนะทั้งหลาย (คือ ตา รูป สังโยชน์ที่ เกิดขึ้น หู เสียง สังโยชน์ที่เกิดขึ้น จมูก กลิ่น สังโยชน์ที่ เกิดขึ้น ลิ้น รส สังโยชน์ที่เกิดขึ้น และกาย การสัมผัส สังโยชน์ที่เกิดขึ้น) ของตนอยู่	ดู เปรียบเทียบ หน้า 214
72	พิจารณาเห็นธรรมในธรรม ทั้งหมดภายนอกอยู่	ด้วยวิธีพิจารณาผู้ปฏิบัติพึงตามเห็นความเกิด ความดับ ที่ มีอยู่ภายในอายตนะทั้งหลาย (คือ ตา รูป สังโยชน์ที่ เกิดขึ้น หู เสียง สังโยชน์ที่เกิดขึ้น จมูก กลิ่น สังโยชน์ที่ เกิดขึ้น ลิ้น รส สังโยชน์ที่เกิดขึ้น และกาย การสัมผัส สังโยชน์ที่เกิดขึ้น) ของตนและของคนอื่นอยู่	ดู เปรียบเทียบ หน้า 580
73	หรือพิจารณาเห็นธรรมใน ธรรมทั้งหลาย ทั้งภายใน ทั้งภายนอกอยู่	ด้วยวิธีพิจารณาผู้ปฏิบัติพึงตามเห็นความเกิด ความดับ ที่ มีอยู่ภายในอายตนะ (คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย) ของตนอยู่ หรือมีอยู่ในร่างกายของคนอื่นด้วย	ดู เปรียบเทียบ หน้า 581
74	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด ในธรรมทั้งหลายอยู่	ให้พิจารณาถึงเหตุเกิดของอายตนะ คือ กรรม เหตุเกิดการเห็น เพราะมีตา รูป สัมผัส และวิญญาณ เหตุเกิดการได้ยิน เพราะมีหู เสียง สัมผัส และวิญญาณ เหตุเกิดการได้กลิ่น เพราะมีจมูก กลิ่น สัมผัส และ วิญญาณ เหตุเกิดการรู้รสชาติ เพราะมีลิ้น รส สัมผัส และวิญญาณ เหตุเกิดการรับรู้ทางกาย เพราะมีกาย การกระทบสัมผัส และวิญญาณ	ดู เปรียบเทียบ หน้า 218, 581
75	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ ในธรรมทั้งหลายอยู่	เหตุดับของอายตนะ คือ อวิชาดับ ตัณหา กรรม และ ผัสสะดับ	ดู เปรียบเทียบ หน้า 219,

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
			581
76	หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่	ให้พิจารณาถึง เหตุเกิดการเห็น เพราะมีตา รูป สัมผัส และวิญญาณ เหตุเกิดการได้ยิน เพราะมีหู เสียง สัมผัส และวิญญาณ เหตุเกิดการได้กลิ่น เพราะมีจมูก กลิ่น สัมผัส และ วิญญาณ เหตุเกิดการรู้รสชาติ เพราะมีลิ้น รส สัมผัส และวิญญาณ เหตุเกิดการรับรู้ทางกาย เพราะมีกาย การกระทบสัมผัส และวิญญาณ พร้อมทั้งพิจารณาเห็นเหตุดับของอายตนะ คือ อวิชาดับ ตัณหา กรรม และผัสสะดับ	ดู เปรียบเทียบ หน้า 220, 582
77	หรือว่า ภิกษุนี้มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อายตนะภายใน 6 และ อายตนะภายนอก 6 อยู่ อย่างนี้แล	การมีสติระลึกรู้อายตนะ โดยมีการระลึกรู้ว่าอายตนะทั้งหมดนั้น นี้มีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่อดีต ไม่ใช่สิ่งที่เนื่องด้วยอดีต ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ร่างกายที่มีอายตนะนี้ มีไว้เพื่อทำให้เกิดปัญญา เพื่ออาศัยในการทำให้สติเจริญขึ้นเท่านั้น ไม่มีความทะยานอยากให้ร่างกายที่มีอายตนะ นี้เพื่อให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ (ตามความคิดเห็นที่ผิดของตนว่าเป็นตัวตน เป็นต้น) โดยไม่ยึดมั่นถือมั่นทั้งร่างกายที่เป็นอายตนะทั้งหลายที่อยู่ภายในร่างกายและร่างกาย เรียกว่าพิจารณาเห็นภายในกายอยู่	ดู เปรียบเทียบ หน้า 220, 582} 690
หมวดโพชฌงค์			
78	โพชฌงค์ 7	องค์ธรรมสามัคคีเครื่องตรัสรู้แห่งอริยสาวก อันประเสริฐ มี 7 องค์ คือ 1. สติสัมโพชฌงค์ ความระลึกู้ อันเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ 2. ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ การเลือกเฟ้นเจริญกุศลธรรมอันเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ 3. วิริยสัมโพชฌงค์ ความเพียรเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ 4. ปีติสัมโพชฌงค์ ความอิมใจเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ 5. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ความสงบกายสงบใจอันเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ 6. สมานิสัมโพชฌงค์ สมานิเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ และ	535

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		7. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามความเป็นจริงเป็นองค์แห่งการตรัสรู้	
79	ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ 7 อยู่ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ 7 อยู่ อย่างไร	มีอีกประการหนึ่ง ให้ผู้ปฏิบัติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ 7 อยู่ พิจารณาเห็นอย่างไร	535
80	คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “สติสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “สติสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มีอยู่”	คือ เมื่อมีการระลึกได้อยู่ภายในจิตของตน ให้ระลึกถึงการระลึกได้มีอยู่ภายในจิตของตน หรือการระลึกได้ไม่มีอยู่ในจิตของตน ให้รู้ชัดว่า ไม่มีการระลึกได้อยู่ภายในจิตของตน	49, 535
81	การเกิดขึ้นแห่งสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้และความเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้	เมื่อภิกษุทำโยนิโสมนสิการนั้นให้เป็นไปในธรรมเหล่านั้นมากครั้ง สติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้น อีกประการหนึ่ง สติเกิดขึ้นเพราะเหตุ 4 ประการ คือ 1. สติสัมปชัญญะ 2. การเว้นบุคคลผู้มีสติหลงลืม 3. การคบหาบุคคลผู้มีสติตั้งมั่น 4. ความเป็นผู้น้อมไปในสตินั้น	50, 536
82	เมื่อธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่” การเกิดขึ้นแห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้และความเจริญบริบูรณ์แห่งธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้น	เมื่อการพิจารณาธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ฯลฯ เป็นฝ่ายดำและฝ่ายขาว ที่มีอยู่ ให้มีสติระลึกว่าธรรมทั้งหลายเหล่านั้นมีอยู่ภายในจิตของตน หรือการพิจารณาธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ฯลฯ เป็นฝ่ายดำและฝ่ายขาวไม่มีอยู่ในจิตของตน ให้รู้ชัดว่า ไม่มีการพิจารณาธรรมทั้งหลายอยู่ที่เป็นภายในของตน การมนสิการโดยแยกคายในธรรมที่เป็นกุศลและอกุศล ฯลฯ เป็นฝ่ายดำและฝ่ายขาว ที่มีอยู่ให้มาก อาหารนี้ย่อมเป็นไป เพื่อทำธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 7 ประการย่อมเป็นไปพร้อม	51, 536

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนากาวานาหมวตัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	แล้ว มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัด เหตุนั้น	เพื่อทำอัมมวิจยสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น คือ 1. การสอบถาม 2. การทำวัตถุให้่องใส 3. การปรับอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ 4. การเว้นบุคคลผู้มีปัญญาทราวม 5. การคบหาบุคคลผู้มีปัญญา 6. การพิจารณาความประพฤติดด้วยญาณอันลึกซึ้ง 7. การน้อมใจไปในอัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น	
83	เมื่อวิริยสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “วิริยสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อวิริยสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “วิริยสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มีอยู่” การเกิดขึ้นแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ และความเจริญบริบูรณ์แห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้	เมื่อมีความริเริ่ม ความพากเพียร ความบากบั่นมีอยู่ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึกที่อยู่ว่ามีอยู่ภายในตน หรือ ไม่มี ความริเริ่ม ความพากเพียร ความบากบั่นมีอยู่ภายในตน ให้มีสติระลึกที่อยู่ว่าไม่มีอยู่ภายในตน ความริเริ่ม ความพากเพียร ความบากบั่นมีอยู่ การทำมณสิการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก อาหารนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อทำวิริย สัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 11 ประการย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อทำวิริยสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น คือ 1. การพิจารณาเห็นภัยในอบาย 2. การเห็นอนาถา 3. การพิจารณาเห็นทางดำเนิน 4. การประพฤติดำเกรงต่อบินชบาต 5. การพิจารณาเห็นความเป็นใหญ่โดยความเป็นทนาย 6. การพิจารณาเห็นความเป็นใหญ่ของพระศาสดา 7. การพิจารณาเห็นความเป็นใหญ่โดยชาติ 8. การพิจารณาเห็นความเป็นใหญ่โดยเป็นเพื่อนพรหมจรรย์ 9. การเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน 10. การคบหาบุคคลผู้ปรารถนาความเพียร 11. การน้อมใจไปในวิริยสัมโพชฌงค์นั้น	55, 536
84	เมื่อปีติสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “ปีติสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อปีติสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “ปีติสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มีอยู่” การเกิดขึ้นแห่งปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ และความเจริญ	เมื่อมีความอิมใจมีอยู่ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึกที่อยู่ว่ามีอยู่ภายในตน หรือ ไม่มีความอิมใจอยู่ภายในตน ให้มีสติระลึกที่อยู่ว่าไม่มีอยู่ภายในตน ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์มีอยู่ การทำมณสิการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก อาหารนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อทำปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 11 ประการย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อทำปีติสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น คือ 1. พุธานุสสติ 2. อัมมานุสสติ	56, 536

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	บริบูรณ์แห่งปิตัสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชุดเหตุ นั้น	3. สังขานุสสติ 4. สีลानุสสติ 5. จาคานุสสติ 6. เทวตานุสสติ 7. อุปสมานุสสติ 8. การเว้นบุคคลผู้เศร้าหมอง(มีโทษ) 9. การคบหาบุคคลผู้ผ่องใส 10. การพิจารณาพระสูตรซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส 11. การน้อมใจไปในปิตัสัมโพชฌงค์นั้น	
85	เมื่อปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชุดว่า “ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชุดว่า “ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ภายในของเรา ไม่มีอยู่” การเกิดขึ้นแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชุดเหตุ นั้น และความเจริญบริบูรณ์แห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชุดเหตุ นั้น	เมื่อมีความสงบกาย ความสงบจิตมีอยู่ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึกที่อยู่ว่ามีอยู่ภายในตน หรือ ไม่มีความสงบกาย ความสงบจิตอยู่ภายในตน ให้มีสติระลึกว่าไม่มีอยู่ภายในตน ความสงบกาย ความสงบจิตมีอยู่ การทำมโนการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก อาหารนี้ย่อมเป็นไปเพื่อทำปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 7 ประการย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อทำปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น คือ 1. การบริโภคนิเวศนอันประณีต 2. การเสพสุขตามฤต 3. การเสพสุขตามอิริยาบถ 4. การประกอบความเพียรวางตนเป็นกลาง 5. การเว้นบุคคลผู้มีกายกระสับกระส่าย 6. การคบหาบุคคลผู้มีกายสงบ 7. การน้อมใจไปในปัสสัทธิสัมโพชฌงค์นั้น	59, 504, 536
86	เมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชุดว่า “สมาธิสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชุดว่า “สมาธิสัมโพชฌงค์ภายในของเรา ไม่มีอยู่” การเกิดขึ้นแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชุดเหตุ นั้น และความเจริญบริบูรณ์แห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชุดเหตุ นั้น	เมื่อมีสมณนิมิต มีอยู่ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึกที่อยู่ว่ามีอยู่ภายในตน หรือ ไม่มีสมณนิมิต อยู่ภายในตน ให้มีสติระลึกว่าไม่มีอยู่ภายในตน สมณนิมิต อัปยัคคินิมิตมีอยู่ การทำมโนการโดยแยบคายในนิมิตเหล่านั้นให้มาก อาหารนี้ย่อมเป็นไปเพื่อทำสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือทำสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 11 ประการย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อทำสมาธิสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น คือ 1. การทำวัตถุให้หมดจด 2. การปรับอินทรีย์ให้สม่ำเสมอ 3. ความฉลาดในนิมิต 4. การประคองจิตในสมัย 5. การข่มจิตในสมัย 6. การทำจิตให้รำไรในสมัย 7. การเพ่งดูจิตเฉย ๆ ในสมัย 8. การเว้นบุคคลผู้มีจิตไม่เป็นสมาธิ 9. การคบหาบุคคลผู้มีจิตเป็น	60

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนากาวาฬมหาวัดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		สมาธิ 10. การพิจารณาเห็นฌานและวิโมกข์ 11. การน้อมใจไปในสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น	
87	เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “อุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในของเราเมื่ออยู่” หรือเมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “อุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มีอยู่” การเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุอันและความเจริญบริบูรณ์แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุอัน	เมื่อมีอารมณ์กลาง ๆ มีอยู่ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึก รู้อยู่ว่ามีอยู่ภายในตน หรือ ไม่มีอารมณ์กลาง ๆ อยู่ภายในตน ให้มีสติระลึกว่าไม่มีอยู่ภายในตน ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ การทำมโนสิการโดยแยบคายในธรรมเหล่านั้นให้มาก อาหารนี้ย่อมเป็นไปเพื่อทำอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น หรือทำอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้น อีกอย่างหนึ่ง ธรรม 5 ประการย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อทำอุเบกขาสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้น คือ 1. การวางตนเป็นกลางในสัตว์ 2. การวางตนเป็นกลางในสังขาร 3. การเว้นบุคคลผู้ผูกพันในสัตว์และสังขาร 4. การคบหาบุคคลผู้วางตนเป็นกลางในสัตว์และสังขาร 5. การน้อมใจไปในอุเบกขาสัมโพชฌงค์นั้น	61
88	ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่	ด้วยวิธีพิจารณาตามหมวดโพชฌงค์นี้ ผู้ปฏิบัติพึงพิจารณาเห็นธรรม คือ การเกิดขึ้นแห่งสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ด้วยเหตุใด และความเจริญบริบูรณ์แห่งสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ด้วยเหตุใด อันมีอยู่ในธรรมทั้งหลายคือ สติ ธรรมวิจย วิริยะ ปิติ ปัสสทธิ สมาธิ อุเบกขา เป็นต้น อันเป็นสัมโพชฌงค์มีอยู่ในตนนี้	ดู เปรียบเทียบ หน้า 214
89	พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่	ด้วยวิธีพิจารณาตามหมวดโพชฌงค์นี้ ผู้ปฏิบัติพึงพิจารณาเห็นธรรม คือ การเกิดขึ้นแห่งสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ด้วยเหตุใด และความเจริญบริบูรณ์แห่งสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ด้วยเหตุใด อันมีอยู่ในธรรมทั้งหลายคือ สติ ธรรมวิจย วิริยะ ปิติ ปัสสทธิ สมาธิ อุเบกขา เป็นต้น อันเป็นสัมโพชฌงค์มีอยู่ภายนอกตนด้วย	ดู เปรียบเทียบ หน้า 580
90	หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่	หรือผู้ปฏิบัติพึงพิจารณาเห็นธรรม คือ การเกิดขึ้นแห่งสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ด้วยเหตุใด และความเจริญ	ดู เปรียบเทียบ

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		บริบูรณ์แห่งสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด อันมีอยู่ในธรรมทั้งหลายคือสติ ธัมมวิจย วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา เป็นต้น อันเป็นสัมโพชฌงค์มีอยู่ภายนอกตนด้วย ภายนอกตนด้วย	หน้า 581
91	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่	ผู้ปฏิบัติพึงพิจารณาเห็นธรรม คือ เหตุที่ทำให้สัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น อันมีอยู่ในธรรมทั้งหลายคือสติ ธัมมวิจย วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา เป็นต้น	ดูเปรียบเทียบหน้า 218, 581
92	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่	ผู้ปฏิบัติพึงพิจารณาเห็นธรรม คือ เหตุที่ทำให้สัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วดับไป อันมีอยู่ในธรรมทั้งหลายคือสติ ธัมมวิจย วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา เป็นต้น	ดูเปรียบเทียบหน้า 219, 581
93	หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรม เป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่	ผู้ปฏิบัติพึงพิจารณาเห็นธรรม คือ เหตุที่ทำให้สัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และเหตุที่ทำให้สัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้วดับไป อันมีอยู่ในธรรมทั้งหลายคือสติ ธัมมวิจย วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา เป็นต้น	ดูเปรียบเทียบหน้า 220, 582
94	หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัย เจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ 7 อยู่ อย่างนี้แล	การมีสติระลึกว่าธรรมคือสัมโพชฌงค์นี้มีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ธรรมคือสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้น มีไว้เพื่อทำให้เกิดปัญญา เพื่ออาศัยในการทำให้สติเจริญขึ้นเท่านั้น ไม่มี ความทะยานอยากให้ธรรมคือสัมโพชฌงค์นี้ เพื่อให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ (ตามความคิดเห็นที่ผิดของตน ว่าธรรมคือสัมโพชฌงค์เป็นตน เป็นของตน เป็นต้น) โดยไม่ยึดมั่นถือมั่นทั้งธรรมคือสัมโพชฌงค์ที่อยู่ภายในร่างกาย	ดูเปรียบเทียบหน้า 220, 582
95	หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัย เจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่	การมีสติระลึกว่าธรรมคือสัมโพชฌงค์นี้มีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่อัตตา ไม่ใช่สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ธรรมคือสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้น มีไว้เพื่อทำให้เกิดปัญญา เพื่ออาศัยในการทำให้สติเจริญขึ้นเท่านั้น ไม่มี	ดูเปรียบเทียบหน้า 214

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณา เห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ 7 อยู่ อย่างนี้แล	ความทะยานอยากให้ธรรมคือสัมโพชฌงค์นี้ เพื่อให้เป็น อย่างนั้นอย่างนี้ (ตามความคิดเห็นที่ผิดของตน ว่าธรรม คือสัมโพชฌงค์เป็นตน เป็นของตน เป็นต้น) โดยไม่ยึดมั่น ถือมั่นทั้งธรรมคือสัมโพชฌงค์ที่อยู่ภายในร่างกาย	
หมวดอริยสัจ 4			
96	ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมใน ธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ 4 อยู่ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมใน ธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ 4 อยู่ อย่างไร	ผู้ปฏิบัติพึงพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ คือ อริยสัจ 4 พึงพิจารณาเห็นอยู่ อย่างไร	63
97	คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้ชัด ตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์”	ภิกษุย่อมรู้ชัดธรรมที่เป็นไปในภูมิ 3 ยกเว้นตัณหาตาม สภาวะที่เป็นจริงว่า “นี้ทุกข์” พึงมีสติระลึกรู้ว่า ความ เกิดขึ้น ความมีขึ้น ความอุบัติขึ้นแห่งอารมณ์ทั้งหลาย ที่ อยู่ภายในจิตของตน นี้คือทุกข์	65
98	รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์สมุทัย”	ย่อมรู้ชัดตัณหาเก่าที่เป็นเหตุให้ทุกข์นั้นนั้นนั้นแลเกิด คือให้ ตั้งขึ้น ตามสภาวะที่เป็นจริงว่า “นี้ทุกข์สมุทัย” ให้พึง ระลึกรู้ว่า กามตัณหา ความทะยานอยากในกามคุณ ทั้งหลาย ความอยากมี อยากเป็น และความไม่อยากมี ไม่ อยากเป็นในธรรมทั้งหลาย ที่อยู่ภายในจิตของตน นี้คือ เหตุเกิดความทุกข์	67
99	รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์นิโรธ”	ย่อมรู้ชัดพระนิพพานที่เป็นเหตุให้ทุกข์และทุกข์สมุทัยทั้ง 2 ไม่เป็นไป ตามสภาวะที่เป็นจริงว่า “นี้ทุกข์นิโรธ” ให้พึง ระลึกรู้ว่าความสิ้นไปแห่งความยึดติดยินดี ความดับไป ความไม่เกี่ยวข้อง การสละคืน การไม่ยุ่งเกี่ยว การไม่อาศัย ในอารมณ์ต่างๆ ด้วยอำนาจแห่งตัณหา นี้เป็นความดับ ทุกข์	68
100	รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา”	ย่อมรู้ชัดอริยมรรคที่เป็นเหตุกำหนดรู้ทุกข์ เป็นเหตุละ สมุทัย เป็นเหตุทำให้แจ้งนิโรธตามสภาวะที่เป็นจริงว่า “นี้ ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา” ให้พึงระลึกรู้ว่ามรรคมีองค์ 8 มี การเห็นรูปนามตามความเป็นจริง เป็นต้น นี้เป็นหนทางสู่	69

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		ความดับทุกข์	
101	ทุกข์ขอรียสัจ เป็นอย่างไร	ความจริงคือทุกข์ เป็นอย่างไร	433
102	ทุกข์ คือ ชาติ (ความเกิด) เป็นทุกข์ ชรา (ความแก่) เป็นทุกข์ มรณะ (ความตาย) เป็นทุกข์ โสกะ (ความโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์	ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ อุปายาส ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์	362
103	ชาติ เป็นอย่างไรคือ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิด ความบังเกิด เฉพาะ ความปรากฏแห่งขันธ ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อกุศลทั้งหลาย นี้เรียกว่า ชาติ	ความเกิดขึ้น ความปรากฏแห่งร่างกายและจิตใจ คือ ร่างกาย การเสวยอารมณ์ ความจำได้หมายรู้ การปรุงแต่ง การรับรู้ พร้อมทั้งการได้อวัยวะทั้งหลายคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ของสิ่งมีชีวิตนั้น ๆ เรียกว่า ความเกิด อีกประการหนึ่ง ความเกิดขึ้นแห่งอารมณ์ ความเกิดพร้อมแห่งผัสสะ เวทนา วิญญาณ ความหยั่งลงสู่อารมณ์ การรับรู้ชั้น 5 การได้จากเครื่องรับรู้ทางตกับรูปา มีการเห็น เป็นต้น นี้เรียกว่า การเกิด	430, 433 , 691
104	ชรา คือ ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวย่น ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ อกุศลทั้งหลาย นี้เรียกว่า ชรา	ความแก่ ร่างกายทรุดโทรม พินหลุด หนังเหี่ยวย่น อายุมากขึ้น ในสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย เรียกว่า ความแก่ อีกประการหนึ่ง ความเสื่อมไป ความเปลี่ยนแปลงไปแห่งอารมณ์ทั้งหลายทั้งภายในและภายนอกของสิ่งมีชีวิตนั้น ๆ เรียกว่า ความแก่	430

ชุดความรู้มานุษยวิทยาปีสภานาภาวามหัตถ์มานุษยวิทยาปีสภานาปีฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
105	มรณะ	ความตาย แบ่งออกเป็น 3 อย่าง คือ 1. สัมมติมรณะ ตายโดยสมมติ เช่น นาย ก ตาย 2. ขณิกมรณะ ตายชั่วขณะหนึ่ง ๆ ตายอยู่ทุกฝีก้าว ทุกขณะ หายใจเข้าออก ทุกขณะ ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส ภายถูกเย็น ร้อนอ่อนแข็ง ใจคิดธรรมารมณ 3. สมุจเฉทมรณะ ตายโดยตัดขาดจากวิญญูสงสาร ได้แก่ การตายของพระอรหันต์	546
106	มรณะ คือ ความจุติ ความเคลื่อนไหว ความทำลายไป ความหายไป ความตาย กล่าวคือมฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งขันธ ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ ภาวะทั้งหลาย นี้เรียกว่า มรณะ	ความเคลื่อนไหวจากภพภูมิ ความดับไปแห่งวิญญาน ความที่ขันธทั้งหลายถูกทำลายไป ความหายไปของไออุ่น ความสิ้นชีวิต การหมดลมหายใจ การทอดทิ้งอวัยวะ ในสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย เรียกว่า ความตาย อีกประการหนึ่ง ความดับไปแห่งอารมณ์ ความเคลื่อนไหวไปรับรู้อารมณ์อื่น อารมณ์เก่าดับสิ้นไป หายไป ในกระบวนการรับรู้ นั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย เรียกว่า ความตาย	546
107	โสกะ	ความเศร้าโศก มีลักษณะเร่าร้อนอยู่ภายใน มี 5 ประการ ได้แก่ ความเสื่อม โศกเศร้าเพราะเสื่อมญาติ โศกเศร้าเพราะเสื่อมโศก โศกเศร้าเพราะโรคเบียดเบียน โศกเศร้าเพราะศีลวิบัติ จ. ทิฏฐิ-พยสนโสก และ โศกเศร้าเพราะเห็นผิด	547, 736
108	โสกะ เป็นอย่างไร คือ ความเศร้าโศก กิริยาที่เศร้าโศก ภาวะที่เศร้าโศก ความแห้งผากภายใน ความแห้งกรอบภายใน ของผู้ประกอบด้วย ความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ ภาวะทั้งหลาย นี้เรียกว่า โสกะ	ความโศกอันมีความเศร้าเป็นลักษณะที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ถูกรวดความเสื่อมมีความเสื่อมจากญาติเป็นต้น หรือบรรดาเหตุแห่งทุกข์มีการฆ่าการจ้องจำเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งครอบงำแล้ว ความเป็นผู้เศร้าโศก ก็เพราะเหตุที่ความเป็นผู้เศร้าโศกนี้ ย่อมเกิดขึ้นทำภายในให้แห้งผากคือให้แห้งกรอบ อีกประการหนึ่ง ความสูญเสีย ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่ยินดีพอใจแห่งตน เรียกว่า โสกะ	547, 736
109	ปริเทวะ เป็นอย่างไร คือ ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาที่ร้องไห้ กิริยาที่คร่ำ	ความครวญ ความคร่ำครวญ ความร่ำไร ความเป็นผู้ร่ำไร ความเป็นผู้ร่ำพัน ความบ่นด้วยวาจา ความเพ้อด้วยวาจา ความพูดพร่ำเพรื่อ กิริยาที่พูดพร่ำ ความเป็นผู้พูดพร่ำเพรื่อ แห่งบุคคลผู้ถูกความฉิบหายแห่งญาติกระทบเข้าก็ดี	504

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดมัชฌิมาสูตรปิฎกฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	ครวญ ภาวะที่ ร้องไห้ ภาวะที่ คร่ำครวญ ของผู้ประกอบด้วย ความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์ อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ปริเทวะ	... ผู้ถูกเหตุแห่งทุกข์อื่น ๆ กระทบเข้าก็ดี นี่ท่านกล่าวว่า ปริเทวะ ฯ อีกประการหนึ่ง ความโยเยหา ความเสียดาย ในอารมณ์ ต่าง ๆ ที่ดับไป เรียกว่า ปริเทวะ	
110	ปริเทวะ	ความทุกข์ทางใจ ความไม่สำราญใจ ความเสวยอารมณ์ที่เป็น ทุกข์ไม่สำราญ อันเกิดจากมโนสัมผัส	504
111	ทุกข์ เป็นอย่างไร คือ ความ ทุกข์ทางกาย ความไม่สำราญ ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ เป็นทุกข์อันเกิดจาก กายสัมผัสภิกษุทั้งหลาย นี้ เรียกว่า ทุกข์	ความไม่สำราญ ความลำบากอันมีทางกาย ความไม่สำราญ ความลำบากที่สัตว์เสวยแล้วซึ่งเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาอัน ไม่สำราญ ทุกขเวทนาซึ่งเกิดแต่กายสัมผัส นี่ท่านกล่าวว่า ทุกข์ อีกประการหนึ่ง เพราะอารมณ์ต่าง ๆ ทนอยู่ในสภาพเดิม ไม่ได้แม้เพียงชั่วคราว ต้องมีอันดับไป นี้เรียกว่า ทุกข์	431
112	โทมนัส เป็นอย่างไร คือ ความ ทุกข์ทางใจ ความไม่สำราญ ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ สำราญเป็นทุกข์อันเกิดจาก มโนสัมผัส ภิกษุทั้งหลาย นี้ เรียกว่า โทมนัส	ความไม่สำราญ ความลำบากอันมีทางใจ ความไม่สำราญ ความลำบากที่สัตว์เสวยแล้วเกิดแต่สัมผัสทางใจ กิริยาอัน ไม่สำราญ ทุกขเวทนาซึ่งเกิดแต่สัมผัสทางใจ นี่ท่านกล่าว ว่า โทมนัส ฯ อีกประการหนึ่ง ความไม่สบายใจ ความเสียใจที่สูญเสีย อารมณ์ต่าง ๆ ที่เป็นภายในของตน เรียกว่า โทมนัส	436
113	โทมนัส	ความทุกข์ทางใจ ความไม่สำราญใจ ความเสวยอารมณ์ที่เป็น ทุกข์ไม่สำราญ อันเกิดจากมโนสัมผัส	436
114	อุปายาส เป็นอย่างไร คือ ความแค้น ความคับแค้น ภาวะที่แค้น ภาวะที่คับแค้น ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อม อย่างใดอย่างหนึ่ง(หรือ)ผู้ที่ถูก เหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่าง หนึ่งกระทบ ภิกษุทั้งหลาย นี้	ความแค้น ความเคือง ความเป็นผู้แค้น ความเป็นผู้เคือง แห่งบุคคลผู้ถูกความฉิบหายแห่งญาติกระทบเข้าก็ดี . ผู้ถูก เหตุแห่งทุกข์อื่น ๆ กระทบเข้าก็ดี นี่ท่านกล่าวว่า อุปายาส อีกประการหนึ่ง ภาวะคับข้องใจ อึดอัดใจ ในภาวะที่ กระทบกับอารมณ์ที่ไม่น่าพึงพอใจ เรียกว่า อุปายาส	433

ชุดความรู้มานุษยวิทยาปีสภานาภาวามหวมถัมมานุปีสภานาสติปฏิฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	เรียกว่า อุปายาส		
115	การประสพกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ เป็นอย่างไร คือ การไปร่วม การมารวม การประชุมร่วม การอยู่ร่วมกับอารมณ์อันไม่เป็นที่ปรารถนา ไม่เป็นที่รักใคร่ ไม่เป็นที่ชอบใจของเขาในโลกนี้ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ หรือจากบุคคลผู้ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์ ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่เกื้อกูล ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่ผาสุก ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่มีความเกษม จากโยคะของเขา ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า การประสพกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์	สังขารเหล่าใด คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจในโลกนี้ ย่อมมีแก่บุคคลนั้น หรือ สัตว์เหล่าใดเป็นผู้ไม่หวังประโยชน์ ไม่หวังความเกื้อกูล ไม่หวังความสบายไม่หวังความปลอดภัยโปรดจากโยคกิเลสแก่บุคคลนั้น การไปร่วมกัน การมารวมกันการอยู่ร่วมกัน การทำกิจร่วมกัน กับสังขารหรือสัตว์เหล่านั้น นี้ท่านกล่าวว่าความประจวบกับสังขารหรือสัตว์อันไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ ฯ อีกประการหนึ่ง การเกิดขึ้นแห่งสังขารทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ที่ไม่น่ายินดีพอใจ เมื่อเสพออยู่จึงเป็มันทุกข์ นี้เรียกว่า การประสพกับอารมณ์ที่ไม่เป็นที่รักที่พอมจเป็นทุกข์	432
116	การพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ เป็นอย่างไร คือ การไม่ไปร่วม การไม่มารวม การไม่ประชุมร่วม การไม่อยู่ร่วมกับอารมณ์อันเป็นที่ปรารถนา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่ชอบใจของเขาในโลกนี้ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ หรือกับบุคคลผู้ปรารถนาประโยชน์ ปรารถนาความ เกื้อกูล ปรารถนาความผาสุก ปรารถนาความเกษมจากโยคะของเขา เช่น มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่สาว	สังขารเหล่าใด คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันน่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ในโลกนี้ ย่อมมีแก่บุคคลนั้น หรือสัตว์เหล่าใดคือ มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่หญิง น้องหญิง มิตร พวกพ้อง ญาติหรือสาโลहितเป็นผู้หวังประโยชน์ หวังความเกื้อกูล หวังความสบาย หวังความปลอดภัยโปรดจากโยคกิเลสแก่บุคคลนั้น การไม่ได้ไปร่วมกัน การไม่ได้มารวมกันการไม่ได้อยู่ร่วมกัน การไม่ได้ทำกิจร่วมกัน กับสังขารหรือสัตว์เหล่านั้น นี้ท่านกล่าวว่า ความพลัดพรากจากสังขารหรือสัตว์อันเป็นที่รัก เป็นทุกข์ ฯ อีกประการหนึ่ง การพลัดพราก การสูญเสีย การดับไปแห่งอารมณ์อันเป็นที่ยินดีพอใจของตน เรียกว่า การพลัดพราก	362

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	น้องสาว มิตร อำมาตย์หรือญาติสาโลหิต ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า การพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์		
117	<p>การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ เป็นอย่างไร คือ เหล่าสัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา เกิดความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า “โฉนหนอ ขอเราอย่าได้มีความเกิดเป็นธรรมดา หรือขอความเกิดอย่าได้มาถึงเราเลย”</p> <p>ข้อนี้ไม่พึงสำเร็จได้ตามความปรารถนา</p> <p>ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์</p> <p>เหล่าสัตว์ผู้มีความแค้นเป็นธรรมดา ฯลฯ</p> <p>เหล่าสัตว์ผู้มีความเจ็บเป็นธรรมดา ฯลฯ</p> <p>เหล่าสัตว์ผู้มีความตายเป็นธรรมดา ฯลฯ</p> <p>เหล่าสัตว์ผู้มีความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจและความคับแค้นใจเป็นธรรมดา ต่างก็เกิดความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า “โฉนหนอ ขอเราอย่าได้เป็นผู้มีความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจเป็นธรรมดาเลย และขอความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความ</p>	<p>ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความปรารถนาเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ขอเราทั้งหลายอย่ามีชาติเป็นธรรมดา และชาติอย่ามาถึงแก่เราทั้งหลายเลย ข้อนี้อันสัตว์ทั้งหลายไม่พึงได้ตามความปรารถนา แม้ความปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น นี้ก็เป็นทุกข์ สัตว์ทั้งหลายมีชราเป็นธรรมดา ฯลฯ สัตว์ทั้งหลายมีพยาธิเป็นธรรมดา ฯลฯ สัตว์ทั้งหลายมีมรณะเป็นธรรมดา ฯลฯ สัตว์ทั้งหลายมีโสกะปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสเป็นธรรมดา มีความปรารถนาเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ขอเราทั้งหลายอย่าพึงมีความโศก ความร่ำไร ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจและความคับแค้นใจเป็นธรรมดาเลยและขอความโศก ความร่ำไร ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจและความคับแค้นใจ ไม่พึงมาถึงแก่เราทั้งหลายเลย ข้อนี้อันสัตว์ทั้งหลาย ไม่พึงได้ตามความปรารถนา ความไม่ได้สมปรารถนามันก็เป็นทุกข์ ฯ</p> <p>อีกประการหนึ่ง การได้รับอารมณ์ต่าง ๆ ที่เข้ามาไม่เป็นไปตามความยินดีพอใจของตน ย่อมเป็นทุกข์ เรียกว่า การไม่ได้ สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์</p>	362

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	คับแคบใจ อย่าได้มาถึงเราเลย” ข้อนี้ไม่พึงสำเร็จได้ตามความปรารถนา ภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่า การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์		
118	โดยย่อ อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์ เป็นอย่างไร คือ รูปอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือรูป) เวทนาอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือเวทนา) สัญญาอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสัญญา) สังขารอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสังขาร) วิญญาณอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือวิญญาณ) ภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่าโดยย่อ อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าทุกขอริยสัง	อุปาทานชั้น คือ รูป อุปาทานชั้น คือ เวทนา อุปาทานชั้น คือ สัญญาอุปาทานชั้น คือ สังขาร อุปาทานชั้น คือ วิญญาณ อุปาทานชั้นเหล่านี้ท่านกล่าวว่า โดยย่ออุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์ นี้ท่านกล่าวว่า ทุกขอริยสัง อีกประการหนึ่ง คือ ความยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์ทั้งหลาย มียึดในร่างกาย การเสวยอารมณ์ ความจำได้หมายรู้ การปรุงแต่งทางกายทางจิต การรับรู้ต่าง ๆ ว่าเป็นทั้งของตนและคนอื่นว่า เป็นเรา เป็นของเรา เป็นตัว เป็นตนของเรา หรือเป็นของคนอื่น ซึ่งเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความทุกข์ เรียกว่า อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์	431
119	สมุทัย	เหตุเกิดแห่งทุกข์ หรือสาเหตุให้ทุกข์เกิดขึ้น ได้แก่ ความอยาก ที่ยึดถือเอาตัวตนเป็นที่ตั้ง โดยอาการที่มีเรา	711
120	ทุกขสมุทยอริยสัง เป็นอย่างไร คือ ตัณหานี้เป็นเหตุเกิดขึ้นในภพใหม่ สหระคตด้วยความกำหนดยินดี เป็นเหตุเพิลิตเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา	เป็นเหตุเกิดขึ้นในภพใหม่ (ไปโนภพวิกา) ได้แก่ เป็นเหตุสร้างภพใหม่ คือเป็นเหตุมีภพใหม่ ภพใหม่เป็นปกติของตัณหานั้น เพราะเหตุนี้ ตัณหานั้นจึงชื่อว่าไปโนภพวิกา (มีภพใหม่เป็นปกติ) คำว่า สหระคตด้วยความกำหนดยินดี (นันทิราศสหคตา) ได้แก่ ไปร่วมกับความกำหนดด้วยอำนาจความยินดี มีคำที่ท่านอธิบายไว้ดังนี้ว่า “โดยความก็คือตัณหาที่ถึงความ เป็นอันเดียวกันกับกับความกำหนดด้วยอำนาจความยินดีนั่นเอง คำว่า เป็นเหตุเพิลิตเพลินในอารมณ์นั้น ๆ (ตตฺรตติราภณนิตินิ) ได้แก่ เป็นเหตุเพิลิตเพลินในอารมณ์ที่มีอดีต คือมีความเกิดเฉพาะ อีกอย่างหนึ่ง เป็นเหตุเพิลิตเพลินในอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น คือในอารมณ์นั้น ๆ อธิบายว่า เป็นเหตุเพิลิตเพลินใน	362

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		รูป เป็นเหตุเพลิดเพลินในเสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธัมมารมณฺ์ ได้แก่ ความอยากในกามชื่อว่ากามตัณหา คำนันว่า กามตัณหา (กามตัณหา) เป็นชื่อของความกำหนดอันเกี่ยวกับกามคุณ 5 ประการ ความอยากในภพชื่อว่าภวตัณหา อนึ่ง คำนันว่า ภวตัณหา (ภวตัณหา) เป็นชื่อของความกำหนดในรูปภพและอรุภพ อันสทรคตด้วยสัสตติฎฐิติ ที่เกิดขึ้นแล้วด้วยอำนาจความปรารภณภพ และของความติดอยู่ในณาน ความอยากในความไม่มีภพ ชื่อว่าวิภวตัณหา คำนันว่า วิภวตัณหา (วิภวตัณหา) เป็นชื่อของความกำหนดอันสทรคตด้วยอุจเฉทติฎฐิติ	
121	กัตัณหานัน्हละเมื่อเกิดขึ้น เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน คือ ปิยรูปสตรรูปใดมีอยู่ในโลก ตัณหานัน्हเมื่อเกิด ก็เกิดที่ปิยรูปสตรรูปนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ปิยรูปสตรรูปนี้	กัตัณหานัน्हละเมื่อเกิดขึ้นยอมเกิดขึ้น และตั้งอยู่ ย่อมตั้งมั่นด้วยอำนาจความประพฤติบ่อຍๆ ในสภาวะที่นารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก	362, 381
122	อะไรเป็นปิยรูปสตรรูปในโลก คือ จักขุเป็นปิยรูปสตรรูปในโลก ตัณหานัน्हเมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุนัน्ह เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่จักขุนัน्ह โสตะเป็นปิยรูปสตรรูปในโลก ฯลฯ ฆานะเป็นปิยรูปสตรรูปในโลก ฯลฯ ชิวหาเป็นปิยรูปสตรรูปในโลก ฯลฯ กายเป็นปิยรูปสตรรูปในโลก ฯลฯ มโนเป็นปิยรูปสตรรูปในโลก ตัณหานัน्हเมื่อเกิด ก็เกิดที่มโนนัน्ह เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่มโนนัน्ह	อะไรเป็นสภาวะที่นารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ตัณหาเมื่อจะเกิด และตั้งอยู่ ก็เกิดและตั้งอยู่ที่อายตนะภายในดังกล่าวนัน्हเอง	362, 381
123	รูปเป็นปิยรูปสตรรูปในโลก ตัณหานัน्हเมื่อเกิด ก็เกิดที่รูปนัน्ह เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปนัน्ह เสียงเป็นปิยรูปสตรรูปในโลก ฯลฯ	รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธัมมารมณฺ์ (อารมณฺ์ที่เกิดกับใจ) เป็นสภาวะที่นารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด และตั้งอยู่ ก็เกิดและตั้งอยู่ตามอายตนะภายนอกดังกล่าวนัน्हเอง	362, 381

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	กลินเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพะเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ธรรมารมณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ธรรมารมณ์นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ ที่ธรรมารมณ์นี้		
124	จักขุวิญญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุวิญญาณนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่จักขุวิญญาณนี้ โสตวิญญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ หานวิญญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ชิวหาวิญญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ กายวิญญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ มโนวิญญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่มโนวิญญาณนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่มโนวิญญาณนี้	การรับรู้ทางตา การรับรู้ทางหู การรับรู้ทางจมูก การรับรู้ทางลิ้น การรับรู้ทางกาย และการรับรู้ทางใจ เป็นสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด และตั้งอยู่ ก็จะเกิดและตั้งอยู่ตามการรับรู้อารมณ์นั้นเอง	362, 381
125	จักขุสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่จักขุสัมผัสนี้ โสตสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ หานสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ชิวหาสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ กายสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ มโนสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่มโนสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่	การกระทบทางตา การกระทบทางหู การกระทบทางจมูก การกระทบทางลิ้น การกระทบทางกาย และการกระทบทางใจ เป็นสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด และตั้งอยู่ ก็จะเกิดและตั้งอยู่ตามการกระทบอารมณ์นั้นเอง	

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	ทิมโนสัมผัสนี้		
126	เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ เวทนาซึ่งเกิดจากจักขุสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่เวทนาซึ่งเกิดจากจักขุสัมผัสนี้ เวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ เวทนาที่เกิดจากฆานสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ เวทนาที่เกิดจากชีวหาสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูป ในโลก ฯลฯ เวทนาที่เกิดจากกายสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ เวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่เวทนาซึ่งเกิดจากมโนสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่เวทนาซึ่งเกิดจากมโนสัมผัสนี้	การเสวยอารมณ์ที่กระทบทางตา การเสวยอารมณ์ที่กระทบทางหู การเสวยอารมณ์ที่กระทบทางจมูก การเสวยอารมณ์ที่กระทบทางลิ้น การเสวยอารมณ์ที่กระทบทางกาย และการเสวยอารมณ์ที่กระทบทางใจ เป็นสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด และตั้งอยู่ ก็เกิดและตั้งอยู่ตามการเสวยอารมณ์ที่กระทบอารมณ์นั่นเอง	362, 381
127	รูปสัญญา (ความกำหนดหมายรูปรูป) เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่รูปสัญญานี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปสัญญานี้ สัททสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูป ในโลก ฯลฯ คันธสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ อัมมสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่อัมมสัญญานี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่อัมมสัญญานี้	ความจำได้หมายรู้ในรูป ความจำได้หมายรู้ในเสียง ความจำได้หมายรู้ในกลิ่น ความจำได้หมายรู้ในรส ความจำได้หมายรู้ในการกระทบสัมผัส ความจำได้หมายรู้ในอารมณ์หรืออารมณ์ที่กิดกับใจ เป็นสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด และตั้งอยู่ ก็เกิดและตั้งอยู่ตามที่ความจำได้หมายรู้นั่นเอง	362, 381
128	รูปสัญญาเจตนา (ความจำนงในรูป) เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก	ความจำนงหรือความจงใจในรูป ความจำนงหรือความจง	362, 381

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	<p>ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่รูป สัญเจตนา นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูป สัญเจตนา นี้ สัทท สัญเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ คันธสัญเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสสัญเจตนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพ สัญเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ อัมมสัญเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่อัมมสัญเจตนา นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่อัมมสัญเจตนา นี้</p>	<p>ใจในเสียง ความจำนงหรือความจงใจในกลิ่น ความจำนงหรือความจงใจในรส ความจำนงหรือความจงใจในการกระทบสัมผัส ความจำนงหรือความจงใจในอารมณ์หรืออารมณ์ที่เกิดกับใจ เป็นสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด และตั้งอยู่ ก็จะเกิดและตั้งอยู่ที่ความจำนงหรือความจงใจนั่นเอง</p>	
129	<p>รูปตัณหา(ความอยากได้รูป) เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิด ที่รูป ตัณหานี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูป ตัณหานี้ สัททตัณหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ คันธตัณหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสตัณหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพ ตัณหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ อัมมตัณหาเป็นปิยรูปสาตรูป ในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่อัมมตัณหา นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่อัมมตัณหา นี้</p>	<p>ความอยากได้ในรูป ความอยากได้ในเสียง ความอยากได้ในกลิ่น ความอยากได้ในรส ความอยากได้ในกากระทบสัมผัส ความอยากได้ในอารมณ์หรืออารมณ์ที่เกิดกับใจ เป็นสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด และตั้งอยู่ ก็จะเกิดและตั้งอยู่ที่ความอยากได้นั่นเอง</p>	362, 381
130	<p>รูปวิตก(ความตรึกถึงรูป)เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดก็เกิดที่รูปวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิตกนี้ สัททวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก</p>	<p>ความตรึกถึงในรูป ความตรึกถึงในเสียง ความตรึกถึงในกลิ่น ความตรึกถึงในรส ความตรึกถึงในการกระทบสัมผัส ความตรึกถึงในอารมณ์หรืออารมณ์ที่เกิดกับใจ เป็นสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก</p>	362, 381

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	ฯลฯ คันธวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ธัมมวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ธัมมวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธัมมวิตกนี้	ตัณหาเมื่อจะเกิด และตั้งอยู่ ก็เกิดและตั้งอยู่ที่ความตรึงถึงนั่นเอง	
131	รูปวิจารณ์ (ความตรึงถึงรูป) เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดก็เกิดที่ รูปวิจารณ์นี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิจารณ์นี้ สัททวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ คันธวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ธัมมวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่ธัมมวิจารณ์นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธัมมวิจารณ์นี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขสมุทยอริยสัง	ความตรึงถึงในรูป ความตรึงถึงในเสียง ความตรึงถึงในกลิ่น ความตรึงถึงในรส ความตรึงถึงในการกระทบสัมผัส ความตรึงถึงในธัมมารมณ์หรืออารมณ์ที่กิดกับใจ เป็นสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก ตัณหาเมื่อจะเกิด และตั้งอยู่ ก็เกิดและตั้งอยู่ที่ความตรึงถึงนั่นเอง	362, 381
132	ทุกขนิโรธอริยสัง เป็นอย่างไร คือ ความดับกิเลสไม่เหลือด้วย วิราคะ ความปล่อยวาง ความสละคืน ความพ้น ความไม่ติด	ทุกขนิโรธอริยสัง เป็นอย่างไรคือ ความดับกิเลสไม่เหลือด้วยความคลายกำหนด การปล่อย การวาง การสละ การพ้น และความไม่ติดอารมณ์ต่าง ๆ ที่เป็นสาเหตุให้เกิดกิเลส	468
133	ก็ตัณหาเมื่อละ ละที่ไหน เมื่อดับ ดับที่ไหน คือ ปิยรูปสาตรูปใดมีอยู่ในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ปิยรูปสาตรูปนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่ปิยรูปสาตรูปนี้	สภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก เมื่อจะละตัณหาก็ก็นำที่สภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลกนั่นเอง	468

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
134	กิลจ โลก ปิยรูป สาทรูป ? อะไรเป็นปิยรูปสาทรูปในโลก คือ จักขุเป็นปิยรูปสาทรูปใน โลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ จักขุนี้ เมื่อดับก็ดับที่จักขุนี้ โสตะเป็นปิยรูปสาทรูปในโลก ฯลฯ ฆานะเป็นปิยรูปสาทรูป ในโลก ฯลฯ ชิวหาเป็นปิยรูป สาทรูปในโลก ฯลฯ กายเป็น ปิยรูปสาทรูปในโลก ฯลฯ มโน เป็นปิยรูปสาทรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่มโนนี้ เมื่อดับก็ดับที่มโนนี้	อะไรเป็นสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจที่มีอยู่ เมื่อ จะละตัณหาก็ก็นั่นที่สภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดี พอใจที่มีอยู่ เมื่อจะดับก็ให้ดับสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ ยินดีพอใจที่มีอยู่ในโลกนี้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ (หมายถึงให้มีสติกำหนดตระลึกรู้ให้เท่าทันเมื่อตัณหาอาศัย อายตนะภายในเหล่านี้เกิด)	468
135	รูปเป็นปิยรูปสาทรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่รูปนี้ เสียงเป็น ปิยรูปสาทรูปในโลก ฯลฯ กลิ่นเป็นปิยรูปสาทรูปในโลก ฯลฯ รสเป็นปิยรูปสาทรูปใน โลก ฯลฯ โผฏฐัพพะเป็นปิย รูปสาทรูปในโลก ฯลฯ ธรรมารมณ์เป็นปิยรูปสาทรูป ในโลก ตัณหานี้ เมื่อละ ก็ละที่ ธรรมารมณ์นี้ เมื่อดับก็ดับที่ ธรรมารมณ์นี้	รูป กลิ่น เสียง รส สัมผัส และอารมณ์ที่เกิดกับใจเป็น สภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจ เมื่อจะละตัณหาก็ก็นั่นที่ ให้ละที่สภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจอยู่ เมื่อจะ ดับก็ให้ดับสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ใน โลกนี้ คือ รูป กลิ่น เสียง รส สัมผัส และอารมณ์ที่เกิดกับ ใจ นั่นเอง (หมายถึงให้มีสติกำหนดตระลึกรู้ให้เท่าทันเมื่อ ตัณหาอาศัยเกิดที่อายตนะภายนอกเหล่านี้)	468
136	จักขุวิญญาณเป็นปิยรูปสาทรูป ในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ จักขุวิญญาณนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่ จักขุวิญญาณนี้ โสตวิญาณ เป็นปิยรูปสาทรูปในโลก ฯลฯ ฆานวิญาณเป็นปิยรูปสาทรูป ในโลก ฯลฯ ชิวหาวิญาณ เป็นปิยรูปสาทรูปในโลก ฯลฯ	การรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เป็นสภาวะที่ น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก เมื่อจะละ ตัณหาก็ก็นั่นที่สภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจที่มี อยู่ เมื่อจะดับก็ให้ดับสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดี พอใจใดมีอยู่ในโลกนี้ คือ การรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจนั่นเอง (หมายถึงให้มีสติกำหนดตระลึกรู้ให้เท่าทัน เมื่อตัณหาอาศัยเกิดที่การรับรู้เหล่านี้)	468

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	กายวิญญานเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ มโนวิญญานเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่มโนวิญญานนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่มโนวิญญานนี้		
137	จักขุสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่จักขุสัมผัสนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่จักขุสัมผัสนี้ โสตสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ หานสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ กายสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ มโนสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อละก็ละที่มโนสัมผัสนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่มโนสัมผัสนี้	การกระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เป็นสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก เมื่อจะละตัณหาก้ให้ละที่สภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจที่มีอยู่ เมื่อจะดับก็ให้ดับสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลกนี้ คือการกระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจนั่นเอง (หมายถึงให้มีสติกำหนดระลึกรู้ให้เท่าทันเมื่อตัณหาอาศัยเกิดที่การกระทบเหล่านี้)	468
138	เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ เวทนาอันเกิดจากจักขุสัมผัสนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่เวทนาอันเกิดจากจักขุสัมผัสนี้ เวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ เวทนาที่เกิดจาก หานสัมผัส เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ เวทนาที่เกิดจาก ชิวหาสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ เวทนาที่เกิดจาก กายสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ เวทนาที่เกิดจาก มโนสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ เวทนาอันเกิดจาก มโนสัมผัสนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่เวทนาอันเกิด	การเสวยอารมณ์ที่มาจากกระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เป็นสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก เมื่อจะละตัณหาก้ให้ละที่สภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจที่มีอยู่ เมื่อจะดับก็ให้ดับสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลกนี้ คือการเสวยอารมณ์ที่มาจากกระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจนั่นเอง (หมายถึงให้มีสติกำหนดระลึกรู้ให้เท่าทันเมื่อตัณหาอาศัยเกิดที่การเสวยอารมณ์ที่มาจากกระทบเหล่านี้)	468

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนากาวาฬมหาวัดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	จากมโนสัมผัสนี้		
139	รูปสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปสัญญานี้ เมื่อดับ ก็ดับที่รูปสัญญานี้ สัททสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ คันธสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ อัมมสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่อัมมสัญญานี้ เมื่อดับ ก็ดับที่อัมมสัญญานี้	ความจำได้หมายรู้ทางรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและอารมณ์ที่เกิดกับใจ เป็นสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก เมื่อจะละตณหากิให้ละที่สภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจที่มีอยู่ เมื่อจะดับก็ให้ดับสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลกนี้ คือความจำได้หมายรู้รูป ความจำได้หมายรู้เสียง ความจำได้หมายรู้กลิ่น ความจำได้หมายรู้รส ความจำได้หมายรู้สัมผัสและความจำได้หมายรู้อารมณ์ที่เกิดทางใจนั่นเอง (หมายถึงให้มีสติกำหนดตระลึกรู้ให้เท่าทันเมื่อตณหาอาศัยเกิดที่ความจำได้หมายรู้เหล่านี้)	468
140	รูปสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปสัญญาเจตนา เมื่อดับ ก็ดับที่รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ คันธสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ อัมมสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่อัมมสัญญาเจตนา เมื่อดับ ก็ดับที่อัมมสัญญาเจตนา	ความจงใจในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและอารมณ์ที่เกิดกับใจ เป็นสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก เมื่อจะละตณหากิให้ละที่สภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจที่มีอยู่ เมื่อจะดับก็ให้ดับสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลกนี้ คือความจงใจในรูป ความจงใจในเสียง ความจงใจในกลิ่น ความจงใจในรส ความจงใจในสัมผัส และความจงใจในอารมณ์ที่เกิดทางใจนั่นเอง (หมายถึงให้มีสติกำหนดตระลึกรู้ให้เท่าทันเมื่อตณหาอาศัยเกิดที่ความจงใจเหล่านี้)	468
141	รูปตณหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปตณหานี้ เมื่อดับ ก็ดับที่รูปตณหานี้ สัททตณหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ คันธตณหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสตณหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพ	ความทะยานอยากในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและอารมณ์ที่เกิดกับใจ เป็นสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก เมื่อจะละตณหากิให้ละที่สภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจที่มีอยู่ เมื่อจะดับก็ให้ดับสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลกนี้ คือความทะยานอยากในรูป ความทะยานอยากในเสียง ความทะยานอยากในกลิ่น ความทะยานอยากในรส ความทะยานอยากใน	468

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	ตัณหา เป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ฯลฯ ธัมมตัณหาเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ธัมมตัณหา นี้ เมื่อดับ ก็ดับที่ธัมมตัณหา	สัมผัส และความทะยานอยากในอารมณ์ที่เกิดทางใจนั่นเอง (หมายถึงให้มีสติกำหนดตระลึกรู้ให้เท่าทันเมื่อตัณหาอาศัยเกิดที่ความทะยานอยากเหล่านี้)	
142	รูปวิตกเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปวิตกนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่รูปวิตกนี้ สัททวิตกเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ฯลฯ คันธวิตกเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ฯลฯ รสวิตกเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ฯลฯ โณภวิทวิตกเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ฯลฯ ธัมมวิตกเป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ธัมมวิตกนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่ธัมมวิตกนี้	ความตรึกในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและอารมณ์ที่เกิดกับใจ เป็นสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก เมื่อจะละตัณหาก็ก็นำรักและสภาวะที่ยินดีพอใจที่มีอยู่ เมื่อจะดับก็ให้ดับสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลกนี้ คือความตรึกในรูป ความตรึกในเสียง ความตรึกในกลิ่น ความตรึกในรส ความตรึกในสัมผัส และความตรึกในอารมณ์ที่เกิดทางใจนั่นเอง (หมายถึงให้มีสติกำหนดตระลึกรู้ให้เท่าทันเมื่อตัณหาอาศัยเกิดที่ความตรึกเหล่านี้)	468
143	รูปวิจารณ์เป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปวิจารณ์นี้ สัททวิจารณ์เป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ฯลฯ คันธวิจารณ์เป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ฯลฯ รสวิจารณ์เป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ฯลฯ โณภวิทวิจารณ์เป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ฯลฯ ธัมมวิจารณ์เป็นปิยรูปสาดรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ธัมมวิจารณ์นี้ เมื่อดับก็ดับที่ธัมมวิจารณ์นี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสัง	ความตรองในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและอารมณ์ที่เกิดกับใจ เป็นสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลก เมื่อจะละตัณหาก็ก็นำรักและสภาวะที่ยินดีพอใจที่มีอยู่ เมื่อจะดับก็ให้ดับสภาวะที่น่ารักและสภาวะที่ยินดีพอใจใดมีอยู่ในโลกนี้ คือความตรองในรูป ความตรองในเสียง ความตรองในกลิ่น ความตรองในรส ความตรองในสัมผัส และความตรองในอารมณ์ที่เกิดทางใจนั่นเอง (หมายถึงให้มีสติกำหนดตระลึกรู้ให้เท่าทันเมื่อตัณหาอาศัยเกิดที่ความตรองเหล่านี้)	468
144	นิพพาน	ธรรมชาติที่สงบจากรูปนาม ชั้น 5 พ้นจากตัณหาอย่างเด็ดขาด พ้นจากการปรุงแต่งทั้งปวง ดังนั้นจึงได้ชื่อว่า เป็นอสังขตธรรม จัดเป็นนามที่เป็นโลกุตระ	442

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนากาวาฬวมถัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
145	นิพพานที่เป็นอารมณ์ของผลสมาบัติ	นิพพานที่เป็นอารมณ์ของผลสมาบัตินี้ มีชื่อเรียกได้ 3 อย่าง ตามอาการที่เข้าสู่ความดับนั้น มีลักษณะต่างกัน คือ 1. อนิมิตตนิพพาน หมายถึง นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้ที่เห็นอนิจจัง 2. อัปป์นิตตนิพพาน หมายถึง นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้ที่เห็นทุกข์ ผู้ม่นสิการโดยความเป็นทุกข์ 3. สุธญตตนิพพาน หมายถึง นิพพานที่เป็นอารมณ์แก่ผู้เห็นอนัตตา ผู้ม่นสิการโดยความเป็น อนัตตา ความไม่ใช่ตัวตนของสังขารธรรม	468
146	นิโรธ	ความจริงอันประเสริฐ คือ ความดับแห่งทุกข์ ได้แก่ ความดับของทุกขสังขที่ป็นรูปนามทั้งหมดนี้	451
147	นิโรธสมาบัติ	การเข้าถึงซึ่งความดับของจิตและเจตสิก ไม่จัดเป็นโลกียะหรือโลกุตระเพราะไม่มีจิตจะดับ คือ การเข้าถึงความดับสัญญา (ความหมายรู้) และเวทนา (ความเสวยอารมณ์) ทั้งหมด ซึ่งรวมไปถึงการดับจิตและเจตสิกอื่น ๆ พร้อมทั้งรูปที่เกิดจากจิตด้วย	453
148	นิโรธสมาบัติวิถิ	การเข้านิโรธสมาบัติเหมือนฝึกนิพพาน เข้าสู่ความดับสนิทแห่งนามขันธ์ โดยปราศจากอันตรายใด ๆ เป็นมหาสันติสุขอันยอดเยี่ยม	456, 467
149	นิโรธสมาบัติสุข	สุขเนื่องด้วยนิโรธสมาบัติคือการเข้าสัญญาเวทียตนิโรธ เรียกว่านิพพานสุข สุขเนื่องด้วยนิพพาน	465
150	นิโรธอริยสัง	ความจริงอันประเสริฐ คือ ความดับแห่งทุกข์ ได้แก่ ความดับของทุกขสังขที่ป็นรูปนามทั้งหมด	468
151	ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง เป็นอย่างไร ไรคืออริยมรรคมืองค์ 8 นั้นนั้แลได้แก่ 1.สัมมาทิฎฐิ (เห็นชอบ) 2.สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) 3. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) 4.สัมมากรรมันตะ (กระทำชอบ)	หนทางสู่ความดับทุกข์ เป็นอย่างไร คือ อริยมรรคมืองค์ 8 ได้แก่ 1. ความเห็นชอบ 2. ความดำริชอบ 3. การเจรจาชอบ 4. การกระทำชอบ 5. การเลี้ยงชีพชอบ 6. ความพยายามชอบ 7. การระลึกชอบ	548

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	5. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) 6. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) 7. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) 8. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ)	8. การตั้งจิตมั่นชอบ	
152	มรรค	ธรรมที่ฆ่ากิเลส เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ มีองค์ประกอบ 8 คือ สัมมาทิฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ	547
153	มรรคญาณ	ปัญญาที่กำหนดจนจิตเห็นพระนิพพานและตัดขาดจากกิเลส เป็นสมุจเฉทประหัตถ์ คือปัญญาในการออกและหลีกไปทั้งจากกิเลสชั้นต้นและจากนิมิตภายนอก	550
154	มรรคมืองค์ 8	ข้อปฏิบัติที่เป็นทางอันประเสริฐมี 8 ประการ คือ 1) สัมมาทิฐิ(ความเห็นที่ถูกต้อง) 2) สัมมาสังกัปปะ (ความคิดที่ถูกต้อง) 3) สัมมาวาจา (วาจาที่ถูกต้อง) 4) สัมมากัมมันตะ (การปฏิบัติที่ถูกต้อง) 5) สัมมาอาชีวะ (การหาเลี้ยงชีพที่ถูกต้อง) 6) สัมมาวายามะ(ความเพียรที่ถูกต้อง) 7) สัมมาสติ (การมีสติที่ถูกต้อง) และ 8) สัมมาสมาธิ (การมีสมาธิที่ถูกต้อง)	555
155	มรรคอรียสัง	ความจริงแท้ที่ว่า ทางปฏิบัติให้เข้าถึงพระนิพพานมีอยู่จริง และสามารถปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริงได้ในปัจจุบันขณะนี้นั้นคือ การเจริญปัญญา ศีลและสมาธิ ทำมรรคมืองค์ 8 ให้เจริญขึ้น	556
156	มคคัมคคญาณทัสสนวิสุทธิ	ญาณที่ 3 สัมมสนญาณ คือ ญาณที่ไตร่ตรองในลักษณะทั้ง 3 ของรูปนาม และอุทัพพญาณเบื้องต้น คือ ปัญญาที่เห็นความเกิดขึ้น และดับไปของรูปนาม แต่ยังไม่แน่นอน	557, 721
157	สัมมาทิฐิ	ความเห็นถูกต้องตามความเป็นจริง มีลักษณะ 5 ประการ คือ ไม่อาจยึดถือสังขารว่าเป็นของเที่ยง ไม่อาจยึดถือสังขารว่าเป็นสุข ไม่อาจยึดถือธรรมว่าเป็นอัตตา ไม่อาจทำอนันตริยกรรม ไม่อาจเชื่อความบริสุทธิ์โดยถือมงคลตื่นข่าว ไม่อาจแสวงหาเขตบุญนอกศาสนานี้ หรืออีกประการหนึ่ง คือ การเห็นรูปนามคือกายกับใจตามความเป็นจริง	726

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
158	สัมมาทิฏฐิ เป็นอย่างไร คือ ความรู้ในทุกข์ (ความทุกข์) ความรู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธ (ความดับแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติ ให้ถึงความดับแห่งทุกข์) ภิภุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ	การเห็นชอบ เป็นอย่างไร คือ ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในเหตุเกิดแห่งทุกข์ ความรู้ในความดับแห่งทุกข์ ความรู้ในข้อปฏิบัติ ให้ถึงความดับแห่งทุกข์ นี้เรียกว่า การเห็นชอบ	428, 548
159	สัมมาสังกัปปะ เป็นอย่างไรคือ ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในการไม่พยายาหา ความดำริในการไม่เบียดเบียน ภิภุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ	การตรีกชอบ เป็นอย่างไร คือ ความดำริหรือคิดที่จะออกจากกาม ความดำริหรือคิดที่จะเว้นจากพยายาหา ความดำริหรือคิดที่จะเว้นจากการเบียดเบียนด้วยกาย วาจา ใจ เรียกว่า การตรีกชอบ อีกประการหนึ่ง ความดำริอันเป็นกุศลที่ยังองค์แห่งมรรค ให้บริบูรณ์ ด้วยสามารถให้สำเร็จความไม่เกิดขึ้นอย่างเดียวเท่านั้นย่อมเกิดขึ้นได้ เพราะตัดหนทางแห่งความดำรินอกกุศล ซึ่งเกิดขึ้นในฐานะทั้ง 3 เหล่านี้ออกไป นี้ชื่อว่า การตรีกชอบ	548
160	สัมมาวาจา เป็นอย่างไรคือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ ภิภุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาวาจา	การพูดชอบ เป็นอย่างไรคือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ นี้เรียกว่า การพูดชอบ อีกประการหนึ่ง เจตนาเครื่องงดเว้นอันเป็นกุศลที่ยังองค์แห่งมรรคให้บริบูรณ์ ด้วยสามารถให้สำเร็จความไม่เกิดขึ้นอย่างเดียวเท่านั้นย่อมเกิดขึ้นได้ เพราะตัดหนทางแห่งเจตนาเครื่องทุจริตอันเป็นอกุศล ซึ่งเกิดขึ้นในฐานะทั้ง 4 เหล่านี้ออกไป นี้ชื่อว่า การพูดชอบ	548
161	สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างไร คือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ได้ให้ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤติดินในกาม นี้เรียกว่า การงานชอบ	การงานชอบ เป็นอย่างไรคือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ได้ให้ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤติดินในกาม นี้เรียกว่า การงานชอบ อีกประการหนึ่ง เจตนาเครื่องงดเว้นอันเป็นกุศลที่ยังองค์แห่งมรรคให้บริบูรณ์ ด้วยสามารถให้สำเร็จความไม่เกิดขึ้น	548

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	ผิดในกาม ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ	อย่างเดียวกันนั้นย่อมเกิดขึ้นได้ เพราะตัดหนทางแห่งเจตนาเครื่องทุศีลอันเป็นอกุศล ซึ่งเกิดขึ้นในฐานะทั้ง 3 เหล่านี้ คือแห่งผู้ไม่ทำออกไป นี้ชื่อว่า การงานชอบ	
162	สัมมาอาชีวะ เป็นอย่างไรคือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ละมัจฉาอาชีวะแล้ว สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ	<p>การเลี้ยงชีวิตชอบ เป็นอย่างไรคือ ละอาชีพที่ผิดแล้ว (เช่น การค้าขายสัตว์ไปเพื่อฆ่า เป็นต้น) สำหรับบรรพชิต ละการแสวงหาที่ไม่ถูกต้อง (มีการอวดคุณพิเศษที่ไม่มีในตน การประจกฤหัสถ์ เป็นต้น) สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยอาชีพที่ถูกต้อง นี้เรียกว่า การเลี้ยงชีวิตชอบ</p> <p>อีกประการหนึ่ง เจตนาเครื่องจตเวินอันเป็นกุศลที่ยังองค์แห่งมรรคให้บริบูรณ์ ด้วยสามารถให้สำเร็จความไม่เกิดขึ้นอย่างเดียวกันนั้นย่อมเกิดขึ้นได้ เพราะตัดหนทางแห่งเจตนาเครื่องทุศีลคือมัจฉาอาชีวะ ซึ่งเกิดขึ้นในฐานะทั้ง 7 เหล่านี้ นั่นแลออกไป นี้ชื่อว่า การเลี้ยงชีวิตชอบ</p>	548
163	<p>สัมมาวายามะ เป็นอย่างไรคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้</p> <p>1.สร้างฉันทะ พยายามปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น</p> <p>2.สร้างฉันทะ พยายามปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว</p> <p>3.สร้างฉันทะ พยายามปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น</p> <p>4.สร้างฉันทะ พยายามปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว</p> <p>ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า</p>	<p>ความเพียร เป็นอย่างไรคือ</p> <p>1.สร้างความปลอดภัย พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น</p> <p>2.สร้างความปลอดภัย พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว</p> <p>3.สร้างความปลอดภัย พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น</p> <p>4.สร้างความปลอดภัย พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิญโญภาพ ไพบูลย์ เจริญเต็มที่ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ</p> <p>อีกประการหนึ่ง ความเพียรอันเป็นกุศลที่ยังองค์แห่งมรรคให้บริบูรณ์ ด้วยสามารถให้สำเร็จกิจในฐานะ 4 เหล่านี้ นั่นแลอย่างเดียวกันนั้นย่อมเกิดขึ้นได้ นี้ชื่อว่า ความเพียรชอบ</p>	548

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	สัมมาวายามะ		
บทสรุป			
164	<p>สัมมาสติ เป็นอย่างไรคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้</p> <p>1.พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้</p> <p>2.พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ฯลฯ</p> <p>3.พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ</p> <p>4.พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาสติ</p>	<p>การระลึกรู้ชอบ เป็นอย่างไรคือ</p> <p>1.พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้</p> <p>2.พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ฯลฯ</p> <p>3.พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ</p> <p>4.พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้ นี้เรียกว่า สัมมาสติ</p> <p>อีกประการหนึ่ง สติที่ยังองค์แห่งมรรคให้บริบูรณ์ ด้วยสามารถให้สำเร็จกิจในฐานะ 4 เหล่านี้อย่างเดียวเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้นได้ นี้ชื่อว่า การระลึกรู้ชอบ</p>	548
165	<p>สัมมาสมาธิ เป็นอย่างไรคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้</p> <p>1.สังตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจาร์ มีปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่</p> <p>2.เพราะวิตกวิจาร์สงบระงับไป บรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีแต่ปีติ และสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่</p> <p>3.เพราะปีติจางคลายไป มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุข</p>	<p>การตั้งมั่นชอบ เป็นอย่างไรคือ</p> <p>1.สังตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจาร์ มีปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่</p> <p>2.เพราะวิตกวิจาร์สงบระงับไป บรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีแต่ปีติ และสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่</p> <p>3.เพราะปีติจางคลายไป มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยกาย (นามกาย) บรรลุตติยฌานที่พระอรหิยะทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญว่า “ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข”</p> <p>4.เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขาอยู่</p> <p>นี้เรียกว่า จิตตั้งมั่นชอบ</p>	548

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
	<p>ด้วยกาย (นามกาย) บรรลุสุดติณณานที่พระอริยะทั้งหลายกล่าวสรรเสริญว่า “ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข”</p> <p>4. เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขาอยู่</p> <p>ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ</p> <p>ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกข-นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง</p>	<p>อีกประการหนึ่ง จิตตั้งมั่นไม่หวั่นไหวจากอารมณ์กรรมฐาน และรู้ชัดตามความเป็นจริงทุกอย่าง ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า สมาธิ ภิกษเว ภาเวถ ยถา ภูตํ ปชานาติ เมื่อจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ทุกอย่างตามความเป็นจริง ชื่อว่า จิตตั้งมั่นชอบ</p> <p>ข้อปฏิบัติทั้ง 8 ข้อนี้ มี การเห็นชอบ เป็นต้น มีจิตตั้งมั่นชอบ เป็นที่สุด นี้เรียกว่า หนทางสู่การดับทุกข์</p>	
166	ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่	ด้วยวิธีตามหมวดอริยสัง 4 เหล่านี้ ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือ วิธีการปฏิบัติตามหมวดทุกขสังจะ สมุทยสังจะ นิโรธสังจะ นิโรธคามินีปฏิปทาสังจะ ภายในตนอยู่	ดู เปรียบเทียบ หน้า 214
167	พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอก อยู่	ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือ วิธีการปฏิบัติตามหมวดทุกขสังจะ สมุทยสังจะ นิโรธสังจะ นิโรธคามินีปฏิปทาสังจะ ภายนอกตนอยู่	ดู เปรียบเทียบ หน้า 580
168	หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่	ย่อมพิจารณาเห็นธรรม คือ วิธีการปฏิบัติตามหมวดทุกขสังจะ สมุทยสังจะ นิโรธสังจะ นิโรธคามินีปฏิปทาสังจะ ภายในตนอยู่ และภายนอกตนอยู่ด้วย	ดู เปรียบเทียบ หน้า 581
169	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในสังจะ 4 ที่มีอยู่ในตน	ดู เปรียบเทียบ หน้า 218, 581
170	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่		ดู เปรียบเทียบ

ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนากาวาฬวมถัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในสังขะ 4 ที่มีอยู่ในตน	หน้า 219, 581
171	หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่	พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดและเหตุดับในสังขะ 4 ที่มีอยู่ในตน	ดูเปรียบเทียบ หน้า 220, 582
172	หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ 4 อยู่ อย่างนี้แล	การมีสติระลึกรู้สังขะ 4 ตามหมวดอริยสัจ 4 นี้มีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่อดีต ไม่ใช่สิ่งของใคร สังขะ 4 ที่เกิดขึ้น มีไว้เพื่อทำให้เกิดปัญญา เพื่ออาศัยในการทำให้สติเจริญขึ้นเท่านั้น ไม่มีความทะยานอยากให้สังขะ 4 นี้ เพื่อให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ (ตามความคิดเห็นที่ผิดของตน ว่าเป็นตน เป็นต้น) โดยไม่ยึดมั่นถือมั่นทั้งสังขะ 4 ที่อยู่ภายในร่างกายและธรรมที่เป็นเหตุเกิดเป็นดับสังขะ 4 เรียกว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ 4 อยู่ อย่างนี้	ดูเปรียบเทียบ หน้า 220, 582
173	กิจที่พึงจะทำต่อทุกขอริยสัจ	หน้าที่ที่ควรกระทำต่อทุกซ์ที่เป็นความจริง	333
174	ปริญา	คือ การกำหนดรู้ เป็นกิจในทุกซ์ตรงกับหลักว่า ทุกซ์ควรกำหนดรู้ เป็นสิ่งที่ควรศึกษาให้รู้จักให้เข้าใจชัดตามสภาพที่เป็นจริง หมายถึง การทำความเข้าใจและกำหนดขอบเขตของปัญหา	328, 398
175	ญาณปริญา	คือ การกำหนดรู้ด้วยให้เป็นสิ่งอันรู้แล้ว เป็นการกำหนดรู้ขั้นรู้จัก เป็นการกำหนดรู้ตามสภาวะลักษณะ	325
176	ตึรณปริญา	คือ การกำหนดรู้ด้วยการพิจารณา เป็นการกำหนดรู้โดยสามัญลักษณ์ะ คือ ทำความรู้จักสิ่งนั้นโดยพิจารณาเห็นตามความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกซ์ เป็นอนัตตา	328
177	ปทานปริญา	คือ การกำหนดรู้ด้วยการละ เป็นการกำหนดรู้โดยตัดทางมิให้ฉันทะราคะ เกิดมีในสิ่งนั้น	328

สรุป คำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัญญา พบคำอยู่ 177 คำ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวดเบื้องต้นแห่งธัมมานุปัสสนาสติปัญญา มีจำนวน 2 ศัพท์ 2) คำศัพท์หมวดนิรวณ มีจำนวน 33 ศัพท์ 3) คำศัพท์หมวดชั้น 5 มีจำนวน 18 ศัพท์ 4) คำศัพท์หมวดอายตนะ มีจำนวน 24 ศัพท์ 5) คำศัพท์หมวดโพชฌงค์ มีจำนวน 17 ศัพท์ 6) คำศัพท์หมวดอริยสัจ มีจำนวน 69 ศัพท์ และ 6) คำศัพท์หมวดสรุป มีจำนวน 14 ศัพท์ ดังนี้

4.2 ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดทั่วไป

ในหมวดนี้ ได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนามาจัดเป็นชุดความรู้ตามหลักของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาหมวดคำศัพท์ทั่วไปที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ซึ่งคณะวิจัยได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องพร้อมทั้งอธิบายความหมายเพื่อให้เกิดความเข้าใจในความหมายของคำศัพท์ โดยเรียงอักษรตามวรรคภาษาบาลี ตั้งแต่ กวรรค จวรรค ตวรรค ปวรรค และนอกรวรรค พร้อมทั้งได้แสดงหน้าของคำศัพท์ที่ปรากฏอยู่ในบทที่ 2 ด้วยเพื่อสะดวกในการสืบค้นหาความหมายเพิ่มเติม ตามตารางที่ 4.8 ดังนี้

ตารางที่ 4.8 ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดทั่วไป

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
1	กายสักขี	ผู้เป็นพยานด้วยนามกาย หรือ ผู้ประจักษ์กับตัว คือ ท่านที่ได้สัมผัสสวิโมกข์ 8 ด้วยกาย และอวัยวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็นอริยสัจ 4 ด้วยปัญญา	322
2	กำหนด	คือ การใส่ใจเพ่งรู้ในอารมณ์ที่จิตรับรู้ในปัจจุบันขณะอย่างจดจ่อ ต่อเนื่อง โดยไม่ซัดส่ายไปหาอารมณ์อื่น ๆ	315
3	กำหนดรู้อารมณ์	คือ การเอาจิต (น้อมจิต, ส่งจิต, ส่องจิต) เข้าไปรับรู้อารมณ์ที่เกิดขึ้นด้วยความเชื่อมั่นในแนวปฏิบัติ มีวิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา โดยปราศจากการคิดนึกปรุงแต่ง หรือเพิ่มเติมสิ่งใด ๆ ลงไปในการรับรู้ นั้น ๆ	326
4	โกลังโกละโสคาบัน	โสคาบันที่สร้างบารมีมาปานกลาง มีปัญญาและสมาธิเท่า ๆ กันเจริญวิปัสสนาภาวนาและสมถภาวนามาพอ ๆ กัน เพราะสังโยชน์ 3 หมดสิ้นไป แล้วยังท่องเที่ยวไปสู่ 2 หรือ 3 ตระกูล (ภพ) แล้วจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้	336
5	โคตรภูญาณ	ปัญญาในการออกและหลีกไปจากนิมิตภายนอก จิตเห็นพระนิพพาน ตัดขาดจากโคตรปุถุชนเป็นโคตรอริยชน	340

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
6	เจริญมรณานุสติ	การระลึกนึกถึงชีวิตเป็นของไม่ยั่งยืน ความตายเป็นของยั่งยืน ตลอดเวลาตั้งแต่ตื่นนอนจนกระทั่งหลับไป	710
7	ญาณ	ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความเห็นแจ้ง มีการตรัสรู้สภาวะธรรม เป็นลักษณะ มีการกำจัดเสียซึ่งโมหะอันปิดบังสภาวะธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความหายหลงเป็นผล สมาธิจัดเป็นเหตุใกล้ของญาณนั้น	399
8	ญาณเครื่องรู้แจ้ง	ปัญญาที่เกิดขึ้นในระดับต่าง ๆ ทั้ง 73 ระดับ ตั้งแต่ขั้นเริ่มต้น คือการฟัง จนถึงขั้นสุดท้าย คือ ญาณที่ไม่มีเครื่องกั้น เป็นปัญญาที่รู้สังขตธรรมและอสังขตธรรม โดยเครื่องกั้น ทั้งในอดีต ในอดีต และในปัจจุบัน	399
9	ญาณทัสสนวิสุทธิ	ความบริสุทธิ์แห่งปัญญาในมรรคญาณ ที่เห็นแจ้งพระนิพพาน เป็นปัญญาขั้นสูงสุดของการเจริญวิปัสสนาจนเห็นอริยสัจทั้ง 4 ครบถ้วน	404
10	ตรุณวิปัสสนา	เป็นญาณแรกในวิปัสสนาญาณ 9 อันเป็นตัววิปัสสนา คือ ปัญญาความรู้ที่ทำให้เกิดความรู้อันแจ่มแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง	408
11	ไตรสิกขา	ศีล สมาธิ ปัญญา การปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญาสูงสุดเพื่อการพ้นทุกข์นั้นพระพุทธเจ้าพระองค์ทรงวางรูปแบบไว้อย่างดีเพื่อให้สามารถเรียนรู้ฝึกหัดขัดเกลาพัฒนาจิตเพื่อการลด ละ เลิก กิเลส ตัณหาและอุปาทาน	410
12	ทักษิณยสงฆ์	สงฆ์ผู้ควรรับทักษิณา หมายถึง หมู่อริยบุคคล 8	411
13	ทิวฐิปัตตะ	ผู้บรรลุสัมมาทิวฐิ หมายถึง ท่านผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้องและอาสวะบางส่วนก็สิ้นไปเพราะเห็นด้วยปัญญา	428
14	ทิวฐิวิสุทธิ	ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นลักษณะเฉพาะของสภาวะธรรมทางกาย (รูป) และทางใจ(นาม) แยกออกจากกันได้ตามความเป็นจริง	428
15	ทิวฐิสัมปันโน	ได้แก่ พระอริยสาวก คือพระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา	429

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		ในมรรค	
16	ธรรมานุสสารี	การพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลก	438
17	นาม	เป็นธรรมชาติที่นุ่มไปสู่อารมณ์อยู่เสมอ ได้แก่ นามขันธ์ 4 (เวทนา สัญญา สังขาร จัดเป็นเจตสิก และวิญญาณ จัดเป็นจิต)	440
18	นามรูปปริเฉทญาณ	ปัญญาในการกำหนดธรรมที่เป็นภายใน เป็นญาณที่รู้ความเป็นจริงของธรรมชาติทั้งปวงว่า เป็นเพียงรูปกับนามเท่านั้น คือ มองเห็นความต่างกันของธรรมชาติ 2 อย่าง คือเห็นรูปก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง เห็นนามก็เป็นลักษณะธรรมชาติอย่างหนึ่ง	441
19	นิพพัตติ	ความปรากฏแห่งขันธ์ แยกเป็น 3 อย่าง คือ (1) นามนิพพัตติ ได้แก่ วิบากปฏิสนธิในรูปภูมิ (2) รูปนิพพัตติ ได้แก่ วิบากปฏิสนธิในอสัญญสัตตภูมิ และ (3) นามรูปนิพพัตติ ได้แก่ วิบากปฏิสนธิใน 26 ภูมิที่เหลือ	442
20	นิพพิทาญาณ	ปัญญาที่เบื่อหน่ายต่อรูป-นามทั้งปวง อันเกิดจากปัญญาที่เห็นแจ้งถึงภัยและโทษ ของสังขารรูป-นามทั้งปวง มิใช่เบื่อหน่ายในอารมณ์อันไม่เป็นที่น่าชื่นชมยินดีอันเนื่องด้วยโทษะ เพราะความเบื่อหน่ายอันเนื่องจากโทษะนั้นเป็นการเลือกเบื่อหน่ายสิ่งใดที่ไม่ชอบก็เบื่อหน่าย	450
21	บรรลุธรรม	บรรลุธรรม คือการบรรลุโลกุตตรธรรม 9 หรือการบรรลุวิชา และวิมุตติ รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ 4 (ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค) ละสังโยชน์และอนุสัย ได้ตามกำลังมรรคนั้น ๆ เป็นพระอริยบุคคล 4 จำพวก	470
22	บรรลุธรรมขั้นสูงสุด	คือการบรรลุวิชาและวิมุตติ วิชา แปลว่า ความรู้แจ้ง ในที่นี้มุ่งหมายถึงปัญญาในมรรคทั้ง 4 ทำหน้าที่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ 4 วิมุตติ ความหลุดพ้น คือ หลุดพ้นจากกิเลส นั้น ๆ ด้วยการละกิเลสอันมรรคฆ่าแล้ว	471

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
23	บริกรรม	การจัดแจง, การทอ้งบ่น, การบำเพ็ญ เป็นการกระทำขั้นต้นในการเจริญภาวนา คือ กำหนดใจเพ่งวัตถุ หรือนึกถึงอารมณ์ที่กำหนดนั้นซ้ำ ๆ อยู่ในใจเพื่อทำให้สงบ	471
24	บริกรรมภาวนา	การเอาจิต (น้อมจิต, ส่งจิต, ส่องจิต) เข้าไปรับรู้อารมณ์หรือความรู้สึกต่างๆ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะอย่างจดจ่อเฝ้าดูสภาวะปัจจุบันอารมณ์ อันเป็นสภาพธรรมที่ปรากฏขึ้นตามความเป็นจริงด้วยความเชื่อมั่นในแนวปฏิบัติ มีวิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา โดยปราศจากการคิดนึกพิจารณาปรุงแต่ง หรือเพิ่มเติมสิ่งใด ๆ ลงไปในทุก ๆ ขณะที่มีการกำหนด	474
25	ปฏิบัติสัทธรรม	ธรรมะอันเป็นหลักปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าทรงสอน ได้แก่ การเจริญภาวนา เจริญมรรคมีองค์ 8 เพื่อทำอริยมรรค-อริยผลให้แจ้งตามแนวไตรสิกขา	478
26	ปฏินิสัคคานุปัสสนา	เป็นชื่อแห่งวิปัสสนาและมรรคที่สละคืนเสียซึ่งกิเลสพร้อมทั้งขันธ(วิบาก) และอภิสังขาร (กรรม) ด้วยอำนาจตักขณฺ ปหาน (วิปัสสนาญาณ) และน้อมไปในพระนิพพาน	673
27	ปฏิบัติทศสณฺ วิสุทธิ	ปัญญาที่บริสุทธิ์เข้าถึงทางที่ถูก ตรงสู่พระนิพพานโดยถูกต้องแล้ว ได้แก่ วิปัสสนาญาณ 9 คือ ญาณที่ 4 อุทยัพพญาณ ญาณที่ 5 ภังคญาณ ญาณที่ 6 ภายญาณ ญาณที่ 7 อาทินวญาณ ญาณที่ 8 นิพพิทาญาณ ญาณที่ 9 มุญจิกัมมตาญาณ ญาณที่ 10 ปฏิสังขญาณ ญาณที่ 11 สังขารุเพกขาญาณ ญาณที่ 12 อนุลอมญาณ	481
28	ปฏิเวธมี 2	มรรคญาณขณะนั้นมีนิพพานเป็นอารมณ์ เรียกว่า อารัมมณปฏิเวธ ส่วนทุกข์ สมุทัย และมรรคสังทั้ง 3 นั้นไม่มีความสงสัย ความรู้ความเห็นอันบริสุทธิ์อยู่นั้นเรียกว่า อสัมโมทปฏิเวธ	482
29	ปฏิเวธสัทธรรม	บรรลุลัจจะแล้ว คือ บรรลุโลกุตตรธรรมแล้ว	482
30	ปฏิสังขญาณ	ปัญญาเห็นสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ โดยเหตุทั้งหลายว่า โดยถูกบีบคั้นอยู่เนื่องนิยต์ โดยเป็นสิ่งที่ทนยาก (คือทนอยู่	482

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		ไม่ได้) โดยเป็นที่ตั้งของทุกข์	
31	ปฏิสัมภิทา 4	ปัญหาที่เกิดขึ้นภายหลังบรรลุธรรม มี 4 ประการ คือ 1) อรรถปฏิสัมภิทา ปัญหาแตกฉานในอรรถ 2) ธรรมปฏิสัมภิทา ปัญหาแตกฉานในธรรม 3) นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญหาแตกฉานในภาษา และ ได้ 4) ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญหาแตกฉานในปฏิภาณ	483
32	ปฏิสัมภิทาญาณ 4	ความรู้แตกฉานทั้ง 4 ด้าน 1. อรรถปฏิสัมภิทา ปัญหาแตกฉานในอรรถ 2. ธรรมปฏิสัมภิทา ปัญหาแตกฉานในธรรม 3. นิรุตติปฏิสัมภิทา ปัญหาแตกฉานในภาษา และ 4. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ปัญหาแตกฉานในปฏิภาณ	483
33	ปรับอินทรีย์	การนำเอากุศลธรรมที่มีพลัง และสมรรถนะหลายประการที่อยู่ภายในกายใจมาปรับให้บรรลุผลที่พึงปรารถนาอันสูงสุด	496
34	ปรับอินทรีย์ให้สมดุลย์	การนำเอากุศลธรรมที่มีพลังที่เรียกว่า พละ และกุศลธรรมที่มีสมรรถนะความเป็นใหญ่ ที่เรียกว่า อินทรีย์ ที่อยู่ภายในกายใจของเรามาปรับให้สอดคล้องกัน เป็นกำลังให้บรรลุผลที่พึงปรารถนาอันสูงสุด	498
35	ปรับอินทรีย์ให้สมดุลย์	การนำเอากุศลธรรมที่มีพลังที่เรียกว่า พละ และกุศลธรรมที่มีสมรรถนะความเป็นใหญ่ ที่เรียกว่า อินทรีย์ ที่อยู่ภายในกายใจของเรามาปรับให้สอดคล้องกัน เป็นกำลังให้บรรลุผลที่พึงปรารถนาอันสูงสุด	498
36	ปริยญา	กำหนดรู้ หรือทำความรู้จัก หมายถึง การทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ โดยครบถ้วนหรือรอบด้าน แบ่งออกเป็น 3 ชั้น คือ 1. ญาณปริยญา กำหนดรู้ขั้นรู้จัก 2. ตีรณปริยญา กำหนดรู้ขั้น “พิจารณา” และ 3. ปหานปริยญา กำหนดรู้ถึงขั้นละได้ 3. ปหานปริยญา กำหนดรู้ถึงขั้นละได้	500
37	ปริยัติศีลธรรม	คำสั่งสอนในพระไตรปิฎกทั้งหมด	719
38	ปักขันทนปฏินิสัสคคะ	ความแล่นไปในพระนิพพานอันตรงกันข้ามกับกิเลสโดยความโน้มไปแห่งปัญญาเห็นโทษในสังขตธรรม จัดเป็น	483

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		สัมมาวิมุต	
39	ปัจจัยปริคคหญาณ	ปัญหาที่กำหนดรู้เห็นในสภาวะของรูปกับนามเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน คือ ทั้งรูปและนามเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกันอยู่ทุกขณะ มีปัญญากำหนดรู้ทั้งเหตุและผล เหตุคือสิ่งที่เกิดก่อน ผลค่อยเกิดทีหลัง	484
40	ปัจจเวกขณญาณ	ญาณนี้เป็นญาณที่เกิดขึ้นต่อจากผลญาณ เป็นญาณกำหนดรู้ด้วยการพิจารณาทบทวนย้อนหลัง หรือการสำรวจทบทวน มีอยู่ 4 ประการ คือ (1) พิจารณามรรคว่า เรา มาแล้วโดยมรรคนี (2) พิจารณาผลว่าอาณิสสนี้เราได้แล้ว (3) พิจารณากิเลสที่ละแล้วว่า กิเลสเหล่านี้เราละได้แล้ว และ (4) พิจารณานิพพานว่า ธรรมวิเศษนี้ เราแทงตลอดแล้วโดยมีนิพพานเป็นอารมณ์	484
41	ปัจจเวกขณวิถี	ลำดับความเป็นไปของจิตที่พิจารณาถึงสภาพแห่งความเป็นจริง เป็นมหากุศลหรือมหากิริยาขวนมนโทวารวิถี อันเป็นกามวิถี	487
42	ปัญจคติปริจเฉทญาณ	ปัญญาญาณของพระพุทธเจ้าที่ทรงสามารถกำหนดคติ 5 คือ ความรู้ในคติ 5 คือ (1) นรก (2) กำเนิดดิรัจฉาน (3) เปรตวิสัย (4) มนุษย์ และ (5) เทพ พร้อมทั้งทรงทราบหนทางและข้อปฏิบัติที่จะทำให้ไปเกิดในคตินั้น ๆ นอกจากนั้นยังทรงทราบนิพพาน อันเป็นสภาพที่ดับเย็นปราศจากกิเลสและความทุกข์ พร้อมทั้งหนทางและข้อปฏิบัติเพื่อให้ถึงพระนิพพาน	519
43	ปัญญา	ความเข้าใจ ความรู้ชัด หมายถึง ความรู้ธรรมที่เป็นกุศล อกุศล ธรรมที่มีโทษ ไม่มีโทษ ธรรมดำ (ธรรมที่ให้ผลเป็นทุกข์) ธรรมขาว (ธรรมที่ให้ผลเป็นสุข) ธรรมที่ควรเสพ ธรรมที่ไม่ควรเสพ ธรรมที่ไม่สามารถทำให้เป็นพระอริยะ และธรรมที่สามารถทำให้เป็นอริยะ	487
44	ปัญญาระดับญาณ	ความหยั่งรู้ด้วยปัญญาประจักษ์แจ้ง เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากการหยั่งรู้สภาวะแห่งความจริงทั้งหลาย ตามความเป็นจริง	489

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
45	ปัญญาระดับตรัสรู้	ความรู้ระดับญาณชั้นสูงสุดในพุทธปรัชญา เป็นญาณที่รู้ว่าตนหลุดพ้นจากสภาวะธรรมฝ่ายสังขตะทั้งปวง และเมื่อได้บรรลุโลกุตตรธรรมก็รู้ว่าตนได้อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว กิจที่จะพึงทำทุกอย่างก็ได้ทำเสร็จแล้ว	489
46	ปัญญาระดับทวิภูฏี	ความเห็นซึ่งรวมถึงความเชื่อถือความเข้าใจตามนัยเหตุผล ความรู้ที่เป็นพรรณณะแนวคิดหรือทฤษฎีต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นหลังจากการฟัง การคิด ที่เป็นไปตามกระบวนการทางเหตุผลหรืออนุมาน	489
47	ปัญญาระดับวิญญาณ	ความรู้แจ้งอารมณ์อันเป็นความรู้เริ่มแรกเมื่อเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส ภายถูกต้องสัมผัสเป็นต้น	490
48	ปัญญาระดับสัญญา	การจำได้หมายรู้ เป็นความรู้ระดับรู้อาการเครื่องหมาย ลักษณะต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้นๆ ได้	490
49	ปัญญาระดับอภิญาณ	ความรู้ที่เกิดขึ้นจากความสามารถพิเศษทางจิต โดยการฝึกจิตให้มีพลังโดยไม่ต้องอาศัยประสาทสัมผัสใด ๆ ทั้งสิ้น	490
50	ปัญญาวิมุตติ	ความหลุดพ้นด้วยปัญญา กำจัดอวิชชาได้ ทำให้สำเร็จอรหัตตผล และทำให้เจโตวิมุตติ เป็นวิมุตติที่ไม่กำเรบคือไม่กลับกลายเป็นอีกต่อไป	491
51	ปุถุชน	แปลว่า คนผู้หนาไปด้วยกิเลส ผู้ไม่ออกจากคติทั้ง 5 ถูกโอฆะอันหนาทั้ง 4 พัดไป เร่าร้อน พัวพันอยู่ในกามคุณทั้ง 5 ถูกนิเวรณ 5 อันหนาครอบงำ หยั่งลงสู่ธรรมอันต่ำสู่มารยาทอันต่ำ ปราศจากสารธรรมทั้ง 5	504
52	ผลญาณ	จิตเห็นพระนิพพานโดยเสวยผลแห่งสันติสุข เป็นญาณในอริยผล เกิดขึ้นสืบต่อจากมรรคญาณ เมื่อมรรคญาณปรากฏขึ้นแล้ว ผลญาณก็ปรากฏตามมาทันทีไม่มีระหว่างกลางคั่นเลย	508
53	ผลสมาบัติ	การเข้าถึงซึ่งอริยผลจิต หรือการเข้าอยู่ในอริยผลจิต เป็นโลกุตตระ เป็นการเข้าอยู่ในอารมณ์พระนิพพานที่ได้มาจากอริยผลญาณ อันบังเกิดแล้วแก่ตน เพื่อเสวยโลกุตตรสุขซึ่ง	707

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		เป็นความสงบสุขที่พึงเป็นประจักษ์ได้ในปัจจุบัน	
54	ผลสมาบัติวิธี	โลกุตรวิปากจิตที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นผลจากการดับกิเลสของ มรรคเป็นสมุจเฉทแล้ว โลกุตรวิปากจิต (ผลจิต) มี 4 ประเภท 1. โสตาปัตติผลจิต 2. สกทาคามีผลจิต 3. อนาคามีผลจิต 4. อรหัตผลจิต	514
55	แม่เมตตา	ภาวะที่ส่งความปรารถนาได้อย่างจริงใจให้แก่มิตรโดยไม่หวังผลตอบแทนเมตตาจึงเป็นคุณธรรมที่ปรุงแต่งจิตให้มีความรักต่อผู้อื่น	615
56	แม่เมตตาอินทรีย์	วิธีแม่เช่นเดียวกับเมตตาเจโตวิมุตติ กล่าวคือแม่บุคคลแรกจนครบ 10 ทิศ จึงเปลี่ยนบุคคลลำดับที่ 2 แล้วแม่จนครบ 10 ทิศ จึงเปลี่ยนบุคคลไปจนครบทั้งหมด	617
57	พยาธิ	ความเจ็บไข้ คือ ทุกขเวทนาเพราะถูกโรค 49 อย่าง เบียดเบียน โรคในตาในหู ในจมูก ในลิ้น ในกาย เป็นต้น	516
58	พระอรหันต์	ผู้ที่ห่างไกลจากบาปที่ก่อให้เกิดความเศร้าหมองทั้งปวง ละกิเลสที่นำไปเกิดในภพชาติใหม่ได้อย่างเด็ดขาดแล้ว	526
59	พุทธคุณ	การระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า 9 ประการ 1. อรหิ หมายถึง ห่างไกลจากกิเลส 2. สมมาสมพุทโธ ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ 3. วิชาจรรณสมปนโน หมายถึง ทรงเพียบพร้อมด้วยวิชาและจรรยา 4. สุกโต หมายถึง เสด็จไปดี 5. โลกวิทู หมายถึง รู้แจ้งโลก 6. อนุตตโรปริสทมมสารถิ หมายถึง เป็นสารถิฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม 7. สตถา เทวมนุสสานิ หมายถึง เป็นบรมครูของเหล่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย 8. พุทโธ หมายถึง เป็นพระพุทธเจ้า 9. ภควา หมายถึง ทรงเป็นผู้จำแนกแจกจ่ายธรรม	524
60	พุทธศาสนา	คำสอนของท่านผู้รู้ธรรมทั้งปวง คือ ผู้รู้แจ้งด้วยพระองค์เองแล้วปลุกผู้อื่นให้ตื่นจากความหลับ (โมหะ) คือ ให้ได้ตรัสรู้ตามด้วย มีทั้งหลักการ มีทั้งวิธีการ เพื่อนำไปสู่การประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้อง หาก	382

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
61	โพชฌงค์	องค์แห่งการรู้แจ้งด้วยปัญญาตรัสรู้	535
62	ฟังสัทธรรม	การฟังคำสอนของสัตบุรุษแล้วย่อมเกิดความเข้าใจในเหตุและผลของทุกขที่เกิดขึ้น และเข้าใจแนวทางที่ถูกต้องในการออกไปจากทุกข์นั้น ๆ ได้อย่างถูกวิธี	539
63	ภยญาณ	ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นว่ารูปนามนี้เป็นภัย เป็นที่น่ากลัว เหมือนคนกลัวสัตว์ร้าย	540
64	ภวังคจิต	จิตที่เกิดดับอยู่ในกระแสสังขาร ไม่ได้รับรู้โลกภายนอกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รวมทั้งเวลานอนหลับแล้วไม่ฝัน	539
65	ภังคญาณ	ญาณที่พิจารณาเห็นการดับไปของรูปนามโดยส่วนเดียว	541
66	ภังคานุปัสสนาญาณ	ญาณที่เกิดปัญญาเห็นความดับที่เป็นจุดจบสิ้นของอาภรณ์ และจิตรู้ เห็นแจ้งชัดในอาการที่สิ่งทั้งหลายดับไป ๆ เห็นว่าสิ่งทั้งหลายทั้งปวงล้วนจะต้องดับสลายไปทั้งหมด พร้อมกับจิตที่เข้าไปรู้ ตั	541
67	ภาวนา	การฝึกอบรมทางด้านจิตใจ เป็นการบำเพ็ญเพียรให้ยิ่งๆ ขึ้นไป เป็นธรรมที่เป็นเครื่องอบรมกระแสจิต ทำให้กุศลที่ยังไม่เกิดได้เกิดขึ้น และทำให้กุศลที่เกิดขึ้นแล้วเจริญเพิ่มพูนยิ่งขึ้น	540
68	ภิกษุ	ผู้เห็นภัยในวัฏฏะ ปฏิบัติภาวนาเพื่อทำลายกิเลส เป็นผู้บริบูรณ์ด้วยไตรสิกขา ซึ่งได้แก่ กัลยาณบุพพชน พระเสขะ และพระอรหันต์ทั้งหลาย	439, 443, 450
69	มนสิการ	ความคิด หรือการพิจารณาในใจโดยอุบายอันแยบคาย	542
70	มหาบุรุษ	ลักษณะพิเศษของผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า 32 ประการ พร้อมกับเหตุแห่งการกระทำในอดีต และผลที่ได้รับในชาติปัจจุบัน ซึ่งล้วนเป็นการสั่งสมบารมีมาแต่อดีตชาติ	523
71	มิจฉาทิฎฐิ	เป็นจิตที่ถูกกิเลสที่ทำให้สรรพสัตว์ยังต้องตกนรก เมื่อเป็นบุคคลผู้มีความเห็นผิด จะเห็นว่าบุญบาปไม่มี บุญคุณบิดา	557

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		มารดาไม่มี โลกหน้าไม่มี นรกสวรรค์ไม่มี เป็นต้น	
72	มุขปาฐะ	การท่องจำสืบ ๆ กันมา การท่องจำนี้ ได้กระทำมาจนถึง การสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ 4 ในลังกาทวีป	346
73	มูญจิตุกัมมตาญาณ	ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไปจากฐานะทั้ง 5 คือ 1. ความเกิดขึ้นความบังเกิด ความเกิด 2. ความเป็นไป ความอุบัติ คติ 3. นิमित ความแก่ ความเจ็บไข้ ความตายความเศร้าโศก ความรำพัน ความคับแค้นใจ 4. กรรมเป็นเครื่องประมวลมา 5. ปฏิสนธิ	269, 613
74	โยคี	ผู้ประกอบความเพียรในกรรมฐาน เป็นผู้ฉลาดเฉียบแหลม ในการระบอจิต ช่มจิต ทำจิตให้ร่าเริง ทำจิตให้ตั้งมั่น และวางเฉยได้	648
75	วิญญูชะ	การหมุนเวียนไปด้วยอำนาจกิเลส กรรม และวิบาก	657
76	วิปัสสนาจารย์	บุคคลที่เกื้อกูลที่เหมาะสมในการแนะนำสั่งสอน และคอยช่วยเหลือผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาให้ได้ผลดี ช่วยเหลือสมาธิตั้งมั่น ปัญญาเพิ่มพูนไม่เสื่อมถอย	665
77	วิปัสสนาจารย์ช่วยปรับอินทรีย์	การทำหน้าที่ช่วยเหลือ แนะนำ ปรับปรุงในการปฏิบัติวิปัสสนาของโยคีให้ก้าวหน้าและพัฒนาอีก ๆ ขึ้นไป	666
78	วิปัสสนา	ปัญญายังรู้รูปธรรมและนามธรรมตามความเป็นจริง ว่าสภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน ได้แก่ ภาวนาปัญญา	664
79	วิปัสสนาญาณ	ปัญญายังรู้ เห็นโดยประการต่าง ๆ ในสภาวะลักษณะของรูปและนามตามความเป็นจริง ว่าสภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งความจริง 4 ประการ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค	667
80	วิปัสสนาภาวนา	เป็นการอบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งชัดในชั้น 5 ตามความเป็นจริงว่าไม่เที่ยง มีสภาวะทนได้ยาก ที่ไม่ใช่ตัวตน จะบังคับบัญชาได้ ปฏิบัติเพื่อให้เกิดญาณรู้แจ้งอริยสัจ 4	668

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
81	วิปัสสนายานิก	มีวิปัสสนาเป็นยาน ผู้เริ่มปฏิบัติด้วยเจริญวิปัสสนาทีเดียว โดยไม่เคยฝึกหัดเจริญสมาธิใด ๆ มาก่อน เมื่อเจริญวิปัสสนา คือ ใช้ปัญญาพิจารณาความจริงเกี่ยวกับสิ่งทั้งหลายอย่างถูกต้องแล้ว จิตก็จะสงบขึ้น เกิดมีสมาธิตามมาเอง	671
82	วิปัสสนูปกิเลส	กิเลสของการเจริญวิปัสสนา หรือเป็นสิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง	673
83	ภูมฐานคามินีวิปัสสนา	ปัญญาที่ดำเนินไปตามวิถี เพราะอินทรีย์เสมอกัน บริบูรณ์ไม่ขัดข้อง จนหมดความรู้สึกครั้งสุดท้ายที่อนุโลมญาณครั้งผ่านอนุโลมญาณ ก็เข้าเขตโคตรภูญาณดังกล่าวมาแล้ว เมื่อพ้นจากโคตรภูญาณก็เข้าถึงญาณที่สำคัญที่สุดคือ มรรคญาณ	308, 682
84	ภูมฐานคามินี	วิปัสสนาที่ถึงการออกไป คือ ไปสืบทอดกันกับมรรค	308, 682
85	โวทาน	บริสุทธฺิ หรือผ่องแผ้ว ซึ่งมีความหมายว่า พระสกทาคามีมีธรรมที่บริสุทธฺิกว่าผ่องแผ้วกว่าพระโสดาบัน เป็นต้น	692
86	ศรัทธา	ทรงไว้พร้อม หรือความเชื่อ คือ มีความเชื่อมั่นในประโยชน์จากสิ่งที่กระทำอยู่ เมื่อมีความเชื่อมั่นในคุณค่าของงานนั้น งานที่กำลังทำก็จะมีใจความก้าวหน้า และพัฒนาจนประสบผลสำเร็จสูงสุด	692
87	ศีล	ภาวะที่เข้าไปทรงไว้ซึ่งความเป็นปกติ ด้วยการดำรงไว้ซึ่งกุศลธรรม คือ สติ สมาธิ ปัญญา	693
88	สกทาคามีมรรคญาณ	ปัญญาที่ทำหน้าที่บรรเทาโรคะ โทสะ และโมหะให้เบาบางได้ แต่ยังไม่กำจัดโรคะและปฏิฆะอย่างเด็ดขาด ไม่ได้	698
89	สกทาคามีมรรคบุคคล	ผู้ที่ผ่านสกทาคามีมรรคมาแล้ว คุณสมบัติที่สำคัญของสกทาคามีผลบุคคล	698
90	สกทาคามี	บุคคลที่จะกลับมาอีกครั้งเดียว คือจะกลับมาเกิดในโลกมนุษย์หรือเทว โลกอีกครั้งเดียวเท่านั้น ละกิเลสได้เท่ากับ	695

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		พระโสดาบัน แต่ทำกิเลสที่เหลือให้เบาบางลง	
91	สกทาคามีผลบุคคล	บุคคลที่ผ่านสกทาคามีมรรคมาแล้ว คุณสมบัติที่สำคัญของสกทาคามีผลบุคคล	698
92	สติ	แปลว่า ความระลึกอารมณ์ ทำหน้าที่กำจัดความประมาท เป็นธรรมเครื่องปิดกั้นกระแสกิเลส	698
93	สติปัฏฐาน 4	ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งการระลึกอารมณ์ 4 ประการ คือ กาย เวทนา จิต ธรรม องค์ธรรมได้แก่ สติเจตสิก	699
94	สมถภาวนา	การฝึกรวมจิตให้เกิดความสงบเป็นสมาธิ เมื่อจิตตั้งมั่น แน่วแน่อยู่กับอารมณ์สมถะอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งจนเป็นเอกัคคตารมณ์	703
95	สมถยานิก	บุคคลผู้บรรลุมรรคแล้ว ควรเข้าฌานนั้นบ่อย ๆ เมื่อเกิดความชำนาญในการเข้าฌานแล้ว จึงยกองค์ฌานที่ปรากฏชัด คือ ปิติ สุข หรืออุเบกขาขึ้นสู่พระไตรลักษณ์เจริญวิปัสสนา	703
96	สมมติสงฆ์	ภิกษุสงฆ์ผู้อุปสมบทด้วยสมมติกรรม ที่ปรากฏในวินัยกรรม ซึ่งอาจ จะเป็นบุุชชน หรือพระอรหันต์บุคคล ก็ได้ เป็นผู้อุทิศตนเพื่อการศึกษา และปฏิบัติตามพระธรรมวินัย	157} 411
97	สมาทานพระกรรมฐาน	การเปล่งวาจาเพื่อมอบกายถวายตบต่อพระรัตนตรัย ต่อพระวิปัสสนาจารย์ เพื่อปฏิบัติวิปัสสนาได้อย่างราบรื่น	708
98	สมาทานศีล	การเปล่งวาจาเพื่อการรักษาความเป็นปกติของมนุษย์ คือ ศีล 5 ข้อ มีการไม่ฆ่าสัตว์ เป็นต้น	709
99	สอบอารมณ์	การที่พระวิปัสสนาจารย์สอบถามอารมณ์ของผู้ปฏิบัติที่เกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนา เพื่อตรวจสอบ แก้ไขปรับปรุงการปฏิบัติวิปัสสนาให้มีความก้าวหน้าต่อไป	714
100	สังขารูปেকชาญาณ	ปัญญาที่เป็นการวางเฉยต่อรูปนามที่อยู่ในวิถีของการออกจากรูปนาม	715

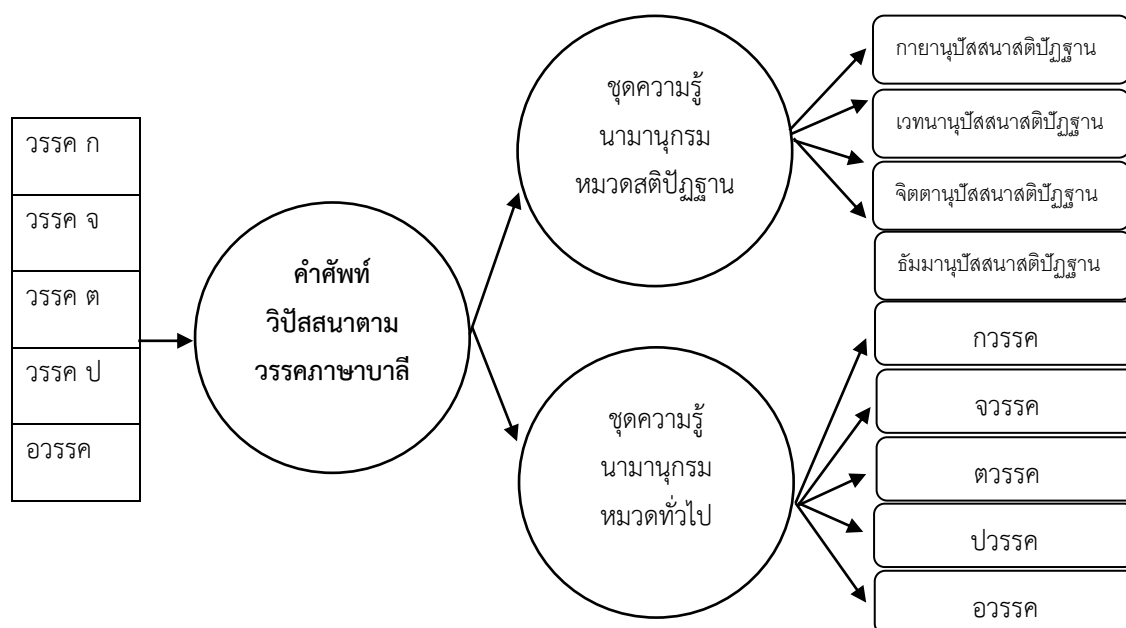
ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
101	สัตตักขัตตุปรมโสดาบัน	คือยอดแห่งวิปัสสนา ได้แก่ สังขารุเปกขาญาณตอนปลาย	321, 719
102	สัตบุรุษ	บุคคลผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ ฯลฯ เป็นผู้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของผู้อื่น เป็นผู้มีจิตไม่พยายาท เป็นสัมมาทิฐิ (มีพระโสดาบัน เป็นต้น)	378, 491
103	สัตธรรม	ธรรมเครื่องคลายกำหนดยินดี มี 3 ประการ ปรีดีสัตธรรม ปฏิบัติสัตธรรม ปฏิเวธสัตธรรม	719
104	สัตธานุสารี	ผู้แล่นไปตามศรัทธา หมายถึง พระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค กำลังปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล มีศรัทธาแก่กล้าเป็นต้นนำ	719
105	สัตธาวิมุต	ผู้หลุดพ้นด้วยศรัทธา หมายถึง ท่านผู้เข้าใจอริยสัจถูกต้องได้แก่ พระอริยบุคคลผู้บรรลุโสดาปัตติผลขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระอรหันต์ที่มีสัทธินทรีย์แก่กล้า	719
106	สัมมสนญาณ	ปัญญาที่กำหนดจนเห็นไตรลักษณ์ เห็นความเกิดดับของรูปนาม แต่ที่รู้ว่ารูปนามดับไปก็เพราะเห็นรูปนามใหม่เกิดสืบต่อแทนขึ้นมา คือสันตติยังไม่ขาด และยังอาศัยจินตามยปัญญาอยู่	331, 408
107	สัมมปัชชาน 4	ความถึงพร้อมด้วยความเพียร 4 ประการ คือ สังวรปชาน เพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในชั้นธันดาน ปหานปชาน เพียรละวิตกทั้ง 3 ภาวนापชาน เพียรบำเพ็ญโพชฌงค์ 7 ให้เกิดขึ้น และอนุรักษนาปชาน เพียรรักษาวิปัสสนากุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้คงอยู่	725
108	สามัญญผล	ผลสูงสุดของการเป็นสมณะผู้เจริญมรรคมีองค์ 8 มาอย่างสมบูรณ์แล้ว	471
109	สิกขาปัตต	วิปัสสนาที่ถึงยอด ถึงปลาย ถึงความสุดยอด ได้แก่ สังขารุเปกขาญาณที่ครบองค์ 6 เมื่อครบองค์ 6 แล้วผู้นั้นก็มีหวังจะได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน อย่างแน่นอน	727
110	สิขาปัตตวิปัสสนา	คือยอดแห่งวิปัสสนา ได้แก่ สังขารุเปกขาญาณตอนปลาย	728

ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป			
ลำดับ	คำศัพท์	ความหมาย	คำอธิบายเพิ่มเติม (หน้า)
		เป็นการวางเฉยต่อรูปนามที่อยู่ในวิถิของการออกจากรูปนาม	
111	สุขวิปัสสก	ผู้ที่เจริญวิปัสสนาล้วน จนได้สมาธิถึงระดับฌาน ก็ต่อเมื่อถึงขณะแห่งมรรค	728
112	สุขวิปัสสกบุคคล	บุคคลที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ จนบรรลุมรรค	729
113	สุทธวิปัสสนา	การเจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ผู้ปฏิบัติจนเห็นแจ้งแล้วเรียกว่า สุขวิปัสสกบุคคล หรือวิปัสสนายานิก	732
114	เสขะ	ยังต้องศึกษา คือ ศึกษาอภิสลสิกขาบ้าง อธิจิตตสิกขาบ้าง อธิปัญญาสิกขาบ้าง ผู้ศึกษาเพื่อกำจัด บรรเทา ละ สงบ ระวัง	735
115	โสดาบัน	ถึงกระแส หมายถึง ผู้เข้าถึงกระแสที่จะนำไปสู่พระนิพพาน จะต้องได้บรรลุพระอรหัตผลในอนาคตอย่างแน่นอน	736
116	โสดาปัตติมรรคญาณ	ปัญญาทำหน้าที่ประหาณสักกายทิฏฐิ, วิจิกจฉา สลัพพตปรามาส (มิจฉาทิฏฐิ และวิจิกจฉา) ได้อย่างเด็ดขาด	743
117	โสดาปัตติมรรคบุคคล	บุคคลในขณะที่มรรคจิตเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ที่เรียกว่าโสดาปัตติมรรคจิต โสดาปัตติมรรคบุคคลนี้นับเป็นอริยบุคคลขั้นแรกและได้ชื่อเป็นผู้เข้าถึงกระแสนิพพาน มรรคจิตในขั้นนี้ จะทำลายกิเลสได้	743
118	อนาคามิมรรคญาณ	ปัญญาทำหน้าที่ประหาณสักกายทิฏฐิ วิจิกจฉา สลัพพตปรามาส พร้อมทั้งราคะโทสะ โมหะได้โดยเด็ดขาดสิ้นเชิง	471
119	อรหัตมรรคญาณ	ปัญญาทำหน้าที่สามารถประหาณสังโยชน์กิเลสที่ผูกมัดใจทั้งหมดได้โดยเด็ดขาด	471

สรุป คำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดทั่วไป พบคำอยู่ 119 คำ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวด กวรรค มีจำนวน 5 ศัพท์ 2) คำศัพท์หมวด จวรรค มีจำนวน 4 ศัพท์ 3) คำศัพท์หมวด ตวรรค มีจำนวน 11 ศัพท์ 4) คำศัพท์หมวด ปวรรค มีจำนวน 4 ศัพท์ 5) คำศัพท์หมวดนอกวรรค มีจำนวน 47 ศัพท์

4.3 องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

คณะวิจัยได้รวบรวมเรียบเรียงคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจัดเป็นชุดความรู้ตามหมวดต่าง ๆ ได้เป็น 2 หมวดคือ ชุดความรู้นิกายธรรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร และ ชุดความรู้นิกายธรรมวิปัสสนาภาวนาหมวดคำศัพท์ทั่วไป และสามารถสรุปเป็นองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยเป็นรูปภาพที่ 4.1 ดังนี้

รูปภาพที่ 4.1 ชุดความรู้นิกายธรรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร

4.4 สรุป

คณะผู้วิจัยได้ค้นคว้า รวบรวม เรียบเรียงคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนา มาจัดเป็นชุดความรู้พร้อมอธิบายความหมายของคำศัพท์ แบ่งเป็นชุดความรู้ 2 หมวด คือ ชุดความรู้นิกายธรรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร และ ชุดความรู้นิกายธรรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป ซึ่งสามารถสรุปเป็นสัญลักษณ์ตัวเลขได้ คือ 2 4 1 ดังนี้

2 หมายถึง ชุดความรู้นิกายธรรมวิปัสสนาภาวนา มี 2 หมวดใหญ่ แบ่งเป็นชุดความรู้นิกายธรรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร มี 1 หมวด คำศัพท์ 419 ศัพท์ และ ชุดความรู้นิกายธรรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป มี 1 หมวด คำศัพท์ 119 ศัพท์ มีรายละเอียดดังนี้

4 คือ ชุดความรู้นิกายธรรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร มี 4 หมวดย่อย คือ ชุดความรู้นิกายธรรมวิปัสสนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐานมีคำศัพท์ 143 ศัพท์ ชุดความรู้นิกายธรรมวิปัสสนาหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีคำศัพท์ 34 ศัพท์ ชุดความรู้นิกายธรรมวิปัสสนาหมวดจิตตานุสสติปัฏฐาน มีคำศัพท์ 65 ศัพท์ และ ชุดความรู้นิกายธรรมวิปัสสนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีคำศัพท์ 177 ศัพท์ ชุดความรู้นิกายธรรมวิปัสสนาในหมวดทั่วไป พบคำอยู่ 119 คำ รวมคำศัพท์ในหมวดสติปัฏฐานภาวนามีคำศัพท์ทั้งหมด จำนวน 538 ศัพท์

หมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน พบคำศัพท์อยู่ 143 คำ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวดเบื้องต้นแห่งกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน พบคำศัพท์อยู่ 143 คำ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวดเบื้องต้นแห่งกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีจำนวน 11 ศัพท์ 2) คำศัพท์หมวดอานาปานสติ มีจำนวน 14 ศัพท์ 3) คำศัพท์หมวดอิริยาบถ มีจำนวน 28 ศัพท์ 4) คำศัพท์หมวดสัมปชัญญะ มีจำนวน 15 ศัพท์ 5) คำศัพท์หมวดปฏิกุลมณสิการ มีจำนวน 44 ศัพท์ 6) คำศัพท์หมวดธาตุมณสิการ มีจำนวน 14 ศัพท์ และ 6) คำศัพท์หมวดนวสีถิก มีจำนวน 17 ศัพท์

คำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดเวหนานุปัสสนาสติปัฏฐาน พบคำอยู่ 34 ศัพท์ แบ่งเป็น 1) หมวดเวหนานุปัสสนาสติปัฏฐานเบื้องต้น จำนวน 6 ศัพท์ 2) หมวดเวหนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จำนวน 13 ศัพท์ 3) หมวดเวหนามีอามิส จำนวน 3 ศัพท์ และ 4) หมวดเวหนาไม่มีอามิส จำนวน 5 ศัพท์ หมวดเวหนาสรูปท้าย จำนวน 7 ศัพท์

คำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน พบคำอยู่ 65 คำศัพท์ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวดแห่งจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีจำนวน 26 ศัพท์ 2) คำศัพท์หมวดทั่วไปเกี่ยวข้องกับจิต มีจำนวน 39 ศัพท์

คำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน พบคำอยู่ 177 คำ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวดเบื้องต้นแห่งธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีจำนวน 2 ศัพท์ 2) คำศัพท์หมวดนิรณัน มีจำนวน 33 ศัพท์ 3) คำศัพท์หมวดชั้น 5 มีจำนวน 18 ศัพท์ 4) คำศัพท์หมวดอายตนะ มีจำนวน 24 ศัพท์ 5) คำศัพท์หมวดโพชฌงค์ มีจำนวน 17 ศัพท์ 6) คำศัพท์หมวดอริยสัจ มีจำนวน 69 ศัพท์ และ 6) คำศัพท์หมวดสรูป มีจำนวน 14 ศัพท์

รวมจำนวนคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่จัดเป็นชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนาทั้งสิ้น 538 ศัพท์ สามารถจัดเป็นชุดความรู้ได้ 2 หมวดใหญ่ คือ 1) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร 2) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป ซึ่งประกอบไปด้วย 5 หมวดย่อย คือ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดเวหนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน และ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหมวดทั่วไป

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

5.1 สรุปผลการวิจัย

จากการวิจัยเรื่อง นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้คือ (1) เพื่อศึกษาชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา (2) เพื่อสร้างชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา (3) เพื่อนำเสนอนามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา สามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

5.1.1 เพื่อศึกษาชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา พบว่า

ภาษาบาลีเป็นคำศัพท์หลักในการอธิบายความหมายของการเจริญสมณะและวิปัสสนา เป็นภาษารักษาพระพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ประกาศคำสอนในการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนา เพื่อเข้าถึง มรรค ผล นิพพาน สาวกผู้ที่สืบทอดพระพุทธศาสนาต้องมีความรู้ความเข้าใจในหลักภาษาบาลีอย่างแตกฉาน เพราะคำศัพท์ภาษาบาลีมีความหลากหลายทั้งด้านความหมายและคำศัพท์วิธีดำเนินการสร้างคำศัพท์ที่เลือกมาเป็นกรณีศึกษาสามารถแยกเป็น ชาติ วิภัติ ปัจจัย และกระบวนการสร้างโดยอ้างสูตรจากกลุ่มคัมภีร์สัททวิเสส ทั้งนี้ คณะผู้วิจัยได้คัดเลือกคำศัพท์ที่เป็นบทบาลีทั้งที่เป็นบทเดี่ยว หลายบท และประโยคมาจากหมวดของสติปัฏฐาน 4 และจากหมวดธรรมอื่น ๆ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นหลักโดยจัดหมวดหมู่ตามฐานกรณ์อักษรภาษาบาลีจากพยัญชนะวรรคไปจนถึงอวรรค

คณะผู้วิจัยได้ศึกษากระบวนการสร้างและการวิเคราะห์คำศัพท์จากคัมภีร์ต่าง ๆ โดยนำมาเป็นกรณีศึกษาจำนวน 137 คำดังกล่าวที่ได้นำเสนอแล้วในบทที่ 2 ทำให้ทราบว่า คำศัพท์ที่มีความหมายหลากหลายเป็นการอธิบายตามความหมายของธาตุที่ประกอบเป็นบทบาลีซึ่งสอดคล้องกับหลักธรรมของพระพุทธเจ้าอันมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล

คำศัพท์วิปัสสนาภาวนาที่ศึกษาค้นคว้าในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แบ่งเป็นวรรคตามหลักภาษาบาลี โดยจัดเป็นหมวดหมู่หรือวรรคตามฐานกรณ์ที่เกิด ดังนี้

(1) กวรรค อาทิเช่น กรรม, กามฉันทะ, กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน, กายายตนะ, กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้, ขณิกสมาธิ, ชันธ, คือนิวรรณ์ 5, คือโพชฌงค์ 7, คืออริยสัจ 4, คืออายตนะภายใน 6 และอายตนะภายนอก 6, คืออุปาทานชันธ 5

(2) จวรรค อาทิเช่น จักขายตนะ, จงกรม, จิต, จิตตูปปาตะ, จิตตานุปัสสนา-สติปัฏฐาน, จิตมีราคะ-ปราศจากราคะ จิตมีโทสะ-ปราศจากโทส จิตมีโมหะ-ปราศจากโมหะ จิตหลุดพ้นชาน จิตเป็นมหัคคตะ-ไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า-ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิ-ไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้นแล้ว-ไม่หลุดพ้น แล้ว, เจโตวิมุตติ, ซึ่งชากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า, ฌานสมาบัติ, ญาณ, ญาณทัสสนวิสุทธิ

(3) ตวรรค อาทิเช่น ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า, ตรุณวิปัสสนา, ตั้งกายตรง, ทวาร, ทักขิไณยสงฆ์, ทำความรู้สึกลับ (ในการก้าวไป การถอยกลับ, ในการแลดู การเหลียวดู, ในการคู้เข้า การเหยียดออก, ในการครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร, ในการฉัน การต้อน การเคี้ยว การลิ้ม, ในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ, ในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง), ทัศนีสัมปันนะ, ทัศนีสัทธา, ทัศนีสัทธา, ทุกขสัมมสนะ, ทุกขลักษณะ, ธรรมานุสาารี, ธาตุ, ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน, นั้งคู้บัลลังก์, นาม, นามรูปปริจเฉทญาณ, นิโรธสมาบัติ, นิพพาน, นิพพิทาญาณ

(4) ปวรรค อาทิเช่น บริกรรม, บริกรรมภาวนา, บุญ, ปัดคหะ, ปัจจัยปริคคญาณ, ปัจจัยเวกขณญาณ, ปัญญา, ปัญญาวิมุตติ, ปฏิภาณญาณทัสสนวิสุทธิ, ปฏิสนธิคานุปัสสนา, ปฏิสังขาญาณ, ปฏิสัมภิตาญาณ, ปริเทวะ, ปริญาณ, ปุณฺณ, ไปสู่ป่า ไปสู่โคนไม้ ไปสู่เรือนว่าง, ผลญาณ, ผลสมาบัติ, พิจารณาเห็นกายในกายอยู่, พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่, พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่, พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่, พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่, พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่, ภาวังคจิต, ภาวนา, ภางคญาณ, ภางคานุปัสสนาญาณ, ภางคญาณ หรือ ภางคปัฏฐานญาณ, มรรคมงคล 8, มรณะ, มัจฉาตถิ, มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ, มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก, มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ฯลฯ, มีธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม, มุญจิตุกัมยตา ญาณ, เมตตาเจโตวิมุตติ, เมื่อเดิน ก็รู้ซัดว่า “เราเดิน”, เมื่อยืน ก็รู้ซัดว่า “เรายืน”, เมื่อดำรงกายอยู่โดยอาการใด ๆ ก็รู้ซัดกายที่ดำรงอยู่โดยอาการนั้น ๆ, เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ซัดว่า “เราหายใจเข้ายาว” เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ซัดว่า “เราหายใจออกยาว” เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ซัดว่า “เราหายใจเข้าสั้น” เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ซัดว่า “เราหายใจออกสั้น”, เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ซัดว่า “เราเสวยสุขเวทนา” เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ซัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนา” ฯลฯ

(5) อวรรค อาทิเช่น โยคี, โยนิโสมนสิการ, รูปฌาน, ลักษณะปนิชฌาน, วิภูษะ, วัตถุรูป, วสี, วิถิจิต, วิปลาสธรรม, วิปัสสนาญาณ, วิปัสสนาภาวนา, วิปัสสนายานิก, วิปัสสนูปกิเลส, วิมุตติ, วิมุตติสุข, วิโมกข์, วิรตี, วิสุทธิ, ฐาณคามินีวิปัสสนา, โวทาน, ศรัทธา, ศील, สกทาคามี, สติปัฏฐาน, สมถภาวนา, สมถยานิก, สมาทาน, สมาธิ, สมาบัติ, สังขารูปกชาญาณ, สัญญาเวทิตนินโรธสมาบัติ, สัตตักขัตตูปรมโสตาบัน, สัตว์, สัทธรรม, สัทธานุสาารี, สัทธาวิมุต, สันตติ, สัมปชัญญะ, สัมมสนญาณ, สัมมปธาน, สัมมาตถิ, สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจเข้า” สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจออก”, สำเนียงว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจออก”, สีขาปัตตวิปัสสนา, สุขวิปัสสก, สุข, สุทวิปัสสนา, เสขะ, โสกะ, โสตาปัตติมรรค, โสตาบัน

5.1.2 เพื่อสร้างชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา

การศึกษาชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา เป็นการศึกษาวิเคราะห์คำศัพท์ตามหลักคัมภีร์สัททาวิเสส เพื่อแยกแยะคำศัพท์บทบาตี โดยแสดงให้เห็นที่มาของคำศัพท์ว่าประกอบด้วยธาตุ วิภัติ ปัจจัย พร้อมแสดงความหมายและรูปวิเคราะห์ของบทบาตีชุดนามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา การแยกคำศัพท์แล้วนำมาผสมผสานให้เป็นบทบาตีซึ่งเป็นกระบวนการสร้างคำศัพท์ตามคัมภีร์สัททาวิเสส อาทิเช่นคำว่า

กาย ภาษาบาลีใช้ว่า กาย (ก + วิ/อ ย คติย-ไป + ณ) คำศัพท์ว่า กาย มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

กัจฉิตานัน อาโย อุปตติฏฐานนติ กาโย, เอเกกาเปกขาย อปฏฐาเน กสงฆาตา อวยวา
 อายนติ ยสมิ โส กาโย, กัจฉิตานัน เกสาทิน อาโยติ กาโย, โส วิทยาวยวานมุปตติฏฐานัน กาโยติ อิศ
 สมุโห วุตโต. ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่เกิดของสิ่งสกปรกทั้งหลาย, ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่ไป ของ
 อวัยวะทั้งหลายที่ชื่อว่า กะ เหตุมีน้อยเมื่อมุ่งถึงแต่ละ ส่วน, กอง ท่านกล่าวไว้ในที่นี้ว่า “ส่วนของสิ่ง
 สกปรกมีผมเป็นต้น ชื่อว่ากาย เปรียบเหมือนร่างกายนั้นเป็นที่เกิดขึ้นของอวัยวะ ทั้งหมด”

องคฺพจจฺจนัน เกสาทินญจ ฌมมานัน สมุหฺญาเนน หตฺถิกายรทฺถายาทโย วีย กาโย ชื่อว่า กาย
 เพราะมีความหมายว่าหมู่ของอวัยวะน้อยใหญ่และธรรมทั้งหลายเหมือนร่างกายข้าง และตัวถึงรท
 เป็นต้น

อยนติ เอตถาติ อาโย เกสาทโย เอตถ สรีเร อยนติ ปวตฺตณฺติ อิติ ตสฺมา อิทํ สรีรํ อาโย.
 กัจฉิตานัน เกสาทิน อาโย อุปตติเทโส กาโย. ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่เกิดของส่วนทั้งหลายมีผม เป็น
 ต้นที่น่ารังเกียจ

อายนติ เอเตนาติ อาโย ฌมมา เอเตน วิญญตฺติสงฺขาเตน ฌมเมน การณญฺเตน อายนติ
 อุปฺปชฺชนติ อิติ ตสฺมา โส ฌมโม อาโย วิญญตฺติ. กัจฉิต อาโย กาโย. อิศ กายสทฺโท กายวิญญตฺติ-
 วาจโก. ชื่อว่าอายะ เพราะวิเคราะห์ว่า ธรรมทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นด้วยธรรมคือเหตุ กล่าวคือ วิญญูติ
 นั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าอายะ หมายถึงวิญญูติ. ความเกิดขึ้นที่น่ารังเกียจ ชื่อว่ากายะ. ในที่นี้
 กาย-ศัพท์ มีความหมายว่ากายวิญญูติ.

กาย ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากกรากศัพท์ว่า กุ + อิ + ณ ดังนี้

กุ + อิ	อิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
กุ + อิ + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสรุชฺปะทาทีโต ณ.
กุ + อิ + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
กุ + อิ + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วีย ฌนฺนุพฺนโร.
กุ อุ + อิ + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโรจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
กุ อุ + อิ + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานัน โณ โลป.
กุ อุ + อิ>เอ + อ	วุทธิ อิ เป็น เอ	อสิโยคนฺตสฺส วุทธิ การิตเ.
กุ อุ + เอ>อาย + อ	เปลี่ยน เอ เป็น อาย	เต อาวายา การิตเ.
กุ อุ + อาย อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโรจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
กุ ฐ + อาย ฐ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทิเมหิ.
กาย	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น กาย

เวทนา ภาษาบาลีใช้ว่า เวทนา (√วิท ญาณมงคลเย-รู้, ความเป็นมงคล, ภาวะ-ความมี, วิม
 สนลาภตฺถุจฺย-พิจารณา, ได้, ยินดี, อนุภวนิवासายานเถริเย-เสวย, อาศัยอยู่, พุด, มั่นคง + ยุ + อา)
 คำว่า เวทนา มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

เวทยตีติ เวทนา ชื่อว่าเวทนา เพราะเสวย (อารมณฺ). เวทยตีติ เวทนา. อารมฺมณฺรสํ อนุภว
 ตีติ วา. ชื่อว่าเวทนา เพราะรู้ หรือเสวยรสแห่งอารมณฺ.

วิทิตา เวทนาติ สามณฺณโต อุทฺยทสฺสเนน วิทิตา เวทนา. ฯเปฯ เวทนาสุ ตาว สุขทุกฺขา ปากฺกฺวา, อุเปกฺขา ปน สุขฺมา ทฺวปฺปรคฺคหา, น สฺนฺนํ ปากฺกฺวา. สปิ จสฺส ปากฺกฺวา โหติ. คำว่า เวทนา จึงปรากฏ ได้แก่เวทนาที่ปรากฏด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยความเสมอกัน. ฯลฯ บรรดาเวทนาทั้งหลาย สุขเวทนาและทุกข์เวทนาปรากฏชัดก่อน ส่วนอุเบกขาเวทนาละเอียด กำหนดถือเอาได้ยาก ไม่ปรากฏด้วยดี และแม้อุเบกขานั้นก็ยอมเป็นอันปรากฏแล้วแก่พระโยคินั้น.

เวทนา ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า วิท + ยู + อา ดังนี้

วิท	วิท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
วิท + ยู	ลง ยู ปัจจัย	อิตฺถิมตฺยโว วา.
วิท + ยู	ยู ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
วิท + ยู > อน	เปลี่ยน ยู เป็น อน	อนกา ยูณฺวณฺ.
ว อิ ท + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ว อิ > เอ ท + อน	วฺหฺธิ อิ เป็น เอ	อณฺเณสุ จ.
เวทน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยูตฺเต.
เวทน + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตฺถิลิงค์	อิตฺถิมโต อาปจฺจโย.
เวทน อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
เวทน อ + อา	ลบสระหน้า ปกฺติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทิมฺหิฯ.
เวทนา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยูตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **เวทนา**

จิต ภาษาบาลีใช้ว่า จิตฺต (√จินฺต ขานเน-ฐฺ + ต, √จิ จเย-สังสม + ต, √จิตฺต จิตฺตีกรณทสฺ สนเลขาพฺกฺเตสุ-ทำให่วิจิตร, เห็น, เขียน, อัจจรรย + อ, √จิตฺ สณฺเจตเน-กระตุ้นเตือน, โวหารุสฺสาเท-ชื่อขาย, อุตฺสาหะ + ตก) คำศัพท์ว่า จิตฺต มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้

อารมฺมณฺ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ, วิชานาตฺติ อตฺถโณ. สพฺเพสุ จิตฺเตสุ ยํ โลกียกฺุสลาภกฺุสมหาภิรียา จิตฺตํ ตํ ขวนวิถิวเสน อตฺตโน สนฺตานํ จินฺตฺติ จิตฺตํ. วิปากํ กมฺมกิลเสหิ จิตฺนติ จิตฺตํ. ยถานูรูปโต จิตฺต ตาย จิตฺตํ. จิตฺตกรณตาย จิตฺตํ. จินฺเตตฺติ จิตฺตํ, วิญฺญาณํ, จิตฺตกมฺมาทิจิ. ชื่อว่าจิตตะ เพราะคิด อารมณฺ อธิบายว่า รู้แจ้งอารมณฺ, ชื่อว่าจิตตะ เพราะสังสม กระแสจิตของตนโดยความเป็นขวนวิถิ คือ บรรดาจิตทุกดวง จิตที่เป็นกุศล อกุศล และมหาภิรียาจิต ฝ่ายโลกิยะ, ชื่อว่าจิตตะ เพราะกรรมกิลเสสังสมไว้แล้ว หมายถึงวิปากจิต, ชื่อว่าจิตตะ เพราะสภาพ ของตนมีความเป็นไปอย่างวิจิตร นานาประการ, ชื่อว่าจิตตะ เพราะคิด หมายถึงวิญฺญาณและ จิตฺตกรรมเป็นต้น ในที่นี้ พระอรรถกถาจารย์ได้ขยายความว่า บทว่า **จิตฺตํ (จิต)** ได้แก่ วิญฺญาณ ก็วิญฺญาณนั้น พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า จิต เพราะเป็นธรรมชาติที่วิจิตรพิสดารด้วยภูมิ วัตถุ อารมณฺ และวิถิจิตมีภิรียาจิตเป็นต้น

จิตต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า จินฺต + ต, จิ + ต, จิตฺต + อ, จิต + ตก ดังนี้

จินฺต	จินฺต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
จินฺต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.

จินต + ต	ลง ต ปัจจัย	พุทธมาทิตเถ กตตริ.
จินต + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
จินต + ต ต	ลบ นต และ ช้อน ต	คุปาทีนณจ.

สำเร็จรูปเป็น จิตต

จิ	จิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
จิ + ต	ลง ต ปัจจัย	พุทฺธมาทิตเถ กตตริ.
จิ + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
จิ + ต ต	ช้อน ต	ปรเทวภาโว จาเน.

สำเร็จรูปเป็น จิตต

จิตต	จิตต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
จิตต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
จิตต + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญฺตุวาวี วา.
จิตต + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
จิตต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น จิตต

จิต	จิต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
จิต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
จิต + ตก	ลง ตก ปัจจัย	วชาทีหิ ปพฺพชชาทโยฯ.
จิต + ตก	ตก ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
จิต + ต	ลบ ก อนุพันธ์	กวจิ ธาตุวิภตติปจจยยานาฯ.

สำเร็จรูปเป็น จิตต

ธรรม ภาษาบาลีใช้ว่า ธรรม (√ธร ธารณ-ทรงไว้, ธิยวธฺสน-ตั้งอยู่, พินาศ, √ธฺ จาเล-ให้ ห้วนไหว, กำจัด, คติอิเร-ไป, มั่นคง + รมม) คำศัพท์ว่า ธรรม มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

ธฺรติ สพฺพนติ ธมฺมํ. อปาเยสวปตมานเ อธิคตมคฺคาทิกเ สตเต ธาเรติ ธฺรติ เตนาคี วา สลกฺขณฺม ธาเรติ ปจฺเจยฺหิ ธฺรียตีติ วา ธมฺโม. ชื่อว่าธมฺมะ เพราะทรงความดีทุกอย่างไว้. ชื่อว่าธมฺมะ เพราะเป็นเครื่องป้องกันบุคคลผู้บรรลุมรรคเป็นต้นไม่ให้ตกไปในอบาย หรือที่ทรงลักษณะของตนไว้ หรือที่ถูกปัจจัยทรงไว้

อตตานํ ธาเรนเต อปาเย วฏฺฏทุกฺเข จ อปตมานเ กตฺวา ธาเรตีติ ธมฺโม ปฺริยตฺยาทิ. ชื่อว่าธมฺมะ เพราะทรงผู้มีธรรมไว้ไม่ให้ตกไปในอบายและทุกขในวิภวฺหะ หมายถึงปรียติธรรมเป็นต้น

ธมฺโมติ เอนกวิเธสุ ธมฺเมสุ โลกุตฺตโร อฺุปปาทีโต สจฺฉิกโต จ จตฺตุสุ อปาเยสุ สํสาเร วา สตเต อปตมานเ ธาเรตีติ ธมฺโม. อถฺวา โสตาปนนาทิตฺติ อริเยทฺติ ธาเรตีติ น ปุณฺณชฺเชนทิตฺติ ธมฺโม. จตฺตุมฺมิโก ปน สกฺลกฺขณฺม ธาเรตีติ ธมฺโม กกฺชพตฺตาทินา ผุสนาทินา สนฺตืออาทินา สกฺสกาเวณ ปณฺฑิตฺเตทฺติ ธาเรตีติ สลกฺกชฺยตีติปี ธมฺโม. เตปิฏฺโกล ปน ปาฬิธมฺโม สกฺตถปฺรตฺถาทิกเเทเท อตเถ ธาเรตีติ ธมฺโม. เกจฺติ ตฺ วุฑฺ

“ปาปเก อกุสเถ ฐมเม จุณาติ กมปติ วิทธเสตีติ ฐมโม่ คำว่า “ธัมมะ” หมายถึง โลกุตตรธรรมที่เกิดขึ้น และธรรมอีกมากมายที่ต้องทำให้แจ้งชัด มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงสัตว์ไว้ ไม่ให้ตกไปใน อบาย 4 หรือในสงสาร. ชื่อว่าธัมมะ เพราะพระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้นทรงไว้ มิใช่ปุถุชนทรงไว้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าธัมมะ เพราะธรรมที่มีอยู่ในภูมิ 4 ทรงลักษณะของตนไว้. ชื่อว่าธัมมะ เพราะบัณฑิตสังเกตรู้ได้โดยมีสภาพของตน ๆ เป็นต้นว่า หยาบกระด้าง กระทบสัมผัส และสงบ. ส่วนพระบาทคือพระไตรปิฎกมีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะเป็นธรรมที่รักษาพระพุทธ-พจน์ไว้ ที่ทรงประโยชน์ต่างกันไว้ มีประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน เป็นต้น. ผู้รู้บางท่านกล่าวว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะกำจัดบาปอกุศล.

ธมม ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ธร + รम्म, ฐ + รम्म ดังนี้

ธร	ธร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ธร	ลบสระท่ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯลฯ.
ธร + รम्म	ลง รम्म ปัจจย	ธราทีหิ รम्मโ.
ธร + รम्म	รम्म ปัจจย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ธ อ ร + ร อมม	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ธ อ ร + ร อมม	ลบ ร ท่ายธาตุ และ ร อนุพันธ์	รรมหิ รนโต ราที โน.
ธ ษ + อมม	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาฯ.
ธมม	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ธมม**

ฐ	ฐ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ฐ + รम्म	ลง รम्म ปัจจย	ธราทีหิ รम्मโ.
ฐ + รम्म	รम्म ปัจจย ชื่อว่ากิต	อณเณ กิต.
ฐ อุ + ร อมม	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสร สเรนฯ.
ฐ อุ + ร อมม	ลบ ร อนุพันธ์	รรมหิ รนโต ราที โน.
ฐ ษ + อมม	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจยาฯ.
ธมม	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **ธมม**

สติ (สร คติหีสัจจินตาสู-ไป, เปียดเปียน, คิต + ตี) วิเคราะห์ว่า สรติ สรณติ วา ตาย สรณมตตเมว วา เอสาติ สติ. ปมาท วา สรติ หีสตีติ สติ ชื่อว่าสติ เพราะระลึกได้ หรือเป็นเหตุให้ระลึกได้ หรือเพราะกำจัดความประมาท

สรณติ เอตาย สตตะตา, สย วา สรติ, สรณมตตเมว วา เอตนติ สติ ชื่อว่าสติ เพราะทำให้เหล่าสัตว์ระลึก หรือเป็นสภาวะระลึกเอง หรือเป็นเพียงความระลึก

สติ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สร + ตี ดังนี้

สร	สร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สร	ลบสระท่ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.

สรุ + ตี	ลง ตี ปัจจัย	อิตถิมตยโว วา.
สรุ + ตี	ติ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
สรุ + ตี	ลป รุ ท้ายธาตุ	รกาโร จ.

สำเร็จรูปเป็น สติ

โสตปาตติมรรค ภาษาบาลีใช้ว่า โสตปาตติมคฺค (โสตปาตติ [โสต [√สุ สวเน-ฟัง, หีสาย-เปียดเปียน, สฺส โสสนเน-เหยียดเหยียด, สช วิสสชชเน-สละ-ละ, สร หีสาย-เปียดเปียน, สฺภ โสภเน-งาม + ต) + อาปตติ [อา + √ปท คติมิหิ-ไป + ตี] + มคฺค [√มชช สุทธิโสธนภุสเน-หมดจด, ปัดกวาด, ประดับ + ณ, √มคฺค อเนวสเน-แสวงหา, สงฺขารสปปเน-ปรุงแต่ง, ไป + ณ], ม [√มร ปาณจาเค-สละชีวิต-ความตาย + ร] + ค [√คมุ คตฺยิ-ไป + กฺวิ]) คำศัพท์ว่า โสต และ มคฺค มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า อาปตติ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

อาทีโต ปชชนิ อาปตติ, โสตสฺส อาปตติ โสตปาตติ. การเข้าถึงเป็นเบื้องต้นแรก ชื่อว่าอาปตติ การเข้าถึงกระแสแห่งพระนิพพานเป็นเบื้องต้นแรก ชื่อว่าโสตปาตติ.

มคฺคโสตสฺส อาปชชนิ โสตปาตติ, โสตปาตติ เอว มคฺโค โสตปาตติมคฺโค. โสตปาตติยา ผลโสตปาตติผล, สมาปชชียตีติ สมาปตติ, โสตปาตติผลเมว สมาปตติ โสตปาตติผลสมาปตติ. การถึงกระแสคือมรรค ชื่อว่าโสตปาตติ มรรคคือโสตปาตติ ชื่อว่าโสตปาตติมรรค ผลแห่งการ ถึงกระแส ชื่อว่าโสตปาตติผล ชื่อว่าสมาปตติ เพราะความหมายว่าเข้าถึงสมาบัติ คือโสตปาตติผล ชื่อว่าโสตปาตติผลสมาบัติ.

อาปตติ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อา + ปท + ตี ดังนี้

อา + ปท	ปท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
อา + ปท	ลปสฺระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
อา + ปท + ตี	ลง ตี ปัจจัย	อิตถิมตยโว วา.
อา + ปท + ตี	ติ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
อา + ป ท + ตติ	ลป ท ท้ายธาตุ, ซ้อน ต	คุปาทีนณฺจ.

สำเร็จรูปเป็น อาปตติ

โสตปาตติมคฺค ศัพท์เป็นสมาส มาจากศัพท์ว่า โสต + อาปตติ + มคฺค ดังนี้

โสต + อาปตติ + มคฺค		
โสต อ + อาปตติ + มคฺค	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรนฯ.
โสต ๒ + อาปตติ + มคฺค	ลปสฺระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาทิมาหิฯ.
โสตปาตติมคฺค	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปริ ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น โสตปาตติมคฺค

เมื่อได้คำศัพท์บทบาลีตามกระบวนการสร้างคำศัพท์โดยแยกเป็นธาตุ วิภัติ ปัจจัย พร้อมรูปวิเคราะห์นियามความหมายที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนาแล้ว คณะผู้วิจัยได้รวบรวมเรียบเรียงคำศัพท์มาจัดเป็นชุดความรู้พร้อมอธิบายความหมายของคำศัพท์แบ่งเป็นชุดความรู้ 2 หมวด คือ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร

และชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป ซึ่งสามารถสรุปเป็นสัญลักษณ์ตัวเลขได้ คือ 2 4 1 ดังนี้

2 หมายถึง ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนา มี 2 หมวดใหญ่ แบ่งเป็นชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร มี 1 หมวด คำศัพท์ 418 ศัพท์ และ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป มี 1 หมวด คำศัพท์ 119 ศัพท์ มีรายละเอียดดังนี้

4 คือ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร มี 4 หมวดย่อย คือ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐานมีคำศัพท์ 143 ศัพท์ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีคำศัพท์ 34 ศัพท์ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีคำศัพท์ 65 ศัพท์ และ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีคำศัพท์ 177 ศัพท์ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาในหมวดทั่วไป พบคำอยู่ 119 คำ รวมคำศัพท์ในหมวดสติปัฏฐานภาวนามีคำศัพท์ทั้งหมด จำนวน 538 ศัพท์

หมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน พบคำศัพท์อยู่ 143 คำ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวดเบื้องต้นแห่งกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน พบคำศัพท์อยู่ 143 คำ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวดเบื้องต้นแห่งกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีจำนวน 11 ศัพท์ 2) คำศัพท์หมวดอานาปานสติ มีจำนวน 14 ศัพท์ 3) คำศัพท์หมวดอิริยาบถ มีจำนวน 28 ศัพท์ 4) คำศัพท์หมวดสัมปชัญญะ มีจำนวน 15 ศัพท์ 5) คำศัพท์หมวดปฏิกุศลมนสิการ มีจำนวน 44 ศัพท์ 6) คำศัพท์หมวดธาตุมนสิการ มีจำนวน 14 ศัพท์ และ 6) คำศัพท์หมวดนวสติก มีจำนวน 17 ศัพท์

(1) คำศัพท์หมวดเบื้องต้นแห่งกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ดังนี้ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ไปสู่ป่า ไปสู่โคนไม้ ไปสู่เรือนว่าง นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า

(2) คำศัพท์หมวดอานาปานสติ ดังนี้ มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้ายาว” เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกยาว” เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้าสั้น” เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกสั้น” สำเนียงกว่า “เรากำหนดรู้กลมทั้งปวง หายใจเข้า” สำเนียงกว่า “เรากำหนดรู้กลมทั้งปวง หายใจออก” สำเนียงกว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจเข้า” สำเนียงกว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจออก” ภิกษุทั้งหลาย ช่างกลิ้ง หรือลูกมือช่างกลิ้งผู้มีความชำนาญ เมื่อชักเชือกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราชักเชือกยาว” เมื่อชักเชือกสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราชักเชือกสั้น” แม้ฉันทใด ภิกษุก็ฉันทนั้นเหมือนกัน เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้ายาว” เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกยาว” ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ(แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตันทาและทิวณฺฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล

(3) หมวดอิริยาบถ ดังนี้ ภิกษุเมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า “เราเดิน” การเดินจงกรม การเดินจงกรมแบบ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การเดินจงกรมแบบเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การเดินจงกรมแบบจิต

ตามนุสสนาสติปัญญา การเดินจงกรมแบบธัมมานุสสนาสติปัญญา การเดินจงกรมโดยการกำหนดตามหลักอริยสัจ 4 การเดินจงกรมในการปฏิบัติวิปัสสนา การเดินจงกรมระยะที่ 1 การเดินจงกรมระยะที่ 2 การเดินจงกรมระยะที่ 3 การเดินจงกรมระยะที่ 4 การเดินจงกรมระยะที่ 5 การเดินจงกรมระยะที่ 6 การเดินจงกรมสติปัญญา 4 เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่า “เรายืน” เมื่อนั่ง ก็รู้ชัดว่า “เรานั่ง” พอง-ยุบ ไม่ใช่วิปัสสนาพอง-ยุบเป็นธาตุกรรมฐาน พอง-ยุบเป็นธาตุปรมาณู เมื่อนอน ก็รู้ชัดว่า “เรานอน” ภิกษุ นั้น เมื่อดำรงกายอยู่โดยอาการใด ๆ ก็รู้ชัดกายที่ดำรงอยู่โดยอาการนั้น ๆ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (กาย) ในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งความเคลื่อนไหวตามหมวดอริยาสถ) ในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และ ไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล

(4) คำศัพท์หมวดสัมปชัญญะ ดังนี้ สัมปชัญญะ ภิกษุทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป ในการถอยกลับ ทำความรู้สึกตัวในการแลดู การเหยียดดู ทำความรู้สึกตัวในการคู้เข้า การเหยียดออก ทำความรู้สึกตัวในการครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร ทำความรู้สึกตัวในการฉัน การตัก การเคี้ยว การลื้ม ทำความรู้สึกตัวในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ทำความรู้สึกตัวในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (กาย) ในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งความเคลื่อนไหวตามหมวดสัมปชัญญะ) ในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล

(5) คำศัพท์หมวดมนสิการสิ่งปฏิกุศล ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า เยื่อในกระดูกศรีษะ ตี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร ภิกษุทั้งหลาย ถุมปาก 2 ข้าง เต็มไปด้วยธัญพืชชนิดต่าง ๆ คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง เมล็ดงา ข้าวสาร คนตาติเปิดถูงยารนั้น ออก พิจารณาเห็นว่า “นี้เป็นข้าวสาลี นี้เป็นข้าวเปลือก นี้เป็นถั่วเขียว นี้เป็นถั่วเหลือง นี้เป็นเมล็ดงา นี้เป็นข้าวสาร” แม้นินใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่างๆ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (อาการ 32) ในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (ลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (ลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัย

เจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล

(6) หมวดมนสิการธาตุ ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า “ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่” ธาตุ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้มีความชำนาญ ครั้นฆ่าโคแล้ว แบ่งอวัยวะออกเป็นส่วน ๆ นิ่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง แม่นัดใด ภิกษุก็ฉนั้นนั้น เหมือนกันพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า “ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่” ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งธาตุทั้งหลาย) ในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่ เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล

(7) หมวดปาชา 9 หมวด ดังนี้ ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งตายแล้ว 1 วัน ตายแล้ว 2 วัน ตายแล้ว 3 วัน ซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งเป็นศพขึ้นอืดซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งศพเขียวคล้ำ ซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งเป็นศพมีน้ำเหลืองเยิ้ม ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งถูกกาจิกกิน นกตะกุ่มจิกกิน แร้งทั้งกิน สุนัขกัดกิน สุนัขจิ้งจอกกัดกิน หรือสัตว์เล็ก ๆ หลายชนิดกัดกินอยู่ แม่นัดใด ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกยังมีเนื้อและเลือด มีเอ็นรึงรัดอยู่ ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเนื้อ แต่ยังมีเลือดเปื้อนเปรอะ มีเอ็นรึงรัดอยู่ ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเอ็นรึงรัดแล้ว กระจายไปในทิศใหญ่ ทิศเฉียง คือ กระดูกมีอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกเท้าอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกแข้งอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกขาอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกสะเอวอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกหลังอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกซี่โครงอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกหน้าอกอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกแขนอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกไหล่อยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกคออยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกคางอยู่ทางทิศหนึ่ง กระดูกฟันอยู่ทางทิศหนึ่ง กะโหลกศีรษะอยู่ทางทิศหนึ่ง ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็นท่อนกระดูกสีขาวเหมือนสีสังข์ ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็นท่อนกระดูกกองอยู่ด้วยกันเกินกว่า 1 ปี ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็นกระดูกฟุ่เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย ภิกษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบให้เห็นว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้” ฉนั้นด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด(แห่งซากศพ) ในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งซากศพ) ในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่ เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล

คำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน พบคำอยู่ 34 ศัพท์ แบ่งเป็น 1) หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานเบื้องต้น จำนวน 6 ศัพท์ 2) หมวด

เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จำนวน 13 ศัพท์ 3) หมวดเวทนามีอามิส จำนวน 3 ศัพท์ และ 4) หมวดเวทนาไม่มีอามิส จำนวน 5 ศัพท์ หมวดเวทนาสรูปท้าย จำนวน 7 ศัพท์ ดังนี้

หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานเบื้องต้น ดังนี้ เวทนา เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอกิขมาและโทมนัสในโลกได้

หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ดังนี้ เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนา” สุข สุขเวทนา เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนา” ทุกข์ ทุกขลักษณะ ทุกขสัมมสนะ ทุกขอริยสัจ ทุกขเวทนา ทุกข์ ทุกขลักษณะ เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา” อุเบกขาเวทนา

หมวดเวทนามีอามิส ดังนี้ เมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนามีอามิส” เมื่อเสวยทุกขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนามีอามิส” เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวย อทุกขมสุขเวทนามีอามิส”

หมวดเวทนาไม่มีอามิส ดังนี้ เมื่อเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส” เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส” เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยอทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส”

หมวดเวทนาสรูปท้าย ดังนี้ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายนอก อยู่ หรือพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในเวทนาทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “เวทนามีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ อย่างนี้แล

คำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน พบคำอยู่ 65 คำศัพท์ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวดแห่งจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีจำนวน 26 ศัพท์ 2) คำศัพท์หมวดทั่วไปเกี่ยวข้องกับจิต มีจำนวน 39 ศัพท์ ดังนี้

จิต จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ จิตมีราคะก็รู้ชัดว่า “จิตมีราคะ” จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า “จิตปราศจากราคะ” จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า “จิตมีโทสะ” จิตปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า “จิตปราศจากโทสะ” จิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า “จิตมีโมหะ” จิตปราศจากโมหะ ก็รู้ชัดว่า “จิตปราศจากโมหะ” จิตหดหู่ ก็รู้ชัดว่า “จิตหดหู่” จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่า “จิตฟุ้งซ่าน” จิตเป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า “จิตเป็นมหัคคตะ” จิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่เป็นมหัคคตะ” จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า “จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า” จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า” จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า “จิตเป็นสมาธิ” จิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่เป็นสมาธิ” จิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า “จิตหลุดพ้นแล้ว” จิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่หลุดพ้น” ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิต ภายในนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็น ทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “จิตมีอยู่” ก็เพียงเพื่อ

อาศัย เจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ อย่างนี้แล

หมวดจิตทั่วไป ดังนี้ กิเลส กิจของจิตขณะจิต ขณิกสมาธิ จิตของอริยบุคคล จิตตูปาทะ จิตมีสมาธิ จิตไม่สงบ จิตหลุดพ้นจากกิเลส เจตสิก เจโตวิมุตติ ฌาน ฌานสมาบัติ ตทาลัมพณกิจ ปัญจ ทวารวิถี มโนทวารวิถี มหัคคตจิต เมตตาคเจโตวิมุตติ เมตตาคเจโตวิมุตติเข้าสู่สมาธิ 9 ระดับ ยกเมตตาคเจโตวิมุตติขึ้นสู่วิปัสสนา โยนิโสมนสิการ รูปฌาน ลักษณะปนิขฌาน โลเกียอัปปนาวิถี โลกุตตรอัปปนาวิถี วสี วิถีของภูฐานคามินีวิปัสสนา วิถิจิต วิมุตติ วิมุตติสุข วิโมกข์ วัฑฒิต วิสุทธิต สมานิต 9 ระดับ สมานิต วิปฬารากุทธิ สมานิต สละคิน สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ สันตติ

คำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัญญา พบ คำอยู่ 177 คำ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวดเบื้องต้นแห่งธัมมานุปัสสนาสติปัญญา มีจำนวน 2 ศัพท์ 2) คำศัพท์หมวดนิวรรณ์ มีจำนวน 33 ศัพท์ 3) คำศัพท์หมวดชั้น 5 มีจำนวน 18 ศัพท์ 4) คำศัพท์ หมวดอายตนะ มีจำนวน 24 ศัพท์ 5) คำศัพท์หมวดโพชฌงค์ มีจำนวน 17 ศัพท์ 6) คำศัพท์หมวด อริยสัจ มีจำนวน 69 ศัพท์ และ 6) คำศัพท์หมวดสรูป มีจำนวน 14 ศัพท์ ดังนี้

หมวดเบื้องต้นแห่งธัมมานุปัสสนาสติปัญญา ดังนี้ ธรรมะ ธัมมานุปัสสนาสติปัญญา ภิกษุ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นธรรมในธรรม ทั้งหลาย

คำศัพท์หมวดนิวรรณ์ คือ นิวรรณ์ 5 อยู่ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ นิวรรณ์ 5 อยู่ อย่างไร กามฉันทะ กามฉันทนิวรรณ์ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อกามฉันทะ (ความพอใจในกาม) ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “กามฉันทะภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อกามฉันทะภายใน ไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “กามฉันทะภายในของเรามีอยู่” การเกิดขึ้น แห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น การละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น และกามฉันทะที่ละได้แล้ว จะไม่ เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด ก็รู้ชัด เหตุ นั้น เมื่อพยายาม (ความคิดร้าย) ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “พยายามภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อพยายามภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “พยายามภายในของเรามีอยู่” การเกิดขึ้น แห่งพยายามที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น การละพยายามที่ เกิดขึ้น แล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น และพยายามที่ละ ได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด ก็รู้ชัด เหตุ นั้น เมื่อถีนมิทธะ (ความหดหู่และเซื่องซึม) ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “ถีนมิทธะภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อถีนมิทธะภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “ถีนมิทธะภายในของเรามีอยู่” ง่วง โงก่งง การเกิดขึ้น แห่ง ถีนมิทธะที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น ละถีนมิทธะที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ ชัดเหตุ นั้น และถีนมิทธะที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด ก็รู้ชัด เหตุ นั้น เมื่ออุทธัจจกุกกุจจะ (ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ) ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “อุทธัจจกุกกุจจะภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อ อุทธัจจกุกกุจจะภายใน ไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “อุทธัจจกุกกุจจะภายในของเรามีอยู่” กุกกุจจะเจตสิก การ เกิดขึ้น แห่งอุทธัจจกุกกุจจะที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น การละอุทธัจจกุกกุจจะ ที่ เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วย เหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น และอุทธัจจกุกกุจจะที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วย เหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น เมื่อวิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย) ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “วิจิกิจฉา ภายในของเรามี อยู่” หรือเมื่อวิจิกิจฉาภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “วิจิกิจฉาภายในของเรามีอยู่” การเกิดขึ้น แห่ง วิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุ นั้น การละวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้น แล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้

ชัดเหตุหนึ่ง และวิจิกิจฉาที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายใน ทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรม เป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ นิวรณ์ 5 อยู่ อย่างนี้แล หมวดชั้น 5 ชั้น 5 ของพระอรหันต์

คำศัพท์หมวดอุปาทานชั้น 5 ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น 5 อยู่ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น 5 อยู่ อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น 5 อยู่ว่า รูป วัตถุรูป “รูปเป็นอย่างไร ความเกิดแห่งรูปเป็นอย่างไร ความดับแห่งรูปเป็นอย่างไร เวทนาเป็นอย่างไร ความเกิดแห่งเวทนาเป็นอย่างไร ความดับแห่งเวทนาเป็นอย่างไร สัญญาเป็นอย่างไร ความเกิดแห่งสัญญาเป็นอย่างไร ความดับแห่งสัญญาเป็นอย่างไร ฆนสัญญา สังขารเป็นอย่างไร ความเกิดแห่งสังขารเป็นอย่างไร ความดับแห่งสังขารเป็นอย่างไร วิญญาณเป็นอย่างไร ความเกิดแห่งวิญญาณเป็นอย่างไร ความดับแห่งวิญญาณเป็นอย่างไร” ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอก อยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น 5 อยู่ อย่างนี้แล

คำศัพท์หมวดอายตนะ ดังนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อายตนะภายใน 6 และอายตนะภายนอก 6 อยู่ ทวาร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ชัดตา รู้ชัดรูป สังโยชนิโตอาศัยตาและรูปทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชนนั้น จักขายตนะ การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่งและสังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง รู้ชัดหู รู้ชัดเสียง สังโยชนิโตอาศัยหูและเสียงทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง รู้ชัดจมูก รู้ชัดกลิ่น สังโยชนิโตอาศัยจมูกและกลิ่นทั้งสองนั้น เกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง ฆานวิญญาณ รู้ชัดลิ้น รู้ชัดรส สังโยชนิโตอาศัยลิ้นและรสทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชนนั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชนที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง การละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง และสังโยชนที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง รู้ชัดกาย รู้ชัดโผฏฐัพพะ สังโยชนิโตอาศัยกายและโผฏฐัพพะ ทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัด

สังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ การละสังโยชน์ที่เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ และสังโยชน์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ รู้ชัดใจ รู้ชัดธรรมารมณฺ์ สังโยชน์ใดอาศัยใจและธรรมารมณฺ์ ทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น การเกิดขึ้นแห่งสังโยชน์ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ การละสังโยชน์ที่ เกิดขึ้นแล้วมิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ และสังโยชน์ที่ละ ได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีก มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย ภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย ทั้งภายใน ทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือว่า ภิกษุนี้มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อายตนะภายใน 6 และอายตนะภายนอก 6 อยู่ อย่างนี้แล

คำศัพท์หมวดโพชฌงค์ ดังนี้ คำศัพท์โพชฌงค์ ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ 7 อยู่ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ 7 อยู่ อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “สติสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “สติสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มีอยู่” การเกิดขึ้นแห่งสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ และความเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ เมื่ออัมมวិทยสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “อัมมวิทยสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่ออัมมวิทยสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “อัมมวิทยสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มีอยู่” การเกิดขึ้นแห่งอัมมวิทยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ และความเจริญบริบูรณ์แห่งอัมมวิทยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัด เหตุนี้ เมื่อวิริยสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “วิริยสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อวิริยสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “วิริยสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มีอยู่” การเกิดขึ้นแห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ และความเจริญบริบูรณ์แห่งวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ เมื่อปิตติสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “ปิตติสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อปิตติสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “ปิตติสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มีอยู่” การเกิดขึ้นแห่งปิตติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ และความเจริญบริบูรณ์แห่งปิตติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ เมื่อปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ภายในของเรา ไม่มีอยู่” การเกิดขึ้นแห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ และความเจริญบริบูรณ์แห่งปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุนี้ เมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “สมาธิสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “สมาธิสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มีอยู่” การเกิดขึ้นแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มิได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัด เหตุนี้ และความเจริญบริบูรณ์แห่งสมาธิ-

สัมผัสโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง เมื่ออุเบกขาสัมผัสโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “อุเบกขาสัมผัสโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่ออุเบกขาสัมผัสโพชฌงค์ภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “อุเบกขาสัมผัสโพชฌงค์ภายในของเราไม่มีอยู่” การเกิดขึ้นแห่งอุเบกขาสัมผัสโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่งและความเจริญบริบูรณ์แห่งอุเบกขาสัมผัสโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว มีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ชัดเหตุหนึ่ง ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้งภายใน ทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรม เป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงพออาศัย เจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหา และทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ โพชฌงค์ 7 อยู่ อย่างนี้แล

คำศัพท์หมวดอริยสัจ 4 ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ 4 อยู่ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ 4 อยู่ อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกข์” รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกขสมุทัย” รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกขนิโรธ” รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา” ทุกขอริยสัจ เป็นอย่างไร ทุกขาคือชาติ (ความเกิด) เป็นทุกข์ ชรา (ความแก่) เป็นทุกข์ มรณะ (ความตาย) เป็นทุกข์ โสกะ (ความโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์ ชาติ เป็นอย่างไรคือ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิด ความบังเกิด เฉพาะ ความปรากฏแห่งชั้น ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ชาติชรา คือ ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีพินหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวยุ่น ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ชรามรณะ มรณะ คือ ความจติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตาย กล่าวคือมฤตยู การทำกาลละ ความแตกแห่งชั้น ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า มรณะ โสกะ โสกะ เป็นอย่างไร คือ ความเศร้าโศก กิริยาที่เศร้าโศก ภาวะที่เศร้าโศก ความแห้งผากภายใน ความแห้งกรอบภายใน ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า โสกะ ปริเทวะ เป็นอย่างไร คือ ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาที่ร้องไห้ กิริยาที่คร่ำครวญ ภาวะที่ ร้องไห้ ภาวะที่คร่ำครวญ ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ปริเทวะ ปริเทวะ ทุกข์ เป็นอย่างไร คือ ความทุกข์ทางกาย ความไม่สำราญทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ เป็นทุกข์ อันเกิดจากกายสัมผัสภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกข์ โทมนัส เป็นอย่างไร คือ ความทุกข์ทางใจ ความไม่สำราญทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์อันเกิดจากมโนสัมผัส ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า โทมนัส โทมนัส อุปายาส เป็นอย่างไร คือ ความแค้น ความคับแค้น ภาวะที่แค้น ภาวะที่คับแค้น ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง(หรือ)ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่ง

กระทบ ภิภุทั้งหลาย นี้เรียกว่า อุปายาส การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ เป็นอย่างไร คือ การไปร่วม การมาร่วม การประชุมร่วม การอยู่ร่วมกับอารมณ์อันไม่ เป็นที่ปรารถนา ไม่เป็นที่รักใคร่ ไม่เป็นที่ชอบใจของเขาในโลกนี้ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ หรือจากบุคคลผู้ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์ ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่เกื้อกูล ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่ผาสุก ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่มีความเกษม จากโยคะของเขา ภิภุทั้งหลาย นี้เรียกว่า การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ การพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ เป็นอย่างไรคือ การไม่ไปร่วม การไม่มาร่วม การไม่ประชุมร่วม การไม่อยู่ร่วมกับอารมณ์อันเป็นที่ปรารถนา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่ชอบใจของเขาในโลกนี้ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ หรือกับบุคคลผู้ปรารถนาประโยชน์ ปรารถนาความ เกื้อกูล ปรารถนาความผาสุก ปรารถนาความเกษมจากโยคะของเขา เช่น มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่สาว น้องสาว มิตร อำมาตย์หรือญาติสาโลหิต ภิภุทั้งหลาย นี้เรียกว่า การพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ เป็นอย่างไร คือ เหล่าสัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา เกิดความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า “โชนหนอ ขอเราอย่าได้มีความเกิดเป็นธรรมดา หรือขอความเกิดอย่าได้มาถึงเราเลย” ข้อนี้ไม่พึงสำเร็จได้ตามความปรารถนา ภิภุทั้งหลาย นี้เรียกว่า การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ เหล่าสัตว์ผู้มีความแก่เป็นธรรมดา ฯลฯ เหล่าสัตว์ผู้มีความเจ็บเป็นธรรมดา ฯลฯ เหล่าสัตว์ผู้มีความตายเป็นธรรมดา ฯลฯ เหล่าสัตว์ผู้มีความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจเป็นธรรมดา ต่างก็เกิดความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า “โชนหนอ ขอเราอย่าได้เป็นผู้มีความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจเป็นธรรมดาเลย และขอความโศก ความคร่ำครวญ ความ ทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจ อย่าได้มาถึงเราเลย” ข้อนี้ไม่พึงสำเร็จได้ตามความปรารถนา ภิภุทั้งหลาย นี้เรียกว่า การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์ เป็นอย่างไร คือ รูปอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือรูป) เวทูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือเวทนา) สัญญาอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสัญญา) สังขารอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสังขาร) วิญญาณอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือวิญญาณ) ภิภุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า โดยย่อ อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์ ภิภุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขอริยสังสมุทัย ทุกขสมุทยอริยสัง เป็นอย่างไรคือ ตัณหาเป็นเหตุเกิดขึ้นในภพใหม่ สหระคตด้วยความกำหนด ยินดี เป็นเหตุเพิลิตเพิลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ก็ตัณหาทั้งหลาย เมื่อเกิดขึ้น เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน คือ ปิยรูปสาตรูป ไตมีอยู่ในโลก ตัณหาเมื่อเกิด ก็เกิดที่ปิยรูปสาตรูปนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ปิยรูปสาตรูปนี้ อะไรเป็นปิยรูปสาตรูปในโลกคือ จักขุเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหาเมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่จักขุนี้ โสตะเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ชานะเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ชิวหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ กายเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ มโนเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหาเมื่อเกิด ก็เกิดที่มโนนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่มโนนี้ รูปเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหาเมื่อเกิด ก็เกิดที่รูปนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปนี้ เสียงเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ กลิ่นเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพะเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ธรรมารมณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหาเมื่อเกิด ก็เกิดที่ธรรมารมณ์นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธรรมารมณ์นี้ จักขุวิญญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหาเมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุวิญญาณนี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่จักขุวิญญาณนี้ โสตวิญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ชานวิญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ชิวหาวิญาณเป็นปิยรูปสาตรูป ในโลก ฯลฯ กายวิญาณเป็นปิยรูป

นิโรธ นิโรธสมาบัติ นิโรธสมาบัติวิถิ นิโรธสมาบัติสุข นิโรธอริยสัง ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง เป็นอย่างไร คือ อริยมรรคมีองค์ 8 นั้นนั่นแล ได้แก่ 1. สัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ) 2. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) 3. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) 4. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) 5. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) 6. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) 7. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) 8. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) มรรค มรรคญาณ มรรคมืองค์ 8. มรรคอริยสัง มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ สัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิ เป็นอย่างไร คือ ความรู้ในทุกข์ (ความทุกข์) ความรู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธ (ความดับแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติ ให้ถึงความดับแห่งทุกข์) ภิคุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ เป็นอย่างไรคือ ความดำริในการออกจากกาม ความดำริในการไม่พยาบาท ความดำริในการไม่เบียดเบียน ภิคุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา เป็นอย่างไรคือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดส่อเสียด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ ภิคุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างไรคือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤตินอกใจ ภิคุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ เป็นอย่างไรคือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ละมิจฉาอาชีวะแล้ว สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ ภิคุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ เป็นอย่างไรคือ ภิคุในธรรมวินัยนี้ 1.สร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น 2.สร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว 3.สร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น 4.สร้างฉันทะ พยายาม บรรเทาความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภิคุในธรรมวินัยนี้ 1.พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ 2.พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ฯลฯ 3.พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ 4.พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ภิคุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นอย่างไรคือ ภิคุในธรรมวินัยนี้ 1.สังตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจาร์ มีปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ 2.เพราะวิตกวิจาร์สงบระงับไป บรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร์ มีแต่ปีติ และสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ 3.เพราะปีติจางคลายไป มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยกาย (นามกาย) บรรลุตติยฌานที่พระอริยะทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญว่า “ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข” 4.เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ ภิคุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ ภิคุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัง คำศัพท์หมวดจบทสรูป ดังนี้ ด้วยวิธีนี้ ภิคุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอก อยู่ หรือ พิจารณาเห็นธรรมในธรรม ทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือว่า ภิคุนั้นผู้มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็

เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสัจ 4 อยู่ อย่างนี้แล กิจที่พึงจะทำต่อทุกขอริยสัจ ญาณปริณญา ตีรณปริณญา ปหานปริณญา

คำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดทั่วไป พบคำอยู่ 119 คำ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวด กวรรค มีจำนวน 5 ศัพท์ 2) คำศัพท์หมวด จวรรค มีจำนวน 4 ศัพท์ 3) คำศัพท์หมวด ตวรรค มีจำนวน 11 ศัพท์ 4) คำศัพท์หมวด ปวรรค มีจำนวน 4 ศัพท์ 5) คำศัพท์หมวดนอกวรรค มีจำนวน 47 ศัพท์ คำศัพท์หมวด กวรรค ดังนี้ กำหนด กำหนดรู้ อารมณ โกลังโกละ โสดาบัน โคตรภูญาณ คำศัพท์หมวด จวรรค ดังนี้ เจริญมรณานุสสติ ญาณ ญาณเครื่องรู้แจ้ง ญาณทัสสนวิสุทธิ คำศัพท์หมวด ตวรรค ดังนี้ ตรุณวิปัสสนา ไตรสิกขา ทศพลญาณ 10 ทักขิณยสังขัม ทิฐิปัตตะ ทิฐิวิสูทธิ ทิฐิสัมปันโน ธรรมานุสารี นาม นามรูปปริจเฉทญาณ นิพัตตินิพพิทาญาณ คำศัพท์หมวด ปวรรค ดังนี้ บรรลุธรรม บรรลุธรรมขั้นสูงสุด บริกรรม บริกรรมภาวนา ปฏิบัติสัทธรรม ปฏิบัติสัคคานุปัสสนา ปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิเวธมี 2 ปฏิเวธสัทธรรม ปฏิสังขญาณ ปฏิสัมภินา 4 ปฏิสัมภินาญาณ 4 ปรับอินทรีย์ ปรับอินทรีย์ให้สมดุลย์ ปรับอินทรีย์ให้สมดุลย์ปริณญา ปริยัติสัทธรรม ปักขันทนปฏินิสัคคะ ปัจจยปริคคญาณ ปัจจเวกขณญาณ ปัจจเวกขณวิธิปัญญาปัจจเวกขณญาณ ปัญญา ปัญญาระดับญาณ ปัญญาระดับตรัสรู้ ปัญญาระดับทิฐิ ปัญญาระดับวิญญาณ ปัญญาระดับสัญญา ปัญญาระดับอภิญาณ ปัญญาวิมุตติ ปุชชน ผลญาณ ผลสมาบัติ ผลสมาบัติวิธิ แผ่เมตตา แผ่เมตตาอินทรีย์ พยาธิ พระอรหันต์ พุทธคุณ พุทธศาสนา โพชฌงค์ ฟังสัทธรรมภยญาณ ภาวังกิจิต ภัคญาณ ภัคคานุปัสสนาญาณ ภาวนา ภิกษุ มนสิการ มหาบุรุษ มิงฉาทิฐิ มุขปาฐะ มุญจิตุกัมยตาญาณ คำศัพท์หมวด นอกวรรค ดังนี้ โยคี วัฏฏะ วิปัสสนาจารย์ วิปัสสนาจารย์ช่วยปรับอินทรีย์ วิปัสสนา วิปัสสนาญาณ วิปัสสนาภาวนา วิปัสสนายานิก วิปัสสนูปกิเลส ฐุฏฐานคามินีวิปัสสนา ฐุฏฐานคามินิ ไวทาน ศรัทธา ศีล สกทาคามิมรรคญาณ สกทาคามิมรรคบุคคล สกทาคามี สกทาคามีผลบุคคล สติ สติปัญญา 4 สมถภาวนา สมถยานิก สมมติสังขัม สมาทานพระกรรมฐาน สมาทานศีล สอภารมณ สังขารเปกขาญาณ สัตตักขัตตูปรมโสดาบัน สัตบุรุษ สัทธรรม สัทธานุสารี สัทธาวิมุต สัมมสนญาณ สัมมปปธาน 4 สามัญญผล ลิกขาปัตต ลิกขาปัตตวิปัสสนา สุกขวิปัสสก สุกขวิปัสสกบุคคล สุทวิปัสสนา เสขะ โสดาบัน โสดาปัตติ โสดาปัตติมรรคบุคคล อนาคามิมรรคญาณ อรหัตมรรคญาณ

รวมจำนวนคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่จัดเป็นชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนาทั้งสิ้น 538 ศัพท์ สามารถจัดเป็นชุดความรู้ได้ 2 หมวดใหญ่ คือ 1) ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัญญาสูตร 2) ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป ซึ่งประกอบไปด้วย 5 หมวดย่อย คือ ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัญญา ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัญญา ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัญญา และ ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัญญา และ ชุดความรู้มานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหมวดทั่วไป

5.1.3 เพื่อนำเสนอนามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา

จากข้อมูลการวิจัยนี้เป็นชุดองค์ความรู้ด้านคำศัพท์บทธาวิปัสสนาภาวนาในพระพุทธศาสนา คณะผู้วิจัยจะได้นำเสนอผลงานชุดองค์ความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาแก่พระวิปัสสนาจารย์ และโยคีผู้ปฏิบัติ ได้เรียนรู้ความหมายตรงตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา สามารถเป็นแบบอย่างในการเรียนคำศัพท์วิปัสสนาภาวนาในยุคดิจิทัลได้อย่างเหมาะสมและชุดข้อมูลนี้สามารถนำมาเพื่อพัฒนาเป็นนวัตกรรมใช้ประโยชน์ในทางวิชาการและการสอนวิปัสสนาภาวนา ซึ่งจะก่อให้เกิดความสะดวก เข้าใจง่าย และทันสมัยเพื่อให้พระภิกษุสามเณร หน่วยงานรัฐ องค์กร สถาบันการศึกษา สำนักปฏิบัติธรรม และประชาชนทั่วไปเกิดความสนใจศึกษาคำศัพท์บทธาวิปัสสนาภาวนาซึ่งจะส่งผลให้เกิดองค์ความรู้ ปัญญาและศรัทธาในพระพุทธศาสนา

5.2 ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่อง นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา คณะผู้วิจัยพบว่ายังมีประเด็นที่เป็นสาระสำคัญที่น่าสนใจศึกษาค้นคว้าอีกมาก เนื่องด้วยคำศัพท์ที่เป็นบทธาวิปัสสนาภาวนานั้น มีบทธาวิปัสสนาภาวนาที่เป็นแนวทางในการปฏิบัติกรรมฐานทั้งด้านสมถะและวิปัสสนาครบถ้วนบริบูรณ์แต่ยังไม่ได้แยกธาตุ วิภัติ ปฏิบัติ และแปลความหมายสำหรับผู้ที่ขาดความรู้ภาษาบาลี จากบทธาวิปัสสนาภาวนาที่เป็นต้นฉบับด้วยคัมภีร์หลักภาษาคือกลุ่มคัมภีร์สัททวิเสส คณะผู้วิจัยเห็นว่าประเด็นที่จะศึกษาวิเคราะห์ถอดแบบองค์ความรู้ในบทธาวิปัสสนาภาวนาเพื่อเป็นแนวปฏิบัติที่ดีสำหรับผู้แรกเริ่มในการปฏิบัติกรรมฐาน

บรรณานุกรม

1. ภาษาบาลี-ไทย:

1.1 ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, 2539.

_____. อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2560.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, 2539.

_____. ปกรวิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, 2539.

1.2 ข้อมูลทุติยภูมิ

(1) หนังสือ:

ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). คู่มือการศึกษากรรมฐานสังคหวิภาค พระอภิธัมมัตถสังคหะปริจเฉทที่ 9. กรุงเทพมหานคร: ประพาสต้นการพิมพ์, 2509.

_____. ลักษณะที่จิตทุกแห่งปรมาตถธรรม. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิปริยญาธรรม, 2537.

จำลอง ดิษยวณิช. วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ์ ฉบับปรับปรุง. เชียงใหม่: ห้างหุ้นส่วนจำกัดเชียงใหม่ โรงพิมพ์แสงศิลป์, 2563.

ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ. วิปัสสนาที่ปณีฎีกา. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เสียงเชียงใหม่, ม.ป.พ.

เดือน คำดี. พุทธปรัชญา. กรุงเทพมหานคร: โอ เอส พรินต์ติ้ง เฮ้าส์, 2534.

ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนานัย. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2540.

_____. วิปัสสนานิยาม ว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน. จัดพิมพ์เนื่องในลานพระราชทานเพลิงศพ ท่านเจ้าคุณพระราชวิสุทธิโมลี. กรุงเทพมหานคร: 2524.

นายแพทย์จำลอง ดิษยวณิช. วิปัสสนากรรมฐานและเขาวนอารมณ์. เชียงใหม่: ห้างหุ้นส่วนจำกัดเชียงใหม่โรงพิมพ์แสงศิลป์, 2549.

บุญมี แทนแก้ว. ญาณวิทยา. กรุงเทพมหานคร: ธนะการพิมพ์, 2535

ป.อ. ประยูตโต. พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2546.

- พระครูประสาทสังวรวิจิตร. **ธรรมะภาคปฏิบัติ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2543.
- พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ. 8). **อานาปานสติภาวนา ลำดับการบรรลุนิพพานของพระพุทธเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, 2555.
- _____. **วิปัสสนาภาวนาที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, 2557.
- พระคันธสาราภิวังศ์. **ส่องสภาวะธรรม**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2551.
- พระญาณธชชระ (แลตีสยามดอ). **อานาปานทีปนี**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2549.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.9. ราชบัณฑิต). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดศัพท์วิเคราะห์**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลียงเชียง, 2550.
- พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. 9). **คู่มือสอบอารมณ์กรรมฐานวิชาครู**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ช. โฆสิตพิพัฒน์ จำกัด, 2543.
- _____. **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, 2550.
- _____. **วิปัสสนากรรมฐานภาค 1 เล่ม 2**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทสหธรรมิก จำกัด, 2548.
- _____. **หลักปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, 2543.
- _____. **วิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: บริษัทประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, 2554.
- _____. **วิปัสสนากัมมัฏฐาน (มหาสติปัฏฐาน)**. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก จำกัด, 2532.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์, 2538.
- _____. **พุทธวิธีในการสอน**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เบิกม่าน, 2542. แสงจันทร์งาม. **วิธีสอนของพระพุทธเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2540.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 15. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2553.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 31. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, 2558.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 19. กรุงเทพมหานคร: เอส. อาร์. พรินต์ติ้งแมส โปรดักส์จำกัด, 2553.
- _____. **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 21. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ชร์แอนด์โฮม จำกัด, 2556.

- _____ . **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ 40. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ท แอนดีโฮม จำกัด, 2557.
- _____ . **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2552.
- พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร ป.ธ.9). **กรรมที่ปณี**. กรุงเทพมหานคร: จัดพิมพ์โดย วัดยานนาวา วัดดอน วัดธรรมกาย มูลนิธิธรรมกาย, ม.ป.ป.
- พระพุทฺธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสโภ) ผู้แปล. กรุงเทพมหานคร: ธนาเพส จำกัด. 2554.
- พระพุทฺธทัตถเถระ. **อภิธัมมวาท**. พิมพ์ครั้งที่ 3. พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ พระคันธसारากวีวงศ์ แปลและอธิบาย. กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, 2555.
- พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาคัมภีร์ฐานาจารย์. **วิปัสสนาธุระ**. กรุงเทพมหานคร: บจก. C100 Co., Ltd., 2536.
- _____ . **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิธรรมโชติเกะ, 2526.
- พระภควานาพิศาลเมธี วิ. **เอกสารประกอบการสอน สติปัญญาญาณภาวนา**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2555.
- พระมหากัจจายนเถระ. **เนตติปกรณ์**. พระคันธसारากวีวงศ์ แปลอธิบาย พระธรรมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิตตรวจชำระ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, 2550.
- พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี) ป.ธ.9 ราชบัณฑิต. **พจนานุกรมเพื่อการการศึกษาพุทธศาสนา ชุดศัพท์วิเคราะห์**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, 2558.
- พระมหาสมปอง มุกฺขิโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง
- พระสังฆธรรมโชติเกะ. **ปรมัตถโชติเกะ ปริเฉท 9 เล่ม 1 สมถกรรมฐานที่ปณี**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: บริษัท วี.อินเตอร์ พรินท์ จำกัด, 2547.
- _____ . **ปรมัตถโชติเกะ ปริเฉทที่ 1-2**. กรุงเทพมหานคร: จัดพิมพ์โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, 2540.
- _____ . **ปรมัตถโชติเกะ ปริเฉทที่ 1-2-6 จิต เจตสิก รูป นิพพาน**. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, 2554.
- _____ . **ปรมัตถโชติเกะ ปริเฉทที่ 3,7 หลักสูตรจุฬอภิธรรมิกโท**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ทิพย์วิสุทธิ จำกัด, 2544.
- _____ . **ปรมัตถโชติเกะ ปริเฉทที่ 4 วิถีสังคหะ**. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, 2547.
- _____ . **อภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 9**. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, 2559.
- _____ . **ปรมัตถโชติเกะ ปริเฉทที่ 4 วิถีสังคหะ**. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, 2553.
- _____ . **ปรมัตถโชติเกะปริเฉทที่ 7**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติเกะ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2538.

- พระสุเมธมคธเถระ. **อภิธมมตถสงคหปาลิยา สห อภิธมมตถวิภาวินี นาม อภิธมมตถสงคหฎีกา**. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มхамกุฎราชวิทยาลัย, 2542.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ). **มหาสติปัญญาสูตรทางสู่พระนิพพาน**. แปลโดยพระคันธสาราภิวงค์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: ไทยรายวันการพิมพ์, 2549.
- _____ . **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติ วิปัสสนา**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นการพิมพ์, 2564.
- _____ . **มหาสติปัญญาสูตร**. แปลและเรียบเรียงโดยพระคันธสาราภิวงค์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, 2555.
- _____ . **วิปัสสนานัย เล่ม 2**. แปลโดย พระคันธสาราภิวงค์. นครปฐม: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์ จำกัด, 2550.
- _____ . **โพชฌงค์ 7 เฉพาะหมวดสติ**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ส.ยอดสิงห์, 2554.
- _____ . **พรหมวิหาร**. แปลโดย พระคันธสาราภิวงค์. กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, 2555.
- _____ . **วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา ฉบับสมบูรณ์**. แปลโดย จำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2553
- _____ . **วิปัสสนานัย เล่ม 1**. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) ชำระและพระคันธสาราภิวงค์แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นการพิมพ์, 2555.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสียาตอ). **ปฏิจจนุสุมปาบท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร**. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นการพิมพ์, 2553.
- _____ . **วิปัสสนาขุณี**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2553.
- พระอนนุทธเถระ. **พระอภิธัมมตถสังคหะ ปริเฉทที่ 3 ปกติกสังคหวิภาค**. รวบรวมโดย วรณสิทธิ์ ไททยะเสรี. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ทิพยวิสุทธิ, 2551.
- พระอัครวงศ์เถระ. **สัทนิตธาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์**. พระธรรมโมลี ตรวจชำระ พระมหานิมิตร ธรรมสาโร และจำรูญ ธรรมดา แปล มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยวิทยาเขตบาศีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, 2546.
- พระอุตรคณาธิการ (ชวินทนต์ สารคำ). รศ. ดร. จำลอง สารพัตนิก. **พจนานุกรม บาลี-ไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 3/10. กรุงเทพมหานคร: 2538.
- พัฒน์ เพ็งผลา. **บาลีสันสกฤตในภาษาไทย**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ม.ป.ป.
- พุทธทาสภิกขุ. **การทำสมาธิและวิปัสสนาที่แท้สมาธิวิปัสสนาตามวิถีธรรมชาติ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา. 2540.
- _____ . **มรดกที่ขอฟากไว้**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม. 2536.
- มхамกุฎราชวิทยาลัย. **อภิธัมมตถวิภาวินีฎีกาแปล**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มхамกุฎราชวิทยาลัย, 2535.

- _____ . อภิธมมตถสงคหปาติยา สห อภิธรรมมภตวิภาวินีนาม อภิธมมตถสงคหฎีกา. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2538.
- วรรณสิทธิ ไวยะเสวี (รวบรวม). **คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 4 วิถีสังคห-วิภาค**. พิมพ์ครั้งที่ 7. นครปฐม: มูลนิธิแนบมหานีรานนท์, 2559.
- _____ . **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 4 วิถีสังคหวิภาค**. พิมพ์ครั้งที่ 5. นครปฐม: ม.ป.ป., 2547.
- _____ . **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ 2 เจตสิกสังคหวิภาค**. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิแนบมหานีรานนท์, 2556.
- วริยา ชินวรรณโณและคณะ. **วิวัฒนาการการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหิดล, 2537.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 27. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, 2559.
- _____ . **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ 31. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, 2561.
- สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร). **งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2559.
- _____ . **อริยวงศ์ปฏิบัติ**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, 2559.
- สรศักดิ์ พรหมฤๅษี. **คู่มือประกอบการศึกษาสภาวะธรรม 72**. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, 2540.
- สุจินต์ บริหารวนเขตต์. **ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขป และภาคผนวก**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ โอ.เอส.พรีนติ้งเฮาส์, 2553.

(2) ดุษฎีนิพนธ์/วิทยานิพนธ์/สารนิพนธ์

- พลศิริ โคตรชมพู่. “การศึกษาภยานุปัสสนาในมหาสติปัฏฐานสูตร”. **สารนิพนธ์หลักสูตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2558.
- พระมหารุ่ง ปณฺวารุฑฺโฒ (แรกชำนาญ). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์สถานภาพ คุณสมบัติและบทบาทของพระโสดาบันในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2547.
- พระครูตฤถิการักษ์ (ปราโมทย์ มหาวิโร). “ศึกษามูลกัมมฐานในกายคตาสติ. **สารนิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**”. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2558.

(3) บทความ

- บุญญา วิวิธขจร. “ความสัมพันธ์ระหว่างอินทรีย์กับผลในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. **วารสารมจร ภาณีศึกษาพุทธโฆสปริทรรศน์**. ปีที่ 3 ฉบับที่ 1 (มกราคม-มิถุนายน 2560): 107.

พระมหาวิชัย วชิรเมธี. “ศึกษาขณิกสมาธิในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวมหาสติปัฏฐานสูตร”.
วารสารบัณฑิตศาสตร์. ปีที่ 13 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2558): 76.
พระสมควร พุทธรักษาโต. “ศึกษาการละวิปัสสนาด้วยการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”. วารสารสันติศึกษา
ปริทรรศน์. มจร ปีที่ 4 (ฉบับพิเศษ): 187.

2. ภาษาอังกฤษ

1. Secodary Sources

(I) Books:

David J. Kalupahana. **A History of Buddhist Philosophy**. Continuities and Discontinuities. 1992.

2. website

[http://en.wikipedia.org/wiki/The_Grand_Design_\(book\)](http://en.wikipedia.org/wiki/The_Grand_Design_(book))

http://dhammapalisikkha.blogspot.com/2013/10/blog-post_6032.html

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก
หนังสือตอบรับและบทความวิจัย

ที่ วส 2565 / ๑๑

วารสารศิลปการจัดการ
146/3 ซอยรามคำแหง 112
แขวงสะพานสูง เขตสะพานสูง
กรุงเทพมหานคร 10240

๓๑ สิงหาคม 2565

เรื่อง   ตอบรับการตีพิมพ์บทความวิจัยในวารสารศิลปการจัดการ
นมัสการ   พระมหาโกมล กมโล, รศ.ดร. และคณะ

ตามที่ผู้เขียนได้ส่งบทความวิจัย เรื่อง “นามานุกรมวิปัสสนากาวานในคัมภีร์พระพุทธศาสนา” เพื่อตีพิมพ์ในวารสารศิลปการจัดการ

กองบรรณาธิการขอแจ้งให้ทราบว่า บทความของท่านได้ผ่านการตรวจสอบจากผู้ทรงคุณวุฒิ (Peer Review) จำนวน 3 ท่าน และจะได้รับการตีพิมพ์ใน วารสารศิลปการจัดการ ปีที่ 7 ฉบับที่ 1 (มกราคม – กุมภาพันธ์ 2566) ขอขอบคุณมา ณ โอกาสนี้

อนึ่ง วารสารศิลปการจัดการ ได้ผ่านการประเมินคุณภาพจากศูนย์ดัชนีการอ้างอิงวารสารไทย (TCI) โดยได้การจัดให้อยู่ใน กลุ่มที่ 1: วารสารที่ผ่านการรับรองคุณภาพของ TCI (จนถึง 31 ธันวาคม 2567)

จึงนมัสการมาเพื่อโปรดทราบ

(ผศ.ดร.สมชาย ดำเนิน)

บรรณาธิการวารสารศิลปการจัดการ

สำนักงานกองบรรณาธิการ
146/3 ซอยรามคำแหง 112 แขวงสะพานสูง เขตสะพานสูง
กรุงเทพมหานคร 10240
บรรณาธิการ โทร.0848282036
Email: journaljam2017@gmail.com
ISSN: 2630-0427 (online)
การเผยแพร่ <https://so02.tci-thaijo.org/index.php/jam>

นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

Lexicon of Vipassanabhavana in Buddhist Scripture

พระมหาโกมล กมลโล, รศ.ดร., พระภิกษุวิมลเมธี, พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์, ดร.

พระประเทือง ขนดีโก, ดร.ชำนาญ เกิดช่อ, นายสังข์वाल เสริมแก้ว

Phramaha Komon Kamalo, Assoc. Prof., Dr. PhraBhawanaphisanmethi,

PhraKhrupalatdsamphiphatthanadhammahan, Dr., PhraPrathueang Khantiko,

Dr. Chamnan Koet Cho, Sangwan Soemkaeo

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Palisuksabuddhakosa campus, Thailand.

Email: hnirun98@gmail.com, Pali.2015kamaro@gmail.com

Tel. 084-049-6254, 093-292-6941

บทคัดย่อ

บทความวิจัยเรื่อง “นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา” นี้ มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ เพื่อศึกษาชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา เพื่อสร้างชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา และเพื่อนำเสนอนามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยการศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลด้วยกระบวนการสร้างคำศัพท์ตามหลักคัมภีร์สหทวิเสส แล้วนำมาจัดชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนา ผลการวิจัยพบว่า

1) ชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา โดยศึกษาค้นคว้าในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แบ่งเป็นวรรคตามหลักภาษาบาลี จัดเป็นหมวดหมู่หรือวรรคตามฐานกรณ์ที่เกิด คือ (1) กวรรค ได้แก่ ก ข ค ง (2) จวรรค ได้แก่ จ ฉ ช ฌ ญ (3) ตวรรค ได้แก่ ต ถ ท ธ น (4) ปวรรค ได้แก่ ป ผ ฝ ภ ม และ (5) พยัญชนะวรรค ได้แก่ ย ร ล ว ส ห พ อ

2) กระบวนการสร้างชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา โดยรวบรวมคำศัพท์เกี่ยวกับวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา มีวิธีการคัดเลือกคำศัพท์ตามหลักสติปัฏฐานสูตร นำมาวิเคราะห์ เพื่อแยกธาตุ วิภัติ ปัจจัย และทำให้เห็นที่มาของคำศัพท์ พร้อมแสดงความหมายและรูปวิเคราะห์ของบทบาลี แล้วประกอบให้เป็นบทบาลีสำเร็จตามกระบวนการสร้างคำศัพท์ตามคัมภีร์ สหทวิเสส นำคำศัพท์ที่ผ่านกระบวนการสร้างดังกล่าวมาจัดเป็นชุดความรู้

3) การจัดชุดความรู้คำศัพท์นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาแบ่งเป็น 2 หมวดใหญ่ คือ 1) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน มี 4 หมวดย่อย คือ (1) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน (2) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน (3) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน (4) ชุดความรู้นามานุกรม

กรมวิปัสสนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน และ 2) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดทั่วไป ที่ใช้ในการอธิบายการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

คำสำคัญ : นามานุกรม; วิปัสสนาภาวนา; คัมภีร์พระพุทธศาสนา

Abstract

This research on 'Lexicon of Vipassanabhavana in Buddhist Scriptures' contains 3 objectives: to study the knowledge set of 'Lexicon of Vipassanabhavana', to create the knowledge set of 'Lexicon of Vipassanabhavana' and to present 'Lexicon of Vipassanabhavana.' This research was documentary research by collecting and analysis the data using the word formation process according to *Saddāvisesa* tradition and then brought it to organize a knowledge set of 'Lexicon of Vipassanabhavana.' The results showed that;

1. The knowledge set of 'Lexicon of Vipassanabhavana' appear in Buddhist scriptures were conducted according to Pali linguistic principle and classified into consonant categories by its original articulation, namely: the grouped consonants; (1) k, kh, g, gh, ṅ. (2) c, ch, j, jh, ñ, (3) t, th, d, dh, n (4) p, ph, b, bh, m, and (5) the ungrouped, y, r, l, v, s, h, ḷ, ṃ or ṇ.

2. The building process knowledge set of 'Lexicon of Vipassanabhavana' by collecting vocabulary about Vipassanabhavana in the Buddhist scriptures and selecting words according to the Satipatthana Sutra, then to bring the word analysis in order to parse of Pali words by illustrating the origin of each term composed of root, declension, suffix, literal meaning and derivation form of the Pali terms. After analysis, the words were combined as complete terms based on the word formation process in *Saddāvisesa* tradition and to be organized into a knowledge set.

3. This 'Lexicon of Vipassanabhavana' was designed into 2 main parts: 1) The knowledge set of 'Lexicon of Vipassanabhavana' taken from Mahasatipatthana teachings consisting of 4 parts; (1) Lexicon or words found in *Kāyānupassanāsatipatṭhāna* section, (2) words found in *Vedanānupassanāsatipatṭhāna* section, (3) words found in *Cittānupassanāsatipatṭhāna* section, (4) words found in *Dhammānupassanāsatipatṭhāna* section,

and 2) The knowledge set of general vocabularies used to clarify the Vipassana meditation practice.

Keywords: Lexicon; Vipassana Meditation; Buddhist Scriptures

บทนำ

ภาษาเป็นเครื่องมือการสื่อสารอันทรงอิทธิพลต่อวิถีชีวิตที่คนจะต้องเรียนรู้ และตระหนักว่าภาษานั้นเป็นเพียงเครื่องมือสื่อให้เข้าถึงความจริงและความประสงค์ที่ผู้ใช้ต้องการสื่อสาร โดยเฉพาะภาษาบาลีนั้น เป็นภาษาหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการสื่อสารหลักธรรมของพระองค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า **ภาษาบาลี อดีตอายุตติ ภาษา, มาคคาภาษาตี** (Phraaccavangsatera, 2003 : 478) แปลว่า ชื่อว่า ภาษา เพราะเป็นเครื่องกล่าวเนื้อความ มีภาษามคธ (บาลี) เป็นต้น อันเป็นภาษารักษาพระพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ประกาศคำสอนที่เป็นหลักในการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาเพื่อให้เข้าถึง มรรค ผล นิพพาน ซึ่งผู้ที่สืบทอดพระพุทธศาสนาต้องมีความรู้ความเข้าใจในหลักภาษาบาลีอย่างแตกฉาน เพราะคำศัพท์ภาษาบาลีมีความหลากหลายทั้งด้านความหมายและคำศัพท์ที่นำไปใช้

ภาษาบาลีที่พุทธศาสนิกชนที่นับถือพระพุทธศาสนาเชื่อว่าภาษาบาลีคือภาษามคธ เพราะว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ที่พุทธคยา แคว้นมคธ และประกาศศาสนาครั้งแรกที่แคว้นมคธ ดินแดนแคว้นมคธจึงเป็นเวทีที่พระพุทธเจ้าทรงประสบผลสำเร็จในการประกาศพระพุทธศาสนาในระยะเริ่มแรก พระพุทธเจ้าถึงแม้จะไม่ได้เป็นชาวมคธ แต่ก็ทรงสามารถตรัสภาษามคธได้ เพราะทรงเป็นพระสัพพัญญูในนิรุกติศาสตร์ (Pat Pengpala, 1990 : 4)

การใช้ภาษาในการประกาศพระศาสนาของพระพุทธเจ้ามีลักษณะเด่นที่สำคัญ พอสรุปเป็นประเด็นได้ ดังนี้ คือ (Phra Dhampidok P. A. Payutto, 1999), *Buudha's Teaching Methods, and Sangchanknam, Teaching Methods of the Buudha, 1997*)

1) ทรงใช้ภาษาท้องถิ่นในการประกาศพระพุทธศาสนาเป็นที่ทราบกันดีว่าพระองค์ทรงใช้ภาษาของชาวมคธทุกระดับชั้นเป็นภาษาในการสั่งสอน เหตุผลสำคัญที่ทรงเลือกใช้ภาษามคธ (Mahachulalongkomrajavidyalaya University. (1989). *Pali Commentary*, 4 / 3 2 : 2 7 , Mahachulalongkomrajavidyalaya University. (2009). *Thai Commentary*. 4/32 : 40)

2) ทรงใช้ภาษาสามัญที่ไม่ใช่ภาษาชั้นสูง แต่ใช้เป็นสื่อแสดงผลแห่งความจริงความถูกต้องและความดีงามเพราะเป้าหมายสำคัญของพุทธกิจคือการช่วยเหลือมนุษย์ให้หลุดพ้นจากความทุกข์ การใช้ภาษาที่ง่ายและเอื้อต่อการบรรลุเป้าหมายนั้น (Mahachulalong komrajavidyalaya University. (1989). *Pali Commentary* 7 / 2 8 5 : 4 6 , Mahachulalongkomrajavidyalaya University. (2009). *Thai Commentary*. 7 ข้อ 285 : 71)

3) ทรงใช้ภาษา แต่ไม่ทรงยึดติดในภาษาที่ใช้ พระพุทธเจ้าทรงเล็งเห็นว่าโลกประสบการณ์ของมนุษย์นั้นตกอยู่ในความเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาเป็นหลักการที่สำคัญที่พระพุทธเจ้าใช้สอนสาวกเพื่อบรรลุ มรรค ผล นิพพาน ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา ในกระบวนการเรียนการสอนมีความ

จำเป็นต้องรู้ความหมายของคำศัพท์วิปัสสนาภาวนา เพื่อให้เกิดความเข้าใจหลักปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง เนื่องจากคำศัพท์ภาษาบาลีมีความหมายหลากหลาย อาจทำให้เกิดความเข้าใจคลาดเคลื่อนจากหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องรวบรวม แล้วนำมาวิเคราะห์ แยกธาตุ วิภัติ ปัจจัย ซึ่งจะให้เห็นที่มาของคำศัพท์ พร้อมความหมายและรูปวิเคราะห์ของบทบาทที่เกี่ยวข้องกับวิปัสสนาภาวนา จากนั้นนำมาจัดเป็นชุดความรู้ เพื่อทำเป็นคู่มือและสื่อการสอน การรู้ที่มาและความหมายของคำศัพท์ภาษาบาลีทำให้โยคีผู้ปฏิบัติเข้าใจตัวบทและง่ายต่อการถ่ายทอดให้ผู้อื่น สื่อการเรียนการสอนที่สามารถใช้ได้จริงจึงจะสามารถสอนภาษาบาลีได้อย่างมีประสิทธิภาพ และส่งผลต่อเนื่องไปถึงผลการอ่านออกเขียนได้รวมถึงเข้าใจหลักในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของผู้ปฏิบัติได้ ผู้สอนย่อมสามารถอธิบายคำศัพท์และที่มาของคำศัพท์ที่ปรากฏใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

คณะผู้วิจัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ได้เปิดการเรียนการสอนตามหลักสูตร ขณะเดียวกันได้พัฒนาความสามารถของอาจารย์ภายในสาขาให้มีความรู้ลึกจนที่สุดได้มีความคิดริเริ่มและตระหนักรู้ถึงแนวทางพัฒนาความรู้เชิงบูรณาการด้านภาษาบาลี กล่าวคือมีแนวคิดที่จะพัฒนาองค์ความรู้ทางภาษาบาลีให้แพร่หลายยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแสวงหาความรู้และความสามารถในการบริการวิชาการแก่ชุมชนแบบบูรณาการ และให้ประสานกับนโยบายการศึกษาไทย ตามแผนยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี และทิศทางแผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2560-2574 ซึ่งหลักสูตรได้จัดบริการวิชาการแก่ผู้สอนภาษาบาลีอย่างต่อเนื่องในหัวข้อที่หลากหลาย โดยมุ่งเน้นให้สอดคล้องกับความต้องการของผู้สอนภาษาบาลีและสอดคล้องกับเนื้อหาการจัดการเรียนการสอนวิชาภาษาบาลีของมหาวิทยาลัยในทุกช่วงชั้น รวมถึงคำศัพท์นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาอันเป็นคำภาษาบาลีที่ใช้เป็นสื่อในการสอนการเจริญสมณะและวิปัสสนา มีคำว่ากรรมฐาน สมณะ กสิณ วิปัสสนา กาย เวทนา จิต ธรรม เป็นต้น ที่เป็นความรู้พื้นฐานก่อนที่โยคีผู้ปฏิบัติจะเข้าสู่ภาคปฏิบัติควรรู้เป็นเบื้องต้น จึงเป็นความจำเป็นที่คณะผู้วิจัยจะได้แยกแยะรากศัพท์ที่ประกอบด้วย ธาตุ ปัจจัย และวิภัติ กระบวนการสร้างคำศัพท์ด้วยสูตรทางไวยากรณ์ รูปวิเคราะห์ของคำศัพท์พร้อมความหมายในประโยคที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาอันจะเป็นคู่มือและสื่อการสอนที่ช่วยให้ผู้สอนสามารถอธิบายคำศัพท์และที่มาของคำศัพท์ที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานได้เป็นอย่างดีมีประสิทธิภาพและเป็นประโยชน์ในทางวิชาการด้านภาษาบาลีสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา
2. เพื่อสร้างชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา
3. เพื่อนำเสนอนามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา

วิธีดำเนินการวิจัย

คณะผู้วิจัยได้กำหนดรูปแบบหรือวิธีการวิจัยเป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) มีแนวทางการศึกษาในการจัดเก็บข้อมูลมาเป็นองค์ความรู้เพื่อให้ได้คำตอบตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ โดยมีวิธีการดำเนินการวิจัย ดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 รวบรวมคำศัพท์ภาษาบาลีที่จำเป็นต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

ขั้นตอนที่ 2 คัดเลือกคำศัพท์ตามหลักสติปัญญาสูตร วิเคราะห์รากศัพท์ที่ประกอบด้วย ชาติ ปัจจัย และวิภัติ แล้วประกอบให้เป็นบทบาทสำเร็จตามกระบวนการสร้างคำศัพท์ตามคัมภีร์สหทาวีเสส

ขั้นตอนที่ 3 จัดทำชุดองค์ความรู้เกี่ยวกับคำศัพท์นามานุกรมวิปัสสนาภาวนา

ขั้นตอนที่ 4 สรุปผลการวิจัย พร้อมเสนอแนะประเด็นเพิ่มเติมเพื่อความสมบูรณ์ทางวิชาการต่อไป

ขั้นตอนที่ 5 เรียบเรียงเนื้อหาเสนอเป็นรูปเล่ม

ผลการวิจัย

ผลการวิจัยนี้ ได้พบประเด็นที่ตอบวัตถุประสงค์ ดังนี้

1. จากการศึกษาชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา พบว่า

ภาษาบาลีเป็นคำศัพท์หลักในการอธิบายความหมายของการเจริญสมณะและวิปัสสนา เป็นภาษารักษาพระพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ประกาศศาสนในการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาเพื่อเข้าถึง มรรค ผล นิพพาน สาวกผู้ที่สืบทอดพระพุทธศาสนาต้องมีความรู้ความเข้าใจในหลักภาษาบาลีอย่างแตกฉาน เพราะคำศัพท์ภาษาบาลีมีความหลากหลายทั้งด้านความหมายและคำศัพท์ วิธีดำเนินการสร้างคำศัพท์ที่เลือกมาเป็นกรณีศึกษาสามารถแยกเป็น ชาติ วิภัติ ปัจจัย และกระบวนการสร้างโดยอ้างสูตรจากกลุ่มคัมภีร์สหทาวีเสส ทั้งนี้ คณะผู้วิจัยได้คัดเลือกคำศัพท์ที่เป็นบทบาททั้งที่เป็นบทเดี่ยว หลายบท และประโยคมาจากหมวดของสติปัญญา 4 และจากหมวดธรรมอื่น ๆ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นหลักโดยจัดหมวดหมู่ตามฐานกรณ์อักษรภาษาบาลีจากพยัญชนะวรรคไปจนถึง อวรรค (นอกวรรค)

คำศัพท์วิปัสสนาภาวนาที่ศึกษาค้นคว้าในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แบ่งเป็นวรรคตามหลักภาษาบาลี โดยจัดเป็นหมวดหมู่หรือวรรคตามฐานกรณ์ที่เกิด ดังนี้

(1) กวรรค อาทิเช่น กรรม, กามฉันทะ, กายานุปัสสนาสติปัญญา, กายายตนะ, กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้, ขณิกสมาธิ, ชันธ, คือนิวรรณ์ 5, คือโพชฌงค์ 7, คืออริยสัจ 4, คืออายตนะภายใน 6 และอายตนะภายนอก 6, คืออุปาทานชันธ 5

(2) จวรรค อาทิเช่น จักขายตนะ, จงกรรม, จิต, จิตตูปาทนะ, จิตตานุปัสสนาสติปัญญา, จิตมีราคะ-ปราศจากราคะ จิตมีโทสะ-ปราศจากโทส จิตมีโมหะ-ปราศจากโมหะ จิตหลุดพ้น-พ้นชาน จิตเป็นมหัคคตะ-ไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า-ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิ-ไม่เป็นสมาธิ จัดหลุดพ้นแล้ว-ไม่หลุดพ้น แล้ว, เจโตวิมุตติ, ซึ่งชากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า, ฌานสมาบัติ, ญาณ, ญาณทัสสนวิสุทธิ

(3) ตวรรค อาทิเช่น ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า, ตรุณวิปัสสนา, ตั้งกายตรง, ทวาร, ทักขิ ไฉยสงฆ์, ทำความรู้สึกตัว (ในการก้าวไป การถอยกลับ, ในการแลดู การเหลียวดู, ในการคู้เข้า การ

เหยียดออก, ในการครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร, ในการฉัน การต้อม การเคี้ยว การล้้ม, ในการถ่าย อุจจาระและปัสสาวะ, ในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง), ทัฬหีสัมปันนะ, ทัฬหีวิสุทธิ, ทัฬหีปัตตะ, ทุกขสัมมสนะ, ทุกขลักษณะ, อัมมานุสारी, ธาตุ, อัมมานุสัสสนาสติปัฏฐาน, นังคูปัลลังก์, นาม, นามรูปปริจเฉทญาณ, นิโรธสมาบัติ, นิพพาน, นิพพิทาญาณ

(4) ปวรรค อาทิเช่น บริกรรม, บริกรรมภาวนา, บุญ, ปัดคะ, ปัจจยปริคคญาณ, ปัจจเวกขณญาณ, ปัญญา, ปัญญาวิมุตติ, ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ, ปฏินิสัสคคานุปัสสนา, ปฏิสังขา ญาณ, ปฏิสัมภิตาญาณ, ปริเทวะ, ปริญญา, ปุณฺณ, ไปสู่ป่า ไปสู่โคนไม้ ไปสู่เรือนว่าง, ผลญาณ, ผล สมาบัติ, พิจารณาเห็นกายในกายอยู่, พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่, พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย อยู่, พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่, พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่ง ลมหายใจ) ในกายอยู่, พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่, ภาวังคจิต, ภาวนา, ภางคญาณ, ภางคา นุปัสสนาญาณ, ภางคญาณ หรือ ภางคูปุฏฐานญาณ, มรรคมืองค์ 8, มรณะ, มิจฉาทิฏฐิ, มีความเพียร มี สัมปชัญญะ มีสติ, มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก, มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ฯลฯ, มีธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม , มุญจิตุกัมยตา ญาณ, เมตตาคเจโตวิมุตติ, เมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า “เราเดิน”, เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่า “เรายืน”, เมื่อดำรงกายอยู่โดยอาการใด ๆ ก็รู้ชัดกายที่ดำรงอยู่โดยอาการนั้น ๆ, เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้ายาว” เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกยาว” เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้าสั้น” เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกสั้น”, เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนา” เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนา” ฯลฯ

(5) อวรรค อาทิเช่น โยคี, โยนิโสมนสิการ, รูปฌาน, ลักษณะปนิชฌาน, วัฏฏะ, วัตถุ รูป, วสี, วิถิจิต, วิปลาสธรรม, วิปัสสนาญาณ, วิปัสสนาภาวนา, วิปัสสนายานิก, วิปัสสนูปกิเลส, วิมุตติ , วิมุตติสุข, วิโมกข์, วิรติ, วิสุทธิ, วุฏฐานคามินีวิปัสสนา, ไวยาหน, ศรัทธา, ศีล, สกทาคามี, สติปัฏฐาน, สมถภาวนา, สมถยานิก, สมาทาน, สมาธิ, สมาบัติ, สังขารุเปกขาญาณ, สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ, สัตตักขัตตูปรมโสตาบัน, สัตว์, สัทธรรม, สัทธานุสारी, สัทธาวิมุต, สันตติ, สัมปชัญญะ, สัมมสนญาณ, สัมมปธาน, สัมมาทิฏฐิ, สำเนียงกว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจเข้า” สำเนียงกว่า “เรา กำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจออก”, สำเนียงกว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจเข้า” สำเนียงกว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจออก”, สีขาปัตตวิปัสสนา, สุขขวิปัสสก, สุข, สุทวิปัสสนา, เสขะ, โสกะ, โสตาปัตติมรรค, โสตาบัน

2. กระบวนการสร้างชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา พบว่า

การศึกษาชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา เป็นการศึกษาวิเคราะห์คำศัพท์ตาม หลักคัมภีร์สัททวิเสส เพื่อแยกแยะคำศัพท์บทบาลี โดยแสดงให้เห็นที่มาของคำศัพท์ว่าประกอบด้วย ธาตุ วิภัติ ปัจจัย พร้อมแสดงความหมายและรูปวิเคราะห์ของบทบาลีชุดนามานุกรมศัพท์วิปัสสนา ภาวนา การแยกคำศัพท์แล้วนำมาผสมผสานให้เป็นบทบาลีเป็นวิเคราะห์รากศัพท์ที่ประกอบด้วย ธาตุ ปัจจัย และวิภัติ แล้วประกอบให้เป็นบทบาลีสำเร็จตามกระบวนการสร้างคำศัพท์ตามคัมภีร์สัททา- วิเสส

กระบวนการสร้างชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา โดยรวบรวมคำศัพท์เกี่ยวกับ วิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา มีวิธีการคัดเลือกคำศัพท์ตามหลักสติปัฏฐานสูตร นำมา วิเคราะห์ เพื่อแยกธาตุ วิภัติ ปัจจัย และทำให้เห็นที่มาของคำศัพท์ พร้อมแสดงความหมายและรูป

วิเคราะห์ของบทบาทแล้วประกอบให้เป็นบทบาทสำเร็จตามกระบวนการสร้างคำศัพท์ตามคัมภีร์สหทาวีเสส นำคำศัพท์ที่ผ่านกระบวนการสร้างดังกล่าวมาจัดเป็นชุดความรู้ อาทิเช่นคำว่า

กาย ภาษาบาลีใช้ว่า กาย มาจาก กุ บทหน้า อิ หรือ อย-ธาตุ คติย-ในความหมายว่าไป (Phravisuttacharamahatera, 2016: 21) ลง ณ ปัจจัย วิเคราะห์ว่า กุจฉิตานํ อายो อุปปตติฏฺฐานนติ กาโย, เอเกกาเปกฺขาย อุปฺปฏฺเฐน กสงฺขาตา อวยวา อายนฺติ ยสฺมี โส กาโย, กุจฉิตานํ เกสาทินํ อายิตฺติ กาโย, โส วียาวยวานมฺบุปฺตติฏฺฐานํ กาโยติ อิศ สมฺภูโห วุตฺโต. ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่เกิดของสิ่งสกปรกทั้งหลาย, ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่ไป ของอวัยวะทั้งหลายที่ชื่อว่า กะ เหตุมีน้อยเมื่อมุ่งถึงแต่ละ ส่วน, กอง ท่านกล่าวไว้ในที่นี้ว่า “ส่วนของสิ่งสกปรกมีผมเป็นต้น ชื่อว่ากาย เปรียบเหมือนร่างกายนั้นเป็นที่เกิดขึ้นของอวัยวะทั้งหลาย” (Phramokkallanamahatera, 1992: 347)

องค์ปัจจัยคานํ เกสาทินญจ ฌมมานํ สมฺภูญฺเฐน หตฺถิกายรถกายาทโย วีย กาโย ชื่อว่ากาย เพราะมีความหมายว่าหมู่ของอวัยวะน้อยใหญ่และธรรมทั้งหลายเหมือนร่างกายช้าง และตัวถึงรถเป็นต้น (Mahachulalongkornrajavidyalaya University. (1989). Pali Commentary. 2/373: 371, Mahachulalongkornrajavidyalaya University. (2009). Thai Commentary 2/373: 000)

อายนฺติ เอตฺถาติ อายิ เกสาทโย เอตฺถ สรีเร อายนฺติ ปวตฺตฺนฺติ อิติ ตสฺมา อิห สรีริ อายิ. กุจฉิตานํ เกสาทินํ อายิ อุปฺปตฺติเทโส กาโย. ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่เกิดของส่วนทั้งหลายมีผม เป็นต้นที่นํารังเกียจ (Phrayanakittitara, 1999: 113)

อายนฺติ เอเตนาติ อายิ ฌมมา เอเตน วิญฺญตฺติสงฺขาเตน ฌมเมน การณญฺเตน อายนฺติ อุปฺปชฺชนฺติ อิติ ตสฺมา โส ฌมโม อายิ วิญฺญตฺติ. กุจฉิตอ อายิ กาโย. อิศ กายสทฺโท กายวิญฺญตฺติ-วาทโก. ชื่อว่าอายะ เพราะวิเคราะห์ว่า ธรรมทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นด้วยธรรมคือเหตุ กล่าวคือ วิญญูตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่าอายะ หมายถึงวิญญูติ. ความเกิดขึ้นที่นํารังเกียจ ชื่อว่ากายะ. ในที่นี้ กาย-ศัพท์ มีความหมายว่ากายวิญญูติ.(Phrayanakittitara, 1999: 151)

กาย ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า กุ + อิ + ณ มีวิธีการทำรูปดังนี้

กุ + อิ	อิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
กุ + อิ + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสรุชปทาทีโต ณ.
กุ + อิ + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อญฺเณ กิตฺ.
กุ + อิ + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วีย ฌานฺนุพฺนโร.
กุ อุ + อิ + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโรจิตฺมสฺสรํ สเรนฯ.
กุ อุ + อิ + ณ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลปี.
กุ อุ + อิ > เอ + อ	วุทธิ อิ เป็น เอ	อสิโยคนฺตสฺส วุทธิ การิตเ.
กุ อุ + เอ > อาย + อ	เปลี่ยน เอ เป็น อาย	เต อาวายา การิตเ.
กุ อุ + อาย + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโรจิตฺมสฺสรํ สเรนฯ.
กุ อุ + อาย + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปุจฺจยาติมฺหิฯ.
กาย	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น กาย

เวทนา ภาษาบาลีใช้ว่า เวทนา มาจาก วิท-ธาตุ ภาณมฺงคฺลเย-ในความหมายว่า รู้, ความเป็นมงคล, ภาเว-ความมี, วิมฺสนลาภตฺถุญฺญํ-พิจารณา, ได้, ยินดี, อนุภวนิวาสาชยานเถริเย-เสวย, อาศัยอยู่,

พุด, มั่นคง (Phravisuttacharamahatera, 2016: 410) ลง ยู ปัจจัย ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์ มีรูปวิเคราะห์หว่า เวทยตีติ เวทนา ชื่อว่าเวทนา เพราะเสวย (อารมณฺ์). (Phrabuddhappiyamahatera, 2000 : 439) เวทยตีติ เวทนา. อารมณฺ์ อนฺุภาวตีติ วา. ชื่อว่าเวทนา เพราะรู้ หรือเสวยรสแห่งอารมณฺ์.(Phramokkallanamahatera, 1992: 822) วิทิตา เวทนาตี สามณฺุโตะ อุทฺทสสนเนน วิทิตา เวทนา. ๆเปฯ เวทนาสุ ตาว สุขทุกฺขา ปากฺกฺวา, อุเปกฺขา ปน สุขุมมา ทฺุบฺปรคฺคหา, น สฺุณฺุฏฺ ปากฺกฺวา. สปิ จสฺส ปากฺกฺวา โหตี. คำว่า เวทนา จึงปรากฏ ได้แก่เวทนาที่ปรากฏด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยความเสมอกัน. ๆลฯ บรรดาเวทนาทั้งหลาย สุขเวทนาและทุกฺขเวทนาปรากฏซัดก่อน ส่วนอุเบกฺขาเวทนาละเอียด กำหนดถือเอาได้ยาก ไม่ปรากฏด้วยดี และแม้อุเบกฺขานั้นก็ยอมเป็นอันปรากฏแล้วแก่พระโยคินัน . (Mahachulalongkornrajavidyalaya University. (1989). Pali Commentary. 2/167 : 126, Mahachulalongkornrajavidyalaya University. (2009). Thai Commentary 2/167: 168)

จิต ภาษาบาลีใช้ว่า จิตต มาจาก จินต-ธาตุ ชานเน-ในความหมายว่า รู้ (Phravisuttacharamahatera, 2016: 119) ลง ต ปัจจัย, จิ-ธาตุ จเย-สังสม (Phravisuttacharamahatera, 2016: 117) ลง ต ปัจจัย, จิตต-ธาตุ จิตตฺกโรทฺสสนเลฯพฺุเตสุ-ทำให้วิจิตร, เห็น, เชียน, อัจจรรยฺ์ (Phravisuttacharamahatera, 2016: 119) ลง อ ปัจจัย, จิต-ธาตุ สณฺเจตเน-กระตุ้นเตือน, โวหารุสฺสาเห-ซื่อซาย, อุตฺสาหะ (Phravisuttacharamahatera, 2016: 119) ลง ตกฺ ปัจจัย วิเคราะห์ว่า อารมณฺ์ จินตตีติ จิตตฺ, วิชานาตีติ อตฺโถ. สพฺเพสุ จิตฺเตสุ ยฺ์ โลกียกฺุสลาทุกฺสมหากิริยาจิตตฺ ตฺ ชวนวิถิวเสน อตฺตโน สนฺตานํ จิโนตีติ จิตตฺ. วิปากํ กมฺมกิลเสหิ จิตฺนฺติ จิตตฺ. ยถานูรูปฺโต จิตตฺตาย จิตตฺ. จิตตฺกรณฺ์ตาย จิตตฺ. ชื่อว่าจิตตะ เพราะคิดอารมณฺ์ อธิบายว่า รู้แจ้งอารมณฺ์, ชื่อว่าจิตตะ เพราะสังสม กระแสจิตของตนโดยความเป็นชวนวิถิ คือบรรดาจิตทุกดวง จิตที่เป็นกุศล อกุศล และมหากิริยาจิต ฝ่ายโลกียะ, ชื่อว่าจิตตะ เพราะกรรมกิลเสสังสมไว้แล้ว หมายถึงวิปากจิต, ชื่อว่าจิตตะ เพราะสภาพ ของตนมีความเป็นไปอย่างวิจิตร นานาประการ (Phramokkallanamahatera, 1992: 428-9) จินตตีติ จิตตฺ, วิญญานํ, จิตต- กมฺมาทฺิ จ. (Somdes phrabuddhachinnawong, 2016: 120) ชื่อว่าจิตตะ เพราะคิด หมายถึงวิญญานและจิตกรรมเป็นต้น ในที่นี้ พระอรธรรคกถาจารย์ได้ขยายความว่า บทว่า จิตตฺ (จิต) ได้แก่ วิญญาน ก็วิญญานนั้น พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า จิต เพราะเป็นธรรมชาติที่วิจิตรพิสดารด้วยภูมิ วัตถุ อารมณฺ์ และวิถิจิตมีกิริยาจิตเป็นต้น

ธรรม ภาษาบาลีใช้ว่า ธมฺม มาจาก ธร-ธาตุ ธาเรน-ในความหมายว่า ทรงไว้, จิตฺยวธฺสเน-ตั้งอยู่, พินาส, (Phravisuttacharamahatera, 2016: 208) ธฺุ-ธาตุ จาเล-ให้ห้วนไหว, คตฺถิเร-ไป, มั่นคง (Phravisuttacharamahatera, 2016: 213) ลง รมฺม ปัจจัย วิเคราะห์ว่า ธรตี สพฺพนฺติ ธมฺม. อปาเยสฺวปตฺมาเน อธิคตฺมคฺคาทฺิเก สตฺเต ธาเรตี ธรตี เตนาตี วา สลกฺขณฺ์ ธาเรตี ปจฺจเยทฺิ ธรียตีติ วา ธมฺโม. ชื่อว่าธมฺมะ เพราะทรงความดีทุกอย่างไว้. ชื่อว่าธมฺมะ เพราะเป็นเครื่องป้องกันบุคคลผู้บรรลุมรรคเป็นต้นไม่ให้ตกไปในอบาย หรือที่ทรงลักษณะของตนไว้ หรือที่ถูกปัจจัยทรงไว้ (Phrabuddhappiyamahatera, 2000: 429) อตฺตานํ ธาเรนฺเต อปาเย วญฺญทุกฺเช จ อปตฺมาเน กตฺวา ธาเรตีติ ธมฺโม ปรียตฺยาทฺิ. ชื่อว่าธมฺมะ เพราะทรงผู้มีธรรมไว้ไม่ให้ตกไปในอบายและทุกฺขในวิญญูฯ หมายถึงปรียตีธรรมเป็นต้น (Phramokkallanamahatera, 1992: 531) ธมฺโมตี อเนกฺวิเสสุ ธมฺเมสุ

โลกุตตโร อุปาทีโต สจฉิกโต จ จตุสุ อปาเยสุ สัสราเร วา สตเต อปตมานะ ชาเรตีติ ฌโม. อถวา โสตาปนนาทีหิ อริเยหิ ชาริยตี น ปุณฺณชเนหิตี ฌโม. จตฺตุมิโก ปน สกลกฺขณฺ์ ชาเรตีติ ฌโม กกฺขพต- ตาทินา มุสนาทินา สนฺตาทินา สกสกภาเวน ปณฺฑิตเตหิ ชาริยตี สลลฺกฺขียตีติปิ ฌโม. เตปิฏฺโโก ปน ปาฬิฌโม สกตฺถปรตฺถาทิเกเท อตฺเต ชาเรตีติ ฌโม. เกจิจฺ ติ วิหุ “ปาปเก อุกฺสเล ฌมเม ธุนาติ กมฺปติ วิหุสเสตีติ ฌโม คำว่า “ฌมมะ” หมายถึง โลกุตตรธรรมที่เกิดขึ้นและธรรมอีกมากมายที่ต้องทำให้แจ้ง ชัด มีรูปวิเคราะหว่า ชื่อว่าฌมมะ เพราะทรงสัตว์ไว้ ไม่ให้ตกไปในอบาย 4 หรือในสงสาร. ชื่อว่าฌมมะ เพราะพระอรียบุคคลมีพระโสตาบันเป็นต้นทรงไว้ มิใช่ปุณฺณชนทรงไว้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าฌมมะ เพราะธรรมที่มีอยู่ในภูมิ 4 ทรงลักษณะของตนไว้. ชื่อว่าฌมมะ เพราะบัณฑิตสังเกตรู้ได้โดยมีสภาพของตน ๆ เป็นต้นว่า หยาบกระด้าง กระหบสัผัส และสงบ. ส่วนพระบาฬิคือพระไตรปิฎกมีรูปวิเคราะหว่า ชื่อว่าฌมมะ เพราะเป็นธรรมที่รักษาพระพุทฺธพจนฺ์ไว้ ที่ทรงประโยชน์ต่างกันไว้ มีประโยชน์ตนและประโยชน์ท่านเป็นต้น. ผู้รู้บางท่านกล่าวว่า ชื่อว่าฌมมะ เพราะกำจัดบาปอกุศล. (Phraaccavangsatera, 2003: 336-7)

สติ ภาษาบาลีใช้ว่า สติ มาจาก สร-ธาตุ คติหีสัจจินตาสู-ในความหมายว่า-ไป, เบียดเบียน, คิด ลง ติ ปัจจัย วิเคราะหว่า สรติ สรนติ วา ตาย สรณฺมตฺตเมว วา เอสาติ สติ. ปมาทํ วา สรติ หีสตีติ สติ ชื่อว่าสติ เพราะระลึกได้ หรือเป็นเหตุให้ระลึกได้ หรือเพราะกำจัดความประมาท (Phramokkallanamahatera, 1992: 842) สรนติ เอตาย สตฺตา, สยํ วา สรติ, สรณฺมตฺตเมว วา เอตนติ สติ ชื่อว่าสติ เพราะทำให้เหล่าสัตว์ระลึก หรือเป็นสภาวะระลึกเอง หรือเป็นเพียงความระลึก (Phraaccavangsatera, 2003: 402-3)

โสตาปัตติมรรค ภาษาบาลีใช้ว่า โสตาปัตติมคฺค มาจากคำศัพท์ว่า โสตาปัตติ ที่มาจากสอง คำศัพท์ว่า โสตา มาจาก สู-ธาตุ สวเน-ในความหมายว่า-ฟัง, หีสาย-เบียดเบียน, สูส-ธาตุ โสสเน-ใน ความหมายว่า-เหยียด แห้ง, สช-ธาตุ วิสฺสชชเน-ในความหมายว่า-สละ-ละ, สร-ธาตุ หีสาย-ใน ความหมายว่า-เบียดเบียน, สุก-ธาตุ โสฺกเน-ใน ความหมายว่า-งาม + ต (Phramokkallanamahatera, 1992: 919) และ อาปัตติ มาจาก อา-อุปสัคฺคบทหน้า ปท-ธาตุ คติมฺหิ- ในความหมายว่า-ไป (Phravisuttacharamahatera, 2016: 235) ลง ติ ปัจจัย และคำศัพท์ว่า มคฺค มาจาก มชช-ธาตุ สฺทฺธิโสธฺนญฺสเน-ในความหมายว่า-หมดจด, ปัดกวาด, ประดับ (Phravisuttacharamahatera, 2016: 300) ลง ญ ปัจจัย, มคฺค-ธาตุ อเนวสเน-ในความหมายว่า-แสวงหา, สงฺขารสฺปฺเน-ปรุงแต่ง, ไป (Phravisuttacharamahatera, 2016: 299) ลง ญ ปัจจัย, แยกเป็น ม หนึ่งบท มาจาก มร-ธาตุ ปาณฺจาเค-ในความหมายว่า-สละชีวิต-ความตาย (Phravisuttacharamahatera, 2016: 306) ลง ร ปัจจัย และ ค อีกหนึ่งบท มาจาก คมฺ-ธาตุ คตฺย- ในความหมายว่า-ไป (Phravisuttacharamahatera, 2016: 91) ลง กฺวิ ปัจจัย วิเคราะหว่า อาทีโต ปชชนํ อาปัตติ, โสตฺสส อาปัตติ โสตาปัตติ การเข้าถึงเป็นเบื้องต้น ชื่อว่าอาปัตติ การเข้าถึงกระแส แห่งพระนิพพานเป็นเบื้องต้น ชื่อว่าโสตาปัตติ. (Phrayankittitera, 1999: 478) มคฺคโสตฺสส อาปชชนํ โสตาปัตติ, โสตาปัตติ เอม มคฺโค โสตาปัตติมคฺโค. โสตาปัตติยา ผลํ โสตาปัตติผลํ, สฺมาปชชียตีติ สฺมาปตฺติ, โสตาปัตติผลเมว สฺมาปตฺติ โสตาปัตติผลสฺมาปตฺติ. การถึงกระแสคือมรรค ชื่อว่าโสตาปัตติ มรรคคือโสตาปัตติ ชื่อว่าโสตาปัตติมรรค ผลแห่งการถึงกระแส ชื่อว่าโสตาปัตติผล ชื่อว่าสฺมาปตฺติ เพราะความหมายว่าเข้าถึงสฺมาปฺติ คือโสตาปัตติผล ชื่อว่าโสตาปัตติผลสฺมาปฺติ.

(Mahachulalongkornrajavidyalaya University. (1989). Pali Commentary 1 / 1 9 : 116, Mahachulalongkornrajavidyalaya University. (2009). Thai Commentary. 1/19 : 149)

คณะผู้วิจัยได้รวบรวมคำศัพท์บทบาลีที่เกี่ยวข้องกับวิปัสสนาภาวนา โดยนำมาคัดเลือก วิเคราะห์ แยกธาตุ วิภัตติ ปัจจัย ความหมายโดยตรงและความหมายที่เกี่ยวข้อง รวบรวมเรียบเรียง คำศัพท์จัดเป็นชุดความรู้พร้อมอธิบายความหมาย แบ่งเป็น 2 หมวด คือ ชุดความรู้นามานุกรม วิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร และชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป ซึ่งสามารถสรุปเป็นสัญลักษณ์ตัวเลขได้ คือ 2 4 1 ดังนี้

การจัดชุดความรู้คำศัพท์นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาแบ่งเป็น 2 หมวดใหญ่ คือ

1) ชุดความรู้ นามานุกรมวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน โดยแบ่งเป็น 4 หมวดย่อย คือ

(1) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ในหมวดนี้ คณะผู้วิจัยได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนา ภาวนามาจัดเป็นชุดความรู้ตามหลักของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในมหาสติปัฏฐานสูตรโดยจัดเป็น หมวดของกายานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นหมวดแรก ซึ่งคณะผู้วิจัยได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องพร้อมทั้ง อธิบายความหมายเพื่อให้เกิดความเข้าใจในความหมายของคำศัพท์ โดยจัดหมวดหมู่ตามหมวดที่ ปรากฏในกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ หมวด อานาปานสติ หมวดอิริยาบถ หมวดสัมปชัญญะ หมวด ปฏิกุลมณสิการ หมวดธาตุมนสิการ และหมวดนวลสีติก พบคำศัพท์อยู่ 143 คำ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์ หมวดเบื้องต้นแห่งกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีจำนวน 11 ศัพท์ เช่น พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ หมายถึง คำว่า กาย หมายถึง ร่างกายของตนเอง ส่วนคำว่า ในกาย (กาเย) ได้แก่ ในรูปกายของ ตนเอง เช่น ลมหายใจที่อยู่ในกายนี้ อิริยาบถ สัมปชัญญะ ธาตุ อากาโร 32 และชากศพ 9 ลักษณะที่ เนื่องด้วยร่างกายนี้ ดังนั้น การพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ จึงหมายถึง การมีสติกำหนดพิจารณา ลมหายใจ เป็นต้น 2) คำศัพท์หมวดอานาปานสติ มีจำนวน 14 ศัพท์ เช่น มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจ ออก หมายถึง การมีสติระลึกรู้ ระลึกได้ถึงอาการของลมหายใจเข้า กับอาการหายใจออก เห็นลม หายใจเข้าออก ตลอดเวลา 3) คำศัพท์หมวดอิริยาบถ มีจำนวน 28 ศัพท์ เช่น ภิกษุเมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า “เราเดิน” หมายถึง การเดินเพื่อให้มีสติระลึกรู้ คือเดินให้รู้ชัดถึงสภาพธรรมต่าง ๆ ไม่ว่าเท้า ไม่ว่า อาการเคลื่อนไหวไป อาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น สามารถรู้ได้ชัดว่าเท้าแต่ละข้างที่เหยียบพื้นอยู่นั้นอยู่อย่างไร รู้ชัดอาการต่างๆ ที่เกิดขึ้น มีสภาพเป็นอย่างไร เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เป็นอย่างไร อย่างนี้เรียกว่ารู้ชัด 4) คำศัพท์หมวดสัมปชัญญะ มีจำนวน 15 ศัพท์ เช่น ภิกษุทำความ รู้สึกตัวในการก้าวไป การถอยกลับ หมายถึง ขณะที่เคลื่อนไหวร่างกายไปข้างหน้า มีการยกเท้าเคลื่อน ไป เป็นต้น ชื่อว่าก้าวไป (อภิกกมตติ) เมื่อร่างกายเอนกลับ มีการยกเท้าถอยกลับมาด้านหลัง เป็นต้น ชื่อว่าถอยกลับ (ปฏิภุกมตติ) 5) คำศัพท์หมวดปฏิกุลมณสิการ มีจำนวน 44 ศัพท์ เช่น พิจารณาเห็นกาย นี้ ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่ สะอาดชนิดต่าง ๆ หมายถึง ให้พิจารณาร่างกายของตนตั้งแต่เบื้องบนคือปลายผมลงมาถึงเบื้องล่าง คือฝ่าเท้า ที่มีหนังหุ้มอยู่ทั่วร่างกายนี้ เป็นสิ่งที่ไม่สะอาดโดยประการต่าง ๆ 6) คำศัพท์หมวดธาตุ มณสิการ มีจำนวน 14 ศัพท์ เช่น “พิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุ ว่า “ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่” หมายถึงพิจารณาเห็นร่างกายที่เป็นอยู่ขณะนี้ว่า

เป็นธาตุ เพราะมีเนื้อความว่า ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ เป็นแต่สภาวะแท้ ๆ นั้นเอง ธาตุ 4 ที่อยู่ในร่างกายนี้ คือ 1) ธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) มีลักษณะแข็งและอ่อน 2) ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) มีลักษณะไหลและเกาะกุม 3) ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) มีลักษณะร้อนและเย็น 4) ธาตุลม (วาโยธาตุ) มีลักษณะเคลื่อนไหวและหย่อนตึง และ 6) คำศัพท์หมวดนวสีถิก มีจำนวน 17 ศัพท์ เช่น ภิกษุ นั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบให้เห็นว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้” ฉะนั้นหมายถึง นำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบให้เห็นว่า “ถึงร่างกายของตอนนี้ก็ต้องตายกลายเป็นซากศพทั้งหลาย มีสภาพขื่นอืด เขียวคล้ำ มีน้ำเหลืองไหล เป็นต้น อย่างนั้น มีลักษณะเหมือนกันอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้”

(2) คำศัพท์หมวดเวหนานุปัสสนาสติปัญญา

ในหมวดนี้ ได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนามาจัดเป็นชุดความรู้ตามหลักของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในมหาสติปัญญาสูตรโดยจัดเป็นหมวดของเวหนานุปัสสนาสติปัญญา ซึ่งคณะวิจัยได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องพร้อมทั้งอธิบายความหมายเพื่อให้เกิดความเข้าใจในความหมายของคำศัพท์ พบคำอยู่ 34 ศัพท์ แบ่งเป็น 1) หมวดเวหนานุปัสสนาสติปัญญาเบื้องต้น จำนวน 5 ศัพท์ เช่น เวหนานุปัสสนาสติปัญญา หมายถึง การเจริญสติระลึกรู้ถึงการเสวยอารมณ์ที่เป็นสุข ทุกข์ และกลาง ๆ คือ ไม่สุขไม่ทุกข์ ทั้งที่มีสิ่งอื่นทำให้เกิดขึ้น หรือเกิดขึ้นมาเอง 2) หมวดเวหนานุปัสสนาสติปัญญา จำนวน 13 ศัพท์ เช่น เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนา” หมายถึง ขณะที่รู้สึกถึงความสุข ให้มีสติระลึกรู้ชัดว่ากำลังรู้สึกมีความสุขอยู่ (ไม่ได้รู้ถึงสิ่งที่ทำให้มีความสุข) 3) หมวดเวหนามีอามิส จำนวน 3 ศัพท์ เช่น เมื่อเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส” หมายถึง ขณะที่รู้สึกถึงความทุกข์ ที่มีสิ่งอื่น เช่น รูป เสียง เป็นต้น อันทำให้เกิดความรู้สึกสุขเกิดขึ้น ให้มีสติระลึกรู้ชัดว่ากำลังรู้สึกมีความสุข ที่มีสิ่งอื่นทำให้เกิดขึ้นอยู่ 4) หมวดเวทนาไม่มีอามิส จำนวน 3 ศัพท์ เช่น เมื่อเสวยทุกข์เวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกข์เวทนาที่ไม่มีอามิส” หมายถึง ขณะที่รู้สึกถึงความทุกข์ ที่มีสิ่งอื่น เช่น รูป เสียง เป็นต้น อันทำให้เกิดความรู้สึกทุกข์เกิดขึ้น ให้มีสติระลึกรู้ชัดว่ากำลังรู้สึกถึงความทุกข์ ที่มีสิ่งอื่นทำให้เกิดขึ้นอยู่ และหมวดเวทนาสรูปท่าย จำนวน 10 ศัพท์ เช่น พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายใน อยู่ หมายถึง พึงเห็นความรู้สึกสุข ทุกข์ ความรู้สึกไม่สุข ไม่ทุกข์ ทั้งมีสิ่งที่ทำให้เกิดและสิ่งที่เกิดขึ้นเอง มีอยู่ในเวทนาที่มีอยู่ในร่างกายของตอนนี้

(3) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัญญา

ในหมวดนี้ ได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนามาจัดเป็นชุดความรู้ตามหลักของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในมหาสติปัญญาสูตรโดยจัดเป็นหมวดของจิตตานุปัสสนาสติปัญญา ซึ่งคณะวิจัยได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องพร้อมทั้งอธิบายความหมายเพื่อให้เกิดความเข้าใจในความหมายของคำศัพท์ได้ พบคำศัพท์อยู่ 65 คำศัพท์ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวดแห่งจิตตานุปัสสนาสติปัญญา มีจำนวน 26 ศัพท์ เช่น จิตตานุปัสสนาสติปัญญา หมายถึง การมีสติพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่มีความเพียร มีสัมปชัญญะ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้ 2) คำศัพท์หมวดทั่วไปเกี่ยวข้องกับจิต มีจำนวน 39 ศัพท์ เช่น จิตมีราคะก็รู้ชัดว่า “จิตมีราคะ” จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า “จิตปราศจากราคะ” หมายถึง จิตที่เกิดพร้อมด้วยโลภะ 8 อย่าง ซึ่งเป็นจิตที่มีความกำหนัด ความยินดีในกาม ความติดใจ สิ่งที่มาปรากฏทางทวารทั้ง 6 มีอยู่ให้มีสติระลึกรู้ชัดว่า

จิตมีราคะอยู่ จิตที่เป็นกุศล และอพยากถุดฝ่ายโลกียะ ซึ่งเป็นจิตที่ไม่มีความกำหนด ไม่มีความยินดีในกาม ไม่มีความติดใจ สิ่งที่มาปรากฏทางทวารทั้ง 6 มีอยู่ ให้มีสติระลึก รู้ชัดว่าจิตไม่มีราคะอยู่

(4) ชุดความรู้ญาณานุกรมวิปัสสนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน

ในหมวดนี้ ได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนามาจัดเป็นชุดความรู้ตามหลักของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในมหาสติปัฏฐานสูตรโดยจัดเป็นหมวดของธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ซึ่งคณะวิจัยได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องพร้อมทั้งอธิบายความหมาย เพื่อให้เกิดความเข้าใจในความหมายของคำศัพท์ พบคำอยู่ 177 คำ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวดเบื้องต้นแห่งธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีจำนวน 2 ศัพท์ เช่น ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน หมายถึง การเจริญสติในธรรมทั้งหลายมีนิรวณ อูปาทานชั้น 5 อายตนะ โพชฌงค์ และสังขะ 4 โดยมีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลก 2) คำศัพท์หมวดนิรวณ มีจำนวน 33 ศัพท์ เช่น เมื่อกามฉันทะ (ความพอใจในกาม) ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “กามฉันทะภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อ กามฉันทะภายใน ไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “กามฉันทะภายในของเราไม่มีอยู่” หมายถึง ผู้ปฏิบัติพึงรู้ชัดถึงความพอใจที่เกิดจากกามคุณ คือ รูปสวย กลิ่นหอม รสอร่อย เสียงไพเราะ สัมผัสถูกใจ เมื่อมีอยู่ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึก รู้ว่าจิตของตนกำลังมีพอใจที่เกิดจากกามคุณอยู่ หรือเมื่อความพอใจด้วยอำนาจแห่งกามไม่มีอยู่ภายในจิตของตน ให้มีสติระลึก รู้ว่าจิตของตนไม่มีความพอใจที่เกิดจากกามคุณอยู่ 3) คำศัพท์หมวดชั้น 5 มีจำนวน 18 ศัพท์ เช่น “รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปเป็นอย่างนี้” หมายถึง มหาภูตรูป 4 และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป 4 นี้เรียกว่ารูป รูปเกิดขึ้นเพราะอวิชชา ความไม่รู้ในธรรม 8 ประการมีไม่รู้ชั้น 3 เป็นต้น รูปเกิดขึ้นเพราะตัณหา ความทะยานอยากในภพ คือกรรมภพ การแสวงหาการกระทำกรรมต่าง ๆ ทางกาย วาจา ใจ รูปเกิดขึ้นเพราะอุปาทาน การยึดมั่นถือมั่นในความคิดเห็นของตน เป็นต้น รูปเกิดขึ้นเพราะอาหาร มีกวฬิงกรอาหาร หารคือคำข้าว เป็นต้น รูปมีลักษณะเสื่อมสลายไปด้วยเหตุปัจจัย มีความเย็นร้อน เป็นต้น รูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูปมี เพราะความดับแห่งอวิชชา ตัณหา อุปาทาน และอาหาร อีกประการหนึ่ง อริยมรรคประกอบด้วยองค์แปด เป็นปฏิปทา อันให้ถึงความดับแห่งรูป 4) คำศัพท์หมวดอายตนะ มีจำนวน 24 ศัพท์ เช่น ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้ชัดตา รู้ชัดรูป สังโยชน์ใดอาศัยตาและรูปทั้งสองนั้นเกิดขึ้น ก็รู้ชัดสังโยชน์นั้น หมายถึง ผู้ปฏิบัติพึงมีสติระลึก รู้อยู่ที่ตา มีสติรู้ชัดเสียงที่เกิดในเบ้าตา รูปใดที่รู้ความหมายว่าเป็นรูปของสิ่งใด เช่น รูปผู้หญิง ผู้ชาย สุนัข บ้าน เป็นต้น ให้มีสติรู้ว่ารูปเหล่านั้นเป็นสังขมมุตติเกิดขึ้น 5) คำศัพท์หมวดโพชฌงค์ มีจำนวน 17 ศัพท์ เช่น คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายในมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “สติสัมโพชฌงค์ภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายใน ไม่มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า “สติสัมโพชฌงค์ภายในของเราไม่มีอยู่” หมายถึง เมื่อมีการระลึกได้อยู่ภายในจิตของตน ให้ระลึก รู้ว่าการระลึกได้มีอยู่ภายในจิตของตน หรือการระลึกได้ไม่มีอยู่ในจิตของตน ให้รู้ชัดว่า ไม่มีการระลึกได้อยู่ภายในจิตของตน 6) คำศัพท์หมวดอริยสังข มีจำนวน 69 ศัพท์ เช่น ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี่ทุกข์” หมายถึง ภิกษุยอมรู้ชัดธรรมที่เป็นไปในภูมิ 3 ยกเว้นตัณหาตามสภาวะที่เป็นจริงว่า “นี่ทุกข์” พึงมีสติระลึก รู้ว่า ความเกิดขึ้น ความมีขึ้น ความอุปบัติขึ้นแห่งอารมณ์ทั้งหลาย ที่อยู่ภายในจิตของตน นี่คือทุกข์ และ 7) คำศัพท์หมวดสรูป มีจำนวน 14 ศัพท์ เช่น ปรับอินทรีย์ให้สมดุล หมายถึง การนำเอาคุณธรรมที่มีพลังที่เรียกว่า พละ และคุณธรรมที่มี

สมรรถนะความเป็นใหญ่ ที่เรียกว่า อินทรีย์ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ที่อยู่ภายในกายใจ
ของเรามาปรับให้สอดคล้องกัน เป็นกำลังให้บรรลุผลที่พึงปรารถนาอันสูงสุด

(5) บทสรุปสุดท้ายแห่งสติปัฏฐานสูตร

ในหมวดนี้เป็นบทสรุปของการปฏิบัติวิปัสสนาที่ปรากฏในท้ายของหมวด
ทุกหมวดในมหาสติปัฏฐานสูตร มีจำนวน 10 ศัพท์ด้วยกัน เช่น หรือว่า ภิกษุผู้นั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะ
หน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น หมายถึง ระลึกว่าลมหายใจที่
ปรากฏอยู่เฉพาะหน้านั้นมีอยู่ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่หญิง ไม่ใช่ชาย ไม่ใช่อดีต ไม่ใช่สิ่งที่เนื่อง
ด้วยอดีต ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของใคร ลมหายใจที่เกิดขึ้นกับร่างกายนี้มีเพื่อทำให้
เกิดปัญญา เพื่ออาศัยในการทำให้สติเจริญขึ้นเท่านั้น ไม่มีความทะยานอยากให้ลมหายใจเป็นอย่างนั้น
อย่างนี้ ตามความคิดเห็นที่ผิดของตน ที่เป็นร่างกายตน เป็นลมหายใจของตน เป็นต้น โดยไม่ยึดมั่น
ถือมั่นทั้งลมหายใจเข้าออกและร่างกาย เรียกว่า พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ แม้คำศัพท์ในเวทนา-
นุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีนัยเดียวกันนี้

2) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดทั่วไป ที่ใช้ในการอธิบายการปฏิบัติวิปัสสนา
ภาวนา

ในหมวดนี้ ได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนามาจัดเป็นชุด
ความรู้ตามหลักของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาหมวดคำศัพท์ทั่วไปที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
ซึ่งคณะวิจัยได้รวบรวมคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องพร้อมทั้งอธิบายความหมายเพื่อให้เกิดความเข้าใจใน
ความหมายของคำศัพท์ โดยเรียงอักษรตามวรรคภาษาบาลี ตั้งแต่ กวรรค จวรรค ตวรรค ปวรรค
และนอกรวรรค ซึ่งสามารถสรุปคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดทั่วไป พบคำ
อยู่ 119 คำ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวด กวรรค มีจำนวน 5 ศัพท์ 2) คำศัพท์หมวด จวรรค มีจำนวน 4
ศัพท์ 3) คำศัพท์หมวด ตวรรค มีจำนวน 11 ศัพท์ 4) คำศัพท์หมวด ปวรรค มีจำนวน 4 ศัพท์
5) คำศัพท์หมวดนอกรวรรค มีจำนวน 47 ศัพท์ ตัวอย่างคำศัพท์เช่น กำหนด กำหนดรู้อารมณ์ โกลังโก
ละโสตาบัน โคตรภูญาณ คำศัพท์หมวด จวรรค ดังนี้ เจริญมรณานุสสติ ญาณ ญาณเครื่องรู้แจ้ง
ญาณทัสสนวิสุทธิ คำศัพท์หมวด ตวรรค ดังนี้ ตรุณวิปัสสนา ไตรสิกขา ทศพลญาณ 10 ทักขิณยสงฆ์
ทิกฺขิปัตตะ ทิกฺขิวิสุทธิ ทิกฺขิสัมปโน ธรรมานุสารี นาม นามรูปปริจเฉทญาณ เป็นต้น

รวมจำนวนคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่จัดเป็นชุดความรู้นามานุกรม
วิปัสสนาภาวนาตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนาทั้งสิ้น 537 ศัพท์ สามารถจัดเป็นชุดความรู้ได้ 2
หมวดใหญ่ คือ 1) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร 2) ชุดความรู้
นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป ซึ่งประกอบไปด้วย 5 หมวดย่อย คือ ชุดความรู้นามานุกรม
วิปัสสนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดเวทนานุปัสสนาสติ-
ปัฏฐาน ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ชุดความรู้นามานุกรม
วิปัสสนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน และ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหมวดทั่วไป

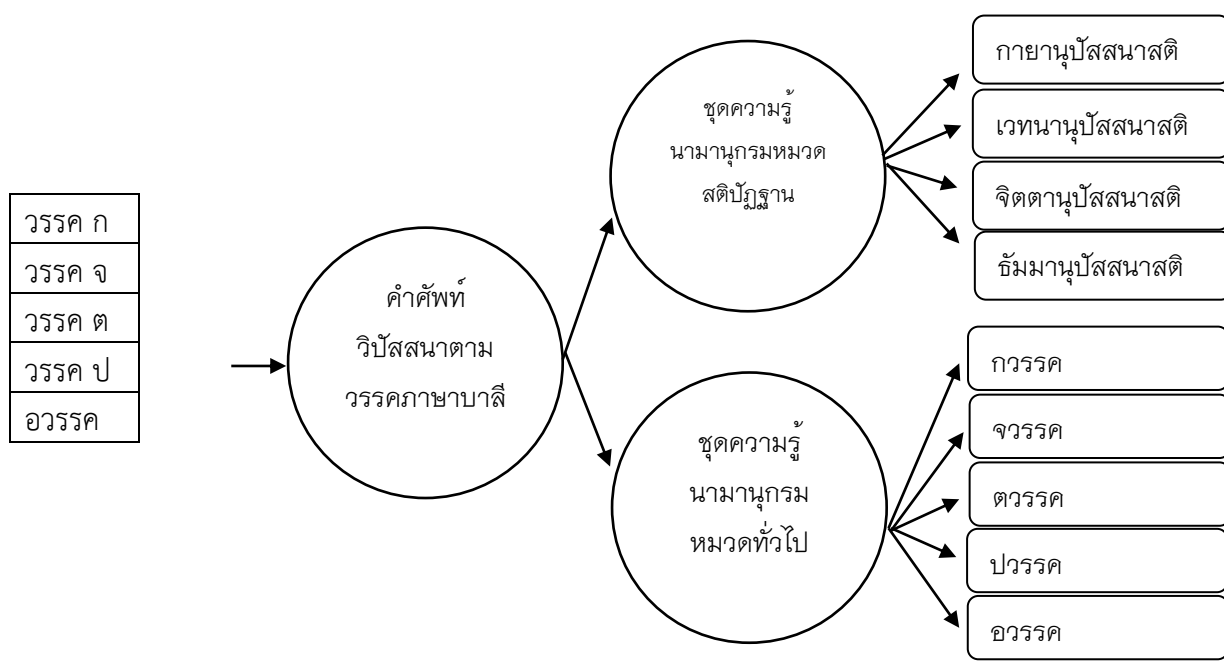
3. นำเสนอนามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา ดังนี้

จากข้อมูลการวิจัยนี้เป็นชุดองค์ความรู้ด้านคำศัพท์บทบาลีวิปัสสนาภาวนาใน
พระพุทธศาสนา คณะผู้วิจัยจะได้นำเสนอผลงานชุดองค์ความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาแก่พระ
วิปัสสนาจารย์ และโยคีผู้ปฏิบัติ ได้เรียนรู้ความหมายตรงตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา

สามารถเป็นแบบอย่างในการเรียนคำศัพท์วิปัสสนาภาวนาในยุคดิจิทัลได้อย่างเหมาะสมและชุดข้อมูลนี้สามารถนำมาเพื่อพัฒนาเป็นนวัตกรรมใช้ประโยชน์ในทางวิชาการและการสอนวิปัสสนาภาวนา ซึ่งจะทำให้เกิดความสะดวกร เข้าใจง่าย และทันสมัยเพื่อให้พระภิกษุ-สามเณร หน่วยงานรัฐ องค์กร สถาบันการศึกษา สำนักปฏิบัติธรรม และประชาชนทั่วไปเกิดความสนใจศึกษาคำศัพท์บทบาลีที่จำเป็นต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาซึ่งจะส่งผลให้เกิดองค์ความรู้ ปัญญาและศรัทธาในพระพุทธศาสนา

องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

คณะวิจัยได้รวบรวมเรียบเรียงคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาจัดเป็นชุดความรู้ตามหมวดต่าง ๆ ได้เป็น 2 หมวดคือ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร และ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดคำศัพท์ทั่วไป และสามารถสรุปเป็นองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยเป็นรูปภาพ ดังนี้

“แผนผังมโนทัศน์องค์ความรู้ใหม่ของชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร”

ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่อง นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา คณะผู้วิจัยพบว่ายังมีประเด็นที่เป็นสาระสำคัญที่น่าสนใจศึกษาค้นคว้าอีกมาก เนื่องด้วยคำศัพท์ที่เป็นบทบาลีพระไตรปิฎกนั้น มีบทบาลีที่เป็นแนวทางในการปฏิบัติกรรมฐานทั้งด้านสมณะและวิปัสสนาครบถ้วนบริบูรณ์แต่ยังไม่ได้แยกธาตุ วิภัตติ ปัจจัยและแปลความหมายสำหรับผู้ที่ไม่ใช่ชาวพุทธภาษาบาลี จากบทบาลีที่เป็นต้นฉบับด้วยคัมภีร์หลักภาษาคือกลุ่มคัมภีร์สังคหะวิเสส คณะผู้วิจัยเห็นว่าเป็นประเด็นที่

จะศึกษาวิเคราะห์ถอดแบบองค์ความรู้ในบทบาติเพื่อเป็นแนวปฏิบัติที่ดีสำหรับผู้แรกเริ่มในการปฏิบัติ
กรรมฐาน

ภาคผนวก ข

กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการนำผลจากโครงการวิจัยไปใช้ประโยชน์

1. กิจกรรมด้านการเรียนการสอนในสถาบันการศึกษา

ในการวิจัยเรื่อง นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ครั้งนี้ ได้ทำการรวบรวมคำศัพท์นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาอันเป็นคำภาษาบาลีที่ใช้เป็นสื่อในการสอนการเจริญสมณะและวิปัสสนาโดยยึดแนวทางในการเลือกคำศัพท์ในมหาสติปัฏฐานสูตรเป็นหลัก มีคำว่า กาย เวทนา จิต ธรรม เป็นต้น ที่เป็นความรู้พื้นฐานก่อนที่โยคีผู้ปฏิบัติจะเข้าสู่ภาคปฏิบัติควรรู้เป็นเบื้องต้น คณะผู้วิจัยจะได้แยกแยะรากศัพท์ที่ประกอบด้วย ธาตุ ปัจจัย และวิภัตติ กระบวนการสร้างคำศัพท์ด้วยสูตรทางไวยากรณ์ รูปวิเคราะห์ของคำศัพท์พร้อมความหมายในประโยคที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาอันจะเป็นคู่มือและสื่อการสอนที่ช่วยให้ผู้สอนสามารถอธิบายคำศัพท์และที่มาของคำศัพท์ที่ใช้ในการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐานได้เป็นอย่างดีมีประสิทธิภาพ

ในงานวิจัยนี้ คณะผู้วิจัยเริ่มต้นด้วยการรวบรวมคำศัพท์ภาษาบาลีที่จำเป็นต่อการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนา จัดสร้างวิเคราะห์รากศัพท์ที่ประกอบด้วย ธาตุ ปัจจัย และวิภัตติ ตามหลักไวยากรณ์และจัดทำชุดองค์ความรู้เกี่ยวกับคำศัพท์วิปัสสนาภาวนา แล้วสรุปผลการวิจัยพร้อมทั้งเสนอแนะประเด็นเพิ่มเติมเพื่อความสมบูรณ์ทางวิชาการ ทั้งนี้ ได้ดำเนินการจัดทำกระบวนการสร้างคำศัพท์ รูปวิเคราะห์ และความหมายตามลำดับ อาทิเช่น

กาย ภาษาบาลีใช้ว่า กาย (กฺ + √อิ/อฺย คฺติย-ไป + ณ) คำศัพท์ว่า กาย มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

กฺวจิตานํ อาโย อฺปฺปตฺติภูฏานนฺติ กาโย, เอเกกาเปกฺขาย อฺปฺปญฺเจน กสงฺขาตา อวยฺวา อายนฺติ ยสฺมี โส กาโย, กฺวจิตานํ เกสาทินํ อาโยติ กาโย, โส วยาววยวานมฺปฺปตฺติภูฏานํ กาโยติ อิศฺสมฺภูโห วุตฺโต. ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่เกิดของสิ่งสกปรกทั้งหลาย, ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่ไป ของอวัยวะทั้งหลายที่ชื่อว่า กะ เหตุมีน้อยเมื่อมุ่งถึงแต่ละ ส่วน, กอง ท่านกล่าวไว้ในที่นี้ว่า “ส่วนของสิ่งสกปรกมีผมเป็นต้น ชื่อว่ากาย เปรียบเหมือนร่างกายนั้นเป็นที่เกิดขึ้นของอวัยวะทั้งหลาย”

องคฺปจฺจกานํ เกสาทินนฺจ ฐมนานํ สฺมฺภูญฺเจน หตฺถิกายรทฺถายาทโย วยฺ กาโย ชื่อว่า กาย เพราะมีความหมายว่าหมู่ของอวัยวะน้อยใหญ่และธรรมทั้งหลายเหมือนร่างกายช้าง และตัวถั่งรถ เป็นต้น

อยนฺติ เอตฺถาติ อาโย เกสาทโย เอตฺถ สรีเร อายนฺติ ปวตฺตฺนฺติ อิติ ตสฺมา อิทํ สรีรํ อาโย. กฺวจิตานํ เกสาทินํ อาโย อฺปฺปตฺติเทโส กาโย. ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่เกิดของส่วนทั้งหลายมีผม เป็นต้นที่น่ารังเกียจ

อายนฺติ เอเตนาติ อาโย ฐมนฺนา เอเตน วิญญตฺติสงฺขาเตน ฐมนฺนํ การณฺญเตน อายนฺติ อฺปฺปชฺชนฺติ อิติ ตสฺมา โส ฐมฺโม อาโย วิญญตฺติ. กฺวจิตฺ อาโย กาโย. อิศ ภายสทฺโท ภายวิญญตฺติ-วาทโก. ชื่อว่าอายะ เพราะวิเคราะห์ว่า ธรรมทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นด้วยธรรมคือเหตุ กล่าวคือ วิญญูติ

นั่น เพราะเหตุที่นั่น ธรรมนั้น ชื่อว่าอายะ หมายถึงวิญญูติ. ความเกิดขึ้นที่น่ารังเกียจ ชื่อว่ากายะ. ในที่นี้ กาย-ศัพท์ มีความหมายว่ากายวิญญูติ.

-ขั้นตอนการทำตัวรูป กาย ศัพท์ ดังนี้

กระบวนการสร้างคำว่า กาย มาจาก กุ บทหน้า อิ-ธาตุ มีความหมายว่า ไป		
ขั้นตอน	กระบวนการ	สูตรที่อ้างอิง
กุ + อิ	อิ ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตุโว.
กุ + อิ + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสรูปทาทิโต ณ.
กุ + อิ + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อญเณ กิต.
กุ + อิ + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิต วิย ฆานุพนุโธ.
กุ อุ + อิ + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
กุ อุ + อิ + ฆ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตาน โณ โลป.
กุ อุ + อิ>เอ + อ	วุทธิ อิ เป็น เอ	อสิโยคนตสสุ วุทธิ การิตเ.
กุ อุ + เอ>อาย + อ	เปลี่ยน เอ เป็น อาย	เต อวายา การิตเ.
กุ อุ + อาย อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรุ สเรนฯ.
กุ ฐ + อาย ษ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปปัจจยาติมหิฯ.
สำเร็จรูปเป็น กาย		

แท้จริง รูปกาย พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์ว่า กาย ในพระสูตรนี้เหมือนกายข้างและ กายและตัวถึงรถเป็นต้น เพราะเป็นที่รวมแห่งอวัยวะน้อยใหญ่และแห่งธรรมทั้งหลายมีผมเป็นต้น ก็ รูปกาย ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่รวม ฉนใด รูปกาย ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่มาแห่งสิ่งที่น่าเกลียดทั้งหลาย ก็ฉนนั้น เพราะรูปกายนั้น เป็นที่มาแห่งสิ่งที่น่าเกลียดทั้งหลาย คือสิ่งที่น่าขยะแขยงยิ่ง แม้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่ากาย กาย ชื่อว่าอายะ เพราะเป็นแดนเกิด ถามว่า อะไรเกิด ตอบว่า ธรรมมีผมเป็นต้นที่น่าเกลียดเกิด ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่มาแห่งสิ่งที่น่าเกลียดทั้งหลายด้วยอาการอย่างนี้

กายายตนะนั้น เป็นไฉน? กายใด เป็นปสาทรูป อาศัสมหาภูตรูป 4 นับเนื่องในอัทภาพ เป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้, สัตว์นี้ ถูกต้องแล้ว หรือถูกต้องอยู่ หรือจักถูกต้อง หรือพึงถูกต้อง ซึ่ง โภฏฐัพพะอันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ด้วยกายใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้, นี้ เรียกว่า กายบ้าง กายายตนะบ้าง กายธาตุบ้าง กายินทรีย์บ้าง โลกบ้าง ทวารบ้าง สมุทรร้าง ปันพระ บ้าง เขตบ้าง วัตถุบ้าง ผังนี้บ้าง บ้านว่างบ้าง รูปทั้งนี้เรียกว่า กายายตนะ

เวทนา ภาษาบาลีใช้ว่า เวทนา (วิท ญาณมงคลเย-รู้, ความเป็นมงคล, ภาเว-ความมี, วิม สนลาภตุฏฐย-พิจารณา, ได้, ยินดี, อนุภวนิวาสาชยานเถริเย-เสวย, อาศัยอยู่, พุด, มั่นคง + ยุ + อา) คำว่า เวทนา มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

เวทยตีติ เวทนา ชื่อว่าเวทนา เพราะเสวย (อารมณ์). เวทยตีติ เวทนา. อารมมณรส อนุ-ภวตีติ วา. ชื่อว่าเวทนา เพราะรู้ หรือเสวยรสแห่งอารมณ์.

วิทิตา เวทนาติ สามณฺณโต อุททสสนเนน วิทิตา เวทนา. ฯเปฯ เวทนาสุ ตาว สุขทุกขา ปากฎา, อุเปกขา ปน สุขุมมา ทุปปริคคหา, น สฎฐุ ปากฎา. สापิ จสส ปากฎา โหติ. คำว่า เวทนา จึง ปรากฏ ได้แก่เวทนาที่ปรากฏด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยความเสมอกัน. ฯลฯ บรรดาเวทนา

ทั้งหลาย สุขเวทนาและทุกข์เวทนาปรากฏชัดก่อน ส่วนอุเบกขาเวทนาละเอียด กำหนดถือเอาได้ยาก ไม่ปรากฏด้วยดี และเมื่อเบกขานั้นก็ย่อมเป็นอันปรากฏแล้วแก่พระโยคินั้น.

-ขั้นตอนการทำตัวรูป เวทนา ศัพท์ ดังนี้

กระบวนการสร้างคำว่า เวทนา มาจาก วิท-ธาตุ มีความหมายว่า รู้, เสวย ฯลฯ		
ขั้นตอน	กระบวนการ	สูตรที่อ้างอิง
วิท	วิท ชื่อว่า ธาตุ	ภูวาทโย ธาตุโว.
วิท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปเนกสสรสส.
วิท + ยู	ลง ยู ปัจจัย	อิตถิมตยโว วา.
วิท + ยู	ยู ชื่อว่า กิต	อณฺเณ กิตฺ.
วิท + ยู > อน	เปลี่ยน ยู เป็น อน	อนกา ยูณฺวณฺ.
ว อิท + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหิจิตมสฺสรํ สเรนฯ.
ว อิท > เอ ท + อน	วูทธิ อิท เป็น เอ	อณฺเณสุ จ.
เวทน	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ฺยุตเต.
เวทน + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตถิมโต อาปจฺจโย.
เวทน อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหิจิตมสฺสรํ สเรนฯ.
เวทน อ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาติมฺหิฯ.
เวทนา	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ฺยุตเต.
สำเร็จรูปเป็น เวทนา		

พระพุทธองค์ตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อะไรเรียกว่าเวทนา? เพราะเสวยอารมณ์สุขบ้าง เสวยอารมณ์ทุกข์บ้าง เสวยอารมณ์ไม่สุขไม่ทุกข์บ้าง จึงเรียกว่าเวทนา” ก็คือความรู้สึกสบาย ความรู้สึกไม่สบาย และรู้สึกเฉย ๆ

ชื่อว่าเวทนา เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า เสวยคือกิเลสของอารมณ์ มีลักษณะที่จตุกะ ดังนี้

- 1) มีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ
- 2) มีการเสวยรสอารมณ์เป็นกิจ
- 3) มีความเสวยอารมณ์ที่ชอบเป็นกิจ
- 4) มีความพอใจทางใจเป็นปัจจุภูฐาน
- 5) มีปัสสัทธิเป็นปทัฐาน

เวทนานุปัสสนา แปลว่า ปัญญาตามพิจารณาเห็นเวทนาเนื่อง ๆ หมายความว่า ผู้ปฏิบัติธรรมกำหนดเวทนา คือ เอาเวทนาเป็นอารมณ์ จนสามารถเห็นความเกิดดับของเวทนา และได้บรรลุมรรคผลนิพพานเป็นปริโยสาน

บาลีว่า “เวทนาสุ เวทนานุปัสสี” แปลว่า ตามกำหนดเห็นอาการของเวทนาอย่างหนึ่งในบรรดาอาการเวทนาทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ที่เป็นทุกข์ สุข หรือเบกขาทั้งทางกายทางใจ

การตามรู้เวทนา ยังเห็นความเกิดดับของเวทนา ดังพระพุทธพจน์ว่า เธอตามรู้สภาวะความเกิดขึ้นในเวทนาอยู่บ้าง ความดับบ้าง ทั้งความเกิดดับในเวทนาอยู่บ้างเธอย่อมเข้าไปตั้งสติว่าเวทนามี ก็เพียงสักว่าเอาไว้รู้ เอาไว้ระลึกเท่านั้น เธออยู่อย่างไม่ถูกตัณหาที่ ฐิติเข้าอาศัย และไม่ถือมันอะไร ๆ ในโลก ในมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

ภิกษุในพระศาสนา นี้ เมื่อเสวยสุขเวทนา ย่อมรู้ชัด ว่าเสวยสุขเวทนาอยู่ เมื่อเสวยทุกข์เวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยทุกข์เวทนาอยู่ เมื่อเสวยอุเบกขาเวทนา ย่อมรู้ชัดว่าเสวยอุเบกขาเวทนาอยู่”

การพิจารณาเวทนามี 3 อย่างคือ

1) สุขเวทนา คือ ความรู้สึกทางกาย ได้แก่ ความสบายกาย ความโล่ง เป็นต้น ผู้ปฏิบัติตามกำหนดรู้สุขเวทนา ตามความเป็นจริง ย่อมรู้ชัดว่า มีเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนไม่มีเราของเรา

2) ทุกขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นทุกข์ทางกาย ได้แก่ ความเจ็บ ปวด เมื่อย ชา คัน ร้อน เย็น จุกเสียดเหนื่อย เป็นต้น ผู้ปฏิบัติตามกำหนดรู้ทุกข์เวทนา ตามความเป็นจริงย่อมรู้ชัดว่า มีเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่มีเรา ของเรา

3) อุเบกขาเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นกลาง ไม่สุขไม่ทุกข์ เมื่ออุเบกขาเวทนาเกิดขึ้นก็รู้ว่า ไม่สุขไม่ทุกข์ คือ เฉย ๆ

สถาบันการศึกษาสามารถนำองค์ความรู้และกระบวนการศึกษาวิจัยไปประยุกต์ใช้ในการเรียนการสอนระดับปริญญาตรี โท เอก ในรายวิชาเกี่ยวกับสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน และพระพุทธศาสนา ประกอบด้วยสถานศึกษาเหล่านี้ คือ

-มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม และสถาบันการศึกษาอื่น ๆ ที่จัดการเรียนทางด้านสมณะและวิปัสสนาทางพระพุทธศาสนาและภาษาบาลี สามารถนำชุดความรู้ที่เกิดจากการวิจัย คือ คัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์บทบาลี แนวทางการวิเคราะห์บทบาลีในพระไตรปิฎก และบทบาลีในคัมภีร์ภาษาบาลี ที่เกี่ยวกับการอธิบายคำศัพท์ทางสมณะและวิปัสสนา อาจารย์ประจำหลักสูตรสามารถนำผลการศึกษามำกำหนดเป็นนโยบายในการจัดทำและพัฒนาหลักสูตรการเรียนการสอนในมหาวิทยาลัย

-นักวิชาการและบุคคลทั่วไป สามารถนำองค์ความรู้ที่ได้จากการวิเคราะห์บทบาลีตามแนวกลุ่มคัมภีร์สหทวิเสสด้านคำศัพท์และความหมายของบทบาลีในการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนา นำไปใช้ได้อย่างถูกต้องไม่ผิดพลาดคลาดเคลื่อน

2. กิจกรรมด้านวิชาการ

-งานวิจัยเรื่อง **นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา** เป็นงานวิจัยใช้เป็นคู่มือการเรียนการสอนคำศัพท์ด้านสมณะและวิปัสสนาโดยมีกระบวนการสร้างคำศัพท์บทบาลีแบบโบราณที่มีปรากฏในพระพุทธศาสนา ซึ่งคณะผู้วิจัยได้นำก็จฉายนสูตรเป็นหลักในการประกอบรูปศัพท์ และมีคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาอื่น ๆ ที่นำมาอ้างอิงไว้ในบางศัพท์ที่ไม่อาจประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของคัมภีร์ก็จฉายนได้ ตำราไวยากรณ์นอกจากคัมภีร์ก็จฉายนที่อ้างถึงในเรื่องนี้มีอีกหลายคัมภีร์อาทิเช่น ปทรูปสิทธิ สัททนิติ อภิธานป์ที่ปิกาสูจิ ธาตวัตถสังคหปาฐนิสสยะ โมคคัลลานพยาकरणะ ล้วนเป็นกลุ่มคัมภีร์สหทวิเสสที่เป็นเครื่องมือในการศึกษาภาษาบาลีที่ประเทศไทยเราขาดช่วงไป ทั้งที่โดยความเป็นจริง บุรพาจารย์ได้ศึกษาสืบทอดกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ และในปัจจุบันก็มีสำนักเรียนหลายแห่งที่กำลังฟื้นฟูการเรียนคัมภีร์กลุ่มสหทวิเสสเหล่านี้ที่เราได้ยืนยันว่า มূলก็จฉายน ดังนั้น ในรายงานวิจัยนี้ จึงได้ทำการวิเคราะห์และวินิจฉัยบทบาลีที่เกี่ยวกับการปฏิบัติ

สมณะและวิปัสสนาเหล่านี้ โดยใช้คัมภีร์หลักภาษาจากคัมภีร์สัทททาวิเสสเป็นเครื่องมือในการศึกษาวิเคราะห์ดังกล่าว

-มีการพัฒนาทักษะในการค้นคว้าและการวิจัยให้กับนิสิตในระดับปริญญาตรี โท และ เอก ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เพื่อการเรียนรู้ในมิติที่หลากหลาย เช่น การจัดการศึกษาอิสระ การจัดสัมมนา ระเบียบวิธีวิจัยด้านคำศัพท์บาลีที่เกี่ยวกับสมณะและวิปัสสนา อันเป็นการอนุรักษ์คัมภีร์บาลีสัทททาวิเสสเพื่อให้พุทธศาสนิกชนทั้งหลายได้ตระหนักถึงพระธรรมคำสอนต่าง ๆ ที่อยู่ในรูปของบทบาลีพระไตรปิฎก เมื่อแปลเป็นภาษาไทยแล้ว ผู้สนใจจะได้ศึกษาค้นคว้าง่ายและสะดวกยิ่งขึ้น

-มีการหารือรับฟังความคิดเห็นและขอเสนอแนะจากพระเถรานุเถระ ผู้บริหารและบุคลากรของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมพระพุทธศาสนา เพื่อวิเคราะห์หาแนวทางการอนุรักษ์คัมภีร์บาลีสัทททาวิเสส และคำศัพท์ที่ใช้ในการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน โดยเฉพาะในสวนที่เกี่ยวกับบทบาลีพระไตรปิฎกใหม่มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น

ภาคผนวก ค

ตารางเปรียบเทียบวัตถุประสงค์ กิจกรรมที่วางแผนไว้
และกิจกรรมที่ได้ดำเนินการมาและผลที่ได้รับของโครงการ

กิจกรรม	ผลที่ได้รับ	บรรลุ วัตถุประสงค์	โดยทำให้
1. เพื่อศึกษาชุดความรู้ นามานุกรมศัพท์ วิปัสสนาภาวนา	พบว่า คำศัพท์วิปัสสนาภาวนา ที่ศึกษาค้นคว้าในคัมภีร์ พระพุทธศาสนา แบ่งเป็น วรรคตามหลักภาษาบาลี โดย จัดเป็นหมวดหมู่หรือวรรค ตามฐานกรณ์ที่เกิด ดังนี้ (1) กวรรค อาทิเช่น กรรม, กามฉันทะ, กายานู- ปัสสนาสติปัญญา, กายายต นะ, กำจัดอภิชฌาและ โทมนัสในโลกได้, ขณิกสมาธิ, ขันธ, คือนิวรรณ์ 5, คือ โพชฌงค์ 7, คืออริยสัจ 4, คืออายตนะภายใน 6 และ อายตนะภายนอก 6, คือ อุปาทานขันธ 5 (2) จวรรค อาทิเช่น จักขายตนะ, จงกรม, จิต, จิต ตูปาทะ, จิตตานุปัสสนาสติ ปัญญา, จิตมีราคะ- ปราศจากราคะ จิตมีโทสะ- ปราศจากโทสะ จิตมีโมหะ- ปราศจากโมหะ จิตหลุด- พ้นชาน จิตเป็นมหัคคตะ-ไม่ เป็นมหัคคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่ง กว่า-ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิต เป็นสมาธิ-ไม่เป็นสมาธิ จิต	ข้อที่ 1	ทำให้ทราบภาษาบาลี เป็นคำศัพท์หลักในการ อธิบายความหมายของ การเจริญสมณะและ วิปัสสนา เป็นภาษา รักษาพระพุทธพจน์ที่ พระพุทธเจ้าทรงใช้ ประกาศคำสอนในการ ปฏิบัติสมณะและ วิปัสสนาเพื่อเข้าถึง มรรค ผล นิพพาน สาวก ผู้ที่สืบทอด พระพุทธศาสนาต้องมี ความรู้ความเข้าใจใน หลักภาษาบาลีอย่าง แตกฉาน เพราะ คำศัพท์ภาษาบาลีมี ความหลากหลายทั้ง ด้านความหมายและ คำศัพท์ วิธีดำเนินการ สร้างคำศัพท์ที่เลือกมา เป็นกรณีศึกษาสามารถ แยกเป็น ธาตุ วิภัตติ ปัจจัย และกระบวน การสร้างโดยอ้างสูตร จากกลุ่มคัมภีร์สหทา- วิเสส ทั้งนี้ คณะผู้วิจัย ได้คัดเลือกคำศัพท์ที่

	<p>หลุดพ้นแล้ว-ไม่หลุดพ้นแล้ว, เจโตวิมุตติ, ซึ่งชาคคพอันเขา ทั้งไว้ในป่าช้า, ฌานสมาบัติ, ญาณ, ญาณทัสสนวิสุทธิ</p> <p>(3) ตวรรค อาทิเช่น ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า, ตรุณ วิปัสสนา, ตั้งกายตรง, ทวาร, ทักขิไณยสงฆ์, ทำความรู้สึ กตัว (ในการก้าวไป การถอย กลับ, ในการแลดู การเหลียว ดู, ในการคู้เข้า การเหยียด ออก, ในการครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร, ในการฉัน การดื่ม การเคี้ยว การล้้ม, ใน การถ่าย อุจจาระ และ ปัสสาวะ, ในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การ พุด การนิ่ง), ทิฏฐิสัมปันนะ, ทิฏฐิวิสุทธิ, ทิฏฐิปัตตะ, ทุกขสัมมสนะ, ทุกขลักษณะ, ัมมานุสारी, ธาตุ, ัมมา นุปัสสนาสติปัญญา, นั่งคู้ บัลลังก์, นาม, นามรูป ปริจเฉทญาณ, นิโรธสมาบัติ, นิพพาน, นิพพิทาญาณ</p> <p>(4) ปวรรค อาทิเช่น บริกรรม, บริกรรมภาวนา, บุญ, ปัคคหะ, ปัจจยปริคคห ญาณ, ปัจจเวกขณญาณ, ปัญญา, ปัญญาวิมุตติ, ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ, ปฏินิสัคคานุปัสสนา, ปฏิ-สังขญาณ, ปฏิสัมภิตาญาณ, ปริเทวะ, ปริญญา, ปุถุชน, ไปสู่ป่า ไปสู่โคนไม้ ไปสู่เรือน ว่าง, ผลญาณ, ผลสมาบัติ,</p>		<p>เป็นบทบาททั้งที่เป็น บทเดียว หลายบท และประโยคมาจาก หมวดของสติปัญญา 4 และจากหมวดธรรม อื่น ๆ ที่ปรากฏในพระ ไตรปิฎกเป็นหลักโดย จัดหมวดหมู่ตามฐาน การณ์อักษรภาษาบาลี จากพยัญชนะวรรคไป จนถึงอวรรค</p>
--	---	--	---

	<p>พิจารณาเห็นกายในกายอยู่, พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่, พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่, พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่, พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่, พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่, ภาวังคจิต, ภาวนา, ภังคญาณ, ภังคานุปัสสนาญาณ, ภยญาณ หรือ ภยตูปัฏฐานญาณ, มรรคมืองค์ 8, มรณะ, มิจฉาทิฎฐิ, มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ, มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก, มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ฯลฯ, มีธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม, มุญจितุกัมมตา ญาณ, เมตตาเจโตวิมุตติ, เมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า “เราเดิน”, เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่า “เรายืน”, เมื่อดำรงกายอยู่ โดยอาการใด ๆ ก็รู้ชัดกายที่ดำรงอยู่โดยอาการนั้น ๆ, เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้ายาว” เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกยาว” เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้าสั้น” เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกสั้น”, เมื่อเสวยสุขเวทนาจึงรู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนา” เมื่อเสวยทุกขเวทนาจึงรู้ชัดว่า “เราเสวยทุกข-</p>		
--	--	--	--

	<p>เวทนา” ฯลฯ</p> <p>(5) อวรรค อาทิเช่น โยคี, โยนิโสมนสิการ, รูปฌาน, ลักขณูปนิชฌาน, วัฏฏะ, วัตถุรูป, วสี, วิถิจิต, วิปลาสธรรม, วิปัสสนาญาณ, วิปัสสนาภาวนา, วิปัสสนาญาณิก, วิปัสสนูปกิเลส, วิมุตติ, วิมุตติสุข, วิโมกข์, วัฑฒิต, วิสุทธิ, ภูฏานคามินีวิปัสสนา, โวทาน, ศรัทธา, ศีล, สกทาคามี, สติปัญญา, สมถภาวนา, สมถยานิก, สมาทาน, สมาธิ, สมาบัติ, สังขารูปกขาญาณ, สัจจะเวทิตนโรธสมาบัติ, สัตตักขัตตูปรมโสดาบัน, สัตว์, สัทธรรม, สัทธานุสารี, สัทธาวิมุต, สันตติ, สัมปชัญญะ, สัมมสนญาณ, สัมมปธาน, สัมมาทิฏฐิ, สำเนียงกว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวงหายใจเข้า” สำเนียงกว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวงหายใจออก”, สำเนียงกว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจเข้า” สำเนียงกว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจออก”, สีขาปัตตวิปัสสนา, สุขวิปัสสก, สุข, สุทวิปัสสนา, เสขะ, โสกะ, โสดาปัตติมรรค, โสดาบัน</p>		
<p>2. เพื่อสร้างชุดความรู้ นามานุกรมศัพท์ วิปัสสนาภาวนา</p>	<p>พบว่า การศึกษาชุดความรู้ นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา เป็นการศึกษา</p>	<p>ข้อที่ 2</p>	<p>ทำให้ทราบถึงกระบวนการสร้างคำศัพท์ บทบาทตามคัมภีร์สหทาวิเสส และรูป</p>

	วิเคราะห์คำศัพท์ตามหลักคัมภีร์สหทททวิเสส เพื่อแยกแยะคำศัพท์บทบาลี โดยแสดงให้เห็นที่มาของคำศัพท์ว่าประกอบด้วยธาตุ วิภัติปัจจัย พร้อมแสดงความหมายและรูปวิเคราะห์ของบทบาลีชุดนามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา การแยกคำศัพท์แล้วนำมาผสมผสานให้เป็นบทบาลีซึ่งเป็นกระบวนการสร้างคำศัพท์ตามคัมภีร์สหทททวิเสส		วิเคราะห์คือคำนิยามศัพท์ของบทบาลีแต่ละบท จากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา
3. เพื่อนำเสนอนามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา	พบว่า มีผลงานชุดองค์ความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาแก่พระวิปัสสนาจารย์ และโยคีผู้ปฏิบัติ ได้เรียนรู้ความหมายตรงตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาสามารถเป็นแบบอย่างในการเรียนคำศัพท์วิปัสสนาภาวนาในยุคดิจิทัลได้อย่างเหมาะสมและชุดข้อมูลนี้สามารถนำมาเพื่อพัฒนาเป็นนวัตกรรมใช้ประโยชน์ในทางวิชาการและการสอนวิปัสสนาภาวนา ซึ่งจะก่อให้เกิดความสะดวก เข้าใจง่าย และทันสมัยเพื่อให้พระภิกษุสามเณร หน่วยงานรัฐ องค์กร สถาบันการศึกษา สำนักปฏิบัติธรรม และประชาชนทั่วไปเกิดความสนใจศึกษาคำศัพท์บทบาลีที่จำเป็นต่อการปฏิบัติวิปัสสนา	ข้อที่ 3	ทำให้ทราบถึงคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่จัดเป็นชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนาทั้งสิ้น 535 ศัพท์ สามารถจัดเป็นชุดความรู้ได้ 2 หมวดใหญ่ คือ 1) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร 2) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป ซึ่งประกอบไปด้วย 5 หมวดย่อย คือ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐานชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดเวทนา

	ภาวนาซึ่งจะส่งผลให้เกิดองค์ความรู้ ปัญญาและศรัทธาในพระพุทธศาสนา		นุปีสสนาสติปัญญาฐาน ชุดความรู้นามานุกรม วิปีสสนาหมวดจิตตา นุปีสสนาสติปัญญา และ ชุดความรู้นามานุกรม วิปีสสนาหมวดธัม มานุปีสสนาสติปัญญา และ ชุดความรู้นามานุกรม วิปีสสนาภาวนา ตามหมวดทั่วไป
4. ข้อเสนอแนะอื่น	ทราบถึงประเด็นที่เป็นสาระสำคัญที่น่าสนใจศึกษาค้นคว้าอีกมาก เนื่องด้วยคำศัพท์ที่เป็นบทบาลีพระไตรปิฎกนั้น มีบทบาลีที่เป็นแนวทางในการปฏิบัติกรรมฐาน ทั้งด้าน สมถะ และ วิปีสสนาครบถ้วนบริบูรณ์แต่ยังไม่ได้แยกธาตุ วิภัติปัจจัยและแปลความหมายสำหรับผู้ที่ขาดความรู้ภาษาบาลี จากบทบาลีที่เป็นต้นฉบับด้วยคัมภีร์หลักภาษา คือกลุ่มคัมภีร์สังคหะวิเสส คณะผู้วิจัยเห็นว่าเป็นประเด็นที่จะศึกษาวิเคราะห์ถอดแบบองค์ความรู้ในบทบาลีเพื่อเป็นแนวปฏิบัติที่ดีสำหรับผู้แรกเริ่มในการปฏิบัติกรรมฐาน	ข้อที่ 1-2	ทำให้ได้ข้อเสนอแนะต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการจัดการเรียนรู้คัมภีร์บาลีสัททวารวิเสส และสมถวิปีสสนาอันเป็นมรดกทางพระพุทธศาสนา
4. รายงานฉบับสมบูรณ์	ได้รายงานฉบับสมบูรณ์ที่สามารถตอบวัตถุประสงค์ของโครงการวิจัยทั้ง 3 ข้อ คือ (1) เพื่อศึกษาชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปีสสนา	ข้อ 1-2	ได้รายงานการวิจัยที่มีคุณค่าสามารถตอบวัตถุประสงค์ของการวิจัยและการส่งเสริมการจัดการเรียนรู้อันคัมภีร์บาลีสัททวารวิเสสจาก

	ภาวนา (2) เพื่อสร้างชุดความรู้ นามานุกรมศัพท์วิปัสสนา ภาวนา (3) เพื่อนำเสนอนามานุ กรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา		คัมภีร์ภาษาบาลีมีพระ ไตรปิฎกเป็นต้นอันเป็น มรดกทางพระพุทธ- ศาสนาด้านคำศัพท์บท บาลีในการปฏิบัติสมณะ และวิปัสสนา
--	--	--	---

ภาคผนวก ง

แบบสรุปโครงการวิจัย

สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

สัญญาเลขที่	ว.064 / 2565 MCU RS 800765064
ชื่อโครงการ	นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
หัวหน้าโครงการ	พระมหาโกมล กมโล, รศ.ดร. อาจารย์ประจำ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม โทรศัพท์ 093-2926941 Email: Pali.2015Kamaro@gmail.com

หลักการและเหตุผล

ภาษาเป็นเครื่องมือการสื่อสารอันทรงอิทธิพลต่อวิถีชีวิตที่คนจะต้องเรียนรู้ และตระหนักว่าภาษานั้นเป็นเพียงเครื่องมือสื่อให้เข้าถึงความจริงและความประสงค์ที่ผู้ต้องการสื่อสาร โดยเฉพาะภาษาบาลีนั้น เป็นภาษาหนึ่งที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการสื่อสารหลักธรรมของพระองค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า **ภาสนติ อตถั เอตยาติ ภาสา, มาครภาสาติ** แปลว่า ชื่อว่า ภาษา เพราะเป็นเครื่องกล่าวเนื้อความ มีภาษามคธ (บาลี) เป็นต้น อันเป็นภาษารักษาพระพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ประกาศคำสอนที่เป็นหลักในการปฏิบัติสมณะและวิปัสสนาเพื่อให้เข้าถึง มรรคผล นิพพาน ซึ่งผู้ที่สืบทอดพระพุทธศาสนาต้องมีความรู้ความเข้าใจในหลักภาษาบาลีอย่างแตกฉาน เพราะคำศัพท์ภาษาบาลีมีความหลากหลายทั้งด้านความหมายและคำศัพท์ที่นำไปใช้

ภาษาบาลีนี้มีความหมายว่า “ภาษาที่เป็นระเบียบแบบแผน” หรือ “ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์” เป็นคำที่ใช้เจาะจงเรียกเฉพาะภาษาบาลีที่ใช้บันทึกพระไตรปิฎกเท่านั้น ส่วนภาษาบาลีที่ใช้ในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์ปกรณ์อื่น ๆ เช่นพงศาวดาร เป็นต้น พอจะอนุโลมเรียกว่า “ภาษาบาลี” ได้ในฐานะที่เป็นคัมภีร์อธิบายพระพุทธพจน์ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ดังนั้น ในปัจจุบันเมื่อเอ่ยถึง “ภาษาบาลี” จึงหมายรวมเอาทั้งภาษาบาลีที่ใช้ในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์ภาษาบาลีอื่น ๆ ทั้งหมด

เหตุผลที่พุทธศาสนิกชนในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทเชื่อว่าภาษาบาลีคือภาษามคธ เพราะว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ที่พุทธคยา แคว้นมคธ และประกาศศาสนาในตอนแรกที่แคว้นมคธ ดินแดนแคว้นมคธจึงเป็นเวทีที่พระพุทธเจ้าทรงประสบผลสำเร็จในการประกาศพระพุทธศาสนาในระยะเริ่มแรก พระพุทธเจ้าถึงแม้จะไม่ได้เป็นชาวมคธ แต่ก็ทรงสามารถตรัสภาษามคธได้ เพราะทรงเป็นพระสัพพัญญูในนิรุกติศาสตร์

พระพุทธเจ้าทรงใช้คำที่ใช้สื่อสารกันอยู่ในยุคนั้น เช่นคำว่า วิชชา ธรรม พรหมจรรย์ ธรรมวินัย แม้กระทั่งคำว่า นิพพาน ที่แสดงถึงเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาเป็นคำที่ชาวอินเดียในยุคนั้นใช้พูดและสอนกันอยู่แล้ว แต่พระองค์ทรงนำมาใช้โดยให้ความหมายใหม่ตามทัศนะ

ของพระองค์แทน ดังนั้น ในแง่ของรูปศัพท์จึงเหมือนกัน แต่ความหมายแตกต่างกัน ตัวอย่างเช่นคำว่า ธรรม ที่ท้าวสัทัมบดีพรหมกล่าวถึงเมื่อครั้งที่ทูลอาราธนาให้ทรงแสดงธรรม ท้าวสัทัมบดีพรหมได้ใช้คำว่า ธรรม เหมือนกัน แต่ใช้ในความหมายของธรรมที่ไม่บริสุทธิ์ ดังข้อความว่า “ธรรมที่ผู้มีมลทินทั้งหลายคิดกันแล้วไม่บริสุทธิ์ไม่ปรากฏในชนชาวมคธทั้งหลายมาก่อนแล้วขอพระองค์จงเปิดอริยมรรคอันเป็นประตูนิพพานเถิด...” และอาหารดาบสและอุทกดาบสได้ใช้คำว่า ธรรม เรียกคำสอนในสำนักของท่านทั้งสองด้วยเช่นกัน ส่วนคำอื่น ๆ มีลักษณะเดียวกัน เช่นคำว่า พรหมจรรย์ กับคำว่า ธรรมวินัย มีนัยเดียวกันคือเป็นคำที่ใช้พูดกันโดยทั่วไปในสำนักต่าง ๆ ของอินเดียยุคนั้น ดังที่พระองค์ตรัสเล่าถึงการเสด็จเข้าไปเรียนในสำนักของอาหารดาบสกับอุทกดาบสว่า “ข้าพเจ้าปรารถนาจะประพฤติพรหมจรรย์ในธรรมวินัยนี้” จะเห็นว่าคำเหล่านี้มีใช้กันแล้วในสำนักของอาจารย์ทั้งสอง ฉะนั้น ความเหมือนที่แตกต่างนี้จึงอยู่ที่การให้ความหมายและเนื้อหาเฉพาะของแต่ละสำนักว่ามีความมุ่งหมายถึงเฉพาะธรรมหรือสิ่งใด เช่นคำว่า ธรรม ตามทัศนะของอาหารดาบสหมายถึงข้อธรรมชั้นสูงสุดในสำนักนี้ คือ อากิญจัญญายตนฌาน ตามทัศนะของอุทกดาบส คือ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน แต่ในความหมายของพระพุทธเจ้า คำเหล่านี้หมายถึง วิชชา 3 อริยสัจ 4 ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น หรือหมายเอาเป้าหมายสูงสุดคือนิพพาน จะเห็นว่าในการใช้คำเพื่อเป็นอุบายวิธีแสดงให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจและเข้าถึงสิ่งที่ตรัสรู้แล้วนั้น พระองค์ทรงใช้คำที่มีใช้กันอยู่แล้วในยุคนั้นและเป็นที่ยอมรับกันเป็นอย่างดีว่าหมายถึงอะไร แต่ทรงให้ความหมายใหม่ตามทัศนะของพระองค์เพื่อดึงความสนใจเข้าสู่ความหมายใหม่ที่พระองค์ประสงค์ให้เข้าใจและได้รู้ตามดังข้อความที่กล่าวถึงประเด็นการใช้ภาษาในหนังสือพุทธธรรมตอนหนึ่งว่า การที่ต้องทรงสอนพุทธธรรมท่ามกลางวัฒนธรรมแบบพราหมณ์และความเชื่อถือตามลัทธิต่าง ๆ ของพวกสมณะสมัยนั้นทำให้พระพุทธเจ้าต้องทรงเกี่ยวข้องกับถ้อยคำทางศาสนาในลัทธิความเชื่อถือเหล่านั้นทั้งโดยการทรงได้รับฟังและการตรัสพาดพิงถึงและโดยที่พระองค์ทรงมีพระประสงค์ให้พุทธธรรมเผยแผ่ไปเป็นที่เข้าใจและเป็นประโยชน์แก่ประชาชนอย่างกว้างขวางในเวลาอันรวดเร็วจึงปรากฏว่าพระองค์ทรงมีวิธีการปฏิบัติต่อถ้อยคำทางศาสนาเหล่านี้ เป็นที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งคือไม่ทรงนิยมหักล้างความเชื่อถือในรูปถ้อยคำที่ใช้ แต่ทรงหักล้างเฉพาะตัวความเชื่อถือที่แฝงอยู่เป็นความหมายของถ้อยคำเหล่านั้นกล่าวคือไม่ทรงปฏิเสธหรือขัดแย้งด้วยวิธีรุนแรงทรงนิยมการเปลี่ยนแปลงแบบไม่รู้สึกรู้สึกรูปแบบอ่อนอ่อนผ่อนตามมากกว่าโดยนัยนี้ พระองค์จึงทรงนำคำบัญญัติที่ใช้กันอยู่ในศาสนาเดิมมาใช้ในความหมายใหม่ตามแนวของพุทธธรรมโดยเฉพาะบ้าง ทรงสร้างคุณค่าใหม่ให้แก่ถ้อยคำที่ใช้อยู่เดิมบ้างเช่นใช้ พรหม เป็นชื่อของสัตว์โลกที่เกิดตายประเภทหนึ่งบ้าง หมายถึงบิดามารดาบ้าง

การใช้ภาษาในการประกาศพระศาสนาของพระพุทธเจ้าจึงมีลักษณะเด่นที่สำคัญ พอสรุปเป็นประเด็นได้ดังนี้คือ

1) ทรงใช้ภาษาท้องถิ่นในการประกาศพระศาสนาเป็นที่ทราบกันดีว่าพระองค์ทรงใช้ภาษาของชาวมคธทุกระดับชนชั้นเป็นภาษาในการสั่งสอน เหตุผลสำคัญที่ทรงเลือกใช้ภาษามคธดังกล่าวนี้คือทรงถือเอาความเข้าใจและความสามารถรับรู้ได้เพื่อประโยชน์ฟังได้ฟังถึงของชาว

มคธเป็นหลัก หากมองในแง่นี้บริบทสังคมที่จะสั่งสอนนั้นจึงเป็นตัวกำหนดการใช้ภาษาของพระพุทธรเจ้า เพราะเมื่อทรงตัดสินพระทัยประกาศพระศาสนาในแคว้นมคธ การที่จะทำให้ชาวมคธเข้าใจถึงสิ่งที่พระองค์สอนได้นั้นต้องใช้ภาษาที่ชาวมคธสามารถเข้าใจได้ นั่นคือต้องสื่อด้วยภาษาถิ่นของพวกเขาเอง

2) ทรงใช้ภาษาสามัญที่ไม่ใช่ภาษาชั้นสูง แต่ใช้เป็นสื่อแสดงเหตุผลแห่งความจริง ความถูกต้องและความดีงามเพราะเป้าหมายสำคัญของพุทธกิจคือการช่วยเหลือมนุษย์ให้หลุดพ้นจากความทุกข์ การใช้ภาษาที่ง่ายและเอื้อต่อการบรรลุเป้าหมายนั้น จึงเป็นสิ่งสำคัญ ในประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาได้มีภิกษุสองรูปที่มาจากตระกูลพราหมณ์เสนอให้พระพุทธรเจ้าทรงอนุญาตให้เล่าเรียนธรรมโดยใช้ภาษาสันสกฤตให้มีฉันทลักษณ์เป็นโคลงกาพย์โศลกเหมือนคัมภีร์พระเวทของพราหมณ์ซึ่งถือว่าเป็นภาษาชั้นสูงและเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ เพราะการปล่อยให้ศึกษาเล่าเรียนคำสอนด้วยภาษาเดิมของแต่ละคนจะทำให้คำสอนเสียหายและผิดเพี้ยนได้ แต่ปรากฏว่าพระพุทธรเจ้าไม่ทรงอนุญาตตามที่ภิกษุสองรูปนี้เสนอแต่อย่างใด ไม่เพียงไม่ทรงอนุญาตเท่านั้นยังทรงห้ามการกระทำเช่นนั้นอีกด้วย เป็นที่มาของสิกขาบทข้อหนึ่งความว่า หากภิกษุใดละเมิดหรือฝ่าฝืนกระทำดังกล่าวถือว่ามีความผิดปรับเป็นอาบัติทุกกฏต้องสำนึกตนและปรับปรุงตนเสียใหม่ทั้งไม่ให้ประพฤตินั้นอีกและทรงยืนยันที่จะให้เล่าเรียนคำสอนของพระองค์ด้วยภาษาเดิมคือภาษาชาวมคธ

3) ทรงใช้ภาษา แต่ไม่ทรงยึดติดในภาษาที่ใช้ พระพุทธรเจ้าทรงเล็งเห็นว่าโลกประสบการณ์ของมนุษย์นั้นตกอยู่ในความเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา จึงไม่ประสงค์ที่แสดงด้วยภาษาที่แน่นอนตายตัว ภาษามนุษย์ที่พระพุทธรเจ้าตรัสเรียกชื่อตามโลก (โลกสามัญญา) ภาษาของโลก (โลกนิรุตติ) โวหารของโลก (โลกโวหาร) บัญญัติของโลก (โลกบัญญัติ) ล้วนมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาไปตามสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติและวัฒนธรรมทางวัตถุ พระพุทธรเจ้าจึงทรงใช้วิธีการอธิบายคำและความคิดด้วยการใช้ภาษาที่ไม่สุดโต่งไปด้านใดด้านหนึ่งระหว่างความไม่มีกฎเกณฑ์กับความเคร่งครัดทางภาษา หากแต่ทรงยอมรับและใช้ภาษาตามที่ชาวโลกนิยมใช้กันอยู่ ภาษาที่ชาวโลกใช้กันอยู่อย่างไร พระองค์ทรงใช้อย่างนั้น แต่ไม่ทรงยึดติดและไม่ทรงปฏิเสธภาษาเหล่านั้น

ในการแสดงหลักการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุมรรค ผล นิพพานนั้น พระพุทธรเจ้าทรงใช้คำศัพท์ที่คนทั่วไปใช้กันอยู่ แต่ทรงขยายความหมายให้ตรงตามสภาวะความเป็นจริง ดังคำว่า “กาย” ในสติปัฏฐานสูตรเป็นต้น เป็นคำหนึ่งที่คนทั่วไปคุ้นเคย มีความหมายตามหลักศัพทศาสตร์ 2 อย่าง คือ เทหะ-ร่างกาย และ ราสี-หุ้ม, กอง แต่ในคำว่า กายะ กายานุปัสสนา หรือ กายะ กายานุปัสสี ทรงหมายถึง กองรูป 18 ปรากฏในหมวดอานาปานะ หมวดอิริยาบถ หมวดสัมปชัญญะ หมวดปฏิกุล มนสิการ หมวดธาตุมนสิการ หมวดปาฐา 9 และนีกสิณเป็นต้น ที่ปรากฏด้วยการเจริญกรรมฐาน ภายใน จะเห็นได้ว่า ชุดความรู้คำศัพท์ภาษาบาลีนั้นมีหลากหลาย โดยเฉพาะคำศัพท์ภาษาบาลีที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานมีกระจายกระจายทั่วไป ยังไม่ได้จัดรวบรวมเป็นหมวดหมู่ เพื่อทำเป็นคู่มือและสื่อการสอน การรู้ที่มาและความหมายของคำศัพท์ภาษาบาลีทำให้โยคีผู้ปฏิบัติเข้าใจตัวบทและง่ายต่อการถ่ายทอดให้ผู้อื่น สื่อการเรียนการสอนที่สามารถใช้ได้จริง

จึงจะสามารถสอนภาษาบาลีได้อย่างมีประสิทธิภาพ และส่งผลต่อเนื่องไปถึงผลการอ่านออกเขียนได้ รวมถึงเข้าใจหลักในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานของโยคีผู้ปฏิบัติได้ เมื่อมีคู่มือและสื่อที่ดีแล้ว ผู้สอนย่อมสามารถอธิบายคำศัพท์และที่มาของคำศัพท์ที่ปรากฏใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานได้เป็นอย่างดี

คณะผู้วิจัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ได้เปิดการเรียนการสอนตามหลักสูตร ขณะเดียวกันได้พัฒนาขีดความสามารถของ อาจารย์ภายในสาขาให้มีความรู้ลึกจนที่สุดได้มีความคิดริเริ่มและตระหนักรู้ถึงแนวทางพัฒนาความรู้เชิงบูรณาการด้านภาษาบาลี กล่าวคือมีแนวคิดที่จะพัฒนาองค์ความรู้ทางภาษาบาลีให้แพร่หลายยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแสวงหาความรู้และความสามารถในการบริการวิชาการแก่ชุมชนแบบ บูรณาการ และให้ประสานกับนโยบายการศึกษาไทย ตามแผนยุทธศาสตร์ชาติ 20 ปี และทิศทาง แผนการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2560-2574 ซึ่งหลักสูตรได้จัดบริการวิชาการแก่ผู้สอนภาษาบาลีมา อย่างต่อเนื่องในหัวข้อที่หลากหลาย โดยมุ่งเน้นให้สอดคล้องกับความต้องการของผู้สอนภาษาบาลี และสอดคล้องกับเนื้อหาการจัดการเรียนการสอนวิชาภาษาบาลีของมหาวิทยาลัยในทุกช่วงชั้น รวมถึงคำศัพท์นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาอันเป็นคำภาษาบาลีที่ใช้เป็นสื่อในการสอนการเจริญ สมถะและวิปัสสนา มีคำว่า กรรมฐาน สมถะ กสิณ วิปัสสนา กาย เวทนา จิต ธรรม เป็นต้น ที่เป็น ความรู้พื้นฐานก่อนที่โยคีผู้ปฏิบัติจะเข้าสู่ภาคปฏิบัติควรรู้เป็นเบื้องต้น จึงเป็นความจำเป็นที่ คณะผู้วิจัยจะได้แยกแยะรากศัพท์ที่ประกอบด้วย ธาตุ ปัจจัย และวิภัติ กระบวนการสร้างคำศัพท์ ด้วยสูตรทางไวยากรณ์ รูปวิเคราะห์ของคำศัพท์พร้อมความหมายในประโยคที่ปรากฏในคัมภีร์ พระพุทธศาสนาอันจะเป็นคู่มือและสื่อการสอนที่ช่วยให้ผู้สอนสามารถอธิบายคำศัพท์และที่มาของ คำศัพท์ที่ใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานได้เป็นอย่างดีมีประสิทธิภาพ

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

โครงการวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์โครงการวิจัย 3 ประการดังนี้

1. เพื่อศึกษาชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา
2. เพื่อสร้างชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา
3. เพื่อนำเสนอนามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา

ผลการวิจัย

1. เพื่อศึกษาชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา

ภาษาบาลีเป็นคำศัพท์หลักในการอธิบายความหมายของการเจริญสมถะและวิปัสสนา เป็นภาษารักษาพระพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ประกาศคำสอนในการปฏิบัติสมถะและวิปัสสนา เพื่อเข้าถึง มรรค ผล นิพพาน สาวกผู้ที่สืบทอดพระพุทธศาสนาต้องมีความรู้ความเข้าใจในหลัก ภาษาบาลีอย่างแตกฉาน เพราะคำศัพท์ภาษาบาลีมีความหลากหลายทั้งด้านความหมายและ คำศัพท์ วิธีดำเนินการสร้างคำศัพท์ที่เลือกมาเป็นกรณีศึกษาสามารถแยกเป็น ธาตุ วิภัติ ปัจจัย และกระบวนการสร้างโดยอ้างอิงสูตรจากกลุ่มคัมภีร์สัททวาวิเสส ทั้งนี้ คณะผู้วิจัยได้คัดเลือกคำศัพท์ที่เป็นบทบาททั้งที่เป็นบทเดียว หลายบท และประโยคมาจากหมวดของสติปัฏฐาน 4 และจากหมวด ธรรมอื่น ๆ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นหลักโดยจัดหมวดหมู่ตามฐานนกรณอักษรภาษาบาลีจาก

พยัญชนะวรรคไปจนถึงอวรรค

คณะผู้วิจัยได้ศึกษากระบวนการสร้างและการวิเคราะห์คำศัพท์จากคัมภีร์ต่าง ๆ โดยนำมาเป็นกรณีศึกษาจำนวน 137 คำดังกล่าวที่ได้นำเสนอแล้วในบทที่ 2 ทำให้ทราบว่า คำศัพท์ที่มีความหมายหลากหลายเป็นการอธิบายตามความหมายของธาตุที่ประกอบเป็นบทบาทซึ่งสอดคล้องกับหลักธรรมของพระพุทธเจ้าอันมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล

คำศัพท์วิปัสสนาภาวนาที่ศึกษาค้นคว้าในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แบ่งเป็นวรรคตามหลักภาษาบาลี โดยจัดเป็นหมวดหมู่หรือวรรคตามฐานกรรมที่เกิด ดังนี้

(1) กวรรค อาทิเช่น กรรม, กามฉันทะ, กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน, กายายตนะ, กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้, ขณิกสมาธิ, ชันธ, คือนิวรรณ์ 5, คือโพฆณงค์ 7, คืออริยสัจ 4, คืออายตนะภายใน 6 และอายตนะภายนอก 6, คืออุปาทานขันธ 5

(2) จวรรค อาทิเช่น จักขายตนะ, จงกรม, จิต, จิตตูปปาทะ, จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน, จิตมีราคะ-ปราศจากราคะ จิตมีโทสะ-ปราศจากโทสะ จิตมีโมหะ-ปราศจากโมหะ จิตหตหู่-ฟุ้งซ่าน จิตเป็นมหัคคตะ-ไม่เป็นมหัคคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า-ไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิ-ไม่เป็นสมาธิ จัดหลุดพ้นแล้ว-ไม่หลุดพ้น แล้ว, เจโตวิมุตติ, ซึ่งซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า, ฌานสมาบัติ, ญาณ, ญาณทัสสนวิสุทธิ

(3) ตวรรค อาทิเช่น ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า, ตรุณวิปัสสนา, ตั้งกายตรง, ทวาร, ทักขิไณยสงฆ์, ทำความรู้สึกตัว (ในการก้าวไป การถอยกลับ, ในการแลดู การเหลียวดู, ในการคู้เข้า การเหยียดออก, ในการครองสังฆาฏิ บาตร และจีวร, ในการฉัน การตีม การเคี้ยว การลิ้ม, ในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ, ในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง), ทิฏฐิสัมปันนะ, ทิฏฐิวิสุทธิ, ทิฏฐิปัตตะ, ทุกขสัมมสนะ, ทุกขลักษณะ, ธัมมานุสारी, ธาตุ, ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน, นิ่งคู้บัลลังก์, นาม, นามรูปปริจเฉทญาณ, นิโรธสมาบัติ, นิพพาน, นิพพิทาญาณ

(4) ปวรรค อาทิเช่น บริกรรม, บริกรรมภาวนา, บุญ, ปัดคหะ, ปัจจยปริคคหญาณ, ปัจจเวกขณญาณ, ปัญญา, ปัญญาวิมุตติ, ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ, ปฏินิสัสคคานุปัสสนา, ปฏิสังขาญาณ, ปฏิสัมภิตาญาณ, ปริเทวะ, ปริญญา, ปุณฺชน, ไปสู่ป่า ไปสู่โคนไม้ ไปสู่เรือนว่าง, ผลญาณ, ผลสมาบัติ, พิจารณาเห็นกายในกายอยู่, พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่, พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่, พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่, พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่, พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่, ภาวังคจิต, ภาวนา, ภัคญาณ, ภัคคานุปัสสนาญาณ, ภยญาณ หรือ ภยตูปุฏฐานญาณ, มรรคมืองค์ 8, มรณะ, มิจฉาทิฏฐิ, มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ, มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก, มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ฯลฯ, มีธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม, มุญจิตุกัมยตา ญาณ, เมตตาเจโตวิมุตติ, เมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า “เราเดิน”, เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่า “เรายืน”, เมื่อดำรงกายอยู่โดยอาการใด ๆ ก็รู้ชัดกายที่ดำรงอยู่โดยอาการนั้น ๆ, เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้ายาว” เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกยาว” เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้าสั้น” เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกสั้น”, เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนา” เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนา” ฯลฯ

(5) อวรรค อาทิเช่น โยคี, โยนิโสมนสิการ, รูปฌาน, ลักษณะุปนิชฌาน, วัฏฏะ, วัตถุ

รูป, วลี, วิถีจิต, วิปัสสนาธรรม, วิปัสสนาญาณ, วิปัสสนาภาวนา, วิปัสสนายานิก, วิปัสสนูปกิเลส, วิมุตติ, วิมุตติสุข, วิโมกข์, วิรติ, วิสุทธิ, ญาณฐานคามินีวิปัสสนา, โวทาน, ศรัทธา, ศีล, สกทาคามี, สติปัฏฐาน, สมถภาวนา, สมถยานิก, สมาทาน, สมาธิ, สมาบัติ, สังขารเปกขาญาณ, สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ, สัตตักขัตตูปรมโสตาบัน, สัตว์, สัทธรรม, สัทธานุสารี, สัทธาวิมุต, สันตติ, สัมปชัญญะ, สัมมสนญาณ, สัมมปธาน, สัมมาทิฐิ, สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจเข้า” สำเนียงว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจออก”, สำเนียงว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจเข้า” สำเนียงว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจออก”, สีขาปัตตวิปัสสนา, สุขขวิปัสสก, สุข, สุทธวิปัสสนา, เสาะ, โสกะ, โสตาปัตติมรรค, โสตาบัน

2. เพื่อสร้างชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา

การศึกษาชุดความรู้นามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา เป็นการศึกษาวิเคราะห์คำศัพท์ตามหลักคัมภีร์สหทวิเสส เพื่อแยกแยะคำศัพท์บทบาลี โดยแสดงให้เห็นที่มาของคำศัพท์ว่าประกอบด้วยธาตุ วิภัติ ปัจจัย พร้อมแสดงความหมายและรูปวิเคราะห์ของบทบาลีชุดนามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา การแยกคำศัพท์แล้วนำมาผสมผสานให้เป็นบทบาลีซึ่งเป็นกระบวนการสร้างคำศัพท์ตามคัมภีร์สหทวิเสส อาทิเช่นคำว่า

กาย ภาษาบาลีใช้ว่า กาย (กฺ + √อิ/อัย คติย-ไป + ณ) คำศัพท์ว่า กาย มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

กฺวจิตานํ อายฺ อุปฺปตฺติภูจฺจานนฺติ กาโย, เอเกกาเปกฺขายฺ อุปฺปญฺเจน กสงฺขาตา อวยฺวา อายนฺติ ยสมฺมิ โส กาโย, กฺวจิตานํ เกสาทินํ อายฺติ กาโย, โส วยฺวายนฺนํ อุปฺปตฺติภูจฺจานํ กาโยติ อิชฺสมฺโห วุตฺโต. ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่เกิดของสิ่งสกปรกทั้งหลาย, ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่ไป ของอวัยวะทั้งหลายที่ชื่อว่า กะ เหตุมีน้อยเมื่อมุ่งถึงแต่ละ ส่วน, กอง ท่านกล่าวไว้ในที่นี้ว่า “ส่วนของสิ่งสกปรกมีผมเป็นต้น ชื่อว่ากาย เปรียบเหมือนร่างกายนั้นเป็นที่เกิดขึ้นของอวัยวะ ทั้งหมด”

องคฺปจฺจกานํ เกสาทินญจ ฐมนานํ สมฺภูเจน หตฺถิกายรถกายาทโย วยฺ กาโย ชื่อว่ากาย เพราะมีความหมายว่าหมู่ของอวัยวะน้อยใหญ่และธรรมทั้งหลายเหมือนร่างกายช้าง และตัวถึงรถ เป็นต้น

อยนฺติ เอตฺถาติ อายฺ เกสาทโย เอตฺถ สรีเร อยนฺติ ปวตฺตนฺติ อิติ ตสฺมา อิหฺ สรีริ อายฺ. กฺวจิตานํ เกสาทินํ อายฺ อุปฺปตฺติเทโส กาโย. ชื่อว่ากาย เพราะเป็นที่เกิดของส่วนทั้งหลายมีผม เป็นต้นที่น่ารังเกียจ

อายนฺติ เอตฺนาติ อายฺ ฐมฺมา เอตฺน วิญฺญตฺติสงฺขาเตน ฐมฺเมน การณญฺเตน อายนฺติ อุปฺปชฺชนฺติ อิติ ตสฺมา โส ฐมฺโม อายฺ วิญฺญตฺติ. กฺวจิตฺ อายฺ กาโย. อิชฺ กายสทฺโท กายวิญฺญตฺติ-วาจโก. ชื่อว่าอายะ เพราะวิเคราะห์ว่า ธรรมทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นด้วยธรรมคือเหตุ กล่าวคือ วิญญูตินั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมนั้น ชื่อว่าอายะ หมายถึงวิญญูติ. ความเกิดขึ้นที่น่ารังเกียจ ชื่อว่ากายะ. ในที่นี้ กาย-ศัพท์ มีความหมายว่ากายวิญญูติ.

กาย ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า กฺ + อิ + ณ ดังนี้

กฺ + อิ	อิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
กฺ + อิ + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสฺรุชฺปทาทีโต ณ.
กฺ + อิ + ณ	ณ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.

กฺ + อี + ณ	ณ เป็นเหมือนการิตปัจจัย	การิตํ วิย ฌานุนฺโห.
กฺ อุ + อี + ณ อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหโรจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
กฺ อุ + อี + ฌ อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลป.
กฺ อุ + อี > เอ + อ	วฺทฺธิ อี เป็น เอ	อสฺสโยคนฺตสฺส วฺทฺธิ การิตเ.
กฺ อุ + เอ > อาย + อ	เปลี่ยน เอ เป็น อาย	เต อาวายา การิตเ.
กฺ อุ + อาย อ + อ	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหโรจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
กฺ ฌ + อาย ฌ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปฺจยา.
กาย	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น กาย

เวทนา ภาษาบาลีใช้ว่า เวทนา (√วิท ฌาณมฺงคฺลเย-รฺ, ความเป็นมฺงคฺล, ภาเว-ความมี, วิมฺสนลาภตฺถุญฺย-พิจารณา, ได้, ยินดี, อนุภวนิวาสาชยานเถริเย-เสวย, อาศัยอยู่, พุด, มั่นคง + ยุ + อา) คำว่า เวทนา มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

เวทยตฺติ เวทนา ชื่อว่าเวทนา เพราะเสวย (อารมณ์). เวทยตฺติ เวทนา. อารมฺมณฺรสํ อนุภวตฺติ วา. ชื่อว่าเวทนา เพราะรู้ หรือเสวยรสแห่งอารมณ์.

วิทิตา เวทนาติ สามณฺยโต อุทยทสฺสเนน วิทิตา เวทนา. ฯเปฯ เวทนาสุ ตาว สุขทุกฺขา ปากฺกฺวา, อุเปกฺขา ปน สุขฺมา ทฺบุปฺริคฺคหา, น สุขฺจฺ ปากฺกฺวา. สปิ จสฺส ปากฺกฺวา โหติ. คำว่า เวทนา จึงปรากฏ ได้แก่เวทนาที่ปรากฏด้วยการเห็นความเกิดขึ้นโดยความเสมอกัน. ฯลฯ บรรดาเวทนาทั้งหลาย สุขเวทนาและทุกขเวทนาปรากฏชัดก่อน ส่วนอุเบกขาเวทนาละเอียด กำหนดถือเอาได้ยาก ไม่ปรากฏด้วยดี และแม้อุเบกขานั้นก็ย่อมเป็นอันปรากฏแล้วแก่พระโยคีนั้น.

เวทนา ศัพท์เป็นกิตฺก มาจากรากศัพท์ว่า วิท + ยุ + อา ดังนี้

วิท	วิท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
วิท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
วิท + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	อิตฺถิมตฺยโว วา.
วิท + ยุ	ยุ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
วิท + ยุ > อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยุณฺวณํ.
วฺ อี ทฺ + อน	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหโรจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
วฺ อี > เอ ทฺ + อน	วฺทฺธิ อี เป็น เอ	อณฺเณสุ จ.
เวทน	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.
เวทน + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตฺถิลิงค์	อิตฺถิมโต อาปจฺจโย.
เวทน อ + อา	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโหโรจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
เวทน ฌ + อา	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปฺจยา.
เวทนา	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น เวทนา

จิต ภาษาบาลีใช้ว่า จิตฺต (√จินฺต ชานเน-รฺ + ต, √จิ จเย-สังฺสม + ต, √จิตฺต จิตฺตี

กรรมทสสนเลขาพฤเตสุ-ทำให้วิจิตร, เห็น, เขียน, อัศจรรย์ + อ, √จิต สมเจตเน-กระตุ้นเตือน,
 โวหารุสสาเห-ซื่อซาย, อุตสาหะ + ตก) คำศัพท์ว่า จิตต มีกระบวนการสร้างคำและรูปวิเคราะห์ดังนี้
 อารมณฺ์ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ, วิชาเนาตฺติ อตฺโถ. สพฺเพสุ จิตฺเตสุ ยํ โลกียกุสลาทุกฺสมหากิริยา
 จิตฺตํ ตํ ชวนวฺิถิวเสน อตฺตโน สนนานํ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ. วิชาภํ กम्मกิลเสหิ จิตฺนติ จิตฺตํ. ยถานูรูปโต
 จิตฺตตาย จิตฺตํ. จิตฺตกรณตาย จิตฺตํ. จินฺเตตฺติ จิตฺตํ, วิญญาณํ, จิตฺตกมฺมาทิจ. ชื่อว่าจิตตะ เพราะคิด
 อารมณฺ์ อธิบายว่า รู้แจ้งอารมณฺ์, ชื่อว่าจิตตะ เพราะสังสม กระแสจิตของตนโดยความเป็นชวนวธิ
 คือบรรดาจิตทุกดวง จิตที่เป็นกุศล อกุศล และมหากิริยาจิต ฝ่ายโลกิยะ, ชื่อว่าจิตตะ เพราะกรรม
 กิลเสสังสมไว้แล้ว หมายถึงวิปากจิต, ชื่อว่าจิตตะ เพราะสภาพ ของตนมีความเป็นไปอย่างวิจิตร
 นานาประการ, ชื่อว่าจิตตะ เพราะคิด หมายถึงวิญญาณและ จิตรกรรมเป็นต้น ในที่นี้ พระอรรถกถา
 จารย์ได้ขยายความว่า บทว่า **จิตฺตํ (จิต)** ได้แก่ วิญญาณ ก็วิญญาณนั้น พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า จิต
 เพราะเป็นธรรมชาติที่วิจิตรพิสดารด้วยภูมิ วัตถุ อารมณฺ์ และวิถีจิตมีกิริยาจิตเป็นต้น

จิตต ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า จินต + ต, จิ + ต, จิตต + อ, จิต + ตก ดังนี้

จินต	จินต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
จินต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
จินต + ต	ลง ต ปัจจัย	พฺุชฺมาทิตฺเถ กตฺตริ.
จินต + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
จินต + ต ต	ลบ นต และ ซ้อน ต	คฺุปาทินณฺจ.

สำเร็จรูปเป็น **จิตต**

จิ	จิ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
จิ + ต	ลง ต ปัจจัย	พฺุชฺมาทิตฺเถ กตฺตริ.
จิ + ต	ต ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
จิ + ต ต	ซ้อน ต	ปรเทวภาโว ธาเน.

สำเร็จรูปเป็น **จิตต**

จิตต	จิตต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
จิตต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
จิตต + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญฺุตฺวาวิ วา.
จิตต + อ	อ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
จิตต	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปรี ญฺุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **จิตต**

จิต	จิต ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
จิต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
จิต + ตก	ลง ตก ปัจจัย	วชาทฺีหิ ปพฺพชฺชาทโยฯ.
จิต + ตก	ตก ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
จิต + ต	ลบ ก อนุพันธ์	กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺจฺจยानํฯ.

สำเร็จรูปเป็น **จิตต**

ธรรม ภาษาบาลีใช้ว่า ธรรม (√ธร ธาเรน-ทรงไว้, จิตยวธฺสน-ตั้งอยู่, พินาศ, √ธฺ จาเล-ให้ ห้วนไหว, กำจัด, คดีเถเร-ไป, มั่นคง + รมม) คำศัพท์ว่า ธรรม มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูป วิเคราะห์ดังนี้

ธรรตติ สพพนติ ธรรมิ. อปาเยสวปตมานเ อธิคตมคคาทิกเ สดเต ธาเรติ ธรรตติ เตนาติ วา สลกขณฺธิ ธาเรติ ปจฺจเยหิ ธรรยตีติ วา ธมฺโม. ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงความดีทุกอย่างไว้. ชื่อว่าธัมมะ เพราะเป็นเครื่องป้องกันบุคคลผู้บรรลุมรรคเป็นต้นไม่ให้ตกไปในอบาย หรือที่ทรงลักษณะของตนไว้ หรือที่ถูกปัจจัยทรงไว้

อตตานํ ธาเรนเต อปาเย วฏฺฏทุกฺเข จ อปตมานเ กตฺวา ธาเรตีติ ธมฺโม ปริยตฺยาทิ. ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงผู้มีธรรมไว้ไม่ให้ตกไปในอบายและทุกขวิภวัญญะ หมายถึงปริยัติธรรมเป็นต้น

ธมฺโมติ อนเภาวิเธสุ ธมฺเมสุ โลกุตฺตโร อุปปาทีโต สจฺฉิกิโต จ จตฺตฺส อปาเยสุ สํสारे วา สดเต อปตมานเ ธาเรตีติ ธมฺโม. อถฺวา โสตาปนนาทึทึ อริเยหิ ธาเรยตีติ น ปุณฺณชเนหีติ ธมฺโม. จตฺตฺภูมิโก ปน สลกขณฺธิ ธาเรตีติ ธมฺโม กภฺขพตฺตาทึนา ผุสนาทึนา สนฺตืออาทึนา สกสกาเวเน ปณฺชิตฺเตหิ ธาเรยตีติ สลกขณฺธิยตีติปิ ธมฺโม. เตปิฏฺโก ปน ปาฬิธมฺโม สกตฺถปฺรตฺถาทึเกเท อตฺเถ ธาเรตีติ ธมฺโม. เกจิ ตฺ วิทฺฐุ “ปาปเก อกุสเล ธมฺเม ธฺนาติ กมฺปตี วิทฺธฺเสตีติ ธมฺโม คำว่า “ธัมมะ” หมายถึง โลกุตตรธรรมที่เกิดขึ้นและธรรมอีกมากมายที่ต้องทำให้แจ้งชัด มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะทรงสัตว์ไว้ไม่ให้ตกไปในอบาย 4 หรือในสงสาร. ชื่อว่าธัมมะ เพราะพระอริยบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้นทรงไว้มิใช่ปุณฺณชนทรงไว้. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าธัมมะ เพราะธรรมที่มีอยู่ในภูมิ 4 ทรงลักษณะของตนไว้. ชื่อว่าธัมมะ เพราะบัณฑิตสังเกตรู้ได้โดยมีสภาพของตน ๆ เป็นต้นว่า หยาบกระด้าง กระทบบัสนั้ส และสงบ. ส่วนพระบาฬีคือพระไตรปิฎกมีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะเป็นธรรมที่รักษาพระพุทฺธ-พจนฺไว้ ที่ทรงประโยชน์ต่างกันไว้ มีประโยชน์ตนและประโยชน์ท่านเป็นต้น. ผู้รู้บางท่านกล่าวว่า ชื่อว่าธัมมะ เพราะกำจัดบาปอกุศล.

ธมม ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า ธร + รมม, ธฺ + รมม ดังนี้

ธร	ธร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ธฺ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺตฺสนฺโต โลโป ฯลฯ.
ธฺ + รมม	ลง รมม ปัจจัย	ธราทีหิ รมฺโม.
ธฺ + รมม	รมม ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิตฺ.
ธฺ อ ธฺ + ฐ อมม	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตฺมสฺสรํ สเรนา.
ธฺ อ ฐ + ฐ อมม	ลบ ฐ ท้ายธาตุ และ ฐ อนุพันธ์	รมฺหิ รนฺโต ราทึ โน.
ธฺ อ + อมม	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาฯ.
ธมม	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง	นเย ปรี ยุตฺเต.

สำเร็จรูปเป็น **ธมม**

ธฺ	ธฺ ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
ธฺ + รมม	ลง รมม ปัจจัย	ธราทีหิ รมฺโม.

จฺ + รมม	รมม ปัจจัย ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
จฺ อุ + ฐ อมม	แยกพยัญชนะจากสระ	ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สฺเรนฯ.
จฺ อุ + ฐ อมม	ลบ ฐ อนุพันธ์	รมฺหิ รฺนโต ราหิ โน.
จฺ ชฺ + อมม	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจยาฯ.
ธมม	นำพยัญชนะประกอบกับสระหลัง นเย ปริ ยุคฺเต.	

สำเร็จรูปเป็น ธมม

สติ (สร คติหีสัจจินตาสฺ-ไป, เบียดเบียน, คิต + ติ) วิเคราะห์ว่า สรติ สรฺนติ วา ตาย สรณฺมตฺตเมว วา เอสาติ สติ. ปมาทํ วา สรติ หีสติติ สติ ชื่อว่าสติ เพราะระลึกได้ หรือเป็นเหตุให้ระลึกได้ หรือเพราะกำจัดความประมาท

สรฺนติ เอสตา สตฺตา, สยํ วา สรติ, สรณฺมตฺตเมว วา เอสนติ สติ ชื่อว่าสติ เพราะทำให้เหล่าสัตว์ระลึก หรือเป็นสภาวะระลึกเอง หรือเป็นเพียงความระลึก

สติ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า สร + ติ ดังนี้

สร	สร ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
สร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตฺสฺสนโต โลโปเนกสฺสรสฺส.
สร + ติ	ลง ติ ปัจจัย	อิตฺถิมตฺยโว วา.
สร + ติ	ติ ชื่อว่ากิต	อณฺเณ กิต.
สร + ติ	ลบ ฐ ท้ายธาตุ	รกาโร จ.

สำเร็จรูปเป็น สติ

โสตาปัตติมรรค ภาษาบาลีใช้ว่า โสตาปัตติมคฺค (โสตาปัตติ [โสต [√สุ สวเน-ฟัง, หีสาย-เบียดเบียน, สฺส โสสเน-เหยียดเหยียด, สข วิสสขเน-สละ-ละ, สร หีสาย-เบียดเบียน, สฺก โสภเน-งาม + ต] + อาปัตติ [อา + √ปท คติมิ-ไป + ติ] + มคฺค [√มชฺช สุทธิโสธฺนฺภูสเน-หมดจด, ปัดกวาด, ประดับ + ณ, √มคฺค อเนวสเน-แสวงหา, สงฺขารสฺปฺเน-ปรุงแต่ง, ไป + ณ], ม [√มร ปาณจาเค-สละชีวิต-ความตาย + ร] + ค [√คมุ คตฺย-ไป + กวิ]) คำศัพท์ว่า โสต และ มคฺค มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ส่วนคำศัพท์ว่า อาปัตติ มีกระบวนการสร้างคำศัพท์และรูปวิเคราะห์ดังนี้

อาทิโต ปชฺชนํ อาปัตติ, โสตสฺส อาปัตติ โสตาปัตติ. การเข้าถึงเป็นเบื้องต้นแรก ชื่อว่าอาปัตติ การเข้าถึงกระแสแห่งพระนิพพานเป็นเบื้องต้นแรก ชื่อว่าโสตาปัตติ.

มคฺคโสตสฺส อาปชฺชนํ โสตาปัตติ, โสตาปัตติ เอว มคฺโค โสตาปัตติมคฺโค. โสตาปัตติยา ผล โสตาปัตติผลํ, สฺมาปชฺชิตฺติ สฺมาปัตติ, โสตาปัตติผลเมว สฺมาปัตติ โสตาปัตติผลสฺมาปัตติ. การถึงกระแสคือมรรค ชื่อว่าโสตาปัตติ มรรคคือโสตาปัตติ ชื่อว่าโสตาปัตติมรรค ผลแห่งการ ถึงกระแส ชื่อว่าโสตาปัตติผล ชื่อว่าสฺมาปัตติ เพราะความหมายว่าเข้าถึงสฺมาบัติ คือโสตาปัตติผล ชื่อว่าโสตาปัตติผลสฺมาบัติ.

อาปัตติ ศัพท์เป็นกิตก์ มาจากรากศัพท์ว่า อา + ปท + ติ ดังนี้

อา + ปท	ปท ชื่อว่าธาตุ	ภูวาทโย ธาตโว.
---------	----------------	----------------

ปา ไปสู่โคนไม้ ไปสู่เรือนว่าง นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า

(2) คำศัพท์หมวดอานาปานสติ ดังนี้ มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้ายาว” เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกยาว” เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้าสั้น” เมื่อหายใจออกสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกสั้น” สำเนียงกว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจเข้า” สำเนียงกว่า “เรากำหนดรู้กองลมทั้งปวง หายใจออก” สำเนียงกว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจเข้า” สำเนียงกว่า “เราระงับกายสังขาร หายใจออก” ภาวูทั้งหลาย ช่างกลิ้ง หรือลูกมือช่างกลิ้งผู้มีความชำนาญ เมื่อชักเชือกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราชักเชือกยาว” เมื่อชักเชือกสั้น ก็รู้ชัดว่า “เราชักเชือกสั้น” แม้นั้นใด ภาวูก็ฉนั้นนั้นเหมือนกัน เมื่อหายใจเข้ายาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจเข้ายาว” เมื่อหายใจออกยาว ก็รู้ชัดว่า “เราหายใจออกยาว” ด้วยวิธีนี้ ภาวูพิจารณาเห็นกายในกายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ(แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือว่า ภาวูนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภาวูทั้งหลาย ภาวูพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล

(3) หมวดอิริยาบถ ดังนี้ ภาวูเมื่อเดิน ก็รู้ชัดว่า “เราเดิน” การเดินจงกรม การเดินจงกรมแบบ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน การเดินจงกรมแบบเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การเดินจงกรมแบบจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การเดินจงกรมแบบธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การเดินจงกรม โดยการกำหนดตามหลักอริยสัจ 4 การเดินจงกรมในการปฏิบัติวิปัสสนา การเดินจงกรมระยะที่ 1 การเดินจงกรมระยะที่ 2 การเดินจงกรมระยะที่ 3 การเดินจงกรมระยะที่ 4 การเดินจงกรมระยะที่ 5 การเดินจงกรมระยะที่ 6 การเดินจงกรมสติปัฏฐาน 4 เมื่อยืน ก็รู้ชัดว่า “เรายืน” เมื่อนั่ง ก็รู้ชัดว่า “เรานั่ง” พอง-ยุบ ไม่ใช่วิปัสสนาพอง-ยุบเป็นธาตุกรรมฐาน พอง-ยุบเป็นธาตุปรมาตถ์ เมื่อนอน ก็รู้ชัดว่า “เรานอน” ภาวูนั้น เมื่อดำรงกายอยู่โดยอาการใด ๆ ก็รู้ชัดกายที่ดำรงอยู่โดยอาการนั้น ๆ ด้วยวิธีนี้ ภาวูพิจารณาเห็นกายในกายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (กาย) ในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งความเคลื่อนไหวตามหมวดอิริยาบถ) ในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือว่า ภาวูนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภาวูทั้งหลาย ภาวูพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล

(4) คำศัพท์หมวดสัมปชัญญะ ดังนี้ สัมปชัญญะ ภาวูทำความรู้สึกตัวในการก้าวไป ในการถอยกลับ ทำความรู้สึกตัวในการแลดู การเหลียวดู ทำความรู้สึกตัวในการคู้เข้า การเหยียดออก ทำความรู้สึกตัวในการครองสังขมาฏฐิ บาตร และจีวร ทำความรู้สึกตัวในการฉัน การตีม การเคี้ยว การลิ้ม ทำความรู้สึกตัวในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ ทำความรู้สึกตัวในการเดิน การยืน การนั่ง การนอน การตื่น การพูด การนิ่ง ด้วยวิธีนี้ ภาวูพิจารณาเห็นกายในกายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่

พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (กาย) ในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งความเคลื่อนไหวตามหมวดสัมปชัญญะ) ในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล

(5) คำศัพท์หมวดมนสิการสิ่งปฏิกุศล ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า เยื่อในกระดูกศีรษะ ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร ภิกษุทั้งหลาย ถูมิปาก 2 ข้าง เต็มไปด้วยธัญพืชชนิดต่าง ๆ คือ ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ถั่วเขียว ถั่วเหลือง เมล็ดงา ข้าวสาร คนตาดีเปิดดูงายาวนั้นออก พิจารณาเห็นว่า “นี่เป็นข้าวสาลี นี่เป็นข้าวเปลือก นี่เป็นถั่วเขียว นี่เป็นถั่วเหลือง นี่เป็นเมล็ดงา นี่เป็นข้าวสาร” แม้ฉันทิ ภิกษุก็ฉันทินั้นเหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่าง ๆ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (อาการ 32) ในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (ลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (ลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล

(6) หมวดมนสิการธาตุ ดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่โดยความเป็นธาตุว่า “ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่” ธาตุ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ภิกษุทั้งหลาย คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้มีความชำนาญ ครั้นฆ่าโคแล้ว แบ่งอวัยวะออกเป็นส่วน ๆ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง แม้ฉันทิ ภิกษุก็ฉันทินั้นเหมือนกัน พิจารณาเห็นกายนี้ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ดำรงอยู่ โดยความเป็นธาตุว่า “ในกายนี้ มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลมอยู่” ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งธาตุทั้งหลาย) ในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงพออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล

(7) หมวดป่าช้า 9 หมวด ดังนี้ ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งตายแล้ว 1 วัน ตายแล้ว 2 วัน ตายแล้ว 3 วัน ซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งเป็นศพขึ้นอืดซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งศพเขียวคล้ำ ซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งเป็นศพมีน้ำเหลืองเยิ้ม ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งถูกกาจิกกิน นกตะกรุมจิกกิน แร้งทิ้งกิน สุนัขกัดกิน สุนัขจิ้งจอกกัดกิน หรือสัตว์เล็ก ๆ

หลายชนิดก่อกินอยู่ แม้นันไต ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกยังมีเนื้อและเลือด มีเอ็นริ้งรัดอยู่ ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเนื้อ แต่ยังมีเลือดเปื้อนเปราะ มีเอ็นริ้งรัดอยู่ ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเอ็นริ้งรัดแล้ว กระจุกกระจายไปในทิศใหญ่ ทิศเฉียง คือ กระจุกมีอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกเท้าอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกแข้งอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกขาอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกสะเอวอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกหลังอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกซี่โครงอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกหน้าอกอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกแขนอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกไหล่อยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกคออยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกคางอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกพินอยู่ทางทิศหนึ่ง กระจุกศีรษะอยู่ทางทิศหนึ่ง ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็นท่อนกระดูกสีขาวเหมือนสีสังข์ ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็นท่อนกระดูกกองอยู่ด้วยกันเกินกว่า 1 ปี ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็นกระดูกยุบเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย ภิกษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบกับให้เห็นว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้นไปได้” ฉะนั้น ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก อยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งซากศพ) ในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งซากศพ) ในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งสมุทัย) ในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “กายมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ อย่างนี้แล

คำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน พบคำอยู่ 34 ศัพท์ แบ่งเป็น 1) หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานเบื้องต้น จำนวน 6 ศัพท์ 2) หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จำนวน 13 ศัพท์ 3) หมวดเวทนามีอามิส จำนวน 3 ศัพท์ และ 4) หมวดเวทนาไม่มีอามิส จำนวน 5 ศัพท์ หมวดเวทนาสรูปท่าย จำนวน 7 ศัพท์ ดังนี้

หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานเบื้องต้น ดังนี้ เวทนาเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้

หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ดังนี้ เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนา” สุข สุขเวทนา เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนา” ทุกข์ ทุกขลักษณะ ทุกขสัมมสนะ ทุกขอริยสัจ ทุกขเวทนา ทุกขัง ทุกข ลักษณะ เมื่อเสวยยทุกขมสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า “เราเสวย ยทุกขมสุขเวทนา” อเบกขาเวทนา

หมวดเวทนามีอามิส ดังนี้ เมื่อเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนาที่มีอามิส” เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนาที่มีอามิส” เมื่อเสวยยทุกขมสุขเวทนาที่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวย ยทุกขมสุขเวทนาที่มีอามิส”

หมวดเวทนาไม่มีอามิส ดังนี้ เมื่อเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส” เมื่อเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยทุกขเวทนาที่ไม่มีอามิส” เมื่อเสวย ยทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า “เราเสวยยทุกขมสุขเวทนาที่ไม่มีอามิส”

หมวดเวทนาสรูปท่าย ดังนี้ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายภายนอก อยู่ หรือพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในเวทนาทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรม

เป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในเวทนาทั้งหลายอยู่ หรือว่า ภิกษุณั้มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “เวทนามีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตณหาและทิวฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ อย่างนี้แล

คำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน พบคำอยู่ 65 คำศัพท์ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวดแห่งจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีจำนวน 26 ศัพท์ 2) คำศัพท์หมวดทั่วไปเกี่ยวข้องกับจิต มีจำนวน 39 ศัพท์ ดังนี้

จิต จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ จิตมีราคะก็รู้ชัดว่า “จิตมีราคะ” จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า “จิตปราศจากราคะ” จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า “จิตมีโทสะ” จิตปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า “จิตปราศจากโทสะ” จิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า “จิตมีโมหะ” จิตปราศจากโมหะ ก็รู้ชัดว่า “จิตปราศจากโมหะ” จิตหตู่ ก็รู้ชัดว่า “จิตหตู่” จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่า “จิตฟุ้งซ่าน” จิตเป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า “จิตเป็นมหัคคตะ” จิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่เป็นมหัคคตะ” จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า “จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า” จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า” จิตเป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า “จิตเป็นสมาธิ” จิตไม่เป็นสมาธิ ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่เป็นสมาธิ” จิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ชัดว่า “จิตหลุดพ้นแล้ว” จิตไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า “จิตไม่หลุดพ้น” ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตภายในอยู่พิจารณาเห็นจิตในจิต ภายในนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในจิตอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือพิจารณาเห็น ทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในจิตอยู่ หรือว่า ภิกษุณั้มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “จิตมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตณหาและทิวฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ อย่างนี้แล

หมวดจิตทั่วไป ดังนี้ กิเลส กิจของจิตขณะจิต ขณิกสมาธิ จิตของอริยบุคคล จิตตูปาทะ จิตมีสมาธิ จิตไม่สงบ จิตหลุดพ้นจากกิเลส เจตสิก เจโตวิมุตติ ฌาน ฌานสมาบัติ ททาลัมพนกิจ ปัญจทวารวิถี มโนทวารวิถี มหัคคตจิต เมตตาคเจโตวิมุตติ เมตตาคเจโตวิมุตติเข้าสู่สมาธิ 9 ระดับ ยกเมตตาคเจโตวิมุตติขึ้นสู่วิปัสสนา โยนิโสมนสิการ รูปฌาน ลักขณุปนิชฌาน โลกียอัปปनावิถี โลกุตตรอัปปनावิถี วสี วิถีของวุฏฐานคามินีวิปัสสนา วิถีจิต วิมุตติ วิมุตติสุข วิโมกข์ วิรติ วิสุทธิสมาธิ 9 ระดับ สมาธิวิปฬารากุทธิ สมาบัติ สละคืน สัญญาเวทียตินโรธสมาบัติ สันตติ

คำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน พบคำอยู่ 177 คำ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวดเบื้องต้นแห่งธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีจำนวน 2 ศัพท์ 2) คำศัพท์หมวดนิรอรณ มีจำนวน 33 ศัพท์ 3) คำศัพท์หมวดชั้น 5 มีจำนวน 18 ศัพท์ 4) คำศัพท์หมวดอายตนะ มีจำนวน 24 ศัพท์ 5) คำศัพท์หมวดโพชฌงค์ มีจำนวน 17 ศัพท์ 6) คำศัพท์หมวดอริยสัจ มีจำนวน 69 ศัพท์ และ 6) คำศัพท์หมวดสรูป มีจำนวน 14 ศัพท์ ดังนี้

หมวดเบื้องต้นแห่งธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ดังนี้ ธรรมะ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ อย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย

คำศัพท์หมวดนิวรรณ์ คือ นิวรรณ์ 5 อยู่ ภาษุพิการณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ นิวรรณ์ 5 อยู่ อย่างไร กามฉันทะ กามฉันทนิวรรณ์ คือ ภาษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อกามฉันทะ (ความพอใจในกาม) ภายในมีอยู่ ก็รู้ซัดว่า “กามฉันทะภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อกามฉันทะภายใน ไม่มีอยู่ ก็รู้ซัดว่า “กามฉันทะภายในของเราไม่มีอยู่” การเกิดขึ้น แห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้นมีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุ นั้น การละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วมีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุ นั้น และกามฉันทะที่ ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด ก็รู้ซัด เหตุ นั้น เมื่อพยาบาท (ความคิดร้าย) ภายในมีอยู่ ก็รู้ซัดว่า “พยาบาทภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อพยาบาทภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ซัดว่า “พยาบาท ภายในของเราไม่มีอยู่” การเกิดขึ้นแห่งพยาบาทที่ยังไม่เกิดขึ้นมีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุ นั้น การละ พยาบาทที่ เกิดขึ้นแล้วมีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุ นั้น และพยาบาทที่ละ ได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไป อีกด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุ นั้น เมื่อถีนมิทระ (ความหดหู่และเซื่องซึม) ภายในมีอยู่ ก็รู้ซัดว่า “ถีน มิทระภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อถีนมิทระภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ซัดว่า “ถีนมิทระภายในของเราไม่มี อยู่” ง่วง โง่งงว่ง การเกิดขึ้นแห่ง ถีนมิทระที่ยังไม่เกิดขึ้นมีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุ นั้น ละถีนมิทระ ที่เกิดขึ้นแล้วมีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุ นั้น และถีนมิทระที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุ ใด ก็รู้ซัด เหตุ นั้น เมื่ออุทธัจจกุกกุจจะ(ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ)ภายในมีอยู่ ก็รู้ซัดว่า “อุทธัจจกุก กุจจะภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่ออุทธัจจกุกกุจจะภายใน ไม่มีอยู่ ก็รู้ซัดว่า “อุทธัจจกุกกุจจะ ภายในของเราไม่มีอยู่” กุกกุจจะเจตสิก การเกิดขึ้นแห่งอุทธัจจกุกกุจจะที่ยังไม่เกิดขึ้นมีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุ นั้น การละอุทธัจจกุกกุจจะที่เกิดขึ้นแล้วมีได้ด้วย เหตุใด ก็รู้ซัดเหตุ นั้น และอุทธัจจกุกกุจ จะที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุ นั้น เมื่อวิจิจจณา (ความล้งเลงสย) ภายในมีอยู่ ก็รู้ซัดว่า “วิจิจจณา ภายในของเรามีอยู่” หรือเมื่อวิจิจจณาภายในไม่มีอยู่ ก็รู้ซัดว่า “วิจิจจณาภายในของเราไม่มีอยู่” การเกิดขึ้นแห่งวิจิจจณาที่ยังไม่เกิดขึ้นมีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุ นั้น การละวิจิจจณาที่เกิดขึ้น แล้วมีได้ด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุ นั้น และวิจิจจณาที่ละได้แล้ว จะไม่ เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด ก็รู้ซัดเหตุ นั้น ด้วยวิธีนี้ ภาษุพิการณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายทั้ง ภายใน ทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็น เหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรม เป็นเหตุดับในธรรม ทั้งหลายอยู่ หรือว่า ภาษุ นั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ตณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภาษุทั้งหลาย ภาษุพิการณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ นิวรรณ์ 5 อยู่ อย่างนี้แล หมวดชั้น 5 ชั้น 5 ของพระ อรหันต์

คำศัพท์หมวดอุปาทานชั้น ๕ ดังนี้ ภาษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง ภาษุพิการณาเห็น ธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น ๕ อยู่ ภาษุพิการณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น ๕ อยู่ อย่างไร คือ ภาษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อุปาทานชั้น ๕ อยู่ว่า รูป วัตถุรูป “รูปเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งรูปเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งรูป เป็นอย่างนี้ เวทนาเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งเวทนาเป็นอย่างนี้ สัญญาเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งสัญญาเป็นอย่างนี้ ฆนสัญญา สังขารเป็นอย่างนี้ ความเกิดแห่งสังขารเป็นอย่างนี้ ความดับแห่งสังขารเป็นอย่างนี้ วิญญาณเป็น

สมุทัย” รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกขนิโรธ” รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา” ทุกขอริยสัจ เป็นอย่างไร ทุกขาคือชาติ (ความเกิด) เป็นทุกข์ ชรา (ความแก่) เป็นทุกข์ มรณะ (ความตาย) เป็นทุกข์ โสกะ (ความโศก) ปรีทเวชะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นทุกข์ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์ ชาติ เป็นอย่างไรคือ ความเกิด ความเกิดพร้อม ความหยั่งลง ความบังเกิด ความบังเกิดเฉพาะ ความปรากฏแห่งชั้น ความได้อายตนะ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ ภาวะที่บังเกิด ความแก่ ความคร่ำคร่า ความมีฟันหลุด ความมีผมหงอก ความมีหนังเหี่ยวยุ่น ความเสื่อมอายุ ความแก่หง่อมแห่งอินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ ภาวะที่เสื่อมอายุ นี้เรียกว่า ชรามรณะ มรณะ คือ ความจติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตายกล่าวคือมฤตยู การทำกาละ ความแตกแห่งชั้น ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ ในหมู่สัตว์นั้น ๆ ของเหล่าสัตว์นั้น ๆ ภาวะที่ขาดสูญ นี้เรียกว่า มรณะ โสกะ เป็นอย่างไร คือ ความเศร้าโศก กิริยาที่เศร้าโศก ภาวะที่เศร้าโศก ความแห้งผากภายใน ความแห้งกรอบภายใน ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ ภาวะที่แห้งผากภายใน นี้เรียกว่า โสกะ ปรีทเวชะ เป็นอย่างไร คือ ความร้องไห้ ความคร่ำครวญ กิริยาที่ร้องไห้ กิริยาที่คร่ำครวญ ภาวะที่ร้องไห้ ภาวะที่คร่ำครวญ ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง (หรือ) ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ ภาวะที่ร้องไห้ นี้เรียกว่า ปรีทเวชะ ทุกข์ เป็นอย่างไร คือ ความทุกข์ทางกาย ความไม่สำราญทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญ เป็นทุกข์อันเกิดจากกายสัมผัสผัสสะทุกข์ทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกข์ โทมนัส เป็นอย่างไร คือ ความทุกข์ทางใจ ความไม่สำราญทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สำราญเป็นทุกข์อันเกิดจากมโนสัมผัส ภาวะที่สัมผัส ภาวะที่คับแค้น ของผู้ประกอบด้วยความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่ง(หรือ)ผู้ที่ถูกเหตุแห่งทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งกระทบ ภาวะที่คับแค้น นี้เรียกว่า อุปายาส การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ เป็นอย่างไร คือ การไปร่วม การมาร่วม การประชุมร่วม การอยู่ร่วมกับอารมณ์อันไม่เป็นที่ปรารถนา ไม่เป็นที่รักใคร่ ไม่เป็นที่ชอบใจของเขาในโลกนี้ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ หรือจากบุคคลผู้ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์ ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่เกื้อกูล ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่ผาสุก ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่มีความเกษม จากโยคะของเขา ภาวะที่คับแค้น นี้เรียกว่า การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ การพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ เป็นอย่างไรคือ การไม่ไปร่วม การไม่มาร่วม การไม่ประชุมร่วม การไม่อยู่ร่วมกับอารมณ์อันไม่เป็นที่ปรารถนา เป็นที่รักใคร่ เป็นที่ชอบใจของเขาในโลกนี้ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ หรือกับบุคคลผู้ปรารถนาประโยชน์ ปรารถนาความ เกื้อกูล ปรารถนาความผาสุก ปรารถนาความเกษมจากโยคะของเขา เช่น มารดา บิดา พี่ชาย น้องชาย พี่สาว น้องสาว มิตร อำมาตย์หรือญาติสาโลหิต ภาวะที่คับแค้น นี้เรียกว่า การพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รักเป็นทุกข์ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ เป็นอย่างไร คือ เหล่าสัตว์ผู้มีความเกิดเป็นธรรมดา เกิดความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า “ไฉนหนอ ขอเราอย่าได้มีความเกิดเป็นธรรมดา หรือขอความเกิดอย่าได้มาถึงเราเลย” ข้อนี้ไม่พึงสำเร็จได้ตามความปรารถนา ภาวะที่คับแค้น นี้เรียกว่า การไม่ได้สิ่ง

ต้องการเป็นทุกข์ เหล่าสัตว์ผู้มีความแค้นเป็นธรรมดา ฯลฯ เหล่าสัตว์ผู้มีความเจ็บเป็นธรรมดา ฯลฯ เหล่าสัตว์ผู้มีความตายเป็นธรรมดา ฯลฯ เหล่าสัตว์ผู้มีความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจและความคับแค้นใจเป็นธรรมดา ต่างก็เกิดความปรารถนาขึ้นอย่างนี้ว่า “โฉนหนอ ขอเราอย่าได้เป็นผู้มีความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจเป็นธรรมดาเลย และขอความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ และความคับแค้นใจอย่าได้มาถึงเราเลย” ข้อนี้ไม่พึงสำเร็จได้ตามความปรารถนา ภิภุขทั้งหลาย นี้เรียกว่า การไม่ได้สิ่งที่ต้องการเป็นทุกข์ โดยย่อ อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์ เป็นอย่างไร คือ รูปอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือรูป) เวหนูปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือเวทนา) สัญญาอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสัญญา) สังขารอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือสังขาร) วิญญาณอุปาทานชั้น (อุปาทานชั้นคือวิญญาณ) ภิภุขทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า โดยย่อ อุปาทานชั้น 5 เป็นทุกข์ ภิภุขทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขอริยสังสมุทัย ทุกขสมุทยอริยสัง เป็นอย่างไรคือ ตัณหานี้เป็นเหตุเกิดขึ้นในภพใหม่ สหระคตด้วยความกำหนดยินดี เป็นเหตุเพติดเพลินในอารมณันัน ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา ก็ตัณหา นี้แหละเมื่อเกิดขึ้น เกิดที่ไหน เมื่อตั้งอยู่ ตั้งอยู่ที่ไหน คือ ปิยรูปสาตรูป ไดมื่ออยู่ในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ปิยรูปสาตรูปนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ปิยรูปสาตรูปนี้ อะไรเป็นปิยรูปสาตรูปในโลกคือ จักขุเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่จักขุนี้ โสตะเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ชานะเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ชิวหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ กายเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ มโนเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่มโนนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่มโนนี้ รูปเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่รูปนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปนี้ เสียงเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ กลิ่นเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โผฏฐัพพะเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ธรรมารมณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ธรรมารมณนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธรรมารมณนี้ จักขุวิญญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุวิญญาณนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่จักขุวิญญาณนี้ โสตวิญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ชานวิญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ชิวหาวิญาณเป็นปิยรูปสาตรูป ในโลก ฯลฯ กายวิญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ มโนวิญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่มโนวิญาณนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่มโนวิญาณนี้ จักขุสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่จักขุสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่จักขุสัมผัสนี้ โสตสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ชานสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ชิวหาสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ กายสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ มโนสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่มโนสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่มโนสัมผัสนี้ เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ เวทนาซึ่งเกิดจากจักขุสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่เวทนาซึ่งเกิดจากจักขุสัมผัสนี้ เวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ เวทนาที่เกิดจากชานสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ เวทนาที่เกิดจากชิวหาสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูป ในโลก ฯลฯ เวทนาที่เกิดจาก กายสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ เวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหา นี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่เวทนาซึ่งเกิดจากมโนสัมผัสนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่เวทนาซึ่งเกิดจากมโนสัมผัสนี้ รูปสัญญา (ความกำหนดหมายรูปร่าง) เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่รูปสัญญานี้ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปสัญญานี้ สัททสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูป ในโลก ฯลฯ คันธสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูป

ในโลก ฯลฯ รสสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โภกฐัพพสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ
 ธรรมสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ธรรมสัญญานี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธรรม
 สัญญานี้ รูปสัญญาเจตนา (ความจำนงในรูป) เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่รูป
 สัญญาเจตนา เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ คันธ
 สัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสสัญญาเจตนา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โภกฐัพพ
 สัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ธรรมสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็
 เกิดที่ธรรมสัญญาเจตนา เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธรรมสัญญาเจตนา รูปตัณหา(ความอยากได้รูป)เป็นปิยรูป
 สาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิด ที่รูปตัณหา เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปตัณหา สัททตัณหาเป็น
 ปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ คันธตัณหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสตัณหาเป็นปิยรูปสาตรูปใน
 โลก ฯลฯ โภกฐัพพตัณหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ธรรมตัณหาเป็นปิยรูปสาตรูป ในโลก ตัณหา
 นี้เมื่อเกิด ก็เกิดที่ธรรมตัณหา เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธรรมตัณหา รูปวิตก(ความตรึกถึงรูป)เป็นปิยรูป
 สาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิดก็เกิดที่รูปวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิตกนี้ สัททวิตกเป็นปิยรูป
 สาตรูปในโลก ฯลฯ คันธวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ
 โภกฐัพพวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ธรรมวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อเกิด ก็เกิด
 ที่ธรรมวิตกนี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธรรมวิตกนี้ รูปวิจารณ์ (ความตรองถึงรูป) เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก
 ตัณหานี้เมื่อเกิดก็เกิดที่ รูปวิจารณ์ เมื่อตั้งอยู่ก็ตั้งอยู่ที่รูปวิจารณ์ สัททวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก
 ฯลฯ คันธวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โภกฐัพพวิจารณ์
 เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ธรรมวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อเกิด ก็เกิดที่ธรรมวิจารณ์
 นี้ เมื่อตั้งอยู่ ก็ตั้งอยู่ที่ธรรมวิจารณ์ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขสมุทยอริยสัง ทุกขนิโรธอริยสัง
 เป็นอย่างไรคือ ความดับกิเลสไม่เหลือด้วยวิราคะ ความปล่อยวาง ความสละคืน ความพ้น ความไม่
 ติดที่ตัณหานี้เมื่อละ ละที่ไหน เมื่อดับ ดับที่ไหน คือ ปิยรูปสาตรูปใดมีอยู่ในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็
 ละที่ปิยรูปสาตรูปนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่ปิยรูปสาตรูปนี้ กิณจ โลก ปิยรูป สาตรูป ? อะไรเป็นปิยรูปสาต
 รูปในโลกคือ จักขุเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่จักขุนี้ เมื่อดับก็ดับที่จักขุนี้ โสตะ
 เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ฆานะเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ชิวหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก
 ฯลฯ กายเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ มโนเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่มโนนี้
 เมื่อดับก็ดับที่มโนนี้ รูปเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่รูปนี้
 เสียงเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ กลิ่นเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก
 ฯลฯ โภกฐัพพะเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ธรรมารมณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อละ
 ก็ละที่ธรรมารมณนี้ เมื่อดับก็ดับที่ธรรมารมณนี้ จักขุวิญญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อ
 ละ ก็ละที่จักขุวิญญาณนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่จักขุวิญญาณนี้ โสตวิญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ
 ฆานวิญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ชิวหาวิญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ กาย
 วิญาณเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ มโนวิญาณเป็นปิยรูปสาตรูป ในโลก ตัณหานี้ เมื่อละ ก็ละ
 ที่มโนวิญาณนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่มโนวิญาณนี้ จักขุสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็
 ละที่จักขุสัมผัสนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่จักขุสัมผัสนี้ โสตสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ฆานสัมผัสเป็น
 ปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ ชิวหาสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ กายสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปใน
 โลก ฯลฯ มโนสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้ เมื่อละก็ละที่มโนสัมผัสนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่มโน

สัมผัสนี้ เวทนาที่เกิดจากจักขุสัมผัส เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่ เวทนาอันเกิด
 จากจักขุสัมผัสนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่เวทนาอันเกิดจากจักขุสัมผัสนี้ เวทนาที่เกิดจากโสตสัมผัสเป็นปิยรูป
 สาตรูปในโลก ฯลฯ เวทนาที่เกิดจากฆานสัมผัส เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ เวทนาที่เกิดจาก
 ชิวหาสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ เวทนาที่เกิดจากกายสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ
 เวทนาที่เกิดจากมโนสัมผัสเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่เวทนาอันเกิดจาก มโน
 สัมผัสนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่เวทนาอันเกิดจากมโนสัมผัสนี้ รูปสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้
 เมื่อละ ก็ละที่รูปสัญญานี้ เมื่อดับ ก็ดับที่รูปสัญญานี้ สัททสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ คันธ
 สัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โภกฐัพพสัญญาเป็นปิย
 รูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รัสมสัญญาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รัสมสัญญานี้ เมื่อ
 ดับ ก็ดับที่รัสมสัญญานี้ รูปสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปสัญญาเจตนา
 นี้ เมื่อดับ ก็ดับที่รูปสัญญาเจตนา สัททสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ คันธสัญญาเจตนาเป็นปิย
 รูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โภกฐัพพสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาต
 รูปในโลก ฯลฯ รัสมสัญญาเจตนาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รัสมสัญญาเจตนา
 นี้ เมื่อดับ ก็ดับที่รัสมสัญญาเจตนา รูปตัณหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปตัณหา
 นี้ เมื่อดับ ก็ดับที่รูปตัณหา สัททตัณหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ คันธตัณหาเป็นปิยรูปสาตรูปใน
 โลก ฯลฯ รสตัณหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โภกฐัพพตัณหา เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ
 รัสมตัณหาเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รัสมตัณหา
 นี้ เมื่อดับ ก็ดับที่รัสมตัณหา
 รูปวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รูปวิตกนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่รูปวิตกนี้ สัททวิตก
 เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ คันธวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปใน
 โลก ฯลฯ โภกฐัพพวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รัสมวิตกเป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อ
 ละ ก็ละที่รัสมวิตกนี้ เมื่อดับ ก็ดับที่รัสมวิตกนี้ รูปวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็
 ละที่รูปวิจารณ์นี้ เมื่อดับ ก็ดับที่รูปวิจารณ์ สัททวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ คันธวิจารณ์เป็นปิย
 รูปสาตรูปในโลก ฯลฯ รสวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ฯลฯ โภกฐัพพวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก
 ฯลฯ รัสมวิจารณ์เป็นปิยรูปสาตรูปในโลก ตัณหานี้เมื่อละ ก็ละที่รัสมวิจารณ์
 นี้ เมื่อดับก็ดับที่รัสมวิจารณ์
 ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธอริยสังข์ นิพพาน นิพพานที่เป็นอารมณ์ของผลสมาบัติ นิโรธ นิโรธ
 สมาบัติ นิโรธสมาบัติวิถิ นิโรธสมาบัติสุข นิโรธอริยสังข์ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังข์ เป็นอย่างไร
 คือ อริยมรรคมีองค์ 8 นั้นนั่นแล ได้แก่ 1. สัมมาทิฏฐิ (เห็นชอบ) 2. สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ)
 3. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) 4. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) 5. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ)
 6. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) 7. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) 8. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) มรรค
 มรรคญาณ มรรคมองค์ 8. มรรคอริยสังข์ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ สัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิ เป็น
 อย่างไร คือ ความรู้ในทุกข์ (ความทุกข์) ความรู้ในทุกขสมุทัย (เหตุเกิดแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกขนิ
 โรธ (ความดับแห่งทุกข์) ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติ ให้ถึงความดับแห่งทุกข์) ภิกษุ
 ทั้งหมดนี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ เป็นอย่างไรคือ ความดำริในการออกจากกาม ความ
 ดำริในการไม่พยาบาท ความดำริในการไม่เบียดเบียน ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ
 สัมมาวาจา เป็นอย่างไรคือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเท็จ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูด
 ส่อเสียด เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดคำหยาบ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการพูดเพ้อเจ้อ ภิกษุ

ทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ เป็นอย่างไรคือ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ เจตนาเป็นเหตุงดเว้นจากการประพฤติผิดในกาม ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ เป็นอย่างไรคือ อริยสาวก ในธรรมวินัยนี้ละมิจฉาอาชีวะแล้ว สำเร็จการเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ เป็นอย่างไรคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ 1. สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภ ความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น 2. สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว 3. สร้างฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อทำกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น 4. สร้าง ฉันทะ พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิต มุ่งมั่น เพื่อความดำรงอยู่ ไม่เลือนหาย ภัยโยธูป ไพบูลย์ เจริญเต็มที แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ สัมมาสติ เป็นอย่างไรคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ 1. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ 2. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ ฯลฯ 3. พิจารณา เห็นจิตในจิตอยู่ ฯลฯ 4. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นอย่างไรคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ 1. สงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจารณ์ มีปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ 2. เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป บรรลุทุติยฌานที่มีความผ่องใสภายใน มี ภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติ และสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่ 3. เพราะปีติจาง คลายไป มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ มีสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยกาย (นามกาย) บรรลุตติยฌานที่ พระอริยะทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญว่า “ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข” 4. เพราะละสุขและทุกขได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้ว บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกขไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะ อุเบกขาอยู่ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสังคัม คำศัพท์หมวดบทสรุป ดังนี้ ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายใน อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายนอก อยู่ หรือพิจารณาเห็นธรรมในธรรม ทั้งหลายทั้งภายใน ทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับใน ธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติ เท่านั้น ไม่อาศัย (ตัณหาและทิฏฐิ) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่น อะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลาย คือ อริยสังคัม 4 อยู่ อย่างนี้แล กิจที่พึงจะทำต่อทุกขอริยสังคัม ญาณ ปริญาณ ตีรณปริญาณ ปหานปริญาณ

คำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในหมวดทั่วไป พบคำอยู่ 119 คำ แบ่งเป็น 1) คำศัพท์หมวด กวรรค มีจำนวน 5 ศัพท์ 2) คำศัพท์หมวด จวรรค มีจำนวน 4 ศัพท์ 3) คำศัพท์หมวด ตวรรค มีจำนวน 11 ศัพท์ 4) คำศัพท์หมวด ปวรรค มีจำนวน 4 ศัพท์ 5) คำศัพท์ หมวดนอกวรรค มีจำนวน 47 ศัพท์ คำศัพท์หมวด กวรรค ดังนี้ กำหนด กำหนดรู้อารมณ์ โกลังโกละ โสตาบัน โคตรภูญาณ คำศัพท์หมวด จวรรค ดังนี้ เจริญมรณานุสสติ ญาณ ญาณเครื่องรู้แจ้ง ญาณทัส สนวิสุทธิ คำศัพท์หมวด ตวรรค ดังนี้ ตรุณวิปัสสนา ไตรสิกขา ทศพลญาณ 10 ทักขิไณยสงฆ์ ทิฏฐิ ปัตตะ ทิฏฐิวินัย ทิฏฐิสัมปโน ธรรมานุสारी นาม นามรูปปริจเฉทญาณ นิพัตตินิพพิทาญาณ คำ

ศัพท์หมวด ปวรรค ดังนี้ บรรลุธรรม บรรลุธรรมชั้นสูงสุด บริกรรม บริกรรมภาวนา ปฏิบัติศีลธรรม
 ปฏิบัติสัจคานุปัสสนา ปฏิบัติภาวนาทสสนวิสุทธิ ปฏิเวธมี 2 ปฏิเวธศีลธรรม ปฏิสังขยาญาณ
 ปฏิสัมภทา 4 ปฏิสัมภทาญาณ 4 ปรับอินทรีย์ ปรับอินทรีย์ให้สมดุลย์ ปรับอินทรีย์ให้สมดุลย์
 ปริญา ปริยัติศีลธรรม ปักขันทนปฏิบัตินิสัคคะ ปัจจยปริคคหญาณ ปัจจเวกขณญาณ ปัจจเวกขณ
 วิถีปัญญาจิตปริจเฉทญาณ ปัญญา ปัญญาระดับญาณ ปัญญาระดับตรัสรู้ ปัญญาระดับทิวฐิ ปัญญา
 ระดับวิญญาณ ปัญญาระดับสัญญา ปัญญาระดับอภิญาณ ปัญญาวิมุตติ ปุณฺชน ผลญาณ ผลสมาบัติ
 ผลสมาปัตติวิธี แผ่นเมตตา แผ่นเมตตาอินทรีย์ พยาธิ พระอรหันต์ พุทธคุณ พุทธศาสนา โพชฌงค์ ฟัง
 ศีลธรรมภยญาณ ภาวังคจิต ภังคญาณ ภังคานุปัสสนาญาณ ภาวนา ภิกษุ มนสิการ มหาบุรุษ
 มัจฉาทิวฐิ มุขปาฐะ มุญจิตุกัมยตาญาณ คำศัพท์หมวด นอกวรรค ดังนี้ โยคี วัฏฏะ วิปัสสนาจารย์
 วิปัสสนาจารย์ช่วยปรับอินทรีย์ วิปัสสนา วิปัสสนาญาณ วิปัสสนาภาวนา วิปัสสนายานิก วิปัสสนูป-
 กิเลส วุฏฐานคามินีวิปัสสนา วุฏฐานคามินิ โวทาน ศรัทธา ศีล สกทาคามิมรรคญาณ สกทาคามิ-
 มรรคบุคคล สกทาคามี สกทาคามีผลบุคคล สติ สติปัญญา 4 สมถภาวนา สมถยานิก สมมติสงฆ์
 สมาทานพระกรรมฐาน สมาทานศีล สบอารมณฺ์ สังขารุเพกขาญาณ สัตตักขัตตูปรมโสดาบัน
 สัตบุรุษ ศีลธรรม สัทธานุสารี สัทธาวิมุต สัมมสนญาณ สัมมปธาน 4 สามัญญผล สิกขาปัตติ สิกขา
 ปัตติวิปัสสนา สุขขวิปัสสก สุขขวิปัสสกบุคคล สุทธวิปัสสนา เสขะ โสดาบัน โสดาปัตติ โสดาปัตติ
 มรรคบุคคล อนาคามิมรรคญาณ อรหัตมรรคญาณ

รวมจำนวนคำศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่จัดเป็นชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักคัมภีร์พระพุทธศาสนาทั้งสิ้น 538 คำศัพท์ สามารถจัดเป็นชุดความรู้ได้ 2
 หมวดใหญ่ คือ 1) ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัญญาสูตร 2) ชุดความรู้
 นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาหมวดทั่วไป ซึ่งประกอบไปด้วย 5 หมวดย่อย คือ ชุดความรู้นามานุกรม
 วิปัสสนาหมวดกายานุปัสสนาสติปัญญา ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดเวทนานุปัสสนา-
 สติปัญญา ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาหมวดจิตตานุปัสสนาสติปัญญา และ ชุดความรู้นามานุกรม
 วิปัสสนาหมวดธัมมานุปัสสนาสติปัญญา และ ชุดความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาตามหมวด
 ทั่วไป

3. เพื่อนำเสนอนามานุกรมศัพท์วิปัสสนาภาวนา

จากข้อมูลการวิจัยนี้เป็นชุดองค์ความรู้ด้านคำศัพท์บทบาลีวิปัสสนาภาวนาใน
 พระพุทธศาสนา คณะผู้วิจัยจะได้นำเสนอผลงานชุดองค์ความรู้นามานุกรมวิปัสสนาภาวนาแก่พระ
 วิปัสสนาจารย์ และโยคีผู้ปฏิบัติ ได้เรียนรู้ความหมายตรงตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา
 สามารถเป็นแบบอย่างในการเรียนการสอนคำศัพท์บทบาลีวิปัสสนาภาวนาในยุคดิจิทัลได้อย่าง
 เหมาะสมและชุดข้อมูลนี้สามารถนำมาเพื่อพัฒนาเป็นนวัตกรรมใช้ประโยชน์ในทางวิชาการและการ
 เรียนการสอนวิปัสสนาภาวนา ซึ่งจะทำให้เกิดความสะดวก เข้าใจง่าย และทันสมัยเพื่อให้
 พระภิกษุสามเณร หน่วยงานรัฐ องค์กร สถาบันการศึกษา สำนักปฏิบัติธรรม และประชาชนทั่วไป
 เกิดความสนใจศึกษาคำศัพท์บทบาลีที่จำเป็นต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่มีกระบวนการสร้างคำ
 โดยอ้างอิงสูตรจากคัมภีร์สหทวิเสสและการวิเคราะห์ความหมายของบทบาลีแต่ละบทจากคัมภีร์
 ทางทางพระพุทธศาสนาซึ่งจะส่งผลให้เกิดองค์ความรู้ ปัญญาและศรัทธาในพระพุทธศาสนา

ภาคผนวก จ

เอกสารการส่งงานวิจัย การใช้ประโยชน์ และการขอรับรองผลงานวิจัย

แบบ สพ.๐๖.

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน มจร วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม โทร ๐๙๓-๒๙๒๖๙๔๑

ที่ อว ๘๐๕๖/๒๓๘ วันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๖๕ E-mail: Pali.2015kamaro@gmail.com

เรื่อง ส่งรายงานวิจัยฉบับร่างสมบูรณ์ ปีงบประมาณ ๒๕๖๕

เรียน ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์

ตามที่ข้าพเจ้า พระมหาโกมล กมลโล, รศ.ดร. และคณะ ตำแหน่ง อาจารย์ประจำ ส่วนงาน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, ดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ ได้ดำเนินงานวิจัย ปีงบประมาณ ๒๕๖๕ เรื่อง “นามานุกรรมวิปัสสนากาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา” ตามสัญญาเลขที่ ว.๐๖๔/๒๕๖๕ และได้เข้าร่วมประชุมตรวจสอบรายงานการวิจัยร่างสมบูรณ์ ในการประชุมออนไลน์ เมื่อวันที่ ๖ เดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๕๖๕ ความทราบแล้ว นั้น

บัดนี้ ข้าพเจ้าได้ปรับปรุงแก้ไขรายงานวิจัยฉบับร่างสมบูรณ์ ๕ บท ตามข้อเสนอแนะของกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิเรียบร้อยแล้ว จึงส่งรายงานการวิจัยร่างสมบูรณ์ ฉบับแก้ไข ๑ ชุด ให้สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ เพื่อตรวจสอบความถูกต้องตามรายละเอียดที่แนบมาพร้อมนี้

จึงเรียนมาเพื่อทราบ และดำเนินการต่อไป

(พระมหาโกมล กมลโล, รศ.ดร.)

ผู้วิจัย

แบบ สฟ.๐๗.

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน มจร วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม โทร ๐๙๓-๒๙๒-๖๙๔๑

ที่ อว ๘๐๕๖/๓๐๙

วันที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๕๖๕

เรื่อง ส่งรายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ปีงบประมาณ ๒๕๖๕

เรียน ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์

ตามที่มหาวิทยาลัยได้อนุมัติให้ข้าพเจ้า พระมหาโกมล กมลโล, รศ.ดร. และคณะ อาจารย์ประจำ ส่วนงาน มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม หลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, ดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ ได้ดำเนินงานวิจัย ปีงบประมาณ ๒๕๖๕ เรื่อง “นามานุกรมวิปัสสนากาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา” ตามสัญญาเลขที่ ว.๐๖๔/๒๕๖๕ โดยได้รับการพิจารณาตรวจสอบจากคณะกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิเป็นที่เรียบร้อยแล้วทุกขั้นตอนของการดำเนินการวิจัย ความทราบแล้ว นั้น

บัดนี้ ข้าพเจ้า ได้ปรับปรุงแก้ไขรายงานวิจัยดังกล่าวตามข้อเสนอแนะของกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิเรียบร้อยแล้ว จึงส่งรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์ จำนวน ๒ ชุด พร้อมไฟล์ข้อมูล และได้ส่งเอกสารสำคัญ ๔ อย่าง คือ ๑) หลักฐานการนำผลงานวิจัยไปเผยแพร่บนเวทีระดับชาติ หรือนานาชาติ หรือการตีพิมพ์ในวารสาร TCI ๒) หลักฐานการนำผลงานวิจัยไปใช้ประโยชน์ ๓) สคริปงานวิจัย และ ๔) โบรชัวร์งานวิจัย แก่สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ ตามรายละเอียดที่แนบมาพร้อมนี้

จึงเรียนมาเพื่อทราบ และดำเนินการต่อไป

(พระมหาโกมล กมลโล, รศ.ดร.)

ผู้วิจัย

แบบ สท.๐๙

หนังสือรับรองการใช้ประโยชน์จากผลงานวิจัยหรืองานสร้างสรรค์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วันที่ 15 มิถุนายน 2565

เรื่อง การรับรองการใช้ประโยชน์ของผลงานวิจัย/งานสร้างสรรค์

เรียน ผู้อำนวยการสภามหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ข้าพเจ้า ดร.ศุภชัย วัฒนศิริวัฒน์ อธิบดีฯ ตำแหน่ง อาจารย์
ชื่อหน่วยงาน/องค์กร/ชุมชน มน.วิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จ.พิจิตร
ที่อยู่ 32 ซอย 5 หมู่ 10 ต.บ้านใหม่ อ.เมืองพิจิตร จ.พิจิตร 32000
โทรศัพท์ 084-049-6254 โทรสาร

ขอรับรองว่าได้มีการนำผลงานวิจัย/งานสร้างสรรค์ ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เรื่อง
การพัฒนาบทเรียนวีดิทัศน์เรื่อง การปฏิบัติหน้าที่ของพระสงฆ์

ซึ่งเป็นผลงานวิจัย/งานสร้างสรรค์ของ ดร.ศุภชัย วัฒนศิริวัฒน์ อธิบดีฯ ร.ด. ๖๕๕๓๓๕
ได้นำไปใช้ประโยชน์ ดังนี้

- การใช้ประโยชน์เชิงวิชาการ เช่น การบรรยาย การสอน การพัฒนารูปแบบการเรียนการสอน
- การใช้ประโยชน์ด้านความรู้ในพระพุทธศาสนา
- การใช้ประโยชน์ในเชิงพาณิชย์ เช่น งานวิจัยและ/หรืองานสร้างสรรค์เพื่อพัฒนาสิ่งประดิษฐ์
- การใช้ประโยชน์เชิงนโยบายหรือระดับประเทศ
- การใช้ประโยชน์ตามวัตถุประสงค์/เป้าหมายของงานวิจัย/งานสร้างสรรค์

ช่วงเวลาที่น่าไปใช้ประโยชน์ ตั้งแต่ มิถุนายน 2565 จนถึง กันยายน 2565 ซึ่งการนำ

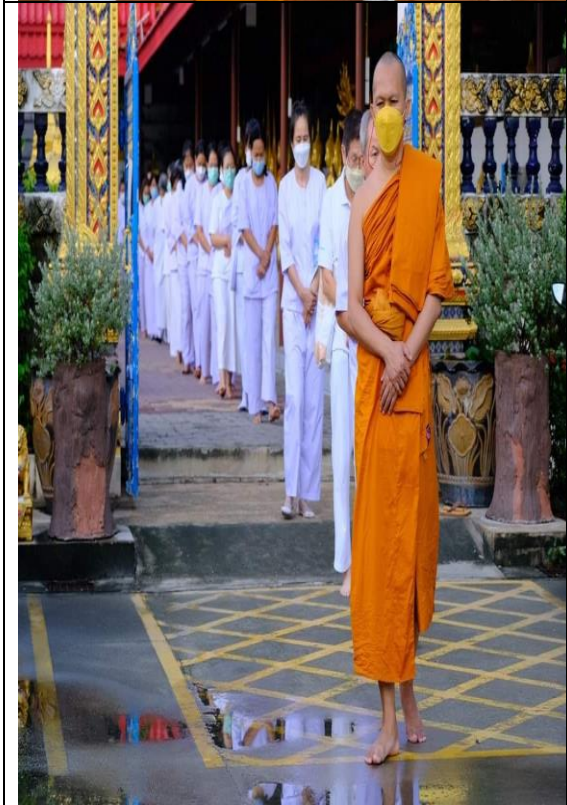
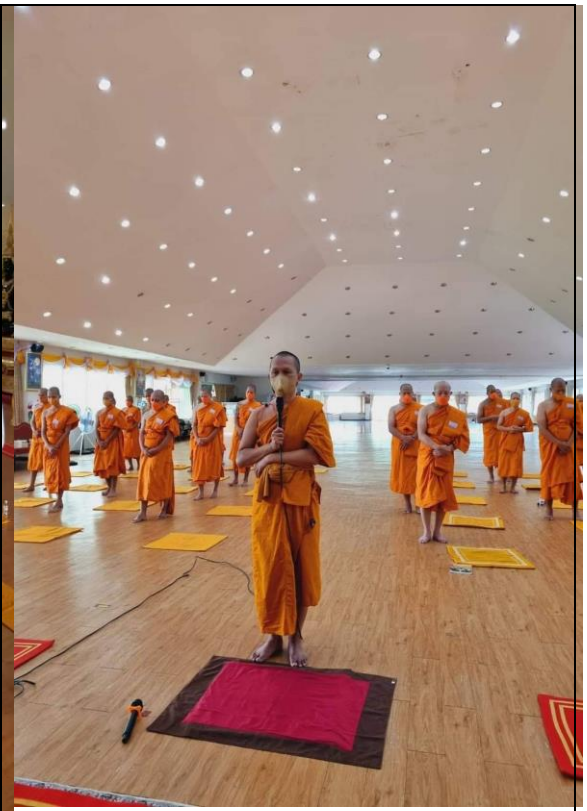
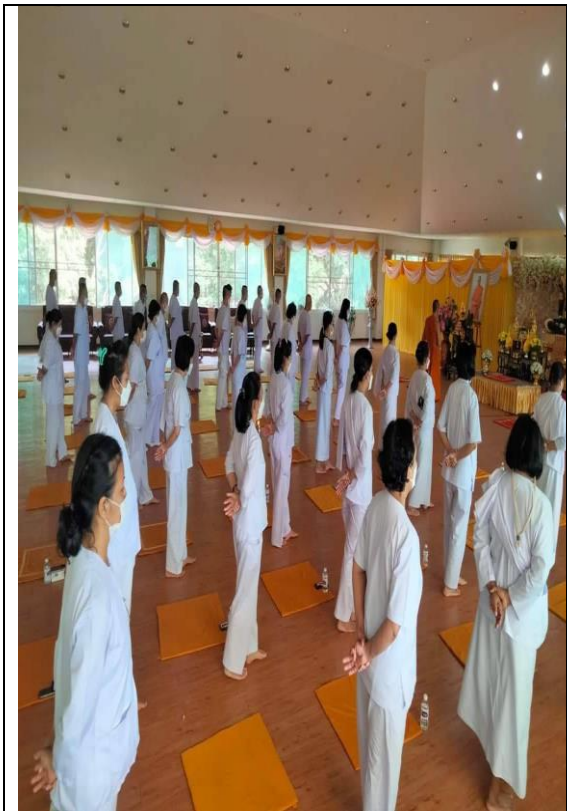
ผลงานวิจัย/งานสร้างสรรค์ เรื่องนี้ไปใช้ประโยชน์นั้น ก่อให้เกิดผลดี ดังนี้

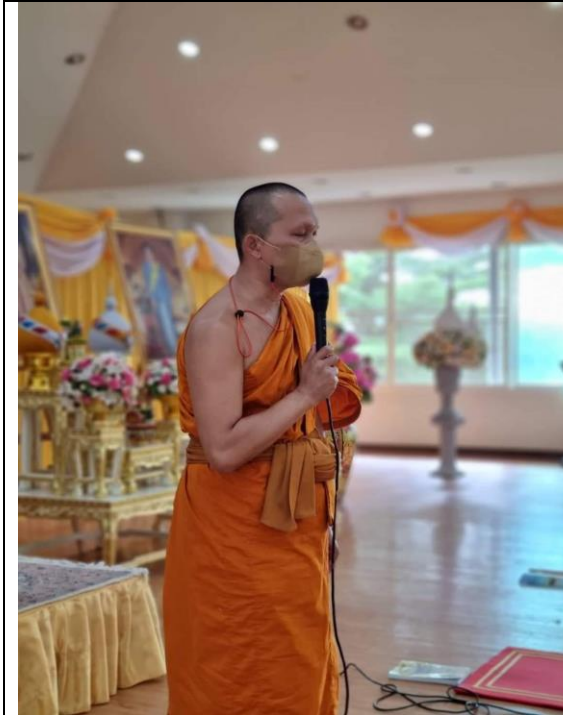
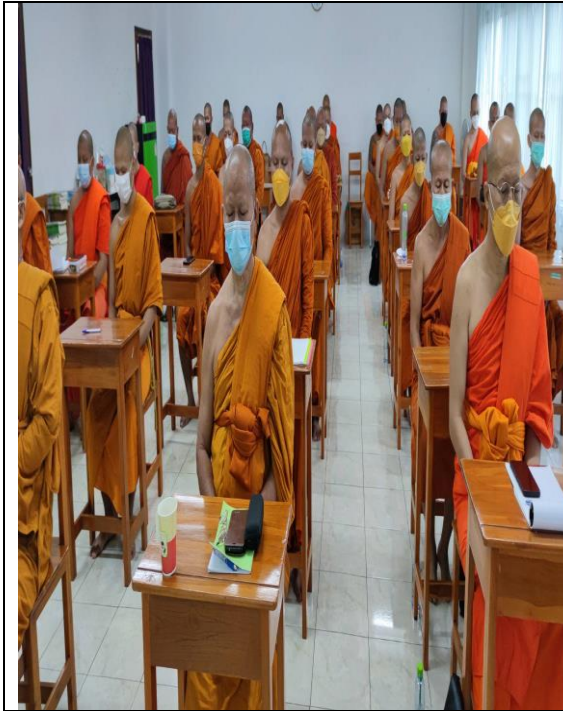
1. เป็นคู่มือประกอบการเรียนการสอนในภาคปฏิบัติของพระสงฆ์
2. เป็นคู่มือประกอบการเรียนการสอนในภาคปฏิบัติของพระภิกษุสามเณร
3. มีสื่อวีดิทัศน์ที่สามารถนำไปใช้ในการปฏิบัติหน้าที่ของพระสงฆ์
4. มีสื่อวีดิทัศน์ที่สามารถนำไปใช้ในการปฏิบัติหน้าที่ของพระภิกษุสามเณร
5. มีสื่อวีดิทัศน์ที่สามารถนำไปใช้ในการปฏิบัติหน้าที่ของพระภิกษุสามเณร

ขอรับรองว่าข้อความข้างต้นเป็นจริงทุกประการ

ลงชื่อ ดร.ศุภชัย วัฒนศิริวัฒน์
(ดร.ศุภชัย วัฒนศิริวัฒน์ อธิบดีฯ)
ตำแหน่ง อาจารย์

หมายเหตุ: ท่านสามารถประทับตราของหน่วยงานในเอกสารนี้ได้ (ถ้ามี)

แบบ สพ.๑๐.

บันทึกข้อความ

ส่วนงาน มจร วิทยาเขตบาศีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม โทร ๐๙๓-๒๙๒-๖๙๔๑

ที่ อว ๘๐๕๖/๓๑๐ วันที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๕๖๕

เรื่อง การรับรองผลงานวิจัยของสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์

เรียน ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์

ตามที่ข้าพเจ้า พระมหาโกมล กมล, รศ.ดร. และคณะ ตำแหน่ง อาจารย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาศีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ได้รับทุนสนับสนุนทำการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในปีงบประมาณ พ.ศ. ๒๕๖๕ เรื่อง “นามานุกรมวิปัสสนากาวนาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา” ตามสัญญาเลขที่ ว.๐๖๔/๒๕๖๕ รหัสโครงการ MCU RS 800765064 ได้ดำเนินการส่งงานวิจัยเสร็จสมบูรณ์แล้ว

บัดนี้ ข้าพเจ้ามีความประสงค์ขอให้สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้ออกใบรับรองผลงานวิจัยเรื่องดังกล่าว เพื่อนำไปใช้ประโยชน์ในทางวิชาการต่อไป

จึงเรียนมาเพื่อทราบ และดำเนินการต่อไป

(พระมหาโกมล กมล, รศ.ดร.)

ผู้วิจัย

ประวัติผู้วิจัย

1. ชื่อ - นามสกุล : พระมหาโกมล กมโล (แก้วดิ่ง), รศ.ดร.
(PhramahaKomon Kamalo (Kaeodueng))
2. การศึกษา : 1. เปรียญธรรมแปดประโยค
2. ปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.) สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
3. หลักสูตรประกาศนียบัตรวิชาชีพระ (ป.วค.)
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
4. ปริญญาโท ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม.) สาขาวิชาภาษาสันสกฤต มหาวิทยาลัยศิลปากร
5. ปริญญาเอก ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต (ปร.ด.) สาขาวิชาสันสกฤตศึกษา มหาวิทยาลัยศิลปากร

3. ตำแหน่งทางวิชาการ : รองศาสตราจารย์ (สาขาวิชาภาษาบาลีและสันสกฤต)
อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

4. ผลงานทางวิชาการ : งานตำรา/เอกสารวิชาการเกี่ยวกับภาษาบาลี
-พระมงคลปริตรตามแนวคัมภีร์สัททวิเสส ชุด **รู้ศัพท์ รู้ธรรม**
-พระรัตนปริตรตามแนวคัมภีร์สัททวิเสส ชุด **รู้ศัพท์ รู้ธรรม 2**
-ปาฬิภาษา: ภาษาบาลี ไวยากรณ์ภาษาบาลี

บทความวิชาการ

- สัมภเวสี: บริบทและนัยของภาษาบาลีในสังคมปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงไป
- ภาษาบาลี พื้นฐานทางการศึกษาพระพุทธศาสนา
- ปะเหีในคำว่าอกตัญญูที่ควรรู้
- อนัตตา: ภาษาที่พระพุทธเจ้าใช้พัฒนาจิตเพื่อรู้แจ้งรูปนาม
- คัมภีร์สัททวิเสสอันป็นคัมภีร์คูปารมีบาลีพระไตรปิฎก
- ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในพระไตรปิฎก ตามแนวคัมภีร์สัททวิเสส
- แนวคิดเรื่องพระพุทธเจ้าระหว่างเถรวาทกับมหายานที่ปรากฏใน สัทธรรมปุณฑริกสูตร
- หลักปฏิบัติกรรมฐานที่เป็นลักษณะเฉพาะของการบรรลุธรรมของ พระสาวกในสมัยพุทธเจ้า
- การตีความพุทธภาพเชิงอัตวิสัยที่มีผลต่องานวรรณกรรมสำคัญของ พระอศิวโฆษ
- Influence of the Puzzle Word (*Pahelī*) for Virtue Growth in Example Term 'Akataḡkū'

-The Leadership in Sangha Governance in ASEAN Community

งานวิจัย

- ศึกษาวิเคราะห์บทบาทลีไนรตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สัททาวิเสส
- ศึกษาวิเคราะห์บทบาทลีไนพระไตรปิฎก ตามแนวคัมภีร์สัททาวิเสส
- บทบาทลีไนคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสส: ศึกษาเชิงวิเคราะห์

5. สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาศีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ตำบลหอมเกร็ด อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม 73110
โทรศัพท์/โทรสาร 034-299356 โทรศัพท์มือถือ 093-2926941
E-mail: Pali.2015Kamaro@gmail.com

ประวัติผู้วิจัยร่วม

1. ชื่อ - นามสกุล : พระภิกษุภิกษุเมธี (ประเสริฐ มนต์เสวี)
Phrapawanapisalmathi (Prasert Mantasavi)
2. การศึกษา : 1. เปรียญธรรมแปดประโยค
: 2. ปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.)
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
: 3. ปริญญาโท พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พธ.ม.)
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
3. ตำแหน่งทางวิชาการ : อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
4. ผลงานทางวิชาการ : **งานหนังสือ/ตำรา**
-อานาปานสติภาวนา ลำดับการบรรลุนิพพานของพระพุทธเจ้า
-คู่มือการใช้โปรแกรมและพัฒนาโปรแกรมหลักสูตรฝึกอบรมการใช้
โปรแกรมคอมพิวเตอร์ช่วยสอน หลักสูตรธรรมศึกษา
-การศึกษาวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท
-วิปัสสนาภาวนา ที่ไม่ถูกเขียนไว้ในพระไตรปิฎก
-อนัตตลักขณสูตร
-การล้างบาปแก้ไขกรรม ตามคัมภีร์พุทธศาสนา
-การยกอารมณ์มานขึ้นสู่วิปัสสนา ตามแนวอานาปานสติภาวนา
-วิปัสสนาเพื่อความดับกรรม
-ลำดับการปฏิบัติสติปัฏฐาน 4 แนวธัมมานุสारी
: บทความวิชาการ
-การเจริญสติปัฏฐานในอริยาบถเดินจงกรมตามหลักอนุปัสสนา 7
-คัมภีร์อุปาสิกขาลังการ: การปริวรรต การแปลและวิเคราะห์
: งานวิจัย
-การเจริญสติปัฏฐานในอริยาบถเดินจงกรมตามหลักอนุปัสสนา 7
-คัมภีร์อุปาสิกขาลังการ : การปริวรรต การแปลและการวิเคราะห์
5. สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส
นครปฐม ตำบลหอมเกร็ด อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม 73110
โทรศัพท์/โทรสาร 034-299356
E-mail: pm.montasavi@gmail.com

ประวัติผู้วิจัยร่วม

1. ชื่อ - นามสกุล : พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (นิรันดร์), ดร.
Phrakrupaladsumphipatanathammajarn (Nirun Ahipunyo)
2. การศึกษา :
  1. เปรียญธรรม 1-2 พ.ศ. 2549
  2. ปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต(รุ่นที่ 52) สาขาวิชาภาษาอังกฤษ (เกียรตินิยม) คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย (วิทยาลัยสงฆ์พุทธชินราช) พ.ศ.2549
  3. ปริญญาโท พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิปัสสนาภาวนา (รุ่นที่ 3) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม พ.ศ. 2555
  4. ปริญญาเอก พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาพุทธจิตวิทยา (รุ่นที่ 5) คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2562
3. ตำแหน่งทางวิชาการ : อาจารย์ประจำหลักสูตร พระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
4. ผลงานทางวิชาการ : หนังสือตำรา/เอกสารวิชาการ
  1. หนังสือ
    - แนวทางการปฏิบัติธรรม
    - สติปัญฐานภาวนา
    - มรรควิธีเพื่อการสิ้นกรรม
    - คู่มือพระวิปัสสนาจารย์
    - ผละ 5 เพื่อการบรรลุดุธรรม
    - กตัญญูกตเวทิตาธรรม
  2. บทความ
    - กรรมและการสิ้นกรรมตามหลักพระพุทธศาสนา
    - อรรถกถาญาณุโยค : แนวคิดการปฏิบัติธรรมที่ทำให้ตนลำบาก
    - ฝึกสติ 10 วินาที ชีวิตดีขึ้นแน่
    - Human development according Buddhism
5. สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ตำบลหอมเกร็ด อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม 73110
โทรศัพท์/โทรสาร โทรศัพท์มือถือ

ประวัติผู้วิจัยร่วม

1. ชื่อ - นามสกุล : พระประเทือง ขนติโก (ศรีสมบุญ)
Phraprathueng Khantiko (Srisomboon)
2. การศึกษา : 1. ประโยค 1-2
: 2. ปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.)
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
: 3. ปริญญาโท ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต (ศน.ม.)
มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
3. ตำแหน่งทางวิชาการ : อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
4. ผลงานทางวิชาการ : **บทความวิชาการ**
-วิเคราะห์อิทธิพลของโลกธรรม 8 ตามหลักพระพุทธศาสนา
-“การให้ทาน : คุณธรรมจำเป็นในสังคมช่วงสถานการณ์โรคระบาดโรค
ติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 (Covid-19)
-ทาน: วิธีแห่งความสุขในสังคมปัจจุบัน
5. สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส
นครปฐม ตำบลหอมเกร็ด อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม 73110
โทร. 0822998752 E-mail: Kanon_1166@hotmail.com

ประวัติผู้วิจัยร่วม

1. ชื่อ - นามสกุล : ดร.ชำนาญ เกิดช่อ
(Dr.Chamnarn Kerdchor)
2. การศึกษา : 1. เปรียญธรรมเก้าประโยค
2. ปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.) สาขาวิชาภาษาอังกฤษ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คณะมนุษยศาสตร์
3. ปริญญาโท ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม.) สาขาวิชาภาษาสันสกฤต มหาวิทยาลัยศิลปากร
4. ปริญญาเอก พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (พธ.ด.) สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
3. ตำแหน่งทางวิชาการ : อาจารย์
อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาลัยสงฆ์นครน่าน เฉลิมพระเกียรติฯ
4. ผลงานทางวิชาการ : **งานหนังสือ/ตำรา**
-คู่มือนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นตรี วิชาธรรมวิภาคและคิหิปฏิบัติ
-คู่มือนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นโท วิชาธรรมวิภาค
-คู่มือนักธรรมและธรรมศึกษาชั้นเอก วิชาธรรมวิจารณ์
-อรรถกถาธรรมบท ภาค 2 แปลโดยพยัญชนะ
- บทความวิชาการ**
-บัว 4 เหล่า หรือ บัว 3 เหล่า
-Buddhist discipline and health
-วิเคราะห์คำถวายข้าวพระพุทธในสังคมไทย
-โคก หนอง นา โมเดล: พุทธเกษตรเพื่อความพอเพียง มั่งคั่ง ยั่งยืน ตามศาสตร์พระราชา
-อรชุนกฤษณะ: วาหะสร้างพลังในสถานการณ์คับขัน
- งานวิจัย**
-คัมภีร์อุตตฺตรวินิจฉยฎีกา: การแปลและศึกษาวิเคราะห์
5. สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์นครน่าน
เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
469 หมู่ที่ 3 ตำบลฝายแก้ว อำเภอภูเพียง จังหวัดน่าน
รหัสไปรษณีย์ 55000 โทร: 054-601063
โทรศัพท์มือถือ 099-2692999
E-mail: pirabngoan@gmail.com

ประวัติผู้วิจัยร่วม

1. ชื่อ – นามสกุล : นายสังข์वाल เสริมแก้ว
Sangwan Sroemkaew
2. การศึกษา : 1. ปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต (พธ.บ.)
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
: 2. ปริญญาโท ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต (ศน.ม.)
มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย
3. ตำแหน่งทางวิชาการ : อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบافیศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
4. ผลงานทางวิชาการ : **บทความวิชาการ**
-NATIONAL EDUCATIONAL STANDARDS AND THE
INTEGRATION OF SCHOOL MANAGEMENT IN ACCORDANCE
WITH INTERNATIONAL.
-แนวคิดคำสอนเรื่องกามตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท
-การให้ทาน: คุณธรรมจำเป็นในสังคมช่วงสถานการณ์โรคระบาดโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 (Covid -19)
-จริยธรรมในการอยู่ร่วมกันในสังคม
-วิราคธรรมในฐานะหนทางสู่อริยมรรค
5. สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบافیศึกษาพุทธโฆส
นครปฐม ตำบลหอมเกร็ด อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม 73110
โทร. 085-429-5134 E-mail: sungpapassaro@gmail.com